

Registered No. B, 1434.

ભોક્ષપત્રિકા પુસ્તક ૬-૬-૧૦.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અ. ૧ થી ૩૦

ભોક્ષ મંદિર-અમદાવાદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૫૧૮ ચર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ ભાગ્યત ૬૨૫૨૩૬૫-૧૫૩.

વિષય ૫૨૨:૨૨૩૨:૯

પુસ્તક ૮-૯-૧૦ સંવત ૧૯૮૩-૮૪-૮૫
ના ભેગા બાંધેલા અંકો

શ્રીમદ્ભાગવત.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૧ થી ૩૦

મૂળ શ્લોકો, પદ્મછંદ, અર્થ અને વિવેચન સાથે છે.

[આવી ખુલાસાવાળી ટિકા ભાગ્યેજ વાંચી હશે.]

ટીકાકાર તથા પ્રકાશક-રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૧૬૦૦.

આ ગ્રન્થ સ્વામીત્વના સર્વ હક્ક સ્વાધીન છે.

સંવત ૧૯૮૬.

કીંમત રૂા. ૭-૦-૦ (બંધામણી સાથે)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૫૧૬ -

પૃષ્ઠ ૧ થી ૯૬ અમદાવાદમાં વસંત મુદ્રણાલયમાં ચીમનલાલ ઈશ્વરદાસે છાપ્યો.
અને બાકીનો અધો ભાગ ધી હાયમંડ ન્યુઝિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યો.

બે બાલ.

દશમસ્કંધની પ્રસ્તાવનામાં હું આપને શું કહું ! જેમાં શ્રીકૃષ્ણના લીલામૃતની નવી નવી રસધારાઓ, તે સંબંધી હું આપને શું કહું ! જેમાં ટેકેટકાણે જ્ઞાનની ગુચ્છ ગોષ્ઠિઓ, તે સંબંધી હું શું કહું ! જ્યાં દ્વેત અદ્વેતના ઉભરા શમી જાય, તે સંબંધી હું શું કહું ! જ્યાં હું અને મારું મરી જાય, તે અન્ય સંબંધી હું શું કહું ! જ્યાં ‘અમે હવે આ નહીં’-‘અમેરે પાંખિડા પરમધામના’-એવું સમજાય; તે અન્યની હું તમને શી લલામણુ કરું ! ગોપીકાઓનો ત્યાગ જોઈને, અનેક ત્યાગી-વૈરાગી અને સન્યાસીઓના ત્યાગનો ગર્વ ગળી ગયો; તે લીલા સંબંધી હું આપને શું કહું ! જેને સાંભળીને અનેક ભક્તો, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની ભભકમાં અંજલિ ગયા; અનેક જ્ઞાનીઓ સ્તબ્ધ-જીવન-મુક્ત-બની ગયા; અનેક કર્મકાંડિઓ ‘શ્રીકૃષ્ણને રીજવવા, એજ અનેક વૈદિક કર્મોનું ફળ છે,’ એમ માનવા લાગ્યા; તે સહઅન્ય સંબંધી આપને હું શું કહું ! જેનાં વખાણુ શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય, મધુસુદન સરસ્વતી, અખો અને એવા બીજા અનેક તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોએ કર્યા, તેમાં હું કયો વધારો કરી શકું ! જેની પ્રશંસા માધ અને કાળીદાસ જેવા કવિઓએ કરી; જેનો રસ નરસી, મીરાં, તુકારામ, દયારામ, પ્રીતમ, પ્રેમાનંદ, મુક્તાનંદ અને એવા બીજા ભક્તોએ પીધો, અને પાયો; જેને શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીચૈતન્યગૌરાંગ, જીવગોસ્વામી, અને શ્રીસ્વામીનારાયણ જેવા વિતરાગી સંતોએ, પોતાનું સર્વસ્વ માન્યું; તે સંબંધી હું તમને શું કહું ! જ્યાં અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન વિદ્વાનો, તર્ક કરતા કરતા, તર્કના પૂરમાં તણાઈ ગયા; જેમ રતાંધળો પુરૂષ, શરદના અંદરને પણ અંધારા જેવોજ દેખે; તેમ ઉપર ટપકેથી તપાસનારાં ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ, જ્યાં એમ કહે કે-‘આમાં કાંઈ નથી; આતો નર્ચું પાખંડ છે; કયા બેવ-કુદે શાસ્ત્રમાં આવી કયા ઘાલી દીધી હશે ?’ વિગેરે-એવા ગજબ ગદન સહઅન્ય સંબંધી, હું આપને શું કહું !

[નોંધ—જેમ અનેક વીતરાગી સંતોએ દશમસ્કંધની પવિત્રતા અને સત્યતા સુદઢ કરવા, ભારે પ્રયત્નો કર્યા છે; એટલે, સારી સારી ટિકાઓ લખી રાખી છે. તેમ ટુંકી બુદ્ધિવાળા અનેક નાસ્તિકોએ, શુષ્ક વેદાંતીઓએ અને વિધર્મીઓએ દશમસ્કંધની કથાને વગોવવા, ભયંકર પ્રયત્ન કર્યા છે. તેમાં સમાએલી સત્યતાને અને પવિત્રતાને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવા, તેઓએ પણ લાંબી લાંબી ટિકાઓ લખી છે.]

હું તો આપને એટલુંજ કહું કે-મારી આંખે, મારા કાને અને મારા મને, આ વસ્તુને બહુજ પ્રિય ગણી છે; તેથી હું તેનાં ઘણાં વખાણુ કરું; પણ તમને પોતાને, આ માલ કેટલા પ્રમાણમાં રૂચે છે, તેનો અડસટો તમારે પોતાને કરવાનો છે. માટે આપ પોતે વાંચો, વિચારો, અને પછી યોગ્ય લાગે તેમ કરો.

શ્રીરામના અને શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકો પાસે, શ્રીદશમસ્કંધનો મહિમા ગાવો, તે દીવો લાઇને સૂર્યને બતાવવા જેવું છે; કારણકે તેમને તો આ વસ્તુ, પ્રાણથી અધીક વહાલી હોય. જે રસ વાદ્મીકિમાં નથી, તે તુલસીકૃતમાં છે. ત્યારે આ રસ તુલસીકૃતમાં ક્યાંથી આવ્યો ? એમ જેમને શંકા થાય, તેમણે દશમસ્કંધનું પાન કરવું. દશમ વાંચ્યા પછી ખાત્રી થશે કે-

તુલસીદાસજીએ ભાગવતમાંથી ભક્તિની ભલક ઉપાડીને, પોતાના ગ્રન્થમાં ભરી દીધી છે. નરસી, મીરાંદિ અનેક પ્રેમધેલાં ભક્તોને, ભજનપ્રીતર્નની સુંદર સામગ્રિ, પૂરી પાડનાર દશમસ્કંધ છે.

સાહિત્યના રસીકોને પણ કહી દઇએ કે—સાહિત્ય એટલે ભાષા, વસ્તુ અને શૈલી. સાહિત્ય એટલે હૃદયને ડોલાવે એવું; આત્માને ઉદાત્ત ભાવના અને આદર્શની ઝાંખી કરાવે એવું; તે છતાં સરલ—પ્રવાહી—મીઠું—ધીર અને ગંભીર. ગંભીર છતાં હસતું રમતું. હૃદયના ઉડાણમાં સુધ્ધિ રહેલા આત્મિક સુખને—નિરતીશય સુખને—ટૌંકા કરીને બહાર બોલાવે એવું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—દશમસ્કંધ કવિઓની ઉત્તમ કળાઓથી ભરપૂર છે. રસીકોને રસ પૂરે; જ્ઞાનીઓને જ્ઞાન પૂરે; ભક્તોને ભક્તિ પૂરે, અને વૈરાગીઓને વૈરાગ્યના ધુંટડાઓ પાય, એવું આ સાહિત્ય છે.

સુંગંધીદાર પુષ્પોની છાયા—ત્રણ વરસની ફાઇલમાં (૧૧૫; પાનામાં) દશમ સ્કંધના ત્રીશ અધ્યાય થયા; તે ટિકાના વિસ્તારનું સૂચન કરે છે. આ ટિકામાં જ્યાં જેવાં જોઇએ તેવાં [૨૦૮] રસીક પદો, અને [૪૪] રણીયામણાં દર્શાવે છે. ઉપરાંત: રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, શ્રીશંકરાચાર્યના ઉત્તમ ગ્રન્થો, સ્મૃતિઓ, ભર્તૃહરિના શતકો, કાલિદાસાદિના કાવ્યો, અને બીજાં પુરાણોમાંથી, જેવાં જોઇએ તેવાં, અનેક રત્નો (કિતારા) ટેક-ટેકાણે જડી દીધાં છે.

સમાજ સુધારો—શાસ્ત્ર એટલે માત્ર ‘રામ રામ’જ નહીં—સમાજ પોતાનું જીવન-પોતાનો વ્યવહાર-પોતાની રહેણીકરણી-કેવી રીતે સુખરૂપ બનાવી શકે; તેની જેવી જોઇએ તેવી સૂચનાઓ આ ટિકામાં કરવામાં આવી છે.

સંપ્રદાયો અને આચાર્યો—દરેક સંપ્રદાયના સત્પુરુષોની, સદ્ગ્રન્થોની અને તેમના ભક્તિભાવની આ ટિકામાં પ્રશંસા છે. તેમના અંદર અંદરના દ્વેષ અને સાંકડા વિચાર—‘મારુંજ ખરું, અને આખી દુનિયાનું ખોટું’—તે તથ દીધાં છે.

ભાગવતનાં ભાષાંતર—ભાગવતના ભાષાંતરવાળા ગ્રન્થોની કીંમત થોડી; પણ જેવા જોઇએ તેવા શંકાસમાધાનની, અને પદોની તથા દર્શાવોની ગેરહાજરીને લીધે, તે વાંચન અપૂર્ણ ગણાય. કંસ પૂર્વે કોણ હતો? ગોપીકાઓ પૂર્વે કોણ હતી? જેને ઘેર શ્રીકૃષ્ણ અવતર્યા, તે વસુદેવે કંસ સાથે છળ કેમ કર્યું? ભગવાનના ભક્ત થઇને નારદજીએ કંસને એમ-કેમ કહ્યું કે—‘તું વસુદેવના તમામ પુત્રોને મારતો રહે.’ વિગેરે અનેક ખુલાસા વાંચનારને જોઇએ. તે આ ટિકામાંથી મળી આવશે.

યોગવેદાંત—યોગવેદાંતના જ્ઞાન વિના, શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રોનું રહસ્ય બરાબર સમજાશે નહીં. માટે આપે અહીંથી પ્રગટ થએલાં પાતંજલ યોગદર્શન [૨-૪-૦] અને વિવેકચૂડામણિ [૧-૧૨-૦] ના ગ્રન્થો અવશ્ય વાંચવા. જોઇતો પણ સમજી શકે એવી ભાષા સરલ છે.

આ કાર્ય વિદ્વતા બતાવવા કર્યું નથી. કાંઈ ભૂલચૂક હોય, તો ઉદાર દિલથી ક્ષમા કરશો; અને લખવા જેવું હોય, તો રાગદ્વેષની ક્ષુદ્રતા તજીને લખશોજી. [વાંચીને રાજી થાઓ, તો આશીર્વાદ આપજો કે—અમારી વૃત્તિ સદા શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં રહે.]

મોક્ષમંદિર અમદાવાદ.
સંવત ૧૯૮૬ વિજયાદશમી.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

અનુક્રમણિકા.

મોક્ષપત્રિકાના પુસ્તકો સંબંધી—

પુસ્તક ૮ મું. સંવત ૧૯૮૩

પુસ્તક ૯ મું. સંવત ૧૯૮૪

પુસ્તક ૧૦ મું. સંવત ૧૯૮૫

પાનાં.

૧ થી ૩૮૪

૩૮૫ થી ૭૬૮

૭૬૯ થી ૧૧૫૬

અધ્યાય સંબંધી—

પાનાં.

અ. દશમસ્કંધ સંબંધી જાણવા જેવી ટુંકી નોંધો	૧ થી ૧૭
૧. કંસે દેવકીના છ પુત્રોનો કરેલો નાશ	૧૮ થી ૧૩૨
૨. દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણની દેવોએ કરેલી સ્તુતિ	૧૩૩ થી ૧૮૩
૩. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ અને તેમનું ગોકુળમાં પધારવું	૧૮૩ થી ૨૩૮
૪. કંસે બાળકોની કરવા માંડેલી દિસા...	૨૩૯ થી ૨૬૯
૫. શ્રીકૃષ્ણના જન્મથી નંદજીએ કરેલો મહોત્સવ...	૨૭૦ થી ૨૯૭
૬. શ્રીકૃષ્ણે કરેલો પૂનનાનો વધ	૨૯૮ થી ૩૨૫
૭. શ્રીકૃષ્ણે ગાકું ઉધુ પાડ્યું, તથા તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો	૩૨૬ થી ૩૫૧
૮. શ્રીકૃષ્ણબળદેવના ગર્ગાચાર્યે નામ પાડ્યાં, તથા માટી ખાતાં માતાને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું	૩૫૧ થી ૩૯૬
૯. ગોળી ફોડવાથી યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને દામગીથી બાંધ્યા	૩૯૬ થી ૪૧૬
૧૦. શ્રીકૃષ્ણે યમલાઞ્જનનો કરેલો મોક્ષ...	૪૧૭ થી ૪૫૪
૧૧. શ્રીકૃષ્ણે વત્સાસુર તથા બકાસુરને માર્યા.	૪૫૪ થી ૪૯૦
૧૨. શ્રીકૃષ્ણે અઘાસુરનો કરેલો વધ.	૪૯૦ થી ૫૨૪
૧૩. બ્રહ્માએ વાછડાં તથા બાળકોનું હરણ કરવાથી ભગવાન સર્વરૂપ થયા.	૫૨૫ થી ૫૬૫
૧૪. બ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણની કરેલી સ્તુતિ.	૫૬૫ થી ૬૦૭
૧૫. ઘેનકાસુરનો વધ, તથા તાડવનમાં કરેલી લીલા.	૬૦૭ થી ૬૪૦
૧૬. ભગવાને કાલીય નાગ નાખ્યો.	૬૪૨ થી ૬૮૧
૧૭. ભગવાને દાવાનળનું પાન કર્યું.	૬૮૨ થી ૬૯૬
૧૮. બલભદ્રે પ્રજાંબાસુરનો વધ કર્યો.	૬૯૬ થી ૭૧૫
૧૯. ભગવાને દાવાનળનું પાન કરીને, ગોપ તથા ગાયોની રક્ષા કરી...	૭૧૬ થી ૭૨૬
૨૦. વપો અને શરહ ઋતુનું વર્ણન.	૭૨૬ થી ૭૬૮
૨૧. વેણુગીતનું ગોપિકાઓએ કરેલું વર્ણન.	૭૭૧ થી ૮૦૪
૨૨. શ્રીકૃષ્ણે કરેલી ચીરહરણ લીલા.	૮૦૪ થી ૮૪૩
૨૩. મથુરાના યજ્ઞમાં અન્નની યાચના કરીને બ્રાહ્મણ પત્નિઓનો કરેલો ઉદ્ધાર. ધર્મને નામે ખાવા-ગુરૂ પાછળ રજગતી સ્ત્રીઓને સન્માર્ગનું દરશન.	૮૪૩ થી ૮૮૮
૨૪. શ્રીકૃષ્ણે કરાવેલો ગોવર્ધન મહોત્સવ...	૮૮૯ થી ૯૧૬
૨૫. શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ઉપાડીને વૃષ્ટિથી વ્રજની રક્ષા કરી...	૯૧૭ થી ૯૪૩
૨૬. શ્રીકૃષ્ણે કરેલાં અહબુત કર્મોનું વર્ણન.	૯૪૩ થી ૯૬૫
૨૭. કામધેનુએ તથા ઈંદ્રે શ્રીકૃષ્ણને કરેલો અભિષેક.	૯૬૬ થી ૯૮૫

૨૮. શ્રીકૃષ્ણે વરુણલોકમાંથી નંદરાયને પાછા આણ્યા; અને ગોપલોકોને

વૈકુંઠ દેખાડ્યું. ... ૬૮૫ થી ૧૦૦૦

૨૯. રાસલીલાની શરૂઆત અને શ્રીકૃષ્ણનું અંતર્ધ્યાન થયું... ૧૦૦૨ થી ૧૧૦૫

૩૦. ગોપિકાઓ વનમાં શ્રીકૃષ્ણને શોધે છે ... ૧૧૦૫ થી ૧૧૫૬

પદો સંબંધી—

પાનાં

આરતિ...	૧૬, ૬૪૨
હારિ ગયા મન માંહી મુનિશ્વર	૨૬
એ છે નિરાકાર સાકાર	૨૭, ૫૬૫
હારે હરિ વસે હરિના જનમાં	૩૮
હારે તેરી ઉપર વીતી જાય રે, પ્રાણી રામ સુમરલે	૩૮
ગરબો-મને કૃષ્ણ જોયાના કોડ, સલિયર ચાલોને	૪૨, ૮૧૧
ભુતળ ભક્તિ પદારથ મોટું.	૭૭, ૧૫૬, ૪૦૪, ૫૮૮
જખરો કાળ ઝપાટોરે, માથે મરણ બીક છે મોટી	૭૮
નિશ્ચે રહેવું નથી રે, માથે મોત ઝપાટા મારે.	૭૮
પકડે કાળ પલકમારે, કાંઈ અજખ ઝપાટો આ તો...	૭૮
જગીને જોઈ તો જગત્ દિસે નહીં	૮૩
મન માયાના કરનારારે, જરા જોને તપાસી તારી કાયા	૧૦૨, ૫૧૦
માને છે માઈ માઈ રે જગીને જોને	૧૦૩
પ્રભુજીએ ધાર્યું હોય તેમ થાય	૧૧૪
જીવ તું શિદ્ધને ચિતા કરે ?	૧૧૫
હારે-હરિ તમે મારાને હું તમારો	૧૩૭
વજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહીં આવું	૧૩૮, ૨૮૭, ૬૯૩, ૭૬૧
શ્રવણ મંગલ-કથન મંગલ	૧૪૫
થવાનું ના થવાનું કહે, જગત્માં કોણ એવો છે ?	૧૪૮, ૫૧૧
જાલા તમારું મુખડું, કાંઈ ટાળશે મારાં દુઃખ	૧૫૧, ૧૧૪૮
ડુંકા ડહાપણ મૂકી દે, સદ્ગુરને શરણે જઈ રહે.	૧૬૬
કૃષ્ણકથામૃત પી-પી-પી-પ્રાણી હો	૧૮૩
આનંદ સાગર ઉલટયો રે લોલ	૧૮૬
રણછોડજીના રૂપમાં મન રંગાયું	૧૯૪
પાની મેં મીન પ્યાસી.	૨૦૪, ૫૮૩
ભરોસાના નાથ છો તમે ભેર...	૨૧૭
વાર મારા વીરારે-સંગ ના કરીએ નીચનો હોજી.	૨૫૬
આજે આનંદ નંદજીને ઘેર	૨૮૩
પારણે જુલો હો લાલ...	૨૮૩
મુખડાની માયા લાગીરે	૨૮૪, ૭૮૩, ૧૦૮૬
વિદ્વાનો મહિમા	૨૮૬

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ.	૨૯૦
પ્રભુને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું... ..	૨૯૬
મોહન વરને બાંધે માતા, રાખડલી રૂપાળીરે	૩૧૮
[૩૫] એસી બન જાયગી ગોવિંદ ગુણ ગાય સે	૩૨૩
આજનો દહાલો લીજીએરે-કાલ કેણે દીદી છે	૩૩૧
હારે મેરી મતીયા, હરિ હરિ હરિ ગુણ ગા	૩૪૭
હાથ ચક્ર ત્રીશળ બિરાજે, અલેક જગાઉ તેરી નગરી મેં.	૩૫૦
જી રે સુદિર સ્યામ સોહામણો (૨) જેને નિગમ	૩૫૧, ૧૦૧૩
ધન્ય આજ ધડી, સંત પધારી પ્રેમે પાવન કીધાં	૩૫૫
જેને શૈવ જનો પૂજે શિવ કહી, વેદાંતમાં બ્રહ્મ જે... ..	૩૬૬
પ્રભુ તુમ ભક્તનકે હિતકાર.	૩૬૭
સુખ છે તમારા શરણમાં-હો સ્યામળીયાજી	૩૬૮
જનના સકલ કલ્યાણનો ભંડાર-હરિનું નામ છે.	૩૬૮, ૬૫૯
સખિ આજ અમારે આંગણે, રમે ચૌદલુવનનો સ્વામીરે	૩૭૧
નાચે નંદલાલ નચાવે વાંકી મૈયા	૩૭૪
અયે કૃષ્ણ તેરે નામપે કુરબાન હો રહી	૩૭૫, ૧૦૮૫
ઓ યશોદાજી ! આવડો લાડકડો લાલ કદિ નવ કીજીએ	૩૭૭
દુર્લભ મનુષ્યાદેહનો દહાલો લીજીએ	૩૭૭
તેં દિન ચારી વિરામ લિયો શઠ, તોર કહૈ કછુ વહે ગધ તોરી ?	૩૮૮
હરિ હું શું કરું રે ? મારો માયા ન મૂકે કેડો	૩૮૯
ધન્ય ધન્ય રે મહા પૂર્ણ જશોદાતણું; પુત્ર બાવે પરિબ્રહ્મ રાજે.	૩૯૮, ૮૧૨
જગીને જેઉં તો જગત્ દિસે નહીં	૩૯૯
વારી વારી રે સુદિર સ્યામ તારાં લટકાંને	૪૦૧, ૭૮૭, ૧૦૨૩
તિલક કરતાં તેપન થયાં, જપ માળાનાં નાકાં ગયાં.	૪૦૬
અબ તો મેરે સ્યામ સુદિર	૪૦૮
જો ભજે હરિકેા સદા, સોધ પરમ પદ પામગા	૪૧૪
ખોયું બાળપણું પરાધીનપણે, ખાતાં પીતાં ખેડતાં	૪૨૭
જેને વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે... ..	૪૩૧
દેહ મનુષ્ય ધરી હરિના જાણ્યા, તેણે સરવસ ખોયું	૪૫૧
હરિ ભજન કરો, ભય ભાંગે જમદૂતનો, ભક્તિ બાવે	૪૫૧
રસ અગમ અપાર, સુર નર પાર ન પામે મન વાણી વડે	૪૫૨
રે ભાવનો ભોગી-રે હો બહાલો, નટવર નંદાજીનો લાલો	૪૫૭, ૧૦૧૯
અલખેલાજી આવોને મારી શેરીએ-હો નંદજીના નંદલાલા	૪૫૮
થાળ-છાનોમાનો છેડે આવે માવલા જો... ..	૪૬૩
કર ઉઠે દોહિ ભૈયા ભોજન	૪૬૪
હારે, લેતે જાનેરે શામળીયા, બીડી પાન પાન કી	૪૬૪
રૂડા રંગીલા આશ કૃષ્ણજીરે લોલ	૪૭૧, ૮૫૯

શ્રીકૃષ્ણ નામ સાર, પ્યારે કદીન યોગ હૈ	૪૭૨
ગૌચારી ઘેર આવે, વહાલો મારો ગૌચારી ઘેર આવે	૪૭૩
હું નહીં જાઉં રે ગાવલડી ચારવાને યશોદા માતા,	૪૭૪
ચાલો સખિ મિદ્રાગનમેં, વો તો અંસરી સ્યામ અગ્નવત હૈ...	૪૭૭
અંધુ ગણો મિલ કહો પ્રેમસેં, યદુપતિ વ્રજપતિ સુદિર સ્યામ	૪૮૩
પ્રેમ લાગ્યો પરમેશ્વરસેં, તપ ભૂલી ગયો સિગરો ધરઆરા	૪૮૫
તાત મિત્રે, પુનિ માત મિત્રે, સુન બ્રાત મિત્રે	૪૮૮, ૬૮૮
પ્રીતિ કી રીતિ કહ્યું નહિ રાખત, જત ન પાંત નહીં કુલ ગારો	૪૮૯
પંખી વિના કોણ મલાલેરે, પાંજરિયામાં...	૫૧૪
જીવ તું શું કરવા આથડે? પ્રમુતી ગમ ગુરૂ વિના નહીં પડે...	૫૨૦
સદ્ગુરૂનાં શબ્દ વિચારતાં, મટે માયા મોહ વિકાર-હરિરસ પીછએ	૫૨૩
સુખ કહ્યું ન જાય, સત્સંગનું રે, આડે પહોર	૫૨૬
હરિ હું-હરિ તું-હરિ તે-હરિ આ, અહીં દસ્ય દિસે સૌ એકજ આ.	૫૩૫
અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે	૫૩૫, ૬૩૫
મારી નાડ તમારે હાથ, હરિ સંભાળ જોરે	૫૮૭
તેરી શરણ પડા મેં આય, નાથ મોહે દે દરસન પ્યારે!	૫૯૪
અહો પ્રભુ અચરજ માયા તમારી, જિસ મોહે સકલ નરનારી	૫૯૯
આજ સખિ સ્યામ સુદિર, અંસિયા અગ્નવે	૬૦૦, ૭૭૮
મારા વહાલારે! વૃંદાવનની વાટે વહેલા આવજો	૬૦૭, ૧૦૨૨
અયે સ્યામ તેરી અંસરીને કયા સીતમ કિયા?	૬૧૦, ૭૭૮, ૧૦૩૫
મારા વહાલાના વનમાંય, વાગે રૂઠી વાંસલડી	૬૧૧, ૭૯૦
શીશ મુગટ તિલક ભાલ, કાનન કુંડળ વિશાળ	૬૧૨
આના આનારે મોહન મેરી ગલિયાં	૬૩૦
કૃષ્ણ કાળારે મારા ચિતડાના ચોર, ક્રિયા નંદનારે	૬૩૬
કૃષ્ણ તે કામધેનુ દુગ્ધે અમારે, નિત્ય અમૃત રસ પીછએ	૬૪૧
જળ કમળ છાંડિ જાગે આગા, સ્વામી અમારો જાગશે.	૬૪૭
ગાફિલ તું શોય મનમેં, હરિ નામ કયૌ ખિસારા?	૬૪૯
યમુનામેં રૂદ પડ્યો-કનૈયો તેરો-યમુનામેં રૂદ પડ્યો.	૬૫૫, ૯૪૨
તારા મનમાં જાણે કે મરવું નથી રે, એવો નિશ્ચય કયો નિરધાર	૬૫૯
કાળી નીરથી કૃષ્ણજી આવ્યારે, જાણે જાણે મોતીડે વધાવ્યા રે.	૬૮૯
પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિંછધર, તત્ત્વનું કુંપણું તુચ્છ લાગે.	૬૯૪, ૭૮૨
જય ગોવિંદં પરમાનંદં, સંતન સુખકારી...	૬૯૬
[૧૦૦] નંદનું આંગણું પરમ રંગાયામણું, સદાએ સોહામણું કૃષ્ણ કીધું	૬૯૭
જશોદા જમવા તેડે, નાચંતા હરિ આવે રે	૬૯૭
ઉઠ ઉતાવળો ચાલને વીહલા, ગોવિંદ ગાયને વચ્ચ ધાવે.	૬૯૭
સાધુ સાચે ભજે ચરણ ગોવિંદનાં,	૬૯૮
કૃષ્ણ કિરતન વિનાં નર સદા સુતકી, વિમળ કીધે વપૂ શુદ્ધ ન થાયે.	૬૯૮

ગરબો-દેહ મનુષ્ય ધરીને, મોહન નવ વિસારીએ રે...	૭૧૪
તાઈ નથી તલભાર, આ સઘળું સદા જનનાર છે	૭૧૯
સાંભળ સજની ધ્યાન ધરીને, આજ અનુપમ દીકોરે	૭૨૪
જ્ઞાન ન ઉપજે ગુરૂ વિના, કેટિ સુણતાં કથાયછ.	૭૨૫
ગોવિંદ જાણ્યા વિના તેં વરષાં ગાળીયારે	૭૨૯
દુરિ જનિયાં કેમ ડરશે રે ? અનાદિનાં અવળાં	૭૪૧
ધન્ય ધન્ય એ સંત સુજાણને, જેણે ઉત્તરી પલટયું આપ, એવા જન હરિતણા	૭૬૪
મુને લેહેરે લાગી, હરિના નામનીરે (૨)	૭૬૬, ૧૦૭૫
દેખોરે સખિ ડોલરીયો કાલંદરીને કાઠિ ઉભોરે	૭૮૦
સારમાં સાર અવતાર અખળા તણો, જે બજે બગલદ્ર વીર રીઝે	૭૮૨
એવો અખંડ અમરવર હું વરી, ફરી પડવો નહીં ભવ ફંદ, અમરવર હું વરી	૭૮૪
હારે જીવ પાપી !-રે જીવ પાપી !	૭૮૫
ગાજે ગાજે ગોવિંદ ગુણ નિત ગાજે	૭૮૬
સુનરી સખિ ! મેરે દિલકી કહાની, સ્થામ સુંદરિ છત્રી	૭૮૭
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !...	૭૯૧
સખિ અમે રે પંખિડાં પરમ ધામનાં, ઉંચા બ્યોમના વિહારીજો	૭૯૫
ભજન બિનુ ભવ જલ કોન તરે ?	૮૦૩, ૧૦૧૦
મને મારગમાં મળીયા મહારાજ, ને દલાડાની મને લે લાગી	૮૧૨
જુઓ ગોવાળીએ ઘેલાં ક્રીધાં	૮૧૩
નીકા તપ કિયો તનુ ગારી, પ્રસન્ન હૃવા પ્રજ્ઞરાય	૮૧૪
જોને આ પ્રાણઆધાર, અઁવ્યા સખિ ! જોને	૮૧૪
ઠાલી ફૂલી ઢેકડી તું જાવાદા જાદવા, તેં મને માયા લગાડી રે...	૮૧૮
સુતાં બેઠાં શામળીયાછ, તાન તમારી સાથે જોને...	૮૧૯
ચાકર રાખોછ, અમને ચાકર રાખોછ	૮૨૧
હમારો ચિર દિયો ગીરધારી !	૮૨૫
વિષય વાત મમ માત તજીને, કૃષ્ણ ભજન મને કરવા દે	૮૨૮
તેરી શરણ મેં આપકે, ફિર આશ કીસકો કીજીએ ?	૮૩૨
લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો, હવે મેંતો	૮૩૫, ૧૦૪૦
કલિના કૃષ્ણ છે કેવા ? વિચારી જો જરા બદલા...	૮૩૭
ધ્યાન ધર હરિતાણું, અદ્વયમતિ આજસુ, જે શકી જન્મનાં દુઃખ જાણે.	૮૩૯
સુરતા લાગીરે, જેની ભ્રમણાઓ લાગી, જેને સુરતારે લાગી...	૮૫૪, ૧૦૪૦
નારાયણનું નામજ લેતાં, વારે તેને તજીએરે	૮૫૭
લટકાળા ! મંદિરીએ આવ, લટકે મોલી રહી જીવે.	૮૭૬
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વહે ! શું થયું રાગ ને રંગ જાણે !	૮૮૦
જો તું પુરણ પઢેરે અઢાર, જો તું શીખ સુણે વારંવાર	૮૮૧
જેમ નટની દષ્ટિ દોરમાં, પાણીયારીની બેડલામાંય	૮૮૪
અમને અંત સમે અલખેલા, લેવા આવજોરે-અમને...	૮૮૮

કાહે ન મંગલ ગાવે ? યશોદા મૈયા કાહે ન મંગલ ગાવે ?	૯૧૩
અન્ય નહીં પ્રભુ ત્રાતા, તુજવિણુ અન્ય નહીં પ્રભુ ત્રાતા.	૯૧૬
અમારે જે કહીએ તે આપ.	૯૨૪
હરિ ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર.	૯૨૪, ૧૦૮૩
ગર્વ કિયો સોષ નર હાર્યો-સીયારામ જસે...	૯૨૬
જય નટવર ગિરિવરધારી, છો સેવકના સુખકારી.	૯૪૨
ચાળ-લાવો લાવો રસીયા નરને નાર, કે મેવા લાવો મીઠડારે લોલ.	૯૪૨
યશોદા તેરોલિ લાલાને, મેરી દહીં મટુખીયા ફેડ.	૯૪૪
અમારૂં સાચું ધન ધનશ્યામ, સાચું ધન ધનશ્યામ, અમારૂં	૯૬૩
સાચું બોલોને મારા શ્યામ, અબોલડાં શાનાં લીધારે ?	૧૦૦૦
કોટિ કંદર્પના દર્પ હરવા પ્રભુ, ભુતજે ભોગીતું રૂપ લીધું.	૧૦૦૩
ભક્તિ નવધા છે મોંઘીરે, દુનિયામાં ઝાઝા બન્યા ઢોંગી.	૧૦૦૪
કીર્તન ભક્તિ દેરે છોગાળા ! કીર્તન ભક્તિ દે.	૧૦૧૦
એવો અપરાધિ કોણુ છેરે ? જેને ભજન ન લાવે ?	૧૦૧૦, ૧૦૮૪
કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ ! કૃપા જ્યાં કરો છોરે.	૧૦૧૮, ૧૦૪૮
જે કોઈ પ્રેમ અંશવતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં ઠરે....	...	૧૦૧૮
બહાલા મારા વૃંદાવનને ચોક કે બહેલા પધારજોરે લોલ.	૧૦૨૨
મહાદેવજી કહે તમે સુતો પારવતી, વિજયા મન દે ગમારનકું.	૧૦૨૬
અરે તું વૈદ કાં તેડે, ગજે કાં ઔષધિ રેડે !	૧૦૩૧
હરિવેણુ વાયછે રે હો-વનમાં, તેનો વેલ વાધ્યે મારા તનમાં.	૧૦૩૫
રૂડી શરદ પુનમની રાત કે-સુંદર વેણુ વાગે, વેણુ વાગે.	૧૦૩૫
સખિ ! આજરે વાગે વૃંદાવન વાંસળી.	૧૦૩૭
સુણી અંસીનાદ વિકલ ભષ, વ્રજગંગા જો....	...	૧૦૩૭
શોભા સલુણા શ્યામની, તું જોને સખિ ! શોભા	૧૦૪૦
દૂર દૂર દૂર રહેવું પરદારાથી દૂર	૧૦૪૫
પૂરણુ ભાગ્ય જોકો, સિયા રામ રામ ગાવે	૧૦૫૦
વૃંદાવન મોરલી વાગીરે, નંદાજીના હો લાલ	૧૦૫૧
રે લલના ! પરરે પુરુષસંગ તજીએ	૧૦૬૧
રણુછોડજીના રૂપમાં મન રંગાયું	૧૦૬૩
આશા ભર્યા રે અમે આવીયાં, ને તમે કેમ પાડો છો ના-હો ?	૧૦૬૮
કહોને બહાલા અમે ક્યાં જઈએ ?	૧૦૬૯
શરણુ પડે કી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાના	૧૦૬૯
અમને રાસ રમાડ બહાલા, મધુરો બંસ બજાડ બહાલા	૧૦૬૯
અમે વેરાગી વેરાગી, જનમના વેરાગી	૧૦૭૫
હિડિ જ તું ગાફેલ ગાભરા, તારે અંતરે શી આંટિ રહી ?	૧૦૭૬
[૧૭૭] નંદલાલા, અમે તો તારાં દાસડીયાં.	૧૦૮૪
જો મુખસે બાંસુરી બજાઈ રાત્રમંડલમેં...	૧૦૮૬

હું તો પરણિ મારા પ્રીતમની સંગાત, બીજાનાં મીઠાળ.	૧૦૮૮
મીરાંનો પત્ર--શ્રી તુલસી સુખનિધાન, દુઃખહરન ગુંસામ.	૧૦૮૮
તુલસીદાસનો જવાબ--'જાકે પ્રિય નહીં રામ વૈદેહી, તજીએ તાહી કાટિ વૈરીસમ.'	૧૦૮૮
હારે-નહીં મનો, તો મારા નાથરે, વઢવાડ થાવાની... ..	૧૦૮૩
[૧૮૩] વહાલો પ્રેમને વશ થયા રાજરે, તેમાં શું કરે પંડિતને કાજરે	૧૦૮૬
ગરબો--આ તે ચાંદલો કર્યો શું દિશા પ્રાચીરે લોલ	૧૦૮૮
રમતાં રૂડું જો લાગે, તો માન તજીને મળીએરે	૧૧૦૦
અરે હાં ! પરમસનેહી ધનશ્યામલડો, જાદુગારો	૧૧૦૭
દર્શન બિન તલસે નૈનાં	૧૧૦૭
મુજે દે દર્શન ગિરધારી	૧૧૦૭
આલિ નંદકો લાલ, લોચન વિશાલ, ગલે પુલન માલ	૧૧૦૮
નજરોસેં દેખ પ્યારે, ધશ્વર હૈ પાસ તેરે... ..	૧૧૧૦
નજરોસેં દેખ પ્યારે, કયા રૂપ હૈ તુમારા	૧૧૧૦
ઘેલાં અમે ભલે થયારે, બાઈ મને ઘેલાંમાં ગુણુ લાધ્યું	૧૧૧૧
કોઇ મને કૃષ્ણ દેખાડોરે, મધુવનમાં	૧૧૧૬
વૈષ્ણવ જનતો તેને કહીએ, જે પીર પરાઇ જાણેરે	૧૧૧૬
મેરા પ્રિય મુજે દિખલાદેરે, કોઇ આવકે આજ મિલાદેરે	૧૧૩૦
મિલાદો સખિ સ્યામસુંદરિ, મોહે આજ !	૧૧૩૧
આ જોની, આ કેનું પગલું, પગલે પદ્મતાળું એંધાણુ	૧૧૩૧
પ્રાતઃથયો પાલવ મેલો, વેરણુ નણુદી જાગેરે	૧૧૩૬
સાંભળ જહેન વાતલડી, મીઠામાં અતિ મીઠીરે	૧૧૩૬
[૨૦૦] કનૈયો તેરો કરોરે-મેં કેસે ખ્યાહુ રાધે !	૧૧૩૬
કોણુ પુણ્ય કરી નાર હું અવતરી, શ્રીહરિ દીન થઇ માન માગે	૧૧૪૬
રૂઠી શરદપુનમકી રાત તે-શીતળ છાંયડીરે	૧૧૪૭
કૃષ્ણ મિલનકે કાજ આજ, જોગન બન જાઉંગી	૧૧૪૮
મનમોહન સુંદરશ્યામ, પ્યારે ! દરસ દીગિએ	૧૧૪૯
સુનરી સખિ પિયારી, દિલકા હવાલ મેરા	૧૧૫૧
કાનુડે ન જાણી મારી પ્રીત, બાઇ અમે બાળકુમારાં-રે	૧૧૫૧
રૂડિ ને રંગીલીરે, વહાલા ! તારી વાંસળીરે-જી	૧૧૫૪
[૨૦૮] આ શરદ ખીલી શત પાંખડીરે, હરિ ! આવોને	૧૧૫૫

દષ્ટાંતો સંબંધી—

ત્રાવણકોરનો રાજકુમાર અભવિષ્ણ માટે [હિમાલય] બ્યાસચરિત્રમાં	૫૭
કલકત્તાના શેઠ રંજિતહારીએ જીવરામને ૧૦૦૦૦ ધીર્યાં અને માફ કર્યાં.	૮૧
જીવશિવનો સંબંધ-ઉપરના દષ્ટાંતને મળતું દષ્ટાંત આગળ	૮૬૬
લક્ષ્મીચંદ લક્ષ્મી માટેજ સંતને સેવે	૯૧

ખિલાડાના ખેલાડામાં ઉદર; સમયે શત્રુને મિત્ર કરવો	૧૧૧
મોરપંતની સ્ત્રી નિર્મળાએ ચોરને ફસાવ્યો, સમયે શત્રુને મિત્ર કરવો...	૧૧૬
લક્ષ્મીની લાલચ માટે પિતાનો નાશ ધમ્મજતા એ સ્વાર્થી પુત્રો ...	૧૨૮
ભગતાણી ધણીને સમજવીને ઘર પોતાને નામ કરીને, ધણીને ધક્કો મારે છે, અને સ્વામીજીને ઘરમાં લાડ લડાવે છે. કેસ કોરટે, અને કાયદોના પોકાર.	૧૩૦
એ બાળુ તપાસો. સાકાર નિરાકાર બેઉ સત્ય છે	૨૦૫
[૧૦]મુળચંદ્રલાલની મા. કદિ સાસુએ બહુ દુઃખ દીધાં હોય, તો પણ વહુએ તેનો બદલો વૃદ્ધાવસ્થામાં ન વાળવો	૨૨૩
રંગુન હાઇકોર્ટમાં ચાલતી કોર્ટે, સૌનાં દેખતાં, ચોરે કોર્ટનું ઘડીયાળ ચોર્યું. કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહીં	૩૦૫
દિલ્હીનો બાદશાહ સાત બિલાડીઓને માથે, દીવા રાખીને જમવા બેસે; પણ ભતિસ્વભાવ બચ નહીં	૩૦૯
પંડિતજી 'વાસાંસિ જીર્ણાંનિ યથા વિહાય' વિગેરે શબ્દો ઉપર બ્યાખ્યાન કરે છે, ત્યાં તોફાની યવનોનું ટોળું દોડ્યું આવ્યું. પંડીતજી જીવ લઇને નાઠા, અને ગીતા આપડી પડી રહી.	૩૨૮
ભગવાન ગોપાળજી કે દેવજી ?	૩૬૫
મનસુખરામ શેઠની ડોકોર યાત્રા. ગુમાસ્તાએ શેઠના પુત્રનાં ઘરેણાં સાચવ્યાં, અને પુત્રને ગોમતીજીમાં છુડવા દીધો... ..	૩૮૮
પ્રશિયાનો મહાન ફેડરીક. કર્મી કર્મ ભોગવવાંજ પડે	૩૯૩
વૃદ્ધશંકરને ત્રણ પુત્રો-બહાલો કોણ ?	૪૧૫
દિલ્હીના વજીરપુત્રની પરીક્ષા. ખાનદાનની પણ પરીક્ષા કરવી ઘટે. ...	૪૧૯
શું બ્રાહ્મણ માગણ છે ? તેની પાસેથી લેવા જેવું કાંઇ નથી ? ...	૪૨૯
[૨૦]સાચા ધંધાદારીઓ પોતાના ધંધામાં કુશળ હોય છે. દરજીની અદ્ભુત ચોરી. કમળાકાકી અને-' ખોદે તે પડે. '	૪૩૬
વસિષ્ઠનો આશ્રમ અને અરૂંધતિની નિરપૃહતા	૪૯૫
રાજા અને ચોર. પોતાના દરે તેને શિક્ષા કેમ કરાય !	૫૧૯
સદારામ પાઠકનું ઘર. મોહલતા, સુલોચના અને શાંતા	૫૪૬
આત્મસાક્ષાત્કારની તાલાવેલી, અને સન્યાસિના ચમત્કાર	૫૫૧
અમરાપુરનો સંઘ; ગાડાવાળાની તથા વળાવીયાની બદવાનત; અને દારકા વાળો-ભક્તોનો ભય હરનાર-સર્પ રૂપે દોડી આવીને બેઠેને કરડ્યો; અને ભક્ત ડોસીઓને ભયંકર ભયમાંથી બચાવી લીધી. ...	૫૫૯
બંસી પૂર્વે કોણ ?	૬૧૧
શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના કૃષ્ણદાસજી કેવા પ્રકારના વૈષ્ણવ હતા ? ...	૬૧૬
વોરાનું દષ્ટાંત. સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી	૬૧૨
[૩૦]મૂરખને અવળે માર્ગેથીજ પકડાય. ગોકુળલાલ ડોકોર જતાં મીયાંનો સાથ નહીની બહેનની નફ્ટાઇ, અને નવા જમાનાની ગાંડી વિદ્વાન બહેનનો નમુનો 'સંસારમાં કોઇ કોઇનું નથી' એમ હરગોવિંદ શેઠના મક્તલાલનો પાકો અનુભવ ...	૬૨૬
	૬૩૨
	૬૪૯

આહ્વાણ વિધવા-માથે વાળ અને હાથ ખાલી-દેખીને, સન્યાસી ભડક્યો.

આ કયો ધર્મ ?	૭૦૪
શિષ્યોએ ગુરુમાં અનન્ય આશ્રય કરવો, અને ગુરુએ એવા શિષ્યોને માથા સાટે સાચવવા. દષ્ટાંત-સમુદ્રમાં પડી ગએલી ડોસીની પાછળ, ભરદરીએ કુદી પડેલો સ્ટીમરનો કેપ્ટન	૭૧૮
સુપાત્રને એક પણ સોનામહોર જોઈતી નથી, અને કુપાત્ર ફરી આપો, તેના કરતાં વધારે માગે છે-સંતોષ નથી. તે સંબંધી લવૌ બાદશાહને સમજાવે છે	૭૩૨
હરામખોરોની વચ્ચે સત્યવાદી મોઢી માર્યો ગયો	૭૫૦
બોજ રાત્રે નગરચર્યા કરે છે, અને એક સ્ત્રીનો પુત્ર બળતી શગડીમાં પડે છે; પણ શગડીના દેવતા ચંદનના કાદવ જેવો શીતળ થાય છે. ...	૮૧૫
સંતની કથામાં પાંચ હજાર માણસ. દક્ષણમાં શ્રાતાઓની પરીક્ષા. પરીક્ષામાં રવાઇડાંની માળા પહેરીને (મુંબઈના) નરનારાયણનાં દર્શન કરી આવવાં તે. પરિણામમાં એક પાસ.	૮૨૨
ગુરુ અગર બાવા સાધુના પાખંડમાં સ્ત્રીઓની લયંકર દ્રસામણી ...	૮૬૫
અજ્ઞાનાનંદનો કર્મ માર્ગમાં કંટાળો, અને સુશીલાનો સરસ બોધ ...	૯૦૩
[૪૦] બળદેવલાઇ બારીસ્ટર મરણ પધારીએ, અને પત્નિ ધીરુઆ અવસાન વખતે ગુરુ. સત્સંગમાં આવતાં શ્રાતાઓનો અરસપરસ વ્યભિચાર, અને સર્પદંશ. છેવટે સલાસલનું ભાન	૧૦૬૦
વેદાંતની કથા સાંભળીને ભાન ભૂલેલા નયુલાઇ, માંદી માતાને કહે છે કે- 'તું માંદી એમાં માંદું શું કામ ? કદિ મોત આવે, તો તારે મરી જવું હતું.'	૧૦૭૩
ચરણુરજનું ફારસ, અને એક નિષ્કાવાળા ગણેશનો જય	૧૦૮૨
[૪૪] છોટુલાઇ વિલાયતથી આવતાં સુશીલાનો ગદ્ગદ કંઈ-ગોથું બોલાય નહીં. ૧૦૯૪	

આ સિવાય-તુલસીકૃત રામાયણ, મહાભારત, બ્રહ્મસૂત્ર, શ્રીશંકરાચાર્યના પ્રસાદી ગ્રન્થો તથા ગીતા અને ઉપનિષદોના મનન કરવા લાયક અનેક કિતારા આ ગ્રન્થમાં છે. રાધાતત્ત્વ શું છે ? ગોપીતત્ત્વ શું છે ? કૃષ્ણતત્ત્વ શું છે ? તેના અનેક ખુલાસા, આ ટિકામાં છે.

રાસપંચાધ્યાયી અગર શ્રીકૃષ્ણ અને રાસ.

દશમ સ્કંધના ૨૯ થી ૩૩ સુધીના પાંચ અ. વિસ્તારવાળી ટિકા સાથે જુદા બંધાવ્યા છે. રંગની રેલ છે. કીમત માત્ર ૧-૮-૦ છે.

મંગળાચરણ.

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુઃ, ગુરુર્દેવ મહેશ્વરઃ ।

ગુરુરેવ પરબ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

મુકું કરોતિ વાચાલાં, પંગુ લંઘયતે ગિરિમ ।

ત્ર્યંબકૃપા તમહં વંદે, પરમાનંદ માધવમ્ ॥

રાગ પ્રભાત.

સકળ તિરથ શ્રીકૃષ્ણ કીરતન કથા, હરિ તણા દાસ જ્યાં હેતે ગાયે;
કૃષ્ણકીરતન વિના નર સદા સુતકી, વિમળ કીધે વપુ શુદ્ધ નહોયે.

ત્રેમ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું, કથાકીર્તન જ્યાં નિત થાય;

કોટિ તીરથ આવી ત્યાં વસે, જેનું ભાગ્ય હોય તે નહાય.

નહાયો તે માટે પવિત્ર પ્રમાણું, તે વિના સર્વેને સુતકી જાણું.

જીવતાં શય સરખા સહુ તેહ, ભૂતળ ભાર કર્યો ધરિ દેહ— કરિએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસનાં.

પરવારી સૌ કામથી, કોઇ મૃત્યુ ન પામ્યો જન,

આ કીધું આ કરવું છે, એમ કરતાં આવશે અંત.

અથ્યા અંત આવશે, ને હરી ક્યારે કહીશ ?

ચેત ચેત નહિં તો પરતાપશ.

મરણ નહીં આવે કાનમાં કહીને, થાશે અંધારૂં ઓગિતું દમને—કરિએ શ્રીકૃષ્ણં

શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત.

રાસલીલાના પાંચ અધ્યાયમાં ગવાએલાં ૧૫૦ પદોનો સંગ્રહ. રસની ચુંટણી. મોક્ષમંદિરમાં અવાર નવાર ગવાતાં પદો. શ્રીમદ્ ભાગવતની પારા-યણને દીપાવનાર ગ્રન્થ. શ્રીકૃષ્ણના પ્યારાને રમાડનાર ગ્રન્થ કર્મિત માત્ર ૦-૩-૦ આના.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

મોક્ષ પત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ — પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. કે મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઇ.

ખજુરીની પોળ—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું.)

મહા માસ, ૧૯૮૩.

(અંક ૧ લો.

મંગળ.

હવે ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ-આ વસંતપંચમીથી મોક્ષ પત્રિકાનું આઠમું વરસ શરૂ થાય છે; અને મોક્ષમંદિર ખોલ્યાં ને, આઠ વરસ પુરાં થાય છે. બેસતા વરસના પ્રભાતમાં, આપને સૌને ઘણાજ હેતથી, જયશ્રી કૃષ્ણ કહીએ. જ્યાં બેઠા હો ત્યાંથી, આપે પણ વળતા જયશ્રીકૃષ્ણ કહેવા જોઈએ.

હવે તો આપણે દશમ સ્કંધ શરૂ થશે. દશમ અને એકાદશ-તે બે સ્કંધો-શ્રીમદ્ભાગવતનું મુખ્ય સત્ત્વ છે. નવમસ્કંધસુધી, અનેક વાતો કરીને, પરીક્ષિતનું મન દૃઢ કર્યા પછી, શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ ‘(દશમસ્કંધ)’ તથા શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને આપેલો ઉપદેશ (એકાદશસ્કંધ), શુકદેવજીએ પરીક્ષિત રાજાને કહ્યા. કલઈ કરનારો કલઈ વાપરે, તે પહેલાં વાસણને ઘસીને સાફ કરે છે. ઘર ધોળનારો સાવરણીથી ઘરને જાપટી નાંખી, પછી ઘર ધોળે છે. કાંઈ સારી ચીજ હાથમાં લેવી હોય, તો હાથ ધોઈ નાંખવો જોઈએ. સારી ચીજ મુખમાં મુકવાની હોય, તો મુખ સાફ કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણે ઉત્તમ ઉપદેશ મનમાં ધારણ કરવો હોય, તો મન સાફ કરવું જોઈએ. કારણ કે શુદ્ધિ વિના સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય નહીં. મનની શુદ્ધિ માટે યાજ્ઞવલ્કયે યજુર્વેદમાં પ્રાર્થના કરી છે, તે સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો.

ૐ યજ્ઞાગ્રતોદૂરસુદૈતિદૈવન્તદુસુપ્તસ્ય તથૈવૈતિ ॥ દૂરજ્ઞમજ્જ્યોતિષાજ્જ્યોતિરે
 કન્તરુમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૫ ॥ યેનકર્માણ્યપસોમનીષિણોયજ્ઞેકૃષ્ણન્તિ
 વિદથેષુધીરાઃ ॥ પદપૂર્વમ્યક્ષમન્તઃપ્રજાનાન્તરુમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૬ ॥
 યસ્પ્રજ્ઞાનમુતચેતોઘૃતિશ્ચ યજ્જ્યોતિરન્તરમૃતમ્ પ્રજાસુ ॥ યસ્માન્નઽકૃતેકિશ્ચનક-
 ર્મ ક્રિયતે તરુમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૭ ॥ યેનેદમ્ભૂતમ્ ભુવનમ્ ભવિષ્ય-
 ત્પરિગૃહીતમૃતેનસર્વમ્ ॥ યેનયજ્ઞસ્તાયતેસપ્તહોતા તરુમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ८ ॥
 ષસ્મિન્નૃચઃ સામષજ્ઞં ષિયસ્મિન્નપ્રતિષ્ઠિતારથનાભાવિવારાઃ ॥ યસ્મિન્શ્ચિત્તગું
 સર્વમોતમ્પ્રજાનાન્તરુમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૯ ॥ સુષારથિરપ્શ્વાનિવષન્મ-
 નુષ્યાન્નેનીયતેભીશુભિર્વાજિનઽશ્વ ॥ હૃત્પતિષ્ઠન્પદં જિરઙ્ગવિષ્ણન્તરુમે મનઃ શિ-
 વસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જાગ્રદાવસ્થામાં આંખ વિગેરે ઇન્દ્રિયોની મદદથી, જે મન દ્વારા
 જાય છે, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં (આંખ વિગેરે ઇન્દ્રિયો અક્રિય હોવાથી) જે
 મન સમીપ રહે છે. તે મન (દશમ) આત્મભાવનું ગ્રાહક છે. તે મન-
 જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ—ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશ આપે છે. તે માટે મન કલ્યાણકારી
 સંકલ્પોવાળું થાયો. [૫] સ્વકર્મમાં પ્રીતિ રાખનારા, યજ્ઞના કાર્યમાં તીવ્ર-
 બુદ્ધિ રાખનારા, અને મેઘાવી ધીર પુરોહિ, જે મનથી યજ્ઞનાં કર્મો કરે છે,
 વળી જે મન અપૂર્વ—એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી પ્રથમ—સરળએકું છે, તથા આત્મ-
 રૂપ છે, તથા જે મન પ્રાણી માત્રના શરીરમાં રહેલું છે, એવું જે માટે મન—તે સર્વદા
 કલ્યાણકારી સંકલ્પોવાળું થાયો. (૬) જે મન પ્રજ્ઞાનવાળું છે, ધૈર્યવાળું છે,
 મનુષ્યનાં અંતરમાં રહીને, સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશ આપી રહ્યું છે. વળી જે અમર
 છે. જેના વિના કશું પણ કર્મ બની શકતું નથી. તે માટે મન કલ્યાણકારી
 સંકલ્પોવાળું થાયો. (૭) મન અમૃતધર્મવાળું છે, કારણકે તેનાથી ભૂતકાળ,
 વર્તમાનકાળ, અને ભવિષ્યકાળનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે. જેના વડે સાત
 હોતા વાળો યજ્ઞ વિસ્તાર પામે છે, તે માટે મન કલ્યાણકારી સંકલ્પોવાળું બનેા.
 (૮) જેમ રથચક્રની નાભીમાં (ધરીમાં) આરાઓ ગોઠવેલા હોય છે. તેમ જે
 મનમાં રૂપેદ, સામવેદ, અને યજુર્વેદ સ્થાપેલા છે, તથા જે મનમાં પ્રાણી-

માત્રનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પરોવાયેલું છે, તેવું માફ મન કહ્યાણુકારી સંકલ્પોવાળું થાઓ [૯] જેમ સાવધ સારથી ચાણુક અને લગામની મદદથી, ઘોડાઓને કળજે રાખીને, પોતાને ધારેલે સ્થાને લઈ જાય છે, તેમ જે મન મનુષ્યોને પોતાના કામમાં ગ્રેરે છે. જે મન હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. જે મન વૃદ્ધાવસ્થા રહિત છે, તથા ઘણા વેગવાળું છે. તે માફ મન કહ્યાણુકારી સંકલ્પોવાળું થાઓ. (૧૦)

દશમસ્કંધને સમજવા માટે, પ્રથમ નિચેના વિષયોનો વિચાર કરીએ.-

૧ દશમસ્કંધની ટુંકી નોંધ (૨) મતમતાંતરો-મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યોનો દશમ સંબંધી અભિપ્રાય. સનાતન કેને કેવાય? (૩) શ્રીમદ્ભાગવત તથા શ્રીકૃષ્ણના જીવન સંબંધી લખનારાઓની નોંધ (૪) લક્ષિત (૫) રસ (૬) દશમનું અધ્યાત્મજ્ઞાન.

દશમ સ્કંધની ટુંકી નોંધ.

દશમ સ્કંધના બે ભાગ છે. એક પૂર્વાર્ધ અને બીજો ભાગ ઉતરાર્ધ કહેવાય છે. પૂર્વાર્ધમાં ૪૯ અધ્યાય છે, અને ઉતરાર્ધમાં ૫૦ થી ૯૦ સુધી અધ્યાય છે.

દરેક અધ્યાયના વિષયો નિચે પ્રમાણે છે. (૧) કંસે-દેવકીના છ પુત્રોનો નાશ કર્યો. (૨) દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણભગવાનની દેવોએ સ્તુતિ કરી. (૩) શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ અને તેમનું ગોકુળમાં જવું. (૪) શ્રીકૃષ્ણને શોષવાના હેતુથી કંસે બાળકોની હિંસા કરવા માંડી. (૫) શ્રીકૃષ્ણનાજન્મથી નંદજીએ મહોત્સવ કર્યો તે. (૬) શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાને મારી. (૭) શ્રીકૃષ્ણે ગાકું ઉધું પાડ્યું, અને તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો. (૮) ગર્ગાચાર્યે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવના નામ પાડ્યાં, અને પ્રભુએ માટી ખાતાં, યશોદાને વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં (૯) શ્રીકૃષ્ણે ગોળા ફેંડી અને યશોદાએ પ્રભુને દામણાથી બાંધ્યા. (૧૦) શ્રીકૃષ્ણે યમલાલું નનો મોક્ષ કર્યો (૧૧) શ્રીકૃષ્ણે વત્સાસુ અને બકાસુરને માર્યા. (૧૨) શ્રીકૃષ્ણે અધાસુરને માર્યો. (૧૩) ક્ષત્રાએ વત્સ તથા બાળકોનું હરણ કરી, પ્રભુની પરીક્ષા કરી. પ્રભુએ નવાં વત્સ અને નવાં બાળકો ઉત્પન્ન કર્યાં. (૧૪) ક્ષત્રાએ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. (૧૫) ધનેકાસુરનો વધ તથા તાડવનમાં પ્રભુએ લીલા કરી. (૧૬) ભગવાને કાલીય નાગ નાચ્યો. (૧૭) ભગવાને દાવાનળનું પાન કર્યું. (૧૮) બળભદ્રે પ્રજંબાસુરને માર્યો. (૧૯) ભગવાને દાવાનળનું પાન કરી, ગાયો તથા ગોપોની રક્ષા કરી. (૨૦) વર્ષાઋતુ તથા શરદઋતુનું વર્ણન. (૨૧) વેણુ-ગીતનું ગોપીઓએ કરેલું વર્ણન (૨૨) ચીરહરણલીલા. (૨૩) મથુરાના યજ્ઞમાં અન્નની વાચના કરી પ્રભુએ વિપ્રપત્નીઓનો અનુગ્રહ કર્યો. (૨૪) ગોવર્ધન મહોત્સવ. (૨૫) શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ઉપાડ્યો, અને વરસાદથી ગોકુળની રક્ષા કરી. (૨૬) શ્રીકૃષ્ણે કરેલાં અદ્ભુત કાર્યોનું વર્ણન. (૨૭) ઇંદ્રે તથા નામધેનુએ શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કર્યો. (૨૮) શ્રીકૃષ્ણે વરુણ લોકમાંથી નંદરાયને આજ્ઞા, અને ગોપોને વૈકુંઠનાં દર્શન કરાવ્યાં (૨૯) રાક્ષસીલાના

આરંભમાં પ્રભુ અંતઃપ્રાન થયા. (૩૦) ગોપીઓ વનમાં ભગવાનને શોધે છે. (૩૧) ગોપીકા ગીત. (૩૨) પ્રભુએ પ્રગટ થઈ ગોપીઓને શાંત કરી. (૩૩) રાસલીલા તથા જળલીલા. (૪૪) અજગરનો મોક્ષ અને શંખચૂડનો વધ. (૩૫) ગોપીઓએ ગાયેલું ગીત. (૩૬) અરિષ્ટાસુરનો નાશ. તથા શ્રીકૃષ્ણ અને જળભદ્રને મથુરા તેડી લાવવા કંસે અકુરને આજ્ઞા કરી. (૩૭) શ્રીકૃષ્ણે કૃશી તથા બ્યોમાસુર નામના દૈત્યોને માર્યા. (૩૮) અકુર ગોકુળમાં પધાર્યા (૩૯) ગોપીઓનો વિરહ અને વિકાપ. (૪૦) અકુરે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. (૪૧) શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં પધાર્યા રંગારાને માર્યા સુદામા માળી અને હરજી ઉપર પ્રસન્ન થયા. (૪૨) શ્રીકૃષ્ણે કુખ્જનો ઉદ્ધાર કર્યો. (૪૩) શ્રીકૃષ્ણે કુવલયાપીડ હાથીને માર્યો. તથા મલ્લના અખાડામાં પ્રવેશ કર્યો. (૪૪) મલ્લોનો તથા કંસનો વધ. (૪૫) શ્રીકૃષ્ણે ઉગ્ર-સેનનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને ગુરૂને પુત્ર લાવી આપ્યો. (૪૬) શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજી સાથે સદેશો મોકલી, નંદ યશોદાના મનનું શાંતવન કર્યું. (૪૭) ઉદ્ધવજીએ ગોપીઓને તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો. (૪૮) ભગવાન કુખ્જની સાથે વિહાર કર્યો. અને અકુરને હસ્તિના-પુર મોકલ્યા (૪૯) હસ્તિનાપુરમાં ધૃતરાષ્ટ્રની વતંલુક જોઈને અકુર મથુરામાં પાછા આવ્યા. હવે ઉત્તરાર્ધ—(૫૦) જરાસંઘથી ડરીને શ્રીકૃષ્ણ સંખંધીઓ સહિત દ્વારકાં રહેવા ગયા. (૫૧) મુચુકુંદ પાસે કાલયવનનો નાશ કરાવ્યો (૫૨) શ્રીકૃષ્ણે રક્ષમણીનો સદેશો સ્વિકાર્યો. (૫૩) શ્રીકૃષ્ણે રક્ષમણીનું હરણ કર્યું (૫૪) શ્રીકૃષ્ણ તથા રક્ષમણીનાં લગ્ન (૫૫) પ્રદ્યુમ-નનો જન્મ. તેણે શંખરાસુરને માર્યો. (૫૬) શ્રીકૃષ્ણને મિથ્યા કલંક અને જાંબવતી તથા સલલામા સાથે લગ્ન. (૫૭) ફરી કલંક. (૫૮) શ્રીકૃષ્ણનું પાંચ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન. (૫૯) નરકાસુરનો વધ અને પારિવ્રતકર્તું હરણ (૬૦) શ્રીકૃષ્ણે રક્ષમણીનું કરેલું હારથ તથા શાંતવન (૬૧) ભગવાનના પરિવારની કથા તથા જળભદ્રે રૂદ્રીનો નાશ કર્યો. (૬૨) ઓખા અને અનિરૂદ્ધની કથા. (૬૩) શ્રીકૃષ્ણે બ્યોમાસુરના હાથ કાપ્યા (૬૪) શ્રીકૃષ્ણે નૃગ-રાજાને શાપથી મુક્ત કર્યો. (૬૫) જળભદ્રે યમુનાજીને ખેંચ્યા (૬૬) ભગવાને પાંડવ તથા તેના મિત્રનો નાશ કર્યો (૬૭) જળભાં દ્વિવિદ વાનરને માર્યો (૬૮) સાંખને છોડાવી જળ-ભદ્રે હસ્તિનાપુર ખેંચ્યું (૬૯) પ્રત્યેક રાણીના ઘરમાં ભગવાનને જોઈને નારદજી આશ્ચર્ય પામ્યા (૭૦) શ્રીકૃષ્ણનું આનિહત અને દુતનો સદેશો (૭૧) શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં પધાર્યા. (૭૨) ભીમના હાથથી જરાસંઘનો વધ (૭૩) જરાસંઘે પુરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા (૭૪) યુધિષ્ઠિરના રાજસુય યજ્ઞમાં શીશુપાળનો વધ (૭૫) દુર્યોધનનો માનભંગ (૭૬) યાદવોનો શાસ્ત્ર સાથે કળયો (૭૭) શાસ્ત્ર તથા તેના વિમાનનો નાશ. (૭૮) શ્રીકૃષ્ણે દંતવક્ર તથા વિદુરથને માર્યા અને અને જળભદ્રે રોમહર્ષણને માર્યો. (૭૯) જળભદ્રે બલ્લલને માર્યો અને તીર્થયાત્રા કરી (૮૦) શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાનો મેળાપ (૮૧) સુદામાને રાગ-લક્ષ્મી (૮૨) સૂર્યગ્રહણ વખતે પ્રભુ કુરૂક્ષેત્રમાં પધાર્યા (૮૩) શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓએ દ્રૌપદીની પાસે, પોતપોતાના વિવાહની વાતો કરી (૮૪) કુરૂક્ષેત્રમાં વસુદેવજીએ યજ્ઞ કર્યો (૮૫) પ્રભુએ દેવકાજીને મરેલા પુત્રો આણી આપ્યા (૮૬) અર્જુને સુભદ્રાનું હરણ કર્યું (૮૭) વેદોએ નિર્ગુણબ્રહ્મની સ્તુતિ કરી (૮૮) વિષ્ણુના ભક્તને મોક્ષ અને બીજા દેવાના ભક્તોને અશ્વર્ય (૮૯) વિષ્ણુની મહત્તા તથા ભગવાને બ્રાહ્મણના પુત્રો આણી આપ્યા (૯૦) શ્રીકૃષ્ણે રૂદ્રી બ્રહ્માઓનું કુદ્દે માર્યું.

શ્રીમદ્ આચાર્ય મહાપ્રભુજીની સુબોધની નામની ટીકા પ્રમાણે, દશમસ્કંધના કુલ ૮૭ અધ્યાય છે. વત્સહરણલીલાના ત્રણ અધ્યાય પ્રાક્ષસ-ક્ષેપક-છે. તે ત્રણ અધ્યાય પૂર્વાર્ધમાંથી બાદ કરતાં, પૂર્વાર્ધમાં ૪૬ અધ્યાય રહ્યા, અને ઉત્તરાર્ધમાં ૪૧ અધ્યાય. કુલ ૮૭ અધ્યાય થયા. તેઓ-શ્રીએ દશમસ્કંધના નીચે પ્રમાણે ભાગ કર્યા છે.

પુર્વાર્ધ			ઉત્તરાર્ધ		
પ્રકરણ	નામ	અધ્યાય	પ્રકરણ	નામ	અધ્યાય
૧	જન્મ	૧ થી ૪			
૨	તામસ	૫ થી ૩૨			
	પ્રમાણ	૫ થી ૧૧		સાધન	૪૭ થી ૫૩
	પ્રમેય	૧૨ થી ૧૮		ફળ	૫૪ થી ૬૦
	સાધન	૧૯ થી ૨૫	૪	સાત્ત્વિક	૬૧ થી ૮૧
	ફળ	૨૬ થી ૩૨		પ્રમેય	૬૧ થી ૬૭
૩	રાજસ	૩૩ થી ૬૦		સાધન	૬૮ થી ૭૪
	પ્રમાણ	૩૩ થી ૩૯		ફળ	૭૫ થી ૮૧
	પ્રમેય	૪૦ થી ૪૬	૫	ગુણ	૮૧ થી ૮૭

એટલે પ્રભુએ જન્મ લઈને-તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એમ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો. ગુણ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણના ગુણોનો મહિમા છે.

નિરોધ—શ્રીમદ્ આચાર્ય મહાપ્રભુજી કહે છે કે-દશમ સ્કંધમાં નિરોધ-લીલાનું નિરૂપણ છે. નિરોધલીલાના નિયામક શ્રીકૃષ્ણનું, અને નિરોધલીલામાં પેઢલા ભક્તોનું નિરૂપણ છે. નિરોધનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે. [૧] શક્તિઓ સાથે ભગવાનની જગતને વિષે ક્રિડા. [૨] પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવાનને વિષે ભક્તોની આસક્તિ [૩] ભક્તોના દેહાદિ પ્રપચનો પ્રલય. સુબોધિની સંબંધી વિશેષ ખુલાસા કથામાં પ્રસંગોપાત થશે.

મતમતાંતરો—

ત્રયો સાંખ્યં યોગઃ, પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ ।

પ્રમિન્ને પ્રસ્થાને, પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ॥

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદ્-રુજુકુટિલનાનાપથજુષાં ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્-ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥ ૭ ॥

[શિવ મહિમ્ન સ્તોત્ર]

અર્થ—અંગાદિસહિત ત્રણ વેદો, સાંખ્ય, યોગ, શાંકરમત તથા વૈષ્ણવ મત-એમ બૃહદા બૃહદા માર્ગો જણાય છે. એમ પાંચીના પ્રવાહો-મરીયો-ગમે

તે માર્ગે ચાલીને, આખરે સમુદ્રને મળે છે, તેમ જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યો, પોત પોતાના આધિકાર પ્રમાણે-ગમે તે માર્ગે ચાલે છે, તો પણ છેવટે આપનેજ મળે છે.

મુખ્ય મતો—અત્યારે સંપ્રદાયો અનેક છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય સંપ્રદાયોની વાત કરીએ. [૧] શ્રીશાંકરમત. [૨] શ્રીરામાનુજસંપ્રદાય. [૩] શ્રીવલ્લભસંપ્રદાય. [૪] શ્રીમધ્વાચાર્યનો મત. [૫] શ્રીનિંબકાચાર્યનો મત. [૬] શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય, મુખ્ય સંપ્રદાયો છે. તે સિવાય બીજા અનેક નાના મોટા માર્ગો છે. શાંકરમત જ્ઞાનમાર્ગનો સંપ્રદાય ગણાય છે, શ્રીરામાનુજ વિજેરે સંપ્રદાયો લક્ષ્મિમાર્ગના ગણાય છે. શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય-ઉદ્ધવ સંપ્રદાય કહેવાય છે. તેના સિદ્ધાંતો, અમુક પ્રમાણમાં રામાનુજને મળતાં છે. સ્ત્રી પુરૂષની મર્યાદા, શ્રીસ્વામિનારાયણે જેવી બાંધી છે, એવી હજુસુધી કોઈએ બાંધી નથી.

ઈશ્વર, માયા અને જીવ આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર, દરેક સંપ્રદાયે પોતપોતાના વિચારજુદી જુદી રીતે જણાવ્યા છે. તે વિચારોનું સમર્થન કરવા માટે, અનેક ઝઘડા થયા, અને અનેક પુસ્તકો લખાયાં, પણ હજી કોઈ વિદ્વાન દુનિયાને એકમત કરી શક્યો નથી. એવા ઝઘડામાં વિદ્યાના વિલાસી ભલે આનંદ માને, પણ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ, એવા ઝઘડામાં ઉતરવું નહિં. માત્ર એટલું યાદ રાખવું કે-લક્ષ્મિમાર્ગના પાંચે સંપ્રદાયો, શ્રીકૃષ્ણને ઈષ્ટ માને છે, અને શ્રીમદ્ ભાગવતને પુજે છે. શ્રીઆવશંકરાચાર્ય પણ શ્રીકૃષ્ણને ભજે છે. મુમુક્ષુઓએ યાદ રાખવા જેવી-બીજી વાત એ કે-ધન્વંતરિ વેદના દવાખાનામાં, અનેક પ્રકારની દવાઓ, ઘણીજ સાંભળથી, તૈયાર કરી રાખી હોય; તો તે તમામ દવાઓ ઉપયોગી છે-કર્મમતી છે; પણ માંદાએ તેમાં પેત્રી, પોતાનો રોગ મટાડવા માટે, ગમે તે દવાના ફાકડા મારી જવા, તે વાત ઠીક નથી. તે વાત સુખકર નથી, એટલું જ નહિં; પણ દુઃખકર છે. માંદો પોતાનું હિત ચાહતો હોય, તો તેણે અવશ્ય, સારા વેદને સાથે રાખવો જોઈએ, અને તેની સલાહ પ્રમાણે, દવા લેવી જોઈએ. તેમ મુમુક્ષુએ જાંત રાખીને સદ્ગુરુ શોધી લેવા જોઈએ, તેમની સલાહ પ્રમાણેજ ધર્મમાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ. જે જે ધર્મપ્રવર્તક સંતોએ, સંપ્રદાયોનું ગતિમાં મુક્યા છે, તેઓ કોઈ સામાન્ય મનુષ્યો નહોતા. તેઓ પ્રભુના લાડીલા હતા. પ્રભુના લાડીલા કેવા હશે? તે વાત સાંભળો.

અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ ઇવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી, યતાત્મા દૃઢનિશ્ચય ॥

મર્યપિતમનાંબુદ્ધિર્-યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ॥

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્-મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

[ગીતા અ. ૧૨.]

મેડા ઉપરની વિગેરે ચીજો જોવા માટે. મેડા ઉપર ચડવું જ પડે. તે પ્રમાણે સંપ્રદાય ચલાવનારા મુળ પુરૂષોના આશયો-અભિપ્રાયો-ભાવો-સમજવા માટે, પ્રથમ મુમુક્ષુએ ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન થવું જોઈએ. જઘડા કરનારા લોકો આપને એવા ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન જણાય, તો તેમનો જઘડો જરૂર સાંભળજો. બાકી તો અત્યારે ઉભા તિલકવાળો આડા તિલકવાળાને નિંદે છે, અને આડા તિલકવાળો ઉભા તિલકવાળાને નિંદે છે ભાડુની વિદ્વાનોએ અને સાંકડા વિચારના આચાર્યોએ, સનાતન ધર્મને જેટલું નુકશાન કર્યું છે, તેટલું નુકશાન વિધર્મીઓએ કર્યું નથી. માયાનું ખંડન કરીને, વેદધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું, પાખંડનો નાશ કર્યો. જોદ્ધોની જામેલી સત્તા ઉજેડી નાંખી, તે શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ પુરૂષને, જે કોઈ વધારે નિંદતા હોય, તો તે આપણા સનાતની ભાઈઓ છે; અને શ્રીમદ્દરામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય, સ્વામીશ્રી સહજાનંદજી વિગેરે સમર્થ વ્યક્તિઓને પણ, જે કોઈ નિંદતા હોય, તો તે પણ આપણા સનાતની ભાઈઓ છે. આ સ્થિતિ થોડી શોકજનક નથી. આ સ્થિતિથી સનાતન જેવો કેસરી, લાચાર બકરો બની ગયો છે. જેમ ભયંકર રોગથી પીડા તો સિંહ જીરે, તેમ આ રોગથી પીડાતો સનાતનધર્મ જીરે છે. મુસલમાનોએ રામજીનું મંદિર તોડ્યું, ત્યારે રણછોડજીના મંદિરના લોકો રાજી થયા; અને રણછોડજીનું મંદિર તોડ્યું, ત્યારે શિવ મંદિરના પુજારી રાજી થયા. જ્યાં આ સ્થિતિ હોય, ત્યાં સનાતન કોને કેહેવું ? મંદિરને ? મંદિરના પુજારીને ? મંદિરે મંદિરે રખડતા હોય તેમને ? કંચન અને કામળીના સંગમાં રમતા હોય, તે સાધુઓને ? ઘરબારનો ત્યાગ કરીને ઘરબાર જમાવી બેઠા હોય, તે ત્યાગીઓને ? અગર રાગદ્વેષમાં રજળતા મોજલા મહંતોને કે આચાર્યોને ? વિચાર કરી જોજો.

તાત્પર્ય-ભલે સંપ્રદાયોના વિચારો જુદા જણાય, પણ તે તમામ પ્રમુતરફ લઈ જાય છે, માટે તેની નિંદા ન કરાય. જેમ વૈદ્યની સલાહ વિના, દવાનો ઉપયોગ ન કરાય, તેમ સદ્ગુણની સલાહ વિના, ધર્મ ક્ષેત્રમાં આગળ ન વધાય.

શિવ અને વિષ્ણુ એ કોઈ વિરોધી દેવો નથી. એકજ તત્ત્વ, કાર્ય પરત્વે, જુદાં જુદાં નામ ધારણ કરે છે. તે બે નામમાં જેઓ વિરોધ દેખે, તેઓ ધર્મના વાસ્તવિક તત્ત્વથી વેગળા રહે છે. તેઓ કલ્યાણના માર્ગથી મોકળા છે. શ્રી શંકરાચાર્ય અદ્વતવાદી કહેવાય છે, પણ તેમના ગ્રન્થો તપાસો, તો ખાત્રી થશે કે-તેઓશ્રી દ્વૈતમાર્ગદ્વારા અદ્વતનું પ્રતિપાદન કરે છે. મોક્ષકારણસામગ્ર્યાં, ભક્તિરેષુ ગરીયસી ॥ વિગેરે વચનોથી, તેઓશ્રી ભક્તિને પ્રથમ પદ આપે છે. અનેક સ્તોત્રોમાં શિવવિષ્ણુની સ્તુરીને, દત્ત ભાવ બતાવ્યો છે.

તેઓશ્રીએ પંચદેવ સ્વકાર્યા છે. હિમાલય ઉપર, બદ્રીનારાયણ અને કેદારનાથની સ્થાપના કરીને, શિવવિષ્ણુમાં પોનાની સમદષ્ટિ સિદ્ધ કરી આપી છે. ‘ભજ ગોવિંદં ભજ ગોવિંદં, ગોવિંદં ભજ મૂઢ મતે।’ એમ કહીને પ્રભુના નામસ્મરણનો મહિમા બતાવ્યો છે. ‘રાજના ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં, જેમ કોઈ રાજા બની શકતો નથી; તેમ બ્રહ્મના ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં, કોઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની શકતો નથી’ એવું શ્રીશંકરે ઘણું ઠેકાણું કહ્યું છે. માટે પ્રથમ દ્વૈત-પછી અદ્વૈત. અદ્વૈતનો ઉપદેશ કરનારા વિદ્વાનોને પણ, દ્વૈત વિના ચાલતું નથી. જ્યાં દ્વૈતપણું મટી જાય, ત્યાં-નિષ્ક્રિય-નિરાકાર, નિર્વિકાર બ્રહ્મ બાકી રહે. તાત્પર્ય-અદ્વૈતની વાતો કરવી, તે જંગલી સિંહને પકડી લાવવા જેવું અઘરું કામ છે. અને જેમ સિંહો જંગલમાં વસે છે, તેમ ઉત્તમ અદ્વૈત વાદીઓ વસ્તીમાં વસતા નથી.

ક્લેશોઽધિકરતસ્તેષા-મવ્યક્તાનક્તચેતસામ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં, દેહવદ્ભિરવાપ્યતે ॥

ગીતા અ. ૧૨

તાત્પર્ય—જરા પણ દેહાભિમાન હોય, ત્યાં સુધી અદ્વૈતના આકાશમાં ઉડવું કાવે તેમ નથી. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । [બ્રહ્મસૂત્ર-૧] તેના વિવેચનમાં પણ, શ્રીશંકરે, બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની યોગ્યતા માટે, અથ તથા અતઃ એ શબ્દોના ઉપર ઘણું ભાર મૂક્યો છે. શ્રીશંકરાચાર્ય વિગેરે દંડી સન્યાસીઓ વિષ્ણુ સ્વરૂપ ગણાય છે. તેમને પગે લાગીએ છઈએ ત્યારે-‘ૐ નમોનારાયણ’ કહીએ છઈએ, અને તેઓશ્રી તેના પ્રત્યુત્તરમાં ‘નારાયણ’ કહે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે-તેઓ પણ વૈષ્ણવ છે.

શિવના ઉપાસકો વિષ્ણુને નિંદે, અને વિષ્ણુના ઉપાસકો શિવને નિંદે; તે માત્ર ગેરસમજ, અજ્ઞાન અગર સ્વાર્થ છે. [શિવ શબ્દનો અર્થ શંકર પણ થાય છે. શંકર શબ્દ, શંકરાચાર્ય. રૂપી શબ્દમાં સમાએલો છે, માટે જેઓ શિવને નિંદે છે. તેઓ શંકરાચાર્યને પણ નિંદે છે. આ પણ એક સાંપ્રદાયિક ગાંડપણ છે. શિવ એટલે-એક પાપાણની લિંગાકારે ઉભી મૂર્તિ, અને વિષ્ણુ એટલે-માત્ર પારણામાં જુગતી હાથ પગ વાળી નાની મૂર્તિ, એટલુંજ સમજનારા, વાસ્તવ ધર્મથી ઘણા વેગળા ઉભા છે. કેટલાએક શિવના ઉપાસકો, પોતાને જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા માને છે, પણ વિષ્ણુ, વૈષ્ણવ અને ભક્તિ, આ ત્રણ શબ્દો સાંભળીને તેઓ ભડકે છે. શુકસનકોદે અને નારદાદિ કરતાં, પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતા ન હોય, તેમણે આ શબ્દોનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ. સાચા સનાતની થઈને, કુસંપને કાપો, અને પ્રભુને હૃદયમાં સ્થાપો, એટલી પ્રાર્થના કરીને, આગળ વધીએ—

શ્રીમદ્ભાગવત

કેટલાએક ઉતાવળા ભાઈઓ, ભાગવતાદિ પુરાણોને, ગપાટક તથા નવીન માને છે. તે સંબંધમાં તેમને કાંઈ વિશેષ ન કહેતાં, એટલુંજ કહીએ કે-તેમાં જે કાંઈ છે, તે વાંચવાથી ખાત્રી થાય છે કે-તેના લેખક કોઈ સામાન્ય વિદ્વાન નથી-સામાન્ય તપસ્વી નથી-સામાન્ય વૈરાગ્યવાન નથી; એટલે તેઓ ઉત્તમ ભૂમિકાના સંત છે. વેદોના સિદ્ધાંતો, દાખલા દ્રષ્ટાંતથી સમજાવવાના હેતુથી, પુરાણો લખાયા હોય, એમ ખાત્રી થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ટીકાઓ કરી છે. તે ટીકાઓમાં, શ્રીમદ્ રામાનુજસંપ્રદાયની વીરરાઘવી નામની ટીકા, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીની સુબોધેની નામની ટીકા, શ્રી સ્વામીનારાયણની ભક્તારંજની ટીકા, તથા શ્રીધર સ્વામીની સરલ-અને તટસ્થ ટીકા, મુખ્ય ગણાય છે. શ્રીધરસ્વામીની ટીકાવાળા ગ્રંથોનો પ્રચાર, ઘણો થયો છે. શુકસાગર, પ્રેમસાગર વિગેરે હિંદી ભાષાના ગ્રંથો પણ ભાગવત ઉપર છપાયા છે.

શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર-એટલે-શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્ર સંબંધી, અંગ્રેજી ગ્રંથો પણ લખાયા છે. તે ગ્રંથકારોએ, પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે-પોતપોતાના અહાર વિહાર પ્રમાણે-શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનો અર્થ કર્યો છે. ઝુંપડીમાં રહેનારો મનુષ્ય, જેમ દિલ્હીના બાદશાહના મહેલમાં ભૂલો પડે, તેમ માયાના રંગમાં રમનારો-શબ્દાદિ વિષયોથી વિકાર પામેલો-મનુષ્ય-શ્રીકૃષ્ણની લીલામાં ભૂલો પડે, તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. મી. ધીરેંદ્રનાથ પાલે પોતાના કૃષ્ણચરિત્ર નામના અંગ્રેજી ગ્રંથમાં, તે સંબંધી ખુલાસો પણ કર્યો છે-કે-The men that saw him, did know him, then how can we? [પાનુ ૧૯૦] 'જે મનુષ્યોએ શ્રીકૃષ્ણને નજરે જોયા હતા, તેઓ એમને ખરાખર ઓળખી શક્યા નથી, ત્યારે આપણે તેમને શી રીતે ઓળખી શકીએ?' કોઈ મકાનમાં સુતાર, લુવાર, કડીયો અને ચિતારો-ચારે એક સાથે-પેસે, તો તે ચારે મનુષ્યો, તે મકાનમાં, પોતપોતાના ધંધાના પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરે છે. મકાનમાં વપરાએલા લાકડાં કેવાં છે, અને તેને કેવી રીતે ગોઠવ્યાં છે, તે સુતાર તપાસે છે. લુવાર લોઢાના સામાનની પરીક્ષા કરે છે. કડીયો ઇંટ, માટી, ચુનો અને પથ્થર તપાસે છે, અને ચિતારો નકશી-ચિત્રકામ-તપાસે છે. તે પ્રમાણેજ-શ્રીમદ્ ભાગવતરૂપી મકાનમાં ભરેલી ભક્તિને, ભગવાનનો ભક્તજી ઓળખી શકે છે-તપાસી શકે છે. શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિગેરે ભક્તિસંપ્રદાયના આચાર્યોને, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જે ભાસ થયો, તેવો ભાસ અન્ય કોઈ વિદ્વાનને ભાગ્યેજ થયો હશે. તે સંબંધમાં શ્રી વેદવ્યાસ પણ કહે છે. કે-

અહં વેદ્મિ શુકો વેત્તિ, સંજયો વેત્તિ વા ન વા ॥

મક્ત્યા ભાગવતં શાસ્ત્રં, ન ચ બુદ્ધ્યા ન ચ ટીકયા ॥

અર્થ—શ્રીમદ્ભાગવતને હું જાણું છઉં, શુકદેવજી જાણે છે, અને કાંઈક કાંઈક સંજય જાણે છે. ભાગવત શાસ્ત્ર માત્ર ભક્તિથી જાણાય છે, બુદ્ધિથી અગર ટીકાથી જાણી શકાતું નથી.

નવીન વિદ્વાનો, શ્રીકૃષ્ણનું જીવન આજેજવા લલચાયા છે ખરા, પણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન માનતા સંકોચાય છે. અમેરિકા ન્યુયોર્કમાં સ્થપા-એલી કૃષ્ણસમાજે, બાબા પ્રેમાનંદ ભારતીએ :અંગ્રેજીમાં લખેલું શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર છપાવ્યું છે. તે વાંચવા લાયક છે. બાકી-જેમ પર ઘરમાં પેઢેલા સ્ત્રી, પરપુરૂષ ગમે તેવા સારા હોય, પણ તેની સાથે સંકોચથી વર્તે છે, અને પોતાનો પતિ ગમે તેવો ગરીબ હોય, પણ તેને તે ભાવથી સેવે છે. તે પ્રમાણે જ માયાના જીવો, શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંકોચ રાખે છે-એકતા કરી શકતા નથી. તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે-

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય, યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોડયં નાભિજાનાતિ, લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૬ ॥

x x x x

इच्छाम्लेषसमुत्थेन, द्वंद्वमोहेन भारत ॥

સર્વભૂતાનિ સંમોહં, સર્ગે યાન્તિ પરંતપ ॥ ૨૭ ॥ [ગીતા અ. ૭ મો]

અર્થ—હું કે જે યોગ માયાથી ઢંકાયેલો છઉં, તેને સર્વ જાણી શકતા નથી; અને તેથીજ-હું કે જે અજ્ઞાનમાં અને અવિનાશી છઉં, તેને આ મૂઢ લોકો ઓળખતા નથી. (૨૫) x x x x હે અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વના મોહને લીધેજ, હે પરંતપ ! આ સંસારના સર્વ પ્રાણીઓ ગાંડા જાન્યાં છે. (૨૭)

મા અને દિકરા વચ્ચે જે હેત છે, તે હેત અન્ય સમજી શકે નહિં; પુત્ર અને પુત્રવધુ વચ્ચે જે હેત છે, તે હેત-પુત્રની મા પણ સમજી શકે નહીં. ગાય અને ગાયના વાછડું વચ્ચે જે હેત છે, તે હેત-ગોવાળ સમજી શકે નહીં. તે પ્રમાણે ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તો વચ્ચે જે હેત છે, તે હેતને અભક્ત હૃદય સમજી શકે નહિં. ભક્તોના માતાપિતા, અગર ભક્તોની સાથે રહેનારી તેમની ધર્મપત્નીઓ પણ, તે હેત સમજી શકે નહિં. જે કાંઈ પ્રહ્લાદ સમજ્યો, તે વાત પ્રહ્લાદનો પિતા સમજ્યો નહીં; મીરાં સમજ્યાં, તે વાત રાણા સમજ્યો નહીં. તુકારામ જે કાંઈ સમજ્યા, તે વાત તુકારામની સ્ત્રી સમજ્યાં નહીં.

સૂચના—ગમે તેવો વિદ્વાન હોય, ગમે તેવું તિલક કરતો હોય, પણ તે ભગવાનનો ભક્ત ન હોય, તો તેના મુખથી ભગવાનની કથા સાંભળવી નહીં. નિસ્પૃહતા એ ભગવાનના ભક્તોનું ખાસ લક્ષણ છે. આપણને ધમકાવીને જે ગુરૂ કહે નહીં, તેની પાસે કથા સાંભળવી, તે ઓટલે બેસીને તડાકા મારવા જેવી વાત છે. તે કથાથી કારજ સરે તેમ નથી.

બીજી વાત—શ્રીમદ્ભાગવતમાં—ચાર વેદ, છ શાસ્ત્રો, અઠાર પુરાણ, અને બીજા અનેક સદ્યન્થોનો સાર છે. માટે કથા કહેનાર વિદ્વાન જોઈએ. પરીક્ષિત રાજા તો જ્ઞાની હતો, અધિકારી હતો, સંસારથી નિવૃત્ત થઈને બેઠો હતો. તેથી શુકદેવજીના મુખમાંથી પડતાં વચનોને, તે તુરત સમજી શકતો; પણ આપણાથી તે વચનો, એકદમ સમજી શકાય એવાં નથી. માટે આપણને સમજાવી શકે એવો વિદ્વાન—એવો પ્રભુનો લાડીલો—આપણે જોઈએ. યમરાજાને ફેસલાવવા માટે અંતકાળ વખતે, જેમ બે ચાર રૂપૈયાની ગાય આપવામાં આવે છે, તેમ ગમે તેવા બ્રાહ્મણ પાસે, શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણને છેતરવા, તે ઠીક વાત નથી. તેમ કરવાથી યમરાજા અગર શ્રીકૃષ્ણ છેતરાતા નથી, પણ આપણો પોતાનો આત્મા છેતરાય છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે—

ધનંજયે હાટકસંપરીક્ષા, વિપત્તિકાલે ગૃહિણીપરીક્ષા ।

મહાહવે શસ્ત્રમૃતાં પરીક્ષા, વિદ્યાવતાં ભાગવતે પરીક્ષા ॥

તાત્પર્ય—વિદ્વાનની પરીક્ષા ભાગવતમાં થાય છે. એટલે ભાગવત કોઈ સામાન્ય ગ્રંથ નથી.

ભાગવત સાંભળવા પહેલાં, મુમુક્ષુએ દેહનિરૂપણ, આત્મનિરૂપણ તથા પાતાંજલ યોગનો સાધનપાઠ (ત્રણ પુસ્તક) અવશ્ય સાંભળવા જોઈએ. તે ત્રણ ગ્રંથો અહીંથી મળે છે. વિશેષ ખુલાસા કથાના પ્રસંગમાં થશે

ભક્તિ—‘આ કલિકાલમાં ભગવદ્ ભક્તિ એજ, ભગવદનુગ્રહનું સાધન છે.’ એવું શ્રીમદ્દરામાનુજાચાર્યના વખતથી વધારે કહેવાય છે—વધારે અનુભવાય છે. બીજાં સાધનો—દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા અને કર્મની, શાસ્ત્રોમાં કહેલી શુદ્ધતાને અભાવે, અને વૈરાગ્યને અભાવે, ફટીભુત થાય એવાં રહ્યાં નથી. ધર્મના વિષયમાં તેથી જરા ઊંડા ઉતરીને જોઈએ, તો જણાય છે કે—ભક્તિ સિવાય જ્ઞાન અને કર્મ માર્ગે ચાલનારા મુમુક્ષુઓને, આત્મસંતોષ અને ભગવદ્ પ્રાપ્તિ થઈ શકતાં નથી. શ્રીમદ્ વેદવ્યાસે અનેક ગ્રંથો લખ્યા, પણ નારદજીની સૂચનાથી, જ્યારે ભક્તિમાર્ગનું પોષક—એવું શ્રીમદ્ ભાગવત લખ્યું, ત્યારે તેમને આત્મસંતોષ થયો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન પણ.

ઉત્તમ રીતે સ્વિકાર્યું છે. તેમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદાનું રક્ષણ પણ છે, માટે કર્મમાર્ગ-
નું નિરૂપણ પણ, જોઈએ તેટલું થયું છે.

શ્રીરામચંદ્રની ભક્તિ મર્યાદાવાળી છે, અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ મસ્ત છે—
ગાંડી છે—ઘેલી છે. તેમાં સંભાળવા જેટલું એ છે કે—ગાંડા થયા વિના, ગાંડી
ભક્તિમાં જોડાવું નહિ. સ્વાર્થ પરત્વે ગાંડા થનારને, જેમ સરકાર શીક્ષા
કરે છે, તેમ સ્વાર્થ પરત્વે—વિષય ભોગ પરત્વે—ગાંડા થનારની ભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણ
સ્વિકારતા નથી. આ ભૂલ સુધારવાના હેતુથીજ, ભક્તિના—મર્યાદા અને પુષ્ટિ
[પરા]—એવા બે ભાગ પાડ્યા છે. યમ નિયમાદિ સાધનોવડે—પ્રભુ સેવા
કરવી, અને જ્ઞાનદ્વારા આત્મતત્ત્વને ખીલવવું, તે મર્યાદા ભક્તિ છે. આત્મતત્ત્વ
ખીલ્યા પછી, જેમ દીવો આવતાં અંધારું નાસે, તેમ અનાયાસે પરાભક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે.

ગીતા, શ્રીમદ્ભાગવત, તુલસીકૃત રામાયણ, તથા નારદપંચરાત્ર, સદ્ગુરુદ્વારા
ભાવથી સેવાય, તો જેમ એકલાવાતા દીવામાં દીવેલ પુરતાં, દીવાનો પ્રકાશ વધે
છે, તેમ માયાવી જીવોમાં, ભગવદ્ભાવનો પ્રકાશ પ્રગટે છે.

જેમ કંસારની શોભા ગોળ અને ઘી, તેમ ભક્તિની શોભા શ્રદ્ધા અને
સેવા. શ્રદ્ધા વિનાની સેવા, જપ, તપ વિગેરે ફળ આપતાં નથી.

જેમ ભગવાનનો મહિમા ઘણો, તેમ ભગવાનની ભક્તિનો મહિમા પણ
ઘણો. ભક્તિનું સ્વરૂપ ટુંકામાં કહીએ તો—

અજાતપક્ષા, इष मातरं खगाः । स्तन्यं यथा वत्सतरा क्षुधाताः ।

प्रियं प्रियेव, व्युषितं विषण्णा । मनोऽरविन्दाश्च दिदृक्षते त्वाम् ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—(શ્રીમદ્ ભાગ. સ્કંધ ૬. અ. ૧૧ માં) વૃત્રાસુર ભગવાનની સ્તુતિ
કરે છે કે—‘જેને પાંખ ન આવી હોય, એવા પક્ષીઓને મા જેટલી વ્હાલી લાગે
છે. ભુખ્યાં નાનાં વાછડાંને દુધ (ગાય) જેટલું વ્હાલું હોય છે, વીરહી સ્ત્રીને
પતિ જેટલો પ્યારો લાગે છે, તે પ્રમાણે જ—હૈ અરવિન્દ ! હું આપને
જોઉ છઉં.’

એક અભણ સ્ત્રી, માત્ર પતિમાં જ નિષ્ઠા—શ્રદ્ધા—પ્રીતિ—રાખીને, ઘરકામ
કાજ કર્યા કરતી હોય, તો તેનો ઉદ્ધાર થાય છે; અને એક મેટ્રીક પાસ થએલી
સ્ત્રી—કન્યાશાળાની લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ બનીને, સ્વછંદે વર્તતી હોય—ઘણીને
ધમકાવતી હોય, તો અદ્યકાળ આનંદ ભોગવીને, તે નરકમાં જાય છે. જે સ્ત્રી
એ પતિને રીજવ્યો નહીં, જે મુમુક્ષુએ સદ્ગુરુને રીજવ્યા નહિ, તેમનો ઉદ્ધાર
ક્યાંથી થાય ! દરવાજામાં પેસવાની રજા નહીં, તે શી રીતે ઘરમાં દાખલ થઈ શકે !

વિશેષ ખુલાસા કથાના પ્રસંગમાં થશે.

રસ-રસ પોતેજ જ્યારે મૂર્તિમાન થાય, બધી જાતના રસનો કર્તા પોતેજ, જ્યારે રસરૂપે સાક્ષાત્કાર થાય; રસ પોતેજ જ્યારે છલકાવા માંડે, ત્યારે એ રસમાં શું ખામી હોય! અનંતકાળ થયાં, જેને માટે જીવ તરફડે છે, તે રસ હુંટવાની જ્યારે તક મળે-રજા મળે, ત્યારે જો જીવ ઉઘે, તો તેના જેવો દુર્ભાગી કોણ !

જીભના રસમાં માછલાં ફસાયાં; આંખના રસમાં પતંગીયા બળી મુવાં; કાનના રસ માટે હરણો પારધીના બાણથી વિંધાયાં; નાકના રસ માટે ભ્રમરો કમળમાં કચરાઈ મુવા; અને ચામડીના રસમાં, હાથીઓ સપડાઈ ગયા. આવા પ્રકારના-રસના ખિંદુ જેટલા-સુખ માટે, અનેક મનુષ્યો, ભવસાગરમાં ભુલા પડ્યા. એટલે-પોતાનું મનુષ્યત્વ તજી દઈ, આવ્યા એવા ચાડ્યા ગયા. તે રસનો સાગર જ્યારે આપણી નજર પાસે છલકાય, તે રસના સૌંદર્યથી ભરેલું સુખ કમળ, જ્યારે આપણી પાસે મલકાય-ત્યારે આપણે, શું તેજેવા પણ નવરાનહિં !

કહેનાર, સાંભળનાર અને ભગવદ્કૃપા-આ ત્રણે અનાયાસે એકઠાં થતાં નથી. સ્ત્રી, પુત્ર અને ધન જેમ સંસારને દીપાવે, તેમ આ ત્રણ ભક્તિને દીપાવે છે. આજે અમારે આંગણે-સુખનો સૂર્ય ઉગ્યો છે, રસનો સમુદ્ર રેલાયો છે. સ્નાન કરવા ન આવી શકો, તો જેવા તો-આવજો.

જે અનંત બ્રહ્માંડનો નાથ છે. જેના એક એક ફંવાડામાં, કોટી બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે. જે આદિ અને અંતથી રહિત છે. જે અનંત બ્રહ્માંડોનું પોષણ કરે છે. જે જીવોનું જીવન છે. જે જ્યોતિષોનું જ્યોતિ છે. લક્ષ્મી જેની દાસી છે. સિદ્ધિઓ જેના દાસની દાસીઓ છે. જગતનું સમગ્ર સૌંદર્ય જેમાં સમાઈને રહ્યું છે. જેને માટે સંતો સુકાં પાંદડાં ખાઈને વન સેવે છે. જેને માટે યોગીઓ ઉન્હાળે અગ્નિ તાપે છે, શીયાળે જળમાં પડ્યા રહે છે. જેનાં દર્શન માટે, અનેક ભવ થયાં, જીવ ભટકે છે, તે પોતેજ આજે આપણે ખારણે દર્શન દેવા પધાર્યા છે. કેમ-નવરાશ છે ?

જેમ ઉદાર અને શોખીન ગૃહસ્થને ત્યાં, વરો મંડાયો હોય, ત્યારે નિર્ધનો મોજથી માલતાલ ઉડાવે છે-પેટ ભરી ભરીને જમે છે. સગાંબહાલાંને પણ તેડે છે. જમવા ન આવ્યાં હોય, તેમને પીરસણાં પોચતાં કરે છે. તેમ વેદવ્યાસને ઘેર વરો મંડાયો છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિની અનેક સામગ્રિઓ તૈયાર થઈ છે. શુકદેવજી જેવી રસીલી માતા પીરસણે છે. પરીક્ષિત જેવો રસીલો જમનારો છે. આપણે પણ આ વરામાં પેસી જઈએ, તો માલતાલ મળે. કોઈ ટોકે એમ નથી. હીંમતથી ચાડ્યાં આવો. સગાવહાલાંને સુખેથી

નોતરજો. માલ ખુટે તેમ નથી. કોઈ આવી ન શકે તો, મોક્ષપત્રિકારૂપી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી ભરેલું ભાણું, ત્યાં મોકલી આપજો.

નસ્તર-માતાપિતા નિર્દય બનીને, બાળકના વૃણ ઉપર નસ્તર મુકાવે છે. ડોક્ટર નિર્દય બનીને વૃણને ચીરે છે. નસ્તર મુકાવતી વખતે દુઃખ તો અવશ્ય થાય છે, પણ તે દુઃખ ભયંકર દુઃખને હઠાવે છે. તેમ અત્યારે-ધંધા પાણી-માંથી જલદીથી પરવારી લઈ, જે અન્નપાન મળે, તેમાં આનંદ માની લઈ, લોકલાજ તથા વ્યવહારને ઘડી ઘડી ભુલી જઈ, હરિ ભજવા જવું, તે નસ્તરના દુઃખ જેવુંજ દુઃખ છે. પણ તે ભયંકર ભયમાંથી બચાવનાર છે. નસ્તર મુકાવ્યા પછી, જેમ રોગીને શાંતિ થાય છે-કંઈ આવી જાય છે, તેમ ભગવદ્ રસ્તે ચડ્યા પછી, મનુષ્યત્વ વિકાસ પામે છે, નવું જીવન ઘડાય છે.

દશમ સ્કંધનું અધ્યાત્મજ્ઞાન.

દશમ સ્કંધના અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી, જ્યાં જ્યાં જરૂર પડશે, ત્યાં ત્યાં ઘટતા ખુલાસા કરવામાં આવશે.

જેમ લાડુનું લોજન ઘણા દિવસ થાય, ત્યારે લોકો લાડુથી કંટાળે, તેમ આજકાલ સાકાર ઉપાસનાથી ઘણા લોકો કંટાળ્યા છે-સૌને નિરાકાર ઉપાસના ગમે છે. સ્થૂલ વાતો ગમતી નથી, સૂક્ષ્મ વાતો ગમે છે-એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનની વાતો સાંભળવી ગમે છે. સૌને જમવું ગમે છે; પણ જમવા પહેલાં, સ્નાન કરવું ગમતું નથી. કદિ સ્નાન કરે છે, તો સંધ્યાવંદનની ક્રિયા ગમતી નથી. વાળના ઝુલફા ઓળવા વખત મળે છે, પણ સંધ્યાવંદન અને દેવશેવા કરવા વખત મળતો નથી. મુમુક્ષુએ આવા દંભથી બચવું જોઈએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાનની નજરથી જોઈએ તો-શ્રી પુરૂષ એવું કાંઈ જેજ નહિં. ખાવું પીવું તે પણ ખોટું છે. વેપાર રોજગાર મિથ્યા છે. આપણો દેહ પણ ખોટો છે. લેવું, દેવું, સાચવવું, એવી અનેક ક્રિયાઓ નકામી છે. રાત્રી, પ્રભાત, શેઠ-ચાકર એવું કાંઈ જેજ નહીં. શ્રી પુત્રાદિક ઋણ સંબંધે મળ્યાં છે. સૌ સૌનાં કર્મ, સૌ સૌની સંભાળ લે છે. આપણે એમની ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. તે પ્રમાણેજ કોઈ કૃણુ નથી, અને કોઈ ગોપીઓ પણ નથી. આવી ગેરસમજ પ્રાપ્ત થાય, તો દશમસ્કંધમાંથી કાંઈ મળે એમ નથી.

ચાહ રાખજો કે-જ્યાં સુધી જ્ઞાન તથા સાધન સંપત્તિદ્વારા, તમે પોતે સૂક્ષ્મ ન બન્યા હો-તમે પોતે નિર્ગુણ ન બન્યા હો. ત્યાંસુધી સ્થૂલને-સાકારને-છોડશો નહિં. સાકારરૂપી હોડીદ્વારા

નિર્ગુણને કિનારે પહોંચવાનું છે. પણ કિનારો આવ્યા પહેલાં, તાનમાં અને તાનમાં, જો હોડી તથા દેશો, તો ભવસાગરમાં ખુડી મરશો.

એટલી વાત યાદ રાખજો કે-જ્યાં સુધી-મથુરા, ગોકુળ, મગ્ધ, દારીકા, કુરુક્ષેત્ર, યમુના, ગંગા, વિગેરે સ્થળો ખડાં છે, ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓને કલ્પીત-જોડી કાઢેલી વાતો-ગણી શકાય એમ નથી. જ્યાં સુધી શ્રીમદ્ભાગવતાદિ ગ્રંથો ઉભા છે, જ્યાંસુધી જ્યાં જોઈએ ત્યાં-શ્રીકૃષ્ણના મંદિરો, અનેક ઉત્સવો, અનેક ભજનો અને પદો ઉભાં છે-હૈયાત છે, ત્યાં સુધી, શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓને કલ્પીત-જોડી કાઢેલી-કહી શકાય એમ નથી. વિશેષ ખુલાસો કથા પ્રસંગમાં થશે.

શ્રીમદ્ભાગવત.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

જેમની કૃપાથી શાસ્ત્રોના રહસ્યનું જ્ઞાન થાય, જેમની કૃપાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય, એવા કૃપાળુ સર્વગુરુને પ્રથમ પ્રણામ કરી, શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરીએ.

જન્માંતર સહસ્રેણ, તપોધ્યાનસમાધિભિઃ ।

નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં, કૃષ્ણભક્તિઃ પ્રજાયતે । ૧ ॥

નિત્યોત્સવસ્તદા તેષાં, નિત્યશ્રીર્નિત્યમંગલમ્ ।

યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન, મંગલાયતનં હરિઃ ॥ ૨ ॥

કૃષ્ણેતિ મંગલં નામ, યસ્ય વાચિ પ્રવર્તેતે ।

ભસ્મીભવંતિ તસ્યાશુ, મહાપાતકકોટયઃ ॥ ૩ ॥

હે જિહ્વે રસસારજ્ઞે, સર્વદા મધુરપ્રિયે ।

નારાયણાખ્યપીયૂષં, પિબ જિહ્વે નિરંતરમ્ ॥ ૪ ॥

નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય, ગોબ્રાહ્મણહિતાય ચ ।

જગદ્વિતાય કૃષ્ણાય, ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥ ૫ ॥

કૃષ્ણાય વાસુદેવાય, દેવકીનંદનાય ચ ।

નંદગોપકુમારાય, ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥ ૬ ॥

નમઃ કૃષ્ણાય દેવાય, બ્રહ્મણેઽનંતમૂર્તયે ।

યોગેશ્વરાય યોગાય, ત્વામહં શરણં ગતઃ ॥ ૭ ॥

વાસુદેવં પરિત્યજ્ય, યોઽન્યં દેવમુપાસતે ।

નૃષિતો જાન્હવીતીરે, કૂપં સ્વનતિ દુર્મતિઃ ॥૮॥

વાસુદેવસ્ય યે ભક્તાઃ, શાન્તાસ્તદગતમાનસાઃ ॥

તેષાં દાસસ્ય દાસોઽહં, ભવેયં જન્મજન્મનિ ॥૯॥

આલોક્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ, વિચાર્યેવં પુનઃ પુનઃ ॥

ઇદમેકં સુનિષ્પન્નં, ધ્યેયો નારાયણઃ સદા ॥ ૧૦ ॥

શરીરં ચ નવચ્છિદ્રં, વ્યાધિગ્રસ્તં કલેવરમ્ ॥

ઔષધં જાહ્નવીતોયં, વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ॥ ૧૧ ॥

કૃષ્ણ કૃષ્ણેતિ કૃષ્ણેતિ, નામ તે સુન્દરં હરે ।

મમ વાચિ સદૈવાસ્તુ, વિધેયૈષા કૃપા મયિ ॥ ૧૨ ॥

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो, दशाश्वमेधाऽवभृथेन तुल्यः

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म, कृतप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ૧૩ ॥

ગોવિંદ ગોવિંદ હરે મુરારે, ગોવિંદ ગોવિંદ રથાંગપાણે ।

ગોવિંદ ગોવિંદ મુકુંદ કૃષ્ણ, ગોવિંદ ગોવિંદ નમો નમસ્તે ॥ ૧૪ ॥

कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरन्ति, राश्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये ॥

ते भिन्नदेहाः प्रविशन्ति कृष्णं, हविर्यथा मंत्रहुतं हुताशे ॥ ૧૫ ॥

નાન્યં વદામિ ન શ્રુણોમિ, ન ચિંતયામિ,

નાન્યં સ્મરામિ ન ભજામિ, ન ચાશ્રયામિ ॥

भक्त्या त्वदीयचरणाम्बुज-मन्तरेण ।

श्रीश्रीनिवास पुरुषोत्तम, देहि दास्यम् ॥ ૧૬ ॥

યદિ ગમનમધસ્તાત્, કાલપાશાનુબદ્ધો ।

યદિ ચ કુલવિહીને, જાયતે પક્ષિકીટે ॥

કૃમિશતમપિ ગત્વા, જાયતે ચાંતરાત્મા ।

મમ ભવતુ હૃદિસ્થે, કેશવે ભક્તિરેકા ॥ ૧૭ ॥

ये मानवा विगतरागपरावरज्ञा, नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ॥

ध्यानेन तेन हतकिल्बिषचेतनास्ते, मातुः पयोधररसं

न पुनः पिबन्ति ॥ ૧૮ ॥

કૃષ્ણ ત્વદીયપદપંકજપંજરાંતે, અથૈવ મે વિશતુ માનસરાજહંસઃ ।

प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः, कंठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते ॥૧૯॥

ભાવાર્થ-હૃન્તરે જન્મથી, જે પુરૂષો તપ, ધ્યાન તથા સમાધિ વડે પોતાનાં પાપ નાશ કરતા હોય, તે પુરૂષોને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) જેઓને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે, એટલે-જેમના હૃદયમાં મંગલ સ્વરૂપ ભગવાને વાસ કર્યો હોય છે, તેઓને ઘેર હૃમેશાં ઉત્સવ થાય છે, લક્ષ્મી તથા મંગળ તેઓની સમીપ વસે છે. [૨] મંગળ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું નામ જેમની વાણીમાં વાસ કરીને રહ્યું હોય છે, તેમનાં કરોડો પાપ બળીને ભસ્મ થાય છે. [૩] સર્વદા જેને મીઠું મીઠું ભાવે છે, એવી રસને બાણનારી હે જીભ ! તું સદા નારાયણના નામ રૂપી અમૃતનું પાન કર. [૪] હે ગાય તથા બ્રાહ્મણના રક્ષક-અને જગતના પાલક-હે કૃષ્ણ ! હે ગોવિંદ આપને નમસ્કાર છે. [૫] વસુદેવ તથા દેવકીના પુત્ર-નંદજીના પ્યારા-એવા હે ગોવિંદ ! આપ ને મારા નમસ્કાર છે. [૬] અનંતમૂર્તિ, યોગીઓના ઈશ્વર અને યોગરૂપ

એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપને શરણે આવ્યો છઉં. [૭] શ્રીકૃષ્ણને તજીને, જે પુરૂષ, બીજા દેવને સેવે છે તે પુરૂષ, ગંગાને કાંઠે કુવો ખોદીને તૃષા છીપાવનારના જેવો મૂર્ખ છે. [૮] શ્રીકૃષ્ણમાં મન જોડીને રહેલા, શાંત ભક્તોના દાસનો દાસ, હું જન્મે જન્મમાં થાઉં, એવી મારી પ્રાર્થના છે. [૯] ઘણાં શાસ્ત્રો જોયાં, અને તે સંબંધી વિચાર કરતાં, છેવટ એમ જણાય છે કે પવિત્રમાં પવિત્ર નારાયણ છે. માટે તે ભગવાનનું શ્રવણ, સ્મરણ અને ધ્યાન ધરવું. (૧૦) નવ છીદ્રવાળું અને સદા બ્યાધિથી ઘેરાએલું આ શરીર છે. ફરીથી આવું શરીર જેને પ્રાપ્ત કરવું ન હોય, તેણે ગંગાના જળરૂપી દવા પીવી, અને પરમાત્માને વૈદ્ય માનવા (૧૧) હે કૃષ્ણ ! હવે તો આપે મારા ઉપર એવી કૃપા કરવી ઘટે છે કે-‘કૃષ્ણ’-‘કૃષ્ણ’ એવું જે આપનું સુંદર નામ, તે મારી વાણીમાં સદા વાસ કરે. (૧૨) શ્રીકૃષ્ણને એક પ્રણામ કયો હોય, તો તે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ સમાન છે. દશઅશ્વમેધીને પુનર્જન્મ થાય છે, અને શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરનારને પુનર્જન્મ થતો નથી. (૧૩) હે ગોવિંદ ! હે ગોવિંદ ! હે હરિ ! હે મુરારિ ! હે રથાંગ પાણિ- [એટલે-ભીષ્મ સામે જેણે રથનું પૈડું લીધું હતું, તે] હે ગોવિંદ ! હે મુકુન્દ ! આપને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છઉં. (૧૪) શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ રાખનારા, રાત્રે સુતી વળતે, તથા સવારમાં ઉઠીને, શ્રીકૃષ્ણને સદા સ્મર્યા કરે છે. અગ્નિમાં હોમાએલા હાવળ્ય અગ્નિમાં પેચીને, જેમ અગ્નિ સ્વરૂપ થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં જોડાએલા ભક્તો તદ્રૂપ થાય છે. (૧૫) શ્રીકૃષ્ણ સિવાય હું બીજું કાંઈ બોલતો નથી-સાંભળતો નથી-ચિંતવન કરતો નથી-સ્મરણ કરતો નથી-ભજતો નથી. કોઈનો આશ્રય કરતો નથી. માત્ર ભક્તિથીજ આપના ચરણકમળનો હું આશ્રય કરું છઉં, હે પુરૂષોત્તમ ! મારું નામ આપના દાસના લીસ્ટમા નોંધા-મને આપનું દાસપણું આપો. (૧૬) કાળ પાશથી બંધાએલો મારો જીવાત્મા, ભલે નીચ યોનીમાં, કુળહીન મનુષ્ય જાતીમાં, તેથી પણ નીચે-પક્ષી, કીડા, કૂમી વિગેરે યોનીઓમાં સંકલેવાર જન્મ લે, પણ શ્રીકૃષ્ણમાં મારી ભક્તિ કાયમ રહો, એવું હું ઇચ્છું છઉં. (૧૭) જે મનુષ્યોને સંસારમાં મોહ થતો નથી, જેઓને ઇશ્વરના સગુણ તથા નિર્ગુણ એવા બેઉ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે, તથા જેઓ દેવોના ગુરૂ નારાયણને સદા સંભારે છે, અને જેઓએ પરમાત્માના ધ્યાનથી અંતઃકરણને શુદ્ધ કર્યું છે. તેઓ માતાના દુધને ફરી પીતા નથી-એટલે-તેઓ પુનર્જન્મ ધારણ કરતા નથી. (૧૮) હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપના ચરણકમલરૂપી પાંજરામાં, મારો મનરૂપો રાજહંસ, આજેજ પ્રવેશ કરો. કારણ કે-પ્રાણ જતી વળતે મારો કંઠ રૂંધાઈ જશે, તેથી તે વળતે આપનું નામ, હું કેવી રીતે લઈ શકીશ ! (૧૯)

દશમસ્કન્ધઃ પૂર્વાર્ધમ્

પ્રથમોઽધ્યાય

મંગલાચરણ.

સ્પૃષ્ઠં યન્ન મનોરથૈરપિ મનાક્ર. કાલે ક્વચિત્ કેનચિલ-

લોકે યોગમુસ્વાદિમાધનવિધેઃ, સ્પર્શઃ કુતઃ સ્યાત્પુનઃ ॥

તિન્ન.શેષહૃષીકતોષમવિધિ. પ્રેમ્ણા સમાસ્વાદિતં ।

ગોપીભિઃ પરસૌભગં ભગવતઃ, શ્રીગોકુલેન્દોઃ શ્રયે ॥ ૧ ॥

[ગોકુલમાં જન્મ પામીને, અનેક ભક્તોને ચંદ્રની માફક શાંતિ આપનારા, શ્રી કૃષ્ણ-ની કૃપાને માટે, અનેક મનોરથો કરવામાં આવે, પણ તેનો સ્પર્શ જરા પણ તેઓએ કરી ક્યો નથી, યોગાદિ મુખ્ય મુખ્ય આધનોથી પણ, તેનો સ્પર્શ થયો નથી. તેના રસનું પાન તો, ગોપિઓએ પ્રેમથી બહુ સારી રીતે કર્યું. એવા શ્રી કૃષ્ણનો હવે હું આશ્રય લઉં છઉં. હું તેમને શરણે જાઉં છું.]

મીનઃ સ્નાનરતઃ ફળી પવનમુક મેષસ્તુ પર્ણાશનો ।

નોરાશી ચલુ ચાતકઃ પ્રતિદિનં શેતે વિલે મૂષકઃ ॥

મસ્મોદ્ધલનતત્તરો નનુ ચરો, ધ્યાનાધિરુદ્ધો વકઃ

સર્વં કિં ન હિ યાન્તિ મોક્ષપદર્શી, ભક્તિપ્રધાનં તપઃ ॥ ૨ ॥

[ગંગાદિ તીર્થોમાં સ્નાનનો મહિમા ઘણો છે, પણ માછલાં તો તેમાં સદા પડ્યાં જ રહે છે. પવનનો અહાર કરીને રહેવાનો મહિમા ઘણો છે, પણ સાપ સદા પવનનો અહાર કરીને રહે છે. પાંદડાં ખાઈને રહે, તેનું જ કલ્યાણ થાય. એમ ક્રાંત કરે છે, પણ બકરો તો પાંદડાં ખાઈને જ રહે છે. ચાતક પક્ષી માત્ર જળનું પાન કરીને રહે છે. ક્રાંત કરે છે કે શુદ્ધમાં રહેવાનો મહિમા ઘણો છે, પણ ઉદ્ધરો સદા દરશી શુદ્ધોમાં જ વસે છે. ક્રાંત ભસ્મનો મહિમા બતાવે છે, પણ ગધેડા સદા ભસ્મમાં આળોટે છે. ક્રાંત કરે છે કે-ધ્યાનથી જ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જગન્નાભાષ, નવાણના પવિત્ર આરા ઉપર ઘણીવાર ધ્યાનસ્થ દશામાં રહે છે. આ તમામ શામાટે મોક્ષ પદવાને પ્રાપ્ત કરી શક્તાં નથી; એમ ક્રાંત પૂછે? તો તેનો એક જ જવાબ છે, કે-‘તેઓના તપમાં ભક્તિ પ્રધાન નથી.’]

[એક લાખ ખર્ચીને દીડરી પરણાવે, અને ભારે ધામધુમ કરે, પણ જ એમ કરે તો ન આવડે કે-‘ મારાથી ક્રાંત બન્યું નથી. આપ તો ભક્ત છો, તેથી મને ભક્તો કરી દેખાડો છો.’ વિગેરે—તો ક્યું કારણ શોભતું નથી. મંદિરમાં સેનાના થાંભલા કરી આપે, પણ સેવાભાવ ન હોય, તો તે છુટ્ટો પડ્યા સમજવું.]

વ્યાધસ્યાચરણે હ્રુવસ્ય ચ વયો, વિદ્યા ગર્જેન્દ્રસ્ય કા ।

કુઙ્ગાયાઃ કિમુ નામરૂપમધિકં કિં તત્સુદામ્નો ધનમ

કા જાતિર્વિદુરસ્ય યાદવપતે રુદ્રસ્ય કિં પૌરુષ ।

ભક્ત્યા તુલ્યતિ કેવલં ન તુ ગુણર-ભક્તિપ્રિયો માધવઃ ॥ ૩ ॥

[હે માધવ ! આપ ગુણથી રાજ થતા નથી, પણ માત્ર ભક્તિથી જ રાજ થતા હો, એમ જણાય છે. કારણ કે-જો એમ ન હોત તો—વ્યાધનોં આચરણ એવાં ક્યાં સારાં

હતાં ! મુવની ઉમર ક્યાં હતી ? હાથી કષ્ટ વિદ્યા ભણ્યો હતો ? કુખ્જનાં નામરૂપ ક્યાં સારાં હતાં ? સુતામા ક્યાં ધનવાન હતો ? ત્રિદુર ક્યાં કુળવાન હતા ? અને ઉગ્રસેન ક્યાં બળવાન હતા ?]

‘ આજ તો દશમસ્કંધ શરૂ કરવાનો છે. શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ ગાવાની છે. પણ પણ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

નાહં વસામિ વૈકુંઠે, યોગિનામ્ હૃદયેऽપિ ન ।

મદ્ભક્તા યત્ર ગાયન્તિ, તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ।

‘ હું વૈકુંઠમાં વસતો નથી. યોગીઓના હૃદયમાં પણ વસતો નથી. પણ જ્યાં મારા ભક્તો પ્રેમથી માંડે કીર્તન કરતા હોય, ત્યાં હું હાજર રહું છઉં. ’ માટે શ્રીકૃષ્ણ અહીં પધાર્યા છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું ચંદન પુષ્પથી પૂજન કરી, આરતી ઉતારીએ. મોરલીધર પ્રભુ સાનિધ્ય ઉભા છે. [આરતી, ઢોલક, ધડીયાળો વિગેરે તૈયાર છે.] ભાવથી બોલજો—

સાવધાન થઈ જાઓ—

કમલ નયન શ્રીપતિ—પુરૂષોત્તમ પ્યારા—પ્રભુ પુરૂષોત્તમ પ્યારા—

નટવર નંદ દુલારા (૨) જય જય રઢીયાળા—

જય રાધા રમણા, પ્રભુ જય રાધા રમણા,

કુંજ ખીહારી દયાળુ (૨) જય પાતક હરણા— જય રાધા નટવર.

સહસ્રશેષુ રાણુ—ત્રિભુવન ત્રિપુરારી, પ્રભુ ત્રિભુવન ત્રિપુરારી.

શ્રીધારી મોરારિ (૨) જય મોરલી વાળા—જય રાધા નટવર

ગોવર્ધન તોળ્યો—ગોકુળને તારી, પ્રભુ ગોકુળને તારી.

ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યો (૨) જય જય ગિરધારી, જય રાધા નટવર

શ્રીરણછોડરાયા મોહન વનમાળી, પ્રભુ મોહન વનમાળી.

મન મંદિરમાં વસીયા (૨) વસતા સુખકારી—જય રાધા નટવર

ક્રમ ! ક્રમ ! તમારે ઘેર મારે ખર્ચ કરીને સમાહ બેસાડતા હશે, પણ આ મળ છે ? આ તો પ્રેમનો સોદો. આ તો અમારી અને તમારી વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણ ખીરાજો છે, તેનો સોદો, તેની કમાણી—બોલો શ્રીકૃષ્ણબળદેવદત્ત જય.

છેવટમાં પ્રભુ ગુણાવિંદને ગોડવનાર શ્રીવેદવ્યાસને, પ્રભુ ગુણાવંદ રૂપી અમૃત, જેમના મુખમાંથી દ્રવી રહ્યું છે, એવા શુદ્ધદેવજીને, તેને છલી લેનાર રાજા પરીક્ષિતને, તથા શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપે ખીરાજતા શ્રીમદ્ ભાગવતી, સા-દં. પ્રણામ કરીને, પ્રથમ અધ્યાય શરૂ કરીએ.

રાજોવાચ—

કથિતો વંશવિસ્તારો, ભવતા સોમસૂર્યયોઃ ॥

રાજાં ચોભયવશ્યાનાં. ચરિતં પરમાદ્ભુતમ ॥૧॥

૧ પદ્યજેદ— સોમસૂર્યયોઃ વંશવિસ્તારઃ—ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશનો વંશ વિસ્તાર. ભવતા કથિતઃ આપે કહ્યો. ચ—અને હમયવંશ્યાનામ્ રાજાં—તે બેઉ વંશમાં થએલા રાજાઓનાં પરમ અદ્ભુત—પરમ અદ્ભૂત ચરિત્ર પણ [ભવતા—આપે કહ્યું.]

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા શુકદેવજીને કહે છે કે—આપે ચંદ્રવંશ તથા સૂર્ય વંશનો વિસ્તાર કહ્યો તે સાથે જન્મે વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા રાજાઓનું અદ્ભુત ચરિત્ર પણ કહ્યું. (૧)

વિવેચન—

સોમસૂર્યયોઃ—નવમ સ્કંધનો સંબંધ મેળવવા માટે આ પ્રથમ શ્લોક છે. તે બેઉ વંશમાં થઈ ગયેલા ભગવાનના ભક્તોની કથા નવમસ્કંધમાં કહેવામાં આવી છે. દષ્ટાંત વિના સિદ્ધાંતો બેસતાં ન આવે, એવા ભાવથી શુકદેવજીએ, ભક્તોનાં દષ્ટાંતો આપીને, ભક્તિ માર્ગનાં સિદ્ધાંતો સુદઢ કર્યાં છે. પરીક્ષિત રાજા તેથી રાજ થયો હોય, એમ જણાય છે. કારણ કે તે રાજા, ભક્તોની કથાને ‘પરમાદ્ભુતમ્ ચરિત્તં’ કહે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણની લીલા અદ્ભુત, તેમ તેમના ભક્તોની લીલા પણ અદ્ભુત—વિક્ષણ—સંસારના બંધનમાંથી છોડાવે એવી, એ ભાવ અહીં છે. જેવો સંગ તેવો રંગ, જેવો અહાર તેવો ઓડકાર. ભક્તોની કથા સાંભળે, તો ભક્તિનો રંગ ચહે, અને ભક્તોની નિંદા સાંભળે, તો ભક્તિમાંથી પાછા પડે. સોમસૂર્યયોઃ એ શબ્દમાં સોમ શબ્દ પ્રથમ મુકવામાં, એવો ભાવ જણાય છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતાના ઇષ્ટ દેવ છે, તેમની તે વંશમાં ઉત્પત્તિ છે.

શ્રીકૃષ્ણ—નવમસ્કંધના છેલ્લા [૨૪]મા અધ્યાયમાં—

યદા યદેહ ધર્મસ્ય, ક્ષયો વૃદ્ધિશ્ચ પાપ્મનઃ ॥

તદા તુ ભગવાનીશઃ, આત્માનં સૃજતે હરિઃ ॥

વિગેરે શ્લોકોથી શ્રી કૃષ્ણની ઉત્પત્તિ શા માટે થઈ—તે, તથા બીજા ખુલાસા—ગઈ સાલની મોક્ષપત્રિકા પાનું ૩૯૧ કથા પ્રસંગ ૪૩૫ માં કર્યો છે. અવકાશ લઈને વાંચશોજી. [તે વાંચન દશમ સ્કંધનો પાયો મજબુત કરવામાં જરૂરનું છે, માટે ભલામણ કરી છે.] શ્રી શુકદેવજીએ નવસ્કંધમાં, શ્રીકૃષ્ણના જન્મના સંબંધમાં, જે કાંઈ કહ્યું, તે ઘણુંજ ટુંકામાં કહ્યું. તેથી પરીક્ષિત રાજાને સંતોષ થયો નહિ. જેમ બહાલી સીની વાતોથી, બહાલો પતિ ધરાય નહિ; અને બહાલાની વાતોથી બહાલી સ્ત્રી ધરાય નહીં; તેમ ભગવાનની વાતોથી, ભગવાનના ભક્તો ધરાય નહિ. આપ પણ ભગવાનના ભક્ત થાઓ, તો ભગવાનની વાતો સાંભળવી ગમે.

અધ્યાત્મદષ્ટિ—અધ્યાત્મદષ્ટિ એટલી બધી વિશાળ છે કે—જેને જેમ ઠીક પડે, તેમ તે તેને ગોઠવી શકે છે. તેમાં યાદ રાખવા જેટલું એ છે કે—જ્યાં સુધી આ છે, ત્યાં સુધી તે છે, અને જ્યાં આ નથી, ત્યાં તે પણ નથી. આ એટલે અજ્ઞાન, અને તે એટલે જગત્ અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી, જગતને સાચું માનવું પડે છે. માટે અધ્યાત્મદષ્ટિથી જોનારાએ, પ્રથમ પોતાનું મન તપાસવું. એટલે

તે મનમાં આસુરી સંપત્તિ બળવાન છે? કે દૈવી સંપત્તિ બળવાન છે? દૈવી સંપત્તિની માત્ર વાતોજ નહીં, પણ દૈવી સંપત્તિ પોતે પ્રાપ્ત કર્યા વિના, અધ્યાત્મદષ્ટિના ઘાટ ઘડવા, તે જાંજવાના જળ ને દેખીને, દોડવા જેવું છે. જાંજવાના જળ તરફ દોડવાથી પરિશ્રમ વૃથા થાય છે, એટલું જ નહીં, પણ એવો પરિશ્રમ કરવાથી, ઉલટો થાક લાગે છે. તે પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિનો ભંડાર ભર્યા પહેલાં, અધ્યાત્મદષ્ટિની વાતો સાંભળવી, તે રીત-સાકાર નિરાકાર બેઠમાંથી જીવને બ્રહ્મ કરે છે. આ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કહીએ, તો કહેવાય કે-જ્યાં સુધી યમુના, મથુરાં, વ્રજ, ગોકુળ, ગિરિરાજ, ગંગા, હસ્તિનાપુર, મગધ, દ્વારકાં વિગેરે સ્થળોને સાચાં માનીએ, ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ, યાદવો, કંસ, વસુદેવ, દેવકી, પાંડવો, જરાસંધ વિગેરે તમામ વ્યક્તિઓ હતી, એમ માનવુંજ પડે. જન્મ દિવો આવતાં, અંધકાર ક્યાં ગયો? તેની ખબર પડતી નથી; તેમ જ્ઞાનદ્વારા, દેહાદેક તમામમાં, અનાસક્તિ ફેલાઈ જાય, ત્યારે મથુરાદિ અનેક સ્થળો, અને પાંડવાદિ અનેક વ્યક્તિઓ, અધ્યાત્મરૂપેજ આપણી નજરે પડે. જે ઘર આપણે વેચી નાંખ્યું, તે ઘર કદિ નવું ચણાય, તો તેથી આપણને હર્ષ થતો નથી; તેમ તે ઘર કદિ બળી જાય, તો તેથી આપણને શોક થતો નથી. તે પ્રમાણેજ-અનેક પુણ્યનાં ફળરૂપ-જ્ઞાન દ્વારા, જન્મની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોય, તેમને આ સંસારમાં થતા લાલહાનીયી, હરખ શોક થતા નથી. એવા સ્થિર બુદ્ધિવાળા કેવા હશે, તે વાત શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહી છે. તે સાંભળો:—

પ્રજહાતિ યદા કામાન-સર્વાન્પાથ મનોગતાન્ ॥
 આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥
 વુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્રમનાઃ, સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ
 વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥
 યઃ સર્વેન્નાનભિસ્નેહસ્-તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥
 નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥
 યદા સંહરતે ચાયં, કૂર્મોઽગાનીવ સવશઃ ॥
 ઇન્દ્રિયાણીંદ્રિયાર્થેભ્યસ્-તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

[ગીતા અ. ૨.]

વિગેરે વચનોથી, શ્રીકૃષ્ણે સ્થિર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. આવાં જીવન જેમણે તૈયાર કર્યા હોય, તેમને અધ્યાત્મદષ્ટિ માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એવા પુરૂષો સર્વને અધ્યાત્મ દષ્ટિથીજ જુએ છે. દષ્ટાંત-રસોઈ તૈયાર કરીને, તુકારામજી શ્રી વીઠોબાને થાળ ધરવાની તૈયારી કરતા હતા; તે વખતે એક ધાને આવીને, થાળીમાંથી રોટલી ઉપાડી, દોટ મુકી. તુકારામ ધીની

વાટકી લઈને, તેની પાછળ દોડ્યા. “ વિકૃલ ભગવાન તમે ઉભા રહો, હું તમને ઘી ચોપડી આપું. મારા પ્રભુ તમને ઘી વિના ભાવશે નહીં, ” તુકારામની અધ્યાત્મદષ્ટિથી, શ્વાન મટીને સાક્ષાત્ વિઠોળા મોંમાં રોટલી રાખીને, સામે ઉભા રહ્યા. તાત્પર્ય-અધ્યાત્મદષ્ટિથી જોવા ઇચ્છનારે, પ્રથમ-સ્થિર બુદ્ધિવાળા-થવું ઘટે છે. દૈવી સંપત્તિ વિના, કોઈ સ્થિર બુદ્ધિવાળો થઈ શકતો નથી, તે વાત પણ યાદ રાખવી ઘટે છે. ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં, શ્રીકૃષ્ણે દૈવીસંપત્તિ પણ ગણાવી છે. તે સાંભળો—

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્-જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ, સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્-ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ॥

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં, માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

તેજઃ ક્ષમાધૃતિઃ શૌચ-મદ્રોહો નાતિમાનિતા ॥

ભવંતિ સંપદં દૈવી-મભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

અર્થે—હે અર્જુન! નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં વિશેષ સ્થિરતા, દાતાપણું, ઇન્દ્રિયનિયંત્રક, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, ચાડી ન કરવી તે, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા, અલોલુપ્તતા, નમ્રતા, લગ્ન, સ્થિરતા, તેજસ્વીપણું, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ, અને નિર્માનતા-એ લક્ષણો, હે ભારત! દૈવી સંપત્તિવાળા મનુષ્યમાં હોય છે.

સાર-દૈવી સંપત્તિ વિના, બુદ્ધિ સ્થિર થાય નહીં; અને બુદ્ધિ સ્થિર થયા વિના, અધ્યાત્મદષ્ટિ થઈ શકે નહિ. અધ્યાત્મદષ્ટિ થયા વિના, જેને તેને અધ્યાત્મરૂપ આપીએ, તે માત્ર વાતોજ ગણાય. નાટકના થીએટર ઉપર, સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ રાખીને, રમનારાં મનુષ્યોને, જેમ સાચો વંશ વિસ્તાર હોતો નથી, તેમ માત્ર અધ્યાત્મની વાતો કરવાથી, નિર્ગુણઉપાસના પ્રાપ્ત થતી નથી. અધ્યાત્મની વાતો સાંભળો, તે સાથે દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે, સખત પ્રયત્ન કરજો. હવે અધ્યાત્મની વાત કરીએ—

દરેક વસ્તુ તથા ક્રિયાને, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ, એવાં બે સ્વરૂપો હોય છે. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ માટી, અને સ્થૂલ સ્વરૂપ ઘડો. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ, અને સ્થૂલ સ્વરૂપ શબ્દ. પ્રાણીમાત્રને પણ બે સ્વરૂપ હોય છે—સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ. પુત્ર થઈને જે જીવ આવે, તે જીવ, દેણુદાર હોય, તો આપણી ઘણી સેવા કરે; અને લેણુદાર હોય, તો આપણને પજવે. સ્ત્રી થઈને જે આવે, તે જીવ કોઈ દેણુદાર હોય, તો આપણી સેવા કરે, અને લેણુદાર હોય, તો આપણી ફરજતી કરે. સો રૂપૈયા ખરચી બળદ લઈએ, પણ તે જીવ લેણુદાર હોય, તો ઘેર

આવીને પાંચ દિવસમાં મરી જાય; અને બીજો સો રૂપૈયાનો બળદ, બાર વરસ સુધી કમાઈ દે. તાત્પર્ય—પુત્ર રૂપે પુત્ર નથી, સ્ત્રી રૂપે સ્ત્રી નથી. બળદ રૂપે બળદ નથી. એટલે તેમાં જે કાંઈક વિશેષ છે, તે અધ્યાત્મદષ્ટિથી દેખાય છે. આ પ્રમાણે પરીક્ષિત એ માત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર, અને હસ્તિનાપુરનો રાજા નથી; પણ તેમાં કાંઈક વિશેષ છે. તે એ કે—તે એક તીવ્ર વૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુ છે. શુકદેવજી એ કોઈ સામાન્ય પ્રાણી નથી, પણ જેના ઉપર છોકરાં ધૂળ ઉછાળતાં હતાં, એવા તે પરમ પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ ગુરૂ છે—ઉપદેશક છે.

[હવે યદુરાજનાં વખાણ કરે છે.]

યદોશ્વ ધર્મશીલસ્ય, નિતરાં મુનિસત્તમ ॥

તત્રાંશેનાવતીર્ણસ્ય, વિષ્ણોર્વીર્યાણિ શંસ નઃ ॥૨॥

અર્થ—હે મુનિરાજ ! સ્વધર્મ પાળનારા યદુરાજનો વંશ, આપે ઘણા વિસ્તારથી કહ્યા. હવે તે વંશમાં બળભદ્રની સાથે અવતરેલા ભગવાનની, અદ્ભુત લીલાઓ અમને કહો. (૨)

૨ વિવેચન—

યદોઃ ધર્મશીલસ્ય—યયાતિ રાજાને દેવયાની (શુકાચાર્યની પુત્રી) નામની સ્ત્રીથી, યદુ અને તુર્વસુ નામના જે પુત્રો થયા; અને વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાના ઉદરથી, દ્રહ્યુ, અનુ, અને પુરુ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. [નવમ સ્કંધ. અ. ૧૮-૩૩]. યયાતિએ શર્મિષ્ઠાનો સંગ કર્યો, તેથી શુકાચાર્યે યયાતિને શાપથી વૃદ્ધાવસ્થા આપી. યયાતિની પ્રાર્થનાથી, શુકાચાર્યે તે વૃદ્ધાવસ્થા, કોઈ લે તો અપાય એવી—કરી આપી. યયાતિએ ઘેર આવીને, મોટા પુત્ર યદુને, વૃદ્ધાવસ્થા લઈને, પોતાની જુવાની આપવાની માગણી કરી. તેના જવાબમાં યદુએ કહ્યું કે—

નોત્સહે જરસા સ્થાતુ-મન્તરા પ્રાપ્તયા તવ ।

અવિદિત્વા સુખં ગ્રામ્યં, વૈતૃણ્યં નૈતિ પૂરુષઃ ॥ ૧-૧૮ ૪૦ ॥

અર્થ—હે પિતા ! જુવાન અવસ્થામાં મારી જુવાની આપવા, હું ખુશી નથી, કારણ કે—વિષયોનું સુખ પરિપૂર્ણ જાણ્યા વિના, પુરુષને વિષયની તૃષ્ણા મટતી નથી. (૪૦)

શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—‘ધર્મને નહિ જાણનારા, અને અનિત્ય

૨ પદ્યછેદ—મુનિષુ સત્તમઃ મુનિસત્તમઃ તત્ સંવુદ્ધૌ-હે મુનિસત્તમ ! હે મુનિવર ! ધર્મશીલસ્ય યદોઃ (વંશઃ) ચ નિતરાં (કથિતઃ)—સ્વધર્મ પાળનારા યદુરાજનો વંશ તમે બહુ સારી રીતે કહ્યો. તત્ર—તે વંશમાં અંશેન અવતીર્ણસ્ય વિષ્ણોઃ—બળભદ્ર સહિત અવરેલા વિષ્ણુનાં વીર્યાણિ નઃ શંસ—પરાક્રમે અમને કહો.

યૌવનને નિત્ય માનનારા-તુર્વસુ, દ્રહ્યુ અને અનુ નામના ત્રણે પુત્રોએ પણ, યયાતિની માગણી સ્વિકારી નહીં. (૪૧) પછી સૌથી નાના, પણ ગુણથી મોટા, પુર નામના પુત્રે, પિતાની વૃદ્ધાસ્થાનો સ્વિકાર, રાજ થઈને કર્યો. આગળ વીશમા અધ્યાયમાં શકુન્તલાને દેખીને દુષ્યંત મોહ પામ્યો, ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે-ન હિ ચેતઃ પૌરવાણા-મધર્મં રમતે ક્વચિત્। ‘પુર વંશના ક્ષત્રિયોનું ચિત્ત કદિ અધર્મમાં જાય નહિ.’

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ, પુરનાં તથા પુરવંશનાં વખાણ કર્યા છે, છતાં કોઈ કોઈ ટીકાકાર, પુર કરતાં યદુનો મહિમા વધારવાના હેતુથી, પુરને નિંદે છે. તે ઠીક જણાય નહિ. પ્રભુનો જન્મ યદુ વંશમાં થયો. તેથી ખાત્રી થાય છે કે-યદુએ ભલે પિતાની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો, પણ તે સિવાયનાં તેનાં બીજાં કૃત્યો, ઘણાંજ ધર્મશીલ હોવાં જોઈએ.

મુનિસત્તમઃ—મનન કરે તે મુનિ. સત્ પરમાત્મા. પરમાત્માનું મનન કરે તે મુનિસત્ કહેવાય છે. તેવા મુનિઓમાં પણ જે ઉત્તમ (જ્ઞાન લક્ષિતથી યુક્ત) તે મુનિસત્તમઃ કહેવાય છે. સાર એ છે કે-જ્ઞાની મળે, તો એકલા જ્ઞાનનીજ વાત કરે; અને ભક્ત મળે, તો એકલી ભક્તિનીજ વાત કરે. ‘હે શુકદેવજી ! આપ તો જ્ઞાની અને ભક્ત-બેઉ છો, માટે મારા મનનું સમાધાન કરો.’ એવો પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન છે.

તત્ર—યદુવંશમાં.

અંશેન—તેમાં સદૃશ શબ્દ ઉમેરી, તેમાં એવા અર્થ કરવો કે ‘અંશ સહિત’. આગળ નવમા સ્કંધના ૨૪ મા અધ્યાયના ૬૦ માં શ્લોકમાં કહે છે કે-‘સહસંકર્ષણશ્ચક્રે ભગવાન્ મધુસૂદનઃ’-મધુસૂદન ભગવાને, જળમદ્રસહિત અનેક લીલાઓ કરી. તે ઉપરથી જણાય છે કે-અંશ એટલે ‘જળભદ્ર’. ‘અંશ’ શબ્દને શ્રીકૃષ્ણ સાથે જોડી દેખને, કેટલા-એક માને છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણ અંશાવતાર છે.’ પણ એમ નથી કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયં કૃષ્ણ પોતેજ પ્રભુ છે. શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓ વાંચતાં, અને શ્રીકૃષ્ણે (ગીતામાં) અર્જુનને, અને (ભાગવતમાં) કેલ્કવને જે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં ‘પોતે અંશાવતાર છે,’ એવું સૂચન કોઈ કંઠાણે કર્યું નથી.

અવતીર્ણસ્ય વિષ્ણોઃ—અવન્તુ ધાતુ ઉપરથી ‘અવતાર’ શબ્દ અને છે. અવતરણ-વૈકુંઠાદત્રાગમનં વૈકુંઠથી તીર્યે આવવું. તે અવતાર કહેવાય છે. જેમ જળમાંથી બરફ અને છે, તેમ વ્યાપકમાંથી અમુક જગ્યાએ પ્રગટ થવું, તે અવતાર. અમર નિરાકારમાંથી સાકાર રૂપે પ્રગટવું, તે અવતાર કહેવાય છે. કાંઈને એમ શંકા થાય કે-‘શું વ્યાપક તત્ત્વ કંઈને મારી શક્ત નહિ ?’ પણ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર એક કંઈને માટેજ નહોતો. શ્રીકૃષ્ણને પણાં ધામ દતાં. પૂર્વે કહ્યું છે કે-કલૌ જનિષ્યમાણાનાં, દુઃખશોકતમોનુદમ્। અનુગ્રહાય ભક્તાનાં, સુપૂર્ણ વ્યતનોદયશઃ ॥ [સ્કંધ ૯ ૨૪-૬૧] કલિયુગના જીવો, પ્રભુની લીલા સાંભળીને, પોતાનું કલ્યાણ કરે, એવા ભાવથી પણ, ભગવાનનો અવતાર છે. પ્રથમ સ્કંધમાં આઠમે અધ્યાયે, કુંતાજી કહે છે કે-

નમસ્તે પુરુષં ત્વાચ-મીશ્વરં પ્રકૃતેઃ પરમ્ ॥

અલક્ષ્યં સર્વભૂતાના-મન્તર્વહિરવસ્થિતમ્ ॥૧૮॥

માયાજવનિકાચ્છન્ન-મજ્ઞાધોક્ષજમવ્યયમ્ ॥

ન લક્ષ્યસે મૂઢવૃશા, નટો નાટ્યધરો યથા ॥૧૯॥

તથા પરમહંસાનાં, મુનીનામમલાત્મનામ્ ।

મક્ષિતયોગવિધાનાર્થે, કથં પश्येमहि स्त्रियः ॥૨૦॥

અર્થ-‘હે આદિ પુરુષ ! હે માયાથી પર ! અંતર બહાર જ્યાં જોઈએ ત્યાં આપ વ્યાપીને રહ્યાં છે, છતાં લક્ષ્યમાં આવો એવા નથી. માયા રૂપી પડદાથી ઢંકાએલા છે. ઇંદ્રિયોનું જ્ઞાન આપને પહોંચી શકતું નથી, એવા હે અવિનાશિ ! આપને હું પ્રણામ કરૂં છઉં. જેમ વેશ પહેરનારો પુરુષ, પ્રેક્ષકોથી ઓળખાતો નથી, તેમ દેહાભિમાની પુરુષથી, આપ ઓળખતા નથી. (૧૮-૧૯) એટલુંજ નહિં પણ જડચેતનનો વિવેક જાણનારા, મનન શીલ અને નિર્મળ મનવાળા યોગીઓ પણ, આપને એ પ્રમાણે જાણતા નથી, ત્યારે અમે કે જેઓ ઓંઓ છઇએ, તેઓ ભક્તિ યોગ કરવા માટે, આપને કેવી રીતે ઓળખી શકીએ ?’ વિગેરે.

ગાયના આડમાં રહેલું દુધ, આઉમાં રહ્યું રહ્યું, ગાયને પુષ્ટિ આપી શકે નહીં; પણ જો તે દુધ દોહી લઈને, ગાયને પાવામાં આવે, તો તે દુધ ગાયને બળવાન બનાવે છે. તે પ્રમાણે અંતરમાં રહેલા અંતર્યામી, ભગવદ્ભાવ આપી શકતા નથી, પણ પ્રભુ જ્યારે બહાર પ્રગટે, ત્યારે સુમુક્ષુઓને ભગવદ્ ભાવ આપી શકે છે. [યોગવાસિષ્ઠ]

વેદોમાં પુરુષસુકત વિગેરે અનેક ગ્રન્થો, સૂચવે છે કે—જેમ જળમાંથી પરપોટો થાય, તેમ નિર્ગોણ બ્રહ્મમાંથી સગુણ બ્રહ્મ પ્રકટે છે ઇશ્વરના અવતા તાર સંબંધી ગીતા બહુ સારા પુરાવા રખી કરે છે. તે પણ સાંભળો—

बहूनि मे व्यतीतानि, जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि, न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ૫ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा, भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, संभवाम्यात्ममायया ॥ ૬ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽन्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय, संभवामि युगे युगे ॥ ૮ ॥

(ગીતા અ, ૪)

ગીતાના ચોથા અધ્યાયની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે-‘આ સનાતન યોગમાર્ગ પૂર્વે મેં સૂર્યને કહ્યો હતો. સૂર્યે તેના વંશના મનુને અને મનુએ

ઇક્ષ્યાકુને આ ઉપદેશ કર્યો. તે સાંભળી અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે—‘સૂર્ય, મનુ, અને ઇક્ષ્યાકુનો જન્મ ક્યાં ! અને આપનો જન્મ ક્યાં !’ એટલે—‘આપ તો મનુ ઇક્ષ્યાકુ પછી, ઘણા કાળે દેવકીના ઉદરથી જન્મ્યા છો.’ તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

અર્થ—હે અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મ થઈ ગયા છે. તે તમામને હું જાણું છઉં, અને તું જાણતો નથી. (૫) હું જન્મ મરણથી રહિત છઉં, સર્વ ભૂતોનો ઇશ્વર છઉં, તો પણ મારી પ્રકૃતિના આશ્રય લઈને, મારી માયા વડે જન્મ લઉં છઉં. (૬) (હવે જન્મ લેવાનું કારણ બતાવે છે) જ્યારે જ્યારે ધર્મનું બળ કમી થાય છે અને અધર્મનું બળ વધી પડે છે; ત્યારે ત્યારે હે અર્જુન ! હું દેહ ધારણ કરું છઉં. (૭) સત્પુરુષોની રક્ષા કરવા અને દુષ્ટ કર્મ વાળાને સંહાર કરવા માટે, તથા ધર્મની રૂઢી રીતે સ્થાપના કરવા માટે હું અવતાર લઉં છઉં.’

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય-મેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ, નતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! આના મારા દિવ્ય જન્મને અને મારા દિવ્ય કર્મને, જે પુરુષ તત્ત્વથી જાણે છે, તે પુરુષ મરણ પામ્યા પછી, પુનર્જન્મ પામતો નથી; પણ મનેજ પામે છે. (૯)

જેમ સૂર્ય ઉગે તે સૌને દેખાય, તેમ ઇશ્વરનો અવતાર થાય, તે સૌ કેમ જાણી ન શકે ? તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણેજ કહ્યું છે કે—

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ, પ્રપચન્તે નરાધમાઃ

માયયાપહૃતજ્ઞાના અસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ, લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂર્ય ઉગે તે સૌને દેખાય, પણ અંધ પુરુષને દેખાય નહિ; તેમ પ્રભુ પ્રગટે ત્યારે ભક્તિ તથા જ્ઞાનદ્વારા જેમનાં હૃદયચક્ષુ નિર્મળ બન્યાં હોય, તેમનાથી પ્રભુ ઓળખાય. અજ્ઞાનદ્વારા જેઓએ પોતાના હૃદયચક્ષુ મલીન બનાવ્યાં હોય, તેમને પ્રભુ દેખાતા નથી.

‘પ્રભુ અદ્ભૂત છે—વિલક્ષણ છે,’ એવું વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રો કહે છે—

રાગ—સવૈયા.

હારિ ગયા મનમાંહિ મુનિશ્વર, વિશ્વપતિ તણી વાત વિચારી;

તર્ક કર્યા પણ તત્ત્વ જડયું નહિ, દૃષ્ટિ ઘણી દિલ ઉંડી ઉતારી.

માન તણ અનુમાન કરી લખ્યું, કે—‘મન વાણી ન પહોંચે અમારી.’

કેમ શકે કહી કોઈ કવિશ્વર, ઇશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી.

૫૬.

એ છે નિરાકાર સાકાર, એનો કોઈ ન પામ્યા પાર;
ઋષિઓ હાયા મુનિઓ હાર્યા, હાર્યા સંત મહંત.
વદ પુરાણો પાર ન પામ્યા, એવા ઈશ અનંત—એ છે
સહસ્ર અઠગાસી સિદ્ધ ચારાસી, સનકાદિક શુકદેવ;
ભાવ ધરીને ભજન કર્યાની, સૌને બુદ્ધી ટેવ—એ છે
રામ કહે કોઈ કૃષ્ણ કહે, કોઈ માતા કહે કોઈ શિવ;
જેવું જેના ગુરૂએ ગાય, તે માને ત જીવ—એ છે
હવે છેવટમાં કહીએ—

મંત્ર તમારા ગુરૂ તમારા, શાસ્ત્ર અને વળી સેવ;
જ્યાં ફાવે ત્યાં પાપ તજીને, ભજજે જગનો દેવ—એ છે
ત્યારે શું પ્રભુ કે છતાં ઓળખાય નહિ? ઓળખાય—

મોક્ષ વાણીમાંનું ૮૩ ચોપાઈ.

નટ કૃત કપટ વિકટ ખગરાયા, નટ સેવકડી ન વ્યારે માયા.
ચોટા વચ્ચે મદારી ઠી કરાના રૂપેયા બનાવ, અન પ્રેક્ષકો સમક્ષ તેને
ખખડાવ પ્રેક્ષકો તેને સાચા રૂપેયા માન, પણ મદારીની સાચી રકનારો, તેનો
જંખુરો, મદારીની માયાયા છતરાય નહીં. જંખુરો ત. મદારીના રૂપેયાને
ઠીકે જ સમજે.

શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે—ગીતા અ. ૭.

‘મામેષ ચે પ્રપચંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેઓ મારે શરણે આવે—જેઓ મારા જંખુરો થાય,—તેઓ મારી
માયાને તરી જાય.’

મોક્ષ વાણીમાંનું ૩૦-૪૦—ચોપાઈ.

એક બાની કરૂણા નિધાનકી, સો પ્રિય મકે ગતિ ન આનતી.
સમદર્શી મોહિ કહ સખ કાઉ, સેવક પ્રિય અનન્ય ગતિ હાઉ.
ભગવતને વશ કરવા માટે, એકજ રત્નો છે, અને તે એ કે—જે અનન્ય
ભાવથી ભજે, તેને પ્રભુ મળે.

ગીતાના નવમા અધ્યાયમાં ઘણી વાત કરીને છેવટના શ્લોકમાં બોલ્યા કે—

મમ્મના ભવ મદ્મક્તો, મથાજીમાં નમસ્કુર ॥

મામેવૈવ્યસિ યુક્તૈ—માત્માને મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

પ્રભુ તો ઘણું કહ છે કે—‘તું મારો થા,’ પણ જીવ—સગાવહાલાનો
થાય, શેઠનો થાય. ધધાનો થાય—ધણીયાણી (આ) નો થાય, પણ ધણીનો થાય
નહીં—પ્રભુનો થાય નાહ. વિશેષ ખુશાસા આગળ કરીશું.

ચિષ્ણોઃ જે વ્યાપકતત્ત્વ છે તેનાં

ચિર્વાણિ—અચિંત્ય અદ્ભૂત ચરિત્રો.

અગ્નિ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં વ્યાપક છે. પણ જ્યારે તેને પ્રગટાવવા, દિવાસળીની અગર દીવાની જ્યોતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે વ્યાપક અગ્નિ લલુકી ઉઠે છે. વળી જ્યારે જળથી, સમયથી, અગર પવનથી અગ્નિ ઊભઈ જાય છે, ત્યારે તે અગ્નિ વ્યાપક અગ્નિમાં સમાઈ જાય છે. તે પ્રમાણે સર્વના અંતરમાં વ્યાપીને રહેલા અંતર્યામીને, પ્રગટાવવા અગર ખીલવવા, અવતાર રૂપે પ્રગટેલા અંતર્યામીની જરૂર છે.

અવતીર્ય યદોર્વિશે, ભગવાન્મૂતભાવનઃ ॥

કૃતવાન્યાનિ વિશ્વાત્મા, તાનિ નો વદ વિસ્તરાત્ ॥૩॥

અર્થ—(ફરીથી વિશેષ ભાર મૂકીને કહે છે કે—) જગત્નું પાલન કરનાર વિશ્વના આધારરૂપ ભગવાને, યદુરાજના વંશમાં અવતાર લઇને, જે જે પરાક્રમે કર્યાં, તે તમામ વિસ્તારથી અમારી પાસે કહો. [૩]

૩ વિવેચન—ભગવાન્—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ભગવદ્ધર્મ જેમનામાં હોય, તે ભગવાન્ કહેવાય છે. આ સંસારમાં જે જે અદ્ભુત શક્તિઓ આપણા જોવામાં આવે છે, તે શક્તિઓ, અને તે ઉપરાંત ખીજી અદ્ભુત શક્તિઓ ભગવાનમાં છે. જ્યારે ભગવાન્ મનુષ્યાદિ અવતારોમાં આવે છે, ત્યારે તેમની અદ્ભુત શક્તિઓ સાથેજ હોય છે. કીડીના પગલાંથી, હિમાલયને માપવો. તે જેમ હસવા જેવી વાત છે, તેમ આપણી પરિમિત શક્તિઓના ધોરણથી, ભગવાનની શક્તિઓનું માપ લેવું, તે પણ હાસ્યજનક છે.

મૂતભાવનઃ—સામાન્ય અર્થ—જગત્નું પોષણ કરવું તે. અહીં વિશેષ અર્થ—એ છે કે—પોતાનાં ચરિત્રોના સાક્ષાત્ દર્શનદ્વારા, અને ભવિષ્યમાં—ચરિત્રોના શ્રવણ મનનાદિદ્વારા, જીવને ભગવદ્ ભાવનો અનુભવ કરાવે, તથા જીવને ભગવદ્ ભાવથી સમૃદ્ધિવાન્ અગર પુષ્ટ કરે તે ભૂતભાવન કહેવાય છે.

વિશ્વાત્મા—વિશ્વના આત્મા વેદવ્યાસાદિ રૂપે પણ પ્રભુજ પધાર્યા ગણાય.

અહમાત્મા ગુહાકેશ, સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ॥

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ, ઋતાનામન્ત એવ ચ ॥ ૨૦॥

યજ્ઞદ્વિભૂતિમસ્તસ્વં, ઓમદૂર્જિતમેવ વા ॥

તત્સદેવાવગચ્છ ત્વં, મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

[ગીતા અ. ૧૦

વિગેરે શ્લોકો વિશ્વાત્માની ભાવના સિદ્ધ કરવા ઉભા છે. દુનિયાના તમામ પ્રાણી પદાર્થો સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપ ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. તે કારણથી તે તમામ પ્રાણી

૩. પદ્યછેદ—મૂતભાવનઃ વિશ્વાત્મા इति ભગવાન્—જગત્નું પાલન કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાન્ યદોઃ વંશે અવતીર્ય—યદુવંશમાં અવતરીને, યાનિ કૃતવાન્—જે જે પરાક્રમે કર્યાં, તાનિ નઃ વિસ્તરાત્ વદ—તે અમને વિસ્તારથી કહે.

પદાર્થોમાં, સત્-ચિત્ અને આનંદનો અંશ, પ્રગટ રીતે અથવા ગુપ્તરીતે રહેલો છે. પથ્થર આદી, ધાતુ વિગેરે પદાર્થોમાં સત્ અંશ પ્રગટપણે માલમ પડે છે. મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓમાં, સત્ અને ચિત્ એવા બે અંશો પ્રગટપણે જણાય છે, અને દેવોમાં સત્-ચિત્ અને આનંદ ત્રણે અંશ પ્રગટપણે જણાય છે.

નવી શોધખોળને પરિણામે, કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી-કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સાધન-સના પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોસે, પોતે લખેલો-‘Response in the living & in the non living-જીવવાળા અને જીવરહિત પદાર્થોમાં જવાબ દેવાની શક્તિ’-એ નામના ગ્રન્થમાં બતાવ્યું છે કે-દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં જીવ છે. જેમ મનુષ્યના શરીરને ઝેર દધને મારી નાંખવામાં આવે છે, તેમ ધાતુને પણ, અમુક ક્રિયાથી મારીને તેની ભરમ કરવામાં આવે છે. તે વાત રસશાસ્ત્રીઓ-રસવૈદ્યો-સારી રીતે જાણે છે. આ વાત ઉપર જણાવેલા પુસ્તકમાંજ લખી છે, એમ નહીં-પણ તેઓએ અનેક ઠેકાણે પ્રયોગો કરીને, તે વાત સિદ્ધ કરી આપી છે. તાત્પર્ય ભગવાન વિદ્યાત્મા છે.

યાનિ તાનિ—તેની પાસે બીર્યાણિ શબ્દ અપ્યહાર સમજીને અથ કરવો.

વિસ્તરાત્-‘આગળ પહેલા તથા બીજા સ્કંધમાં તથા નવમા સ્કંધમાં, શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી ટુંકી ટુંકી વાતો થઈ છે, પણ હવે તો તે વાત વિસ્તારથી-ખુલાસાવાર-કહો ’ એવી પરીક્ષિત રાજાની માગણી છે.

ભગવદ્દલીલામૃત જ્ઞાતી, મુમુક્ષુ અને પામર સર્વને ઉપયોગી છે. તે વાત હવે પરીક્ષિત રાજા કહે છે.

નિવૃત્તતર્પેરુષગીયમાનાદ્-ભવૌષધાચ્છ્રોત્રમનોઽભિરામાત્ ॥

ક ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્-પુમાન્વિરજ્યેત વિના પશુઘ્નાત્ ॥૪૪॥

અર્થ—પરીક્ષિત આગળ કહે છે કે-જ્ઞાતી, મુમુક્ષુ અને વિષયી એવા ત્રણે પ્રકારનાં લોક આ સંસારમાં છે. તેમાંથી કોઈને પણ ભગવાનની કથામાં તૃપ્તિ થતી નથી. કારણકે-પ્રભુ ચરણમાંથી પોતાના ચિત્તને, ન ખસવા દેવાના હેતુથી, તૃષ્ણા વિનાના મુક્ત પુરૂષો, અહર્નિશ પ્રભુ ગુણાવિન્દ ગાયા કરે છે. આ કથા સંસારના ઔષધરૂપ છે. તેથી મુમુક્ષુઓ પોતાના ચિત્તને

૪. ૫૬૨છે—નિવૃત્તા તર્ષા (તૃષ્ણા) યેષાં તે નિવૃત્તાતર્ષાઃ તૈઃ-તૃષ્ણા રહિત મુક્ત પુરૂષોથી ઉપગીયતે इति ઉપગીયમાનઃ તસ્માત્-તૃષ્ણારહિત પુરૂષો તેને સદા ગાયા કરે છે, તેથી. ભવસ્ય નાશને ઔષધમ્ તસ્માત્ ભવૌષધાત્-સંસારનો નાશ કરવામાં ઔષધરૂપ ઓત્રમનસોઃ અભિરામઃ તસ્માત્-જ્ઞાન અને મનને પ્રિય લાગે એવી ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્-ભગવાનની કથામાંથી પશુઘ્નાત્ વિના-આત્મધાતી પુરૂષ વિના. કઃ પુમાન્-કયો માણસ ચિરજ્યેત-અટકે ?

પ્રભુ ચરણમાં ચોડવાના હેતુથી, આ કથા સાંભળ્યા કરે છે. કાન અને મનને પ્રિય લાગે, એવી આ કથા છે, તેથી વિષયી પુરૂષો પણ. ઘણા રસથી આ કથા વાંચે છે. એટલે—આત્મધારી પુરૂષ વિના બીજે કયો પુરૂષ, આ કથામાંથી અટકે ? તૃપ્તિ પામે ? [૪]

૪ વિવેચન—

‘સ્વરૂપાત્કલતઞ્ચાપિ, મહાપુરુષયોગત ।’

વિગેરે શબ્દોથી શ્રીમદ્ આચાર્ય મહાપ્રભુજી [સુબોધિની ટીકામાં] કહે છે કે—‘સ્વરૂપ, ફલ અને વિષય એમ ત્રણે પ્રકારથી, ભગવદ્લીલામૃત ભગવદ્સંબંધ કરાવી આપે છે.’

નિવૃત્તતર્ણા:—જેઓની તૃષ્ણા—વાસના—નાશ પામી ગઇ છે, એટલે—જેઓ મુક્ત અગર જ્ઞાનદશામાં છે—એવા પુરૂષો પણ, પોતાના ચિત્તને ભગવદ્ સ્વરૂપમાં સ્થિર રાખવા માટે, ભગવદ્ લીલામૃતનું પાન કર્યા કરે છે. ગમે તેવા સ્વચ્છ વસ્ત્રને રંજેડી નાંખવ—મેલું કરવું, એ જેમ ધૂળનો સ્વભાવ છે. તેમ—દૈવી હોવા, ગુણમયી, મમ માયા દુરસ્યયા [ગીતા અ. ૭-૧૪] ગમે તેવા જ્ઞાની અગર મુક્તને ફસાવી દેવો, એ માયાનો સ્વભાવ છે. સ્વચ્છ વસ્ત્ર, કપડામાં વીંટીને, પેડી અગર કબાટમાં રાખવાં પડે છે. તેમ જ્ઞાની અગર મુક્તને—મામેવ ચે પ્રપચંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥ આ સંસારની માયાથી બચવું હોય, તો સદા મારે શરણે રહેવું.

જીઓ—મોક્ષવાણીમાનું ૬૮ ૪

દોહરો—જીવનમુક્ત બ્રહ્મપર, ચરિત સુનહિ તજી બ્યાય;

જે હરિકથા ન કરહિ રતિ, તિનકે હૃદય પધાન.

જેમને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોય, જેમણે ભગવદ્ રસનું પાન કર્યું હોય,—જેમને ભગવદ્ ભાવનું જ્ઞાન અગર અનુભવ થયો હોય, તેઓ ભગવદ્કથામાં અનાયાસે લલચાય છે.

મર્વૌષધાત્—ભગવદ્લીલા જન્મ મરણ રૂપી રોગને મટાડનારી ડોવાથી, મુમુક્ષુઓને પણ તેનું પાન કરવું ધટે છે.

શું આ સંસાર રોગ રૂપ છે ? કો દીર્ઘરોગો, મરણ પથ સાધો । કિમૌષધં તસ્ય વિચાર યથા ॥ ૭ [મણિરત્નમાળા] મહાન્ રોગ કયો ? જવાબ—આ સંસાર, એટલે જન્મ મરણનું બંધન. પ્રશ્ન—તેને માટે દવા કયું ? જવાબ—શ્રવણમનનાદિ દ્વારા તેનો વિચાર કરતાં આવડે તે.

મુમુક્ષુએ કેવું જીવન ગાળવું જોઈએ ?—મુમુક્ષુના કિં ચરિતં વિધેયમ્ ? તત્સંગ-તિર્ નિર્વિમલેશમક્તિઃ ॥ ૧૭ [મણિરત્નમાળા] પ્રશ્ન—મુમુક્ષુએ શું કરવું જોઈએ ? જવાબ—સત્સંગતિ, અનાસક્તિ અને પ્રભુની ભક્તિ.

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—

મચિન્તા મદ્ગતપ્રાણા, લોધયંતઃ પરસ્પરં ॥

કથયંતસ્થ માં નિત્યં, તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં, ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં ત, યેન મામુપયાન્તિ તે ॥ ૧૦ ॥

તેષામેવાનુકંપાર્થ-મહમજ્ઞાનજં તમઃ

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો, જ્ઞાનદોષેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—મુમુક્ષુઓ હમેશાં મારામાં જ ચિત્ત અને પ્રાણને જોડી રાખીને, મારામાં પ્રીતિ થાય, એવો બોધ, નિત્ય પરસ્પર કરે છે, અને માર્ગ જ કીર્તન હમેશાં કર્યા કરે છે, તેમ કરવાથી જ, તેમને સંતોષ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. (૯) આ પ્રમાણે મારામાં મનને જોડી રાખનારા તથા માર્ગ કીર્તન કરનારા જે હોય, તેમને હું બુદ્ધિ યોગ આપું છઉં—એટલે તેમને ઉત્તમ પ્રકારની સમજણ આપું છઉં; જે સમજણ વડે, તેઓ મને પામે છે. (૧૦) ઉપર જણાવ્યા તે બકતોના કલ્યાણ માટે, તેઓના હૃદયમાં રહેલો એવો જે હું, તેઓના અજ્ઞાનજન્ય તામસનો, જ્ઞાનરૂપી પ્રદાશીત દીવાવડે, નાશ કરું છઉં.

તાત્પર્ય—મુમુક્ષુઓએ ભવ રોગ મટાડવા માટે, ભગવદ્ લીલામૃતનું પાન કરવું જોઈએ. ઓઞ્ઞમનોઽભિરામાત્—ભગવદ્ ચરિત્ર કાનને તથા મનને ગમે એવું હોવાથી, વિષયી અગર પામર જીવો પણ, તે સાંભળીને, પરમપદને રસ્તે ચડે છે.

જેમ રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ, સેકન્ડ અને થર્ડ—પહેલો, બીજો અને ત્રીજો, એમ ત્રણ ક્લાસ છે. તેમ સત્સંગમાં જ્ઞાની, મુમુક્ષુ અને પામર એમ ત્રણ ક્લાસ છે. સત્સંગ સંબંધી—જુઓ મોક્ષ વાણી પાનું ૮—ઓપાઘ—

મુદ મંગલમય સંત સમાજુ, જે જગજંગમ તીરથ રાજુ;

રામ ભક્તિ જ્યાં સુરસરી ધારા, સરસ્વતી બ્રહ્મ વિચાર પ્રચારા

x

x

x

x

મજ્જન ફલ દેખીએ તત્કાલા, માક હોહિ પીક બકલુ મરાલા;

સૂનિ આશ્ચર્ય કરે જનિ કોઇ, સત્સંગત મહિમા નહિં ગોઇ.

x

x

x

x

શક સુધરહિ સત્સંગતિ પાઇ, પારમ પરસી કુધાતુ સહાઇ.

વિધિ વશ સુજન કુસંત પરહી, ફણીમણિ સમ નીજ ગુણ અનુસરહિ.

વિગેરે—

ઉત્તમશ્લોક—ઉત્તમ શ્લોક એટલે વિષ્ણુ અગર ભગવાન. તસ્ય ગુણાનુવાદ—તેની લીલાઓનું વર્ણન.

પશુઘ્નાત્ વિના—સામાન્ય રીતે ‘પશુઘ્ન’નો અર્થ ‘પશુને મારનાર’ થાય છે. અહીં ‘પશુઘ્ન’ એટલે—અહાર, નિદ્રા, ભય, અને મૈથુન એટલી સામાન્ય ક્રિયા કરનારો ૧શુ જેવો, જે વિવેકહીન મનુષ્ય હોય તે.

આત્માઘાતી કર્મજડો નિવિતાર્ય રતઃ સદા । પશુઘ્નો વ્યતિરિક્તશ્-ચેદ્વિરક્તો-
ન તતઃ પૃથક્ ॥ [સુમોધિની] ભગવદ્દુશ્ણાનુવાદમાં જેને પ્રીતિ ન થાય, તે જીવ,
આત્મઘાતી, કર્મજડ અથવા સદા નિવિતકર્મ કરનારો, પશુ અગર સ્ત્રી હોવો જોઈએ.
'પશુ' એટલે 'સલાસલના વિવેકથી તદન રહિત મનુષ્ય.' 'સ્ત્રી' એટલે માત્ર દેહથી જ
સ્ત્રી હોય તે નહિ, પણ જેને ખાવું, પીવું, અને મોજ મજ કરવી ગમે છે, શીલના મતથી
પશુ જે બ્રહ્મ છે, જેને ભગવદ્ વહાલા નથી, જેને પ્રજાની કથા ગમતી નથી, તે સ્ત્રી.

શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાતા હોવાનું વિશેષ કારણ બતાવે છે.

પિતામહા મે સમરેઽમરજપૈર્-દેવવ્રતાઘાતિરથૈ સ્તિમિગ્નિલૈઃ ॥

દુરત્યયં કૌરવસૈન્યસાગરં, કૃત્વાઽતરન્વત્સપદં સ્મ યત્પ્રભાઃ ॥૨॥

દ્રૌણ્યસ્ત્રવિપ્લુષ્ટમિદં મદગં. સન્તાનઘ્નીજં કુરુપાન્ડવાનામ્ ॥

જુગોપ કુક્ષિગત આત્તચક્રો, માતૃશ્ચ મે યઃ શરણં ગતાયાઃ ॥૬॥

અર્થ—(મહાભારતના યુદ્ધમાં) કૌરવ સૈન્યમાં દેવતાઓને પણ છતી
લે એવા-મહાસમર્થ ભીષ્માદિ અતિરથીઓરૂપી, મોટા મત્સ્યો હતા. તેથી
તે સૈન્ય સાગર તરીકે જવો, એ અઘરું કાર્ય હતું. તો પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપી નૌકામાં
એઠેલા મારા દાદાઓ [પાંડવો], તે સૈન્ય સાગરને, વાછડાના પગના ખાઓ-
ચીયાં જેવો ક્ષુદ્ર ગણીને, તરીકે ગયા હતા. [૫] વળી, કૌરવ પાંડવોના બીજ
રૂપ આ માંડે શરીર છે, તે જ્યારે અશ્વ-આમ્રના પ્રહ્લાશ્ચી બળી જતું હતું,
ત્યારે શરણે આવેલી મારી માતા (ઓતરા)ની પ્રાર્થનાથી, શ્રીકૃષ્ણે ચક્ર ધારણ
કરી, મારી માતાના ઉદરમાં પેસીને, માંડે રક્ષણ કર્યું હતું. [૬] અપૂર્ણ.

૫. ૫૬૨૭૬—અમરાન્ જયન્તિ ઇતિ અમરંજયાઃ તૈઃ અમરંજયૈઃ—દેવોને છતી
લેનારા. દેવવ્રતઃ—ભીષ્મ. દેવવ્રતઃ આઘઃ યેષુ તે દેવવ્રતાઘાઃ, દેવવ્રતાઘાઘતે અતિ-
રથાઘ દેવવ્રતાઘાતિરથાઃ તૈઃ—ભીષ્માદિ મોટા અતિરથીઓ રૂપી તિમીન્ નિગ્નિલૈઃ
ઇતિ તિમિગિલાઃ તૈઃ તિમિગિલૈઃ—મોટા મત્સ્યોથી યુક્ત હોવાને લીધે દુરત્યયં—ન
ઉતરી શકાય એવા કૌરવસૈન્યસાગરં—કૌરવોના સૈન્યરૂપી સાગરને તમ્ વત્સપદં ઇષ
કૃત્વા—વાછડાના પગથી થયેલાં ખાઓચીયાં જેવો ગણીને યઃ પ્લવઃ (નૌકા) યેષામ્
તે યત્પ્રભાઃ—શ્રી કૃષ્ણરૂપી વહાણનો આશ્રય કરનારા. મે પિતામહાઃ અતરન્—મારા દાદા-
ઓરી તરીકે ગયા. આત્તચક્રઃ યઃ ધૃતચક્રઃ—જેણે હાથમાં ચક્ર ધારણ કર્યું હતું, એવા
શ્રી કૃષ્ણે. શરણં ગતાયાઃ મે માતૃઃ કુક્ષિગતઃ—શરણે આવેલી મારા માતા ઉદરમાં
પેસીને. દ્રોણસ્ય અપત્યં દ્રોણિઃ તસ્ય અઘ્રેણ વિપ્લુષ્ટં (બળેલું) ૧ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર
અશ્વત્થામાના બાણથી બળેલું કુરુપાન્ડવાનામ્ સંતાનઘ્નીજં—કૌરવોના અને પાંડ-
વોના વંશના બીજરૂપ હવં—આ. મમ અર્ગ મદગં—મારા શરીરને જુગોપ—અચાળ્યું.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

મોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ—પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

ડૉ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઇ.

ખજુરીની પોળ—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું.]

ફાગણ માસ, ૧૯૮૩.

[અંક ૨ જો.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧ લો.

સૂચના—દશમસ્કંધનું રહસ્ય, સારી રીતે સમજાય, એવા હેતુથી, આપણે છઠ્ઠા પુસ્તકની સાથે, વેદાંત તથા યોગનો વધારો આપવો શરૂ કર્યો છે. દશમ સ્કંધ શરૂ થઈ ગયો છતાં, તેનું રહસ્ય સમજવા માટે, જેઓ વેદાંત તથા યોગનો વધારો હજી મંગાવતા નથી, તેઓ ખરેખર અમારા પરિશ્રમને, અને તેમના પોતાના સ્વાર્થને, સમજ્યા નથી. હજી વિચાર થાય, તો તુરત ચૌદ આના નામ ઠામ સાથે મોકલી દેવા. રાજ હો તોજ મોકલી દેવા.

મંગળાચરણ.

જયતિ જયતિ દેવો, દેવકીનંદનોયં ।

જયતિ જયતિ કૃષ્ણો, વૃષ્ણિવંશપ્રદીપઃ ॥

જયતિ જયતિ મેઘ-શ્યામલઃ કોમલાંગો ।

જયતિ જયતિ પૃથ્વી-ભારનાશો મુકુંદઃ ॥૧॥

પ્રભુ અને પ્રભુના ભક્તોનો સર્વત્ર જય થાઓ.

મેઘશ્યામં પીતકૌશેયવાસં, શ્રીવત્સાંકં કૌસ્તુભોદ્ભાસિતાંગમ્ ।
 પુણ્યોપેતં પુંડરીકાયતાક્ષં, વિષ્ણું વંદે સર્વલોકૈકનાથમ્ ॥૨॥
 અર્ચિત્યમવ્યક્ત-મનંતમવ્યયમ્ । વિભું પ્રભું ભાવિતવિશ્વભાવનમ્ ॥
 ત્રૈલોક્યવિસ્તા-વિચારકારકં । હરિં પ્રપન્નોઽસ્મિ ગતિં મહાત્મનામ્ ॥૩॥
 અપાં સમોપે શયનાસનસ્થિતૌ, દિષાં ચ રાત્રૌ ચ યથાઽધિગચ્છતા ॥
 યદ્યસ્તિ કિંચિત્સુકૃતં કૃતં મયા, જનાર્દનસ્તેન કૃતેન તુષ્યતિ ॥૪॥
 આર્તાં નિષણ્ણાં, શિથિલાઘ્ન મીતાં, ઘોરેષુ વ્યાઘ્રાદિષુ વર્તમાનાઃ ॥
 સંકીર્ત્ય નારાયણશબ્દમાત્રં, વિમુક્તદુઃખાઃ સુખિનો ભવંતિ ॥૫॥

અર્થ—મેઘના જેવા શ્યામ શરીરવાળા, પીળાં પીતાંબર જેમણે પહેર્યાં છે તે, શ્રીવત્સનું ચિન્હ જેમની છાતીમાં છે તે, કૌસ્તુભમણિથી જેમનું શરીર શોભે છે તે, તથા પુણ્યથી યુક્ત, કમળનાં જેવાં સુંદર જેમનાં નેત્ર છે તે—વળી આ સર્વ જગતના જે સ્વામી છે, તે શ્રીવિષ્ણુ—તે શ્રીકૃષ્ણ—તે હું નમસ્કાર કરું છઉં. (૨) જે પરમાત્મા મનના વિષયમાં આવતા નથી, અર્થાત્ મન જેનો યથાર્થ વિચાર કરી શકતું નથી, નેત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી જે અગમ્ય છે, જેમના સ્વરૂપનો, અંત નથી, જે અવિનાશી છે, જે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપીને રહેલા છે, જે સર્વ સામર્થ્યમય છે, જે સમગ્ર વિશ્વની રચના કરે છે, જે ત્રણ લોકના વિસ્તારનો વિચાર કરનાર છે, જે મહાત્માઓની ગતીરૂપ છે, તથા જે શરણે આવેલા ભક્તોનાં પાપને હરનાર છે, તે શ્રીકૃષ્ણનું હું શરણું લઉં છઉં. (૩) જળાશયો ઉપર રનાન સંખ્યા કરતી વખતે, અગર જળ પીતાં, સુતાં, ખેસતાં, રાત્રે, દિવસે, હરતાં કરતાં, જે કાંઈ સત્કર્મ મેં કર્યું હોય, તો તે તમામ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપને અર્પણ કરું છઉં. તેથી હે જનાર્દન ભગવાન !—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. (૪) દુઃખથી કરમાઈ ગએલા, શિથિલ, ભયભીત બનેલા, સિંહાદિ ભયંકર પ્રાણીઓ વચ્ચે સપડાએલા, દુઃખી જીવો, માત્ર આપનું નામ લેવાથી, સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. અને પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. (૫)

[ગયા અંકના ૩૨મા પાનાથી ચાલુ]

૫ વિવેચન—

પિતામહા:—દાદાઓ. અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ, અને અભિમન્યુનો પુત્ર પરીક્ષિત. તેથી પરીક્ષિત અર્જુનાદિ પાંચ પાંડવોને પોતાના દાદા કહે છે.

સમરે:—રણક્ષેત્રમાં, ‘ જ્યાં મરણનો સંભવ હતો, તે સમરમાં પણ, અમારા દાદા પાંડવો, પ્રભુ કૃપાથી બચ્યા, ’ એવી પરીક્ષિતની માન્યતા છે.

અમરજ્ઞયા:—દેવોને જીતનારા. બીજા, દ્રોણ વિગેરે સમર્થ યોદ્ધાઓએ દેવોને પણ જીત્યા હતા. તેમની પાસે, પોતાના દાદા અર્જુનાદિ પાંડવોનું કાંઈ ચાલે તેમ નહોતું, તોપણ તેઓ જીત્યા, તે પ્રભુકૃપા, એવી પરીક્ષિતની માન્યતા હતી.

તિર્મિગિલા:—‘ તિમિ ’ નામનો (સો યોજન) મોટો મત્સ્ય છે. તે મત્સ્યને જે ગળી જાય, તે ‘તિમિગિલ’ કહેવાય છે. સ્વાભાવિક રીતે મોટા મત્સ્યો નાના મત્સ્યોને ગળી

જાય છે. તે પ્રમાણે રણક્ષેત્રમાં બીખ્માદિ મોટા યોદ્ધાઓએ, સજ્જતિય વંશનો નાશ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ સહાયમાં ન હોત, તો અર્જુનાદિ પાંડવોનો પણ તેઓ નાશ કરત. તે કારણથી—પરીક્ષિત બીખ્માદિ કૌરવોને ‘તિમિંગિલા’ કહે છે.

ચટ્પલા:—‘હવ’ એટલે નાની નૌકા. શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોના સમગ્ર સૈન્યની રક્ષા કરી નહોતી, માત્ર પોતાના આશ્રિત પાંચ પાંડવોનેજ બચાવ્યા હતા, માટે ‘હવ’ શબ્દ અહીં વાપર્યો જણાય છે. ગાયત્રી ખરી જેટલો ખાડો તરવા માટે, નૌકાની જરૂર ન ગણાય. તે સંબંધમાં કહેવાનું કે—પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણનો સીદ્ધો આશરો લીધો ન હતો. પ્રથમ તો પાંડવોને પોતાનું બળ, લશ્કર અને શસ્ત્રોનો આધાર હતો. તેથી તેમને શ્રીકૃષ્ણ રૂપી નાની નૌકાની જરૂર હતી.

દુરત્યયં—કૌરવ સૈન્યસાગર પાંડવોથી તરી શકાય એવો ન હતો. શ્રીકૃષ્ણ સહાયમાં હતા, તેથી પાંડવો જીત્યા.

વત્સપદં કૃત્વા અતરન્—નાના ખાખોચીઆ જેવું ગણીને તરી ગયા. કારણકે—
તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ, જિત્વા શત્રૂન મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ॥
મયૈવંતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ, નિમિત્તમાત્રં ભવ સઘ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥
દ્રોણં ચ भीष्મં ચ જયદ્રથં ચ, કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ॥
મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા, યુદ્ધચસ્વ જેતાઽસિ રણે સપત્નાન્ ॥ ૩૪ ॥

યુદ્ધમાં પોતે સૌને હણી નાંખ્યા છે, અને પાંડવોનો વિજય છે, એવું પ્રથમથીજ શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું હતું. તેથી પાંડવો કૌરવ સૈન્યને, ગાયત્રી ખરી જેવડું ગણીને, તરી ગયા. નીચે જણાવેલા શ્લોક આ શ્લોકને મળે છે.

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला, गांधारनीलोपला ।
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी, कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा, दुर्योधनावर्तिनी
सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणमदी, कैवर्तकः केशवः ॥

બીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કીનારાઓ વાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી કાળા પથ્થર-વાળી, શલ્યરૂપી જેમાં ગ્રાહ છે તે, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહ વાળી, કર્ણરૂપી મોળવાળી, અશ્વ-ત્યામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી, અને દુર્યોધનરૂપી ધુમરીવાળી, એવી યુદ્ધ રૂપી નદીને, શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાનીની મદદથી, પાંડવો તરી ગયા.

હવે પરીક્ષિત રાજા પોતાનો અનુભવ કહે છે—

૬ ।વેચન—શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોના ઉપર તો કૃપા કરી, પણ મારા ઉપર તેમની કૃપાનો પાર રહ્યો નથી. કારણકે—**દ્રૌણિ:**—દ્રૌણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા. પાંડવોએ દ્રૌણાચાર્યને માર્યા, તેનું વેર લેવાને દ્રૌણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ, પાંડવોને નિસંતાન કરવાના હેતુથી, ઉત્તરાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને (પરીક્ષિતને) બાળીને ભસ્મ કરવા માટે, બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું, ગર્ભ બળવા લાગ્યો. ઉત્તરા એકદમ પ્રભુને શરણ ગઇ. ગર્ભની રક્ષા કરવામાં પાંડવોનું બલ ચાલી શકે એવું નહોતું. યોગીઓના યોગી શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર લઇ, ઉત્તરાના ઉદરમાં પેઠા, અને ગર્ભની રક્ષા કરી.

આત્મચક્રના સંબંધમાં-શ્રીમદ્ભાગ. સ્કંધ. ૧. અ. ૮ માં 'શ્રીકૃષ્ણે પરીક્ષિતનું રક્ષણ ચક્રથી કર્યું, એમ જણાય છે; અને આગળ ૧૨ મા અધ્યાયમાં-' ગદાથી પરીક્ષિતનું રક્ષણ કર્યું ' એવો ભાવ છે. પરીક્ષિતને ગર્ભમાં પ્રભુનાં દર્શન થયાં.

જીવની નજર પહોંચે, ત્યાં સુધી જીવ પ્રભુનો આશરો લેતો નથી. ધનવાન માંદો પડે, તો મુંબઝના અને વિલાયતના ડોક્ટરોને તેડાવી, રોગ મટાડવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ પ્રભુનું શરણ લેતો નથી, કાંઈ બળ ન ચાલે, ત્યારે પ્રભુને સંભારે છે. કુંતા, દ્રોપદી, સુભદ્રા, ઉત્તરા વિગેરે બાળઓને પ્રભુનો અનન્ય આશ્રય હતો. તેથી ઉત્તરાએકદમ પ્રભુ શરણે ગઈ. આ કથા આગળ પ્રથમ સ્કંધના ૮ મા અધ્યાયમાં છે. બ્રહ્માસ્ત્રને આવડું દેખીને, ઉત્તરા શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે-

પાહિ પાહિ મહાયોગિન,-દેવદેવ જગત્પતે ।

નાન્યં ત્વદ્ભયં પश्ये, यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ૯ ॥ વિગેરે-

પાણ્ડવાનામ્ સંતાનબીજ-દુર્યોધનાદિ કૌરવોનો નાશ થતાં, કુરુવંશના બીજ રૂપે પાંચ પાંડવો રહ્યા. તે પાંચે પાંડવો વચ્ચે અભીમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાનો ગભ માત્ર હતો. તેથી પરીક્ષિતને કૌરવ પાંડવોનું સંતાનબીજ કહ્યું.--કવે આગળ સાંભળો--

वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजा-मन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः ॥

प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च, मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ૭ ॥

અર્થ-માયાથી મનુષ્ય રૂપે થએલા શ્રીકૃષ્ણ કે જે, અંતર્યામીરૂપે જાણનારાને, તે રૂપે મુક્તિ આપે છે; અને બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા પ્રાણીઓને, તે કાળરૂપે મરણ આપે છે. તે શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમ, હે વિદ્વન્! આપ મને કહો. [૭]

૭ વિવેચન-

વિદ્વન્-હે વિદ્વાન્! આ શબ્દ માત્ર 'વિદ્યાથી ભૂષિત' એટલોજ અર્થ સૂચવતો નથી. 'ભગવદ્દત્તી અદ્ભૂત લીલાઓને જાણનાર-હે વિદ્વાન્!' એવો ભાવ આ શબ્દમાં છે.

તસ્ય માયામનુષ્યસ્ય-માયાથી મનુષ્ય બનેલા શ્રીકૃષ્ણનાં (ચરિત્ર).

શું પ્રભુ માયાથી મનુષ્ય બનતા હશે?-તે સંબંધમાં-અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા, મૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્. પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય, સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ [ગીતા અ. ૪-૬.] તથા નવમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતા સંબંધી ખાસ કહે છે કે-અવજાનંતિ માં મૂઢા, માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥ ૧૧ ॥ વિગેરે શ્લોકો સૂચવે છે કે-ભગવાન્ માયાથી મનુષ્ય બન્યા હતા, અને શ્રીકૃષ્ણ નામ ધારણ કર્યું હતું.

૭. ૫૬૨-૫૬૬-વિદ્વન્-હે વિદ્વાન્! અખિલાશ્રિતે દેહભાજશ્ચ તેષાં અખિલદેહ-ભાજાં-પ્રાણી માત્રને અન્તઃ-અંતર્વૃષ્ટીનાં પુરુષરૂપેણ-અંતર્યામીરૂપે માનનારાને પુરુષ-રૂપે અમૃતં પ્રયચ્છતઃ-મોક્ષ આપતા. ચ-અને બહિઃ-બાહ્ય દૃષ્ટિવાળાઓને કાલરૂપે મૃત્યું પ્રયચ્છતઃ-કાળરૂપે મરણ આપે છે તે. તસ્ય માયામનુષ્યસ્ય-માયાથી મનુષ્ય રૂપે બનેલા તે શ્રીકૃષ્ણના વીર્યાણિ વદસ્વ-બ્રહ્મિ-પરાક્રમે (લીલાઓ) મને કહો.

અન્તર્દેહમાજાં-સધનાં પ્રાણીઓના બે વિભાગ છે. એક વિભાગ અંતર્દષ્ટિથી પ્રભુને ઓળખે છે, અને બીજો વિભાગ, બાહ્યદષ્ટિથી પ્રભુને ઓળખે છે. ઉદ્ધવ, કુંતી, બીષ્મ, પાંડવાદિ અનેક ભક્તો, શ્રીકૃષ્ણને અંતર્દષ્ટિથી, પુરુષઃ રૂપે-પરમાત્મારૂપે-શ્રીકૃષ્ણને ઓળખતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ તેમને-અમૃતં પ્રયચ્છતઃ-મોક્ષ આપતા હતા. બીજો વિભાગ-શીશુપાળ, દંતવકત્ર વિગેરે અસુરો-શ્રીકૃષ્ણને, બાહ્યદષ્ટિથી-શત્રુરૂપ-માનતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ તેમને-મૃત્યું પ્રયચ્છતઃ મૃત્યુ આપતા હતા.

શ્રીધરસ્વામી સૂચવે છે કે-‘અન્તર્દ્રષ્ટ્યા તદ્વીર્યાણિ ઓતવ્યાનિ-શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો મુમુક્ષુઓએ અંતર્દષ્ટિથી સાંભળવા બેઠાં.’ એટલે-ભલે તે મનુષ્ય લીલા કરે, પણ તે પરમાત્મા છે, એમ સમજીને શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ સાંભળવી બેઠાં.

વીર્યાણિ વદસ્ય-ચરિત્રો મને કહો. આગળ બીજા શ્લોકમાં-‘વિષ્ણોર્વીર્યાણિ શંસ નઃ’-ત્રીજા શ્લોકમાં ‘કૃતવાન્ યાનિ તાનિ [વીર્યાણિ] નઃ વિસ્તરાત્ વદ.’ અહીં સાતમા શ્લોકમાં પણ, શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો સાંભળવાની માગણી છે. આ વચનો, શ્રીકૃષ્ણમાં, પોતાને કેટલો ભાવ છે, તે સૂચવે છે. વાલ્મીકી શ્રીરામને કહે છે—

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૪-ચોપાધ]

ભતિ પાંતિ ધન ધર્મ બડાઇ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાઇ;
સખ તજી તુલહિ રહે લવલાઇ, તાકે હૃદય બસહું રધુરાઇ.

આવા ભક્તો પ્રભુનાં ગુણ ગાતાં-સાંભળતાં-કેવી સ્થિતિ ભોગવતા હશે?-[બુઝો મોક્ષવાણી પાનુ ૩૩ ચોપાધ-શ્રીરામ લક્ષ્મણને કહે છે-]

મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, [હો-હો-વાહ-પ્રભુ વાહ-]
મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ ગીરા નયન બહ નીરા;
કામ આદિ મદ દંભ ન બંકે, તાત નિરંતર વશ મેં તાકે.

મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા, બોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયંતઃ મા નિત્યં, તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥૧૥ [ગીતા અ. ૧૦]

નવાં પરણીને આવેલાં ઉમરલાયક સ્ત્રીપુરુષ, એવી કંઈ વાતો કરતા હશે? કે રાત્રીના એક બે સહેજે વાગે, તોપણ તેમની વાતો ખૂટે નહીં. આ ભેદ તો વાતો કરનારાં વરધો-ડીયાં પણ, યથાર્થરીતે સમજી શકતાં નથી; ત્યારે બીજાં તો ક્યાંથી સમજે? બીજાં તો માત્ર મસ્કરી કરે. ચપળ સાસુ હોય, તો પુત્ર અને પુત્રવધુની વાતો સાંભળવા, દાદરમાં ખડાં થાય. આખરે સાસુ થાકે, પણ બહાલાંની વાતો ખૂટે નહીં.

દાહુરો-કામી નારી પિયારી જિમી, લોભી પ્રિય જિમી દામ;

તિમિ રધુનાથ નિરંતર, પ્રિય લાગહું મોહિ રામ.

આ નમુનાનો સાચો-પરમાર્થી પ્રેમ-પ્રથમ તો અમારી અને તમારી વચ્ચે થાય, તો અવશ્ય ભગવદ્ભાવ પ્રાદુર્ભાવ પામે-અવશ્ય ભગવદ્વાર્તામાં રસ પડે. જેમ બે અરણીના

લાકડાં, સામસામાં ધસાઇને, અગ્નિ પ્રકટાવે; તેમ હરિજનો અરસપરસ પ્રેમથી, પ્રભુગુણાવિન્દ ગાય, તો જરૂર ભગવદ્ભાવ પ્રગટે. મનગમતા ધણીને પરણ્યા પછી, જેમ સ્ત્રી, ખાસ કામ વિના, પોતાના પિયરમાં જતી નથી; તેમ-ખાસકામ વિના, હું તમારાથી વિખુટો પડતો નથી. હું સદાયે તમારા, સંગમાં જ રહું છઉં. બહારગામ જ્યાં જઇ છઉં, ત્યાં તમને સાથે લઇ જઇ છઉં. કારણકે-અમારે આંગણે-આ-હરિ-જનોની ભીડ-ક્યાંથી હોય !

૫૬.

ધન્ય આજ ધડી, સંત પધારી પ્રેમે પાવન કીધાં;
અતિ આનંદ અપાર, દયા કરીને અમને દર્શન દીધાં.
હરિજન છે હરિ સરખા હેલીરે, એમને મળીએ મરજદા મેલીરે;
માય અરસપરસ આનંદ હેલીરે—ધન્ય૦

x x x x x
કહે પ્રીતમ પૂર્વનાં પૂણ્ય કૃણ્યારે, જેને આંગણે હરિજન આવી મળ્યાં રે—
તેને ઉર આનંદના ઓધ વળ્યા રે—ધન્ય૦

જેમ અરણીના લાકડાના ધર્ષણમાં-પરીશ્રમમાં-અમિ વસે છે-તેમ-અમારા અને તમારા પરિશ્રમમાં-અમારા તમારા સંગમાં-શ્રીહરિ વસે છે—

૫૬.

હારે હરિ વસે હરિના જનમાં, તમે શું કરશો જઇ વનમાં રે—હરિ૦
બેખ ધરીને તમે શીદ ભટકો છો ? પ્રભુ નથી કોઇ અરણ્યમાં રે—હરિ૦
કાશી જાઓ ભલે ગંગાજીમાં નહાવો, પ્રભુ નથી પાણી પવનમાં રે—હરિ૦
યોગ કરો ભલે યજ્ઞ કરાવો, પ્રભુ નથી હોમ હવનમાં રે—હરિ૦
બાધ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, હરિ વસે હરિના જનમાં રે—હરિ૦
સૂચના—કાશી, ગંગા, યોગ, યજ્ઞ, વિગેરે ખોટાં નથી, નિંદા નથી; પણ તેઓ જ્ઞાન-યજ્ઞની તુલ્ય નથી, એ ભાવ છે.

એક મુદ્દાની વાત પણ કહી દઉં-હજી તમારામાંનાં ધણાં સ્ત્રીપુરૂષો, તમારી પોતાની સગવડે અહીં પધારો છો. એટલે અનુકુળતા હોય, તોજ અહીં આવો છો. પ્રતિકુળતાની સામે ધઇને, અહીં આવતા નથી. સાચું સમજ્યા હો-તો-આ કામમાં-જ્ઞાનયજ્ઞમાં-જ્યારે જ્યારે અને-જ્યાં જ્યાં-અમે જોડાઇએ-ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાં-સદા સાથેજ રહેજો. અમારી પહેલાં હાજર થજો, અને અમારા ઉઠ્યા પછી ઉઠજો. પૂર્ણ ઉત્સાહ અને ખંતથી આ કામ કરવા જેવું છે. હમણાં-એ પાંચ વરસમાં-અમે અને તમે હતા નહોતા થઇ જઇશું. ખોટામાં ધણી પ્રીતિ થઇ છે, પણ-ખોટું તમને ખત્તા ખવડાવશે. સંત કહે છે કે—

૫૬

રાગ-માઠ તાલ દાદરા—

હારે તેરી ઉમર ખીતી જાયરે-પ્રાણી ! રામ સુમર લે.

હે-શુદ્ધ શુદ્ધ ટપકતારે-જ્યાં અંજલિકા નીર—

પલ પલ-છીન છીન મેં-રે-તેરા, (૨) છીજત જય શરીર-પ્રાણી. હારે તેરી૦
હે-હાથી ઘોડા પાલખીરે-દાસીદાસ અનેક-(૨)
હે-મહેલ ખળનાને નારિયાં તેરી-(૨) સંગ ન આવે એક રે-પ્રાણી. તેરી૦
હે-ચાર દીનોડી જીંદગીરે-જૈસી હંસ બિલાસ-(૨)
કર લે જો કુછ હો સકરે-(૨) શીર પીછે પછતાયરે-પ્રાણી. હારે તેરી૦
ખાલી આયા જગતમેં ને-ખાલી જવનહાર-(૨)
ખલ્લાનંદ બજન બિના તેરા (૨) જુઠા સખ વિચાર રે-પ્રાણી. હારે તેરી૦

યાદ રાખજો કે-નાટકની રંગભૂમિ ઉપર રમનારાં-પ્રેમી જથ્થાતાં-
પ્રેમનો દેખાડો કરનારાં-ઔપરેષોને-ધણીધણીયાણીને-જેમ વંશવસ્તાર હોતો નથી;
તેમ શ્રોતાવક્તા વચ્ચે, જ્યાં સુધી લૌકીક બાવ હોય-પ્રેમનો ડોળ માત્ર હોય-ત્યાં
સુધી શ્રોતાવક્તાને ભગવદ્ ભાવરૂપી સંતાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે જ્યાં કથાવાર્તા
સાંભળો, ત્યાં અરસપરસ અલૌકીક પ્રેમ પ્રગટાવજો. વેઠીયા વેઠ કરશો નહીં.

હવે ૮ થી ૧૨ શ્લોકમાં પરીક્ષિત રાજા પ્રશ્ન કરે છે-

રોહિण्याસ્તનય પ્રોક્તો, રામઃ સંકર્ષણસ્ત્વયા ॥

દેવકયા ગર્ભસંબન્ધઃ, કુતો દેહાન્તરં વિના ॥૮॥

અર્થ—શેષ નાગના અવતારરૂપ બળભદ્રને, આપે એકવાર રોહિણીના
પુત્ર કહ્યા, અને બીજીવાર-‘તે દેવકીના પુત્ર છે.’ એમ આપે કહ્યું. ત્યારે બીજા
દેહવિના, તેમને દેવકીના ગર્ભનો સંબંધ, કેવી રીતે થયો? [તે મને કહો.] [૮]

૮ વિવેચન-ભગવદ્ શક્તિ પાસે કશું અશક્ય નથી, તો પણ લૌકીક બાવથી પરી-
ક્ષિત પુછે છે કે-‘હે શુકદેવજી! આપે નવમ સ્કંધમાં-૨૪મા અધ્યાયમાં-૪૬ મા-શ્લોકમાં-
બંલ ગદં સારણં ચ વિજેરે શબ્દોથી કહ્યું કે-‘બલભદ્ર રોહિણીજીના પુત્ર હતા.’ વળી
તેજ અધ્યાયના ૫૩ મા તથા ૫૪ મા શ્લોકમાં-‘ઋજું સંમર્દનં મદ્રં સંકર્ષણમહી-
શ્વરમ્ વિજેરે શબ્દોથી સૂચવ્યું કે-‘બલભદ્ર દેવકીજીના પુત્ર હતા.’ એકજ ગર્ભ બે દેહ સાથે
કેવી રીતે સંબંધ રાખી શકે ?

બીજા બે પ્રશ્ન—

કસ્મદ્મુદ્બુદ્ધો ભગવાન્-પિતુર્ગેહાદ્વ્રજં ગતઃ ॥

ક્વ વાસં જ્ઞાતિભિઃ સાર્ધં, કૃતવાન્ સાત્વતાં પતિઃ ॥૯॥

૮ પદ્યછેદઃ--રામઃ સંકર્ષણઃ-શેષનાગના અવતારરૂપ બળભદ્રને. ત્વયા રોહિण्याઃ
તનયઃ-ઇતિ પ્રોક્તઃ-આપે રોહિણીનો પુત્ર કહ્યો. દેહાન્તરં વિના-બીજો દેહ લીધા વિના.
દેવકયાઃ ગર્ભસંબન્ધઃ કુતઃ-બળભદ્રને દેવકીના ગર્ભ સાથે કેવી રીતે સંબંધ થયો ?

૯ પદ્યછેદઃ--કસ્માત્-શા કારણથી. મોચયતિ-ઇતિ મુકુંદઃ-મુકુંદઃ ભગવાન્-
મુકુંદ ભગવાન્. પિતુઃ-ગેહાત્-આપને ઘેરથી વ્રજે ગતઃ-વ્રજમાં ગયા હતા. સાત્વતાં
પતિઃ-ભક્તોના પતિ ભગવાને. જ્ઞાતિભિઃ સાર્ધં-પોતાના જ્ઞાતિઓની સાથે. ક્વ વાસં
કૃતવાન્-ક્યાં વાસ કર્યો.

અર્થ—પોતાને શરણે આવેલાને જે [પ્રભુ] અભય કરે છે, તે મુકુંદ ભગવાન-કંસના ડરથી, પોતાના પિતાનું ઘર તજીને, વ્રજમાં કેમ ગયા ? ભક્તોના પતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, પોતાના કુટુંબીઓની સાથે, ક્યાં વાસ કર્યો હતો ? [૯]

૯ વિવેચન—

‘ખીજને ભયમાંથી મુક્ત કરે, તે મુકુંદ કહેવાય છે. પ્રભુ મુકુંદ છે છતાં, કંસથી ડરીને, મથુરામાંથી વ્રજમાં કેમ ગયા ?’ નંદાદિગોપોએ એવાં ક્યાં પુણ્ય કર્યો હતાં-કે તેમને પ્રભુની બાળલીલાનો લાભ મળ્યો ? તે પ્રશ્ન છે.

વ્રજ—મથુરામાંથી પ્રભુ પ્રથમ ગોકુળમાં પધાર્યા, ગોકુળમાં બહુ ઉત્પાત થવા લાગ્યા, ત્યારે નંદાદિગોપોએ વૃંદાવનમાં વાસ કર્યો, એવી કથા આગળ ૧૧ મા અધ્યાયમાં છે.

જ્ઞાતિભિઃ સાર્દ્ધં ક્વ વાસં કૃતવાન્-જ્ઞાતિ સાથે પ્રભુએ ક્યાં વાસ કર્યો એટલે ગોકુળમાં ધણા ઉત્પાત થયા, ત્યારે પ્રભુ ક્યાં વસ્યા ? (પ્રભુ વૃંદાવનમાં વસ્યા.) નંદયશોદા શ્રીકૃષ્ણને પોતાનો પુત્ર માનતા હતા, તેથી નંદાદિગોવાળોને શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાતિ-બંધુઓ સમજવા.

સાત્વતાં—સાત્વત્ નામના રાજાને અંધક, વૃષ્ણ અને ભોજ નામના પ્રતાપી પુત્રો હતા. તે પુત્રોના નામથી ત્રણ કુળ બન્યાં. તે ત્રણ કુળના સમગ્ર વંશજો ‘સાત્વત’ કહેવાય છે. તે ત્રણ કુળના પતિ તે સાત્વતાં પતિઃ. તેના અધ્યાત્મિક અર્થ—સત્ત્વગુણવાળા ભક્તોના પતિ-ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ.

હવે ખીજ ત્રણ પ્રશ્ન પુછે—

વ્રજે વસન્કિમકરોન્-મધુપુર્યાં ચ કૈશવઃ ॥

ભ્રાતરં ચાવધીત્કંસં, માતુરદ્ધાડતદર્હણમ્ ॥૧૦॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમાં રહીને, શી શી લીલાઓ કરી ? તથા મથુરામાં રહીને શી શી લીલાઓ કરી ? પોતાની માનો ભાઈ કંસ, કે જેને ભાણેજે મારવો ન ઘટે, તેને ભગવાને પોતાને હાથે શા માટે માર્યો ? [૧૦]

હવે ખીજ એ પ્રશ્ન કરે છે.

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય, કતિ વર્ષાણિ વૃષ્ણિભિઃ ॥

યદુપુર્યાં સહાવાત્સીત્-પત્ન્યઃ કત્યમત્ન પ્રભોઃ ॥૧૧॥

૧૦ પદ્યછેદઃ--વ્રજે વસન્ ચ મધુપુર્યાં વસન્-વ્રજમાં રહીને અને મથુરામાં રહીને. કૈશવઃ કિં અકરોત્-પ્રભુએ કંઈ કંઈ લીલાઓ કરી ? ચ-અને. તમ્ અર્હતિ ઇતિ તદર્હણઃ ન તદર્હણઃ અતદર્હણઃ-તમ્. તમ્ માતુઃ ભ્રાતરં ઇતિ કંસં-માનો ભાઈ કે જેને મારવો ન બેઠાએ, તે કંસને. અદ્ધા અવધીત્-પોતાને હાથે માર્યો.

૧૧ પદ્યછેદઃ--માનુષમ્ દેહં આશ્રિત્ય-મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને. કતિ વર્ષાણિ-કેટલાં વરસ. વૃષ્ણિભિઃ સહ-યાદવોની સાથે. યદુપુર્યાં-મથુરામાં. અવાત્સીત્-વસ્યા હતા ? પ્રભોઃ કતિ પત્ન્યઃ અમવન્-ભગવાનને કેટલી સ્ત્રીઓ થઈ.

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા આગળ પૂછે છે કે—‘હે ભગવન! જોણે મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો, તે શ્રીકૃષ્ણ યાદવોની સાથે, દ્વારકામાં કેટલાં વરસ રહ્યા? તથા ભગવાનને કેટલી સ્ત્રીઓ હતી? [૧૧]

૧૧ વિવેચન

યદુપુરી-યદુપુરી એટલે યાદવોની પુરી-દ્વારકાપુરી.

માનુષં વેદં આશ્રિત્ય-મનુષ્યદેહ લઇને. એટલે જોણે મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો તે શ્રીકૃષ્ણ. અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતં (ગીતા અ, ૯ ૧૧) માં, ‘શ્રીકૃષ્ણ’ નામ ધારણ કરીને, પ્રભુ મનુષ્ય બન્યા હતા, એવો ભાવ છે.

પાછળ ૭મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને માયામનુષ્ય કહ્યા છે.

પ્રભુને કેટલી સ્ત્રીઓ થઇ?—એવો પ્રશ્ન પણ પરીક્ષિતે પુછ્યો. તે પ્રશ્નમાં ત્રણ ભાવ જણાય છે કે—(૧) પ્રભુના જોરડા સુધીની તમામ ખાનગી વાત મને કહેજો. (શુકદેવજીએ કહી પણ છે.) (૨) બીજો ભાવ એ છે કે—સ્વલચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ—એ ત્રણે આશ્રમના આધારરૂપ-ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રભુએ જે રીતે ભોગવી દેખાડ્યો, તે વાત પણ મને કહેજો. (૩) ત્રીજો ભાવ એ છે કે—સ્ત્રી પતિનું અર્ધાંગ છે પતિનો વેદ, ગોત્ર, શાખા વિગેરે પ્રાપ્ત કરીને, સ્ત્રી પતિમાં તદ્રૂપ બને છે. પિતાના ઘરનાં અનેક સુખનો ત્યાગ કરી, સ્ત્રી પતિનાં સુખદુઃખની ભાગીદાર થાય છે. ભાઇઓ, બહેનો, દીકરા, દીકરીઓ—મોટાં થઇને, પુરૂષથી વિખુટાં પડે છે; પણ સ્ત્રી મરે ત્યાં સુધી, પતિની છાયામાં વસે છે. કદિ પુરૂષ બીજી સ્ત્રી પરણે છે, પણ ખાનદાન સ્ત્રીને તો, આખી જીંદગીમાં એકજ પતિ હોય છે. એટલે—સ્ત્રી અનન્ય ભાવથી પતિને સેવે છે.

દોહરો—મેરે તો તુમ એક હો, તુમરે ઔર અનેક;

સરોવર હંસા બહોત હે, હંસા સરોવર એક—સીયાવરં

માછલા વિનાનું જળ હોય, પણ જળ વિનાનું માછલું ન હોય. સ્ત્રીને પતિમાં આવો ઉમદા અનન્ય ભાવ હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પુરૂષ બન્યા, ત્યારે અનેક ભક્ત જીવા, સ્ત્રીરૂપે તેમને સેવવા, અવતાર લઇને આવ્યા.

મીરાં આદિ અનેક સ્ત્રી ભક્તો શ્રીકૃષ્ણને પતિ માનીને સેવે છે.

૫૬

‘હું તો પરણી મારા પ્રીતમની સંગાત, બીજાનાં મીઠાળ નહીં રે ધરેરે—હું તો પરણી’

વિગેરે વચનો શ્રીકૃષ્ણની પ્યારી મીરાંના છે.

સૂચના—સ્ત્રી ભક્તો શ્રીકૃષ્ણને પુરૂષ માનીને, દૈવી સંબંધ જોડે, તે ઉત્તમ પ્રકારનું માનસીક સુખ છે; પણ ગાંડી-બહેનો—ધેણી બહેનો—ગુરૂ સાથે—અગર બાવા સાધુ સાથે—સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ જોડવા પ્રયત્ન કરે, તો ખાપી ભાગીદાર થાય છે. દાવાનળનું પાન કરનારા શ્રીકૃષ્ણ જેમ ગોપીઓ સાથે રાસ રમ્યા હતા—અને ક્રીડા કરી હતી, તેમ—ગુરૂ મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ બનીને, શિષ્યાઓ સાથે ક્રીડાઓ કરવા લલચાય તો બચકર અધર્મ પ્રવર્તે.

હવે બીજી વાત કરીએ-જેમ સ્ત્રી ભક્તો શ્રીકૃષ્ણન પતિ માને છે, તેમ પુરૂષ ભક્તો પણ, સખી ભાવથી, શ્રીકૃષ્ણને પતિ માને છે. ભાવનું સ્થાન હૃદય છે-પોશાક નથી. છતાં કેટલાએક સખી ભક્તો, સ્ત્રીઓમાં શેળભેળ થવાના હેતુથી, સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરીને, સખી બને છે, તે નિંદા કર્મ છે. સખી ભાવનો નમુનો આપું-નરસિંહ મહેતો, સખી ભાવ પ્રાપ્ત કરવા, મદાદેવજીની પ્રાર્થના કરે છે. તે સૌ ભાવથી સાંભળો. ઢોલક-કાંસીજોડા તૈયાર કરો. ભાવથી તાળી પાડીને ગાજો.

રાગ-ગરબો.

મને કૃષ્ણ જોયાના ડોડ, સહિયર ચાલોને,
ઉમીયાજીને લાગું પાય, દરિવર ચાલોને.

મને૦

[સૂચના—સાખીના ત્રણ પદ ઉભા રહીને લાંબે માઢે ગાવાં, અને ચોથું પદ પૂર કરતાં, તાળી પાડીને, ટુમકતી ચાલે દરવું.]

સાખી—દેરે દેરે દીવા કરે, અને પુણું શંકર દેવ;
શામળીયો વર પામવારે-હું તો કરે શભુ તારી શેવ-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાખી—સાસુ મારી યશોમતિ, સસરો શ્રીનંદલાલ,
કંથ કર્યો મેં કાનુડારે, મારી સાસરી છે ગોકુળ ગામ-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાખી—વનવગડામાં હું શોધતીરે, મળીયો શ્રી જુમનાઘાટ,
ધેનુ ચરાવે કાનુડારે, હું તો જોઈ રહી કાનુડાતી વાટ-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦ [હવે દર્શન થાય છે?]

સાખી—ખાંધે કાળો કામળો, હસ્ત લકુરીયા ચાર;
હીડે છે કેવો ફાંડો રે, કેવો શોભે છે નંદનો કુમાર-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાખી—મોરલી બળવે કાનુડો, જુમના જળ સ્થિર થાય;
પશુપક્ષી નથી ખોજતાર, જેની મોરલીથી ભાન ભુલાય-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાખી—ગોકુળની ગોવાળણી, દિડે મત્તપતી ચાલ;
મોહનજી પર મોહી રહીરે-એનું મુખડું છે લાલ ગુલાલ-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાખી—ગોકુળની ગોવાળણી, લાવે દહીંને ભાત;
ચોરી ચોરીને ખાય છે રે-કેવો શોભે છે નંદનો કુમાર-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાખી—ગાય શીખે તે માંમળે, શ્રીગધાજીનો રામ;
તે નર વૈકુંઠ પામશેર, ગુણગાય નરસૈયો દાસ-

સહીયર૦ મને૦ ઉમીયાજી૦

સાર—ઓનો વેશ પહેરવા કરતાં, સખી ભાવ પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો, એ ભાવ છે.

एतदन्यच्च सर्वं मे, मुने कृष्णविवेष्टितम् ।

वक्तुर्मर्हसि सर्वज्ञ, श्रद्दधानाय विस्तृतम् ॥१२॥

અર્થ—હે સર્વજ્ઞ મુનિ ! આ અને આ સિવાય, બીજું જે કાંઈ બાણુવા જેવું, શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર હોય, તે આપે મને વિસ્તારથી કહેવું જોઈએ, કારણકે તે વિષયમાં મારે શ્રદ્ધા છે.—તે સાંભળવું મને ગમે છે. [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

મુનિ—જે મનન કરે તે મુનિ. ‘જેને જેની ગરબ-જેની ચાહના-હોય, તેનું તે મનન-ચિંતવન-કર્યા કરે. આપને પરમાત્માની ચાહના છે, તેથી આપ પ્રભુનું ચિંતવન કર્યા કરો છો. તેથી કોઈ વાત આપને યાદ કરવી પડે એમ નથી.’ એમ રાજાએ સૂચવ્યું.

સર્વજ્ઞ—આપ સર્વજ્ઞ છો, તેથી આપે સાંભળ્યાં હશે, તે સિવાયનાં બીજાં ચરિત્રો પણ આપ બાણતા હશે.

एतत् अन्यत् च—આ અને આ સિવાયનાં બીજાં એટલે તમામ ચરિત્ર મને કહેજો. એકાદ ચરિત્ર પણ રહી ન જાય, એ ભાવ છે.

विस्तृतम्—વિસ્તારથી એમ કહેવામાં એ ભાવ છે કે—નવમ સ્કંધ સુધી મેં અનેક વાતો સાંભળી, પણ હજી હું, સાંભળતાં થાક્યો નથી. માટે કોઈ પણ લીલા ટુંકાવી દેશો નહિં.

श्रद्दधानाय—શ્રદ્ધાવાળો એવો જે હું તેને-વક્તું અર્હસિ-આપે કહેવું ઘટે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं, तत्परः संयतेन्द्रियः ॥३९॥ [गीता અ. ૪]

જેને શ્રદ્ધા હોય તે ગુરૂ સેવામાં તત્પર રહે છે. જે ગુરૂસેવામાં તત્પર રહે છે, તે અનાયાસે પોતાનાં ઇન્દ્રિયસુખનો ત્યાગ કરે છે. એવા શ્રદ્ધાવાન પુરૂષને જ્ઞાન મળે છે.

શ્રદ્ધાના ચાર સ્વરૂપ છે. (૧) દૃઢ શ્રદ્ધા (૨) દૃઢ અશ્રદ્ધા. (૩) અંધ શ્રદ્ધા અને (૪) શિથિલ શ્રદ્ધા. આ ચારમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળો જીતે છે. દૃઢ અશ્રદ્ધાવાળો નાસ્તિક ગણાય છે અંધશ્રદ્ધાવાળો વિવેકશૂન્ય ગણાય છે. શીથિલ શ્રદ્ધાવાળો પામર ગણાય છે. જેમ ગોળ વિનાનો કંસાર, સ્ત્રી વિનાનો સસાર,—તેમ શ્રદ્ધા વિનાનો ધર્મ છે. જેઓ ધર્મ મામે જોતા નથી, એટલે જેઓ નાસ્તિક ખની ગયા છે, તેમને તો શું ખડીએ ! પણ જેઓ દેવમંદિરોમાં દર્શન કરે છે, યથાવાર્તા સાંભળે છે. એ પૈમા હોય તો પુણ્યકાન કરે છે. નેથી વધારે સગવડ હોયતો કાશી, હરદ્વાર વિગેરે ઠેકાણે પ્રભુને શોધવા નીકળે છે. તેમને તો અવશ્ય કડીએ. સાંભળો—

જ્યાં સુધી કોઈ મદ્ગુરૂમાં શ્રદ્ધા નહિં થાય, ત્યાં સુધી કોઈ દેવમાં શ્રદ્ધા થશે નહિં. પ્રથમ ખત રાખીને મદ્ગુરૂ શોધો. શે.બ્યા પછી રજાગાનુ છોડી દો. જ્યાં મન માને

૧૨ પદ્યરૂપે:—હે સર્વજ્ઞ મુને !—હે સર્વજ્ઞ મુનિ. एतद्—આ. च—અને. अन्यत् સર્વ—બીજું કાંઈ હોય તે સર્વ. कृष्णविवेष्टितम् કૃષ્ણની લાત્રા. विस्तृतम्—વિસ્તારથી. अत् धत्त इति श्रद्दधान तस्म—શ્રદ્ધાવાળો છડે તેને. वक्तुम् अर्हसि—આપે કહેવું ઘટે છે.

લાંજ સ્થિર થઇ જાઓ. પાંચ પાંચ હાથ ઉંડા, ૨૦ કુવા ખોદીએ તો સો હાથ જમીન ખોદી ગણાય, પણ જળનાં દર્શન થાય નહીં, અને એકજ ઠેકાણે વીશ હાથ ઉંડું ખોદાય, તો અવશ્ય જળનાં દર્શન થાય. એકજ ઠેકાણે ઘણું પડે, તો ગમે એવું સખત લોહ કપાય, ગમે એવો સખત પથ્થર તુટી જાય. ગુણીકા ધણી ગુણીયલ ગણાય, પણ અનેકને સેવે, તેથી વેશ્યા કહેવાય. તેમ હારિ તરફ વળનારો ગુણીયલ ગણાય, પણ તેની વૃત્તિ કાંઈ ઠેકાણે સ્થિર ન હોય, તો તે રજળતો ગણાય છે. મુકામે પહોંચતો નથી.

પાંચસો ખર્ચીને પારાયણ ખેસાડીએ, પણ તે બ્રાહ્મણમાં દૈવીબુદ્ધિ ન કરીએ, તે બ્રાહ્મણ પ્રભુ કરતાં વિશેષ ન સમજાય, ત્યાં સુધી રસ્તામાં રજળવું પડે. મુકામે પહોંચાય નહીં. જેમ વીશ વરસની કન્યાને, પાંચ વરસનો વર નકામો છે-ભારરૂપ છે.-લાજ મરવા જેવો છે; તેમ સાચા મુમુક્ષુને, ધમકાવીને ન કહે એવો ગુરૂ, નકામો છે, ભારરૂપ છે. બ્રાહ્મણ, સાધુ, સદ્ગુરૂ વિગેરે જ્યારથી આપણાં ખોટાં વખાણ કરતાં શીખ્યા છે, અને આપણે તે સાંભળી ઠગાયા છીએ, ત્યારથી ધર્મની વાસ્તવીક પ્રગતિ અટકી છે. ત્યારથી સંતો અને શાસ્ત્રો ધનવાનનાં રમકડાં બન્યાં છે. દેવ મંદિરોમાં પણ, અભીમાની ધનવાનને, ધનના બદલામાં દર્શનની અને પ્રસાદની સગવડ મળી શકે-પણ પ્રભુ મળે નહીં-પ્રભુ તો તેનાથી દૂરજ રહે. કારણ કે—

અશ્રદ્ધયા હુતં વૃત્તં. તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ, ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હૃદ્ ॥ ૨૮ ॥ [ગીતા અ. ૧૭]

અર્થ—‘શ્રદ્ધા વિના જે હોમાય, દાન અપાય, તપ કરાય, અને તે સિવાય બીજું કાંઈ સત્કર્મ થાય, તે સર્વ ‘અશ્રદ્ધ’ કહેવાય છે. તે આલાકમાં અને પરલોકમાં ફળ આપી શકતું નથી.’ વિચાર કરી જોજો. પ્રવ્યયજ્ઞના કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે. વળી તેમાં મોટા ખર્ચ નથી, ઘણી તકલીફ નથી. તમારી પાસે જે કાંઈ અભિમાન કરવા જેવું છે, જે તમને લુપ્ત પાડે છે-જે તમને સદ્ગુરૂ સેવામાંથી ગિમુખ રાખે છે.-જે તમને પ્રભુ સુધી પહોંચવા દેતું નથી. તે સદા તમારું નથી. તપાસ કરતાં આવડે તો ખાત્રી થાય કે-મોટા મોટા-ડાહ્યા ડાહ્યા-થોડીવાર ખેતીન મૃત્યુના પડદા પાછળ ચાલ્યા ગયા છે. તમારો અમારો પણ જળ રરના છે. માટે જે કરા, તે ભાવથી-શ્રદ્ધાથી કરો. બાકુની મટી જાઓ. ખોલો શ્રીકૃષ્ણજળદેવકી જય, હર હર મહાદેવ હર.

અત્યારે યજ્ઞયાગાદિક ઘણું ઠેકાણું થાય છે. રાજભોગ, માનભોગ અને છપ્પનભોગ પણ થાય છે. કથાવા ના મોટા મંડપો પણ બહુ બંધાય છે. વ્યાખ્યાન કરનાર, મોટા વાયસ્પતિ જેવા જણાય છે. પણ ત્યાં-સોએ પંચાણું ઠેકાણું-મે પાંચ કાંધીયા [ધાર્મિક શ્રદ્ધાને હણી નાંખનારા] હાજર રહે છે. કાંઈ ધનવાન સ્ત્રીપુરૂષને ત્યાં આવતાં દેખે, તો તુરત પેલા કાંધીયા, તેને ઘેરી લે છે. તેને શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય, પણ ગમ તે રીતે તેને શરમાવીને, કાંઈ કહાવે છે. ‘ખેંચ લીયા રો રગત બરાબર.’ આ વચનોને પેલા અણ-સમજી કાંધીયા ભાન્યો સમજી શકતા નથી. આવા યજ્ઞમાં દક્ષીણા અગર પ્રસાદના વર-સાદ વરસે, પણ તે ધાર્મિક બુદ્ધિથી તજવાં જેવાં છે.

વિચાર કરી જોજો. કીક જણાય તો અમારી વાત માનજો. અભિમાની ધનવાનનું

દ્રવ્ય ઉત્તમ સત્કર્મમાં કદિ લવું નહિ. તેમાં ખેડવું બગડે છે. કાષ્ટ રાજ ખુશીથી આવે તે લેવાની ના નથી.

શ્રીકૃષ્ણવિચેષ્ટિતમ—શ્રીકૃષ્ણનું લીલામૃત. કૃષ્ણ સંબંધી થોડું કહીએ. કૃષિર્મુ-
વાચકઃ શબ્દો, નશ્વનિર્વૃત્તિવાચકઃ । તયોરૈક્યં પરં વ્રજ, કૃષ્ણ इत्यभिधीयते॥
[સુખોધિની] ‘કૃષ્’નો અર્થ સત્ અને ‘ન’નો અર્થ આનંદ. તે ખેડવું એકમ થતાં,
કૃષ્ણપદનો અર્થ—સદાનંદ પરબ્રહ્મ થાય છે. અન્ય કૃષ્ણ સાધનને આધિન છે—એટલે
સાધન હોય, તો તે કૃષ્ણ મળે, એવું હોય છે. પણ કૃષ્ણ શબ્દમાં સાધનની અપેક્ષા નથી.
એટલે તે સ્વતંત્ર કૃષ્ણદાતા છે. શ્રીકૃષ્ણ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ—એટલે સચ્ચિ-
દાનંદરૂપ છે.

‘કૃષ્’નો અર્થ ખેડવું એવો લખ્યો તો—સર્વત્ર અધર્મ ફેલાઈ જવાથી, ધર્મભૂમિ
ખીડરૂપ બની ગઈ હતી. શ્રીકૃષ્ણરૂપ મોટા ખેડુતે, દેવોને અને દેવાંશી ભક્તોને,
પોતાની સહાયમાં લઈને, તે ધર્મભૂમિ ખેડી નાંખી. નકામા છોડ તથા ખોરડીઓને
મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખી, સદ્ધર્મની સ્થાપના કરી. અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો,
અને ઉદ્ધવજીને એકાદશ સ્કંધ સંભળાવ્યો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ઋષિઓનું સન્માન કર્યું,
પોતે ધર્મ પાળ્યો, અને બીજાની પાસે ધર્મ પળાવ્યો.

સત્શાસ્ત્રો, સંતો અને ભક્તો જેમની પ્રસંશા અનેક પ્રકારે કરી રહ્યાં છે, અનેક
મંદિરોમાં, અનેક પવિત્ર આશ્રમોમાં, અનેક પવિત્ર ગ્રહોમાં, જેમની આરતી દિવસમાં ત્રણ
ચાર વખત ઉતર્યા કરે છે. જેમનાં ગુણાવિંદ અનેક ઠેકાણે ગવાયા કરે છે, જેમનો
મહિમા જાણવા જતાં, પોતાની અદ્વપ બુદ્ધિ ધુંંચવાઈ જાય છે. જેમની
લીલાઓ પણ અપાર અને અગમ હોય છે. તેમની પ્રસંશા હું કેવી રીતે કરી શકું !
આગળોટ ઉપર કોઈ કોઈ દિવસ મુસાફરી કરનાર, સમુદ્રના રાતાં પીળાં જળ દેખીને
ગમરાય છે—ચકરી ખાઈને પડે છે, તેમ માયાના છંદમાં રમનારા, કોઈ કોઈ વખત
પ્રભુની લીલા સાંભળવા આવે, તેઓ પ્રભુની અકળ લીલાઓ સાંભળીને જરૂર ભુલા પડે.
તેથીજ અત્યારે પણ, ઘણા ડાહ્યા ડાહ્યા વિદ્વાનો, શ્રીકૃષ્ણને પ્રભુ કહેતાં અચકાય છે.
કીડીના પગલાના માપથી, જેમ મેરૂ માપી શકાતો નથી, તેમ સામાન્ય બુદ્ધિથી,
પ્રભુની પ્રભુતા સમજાય એવી નથી. ગુન્હો પકડવા નીકળેલા પોલીસના ડીટેક્ટીવો, પ્રથમ
તે ધરના નોકર થાય છે. ધીમે ધીમે તે ધરમાં પાવરધા થઈ, તે ધરની યથાર્થ સ્થિતિથી
વાકેફ થાય છે. પછી ગુન્હો પકડાય છે. ધરની માલેક ચનારી સ્ત્રીએ, પ્રથમ તે
ધરનાં પુરૂષને પરણવું પડે છે. પરણીને આવ્યા પછી કોઈ પુછે કે—‘ખહેન ! આ ધર
કોનું ?’ ત્યારે તે કહે છે કે—‘મારું-’ કૃષ્ણની લીલાઓ જાણવી હોય, તો પહેલાં કૃષ્ણના
આઓ. કેમ કહ્યું છે ? ત્યારે કાંસીજોડા દોલક વિગેરે તૈયાર કરો—૫૬.

હારે હરિ તમે મારા ને હું તમારો, જાણી પોતાનો મને તારોરે—
ખાનું તમારું માટે શરણે રાખો, અવગુણ નવ જોશો મારોરે—
મને તો બહાલું હરિ નામ તમારું, મંસાર લાગે બધો ખારોરે—
કામ ક્રોધ મારી કેડે પડ્યા છે, કુડ કપટ મારાં ટાળોરે—

હરિ૦
હરિ૦
હરિ૦
હરિ૦

મહેર કરીને મહારાજ પધારો, અંત સમે એક દહાડોરે—

હરિ૦

દાસાનુંદાસ કહે ગુરૂ પ્રતાપે, આવ્યાં કારજ મારાં સારોરે—

હરિ૦

[ઉપલાં પદમાં—‘સંસાર લાગે બધો ખારોરે—’ એ વાત હું તમને કહું, અને તમે મને કહો. બાકી બીજાં કાષ્ઠને કહેશે નહીં, કહેશે તો ઘરમાં કળયો થશે.] હવે આગળ વધીએ.—

નૈષાડતિદુઃસહા ક્ષુન્માં, ત્યક્તોદમપિ વાધતે ।

પિવન્તં ત્વન્મુખાંભોજ—ચ્યુતં હરિકથામૃતમ્ ॥૧૩॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા આગળ કહે છે કે—જો કે મેં અન્ન અને જળ છોડી દીધાં છે, તાપણ, ભૂખ અને તરસ જે બીજાઓને અસહ્ય છે, તે મને બીલકુલ અડચણ કરતાં નથી. કારણકે આપના મુખરૂપીચંદ્રમાંથી નીકળતું ભગવાનની કથા રૂપી અમૃત, હું પીધા કરું છઉં. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—ભૂખ તરસ કેમ ન લાગે ?—મોસમના વખતમાં વેપારીઓને ખાવા પીવાનું ભાન રહેતું નથી. માંડ કરીને જેનો દિકરો પરણ્યો હોય, તે ડોસી ડોસાને ખાવા પીવાનું ભાન રહેતું નથી. માંડ કરીને જેને સ્ત્રી મળી હોય, તે પુરૂષ પણ ખાવા પીવાનું ભૂલી જાય છે. નિર્ધનનો પુત્ર કાષ્ઠ રાજાનો દિવાન થયો હોય, તો તે નિર્ધન પિતા, જીવાન બની જાય છે, અને ખાવા પીવાનું સંભારતો નથી. પુત્ર અને પુત્રવધુની વાતો સાંભળવામાં, ઘેલી થએલી સાસુ, કલાકોના કલાક દાદરમાં ઉભી રહે છે; અને ભૂખ તરસને ભૂલી જાય છે. બાળક રમતમાં ખાવા પીવાનું ભૂલે છે. જીવાન સ્ત્રી સંગમાં, ખાવા પીવાનું ભૂલે છે; અને વૃદ્ધ વ્યવહારમાં ખાવા પીવાનું ભૂલે છે. એમ અનેક ઠેકાણે ખાવા પીવાનું વીસરાય છે ખરું—પણ ભગવદ્ગુણાનુવાદ સાંભળવામાં, એવો રસ પડે; ત્યારે સત્કર્મનાં ફળ પાક્યાં, એમ સમજવું. શ્રીરામ લક્ષ્મણને કહે છે.

ચોપાઠ—મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ ગદ્ ગીના નયનબદ નીરા;

કામ આદિ મદ દંભ ન જાકે, તાત નિરંતર વદ્ય મેં તાકે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૩]

શ્રીરામ નારદજીને સંતનાં લક્ષણ કહે છે—ચોપાઠ.

ગાવહિ સુનહિ સદા મમ લીલા, હેતુ રહિત પરહિત રત શીલા;

સુત મુનિ સાધુનકે ગુણ જે તે, કહી ન શકહિ શાસ્ત્ર પુતિ તે તે.

માટે પરીક્ષિત રાજા ભૂખ તરસના દુઃખને તજીને, પ્રભુ ગુણાર્વિંદ સભળે છે.

૧૩ પદ્યછંદઃ—ત્યક્તં ઉદકં येन सः त्यक्तोदः तम् इति माम् ६ કે જેણે જળનો—અપિ—પણ—ત્યાગ કર્યો છે, અને તથા મુખાંભોજાત ચ્યુતં હરિકથામૃતં પિવતં इति माम्—હું કે જે આપના મુખકમળમાંથી ઝરતા હરિકથારૂપી અમૃતનું પાન કરી રહ્યો છઉં તેને. एषा अतिदुःसहा क्षुत्—ખીજથી સહન ન થઈ શકે એવી આ ભૂખ. न बाधते—અડચણ કરતી નથી.

મુખામ્બોજાત ક્યુતં—‘અંબોજ’નો સામાન્ય અર્થ ‘કમળ’ થાય છે; પણ અમૃત તો અંદ્રમાંથી દ્રવ છે, કમળમાંથી દ્રવતું નથી, માટે અંબોજનો અર્થ—અહીં ‘અંદ્ર’ કરવો. ‘અઠ્ઠો જંવાતૃકઃ સોમઃ’ એવું કાશમાં પણ કહ્યું છે.

હરિકથામૃતં—પ્રેમ ભરી સ્ત્રીના મુખમાંથી દ્રવતાં વચ્ચે, બહાર પાતે અમૃત તુલ્ય લાગે છે. વાજ્યાન સીતેર વરસે પ્રાપ્ત થએલા—પુત્રનાં વચ્ચે, અમૃત તુલ્ય લાગે છે. ધનના ભૂખ્યાને ધનના લાભનાં વચ્ચે અમૃત તુલ્ય લાગે છે, માન ભૂખ્યાને માનનાં વચ્ચે, અમૃત તુલ્ય લાગે છે, વિગેરે. ઉપલાં દૃષ્ટાંતોમાં ‘પોતાને ગમતાં વચ્ચે, અમૃત તુલ્ય લાગે છે,’ એમ કહ્યું; પણ ‘કથામૃતં—કથાનાં વચ્ચે તો, પોતેજ અમૃત છે,’ એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. જે અમર કરે તે અમૃત. જેનું પાન કર્યા પછી, મોત પ્રાપ્ત ન થાય, તે અમૃત. કથામૃતનું પાન કરનારાને પણ મોત તો આવે છે, ત્યારે કથાનાં વચ્ચેને અમૃત કેમ કહ્યાં ? તે સંબંધમાં કહેવાનું કે—

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્-ધીરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥૧૩॥ [ગીતા અ. ૨]

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે—આ દેહમાં જીવાત્માને, જેમ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા નક્કી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દેહ પડ્યા પછી, પાછો બીજો દેહ પણ નક્કી પ્રાપ્ત થાય છે; માટે ધીર પુરુષે ‘દેહ મરતાં, પોતે મરે’ એમ સમજવું નહિં.

સાર—ભગવદ્ કથામૃત મનુષ્યને ધીર બનાવે છે. મૃત્યુના ભયમાં નિર્ભય બનાવે છે.

જે અમૃત પીધા પછી, માણસો અમર બને છે—એટલે—દેવ બને છે, તે અમૃતના કરતાં પણ, કથામૃત ઉત્તમ છે—સાંભળો—

પરીક્ષિતે કથાં વક્તું સભાયાં સંસ્થિતે શુકે ।

સુધાકુંભં ગૃહીત્વૈવ, દેવાસ્તત્ર સમાગમન્ ॥૧૪॥

શુકં નન્વાવદન્સર્વે, સ્વકાર્યકુશલાઃ સુરાઃ ।

કથાસુધાં પ્રયચ્છસ્વ, ગૃહીત્વૈવ સુધામિમામ્ ॥૧૫॥

પત્રં વિનિમયે જાતે, સુધા રાજ્ઞા પ્રપીયતામ્ ।

પ્રપાસ્યામો વયં સર્વે, શ્રીમદ્ભાગવતામૃતં ॥૧૬॥

ક્વ કથા ક્વ સુધા લોકે, ક્વ કાચઃ ક્વ મણિર્મહાન્ ।

બ્રહ્મરાતો વિચાર્યેવં, તદા દેવાઙ્ગદાસ હ ॥૧૭॥ [ભા. મહાત્મ્ય અ. ૧]

‘પરીક્ષિત મૃત્યુના ભયથી કથામૃત સાંભળવા બેઠો છે,’ એમ સમજી, તેને અમર કરવાના હેતુથી દેવો તેને માટે અમૃતનો કુંભ લાવ્યા. તે કુંભ આપીને કથામૃતનું પાન કરવાની દેવોએ ઇચ્છા કરી. તેના જવાબમાં શુકદેવજીએ હસીને કહ્યું કે—‘ક્યાં કાચ અને ક્યાં મોટો મણિ ! તેમ ક્યાં કથામૃત અને ક્યાં તમારું અમૃત.’ દેવો અમર છે, છતાં પુણ્ય ક્ષીણ થતાં, દેવો સ્વર્ગમાંથી ખરી પડે છે. કથામૃતનું પાન કરનારા પુનર્જન્મ પામતા નથી.]

યાદ રાખજો કે—આ સંસારમાં અનેક મળે, પણ કથા કહેનાર, કથા સાંભળનાર અને કથા—એ ત્રણ મળવાં મુશ્કેલ છે. તેમાં પણ—કથા કહેનાર અને કથા સાંભળનાર,

ભગવદ્ આવેશવાળા મળવા દુર્લભ છે. જેમ ધણી સેવાથી ઉછેરેલો આંખો ફળે છે, ત્યારે હમેશાં રસરોટલીનાં જમણુ થાય છે; તેમ ધણી સેવાથી પ્રસન્ન થએલા ગુરુ, જ્યારે ફળે છે—કથા કરે છે; ત્યારે હમેશાં અમૃતનું પાન થાય છે.

આખા દિવસમાં દશ ઠેકાણે કથા સાંભળતા હશે, પણ વાસ્તવિક નફો કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી, તે કદિ વિચાર કરો છો? ક્યાં બગડ્યું છે, તે કદિ નપાસો છો? હજી ચેતી જાઓ તો બાજી હાથમાં છે. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રદેવકી જય—હર હર મહાદેવ હર. દારકાંધીશકી જય—મોરમુગટવાલેકી જય.

શુકદેવજીના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનો સમુદ્ર ભર્યો છે, પણ તે પરીક્ષિતની માગ-ણીની—શ્રદ્ધાની—અપેક્ષા રાખે છે. આંખો ઉગવા ખુશી છે, પણ તે ઉગાડનારની અપેક્ષા રાખે છે. પરીક્ષિતે ૧ થી ૧૩ શ્લોકો કહીને, શુકદેવજીને રીજવ્યા. હવે આગળ રધીએ.

एवं निशम्य भृगुनंदन साधुवादं, वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरातम ।

प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं, व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥૧૪॥

અર્થ:—સુત પુરાણી શૌનક રૂપિને કહે છે કે—હે શૌનક મુનિ, વૈષ્ણવોમાં મુખ્ય એવા શુકદેવજીએ, ઉપર પ્રમાણે, પરીક્ષિતનો ઉત્તમ પ્રશ્ન સાંભળીને, પરીક્ષિત રાજાનાં વખાણુ કર્યાં, અને કળીયુગના દોષને મટાડનારી, ભગવાનની લીલા—કથા—કહેવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

સુત શૌનક સંવાદ—શુકદેવજીએ જે કથા, પરીક્ષિતને સંભળાવી, તે કથા સુત પુરાણીએ બ્રહ્મકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા શૌનકાદિ ઋષિઓને નૈમિષ્યારણ્યમાં સંભળાવી. આ ૧૪ મો શ્લોક સુતે શૌનકને કહ્યો હતો.

एवं निशम्य—સુત શૌનકને કહે છે કે—આસાંકિત—પુત્રનાં વચનો, જેમ પિતા શાંતિથી સાંભળે; તેમ ઉત્તમ અધિકારી શ્રીતાનાં—પરીક્ષિતનાં—વચનો, શ્રીશુકદેવજીએ શાંતિથી સાંભળ્યાં.

साधुवादं—તે ‘કૃષ્ણચરિત્ર’નું વિશેષણ છે. સાધુ એટલે શ્રેષ્ઠ—જીવનું કલ્યાણ કરે એવો; અને ‘વાદ’ એટલે ‘પ્રશ્ન.’

वैयासकिः सभगवान—‘વૈયાસકિઃ’ એટલે વ્યાસના પુત્ર. વ્યાસ ભગવાનનો અંશાવતાર ગણાય છે. તેના પુત્રને સુત પુરાણી ‘સમગવાન’ કહે છે. એટલે જેના હૃદયમાં સદા ભગવાન ખીરાજે છે એવા—અથવા—જેને પ્રભુ ધણા વ્હાલા છે એવા—શુકદેવજી.

૧૪ પદ્યછંદ:—મૃગુનંદન—હે શૌનક ! ભાગવત્તે પુ પ્રધાન ભાગવત-પ્રધાન:—વૈષ્ણવોમાં મુખ્ય એવા. વ્યાસસ્ય અપત્યં પુમાન વ્યાસકિઃ इति સમગવાન—શુકદેવજીએ. एवं—એ પ્રમાણે. સાધુવાદં—સમીચીનં પ્રશ્ન નિશમ્ય—ઉત્તમ પ્રશ્ન સાંભળીને. અથ—પછી. વિષ્ણુરાતં પ્રત્યર્ચ્ય—પરીક્ષિતના પ્રશ્ન શાંતિથી. કલે કલ્મષાणि दहति इति કલિકલ્મષઘ્નં—કળીયુગના દોષોને મટાડનાર. કૃષ્ણચરિતમ્—કૃષ્ણ ચરિત્ર. व्याहर्तुम् આરમ્ભત—કહેવાનું શરૂ કર્યું.

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ, પ્રભવં ન મહર્વચઃ ॥ ૨ ॥ [ગીતા અ. ૧૦] મારી ઉત્પત્તિ ને દેવો તથા મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી. એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે, ત્યારે શુકદેવજી કેવી રીતે જાણશે? તેના જવાબમાં—‘સભગવાન્’ શબ્દ એમ પણ સૂચવે છે કે—પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા, શુકદેવજીના હૃદયમાં પ્રભુ હાજર થયા છે.

માગતવ્યમ્—ભક્તોમાં મુખ્ય. તે પણ શુકદેવજીનું વિશેષજી છે. અત્યાર સુધી—અનેક વિદ્વાનો, ભક્તો, યાત્રીઓ જેની પ્રશંસા કરે છે, તે પુરૂષ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય, તે વાત બ્યાજખી છે. નાભા ભક્તે ભક્તભાજ બનાવ્યા પછી, તે માળાનો મેડ બનાવવા તે ભક્તોમાં ભક્તપ્રધાન—ભાગવતપ્રધાન—કોને બનાવવા, તેનો વિચાર કર્યો. ધણુ વિચારને પરિણામે, તે પદ—પ્રભુના પ્રેમમાં પલળેલા—ભક્તિના રંગમાં રંગાએલા—તુળસીદાસજીને આપ્યું. તુળસીદાસજીની વાણી—તુલસીકૃતરામાયણ—જગપ્રસિદ્ધ છે. આવા પ્રભુના પરમ લાડીલા—ભક્તો—નાં લક્ષણ કેવાં હશે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો સાંભળો—

અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ યવ ચ ॥

નિર્મમો નિરંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી, યતાત્મા વૃદ્ધનિશ્ચયઃ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધર્-યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો, લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ॥

હર્ષામર્ષભયોદ્વૈગૈર્-મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ, ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી, યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

યો ન દ્રુષ્યતિ ન દ્રેષ્ટિ, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિય ॥૧૭॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ, તથા માનોપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિમૌની, સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ॥

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્-ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં, યથોક્તં પર્યુપાસતે ॥

અદ્ધાના મત્પરમા, ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

[ગીતા અ. ૧૨.]

આ શ્લોકોનો અર્થ કરવામાં ન રોકતાં, તેને મળતું તુલસીદાસજી બોલ્યા છે, તે સાંભળાવું—જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૪૮—ચોપાઈ—

સુનો સખા નિજ કહૌં સ્વભાઉ, જન ભુક્ષંડી શંભુ ગિરિજાઉ;

જો નર હોય ચરાચર દ્રોહી, આવે સભય શરણતકી મોહી.

તજિ મદ મોહ કપટ છલ નાના, કરૌં સઘ તેહિ સાધુ સમાના;

જનની જનક બંધુ સુત દારા, તન ધન ભુવન સુહૃદ પરિવારા.

સખકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમ પદ મનહિ આંધી બટી દોરી;
સમદર્શી ઇચ્છા કષ્ટ નાંહિ; હર્ષ શોક ભય નહિં મનમાંહિ.
અસ સન્નન મમ ઉર અસ કેસે, લોભી હૃદય અસત ધન જેસે.
તુમ સરિખે મંત પ્રિય મોરે, ધરૌં દેહ નહિં આન નિહોરે.

જીઓ મોક્ષવાણી પાનું ૩૮ અને પાનું ૬૯. ત્યાં પણ ભક્તોનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે; પણ હવે અસ. આટલામાંથી લ્યો તો ઘણું છે. ચોટામાં જોયું ઘણું, પણ ખરીલું કાંઈ નહિં—તેના જેવું તમારામાના ઘણાં કરે છે. એટલે—સાંભળે છે ઘણું, પણ કાંઈ પાળતા નથી. સાન્નતાજી છે, ત્યાં સુધી તો ઠીક. પરીક્ષા વખતે—મોત વખતે—અકળામણ થશે. પાળે તેનો ધર્મ, મારે તેવી તલવાર. સાસુએ વહુને ઘણો ઠપકો દીધો. વહુએ તે ઠપકો સાંભળી લીધો. સાસુ ઉઠીને દૂર ગયાં, ત્યારે વહુએ કહ્યું કે—‘એ તો મારી સાસુને ટેવ પડી છે.’ એવું ન કરશો.

પ્રત્યર્ચ—‘ઉપલા પ્રશ્ન માટે પરીક્ષિતનાં વખાણ કરીને.’ તેમાં એવો પણ ભાવ છે કે—જે વાત પરીક્ષિતને ગમે છે, તે વાત શુકદેવજીને પણ ગમે છે. એટલે તે એક એક મતના છે.

વિષ્ણુરાતઃ—શ્રીકૃષ્ણે જેની ગર્ભમાં રક્ષા કરી હતી તે પરીક્ષિત. આ વાત પરીક્ષિતે આગળ જણાવેલા કહી છે. તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં, એવો ભાવ જણાય છે કે—જેમ વક્તા ‘સભગવાન’ છે, તેમ શ્રોતા પણ વિષ્ણુનો લાડીલો છે. જેમાં ભગવદ્ભાવ પ્રગટ્યો હોય, એવા શ્રોતાવક્તાનો સંવાદ અવશ્ય સાંભળવા યોગ્ય છે. ગર્ભમાં જેણે રક્ષણ કર્યું, તે પ્રભુને દેહત્યાગ વખતે ભજીને—તેના ગુણાર્વિંદ સાંભળીને—મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, એવો ભાવ પણ સમજાય ખરો.

કાલેકલ્મષઃ—તે પણ ‘કૃષ્ણ ચરિત્ર’ નું વિશેષણ છે—તેનો અર્થ—‘કલિયુગના પાપને નાશ કરનાર’—થાય છે. સુતપુરાણી શૌનકને કહે છે કે—‘આ સંવાદે પરીક્ષિતનું જ કલ્યાણ કર્યું, એમ નથી, પણ કલિ-યુગના જીવોનું પણ આ સંવાદ શ્રવણદ્વારા કલ્યાણ કરશે.’ કલિયુગમાં દેશ, કાળ દ્રવ્ય કર્તા, મંત્ર અને કર્મ, યથાર્થ રૂપ દેષ શક્તાં નથી. માટે કળિ-યુગમાં ભગવદ્ ગુણાર્વિંદના જેવું, એકે સખજી સાધન નથી.

ચોપાધ—ઇહ કલિકાલ ન સાધન દ્વન્ન, યોગ યજ્ઞ જપ તપ વ્રત પૂજ્ઞ;
રામહિ સુમરિય ગાધય રામહિ, સંતત સુનિય રામગુજ્ઞ ગ્રામહિ.

[મોક્ષવાણી પાનું ૯૬]

દયારામભાઈ ગાય છે કે—

પ્રેમ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું, કથા કીર્તન જ્યાં નિત થાય;
કોટિ તિરથ આવી ત્યાં વમે, જેનું ભાગ્ય હોય તે ન્દાય;
ન્દાયો તે માટે પવિત્ર પ્રમાણું, તે વિના સર્વને સુતકી જાણું
જીવતાં શય સરખાં સહુ તેહ, જૂતળ ભાર કર્યો ધરી દેહ.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ.

નરસિંહમહેતા પ્રભાતિયામાં ગાય છે કે—

સકળ તિરથ શ્રીકૃષ્ણ કીરતન કથા, હરિ તણાં દાસ જ્યાં હેને ગાયે;
કૃષ્ણ કીરતન વિના નર સદા સુતકી, વિમળ કીધે વપુ શુદ્ધ ન થાએ.
બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશકી જય-હવે આગળ વધીએ.
૧૫ મા તથા ૧૬ મા શ્લોકમાં શુકદેવજી પરીક્ષિત રાગની પ્રશંસા કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

સમ્યગ્વ્યવહિતા બુદ્ધિસ-તવ રાજર્ષિરજ્જ્ઞ ।

વાસુદેવકથાયાં તે, યજ્ઞોતા નૈષ્ઠિકી મતિઃ ॥૧૫॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે-હે ઉત્તમ રાજર્ષિ ! ભગવાનની કથા સાંભળવાની આપને દૃઢ ઇચ્છા થઇ છે, તેથી જણાય છે કે-આપની બુદ્ધિ રૂઢ પ્રકારે સ્થિર છે-સ્વસ્થ છે. [૧૫]

૧૫ વિવેચન—‘શુક’ નામ કેવી રીતે પડ્યું? પંદરમા શ્લોકને મથાળે-શ્રીશુક ઉવાચ.’ બાપેલું છે. ત્યારે ‘શુક’ કાણુ ?-‘વૈયાસકિઃ-વ્યાસના ‘પુત્ર’ એમ આગળ ૧૪ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે. ‘શુક’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘પોપટ’ થાય છે. તે નામ વ્યાસજીના પુત્રને, કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું, તે વાત સાંભળો—(આ કથા મહાભારતના શાંતિ પર્વના ૩૨૪ મા અધ્યાયમાં છે) એક દિવસ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા માટે, શ્રીવેદવ્યાસ એ અરણીના કંકડાને ધસતાં હતાં. તે વખતે ધૃતાચી નામની અપ્સરા વ્યાસની દષ્ટિએ પડી. તેને જોઇ વ્યાસ વહવળ થયા. અપ્સરા પોપટીનું રૂપ લઇને ત્યાં ફરવા લાગી. તેટલામાં વ્યાસનું વીર્ય અરણીથી પ્રગટેલા અગ્નિમાં પડ્યું. તે અગ્નિમાંથી તુરત મહા તપસ્વી બાળક પ્રગટયો. શુકી (પોપટી)ને જોવાથી, વીર્ય પડ્યું, અને તેમાંથી બાળક પ્રગટયો, માટે બાળકનું નામ ‘શુક’ પાડ્યું. (આ કથા દેવી ભાગવતમાં પણ છે.) શુણ્ણક્ષણથી દેવ બન્યા, તેથી ‘શુકદેવ’ કહેવાયા. ગંગાજીએ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને, તેમને સ્નાન કરાવ્યું. શુક માટે દંડ તથા કૃષ્ણમૃગચર્મ આકાશમાંથી પડ્યાં. જન્મ થતાં ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા. દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. મહાદેવજી તથા પાર્વતીજીએ આવી, વિધિપૂર્વક ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો-વિગેરે.

વ્યાસ ત્વદીય તનયઃ, શુકવન્મનોજ્ઞં ।

બ્રતે ષ્વૈર ભવતુ, તજ્જુક ષ્વ નામ્ના ॥ [બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ]

શ્રીહરિ વેદવ્યાસને કહે છે કે-‘હે વ્યાસ ! તમારો પુત્ર પોપટ સરખું મનોહર વાક્ય બોલે છે, તેથી તેનું નામ શુક પડશે.’

૧૫ પદ્યછેદઃ--હે રાજર્ષિસત્તમ !-હે ઉત્તમ રાજર્ષિ ! તવ બુદ્ધિઃ સમ્યક્ વ્યવસિતા-તમારો વિચાર બહુ સારો છે. યત્-કારણકે. વાસુદેવકથાયાં-વાસુદેવની કથામાં. તે-તવ મતિઃ-તારી બુદ્ધિ. નૈષ્ઠિકી જાતા-શ્રદ્ધાવાળી થઇ.

શુકદેવજી મહાન્ યોગી, મહાન્ જ્ઞાની અને મહાન્ ભક્ત છે. શાંતિપર્વમાં ૨૩૧માથી ૨૫૫મા અધ્યાય સુધીમાં, અનેક ધાર્મિકવિષયો ઉપર, વ્યાસ શુકનો સંવાદ છે. તેજ પર્વમાં ૩૨૧થી ૩૩૩ સુધીના અધ્યાયોમાં, શ્રીશુકદેવજીનું ચરિત્ર છે. તે અધું ભલે વાંચીએ, પણ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં, શુકદેવજીની જે છટા છે—જે જલક છે—તે ક્યાંઈ નથી.

રાજર્ષિસત્તમ:—‘રાજ’ અને ‘ઋષિ’ એવા બે શબ્દો તેમાં છે. ‘રાજ’ લૌકિક ધર્મમાં પ્રીતિ રાખે છે, અને ‘ઋષિ’ વૈદિક ધર્મમાં પ્રીતિ રાખે છે. લૌકિક અને વૈદિક બેઉ ધર્મમાં પ્રીતિ રાખે તે ‘રાજર્ષિ’ કહેવાય છે. [સત્ત્વ એટલે પરમાત્મા.] લૌકીક અને વૈદિક બેઉ ધર્મમાં પ્રીતિ રાખવા ઉપરાંત, ભગવદ્ ગુણાર્વિંદ સાંભળવા ન્યારે તે લલચાય, ત્યારે તે પુરૂષ ‘રાજર્ષિસત્ત્વ’ કહેવાય છે. તે પુરૂષોમાં પણ, જે હિત્તમ હોય, તે ‘રાજર્ષિસત્તમ’ કહેવાય છે. પરીક્ષિતને ‘રાજર્ષિસત્તમ’ શા માટે કહ્યું, તેનો ખુલાસો આ શ્લોકમાં જ છે, તે સાંભળો.

સમ્યક્—‘સમ્યક્’ એટલે ‘રૂડે પ્રકારે’—‘બહુ સારી રીતે’ સવારથી સાંજ સુધીમાં, આપણે અનેક કામ કરીએ છઈએ: પણ—તે કામ ‘સમ્યક્’ કરવું નોંધએ—રૂડે પ્રકારે કરવું નોંધએ, એવું સૌ સમજે છે, પણ ધણાજ થોડા ભાઈઓ, તે પ્રમાણે કરી બતાવે છે. વિલાયતથી બે તોલા દવાની એક શીશી આવે છે, પણ તેનું પેકીંગ, દવા બનાવનારનું નામ ઠામ, તે દવા કેને કામની છે, તથા જેને કામની છે, તેણે એક દીવસમાં, કેટલીવાર અને કેવી રીતે, તે દવા લેવી, વિગેરે તમામ સુચનાઓ, તે શીશી ઉપર બેચમાં આવે છે. તે કામ સમ્યક્ ગણાય છે. રાંધવું એ સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે, છતાં કેટલી એક બહેનો રાંધે છે ખરી, પણ રોતી અને કકળતી. ભણવું એ વિદ્યાર્થીઓની ફરજ છે, પણ ઘણા—મોટા ઉમરના—બાળકો, રમત ગમતમાં જેટલો આનંદ લે છે, તેટલો આનંદ ભણવામાં લેતા નથી. ધંધામાં ગુંથાએલા પણ—પાંચ પચીસ દિવસ ઠીક ઠીક દોડે છે, પછી ઢીલા ઢફ. અરે ક્યા વાર્તામાં તપાસો, તો ત્યાં પણ, પાંચ દિવસ રંગ જણાય છે, પછી—ઠીકાઠીક—થાય છે. જવાય છે.’ દાળ કરનાર, સમ્યક્—રૂડે પ્રકારે—દાળ ન કરે, તો—તે દાળ ખારી—મોળી—તીખી—દુષ્પ્રાપ્ત ગએલી—વિગેરે દોષ તેમાં જણાય છે. સમ્યક્—રૂડે પ્રકારે તૈયાર કરેલી દાળમાં, એવા દોષ હોતા નથી. તાત્પર્ય જે કામ કરો તે સમ્યક્—રૂડે પ્રકારે કરતાં શીખો.

આ શ્લોકમાં સમ્યક્નો સંબંધ, ‘વ્યવસિતા બુદ્ધિ’ ની સાથે છે. રૂડે પ્રકારે જેની બુદ્ધિ વ્યવસ્થિત—દઢ—થઈ હોય, તે બુદ્ધિ અવશ્ય પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી આપે છે.

તથા બુદ્ધિઃ સમ્યક્ વ્યવસિતા—શુકદેવજી કહે છે—‘હું’ તને ‘રાજર્ષિસત્તમ’ કહું છઉં, તેનું કારણ એ છે કે—તારી બુદ્ધિ રૂડે પ્રકારે વ્યવસ્થિત છે. એટલે સ્થિર છે. જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. સ્થિર બુદ્ધિ વિના, કોઈ સામાન્ય લૌકિક કાર્ય પણ સાફ થતું નથી, ત્યારે તેનાથી મોંઘામાં મોંઘો મોક્ષ તો, કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ! નજ પ્રાપ્ત થાય. મોક્ષપ્રાપ્તિમાં, સ્થિર બુદ્ધિ મુદ્દાનું સાધન છે, માટે તેનું વિવેચન સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો.

સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષનાં લક્ષણ કહું, તે પહેલાં બુદ્ધિનો અને પરમાત્માનો શો સંબંધ છે,

તે કહું—ઇન્દ્રિયો કરતાં મન પ્રબળ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ પ્રબળ છે. અને—**बुद्धेः परतस्तु** **स्तः** [ગીતા અ. ૩-૪૨]—બુદ્ધિથી આત્મા શ્રેષ્ઠ છે. જેમ તોફાની સાગરને તરવા માટે, નૌકાની જરૂર છે; તેમ તોફાની સંસારને તરવા માટે બુદ્ધિની જરૂર છે. જેવી રીતે જેવી તેવી નૌકાને આશરો લેનારો મુસાફર, સાગરને સામે પાર પહોંચી શકતો નથી, પણ સાગરમાં બુડી મરે છે; તેમ જેવી બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, એટલે અવ્યવસ્થિત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, સંસાર સાગરને સામે પાર-પરાં જ્ઞાંતિ-મોક્ષને પહોંચવાને બદલે, અધવચમાં રખડી મરે છે, અનેક પુનર્જન્મો પેદા કરે છે.

સાર—સંસાર સાગર તરવાને તૈયાર થએલા પુરૂષે—મુમુક્ષુએ—પ્રથમ તો પોતાની બુદ્ધિ વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર છે. અવ્યવસ્થિત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ મંદિરનો પુબ્ધરી હોય, અગર મોટો માહાત્મા બનીને પુબ્ધતો હોય, તો પણ તેને મોક્ષથી વાળું છેદું રહેવું પડે છે.

આટલું સમજ્યા હો તો સ્થિતપ્રજ પુરૂષનાં લક્ષણો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે તે સાંભળો.

प्रजहाति यदा कामान-सर्वाङ्गार्थं मनोगतान् ॥
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः, स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥૫૫॥
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः, सुखेषु विगतस्त्रिदः ॥
 बीतरागभयक्रोधः, स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥૫૬॥
 यः सर्वत्रानभिस्नेहस्-तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૫૭॥
 यथा संहर्तते चायं, कूर्मोऽगानीव सर्वशः ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यસ-तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૫૮॥
 विषया विनिवर्तते, निराहारस्य देहिनः ॥
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य, परं वृष्ट्वा निवर्तते ॥૫૯॥
 यततो ह्यपि कौंतेय, पुरुषस्य विपश्चितः ॥
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि, हरन्ति प्रसभं मनः ॥૬૦॥
 तानि सर्वाणि संयम्य, युक्त आसीत मत्પરઃ ॥
 वशे हि यस्यેન્દ્રિયાણિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥
 ध्यायतो विषयान्पुंसः, संगस्तेषूपजायते ॥
 संग्तात्સંજાયતે કામઃ, કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥
 क्रोधाद्भवति संभोहः, संमोत्स्मृतिविभ्रमः ॥
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो-बुद्धिनाशोऽप्यवश्यमिति ॥૬૩॥
 रागद्वेषवियुक्तस्तु, विषयानिन्द्रિયैश्चरन् ॥
 આત્મવ-યૈર્વિધેયાત્મા, પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

ભાવાર્થ—હે અર્જુન ! જ્યારે સત્યાસત્યનો વિવેક સમજીને, (અનિત્ય પદાર્થો માટે થએલી), મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓને તજી દે છે, અને પોતે પોતામાં સંતોષ માને છે, ત્યારે તે પુરૂષ સ્થિતપ્રજ કહેવાય છે. (૫૫). દુઃખ દેખીને ગભરાતો નથી. સુખમાં જેને સ્પૃહા

નથી. રાગ, ભય, અને ક્રોધ જેના છૂટી ગયા હોય છે, એવો મનનશીલ પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. (૫૬) જે પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિથી રહિત હોય છે. શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત થાય, છતાં જેને હર્ષ શોક થતાં નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર ગણાય છે. (૫૭) કાચબો જેમ ભય દેખીને ચારે કારથી પોતાના અંગોને સમેટી લે છે; તેમ મનુષ્ય જ્યારે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી ખેંચી લે છે; ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર ગણાય છે. [૫૮] નિરાહારી પુરુષોના વિષયો છૂટે છે, પણ વિષયોમાંથી વાસના છૂટતી નથી. સ્થિર બુદ્ધિવાળા પુરુષને તો, પરં આનંદરૂપ પરમાત્માને પામીને, વિષયવાસના નાશ પામે છે. (૫૯) એ પ્રમાણે હે કૌંતેય! માત્ર ઇન્દ્રિયોને રોકવાથી, ગમે તેવા વિદ્વાન પુરુષના મનને પણ, મસ્તાની ઇન્દ્રિયો, પરાણે વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. [૬૦] માટે યોગીએ સર્વ ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવા ઉપરાંત, ચિત્તવડે મારામાં પરાયણ રહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જેની ઇન્દ્રિયો, મન સહિત વશ થઈ હોય છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર ગણાય છે. [૬૧] જે પુરુષ વિષયોનું ચિંતવન કરે છે, તેને વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે. આસક્તિ વધતાં વિષયોમાં કામના જામે છે; અને કામનામાં જે કોઈ અડચણ આવે, તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. [૬૨] ક્રોધ વધતાં મોહ પ્રગટે છે, મોહ વધતાં શુભાશુભ ભુલી જવાય છે, અને ભ્રમ ઉપજે છે, ભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થતાં, પુરુષનો પણ નાશ થાય છે. [૬૩] પરંતુ જેના રાગદ્વેષ શમી ગયા હોય છે, જેનું મન વશ હોય છે. એવો પુરુષ તો સ્વાધીન ઇન્દ્રિયોવડે, વિષયોને ભોગવે છે, તોપણ શાંતિ પામે છે—પરમ પદને પામે છે. [૬૪] વિગેરે—

તાત્પર્ય—બુદ્ધિ સ્થિર થયા વિના, બુદ્ધિથી જે પર છે, તેમાં સ્થિતિ થતી નથી. અત્યારે ભગવદ્ પ્રાપ્તિ માટે, પ્રયત્ન કરનારા ઘણા જોવામાં આવે છે; પણ તેઓની ચિત્ત વૃત્તિ કોઈ ઠેકાણે સ્થિર જોવામાં આવતી નથી. પરિણામે—“તેઓ બહેલા ઉઠ્યા અને ભૂલા પડ્યા” જણાય છે. ઘરમાં ખેસીને એક પતિને સેવનારી વાઘરણ પતિવ્રતા કહેવાય છે, અને ઠેક ઠેકાણે રખડતી નાગરાણી પતીત ગણાય છે. ઇશ્વરને પામવાનું દ્વાર ગુરૂ છે; માટે પ્રથમ તો જ્યાં ઠીક જણાય, ત્યાં—સદ્ગુરૂ પાસે—સ્થિર થઈ જાઓ. જેમ વેશ્યાને પતિનો તોટો નહીં; એમ રખડતા મુમુક્ષુને સદ્ગુરૂનો તોટો નહીં.

નૈષ્ઠિકી રત્તિ:—દૃઢ પ્રીતિ. આ સંસારમાં જન્મે છે ત્યાંથી મરે ત્યાં સુધીમાં, અગર સવારથી સાંજ સુધીમાં, મનુષ્ય અનેક ઠેકાણે પ્રીતિ કરે છે; પણ દૃઢ પ્રીતિ તો કોઈ ઠેકાણેજ કરે છે. દૃઢ પ્રીતિ દૃઢ વિચાર વિના સંભવતી નથી—ઉત્પન્ન થતી નથી. જીવને સદા સ્વાર્થમાં રમવાનો રવભાવ હોવાથી, તે સંસારમાં—સ્વાર્થ જેટલીજ—દૃઢ પ્રીતિ કરી શકે છે. પરમાર્થમાં પ્રીતિ થાય, તોજ, ભગવાનમાં અને ભગવાનનાં ભકતોમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય. ખેસતા વરસને દિવસે, ભલે ભગવાનના દર્શન કરવા જાય, પણ તેને જેટલી જોડામાં પ્રીતિ છે, એટલી દર્શનમાં પ્રીતિ નથી. પ્રસાદના પડીયા વહેંચાતા હોય, તો પ્રસાદમાં જેટલી પ્રીતિ છે, એટલી પ્રીતિ પ્રભુમાં નથી. સ્ત્રીનું કહ્યું માને છે, તેટલું ગુરૂનું કહ્યું માનતો નથી. સ્ત્રી પુત્રાદિકને જેટલાં કીંમતી—ઉપયોગી માને છે, તેટલાં કીંમતી—ઉપયોગી, તે સંતને માનતો નથી. યાદ

રાખનો કે-એ પૈસાના ઘીમાં પોળની ચોરાશો નહિં થાય. તાંબાના સિક્કા ગમે તેવા ચળ-કતા હશે, પણ તેની કીમત મહારના જેટલી નહિં ઉપજે. તમને જેમાં અત્યારે ઘણી પ્રીતિ છે, એવી પ્રીતિ તમારે અન્ય અવતારોમાં પણ, તેમાં હતી. તે મામલો નવાઇ જેવો નથી. અમે અને તમે, અને વચ્ચે આ શાસ્ત્ર-એ નવાઇ જેવો મામલો છે. જેમ દેવતાની ચીનગારી ઉપર મોરણ [જાણુનો ભુકો અગર લાકડાનાં છોડીયાં] મુકી, પછી તેને કુંક મારીને, ધીમે ધીમે મોટો ભડકો કરવામાં આવે છે. તેમ અત્યારે-આ કાર્યમાં-આપને જરા સરખી પ્રીતિ હોય, તો સત્સગરૂપી મોરણ મુકજો, અને આપનાં પોતાનાં ઉત્સાહ અને ખંતરૂપી કુંક મારજો. જરૂર પ્રભુ ચરણમાં પ્રીતિ સુદઢ થશે.

વાસુદેવકથા—વસુદેવના પુત્ર તે વાસુદેવ-તે શ્રીકૃષ્ણ ‘વ્યાપીને જે રહ્યા છે, તે વાસુદેવ,’ એવા તેનો અધ્યાત્મ અર્થ પણ છે. **વાસુદેવસ્ય માંક્ષાર્થત્વાત્ તત્સંબંધિયત્કિંચિદ્વસ્તુ તત્ પવિત્ર્યત્ત્યેવ ॥ તન્નાઽપિ કથા**—[સુમોધિની]. વાસુદેવ શબ્દનો અર્થ મોક્ષ થાય છે, તેથી મોક્ષ સૂચક વાસુદેવ સંબંધી જે જે વસ્તુ હોય, તે અન્યને પવિત્ર કરીને મોક્ષ આપે છે. તેમાં પણ-વાસુદેવની કથા તો સર્વ વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રી કૃષ્ણે (વાસુદેવે) મામાને માર્યો વિગેરે લૌકિક નજરે દોષ ગણાય. તે દોષ છે કે નહીં? તેનું સમાધાન પણ વાસુદેવની કથામાંથી થાય છે. આવા શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં જેને દૃઢ મતિ થાય છે, તે પુરૂષ-પરીક્ષિત-પણ અનાયાસે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વાસુદેવકથાપ્રશ્નઃ, પુરુષાંસ્ત્રીનુનાતિ હિ ।

વક્તારં પ્રચ્છકં શ્રોતૃંસ્-તત્પાદસલિલં યથા ॥૧૬॥

અર્થ—હે ભાગ્યશાળી રાજા ! ગંગાજળ જેમ ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે, તેમ ભગવાનની કથા સંબંધી પ્રશ્ન પણ, કહેનાર-પુછનાર-તથા સાંભળનાર-એ ત્રણેને ચોક્કસ રીતે પાવન કરે છે. [૧૬]

૧૬ વિવેચનઃ—

વાસુદેવકથાપ્રશ્નઃ—અર્થ ‘વાસુદેવની કથાનો પ્રશ્ન.’ **વાસુદેવકથા**—વાસુદેવની કથા કેટલી પવિત્ર છે—તે વાત ગયા શ્લોકના વિવેચનમાં આપણે જણાવી છે. તે કથા સંબંધી પ્રશ્ન કેટલો પવિત્ર છે, તે વાત આ શ્લોકમાં છે.

દુર્લભં ત્રયમેવૈતદ્-દેવાનુપદાદેતુકમ્ ॥

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં, મહાનુષસંશ્રયઃ ॥૩॥ (દેહનિરૂપણ.)

પ્રાણીઓમાં મનુષ્યો દેહ દુર્લભ, તે દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી, મોક્ષની ઇચ્છા થાય, તે

૧૬ પદ્યહેઠઃ—**યથા**-જેવી રીતે. **તસ્ય પાદસલિલં તત્પાદસલિલં**-ગંગાનું જળ (ત્રણ લોકને પાવન કરે છે તેમ) **વાસુદેવસ્ય કથાયાઃ પ્રશ્નઃ**-શ્રી કૃષ્ણની કથાનો પ્રશ્ન **વક્તારં પૃચ્છકં શ્રોતૃન્ પુમાન્**-કથા કહેનાર, કથાનો પ્રશ્ન કરનાર, અને **કથા સાંભળનાર** એમ ત્રણ પ્રકારના પુરૂષોને **દ્વિ-ચોક્કસ રીતે. પુનાતિ**-પવિત્ર કરે છે.

દુર્લભ છે અને તે ઇચ્છા થયા પછી, એવા સદ્ગુરૂ મળે, તે પણ દુર્લભ. આ ત્રણે પરમાત્માની કૃપા વિના એકઠાં થતાં નથી.

મનુષ્ય સવારમાં ઉઠે, ત્યારથી રાત્રે સુવે—ત્યાં સુધીમાં, અનેક વાતચિત કરે—અનેક પ્રશ્ન કરે; પણ એયનો પ્રશ્ન કરતાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે. મા, બાપ, ભાઈ જાહેન, એક રસોડે જમે—એકજ ધંધો કરે—એકજ મંદિરે દર્શને જાય—પણ ‘મારું કંઈ રીતે કલ્યાણ થાય ?’ એવો પ્રશ્ન કરતા કદિ જોવામાં આવે છે ? સાધુ સંત મળે, તેમને પણ, ‘બાપજી ! શું ખાશો ? અને શું ભેટ આપું ?’ એટલાજ પ્રશ્ન થતા સંભળાય છે. વિશેષ નહિ. સાધુ સંત અને બ્રાહ્મણો પણ, એટલા માટેજ—લૌકીક સુખના લાભ માટેજ, આપણા ઘર સુધી દોડયા આવતા જણાય છે.

શ્રોતાવ્રક્તની નિવૃત્તિ વિના, આવા પ્રશ્ન કદિ થતા નથી. માટે વરસમાં બે પાંચ દિવસ નિવૃત્ત થતાં શીખો. સંસારનો ભાર ઉતારી, સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી—શ્રવણ દ્વિષ્ણ લઈ—કોઈ નિવૃત્તસ્થાનમાં, કોઈ નિવૃત્ત સદ્ગુરૂને શરણે જતાં શીખો.

દર્શાત—ત્રાવણકોર રાજના એક રાજકુમારે, બ્રહ્મવિદ્યાનો મહિમા બહુ સાંભળ્યો, તેથી તેને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ, તે બાબતમાં સત્પુરૂષોની સલાહ લેતાં, તેના જાણવામાં આવ્યું કે ‘બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે, પ્રથમ પોતે નિવૃત્ત થવું, પછી નિવૃત્ત સ્થાનમાં, નિવૃત્ત સદ્ગુરૂને શરણે જવું.’ સત્પુરૂષોએ વિશેષમાં એમ પણ જણાવ્યું કે—‘નિવૃત્ત સ્થાન હિમાલય છે, અને નિવૃત્ત સદ્ગુરૂનો સમાગમ ત્યાં થશે.’ રાજકુમારે ત્યાં જવા માટે માતાપિતાની આજ્ઞા માગી. પિતાએ કહ્યું—‘હે પુત્ર ! મદ્રાસ, કલકત્તા, કાશી, હરદ્વાર અનેક ઠેકાણે—વેદ વાચસ્પતિ—બ્રહ્મનિષ્ઠ—વેદાંતનિષ્ઠ—યોગનિષ્ઠ ઘણા પુરૂષો છે. તમે પસંદ કરો, તેમને અહીં તેડાવીએ—જે માગે તે ભેટ આપીએ; અને તમ તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરો. તમે હિમાલય જવું રહેવા છો.’ પુત્રને પિતાની સલાહ ગમી નહીં. પુત્રનો દૃઢ આગ્રહ જોઈ, માતા પિતાએ પુત્રને રજા આપી. મહેલમાંથી નીકળવા વખતે, પુત્ર પોતાની સ્ત્રીને મળવા ગયો. સ્ત્રીએ પુષ્પની માળા રાજકુમારને પહેરાવી, હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી—‘હે નાથ ! આપના વિયોગમાં મને દુઃખ તો થશેજ, પણ મનુષ્ય જીંદગીના અતિ ઉત્તમ લાભ માટે આપ પ્રયાણ કરો છો, તેમાં મારે કોઈપણ પ્રકારે અંતરાય કરવી ઘટતી નથી. માત્ર એટલુંજ કહું છઉં કે—આપ જે કરવા જાઓ છો, તે કરી શકવાના નથી.’

રાજકુમાર—હે સ્ત્રી ! એમ કેમ કહે છે ?

સ્ત્રી—હું ખરું કહું છઉં.

રાજકુમાર—તે વાત મને કારણ સહીત કહે.

સ્ત્રી—‘જુઓ ! આપ રાજકુમાર છો. મોજમજમાં ઉછર્યા છો, દુઃખ દેખ્યું નથી, આપને સેવાભાવ આવડતો નથી. (સંતોની) સેવા વિના, બ્રહ્મવિદ્યા સુધી મેવો મળે એમ નથી. વળી અહીં જે સાધુ સંતો દેખાય છે, તેમની કીંમત હોય છે. હિમાલયમાં રહેનારા સંતો, અમૂલ્ય હોય છે. જે ચીજની કીંમતી હોય, તે ચીજ કીંમત ચુકવે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ—જે ચીજ અમૂલ્ય હોય, તે પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. અહીંના સાધુ સંતો તમારી ખુશામત કરી, તમને પ્રસન્ન રાખવા સદા તત્પર હોય છે. હિમાલયના નિઃસ્પૃહ સંતોને, તમારી

પરવા હોતી નથી. માત્ર દઢતા અને સેવાનો બહોળો ઉપયોગ થાય, તોજ તેઓ વશ થાય છે. તે નાણાં તમ્મરી પાસે નથી. જે અનન્ય ભાવથી-જે દઢતાથી-અને જે સેવાથી, હું આપને સેવું છઉં, તે અનન્ય ભાવ, તે દઢતા અને તે સેવા, જે આપની પાસે હોય, તો આપનો આંટો સફળ થશે.' [મુમુક્ષુએ સ્ત્રી જેટલો, અનન્યભાવ શીખવાની ખાસ જરૂર છે.]

રાજકુમારે આ વાત સાંભળી તો ખરી, પણ તે વાત તેને ટાયલાં જેવી-નકામી-લાગી. 'બહુ સારું' કહી, રાજકુમાર ત્યાંથી વિદાય થયો. તે હરદ્વાર થઇને વ્યાસચર્યા પહોંચ્યો. 'ત્યાં પાસેના વનમાં કોઇ મહાત્મા છે,' એમ સાંભળી, ત્યાં તેમને મળવા ગયો. મહાત્મા તેને આવતો દેખી, આંખો બંધ કરી-સમાધીમાં બેસી ગયા. બે ત્રણ કલાક સુધી રાજકુમાર ત્યાં બેસી રહ્યો, પણ મહાત્માએ આંખો ઉઘાડી નહીં. રાજકુમાર થાકીને ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે ફરી ત્યાં ગયો. તે વખતે પણ આગલા દિવસ જેવું જ બન્યું. આમ પાંચ દિવસ આંટા ફેરા થયા. મહાત્માની આ રીતભાત દેખી, તેને ઘણો કંટાળો આવ્યો. તે વખતે તેને પોતાની સ્ત્રીની શીખામણ યાદ આવી. તે શીખામણે તેનો કંટાળો શમાવ્યો અને ઉત્સાહ આવ્યો. આ પ્રમાણે બીજા છ દિવસ આંટાફેરા ખાધા, પણ મહાત્માની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થયો નહીં. રાજકુમાર ફરી કંટાળ્યો. સ્ત્રીની શીખામણ પુનઃ યાદ આવી. સ્ત્રીનો અનન્ય ભાવ યાદ આવ્યો, સ્ત્રીની દઢતા અને સેવા ધર્મ બેઉ નજર આગળ ખડાં થયાં. તે યાદ કરી; ઉત્સાહ અને ખંતથી, પોતાના મનને પ્રકુલિત કર્યું. સૂર્ય ઉગે તે પહેલાં ભોજનાદિથી પરવારી, સાયંકાળ સુધી, ખડે પગે, મહાત્માની સાનિધ્યમાં, શ્રીકૃષ્ણ નામનો જપ શરૂ કર્યો. બરાબર નવમે દિવસે, દસવાગે મહાત્માએ આંખ ઉઘાડી-પુછ્યું-'ભાઈ! કેમ આવ્યા છો?' રાજકુમાર-'મારું કલ્યાણ કરવા.' સંત-'તારી દઢતા જોઇને રાજ થયો છઉં.' રાજકુમાર-'આ દઢતા મારી પોતાની નથી. પણ મારા પ્રયાણ સમયે-મારી સ્ત્રીએ આપેલી આ દઢતા છે.' સંત-'કાંઈ શીકર નહિ'. હવે અહીં મુકામ કર. ખાવાપીવાનું અહીં પુષ્કળ છે. સેવાધર્મથી તારી શુદ્ધિ નિર્મળ કર, કારણ કે—

નિર્મમો નિરંકારઃ, સ શાંતિમધિગચ્છતિ ।

અધિકાર વિના આપેલી વસ્તુ નિષ્ફળ જાય છે, તું પ્રથમ મમતાથી અને અહંકારથી-રહિત થા.

જળ અને પ્રકાશથી પ્રસન્ન થએલાં પુષ્પનાં વૃક્ષો, જેમ સુંદર-સુગંધીદાર-પુષ્પો આપી શકે છે, તેમ દઢતા અને સેવાથી પ્રસન્ન થએલા મહાત્માઓ, બ્રહ્મવિદ્યાસૂચક શબ્દો-ઉપદેશ-આપી શકે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી. રાજકુમારને પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

[હિમાલય સુધી જવું સહેલું નથી. માટે જ્યાં આપવું મન માને ત્યાં, નિવૃત્ત થઇને, બે પાંચ દિવસ જતાં શીખો.] વિચાર કરી જોજો-દઢતા અને સેવાની સીલક તપાસી જોજો. મંદિરે દર્શને જાઓ છો, ત્યાં પણ જરા વાર હોય, તો તુરત દઢતાનો ભંગ કરીને, દર્શનને પડ્યાં મેલીને, નાસો છો. કથામાં જાઓ છો, ત્યાં પણ જરા વાર હોય, તો

બહારથી જ ચાલ્યા જાઓ છો. પ્રશ્ન પુછાવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ, ખીલકુલ વિચાર કરતા નથી. યોગ્યતાનો વિચાર કરતાં શીખશો, તો અવશ્ય લાભ થશે.

યથા તત્પાદસલિલં—જેવી રીતે પ્રભુના ચરણનું જળ. એટલે-જેવી રીતે ગંગા-જળ. **ત્રીન પુનાતિ—**સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાળલોક-એમ ત્રણ લોકને પાવન કરે છે. અથવા ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણે પ્રકારના લોક, ગંગાને કાઠે આવીને, પોતાના મેલનો ત્યાગ કરે છે. જેવી ભાવના તેવું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

તથા તે પ્રભાણે-વક્તારં પ્રચ્છકં શ્રોતુન્ ત્રીન પુમાન પુનાતિ-વક્તા, પ્રશ્ન કરનાર અને શ્રોતાઓ, એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોને [હિ-ચોક્ષપણે] વાસુદેવની કથાનો પ્રશ્ન પવિત્ર કરે છે.

શંકા-ઉપર 'ચોક્ષપણે પવિત્ર કરે છે,' એમ કહ્યું છતાં-સોએ તેવું ટકા-શ્રોતા, વક્તા, ભગવદ્કથાથી પવિત્ર થવાને બદલે, કથા સાંભળ્યા પછી, શક જેવા થઇ જાય છે, તેનું કેમ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય. ઘી અને દુધ પૌષ્ટિક છે છતાં, ઘી-દુધ ખાનારો દુબળો થતો જાય, ત્યારે ખાનારમાં કાંઈક દોષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. સૂર્ય ઉગ્યો છતાં ફાંફાં મારે, ત્યારે તેની આંખોમાં કાંઈક દોષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પુત્ર જુવાન થયો છતાં, બે પૈસા કમાતો નથી. ત્યારે તેથી જુદ્ધિમાં કાંઈ દોષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે-વિગેરે.

આ પ્રશ્ન મોક્ષના પાયા રૂપ છે, માટે તે સંબંધી અવશ્ય વિચાર કરવો ઘટે છે.

વક્તા—શ્રોતા ઘણા હોય, પણ વક્તા તો સભામાં એકજ હોય. શ્રોતા સૌ નીચે બેસે, અને વક્તા પુલ્કપીટ-પાટ-ઉપર ખીરાજે. શ્રોતા સામાન્ય ગણાય, અને વક્તા પુણ્ય-શ્રેષ્ઠ-વંદનીય-ગણાય છે. રાજા રાણા અગર ધનવાન, પોતાના ધન યૌવનનું તાન તણને, શ્રોતાઓની સેવા કરે છે. સ્ત્રીઓ માતા પિતા અને પતિ કરતાં પણ, વિશેષ પુણ્ય જીવેલી, શ્રોતાનો સત્કાર કરે છે. પંચમ જ્યોર્જ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેસવા પધાર્યા, ત્યારે પણ-દરેક ધર્મના આચાર્યોને પ્રથમ નમ્યા હતા. જડભરતના ધાર્મિક-માર્મિક વચનો સાંભળી, રહુગણ રાજા પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી પગે લાગ્યા હતા. કપિલનો ઉપદેશ સાંભળી, દેવહુતિ માતા, પોતાનું માતાપણું વીસરી જઇ, શિષ્યા બની હતી. શ્રીકૃષ્ણનાં ધાર્મિક માર્મિક વચન સાંભળી, રણધીર અર્જુન-ભાઇપણું-બનેવીપણું-સંબંધીપણું-વિસરી જઇ, બોલ્યો હતો કે—**શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્ન ॥** [ગીતા અ ૨.] હું આપનો શિષ્ય છઉં, હું આપને શરણે આવ્યો છઉં, મને આપ ઉપદેશ કરો. '

સખેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં, હે કૃષ્ણ-હે યાદવ-હે સખેતિ ॥

અજ્ઞાનતા મહિમાનં તવેદં, મયા પ્રમાદાત્ પ્રણયેન વાપિ ॥૪૧॥

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં, પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીઢયમ્ ॥

પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સખ્યુઃ, પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૨॥

જેમ સ્ત્રી પોતાની પ્રતિષ્ઠા-દેહાભિમાન લજ્જા વિગેરેનો ત્યાગ કરીને, પતિમાં તદ્રૂપ થાય, તેમ શ્રોતાએ પોતાપણું ભૂલીને-દેહાભિમાન તણને-વક્તામાં તદ્રૂપ થવું જોઇએ. જેમ ધનવાનનું સેવન અનેક નિર્ધનો કરે છે; તેમ દૈવીસંપત્તિયુક્ત વક્તાનું સેવન, અનેક મુશ-

હુઓએ કરવું જોઈએ. તાત્પર્ય—જેમ ધનવાનને સેવીને, નિર્ધનતા તેની પાસેથી દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, તેમ દૈવી સંપત્તિયુક્ત વક્તાને સેવીને, શ્રોતાઓએ તેમની પાસેથી દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. જ્યાં ધન નથી ત્યાં સેવકો નથી—જ્યાં ગોળ નથી, ત્યાં માખીઓ નથી. એ પ્રમાણે જ્યાં દૈવી સંપત્તિઓ નથી, ત્યાં શ્રોતાઓ નથી.

કડવી દવા, બલે રોગને ત્વરાથી હઠાવે, પણ તે દવા પીનારાં ધણાં ઓછાં હોય છે, અને મીઠી દવા, બલે લાંબે કાળે ફાયદો કરે, પણ તેનું પાન કરનારાં ધણાં હોય છે. ધનવાન, ઇર્ષ્યાખોર અને પ્રમાદી મનુષ્યો, સાધનસંપન્ન ગુરૂનાં વચનો સહન કરી શકતાં નથી. ધીમે ધીમે તેઓ ત્યાંથી દૂર ખસતા જાય છે. યાદ રાખજો કે—સોડામાં બાફ્યા વિના, અને પછી ઘોંકે ઘોંકે ઘોયા વિના, કપડાં સાફ થતાં નથી. ખારણીયામાં ખાંડ્યા વિના ડાંગરના ફેાતરાં ખસતાં નથી. કાંટા જેવી સોયના ગોદા ખાધા વિના, કાંટો નિકળતો નથી. તેમ નિરપૂઠ સદ્ગુરૂનાં કડવાં—પણ પરિણામે ફળ આપે એવાં—વચનો સાંભળ્યા વિના, ભવ રોગ મટે એમ નથી.

પણ આપણે તો, પાશેર ઘીમાં મણુનો શીરો કરવો છે, તેનું કેમ ? તે શીરામાં મીઠાશ ક્યાંથી હોય ! જેમ શીરાના ટાટમાં ફરતી કડછી, શીરાના સ્વાદને સમજતી નથી, તૃપ્ત થતી નથી, પણ ઉલટી અજીડી થાય છે; તેમ કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલાં શ્રોતા વક્તા કથામાં હાજર રહે છે ખરાં, પણ કથાના રસને ઓળખી શકતાં નથી. કથા સાંભળીને ઉલટાં કડણ હૃદયનાં થાય છે.

वाग्वैखरी शब्दझरी, शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।

वैदुष्यं विदुषां तद्वद्, भूक्तये न तु मुक्तये ॥૫૮॥ [દિહનિરૂપણ.]

કોઈ વક્તા બોલવામાં ધણા કુશળ હોય, ગંગાના ઘોધ જેવી તેમની વાણી હોય, અને ધણાજ વિદ્વાન હોય, પણ હૃદયમાં ભગવદ્ભાવ ન હોય, તો તે તમામ—માત્ર આ જગતમાં તેમની વાહ વાહ માટે છે. તેમને શાલદુશાલા મળે છે; પણ તે સાધનો તેમની મુક્તિ માટે ઉપયોગી થતાં નથી. (૫૮)

માત્ર સ્વાર્થ માટેજ સપ્રંદાયોમાં ધુસનારા સાધુ બ્રાહ્મણોનાં હૃદય ચીમળાઇ ગયેલાં પુષ્પ જેવાં છે. તેમાંથી વાસ્તવ ધર્મની સુગંધ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. સ્વાર્થ માટેજ ધનવાનોને ત્યાં ધક્કા ખાઇને, કથા વાર્તા કરનારા વક્તાઓની પણ એજ સ્થિતિ છે.

વક્તાઓને દાનદક્ષણ આપવાની ના નથી, ધારો તેના કરતાં વધારે આપો; પણ તેમને તમારા આશ્રિત—ઓશીયાળા—લાચાર—સમજીને ન આપો. તેમને તમારા પુન્ય—તારક—ધર્મરક્ષક સમજીને આપો. સોએ પંચાણું ટકા સાધુ, બ્રાહ્મણો પોતાનું ગૌરવ ચૂકી ગયા છે. જે તેઓને પ્રભુનો ભરોસો હોય, તો આશ્રિત થઇને, ઓશીયાળા થઇને, સેવક થઇને, તેઓએ કદી દાન દક્ષણ લેવી નહિં.

તાત્પર્ય—માત્ર ધન માટે કથા કરનારાને ધન મળે, અને પ્રભુ માટે કથા કરે, તેમને પ્રભુ મળે.

પ્રશ્ન કરનાર—પ્રશ્ન કરનારે સેવા અને દંઢતાથી યુર મહારાજને પ્રસન્ન કર્યા પછી, દંબરહિત થઇને, પ્રશ્ન કરવો જોઇએ. તેમાં જેટલી કચાસ, એટલી તેના ફળમાં કચાસ.

શ્રોતા—ઋણમોચનકર્તારઃ, પિતુઃ સન્તિ સુતાદયઃ ॥

બન્ધમોચનકર્તા તુ, સ્વસ્માદન્યો ન કચ્ચન ॥૫૧॥

મસ્તકે ન્યસ્તભારાદેર-દુઃસ્ખમન્યૈર્નિવાર્યતે ।

શ્લુધાદિકૃતદુઃસ્ખં તુ, વિના સ્વેન ન કેનચિત્ ॥૫૨॥

પથ્યમૌષધસેવા ચ, ક્રિયતે યેન રોગિણા ॥

આરોગ્યસિદ્ધિઃ કૃષ્ટાઽસ્ય, નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥૫૩॥ [દેહનિરૂપણ]

ભાવાર્થ—શ્રોતાએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જો કાંઈ દેવું પોતે આપી શકશે નહિં, તો તે દેવું તેના પુત્રો-અગર તેના વારસો આપશે. અને છેવટમાં નિર્વંશી મીલકત જપ્ત કરનાર સરકાર પણ—તે દેવું ચૂકવશે. એટલે ગમે તે લૌકિક દેવાદારને દેવામાંથી મુક્ત કરશે; પણ સંસારના બંધથી—ઋણથી—મુક્ત કરનાર, પોતા સિવાય બીજને કાંઈ નથી. [સંસાર બંધન તોડવા માટે કાંઈને ભાડે રાખી શકાશે નહિં. [શહેરના કીલ્લા સાચવવા રાજા મોટા લશ્કરને રોકી શકશે, પણ પોતાના આંખ કાન દ્વારા પેસી જતા ચોરોને રોકવા, પોતા સિવાય કાંઈ શક્તિમાન નથી. યાજ્ઞ વલ્ક્ય કહે છે કે—‘હે ગાર્ગિ ! ભવ બંધનમાંથી મુક્ત થવા જેણે પ્રયત્ન ન કર્યો, તેના જેવો કાંઈ કંગાલ-કૃપણ-નથી.’] (૧) બીજા શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે—માથે ઉપાડેલા ભારના દુઃખનો નિવૃત્તિ માટે, તે ભાર કાંઈને આપી શકાય, પણ ભુખવું દુઃખ આપણે પોતે જમીએ, ત્યારેજ મટે—બીજને કાંઈ જમે, તેથી આપણી ભૂખ ભાંગે નહિં. તેમ ભવબંધનનું દુઃખ, આપણા પોતાના પ્રયત્ન વિના મટે એવું નથી. (૨) ત્રીજા શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે—જો માંદો પડ્યો હોય, તેણે પોતેજ દવા પીવી જોઇએ, અને તેણે પોતેજ પથ્ય પાળવું જોઇએ. તેને બદલે તેની સ્ત્રી પુત્રાદિક દવા પીએ, અગર પથ્યપાળે, તો તેથી માંદાનો રોગ મટતો નથી. તે પ્રમાણેજ સંસારના બંધનને તોડવાની ઈચ્છા રાખનારે-રાજા હોય કે પ્રજા હોય-ગરીબ હોય કે ધનવાન હોય-સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય-બ્રાહ્મણ હોય કે ચાંડાળ હોય-બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય-તો પણ-પોતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

આ કાર્ય કેવું ?—આ સંસારમાં ચાલીસ-પચાસ અગર સાઠ વરસ, આપણો મુકામ થાય, તે દરમિયાન આપણે અનેક કાર્ય કરીએ, પણ જ્યાં સુધી આ કાર્ય ન થાય, ત્યાં સુધી બધાં કાર્ય નકામાં છે. આ કાર્યવિના, નાક વિનાની સુંદરીના જેવો મનુષ્યાવતાર શોભે છે.

ભૂલ-આ સંસારમાં અવતરીને, મનુષ્ય પોતાની જીંદગી દરમિયાન, અનેક ભૂલો કરે, પણ આ ભૂલ જેણે કરી, તે અબજો દેતાં પણ સુધરે એવી નથી.

સત્કર્મ—આ સંસારમાં અવતરીને, વાવ કુવા દાન દક્ષણા વિગેરે સત્કર્મ કરીએ, પણ જે કર્મ કરવાથી શ્રીહરિ રીજે, એવું કર્મ ન થયું, તો તે તમામ સત્કર્મ મોક્ષદાતા નથી, જુઓ—મોક્ષ વાણી પાનુ ૭૯ ચોપાઇ.

જપ તપ મપ શમ દમ વ્રત દાના, વિરતિ વિવેક યોગ વિજ્ઞાના;
સખ કર ફલ રધુપતિ પદ પ્રેમા, તેહ બીનું કાઉ ન પાવે ક્ષેમા.

લાલ હાનિ—મનુષ્યાવતારમાં અનેક લાલ અને અનેક હાનિ પ્રાપ્ત થાય—પણ—
ચોપાષ્ટ—વાણી પાનુ ૮૬

લાલ કિ કણુ હરિ ભક્તિ સમાના, જેહિ ગાવહિ શ્રુતિ સંત પુરાના;

હાનિ કી જગ ઇહિસમ કણુ ભાષ, ભજ્ય ન રામહિ નરતનુ પાષ.

સંબંધીઓ—જાતીમાં, આશ્રમમાં, ધંધામાં અને રમતગમતમાં—જ્યાં જઈએ ત્યાં, સંબંધીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે તમામ સંબંધીઓના કાર્યનું, નિરીક્ષણ કરતાં આવડે, તો તેમાંથી એ સાર નીકળે કે—તે તમામ—ભવબંધનમાં બાંધનારા છે, પણ ભવબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર નથી. આ વિષયમાં તેથી જરા ઉંડા ઉતરીને જોઈએ તો જણાય છે કે—આવા લોકીક સંબંધીઓ મનુષ્ય સિવાયના બીજા અવતારોમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે સાચા સંબંધી કાણુ?—ભવબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર શાસ્ત્રો અને સદ્ગુરુ છે. તે અલૌકિક સંબંધી છે. મનુષ્યાવતાર સિવાય બીજા અવતારોમાં, શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુની કિંદ પ્રાપ્ત થતાં નથી. મનુષ્યાવતાર પ્રાપ્ત થયા પછી પણ, ધણાં પુણ્યને પ્રતાપે, શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુ મળે છે. મળ્યા પછી પણ—તેથી વધારે પુણ્ય હોય, તોજ—તેમાં—શાસ્ત્રમાં અને સદ્ગુરુમાં—પ્રીતિ થાય છે.

વાલ્મિકી કહે છે કે—ચોપાષ્ટ મોક્ષવાણી પાનું ૨૪.

‘તુમતે અધિક ગુરુહિ જિય જાની, સકલ ભાવ સેવહિ સનમાની.’

‘હે રામ—તમારા કરતાં પણ જેને ગુરુમાં વિશેષ ભાવ હોય, તેમના હૃદયમાં આપ વાસ કરજો.’

શ્રીરામ શવરીને કહે છે કે—ચોપાષ્ટ.

‘સપ્તમ સખ મોહિમય જગ દેખે, મોતે સંત અધિક કર લેખે.’

‘મારા કરતાં પણ સંતને અધિક લેખે, તે સાતમા પ્રકારની ભક્તિ છે.’

આ તો શેઠને ઘેર કથાએસે, ત્યાં શેઠાણી મહારાજને ધમકાવે. ‘ઉભો રહે મહારાજ ! આ પી આવું’—દાળ ઓરી આવું’—વિગેરે.

યાદ રાખજો કે—જેવી ભાવના તેવું ફળ. કથાકાર આવક સામે જોયા કરે, તો તેને આવક જેટલુંજ ફળ. શેઠાણી દાન આપીને મલકાય, તો દાન જેટલુંજ ફળ. કથાકારની પાસે બેઠેલો જપીઓ ગૌમુખીમાં હાથ ધાલીને, પૈસા ગણ્યા કરે, તો તેને તેટલોજ લાભ. કથા કરનારનાં સ્ત્રોત્રાદિક કથા મંડપમાં બેસીને ‘કેટલા પૈસા આવ્યા ? કેટલાં કપડાં આવ્યાં ? કેટલાં સીધાં આવ્યાં ? કેમ મોતી શેઠાણી હજી દર્શને આવ્યાં નથી ? આવે તો કાંઈ લાવે.’ એવા વિચાર કર્યા કરે, તો તેમને તેટલોજ લાભ. બાળકને પ્રસાદતો લાભ. વિગેરે—

‘વાસુદેવની કથાનો પ્રશ્ન, શ્રોતા વક્તા અને પ્રશ્ન કરનાર—ત્રણેને પાવન કરે છે,’ તે સંબંધમાં ઉપલો ખુલાસો છે. જરાબર વાંચીને મનન કરશો, તો ખાત્રી થશે કે—પરિશ્રમ ધણો થાય છે, પણ દિવાસળીને ઉંધી ધસવા જેવો પ્રયત્ન છે. દિવાસળી સવળી ધસાય, તો તુરત પ્રકાશ થાય. હવે આગળ વધીએ.

ઉપલા ૧ થી ૧૬ શ્લોકો દશમસ્કંધની પ્રસ્તાવનારૂપે-પાયારૂપે-છે. પાચો મજ્જુત કરવામાં જેટલો પ્રમાદ, તેટલોજ ઇમારત કાચી. માટે ઉપલા સોળ શ્લોકો બરાબર સમ-ન્યા પછી આગળ વધજો. હવે ૧૭ મા શ્લોકથી શુકદેવજી કથા શરૂ કરે છે. પ્રથમ ભગ-વાનના અવતારનું કારણ બતાવે છે.

ભૂમિર્દક્ષિણપવ્યાજ-દૈત્યાનીકશતાયુતૈઃ ॥

આક્રાન્તા ભૂરિભારેણ, બ્રહ્માણં શરણં યયૌ ॥૧૭॥

અર્થ—ઉપરથી રાજાઓ જેવા જણાતા, છતાં અભીમાન વિગેરે આસુરી સંપત્તિથી દૈત્યો બનેલા રાજાઓનાં, અસંખ્ય લશ્કરોના મોટા ભારથી, પીડા પામેલી પૃથ્વી, બ્રહ્માને શરણે ગઈ.

૧૭ વિવેચન:—

પૃથ્વીની પ્રાર્થનાનો વિષય—૧૭ થી ૨૬ શ્લોક સુધી છે. ૧૭ મા શ્લોકમાં ભૂમિ બ્રહ્માને શરણે જાય છે. ૧૮ મા શ્લોકમાં—પોતાના દુઃખનું બ્રહ્મા પાસે નિવેદન કરે છે. ૧૯ મા શ્લોકમાં—સદાશિવ આદિ દેવોને સાથે લઈને, બ્રહ્માજી ક્ષીરસાગરને કાંઠે જાય છે. ૨૦ મા શ્લોકમાં—પુરૂષસૂક્તથી બ્રહ્માજી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૨૧ મા શ્લોકમાં—ભગવદ્ વાક્ય સાંભળીને, બ્રહ્માદેવોને સૂચના આપે છે. ૨૨ મા શ્લોકમાં—ભગવાનની સવા માટે દેવતાઓની જન્મ કથા કહે છે. ૨૩ મા શ્લોકમાં—વસુદેવના ધરમાં સાક્ષાત્ નારાયણ અવતરશે તે વાત કહે છે. ૨૪ મા શ્લોકમાં—બલભદ્રની જન્મ કથા કહે છે. ૨૫ મા શ્લોકમાં—માયા શક્તિ પણ કાર્યાથે પ્રગટશે, તે વાત કહે છે. [૨૨ થી ૨૫—ચાર શ્લોકમાં, ૨૧ મા શ્લોકમાં કહેલી વાતનું સ્પષ્ટિકરણ છે.] ૨૬ મા શ્લોકમાં ભૂમિના પ્રશ્નનો શુકદેવજી ઉપ-સંહાર કરે છે.

મૂમિ:—પૃથ્વી—હિરણ્યાક્ષને મારીને, વરાહરૂપે પ્રભુએ પૃથ્વીને જળમાંથી બહાર કા-ઢ્યા પછી, તે બ્રહ્માને સોંપી. તેથી પૃથ્વી પોતાની ક્યારેક પ્રથમ બ્રહ્માને કરે છે. દેવોના રાજ્યમાં પૃથ્વીને કાંઈ ક્યારેક હોતી નથી. દૈત્યોનું જળ વધતાં પૃથ્વી ગભરાય છે. કારણકે મેરૂ આદિ પહાડોનો ભાર પૃથ્વીને લાગતો નથી, પણ બધાં દૈત્યોનો ભાર, પૃથ્વીને બહુ લાગે છે. દેવો અને અસુરોની ઉત્પત્તિ કરનાર બ્રહ્મા છે; માટે ‘આટલા બધા અસુરો કેમ ઉત્પન્ન કર્યા ? તે ક્યારેક પૃથ્વી બ્રહ્મા પાસેજ કરે.

શું પૃથ્વીને જીવ હશે ?—શું પૃથ્વી બોલતી હશે ?—તે સંબંધમાં પાછળ ૨૮-૨૯ મા પાના ઉપર નવીન વિદ્વાનોનો ખુલાસો છે.

૧૭ પદ્યછંદ:—કૃત્તનૃપઃ વ્યાજઃ (લક્ષણ અથવા ચિન્હ) યેષામ્ તે કૃત્તનૃપવ્યાજાઃ । તે ઇષ દૈત્યાઃ—કૃત્તનૃપવ્યાજદૈત્યાઃ—રાજપણાનું ડોળ કરનારા અસુરો. તેષામ્ અનીકશ તાનાં અયુતાનિ તૈઃ—તૈઃ યઃ મૂરિભારઃ તેન આક્રાન્તા—તે રાજાઓની મોટી મોટી સૈનાઓના મોટા ભારથી પીડાતી. બ્રહ્માણં શરણં યયૌ—બ્રહ્માને શરણે ગઈ.

એ સ્વરૂપ—ગંગાદિ તીર્થોનાં એ સ્વરૂપ છે. એક બહારથી દેખાય છે તે—માત્ર જળ રૂપ સ્વરૂપ. બીજું તેનું દેવીસ્વરૂપ. બાહ્યસ્વરૂપથી જે દેખે, તેને બાહ્ય શુદ્ધિનો લાભ મળે; આંતરદષ્ટિથી જે દેખે, તેને આંતરશુદ્ધિનો લાભ મળે. બાહ્ય ભાવનાઓથી—બાહ્ય વિચારોથી, જેમનું મન ધેરાએલું હોય છે, તેમને આંતરદષ્ટિનો લાભ મળતો નથી. તે લેવા ઇચ્છનારે બાહ્ય ભાવનાઓ—બાહ્ય વિચારોની—નિવૃત્તિ કરવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ‘ગંગાના જળમાં ગંગાદેવી અદસ્ય રૂપે રહેલી છે. તે ગંગાદેવી શંતનુ રાજાને પરણી હતી.’ તે સંબંધમાં લેડી એનીબીસે મહાભારતના ભાષાંતરમાં કહે છે કે—‘If you can not believe this, the Mahabharat will always puzzle you, for it relates things, as they really happened, instead of in the way in which, they look to our eyes.’ અર્થ—ગંગા સંબંધી આ વાત જે તમે નહિ માનો, તો મહાભારતમાં તમે ગુંચવાઈ જશો—મહાભારત વાંચતાં તમને ભ્રમ પેદા થશે; કારણ કે—આપણી ઇન્દ્રિયો જેને અનુભવે, તેનેજ સાચું માનવું, અને બીજું તમામ ખોટું માનવું—એવી આપણી પોતાની માન્યતા છે; મહાભારતનો કર્તા સર્વજ્ઞ છે. તેથી ઇન્દ્રિયોથી પર એવી દેવી વાતો પણ, તેણે તેમાં લખી છે. તાત્પર્ય—દૈવી જીવનના સાધન વડેજ, મહાભારત વાંચવાની મળ પડે—નહિં તો નહિં.’

વિશેષમાં આગળ કહે છે કે—‘Kalyug is a time, in which people lose belief in the Goods & in their works, become more & more the servants of outer things. They believe in things—that they can see—can touch—can taste or smell—that is—the things which their bodily senses tell them about.’ અર્થ—‘કલીયુગ એવો જમાનો છે કે—તે જમાનામાં ઇશ્વર તથા ઇશ્વરનાં કૃત્યોમાંથી, લોકોએ શ્રદ્ધા ખોઈ નાંખી છે. તેના પરિણામે—લોકો હમેશાં, બાહ્ય પદાર્થોના—ઔદ્ધિક સુખના—વધારે અને વધારે, ગુલામ બનતા જાય છે. તાત્પર્ય—જે વાતને તેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોથી અનુભવી શકતા નથી, તે વાતને તેઓ માનતા નથી.’

જેમ ગંગાના એ સ્વરૂપ છે, તેમ પૃથ્વીનાં પણ એ સ્વરૂપ છે. જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ગભરાય છે, ત્યારે તે ગાયનું રૂપ લઈને બ્રહ્માને શરણે જાય છે. ગાય અને બ્રહ્માણુ આ સંસારમાં દૈવી જીવો છે. તેથી તે એક પુણ્ય-વંદનીય-ગણાય છે.

આ વખતે પણ પૃથ્વી ગાયરૂપે બ્રહ્મા પાસે ગઈ હતી, તે વાત આગળ ૧૮ માં ‘લોકમાં કહેવામાં આવશે.

વૃષ્ટ-પવ્યાજદેત્યા:—[કોઈ કોઈ ભાગવતની કોપીઓમાં. ‘નૃપ’ ને બદલે ‘નર’ શબ્દ છે પણ તે બ્યાજની નથી, કારણ કે—નૃપ હોય તેનેજ લલકર હોય.] વૃષ્ટ એટલે ‘રાજ્યલક્ષ્મીથી અભિમાની, બનેલા, નૃપવ્યાજદેત્યા: રાજપણાનું ડોળ રાખનારા અસુરો. પ્રજાની રક્ષા કરવી. એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ છે, છતાં જે રાજા પ્રજાને પીડે, તે રાજપણાનો ડોળ રાખનારો અસુર—કહેવાય છે. **વૃષ્ટનૃપવ્યાજદેત્યા:**—આખા શબ્દનો અર્થ—રાજ્યલક્ષ્મીથી ગર્વીષ્ઠ બનેલા, અને રાજપણાનું ડોળ રાખનારા અસુરો.

તેષાં અનીકશતાયુતૈઃ મૂરિભારેણ આક્રાન્તા-તે રાજઓના અસંખ્ય લશ્કરોના મોટા ભારથી પીડાએલી (ભૂમિ)

દૈત્યો કેના પુત્રો ? દૈત્યો કેવા હશે ? તે સંબંધમાં કહેવાનું કે-કશ્યપની સ્ત્રી દિતિના પુત્રો તે દૈત્યો કહેવાય છે. [દિતિ એટલે કાપવું-ચીરવું-ભાગ પાડવા.] કશ્યપની ‘દતુ’ નામની સ્ત્રીના પુત્રો તે દતુજ-દાનવો-કહેવાય છે.

ત્યારે રાક્ષસો કેણુ ?-પુલત્યના વંશજો-રાવણાદિ-રાક્ષસો કહેવાય છે.

દૈત્યો, દતુજો, અને રાક્ષસો આસુરી સંપત્તિથી ભરેલા હોય છે, તેથી તેઓ અસુર પણ કહેવાય છે.

આવા અસુરો પૂર્વે હતા, અને અત્યારે નથી-એમ કાંઈ નથી. પૂર્વે હતા, અત્યારે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ હશે. દરેક કુટુંબમાં-દરેક સમાજમાં-દરેક વર્ણમાં અને દરેક આશ્રમમાં, આસુરી જીવો અને દૈવી જીવો શેળમેળ હોય છે. તેઓ માત્ર તેમનાં લક્ષણથીજ ઓળખાય છે. દૈવી સંપત્તિ તથા આસુરી સંપત્તિ સંબંધી ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં, શ્રીકૃષ્ણે ખુલાસો કર્યો છે. તેની થોડી વાનકી આપું. કારણ કે જેમ ધર્મ વીણનારી બાધએ, કાંકરાને ઓળખવા બેધએ. કાંકરાને ઓળખે તોજ તે કાંકરા વીણી શકે, અને તોજ ધર્મ સાફ થાય. તેમ મુમુક્ષુઓએ આસુરી લક્ષણોને ઓળખવાં બેધએ. તોજ તેઓ તેને તજી શકે.

દંભો દર્પોઽભિમાનઞ્ચ, ક્રોધઃ પાન્ડુર્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય, પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥

અર્થ—હે અર્જુન ! દંભ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ કઠોર ભાષણ, અને અજ્ઞાન-આસુરી સંપત્તિવાળા જીવોનાં એ ખાસ લક્ષણો છે.

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ, જના ન વિદુરોસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો, ન સત્યં તેષુ વિચિતે ॥૭॥

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે, જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંમૂતં, કિમન્યત્કામઘૈતુકમ્ ॥૮॥

પતાં દૃષ્ટિમવષ્ટમ્બ્ય, નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ।

પ્રભવંત્યુગ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥૯॥

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પુરં, દંભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્, પ્રવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥૧૦॥

ચિતામપરિમેયાં ચ, પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા, પતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહંતે કામભોગાર્થ-મન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥૧૨॥

ઈદમથ મયા લબ્ધ-મિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

ઈદમસ્તીદમપિ મે, ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥૧૩॥

અપૂર્ણ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

મોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ—પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઇ.

ઠ. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

ખજુરીની પોળ—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું.

ચૈત્ર સંવત ૧૯૮૩.

અંક ૩ જો.

સમરથ ગીતા—વાંચન શુદ્ધિ માટે તથા પાઠ કરવા માટે ગીતાના ૧ થી ૮ અધ્યાયના ‘લોકો, ગુજરાતી ટાઇપમાં છપાવ્યા છે. ટાઇપો સારા છે. બહેનો, બાળકો તથા થોડું ભણેલા જ્ઞાસુઓના ખાસ ઉપયોગ માટે, આ કાર્ષ્ કર્યું છે. શ્રી પુત્રાદિકને આથી શ્રેષ્ઠ કંઈ ચીજ આપી શકશે? કીંમત દર અધ્યાયે એક પૈસો. આઠ અધ્યાયના બે આના. પોસ્ટેજ અર્ધો આનો જુદો. હાલ આટલું મંગાવીને ખાત્રી કરો. [૯ થી ૧૮ અધ્યાય હવે નીકળશે.]

વસંતપંચમી-ગીતાનું પારાયણ—વસંતપંચમીને દિવસે મંડળનાં શ્રીપુરૂષો કથામાંથી ઉઠ્યા પછી. [સવારના નવ પછી] દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ, હોમ વિગેરે ક્રિયા કરી, શ્રવણ દીક્ષા લઈને, ગીતાના પારાયણમાં બેઠાં હતાં. વચ્ચે ફળાહાર તથા દુધ આપ્યું હતું. સાંજે મગની દાળ અને ભાતનું સાસ્ત્રિક ભોજન કયું હતું. દરેક અધ્યાય વંચાઈ રહ્યા પછી, ભજનની ધૂન થતી હતી.

શિવરાત્રી-નામ સ્મરણ પારાયણ—તે દિવસે પણ, ઉપર પ્રમાણે દિક્ષા લઈને, હરિજનો નામ સ્મરણ ધૂનમાં બેઠાયાં હતાં. વૈષ્ણવો આ પ્રમાણે શિવરાત્રીના ઉત્સવમાં બેઠાઈને, નામ સ્મરણ કરીને ઉપવાસ કરે, તે થોડું રાજ થવા જેવું નથી. કોઈ રીતે રાગદ્વેષ તબ્બય, એજ ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ છે, એજ ધર્મનો સાચો પંથ છે, એજ શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરૂની સેવાનું પારણામ છે.

શ્રીમદ્ભાગવત—

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૧ લો.

[ગયા અંકના ૧૬૪ માં પાનાથી ચાલુ.]

મંગળાચરણ.

અનતર્કદર્પકલાવિઠાસં, કિશોરચંદ્રં રસિકેન્દ્રશેઝરમ્ ।

શ્યામં મહાસુંદરતાભિધાનં, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રં શરણં ગતોઽસ્મિ ॥

પ્રથમ અધ્યાયના ૧૭ માં શ્લોકનું વિવેચન ચાલુ છે, અસુરો કેવા હશે ? અસુરો કેાને કહેવાય ? તેના ખુલાસો ચાલુ છે. અસુરો તેમનાં આસુરી લક્ષણોથી ઓળખાય છે, એમ કહીને, (ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાંથી) આસુરી લક્ષણોનું લિસ્ટ આપવા માંડ્યું છે. ગીતાના ૧૬ માં અ. ના ૭ થી ૧૩ શ્લોક વાંચ્યા હતા. ચૌદમા શ્લોકથી વાંચીએ.

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર-હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।

ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી, સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥૧૪॥

આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।

યક્ષ્યે દાસ્યામિ ઝેત્સ્યે, હત્યજ્ઞાનચિમોહિતાઃ ॥૧૫॥

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા, મોહજાલસમાશ્રુતાઃ ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતંતિ નરકેઽશુચૌ ॥૧૬॥

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા, ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજંતે નામયજ્ઞૈસ્તે, દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

અહંકારં બલં દર્પં, કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામારમપરદેહેષુ, પ્રલિપંતોઽભ્યસૂયદાઃ ॥૧૮॥ [ગીતા અ. ૧૬]

(સૂચના—આ કથા કાઢતે માટે નથી. આપણા પોતાને માટે છે, માટે ઉપલા શ્લોકોનો અર્થ સાવધાનતાથી સાંભળો.—

જેમને આ સંસારમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છા હોય, તેમણે જરૂર આસુરી લક્ષણો જાણવાં જોઈએ. આસુરી લક્ષણો પોતામાં છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી જોઈએ. હોય તો તે દોષોને જેમ બને તેમ તજવા જોઈએ. મેશનાં દીલાં કરીને, જેમ વરધોડામાં જવાય નહીં તેમ આવાં લક્ષણો રાખીને, સત્સંગમાં પણ જવાય નહીં, ત્યારે પ્રભુને ઘેર તો કેમ પહોંચાય !)

અર્થ—શું કરવા જેવું છે, અને શું તજવા જેવું છે, તેની આસુરી જીવોને સમજણ હોતી નથી, એટલે તેઓ સત્શાસ્ત્રી-સદ્ગુરૂથી-વિમુખ હોય છે. વળી

તેમનામાં શૈય, આચાર કે સત્ય પથ હોતાં નથી. (૭) આસુરી જીવો આ જગતને અસત્ય, નિરાધાર, ઇશ્વર વિનાનું, પરસ્પર કાર્ય કારણતા વિના બંધુ માને છે. સંસાર ઉત્પત્તિમાં, વિષયોપભોગ વિના, ખીજે કોઇપણ હેતુ નથી, એમ તેઓ માને છે. [૮] એવા ઉંધા વિચારોને પકડીને, તેઓ અહિતકારી, ઉગ્રકર્મી, અપશુદ્ધિ-વાળા, અને આત્મધાતી યનીને, જાણે જગતને પાયમાલ કરવા તેઓ અવતર્યા હોય, એમ જણાય છે. [૯] લાંખી લાંખી ભોગેચ્છાઓના તેઓ ગુલામ હોય છે. દંભ, માન અને મદ્યથી ભરેલા તે દુરાચારી જીવો, મોહને લીધે ભજતાજ વિચારો કરે છે; અને પરિણામે અપવિત્ર કાર્યો કરવા લલચાય છે. [૧૦] ભોગવિકાસજ સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, એવી આસુરી જીવોની માન્યતા હોય છે. તેથી તેઓ મરતાં સુધી તેને માટેજ અપાર ચિંતાઓ-અપાર ખટપટો-કર્મ કરે છે. [૧૧] ઉપર પ્રમાણે, આશાઓના સેંકડો પાશોથી બંધાઈને, તથા કામ ક્રોધમાં પરાયણ રહીને, મનગમતા ભોગો ભોગવવા માટે, અન્યાયથી ધન ભેળું કરવા, તેઓ મથે છે. [૧૨] આજે આ મનોરથ સિદ્ધ થયો, અને હવે આ મનોરથ સિદ્ધ થશે. આટલું ધન તો મારી પાસે છે, અને વળી ખીજું મને મળશે. [૧૩] આ શત્રુને માર્યો, અને હવે ખીજાઓને પણ મારીશ. હું માલીક-હું ભોગી-હું સિદ્ધ-હું બળવાન-હું સુખી. [૧૪] હું ધનવાન-હું માણસોવાળો-મારા સમાન ખીજે કોણ છે? આટલું ધન મેળવી લઉં, તો પછી-હું અમુક યજ્ઞ કરીશ. અમુક દાન કરીશ-અમુક ભોજ શોખ ભોગવીશ-આવા અનેક અજ્ઞાનમય તરંગોમાં મોડી પડેલા, [૧૫] તથા ચિત્તની અનેક ભ્રમણાઓથી ભ્રમીત યનીને, મોહજાળમાં ફસાઈ ગએલા, કામભોગમાં અતી આસક્તિવાળા આસુરી જીવો, અંતે ગંદા નરકમાં પડે છે. [૧૬] પોતાનાંજ વખાણ કરનારા, તોછડા, ધન તથા માનના મદવાળા, આસુરી જીવો, ભલે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરે, પણ તે ક્રિયાઓ વિધિરહિત હોય છે, તથા પોતાની મોટાઈ બતાવવા માટેજ હોય છે. [૧૭] આ પ્રમાણે સદા અહંકાર, બળ ગર્વ, કામ તથા ક્રોધને વશ રહીને, તે ગે પોતાના તથા પરાયા દેહમાં રહેલો એવો જે હું-પરમાત્મા-તેની મર્ષા અને નિંદા કરેછે. [૧૮] બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશક્તિ જય. હર હર મહાદેવ હર.

અર્થ બરાબર સાંભળ્યો? [આસપાસ જીવો કોઈ ઉંધતા તો નથી ને?] કંસાદિ અસુરોનો સ્વભાવ કેવો હશે? તેઓનો ત્રાસ કેવો હશે? તે વાત હવે આપના સમજવામાં આવી હશે. બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશક્તિ જય. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર [શા માટે શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થયો? તેનું કારણ આ શ્લોકમાં છે, માટે આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન કર્યું.]

રાજ્યકાંતિ—ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયના વૃંદો વર્ણોડિમિમાનસ, ક્રોધ પાહ્યમેષ ચ ॥ ૪ ॥ વિગેરે શ્લોકોથી આસુરી સંપત્તિના જે જે લક્ષણો જણાવ્યાં છે, તે લક્ષણોવાળા રાજાઓ જ્યારે પૃથ્વાને-પ્રજાને-પીડે, ત્યારે-સમગ્રમાં સપડાવેલી બિલાડી, જેમ કુદીને મનુષ્યની ગરદન પકડે છે, તેમ-દુઃખથી દબાએલી પ્રજા રાજાને પદબદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જેમ અંધ પુરૂષ પોતા પાસે પડેલી ચીજોને દેખી શકતો નથી, તેમ કામનાઓથી અંધ બનેલા અભિમાની રાજાઓ, પોતાના સાચા સુખને-વાસ્તવ શાંતિને-વાસ્તવ

આખાદીને—સુધી બધું, પોતાના લશ્કરોના બળથી, પ્રજાના અવાજને દાખી દેછે. અન્યાયને ન્યાય કહેવડાવી, અનીતિને નીતિ મનાવી, અને જોર જીલ્લમથી કરેલી વ્યવસ્થાને શાંતિ કહીને, પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. આ પરિણામ અજ્ઞાનનું છે, કારણકે તેઓ એમજ માને છે કે—**ईश्वरोऽहमहं** મોગી, **सिद्धोऽहं** બલવાન, **सुखी** [ગીતા ૧૬. ૧૪] હુંજ જગત્તો નિયતા છઉં. જેમ કાલસાને ગમે તેટલા ધોષએ, પણ ધોળા થાય નહીં. તેને બાળી નાંખીએ, તો તેની રાખ ધોળી થાય. તેમ હિરણ્યકશિપુ, રાવણ આદિ અનેક અસુ-રોને ધણા ધોયા—(ધણા સમજાવ્યા), પણ ઉજળા થયા નહીં. [તેઓએ કોષનું માન્યુંજ નહીં.] તેમને જ્યારે બાળી નાંખ્યા [મારી નાંખ્યા], ત્યારે તેઓ ઠેકાણે આવ્યા.

જેમ ગાઠ અધિકારમાં, અજવાળાનું બીજ રહેલું હોય છે, અથાગ દુઃખમાં સુખનું બીજ રહેલું હોય છે, તેમ અભિમાની રાજાઓના જીવનમાં, રાજ્યક્રાન્તિ (રાજ્ય પલટો, સમાધાનેજ રહેતો હોય છે. રાજ્ય પલટો રાજના જીલમની અપેક્ષા રાખે છે.

आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन—બ્રહ્મલોકથી માંડીને સર્વે પુનરાવર્તિ પામનારા છે—એટલે મરણાધિન છે, એવી વાત સિદ્ધ છે. હિરણ્યકશિપુએ હિર-ણ્યાક્ષને મરતા દેખ્યો, છતાં પોતે પોતાના મરણના ભયને વિસરીને, જીલમ કરવા લાગ્યો. રાવણે હિરણ્યકશિપુ આદિ અનેકને મરતાં દેખ્યા, પણ પોતે પોતાના મરણના ભયને વિસરીને, જીલમ કરવા લાગ્યો. ચાંભલામાંથી દેવ નીકળીને, હિરણ્યકશિપુનો અંત આણી દેશે, એવું કોણ જાણતું હતું? પુત્ર પ્રહ્લાદ પિતાના મોતનું કારણ થઈ પડશે, એવું કોણ જાણતું હતું? રાવણનું તેજ રામ હરિ લેશે, અને સોનાની લાંકાને વાંદરાઓ લુટી લેશે, એવું કોણ જાણતું હતું? કૌરવ દળને પાંચ પાંડવો દળી નાંખશે, તે વાત કોને વિદીત હતી? મહા બળવાન હાંપનકોટિ યાદવો અંદર અંદર કુસંપ કરીને, કાળના મુખમાં પેસી જશે, તે વાત કોણે જાણી હતી! પૃથ્વીરાજ ચોહાણ પકડાઈને કાણુલમાં મરી જશે, અને હિંદુઓનું ગૌરવ છીનજિત થઈ જશે, તે વાત કોણ જાણતું હતું! શીવાજી જેવો એક સામાન્ય મરાઠા સરદાર, મુગલાઈ તોડી નાંખશે, તેની કોને ખબર હતી! ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠાઓ મોટી હાર ખાઈ પાછા પડશે, અને હિંદુસ્તાનમાં સંજગી ઉઠેલા કુસંપને દગાવી દેવા, અને અંદર અંદર ચાલી રહેલી કપટબાજીને સંકેલી દેવા, વેપારી વેશે આવી, અંગ્રેજો રાજ્ય સત્તા જમાવશે, તે કોણ જાણતું હતું? હિંદની બહાર નજર કરીએ, તો ત્યાં પણ દેખાશે કે—મહાન અલેક્ઝાંડરનું ગ્રીસ, અને સીઝરનું રોમ, એક વખત પાયમાલ થઈ જશે; તે વાત કોણ જાણતું હતું? નેપાલીયન બોનાપાર્ટ સેન્ટહેલીનામાં ફદી તરીકે મરી જશે, તથા નાનકડું જાપાન રૂશીયાની સાથે ટક્કર લેશે, તે વાત કોણે જાણી હતી! જર્મનીનો મહાન કૈસર, કંગાલ કૈસર તરીકે ઓળખાશે, તે વાત કોણ જાણતું હતું?

ઉપર જણાવેલા તમામ પરિણામોનો વિચાર કરીએ, તો જણાય છે કે—

પદ—સદાય તે છત કની છાજ, તે દેખી શું થઈએ રાજ:

આતશબાજ આચા, લાંબી આણુમારે—જુહું જુહું જીવતર ખરું જાણુમારે. જુહું.

ગગને જામ્યો વાદળ ગોટો, પાણીમાં પ્રગટ્યો પરપોટો,

ખેલ બધો એમ ખોટો, મુરખા માણુમારે—જુહું.

અનિત્ય પદાર્થોના મોહમાં, જેમ જેમ જીવ તણાય, તેમ તેમ આસુરી સંપત્તિનો વધારો થાય; નિત્ય પદાર્થમાં—આત્મતત્ત્વમાં—જેમ જેમ પ્રીતિ થાય, તેમ તેમ દૈવી સંપત્તિનો વધારો થાય. અસુર એમ સમજે છે કે—‘આ બધું મેં મેળવ્યું છે, આ બધું મારું છે, અને મારે તેનાથી કદિ વિખુટા પડવાનું નથી.’ દૈવી જીવ એમ સમજે છે કે—‘જે છે તે પ્રભુનું છે. પ્રભુ વાપરવા દે ત્યાં સુધી વાપરીએ’.

હજી તે સંબંધમાં આગળ વિચાર કરીએ તો—કે

દૈવીસંપદ્ વિમોક્ષાય, નિબંધાયાસુરી મતા ॥

દૈવીસંપત્તિનો નાશ થાય, અને આસુરી સંપત્તિનું બળ વધે, ત્યારે દંભ અભિમાન વિગેરે દુર્ગુણો ખીલી નીકળી, પાયમાલીની તૈયારી કરે. કંસાદિ અસુરોમાં આસુરી ગુણો ખીલી નીકળ્યા હતા. યાદવાદિ પ્રજા પીડાતી હતી. જરાસંધે અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની પોતાની કન્યાઓ આપીને, કંસને બળવાન બનાવ્યો હતો. બાણાસુર કંસનો મીત્ર હતો. મથુરામાં—પ્રલંબાસુર, બકાસુર, અધાસુર, ધેનકાસુર, પુતના વિગેરે કંસની મદદમાં હતાં. આસુરી સંપત્તિને ઉથલાવી નાંખવા માટેજ, શ્રીકૃષ્ણ, બળભદ્ર, ઉદ્ધવ વિગેરે દૈવી સંપત્તિવાળા જીવોનું પ્રાગટ્ય થયું હતું, એ આ શ્લોકનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

અયુત—એટલે દસ હજાર.

કેવા રૂપમાં પૃથ્વી બ્રહ્મા પાસે ગઈ તે વાત હવે કહે છે.

ગૌર્મૂત્વાઽશ્રુમુલ્લી ચિન્ના, ક્રંદંતી કરુણં વિભોઃ ॥

ઉપસ્થિતાઽન્તિકે તસ્મૈ, વ્યસનં સ્વમવોચત ॥૧૮ ॥

અર્થ—[તે વળતે પૃથ્વીની કેવી સ્થિતિ હતી તે કહે છે.] પૃથ્વી ગાયરૂપ બનીને, બ્રહ્મા પાસે ગઈ હતી. તેણીના મુખ ઉપર આંસુ વેરાયાં હતાં. [આ પ્રમાણે] દુઃખી થએલી અને દયા ઉપજે એવી રીતે ચીસો પાડતી પૃથ્વીએ, બ્રહ્મા પાસે જઈને, બ્રહ્માને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું. [૧૮]

૧૮ વિવેચન:—

અશ્રુ—આંસુ. આંખમાંથી આંસુ બે પ્રકારે ખરે છે.

૧ અંતઃકરણમાં જ્યારે અથાગ પ્રેમ ઉભરાય, ત્યારે આંખ આંસુથી ભરાઈ જાય છે. બ્રહ્મા સંબંધીઓનો મેળાપ ઘણા દિવસે થાય, ત્યારે એમ બને છે. નિર્ધનને ધન થયે, ત્યારે એમ બને છે. વાંઝીયાને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એમ બને છે. પુત્ર પરણીને આવે, ત્યારે હરખધેલાં માતા પિતાની આંખો આંસુથી ઉભરાય છે. તે તો ઠીક પણ—

૧૮ પદ્યછંદ—ગૌઃ મૂત્વા—ગાય બનીને અશ્રુણિ મુલ્લે યસ્યાઃ સા અશ્રુમુલ્લી—આંખનાં આંસુ મુખ ઉપર વેરાયાં હતાં એવી. ચિન્ના—ખીન થઈ ગયેલી. કરુણં—દયા ઉપજે એવી ક્રંદંતી—રડતી. વિભોઃ અન્તિકે ઉપસ્થિતા—બ્રહ્માની પાસે ઉભી રહીને. તસ્મૈ સ્વમ્ વ્યસનં અવોચત—બ્રહ્માને પોતાનું દુઃખ કહ્યું.

ઓપાધ.

. મોક્ષવાણી પાનુ ૮૩. A.

મમ ગુણુ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ ગીરા નયનમહ નીરા.

આ દેવ જેવા મનુષ્યની સ્થિતિ.

૨ ખીજો પ્રકાર—અત્યંત દુઃખને લીધે, અંતઃકરણમાં તાપ થાય, ત્યારે પરસેવાનું જળ આંસુરૂપે આંખદ્વારા બહાર ખરી પડે.

‘મુખ આંસુથી ભરાઇ આવ્યું હતું,’ એમ કહેવામાં એ ભાવ છે કે—પૃથ્વીને અત્યંત દુઃખ થયું હતું. સ્થિત્તા [ખિન્ન] અને કરુણ કંદંતી (આકંદ કરતી) તે બે શબ્દો પણ પૃથ્વીના દુઃખની વિશેષતા સૂચવે છે.

વિમોઃ—‘વિભુ’ એટલે ‘સમર્થ.’ આ શબ્દ ધ્વજાળની સમર્થતા સૂચવે છે. ધણું માણસોને એવી કુટેવ હોય છે, કે પોતાનાં દુઃખ ગમે તેની પાસે ગાયાં કરવાં. તેમ કરવાથી દુઃખ મટતું નથી, ઉલટું દુઃખ વધે છે. જે દુઃખ મટાડવા સમર્થ હોય, તેને જ દુઃખ કહેવું જોઈએ, એવો ભાવ આ શબ્દમાં છે.

ઉપસ્થિતા—એટલે—‘સ્તુતિ કરીને’. કાર્ય માટે કાષ્ઠની પાસે જવું પડે, તો પ્રથમ તેમની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. સ્તુતિ કરીને પ્રસન્ન કર્યા પછી, જે કામ હોય, તે નિવેદન કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધિ અનાયાસે થાય છે. જે સ્ત્રીને જાડી છાશ જોઈતી હોય, તેણીએ પ્રથમ છાશ દેનારી બહેનનાં વખાણ કરવાં જોઈએ. વખાણથી પ્રસન્ન થાય, તો પોતા માટે રાખેલી છાશમાંથી સારી છાશ આપે. કાગડાના મુખમાં પુરી હતી. તે શીયાળને જોઈતી હતી. કાગડો ઉંચા ઝાડ ઉપર બેઠો હતો. શીયાળ નીચે પૃથ્વીપર હતો. શીયાળે કાગડાભાઈની વાણીનાં વખાણ કર્યાં. કાગડાભાઈ મલકાંયા. પ્રસન્ન થઈને બોલવા ગયા—મોં પહોળું થયું—અને પુરી નીચે પડી ગઈ. શીયાળને અને પુરીને ધણું છેટું હતું. પણ સ્તુતિએ તે અંતર કાપી નાંખ્યું. આતો એક દૃષ્ટાંત. આપણે આવું કરવાની જરૂર નથી. આપણે તો એટલુંજ યાદ રાખવું કે—સામાના દુર્ગુણોને ઢાંકી રાખી, તેનાં વખાણ કરવાં—સન્નિવૃત્તિ દેખાડવી, એ કાર્ય સિદ્ધિનું પ્રથમ પગલું છે. ઉદ્ધત માણસોને જે કામ કરતાં જન્મારો જાય છે, તે કામ નમ્ર માણસો ધીવરમાં કરી આપે છે. આ શબ્દ પૃથ્વીની કાર્યદક્ષતા સૂચવે છે.

વ્યસનં—એટલે ‘દુઃખ’. વ્યસનનો સામાન્ય અર્થ—‘બંધાણ’—‘કુટેવ’ થાય છે. તેનો સંસ્કૃત અર્થ ‘દુઃખ’ છે. હમેશાં અહીં કથા વાર્તા સાંભળવા આવો છો, અગર ઘેર બેઠા આ પત્રિકા વાંચો છો, માટે અમને ખાતરી છે કે—આપ વ્યસનથી દુર હશે. નહિં તો દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરશો. પ્રયત્ન ન કર્યો હોય, તો હજી કરશોજી. નાનાં મોટાં તમામ વ્યસન દુઃખરૂપ છે. ધન, ધર્મ અને આરોગ્ય ત્રણેનો અનાયાસે નાશ કરે છે. નાશ કરે છે એટલું જ નહીં, પણ અનેક સારા સારા માણસોને, વ્યસન બાચાર—માગણ—બનાવે છે. હિંદુસ્તાનની નિર્ધનતાનો અનેક મનુષ્યો પોકાર કરી રહ્યા છે, પણ જે તેઓ માત્ર ખીડી, સીંગરેટો અને ચાનો હિસાબ કાઢે, તો તેમને ખાતરી થાય કે—દેશ પોતાને હાથે નિર્ધન બનતો જાય છે. સારા સારા—રૂઝ રૂપાળા—સમજી—ડાહ્યા ડમરા—મોટા મોટા સ્ટેજઉપર ઉભા રહીને, બાણજી કરનારા—અનેકને દોરનારા—વ્યસનની ગટરમાં ગોચાં ખાય છે. ઉકાળાના રૂપમાં—દવાના

રૂપમાં—ચા, દુધ, પીવાની ના નથી, પણ તેના કાચાર—ગુલામ—ન બને. વધારે શું કહીએ! રાજસતા પણ દાર, અરીણ, ચડસ વિગેરેની બારે કમાણીમાં—છગરામાં—લોભાણી છે, પોતાનો વાસ્તવ ધર્મ ભૂલી ગઈ છે. ધર્માચાર્યો ભેટામાં ભરમાયા છે. સૌ પોતપોતાનો ધર્મ સમજે—પોતપોતાનો સ્વાર્થ સમજે, તો જ બચે એવું છે. બાકી કાષ્ટકાષ્ટને કહેવા નવરૂ નથી; અને કહેનાર મળે તો પાળવું ગમતું નથી.

સમબોધત-સમ+અબોધત-સમ એટલે ‘સારી રીતે’—‘ખુલાસાવાર’—જે કહેવા જેવું હતું તે પૃથ્વીએ સારી રીતે કહ્યું’, એ ભાવ છે.

ब्रह्मा तदुपधार्याथ, सह देवैस्तया सह ॥

जगाम सत्रिनयनस्-तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥૧૯॥

तत्र गत्वा जगन्नाथं, देवदेवं वृषाकपिम् ॥

पुरुषं पुरुषसूक्तेन, उपतस्थे इन्द्राद्वિઃ ॥૨૦॥

અર્થ—પૃથ્વીના દુઃખની વાત સાંભળીને, પૃથ્વી, દેવતાઓ અને મહાદેવને સાથે લઈને, બ્રહ્માજી ક્ષીરસાગરને કાંઠે ગયા. [૧૯] ત્યાં જઈને બ્રહ્માએ સમાધી ધરીને, ભકતોના મનોરથ પુરનાર તથા પાપીઓને ધ્રુજવનાર, દેવના દેવ જગન્નાથની પુરૂષસૂક્તના મંત્રોથી સ્તુતિ કરી. [૨૦]

૧૯ વિવેચન—

ઉપધાર્ય—તેનો અર્થ માત્ર ‘સાંભળીને’ જ નહિ, પણ—‘સાંભળ્યા પછી, તે બાબતમાં આગળ કેરી રીતે વર્તવું, તેનો પણ વિચાર કરીને—તેનો નિશ્ચય કરીને’, એવો અર્થ કરવો.

અથ—નિશ્ચય કર્યા પછી.

દેવૈઃ સહ અને સત્રિનયનઃ—દેવોને અને મહાદેવને સાથે લઈને, ક્ષીરસાગરને તીરે જવામાં, એવો ભાવ જણાય છે કે—‘કંસાદિ અસુરોનો નાશ કરવામાં, હું (બ્રહ્મા), દેવો અને મહાદેવ અસમર્થ છઠ્ઠાએ, માટે આપે જરૂર અવતાર લઈને આવવું, અને અસુરોનો નાશ કરવો.’

‘બાણાસુર વિગેરે અસુરો મહાદેવના ભકત હતા. તેમનો નાશ કરવાની બાબતમાં,

૧૯ પદ્ય-ઉદ—**ब्रह्मा-બ્રહ્મા.** **तद् व्यसनं-ગાયનું દુઃખ.** **उपधार्य-સાંભળીને.** **अथ-પછી.** **सहदेवैઃ તથા સહ સત્રિનયનઃ-દેવોને, ગાયને અને સદાશિવને,** પોતાની સાથે લઈને. **क्षीरपयोनिधेઃ તીરં જગમ-ક્ષીરસાગરને કાંઠે ગયા.**

૨૦ પદ્ય-ઉદ—**तत्र गत्वा-ત્યાં-જઈને** **समाहितः-બ્રહ્માએ સમાધિ ધરીને** **जगन्नाथं-જગન્નાથને** **वृषाकपिम्-ભકતોના મનોરથો** **पुरनार-અને પાપીઓને** **ध्रुजवनार.** **पुरुषं-એવા ભગવાનને.** **पुरुषसूक्तेन-પુરૂષસૂક્તથી.** **उपतस्थे-સ્તુતિપૂર્વકં નિશ્ચિન્નચેત્સર્થઃ—સ્તુતિ કરી.**

મહાદેવજી પ્રતિકુળ ન થાય, તેટલા માટે મહાદેવજીને બ્રહ્માએ સાથે રાખ્યા હતા.' એમ પણ કાષ્ઠ કાષ્ઠ વિદ્વાન કહે છે. પણ તેમ કહેવું, એ શિવતત્ત્વનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

ક્ષીરપયોનિધિ:—ક્ષીરસાગર, દુધનો સાગર. ક્ષીરસાગરને કાષ્ઠ કાષ્ઠ વિદ્વાન 'સ્વેત-દ્વીપ' પણ કહે છે. સ્વેતદ્વીપ વૈકુંઠનું દ્વાર છે. વૈકુંઠનું બીજું નામ 'બ્યાપીવૈકુંઠ' છે. બ્રહ્માજી 'ક્ષીરસાગરને કાઠિ ગયા.' તેનો એવો અર્થ પણ થઈ શકે કે-બ્રહ્માજીએ પોતાના રજોશુભો તદ્દન ત્યાગ કરીને, શુદ્ધ સત્ત્વશુભ ધારણ કર્યો. શુદ્ધ સત્ત્વશુભમાં રહીને, પૃથ્વીના દુઃખનો વિચાર કરતાં, બ્રહ્માજીને સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ.

૨૦ વિવેચન—

બ્રહ્મા-નિશ્ચય કરવો, એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે. બ્રહ્મા બુદ્ધિના દેવ છે. તેથી બ્રહ્મા, નિશ્ચય કરીને પ્રભુને શરણે ગયા.

જગતઃ નાથં જગન્નાથં—'જગત્ના નાથ' આ શબ્દ જગત્ ઉપરની કુલ સત્તા કેની છે તેનું ભાન કરાવે છે. જગત્ ઉપરની કુલ સત્તા પરમાત્માની છે, અને બ્રહ્માદિ દેવો તેની આજ્ઞામાં રહીને કામ કરનારા છે. [દેવાનામ્ દેવઃ] દેવદેવઃ ઉપલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ કહે છે કે—

અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ, પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ ધનંજયઃ ॥

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ગીતા અ. ૭-૬-૭

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ, સર્વં પ્રવર્તતે ॥ ગીતા અ. ૧૦-૮

વિગેરે શબ્દો સૂચવે છે કે-પરમાત્મા, સૌથી શ્રેષ્ઠ છે-સૌની હાઈકોર્ટ છે. મોટા મોટા કેસોની ફર્યાદ તેમની પાસેજ થવી જોઈએ. જગન્નાથ અને દેવદેવ તે બેઉ શબ્દો 'પુરુષ' શબ્દનાં વિશેષણ છે.

વૃષાકપિમ્—તે પણ 'પુરુષ' શબ્દનું વિશેષણ છે. ઉપર પ્રભુને જગત્ના નાથ કહ્યા. અસુરોનો સમાવેશ પણ જગત્માં થાય છે. માટે પ્રભુ અસુરોને મારશે કે કેમ? તેનો ખુલાસો આ શબ્દમાં છે. પરિવ્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ વુષ્કૃતામ્ । આ શબ્દો પણ સૂચવે છે કે-પ્રભુ ભકતોની રક્ષા કરે છે. અને અસુરોને મારે છે. **વૃષાકપિઃ** નો બીજો અર્થ—'યજ્ઞાદિધર્મના સુખનું પાન કરનાર' છે.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં, ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ॥ ૨૪ ॥ [ગીતા અ. ૯]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—“હું સર્વ યજ્ઞોનો ખરો ભોક્તા છઉં અને ખરો સ્વામી હું છઉં” ‘પૃથ્વીની દાદ પ્રભુ, જરૂર સાંભળશે.’ એ ભાવ આ શબ્દમાં છે. ? કારણ કે-પૃથ્વી યજ્ઞમાં મુખ્ય સામગ્રી છે.

સમાહિતઃ—'સમાધિ જેણે ધારણ કરી છે એવા બ્રહ્માજી. ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને, એટલે મનમાં ઉત્પન્ન થતા તમામ વિચારોને દબાવી દબને, અગર દૂર કરીને, પરમાત્મામાં ચિત્ત જોડવું, અને જોડ્યા પછી તે સ્થિતિ જારી રાખવી, તે સમાધિ. આ શબ્દ સૂચવે છે કે-બ્રહ્માજી ક્ષીરસાગરને તીરે પહોંચ્યા, ત્યાં પણ તેમને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો નહીં. 'સમાધિ' શબ્દ આપણને પરિચિત છે—નવીન શબ્દ નથી.

સમાધિ કરનારની ભૂમિકા સૌથી વેદ છે, એમ પણ આપણે જાણીએ છીએ. સમાધિ માટે આપણો કાષ્ઠપણુ જાતનો પ્રયત્ન નથી. પ્રયત્ન નથી એટલુંજ નહિ પણ, તેને માટે ક્યાં ક્યાં સાધન જોઈએ, તે જાણવા પણ આપણો પ્રયત્ન નથી. યોગશાસ્ત્રમાં ‘સાધનપાદ’ અને ‘સમાધિપાદ’ નામના બે મુખ્ય પ્રકરણો છે. છઠ્ઠા પુસ્તક સાથે સાધનપાદ પ્રગટ થયો છે, અને મોક્ષપત્રિકાના ૭ મા પુસ્તક સાથે, સમાધિપાદ શરૂ થયો છે. આ આઠમા પુસ્તક સાથે સમાધિપાદનો બાકીનો ભાગ પૂરો થશે. નવા ગ્રાહકોને તે જોઈએ તો, દરેકના પોસ્ટેજ સાથે આઠ આઠ આના મોકલવા. બાકી જાણવા જેવી છે, છતાં ભાષા બહુજી સરલ છે. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે યોગવિદ્યાનો ઇસારો કર્યો છે; અને છેવટમાં ‘તસ્માદ્યોગી મવાજુન’ એમ કહીને, અર્જુનને યોગી થવાની ભલામણ પણ કરી છે. ગીતાનો છઠ્ઠો અધ્યાય બહુવાંચ્યો હશે, અને હજી વાંચતા પણ હશે- છતાં-‘યોગશાસ્ત્ર શું છે?’ તે જાણવા જેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી, તેઓ પોતાના પ્રયત્નને-પોતાના આત્માને હગે છે.

હવે બીજી વાત કરીએ. તે વાત સમાધિથી નીચલા દરજ્જાની છે, પણ આપણે ઉપયોગી છે. સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો—

મનના બે પ્રકાર છે. આંતર મન અને બાહ્ય મન. કચેરીમાં જેમ-જેવા તેવા કામકાજ અરલકારકુન પતાવે છે, અને મુદ્દાના કામકાજ અમલદાર પાસે લઈ જાય છે. તેમ આ સંસારમાં, મામાન્ય કામકાજ બાહ્ય મન પતાવે છે, અને મુદ્દાના કામકાજ બાહ્ય મન, આંતર મન પાસે રજુ કરે છે. આંતર મન શાંતિપ્રિય હોય છે. અશાંતિમાં આંતર મન કામ કરી શકતું નથી. બાહ્ય મનની અસર આંતર મન ઉપર ત્વરાથી થાય છે. બાહ્ય મનની શાંતિ માટે, સંતો એકાંત સેવે છે. મોટા મોટા અમલદારો અગર ધંધાદારીઓ અલગ ઓરડામાં બેસીને પોતાના કામકાજ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ એકાંતમાં બેસીને જાણે છે. મુમુક્ષુઓ એકાંતમાં બેસીને શ્રવણ-મનન કરે છે, અને યોગિઓ એકાંતમાં બેસીને આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરે છે. કોઈ વાત યાદ ન આવતી હોય, ત્યારે એકાંતમાં બેસીને, શાંતિથી તેનો વિચાર કરવામાં આવે, તો જે કંઈ જુઝાયું હોય, તે આંતર મન પોતાના ખજાનામાંથી રજુ કરે છે. આંતર મન જ્યારે કોઈ કામ કરી શકતું નથી, ત્યારે તે પોતાની મુંઝવણ આત્માને રજુ કરે છે. જેટલી ચાટલાની ચોખ્ખાઈ એટલી પ્રતિબિંબની સ્પષ્ટતા. તે પ્રમાણે જેટલી મનની નિર્મળતા, તેટલી જીવાત્માની પ્રતીતિ-આત્મસાક્ષાત્કાર-થાય છે. બ્રહ્માનું આંતર મન, જ્યારે પૃથ્વીના દુઃખનું નિવારણ કરી શક્યું નહિ, ત્યારે આંતર મને તે વાત આત્માને-પ્રભુને-રજુ કરી-એટલે મનને પ્રભુમાં એકાગ્ર કર્યું. મનને પ્રભુમાં એકાગ્ર કરવું તે ધ્યાન, અને તે સ્થિતિમાં જાણો વખત ટકવું, તે સમાધિ કહેવાય છે.

આ તો કથાની વાત કરી, પણ આ વાત આપણને પોતાને બહુ કામની છે. આ લોક અને પરલોક બેઉ સુધારી દે એવી આ વાત છે. બહુ ખરાં ભાઈઓ અને બહેનો, એટલાં બધાં રજળતાં થઈ ગયાં છે, કે તેઓ જરાવાર પણ, એકાંત સેવી શકતાં નથી. ધરનાં કામકાજ જેવાં તેવાં કરીને, એટલે બેસીને તડાકા મારવા, અગર ચોટે આંટા ફેરા ફેવા, ટેવાઈ ગયાં છે, અગર મિત્રોને ત્યાં કેમ આવ્યા કે-‘અમથા’ કહેવા માટે ફર્યા કરે છે.

ગધેડું પશુ નકામું રખડતું નથી. રખડે તે સરકારના માણસો ડબ્બામાં પુરી દે છે. ત્યારે રજળતા મનુષ્યને શું કહીએ ! આ કુટેવ અટકશે, તો ઘર કામકાજ સારાં થશે, સંબંધીઓ રાજ થશે, અને આપણું મન પણ પ્રસન્ન રહેશે. આટલું સમજીને મુમુક્ષુ તેથી આગળ વધશે, તો—

વિવિક્તદેશસેવિત્વ-મરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૧ ॥ [ગીતા અ. ૧૩]

એકાંત સ્થળનું સેવન, અને પ્રાકૃત લોકસમુદયમાં અપ્રીતિ-વિગેરે અનેક પારમાર્થિક લાભ થશે. ખજાણા ક્ષીરસાગરને કાઠે પહોંચ્યા, ત્યાં પણ પ્રભુ મળ્યા નહીં; ત્યાં પણ અંતરમાં પાછા વળવાની જરૂર પડી. સંખ્યાવંદન, સમાગ, નિમાજ પઢવા-તે તમામ અંતરમાં પાછા વળવાની ક્રિયા છે, તે તમામ માનસીક બળને વધારનાર ક્રિયાઓ છે. અને તે સ્નાન કરીને, અને સ્નાન ન અને તો, હાથપગ ધોષ, થોડા કાગળા કરી, મુખ ધોષ પછી પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને, સંખ્યાવંદનાદિ ક્રિયાઓ કરવી. સુધરેલી પ્રજાઓ પણ આવું કાંઈ કરવા શીખી છે, સારે આપણા દેશના હિંદુઓ આવી માનસીક ક્રિયાને ફારસ જેવી સમજે છે.

શાઘે નિરુદ્ધે મનસઃ પ્રસન્નતા, મનઃપ્રસાદે પરમાત્મદર્શનમ્ ॥

તસ્મિન્સુષુપ્તે ભવબન્ધનાશો, વદિર્નિરોધઃ પદવી વિમુક્તેઃ ॥ ૩૩૫ ॥

વેદાંતના ફરમા વાંચો છોને ? તેમાં આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ—બાહ્યમાં-દશ્યમાં—ન્યારે નિરોધ થાય, ત્યારે મનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય. મનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં પરમાત્માનાં દર્શન થાય. તે દર્શનમાં શ્રદ્ધા સારી રીતે દૃઢ થતાં, ભવબંધનનો નાશ થાય. તાત્પર્ય—બાહ્યનો નિરોધ કરતાં શીખવું, એજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા આપે છે—અધિકાર આપે છે.

જેમ અને તેમ, બાહ્ય મનને નકામી ઉપાધીથી—નકામી ગઢબડથી—દૂર રાખો. જેમ વિરડાનું જળ, ધીમે ધીમે નિર્મળ થાય છે, તેમ નકામી ઉપાધીથી નિવૃત્ત થયેલું ચિત્ત, ધીમે ધીમે નિર્મળ થાય છે. નવરા પડો કે તુરત કાંઈ સદ્ગુણ વાંચો—તે વાંચ્યો હોય, તો તેને વિચારો. તેમ ન ગમે, તો માળા ફેરવો. તેમ પણ ન ગમે તો સુષ્પ જાઓ. પણ માયાના રંગમાં રમતા જીવો સાથે કાર્ય સિવાય બેસશો નહિં.—ઓલો, શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય.

પુરુષસૂક્ત—શુક્લયજુર્વેદમાં ૧૬ મંત્રો છે. તે ‘પુરુષસૂક્ત’ કહેવાય છે. તે મંત્રો રૂદ્રિના બીજા અધ્યાયમાં ‘સહસ્ત્રશિર્ષા પુરુષઃ’ વિગેરેથી ગોઠવ્યા છે. દરેક વેદમાં સ્તુતિના એવા મંત્રો હોય છે. ‘પુરુષ’ એટલે ભગવાન, અને ‘સૂક્ત’—એટલે સ્તુતિ. જે મંત્રોમાં શ્રીભગવાનની સ્તુતિ હોય, તે ‘પુરુષસૂક્ત’ કહેવાય છે. ગમે તે સંપ્રદાયના દેવમંદિરોમાં વિષ્ણુના તથા મહાદેવના પૂજન વખતે, પુરુષસૂક્તનો પાઠ બોલવામાં આવે છે. [અહીંથી પ્રગટ થયેલી ધાર્મિક પ્રથમ પોથીમાં, થોડું ભણેલા ભાઈઓ સરસ્વતાથી પાઠ કરી શકે, એવા હેતુથી, ગુજરાતી ટાઇપમાં પુરુષસૂક્ત છપાવ્યું છે. તેની છટ્ટી નકલો પણ અહીંથી અપાય છે. પોથીની કીમત છ પાઇ, છટ્ટી નકલની કીમત ત્રણ પાઇ] પુરુષસૂક્તમાં પ્રભુના નિર્ગુણ સ્વરૂપના ધર્મનું પ્રતિપાદન છે, પુરુષસૂક્તેન ઉપતસ્યે—બ્રહ્માએ પુરુષસૂક્ત વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

બ્રહ્માણ્યે શું સાંભળ્યું તે હવે કહે છે—

ગિરં સમાર્ધૌ ગગને સમીરિતાં, નિશમ્ય વેધાસ્ત્રિ ક્ષાણ્ણાં હ ॥

ગાં પૌરુષીં મે શ્રુણુતામરાઃ ‘પુનર્-વિધીયતામાશુ તથૈવ મા ચિરમ્’ ॥૨૧॥

રામાવતારમાં દેવોએ વાનરના અને રીંછના અવતાર લીધા હતા. આ વખતે કેવા અવતાર લેવા, તે વાત હવે કહે છે—

પુરૈવ પુંસાઽવધૃતો ધરાજ્વરો, ભવદ્ગિરંશૈર્યદુષ્પૂજન્યતામ્ ॥

સ યાવદુર્ચ્યા ભરમીશ્વરેશ્વરઃ, સ્વકાલશક્ત્યા ક્ષપયંશ્વરેદ્ભુવિ ॥૨૨॥

અર્થ—સ્તુતિ કરતાં બ્રહ્માણ્યે સમાધિમાં સાંભળ્યું કે—‘પૂર્વે (રામાવતારમાં જે પ્રમાણે કર્યું હતું, તે પ્રમાણે જ ફરીથી વિના વિલાંબે કરો-લીલ કરશે નહિં.’ આકાશવાણી સાંભળીને, બ્રહ્માએ દેવોને કહ્યું કે—“ હે અમરો ! તમે મારી પાસેથી દૈવી વાણી-પ્રભુનાં વચનો-સાંભળો- [૨૧] આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, તે પહેલાંજ, પ્રભુએ પૃથ્વીનું દુઃખ બાણી લીધું છે. પોતાની સંહારશક્તિથી, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે, પ્રભુ આ સંસારમાં અવતાર લઈને વિચરે, તે પહેલાં-તે દર્મિયાન-તમારે પણ, તમારા અંશે સહિત, યદુવંશમાં અવતાર ધારણ કરવા.” [૨૨]

૨૧ વિવેચન—

આકાશવાણી—આકાશવાણી જે પ્રકારની છે. એક અંતરમાં સ્ફુરે તે, અને બીજી મોટે અવાજે આકાશમાં બોલે તે. અહીં—આકાશવાણી, બ્રહ્માના અંતઃકરણરૂપી આકાશમાં સ્ફુરે છે, અને આગળ ૩૪ મા શ્લોકમાં, આકાશવાણી, મોટો અવાજ કરીને,

૨૧ પદ્યછેદ—સમાર્ધૌ-સમાધિદશામાં. ગગને ગિરં સમીરિતાં-આકાશવાણીને નિશમ્ય-સાંભળીને, વેધાઃ-બ્રહ્માએ. નિદશાન-સુરાન પ્રતિ-દેવોને. હ ઉચાચ-૨૫૪ રીતે કહ્યું કે- મો અમરા-હે દેવો ! પુરુષસ્ય इयં પૌરુષી તામ્ ગાં-દૈવી વાણી. પ્રભુનાં વચનો. મે શ્રુણુતા-મારી પાસેથી સાંભળો. ‘તથા યવ-પૂર્વે’ રામાવતારમાં કર્યું હતું તે પ્રમાણેજ. પુનઃ-ફરીથી. આશુ વિધીયતામ્-ત્વરાથી કરો. મા ચિરમ્-લીલ ન કરો.’

૨૨ પદ્યછેદ—પુરા યવ-આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી તે પહેલાંથીજ. ધરાજ્વરઃ પુંસા અવધૃતઃ-પૃથ્વીનું દુઃખ પ્રભુએ સાંભળ્યું છે. યાવત્ સઃ ક્ષપયંશ્વરઃ-ન્યાંસુધીમાં તે ધમ્મરના ધમ્મર. ઉર્ચ્યાઃ ભરમ્-પૃથ્વીનો ભાર. સ્વકાલશક્ત્યા-પોતાની મંહાર-શક્તિથી ક્ષપયન્-હિતારી નાંખવા. ચરેત્ ભુવિ-પૃથ્વીમાં વિચરે-પૃથ્વીમાં અવતાર લઈને વિચરે, ત્યાંસુધીમાં-તે દર્મિયાનમાં-ભવદ્ભિઃ અંશૈઃ સહ-તમારે પણ અંશેસહિત. યદુવંશમાં યજ્ઞન્યતાં-અવતાર લેવા.

કંસને કહે છે કે—‘દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે.’ કેટલાએક પવિત્ર ઋષિઓ, શુદ્ધદેવ, મહાવીર સ્વામી, જીસસક્રીસ્ટ પેગંબર સાહેબ, અને એવા બીજા મહાત્માઓને પણ, વિના સમાધિએ, તેમના પવિત્ર અંતઃકરણમાં, દૈવી વાણી સંભળાતી હતી—સ્ફુરતી હતી.

ગગને—હૃદયાકાશમાં

ત્રિદશાન—દેવાને. બાળ, કૌમાર અને યૌવન એવી ત્રણ અવસ્થાઓ દેવો ભોગવે છે. [દેવાને વૃદ્ધાવસ્થા હોતી નથી.]

ઉવાચ હ—તેમાં હ સ્પષ્ટતા સૂચવે છે. બ્રહ્માએ જે વાત હૃદયમાં સાંભળી, તે વાત તેમણે ખુલ્લી રીતે દેવોને કહી.

પૌરુષીં ગાં—પરમાત્માની વાણી.

‘પુનઃ વિધીયતામ્ આશુ, તથા ઇદમ્ મા ચિરમ્’—તેનો અન્વય—તથા ઇદમ્ પુનઃ આશુ વિધીયતામ્—મા ચિરમ્—એ ભગવદ્ વાક્ય છે, અથવા તે આકાશવાણી છે. ‘તથા ઇદમ્’ એટલે—પૂર્વે રામાવતારમાં કર્યું હતું, તે પ્રમાણે. એટલે—રામાવતારમાં દેવોએ (સહાય માટે) મારી સાથે અવતાર લીધા હતા, તે પ્રમાણે પુનઃ એટલે—‘ફરીથી’—‘આ વખતે પણ’—‘નવા અવતાર માટે પણ’—આશુ વિધીયતામ્—‘ત્વરાથી બદોબસ્ત કરો.’ ‘મા ચિરમ્’ શબ્દ ‘આશુ’ શબ્દની પુણ્યમાં છે—ભારદર્શક છે. ‘આમ કરવામાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરશો,’ એ ભાવ સૂચવવા માટે આકાશવાણીમાં ‘મા ચિરમ્’ શબ્દ ઉમેરાયા જણાય છે. ૨૨ વિવેચન—

ધરાયાઃ ડ્વર —‘જવર’નો સામાન્ય અર્થ ‘તાવ’ થાય છે, અહીં તેનો અર્થ—‘દુઃખ’ થાય છે. પૃથ્વીનું દુઃખ.

પુંસા પુરા ઇદમ્ અવધૃતઃ—પરમાત્માએ પ્રથમથી જ જાણ્યું હતું. બ્રહ્માએ કહ્યું તે પહેલાં પ્રભુએ જાણ્યું, માટે તે વાત પ્રભુનું અંતર્યામિપણ સૂચવે છે, પ્રભુની પ્રભુતા સૂચવે છે. ક્ષેત્રજ્ઞઃ દૃશ્યત્યમલેન ચક્ષુષા—નિર્માળ આંખથી પરમાત્મા બધું જોઈ શકે છે.

ઈશ્વરેશ્વરઃ—દેવોના દેવ, સર્વ શક્તિમાન, નિયંતા—પ્રભુ.

ક્ષપયન—ફેંકી દે. પૃથ્વીને મન ભાર ધણો છે, પણ પ્રભુને મન તે ભારનો હિસાબ નથી. આ શબ્દ પણ પ્રભુની પ્રભુતા સૂચવે છે.

યાચત—‘પ્રભુ પૃથ્વી ઉપર રહે, ત્યાં સુધી દેવોએ યાદવો બનીને પૃથ્વીઉપર રહેવું’ એવી બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી. [છેવટે યદુકુળનો નાશ કરી, સૌ સ્વર્ગમાં ગયા. રામાવતારમાં, પ્રભુના અવતાર પહેલાં ધણો કાળ, અને અવતાર થઈ રહ્યા પછી પણ કાળ, દેવોને રહેવું પડ્યું હતું. માટે આ વખતે દેવોને પૃથ્વી પર રહેવાનો સમય મુકરર કર્યો છે.]

ચરેત્ ભુવિ—ચરેત્ શબ્દમાં ‘આ સંસારમાં અવતાર લે, અને વિચરે’—એક ભાવ છે. વિચરવામાં બીજાં એ ભાવ છે કે—જ્યાં જ્યાં અસુરો હશે ત્યાં ત્યાં પ્રભુ જઈને તેમને મારશે, અને ભક્તોની રક્ષા કરશે.

ચક્રુષુ—યદુ વંશમાં. રામાવતારમાં દેવોએ વાનર શરીર ધારણ કર્યા હતાં. રાવણને માર્યા પછી, બ્રહ્માએ શ્રીરામની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું હતું કે—

છંદ—‘કૃતકૃત્ય વિભો સખ વાનર એ, નિરખંતિ તવાનન સાદર જે,
ધિક્ જીવન દેવશરીર ધરે, તવ ભક્તિ વિના ભવ ભૂલી પરે’.

[મોક્ષવાણી પાતું ૬૧ A]

દેવશરીર ભલે ઉત્પન્ન ગણાય, પણ તે દેહમાં આપની ભક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, તો તે દેહ ધીક્કારવા યોગ્ય છે, અને વાનર શરીર ભલે હલકું ગણાય, પણ તે દેહ ધરીને પ્રભુની ભક્તિ થાય, તો તે દેહ કૃતકૃત્ય ગણાય છે. પ્રભુ સાથે વારંવાર અવતાર લેવા માટે તો—

૫૬.

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાંહિરે—

પુણ્ય કરીને અમરાપુર પામે, અંતે ચોરાશી માંહીરે— ભૂતળ૦

હરિનાં જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતારારે—

નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન આચરવ, નિરખત્રા નંદકુમારારે—ભૂતળ૦

ભરતખંડ ભૂતળમાં જનમી, જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયારે,

ધન્યધન્ય રે એનાં માતૃપિતાને, સદ્ગુણ કરી એની કાયારે— ભૂતળ૦

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજનાં વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે— ભૂતળ૦

એ રસનો સ્વાદ શંકર જણે, જણે શુકદેવ ભોગીરે;

કંઈ એક જણે વ્રજની ગોપી, જણે નરસિંહો ભોગીરે ભૂતળ૦

મોટા અમલદાર સાથે ડીરટ્રીકટમાં ફરનાર કલાર્કની સૌ પ્રશંસા કરે છે. જે તે ડીરટ્રીકટ કલાર્ક સાહેબને ગમી ગયો હોય, તો જ્યાં જ્યાં સાહેબની ખદલી થાય છે, ત્યાં ત્યાં તે કલાર્કને સાહેબ સાથે લઈ જાય છે. તેમ આ જગત્સુધી ડીરટ્રીકટનો આશીસર-સાક્ષાત્ નારાયણ પોતાના બકતોને સાથે લઈને અવતાર લે છે. વરરાજાએ ભલેને કરોડ રૂપૈયાના દાગીના પહેર્યા હોય, પણ જન વિના વરરાજા શોભે નહીં. ગાનારી-જનડીઓ વિના પણ વરરાજા શોભે નહિં. અહીં પ્રભુ વરરાજા બન્યા છે, દેવો બન્યા છે જનૈયા, અને દેવોની સ્ત્રીઓ જનડીઓ બની છે.

જેમ કરોળીયો પોતાના મુખમાંથી લાળ કાઢીને, તે ઉપર ખેલે છે; અને પછી પોતાને ગમે ત્યારે, તે લાળને પોતાના મુખમાં સંકેલી દઈ વીરામ લે છે; તેમ પ્રભુ પણ પોતાને ગમે છે ત્યાં સુધી, પોતાની માયાનો વિસ્તાર કરીને રમે છે, અને પોતાની મરજી થાય, ત્યારે તે માયાને પોતામાં સંકેલી દે છે.

સ્વકાલઃકલ્યા—રાજની વ્યવસ્થા રાખવા માટે સરકાર પોલીસ પાટી-સરકાર-વિગેરે સાધનો રાખે છે; તેમ જગત્ની વ્યવસ્થા રાખવા માટે, પ્રભુ કાળશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે.

કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃત્તો, લોકાન્તમાર્હતુમિહ પ્રવૃત્તઃ ॥૩૨॥

[ગીતા અ. ૧૧.]

કાળશક્તિનો ભય છે, છતાં લોકો અનેક અધર્મ કરે છે; ત્યારે કાળશક્તિનો ભય ન હોય, તો ધર્મ, નિયમ, વ્રત, દેવદર્શન વિગેરે કાંઈ બને જ નહિં. રાજના મદમાં, જીવાનીના મદમાં અને ધનના મદમાં, કાળશક્તિનો ભય, યૌદ્ધ પંદર આના, ભૂલી જવાય છે. તેમ ન કરવા માટે ઋષિરાજ કહે છે કે—

પદ. રાગ લાવણી—

જ્યારે કાળ ઝપાટો રે, માથે મરણ બીક છે મોટી:	ટેક.
જંતર જણો મંતર જણો, જણો તંતર ટાળા; (૨)	
મોત બડો મરદાન મરદ ત્યાં, (૨) ધ્રુજ પડે ધારાળા—	જ્યારે૦
વૈદ બોલાવો, સૈયદ બોલાવો, કરો ઉકાળા ફૂટી; (૨)	
ખૂટી તેતો જરૂર ખૂટી, (૨) ખૂટીની નહિં ખૂટી—	જ્યારે૦
બોંયડું બોદો—શીખો સરોદો, તત્ત્વ વિચારો તાળાં; (૨)	
નાડી બેદમાં દાડી રમો પણ, (૨) વળશે ઉંધાં વાળાં—	જ્યારે૦
જેશ જુઓ ઉર્દોષ ભણીને, કોશ શુકનના કાઢો; (૨)	
જમ કિંકરનો અજબ ઝપાટો, (૨) ગજબ કરી દે ગાઢો—	જ્યારે૦
વેશ ઉતારો કેશ ઉતારો, દેશ ઉતારો દુનૈ; (૨)	
પકડે આવી મોત પલકમાં, (૨) જીવલડો શું ઝુઝે—	જ્યારે૦
રોટી બદલો ચોટી બદલો, લોટી બદલો લાખો; (૨)	
દરદ મરદને મરદ કરી દે, (૨) મોત મરદ છે આખો—	જ્યારે૦
ધરમ ધરો અધરમને મેલી, ખાંતેથી લ્યો ખેલી; (૨)	
રૂપિરાજ રઘુનાથ વિના નહીં, (૨) કોઈ બરાબર ખેલી—	જ્યારે૦

ખીજું પદ.

નિશ્ચે રહેવું નથીરે, માથે મોત ઝપાટા મારે;	
ફાટ્યા કુટ્યા શુંરે ફરો છો, જુઓ વિચારી જગમાં; (૨)	
વણસંતા કાંઈ વાર ન લાગે (૨) રોગ ભર્યો રગરગમાં—	નિશ્ચે૦
હાટ ભરો ધનમાટ ભરો, મન ઘાટ ઘડો ભલે મોટા; (૨)	
પાટ ઠાઠ સહુ ઘાટ આઠ પળ, (૨) પાણી તણા પરપોટા	નિશ્ચે૦
ડહાપણ ડાહ્યા—કોમળ કાયા, ઉડયા પલકમાં એ તો; (૨)	
કેડા મોરે વાર નથી કાંઈ, (૨) ચૂપ કરીને ચેતો—	નિશ્ચે૦
કાસી વાસી—અતિ ઉદાસી, જંગલવાસી જોગી; (૨)	
કાળ ઝપટમાં ચપટ થયા કંઈ, (૨) ભાતભાતના ભોગી—	નિશ્ચે૦
મીઠી વાણી—પુરા પુરાણી, જાણી વાતો ઝાઝી; (૨)	
કાળ કોળીયો કરી ગયો કોણ—(૨) કીતાબવાળા કાજી—	નિશ્ચે૦

+ + + +

પકડે કાળ પલકમાં રે, કાંઈ અજબ ઝપાટો આતો;	ટેક.
ગડ્ ગડ્ ગડ્ ગડ્ નોખત ગાજે, જ્યારે લશ્કર જાતું (૨)	
કાળ હસે છે ખડ ખડ ખડ ખડ, (૨) કોઈ ભાળો માઈ ભાતું—	પકડે૦

ધોડા નાચે વરધોડામાં, ઝગઝગ ઝળકે બુદ્ધ્યો; (૨)

જોડે જોડે જમડા નાચે, (૨) લાડકડા શું કુદ્ધ્યો—

૫૩૩૦

+ + + +
જમાદાર સરદાર તૈયાર જ્યાં, છડીદાર નિત્ય બોલે; (૨)

અમલદાર બળદાર કાળ તો, (૨) ગણે તરખલા તોલે—

વિગેરે વચનો જીવને કહે છે કે—“ તું ગમે તે હોયશ, પણ એકવાર—જેમ બીલાડી ઉંદરને પકડે તેમ—તને કાળ પકડી લેશે—તારા તમામ વિચારો—આશાનાં પુરો, તારા હૃદયરૂપી દાબડીમાં સમાઈ જશે. તારા નામની પોકા પડશે—તારા નામની કાળોતરી (મેલા) લખાશે. માટે જે કામે તું આવ્યો છો, તેનો વિચાર કરી, તે કામમાં જોડાઈ જા. ”

હવે ભગવાનના અવતાર સંબંધી તથા દેવોની સ્ત્રીઓના અવતાર સંબંધી વાત કરે છે.

વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્-ભગવાનપુરુષઃ પરઃ ॥

જનિષ્યતે તત્પ્રિયાર્થ, સંભવંતુ સુરસ્રિયઃ ॥૨૩॥

અર્થ—બ્રહ્માજી આગળ કહે છે કે—“ વસુદેવના ઘરમાં સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ અવતાર લેશે. તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે, દેવોની સ્ત્રીઓએ પણ [એટલે—તમારી સ્ત્રીઓએ પણ—તમારી સાથે] અવતાર લેવા. [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

વસુદેવ—વસુદેવને ઘેર પ્રભુ અવતર્યા. સંસારમાં ધણી સ્ત્રીપુરૂષો, ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવી, બાળગોપાળ પેદા કરે છે; પણ જોને ઘેર સાક્ષાત્ નારાયણ પુત્રરૂપે પ્રગટયા, તે માતાપિતા પૂર્વે કાણ હતાં? તે વાત અવશ્ય જાણવી ધટે છે. બાવળી સાંમળો—

સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં બ્રહ્માજીના પુત્ર સુતપા, નિર્દોષ પ્રજાપતિ હતા. તેમને પ્રશ્નિ નામની સ્ત્રી હતી. તે બન્ને કામ ક્રોધાદિથી રહિત હતાં. બ્રહ્માજીએ તેમને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું, ત્યારે ઉત્તમ સંતતિ માટે તે બન્નેએ બયંકર તપ આદર્યું, મુંકુંદ ભગવાન સુંદર રૂપ લઈ તેમને વરદેવા પધાર્યા. તેઓને ભગવાનના જેવા પુત્રની કામના થઈ. ‘આપના જેવા અમારે પુત્ર થાઓ.’ એટલી યાચના કરી. ‘તથાસ્તુ’ કહીને પ્રભુ અંતઃખ્યાન થયા. પ્રશ્નિના ઉદરથી જે અવતાર થયો, તે ‘પ્રશ્નિગર્ભ’ પ્રભુ કહેવાય છે.

બીજા અવતારમાં—સુતપા અને પ્રશ્નિ, કશ્યપ અને અદિતિ રૂપે, સ્ત્રી પુરૂષ બન્યાં. તે અવતારમાં વામન રૂપે ઉપેન્દ્ર નામથી પ્રભુએ અવતાર લીધો.

ત્રીજા અવતારમાં—કશ્યપ અને અદિતિ દશરથ અને કૌશલ્યા બન્યાં, અને પુત્ર રૂપે શ્રારામચંદ્રને લાડલડાવ્યાં.

ચોથા અવતારમાં—કશ્યપ અને અદિતી, વસુદેવ અને દેવકી બન્યાં. કશ્યપની પ્રીતિ

૨૩ પદ્યોદ્—**વસુદેવગૃહે**—વસુદેવના ઘરમાં. **પુરુષઃ પરઃ**—સાક્ષાત્ ભગવાન—સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ—**જનિષ્યતે**—અવતાર લેશે. **તસ્ય પ્રિયાર્થ**—તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે. **સંભવંતુ**—(અપિ)—દેવોની સ્ત્રીઓએ પણ. **સંભવંતુ**—અવતાર લેવા.

શ્રી (સુરભી) તે રોહિણીજી બન્યાં. વસુદેવ દેવકીએ શ્રીકૃષ્ણને જન્મ દીધો. [આ કથા શ્રીમદ્ભારતના હરિવંશમાં-હરિપર્વમાં ૫૫ મે અધ્યાયે છે.]

અધ્યાત્મ દષ્ટિથી જોઈએ તો-‘ વસુદેવ ’ એટલું શું ?

સર્વં વિશુદ્ધં વસુદેવશબ્દિતં, યદીયતે તત્ર પુમાનપાવૃતઃ ॥

સર્વે ચ તસ્મિન્ ભગવાન્ વાસુદેવો, હ્યધોક્ષજો મે નમસા વિધીયતે ॥૨૩॥

[શ્રીમદ્ ભાગ-સ્કંધ ૪. અ. ૩]

શ્રી શંકર પાર્વતીને કહે છે કે ‘ હે સતિ ! શુદ્ધચિત્તનું નામ ‘ વસુદેવ ’ છે. કારણ કે, તેવા અંતઃકરણમાં ભગવાન સ્પષ્ટ દેખાય છે. એવા અંતઃકરણમાં જે રહેલા છે, અને જે ઇદ્રિયોથી અગોચર છે, તે વાસુદેવ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ’

પ્રાણી માત્રમાં જીવાત્મા તો છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા, આત્મા વિશેષ પણે પ્રતીત થાય છે-સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન આદિ ઉત્તમ ગુણે કરીને, દેહમાં રહેલા જીવાત્માની પ્રભુતા અનુભવમાં આવે છે. એવા જીવાત્માને આપણે મહાત્મા કહીએ છીએ. મનુષ્ય એનો એજ હોય; નામ રૂપ પણ એનાં એજ હોય, પણ જ્યારે તેનું અંતઃકરણ બદલાય-ઉંચી ભૂમિકામાં આવે, ત્યારે તે મહાત્મા કહેવાય છે.-સંસારીનું નામ તજીને માત્ર ‘ કનકદાસજી ’ એવું સાધુનું નામ ધારણ કરવાથી, અગર ભગવાં પહેરવાથી, અગર દાઢી મૂછ વધારવાથી, અગર તેનું મુંડન કરાવી નાંખવાથી, સાચા મહાત્મા થવાનું નથી, તે સઘળી વાતનો સાર છે.

સાક્ષાત્, પુરુષઃ, પરઃ એ ત્રણે ‘ ભગવાન ’ શબ્દનાં વિશેષણ છે. ‘ ભગવાને તો અગાઉ ધણા અવતાર લીધા છે, પણ આ અવતારમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રૂપે પ્રગટ થશે. ’ એમ બક્ષાજી કહે છે.

પૂર્ણ પુરુષોત્તમ-પ્રભુએ મત્સ્યનો અવતાર લઈને, માત્ર વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો; વરાહનો અવતાર લઈને, રસાતળમાંથી પૃથ્વીને માત્ર બહાર આણી. નૃસિંહ અવતાર ધરીને માત્ર હિરણ્યકશિપુ દૈત્યનો સંહાર કર્યો. વામન અવતારમાં માત્ર અહિરાશ્નને ઠગી તેને પાતાળમાં મોકલ્યો. પરશુરામ રૂપે માત્ર અભિમાની ક્ષત્રિઓને માર્યા. શ્રી રામનો અવતાર લઈને રાવણ કુળનો નાશ કર્યો. રામાવતારમાં વેદ અને શાસ્ત્રોએ બાંધેલી મર્યાદાથી પ્રભુ વરત્યા હતા, માટે શ્રીરામચંદ્ર ‘ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ’ કહેવાય છે. વેદ શાસ્ત્રોએ બાંધેલી મર્યાદા, લૌકિક આચરણ માટે છે; એમ સચવવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સમગ્ર ઐશ્વર્યને અનુકુળ ચારિત્રો કર્યા. તેથી તેમને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કહેવામાં આવે છે.

સમગ્ર ઐશ્વર્યથી કેવી રીતે વર્તાય ?-સમગ્ર ઐશ્વર્યથી વર્તવું, તેને કેટલાએક ‘સ્વછં-દે વર્તવું,’ એમ કહે છે. એ ગેરસમજથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અનેક આક્ષેપો કરે છે. આમ આક્ષેપો કરતાં કરતાં, શ્રીકૃષ્ણથી-પરમાત્માથી-પૂર્ણ પુરુષોત્તમથી-તેઓ વિમુખ થતા જાય છે. તે સંબંધી સાંભળવાની ઈચ્છા હોય, તો કહીએ-ભાવથી સાંભળો. બોલો શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્ર દેવકી જય. દ્વારકાંધીશકી જય, હરહર મહાદેવ હર-આસપાસ જુઓ. કોઈ ઉંઘતું તો નથી ને ? આટલી જય બોલાવી, તોપણ હજી કેટલાએક ડોસીમાની માફક વાંકા બેઠા

છે. ટટાર બેસી જાઓ-પછી વાત કરીએ. બસ-હવે ઠીક-બોલો શ્રીરણુછોડરાયકી જય-હવે સાંભળો.

પ્રથમતો એ વાત કહીએ કે-જેમ નાની સાણસીથી મોટી દેગ પકડાય નહીં. પટા-વાળાની બુદ્ધિથી રાજનો કારભાર થાય નહીં, સ્ત્રીની બુદ્ધિથી લડાઇના મેદાનમાં ઉતરાય નહીં, તેમ માયામાં રચીપચા રહેલી બુદ્ધિથી, ઇશ્વર-તત્ત્વ સમજાય નહીં. એટલે જેમ નાની સાણસીથી મોટા દેગ ઉચકાય નહીં, તેમ સ્થૂલ બુદ્ધિથી ઇશ્વર તત્ત્વ સમજાય નહીં. જેમ ધડીયાળી પોતાની નરી આંખથી, ધડીયાળની અંદરનાં ચક્રોને યથાર્થ રીતે જોઇ શકતો નથી; તેમ મનુષ્ય પોતાની મનુષ્ય બુદ્ધિથી-સામાન્ય બુદ્ધિથી-ઇશ્વરતત્ત્વ સમજી શકતો નથી. નરસિમહેતા ગાય છે.— રાગ પ્રભાત.

‘ કરણી તો કાગની, હોડ કરે હંસની, હંસને તો હસિ કહાડે લવમાં. ’

તાત્પર્ય—મનને સાધન સંપન્ન કરવાની જરૂર છે.

પૂર્ણ ઐશ્વર્ય—હવે પૂર્ણ ઐશ્વર્યની વાત કરીએ. દ્રષ્ટાંત-કલકત્તાના શેઠ રંગ ખીહારી-લાલની અમદાવાદમાં એક પેઢી હતી. અમદાવાદવાળી પેઢીએ જીવરામશાહને દસ હજાર રૂપિયા વ્યાજે આપ્યા. જીવરામને વેપારમાં ખોટ ગઇ. અમદાવાદવાળી પેઢીના ગુમાસ્તાએ તકાદો કર્યો. જીવરામે કહ્યું ‘હું આપી શકું તેમ નથી’. ગુમાસ્તાએ દાવો કરીને હુકમ નામું મેળવ્યું. જીવરામે દયાની માગણી કરી. ત્યારે ગુમાસ્તાએ કહ્યું કે ‘અમે તો તોકર છીએ. તમારે દયાની માગણી કરવી હોય, તો કલકત્તે શેઠની દુકાને જાઓ.’ જીવરામ કલકત્તે આવ્યા. શેઠની દુકાને ગયા. મોટા મુનીમજીને મળ્યા. જીવરામે ધણા કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે મુનીમજીએ કહ્યું—‘એમ હોય તો વ્યાજની રકમ કાંઇક ઓછી કરીએ.’

જીવરામ—અરે ! મુળગા દેવાની પણ શક્તિ નથી, ત્યાં તમે વ્યાજની વાત ક્યાં કરો ?

તે સાંભળી મોટા મુનીમે કહ્યું—‘ત્યારે તમે શેઠને મળો.’ જીવરામ મોટા શેઠ પાસે ગયા. જીવરામ પ્રણામ કરીને શેઠ પાસે બેઠા. શેઠે અમદાવાદની ખબર અંતર પુછવા માંડી. તે સાંભળી જીવરામે રડવા માંડ્યું. શેઠે રડવાનું કારણ પૂછ્યું, પણ જીવરામ શાહ જવાબ દઇ શક્યા નહીં. જીવરામનું ભયંકર દુઃખ દેખી, શેઠે તેને ધીરજથી પૂછ્યું—‘લાઇ ! કેમ ગભરાઇ ગયો છે ? જે તારે દુઃખ હોય તે મને કહે.’

જીવરામ—મારું દુઃખ ભયંકર છે. આપ સિવાય કોઇ ભાંગી શકે એમ નથી, માટે આપને શરણે આવ્યો છઉં.

શેઠ—ત્યારે કહેને-બનશે તો તારું દુઃખ ભાંગી નાંખીશ.

જીવરામ—મારી બાબતમાં તો, પ્રભુએ આપને પ્રભુતા આપી દીધી છે. અત્યારે પ્રભુ પણ, મારું દુઃખ મટાડી શકે તેમ નથી. માત્ર આપજ ધારો તો, મારું દુઃખ મટે એમ છે.

શેઠ—કહે ત્યારે.

જીવરામ—કહેતાં કાંઇ વાર નથી, પણ આપ જેમ પ્રભુ થઇને સાંભળો છો, તેમ સાંભળ્યા પછી પ્રભુતાનો ત્યાગ ન કરો, તો કહું.

શેઠ—તું કહે તો ખરો. બનશે તો કરીશ.

જીવરામ—આપ આપની પેઢીમાં સર્વ શક્તિમાન છો—પૂર્ણ છો—ધારો તેમ કરી શકો તેમ છો—માટે કરો તો કહું. [આવાં નમ્ર વચન સાંભળી શેઠ રાજ થઈ ગયો.]

શેઠ—કહે ત્યારે. તારૂં કામ જરૂર કરીશ.

જીવરામે પોતાના દુઃખની વાત રડતાં રડતાં કહી સંભળાવી, અને છેવટમાં જણાવ્યું કે,—‘ બાળ ગોપાળ ઘેંશ વિના બેઠાં છે. ’

જીવરામના દુઃખની વાત સાંભળી, શેઠનું હૃદય દ્રવી ગયું—લેણાની રકમ વ્યાજ સાથે માફ કરી, અને—‘ તેની સ્થિતિ ન સુધરે ત્યાંસુધી, દર માસે વીશ રૂપૈયા અમદાવાદની પેઢીમાંથી મળે, ’ એવા હુકમ લખી આપ્યો.

શેઠની દુકાનમાં રહેલા તમામ ગુમાસ્તા, શેઠના અંશ રૂપે કામ કરતા હતા; પણ તેઓને મર્યાદામાં રહીને કામ કરવું પડતું હતું; અને શેઠ પોતાના પૂર્ણશક્તી—સ્વતંત્રપણે—કામ કરતા હતા. થઈ ગયેલા હુકમનામાને, નાણાં લીધા વિના રદ કરાવવાની શક્તિ, શેઠની હતી—ગુમાસ્તાની ન હોતી. માટે શેઠ તેની પોતાની પેઢીમાં, પૂરણ પુરષોત્તમ, અને ગુમાસ્તાઓ અંશાવતાર શેઠ ગણાવે.

જીવરામ સાધનવાળો હોત, એટલે તેની પાસે વ્યાજ સાથે રૂપૈયા હોત, તે શેઠના ગુમાસ્તા (એટલે અંશાવતાર શેઠો) પણ તેને ઋણથી મુક્ત કરત, પણ તેની નિઃસાધન સ્થિતિમાં, મુખ્ય શેઠ સિવાય, કોઈ તેને મુક્ત કરી શકે એમ નહોતું.

વાલ્મિકી રામાયણમાં, શ્રીરામને મર્યાદા પુરષોત્તમ રૂપે જ, વાલ્મિકીએ ઓળખાવ્યા છે; પણ તુલસીકૃત રામાયણમાં, નિઃસાધન ભક્તોના ઉદ્ધાર કરવાની બાબતમાં—કોઈ કોઈ ઠેકાણે—તુલસીદાસજીએ શ્રીરામને પૂર્ણ પુરષોત્તમ જેટલી સત્તા ભોગતતા વર્ણવ્યા છે. થોડો નમુનો આપું. જુઓ—મોક્ષવાણી પાનું ૪૬.

વિભીષણ જ્યારે શ્રીરામને શરણે આવ્યો, ત્યારે સુગ્રીવે વિભીષણને બાંધી રાખવાની સલાહ આપી. તેના જવાબમાં શ્રીરામે સુગ્રીવને કહ્યું કે—

ચોપાઠ—

કોટિ વિપ્ર વધ લાગહિં જાહુ, આથે શરણુ તગૈ નહિં તાહુ
સન્મુખ હોય જીવ મોહિ જાહિ, જન્મ કોટિ અત્ર નાશૌ તખહિ.
નિઃસાધન ભક્તોના ઉદ્ધારની બાબતમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો, ભજતે મામનમ્યમાકુ ।

સાધુરેવ સ મતંવ્યઃ, સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્મત્મા, શશ્વચ્છાંતિ નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ, ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય, ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્—તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

[ગીતા અ. ૯.

યે ભક્તાઃ શાસ્ત્રરહિતાઃ, સ્ત્રીશૂદ્રદ્વિજવન્ધવઃ ॥

તેષામુદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ, સ્ત્રીણામત્ર વિશેષતઃ ॥ [સુબોધિની]

તાત્પર્ય—નિઃસાધન ભકતોએ, પોતાની અયોગ્યતાનો બહુ વિચાર નહિં કરતાં, નિર્ભય ભાવથી શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવવું.

શ્રીકૃષ્ણે મામાને માર્યો—માસીને મારી. પણ—શ્રીકૃષ્ણ કાણુ ? એક સામાન્ય ભાણેજ ? ‘ના. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ’ શા માટે અવતાર લીધો હતો ?—અસુરોનો નાશ કરવા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કંસાદિનો નાશ કરે, તેમાં દોષ ક્યાં રહ્યો !

ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણે વિહાર કર્યો—રાસ રમ્યા—કુમારીકાઓનાં વસ્ત્ર હરણ કરીને, કદમના વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયા. કેટલી બધી અનીતિ કરી ? પણ—શ્રીકૃષ્ણ કાણુ ? એક સામાન્ય ગોવાળીયા ? ‘ના—’ જેના હુકારથી જીમનાનાં જળ સ્થંભી ગયાં હતાં—તે. જેણે અનેક અસુરોને લીલામાત્રમાં મારી નાંખ્યા તે. જેણે ગોવર્ધન તોળ્યો હતો તે. ત્યારે તો એમ જ કહોને કે—‘શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ—શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ’. શ્રીકૃષ્ણ નર જાતિમાં હતા ? ના. બ્રહ્મ નર, નારી અને નાન્યતર ત્રણે જાતિથી પર છે. ત્યારે હવે—શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રાસ રમ્યા તે શું ?—

[નરસિંહ મહેતા ગાય છે.]

રાગ પ્રભાત

જગી તે જોઈં તો જગત્ દીસે નહિં, ઉંધમાં અટપટા ભોગ ભાસે :

ચિત ચૈતન્ય વિલાસ તરૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ સાથે.

પંચ મહાભૂત પરબ્રહ્મ વિષે ઉપન્યાં, અણુ અણુ માંહી રહ્યાં રે વળગી.

કુલને કૂળ તે તો વૃક્ષનાં જાણુવાં, યડચક્રી ડાળ તે નહિં રે અળગી.—વિગેરે—

કેમ સાવધાન છોને ? શ્રીકૃષ્ણ સાથે જે સ્ત્રીઓ રાસ રમી હતી, તે બ્રહ્મ લટકાં કરે—બ્રહ્મ સાથે. તે સ્ત્રીઓ દેવાંગનાઓ હતી. તે વાત આ શ્લોકમાં જ છે. આ ખુલાસા ખ્યાનમાં રહેશે, તો આગળ સાંભળવાની મળ પડશે.

તત્ત્વિચાર્ય સુરશ્રિયઃ સંભવન્તુ—‘પ્રભુનો અવતાર થાય, તે પહેલાં પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી—પ્રભુના કાર્યમાં મદદ કરવાના હેતુથી, દેવોની સ્ત્રીઓએ પણ અવતાર લેવા,’ એવી બ્રહ્માએ તેમને આજ્ઞા કરી.

માતાપિતા પોતાના બાળકોને તો પ્રસન્ન કરે, લાડ લડાવે, તેમની કાલી બોબડી—તોતળી—વાણી સાંભળી, પોતાને કૃતકૃત્ય માને; પણ પ્રભુ અવતાર લઇને આવે, અને તે વખતે પોતે પણ, અવતાર લઇ, બાળકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરે—લાડ લડાવે—તેની કાલી બોબડી—તોતળી—વાણી સાંભળી પોતાને કૃતકૃત્ય માને, એ લાભ તો દેવાંગનાઓનેજ મળે. બીજી સ્ત્રીઓને ક્યાંથી મળે !

હવે બળભદ્રના જન્મની વાત કરે છે.

વાસુદેવકલાનંતઃ, સહસ્રવદનઃ સ્વરાટ્ ॥

અગ્રતો ભવિતા દેવો, હરેઃ પ્રિયચિકીર્ષયા ॥૨૪॥

૨૪ પદ્યછંદ—સહસ્રાણિ વદનાનિ यस્ય સઃ સહસ્રવદનઃ—હજાર મુખવાળા સ્વરાટ્—સ્વયંપ્રકાશ. વાસુદેવસ્ય કલા યઃ સઃ અનંતઃ દેવઃ—ભગવાનની કળા રૂપ અનંત દેવ. હરેઃ પ્રિયચિકીર્ષયા—પ્રભુની સેવા કરવાના હેતુથી. અગ્રતઃ ભવિતા—પ્રથમ અવતાર ભેશે.

અર્થ—હજાર ગુણવાળા, સ્વયં પ્રકાશ, અને જે ભગવાનની કળારૂપ છે, તે અનંતદેવ-શેષનારાયણ, પ્રભુની સેવા કરવાના હેતુથી, પ્રભુની પહેલાં અવતાર લેશે. [૨૪]

૨૪ વિવેચન—

જેમ મોટા સમારંભ માટે ઘણી તૈયારીઓ જોઈએ. તેમ પૂર્ણ પુરુષોત્તમના અવતાર માટે પણ, ઘણી તૈયારીઓ જોઈએ. દેવો, દેવોની સ્ત્રીઓ અને બળભદ્ર પણ ધનુરના અવતાર પહેલાં જન્મ લઈને, પ્રભુના આગમનની રાહ જોશે—

વાસુદેવકલ્પાનન્તઃ—વાસુદેવની કળારૂપ અનન્ત-શેષનારાયણ-સહસ્રવદનઃ સ્વરાટ્ અને દેવઃ—આ ત્રણે ‘અનન્ત’નાં વિશેષણ છે.

સાત્ત્વિક કલ્પમાં શ્રીહરિ જળ વિષે શયન કરે છે. તે ‘વાસુદેવ’ ભગવાન કહેવાય છે. જળને શેષનો આધાર છે. તે શેષ કોઈ સામાન્ય શેષ નથી. પણ તેને સંકર્ષણનો આધાર છે. શેષમાં સંકર્ષણનો આવેશ છે. સંકર્ષણ વિષે શ્રીહરિ શયન કરે છે. સંકર્ષણમાં ક્લાએ કરીને, હરિ-વાસુદેવ-નો આવેશ છે. તેથી બળદેવરૂપે અવતરેલા અનંત શેષનારાયણ-વાસુદેવની કળારૂપે છે. લૌકિક દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ બેઉ સ્વરૂપે જુદા જુદા જણાય છે; પણ ક્લારૂપ કહેવામાં, બેઉની એકતાનું સુચન છે. એટલે ‘પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો, સંતોની રક્ષા કરવી, અને અધર્મીઓનો નાશ કરવો.’ એ ત્રણે કૃતવ્ય, શ્રીકૃષ્ણ તથા બળભદ્ર બેઉનાં છે. વાસુદેવ નિર્ગુણ છે, અને સંકર્ષણ તામસ છે. તે બેદ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તે બે સ્વરૂપોમાં જોવામાં આવે છે.

સપ્તમો વૈષ્ણવ ધામ યમનન્તે પ્રચક્ષતે-દેવકીનો સાતમો ગર્ભ, વિષ્ણુનું ધામ, જેને અનંત કહેવાય છે તે છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ જોડ્યા છે કે-દેવકયા જઠરે ગર્ભઃ શેષાઠ્ય ધામ મામકમ્ દેવકીના જઠરમાં હું ગર્ભરૂપે રહ્યો હતો, ત્યાં શેષ નામનું મારું ધામ હતું. આ શેષ તે માત્ર શેષજ નહિ, પણ સંકર્ષણના આવેશવાળો શેષ. ગર્ભ સંકર્ષણાત્ તત્ત્વૈ પ્રાહુઃ સંકર્ષણમ-બળદેવજીને દેવકીજીના ગર્ભમાંથી ખેંચીને, રોહિણી ના ગર્ભમાં મુક્યા હતા, માટે તેમનું નામ, આ લોકમાં ‘સંકર્ષણ’ પણ છે.

[સુખોધિનીજી]

સહસ્રવદનઃ—જેને હજાર મુખ છે તે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ—જેને હજાર માથાં છે તે. વિગેરે વેદનાં વચનો પુરૂષ શબ્દનાં વિશેષણ છે. સ્વરાટ્ સ્વયં પ્રકાશ. અને દેવઃ—દેવ, તે તમામ ‘પુરૂષ’ શબ્દનાં વિશેષણ છે. બળદેવને વાસુદેવની ક્લારૂપ ગણ્યા છે. સ્ત્રી પુરૂષની કળારૂપ છે. પુત્ર પિતાની કળારૂપ છે. તેમ બળભદ્ર શ્રીકૃષ્ણની કળારૂપ છે. બે હાથ વિના તાળી પડે નહીં, બેહાથ વિના લાડુ વળાય નહીં; બે હાથ વિના કોઈને બરાબર મરાય પણ નહીં. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાની ક્રિયામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ, અને બળભદ્ર એમ બે રૂપે—પ્રભુ પ્રગટ થયા હોય, એમ જણાય છે.

મથુરાની આસપાસ વનયાત્રામાં દાઉદનું જીનું મોટું ધામ છે. તે ગામ, ત્યાંની મૂર્તિ અને અને મંદિર સર્વ પ્રાચીનતા સૂચવે છે. દાઉદજીની અને રેવતીજીની મૂર્તિઓ ભવ્ય છે.

[વિશેષ સમાચાર યાત્રાના પુસ્તકમાંથી મળશે. જુઓ તે પુસ્તકનું પાનું ૩૦૧. પૂર અને ઉત્તરની યાત્રાઓ માટે, આ પુસ્તક ખાસ ઉપયોગી છે. કીમત માત્ર દોઢ રૂપિયા છે પોસ્ટેજ આર આના જુદા.]

‘ યોગમાયા પણ અવતાર લેશે ’ એમ હવે કહે છે.

વિષ્ણોર્માયા ભગવતી, યયા સંમોહિતં જગત્ ॥

આદિષ્ટા પ્રભુણાંશેન, કાર્યાર્થે સંભવિષ્યતિ ॥૨૫॥

અર્થ—જેનાથી આ જગત્ મોહ પામી ગયું છે, એવી વિષ્ણુની ભગવતી માયા પણ, પ્રભુની આજ્ઞાથી, પોતાના અંશસહિત કાર્ય કરવાના હેતુથી અવતાર લેશે. ” [૨૫]

૨૫ વિવેચન—

યોગમાયા કાણુ ?—

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥૨૬॥ ગીતા અ. ૭.

હું યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છઉં, માટે સર્વ મને આગળથી શક્તા નથી.

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય, વિસ્તૃત્તામિ પુનઃ પુનઃ ॥

મૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્ન-મવશં પ્રકૃતેર્વશાન્ત ॥૨૭॥

+ + + ×

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ, સૂયતે સચરાચરમ્ ॥

હેતુમાડનેન કૌતેય, જગદ્વિપરિઘતંતે ॥૨૮॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો, મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈષ, પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૨૯॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ, દેવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

મજન્ત્યનન્યમનસો, જ્ઞાત્વા મૂતાદિમઠ્યયમ્ ॥૩૦॥ [ગીતા અ. ૯]

વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે કે—જ્યારે જ્યારે મારે જરૂર પડે છે, ત્યારે—આવી ભાંજગડ, હું મારી પ્રકૃતિ વડે. કરું છઉં; કારણ કે સર્વભૂતો સ્વભાવથીજ પ્રકૃતિને વશ અને પરાધીન છે. (૮) ખરી રીતે જોઈએ તો—હું કૌંતેય ! મારા અધિષ્ઠાનપણાથી, પ્રકૃતિજ આ સચરાચર જગત્ની ભાંજગડ ચલાવી રહી છે. આ જગત્ની સર્વ દોડધામ એજ હેતુથી—એજ ધોરણથી—ચાલ્યા કરે છે. (૧૦) [હવે પ્રકૃતિના એ પ્રકાર બતાવે છે.] જેઓ અજ્ઞાનિ હોય છે, તેઓ—મોહમાં ફસાવનારી—રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો—આશ્રય લે છે. તેથી તેમની ઇચ્છાઓ તથા તેમનાં સર્વ કાર્યો વ્યર્થ જાય છે. તેમની સમજણ પણ વિપરીત ગણાય છે. (૧૨) અને જેઓ મહાત્માઓ છે—તેઓ તો—હે પાર્થ !—મારી દેવી

૨૫ પદ્યછંદ—યયા જગત્ સંમોહિતં—જેનાથી આ જગત્ મોહ પામી ગયું છે એવી વિષ્ણોઃ માયા ભગવતી—વિષ્ણુની ભગવતી માયાને પ્રભુણા આદિષ્ટા—પ્રભુની આજ્ઞા થઈ છે તેથી તે પણ અંશેન-અંશ સહિત કાર્યાર્થે સંભવિષ્યતિ—કાર્ય કરવાને અવતાર લેશે.

પ્રકૃતિનો જ આશ્રય લે છે. હું કે જે સર્વ જૂતોનો સ્વામી અને અવિનાશી છઉં, તેને યથાર્થરીતે ઝાળખીને, તેને જ તેઓ અનન્ય ભાવથી ભજે છે. [૧૨]

માયાના વિશેષ ખુલાસા કરવાના હેતુથી, દેવી ભાગવત, માર્કંડેય પુરાણ ચંડિપાઠ વિગેરે ગ્રંથો લખાયા છે;

વિષ્ણુપુરાણ-અંશ પાંચમાં અ. ૧ માં-૭૧ થી ૭૯ શ્લોકોમાં, વિષ્ણુ યોગમાયાને આજ્ઞા કરે છે કે-“(૧) કાળનેભિના છ પુત્રોને પાતાળમાંથી લાવી, દેવકીના ગર્ભમાં મૂકવા. (૨) સાતમા ગર્ભમાં શેષનારાયણ પધારશે, તે ગર્ભ દેવકીના ઉદરમાંથી લઇ, રાહિણીના ઉદરમાં મૂકવો. ‘કંસના ત્રાસથી દેવકીનો ગર્ભ સરી પડ્યો,’ એમ લોક વાયકા ફેલાવવી. (૩) શ્રાવણ વદી ૮ મધ્ય રાત્રીએ, હું દેવકીના ગૃહમાં પ્રગટીશ. તે વખતે વસુ-દેવ દેવકી સિવાય, સૌને ધોર નિદ્રામાં સુવાડવા. (૪) આઠમની મધ્ય રાત્રી પછી, તારે યશોદા પણ ન જાણે એવી રીતે, કન્યા રૂપે યશોદાને પેટે અવતરવું. (૫) મારા પ્રાગટ્ય પછી, વસુદેવ અને યશોદાની પથારીમાં મૂકી જાય, અને તને યશોદાની પથારીમાંથી ઉપાડી દેવકીના કારાગ્રહમાં લાવીને સુવાડે, ત્યાંસુધી સર્વ પ્રાણીઓ ધોર નિદ્રામાં રહેવાં જોઇએ. (૬) આટલું થયા પછી, તારે તારી માયા ખેંચી લઇ, સર્વને જાગ્રત કરવા. પછી તારે-‘ઉંવા-ઉંવા’-એવું રૂદન કરી, દેવકીજીને કાંઇ અવતર્યું છે, એવું સર્વને વિદીત કરવું. (૭) તે સાંભળી કંસ દોડ્યો આવી, તને પકડીને પછાડવા જાય, ત્યારે તારે આકાશમાં ઉડી જવું.”

मम योनिर्महद्ब्रह्म, तस्मिन्गर्भे दधाम्यहम् ॥

संभवः सर्वभूतानां, ततो भवति भारत ॥३॥

सर्वयोनिषु कौंतेय, मूर्तयः संभवन्ति याः ॥

तासां ब्रह्म महद्योनि-रहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

[ગીતા અ. ૧૪]

ભાવાર્થ—જેમ સ્ત્રીમાં મુકેલો ગર્ભ (વીર્ય), કાળે કરીને પ્રસુતિ આપે છે; તેમ ઇશ્વરે માયાને કરેલી આજ્ઞા, કાળે કરીને કાર્યની તૈયારી કરે છે.

આપણા પ્રાપ્ત વિષયમાં, પ્રભુ માયાદ્વારા અનેક લીલાઓ કરે છે. જેમ રાજ સેનાધિપતિને આજ્ઞા કરે, તો તેની આખી સેના કામે લાગી જાય, તેમ પ્રભુ માયાને આજ્ઞા કરે, એટલે માયાના ત્રણે ગુણો પિકાર પામી, પોત પોતાનું કાર્ય કરાવા માડે.

ચોપાઈ—જે માયા સખ જગહિ નયાવા, જસુ ચરિત્ર લખી કાહુ ન પાવા.

સો પ્રભુ બ્રુવિલાસ ખગરાજ, નાય નદી ધવ સહિત સમાજ.

[મોક્ષવાણી પાનું ૭૩]

નટકૃત કપટ વિકટ ખગરાયા, નટસેવકહિ ન બ્યાપે માયા.

[મોક્ષવાણી પાનું ૮૩]

‘આ યોગમાયા પણ પ્રભુની આજ્ઞાથી અંશ સહિત પ્રગટ થશે.’ એમ બ્રહ્માજીએ કહ્યું.

‘અંશ સાહત’ માયા પણ પ્રભુ કૃપાથી ઐશ્વર્યાદિ ષડ્ગુણ સંપન્ન છે. ઐશ્વર્યાદિ ષડ્ગુણ સહિત માયા પ્રગટ થશે. એ ભાવ છે.

વિષ્ણુ, શિવ અને દેવી, ત્રણેમાં મોટું કાણુ ? દેવી પુરાણમાં, દેવીનો

મહિમા સૌથી શ્રેષ્ઠ, અને ખીજ દેવો તેને આધીન થઇને વર્તે છે, એવો ભાવ જોવામાં આવે છે. શિવ પુરાણમાં શિવનો મહિમા સૌથી શ્રેષ્ઠ, અને ખીજ દેવો તેમને આધીન વર્તે છે, એવો ભાવ જોવામાં આવે છે; અને વિષ્ણુ પુરાણમાં વિષ્ણુનો મહિમા સૌથી શ્રેષ્ઠ, અને ખીજ દેવો તેમને આધીન વર્તે છે, એવો ભાવ જોવામાં આવે છે. આથી સાચું છું? દેવી મોટાં? શિવ મોટા? કે વિષ્ણુ મોટા? એવો પ્રશ્ન અનાયાસે થાય. તેનો ખુલાસો ગીતામાં છે. ગીતા ઉપનિષદોનો સાર છે. સનાતન ધર્મના અર્વાચીન મહાન નાયક શ્રીઆદ્ય શંકરાચાર્ય પણ, વિષ્ણુતત્ત્વ તથા શિવતત્ત્વને એક માને છે; અને માયા શક્તિને અશ્વર્યાદ ષડ્ગુણ સંપન્ન કહીને, પ્રભુની આજ્ઞામાં રહીને વર્તનારી શક્તિ માને છે. આ વિષયમાં હજી આગળ વધીને જોઇએ તો-વિષ્ણુ પુરાણમાં વિષ્ણુનાં વિશેષણો, શિવપુરાણમાં શિવનાં વિશેષણો, અને દેવી પુરાણમાં દેવીનાં વિશેષણો સરખાવીએ, તો તે તમામ પરબ્રહ્મનાં વિશેષણો છે-તે તમામ એક સરખાં છે. એટલે વિષ્ણુના ઉપાસકો પરબ્રહ્મને વિષ્ણુરૂપે ભજે છે. દેવીના ઉપાસકો પરબ્રહ્મને દેવીરૂપે-સ્ત્રીરૂપે-ભજે છે. શિવના ઉપાસકો પરબ્રહ્મને શિવરૂપે ભજે છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે કોઇની શ્રદ્ધામાં ભંગ કરવો નહિ. જે કરે તે સારું કરવા અવશ્ય કહેવું. સારું કરતાં કરતાં જે સાચું હશે, તે ઉપાસકની નજરમાં-સમજણમાં-અનાયાસે પ્રગટી આવશે. હવે બ્રહ્માજી પૃથ્વીની પ્રાર્થનાના પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

સ્વપાદેશ્યપરમપ્રાણ, પ્રજાપતિપતિર્વિભુઃ ॥

આશ્વાસ્ય ચ મહીં ગીર્મિઃ, સ્વધામ પરમં યયૌ ॥૨૬॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે-પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજી, ઉપર પ્રમાણે દેવોને આજ્ઞા કરીને, અને વાણીથી પૃથ્વીની આશ્વાસના કરીને, પોતાના ઉત્તમ ધામમાં-બ્રહ્મલોકમાં-ગયા. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

પ્રજાપતિપતિઃ—મરિચી, કશ્યપ આદિ પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજી છે. માટે અહીં તેમને પ્રજાપતિપતિઃ કહ્યા છે. **વિભુઃ** તે પણ બ્રહ્માજીનું ૧૮વિશેષણ છે. **વિભુઃ** એટલે સમર્થ. પ્રભુએ કરેલી આજ્ઞા, દેવો પાસે પળાવવા, બ્રહ્માજી સમર્થ છે.

અમરગણાન્ આદિશ્ય—દેવોને આજ્ઞા કરીને. **આદિશ્ય** શબ્દ બ્રહ્માજીનું દેવોમાં શ્રેષ્ઠપણું સૂચવે છે.

ગીર્મિઃ મહીં આશ્વાસ્યઃ—‘પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ તારે માટે અવતાર લેશે, પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ તારા ઉપર હરશે ફરશે, તેં ઉત્પન્ન કરેલાં ભાજન જમશે, તારાં ખીલેલાં પુષ્પોની

૨૬ પદ્યબેદ—પ્રજાપતિપતિઃ વિભુઃ—પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્મા. **इति अमरान् आदिश्य—**એ પ્રમાણે અમરોને આજ્ઞા આપીને **च—**અને **महीं गीर्भिः आश्वस्य** સાન્સન્નવિત્વા-પૃથ્વીને વાણીથી આશ્વાસના કરીને **परमं स्वधाम ययौ—**પોતાના ઉત્તમ બ્રહ્મલોકમાં ગયા.

માળા પહેરશે. હે પૃથ્વી ! હવે તું ભાગ્યશાળી થઇશ ' વિગેરે વચનોથી પ્રહ્લાદ એ પૃથ્વીની પ્રશંસા કરી જણાવે છે,
હવે કંસ વસુદેવ, દેવકી વિગેરેની કથા શરૂ થાય છે. ભાવથી સાંભળો.

શૂરસેનો યદુપતિર્—મથુરામાવસન્પુરીમ ॥

માથુરાન્ શૂરસેનાંશ્ચ, વિષયાન્વુમુજે પુરા ॥૨૭॥

રાજધાની તતઃ સામૂત્—સર્વયાદવમ્મુજામ ॥

મથુરા ભગવાન્યત્ર, નિત્યં સન્નિહિતો હરિઃ ॥૨૮॥

અર્થ—પ્રાચીન કાળમાં યાદવોનો પતિ શૂરસેન રાજા, મથુરા નગરીમાં રહીને, માથુર તથા શૂરસેન દેશોને ભોગવતો હતો. [૨૭] ત્યારથી મથુરા નગરી યાદવોની રાજધાની ગણાય છે. મથુરા એવી ભૂમિ છે કે-જ્યાં પ્રભુ પોતે નિત્ય પાસે રહે છે. [૨૮]

૨૭-૨૮ વિવેચન.

યદુવંશની ટુંકી નોંધ—

યદુના પુત્રો—સહસ્રજિત, ક્રોષ્ટા, નળ અને રિપુ, [હેલ્લા એ સંબંધી કાંઈ વિશેષ જણાવા જેવું નથી.]

૧ સહસ્રજિત—આ વંશમાં સહસ્રાર્જુન નામનો પ્રતાપી રાજા થયો હતો. તેનો ગર્વ પરશુરામ ઉતાર્યો હતો. તે વંશમાં બચેલા જયધ્વજ, શૂરસેન, વૃષભ, મધુ અને ઉર્જિત નામના પાંચ પુત્રો હતા. તેમાં મધુ પ્રતાપી હતો. તેને વૃષ્ણિ નામનો પ્રતાપી પુત્ર હતો. યદુ, મધુ, અને વૃષ્ણિ ઉપરથી—તેના વંશજો યાદવ, માધવ અને વૃષ્ણિ કહેવાય છે.

૨ ક્રોષ્ટા—યદુના બીજા પુત્ર. ક્રોષ્ટાના વંશમાં શશિન્દુ નામનો પ્રતાપી રાજા થયો. શશિન્દુના પુત્ર રૂચકનો જયામધ. જયામધનો વિદર્ભ. વિદર્ભના વંશમાં મધુ, સાત્વત વિગેરે રાજા થયા. સાત્વત ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ—‘ સાત્વતામ પતિઃ ’ કહેવાય છે. સાત્વતને—ભજમાન, ભજિ, દિવ્ય, વૃષ્ણિ, દેવાવૃધ, અંધક અને મહાભાજ નામના સાત પુત્રો હતા. તેમાં વૃષ્ણિ અને અંધક એ બે પ્રતાપી પુત્રો હતા. તેમના નામ ઉપરથી બે વંશ આપ્યા.

વાસુદેવનો વંશ—સાત્વતના ચોથા પુત્ર વૃષ્ણિનો પુત્ર સુમિત્ર. તેનો યુધાજિત, તેનો અનમિત્ર. તેનો ત્રીજો પુત્ર વૃષ્ણિ. વૃષ્ણિને શ્વદ્વક અને ચિત્રરથ નામે બે પુત્ર થયા. શ્વદ્વકના ‘ અકૂર. ’ ચિત્રરથનો પુત્ર વિદરથ. તે વંશમાં દેવમીઠ. દેવમીઠનો શૂર. શૂરને મારિષા

૨૭-૨૮ પદ્યછેદ—પુરા—પૂર્વકાળમાં. યદુપતિઃ શૂરસેનઃ—યાદવોનો પતિ શૂરસેન રાજા. મથુરામ્ પુરીમ્ આવસન—મથુરા નગરીમાં રહીને. માથુરાન્ શૂરસેનાન્ ચ વિષયાન્ માથુર અને શૂરસેન દેશોને મુમુજે—ભોગવતો હતો. તતઃ—ત્યારથી સર્વયાદવ-મુમુજામ સા રાજધાની અમૂત્—સર્વ યાદવવંશી રાજાઓની તે રાજધાની બની હતી. મથુરા યત્ર—મથુરા એવી ભૂમિ છે કે જ્યાં ભગવાન હરિઃ પ્રભુ પોતે. નિત્યં સન્નિ-હિતઃ—સદા પાસે રહે છે.

નામની સ્ત્રીમાં વસુદેવ. શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવના પુત્ર હોવાથી, 'વાસુદેવ' કહેવાય છે. વસુદેવ તથા શ્રીકૃષ્ણ શ્વર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, તેઓ 'શૌરિ' કહેવાય છે.

કંસ તથા દેવકીનો વંશ-ઉપર જણાવેલા સાતવતના છઠ્ઠા પુત્ર [ભાગ. સ્કંધ ૯. અ. ૨૪. ૧૯] અંધકના વંશમાં, પુનર્વસુ નામે પ્રતાપી રાજા થયો. તેનો આહુક. આહુકને દેવક અને ઉગ્રસેન નામના બે પુત્રો થયા. ઉગ્રસેનનો કંસ, અને દેવકની દેવકી.

ભોજકુળ-સાતવતના સાતમા પુત્ર મહાભોજના નામથી 'ભોજકુળ' કહેવાય છે.

વસુદેવ અને કંસ બેકે યદુવંશના ખરા; પણ યદુવંશમાં-સાતવત નામના રાજાને વૃષ્ણ અને અંધક નામના બે પ્રતાપી પુત્રો થયા. તેમના નામ ઉપરથી વૃષ્ણકુળ, અને અંધક-કુળ ગન્યાં. માથુર દેશ ઉપરથી મથુરાના બ્રાહ્મણો, હજી સુધી 'માથુર બ્રાહ્મણો' કહેવાય છે. વૃષ્ણકુળમાં વસુદેવ, અ ર વિગેરે, અને અંધકકુળમાં કંસ, દેવકી વિગેર.

મધુપુરી—મથુરા.

અયોધ્યામથુરામાયા-કાશીકાંચીઋતિકા: ॥

પુરીદ્વારામતો ચૈવ, સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકા:

અર્થ—અયોધ્યા, મથુરા, માયાપુરી [હરદ્વાર], કાશી, કાંચી, ઉજ્જન, અને દ્વારકા-એ સાતે પુરીઓ-મોક્ષદાતા છે.

તત્તાત ગચ્છ ભદ્રં તે, યમુનાયાસ્તટં શુચિ ।

પુણ્યં મધુવનં યત્ર, સન્નિધ્યં નિત્યદા હરે: ॥૪૨॥

[શ્રીમદ્ ભાગ. ૪-૮.]

નારદજીએ ક્રુવને કહ્યું હતું કે-યમુનાના પવિત્રતટ ઉપર, જ્યાં મધુવન છે, ત્યાં તું જા. કારણ કે તે વનમાં ભગવાન સદા સન્નિહિત રહે છે. અમરીષે અહીં એકાદશીનું વ્રત ઉજવ્યું હતું.

મથુરા ભગવાન યત્ર, નિત્યં સન્નિહિતો હરિ: ॥૨૮॥

[દશમ-૧.]

[શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે મથુરા કે જ્યાં પ્રભુ સદા સન્નિહિત (પાસે) રહે છે.]

રામાયણ, વિષ્ણુપુરાણ, દેવીભાગવત, ભવિષ્યપુરાણ, આદિ બ્રહ્મપુરાણ વિગેરે અનેક ઠેકાણે મથુરાનો મહિમા ગવાયો છે.

મધુદૈત્યના પુત્ર લવણે, દુરાચારથી મધુપુરીના તપસ્વીઓને પીડવા માંડ્યા ત્યારે શ્રીરામની આજ્ઞાથી, શત્રુઘ્નજીએ લવણને માર્યો. તે વખતે દેવોએ પ્રસન્ન થઇને શત્રુઘ્નને વર માગવાનું કહ્યું. ત્યારે શત્રુઘ્ને કહ્યું હતું કે-‘હૃદયં મધુપુરી રમ્યા, મધુરા દેવનિર્મિતા’ [વાલ્મીકી રામાયણ. ઉત્તરકાંડ સર્ગ ૭૦-૫૦]-‘દેવોએ નિર્માણ કરેલી આ મધુપુરી અથવા મધુરા નામની નગરી’ વિગેરે. તે સૂચવે છે કે મથુરા દેવનગરી છે. તેનું મૂળ નામ મધુપુરી અગર મધુરા છે. લવણાસુરે પાયમાલ કરેલી નગરીને, શત્રુઘ્ને ફરી વસાવી આબાદ કરી. પછી કેટલોએક વખત મથુરા સૂર્યવંશના કબજામાં રહી. પછી ચંદ્રવંશના કબજામાં મથુરા નગરી આવી.

યયાતિએ યદુને દક્ષીણ દિશાનું રાજ આપ્યું હતું. યદુને સહસ્ત્રજાત અને કોષ્ટા

નામના બે પ્રતાપી પુત્રો હતા. સહસ્રજીતના વંશમાં સહસ્રાન્તુન નામનો પ્રતાપી રાજા થયો. તે સાતે દીપોનો રાજા હતો. તેણે પોતાની રાજધાની નર્મદા કીનારે માહિષ્મતી નામની નગરીમાં રાખી હતી. તેણે મથુરાનો દેશ પોતાના પુત્ર શરસેનને આપ્યો હતો. તે પછી કેટલાએક કાળે, સહસ્રજીતના બાઇ કોટાના વંશજે મથુરાના રાજા થયા. તે વંશમાં ઉત્તરેન અને કંસ છેલ્લા રાજકર્તા સાંભળ્યા. પછી જરાસંધે મથુરાનો કબજો લીધો.

૪. સ. પૂર્વે અંતેકકાંડર હિંદમાં આવ્યો હતો. તેની સાથેના કવિઓએ મથુરાની પ્રાચીનતા અને આગાદી નોંધી છે. બાહુ ધર્મ પોતાની જીવાનીમાં, મથુરામાં પગપેસારો કર્યો જણાય છે. [બૌદ્ધ મંદિરો તોડીને બાંધેલી મસીદોમાં, બૌદ્ધધર્મનાં નિશાનો છે.] બૌદ્ધો પછી શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યજીએ તથા વાર વીક્રમાદિત્યે મથુરાનાં મંદિરોનો પુનરોદ્ધાર કર્યો. ૪. સ. ૧૦૭૦ માં મહમદગીજનવીએ મથુરા લૂંટ્યું. ૪. સ. ૧૫૦૦ માં સીંકદર લોદીએ મથુરામાં ફેર વરતાવ્યો. આ સિવાય બીજા મુસલમાન સરદારોએ તથા બાદશાહોએ મથુરા લુંટવાની તક ખોધ નથી. મુગલોની પડતી પછી, મથુરા અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું, અને નિર્ભય બન્યું. જીનું મથુરા, નવા મથુરાથી દોઢ બ માઇલ છેટે, દિલ્હી જતી લાઇનની બાજુમાં છે.

[ઘેર બેઠાં ગંગા—ગંધ સાલમાં પૂર્વ તથા ઉત્તરની યાત્રાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે. ઘેર બેઠાં ગંગામાં સ્નાન થાય, એવો બાવ પ્રગટાવ્યો છે, તે પાકા પુઠાથી બંધાવેલું છે. કીંમત દોઢ રૂપૈયો. પોસ્ટેજ ચાર આના જીદા. હરદ્વારના કુંભના મેળામાં જવા ધણાં લોકો તૈયાર થયા છે. તેમની પાસે આ પુસ્તકરૂપી ફાનસ હશે, તે ફાંકાં મારવાં પડશે નહીં]
અખ્યાતમદષ્ટિથી મથુરા સંબંધી શ્રીગોસાલતાપિની શ્રુતિ કહે છે કે—

મથ્યતે તુ જગત્ સર્વં બ્રહ્મજ્ઞાનેન યેન વા ।

તત્સારમૂતં યદ્યસ્યાં. મથુરા સા નિગદ્યતે ॥

અર્થ—જે જ્ઞાનયોગથી અગર જે ભક્તિયોગથી, સર્વ જગત્નો બાધ થાય છે, તે જ્ઞાનયોગના અગર ભક્તિયોગના સારરૂપ આત્મા, જેમાં ખીરાજે છે, તે મથુરા કહેવાય છે, અથવા મથુરા એટલે મનુષ્ય દેહ. આગળ ૨૮ મા શ્લોકમાં—મથુરા ભગવાન યત્ર, નિત્યં સન્નિહિતો હરિઃ॥ કહે છે કે ‘મથુરામાં પ્રભુ પાસે રહે છે.’ તે અખ્યાતમદષ્ટિથીજ સિદ્ધ થાય, એવી વાત છે.

મથુરા યમુનાજીને કાંઠે છે. માટે યમુનાની ટુંકી નોંધ પણ આપી દઉં—સાંભળો.

યમુનાજી—હિમાલય પર્વત ઉપર યમનોત્તરી નામના શીખરમાંથી, યમુનાજી પ્રગટે છે. ૮૦૦ માત્ર આલ્યા પછી પ્રાગરાજમાં ગંગાજીને તે મળે છે. દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા, વગેરે શહેરો યમુના કાંઠે છે. નાવ ચાલે એટલાં ઉંડા જળ છે. બાઇખીજને દિવસે યમુનાજીમાં સ્નાન કરવાનો ધણો મહિમા છે. તે સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે—યમુનાજી યમરાજની બહેન છે. યમરાજ બહેનને ત્યાં બાઇ ખીજને દિવસે જમવા પધાર્યા. જમી ઉઠ્યા પછી યમુનાજીએ માગ્યું કે—‘બાઇખીજને દિવસે જે મારામાં સ્નાન કર, તેને યમનું તેડું નહીં.’ યમદેવે હા પાડી. શ્રીકૃષ્ણના અવતાર પછી, મથુરા, યમુના અને વ્રજનો મહિમા વધી પડ્યો. શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યજીએ તથા શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ, તે મહિમાનો પુનરોદ્ધાર કર્યો. બોલો શ્રી યમુના મહારાણીકી જય.

વિષયાન્—દેશાને.

માથુરાન્ શરસેનાન્ વિષયાન્—માથુર દેશો તથા શરસેન દેશોને (શરસેન રાજ્ય ભોગવતો હતો.)

હવે મથુરાનો અલૌકિક મહિમા બતાવે છે—

તતઃ--આગલા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે-‘ મથુરા નગરીમાં રહીને, શરસેન રાજ્ય માથુર અને શરસેન દેશો ભોગવતો હતો, ત્યારથી.

સા રાજધાની અમૂત—[સર્વ યાદવ રાજ્યોની] મથુરા રાજધાની થઇ.

‘ મથુરા યત્ર ભગવાન હરિઃ નિત્યં સન્નિહિતઃ ’—મથુરામાં ભગવાન હરિ મદા પાસે રહે છે. આ ગૂઢ વાક્ય છે. બીજનો ચંદ્ર સારી આંખવાળા તુરત દેખે, અને બીજ તો ફાંફાં મારે, તેમ ગૂઢ વાક્યોનો અર્થ—અધિકાર પ્રમાણે જ સમજાય છે. અત્યારે પણ પરમ વૈષ્ણવને મથુરા અને યમુનાનો મહિમા ધણો જણાય છે. વેપાર માટે મથુરા જનારને વેપાર જેટલી મથુરા લાગે જ. યમુનાને કાઢે રહેનારા હોડીવાળાને, હોડીની પેદાશ જેટલી મથુરા જણાય છે. અધ્યાત્મકદર્શિથી મથુરા એટલે મનુષ્યદેહ. (આ સંજંધી આગળ [૬૦] પાને વિવેચન છે.) એટલા માટે જ મનુષ્યદેહને સૌથી મોઢો ગણવામાં આવે છે. વળી બીજી વાત પણ કરીએ—મોટા દેશનાયકની અગર ધર્મનાયકની જન્મભૂમિનો મહિમા બહુ ગવાય છે—તે પવિત્ર મનાય છે—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિને—મથુરાને પવિત્ર માનીએ, તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. દેશનાયકો વિગેરે પરતંત્રતાથી જન્મ લે છે, અને ઇશ્વર તો સ્વતંત્રતાથી—પોતાને ગમે ત્યાં જ અવતાર લે છે. પ્રભુએ બીજે ક્યાંઈ અવતાર ન લેતાં, મથુરામાં અવતાર લીધો, તે વાત પણ મથુરાની ઉત્કૃષ્ટતા સુચવે છે. મથુરા, અયોધ્યા દ્વારકાં વિગેરે મોક્ષદાતા નગરીઓ કહેવાય છે. મોક્ષ આપનાર પ્રભુ છે. માટે પ્રભુ ત્યાં—તે નગરીઓમાં—પાસે (અનુકુળ) હોવા જોઈએ.

હજી જરા આગળ વધીને વાત કરીએ—પવિત્ર સ્થળનું વાતાવરણ કાંઈ ભુદ્ધું જ હોય છે; તે નિવૃત્ત પુરુષોને રહેવાનાં સ્થાન છે—નિવૃત્ત પુરુષોને ઇશ્વર સાધવાનાં તે સ્થાન છે. જે ઝારડામાં ટેલીફોનનું ચંત્ર ગોઠવ્યું હોય છે, તે ઝારડામાં જે જે વાતો કરીએ, તે વાતો તે ઝારડામાં જ સંજગાય છે. પણ અમુક વાત, ટેલીફોનના ભુંગળા પાસે મુખ રાખીને, કરી હોય, તો તે—તેણે દૂર સંજગાય છે. તેમ આ સંસારમાં અનેક ઠેકાણે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ, પણ તે પ્રાર્થના કોઈ પવિત્ર સ્થાનમાં કરી હોય, તો આશ્વ તેનું ફળ મળે. ઋષિઓના આશ્રમોમાં યજ્ઞશાળા હતી, તે તે હતું. દેવમંદિરોમાં જે છે, તે પણ તે છે. તિર્થો છે તે પણ તે છે. ગંગાદિ નિર્મળ જળવાળાં નવાણુના શાંત આરા—કાંદા—ને પણ તે છે. તુલસીનાં વૃંદ, પણ તે છે. સદ્ગુરુ આદિ પવિત્ર સંતો જ્યાં વસતા હોય, તે સ્થાન પણ તે છે. ‘ તે પણ તે ’—એટલે ત્યાં પ્રભુ નજીક છે. પણ આ વાત તમને ક્યાં કરીએ ! તમારે પ્રભુની પરવા જ ક્યાં છે ? અત્યારે સોદો કરનારો નહીં મળ્યો હોય. સોદા કરનારો મળ્યો કે—મેલ—કથા પડી—

દષ્ટાંત—ઉજ્જનવાળા લક્ષ્મીચંદ શેઠ સંતોની બહુ સેવા કરતા હતા. એક વખત

એક ચમત્કારી સંતે ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે મુકામ નાંખ્યો. લક્ષ્મીચંદે તેમની ધણી સેવા કરી. સંતે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું—‘ માગ-માગ ’

લક્ષ્મીચંદ—આ સંસારમાં સમગ્ર સુખનું મૂળ લક્ષ્મી છે. માટે તે હોય તો આપો.

આ સાંભળી, સંતે પોતાના આસનનો એક ખુણો ઉંચો કરીને કહ્યું—‘ લે ત્યારે—લેવાય એટલી લઇ લે. ’ લક્ષ્મીચંદે કહે આંધવાની પછાડી પાથરીને, લેવાય તેટલી લક્ષ્મી લીધી—ઉપાડાય એટલી ઉપાડી લીધી.

સંત—કેમ હવે રાજ ?

લક્ષ્મીચંદ—હાજી. આથી બીજો આનંદ કયો હોય !—

સંત—ઉભો રહે જરા વાત કહું—તે સાંભળ. પછી પોટલી માથે ચડાવજે. ‘ જો હવે તને પ્રભુ નહીં મળે. હવે પ્રભુને અને તારે છેડું પડયું. હજી છેડું પડતું જશે. ’

સંતની આ વાત લક્ષ્મીચંદને જરાએ ગમી નહીં. લક્ષ્મીચંદે એકદમ પોટલી માથે મુકીને કહ્યું. ‘ બાપુ ! તે તો બધું થઇ રહેશે ’ એમ કહેતો કહેતો—હસતો હસતો—લક્ષ્મીચંદ ત્યાંથી ચાલતો થયો. સંત જોતા રહ્યો. સંત સમજી ગયા કે—આ શેઠ મારી કે મારા ધણીની—કાંઈની—પરવા રાખતો નથી. તેને તો માત્ર કલદારની પરવા છે.

તમારું પણ એવું જ છે ને ? વિચાર કરી જોજો. દેવનાં દર્શન કરીને ખુડવાનુંજ માગતા હશે. સંતને સેવીને પણ એજ માગતા હશે. લાકડશી લાડુ માટે સોનાની કલ્લી કાઢવા ન દેશે. પાછ માટે રૂપૈયો ન વટાવશે. બોલો શ્રી દ્વારકાંધીશક્તી જય. હરહર મહાદેવ હર. હવે આગળ વધીએ—

હવે ૨૯ થી ૩૩ માં શ્લોક સુધી દેવકાનાં લક્ષ્મીનાં વાર્તા કરે છે.

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्-वसुदेवः कृतोद्वहः ॥

देवक्या सूर्यया सार्द्ध, प्रयाणे रथमारुहत् ॥२९॥

उग्रसेनसुतः कंसः, स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥

रश्मीन्हयानां जग्राह, रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥३०॥

અર્થ—એક વખત તે મથુરા નગરીમાં, શરના પુત્ર વસુદેવજી, દેવકી નામની નવોઢા સાથે પરણીને, તે સ્ત્રીને સાથે લઇને ઘેર જતી વખતે, રથમાં બેઠા

૨૯ પદ્યછેદ—તસ્યાં તે મથુરા નગરીમાં. કર્હિચિત્—એક વખત. શૂરસ્ય સુતઃ શૌરિઃ ઇતિ વસુદેવઃ—શરના પુત્ર વસુદેવજી. કૃતોદ્વહઃ કૃતવિવાહઃ સન—પરણીને. દેવક્યા સૂર્યયા [નવોઢયા] સાર્દ્ધ—નવી પરણેલી સ્ત્રી દેવકી સાથે. પ્રયાણે—ઘેર જતી વખતે. રથમ્ આરુહત્—રથમાં બેઠા હતા.

૩૦ પદ્યછેદ—ઉગ્રસેનસુતઃ કંસઃ—ઉગ્રસેનના પુત્ર કંસે. સ્વસુઃ પ્રિયચિકીર્ષયા—પોતાની બેન દેવકીને રાજ કરવાના હેતુથી. હયાનાં રશ્મીન્ જગ્રાહ—ધોડાઓની લગામ પકડી હતી—હાંકવા બેઠો હતો. રૌક્મૈઃ રથશતૈઃ વૃતઃ—તેની સાથે બીજા સેંકડો સોનાના રથો હતા.

હતા. [૨૯] તે વખતે ઉગ્રસેનનો પુત્ર કંસ, પોતાની ખેડેન દેવકીને રાજી કરવાના હેતુથી, ઘોડાઓની લગામ પકડીને, પોતે તે રથને હાંકવા બેઠો હતો. તેની સાથે સેંકડો સોનાના રથો પણ હતા. [૩૦]

૨૯ તથા ૩૦ વિવેચન—

તસ્યાં—મથુરા નગરીમાં. તુ-વળી. કર્દિચિત્—એક વખત. વસુદેવને ધણી સ્ત્રીઓ હતી. વસુદેવનાં લગ્ન ધણે ઠેકાણે થયાં હતાં, તેમાં વળી એક વખત એવું બન્યું કે—

શૌરિઃ વસુદેવઃ—શરના વંશમાં જે ઉત્પન્ન થયા તે ‘શૌરિઃ’ કહેવાય છે. પણ ગમે તે શૌરિ નહીં, તે વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે ‘શૌરિઃ વસુદેવઃ’—‘શરનો પુત્ર વસુદેવ’ એમ કહ્યું.

વસુદેવ દેવકીનાં લગ્ન—આગળ [૩૦જે ફરમો] મે પાને વસુદેવને અધ્યાત્મ દષ્ટિથી ‘શુદ્ધ ચિત્ત’ કહ્યા હતા. ત્યારે દેવકીને અધ્યાત્મદષ્ટિથી શું કહીએ ? અને તેમનાં લગ્નને અધ્યાત્મ દષ્ટિથી શું કહીએ ? તે સાંભળો—[જુઓ—ખુણામાં કોણ વાત કરે છે ? અહીં આવ્યા પછી કાંઈ પણ ગડબડ કરાય નહીં.] સાંભળો—

દેવકી-દેવં કાયતોતિ દેવકી—આત્માને શબ્દવડે બોલાવે તે દેવકી. દેવકી એટલે—‘શુભ ઇચ્છા.’ શુભ ઇચ્છાનો અર્થ—‘મુમુક્ષા’ પણ થઈ શકે છે.

આગળ કહ્યું હતું કે વસુદેવ એટલે ‘શુદ્ધ ચિત્ત’ અને અહીં કહ્યું કે—દેવકી એટલે ‘શુભ ઇચ્છા.’ મનુષ્ય દેહરૂપી રથમાં બેઠેલાં, શુદ્ધચિત્ત અને શુભેચ્છાનાં લગ્ન થાય, ત્યારે પરિણામે પરમાત્મા પ્રગટે, એ ભાવ છે.

સૂર્યા—‘નવોદા’ એ સામાન્ય અર્થ છે. વિશેષ અર્થ એ છે કે સુર્યના જેવી તેજસ્વી, અગર સુર્યના જેવી પવિત્ર, અગર સુર્યના જેવી અવિચળ કીર્તિવાળી.

પ્રયાણે—લગ્ન ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી, વેવાછને માંડવેથી, જનને વિદાય આપ્યાનો સમય સૂચવે છે.

કૃતોદ્બહઃ—એ વસુદેવતું વિશેષણ છે. ‘જેનાં લગ્ન થયાં હતાં તે વસુદેવ.’ એવો તેનો અર્થ છે. **ઉદ્બહઃ—**ઉદ્ ઉપસર્ગ અને વહ ધાતુ ઉપરથી બન્યું છે. [વહ ધાતુ ઉપરથી વહઃ નામ.] ઉદ્ એટલે ‘ઉંચે, શ્રેષ્ઠતામાં.’ અને વહ—એટલે ‘વહેવું.’ **ઉદ્બહઃ** એટલે—‘જીવનતું શ્રેષ્ઠતામાં વહેવું અથવા લગ્ન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો. ઉદ્બહઃ ઉપરથી **ઉદ્બહઃ** નામ બન્યું. તેનો અર્થ ‘લગ્ન.’ ત્રણે આશ્રમોને જેનો આધાર છે, એવો ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કરવો, એ જીવનને ઉંચાણમાં—ઉંચી ભૂમિકામાં—વહેવડાવવા જેવું છે. અત્યારે તો જ્યાં ત્યાં, ગૃહસ્થાશ્રમથી લોકો કંટાળેલા જણાય છે. પરણનારો અને પરણનારી બેઉ, બે પાંચ વરસ એક ખીજને ‘માછડીયર’ (મારા બહાલા) કહે છે. પછી એક ખીજથી કંટાળે છે—પસ્તાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવનારાં માતા પિતા પણ, પરણેલા દિકરાની પોક મૂકે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવા પહેલાં સૌ સાથે બેસીને જમતાં હતાં, અને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, એટલે જુદી જુદી ધોલકીઓ (ધર) શોધવી પડે છે. ત્યારે સાચો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો હશે ?—સાંભળો—

સાનંદં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ, કાન્તા મૃદુભાષિણી ।

સ્વેચ્છાર્ણધનં સ્વયોષિતિરતિઃ, સ્વાક્ષાપરાઃ સેવકાઃ ॥

આતિથ્યં વિભુષિતનં પ્રતિદિનં, મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે ।

સાધોર્મૈઙ્યમરોગિતા ચ સતતં, ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥

અર્થ—આનંદ યુક્ત ઘર, સારી ભુદ્ધિવાળા પુત્રો, મધુર બોલનારી સ્ત્રી, આવ્યાં કાર્ય ઉકેલે એટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રેમ, આજ્ઞા પાળક ચાકર, આતિથ્યસંસ્કાર, સદા ઇશ્વરનું ચિંતન, પ્રિય લાગે એવાં અન્નપાન, સન્નિવૃત્તિપુરૂષની મિત્રતા, અને આરોગ્ય, આટલાથી યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય જાણવો.

કદિ દૈવયોગથી આટલી બધી સુખની સામગ્રિઓ ન હોય, અને એક સ્ત્રી જ સુશીલ-મધુર બોલનારી હોય, તો પુરૂષને બીજાં દુઃખો હલકાં કુલ જેવાં લાગે છે. કદિ બીજાં અનેક સુખ હોય, પણ એક સ્ત્રી દુષ્ટ સ્વભાવની-ક્રોધી પ્રાપ્ત થઇ હોય, તો તમામ સુખ કાંઇપણ આનંદ આપી શકતાં નથી.

જ્યાં વિષય સુખ માટે જ લભે થતાં હોય, જ્યાં રાંધવા ખાવા પીવા માટે જ લભે થતાં હોય, જ્યાં કન્યા વિક્રય થતો હોય, ત્યાં તે સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે-વાસ્તવ આનંદ સંભવે નહિ. કાલેજોમાં ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન લીધા છતાં, જેણે અનેક કષ્ટ વેઠીને મોટા કર્યા, અને અનેક ખર્ચ કરીને જાણ્યા, તે માતા પિતાની સેવામાં પ્રીતિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પોતાની સ્ત્રીમાંજ પ્રીતિ, વિગેરે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત ન થયાં, તો તે વિદ્યા માત્ર પેટ ભરવા પુરતીજ ગણાય છે.

બહેનો માટે અનેક શાળા પાઠશાળા થઇ, પણ ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્વરૂપ તપાસીએ, તો દંપતી સુખમાં બહેનો આગળ વધી નથી, પણ હતી ત્યાંથી પાછી પડી છે. કામ કરવાની શક્તિ ઘટી છે, અને બોલવાની શક્તિ-તોછડાઇની શક્તિ-વધી છે. બહેનો સેવા ધર્મથી દીન પ્રતિદીન પતીત થતી જાય છે. નાના કામજ બાળકને, અરીણ પીછને ડાયરામાં બેસવાની ઇચ્છા થાય; તેમ કામજ બહેનોને સમાનતારૂપી અરીણ પીછને, ધારાસભારી ડાયરામાં બેસવાની ઇચ્છા થઇ છે. જેઓ ધારાસભામાં બેસનારા છે, તેમને ઘર કામમાં અનુકુળ રહીને મદદ થાય, તો તે પતિને, દેશને અને કુટુંબને કેટલું શ્રેયસ્કર થાય, તેનું તેમને લગીર પણ જ્ઞાન હોતું નથી. એવી ખોટી મોટાઇમાં ફસાએલા પુરૂષોને પુછી તો જુઓ કે-તમે દેશનું શું હિત કર્યું? ‘આંખના કરતાં પણ શીયળવ્રત વધારે કામજ અને સૂક્ષ્મ છે. એવું જે બહેનો સમજતી હોય, તેમણે જેમ બને તેમ, રાગરંગમાં રમતા પર પુરૂષોનો પ્રસંગ પાડવો ઘટતો નથી-તેમને ઘરનો ઉંબરો વટીને બહાર બટકવું ઘટતું નથી. સ્ત્રીઓને ઘરનાં ઉંબરામાં એટલું બધું ઉત્તમ કામ છે કે-તે કામ દ્વારા સ્ત્રીઓ આલોક અને પરલોક સુધારી શકે. વિચાર કરશો તો સત્ય વાત સમજશે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં બેઠાવું, એ જીવનનો પ્રવાહ ઉઘાડે-ઉંચે ચડાવવા માટે છે, તે વાત બહેનો તથા જાઇઓ યથાર્થ સમજી શકે, એવો આશીર્વાદ દઇ આગળ વધીએ-

કંસે જીનને દાયજીમાં શું આપ્યું ? તે વાત હવે કહે છે

ચતુઃશતં પારિવર્દ, ગજાનાં હેમમાલનામ્ ॥

અશ્વાનામયુતં સાર્દ્ધ, રથાનાં ચ ત્રિષદશતમ્ ॥૩૧॥

દાસીનાં સુકુમારીણાં, દ્વે શતે સમલંકૃતે ॥

દુહિત્રે દેવકઃ પ્રાદા-ચાને દુહિતૃવત્સલઃ ॥૩૨॥

શંખતૂર્યમૃદંગાશ્ચ, નેદુર્દુદુભયઃ સમમ્ ॥

પ્રયાણપ્રક્રમે તાવદ્-વરવધ્વોઃ સુમંગલમ્ ॥૩૩॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-દેવકી ઉપર પ્રીતિ રાખનારા દેવક રાજાએ, દેવકીને સાસરે વળાવતી વખતે, સોનાની માળાવાળા ચારસો હાથીઓ, પંદરસો ઘેડા, અઠારસો રથ, અને શણગારેલી સુંદર બસો દાસીઓ, દાયજીમાં આપી હતી. [૩૧-૩૨] વરવહુના પ્રયાણ સમયે, મંગળ ભરેલી રીતે, શંખ, તૂરીઓ, મૃદંગો અને દુદ્ધંબીયો એક સાથે વાગતાં હતાં. [૩૩]

૩૧ થી ૩૩ નું વિવેચન-

આપને ઘેરથી પ્રયાણ કરતી વખતે, પુત્રીને બહુ લાગી આવે છે. તે વખતે તેણીને શાંતિ આપવાના હેતુથી, સૌ પોતાની યથાશક્તિ તન, મન અને ધનથી, બેનની સેવા કરે છે. જે કાંઈ પોતાને મળે, તે આપીને પુત્રીને સાસરે વળાવતી, તે સર્વ દેશનો પ્રાચીન ધર્મ છે. દેવકી રાજપુત્રી હતાં. કંસ તેણીના કાકાનો પુત્ર ભાઈ થાય. કંસે પણ પોતાના રાજની શોભા પ્રમાણે દેવકીને દાયજી આપ્યો હતો. રત્નહ અને કીર્તિને લીધે, અસુર પણ આવા કામમાં બેઠા. તેથી કંસ મારથી બનીને, વસુદેવનો રથ હાંકતો હતો.

બેન પરણે છે, ત્યારે બેનનો ભાઈ (સાળો), વરરાજાનાં પગરખાં સંતાડે છે. અને આઠ દસ આના આપે, ત્યારે પગરખાં પાછાં આપે છે. તે શું ? આઠ દસ આના માટે વરરાજાનાં (બેનનીનાં) પગરખાં ઉપાડવાં, તેમાં કાંઈક છે. તે એમ મુચવે છે કે-અમારી જીન આપને ભળાવીને, આપને અમે અમારા મુરજી બનાવ્યા છે. અમે તો આપનાં પગરખાં ઉપાડ્યાં છે-અમે હાર્યા અને આપ જીત્યા છો. ‘ દીકરી અને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય. ’ આ અમારી ગાયની સંભાળ રાખતી, હવે આપને ઘટે છે. ભેળાં રહેશે, ત્યાં અમારી જીનના અનેક અપરાધ જણાશે, તે આપ દિલાવર દીલથી દરજી

૩૧-૩૨ પદ્યછેદ-દુહિતૃવત્સલઃ દેવકઃ-દેવકી ઉપર પ્રીતિ રાખનારા દેવક રાજાએ. દુહિત્રે-દેવકીને. ચાને-સાસરે વળાવતી વખતે. હેમમાલિનામ્ ગજાનાં ચતુઃશતં-સોનાની માળાવાળા ચારસો હાથીઓ. અશ્વાનામ અયુતં સાર્દ્ધ-પંદરસો ઘેડા. ચ-અને રથાનાં ત્રિષદશતમ્ અઠારસો રથ. સુકુમારીણાં દાસીનાં સમલંકૃતે દ્વે શતે-શણગારેલી સુંદર બસો દાસીઓ પારિવર્દ પ્રાદાત્-દાયજીમાં આપ્યાં.

૩૩ પદ્યછેદ-વરવધ્વોઃ પ્રયાણપ્રક્રમે-વર વહુના પ્રયાણ સમયે. સુમંગલમ્-મંગળ ભરેલી રીતે શંખતૂર્યમૃદંગાઃ-શંખ તૂરીયો અને મૃદંગો. સ-અને દુદ્ધંબયઃ-દુદ્ધંબીયો. સમ-એકી સાથે નેદુઃ-વાગતાં હતાં.

કરશે. ' વિગેરે. કેમ એમજને? સાસરીયાના આવા ઉત્તમ ઉદ્દગારથી, કેટલાએક જમા-
ઈઓ છકી જાય છે.—વૈરી જેવા—કાંટા જેવા—ચપ પડે છે: તેમણે યાદ રાખવું બટે છે કે—
રાજા બાદશાઓને પણ સસરા થવું પડે છે, તેથી તે અભિમાન કરવા જેવો વિષય નથી.
પરણ્યા પહેલાં એક માતા પિતા હતાં, પરણ્યા પછી બે (સાસુ સસરા પણ) માતા
પિતા થયાં. તાત્પર્ય—જેખમદારી વધી છે—બટી નથી.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ. કંસ આટલો બધો દાયજો દધને,
ખહેનને સાસરે વળાવવા તૈયાર થયો છે; પણ ૩૪ મા શ્લોકમાં આકાશવાણી સાંભળીને,
દેવકીને મારી નાંખવા કંસ તૈયાર થશે. ત્યારે આ કંસ પૂર્વે કોણ હતો? શા કારણથી
પ્રભુ તેને મારવા માટે અવતાર લે છે? વિગેરે વાતો જાણવા જેવી છે. ભાવથી સાંભળો—

કંસ કોણ?—મનુષ્યના બે સ્વરૂપ હોય છે. એક આંતર સ્વરૂપ, બીજું બાહ્ય સ્વરૂપ.
બાહ્ય સ્વરૂપથી કંસ ઉગ્રસેનનો પુત્ર, દેવકીનો ભાઈ, મથુરાનો રાજા વિગેરે. આંતર સ્વરૂપથી
તે હિરણ્યકશિપુનો કાળનેમિ નામનો પુત્ર હતો. દેવ દાનવના યુદ્ધમાં, તે બળિરાજના
પક્ષમાં હતો. તે વખતે વિષ્ણુએ તેને ત્યાં માર્યો હતો. જુઓ હરિવંશપર્વ. અ. ૪૮.
શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સ્કંધ ૮ અ. ૧૦ દૃષ્ટ્વા મૃધે ગરુડવાહમિભારિવાહ, આવિધ્ય
શૂલમહિનોદય કાલનેમિ: ॥૬૬॥ સાખીત કરે છે કે, વિષ્ણુએ તે યુદ્ધમાં કાળનેમિને
માર્યો હતો.

હરિવંશમાં આગળ ૫૪ મા અધ્યાયમાં નારદજી વિષ્ણુને કહે છે કે—ભોજવંશમાં—

તस्य पुत्रत्वमापन्नो, योऽसौ विष्णो त्वया हतः ॥

કાલેનેમિમહાદૈત્યઃ, સંગ્રામે તારકામયે ॥૬૪॥

ઉગ્રસેનના પછી તેનો પુત્ર જે થયો, તે કાળનેમિ નામનો અસુર હતો. જેને આપે
મહાયુદ્ધમાં માર્યો હતો.

આકાશ વાણી ચપ, તો પણ કંસને પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું ન હોતું.
તેથી દેવકીના પ્રથમ ગર્ભને કંસે જીવતો રાખ્યો હતો. તે પછી નારદે કંસને તેના પૂર્વ
જન્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું, અને વિશેષમાં કહ્યું કે—‘યાદવો, ગોપો તથા તેમની સ્ત્રીઓ
દેવો છે. દેવકીને ગર્ભે વિષ્ણુ અવતરીને તને મારશે, માટે સાવધાન રહેજે’. [જુઓ ચાલુ
અધ્યાય. શ્લોક. ૬૨ થી ૬૪) ‘પોતે કાળનેમિ છે,’ એવું કંસ આગળ ૬૮ મા શ્લોકમાં
બોલ્યો છે.

ગેરસમજ—કેટલાએકની એવી માન્યતા છે કે—‘રામાવતારમાં રાવણના પક્ષમાં
જે કાળનેમિ હતો તે આ છે.’ પણ તેમ નથી. તે કાળનેમિ પૂર્વે ઇંદ્રસભાનો ગંધર્વ હતો.
દુર્વાસાની મશ્કરી કરવાથી અસુર બન્યો હતો. લક્ષ્મણજીની મૂર્છા ઉતારવા વખતે, દૈવી
ઔષધી લેવા જતાં, હનુમાનને વિધન કરવા, તે રસ્તામાં મોટો સાધુ બનીને બેઠો હતો.
ત્યાં હનુમાને તેનો નાશ કર્યો હતો. [વિષ્ણુએ જે કાળનેમિને માર્યો હતો, તે કાળનેમિ
કંસ બન્યો હતો.]

અપૂર્ણ.

મૂચના—વેદાંત તથા યોગના ફરમા ખાસ વાંચવા જેવા છે. હજી વિચાર થતો હોય,
તો ગ્રાહક નં. નામ—ઠામ જણાવીને સાડાચૌદ આના મોકલી દેશોજી.

ગઈ સાલનો બીજો ચૈત્ર—આ અંક તમારે ત્યાં વધારે હોય, તો અહીં મોકલશોજી.

વ્યવસ્થાપક.

શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ,

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-અમુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું.

વૈશાખ માસ,

અંક ૪ થી.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ. અધ્યાય ૧ લો (ચાલુ).

[ગયા અંકના ૯૬ માં પાનાથી અનુસંધાન]

શ્લોક ૩૧ થી ૩૩ ના વિવેચનમાં ‘કંસ કોણુ?’ તેનો ખુલાસો આલે છે. ભાવથી સાંભળો—

વિષ્ણુપુરાણ પાંચમા અંશ અ. ૧. શ્લોક ૬૯ કહે છે કે—‘કાળનેમિ હિરણ્યકશિપુને પુત્ર હતો. તેના ૭ પુત્રો, યોગમાયાએ પાતાળમાંથી લાવીને, દેવકીના ગર્ભમાં મૂક્યા હતા.’ જેને કંસે એક પછી એક માર્યા હતા.

પિતા બીજા જન્મમાં પોતાના પુત્રોને કેમ મારે?—કંસે પૂર્વ જન્મના—કાળનેમિના અવતારના—૭ પુત્રોને કેમ માર્યા?—તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સાંભળો—મરીચિના ૭ પુત્રોએ બ્રહ્માની મશ્કરી કરી હતી. તેથી તેઓ અસુરરૂપે કાળનેમિને ત્યાં અવતર્યા હતા. તે પુત્રોએ પોતાનું પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવાથી, પોતાના દાદા હિરણ્યકશિપુને તજીને બ્રહ્માજીની ઉપાસના કરી. બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. આ વાતની હિરણ્યકશિપુને ખબર પડતાં, તેણે તે ૭ પુત્રોને શાપ આપ્યો કે—‘તમને તમારો પિતા હણશે.’ [જુઓ હરિવંશ-વિષ્ણુપર્વ અ. ૨]. તે પુત્રો યોગમાયાના બળથી દેવકીના ગર્ભમાં આવ્યા. કાળનેમિના અવતારમાં અધુરું રહેલું કાર્ય, કંસરૂપે અહીં પુરું કર્યું.

કંસની ઉત્પત્તિ ઉચ્ચસેનના વીર્યથી નથી, પણ કોઈ અસુરના વીર્યથી છે.

જેવો માણસ તેવી તેને સોખત જોઈએ—Element finds its elements—તે નિય-માનુસાર, આસુરી સંપત્તિવાળા કંસને, આસુરી સંપત્તિવાળા—પ્રલંબાસુર, બકાસુર, ચાણુરમઘ, તુણ્ણવર્ત, અરિષ્ટાસુર, પૂતના વિગેરે મળી રહ્યાં હતાં. કંસ જરાસંધનો જમાઇ થતો હતો. શીશુપાલ, દંતવક્ર, બાણાસુર આદિ અસુરોનો મિત્ર હતો. દુર્યોધનની તેને મદદ હતી.

ઉઘસેનના મોટા ભાઈ દેવક પ્રભુના પરમભક્ત હતા. તેણે રાજનો ત્યાગ કરવાથી, દેવકનો નાનો ભાઈ ઉઘસેન રાજ કરતો હતો. કંસ પોતાના મિત્રો સાથે સખળ થતાં, તેણે ઉઘસેનને પદબ્રષ્ટ કરી, રાજભાદી ભોગવવા માંડી.

અયુત્તં-એટલે ‘ દશ હજાર. ’

યાને-પ્રયાણ સમયે-વિદાયમાં-દાયજ્ઞમાં. કોઈ કોઈ ટીકાકાર ‘ યાને ’ ને બદલે ‘ યાનૈઃ ’ મૂળ શ્લોકમાં મૂકીને, એવો અર્થ કરે છે કે-‘ યાન સહિત-પાલખી સહિત-૨૦૦ દાસીઓ દાયજ્ઞમાં આપી. ’ દાસીઓને ખેસવા પાલખીઓ આપવી, એ રાજવી પુરુષોનું અપમાન ગણાય.

આ આનંદ કોને ન ગમ્યો ?—વસુદેવ અને દેવકીના પ્રયાણ સમયે, આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. ડંકા નિશાન વાગી રહ્યાં હતાં. મથુરા નગરીનો રાજા કંસ પણ, વસુદેવ દેવકીની સેવામાં હાજર હતો. વસુદેવ દેવકી પણ કંસની સેવા જોઈને ધણાંજ પ્રસન્ન થયાં હતાં. જ્યાં વૈર નહિ, ત્યાં હત્યા કેવી રીતે થાય ? દેવોને વસુદેવ દેવકીદ્વારા-તેમના ગર્ભદ્વારા-કંસને હણવો હતો, અને વસુદેવ દેવકી તો કંસના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયાં હતાં. વસુદેવ-દેવકીની અને કંસની વચ્ચે, વૈર ઉભું કરવાના હેતુથી, દેવો આકાશવાણી દ્વારા કાંઈક કહે છે. તે વાત ૩૪ માં શ્લોકમાં આવશે. ભાવથી સાંભળો.

પથિ પ્રગ્રહિણં કંસ-માભાષ્યાહાશરીરવાક્ ॥

‘ અસ્યાસ્ત્વામષ્ટમો ગર્ભો, હન્તા યાં વહસેઽબુધ ’ ॥૩૪॥

અર્થ—રથને માર્ગમાં હાંક્યે જતા કંસને-‘ હે કંસ ! ’-એમ બોલાવીને આકાશવાણીએ કહ્યું કે-‘ હે મૂર્ખ ! તું જેને ઘેર પહોંચાડવા જાય છે, તે સ્ત્રીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે. ’ [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

પથિ-માર્ગના મધ્યમાં, એટલે જ્યાં ભારે ધામધૂમ થઈ રહી હતી તે સ્થળમાં-અનેક સ્ત્રીપુરુષો સાંભળી શકે એવા સ્થળમાં, વસુદેવ દેવકી અને કંસ અરસ્પરસ પોતાના સંબંધને સુદૃઢ કરી રહ્યાં હતાં તે સમયમાં.

પ્રગ્રહિણં કંસ આભાષ્ય-જેણે હાથમાં ઘોડાની લગામ પકડી હતી તે કંસને સંબોધન કરીને-બોલાવીને.

વૈર ઉત્પન્ન કરવા માટે આકાશવાણીએ કંસને કેમ બોલાવ્યો ?-આકાશવાણીએ કંસના હિતની વાત કેમ કરી ?-દેવોએ-આકાશવાણીએ-કંસનો પક્ષ કેમ કર્યો ?-તે પ્રશ્ન અનાયાસે ઉત્પન્ન થાય. તેનો ખુલાસો સાંભળો-ધરમાં અગ્નિ પ્રગટાવવી હોય, ત્યારે આસલેટાદિ સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોને, એકજ દિવાસળી ચાંપી હોય, તો તુરત બડક બડક કરતી અગ્નિ આવી પહોંચે છે. ન સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોને, અનેક દિવાસળી લગાડીએ, ત્યારે માંડ અગ્નિ સળગે છે-

૩૪ પદ્યછેદ:-પથિ-માર્ગમાં પ્રગ્રહિણં કંસ-રથને હાંકે જતા કંસને. આભાષ્ય-સંબોધીને અશરીરવાક્-અશરીરિણી વાક્-આકાશવાણીએ આદ-કહ્યું કે-અબુધ-હે મૂર્ખ ! યાં વહસે-જેને ઘેર પહોંચાડવા તું જાય છે. અસ્યા:-તેનો અષ્ટમઃ ગર્ભ:-આઠમો ગર્ભ ત્યાં હંતા-તને હણશે.

સળગ્યા પછી પણ ઘણીવાર ખુઝાઇ જાય છે. તેમ આસુરી સંપત્તિવાળા જીવોને, ખેચાર વચન કહેતાં, વૈરભાવ પ્રગટી નીકળે છે, અને દૈવી સંપત્તિવાળા જીવોને, અનેક વચનો કહો, ત્યારે વૈરભાવ પ્રગટે છે. વૈરભાવ પ્રગટ્યા પછી પણ, તે ઘણીવાર ખુઝાઇ જાય છે. અહીં કંસ આસુરી સંપત્તિવાળો હતો. વસુદેવ દેવકી ત્રિશ્વનાં બે ત્રણ વચનોએ, તેના હૃદયમાં વૈરનો અગ્નિ પ્રગટાવો દીધો. કદિ આકાશવાણીએ કંસના વિશ્વનાં પચીસ પચાસ વચનો, વસુદેવ દેવકીને સંબોધીને કહ્યાં હોત, તો વસુદેવ દેવકીના દૈવીસંપત્તિવાળા અંતઃકરણમાં, કંસ સાથે વૈર પ્રગટી શકત નહીં. કદિ પ્રગટત તો થોડીવારમાં ખુઝાઇ જત. આકાશવાણી સાંભળીને દેવકીને મારી નાંખવા, કંસે તલવાર કાઢી, પણ વસુદેવે અગર વસુદેવના સંબંધીઓએ સામી તલવાર કાઢી નથી. જેમ અગ્નિને જળ ઠારી દે, તેમ કંસના ક્રોધને, મધુરવાણીથી વસુદેવે ઠારી દીધો. મથુરામાં કંસ સળગે હતો, અને વસુદેવાદિ યાદવો નિર્બળ હતા, તે વાત પણ અહીં યાદ રાખવી ઘટે છે.

અસ્યા:—આ (દેવકી)નો. બીજી કોઈ સ્ત્રીનો નહીં—પણ દેવકીનોજ ગર્ભ તને હણશે, તે વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાના હેતુથી, **યાં વહસે** [જેને પહોંચાડવા તું જાય છે, તે સ્ત્રીનો ગર્ભ—એટલે દેવકીનો ગર્ભ] શબ્દો મૂક્યા જણાય છે.

અષ્ટમો ગર્ભ:—પછી તે કન્યા હોય, કે પુત્ર હોય, તે વાત સ્પષ્ટ કરી નથી. જે આ વાત સ્પષ્ટ કરી હોત, તો વસુદેવ દેવકી ઉપર બળાત્કાર કરીને, કંસ પુત્રની માગણી કરત. સ્પષ્ટ કરી નહોતી, તેથી વસુદેવ દેવકીએ ગોકુળમાં અવતરેલી કન્યા રજુ કરી. તે કન્યાને દેવકીનો આઠમો ગર્ભ માની, કંસ તેને મારવા તૈયાર થયો.

હે અમુધ—હે મૂર્ખ ! જેને પૂર્વાપરતું જ્ઞાન ન હોય, તે મૂર્ખ ગણાય છે. જેમાં કંસનો નાશ હતો, તેમાં કંસ રાજ હતો, માટે તેને ‘અમુધ’ કહ્યો.

ભાવાર્થ એ છે કે—દેવોને પીડવાના તારા કામમાં, તું સાવધાન રહે—તો—તું તારે હીસામે ડાહ્યા ગણાઈશ, અને એમ થતાં, એટલે—સતોનો મેલ બળી જતાં, અને તારું પાપ વધી જતાં, સાક્ષાત્ નારાયણ પ્રગટ થશે. જેમ ઘેર અધકારમાં પ્રકાશનું બીજ ઉત્તું હોય છે, તેમ ઘેર અધર્મમાં—જીવલમાં—પરમાત્મા ઉભાજ હોય છે.

સામો પક્ષ—સામકલના પૈડાંને, પૃથ્વીથી દૂર રાખી, ચક્કર ચક્કર ફેરવવામાં, બહુ બળ કરવું પડતું નથી; પણ જ્યારે તે પૃથ્વીને અડકીને ફેરે છે, ત્યારે તેને ફેરવવામાં બળ કરવું પડે છે. ફરેણુકે પૃથ્વી ચક્કરની ગતિને અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તે વખતે સામકલ ઉપર બેઠેલો માણસ, પૃથ્વીની અટકાયતને પહોંચી વળી—વધારે બળ કરીને—ચક્કર ફેરવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે—પૃથ્વીથી દૂર રહેલું ચક્કર, ભલે થોડા બળથી ચક્કર ચક્કર ફેરે, પણ તે ત્યાંનું ત્યાંજ રહે છે—આગળ વધી શકતું નથી; અને પૃથ્વીને અડકેલું ચક્કર, ભલે વધારે બળ કરવાથી ફેરે, પણ તે ચક્કર આગળ આગળ વધતું જણાય છે—તે ચક્કર ઉપર બેઠેલો માણસ આગળ આગળ વધતો જણાય છે. તેમ આ સંસારમાં, સામા પક્ષ વિના, કોઈ આગળ વધ્યો સાંભળ્યો નથી. સામાપક્ષને દેખીને જે થડકી જાય છે—બળ કરતો નથી, તે પુરૂષ સંસારમાં આગળ વધી શકતો નથી. સામાપક્ષની સામે જે બળ કરે, તેજ પુરૂષ, અગર તેજ મરદ ગણાય છે. બળ પણ વિવેકથી વપરાય, તો જય મળે; અને અવિવેકથી વપરાય તો બહાદુરી સાથે પાછા હઠવું પડે. સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એ આગળ વધવાના ચાર પ્રકાર છે. વસુદેવને અહીં—રસ્તામાં—કંસ રૂપી સામો પક્ષ ઉભો થયો છે. વસુદેવ નેને દેવી રીતે પહોંચી વળે છે. તે વાત ભાવથી સાંભળો.

આગળ કહ્યું હતું કે-વસુદેવ એટલે 'શુદ્ધિત' અને દેવકી એટલે 'મુમુક્ષા' તે બેનાં લગ્ન થાય-તે બેઉને સંબંધ થાય-તે વાત બહુજ સારી છે. તે વખતે દેહરૂપી રથની લગામ કંસ રૂપી અભિમાનના હાથમાં હોય, તો સાંસં પરિણામ આવે નહિ. જેમ છંછેડેલો સાપ દોડીને કરડે, તેમ આકાશવાણી સાંભળીને, કંસ બહાલો, તે વાત હવે સાંભળો.

इत्युक्तः स खलः पापो, भोजानां, कुलपांसनः ॥

भगिनीं हन्तुमारब्धः, खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥૩૫॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે સાંભળીને ભોજકુળના કલંક રૂપ તે પાપી ખળ કંસે, બેનને મારવાની તૈયારી કરી-હાથમાં તલવાર લઈને દેવકીનો ચોટલો પકડ્યો.

૩૫ વિવેચન—

પાપ:—પાપથી ભરપુર હતો તે. પાપરૂપ.

જુઓ મોક્ષવાણી પાતું ૪૭ A ચોપાઈ—

સહજ પાપપ્રિય તામસ દેહા, યથા ઉલ્લૂકહિ તમપર નેહા.

મોજાનાં કુલપાંસન:—ભોજકુળમાં કંસ કલંકરૂપ હતો. તેથી તેને શાસ્ત્રનો, પ્રબુદ્ધનો અગર કુટુંબનો ભય નહોતો.

खलः અને खड्गपाणिः તે બેઉ કંસનાં વિશેષણો છે.

कचे अग्रहीत्—દેવકીજીને ચોટલેથી પકડ્યાં. કચ શબ્દને બીજી વિભક્તિમાં નહોં મૂકતાં, સમઘાતમાં મુકવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે-‘રખે દેવકી નાસી જાય, તેથી તેણીને ચોટલાથી બરાબર પકડ્યાં હતાં.

કંસને છંછેડાએલો, અને દેવકીને ગભરાયેલાં જોઈને, વસુદેવે ધીરજ બારણુ કરી. વસુદેવ કંસને કેવી રીતે શાંત કરે છે, તે વાત હવે કહે છે—

तं जुगुप्सितकर्माणं, नृशंसं निरपत्रपम् ॥

वसुदेवो महाभाग, उवाच परिसांत्वयन् ॥૩૬॥

અર્થ—ભુંડું કામ કરવાને તૈયાર થએલા, કુર અને નિર્લજ્જ કંસને ધીરો પાડવાના હેતુથી, મોટા ભાગ્યશાળી વસુદેવજીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું. [૩૬]

૩૫ પદ્મછેદ:—इति उक्तः स खलः—આ પ્રમાણે જોને કહ્યું તે ખલ પુરૂષ પાપ:—પાપાત્મા-પાપી. મોજાનાં કુલપાંસન:—કુલમલરૂપ:—કુલાધમ:—ભોજકુળના કલંકરૂપ કંસે મગિનીં હન્તું આરબ્ધ:—બેનને મારવા તૈયાર થએલા કંસે. खड्गः पाणौ यस्य स:—હાથમાં તલવાર લઈને कचे अग्रहीत्—દેવકીનો ચોટલો પકડ્યો.

૩૬ પદ્મછેદ:—तं-તે કંસને-जुगुप्सितं कर्म यस्य सः जुगुप्सितकर्माणं तम् जुगुप्सितकर्माणम्—નિંધકર્મ કરનારા કંસને. नृशंसं-કુર કંસને. निर्गता अपत्रपा (लज्ज) यस्य सः तम्—નિરપત્રપમ્—નિર્લજ્જ-નિર્લજ્જ, બેશરમ કંસને परिसांत्वयन्—ધીરો પાડવાના હેતુથી. महाभागः इति वसुदेवः—મોટા ભાગ્યવાળા વસુદેવ उवाच—[નીચે પ્રમાણે] બોલ્યા.

૩૬ વિવેચન—

મહાભાગઃ વસુદેવઃ—સામે કંસ જેવો કદો શત્રુ ઉભો છે. વળી તે પોતાની નવી પરણેલી સ્ત્રીનું, માથું કાપવા તૈયાર થયો છે. આવા પ્રકારની ભયંકર આપત્તિ વસુદેવ ઉપર આવી પડી છે, છતાં શ્રી શુક્રદેવજી વસુદેવજીને **મહાભાગઃ** મોટા ભાગ્યવાળા કહે છે. તેનું કારણ શું? તેનું કારણ એ કે—સાક્ષાત્ નારાયણ વસુદેવને ધેર અવતાર લેવાના છે. ખોસો શ્રી કૃષ્ણ બળદેવજીની જય. શ્રી વસુદેવજીના જન્મ વખતે દેવતાં દુંદુભી વાગ્યાં હતાં, તેથી પણ વસુદેવજી ભાગ્યશાળી ગણાય છે.

ગયા શ્લોકમાં કંસને માટે, **સ્થલઃ, પાપઃ, મોજાનાં કુલપાંસનઃ** એવાં ત્રણ વિશેષણો મૂક્યાં હતાં. વળી આ શ્લોકમાં તેને માટે—**જુગુપ્સિતકર્માણં** (નિંદકર્મ કરનારો) **નૃશંસં** (ક્રુર) અને **નિરપવ્રણમ્** (લજ્જા રહિત) એવાં ત્રણ વિશેષણ મૂક્યાં છે. તે સૂચવે છે કે—કંસ આસુરી સંપત્તિથી ખીલી નીકળ્યો હતો.

આવા બળને વસુદેવજી કેવી રીતે સમજાવે છે તે સાંભળો. વસુદેવનો બોધ જોકે કંસને કામનો નહોતો, પણ આપણે તો કામનો છે. આપણને તેમાંથી બહું જાણવા જેવું મળે એમ છે, માટે ભાવથી સાંભળો—

વસુદેવ ઉવાચ—

પ્રલાઘનીયગુણઃ શૂરૈર્-ભવાન્મોજયશસ્કરઃ ॥

સ કથં મગિર્નો હન્યાત્, સ્ત્રિયમુદ્રાહર્પવર્ણિ ॥૩૭॥

અર્થ—વસુદેવ બોલ્યા કે—હે કંસ ! જેનાં શૂરવીર પુરૂષો વખાણ કરે છે, અને જે ભોજકુળની કીર્તિ વધારનાર છે—એવો જે તું—તે વિવાહ પ્રસંગમાં સ્ત્રીની અને તેમાંએ વળી બહેન, તેની હત્યા કેમ કરે, નજ કરે. [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

વસુદેવનો ઉપદેશ—૩૭ થી ૪૫-નવ-શ્લોકમાં શ્રીવસુદેવજી કંસને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે. **‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણાઃ-પુરૂષને નવ પ્રાણ છે,’** એમ શ્રુતિમાં કહે છે. તે પ્રમાણે આ જ્ઞાન-જનક નવ શ્લોકો મુમુક્ષુના પ્રાણસમાન—શ્રેષ્ઠ-છે.

૩૮ થી ૪૩ તદ્દન પારમાર્થિક શ્લોકો છે. ૩૭ મો અને ૪૪ થી ૪૫ લૌકિક તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે.

આ નવ શ્લોકો દેહાભિમાનનો નાશ કરવા માટે, શ્રી વસુદેવે કંસને કહ્યા; પણ દેહાભિમાન એ આસુરી સંપત્તિવાળા જીવોનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. તે હક્ક અસુરો પાસેથી પ્રભુ સિવાય-મરણ સિવાય-કોઈ છોડાવી શકતું નથી. રાવણાદિ અસુરોને બધા ઉપદેશકો મળ્યા—રાવણ પોતે પણ વિદ્વાન હતો—છતાં દેહાભિમાનનો ત્યાગ, તેણે મરણપર્યંત કર્યો નહિં.

૩૭ પદ્મ-છેદ—**મવાન્-આપ, પ્રલાઘનાયાઃ ગુણાઃ યસ્ય સઃ-શૂરૈઃ-પ્રલાઘનીય-ગુણઃ-શૂરવીર પુરૂષો જેનાં વખાણ કરે છે તે તું છો. મોજાનામ્ યશઃ [કરોતિ] इति મોજયશસ્કરઃ-ભોજકુળની કીર્તિ વધારનાર. સઃ-તે. ઉદ્રાહસ્ય પર્વણિ-વિવાહના પ્રસંગમાં-સ્ત્રિયં-મગિર્નો-કથં હન્યાત્-સ્ત્રી અને તેમાંએ બહેનને કેવી રીતે હણે? નજ હણે.**

તાત્પર્ય—વસુદેવના ઉત્તમ ઉપદેશથી પણ કંસ સમજ્યો નહિ. [કંસનું મોત પ્રભુને હાથે હતું, તેથી કંસ સમજી શકે એવું હતું નહિ.]

શ્રીવસુદેવજી કંસને સારી રીતે ઓળખે છે; છતાં આ ૩૭ માં શ્લોકમાં, કાર્ય સાધવાના હેતુથી, કંસની પ્રશંસા કરે છે. શ્રી વસુદેવજી કહે છે કે—‘જરાસંધાદિ શૂરવીરો, હે કંસરાય ! આપના ગુણનાં વખાણુ કરે છે. આપ ભોજકુળની કીર્તિ વધારનાર છો. સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી, એ વીરપુરુષોનો ધર્મ છે, છતાં તું આમ કેમ કરે છે ? સ્ત્રીમાં પણ વળી બહેન; તેને—તારા જેવો ધર્મપરાયણ વીર કેમ મારે ! તેમાં પણ વળી લગ્ન પ્રસંગે, તને આવું કૃત્ય કરવું ઘટતું નથી.’ આમ કહેવામાં વસુદેવનો એ ભાવ છે કે—‘કદાચ મૃત્યુથી ડરીને દેવકીને હણતો હો, તો બે પ્રકારનાં મૃત્યુ અત્યંત દુર્લભ છે.’

૧ પ્રકાર—યોગીઓ પ્રાણાયામદ્વારા દેહનો ત્યાગ કરે છે; અને બીજો પ્રકાર—વીરપુરુષો રણક્ષેત્રમાં શત્રુઓની સામે લડતાં દેહનો ત્યાગ કરે છે. બીજા પ્રકારના દુર્લભ મૃત્યુથી વીર પુરુષોએ ડરવું ઘટતું નથી.

પ્રાણી માત્રને મૃત્યુ અવશ્ય ભેટે છે—

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર, દેહેન સહ જાયતે ॥

અથ વાન્દશતાંતે વા, મૃત્યુર્વે પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥૩૮॥

અર્થ—હે વીર ! પ્રાણીઓને દેહની સાથેજ મૃત્યુ નિર્માણ થાય છે. કારણકે આજ અથવા તો સો વરસ પછી, પ્રાણીઓને ચોક્કસ રીતે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે. [મરણ અટકાવ્યું અટકતું નથી, છતાં—તેમાં વિલંબ કરવા કોઈ પાપ કરે, તો—તે પાપથી ઉલટો પુનર્જન્મ બગડે છે.] ૩૮

૩૮ વિવેચન—

મોતની આમતમાં એક સંત કહે છે કે—

પદ.

મન માયાના કરનારાંરે—જરી જોને તપાસી તારી કાયા.

હારે—પુછી જોને તું પંડિત પુરાણારે—કોઈના અમર છે લેખ લખાણા ?

કાચી છે કાયા ને માટીની માયા, માટીના ખેલ બનાવ્યા.

શાણા હતા તેતો સમજી ગયા (૨) પણ બાળક બિચારા લપટાયારે—

જરી જોને

લાખોની પાંખો ગઈ છે પીંખાઈ, જેની મુછપર લોંબુ ઠેરાયા;

કાળને કુહાડેથી કોણુ બચ્યું છે (૨) ભલે રંક હોય કે મહારાજારે—

જરી જોને

સંધ્યાના જેવા રંગ સોનેરી, વધ્યાને લાડ લડાવ્યા;

આ જોખન તન ધન તેવાં સમજવાં, પાણીમાંના પડછાયારે—

જરી જોને

વિગેરે—

૩૮ પદ્યછંદ—હે વીર—વીર પુરુષ ! જન્મવતાં—પ્રાણીઓને દેહેન સહ મૃત્યુ—દેહની સાથેજ મૃત્યુ. જાયતે—નિર્માણ થાય છે. અથ—આજ વા—અથવા. અન્દશતાંતે—સો વરસ પછી પ્રાણિનાં મૃત્યુઃ વૈ ધ્રુવઃ—પ્રાણીઓને મૃત્યુ ચોક્કસ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

મોતથી નાસવું તો અને એમ નથી; પણ મોત આવ્યા પહેલાં, મોતને ભેટવા કંઈ કંઈ તૈયારીઓ રાખવી, તેટલુંજ માત્ર અને એમ છે. તે પણ જેઓ કરતા નથી, તેમને પામર કહેવા.

આઘ્રહ્યભુવનાહ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌંતેય, પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥ ગીતા અ. ૮—૧૬.

અહ્લોક સુધી પણ મૃત્યુનો ભય છે. તેથી વસુદેવે કહ્યું કે—‘દેવકીને મારવાથી, હે કંસ ! તારૂં મૃત્યુ અટકે એમ નથી. વળી મૃત્યુ તેના નિર્માણ થએલા સમયેજ આવે છે. ક્યારે આવે છે ? તેની કાંઈને ખબર પડતી નથી. જેમ ઉગેલા વૃક્ષને અવશ્ય પડવું પડે છે. ખીસેલા પુષ્પને અવશ્ય કરમાવું પડે છે. ઉગેલા સૂર્યને જરૂર આથમવું પડે છે. આખાદીની પાછળ પાપમાલી લાગેલીજ હોય છે. ભરતીની પાછળ ઓટ ઉભોજ છે. તેમ જન્મની પાછળ મૃત્યુ ઉભુંજ છે. નામ તેનો નાશ છે. મોટા મોટા તખ્ત ઉપર બેસીને, હજારોને હુકમ કરનારા પણ, ચૂપ થઈને ચાલ્યા ગયા. ભયંકર રોગમાંથી બચાવનારા સર્જનો પણ, ચૂપ થઈને ચાલ્યા ગયા. તાર્પર્ય-ધર્મશાળામાં રહીએ ખરા, પણ ધર્મશાળા આપણી નથી—માલધણી કહે ત્યારે ધર્મશાળા ખાલી કરવીજ પડે. તેમ દેહમાં રહીએ ખરા, પણ દેહ આપણો નથી—

રૂપિરાજ કહે છે કે—

૫૬.

માને છે માંડે માંડે રે—જગીને જોને—

તલભાર નથી કાંઈ તારૂં રે—જગીને જોને—

માણુકને મોતી કેરી, દુકાનો જેણે માંડી; હિંડમા લઈ ફૂટી હાંડીરે જગીને

સંચરતા હાથી ઘોડા, હજારો જેની સાથે, તે ચાલ્યા ખાલી હાથેરે જગીને

ભંડાર ધનના ભરીયા, ભુપાણે બજવી ભાલા, તે ચાલ્યા કાઝા માલારે જગીને

કીરતીઓ જેનાં નાણાંની સંભળાતિ કાને, તે સુતા જઈ સમશાનેરે જગીને

સંસાર સધળો દેખી—ને ડરતો જેની શેઠમાં, તે ચોંટયા જઈને ચેહમાંરે જગીને

રૂપિરાજ કહે રહીયામાં રહેનારો જેથી રીઝે, કામો તો એવાં કીજેરે જગીને

“માટે હે કંસ ! મૃત્યુ કોઈથી અટકાવ્યું અટકે એવું નથી” એમ વસુદેવે વિનંતિ સાથે કહ્યું.

જેમ નાથેલો બળદ, દોર્યો દોરાય છે, તેમ કર્મથી પરવશ થએલા જીવો કર્માધીન થઈને બીજા દેહની તૈયારી કરે છે. તે વાત હવે કહે છે.

દેહે પંચત્વમાપન્ને, દેહી કર્માનુગોઽવશઃ ॥

દેહાન્તરમનુપ્રાપ્ય, પ્રાક્તનં ત્યજતે વપુઃ ॥૩૯॥

વ્રજંસ્તિષ્ઠ્વપદૈકેન, યથૈવૈકેન ગચ્છતિ ॥

યથા તૃણજલૂકૈર્વ, દેહી કર્મગતિં ગતઃ ॥૪૦॥

૩૯ પદ્યછે—પંચત્વ આપન્ને દેહે દેહ પડી ગયા પછી પણ કર્માનુગઃ અવશઃ
इति દેહી-કર્મ પ્રમાણે ચાલનારો અને તેથી પરતંત્ર થએલો દેહી. દેહાન્તરં અનુપ્રાપ્ય
બીજા દેહને પામીને પ્રાક્તનં વપુઃ ત્યજતે-પ્રથમના દેહને તજે છે.

૪૦ પદ્યછે—યથા તૃણ-જેવી રીતે વ્રજન-ચાલ્યો જતો માણસ પદૈકેન

અર્થ:—કર્મ પ્રમાણ ચાલનારો, અને તેથી પરતંત્ર થએલો જીવાત્મા, દેહ પડી ગયા પહેલાં, બીજા દેહને પામીને, પ્રથમના દેહને તજે છે. [૩૬] જેમ ચાલ્યો જતો પુરૂષ, ધરતી ઉપર મુકેલા પોતાના એક પગથી દેહને ટકાવીને, પછી બીજો પગ ઉપાડે છે. અથવા—જેમ ખડમાંકડી બીજા ખડને પકડીને, પછી પ્રથમનું ખડ છોડી દે છે; તેમજ કર્મ માર્ગમાં ચાલ્યો જતો જીવાત્મા પણ, બીજા દેહને પામ્યા પછી, પ્રથમના દેહને છોડી દે છે. [૪૦]

૩૬-૪૦ વિવેચન—

આ દેહ ગયા પછી બીજો દેહ નહિં મળે, એવી શંકા કદિ કંસને થાય, તો તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે આ શ્લોકો છે.

देहिनोऽस्मिन्मया देहे, कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्-धीरस्तत्र न मुह्यति ॥૧૩॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्-ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥૨७॥ [ગીતા અ. ૨.]

વિગેરે વચનો સૂચવે છે કે—કુમારાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા જેવી રીતે તેનો સમય થતાં, દેહમાં આવીને અનાયાસે ઉમાં રહે છે—તેડવા જવાં પડતાં નથી, અને અટકાવ્યાં અટકતાં નથી, તે પ્રમાણેજ દેહાંતર પ્રાપ્તિ—એટલે આ દેહનો ત્યાગ, અને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ; એટલે મરણ અને પુનર્જન્મ તે પણ તેનો સમય આવતાં, અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે—મોતને તેડવા જવું પડતું નથી. દહેણુદેણુ પતી ગઈ હોય, તો અટકાવ્યું અટકતું નથી. [૧૩] એટલા માટે આગળ ૨૭ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—જન્મ્યો તેને મરણ, અને મરણ તેને જન્મ, રેંટમાળની માફક, ચાલ્યા કરે છે. જીવન્મુક્ત પુરૂષોને બલે—મરણ પછી જન્મ ન થાય—પણ મરણ તો ખરુંજ. ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ—માટે ધીર પુરૂષે આ વ્યાજબી વાતમાં મોહ કરવો નહિં—હર્ષ શોક કરવો નહિં. તાત્પર્ય—દેહ નાશવંત અને મૃત્યુ અનિવાર્ય, મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ અવશ્ય, અને આત્મતત્ત્વ નિર્વિકારી છે.

पञ्चत्वं आपन्न इति देहे—જે પંચમહાભૂતથી પંચીકરણની રીતે બનેલો છે તે દેહમાં.

પંચીકરણની રીત કેવી છે?—તે સખંધી દેહનિરૂપણમાં સંપૂર્ણ ખુલાસા કર્યા છે. [મોક્ષપત્રિકાના છઠ્ઠા પુસ્તક સાથે દેહનિરૂપણ, વેદાંતના વધારામાં, પ્રગટ થયું છે. દેહરૂપી જે બંગલામાં, આપણો મુકામ છે, તે બંગલામાં ધણું જાણવા જેવું છે. તેની કોમત પોરટેજ સાથે માત્ર ૦-૧૧-૬ છે.]

कर्मानुगः अवशः देही—કર્મ પ્રમાણે ગતિ કરનારો [ચાલનારો] પરતંત્ર જીવાત્મા. જેમ નાથેલો બળદ ખેડુની મરજી પ્રમાણે ચાલે, તેમ કર્મથી બંધાએલો મનુષ્ય કર્માનુસાર ઉંચી નીચી યોનીઓમાં અવતાર લે.

તિષ્ઠન્-ધરતી ઉપર એક પગ મુકીને તે પગના આધારથી દેહને ટકાવીને. અન્ય પદ્ધતિ-પછી બીજા પગથી ચાલે છે. અથવા તુળજતૂકા-ખડમાંકડી જેવી રીતે એક ખડને પકડ્યા પછી, પ્રથમ ખડને તજે છે. અર્થ—તે પ્રમાણેજ કર્મગતિ ગતઃ દેહી-કર્મની ગતિને પામેલો જીવ, બીજા દેહને પામ્યા પછી, પ્રથમ દેહને તજી દે છે.

શું મનુષ્યને પુનર્જન્મ થતો હશે?—આ પ્રશ્ન દરેક યુગમાં, દરેક દેશમાં, અને દરેક ધર્મમાં ચર્ચાયેલો છે. સૌએ પોતપોતાની પુદ્ધિને તથા શાસ્ત્રોને આધારે, તેનાં સિદ્ધાંતો નિર્ણય કર્યા છે. આ પ્રશ્ન ધણેજ મહત્વનો છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે, સર્વ દેશમાં ધણેજ પ્રયત્ન થયો છે—છતાં તે પ્રયત્નનું પરિણામ તપાસીએ તો જણાય છે કે—ધણેજાએ માત્ર ધુમાડાના આયકાજ ભર્યા છે—અત્તાનમાંજ ગોથાં ખાધાં છે.

પ્રાચીન યાહુદીઓ, ઈજિપ્શિયન, આસિરિયન, બાબિલોનિયન અને હજી એવા બીજા એમજ માને છે કે—મરણની સાથેજ મનુષ્ય જીવનનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. અનાર્થ પ્રજા મૃતદેહને કાળજીપૂર્વક દાટીને, અગર મિસર પ્રજાની માફક મૃતદેહનું ‘મમી’ બનાવીને તેને લાંબા કાળ સુધી સાચવી રાખે છે. [મિસરવાસીઓ પ્રથમ શયને રેતીમાં દાટી રાખતા હતા, પછી કોઈ દેવની આરાધી શયના ઉપર અમુક દવાઓ ચોપડીને, તેના ઉપર પાટા બાંધી રાખી, તેને હજારો વરસ સુધી રાખે છે. એવું તથા હજાર વરસનું જીવું ‘મમી’ વડોદરાના સંગ્રહ સ્થાનમાં હજી સારી હાલતમાં છે.] મિસરવાસીઓની એવી માન્યતા છે કે—“જ્યાંસુધી શરીર રહે, ત્યાંસુધી જીવાત્મા અસ્તિત્વમાં રહે, અને કોઈ કારણથી મૃતદેહનો નાશ થાય, તો જીવાત્મા પણ નાશ પામે, અને તેનું કોઈ નામ નિશાન રહે નહિ. મૃતદેહના એકાદ અવયવને નુકશાન થાય, તો જીવાત્મા પણ ખોડવાળો થાય છે. મરણ પછી આત્મા ગમે ત્યાં ફરી આવે, પણ હમેશાં રાત્રે જ્યાં શય્ન હોય, ત્યાંજ તે આવે છે. તેને ભૂખ તરસ લાગે છે, અને તે ધણુંજ દુઃખમય જીવન ગાળે છે.” એક દેહમુક્ત જીવાત્માએ તેઓને કહ્યું હતું કે—“મનુષ્ય જીવન બહુ અલ્પ છે. એટલા વખતમાં ખૂબ ખાઓ પીઓ. મોજ—મજાહ ભોગવી લ્યો. ખૂબ દાર પી લ્યો, અને સ્ત્રીઓના વિલાસ કરી લ્યો. તેમાં કયાશ રાખશો નહીં. કારણકે મોત પછીનું જીવન નિદ્રા અને અંધકારથી ભરપૂર છે—વિગેરે.” [જેમને ધર્મનું જ્ઞાન નથી—શાસ્ત્રનું શ્રવણ નથી. સદ્ગતિમાં પ્રીતિ નથી—તેઓ ભલે હિંદમાં વસતા હોય—આર્ય હોય—બ્રાહ્મણ હોય—પણ પુનર્જન્મ સંબંધી, તેમના આવાજ વિચાર છે.] ખાદિડયનોની આવીજ માન્યતા છે. તેઓ જીવાત્માને મૃતદેહથી અને તેની કબરથી અલગ માનતા નથી. ઐહિક જીવન—ખાવું પીવું અને મોજમજ કરવી—એજ સર્વોત્તમ અને આનંદપ્રદ છે, એવી તેમની માન્યતા છે. તેઓનું આત્મજ્ઞાન મૃતદેહ અને કબરોથી આગળ વધ્યું જણાતું નથી.

બૌદ્ધ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે—તે ધર્મના ઉપદેશકો, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને એશિયા-માઇનોર સુધી પહોંચ્યા હતા. તેઓએ જીવાત્માના પૂર્વાવતાર અને પુનર્જન્મ સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું હતું. ઇસુખ્રિસ્તને ઇલિયાસ નામના પેગંબરનો અવતાર માનવામાં આવે છે. [આઈમન મેથુ. ૧૦-૧૪].

ગ્રીસ તત્ત્વવેત્તા પાઇથેગોરાસ હિંદમાં આવ્યો હતો. બ્રાહ્મણો પાસે વિદ્યા ભણીને ગ્રીસ પાછો ગયો હતો. ગ્રીક પ્રજાને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજાવનાર તે પ્રથમ પુરુષ હતો. તે પ્રજા મૃતદેહને અગ્નિદાહ કરતી, અને વ્યક્તિગત આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વિકારતી હતી. ગ્રીસની પ્રજા આર્યપ્રજા ગણાય છે. પારસીઓ પણ આર્ય પ્રજા ગણાય છે. તેઓનું ‘દખમું’ વઢૂ ધાતુ ઉપરથી છે. યુરોપ અમેરિકામાં શાપનહોર, મેક્ષિકા, એમર્સન વિગેરે અનેક તત્ત્વવિદ પુરુષોએ આ સંબંધી વિચારો કર્યા છે; અને તેનો ફેલાવો દીન પ્રતિદીન થતો જાય છે. જેમ આપણા દેશમાં જ્ઞાતિઓની કૌન્દરન્સ દર વરસે બરાબ છે, તેમ ત્યાં અધ્યાત્મ મંડળની

કોન્દરન્સો દર વરસે ભરાવા લાગી છે. આપણા દેશના ધણા સંતો કંચન કામીનીની લાલચમાં આગળ વધતા જાય છે, આપણા દેશના કેટલાએક બ્રાહ્મણો જેમ નવી નવી હાટલો ખોલતા જાય છે—ઐહિક સુખ માટે ગમે તે ધંધામાં ગુંચાતા જાય છે. તેમ યુરોપના બ્રાહ્મણો—તત્ત્વ-વિદ્ પુરુષો—અધ્યાત્મ બળનું પોષણ, કેરી રીતે વધે, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા છે.

પુનર્જન્મ સંબંધી ઋગ્વેદમાં જીવાત્મા પ્રાર્થના કરે છે કે—જે દેશમાં આત્માઓ યથેચ્છ રીતે વિચરણુ કરે છે, તે આનંદમય સ્થાનમાં, મને અમરત્વની પ્રાપ્તિ કરાવીને વસવા દો. 'જ્યાં મૃત્યુ અને જરા નથી, ત્યાં મને મૂકી આવો.' 'જ્યાં વિવસ્વન્તો પુત્ર રહે છે, તે સ્વર્ગમાં, મને અમરત્વ આપીને રહેવા દો.' વિગેરે.

बहूनि मे व्यतीतानि, जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि, न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ગીતા. ૪-૫.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—' મારા અને તારા અનેક જન્મો થઇ ગયા છે. તે સર્વને હું જાણું છઉં, અને તું જાણતો નથી. '

દેહ પહેલાં પણ આત્મા હતો. પણ તે બીજા દેહમાં હતો. તે દેહમાં રહીને, જે કર્મ કર્યા—જે સંસ્કાર લીધા, તેનો ભોગ આ જન્મમાં દેખાય છે. અમુક પાપને લીધે નીચો દેહ મળે, પણ જ્યારે તેના સંસ્કાર સારા દેખાય છે—તેની રીતભાત સારી દેખાય છે, ત્યારે આપણે અનુમાન કરીએ છીએ કે—તે પૂર્વે કોઇ ઉચ્ચ કોટિનો જીવ હશે. અહીં ઉચ્ચ વર્ણમાં અવતાર થયો હોય, પણ જ્યારે તેની રીતભાત ખોટી જણાય છે—સદાચાર તેને બીલકુલ ગમતો નથી—ત્યારે ખાત્રી થાય છે કે—પૂર્વાવતારમાં—તે કોઈ નીચ કોટિનો જીવ હશે.

કર્મની ગતિ ન્યારી છે. કર્મ તારે છે, અને કર્મ ખુડાડે છે—માટે સમજી મનુષ્યે સમજી સમજીને કર્મ કરવાં. વેશ્યાઓ—ગણિકાઓ—બડી ચપળ—બડી સ્વચ્છ—બડી ગાનતાનવાણી—હોય છે. શ્રીકૃષ્ણનાં સુંદર પદો ગાય છે—પણ પૂર્વાવતારમાં કામવાસના તૃપ્ત ન થઇ—મર્યાદામાં રહેવું ન ગમ્યું, તેથી—બીજાં સુકર્મોને આધારે વૈભવ તો મળ્યો, પણ વેશ્યા બની. જેમ પરવાળાના ઢુંગરો ધીમે ધીમે મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમ પાપ કર્મ તથા પુણ્ય કર્મ ધીમે ધીમે આપણો પુનર્જન્મ તૈયાર કરી આપે છે. એક બાળક, રાજાને ત્યાં અવતરે છે, ત્યાં તેને ખમા ! ખમા ! થાય છે. તેજ વખતે એક બાળક રાજાના ગોલાને ત્યાં અવતરે છે, તે આખી જીંદગીભર રવડી રવડીને અવતાર પુરો કરે છે. રાજા અને ખવાસ બેઉ સમાન વયના ગણાય છે, પણ તે બેઉનાં સુખદુઃખમાં ધણો ફેર હોય છે. આ દૃષ્ટાંત એમ પણ સૂચવી શકે છે કે—સ્વર્ગનાં સુખ અને નરકનાં દુઃખ ક્યાંઇ બીજી દુનિયામાં નથી—અહીંજ છે.

જીવ કર્મ વશ છે. પરતંત્ર છે; અને આ દેહની સાથેજ બીજો દેહ તૈયાર કરતો જાય છે. બીજો દેહ નિર્માણ થઈ ચૂક્યા પછીજ, આ દેહ તજે છે. તેટલી બાબતનો ખુલાસો થઇ ચૂક્યો.

આ દેહમાંથી બીજા દેહમાં જતાં વખત લાગતો નથી, તે પણ આમાંથી સ્પષ્ટ થયું. તેને માટે કહે છે કે—' એક પગ સુકાને બીજો ઉપાડે, અને બીજો પગ મૂકી પ્રથમ પગ ઉપાડે. તેટલો સમય દેહાંતર પ્રાપ્તિમાં થાય છે. ' यथा तृणजलूका ' તે દૃષ્ટાંત પણ, દેહાંતર પ્રાપ્તિના સમયનું પ્રમાણ આપવા માટે છે. ખડમાંકડીનું દૃષ્ટાંત—ઉપનિષદમાં છે.

સ્વપ્ને યથા પश्यति देहमीदृशं, मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ॥

दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन्, प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृति ॥૪૧॥

અર્થ—દેખેલા દેહોના અને સાંભળેલા દેહોના સંસ્કાર, જેમાં લાગી રહેલા છે, એવા મનવાળો પુરૂષ, મનથી તેવાજ દેહોનું વારંવાર ચિંતવન કરતાં કરતાં, સ્વપ્નમાં તેવાજ દેહોને તે દેખે છે—અનુભવે છે. [સ્વપ્નના સમયમાં, પોતાના જાગ્રતના દેહનું પોતાને ભાન હોતું નથી. તે વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે.] તે પ્રમાણેજ દેખેલા અને સાંભળેલા દેહોનું ચિંતવન કરતો પુરૂષ, અંત-કાળ વખતે, જાગ્રતના દેહને ભુલી જઈ, કોઈ નવીન દેહને પામે છે. (૪૧)

૪૧ વિવેચન—સ્વપ્નમાં દેહનો સ્વિકાર અને ત્યાગ જેમ અનાયાસે થાય છે, તેમ આ દેહનો પણ ત્યાગ અને બીજા દેહનો સ્વિકાર અનાયાસે થાય છે. કર્મોથી મનોરથ અને મનોરથથી સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ કર્મોથી વાસના અને વાસનાથી બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, જેવા મનોરથ તેવું સ્વપ્ન, તેમ જેવી પૂર્વપ્રજ્ઞા તેવો પુનર્જન્મ. સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત પછી સ્વપ્નનું સ્મરણ રહે છે; પણ દેહાંતર થયા પછી—પુનર્જન્મ થયા પછી—પૂર્વદેહનું સ્મરણ રહેતું નથી.

શુભે તો ધણું કર્મો કર્યા હોય, ત્યારે તેને કેવો દેહ આપવો, તેનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? ક્યાં કર્મોનું ફળ પહેલું મળે ? તે વાત હવે કહે છે—

यतो यतो धावति दैवनोदितं, मनो विकारः पंचसु ॥

गुणेषु मायारचितेषु देहसौ, प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥૪૨॥

અર્થ—[પાંચ ગુણ એટલે પંચભૂત. દેહો પંચભુતોથી રચાએલા છે, માટે આ શ્લોકમાં દેહોને બદલે પંચગુણો લખ્યા છે.] માયાથી રચાએલા પંચ-

૪૧ પદ્યછેદ—દૃષ્ટશ્રુતાભ્યાં-દેખેલા તથા સાંભળેલા. અભિનિવિષ્ટ ચેતનં યસ્ય સઃ અભિનિવિષ્ટચેતનઃ-સંસ્કાર જેમાં લાગી રહેલા છે એવા મનવાળો પુરૂષ. મનોરથેન મનસા અનુચિન્તયન્-મનથી તેવા દેહોનું વારંવાર ચિંતવન કરતો. ईदृशं देहं स्वप्ने यथा पश्यति-જેવી રીતે સ્વપ્નમાં એવા દેહને જુએ છે, તેવી રીતે. दृष्टश्रुताभ्यां मनसा अनुचिन्तयन्-દેખેલા અને સાંભળેલા દેહનું મનથી ચિંતવન કરનારો પુરૂષ. अपगता स्मृतिः यस्य सः અપસ્મૃતિઃ-અને તેથી પોતાના જાગ્રતના દેહની સ્મૃતિને ભુલી જનારો પુરૂષ. तत् किम् अपि-તે કે જે નવીન છે તેને પ્રપદ્યતે-પામે છે.

૪૨ પદ્યછેદ—માયારચિતેષુ પંચસુ ગુણેષુ-માયાથી રચાએલા પંચભુતના દેહોમાં. दैवनोदितं-ફળ આપવાને તૈયાર થએલા કર્મો પ્રેરેલું. विकारात्मकं मनः-અને નાના પ્રકારના વિકારથી ભરેલું મન યતઃ યતઃ (યમ્ યમ્) ધાવતિ-મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ જે જે દેહ પ્રત્યે દોડે છે. तम् तम् आप-તે તે દેહને તે પામે છે. [तद् मनः एव अहं इति] પ્રપદ્યમાનઃ અસૌ દેહો-જો કે મન કર્તા છે તેથી મનનેજ જન્મ થવો ઘટે છે, તો પણ ‘તે મન હું છું,’ એવી ભ્રાંતિને લીધે, આ જીવાત્મા તેન સહ જાયતે-મન સાથે જન્મ લે છે.

ભુતના દેહોમાં, કૃણ આપવાને તૈયાર થએલાં કર્મે પ્રેરેલું-અને નાના પ્રકારના વિકારથી ભરેલું મન, મનુષ્ય-પશુ-પક્ષી આદિ જે જે દેહ પ્રત્યે દોડે છે, [દોડીને જે દેહમાં મન તદ્રૂપ થાય છે] તે દેહને તે પામે છે. [આ વાતમાંથી એવો પણ સાર નીકળે કે-દોડનાર અને તદ્રૂપ થનાર મન છે, માટે મનનેજ જન્મ લેવો ઘટે છે-જીવાત્માને જન્મ લેવો ઘટતો નથી. તે સંબંધમાં કહે છે કે-] ‘ પદ્મમાનઃ અસૌ દેહી તેન મનસા સદ્ જાયતે. ’ જીવાત્મા મનને ‘હું’ કરીને માને છે-જીવાત્મા મનરૂપ બને છે-માટે જીવાત્મા મનની સાથે જન્મ લે છે. (૪૨)

૪૨ વિવેચન—દૈવ મનને જ્યાં જ્યાં પ્રેરે છે, ત્યાં ત્યાં મન દોડે છે. [દૈવ એટલે કર્મ અગર પ્રારબ્ધ અગર ભગવદ્દિશા.]

यं यं चापि स्मरन्भावं, त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય, સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥ ગીતા અ. ૮.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—હે કુંતાના પુત્ર ! અંતકાળે જે જે પદાર્થનું સ્મરણ કરતો જીવાત્મા દેહને તજે છે, તે તે પદાર્થોની ભાવનાવાળો થઈને, તે તે પદાર્થોને તે પામે છે.

કુંગળી ખાનારાને કસ્તુરીના ધયરકા આવતા નથી, તેમ કસ્તુરી ખાનારાને કુંગળીના ધયરકા આવતા નથી. કાઢીયાને હીરમોતીનાં સ્વપ્ના આવતાં નથી, તેમ ઝવેરીને સ્વપ્નામાં મુળા વેચવા પડતા નથી. મરવા વખતે કાશીવાસ કરે છે, મરવા વખતે કોઇ મંદિરમાં સંતોની સેવામાં વાસ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુન્યદાન, કથાવાર્તા, દેવદર્શન, તીર્થયાત્રા-વિગેરે કરવાનું જે કાંઈ મુખ્ય કારણ હોય, તો તે હૃદયની દૃષ્ટિમર્યાદા બદલવા માટે છે-જીવનનું સુકાન મરડવા માટે છે-મનની દિશા બદલવા માટે છે. જેવો સંગ તેવું મન. જેવું મન તેવી વાસના. જેવી વાસના તેવો પુનર્જન્મ.

આ શ્લોકનું અહીં શું પ્રયોજન હતું ?-વસુદેવજી કંસને સમજાવે છે કે-દેવકી કે જે બહેન અને સ્ત્રી-તેને મારીને તારા મનને તું ક્ષુદ્ર ન બનાવ. તું ઉદાર દિલનો થા. તેમ થવાથી તારો પુનર્જન્મ પણ સુધરશે.

દેહી તો નિર્વિકારક અને અકર્તા છે, તેને દેહનું બંધન કેમ ? તેનો હવે ખુલાસો કરે છે.

ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः, समीरवेगानुगतं विभाव्यते ॥

एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान्, गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥૪૩॥

અર્થ—જળથી ભરેલા માટીનાં કુંડાઓમાં, પ્રતિબિંબરૂપથી રહેલું ચંદ્રાદિનું તેજ, જેમ વાયુના વેગથી કંપતું જણાય છે, તેવી રીતે માયાથી રચાયેલા

૪૩ પદ્યછેદઃ—ઉદકયુક્તેષુ પાર્થિવેષુ-જળથી ભરેલા કુંડાઓમાં અદઃ-આ, કોઇ જ્યોતિઃ-પ્રતિબિંબ રૂપથી રહેલું ચંદ્રાદિનું તેજ સમીરવેગાનુગતં-પવનના વેગથી કંપતું વિભાવ્યતે-દેખાય છે. एवं-તે પ્રભાણેજ સ્વમાયારચિતેષુ ગુણેષુ-બ્રાંતિથી રચાયેલા દેહોમાં રાગાનુગતઃ પુમાન્-રાગથી બંધાયેલો પુરૂષ વિમુહ્યતિ-મોહ પામે છે. તદ્રૂપ થાય છે.

દેહોમાં, રહેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ-જીવાત્મા-પુરૂષ, જે દેહાદિમાં આસક્તિ વાળો થાય, તો મોહ પામે છે-બંધાય છે. (દેહ અને જીવાત્મા અસ્પર્શ તરૂપ થાય, ત્યારે-જાડા થવું, ઠીંગણા થવું, વિગેરે દેહના ધર્મો છે, છતાં-‘ હું જાડો છઉં ’-‘ હું ઠીંગણો છઉં, ’ એમ જીવાત્મા માને છે. પ્રેમ અને આનંદ આત્માના ધર્મો છે, છતાં આત્મામાં દેહના અધ્યાસને લીધે, આત્માના ધર્મો દેહમાં જણાય છે.) (૪૩)

૪૩. વિવેચન—સૂર્ય એક, જળનાં કુંડા ઘણાં. જેટલાં કુંડાં તેટલા સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ પડ્યાં. પવને આવીને જળને ડોલાવ્યું. જળની સાથે તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પણ ડોલ્યું. તે પ્રમાણે અલ્પતત્ત્વ એક-પરમાત્મા એક. અનેક અંતઃકરણરૂપી કુંડામાં તેનાં પ્રતિબિંબ પડ્યાં. અંતઃકરણમાં બુદ્ધિરૂપી જળ. બુદ્ધિતત્ત્વ ત્રિગુણાત્મક હોય છે. બુદ્ધિતત્ત્વ વિકાર પામે, ત્યારે તેમાં પડેલું અલ્પનું પ્રતિબિંબ વિકાર પામ્યું હોય, એવું જણાય.

રાગાનુગતઃ—અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ થાય છે. જ્ઞાને કરીને દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે. નાટકના થીએટર ઉપર સિદ્ધરાજ જયસિંગ બનીને, સિદ્ધરાજ જયસિંગનો પાર્ટ ભજવે છે, પણ પોતાના મનથી તે સમજે છે કે-‘ હું આ નથી. હું તો વીશ રૂપૈયાનો પગારદાર તરગાળો છઉં. ’ તે પ્રમાણે-આ સંસારરૂપી રંગભૂમિ ઉપર રમનારાં સ્ત્રી-પુરૂષો અનેક વેશ ભજવે છે, પણ-‘ પોતે તે નથી, ’ એટલું જો જાણે, તો તેને સ્વસ્વરૂપના સુખનો લાભ મળે. દેહાધ્યાસ તોડ્યા માટે, વેદાંતના ફરમામાં ખુબી બુલાસા છે, ત્યાંથી વાંચશો.

દેહ નશ્વર છે, આત્મા અમર છે. મૃત્યુ અનિવાર્ય છે માટે—

તસ્માન્ન કસ્યચિદ્દ્રોહ-માચરેત્સ તથાવિધઃ ॥

આત્મનઃ ક્ષેમમન્વિચ્છન્, દ્રોગ્ધુર્વે પરતો ભયમ્ ॥૪૪॥

અર્થઃ—વસુદેવ, આગળ કહે છે કે-તેથી જો પોતાને પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા હોય, તો આવી સ્થિતિવાળા મનુષ્યે, કોઈનો પણ દ્રોહ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે-દ્રોહ કરનાર પુરૂષને, ચોક્કસ રીતે સામા મનુષ્યથી લય પેદા થાય છે. [કાદ સામો મનુષ્ય તેને લય આપી શકતો નથી, તો યમરાજ તેને છોડતો નથી.] (૪૪)

૪૪ વિવેચન—

પાછ માટે રૂપિયો વઘાવવો નહીં. એટલે-વસુદેવે કહ્યું કે ‘દેહ કે જે નશ્વર છે, તેની રક્ષા માટે તારે દેવકીનો દોહ કરવો નહીં. દ્રોહ કરનારને વૈરીથી ડરવું પડે છે. ’ દેવકીને મારવાથી

૪૪ પદ્યછેદ—તસ્માન્ન-તેથી-તથાવિધઃ સઃ-આવી સ્થિતિવાળા મનુષ્યે આત્મનઃ ક્ષેમમ્ અન્વિચ્છન્-જો પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા હોય તો કસ્યચિત્ દ્રોહમ્ ન આચરેત્-કોઈનો પણ દોહ કરવો ન જોઈએ. દ્રોગ્ધુઃ પુરુષસ્ય-દોહ કરનાર પુરૂષને. વૈ-ચોક્કસ રીતે પરતઃ ભયમ્-મીઞથી લય થાય છે.

હું તને માફ એમ નથી, તોપણ તારે મારાથી અગર મારા કુટુંબથી, ડરતા રહેવું પડશે, એ ભાવ છે.

સામ, દામ, ભેદ અને દંડ ચાર સાધન છે. તેમાં આ ભેદાત્મક વચન છે. (૪૪)

હવે દેવકીની દીનતા અને કંસની દીનવત્સલતા સૂચવે છે.

एषा तवानुजा बाला, कृपणा पुत्रिकोपमा ॥

हंतुं नार्हसि कल्याणी-मिमां त्वं दीनवत्सलः ॥૪૫॥

અર્થ:—આ તારી નાની બહેન છે, તે દીન અને લાકડાની પુતળીના જેવી પરતંત્ર છે. વળી તું તો દીનવત્સલ છો; તેથી તારે તે કલ્યાણીને મારવી ઘટતી નથી. [૪૫]

૪૫ વિવેચન—

पुत्रिकोपमा—પુતળી જેવી એટલે-કંસના ભયથી જડ જેવી બની ગયેલી.

दीनवत्सलः—હે કંસ ! તું કે જે દીનવત્સલ છે, અને તારી બહેન કૃપણા-એટલે દીન છે. વળી તે લગ્ન પ્રસંગમાં બેઠાએલી છે, માટે કલ્યાણી છે. વળી નાની બહેન છે, તેથી તેમાં તને અનાયાસે પ્રેમ હોય જ. તાત્પર્ય-તે મારવા યોગ્ય જ નથી.

વસુદેવે શાસ્ત્રોની ઉત્તમ વાતો કરીને, કંસને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. થોડો ભય પણ બતાવ્યો; પણ કંસ બદલાયો નહિ. તે વાત હવે શુકદેવજી કહે છે—

श्रीशुक उवाच—

एवं स सामभिर्भेदैर्-बोध्यमानोऽपि दारुणः ॥

न न्यवर्तत कौरव्य, पुरुषादाननुव्रतः ॥૪૬॥

અર્થ:—શુકદેવજી કહે છે કે-હે પરીક્ષિત રાજા ! એ પ્રમાણે વસુદેવે સામથી તથા ભેદથી, કંસને ઘણી રીતે સમજાવ્યો, તોપણ રાક્ષસોને અનુસરનારો-એટલે આસુરી સંપત્તિ વાળો-કુર કંસ, દેવકીને મારતો અટક્યો નહિ. (૪૬).

૪૬ વિવેચન—

૩૭ થી ૪૫ શ્લોકોમાં વસુદેવે કંસને સમજાવ્યો. તેનું જે પરિણામ આવ્યું, તે

૪૫ પદ્યછંદ—**एषा—**આ તથા **अनुजा बाला—**તારી નાની બહેન **कृपणा—**દીન, ભલી. **पुत्रिका उपमा यस्याः सा पुत्रिकोपमा—**પુતળી જેવી પરતંત્ર છે. **त्वं दीनवत्सलः—**તું કે જે દીન વત્સલ છો તેણે **इमां कल्याणीम् हन्तुं न अर्हसि—**આ કલ્યાણીને મારવી ઘટતી નથી.

૪૬ પદ્યછંદ—**कुरोः गोत्रापत्यं पुमान् कौरव्यः तत्संबुद्धौ हे कौरव्य ।** કુર-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હે પરીક્ષિત ! **एवं—**એ પ્રમાણે **सामभिः भेदैः—**સામથી અને ભેદથી **बोध्यमानः अपि—**ઉપદેશ કર્યો **तोपण् दारुणः—**કુર પુરુષાન્ અદન્તિ इति **पुरुषावाः तान् अनुव्रतः—**રાક્ષસોને અનુસરનારો (કંસ) **न न्यवर्तत—**દેવકીને મારતો અટક્યો નહિ.

આ ૪૬ મા શ્લોકમાં, શ્રી શુકદેવજી કહે છે. વસુદેવના ઉપદેશની અસર કંસ ઉપર ન થઈ, કારણ કે-તે સ્વભાવથી કુર હતો, અને તેને અસુરોની સોખત હતી. રખડતી સ્ત્રીને વેશ્યાની દોસ્તી થયા પછી, પતિવ્રતાનો ધર્મોપદેશ નકામો નીવડે. આજસુ આજકને રખડુ આજકોનો સંગ થયા પછી, વિદ્યા ગુરુનો ઉપદેશ, નકામોજ નિવડે. સાકર ઘણી સારી, પણ તે ખરના તો પ્રાણુજ લે. સૂર્ય ઘણો પવિત્ર, પણ તે ધુવડની તો ગાજોજ ખાય. તેમ સત્ત્વગુણી વસુદેવનો ઉપદેશ, તમોગુણી કંસ માટે તો નકામોજ નીવડ્યો, એટલે-તે દેવકીને મારતો અટક્યો નહિં. વસુદેવને ખાત્રી થઈ કે-જેમ ગયેડાને સોનાની અખાડી નકામી છે; તેમ ક્રામ, ક્રોધ અને લોભથી ધેરાએલાને, વેદાંતની વાતો નકામી છે. હવે તે સંબંધમાં આગળ શું કરવું. તેનો વિચાર શ્રીવસુદેવજી ૪૭ થી ૫૧ શ્લોકોમાં કરે છે. તે ભાવથી સાંભળો.

નિર્બંધં તસ્ય તં જ્ઞાત્વા, વિચિંત્યાનકદુંદુભિઃ ॥

પ્રાપ્તં કાલં પ્રતિવ્યોદુ-મિદં તત્રાન્વપદ્યત ॥૪૭॥

અર્થઃ—દેવકીને મારી નાંખવાનો કંસનો દુરાચલ દેખીને, થોડીવાર વિચાર કરીને, પ્રાપ્ત સમયને (આપત્તિને) સહિ સલામતીથી ઓળંગી જવાના હેતુથી, તે આખતમાં, વસુદેવે નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો. [૪૭].

૪૭ વિવેચન—

યુક્તિ વિના યુક્તિ નહીં. દેવકીની યુક્તિ કરવા માટે, વસુદેવે યુક્તિ ઘડવા માંડી.

દૃષ્ટાંત—એક જંગલમાં એક વડના વૃક્ષ ઉપર, એક માંજર નામનો બીલાડો રહેતો હતો. તે વડના મૂળ પાસે એક ઉંદર રહેતો હતો. એક વખત એક પારાધીએ તે વડ પાસે જળ પાથરી. તે જળમાં બીલાડો સપડ્યો. તે જળ ઉપર એક પાંજરા પણ મૂક્યું હતું. તે પાંજરા ઉપર માંસનો કકડો હતો. માંસ ખાવાની લાલચથી ઉંદર તે પાંજરા પર ચડ્યો હતો. એટલામાં પાંજરાના પાયા પાસે નોળીઓ આવ્યો, અને પાંજરા ઉપરના વૃક્ષ ઉપર બાઝ પક્ષી આવ્યું. ઉંદર પાંજરા ઉપર ખેસી રહે, તો તેને બાઝ ખાધ જાય, અને જો તે નીચે ઉતરે, તો તેને નોળીઓ ખાધ જાય. આવી સંકટમણીમાં ઉંદરે વિચાર કર્યો કે-‘મારે અને બિલાડાને કદું વેર છે, પણ જો આ વખતે તેની સાથે દોસ્તી થાય, તો જરૂર બચું. તે પણ મારા જેવીજ આપત્તિમાં છે, તેથી અત્યારે મારું કહ્યું માનશે.’ એમ વિચાર કરી ઉંદરે બિલાડાને પૂછ્યું-‘ભાઈ! આ જળમાંથી તને છોડાવતાં, મને કાંઈવાર લાગે એમ નથી, પણ અત્યારે તારે મને તારા બોળામાં ખેસાડવો જોઈએ. બિલાડો કૃત્તની હતો; પણ અત્યારે માત્ર સંકટમાંથી બચવાની ખાતર, તેણે હા પાડી. તુરત ઉંદર બિલાડાની ગોદમાં સંતાઈ ગયો. બાઝ તથા નોળીઓ એક નાસિપાસ થઈને ચાલ્યા ગયા. ઉંદર અભય થયો. પછી ઉંદરે બિલાડાના બંધન કાપવા માંડ્યા, પણ એ ત્રણ મજબૂત બંધન (તાર) રહેવા દીધા. તે જોઈ બિલાડાએ કહ્યું ‘આમ કેમ કરે છે ?

૪૭ પદ્યછંદ—તસ્ય તં નિર્બંધં જ્ઞાત્વા-દેવકીને મારી નાંખવાનો કંસનો હલ દેખીને. આનકદુંદુભિઃ-વસુદેવે. વિચિંત્ય-તેનો વિચાર કરીને. પ્રાપ્ત કાલં પ્રતિવ્યોદુમ્-પ્રાપ્ત સમયને સહિ સલામતીથી પસાર કરવા માટે. ઇદં તત્ર અન્વપદ્યત-તે આખતમાં નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

શું તારો સ્વાર્થ સર્વો, એટલે મને અહીં લટકાવી રાખવો છે? પારાધી આવી પહોંચશે તો મારા ભોગ મળશે.' તે સાંભળી ઉંદરે ઉત્તર આપ્યો કે- 'તું ધારે છે એવો હું કૃતધ્વી નથી, તને હાલ મુક્ત કરું તો હું ભયમાં આવી પડું.' એટલું કહી ઉંદર આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એટલીવારમાં પારાધિ દૂરથી દેખાયો. ઉંદરે પાસે આવી, તાર તોડી નાંખ્યા. બીલાડો જીવ લઇને નાડો. ઉંદર બચી ગયો. કારણ કે ઉંદર જાણતો હતો કે- 'જે બિલાડાને અવકાશ-સમય-મળશે, તો તેના સ્વભાવ પ્રમાણે મારો નાશ કરશે. માટે પારાધી આવે ત્યારે તેને દૂરથી દેખીને, બિલાડાને મુક્ત કરવો, તેમ કરતાં બીલાડો ગભરાટમાં પડી કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિં.'

તાત્પર્ય—કવેળાએ દુશ્મન સાથે પણ મૈત્રી કરવી પડે. તે નિયમાનુસાર વસુદેવ કંસને સારી રીતે ઝોળખતા હતા, છતાં તેની સાથે ગાઢ સ્નેહ હોય, એવી રીતે વર્તવા લાગ્યા.

વસુદેવ શું નિશ્ચય કરે છે, તે વાત હવે કહે છે—

મૃત્યુર્બુદ્ધિમતાપોહ્યો, યાવદ્બુદ્ધિબલોદયમ્ ॥

યદ્યસૌ ન નિવર્તેત, નાપરાધોઽસ્તિ દેહિનઃ ॥૪૮॥

પ્રદાય મૃત્યવે પુત્રાન્, મોચયે કૃપણામિમામ્ ॥

મૃતા મે યદિ જાયરેન્, મૃત્યુર્વા ન મ્રિયતે ચેત્ ॥૪૯॥

વિપર્યયો વા કિં ન સ્યાદ્-ગતિર્ધાતુર્દુરત્યયા ॥

ઉપસ્થિતો નિવર્તેત, નિવૃત્તઃ પુનરાપતેત્ ॥૫૦॥

અર્થ—વસુદેવ નિશ્ચય કરે છે કે- 'બુદ્ધિ પહોંચે ત્યાંસુધી, બુદ્ધિવાળા પુરૂષે, મૃત્યુને દૂર કરવું જોઈએ. કદિ આ (આ પ્રમાણે) 'મૃત્યુ ન અટકે, તો (પછી) મનુષ્યનો વાંક ગણાય નહિં. [૪૮] દેવકીને જે પુત્રો આવે તે કંસને આપીને-એટલે-આપવાનો ઠરાવ કરીને-આ રાંકડી દેવકીને છોડાવું. દેવકીને પુત્રો થયા પછી જે થવાનું હશે તે થશે. તેટલા સમયમાં કંસ કાં ન મરી

૪૮ પદ્મછેદ—યાવત્ બુદ્ધિબલોદયમ્-બુદ્ધિ પહોંચે ત્યાં સુધી વુદ્ધિમતા-બુદ્ધિવાળા પુરૂષે. મૃત્યુઃ અપોહ્યઃ-મૃત્યુને દૂર કરવું જોઈએ, યદિ અસૌ-કદિ આ મૃત્યુ. ન નિવર્તેત ન અટકે તો દેહિનઃ અપરાધઃ ન અસ્તિ-મનુષ્યનો વાંક ગણાય નહિં.

૪૯ પદ્મછેદ—મૃત્યવે પુત્રાન્ પ્રદાય-દેવકીને જે જે પુત્રો આવે તે કંસને આપીને હિમાં કૃપણાં મોચયે-આ દિન દેવકીને છોડાવું. યદિ મે મૃતાઃ જાયરેન્-કદિ મારા પુત્રો જીવે. દેવકીને પુત્રો થયા પછી જે થવાનું હશે તે થશે. વા-અથવા મૃત્યુઃ ન મ્રિયેત્ ચેત્-કાં ન મરી જાય!

૫૦ પદ્મછેદ—વિપર્યયઃ વા કિં ન સ્યાત્-કદિ પુત્રો અવતરે અને કંસ ન મૃત્વો હોય, તો પુત્રોજ કંસને મારે. એમ પણ કાં ન બને! ધાતુઃ ગતિઃ દુરત્યયા-વિધાતાની ગતિ ગહન છે. [દુઃસ્થેન અત્યેતુમ્ શક્યા દુરત્યયા] આ પ્રમાણે બને તો ઉપસ્થિતઃ મૃત્યુઃ નિવર્તેત-પ્રાપ્ત થએલું મૃત્યુ અટકે. નિવૃત્તઃ પુનઃ આપતેત્-નિવૃત્ત થએલું મૃત્યુ બલે ફરી આવે.

જાય ! [એટલે-કદિ એમ બને, તો પુત્રો પણ સહિસલામત રહે.] [૪૬]
પુત્રો અવતરે, તે પહેલાં કદિ કંસ ન મૂવો હોય; અને પુત્રોજ કંસને મારે,
એમ પણ કાં ન બને ! કારણકે વિધાતાની ગતિ ગહન છે. આ પ્રમાણે કંસને
ગમે તે રીતે સમજાવી, દેવકીને પ્રાપ્ત થએલું મૃત્યુ અટકાવવું. પછી નિવૃત્ત
થએલું મૃત્યુ લલ્લે ફરી આવે. [તાત્પર્ય-ગમે તે રીતે અત્યારે દેવકીને બચાવી
લઉં.] [૫૦]

૪૮-૪૯-૫૦ વિવેચન-૪૮ થી ૫૧ સુધીના શ્લોકોમાં, વસુદેવના નિશ્ચયની વાત ચાલુ
છે. પ્રાપ્ત થએલી આપત્તિને ઉઘાવવા માટે કંસને, દેવકીના પુત્રો સોંપી દેવાનો વિચાર કર્યો,
અને પરિણામ દેવને સોંપ્યું. આઠમા પુત્રને બદલે, પુત્રો આપવામાં, એવો ભાવ જણાય છે કે-
કોઇ પણ રીતે વસુદેવમાં વિશ્વાસ બેસે, અને તે વિશ્વાસદ્વારા કંસ દેવકીને મારતો અટકી
જાય. ૪૮ માં શ્લોકમાં 'બુદ્ધિબળ પહોંચે ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવો,' એવો જે ભાવ છે, તે ભાવ
સૂચવે છે કે-દૈવ બળવાન છે, તોપણ પુરૂષે પુરૂષાર્થ કરતાં અટકવું ન જોઇએ.

૪૯ માં શ્લોકમાં માત્ર પુત્રાન્ શબ્દ મુકવાથી એમ સૂચવે છે કે-વસુદેવે બધા
પુત્રોને, અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી નથી, કારણકે વસુદેવે બળમદ અને શ્રીકૃષ્ણને કંસ પાસે
રજુ કર્યા નહોતા.

પુત્રઃ અને સુતઃ માં ફેર શું ? પુત્ર નામના નર્કમાંથી પિતાને જે તારે, તે પુત્રઃ અને
સુતઃ એટલે તો તુરતનો જન્મેલો બાળક.

મૃત્યુવે-કંસને અથવા કંસદ્વારા મૃત્યુને. મૃત્યુનો અર્થ 'કંસ' થાય, ત્યારે તે તિરસ્કાર
સૂચવે છે.

૫૦ માં શ્લોકમાં-ધાતુઃ ગતિઃ દુરત્યયા વિધાતાની ગતિ કળ્યામાં આવે એવી નથી.
તે વાત ૫૧ માં શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે.

અગ્રેયથા દારુવિયોગયોગયો-રદ્વૃત્તોઽન્યન્ન નિમિત્તમસ્તિ ॥

एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः, शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥૫૧॥

અર્થ- [વસુદેવ જે નિશ્ચય કરે છે, તે વાત હજી ચાલુ છે.] વનમાં
બાળતો અગ્નિ, ઘણીવાર, પાસેનાં વૃક્ષોને છોડી દે છે, અને દૂરનાં વૃક્ષોને બાળી
દે છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના જન્મ મરણનું ભાવિ પણ, કળ્યામાં આવતું નથી,
[ઘરડાં પડ્યાં રહે, અને જીવાન ચાલ્યાં જાય.] કારણકે [આવી બાબતમાં]
અદૃષ્ટી બીજો કોઇ નિયામક નથી. [૫૧].

૫૧ પદ્યરૂપ-યથા-જેવી રીતે દારુવિયોગયોગયોઃ અગ્નેઃ-પાસે હોય તેને તજીને
દૂર હોય તેને અગ્નિ બાળે છે, તેવી રીતે અદ્વૃત્તઃ અન્યત્ નિમિત્તં નાસ્તિ-અદૃષ્ટ વિના
બીજું કોઇ નિયામક નથી. एवं हि जन्तोः अपि-એ પ્રમાણે પ્રાણીઓનું પણ. શરીરસ્ય
संयोगवियोगहेतुः-જન્મમરણનું ભાવિ દુર્વિभाव्यः [दुःस्तेन विभावितुं शक्यः]-
કળ્યામાં આવતું નથી.

૫૧ વિવેચન—

ભાવિ—ભાવિ એટલે પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું ફળ. મનુષ્ય ગમે ત્યાં અવતાર લે, પણ તેનાં કર્મોનાં ફળ તેનાથી વિખુટાં પડતાં નથી. કર્મોજ આ સંસાર ચક્રને ચલાવે છે—મનુષ્યોને ઉંચી નીચી યોનીઓમાં ફેંકે છે—એક ખીજાને લડાવે છે—અને એક ખીજાને હેત કરાવે છે. વસુ-લાત ખાતામાં જેમ દરેક ખેડુનાં જીદાં જીદાં ખાતાં હોય છે. વેપારીને ત્યાં જેમ દરેક આડતી-યાનાં ખાતાં હોય છે, તેમ પ્રભુને ત્યાં દરેક જીવનાં ખાતાં હોય છે. જેમ ચોપડામાં જમા અને ઉમાર, એવાં બે પાસાં હોય છે; તેમ જીવના ખાતામાં, પાપ અને પુણ્ય એવાં બે ખાતાં હોય છે. પાપ વધે તો મનુષ્ય પાપી થાય છે, અને પુણ્ય વધે તો મનુષ્ય પુણ્યશાળી—મહાત્મા—થાય છે. પ્રારબ્ધ—પુરુષાર્થના ઝઘડા ધણા લોકો કરે છે. કોઈ કહે છે કે—‘પ્રારબ્ધ મોટું’ ત્યારે કોઈ કહે છે કે—‘પુરુષાર્થ મોટું.’ પ્રારબ્ધ એટલે પૂર્વે કરેલા પુરુષાર્થનાં, પૂર્વે કરેલાં પાપ પુણ્યરૂપી કર્મોનાં ફળ છે. પુરુષાર્થ એટલે અત્યારે કરેલાં પાપપુણ્યરૂપી કર્મો છે. એટલી વાત સમજ્યા હશે કે—ભાવીને અને પુરુષાર્થને વૈર નથી—તેઓ બેઉ કાળાંતરે એક છે.

બાળકો પુરુષાર્થ ન કરે તો મેટ્રીક પ્રિવીયસનાં પરિણામ ક્યાંથી સંભળાય ! ખેડુ પુરુષાર્થ ન કરે, તો ધઉં ચોખાનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ! વેપારી પુરુષાર્થ ન કરે તો પરદેશનો માલ અહીં કેવી રીતે આવે ! માતાપિતા પુરુષાર્થ ન કરે, તો બાળકો કેવી રીતે મોટાં થાય ! રાગ પુરુષાર્થ ન કરે, તો પ્રજા સ્વચ્છંદે વર્તીને પાયમાલ થઈ જાય. કુંભાર પુરુષાર્થ ન કરે તો માટીનાં વાસણ ક્યાંથી બને ! આપણા ઘરમાં સ્ત્રી પુરુષાર્થ ન કરે, તો બપોરે દાળભાત શાક ક્યાંથી જમાય ! ભાવિનો મહિમા જાણનારા પણ, સોએ નવાણુ ટકા, ભાવિને ભરોસે બેસતા નથી—પણ પુરુષાર્થ કરે છે. કામનાવાળા મનુષ્યોએ અવશ્ય પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. માત્ર તીવ્ર વૈરાગ્ય-વાન પુરુષ પુરુષાર્થ કરતા નથી. સંભાળ રાખવા જેવી એ છે કે—કદિ પાપકર્મ માટે પુરુષાર્થ કરવો નહિ, અને પૂણ્યકર્મ માટે પુરુષાર્થ કરવા ચૂકવું નહિ. પુણ્ય કર્મથી પૂર્વના પાપ ધોવાઈ જશે. મુમુક્ષુઓ સત્કર્મ કરીને મહાત્મા બની જાય છે. સાવિત્રીએ પુરુષાર્થથી સત્યવાનને સજીવન કર્યો. બીજી સંભાળ રાખવા જેવી એ છે કે—જો અત્યારનો પુરુષાર્થ, પૂર્વનાં પાપનો નાશ કરી શકે નહિ, તો પૂર્વનાં કર્મોનું ફળ (ભાવી) અવશ્ય ભોગવવુંજ પડે. પછી તે રાગ હોય; કે શહેન-શાહ હોય, સંત હોય કે મુમુક્ષુ હોય, પણ પ્રારબ્ધકર્મ અવશ્ય ભોગવવુંજ પડે. અજ્ઞાની મનુષ્યો રાજી થઈને પાપકર્મ કરે છે; પણ રાજી થઈને કરેલાં પાપકર્મ, સેષ રોઈને ભોગવવાં પડે છે. મુમુક્ષુઓએ આવા સંકટના સમયમાં, સંતનો અગર સત્શાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો. તેમ કરવાથી અમુક અંશમાં દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. આકાશ નિર્મળ હોય, છતાં વાદળાં ચડી આગ્રીને મુશળધારે વરસાદ વરસે છે, તેમ નજીવી વાતમાંથી ભયંકર કળયો, અગર ભયંકર રોગ, ભાવિ ભાવી આપે છે. ગહના કર્મણો ગતિઃ કર્મની ગતિ ગહન છે—કળ્યામાં આવે એવી નથી. હરિના જન ભાવિને ‘ભગવદ્ ઇચ્છા’ કહે છે. તે સંબંધી પદ ગાઇએ.

૫૬.

પ્રભુજીએ ધાર્યું હોય તે થાય, (૨) હાપણ કોઇનું કામ ન આવે;

કરોને કોટિ ઉપાય—હારે તમે કરોને કોટિ ઉપાય—

પ્રભુજીએ૦

ભીમ—અર્જુન—સહદેવ—નિકુળ, પાંચમા ધર્મ કહેવાય;

એ પાંચેના દેખતાંજરે (૨) સતી તે કેમ લુંટાય ?

પ્રભુજીએ૦

રામ જેવા સત્પુરુષ કહીએ, અને તે પણ વનમાં જાય;
 સતી સીતાને કલંક ચઢાવ્યો (૨), ને રાવણુ શીર રોળાય. પ્રભુજીએ૦
 રાજાને જ્યારે રદ લાગી, ત્યારે મૃગયા રમવા જાય;
 એરે ઋષિને કોઈ દુભશેરે (૨), તેને તુરત સર્પદંશ થાય. પ્રભુજીએ૦
 પરીક્ષિત રાજાના જન્મેજય કહાવે, ને તે પણ રાજા કહેવાય;
 યજ્ઞ કરતાં રંભાને વરતાં, (૨) અઢાર અલ્પલ્પ થાય. પ્રભુજીએ૦
 શુભ મૂહરત ને શુભ યોધડીયાં, શુભ ગ્રહ લેવાય;
 સારાં મૂરત જેઈ લગન લખીયાં, (૨) રંગ ભરેલી રોળાય. પ્રભુજીએ૦
 હાણુદિ છે હરિને હાથે, મુરખ મન મલકાય;
 કરનારો તો કરી રહ્યો છે, (૨) અણુસમગ્રુ અથડાય. પ્રભુજીએ૦

પદ ૨ જી.

જીવ તું શીદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે; ટેક.
 તું અંતર ઉઠંગ ધરે, તેથી કારણ શું સરે;
 ધણીનો ધાર્યો મનસુખો, હર અહ્યાથી નવ ફરે- કૃષ્ણને૦
 દોરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
 જેવો જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવો સ્વર નીસરે- કૃષ્ણને૦
 જેવું જેટલું-જે જેમ કાળે, તે તેને કર ફરે;
 એમાં ફેર પડે નહિ કોઈથી, શીદ કુટાઈ તું મરે- કૃષ્ણને૦
 તારું ધાર્યું થાય એટલું, તું હરિ ઇચ્છા અતુસરે;
 સદાકાળ સુખ ખેસી રહે નહીં, હુંપદ શીદ તું ધરે- કૃષ્ણને૦
 યાવાનું અણુચિંતવું થાયે, ઉપનિષદ્ એયરે;
 રાખ ભરોંસો રાધાવરનો, દયા તું શીદને ડરે- કૃષ્ણને૦

વિગેરે વચનો આવી પડેલી આપત્તિમાં ધીરજ રાખવા માટે છે. ‘ઉન્નતિનું દ્વાર પ્રયત્ન કરનારના હાથમાં છે.’-એ સૂત્રાનુસાર-તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષ સિવાય સૌએ, વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવા, પ્રયત્ન કરવો ધટે છે. શિયાળામાં જેને વસ્ત્રની જરૂર નથી, ઉન્હાળે જેઓ પગે જેડા પહેરતા નથી-માથે છત્રી ઓઢતા નથી-સુખ દેખીને જે હરખાતા નથી, દુઃખ દેખીને જે ગભરાતા નથી-એવા પુરુષો તીવ્ર વૈરાગ્યવાન ગણાય છે. તેવા થવા સૌએ પ્રયત્ન કરવો ધટે છે; પણ-તેવા થવા પહેલાં, તેનો ડોળ કરવો કાઢીને ધટતો નથી.

વિષ દેવાનું લખ્યું ત્યાં વિષયા મળી; દેવીના મંદિરમાં ચંદ્રદાસને મારવા ધાર્યો, ત્યાં પોતાનો પુત્ર મરાયો. એક ચીર ખેંચતા નવાં ચીર આવવાં લાગ્યાં, ખોદું કરવા જતાં સાઈ થવા લાગ્યું, અને સાઈ કરવા જતાં ખોદું થવા લાગ્યું. દવા કરતાં દુઃખ વધે, હેત કરવા જતાં કુસંપ થાય-આ તમામ-આવિનાં લક્ષણો સમજવાં. આના પ્રસંગોમાં પ્રયત્ન કરવો પડે, તો ધણીજ સંભાળથી કરવો, પણ સાચે શ્રી હરિને રાખના.

વસુદેવે જે નિશ્ચય કર્યો, તે વાત થઇ રહી. હવે આગળ વધીએ.

एवं विमृश्य तं पापं, यादात्मानेदर्शनम् ॥

पूजयामास वै शौरिर्-बहुमानपुरःसरम् ॥५२॥

प्रसन्नवदनांभोजो, नृशंसं निरपत्रपम् ॥

मनसा दूयमानेन, विहसन्निदमब्रवीत् ॥५३॥

અર્થ:—શુકદેવજી કહે છે કે-હે રાજા ! બુદ્ધિ પહોંચી ત્યાં સુધી, વસુ-દેવે ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને, તે પાપી કંસનો, બહુ માનથી સત્કાર કર્યો. [૫૨] ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા પછી-મનમાં કયવાતાં છતાં-કંસને વિશ્વાસ બેસાડવાના હેતુથી, વસુદેવે પોતાનું મુખ પ્રકુંડલીત રાખીને, હસતાં હસતાં, કુર અને નિર્લજ્જ કંસને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. [૫૩].

૫૨-૫૩ વિવેચન—

દેવકીજીનું માથું કાપવા તૈયાર થએલા કંસનો વસુદેવ સત્કાર કરે, એ વાત કેવી પ્રસંગા-ધીન બની છે. વસુદેવે સમયને કેટલું માન આપ્યું છે. શુદ્ધ અંતઃકરણનો ચિતાર આપ્યો છે. કાર્યદક્ષ પુરૂષનો નમુનો આપ્યો છે. ભગવદ્ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારને ધીરજનો દગલો બતાવ્યો છે. સંત કહે છે કે—

‘ધન્ય સતોનેરે ધીરજ રાખે ધરથી, ન ડરે દુરિજનીયાના ડરથી.’

ધૃષ્ટ વાવે તેને ધીરજ, આંખો વાવે તેને ધીરજ-રાણુ વાવે તેને પણ ધીરજ-પણુ ભગ-વાનની ભક્તિ વાવે, તેને તો જરાએ ધીરજ નહીં. વેપારીને વેપારમાં ધીરજ, શુભાસ્તાને શેકની ચાકરીમાં ધીરજ. સ્ત્રીને પતિ સેવામાં ધીરજ, પણ ભગવાનની સેવા કરનારને જરાએ ધીરજ નહીં. તાત્પર્ય-ભગવદ્ ભાવ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારે, ધણી ધીરજ રાખવી ઘટે છે.

૫૩ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-દૂયમાનેન મનસા એટલે-વસુદેવ અંદરથી કયવાતા હતા, તો પણ બહારથી-હસતાં હસતાં પ્રકુલ ચહેરે બોલ્યા. વખતનું જેને ભાન હોય, તેણે આમ કરવું ઘટે છે.

દૃષ્ટાંત—મોરપંત નામનો એક દ્વણી બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રી સાથે મુંબઈમાં રહેતો હતો. વીજળીના કારખાનામાં નોકરી હતી. તેથી રાત્રે નોકરી ઉપર હાજર રહેવું પડતું હતું. સ્ત્રી ધણીજ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતી. કાંઈ બાળ ગોપાળ હતું નહીં. સ્ત્રી પુરૂષ આનંદથી રહેતાં

૫૨ ૫૬૨છેદ—यावदात्मनिदर्शनम्-બુદ્ધિ પહોંચી ત્યાં સુધી एवं विमृश्य-એ પ્રમાણે વિચાર કરીને तं पापं-તે પાપી કંસનો शौरिः-વસુદેવે. बहुमानपुरःसरम् पूजयामास-ધણુ માનથી સત્કાર કર્યો.

૫૩ ૫૬૨છેદ—दूयमानेन मনસા મનમાં કયવાતાં છતાં કંસને વિશ્વાસ બેસાડવાના હેતુથી प्रसन्नं वदनांभोजं यस्य सः प्रसन्नवदनांभोजः-વસુદેવે પોતાનું મુખ પ્રકુંડીત રાખીને विहसन्-હસતાં હસતાં नृशंसं निरपत्रपम्-કુર અને નિર્લજ્જ કંસને इदं अब्रवीत्-નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

હતાં. પાડોશમાં એક પરદેશી ભૈયો રહેતો હતો. આ સ્ત્રીને ફસાવવા તે પ્રયત્ન કરતો હતો. એક દિવસે હમેશના રીવાજ પ્રમાણે ૮ વાગતાં મોડપંત પોતાની નોકરીપર ગયો. સ્ત્રી-નિર્મળા બહેન-જમી પરવારીને વાસણ માંડવા બહાર ગયાં. વાસણ માંડી, સ્ત્રી સ્વભાવાનુસાર, આડોશી પાડોશીની સ્ત્રીઓ સાથે, વાતોના તડાકામાં ગુંથાયાં. પરદેશી ભૈયાએ આ તકનો લાભ લઈ, ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. એક જગ્યાએ છાનોમાનો છુપાઈ ગયો. દશ અગ્યાર વાગ્યાને સુમારે, સૌ વેરાઈ જતાં, નિર્મળા બહેન પણ પોતાના ઘરમાં આવી, ઘરનાં કમાડ બંધ કરીને સુઈ ગયાં. રાત્રીના એક અને બેની વચ્ચે, ભૈયો નિર્મળાની પથારી પાસે આવ્યો. નિર્મળા જાગ્યાને જાગી. ભૈયાએ નિર્મળાને કહ્યું કે—

‘તારા ઉપર મારો ઘણો પ્યાર છે. તારા વિના મને જરાએ ચેન પડતું નથી, માટે તું આજ મારી થઈ જા. વિગેરે’. આ વચનો સાંભળી નિર્મળા ચક્રીત થઈ ગઈ, પણ રાત અંધારી, પોતે એકલી, લડતાં ભૈયાને પહોંચી ન વળે એવી, એવો તમામ વિચાર કરીને, મનથી કચવાતાં કચવાતાં પણ ઉપરથી હસ્તે ચહેરે કહ્યું—‘હું પણ તમારા ઉપર શીદા શીદા છઉં. તમારું મુખ જોયું ત્યારથી મને પણ ચેન પડતું નથી. હીક થયું કે તમે મારી અત્યારે સંભાળ લીધી. પણ હવે આપણે અહીં રહેવું, તે હીક નથી. તમારે દેશ નાશી જઈએ.’

આ સાંભળી ભૈયો ઘેલો થઈ ગયો. રાજ થઈ ગયો-અને વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો—‘શું કહે છે ? મારા જેવો ફાંકડો પુરુષ, તારા આપ્તા મહોલામાં નથી. હવે કહે, અહીંથી નાશી જવા માટે શી તૈયારી કરવી ?’

નિર્મળા—મારી પાસે અહીં ધણું દ્રવ્ય છે, તે એકવાર લઈ લ્યો; સાથે હશે તો મોજ મજા ઉડાવવામાં કામ આવશે.

એમ કહીને નિર્મળાએ કપાટ ઉઘાડી, રૂપૈયાની બે ત્રણ મુઠી ભૈયાની પાસે મુકી. તે પછી આમ તેમ ફરીને બે ચાર દાગીના પણ મૂક્યા. તે ભૈયો તપાસવા લાગ્યો. ધન અને સ્ત્રી બે સાથે મળ્યાં, તે જોઈ ભૈયો પોતાનું ભાન જૂલી ગયો-હવામાં ઉડવા લાગ્યો. નિર્મળાને પોતાનું સર્વસ્વ માનવા લાગ્યો. એટલામાં નિર્મળાએ ભૈયાની પાછળથી આવી, એક મોટો છરો ભૈયાના ગળામાં ખોસી ધાલ્યો. ‘ઓય ! આપ’ ! કરતો ભૈયો પડ્યો, અને નિર્મળા નાહી. નિર્મળાએ પોલીસ ચોકી ઉપર જઈ, ફોજદારને પોતાના તમામ સમાચાર કહ્યા. ફોજદારે નિર્મળાને ઘેર આવી, ભૈયાને તપાસ્યો. ભૈયાની જુગ્યાની લેતાં, ભૈયાએ કહ્યું કે—‘મારા જેવા પાપીને આવીજ શીક્ષા થવી જોઈએ. આ સિવાય મારે કાંઈ વધારે કહેવાનું નથી.’ એમ કહીને ભૈયો મરી ગયો. કેસ કોર્ટ ચડ્યો. હાઈકોર્ટના જજે બાઈને સાચાશી આપીને છોડી મૂકી.

ચોપાઈ—ધીરજ-ધર્મ-મિત્ર ચર નારી, આપદકાળ પરીખિએ ચારી.

[મોક્ષ વાણી].

ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર અને નારી, આપણા સુખના સમયમાં અનુકુળ થઈને વર્તે, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; પણ આપત્તિકાળમાં જ્યારે આ ચારે આપણને અનુકુળ વર્તે, ત્યારે જરૂર સંતોષ થાય.

નિર્મળાતા દોષ-આ બાગતમાં નિર્મળાતા ત્રણ દોષ છે, તે એ કે—

(૧) રાત્રીના વખતમાં ઘરનાં કમાડ ખુલ્લાં મુકી, બહાર વાસણ માંડવા જવું તે.

(૨) માંઝવા જાળને કમાડની દરકાર રાખ્યા વિના, ગપટા સપાટામાં ગુંથાવું તે.

(૩) ગપટા સપાટામાંથી ઉઠી ઘેર આવીને, દીવો લઇને ઘર તપાસ્યા વિના સુવું તે.

જરા સરખી બેદરકારી કેટલું વિપરીત પરિણામ લાવે છે, તે પણ આ દૃષ્ટાંતમાંથી સમજાય એવું છે.

વસુદેવ ઉવાચ—

નહસ્યાસ્તે ભયં સૌમ્ય, યદ્વં સાહાશરીરવાક્ ॥

પુત્રાન્સમર્પયિષ્યેઽસ્યા, યતસ્તે ભયમુત્થિતમ્ ॥૫૪॥

અર્થ:—(વસુદેવજી કંસને કહે છે.) હે ભલા માણસ ! આકાશ વાણીએ જે કાંઈ કહ્યું, તેથી તારે જરાએ ગભરાવું નહિ. કારણકે દેવકીના જે પુત્રોથી તને ભય ઉત્પન્ન થયો છે, તે પુત્રો તને સોંપી દઈશ. [૫૪]

૫૪ વિવેચન—

‘પુત્રોથી ભય છે, માટે પુત્રો તમને સોંપીશ’—એમ કહીને વસુદેવે દેવકીજીને નિરપરાધી ઠરાવ્યાં. આઠમા એકજ પુત્ર ભય છે, છતાં પુત્રો સોંપવાનું કહી, વસુદેવ પોતાની ઉદારતાનું ભાન દરાવ્યું, અને કંસનો વિશ્વાસ પોતામાં બેસાડ્યો. પુત્રો આપવાનું કહ્યું છે, પણ સર્વ પુત્રો આપવાનું કહ્યું નથી; કારણ કે બળદેવ તથા શ્રી કૃષ્ણને, વસુદેવજીએ કંસને આપ્યા નથી. બળદેવને યોગમાયાએ દેવકીજીના ગર્ભમાંથી રોહિણીના ગર્ભમાં મૂક્યા; અને શ્રી કૃષ્ણે સ્વયં પ્રગટી, પોતાને વ્રજમાં લઈ જવાની, વસુદેવને આજ્ઞા કરી. એટલે વસુદેવ હસ્તક, જે પુત્રો હતા, તે તેણે કંસને સોંપ્યા. હવે વસુદેવ-કંસ સંવાદ પૂરો થયો. શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ—

સ્વસુર્વધાનિવવૃત્તે, કંસસ્તદ્વાક્યસારવિત્ ॥

વસુદેવોઽપિ તં પ્રીતઃ, પ્રશસ્ય પ્રાવિશદ્ગૃહમ્ ॥૫૫॥

અર્થ:—વસુદેવનાં વચનનો સાર સમજીને, કંસ ખડેનનો વધ કરતો અટક્યો. વસુદેવ પણ પ્રસન્ન થઈને અને કંસનાં વખાણ કરીને, પોતાના ઘરમાં દાખલ થયા. [૫૫]

૫૪ પદ્યહેતુ—મો સૌમ્ય-હે ભલા માણસ ! યત્ અશરીરવાક્ આહ-આકાશ વાણીએ જે કહ્યું. અસ્યા: તે ભયં ન-તેથી તારે જરાએ ગભરાવું નહિ. હિ-કારણ કે યતઃ-એમ્: પુત્રેભ્યઃ-જે પુત્રોથી. તે ભયમ્ ઉત્થિતમ્-તને ભય થયો છે. અસ્યા: પુત્રાન્ સમર્પયિષ્યે-તે આ દેવકીના પુત્રો તને સોંપી દઈશ.

૫૫ પદ્યહેતુ—તસ્ય વાક્યસ્ય સારવિત્ કંસઃ-વસુદેવના વચનનો સાર સમજીને કંસ-સ્વસુ: વધાત્ નિવવૃત્તે-એનનો વધ કરતો અટક્યો વસુદેવઃ અપિ-વસુદેવ પણ. પ્રીતઃ-પ્રસન્ન થઈને. તં પ્રશસ્ય-કંસના વખાણ કરીને. ગૃહમ્ પ્રાવિશત્-પોતાને ઘેર ગયા.

૫૫ વિવેચન—

તસ્ય વાક્યસારવિત્-વસુદેવના વાક્યનો સાર સમજ્યો હોતો તે કંસ. એટલે-પુત્રોથી ભય છે, માટે પુત્રોને લેવા, અને તેમને મારવા, એજ સાર. વસુદેવની રીતમાતથી, કંસને સંતોષ હોવો જોઈએ, એમ પણ અનુમાન થાય છે. દેવકી બચ્ચાં, માટે વસુદેવ રાજી થયા. કંસે ગોતાનું કહ્યું માન્યું, તેથી વસુદેવજીએ તેની પ્રશંસા કરી.

વકીલ સારો મળ્યો—દેવકીજીને વકીલ સારો મળ્યો, તેથી કાળના મુખમાંની બચ્ચાં. એના એ મુળાક્ષરો—સ્વર અને વ્યંજનો. સત્પુરૂષ તેમને મધુર રીતે ગોઠવે, અને પાપી તેમને કડવી રીતે-કળ્યો થાય-ઉપદ્રવ થાય-એવી રીતે ગોઠવે. સંતના મુખમાંથી અમૃત ઝરે, અને પાપીના મુખમાંથી વિષ ઝરે. વકીલાતમાં સારે નંબરે પાસ થએલા વકીલો પણ, શબ્દ રચનામાં હુશીયાર હોય, તો ધારેલો જવાબ લઈ શકે છે. લોકો પોપટને પાજે છે, કોઈ કાગડાને પાળતું નથી; મીઠું બોલનારા હુસ્મનમાં પણ સમાય છે, અને કડવાબોલા કુટુંબમાં પણ સમાતા નથી. એમ સૌ સમજે છે, છતાં મીઠું બોલનારા માણસો ઘણાંજ થોડાં, અને કડવું બોલનારાં ઘણાં. કડવું બોલવું, તે પાપ અને અજ્ઞાનનું ફળ છે. પાપ અને અજ્ઞાન હડે છે, ત્યારેજ તેનો તે મનુષ્ય, અમૃત જેવું બોલે છે. વસુદેવની જગ્યાએ કોઈ તામસી માણસ હોત, તો દેવકીજી અને તે-ખેડ-મરત. કેટલાક જનૈયા અને માંડવીયા પણ મરત. વિવાહ વિવાહ ને ઠેકાણે થઈ જત, અને ઉલટી કાણો મંડાટ. [કેમ બરાબર સમજાય છે? કે કથા સાંભળવા જવું-એટલે-રખડતાં રખડતાં કથામાં જઈને, થોડીવાર બેસવું, અને ‘અચ્યુત’ કેશવ’ થાય, ત્યારે કપડાં ખંખેરીને ચાલતાં થવું. એમ કરવું આપને સૌને ઘટવું નથી.] વસુદેવ કંસનો સંવાદ, લૌકિક અને અલૌકિક-બેઉ બાબતમાં-સમજવા જેવો છે-સાર લેવા જેવો છે. ભગવાન તો મળે ત્યારે ખરા, પણ આ અવતારે લૌકિક સુધરે, તો આવતે અવતારે અલૌકિક સુધારાની આશા રખાય. જેની પાસે પૈસો નથી, તે રૂપૈયાવાળો કેમ કહેવાય ! જેને જીવતાં આવડવું નથી, તેને મરતાં કેમ આવડે ! મરતાં ન આવડે, તેને પરમપદ ડાંચી હોય. બોલો શ્રી દ્વારકાવીશકી જય. હરહર મહાદેવ હર.

હવે ૫૬ થી ૬૧-૪-લોકોમાં વસુદેવના ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન છે.

અથ કાલ ઉપાવૃત્તે, દેવકી સર્વદેવતા ॥

પુત્રાન્પ્રસુપ્તે ચાષ્ઠી, કન્યાં ચૈવાનુવત્સરમ ॥૫૬॥

અર્થ—૫૬મી સમય પ્રાપ્ત થતાં, જેનાં અંગેઅંગમાં પ્રભુ પ્રકાશી રહ્યા હતા એવી દેવકીએ, આઠ પુત્રો અને એક કન્યાને, વરસ વરસને આંતરે, જન્મ આપ્યો. [૫૬]

૫૬ વિવેચન—

સર્વદેવતા દેવકી—કંસના ભયથી જે વિજ્યનું સ્મરણ કરી રહ્યાં હતાં-તે દેવકી

૫૬ પદ્મછેદ—અથ-૫૬મી. કાલે ઉપાવૃત્તે-પ્રસુતિ સમય પ્રાપ્ત થતાં સર્વદેવતા દેવકી-જેનાં અંગેઅંગમાં પ્રભુ પ્રકાશી રહ્યા હતા એવી દેવકીએ. અષ્ટૌ પુત્રાન-આઠ પુત્રો જ-અને એક કન્યાં-એક કન્યાને. અનુવત્સરમ્-વત્સરે વત્સરે इति અનુવત્સરમ્-હર વરસે. પ્રસુપ્તે-જન્મ આપ્યો.

વિષ્ણુમય બની ગયાં હતાં. જે ગાડીમાં શહેનશાહ હોય, તે ગાડીની રક્ષા કરવા માટે, મોટા મોટા ગવર્નરો ખડે પગે ઉભા રહે છે-તેમ જે ગર્ભમાંથી પ્રભુ પ્રગટવાના હતા, તે ગર્ભાધાનને-તે દેવકીજીને-સાચવવા, મોટા મોટા દેવો દેવકીના શરીરમાં વાસ કરીને રહે, તે પણ સંભવીત છે. આ ૫૬ મો શ્લોક ૫૭ થી ૬૧ સુધીના શ્લોકોની પ્રસ્તાવના રૂપે છે.

કીર્તિમન્તં પ્રથમર્જ, કંસાયાનકદુંદુભિઃ ॥

અર્પયામાસ કૃચ્છ્રેણ, સોઽનૃતાદતિવિહ્વલઃ ॥૫૭॥

અર્થ—ખોટું બોલતાં જેને ધણો ત્રાસ વધુટો હતો, એવા વસુદેવે, કીર્તિમન્ત નામના પોતાના પ્રથમ પુત્રને, કચ્છવાતાં કચ્છવાતાં કંસને સોંપ્યો. [૫૭]

અનૃતાત્ અતિવિહ્વલઃ—ખોટું બોલવાથી જેને ધણો ત્રાસ વધુટો હતો એવા વસુદેવજી. એટલે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે વસુદેવે પ્રથમ પુત્ર કંસને સોંપ્યો. છ પુત્રો સોંપવામાં વસુદેવની સત્યતા હતી, અને કાળનેમિના (છ) પુત્રોનું કંસને હાથે મોત હતું-તે ભાવિ હતું.

કૃચ્છ્રેણ—તે વસુદેવનો પુત્ર પ્રત્યેનો-આળસ પ્રત્યેનો-વાત્સલ્યભાવ સચ્ચે છે. વળી મોટા પુત્ર પિતાને ધણો વ્હાલો હોય છે.

આનકદુંદુભિઃ—એ વસુદેવનું વિશેષણ છે. તે એમ સૂચવે છે કે-જેના જન્મ સમયે આનકદુંદુભિ વાગ્યાં હોય, તે પ્રતાપી પુરુષજ, પોતાના સુકોમળ આળસો કંસને સોંપી શકે. મૃત્યુમાંથી કોઇને બચાવવા, અસત્ય બોલવું પડે, તો તેમાં પાપ નથી, એમ મન્વાદિની સ્મૃતિઓ કહે છે-છતાં વસુદેવે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી. વસુદેવ, દેવકી અને કંસના અંતરંગ ચિત્રનું દર્શન હવે પછીના શ્લોકમાં શુકદેવજી કરાવે છે. ભાવથી સાંભળો—

કિં દુઃસહં નુ સાધૂનાં, વિદુષાં કિમપેક્ષિતમ્ ॥

કિમકાર્યં કદર્યાણાં, દુસ્ત્યજં કિં ધૃતાત્મનામ્ ॥૫૮॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે-સત્પુરુષોને શું દુઃસહ છે ? [એટલે-સત્પુરુષો તમામ દુઃખ સહન કરી શકે છે. એટલે-અવતરેલા કોમળ પુત્રને, વસુદેવ જેવા સત્પુરુષો મૃત્યુરૂપી કાળને સોંપી શકે છે.] એક ભગવાન સિવાય કોઇ

૫૭ પદ્યછંદ—અનૃતાત્ અતિવિહ્વલઃ—इति आनकदुन्दुभिः—ખોટું બોલવાથી જેને ધણો ત્રાસ વધુટો હતો એવા વસુદેવ. કંસાય-કંસને પ્રથમર્જ કીર્તિમન્ત-કીર્તિમન્ત નામના પ્રથમ પુત્રને. કૃચ્છ્રેણ-કચ્છવાતાં કચ્છવાતાં. અર્પયામાસ-સોંપ્યો.

૫૭ વિવેચન—

૫૮ પદ્યછંદ—કિં દુઃસહં નુ સાધૂનાં-સત્પુરુષોનું શું દુઃસહ છે ? વિદુષાં કિં અપેક્ષિતં—એક ભગવાન સિવાય બીજી કોઇ વાત સત્ય નથી, એવું ગણુનારા ગણા પુરુષોને જગતના પ્રાણી પદાર્થોની અપેક્ષા-જાણ-હોતી નથી. કદર્યાણાં કિં અકાર્યં-નીચ પુરુષોને કોઇ પણ કાર્ય અકાર્ય નથી. ધૃતાત્મનામ્ કિં દુસ્ત્યજં—જેણે પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને ધારણ કર્યા હોય, તેમને ન તો શકાય એવું શું છે ?

વાત સત્ય નથી, એવું સમજનારા ડાહ્યા પુરૂષોને, જગતના પ્રાણી પદાર્થોની અપેક્ષા-જ્ઞાસા-આસક્તિ-હોતી નથી. એટલે-વસુદેવ જેવા સત્પુરૂષોને પુત્રાદિમાં આસક્તિ હોતી નથી. નીચ પુરૂષોને ગમે તેવું નીચ કાર્ય પણ અકાર્ય નથી. [એટલે-ગમે તેવું નીચ કર્મ કરતાં, નીચ પુરૂષો આંચકો ખાતા નથી-કંસ જેવા પુરૂષ ભાણેજને પણ મારતાં અચકાય નહિં.] જેમણે પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને ધારણ કર્યા હોય, તેમને ન તજ શકાય એવું શું છે ? [તાત્પર્ય-સર્વદેવતા દેવકી જેવી સ્ત્રીઓજ, પોતાના કેમળ બાળકને કાળ જેવા પુરૂષને સોંપી શકે.] [૫૮]

૫૮ વિવેચન—

કિં દુઃસહ નુ સાધૂનાં ?—પૂર્વાવતારે વસુદેવ કોણ હતો, તે વાત આગળ કહી છે. વસુદેવ જેવા સાધુઓને-સત્પુરૂષોને-પુત્ર સમર્પણ કરતાં-ધણુંજ થોડું દુઃખ થાય. ક્ષત્રિય હથી-આરથી ડરે નહીં. વૈશ્ય વેપારથી ડરે નહીં, તેમ બ્રાહ્મણો અને સત્પુરૂષો દુઃખથી ગમરાય નહીં-તપથી અકળાય નહીં.

વિદુષામ્ કિં અપેક્ષિતમ્—જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય-જેને આત્મ અનાત્મનો વિવેક હોય-તે પુરૂષને, અનાત્મ વસ્તુની કદિ અપેક્ષા થતી નથી. પુત્રાદિ વસ્તુમાં કદિ મોહ થતો નથી. વળી કંસ ધણેજ બળવાન અને કુર છે. તેની સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા જતાં, કંસ વસુદેવના આખા કુળનો નાશ કરી નાંખે. તે વાત પણ વસુદેવ સારી રીતે જાણે છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થાય, કંસ રાજ થાય, પોતાનું કુળ કંસના ત્રાસથી મુક્ત રહે, અને જે થવાનું છે તે થયા વિના રહેવાનું નથી, એ પ્રમાણે-આરે તરફનો વિચાર કરનાર વિદ્વાન વસુદેવજી, કંસને પોતાનો પુત્ર સ્વાધીન કરે, તે વ્યાજખીજ છે.

કદર્યાણાં કિમ્ અકાર્ય ?—કદર્ય એટલે નીચ-અધમ. તેવા પુરૂષને કાર્યાકર્મનો વિચાર હોતો નથી. તેથી તેઓ ન કરવાનાં કાર્યો પણ કરે છે. કંસની ઉત્પત્તિ ઉચ્ચસેનના વીર્યથી નથી, પણ કોષ દૈત્યના વીર્યથી છે, એમ હરિવંશમાં કહે છે. જ્યાં લીંબોળી વાવો હોય, ત્યાં આંબો ક્યાંથી થાય ! ભલેને તે ઝાડ (લીંબડો) આંખાવાડીયામાં ઉગ્યું હોય, પણ તેને ફેરીઓ આવે નહીં. તે પ્રમાણે-આવો દુષ્ટ પુરૂષ અગર દુષ્ટ સ્ત્રી, ઉત્તમ કુળમાં અવતર્યા હોય, તોપણ પોતાના પૂર્વ સંસ્કારાનુસાર વર્તન કરે છે. રાવણ પુલત્ય કુળમાં અવતર્યો હતો, રોહિણીસ દેડવાડે અવતર્યા હતા. સજનો કસાઈવાડે અવતર્યો હતો. કબિર સાહેબ તામ્રને ત્યાં અવતર્યા હતા. સૌએ પોતપોતાના પૂર્વ સંસ્કારાનુસાર વર્તન કર્યા. બહેન અગર ભાણેજને મારવાં તે ધણુંજ અધરીત. બાળહત્યા કરવી, તે પણ ધણુંજ અધરીત, પણ કંસ જેવા નીચ પુરૂષોને કશું અધરીત હોતું નથી, એ ભાવ છે.

ધૃતાત્મનામ્ કિં દુસ્તયજ્ઞ ?—માતા પોતાના બાળકને કેમ તજે ? તે શંકાનું આ નિવારણ છે. જેણે ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કર્યા હોય, એવા પુરૂષોને [અહીં એવી દેવકીજીને] ન તજ શકાય એવું કાંઈ નથી. ‘તમારે હૈયે હરે વસ્યા હોય, તો આપો.’ એમ કહેવાની આપણી રીત છે. તાત્પર્ય-શ્રીહરિની દયા વિના, પોતાને જેમાં મોહ હોય, તે આપી શકાય નહિં.

માતાને બાળકમાં ધણેજ મોહ હોય, છતાં દેવકીજી પોતાના બાળકને મારી નાંખવા માટે, વસુદેવજીને સોંપતાં હતાં.

‘ જ્ઞાનો પ્રિયતમોઽસ્તિ મે જ્ઞાનેનાસૌ વિભર્તિ મામ્ ’ [એકાદશ સ્કંધ] જ્ઞાની મારો પ્રિયતમ છે, અને જ્ઞાને કરીને મને ધારણ કરે છે. જ્ઞાનભક્તિ વિના, આત્મા હૃદયમાં ધારણ થઈ શકતો નથી. જ્ઞાનભક્તિ તીવ્ર વૈરાગ્ય વિના શોભતાં નથી. તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષને પોતાના દેહમાં પણ મોહ ન હોય-તો બીજામાં મોહ ક્યાંથી હોય ! નજ હોય.

કોઈ કોઈ ટીકાકાર દેવકીને દૈવી સંપત્તિ કહે છે અને તેના ૭ સાત પુત્રોને-દયા, ક્ષમા, શાંતિ, વિવેક, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને જ્ઞાન ગણે છે. વિવેકમૂર્તિ જ્ઞાનાત્મા અગર સહજાત્મસ્વરૂપ તે આઠમો પુત્ર છે. કંસને અહંભાવ ગણે છે. પુત્રને દેખી કંસ શું બોલ્યો ? તે સાંભળો.

દૃષ્ટ્વા સમત્વં તચ્છૌરેઃ, સત્યે ચૈવ વ્યવસ્થિતિમ્ ॥

કંસસ્તુષ્ટમના રાજન-પ્રહસન્નિદમબ્રવીત્ ॥૫૯॥

વસુદેવજીની સમતા અને સત્ય જોઈને, કંસ શું બોલ્યો, તે સાંભળો.

પ્રતિયાતુ કુમારોઽયં, ન હ્યસ્માદસ્તિ મે ભયમ્ ॥

અષ્ટમાદ્યુવયોર્ગર્ભાન્-મૃત્યુર્મે વિહિતઃ કિલ ॥૬૦॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! વસુદેવની સમતા અને સત્યમાં પ્રીતિ જોઈને, પ્રસન્ન થએલો કંસ હસતો હસતો, નીચે પ્રમાણે બોલ્યો—“ આ પુત્રને પાછો લઈ જાઓ, કારણકે આ પુત્રથી મને ભય નથી. તમારા આઠમા ગર્ભથીજ મારું મૃત્યુ નિર્માણ થયું છે. [માટે તે પુત્ર મને સોંપજો.] ” [૫૯-૬૦]

૫૯ વિવેચન—

સમત્વં—કંસ વૈરી છે, છતાં સ્નેહીને જેમ પોતાનો પુત્ર સોંપે, તેમ વસુદેવે કંસને પોતાનો પુત્ર સોંપ્યો. ‘સમત્વ’નો અર્થ—ઉદાસીનતા અગર વૈરાગ્ય.

સત્યે વ્યવસ્થિતિમ્—સત્યમાં પ્રીતિ.

વૈરાગ્ય અને સત્યમાં પ્રીતિ શું નથી કરતાં ?—કંસ જેવાને પણ પ્રસન્ન કરે છે—કંસ જેવાને પણ પોતાના નિશ્ચયથી ડોહાવે છે. આનો નમુનો હમણાંજ આપણી નજરે દેખાયો હતો. યાદ છે કે ભૂલ્યાં છો ? તે મહાત્મા ગાંધી. બ્રિટીશ સરકારને જેવી સમર્થ સત્તા, મહાત્મા ગાંધીના ત્યાગ અને સત્યથી લાગ્યાર બની હતી. ગાંધીનો સ્પર્શસ્પર્શ આપણને ગમતો નથી, તેને તજી દઈએ, પણ તેમનાં વૈરાગ્ય અને સત્યમાં પ્રીતિ તપાસીએ, તો ખાત્રી થાય કે—ગાંધીજી તો ભરતખંડનું ભૂપણ છે.

૫૯-૬૦ પદ્યછંદ—હે રાજન—હે પરીક્ષિત રાજા ! શૌરેઃ તત્ સમત્વં દૃષ્ટ્વા—વસુદેવની એ સમતા જોઈને. ચ પથ—અને સત્યે વ્યવસ્થિતિમ્ દૃષ્ટ્વા—સત્યમાં સ્થિતિ—પ્રીતિ—જોઈને. તુષ્ટમનાઃ કંસઃ—પ્રસન્ન થએલો કંસ. પ્રહસન્—હસતો હસતો. હૃદમ્ અબ્ર-વીત્—આ પ્રમાણે બોલ્યો. અયં કુમારઃ પ્રતિયાતુ—આ પુત્રને પાછો લઈ જાઓ. હિ-કારણકે. અસ્માત્—આ પુત્રથી મે ભયં ન અસ્તિ—મને ભય નથી. યુવયોઃ અષ્ટમાત્ ગર્ભાત્—તમારા આઠમા ગર્ભથી. મે મૃત્યુઃ—મારું મૃત્યુ. કિલ વિહિતઃ—ખરેખર નિર્માણ થયું છે.

૬૦ વિવેચન—

કંસે ધણી ઉદારતા કરી. માત્ર આઠમા ગર્ભની માગણી કરી. કારણકે આકાશવાણીના કહેવા પ્રમાણે-આઠમા ગર્ભથી કંસને ભય હતો. કંસની ઉદારતાએ વસુદેવના મન ઉપર શી અસર કરી, તે ભાવથી સાંભળો—

તથેતિ સુતમાદાય, યયાવાનકદુંદુભિઃ ॥

નાભ્યનંદત તદ્વાક્ય-મસતોઽવિજિતાત્મનઃ ॥૬૧॥

અર્થ—‘હીક ત્યારે’ એમ કહીને, વસુદેવ (પોતાના) પુત્રને લઇને, (પોતાને) ઘેર ગયા. પણ તેણે કંસના વચનમાં વિશ્વાસ રાખ્યો નહીં; કારણકે કંસ દુષ્ટ હતો, અને તેનું મન હાથ નહોતું. [તેનું મન પરવશ હતું-કોઈ ચડાવે તો ચડે એવું હતું.] [૬૧]

૬૧ વિવેચન—

આનકદુંદુભઃ—તે વસુદેવનું વિશેષણ છે. કંસની ઉપર જણાવેલી ઉદારતાથી, સામાન્ય જીવ હરખાઇ જાય, પણ વસુદેવ જેવા ઉંચ કોટિના જીવ હરખાય નહિ. આ વિશેષણ વસુદેવની ભૂમિકાનું સૂચન કરે છે.

અસતઃ અવિજિતાત્મનઃ—જે પુરુષ જુદા અને અજીતેન્દ્રિય હોય, તેમનાં વચનો વિશ્વાસપાત્ર ગણાય નહીં. કંસ તેવો હતો, માટે વસુદેવ કંસનાં ઉદાર વચનોથી રાજી થયા નહીં. કંસના ઉદાર વચનોમાં વસુદેવે વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. સ્ત્રી પુત્રાદિક ઘણાં બહાણાં લાગે, પણ જ્યારે તેઓ જુદાં અને અજીતેન્દ્રિય અને છે, ત્યારે દવલાં થઈ પડે છે. કુટુંબમાં, સમાજમાં, રાજામાં, અને ધર્મામાં જેમને આગળ વધવું હોય-વિશ્વાસ બેસાડવો હોય-તેમણે સત્યવાદી અને જીતેન્દ્રિય બનવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો ધટે છે.

અનુમાન તો સૌ કરે-પણ અનુભવીનાં અનુમાન સોએ નવાણુ ટકા ખરાં પડે. સત્પુરુષોની સ્ફુરણા-વિચાર-સોએ નવાણુ ટકા ખરી પડે. તે નિયમાનુસાર કંસ સંબંધી વસુદેવે બાંધેલું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે સત્ય પડ્યું. તે વાત નીચેના ૬૨ થી ૬૯ શ્લોકમાં છે. પ્રથમના ત્રણ શ્લોક નારદની ઉશ્કેરણીના છે.

કંસની આ ઉદારતા શ્રી હાકોરજીને ગમી નહિ-ભાવિને ગમી નહિ. કારણકે (૧) દેવકીના છ પુત્રો, કાળનેમિના પુત્રો હતા, અને કંસને હાથે તે છએ પુત્રોનું મોત હતું. (૨) તાપ વિના દુધનો માવો અને નહિ, તેમ તાપ વિના-દુઃખ વિના-ભગવદ્ ધર્મમાંથી, ભગવદ્ ભાવરૂપી માવો પ્રાપ્ત થાય નહિ. વસુદેવ દેવકી આદિ દૈવી પુરુષોમાં ભગવદ્ ધર્મ ભર્યો હતો, પણ જેમ જેમ દુઃખ વધે, તેમ તેમ ભગવદ્ ધર્મ ઉકળીને, ભગવદ્ ભાવ પ્રગટે. ભગવદ્ ભાવને પરિણામે

૬૧ પદ્યછેદ—તથા इति-‘હીક ત્યારે.’ એક કહીને. આનકદુંદુભિઃ-વસુદેવ સુતમ આદાય-પુત્રને લઇને. યયૌ-ઘેર ગયા. અસતઃ-દુષ્ટ. અવિજિતઃ આત્મા યેન સ તસ્ય-અવિજિતાત્મનઃ-જેનું મન હાથ નથી એવા કંસના તદ્ વાક્યં ન અભ્યનંદત-તે વાંચ્યોનો વસુદેવે સત્કાર કર્યો નહિ.

પ્રભુનો અવતાર થાય. પ્રભુ તો નવનીત (માખણ) છે. વસોગ્યા વિના માખણ નીકળે નહીં. ભડતો વસોવાય-દુઃખી થાય-ત્યારે પ્રભુ પ્રગટે. નાનું બાળક ગભરાઇને મા તરફ દોડે-માની ગેદમાં સંતાય. તેમ ભગવાનના ભડતો, આપત્તિ કાળમાં પ્રભુ તરફ દોડે-આતુરતાથી પ્રભુ ભજે. પ્રહ્લાદે ગભરાઇને પ્રભુ ભજ્યા, ધ્રુવજીએ ગભરાઇને હરિ ભજ્યા. સુગ્રીવે અકળાઇને રામ ભજ્યા, વિભીષણે હારીને શ્રીરામનું શરણું લીધું-આવા દુઃખી ભડતો મને કેવા બહાલા છે, તે વાત શ્રીરામ વિભીષણને કહે છે—

ચોપાદ-મોક્ષવાણી પાનું ૪૮.

અસ સજ્જન મમ ઉર યસ કૈસે, લોભી હૃદય યસત ધન જૈસે.

તુમ સારીખે સંત પ્રિય મોરે, ધરૈં દેહ નહિં આન નિહોરે.

જે ભાવિ નિર્માણ થયું છે, તેને પાર ઉતારવા માટે, પ્રભુએ નારદને પ્રેરણા કરી. નારદ કંસ પાસે આવીને શું કહે છે, તે ભાવથી સાંભળો—

નંદાદ્યા યે વ્રજે ગોપા, યાશ્ચામીષાં ચ યોષિતઃ ॥

વૃષ્ણયો વસુદેવાદ્યા, દેવક્યાદ્યા યદુસ્ત્રિયઃ ॥૬૨॥

સર્વે વૈ દેવતાપ્રાયા, ઉભયોરપિ ભારત ॥

જ્ઞાતયો બંધુસુહૃદો, યે ચ કંસમનુવ્રતાઃ ॥૬૩॥

एतत् कंसाय भगवान्, शशंसाभ्येत्य नारदः ॥

भूमेर्भारायमाणानां, दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥૬૪॥

અર્થ—કંસની આવા પ્રકારની કોમળતા, પ્રભુના અવતારને ઢીલ કરાવે એવી છે-આથી દેવોનાં કાર્ય સરે એમ નથી-એમ સમજીને, નારદજીએ કંસ પાસે આવીને, કંસને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું કે-“વ્રજના નંદાદિ ગોવાળો, અને તેઓની સ્ત્રીઓ, તથા વસુદેવાદિ યાદવો, અને દેવકીજી વિગેરે યાદવોની સ્ત્રીઓ-આ પ્રમાણે બેઉ કુટુંબનાં સ્ત્રી પુરૂષો, હે કંસ ! બંધુરૂપે અને સ્નેહીરૂપે તને અનુસરી રહ્યાં છે-તારી સેવા કરી રહ્યાં છે-પણ-તે તમામ દેવલોકો

૬૨-૬૩-૬૪ પદ્યછંદ—હે ભારત-હે રાજા ! વ્રજ-વ્રજમાં. નંદાદ્યાઃ યે ગોપાઃ-નંદાદિ જે ગોવાળો છે. ચ-અને અમીષાં યાઃ યોષિતઃ-તેઓની જે સ્ત્રીઓ છે. વસુદેવાદ્યાઃ વૃષ્ણયઃ-વસુદેવાદિ જે યાદવો છે. દેવક્યાદ્યાઃ યદુસ્ત્રિયઃ-દેવકી આદિ જે યદુવંશની સ્ત્રીઓ છે. ઉભયોઃ જ્ઞાતયઃ-નંદકુળના અને યદુકુળના. બંધુસુહૃદઃ-બંધુરૂપે અને સ્નેહીરૂપે. યે ત્વામ્ કંસમ્ અનુવ્રતાઃ-તને અનુસરી રહ્યાં છે તે. સર્વે વૈ-તે તમામ. દેવતાઃ एव દેવતાપ્રાયાઃ-દેવોજ છે. एतद्-इति-કંસાય ભગવાન્ નારદઃ અભ્યેત્ય-ભગવાન નારદે કંસની પાસે જઈને. शशंस-વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું. च-અને भूमेः भाराय-માણનાં દૈત્યાનાં વધોદ્યમ-પૃથ્વીને ભારરૂપ લાગતા દેત્યોનો નાશ કરવાનો તેમનો આ ઉદ્યમ છે. એવું પણ નારદે વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું.

છે. પૃથવીને ભારરૂપ લાગતા દૈત્યોનો નાશ કરવા માટે, દેવોએ પ્રયત્ન આદર્યો છે, ” એવું પણ નારદે કંસને વિગતવાર કહી દીધું. [૬૨-૬૩-૬૪]

૬૨, ૬૩, ૬૪ વિવેચન—

જેમ ભયંકર ચોરી પકડવા માટે, છુપી પોલીસના અનેક ડીટેક્ટીવો એકજ પેઢીમાં, અનેકરૂપે નોકરી કરતા હોય, તેમ કંસને ઠેર કરવા માટે, અનેક દેવો-સરકારી અમલદારો-છુપી રીતે કંસની નોકરીમાં દાખલ થયા હતા. આ વાત નારદે ખુલ્લી કરીને કંસને જગાડ્યો-કંસની સાથે કંસની આસુરી સંપત્તિઓ પણ જગી. દૈવી સંપત્તિવાળા જીવો ક્રુરવા લાગ્યા.

નારદજી કોણુ ?—નારદજી કોણુ ? તે વાત પણ કરીએ. નરાત્ (ઈશ્વરથી) જાતં इति नारं (જ્ઞાન), નારં દદાતિ इति नारदः-ઈશ્વરથી પ્રગટેલું જે જ્ઞાન તે ‘નારં’. એવું તે જ્ઞાનજ આપે તે ‘નારદ’. નારદનો અર્થ ‘સાત્ત્વિક મન’ [પુરાણોમાં નારદને ભગવાનનું મન કહેવામાં આવે છે.] વળી-મનસસ્તુ परा बुद्धिः-મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મા બુદ્ધિરૂપે છે. નારદ બ્રહ્માના પુત્ર ગણાય છે. નારદજી પ્રભુના અન્યય ભક્ત છે, અને તે પ્રભુના મનરૂપે ઓળખાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે નારદજીનો ઉપદેશ લગવી મારે છે; પણ તે તમામ પ્રભુ આત્મા વિના સંભવે નહિં. શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નારદજીનો ઇતિહાસ છે. થોડી વાનકી આપું—

अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने, दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ॥
निरूपितो बालक एव योगिनां, शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥૨૩॥

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके, दान्ते धृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ॥
चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः, शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥૨४॥

उच्छिष्टलेपाननुमोदिते द्विजैः, सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिंविपः ॥
एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस-तद्धर्म एवाऽऽत्मरुचिः प्रजायते ॥૨५॥

[પાંચમો અધ્યાય]

નારદજી વેદવ્યાસને કહે છે કે—હે મુનિ ! પૂર્વજન્મમાં વેદવાદીઓની કોઈ એક દાસી થકી મારો જન્મ થયો હતો. ચોમાસામાં એક ઠેકાણે રહેવા ઇચ્છતા યોગિઓની શેવામાં મને રાખવામાં આવ્યો હતો. (૨૩) ત્યાં સેવામાં રહીને મેં સર્વ પ્રકારનું ચપલપણું તજી દીધું હતું. હું બાળક, જીતેન્દ્રિય અને મેં રમવાનાં સાધનો પણ તજી દીધાં હતાં. હું સંતોને અનુકુળ વર્તતો હતો. તેમની સેવા કરતો હતો. અને બહુજ થોડું ખોલતો હતો. તે સંતો જોઈને સમદર્શી હતા, તોપણ મારા ઉપર દયા રાખતા હતા. [૨૪] તે બ્રાહ્મણ મુનિઓની આજ્ઞાથી, પાત્રમાં રહી ગએલું એહું હું જન્મતો હતો, તેથી મારાં સર્વ પાપ નાશ પામ્યાં. આ પ્રમાણે સેવા કરતાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું, અને ઈશ્વર ભજનમાં રૂચિ થઈ. વિગેરે—

નારદે વેદવ્યાસને ઉપદેશ કર્યો હતો કે—

भवतानुदितप्रायं, यशो भगवतोऽमलम् ।
येनैवासौ न तुष्येत, मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥૮॥

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो, जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ॥

तद्वायસં तीર્થमुશन्ति मानसा, न यत्र हंसा निरमन्त्युશिक्षयाः ॥૧૦॥

હે વ્યાસજી ! આપે ભગવાનના કેવળ નિર્મળ યશ વિના જે કાંઈ વરણુઓ છે, તે નહિં વરણુવ્યા જેવું છે. કારણકે તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. તે જ્ઞાન આપનામાં ઓછું છે, એમ મારી માન્યતા છે. [૮] ગમે એવું સુંદર-મધુર-રચનાવાળું વાક્ય હોય, પણ વિશ્વને પવિત્ર કરનારો શ્રીહરિનો યશ તેમાં ન હોય, તો તે કાકતીર્થ-એટલે કામી પુરુષોને પ્રીતિનું સ્થાન મનાય છે. માનસરોવર ઉપર વસનારા હંસો, મનોહર કમળના વનનો નિવાસ તજીને, કાગડાને રમવાના સ્થળમાં રમતા નથી; તેમ સત્ત્વગુણ પ્રધાન પુરુષો, મનોહર બ્રહ્મના ગુણાવિંદ્વંશી વન તજીને, કામીના વિષય બગીચામાં કદિ રમતા નથી. (૧૦) વિગેરે-તાત્પર્ય-તમે શ્રીમદ્ ભાગવત તૈયાર કરો.

નારદજી પરમ વૈષ્ણવ છે. પરમ ભક્ત છે. પરમ કીર્તનકાર છે-પરમ ઉપદેશક પણ છે. પરમ ગુરુ પણ છે. પ્રલ્હાદના ગુરુ નારદ, દ્રુવના ગુરુ પણ નારદ. પ્રાચીન બર્હિરાગ્ન અને પ્રયેતાઓના ગુરુ પણ નારદ. દક્ષપ્રજાપતિના પુત્રોને સંસારમાંથી ખેંચી લઈ, પ્રભુ સન્મુખ કરાવનાર પણ નારદ. આ કૃત્ય માટે દક્ષપ્રજાપતિએ, નારદને શાપ આપ્યો હતો કે-“ભટકતાં ભટકતાં, તારૂં ક્યાંઈ ઠેકાણું પડશે નહિ.” ‘નારદપંચરાત્ર’ આદિ ભક્તિમાર્ગના મૂળ ગ્રંથો છે.

શશંસ—વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું. તેમાં એવો ભાવ છે કે-‘નંદાદિ ગોવાળો, તથા તેમની સ્ત્રીઓ, અને વસુદેવાદિ યાદવો તથા તેમની સ્ત્રીઓ દેવો છે, અને તેમણે અસુરોનો નાશ કરીને, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો ધાર્યો છે.’ એટલીજ વાત નારદે કંસને કહી નથી, તે ઉપરાંત એમ પણ કહ્યું જણાય છે કે-‘હે કંસ ! તું પૂર્વે કાળનેમિ હતો. વિષ્ણુએ ત્યાં તને માર્યો હતો; અને અહિં પણ દેવકીને ગર્ભે અવતરીને, વિષ્ણુ તને મારવા ધારે છે.’ આ બેઉ વાતનું કથન ૬૨, ૬૩ અને ૬૪ માં શ્લોકોમાં નથી, પણ દેવકીને ગર્ભે અવતરીને વિષ્ણુ પોતાને મારવા ધારે છે, તે વાત કંસ પોતે ૬૫ માં શ્લોકમાં કહે છે, અને પોતે પૂર્વે કાળનેમિ નામનો અસુર હતો, અને ત્યાં વિષ્ણુએ તેને માર્યો હતો, તે વાત કંસ ૬૮ માં શ્લોકમાં કહે છે.] હવે આગળ વાત કરીએ.

નારદનો ઉપદેશ સાંભળી, કંસે શું કર્યું, તે સાંભળો—

ऋषेर्विनिर्गमे कंसो, यदून्मत्वा सुरानिति ॥

देवक्या गर्भसंभूतं, विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ ६५ ॥

देवकीं वसुदेवं च, निगृह्य निगडैर्गृहे ॥

जातं जातमहन्पुत्रं, तयोरजनशंकया ॥ ६६ ॥

૬૫-૬૬ પદ્યછેદ—ઋષેઃ વિનિર્ગમે સતિ-નારદ ગયા પછી. કંસઃ યદૂન્ સૂરાન્
इति मत्वा-કંસે યાદવોને દેવો માનીને. ચ-અને સ્વવધં પ્રતિ-પોતાને મારવા માટે દેવક્યાઃ
गर्भसंभूतं विष्णुं-દેવકીના ગર્ભમાંથી ભગવાન્ ઉત્પન્ન થશે એવું માનીને દેવકીં વસુદેવં
च-દેવકી અને વસુદેવને ગૃહે-કારાગૃહમાં નિગડૈઃ નિગૃહ્ય-બેડી બાંધીને (પછી). तयोः
जातम् जातम् पुत्रम्-તેમને જેમ જેમ પુત્ર આવતા ગયા, તેમ તેમ તે પુત્રોને. अजन-
शंकया अहन्-વિષ્ણુ છે એમ ધારી મારી નાંખ્યા.

અર્થ—નારદના ગયા પછી, કંસે યાદવોને દેવો માનીને, અને પોતાને મારવા માટે, દેવકીના ગર્ભમાંથી વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થશે, એવું માનીને, દેવકી અને વસુદેવને બેડી ઘાલી કારાગ્રહમાં કેદ કર્યા. પછી-તેમને જે જે પુત્ર અવતર્યા, તે તમામને-‘વિષ્ણુ છે,’ એમ શંકા કરીને, મારી નાંખ્યા. [૬૫-૬૬]

૬૫-૬૬ વિવેચન—

‘દેવકીના ગર્ભથી કંસનું મોત છે,’ એમ આકાશ વાણીએ તો કહ્યું હતું; પણ તે વાત નારદે વધારે સ્પષ્ટ કરી. નારદે એમ પણ સૂચવ્યું જણાય છે કે-‘રમે ગણત્રીમાં ફેર પડશે, તો આઠમો ગર્ભ બચી જશે, અને તે બચી ગએલો બાળક તેને મારશે, માટે તારે દેવકીના એક પણ બાળકને બચાવવો નહિ.’ ‘અજનશંકયા’ શબ્દથી ઉપલી વાત સિદ્ધ થાય છે. ‘અજન’ એટલે ‘વિષ્ણુ’.

જાતમ્ જાતમ્—કોઇ ટીકાકાર કહે છે. ‘બાળક જન્મ્યો કે તુરત તેને કંસે માર્યો.’ કોઇ કહે છે કે-‘બાળકને મોટો થવા દઇને પછી કંસે માર્યો.’ ‘જન્મ્યો કે તુરત કંસે માર્યો,’ એમ કહેવું એ વધારે સાચું છે. કારણ કે ‘દુધનો દાઝયો છાશથી ખીડે’-મોતથી ડરી ગએલો કંસ, બાળકને વધારે વખત ટકવા દે નહિ.

શંકા—ક્ષત્રિઓના કુલાચાર પ્રમાણે, ૧૩ મે દિવસે નામ સંસ્કાર થાય, અને આપણે માનીએ કે-‘જન્મ્યો કે તુરત બાળકને માર્યો.’ તે કેમ અને? વસુદેવના પ્રથમ પુત્રનું નામ કીર્તિમન્ત હતું. ધાર્મિક સંસ્કાર તુરત કરાવી લઇને, પછી કંસ બાળકને મારતો હોય, તો તે બનવા સંભવ છે. કંસ કેટલી ઉંમરે બાળકને મારતો હતો, તે સવાલ બહુ મુદ્દાનો નથી. માટે આવા તર્કવિતર્કમાં બહુ સમય ગાળવો નહિ. તેને બદલે અને તેટલાં કૃષ્ણનાં નામ લેવાં. બોલો શ્રી કૃષ્ણ બાળદેવકી જય. વસુદેવના પ્રથમ છ પુત્રોનાં નામ-કીર્તિમાન, સુષેણ, ભદ્રસેન, ઋષ્ટ્યં, સમ્મર્દન અને ભદ્ર.

જે કંસ એક વખત વસુદેવ દેવકીની સેવામાં ઉભો હતો-રથ હાંકતો હતો, તે કંસે તેમને કેદ કર્યા? આવો સંબંધ? આવો સ્નેહ? જેને માટે લાંબા દુઃખ થઇએ, જેને પોતાનાં માનીએ, તે આવાં? તે સંબંધી શ્રીશુકદેવજી ખુલાસો કરે છે. ભાવથી સાંભળો—

માતરં પિતરં ભ્રાતૃન્, સર્વાંશ્ચ સુહૃદસ્તથા ॥

ઘ્રંતિ હ્યસુતૃપો લુબ્ધા, રાજાનઃ પ્રાયશો બુવિ ॥૬૭॥

અર્થ:—આ સંસારમાં પોતાની ઇદ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા લોભી રાજાઓ, ધણી કરીને મા, બાપ, ભાઈઓ અને એવાં બીજાં સંબંધીઓને પણ હણ છે. [૬૭]

વિવેચન—અસુતૃપ—પ્રાણપોશક એટલે સ્વાર્થી. દુનિયા બંધે ખાડમાં પડે, પણ પોતાના સુખમાં જરા પણ હરકત ન આવવી જોઇએ, એવું જે ઇચ્છે, તે માણસ અસુતૃપ કહેવાય છે. આવા માણસો અનાયાસે લુબ્ધા:-લોભી-હોય છે. આવા માણસોના લીસ્ટમાં ઔરંગજેબનો નંબર

૬૭ પદ્મછેદ—બુવિ આ સંસારમાં અસુતૃપ:-પોતાની ઇદ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા લુબ્ધા:-લોભી. રાજાન:-રાજાઓ પ્રાયશ:-ધણી કરીને માતરં પિતરં ભ્રાતૃન્-મા, બાપ, ભાઈઓને સવાન સુહૃદઃ તથા-અને સર્વે સંબંધીઓને પણ ઘ્રંતિ-હણે છે.

પહેલો ગણાય છે. તે સિવાય બીજા ધણા નાના મોટા રાજાઓ અને ધનવાનો અસુતૃષ્ણા લીસ્ટમાં હિમા રહે એવા છે. જ્યાં જ્યાં વૈભવ, મોજમજ, ધણીપણું, ત્યાં ત્યાં ખટપટ— અને ખટપટ પણ એટલે સુધી કે—લાગે પડે તો એક બીજાનો જીવ પણ લઇ લે. તેટલા માટે ડાહ્યા માણસો કહે છે કે—નિર્ધનની ઝુંપડીમાં જે આનંદ છે, જે નિર્ભયતા છે—તે આનંદ—તે નિર્ભયતા, ધનવાનોના મહેલમાં—રાજાઓના ભુવનમાં—નથી. જે આનંદ નિર્ધનની ઘેશમાં છે, તે આનંદ ધનવાનોના કંસારમાં નથી. [ધનવાનને ઘેર કંસાર થયો કે હજારને ધોખા—રીસામણા અને મનામણા.] ઝુંપડીમાં મરવાની જે મજા છે, તે મજા મહેલમાં નથી. ઝુંપડીમાં ભણે દવાની સગવડ ઘણી ઓછી હોય; માથે ઝરફ મુકવાની અગર ગરમ પાણીનો શેક કરવાની રબરની થેલીઓ ભણે ન હોય, પણ ત્યાં કાઢને એવી અપેક્ષા હોતી નથી કે—‘આ મરે તો કુંચીનો લુખો આપણા હાથમાં આવે, પછી આપણેજ શેક—પછી ઘરમાં આપણુંજ ધાર્યું થવાનું.’—વિગેરે. ગરીબના બાળકો એમ ધ્રુષ્ટે કે—આપ જે વરસ જીવે તો સાંઠ; અને ધનવાનના પુત્રો એમ ધ્રુષ્ટે કે—આપા જલદીથી ચાલતા થાય, તો વઢતા મટે, અને તેજુરીની—સેફની—કુંચી આપણા હાથમાં આવે. [કેમ શેક ! આપનો અનુભવ શું કહે છે ? એમજને ?] બધે એવું હોતું નથી; પણ સોએ પંચાણું ટકા તો ખરું.

દૃષ્ટાંત—સંવત ૧૯૫૧ માં એક ગરીબે મુંબઈમાં આવીને, નાના પાયા પર વેપાર શરૂ કર્યો. વેપાર જામ્યો. ૧૯૬૦ માં દસ બાર લાખની મુડી થઇ. એક માળો લીધો; ઘાટકોપરમાં બંગલો લીધો. આપની જાહોજલાલી દેખીને, મોટો પુત્ર તો ભણ્યોજ નહિ. નાનો પુત્ર અંગ્રેજી પાંચમું ધોરણ ભણીને ઉડી ગયો. શેકે તેમને ભણાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાવ્યા નહીં. એટલામાં શેકની તખીયત બગડી. વિધવા આશ્રમે ખોલીને તેના ફંડમાં, જે ત્રણ લાખ રૂપૈયા આપવાની, શેકને ઘણી હોંશ હતી. શરીર ઘણું અશક્ત થતાં સોલીસીટરને ખોલાવી, જે લાખ રૂપૈયા વિધવા આશ્રમમાં આપવા જણાવ્યું. તે સાંભળી બેઠ પુત્રો ખીંચ્યા. તેમણે સોલીસીટરના દેખતાં પિતાને પૂછ્યું—‘આપ ખોલો છો, કે બંધો છો ?’

પિતા—માંડમાંડ ખોલી શક્યા—‘બંધો નથી—ખરું કહું છઉં.’

મોટો પુત્ર—વકીલ સાહેબ ! મારા પિતા જે બાન અવસ્થામાં છે. તેમનું કંઈક કાંઈ માનશો નહીં.

તે સાંભળી પિતા ફરીવાર માંડ માંડ ખોલ્યા—‘ભાઈ હું જે બાન નથી—સાચું છઉં.’

મોટો પુત્ર—વકીલ સાહેબ ! જુઓ—છે—ડેકાણું ? મારા પિતા ગાંડપણમાં ખોલે છે. તમે તેમનું કાંઈ માનશો નહિં.

આ સાંભળીને ડોસો તો બળી મૂવો—પણ કરે શું ! શરીરમાં અશક્તિ ઘણી ખોલી પણ શકાય નહિં. પણ મનમાં વિચાર કરે છે કે—‘અહો ! પૈસા માટે મને ગાંડો ગણે છે. પણ હવે અત્યારે હું શું કરું ! અત્યારે તો મારા હાથ હેઠા પડ્યા.’ આમ વિચાર કરે છે, ત્યાં સર્જન સાહેબ પધાર્યા. પુરશી નાંખી તેમને ડોસાની સામે બેસાડ્યા. મોટો પુત્ર સોલીસીટરને લખે, ત્યાંથી બીજા હોલમાં ગયો. નાનો પુત્ર પિતા પાસે ઉભો હતો. પિતા રોગ અને ચિંતાના ભારથી કરમાઇ ગયા હતા.

અપૂર્ણ.

નોંધ—આ સાલના ત્રણ અંકો વસંત પ્રેસમાં છપાયા છે, અને ચોથા અંકથી ધી ડાયમન્ડ જ્યુબીલી પ્રેસમાં આ માસીક છપાય છે.

શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ,

મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખજુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સંવત ૧૯૮૩ જેઠ માસ,

અંક ૫ મા.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૧ લો (ચાલુ)

(ગયા અંકના ૧૨૮ મા પાનાથી ચાલુ)

અસુતૃષ્ નું વિવેચન ચાલે છે. તેમાં મુમુક્ષના એક ધનાઢ્યનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. વિધવા આશ્રમ ખોલવા માટે બે લાખ રૂપૈયા આપવા શેઠ રાજી છે. મોટો પુત્ર ના પાડે છે. ત્યાં સર્જન પધારે છે. મોટો પુત્ર વીલ લખનાર સોલીરીટરને લખને, બીજા હાલમાં જાય છે. નાનો પુત્ર સર્જન આવ્યા, ત્યારે પિતાના પલંગ પાસે ઉભો છે, સર્જન સાથે શી વાતચીત થાય છે તે બાવથી સાંભળો—

સર્જન—નાના પુત્રને પુછે છે—How he is? તેને કેમ છે ?

નાનો પુત્ર—Why do you detain him? Let him die, if so you will get good reward. [આપની જીંદગીનો અંત આવી જાય, તો જલદીથી પોતાનો ભાગ પોતાના હાથમાં આવે, એવા ધરિદ્રાથી] તેણે સર્જનને કહ્યું કે—‘આપ તેને કાં ખોટી કરો ? તેને મરવા દો. આપ જો એમ કરશો, તો આપને કાંઈ ઇનામ આપવામાં આવશે.’ [પિતા અત્રેજી ભણ્યા નહોતા, તેથી આ વાત સમજ્યા નહિં.]

સર્જન ધણેજ પ્રમાણીક હતો. તેને ઇનામની દરકાર નહોતી. તેણે સારામાં સારી દવા ડોસાને આપી. ડોસાની તખીયત સુધરી. ખોલવાની શક્તિ આવી. બીજે દિવસે સર્જન આવ્યો, ત્યારે ડોસાએ સર્જનનો સત્કાર કર્યો. સર્જન પણ રાજી થયો. તખીયત જોઈ દવા આપી. તે વખતે ડોસાના ઓરડામાં કોઈ નહોતું, તેનો લાભ લઈને, સર્જને જતી વખતે ડોસાને ચેતાવ્યો કે—‘તમારો નાનો પુત્ર તમારા મોતની રાહ, આતુરતાપૂર્વક જુએ છે. માટે તે કાંઈ પણ દવા આપે, તો તમે ખાશો નહિં—ખાશો તો મુવા સમજજો.’

નાના પુત્રપર ડોસાને પ્રીતિ હતી; પણ સર્જનના શબ્દો સાંભળી ડોસો ચમક્યો. ડોસાએ શ્રીદાકોરજી સંભાર્યા. ડોસાએ ગરીબ વિધવાઓને, અને અનાથ બાળકોને સંભાર્યા; દસ આર દિવસ સર્જનની દવા ચાલુ રહેતાં, ડોસાની તખીયત સુધરી. ગાડીમાં બેસીને બહાર હરવા ફરવા માંડ્યું. પોતાની મુડીની શી વ્યવસ્થા કરવી, તેનો તેણે પ્રથમ વિચાર કર્યો. સોલીસીટરની સલાહ લઈ, બેઉ પુત્રોને બે નાનાં ઘર લઈ આપ્યાં, અને પાંચ પાંચ હજારની રોકડ રકમ આપી વિદાય કર્યા. બાકીની મીઠકત—(૧) વિધવાઓના આશ્રમ માટે, (૨) અનાથ બાળકોના આશ્રમ માટે, (૩) ગૌશાળામાં, અને (૪) સત્સંગભુવનોમાં વહેંચી દીધી.

આ પ્રમાણે બે પુત્રોના બાપ મટીને, ડોસા હજારોના બાપ થયા. શેરડીના સારા પાકથી, જેમ ખેતર શોભે, તેમ ધનની ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી, ડોસાની વૃદ્ધાવસ્થા શોભવા લાગી. વિધવા આશ્રમની સુશીલ અને પવિત્ર જુદેનો, અને બાળાશ્રમના બ્રહ્મચારીઓ, ડોસાની સેવા કરવા લાગ્યા. ગૌશાળાની ગાયો ડોસાને દુધ પાવા લાગી. સત્સંગભુવનના પરમહંસો, ડોસા પાસે બ્રહ્મચર્યા કરવા લાગ્યા, અને ભક્તોએ ડોસાને હરિ ભજવ્યા-ગોવિંદ ગવડવ્યા. અંતકાળ વખતે ડોસો હસતો હસતો મરણાધીન થયો.

આ તો ગૃહસ્થના ધરની વાત કરી. સાધુ સન્યાસીઓના મઠમાં પણ, જે લક્ષ્મીબાધ પધાર્યા હોય-મોટી ગદ્દી જમાવી હોય-છડી ચામર લટકતાં હોય-તો ત્યાં પણ સોએ પંચાણું ટકા આવાજ મામલા. ધરબાર તજી બાવા થવું સહેલું, પણ બાવા થઈને, મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં કજીયા લડવાનું તજી દેવું અઘરું છે.

પરદારામાં રમનારો પુરુષ-અને પરપુરુષમાં રમનારી સ્ત્રી-પણ અમૃતૃષ્ ગણાય છે-વિશ્વાસ કરવા લાયક નહિં. અંગ્રેજી રાજની જાહેજલાલીમાં, અમૃતૃષ્ લોકોનો પાક સારો પાડ્યો છે. તે સંબંધમાં એક બીજું દૃષ્ટાંત કહું. ભાવથી સાંભળો-મોલો શ્રીદારકાંધીશાહી જય, હરહર મહાદેવ હર.

દૃષ્ટાંત-એક સ્ત્રીએ પોતાના ગુરૂ મહારાજ-સ્વામીજી-બાવાજી-ની સલાહથી, પોતાના ધણીને રીજવીને, ધણી પાસેથી પોતાને નામે ધર લખાવી લીધું. સ્ત્રીને બાળગોપાળ હતું નહિં. તેથી પાછળથી સ્ત્રીને કોઈ સતાવે નહિં, એવા ભાવથી, ધણીએ સ્ત્રીને નામે ધર ચડાવી દીધું. બાઈને નામે ધર ચડાવ્યા પછી, ધર બાઈનું થયું. બાવાજી આવતા જતા થયા. કોઈ કોઈવાર-તો બાવાજી ત્યાંજ આવ, પીએ, અને રાતવાસો પણ રહે. આ વાત ધરધણીને ગમી નહિ. ધરમાં બે પક્ષ થયા. એક પક્ષમાં ધરધણી-શેઠ, અને બીજા પક્ષમાં-ગુરૂમહારાજ અને તેમની ચેલી-શેઠાણી. [બોલો ગુરૂ મહારાજકી જય-બોલો સ્વામીજી મહારાજકી જય.] સ્ત્રીએ ધણીને ધરમાંથી ચાલ્યા જવા નોટીસ આપી. ગુરૂચેલીએ એક થઈને, શેઠને ધરબહાર કાઢ્યા. શેઠે આવીને કોરટને આટલે પોતાનો લખાવો મૂક્યો. તે દેખીને કોરટના સિપાઈએ શેઠને પુછ્યું-“અહીં સામાન કેમ મૂક્યો?”

શેઠ-કાયદો.

સિપાઈ-કાયદો કોનો ?

શેઠ-કાયદો સરકારનો. બાપલીઆરે કાયદે મારી નાંખ્યા-કાયદે ખુવાર કર્યા, કાયદે ધડ-પણમાં ધર બહાર કાઢ્યા. હવે હું શું કરું રે-કાયદે મને વાયદે ચડાવ્યો.

શોરબકોર વધ્યો. લોકોને જોણું થયું. શેઠે કાયદાથી ગમરાધને, કાયદાની પોક મૂકી. કાયદાની કાણુ સાંભળીને મેજસ્ટ્રેટ પણ ચમક્યો. શેઠને અંદર બોલાવીને મેજસ્ટ્રેટ કેસથી વાકેફ થયો. મેજસ્ટ્રેટે બાવાજને તથા સ્ત્રીને તુરત બોલાવ્યાં.

મેજસ્ટ્રેટ-બાવાજને પૂછે છે-કયા ધર્મના બાવા ?

બાવાજ-સનાતન ધર્મના.

મેજસ્ટ્રેટ-આ શેઠને તમે શા આધારે ધરમાંથી કાઢ્યા ?

બાવાજ-આપના કાયદાને આધારે.

મેજસ્ટ્રેટ-જે મનુષ્ય પોતાના કાયદા પાળે નહીં, તેમને સરકારી કાયદાનો લાભ મળી શકે નહીં. તમે તમારા કાયદા પ્રમાણે વર્તો છો ?

બાવાજ-હાજ-દેખો-તીવ્રક, કંઠી વિગેરે.

મેજસ્ટ્રેટ-એક ચાંધરાની ઢોંગડીને સાધુ સન્યાસીથી અડકાય નહીં, તો તેની સાથે વાતચીત કરવી, અગર તેની સાથે રહેવું, તો કેમ અને ? તાત્પર્ય-તમે તમારા પોતાના કાયદા ઉપર પગ મૂકીને ચાલો છો.

મેજસ્ટ્રેટ-સ્ત્રીને-તે કેમ તારા ધણીને ધર બહાર કાઢ્યા ?

સ્ત્રી-આપના કાયદાને આધારે.

મેજસ્ટ્રેટ-તારો પોતાનો કાયદો તારે પાળવો નથી ? ધણીને તજીને પરપુરપ સાથે તું કેમ રહી શકે ? એક વાધરાણુ પણ આવું કરતી નથી.

ફેસલો-જજમેન્ટ-“ જે મનુષ્યો પોતાનો કાયદો તોડીને-મનુષ્યત્વ બગાડીને-પથુ બને છે, તેમને સરકારી કાયદાનો લાભ મળી શકતો નથી. માટે સદરહુ કેસમાં તમને બેઠને વરસ વરસ દિવસની સખત મજુરી સાથે કેદની શીક્ષા કરવામાં આવે છે, અને ધરતો ક્યજો તેના ખરા માલીકને-શેઠને-સોંપવામાં આવે છે. ”

તાત્પર્ય-અસુતૃપ્ મનુષ્ય વિશ્વાસપાત્ર નથી, માટે મુમુક્ષુએ તેવા થવું નહીં. અસુતૃપ્ મટવા માટે મુમુક્ષુઓએ જ્ઞાન વૈરાગ્યનું બળ વધારવું જોઈએ.

હવે આગળ વધીએ. નારદે વિશેષમાં શું કહ્યું હતું ?—

આત્માનમિહ સંજાતં, જાનન્ પ્રાગ્વિષ્ણુના હતમ્ ॥

મહાસુરં કાલનેમિ, યદુભિઃ સ વ્યરુદ્ધયત ॥ ૬૮ ॥

અર્થ—‘ હું પૂર્વે કાળનેમિ નામનો મોટો અસુર હતો, ત્યાં વિષ્ણુએ મને માર્યો હતો. મારો અહીં પુનર્જન્મ થયો છે, ’ એ પ્રમાણે પોતાને જાણીને,

૬૮ પદ્યછંદ-પ્રાગ્ મહાસુરં કાલનેમિ-હું પૂર્વે કાળનેમિ નામનો મોટો અસુર હતો. વિષ્ણુના હતમ્-ત્યાં વિષ્ણુએ મને માર્યો હતો. इह સંજાતં-અહીં પુનર્જન્મ થયો છે. इति-એ પ્રમાણે આત્માનં જાનન્-પોતાને જાણીને સઃ યદુભિઃ વ્યરુદ્ધયત-તેણે યાદવોની સાથે વિરોધ કર્યો.

તેણે યાદવોની સાથે વિરોધ કર્યો—[યાદવોને પોતાના દુશ્મન માની, તે તેમને પીડવા લાગ્યો.] [૬૮]

૬૮ વિવેચન—

પ્રભુ જેને હણે, તેને પુનર્જન્મ કેમ હોય ? કાળનેમિને પ્રભુએ મહાયુદ્ધમાં હણ્યો હતો, છતાં કંસરૂપે તેને પુનર્જન્મ કેમ થયો ?—તે પ્રશ્ન અનાયાસે થાય. તેનો ખુલાસો કરીએ— ભાવથી સાંભળો. હરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષનો ત્રણ અવતારે ઉદ્ધાર થયો હતો, તેમ કાળનેમિનો ઉદ્ધાર એ અવતારે થવાનો હશે, તેથી એમ ગન્યું જણાય છે. વળી પ્રભુ સ્વતંત્ર છે, તેને ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે જેમ દેવોને આજ્ઞા કરી, તેમ જેનાં પાપકર્મ ધણું હતાં, એવા કાળનેમિને પુનર્જન્મ લેવાની આજ્ઞા થઈ. કાળનેમિને પોતાના છ પુત્રો મારવા બાકી હતા, તે કામ તેણે કંસના દેહમાં આવ્યા પછી કર્યું.

યાદવોની સાથે કંસે વિરોધ કર્યો—જ્યાં વિરોધ થાય, ત્યાં પાપ વધે, અને પુણ્ય ક્ષીણ થાય. પાપ વધે અને પુણ્ય ક્ષીણ થાય, ત્યારેજ અસુરનો નાશ થાય.

યાદવો સાથે વિરોધ કર્યા પછી, કંસે બીજું કયું પાપકર્મ કર્યું, તે હવે સાંભળો.

उग्रसेनं च पितरं, यदुभोजांधकाधिपम् ॥

स्वयं निगृह्य बुभुजे, शूरसेनान्महाबलः ॥ ૬૯ ॥

અર્થ—પોતાના પિતા ઉગ્રસેન કે જે યદુ, ભોજ અને અંધક કુળના અધિપતિ હતા—મેઢેરા હતા—રાજા હતા, તેમને કેદ કરીને, બળવાન કંસ શૂરસેન દેશનું રાજા કરવા લાગ્યો. એટલે—બળવાન કંસે, રાજાની લગામ, પોતાના પિતાના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધી. [૬૯]

૬૯ વિવેચન—

ઉગ્રસેનને કેદ કરીને પોતે રાજા થયો. જ્યાં સુધી રાજા સત્તા પોતાના હાથમાં ન આવે, ત્યાં સુધી ધાર્યું કામ થાય નહિ. આરંગજેએ પણ એટલાજ માટે શાહજહાનને પ્રથમ કેદ કરીને, પોતે રાજા થયો હતો. આ કાર્ય પણ પ્રભુ ગ્રેરણાથી થયું. પૂર્ણ રીતે પાપ કર્મમાં બીલ્યા વિના, અપરાધનું લીસ્ટ પુરું થાય નહિ. ગુન્હેગાર ગણાય નહિ, ત્યાં સુધી તેને શીક્ષા પણ થાય નહિ.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણે ભાગવત દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. બોલો શ્રીકૃષ્ણમળદેવકી જય. જે કાંઈ વિવેચન કર્યું છે, તે શ્રીહરિની દયાથી, અને આપ સૌ હરિજનોના ભાવથી. લી. રામશંકર મોનજીના ઘણા હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

૬૯ પદ્યછેદ—યદુભોજાંધકાધિપમ્ પિતરં ઉગ્રસેનં—યદુ, ભોજ અને અંધક કુળના અધિપતિ પોતાના પિતા ઉગ્રસેનને નિગૃહ્ય—કેદ કરીને સ્વયં મહાબલઃ—મહા બળવાન કંસે પોતે. શૂરસેનાન્ બુબુજે—શૂરસેનાદિ દેશો ઉપર રાજા કરવા માંડ્યું.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાધિ. અધ્યાય બીજો.

મંગળાચરણ.

રાગ-સગંધરાવૃત્ત.

અર્થેભ્યોઽનર્થજાતં, ભવતિ તનુભૃતાં, યૌવનાદિષ્વવશ્યં ।

પિત્રાથૈરર્જિતેભ્યોઽનુપકૃતિમતિભિઃ, સ્વાત્મના વર્જિતેભ્યઃ ॥

યસ્માદ્દુઃશ્વાકરેભ્યસ્-તમનુસ્મર સદા, મદ્ર લક્ષ્મીવિલાસં ।

ગોપાલં ગોપકાન્તા-કુચકલગતટી-કુંકુમાસંગરંગમ્ ॥૧૬॥

[વિજ્ઞાનશતક]

અર્થ—પિતા, દાદા વિગેરેએ પ્રાપ્ત કરેલું અગર પોતે જાતે પ્રાપ્ત કરેલું દ્રવ્ય, જે પરોપ-કારમાં ન વપરાય, તો તે ધન દુઃખની મોટી ખાઈરૂપ છે. દુઃખની ખાઈરૂપ ધનથી પુરૂષોને યૌવનમાં અવશ્ય દુઃખ થાય છે—નરક તરફ ધસી જવાય છે. માટે હે બાહ ! [પરોપકારમાં ન વાપરી શકાય એવી લક્ષ્મીનો આનંદ તજીને,] લક્ષ્મીના પતિ, ગાયોના ગોવાળ, ગોપીઓના હૃદયકલશ સાથે આલિંગન કરતાં, લાગી ગયેલા કેસરવડે રંગાયેલા શ્રીકૃષ્ણની તું સદા સેવા કર. [૫૪]

અધ્યાય બીજો.

[આ બીજા અધ્યાયમાં, કંસનો કેર, દેવકીના ગર્ભમાં પ્રભુનું પ્રાગટ્ય, બ્રહ્માદિદેવોની પ્રભુને પ્રાર્થના, અને દેવકીને સાંત્વના—તે કથા કહેવામાં આવશે.]

પ્રથમના સાઝવણી શ્લોકમાં અસુરોના નામ અને યાદવોના દુઃખની વાત છે.

શ્રીશુક ઉવાચ—

પ્રલંબવકચાણૂર-તૃણાવર્તમહાશનૈઃ ॥

મુષ્ટિકારિષ્ટદ્વિવિદ-પૂતનાકેશિધેનુકૈઃ ॥૧॥

અન્યૈશ્ચાસુરભૂપાલૈર્-વાળભૌમાદિભિર્યુતઃ ॥

યદૂનાં કદનં ચક્રે, બલી માગધસંશ્રયઃ ॥૨॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—પ્રલંબાસુર, બકાસુર, ચાણૂરમદલ, તૃણા-વર્ત, પૂતના, અધાસુર, મુષ્ટિકમદલ, અરિષ્ટાસુર, દ્વિવિદવાનર, કેશિદૈત્ય, ધેનકા-સુર, અને બીજા બાણાસુર નરકાસુર આદિ દૈત્યોના રાજાઓની સહાયથી બળ-વાન બનેલો કંસ, યાદવોને પીડવા લાગ્યો. કંસને જરાસંધનો મોટો આશ્રય હતો. [૧-૨]

૧-૨ પદ્યકંઠ—પ્રલંબવકચાણૂરાઃ—પ્રલંબાસુર, બકાસુર ચાણૂરમદલ. તૃણાવર્તમહા-શનૌઃ—તૃણાવર્ત અને અધાસુર. મુષ્ટિકારિષ્ટદ્વિવિદાઃ—મુષ્ટિકમદલ, અરિષ્ટાસુર. દ્વિવિદવાનર પૂતનાકેશિધેનુકૈઃ—પૂતના, કેશ દૈત્ય અને ધેનુકાસુર. તૈઃ—તેઓથી ચ—અને બાળ-ભૌમાદિભિઃ—બાણાસુર અને નરકાસુર અન્યૈઃ અસુરભૂપાલૈઃ યુતઃ ચ—અને બીજા અસુર રાજાઓથી યુક્ત—એટલે—બીજા અસુર રાજાઓની સહાયતાથી બલી—બળવાન થયેલો કંસ મગધા-

૧-૨ વિવેચન—

પ્રલંબાસુર અસુર સ્વરૂપે હતો. અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી પ્રલંબ એટલે ‘લોભ’-કારણકે લોભ બહુ લાંબો હોય છે, તેનો અંત આવે નહિં. બ્રહ્માસુર બગવારૂપે હતો. તે દંભનું સ્વરૂપ છે. ચાણૂર દૈત્ય અને મુષ્ટિક મનુષ્યરૂપે હતો. તૃણાવર્ત વંટોળીયા રૂપે હતો. અરિષ્ટાસુર બળદ રૂપે હતો. દ્વિવિદ વાનરરૂપે હતો. પૂતના રાક્ષસીરૂપે હતી. કેશી ઘોડારૂપે હતો. ઘેનુક ગર્દભરૂપે હતો-ગર્ધોડારૂપે હતો.

મહાશન-એટલે અધાસુર. અધાસુર નામનો રાક્ષસ બહુ ખાનારો હતો. કોઈકોઈ ટીકાકાર ‘મહાશન’ શબ્દને પ્રલંબ; વક્ર; ચાણૂર; અને તૃણાવર્ત; નું વિશેષણ ગણીને, કહે છે કે-‘આ ચારે અસુરો બહુ ખાનારા હતા.’ આગળ (૧૨) માં અધ્યાયમાં કહે છે કે-‘શ્રી કૃષ્ણે ‘અધાસુરનો નાશ કર્યો.’ ‘આ અધાસુર કયો?’ તેટલોજ વિચાર કરીએ, તો ખાત્રી થાય કે-મહાશન-વિશેષણ નથી-પણ મહાશન તેજ અધાસુર છે.

અન્યૈઃ અસુરભૂપાલેઃ-ઉપર જણાવ્યા તે સિવાયના બીજા અસુરો રાજા હતા, તેઓ પણ કંસના પક્ષમાં હતા. વાણઃ-બાણાસુર. મૌમઃ-મૌમાસુર.

વલી-બળવાન, સમર્થ. તે કંસનું વિશેષણ છે. વલી શબ્દમાં ‘લી’ છે તેને હસ્ત કરીને, ‘માગધસંશ્રયઃ’ શબ્દ સાથે જોડીને, ‘વલિમાગધસંશ્રયઃ’ એવો પાઠ કેટલાએક માને છે. પણ તેમ માનવા જતાં ‘અસિ’ નામનો કોઈ રાજા ઉપજાવવો પડશે; અથવા મગધ-દેશનો રાજા જરાસંધ, જે કંસથી દ્વિગુણિયમાં હાર્યો હતો, તેને બળવાન ગણવો પડશે. માટે આવા યુગવાદમાં ન પડતાં, ‘વલી’ શબ્દને કંસનું વિશેષણ રાખવું. શ્રીધરીટીકાવાળા ભાગવતમાં વલી ને કંસનું વિશેષણ લીધું છે.

જરાસંધ કોણ?—કર રાજાના વંશમાં સુધનુ, સુધનુના વંશમાં બૃહદ્રથ. તે એદિ દેશનો રાજા હતો. તેનો પુત્ર જરાસંધ. જરાસંધ મગધ દેશનો રાજા હતો, માટે આ શ્લોકમાં તેને માગધઃ કહ્યો છે. બૃહદ્રથ રાજાની સ્ત્રીને બે ફાડીયાં જન્મ્યાં હતાં. સ્ત્રીએ તે બે ફાડીયાંને ફેંકી દીધાં. જરા નામની રાક્ષસીએ રમતાં રમતાં ‘જીવ-જીવ’ એમ કહીને, તે બે ફાડીયાં સાંધતાં, જરાસંધ નામનો પુત્ર થયો. [શ્રીમદ્ ભાગ. સ્કંધ. ૯-૨૨] પાંડુપુત્ર ભીમસેને તેને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં માર્યો હતો. [જરાસંધના મરણ સંબંધી કથા મહાભારતમાં છે.] કંસથી પીડાતા યાદવો કયાં નાસી ગયા? તે વાત હવે કહે છે.

તે પીડિતા નિવિવિશુઃ, કુરુપાઞ્ચાલકેકયાન્ ॥

શાલ્વાન્વિદર્ભાન્નિષધાન્-વિદેહાન્કોસલાનપિ ॥૩॥

एके तमनुरुन्धाना, ज्ञातयः पर्युपासते ॥

નામ રાજા इति માગધઃ તસ્ય સંશ્રયઃ यस્ય સઃ इति માગધસંશ્રય-જરાસંધનો જેને આશ્રય હતો તે કંસે યદૂનાં કદનં ચક્રે-યાદવોને પીડવા માંડ્યું.

૩ પદ્યછંદ- તે પીડિતાઃ-કંસથી પીડાતા યાદવો. કુરુપાઞ્ચાલકેકયાન્-કુરૂ પાંચાળ કેકયદેશ. શાલ્વાન્ વિદર્ભાન્ નિષધાન્ વિદેહાન્ કોસલાન્ અપિ-શાલ્વ, વિદર્ભ, નિષધ, વિદેહ, અને કોસલ દેશમાં પણ નિવિવિશુઃ-જતા રહ્યા. एके જ્ઞાતયઃ-કેટલાએક-જ્ઞાતિ બંધુઓઃ તમ્-કંસને અનુરંધતે इति અનુરંધાનાઃ-અનુસરીને પર્યુપાસતે-કંસની સેવા કરતા હતા.

અર્થ:—ઉપર પ્રમાણે પીડા પામેલા યાદવો કુરૂ, પાંચાલ, કેકય, શાલ્વ, વિદર્ભ, નિષધ, વિદેહ અને કોસલ દેશમાં નાસી ગયા. [૩] કેટલાએક યાદવો કંસને અનુસરીને, કંસની સેવા કરવા લાગ્યા. કંસની નોકરીમાં રહ્યા.

૩ વિવેચન—

કરૂદેશ—હસ્તિનાપુર તથા તેની આસપાસનો મુલક તે કરૂદેશ. પાંચાલ-પંચન્ય દેશ, કંપિલાદિ દેશ. કેકય-ચિત્રકૂટ વિગેરે પ્રદેશ. શાલ્વ-સિંધની ઉપરનો પશ્ચિમ દેશ. નિષધ-ઉત્તરમાં. વિદર્ભ-દક્ષીણ દેશ. વિદેહ-ઉત્તરમાં મિથીલાપુરીની આસપાસનો દેશ. કોસલ-અયોધ્યા દેશ.

ઉપર જણાવેલા દેશોમાં યાદવો કંસના ભયથી નાસી ગયા. એવા શ્લોકમાં કહે છે કે-જેઓ મથુરા નગરી છોડી ન શક્યા, તેઓ કંસની નોકરીમાં રહી દિવસ ગાળવા લાગ્યા.

यस्य यस्य हि यो भावस्-तेन तेन हि तं नरं ॥

अनुप्रविश्य मेधावी, क्षिप्रगत्मवશે नयेत् ॥ [સ્મૃતિ]

જેને જે મળતું હોય તેમ કરીને, તેને વશ કરવા, એ કાલા પુરૂષની કળા છે.

હવે દેવકીના છ ગર્ભ માર્યા પછી શું થયું, તે કહે છે,

हतेषु षट्सु बालेषु, देवक्या औग्रसेनिना ॥४॥

सप्तमो वैष्णवं धाम, यमनन्तं प्रचक्षते ॥

गर्भो बभूव देवक्या, हर्षशोकविवर्धनः ॥५॥

અર્થ:—દેવકીના છ પુત્રોને કંસે મારી નાંખ્યા પછી, વિષ્ણુના અંશ રૂપ શેષનાભ કે જેને અનંત કહેવામાં આવે છે, તે દેવકીના હર્ષ શોકને વધારનારા સાતમા ગર્ભ રૂપે આવ્યા. [૪-૫]

૪ વિવેચન—

એવા શ્લોકનો ખીજો ભાગ દેવકીના દુઃખના વર્ણનની શરૂઆત કરે છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો દેવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિના અંધડો ઉભો થયો.

દેવકીના પ્રથમના છ બાળકો-તે કાળનેમિના પુત્રો હતા, અને યોગમાયાએ તેમને દેવકીના ગર્ભમાં મૂક્યા હતા, તે વાત આગળ ૯૭ મે પાને કહી છે. હિરણ્યકશિપુથી શાપિત થએલા આ છ બાળકો કંસને હાથે મરણ પામ્યા.

પાંચમા શ્લોકમાં બળદેવજીનું ગર્ભ આવવું તે કથા છે.

૪-૫ પદ્યછંદ— દેવક્યાઃ ષટ્સુબાલેષુ ઔગ્રસેનિના હતેષુ-દેવકીના છ બાળકોને કંસે મારી નાંખ્યા પછી. [उग्रसेनश्च अपत्यं पुमान् औग्रसेनिः तेन] [हर्षश्च शोकश्च] [गर्भशोकौ तयोः विवर्धनः] यम् જેને વૈષ્ણવં ધામ અનંત-વિષ્ણુના અંશ-રૂપ શેષનાભ કે જેને અનંત પ્રચક્ષતે-કહેવાય છે, દેવક્યાઃ હર્ષશોકવિવર્ધનઃ-દેવકીના હર્ષ શોકને વધારનારા સપ્તમઃ ગર્ભઃ બભૂવ-સાતમા ગર્ભ રૂપે આવ્યા.

૫ વિવેચન—

વૈષ્ણવં ધામ—વિષ્ણુનું ધામ (સ્થાન). પ્રભુ શેષનારાયણ ઉપર શંકા કરે છે. માટે શેષનારાયણ પ્રભુનું સ્થાન છે. શેષનારાયણનું બીજું નામ અનંત છે. તે બળભદ્ર રૂપે અવતાર લેવા માટે, દેવકીજીના ઉદરમાં સાતમા ગર્ભરૂપે પધાર્યા.

હર્ષશોકવિવર્ધન—શેષ નારાયણ ધણી પ્રભાવવાળા હોવાથી, ગર્ભ ધારણ ચતાં દેવકીજીને આનંદ થયો; ‘તેને કંસ મારી નાંખશે,’ એવા ભયથી, દેવકીજીને શોક પણ થયો.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં પ્રભુ યોગમાયાને આજ્ઞા કરે છે.

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા, વિદિત્વા કંસજં ભયમ્ ॥

યદૂનાં નિજનાથાનાં, યોગમાયાં સમાદિશત્ ॥૬॥

અર્થ—પોતે જેના નાથ છે એવા યાદવોને, કંસથી ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ જાણીને, વિશ્વના આત્મા ભગવાને પણ, યોગમાયાને [નીચે પ્રમાણે] આજ્ઞા કરી. [૬]

૬ વિવેચન—

જેમ રાજાને રાજાની શ્રીકર, તેમ પ્રભુને પ્રાણી માત્રની શ્રીકર. દેવકીજીના ગર્ભમાં આવેલા બળભદ્રને, કેવી રીતે બચાવવા, તેની જાણવણી પ્રભુએ કરવા માંડી.

ભગવાન—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, બી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો જેનામાં હોય, તે ભગવાન કહેવાય છે. ‘વિશ્વાત્મા’ ભગવાન શબ્દનું વિશેષણ છે, તે ભગવાનનું આપકપાણું સૂચવે છે—અંતર્યામિપણું સૂચવે છે. તેથી દેવકીના ઉદરમાં ગર્ભ આવ્યો, તે વાત પ્રભુએ જાણી, તથા તે ગર્ભને કંસનો ભય છે, તે વાત પણ પ્રભુએ જાણી. તે ભયને દૂર કરવા માટે—

યોગમાયાં સમાદિશત્—યોગમાયાને આજ્ઞા કરી. યોગમાયા સંબંધી આગળ (૮૫) મેં પાને વિવેચન છે [ન વાંચ્યું હોય તો ખાસ વાંચજો.] યોગમાયા પ્રભુનું હૃદયાર છે—પ્રભુની એજન્સી છે.

યદૂનાં નિજનાથાનાં—ભગવાન પોતેજ તે યાદવોના નાથ છે. ‘પોતાનું’ અને ‘પારકું’ આ બે શબ્દો આખા સંસારચક્રને ટ્પલાવી રહ્યા છે. એક સ્ત્રી જ્યારે પતિની થાય છે, ત્યારે પતિ તેણીને પેટીની કુચી પણ સોંપે છે. એક પુરુષ જ્યારે સ્ત્રીનો થાય છે, ત્યારે સ્ત્રી તેને તન, મન અને ધનથી ચાહે છે. એક ગુમાસ્તો શેઠનો થાય છે, ત્યારે શેઠ તેને આખી દુકાન સોંપે છે. એક શેઠ ગુમાસ્તાનો થાય છે, ત્યારે ગુમાસ્તા આડે પહોર શેઠની ચાકરીમાં ખડો રહે છે. સ્ત્રી પતિની ન થાય, તો તેણીનો અવતાર છૂટી પડે છે; પુત્ર પિતાનો ન થાય, તો તેનું પુત્રપણું છૂટી પડે છે. ગુમાસ્તા શેઠનો ન થાય, તો તેની ગુમાસ્તી શુષ્ક જણાય છે. તેમ મનુષ્ય પરમાત્માનો ન થાય, તો તેનું મનુષ્યત્વ અદ્ધળ થાય છે. મનુષ્ય દેહમાં જીવ ન ચેતે, તો તેને અનેક અવતાર લેવા પડે છે—અનેક યોનિઓમાં ભટકવું પડે છે—ઘોડી-ગધેડી—

૬ પદ્મછેદ—વિશ્વાત્મા ભગવાન અપિ—વિશ્વના આત્મા ભગવાને પણ નિજનાથાનાં યદૂનાં—પોતે જેના નાથ છે એવા યાદવોને. કંસજં ભયમ્ વિદિત્વા—કંસથી ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ જાણીને. યોગમાયાં સમાદિશત્—યોગ માયાને આજ્ઞા કરી.

કુતરી વિગેરે હલકી માદાતું સ્તનપાન કરવું પડે છે. માટે બહાણાં હરિજનો ! તમે શ્રીહરિના થવામાં આળસ કરશો નહિં. શ્રીકૃષ્ણરજનો આશરો લેવામાં પ્રમાદ કરશો નહિં. શ્રીકૃષ્ણ અનુનને કહે છે કે—

સર્વગુહ્યતમં મૂયઃ, ઋણુ મે વરમં વચઃ ।

દૃષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ, તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

મન્મના ભવ મદ્મક્તો, મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે, પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

સર્વદર્શાભ્યારેત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વદારેભ્યો, મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥ [ગીતા અ. ૧૮]

“ગુહ્યમાં ગુહ્ય-જે કાંઈ છે, તે ફરીથી સાંભળ, તું મને અત્યંત બહાણો હોવાથી, જ્યો તારૂં હિત થાય, તે વાત, હું તને કહું-‘મારામાંજ મન રાખ, મારોજ ભક્ત થા, મારુંજ પૂજન કર; અને મનેજ નમસ્કાર કર.’ તું મને બહાણો હોવાથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છઉં કે-‘એથી તું મનેજ પ્રાપ્ત કરીશ-મને પામીશ.’ [૬૪-૬૫] માટે સર્વ ધર્મોના ત્યાગ કરીને, મને એકનેજ શરણે થા. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ. તે બાબતમાં તારે શોક (સંશય) કરવો નહિં. [૬૬]

[અમને હરિજનો બહુ બહાણાં છે-હરિજનો સાથે જોડી કરવી અમને બહુ ગમે છે-માટે સર્વ શાસ્ત્રનુ રહસ્ય આપને કહીએ છઈએ.]

ગમે એવા નીચ હો-પાપી હો-સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો-સુખી હો કે દુઃખી હો-પણ પ્રભુના થજો. હ્યો એક પદ ગાઈએ-ભાવથી ઉપાડજો—

હારે-હરિ તમે મારા, ને હું તમારો—

જાણી પોતાનો મને તારોરે—હરિ તમે૦ ટેક.

બહાણું તમારૂં મારે શરણે રે લેજો.

અવગુણુ નવ જોશો મારો રે—હરિ તમે૦

કામ ક્રોધ મારી કેડે પડયા છે;

કુડ કપટ મારાં ટાળો રે—હરિ તમે૦

મને તો બહાણું-હરિ નામ તમારૂં;

સંસાર લાગે બધો ખારોરે—હરિ તમે૦

મહેર કરીને મહારાજ પધારો;

અંત સમે એક દહાડો રે—હરિ તમે૦

દાસાનું દાસ કહે ગુરૂ પતાપે—

આવ્યાં કારજ મારાં સારોરે—હરિ તમે૦

યોગ માયાને શી આજ્ઞા કરી, તે વાત હવે કહે છે. વસુદેવની સ્ત્રીઓ ક્યાં ક્યાં છે, તે વાત પણ કહે છે.

ગચ્છ દેવિ વ્રજં મદ્રે, ગોપગૌભિરલંકૃતમ્ ॥

રોહિણી વસુદેવસ્ય, માર્યાઽઽસ્તે નન્દગોત્રે ॥

અન્યાશ્ચ કંસસંવિપ્રા, વિવરેષુ વસંતિ હિ ॥૭॥

અર્થ—હે દેવિ ! ગોવાળીયાથી અને ગાયોથી શોભી રહેલા વ્રજમાં તું જા. વસુદેવની સ્ત્રી રોહિણીજી નંદના ગોકુળમાં છે. અને કંસના ત્રાસથી નાસી છૂટેલી વસુદેવની બીજી સ્ત્રીઓ, ગુપ્ત સ્થળોમાં વસે છે. [૭]

૭ વિવેચન—

ભગવાને યોગ માયાને જે આજ્ઞા કરી, તેનું વર્ણન હવે શરૂ થાય છે.

દેવિ અને મત્રે—તે યોગ માયાના વિશેષણ છે. તે એ શબ્દો. એમ પણ સૂચવે છે કે—‘હે દેવિ ! તું દેવોના લાભમાં રહેજે; અસુરોના લાભમાં રહીશ નહિં.’

વ્રજ—‘ગોવાળો અને ગાયોથી શોભતા વ્રજમાં, હે દેવિ તું જા.’ અત્યારે પણ ભરવાડોના નેહમાં જે આનંદ છે, તે આનંદ નિર્દોષ છે. વ્રજનો મહિમા વૈકુંઠના મહિમા કરતાં, ભક્તોએ વધાર્યો છે.

૫૬.

વ્રજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિં આવું (૨)

ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવુંરે—વ્રજ વહાલું રે૦

ત્યાં લલિત ત્રિભંગી નથી ગિરધારી; (૨)

સંગે સોહીએ રાધા પ્યારી. (૨)

એમને નિરખતાં આંખ ઠરે મારીરે—વ્રજ વહાલું રે૦

ત્યાં યમુના શ્રી ગિરિવર છેજ નહિં; (૨)

માફ મનજ સત્ય ઠરેજ નહિં. (૨)

મારા પ્રાણ પ્રસન્ન ત્યાં રહેજ નહિરે—વ્રજ વહાલું રે૦

ત્યાં શ્રી વૃંદાવન રાસ નહિં. (૨)

વ્રજ વનિતાની સંગે વિજ્ઞાસ નહિં. (૨)

વિષ્ણુ વેણુ વાયાનો અભ્યાસ નહિરે—વ્રજ વહાલું રે૦

વ્રજ વસવામાં શિવ સખી રૂપ થયા; (૨)

એ લીલા હરિજન જોઇ રહ્યા. (૨)

જેના ઓઢવ સરિખા એક સખા થયારે—વ્રજ વહાલું રે૦

સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવુંરે; (૨)

મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન અડવુંરે. (૨)

ધિક્ ધિક્ એ સુખ પામીને પડવુંરે—વ્રજ વહાલું રે૦

જ્યાં એક રાગ રહેતો હોય, તે સ્થળનો કાઠ ઓર હોય; તો જ્યાં રાગઓના રાગ-સાક્ષાત્ નારાયણ-આવીને વસ્યા હોય, તે સ્થળની શી વાત કરીએ ?

‘કંસના ત્રાસથી વસુદેવજી સ્ત્રી રોહિણીજી નંદના ગોકુળમાં છે.’ એવા સમાચાર

૭ પદ્યછેદ—મો દેવિ—મો મત્રે—હે દેવી. ગોપગોમિ: અલંકૃત વ્રજં ગચ્છ—ગોવાળ અને ગાયોથી શોભી રહેલા વ્રજમાં તું જા—વસુદેવસ્ય માર્યા—વસુદેવની સ્ત્રી રોહિણી—રોહિણી નંદગોકુલે આસ્તે—નંદના ગોકુલમાં રહે છે. કંસસંવિપ્રા: કંસથી ત્રાસી ગએલી. અન્યા: ચ—વસુદેવની બીજી સ્ત્રીઓ દિ-પણુ વિવરેષુ વસન્તિ—ગુપ્ત સ્થળોમાં વસે છે.

પ્રભુએ યોગમાયાને આપ્યા. ‘વસુદેવની બીજી સ્ત્રીઓ ગુપ્ત સ્થાનમાં સંતાઈને રહી છે.’ તે પણ કહ્યું.

રોહિણી-વસુદેવની સ્ત્રી. અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો જ્ઞાન વૈરાગ્યમાં જે આગળ વધી છે તે. બળભદ્ર એટલે આત્મસુખ છે. જ્ઞાન વૈરાગ્યમાં જે આગળ વધ્યું હોય, તેજ આત્મસુખને ધારણ કરી શકે. એમ પણ કહી દીધું.

દુઃખના ગર્ભમાં શું ?-સુખ. ત્યારે દુઃખથી કેમ કંટાળીએ ? જે જ્ઞેનો સગર્ભાવસ્થાનાં દુઃખ વેઠે-સુવાવડનાં દુઃખ વેઠે-તેજ જ્ઞેન બાળક રમાડવાનાં સુખ ભોગવે. જે પુરુષ ધરતી-રત્નો ત્યાગ કરી-કુટુંબ કબીલાનો ત્યાગ કરી-પરદેશ ખેડે, તે પુરુષ દેશમાં આવે ત્યારે-પાછ જીએ ત્યાં રૂપેયો વાપરે. જે બાળક રાત દિવસનાં સુખ તજીને બણે, તે મોટા થાય, ત્યારે મોટરમાં ફરે. તેમ જે મુમુક્ષુ સંસારનાં અનેક દુઃખ વેડીને હરિ બળે, તે રાજ થઈને મરે-તેને લેવા પ્રભુ સામે આવે.

નંદ-ગોકુળ ગામનો ખંડીયો રાજા, અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી-નંદયતિ इति નંદ:-રાજ કરે તે નંદ.

યશોદા-નંદની સ્ત્રી. યશો દદાતિ इति યશોદા. સૌને યશ આપે-સૌનાં સારાં કર્મોજ તપાસે, તે યશોદા.

દેવકીના, ગર્ભમાંથી બળદેવને લઈને, રોહિણીના ગર્ભમાં મુકવાનો આજ્ઞા કરે છે.

देवक्या जठरे गर्भे, शेषारूयं धाम मामकम् ॥

तत्संनिकृष्य रोहिण्या, उदरे संनिवेशय ॥८॥

અર્થ:-હાલ દેવકીજીના ઉદરમાં, મારા અંશરૂપ શેષ નારાયણ ગર્ભ રૂપે આવ્યા છે. તે ગર્ભને ત્યાંથી ખેંચી લઈને, રોહિણીજીના ઉદરમાં દાખલ કર. [૮].
૮ વિવેચન-

શેષારૂયં મામકમ્ ધામ-આગળ પાંચમા શ્લોકમાં સાતમા ગર્ભને ‘શૈષ્ણવં ધામ’ કહ્યું છે. આ શ્લોકમાં પ્રભુ પોતે કહે છે કે ‘શેષ નારાયણ નામનું તે માં પોતાનું (શય્યા) સ્થાન છે.’ ગર્ભનો મહિમા બતાવીને એમ સૂચવ્યું કે-‘આ કોઈ સામાન્ય ગર્ભ નથી-આ સાતમો ગર્ભ મારી વિભૂતિ રૂપ છે. તેથી એક ઉદરમાંથી બીજા ઉદરમાં લઈ જતાં, તેનો નાશ થશે નહિ.’

‘બળદેવને દેવકીના ઉદરમાંથી ખસેડ્યા પછી, દેવકીના ઉદરમાં હું આવીશ, અને તારે યશોદાના ગર્ભમાં આવવું’ એમ હવે કહે છે.

अथाहमंशभागेन, देवक्याः पुत्रतां शुभे ॥

माञ्ज्यामे त्वं यशोदायां, नन्दपत्न्यां भविष्यसि ॥९॥

૮ પદ્યછેદ-દેવક્યાઃ જઠરે-દેવકીના ઉદરમાં. મામકમ્ ધામ શેષારૂયં ગર્ભ-મારા અંશરૂપ શેષ નારાયણ ગર્ભ રૂપે આવ્યા છે. તત્-તે ગર્ભને. સંનિકૃષ્ય-ત્યાંથી ખેંચીને. રોહિણ્યાઃ ઉદરે સન્નિવેશય-રોહિણીના ઉદરમાં દાખલ કર.

૯ પદ્યછેદ-હે શુભે-હે દેવિ-અથ-પછી. અહં અંશભાગેન-હું સંપૂર્ણ રૂપથી દેવ-ક્યાઃ પુત્રતાં માન્જ્યામિ-દેવકીનો પુત્ર થઈશ. ત્વં-અને તું. નંદપત્ન્યાં યશોદાયાં ભવિષ્યસિ-તું નંદની સ્ત્રી યશોદાની પુત્રી થઈશ.

અર્થ:—હે દેવિ ! પછી સંપૂર્ણ રૂપથી હું દેવકીનો પુત્ર થઇશ, અને તું નંદજીની સ્ત્રી યશોદાની પુત્રી થજે. [૯].

૯ વિવેચન—

અથ—૮ મા શ્લોકમાં કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યા પછી-એટલે બલભદ્રને દેવકીના ગર્ભમાંથી ખસેડી રેહિણીજીના ઉદરમાં મૂક્યા પછી.

અંશમાગેન—‘અંશાવતારથી પ્રભુએ અવતાર લીધો’, એવો અર્થ નહિં કરતાં, ‘સકળ અંશોસહિત પરિપૂર્ણ અંશોસહિત-સકળ કળાઓ સહિત-પ્રભુએ આવતાર લીધો, એવો, અર્થ કરવો. કારણ કે-શ્રી કૃષ્ણનો પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ અવતાર છે. જેને અનેક કામ કરવાનાં હોય, તેને અનેક કળાઓથી યુક્ત થવું જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણાવતારમાં અનેક કામ કરવાનાં હતાં, તેથી પ્રભુ સમગ્ર કળાઓથી યુક્ત થઇને પધાર્યા હતા. બળભદ્ર, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ વિગેરે અંશો સહિત પ્રભુ અવતર્યા, એમ કહેવામાં કાંઇ ખોટું નથી. પણ એમ કહેવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં પોતામાં, કોઇપણ પ્રકારની ન્યૂનતા સમજવી નહિં.

પુત્રતાં—પુત્રપણું-પુત્ર બાવ. દેવકીજી આરામાં પુત્ર બાવ રાખશે.

યોગમાયાને અવતાર લેવાનું કારણ શું?—યોગમાયા યશોદાના ગર્ભમાં આવ્યાં, તેથીજ યશોદાને તથા યશોદાને જોનારા લોકોને મોહ થયો કે-મગવાન યશોદાને પેટે અવતર્યા. યોગ-માયાના જન્મથીજ, યશોદાના સ્તન દુધથી બરાબ, જેનું પાન શ્રીકૃષ્ણે કર્યું.

અર્ચિષ્યન્તિ મનુષ્યાસ્ત્વાં, સર્વકામવરેશ્ચરીમ્ ॥

ધૂપોપહારચલિભિઃ, સર્વકામવરપદામ્ ॥૧૦॥

નામધેયનિ કુર્વન્તિ, સ્થાનાનિ ચ નરા શુચિ ॥

દુર્ગતિ મદ્રકાલીતિ, વિજયા વૈષ્ણવીતિ ચ ॥૧૧॥

કુમુદા ચન્ડિકા કૃષ્ણા, માધવી કન્યકેતિ ચ ॥

માયા નારાયણીશાની, શારદા ત્યાગ્વેતિ ચ ॥૧૨॥

અર્થ—શ્રીભગવાને યોગમાયાને આગળ કહ્યું કે-‘તું કે જે સકામ પુરૂષોની ઇશ્વરી છે, અને સઘળા વાંછિત ફળ આપનારી છે, તેને મનુષ્યો,

૧૦ ૫૬૨છેદ—સર્વાન્ કામયન્તે इति सर्वकामाः तेषाम् वरा ईश्वरी ताम्-સર્વકામવરેશ્વરીમ્-તું કે જે સકામ પુરૂષોની ઇશ્વરી છે તેને સર્વાન્ નામવરાન્ પ્રદ-દાતિ इति सर्वकामवरपदा ताम् सर्वकामवरपदाम्-સઘળા વાંછિતફળ આપનારી છે. इति त्वां-એવી જે તું તેને. મનુષ્યાઃ-મનુષ્યો. ધૂપોપહારચલિભિઃ-ધૂપ ઉપહાર અને બલિથી. અર્ચિષ્યન્તિ-પૂજશે.

૧૧-૧૨ ૫૬૨છેદ—શુચિ-આ મંસારમાં. નરાઃ સ્થાનાનિ કુર્વન્તિ-લોકો તમારાં દેવમંદિરો બનાવશે. ચ-અને. દુર્ગા इति मद्रकाली इति-દુર્ગા, ભદ્રકાલી, વિજયા वैष्णवी इति-વિજયા વૈષ્ણવી. કુમુદા चन्डिका कृष्णा माधवी-કુમુદા, ચન્ડિકા, કૃષ્ણા, માધવી. कन्यका इति च-કન્યકા. માયા, નારાયણી, ઇશાની, શારદા इति अंशिका इति च-માયા, નારાયણી, ઇશાની, શારદા, અંશિકા વિગેરે.

ધૂપ, ઉપહાર અને બલિદાનથી પૂજશે. [૧૦] શ્રીભગવાન આગળ કહે છે કે—
હૈ યોગમાયા ! આ સંસારમાં લોકો તમારાં દેવમંદિરો બનાવશે, અને દુર્ગા,
ભદ્રકાળી, વિજ્યા, વૈષ્ણવી, કુમુદા, ચંડિકા, કૃષ્ણા, માધવી, કન્યકા, માયા,
નારાયણી, ઇશાની, શારદા અને અંબિકા એવાં તારાં નામો પાડશે. [૧૧-૧૨]

૧૦-૧૧-૧૨ વિવેચન—

દેવી માર્ગ-દેવીપુરાણ, માર્કંડેય પુરાણ વિગેરે ગ્રંથોમાં, દેવીનાં ચંડિકા, દુર્ગા વિગેરે નામો
છે. તેનાં તેજ નામ શ્રીકૃષ્ણે અહીં આપ્યાં જણાવ્ય છે. કૃષ્ણાવતાર થયા પછી, દેવીનો મહિમા
વધ્યો જણાય છે. દેવીનાં મંદિરોની સંખ્યા પણ, કૃષ્ણાવતાર થયા પછી, વધી જણાય છે.
પાછળથી દેવી માર્ગ એટલો બધો વધી ગયો કે-તેમાંથી વામમાર્ગનો જન્મ થયો. દેવીને
નામે મંદિરામાંસનો ઉપયોગ છૂટથી થવા લાગ્યો. ગૌતમશ્રુત્યે આ અંધકારનો ધણ પ્રમાણમાં
નાશ કર્યો. શ્રીશંકર સ્વામીએ તથા તે પછી ચતુર્થા આદ્યાર્યોએ, દેવીમાર્ગની શુદ્ધિ કરી.
'ઉપહાર' એટલે ભેટ, અને 'બલિ' એટલે 'બલિદાન'. લૌકિક કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે, ધણા
સકામ ભક્તો દેવીને ભજે છે. ઢેઢવાડા સુધી ખેડીયાર, મેલડી, કાળકા વિગેરે દેવીઓનાં મંદિરો
જેવામાં આવે છે. જેમને પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય-જેમને ધણી મજે-જેમને પ્રભુ સર્વસ્વ સમજાય-
જેમને પ્રભુ સિવાય બીજી કોઇપણ પ્રકારની કામનાઓ ન હોય; તેમણે પ્રભુને તજીને જ્યાં
ત્યાં મન જોડવું ઘટવું નથી. આટલુંજ બરાબર થાય, તે ધણું છે, એમ સંતોષ રાખવો ઘટે છે.

દેવીનાં મુખ્ય સ્થાનો-દુર્ગા અને અન્નપૂર્ણા કાશીમાં. ભદ્રકાળી ઉજ્જનમાં. વિજ્યા
(જગન્નાથજીવાળા) ઉડલ દેશમાં. વૈષ્ણવી કોલ્હાપુરમાં. [વૈષ્ણવી તેજ મહાલક્ષ્મી]. અંબિકા-
આયુમાં. કન્યકા કન્યાકુમારી દેશમાં છે.

'કુર્વન્તિ'—એટલે 'કરેછે.' પણ આ ઠેકાણે તેનો અર્થ બવિષ્યકાળ સૂચવે છે.

હવે બલભદ્રના નામો સંબંધી વાત કરે છે.

ગર્ભસંકર્ષણાત્તં વૈ, પ્રાહુઃ સંકર્ષણં શ્રુતિ ॥

રામેતિ લોકરમણાત્-વલ્લં બલવદુચ્છ્રયાત્ ॥૧૩॥

અર્થ—શ્રીભગવાન યોગમાયાને આગળ કહે છે કે—સાતમા ગર્ભને તું
દેવકીના ગર્ભમાંથી ખેંચી લઇશ, તેથી પૃથ્વીમાં તે પુત્રનું નામ 'સંકર્ષણ'
પડશે. તે જગતને રાજી કરશે, તેથી લોકો તેને 'રામ' કહેશે. અત્યંત બળ-
વાન લોકો તેને સેવશે, તેથી લોકો તેને 'બલ' કહેશે. [૧૩]

૧૩ પદ્યછેદ—ગર્ભસંકર્ષણાત્-ગર્ભને ખેંચી લેવાથી. શ્રુતિ-આ સંસારમાં તં વૈ-
તેને. સંકર્ષણં પ્રાહુઃ-લોકો 'સંકર્ષણ' કહેશે. લોકરમણાત્ લોકોને તે રાજી રાખશે તેથી.
રામઃ-ઇતિ-લોકો તેને રામ કહેશે. બલવદુચ્છ્રયાત્-બલવદુચ્છ્રયને ઇતિ બલવદુચ્છ્રયઃ
તદ્માત્-બલવદુચ્છ્રયાત્-બળવાનો પથ તેની સેવા કરશે-તેથી. વલ્લં-લોકો તેને 'બલ'
એવું નામ પણ આપશે.

૧૩ વિવેચન—

સંકર્ષણાત્-કર્ષણ એટલે ખેંચવું. સંકર્ષણ એટલે સાવધાનતાપૂર્વક ખેંચવું. સંકર્ષ-
ણાત્-સાવધાનતાપૂર્વક (દેવકીના ગર્ભમાંથી) ખેંચવાને લીધે.

ભુવિ—આ સંસારમાં.

સંકર્ષણ પ્રાહુઃ—લોકો બળભદ્રને સંકર્ષણ કહેશે.

લોકરમણાત્—ભગવદીયજનને રમાડવા-રાજી કરવા, બલભદ્ર પધાર્યા છે, માટે તેમને
લોકો ‘રામ’ કહેશે. ‘રામઃ’ इति’ અથવા ‘રામં’ इति પ્રાહુઃ’ને બદલે રામેતિ શબ્દ
મૂક્યો છે.

बलबहुच्छयात्—અત્યંત બળવાન લોકો તેને સેવશે—અત્યંત બળવાન લોકો પણ તેનાથી
ડરશે—માટે લોકો તેને ‘બલભદ્ર’ કહેશે.

संदिष्टैवं भगवता, तथेत्योमिति तद्वचः ॥

प्रतिग्रह परिक्रम्य, गां गता तत्तथाऽकरोत् ॥૧૪॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—હે પરીક્ષિત ! આ પ્રમાણે યોગમાયાને
ભગવાનની આજ્ઞા થતાં, ઘણા આદરથી પ્રભુનાં વચનનો સ્વિકાર કરી, અને
ભગવાનને પ્રદક્ષણા કરી, યોગમાયાએ પૃથ્વી ઉપર જઈને, તે પ્રમાણે
કાર્ય કર્યું. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

‘ૐ’—સામાના વચનનો આદરપૂર્વક સ્વિકાર સચ્ચવો હોય, ત્યારે ૐ કહેવાની રીત છે.
હિંદીભાષામાં ‘ૐ’ ને બદલે ‘બ્રહ્મત અમ્મહા’ કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ‘બહુ સાઈ’
કહેવામાં આવે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં alright કહેવામાં આવે છે.

परिक्रम्य—પ્રદક્ષણા કરીને. પ્રદક્ષણા કરવી, એ ઘણાજ પુજ્યભાવનું ચિન્હ છે.
દેવકીજીનો ગર્ભ ખેંચી લીધા પછી, લોકો શું બોલ્યા ? તે હવે કહે છે.

गर्भे प्रणीते देवक्या, रोहिणीं योगनिद्रया ॥

अहो विसंसितो गर्भ, इति पौराः विचुक्रुशुः ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—યોગમાયાએ યોગનિદ્રાની મદદથી દેવકીનો ગર્ભ ખેંચી, તે ગર્ભને

૧૪ પદ્યછેદ—एवं भगवता संदिष्टा—એ પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા થતાં. तथा
इति—હીક ત્યારે. ओम इति आदरेण—સત્કારપૂર્વક. तद्वचः—પ્રતિગૃહ્ય—પ્રભુનાં વચનોનો
સ્વિકાર કરીને. परिक्रम्य—ભગવાનને પ્રદક્ષણા કરીને. गां गता—પૃથ્વી ઉપર આવી, અને
पछी. तत् तथा अकरोत्—તે પ્રમાણે કર્યું.

૧૫ પદ્યછેદ—योगनिद्रया—યોગનિદ્રાથી એ દેવક્યાઃ ગર્ભે રોહિણી પ્રણીતે—
દેવકીનો ગર્ભ રોહિણીમાં નાંખતાં અહો ગર્ભઃ વિસંસિતઃ—‘અરે ! દેવકીનો ગર્ભ સરી
પડ્યો.’ इति पौराः विचुक्रुशुઃ—એમ લોકો પોકાર કરવા લાગ્યા.

રોહિણીના ઉદરમાં નાંખતાં, ‘અહો દેવકીનો ગર્ભ સરી પડ્યો,’ એમ લોકોમાં ખૂબ ઉડી-જ્યાં ત્યાં લોકો એવી વાત કરવા લાગ્યા. [૧૫]

૧૫ વિવેચન—

યોગનિદ્રા—જેમ કોરોદાસ સુંઘાડ્યા પછી, કોઈ અવયવ કાપી શકાય, અગર જેડી શકાય, તેમ યોગનિદ્રાની મદદથી યોગમાયાએ દેવકીના ગર્ભમાંથી ગર્ભ ખેંચી લીધો, અને યોગનિદ્રાની મદદથી રોહિણીને ખેલાવ કરીને, તે ગર્ભ રોહિણીજીના ઉદરમાં મૂક્યો.

લોકોએ શું માન્યું?—લોકોએ માન્યું કે કંસના ત્રાસથી દેવકીજીનો ગર્ભ સરી પડ્યો. રોહિણીજી પૂર્વે સગર્ભા હતાં, પણ તે ગર્ભ છોડીપે સૂકાઈ ગયો હતો. બળભદ્રને રોહિણીજીના ગર્ભમાં મૂક્યા પછી, લોકોએ માન્યું કે—રોહિણીજીનો પૂર્વગર્ભ જે સૂકાયો હતો, તે કાંઈ પોષણ પામ્યો.

‘આચતુર્થાદ્ભવેત્ સ્નાયઃ પાતઃ પञ्चमषष्ठयो’ [યાગવલ્ક્ય] ચાર માસ સુધીમાં ગર્ભનો નાશ થાય, તો ગર્ભસ્ત્રાવ થયો ગણાય. પાંચમે અને છઠ્ઠે માસે ગર્ભપાત કહેવાય.

હવે પ્રભુ પધારે છે.

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા, ભક્તાનામભયંકરઃ ॥

આવિવેશાંશભાગેન, મન આનકદુંદુભેઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—ભક્તોને અભય કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાન પણ, પોતાના સંપૂર્ણ અંશથી, વસુદેવના મનમાં પેઠા-પધાર્યા. [૧૬]

૧૬ વિવેચન—

ભક્તાનામ અભયં કરોતિ इति ભક્તાનામભયંકરઃ—ભક્તોને અભય કરનારા વિશ્વાત્મા ભગવાન.

આનકદુંદુભેઃ મનઃ—વસુદેવના મનમાં.

અંશભાગેન—આ શબ્દ આગળ નવમા શ્લોકમાં છે. અંશૈઃ સર્વાન્ ભજતે-અધિ-તિષ્ઠતિ इति અંશભાગઃ તેન इति પરિપૂર્ણરૂપેણ-સંપૂર્ણ સત્તાથી—એટલે સોળે કળાથી. અંશભાગેન એટલે દેવત્વેન. ‘સ આત્મા અક્લાન્યમ્યા દેવતા ॥’ [શ્રુતિ] ‘આત્મા મુખ્ય છે અને બીજા દેવો તેનાં અંગો છે.’

આનકદુંદુભેઃ મન અંશભાગેન આવિવેશ—વસુદેવના મનમાં સંપૂર્ણ કળાથી પ્રભુએ પ્રવેશ કર્યો. અતદ્વારા વીર્ય, અને વીર્યદ્વારા પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય, એ સામાન્ય ધર્મ છે. આ સામાન્ય ધર્મ પ્રભુને લાગુ પડતો નથી, તેનું આ સૂચન છે. નૃસિંહ અવતાર, હંસાવતાર, મત્સ્યાવતાર વિગેરે અવતારોમાં જ્યાં પ્રભુના માતાપિતા નથી, ત્યાં આવા સ્પષ્ટિકરણની જરૂર નથી, પણ જ્યાં પ્રભુ અમુકના લાલાજી બન્યા છે, ત્યાં ખાસ બાળકું ધરે છે કે—‘પ્રભુની ઉત્પત્તિ વીર્યથી નથી.’ વસુદેવે ધ્યાનના બળથી પ્રભુને મનમાં ખારણ કર્યા. એટલે જેમ લોહાનો ગોળો અગ્નિમાં તપતાં, લોહાના ગોળામાં અગ્નિ આવિર્ભાવ પામે, તેમ વસુદેવમાં પ્રભુ

૧૬ પદ્મછેદ—ભક્તાનાં અભયંકરઃ—ભક્તોને અભય કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાન અપિ—વિશ્વાત્મા ભગવાન પણ અંશૈઃ ભજતે इति અંશભાગઃ તેન—સર્વના ઉપર સત્તા ચલાવનાર—સંપૂર્ણ રૂપથી આનકદુંદુભેઃ મનઃ—વસુદેવના મનમાં. આવિવેશ—પેઠા-પધાર્યા.

આવિર્ભાવ પામ્યા—આવેશરૂપે આવ્યા. દેવકીએ પેટે અવતાર લેવા, પ્રભુએ દેવકીના મનમાં આવવું જોઈએ. તેમ ન કરતાં પ્રભુ વસુદેવના મનમાં કેમ આવ્યા? તેનો ખુલાસો એ છે કે—વસુદેવ આનંદદુંભિ—મહાભાગ્યવાન—હતા. શુદ્ધ અંતઃકરણ રૂપે હતા.

પ્રભુ આવેશરૂપે આવ્યા પછી, વસુદેવની કેવી સ્થિતિ થઈ, તે હવે કહે છે.

સ વિહૃત્તો ધામ, ભ્રાજમાનો યથા રવિઃ ॥

દુરાસદોડતિદુર્ધર્ષો, ભૂતાનાં સંવભૂવ હ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—ભગવાનની શ્રીભૂતિને ધારણ કરનારા વસુદેવ સૂર્યની પેઠે શોભતા હતા. તેજના અંબારને લીધે કોઈ તેની પાસે જઈ શકતું નહિ. તે અતિ ઉગ્ર પણ દેખાતા હતા. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—પૌરુષ ધામ—પરમાત્માનું તેજ—પ્રભા.

વસુદેવની ક્રાંતિ સૂર્ય સમાન થઈ. વસુદેવનું ગાંભીર્ય, એકદમ તેની પાસે કોઈ ન જઈ શકે એવું અન્યું. હ—શબ્દ આ કાર્મણી સ્થિતિ સૂચવે છે. ગર્ભાગ્રાન થયા પછી, સ્ત્રી અગર ગમે તે માદા, પ્રસન્ન અને પ્રદુષ્ટ જણાય છે. એ પૈસાનો લાભ થયા પછી, ગમે તે પુરુષ પ્રસન્ન અને પ્રદુષ્ટ જણાય છે. એક જીવન્મુક્ત પુરુષની પ્રસન્નતા અને પ્રદુષ્ટતા ઉંચા પ્રકારની હોય છે ત્યારે જે હૃદયમાં નારાયણ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા હોય, ત્યાં પ્રસન્નતા અને પ્રદુષ્ટતા ઉભરાય, તેમાં શી નવાઈ! વસુદેવજીની આવી સ્થિતિ હતી.

પ્રાપ્ત થએલો ભગવદાવેશ, વસુદેવજી દેવકીજીને આપે છે; તે વાત હવે કહે છે—

તતો જગન્નંદ્રિયચ્યુતો, સમાહિતં શૂરસુતેન દેવી ॥

દધાર સર્વાત્મકમાત્મન્તં, કાષ્ઠા યથાડડનંદકરં મનસ્તઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પછી જગત્માં મંગલકારી, પરિપૂર્ણ શક્તિવાળા, સર્વના આત્મા જે દેવકીજીમાં પ્રથમથીજ હતા, તેમને વસુદેવે દેવકીજીમાં ધારણ કર્યા. પૂર્વદિશા જેમ આનંદકારી ચંદ્રને ધારણ કરે, તેમ દેવકીજીએ પ્રભુને મનથીજ ધારણ કર્યા. [૧૮]

૧૭ પદરહેદ—પૌરુષઃ ધામ વિહૃત્ત સઃ—ભગવાનની શ્રીભૂતિને ધારણ કરનારા વસુદેવ યથા રવિઃ ભ્રાજમાનઃ—સૂર્યની પેઠે શોભતા. દુઃસ્થેન આસાદિતું શક્યઃ—દુરાસદઃ—ભૂતાનાં દુરાસદઃ—કોઈ તેની પાસે જઈ શકતું નહીં, એવા વસુદેવજી. દુર્ધર્ષઃ—અતિ ઉગ્ર સંવભૂવ—જણાવા લાગ્યા—દેખાવા લાગ્યા.

૧૮ પદરહેદ—તતઃ—પછી જગતઃ મંગલ—જગત્ના મંગલરૂપ અચ્યુતાઃ અંશાઃ ચસ્ત્વ સઃ અચ્યુતાંશઃ તમ્—પરિપૂર્ણ શક્તિવાળા ભગવાન સર્વાત્મક—સર્વના આત્મા શૂરસુતેન સમાહિતં—અને જેને વસુદેવે ધારણ કરી રાખ્યા હતા તે. આત્મભૂત—અને જે દેવકીના હૃદયમાં પ્રથમથીજ હતા—તેમને દેવી—દેવકીજીએ મનસઃ इति મનસ્તઃ—મનથી. દધાર—ધારણ કર્યા. યથા—એવી રીતે કાષ્ઠા—સામાન્ય અર્થ—દિશા. અહીં પૂર્વ દિશા. આનંદકરં—ચંદ્રને ધારણ કરે—તે પ્રમાણે.

૧૮ વિવેચન—

દેવકીજીએ પણ પ્રભુને મનથી જ ધારણ કર્યા. સામાન્ય જીવોની માફક પ્રભુ દેવકીજીના ગર્ભમાં આવ્યા નથી. જેવી રીતે ગુરૂ પોતામાં દેવનું આવાહન કરીને, પછી તે દેવનું સ્થાપન શિષ્યમાં કરે, તેમ વસુદેવે પ્રથમ સંકલ્પ બળથી પ્રભુને પોતાના મનમાં ધારણ કરીને, પછી દેવકીજીમાં પ્રભુને પધરાવ્યા. આવા પ્રભુને (દેવને) ધારણ કરવાની જેની શક્તિ હોય, તે દેવી ગણાય છે, માટે આ શ્લોકમાં દેવકીજીને ‘દેવી’ કહ્યાં છે. યથા કૂર્મ સ્વતનયાન્ ધ્યાનમાત્રેણ પોષયેત્ । જેમ કાચમો પોતાનાં બચ્ચાંને ધ્યાન માત્રથી પોષે છે, તેમ વસુદેવે ધ્યાન માત્રથી પોતામાં રહેલું પ્રભુત્વ દેવકીજીમાં સ્થાપ્યું.

આનંદં કરોતિ इति આનંદકર:-ચંદ્ર.

મંગળમાં મંગળ કોણ ?-પદ.

શ્રવણમંગલં, કથનમંગલં, ચરિતમંગલં, ધ્યાનમંગલં;

સ્મરણમંગલં, સર્વમંગલં—નૌમિ તં પ્રભું ડાકુરેશ્વરમ્ ।

દુઃખનાશનં, દુરિતનાશનં, શોકનાશનં, નરકનાશનં;

શત્રુનાશનં, ક્રોધાદિનાશનં—નૌમિ તં પ્રભું ડાકુરેશ્વરમ્ ।

ભૂતભાવનં, શ્રીવિભાવનં, પતિતપાવનં, વિશ્વપાવનં;

પ્રાણજીવનં, વિશ્વજીવનં—નૌમિ તં પ્રભું ડાકુરેશ્વરમ્ ॥ વિગેરે

[શ્રીહરિદાસજી-ડાકાર.]

મનસ્તઃ—મનથી. (અવ્યય છે). કોઈ કોઈ પ્રતમાં મનસ્તઃ ને બદલે ‘ઘનસ્થમ્’- [વાદળામાં ઢંકાએલો ચંદ્ર]. ઘનસ્થમ્ ને બદલે ‘મનસ્તઃ’ લેવું એ વધારે સાફ છે, કારણકે દેવકીજીએ પ્રભુને મનથી ધારણ કર્યા હતા. એટલે-સાધારણ-સામાન્ય-ગર્ભ દેહમાંથી પોષણ લઈને મોટા થાય છે. પ્રભુરૂપી ગર્ભ, દેવકીજીના મનમાંથી પોષણ લઈને મોટા થતો હતો; આવું કદિ બનતું હશે ? હા—એવું ત્રણ પ્રકારે બને છે-તે પ્રકારને ‘દીક્ષા’ કહેવાય છે-સ્પર્શદીક્ષા, દગ્ધદીક્ષા, વૈધદીક્ષા. તેનું વિવેચન સાંભળો.

૧ ‘યથા પક્ષી સ્વપક્ષાઘ્યાં, શિશૂન્ સંવર્ણયેચ્છનઃ ॥’

[પક્ષી પોતાની પાંખ વડે બચ્ચાંને ધીમે ધીમે મોટાં કરે છે. આ સ્પર્શ દીક્ષા કહેવાય છે.]

૨ ‘સ્વાપત્યાનિ યથા મત્સ્યો, લોક્ષણેનૈવ પોષયેત્ ॥’

[માછલાં માત્ર જોવાથીજ, પોતાનાં બચ્ચાંને પોષે છે-મોટાં કરે છે. આ દગ્ધદીક્ષા કહેવાય છે.]

૩ ‘યથા કૂર્મઃ સ્વતનયાન્, ધ્યાનમાત્રેણ પોષયેત્ ॥’

[કાચખી ધ્યાન માત્રથીજ પોતાના બચ્ચાંને પોષે છે-મોટાં કરે છે. આ વૈધદીક્ષા કહેવાય છે.]

દેવકીજી આ વૈધદીક્ષા પ્રમાણે, પ્રભુને ધ્યાનમાત્રથી પોષતાં હતાં-અન્નજળથી પોષતાં નહોતાં. [આ ગર્ભના પોષણની વાત છે. કારણકે હજી પ્રભુ ગર્ભમાં છે.]

સર્વાત્મકં—પ્રાણીમાત્રમાં અંતર્યામિરૂપે રહ્યા છે તે પ્રભુ.

આત્મભૂતં-આત્મના ભૂતં આત્મભૂતં-પોતાની મેળે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા,

દેવકીજીમાં પ્રભુ પધાર્યા, પણ દેવકીજી પોતાનો આનંદ કોઇને ખતાવી શક્યાં નહિં, તે વાત હવે કહે છે.

સા દેવકી સર્વજગન્નિવાસ-નિવાસભૂતા નિતરાં ન રંજે ॥

ભોજેન્દ્રગેહેઽગ્નિશિખેવ રુદ્ધા, સરસ્વતી જ્ઞાનચલે યથા સતી ॥૧૯॥

અર્થ:—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-આ પ્રમાણે દેવકીજી કે-જેમાં સર્વ જગતનો નિવાસ છે, એવા ભગવાનના નિવાસરૂપ બન્યાં; તોપણ સંપૂર્ણ રીતે શોભ્યાં નહિં. કારણકે તે કંસના ઘરમાં કેદ હતાં. દષ્ટાંત--ઘડા વિગેરેમાં રોકાએલી દીવાની શીખા સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશ આપી શકતી નથી. અને ખળ પુરૂષમાં રોકાએલી સદ્વિદ્યા, લોકોને સંપૂર્ણ રીતે આનંદ આપી શકતી નથી. [૧૯]

૧૯ વિવેચન--

ઘડામાં પૂરેલો દીવો, જેમ સૌને પ્રકાશ આપી શકતો નથી, તેમ કંસના કારાગૃહમાં પુરેલાં દેવકીજી, પોતાનો આનંદ કોઇને દેખાડી શક્યાં નહિં.

ખળ પુરૂષે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા પણ કોઇને આનંદ આપી શકતી નથી-કોઇનું કલ્યાણ કરી શકતી નથી.

દેવકીજીનો આનંદ કંસે દેખ્યો, તે વાત હવે કહે છે--

તાં વીક્ષ્ય કંસઃ પ્રભયાજિતાંતરાં, વિરોચયંતીં ભવનં શુચિસ્મિતામ્ ॥

આહૈષ મે પ્રાણહરો હરિર્ગુહાં, ધ્રુવં શ્રિતો યન્ન પુરેયમીદશી ॥૨૦॥

અર્થ--અજિત એવા ભગવાનને જેણે મનમાં ધારણ કર્યા છે એવી, પોતાની કાંતીથી ભુવનને શોભાવતી, તથા સુંદર મંદહાસ્ય કરતી-દેવકીને દેખીને, કંસ બોલ્યો-‘મારા પ્રાણને હરનારો વિષ્ણુ, ચોક્કસ રીતે આ દેવકીના હૃદયમાં આવી ચૂક્યો જણાય છે. કારણકે દેવકી પહેલાં આવી તેજસ્વી ન હતી.

૧૯ પદ્યછેદ--દેવકી-દેવકી સર્વ જગતાં નિવાસસ્ય નિવાસભૂતા-જેમાં સર્વ જગતનો નિવાસ છે, એવી ભગવાનની નિવાસરૂપ થઈ, તો પણ નિતરાં ન રંજે-સંપૂર્ણ રીતે શોભી નહિં. કારણ કે ભોજેન્દ્રગેહે સા રુદ્ધા-કંસના ઘરમાં તે કેદ હતી. અગ્નિશિખા-ઘડામાં પુરાએલા દીવાની પેડે. યથા-જેમ, જેવી રીતે જ્ઞાનચલે રુદ્ધા-વિદ્યાને ધું-પાવનારા ખળ પુરૂષમાં રોકાએલી સતી સરસ્વતી-સદ્વિદ્યા.

૨૦ પદ્યછેદ--અજિતઃ અન્તરા યસ્યાઃ સા-અજિતાંતરા તામ્-અજિત એવા ભગવાનને મનમાં ધારણ કર્યા છે એવી દેવકીને પ્રભયા ભવનં વિરોચયંતીં-કાંતીથી ભુવનને શોભાવતી હતી તે દેવકીને. શુચિ સ્મિતાં યસ્યાઃ સા-તામ્-સુંદર મંદહાસ્ય કરતી દેવકીને વીક્ષ્ય-દેખીને કંસઃ આહ-કંસ બોલ્યો. ઇષઃ મે પ્રાણહરઃ હરિઃ-મારા પ્રાણને હરનારો હરિ-વિષ્ણુ ધ્રુવં ગુહાં શ્રિતઃ-જરૂર આ દેવકીના હૃદયમાં આવી ગયો છે. યત્-કારણકે પુરા હયમ્ રૂદ્ધો ન-પહેલાં તે આવી તેજસ્વી ન હતી.

૨૦ વિવેચન—

જ્યાં કીટસન લાઘટ આવે છે, ત્યાં પ્રકાશ છાનો રહેતો નથી; તો જ્યાં પ્રભુ પધારે, ત્યાં પ્રકાશ કેવી રીતે છાનો રહે! કંસ વસુદેવદેવકી પાસે વારંવાર આવતો હતો. પણ પ્રભુ દેવ-કીજના હૃદયમાં પધાર્યા પછી કંસ જ્યારે આવ્યો, ત્યારે તે દેવકીજને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો.

હરિ:—ભક્તોનાં દુઃખ હરે, અને અસુરોના પ્રાણ હરે, તે હરિ: કહેવાય છે.

ગુહાં—દેહરૂપી ગુહા.

અધ્યાત્મદષ્ટિ-કંસ તામસ અહંકાર છે, અને દેવકી-મુમુક્ષુતા-એટલે-સાત્ત્વિક અહંકારની વૃત્તિ છે. [તેથી કંસ ભ્રાત્ર, અને દેવકી બેન બન્યાં.] સાત્ત્વિક અહંકારની વૃત્તિમાં, પ્રભુનો આવેશ દેખી, તામસ અહંકાર ભય પામે, તે વ્યાજબી છે. કારણકે પ્રભુનો આવેશ તામસ અહંકારનો નાશ કરે છે. તામસ અહંકારને પ્રભુ સાથે સદા વૈર હોય છે.

દેવકીજનાં રવાંડે રવાંડામાં ભગવદાવેશ જોઈને, કંસ વિચાર કરે છે કે—

કિમય તસ્મિન્કરણીયમાશુ મે, યદર્થતંત્રો ન વિહંતિ વિક્રમમ ॥

સ્ત્રિયાઃ સ્વસુર્ગુરુમત્યા વધોડયં, યશઃ શ્રિયં હંત્યનુકાલમાયુઃ ॥૨૧॥

અર્થ—કંસ આગળ વિચાર કરે છે કે—‘હાલમાં તુરત મારાથી ભગવાનને શું થઈ શકે? [એટલે ભગવાન ગર્ભમાં છે, ત્યાંસુધી હું તેમને કેવી રીતે મારી શકું!] ગમે એવો સ્વાર્થ સાધનાર પુરૂષ, પણ (પોતાને હાથે) પોતાના બળનો નાશ કરતો નથી. કારણકે એક તો આ સ્ત્રી છે, તેમાં વળી બહેન છે, અને તે સગર્ભા છે. આવી સ્થિતિમાં દેવકીના ગર્ભનો હું નાશ કરું, તો તેથી મારી કીર્તિ, લક્ષ્મી, અને મારા આયુષ્યનો તુરત નાશ થાય. [૨૧]

૨૧ વિવેચન—

અથ અને આશુ-હાલમાં અને તુરત.

તસ્મિન્-વિષ્ણુના વધની બાબતમાં.

મે-મયાના અર્થમાં છે. ‘મારાથી’-તેનો અર્થ છે.

અર્થતંત્રઃ—સ્વાર્થ પુરૂષ. અથવા સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર થએલો પુરૂષ. પુણ્યના જેવો એકે સ્વાર્થ નથી, પુણ્યના જેવું એકે દ્રવ્ય નથી. પુણ્યના જેવું એક બળ નથી, માટે સર્વ પ્રકારે અને સર્વ સ્થળે પુણ્યની રક્ષા કરવી જોઈએ. સ્વાર્થ સાધવા જતાં, પુણ્યનો નાશ થતો હોય, તો તે કામ કરવું ઘટતું નથી. આવા હેતુથી કંસ વિચાર કરે છે કે—હું અર્થતંત્રી (સ્વાર્થી) છઉં, તોપણ મારે દેવકીને મારવારૂપી પાપ કરીને, મારા પુણ્યરૂપી બળનો નાશ કરવો, મને ઘટતો નથી.

૨૧ પદ્યછેદ—અથ-હાલમાં આશુ-ત્વરાથી તસ્મિન્-તેને એટલે વિષ્ણુને મે મયા-મારાથી; કિં કરણીય-શું કરવું જોઈએ. યત-કારણકે અર્થતંત્રઃ-અર્થાધીનઃ અપિ પુમાન્-મને એવો સ્વાર્થ સાધનારો પુરૂષ. વિક્રમમ ન વિહંતિ-ન નાશયતિ-પોતાના બળનો નાશ કરતો નથી. સ્ત્રિયાઃ અયં વધઃ-સ્ત્રીનો આ વધ સ્વસુઃ અયં વધઃ-બહેનનો આ વધ. ગુહમત્યાઃ (ગુર્વિણ્યાઃ) અયં વધઃ-ગર્ભણીનો આ વધ. અનુકાલમ્-હમણાં જ યશઃ શ્રિયં આયુઃ હન્તિ-કીર્તિ, લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો નાશ કરી નાંખે.

દેવકીને મારવામાં કેવા પ્રકારનું પાપ છે ?—એક તો દેવકી સ્ત્રી. ખીજું વળી તે ખ્હેન. અને ત્રીજું તે સગર્ભા. સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી, તે વીરપુરુષનો મુખ્ય ધર્મ છે; અને સ્ત્રીઓને મારવી, તે હિંચકારાનું—નાશનનું—કામ છે. સ્ત્રીની હત્યા કરવાથી કીર્તિનો નાશ થાય છે. ખ્હેન લક્ષ્મીરૂપ છે, તેથી ખ્હેનને હણવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. વળી તે સગર્ભા છે. સગર્ભાને હણવાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે. ‘દેવકીજીને હણવાથી યશ, લક્ષ્મી અને આયુષ્ય ત્રણેનો નાશ થશે,’ એમ કંસે વિચાર કર્યો.

દીવામાં દિવેલ અને વાટ ખેડ સાખીત હોય, છતાં જો પવન આવે, તો તે દીવાને ખુઝાવે. પવન અટકાવાય, તો દીવો ખુઝાતો અટકે. આ દ્રષ્ટાંતાનુસાર દેવકીને હણવાથી, માર્ગ મોત અટકે કે કેમ ? તે વિચાર વમળમાં કંસ તણાવા લાગ્યો. પ્રભુની અકળ કળા છે. પ્રભુ શું કરવા ધારે છે, તે ભાગ્યેજ કોઈ સમજે છે—

મઝલ.

થવાનું ના થવાનું કહે, જગત્માં કોણુ એવો છે ?

ન જાણ્યું જનકી નાથે, સવારે શું થવાનું છે.

સવારે શું થવાનું છે ?—સવારે શું થવાનું છે ?

ન જાણ્યું જનકી નાથે, સવારે શું થવાનું છે—

હતી અહલ્યા બની શલ્યા, જગત્માં વાત જાહેર છે;

ન જાણ્યું જ્ઞાની ગૌતમે, સવારે શું થવાનું છે— સવારે૦

હતા કૌરવ અને પાંડવ, જગત્માં મહા બળી યોદ્ધા;

ન જાણ્યું ભીષ્મ જેવાએ, સવારે શું થવાનું છે— સવારે૦

રમ્યા જુગદું સહુ સાથે, વિભૂતિ સહુ ગયા હારી;

ન જાણ્યું ધર્મ જેવાએ, સવારે શું થવાનું છે— સવારે૦

દક્ષકે યજ્ઞમે આકર, તણ જળ દેહ ઉમીયાએ;

ન જાણ્યું ભોળા શંભુએ, સવારે શું થવાનું છે— સવારે૦

પ્રથમ અધ્યાયમાં દેવકીજીનો ચોટલો પકડીને, દેવકીજીને મારવા, કંસ તૈયાર થયો હતો, ત્યારે વસુદેવે નીતિશાસ્ત્રની ધણી વાત કરી હતી; પણ કંસે તે વાત માની નહોતી. અત્યારે તેની તે વાત કંસે માની. કંસ પોતાની મેળાએ ડાહ્યા ડાહ્યા વિચાર કરવા લાગ્યો. તેનું શું કારણ ? સમજાય છે ? તેનું કારણ—

ईश्वरः सर्वभूतानां, हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयन्सर्वभूतानि, यंत्रारूढानि मायया ॥૬૧॥ (ગીતા અ. ૧૮) •

તેનું કારણ પ્રભુ પોતે છે—યુદ્ધિ કર્માનુસારીણી છે. ગમે એવો યુદ્ધિમાન પુરુષ પણ, કર્મધીન થઈને, પોતાની યુદ્ધિમાં ફેરફાર કરતો જણાય છે. પ્રભુ કર્માનુસાર યુદ્ધિને ફેરવતો જાય છે. ટાવર ઉપર ચડેલો પુરુષ જેમ આસપાસ ધણે દૂર જોઈ શકે છે, તેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં આગળ વધેલો પુરુષ, પોતાની આસપાસના સંજોગો તપાસી, કર્મધીન થઈને, પોતાના મનને શાંત રાખી શકે છે.

કંસ આગળ વિચાર કરે છે તે સાંભળો—

સ એવ જીવન સ્વલ્પ સંપરેતો, વર્તેત યોઽત્યંતનૃશંસિતેન ॥

દેહે મૃતે તં મનુજાઃ શપંતિ, ગંતા તમોઽધં તનુમાનિનો ધ્રુવમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—[હજી કંસ વિચાર કરે છે—] જે પુરૂષ ઘણીજ કુરતાથી વર્તતો હોય, તે પુરૂષ જીવતો હોય, તોપણ મુવેલો છે. કારણકે લોકો તેને શાપ આપે છે કે—“આ દેહાભિમાની પુરૂષના દેહનો જ્યારે અંત આવશે, ત્યારે તે નરકમાં પડશે.” [૨૨]

૨૨ વિવેચન—

શ્લોકનો અર્થ સાંભળ્યો? આવા વિચાર કરે, તેને ગાંડો-અસુર-કેમ કહેવાય! દેહાભિમાની જીવને, જીવતાં લોકોનો તિરસ્કાર સાંભળવો પડે છે, અને મુલા પછી, નરકમાં પડવું પડે છે. એવી જ પ્રકારની શિક્ષા થાય છે.

કુરતા અને ક્રોમળતા-જીવનમાં જેમજેમ કુરતા વધતી જાય, તેમ તેમ આસુર ભાવ વધતો જાય છે, એમ સમજવું; અને જીવનમાં જેમજેમ ક્રોમળતા (દયા, વિનય) વધતી જાય, તેમ તેમ દૈવીજીવન-સંતજીવન ધરાવું જાય છે, એમ સમજવું. ન્યાયાસન ઉપર બેસીને ફેસલા આપનાર જજને પણ, કુરતાનો ત્યાગ કરવાની, અને ક્રોમળતાનો આશ્રય કરવાની કાયદો બલામણુ કરે છે. કુરતા દેહાભિમાનમાં વધારો કરે છે. ક્રોમળતા દેહાભિમાનનો નાશ કરે છે. કુરતા પ્રભુથી વિમુખ કરે છે. અને ક્રોમળતા પ્રભુને સન્મુખ કરે છે.

કંસના વિચાર ઉપર શુકદેવજી અભિપ્રાય આપે છે.

इति घोरतमाद्भावात्, सन्नितृत्तः स्वयं प्रभुः ॥

आस्ते प्रतीक्षन्तज्जन्म, हरैर्वैरानुबन्धकृत् ॥૨૩॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે. ભગવાનની સાથે વૈરાનુબંધ રાખનારો કંસ, ગર્ભનો વધ કરવા માટે પોતે સમર્થ હતો, તો પણ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને, ગર્ભનો વધ કરવાના પોતાના ઘોર નિશ્ચયમાંથી પાછો હઠયો-અટકયો, (અને) વિષ્ણુના જન્મની રાહ જોતો બેઠો. વાટ જોવા લાગ્યો. [૨૩]

૨૨ પદ્યછંદ—યઃ—જે પુરૂષ અત્યંતનૃશંસિતેન (કૌર્યેણ) વર્તેત-ઘણીજ કુરતાથી વર્તે. સ-તે પુરૂષ જીવન સ્વ-જીવતો હોય તોપણ સ્વલ્પ સંપરેતઃ—ખરેખર મુવેલો જ છે. તં મનુજાઃ શપંતિ-તેને લોકો શાપ આપે છે કે તનુમાનિનઃ અસ્ય-આ દેહાભિમાની પુરૂષનો દેહે મૃતે-દેહ પડ્યા પછી ધ્રુવમ્-ખરેખર તમોઽધં ગંતા-નરક ગમિષ્યતિ-ભયંકર નરકમાં પડશે.

૨૩ પદ્યછંદ—હરેઃ વૈરાનુબન્ધકૃત્-હરિની સાથે વૈર રાખનારો કંસ-સ્વયં પ્રભુઃ-પોતે સમર્થ છતાં. इति-ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને ઘોરતમાત્ ભાવાત્-ભયંકર વિચારમાંથી સન્નિવૃત્તઃ-પાછો હઠયોઃ અટકયો. तस्य जन्म प्रतीक्षन्-વિષ્ણુના જન્મની રાહ જોતો આસ્તે-બેઠો.

૨૩ વિવેચન—

સ્વયં પ્રભુઃ અપિ—ગર્ભનો તથા દેવકીજનો વધ કરવા પોતે સમર્થ છે, છતાં—હરેઃ
વૈરાનુબંધકૃત્ અપિ—શ્રીહરિની સાથે પોતાને બંધકર વેર હતું, છતાં—તીર્થના વિચારોએ
તેને ફેરવ્યો.

વિચાર-એનોએ માણસ-પણુ વિચાર બદલાય, ત્યારે માણસ પણ બદલાય. સંત ધણુ
ડાહ્યા-લાગ વૈરાગ્યમાં આગળ વધેલા, જ્ઞાન વૈરાગ્યની સારી સારી વાતો કરનારા, પણ ગાંડા
ગૃહસ્થે તેમને પોતાના ધરમાં ઉતારો આપ્યો—ગૃહસ્થની નવી સ્ત્રીને દેખાને સંત બદલાયા.
સંત કપટી બન્યા. કપટથી સ્ત્રીને ફાસલાવીને સ્ત્રીને ઉપાડી સંત નાહા. (૨) એક ચોર પોલીસના
ડરથી સાધુના અખાડામાં સંતાર્ધ ભેડો. સંતોની સેવા કરવા લાગ્યો. કથા વાર્તા સાંભળવા
લાગ્યો. ચોર બદલાયો. ચોરેલો માલ રાગને સોંપી દીધા. પુત્ર એનોએ, પણ તેની સ્ત્રી ધેર
આવ્યાં. માતાપિતાનું નિકંદન કાઢવાની તેને સલાહ મળી—પુત્ર બદલાયો. કેટલાએક જીવાનીયા કહે
છે કે—નાટક જેવા જઈએ તેમાં શું! હાટલમાં રખડીએ તેમાં શું! કઢાલની દુકાને ઉભા રહ્યા
તેમાં શું! વેશ્યાનો નાચ જેવા ગયા તેમાં શું! ઓટલે બેસીને તડાકા માર્યા તેમાં શું! તેમાં
વિચારોની આપ લે છે. જેવા વિચારો લેશે, તેવું રૂપ તમારું મન ધારણુ કરશે. એનોએ
રમાલ પણ તેમાં કસ્તુરી બાંધી હોય—કેરી લાંબી હોય—તો સુવાસ આપે, અને દુર્ગમી બાંધી
હોય, તો દુર્ગંધ આપે. રમાલના કરતાં મનની ગ્રહણુ શક્તિ વધારે છે. વિચાર કરી જોજો.
હીક જણાય તો અમારી વાત માનજો. બોલો શ્રી કૃષ્ણચંદ્રદેવકી જય. દ્વારકાંધીશકી જય. શ્રી
રણુછોડરાયકી જય. હરહર મહાદેવ હર—

કંસ પ્રભુના અવતારની રાહ કેવી રીતે જુએ છે, તે વાત હવે સાંભળો—

આસીનઃ સંવિશંસ્તિષ્ઠન્, શુંજાનઃ પર્યટન્મહીમ્ ॥

ચિંતયાનો હૃષીકેશ-મપશ્યત્તન્મયં જગત્ ॥૨૪॥

અર્થ—બેસતાં, સુતાં, ઉભા રહેતાં, જમતાં, અને પૃથ્વી ઉપર હરતાં
ફરતાં, ભગવાનનું જ ચિંતવન કર્યા કરતો, એ કંસ આગળ જગત્ને ભગવાનમય
જેવા લાગ્યો. [૨૪]

૨૪ વિવેચન—

ચોરી કરીને આવનારા ચોરને પોલીસના ભણુકારા વાગે છે. સ્ત્રીની વિષ્ણુના પડેલા કામીને,
સ્ત્રીના ભણુકારા વાગે છે. લોભીને ધનના ભણુકારા વાગે છે. પરીક્ષા માટે રાત દિવસ મહેનત
કરનાર વિદ્યાર્થીને, પરીક્ષાના ભણુકારા વાગે છે. તેમ વૈરાનુબંધથી સતેજ થએલા કંસને શ્રી
વિષ્ણુના ભણુકારા વાગવા લાગ્યા. વૈરાનુબંધથી ઉત્પન્ન થતા વિષ્ણુના ભણુકારા કેવા હશે, તે
તો કંસ જેવા અસુરો સમજી શકે—મુમુક્ષુઓ સમજી શકે નહિં. ત્યારે સ્નેહાનુબંધથી ઉત્પન્ન
થએલા વિષ્ણુના ભણુકારા કેવા હશે—તે વાત કરીએ—ભાવથી સાંભળો—

૨૪ પદ્મછેદ—આસીનઃ—બેસતાં સંવિશન્ (શયાનઃ)—સુતાં તિષ્ઠન્—ઉભા રહેતાં.
શુંજાનઃ—જમતાં. મહીમ્ પર્યટન્—અને પૃથ્વી ઉપર ફરતાં. [ચિન્તયતે इति चिंतयानः]
हृषीकेशं चिन्तयानः—ભગવાનનું ચિંતવન કરતો. તન્મયં જગત્ અપશ્યત્—જગત્ને
ભગવાનમય જેવા લાગ્યો.

૫૬.

જાલા તમારું મુખડું કાંઈ, ટાળશે મારાં દુઃખ-દરસન આપોને—
 જે જે શ્રીગોપાળલાલજી, મારી ભાંગો વિજેગની ભૂખ-દરસન૦
 ધડીના ગોઠે નાથજી, હું સુતું દેખું સર્વ-દરસન૦
 આપ કૃપાએ શ્રીહાર, મને મળીયું પૂરણ પદ-દરસન૦
 જ્યારે જોઉં ત્યાં આપની, હું પૂરણ દેખું પ્રીત-દરસન૦
 ખડકીએ જોઉં ત્યારે અડકાને ઉભા, શેરીએ સામા સામ-દરસન૦
 ખારીએ જોઉં ત્યારે ખેડેલા, પ્રભુ સુતા દેખું સેજ-દરસન૦
 જમવા બેસું તો મારી જોડમાં- [ઓ-હો-હો-ખમા પ્રભુ !]
 જમવા બેસું તો મારી જોડમાં, પ્રભુ નીરખું એના એ-દરસન૦
 અંત સમે અને લાલમાં, મને ના વિસારશે નાથ-દરસન૦
 ગડલોકમાં પણ ગોકુલપતિ, હું નીરખું એના એ-દરસન૦
 મથુરાપતિ ત્રજા ઝાડિલા, તમે ભડો તણા પ્રતિપાલ-દરસન૦
 ગોપાળ લાલજીને ધણી ખમા, તમે ગાયો તણા ગોવાળ-દરસન૦
 દાસ વીસો કહે હું ગાઉં છઉં, ગુણ ગાઘને થાઉં છઉં ન્યાલ-દરસન૦
 જાલા તમારું મુખડું, કાંઈ ટાળશે મારાં દુઃખ-દરસન૦

વૈરાનુષધથી શ્રીહરિને ભજવા, તે પણ સારું છે. ભૂલમાં સાકરનો ગાંગડો મુખમાં પડી જાય, તો પણ તે ગળ્યો લાગ્યા વિના રહેતો નથી. ભૂલથી અગ્નિને હાથ અડકી જાય, તો ઝામ પડ્યા વિના રહેતો નથી. ત્યારે પ્રભુના ધ્યાનનું ક્ષણ કેમ મળ્યા વિના રહેશે ! કંસને વિષ્ણુના ભણુકારા વાગવા લાગ્યા. જગત્ને વિષ્ણુમય દેખવા લાગ્યો.

અહીં સુધી કંસની કથા કહીને, હવે શુકદેવજી દેવોએ કરેલી ગર્ભ સ્તુતિની કથા કહે છે. દેવોની કથા [૨૫ થી ૪૨] અધ્યાયના અંત સુધી ચાલશે.

ब्रह्मा भवश्च तत्रैतत्, मुनिभिर्नारदादिभिः ॥

देवैः सानुचरैः साकं, गीर्मिर्वृषणमैडयन् ॥૨૫॥

અર્થ—નારદાદિ મુનિઓને, તથા આકરનોકર સહિત દેવોને પણ સાથે લઈને, બ્રહ્માએ અને સદાશિવે ત્યાં (દેવકીના કારાગૃહમાં) આવીને, ભડોતોના મનોરથો પુરનારા ભગવાનની મનોહર વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) પ્રાર્થના કરી. [૨૫]

૨૫ વિવેચન— બ્રહ્મા અને મહાદેવ મુખ્ય દેવ છે.

सानुचरैः देवैः—ગર્ભવાદિ અનુચરો સહિત દેવોને સાથે લઈને.

૨૫ પદ્યછેદ—નારદાદિભિઃ મુનિભિઃ નારદાદિ મુનિઓ સહિત. સાનુચરૈઃ દેવૈઃ સાકં-અનુચર સહિત દેવોને લઈને. ब्रह्मा च भवः च तत्र पश्य-બ્રહ્મા તથા મહાદેવે ત્યાં આવીને. रम्याभिः गीर्भिः-મનોહર વાણીથી. कामवर्णिणम् इति वृषणम्-મહતોના મનોરથો પુરનારા ભગવાનની. ऐडयन्-તુષ્ટવુઃ-(નીચે પ્રમાણે) પ્રાર્થના કરી.

દેવો સ્તુતિ કરેછે—

સત્યવ્રતં સત્યપરં ત્રિસત્યં, સત્યસ્ય યોનિં નિહિતં ચ સત્યે ॥

સત્યસ્ય સત્યં ઋતસત્યનેત્રં, સત્યાત્મકં ત્વાં શરણં પ્રપન્નાઃ ॥૨૬॥

અર્થ—દેવો સ્તુતિ કરે છે કે-હે વિષ્ણુ! આપ કે જે સત્ય સંકલ્પ-વાળા છો, સત્યથી પ્રાપ્ત થાઓ એવા છો, ત્રણે કાળમાં સત્યરૂપે છો, પંચમહા-ભૂતના કારણરૂપ છો, અને પંચમહાભૂતમાં અંતર્યામિરૂપે રહેલા છો, પંચમ-હાભૂતનો નાશ થાય, પણ આપનો નાશ થઈ શકતો નથી, આપ કે જે શુભ વાણી અને સમદષ્ટિને પ્રવર્તાવનાર છો, અને સત્ય સ્વરૂપ છો-એવા આપ છો તેમને શરણે, અમે આવ્યા છઈએ. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

૨૬ થી ૪૧ (૧૫ શ્લોકથી સ્તુતિ) અને એક ૪૨મા શ્લોકથી દેવકીજીની સાન્ત્વના કરી.

સત્ય—સત્ય એજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ‘સત્ય’ અને ‘પર’ એ બેની એકતા છે. સત્પુરુષો સત્યથી ઇશ્વરને આધીન કરે છે. હમેશાં સત્યની અપેક્ષા રાખે છે. ભલે અસુરો પોતે સત્યતાથી વર્તી શકતા નથી, પણ સામો માણસ (અસુરોની સાથે) સત્યતાથી વર્તે છે, તો અસુરો પણ રાજ થાય છે. સત્યથી સૂર્ય તપે છે, સત્યથી ચંદ્ર હાજર રહે છે, સત્યથી વાયુ વાય છે. સ્ત્રી-પુરુષ, પિતા-પુત્ર, શેઠ-ગુમાસ્તો, રાજા-પ્રજા વિગેરે સૌને જોડી રાખનાર સત્ય છે, અને તેમને તોડી નાંખનાર અસત્ય છે. તાત્પર્ય-લોકીક વ્યવહાર પણ સત્યથી ટકી શકે છે. દંભ અને લોભથી સત્યનો ભંગ થાય છે. સત્યવાદી ભંગી હોય તોપણ તે વખણાય છે, અને અસત્યવાદી બ્રાહ્મણ હોય, તોપણ તે નિંદાય છે. સત્ય બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી, તે ઉપર તપની પ્રતિજ્ઞા કરવા જેવું છે. સત્યના પાલન માટે (૧) નકામું બોલવું ધટવું નથી. (૨) પુછ્યા વિના બોલવું ધટવું નથી. (૩) ખાસ કામ વિના જ્યાં ત્યાં જવું આવવું ધટવું નથી. (૪) ચોરી, દંભ, કપટ વિગેરે દુરાચારોથી દૂર રહેવું ધટે છે.

પ્રમાણરૂપ પરમાત્માનું વર્ણન કરીને, હવે પ્રમેયરૂપ જગતનું વર્ણન કરે છે—

एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलस्-चतुरसः पंचविधः षडात्मा ॥

सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो, दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥૨૭॥

૨૬ પદ્યછે—સત્યં વ્રતં (સંકલ્પઃ) यस्य स तं-સત્ય સંકલ્પવાળા. સત્યં પરં (શ્રેષ્ઠં) પ્રાપ્તિસાધનમ્ યસ્મિન્ તત્-સત્યપરં-સત્યથી પ્રાપ્ત થાય એવું. ત્રિષુ અપિ કાલેષુ સત્યં ત્રિસત્યં-ત્રણે કાળમાં સત્ય. સત્યસ્ય યોનિં-[સત્ શબ્દમાં, પૃથ્વી, જળ અને તેજ. ત્રણ ભૂતનો સમાસ છે. ત્યત્ શબ્દમાં વાયુ અને આકાશનો સમાસ છે.] પંચમ-હાભૂતના કારણરૂપ. ‘તત્સત્યમિત્યાચ-ક્ષતે’ એવી શ્રુતિ પણ છે. ચ-અને સત્યે નિહિતં-પંચમહાભૂતમાં અંતર્યામિરૂપે રહેલું. સત્યસ્ય સત્યં-પંચમહાભૂતનો નાશ થાય તો પણ બાકી રહેનાર. ઋતં-સૂનૃતા વાળો-શુભ વાણી. સત્યં-સમદષ્ટિ. તયોઃ નેત્રં-તે બેકુને પ્રવર્તાવનાર. સત્યાત્મકં-સત્ય સ્વરૂપ. ત્વાં શરણં પ્રપન્નાઃ-અમે તમારે શરણે આવ્યા છઈએ.

ત્વમેક एवास्य सतः प्रसूतिस्-त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च ॥

त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां, पश्यन्ति नाना न विपश्चितો ये ॥૨૮॥

અર્થ—આ બ્રહ્માંડરૂપી એક આદિ વૃક્ષ છે. જેમાં એક પ્રકૃતિ આશ્રય-રૂપ છે, જેમાં [સુખ અને દુઃખરૂપી] બે ફળ છે. [સત્ત્વ, રજસૂ, તમસૂ નામના] ત્રણ ગુણરૂપી મૂળ છે. [ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નામના] ચાર રસ છે. પાંચ [જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી] જાણવાના પ્રકાર છે. [રાગ-દ્વેષ, ભૂખ-તરસ, લોભ અને મોહરૂપી] છ ઉર્મિઓ-સ્વભાવ-છે. [માંસ, રૂધિર, મેદ, મજ્જા, હાડકાં, વીર્ય અને ત્વચા-સાત ધાતુ રૂપી છાલ છે. [પંચભૂત, મન, બુદ્ધિ અને અહંકારરૂપી] આઠ શાખાઓ છે. [બે આંખ, બે કાન, બે નસ-કોરાં, એક મુખ બે મળમુત્રનાં દ્વાર-કુલ] નવ દ્વાર છે. [પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય એ] દશ પ્રાણરૂપી પાંદડાં છે. જીવ અને ઇશ્વર બે પક્ષીઓ છે. આ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ આપનાથી થઈ છે. આ વૃક્ષ આપમાંજ લય પામે છે. આ વૃક્ષની સ્થિતિ પણ આપમાંજ છે. તાત્પર્ય—સઘળું બ્રહ્માંડ તમારાથી ભિન્ન નથી. આપની માયાથી જેમનું ચિત્ત હરાઈ ગયું હોય છે, તેઓ આપને નાના પ્રકારે-આ જગત્થી ભિન્ન-દેખે છે. તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો એ પ્રમાણે દેખતા નથી. [૨૭-૨૮],

૨૭-૨૮ પદ્યછેદ—અસૌ આદિવૃક્ષ:—આ બ્રહ્માંડરૂપી આદિવૃક્ષ છે. પદ્મા પ્રકૃતિ: અયનં (આશ્રય) यस्य सः पकायनः—તે વૃક્ષમાં પ્રકૃતિરૂપી એક આશ્રય છે. द्वे फले यस्य सः द्विफलः—તેમાં સુખદુઃખરૂપી બે ફળ છે. त्रयः गुणाः मूलानि यस्य सः—ત્રિમૂલ:—તેમાં ત્રણ ગુણરૂપી મૂળ છે. चत्वारः रसाः यस्य सः—चतुरसः—તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નામના ચાર રસ છે. पंच विधा (अव्यय) यस्य सः—पंचविधः—તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જાણવાના પ્રકાર છે. षट् आत्मानः यस्य सः षडात्मा—તેમાં રાગ, દ્વેષ, ભૂખ-તરસ, લોભ અને મોહ નામના છ સ્વભાવ છે. सप्त त्वचः यस्य सः सप्तत्वग्—તેમાં સાત ધાતુરૂપી સાત છાલ છે. अष्टौ विटपाः यस्य सः अष्टविटपः—તેમાં પંચભૂત, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર નામની આઠ શાખા છે. नव अक्षाः (छिंदो) यस्य सः नवाक्षः—જેમાં નવ-દ્વાર (છિદ્ર) છે. दश छदाः (पांदां) यस्य सः दशच्छदी—જેમાં પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય નામના દશ પ્રાણ-રૂપી પાંદડાં છે. द्वौ खगौ यस्मिन् सः द्विखगः—જેમાં જીવ અને ઇશ્વર નામના બે પક્ષી છે. त्वं एष एकः—આપ એકજ. अस्य सतः—બ્રહ્માંડરૂપી આ કાર્યની પ્રસૂતિ:—કારણરૂપ ઉત્પત્તિ. त्वं सन्निधानं—તમારામાંજ તેનો લય થાય છે. च—અને त्वं अनुग्रहः—સ્થિતિ પણ તમારામાંજ થાય છે. तच्च मायया इति त्वन्मायया—તમારી માયાથી. संवृतं चेतः येषाम् ते संवृतचेतसः—જેઓનું જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે તેઓ. त्वां नाना पश्यन्ति—આપને જગત્થી ભિન્ન દેખે છે. ये विपश्चितः न—જેઓ વિદ્વાન છે તેઓ આપને એ પ્રમાણે દેખતા નથી.

૨૭-૨૮ વિવેચન—

સંસારરૂપી વૃક્ષ સંબંધી આ શ્લોક છે.

પ્રકાયનઃ અસૌ વૃક્ષઃ—આ વૃક્ષમાં પ્રકૃતિ એ મુખ્ય સાધન છે.

મમ યોનિર્મહદ્વ્રક્ષ, તસ્મિન્ગર્ભે દધામ્યહમ્ ॥

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં, તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥ ગીતા અ. ૧૪.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—‘જે પ્રકૃતિ છે તે મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ ધારણ કરું છઉં. હે ભારત ! તેથી સર્વ ભૂતાની ઉત્પત્તિ થાય છે.’

પ્રક પ્રથ અચનં યસ્ય સઃ પ્રકાયનઃ ઉપરના વિવેચનમાં અચનં નો અર્થ ‘પ્રકૃતિ’ કર્યો. કોઈ કોઈ ટીકાકાર અચનં નો અર્થ—‘પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિને ધારણ કરનાર પરમાત્મા’ એવો પણ કરે છે. એટલે—કાર્યમાં કારણનો સમાસ કરે છે. [હવે પછીના ૨૮ માં શ્લોકમાં તે વાત સ્પષ્ટ છે.]

દ્વિફલઃ—અર્થ—‘આ વૃક્ષ બે ફળવાળું છે.’ સંસારીને પોતાના કર્માનુસાર, અનેક પ્રકારનાં ફળ મળે છે; પણ તે તમામ ફળનો સમાસ, સુખ અને દુઃખ રૂપી ફળમાં થઈ જાય છે. આ બાબતમાં વિશેષ જાણવા જેવું એ છે કે—વિષય સુખથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાસ્તવ સુખ નથી. એવું સુખ તો અસુરોને ઘેર પણ હોય છે. કસાઈને ઘેર પણ હોય છે. વિષય સુખ ભોગવનારા આખરે નરકના ભોક્તા થાય છે. સોનાની ખેડી પહેરીને જેલમાં રહે, તોપણ તે કેદી કહેવાય. તાત્પર્ય—જે સુખથી સ્વસ્વરૂપનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેજ વાસ્તવ સુખ છે. લૌકિક સુખ માટે જે દુઃખ વેડે છે, તે દુઃખ જીવને ધીમે ધીમે નરક તરફ ખેંચી જાય છે. અલૌકિક સુખ માટે—જન્મ મરણનાં બંધન કાપવા માટે—જે પુરૂષ દુઃખ વેડે છે, તે દુઃખ ધીમે ધીમે તે જીવને પરાશાંતિ તરફ—મોક્ષ તરફ—ખેંચી જાય છે.

ત્રિમૂલઃ—સત્ત્વ, રજો, અને તમો એવા ત્રણ પ્રકારના ગુણો આ વૃક્ષનાં મૂળ છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ, ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ॥

નિવર્ણંતિ મહાબાહો, દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥ ગીતા અ. ૧૪

અર્થ—સત્ત્વ, રજો અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. હે મહા-બાહો ! આ ત્રણે ગુણો જીવાત્માને દેહમાં બંધન કરી દે છે. (૫) (ચૌદમા અધ્યાયના છથી આગળના શ્લોકો ગુણો સંબંધી વિશેષ ખુલાસા કરે છે).

બંધન એજ સંસાર, અને બંધનથી મુક્તિ એજ મોક્ષ. જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં બંધન. જ્યાં ગુણાતીતપણું ત્યાં મોક્ષ, માટે ત્રણે ગુણોને સંસારનું મૂળ કહ્યું છે.

ચતુરસઃ—સંસારરૂપી વૃક્ષમાં ચાર રસ છે, વિદ્વાનોએ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પ્રકારના રસ ગણાવ્યા છે. ‘રસ’નો અર્થ ‘આસક્તિ’ અગર ‘રાગ’ કરવો. સમગ્ર દુનિયા આ ચાર પ્રકારની આસક્તિમાં—રાગમાં—દોડી જાય છે—પોતાનું જીવતર પૂરું કરે છે.

પંચવિધઃ—આ સંસાર પાંચ પ્રકારનો છે. પાંચ પ્રકારનો અર્થ—‘પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અથવા પાંચ કોશ.’ [આંખ, કાન, નાક, ત્વચા અને જીભ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. અન્નમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય, મનોમય અને આનંદમય—એ પાંચ કોશ. તે સંબંધી વિશેષ ખુલાસા વેદાંતના દ્રશ્યમાં છે—દેહનિરૂપણમાં છે.]

ષટ્ઠાત્મા—સંસારવૃક્ષમાં છ આત્મા છે. આત્મા એટલે ‘મુખ્ય સાધન.’ કોઈ ટીકાકાર છ ઉર્મિઓને છ આત્મા ગણે છે, અન્ય ટીકાકાર પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મનને છ આત્મા ગણે છે.

દશચ્છદઃ—સંસારરૂપી વૃક્ષમાં દશ પ્રાણુરૂપી પાંદડાં છે. [દશ પ્રાણુનાં નામ ઉપર અર્થમાં આપ્યાં છે.] ગીતાજીમાં કહે છે કે-‘**છંદાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ**’ [ગીતા અ. ૧૫-૧] ‘વેદ જેનાં પાંદડાં છે એવું સંસારવૃક્ષ.’ ‘છદ્’ એટલે ‘ઢાંકવું.’ છાંદોગ્ય ઉપ. ૧-૪-૨ માં વૃક્ષને ઢાંકનારાં પાંદડાની સાથે વેદની સરખામણી કરી છે. **છંદઃ** એટલે ઋક, યજુષ્ અને સામ.

દ્વિચ્છિન્નઃ—આ વૃક્ષ ઉપર બે પક્ષી છે. સંસારને વૃક્ષની ઉપમા આપી માટે જીવ અને ઇન્દ્રિયને પક્ષીની ઉપમા આપી. આ વાત ઋગ્વેદમાં છે. તેને ઉતારે મુંડક ઉપનિ. ૩-૧ માં છે.

આદિવૃક્ષઃ—સંસારરૂપી પ્રાચીન વૃક્ષ.

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે, નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥૩॥

(ગીતા અ. ૧૫)

આ સંસાર વૃક્ષનું રૂપ, તેનું આદિ સ્થાન, તેનો આધાર અગર સ્થિતિ અને તેનો નાશ જાણી શકાતાં નથી. તે શ્લોકની બીજી લીટીમાં, સંસારવૃક્ષને **સુવિરૂઢમૂલં** કહે છે. એટલે ‘તેનું મૂળ પણ જેવું તેનું નથી.’ એમ કહે છે.

દ્વિ—ઉપરના વર્ણનની ખાત્રી પૂરે છે.

ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં કહે છે કે—**યઃ તમ્ વેદ સ વેદવિત્**—આ વૃક્ષને જે જાણે, તે વેદને જાણનારો જાણાય છે.

મનુષ્યથી માંડીને સ્થાવર પર્યંતના દેહો અધઃ (નીચે) છે; અને મનુષ્યથી માંડીને અલ્પ-લોક પર્યંતના દેહો ઉર્ધ્વ (ઉંચે) છે.

પિંડ, અક્ષાંડ અને જંગત એકરૂપ સમજવાં, વૃક્ષરૂપથી અક્ષાંડનું વર્ણન કરે છે.

ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાસ્ત્ર-મશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ ॥

છંદાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ, યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧॥

અધઃશ્ચોર્ધ્વં પ્રસ્તાસ્તસ્ય શાસ્ત્રા, ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયવ્રજાલાઃ ॥

અધઃ મૂલાન્યનુસંતતાનિ, કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે, નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥

અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલમ્, અસંગશ્ચેન દૃઢેન છિત્વા ॥ ૩ ॥

[ગીતા અ. ૧૫]

અર્થ—જેનું પરમાત્મારૂપી મૂળ ઉંચે છે, જેની શાખાઓતો વિસ્તાર નીચે છે, વેદ જેનાં પાંદડાં છે, એવું આ સંસારરૂપી પીપળાનું ઋગ્-પ્રવાહરૂપે ચાલતું હોવાથી, નાશરહિત કહેવાય છે. જે પુરૂષ આ વૃક્ષને જાણે છે તે ખરો વેદવેતા ગણાય છે. (૧) સત્ત્વાદિગુણોવરે પોષાએલી, અને વિષયોરૂપી કુંપળોવાળી, આ વૃક્ષની શાખાઓ, ઉંચે અને નીચે ફેલાએલી છે. કર્મમાં જોડનારાં વાસનારૂપી (આ વૃક્ષનાં) મૂળો, નીચે આ લોકમાં ઘણી સારી રીતે ફેલાયેલાં છે. (૨) વાસ્તવિક રીતે જોતાં, આ વૃક્ષનું અવિનાશી રૂપ, તેમજ આ વૃક્ષની સ્થિતિ, આદિ કે અંત કશુંએ સમજાતું નથી. માટે જેનું મૂળ વાસનાઓથી સુદૃઢ થયું છે, એવા

આ સંસારરૂપી વૃક્ષને, અનામકિતરૂપી દૃઢ શસ્ત્રવડે કાપી નાંખીને-તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિ-
તર્વ્ય 'પરમાત્માને શોધવો જોઈએ' વિગેરે.

શ્રીમદ્ ભગવત્ગીતાનું આ કથન, ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः વિગેરે કહ ઉપનિષદની શ્રુતિ ઉપરથી છે.

આ વૃક્ષ કેટલા પ્રકારનું?—વિષ્ણુ સહસ્ત્ર નામમાં કહે છે કે-न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थः વડ, આદુંબર (ઉમરો, ગુલર) અને પીપળો. [જુઓ 'મ. ભા. અનુ. ૧૪૯-૧૦૧] એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનું છે. પુરાણમાં સંસારવૃક્ષને 'દત્તાત્રય વૃક્ષ' પણ કહેવામાં આવે છે. ગીતા તથા વિષ્ણુસહસ્ત્ર એ બેઉ મહાભારતના ભાગ છે. વિષ્ણુસહસ્ત્રમાં સંસારવૃક્ષને પીપળો, ઉમરો અને વડ ત્રણરૂપ આપ્યાં, અને ગીતામાં પીપળો એવું એક જ રૂપ આપ્યું.

મત્તો વિનિર્ગતં વિશ્વં, મય્યેવ લયમેષ્યતિ-[અષ્ટાવકગીતા] મારામાંથી ઉત્પન્ન થએલું વિશ્વ મારામાં જ લય પામે છે.

એક સૂક્ષ્મ બીજમાંથી જેમ મોટું વૃક્ષ થાય છે, તેમ એક અવ્યક્ત તત્ત્વમાંથી દૃશ્ય-સૃષ્ટિરૂપ ભવ્ય વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયું છે, એવી કલ્પના અગર એવું રૂપક, માત્ર વૈદિક ધર્મમાં જ છે એમ નથી, પણ યુરોપના પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ છે. તે શાસ્ત્રોમાં સંસાર વૃક્ષને 'વિશ્વવૃક્ષ અગર જગદ્વૃક્ષ' એવું નામ આપ્યું છે.

અવ્યક્તમાંથી મહત્, મહત્થી અહંકાર, અહંકારથી તન્માત્રા, તન્માત્રાથી મહાભૂત, મહાભૂતમાંથી તમામ પ્રાણી પદાર્થો.

यच्चापि सर्वभूतानां, बीजं तदहमर्जुन ।

ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્-મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥ ગીતા અ. ૧૦

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે- 'સર્વભૂતોનું જે કાંઈ મૂળ બીજ છે, તે હું જ છઉં. કારણકે કોઈ પણ ચરાચર વસ્તુનું મારા વિના અસ્તિત્વજ નથી. '

'અશ્વત્થઃ'—સંસારવૃક્ષનું નામ અશ્વત્થઃ કેવી રીતે પડ્યું?—તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં ૩-૮-૧૨-૨ માં કહે છે કે- 'યજ્ઞપ્રગ્નપતિ (અગ્નિ) પિતૃયાણુ વપ્નતે, દેવલોકમાંથી નષ્ટ થઈને, આ વૃક્ષમાં અશ્વત્થનું (ધોડાનું) રૂપ ધારણ કરીને, એક વરસ ગુપ્ત રહ્યા હતા. તેથી આ વૃક્ષનું નામ 'અશ્વત્થ' પડ્યું છે. કેટલાએક નૈરક્તિકોનો એવો મત છે કે-પિતૃયાણુની દીર્ઘ રાત્રિમાં, સૂર્યના ધોડા યમલોકમાં આ વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ લે છે, તેથી 'અશ્વત્થઃ-ધોડાનું સ્થાન'—એવું નામ આપ્યું હશે. સામાન્ય અર્થ—'અશ્વત્થઃ' એટલે 'પીપળાનું વૃક્ષ.' તેનો આધ્યાત્મિક અર્થ પણ સાંભળો—'અ' એટલે 'નહિં.' 'શ્વ' એટલે 'આવતી કાંસે.' અને 'સ્થા' એટલે 'ટકનાર.' તેનો કુલ અર્થ— 'જે આવતી કાંસે ટકનાર નથી તે.' અથવા 'જે ક્ષણભંગુર છે તે.' જરા આગળ વધીને જોઈએ તો-અશ્વત્થઃ એટલે—'આ દેહરૂપી વૃક્ષ, કે જેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી ધોડા રહેલા છે તે.' મુંડક ઉપનિ. ૩-૧ માં સંસારવૃક્ષને પીપળાનું વૃક્ષ કહ્યું છે.

વૃક્ષનું મૂળ ઉંચે હોય?—સામાન્ય વૃક્ષનું મૂળ ઉંચે ન હોય, પણ વિલક્ષણ વૃક્ષનું મૂળ ઉંચે હોય. સંસારરૂપી વૃક્ષ વિલક્ષણ છે. પરમાત્માનું સ્થાન ઉંચે કલ્પાએલું છે. પરમાત્મામાંથી જગતરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ છે. માટે—જગતરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉંચે છે, એમ કહ્યું છે. જરા આગળ વધીને સમજીએ તો—આ ઠેકાણે 'મૂળ' એટલે 'પરમાત્મા' અર્થે 'કારણ.'

વૃક્ષની ડાળીઓ નીચે હોય ? ત્યારે શું આ વડનું વૃક્ષ હશે ?-સામાન્ય વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉંચે હોય. સંસારરૂપી આ વિલક્ષણ વૃક્ષની ડાળીઓ નીચે હોય. કારણ કે જગત્નો ફેલાવો નીચે છે. વડની ડાળીઓ ઉપર ફેલાયેલી હોય છે, અને વડવાઇઓ નીચે ફેલાયેલી હોય છે. ગોબિલ ગૃહ સૂત્ર નામના ગ્રન્થમાં ૪-૭-૨૪ માં કહે છે કે—

‘ન્યગ્રોધો વાહનો વૃક્ષઃ’ વડવાઇ રૂપે નીચે વધે તે વડનું ઝાડ ગણાય છે. મહાભારત વનપર્વ ૧૮૮-૯૧ કહે છે કે-‘માર્કંડેય રૂષિએ પ્રભુને વડના પાંદડામાં પોઢેલા દેખ્યા. છાંદો. ઉપ. ૬-૧૨-૧ માં ‘અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું,’ તેનું નિરૂપણ કરતાં, જગત્ને વડનું વૃક્ષ ગણ્યું છે.

સંસાર વૃક્ષ શું ?—સંસારની અનેક ઉપાધિઓથી ઘેરાયેલા, અને શાસ્ત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરવાને અવકાશ રહિત પુરૂષોને, ‘સંસાર વૃક્ષ’ શબ્દ નવાઈ જેવો લાગે એવો છે. તે સંબંધી આપણે થોડો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો—

‘સંસાર’ શું ? તેની વાત કરીએ. ‘સંસાર’ અગર ‘પ્રપંચ’ તેનો અર્થ—‘સ્ત્રી પુત્રાદિકની વચ્ચે રહીને, વ્યવહાર ચલાવવો’ એટલેજ અર્થ નહીં આ વિષયમાં આ અર્થ સંકેપિત છે. અહીં—‘સંસાર’ એટલે—‘નજર આગળ દેખાતું સર્વ જગત્ અથવા દૃશ્યસૃષ્ટિ.’ સાંખ્યશાસ્ત્ર સંસારને ‘પ્રકૃતિનો વિસ્તાર’ કહે છે. વેદાંતીઓ સંસારને ‘ભગવાનની માયાનો વિસ્તાર’ કહે છે.

કયા કયા શાસ્ત્રોમાં સંસારને વૃક્ષ સાથે સરખાવ્યો છે ? ઊર્ધ્વમૂલોડ્વાક્ શાસ્ત્રઃ પૃષ્ઠોડ્શ્વત્થઃ સનાતનઃ ॥ [કક. ઉપનિષદ] ‘અઘ્રાક્’ એટલે અઘઃ-નીચે.’ અથર્વ ઉપનિષદ. છાંદોગ્ય ઉપ. ૬-૧૨-૧. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૬-૬. તથા મુંડક ૩-૧. વિશ્વ વૃક્ષનું વર્ણન કરે છે.

મહાભારત અશ્વ. ૩૫ અને ૪૭-અનુગીતામાં-આ વૃક્ષને અલ્પવૃક્ષ, અલ્પવન, અલ્પારણ્ય એવાં નામો આપેલાં છે. મહાભારત વિષ્ણુસહસ્ર નામમાં વાહનો વૃક્ષઃ એવું પ્રભુનું નામ છે. મહાભારત વનપર્વ ૧૮૮-૯૧ માં કહે છે કે-‘માર્કંડેય ઋષિએ પ્રભુને પ્રલયકાળમાં વડના ઝાડના પાંદડા ઉપર દેખ્યા.’

ઋગ્વેદમાં સંસાર વૃક્ષની કલ્પનાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત છે. તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ- ૧-૨૪-૭ માં ‘વરુણના લોકમાં એક વૃક્ષ હતું તે વૃક્ષનાં કીરણોનું-શાખાઓનું-મૂળ ઊર્ધ્વ-ઉંચે છે, અને કીરણો નિચીનાઃ-નીચે ફેલાયેલાં છે’ એમ લખે છે. ઋ. ૧૦-૧૩૫-૧ માં કહે છે કે-‘ગમ અને પિતૃઓ જે ‘સુપાલવૃક્ષ’ની નીચે બેસીને સાથે પાન કરે છે.’ ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૨૨ માં કહે છે કે-‘જેના અગ્રભાગમાં રવાદિષ્ટ કુપળાં છે, અને જેના ઉપર સુંદર પક્ષી બેસ્યાં છે ? તે વૃક્ષ’, ઋ. ૫-૫૪-૧૨ માં કહે છે કે-‘જે પિપળાને વાયુ દેવતા હલાવે છે.’

અથર્વવેદમાં ૫-૪-૩ અને ૧૯-૩૯-૬ માં કહે છે કે-‘દેવસદન, અશ્વત્થ વૃક્ષ વરુણ લોકમાં છે.’ અથર્વોપનિષદમાં સંસારને વૃક્ષ રૂપ ગણવામાં એવો ભાવ છે કે-‘સંસારને વૃક્ષ રૂપ કહીએ તોજ, વૈરાગ્ય રૂપી કુલાટીથી તેનો નાશ થાય, એમ કહી શકાય.’

પુરાણ પશુ કહે છે કે—

અવ્યક્તમૂલપ્રભવસ્-તસ્યેવાનુગ્રહોચ્છિન્નતઃ ॥

બુદ્ધિસ્કંધમયઐવ, ઇન્દ્રિયાંતરકોટરઃ ॥૧॥

મહાભૂતવિશાલશ્ચ, વિષયૈઃ પત્રશાલવાન્ ॥

ધર્માધર્મસુપુષ્પશ્ચ, સુખદુઃખફલોદયઃ ॥૨॥

આત્મોચ્ચસ્તર્વભૂતાનાં, બ્રહ્મવૃક્ષસ્તનાતનઃ ॥

પતદ્ બ્રહ્મવનં ચૈવ, બ્રહ્મવૃક્ષસ્ય તસ્ય તતઃ ॥૩॥

પતચ્છિન્નશ્ચ ચ મિત્થા, ચ જ્ઞાનેન પરમાસિનાઃ ।

તતશ્ચાત્મરતિં પ્રાપ્ય, તસ્માન્નાવર્તતે પુનઃ ॥૪॥

અર્થ—અવ્યક્ત એટલે પરમાત્મા ૩પી ભૂળ. તેમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયું, તે અવ્યક્ત મૂલ પ્રભવ. આ ભૂળની દયા વડે તે વૃક્ષ વધ્યું. તે બુદ્ધિ ૩પ શાખાવાળું અને ઈંદ્રિયો ૩પી કોતરવાળું. (૧) આકાશ વિગેરે પંચમહાભૂત ૩પી મોટી શાખાવાળું શબ્દાદિ વિષય૩પ પાંદડા-વાળું, ધર્મ અને અધર્મ ૩પી પુષ્પવાળું, તથા સુખદુઃખ ૩પી ફળવાળું. (૨) સનાતન અલ્પવૃક્ષ સર્વ ભૂતોને આશ્રય છે. અલ્પના અધિષ્ઠાનવાળું હોવાથી, તે અલ્પવૃક્ષ કહેવાય છે, અને સર્વ ભૂતોની તે જવાદોરી હોવાથી, આશ્રય કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાન વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી તે છેદાતું નથી, માટે તે વૃક્ષને સનાતન કહ્યું છે. તે અલ્પ વૃક્ષનું આ અલ્પવન છે. (૩) પરમજ્ઞાન ૩પી તત્ત્વવાર વડે, આ વૃક્ષને છેદીને અને ભેદીને, અર્થાત્ કાપીને, પછી અધિકારી જીવ આત્મામાં પ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને, ત્યાંથી પાછો વળતો નથી—મોક્ષ પામે છે. (૪)

આ વૃક્ષને જ્ઞાનીઓ માયામય વૃક્ષ પણ કહે છે.

સંવૃતચેતસઃ—સંકોચીત ચિત્તવાળા, (માયાથી) મોહ પામેલા લોકો. જેમ ગામડાનો ખેડુ મામલતદાર અગર કલેક્ટર સાહેબને સર્વોપરી સત્તાવાળા જાણે, તેમ માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળા લોકો—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને સર્વોપરી સત્તાવાળા માને છે, પણ તે ત્રણથી જે પર છે, તે ત્રણેનો જેમાં સમાસ છે તેને જાણતા નથી. તે ત્રણેને જે સત્તા આપી રહ્યા છે. તેને ઓળખી શકતા નથી.

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥૧૬॥ [ગીતા અ. ૮.]

[શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—‘અલ્પલોકથી માંડીને સર્વલોક પુનર્જન્મ પામનારા છે.’]

અવતાર લેવાતું પ્રયોજન શું ? તે જણાવે છે—

વિભર્ષિ રૂપાણ્યવબોધ આત્મા, ક્ષેમાય લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ॥

સત્ત્વોપપન્નાનિ સુખાવહાનિ, સતામભદ્રાણિ મુદ્ધુઃ સ્વલનામ્ ॥૨૧॥

અર્થ—આપ કે જ્ઞાનસ્વરૂપ છો, અને સર્વના આત્મા છો, તે સ્થાવર-જંગમ લોકના પાલનને માટે, સત્ત્વગુણમય, સત્પુરુષોને સુખ આપે એવાં, અને અધર્મીઓનો નાશ કરે એવાં—૩પો વારંવાર ધરો છો. [૨૯]

૨૯ પદ્યછેદ—અવબોધઃ આત્મા—આપ કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છો તે. ચરાચરસ્ય લોકસ્ય ક્ષેમાય—સ્થાવર જંગમ ચરાચરલોકના કલ્યાણને માટે. સત્ત્વોપપન્નાનિ—સત્ત્વગુણવાળાં. સતામ્ સુખાવહાનિ—સત્પુરુષોને સુખ થાય એવાં. સ્વલનાં અભદ્રાણિ—ખલ પુરુષોને ત્રાસ આપે એવાં. રૂપાણિ મુદ્ધુઃ વિભર્ષિ—૩પો—અવતારો—વારંવાર ધારણ કરો છો.

૨૯ વિવેચન—

ચરાચરસ્ય લોકસ્ય સ્ત્રેમાય—સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થોના કલ્યાણ માટે (આપ અવતાર ધારણ કરો છો). હિંદુસ્તાનનો કારભાર વાઘસિંચથી ચાલે છે, પણ જ્યારે પ્રજા પોકાર થાય, ત્યારે પ્રજાને સંતોષ આપવા, શહેનશાહ પોતે હિંદમાં પધારે, લોકોની દાદ-ફરિયાદ સાંભળે-લોકોપયોગી નવાં કામકાજ કરે, કાયદાની કેટલીએક છૂટ આપે-વિગેરે. તે પ્રમાણે જગત્નો કારભાર દેવો, આદમણો અને રાજાઓ ચલાવે છે, પણ જ્યારે તેઓ પ્રમાદ કરે, ધર્મના રસ્તા ભાંગી નાંખે, ગુંચવાડા કરે, ત્યારે પ્રભુ પોતે પધારી, ધર્મના માર્ગો સુધારી આપે છે. સૌને સૌની મર્યાદામાં મૂકે છે.

સત્ત્વોપપન્નાનિ રૂપાણિ—વળી આપ જે જે રૂપ લ્યો છો તે સત્ત્વગુણયુક્ત હોય છે. ‘સત્ત્વગુણયુક્ત’ એટલે ધાણુંજ શાંતિમય શરીર આપ ધારણ કરો છો. ”

સત્તામ્ સુખાવહાનિ—સત્પુરુષોને સુખ આપે એવાં રૂપ આપ ધારણ કરો છો. ગીતા પણ કહે છે કે પરિવ્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥૮॥ [ગીતા અ. ૪.] ‘ધર્મશરતો અવતાર સત્પુરુષોની રક્ષા કરવા માટે, અને અધર્મોઓનો નાશ કરવા માટે થાય છે.’ ભગવાનના અવતાર સાથે અવતાર લેવા માટે તો, ભક્તો મુક્તિ માગતા નથી. ભગવાનના અવતારથી ભક્તોને કેટલું સુખ થાય છે, તે સાંભળો:—

૫૬.

દરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતારારે;

નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદ દુહારે.

હે ભુતળ ભક્તિ પદારથ મોટું—બ્રહ્મલોકમાં નાંદિરે—

ભરતખંડ ભુતળમાં જનમી, જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયારે;

ધન્ય ધન્યરે એનાં માતપિતાને, સફળ કરી એની કાયારે—ભુતળ૦

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએરે ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે—ભુતળ૦

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;

કંઈ એક જાણે વ્રજની ગોપી, જાણે નરસૈયો ભોગીરે—ભુતળ૦

સ્રલ્લાનામ અમત્રાણિ—અસુરોને પ્રભુનાં રૂપો (અવતારો) અહિત કર છે. પ્રભુના અવતારો-વિનાશાય ચ દુષ્કૃતાં-અસુરોનો નાશ કરવા માટે હોય છે.

મુહુઃ—વારંવાર. આ શબ્દ સૂચવે છે કે પ્રભુ ધણીવાર અનેકરૂપે અવતાર લે છે.

અવલોધઃ—આપ કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. એટલે-નાટકના થીએટર ઉપર, અનેક વેશ પહેરનારો એક્ટર, જેમ વેશમાં લલચાતો નથી, તેમ આપ અનેક અવતાર લ્યો છો, પણ તે અવતારમાં આપને વાસના હોતી નથી. તાત્પર્ય-આપના અવતારો દિવ્ય છે.

આત્મા—આપ સર્વના આત્મારૂપો છો ખરા; પણ તેમ રહેવાથી, ભક્તોની રક્ષા, અને અસુરોનો નાશ, થઈ શકતો નથી. માટે આપ અવતાર લ્યો છો, શ્રીકૃષ્ણ યોગ્ય અ. માં કહે છે કે—

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા, ભૂતાનામોશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય, સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬॥

હું જન્મ મરણથી રહિત, તથા સર્વ ભૂતોનો ઇશ્વર છઉં, તોપણ મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય લધને, મારી પોતાની માયા વડે જન્મ લઉં છઉં.

હવે પ્રભુના ચરણકમળનો મહિમા બતાવે છે—

ત્વચ્યંબુજાક્ષાશ્ચિલસત્ત્વધામ્નિ, સમાધિનાવેશિતચેતસૈકે ॥

ત્વત્પાદપોતેન મહત્કૃતેન, કુર્વન્તિ ગોવત્સપદં ભવાઙ્ઘિમ્ ॥૩૦॥

અર્થ—હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા પ્રભુ ! આપ કે જે સર્વ પ્રાણીઓના નિવાસરૂપ છો, તેવા આપના સ્વરૂપમાં, સમાધિથી ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને, સર્વોત્તમ માનેલા આપના ચરણ કમળરૂપી નાવ વડે—નાવના આધારથી, કેટલાએક (સત્પુરૂષો) લવસાગરને ગાયના વાછડાના પગલાના બાબોચીયાં જેવો કરે છે—જેવો માને છે—જેવો ગણે છે. [૩૦]

૩૦ વિવેચન--

અશ્ચિલસત્ત્વધામ્નિ—આપ કે જે સર્વ પ્રાણીઓના નિવાસરૂપ છો તેમાં.

પ્રાણીઓમાં પ્રભુ કે પ્રભુમાં પ્રાણીઓ ?--

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં, સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ॥૨૯॥

યો માં પश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति ॥૩૦॥ [ગીતા અ. ૬]

મયિ सर्वमिदं प्रोतं, सूत्रे मणिगणा इव ॥૩१॥ [ગીતા અ. ૭.]

અર્થ—સર્વ ભૂતોમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ ભૂતોને (૨૯) જે મને પરમાત્માને સર્વમાં અને સર્વને મારામાં રહેલાં જુએ છે. (૩૦) જેમ દોરામાં અનેક મણિઓ પરાંબ્યાં હોય છે તેમ મારામાં આ સર્વ ભૂતો પરાંવાયલાં છે. (૩૧).

સમાધિના આવેશિતચેતસા—સમાધિથી ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને. [સાધનપાદ તથા સમાધિપાદના દ્વરમાંઓમાં, યોગ સંબંધી બહુ ખુલાસા થયા છે. ગીતાજીનો છઠ્ઠો અધ્યાય યોગ સંબંધી છે.] ચિત્તની એકાગ્રતાની તાલમ, ધંધા રોજગારમાં પણ ધણીજ લાભ દાતા છે. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ શકે છે. જેમ લોહચુંબક લોહને ચેતન આપે છે—ગતિમાન બનાવે છે. તેમ સમાધિ મનને ચેતન—સુદૃઢ—બળવાન—બનાવે છે.

મહત્કૃતેન--બ્રહ્મા, સદાશિવ, નારદ વિગેરે મોટા પુરૂષોએ જેને માન આપ્યું છે—જેને સ્વિકાર્યું છે એવું ચરણ. (અપૂર્ણ)

૩૦ પદ્યછેદ—હે અંબુજાક્ષ-હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા પ્રભુ ! અશ્ચિલસત્ત્વધામ્નિ ત્વચિ-સર્વ જીવના નિવાસરૂપ આપના સ્વરૂપમાં. સમાધિના આવેશિતચેતસા-સમાધિ-દ્વારા ચિત્તને એકાગ્ર કરીને. પદ્મે-કેટલાએક મુમુક્ષુઓ મહત્કૃતેન ત્વત્પાદપોતેન-સર્વોત્તમ માનેલા આપના ચરણાવિદં રૂપી નૌકા વડે. [ગોઃ વત્સઃ તસ્ય પદં ઇવ ગોવત્સપદં] ભવાઙ્ઘિમ્ ગોવત્સપદં ઇવ કુર્વન્તિ-સંસાર સાગરને વાછડાના પગલાં જેવડો કરે છે—માને છે.

શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખજુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સવંત ૧૯૮૩ અશાઠ માસ,

અંક ૬ ઠો.

શેઠ આવ્યા તો નાંખો વખારે.

માસીક મળે છે ત્યારે વાંચો છો ? કે-‘શેઠ આવ્યા તો નાંખો વખારે’-એમ કરો છો ? આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી. આ કોઈ છાપું નથી. આ તો સત્સંગ-મંગાની સેર છે-પ્રભુના ગુણાવિંદ છે-જીવના કલ્યાણની વાતો છે. જે જાણ્યા પછી બીજું જાણવાનું ન રહે, એવી વાતો છે. થોડામાં ઘણું સમજાય એવી ગોઠવણ છે. માટે પ્રમાદ કરશો નહીં. આતુર્ભાસમાં તો અવશ્ય સાવધ રહેજો.

લાલ-ખાસ આતુર્ભાસ માટે—૭૬ થી ૮૨ સુધીના સાત વરસના મોક્ષપત્રિકાના પુસ્તકો પાકા પુંઠથી બંધાવેલાં તૈયાર છે. નવા આઠકોને તેનો ખાસ લાભ આપવા માટે, ભાદરવા સુદી ૧૧ સુધીમાં, દરેક સાલના પુસ્તકના રૂ. ૨-૬-૦ ને બદલે રૂ. ૨-૨ લેવામાં આવશે. નવા આઠકોએ પાછલાં પુસ્તકો વાંચવાની ખાસ જરૂર છે-પાયા વિના ઇમારત શોભશે નહીં. જ્યાં બેથી વધારે આઠકો હોય, ત્યાં એક બીજાને પુછીને, એક સાથે પુસ્તકો મંગાવવાથી, વી. પી. ખર્ચનો લાભ થશેજી. બીજાં પુસ્તકો જોઈએ, તો તે પણ સાથે મંગાવવા.

લાલનગર કણ્ઠબીવાહનું સત્સંગ મંડળ—દયાળુ ડ્રોઈંગ માસ્તર ભગવાનલાલભાઈ સદ્ગત ચતાં, સત્સંગ મંડળ મંદ પડયું હતું. તે મંડળના ભાવિક આગેવાનોના આગ્રહથી, ગયા વૈશાકમાં લગભગ પંદર દિવસ ત્યાં રાતે રાતે રંગ જમાવ્યો. મોક્ષવાણીનો ગુલાલ ઉઠાવ્યો. કીર્તન કેસુડાનો રંગ છાંટ્યો. હરિજન હરખ્યાં-મુમુક્ષુઓ ખેંચાયાં-તેમનો પ્રેમ દેખી, બહુ રાજ થયો છઉં. તેમને સૌને અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ સાથે કહેજો કે-‘લાગ્યા રહેનારને પિગ્ગય પ્રાપ્ત થાય છે-ભક્તિ મરદની છે.’

ચાતુર્માસ.

દેવ બનવાની કુંચી.

‘રાતે નિદ્રા-દહાડે કામ, ક્યારે કરશે સીતારામ ?’ શીયાળામાં ટાઢ, ઉનાળામાં ધામ, ચોમાસામાં લપસણું-ત્યારે હરિ ભજવાની અનુકુળતા ક્યારે મળશે ?-વેપાર રોજગાર ધમધોકાર ચાલતા હોય, ત્યારે ઉંચુ માથું કરવાની અવકાશ ન હોય, અને વેપાર રોજગાર મંદા હોય, ત્યારે ઉદાસીનો પાર ન હોય-ત્યારે સીતારામ ક્યારે કરશે ? ચડતીમાં ખમા ! ખમા ! અને પડતીમાં હાય ! હાય ! ત્યારે હરિ ક્યારે ભજશે ? બાલ્યાવસ્થામાં રમત ગમત ગમી, જુવાનીમાં સ્ત્રીનો સંગ ગમ્યો, વૃદ્ધાવસ્થામાં નાતજાતમાં પટલાઈ કરવી ગમી-આળગોપાળને સુખી કરવાની વાત ગમી, ત્યારે હરિ ક્યારે ભજશે ?

યાદ રાખજો કે આ અધારા કુવાનો પાર આવવાનો નથી. જોતજોતામાં મોં ફાટ્યું રહેશે-હતા નહોતા થઈ જશે-‘જે કાંઈ તમારું જણાય છે, તે તમારું નથી,’ એવી તમને ખાતરી થશે. જે બહાલાં લાગે છે, તેમનો વિયોગ થશે. જે કંઈ કરીને કાંઈ કરશે, તેજ થશે-બળ કરીને બહાર નીકળશે, તેજ નીકળશે. જે ઘોડો દસરાની સરતમાં દોડે નહિ, તેને તેના ધણીનાં સુખ ક્યાંથી હોય ! તેમ જે જીવ (મનુષ્યાવતારમાં) પ્રભુ ભજવામાં પ્રમાદ કરે, તેને પ્રભુની પ્રસન્નતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ! મનુષ્યાવતારમાં જીવના કલ્યાણ માટે, એકાદશી, મહોદાપર્વ, સોમવતી અમાસ, શિવજયંતિ, વિષ્ણુજયંતિ, ચાતુર્માસ વિગેરે ઉત્સવના ઉત્તમ દિવસો ગોઠવ્યા. તે સમયે પણ જે જીવો કાંઈ કરી શકે નહિ, તેમને મનુષ્ય કેમ કહી શકાય ! જેમ હાથીના પગલામાં તમામ જીવોના પગલાંનો સમાસ થાય, તેમ ચાતુર્માસમાં ધણા ખરા તહેવારોનો સમાસ થાય છે. દરેક ધર્મ અગર સંપ્રદાય ચાતુર્માસનો મહિમા ગાય છે.

નિશાળમાં બણવું સહેલું છે, પણ પરીક્ષા વખતે પાસ થવું તે અઘરું કામ છે. તેમ આર માસ સુધી કથાવાર્તા સાંભળાવવી અગર સાંભળવી, તે સહેલું છે. ‘જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય’ અગર ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહેવું, તે પણ સહેલું છે. લાંબા રાગ કાઢીને ભજન ગાવાં તે પણ સહેલું છે. મંદિરે મંદિરે દેવદર્શન કરવાં, તે પણ સહેલું છે; બે પૈસા હોય તો દાન દક્ષણ આપવી, તે પણ સહેલું છે, પણ કાંઈ પાળવું પડે, શાસ્ત્રોનાં-સદ્ગુરનાં-વચનો સ્વિકારવાં પડે, તે અઘરું કામ છે. અઘરું કામ હોય, પણ-જ્યાં સ્વાર્થ હોય, ત્યાં કશું અઘરું નથી. બ્રાહ્મણો અનેક કષ્ટ વેડીને વિદ્યા સંપાદન કરે છે. વૈશ્યો વેપારમાં કરોડો રૂપૈયા રોકે છે, ક્ષત્રિયો પૃથ્વી માટે માથાં ખુએ છે. મુમુક્ષુઓ મોક્ષ માટે જીંદગી, બાંકીક સુખથી રહિત કરી નાંખે છે. ધણા દિવસ કથાવાર્તા સાંભળીને સાચા મુમુક્ષુ બન્યા હો-સત્યાસત્યનું કાંઈ જ્ઞાન થયું હોય-તો નિયમો પાળવાનું ચૂકશે નહિ. નિયમો કાંઈ અઘરા નથી.

હૃદ-આર માસનો ગાળો દેખીને ધણા ભાઈ જુહેનો નિયમોથી ભડકે છે-નિયમો પાળતા નથી; અને કદિ પાળે છે તો રાતાં રાતાં. તે દુઃખ મટાડવાના હેતુથી, ચાતુર્માસની હૃદ-અશાડ સુદી ૧૧ થી ભાદરવા સુદી ૧૧ સુધી-બે માસની રાખી છે. તે દરમિયાન નિયમો પાળવામાં જરા પણ પ્રમાદ નહિ કરો, એવી આશા છે-એવી નમ્ર વિનંતી છે.

હવે નિયમોની યાદી સાંભળો—

શારીરિક વ્યવહારો—

૧ અહ્યર્ચ—જેમ સન્મિત્રો સાથે રહે, તેમ સ્ત્રીપુરુષો સાથે રહી, અહ્યર્ચવ્રતનું પાલન કરવું. વિષમમાં પ્રીતિ થાય, એવાં પુસ્તકો વાંચવા નહિં, એવાં ચિત્રો એવાં નહિં—એવી વાતો પણ કરવી અગર સાંભળવી નહિં.

૨ રાત્રે વહેલાં સુવું, અને સવારમાં વહેલાં છ વાગ્યા પહેલાં અવશ્ય ઉઠવું.

૩ સંધ્યાવદન અગર શાંતિકર્મ દરેકે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કરવું,

૪ જમીન ઉપર અગર પાટ ઉપર ચટાઈ અગર ચાતળી ગોદડી પાથરીને સુવું. પલંગ ઉપર સુવું નહિં.

૫ બની શકે તે સ્ત્રીપુરુષોએ છોડાવ્રત પાળવું, એટલે સ્ત્રીએ પુરુષને અને પુરુષે સ્ત્રીને અડકી જવાય તો ઉપવાસ કરવો. વિધવા બહેનોએ અને વિધુર ભાઈઓએ આ વ્રત અવશ્ય પાળવું. આ વ્રતથી જ્યાં ત્યાં ભટકવું બંધ થશે. પુરુષને સ્ત્રીમાં, અને સ્ત્રીને પુરુષમાં પુન્યપ્રુદ્ધિ ભવ્રત થશે. ઉપવાસથી આત્મબળ પ્રકાશશે.

માનસીક વ્યવહાર—

૧. થોડું ભોલવું, થોડું જોવું, અને થોડું સાંભળવું. સમયનો સદુપયોગ કરવો. હરિજન થઈને અવિવેક ભર્યું, અગર બીભત્સ ભાષણ કરવું નહીં. એટલે એસી તડાકા મારવા નહિં—પટલાઈમાં પડવું નહીં. મૌનનું બળ વધારવું.

૨. રાત્રે સુવા પહેલાં કથાવાર્તા સાંભળવી, માળા ફેરવવી. પ્રભુનું માનસીક ધ્યાન ધરતાં ધરતાં ઉઠી જવું.

૩. સવારમાં હમેશાં નિયમસર કથાવાર્તા સાંભળવી. પછી ભોજન કરવું. કોઈ આવશ્યક કાર્ય માટે, કદિ બહારગામ જવું પડે; તો આપ જ્યાં કથા સાંભળતા હો, તે સ્થાનનું માનસીક ધ્યાન ધરીને સૌને પ્રણામ કરવા.

૪. પ્રભુ મંદિરમાંજ એસી રહેતા નથી, પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં છે, એમ સમજીને ધંધારોજગાર દ્વારા પાપ કરવાં નહિં.

ખાનપાન વ્યવહાર—

૧. એકવાર ભોજન કરવું, બીજીવાર જમનારે રાત્રે સંધ્યા આરતિ અગાઉ ભોજન કરી લેવું. રાત્રીનો સમય શ્રીહરિને અર્પણ કરવો.

૨. ઈંદ્રિયો ઉશ્કેરાય એવાં—ડુંગળી, લસણ, ગાજર, બહુ મરચાં અને બહુ તેલ—ખાવાં નહિં. પારકે ઘેર જમવા જવું નહિં. તેમાંએ કન્યાવિક્રય કરનારને ત્યાં અવશ્ય જમવું નહીં.

૩. એકાદશીને દીવસે ફળાહાર અગર ટાટું અગર ગરમ દુધ અગર ઉકળો લેવો. ધી—સાકર અને સુકંની જરૂર જણાય તો લેવાં.

૪. હોટલની ચા, બીડી, હુકો, દુકાનનાં પાન વિગેરે વ્યસનો મોક્ષમંદિરે આવનારાં અગર મોક્ષપત્રિકા વાંચનારાં, સ્ત્રીપુરુષોએ અવશ્ય તજવાં જોઈએ. તેથી ધર્મ, ધન અને આયુષ્ય—ત્રણનો ખચાવ થાય છે. હજી પામર હો, તો હવે આ ચાતુર્ભાસથી સાવધ થજો.

૫. કુટુંબમાં કોઈ માંદુ હોય, તો તેની સારવારમાં બહેનોએ જવું. કોઈ મરી જાય તો તેનું અવસાન સુધારવા, અને તેનાં સગાંબહાલાંને દિલાસો દેવા, તથા તેમનાં આગકોની સંભાળ લેવા, બહેનોએ અવશ્ય જવું, પણ મરનારની પાછળ રડવા કુટવા જવું નહીં. આ વ્રત ચાતુર્ભાસમાં તો અવશ્ય પાળવું.

પવિત્ર વિધવા બહેનો માટે ખાસ નિયમો—

૧. ઉત્તમ કોમની વિધવાઓનું જીવન, ત્યાગીઓના કરતાં ઉત્તમ હોય છે; માટે તે બહેનોએ કંઠાં, કંઠી, વીંટીઓ વિગેરે શણગાર પહેરવાં નહિં. કંઠમાં માત્ર તુલસીની અગર રૂદ્રાક્ષની માળા પહેરવી. વસ્ત્રો પણ સાદાં પહેરવાં. સાદું અને પવિત્ર જીવન એ વિધવાનો સાચો શણગાર છે— માતાપિતાની અને પતિની સાચી સેવા છે.

ઈંદ્રિયોના દમન વિના કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ શોભતો નથી—માટે થોડામાં ઘણું સમજીને કાંઈ પાળજો. પાળવાનો વિચાર કરશો, તો જરૂર પ્રભુ મદદ કરશે.

એમાં શું ?—આજકાલ ‘એમાં શું ?’ નામનો બયંકર રોગ સનાતન ધર્મમાં ફેલાઈ ગયો છે. કોઈ ગંગાએ સ્નાન કરતા હોય, તો ટીકાકારો કહે છે કે—‘એમાં શું ? ઘણાં માછલાં ગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યાં છે.’ કોઈ માળા ફેરવતા હોય, તો ટીકાકારો કહે છે કે—“એમાં શું ? એવા તો ઘણા બગ બડતો છે.” કોઈ કથાવાર્તા સાંભળવા જતા હોય, તો તેઓ કહે છે કે—“એમાં શું ? એ તો પ્રસાદ માટે કથામાં જતા હશે.” કોઈ ઉપવાસ કરે, તો તેઓ કહે છે કે—“એમાં શું ? તેમને પચતું નહિં હોય.” કોઈ રામાયણ કે ભાગવત સાંભળતા હોય, તો તેઓ કહે છે કે—“એમાં શું ? તે કાંઈ ઉપનિષદ અગર પંચદશી કથા છે.” અલ-ખત કમુલ કરીએ કે—અત્યારે પાખંડ ઘણોજ વધી પડ્યો છે. પણ સાચા ખોટાનો તપાસ કર્યા વિના, સાચાને પણ ખોટો ગણી, તોડી પાડવા—રસ્તે ચડેલાને રસ્તેથી ઉતારવા—માંડ માંડ બણવા બેઠેલાને, બહેમમાં નાંખી ઉઠાડી મૂકવા—એ બયંકર પાપ છે.

ન બુદ્ધિભેદં જનયે-દજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોષયેત્સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥ [ગીતા અ. ૩.]

ઉપર જણાવેલા પાપમાંથી જીવોને બચાવવા માટે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે કે—‘યોગયુક્ત વિદ્વાન્ પુરૂષે, એટલે—બ્રહ્મતત્ત્વને જે કાંઈ સમજ્યો હોય, એવા વિદ્વાન્ પુરૂષે—કર્મ અને કર્મના ફળમાં આસક્ત રહેલા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં, સંશય ઉપજાવવો નહિં. [તેઓ જે કાંઈ સારું કરતા હોય, તે કરવા દેવું.] વિદ્વાને પોતે પણ, તેમની સાથે કર્મમાં જોડાઈ જઈ, તેઓ સર્વને કર્મમાંજ જોડવા—કર્મમાંજ પ્રીતિ કરાવવી.

“હાટલમાં ચા પાણી પીધએ—અગર ખાધએ પીધએ, તેમાં શું ? ત્યાં પણ નળનું જ પાણી છે.” “ખૂટ પહેરીને ખાધએ, તેમાં શું ? શું આપણા દેહ ઉપર ચામડું નથી ? શું આપણા મોમાં દાંત રૂપે હાડકાં નથી ? ” “સાહેબ લોકો સાથે જમીએ તેમાં શું ? તે કાંઈ માણસ નથી ? મુસલમાન પણ આપણા બાઈ છે.” “યાદ રાખજો કે—ભેદભાવ—ભેદબુદ્ધિ રાખશો, ત્યાં સુધી પરમાત્મા મળશે નહિં, વિગેરે.” બગડવામાં આકી રહી નથી, છતાં હજી પોતાને સુધરેલા માન-નારા લોકો, ઉપર પ્રમાણ કહે છે. વટાળવાનું—જે કામ મુસલમાનો તલવારથી કરી શક્યા નથી, તે કામ અત્યારે સંગદોષથી થાય છે. મોજશોખથી થાય છે. બણી ગણીને થાય છે. રાજ ખુશીથી થાય છે. માટે સાવધાન રહેજો. “ભગવાનનું નામ મોડું છે. આપણે બીજું કાંઈ જાણીએ નહીં—આપણે જાતી વર્ણના ભેદની કાંઈ જરૂર નહીં. આપણે તો સૌની સાથે ખાધએ પીધએ અને હરિ ભજીએ.” એમ સમજાવીને—ધર્મ બ્રહ્મ કરનારા ઘણા બડતો છે. એવા શુષ્ક વેદાંતીઓનો, સુધારાવાળાનો, તથા ઉપર કહ્યા તે બડતોનો સંગ-રંગ તજીને, ચાતુર્માસના નિયમોમાં દૃઢ થશોજ. દ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃપ્ણ.

વિનંતી—જે જે સત્સંગ મંડળમાં આ માસીકનો સત્કાર થતો હોય—આ પત્રિકા વંચાતી હોય, ત્યાં દરેક મુમુક્ષુઓએ પ્રથમ તો વ્યસનથી રહિત થવું જોઈએ, અને પછી ચાતુર્માસના નિયમો પાળતાં શીખવું જોઈએ.

ગુરુપુર્ણિમા અગર દિવ્યદિવસ.

દરેક ધર્મમાં અગર દરેક સંપ્રદાયમાં, જે જે પુરુષો સાચા સદ્ગુરુ તરીકે કામ કરી ગયા છે, અને અત્યારે કામ કરી રહ્યા છે, તે તમામને પ્રણામ કરીને, આ વિષયની થોડી વાત આપણે કરીએ—

લૌકિક ધંધામાં હુશીયાર થવા માટે, આપણે ગુરુ કરીએ છીએ. સારી નોકરી લેવા માટે, દર માસે જે પાંચ અગર તેથી વધારે ફી આપીને-નિશાળનો ખર્ચ ઉપાડીને-આપણે ગુરુ કરીએ છીએ. ગુરુ કર્યા પછી પણ-ગરજ રાખીને-ગુરુની ગાળો ખાઈને-ગુરુની સેવા કરીને, તે ધંધામાં હુશીયાર થઈએ છઈએ. બાલ્યાવસ્થામાં જે લોકો આ પ્રમાણે ગુરુ કરવાની પરવા રાખતા નથી, તેઓ આખી જીંદગીભર ટુંક પગારમાં-મજૂરી કરીને-જીવન પુરું કરે છે. પચાસ, સાઠ કે સીત્તેર વરસના જીવનમાં સુખી થવા માટે, તન-મન અને ધનનો ભયંકર ખર્ચ વેઠે છે, ત્યારે આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે, જ્યાં ગયા પછી પાછું આવવાનું નથી, ત્યાંના સુખ માટે-અક્ષરસમાં તરવા માટે-તન, મન અને ધનનો કેટલો ખર્ચ કરવો જોઈએ ? તેનો કદિ વિચાર કરો છો ? ગાય, ભેંસ ચારનાર ગોવાળની જેટલી પરવા રાખો છો, તેટલી તમારાં મન ચારનાર-સદ્ગુરુ-ની પરવા રાખો છો ?

‘સદ્ગુરુ શોધવા, શોધ્યા પછી તન, મન અને ધનથી તેમને પ્રસન્ન કરવા. પ્રસન્ન કર્યા પછી તેમની પાસેથી અલ્પવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી.’ આટલી વાતનો દરેક ધર્મ પોકાર કરીને કહે છે. (મોક્ષવાણી પાનુ ૭૯ ચોપાઈ.)

‘ગુરુ ખીનું ભવનિધિ તરે ન કોઈ, જે વિરંચી શંકર સમ હોઈ.’

અલ્પા અને સદાશિવ જેવડા મોટા હોય, તેમને પણ સદ્ગુરુની જરૂર છે. શ્રીરામ, શ્રી કૃષ્ણ, શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યજી, શ્રી રામાનુજાચાર્યજી, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી, સ્વામીશ્રી સદ્ગુરુનંદજી, કબીર સાહેબ, પ્રીતમદાસજી વિગેરે અનેક સંતો, સદ્ગુરુ શોધવાની અને શોધ્યા પછી પરમ-ભાવથી તેમને સેવવાની ભલામણ કરે છે. હિંદુ સિવાયના બીજા ધર્મો પણ સદ્ગુરુનો મહિમા ગાય છે.

આ સંસારમાં જન્મ લીધા પછી, અનેક ઠેકાણે સંબંધ બાંધીએ છીએ, પણ તે તમામ સંબંધના કરતાં, માતા-પિતા અને સ્ત્રી પુત્રાદિકના સંબંધના પણ કરતાં, સદ્ગુરુનો સંબંધ મોટો છે; કારણ કે તે લૌકિક સંબંધ નથી-અલૌકિક સંબંધ છે-દિવ્ય સંબંધ છે. આ લોક અને પરલોક બેઉ સુધારે એવો સંબંધ છે. સદ્ગુરુનો સંબંધ દેખતાંને દેખાય, આંધળાને દેખાય એવો નથી, દેખતાંને મન ગુરુ-ઈશ્વરથી પણ અધીક છે. આંધળાને મન ગુરુ તે એક સામાન્ય મનુષ્ય છે. સમજીને મન શી વાત ! અણસમજીને મન-અજ્ઞાનીને મન-ભાજીમૂળા. માંદાને ડોકર વ્હાલો, બૂખ્યાને અન્ન વ્હાલું, વાંઝીયાને પુત્ર વ્હાલો, લોભીને ધન વ્હાલું, કામીને સ્ત્રી વ્હાલી, તેમ મુમુક્ષુઓને સદ્ગુરુ વ્હાલા. મોટા પુરુષ કહે છે કે—

કલત્રં ધનં પુત્રપૌત્રાદિ સર્વં, ગૃહં બાંધવાઃ સર્વમેતદ્ધિ જ્ઞાતં ॥

ગુરોરંધ્રિપદો મનઃશ્ચેન્ન લગ્નં, તતઃ કિં ? તતઃ કિં ? તતઃ કિં ? તતઃ કિં ?

વહંગાદિવેદો મુખે શાસ્ત્રવિદ્યા, કવિત્વાદિગદ્યં સુપદ્યં કરોતિ ॥

ગુરોરંધ્રિપદો મનઃશ્ચેન્ન લગ્નં, તતઃ કિં ? તતઃ કિં ? તતઃ કિં ? તતઃ કિં ?

અનર્ઘ્યાણિ રત્નાનિ મુક્તાનિ સમ્યક્, સમાલિંગિતા કામિની યામિનીષુ ॥

ગુરોરંધ્રિપદો મનઃશ્ચેન્ન લગ્નં, તતઃ કિં ? તતઃ કિં ? તતઃ કિં ? તતઃ કિં ?

વિગેરે અનેક વચનો પોકાર કરીને કહે છે કે, ‘સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, વિદ્યા, ધરખાર, ગામ-ગરાસ, વિગેરે અનેક સુખનાં સાધનો તારી પાસે હોય, પણ સદ્ગુરુ ચરણમાં જો પ્રીતિ થઇ ન હોય, તો તે તમામ ઠાઠ, તને થોડો વખત સુખ આપીને, લાંબો વખત દુઃખ આપનારાં છે-ભવસાગરમાં ભુલાં પાડનારાં છે-જન્મમરણના રેંટમાં ફેંકી દેનારાં છે.’

જેમ સદ્ગુરુનો સંબંધ અમોલો છે, તેમ જેઓ પ્રભુને શોધવા તત્પર થયા છે, તે જગત્તુ સ્ત્રીપુરુષોને, આ ગુરુપુર્ણિમાનો-અસાડ સુદી ૧૫ નો-દિવસ પણ અમોલો છે-દિવ્ય દિવસ છે. માટે આ દિવસે જ્યાં આપના સદ્ગુરુ હોય, ત્યાં હજારો કામ છોડીને જાઓ. કપટ, છળ, માન, બડાઈ, વિગેરે જે કાંઈ તમારે આવરણ હોય, તે તમામ તજીને, સદ્ગુરુના ચરણમાં માથું મુકજો. આપના ગામથી સદ્ગુરુ દૂર હોય, ત્યાં જઈ શકાય એમ ન હોય, તો પત્રદ્વારા પ્રણામ કરજો. તાત્પર્ય-ગમે તે રીતે આ દિવ્ય દિવસે તમારો દિવ્ય સંબંધ તાજો કરજો. પ્રીતમ કહે છે કે—

૫૬.

ડડા ‘ડહાપણુ મુકી દે, સદ્ગુરુને શરણે જઈ રહે;’

વચન તણો કરજો વિશ્વાસ, કુતર્કનો ત્યાં કરજો નાશ.

ઉપાધિથી અળગો રહે, ડડા ડહાપણુ મુકી દે.

ઢઢા ઢોલ વગાડી કહ્યું, રૂડા પુરૂષને હૃદયે રહ્યું,

સમજી જન તો લેશે સાર, ગાફલ નર તો ખાશે માર;

જોતામાં જોયન તો ગયું, ઢઢા ઢોલ વગાડી કહ્યું.

વેપારી લોકો દીવાળીના દિવસે, આખા વરસના નામાઠામાં પરિપૂર્ણ કરીને, નફોટોટો તપાસે છે. ધન જેવા નાશવંત પદાર્થના નફા માટે, દિવાળીના દિવસમાં આપણે કેટલો આનંદ ભોગવીએ છીએ; ત્યારે જે જાણ્યા પછી બોનું કાંઈ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી-જ્યાં ગયા પછી પાછું વળવાનું હોતું નથી, તેનો નફોટોટો તપાસવાનો આ ગુરુપુર્ણિમાનો દિવસ છે. આ દિવસની જેને કિંમત ન હોય, તેને મુમુક્ષુ કેમ કહેવાય ! તેને સાધારણ વેપારી જેટલી પણ સમજ નથી. આપની પાસે ગમે એટલો ઠાઠ હશે, પણ તે ઠાઠ આતશબાજી જેવો છે. જેમ પાછડીનો વળ છેડે આવે, તેમ તમારી બેપરવા, તમને અંતકાળ વખતે આફતમાં નાંખશે.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, વિગેરે બચંકર શીકારી પ્રાણીઓ, આ સંસાર વગડામાં ફર્યા કરે છે. સદ્ગુરુરૂપી રખોપો સાથે હોય, તોજ તેમાંથી બચી શકાય છે. ભવસાગર તરવાને માનવ દેહરૂપી નાવ મળ્યું, પણ સદ્ગુરુરૂપી કેવટીયો (હોડી હાંકનાર) નાવ ઉપર ન બેઠો હોય, તો આ નાવ ગમે ત્યાં અફળાઈને ભાંગી જાય છે-સામે કાંઈ પહોંચી શકતું નથી. નિશાળમાં મહેતાજી વિનાનું અંધારું, તેમ સદ્ગુરુ વિના જીવન બચંકર દુઃખમય જણાય છે. જેમ ગોળ વિનાનો કંસાર, તેમ સદ્ગુરુ વિનાનો સંસાર.

કેટલાએક કહે છે કે ‘સાચા ગુરુ મળતા નથી.’ પણ ગુરુ એ કાંઈ ચૈટાની ચીજ નથી-પૈસા દેતાં એ કાંઈ મળતા નથી. એ તો પ્રેમની ચીજ છે-ગરજની ચીજ છે-લાચારીની ચીજ છે. ગુરુ સામાટે કરવા, ગુરુ કેવા જોઈએ, ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે કેવો સંબંધ જોઈએ, વિગેરે મહત્વની બાબત શાસ્ત્રોએ અને સંતોએ બહુ સારી રીતે વર્ણવી છે. આપણામાંના ઘણા તે વાત જાણે છે. માત્ર તે તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. શાક અગર દાતણ લેવામાં જેટલી અપળતા-ચોકસી છે, તેટલી ગુરુ કરવામાં નથી. સદ્વિદ્યા, સંતોષ અને વૈરાગ્ય વિગેરે સદાચારરહિત ગુરુનું શરણું લેવું, તે ઉઘાડી આંખે ભાંગલા વહાણમાં બેસવા જેવું છે.

‘લોભી ગુરુ અને લાલચુ ચેલા, દોનું નરકમેં ઠેલમઠેલા.’

મોક્ષવાણી પાનું ૮૧ ચોપામ.

ગુરુ શિષ્ય અંધ બધિર કર લેખા, એક ન સુને એક નહિં દેખા;

હરે શિષ્ય ધન શોક ન હરહિ, સો ગુરુ ઘોર નરકમેં પરહી.

ગુરુ જાણે કે-‘શિષ્ય પાસેથી બે પૈસા લઇ લેવા’, અને શિષ્ય જાણે કે-‘મેં મોટા ગુરુ કર્યા.’ અગર ‘મારા બાપદાદાના ગુરુ કર્યા.’ બૃહદારણ્યક ઉપનિ. ૪-૧-૨માં યાજુવલ્ક્ય જનકને કહે છે કે-‘હે જનક! જ્યાંસુધી તારા મનનું હું સમાધાન ન કરી શકું, ત્યાંસુધી મારાથી તારી પાસેથી ગાયોનું દાન લઇ શકાય નહિ.’

સદ્ગુરુની યોગ્યતા—સદ્ગુરુની યોગ્યતા તપાસીએ, તો સદ્ગુરુ થવાને યોગ્ય તો-શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે. તે સિવાય સૌ અપૂર્ણ છે-દોષયુક્ત છે. દરેક પ્રાણી પદાર્થના દોષજ તપાસીએ, તો આ સંસારમાં જીવવું ગમે નહિં. દોષની સાથે ગુણ પણ તપાસીએ, સારેજ શાંતિ થાય. ધર્મ અને કાંકરા શેજભેજ હોય. તેમાંથી જે જીવ કાંકરાજ વીણે, તેના હાથમાં કાંકરાનો ઢગલો થાય, અને ધર્મ વીણે તેના હાથમાં ધર્મનો ઢગલો થાય. ‘આંખો મોંથીને ગુરુ કરવા નહીં. પણ તપાસ કરીને ગુરુ કરવા.’ એવું સૌ કોઇ જાણે છે. પોતાથી અને તેટલી તપાસ કરીને, સદ્ગુરુ શોધ્યા પછી, તેમના દોષજ વીણ્યા કરીએ; તો આપણા હાથમાં દોષનોજ ઢગલો થાય. ધીમે ધીમે આપણે સદ્ગુરુથી વિમુખ થતા જઈએ. બીજે ઠેકાણે ગુરુ કરીએ, ત્યાં પણ આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે, આપણને દોષનાંજ દર્શન થાય. ત્રીજે જોયે ઠેકાણે પણ એમજ અને એમ કરતાં કરતાં મોત આવી પહેંચે-કરવાનું રહી જાય.

ધનને માટે, અને આપણી સ્ત્રીઓની લજ્જા જાળવવા માટે, આપણે બહુ દુઃખ વેડીએ છઈએ. જે સદ્ગુરુને દારે-ભલે જ્ઞાન ન મળતું હોય, પણ આ બે બાબતની રક્ષા થતી હોય, તે દારેથી મુમુક્ષુએ કદિ ખસવું નહીં. ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ એવો છે કે—

‘ગુરુ તો એવા ચાહીએ, જે નવ માંગે કાંઈ;

શિષ્ય તો એવા ચાહીએ, જે નવ રાખે કાંઈ.’

બેઉને અરસપરસ સંતોષ, અને વિવેકથી રહેવું ઘટે છે. જેમ સ્ત્રીને પતિ વિના ન ચાલે, ગમે ત્યાં સારું જોઈને પરણવુંજ પડે; તેમ મુમુક્ષુએ ગમે ત્યાં સારું જોઈને, ગુરુ કરવાજ જોઈએ. પતિ વિનાની સ્ત્રી દુઃખી-ગાંડી ગણાય, અને ઘણા પતિ કરે, તો વેશ્યા ગણાય. તેમ ગુરુ વિનાનો મુમુક્ષુ દુઃખી-મૂઢ ગણાય, અને ઘણા ગુરુ કરે, તો રખડતો ગણાય. એકજ પતિમાં જોડાયેલી સ્ત્રી પતિસેવાની નવી નવી બાવનાઓ પ્રગટે છે; તેમ એકજ ગુરુમાં અનન્ય ભાવ કરનારા શિષ્યને, સેવાભાવ પ્રગટે છે. સંતો અને શાસ્ત્રી કહે છે કે-‘પહેલા ગુરુ, અને પછી ધર્મ’—

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય, ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચામાયતઃ શાંતિ-રશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥ [ગીતા અ. ૨]

મનને સદ્ગુરુમાં નહીં જોડનારો મનુષ્ય બુદ્ધિમાન ગણાતો નથી-બુદ્ધિહીન ગણાય છે. [જેમ પુત્ર વિનાની સ્ત્રીના રતનમાં દુધ હોતું નથી-તેમ] એવા મનુષ્યને ભાવના પણ થતી નથી-ભાવના ન હોય, તેને શાંતિ પણ હોતી નથી. જેને શાંતિ નહોય, તેને સુખ ક્યાંથી હોય! નજ હોય. હાલતા ચાલતા-ખાતા પીતા, બોલતા અને વાંક આવે તો ધમકાવતા-સંતો અગર

સદ્ગુર, પ્રભુને પામવાનું સાચું દાર છે-પ્રથમ પગથીયું છે. માટે જે તમારા સદ્ગુર હોય, તેમને ભાવથી સેવતાં શીખજો-તેમાં બધું છે.

અત્યારે છાપખાનાની સગવડને લીધે હજારો સદ્ગ્રન્થ છપાય છે, છતાં દુનિયા અંધારામાં પેસતી જાય છે, તેનું કારણ પણ સદ્ગુર અને શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ છે. દેવ મંદિરોમાં-કથાવાર્તામાં-ધણીવાર મુમુક્ષુઓની ભીડ જણાય છે, પણ લોકો નાના પ્રકારના કલહથી ત્રાસી ગયા છે. તેનું કારણ પણ સદ્ગુર અને શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ છે. લોકો નાના પ્રકારના રોગથી પીડાય છે, તેનું કારણ પણ તેજ છે. કારણમાં કળ્યાની સંખ્યા વધવાનું કારણ પણ તેજ છે. એકબીજાની આંખમાં અમી નથી-વેર ઝેર છે-તેનું કારણ પણ તેજ છે.

સદ્ગુર ભલે ભણેલા ન હોય, પણ સદ્ગત્યારી હોય-રંગીલા છબીલા ન હોય, રાજઠાકમાં રમતા ન હોય, તો તેમને પ્રસન્ન રાખવાનું ચૂકશે નહિં. તેમની પ્રસન્નતા દ્વારા જ્ઞાન મળશે. ત્યાગીઓ, વૈરાગીઓ કનકકાંતાના સંગમાં રહેતા હોય, ધરખાર તજીને જગીરદાર બન્યા હોય, તો તેમને ઝેરથી દોષીત થએલા દુધ જેવા ગણીને તજી દેવા. તમારો ભાવ ગમે તેવો હોય, પણ અમુક ભેટ ધરાવો, તોજ પધરામણી કરે, તોજ કથાવાર્તા કરે-તોજ ભજન કરવા આવે, એવા સાધુ બ્રાહ્મણો. ભક્તો અગર આચાર્યો, પોતાની આંખ પોતાને હાથે ફેડીને, અપશુકન કરનારા છે. તેમનાથી દૂર રહેતાં શીખો.

આપવાની ના નથી, કરોડો આપો, પણ ફીના રૂપમાં નહીં. જે સંત પધારીને આપણું આંગણું પાવન કરે. આપણને સદ્ગ્રોધ આપી, કરોડો દેતાં ન મળે-તેવા ‘કૃષ્ણ’ ભગવે, તેમને કાંઈ ન આપી શકીએ તો આપણે તેમના ભયંકર ઋણી રહીએ. ઢાર ચારનાર ભરવાડ દર ઢારે દર માસે એક રૂપૈયો લે છે, ત્યારે મનુષ્ય ચાર્યાની-મનુષ્યને દેવ બનાવ્યાની-સરાસરી શી! તાત્પર્ય-કાંઈ નહીં. માટે જે કાંઈ આપો તે ભાવથી-નમ્રતાથી-આપજો. બાર માસે સોનો ધરખર્ચ હોયતો બાર માસે એક રૂપૈયો અવશ્ય સદ્ગુરને આપવો જોઈએ.

સદ્ગુર ગૃહસ્થ હોય કે ત્યાગી? તેના ખુલાસા થોડા વરસ ઉપર, ગ્રેફિસર કણીયાસાહેબે મહાકાળમાં કર્યા હતા. ‘સદ્ગુર ગૃહસ્થ જોઈએ,’ એમ સાબીત કર્યું હતું. કોઈ આદર્શકાચાર્યના દૃષ્ટાંત આપે-તો તેમને પુછજો કે ‘તેમના નમુના હાલ ક્યાં છે?’ કોઈની જોડે વાદમાં ઉતરશે નહીં. કારણ કે કોઈ ધોયે કાદવ નીકળે. ગંદકી ચુથે હાથ ગંધાય, ધર્મ વગોવાય.

સકળશાસ્ત્રો-સકલ સંતો પોકાર કરીને કહે છે કે-સદ્ગુર મળે તોજ પ્રભુ મળે, સદ્ગુર રીજે તોજ પ્રભુ રીજે, સદ્ગુર આરોગે તોજ પ્રભુ આરોગે. પ્રભુના બાંધ્યા સદ્ગુર છોડે, પણ સદ્ગુરના બાંધ્યા પ્રભુ છોડી શકે નહીં. શ્રી વાલ્મીકીના આશ્રમમાં શ્રીરામ પધાર્યા, ત્યારે વાલ્મીકી બોલ્યા હતા કે—મોક્ષવાણી પાતું ૨૪ ચોપાઈ—

‘તુલ્યતે અધીક ગુરહિ જિય જની, સકલભાવ સેવહિ સનમાની.’

માતાપિતા ગુર; સાસુસસરો પણ ગુર; કુટુંબમાં કોઈ વડીલ હોય, તો તે પણ ગુર; નિશાળના મહેતાજી તે પણ ગુર; ધર્મક્રિયા કરાવનાર ગોર પણ ગુર; દિનજેને યજ્ઞોપવિત આપે અને દિન સિવાયના વર્ણને કંઠી બાંધે તે પણ ગુર; કોઈ આપણને ડગી જાય તે પણ ગુર. પણ-જન્મમરણના રેંટમાંથી મુક્ત કરવા માટે જ્ઞાન આપે તે સદ્ગુર.

થોડું લખ્યું ધણું કરીને માનજો. તમારું મન કમુક્ત કરે અને શાસ્ત્ર શાખ પૂરે, તેમ કરજો. હોય ત્યારે ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ. તંત્રી.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

બીજો અધ્યાય ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૬૦ માં પાનાથી ચાલુ]

બહાલાં હરિજનો ! ગયા અંકમાં આપણે ૩૦ માં શ્લોકનો અર્થ કરીને તે શ્લોકનું વિવેચન શરૂ કર્યું હતું. મહત્કૃતેન શબ્દનો ખુલાસો થઇ ગયો છે. હવે—

ત્વત્પાદપોતેન-‘ આપના ચરણકમળરૂપી નાવના આધારથી ’-એવો તેનો અર્થ છે. ચરણકમળ નાવ બની શકે કે નહિં ? ચરણકમળ તારી શકે નહિં ? તે સંબંધમાં કહેવાનું કે- જે મનુષ્યે વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે, તે મનુષ્યને દરેક જાતની વનસ્પતિનાં મૂળ, પત્ર અને ફળના ગુણને જાણે છે. સામાન્ય મનુષ્ય જાણતો નથી. તે પ્રમાણે જ યોગ વિદ્યામાં આગળ વધેલો માણસ-એટલે-મચ્છિત્તા મદ્ગતપ્રાણા, ઘોષયન્તઃ પરસ્પરં । કથયંતઃ માં નિત્યં, તુષ્યન્તિ ચ રમંતિ ચ ॥૧॥ [ગીતા અ. ૧૦] ‘જેઓ મારામાં જ મનને અને પ્રાણને રાખીને, નિત્ય પરસ્પર મારે જ ઓધ કરે છે-મારું જ કીર્તન કરે છે, તેઓ સંતોષ અને આનંદ પામે છે.’ એવો મનુષ્ય પ્રભુના ચરણને નાવરૂપ સમજી શકે છે-સામાન્ય મનુષ્ય સમજી શકતો નથી. પ્રભુના ચરણ, એટલે માત્ર પ્રભુની મૂર્તિના પગ ? ના. એટલું જ નહીં-તેથી આગળ. જે એમ હોય, તો દ્વારકાના યુગળી પ્રભુના ચરણનું સેવન સદા કરતા હતા, અને ઓડાણો પ્રભુના ચરણને કદિ અડકી પણ શક્યો નહોતો. ઓડાણો પ્રભુનું શરણુ સેવતો હતો. તેથી ઓડાણો જીત્યો, અને યુગળી હાર્યા. ત્યારે ચરણુ એટલે શું ? ચરણુ એટલે શરણુ. શરણુ એટલે શું ? શરણુ એટલે-પોતાનું તમામ ઉદાપણ મૂકી દઇને-પોતાનું તમામ બળ વિસારી દઇને-સેવા કરવી તે. પોતાના માતાપિતાના વૈભવનો ખ્યાલ તજીને-જેમ સ્ત્રી પતિનું શરણુ સેવે છે, શિષ્ય ગુરુનું શરણુ સેવે છે, તેમ જીવ જ્યારે પ્રભુનું શરણુ સેવે, ત્યારે પ્રભુનું શરણુરૂપી નાવ જીવને તારે છે. પ્રભુએ પોતે ચરણુનો અર્થ શરણુ કર્યો છે-સાંભળો—

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો, મોક્ષવિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥ [ગીતા અ. ૧૮]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-‘ હું અર્જુન ! સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને એટલે તારા ઉદાપણનો ત્યાગ કરીને-અનેક તર્ક વિતર્કોનો ત્યાગ કરીને-શાસ્ત્રો અને સદ્ગુરુનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને, મારે શરણુ આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ. તે આગતમાં તારે શંકા કરવી નહિં-મારાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખવો. [૬૬]

માત્ર શ્રી હાકોરજીની અંદનપુષ્પથી સેવા કરવાથી-માત્ર શ્રી હાકોરજીના પગ પખાળવાથી, માત્ર પગમાં પ્રણામ કરવાથી, ખરા શાંતિની-મોક્ષની-પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી આગળ વધીને, વિવેકયુક્ત જ્ઞાનદ્વારા પ્રભુનું શરણુ લેવું જોઇએ.

શંકા-જેમણે પ્રભુનું શરણુ લીધું હોય, તેમણે કોઇપણ લૌકિક લાભ માટે, પ્રયત્ન કરવો કે કેમ ? ‘ કર્તાહર્તા નારાયણ છે, પ્રભુ સર્વશક્તિમાન છે, પોતાના જનની શ્રીકર પ્રભુને છે. ’ એમ જે ખાસ કરીને જાણે છે, તે જ્ઞાનીએ લૌકિક કાર્ય માટે પ્રયત્ન કરવો કે કેમ ? આ પ્રશ્ન અનાયાસે ઉત્પન્ન થાય. તે સંબંધમાં હું કાંઈ કહું, તેના કરતાં ગીતા કહે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા

જેવું છે. શ્રીકૃષ્ણના મુખથી ગીતાજી સાંભળ્યા પછી, અર્જુન ખાવો થઈને ચાલ્યો ગયો નહોતો- માગી ખાતા શીખ્યો નહોતો. અર્જુને કામધંધો પડ્યો મેલ્યો નહોતો; પણ હાથમાં ધનુષ્યખાણ લઈને, હસ્તિનાપુરની ગાદી માટે, કૌરવો સાથે લડ્યો હતો. અચાનીએને શંકા થાય કે-‘ત્યારે અર્જુન સમજ્યો શું?’ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્-મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

યોગસ્થઃ કુરુ કર્મણિ, સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા, સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

અર્થ—કર્મ કરવાં એજ તારે પોતાનું કર્તવ્ય છે. પણ ફળની ઇચ્છા રાખવી, એ તારે કર્તવ્ય નથી. [એટલે તારે કર્મનાં ફળની ઇચ્છા રાખવી નહીં જોઈએ.] માટે કર્મના ફળનો હેતુ તું રાખીશ નહીં. [જ્યારે કર્મનાં ફળનો હેતુ પણ રાખવો નહીં, ત્યારે કર્મ કરવાની કોણ પરવા રાખે ? તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—] કદિ કર્મથી રહિત થવાની ઇચ્છા રાખીશ નહિં—એટલે કર્મ તો કર્યાજ કરજે. (૪૭) હે અર્જુન ! ઉપર પ્રમાણે યોગમાં રહીને, એટલે ફળની આસક્તિ તજીને, અગર કાર્યની સિદ્ધિ અગર અસિદ્ધિમાં સમશુદ્ધિ રાખીને, તું કર્મો કર. એવા પ્રકારની સમશુદ્ધિનું નામજ યોગ કહેવાય છે. [૪૮]

તાત્પર્ય—કર્મ પોતે બંધન કરતાં નથી, પણ કર્મમાં રહેલી આસક્તિ બંધન કરે છે. આસક્તિ રહિત થઈને, કર્મમાં લાગ્યા રહે તે જ્ઞાની. આસક્તિ સહિત કર્મમાં લાગ્યા રહે તે અજ્ઞાની.

ગોવત્સપદં ભવાઙ્ગિધમ્—સિંહને પકડવો એ કઠણ વાત છે, છતાં બળવાન પુરૂષો સિંહને બકરીની માફક પકડી લે છે. એ પાંચ હજાર રૂપૈયા વાપરવા એ અઘરું કામ છે, છતાં ધનવાન પુરૂષ અનાયાસે એવા અર્થ કરે છે. તેમ ભવસાગર તરવો એ અઘરું કામ છે, પણ પ્રભુનું શરણુ સેવનારા-સંત કોટીનો જીવ, ભવસાગરને ગાયના વાછડાના પગલાં જેવો ગણીને, તરી જાય છે. જે કીડી પુષ્પનો સંગ કરે, તે મહાદેવજીના મસ્તકે જઈને બેસે છે, ગરીબ ગુમાસ્તો ધનવાન શેઠની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરે, તો તે ગુમાસ્તો મોટા શેઠ જેવો થઈને ફરે છે.

સંત કેવા દયાળુ છે તે વાત હવે કહે છે.

સ્વયં સમુત્તીર્ય સુદુસ્તરં શુમન્, ભવાર્ણવં भीममदभ्रसौहृदाः ॥

भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते, निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥૩૧॥

અર્થ—ઉપલા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—‘ સત્પુરૂષો સંસારને ગાયના વાછ-

૭૧ પદ્મ-છેદ—હે શુમન્—હે સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્મા. અદ્ભૂત (અત્યંત) સુહૃદં (દયા) યેષાં તે અદ્ભૂતસૌહૃદાઃ—જે ધણજ દયાળુ ભક્તો—આચાર્યોઃ સુદુસ્તરં भीमं ભવાર્ણવં આ ભયંકર અને દુસ્તર ભવસાગરને. ભવતઃ પદાંભોરુહં एव नौः, તેન ભવત્પદાંભોરુ-હનાવા—આપના ચરણકમળરૂપી નાવથી. સ્વયં સમુત્તીર્ય—પોતે ભવસાગર ઉતરીને ભવત્પદા-વાંભોરુહનાવમ અત્ર નિધાય—આપના ચરણકમળરૂપી નાવને અહીં રાખીને. તે યાતાઃ—તેઓ ગયા છે—[સતઃ અનુગૃહ્ણતિ इति सदनुग्रहः] ભવાન્ સદનુગ્રહઃ—આપ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરનારા છો.

ડાના પગલાના ખાખોચીયા જેવો ગણે છે. ' તે સત્પુરૂષો કેટલા બધા પરમાર્થી છે-ઉઠાર છે-તેનું સૂચન આ શ્લોકમાં છે.] હે સ્વયંપ્રકાશ ! તે (સત્પુરૂષો) ઘણાજ કૃપાળુ છે. તેઓ આપના ચરણકમળરૂપી નાવ વડે, ભયંકર અને હસ્તર ભવસાગર તરી જઈને, આપના ચરણકમળરૂપી નાવને અહિંજ રાખવા ગયા છે. આપ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરનારા છો. [૩૧]

૩૧ વિવેચન—

અવસ્રસૌહવા:—સંતો અત્યંત દયાળુ હોય છે. જન્મ આપનારાં માતાપિતા અનેક અવતારોમાં મળે, પણ જન્મખંધન કાપનારા સંતો મનુષ્યાવતારમાંજ મળે. મનુષ્યાવતારમાં પણ—[મોક્ષવાણી પાત્ર ૬૯.]

ચોપાઈ—પુણ્યપુંજ બિનું મીલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસૃતિકરિ અંતા.

અનેક જન્મના પુણ્ય વિના સંતો મળતા નથી; અને ભાવથી સંતોને સેવ્યા પછી, સંસાર-જન્મમરણ-જીવને થતાં નથી.

સંત કેવા હશે ?

ચોપાઈ—સંત વિટપ સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સખન્કર કરણી,

સંત હૃદય નવનીત સમાના, કહા કહૌં નૈ કહે ન જાના.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૯૪.]

સંત, વૃક્ષ, નદી પર્વત અને પૃથ્વી એ પાંચે પારકા માટેજ હોય છે. બડા પરમાર્થી હોય છે. સંતનું હૃદય માખણ જેવું કોમળ હોય છે, પણ તે માખણ કરતાં ઉત્તમ છે; કારણ કે માખણ પોતાને દુઃખે દ્રવે છે, અને સંત પારકે દુઃખે દ્રવે છે.

મીમમ્-સુદુસ્તરં-મઘાર્ણવમ્—ન તરી શકાય એવો ભયંકર ભવસાગર. સાગરમાં જેમ ભયંકર મગરો, વહેલો, જળધોડા વિગેરે હોય છે, તેમ સંસારમાં કામ ક્રોધાદિ ભયંકર વિઘ્નો છે. તેથી સંસારને પાર જવું તે અઘરું છે. પ્રભુના ચરણ કમળ રૂપી નાવના આશરાથી, સંતો ભવસાગરને તરી જાય છે.

મઘરપદાંભોરુહનાથમ્—આપના ચરણકમળ રૂપી નાવને અગ્ર નિઘાય-અહીં આ સંસારમાં-ચરણકમળ રૂપી નાવને રાખીને, સંતો ગયા છે. તો તે નાવ ક્યાં છે ? કેમ દેખાતું નથી ? એવા પ્રશ્નો અનાયાસે થાય. તેના ખુલાસામાં જાણવાનું કે-શ્રી શુકદેવજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતદ્વારા પ્રભુમાં પ્રીતિ કરી-પ્રભુનું ચરણ સેવ્યું. શ્રીમદ્ભાગવત રૂપી નાવ મુકીને, શુકદેવજી અદૃશ્ય થયા. તે નાવ અઘાપિ પર્યંત અનેક જીવોને પ્રભુ પાસે લઈ જાય છે. વેદ વ્યાસે અક્ષસૂત્ર વિગેરે નાવ મૂક્યાં. મનુ, યાતવલ્કય, પારાશર વિગેરે ઋષિઓએ અનેક સ્મૃતિઓ રૂપી નાવ મૂક્યાં. તે નાવદ્વારા અનેક મુમુક્ષુઓ પ્રભુ સન્મુખ થાય છે. તુલસીદાસજીએ રામાયણ રૂપી નાવ મૂક્યું. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુકારામ વિગેરે અનેક ભક્તોએ ભજન રૂપી નાવ મૂક્યાં. તે નાવ દ્વારા અનેક મુમુક્ષુઓ પ્રભુ ચરણમાં પહોંચે છે.

સુમન—‘આપ સૂર્ય રૂપ છો.’ તેમ કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે-સૂર્ય જેમ અંધકાર, ભય અને સુસ્તી (પ્રમાદ) એમ ત્રણ દોષને હરે છે. તેમ આપ ત્રણે તાપને-ત્રણ દુઃખને હરો છો.

મહાનુગ્રહઃ—‘આપ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરો છો.’ આમ કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—સતોએ તમારા ચરણ રૂપી નાવ અહિં રાખ્યું છે ખરું, પણ તમારી કૃપા વિના, તે નાવમાં બેસવું ગમે એમ નથી. આ સંસારમાં જન્મીને, અનેક ધંધા કરવા ગમે, અનેક ધંધામાં સગવડ—અનુકુળતા—દેખાય, પણ જેથી જન્મ મરણ કપાય, એવું જે આપના ચરણ કમળ રૂપી નાવ—શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ અને સત્સંગ—એ રૂપી નાવમાં જીવને બેસવું ગમતું નથી. આપની કૃપા થાય, તોજ બેસવું ગમે છે. તે આખતમાં વાલ્મીકીએ શ્રીરામને કહ્યું છે.

જુઓ મોક્ષવાણી પાતું ૨૪.

ચોપાઈ—જગપેખન તુમ દેખનહારે, વિધિ હરિ શંભુ નચાવન હારે;
તેહ ન જનહિ મર્મ તુમહારા, ઓર તુમહિ કે જનન હારા.
સો જાને જેહિ દેહું જનાઈ, જનત તુમહૈ તુમહિ હોઈ જાઈ.

માટે પ્રથમ સેવાપુજન અને સત્સંગથી પ્રભુને રીઝવો.

હવે શુષ્ક વેદાંતીઓની કથા કહે છે.

येऽन्येऽरविंदाक्ष विमुक्तमानिनस्, त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्ध्यः ॥

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः, पतंत्यधोऽनादृत्युष्मदंग्रयः ॥૩૨॥

અર્થ—હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા ! ‘અમે મુક્ત છીએ’ એમ માનનારા બીજા (શુષ્ક વેદાંતીઓ), જેઓ તમારી ભક્તિ નહિં કરવાથી અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા થયેલા, અને જેઓએ આપના ચરણનો પણ અનાદર કર્યો હોય છે એવા, ભલે પૂર્વ જન્માંતરના તપને લીધે, સાંડે કુળ વિગેરે સુખ પામ્યા હોય, તોપણ તેઓ ત્યાંથી નીચે પડે છે—નીચે યોનીમાં પડે છે.

૩૨ વિવેચન—

कुशला ब्रह्मवार्तायां, वृत्तिहीनाः सुराणिनः ।

तेऽप्यज्ञानितया नूनं, पुनरायांति यांति च ॥

[અપરોક્ષાતું ભૂતિ]

बहुव्याकुलचित्तानां, विचारात् तत्त्वधीर्न हि ।

योगो मुख्यस्ततस्तेषां, धीदर्पस्तेन शाम्यति ॥

[પંચદશી ધ્યાનદીપ]

વિગેરે અનેક શ્લોકો સિદ્ધ કરે છે કે—અત્યાર પહેલાં પણ શુષ્ક વેદાંતીઓ હતા. ઉપાસના માર્ગ વિના—ભક્તિ વિના—વેદાંત શોભે એમ નથી. જેમ સ્ત્રી પુરૂષના મેળાપ વિના સંતતિ

૩૨ પદ્યછેદ—હે અરવિંદાક્ષ—હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા ! જે વિમુક્તમાનિનઃ અન્યે—‘અમે મુક્ત છીએ’ એમ માનનારા’ બીજા. ત્વયિ અસ્તભાવાત્—તમારી ભક્તિ નહિં કરવાથી અવિશુદ્ધબુદ્ધયઃ—અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા અને અનાદૃતો યુષ્મદંગ્રી યૈઃ તે અનાદૃતયુષ્મદંગ્રયઃ જેઓએ આપના ચરણનો અનાદર કર્યો છે તેઓ કૃચ્છ્રેણ પરં પદં આરુહ્ય—ભલે તપને લીધે સાંડે કુળ વિગેરે સુખ પામ્યા હોય તો પણ તતઃ અધઃ પતંતિ—ત્યાંથી નીચે પડે છે—નીચે યોનીમાં અવતરે છે.

પ્રાપ્ત ન થાય. તેમ વેદાંત અને યોગ (અગર ઉપાસના) માર્ગ વિના, ભગવદ્ ભાવ પ્રગટ થાય નહીં.

શાંકરમત—શાંકરમત ધણેજ ઉત્તમ છે. અદ્વૈત સિદ્ધાંત ધણેજ શ્રેષ્ઠ છે. શાંકરમતના દરેક અનુયાયીઓએ, શ્રીશંકરાચાર્યના ગ્રંથોનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. તત્ત્વબોધ અને આત્મબોધ જેવા સામાન્ય ગ્રંથો પણ, જેઓ જાણે નહીં, તેઓ શાંકરમતના સનાતનીઓ કેમ કહેવાય ! જે સોલ્જર રણ દેખીને નાસે, તેને યોદ્ધા કેમ કહેવાય ! અત્યારે અભણ અને અધુરીયા જ્ઞાનવાળા બ્રાહ્મણ, સાધુ અને સન્યાસીઓએ, પોતાના શુષ્ક વેદાંતથી, શાંકરમતને વગોવ્યો છે. જેમ ખસનો રોગ ચેપી છે, પ્લેગનો રોગ ચેપી છે, તેમ શુષ્કવેદાંતનો રોગ પણ ચેપી છે. અસાવધ લોકો ત્વરાથી શુષ્કવેદાંતના રોગમાં સપડાઈ જાય છે. સૌને શુષ્કવેદાંતી થવું ગમે છે. સૌને જમવું ગમે છે, પણ સ્નાન કરવું ગમતું નથી. તે સંબંધમાં યાત્રવલ્ક્ય કહે છે કે:—

सर्वं ब्रह्म वदिष्यन्ति, संप्राप्ते तु कलौ युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय, शिश्नोदरपरायणाः ॥

‘હે મૈત્રેય ! કલિયુગમાં સર્વ લોકો ‘બ્રહ્મ-બ્રહ્મ’ બોલશે પણ તેઓની વૃત્તિ મૈથુન અને ખાનપાનાદિમાં આસક્ત હોવાથી, તેઓ બ્રહ્મરૂપ બનવામાં જોઈતાં સાધનો માટે પરિશ્રમ કરશે નહિ.’

શુષ્કવેદાંતીઓ આ પ્રમાણે વેદાંતમાં કાચા રહે છે-લક્ષિતને નિંદે છે, અને કર્મને હલકું ગણે છે. તાત્પર્ય-કલ્યાણની ત્રણ કલાસમાંથી એકે કલાસમાં, શુષ્કવેદાંતિ ભણતા નથી-આખરે રજળી મરે છે. બ્રાહ્મણ, સાધુ અને સન્યાસીઓને, શુષ્કવેદાંતનો રોગ અનાયાસે થઈ આવે છે. માટે તેમણે સાવધાન રહેવું.

પરં પદં આરુઢ્ય-બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ જ્ઞાતિ અગર સન્યાસાદિ ઉત્તમ આશ્રમ પ્રાપ્ત થયું હોય તોપણ; અગર બ્રહ્મવિદ્યા ભણીને, કલ્યાણને રસ્તે ચડ્યો હોય તોપણ ત્યાંથી નીચે પડે છે.

પ્રભુના થવામાં મજા છે એમ હવે કહે છે.

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्-भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ॥

त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया, विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—હે માધવ ! જે લોકો તમારામાંજ સ્નેહ રાખે છે, અને પાછા તમારાજ બન્યા છે, તે લોકો, ઉપર જણાવેલા શુષ્ક વેદાંતિઓની માફક, ધર્મ-માર્ગમાંથી કદિ બ્રષ્ટ થતા નથી. [તે તમારા થયા તેથી] આપ તેમનું રક્ષણ

૩૩ પદ્યછે—હે માધવ-હે માધવ ત્વયિ બદ્ધસૌહૃદાઃ-તમારામાં જેમનો સ્નેહ બંધાયો છે તેઓ. તાવકાઃ-અને જેઓ તમારાજ બન્યા છે તેઓ. માર્ગાત્ ક્વચિત્-માર્ગથી કદિ. ન ભ્રશ્યન્તિ-બ્રષ્ટ થતા નથી તે ત્વયા અભિગુપ્તાઃ નિર્ભયાઃ-તે તમારાથી રક્ષાએલા છે. અને તેથી નિર્ભય થઈને. હે પ્રભુ. વિનાયકાનાં (વિદ્વાનો) અનીકપાઃ (જ્ઞાના સ્વામી) તેષાં મૂર્ધસુ-મોટાં મોટાં વિદ્વાને માથે પગ મૂકીને, વિચરન્તિ-ફરે છે.

કરે છે. આપના રક્ષણને લીધે, તેઓ અનેક મોટાં મોટાં વિધ્નોને માથે પગ મૂકીને ફરે છે. [૩૩]

૩૩ વિવેચન—

વચ્ચસૌહૃદા:—‘જેઓએ તમારામાં પ્રીતિ બાંધી તેઓજ.’ આ સંસારમાં જન્મીને મનુષ્ય અનેક ઠેકાણે પ્રીતિ બાંધે છે, પણ પ્રભુમાં પ્રીતિ બાંધતો નથી, ભલે દેવ દર્શન કરે, કાશી-હરદ્વાર સુધી દોડે-પણ જેટલાં સ્ત્રી પુત્રાદિક બહાલાં, તેટલા પ્રભુ બહાલા નથી. અરે ! એક બીડી જેટલી બહાલી છે, તેટલા પ્રભુ બહાલા નથી. ચાનો પ્યાલો જેટલો બહાલો, તેટલા પણ પ્રભુ બહાલા નથી. નાતગતની પટલાઇ જેટલી બહાલી, તેટલા પણ પ્રભુ બહાલા નથી. [કેમ ખરી વાતને ?]

પ્રભુ બહાલા કરવાનું સાધન શું ?—જેને જે ગમે, તે તેનાં વખાણ કરે-તેમાં પ્રીતિ કરાવે. ડુંગળી ખાનારો ડુંગળીનાં વખાણ કરીને, ડુંગળીમાં પ્રીતિ કરાવે. બીડી પીનારો બીડીનાં વખાણ કરીને, બીડીમાં પ્રીતિ કરાવે. માયાનો જીવડો માયાનાં વખાણ કરીને, માયામાં પ્રીતિ કરાવે-ભવરેટમાં રખડાવે; અને પ્રભુનો પ્યારો-સંત-પ્રભુનાં વખાણ કરીને, પ્રભુમાં પ્રીતિ કરાવે.

સંત એટલે માત્ર ભગવાં પહેરીને, માગી ખાતાં શીખ્યા છે, તે નહીં. પછ પૈસા માટે આપણી દુકાનનાં બારણા તોડી નાંખે છે તે નહીં. કનક અને કામિનીના સંગમાં રમતા હોય, તે નહીં. ધરપ્યાર તજીને જગીરદાર બન્યા હોય તે નહીં. સંપ્રદાયની ખેંચતાણમાં તણાઇ મરતા હોય તે નહીં. જેમનું જીવન ઉદાર હોય, જેમને વસુધા કુટુંબ હોય. જેમને પ્રભુ પ્યારા હોય, તે સંત.

સંત કેટલા બહાલા છે ?—તમને સંત કેટલા બહાલા છે, તે વાત પણ તમે સારી રીતે જાણો છો. પ્રથમ તો તમારે સંતનો હિસાબ નથી. સંત એટલે ‘માગણુ’-‘મહારાજ’-‘આપજી’. એવા ‘આપજી’ ત્રણ આવે છે અને જાય છે. જેને કાંઈ ધંધો ન આવડે ‘તે સંત-તે આપજી’. એવાએ હશે, હું ના નથી કહેતો. પણ પરિચય પાડતાં જણાય છે કે-આને આપણી લક્ષ્મીની પરવા નથી. લક્ષ્મી માટે રંગાયા નથી. કામકોષથી પણ મુક્ત છે. એવા સંત મળે, તો તેમાં સદ્ગુરુભાવ પ્રગટાવીને, તેમને માથા સાટે શામાટે સેવવા નહિં ! આવી અનેક વાતમાંથી સાર એ છે કે-પ્રભુ બહાલા કરવા હોય, તો સદ્ગુરુ શોધો. શોધ્યા પછી પવિત્રભાવથી-તન, મન અને ધનથી સેવો. સેવાના ફળમાં ધણું મળશે. સેવાનાં સાધન લૌકિક છે-અનિત્ય છે. સેવાનું ફળ અલૌકિક છે-નિત્ય છે.

ગમે એવા દુરાચારી હશે, તોપણ-સંતોને સેવતાં સેવતાં અધિકાર વધશે. લોહાનું સોનું થશે. પ્રભુ પ્યારા લાગશે-મોક્ષનાં દ્વાર ખુલાં થશે.

તાલકા:—જે તમારા છે. **ત્વચા અભિગુપ્તા:**—તેમનું તમે રક્ષણ કરો છો. ખોટે માર્ગે જતાં તેમને તમે અટકાવો છો-તેમને તમે બચાવી દ્યો છો.

એક કન્યા આપણા પુત્રની વધુ થાય છે, કે તુરત તેણીને નવાં વસ્ત્ર, ધરેણાં, ખાવાનું વિગેરે આપવામાં આવે છે. તે માંદી થાય છે તો તેની સારવાર પણ કરવામાં આવે છે. એક નોકર તન અને મનથી સેવા કરે છે, તો શેઠ તેને માટે મરે છે. પ્રભુનો પણ એવોજ સ્વભાવ છે. ત્યારે શું પ્રભુ પક્ષપાતી છે ? હા. પ્રભુ પોતે કહે છે તે સાંભળો:—

સમોઽહં સર્વભતેષુ, ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે ભજન્તિ તું મામ્ ભક્ત્યા, મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૧॥

[ગીતા અ. ૯]

‘અગર જે પ્રાણીમાત્ર મારે સમાન છે. મારે કોઈ બહાણું અગર અળખામણું નથી. તોપણ જે મને ભક્તિથી ભજે છે, તે મારામાં અને હું તેમનામાં, વિશેષ ભાવે રહીએ છીએ.

તાત્પર્ય—પ્રભુ ભક્ત પ્રત્યે પક્ષપાતી છે.

તુલસીકૃત રામાયણ કહે છે કે—મોક્ષવાણી પાતુ ૭૬.

ચોપાધ—પુનિ પુનિ સય કહૈં તોહિ પાહિ, મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોહિ નાહિ.

ભક્તિહીન વિરંચી કીન હોધ, સખ જીવન સમ પ્રિય મોહિ સોધ.

ભક્તિવંત અતિ નીચૌ પ્રાણી, મોહિ પરમપ્રિય યહ મમ વાણી.

ભક્તિનો પ્રકાર કયો હશે ?—

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં, યે જનાઃ પર્યુપાસતે ॥

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં, યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥ [ગીતા અ. ૯]

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ, ભક્તિયોગેન સેવતે ॥૨૬॥ [ગીતા અ. ૧૪]

જેમ વ્યભિચારી સ્ત્રી પતિને વશ કરી શકતી નથી; તેમ વ્યભિચારી ભક્ત શ્રીહરિને વશ કરી શકતો નથી.

રેશ્વેમાં જ્યાં જ્યાં ચોર—હુંટારાનો ભય હોય, ત્યાં ચાલતી ગાડીઓમાં પણ, પોલીસનો બંદોબસ્ત રાખવો પડે છે. તેમ આ સંસારમાં શ્રી હરિને રસ્તે ચડ્યા પછી પણ—લાલચ, કામ, ક્રોધ, હુંપદ, ઈર્ષ્યા વિગેરે ચોરો મુમુક્ષુઓ પાસેથી ધર્મરૂપી ધન હરિ લેવા તૈયાર ઉભા હોય છે; પણ ધર્મની ચાલતી ગાડીમાં, શ્રીહરિરૂપી ફાજદાર બેઠો હોય, તો કોઈ ચોર આપણું નામ લાઇ શકે નહિં.

નિર્ભયાઃ—ઉપર પ્રમાણે શરણ લેનારા ભક્તો નિર્ભય થઇનેજ ફરે.

વિનાયકાનોકપમૂર્ધસુ—અનેક વિદ્વાને માથે પગ મૂકીને ભક્તો ચાલે છે. દૃષ્ટાંત—પ્રવ્હાદને વિદ્વાનો પાર નહોતો. ચંદ્રહાસને પણ એમજ થયું. વિષને બદલે વિષયા મળી. મીરાંને ઝેરનું અમૃત થયું. વિગેરે અનેક દૃષ્ટાંત છે. એક રાજાનો માનીતો અનેક વિદ્વાનોમાંથી બચે, ત્યારે પ્રભુનો માનીતો ‘ ન બચે ? ’ વિનાયક એટલે ‘વિદ્વાનો,’ અને વિનાયક એટલે ‘વિદ્વાનોના નાશ કરનાર ગણપતિ.’ એવા બે અર્થ થાય છે.

અવતારથી થતા લાભ હવે ગણાવે છે.

અવતારી શરીર.

સત્ત્વં વિશુદ્ધં શ્રયતે ભવાન્ સ્થિતૌ, શરીરિણાં શ્રેય ઉપાયનં વપુઃ ॥

વેદક્રિયાયોગતપઃસમાધિભિસ્—તવાર્હણં યેન જનઃ સમીહતે ॥૩૪॥

૩૪ પદ્યછેદ—શરીરિણાં સ્થિતૌ—લોકોની મર્યાદા જાળવવા માટે શ્રેયઃ ઉપાયનં—પ્રાણીઓને કર્મનાં ફળ આપનારું સત્ત્વં વિશુદ્ધં (વપુઃ)—શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય વપુઃ મહાન

અર્થ—લોકોની મર્યાદા જાળવવા માટે, પ્રાણીઓને કર્મનાં ફળ આપનાર, શુદ્ધ, સત્ત્વગુણમય શરીર આપ ધારણ કરે છે. તે શરીરથી લોકો—(એટલે—બ્રહ્મચારીઓ) વેદથી, (ગૃહસ્થો) કર્મયોગથી, (વાનપ્રસ્થો) તપથી અને (સન્યાસીઓ) સમાધિથી તમારૂં પૂજન કરે છે. [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

સત્ત્વં, વિશુદ્ધં, શ્રેયઃ અને ઉપાયનં તે ચારે વપુઃ—શબ્દનાં વિશેષણો છે.

શરીરિણાં શ્રેયઃ ઉપાયનં વપુઃ—પ્રાણીઓનાં કલ્યાણ માટે સાધનરૂપ શરીર (આપ ધારણ કરે છે.) પરિવ્રાણાય સાધૂનાં—સત્પુરુષોના રક્ષણ માટેજ શરીર ધારણ કરે છે એટલુંજ નહિં, પણ રક્ષણ કરીને, તેમનું કલ્યાણ પણ આપજ કરે છે. પ્રલ્હાદનું રક્ષણ કરીને પ્રલ્હાદને રાજગાદીનાં સુખ આપ્યાં. સુગ્રીવનું રક્ષણ કરીને તેને રાજગાદી આપી. વિભીષણનું રક્ષણ કરીને, તેને રાજગાદી આપી. માત્ર રાજગાદીજ નહીં, પણ આંતર સુખ આપ્યાં—એકાંતિક સુખ આપ્યાં. એટલે—રાજગાદી ઉપરથી ઉઠી જવું પડે, તો પણ દુઃખ ન થાય, એવું આત્મિક સુખ આપ્યું. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ આવી પડે, તો પણ દુઃખ ન લાગે, એવું આત્મિક સુખ આપ્યું. તાત્પર્ય—નિઘ્નનંદનું સુખ આપ્યું.

સ્થિતૌ—જગત્ના પાલનના સમયમાં. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર એમ ત્રણ પ્રકારની જગત્ની સ્થિતિ છે, તેમાં સ્થિતિના સમયમાં, એટલે—પાલનના સમયમાં. પ્રભુ સત્ત્વ-ગુણમય શરીર કેમ ધારણ કરે છે?—આગળ ૨૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું કે—સત્ત્વોપપન્નાનિ રૂપાણિ [સત્ત્વગુણવાળાં રૂપ, અવતારો] અને આ શ્લોકમાં કહે છે કે—સત્ત્વં વિશુદ્ધં વપુઃ [શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણમય શરીર] આપ ધારણ કરે છે. કર્મો ફળ આપનાર ગણાય છે; પણ પ્રભુ સત્ત્વગુણમય શરીર ધારણ કરીને સંસારમાં પધારે છે, ત્યારે કર્મના કાયદાનો ભંગ કરીને, અનેક પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે. કર્મજ જગત્ને દોરનાર હોય, તો પછી પ્રભુની જરૂર નથી; પણ એમ નથી. જેમ પ્રજા પોલીસને આધીન છે; અને પોલીસ રાજાને આધીન છે. તેમ મનુષ્યો કર્માધીન છે, અને કર્મ ઇશ્વરાધીન છે. દેવો સત્ત્વગુણી છે. દૈવી સંપત્તિ સત્ત્વ ગુણમય હોય છે. સત્પુરુષો પણ સત્ત્વગુણી હોય છે. માટે ઇશ્વર સત્ત્વગુણમય શરીર ધારણ કરે છે.

જનઃ—તે એક વચન છે, પણ આખો મનુષ્ય લોક સૂચવે છે.

વેદ એ પ્રકારના છે—પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ, એમ બે પ્રકારના વેદ છે. પ્રવૃત્તિ-માર્ગના પ્રતિપાદનથી બ્રહ્મચારીઓનું અધ્યયન, અને ગૃહસ્થોનું યજ્ઞાદિ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. નિવૃત્તિમાર્ગના પ્રતિપાદનથી વાનપ્રથાશ્રમીઓનું તપ અને સન્યાસીઓનું આત્મામાં સ્થિત થવું (આત્મજ્ઞાન) સિદ્ધ થાય છે. પ્રભુ જ્યારે શરીર ધારણ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મચારીઓ વેદના અધ્યયનથી, ગૃહસ્થો કર્મયોગથી, વાનપ્રસ્થો તપથી અને સન્યાસીઓ સમાધિથી ભગવાનનું પૂજન કરે છે.

અયતે—શરીર આપ ધારણ કરે છે. યેન—જે શરીર ધારણ કરવાથી જનઃ—લોકો વેદક્રિયા-યોગતપઃસમાધિભિઃ—બ્રહ્મચારીઓ વેદથી, ગૃહસ્થો ક્રિયાયોગથી (કર્મયોગથી), વાનપ્રસ્થો તપથી, અને સન્યાસીઓ સમાધિથી. તથ અર્હણ સમોદતે—તમારૂં પૂજન કરે છે.

અવતાર ધારણુ ન કરવાથી શું નુકશાન ? તે આખત હવે કહે છે.

સર્વં ન ચેદ્ધાતરિદં નિર્જં ભવેદ્-વિજ્ઞાનમજ્ઞાનભિદાપમાર્જનમ્ ॥

ગુણપ્રકાશૈરનુમીયતે ભવાન્, પ્રકાશતે યસ્ય ચ યેન વા ગુણઃ ॥૩૫॥

અર્થ—હે પ્રભુ ! આપ સત્ત્વ ગુણુમય શરીર ન ધારણુ કરો, તો અજ્ઞાનને તોડનાર વિજ્ઞાનનો નાશ થાય. [એટલે અનુભવ જ્ઞાનનો તદ્દન નાશ થાય.] કારણકે જેને નામ અને રૂપ ન હોય, તેનો અનુભવ થાય નહીં. બુદ્ધ્યાદિકના પ્રકાશથી, આપનું (માત્ર) અનુમાન થાય, અને આ શરીરથી તો, આપનો સાક્ષાત્કાર થાય-આપનો અનુભવ થાય. (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

અજ્ઞાનમિદાપમાર્જનમ્ વિજ્ઞાન-અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા ભેદનો-દ્વૈતભાવનો-નાશ કરનાર વિજ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન-ઉત્પન્ન થાય નહિં. **સત્ત્વાત્ સજ્ઞાયતે જ્ઞાનં-સત્ત્વગુણુથી** જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી આગળ વિજ્ઞાન (અનુભવ જ્ઞાન). અભ્યર્થના પ્રથમ આશ્રમમાંજ, જે સત્ત્વગુણુ ન હોય, તો અભ્યર્થારીને જ્ઞાનનો લાભ થાય નહીં. જ્યાં જ્ઞાન નહિં, ત્યાં વિજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ? અને વિજ્ઞાન ન હોય, તો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા ભેદનો નાશ પણ કેવી રીતે સંભવે ? જીવને દેહ, ઇન્દ્રિય પ્રાણુ વિગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ થઈ છે. તેથી તે પોતાને જડો-પાતળો, સુખી-દુઃખી, મોટો-નાનો માને છે. પોતાના સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, તો આ ભેદ માત્રનો નાશ થાય. **વાસુદેવઃ સર્વં** **इति स महात्मा सुदुर्लभः** [ગીતા અ. ૭] સર્વ જગત્ વાસુદેવમય છે એમ અનુભવનારો મહાત્મા (સત્પુરુષ) દુર્લભ છે. વિજ્ઞાનનો લાભ મોટાં પુણ્ય વિના અને મોટા પરિશ્રમ વિના સંભવતો નથી, તે વાત સદા યાદ રાખવી ધટે છે.

નિર્ગુણુ ઉપાસના—ગુણપ્રકાશૈઃ ભવાન્ અનુમીયતે । બુદ્ધ્યાદિકા ગુણોથીજ નિર્ગુણુ ઉપાસકો આપનું અનુમાન કરે છે. **યેન-શરીરથી-એટલે** સગુણુ ઉપાસનાથી આપ પ્રત્યક્ષ થાઓ છો. ગીતાના ૧૨ મા અધ્યાયમાં અર્જુન પૂછે છે કે-‘સગુણુ ઉપાસના શ્રેષ્ઠ, કે નિર્ગુણુ ઉપાસના શ્રેષ્ઠ ?’ તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—

ક્લેશોઽધિકરસ્તેષા-મઘ્યક્તાસક્તચેતસામ ।

અઘ્યક્તા દિ ગતિર્દુઃખં, દેહવજ્જિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

‘દેહાભિમાની પુરુષોને માટે સગુણુ ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે.’ તાત્પર્ય-નિર્ગુણુના ઉપાસકોએ જ્ઞાનદ્વારા પ્રથમ દેહાભિમાનનો નાશ કરવો જોઈએ. દેહાભિમાનનો નાશ કરવાની આખતમાં-સંતો, મહંતો વિદ્વાનો, વક્તાઓ, ભક્તો, વેદાંતિઓ-સૌએ પંચાણુ ટકા કાઢ્યા છે. જ્યાં જ્યાં

૩૫ પદ્યછેદ—હે ધાતઃ—હે પ્રભુ ! **इदं निजं सर्वं न भवेत्-આપ શરીર ધારણુ ન કરો** તો **अज्ञानमिदापमार्जनम्-અજ્ઞાનના** ભેદને તોડનાર. **विज्ञानम् न भवेत्-વિજ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન-પ્રાપ્ત થાય નહિં.** **यस्य गुणः येन वा प्रकाशते-આ** બુદ્ધ્યાદિ ગુણો જેના છે, અને જેના વડે પ્રકાશે છે એ પ્રમાણે. **गुणप्रकाशैः-ગુણોના** પ્રકાશવડે. **भवान् अनुमीयते-આપનું અનુમાન થાય છે,**

બડા-બડા, જ્યાં જ્યાં મોટાઈ, જ્યાં જ્યાં ઠાકમાઠ-ત્યાં ત્યાં દેહાભિમાન સંપૂર્ણ રીતે ખીસેલું હોય છે. માટે ધર્મનાયકોએ સાવધાન રહેવું ઘટે છે.

ન નામરૂપે ગુણજન્મકર્મભિર્-નિરૂપિતવ્યે તવ તસ્ય સાક્ષિણઃ ॥

મનોવચોભ્યામનુમેયવર્ત્મનો, દેવ ક્રિયાયાં પ્રતિયંત્યથાપિ હિ ॥૩૬॥

અર્થ—દેવો આગળ કહે છે કે-આપ કે જે સાક્ષીસ્વરૂપ છે, તથા આપના માર્ગનું માત્ર અનુમાનજ થાય છે, તેમનાં નામ અને રૂપ-ગુણ, જન્મ, કર્મ, મન અને વાણીથી નિરૂપણ કરી શકાય એવાં નથી. તોપણ હે દેવ ! ઉપાસના કરનારા લોકો, ઉપાસનાદિક ક્રિયામાં, આપને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, એ વાત જગજાહેર છે. [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

ગુણજન્મકર્મભિઃ—‘ ગુણ, જન્મ અને કર્મથી આપનાં નામ અને રૂપનું નિરૂપણ થઈ શકે એમ નથી. ’ તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય-મેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ, નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥૫॥ [ગીતા અ. ૪]

‘ મારા જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે, એવું જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે પુરૂષ-હે અર્જુન ! દેહ તજ્યા પછી પુનર્જન્મ ન પામતાં, મનેજ પામે છે. ’ [૫]

ક્રિયાયાં પ્રતિયંતિ—‘ ક્રિયામાં પ્રત્યક્ષ દેખે છે, ’ જેવી જેવી ભાવના, તેવાં તેને દર્શન થાય છે. રામના ઉપાસકો રામરૂપે દેખે છે. કૃષ્ણના ઉપાસકો કૃષ્ણરૂપે દેખે છે. શિવના ઉપાસકો શિવરૂપે દેખે છે. દેવીના ઉપાસકો દેવીરૂપે દેખે છે. યજ્ઞાદિકના ઉપાસકો યજ્ઞનારાયણરૂપે દેખે છે.

પ્રભુ દેખાતા હશે ?

નાહં વેદૈર્ન તપસા, ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥

શક્ય एवं વિધો દ્રષ્ટું, દ્રષ્ટવાનસિ માં યથા ॥૫૩॥

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય, અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥ [ગીતા અ. ૧૧]

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે—તેં મને જેવા જેવો, તેવો-તે રૂપે-હું વેદોથી, તપથી, દાનથી કે હોમથી જોઈ શકાતો નથી. હે પરંતપ ! હે અર્જુન ! કેવળ અતન્ય ભક્તિપટેજ એ પ્રમાણે મને જાણવો, જેવો અને તત્ત્વથી મારામાં પ્રવેશ કરવો, બની શકે એમ છે.

આ વિષયમાં જરા ઉંડા ઉતરીએ તો જણાય છે કે—‘ અવજાનંતિ માં મૂઢા, માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતં ॥૧૧॥ [ગીતા અ. ૯] જ્યારે હું દેહ ધારણ કરું છઉં, ત્યારે મૂઢ લોકો મને

૩૬ પદ્યહેદ—**તવ સાક્ષિણઃ**—આપ કે જે સાક્ષી છો. **મનોવચોભ્યામ્ અનુમેય-વર્ત્મનઃ**—મન અને વચનથી જેમના માર્ગનું માત્ર અનુમાનજ થાય છે **તસ્ય**—તેના **નામરૂપે**—નામરૂપ. **ગુણજન્મકર્મભિઃ**—ગુણ જન્મ અને કર્મથી. **ન નિરૂપિતવ્યે**—નિરૂપણ થઈ શકે નહિ. **અથ અપિ**—તોપણ **ક્રિયાયાં**—(ઉપાસકો) ક્રિયામાં—ઉપાસના માર્ગમાં **હિ**—એકસ રીતે **પ્રતિયંતિ**—આપને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખે છે.

ઝાળખી શકતાં નથી.' તાત્પર્ય-જ્યારે યુદ્ધ મૂઠ થઈ જાય છે ત્યારે પ્રભુના નામ અને રૂપમાં મોહ થાય છે. ખીન્ને ભાવ એ છે કે-પ્રભુનાં નામ અને રૂપનો પાર નથી, માટે અમુક નામ અગર અમુક રૂપ પ્રભુનું છે, એમ નિરૂપણ થઈ શકતું નથી.

અનેક નામરૂપના ઝઘડામાં ન પડતાં, પોતાને જે ગમે તે નામરૂપના સ્મરણાદિમાં શું લાભ છે, તે વાત હવે કહે છે—

શૃણ્વન્શૃણન્સંસ્મરયંશ્ચ ચિંતયન્, નામાનિ રૂપાણિ ચ મંગલાનિ તે ॥

ક્રિયાસુ યસ્ત્વચરણારવિંદયો-રાવિષ્ટ્રચેતા ન ભવાય કલ્પતે ॥૩૭॥

અર્થ—હે પ્રભુ ! આપનાં મહામંગળરૂપ નામ તથા રૂપોને સાંભળતો, બોલતો, તેમનું સ્મરણ કરતો, તેમનું ચિંતવન કરતો જે પુરૂષ દેવાર્યનાદિક ક્રિયાઓમાં, તમારા ચરણારવિંદમાં જ ચિત્ત રાખે છે, તે પુરૂષને પુનર્જન્મ સંભવતો નથી. [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્-તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં, જ્ઞાનનિર્ધૂતકલમ્બાઃ ॥ ૧૭ ॥ [ગીતા અ. ૫]

અનન્યચેતાઃ સતતં, યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥ [ગીતા અ. ૮]

મચ્છિતા મદ્ગતપ્રાણા, બોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયંતશ્ચ માં નિત્યં, તુલ્યન્તિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૧ ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં, ભજતાં પ્રોતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં, યેન મામુપયાંતિ તે ॥ ૧૦ ॥ [ગીતા અ. ૧૦]

વિગેરે શ્લોકો ઉપલા શ્લોકને ટેકો આપે છે. એક શેઠની વાતો સાંભળ્યાજ કરીએ, તેનાં વખાણુ કર્યા જ કરીએ, તો તે શેઠ પણ રાજ થાય. ધીમે ધીમે શેઠ વશ પણ થાય. શેઠની સેવા કરનારનાં દુઃખનો અમુક પ્રમાણમાં નાશ પણ થાય, ત્યારે પ્રભુની સેવા કરનારનો જન્મ મરણ નાશ થાય, તેમાં કાંઈ નવાઈ ગણાય નહીં.

શૃણ્વન્ શૃણન્ સંસ્મરયન્-એ ત્રણ પ્રભુનાં નામનો સંબંધ રાખે છે, અને **ચિંતયન્** એ પ્રભુનાં રૂપનો સંબંધ રાખે છે. કોઈને પુરી બહુ ભાવતી હોય, પણ તેલમાં તજેલી પુરી ઉધરસ કરે, અને ધીમાં તજેલી પુરી. ઉધરસને મટાડીને પુણી આપે. તેમ સામાન્ય રીતે જીવને નામરૂપમાં ધણો મોહ હોય છે. લૌકિક જીવોનાં નામરૂપ જીવને બંધન કરે છે. પ્રભુનાં નામરૂપ

૩૭ પદ્ય-હે-તે તવ-તમારા. નામાનિ રૂપાણિ ચ-નામો અને રૂપો. શૃણ્વન્ શૃણન્-સાંભળતો, બોલતો, સંસ્મરયન્-સંભારતો. ચ-અને ચિન્તયન્-ચિંતવન કરતો. યઃ-જે પુરૂષ ક્રિયાસુ-દેવાર્યનાદિક ક્રિયામાં સ્વત્-તવ. તવ ચરણારવિંદયોઃ-તમારા ચરણ-કમળમાં. આવિષ્ટ ચેતઃ યસ્ય સઃ આવિષ્ટચેતાઃ-ચિત્ત રાખે તે પુરૂષ. ભવાય ન કલ્પતે-તેને પુનર્જન્મ થતો નથી.

જીવને બંધનથી મુક્ત કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રભુનાં નામરૂપ જીવોને અલૌકિક મોહમાં ફસાવીને-ગાંડા બનાવીને-શ્રીકૃષ્ણના નામરૂપમાં ઘેલાં બનાવીને-પ્રભુમાં જોડે છે. જેમ દીવો આવે, ત્યારે અધારનો નાશ અનાયાસે થાય; તેમ જેઓ પ્રભુમાં જોડાય, તેમનો ભવબંધ-તેમનું અજ્ઞાન, અનાયાસે નાશ પામે છે.

હવે પ્રભુ ચરણનો મહિમા બતાવે છે—

દિષ્ટ્યા હરેઽસ્યા ભવતઃ પદો ભુવો, મારોઽપનીતસ્તવ જન્મનેશિતુઃ ॥

દિષ્ટ્યાંઽકિતાંસ્ત્વત્પદકૈઃ સુશોભનૈર્-દ્રક્ષ્યામ ગાં ઘાં ચ તવાનુકંપિતામ્ ॥૩૮॥

અર્થ—હે વિષ્ણુ! આ પણ એક આનંદની વાત છે કે—આ પૃથ્વી કે જે આપનાં ચરણરૂપ છે, તેનો ભાર, આપ કે જે સમર્થ છો, તેના જન્મથીજ ઉતરી ગયો છે. આપનાં સુંદર પગલાંથી અંકિત થએલી આ પૃથ્વીને, અને આપની જેના ઉપર દયા છે એવા સ્વર્ગને અમે જોઈશું. તાત્પર્ય—પૃથ્વી અને સ્વર્ગ બેઉ હવે નિર્ભય થશે. [૩૮]

૩૮ વિવેચન—

ભવતઃ પદઃ ભુવઃ—‘આપનાં ચરણ પૃથ્વીરૂપ છે.’ પૃથ્વી વૈરાટ સ્વરૂપનાં ચરણરૂપ છે. ‘ચરણથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ’ એમ પુરુષસુક્તમાં પણ લખે છે.

ઈશિતુઃ **इति तव जन्मना**—તું કે જે સમર્થ છો તેના જન્મથીજ. એટલે હવે અસુરોનું દુઃખ માત્ર થોડો વખત છે.

સુશોભનૈઃ **इति तव पदकैः**—તારાં ચરણ-ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ વિગેરે ચિન્હોથી શોભે છે. તે ચરણોથી અંકિતાં ગાં-અંકાએલી પૃથ્વી-તે પગલાં ન્યાં ત્યાં પડ્યાં છે એવી પૃથ્વી. પૃથ્વીને માટે ગાં શબ્દ મુકવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—‘તારા અવતારથી પ્રસન્ન થએલી પૃથ્વી હવે કામધેનુ ગાયની માફક, જોઈએ તે આપી શકશે.’

દેવો તો પૃથ્વીને અડકતા નથી-પૃથ્વીથી અદ્ધર રહીને ચાલે છે. ત્યારે શું પ્રભુ પૃથ્વી ઉપર ચાલતા હશે?—હા. પ્રભુનો મનુષ્યાવતાર છે, માટે મનુષ્ય પ્રમાણે લીલા કરી ઘટે છે.

તવ અનુકમ્પિતાં ઘાં—‘આપનો અનુગ્રહ જેના ઉપર છે એવા સ્વર્ગને.’ બ્રહ્મા-રાજાએ સ્વર્ગ પોતાને કબજે કરીને દેવોને નસાડી મૂક્યા હતા. પ્રભુએ બલિને કબજે કરીને, સ્વર્ગ દેવોને પાછું આપ્યું હતું. એમ અનેક વખત દેવોએ ખોએલું સ્વર્ગ, પ્રભુએ દેવોને પાછું અપાવ્યું છે માટે ‘અનુકમ્પિતાં ઘાં’ શબ્દો વાપર્યા જણાય છે.

૩૮ પદ્મછેદ—હે હરે-હે હરિ દિષ્ટ્યા-અવ્યય છે-હર્ષની વાત છે કે **ભવતઃ પદઃ** [પાદભૂતાયાઃ] **अस्याः भुवः भारः**—આપના પાદરૂપ થએલી આ ભૂમિનો ભાર, **तव ईशितुः जन्मना**—આપ કે જે ધૃત્વરૂપ છો તેના જન્મથી **अपनीतः**—હરાઈ ગયો છે. **सुशोभनैः** [वज्रांकुशादिशुभलक्षणैः] **स्वतपदकैः**—આપનાં સુંદર પગલાંથી અંકિતાં ગાં-અંકિત થએલી પૃથ્વીને **च**—અને **तव**—ત્વયા **अनुकंपितां घां**—આપની જેના ઉપર દયા છે એવું સ્વર્ગ **द्रक्ष्यामः**—અમે જોઈશું.

ભગવાનો જન્મ શા માટે હોય ? તે વાત હવે કહે છે—

ન તેऽભવસ્યેશ ભવસ્ય કારણં, વિના વિનોદં વત તર્કયામહે ॥

भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया, कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ॥૩૯॥

અર્થ—હે પ્રભુ ! હે નિત્યમુક્ત પરમાત્મા ! આપ કે જે અજન્મા છો, તેમને જન્મનું કારણ, (તમારા પોતાના) વિનોદ વિના સંભવતું નથી, એમ અમે ધારીએ છઈએ. કારણ કે જીવને પણ જન્મ, મરણ અને સ્થિતિ આપના અજ્ઞાનથીજ થાય છે, [જીવને આપનું જ્ઞાન થાય, તો તેને જન્મ, મરણ અને સ્થિતિ હોતાં નથી]. એટલે જીવનાં જન્મ, મરણ અને સ્થિતિ વાસ્તવિક નથી, ત્યારે આપને તો એ જન્માદિક નજ હોય. [૩૯]

૩૯ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

अज्ञोऽपि सन्नव्ययात्मा, भूतानामोश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, संभवाम्यात्ममायया ॥ ૬ ॥ [ગીતા અ. ૪.]

‘હું જન્મમરણથી રહિત છઉં અને સર્વ ભૂતોનો ઈશ્વર છઉં, તોપણ મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને, પોતાની મેજે પોતાની માયાવડે પ્રગટ થાઉં છઉં.’

પ્રાણીઓને પણ અજ્ઞાન હોય, ત્યાં સુધીજ જન્મ, મરણ અને સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે પરમાત્મા કે જે—

बीजं मां सर्वभूतानां, विद्धि पार्थ सनातनम् [ગીતા અ. ૭ ૧૦]

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः, सूयते सचराचरम् ॥ [ગીતા અ. ૯-૧૦]

જે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્તા-નિયાયક હોય, તેનો જન્મ સંભવે નહિ.

‘પૂર્વ અવતારોમાં જેવી રીતે રક્ષા કરી હતી, એવી રીતે આ અવતારમાં કરજો’ એમ હવે કહે છે,

मत्स्याश्चकच्छपटृसिंहवराहहंस-राजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥

त्वं पासि निस्त्रिभुवनं च यथाऽधुनेश, भारं भुवो हर यदुत्तम वंदनं ते ॥૪૦॥

૩૯ પદ્યછેદ—હે ઈશ-હે પરમેશ્વર તે અમઘસ્ય-આપ કે જે અજન્મા છો તેને મઘસ્ય કારણ-જન્મનું કારણ વત-ખરેખર વિના વિનોદં ન-વિનોદ વિના નથી. इति-એ પ્રમાણે તર્કયામહે-અમે ધારીએ છઈએ. हे अभयाश्रय !-હે નિત્યમુક્ત પુરૂષ ! भवः निरोधः स्थितिः-જન્મ, મરણ અને સ્થિતિ अपि अविद्यया कृता-(જીવને) અજ્ઞાનથીજ થાય છે यतः-ત્યારે त्वयि आत्मनि किं-આપને પોતાને તે આંથી હોય !

૪૦ પદ્યછેદ—મત્સ્યેષુ, કચ્છપેષુ, નૃસિંહેષુ, વરાહેષુ, હંસેષુ, રાજન્યેષુ, વિપ્રેષુ, વિબુધેષુ-મત્સ્ય અશ્વ, કચ્છપ, વરાહ, હંસ, રાજન, વ્રાહ્મણ અને દેવતાઓમાં હે યદુત્તમ ! હે યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ ! કૃતાવતારઃ-આપે અવતાર લઈને પૂર્વે કર્યું છે તેમ. नः

અર્થ—હે યદુકુળમાં ઉત્તમ ! હે યદુકુળના શણુગારરૂપ ! મત્સ્ય, અશ્વ, કચ્છપ, વરાહ, હંસ, રાજ, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓમાં આપે અવતાર લઈને, પૂર્વે જેમ ત્રિભુવનનું અને અમારું રક્ષણ કર્યું હતું, તે પ્રમાણે હમણાં પણ રક્ષણ કરીને, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારો. હે પ્રભુ ! અમે આપને પ્રણામ કરીએ છઈએ. [૪૦]

૪૦ વિવેચન—

પ્રભુના અવતાર કેટલા હશે?—અહીં મત્સ્યાવતાર, કચ્છપાવતાર, અશ્વ એટલે હયગ્રીવાવતાર. [સ્મૃતિમાં અશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન જળ બતાવ્યું છે.], ત્વસિંહાવતાર, વરાહાવતાર, હંસાવતાર, રાજન્ય એટલે શ્રી રામચંદ્રજી, વિપ્ર એટલે પરશુરામ, અને વિષ્ણુવેષ્ટ એટલે-દેવોમાં વામનાવતાર, એમ નવ અવતાર થયા. કૃષ્ણાવતાર હસમો અવતાર. ‘પૂર્વાવતારોમાં જેવી રીતે આપે અમારી અને ત્રિભુવનની રક્ષા કરી હતી, તે પ્રમાણેજ રક્ષા કરજો.’ એટલે ‘જેવી પ્રીતિ અમારા ઉપર હતી, તેવીજ પ્રીતિ રાખજો.’ એ ભાવ છે.

હવે દેવકીજીને ઉદ્દેશીને કહે છે—

દિષ્ટ્યાંઽવ તે કુક્ષિગતઃ પરઃ પુમા-નંશેન સાક્ષાદ્ભગવાન્ભવાય નઃ ॥

મા ભૂદ્ભયં ભોજપતેર્મુમૂર્ષોર્-ગોપ્તા યદૂનાં ભવિતા તવાત્મજઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—દેવો દેવકીને કહે છે કે—હે દેવકી ! એ પણ આનંદની વાત છે કે—અમારા કલ્યાણને માટે, સાક્ષાત્ પરમપુરૂષ ભગવાન, પૂર્ણકળાથી તમારા ઉદરમાં પધાર્યા છે. કંસ કે જેનું મોત આવ્યું છે, તેનો ભય, (હવે) રાખશો નહિં. તમારો પુત્ર યાદવોની રક્ષા કરશે. [૪૧]

૪૧ વિવેચન—

આ શ્લોક દેવકીની સાત્વના માટે છે. કારણ કે દેવકી કંસથી ત્રાસી ગયેલી છે. તે સાથે એમ પણ કહી દીધું કે—‘હવે કંસ મરવાનો છે—કંસનું મૃત્યુ ચોક્કસ છે, અને નજદીક છે.’

ત્રિભુવનં ચ ત્વં યથા—અમારું અને ત્રણે ભુવનનું જેવી રીતે પૂર્વે રક્ષણ કર્યું હતું તેમ. અધુના પાસિ-હમણાં કરો. ભુવઃ મારં હર-પૃથ્વીનો ભાર હરિ દેવો. હે રૂંડ !—હે પ્રભુ તે વંદન (અસ્તુ)—અમે આપને પ્રણામ કરીએ છઈએ.

૪૧ પદ્યછંદઃ—દિષ્ટ્યા—આનંદની વાત છે કે અંબ—હે દેવકી માતા નઃ મવાય—અમારા કલ્યાણને માટે સાક્ષાત્ ભગવાન પરઃ પુમાન—પરમ પુરૂષ સાક્ષાત્ ભગવાન અંશેન—પૂર્ણ કળાથી. તે કુક્ષિગતઃ—તારા ઉદરમાં પધાર્યા છે, મર્તું રૂચ્છુઃ મુમૂર્ષુઃ તસ્ય મુમૂર્ષોઃ રૂચ્છુઃ ભોજપતેઃ—કંસ કે જેનું મોત આવ્યું છે તેનો ભયં મા ભૂત્—ભય રાખશો નહિં. તવ આત્મજઃ—તારો પુત્ર યદૂનાં ગોપ્તા ભૂવિતા—યાદવોનો રક્ષક થશે.

દેવો પાછા વળે છે, તે વાત હવે કહે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

इत्यभिष्टूय पुरुषं, यद्रूपमनिदं यथा ॥

ब्रह्मेशानौ पुरोधाय, देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—‘હે પરીક્ષિત રાજા ! પરમપુરુષ ભગવાન, કે જેમનું રૂપ દેખાડી શકાય એવું નથી. તેમની ઉપર પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને, બ્રહ્મા અને મહાદેવજીને આગળ કરીને, દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. [૪૨]

૪૨ વિવેચન—

કોઈ કોઈ ટીકાકાર કહે છે કે—‘રખે બ્રહ્મા અને મહાદેવજી દેવકીના ગૃહમાં રહી જાય, એવા બાયથી તેમને આગળ કરીને, દેવો સ્વર્ગમાં ગયા.’ પ્રેમની ખાતર એ પ્રમાણે કહેવું, તે હીક છે. આકી દરેક સમાજમાં એવી પ્રથા હોય છે કે-વડીલો આગળજ આવે. એટલે વિવેકની ખાતર દેવોએ, બ્રહ્માને અને શિવને આગળ કર્યા.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ખીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલો શ્રીકૃષ્ણજીનદેવકી જય. આ પણ આપના ભાવથી અને પ્રભુ કૃપાથી.

લી. રામશંકર મોતજીના ધણીજી હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

મોક્ષમંદિર, અમદાવાદ.

૧૯૮૩ ભીમઅગ્યારસ

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

ત્રીજો અધ્યાય.

પદ-રાગ કલ્યાણ.

કૃષ્ણ કથામૃત પી-પી-પી, પ્રાણી હો-કૃષ્ણ કથામૃત પી.-

કૃષ્ણ કથામૃત પાન કરીશ તો, જન્મ કરશે તને જી-જી-જી-રે-પ્રાણી હો.

ધન વનિતાને સ્થિર માને તું, કાળ હસે તને ખી-ખી-ખી-રે-પ્રાણી હો.

હરિ સેવનમાં રાખી મન તું, પાપકર્મથી ખી-ખી-ખી-રે-પ્રાણી હો.

ગોવર્ધન પ્રભુ ભક્તિ રહિત જે, ઇતર કથા તે શી-શી-શી-રે-પ્રાણી હો.

[પડિત શ્રીગદુલાલજી]

૪૨ પદ્યકેદ-પુરુષ-પરમપુરુષ ભગવાન यस્ય રૂપં અનિદં [ન હુંદં હિતિ અનિદં] કે જેનું રૂપ દેખાડી શકાતું નથી તેમની યથા-યથાર્થ રીતે હિતિ અભિષ્ટૂય-ઉપર પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને. બ્રહ્મા ચ બ્રહ્મશાનૌ-બ્રહ્મશાનૌ-બ્રહ્મા અને મહાદેવજીને પુરોધાય-આગળ કરીને દેવાઃ દિવમ્ પ્રતિયયુઃ-દેવો સ્વર્ગમાં ગયા.

સાખી—નીરગુણ નરવર નર થયો, સુંદર સગુણ સ્વરૂપ;
નંદ નંદનની છબી, પુર્ણાનંદ અનુપ.

વિષય—આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાન ઈશ્વરરૂપે પ્રગટ થાય છે. માતા-પિતા તેમની સ્તુતિ કરે છે. પછી પ્રભુ બાળ રૂપે બને છે. કંસના ભયથી વસુદેવજી ભગવાનને ગોકુલમાં મુકી આવે છે.

[પ્રભુના અવતાર વખતે કેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો, તેનું વર્ણન ૧ થી ૭ શ્લોકમાં છે. કાળીદાસ આદિ ઉત્તમ કવિઓની વાણી, જેમણે સાંભળી હશે, અગર વાંચી હશે, તેમને શુકદેવજીની કવિત્વશક્તિનું બાન અનાયાસે થશે. ભાવથી સાંભળો—]

શ્રીશુક ઉવાચ—

અથ સર્વગુણોપેતઃ, કાલઃ પરમશોભનઃ ॥

યર્હૈવાજનજન્મર્ક્ષં, શાન્તર્ક્ષગ્રહતારકમ્ ॥ ૧ ॥

દિશઃ પ્રસેદુર્ગગનં, નિર્મલોદુગ્ગણોદયમ્ ॥

મહી મન્ગલભૂયિષ્ઠ-પુરગ્રામવ્રજાકરા ॥ ૨ ॥

નદ્યઃ પ્રસન્નસલિલા, હ્રદા જલરુહશ્રિયઃ ॥

દ્વિજાલિકુલસન્નાદ-સ્તવકા વનરાજયઃ ॥ ૩ ॥

વવૌ વાયુઃ સુસ્પર્શઃ, પુણ્યગંધવહઃ શુચિઃ ॥

અગ્રયશ્ચ દ્વિજાતીનાં, શાન્તાસ્તત્ર સમિન્ધત ॥ ૪ ॥

૧ ૫૬૨છેદ—અથ—મંગળસૂચક છે, પછી. યર્હૈ ષષ્ઠ-જ્યારે સર્વગુણેઃ ઉપેતઃ—સર્વ ગુણોથી યુક્ત. પરમશોભનઃ કાલઃ—અત્યંત સુંદર સમય આવ્યો. અજનાત્ જન્મ યસ્ય સઃ અજનજન્મા તસ્ય ઋક્ષં (નક્ષત્ર) અજનજન્મર્ક્ષં—રેહિણી નક્ષત્ર શાન્તાનિ ઋક્ષાણિ ગ્રહાઃ ચ તારકાઃ યસ્મિન્ તત્-શાંતર્ક્ષગ્રહતારકમ્—નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓ અનુકુળ હતાં.

૨ ૫૬૨છેદ—દિશઃ પ્રસેદુઃ—દિશઃઓ પ્રસન્ન હતી—સ્વચ્છ હતી. નિર્મલાનાં ઉદુગ્ગણાનાં (નક્ષત્રોનો) ઉદયઃ યસ્મિન્ તત્-ઇતિ ગગનં—આકાશમાં નક્ષત્રો નિર્મળ રીતે ઉગ્યાં હતાં. મંગલભૂયિષ્ઠાઃ પુરગ્રામવ્રજાકરાઃ યસ્યાં સા ઇતિ મહી—પૃથ્વી ઉપર નગરો, ગામડાં, વન અને ખાણો મંગળરૂપ થયાં હતાં. [આકરઃ એટલે ખાણ.]

૩ ૫૬૨છેદ—પ્રસન્ન સલિલં યાસુ તાઃ પ્રસન્નસલિલાઃ ઇતિ નદ્યઃ—નદીઓનાં જળ સ્વચ્છ થઈ ગયાં હતાં. જલરુહૈઃ (કમળોથી) શ્રીઃ (શોભા) યેષાં તે જલરુહશ્રિયઃ ઇતિ હ્રદાઃ—જળાશયોમાં કમળ ખીલવાથી શોભા થઈ રહી હતી. દ્વિજાલિકુલાનાં (પક્ષીઓ અને બ્રમરાનાં ટોળાંનાં) સન્નાદઃ (અવાજ, નાદ) યેષુ તે દ્વિજાલિકુલસન્નાદાઃ ઇતિ સ્તવકાઃ (પુષ્પના ગુચ્છો) તે યાસુ તાઃ વનરાજયઃ—વનની પંક્તિઓના પુષ્પના ગુચ્છોમાં પક્ષીઓ અને બ્રમરાઓ નાદ કરવા લાગ્યા.

૪ ૫૬૨છેદ—સુસ્પર્શઃ યસ્ય સઃ સુસ્પર્શઃ ઇતિ વાયુઃ—સુખ આપે એવો પવન. પુણ્યં ગંધં વહતિ ઇતિ પુણ્યગંધવહઃ ઇતિ વાયુઃ, શુચિઃ ઇતિ વાયુઃ વવૌ—

મનાંસ્યાસન્પ્રસન્નાનિ, સાધૂનામસુરદ્રુહામ ॥

જાયમાનેઽજને તસ્મિન્-નેદુર્દુભયો દિવિ ॥ ૫ ॥

જગુઃ કિન્નરગંધર્વાસ્-તુષ્ટુઃ સિદ્ધચારણાઃ ॥

વિદ્યાધર્યશ્ચ નનૃતુ-રપ્સરોભિઃ સમં તદા ॥ ૬ ॥

મુમુચ્છુર્નયો દેવાઃ, સુમનાંસિ મુદાન્વિતાઃ ॥

મંદં મંદં જલધરા, જગર્જુરનુસાગરમ ॥ ૭ ॥

અર્થ—પછી જ્યારે સઘળા શુભ શુભવાળો, અને અત્યંત સુંદર સમય આવી પહોંચ્યો—[એટલે—પ્રભુનો અવતાર થયો, તે પહેલાં કેવાં શુકન જણાયાં હતાં, તે વાત કહે છે.] ત્યારે ચંદ્રમા રોડિણી નક્ષત્રમાં હતો. નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓ અનુકુળ હતાં. (૧) દિશાઓ સ્વચ્છ થઈ હતી. આકાશમાં નક્ષત્રો નિર્મળ રીતે ઉગ્યાં હતાં. પૃથ્વી ઉપરનાં નગરો, ગામો, વજ અને ખાણો મંગળ-મય બન્યાં હતાં—સર્વત્ર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. (૨) નદીઓનાં જળ સ્વચ્છ થઈ ગયાં હતાં. ખીલી રહેલાં કમળોની કાન્તિથી, જળાશયો શોભી રહ્યાં હતાં. વનની પંક્તિઓના પુષ્પના ગુચ્છોમાં, પક્ષીઓ અને ભ્રમરો નાદ કરી રહ્યાં હતાં. (૩) સુખ થાય એવો સુગંધી આપનારો પવિત્ર પવન, મંદ મંદ વાતો હતો. દિવ લોકોના શાંતિ ભરેલા અગ્નિઓ, તે સમયે સળગી રહ્યા હતા. (૪) અસુરોથી ત્રાસી ગયેલા સાધુપુરુષોનાં મન, પ્રસન્ન થયાં હતાં, ભગવાનનો અવતાર સૂચવવાને આકાશમાં હંહંભિ વાળં વાગતાં હતાં. (૫) કિન્નરો અને ગંધર્વો ગાન કરતા હતા. સિદ્ધો અને ચારણો સ્તુતિ કરતા હતા. વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ, અપ્સરાઓની સાથે, તે વખતે નાચ કરી રહી હતી. (૬) પ્રસન્ન થયેલા મુનિઓ અને દેવો, પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા. સમુદ્રની સમીપે રહેલો મેઘ, મંદ મંદ ગર્જના કરતો હતો. (૭)

સુગંધી આપનારો પવિત્ર પવન વાવા લાગ્યો. ચ—અને કિન્નરોનાં—દિવલોકના. શાંતાઃ અગ્નયઃ—શાંતિ ભરેલા અગ્નિઓ તત્ર—તે સમયે સમિધત—સળગતા હતા. [સમિધત ને અદ્ભુત સમિધત છે.]

૫ પદ્યછેદ—અસુરૈઃ દ્રુહ્યન્તે इति असुरद्रुहः तेषाम् असुरद्रुहाम् इति साधूनां—અસુરો જેનો દ્રોહ કરતા હતા, તે સાધુઓનાં મનાંસિ પ્રસન્નાનિ આસન્—મન પ્રસન્ન હતાં. તસ્મિન્ અજને જાયમાને—ભગવાનનો અવતાર થતાં દિવિ—આકાશમાં. દુર્દુભયઃ નેદુઃ—હંહંભિ વાળં વાગવા લાગ્યાં.

૬ પદ્યછેદ—કિન્નરગંધર્વાઃ જગુઃ—કિન્નર અને ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા. સિદ્ધ-ચારણાઃ તુષ્ટુઃ—સિદ્ધ અને ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ચ—અને વિદ્યાધર્યઃ અપ્સરોભિઃ સમં તદા નનૃતુઃ—વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓની સાથે તે વખતે નાચવા લાગી.

૭ પદ્યછેદ—મુદા અન્વિતાઃ—આનંદથી યુક્ત. મુનયઃ દેવાઃ—મુનિઓ અને દેવો

૧ વિવેચન—

૧ થી ૮ સુધીના શ્લોકોમાં, પ્રભુના પ્રાગટ્ય સમયનો કાળ કેવો હતો, તેનું વર્ણન છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોઈએ, તો જ્ઞાનવૈરાગ્યથી યુક્ત સાધન સંપન્ન થએલા પુરુષને, જગત્ કેવું ભાસે તેનું વર્ણન છે.

સર્વગુણોપેતઃ કાલઃ, પરમશોભનઃ इति कालः—કાળ સર્વગુણોથી યુક્ત હતો. કાળ ધણોજ સુંદર હતો. એક ગરીબ માણસ ઉપર જ્યારે રાજ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે તેને જે જોઈએ તે અનુકુળતા કાળ આપતો જણાય છે, ત્યાર રાજને પોતાને કાળ અનુકુળ થાય તેમાં નવાઈ શી ! જ્યારે રાજનો રાજ-સાક્ષાત્ નારાયણ-પધારે, તે સમયે કાળ સર્વ ગુણોથી યુક્ત અને, અને ધણોજ સુંદર હોય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું ન ગણાય. એક તાલુકો તપાસવા, રાજ પધારે છે, ત્યારે તે તાલુકાનો અમલદાર, સર્વ પ્રકારે સાવધાન થઈને રાજની સેવા કરે છે; ત્યારે સાક્ષાત્ નારાયણનો સંકાર કરવા, કાળ અનુકુળ થાય, કાળ સુંદર અને, તે સ્વાભાવિક રીતે વાજમી છે.

દક્ષણાયનના સૂર્ય, કૃષ્ણપક્ષ અને અર્ધરાત્રી એ સર્વ શુભ કાર્યમાં તત્ત્વ છે; છતાં શ્રીકૃષ્ણના જન્મ સમયે તે ત્રણેને શુભ કેમ ગણ્યા ? સાકર જ્યારે ખાઈએ ત્યારે મળી લાગે, તેમ લોકદૃષ્ટિથી દક્ષણાયન જણાય, પણ જ્યારે મંગળમાં મંગળ પ્રભુ પધારે, ત્યારે સર્વત્ર મંગળ થઈ રહેવું જોઈએ.

પ્રભુનો જન્મ—‘પ્રભુનો જન્મ’ એમ કહેવા કરતાં ‘પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ’ કહેવો એ વધારે અર્થસૂચક છે. આગળ ૮મા શ્લોકનો ‘આચિરાસીત્’ શબ્દ આ વાતને સુદઢ કરે છે.

જન્મકુંડળી-જન્માક્ષર—પ્રભુની જન્મકુંડળી અગર જન્માક્ષર બનાવવા, એ પ્રેમનું નીશાન છે. આકી પ્રભુત્વનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

રોહિણી નક્ષત્ર—નક્ષત્રો ધણું છે. તેમાં રોહિણી નક્ષત્ર શ્રેષ્ઠ છે. પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવનો સંકાર કરવા, રોહિણી નક્ષત્ર હાજર થયું હતું. રોહિણી નક્ષત્રની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માથી છે. રોહિણી નક્ષત્ર ઉપરાંત, ખીજા નાના તારાઓ પણ નિર્ભળ રીતે ઉગ્યા હતા.

૨ વિવેચન—

આ શ્લોકમાં દિશાઓ, પૃથ્વી અને આકાશ-ત્રણેની પ્રસન્નતાનું સૂચન છે. દિશાઓ એટલે આસપાસ સર્વત્ર સ્થળે. ગગનમાં એટલે ઉપર આકાશમાં. તારાઓના સમૂહો નિર્ભળરીતે પ્રકાશીને આકાશની પ્રસન્નતા સૂચવતા હતા.

નગરો, ગામડાં, વ્રજ અને આકર (ખીણો પહાડી મુલક) એ ચાર સ્થળોમાં મનુષ્યોનો વાસ હોય છે. ત્યાં વસતા મનુષ્યો પ્રભુના અંતર્યામિપણને લીધે પ્રસન્ન હતા.

૩ વિવેચન—

હવે પંચમહાભૂતની પ્રસન્નતાની વાત કરે છે. નદીઓમાં વહેતું જળ હોય છે, અને તળાવાદિના ઉડા ધરામાં સ્થિર જળ હોય છે. એક પ્રકારનાં જળ પ્રસન્ન હતાં, એમ સૂચવે છે.

सुमनांसि मुमुक्षुः—પુષ્પની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. **अनुसागरम् जलधराः—**સમુદ્રની સમીપે રહેલો મેઘ. **मंदं मंदं जगज्जुः—**મંદ મંદ ગળતો હતો.

શ્લોકની બીજી લીટીમાં પુષ્પોનાં વખાણ કરીને, પૃથ્વીના ગંધર્વ પી ધર્મની પ્રશંસા કરે છે. [પુષ્પોમાં રહેલા રસને બ્રમરો પીએ છે, અને વૃક્ષ ઉપર થનારાં ફળને પક્ષી ખાય છે.] પુષ્પના રસમાં અને વૃક્ષના ફળમાં આનંદ માનનારા બ્રમરો અને પક્ષીઓ પોતાની પ્રસન્નતાથી, પ્રભુના અવતારનું સૂચન કરી રહ્યાં હતાં, એ ભાવ છે.

૪ વિવેચન—

આ શ્લોકમાં વાયુની પ્રસન્નતા સૂચવે છે. બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રીય અને વૈશ્યોએ અગ્નિહોત્રોમાં હોમેલા પવિત્ર પદાર્થોની સુગંધને વહેતો પવન, પવિત્ર ગણાય છે.

૫ વિવેચન—

અસુરઋદ્ધામ સાધૂનાં—અસુરો જેમનો દોહ કરી રહ્યા હતા, તે સત્પુરુષોનાં મન પ્રસન્ન થયાં, એ ભાવ છે. સત્પુરુષોમાં પણ વસુદેવ અને દેવકી મૂખ્ય છે. સ્વર્ગના દેવોની ગણતરી પણ સત્પુરુષોમાં થઈ જણાય છે, કારણકે તેઓએ દુંદુભી વગાડ્યાં. મનની પ્રસન્નતા ઈંદ્રિયોનું નિર્મલત્વ સૂચવે છે. કામનાગાળા જીવોને લૌકિક લાભથી મન પ્રસન્ન થાય છે, અને કામનારહિત-નિષ્કામભક્તોને-મુમુક્ષુઓને-અતૈકિક લાભથી મન પ્રસન્ન થાય છે.

૬-૭ વિવેચન—

કલા વિના અગર જળ્યા વિના, સામાને ગમતી ક્રિયા કરવી, તે અંતર્યામિપણું સૂચવે છે. આગળ કહ્યું કે દેવો દુંદુભી વગાડવા લાગ્યા. આ શ્લોકમાં કહે છે કે ‘ કિત્તર અને ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા ’ વિગેરે પ્રભુનો સર્વાત્મભાવ સૂચવે છે. મુનિઓ અને દેવો અંતર્યામિભાવથી પુષ્પની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. મેઘરાજ પણ મંદ મંદ વરસીને પોતાની પ્રસન્નતા સૂચવવા લાગ્યો.

અનુસાગર—મથુરાની પાસે સમુદ્ર નથી; તોપણ આ શબ્દ મૂકીને એમ સૂચવે છે કે- પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો.

નિશીથે તમડ્ભૂતે, જાયમાને જનાર્દને ॥

દેવક્યાં દેવરૂપિણ્યાં, વિષ્ણુઃ સર્વગુહાશયઃ ॥

આવિરાસીયથા પ્રાચ્યાં, દિશીન્દુરિવ પુષ્કલઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે સઘળાં શુભ શુકન થઈ રહ્યાં હતાં; તે સમયે એટલે- ઘોર અંધારી મધ્યરાત્રીએ, વિષ્ણુભગવાનનો અવતાર થતાં, જેવી રીતે પૂર્વ દિશામાં સંપૂર્ણ ચંદ્ર પ્રગટ થાય, તેવી રીતે દેવતુલ્ય દેવકીમાં, સર્વના અંતર્યામિ ભગવાન પ્રગટ થયા. [૮]

૮ પદ્યછેદ—તમસા ઉદ્ભૂતે તમડ્ભૂતે-અધિકારથી વ્યાપ્ત ઘોર અંધારી. નિશીથે-મધ્યરાત્રીએ જનાર્દને જાયમાને-વિષ્ણુનો અવતાર થતાં યથા-જેવી રીતે. પ્રાચ્યાં દિશિ-પૂર્વ દિશામાં. પુષ્કલઃ હંદુઃ ઇવ-જેમ સંપૂર્ણ ચંદ્ર પ્રગટ થાય તે પ્રમાણે દેવકીમાં દેવક્યાં-દેવતુલ્ય દેવકીજીમાં સર્વગુહાસુ શેતે इति सर्वगुहाशयः इति વિષ્ણુઃ-સર્વના અંતર્યામિ વિષ્ણુ ભગવાન આવિરાસીત્-પ્રગટ થયા. [આવિઃ-પ્રગટ.]

૮ વિવેચન—

‘ નિશીથ ’—એટલે મધ્યરાત્રી. તમસા ઉદ્ભૂતે—અધારાથી વ્યાપ્ત. આ શબ્દ મધ્યરાત્રીનું વિશેષણ છે.

દેવરૂપિણ્યાં દેવક્રયાં—જેનાં રૂંવાડે રૂંવાડામાં પ્રભુ જળકા રહ્યા હતા તે દેવકી,

સર્વગુહાશયઃ—એ શબ્દ વિષ્ણુઃ નું વિશેષણ છે. આ શબ્દ પ્રભુનું અંતર્યામિપણું સૂચવે છે.

इन्दुः—ચંદ્ર. ચંદ્રમાંથી અમૃત ઝરે છે, માટે તેને ઈંદુ કહેવામાં આવે છે. પુષ્કલઃ

इन्दुः એટલે ‘ આખો ચંદ્ર ’—એટલે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર.

प्राच्यां दिशि इव—પુનમને દિવસે ચંદ્ર પૂર્વ દિશામાં પ્રગટે છે. જેમ પૂર્વ દિશા ચંદ્રને ઉત્પન્ન કરતી નથી—જન્મ આપતી નથી; તેમ દેવકીએ પણ પ્રભુને ઉત્પન્ન કર્યા નથી. ‘ આવિઃ આસીત્ ’—આ શબ્દનો અર્થ ‘ પ્રગટયા ’ થાય છે. આ શબ્દ પણ સૂચવે છે કે—દેવકીજીએ પ્રભુને ઉત્પન્ન કર્યા નથી, એટલે જન્મ આપ્યો નથી. તાત્પર્ય—વસુદેવના વીર્યથી અને દેવકીજીના રૂંધીરથી પ્રભુની ઉત્પત્તિ નથી. દેવકીજીના ઉદરથી અને યોનીથી પણ પ્રભુનો જન્મ થયો નથી. તેટલા મારેજ આગળ નવમા શ્લોકમાં પ્રભુને તે અદ્ભુત બાલક કહેવામાં આવે છે. આ વાતને ધણા લોકો સમજતા નથી; તેથી ગમે તેવા આક્ષેપો કરે છે.

હવે પ્રભુ દર્શન દે છે—

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं, चतुर्भुजं शङ्खगदार्युदायुधम् ॥

श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं, पीतांबरं सांद्रपयोदसौभगम् ॥ ૧ ॥

महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डल-त्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ॥

उहामकांच्यंगदकङ्कणादिभिर्-विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ ૧૦ ॥

૯-૧૦ પદ્યછંદ—તમ અદ્ભુત બાલક—તે અદ્ભુત બાળકને વસુદેવઃ એક્ષત—વસુદેવે દેખ્યો. અંબુજે ઇવ રૂક્ષણે यस્ય સઃ તં—અંબુજેક્ષણ—કમળ સરખી આંખવાળા. ચત્ત્વારઃ ભુજાઃ यस્ય સઃ તમ્—ચાર ભુજવાળા. શંખઃ ચ ગદા અરિ ચ ઉદાયુધ તાનિ ધત્તે इति શંખગદાર્યુદાયુધઃ—તમ્—શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ જેણે ધારણ કર્યા હતાં તે. [અરાણિ સન્તિ अस्य इति अरि (નપુંસકલિંગ)—ચક્ર. ઉદં આયુઃ यस્ય તત્ ઉદાયુઃ—પદ્મકમળ.] શ્રી એવઃ લક્ષ્મ વત્સે यस્ય સઃ શ્રીવત્સલક્ષ્મઃ તમ શ્રીવત્સલક્ષ્મં—શ્રી વત્સનું જેને ચિન્હ છે તે. ‘ લક્ષ્મન ’ શબ્દ છે. ગલશોભી કૌસ્તુભઃ यस્ય સઃ તમ્ ગલશોભિકૌસ્તુભં—જેના ગળામાં કૌસ્તુભભણિ શોભતો હતો તે. પીતં અંબરં यस્ય સઃ પીતાંબરઃ તમ્—જેણે પીતાંબર પહેર્યું હતું તે. સાંદ્રપયોદઃ—ગાઢ મેઘ. સાંદ્રપયોદઃ ઇવ સૌભગમ્ (કાન્ત) यस્ય સઃ તમ્ સાંદ્રપયોદસૌભગં—ગાઢ મેઘના જેવી કાન્તિવાળાં મહાર્હાણિ વૈદૂર્યાણિ યેષુ તાનિ મહાર્હવૈદૂર્યાણિ, તાનિ ચ તાનિ કિરીટ-कुंडलानि મહાર્હવૈદૂર્યકિરીટकुंडलानि તેષાં ત્વિદ્ તયા—અમલ્ય વૈદૂર્યભણિથી જડેલાં કિરીટ અને કુંડલોની કાન્તિથી. પરિષ્વક્તાઃ (અગ્રકતા) સહસ્રકુંતલાઃ यस્ય સઃ તમ્—જેનાં અનેક કેશ (વાળ) ઝળકી રહ્યાં હતા તે. ઉહામાનિ, ચ તાનિ કાંચ્યંગદકંકણાદિની

અર્થ—આ અદ્ભૂત બાળકને વસુદેવે દેખ્યા. કમળ સરખાં તેનાં નેત્ર હતાં, ચાર ભુજાઓ હતી, તેણે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કર્યાં હતાં. તેમને શ્રી વત્સનું ચિન્હ હતું. તેમના ગળામાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યા હતા. તેમણે પીઠું પીતાંબર પહેર્યું હતું. ઘાડા મેઘસમાન તેમની સુંદર કાંતિ હતી. રૂપ ધનશ્યામ હતું. [૯] અમૂલ્ય વૈદ્યમણિથી જડેલાં મુગટ અને કુંડળોની કાંતિથી (પ્રભુના માથાના) વાળ જળકી રહ્યા હતા. અતિ ઉત્તમ કટિમેખળા બાળબંધ, અને કંકણાદિથી પ્રભુ શોભી રહ્યા હતા. (એવા રહીયાળા પ્રભુને શ્રીવસુદેવજીએ કારાગ્રહમાં દેખ્યા.) [૧૦]

૬ વિવેચન—

તં અદ્ભુતં બાલકં—વીર્ય તથા રૂપિરથી અગર ઉદર અને યોનીથી, જેનો જન્મ થયો નહોતો, તે અદ્ભુત બાળક-બાળસ્વરૂપે ઉભેલા વિષ્ણુ.

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ સંબંધી કાંઇ ગાઇએ, તે સાંભળો.

કીર્તન.

આનંદ સાગર ઉલટ્યારે લોલ, શ્રીવસુદેવ દેવકીને દાર જો.

આઠમ ભાદરવા વદીરે લોલ, રોહિણી નક્ષત્ર ખુધવાર જો—

પ્રગટયા શ્રીકૃષ્ણ મન ભાવતારે લોલ.

પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં રે લોલ, ઓઢ્યાં ઉપરણાં સાર જો;

મુરતકે મુગટ ખીરાજતો રે લોલ, કુંડળ ઝળકે છે કાનજો—

પ્રગટયા૦

ભાલે તીલક મૃગમદ તણારે લોલ, ખીટળીયાળા કેશ જો;

ચારે ભુજાએ આયુધ ધર્યારે લોલ, શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ જો—

પ્રગટયા૦

નાકે નવેસર શોભતારે લોલ, ચુની છે લાલ ગુલાલ જો;

અધર ઉપર મોતી ઢળકતું રે લોલ, હડપચીએ હીરલાની કાંતી જો—

પ્રગટયા૦

બાહે બાળુબંધ ખેરખારે લોલ, પહોંચી છે રત્ન જડાવજો;

દશે આંગળીએ સોઢે મુદ્રિકારે લોલ, ઉર ગજ મોતીનો દારજો --

પ્રગટયા૦

કેડે સોઢે કટિમેખળારે લોલ, ચરણે ઝાંઝરનો ઝમકારજો;

એવા પ્રભુને નિરખતારે લોલ, દુઃખ ગયાં સર્વે દૂર જો—

પ્રગટયા૦

વસુદેવ દેવકી દરખીઆરે લોલ, નિરખ્યાં શ્રીમુખ સ્વરૂપજો;

એવા પ્રભુને ક્યાં રાખશું રે લોલ, કોયો છે કંસરાય ભૂપજો—

પ્રગટયા૦

ચારે બાળક એમ બોલીયારે લોલ, સાંભળો અમારી વાત જો,

નંદ તણા દરબારમારે લોલ, મેલી આવો મને તાત જો—

પ્રગટયા૦

કન્યા લઇને વહેલા આવજો રે લોલ, સરશે તમારાં કામ જો;

તો તમે કંસને દેખાડજો રે લોલ, મોડશે એનાં માનજો—

પ્રગટયા૦

તૈઃ વિરોચમાનં—અતિ ઉત્તમ કટિમેખળા-કંદોરો, બાળુબંધ અને કંકણાદિથી શોભી રહેલા બાળને.

એમ કહીને માયા ફેરવીરે લોલ, ધર્મ છે બાળ સ્વરૂપને;	
વિરમય થયા વસુદેવ દેવકીરે લોલ, સ્વપ્ન થયું કે સત્યને —	પ્રગટયા૦
ભાંગી ભુંગળ ને ખુલ્યાં બારણારે લોલ, સુતા છે સહુ દરવાનને;	
મરતક ધરી હરિને નીસર્યારે લોલ, લીધી છે ગોકુળની વાટને—	પ્રગટયા૦
ઝરમર વરસે છે મેહુતારે લોલ, ચહુદીશ ચમકે છે વીજ ને;	
આગળ સિંધુ ધડકતારે લોલ, શેષનાગે કીધી છે છાંયને—	પ્રગટયા૦
શ્રીજમુનાજી વહે છે ભરપૂરમારે લોલ, ઉડે છે હૃદય તરંગને;	
ચરણકમળ હરિના પરસીનેરે લોલ, નીચાં થયાં છે નીર ને—	પ્રગટયા૦
દીધો માર્ગ ગયા ઉતરીરે લોલ, પહોંચ્યા શ્રી નંદ દરબારને;	
સુતા દીક્ષા સહુ સાથનેરે લોલ, મનમાં કીધો છે વિચારને—	પ્રગટયા૦
શ્રીજશોદાજીની ગોદમારે લોલ, પોદાડ્યા શ્રીગિરિધરલાલને;	
કન્યા લકષ્મી પાછા વળ્યારે લોલ, જોજો પ્રભુજીના ખેલ ને—	પ્રગટયા૦
જગ્યાં જશોદાજી તે સમેરે લોલ, નિરખ્યા શ્રીસુંદર શ્યામને;	
નંદ અતી ધણું હરખીયારે લોલ, આખ્યાં છે રત્ન કેરાં દાન ને—	પ્રગટયા૦
ધેર ધેર તોરણ બાંધીયારે લોલ, માનિની મંગળ ગાય ને;	
સહુ વ્રજ ઉમગ્યો પ્રેમથુરે લોલ, આનંદ ઉત્સવ થાય ને—	પ્રગટયા૦
કેસર દહીં ધૃત દુધની રે લોલ, મચી છે ત્યાં કાંઈ કીચને;	
તાળી પાડે ને ફરે કુદ્દીરે લોલ, નાચે છે સડ નરનારને—	પ્રગટયા૦
[કેમ સાથે છોને ? કે ભુલાં પડ્યાં ? ત્યારે બોલો ફરીથી—]	
તાળી પાડે ને ફરે કુદ્દીરે લોલ, નાચે છે સડ નરનારને—	પ્રગટયા૦
બ્રહ્મા શિવ મુનિ દેવતારે લોલ, બોલે છે જયજયકારને;	
દેવનાં તે દુંદુભી વાગીયારે લોલ, વરસે છે કુસુમ અપારને—	પ્રગટયા૦
એ સુખ શોભા શી કહુરે લોલ, કહેતાં ન આવે પારને;	
શ્રીવલ્લભ ચરણ પ્રતાપસુરે લોલ, વલ્લભદાસ જય બલિહારને—	પ્રગટયા૦

[વિષ્ણુનું ચાર ભુજવાળું સ્વરૂપ હોય, ત્યારેજ શ્રીવત્સનું ચિન્હ, અને કૌસ્તુભમણિ હોય.]

કૌસ્તુભવ્યપદ્ધેશન, સ્વાત્મજ્યોતિર્વિભર્ત્યજઃ ।

તત્રપ્રમા વ્યાપિની સાક્ષાત્, શ્રીવત્સમુરસા વિભુઃ ॥૧૦॥ [ભાગવત ૧૨-૧૧]

બૈરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને, ‘આ રૂપનું પૂજન થઈ શકે નહીં, માટે મૂર્તિની જરૂર છે’ એમ કહીને, શ્રી વિષ્ણુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કરતાં, સુત પુરાણી કહે છે કે—‘મૂર્તિમાં જો કૌસ્તુભમણિ છે, તે આત્મજ્યોતિ છે. વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સનું ચિન્હ છે, તે આત્મજ્યોતિની પ્રમા છે. ઝંબુજો (સૂર્યચંદ્રમસૌ) રૂક્ષણે ચસ્ય સઃ—સૂર્ય અને ચંદ્ર નેત્રરૂપે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપી ચાર ભુજબા છે. વનમાળા છે તે નાના પ્રકારના ગુણુવાળી માયા છે. પીતાંબર વેદ કલ્પાય છે. ઉપવીતને ઝંકાર માનવામાં આવે છે. મકરાકૃતિ કુંડળ સાંખ્ય અને યોગમુલ્ય છે. મુકુટ છે તે સર્વ લોકને અભય કરનાર બ્રહ્મલોક છે. શંખ જળતત્ત્વ છે. ચક્ર તેજસ્વ તત્ત્વ છે. વિગેરે.

કોઇ વિદ્વાન્ ઉપલા મૂળ અર્થને આમથી તેમ મચડે છે, તે પણ સાંભળો. શ્રિયાં વત્સલા (અનુકુલા) ક્ષમા (મૃતિ) યસ્ય સઃ તમ્ શ્રીવત્સલક્ષ્મં આ સમાસમાં શ્રી અને વત્સલ અને ક્ષમા એવા ત્રણ શબ્દો ઉભા કર્યા. વળી ખીજા વિદ્વાન કહે છે કે-“શ્રીઃ વત્સા (પુત્રી) યસ્ય તત્ અક્ષરબ્રહ્મ હિતિ લક્ષ્મ યસ્ય સઃ તં-શ્રીવત્સના ચિન્હને અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આપીને કહે છે કે-પ્રભુએ અક્ષરબ્રહ્મને હૃદય ઉપર રાખીને દેવરી વસુદેવને

દર્શન દીધાં. શ્રીવત્સના ચિન્હના સંબંધમાં, વિદ્વાનોએ આવા અનેક તર્ક કર્યા છે. તે તર્કોને રસ્તે ચાલીએ, તો ભૂલા પડીએ. ત્યારે એક ટુંકો રસ્તો લઇએ. ભાવથી સાંભળો—

શ્રીવત્સલક્ષ્મં-‘વત્સ’ નો અર્થ ‘વાછરું’ કરીએ. ભૃગુના પગની લાત વાગતાં, પગના તળીયાની પાનીના, અગર આગલા ભાગના ગોળ ભાગનું નિશાન પ્રભુની છાતી ઉપર પડ્યું. તે ચિન્હ નાના વાછરૂની ખરી જેવું જણાયું. **શ્રિયે વત્સઃ एव लक्ष्म यस्य सः तम्** શરણે આવેલાના કથ્યાણુને માટે, જેણે વાછરૂનું ચિન્હ ધારણ કર્યું છે, એવા વિષ્ણુ.

વાછરૂ ને ગાયમાં અનન્ય ભાવ છે. તેથી ગાયને વાછરૂ ધણુંજ વડાહું છે. ભક્તોને ભગવાન બહુજ વડાલા છે. ગાયને અને વાછરૂને જેવો સંબંધ છે, તેવો ભગવાનને અને ભગવાનના ભક્તોને સંબંધ છે. તે સંબંધ ‘માયવી રાખવા માટે-તે સંબંધ સૂચવવા માટે-ભક્તોને હું મારી છાતી ઉપર રાખું છઉં,’ એમ ખતાવી આપવા માટે-અગર-‘ભક્તોની લાત ખાયામાં મારી ત્રણ લોકમાં વડાઈ છે,’ એમ સૂચવવા માટે, પ્રભુએ શ્રીવત્સનું ચિન્હ ધારણ કર્યું હોય, એમ જણાય છે.

ચોપાઈ—વિપ્ર વંશકી અસ પ્રભુતાઈ, અભય હોય જે તુમહિ ડરાઈ.

(મોક્ષવાણી પાનુ ૨૦)

આ શબ્દો સાંભળી પરશુગમે શ્રીરામ પાસે હથિયાર હેઠાં મૂકી પ્રણામ કર્યા.

કૌસ્તુભમણિઃ—

કૌસ્તુભાખ્યમમભૂદત્નં, પન્નરાગો મહોદધેઃ ।

તસ્મિન્હરિઃ સ્પૃહાં ચક્રે, વક્ષોઽલંકરણે મળૌ ॥૩૫॥ [શ્રીમદ્ભાગ. સ્કંધ ૮-૮]

સમુદ્ર મથનમાંથી જે મણિ વિષ્ણુને મળ્યો હતો, તેનું નામ ‘કૌસ્તુભમણિ.’

[શ્રીકૃષ્ણને સત્યભામાની પહેરામણીમાં જે મણિ મળ્યો હતો, તે ‘સ્યમંતક’ મણિ. જુઓ દશમસ્કંધ અ. ૫૬]

પીતાંબરં—જેણે પીળું અંબર પહેર્યું હતું એવા વિષ્ણુ. રજ અને તમ એવા બે ગુણોથી પીતાંબરની ઉત્પત્તિ મનાય છે. પીતાંબર માયારૂપ ગણાય છે.

ચતુર્ભુજં—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપી ચાર ભુજ હતી.

[આ સિવાય બીજાં અનેક રૂપકો શણગારેને અપાયાં છે.]

સાંદ્રપયોદસૌભગમ્-સાંદ્રપયોદઃ—એટલે ગાઢમેધ. **સાંદ્રપયોદઃ इव सौभगं** (કાંતિ)

यस्य सः तम्-ગાઢમેધના સૂરખી જેની કાંતી છે એવા વિષ્ણુ. દરેક યુગમાં ઇશ્વરનાં સ્વરૂપ જુદા જુદા હોય છે. સત્યુગમાં શ્વેત, ત્રેતામાં રક્ત, દ્વાપરમાં પીત, અને કલિયુગમાં કૃષ્ણરૂપ, પ્રભુ ધારણ કરે છે. ઉપમા દેવા લાયક પ્રાણીપદાર્થો થોડા ગુણવાળા છે, અને ઘણા દોષવાળા હોય છે. તોપણ પ્રભુના રૂપનું કાંઈક ભાન કરાવવાના હેતુથી, પ્રભુના રૂપને ગાઢ મેધ સાથે સરખાવ્યું. ગાઢમેધ સાથે સરખાવવામાં એવો પાત્ર ભાવ છે કે-ગાઢ મેધ જળથી ભરેલો હોય છે. જળ પૃથ્વી ઉપર પડવાથી લીલા દહેર થઈ આવે છે; તેમ પ્રભુ દ્વાથી ભરેલા છે. પ્રભુના અવતારથી, પૃથ્વી જેવી ધીરજવાળા ભક્તોને, લીલા દહેર થાય છે. જગાશયોના ઉંડા પાણી પણ ગાઢ મેધ જેવાં હોય છે. પ્રભુનું સ્વરૂપ તેવું હોવાથી, પ્રભુના અંતરનું ઉંડાણ મપાતું નથી, પ્રભુ શું કરવા ધારે છે, તે સમજી શકાતું નથી. (અપુર્ણ).

શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખજુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સવંત ૧૯૮૩ શ્રાવણ માસ,

અંક ૭ મો.

ચાતુર્માસ—ચાતુર્માસના નિયમો પાળો છો ? કે ચાત્રે છે તેમ ચાત્રવા ઘ્યા છો ?— સૂર્ય સૂર્યના સ્વભાવ પ્રમાણે ઉગે અને આથમે, તેમાં જેમ ફેરફાર થતો નથી, તેમ આપણે આપણા જીવનમાં ફેરફાર કરવો નહીં. આવો વિચાર જો કરતા હશો, તો ધોળો દહાડો માણેકચોકમાં લુંગ્રશો. જોત જોતામાં વખત આવી પહોંચશે, અને કરવાનું રહી જશે. અત્યાર સુધી કંઈયા હો, તો આજથી નિયમો પાળવા શરૂ કરશોજી.

ખાસ ચાતુર્માસમાં—ગૃહ-સાલોના પાકા પુંઠાથી અંધાવેલાં મોક્ષપત્રિકાના પુસ્તકો શ. ૨-૬-૦ ને બદલે શ. ૨-૨-૦ માં મળશે. ધાર્મિક પ્રથમપોથી તથા દ્રોનો ખીન્ને અ. જરૂર જણાય તો મંગાવશો. આત્મજોને આપવાની જરૂર છે.

વિવેકચૂડામણિ—વિવેકચૂડામણિનો વેદાંતનો અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ-પદ્મછેદ વિવેચન-સહિત, દિવાળી ઉપર તૈયાર થશે. પાકા પુંઠાથી અંધામણી સાથે તેની કોમત શ. ૨) થશે. દીવાળી પહેલાં જો બાઈઓ શ. દોઢ અને પોસ્ટેજના ચાર આના મોકલી આપે, તેમને તે પુસ્તક મળી શકશે.

શ્રીતુલસીજયંતિ—રામાયણના કર્તા અને મહાન્ ભગવદ્ ભક્ત મહાત્મા તુલસી-દાસજીનો જન્મ સવંત ૧૫૮૩, અને અવસાન સવંત ૧૬૮૦ શ્રાવણ સુદી સાતમ. તુલસીકૃત રામાયણમાં આપને પ્રેમ હોય, તો શ્રાવણ સુદી ૭ મે અવશ્ય ઉત્સવ કરજો.

દશમસ્કંધ પર્વાર્ધ.

ત્રીજો અધ્યાય. ચાલુ-

[ગયા અંકના ૧૯૨ માં પાનાથી ચાલુ.]

ત્રીજા અધ્યાયના ૧૦ માં શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. ‘સાંદ્રપયોદસૌભગમ્’ શબ્દનું વિવેચન આપાઈ ગયું છે. હવે તમામ આલુષણો સંબંધી વિચાર કરીએ—

પ્રભુએ પહેરેલાં આલુષણોને અનેક ઉપમા આપીને, વિદ્વાનોએ ઘણું લંબાવ્યું છે. એવે ભાંખે રસ્તે ચાલીને, આનંદ લેવા કરતાં, આપણે હુંકે રસ્તે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરીએ. સાવધાન થઈ જાઓ. બરાબર સીદ્ધા એસી જાઓ. આસપાસ જુઓ-ડોસીમાની માફક કોણુ કોણુ એકા છે ?

પ્રીતમ ભક્ત આંખે અંધ હતા, પણ જ્યારે શ્રીધારકાંધીરાનાં દર્શને આવતા, ત્યારે જે જે શણુગાર ધર્યા હોય, તે ગાઈ શકતા હતા. આ દેખીને ગુગળીઓએ શંકા કરી-મશ્કરી કરી. પ્રથમ તો ગુગળીઓએ અટકળ કરી કે-‘પ્રીતમ ભક્તે દરેક તિથિના શણુગાર ગોખી રાખ્યા હશે.’ તેના જવાબમાં પ્રીતમે કહ્યું કે ‘મારા ઉપર તો પ્રભુની દયા થઈ છે. તેથી તમે જે જે શણુગાર ધરો છો, તે મને દેખાય છે.’ ગુગળીઓએ પ્રીતમની પરીક્ષા કરવા માટે, અમુક તિથિએ નવાજ શણુગાર ધરવા માંડ્યા, અને પ્રીતમે તે શણુગાર ગાવા માંડ્યા.

બાવથી ઝીંજળે. સાજ તૈયાર કરો-તાળી પાડજો—

૫૬.

રણુછોડજીના રૂપમાં મન રંગાયું. આપા ! રણુછોડજીના રૂપમાં મન રંગાયું—

લીલા કુંડળ કાને ધર્યાં મહારાજ-મન રંગાયું-આપા-	રણુછોડજીનાં
પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં- મનં આપા-પીળે પટકે બાંધી હરિએ કેડ-	મનં રણું
શીર લેહુકે છે કસમી પાદ-મનં રે-આપા-જમણે હાથે છડી ધરી મહારાજ.	મનં રણું
બાણે તિલક કેસર તણાં-મનં રે-આપા-જ્ઞાન મણીનો બાંધ્યો છે શિરપેચ.	મનં રણું
બાંહે બાળુબંધ બેરખા-મનં રે-આપા-કંઠે લીલા તુળસી કેરા હાર-	મનં રણું
હાથે તે કડાં સાંકળાં-મનં રે-આપા-રતન મુદ્રિકા રાજત જમણે હાથ.	મનં રણું
ગળે તે હાર ગુંજ તણાં-મનં રે-આપા-બીજાં શોભે હેમ તણા શણુગાર.	મનં રણું
કેડે કંદોરો પહેરીયો-મનં રે-આપા-પાવલીયામાં ઝાંઝરનો ઝાણકાર-	મનં રણું
નીજ આયુધભુજ ચાર ધર્યાં-મનં રે-આપા-તપશીશ સુધી શોભીના શણુગાર,	મનં રણું

[અત્યાર સુધીમાં જેટલા શણુગાર ગુગળીઓએ ધર્યા, તે તમામ પ્રીતમે ગાઈ સંભળાવ્યા. ગુગળીઓએ જાણ્યું કે ‘આ તો બના.’ પુનરીઓમાં એક એકાક્ષી હતો. તેણે યુક્તિ લડાવી, એક કમળ પ્રભુના મુસ્તક ઉપર ધર્યું અને બીજું કમળ પ્રભુના ચરણમાં ધર્યું-પછી પ્રીતમને પુછ્યું કે-‘હવે કાંઈ બાકી છે ?’ પ્રીતમે આગળ ગાયું—]

શણુગાર સર્વે સજ હતા-મનં પણ-એક પળમાં બે નવા થયા મહારાજ.	મનં રણું
એક કમળ મુસ્તક ધર્યું-મનં બીજું જમણે અંગુઠે મહારાજ,	મનં રણું
છખી છમીલા લાલની-મનં પ્રીતમ તારા ચરણકમળનો દાસ-	મનં રણું

પ્રભુને શણુગાર શામાટે જોઈએ ? પ્રભુતો નિર્ગુણ છે. એમને શણુગાર પહેરાવી સગુણ બનાવવા, તે દોષ ભરેલું છે-એમ બોલનારા ધણા છે. તે સંબંધમાં થોડી વાત કરીએ. સગુણ નિર્ગુણ બેઉ ઇશ્વરનાં જ સ્વરૂપ છે, તે વાત તો આપ હવે જાણો છો. નિર્ગુણનું વર્ણન કરનારા નતિ નતિ કહીને, પાછા વળે છે-મનવાણી ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી. સગુણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારા, ઇશ્વરના આલ્પસ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકે છે. [ઇશ્વરનું આંતર રૂપ અકળ છે.] પ્રભુનું આંતર રૂપ અવર્ણનીય છે. મનુષ્ય સાથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે-મનુષ્ય દેવપ્રાણી છે-દેવ બનવા યોગ્ય પ્રાણી છે-મનુષ્ય ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. માટે ઘણે ક્રેકાણે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ મનુષ્યના સ્વરૂપ જેવું વર્ણવ્યું છે. ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં આર હાથ બતાવી, ઇશ્વરતાનું બાન કરાવે છે. મનુષ્ય પોતાના સ્વરૂપને આલુપણથી શણુગારે છે-પ્રિય બતાવે છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાનદ્વારા બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થઈ ન હોય, ત્યાં સુધી મનુષ્યને નાના પ્રકારના આલુપણો પહેરવા ગમે છે, અને એવા આલુપણ જેમણે પહેર્યા હોય, તેમના શરીરમાં મોહ પેદા થાય છે-તેમનાં શરીર બહારનાં ઢાંચે છે. લૌકિક શરીરમાં મોહ પેદા થાય તો બંધન થાય, પણ અલૌકિક શરીરમાં મોહ પેદા થાય, ત્યારે બંધનથી મુક્ત થવાય. જ્ઞાનીઓને આ મોહ પણ, જ્ઞાનદ્વારા ધીમે ધીમે નાશ પામે છે. ભક્તોને આ મોહ બહુ કામનો છે. કારણ કે તેમને મુક્તિની પરવા હોતી નથી.

પદ.

‘હરિના જનનો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતારારે—

નિત્ય સેવઃ નિત્ય કીર્તન ઓગ્ધવ, નિરખવા નંદ દૂતારારે.

ભૂતળ૦

×

×

×

×

×

ધન્ય ટંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વજના વાસીરે—

આટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે.

ભૂતળ૦

[નરસિંહમહેતા].

શ્રીઆદ્ય શંકરાચાર્યજીએ આવો અલૌકિક મોહ પેદા કરવા માટેજ, બ્રહ્મનારાયણ, કેદારનાથ વિગેરે દેવોની સ્થાપના કરીને, શણુગાર-પૂજનનો ક્રમ ગોઠવ્યો જણાય છે. શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, સ્વામી શ્રીસદગ્ગનદજી વિગેરે ભક્તિસંપ્રદાયોએ, આ આખ તને વિશેષ પુષ્ટિ આપીને, હરિજનોને શણુગાર પૂજનને રંગે ચડાવ્યાં છે શણુગારની પાછળ મગજ, સાકર વિગેરે પદાર્થોના પ્રસાદની ગોઠવણ પણ કરી.

ધણી ઉપાધિથી-ધેરાએલો ગૃહસ્થ જમવા પણ નવરો થતો નથી. કદિ નવરો થાય છે, તો ચિંતાચસ્ત ચિત્તને લીધે, બરાબર જમતો નથી. સદ્ભાગ્યે સ્ત્રી સમગ્નુ હોય, ગમે તે રીતે શેઠ પાંચ દસ કોળીયા જમે, એવી શેઠાણીને પરવા હોય, તો શેઠને જે બાવતું હોય, તેજ રસોઈ ગરમાગરમ તૈયાર રાખે છે. તેમ સનાતન ધર્મમાં અનેક ગ્રંથો છે, અને અનેક માર્ગો છે. પણ ધણી ઉપાધિથી ધેરાએલાં-અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાં-સ્ત્રી પુરૂષોને, જે રીતે ધર્મમાં કાંઈક રસપડે-પ્રીતિ વધે, એવી રીતનાં પગથીયાં સત્પુરૂષોએ ગોઠવ્યાં જણાય છે. રજેતમોથી ધેરાએલાં જીવોને, શાંતિપર્વ સાંભળતું ન ગમે. તેમને તો—ભીમસેન બજીયો, નવ બંધ ણીયો; જેનાં બળતણો નહીં પાર—એવી કથા માણુના રણકારા સાથે, સાંભળવી ગમે. એવા જીવોને શાંતિપર્વના-જનક પંચશિખાચાર્યનો સંવાદ, જનકશુક સંવાદ વિગેરે અન્યાત્મજ્ઞાનના વિષયો સાંભળાવવા, તે બંધ પાસે આરસી ધરવા જેવી ભૂત છે.

તાત્પર્ય—પ્રભુને શણુગાર કરવા, પ્રભુને રાજભોગ આરોગાવવા, પ્રભુને લાડ લડાવવા, એ કાંઈ પણ પ્રકારે ગેરવ્યાજબી નથી. તેનો જીવોને ધર્મમાં પ્રીતિ કરાવવાની કળાઓ છે. તેમાં સાચવવા જેવું એ છે કે, પુખ્તરીઓએ-મહંતોએ-આચાર્યોએ, પ્રભુનાં વસ્ત્રા, આભુષણો, અતર, પુષ્પનાભાર વિગેરે રાગાત્મક પદાર્થો, ‘પ્રભુની પ્રસાદીનાં છે’ એમ કહીને-એમ સમજાવીને-ભોગવવા નહીં.

શ્રી દાકરજીનો પ્રસાદ પણ પ્રસાદના રૂપમાં લેવો. ભોજનના રૂપમાં લેવો નહિં. પ્રસાદ વહેંચીને પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવી, પણ પ્રસાદ વેચીને, પ્રભુને દૂર કરવા નહીં.

બીજી સંભળાવવા જેવી વાત એ છે કે-સાચી ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, એટલે-રાગદ્વેષાદિ દોષો શમ્યા પહેલાં-દેવું કરીને શ્રી દાકરજીને લાડ લડાવવા નહીં. તેમ કરવા જતાં, અકળામણ થશે-દેશકાળ વિપરીત છે. માગ્યું મળે એવું નથી; અને કદિ કોઈ આપે, તો તેમાં સોએ નવાણું ટકા, નાંખીદેવા જેવું આપે છે-અભિમાનથી આપે છે-કીર્તિ માટે આપે છે. જેમ ગ્યાસ-લેટની વાસ વાળો પદાર્થ, સારો માણસ જન્મતો નથી, તેમ અભિમાનની વાસ વાળો પ્રસાદ, પ્રભુ કદિ આરોગતા નથી. માટે જે કાંઈ કરો તે થોડું કરો; પણ સાફ કરો. પૂર્ણભાવથી કરો. પ્રભુને ગમે એવું કરો-પ્રભુ રાજ થાય એવું કરો.

હવે આગળ વધીએ. પ્રભુને જોઈને વસુદેવજી આશ્ચર્ય પામે છે, તે વાત શુદ્ધદેવજી કહે છે-

સ વિસ્મયોત્ફુલ્લવિલોચનો હરિં, સુતં વિલોક્યાનકદુંદુભિસ્તદા ॥

કૃષ્ણાવતારોત્સવસંભ્રમોઽસ્પૃશન-મુદા દ્વિજેભ્યોઽયુતમાપ્નુતો ગવામ ॥૧૧॥

અર્થનમસ્તૌદવધાર્ય પૂરુષં, પરં નતાંગઃ કૃતધીઃ કૃતાંજલિઃ ॥

સ્વરોચિષા ભારત સૂતિકાગૃહં, વિરોચયંતં ગતભીઃ પ્રભાવવિત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—પુત્ર રૂપે પધારેલા પ્રભુને દેખીને, વિસ્મયથી જેનાં નેત્ર પ્રકુલ્લ થઈ ગયાં હતાં તેણે, અને કૃષ્ણાવતારના ઉત્સવના સંભ્રમમાં પડેલા વસુદેવજીએ, આનંદથી ઉભરાઈ જઈ, બ્રાહ્મણોને દસ હજાર ગાયો આપવાનો (મનથી) સંકલ્પ કર્યો. [અંધનમાં હતા, માટે મનથી સંકલ્પ કર્યો.] (૧૧)

૧૧ પદ્યછેદ—હરિં સુતં વિલોક્ય-પુત્ર રૂપે પધારેલા પ્રભુને દેખીને. વિસ્મયેન ઉત્ફુલ્લે (વિકસિતે) વિલોચને यस્ય સઃ વિસ્મયોત્ફુલ્લવિલોચનઃ-વિસ્મયથી જેનાં નેત્ર પ્રકુલ્લ થઈ ગયાં હતાં એવા વસુદેવજી. કૃષ્ણાવતારસ્ય ઉત્સવેન સંભ્રમઃ-કૃષ્ણાવતારના ઉત્સવના સંભ્રમમાં પડેલા વસુદેવજી મુદા આપ્નુતઃ આનંદથી ઉભરાઈ ગયેલા દ્વિજેભ્યઃ-બ્રાહ્મણોને ગવાં અયુતમ્-દસહજાર ગાયો-(મનસા) અસ્પૃશન-મનથી દાનનો સંકલ્પ કર્યો.

૧૨ પદ્યછેદ—હે ભારત-હે પરીક્ષિત રાજા ! અથ-પદ્મી-સ્વરોચિષા-પોતાના તેજથી સૂતિકાગૃહં-સુવાવડના ગૃહને વિરોચયંતં-શોભવતા પ્રભુને પરં પુરુષં અવધાર્ય-પરં પ્રભુને ઝાળખીને પ્રભાવવિત્-તેમના પ્રભાવને જાણનારા. નતાંગઃ-નમતા અંગવાળા. કૃતા (સદ્ગુ) ધીઃ-યસ્ય સઃ કૃતધીઃ-શુદ્ધબુદ્ધિ વાળા. કૃતાંજલિઃ-જેણે હાથ જોડ્યા છે એવા વસુદેવજીએ. ગતભીઃ-જેનો ભય નાશ પામ્યો હતો તે વસુદેવે. ષનં-તેમની અસ્તૌત્-સ્તુતિ કરી.

અર્થ—પછી હે પરીક્ષિત રાજા ! પોતાના તેજથી સુવાવડના ઘરને શોભાવતા પ્રભુને—‘ તે પરમપુરૂષ છે, ’ એમ સમજીને, તેમનો પ્રભાવ જાણનારા શુદ્ધ-બુદ્ધિવાળા વસુદેવજીએ, નીચાં નમીને અને હાથ જોડીને, તથા નિર્ભય થઈને, તેમની (નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. (૧૨)

૧૧-૧૨ વિવેચન—

વસુદેવજીનું ભાગ્ય સૂચવવાને માટે વસુદેવને બદલે ‘ આનકદુન્દુભિ ’ શબ્દ મૂક્યો જણાય છે.

હરિં સુતં—પુત્ર રૂપે પધારેલા હરિને કૃષ્ણાવતારોત્સવસંભ્રમઃ—પોતાને ઘેર પુત્રનો અવતાર થયો, તેના હાસવમાં, કાંઈ કરવું ધટે; પણ પોને તો બંધિખાનામાં છે; તેથી શું સત્કર્મ કરવું? તેનો વિચાર કરતાં, મનથી ગૌદાનનો સંકલ્પ કર્યો. આ નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય છે. આપત્તિમાં પણ દાન કરવાનો પ્રસંગ ખોલો નહીં; અને આખાદીમાં કદિ પાપના પ્રસંગનો લાભ ક્ષેવો નહિં.

મુદા આપ્લુતઃ—દાન કરવા પહેલાં સ્નાન કરવું જોઈએ; પણ પ્રભુના દર્શનથી પ્રાપ્ત થએલા આનંદમાં, વસુદેવજી સ્નાન કરી રહ્યા હતા.

વિસ્મયોત્ફુલ્લચ્ચિત્તોચનઃ—વિસ્મયથી જેનાં નેત્ર પ્રકુલ્લ થયાં હતાં તે વસુદેવજી. આ વાત અત્યારે આપણા પ્યાલમાં આવે એવી નથી. અનુભવથી સમજાય એવી છે. માંદાને વૈદ વ્હાલો, કામીને સ્ત્રી વ્હાલી, તેમ દુઃખીને પ્રભુ વ્હાલા. વસુદેવ દેવકી પૂર્વના સંસ્કારી છે, અને વળી દુઃખી છે, તેથી પ્રભુનાં દર્શન કરીને તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

વિસ્મય—પ્રભુને દેખીને વસુદેવજીને ચાર પ્રકારનો વિસ્મય થયો—(૧) પોને કેદખાનામાં છે, તેને ઘેર પ્રભુ ક્યાંથી ! (૨) જે કાળનો પણ કાળ, તે બંધીવાનનો પુત્ર. (૩) જે સર્વ વ્યાપક છે, છતાં અહીં મારે ઘેર વિશેષરૂપે. (૪) બાળકનો અવતાર તો નગ્નદશામાં થાય, અને આ અવતાર તો શણગાર સહીત.

પરં પુરુષં ઇતિ અવધાર્ય—તે પરમાત્મા છે, એમ યરાયર જાણીને—પ્રભુને યરાયર જાણખીને, વસુદેવે પ્રભુની સ્તુતિ કરી. આ સ્તુતિ સામાન્ય મોટા પુરૂષની નથી—પણ દેવોના દેવની છે. તેથી નતાંગઃ, કૃતધીઃ કૃતાંજલિઃ એ ત્રણ વસુદેવનાં વિશેષણ છે. વસુદેવ પ્રમાથવિત્—પ્રભુના પ્રભાવને જાણનારા છે; તેથી ગતભીઃ (નિર્ભય)નું વિશેષણ વસુદેવને લગાડ્યું છે.

શું સ્તુતિ મોટે અવાજે કરી હશે? એમ પણ હોય; કારણકે પ્રભુની કળા કાંઈ જુદીજ છે. પ્રથમથીજ પહેરેગીરોને મોહ નિદ્રામાં સુવાડી રાખ્યા હોય.

હવે વસુદેવજી પ્રભુની ૧૩ થી ૨૨ શ્લોકોમાં સ્તુતિ કરે છે.

વસુદેવ ઉવાચ—

વિદિતોઽસિ ભવાન્સાક્ષાત્, પુરુષઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ॥

કેવલાનુભવાનંદ-સ્વરૂપઃ સર્વબુદ્ધિદૃક્ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ ૫૬-૬૬—વિદિતઃ અસિ—આપને જાણખ્યા છે. ભવાન્—આપ પ્રકૃતેઃ પરઃ—પ્રકૃતિથી પર સાક્ષાત્પુરુષઃ—સાક્ષાત્ નારાયણ કેવલો ચતૌ અનુભવાનંદૌ ચ કેવલા-

સ એવ સ્વપ્રકૃત્યેદં, સૃષ્ટાગ્રે ત્રિગુણાત્મકમ્ ॥

તદનુ ત્વં હ્યપ્રવિષ્ટઃ, પ્રવિષ્ટ ઇવ માઘ્યસે ॥ ૧૪ ॥

યથેમેઽવિકૃતા ભાવાસ્-તથા તે વિકૃતૈઃ સહ ॥

નાનાવીર્યાઃ પ્રથમ્ભૂતા, વિરાજં જનયંતિ હિ ॥ ૧૫ ॥

સન્નિપત્ય સમુત્પાદ્ય, દૃશ્યન્તેઽનુગતા ઇવ ॥

પ્રાગેવ વિચ્ચમાનત્વાન્-ન તેષામિહ સંભવઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—વસુદેવજી સ્તુતિ કરે છે કે—‘આપ કે જે—કેવળ અનુભવ અને આનંદરૂપ છો, સર્વની બુદ્ધિના સાક્ષી છો, પ્રકૃતિથી પર છો, અને સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ છો. તેમને (અમે હવે) સારી રીતે ઓળખ્યા છે.’ [૧૩] પોતાની માયાથી આ ત્રિગુણાત્મક જગતને ઉત્પન્ન કરીને, પછી—આપ તેમાં નથી પેઠા, તોપણ સદૃષ્યથી તેમાં પેઠા હો, એમ જણાય છે, તે આપજ છો. [૧૪]

અર્થ—વિકાર નહિ પામેલા મહતત્ત્વ, અહંકાર અને શબ્દાદિ પંચ-તન્માત્રાઓરૂપી ભાવો-પદાર્થો, પાંચ ભૂતો અને અગ્નિયાર ઇન્દ્રિયોરૂપી વિકારોથી જુદા હોય, તો વૈરાટને ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી; અને તેમની સાથે મળ્યા હોય છે ત્યારે, બળવાન થઈને, વૈરાટને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ઉત્પન્ન કરી શકે છે ત્યારે—એટલે—ઉત્પન્ન કર્યા પછી, તે અવિકારી ભાવો વૈરાટમાં પેઠા હોય એમ જણાય છે. અવિકારી ભાવો વિકારીભાવોમાં પ્રથમથીજ કારણરૂપ હતા; તેથી વૈરાટરૂપી કાર્યમાં, તેઓ પાછળથી દાખલ થયા છે, એમ માનવું ઘટતું નથી. તાત્પર્ય—આ બ્રહ્માંડરૂપી કાર્યમાં, આપ પ્રથમથીજ છો, પાછળથી દાખલ થયા નથી. [૧૫-૧૬]

નુમવાનમ્દ્યૌ તૌ એવ સ્વરૂપં યસ્ય સઃ—કેવળ અનુભવરૂપ અને આનંદરૂપ આપનું સ્વરૂપ છે. સર્વાઃ બુદ્ધીઃ પશ્યતિ ઇતિ સર્વબુદ્ધિદક્-સર્વબુદ્ધિના સાક્ષી છો.

૧૪ પદ્મછેદ—સઃ એવ-તે જ. સ્વપ્રકૃત્યા-પોતાની માયાથી હું ત્રિગુણાત્મક—આ ત્રિગુણાત્મક જગતને સૃષ્ટા-અનાવીને. તદનુ-પછી ત્વં હિ અપ્રવિષ્ટઃ—આપ તેમાં નથીજ પેઠા તોપણ પ્રવિષ્ટઃ ઇવ માઘ્યસે—પેઠા હો એમ જણાય છે.

૧૫-૧૬ પદ્મછેદ—યથા—જેવી રીતે હમે અવિકૃતાઃ ભાવાઃ—વિકાર નહીં પામેલા આ મહતત્ત્વ, અહંકાર અને શબ્દાદિ પંચતન્માત્રારૂપી ભાવો-પદાર્થો. પ્રથમ્ભૂતાઃ વિરાજં ન જનયંતિ—સોળ વિકારોથી જુદા હોય તો વૈરાટને ઉત્પન્ન કરતા નથી. તે વિકૃતૈઃ સહ મિલિતાઃ નાનાવીર્યાઃ મૂત્વા-તે ભાવો પાંચભૂતો અને અગ્નિયાર ઇન્દ્રિયોરૂપી સોળ વિકારોને મળે છે ત્યારે બળવાન થઈને વિરાજં હિ જનયતિ—જરૂર વૈરાટને પેદા કરે છે. (તે વખતે) સન્નિપત્ય-મળી જઈને સમુત્પાદ્ય-વિરાટને ઉત્પન્ન કરીને તે ભાવાઃ અનુગતાઃ ઇવ દૃશ્યન્તે-વિરાટમાં પેદા હોય એમ જણાય છે. તેષાં અવિકૃતમાત્રાનાં—તે અવિકારીભાવોનું પ્રાગ્ એવ વિચ્ચમાનત્વાન્-પ્રથમથીજ કારણરૂપે હતાં તેથી હહ-અજેના વૈરાટરૂપી કાર્યમાં. ન સંભવઃ—પાછળથી દાખલ થયા નથી.

૧૩ થી ૧૬ વિવેચન—

સ્તુતિ સકળ શાસ્ત્રોના અને વેદોના સારરૂપે છે. પતાસામાં કડવી દવા આપીને, જેમ રોગનો નાશ કરવામાં આવે છે, તેમ વસુદેવ દેવકીની કથાના પ્રસંગમાં, અધ્યાત્મજ્ઞાન આપવાની આ ઉત્તમ યુક્તિ છે. તે સંબંધી થોડી વાત કરી દઇએ.

વિદિતઃ અસિ સાક્ષાત્—‘શ્રુતિઓ કહે છે કે-પરમાત્મા અગ્રાહ્યમ્-અદૃશ્યમ્ છે,’ પણ મને તો આપ સાક્ષાત્ મળ્યા, રૂપરૂ મળ્યા. મેં આપને બરાબર જોળખ્યા પણ ખરા.’ એવું વસુદેવે કહ્યું.

ત્યારે શું શ્રુતિઓ ખોટી? તેના જવાબમાં વેદ કહે છે કે-‘તતઃ તં પશ્યતિ નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ’ આ વિષયમાં શુદ્ધદેવજી કહે છે કે-ધાતુઃ પ્રસાદાત્ ભગવદ્દૃષ્ટાથી.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય, યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥૨૯॥ [ગીતા અ. ૭]

[હું યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છઉં, તેથી અજ્ઞાનીઓ મને જોળખી શકતા નથી.]

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુ—મનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ના

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ, પશ્ય મે યોગૈશ્વરમ્ ॥૮॥ ગીતા અ. ૧૧

હે અર્જુન! તું તારી આ આંખોથી મને જોઈ શકીશ નહીં, મારે તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છઉં, તે વડે તું મારા યોગ સામર્થ્યને જો.

ગીતાનો અગીઆરમો અધ્યાય પૂરો કરતાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે:—

નાહં વૈદૈર્ન તપસા, ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥

શક્ય પંચવિધો દ્રષ્ટું, દ્રષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૬૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય, અહમેષંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો, મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ॥

નિર્વેરઃ સર્વભતેષુ, યઃ સ મામેતિ પાંડવઃ ॥ ૬૫ ॥ [ગીતા અ. ૧૧]

વેદાદિ અનેક સાધનોથી મારાં દર્શન થતાં નથી, માત્ર અનન્ય ભક્તિથી મને દેખી શકે છે. એવો ઉપરના શ્લોકોનો ભાવ છે.

ચોપાઈ—સો જાને જેદિ દેહુ જનાઈ, જાનત તુમહૈ તુમહિ હોઈ જાય.

‘આપ જેના ઉપર કૃપા કરો, તેજ આપને જાણી શકે, તેજ આપનાં દર્શન કરી શકે.’ એવો ભાવ છે.

પ્રકૃતેઃ પરઃ પુરુષઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ સારરૂપે જે કાંઈ કહે છે, તે સાંભળો—

જ્ઞયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ, યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ, ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૩॥

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્-સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે, સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૪॥

સર્વૈન્દ્રિયગુણભાસં સર્વૈન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ॥

અસક્તં સર્વભૃષ્ણૈવ, નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥૧૫॥

બહિરંતઃ ભૂતાના-મચરં ચરમેષ ચ
 સૂક્ષ્મત્વાત્તદ્વિજ્ઞેયં, દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥ ૧૬ ॥
 અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ, વિભક્તમિષ ચ સ્થિતં
 ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં, પ્રસિષ્ણુ પ્રમણિષ્ણુ ચ ॥ ૧૭ ॥
 જ્યોતિષામપિ તજ્ઞ્યોતિસ્-તમસઃ પરમુચ્યતે ॥
 જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં, હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

* * * * *

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ, વિદ્વ્યનાદો ઉભાષપિ ॥
 વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ, વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ ૨૦ ॥
 કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥
 પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં, ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥
 પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ, ભુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥
 કારણં ગુણ સંગોસ્ય, સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨૨ ॥
 ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ, મર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ॥
 પરમાત્મેતિ ચાપ્યુંક્તો, દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૩ ॥
 ય एवं વેત્તિ પુરુષં, પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ॥
 સર્વથા વર્તમાનોઽપિ, ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥ ૨૪ ॥

[ગીતા અ. ૧૩] વિગેરે

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ॥
 સંભવઃ સર્વભૂતાનાં, તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥ [ગીતા અ. ૧૪]
 અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ, પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬ ॥
 મત્તઃ પરતરં નાન્યત્-કિંચિદસ્તિ ધનંજય ॥
 મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા इव ॥ ૭ ॥ [ગીતા અ. ૭]
 ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા, અર્થેભ્યઃ પરં મનઃ ।
 મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્-બુદ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥
 મહતઃ પરમવ્યક્ત-મવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ
 પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્-સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ (કઠવલ્લી ૩-૧૧)

પુરુષ પ્રકૃતિનો સંબંધ સૂચવવા માટે ઘણા આધારો છે. તેનો અર્થ ઉપલા શ્લોકોના અર્થને મળતો છે, માટે જગ્યા રોકી નથી.

પ્રભુ આનંદ ૨૪૩૫ છે—

રસો વૈ સઃ । રસં જ્યેષ્ઠાયં લબ્ધ્વાનંદી ભવતિ ॥

તૈષ્ઠાનંદસ્ય મીમાંસા ભવતિ ॥ [તૈત્તિરીયો ઉપ.]

બ્રહ્મ એક રસ છે. બ્રહ્મરસને પ્રાપ્ત કરીને જગત્ આનંદી થાય છે. બ્રહ્મના આનંદની આ ચર્ચા છે. બ્રહ્મના આનંદથી બીજા બધા આનંદ હલકા છે. લૌકિક આનંદ માત્ર બ્રહ્માનંદના આનંદનો છાંટો છે.

યદાનન્દલેશૈઃ, સમાનન્દિ વિશ્વં, યદાભાતિ સત્ત્વે, તદાભાતિ સર્વમ્ ।

યદાલોચને હેય-મન્યત્સમસ્તં, પરં બ્રહ્મ નિત્યં, તદેવાહમસ્મિ ॥ [વિગ્નાનૈકા]

જેના આનંદના લેશથી સકળ જગત્ આનંદવાળું છે. જેના સત્વાભાસમાં સર્વનો ભાસ થાય છે. જેને જોયા પછી અન્ય સમસ્ત ગમતું નથી. તેજ નિત્ય પરિશ્રુત હું છઉં.

સર્વબુદ્ધિદુઃ—સર્વની બુદ્ધિના સાક્ષી એટલે અંતર્યામિ. જેનાથી કોઇપણ વિચાર ખાનગી રહી ન શકે તે. દૃષ્ટાંત—રસ્તે ચાલતાં ડોશીએ ઉંટવાળાને પુછ્યું કે ‘ભાઈ માંડે પોટલું ઉંટ ઉપર રાખશો ? તો હું સુખેથી ચાલી આવું.’ ઉંટવાળાએ પ્રથમ ના પાડી, પછી ઉંટવાળાને વિચાર થયો કે ‘પોટલી લીધી હોત, તો સાંડે હતું. ઉંટ દોડાવી મુકત. ડોશી પાછળ રહી જત, અને પોટલી આપણે પચાવી પડત.’ આવો વિચાર કરીને ઉંટવાળાએ ડોશીને કહ્યું—‘લાવો મા પોટલી.’ ડોશીએ કહ્યું—‘ના ભાઈ! હું ઉપાડી લઇશ.’ ઉંટવાળો—‘કેમ ના ભાઈ! કાંઈ અવિશ્વાસ આવ્યો ?’ ડોશી—‘હા-તને જેણે પોટલી પચાવી પડવાતું કહ્યું, તેણે મને પોટલી તને ન આપવાતું કહ્યું.’ સાક્ષીનો અર્થ એમ પણ થાય કે-બુદ્ધિ ગમે તે વિચાર કરે, પણ તેની અસર આત્માને થાય નહિં.

૧૪ વિવેચન—

અપ્રવિષ્ટઃ (અપિ) પ્રવિષ્ટઃ इव भाव्यसे—પાછળથી નથી પેઠા, તો પણ પાછળથી પેઠા હોય, એમ જણાય છે. જેમ માટીને ઘડામાં પ્રવેશ કરવો પડતો નથી, કારણકે ઘડોજ માટીનો બન્યો છે, તેમ બ્રહ્મને જગત્માં પ્રવેશ કરવો પડતો નથી. જગત્ બ્રહ્મનુંજ બનેલું છે તત્ત્મૃદ્ધિ તદેવાનુપ્રાવિશત્ શ્રુતિ કહે છે કે ‘જગત્ને સજીને પ્રભુ તેમાં ફરીથી પેઠા. [એટલે તેમાં પ્રભુ પહેલાં હતા.]’ ગુહ્યાં પ્રવિષ્ટૌ-શ્રુતિ-જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ બન્ને દેહમાં પેઠેલા છે. દેવકીજના ઉદરમાં પણ પ્રભુ પહેલાથી હતા. કશ્યપની સ્ત્રી દિતિના ઉદરમાં ગર્ભનો નાશ કરવા ઇંદ્રે પ્રવેશ કર્યો હતો. તેવો પ્રવેશ, પ્રભુએ દેવકીજના ઉદરમાં કર્યો નથી. ઇંદ્રનો પ્રવેશ તો, હતો અને નહોતો; અને પ્રભુનો પ્રવેશ તો-છે-છે-અને છે જ.

સ્વપ્રકૃત્યા इदं सृष्ट्वा—પોતાની માયાથી આ જગત્ને સજીને-ઉત્પન્ન કરીને, શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य, विमृजामि पुनः पुनः ॥

भूतग्राममिमं कृत्स्न-मवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ૮ ॥ [ગીતા અ. ૯]

પ્રકૃતિને વશ એવા પ્રાણીમાત્રને-બુતોના સમુદાયને-પ્રકૃતિકારા હું વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છઉં.

इदं त्रिगुणात्मकं—આ જગત્ ત્રણે ગુણથી યુક્ત છે.

૧૫-૧૬ વિવેચન—

ચૌદમા શ્લોકના વિવેચનમાં ‘અપ્રવિષ્ટઃ (અપિ) પ્રવિષ્ટઃ इव भाव्यसे.’ ના મથાળા નીચે, જે ખુલાસો છે, તે ખુલાસાને આ બે શ્લોકો પુષ્ટિ આપીને, તે સંબંધમાં કાંઈક વિશેષ કહે છે.

ખીજ કારણરૂપ છે, અને તેનો અંકુર કાર્યરૂપ છે. જ્યારે ખીજમાંથી અંકુર કુટે છે. ત્યારે કાર્યરૂપ અંકુરમાં કારણરૂપ ખીજ પેસે છે; અને પોતાના મૂળસ્વરૂપનો નાશ કરે છે. તેમ પરમાત્મા કે જે કારણરૂપ છે, તે કાર્યરૂપ જગત્માં પેઠા પછી, એટલે-કાર્યરૂપ બન્યા પછી—

તેનું અસ્તિત્વ રહેતું હશે ? તેનું સમાધાન-માતાના શરીરમાં બાળકના અવયવો ધડાય છે; છતાં માતાના પોતાના અવયવોનો નાશ થતો નથી. તે પ્રમાણે જ પરમાત્મામાંથી જગત ઉત્પન્ન થાય, પરમાત્મા જગતરૂપે બને-છતાં પરમાત્માનો નાશ થતો નથી.

ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થાય, સારે ભગવાનના હાથ પગ વિગેરે અવયવો પંચમહા-ભૂતના બન્યા હશે કે દેવી હશે ?—શ્રીઆચાર્ય મહાપ્રભુજી, તેમના નિમિષ નામના ગ્રંથમાં, શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના ૪૪ માં શ્લોકમાં કહે છે કે:—**આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિઃ, સર્વત્ર ચ ત્રિવિધભેદવિવાર્જિતાત્મા-**હાથ પગ વિગેરે પંચમહાભૂતના હોય, એમ પ્રતીત થાય, છતાં તે દેવી છે, એમ સમજવું. એમ ન હોય તો નાનું સરખું બાળક, પુત્રના વિગેરે અસુરોને કેવી રીતે મારી શકે. નાનું સરખું બાળક કાળીનાગને કેવી રીતે થકવે !

एवं भवान् बुद्धयनुमेयलक्षणैर्-ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः

अनावृतत्वाद्बहिरंतरं न ते, सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે બુદ્ધિથી અનુમાન થાય, એવી ઈંદ્રિયોના કાર્યરૂપી પદાર્થોની સાથે, કારણરૂપે આપ છો, છતાં ઈંદ્રિયોવડે કાર્ય પદાર્થોની સાથે, આપ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી, આપ સર્વરૂપ છો, સર્વના આત્મારૂપ (પણ) છો. આપ કે જે વ્યાપક તથા પરમાર્થ વસ્તુરૂપ છો, તેને પરિચિન્નપણું નહીં હોવાથી—એટલે આપનું માપ નહિં હોવાથી, આપનામાં બહાર અગર અંદર-પણાનો ભેદ નથી. તાત્પર્ય—કારણ તથા કાર્યમાં આપ પ્રથમથીજ છો—પાછળથી પેઠા નથી. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

बुद्धयनुमेयलक्षणः ग्राह्यैर्गुणैः—બુદ્ધિથી અનુમાન થઈ શકે, એવી ઈંદ્રિયોના કાર્યરૂપી પદાર્થોની સાથે આપ છો, છતાં કાર્યરૂપી પદાર્થોની સાથે આપ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી. તાત્પર્ય—ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે, છતાં દેખાય નહીં. ઈંદ્રિયો જેને ગ્રહણ કરી શકે તે પ્રાકૃત, અને ઈંદ્રિયો જેને ગ્રહણ ન કરી શકે તે અપ્રાકૃત. સારે પરમાત્મા પ્રાકૃત કે અપ્રાકૃત ? તેનો ખુલાસો સાંભળો—ઇશ્વર પાસે હોય છતાં દેખાય નહીં—એજ ઇશ્વરની વિલક્ષણતા. આ વિલક્ષણતાનું સમાધાન ઇશ્વરની કૃપાથી થાય. ઇશ્વરની કૃપા જેના ઉપર થાય, તેનેજ ઇશ્વરનાં દર્શન થાય. એ સકલ સારનો સાર છે.

૧૭ પદ્મઊદ—**एवं**—એ પ્રમાણે **बुद्ध्या अनुमेयं लक्षणं** યેવાં તે-તૈઃ **ग्राह्यैः गुणैः**—બુદ્ધિથી અનુમાન થાય એવી ઈંદ્રિયોના કાર્યરૂપી પદાર્થોની સાથે કારણરૂપે **भवान् सन्नपि**—આપ છો છતાં તૈઃ **गुणैः** ન ગૃહ્યતે **इति तद्गुणाग्रहः**—ઈંદ્રિયોથી કાર્યપદાર્થોની સાથે આપ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી. **सर्वस्य-सर्वरूप सर्वात्मनः**—સર્વના આત્મારૂપ (આત્મનુ એટલે વ્યાપક, અને વસ્તુ એટલે પરમાર્થરૂપ) આત્મા **चासौ वस्तु च आत्म-वस्तु तस्य आत्मवस्तुनः**—આપ કે જે વ્યાપક તથા પરમાર્થ વસ્તુરૂપ છો તેને **अनावृत-त्वात्-परिचिन्नपणुं** નહિં હોવાથી—માપ નહિં હોવાથી **बहिरंतरं न**—બહાર કે અંદરપણાનો ભેદ નથી. તાત્પર્ય—આપ તો કાર્યમાં છોજ, આપ કાંઈ કાર્યમાં પાછળથી પેઠા નથી.

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ, યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં, યથા જ્ઞાસ્યસિ તત્ત્વજ્ઞ ॥ ૧ ॥ [ગીતા અ. ૭]

વિગેરે શ્લોકોથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવવાનું કહે છે-પણ આ શ્લોકની પહેલી લીટીમાં-મય્યાસક્તમનાઃ (મારામાં મનને આસક્ત રાખીને) યોગં યુંજન (યોગમાં જોડાઈને-એટલે યથાવિધિ મનને એકાગ્ર કરીને) અને મદાશ્રયઃ (મારે આશ્રય રાખીને), એ ત્રણ શબ્દોનો અર્થ સમજીને વર્તનમાં ઉતારવા જેવો છે. આટલું સમગ્રય પછી પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણવાની વાત કરાય. પાસે પાઈનું ઠેકાણું નહીં, અને શહેર ચોરાસી કરવા તૈયાર થવું, તે બનવા જેવું છે. એટલા માટેજ શ્રુતિ કહે છે કે-‘કચિદ્ ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત’-કોઈ ધીર પુરૂષ પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ રીતે જોઈ શકે છે. ધર્મની આબનમાં આપણી ફેટલી ધીરજ છે, તે આપણે સા જાણીએ છઈએ. દર્શને જતાં રસ્તામાં કોઈ નિંદાના ટોપલાવાળા મળે, તો તેની સાથે કલાકોના કલાક સુધી વાતો કરીએ છઈએ, પણ દર્શનને જરા વાર હોય, તો-‘પ્રભુ બહુ કરજો’-એમ કહીને પાછા વળીએ છઈએ.

અનાવૃત્તત્વાત્-આપ માપમાં ન આવે શકે એવા છે, તેથી-અથવા પરિચ્છેદપણના દોષથી આપ રહિત છે તેથી. પ્રભુ સાંને ઘેરે, પણ પોતે ઘેરાય નહિ. તેનું દર્શન-યશોદાએ જ્યારે પ્રભુને દામણે બાંધ્યા, ત્યારે દામણાં ખૂટયાં, પણ પ્રભુ બંધાયા નહિ. યશોદાને થાકેલાં દેખ્યાં, ત્યારે દયા કરીને પ્રભુ પોતાની મેજે બંધાયા. પ્રભુ માપ રહિત હોવાથી-એટલે સર્વત્ર પ્રસરીને રહેલા હોવાથી, બહિરન્તરં-દરેકે પ્રાણી પદાર્થની અંદર અને બહાર-એટલે ચારે તરફથી પ્રભુ ઘેરીને રહેલા છે.

સર્વસ્ય, સર્વાત્મનઃ અને આત્મવસ્તુનઃ એ ત્રણે શબ્દો અપરિચ્છિન્નપણના વિવેચનને પુષ્ટિ આપે છે.

હવે આગળ વધીએ.

ય આત્મનો દૃશ્યગુણેષુ સન્નિતિ, વ્યવસ્યતે સ્વવ્યતિરેકતોઽવુષઃ ॥

વિનાનુવાદં ન ચ તન્મનીષિતં, સમ્યગ્યતસ્ત્યક્તુપાદદત્પુમાન ॥ ૧૮ ॥

અર્થ-પોતાના દેહાદિમાં આત્મા રહેલો છે, તો પણ જે પુરૂષ આત્માને પોતાથી ભિન્ન જાણે છે, [એટલે દેહાદિની સત્તા આત્માથી ભિન્ન છે એમ જે જાણે છે,] તે મુર્ખ પુરૂષ છે. ઉપર પ્રમાણે મુર્ખાઈથી જે માન્યું છે, તેનો સારી રીતે વિચાર કરતાં, માત્ર વાતો કરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ નથી. એટલે

૧૮ પદ્યછેદ-આત્મનઃ દૃશ્યગુણેષુ-પોતાના દેહાદિમાં. આત્મા સન્-આત્મા રહેલો છે. ઇતિ-તોપણ. સ્વવ્યતિરેકતઃ યઃ વ્યવસ્યતે-જે પોતાથી ભિન્ન જાણે છે તે. અવુષઃ-મુર્ખ છે. સમ્યક્ મનીષિતં તત્-ઉપર પ્રમાણે મુર્ખાઈથી જે માન્યું છે તેનો સારી રીતે વિચાર કરતાં અનુવાદં વિના ન ચ-અનુવાદ વિના (માત્ર વાતો વિના) બીજું કંઈ નથી. માત્ર નામરૂપ વિના બીજી કોઈ રીતે દેહાદિનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. ચતઃ-તેથીજ. ત્યક્ત-તજેલાને-ખોટાને. ઉપાદદાતિ ઇતિ ઉપાદદત્ ઇતિ પુમાન-અહણ કરનારો પુરૂષ, સાચું માનનારો પુરૂષ-જેમ મુર્ખ ગણાય તેમ.

નામરૂપવિના બીજી કોઈ રીતે દેહાદિનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. તેથીજ તજેલાને (ખોટાને-અસત્યને) જે પુરૂષ ગ્રહણ કરે, તે પુરૂષ મૂર્ખજ ગણાય છે. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

આત્મનઃ દૃશ્યગુણેષુ યઃ સન્ વિગેરે—[પ્રથમદેહનીજ વાત કરીએ.] જે પોતાના દેહમાં છે. છતાં તેને જે ઓળખતો નથી, તે મૂર્ખ ગણાય છે.

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાઽપિ, ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં, પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો, નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥ [ગીતા અ. ૧૫]

આત્મા કે જે શરીરમાં રહે છે, નીકળી જાય છે, તેમજ ઈંદ્રિયોની સાથે જોડાઈને ભોગ ભોગવે છે; તે આત્માને મૂઢ લોકો જોઈ શકતા નથી. જ્ઞાનચક્ષુવાળા પુરૂષો જોઈ શકે છે. (૧૦) યત્ન કરનારા (પવિત્ર) યોગીઓ આત્માને પોતામાં જોઈ શકે છે. મહિન બુદ્ધિવાળા અવિવેકી પુરૂષો ભલે પ્રયત્ન કરતા હોય, તોપણ તેઓ આત્માને પોતામાં જોઈ શકતા નથી. (૧૧)

આવા મૂર્ખ કોઈ એક બે નથી. ટોળેટોળાં છે—

૫૬.

પાનીમેં મીન પ્યાસી. (૨) મોએ દેખત આવત હાંસીરે—પાનીમેં૦ મોએ૦

આત્મજ્ઞાન વિના નર ભટકે, કોઈ મથુરાં કોઈ કાશી; (૨)

જોગી હોકર જટા બઢાવે (૨), બન બન શીરે ઉદાસી—પાનીમેં૦ મોએ૦

કસ્તુરી બસત હે નાભિકમલમે, હુંદત ધાંસી ધાંસી; (૨)

પોથી પઢ પઢ પડિત થાકે (૨), તોંએ ન મીલે અવિનાસી—પાનીમેં૦ મોએ૦

મસીદ ચડકર મુલ્લાં પોકારે, તોયે ન મિટે જમ ધાંસી; (૨)

કહેત કબીરા સુનો ભાઈ સાધુ (૨), ગુરૂ બીનું મિટે ન ચોરાસી—પાનીમેં૦ મોએ૦

આ પ્રમાણે પ્રાણીપદાર્થમાં દરેક સ્થળે આત્મા છે. તે વાત અનુષ્ઠાદં વિના-વાદવિવાદ વિના-સિદ્ધ થાય એવી છે. જ્ઞાનદ્વારા કર્મના સ્વરૂપને પ્રથમ સમજીને, પછી નિષ્કામ કર્મદ્વારા, પ્રથમ તો અંતઃકરણને નિર્મળ કરવાની ભારે જરૂર છે.

સમ્યક્ ત્યક્તં—શાસ્ત્રોએ અને સંતોએ જેનો ત્યાગ બહુ સારી રીતે સૂચવ્યો છે. તેનો જે અંગિકાર કરે, તે મૂર્ખજ ગણાય છે.

આ શ્લોકનો અર્થ, કેટલાએક ટીકાકારો એમ પણ કરે છે કે—‘ ભગવાનને ભગવાનના દેહાદિથી-હાથપગ વિગેરેથી-મિન્ન માનનારો મૂર્ખ છે. ’ તે પણ ઠીક છે.

હવે આગળ વધીએ—હજી સ્તુતિનો વિષય આવે છે—

ત્વત્તોઽસ્ય જન્મસ્થિતિસંયમાન્વિભો, વદંત્યનીહાદગુણાદવિક્રિયાત્ ॥

ત્વયીશ્વરે બ્રહ્મણિ નો વિરુદ્ધયતે, ત્વદાશ્રયત્વાદુપચર્યતે ગુણૈઃ ॥૧૯॥

૧૯ પદ્યછેદ—હે વિભો—હે વ્યાપક ! અનીહાત્ અગુણાત્ અવિક્રિયાત્—આપ કે જે નિર્ચુલ્ય હોવાથી ક્રિયારહિત છો; અને ક્રિયારહિત હોવાથી નિવિકાર છો. ત્વત્—તેનાથી

અર્થ—હે વ્યાપક પરમાત્મા ! આપ કે જે નિર્ગુણ છો, તેથી ક્રિયાથી રહિત છો; ક્રિયાથી રહિત છે, તેથી નિર્વિકારી છો. છતાં લોકો કહે છે કે- ‘આપનાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે.’ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ અને સક્રિય ઈશ્વર, એમ કર્તા અને અકર્તા, એવા બે ધર્મો આપનામાં છે. તેથી કર્તાપણાનો ધર્મ, અને અકર્તાપણાનો ધર્મ—એમ બેઉ વિરોધી ધર્મો આપનામાં એકી વખતે રહી શકે છે—વિરોધ પામતા નથી. સૃષ્ટિઆદિ કાર્ય, ગુણોથીજ થાય છે; પણ ગુણોને આપનો આશ્રય છે. તેથી—‘તે કાર્યો આપેજ કર્યા’ એમ કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત—લશ્કર જીતે, છતાં તેનો રાજા જીત્યો ગણાય છે. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

સગુણ અને નિર્ગુણ એ બેઉ, એકજ સત્તાનાં સ્વરૂપ છે. સક્રિય થાય, ત્યારે તે સત્તાનું નામ સગુણુ-ઈશ્વર-કહેવાય છે. અને તે સત્તા અક્રિય હોય, ત્યારે તે સત્તાનું નામ નિર્ગુણુ બ્રહ્મ કહેવાય છે. સક્રિય અને અક્રિય બેઉ લક્ષણોનો એકજ સત્તામાં સમાસ થાય છે, માટે તે સત્તાને—તે બ્રહ્મને વિલક્ષણ કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય—બ્રહ્મ-કર્તા અકર્તા બેઉ ધર્મવાળો છે. કર્મ કરે છે, છતાં કર્મથી લેપાતો નથી, માટે તેને ઈશ્વર-પ્રભુ-પરમાત્મા-વિગેરે મોટાં નામો અપાય છે. આ સંસારમાં સગુણુ નિર્ગુણુના મોટા ઝઘડા ચાલે છે. આ ઝઘડાનું સમાધાન કરવા માટે, ગુજરાતી નિશાળમાં બાળકોને દૃષ્ટાંત આપી શીખવે છે. તે દૃષ્ટાંત બૂલી ગયા હો તો સાંભળો—

એક લશ્કરી અમલદારની ક્ષાદગીરી ખાતર, એક મોટા ચોક વચ્ચે, તેનું બાવલું ખડું કર્યું હતું. તેની બે બાજુએ બે ઢાલ હતી—પૂર્વમાં સોનાની, અને પશ્ચિમમાં રૂપાની. એક વખતે બે સિપાઇઓ તે બાવલાની બેઉ બાજુએ થઈને ચાલતા નીકળ્યા. પૂર્વ તરફના સિપાઇએ, સોનાની ઢાલ દેખી. પશ્ચિમ તરફના સિપાઇએ, રૂપાની ઢાલ દેખી. બાવલા સંબંધી વાત કરતાં કરતાં, બેઉ આગળ ચાલ્યા. પશ્ચિમ તરફના સિપાઇએ કહ્યું કે—‘રૂપાની ઢાલની કારીગીરી સારી હતી.’ પૂર્વ તરફના સિપાઇએ કહ્યું કે—‘રૂપાની ઢાલ હતીજ નહીં—સોનાની ઢાલ હતી.’ એક કહે—‘સોનાની ઢાલ હતી,’ અને બીજો કહે—‘રૂપાની ઢાલ હતી.’ વાતમાં કાંઈ સાર નહોતો—પણ વાત લડે ચડી. લડે કોને ખુવાર કર્યા નથી. લડે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોને જીંદગીભર વિખુટા રાખ્યાં છે, લડે ઘણાં કુટુંબને પાયમાલ કર્યા છે, ભાંડુઓમાં વિખવાદ કર્યો છે—પાડોરીઓને પજવ્યા છે, નાતોને રમખાણે ચડાવી છે. લડે રાજ્યોને રાજપાટ બોવરાખ્યાં છે. આવો બચકર હદ, તે બે સિપાઇઓમાં પેડો. પોતાની માન્યતા સામાને મનાવવા માટે, એક બીજાએ તલવાર ખેંચી. ત્યાં સમજી જઈને આવી પહોંચ્યાં. સમજી બાનાં હાવમાવ, નમ્રતા, સત્યતા, સમજવવાની ચતુરાઈ

અર્થ—આ જગતની જન્મસ્થિતિસંચમાન-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે એમ વદંતિ-લોકો કહે છે. ત્વયિ ઈશ્વરે—આપ કે જે ઈશ્વરપણાને લીધે કર્તાપણાના ધર્મવાળા છો. ત્વયિ બ્રહ્મણિ-બ્રહ્મરૂપે હોવાથી નિર્વિકાર છો. તેથી નો વિરુદ્ધયતે-કર્તાપણું અને નિષ્ક્રિયપણું એવા બે ભાવોનો વિરોધ થતો નથી. [ત્વત્-તત્] તત્ આશ્રયત્વાત્-તમારા આશ્રયથી. ત્વયિ इदं कर्तृत्वं गुणैः उपचर्यते—આ સધળું ગુણોથી. આરોપ્યતે—આરોપણ થાય છે.

વિગેરે-ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે. સમસ્તુ બાએ બેઠને શાંત પાડ્યા. બેઠની વાત સાંભળીને, બેઠને સાથે લઇને સમસ્તુ બેઠને પેલા બાવલા પાસે પધાર્યા. બાવલાની ચારે તરફ બેઠ સિપાઇને ફેરવ્યા. બેઠને ખાત્રી થઈ કે, બાવલાને સોનાની અને રૂપાની એવી બે ઢાલો છે. તેઓ જુદી જુદી દિશામાં ચાલ્યા, માટે બે તરફની એક એક ઢાલ, તેમના જોવામાં આવી. જો તેઓ બાવલાની આસપાસ ફરી વળ્યા હોત, તો ઝંઝડો શમી જાત. હજારો વરસથી આવા પ્રકારનો સગુણ નિર્ગુણનો ઝંઝડો ચાલ્યો આવે છે. પ્રભુ કૃપાથી તે ઝંઝડામાં, સમસ્તુ બેઠને (સદ્બુદ્ધિ) આવી પહોંચે, તો બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવીને, ઝંઝડો શમાવી દે.

એક બીજો ઝંઝડો—જેવો સગુણ નિર્ગુણનો ઝંઝડો છે, તેવોજ એક બીજો ઝંઝડો છે. કેટલાએક શાંતિથી-ચૂપકીથી-પ્રભુ ભજે છે, અને કેટલાએક ખૂમ પાડીને-ભજન કીર્તન ગાઇને તાળીઓ પાડીને-પ્રભુને ભજે છે. આ ઝંઝડો પણ નાનો સૂતો નથી. આ ઝંઝડામાં પણ સમસ્તુ બા પધારે, તોજ સમે. નાની નિશાળોમાં બાળકો મોટેથી બોલીને ભણતાં જણાય છે; અને મોટી નિશાળોમાં-કોલેજોમાં-વિદ્યાર્થીઓ ચૂપકીથી ભણતા જણાય છે. કોલેજની બેંચ ઉપર બેસવા પહેલાં, વિદ્યાર્થીએ કેટલાં પુસ્તક વાંચ્યાં? કેટલી પરીક્ષા પસાર કરી? તેની તપાસ કરીએ, તો ખાત્રી થાય કે-પાકો પરિશ્રમ કર્યા પછીજ-યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ-વિદ્યાર્થીઓને કોલેજમાં પેસવાની રજા મળે છે. આ પ્રમાણેજ પ્રથમ ભજન કીર્તનનો અભ્યાસ જોઇએ. તે સાથે સારાં સારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ જોઇએ. માત્ર સાંભળી જવું તે અભ્યાસ નથી. આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી, શાંકરભાષ્ય, પંચદશી, ઉપનિષદો અગર ઉપનિષદોના સારરૂપ ગીતાની શાળામાં-કથામાં-બેસવાની રજા આપવી જોઇએ. ‘અથાતો ब्रह्मजिज्ञासा’ [વેદાંતદર્શન પ્રથમ સૂત્ર] માં અથ શબ્દ મુમુક્ષુનો અધિકાર સૂચવે છે.

જેમને સ્થૂલ શરીર કે સૂક્ષ્મ શરીરનું ભાન ન હોય, જેમને પંચ પ્રાણ તથા પંચકોશનાં નામ પણ આવડતાં ન હોય, જેમને જડ અને ચેતનનો વિવેક ન હોય,—આટલું જ્ઞાન પણ ન હોય,—તેમને શમદમાદિ સાધનની વાત ક્યાં કરીએ! આવાં બીનઅધિકારી સ્ત્રીપુરુષો ઉપનિષદ, ગીતા અગર પંચદશીની કથા સાંભળવા દોડે છે. કીર્તિ અને કનકના તેજમાં અંગએલા સ્વસ્થાનંદી વક્તાઓ-કથાકારો પણ-મુમુક્ષુના અધિકારની વાત સમજતા નથી. સમજતા હોય, તો તેમને માટે તેવી નાની મોટી કલાસો કરે. એવી નાની મોટી કલાસો ન કરી શકે, તો જ્યાં તેવી કલાસો હોય, ત્યાં તે કલાસના અધિકારી મુમુક્ષુઓને જવાની બલામણુ કરે. લોકોનું ગમે એમ થાય, પણ આપણાં મેઢાની સંખ્યા ન ઘટવી જોઇએ, એવા હેતુથી વક્તાઓ કાંઈ કહી શકતા નથી.

ભજનનાંદ ધણોજ શ્રેષ્ઠ છે-કીર્તન ભક્તિનો મહિમા ધણો છે. કલિયુગમાં નામસ્મરણનો મહિમા પણ ધણો છે. પણ જ્ઞાન અને નિષ્કામ કર્મદ્વારા, અંતરના મેલને ધોયા વિના, ભજન ગાવાં અગર સાંભળવાં, અગર નામ સ્મરણ કરવું, તે ગણાતો અને જ્ઞાનનોજ આનંદ છે-હૃદયાનંદ નથી. અંતરનો આનંદ નથી-નિગ્ગનંદ નથી. જ્ઞાન અને નિષ્કામ કર્મ વિના ભક્તિ ખીલતી નથી.

માયા અને માયાના ગુણોવડે ઇશ્વર અનેક વિકાર પેદા કરે છે. તેથી આ ૧૯ મા પ્રોકમાં કહે છે કે-**त्वदाश्रयत्वात् गुणैः उपचर्यते**-માયાના ગુણો તમારામાં આરોપિત કરો, ત્યારે તમે કર્તા, ભોક્તા બનો છો.

હવે આગળ વધીએ—

સ ત્વં ત્રિલોકસ્થિતયે સ્વમાયયા, વિભર્ષિ શુક્લં સ્વલુ વર્ણમાત્મનઃ ॥

સર્ગાય રક્તં રજસોપવૃંહિતં, કૃષ્ણં ચ વર્ણં તમસા જનાત્યયે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—વસુદેવજી આગળ કહે છે કે-હે પ્રભુ ! ત્રૈલોક્યના રક્ષણના સમયમાં, આપ આપની પોતાની માયાથી, (સત્ત્વગુણને લીધે) શ્વેતરૂપ ધારણ કરો છો. ત્રૈલોક્યની ઉત્પત્તિના સમયમાં રજોગુણથી વૃદ્ધિ પામેલું લાલરૂપ ધારણ કરો છો, અને પ્રલયના સમયમાં તમોગુણથી કૃષ્ણરૂપ ધારણ કરો છો. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એવાં ત્રણે કાર્યો શું એકજ ધ્વરનાં છે ? કેટલાંએક શાસ્ત્રો કહે છે કે—‘અત્મા ઉત્પત્તિ કરે, વિષ્ણુ પાલન કરે, અને રૂદ્ર સંહાર કરે.’ અત્મા અને રૂદ્ર તે વિષ્ણુથી કાંઈ જુદા દેવ નથી. તે વિષ્ણુનાંજ રૂપ છે. કાર્યપરત્વે નામ અને રૂપ જુદાં દેખાય છે. દૃષ્ટાંત—એક બ્રાહ્મણ નામું કામું માંડે, ત્યારે ગુમાસ્તો કહેવાય, તેજ બ્રાહ્મણ રસોઈ કરે, ત્યારે રસોઈઓ કહેવાય, અને નવરાશના સમયમાં કથાવાર્તા કરે, ત્યારે મહારાજ કહેવાય. નાતની વાડીમાં દાળ પીરસે, તો દાળવાળો, અને તેનો તે માણસ લાડુ પીરસે, ત્યારે લાડુવાળો, અને ભાત પીરસે ત્યારે ભાતવાળો. આટલું સમજ્યા હો, તો ખાત્રી થશે કે-એકજ તત્ત્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે. આ શ્લોકમાં પણ એમજ કહે છે.

एकं सत् विभा बहुधा वदन्ति ॥ [ऋग्वेद.]

‘એકજ સત્ય વસ્તુ છે, બ્રાહ્મણો તેને અનેક રીતે-અનેક રૂપે જાહેર છે.’

रुचीनां वैचित्र्यादजुकुटिलनानापथजुषां ।

नृणामेको गम्यस्-त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ (મહિમ્નરતોત્ર.)

ભલે પુરૂષાની ઈચ્છા જુદી જુદી હોય-ભલે દરેક ધર્મની ક્રિયાઓ જુદી જુદી હોય-પરંતુ જેમ નદીઓના જળ, જુદે જુદે રસ્તે થઈને, એકજ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ દરેક મુમુક્ષુ, ગમે તે ધર્મ અગર સંપ્રદાયમાં રહીને પ્રભુને પામે છે.

यं शैवाः समुपासते शिव इति, ब्रह्मेति वेदान्तिनो ।

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः, कर्तेति नैयायिकाः ॥

अहंनित्यथ जैनशासनरताः, कर्मेति मीमांसकाः ।

सोऽयं नो विदधातु वाञ्छितफलं, त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

અર્થ—શિવના ઉપાસકો જેને શિવ કહે છે, વેદાંતિઓ જેને બ્રહ્મ કહે છે, બૌદ્ધ

૨૦ પદ્યછેદ—સઃ-તે ત્રિલોકસ્થિતયે-ત્રૈલોક્યના રક્ષણના સમયમાં. ત્વં-આપ. સ્વમાયયા-પોતાની માયાથી. આત્મનઃ શુક્લં વર્ણં-પોતાનું શ્વેતરૂપ. સ્વલુ-ખરેખર. વિભર્ષિ-ધારણ કરો છો. સર્ગાય-સર્પિ ઉત્પન્ન કરવાના સમયમાં રજસા ઉપવૃંહિતં-રજોગુણથી વૃદ્ધિ પામેલું. રક્તં વર્ણં-લાલરૂપ (ધારણ કરો છો). ચ-અને જનાનામ્ અત્યયઃ (નાશ) તસ્મિન્ જનાત્યયે-પ્રલયના સમયમાં. તમસા-તમોગુણથી. કૃષ્ણં વર્ણં-કૃષ્ણરૂપ ધારણ કરો છો.

લોકો જેને યુદ્ધ કહે છે, પ્રમાણુ આપવામાં કુશળ એવા નૈયાયિકો જેને કર્તાના નામથી બને છે, જૈનભાઈઓ જેને આહુન્ કહીને પૂજે છે, મીમાંસકો જેને કર્મ કહે છે. તે આ સચરાચરના નાથ એકજ છે. (જુદા જુદા નથી.) તે અમારી (આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ) અભિલાષા પૂર્ણ કરે.

આટલી વાત અરાબર સમજ્યા હો, તો તમને ગમે, તે દેવને તમે બજાજે, પણ કોઈ અન્ય દેવની નિંદા કરશો નહિ. બેસો શ્રી દ્વારકાંધીશક્તી જય-હરહર મહાદેવ હર.

‘ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય એવાં ત્રણ કાર્યો માટે, ઈશ્વર ત્રણ રૂપ ધારણ કરે છે,’ એવું આ શ્લોકમાં કહ્યું. ઉત્પત્તિ માટે રક્ત-લાલ-રૂપ ધારણ કરે છે. પાલન માટે શુક્લ-સફેદ રૂપ, અને નાશ માટે શ્યામરૂપ ધારણ કરે છે. શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ બેઉ અવતારમાં પ્રભુ ધનશ્યામ બન્યા હતા. ત્યારે તે બેઉ અવતાર શું નાશ માટે હતા? આ શ્લોક સાંભળીને, રામ તથા કૃષ્ણના કેટલાએક ઉપાસકો બડકે છે—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદાત્માનં સૃજામ્યહં ॥

અધર્મિઓનો નાશ કરવો, અધર્મને ઉખેડી નાંખવો, અને ધર્મનું પાલન કરવું, એ પ્રભુ અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન હોય છે. આગળ ૨૧ મો શ્લોક, આ વાતને સુદૃઢ કરે છે. હવે તેથી આગળ વધીને વાત કરોએ-જેમ મુંબઈ માલ લેવા જાય, ત્યારે સગાંબહાણોને પણ મળે, તેમ વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્-અધર્મિઓના નાશ માટે લીધેલો અવતાર-પરિવ્રાણાય ચ સાધૂનાં-સત્પુરુષોની રક્ષા પણ કરે. કેટલાએકની એવી માન્યતા હોય છે કે-‘સત્પુરુષોની રક્ષા માટેજ પ્રભુ અવતાર લે છે.’ તે માન્યતા પણ ખોટી નથી. તે સંબંધમાં શ્રીરામે સ્વમુખે વિભીષણને કહ્યું છે કે— (મોક્ષવાણી પાતું ૪૮)

ચોપાઈ—તુમ સારીખે સંત પ્રિયે મોરે, ધરૈં દેહ નહિં આન નિહોરે.

આપને નાનાં બાળક બહુ વ્હાલાં હોય છે, તેમ ભગવાનને પોતાના ભક્તો બહુ વ્હાલા છે. ઓશીસ ટાઇમમાં ઓશીસ છોડીને ઘેર જવાય નહીં, પણ બાળક માંદું હોય, અને અધિરાઈ વધી હોય, તો આપ ઓશીસ છોડીને ઘેર જાય છે. રજા ન આપે, તો લડીને ચાલ્યો જાય છે. આવાં હેત, પિતાને પુત્ર ઉપર છે, ત્યારે પ્રભુને પોતાના ભક્ત ઉપર કેમ ન હોય! દીયર, જેઠ, સાસુ, સસરા અને પતિ સૌને સાથે બેસાડીને, એક સ્ત્રી બોજન પીરસે-પણ તે તમામમાં પોતાના પતિને તે સ્ત્રી કાંઈ જુદીજ રીતે પીરસે છે. તે સ્ત્રી સૌના સામે જુએ, પણ પોતાના પતિની સામે કાંઈ જુદીજ રીતે જુએ છે. પતિ પણ તે સ્ત્રી સામે કાંઈ જુદીજ રીતે જુએ છે. સ્વલ્પાનંદમાં રમનારાં સ્ત્રીપુરુષ આટલું હેત કરે, ત્યારે બ્રહ્માનંદમાં રમનારા પ્રભુ અને પ્રભુના લાડીલા-સત્પુરુષો-એક બીજને દેખીને, રાજ થાય, તેમાં શી નવાઈ. છેવટમાં પ્રભુ વિલક્ષણ છે, તેમાં ‘કશું ન બને,’ એમ તો માનવુંજ નહિં. તાત્પર્ય—ભક્તને પ્રભુએ શ્યામરૂપ ધારણ કર્યું; પણ તે શ્યામ અવતારથી પ્રભુએ અસુરોના નાશરૂપી માત્ર એકજ કામ કર્યું નથી. સાથે સાથે ભક્તોને પણ લાડ લગાવ્યાં છે.

શ્યામરૂપ—શ્યામરૂપ સંબંધી વિશેષ ખુશાસો આગળ ૧૬૨ મે પાને સાંપ્રવચાદ-સૌમગં’ એ મથાળા નીચે કર્યો છે. જરૂર જણાય તો ત્યાંથી વાંચી લેશો.

હવે ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન કહે છે—

ત્વમસ્ય લોકસ્ય વિભો રિરક્ષિષુર્-ગૃહેઽવતીર્ણોઽસિ મમાસ્થિલેશ્વર ॥

રાજન્યસંજ્ઞાસુરકોટિયૂથપૈર્-નિર્વ્યૂહમાના નિહનિષ્યસે ચમૂઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—હે સર્વેશ્વર પ્રભુ ! આ જગતનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી, આપ મારા ઘરમાં અવતર્યા છો, તેથી માત્ર ‘રાજ’ એવું નામધારણ કરનારા, કરોડો અસુરોરૂપી સેનાધિપતિઓથી દોરાતાં સૈન્યોને આપ હણુશો. [૨૧]

૨૧ વિવેચન—

રાજન્ય-ધ્યાદિ-શબ્દોથી સૂચવે છે કે-રાજરૂપે દેખાતા અસુરો. જે રાજઓ પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાને બદલે, પ્રગ્નનું ભક્ષણ કરે છે, તે રાજરૂપે અસુર છે. ‘વિનાશાય ચ દુષ્કૃતાં તેઓના નાશ માટે, આપનો અવતાર છે’ એમ વસુદેવજી બોલ્યા. જેમ અધારણી નાશની સાથે, પ્રકાશનો પણ ફેલાવો થાય; તેમ અસુરોના નાશની સાથે, ભક્તોની પણ રક્ષા થાય. ‘કંસના નાશની સાથે અમારી મુક્તિ થશે’ એવો ભાવ વસુદેવજીના કથનનો છે. સ્તુતિનો વિષય પૂરો થયો.

આપનો અવતાર સાંભળીને કંસ દોડ્યો આવશે, તે વાત હવે કહે છે.

અયં ત્વસમ્યક્ત્વ જન્મ નૌ ગૃહે, શ્રુત્વાઽગ્રજાંસ્તે ન્યવધીત્સુરેશ્વર ॥

સ તેઽવતારં પુરુષૈઃ સમર્પિતં, શ્રુત્વાઽધુનૈવાભિસરત્યુદાયુધઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—હે દેવોના પતિ ! આ પાપી કંસે-‘તમારો જન્મ અમારા ઘરમાં થશે,’ એમ સાંભળીને-એમ સાંભળ્યા પછી, તમારા મોટાભાઈઓને હણ્યા છે. ‘તમારો અવતાર થયો’-એમ ચોકીદારો તેને બળર આપશે, કે તુરત, (તે પાપી કંસ) હાથમાં હથીયાર લઈને દોડ્યો આવશે. [૨૨].

૨૧ પદ્યછંદ—હે વિભો-હે અસ્થિલેશ્વર !-હે સર્વેશ્વર ! અસ્ય લોકસ્ય-આ લોકનું [રક્ષિતું ઇચ્છુઃ રિરક્ષિષુઃ] રિરક્ષિષુઃ-રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી. ત્વં-આપ. મમ ગૃહે અવતીર્ણઃ અસિ-મારા ઘરમાં અવતર્યા છો. રાજન્યસંજ્ઞા યેષાં તે રાજન્યસંજ્ઞાઃ, તે યથ અસુરાઃ, તેષાં કોટયઃ તાસાં ગૂથપાઃ (અધિપતિ), તૈઃ નિર્વ્યૂહમાનાઃ (દોરાતાં) ચમૂઃ (લશ્કરો) માત્ર ‘રાજ’ એવું નામ ધારણ કરનારા કરોડો અસુરોના નામથી દોરાતાં સૈન્યોને. નિહનિષ્યસે-આપ હણુશો.

૨૨ પદ્યછંદ—તુ-પણ સુરેશ્વર !-હે દેવોના પતિ ! અયં અસમ્યક્-આ પાપી કંસે તવ જન્મ નૌ ગૃહે શ્રુત્વા-તમારો જન્મ અમારા ઘરમાં સાંભળીને. તે અગ્રજાન્-તમારા મોટા ભાઈઓને ન્યવધીત્-ની+અવધીત્-હણ્યા છે. પુરુષૈઃ સમર્પિતં-ચોકીદારોના કહેવાથી તે અવતારં શ્રુત્વા-તમારો અવતાર થયો એમ સાંભળીને અધુના યથ-હમણાજ, તુરત. ઉદાયુધઃ અભિસરતિ-હથીયાર ઉઘામીને (અઈને) દોડ્યો આવશે.

૨૨ વિવેચન—

‘તમારી પૂર્વે અવતરેલા તમારા ભાઈઓને કંસે માર્યા, અને તે તમને પણ મારવા દોડ્યો આવશે.’ એમ કહીને સૂચ્યું કે—તે બાબતમાં જેમ કરવું ઘટે, તે આપ કહેજો. વસુદેવજીની પ્રાર્થનાનો વિજય પૂરો થયો.

[આપને ગમ્યું તે ખરું—દશમસ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને, શ્રીકૃષ્ણના અવતારને અને શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓને યથાર્થરીતે સમજવા માટે, આપણે છઠ્ઠા પુસ્તકની સાથે (સંવત ૮૧થી) વેદાંત તથા યોગના દરમા શરૂ કર્યા. દેવોની અને વસુદેવની સ્તુતિ વેદમય-વેદાંતમય છે. સૂક્ષ્મયુક્તિથી સમજાય એવી છે; તોપણ તમારામાંના યોગી મુમુક્ષુઓ, વેદાંત અને યોગના દરમા હજી મંગાવતા નથી. એવા પૈસા (૦-૧૪-૦) ધણે ઠેકાણે વાપરી નાંખ્યા છે, છતાં કરવા જેવામાં કોશીર કરો છો. સંવત ૮૧, ૮૨ અને ૮૩ ની સાલમાં નીકળેલા વેદાંતના દરમાના દરસાલનાં પ્રકરણો પુઠાથી બંધાવેલાં તૈયાર છે. બંધામણી સાથે દરેકની કીંમત દસ આના. ૮૧-૮૨ માં નીકળેલા યોગના દરમાનાં પુસ્તકો પણ તૈયાર છે. દરેકની કીંમત બંધામણી સાથે આઠ આના. હજી દશમસ્કંધનું રહસ્ય સમજવા મરજી હોય, તો તે પુસ્તકો મંગાવો—અને વાંચો.]

આખો મિત્રીને જેઓ બોલે, તેમને તો શું કહીએ ! બાકી આંખો ઉઘાડી રાખીને બોલે, તેમને કાંઈક કહેવાય. તે પ્રમાણે શાસ્ત્રો-પુરાણો જેવાં નથી-વિચારવાં નથી, અને કહેવું છે કે—‘પુરાણો એટલે ઠાઠા પહેરના ગપાટા.’ આવું કહેનારની સાથે વાતચિત કરવી-વાદ કરવો. તે પાણી વલોવવા જેવું છે. જેઓ પુરાણો વાંચે-સાંભળે, અને સત્પુરુષોની પાસે બેસીને વિચારે, તેઓ તો સમજી શકે કે—

वेदे रामायणे चैव, पुराणे भारते तथा ।

आदावन्ते च मध्ये च, हरिः सर्वत्र गीयते ॥ [હરિવંશ.]

અર્થ—વેદમાં, રામાયણમાં, પુરાણોમાં, ભારતમાં, ભગવાનજી આદિ, અંત અને મધ્યમાં ગવાએલ છે.

અધિકારાનુસાર સાધનો બતાવીને, કોઈ રીતે પ્રભુને હૃદયમાં ઠેરાવવાની, આ બધી યુક્તિઓ હોય, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ શું છે ?’ તે બાબતનો વિશેષ ખુલાસો સ્તુતિઓ દ્વારા કર્યો છે. શંકાઓનાં સમાધાન સ્તુતિઓ દ્વારા કર્યા જણાય છે. માટે સ્તુતિઓનો અર્થ સાવધાનતાપૂર્વક વિચારજો.

૨૨ મા શ્લોકમાં સમર્પિત-કથિત-કહેલું છે. અભિસરતિ એ શબ્દ ભવિષ્યકાળના અર્થમાં વપરાયો છે.

શ્રીશુક ઉવાચ—શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા—

अथैनमात्मजं वीक्ष्य, महापुरुषलक्षणम् ॥

देवकी तमुपाधावत्, कंसाद्वीता शुचिस्मिता ॥ ૨૩ ॥

૨૩ પદ્યછે—અથ-પછી યનમ્ મહાપુરુષલક્ષણં આત્મજં વીક્ષ્ય—મોટા પુરુષના લક્ષણવાળા જોઈને કંસાદ્ભીતા શુચિસ્મિતા દેવકી-કંસથી ડરતાં અને પવિત્ર હાસ્ય-વાળાં દેવકીજીએ તમ્ ઉપ+અધાવત્—તેમની પ્રાર્થના કરી.

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—(વસુદેવજી પ્રાર્થના કરી રહ્યા) પછી મોટા પુરૂષનાં લક્ષણવાળા પોતાના પુત્રને જોઈને, કંસથી ત્રાસ પામેલાં, અને [પતિ-વ્રતાના ધર્મના પાલનથી] પવિત્ર હાસ્યવાળાં, દેવકીજીએ તેમની (પ્રભુની) પ્રાર્થના કરી. [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

અથ—વસુદેવજીની સ્તુતિ થઈ રહ્યા પછી.

મહાપુરુષલક્ષણ—મોટા પુરૂષના લક્ષણવાળા—એટલે જેમને ચાર હાથ હતા. જેમણે શંખ, ચક્ર, ગદાદિ ધારણ કર્યા હતાં. શ્રીવત્સ તથા શ્રીકૌસ્તુભભણિ ધારણ કર્યાં હતાં.

શુચિસ્મિતા—‘સ્મિત’ એટલે લજ્જાયુક્ત મંદહાસ્ય. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિના સુખમાં જે મંદહાસ્ય કરે, તે પવિત્રહાસ્ય ગણાય છે. ભાગવતની કોઈ કોઈ વ્રતમાં શુચિ-સ્મિતા ને બદલ સુવિસ્મિતા શબ્દ પણ છે. સુવિસ્મિતા એટલે પ્રભુના દર્શનથી બહુ સારી રીતે વિસ્મય પામેલી દેવકી.

ભગવદ્ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

દેવક્યુવાચ—દેવકીજી બોલ્યા—

રૂપં યત્તત્પ્રાહુરવ્યક્તમાદ્યં, બ્રહ્મજ્યોતિર્નિર્ગુણં નિર્વિકારમ્ ॥

સત્તામાત્રં નિર્વિશેષં નિરીહં, સ ત્વં સાક્ષાદ્વિષ્ણુરધ્યાત્મદીપઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—દેવકીજી પ્રાર્થના કરે છે કે—જે રૂપ-અવ્યક્ત, આદ્યકારણરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, સત્તામાત્ર, વિશેષથી તથા ક્રિયાથી રહિત-કહે-વાય છે, તે રૂપ આપ પોતે છો. બુદ્ધિ આદિને પ્રકાશ આપનાર આપ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છો. [૨૪]

૨૪ વિવેચન—

અવ્યક્ત વિગેરે શબ્દો પ્રભુના વિશેષણો છે. આત્મા સંબંધી વસુદેવની સ્તુતિના વિવેચનમાં ખુલાસો કર્યો છે. તે સંબંધી હજી થોડી વાત કરીએ,

દેવકી કહે છે કે—આપ અવ્યક્ત છો, જગત્ વ્યક્ત છે. આપ આદ્ય છો, જગત્ આધુ-નીક છે. આપ વ્યાપક-અપરિચિન્ન છો, જગત્ પરિચિન્ન છે. આપ પ્રકાશક છો, જગત્ પ્રકાશ્ય છે. આપ ગુણાતીત છો, જગત્ ત્રિગુણાત્મક છે. આપ નિર્વિકારી છો, જગત્ વિકારવાળું છે. આપ કાળત્રયથી અબ્યાધિત છો, જગત્ આધિત છે. [જગત્ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય ધર્મવાળું છે.] આપ નિર્વિશેષ છો, જગત્ સવિશેષ છે. આપ ક્રિયા રહિત છો, જગત્ ક્રિયાસહિત છે.

૨૪ પદ્યછંદ—અવ્યક્ત, આદ્ય-અવ્યક્ત, આદ્યકારણરૂપ, બ્રહ્મજ્યોતિઃ નિર્ગુણં નિર્વિકારમ્—ચૈત-ચરૂપ, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર સત્તામાત્રં, નિર્વિશેષં નિરીહં—સત્તામાત્ર, વિશેષથી રહિત અને ક્રિયાથી રહિત યત્ રૂપં પ્રાહુઃ—જે રૂપ કહેવાય છે તત્ સ ત્વમ્—તે આપ પોતે. અધ્યાત્મદીપઃ इति સાક્ષાત્ વિષ્ણુઃ—બુદ્ધિ આદિને પ્રકાશ આપનાર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છો.

પ્રભુ સૂર્યની માફક નિર્લેપ છે—

સૂર્યો યથા સર્વ લોકસ્ય ચક્ષુર્-ન લિપ્યતે ચાક્ષુર્વૈર્વાદ્યદોષૈઃ ॥

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा, न लिप्यते लोकोदुःखेन बाह्यः ॥

[૪૪૫લી ૫-૧૧]

પ્રભુનું વૈરાટ સ્વરૂપ—

દ્યાં મૂર્દ્ધાનં યસ્ય વિપ્રા વદંતિ, ચં વૈ નાભિ સોમસૂર્યૌ ચ નેત્રે, દિશઃ
શ્રોત્રે યસ્ય, પાદૌ ક્ષિતિશ્ચ, ધ્યાતવ્યોડસૌ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥ અગ્નિર્મૂર્ધા,
ચક્ષુષો ચંદ્રસૂર્યૌ, દિશઃ શ્રોત્રે, વાગ્વિવૃતાશ્ચ વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો, હૃદયં
વિશ્વમસ્ય, પદ્મ્યાં પૃથિવી, હ્યેષ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥ [મુંડકોપ. ૨. ૧. ૪.]

વિગેરે ધણી શ્રુતિઓ પ્રભુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

અધ્યાત્મદોષઃ—‘આપ બુદ્ધિને પ્રકાશ આપનારા છો.’ એવો તેનો અર્થ થાય છે. આમ કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—‘દેવકી સ્ત્રી જાતી, તેથી એકદમ પ્રભુ ઓળખાય નહીં. પણ પ્રભુએ કૃપા કરી-દેવકીજીની બુદ્ધિમાં પ્રકાશ નાંખ્યો, તેથી દેવકીજી પ્રભુને ઓળખી શક્યા. પોતાના ભડોતને પ્રભુ બુદ્ધિ આપે છે એવું ગીતામાં પણ કહે છે—

મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ—(ગીતા અ. ૧૫-૧૫) સ્મૃતિ, વિસ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ સર્વ મારાથીજ થાય છે.

પ્રભુનો મહિમા બતાવે છે.

નષ્ટે લોકે દ્વિપરાર્ધાવસાને, મહાભૂતેષ્વાદિભૂતં ગતેષુ ॥

व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते, भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः ॥૨૬॥

અર્થ—કાળના વેગથી, બ્રહ્માના બે પરાર્ધના અંતમાં, (સ્વર્ગાદિ) લોકોનો નાશ થતાં, પંચમહાભૂતો તેમની તન્માત્રાઓમાં લય પામતાં, અને તન્માત્રાઓ પ્રધાન તત્ત્વમાં લય પામતાં, જેના પછી કાંઈ બાકી રહેતું નથી—એટલે જે શેષમાં શેષરૂપ છે—તે આપ એકજ બાકી રહો છો. [૨૫]

૨૫ વિવેચન—

अव्यक्तादीनि भूतानि, व्यक्तमध्यानि भारत ॥

अव्यक्ते निधनं याति, तत्र का परिदेवना ॥ [ગીતા અ. ૨-૨૮.]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હું અર્જુન! આ સર્વ પ્રાણીઓ, આરંભમાં (ભૂતકાળમાં) અવ્યક્તમાં હતાં—અદૃશ્ય હતાં. વર્તમાનકાળમાં સર્વ પ્રાણીઓ વ્યક્ત (દૃશ્ય) થયાં છે, અને ભવિષ્યમાં પાછાં અવ્યક્તમાં લય પામી જશે.

૨૫ પદ્યછંદ—કાલવેગેન—કાળના વેગથી દ્વિપરાર્ધાવસાને—બ્રહ્માના બે પરાર્ધના અંતમાં લોકો નષ્ટ—લોકોનો નાશ થતાં મહાભૂતેષુ આદિભૂતં ગતેષુ—પંચમહાભૂતો તેમની તન્માત્રાઓમાં લય પામતાં વ્યક્તે અવ્યક્તં યાતે—અને તન્માત્રાઓ પ્રધાનમાં લય પામતાં અશેષસંજ્ઞઃ इति भवान् एकઃ—જેનાથી કોઈ વિશેષ નથી એવા આપ એકજ શિષ્યતે—બાકી રહો છો.

અહ્નાનું આયુષ્ય—

સહસ્રયુગપર્યંત-મહર્ષદૂર્બ્રહ્મણો વિદુઃ ॥

રાત્રિ યુગસહસ્રાં તાં, તેઽહોરાત્રિવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વાઃ, પ્રભવંત્યહરાગમે ॥

રાઙ્યાગમે પ્રલીયન્તે, તન્નૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥

આરયુગની ચોકડી થાય, એવી હગ્ગર ચોકડી થાય, ત્યારે અહ્નાનો એક દિવસ થાય, અને બીજી હગ્ગર ચોકડી થાય, ત્યારે અહ્નાની રાત્રિ થાય. એવું જે જાણે છે તે સર્વ પ્રકારના રાત્રિ દિવસને જાણનારા છે. (૧૭) અહ્નાનો દિવસ થતાં, અવ્યક્ત-અદૃશ્ય પ્રકૃતિતત્ત્વમાંથી, સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રગટે છે; અને રાત્રિ થતાં પાછી તેમાંજ લય પામે છે. (૧૮)

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં, ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ॥

રાઙ્યાગમેઽવશઃ પાર્થ, પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

પરસ્તસ્માન્તુ ભાવોઽન્યો, વ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ, નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्यુક્તસ્-તમાहुઃ પરમાં ગતિ ॥

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તતે, તદ્ધામ પરમં મમ ॥૨૧॥ [ગીતા અ. ૮]

હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે તેનો તેજ ભૂત સમુદાય, પ્રગટ થઈ થઈને અહ્નાની રાત્રિ આવે ત્યારે પરવશપણે લય પામે છે; અને દિવસ આવે ત્યારે પ્રગટે છે. [૧૯] પરંતુ તે અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)થી પણ અવ્યક્ત એવું એક બીજું તત્ત્વ છે. તે પરમ સનાતન સ્વરૂપ છે—પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. સર્વ ભૂતોનો નાશ થાય, તોપણ તેનો નાશ થતો નથી. [૨૦] એ પરમ અવ્યક્ત તત્ત્વને ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ ‘પરમગતિ’ પણ છે. આ પરમ-ગતિજ માટે પરમધામ છે. તેને પામ્યા પછી, જીવને જન્મમરણમાં પાછું આવવું પડતું નથી. [૨૧]

અહ્નાના આયુષ્યનું નામ ‘પર’ કહેવાય છે. આયુષ્યના અરધા ભાગને ‘પરાર્ધ’ કહેવાય છે. એ પરાર્ધથી અહ્નાના આયુષ્યની સમાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ પરાર્ધ અહ્નાનો દિવસ ગણાય છે. બીજો પરાર્ધ અહ્નાની રાત્રિ ગણાય છે.

શેષસંજ્ઞઃ—કાળના વેગથી જ્યારે ચૈદ લોકનો નાશ થાય છે, ત્યારે પંચમહાભૂતનો લય તન્માત્રામાં (એટલે અહંકારમાં), અહંકારનો લય મહતત્ત્વમાં, મહતત્ત્વનો લય પ્રકૃતિમાં, અને પ્રકૃતિનો લય અક્ષરમાં થાય છે. તેથી આપ એકજ બાકી રહો છો. તે વાત ઉપર ૨૦ માં શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

‘લય પામવું’ એટલે ‘નાશ પામવું’ એવો અર્થ અહીં નથી. પક્ષી વૃક્ષમાં લય પામે, માછલું જળમાં લય પામે, નક્ષત્ર સૂર્યના પ્રકાશમાં લય પામે, તેમ જગત્ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. કાળ પણ અક્ષરમાંજ લય પામે છે.

હજી આગળ સ્તુતિ કરે છે—

યોઽયં કાલસ્તસ્ય તેઽવ્યક્તબંધો, ચેષ્ટામાહુશ્ચેષ્ટતે યેન વિશ્વમ ॥

નિમેષાદિર્વત્સરાંતો મહીયાંસ્-તં ત્વેશાનં ક્ષેમધામ પ્રપદ્યે ॥૨૬॥

૨૬ પદ્યછે—હે અવ્યક્તબંધો—હે પ્રકૃતિને પ્રવર્તીવનાર યઃ અયં મહીયાંન કાલઃ—

અર્થ—હે પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર ! હે પ્રકૃતિને ગતિ આપનાર ! આ મોટો કાળ કે જેના આદિમાં નિમેષ છે, અને અંતમાં વર્ષ છે; જે કાળની આવૃત્તિથી, વિશ્વની આવૃત્તિઓ થયા કરે છે, તે કાળ (તો) આપની લીલારૂપ ગણાય છે. (તેથી) આપ કે જે સ્વામી છો-ધણી છો, તથા અભયના સ્થાનરૂપ છો, તેમને શરણે હું આવી છઉં. [એટલે આપના શરણની હું યાચના કરું છઉં.] [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

અવ્યક્તબંધુઃ—આ પ્રભુનું વિશેષણ છે. તેનો અર્થ પ્રકૃતિને ગતિમાં મુક્તાર, પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર.

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ, સૂયતે સચરાચરમ્ ॥૧૦॥ [ગીતા અ. ૯]

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્ગર્ભે દધામ્યહમ્ ॥ [ગીતા અ. ૧૪-૩]

વિગેરે સૂયતે છે કે-પ્રકૃતિને ન્યાવનાર પરમાત્મા છે. સુમેધિનીજી કહે છે કે—ન હિ કારણસ્ય ચેષ્ટાભાવે કાર્યે ચેષ્ટા ભવતિ—એણા કર્મરૂપ છે અને કર્મ કાળજનિત છે. તાત્પર્ય—હે પ્રભુ ! આપ પ્રકૃતિમાં દૃષ્ટિ કરો છો, ત્યારે પ્રકૃતિ ક્રિયાવાન થાય છે !

ઈશાનં—સ્વરૂપની ઇશ્વરતા સૂચવે છે.

ક્ષેમધામ—કુશળતાનું ધામ, નિર્ભયતાનું સ્થાન, હૃદય યથા ગર્ભ.

કાલઃ યેન વિશ્વ ચેષ્ટતે—કાળ કે જેનાથી વિશ્વચેષ્ટા કરી રહ્યું છે. કાળ ફરતો જાય, અને જગતને ફેરવતો જાય. જે કર્મ છે તે કાળની ચેષ્ટા છે.

દેશ્વર્યં વિલંબનં ન સદ્વતે—પ્રભુ કે જે અશ્વર્યયુક્ત છે તે શરણાગતના રક્ષણની ખાખતમાં વિલંબ કરતા નથી. ‘ગમે એવા અધમને પણ શરણું આપું છઉં’ એમ પ્રભુ ધણે ઠેકાણે બોલ્યા છે.

પ્રભુનું શરણુ તે નિર્ભય થવાનું દ્વાર છે—મોતમાંથી બચાવનાર છે. એમ હવે કહે છે—

મર્ત્યો મૃત્યુવ્યાલભીતઃ પલાયન્, લોકાન્ સર્વાન્નિર્ભયં નાધ્યગચ્છત્ ॥

ત્વત્પાદાબ્જં પ્રાપ્ય યદ્વચ્છયાઽઽચ, સ્વસ્થઃ શેતે મૃત્યુરસ્માદપૈતિ ॥૨૭॥

આ મોટો કાળ જેના. નિમેષઃ આદિઃ યસ્મિન્ સઃ નિમેષાદિઃ—આદિમાં નિમેષ છે. વત્સરઃ અન્તે યસ્ય સઃ તસ્ય—અંતમાં વર્ષ છે. યેન વિશ્વમ્ ચેષ્ટતે—જે કાળની આવૃત્તિ થયા કરે છે. તસ્ય તે ચેષ્ટાં આહુઃ—તે કાળ તો આપની લીલારૂપ ગણાય છે. તં ઈશાનં—સ્વામિ ક્ષેમધામ—અભયના સ્થાનરૂપ इति त्वा-त्वां પ્રપદ્યે—એવા જે આપ તેમને હું શરણે આવી છઉં.

૨૭ પદ્યછેદ—હે આદ્ય—હે આદિપુરૂષ. [મર્તુ યોગ્યઃ મર્ત્યઃ] મૃત્યુવ્યાલભીતઃ મર્ત્યઃ—મૃત્યુરૂપી સર્પથી ખીનેલો કોઈ જીવ. સર્વાન્ લોકાન્ પલાયન્—સર્વ લોકો પ્રત્યે દોડે તો પણ. નિર્ભયં ન અધ્યગચ્છત્—નિર્ભય સ્થાન મેળવી શકતો નથી. પણ યદ્વચ્છયા—કોઈ પુણ્યના યોગથી. ત્વત્ (ત્વ) પાદાબ્જં પ્રાપ્ય—આપના ચરણમાં આવે, તો સ્વસ્થઃ શેતે—સુખેથી સુવે. અસ્માત્—આ પુરૂષથી. મૃત્યુઃ અપૈતિ—મૃત્યુ નાશી જાય છે.

અર્થ—હે આદિપુરૂષ ! મૃત્યુરૂપી સર્પથી ડરી ગએલો કોઈ પુરૂષ, (ભલે) સર્વે લોકો પ્રત્યે દોડે-એટલે ગમે ત્યાં નાશી જાય-પણ તે નિર્ભય સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. કદિ પુણ્યના યોગથી, આપના ચરણમાં, તે જીવ આવી ચડે, તો તે સુખેથી સુવે છે- [એટલે નિર્ભય થાય છે.]. આ પુરૂષ પાસેથી મૃત્યુ નાશી જાય છે. [૨૭]

૨૭ વિવેચન—

સોદાગરની કુતરી સૈને ભસે, પણ જે લોકો સોદાગરના ઓળખીતા થાય, તેમને કુતરી ભસતી નથી-તેમને કુતરીનો ભય હોતો નથી.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे, कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्-धीरस्तत्र न मुह्यति ॥૧૩॥ [ગીતા અ. ૨]

આ દેહમાં જીવાત્માને જેમ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા ચૈક્રસરીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દેહ પડ્યા પછી, બીજો દેહ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ધીર પુરૂષે તે બાબતમાં ગભરાવું ધટવું નથી.

ધીર—થવા માટે કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિ-તે ત્રણે, અગર તે ત્રણમાંથી ગમે તે એક, બરાબર ચોટ મારીને સાધવું જોઈએ. તે સાધનદ્વારા આગળ વધે, તે પ્રભુ શરણે પહોંચે છે. પ્રભુ શરણે પહોંચે છે, તે નિર્ભય થઈ જાય છે.

ઋષિઓ મોતને અટકાવતા. શરભંગઋષિ શ્રીરામનાં દર્શનની આકાંક્ષાથી મોતને અટકાવીને બેઠા હતા. સાવિત્રીએ સત્યવાનનું મૃત્યુ અટકાવ્યું હતું. મહાન ભીષ્મે મોતને અટકાવ્યું હતું. કુંડલિની શક્તિ ઓં કાળની સ્ત્રી ગણાય છે. તે સર્વ મનુષ્યના શરીરમાં રહે છે. યોગિઓ કુંડલિની જાગૃત કર્યા પછી, અમુક પ્રમાણમાં મોતને વશ કરી શકે છે.

જ્ઞાનદ્વારા કાળનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી, કાળથી ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. તેટલા માટેજ જ્ઞાનને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. અંધારામાં દોરડીને સાપ માનીતે નાકા; પણ દીવો આવતાં ખાત્રી થઈ કે-તે સાપ નથી-દોરડી છે. તેમ જ્ઞાનદ્વારા ખાત્રી થાય છે કે-મોત કોઈને છોડતું નથી. મોત વખતે ભયંકર વેદના થાય, અને મોત પછી ગમે તે અવતારમાં ભટકવું પડે. તે બંને દુઃખનું નિવારણ કરનાર પ્રભુ છે. માટે પ્રભુને શરણે રહેવું. તાત્પર્ય-પ્રભુને શરણે રહે, તેને મોત મોટું લાગે નહિં. માયાને શરણે રહે, તેને મોત બહુ મોટું લાગે. કેદખાનામાં પણ, જેલસુપ્રોન્ટેન્ડન્ટના ઓળખીતા કેદીઓ, અમુક પ્રકારનાં સુખ-સગવડો ભોગવે છે, ત્યારે પ્રભુને કેમ દયા નહિં આવે ! બીલાડી ઉદરને અને પોતાનાં બચ્ચાંને મુખ વડેજ પકડે છે. પણ ઉદર બચતો નથી, અને બીલાડીનાં બચ્ચાં સુખરૂપ રહે છે. એક બીલાડીમાં જેટલી ચપળતા છે, તેટલી ચપળતા, તે ચપળતા આપનારમાં નહિં હોય !

સત્સંગ, શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુ જેમને વ્હાલાં હોય, તેમને જ્ઞાનભક્તિમાં પ્રીતિ થાય. જ્ઞાન-ભક્તિમાં પ્રીતિ થાય, તેમને પ્રભુના મહિમાનું ભાન થાય. પ્રભુમહિમાનું જેમને ભાન થાય, તેમને પ્રભુનું શરણું લેવું ગમે. અમયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દન્તે અથ સોડમયં ગતો ભવતિ ॥ [યજુર્વેદ તૈત્તીરીય સંહિતા.] જે ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે, તે ભયરહિત થાય છે. સર્વસ્થ વશી. સર્વસ્થેશાનઃ । મીષાઽસ્માત્ । મૃત્યુર્ધાવતિ પશ્ચમઃ । [વેદ,] ‘ સર્વ આપને

વશ છે, સર્વના આપ માલિક છો, આપના ભયથી સૂર્ય તપે છે, પવન ચાલે છે, અને મૃત્યુ પણ ભાગી જાય છે, ’

છેવટમાં—સત્સંગ અને શાસ્ત્રનું શરણું લેવું, તે આધિભૌતિક શરણુ. જ્ઞાન અને ભક્તિ આધ્યાત્મિક શરણુ, અને આપ ભગવાનના ચરણુ તે આધિદૈવિક શરણુ કહેવાય છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અગર કર્મ-ત્રણેમાં-જ્યાં કામના હોય, ત્યાં કપટ હોય. નિષ્કામ હોય તે સ્વચ્છ અને પવિત્ર હોય-પ્રભુને ગમે એવું હોય-પ્રભુ વશ થાય એવું હોય, માટે તેમ કરજો.

હવે પોતાના દુઃખની વાત કહીને, આ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ અદૃશ્ય કરવાની વિનંતિ કરે છે.

સ ત્વં ઘોરાદુઃસેનાત્મજાન્નસ્-ત્રાહિ ત્રસ્તાન્ ભૃત્યવિત્રાસહાસિ ॥

રૂપં ચેદં પૌરુષં ધ્યાનધિષ્ણ્યં, મા પ્રત્યક્ષં માંસદૃશાં કૃષીષ્ઠાઃ ॥૨૮॥

જન્મ તે મર્યસૌ પાપો, મા વિદ્યાન્મધુસૂદન ॥

સમુદ્વિજે ભવેદ્દેતોઃ, કંસાદહમધીરધીઃ ॥૨૯॥

ઉપસંહર વિશ્વાત્મન્-નદો રૂપમલૌકિકમ્ ॥

શંખચક્રગદાપદ્મ-શ્રિયાજુષ્ટં ચતુર્ભુજમ્ ॥૩૦॥

અર્થ—અમો કે જેઓ ભયંકર કંસથી ત્રાસ પામ્યાં છઈએ, તેમની આપ રક્ષા કરો. આપ ભક્તોને ઓળખો છો. ભક્તોના ત્રાસને મટાડનાર છો. [ભક્તોના ત્રાસ મટાડવા; એવી આપને ટેવ પડી છે.] આપનું આ દૈવી સ્વરૂપ ધ્યાન કરવા લાયક છે. [સમાધિદ્વારા દર્શન કરવા લાયક છો]. માટે ચર્મચક્ષુ વાળા જીવોને તે બતાવશો નહીં. [૨૮] હે વિષ્ણુ ! તમારો જન્મ મારા શરીરથી થયો છે, એવું તે પાપી કંસ ન જાણે, એમ કરશોજી. કંસના ત્રાસથી અધીરી બનેલી એવી હું, આપને માટે ચિંતા કરી રહી છઉં. [૨૯] હે જગતના આત્મા ! શંખ, ચક્ર, ગદા, અને પદ્મથી શોભતું, ચાર ભુજવાળું આ અલૌકિક રૂપ, આપ શમાવી દો-એટલે-અદૃશ્ય કરો. [૩૦]

૨૮ પદ્યછેદ—ઘોરાત્ ઉઘ્રસેનાત્મજાન્-ભયંકર કંસથી. ચ ત્રસ્તાન્ નઃ-ત્રાસ પામેલા જે અમો-તેમની ત્રાહિ-રક્ષા કરો. ભૃત્યવિદ્-આપ ભક્તોને ઓળખનાર છો. ત્રાસહાસિ-ભક્તોના ત્રાસને મટાડનાર છો. ચ-અને [ધ્યાનસ્ય ધિષ્ણ્યં (સ્થાન)] ધ્યાનધિષ્ણ્યં હદં પૌરુષં રૂપં-ધ્યાન કરવા લાયક આ દૈવી સ્વરૂપ. માંસદૃશાં-ચર્મચક્ષુ વાળા જીવોને મા પ્રત્યક્ષં કૃષીષ્ઠાઃ [કૃ+ષીષ્ઠાસ્] બતાવશો નહીં.

૨૯ પદ્યછેદ—હે મધુસૂદન ! હે પ્રભુ ! મયિ તે-તવ-જન્મ-મારાથી આપનો જન્મ થયો તે વાત. અસૌ પાપઃ મા વિદ્યાત્-આ પાપી કંસ ન જાણે (તેમ કરશો.) [અધીરાધીઃ યસ્યાઃ સાઃ અધીરધીઃ] કંસાત્ અધીરધીઃ इति અહમ્-કંસના ત્રાસથી અધીરી બનેલી હું. મવતઃ હેતોઃ-આપને માટે. સમુદ્વિજે-ઉદ્ધેગ કરું છઉં. ચિંતા રાખું છઉં.

૩૦ પદ્યછેદ—હે વિશ્વાત્મન્-હે જગતના આત્મા. શંખચક્રગદા પદ્મ ચ પદ્મશ્રિયા જુષ્ટં (યુક્ત)-શંખ ચક્ર, ગદા અને પદ્મની શોભા વાળું ચતુર્ભુજમ્-ચાર ભુજ વાળું અદઃ અલૌકિકમ્ રૂપં-આ અલૌકિક રૂપ. ઉપસંહર-સમાધિ દો અદૃશ્ય કરો.

૨૮ વિવેચન—

ઘોરાત્—કંસને ઘોર-ભયંકર-કહેવામાં એવો ભાવ છે કે-તે સ્વાર્થથી એટલો અધો અંધ બન્યો હતો કે, જેન બનેલી અગર ભાણેજ, કોઇના ઉપર તે દયા રાખતો નહીં.

મૃત્યુવિદ્—પોતાના ભક્તોને જાણનાર. આ શબ્દ બહુ મહત્વનો છે. તમે ભક્તોના આંતરભાવને જાણનાર છો, તેથી તમારું અંતર્યામિપણું સિદ્ધ થાય છે. દ્રોપદીની ખૂમ સાંભળી દોડ્યા આવ્યા. ગજરાજની પ્રાર્થના સાંભળી પહોંચી વળ્યા. નરસિંહ મહેતાને હાર આપ્યો. મીરાંના ઝેર અમૃત કર્યા. સુધન્વાને તાતી કઢાઇમાંથી બચાવ્યો. નામદેવની છાપરી છાઇ, સજના માટે નાઇ-હામમ-મન્યા.

‘ભગવાન આવા પરગણુ છે, ત્યારે સૌનું કામ કેમ કરતા નથી ? મારે લાખ રૂપૈયા જોઇએ છે. તે પ્રભુ આપશે ? ઘણા દિવસથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છઉં, પણ કેમ પ્રભુ આપતા નથી ?’—આવા અનેક પ્રશ્ન કરનારા હોય છે. તેમને એટલુંજ કહીએ કે ‘જીવ, શિવ અને માયા આ ત્રણ તત્ત્વો મુખ્ય ગણાય છે. આ ત્રણનો મહિમા શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરૂદ્વારા જાણાય-તો, જેમ મહાસાગરમાં તરતો મત્સ્ય (માછલું) જળની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ હરિરસમાં ખુડેલો જીવ, પ્રભુ પાસેથી કાંઇ માગતો નથી. જે પ્રભુનું છે તે તેનુંજ છે. જે નોકર થાય, તે અમુક પગાર માગે, અને જે શેઠની સ્ત્રી થાય, તેને તો શેઠનું આખું ઘર મળે. તેણી તો શેઠના ઘરની શેઠાણી થાય. અરે કોઇ વખત લાગ આવે, તો શેઠને પણ ધમકાવે-શેઠની પણ શેઠ બને. ભરોસો આવ્યા વિના, કોઇની સ્ત્રી થવાય નહીં. તેમ પ્રભુનો ભરોસો (શ્રદ્ધા) થયા વિના, પ્રભુના થવાય નહિં. પ્રભુ તો ભરોસાના નાથ છે-શ્રદ્ધાના શેઠ છે. સાવધાન થઇ જાઓ, તો આપણે પણ તે ભરોસાવાળા ભગવાનને પ્રાર્થના કરીએ. હાથ જોડીને ગાઇએ—

પદ.

ભરોસાના નાથ છો તમે ભેર (૨) ટેક.

એક અરજ વહાલા મારી એ છે, મારે માર્થે તે કાળનો ભે ૐ;

દાહાડી સંભારતાં દુઃખ દે છે—

ભરોસા૦

જગજીવન જનકી નાથ, પણ પણ ઇચ્છું વહાલા સાથ;

છતે નાથે કહેવાયો અનાથ—

ભરોસા૦

વહાલા પ્રદહાદ ભક્તના સાર, મારે નાથે નસિંહરૂપ ધાર્યું;

અંગ હિરણ્યકશિપુનું વિદ્યાર્યું—

ભરોસા૦

અન્નમેળ અધર્મી ઉધાર્યો, સુત નારાયણ નામ પોકાર્યો;

તજ તજતામાં તેને તાર્યો—

ભરોસા૦

તાતી તેલ કઢાથી તાર્યો, પોતે જઇને સુધન્વા ઉગાર્યો;

નાથ ! મારો તે વાંક શો ધાર્યો ?—

ભરોસા૦

મહેતા નરસિંહની—[ખમા ! ખમા ! કેમ સાવધાન છોને ? સાથે છો ને ?]

મહેતા નરસિંહની હુડી વખાણી, નાતી વેળા આપ્યાં ટાઢાં પાણી;

પૂર્યું મામેરું પ્રીત પ્રીજણી—

ભરોસા૦

અનેક ભક્તોને કરણા કીધી, વહાલે સૌની સંભાળે લીધી;

મેં તો ભક્તિ ઘોળી ઘોળી પીધી—

ભરોસા૦

એક રાજમાં રાજની ઓળખાણ થાય, તો કેટલો આનંદ થાય છે! કેટલી હુંફ રહે છે! ભારે સંસારમાં પ્રભુની ઓળખાણ થાય, તેના આનંદની શી વાત કરીએ! જેમ બને તેમ સાચા ભક્ત થવા પ્રયત્ન કરજો—સાચી ઓળખાણ કરતાં શીખજો.

ત્રાસદા અસિ—આપ ભક્તોના ત્રાસનો નાશ કરનારા છો. ગીતામાં પણ કહે છે કે—
' પરિત્રાણાય સાધૂનાં. ' સત્પુરુષોથી રક્ષા માટે પ્રભુનો અવતાર છે.

• **માંસદૃશાં વિગેરે**—ચર્મચક્ષુવાળા જીવોને આપ દર્શન દેશો નહિં. ' કંસાદિ અજ્ઞાનીઓ આપનો મહિમા જાણતા નથી, તેથી આપનો અનાદર કરશે. એ ભાવ છે. વળી બીજી વાત—દિવ્ય ચક્ષુવિના આ સ્વરૂપના દર્શન થાય નહીં. વસુદેવજી અને દેવકીજીના ઉપર પ્રભુએ કૃપા કરી છે, તેથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણજીને દેખી શકે છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં—

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુ-મનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ॥

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ, પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥ [ગીતા અ. ૧૧]

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે—તું આ તારી આંખોથી મને જોઈ શકીશ નહિં, માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છઉં. તેવડે તું માંડે યોગસામર્થ્ય જો.

ધ્યાનધિષ્ઠયં—શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરનારા યોગીઓને, ધ્યાનમાં લેવા લાયક, આ ચતુર્ભુજવાળું સ્વરૂપ છે.

કંસના ત્રાસથી અધીરાં બનેલાં અને પુત્રભાવથી પીગળેલાં દેવકીજી, જે બોધસ્વરૂપ છે, જે જગત્ને બોધ આપનારા છે, તેમને બોધ આપે છે—

૨૯-૩૦ વિવેચન—

મધુસૂદન!—મધુ નામના દૈત્યને આપે માર્યો હતો, તેથી આપ પૂર્ણરીતે સમર્થ છો, છતાં જે કાંઈ હું કહું છઉં, તે પુત્રભાવથી કહું છઉં—એ ભાવ છે.

તાત્પર્ય—આપ આપનું આ રૂપ સમાવિ ઘો-જેથી (૧) કંસ આપના જન્મથી અજ્ઞાત રહે. (૨) અમે નિર્ભય થઈને રહીએ, અને (૩) આપ બાળરૂપે મારા બોળામાં ખીરાજો, તો મને આપનું પુત્રસુખ મળે.

શ્રીરામાવતારમાં કૌશલ્યાના ભુવનમાં, પ્રથમ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે પ્રભુએ દર્શન આપ્યાં હતાં. આ દર્શનનો લાભ, રાજ દશરથને મળ્યો નહોતો—કારણકે પ્રભુએ, ઉંવા-ઉંવા-એવી આળચેટા કર્યા પછી, રાજ દશરથને વધામણી પહોંચી હતી. જુઓ! મોક્ષવાણી પાનું ૧૩.

છંદ.

ભયે પ્રગટ કૃપાલા, દીન દયાલા, કૌશલ્યા હીતકારી;

હર્ષિત મહતારી, મુનિ મનહારી, અદ્ભુત રૂપ નિહારી.

લોચન અભિરામા, તનુ ધનશ્યામા, નિજ આયુધ ભુજ ચારી;

ભૂષણ વનમાલા, નયન વિશાલા, શોભા સિંધુ ખરારી.

કહ દુહ કર જોડી, અસ્તુતિ તોરી, કેહિ બિધિ કહં અનંતા;

માયા ગુણ જ્ઞાના-તીત અમાના, વેદ પુરાણ ભણુંતા.

કરુણા ગુણ સાગર, સય ગુણ આગર, જોહિ ગાવહિં શ્રુતિ સંતા;

સો મમહિત લાગી, જન અનુરાગી, પ્રગટ ભયે શ્રીકંતા.

(આવા પ્રભુ મારા ઉદરમાં કેમ સમાયા ? તે વાત હવે કહે છે.)

અત્તાંડ નિકાયા, નિર્મિત માયા, રોમ રોમ પ્રતિ વેદ કહે;

મમ ઉર સો વાસી, યહ ઉપલાસી, સુનત ધીર મતિ સ્થિર ન રહી.

[આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાન ઉપજ્યું, ત્યારે જેમને અનેક લીલાઓ કરવી છે, એવા પ્રભુએ, કૌશલ્યાને પૂર્વ જ્ઞાતાં કહ્યા.]

ઉપજ્ઞ જ્ઞાના, પ્રભુ મુસકાના, ચરિત બહુત વિધિ કિન્હ ચહે.

કહિ કથા સુતાઇ, માત યુઝાઇ, જિહિ પ્રકાર સુત પ્રેમ લહે.

માતા પુનિ બોલી, સોમતિ ડોલી, તજહું તાત યહ રૂપા.

કીજે શીશુ લીલા, અતિ પ્રિય શીલા, યહ સુખ પરમ અનુપા.

સુનિ બચન સુજ્ઞના, રોદન ઠાના, હોય બાલક સુર ભૂપા.

યહ ચરિત જે ગાવહિ, હરિપદ પાવહી, તે ન પરહિ ભવ કુપા.

દોહરો—વિપ્ર ધેનુ સુર સંત હિત, લીન્હ મનુજ અવતાર;

નિજ ઇચ્છા નિર્મિત તનુ, માયા ગુણ ગોપાર—સીયાવર૦

* [વાંઝીયાના ઘરમાં ઉંવાં ઉંવાં ક્યાંથી ?—આનંદ પથરાઈ રહ્યો.]

ચોપાઈ—સુનિ શીશુ રૂદન પરમ પ્રિય બાની, સંભ્રમ ચલી આઇ સખ રાની;

હર્ષિત જ્યાં ત્યાં ઘાઇ દાસી, આનંદમગન સકલ પુરવાસી.

દશરથ પુત્ર જન્મ સુનિ કાના, માનહું અહ્યાનંદ સમાના;

પરમ પ્રેમ મન પુલક શરોરા, ચાહત ઉડત કરત મતિ ધીરા.

જાકર નામ સુનત શુભ હોઈ, મોરે ગૃહ આયા પ્રભુ સોઈ.

વિગેરે-વિગેરે-આનંદની વાતો છે. હવે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ. ઉપર પ્રમાણે દેવકીજી પ્રભુને શીખામણ દઈ, હવે આગળ ચું કરવું, તેની સલાહ માગે છે.

ઉપરના છંદમાં ‘અત્તાંડનિકાયા’ વિગેરે શબ્દોથી જે લીટીમાં કૌશલ્યાજીએ કયું કે—જેનાં રૂંવાડે રૂંવાડામાં, આવા અનેક અત્તાંડ છે, તે પ્રભુ મારા ઉદરમાં સમાયા, એ વાત સાંભળીને લોક મારો મશ્કરી કરશે.’ તેવાજ અર્થનો નીચેનો ૩૧ મો શ્લોક છે, તે ભાવથી સાંભળો—

विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशांते, यथाऽवकाशं पुरुषः परो भवान् ॥

बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभू-दहो नृलोकस्य विडंबनं हि तत् ॥ ३१ ॥

અર્થ—આ જગત્ કે જે સૃષ્ટિકાળમાં દેખાય છે, તેને-પ્રલયકાળમાં, વિના સંકોચે, પોતાના શરીરમાં (આપ) ધારણ કરો છો. એવા આપ મોટા પુરૂષ છો છતાં, આપ મારા ગર્ભમાં રહ્યા, એ વાત ખરેખર મનુષ્યલોકમાં અટપટી લાગશે. (તે વાતની લોકો હાંસી કરશે.) [૩૧]

૩૧ પદ્યછંદ—યત્ યતદ્ વિશ્વં-સૃષ્ટિકાળમાં જે આ જગત્ દેખાય છે તેને નિશાંતે-પ્રલયકાળમાં. યથા અવકાશં-બહુ સારી રીતે-વિના સંકોચે સ્વતનૌ-પોતાના શરીરમાં પરઃ પુરુષઃ ભવાન વિભર્તિ-આપ કે જે પરમ પુરૂષ છો, તે ધારણ કરો છો. સઃ અયં-તે આ. મમ ગર્ભગઃ અભૂત-મારા ગર્ભમાં રહ્યા. અહો-અરે નૃલોકસ્ય તત્ વિડંબનં હિ-મનુષ્ય લોકમાં તે ખરેખર અટપટી વાત લાગે-ન મનાય એવી વાત લાગે.

૩૧ વિવેચન—

વિશ્વં—તેનો અર્થ—આદિ બ્રહ્માંડ સમજવા.

તનો—તનુ એટલે વૈરાટ સ્વરૂપ સમજવું.

નૃલોકઃ—આ સંસાર.

આપ વિલક્ષણ છો, છતાં લોકો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે, આપને મનુષ્યો જેવા ગણીને તેમાં વિરોધને સ્થાન આપે છે.

શુદ્ધ અંતઃકરણના જેવું એકે તપ નથી. માટે સુતપા નામ ધારણ કર્યું, પ્રશ્ન કરવામાં જે કુશળ, તે પ્રશ્નિ—એટલે સુસુક્ષ્મતા કહેવાય છે.

હવે વસુદેવ તથા દેવકીને તેમના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ આપીને, પોતાના જન્મ સંબંધી આગળ શી વ્યવસ્થા કરવી છે; તે વાત પ્રભુ તેમને ૩૨ થી ૪૬ માં શ્લોક સુધીમાં કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ—પ્રભુ બોલ્યા—

ત્વમેવ પૂર્વસર્ગંઽભૂઃ, પ્રશ્નિઃ સ્વાયંભુવે સતિ ॥

તદાઽયં સુતપા નામ, પ્રજાપતિરકલ્મષઃ ॥ ૩૨ ॥

યુવાં વૈ બ્રહ્મણાદિષ્ટૌ, પ્રજાસર્ગે યદા તતઃ ।

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં, તેપાથે પરમં તપઃ ॥ ૩૩ ॥

વર્ષવાતાતપહિમ-વર્મકાલગુણાનનુ ॥

સહમાનો શ્વાસરોધ-વિનિર્ઘૃતમનોમલૌ ॥ ૩૪ ॥

. અર્થ—શ્રી ભગવાન દેવકીજીને કહે છે કે—હે સતિ ! પૂર્વે સ્વાયંભુ મન્વં-તરમાં તમે પોતે પ્રાશ્ન નામે હતાં, અને આ વસુદેવજી સુતપા નામે નિર્દોષ પ્રજાપતિ હતા. [૩૨] પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવા માટે, બ્રહ્માએ જ્યારે તમને આજ્ઞા કરી, ત્યારે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને; તમે મોટું તપ કર્યું હતું. [૩૩] વરસાદ, પવન, તડકો, ઠંડી, અને ગરમી રૂપી કાળના ધર્મોને સહન કરીને, પ્રાણાયામદ્વારા તમે તમારા મનનો મેલ ધોઈ નાંખ્યો હતો. [૩૪]

૩૨ પદ્યછંદ—હે સતિ !—હે સતિ !—સ્વાયંભુવે પૂર્વસર્ગે—પૂર્વે સ્વાયંભુ મન્વં-તરમાં. ત્વમ્ એવ—તમેજ પ્રશ્નિઃ અભૂઃ—પ્રશ્નિ નામે હતા. તદા—ત્યારે. સુતપા નામ—સુતપા નામે અકલ્મષઃ પ્રજાપતિઃ—નિર્દોષ પ્રજાપતિ હતા.

૩૩ પદ્યછંદ—યદા પ્રજાસર્ગે—પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવા માટે જ્યારે—યુવાં બ્રહ્મણા આદિષ્ટૌ—તમને બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી. તતઃ—ત્યારે ઇન્દ્રિયગ્રામં સંનિયમ્ય—ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને. પરમં તપઃ તેપાથે—તમે મોટું તપ કર્યું હતું. [તેપાથે તપ્ ધાતુનું ૩૫ છે].

૩૪ પદ્યછંદ વર્ષશ્ચ, વાતશ્ચ, આતપશ્ચ હિમશ્ચ વર્મશ્ચ एते કાલગુણાઃ તાનુ સહમાનો—વરસાદ, પવન, તડકો, ઠંડી, અને ગરમી રૂપી કાળના ગુણોને સહન કરતાં કરતાં. શ્વાસરોધેન વિનિર્ઘૃતઃ મનોમલઃ યયોઃ તૌ—શ્વાસરોધવિનિર્ઘૃતમનોમલૌ—પ્રાણાયામથી મનનો મેલ તમે ધોઈ નાંખ્યો હતો.

૩૨ થી ૩૪ વિવેચન—

સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં વસુદેવજી સુતપા નામના પ્રજાપતિ, અને દેવકીજી પ્રશ્નિ નામની સ્ત્રી બન્યાં હતાં.

સુતપા પ્રજાપતિ અકલમ્ભઃ—પવિત્ર હતા, તેમને પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાની બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી. તેથી તેણે વિષય સુખનો ત્યાગ કરી તપ શરૂ કર્યું. લૌકિક દૃષ્ટિથી તો એમ જણાય કે—વિષય સુખ એજ પુત્ર પ્રાપ્તિનું સાધન છે. જેમને સારી સંતતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તેમણે પ્રથમ તપ-લૌકિક સુખનો ત્યાગ-કરવો ઘટે છે. તપથી નિર્મળ થએલાં સ્ત્રી પુરુષોને જે પ્રજા પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રજા ઉચી ભૂમિકાની હોય છે—દેવી સંપત્તિવાળી હોય છે. પ્રજોત્પત્તિનું જ્ઞાન અત્યા-રની પ્રજા તદ્દન વિસરી ગઈ છે. જ્યાં લગ્નનો હેતુજ વિષય સુખ માટે હોય, ત્યાં પ્રજોત્પત્તિનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય! મનુ-યાજ્ઞવલ્ક્યે આ સંબંધમાં ઘણી ફાડ કરી છે; પણ તમારે તેમની ક્યાં પરવા છે! લગ્ન વખતે હજારોનાં પાણી થાય, પણ મારો શો ધર્મ, મારા પૂર્વજો-ઋષિઓ સ્મૃતિઓ દ્વારા આ વિષયમાં શું કહી ગયા છે, તેની જરા પણ ગંધ, તમારા જ્ઞાન સુધી આવે છે? ના. માત્ર વ્યવહારીયાં-પામર સૂઝરેલાં પશુ જનીને, ખાવા પીવામાં-પહેરવા ઓઢવામાં અને વાગ્ગ પડખમમાં, લગ્નની સમય ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ હોય, એમ માનો છો. [આ સંબંધમાં તમારે કાંઈક જાણવું હોય, તો ગર્ભોપનિષદની અહીંથી પ્રગટ થએલી ટીકા વાંચજો. તેની કીમત માત્ર બે આના છે. દ્રવ્યની સગવડ હોય, તો એવી નકલ લગ્ન પ્રસંગે સગા સંબંધીને વહેંચજો.] તમારી વાત તો અમે શી કરીએ! લગ્ન પ્રસંગે વેશ્યાદેવીનો જેટલો સત્કાર કરો છો, તેટલો સત્કાર તમારા ગોરનો કરતા નથી. વેશ્યાદેવીની પધરામણી માટે જેટલી વિધિ થાય છે, તેટલી વિધિ પુત્રવધુને ઘરમાં પધરાવવામાં થતી નથી. યાદ રાખજો કે—તમને પણ પુછનાર છે. આ કાંઈ પોપાખાઈનું રાજ નથી.

વિનિર્ઘતમનોમલૌ—(પ્રાણાયામની ક્રિયાથી) જેઓએ મનના મેઝ ઘેઈ નાંખ્યા હતા, તે પ્રશ્નિ અને સુતપા. પ્રાણાયામ સંબંધી પાતંજલ યોગના ફરમામાં ઘણા ખુલાસા થાય છે, પણ તમારે તેની ક્યાં પરવા છે? માત્ર છ આના માટે જેઓ યોગના ફરમા મંગાવતા નથી, તેમને તો પોતાના સ્વાર્થનું જ્ઞાન નથી; પણ જેઓ તે ફરમા મંગાવે છે, છતાં વાંચતા નથી, તેમને તો જરૂર ઉપકો દઈએ.

હજી તપશ્ચર્યાનો વિષય ચાલે છે—

શીર્ણર્ણાનિલાહારા-વુપશાંતેન ચેતસા ॥

મત્તઃ કામાનભીપ્સંતૌ, મદારાધનમીહતુઃ ॥ ૩૫ ॥

एवं वां तप्यतोस्तीव्रं, तपः परमदुष्करम् ॥

दिव्यवर्षसहस्राणि, द्वादशेयુर्मदात्मनोઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૫ પદ્યછેદ—શીર્ણાનિ પર્ણાનિ ચ અનિલઃ અહારઃ યયોઃ તૌ શીર્ણર્ણાનિલા-હારૌ—સુકાં પાંદડાં અને પવનનો આહાર કરનારા તમે, એટલે એવો આહાર કરીને. મત્તઃ કામાન અભીપ્સંતૌ—[અભિપ્સંતઃ ઇતિ અભીપ્સંતૌ] મારી પાસેથી વરદાન લેવાની ઇચ્છાવાળા થઈને. શાંતેન ચેતસા—શાંત ચિત્તથી મમ આરાધનં ઈહતુઃ—મારું આરાધન કરતા હતા.

૩૬ પદ્યછેદ—एवं-એ પ્રમાણે. मयि आत्मा *ययोः तौ, तयोः मदात्मनोઃ

અર્થ—મારી પાસેથી મનગમતું વરદાન લેવાની ઇચ્છાથી, તમે બન્નેએ સુકાં પાંદડાં અને પવનનો અહાર કર્યો, અને શાંત ચિત્ત રાખીને, માંડે આરાધન કર્યું. [૩૫] તે પ્રમાણે મારામાં ચિત્ત રાખીને, તમે બન્નેએ તીવ્ર અને પરમદુષ્કર તપ કરીને, દેવોના બાર હજાર વરસ પસાર કર્યા. [૩૬]

૩૫ વિવેચન—

મત્તઃ કામાન્ અભીવ્સન્તૌ—‘મારી પાસેથી વરદાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા તમે એ.’ તપ કરનારને અભિમાન થાય, તેની શાંતિ માટે, તપ સાથે આરાધના-ઉપાસના—છે.

શાન્તેન ચેતસા—શાંત મનથી. મનની શાંતિ અહાર વિહાર ઉપર બહુ આધાર રાખે છે. માટે આગળ વધવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીપુરુષોએ જેમ અને તેમ, પોતાના અહાર વિહાર સ્વચ્છ કરવાનું ચૂકવું નહિ. ગમે તે વર્ણ અગર આશ્રમનો મુમુક્ષુ, આહાર વિહારની નિર્મળતાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ કરી શકે છે.

૩૬ વિવેચન—

અધીર—આપણે તો દરેક કામમાં ભારે અધીર. ‘ગોળ ખાઈએ અને તુરત જડા કેમ ન થઈએ?’ ‘દવા કરીએ, અને તુરત રોગ કેમ ન મટે?’ ‘દુકાન માંડી અને તુરત નફો કેમ ન મળે?’ ‘પરદેશ જાય કે તુરત રૂપૈયા કેમ ન મોકલે?’ ‘પરણીએ અને તુરત પુત્ર કેમ ન થાય?’ વિગેરે. ધર્મની આખતમાં તો એથી પણ વધારે અધીર. ‘કથામાં જાઉં છઉં, અને માંડે માથું કેમ દુઃખે?’ ‘ડાકોર પુત્રમ ભરું છઉં, અને ઘરમાં સ્ત્રી કેમ માંદી રહે?’ ‘ભગવાનને ભજું છઉં, અને કાકાનું નંખોદ કેમ ન જાય? કે તેમનું બધું મને મળે.’ આવા અધીરા ભક્તો પ્રભુને રીજવવાની આખતમાં—કેટલા અધુરા છે, તે આ શ્લોક શીખવે છે. આ શ્લોકમાં કહે છે કે—‘દેવોના બાર હજાર વર્ષ સુધી પ્રશ્નિ અને મુતપાએ તપ કર્યું. આપણે એટલું બધું તો જીવતાં નથી; માટે આપણા બાર વરસ સમજવાં. બાર વરસ સુધી એકજ ઠેકાણે અનન્ય ભાવથી, સેવા કથાનું ફળ કદિ તપાસો, તો ખાતરી થાય કે—‘પ્રભુ છે.’

હે મદ્રે—‘હે કલ્યાણિ !’ આ સંબોધન દેવકીજીને છે. જેને ઉદરે પુત્ર રૂપે પ્રભુ પધાર્યા, તેના કલ્યાણની—તેના ભાગ્યની—શી વાત કરીએ !

દોહરો—નારી નિંદ મત કીજીએ, નારી રતનકી ખાન;

જસ ખાનો મેં પેદા હુવા, ક્રુવ પ્રહ્લાદ સમાન.

આ સંસારમાં સ્ત્રીનો અવતાર અધમ ગણાય છે, પણ બધી સ્ત્રીઓ કાંઈ સરખી હોતી નથી. સ્ત્રી વિના પુરુષ ક્યાંથી હોય ! ગમે તે પુરુષને જન્મ આપનાર સ્ત્રી છે. જન્મ આપ્યા પછી પણ—ખાળકની સેવા—ખાળકની સંભાળ, સ્ત્રી (માતા) બહુ રાખે છે; તે સંભાળનો બદલો, શ્રવણ જેવો માતૃપિતૃ ભક્ત પણ, વાળી શક્યો નથી, ત્યારે ખીજની વાત તો શી કરીએ ! માટે જેટલું બને તેટલું માતાનું ઋણ અદા કરજો. જે પુત્રને માતાની સેવા મળે, તેનાં અહો ભાગ્ય સમજવાં. જે પુત્રવધુ રાજ થઈને, સાસુની સેવા કરે, તે જીવનને સ્વર્ગનાં સુખ માટે,

મચ્છિત્તયોઃ—મારામાં ચિત્ત રાખીને. તીવ્રં પરમદુષ્કરમ્ તપઃ—તીવ્ર અને પરમ દુષ્કર તપ તપ્યતોઃ આચરતોઃ इति चां—તપ કરતાં તમે બન્નેને. દ્વાદશ દિવ્યવર્ષસહસ્રાણિ—દેવોના બારહજાર વર્ષ. ઈયુઃ—આલ્યાં ગયાં.

યજ્ઞયાગાદિક કર્મ કરવાં પડતાં નથી. સ્વર્ગમાં તેણીનો પ્રથમ સત્કાર થાય છે. જે બહેનો સાસુની સેવાથી વિમુખ રહે છે, તે બહેનો પોતાના સાચા કર્તવ્યને સમજતી નથી. તે પોતાની પુત્રવધુ પાસેથી, સેવાની આશા રાખી શકતી નથી. તે પોતાને ગમે એવી ડાહી વડે માનતી હોય, પણ વ્યવહારમાં હંચું મેં કરીને, તેણીને બોલવાનો હક્ક નથી. કદાચ સાસુએ બહુ દુઃખ દીધાં હોય, તો પણ તેનો બદલો, (સાસુ પાસેથી) સાસુની વૃદ્ધાવસ્થામાં ન લેવાય.

દૃષ્ટાંત—મુળચંદ્રભાઈની મા જુના જમાનાનાં હતાં. વહુ ઉપર બહુ દામ રાખતાં હતાં. ખાવા પીવામાં પણ ભાણુંતારો કરતાં હતાં. આ કૃપાદ વહુએ પાંચ સાત વખત મુળચંદ્રભાઈની આગળ કરી. મુળચંદ્રભાઈ માતૃભક્ત હતા. સ્ત્રી ભક્ત પણ બન્યા હતા. પણ-સ્ત્રીનો વાંક આવે, તો મુળચંદ્રભાઈ તેણીને ધમકીને કહેતા, અને માતાનો વાંક દેખાય, ત્યારે મનમાં રામ-રામ-રામ-કરતા હતા. મનથી કચવાતા હતા; પણ માતાને કાંઈ કહેતા નહોં. સ્ત્રી પતિના મનને સમજનારી હતી. મુળચંદ્રભાઈ સ્ત્રીને કહેતા કે-‘માતાનો આ કાંટો ટાણા વિના નહિં નીકળે. ટાણું આવે ત્યાં સુધી તારે ધીરજ રાખવી.’ આવા વર્તનથી માતાનો પ્રેમ મુળચંદ્રભાઈ ઉપર ધણો થયો હતો; મુળચંદ્રભાઈનો જન્મ દિવસ આવતાં, ઘરમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો. માતાને પગે લાગતાં, માતાએ ‘દીર્ઘાયુશ’નો આશીર્વાદ આપ્યો. તે સાંભળી મુળચંદ્રભાઈએ કહ્યું-માતાજી ! તમે મને પરણ્યાં ન હોત, તો હું વધારે જીવત. હવે વધારે જીવવું પાલવે એમ નથી.

માતાજી—કેમ ! વાત તો કર.

પુત્ર—વાત કંઈ પણ તમે માનો નહિં.

માતાજી—માનવા જેવી હશે, તો માનીશ.

પુત્ર—માનવા જેવીજ છે.

માતાજી—તું તો કહીશ કે ‘મને ઘર લખી આપો, કે તમામ દાગીના આપી દો.’ એમ કાંઈ થાય !

પુત્ર—ઘર નહીં લખાવી લઉં. દાગીનો પણ નહીં માગું. મારે ડાઁટરી લાઇનમાં મહીને ખસે મળે છે. મને તો તમારી શીકર છે. તે શીકરમાં હું વહેલો મરી જઈશ.

માતાજી—મારી શી શીકર છે? હવે અમે ઘરડાં થયાં. ઘરડાંની વળી શીકર શી !

પુત્ર—ઘરડાં થયાં તેથીજ શીકર વધી છે.

માતાજી—કહે ત્યારે.

પુત્ર—પણ તમે માનો તો કહું. હું તમને બહુ બહાલો છઉં. અને તમે મને બહુ બહાલાં છો, તેથી એટલી વાત તો ચોક્કસ કે-જે કાંઈ તમે મને કહો, તે મારા લાભનીજ હોય, અને જે કાંઈ હું તમને કહું, તે તમારા લાભનીજ હોય. વળી અમારો અને તમારો સંબંધ દૈવી છે, તેથી અન્યોન્યને લાભ થાય.

માતાજી—કહે ત્યારે.

પુત્ર—હું તો કહું-પણ તમે માનો તો કહું.

માતાજી—તું જે કહીશ તે હું ચોક્કસ માનીશ.

પુત્ર—ત્યારે આ સ્ત્રીને અહીંથી ક્યાંઈ બહાર મોકલો.

માતાજી—વહુને-ક્યાં ગઈ રૂખી ! આમ આવ. લે આ શ્રીફળ અને રૂપૈયો. પાસેના મંદિરમાં શ્રી હાકોરજીનાં દર્શન કરી આવ. તેથી તારું સૌભાગ્ય અખંડ રહે. (આજ્ઞા થતાં વહુ દર્શને ગય.)

પુત્ર—હવે બા સાંભળો. તમે વહુને બહુ દુઃખ દો છો; પણ વહુ તો અત્યારે જીવાન છે. જેટલું દુઃખ દેશો, તેટલું તે સહન કરશે. પણ હવે ધીમે ધીમે તમે અટકી જશો, અને ધરતી લગામ વહુના હાથમાં આવશે. વહુનો વખત આવશે, ત્યારે તે તમને દુઃખ દેશે. કહો—એ વખતે તમે દુઃખ સહન કરી શકશો? નહીં સહન કરી શકો. કારણ કે તમારે પાકું ઘડપણ હશે. માટે અત્યારથી તમે બદલાઈ જાઓ, અને કડવાશને સંકેલી લઇને, મીઠાશ પાથરો, હવે તમે જીવ્યા એટલું તો જીવવાનાં નથી. ‘ઉન્હાળાને આવતો દેખીને, જેમ નદીનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે સંકોચાતો જાય છે; તેમ જે મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થાને આવતી દેખીને, પોતાના વ્યવહારને સંકોચે છે, તે મનુષ્યનો આ લોક અને પરલોક બેક સુધરે છે.’ એવું મોટા પુરુષો બોલ્યા છે. માનશો તો સાચું, નહિંતો અમે અને તમે સૌ, તાતા તેલની કડાઈમાં સાથે છઈએ.

આટલું કહીને પુત્ર શાંત થયો. માતાજી આકરાં હતાં, પણ સમયને ઓળખતાં હતાં. (ઉન્હાળામાં ગરમ કામળો ઓઢે તેવાં ઘેલાં નહોતાં.) તેથી પુત્રની શીખામણુ તેમને સાકર કરતાં વિશેષ ગળી લાગી. તે શીખામણુમાં સ્વાર્થ અને શોભા-મેકેનાં દર્શન થયાં. ત્યારથી માતાજી બદલાયાં. મુળચંદ્રભાઈને બહુ આનંદ થયો. સ્ત્રી પણ રાજ થયાં,

તાત્પર્ય—માતા અને પુત્રનો સંબંધ ઘણો નીકટનો છે, પણ તેમાં વિદ્ન લાવનાર સ્ત્રી છે. સ્ત્રી અને માતા બેક સંપીને રહે, તો પુરુષનું આયુષ્ય વધે, બેક લડે તો પુરુષનું આયુષ્ય ઘટે.

કેમ સાવધાન છો ને? બોલો શ્રી કૃષ્ણબળદેવકી જય. હવે આગળ વધીએ.

તદા વાં પરિતુષ્ટાઽહ-મમુના વપુષાઽનયે ॥

તપસા શ્રદ્ધયા નિત્યં, ભક્ત્યા ચ હૃદિ ભાવિતઃ ॥ ૩૭ ॥

પ્રાદુરાસં વરદરાટ્, યુવયોઃ કામદિત્સયા ॥

ત્રિયતાં વર ઇત્યુક્તે, માદૃશો વાં વૃતઃ સુતઃ ॥ ૩૮ ॥

અજુષ્ટગ્રામ્યવિષયા-વનપત્યૌ ચ દંપતી ॥

ન વત્રાથેઽપવર્ગે મે, મોહિતૌ દેવમાયયા ॥ ૩૯ ॥

[અપૂર્ણ].

૩૭-૩૮ પદ્યછેદ—તદા—ત્યારે. તપસા શ્રદ્ધયા—તપ કરીને, શ્રદ્ધાએ કરીને. ચ—અને નિત્યં ભક્ત્યા હૃદિ ભાવિતઃ—હૃદયમાં સદા ધ્યાન ધરાવે. વરં દદતિ ઇતિ વરદાઃ તેષુ રાટ્ ઇતિ વરદરાટ્—વરદાન આપવામાં શ્રેષ્ઠ. દાતું ઇચ્છા દિત્સા, કામસ્ય દિત્સા તયા કામદિત્સયા—વરદાન દેવા માટે. યુવયોઃ પ્રાદુઃ આસં—તમારી પાસે હું પ્રગટ થયો. વરઃ ત્રિયતાં ઇતિ ઉક્તે—‘વર માંગો’ એમ કહેતાં માદૃશઃ મયા સદૃશઃ—સુતઃ—મારા જેવો પુત્ર વાં વૃતઃ—તમે માંગ્યો. [વાં છઠ્ઠી વિ. ત્રીયાના અર્થમાં છે.]

૩૯ પદ્યછેદ—અજુષ્ટઃ ગ્રામ્યવિષયાઃ ગ્રામ્યાં તૌ અજુષ્ટગ્રામ્યવિષયૌ—તમોએ સંસારતાં વિષયસુખ ભોગવ્યાં નહોતાં. ચ—અને. ન ચિંચંતે અપત્યાનિ યયોઃ તૌ અન-પત્યૌ—આપને કાંઈ સંતાન પણ નહોતું, જાયા ચ પતિશ્ચ દંપતો—સ્ત્રીપુરુષનું જોડું. દેવમાયયા મોહિતૌ—દેવતી માયાથી મોહ પામેલા. મે અપવર્ગે ન વત્રાથે—ન વૃત્તવંતૌ—મારી પાસેથી મોક્ષ માંગ્યો નહીં,

શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-અમુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સંવત ૧૯૮૩ ભાદરવો માસ,

અંક ૮ મો.

ગુરૂપૂર્ણિમા—ગુરૂપૂર્ણિમાનો ઉત્સવ અહીં ધામધૂમથી ઉજવ્યો હતો. બહારગામથી કેટલાએક ભાવિક હરિજનોના પત્ર આવ્યા હતા. જે જણાવે તો કાંઈ ભેટ પણ મોકલી હતી. ભાવ રહે તોજ ભેટ મોકલવી, એવી અમારી પ્રાર્થના છે. ધર્મની ખાતર દ્રવ્ય ત્યાગ કરવું એ ભાગ્યસુચક છે; તોપણ-અમારી અને તમારી વચ્ચે તો-પ્રથમ ભાવ અને પછી ભેટ. તેમ કરવામાં અમે, તમે અને પ્રભુ રાજી છે.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

ત્રીજો અધ્યાય ચાલુ.

મયા અંકમાં ૨૨૪ મે પાને ત્રીજા અધ્યાયના ૩૯ સુધીના મૂળ શ્લોકો અને પદ્મછેદ આપ્યું છે. તેના અર્થ વિગેરે બાકી છે. તે ભાવથી સાંભળો:—

અર્થ—તે વખતે, તમારાં તપ અને શ્રદ્ધાથી, તથા તમે ભક્તિપૂર્વક હૃદયમાં સદા માફ ધ્યાન ધરતા હતા તેથી, વરદેવામાં શ્રેષ્ઠ એવો હું, વરદાન દેવા માટે, તમારી પાસે આ શરીરથીજ પ્રગટ થયો. ‘વર માગો’-‘વર માગો’ એમ તમને (બેઉને) કહેતાં, તમોએ માગ્યું કે-‘ તમારા જેવો પુત્ર અમારે થાય. ’ [૩૭-૩૮] શ્રી ભગવાન આગળ કહે છે કે-હો સતિ ! તે વખતે તમોએ સંસારનાં વિષયસુખ ભોગવ્યાં નહોતાં; તેમ આપને કાંઈ સંતાન પણ નહોતું. આ પ્રમાણે દેવની માયાથી મોહ પામેલાં તમે બન્નેએ, મારી પાસેથી [પુત્ર માગ્યો, પણ] મોક્ષ માગ્યો નહિં. [૩૯]

૩૭ વિવેચન—

શ્રીભગવાન કહે છે કે—તમારાં તપથી જ્યારે હું પ્રસન્ન થયો, ત્યારે આ દેખાય છે તેજ (ચર્તુભુજ) સ્વરૂપથી હું તમારી પાસે આવ્યો હતો.

અનઘ—હે પાપરહિત દેવકીજી! પાપરહિત થવામાં ત્રણ કારણ બતાવ્યાં છે—તપસ્યા, શ્રદ્ધયા નિત્યં ભક્ત્યા—ઉચિતતપ, શ્રદ્ધા અને નિરંતર ભક્તિભાવ.

હૃદિ—શબ્દ સૂક્ષ્મ સૂચવે છે કે—‘તમારું તપ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ હૃદયનાં હતાં. ઉપર ટપકે નહોતાં.’ એમ પ્રભુ બોલ્યા.

૩૮ વિવેચન—

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલાં લક્ષણોથી હું પ્રસન્ન થઈને, તમારી પાસે પ્રગટ્યો ‘વરદાન માગતાં—મારા જેવો પુત્ર માગ્યો.’ મારા જેવો તો હું એકજ અદ્વિતીય છઉં. તેથી મારેજ તમારે ત્યાં અવતાર લેવા પડે છે.

૩૯ વિવેચન—

‘મારું સુંદર બાળસ્વરૂપ દેખીને, આપને મારા જેવા પુત્રમાં મોહ થયો. આપને પ્રત્ન-ત્પત્તિ કરવા માટે બ્રહ્માજીની આજ્ઞા હતી, તેથી તે આજ્ઞાનું પાલન કરી—વિષયસુખ ભોગવી—પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આપને જ્ઞાતિ હતી; માટે આપે મારી પાસેથી મોક્ષ નહિં માગતાં, મારા જેવો પુત્ર માગ્યો.’

દેવતા, ઋષિ અને પિતૃ એ ત્રણેના ઋણથી પ્રશ્નિ અને સુતપા મુક્ત થયાં નહોતાં, તેથી તેઓએ મોક્ષ માગ્યો નહીં. પ્રશ્નિ અને સુતપાને થએલો આ મોહ, સામાન્ય મોહ નહોતો, પણ ઈશ્વરપ્રેરિત હતો. તેવો મોહ પેદા ન થાય, તો પ્રભુને પુત્ર સમજી કોઈપણ પ્રકારની લીલા કરવા દે નહિં. માતાના મનમાં પુત્રભાવ ‘પ્રગટે નહીં. ભાવ વિના માતાના સ્તનમાં દુધ પણ આવે નહિં.

આ વિષયમાં જરા આગળ વધીને જોઈએ તો—ભગવાનના ભક્તોને મોક્ષની પણ પરવા હોતી નથી. તેમને તો—

પદ—‘નિલ સેવા નિલ કીર્તન આશ્ચર્ય, નીરખવા નંદ દુઝારારે.’

—સદા ભગવાનનની સાથે રહેવું ગમે છે.

વરદાન આપી તે ગયા પછી શું થયું, તે કહે છે.

ગતે મયિ યુવાં લબ્ધ્વા, વરં મત્સદૃશં સુતમ્ ॥

ગ્રામ્યાન્ ભોગાનમુંજાર્થાં, યુવાં પ્રાપ્તમનોરથૌ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—શ્રીભગવાન્ આગળ કહે છે કે—‘મારા જેવો પુત્ર તમારે ત્યાં થશે,’ એવું વરદાન તમને આપીને, હું ગયો—તે પછી જેમનો મનોરથ પૂર્ણ થયો હતો, એવા તમે જોઉં, (વરદાન મેળવીને) લૌકિક ભોગ ભોગવવા લાગ્યાં. (૪૦).

૪૦ પદ્મછેદ—મયિ ગતે—વરદાન આપીને હું ગયો તે પછી મત્સદૃશં સુતં इति वरं—મારા જેવો પુત્ર થાય એવો વર. प्राप्तमनोरथौ इति युवां—જેના મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એવા તમે લબ્ધ્વા—મેળવીને ગ્રામ્યાન્ ભોગાન્ અમુંજાર્થાં—લૌકિક ભોગ ભોગવવા લાગ્યાં.

૪૦ વિવેચન—

આમ્યભોગ-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે આમ્ય સુખ છે. અહીં પ્રજ્ઞેત્પત્તિની વ્યાખ્યા છે માટે વિષયસુખ-વિષયભોગ.

પ્રશ્નિ અને સુતપા જેવા તપસ્વી દંપતીને, આમ્યભોગ ભોગવવા તે કીક ગણાય?—તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે—(૧) પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરવા બ્રહ્માગ્રી આજ્ઞા હતી. (૨) ભગવદ્ જેવા પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (વાસના) હતી. અત્રિ, વસિષ્ઠ, ભરદ્વાજ કર્દમ આદિ ઋષિઓ પણ આમ્યભોગ ભોગવતા હતા. મોટા રાજઋષિઓ પણ આમ્યભોગ ભોગવતા હતા. ત્યારે આપણામાં અને તેઓમાં ફેર શો? ફેર આકાશ પાતાળ જેટલો. સાંભળો—આલ્યાવસ્થામાંથી ઈન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરતાં શીખવું, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિષયસુખ ભોગવવાં. તે પણ પોતાની પરણીત સ્ત્રી સાથે. તે પણ-ઋતુકાળમાં, પ્રજ્ઞેત્પત્તિ માટેજ, વિષયસુખ ભોગવવાં, એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આ આજ્ઞાને કુતરો જેટલી પાળે છે, તેટલી મનુષ્યો પાળતાં નથી.

દોહરો—કુત્તા કાતીક માસમેં, તજે ભૂખ અર પ્યાસ;

તુલસી વાકી ક્યા ગતિ, જેને આરે કાતીક માસ.

ગાય, ભેંસ, ઘોડું, ગધેડું વિગેરે પશુઓ, આ આજ્ઞા જેટલા પ્રમાણમાં પાળે છે, તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યો પાળતાં નથી. પરિણામે મનુષ્યો પારેલાં જેવાં કમળેર-ગરીબ-રાંકડાં-બનતાં જાય છે.

ધર્મના સંસ્કાર વિનાનાં અગ્રેજી વિદ્યામાં આગળ વધેલાં-સ્ત્રી પુરુષો-તો એમજ સમજે છે કે—‘ ગમે તેની હાંટલમાં જમીને, જેમ ક્ષુધાવૃત્તિ શાંત કરવામાં આવે છે, તેમ ગમે તેની સાથે વિષયસુખ ભોગવી, વિષયની વૃત્તિ શમાવવી, તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ નથી. ’ જેને માટે જસમા ઓડણે પ્રાણ ખોયા, જેને માટે અનેક સ્ત્રીઓ જીવતાં બળી મુઠ્ઠા, જેને માટે મોટા મોટા જઘડા થયા, અને હજી થાય છે, તે બાબત સુધરેલી-રખડી-નાસ્તીક બહેનો જરા પણ સમજતી નથી.

શુષ્ક વેદાંતીઓ પણ—‘ ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તેત્ત્વમ્મિત્તમ્ ધારયન્ ॥ [ગીતા અ. ૫-૯] કહીને આમ્યસુખ ભોગવે છે. કેટલાએક ભક્તો અને કેટલાએક આચાર્યો પણ શ્રી કૃષ્ણરૂપ બનીને પરદારાઓ સાથે કીડા કરે છે. કેટલાએક કથાકારો, કેટલાએક મંદિરના પુજારીઓ, બ્રાહ્મણ અગર સાધુ-સન્યાસીઓ, વિષયસુખની લાલસામાં રોવાય છે.

યાદ રાખજો—આ બધી અધોગતિ છે. આમ ફાટયો ત્યાં થીગડું દેવાય તેમ નથી. માટે સૌ સૌનું સંભાળો તો બાલું છે. પ્રશ્નિ અને સુતપા કેવા પ્રકારનાં આમ્યસુખ ભોગવતાં હતાં? તેનો ખુલાસો કર્યો.

હવે વામન અવતારની વાત કહે છે.

અદૃષ્ટ્વાઽન્યતમં લોકે, શીલૌદાર્યગુણૈઃ સમમ્ ॥

અહં સુતો વામભવં, પશ્નિગર્ભમ્મિત્તમ્મિત્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ પદ્યછેદ—શીલં ચ ઔદાર્યં ચ ગુણાશ્ચ તૈ સમં—શીલ, ઉદારતા અને ગુણોથી યુક્ત. અન્યતમં લોકે અદૃષ્ટ્વા—મારા જેવો કોઈ નહીં જોતાં. પશ્નિગર્ભમ્મિત્તમ્મિત્તમ્—પશ્નિગર્ભ એવે નામે અહં વામ સુતઃ અમ્ભવં—હું તમારો પુત્ર થયો.

તયોર્વા પુનરેવાહ-મદિત્યામાસ કશ્યપાત્ ॥

ઉપેન્દ્ર ઇતિ વિખ્યાતો, વામનત્વાચ્ચ વામનઃ ॥૪૨॥

હવે ત્રીજા અવતારની વાત કહે છે.

તૃતીયેઽસ્મિન્ ભવેઽહં વૈ, તેનૈવ વપુષાથ વામ્ ॥

જાતો ભૂયસ્તયોરેવ, સત્યં મે વ્યાહતં સતિ ॥૪૩॥

અર્થ—શીલ, ઉદારતા અને ગુણોથી યુક્ત એવો મારા જેવો, બીજો કોઈ નહિં દેખવાથી—નહિં હોવાથી, ‘પ્રશ્નિગર્ભ’ એવે નામે, હું તમારો પુત્ર થયો. [૪૧] આ અવતારમાં જે પ્રશ્નિ અને સુતપા હતાં, તેજ બેઉ બીજે અવતારે, અદિતી અને કશ્યપ નામે અવતર્યાં. તે વખતે અદિતીના ઉદરથી ઉપેન્દ્ર એવું નામ ધારણ કરી, મેં અવતાર લીધો હતો. તે અવતારમાં હું હીંગણો હોવાથી, માઈ નામ વામન પણ હતું. (૪૨) આ ત્રીજા અવતારમાં (એના એ તમે, દેવકી અને વસુદેવ નામે દંપતી બન્યાં. અને) એનો એ હું, તેજ શરીરથી, ફરીથી તમારે ત્યાં, પુત્ર રૂપે પ્રગટયો છઉં. હે સતિ! મેં જે કાંઈ કહ્યું, તે સત્ય કહ્યું છે. (૪૩).

૪૧ વિવેચન—

ભગવાનના જેવો બીજો કોઈ ક્યાંથી હોય?—નજ હોય. કારણ વેદ કહે છે કે— ‘एकमेवाद्वितीयम्’—ભગવાન એક છે—અદ્વિતીય છે. પ્રશ્નિ અને સુતપાની બુદ્ધિમાં આવી પ્રેરણા કરનાર ભગવાનજ છે, કારણ કે તેમના ઉચ્ચ તપથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હતા. પોતા જેવો બીજો કોઈ પ્રભુ બનાવી શકે ખરા, પણ તેમ કરવા જતાં, વેદની મર્યાદાનો ભંગ થાય.

૪૨ વિવેચન—

બળીરાજને ઠગવો હતો, માટે પ્રભુ વામન—હીંગણા—બન્યા હતા. પ્રભુથી ઠગાય તેનાં અહો-ભાગ્ય સમજવાં. નરસિંહ, મીરાં, તુકારામ—એવા અનેક ભક્તો પ્રભુથી ઠગાયા. હરિરંગમાં રંગાયા. દુનિયામાં ગાડાં ગણાયા. અમે અને તમે ધણા વરસથી સાથે રહીએ છીએ, પણ તમે હજી અમારાથી ઠગાયા નથી, તો પ્રભુની વાત તો ક્યાં કરીએ! કોઈ પણ પ્રકારના લૌકિક

૪૨ પદ્મછેદ—તયોઃ વાં—તમે કે જે [પ્રશ્નિ અને સુતપા હતાં. તેજ અદિતી અને કશ્યપ થયાં ત્યારે] પુનઃ—ફરીથી કશ્યપાત્ અદિત્યાં—કશ્યપ અને અદિતીને ઘેર—ઉપેન્દ્રઃ ઇતિ વિખ્યાતઃ—‘ઉપેન્દ્ર’ એવા નામથી અહં एव—હુંજ આસ—અવતર્યો હતો. ‘આસ’ આસ ના અર્થમાં છે. ચ—અને વામનત્વાત્ વામનઃ—તે અવતારમાં હીંગણો હોવાથી માઈ નામ ‘વામન’ પણ હતું.

૪૩ પદ્મછેદ—અસ્મિન્ તૃતીયે ભવે—આ (તમારા) ત્રીજા અવતારમાં તેન एव વપુષા તેજ શરીરથી—ભૂયઃ—ફરીથી તયોઃ एव વાં યુવयोઃ અહં જાતઃ—પૂર્વે જે હતાં તેજ તમારે ત્યાં હું જન્મ્યો છઉં—પ્રગટ થયો છઉં. હે સતિ—હે સતિ મે વ્યાહતં સત્યં—મેં આપને સત્ય કહ્યું છે.

સુખની અપેક્ષા, અમે તમારી પાસેથી, કદિ કરતા નથી-તોપણ હજી, તમારામાંનાં ઘણાં બાઈ બહેનોનો, અમારી સાથે તેલ પાણી જેવો વહીવટ રાખે છે. તમે તમારાં સ્ત્રી પુત્રાદિકથી, નાત જાત-વ્યવહાર વિગેરે લૌકિક સંબંધથી બહુ ઠગાઓ છો. તેમની પાસે લાચાર બનો છો. તેમને સર્વસ્વ માનીને તેમાં તમારૂં આયુષ્ય ગુમાવો છો. અનેક જન્મનાં પૂણ્ય એકઠાં થાય, ત્યારે મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છા થાય. મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છા થાય; ત્યારેજ સંત અગર સદ્ગુરુમાં પ્રીતિ પ્રગટે. આ રિથિતિએ જે પહોંચે, તે સંત અગર સદ્ગુરુથી ઠગાય.

જ્યાં તમારૂં મન માનતું હોય, તે સંત અગર સદ્ગુરુથી અવસ્ય ઠગાજે. તેમને તમારૂં સર્વસ્વ માનીને સેવજો. વેશ્યા બડી ચક્રાર, પણ એક રૂપૈયાનું છાયલ પહેરીને પતિવ્રતાના ધર્મ પાળનારી સ્ત્રીના ધર્મોને, તે સમજી શકતી નથી. તેમ અનેક ઠેકાણે રજળતા જીવે, અનન્ય ભાવની વાત સમજી શકતા નથી. પરિણામે પસ્તાય છે.

વામન અને બલિનો સંવાદ, મોક્ષપત્રિકાના છઠ્ઠા પુસ્તકમાં ઘણી સારી રીતે વર્ણવ્યો છે. અવકાશ હોય તો વાંચજો.

૪૩ વિવેચન—

એ નામ-ખીજ જન્મમાં ઉપેન્દ્ર અને વામન એવાં એ નામ થયાં. તેમ ત્રીજા જન્મમાં-શ્રીકૃષ્ણ અને વાસુદેવ એવાં એ નામ થયાં.

સતિ-ત્રણે અવતારમાં એકને એક પતિને સેવનારી હે સતિ ! હે દેવકીજી !

સત્યં મે વ્યાહતં-‘મે’ કહ્યું તે સત્ય છે.’ એટલે આ બાળકમાં શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

અતુલ્ય રૂપે દર્શન દેવાનું શું કારણ ? તે વાત હવે કહે છે.

एतद्वां दर्शितं रूपं, प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥

नान्यथा मद्भवं ज्ञानं, मर्त्यलिङ्गेन जायते ॥૪૪॥

હવે શ્રી ભગવાન કહે છે કે-‘હવે તમને પુનર્જન્મ નહિં થાય. તમારો મોક્ષ થશે.

युवां मां पुत्रभावेन, ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥

चितयंतौ कृतस्नेहौ, यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥૪૫॥

અર્થ—મારા પૂર્વ જન્મનું તમને સ્મરણ થાય, એવા હેતુથી, આ (ચાર હાથવાળું) રૂપ મેં તમને દેખાડ્યું. બીજી રીતે એટલે-કદિ મેં (બે હાથવાળો) મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને, તમને દર્શન દીધાં હોત, તો તમને મારા સંબંધી

૪૪ પદ્મછેદ-મે પ્રાગ્જન્મસ્મરણાય-મારા પૂર્વ જન્મના સ્મરણને માટે મારો પૂર્વ જન્મ તમને યાદ આવે એટલા માટે. एतद् रूपं वां दर्शितं-આ રૂપ મેં તમને દેખાડ્યું. अन्यथा-બીજી રીતે मर्त्यलिङ्गेन-મનુષ્ય દેહથી मद्भवं ज्ञानं ન જાયતે-મારા સંબંધી જ્ઞાન થાત નહિં.

૪૫ પદ્મછેદ-પુત્રભાવેન ચ બ્રહ્મભાવેન-પુત્રભાવથી તથા બ્રહ્મભાવથી. युवां मां असकृत्-આપ મને નિરંતર કૃતસ્નેહૌ-સ્નેહ કરતા રહેશો અને-चितयंतौ-મારૂં ચિંતવન કરતા રહેશો તેથી पराम् मद्गतिं यास्येथे-મારી શ્રેષ્ઠ ગતિને પ્રાપ્તશો-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશો.

જ્ઞાન થાત નહિં. એટલે તમે મને ભગવાન તરીકે ઓળખત નહિં. (૪૪) હવે પુત્રભાવથી અને ઇશ્વરભાવથી, આપ મારા ઉપર નિરંતર રહે કરતા રહેજો, અને (તે પ્રમાણે) મારું ચિંતવન કરતા રહેશો, તો મારી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામશો. (એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશો). (૪૫).

૪૪ વિવેચન—

વસુદેવદેવકીને આ ૩૫ દેખાડીને, તેમના પૂર્વ જન્મોનું અને પોતાની પ્રભુતાનું બાન કરાવ્યું. શાસ્ત્ર અને અનુભવ બેડને એકત્ર કર્યા. વાણીથી કહેવા કરતાં, પ્રત્યક્ષ બતાવવું, એ ઉપદેશની વિશેષ સ્પષ્ટ રીત છે.

૪૫ વિવેચન—

પુત્રભાવેન બ્રહ્મભાવેન ચ-‘ પુત્ર ભાવથી અને બ્રહ્મભાવથી-એટલે બેક રીતે-મારામાં રહે કરજો. ’ એમ પ્રભુ બોલ્યા. ‘બ્રહ્મભાવથી રહે કરવો, તે આખતમાં શાસ્ત્ર સંમત છે; અને પુત્ર ભાવથી રહે કરવો, તે આખતમાં શાસ્ત્ર સંમત નથી. ’ એવી ધણાની માન્યતા છે. તે સંબંધમાં જાણવાનું કે-શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રના રહસ્યને અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. લાડુ, પુરી, શીરો, કંસાર વિગેરે દ્વારા [વિગેરે સાથે] પેટમાં ગએલું ધી, જેમ ખાનારાને પુષ્ટિ આપે છે; તેમ મને તે રીતે પ્રભુને ભજય, તો અવશ્ય લાભ થાય છે. કૌંતેય પ્રતિજ્ઞાનોહિ, ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥ [ગીતા અ. ૯] “ હે અર્જુન ! ખાત્રીપૂર્વક જાણજે કે-‘ મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી. ”

વાધ્યમાનોઽપિ મદ્ભક્તો, વિષયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ॥

પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા, વિષયૈર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૮ ॥

યથાગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાર્ચિઃ, કરોત્યેધાંસિ ભસ્મસાત ॥

તથા મદ્વિષયા ભક્તિ-રુદ્ધૈર્નાંસિ કૃત્સ્નશઃ ॥ ૧૯ ॥

ન સાધયતિ માં યોગો, ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ ॥

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો, યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥ ૨૦ ॥

ભક્ત્યાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ, શ્રદ્ધયાત્મા પ્રિયઃ સતમ્ ॥

ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ટા, શ્વપાકાનપિ સંભવાત્ ॥૨૧॥

[ભાગવત એકાદશ સ્કંધ-૧૪]

[ઓ-હો-હો-આ તો ન્યાલની વાતો છે. આવી આવી વાતો કરીએ, પણ તમારે ક્યાં પરવા છે ? પરવા હોય તો વહેલા આવોને. કોને માટે આવો છો, તે વાત હજી સમજ્યા નથી ? ક્યારે સમજશો ?]

સાંભળો તેના અર્થ-ઉત્તમ ભક્તોની વાત તો એક કોરે રહી, પરંતુ મારો પ્રાકૃત ભક્ત પણ કૃતાર્થજ છે. જેની ઈન્દ્રિયો જીતાઈ નથી, એવો મારો પ્રાકૃત ભક્ત, વિષયોથી ખેંચાવા લાગે, તોપણ ધણું કરીને ભક્તિના સામર્થ્યને લીધે, વિષયોથી જીતાતો નથી. (૧૮) હે ઉદ્ધવ ! મોટી જ્વાળાવાળો અગ્નિ, જેમ લાકડાંને આળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ મારો ભક્તિ સધળાં પાપોને ભસ્મ કરી નાંખે છે. (૧૯) જેવી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ, મને વશ કરે છે, તેવી રીતે યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ અગર દાન-મને વશ કરી શકતાં નથી. (૨૦)

પ્રિય આત્મારૂપ એવો જે હું-તે શ્રદ્ધાથી થએલી એકલી ભક્તિથીજ સત્પુરુષોને વશ થાઉં છઉં. મારી ભક્તિ ચાંડાળ લોકોને જાતિદોષથી પણ પવિત્ર કરે છે. (૨૧) વિગેરે—

ચોપાદ—જન આદી કવિ નામ પ્રતાપુ, ભયઉ મિદ્ધ કર ઉલટા જાણુ;

x x x x x

ધ્રુવ સગલાની જપેઉ હરિ નામૂ, પાયઉ અચલ અનુપમ દામૂ.

(મોક્ષવાણી પાનુ ૯-૧૦)

‘રામ’ ને બદલે ‘મરા’-ઉલટું નામ જપનારા વાદિમકીનો પ્રભુએ ઉદ્ધાર કર્યો. અપર માતાના કડવાં વચન સાંભળી, પિતાના રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે, ધ્રુવ તપ કરવા નીકળ્યા હતા, તોપણ પ્રભુ મળ્યા-અને અચળ સ્થાન મળ્યું.

શિશુપાળે અને દંતવક્ત્રે વૈરભાવથી પ્રભુ ભજ્યા. તોપણ પ્રભુએ તેમનું કલ્યાણ કર્યું-પૂતના પ્રભુને મારવા આવી, તેનું પણ પ્રભુએ કલ્યાણ કર્યું-ત્યારે વસુદેવ અને દેવકી, ગમે તે રીતે પ્રભુને ભજે, તેમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ? થાય જ. [ત્યારે તે પ્રભુ આપણા સૈના ઉદ્ધાર પણ કેમ ન કરે ? અવશ્ય કરે].

કંસના ભયથી કેવી રીતે બચવું. તે વાત હવે પ્રભુ પોતે સમજાવે છે—

यदि कंसाद्विभेषि त्वं, तर्हि मां गोकुलं नय ॥

मन्मायामानयाशु त्वं, यशोदागर्भसंभवाम् ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—‘કદિ તમે કંસથી ડરતા હો, તો મને ગોકુલમાં લઈ આવો. [ગોકુળમાં નંદની પત્નિ યશોદાની ગોદમાં મને મૂકો, અને મારે બદલે] યશોદાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલી, મારી માયાને તમે ત્વરાથી અહીં લઈ આવો.’

૪૬ વિવેચન—

આ શ્લોકને કેટલાએક ક્ષેપક કહે છે. (ક્ષેપક-એટલે-પાછળથી ઉમેર્યો ગણે છે.) શ્રીધરી ટીકાવાળી પ્રતમાં આ શ્લોક છે. આ શ્લોક પૂર્વ સંબંધનું ભાન કરાવે છે. [આ સ્કંધના પ્રથમ અધ્યાયમાં ૨૫ મા શ્લોકમાં પ્રભુએ યોગમાયાને આજ્ઞા કરી હતી કે-‘ તારે યશોદાના ઉદરથી અવતાર લેવો. ’]

ગોકુલ—સર્વોપનિષદો ગાવો-જ્યાં ઉપનિષદરૂપી ગાયો છે ત્યાં.

आविर्भावे पुत्रतया, साधनन्तु तपोऽभवत् ॥

अग्रे लीलारसप्राप्तौ, साधनं मृग्यमेव हि ॥

વિગેરે શ્લોકોથી સુમોધિનીજમાં કહે છે કે-‘ પુત્રરૂપે પ્રગટવામાં વસુદેવજીનું તપજ સાધન છે. આગળ ભગવાનની લીલાના રસમાં ભક્તિમાર્ગનું સાધન મૃગ્ય છે. ગોકુળમાં પોતાને મુકી આવવાનું જણાવી, પ્રભુએ વસુદેવને પ્રભુસ્વરૂપથી વિયોગ કરાવ્યો. તેથી વસુદેવ અને દેવકી-

૪૬ પદ્મછેદ—यदि त्वं कंसात् विभेषि-જો તમે કંસથી બીતાં હો-તર્हि-તો. मां गोकुलं नय-મને ગોકુળ લઈ આવો. यशोदायाः गर्भात् संभवः यस्याः सा-તામ્ इति मम मायां-યશોદાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલી મારી માયાને ત્વં આશુ આનય-તમે ત્વરાથી લઈ આવો.

જીના હૃદયમાં રમેહના ઢગલા ઉત્પન્ન થયા. મથુરામાં રહીને વસુદેવ તથા દેવકીજી વિચાર કરતા હતા કે-‘હવે પ્રભુ ઘુટણથી ચાલતા હશે-હવે પ્રભુ ઉભા ઉભા ચાલવા શીખ્યા હશે, હવે પ્રભુ ગોવાળના બાળકો સાથે ખેલવા નીકળતા હશે. અત્યારે પ્રભુ શીરાવવા બેઠા હશે. હવે ગાયો ચારવા જતા હશે-અત્યારે ગાયો ચારીને પાછા વળતા હશે.’ વિગેરે. આવા વિચારો કરીને વસુદેવ તથા દેવકીજી પ્રભુમય રહેતાં હતાં. મચ્છિત્તા મદ્ગતપ્રાણા, બોધયન્તઃ પરસ્પરં ॥ કથયંતશ્ચ માં નિત્યં, તુલ્યન્તિ ચ રમંતિ ચ ॥ આ સ્થિતિએ વસુદેવ અને દેવકી પહોંચ્યાં.

હવે પ્રભુ પોતાનું ૩૫ અઢલીને બાળક બને છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

इत्युत्त्वाऽसीद्धरिस्तूष्णीं, भगवानात्ममायया ॥

पित्रोः संपश्यतोः सद्यो, बभूव प्राकृतः शिशुः ॥૪૭॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે-એ પ્રમાણે કહીને, ભગવાન બોલતા બંધ થયા. પછી પોતાની માયાથી, માતાપિતાના દેખતાં, પ્રભુ (નાના) પ્રાકૃત બાળક બની ગયા. (૪૭)

૪૭ વિવેચન—

પ્રાકૃત રૂપનો સ્વિકાર કર્યો, તે સાથે પ્રાકૃત જ્ઞાનનો ફેલાવો કર્યો. એટલે-માયાનો ફેલાવો કર્યો. નટલોક બીજો વેશ ધારણ કરે છે, ત્યારે છુપાઇને વેશ પહેરે છે, અને ભગવાને બીજું ૩૫ ધારણ કર્યું, તે દેવકી તથા વસુદેવના દેખતાં ધારણ કર્યું. એજ પ્રભુની પ્રભુતા-એજ પ્રભુની વિલક્ષણતા.

યોગમાયાનો જન્મ ક્યારે થયો, તે વાત હવે કહે છે—

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः, सुतं समादाय स सूतिकाग्रहात् ॥

यदा बहिर्गंतुमियेष तर्ह्यजा, या योगमायाऽजनि नंदजायया ॥૪૮॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે પ્રભુથી પ્રેરાએલા વસુદેવજીએ (એટલે-પ્રભુએ જે પ્રમાણે સૂચના આપી હતી, તે પ્રમાણે કરવાને તૈયાર થએલા વસુદેવજીએ) સુવાવડના ઘરમાંથી પુત્રને લઇને, બહાર નીકળવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે (ગોકુળમાં) અજન્મા એવી યોગમાયાએ, નંદની સ્ત્રી યશોદાના ઉદરથી જન્મ લીધો. (૪૮)

૪૭ પદ્યઝેદ—इति उक्त्वा-એ પ્રમાણે કહીને. हरिः તૂષ્ણી આસીત્-ભગવાન શાંત થયા. भगवान् आत्ममायया-ભગવાને પોતાની માયાથી. [माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः] पित्रोः संपश्यतोः-માતાપિતા દેખતાં. सद्यः प्राकृतः शिशुः बभूव-તુરંત પ્રાકૃત બાળક બની ગયા.

૪૮ પદ્યઝેદ—ततश्च-ઉપર પ્રમાણે भगवता प्रचोदितः स शौरिः-પ્રભુથી પ્રેરા-એલા વસુદેવજી. सूतिकाग्रहात् सुतं समादाय-સુવાવડના ઘરમાંથી પુત્રને લઇને. यदा-જ્યારે बहिः गन्तुं इयेष-બહાર જવાની ઇચ્છા કરી. तर्हि-ત્યારે अजा इति या योग-माया-જેને જન્મ નથી એવી યોગમાયાએ नंदजायया अजनि-નંદની સ્ત્રીથી જન્મ લીધો.

૪૮ વિવેચન—

સૂતિકાગ્રહ શબ્દ કારાયદને બદલે વાપર્યો છે.

શૌરિઃ—પ્રભુશ્રી પુત્રનો ત્યાગ કરવામાં કાળનું બળ સમજી શકે, તે શૌરી એટલે વીર-ધીર કહેવાય છે. વસુદેવજીએ મોહનો ત્યાગ કરી, પ્રભુની આજ્ઞાને માથે ચડાવી.

નોંધ—જે રીતે ભગવાન આજરૂપે બન્યા છે, તે પ્રમાણે માયા સ્વતંત્રપણે આજક બની નથી. માયાનો જન્મ તો યશોદાના ઉદરથી થયો છે.

શ્રીકૃષ્ણને લઇને વસુદેવજી કારાગૃહમાંથી નીકળ્યા, ત્યારે યોગમાયાએ કેવો દેખાવ કર્યો હતો, તે વાત હવે કહે છે.

તયા દ્વતપ્રત્યયસર્વવૃત્તિષુ, દ્વાસ્થેષુ પૌરેષ્વપિ શાયિતેષ્વથ ॥

દ્વારસ્તુ સર્વાઃ પિહિતા દુરત્યયા, વૃહત્કપાટાયસકીલશૃંખલૈઃ ॥ ૪૯ ॥

તાઃ કૃષ્ણવાહે વસુદેવ આગતે, સ્વયં વ્યવચ્યંત યથા તમો રવેઃ ॥

વવર્ષ પર્જન્ય ઉપાંશુગર્જિતઃ, શેષોઽન્વગાદ્વારિ નિવારયન્ફનૈઃ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—(શ્રીકૃષ્ણને લઇને વસુદેવજી નીકળ્યા, ત્યારે) ભગવાનની માયાથી દ્વારપાળોનું સર્વ જ્ઞાન, અને તેમની વૃત્તિઓ હરાઈ ગયાં હતાં. (એટલે તેઓ તદ્દન ઉંઘી ગયા હતા.) જેમ સૂર્ય આવતાં, અંધકાર નાસી જાય, તેમ શ્રીકૃષ્ણને લઇને જ્યારે વસુદેવજી આગળ વધ્યા, ત્યારે (કેદખાનાનાં) સર્વે ખારણાં પણ પોતાની મેળાએ-અનાયાસે-ખુદલાં થઈ ગયાં હતાં. મંદ મંદ ગર્જતો મેઘ જરમર જરમર વરસતો હતો. પ્રભુ ઉપર પડતા વરસાદના છાંટાને, ફેણોથી અટકાવવા શેષનારાયણ પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. (૪૯-૫૦).

૪૯-૫૦ વિવેચન—

આ લીલા પ્રભુશક્તિનું બાન કરાવે છે, અને નારિતકોને મોહ પેદા કરાવે છે. તેના સમાધાન માટે થોડી વાત કહીએ—

૪૯-૫૦ પદ્યછંદ—દ્વતાઃ પ્રત્યયઃ (જ્ઞાન) ચ સર્વવૃત્તયઃ યેષાં તે, તેષુ દ્વાસ્થેષુ [દ્વારેષુ તિષ્ઠન્તિ ઇતિ દ્વાસ્થાઃ] જેમનું સર્વ જ્ઞાન અને વૃત્તિઓ હરાઈ ગઈ હતી, એવા દ્વારપાળો થઈ જતાં (પુરે મલાઃ પૌરાઃ તેષુ) પૌરેષુ અપિ શાયિ-તેષુ-નગરવાસીઓ પણ ઉંઘી જતાં. અથ-પછી વૃહત્ કપાટાનિ ચ આયસકિલાશ્ચ શૃંખલાનિ ચ તૈઃ દુરત્યયાઃ પિહિતાઃ-મોટા કમાડ અને સાંકળોવડે દૃઢ રીતે બીડેલાં સર્વાઃ દ્વારઃ તુ-સર્વે ખારણા પણ [કૃષ્ણં વહતિ ઇતિ કૃષ્ણવાહઃ તસ્મિન્] કૃષ્ણવાહે વસુદેવે આગતે-કૃષ્ણને વહન કરતારા વસુદેવજી આવતા. યથા રવૈઃ તમઃ-જેમ સૂર્ય આવતાં અંધકાર નાસી જાય તેમ તાઃ સ્વયં-તે પોતાની મેળાએ વ્યવચ્યંત-ખુલાં થઈ ગયાં. [વ્યવચ્યંત ને બદલે વ્યવચ્યંત શબ્દ મુકાયો છે.] ઉપાંશુગર્જિતઃ પર્જન્યઃ વવર્ષ-નબદ્ધિમાં ગર્જતો મેઘ વરસતો હતો. ફનૈઃ ચારિ નિવારયન્-કૃષ્ણ ઉપર પડતા વરસાદના જળને અટકાવતા-ઝીલતા શેષઃ-શેષનારાયણ અન્વગાત્-પાછળ પાછળ આવતા હતા.

એક સ્ત્રીનો કટાક્ષ મરદને નામરદ કરે, હુશીયારને પ્રમાદી કરે, સાવધને અસાવધ કરે. બેપરવાવાળાને પરવાવાળો કરે. વિદ્વાનની વિદ્વતા હરી લે, ત્યાગીનો ત્યાગ હરિ લે. ત્યારે જે સ્ત્રીઓના કટાક્ષમાં સદા વસનારો, જે માયાનો પતિ, તેની માયા કેટલો હશે ! તેના કટાક્ષનું બળ કેટલું હશે ! કલોરોદ્દિર્ઘની દવા સુંધાડવાથી, માણસ બેભાન થઇ જાય છે, તો જે અનેક કલોરોદ્દિર્ઘરૂપે છે, જે કલોરોદ્દિર્ઘના કર્તા છે, તેનાથી લોકો કેમ બેભાન ન થાય ! તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે બોલ્યા છે કે—

દૈવી દ્વેષા ગુણમયી, મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેષ યે પ્રપદ્યંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥

વસુદેવ અને દેવકી જેઓ પ્રભુ શરણુ પકડીને ઉભા હતા, તેઓજ માત્ર જાગતા હતા—સાવધાન હતા. બાકી તમામ ભર નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં. તમામ મુગ્ધ બની ગયાં હતાં. મથુરામાં કારાગૃહના માત્ર એકીવાળાજ ગાંડલ બન્યા હતા, એમ નહીં; પણ જે જે રસ્તે વસુદેવે પ્રયાણ કર્યું, ત્યાં સર્વ સ્થળે જડતા પથરાઇ રહી હતી. વસુદેવજી ગોકુળમાં ગયા—નંદના ઘરમાં પેઠા, ત્યાં પણ તેમને કોઇએ પૂછ્યું નથી કે—‘તમે કોણ ? અને ક્યાંથી આવ્યા ?’

દરવાજાનાં તાળાં કેમ ઉઘડી ગયાં ?—તાળાંને ઉઘાડનારી નાનકડી કુંચી, કુંચીને ઘડનાર લુહાર, અને લુહારને ઘડનાર પ્રભુ પોતે. લોહચુંબકવાળા પહાડ પાસે વહાણુ આવે છે, ત્યારે વહાણુમાંથી લોહના ખીલા અનાયાસે નીકળી પડે છે. ત્યારે લોહચુંબકના ધણી—સાક્ષાત્ નારાયણુ આવતાં, તાળાં ઉઘડી જાય, તેમાં શી નવાઇ ! સંતો પણ માયાને નચાવે છે, પોતાના મન ધાર્યું કામ માયા પાસે કરાવે છે. દૃષ્ટાંત—તાતી કઠાઈમાં સુધન્વા પડ્યા, અને તાતાં તેલ ઠંડા જળ જેવાં બની ગયાં. ઝેર મીરાંને અમૃત તુલ્ય લાગ્યું. નરસિંહ મહેતાએ સ્નાન વખતે મલ્હાર રાગ ગાઇને, મેઘ વરસાવ્યો. હિમાલયની મુસાફરીમાં સ્વામિ રામતિથે બરફના વરસાદને કહ્યું કે ‘બંધ થઇ જ’ કે તુરત વરસાદ બંધ થયો. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસને સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થતાં, રજસ્વળાપણું પ્રાપ્ત થતું. પાળીયાદના ઉનડ બઝતે, સાયન્નાના લાન્ના બઝતે, શ્રીમદ્ રામાનુજચાર્યે, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે, સ્વામી શ્રીસહજનંદજીએ એવા અનેક ચમત્કારો બતાવ્યા છે. જેની પાસે એક બિંદુ જેટલી પણ માયા નથી—તેવો એક મદારી—ચૌગ વચ્ચે, ઘોળે દહાડે, ઠીંકરાના રૂપેયા કરીને ખખડાવે છે. બીજા ચમત્કારો પણ કરે છે. ત્યારે ચમત્કારોનો ચમત્કાર—માયાનો પતિ—સાક્ષાત્ નારાયણુ, ચમત્કાર બતાવે, તેમાં નવાઇ જેવું શું છે ?

જ્યારે ગરૂડને શ્રી રામમાં મોહ થયો, ત્યારે કાગમુશંડી બોલ્યા હતા કે—

ગુઓ મોક્ષવાણી પાતું ૭૪.

દોહરા—ભક્તહેતુ ભગવાન પ્રભુ, રામ ધરેહુ તનુ રૂપ;

કિયે ચરિત પાવન પરમ, પ્રાકૃત નર અનુરૂપ.

યથા અનેક વેશ ધરી, નૃત્ય કરે નટ કોઇ;

જોઈ જોઈ ભાવ દિખાવઇ, આપુ ન હોઇ ન સોઇ.

ચોપાઈ—અસ રઘુપતિ લીલા ઉરગારી, દતુજ વિમોહન જન સુખકારી;

મતિ મલીન વિષયવશ કામી, પ્રભુ પર મોહ ધરહિં ઇમિ સ્વામિ ।

નયન દોષ જાકહેં જમ હોઇ, પીત વરણુ શશિ દેખહું સોઇ;

જબ જેહિ દિગ્ગમ હોઇ ખગેશા, સો કહે પશ્ચિમ ઉગેઉ દીનેશા.

નૌકારૂઠ ચલત જગ દેખા, અચલ મોહવશ આપુહિ લેખા;
બાલક બ્રમહિ ન બ્રમહિ ગૃહાર્દિ, કહહિ પરસ્પર મિથ્યા વાદી.
હરિ વિષયક યહ મોહ વિહંગા, સ્વપ્નેહું નહિં અજ્ઞાન પ્રસંગા;
માયા વશ મતિ મંદ અભાગી, હૃદય જવનિકા બહુ વિધિ લાગી.
તે શઠ હઠવશ સંશય કરહિ, નિજ અજ્ઞાન રામપર ધરહી.

કૃષ્ણવાહે વસુદેવે-વસુદેવ તો એના એ હતા, પણ તેમના હાથમાં અત્યારે શ્રીકૃષ્ણ હતા-કોટિ બ્રહ્માંડના નાથ હતા; તેથી જેવી જોઈએ તેવી સગવડ, માયા કરી આપતી હતી.

જેમ સૂર્યને દેખીને અંધકાર નાસે, તેમ પ્રભુને આવતા જોઈને, જેવા જોઈએ તેવા ફેરફાર થવા લાગ્યા. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોઈએ, તો એમ જણાય કે-શુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ્યારે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા સ્ફુરાયમાન થાય, ત્યારે મોહની મોટી મોટી સાંકળો અનાયાસે ઉઘડી જાય. અજ્ઞાનરૂપી કમાડ ખુલ્લાં થઈ જાય. બ્રાંતિની ભોગળો ભાંગી જાય.

મંદ મંદ વરસાદ ઉઘનારને ઠંડો પવન આપીને સુવાડી રાખતો હતો. જેમ ચક્રવર્તી રાખતો નોકર, રાખના ઉપર મોહું છત્ર ધરીને, પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે, તેમ શેષનારાયણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સેવા કરતા હતા. શેષનારાયણથી વસુદેવ કેમ ન ડર્યો ?-તેનું કારણ તો જાણો છો કે નહીં ? ન જાણતા હો-તો સાંભળો-એક મદારીનો પુત્ર સાપથી ડરતો નથી, તો મદારીનો બાપ, સાપથી કેમ ડરે ? જેમની ગોદમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી મોટો મદારી-મોટો ખેલાડી-ખીરાજો છે, તે વસુદેવને સાપથી ડરવાનું કારણ શું હોય ? નજ હોય ! [આરી શંકાઓ અજ્ઞાન સૂચવે છે.]

શ્રીકૃષ્ણને લઈને વસુદેવજી યમુના કાંઠે પધાર્યા. તે વખતે યમુનાજીનો કેવો દેખાવ હતો ? તથા યમુનાજીએ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કેવી રીતે કર્યો, તે વાત સાંભળો—

મઘોનિ વર્ષત્યસકૃદ્યમાનુજા, ગંભીરતોયૌઘજવોર્મિફેનિલા ॥

મયાનકાવર્તશતાકુલા નદી, માર્ગે દ્વૌ સિંધુરિવ શ્રિયઃ પતેઃ ॥૫૧॥

અર્થ—વારંવાર વરસાદ પડતો હતો, તેથી યમુનાના જળનો ગંભીર પ્રવાહ, વેગથી ચાલતો હતો. (યમુનાજીમાં પૂર આવ્યું હતું.) તેથી-જળનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં, અને તેમાં ફીણ ચડ્યાં હતાં. સેંકડો ભયંકર ભમરીઓ પણ જ્યાં ત્યાં પડતી હતી. તોપણ લક્ષ્મીના પતિ-સીતાના પતિ-શ્રીરામને, સાગરે જેમ માર્ગ આપ્યો હતો, તેમ યમુનાજીએ વસુદેવને માર્ગ આપ્યો. (૫૧)

૫૧ પદ્યછંદઃ—અસકૃત્-વારંવાર. મઘોનિ વર્ષતિ સતિ-વરસાદ પડતો હતો તેથી. [મઘવન્ શબ્દ છે] યમસ્ય અનુજા-યમાનુજા-યમુના ગંભીરશ્વાસૌ (તોયસ્ય ઓઘઃ) તોયૌઘઃ તસ્ય જ્ઞવઃ (વેગ) તેન ડર્મયઃ (તરંગ) તૈઃ ફેનિલા-ગંભીર જળના પ્રવાહના વેગને લીધે તરંગો ઉછળતાં તેમાં ભારે ફીણ ચડ્યાં હતાં. [ફેનાનિ (ફીણ) સંતિ અસ્યાઃ સા ફેનિલા]. મયાનકૈઃ આવર્તશતૈઃ આકુલા-સેંકડો ભયંકર ચક્રી-ભમરીઓથી વ્યાપ્ત હતી. इति નદી યમુના-એવી યમુના નદીએ શ્રિયઃ પતેઃ સિંધુઃ इव-લક્ષ્મીના પતિ શ્રીરામને સાગરે જેમ માર્ગ આપ્યો હતો તેમ. માર્ગે દ્વૌ-(નદીએ) વસુદેવને માર્ગ આપ્યો. [પતેઃ નું અર્થ ૩૫ પદ્યુઃ છે. અહીં છઠ્ઠી ચતુર્થીના અર્થમાં છે.]

૫૧ વિવેચન—

જેમ પતિને દેખીને, પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રપ્રુક્ષ થાય-પ્રસન્ન થાય; અને તે પ્રસન્નતા, વચનો તથા હાવભાવ દ્વારા પતિને બતાવી આપે; તે પ્રમાણેજ-શ્રીકૃષ્ણને આવતા દેખીને, યમુનાજી ઉભરાઇ ગયાં હતાં-છલકાઇ ગયાં હતાં-મલકાઇ પણ ગતાં હતાં. જળના તરંગો અને તરંગોનાં શીથિલારા, યમુનાજી હસી રહ્યાં હતાં. મોટી મોટી ચક્રીઓ-ભ્રમરીઓ-દ્વારા યમુનાજી હાવભાવ કરી રહ્યાં હતાં. [કેમ ! ક્યાં છો ? સાથે છોને ? સાથે હશે, તો યમુનાજીનાં દર્શન થશે. ખોલો યમુના મહારાણીકી જય.]

પતિને આવતો દેખી સ્ત્રી ગાંડી બને-પ્રેમથી ઉભરાય, આડી ઉભી રહે-પણ પતિની સાથે સસરાને દેખે, ત્યારે રસ્તામાંથી દૂર ખસી જાય-માર્ગ કરી આપે. તેમ યમુના મહારાણીએ વસુદેવજીને રસ્તો કરી આપ્યો. [શ્રીકૃષ્ણને વ્રજમાં મૂકીને વસુદેવજી પાછા વળ્યા, ત્યારે પણ યમુનાજીએ માર્ગ કરી આપ્યો હતો.] જેનાં વખાણુ, શ્રીવલ્લભ-શ્રીમદ્વ્યાચાર્યમહાપ્રભુજીએ, શ્રીયમુનાદેવકીમાં કર્યા છે, તે યમુના મહારાણીને-આપણે નમસ્કાર કરીએ. પ્રભુના પ્યારા-શ્રીવલ્લભ મહાપ્રભુજીને પ્રણામ કરીને, શ્રીયમુનાદેવકી સ્તોત્રનો પ્રથમ શ્લોક ગાઇએ.

નમામિ યમુનામહં, સકલસિદ્ધિહેતું મુદા ।

મુરારિપદપંકજસ્ફુરદમંદરેણૂત્કટામ્ ॥

તટસ્થનવકાનનપ્રકટમોદપુષ્પાંબુના ।

સુરાસુરસુપૂજિતસ્મરપિતુઃ શ્રિયં વિશ્રતીમ્ ॥૧॥

અર્થ—(સકલસિદ્ધિહેતું) સકલ અલૌકિક સિદ્ધિઓના કારણરૂપ, (મુરારિપદપંકજ સ્ફુરદમંદરેણૂત્કટામ્) મુરારિના ચરણકમળની અમંદ (જળ સમુદયથી વધારે) ધણી રજ જેમાં છે એવા યમુનાજી, (તટસ્થનવકાનનપ્રકટમોદપુષ્પાંબુના સુરાસુરસુપૂજિત-સ્મરપિતુઃ શ્રિયં વિશ્રતીમ્) પ્રભુનું સ્મરણ થાય એવી શોભાને ધારણ કરનાર હોવાથી, કંઈ આવેશમાં નવીન વનમાંના પ્રકટ સુગંધ યુક્ત, હર્ષરૂપી ફળસહિત જળવડે, સુર અને અસુર ભડોલોએ જેનું સારી રીતે પૂજન કર્યું છે, એવાં (યમુનાં અહં મુદા નમામિ) યમુનાજીને હું હર્ષથી પ્રણામ કરું છઉં. [૧]

આ સ્તોત્રને નવ શ્લોક છે. નવમા શ્લોકમાં-इति श्रीहरेः वल्लभः वदति-ઉપર પ્રમાણે શ્રીહરિના પ્યારા-શ્રીહરિના લાડીલા-(શ્રીવલ્લભ) કહે છે.

શ્રિયઃ વતેઃ સિન્ધુઃ इव-રામાવતારમાં, કપીસેન સાથે, લંકામાં જતાં, શ્રીરામ જ્યારે સમુદ્ર કીનારે પધાર્યા હતા, ત્યારે સમુદ્રે શ્રીરામને રસ્તો આપ્યો હતો. તે પ્રમાણે યમુનાજીએ વસુદેવને રસ્તો આપ્યો. આ દૃષ્ટાંતમાં વિશેષ જાણવા જેવું એ છે કે-સમુદ્ર પાસેથી રસ્તો લેવાની બાબતમાં, શ્રીરામચંદ્રજીને લૌકિક દેખાવ કરવો પડ્યો હતો. પ્રથમ તો શ્રીરામે ઉપવાસ કરીને, સમુદ્રની પ્રાર્થના કરી; પણ સમુદ્ર સમજ્યો નહીં-[સમુદ્ર ન સમજ્યો તે પણ, શ્રીરામનીજ પ્રેરણા.]; તેથી રામચંદ્રે સમુદ્રને સુકવી નાંખવા, ધનુષ્યપર બાણ ચડાવ્યું. પ્રભુનો કોપ દેખી સમુદ્ર શરણે આવ્યો. શરણે આવીને સમુદ્રે માર્ગ આપ્યો નહોતો, પણ માર્ગ બતાવ્યો હતો. સમુદ્ર ઉપર પાંજ બાંધવી પડી હતી. યમુનાજીને ચિનતી કરવી પડી નથી. યમુનાજી ઉપર પાંજ પણ બાંધવી પડી નથી. ત્યારે સમુદ્રના કરતાં યમુનાજી ડાહ્યાં ? અગર શ્રીરામના કરતાં શ્રીકૃષ્ણ મોટા ? ના-એવી શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. એવો બેદ ઉભો કરવાની જરૂર નથી.

કારણકે પ્રભુની પ્રેરણા પ્રમાણેજ સર્વ ફેરફાર થાય છે. રામાવતારમાં લૌકિક દેખાવ કરવાની જરૂર હતી, અને એમ કરવા માટે સમય પણ હતો. કૃષ્ણાવતારમાં એમ કરવાની જરૂર નહોતી; અને એમ કરવા માટે સમય પણ નહોતો.

હવે યમુના ઉતરી વસુદેવજી ગોકુળમાં પધારે છે-નંદના ભુવનમાં આવે છે-જ્યાં શ્રીકૃષ્ણે અનેક લીલાઓ કરી, તે સ્થાનમાં વસુદેવ પધારે છે—

નંદવ્રજં શૌરિરુપેત્ય તત્ર તાન્, ગોપાન્ પ્રસુપ્તાનુપલભ્ય નિદ્રયા ॥

સુતં યશોદાશયને નિધાય તત્-સુતામુપાદાય પુનર્ગૃહાનગાત્ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહેછે કે-વસુદેવજી જ્યારે નંદના વ્રજમાં ગયા, ત્યારે ત્યાંના ગોપોને માયાથી ઉંઘતા દેખીને, યશોદાના શયનમાં પુત્રને મૂક્યો. પછી યશોદાની કન્યાને સાથે લઈને, (કારા)ગૃહમાં પાછા આવ્યા. (૫૨)

૫૨ વિવેચન—

ગાયોની રક્ષા કરનારા ગોપ બહુ જગૃત રહે છે; પણ વસુદેવજી વ્રજમાં પધાર્યા, ત્યારે સર્વ સ્ત્રીપુરુષો માયાદેવીની શક્તિથી નિદ્રાધીન થયાં હતાં. નંદ યશોદા પણ પરવશ થઈને સુતાં હતાં. (યશોદાએ માયાને જન્મ આપ્યો, તે વાત આપણે આગળ ૪૮ માં સ્તોકમાં કરી હતી. તે કન્યા યશોદાની ગોદમાં સુતી હતી.)

સુતં-પુત્રરૂપે પ્રભુને યશોદાની ગોદમાં મૂકીને, અને કન્યારૂપે માયાને પોતાની સાથે લઈને, વસુદેવજી યમુનાને રસ્તે પાછા વળી, કારાગૃહમાં પેસી ગયા.

કારાગૃહમાં આવીને વસુદેવે શું કર્યું, તે વાત હવે શુકદેવજી કહે છે—

દેવક્યાઃ શયને ન્યસ્ય, વસુદેવોઽથ દારિકામ્ ॥

પ્રતિમુચ્ય પદોર્લોહ-માસ્તે પૂર્વવદાવૃતઃ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—કારાગૃહમાં આવ્યા પછી, દેવકીજીના શયનમાં, વસુદેવજીએ કન્યાને મૂકી; અને પ્રથમ જે પ્રમાણે પગમાં બેઠી હતી, તે પ્રમાણે ફરીથી પગમાં બેઠી પહેરીને બેઠા. [જાણે પોતે ક્યાંઈ ગયા નથી, એવો દેખાવ કર્યો.] (૫૩)

૫૩ વિવેચન—

દારિકાં-એટલે ‘કન્યા’; પણ આ શબ્દ પ્રેમસૂચક નથી-તિરસ્કારસૂચક છે.

૫૨ પદ્યછંદ—શૌરિઃ-વસુદેવ નંદવ્રજં ઉપેત્ય-નંદના વ્રજમાં જઈને તત્ર-ત્યાં તાન્ ગોપાન્-ત્યાંના ગોપોને નિદ્રયા પ્રસુપ્તાન્ ઉપલભ્ય-માયાથી ઉંઘતા દેખીને યશોદા-શયને સુતં નિધાય-યશોદાના શયનમાં પુત્રને મૂકીને તસ્યાઃ સુતામ્ ઉપાદાય-યશોદાની પુત્રીને લઈને પુનઃ-ફરીથી ગૃહાન્ અગાત્-ઘેર આવ્યા. (ગૃહાન્-ગૃહ શબ્દ પુલિંગમાં હોય છે, ત્યારે બહુવચનમાં રહે છે.)

૫૩ પદ્યછંદ—અથ-પછી દેવક્યાઃ શયને-દેવકીના શયનમાં વસુદેવઃ દારિકાં ન્યસ્ય-વસુદેવે કન્યાને મૂકીને પદોઃ લોહં પ્રતિમુચ્ય-પગમાં બેઠી મૂકીને પૂર્વવત્ આવૃતઃ આસ્તે-પહેલાંની માફક હતા તેમ બેઠા.

પ્રભુને વ્રજમાં સુકી આવવાનું કામ, પતી ગયા પછી-જાણે કાંઈ બન્યું નથી, એવો દેખાવ કરવા માટે, દાર બધે થઈ ગયાં-સાંકળો દેવાઈ ગઈ, ભોગળો ભીડાઈ ગઈ, અને વસુદેવજી પણ પોતાની બેડી પહેરીને, પ્રથમ રહેતા હતા, તે પ્રમાણે રહેવા લાગ્યા.

હવે નંદભુવનની થોડીવાત કરી લઈએ—[ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પોદયા છે. સાથે હશે, તો દર્શન થશે.]

यज्ञोदा नंदपत्नी च, जातं परमबुद्धयत ॥

न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता, देह्यागतास्मृतिः ॥ ૫૪ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे कृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥૩॥

અર્થ—પોતાને કાંઈ અવતર્યું, એવું નંદની પત્ની યશોદાએ જાણ્યું; પણ શું અવતર્યું, તે વાત—[એટલે પુત્ર કે પુત્રી-તે વાત] માયાથી જેની સ્મૃતિ હરાઈ ગઈ હતી, તથા પ્રસુતિના શ્રમથી જે થાકી ગયાં હતાં, એવાં યશોદાજીએ-જાણી નહિં. (૫૪)

૫૪ વિવેચન—

શું પ્રસુતિ વખતે યશોદા પાસે કોઈ હાજર નહોતું? એક સાધારણ સ્ત્રીની પાસે પણ, પ્રસુતિ સમયે બીજી સ્ત્રીઓ હાજર રહે છે. ત્યારે નંદની સ્ત્રી પાસે, પ્રસુતિ સમયે કોઈ નહોં? પ્રસુતિની પીડાથી યશોદા બેભાન જેવાં થઈને સુઈ રહે, અને શું અવતર્યું-પુત્ર કે પુત્રી-તે વાત યશોદા ન જાણે; પણ બીજી સ્ત્રીઓ કેવી રીતે અજ્ઞાત રહે? એવી શંકા થાય ખરી, પણ તે બાબતમાં, પ્રભુની પ્રેરણા અને માયાની શક્તિ સિવાય, ત્રીજો જવાબ દઈ શકાય નહોં. ‘આ પુત્ર સાક્ષાત્ નારાયણ છે.’ તે વાતથી નંદયશોદાને અને ગોપગોપિકાઓને અજ્ઞાત રાખવા માટે, માયાદેવીએ આખા વ્રજને ઉધાડી દીધું-બેભાન કરી દીધું. યશોદાને શું અવતર્યું, ક્યારે વસુદેવ વ્રજમાં આવ્યા, અને શું મૂકી ગયા, અને શું લઈ ગયા, તે વાત માત્ર વસુદેવ-દેવકી, શ્રીકૃષ્ણ અને કૃષ્ણની માયા જ જાણતાં હતાં. આ વાત વેદવ્યાસે યોગવિદ્યાથી જાણીને, હરિજનોને શ્રીમદ્ભાગવતદ્વારા વિદિત કરી.

જે રીતે વસુદેવનાં બંધન કપાયાં, અને કંસનો બચ મટયો, તે રીતે અમારાં અને તમારાં બંધન કપાય, અને સંસારરૂપી કંસનો બચ મટે, એવી પ્રાર્થના કરીને, આ અધ્યાય સંપૂર્ણ કરીએ. બોલો શ્રીકૃષ્ણજીવદેવકી જય.

ઉપર પ્રમાણે જે કાંઈ લખાયું છે, તે શ્રી ઠાકોરજીની પૂર્ણકૃપાથી, અને આપ સર્વે હરિજનોના પૂર્ણભાવથી લખાયું છે. હ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૩ અશાઠ વદી ૧૧.

લી. સેવક રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૫૪ પદ્યછંદ—નંદપત્ની યજ્ઞોદા-નંદની સ્ત્રી યશોદાએ પરં જાતં અબુદ્ધયત-કાંઈ અવતર્યું એમ જાણ્યું પણ નિદ્રયા-માયાથી અપગતા સ્મૃતિઃ યસ્યાઃ સા અપગત-સ્મૃતિઃ-જેની સ્મૃતિ હરાઈ ગઈ હતી એવી યશોદા. પરિશ્રાંતા-જે થાકી ગઈ હતી તે યશોદાએ તસ્ય લિંગં ન અબુદ્ધયત-તે પુત્ર છે કે પુત્રી તે વાત જાણી નહોં.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

ચોથો અધ્યાય.

રાગ—શાર્દૂલ.

વૃક્ષં ક્ષોણફલં ત્યજંતિ વિહગાઃ, શુષ્કં સરઃ સારસાઃ ॥

પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજંતિ મધુપા, દગ્ધં વનાતં મૃગાઃ ॥

નિર્વ્રજ્યં પુરુષં ત્યજંતિ ગણિકા, ઘ્રષ્ટશ્રિયં મંત્રિણઃ ॥

સર્વઃ કાર્યવશાજ્ઞાનોઽભિરમતે, કસ્યાસ્તિ કો બલ્લભઃ ॥

અર્થ—ફળથી રહિત થએલા વૃક્ષને પક્ષીઓ તથા દે છે, જળથી રહિત થએલા સરો-
વરને સારસો તથા દે છે. કરમાઈ ગએલાં પુષ્પોને ભ્રમરો તરે છે, બળી ગએલા વનને મૃગો
તરે છે. દ્રવ્યરહિત પુરુષને ગણિકા તરે છે, લક્ષ્મીથી ઘ્રષ્ટ થએલાને મંત્રિઓ તરે છે. ત્યારે
એમ ખાત્રી થાય છે કે-કાર્યને અંગે કરીને એક બીજાને હર્ષ અને શોક થાય છે-આકી કોણ
કોને બહાલું છે ? કાર્ય વિના કોઈ કોઈને બહાલું નથી.

વિષય—આ અધ્યાયમાં કંસની સ્થિતિ ઉપર પ્રમાણે છે. આઠમો ગર્ભ કન્યા, અને
તે પણ વળી યોગમાયા. યોગમાયાનો ઉપદેશ સાંભળી કંસ બદલાયો-દેવકીનો સાચો ભાઈ
બની ગયો. તત્ત્વવિદ્ પુરુષ બનીને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. ઘેર આવી મંત્રિઓની સલાહ
લેતાં, કંસ પાછો બદલાયો-કટ્ટો દુશ્મન થયો. [ચોથા અધ્યાયમાં કંસની વાતો થશે. પાંચમા
અધ્યાયમાં આપણે ગોકુલ જઈશું. જન્મેતસવ ઉજવીશું.]

હવે ભાવથી સાંભળો—વસુદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણને ગોકુલમાં મૂકીને, મથુરાના કારાગ્રહમાં
પાછા આવીને, યોગમાયાને દેવકીજીની શય્યામાં સુવાડ્યાં. પછી-પોતે પૂર્વે હતા, તે પ્રમાણે બંદીવાન
થઈને બેઠા. યોગમાયાએ અંદર બહારનાં દારો પૂર્વે હતાં તે પ્રમાણે, સાંકળ ભોગળથી બીડી
દીધાં; અને સર્વત્ર જગ્યાએથી યોગનિદ્રા ખેંચી લીધી. પછી પોતે ' ઉવા-ઉવાં '-નો અવાજ
કરી, કારાગૃહના રક્ષકોને જગાડ્યા, તે વાત હવે થાય છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

બહિરંતઃ પુરદ્વારઃ, સર્વાઃ પૂર્વવદાવૃતાઃ ॥

તતો બાલધ્વનિં શ્રુત્વા, ગૃહપાલાઃ સમુત્થિતાઃ ॥૧॥

તે તુ તૂળમુપવ્રજ્ય, દેવક્યા ગર્ભજન્મ તત્ ॥

આચરવ્યુર્મોજરાજાય, યદુદ્વિગ્નઃ પ્રતીક્ષતે ॥૨॥

૧-૨ પદ્યછંદ—બહિઃઅંતઃ—બહારના અને અંદરના સર્વાઃ પુરદ્વારઃ—સર્વે દારો.
પૂર્વવત્—પહેલાંની માફક આવૃતાઃ—બીડાઈ ગયાં. તતઃ—પછી બાલધ્વનિં શ્રુત્વા—આળસનો
અવાજ સાંભળીને ગૃહપાલાઃ સમુત્થિતાઃ—ગૃહરક્ષકો ઉઠ્યા-જાગ્યા. તુ—અને તે-તેઓએ.
તૂર્ણ ઉપવ્રજ્ય—એકદમ જઈને દેવક્યાઃ તત્ ગર્ભજન્મ—દેવકીને પ્રસવ થયાની વાત.
મોજરાજાય—કંસને આચલ્યુઃ—હાહી. [કયા ધાતુ] યદુદ્વિગ્નઃ इति કંસઃ વત્ પ્રતીક્ષતે—
ઉદ્વેગ પામેલો કંસ જે જન્મની રાહ જોતો હતો.

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે હે રાજા ! બહારનાં અને અંદરનાં સર્વે કમાડો પૂર્વે હતાં, તે પ્રમાણે બંધ થઈ ગયાં. (પછી બાળકે ઉંવાં-ઉંવાં કર્યું.) પછી બાળકનો અવાજ સાંભળીને, કારાગૃહના રક્ષકો જાગ્યા-ઉભા થયા. દેવકીને પ્રસવ થયાના સમાચાર તેઓએ ત્વરાથી કંસને આપ્યા. ઉદ્વેગ પામેલો કંસ આ સમાચારની રાહ જોતો હતો. (૧-૨)

૧-૨ વિવેચન—

બહિરંતઃ પુરદ્વારઃ—અંદરના એટલે કારાગૃહનાં દ્વાર, અને કારાગૃહની બહારના એટલે શહેરના દરવાજાનાં દ્વાર. તે સિવાય જે કોઈ દ્વાર પ્રથમ ઉઘડ્યાં હતાં, તે તમામ સચવવા માટે, **સર્વાઃ** શબ્દ શ્લોકમાં મૂક્યો જણાય છે.

બાલધર્મિ—‘ ઉંવાં-ઉંવાં-’ જન્મ સાથે જે અવાજ થાય છે તે. હું જે પ્રભુ સાનિધ્ય હતો, જ્યાં મને પ્રભુનાં દર્શન થતાં હતાં, તે હું અહીં ક્યાંથી ! એવો ‘ ઉંવાં-ઉંવાં ’નો ભાવ છે.

સમુત્થિતાઃ—બરાબર જાગી ગયા. તદન જાગી ગયા.

તુ—અને અગર (જાગ્યા) પછી.

ગર્ભજન્મ—પુત્ર કે પુત્રી ? તેની ખબર દારપાળોને નહોતી, તેથી દારપાળો ચોક્કસ સમાચાર આપી શક્યા નહિં. **તત્**—એટલે—જે માટે કંસને આતુરતા હતી તે આઠમો ગર્ભ.

ઉદ્વિગ્નઃ—‘ આઠમો ગર્ભ તને મારશે ’ એવી આકાશવાણી સાંભળી, ત્યારથી કંસ ઉદ્વેગ પામી રહ્યો હતો. **યત્ પ્રતીક્ષતે**—માટે તે ગર્ભની કંસ રાહ જોઈ રહ્યો હતો. ઉદ્ધવું એ મનનો ધર્મ છે, જેનું મન ઉદ્વેગ પામેલું હોય છે, તેને બરાબર ઉંઘ આવતી નથી. કંસની આવી સ્થિતિ હતી.

ગર્ભજન્મના સમાચાર સાંભળીને, કંસની કેવી સ્થિતિ થઈ, તે વાત હવે કહે છે—

સ તત્પાત્તૂર્ણમુત્થાય, કાલોજ્યમિતિ વિહ્વલઃ ॥

સૂતીકાગ્રહમગાતૂર્ણ, પ્રસ્વલન્મુક્તમૂર્દ્ધજઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—‘ આતો મારો કાળ અવતર્યો ’ એમ બોલતો બોલતો, પલંગમાંથી એકદમ ઉઠીને, (ઉતાવળે ચાલવાને લીધે) ઠેસો ખાતો ખાતો, અને સમાચાર સાંભળવાથી વિહ્વળ બનેલો, તથા જેના માથાના વાળ છૂટા થઈ ગયા હતા, તે કંસ, સુવાવડવાળા ઘરમાં ત્વરાથી આવ્યો. (૩)

૩ વિવેચન—

અર્થ કાલઃ—આતો (મારો) કાળ (જન્મ્યો), એટલે મારા કાળના જન્મના સમાચાર મને મળ્યા. **इति**—એટલે તે સમાચાર સાંભળીને ‘ આ મારો, કાળ જન્મ્યો છે, ’ એમ બોલતો બોલતો—**विह्वलः**—કંસ ગભરાઈ ગયો.

૩ પદ્મછેદ—**અર્થ કાલઃ इति**—આતો કાળ અવતર્યો એમ બોલતો **विह्वलः**—વિહ્વળ બનેલો **तत्पातू** તૂર્ણ **उत्थाय**—પથારીમાંથી એકદમ ઉઠીને **प्रस्वलन्**—ઠેસો ખાતો (એવો ઉતાવળો) **मुक्ताः मूर्द्धजाः यस्य सः मुक्तमूर्द्धजः**—જેના વાળ છૂટી ગયા હતા તે. **सूतीगृहं** તૂર્ણ **अगात्**—સુવાવડના ગૃહમાં તુરત આવ્યો.

પ્રસ્થાન- (કેસો ખાતો) અને મૂક્તમૂર્દ્ધજઃ- (છૂટા કેશવાળો-જેના વાળ વિખરાઈ ગયા છે તે) આ બે વિશેષણો વિદૂરજનાતું સ્વરૂપ સૂચવે છે.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ—અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી ડીકા કરનારા વિદ્વાનોએ, આ વિષયને મીઠુના પુદ્ગલાની માફક-મરજીમાં આવે તેવા-નાના મોટા-રહસ્યવાળો બનાવ્યો છે; પણ તેમ કરવા જતાં, મૂળ વાત ગૂંમ થઈ જાય છે-મૂળ પાત્રો શીકાં પડી જાય છે-તે વાત તરફ ધણુજ થોડા વિદ્વાનોએ ધ્યાન આપ્યું જણાય છે. મૂળ પાત્રો એક ખીખના સંવાદમાં, જે અધ્યાત્મજ્ઞાનની આપ લે કરે છે, તે અધ્યાત્મજ્ઞાન યથાર્થ રીતે જીવનમાં નીતારી લેવામાં આવે, જીવન તત્ત્વમાં ભેગવી દેવામાં આવે-તો કાંઈ એાછું નથી. મૂળ પાત્રો ફાડી નાંખશે, તો દહિં, માખણ, છાશ વિગેરે તમામ ઢોળાઈ જશે. દીવાસળીને સવળી ધસનાર, ત્વરાથી પ્રકાશનાં દર્શન કરે છે. અવળી ધસનાર રાત-દિવસ મહેનત કરે, તોપણ પ્રકાશથી વિમુખ રહે છે.

કંસને આવેલો દેખાને, દેવકીજીએ બાળકને ખચાવવા કંસને સમજાવ્યો. તે વાત ૪ થી ૬ શ્લોકમાં છે.

તમાહ ભ્રાતરં દેવી, કૃપણા કરુણં સતી ॥

સ્તુષેયં તવ કલ્યાણ, સ્ત્રિયં મા હંતુમર્હસિ ॥ ૪ ॥

બહવો હિંસિતા ભ્રાતઃ, શિશવઃ પાવકોપમાઃ ॥

ત્વયા દૈવનિસૃષ્ટેન, પુત્રિકૈકા પ્રદીયતામ્ ॥ ૫ ॥

નન્વહં તે હ્યવરજા, દીના હતસુતા પ્રભો ॥

દાતુમર્હસિ મંદાયા, અંગેમાં ચરમાં પ્રજામ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—[કંસ આવ્યો ત્યારે] દીન એવી દેવકીજીએ, ભાઈને દયા ઉપજે એવી રીતે નમ્રતાથી કહ્યું-‘હે ભલા ભાઈ! આ તારી ભાણેજ છે. વળી સ્ત્રી જાતિ છે. તેને તારે મારવી ન જોઈએ. [૪] તું કે જે દેવથી પ્રેરાયેલો છો, તેનાથી અગ્નિ જેવા રૂપાળા (મારા) ધણા બાળકો મરાયા છે. (હવે) આ એક કન્યા તારે મને દેવી જોઈએ. હે સમર્થ! હે વીર! હું તારી નાની બહેન છઉં,

૪ પદ્યછંદ—સતી કૃપણા દેવી-સતી-દીન એવી દેવકીએ તં ભ્રાતરં-તે ભાઈને કરુણં આદ-દયામણી રીતે કહ્યું. હે કલ્યાણ!-હે ભલા ભાઈ! અયં તવ સ્તુષા-આ તારી ભાણેજ છે. સ્ત્રિયં-વળી સ્ત્રી જાતિ છે. હંતું મા અર્હસિ-ન અર્હસિ-તેને તારે ન મારવી જોઈએ.

૫-૬ પદ્યછંદ—મો ભ્રાતઃ-હે ભાઈ! દૈવેન નિસૃષ્ટઃ તેન ઇતિ ત્વયા-તું કે જે દેવથી પ્રેરાયેલો છો તેનાથી. પાવકોપમાઃ-અગ્નિ જેવા રૂપાળા બહવઃ શિશવઃ હિંસિતાઃ-ધણા બાળકો મરાયા. એકા પુત્રિકા પ્રદીયતામ્-આ એક કન્યા મને દેવી જોઈએ. હે પ્રભો!-હે સમર્થ!-હે વીર! અહં તે અવરજા (નાની) દીના હતસુતા (જેના પુત્રો હણાઈ ગયા છે એવી)-હું કે જે તારી નાની બહેન છઉં, દીન છઉં અને મારા પુત્રો હણાઈ ગયા છે તે છઉં. મંદાયાઃ ઇતિ મેં હમાં ચરમાં પ્રજાં-હું ગરીબ છઉં, આ મારી છેલ્લી પ્રજાને. હે અંગ-હે ભાઈ! દાતું અર્હસિ-તારે મને આપવી જોઈએ.

અને મારા પુત્રો હણાઈ જવાથી દીન બની ગઈ છઉં. હે ભાઈ! આ મારી છેલ્લી પ્રજા તારે મને આપવી જોઈએ-એટલે તારે તેને મારવી ન જોઈએ.’ [૫-૬]

૪ વિવેચન—

સતી—પોતાના પુત્રને ગોકુળમાં પહોંચાડીને, પારકી કન્યાને મોતના મુખમાં મુકી, તે પણ તે સતી છે? એવી શંકા અનાયાસે થાય. આગળ ત્રીજા અધ્યાયના ૪૬ માં શ્લોકમાં પ્રભુએ કહ્યું હતું કે—‘જો તમને કંસનો ભય હોય, તો મને તમે ગોકુળમાં લઈ જાઓ, અને મારે બદલે યશોદાની પુત્રી, કે જે મારી માયા છે, તેને ત્વરાથી લઈ આવો.’ તે વાત આપને યાદ હશે. તેથી સમાધાન થશે કે—આ કન્યા તે કોઈ સામાન્ય કન્યા નથી, પણ યોગમાયા છે. પ્રભુની આજ્ઞાથીજ તે કન્યા મૃત્યુના મુખમાં મુકવામાં આવી હતી. ત્યારે દેવકીજી કૃપણા (દીન) કેમ બન્યાં? અને **કરુણ આદ્ય**—નમૃતાપૂર્વક કેમ બોલ્યાં? તે સ્ત્રીના સ્વભાવની કોમળતા સૂચવે છે. ‘આ માણસ આપશે કે નહિ,’ તેનો વિચાર કર્યા વિના, જે માગે, તે પણ કૃપણુ કહેવાય છે. પોતાના પુત્રને બચાવીને, યશોદાની પુત્રીને બચાવવી, એવો પણ તેમાં ભાવ છે.

સ્તુષા—એટલે પુત્રવધુ. ફોંને ખોળે બત્રીજી પુત્રવધુ થઈને આવે. [દૃષ્ટાંત—કુંતાજીને ખોળે સુભદ્રા પુત્રવધુ થઈ]; પણ મામાને ખોળે ભાણેજી પુત્રવધુ થાય? એવી શંકા ધણાને થાય એવી છે. તે શંકામાંથી બચવા માટે, કેટલાએક ટીકાકારો **સ્તુષા** નો અર્થ ‘ભાણેજી’ પણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવની બેનની પુત્રી મિત્રવિંદા સાથે પરણ્યા હતા. તે દૃષ્ટાંત—મામાને ખોળે, ભાણેજી પુત્રવધુ થઈને આવ્યાનું છે. ‘સ્તુષા’ કહીને કંસને લલચાવ્યો હોય, કે ‘આ કન્યા તારા પુત્ર વેરે હું આપીશ’—એમ પણ બને. **કલ્યાણ** શબ્દ એમ સૂચવે છે કે—‘આ કન્યા તારી પુત્રવધુ થશે, તો તેથી તારો વંશ વધશે.’

શ્ચિયં—તે દયાની લાગણી સૂચવે છે.

૫ વિવેચન—

આ શ્લોક પણ દેવકીજીની દીનતા સૂચવે છે. ‘તારે મારો એકજ ૮ મો પુત્ર મારવો જોઈએ, તેને બદલે તેં મારા ધણા પુત્રો માર્યા છે. તે પુત્ર પણ કેવા? અગ્નિસમાન પ્રકાશવાળા. બલે ગમે એમ થયું. જેવી દૈવની મરજી. પણ હવે આ પુત્રીને જીવતી રાખીને મને આપ,’ એ આ શ્લોકનો ભાવ છે—એવાં દેવકીજીનાં વચનો છે.

૬ વિવેચન—

અવરજા, લીના, હતસુતા અને **મંદા** તે દેવકીજીનાં વિશેષણો છે. તે દીનતાસૂચક છે. દયાની માગણી કરનારા છે. **નનુ**—આ વાતને સુદૃઢ કરે છે.

પ્રમો અને **અક્લ**—એ કંસના સંબોધન વિશેષણો છે. તે કંસને પ્રસન્ન કરવા માટે બોલાયાં છે.

દ્વિમાં ચરમાં પ્રજાં—આ મારી છેલ્લી પ્રજાને. ‘દુઃખથી કૃશ થઈ ગયેલી એવી જે હું, તેને હવે પ્રજોત્પત્તિ થવા સંભવ નથી. તેથી ‘આ મારી છેલ્લી પ્રજા—સંતતિ છે’ એમ દેવકીજી કહે છે. વાસ્તવિક રીતે યોગમાયા યશોદાની પુત્રી છે, અને શ્રીકૃષ્ણ દેવકીજીના છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ છેલ્લી પ્રજા નથી. કારણ કે—

અષ્ટમસ્તુ તયોરાસીત્-સ્વયમેવ હરિઃ કિલ ।

સુભદ્રા ચ મહામાયા, તથા રાજન પિતામહી ॥૫૫॥ [ભાગ. નવમ સ્કંધ-૨૪]
પરીક્ષિતની ભાગ્યશાળી ઘટી **સુભદ્રાજી** દેવકીજીની છેલ્લી પ્રજા છે.

દેવકીજીની પ્રાર્થના સાંભળીને કંસ શું કરે છે, તે વાત સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ—

ઉપગુહ્યાત્મજામેવં, રુદંત્યા દીનદીનવત્ ॥

યાચિતસ્તાં વિનિર્મત્સર્ય, હસ્તાદાચિચ્છિદે સ્વલઃ ॥૭॥

તાં ગૃહીત્વા ચરણયોર્-જાતમાત્રાં સ્વસુઃ સુતાં ॥

અપોથયચ્છિલાપૃષ્ઠે. સ્વાર્થોન્મૂલિતસૌહૃદઃ ॥૮॥

અર્થ—એ પ્રમાણે દેવકીજીએ તે બળ પુરુષની પ્રાર્થના કરીને, પુત્રીને છાતી સરખી ચાંપીને, ઘણાજ દીનની માફક રડવા માંડયું; તોપણ કંસે તેણીને તરછોડીને, તેણીના હાથમાંથી કન્યાને ખેંચી લીધી. [૭] સ્વાર્થ માટે સ્નેહને તોડી નાંખનારા કંસે, ખેનની હમણાંજ જન્મેલી પુત્રીને, ચરણથી પકડીને, શીલા ઉપર પછાડી. [૮]

૭-૮ વિવેચન—

ઉપગુહ્ય—એટલે કન્યાને છાતી સરસી ચાંપીને અગર સંતાડીને. તે ક્રિયા કન્યા પ્રત્યેનું પોતાનું બહાવ, અને કંસ પ્રત્યેથી ભય સૂચવે છે.

દીનદીનવત્—ઘણીજ દીન-નિરાધાર-સ્ત્રીની માફક. વત્ શબ્દ સૂચવે છે કે-પોતાની સંતતિ માટે રડે, તે પ્રમાણે-તેવી રીતે. તાત્પર્ય—આ કન્યા પોતાની નથી, તોપણ દેવકીજી તેને માટે અત્યંત ખેદ કરે છે.

યાચિતઃ (અપિ) સ્વલઃ—યાચના કરી, તોપણ તે બળ હતો, તેથી દેવકીજીને તર-છોડીને, તેણીના હાથમાંથી કન્યાને જીંટવી લીધી. તાત્પર્ય—આટલી બધી પ્રાર્થના કંસને અસર કરી શકી નથી; આ શ્લોકમાં સ્વાર્થોન્મૂલિતસૌહૃદઃ એ શબ્દ કંસના વિશેષણ તરીકે વાપરીને, કંસની બળતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જાતમાત્રાં વિગેરે—જેનો નાળ પણ હજી વધેયો નહોતો એવી કન્યાને, ચરણથી પકડવી અને શીલા ઉપર પછાડવી, એ કંસની બળતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે. કંસ દેવકીજીનો કેવા પ્રકારનો ભાઈ હતો, તેનું બાન કરાવે છે. સ્વાર્થોન્મૂલિતસૌહૃદઃ શબ્દ મુકીને સૂચવે છે કે—જ્યાં સ્વાર્થનું બળ ઘણું હોય, ત્યાં સૌહૃદ-સંબંધ-સગપણ નકામું નીવડે છે. નદીને કાંઠે ઉગેલો છોડ, જેમ નદીના પુરમાં તણાઈ જાય છે; તેમ કુદુંગરૂપી નદીને કાંઠે ઉગેલો સંબંધ રૂપી છોડ, સ્વાર્થરૂપી જળના પૂરમાં તણાઈ જાય છે.

૭ પદ્યછેદ—પર્વ આત્મજાં ઉપગુહ્ય—એ પ્રમાણે પુત્રીને છાતી સરસી ચાંપીને. દીન-દીનવત્ રુદંત્યા—ઘણાજ દીનની માફક રૂદન કરતી દેવકીથી. યાચિતઃ સ્વલઃ—યાચના કરાએલા બલ કંસે તાં વિનિર્મત્સર્ય—તેણીને તરછોડીને હસ્તાત્ તાં આચિચ્છિદે—દેવકીના હાથમાંથી તે કન્યાને ખેંચી લીધી.

૮ પદ્યછેદ—સ્વાર્થોન્મૂલિત સૌહૃદં યેન સઃ—સ્વાર્થ માટે સ્નેહને તોડી નાંખનારા કંસે તાં જાતમાત્રાં—હમણાંજ જન્મેલી સ્વસુઃ સુતાં—ખેનની પુત્રીને ચરણયોઃ ગૃહીત્વા—પગથી પકડીને. શિલાપૃષ્ઠે—શીલા ઉપર અપોથયત્—પછાડી. [પોથ ધાતુ દસમો ગણ.]

કંસે યોગમાયાને પકડીને પછાડી, ત્યારે યોગમાયાએ શું કર્યું? તે વાત હવે સાંભળો—

સા તદ્વસ્તાત્સમુત્પત્ત્ય, સઘો દેવ્યંબરં ગતા ॥

અદૃશ્યતાનુજા વિષ્ણોઃ, સાયુધાષ્ટમહાભુજા ॥ ૯ ॥

દિવ્યસ્રગંબરાલેપ-રત્નાભરણભૂષિતા ॥

ધનુઃશૂલેષુચર્માસિ-શંખચક્રગદાધરા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—તે કન્યા કે જે વિષ્ણુની નાની બહેન થાય, તેણી કંસના હાથમાંથી છટકીને, એકદમ આકાશમાં ગઈ. [આકાશમાં ગયા પછી બાળકરૂપ અદૃશ્ય થયું, અને દેવીનું સ્વરૂપ દૃશ્ય થયું.] તે દેવીને આઠ ભુજા હતી. આઠે ભુજામાં ધનુષ્ય, ત્રિશૂળ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, શંખ, ચક્ર, અને ગદા નામના આયુધો હતાં. દિવ્યમાળા, વસ્ત્ર, લેપ, અને રત્નોના અલંકારોથી, તે દેવી શોભતી હતી.

૯ વિવેચન—

હડીને આકાશમાં જવું તે દેવીગુણ છે. વળી એક ધડીવારમાં બાળક મટીને દિવ્ય રૂપ ધારણ કરવું તે પણ દેવી ગુણ છે. તેથી યોગમાયાને વિષ્ણુની ‘અનુજા-નાની બહેન’ કહી છે. એટલે-તે પણ વિષ્ણુના જેવી ઐશ્વર્યસંપન્ન છે. ‘શ્રીકૃષ્ણને લઈને વસુદેવજી કારાગૃહમાંથી નીકળ્યા, તે વખતે યશોદાજીને પુત્રી પ્રાપ્ત થઈ,’ એમ આગળ કહ્યું છે. તેથી આ વિષયમાં યોગમાયા ‘અનુજા-અનુ પશ્ચાજ્ઞાતા इति अनुजा-पाछणथी જન્મેલી’ તે પણ બરાબર છે.

ભગવાનને ચાર હાથ અને યોગમાયાને આઠ હાથ? તેમ કહેવામાં બે ભાવ જણાય છે—(૧) પ્રથમ તો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ રૂપી આઠ અંગ યોગનાં છે. આ યોગમાયા છે. તેથી તે આઠ અંગ યોગમાયાના હાથરૂપે દેખાયા. બીજો ભાવ એ છે કે-આજ્ઞાંકીત સેવક શેઠને રાજી રાખવા માટે, સોંપાએલાં કામ, તરારથી નીપટે છે. તે આઠ હાથ જેટલું કામ કરે છે. આપણા ધરમાં જે સ્ત્રી છે, તેને પણ આઠ દશ હાથ છે. આ વાતનો અનુભવ સ્ત્રીની ગેરહાજરીમાં થાય છે. નાનાં બાળક મુકીને મા મરી જાય છે, ત્યાં અનુભવ અનાયાસે થાય છે. એવા ધરમાં એક બાકુતી સ્ત્રી રસોઇનું કામકાજ કરી શકે છે. બીજી બાકુતી સ્ત્રી ઘણોદુણી સાફ કરે છે, ત્રીજી સ્ત્રી બાળકોને સાચવે છે. ચોથી સ્ત્રી કપડાં ધોઈ સાફસુફ રાખે છે. વિગેરે. એટલે એક આજ્ઞાંકીત સ્ત્રીનું કામ, ચાર પાંચ નોકર સ્ત્રીઓને વહેંચી દઈએ, તોપણ તે કામ મનમાન્યું-પોતાનું સમજીને-થવું નથી.

૯-૧૦—૫૬૨છેદ—વિષ્ણોઃ અનુજા-વિષ્ણુની નાની બહેન સા-ને કન્યા તદ્વ્ય હસ્તાત્ તદ્વસ્તાત્-કંસના હાથમાંથી. સમુત્પત્ત્ય-છટકીને સઘો દેવી અંબરં ગતા-તુરત આકાશમાં ગઈ. ધનુશ્ચ શૂલશ્ચ રૂપુશ્ચ ચર્મ ચ અસિશ્ચ શંખશ્ચ ચક્રશ્ચ ગદા ચ તાઃ ધરતિ इति ધનુઃશૂલેષુચર્માસિશંખચક્રગદાધરા इति સાયુધા इति અષ્ટ-મહાભુજા-જેણે આઠ ભુજાઓમાં ધનુષ્ય, ત્રિશૂળ, બાણ, ઢાલ, તરવાર. શંખ, ચક્ર અને ગદા એવાં આઠ આયુધ ધારણ કર્યાં હતાં તે. દિવ્યાનિ સ્ત્રક્ ચ અંબરાણિ ચ આલેપશ્ચ (ચંદન) રત્નાભરણાનિ ચ તૈઃ ભૂષિતા સા-ને દેવી દિવ્યમાળા, વસ્ત્ર, લેપ, રત્નોના અલંકારોથી શોભી રહી હતી.

જે દુર્ભાગી ધરમાં, સ્ત્રી પોતાનો ધર્મ સમજતી નથી. વડીલોને રાજી રાખવા જેટલું તેણીને જ્ઞાન નથી; તે ધરમાં સ્ત્રીને માંડમાંડ બે હાથ હોય છે. જે કામકાજ કરે છે, તે રોતી રોતી કરે છે. ધણી રસોઇ કરી નાંખે, તો બાઇ બેસી બેસી જમ્મે છે. આપણા નાનકડા ધરના બદોબસ્ત માટે ગૃહદેવી-ગૃહલક્ષ્મી આહુતિવાળી બને છે, ત્યારે સંસારગૃહમાં પ્રભુને રાજી રાખવા માટે, યોગમાયા અનેક ભુજવાળી બને, તેથી આશ્ચર્ય પામવું નહીં.

આ દેવીનો કાઠ કાંઈ ઝોર છે. આ દેવી તો રણસંગ્રામમાં ઉતરે એવી છે. વિગેરે વાત કરે છે તે સાંભળે.

૧૦ વિવેચન—

શણુગાર—આ દેવીએ દિવ્ય શણુગાર ધારણ કર્યા હતા; અને આડે હાથમાં આઠ જુદા જુદા આયુધ ધારણ કર્યા હતાં.

યોગમાયાના બે સ્વરૂપ છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા. વિદ્યા સત્પુરુષોને ધર્મમાં પ્રેરતી, તેમની રક્ષા કરે છે. અવિદ્યા અસુરોને પાપમાં પ્રેરતી તેમનો નાશ કરે છે. શકાદય કહે છે કે—

યા ધ્વોઃ સ્વયં સુકૃતિનાં ભવનેષ્વલક્ષ્મીઃ,
પાપાત્મનાં કૃતધિયાં હૃદયેષુ બુદ્ધિઃ વિગેરે.

શ્રી શુકદેવજી હજી દેવીના ઐશ્વર્યની વાત કરે છે—

સિદ્ધચારણગંધર્વૈ-રપ્સરઃકિન્નરોરગૈઃ ॥

ઉપાહૃતોરુવલિભિઃ, સ્તૂયમાનેદમબ્રવીત્ ॥૧૧॥

કિં મયા હતયા મંદ, જાતઃ સ્વલુ ત્વાંતકૃત્ ॥

યત્ર ક્વ વા પૂર્વશત્રુર્-મા હિંસીઃ કૃપણાન્વૃથા ॥૧૨॥

અર્થ—સિદ્ધ, ચારણ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, કિન્નરો અને સર્પો, જેઓ દેવીને બળીદાન ધરીને, સ્તુતિ કરી રહ્યાં હતાં, તે દેવી નીચે પ્રમાણે બોલી. [૧૧] ‘હે મંદબુદ્ધિવાળા કંસ ? મને મારવાથી તને શું લાભ થવાનો છે ? [કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી.] તને મારનાર તારો પૂર્વ શત્રુ, ગમે તે સ્થાનમાં, અવતરી ચૂક્યો છે; માટે ગરીબોને નકામાં મારીશ નહિં.’ [૧૨]

૧૧ પદ્યછંદ—સિદ્ધચારણગંધર્વૈઃ—સિદ્ધ, ચારણ અને ગંધર્વો. અપ્સરસઃ કિન્નરાઃ ડરગાઃ તૈઃ—અપ્સરા, કિન્નર અને સર્પો. ઉપાહૃતાઃ (અપાતા) ઉરુવલયઃ યૈઃ તે તૈઃ—જેઓએ ધણા ધણા બળીદાન ધર્યા હતા તેઓથી. સ્તૂયમાના—સ્તુતિ કરાતી દેવી. હૃદ અબ્રવીત્—આ પ્રમાણે બોલી.

૧૨ પદ્યછંદ—હે મંદ !—હે મંદબુદ્ધિવાળા કંસ ! કિં મયા હતયા—મને મારવાથી તને શું લાભ છે ? તવ અન્તં કરોતિ ઇતિ તવ અંતકૃત્—તને મારનાર. પૂર્વશત્રુઃ—તારો પૂર્વનો શત્રુ. યત્ર ક્વ વા સ્વલુ જાતઃ—ગમે તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે. કૃપણાન્ વૃથા મા હિંસીઃ—માટે ગરીબોને નકામાં મારીશ નહીં.

૧૧ વિવેચન—

સિદ્ધ ચારણ વિગેરે દેવીને બળીદાન આપીને, દેવીની સ્તુતિ કરે છે. દેવીસંપત્તિનો આવો કાઠ કંસને દેખાડીને, દેવી કંસને ઉપદેશ કરવા લાગી.

૧૨ વિવેચન—

મંદ ! હે મંદબુદ્ધિવાળા ! મરણ કોને છોડે છે ? તું મરણથી ડરે છે, માટે તું મંદબુદ્ધિવાળો છો.

કિં મયા હતયા ?—તને મારનાર-તારો પૂર્વશત્રુ-ગમે ત્યાં અવતરી ચૂક્યો છે ? એમ કહીને સૂચવે છે કે-મને મારવાથી તને કાંઈ લાભ નથી-એટલે-મને મારવાથી તું બચવાનો નથી.

કૃપણાન વૃથા મા દિલ્હી:—એટલે-‘ મારા જેવા કોમળ બાળકોને નકામા મારીશ નહિ. ’ ‘ તારો પૂર્વશત્રુ ગમે ત્યાં અવતર્યો છે. ’ એ સમાચાર મેં તને આપ્યા, તેથી હવે તેની શોધમાં, ગમે તે કોમળ બાળકને, વિષ્ણુ સમજીને મારવાનું, તને તારા મંત્રિઓ કહેશે. [જુઓ આગળ ૩૧ મો શ્લોક.] પણ તારે તેમ કરવું નહિ. તારે બરાબર તપાસ કરીને, તે વિષ્ણુ હોય, તોજ તેને મારવા; પણ બીજા બાળકોને મારીને પાપ બહારવું નહો.

કૃપણાન—એટલે કોમળ. વૃથા—એટલે નકામા. જેમાંથી કાંઈ લાભ ન થાય તેવું.

મા દિલ્હી:—[ભૂતકાળમાં માર્યા, તેની વાત નથી પણ] ભવિષ્ય કાળસૂચક છે.

કોઈ કોઈ ટીકાકાર કૃપણાનને બદલે કૃપણાં શબ્દ લખે, તે વિશેષણ દેવકીજીને લાગુ પાડે છે. તે બરાબર નથી. કારણકે-યોગમાયાએ પ્રભુના જન્મ સંબંધી સમાચાર આપ્યા; તેથી હવે-કંસને બાળકો સાથે વૈર છે, દેવકીજી સાથે વૈર નથી.

ભગવતી માયાનો સંસારમાં સ્વિકાર થયો, તે વાત હવે કહે છે—

इति प्रभाष्य तं देवी, माया भगवती भुवि ॥

बहुनामनिकेतेषु, बहुनामा बभूव ह ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે કંસને કહીને, તે ભગવતી માયાદેવી, કાશીઆદિ અનેક સ્થળોમાં, અને દુર્ગા આદિ અનેક નામો ધારણ કરીને, આ સંસારમાં રહી. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

પ્રભાષ્ય-જે કહ્યું તે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું.

बहुनामनिकेतेषु-વિગેરે-દેવીને મહિમા જગત્માં કેવી રીતે વધ્યો તે વાત હવે કહે છે. આ વાત આગળ બીજા અધ્યાયમાં પ્રભુએ પોતે અર્ચિષ્યન્તિ મનુષ્યાસ્ત્વાં વિગેરે શબ્દોમાં વિસ્તારથી કહી છે. તે સ્થળે દેવી સંબંધી ખુલાસાવાર વિવેચન પણ છે. જેમને અનુકુળતા હોય, તેમણે દેવીભાગવત વાંચવા જેવું છે. તેમાં સ્ત્રીરૂપે બ્રહ્મનીજ ઉપાસના છે.

૧૩ પદ્ય—इति तं प्रभाष्य-આ પ્રમાણે તેને કહીને. माया भगवती देवी-ભગવતી માયાદેવી. भुवि-પૃથ્વીમાં बहुनामानि च तानि निकेतानि च-ધણા નામવાળા સ્થાનોમાં बहुनामा बभूव ह-ધણે નામે રહી.

દેવીનાં વચનોએ કંસને શી અસર કરી, તે બાવથી સાંભળો—

તયાઽભિહિતમાકર્ણ્ય, કંસઃ પરમવિસ્મિતઃ ॥

દેવર્કીં વસુદેવં ચ, વિમુચ્ય પ્રશ્રિતોઽબ્રવીત્ ॥ ૧૪ ॥

અહો મગિન્યહો ભામ, મયા વાં વત પાપ્મના ॥

પુરુષાદ ઇવાપત્યં, બહવો હિંસતાઃ સુતાઃ ॥ ૧૫ ॥

[૧૫ થી ૨૨ માં શ્લોક સુધી કંસનો પશ્ચાતાપ તથા જ્ઞાનચર્યા છે.]

અર્થ—દેવીનું કહેવું સાંભળીને, અતી વિસ્મય પામેલા કંસે, દેવકી અને વસુદેવને બંધનમાંથી મુક્ત કરીને, નમ્રતાપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું—‘ હે બહેન ! અને હે બનેવી ! રાક્ષસ જેમ પોતાના બાળકને ખાઈ જાય, તે પ્રમાણે—હું કે જે પાપી છઉં, તેનાથી તમારા ધણા પુત્રો મરાયા છે. એટલે મેં પાપીએ, તમારા ધણા પુત્રો માર્યા છે. [૧૪-૧૫]

૧૪-૧૫ વિવેચન—

‘ વિષ્ણુ અન્ય સ્થળે જન્મી ચૂક્યા છે ’ એમ સાંભળ્યા પછી, વસુદેવ દેવકીને નકામાં દુઃખી કર્યા, એવી કંસને ખાત્રી થઈ; તેથી તેને પશ્ચાતાપ થયો. પશ્ચાતાપ પામીને વસુદેવ દેવકીને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા.

પરમવિસ્મિતઃ—આકાશવાણી પણ ખોટી. એ વાત જાણીને વિસ્મય થયો.

પ્રશ્રિતઃ—નમ્રતાપૂર્વક. વસુદેવ દેવકીજીને વિનાકારણ બંધનમાં નાંખ્યાં, એમ જાણીને કંસ શરમાઈ ગયો. પાપ્મના (પાપી) પુરુષાદ (રાક્ષસ) એવાં વિશેષણો પોતાને લગાડીને, પોતાના પશ્ચાતાપની સ્પષ્ટતા કરે છે. અગર પોતાનો અપરાધ કબુલ કરે છે.

હજી કંસના પશ્ચાતાપની કથા ચાલુ છે. તેમાં આકાશવાણીને દોષરૂપ ગણે છે.

સ ત્વહં ત્યક્તકારુણ્યસ્—ત્યક્તજ્ઞાતિસુહૃત્વલઃ ॥

કાંલ્લોકાન્વૈ ગમિષ્યામિ, બ્રહ્મહેવ મૃતઃ શ્વસન્ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ પદઃછેદ—તયા અભિહિત આકર્ણ્ય—દેવીનું કહેવું સાંભળીને. પરમવિસ્મિતઃ—હિતિ કંસઃ—ધણેજ આશ્ચર્ય પામેલો કંસ દેવર્કીં વસુદેવં ચ વિમુચ્ય—દેવકી અને વસુદેવને મુક્ત કરીને. પ્રશ્રિતઃ અબ્રવીત્—નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો.

૧૫ પદઃછેદ—અહો મગિનિ, અહો ભામ—હે બેન ! અને હે બનેવી ! અહો પુરુષાદઃ અપત્યં ઇવ—રાક્ષસ પોતાના બાળકને ખાઈ જાય તે પ્રમાણે. મયા પાપ્મના—હું કે જે પાપી છઉં તેનાથી. બહવઃ સુતાઃ—તમારા ધણા પુત્રો હિંસતાઃ—હણાયા.

૧૬ પદઃછેદ—સ તુ અહં—હું કે જે. ત્યક્તકારુણ્યઃ—નિર્દય ત્યક્તાઃ જ્ઞાતિષ્ઠ સુહૃદઃ—એન સઃ ત્યક્તજ્ઞાતિસુહૃદ્—જ્ઞાતિ અને સંબંધીઓનો ત્યાગ કરનાર જલ્લઃ—ખળ. બ્રહ્માણં હતવાન્—હિતિ બ્રહ્મહા—બ્રહ્મહત્યારો. શ્વસન્ મૃતઃ ઇવ—જીવતે મુલા જેવો. કાન્ લોકાન્ વૈ ગમિષ્યામિ—કયા લોકને પામીશ ?

હવે પોતાના દોષનું નિવારણ કરે છે—

દૈવમપ્યનૃતં વક્તિ, ન મર્ત્યા એવ કેવલમ્ ॥

યદ્વિશ્રંભાદહં પાપઃ, સ્વસુર્નિહતવાન્ શિશૂન્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—કંસ આગળ કહે છે કે—‘હું કે જે નિર્દય, તથા જ્ઞાતિ અને સંબંધિઓનો ત્યાગ કરનાર, ખળ પુરૂષ છઉં; બ્રહ્મહત્યારો અને જીવતે મુવા જેવો છઉં, તે (મુવા પછી) કયા લોકને પામીશ ! [૧૬] મનુષ્યોજ જીહું બોલે છે એમ નહિં, પણ દેવોએ જીહું બોલે છે. દેવોના વિશ્વાસથી મેં પાપીએ જીહેનના બાળકોને મારી નાંખ્યા. [૧૭]

૧૬ વિવેચન—

ત્યક્તકારુણ્યઃ—આ કંસનું પોતાનું વિશેષણ છે. તુરતના જન્મેલા ક્રોમળ બાળકોને મારવામાં પણ મને દયા ન આવી, તેમાંએ વળી ભાણેજો. તેથી કંસ પોતાને નિર્દય ગણે છે.

ત્યક્તજ્ઞાતિસુહૃત્—હાથમાં શસ્ત્ર લઇને સામે મારવા આવે, તેને મારે મારવો જોઇએ, એવો મારો જ્ઞાતીનો—ક્ષત્રિયનો—ધર્મ છે. તે ધર્મનો ત્યાગ કરીને, શસ્ત્રરહિત અને મને મારવાની પણ જેમને ઇચ્છા નહોતી, એવા નિર્દોષ ક્રોમળ બાળકોને મેં માર્યા. મેં મારા ક્ષત્રિયપણાનો પણ વિચાર કર્યો નહિં.

ત્યક્તસુહૃત્—વળી આ મારી બેનના પુત્રો છે, એવો પણ વિચાર ન કર્યો. આવાં કૃત્યોથી સંબંધીઓમાં મારી નિંદા થશે, તેનો વિચાર પણ ન કર્યો.

સ્વાર્થ માટે આવા અપરાધ કરે, તે ખળ પુરૂષ ગણાય છે—‘માટે હું ખળ છઉં.’ એમ પણ કંસે કહ્યું.

બ્રહ્મહા—બ્રહ્મણની હત્યા કરનારો. તાત્પર્ય—મેં બ્રહ્મહત્યા કરી નથી, તોપણ બ્રહ્મહત્યારો જેટલું પાપ મારાથી થયું જણાય છે. તેથી મને બ્રહ્મહત્યારો જેટલી શિક્ષા થશે—એટલે—બ્રહ્મહા પચ્યતે ઘોરે પુનરાવૃત્તિવર્જિતે ॥ બ્રહ્મહત્યારો ઘોર નરકમાં પડે છે, અને તેમાંથી તે નીકળી શકતો નથી.

શ્વસન્ અપિ મૃતઃ હવ—ઉપર પ્રમાણે મારી સ્થિતિ છે, તેથી બહે હું શ્વાસ લઉં છઉં. એટલે બહે મારામાં પ્રાણ છે; પણ હું જીવતે એવો છઉં. મારું જીવતર વૃથા છે.

૧૭ વિવેચન—

યત્ર ક વા તથ અન્તકૃત્ પૂર્વશત્રુઃ સ્ખલુ જાતઃ—એવું આગળ ૧૨ મા શ્લોકમાં યોગમાયાએ કંસને કહ્યું. તે વાક્યમાં પ્રમુનો અવતાર થયો, તે સ્ખલુ—ચોક્કસ થયો, એમ જણાવ્યું, પણ તે અવતાર ક્યાં થયો? અહીં કે બીજે ક્યાં? તે વાત ચોક્કસ રીતે જણાવી નહોં. આ વાતમાંથી કંસ એમ સમજ્યો કે—‘પ્રભુને! અવતાર દેવકીજીના કારાગૃહમાં થવાનો હતો, તે થયો નહિં; અને બીજે ક્યાંય થયો.’ ‘ગમે ત્યાં’ શબ્દમાં ‘અહીં’ નો પણ સમાસ થાય

૧૭ પદ્યછેદ—ન મર્ત્યા એવ કેવલમ્—મનુષ્યોજ જીહું બોલે છે એમ નહિ. દૈવમ્ અપિ અનૃતં વક્તિ—દેવ પણ જીહું બોલે છે. યદ્ એટલે યસ્ય. યસ્ય વિશ્રંભાત્—જેના વિશ્વાસથી અહં પાપઃ—મેં પાપીએ. સ્વસુઃ શિશૂન્—જીહેનના બાળકોને. નિહતવાન્—હણિ નાંખ્યા.

છે, પણ તે વાત કંસના ધ્યાનમાં આવી નહીં; [કંસ બડો ચક્રોર હતો, પણ મોતના ભયથી વિહ્વળ બન્યો હતો.] તેથી કંસ [આ ૧૭ મા શ્લોકમાં] કહે છે કે-મનુષ્યો તો જીહું ખેલે, પણ આ તો દેવ જીહું ખેલ્યા, અને દેવવાણી ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મેં તમારા બાળકોને માર્યા.

કંસે આ પ્રમાણે પોતાના અપરાધનો બોલો આકાશવાણી ઉપર મૂક્યો.

હવે કંસ વેપધારી વેદાંતિ બની જમને, જ્ઞાન ચર્ચા કરે છે.

મા શોચતં મહાભાગા-વાત્મજાન્ સ્વકૃતં મુજઃ ॥

જન્તવો ન સદૈકત્ર, દૈવાધીનાઃ સહાસતે ॥૧૮॥

મુવિ ભૌમાનિ ભૂતાનિ, યથા યાંત્યપયાંતિ ચ ॥

નાયમાત્મા તથૈતેષુ, વિપર્યેતિ યથૈવ મૂઃ ॥૧૯॥

અર્થ—કંસ આગળ કહે છે કે-‘ હે મોટા ભાગ્યશાળી-ખડેન, બનેલી ! દેવને આધીન રહેનારા જીવો, પોતે કરેલાં કર્મોને ભોગવે છે, અને સદા એકત્ર રહી શકતાં નથી. [૧૮] પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં ઘટાદિ પાત્રો, જેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પાછાં કુટી જાય છે; તેથી પૃથ્વીને કાંઈ વિકાર થતો નથી; [પૃથ્વી હતી એવીને એવીજ રહે છે, તેમાં પૃથ્વીને કાંઈ લેવાદેવા હોતું નથી.] તે પ્રમાણે આ દેહો જન્મે અગર મરણ પામે-તે બાબતથી, આત્મામાં કાંઈ વિકાર સંભવતો નથી-આત્મા તો એનો એજ રહે છે. [૧૯]

૧૮ વિવેચન—આ ૧૮-૧૯ બે શ્લોકો ખાસ સમજવા જેવા છે.

મહાભાગૌ—‘ આપ સત્પુરુષ જેવા ભાગ્યશાળી છો, તેથી મારા અપરાધની ક્ષમા કરશો. ’ એવા ભાવથી કંસે વસુદેવદેવકીને મહાભાગૌ શબ્દથી સંબોધ્યા છે. ‘ આ મારો શત્રુ અને આ મારો મિત્ર ’ એવા ભેદ મોટા પુરુષોને હોતો નથી. મોટા પુરુષને સુખદુઃખ સમાન હોય છે, તેથી મા શોચતં આત્મજાન્-તમારે પુત્રના મરણથી શોક કરવો ઘટતો નથી.

દૈવાધીનાઃ જન્તવઃ—‘ પ્રાણીઓ દૈવાધીન છે. ’ એમ કહીને કંસ પોતાની જોખમદારી ઓછી કરે છે, અને વસુદેવ દેવકીનો શોક કમી કરે છે. તે સંબંધમાં આગળ કહે છે કે—

૧૮ ૫૬૨છે—હે મહાભાગૌ—હે મોટા ભાગ્યવાળા ! આત્મજાન્ સ્વકૃતે મુજઃ-મુંજન્તિ इति મુજઃ-પોતાના કર્મને ભોગવનારા પુત્રોનો. મા શોચતમ્-તમે શોક ન કરો. દૈવાધીનાઃ જન્તવઃ-દેવને આધીન રહેનારાં જીવો. સદા-હમેશાં. એકત્ર ન સહાસતે-એકત્ર રહેતાં નથી.

૧૯ ૫૬૨છે—યથા મુવિ-જેવી રીતે પૃથ્વીમાં. ભૌમાનિ ભૂતાનિ-પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં ઘટાદિ પાત્રો. યાંતિ અપયાંતિ ચ-ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં કુટી જાય છે. મૂઃ યથ ન વિપર્યેતિ-તેથી પૃથ્વીમાં કાંઈ ફેરફાર ન થતાં, પૃથ્વી એવીને એવીજ રહે છે. તથા-તે પ્રમાણે. યતેષુ મૂતેષુ-આ દેહોમાં-એટલે આ દેહો જન્મે અગર મરણ પામે, તે બાબતમાં. અયં આત્મા ન વિપર્યેતિ-આત્મા એનો એ રહે છે, આત્મા વિકાર પામતો નથી.

સ્વકૃતં ભુજઃ—પ્રાણીઓ પોતે કરેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે. ‘મે’ તેમને માર્યા, તે ખાતમાં પણ, તેમનાં પોતાના કર્મો અમુક પ્રમાણમાં કારણ રહે છે.’

સદા એકત્ર ન સદા આસતે—‘પ્રાણીઓ સદા એક સાથે રહી શકતાં નથી. જેમ જળનાં મોઝાંથી અમુક લાકડાં ભેળાં થાય છે, અને મોઝાના ધક્કાથી પાછાં છૂટાં પડે છે. તેમ કર્મનાં મોઝાંથી-કર્મ ભોગવવા, પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે, અને કર્મ ભોગવી રહે છે, ત્યારે કર્મરૂપી મોઝાના ધક્કાથી, પ્રાણીઓ વિખુટાં પડે છે.’

‘આવા કારણથી તમારે મારો અપરાધ ગણવો ઘટતો નથી; અને તમારા મરી ગયેલા પુત્રો માટે તમારે શોક કરવો પણ ઘટતો નથી.’

૧૯ વિવેચન—

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેષ, તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥ [ગીતા અ. ૨]

હે ભારત, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રથમ અવ્યક્ત અદૃશ્ય હતાં. [એટલે અવ્યક્તમાં સમાયાં હતાં.] મધ્યકાળમાં (વર્તમાનકાળમાં) તેઓ (અવ્યક્તમાંથી) વ્યક્ત-દૃશ્ય થયાં. મરણ થએ એટલે ભવિષ્યકાળમાં-તેઓ અવ્યક્ત-અદૃશ્ય થઈ જશે-એટલે અવ્યક્તમાં સમાઈ જશે.

કરોળીયામાંથી જળ પ્રગટે, અને કરોળીયામાં જળ સમાઈ જાય. પણ કરોળીયો વિકાર પામે નહીં, તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાંથી વૃક્ષાદિ વનસ્પતિ, ઘટપટ્ટાદિ પદાર્થો, અને અણુસલાં ગોકળ-ગાય વિગેરે કીડા પ્રગટ થાય, અને પાછાં પૃથ્વીમાં સમાય; તેથી પૃથ્વી વિકાર પામતી નથી, તે પ્રમાણે આત્મામાંથી કર્મવશ થએલા અનેક દેહ પ્રગટે અને પાછાં આત્મામાં સમાય. પણ નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુ-રચલોડયં સનાતનઃ-આત્માતો નિત્ય, સર્વ વ્યાપી, સ્થિર, અચળ અને અનાદિ છે.

તથા અયં આત્મા ન તેષુ—તેષુ-એટલે દેહાદિકમાં.

સાર એ છે કે—કંસે વસુદેવ તથા દેવકીજીને સમન્વ્યું કે—‘મે’ તો તે બાળકોના દેહનો નાશ કર્યો છે. તેમના આત્માનો નાશ કર્યો નથી. આત્મા તો અમર છે-આત્માતો નિર્વિકાર છે. આત્મા તો અચળ છે વિગેરે !’

આવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન જેને નથી, તેને જન્મરણ થાય છે; એમ હવે કહે છે—

યથાડનૈર્વંવિદો ભેદો, યત આત્મવિપર્યયઃ ॥

દેહયોગવિયોગૌ ચ, સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે નહિં સમજનારા પુરૂષને, દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપી ભેદ પેદા થાય છે. આવા ભેદથી પુત્રાદિના દેહોનો યોગ અને વિયોગ થાય છે-મનથી મનાય છે; અને (પરિણામે) સંસારનો પાર આવતો નથી. જન્મ-મરણના રેંટમાં રખડવું પડે છે. [૨૦]

૨૦ પદ્યછેદ—યથા-જેવી રીતે [ન ઇતિ અનૈર્વં] ઇતિ ન વિદઃ પુરુષસ્ય યથા આત્મવિપર્યયઃ ભેદઃ-એવું નહિં સમજનારા પુરૂષને જેવી રીતે દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપી ભેદ થાય છે. યતઃ-તેથી દેહાનાં યોગવિયોગૌ-પુત્રાદિના દેહોનો યોગ અને વિયોગ થાય છે. ચ-અને સંસૃતિઃ ન નિવર્તતે-સંસારનો પાર આવતો નથી.

૨૦ વિવેચન—

વેદાધિનાશિનં નિત્યં, ય યનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ, કં ઘાતયતિ હંતિ કં ॥ ૨૧ ॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય, નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

[ગીતા અ. ૨.]

વિગેરે શ્લોકો કહે છે કે—આત્મા નિત્ય છે—દેહાદિ અનિત્ય છે. પુરૂષ જેમ જીવનાં વસ્ત્રો તજીને નવાં પહેરે છે, તેમ આત્મા કર્મક્ષીણ થએલા દેહો તજીને નવા દેહો ધારણ કરે છે.

જ્યાં બેદ્યુદ્ધિ હોય, ત્યાં અજ્ઞાન હોય. જ્યાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં દેહમાં આત્મયુદ્ધિ હોય, અને જ્યાં તે હોય ત્યાં જન્મમરણ પણ હોય છે. તાત્પર્ય—જેમ દીવા વિના અંધકાર ન નાસે, તેમ જ્ઞાન વિના અંધકાર ન નાસે. ‘ માટે હે વસુદેવ તથા દેવકીજી ! તમે જ્ઞાનદ્વારા તમારા મનનું સમાધાન કરીને, મને માફ કરો, અને તમારો શોક શમાવો. ’ એમ કંસે પ્રાર્થના કરી. આગળ ૨૧-૨૨ માં શ્લોકમાં આ વાતને સુદૃઢ કરે છે.

હજી કંસની જ્ઞાનચર્યા આત્રે છે—

તસ્માદ્ભદ્રે સ્વતનયાન્, મયા વ્યાપાદિતાનપિ ॥

માઽનુશૌચ યતઃ સર્વઃ, સ્વકૃતં વિંદતેઽવશઃ ॥૨૧॥

યાવદ્દતોઽસ્મિહંતાઽસ્મી-ત્યાત્માનં મન્યતેઽસ્વદૃક્ ॥

તાવત્તદભિમાન્યજ્ઞો, બાઘ્યબાધકતામિયાત્ ॥૨૨॥

અર્થ—કંસ આગળ કહે છે કે—‘ તેથી હે કલ્યાણિ ! મેં તારા પુત્રો માર્યા છે, તોપણ તું તેમનો શોક કરીશ નહિં; કારણકે પ્રાણી માત્ર પરવશ થઈને (કર્મથીન થઈને), પોતાનું કરેલું (કર્મ) ભોગવે છે. ’ [૨૧] પોતાના સ્વરૂપને નહિં જાણનારો (અજ્ઞાની) પુરૂષ—‘ હું’ હજીયો અગર મેં કોઈને હણ્યો ’ એવું જ્યાંસુધી પોતાના મનથી માને છે, ત્યાંસુધી તે દેહા-

૨૧ પદ્યછેદ—તસ્માત્—તેથી. ભદ્રે ! હે કલ્યાણિ ! મયા—મારાથી. સ્વતનયાન્—તારા પુત્રો. વ્યાપાદિતાન્ અપિ—મારાયા તોપણ માં અનુશૌચ—શોક કરીશ નહિં. યતઃ—કારણકે. સર્વઃ અવશઃ—પ્રાણી માત્ર પરતંત્ર થઈને. સ્વકૃતં વિંદતે—પોતાનું કરેલું ભોગવે છે.

૨૨ પદ્યછેદ—યાવત્—જ્યાંસુધી. અસ્વદૃક્—પોતાના સ્વરૂપને નહિં જાણનારો. હંતઃ અસ્મિ હંતા અસ્મિ—હું હણ્યો, અગર મેં કોઈને હણ્યો. इति આત્માનં મન્યતે—એમ પોતાને માને છે. તાવત્—ત્યાંસુધી. [તત્ તસ્ય] તસ્ય દેહસ્ય અભિમાની અજ્ઞઃ—દેહાભિમાની અજ્ઞ પુરૂષ. બાઘ્યજ્ઞ (પાપ) બાધકજ્ઞ (પ્રાયશ્ચિત) બાઘ્યબાધકે તયોઃ ભાવઃ બાઘ્યબાધકતા તામ્—પાપ અને પ્રાયશ્ચિતપણાને. ઇયાત્—પામે છે.

ભિમાની મૂઠ પુરૂષ, પાપ તથા પ્રાયશ્ચિતપણાને પામે છે. (એટલે-ત્યાંસુધી તે પુરૂષને પાપનું બંધન થાય છે, અને તે બંધનમાંથી મુક્ત થવા માટે, પ્રાયશ્ચિત પણ કરવું પડે છે.) [૨૨].

૨૧ વિવેચન—

હે ભદ્રે—‘વસુદેવજી તો જ્ઞાની છે, માટે શોક નહિં કરે; પણ તું બાળકોની માતા છો— સ્ત્રી છો—તેથી શોક કરીશ.’ એવા ભાવથી કંસ માત્ર દેવકીજીને સંબોધે છે.

અનુ+શોચયતઃ—પ્રથમ દેહનો શોક થાય છે, અને પછી આત્માનો શોક થાય છે. માટે આ શબ્દમાં પ્રથમ અનુ મૂક્યો જણાય છે.

આ શ્લોકમાં કર્મના ઉપર બહુ ભાર મૂકીને, કંસે પોતાનો બચાવ કર્યો છે. તેથી કહે છે કે—“ સર્વઃ અવશઃ સ્વકૃતં વિદતે—પાણીમાત્ર પરતંત્ર થઇને, પોતાનાં કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે.” તાત્પર્ય—‘બાહ્યદૃષ્ટિથી મેં તે બાળકોને માર્યા, એમ જણાય; પણ અંતરદૃષ્ટિથી જોઇએ, તો જણાય કે—તેમનું મૃત્યુ મારે હાથે નિર્માણ થયું હશે.’ (દેવકીજીના બાળકો પૂર્વે કોણ હતા, અને કંસે તેમને આ અવતારમાં શામાટે માર્યા, તે વાત મેં આપને આગળ કહી દીધી છે. કાણુ ગજવામાં રાખી હશે, તો પડી ગઈ હશે. ફરી વાંચી લેજો.)

૨૨ વિવેચન—

શાસ્ત્રની વાતો કરે, છતાં પોતાનું મન માને નહીં, તો શાસ્ત્રની વાતો શાસ્ત્રમાંજ રહે. અસર કરી શકે નહિં—ફળ આપી શકે નહીં. એટલે એવા અજ્ઞાની પુરૂષને પાપ અને પ્રાયશ્ચિત બેડ ભોગવવાં પડે.

અસ્વદૃક્—પોતાને જે ન દેખે—ન ઓળખે તે. એટલે અજ્ઞાની પુરૂષ. અજ્ઞાન હોય, ત્યાંસુધી દેહાબીમાન પણ હોય. આ રોગના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—

ય યનં વેત્તિ હંતારં, યચ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજ્ઞાનોતો, નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૧॥

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્-નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો, ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

[ગીતા અ. ૨.]

[કેમ છો ? ક્યાં છો ? ઘરે તો પાછા ગયા નથી ને ? દુકાને દોડ્યા નથી ને ? કંસ કહે છે તે સાંભળો છો ને ? જે દેશમાં આવી વિદ્યા, તે દેશ કેવો કાંગડો બની ગયો છે ! જે ધર્મમાં આવું જ્ઞાન, તે ધર્મ કેવો યુષ્ક બની ગયો છે ! જે પંડિતો પાસે આવી વિદ્યા, તે પંડિતો ધનવાનતા કેવા ગુલામ બની ગયા છે ! અવકાશ લઇને વિચારવા જેવી બાબત છે.]

તાત્પર્ય—‘સ્વદૃક્ (જ્ઞાની) થાઓ, પછી—હું બેન બનેવી । તમે આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને, શોક તજી દો, અને મને માફ કરો.’

હજી ૨૩ મા શ્લોકની પ્રથમ લીટીમાં કંસના પશ્ચાતાપનો વિષય ચાલુ છે. પછી શુકદેવજીનો ઉપસંહાર છે.

ક્ષમધ્વં મમ દૌરાત્મ્યં, સાધવો દીનવત્સલાઃ ॥

इत्युक्त्वाऽश्रुमुखः पादौ, श्यालः स्वप्नोरथाग्रहीत् ॥ २३ ॥

मोचयामास निगडाद्-विश्रब्धः कन्यकागिरा ॥

देवकीं वसुदेवं च, दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥

અર્થ—(હવે કંસ સત્પુરુષોની પ્રાર્થના કરે છે.) ‘ગરીબ ઉપર દયા રાખનારા સાધુ પુરુષો ! મારા અપરાધની ક્ષમા કરજો. ’ એ પ્રમાણે કહીને, આંખમાં પાણી લાવીને, કંસે બેન અને બનેવીના ચરણ પકડ્યા—(કંસ પગમાં પડ્યો—તેમને પગે લાગ્યો.) યોગમાયાના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, પોતાનો સ્નેહ દેખાડવાની ખાતર, કંસે દેવકી અને વસુદેવને બંધનથી મુક્ત કર્યા. [૨૩-૨૪]
૨૩ વિવેચન—

સાધવઃ દીનવત્સલાઃ—‘ દીનવત્સલ સાધુપુરુષો, જ્યારે આ વાત સાંભળશે, ત્યારે તેમને મારા ઉપર ક્રોધ થશે; પણ હું તમારી ક્ષમા માગું છઉં—મને મારા પાપનો પશ્ચાતાપ થયો છે. ’ એવું જ્યારે તેઓ બાણુશે, ત્યારે—તેઓ મારા અપરાધની ક્ષમા કરશે. ’ એવી આશાથી કંસ સત્પુરુષોની ક્ષમા ચાહે છે.

કોઈ કોઈ ટીકાકારો સાધવઃ અને દીનવત્સલાઃ બેઉ વિશેષણો, વસુદેવ દેવકીજીને લાગુ પાડે છે. તેમ કરવું વ્યાજબી નથી; કારણ કે વસુદેવદેવકી દ્વિવચન છે, અને સાધવઃ દીનવત્સલાઃ બહુવચન છે. બાકી ‘ વસુદેવદેવકીજીનો સાધુપુરુષોમાં સમાસ ગણીને, તેમની પાસે કંસે ક્ષમા માગી. ’ એમ કહેવામાં કોઈપણ પ્રકારનો વાંધો નથી.

દૌરાત્મ્યં—વિચાર્યા વિના કોઈનું હુંડું કરવું, તે દૌરાત્મ્યં કહેવાય છે.

અશ્રુમુક્તઃ—કંસે કેવળ વાણીથી પશ્ચાતાપ કર્યો નહિ; પણ આંખમાં આંસુ લાવીને, પશ્ચાતાપનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાડ્યું. દેવકી નાની બેન છે, તેના ચરણમાં પડીને કંસ પગે લાગે છે, તે પણ પશ્ચાતાપના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વપ્નોઃ—સ્વપ્ન (બેન) શબ્દનું દ્વિવચન કહીને સુચવે છે કે—‘ દેવકીજી અને વસુદેવ બેઉ સમજવા. ’ પાદૌ શબ્દ પાદાન્ ને બદલે વપરાયો છે—એ પ્રમાણે અર્થ કરવો.

કંસને ખસ્તાવો ધણો થયો. મોટા જ્ઞાનીની માફક કંસે જ્ઞાન ચર્યા પણ કરી. પણ આ બધું સ્મશાન વૈરાગ્ય જોવું છે. ખેડુ ખેતરમાંથી ખોરડી કાપીને ખુશી થાય, કે ‘ હવે ઠીક થયું’;

૨૨-૨૪ પદ્મઉદ્—દીનવત્સલાઃ સાધવઃ—ગરીબ ઉપર દયા કરનારા સાધુપુરુષો મમ દૌરાત્મ્યં ક્ષમધ્વં—મારા અપરાધની ક્ષમા કરો. इति उक्त्वा—એ પ્રમાણે કહીને અશ્રુમુક્તઃ—આંખમાં પાણી લાવીને શ્યાલઃ—કંસે સ્વપ્નોઃ પાદૌ અગ્રહીત્—બેન બનેવીના ચરણ પકડ્યા. कन्यकागिरा विश्रब्धः—યોગમાયાનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આત્મ-સૌહૃદમ્ दर्शयन्—પોતાનો સ્નેહ દેખાડવાની ખાતર દેવકીં वसुदेवं च—દેવકી અને વસુદેવને નિગડાત્ મોચયामास—બંધનથી મુક્ત કર્યા.

પણુ તે ઠીક ક્યાં સુધી ? ચોમાસા સુધી. ચોમાસુ આવે અને ખોરડીનાં મૂળીયાં જળ દેખે, એટલે ખોરડી પાછી હતી તેના કરતાં વધારે લીલી કંઞર ખતી જાય. કંસની પણ એજ ઢખ છે. તે વાત આગળ ૩૧ માં શ્લોકથી કહેવાશે. ખીલાડીને ઘણી શીખામણુ દધએ કે- ‘ઉંદર ન મારીએ.’ પણુ તે શીખામણુ ક્યાં સુધી ?-ઉંદર ન દેખે ત્યાં સુધી. કમીને ઘણું કહીએ- ‘કે વિપયો વિષ સમાન છે, અને પરદારા નરકની ખાણુ છે’, પણુ તે ક્યાં સુધી ?-પરદારાને ન દેખે ત્યાં સુધી. તે પ્રમાણુ કોંધીને અને તે પ્રમાણુ લોભીને-તે પ્રમાણુજ સ્વાર્થાનિ. કંસ ખડો સ્વાર્થી છે. જેમ ધાંચીના કપડાંને, સોડામાં ખાફ્યા વિના ધોવાય નહિ; તેમ ધણા પાપીને-અદ્દ અંતઃકરણવાળા જીવને, પોતાના કલ્યાણુ માટે ધણા દિવસ સુધી શાંતિથી નિર્મળભાવે સંતોની સેવા કરતી ઘટે છે.

૨૪ વિવેચન—

વિશ્રઢ્ધઃ કન્યકાગિરા—સ્ત્રી અને તેમાંએ યોગમાયા. તેણીની કહેવાની છટા કાંઈ ખોર હોય છે. તે છટામાં કંસ લોભાય, તેણીની વાત કંસ માને, એ સ્વાભાવિક છે.

રાગ—માલિનિવૃત્ત.

भवति वचसि सङ्ग-त्यागमुद्दिश्य वार्ता । श्रुतमुखरमुखानां, केवलं पंडितानाम् ॥
जघनमरुणरत्न-ग्रन्थिकाञ्चीकलापम् । कुवलयनयनानां, क्रो विहातुं समर्थः ॥ ૫ ॥

રાગ—વસંતતિલકાવૃત્ત.

मत्सेभकुंभदलने, भुवि सन्ति शूराः ।
केचित्प्रचण्डमृगराज-वधेऽपि दक्षाः ॥
किन्तु ब्रवीमि बलिनां, पुरतः प्रसन्ना ।
कन्दर्पदर्पदलने, विरला मनुष्याः ॥ ૬ ॥

[ભર્તૃદરિ-શૃંગાર શતક.]

અર્થ—શાસ્ત્રોના શ્રવણથી-શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી વાચાળ અનેલા પંડિતોની વાણીમાં, ‘સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો.’ એવી વાત આવે છે ખરી; પણુ તેઓ એવી વાતનો મનથી ત્યાગ કરી શકતા નથી. કારણુકે જેના ઉપર લાલ રત્નોથી ગુંથેલો મેખલામણિ (કંદોરો) હોય છે. એવું કમળ સરખી આંખોવાળી સ્ત્રીઓનું જઘન [કેડની ત્રીચેનો ભાગ] તજવા કોણુ સમર્થ છે ? કોઈ નથી. [૫]. મદમસ્ત હાથીઓના ગંડસ્થળ ફાટી નાંખે, એવા શૂરવીર પુરુષો પૃથ્વી ઉપર છે. અને કેટલાએક પ્રયંડસિંહનો વધ કરવામાં પણુ કુશળ છે; પરંતુ બળવાનોની સમક્ષ હું આગ્રહથી કહું છઉં કે- ‘કામદેવનું અભિમાન ઉતારનારા મનુષ્યો વિરલા છે.’ [૬]

ત્યારે શું બધાએ એવા હશે ? એમ હોયતો પૃથ્વી ચાલે કેમ ? આભ અદ્ધર કેમ રહિ શકે ? માં ધવ યે પ્રપદ્યંતે, માયામેતામૂ તરન્તિ તે ॥ જે પ્રભુના થાય, તે પ્રભુની માયાથી બચે. શકુંતલા દુખ્યત પાસે આવી, ત્યારે દુખ્યત પોતાની પૂર્વકૃતિને, શાપ દ્વારા ભૂલી ગયેલો હોવાથી, શકુંતલાને પરદારા સમજીને બોલ્યો હતો કે ‘ન હિ ચેતઃ પૌરવાણા-મધર્મે રમતે ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥ [શ્રીમદ્ ભાગ. ૯-૨૦]. જેણે પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા લઈને, પોતાનું યૌવન પિતાને આપ્યું હતું, એવા પિતૃભક્ત પુરુષના વંશમાં અવતરેલા પુરુષોનું ચિત્ત, કદિ અધર્મમાં રમશે નહીં. ’ વિગેરે બાબતો કહેછે કે-ભગવદ્માયામાં કંસ મોહ પામ્યો,

આત્મસૌહૃદ્યમ્ દર્શયન્—વસુદેવદેવકી પોતાના સંબંધી છે-વૈરી નથી. એવો ભાવ સૂચવવા માટે, તેમને બંધનથી (પણ) મુક્ત કર્યાં.

કંસનો પશ્ચાતાપ સાંભળીને વસુદેવ-દેવકીજીના મન ઉપર શી અસર થઇ, તે વાત હવે શુકદેવજી કહે છે—

આતુઃ સમનુત્પત્તસ્ય, ક્ષાન્તરોષા ચ દેવકી ॥

વ્યસૃજદ્રસુદેવશ્ચ, પ્રહસ્ય તમુવાચ હ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—(શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે કે) સારી રીતે પસ્તાએલા ભાઇને, દેવકીજીએ ક્ષમા કરી. વસુદેવજીએ પણ (નિર્વેરપણાનો ભાવ સૂચવવા માટે) હસીને તેને રજા આપતાં આપતાં, નીચે પ્રમાણે કહ્યું—

૨૫ વિવેચન—

બેનને ભાઈ ઉપર બહુ દયા હોય છે. બહુ પ્રીતિ હોય છે. ધાન ધણીનું ખાય, પણ કેસ વાગે ત્યારે ‘ખમ્મા મારા ભાઇને’ કહે. આ વાત તો આપ સૌ જાણો એવી છે. અપરાધની ક્ષમા માગનાર અનાયાસે વહાલો લાગે, તેમાં વળી ભાઇ હોય, તો બેનની પ્રસન્નતાનો પાર રહે નહીં. આ નિયમાનુસાર કંસનો પશ્ચાતાપ સાંભળીને, દેવકીજીની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહીં. તેથી કંસને ક્ષમા કરી. વસુદેવ પણ જ્ઞાની હતા. તે પણ પોતાના પુત્રો મારનાર કંસની સાથે હસીને બોલ્યા. વસુદેવજી રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ છે. શ્રીકૃષ્ણને વ્રજમાં મુકી આવી, વસુદેવજી ચિંતાથી મુક્ત થયા હતા. અને યોગમાયાએ અનુકુળ વચનો કહ્યાં. તે તમામ બીનાથી વસુદેવજી અંદરખાતેથી પ્રસન્ન હતા. આ પ્રસન્નતાએ, તેના બીજા રૂપમાં, કંસને ખાત્રી આપી કે—‘વસુદેવે પણ મારો અપરાધ ક્ષમા કર્યો.’

સત્પુરુષો પણ કપટી? વસુદેવ અને દેવકીજી નિર્મળ અંતઃકરણવાળાં હતાં. પવિત્ર આચરણવાળાં હતાં; પણ કંસને જે (વિષ્ણુ) જોઇતું હતું-તે તેઓ તેને બતાવી શક્યાં નથી. આ બાબતમાં વસુદેવ દેવકીજીને કપટી કહેવાં, તેના કરતાં, પ્રભુની એમ મરજી હતી, એમ કહેવું, એ વધારે બ્યાજખી છે. બ્યાજખી કેમ? કંસને મારવો, એટલુંજ કામ પ્રભુને નહોતું. નંદ યશોદાના પારણામાં પોઢવું. ગોપગોપીકાઓને મોહ પમાડવો, કંસના પહેલાં કંસના અનેક સહાયક રાક્ષસોને મારવા, વિગેરે અનેક કામ, કંસને માર્યાં પહેલાં, પ્રભુને કરવાનાં હતાં.

કંસે જે જ્ઞાનચર્યા કરી, તેને વસુદેવજી અનુમતી આપે છે.

एवमेतन्महाभाग, यथा वदसि देहिनाम् ॥

अज्ञानप्रभवाऽहंधीः, स्वपरेति भिदा यतः ॥ ૨૬ ॥

૨૫ પદ્યછેદ—સમનુત્પત્તસ્ય આતુઃ—સારી રીતે પસ્તાએલા ભાઇ ઉપર દેવકી-દેવકીજીએ ક્ષાન્તઃ રોષઃ યસ્યાઃ સા ક્ષાન્તરોષા-ક્ષમા કરી ચ-અને વસુદેવઃ પ્રહસ્ય-વસુદેવજીએ હસીને-હસતાં તમ્ વ્યસૃજત્-તેને રજા આપતાં આપતાં ઉવાચ-(નીચે પ્રમાણે)કહ્યું.

૨૬ પદ્યછેદ—મહાભાગ-હે મહાત્મા કંસ. एतद् एवं यथा वदसि-તું કહે છે તે પ્રમાણેજ તે વાત છે. देहिनाम्-પ્રાણીઓને અજ્ઞાનપ્રભવા અહંધીઃ-દેહાભીમાન અજ્ઞાન-થીજ થાય છે. यतः-જેથી. स्वपरः इति भिदा-આ પોતાનો અને આ પારકો એવી બેદયુક્તિ થાય છે.

શોકહર્ષભયદ્રેષ-લોભમોહમદાન્વિતાઃ ॥

મિથો દ્વંતંતં ન પશ્યન્તિ, ભાવૈર્ભાવં પ્રથગ્દશઃ ॥૨૭॥

અર્થ—વસુદેવજી કંસને કહે છે કે—‘હે મહાત્મા કંસ ! તું જે કહે છે, તે પ્રમાણેજ તે વાત છે. પ્રાણીઓને અજ્ઞાનથીજ દેહાલીમાન થાય છે. તેથીજ આ પોતાનો અને આ પારકો, એવી ભેદ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. [૨૬] શોક, હર્ષ, ભય, દ્રેષ, લોભ, મોહ, અને મદવાળા દેહાલીમાની પુરૂષો, અરસપરસ પદાર્થોથી પદાર્થોને હણનારા ઇશ્વરને દેખતા નથી-ઓળખતા નથી. [૨૭]

૨૬-૨૭ વિવેચન—

* મહાભાગ—આ સંબોધન વસુદેવે કંસને કર્યું છે. આ સંબોધનથી, કંસને સત્પુરૂષ જેવો જાણીને, અપરાધથી મુક્ત કરે છે.

અજ્ઞાનથીજ એકબીજાને હણનાર અને હારેલા માને છે, આકી કર્મનું ફળ આપનાર તો ઇશ્વર છે—તે આખતમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો, લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે, યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥૩૨॥

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ, જિત્વા શત્રુન્મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ, નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

દ્રોણં ચ બીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ, કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા, યુદ્ધયસ્વ જેતાઽસિ રણે સપત્તાન્ ॥૩૪॥

[ગીતા અ. ૧૧]

અર્થ—હે અર્જુન ! હું લોકોનો ક્ષય કરનારો મહાન્ કાળ છઉં. લોકોનો નાશ કરવા માટે અહીં હું તૈયાર થયો છઉં. તું નહીં લડે, તોપણ એક સેનાઓમાંના સર્વ યોદ્ધાઓ જીવતા રહેવાના નથી. [૩૨] માટે હે અર્જુન ! ઉભો થા. શત્રુઓને જીતીને યશ મેળવ, અને હસ્તિના-પુરના સમૃદ્ધરાજ્યને તું ભોગવ. તેઓને મેં પ્રથમથીજ હણી રાખેલા છે, તું તો માત્ર નિમિત્ત બનીને, આ મારા મારી રાખેલા દ્રોણ, બીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને બીજા વીર યોદ્ધાઓને હણ. વૃથા શોક ન કરતાં યુદ્ધ કર. રણમાં શત્રુઓને તું જીતીશ. (૩૩-૩૪).

અપૂર્ણ.

૨૭ પદ્મછેદ—શોકહર્ષભયદ્રેષલોભમોહમદાઃ તૈઃ અન્વિતાઃ—શોક, હર્ષ, ભય, દ્રેષ, લોભ, મોહ અને મદવાળા. પ્રથગ્દશઃ—દેહાલીમાની પુરૂષો. ભાવૈઃ—પદાર્થોથી મિથઃ—અરસપરસ—ભાવં પદાર્થને દ્વંતંતં હતિ ઈશ્વરં—હણનારા ઇશ્વરને. ન પશ્યન્તિ—દેખતા નથી.

આદ્ધ—આમાટે શ્રાદ્ધ કરવું, મરી જાય તેને પિંડ કાણ પહોંચાડવું હશે ? વિગેરે શંકા ઓના સમાધાન કરનાર શ્રાદ્ધનું નાનું પુસ્તક તૈયાર છે. કીમત ત્રણ પાઇ. પોસ્ટેજ જુદું. વહેંચવા માટે જોઇએ તો એક રૂપિયાની ૭૫ નકલ.

ભયંકર વરસાદનું તોફાન—તે તોફાનથી આવણુનો અંક મોડો પોસ્ટ કર્યો હતો.

શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ સુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખગુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સંવત ૧૯૮૩ આસો માસ,

અંક ૯ મો.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

ચોથો અધ્યાય (ચાલુ).

ગયા અંકમાં ૨૫૬ મે પાને, ચોથા અધ્યાયના ૨૭ મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલુ કર્યું હતું. હજી તે વિવેચન પાકી છે, ભાવથી સાંભળો—

શોક, હર્ષ, ભય, દ્રેષ, લોભ, મોહ, અને મદ—આ સાત જ્ઞાનના આવરણ છે. આ સાત જ્યાંસુધી મનુષ્ય પાસે હોય, ત્યાં સુધી તેને ભગવદ્ પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. મુમુક્ષુએ જ્ઞાન અને ભક્તિ દ્વારા, આ આવરણો તોડી નાંખવાં જોઈએ. શોક—જ્ઞાનભક્તિદ્વારા પ્રભુનો મહિમા યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે, તો ખાત્રી થાય કે—‘કરવું, ન કરવું અને અન્યથા કરવું, એ ત્રણે આખતમાં, ઈશ્વર સમર્થ છે. માણસનું ધાર્યું થતું નથી—ત્યારે તેમાં શોક શા માટે કરવો ! (લૌકિક ન્યાયમંદિરોમાં ‘ કર્તા હર્તા ભગવાન છે,’ એમ કહીને ગુન્હેગારોને છોડી મુકવામાં આવે, તો ગુન્હેગારોની સંખ્યા વધે. માટે આ માન્યતા ન્યાય મંદિરોમાં કામ આવે નહીં.) હર્ષ—ઝાલી વસ્તુને અપાવનાર પણ પ્રભુ છે. તેમાં પણ માણસનું ધાર્યું થતું નથી. ઈશ્વરનું ધાર્યું થાય છે, માટે તેમાં હર્ષ કરવો ઘટતો નથી. વળી શોક અને હર્ષ સદા રહેતા નથી—મુદતીયા તાવ જેવા છે. ભય—સરકારે ધણી જેલો કરી છે; પણ જેઓ સરકારના કાયદા પ્રમાણે વર્તે છે, તેમને જેલો અગર પોલીસથી ડરવાનું હોતું નથી. તેમ વર્ણશ્રમના નિયમો પ્રમાણે, શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે, અને સંતોના કહેવા પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યને, ભયનો સંભવ નથી. જેની સાથે બાપ હોય, તે બાળક હરહાર સુધી, ભયરહિત થઈને ચાલ્યું જાય છે; તેમ જેને પ્રભુનો આશરો છે, તે આ સંસાર વગડામાં નિર્ભય થઈને ફરે છે. દ્રેષ—જ્ઞાનદ્વારા સર્વોત્તમભાવ થતાં, દ્રેષ કોની સાથે કરવો, તે ખચર પડતી નથી—સર્વ પોતાનાં લાગે છે—પોતાનાની સાથે દ્રેષ સંભવતો નથી. લોભ—જ્ઞાનદ્વારા સંતોષ પ્રાપ્ત થતાં, લોભને ઉભા રહેવાનું સ્થાન મળતું નથી. મોહ અને મદ—જ્ઞાનદ્વારા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં, મોહ અને મદ નાસી જાય છે.

આ સાત જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી અહંભાવ, માફ-તાફ વિગેરે આપણો આસપાસ ઉભો જ હોય છે. આ સાતનો નાશ થાય, ત્યારે ભગવદ્ પ્રાપ્તિ થાય.

કંસનું આ જ્ઞાન, કંસને પોતાને ધણું કામનું હતું. પણ જેમ ગીલેટી દાગીના રૂપે રૂડા, પણ વટાવ્યે-કીંમત ક્યે-હીણા-ખે બદામના. જેમ ફેનાગ્રામની પ્લેમ્પટ, જેવી જોધએ તેવી જ્ઞાનચર્યા કરે, પણ તેને કાંઈ લેવાદેવા નહીં. તે પ્રમાણે અંતઃકરણની નિર્મળતા વિનાનું જ્ઞાન, ખરે વખતે કામ આવતું નથી. આવું જ્ઞાન હિરણ્યકશીપુને અને રાવણને પણ હતું. અત્યારે આવા જ્ઞાની ધણા છે.

દનંતં-હણુનારો. પણ અહીં તેનો પ્રેરક અર્થ કરવો, એટલે-‘હણુવનારો.’

આ પ્રમાણે વસુદેવ દેવકી સાથે સલાહસંપ કરીને, કંસ પોતાના ઘરમાં જાય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ—

કંસ एवं પ્રસન્નાभ्यां, विशुद्धं प्रतिभाषितः ॥

देवकीवसुदेवाभ्या-मनुज्ञातोऽविशद्गृहम् ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે-હે રાજન ! એ પ્રમાણે પ્રસન્ન થએલાં વસુદેવ અને દેવકીએ, જેની સાથે નિર્મળ લાવે વાત કરી હતી, એવો કંસ, દેવકી અને વસુદેવની આજ્ઞા લઈને, પોતાના ઘરમાં ગયો. (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

કંસે વસુદેવ દેવકીને નિર્દોષ માન્યાં, પણ યોગમાયાનું કહેવું કંસ બૂલ્યો નહિં.

વિષ્ણુને મારવાની કંસની પ્રવૃત્તિ અટકી નથી. તે સાંખ્યી હવે શું કરવું ? તે કંસ વિચાર કરે છે—

तस्यां राज्यां व्यतीतायां, कंस आहूय मंत्रिणः ॥

तेभ्यः आचष्ट तत्सर्वं, यदुक्तं योगनिद्रया ॥ ૨૯ ॥

आकर्ण्य भर्तुर्गदितं, तमूचुर्देवशत्रवः ॥

देवान्प्रतिकृतामर्षा, दैतेया नातिकोविदाः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—તે રાત્રી પસાર થયા પછી, એટલે નવમીના પ્રભાતમાં, કંસે પોતાના

૨૮ પદ્યછેદ—एवं-એ પ્રમાણે. प्रसन्नाभ्यां-પ્રસન્ન થએલા દેવકી અને વસુદેવથી. विशुद्धं प्रतिभाषितः-શુદ્ધ અંતઃકરણથી વાર્તાલાપ થએલો કંસ. देवकीवसुदेवाभ्यां अनुज्ञातः-દેવકી અને વસુદેવની આજ્ઞા લઈને. गृहं अविशत्-પોતાના ઘરમાં ગયો.

૨૯ પદ્યછેદ—तस्यां राज्यां व्यतीतायां-તે રાત્રી પસાર થયા પછી (સવારમાં) कंसः मंत्रिणः आहूय-કંસે પોતાના મંત્રિઓને બોલાવીને यत् योगनिद्रया उक्तं तत् सर्वं-જે યોગમાયાએ કહ્યું, તે તમામ. तेभ्यः आचष्ट-તેઓને કહ્યું.

૩૦ પદ્યછેદ—भर्तुः गदितं आकर्ण्य-રાજાએ કહ્યું તે સાંભળીને दितेः अपत्यानि दैतेयाः-દૈત્યો. प्रतिकृतः अमर्षः यैः તે પ્રતિકૃતામર્ષા:-દેવતાઓ ઉપર ક્રોધ કરનારા. न अतिकोविदाः-જાંઆ વિચાર વગરના देवशत्रवः-દેવોના શત્રુઓએ तम्-તે કંસને ऊचुः-કહ્યું.

મંત્રિઓને બોલાવીને, યોગમાયાએ જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે તમામ તેમને કહી સંભળાવ્યું. (૨૯) સ્વામીનું-કંસનું-કહેલું સાંભળીને, દેવતાઓ ઉપર ક્રોધ કરનારા, દેવોના શત્રુઓ, અને લાંબો વિચાર નહિં કરનારા-દૈત્યોએ, કંસને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. [૩૦]

૨૯-૩૦ વિવેચન—

વસુદેવદેવકી સાથે ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનચર્યા કર્યા પછી, કંસ સમજી ગયો હોત, તો પ્રભુ તેને મારત નહિં; પણ એમ પ્રભુની મરજી નહોતી-એમ થવામાં દેવો રાજી નહોતા. તેથી કંસની ખુદ્દિ ફરી. સવાર પડતાં કંસે અસુરમંત્રિઓને તેડ્યા. અસુરોએ આસુરી ખુદ્દિનો ઉપયોગ કર્યો; તેથીજ તેમને ‘ન અતિકોવિદાઃ’ તું વિશેષણ લગાડ્યું છે. સુતાર ડાહ્યા ખરો, પણ બેસવાનીજ ડાળ કાપે, તો પડ્યા વિના કેમ રહે ! ગુમાસ્તો હોંશીયાર ધણો, પણ શેઠની સાથેજ લડે, તો તેની નોકરી ફેટલા દિવસ ટકે ! સ્ત્રી ડાહી ધણી, પણ ધણીની સાથેજ લડે, તેણીને સુખ ક્યાંથી હોય ! તેમ અસુરો ધણા ચપળ, ડાહ્યા-ડમરા, પણ વિષણુના વેરી. તેમને ‘અતિકોવિદાઃ’-લાંબી નજરવાળા કેમ કહેવાય ! ન જ કહેવાય.

૯૧ થી ૪૨ સુધીના શ્લોકમાં અસુરોની સલાહ સાંભળો—

एवं चेत्तर्हि भोजेंद्र, पुरग्रामव्रजादिषु ॥

अनिर्दशान्निर्दशांश्च, हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥૩૧॥

અર્થ—[દૈત્યો કંસને સલાહ આપે છે—] ‘હે યાદવોના પતિ ! જો એમ હોય, તો [એટલે-વિષણુનો અવતાર થઈ ચૂક્યો હોય તો—] નગરોમાં, ગામડામાં, અને વ્રજ દેશોમાં, દસ દિવસની અંદરનાં અને દસ દિવસ ઉપરનાં (જન્મેલાં) બાળકોને, અમે આજેજ મારી નાંખીશું. (૩૧)

૩૧ વિવેચન—

સતો તો પોકાર કરીને કહે છે કે— પદ.

વાર મારા વીરારે-સંગ ના કરીએ નીચનો હો જી;

નીચપણું તો તિજે નરક લઈ જાય (૨)

વાર૦

આકડીયાનાં દૂધ રે-દીસે અતિ ઉજળાં હો જી;

તેને પીધે તુરત મૃત્યુ થાય. (૨)

વાર૦

બાવળીયાના કાંઠારે-દિસે અળખામણા હો જી

તેની સંગે અંગ વસ્ત્ર ઉજડાય (૨)

વાર૦

*

*

*

*

ગુરૂ પરતાપેરે જેડીરામ બોલીયા હોજી;

દેજો અમને સંત ચરણમાં વાસ (૨)

વાર૦

૩૧ પદચ્છેદ—હે ભોજેન્દ્ર-હે યાદવોના પતિ ! एवं चेत् તર્હિ-જો એમ હોય તો. પુરગ્રામવ્રજાદિષુ-નગરોમાં, ગામડામાં અને વ્રજ દેશોમાં નિર્ગતાઃ દશ વેષાં તે નિર્દશાઃ ન નિર્દશાઃ અનિર્દશાઃ તાન્-દસ દિવસની અંદરનાં ચ-અને નિર્દશાન્-દસ દિવસની ઉપરનાં શિશૂન્-બાળકોને. અદ્ય હનિષ્યામઃ-આજેજ મારી નાંખશું.

પચાસની શાલ હોય, પણ મડદાને ઓઢાડી, માટે તેની કીમત પાંચ રૂપૈયા; અને પાંચની શાલ હોય, પણ શ્રીહાકોરજીને અગર કોઈ સત્પુરુષને ધરી હોય, તો તેના પચાસ રૂપૈયા ઉપજે. અત્તરવાળાની દુકાને પાઈ આપીએ નહીં, તોપણ અત્તરની સુગંધી આવે; અને મરચાંવાળાને એ આના આપીએ, તોપણ તેની ગંધ નાકમાં પેસીને, છીંકા ખવરાવે-ગભરાવે. જુગારીની દોસ્તીમાં, જુગારી જીતે ત્યારે, એ પાંચ રૂપૈયા મળે ખરા; પણ કોઈ વખત તેની સાથે જોલમાં જવું પડે. પર્વત ઉપરથી ખસેલો પથર, જેમ દડતો દડતો, ઉડી ખાઈમાં પડે છે, તેમ જો તમે તમને પોતાને ઉંચ માનતાં હો-ખાનદાન માનતાં હો-સમજી માનતાં હો-તો નીચતો સંગ કરશે નહીં. પોતાપણમાંથી જરા ખસ્યા, તો ધીમે ધીમે તમને ખખર નહિં પડે એવી રીતે-નીચા બની જશે.

‘વિષ્ણુની શોધમાં તુરતનાં જન્મેલાં બાળક માત્રને મારવાં’ એવો હરાવ થયો. આ હરાવથી અસુરોએ પોતાનાં બાળકોને પણ માર્યાં.

હજી આગળ સાંભળો—

કિમુચ્યમૈઃ કરિષ્યંતિ, દેવાઃ સમરભીરવઃ ॥

નિત્યમુદ્વિગ્નમનસો, જ્યાઘોષૈર્ધનુષસ્તવ ॥ ૩૨ ॥

અસ્યતસ્તે શરત્રાતૈર્-હન્યમાનાઃ સમંતતઃ ॥

જિજીવિષવ ઉત્સૃજ્ય, પલાયનપરા યયુઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—દેવો યુદ્ધ દેખીને ડરે છે; તમારા ધનુષ્યની દોરીના અવાજથી-ટંકારથી દેવો ઉદ્વેગ પામે છે. આવા (નમાલા) દેવો ઉદ્વેગથી શું કરવાના છે? એટલે તેઓના ઉદ્વેગથી, આપણે જરાપણ ડરવા જેવું નથી. (૩૨) આપ જ્યારે બાણ ફેંકો છો, ત્યારે બાણની વૃષ્ટિથી ચારે તરફ હણાતા દેવો, જીવવાની ઇચ્છાથી, યુદ્ધ તજીને પલાયમાન થઈ જાય છે. (૩૩)

૩૨-૩૩ વિવેચન—

વિષ્ણુનો ભય ટાળવા માટે, કંસનાં વખાણ કરીને અસુરો કંસને ઉશ્કેરે છે. કંસે દિગ્વિજયમાં સર્વ દેવોને હરાવ્યા હતા. તે વખતે ઈંદ્ર પણ સંશ્રામ છોડીને નાહો હતો. તે વખતે અત્તાદિ દેવો સંતાર્ધ ગયા હતા.

૩૨ પદ્યછેદ—સમરભીરવઃ દેવાઃ—જેઓ યુદ્ધમાં બીકણ છે એવા દેવો. તવ ધનુષઃ—તમારા ધનુષની જ્યાઘોષૈઃ—દોરીના અવાજથી નિત્યમ્ ઉદ્વિગ્નમનસઃ—સદા ઉદ્વેગ પામેલા દેવો. ઉચ્યમૈઃ કિં કરિષ્યન્તિ—ઉદ્વેગથી શું કરવાના છે?

૩૩ પદ્યછેદ—અસ્યતિ इति अस्यन् तस्य अस्यतः इति ते—તું કે જે બાણ ફેંકે છે તેના શરત્રાતૈઃ—બાણના સમુદ્વેગથી, બાણની વૃષ્ટિથી. સમંતતઃ હન્યમાનાઃ—ચારે તરફ હણાતા—માર્યા જતા. જીવિતું इच्छन्ति इति जिजीविषन्ति, जिजीविषन्ति इति जिजीविषवः—જીવવાની ઇચ્છાવાળા. (યુદ્ધ) ઉત્સૃજ્ય—યુદ્ધ તજીને. પલાયને पराः (તત્પર) ययुः—નાશી જાય છે.

હજી તેજ કથા ચાલે છે.

કેચિત્પ્રાંજલયો દીના, ન્યસ્તશસ્ત્રા દિવૌકસઃ ॥

મુક્તકચ્છશિશ્વાઃ કેચિદ્-ભીતાઃ સ્મૃતિ વાદિનઃ ॥૩૪॥

અર્થ—કેટલાએક દેવો હથિઆર મૂકી દધને નાસી જાય છે. કેટલાએક હાથ જોડીને દીન બનીને (ઉભા રહે છે.) કેટલાએક દેવોની કાછડીઓ છૂટી જાય છે; અને તેમની ચોટલીઓ વિખાઈ જાય છે. ‘અમે તમારાથી હાર્યા-હાર્યા’ એમ કેટલાએક બોલે છે. (૩૪)

૩૪ વિવેચન—

જે ઘરમાં પુત્રાદિક વસ્તાર અવિવેકથી વર્તે છે—માતાપિતાને પિટે છે; ત્યાં માતાપિતાની આવીજ રિથિતિ હોય છે. જે મનુષ્યની ઈંદ્રિયો સ્વચ્છદે વર્તે છે, તે મનુષ્યના પણ આવા હાલ થાય છે. હવે આગળ વધીએ.

ન ત્વં વિસ્મૃતશસ્ત્રાશ્ચાન્, વિરથાન્ભયસંવૃતાન્ ॥

હંસ્યન્યાસક્તવિમુશ્ચાન્, ભયચાપાનયુદ્ધચતઃ ॥૩૫॥

કિં ક્ષેમશૂરૈર્વિબુધૈ-રસંયુગવિકત્થનૈઃ ॥

રહોજુષા કિં હરિણા, શંભુના વા વનોકસા ॥૩૬॥

અર્થ—જેઓ શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો ભૂલી ગયા હોય છે, જેઓ રથરહિત થઈ ગયા હોય છે, (એટલે જેઓના રથ ભાંગી ગયા હોય છે), જેઓ ભયથી ગભરાઈ ગયા હોય છે, જેઓ બીજા સાથે લડતા હોવાથી તમારાથી વિમુખ હોય

૩૪ પદ્યછેદ—કેચિત્-કેટલાએક દિવૌકસઃ-દેવો ન્યસ્તશસ્ત્રાઃ-હથિઆર મૂકી દધને. પ્રકૃષ્ટાઃ પ્રાંજલયઃ યેષાં ઇતિ પ્રાંજલયઃ દીનાઃ-હાથ જોડીને દીન બનીને (ઉભા રહે છે.) કેચિત્-કેટલાએક મુક્તાઃ કચ્છાઃ-શિશ્વાશ્ચ યૈઃ તે-મુક્તકચ્છશિશ્વાઃ-દેવોની કાછડીઓ છૂટી જાય છે, અને ચોટલીઓ વિખાઈ જાય છે. કેચિત્ ‘ભીતાઃ સ્મૃતિ વાદિનઃ’-કેટલાએક ‘અમે તમારાથી ખીના છધએ’ એમ બોલે છે.

૩૫ પદ્યછેદ—વિસ્મૃતાનિ શસ્ત્રાશ્ચાણિ યૈઃ તે તાન્ વિસ્મૃતશસ્ત્રાશ્ચાન્-જેઓ શસ્ત્ર અને અસ્ત્રને ભૂલી ગયા હોય તે દેવોને વિરથાન્-રથ રહિત દેવોને ભયસંવૃતાન્-ભયથી ગભરાએલા દેવોને અન્યાસક્તાઃ અતઃ ષ્ઠ વિમુશ્ચાઃ તાન્-ખીજની સાથે લડતા હોવાથી વિમુખ થએલા દેવોને. ભયચાપાન-જેમનાં મનુષ્ય ભાંગી ગયાં હોય તેમને અયુદ્ધચતઃ-અને યુદ્ધ ન કરતા હોય એવા દેવોને ત્વં ન હંસિ-આપ હણુતા નથી.

૩૬ પદ્યછેદ—ક્ષેમશૂરૈઃ-નિર્ભય સ્થાનમાં શૂરવીર વિબુધૈઃ-દેવોથી [સંયુગઃ-યુદ્ધ પ્રદેશ અસંયુગઃ-બ્યાં યુદ્ધ નથી એવો પ્રદેશ.] અસંયુગે વિકત્થનં (ખડાઈ-શેખી) યેષાં તે તૈઃ-જે પ્રદેશમાં યુદ્ધ ન હોય, ત્યાં ખડાઈની વાતો કરનારા દેવોથી કિં-શું થવાનું છે? રહઃ-(એકાંત) જુષતિ (સેવે છે) ઇતિ રહોજુદ્ તેન રહોજુષા-ઇતિ હરિણા કિં-એકાંત સેવનારા વિષ્ણુથી શું થવાનું છે? વને ઓકઃ (સ્થાન) યસ્ય સઃ વનોકાઃ, તેન શંભુના કિં-વનમાં વસનારા મહાદેવથી શું થવાનું છે?

છે. જેમનાં ધનુષ્ય ભાંગી ગયાં હોય છે, એટલે-જેઓ ગમે તે કારણને લઈને, યુદ્ધ કરી શકતા નથી, તે દેવોને આપ હણુતા નથી. (૩૫) દેવો નિર્ભય સ્થાનમાં શૂરા છે. જ્યાં યુદ્ધ નથી હોતું, તે પ્રદેશમાં તેઓ બડાઈની વાતો કરે છે. આવા (નમાલા) દેવોથી (આપણને) શું નુકશાન થવાનું છે ! [કાંઈ નુકશાન થવાનું નથી.] એકાંત સેવનારા વિષ્ણુથી શું થવાનું છે ! વનોમાં રહેનારા મહાદેવથી આપણને શું થવાનું છે ! (૩૬)

૩૫-૩૬ વિવેચન—મંત્રથી આવે તે અસ્ત્રો અને બાકીના શસ્ત્રો.

વિષ્ણુ અને મહાદેવને પણ લીધા-તેમને પણ નમાલા ગણ્યા. ક્ષેમ એટલે પોતાના ધરમાં હવે આગળ વધીએ:—

કિમિંદ્રેણાલ્પવીર્યેણ, બ્રહ્મણા વા તપસ્યતા ॥

તથાપિ દેવાઃ સાપત્ન્યાન-નોપેક્ષ્યા ઇતિ મન્મહે ॥

તતસ્તન્મૂલસ્વનને, નિયુંક્ષ્વાસ્માનનુવ્રતાન્ ॥ ૩૭ ॥

યથાઽમયોઽંગે સમુપેક્ષિતો નૃભિર્-ન શક્યતે રૂઢપદચ્ચિકિત્સિતુમ્ ॥

યથેન્દ્રિયગ્રામ ઉપેક્ષિતસ્તથા, રિપુર્મહાન્વદ્ધવલો ન ચાલ્યતે ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—નામદે-પારકાના બળ ઉપર જીવનાર-ઈંદ્રથી શું થવાનું છે ! તપ કર્યા કરતા બ્રહ્માજીથી આપણને શું થવાનું છે ! [કાંઈ થવાનું નથી.] તોપણ દેવો આપણા શત્રુ છે, તેથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. (એટલે તેમને દબાવી દેવા, આંપતા ઉપાય લેવા જોઈએ), એવી અમારી માન્યતા છે. તેથી તેમનાં મૂળ ખોદી નાંખવા માટે, અમે કે જેઓ તમારા દાસ છઈએ, તેમને આજ્ઞા કરો. [૩૭] દેહમાં થએલા રોગ માટે, જો બેદરકારી રાખવામાં આવે, તો તે રોગ (ધીમે

૩૭ પદ્યછંદઃ—અલ્પવીર્યેણ ઇંદ્રેણ કિ-થોડા બળવાળા ઈંદ્રથી શું થવાનું છે ? તપસ્યતિ ઇતિ તપસ્યન્ તેન તપસ્યતા ઇતિ બ્રહ્મણા કિ-તપ કર્યા કરતા બ્રહ્માથી આપણને શું થવાનું છે ? તથાપિ-તોપણ સપત્નસ્ય ભાવઃ સાપત્ન્યં તસ્માત્ સાપત્ન્યાત્-શત્રુપણાને લીધે દેવાઃ ન ઉપેક્ષ્યાઃ-દેવોની ઉપેક્ષા કરવી નહીં. ઇતિ મન્મહે-એવું અમે માનીએ છઈએ. [મન્યામહે ને બદલે મન્મહે શબ્દ વાપર્યો છે.] તતઃ-તેથી [તન્-તેષામ્] તેષાં મૂલસ્ય સ્વનને-તેઓનું એટલે દેવોનું મૂળ ખોદી નાંખવા માટે અસ્માન્ અનુવ્રતાન્-અમે કે જેઓ તમને અનુસરીએ છઈએ, તેમને નિયુંક્ષ્વ-આજ્ઞા કરો.

૩૮ પદ્યછંદઃ—યથા-જેવી રીતે અંગે આમયઃ-દેહમાં થએલા રોગની સમુપેક્ષિતઃ-બેદરકારી રાખવામાં આવે, તો રૂઢપદઃ-ને જામી ગએલો રોગ નૃભિઃ ચિકિત્સિતુમ્ ન શક્યતે-માણસોથી મરાડી શકાતો નથી. યથા ઇન્દ્રિયગ્રામં-ઈન્દ્રિયોને પણ છૂટી મૂકી હોય, તો તેનો નિયંત્ર થઈ શકતો નથી. તથા-તે પ્રમાણે મહાન્-મોટો વદ્ધવલઃ રિપુઃ-બળવાન થઈ ગએલો દુશ્મન ન ચાલ્યતે-વશ કરી શકાતો નથી.

ધીમે) જામી જાય છે, અને પછી માણસો તેને મટાડી શકતા નથી. ઈંદ્રિયોને પણ છુટી મૂકી હોય, તો તેનો નિયંત્ર થઈ શકતો નથી. તે પ્રમાણેજ બળવાન થએલો મોટો દુશ્મન પણ વશ કરી શકાતો નથી. (૩૮)

૩૭-૩૮—વિવેચન—

ઈંદ્ર પારકાના બળ ઉપર આધાર રાખનાર છે માટે તેને અલ્પશ્રીયઃ કહેા છે.

હવે ઈંદ્ર અને બ્રહ્માજીનો વારો આવ્યો. તેમને પણ નમાવા ગયા. ‘આવા નમાત્રા છે, તોપણ (પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તેઓએ અસુરોને માર્યા છે માટે) તેમની ઉપેક્ષા કરવી નહીં.’ એમ અસુરોએ સલાહ આપી. દૃષ્ટાંત આપે છે—શરીરમાં થએલો થોડો પણ રોગ, વધીને શરીરનો નાશ કરે છે. છૂટી મુકેલી ઈંદ્રિયોનો નિયંત્ર થઈ શકતો નથી. તે પ્રમાણે બળવાન થએલો શત્રુ એકદમ વશ થઈ શકતો નથી.

સનાતન ધર્મ ક્યાં હોય ? કેવો હોય ? તે કહે છે—

મૂલં હિ વિષ્ણુર્દેવાનાં, યત્ર ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

તસ્ય ચ બ્રહ્મગોવિપ્રાસ્-તપોયજ્ઞાઃ સદક્ષિણાઃ ॥ ૩૯ ॥

તસ્માત્સર્વાત્મના રાજન્, બ્રાહ્મણાન્ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥

તપસ્વિનો યજ્ઞશીલાન્, ગાથ્ર હન્મો હવિર્દુઘાઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—(કંસના મંત્રિઓ હજી આગળ કહે છે કે) ‘દેવોનું મૂળ વિષ્ણુ છે. જ્યાં સનાતન ધર્મ છે, ત્યાં વિષ્ણુનો વાસ છે. ગાયો, બ્રાહ્મણો, તપ અને દક્ષણા સહિત યજ્ઞો—એ ચાર સનાતન ધર્મનું મૂળ છે. (૩૯) તેથી હે રાજન્ ! જ્ઞાનવાન્, તપ કરનારા અને યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોને, અને યજ્ઞમાં ઉપયોગી થાય, એવા ધી, દુધ વિગેરે પદાર્થો આપનારી ગાયોને, સર્વ પ્રકારે અમે હણીશું—મારી નાંખીશું. [૪૦]

૩૯-૪૦ વિવેચન—

સત્ત્વગુણના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે, તેથી વિષ્ણુ સર્વ દેવોનું મૂળ છે. યજ્ઞો શ્રે વિષ્ણુઃ—યજ્ઞ વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે, અને વિષ્ણુ દેવોનું મૂળ છે. તાત્પર્ય—વિષ્ણુ ધર્મના નિયામક તથા આધારરૂપ બેઠે-છે. વેદ, ગાયો, બ્રાહ્મણો, તપ અને દક્ષણા સહિત યજ્ઞો સનાતન ધર્મનું રૂપ છે. (દક્ષણા યજ્ઞની પત્નિ છે).

૩૯ પદ્મછંદ—દેવાનાં મૂલં વિષ્ણુઃ—દેવોનું મૂળ વિષ્ણુ છે. યત્ર સનાતનઃ ધર્મઃ—જ્યાં સનાતન ધર્મ છે ત્યાં વિષ્ણુઃ આસ્તે—વિષ્ણુ રહે છે. ચ—અને તસ્ય સનાતન ધર્મસ્ય—સનાતન ધર્મનું મૂલં—મૂળ બ્રહ્મ—વેદ ગોવિપ્રાઃ—ગાયો અને બ્રાહ્મણો તપઃ—તપ સદક્ષિણાઃ યજ્ઞાઃ—દક્ષણા સહિત યજ્ઞો છે.

૪૦ પદ્મછંદ—તસ્માત્—તેથી રાજન્—હે રાજા ! સર્વાત્મના—સર્વ પ્રકારે બ્રાહ્મણાન્—બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવાદિનઃ—જ્ઞાનીઓને તપસ્વિનઃ—તપસ્વિઓને યજ્ઞશીલાન્—યજ્ઞ કરનારાઓને ચ—અને હવિઃ દુહન્તિ इति હવિર્દુઘાઃ—યજ્ઞમાં ઉપયોગી થાય એવાં ધી દુધ આદિ આપનારી ગાઃ—ગાયોને હન્મઃ—અમે હણીએ.

દ્વન્મઃ હનિષ્યામઃ નો અર્થ સૂચવે છે. દમ એટલે આહ્લંદ્રિયોનો નિગ્રહ અને શમ એટલે આંતરનિગ્રહ અથવા મનોનિગ્રહ.

ભગવાનનું શરીર કોનામય છે તે કહે છે—

વિપ્રા ગાવશ્ચ વેદાશ્ચ, તપઃ સત્યં દમઃ શમઃ ॥

શ્રદ્ધા દયા તિતિક્ષા ચ, ક્રતવશ્ચ હરેસ્તનૂઃ ॥ ૪૧ ॥

સ હિ સર્વસુરાધ્યક્ષો, હસુરદ્વિદ્ ગુહાશયઃ ॥

તન્મૂલા દેવતાઃ સર્વાઃ, સેશ્વરાઃ સચતુર્મુખાઃ ॥

અયં વૈ તદ્વધોપાયો, યદ્દષીણાં વિહિંસનમ્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—(હે યાદવોના પતિ કંસ !) બ્રાહ્મણો, ગાયો, વેદ, તપ, સત્ય, દમ, શમ, શ્રદ્ધા, દયા, તિતીક્ષા અને યજ્ઞો શ્રીહરિનું શરીર છે. શ્રીહરિના શરીર-રૂપ છે. (૪૧) વિષ્ણુ દેવોના સ્વામી છે. મહાદેવજી તથા બ્રહ્માજી સહિત દેવોનું મૂળ વિષ્ણુ છે. તે વિષ્ણુ (આપણાથી ડરીને) સંતાઈ રહે છે. ઋષિઓને હણવા તેજ વિષ્ણુને હણવા બરાબર છે. એટલે ઋષિઓને હણવાથી વિષ્ણુ હણાય છે. (૪૨)

૪૧-૪૨ વિવેચન—

કહો! આ લીરટમાં ખાવાસાધુની ગણના છે? આપણા ધર્મમાં જે ત્યાગ છે, તે આ માત્ર ભગવાં વચ્ચે નથી. એમ માફ કહેવું છે. અત્યારે ધરખર તજીને, અનેક કામધંધા તજીને, હરિ ભજવા તમે દોડ્યા આવ્યા છો, માટે આપ સૌ ત્યાગી છો.

ખદ્યાએ સાધુ સરખા નથી—ખે પાંચ વ્યક્તિઓ ઉત્તમ કોટિની હશે—ખાડી ત્યાગી એટલે ભગવાનના ત્યાગી, અને સંસારના બેરાગી.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી, યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ॥ [ગીતા અ. ૫]

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં, કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ, ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥ [ગીતા અ. ૬]

આવા સાધુ સંન્યાસી અમારા ધર્મના શણગારરૂપ છે. અમને બહુ ગમે છે.

શમ, દમ, શ્રદ્ધા, તિતિક્ષા એ પટ્ટસાધન સંપત્તિના અંગો છે. તેનું વિવેચન તત્ત્વમોક્ષમાં અને દેહનિરૂપણમાં બહુ સારી રીતે કર્યું છે. વાંચો છો? કે ચોપડીઓ અભરાઈ ઉપર વા ખાય છે?

૪૧ પદ્યછંદ—વિપ્રાઃ ગાવઃ ચ વેદાઃ ચ—બ્રાહ્મણો, ગાયો અને વેદો તપઃ સત્યં દમઃ શમઃ—તપ, સત્ય, દમ અને શમ શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા ચ, ક્રતવઃ—શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા, અને યજ્ઞો હરેઃ તનૂઃ—હરિનું શરીર છે.

૪૨ પદ્યછંદ—સઃ—તે—વિષ્ણુ સર્વસુરાણાં અધ્યક્ષઃ—દેવોનો સ્વામી અસુરાન્ દ્વેષ્ટિ इति અસુરદ્વિદ્—અસુરોનો કોહી ગુહાસુ રોતે इति ગુહાશયઃ—ગુપ્ત રહેનારો સેશ્વરાઃ સચતુર્મુખાઃ—મહાદેવજી અને બ્રહ્માજી સહિત સર્વાઃ દેવતાઃ—સર્વે દેવો સઃ મૂલં યેષાં તે તન્મૂલાઃ—તેઓનું મૂળ વિષ્ણુ છે. યદ્ ઋષીણાં વિહિંસનમ્—ઋષિઓને મારવા તેજ અયં વૈ તદ્વધો ઉપાયઃ—આ વિષ્ણુના વધનો ઉપાય છે.

ગુહાશયઃ—દેહરૂપ ગુહામાં રહેનારો. એટલે અંતર્યામી, એવો અર્થ પણ વિષ્ણુનો થાય છે. પ્રભુ તો અસુરોની પણ પાસે છે, પણ ત્યાં રમેતમોના ભયંકર આવરણ છે.

બ્રાહ્મણ શું છે?—છેવટમાં કહી દીધું કે.—‘બ્રાહ્મણો સનાતન ધર્મનું મુખ્ય અંગ છે, માટે તેમને મારવા, એ વિષ્ણુને મારવા તુલ્ય છે.’ બ્રાહ્મણનો દેહ કેટલો અમોલો છે, તેનો ખ્યાલ ધણા બ્રાહ્મણોને નથી, તો બીજાને શું કહીએ!—મનુ કહે છે કે—

બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ, પૃથિવ્યામધિજાયતે ।

ईश्वरः सर्वभूतानां, धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ૧ ॥

પૃથિવ્યાં યાનિ તીર્થાનિ, તાનિ સર્વાણિ સાગરે ।

સાગરે યાનિ તીર્થાનિ, પદે વિપ્રસ્ય દક્ષિણે ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણસ્ય તુ દેહોઽયં, શુદ્ધકામાય નેષ્યતે ।

કષ્ટાય તપસે ચેહ, પ્રેત્યાનંતસુખાય ચ ॥ ૩ ॥

ગીતા કહે છે કે—

શમો દમસ્તપઃ શૌચં, ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિકયં, બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજં ॥ ૧૮-૪૨

અર્થ—ધર્મની રક્ષા કરવી, એ બ્રાહ્મણોની મહાન ફરજ હોવામી, બ્રાહ્મણો જન્મે છે. ત્યારથીજ, સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (૧) તેથી-પૃથ્વીમાં જેટલાં તીર્થો છે તેટલાં તીર્થોનો સમાસ સાગરમાં છે; અને સાગરમાં જેટલાં તીર્થો છે, તે તમામ તીર્થોનો સમાસ બ્રાહ્મણના જન્મણા ચરણમાં છે. (૨) તેથી-બ્રાહ્મણનો દેહ આ સંસારના ક્ષુદ્ર સુખો માટે નથી, પણ આ સંસારમાં જ્ઞાન તથા ભક્તિ માટે સખત તપ વેડીને, મુલા પછી-અનંત સુખની પ્રાપ્તિ કરવા માટે હોય છે. (૩) ગીતાજી પણ કહે છે કે—શમ (મનોનિયંત્ર), દમ (ઇન્દ્રિયનિયંત્ર), તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરસતા, જ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન, અને આસ્તિકતા એ બ્રાહ્મણોનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. (૧૮-૪૨).

‘सर्वात्मनः इति अस्य श्रीकृष्णस्य ब्राह्मणाः परं दैवतम् ॥ श्रीकृष्ण કે જે સવના આત્મારૂપ છે, તેમનું પરમ દૈવત બ્રાહ્મણો છે. (એકાદશસ્કંધ.)

બ્રાહ્મણોની આવી કીર્તિ સાંભળીને, અત્યારની બ્રાહ્મણસૃષ્ટિ તરફ નજર કરીએ, તો જણાય કે-જેઓ આકાશમાં હતા, તેઓ પાતાળમાં પેસતા ગય છે. ધધો કરવા લાગ્યા તે તો હીક, પણ-ગમે તેવા હલકા ધંધામાં પણ, બ્રાહ્મણનાં દર્શન થાય છે. વિશી, હોટલ અને ચાએ બ્રાહ્મણોને ભયંકર રીતે ઉતારી પાડ્યા છે. મીઠો અને મ્યુનીસીપાલીટી પણ બ્રાહ્મણોની ફજેતી કરી રહી છે. સંધ્યાવંદનાદિનો ત્યાગ, અને કન્યાવિક્રયનો સ્વિકાર, બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતાને કંપાવી રહ્યાં છે.

હજી બ્રાહ્મણો સમજી જાય-સાદા અને પવિત્ર જીવનનો સ્વિકાર કરે, તો ખર્ચમાં ઘણો ઘટાડો થાય. તૃણનો ત્યાગ થાય, અને સંતોષની વૃદ્ધિ થાય. બ્રાહ્મણસમાજમાં સુધારો કરવા

માટે પરિષદો ભરાય છે; પણ તેમાં બુદ્ધિવાદીઓ, મતભેદ ઉભા કરીને વિખવાદ વધારતા જણાય છે. જે કરવાનું છે તે બાજુએ રહી જાય છે. ‘સાદા અને પવિત્ર જીવન વિના, કોઈ પણ પ્રકારે, બ્રાહ્મણોની ઉન્નતિ નથી,’ એવો જમાલ સર્વત્ર ફેલાઈ રહે, તો પછી પરિષદને ધણું થોડુંજ કાર્ય બાકી રહે. વિદ્યા અને તપ એ બે બ્રાહ્મણોની આંખો છે.

બ્રાહ્મણોના કરતાં બ્રાહ્મણ પત્નિઓમાં ભયંકર અજ્ઞાન ફેલાઈ ગયું છે. સોએ બે પાંચ ટકા બાદ કરતાં, તમામ બ્રાહ્મણો સ્ત્રીના દુઃખથી પીડાય છે. પંડિતજીનો સત્કાર સૌ કરે પણ ઋષિપતિ પંડિતજી સામે ભવાં ચડાવે-ન કહેવાનાં વચન કહે. ધંધારોજગારમાં બ્રાહ્મણ સુખી હોય, પણ તેના ધરની વ્યવસ્થા જોઈને ખાત્રી થાય, કે ગૃહલક્ષ્મી ઉકરડે ઉભાં છે. ભણવું અને ભણાવવું, એ જેમ બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય છે, તેમ બ્રાહ્મણ-સ્ત્રીઓનું પણ કર્તવ્ય છે. સુધરેલી કેળવણી લઈને, ગમે તેમ સ્વછંદે વર્તવું-ધણીને ધમકાવવો, અગર કુવારાં રહીને ગમે તેની સાથે પરણવું, તે વિદ્યા નથી, તેતો અવિદ્યા છે. તે વિદ્યા તો આપણી ઉન્નતિને કાપનાર કર-વતી છે. બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ ધર્મની માતાઓ છે. તેઓએ ધાર્મિક શીક્ષણ લઈને પ્રથમતો પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ બનાવવો જોઈએ. પોતાનો અને સમાજની સ્ત્રીઓનો આલોક અને પરલોક સુધરે, એવાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ભાગવત, રામાયણ અને મહા-ભારત-આ ત્રણ ગ્રંથો પૂર્ણપણે ભણાય તો ધણું સારું-પણ તેમ ન અને તો-તેની મુખ્ય મુખ્ય વાતો તો અવશ્ય જાણવી જોઈએ. ગીતા અને ચંડિપાઠ મુખે થઈ જવાં જોઈએ. થોડાં સ્તોત્રો અને ભજનો મુખપાઠ રાખવાં જોઈએ. સ્ત્રીસમાજમાં ઉપદેશ કરવા જેટલી શક્તિ, અવશ્ય મેળવવી જોઈએ. [ઉત્તમ ચારિત્રવાન હોય, તેજ ઉપદેશ કરી શકે, એ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉત્તમ ચારિત્રવાન થવા માટે, મરતાં સુધી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ:] સ્ત્રીનો અવતાર અધમમાં અધમ ગણાય છે, પણ પ્રભુચરણમાં જોડાય, તો જીવન સફળ ગણાય છે. વિધવા અગર નિરાધાર બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ, જ્યાં ત્યાં રસોઈ કરવા રહીને, શીયળના ભયમાં પેસે છે; તેના કરતાં ઘેર બેઠાં જે કામ મળે તે કરી લઈ, પોતે સદાચાર પાળી, બીજને પાળતાં શીખવે; પોતે ભણીને બીજને ભણાવે; પોતે પ્રભુ ગુણવિંદ સાંભળીને, બીજ જહેનોને સંભળાવે; તો અમે તેમને ખાત્રીપૂર્વક કહીએ છીએ કે-‘વિશ્વંભર તેમનો આ લોક અને પરલોક ખેડ સુધારે. તેમની માનવ મુસાફરી સુખરૂપ થાય. અરે ! વધારે શું કહીએ ! પ્રભુ તેમની પાસે ઉભો ઉભો નાચે; કારણ કે-સ્ત્રી તો પ્રેમની પુતળી છે.* સેવાનું સદન છે.* નમ્રતાનું નગર છે-તીર્તીક્ષ્ણની તર છે. (પંદર વરસની બેન રાંડી હોય, તો જીંદગીભર બ્રહ્મચર્ય પાળીને, તપસ્વી બને, અને સાઠ વરસના રણજોડ કાકા રાંડયા હોય, તો કલપ લગાની-મોંમાં દાંતનું ચોકડું ધાલી, પરણવા દોડે.)

પ્રભુ સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે, એવી પ્રાર્થના કરીને, આગળ વધીએ—

*ધણીના પ્રેમની ખાતર, પિયરનો ત્યાગ કરીને, ધણીને ઘેર દાસી બનીને રહે છે.

*પતિની, પોતાનાં સાસરીયાંની અને પોતાનાં બાળકોની સેવા સ્ત્રી કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ-આખી મીઠકતનો માલીક થનારો પુત્ર-માતાપિતાની સેવા રોતો રોતો કરે, અગર કોઈ પાસે સેવા કરાવે, અને બાર માસે માત્ર એક સાડલો લેનારી પુત્રી, રાજી થઈને, માતા-પિતાની-ગમે તે સેવા-કરે. માટે સ્ત્રી સેવાનું સદન છે.

અસુરોની શીખામણુ પૂરી થઈ રહી. હવે તે સંબંધી શુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે—
શ્રીશુક ઉવાચ—

एवं दुर्मतिभिः कंसः, सह संमन्त्र्य दुर्मतिः ॥

ब्रह्महिंसां हितं मेने, कालपाशावृतोऽसुरः ॥ ૪૩ ॥

संदिश्य साधुलोकस्य, कदने कदनप्रियान् ॥

કામરૂપધરાન્ દિક્ષુ, દાનવાન્ગૃહમાવિશત્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—(શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—) દુષ્ટબુદ્ધિવાળા મંત્રિઓની સાથે, ઉપર પ્રમાણે સલાહ કરીને, કાળપાશથી ઘેરાએલા, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કંસે બ્રાહ્મણોની હિંસાને પોતાના હિતરૂપ માની. પછી મરજીમાં આવે એવા રૂપ ધરનારા, અને કોઈને દુઃખ દેવું, એજ જેમને બહાલું છે, એવા અસુરોને ચારે તરફથી સત્યરૂપોને પીડવાની આજ્ઞા કરીને, કંસ પોતાના ઘરમાં ગયો. (૪૩-૪૪)

૪૩ વિવેચન—

કંસે ક્ષત્રિય થઈને બ્રાહ્મણોની હિંસાને, પોતાના હિતરૂપ કેમ માની?—તેના ઉત્તરમાં કંસને-દુર્મતિઃ, કાલપાશાવૃતઃ અને અસુરઃ એવાં ત્રણ વિશેષણો લગાડ્યાં છે. બ્રાહ્મણોના નાશનું શું પરિણામ આવશે, તેનું મંત્રિઓને ભાન નથી, માટે તેમને દુર્મત્રિણઃ કહ્યા છે.

થોડીવાર પહેલાં દેવકીના કારાગૃહમાં આપણે કંસનાં દર્શન કર્યા હતાં. કંસની જ્ઞાનચર્યા પણ આપણે સાંભળી હતી. તે વખતે વસુદેવજીએ કંસને ‘હે મહાભાગ!—હે મહાત્મા કંસ!’ એમ કહ્યું હતું. તેજ કંસ અત્યારે કોઈ ખીજ રૂપમાં ઉભેલો જણાય છે. તેનું કારણ દુઃસંગ છે. ઘર ચણવામાં જેવી તેવી ઈંટો, જેવો તેવો ચુનો અને જેવું તેવું લાકડું વાપરવું ગમતું નથી; જેવો તેવો કારીગર પણ ગમતો નથી. સારા માલની સાથે કારીગર પણ સારો જોઈએ. જીંદગી ચણવામાં, સારા વિચારો અને સારા સલાહકાર જોઈએ. ઘર ચણવાની બાબતમાં આપણે જેટલી કાળજી રાખીએ છઈએ, તેના અરધા ભાગની કાળજી, જીંદગી ચણવામાં રાખતા નથી. તેને પરિણામે આપણે દુઃખી છઈએ. ખસ વિગેરે એવી રોગવાળાથી ડરીને આપણે આપણું આરોગ્ય સાચવીએ છઈએ; પણ પાપી પુરૂષોના વિચારથી ડરીને, આપણા મનની આરોગ્યતા સાચવતા નથી.

૪૪ વિવેચન—

કદનપ્રિયાઃ—કદન એટલે દુઃખ. પારકાને દુઃખ કરે, ત્યારેજ પોતાને આનંદ થાય તે પુરૂષ કદનપ્રિય ગણાય છે.

૪૩-૪૪ પદ્યછંદ—કાલપાશાવૃતઃ—કાળપાશથી ઘેરાએલો દુર્મતિઃ કંસઃ—દુષ્ટ મતિવાળો કંસ एवं દુર્મત્રિભિઃ સહ—ઉપર પ્રમાણે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા મંત્રિઓ સાથે સંમન્ત્ર્ય—વિચાર કરીને બ્રહ્મહિંસાં હિતં મેને—બ્રાહ્મણોની હિંસાને પોતાના હિતરૂપ માની પછી કામરૂપ-ધરાન્—મરજીમાં આવે એવા રૂપ ધરનારા. કદનપ્રિયાન્ इति दानवान्—કોઈને દુઃખ દેવું એજ જેમને બહાલું છે એવા દાનવોને દિક્ષુ—ચારે તરફ સાધુલોકસ્ય કદને—સંત પુરૂષોને દુઃખ દેવાની બાબતમાં સંદિશ્ય—આજ્ઞા કરીને. ગૃહં આવિશત્—ઘરમાં પેઠો.

ચોપાઠ—ખલન હૃદય અતિ તાપ વિશેષી, જરહિ સદા પર સંપતિ દેખી;
જહાં તહાં નિંદા સુનહિ પરાઈ, હર્ષહિ મનહુ પરીનિધિ પાઠ.
કામ ક્રોધ મદ લોભ પરાયન, નિર્દય કપટી કુટિલ મલાયન;
વૈર અકારણુ સખ કાહુસો, કરહિત અનહિત તાહુસો.
ઝૂઠે લેના ઝૂઠે દેના, ઝૂઠે ભોજન ઝૂઠે ચખેના;
બોલહિ અચન મધુર જિભિ મોરા, ખાહિ મહા અહિ હૃદય કઠોરા.

x x x x x x

કાહુકી જો સુનહિ બડાઈ, શ્વાસ લેહિ જનુ ગુડિ આઈ;
જખ કાહુકી દેખહિ વિપતિ, સુખ હોઈ માનહુ જગતપતિ.

x x x x x x

અવગુણુસિંધુ મંદમતિ કામી, વેદ વિદુષક પરધન સ્વામી;
વિપ્રદ્રોહ પરદ્રોહ વિશેષી, દંભ કપટ જિય ધરે સુવેશી.

દોહરો—એસે અધમ મનુજ ખલ, દૃતયુગ ત્રેતા નાહિ:

દ્રાપર કથુક વૃંદ અહુ, હુધ હૈ કસિયુગમાંહિ. સીયાવર૦

વિગેરે-વિગેરે—આવા અસુરો પહેલાં હતા, અને હવે નથી, એમ કાંઈ નહિં. જ્યાં
જ્યાં ઉપર જણાવ્યાં તે લક્ષણો હોય, તે તમામ મનુષ્યરૂપે અસુર સમજવા. અસુર મરીને દેવ
થવું હોય, તેમણે તે લક્ષણો તજવાં જોઈએ.

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહંતે કામભોગાર્થ-મન્યાયેનાર્થસંચયાન ॥૧૨॥ [ગીતા અ. ૧૬.]

વિગેરે શ્લોક આસુરીસંપતિવાળા જીવોનું વર્ણન કરે છે. તે તમામમાંથી સાર એ છે કે—

દૈવીસંપદ્વિમોક્ષાય, નિબંધાયાસુરી મતા ॥ ૫ ॥

દેવી સંપત્તિ મુક્તિદાતા છે, અને આસુરી સંપત્તિ બંધન કરનારી છે.

કામરૂપધરાન—સિંહ ભૂખ્યો મરે, પણ ખડ ન ખાય, તેમ સત્પુરૂષ ગમે એવો
દુઃખી થાય, પણ ખોટું કામ કરે નહિં. ખાનદાન વિંધવા ગમે એટલી મુંઝવ, પણ વિષય-
લંપટ થાય નહિં. તેથી જેઓ વિપરીત-ઉક્તિ-એ, તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે, ગમે-
એવાં રૂપ ધારણ કરે છે. ગમે એવાં નીચ કામો પણ કરી શકે છે.

હવે આગળ વધીએ—

તે વૈ રજઃપ્રકૃતયસ્-તમસા મૂઢચેતસઃ ॥

સતાં વિદ્વેષમાચેરુ-રારાદાગતમૃત્યવઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૫ પદ્યછંદ—રજઃપ્રકૃતિઃ યેષાં તે રજઃપ્રકૃતયઃ इति તે-રજોગુણી દાનવો.
તમસા મૂઢચેતસઃ-તમોગુણથી જેમનાં ચિત્ત મૂઢ બની ગયાં છે એવા દાનવોએ આરાત્-
પાસે આગતઃ મૃત્યુઃ યેષાં તે-આગતમૃત્યવઃ-જેમનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે એવા
દાનવોએ સતાં વિદ્વેષ આચેરુઃ-સત્પુરૂષોનો દ્વેષ શરૂ કર્યો.

આયુઃ શ્રિયં યશો ધર્મં, લોકાનાશિષ એવ ચ ॥

હંતિ શ્રેયાંસિ સર્વાણિ, પુંસો મહદતિક્રમઃ ॥ ૪૬ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे चतुर्थोऽध्याय संपूर्णः ॥

અર્થ—તમોગુણથી જેમનાં ચિત્ત મૂઢ બની ગયાં હતાં, અને જેમને મૃત્યુ પાસે આવ્યું હતું, એવા રત્નોગુણી અસુર લોકોએ, સત્પુરુષોનો દ્વેષ કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. (૪૫) [શુકદેવજી કહે છે કે-હે રાજન્ !] મોટા પુરુષનો અપરાધ, આયુષ્ય-લક્ષ્મી-યશ-ધર્મ સ્વર્ગાદિક લોકોની પ્રાપ્તિ અને સુખ વિગેરે તમામ કલ્યાણોનો નાશ કરે છે. (૪૬)

૪૫ વિવેચન—

ચોપાઈ—‘ મર્યાદા તે વળી મદિરા પીએ, અને અખા એથી સૌકો બીટે. ’

સ્વભાવે અસુર, અને તેમને તોફાન કરવાની આત્મા મળી. એટલે આક્રી શું રહે ! અસુરોએ સંતોને પીડવા માંડ્યા. અન્નવાળાનું વેરી અંધારું, તો અંધારાનું વેરી અન્નવાળું. ‘ આગતમૃત્યુઃ ’ શબ્દ મૃત્યુને જણાવ્યું છે કે-આ તોફાનનું ફળ, તેમને થોડા સમયમાં, મૃત્યુરૂપે મળશે.

૪૬ વિવેચન—

મહતઃ અતિક્રમઃ—સત્પુરુષનો અપરાધ. સત્પુરુષના અપરાધથી શું શું નાશ પામે તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે.

સર્વાણિ—શબ્દ મૃત્યુને સૂચવે છે કે-‘ આ સિવાય બીજાં સુખનો પણ નાશ થાય છે. રાતદિવસ રાજ્યની સેવા કરનારને, જે કાંઈ પજાવે, તો રાજ્ય તે પજાવનારને અનેક રીતે પજાવે છે. તેમ રાત દિવસ શ્રીહરિની સેવામાં રહેનારને કાંઈ પજાવે, તો સર્વશક્તિમાન પ્રભુ તેમને કેમ ન પજાવે ! નરસિંહ મહેતાને માંડણીક રાજ્યએ પજાવ્યા હતા. પરિણામે માંડણીક રાજ્યથી બ્રહ્મ-ધર્મથી બ્રહ્મ-કુટુંબથી બ્રહ્મ, અને આખરે અહીં અમદાવાદમાં એક સામાન્ય મુસલમાન તરીકે મરણ પામ્યો. તેની કબર અહીં કંદોઈ ઓળમાં છે. રાજ્યની નોકરી કરે, તેનો રાજ્યમાં સૌ સત્કાર કરે, માત્ર ગાંડો હોય, તે રાજ્યસેવકને પજાવે. તેમ પ્રભુની નોકરી કરે, તેનો પ્રભુના રાજ્યમાં-સંસારમાં-સૌ સત્કાર કરે; માત્ર ગાંડો-આસુરી સંપત્તિવાળો જીવ-ભગવદ્ ભક્તોને પીડે.

હંતિ શ્રીમન્મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત. બોલીઓ હરિ-બોલો શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય.

આ જે કાંઈ લખ્યું તે ભગવદ્ કૃપાથી અને આપના સૌના ભાવથી. આ ટીકા જ્યાં જ્યાં વાંચો, ત્યાં સાથે સાથે અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ પણ વાંચશોજી.

અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર } લી. સેવક રામશંકર મોનજી ભટ.

૪૬ પદ્યછેદ—મહતઃ અતિક્રમઃ—મોટા પુરુષનો અપરાધ. પુંસઃ—મનુષ્યના આયુઃ શ્રિયં યશઃ ધર્મ—આયુષ્ય, લક્ષ્મી, યશ, ધર્મ, લોકાના આશિષઃ—સ્વર્ગાદિ લોકો અને સુખ એવ ચ—અને બીજાં સર્વાણિ શ્રેયાંસિ હંતિ—સર્વે કલ્યાણોનો નાશ કરે છે.

અધ્યાય ૫ મો.

રાગ-આયા.

નિત્યાનંદૈકરસં, સચ્ચિન્માત્રં સ્વયંજ્યોતિઃ ।

પુરુષોત્તમમજમીશં, વંદે શ્રોયાદવાધીશમ્ ॥ ૧ ॥

ભૂતેષ્વન્તર્યામી, જ્ઞાનમયઃ સચ્ચિદાનન્દઃ ॥

પ્રકૃતેઃ પરઃ પરમાત્મા, યદુકુલતિલકઃ સ પવાયમ્ ॥ ૨ ॥

યં વર્ણયિતું સાક્ષા-ચ્છૃતિરપિ મુકેવ મૌનમાચરતિ ॥

સોઽસ્માકં મનુજાનાં, કિં વાચાં ગોચરો ભવતિ ॥ ૩ ॥

યદ્યપ્યેવં વિદિતં, તથાપિ પરિભાષિતો ભવેદેવ ॥

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસારૈર્-હરિચિંતનકીર્તનાભ્યાસૈઃ ॥ ૪ ॥

શુદ્ધયતિ હિ નાન્તરાત્મા, કૃષ્ણપદામ્ભોજભક્તિમૃતે ॥

વસનમિવ ક્ષારોદૈર્-ભક્ત્યા પ્રક્ષાલ્યતે ચેતઃ ॥ ૫ ॥

મોનાદિભિરવતારૈર્-નિહતા સુરવિદ્વિષો બહવઃ ॥

નિતાસ્તે નિજરૂપં, તત્ર ચ મોક્ષસ્ય કા વાર્તા ॥ ૬ ॥

યે યદુનન્દન નિહતાસ્-તે તુ ન ભૂયઃ પુનર્મંવં પ્રાપુઃ ॥

તસ્માદવતારાણા-મન્તર્યામો પ્રવર્તકઃ કૃષ્ણઃ ॥ ૭ ॥ [પ્રભોધભાસ્કર]

અર્થ—અદ્વૈતમતના નાયક-ભગવાન્ શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે કે-અખંડ આનંદના રસરૂપ, કેવળ સત્ચિન્મય, સ્વયંપ્રકાશ, અજન્મા, ઈશ્વર, એવા યાદવોના પતિ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમને વંદન કરે છઉં. (૧) જે ભૂત પ્રાણીમાત્રના અંતર્યામી, જ્ઞાનમય, સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ, અને પ્રકૃતિથી પર પરમાત્મા છે, તે યદુકુળના તિલકરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. (૨) જેનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિઓ પણ મુંગાની માફક મૌન ધારણ કરે છે, તેમનું વર્ણન આપણા જેવા મનુષ્યોથી કેમ કરી શકાય ? (૩) ઉપર પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ શ્રુતિને અગોચર છે, તોપણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સારરૂપ-શ્રીહરિના ચિંતન અને કીર્તનોના અભ્યાસવડે-શ્રીકૃષ્ણને વર્ણવી શકાય છે, અગર જાણી શકાય છે. (૪) શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળની ભક્તિ વિના ખીજ કોઈ પણ ઉપાયથી અંતરાત્મા શુદ્ધ થતો નથી. ખાર આદિના જળથી જેમ વસ્ત્રનો મેલ કપાઈ જાય છે, તેમ ભક્તિવડે ચિત્તના મેલ ધોવાઈ જાય છે. (૫) પૂર્વે વિષ્ણુએ મચ્છકચ્છાદિક અવતારોથી ઘણા અસુરોનો નાશ કર્યો હતો. તેઓ પ્રભુ સ્વરૂપને પામ્યા હતા, ત્યારે મોક્ષનું તો કહેવુંજ શું રહ્યું ? [વેરભાવથી ભજનારા અસુરોનો દહાર કર્યો છે ત્યારે-ભક્તિથી જેઓ વિષ્ણુને ભજે, તેમનો મોક્ષ થાય, તેમાં તો પુછવાનુંજ શું હોય !] (૬) જે અસુરોનો શ્રીકૃષ્ણ નાશ કર્યો હતો તે અસુરો પુનર્જન્મ પામ્યા નથી, [ત્યારે ભક્તોને પુનર્જન્મ ક્યાંથી હોય !] તેથી મચ્છ-કચ્છાદિક અવતારોના અંતર્યામી અને પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણ (પોતેજ) છે. (૭)

વિષય—આ અધ્યાયમાં-શ્રીકૃષ્ણનું યજ્ઞમાં પ્રાગટ્ય, અને નંદને ઘેર ધામધૂમ.

સૂચના—બળદગાડીને ઢાળ આવે છે ત્યારે ગાડીવાળો કહે છે કે-‘હવે સાચવીને બેસજો, નહિં તો પાદ્મડાં ઉડી પડશે; અને કદાચ તમે પણ ગાડીમાંથી ઉડી પડશો.’ ગાડામાં કડઅનું

ભરોડું હતું. તે ઉપર એક વોરો બેઠો હતો. ઢાળ આવ્યો, સારે ગાડીવાળાએ કહ્યું કે-‘વોરાજી ! ઢાળ આવ્યો, નાહું પકડી રાખજો.’ ક્યું નાહું ? તે વોરો સમજ્યો નહિં. તેથી ગાડીના ભરોડાનું નાહું પકડવાને બદલે, વોરાજીએ પોતાના સુરવાલનું નાહું પકડી રાખ્યું. ગાડી ઢાળમાં દોડી-વોરાજી ગાડી ઉપરથી ઉડી પડ્યા. હવે આપણી કથામાં પણ એવો ઢાળ આવ્યો છે. સાવધાન રહેજો-હૈયું હાથ રાખજો, નહિં તો ઉડી પડશો. કારણકે હવે શ્રીકૃષ્ણ બાજુ પાથરશે, અનેક લીલા-ખેલ-કરશે. તેમાંએ વસ્ત્રહરણ-લીલા, રાસલીલા, જળલીલા, સોળ હજાર એકસોને આઠ સાથે લગ્ન વિગેરે ક્રિયાઓએ, અનેક વિદ્રાનોને પણ એટલા બધા આજી દીધા છે કે-તેઓ શ્રીકૃષ્ણનું અને શ્રીમદ્ ભાગવતનું નામ સાંભળીને ભડકે છે. તેઓ રેનોદડના નોવેલ વાંચેછે, જેને પાને પાને શંગાર રસ પૂર્યો હોય, એવા નોવેલો વાંચેછે, પણ કદિ ભાગવત વાંચતા નથી-ભાગવત સાંભળતા પણ નથી. તેઓના તર્કો સાંભળીને આપણને એવો ખ્યાલ આવે, કે જાણે કીડીયો હિમાલય માપવા ચાલી. (આ ક્રિયામાં કીડીઓનો પાર આવી જાય પણ હિમાલયનો પાર આવે નહિ.) જેને મન-વાણી પહોંચી શકે નહિં, તેનું માપ-કામ કોઈ અને લોભથી ઘેરાએલા જીવો કેવી રીતે લઈ શકે ? નજ લઈ શકે.

જેનું મરણ સાત દિવસમાં નિર્માણ થયું; રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને-પુત્રપરિવારને તજીને, કરોળીઓ જેમ ત્વરાથી જળ સકેલી દે, તેવી રીતે જેણે ત્વરાથી સંસાર જળ સકેલી દીધી; અને જે પુરુષ અનશન વ્રત લઈને ગંગાકિનારે કથામૃત પીવા બેઠો, તે પરીક્ષિતને શું શુકદેવજી જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીએ, આવી બીભત્સ વાતો સાંભળાવી હશે ? સાધારણ માણસો પણ જે વાત ન કરે, તે વાત હસ્તીનાપુરના ચક્રવર્તી રાગને, તત્ત્વવિદ્ શુકદેવજી કરતા લાજ્યા નહિં હોય ? તે પણ ખાનગીમાં નહિં. હજારો સંત મહાત્માઓની સમક્ષ, શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને આવી વાતો કરી. ‘વૈશાક સુદી ૮ સવારમાં પાંચ ઘડી દીવસ ચડતાં, ભીમનાથ મહાદેવના ધુમટમાં ૫૦૦ સોના મહોર દાટી છે.’ એવું આપના ચોપડામાં વાંચીને, લાંબો ટુંકો વિચાર કર્યા વિના, પુત્રે મંદિરનું ધુમટ તોડી નાંખ્યું. તેમાંથી પાછાએ નીકળી નહીં, અને તે ધુમટ હતું એવું પાછું બધાની દેવું પડ્યું. પુત્રને આપના ઉપર ધણો તિરસ્કાર આવ્યો. પુત્રે તે ચોપડો પિતાના એક દરેક મિત્રને બતાવ્યો. મિત્રે આગળ પાછળનો વિચાર કરી, વૈશાક સુદી ૮ મે સવારમાં પાંચ ઘડી દિવસ ચડતાં, જ્યાં ધુમટનો પડછાયો પડ્યો, ત્યાં ખોદાવ્યું, તો ચોપડામાં લખ્યા પ્રમાણે મુડો પ્રાપ્ત થઈ. ત્યારે પુત્રને ખાત્રી થઈ કે-‘આપ કાંઈ ગાંડો નહોતો, કે એવી ખોટી ખોટી નોંધો ચોપડામાં કરી દે.’

શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓમાં શંકાનું સ્થાન **ગોપીઓ** છે; પણ ગોપીઓ પૂર્વે કોણ હતી ? શા માટે તેઓએ અહીં અવતાર લીધો હતો ? શ્રી કૃષ્ણ કોણ છે ? નર, નારી કે નાન્યેત્તર ? **રાસ વખતે તેમની** ઉમર કેટલી હતી ? જેણે યમુનાનાં જળ સ્થંભાવ્યાં, જેણે પૂતનાદિ અનેક અસુરને માર્યા. રમતાં રમતાં કાળી નાગ નાથ્યો. જેણે ગોવર્ધન તોળીને વ્રજની રક્ષા કરી. જેણે જોત જોતામાં કંસ જેવા મોટા અસુરને પકડી લીધો. જે એક બે ત્રણ નહીં, પણ સોળ હજાર એકસો આઠ સ્ત્રીઓને પરણ્યા. જેણે ઉદ્ધવ અને અર્જુનને જ્ઞાનામૃતથી ન્યાલ કર્યા. ભીષ્મ, વ્યાસ, પરાશર, નારદાદિ જેને ભજી રહ્યા છે. હજી પણ અનેક રાગી વૈરાગી જેના નામની માળા જપી રહ્યા છે. જેને સર્વસ્વ સમજી ધનવાનો ધનના ઢગલા કરે છે. વિદ્રાનો સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. જેને માટે નરસિંહ-મીરાદિ અનેક ભડો જગત્માં તરખલાં જેવાં બનીને રહ્યાં. તે શ્રી કૃષ્ણ શું વ્રજનો એક સામાન્ય ગોવાળીઓ હતો ? તે સંબંધમાં હું કાંઈ

કહું, તેના કરતાં, તમે પોતે તમારા પોતાના કચરાને સમાવી દહને-નિર્મળ અંતઃકરણ કરીને, દશમસ્કંધ વાંચો. [માત્ર શ્લોકો અને ભાષાંતર વાંચવાની હું ના કહું છઉં. કારણ કે એવું અપૂર્ણ વાંચીને જ, તમે ચગદોળે ચડ્યા છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોના માત્ર ભાષાંતરે, ઘણા નાસ્તિકોને ભ્રમાવ્યા છે.] તેથી શંકાઓનાં સમાધાન થાય, એવો ભગવદીયજનની દીક્ષાવાળો દશમસ્કંધ વાંચો.

આક્ષેપો—જેણે નિશાળ દેખી ન હોય, તે એકડાને જગડો કહે, તો તેને શું કહીએ ? પણ જે નિશાળે હમેશાં જતો હોય, તે એકડાને જગડો કહે—અગર હામાં હા મેળવે, તો તેને જરૂર ઠપકો દઈએ. તેમ જેમના આહાર વિહાર બ્રષ્ટ છે—જેમના વિચારો આર્યોના ધાર્મિક સંસ્કારોથી ઉગ્ગળા બન્યા નથી, એવા વિધર્મીઓ ગમે તેમ બોલે. તેમની સાથે માથાકુટ કરવી, તે આંધળાને સૂર્યના દર્શન કરાવવા જેવી માથાકુટ છે. જેઓ હિંદુ છે. આર્યો છે—સનાતની છે—છતાં આહાર વિહારની નિર્મળતામાં સમજતા નથી. સુસંસ્કારી વિચારોથી પોષાયા નથી, અનાચારથી ડરતા નથી. એટલે જેઓ માત્ર નામનાજ હિંદુ છે, તેમને વિધર્મીઓની લાઇનમાં મૂકીને, મૌન રહેવું. કારણ કે—ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ, પ્રપદ્યંતે નરાધમાઃ । માયયાપહૃતજ્ઞાના, આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ [ગીતા. ૭ ૧૫.] પ્રમુખે પણ તેમને બાદ કર્યા છે. હવે બાકી રહ્યા કાંઈક સંસ્કારી આર્યો. દેવદર્શન, સંધ્યાવંદન, કથાવાતો—વિગેરેમાંથી કાંઈ કાંઈ કરનારા સંસ્કારી સનાતનીઓ. તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ.

નરી આંખે ધડીયાળનાં ચક્રો દેખાતાં નથી. સામાન્ય યુદ્ધિથી હીરા મોતીની પરીક્ષા થઈ શકતી નથી. ત્યારે જે આંખમાં આંખ છતાં મોટામાં મોટા, પાસે છતાં ઘણે દૂર, એવા અનેક વિલક્ષણ ધર્મવાળા પરમાત્મા સબંધી કાંઈક નિરૂપણ, કેવી રીતે કરી શકાય ? શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓ દૈવી છે. દૈવી લીલાઓ જાણુથી હોય, તો તમે પોતે પ્રથમ દૈવી બનો.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય-મેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ, નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૧ ॥ ગીતા. અ. ૪.

પ્રભુનાં જન્મ અને કર્મ દીવ્ય છે. તેને તત્ત્વથી જાણનારાં ઘણાજ ઓછાં છે. તે સંબંધમાં—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં યમરાજ પણ બોલ્યા છે કે—

સ્વયંભૂર્નારદઃ શંભૂઃ, કુમારઃ કપિલો મનુઃ ।

મહાદો જનકો ભીષ્મો, બલિર્વૈયાસકિર્વયમ્ ॥ ૨૦ ॥

દ્વાદશૈતે વિજ્ઞાનિમો, ધર્મ ભાગવતં મટાઃ ।

ગુહ્યં વિશુદ્ધં દુર્બોધં, યં જ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥ [ભાગ. ૬. ૩.]

‘આ ભાગવત ધર્મને—બ્રહ્મા, નારદ, શંભુ, સનતકુમારો, કપિલ, મનુ, પ્રહ્લાદ, જનક, ભીષ્મ, બલિ, શુકદેવજી અને અમે માત્ર જાણીએ છઈએ. આવી વાતો પ્રથમ સ્કંધમાં પણ છે—

ન ચાસ્ય કશ્ચિન્નિપુણેન ધાતુ-રંવતિ જંતુઃ કુમનોષ ડતીઃ ।

નામાનિ રૂપાણિ મનોવચોભિઃ, સંતન્વતો નટચર્યામિવાક્તઃ ॥ ૩૭ ॥

સ વેદ ધાતુઃ પદવીં પરસ્ય, દુરંતવીર્યસ્ય રથાંગપાણેઃ ॥

યોઽમાયયા સંતતયાઽનુવૃત્યા, મજેત તત્પાદસરોજ્જગંધમ્ ॥ ૩૮ ॥

[ભાગ. પ્રથમ સ્કંધ. અ. ૩.]

ભક્તિ સંપ્રદાયો-ભક્તિ માર્ગના લગભગ તમામ સંપ્રદાયો ભાગવતને માને છે, પણ ભાગવત ધર્મમાં તેઓ એક બીજાથી ભિન્ન જણાય છે. ભિન્ન જણાવવાનું કારણ અજ્ઞાન સિવાય કંઈ નથી. ‘હિંદુઓ એકતા કરો-હિંદુઓ એકતા કરો’ એવી ચારે તરફથી ખૂબ સંભળાય છે, પણ સંપ્રદાયના નાયકોના જીવન તપાસશો, તો સોએ અઠાણું ટકા તેઓ ઉંઘમાં પડ્યા હશે. સંપ્રદાયના રહસ્યને નહિં સમજનારા, દુરાગ્રહી અનુયાયીઓ પણ, ભયંકર ઉંઘમાં પડ્યા હશે. શ્રીકૃષ્ણ સૌને સદ્યુદ્ધિ આપીને, સંપ્રદાયોના દ્વાર ઉપરથી, લોભ અને પ્રતિજ્ઞાના ખોટા ડોળને હાંકી મૂકે, તો એકતાનું વાતાવરણ ફેલાતું રહે.

ભક્તિમાર્ગ અને ભાગવત—શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયમાં ભાગવતનો જેટલો સત્કાર છે, તેટલો સત્કાર બીજા ભક્તિમાર્ગના સંપ્રદાયોમાં નથી. તે શોચનીય વાત છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય શ્રીમદ્ ભાગવતને ‘પોતાનું સર્વસ્વ-ભવસાગરમાં તરવાનું’ સુદૃઢ નાવ-માને છે, માટે જેમને ભક્તિમાં પ્રીતિ હોય, તેમણે ભાગવતનું સેવન કરવું. ભાગવતની સમાહને બદલે સાત દિવસની ભજનસમાહ થાય છે, તે ઠીક છે, ધણું સાફ છે, પણ એમ કરવા જતાં, ભાગવતનો મહિમા સરી ન પડે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે.

વેદાંતના અદ્વૈત સિદ્ધાંતના નાયક ભગવાન્ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યનું ઉપલું મંગળાચરણનું સ્તોત્ર વાંચીને આપને ખાત્રી થઈ હશે કે-જેઓ વેદાંતના રહસ્યને સમજ્યા છે, તેઓ પ્રભુમાં અને પ્રભુના અવતારોમાં વિતર્કો કરતા નથી.

ત્રયો સાંખ્ય યોગઃ, પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ ।

પ્રભિન્ને પ્રસ્થાને, પરમિદમદ્ઃ પથ્યમિતિ ચ ॥

રુચોનાં ચૈચિઙ્યા-દ્વજુકુટિલનાનાપથજુષાં ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્-ત્વમસિ પયસામર્ણવ इव ॥૭૥॥ [શિવમહિમ્ન સ્તોત્રમ્]

સર્વેષાં પ્રસ્થાનકર્તૃણાં મુનીનાં વિવર્તવાદપર્યવસાનેન અત્રિતીયપરમેશ્વર પથ પ્રતિપાદને તાત્પર્યં । ન હિ તે મુનયો બ્રાન્તાઃ, સર્વજ્ઞત્વાત્તેષાં । કિન્તુ બહિર્-વિષયપ્રવણાનામાપાતતઃ પુરુષાર્થે પ્રવેશો ન સંભવતીતિ નાસ્તિક્યચારણાય તૈઃ પ્રકારભેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ । તત્ર તેષાં તાત્પર્યં બુદ્ધ્વા વેદવિરુદ્ધેઽપ્યર્થે તાત્પર્યમુત્પ્રેક્ષમાણાસ્તન્મતયો ઘોષાદ્યત્વેન ગૃહ્યન્તે જના નાનપથજુષો ભવન્તિ ॥

અદ્વૈત સિદ્ધિના લેખક સ્વામીશ્રી મધુસૂદનસરસ્વતી પણ વિષ્ણુ અને વિષ્ણુના અવતારોને માને છે. વિગેરે—

યોગ તથા વેદાંતનું માત્ર શ્રવણ કરનારા, પણ મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા, જેઓ જરા પણ તે વિષયમાં આગળ વધી શક્યા નથી-ત્યાંના ત્યાંજ-વેદાંતના દરવાજાની બહારના બહારજ હજી ઉભા છે, તેઓ સવેળાએ સમજી જઈને ભક્તિદ્વારા પ્રભુને પામે, તો તેમનાં ભાગ્ય છે. શુષ્કવેદાંતિ બનીને જેઓ ભક્તિના દારથી પણ વિમુખ રહે છે, તેઓ ખરેખર દયા પાત્ર છે. તેઓ ઋષિઓના ભાવને સમજ્યા નથી.

ઘોષાદ—જો અસ ભક્તિ જાની પરહરહો. કેવલ જ્ઞાનહેતુ શ્રમ કરહી;

તે જડ કામધેતુ ગૃહ તાગી, ખોજત આક શીરહિ પય લાગી.

સુતુ ખગેશ હરિભક્તિ વિદ્યાધ, જે સુખ આહુતિ આન ઉપાધ;
તે શઠ મહાસિંધુ ખીનુ તરણી, પૈરિ પાર આહત જડ કરણી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૮૬.]

વેદાંત તથા યોગના શ્રવણની સામગ્રિ, ભક્તિને રસ્તે ધણીજ ઉપયોગી થઇ પડે છે, માટે તેનો અનાદર કરવાની આ વાત નથી. માત્ર કહેવાનો ભાવ એ છે કે-વેદાંત અને યોગમાં જેઓ પ્રગતિ ન કરી શકતા હોય, તેમણે ભક્તિને રસ્તે થઇને-શ્રીમદ્ભાગવતને રસ્તે થઇને-મૃત્યુ આવે તે પહેલાં, પ્રભુને પામવું.

વેદાંત તથા યોગદ્વારા જેમનું કલ્યાણ થઇ શકે, તેવા ઉત્તમ અધિકારીને અટકાવવા-સમજવવા-અમારો આગ્રહ નથી. તે રસ્તે જેઓ ખોટું ડોળ કરીને, વખત ગુમાવે છે. શુષ્ક વેદાંતી થઇને ધરમાં ને ધરમાં-સનાતન ધર્મમાં-લડી મરે છે. તેમને અમારો પ્રાર્થના છે કે-નિવૃત્ત ચિત્તથી, દશમસ્કંધની આ ટીકા વાંચો.

કેટલાએક સંકોચિત વિચારના વેદાંતીઓ, સનાતન ધર્મને નાનકડો સમજીને, તેમાં માત્ર વેદાંતનેજ સમાવે છે. આ પણ વાસીદે સાંભેલું ચાલું જાય, એવી ગેરસમજ છે. સનાતન ધર્મનો વિસ્તાર ઘણો છે. તે વિસ્તારને ટુંકો કરવા કરતાં, વિસ્તારમાં જ્યાં જ્યાં બગાડ હોય, ત્યાં ત્યાં ધીરજ અને ખંતથી સુધારો કરવો તે સાચું છે.

પુરાણો શું છે ?—‘પરમ તત્ત્વજ્ઞાનની પેટી રૂપ વેદ છે. તેનું તાળું ખોલી, તેની સામગ્રી સમજવાની કુંચી, ઉપનિષદો તથા છ શાસ્ત્રો છે. તે સમગ્રનું દૃષ્ટાંત આપીને યથાર્થ અવલોકન કરાવનાર દીપક પુરાણો છે. વિગેરે’ ઉપર પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી, સદ્ગત મણિભાઇ નમ્પુભાઇ ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં સ્ટોક હોલમાં ભરાએલી આઠમી ઇન્ટર નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરીઅન્ટલિસ્ટસ આગળ ખોલ્યા હતા. પુરાણોમાં પણ શ્રીમદ્ ભાગવત ધણું ઉત્તમ ગણાયું છે. શુકપરીક્ષિતના સંવાદ રૂપ ભાગવતને ઘણાં વરસ થયાં, છતાં હજી તે સંવાદની કથા જ્યાં ત્યાં થાય છે. તે પ્રથા સૂચવે છે કે-તેમાં કાંઇક વિશેષ છે,

શ્રીકૃષ્ણની ખંસી—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ખંસીના સ્વરના માધુર્ય પાસે, મનુષ્યના ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુરો ખેસુરા લાગે છે. તોપણ નરસિંહ, મિરાં, તુકારામાદિ અનેક ભક્તોએ, પોતે જે કાંઇ જાણ્યું અને અનુભવ્યું તે ગાયું છે. બાકી એ વિષય ક્યાં ! અને આપણી બુદ્ધિ ક્યાં ! આપણી શક્તિ કેટલી ! અને તેનો વિસ્તાર કેટલો ! આ બાબતનો વિચાર કરતાં વિશેષ શક્તિની અપેક્ષા રહે છે.

રસ અને ભાવનાઓ—પ્રભુએ તો ઘણા અવતાર લીધા; પણ કૃષ્ણરૂપે અવતાર લઇને, જે રસ છલકાવ્યો, તે રસ કોઇએ છલકાવ્યો નથી. હવે પાંચમો અધ્યાય શરૂ કરીએ. સાવ-ધાનતાપૂર્વક સાંભળો. ખોલો શ્રીકૃષ્ણબળદેવકાં જય.

પાંચમો અધ્યાય.

નોંધ—૧ થી ૧૮ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ છે. ૧૯ થી નંદરાય મથુરા કર ભરવા ગય છે તે કથા છે.

પુત્રનો જન્મ સાંભળીને નંદરાય શું કરે છે તે સાંભળો:—

શ્રીશુક ઉવાચ—

નન્દસ્ત્રાત્મજ ઉત્પન્ને, જાતાહ્વાદો મહામનાઃ ॥

આહૂય વિપ્રાન્દેવજ્ઞાન, સ્નાતઃ શુચિરલંકૃતઃ ॥ ૧ ॥

વાચયિત્વા સ્વસ્ત્યયનં, જાત્મજસ્ય વૈ ॥

કારયામાસ વિધિવત્, પિતૃદેવાર્ચનં તથા ॥ ૨ ॥

અર્થ—પુત્રના જન્મથી જેઓ રાજી થઈ ગયા હતા, અને જેઓ ઉદાર મનના હતા, તે નંદરાયે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈને, અલંકાર ધારણ કર્યા. પછી ભવિષ્યવેત્તા બ્રાહ્મણોને બોલાવીને, પુત્રનું સ્વસ્તિવાચન કરાવીને, જાતકર્મ સંસ્કાર કરાવ્યો. પછી પિતૃ અને દેવતાઓનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરાવ્યું. [૧-૨]

૧-૨ વિવેચન—

નંદ કોણુ ?—આ વાત આગળ ૮મા અધ્યાયમાં આવશે. પણ થોડી સૂચના આપી દઉં, તો ઠીક પડશે. ભાવથી સાંભળો—આઠ વસુઓમાં ઉત્તમ દ્રોણવસુ અને તેની સ્ત્રી ધરા. આ બેઉએ તપ કરીને બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન કર્યા હતા. ‘જગત્ના નાથ ત્રિષ્ણુભગવાનમાં અમને પરમ ભક્તિ થાય’ એવું વરદાન માગતાં, બ્રહ્માજીએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. માતાપિતા બાળક પ્રત્યે જે ભક્તિ-સેવા અગર ભાવ બતાવે છે તે જગત્માં ક્યાંઈ જોવામાં આવતાં નથી, માટે તેમને ધેર પુત્રરૂપે પરમભક્તિ દેવા પ્રભુ પધાર્યા. દ્રોણ નંદ બન્યા, અને ધરા યશોદા બન્યાં. આતો નંદનું આંતરસ્વરૂપ આલેખ્યું; હવે તેના બાહ્ય સ્વરૂપની વાત કરીએ—

વસુદેવના મામા વ્રજની ગોવાળણુને પરણ્યા હતા. આ વાત ભાગવતની તોષણીસાર નામની ટીકામાં છે. અને સ્કંધ પુરાણમાં છે. મધ્વાચાર્યે ભારતતાત્પર્ય ગ્રંથમાં નંદજીને વૈશ્ય કન્યાથી ઉત્પન્ન થએલા કહ્યા છે. વસુદેવના મામાના પુત્ર નંદજી તે વ્રજ દેશના રાજા, અને કંસના ખંડીયા રાજા હતા. તેઓ ગોકુળમાં રહેતા હતા.

૧-૨ પદ્મોદ્ધ—આત્મજે ઉત્પન્ને-પુત્રનો જન્મ થવાથી. જાતઃ આહ્વાદઃ-યસ્ય સઃ જાતાહ્વાદઃ-જેને આનંદ થયો હતો એવા મહત્ મનઃ યસ્ય સઃ મહામનાઃ-અને ઉદાર મનના નંદઃ તુ-નંદરાયજી પણ સ્નાતઃ-સ્નાન કરી લઈને. શુચિરલંકૃતઃ-પવિત્ર થઈને-શણ્ગાર ધારણ કરી લઈને દૈવ જાનંતિ इति દૈવજ્ઞાઃ તાન-ભવિષ્ય જાણનાર વિપ્રાન આહૂય-બ્રાહ્મણોને બોલાવીને [સ્થિતિઃ (કહ્યાણુ અવ્યય છે.)] ર્હયતે (પ્રાપ્ત થાય છે) અનેન इति સ્વસ્ત્યયનં] આત્મજસ્ય સ્વસ્ત્યયનં વાચયિત્વા-પુત્રનું સ્વસ્તિવાચન કરાવીને. આત્મજસ્ય જાતકર્મ કારયામાસ-પુત્રનું જાતકર્મ કરાવ્યું. તથા-અને પિતૃદેવાર્ચનં વિધિવત્-પિતૃ અને દેવોનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરાવ્યું.

સ્નાતઃ શુચિઃ અલંકૃતઃ—તે ત્રણે નંદજનાં વિશેષણો છે. નાહીને પવિત્ર થઇને અને વસ્ત્રાદિક શણગાર ધારણ કરીને નંદજ જાતકર્માદિક ક્રિયામાં જોડાયા. **શુચિઃ**—એટલે નિર્મળ અંતઃકરણથી. મનથી નિવૃત્ત થઇને કોઇપણ સત્કર્મમાં જોડાવું જોઇએ. એ ભાવ છે.

આત્મજઃ-પિતુઃ પુત્રઃ—વાસ્તવિક રીતે જોતાં શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવના અગર નંદના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયા નથી, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ તે બન્નેના પુત્ર નથી. છતાં પ્રથમ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને નંદના આત્મજ તરીકે શ્રીશુકદેવજીએ કેમ જણાવ્યા છે? તે સંબંધમાં જાણવાનું કે-યોગ-માયાના બળથી, નંદજના જાણવામાં એમ હતું કે-તે યશોદાનો જ પુત્ર હતો-એટલે પોતાનોજ પુત્ર હતો. ગર્ગોચાર્યે પણ આ વાત ગુપ્ત રાખી હતી. આ પ્રમાણે થાય, તોજ-પુત્રભાવ પ્રગટે-અને કંસ અંધારામાં રહે.

મહામનાઃ—મોટા મનવાળા નંદજ. તે શબ્દ નંદજના મનની ઉદારતા સૂચવે છે.

જાતાહલાદઃ—પુત્ર જન્મથી સાધારણ રીતે આનંદ થાય. તેમાંએ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રજ્ઞ-પ્રાપ્ત થાય, અને પ્રજ્ઞમાં પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે આનંદનો પાર રહે નહિં. તેમાંએ વર્ગી નિર્ધારને ઘેર પુત્રનો જન્મ થાય, તે તો ઠીક; પણ ધનવાનને ઘેર પુત્ર અવતરે, ત્યારે આનંદનો પાર રહે નહિં-કાર્ય દીપી નીકળે.

દૈવજ્ઞાન વિમાન—જાતકર્મની ક્રિયામાં ચોક્કસીયાં, નક્ષત્ર વિગેરે જાણવાની જરૂર પડે છે. તે પુત્ર કેવો થશે? તે વાત પણ જન્માક્ષરથી સિદ્ધ થાય છે. માટે જાતકર્મક્રિયામાં જોતીષ જાણનાર બ્રાહ્મણોને નંદજએ બોલાવ્યા હતા.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોઇએ તો-ત્રજ મનુષ્ય દેહ છે. નંદ સદ્ભાવ છે, યશોદા સદ્બુદ્ધિ છે; ગોપગોપીઓ સદ્વૃત્તિઓ છે. આવો સુંદર સાજ બ્યાં હોય-આવી દૈવી સંપત્તિ બ્યાં પ્રાપ્ત થઇ હોય, ત્યાં પ્રભુ રાજ થઇને પ્રગટે. સત્ત્વ સુખે સંજયતિ । સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે.

જાતકર્માદિ સંસ્કાર—શું ભક્તિમાર્ગમાં જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરવા પડતા હશે?—

સુરૂપાડપિ યથા નારી, વચ્ચાલંકારવર્જિતા ।

ન શોભતે તથા ભક્તિર્-ધર્માદિરહિતા નૃણામ્ ॥ ૧ ॥

દેશકાલસ્વભાવાદેઃ, ક્વચિદ્વૈષમ્યસમ્ભવે ।

ધર્માદિવર્જિતા ભક્તિસ્-તિરોધત્તે તદ્વિધથા ॥ ૨ ॥

યુક્તા ધર્માદિભિઃ સા તુ, ક્વાપિ વિઘ્નૈર્મદ્વાપદિ ।

અચલા નાભિભૂયેત, દ્વાસારૈરદ્રિરાદિવ ॥ ૩ ॥

ધૃતિઃ સ્મૃતિર્મમૈવાજ્ઞા, યસ્તામુલ્લુહઘ્ય વર્તતે ।

આજ્ઞાભંગો મમ દ્વેષી, સ મદ્ભક્તો ન વૈ ધરે ॥ ૪ ॥

અપહાય નિજધર્મે, કૃષ્કૃષ્ણેતિ વાદિનઃ ।

તે હરેર્દ્વૈષિણો, જ્ઞેયા, ધર્માર્થં જન્મ યદ્ધરે ॥ ૫ ॥

અર્થ—સ્ત્રી ગમે એવી સુંદર હોય, પણ તે વસ્ત્રાલંકાર વિના શોભતી નથી, તેમ ભક્તિ પણ ધર્માદિ સંસ્કારો વિના શોભતી નથી. [૧] [કદિ કાઈ કહે કે ‘કેમ ના શોભે.’ તો તેના હવે ખુલાસો કરે છે.] કારણ કે બ્યાં સુધી દેશ, કાળ અને સ્વભાવની અનુકૂળતા હોય ત્યાં સુધી તે ભક્તિ ટકી શકે, પણ બ્યારે દેશ, કાળ અને સ્વભાવ પ્રતિકુળ થાય, ત્યારે ભક્તિ વિજળીની માફક ઊડી જાય. (૨) પ્રમળ મેઘની ધારા પડે છે, ત્યારે ઇમારતો તુટી પડે

છે, પણ પર્વત તુટી પડતા નથી. તેમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી યુક્ત થએલી ભક્તિ મહાન વિધ્નોથી અને આપત્તિઓથી પરાભવ પામતી નથી. (૩) ઇશ્વર પોતે પૃથ્વીને કહે છે કે ‘હે ધરા! શ્રુતિ અને સ્મૃતિ મારી આજ્ઞાઓ છે. તેમનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તનારો આજ્ઞાભંગી મારો દ્રેષી છે. તે ભક્ત નથી. પોતાના વર્ણશ્રમનો ત્યાગ કરીને, માત્ર કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહેનારાઓને શ્રીહરિના દ્રેષી બાણવા, કારણ કે શ્રીહરિનો જન્મજ ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે થાય છે. [૪-૫]

કેટલાએકની માન્યતા એવી છે કે-‘ભક્તિમાર્ગમાં કોઇપણ પ્રકારના (વૈદિક) કર્મની જરૂર નથી.’ પ્રથમનો ભક્તિમાર્ગમાં આપણે ક્યાં છઈએ, તે તપાસીએ—

અદ્વેષ્ટા સર્વભતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ ઇવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી, યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્-યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નો દ્વિજતે લોકો, લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્-મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ, ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી, યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

યો ન દૃશ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ, તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની, સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્-ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં, યથોક્તં પર્યુપાસતે ॥

બ્રહ્મજ્ઞાના મત્પરમા, ભક્તાસ્તેઽતીથ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

[ગીતા અ. ૧૨.]

તે તમામમાંથી સાર એ નીકળે છે કે ‘જેને કોઈની સાથે રાગદ્વેષ નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જે મમતા અને અલંકારથી રહિત છે, જેને સુખ અને દુઃખ સમાન છે, વિગેરે-તે મારો ભક્ત છે,’ એવું શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

ઠાવરની ઘડીયાળ ઉપરથી જેમ આપણે આપણી ઘડીયાળ મેજવીએ છઈએ. તેમ શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચન સાંભળી, આપણે આપણું ભક્તિનું જીવન તપાસીએ, તો આપણને ખાતરી થાય કે-આપણે બહુ પાછળ છઈએ. જાતકર્માદિ સંસ્કાર આપણે તજી દેવા ન જોઈએ. ભક્તિમાં કદિ આગળ વધ્યા હોઈએ તોપણ—

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો, યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તસ્-ચિકીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥ [ગીતા અ. ૩]

અર્થ—હે અર્જુન ! કર્મમાં આસક્તિ રાખવાવાળા અજ્ઞાનીની પેઠેજ, લોકહિતને ધનંજનારા જ્ઞાનીપુરૂષે, અનાસક્તપણે કર્મ કરવાં જોઈએ.

સાર—માટે ભક્તિમાર્ગમાં જાતકર્માદિ સંસ્કારો તથા દેવા નહિં. બ્રાહ્મણો નાજી ન કપાય ત્યાંસુધી સુતકનો બાદ ન લાગે. ત્યાંસુધીમાં દાનાદિક સત્કર્મ થઈ શકે. જાતકર્મ સંસ્કાર કરવાથી માતાનો ગર્ભદોષ નાશ પામે, અને પિતાનો બીજદોષ નાશ પામે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય—આ ત્રણે વર્ણોએ આ સંસ્કારો કરવા જોઈએ. ઉપનયન સંસ્કાર સાથે પૂર્વના સંસ્કારો કરી લેવાનો, આજકાલ રીવાજ છે. જેઓ ઉપનયન પહેરતા નથી, તેઓ ત્વરાથી શૂદ્રત્વ તરફ ચાલ્યા જાય છે. (સંવત ૧૯૮૦ ના મોક્ષપત્રિકાના પાંચમા પુસ્તકમાં ઉપનયન સંસ્કાર સંબંધી ખાસ અંક કાઢ્યો હતો, તે અંકમાં સંસ્કારોની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે જણાવ્યું છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે તે અંક ખાસ વાંચવા જોવો છે. હવે તે અંકો છૂટા મળી શકતા નથી. માસીક સાથે મળે છે.)

સ્વસ્ત્યયન—સ્વસ્તિવાચન. મંત્રસહિત બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ.

નંદજીએ શું શું દાન આપ્યું, તે વાત હવે કહે છે—

ધેનૂનાં નિયુતે પ્રાદાદ્-વિપ્રેભ્યઃ સમલંકૃતે ॥

તિલાદ્રીન્મસ રત્નોઘ-શાતકૌમ્ભામ્બરાવૃતાન્ ॥૩॥

અર્થ—નંદજીએ બ્રાહ્મણોને બે લાખ શણગારેલી ગાયો આપી, તથા રત્નોના સમુહથી અને સોનેરી વસ્ત્રો વિંટાળીને (એટલે ઢાંકીને) તલના સાત પર્વતો આપ્યા. (૩)

૩ વિવેચન—

નિયુતં—એટલે ‘એક લાખ,’ અને **નિયુતે** એટલે ‘બે લાખ.’ નંદજીએ બે લાખ શણગારેલી ગાયો બ્રાહ્મણોને આપી, એ વાત સાચી હશે? એવી શંકા થાય. તેના સંબંધમાં જણાવવાનું કે—કદિ કોઈને બે લાખના આંકડા સાથે વાંધો આવતો હોય, તો તેણે ‘બણી ગાયો’ એવો અર્થ કરવો. સાર એ છે કે—નંદને ઘેર બણી ગાયો હતી, અને વ્રજ આપ્યા હતાં.

તલના સાત પર્વતો દાનમાં આપ્યા—તે સંબંધમાં ભક્તરંજની ટીકામાં લખે છે કે—‘સાત ધાનના સાત પર્વતો હતા.’ [શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સત્સંગજીવન નામના ગ્રંથમાં આ વાત છે.] સુમેધિની ટીકામાં અવદાનમાં તલના દાનને સૌથી ઉત્તમ ગણ્યું છે, માટે ‘સાત પર્વતો તલના હતા’ એમ કહે છે. ગમે એમ માનીએ—સાર એ છે કે—વ્રજ આપ્યા હતાં. નંદજી ઉદાર અને વૈદિક ધર્મમાં તથા બ્રાહ્મણોમાં શ્રદ્ધાવાળા હતા.

દાન—જેમ અનાજ કાંકરા સહિત ધરમાં આવે છે, તેમ અન્ન-દ્રવ્ય વિગેરે પદાર્થો, નાના મોટા પાપસહિત આપણા ધરમાં આવે છે. જેમ અનાજમાંથી કાંકરા વીણી નાંખીને, અનાજને સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે, તેમ આપણા ધરમાં આવેલા અન્ન, દ્રવ્ય, વસ્ત્રો વિગેરે પદાર્થોમાંથી બને તેટલું દાન આપીને, તે પદાર્થોને પવિત્ર કરવામાં આવે છે.

૩ પદ્યછેદ—**ધેનૂનાં સમલંકૃતે નિયુતે**—બે લાખ ગાયો શણગારીને. **વિપ્રેભ્યઃ પ્રાદાત્**—બ્રાહ્મણોને આપી. **તિલાનામ સપ્ત અદ્રયઃ સપ્તતિલાદ્રીન્**—તલના સાત પર્વતો. **રત્નાનાં ઓઘાઃ તૈઃ આવૃતાન્**—રત્નોના સમુહથી વિંટાળેલા. **શાતકૌમ્ભાંબરૈઃ આવૃતાન્**—અને સોનેરી વસ્ત્રોથી ઢાંકેલા.

શુદ્ધિના પ્રકાર બતાવે છે—

કાલેન સ્નાનશૌચાભ્યાં, સંસ્કારૈસ્તપસેજ્યયા ॥

શુદ્ધ્યન્તિ દાનૈઃ સંતુષ્ટયા, દ્રવ્યાણ્યાત્માત્મવિદ્યાયા ॥૪॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-હે રાજન્ ! પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થો કાળથી પવિત્ર થાય છે; દેહાદિક સ્નાનથી પવિત્ર થાય છે; અપવિત્ર પદાર્થોથી ખરડાએલા પદાર્થો, ધોવાથી પવિત્ર થાય છે. ગર્ભાદિક સંસ્કારોથી પવિત્ર થાય છે; ઇંદ્રિયાદિક તપથી પવિત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણાદિક યજ્ઞથી પવિત્ર થાય છે; ધન દાનથી પવિત્ર થાય છે; મન સંતોષથી પવિત્ર થાય છે; આત્મા બ્રહ્મ-વિદ્યાથી પવિત્ર થાય છે. એ પ્રમાણે તમામ દ્રવ્યો (જુદી જુદી રીતે) પવિત્ર થાય છે. (૪)

૪ વિવેચન—

સંસ્કાર પામેલું ૩-એટલે જે રત્ન સુતર થયું હોય, તે ૩ વસ્ત્ર ખનાવવામાં કામ આવે છે, તેમ ગર્ભાદિક સંસ્કાર પામેલો પુરૂષ વૈદિક કર્મ કરવા માટે અધિકારી ગણાય છે. [સંસ્કારની કેટલી જરૂર છે તે સંબંધી ખુલાસા ૮૦ ના પુસ્તકમાં છે.]

દ્રવ્યની શુદ્ધિ દાન અને સંતોષથી થાય છે.

આત્મા આત્મવિદ્યાયા—આત્માની શુદ્ધિ આત્મવિદ્યાથી થાય છે. આત્મામાં જે દેહાધ્યાસ-અજ્ઞાન-થયું છે, તે અજ્ઞાન આત્મવિદ્યાથીજ મટે છે. દેવદર્શન, તીર્થયાત્રા, કથાવાર્તા વિગેરે આત્મવિદ્યાને પહોંચવાના રસ્તા છે. આત્મવિદ્યાના અભ્યાસીએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે-દેહાભિમાનરૂપી પહાડની પેલી તરફ આત્મવિદ્યા વસે છે. તેથી જ્યાંસુધી દેહાભિમાન હોય, ત્યાંસુધી આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી.

નંદજીને બારણે વિદ્વાનો આવીને શું કરતા હતા તે હવે કહે છે—

સૌમંગ્ગલ્યગિરો વિપ્રાઃ, સૂતમાગધવન્દિનઃ ॥

ગાયકાશ્ચ જગુર્નેદુર્-ભેર્યો દુન્દુભયો મુહુઃ ॥૫॥

૪ પદ્મછેદ—**કાલેન**—પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થો કાળથી પવિત્ર થાય છે. **સ્નાનશૌચાભ્યાં**—દેહાદિક સ્નાનથી પવિત્ર થાય છે અને અપવિત્ર પદાર્થોથી ખરડાએલા પદાર્થો ધોવાથી પવિત્ર થાય છે. **સંસ્કારૈઃ**—ગર્ભાદિક સંસ્કારોથી પવિત્ર થાય છે. **તપસા**—ઇંદ્રિયાદિક તપથી પવિત્ર થાય છે. **જ્યયા**—બ્રાહ્મણાદિક યજ્ઞથી પવિત્ર થાય છે. **દાનૈઃ**—ધન દાનથી પવિત્ર થાય છે. **સંતુષ્ટયા**—મન સંતોષથી પવિત્ર થાય છે. **આત્મા આત્મવિદ્યાયા**—આત્મા બ્રહ્મવિદ્યાથી પવિત્ર થાય છે. **इति द्रव्याणि शुद्ध्यन्ति**—ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્યો પવિત્ર થાય છે.

૫ પદ્મછેદ—**સૌમંગલ્યાઃ ગિરઃ** યેષામ્ તે **इति विप्राः** **च** **सूतमागधवन्दिनः**—બ્રાહ્મણો, સુત, માગધ અને બંદિનનો આશીર્વચનો બોલતા હતા **च**—અને **गायकाः जगुः**—ગવૈયાઓ ગાતા હતા. **भेर्यः**—હુંદુભયઃ—ભેરીઓ અને **दुन्दुभियो** **मुहुः**—વારંવાર નેદુઃ—વાગતાં હતાં.

અર્થ—બ્રાહ્મણો, સુત, માગધ, અને બંદિજનો આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. ગવૈયાઓ ગાવા લાગ્યા, અને ભેરીઓ અને હુંદુંભિયો વારંવાર વાગવા લાગ્યાં.
૫ વિવેચન—

સૌમક્રુર્યગિરઃ—મંગળસૂચક જન્મની વાણી છે તેઓ. આ વિશેષણ, વિપ્રાઃ સૂત-માગધવન્દિનઃ અને ગાયકાઃ ત્રણેને લાગુ પડે છે. બ્રાહ્મણો સુમંગળ વાણીવડે વેદોના મંત્ર બોલતા હતા. સૂત લોકો શાસ્ત્રપુરાણની પવિત્ર વાર્તા કરતા હતા. માગધ લોકો નંદના વંશમાં થઈ ગંગેલા પ્રતીક્ષિત લોકોનો મહિમા ગાતા હતા. બંદિજનો સુંદર વાણીવડે, નંદજની સ્તુતિ કરતા હતા. ગાયક લોકો વીણા, સતાર વિગેરે વાજીત્રો લઈને ગાયન ગાતા હતા.

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે વ્રજને કેવી રીતે શણગાર્યું હતું તે વાત હવે કહે છે—

વ્રજઃ સંમૃષ્ટસંસિક્ત-દ્વારાજિરગૃહાન્તરઃ ॥

ચિત્રધ્વજપતાકાસ્રજ-ચૈલપલ્લવતોરણૈઃ ॥૬॥

અર્થ—વ્રજનાં દરવાજા, આંગણા, અને ઘરની અંદરનાં ભાગો વાળીઝાડીને સ્વચ્છ કરવામાં આવ્યા હતા; તથા તે ભાગોમાં જળ છાંટી દીધાં હતાં. રંગ બેરંગી ધ્વજઓમાં પતાકાના હારો લટકાવ્યા હતા. વસ્ત્રો અને પાંદડાનાં તોરણોની શોભા ભારે થઈ હતી. (૬)

૬ વિવેચન—

સાધારણ રાજાને ઘેર પુત્ર અવતરે, ત્યારે વ્રજ આપું ગામ શણગારે છે. ત્યારે આ તે અંતર્યામિનો અવતાર-સર્વના હૃદયમાં વસીને રહેલા વાસુદેવનો અવતાર, તેની શી વાત કરીએ !

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે, ગાય, બળદ વિગેરે વ્રજના પશુઓનો ઠાઠ કેવો હતો, તે વાત હવે કહે છે—

ગાવો વૃષા વત્સતરા, હરિદ્રાતૈલરૂષિતાઃ ॥

વિચિત્રધાતુર્બર્હસ્ત્રજ-વસ્ત્રકાશ્ચનમાલિનઃ ॥૭॥

અર્થ—ગાયો, બળદો અને નાનાં વાછડાંઓને, તેલ અને હળદર ચોપડીને

૬ પદ્યછંદ—સંમૃષ્ટાણિ (વાળીઝાડીને સાફ કરેલાં) સંસિક્તાણિ (વાણી છાંટેલાં) દ્વારાણિ અજિરાણિ (આંગણાં) ગૃહાંતરાણિ (ઘરની અંદરના ભાગો) યસ્મિન્ સઃ ઇતિ વ્રજઃ—એવું વ્રજ ચિત્રધ્વજેષુ પતાકાનાં સ્રજશ્ચ (માળાઓ) ચૈલાણિ (વસ્ત્રો) ચ પલ્લ-વાનાં તોરણાણિ તૈઃ—વિચિત્ર ધ્વજોમાં પતાકાના હાર લગાવ્યા હતા. વસ્ત્રો અને પાંદડાનાં તોરણો બનાવ્યાં હતાં.

૭ પદ્યછંદ—ગાવઃ વૃષાઃ વત્સતરાઃ—ગાયો બળદો અને વાછડાંઓને હરિદ્રાયા યુક્તં યત્ તૈલં તેન રૂષિતાઃ—તેલ અને હળદર ચોપડ્યાં હતાં. વિચિત્રધાતુર્બર્હસ્ત્રજશ્ચ (પુષ્પની માળાઓ) વસ્ત્રાણિ ચ કાંચનમાલાશ્ચ વિચિત્રધાતુર્બર્હસ્ત્રજશ્ચ કાંચનમાલિનઃ—ગુદા ગુદા પ્રકારની ધાતુ, પીંછા તથા પુષ્પની માળાઓ, વસ્ત્ર અને સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલાં હતાં.

નાના પ્રકારના ધાતુના ઢાળીનાથી, પુષ્પની માળાઓથી, વસ્ત્ર તથા સુવર્ણના અલંકારોથી શણગાર્યા હતાં.

૭ વિવેચન—

હળદર અને તેલથી પશુના શીંગડા-રંગવા એ ઉત્સવસ્ત્રયુક્ત છે. ધનતેરસના તહેવારમાં ધણે ઠેકાણે ગાયો તથા બળદોને શણગારવાનો રીવાજ છે. (યોખી અને કુંભાર પોતાનાં ગધેડાંને પણ દીવાળી ઉપર રંગે છે.) શ્રીકૃષ્ણના જન્મોત્સવ વખતે ગાય, બળદ અને વાઙ્ગડાંઓને કીમતી વસ્ત્રો ઓઢાડ્યાં હતાં, અને સોનાની માળાઓ પહેરાવી હતી; એ વાત વ્રજની સમૃદ્ધિ સૂચવે છે.

ખીજી લીટીમાં વિચિત્ર શબ્દ છે તે, તે પછીના તમામ શબ્દોને લાગુ પડે છે.

આ પ્રસંગે વ્રજના ગોવાળીઆઓ કેવા બન્યા હતા તે વાત સાંભળો—

મહાર્હવસ્ત્રાભરણ-કચ્ચુકોષ્ણીષભૂષિતાઃ ॥

ગોપાઃ સમાયયૂ રાજન્-નાનોપાયનપાણયઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-હે રાજન્ ! કંચુક, (લાંબા આંગડી જેવાં અંગરખાં,) પાઘડી વિગેરે ધણાં અમૂલ્ય વસ્ત્રો તથા ઘરેણાં પહેરીને, ગોવાળીઆઓ તરેહ તરેહની ભેટ લઈને, નંદરાયને ઘેર આવ્યા હતા. (૮)

૮ વિવેચન—

રાજને ઘેર પુત્રનો જન્મ થાય, ત્યારે પુરૂષો કીમતી વસ્ત્રાભુષણ પહેરીને દરબારગઢમાં જાય છે. સાથે ભેટો પણ લઈ જાય છે. તે પ્રમાણે વ્રજના ગોવાળીયા કરતા હતા. ગોવાળીયાઓ ભેટમાં દહીં, દુધ અને માખણ લાવ્યા હોય, એમ જણાય છે.

જેમણે શ્રીકૃષ્ણના જન્મનો સાચો લ્હાવો લીધો હતો, જેમના પ્રેમનું સત્પુરૂષો અઘાપિ-પર્યંત અનુકરણ કરી રહ્યા છે, જેમનો પ્રેમ કામીઓને અનેક તર્કવિતર્કમાં રખડાવી મારે છે, તે ગોપીકાઓ, શ્રીકૃષ્ણના જન્મોત્સવમાં કેવી બની હતી, તે વાત હવે સાંભળો. બોલોશ્રી ગોપીજન વલ્લભકી જય.

ગોપ્યકાકર્ણ્ય મુદિતા, યશોદાયાઃ સુતોદ્ભવમ્ ॥

આત્માન્ ભૂષયાંચકુર્-વસ્ત્રાકલ્પાઞ્જનાદિભિઃ ॥ ૯ ॥

૮ પદ્યછેદ--હે રાજન્-હે પરીક્ષિત રાજા ! મહાર્હાણિ વસ્ત્રાભરણાનિ-કીમતી વસ્ત્રાભુષણો કંચુકાઃ-પુલ્લીંગ, આંગડીના જેવાં લાંબાં અંગરખાં. ચ-અને ઉષ્ણીવાઃ-પુલ્લીંગ-પાઘડીયો. તૈઃ ભૂષિતાઃ-શણગારેલા ગોપાઃ-ગોપ લોકો નાના ઉપાયનાનિ ધાણિષુ યેષાં તે નાનોપાયનપાણયઃ-નાના પ્રકારની ભેટો હાથમાં લઈને સમાયયુઃ-નંદરાયને ઘેર આવ્યા હતા.

૯ પદ્યછેદ--યશોદાયાઃ-યશોદાને સુતસ્ય ઉદ્ભવં આકર્ણ્ય-પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ એમ સાંભળીને ગોપ્યઃ મુદિતાઃ-ગોપીઓ ખુશી થઈ. વસ્ત્રાણિ ચ આકલ્પાશ્ચ (અલંકારો) અંજનાદોનિ ચ, તૈઃ આત્માન્ ભૂષયાંચકુઃ-વસ્ત્ર અલંકાર અને અંજનાદિથી પોતાના શરીરને શણગારના લાગી.

નવકુંકુમકિંજલક-મુખપંકજભૂતયઃ ॥

બલિભિસ્ત્વરિતં જગ્મુઃ, પૃથુશ્રોણ્યશ્ચલત્કુચાઃ ॥ ૧૦ ॥

ગોપ્યઃ સુમૃષ્ટમણિકુંડલનિષ્કકંઠયશ્ચ-

ચિત્રામ્બરાઃ પથિ શિશ્વાચ્યુતમાલ્યવર્ષાઃ ॥

નન્દાલયં સવલયા વ્રજતીર્વિરંજુર-

વ્યાલોલકુંડલપયોધરહારશોભાઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—‘યશોદાજીને પુત્ર અવતર્યો,’ એવું સાંભળીને રાજી થએલી ગો-
પીઓએ, વસ્ત્ર, અલંકાર, અને અંજનાદિથી પોતાનાં શરીરને શણગારવા
માંડયું. [૯] નવા કેસરના લેપથી જેમનાં મુખકમળ શોભી રહ્યાં હતાં,
જેઓ મોટા નિતંબ (કટીભાગ) વાળી હતી, તથા (ત્વરાથી ચાલતાં) જેમનાં
પયોધર હલતાં હતાં, એવી વ્રજની ગોપીઓ ભેટો લઇને ત્વરાથી (નંદજીને
દ્વારે) જતી હતી. [૧૦] (તે વખતે) તે ગોપીઓએ કાનમાં સ્વચ્છમણિનાં
કુંડળ પહેર્યાં હતાં. કંઠમાં પદ્મ ધારણ કર્યાં હતાં. હાથમાં કંકણ પહેર્યાં હતાં.
(ખીલતા રંગના) ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. ત્વરાથી ચાલતાં તેઓના
ચોટલામાંથી, પુષ્પવૃષ્ટિના રૂપમાં, પુષ્પો ખરી પડતાં હતાં, આ પ્રમાણે જ્યારે
તેઓ નંદને ઘેર ત્વરાથી જતી હતી, ત્યારે તેણીના ડાલતાં-હાલતાં કુંડળો,
પયોધર અને માળાની શોભાથી, ગોપીઓ ઘણી શોભતી હતી. [૧૧]

૯ વિવેચન--

મુદિતાઃ ગોપ્યઃ--નંદજીને ઘેર ધણે કાળે પુત્ર જન્મ સાંભળીને રાજીથએલી ગોપીઓ.

આત્માનં--તો અર્થ અહીં ‘શરીર’ કરવો. ‘આત્મા’ અગર ‘મન’ એવો અર્થ
કરવો નહીં. કારણ કે વસ્ત્રાલંકારથી તો શરીર જ શણગારી શકાય.

૧૦ પદ્મછેદ--નવકુંકુમસ્ય કિંજલકૈઃ (તાંતણા) મુખપંકજેષુ ભૂતિઃ યાસામ્
તાઃ--નવકુંકુમકિંજલકમુખપંકજભૂતયઃ--નવા કેસરના તાંતણાથી--લેપથી--જેમનાં મુખ-
કમળ શોભી રહ્યાં હતાં તે ગોપીઓ પ્રથુઃ શ્રોણી યાસામ્ તાઃ--પ્રથુશ્રોણ્ય--મોટા નિતંબ-
વાળી ચલત્કુચાઃ--હાલતા સ્તનવાળી બલિભિઃ ત્વરિતં જગ્મુઃ--ભેટો લઇને ત્વરાથી જતી હતી.

૧૧ પદ્મછેદ--[સુમૃષ્ટાનિ (સ્વચ્છ) મણિમયાનિ કુંડલાનિ યાસાં તાઃ]
સુમૃષ્ટમણિકુંડલાઃ નિષ્કકંઠયશ્ચ સુમૃષ્ટમણિકુંડલનિષ્કકંઠયઃ--કાનમાં સ્વચ્છ-
મણિનાં કુંડળ પહેર્યાં હતાં. અને કંઠમાં પદ્મ પહેર્યાં હતાં. સવલયાઃ--હાથમાં કંકણ પહેર્યાં
હતાં. ચિત્રાંબરાઃ--ચિત્ર વિચિત્ર વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. પથિ--સ્તામાં શિશ્વાભ્યઃ ચ્યુતામિ
માલ્યાનાં (પુષ્પોતી) વર્ષાણિ (વૃષ્ટિ) યાસામ્ તાઃ શિશ્વાચ્યુતમાલ્યવર્ષાઃ--
જેમના ચોટલામાંથી ટુલ ખરી પડતાં હતાં તેઓ નંદાલયં--નંદને ઘેર વ્રજતીઃ (દ્વિતીયા
વિ.) એ શબ્દ વ્રજન્ત્યઃ (પ્રથમા વિ.) ‘ચાલી જતી ગોપીઓ’ તે બદલે આળ્યો છે.
વ્યાલોલૈઃ કુંડલપયોધરહારૈઃ શોભા યાસામ્ તાઃ--વ્યાલોલકુંડલપયોધરહાર-
શોભાઃ--હલતાં કુંડળ પયોધર અને હારની શોભાથી, વિરંજુઃ--દીપતી હતી, શોભતી હતી.

૧૦-૧૧ વિવેચન--

નવાં કેસરના તાંતણાથી મુખકમળ શોભતાં હતાં. એટલે કેસરનો લેપ કરતાં, નહિં વટા-
એલા કેસરના તાંતણા, મુખ ઉપર ચોંટયા હતા. કેસરના લેપ, સ્વચ્છ કુંડળાદિ શણુઆર,
વિચિત્ર વસ્ત્રો, ચોટલામાં પુષ્પોની માળા વિગેરે વ્રજની આમાદિ સૂચવે છે.

પૃથુશ્રોણ્ય:--સ્ત્રીઓના શરીરની આરોગ્યતા સૂચવે છે. પુત્રના દર્શનની આતુરતામાં,
ગોપીઓ દોડતી હતી; તેથી કુંડળ, પથોધર અને કંઠમાં પહેરેલા હારો ડોલતા હતા.
તે વખતે ગોપીઓ ગાતી હતી કે--

રાગ--ધોળ.

આજે આનંદ નંદજીને ઘેરરે, વ્રજમાં થઈ પડી લીલા લહેરરે;
ગોપી અતીરે ઉલટભર્યા આવેરે, થાળ મોતીના ભરી ભરી લાવેરે.
મારા બહાલાને વિવેકે વધાવેરે, હેતે હાલરડે પધરાવેરે;
એવાં હેત ગોપીજને કીધારે, બહાણે હેતથી દર્શન દીધારે.

પ્રભુને પારણે પધરાયા છે, અને ગોપીઓ સૌ હાજર છે, માટે પારણું રંગભેર ગાઇએ.
સૌ સાવધાન છો ને ?-ત્યારે ભાવથી ઉપાડજો--

પારણું.

પારણે જુલો હો લાલ--પારણે જુલો હો લાલ;

કાનુડાને પારણે જુલાવો હો લાલ,

માહારા લાલજીને પારણે જુલાવો હો લાલ.

માહારા અલખેલાને પારણે જુલાવો હો લાલ.

પારણે૦

નટવર નાનો કુવર કનઠયો,

નંદ કેરે દ્વારે પધાર્યા હો લાલ.

પારણે૦

સોનાનું પારણું ને રેશમની દોરી--

હરખે માહારા કાનને જુલાવો હો લાલ.

પારણે૦

કોમ્બ લાવે દહીંને કોમ્બ લાવે દુધડાં

આલુડાને અધોળ કરાવો હો લાલ.

પારણે૦

કોમ્બ લાવે કંકુ ને કોમ્બ લાવે કેશર;

કૃષ્ણજીને તીલક કરાવો હો લાલ.

પારણે૦

કોમ્બ લાવે ગાખણને કોમ્બ લાવે મીસરી;

લાલજીને ગળવન કરાવો હો લાલ.

પારણે૦

ચંદ્ર સખીનો સ્વામી શામળીયો,

નંદ કેરે દ્વારે પધાર્યા હો લાલ.

પારણે૦

હવે ગોપીઓ બાળકને આશીર્વાદ આપે છે, અને રંગ ઉડાડે છે.

તા આશિષઃ પ્રયુજ્ઞાનાશ્-ચિરં પાદીતિ બાલકે ॥

હરિદ્રાચૂર્ણતૈલાદિઃ, સિશ્નન્ત્યોઽજનમુજ્જગુઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ પદ્યછેદ--ચિરં પાદિતિ-‘હે બાળક! તું અમારી ધણા દિવસ રક્ષા કરજે.’

અર્થ—હે બાળક ! તું (અમારા રાજા નંદજીનો પુત્ર છો તેથી) ‘ધણા કાળ સુધી અમારી રક્ષા કરજો ! [એટલે ઘરડો ડોસો થજો,]’ એ પ્રમાણે બાળકને આશીષ આપતી ગોપીઓ, હજાર, તેલ અને જળ એકઠાં કરીને, (સ્ત્રી-મંડળમાં) એકબીજાને છાંટતી હતી, અને ભગવાનનાં ગીત ગાતી હતી. [૧૨] ૧૨ વિવેચન—

ચિરં પાહ્નિ—‘ તું અમારા રાજા નંદજીનો પુત્ર છો, માટે અમારો રાજા થઇને, ધણા કાળ સુધી અમારી રક્ષા કરજો. એટલે ઘરડો ડોસો થજો. ’—એવા આશીર્વાદ ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યા.

હજાર, તેલ અને જળ એકઠાં કરીને એકબીજાને છાંટવા, તે ઉત્સવ સૂચવે છે. સુખો-ધિનીજમાં ચૂર્ણનો અર્થ મીઠું-દ્વાર-કર્ચો છે, તે પણ ઠીક છે. હજાર અને દ્વાર મળીને લાલ રંગ થાય છે. વળી મીઠું સખરસ છે, તેથી શુકનમાં અપાય છે.

એક ગૃહસ્થ લગ્ન પ્રસંગે લાખ વાપરે, પણ ગાનારી આદ્યો ન હોય, તો ટાણું શોભે નહિં. ગાણા વિના ટાણા શોભે નહિં. નંદજીને આંગણે ગોપીઓ ગીત ગાઇને ટાણું શોભાડતી હતી. તેઓ જ્યારે આનંદમાં આવી જતાં હશે, ત્યારે ગોપગોપીકાઓ કઈ ધૂન કરતા હશે ?—‘ નંદ ઘેર આનંદ ભયો-જય કનૈયા લાલકી. ’ [પાંચ મીનીટ થવા દો.]

વાજાં પણ વાગતાં હતાં—

અવાદ્યન્ત વિચિત્રાણિ, વાદિત્રાણિ મહોત્સવે ॥

કૃષ્ણે વિશ્વેશ્વરેડનન્તે, નન્દસ્ય વ્રજમાગતે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જગતના નાથ સાક્ષાત્-નારાયણ-શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં પધાર્યા, તેથી જુદી જુદી જાતનાં વાજાં વાગતાં હતાં. (૧૩)

૧૩ વિવેચન—

બાળકના જન્મ વખતે વાજાં વાગે, તે અમીરાત સૂચવે છે. ગોપીઓને પ્રભુનાં દર્શન થયાં, તમારે સોને થયાં ? લાવથી-અંતરવૃત્તિથી દર્શન કરો. દર્શન તો મીરાંએ કર્યું. મુખકું તો મીરાંએ જોયું. સાંભળો—

૫૬.

મુખડાની માયા લાગીરે-મોહન તારા. (૨) ટેક.

મુખકું મેં જોયું તાં, જુગ સર્વે થયું ખાં

મન માં રહ્યું ન્યાં—રે—

મોહન તારા૦

[બાલકે સમગ્રી દ્વિતીયાના અર્થમાં વપરાણી છે.] બાલકે આશિષઃ પ્રયુજામાઃ તાઃ—બાળકને આશિષ આપતી હતી. હરિદ્રાયાઃ ચૂર્ણ તેન સદૃશ યુક્તાનિ તૈલાનિ ચ આપઃ તૈઃ હરિદ્રાચૂર્ણતૈલાદ્ભિઃ—હજાર તેલ અને પાણી મેળવીને સિંચન્ત્યઃ—એકબીજાને છાંટતી હતી. અજનમ્ ડક્કગુઃ—અને ભગવાનના ગીત ગાતી હતી.

૧૩ ૫૬-૪૬—વિશ્વેશ્વરે અનન્તે इति કૃષ્ણે-વિશ્વનાથ અને અનંત એવા શ્રીકૃષ્ણ. નંદસ્ય વ્રજં આગતે-નંદના વ્રજમાં આવેલા હોવાથી મહોત્સવે-ને મહોત્સવમાં વિચિત્રાણિ વાદિત્રાણિ-જુદી જુદી જાતના વાજાં અવાદ્યન્-વાગતાં હતાં.

સંસારીનું સુખ એવું, ઝંઝવાના નીર જેવું;
તેને તુચ્છ કરી ફરીએ—રે— મોહન તારાં
સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
તેને ઘેર શીદ જઈએ—રે— મોહન તારાં
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો;
રંડવાનો ભય ભાંગ્યો—રે— મોહન તારાં
બાઈ મીરાં બલિહારી, આશા મુને એક તારી;
હવે હું તો બડભાગી—રે— મોહન તારાં
હવે ગોપોના આનંદનું દર્શન કરીએ—

ગોપાઃ પરસ્પરં દૃષ્ટા, દધિક્ષીરઘૃતામ્બુભિઃ ॥

આસિશ્ચન્તો વિલિમ્પન્તો, નવનીતૈશ્ચ ચિક્ષિપુઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—રાજી થએલા ગોપો (પણુ) અંદર અંદર (પુરૂષ મંડળમાં) એક બીજાને—દહીં, દુધ, ઘી અને જળ છાંટતા હતા; અને તે પદાર્થો એક બીજા ઉપર ફેંકતા હતા, તથા એક બીજાને માખણનો લેપ કરતા હતા. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

સ્ત્રીઓનાં અને પુરૂષોનાં મંડળ ગુદાં ગુદાં જણાય છે. સ્ત્રીપુરૂષોને રમવાના પદાર્થો પણ ગુદા છે. ભક્તિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણને નામે કોઈ કોઈ કેકાણે સ્ત્રીપુરૂષો શેળભેળ થઈને નાચે કુદે છે. આ રીતભાત દુરાચારને પોષણ આપે છે. માટે તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે વ્રજનાં સ્ત્રીપુરૂષો પરમાનંદમાં ડુબવા લાગ્યાં. આ પરમાનંદે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવી. કહો મનુષ્ય-જીવનને આથી કયો લાભ ઉત્તમ ? આથી કયો યોગ ઉત્તમ ?

હવે આગળ વધીએ. આવેલા વિપ્રાદિનો નંદજી સત્કાર કરે છે—

નન્દો મહામનાસ્તેભ્યો, વાસોડલંકારગોધનમ્ ॥

સૂતમાગધવન્દિભ્યો, યેડન્યે વિદ્યોપજીવિનઃ ॥ ૧૫ ॥

તૈસ્તૈઃ કામૈરદીનાત્મા, યથોચિતમપૂજયત્ ॥

વિષ્ણોરારાધનાર્થાય, સ્વપુત્રસ્યોદયાય ચ ॥ ૧૬ ॥

૧૪ પદ્યછેદ—દૃષ્ટાઃ ગોપાઃ—રાજી થએલા ગોપો. દધિક્ષીરઘૃતાંબુભિઃ—દહીં, દુધ, ઘી અને જળથી. પરસ્પરં આસિશ્ચન્તઃ—એક બીજાને છાંટતા હતા. ચ—અને નવનીતૈઃ ચિક્ષિપન્તઃ—માખણથી એક બીજાને લેપ કરતા હતા અને તે પદાર્થો ચિક્ષિપુઃ—એક બીજા ઉપર ફેંકતા હતા.

૧૫ પદ્યછેદ—મહામનાઃ નંદઃ—મોટા મનવાળા નંદ રાજાએ. સૂતમાગધવન્દિભ્યઃ—સૂત માગધ અને બંદિજનોને એ અન્યે [વિદ્યાયા ઉપજીવંતિ इति વિદ્યોપજીવિનઃ] વિદ્યોપજીવિનઃ તેભ્યઃ—અને બીજા પણ જેઓ વિદ્યા ઉપર આજીવિકા ચલાવતા હતા તેઓને વાસઃઅલંકારગોધનં—વસ્ત્ર, અલંકાર, ગાયો અને ધન આપ્યાં.

૧૬ પદ્યછેદ—અદીનઃ આત્મા यस્ય સઃ અદીનાત્મા—જિહાર મનના નંદરાયે.

અર્થ—મોટા મનવાળા નંદરાયે, સુત, માગધ, બંદિજનો અને બીજા પણુ જેઓ વિદ્યા ઉપર પોતાનું જીવન ગાળતા હતા, તેઓને વસ્ત્ર, અલંકાર, ગાયો અને ધન આપ્યાં. (૧૫) ઉદાર દીલના નંદરાયે વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા માટે, તથા પોતાના પુત્રના કલ્યાણને માટે, યથાયોગ્ય રીતે, ઘણા ઘણા પદાર્થોથી, સહુનો સત્કાર કર્યો. (૧૬)

૧૫-૧૬ વિવેચન—

ધનવાનોએ દરેક મોટે પ્રસંગે વિદ્વાનોનો સત્કાર અવશ્ય કરવો જોઈએ—વિદ્યા એજ મનુષ્યત્વનું સાચું સ્વરૂપ છે, સાંભળો—

છાંપા—મુકાવે વિદ્યા માન, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,

વિદ્યા શોભે વાન, વૃષ્ટિ વિદ્યાને નામે;

વિદ્યામાંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;

વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;

સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;

સદ્વિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાહીન જન તે પશુ.

૧

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જ્યમ બગ્ગા;

પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;

પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાંકાં;

પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાંકાં;

છે પંડિતમાં પ્રાક્રમ ધણાં, પંડિત સૌ શિર મોર છે;

શામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.

૨

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥ [‘અપના’ એટલે લક્ષ્મી અગર સ્ત્રી] જેને સદ્ગ્રન્થો વિચારવાની અનુકુળતા હોય, તેને લક્ષ્મીનાં અગર સ્ત્રીનાં સુખ લુખાં લાગે. આવા સત્પુરુષોની સેવા કરવાનું ચક્રશો નહિં.

तैः तैः कामैः—આ શબ્દોથી સૂચવે છે કે—ઉપર જણાવ્યા તે મિત્રાય ખીન્ને શોધા જે જે કામનાથી આવ્યા હતા, તેમની તે તે કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરી.

विष्णोरााराधनार्थाय च स्वपुत्रस्योदयाय—‘વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી, અને સ્વપુત્રના ઉદય માટે’—એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—‘પોતાનો પુત્ર વિષ્ણુ છે,’ એવું હજી નંદરાય જાણતા નથી.

હવે રોહિણીનાં દર્શન કરીએ—

रोहिणी च महाभागा, नन्दगोपाभिनन्दिता ॥

व्यचरद्विव्यवासःस्रक्-कंठाभरणभूषिता ॥१७॥

विष्णोः आराधनार्थाय—વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા માટે ચ—અને સ્વપુત્રસ્ય ઉદયાય—પોતાના પુત્રના કલ્યાણ માટે ઉચિતં અનતિક્રમ્ય इति यथोचितम्—યથાયોગ્ય રીતે. तैः तैः कामैः—ધણા ધણા પદાર્થોથી સહુનો અપૂજયત્—સત્કાર કર્યો.

૧૭ પદ્ય—નંદગોપેન અભિનંદિતા—નંદરાયે માન આપેલાં મહાભાગા રોહિણી મહાભાગ્યશાળી રોહિણી વ્યવ્યવાસાંતિ ચ સ્રક્ ચ કંઠાભરણાનિ ચ તૈઃ ભૂષિતા દિવ્ય વસ્ત્રો, માળા, અને કંઠના આભુષણો પહેરીને વ્યચરત્ તે ઉત્સવમાં ફરતા હતા.

અર્થ—નંદરાયે જેનો ઘણો સત્કાર કર્યો હતો, એવાં મહાભાગ્યશાળી રોહિણીજી દિવ્ય વસ્ત્રા, માળા, અને કંઠમાં આભુષણો પહેરીને, (તે ઉત્સવમાં) આમ તેમ ફરતાં હતાં. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

વસુદેવની સ્ત્રી રોહિણીજી પોતાના પુત્ર બળમદ્ર સાથે, નંદજીને ઘેર રહેતાં હતાં. નંદજી તેમનો સારો સત્કાર કરતા હતા એ બાવ છે.

શ્રી કૃષ્ણના જન્મ પછી વ્રજની સ્થિતિ—

તત આરમ્ય નન્દસ્ય, વ્રજઃ સર્વસમૃદ્ધિમાન્ ॥

હરંનિવાસાત્મગુણૈ, રમાક્રોડમભૂતૃપ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-હે રાજન્ ! આ સમયથી આરંભીને, એટલે-શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ થયો ત્યારથી, નંદજીનું વ્રજ સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિથી યુક્ત થયું. વળી તે પ્રભુનું નિવાસ સ્થાન થવાથી, પોતાના અસાધારણ ગુણોથી, લક્ષ્મીજીને રમવાનું સ્થાન બન્યું. [૧૮].

૧૮ વિવેચન—

એક નાનકડો રાજ્ય જંગલમાં સુકામ કરે છે. તો ત્યાં જંગલમાં મંગળ થાય છે. આસપાસની પ્રજા અનેક પ્રકારની સેવા કરીને કૃતકૃત્ય થાય છે; ત્યારે જ્યાં પ્રભુ પધારે, તે સ્થળનો મહિમા વધે, તેમાં શું કહેવાનું હોય ! માયા પોતાના સૈન્ય સહિત, પ્રભુની સેવામાં ખડી રહે. જેમ જેમ શ્રી કૃષ્ણ મોટા થતા ગયા, અને ગોપ ગોપીકાઓ શ્રી કૃષ્ણનો મહિમા જાણવા લાગ્યાં, તેમ તેમ-ત્યારે તો-વ્રજનો મહિમા વૈકુંઠ કરતાં વધ્યો.

પદ.

વ્રજ વહાલુરે વૈકુંઠ નહિં આવું, (૨)

ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવુંરે—વ્રજ વહાલુરે

ત્યાં લલિત વંભગી નથી ગીરધારી—(૨)

સંગે સોહિએ રાધા પ્યારી, (૨)

એમને નીરખતાં આંખ ઠરે મારીરે—વ્રજ વહાલુરે

ત્યાં યમુના ગીરિવર છેજ નહિં, (૨)

મારું મન ત્યાં કદિ ફરેજ નહીં. (૨)

મારો પ્રાણ પ્રસન્ન ત્યાં રહેજ નહીરે—વ્રજ વહાલુરે

૧૮ પદ્યછેદ—હે નૃપ ! હે રાજન્ તતઃ આરમ્ય-આ સમયથી એટલે-કૃષ્ણજન્મોત્સવ થયો ત્યારથી નંદસ્ય વ્રજઃ-નંદજીનું વ્રજ સર્વસમૃદ્ધિમાન્-દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિથી યુક્ત થયું. હરેઃ નિવાસાત્-પ્રભુનું નિવાસ સ્થાન થવાથી એ આત્મનિ ગુણાઃ તૈઃ આત્મગુણૈઃ પોતાના અસાધારણ ગુણોથી રમાયાઃ આક્રોડમ્ અમૃત્-લક્ષ્મીને રમવાનું સ્થાન બન્યું.

ત્યાં શ્રીવંશાવન રાસ નહિં, (૨)
 વ્રજ વનિતાની સંગે વિલાસ નહિં. (૨)
 વિષ્ણુ વેણુ વાયાનો અભ્યાસ નહિરે—વ્રજ વહાલુંરે
 વ્રજ વસવામાં શિવ સખી રૂપ થયા, (૨)
 એ લીલા હરિજન જોઇ રહ્યા. (૨)
 અને ઉદ્ધવ સરીખા એક સખારે થયા—વ્રજ વહાલુંરે
 સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવું, (૨)
 મને ન ગમે બ્રહ્મસદન અડવું. (૨)
 ધિક્ ધિક્ એ સુખ પામીને પડવુંરે—વ્રજ વહાલુંરે

નરસિંહ મહેતા ગાય છે—

૫૬.

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;
 અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીયે ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે. ભૂતળ ભક્તિ

x

x

x

x

હવે ગોપ ગોપીકાઓ (નીચેનું ૫૬ ગાઠને) પોત પોતાને ઘેર જાય છે. [અપૂર્ણ].

શ્રીમદ્ ભાગવતની પારાયણ—ધણ દિવસથી ભાગવતની પારાયણ વાંચવાની ઇચ્છા હતી; પણ તે કામ ૭ દિવસમાં બરાબર બનવાનો સંભવ ન હોવાથી, તેને માટે બાદુપ સુદી ૧ થી ૧૫ સુધી સમય રાખ્યો હતો. તેનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે હતો. બાદુપ સુદી ૧ દેહયુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને, અને નાનકડો હોમ કરીને, સૌએ શ્રવણદિક્ષા લીધી.

બાદુપ સુદી ૧ થી ૮ સુધી સવારમાં ૭ થી ૯. [બપોરે સૌ સૌના ધર્મામાં.]

બાદુપ સુદી ૯ થી ૧૫ સુધી ૭ દિવસ—

સવારમાં ૭ થી ૯* અને ૯-૩૦ થી ૧૧.

બપોરે ૧ થી ૨-૩૦* અને ૩-૦ થી ૪-૩૦.

ધણાંખરાં હરિજનો માટે બપોરે ફરાળની ગોઠવણ અહોજ કરી હતી. તેથી ધણી દોડાદોડ બચી, અને પુષ્કળ આરામ મળ્યો.

વચ્ચે વચ્ચે ભજન કીર્તનની ધૂન મચતી હતી. સાત દિવસનો આનંદ ઓર હતો. હરિજનોનાં હૈડાં હરખથી ઉમરાતાં હતાં. પ્રભુકૃપા વિના આવા આનંદ મળે નહિં.

દિવાળી—દિવાળી કેમ ઉજવશે? એ પુસ્તક ખાસ વાંચવા જેવું છે. સ્નેહીઓમાં વહેંચવા જેવું છે. તેની કીમત છપાઈ. એક સાથે સો નકલના રૂપૈયા અઢી પોસ્ટેજ જુદું.

નવરાત્રીનું પુસ્તક પણ વાંચવા જેવું છે. કીમત બે આના.

રાક્ષાદય

„

કીમત એક આનો.

*વચ્ચે અરધી અરધી કલાક ફરવા હરવા, પાણી પેશામ માટે રખ મળતી. એ ત્રણ વખત ધારેલા સમય કરતાં વધારે સમય વેળો પડ્યો હતો.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખજુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સંવત ૧૯૮૪ કારતક માસ,

અંક ૧૦ મો.

જયશ્રીકૃષ્ણ.

વહાલાં હરિજનો !

એસતાં વરસના પ્રભાતમાં આપને સૌને ઘણાજ હેતથી-અંતરના ઉમળકાથી, જયશ્રીકૃષ્ણ કહીએ.

જેમ વેપારીઓ દીવાળીએ નવા ચોપડા ખોલે, તેમ આપણે પણ જીવનના નવા ચોપડા ખોલવા જોઈએ. ગઈ સાલમાં હતા ત્યાંથી સદાચારમાં આગળ વધવું જોઈએ. દુરાચારમાંથી પાછા હઠવું જોઈએ. આવા ભયંકર જમાનામાં શ્રીકૃષ્ણને ખહાને, આપણે એકબીજાને મળીએ છઈએ એ પ્રભુકૃપા છે. કોઈની સાથે વેર ઝેર હોય, તો આજે એસતા વરસને દિવસે જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને પતાવી દેજો. કાંઈ દુર્વ્યસન અગર કુટેવ હોય, તો આજથી તજ દેજો. વરસના ૩૬૦ દિવસમાં એસતું વરસ તો એક દિવસજ હોય, તે દિવસે મુંજ પણ કંસાર જમે. તે પ્રમાણે ચોરાશી લાખ અવતારોમાં મનુષ્યાદેહ તો એકજ વખત મળે. માટે ગમે એવી આધિવ્યાધી હોય, તોપણ શ્રીહરિને ભજજો.

તંત્રી.

જ્ઞાનપંચમી—હજી માગશર અને પોશના અંકો ખાકી છે, તોપણ લખવું ઘટે છે કે-જ્ઞાન પંચમીથી આવતા વરસનું લવાજમ મોકલવું શરૂ કરશેજી. વી. પી. કરવાથી અમને તકલીફ અને તમને નકામો ખર્ચ થાય છે, માટે ત્વરાથી લવાજમ મોકલતા રહેશેજી. લવાજમ ભરતી વખતે ગ્રાહક નંબર જણાવશે. જે નામથી માસીક આવતું હોય તેજ નામ જણાવવું.

વ્યવસ્થાપક.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

પાંચમો અધ્યાય (ચાલુ).

ગયા અંકમાં ૨૮૮ મે પાને કહ્યું હતું કે—શ્રીકૃષ્ણ-જન્મોત્સવમાં, ગોપ ગોપીકાઓ એક પદ ગાઈને ઘેર જવા વિચાર કરે છે. તેઓ જે પદ ગાય છે, તે સાંભળો—માવથી ઉપાડાને—પ્રેમથી તાળી પાડાને.

૫૬.

વૈષ્ણુવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાધ જાણે.
પરદુઃખે ઉપકાર કરે, તોય અભિમાન ન આણે—ટેક૦
સકળલોકમાં સહુને વંદે, નિંદા તે નવ કરે કેનીરે;
વાય કાય મન નિશ્ચલ રાખે, ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે—વૈષ્ણુવ૦
સમદષ્ટિ રાખે તૃષ્ણા ત્યાગે, પરસ્ત્રી જેને માતરે;
જીહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવચહે હાથરે—વૈષ્ણુવ૦
મોહ માયા વ્યાપે નહિં તેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે;
કૃષ્ણ નામસું તાળીરે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાંરે—વૈષ્ણુવ૦
વલુલોભી ને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધને નિવાર્યારે;
ભણે નરસૈયો તેતું દર્શન કરતાં, કુળ ધિકાતેર તાર્યારે—વૈષ્ણુવ૦

વૈષ્ણુવોને શ્રીમદ્ ભાગવત અને શ્રી કૃષ્ણ બહુ બહાલા હોય છે; પણ વૈષ્ણુવ એટલે શું ? તે નહિં જાણો, તો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અને શ્રી કૃષ્ણમાં ભાવ ક્યાંથી પ્રગટશે ? પાશેરના પ્યાલામાં પાનશેર દુધ કેમ સમાશે ? ઘેંશની સામગ્રિમાંથી જલેખી કેવી રીતે થશે ? માટે પ્રથમ તો સાચા વૈષ્ણુવ થાઓ. નકલી દાગીનાની કીંમત કાંઈ નહિં.

હવે કૃષ્ણ મહોત્સવ પૂરો થયો. હવે શ્રી નંદરાય પોતાના રાજકારભારમાં જોડાય છે.

ગોપાન્ગોકુલરક્ષાયાં, નિરૂપ્ય મથુરાં ગતઃ ॥

નન્દઃ કંસસ્ય વાર્ષિક્યં, કરં દાતું કુરુદ્વહ ॥૧૯॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! [ઉપર પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણનો જન્મોત્સવ ઉજવ્યા પછી] ગોપોને ગોકુળની રક્ષા કરવાની આજ્ઞા કરીને, નંદરાય, કંસ રાજાનો વાર્ષિક કર ભરવા માટે મથુરા ગયા. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

કુરુદ્વહ !—હે કુરુકુળને વહન કરનારા ! હે કુરુકુળની હૈયાતી સૂચવનારા !

૧૯ પદ્યછેદ—કુરુન ઉદ્વહતિ इति कुरुद्वहः तत् संबुद्धौ हे कुरुद्वह । हे परीक्षित राज ! गोपान् गोकुलरक्षायां-ગોવાળોને ગોકુળની રક્ષા કરવા માટે નિરૂપ્ય-આજ્ઞા કરીને નંદઃ-નંદરાય-કંસસ્ય વાર્ષિક્યં કરં દાતું-કંસનો વાર્ષિક કર આપવાને મથુરાં ગતઃ-મથુરાં ગયા.

નંદરાયને મથુરામાં આવેલા સાંભળીને, શ્રી કૃષ્ણમાં જેમને ધણું પ્યાર છે, એવા વસુ-
દેવજી, નંદરાયને મળવા પધાર્યા.

વસુદેવ ઉપશ્રુત્ય, ભ્રાતરં નન્દમાગતમ્ ॥

જ્ઞાત્વા દત્તકરં રાજે, યયૌ તદ્વમોચનમ્ ॥૨૦॥

અર્થ—પોતાના પરમ મિત્ર નંદજીને (મથુરામાં) આવેલા, અને કંસને
કર ભરવાનું કામ કરી રહેલા જાણીને, વસુદેવજી (નંદરાયને મળવા માટે)
તેમને ઉતારે ગયા. [૨૦].

૨૦ વિવેચન—

નંદરાય કર ચૂકવીને પરવાર્યા પછી વસુદેવજી મળવા આવ્યા હતા.

ભ્રાતરં.—એ નંદનું વિશેષણ છે. નંદજી વસુદેવના મામાના પુત્ર ભાઈ થાય, તે વાત
આગળ—‘નંદ કોણ?’ તે મથાળા નીચે જણાવી છે.

અવમોચનં—નંદજીનો ઉતારો. જ્યાં ગાડાં છોડ્યાં હતાં તે સ્થાન.

નંદજી વસુદેવને કેવી રીતે મળ્યા?—

તં દૃષ્ટ્વા સહસોત્થાય, દેહઃ પ્રાણમિવાગતમ્ ॥

પ્રીતઃ પ્રિયતમં દોભ્યૌ, સસ્વજે પ્રેમવિહ્વલઃ ॥૨૧॥

અર્થ—પ્રાણ ને આવ્યા જોઈને જેમ દેહ ઉભો થાય, તેમ વસુદેવજીને
આવેલા જોઈને, રાજી થએલા અને પ્રેમથી ગાંડા બનેલા નંદજી, તેમને બાથમાં
ઘાલીને મળ્યા. [૨૧]

૨૧ વિવેચન—

દેહઃ પ્રાણમ્ આગતં દૃષ્ટ્વા ઉત્થાય—ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાણ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એકાદિ ઇન્દ્રિય ન
હોય તો ચાલે, પણ પ્રાણ ન હોય તો ચાલે નહિં. તેથી કહે છે કે—જેમ પ્રાણ આવે અને
દેહ ઉભો થાય, તેમ પ્રાણરૂપ વસુદેવજીને દેખીને, નંદજી ઉભા થયા. પ્રેમવિહ્વલઃ એ નંદ-
જીનું વિશેષણ છે.

દોભ્યૌ સસ્વજે—બાથ ભીડીને મળ્યા.

૨૦ પદ્યછેદ—ભ્રાતરં નંદં આગતં—પોતાના પરમ મિત્ર નંદરાયને આવેલા અને દત્તઃ
કરઃ યેન સઃ તે દત્તકરં—કંસને પોતાનો કર આપી ચૂક્યા છે એવું વસુદેવઃ ઉપશ્રુત્ય
—વસુદેવ જાણીને—તદ્ તસ્ય—અવમોચનમ્ (ઉતારો) યયૌ નંદને ઉતારે ગયા.

૨૧ પદ્યછેદ—દેહઃ આગતં પ્રાણં દૃષ્ટ્વા—પ્રાણને આવ્યા જોઈને જેમ દેહ ઉભો થાય
તેમ. તં દૃષ્ટ્વા—વસુદેવજીને જોઈને પ્રીતઃ પ્રેમવિહ્વલઃ—રાજી થએલા અને પ્રેમથી ગાંડા
થએલા નંદરાયે પ્રિયતમં—હાલા એવા વસુદેવજીને. [દોષ એટલે હાથ.] દોભ્યૌ—એ
હાથથી. સસ્વજે—મળ્યા. એ હાથથી મળ્યા એટલે બાથમાં ઘાલીને મળ્યા.

નંદજીને ત્યાં પુત્ર જન્મ સંબંધી વસુદેવજી શું પુછે છે તે સાંભળો—

પૂજિતઃ સુખમાસીનઃ, પૃષ્ઠાઽનામયમાદૃતઃ ॥

પ્રસક્તધીઃ સ્વાત્મજયો-રિદમાહ વિશાંપતે ॥૨૨॥

દિષ્ટ્યા ભ્રાતઃ પ્રવયસ, ઇદાનીમપ્રજસ્ય તે ॥

પ્રજાશાયા નિવૃત્તસ્ય, પ્રજા યત્સમપદ્યત ॥૨૩॥

દિષ્ટ્યા સંસારચક્રેઽસ્મિન્, વર્તમાનઃ પુનર્ભવઃ ॥

ઉપલબ્ધો ભવાનય, દુર્લભં પ્રિયદર્શનમ્ ॥૨૪॥

અર્થ—હે રાજન્ ! સત્કાર પામેલા (અને) સુખપૂર્વક બેઠેલા, તથા પોતાના પુત્રોમાં જેનું મન લાગી રહ્યું હતું એવા વસુદેવજીએ, (નંદરાયને) કુશળ પુછીને, પછી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. [૨૨] હે ભાઈ ! આપ કે જે વૃદ્ધ છો, વળી પ્રભરહિત હતા, તથા હવે તમે પ્રભની આશા પણ છોડી દીધી હતી, એવા આપને ત્યાં, હાલ પ્રભ પ્રાપ્ત થઈ, તે બહુ સાંઝે થયું. (તે સાંભળીને અમે બહુ રાજી થયા, એ ભાવ છે) [૨૩] આ સંસારચક્રમાં આપને છતી દેહે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયો—આપનો આજે નવો અવતાર થયો—એ વાત બહુ સારી બની. કારણકે બહાલાનું (પુત્રાદિકનું) દર્શન દુર્લભ હોય છે. [૨૪]

૨૨ થી ૨૪ વિવેચન—

સ્વાત્મજયોઃ પ્રસક્તધીઃ—પોતાના (એ) પુત્રોમાં જેને પ્રીતિ હતી એવા વસુદેવે.

પ્રજા—પુત્રી અગર પુત્ર બેઉ સમગ્રય તેથી ‘પ્રજા’ શબ્દ વાપર્યો જણાય છે. નંદજીને ત્યાં માયાનો અવતાર થયો, તે પુત્રીનો જન્મ, અને માયાને બદલે શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા તે પુત્રનો જન્મ.

વૃદ્ધ પુરૂષને ત્યાં પ્રભ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જે વિવેક કરવો ધટે, તે વિવેક વસુદેવજીએ નંદને કર્યો. વળી જે ધરમાં બાળક નહોતું, ‘બા’ અગર ‘બાપા’ એવો અવાજ સંભળાતો

૨૨ પદ્યછેદ—વિશ્વ એટલે મનુષ્ય. વિશાં પતે—હે રાજન્ પૂજિતઃ—પૂજાએલા સુખ આસીનઃ—સુખથી બેઠેલા. આદૃતઃ—સત્કાર પામેલા. સ્વાત્મજયોઃ પ્રસક્તધીઃ [પ્રસક્તા ધીઃ યસ્ય સઃ]—પોતાના પુત્રોમાં જેનું મન લાગી રહ્યું હતું તે વસુદેવજીએ. અનામયં—કુશળ. પૃષ્ઠા—પુછીને. ઇદં આહ—નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

૨૩ પદ્યછેદ—હે ભ્રાતઃ—હે ભાઈ ! પ્રકૃષ્ટં ઘયઃ યસ્ય સઃ પ્રવયાઃ તસ્ય પ્રવયસઃ—વૃદ્ધ અપ્રજસ્ય—ન વિદ્યતે પ્રજા યસ્ય સઃ—અપ્રજઃ તસ્ય અપ્રજસ્ય—પ્રભરહિત. પ્રજાયાઃ આશા તસ્યાઃ પ્રજાશાયાઃ—પ્રભની આશાથી નિવૃત્તઃ—નિવૃત્ત થએલા इति તે—એવા જે આપ તેને યત્ પ્રજા સમપદ્યત—જે પ્રભ થઈ—તે દિષ્ટ્યા—બહુ સાંઝે થયું.

૨૪ પદ્યછેદ—અસ્મિન્ સંસારચક્રે—આ સંસારચક્રમાં વર્તમાનઃ इति ભવાન્—આપ કે જે હૈયાતી ભોગવી રહ્યા છો, તેમને એટલે છતી દેહે. અથ પુનર્ભવઃ ઉપલબ્ધઃ—આજે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયો, તે વાત. દિષ્ટ્યા—બહુ સારી બની. દુર્લભં પ્રિયદર્શનં—બહાલાનું દર્શન દુર્લભ હોય છે.

નહોતો, ત્યાં બાળક, પારણું અને વારંવાર ‘બા’-‘બાપા’નો અવાજ સંભળાય, તે પુનર્જન્મ જેટલો લાભ ગણાય.

પ્રિયદર્શનં દુર્લભં—આ દુઃખરૂપ સંસાર મુસાફરીમાં, પ્રિયનું દર્શન-એટલે બહાણનો મેળાપ-દુર્લભ છે. વાંછ્યાને પુત્રનું દર્શન દુર્લભ. આ વચનો વસુદેવજીનાં છે. આત્મા જેવો કોઈ પ્રિય પદાર્થ નથી. બાળક સાક્ષાત્ નારાયણ છે, એમ વસુદેવજી જાણે છે. તેથી વસુદેવ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી કદિ એમ બોલ્યા હોય કે-આ સંસારમાં જીવને પરમાત્માનું દર્શન દુર્લભ છે. ત્રીજો એ બાવ પણ છે કે-અમે કે જે કંસના કેદખાનામાં હતા-મૃત્યુની પાસે હતા, તેમને આપનાં દર્શન થયાં, તે દુર્લભ વાત છે.

સંસારમાં સંબંધીઓના સંયોગવિયોગ સંબંધી જ્ઞાનીઓનો શું મત છે, તે વાત હવે કહે છે—

નૈકત્ર પ્રિયસંવાસઃ, સુહૃદાં ચિત્રકર્મણામ્ ॥

ઓઘેન વ્યૂહ્યમાનાનાં, પ્રવાનાં સ્ત્રોતસો યથા ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—પ્રવાહના પુરથી તણાતાં તૃણકાષ્ટાદિક પદાર્થોનો સંયોગ, જેમ એક ઠેકાણે રહેતો નથી, તે પ્રમાણે વિચિત્ર કર્મવાળાં સંબંધીઓનો બહાલો સમાગમ, કદિ સ્થિર રહી શકતો નથી. (૨૫)

૨૫ વિવેચન—

નંદજીને સમજવ્યા કે-તમે આ પુત્રમાં બહુ મમત્વ કરશો નહિ. તાત્પર્ય-તેમની જોડે સંયોગ થયો છે, તેમ વિયોગ પણ થશે.

આ શ્લોકમાં વસુદેવે નંદજીને જે ઉપદેશ આપ્યો, તે આપણે સૌને ધણોજ કામનો છે. કારણ કે આપણે પણ, બહાણના સંયોગથી રાજ થનારાં, અને બહાણના વિયોગથી પોક મુકનારાં છીએ. સંયોગ વિયોગ કર્માનુસાર થાય છે એમ સમજીને, આપણે હરખશોકને જીતવાં જોઈએ.

‘તે મારો પુત્ર છે,’ એવું વસુદેવે કેમ કહ્યું નહીં? વસુદેવજીને નંદજીમાં ધણી પ્રીતિ હતી, છતાં તે વાત કેમ ગુપ્ત રાખી? સાંભળો-‘મારૂં’ શબ્દમાં અજ્ઞાન ચમત્કાર છે. ‘મારૂં’ એકજ શબ્દ આ આખા સંસારને પકડી રાખે છે. ‘મારૂં’ નો નાશ થાય, તો સમગ્ર સંસારનો નાશ થઈ જાય. રાજ પ્રજા, જ્ઞાતી અજ્ઞાતી, સ્ત્રી પુરુષ, બાળક અને વૃદ્ધ, સૌ ‘મારા’ની પાછળ ગાંડા થઈને ફરે છે. તે પ્રમાણેજ નંદજી શ્રીકૃષ્ણને પોતાનો પુત્ર માને છે-પુત્રભાવથી ધણી સેવા કરે છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ મારો પુત્ર છે’ એમ જો વસુદેવ કહી દે, તો નંદનો પુત્રભાવ શીથીલ થઈ જાય; અને બીજી વાત એ છે કે-ભગવાને કારાગૃહમાં કહેલી ગુપ્ત વાત

૨૫ પદ્મછેદ-**સ્ત્રોતસઃ ઓઘેન-પ્રવાહના પુરથી વ્યૂહ્યમાનાનાં-તણાતાં પ્લવંતિ** **इति प्लवाः तेषांम् प्लवानां-તૃણકાષ્ટાદિક પદાર્થોનો સંવાસઃ-સંયોગ યથા** **एकत्र न-** **જેમ એક ઠેકાણે રહેતો નથી તેમ ચિત્રાણિ કર્માણિ** **येषां ते चित्रकर्मणः** **तेषां चित्रकर्मणां इति सुहृदां-વિચિત્ર કર્મવાળાં સંબંધીઓનો પ્રિયસંવાસઃ-બહાલો સમાગમ** **न एकत्र-કદિ સ્થિર રહી શકતો નથી.**

ખુદી થઇ જાય, અને કંસ જાણી જાય. નંદજીને, યશોદાને આપવાનાં પુત્રસુખ અધુરાં રહી જાય. વ્રજનાં ગોપ, ગોપીકા અને ગાયોનાં લાલકાડ પણ અધુરાં રહી જાય.

હવે વસુદેવ વ્રજની આબાહિનો સવાલ કરે છે.

કચ્છિત્પશ્યન્નં નિરુજં, ભૂર્યમ્બુતૃણવીરુધમ્ ॥

બૃહદ્વનં તદધુના, યત્રાસ્સે ત્વં સુહૃદ્વૃતઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—(વસુદેવજી આગળ પ્રશ્ન કરે છે—હે નંદજી!) જે વનમાં આપ હાલ સંબંધીઓ સહિત વસો છો, તે મોટું વન કેમ પશુઓને સુખકર છે? રોગથી રહિત છે? તે વનમાં (પશુઓના સુખ માટે) જળ, ખડ અને લતાઓ પુષ્કળ છે ને? [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

આઠા અવળા પ્રશ્ન કરીને, વસુદેવજી પોતાના પુત્રની સંભાળ લે છે. નંદરાય સર્વ રીતે સમૃદ્ધ હોય, તો પોતાના બેઉ પુત્રો ત્યાં સચવાય. આવા પ્રશ્નોથી વસુદેવજીને નંદરાય સાથે ગાઢ સંબંધ છે એમ પણ જણાય છે.

હવે બળભદ્રના સમાચાર પુછે છે.

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ઘ્રાતર્મમ સુતઃ કચ્છિન્-માત્રા સહ ભવદ્વ્રજે ॥

તાતં ભવન્તં મન્વાનો, ભવમ્બ્યામ્પલાલિતઃ ॥૨૭॥

સમૃદ્ધિ આરે શોભે? તે હવે કહે છે—

પુંસસ્ત્રિવર્ગો વિહિતઃ, સુહૃદો હનુભાવિતઃ ॥

ન તેષુ ક્લિષ્યમાનેષુ, ત્રિવર્ગોઽર્થાય કલ્પતે ॥ ૨૮ ॥

૨૬ પદ્યછેદ—યત્ર અધુના-જ્યાં હાલ ત્વં સુહૃદ્વૃતઃ આસ્સે-તમે સંબંધીઓની સાથે વસો છો. તત્ બૃહદ્વનં-તે મોટું વન કચ્છિત્-કેમ? પશુભ્યઃ-હિતં इति પશ્યન્-પશુઓને હિતકારી છે. નિર્ગતા રુક (રોગ) યસ્માત્ તત્ નિરુજં-રોગથી રહિત છે? ભૂરયઃ અમ્બુતૃણવીરુધઃ-(લતાઓ) યસ્મિન્ તત્ ભૂર્યમ્બુતૃણવીરુધં-તે વનમાં જળ, ખડ, અને લતાઓ પુષ્કળ છે ને?

૨૭ પદ્યછેદ—ઘ્રાતઃ-હે ભાઈ! મમ સુતઃ-મારો પુત્ર. માત્રા સહ-તેની મા સાથે. ભવદ્વ્રજે-આપના વ્રજમાં (રહે છે). [મનુતે इति મન્વાનઃ] ભવન્તં તાતં મન્વાનઃ-આપને તાત માનનારો. કચ્છિત્ ભવદ્મ્યાં ઉપલાલિતઃ-તેને તમે બેઉ સારી રીતે રાખો છો ને?

૨૮ પદ્યછેદ—પુંસઃ ત્રિવર્ગઃ-પુરુષનાં ધર્મ, અર્થ અને કામ. સુહૃદઃ અનુભાવિતઃ-સંબંધીઓને ઉપયોગી થાય તો તે વિહિતઃ-શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર સફળ ગણાય છે. તેષુ ક્લિષ્યમાનેષુ-સંબંધીઓ દુઃખી હોય, તો ત્રિવર્ગઃ-તે ત્રણે અર્થાય ન કલ્પતે-કાંઈ કામનાં નથી.

અર્થ—હે ભાઈ! મારો પુત્ર [જળભદ્ર] તેની માતા (શિહિણી) સહિત આપના ઘરમાં રહે છે, અને તે આપને પિતા માને છે. તમે બેઉ [એટલે તમે અને યશોદાજી] તે મારા પુત્રને સારી રીતે રાખો છો ને? [૨૭] પુરૂષનાં ધર્મ, અર્થ, અને કામ, સંબંધિઓને ઉપયોગી થાય; તો તે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સફળ ગણાય છે. તે ત્રણે હોય, છતાં સંબંધિઓ દુઃખી રહે, તો તે ત્રણે નકામાં ગણાય છે [૨૮]

૨૭ વિવેચન—

જળભદ્રનો જન્મ ઘરમાં થયો છે. જળભદ્ર વસુદેવને દેખ્યા નથી. તેથી જળભદ્ર નંદજીને પોતાના પિતા માને છે.

મહાદ્ભ્યાં ઉપહ્રાલિતઃ—‘ તમે અને તમારી સ્ત્રી (યશોદા) બેઉ જળભદ્રને લાડ લડાવો છો ને? એટલે જળભદ્રને તમારે ત્યાં રાખવામાં યશોદાને વિરોધ તો નથી ને? એ ભાવ છે. ૨૮ વિવેચન—

ધર્મ, અર્થ અને કામ કર્માનુસાર પ્રાપ્ત થાય, પણ તે સફળ ક્યારે ગણાય, કે જ્યારે તેનો લાભ સંબંધિઓને મળી શકે. એવો આ શ્લોકનો ભાવ છે. મોક્ષનો લાભ સંબંધિઓને આપવાનું કેમ ન કહ્યું? ભોજનમાં બોલાવો, તો ૫૦૦ સંબંધી, અને ભજનમાં બોલાવો તો પાંચે આવે નહિં. મોક્ષનો માર્ગ વિકટ છે. તે માર્ગ આલોક તથા પરલોકનાં સુખથી રહિત હોય છે. તે માર્ગ આત્યંતીક સુખનો દાતા છે. તે માર્ગે નરસિંહ મહેતાની સાથે માણેક-બાઈ ન ચાલી શકી; તે માર્ગે મીરાંતી સાથે રાણો અકળાયો, તુકારામ સાથે તેમની સ્ત્રી ચાલી શકી નહિં. પ્રહ્લાદની સાથે પિતા ચાલી શક્યો નહિં. ભરતની સાથે કેકેઈ-માતા ચાલી શકી નહિં. મોક્ષના સુખમાં ભાગ પડાવે એવાં સંબંધી તો વિરલા હોય છે. રાંકાની સાથે બાંકા ચાલી. કબીરની સાથે કમાલ રહ્યો. મહેતાની સાથે તેમની મામી રહી. બોડાણાની સાથે ગંગા-બાઈ રહી. વિગેરે

હવે નંદજી વસુદેવને તેના પુત્રોના મરણ સંબંધી દિવાસો દે છે.

નન્દ ઉવાચ

અહો તે દેવકીપુત્રાઃ, કંસેન બહવો હતાઃ ॥

एकाऽवशिष्टाऽवरजा, कन्या सापि दिवं गता ॥ २९ ॥

नूनं हृदष्टनिष्ठोऽय-मदृष्टपरमो जनः ॥

अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं, यो वेद न स मुह्यति ॥ ૩૦ ॥

૨૯ પદ્યછેદ—નંદજી કહે છે કે. અહો—અરે તે દેવકીપુત્રાઃ બહવઃ—દેવકીથી ઉત્પન્ન થએલા તમારા ધણા પુત્રો. કંસેન હતાઃ—કંસથી હણાયા છે. एका अवशिष्टा अवरजा कन्या—એક સૌથી નાની પુત્રી હતી. सा अपि दिवं गता—તે પણ સ્વર્ગે ગઈ.

૩૦ પદ્યછેદ—નૂન—ખરેખર. हि-ચોક્કસ અયં जनः—આલોક [અદૃષ્ટે एव निष्ठा यस्य सः] अदृष्टनिष्ठः—મનુષ્યોની સ્થિતિ અદૃષ્ટ ઉપરજ છે. अदृष्टपरमः जनः—મનુષ્યોને અદૃષ્ટજ સૌથી મોટું છે. आत्मनः तत्त्वं—પોતાના સુખદુઃખનું કારણ અદૃષ્ટ જ છે એવું. यः वेद-જે જાણે છે. स न मुह्यति—તે (કદિ) મોહ પામતો નથી.

અર્થ—[હવે નંદજી વસુદેવને કહે છે] અહો ! દેવકીજીથી ઉત્પન્ન થએલા તમારા ઘણા પુત્રો, કંસે મારી નાંખ્યા. સૌથી નાની એક પુત્રી (યોગમાયા) હતી, તે પણ આકાશમાં ઉડી ગઇ. [૨૯] ખરેખર મનુષ્યોની સ્થિતિ અદૃષ્ટ ઉપરજ છે. કારણકે આ મનુષ્યલોક અદૃષ્ટને આધીન છે. એટલે-મનુષ્યોને પોતાનાં સુખદુઃખનું કારણ અદૃષ્ટ જ છે. આ પ્રમાણે જે પુરૂષ જાણે છે, તે પુરૂષ (આ સંસારમાં સુખદુઃખ દેખીને કદિ) મોહ પામતો નથી. [૩૦]

૨૯-૩૦ વિવેચન—

સોરઠો—તખ બોલે નંદરાય, સુનિય દેવ ભાવિ પ્રખલ;

તાસૌં કહ્યુ ન યસાય, જગત ત્રિમતે જાકે વિવશ—સીયાવર૦

નંદજીએ અફસોસ કર્યો કે—‘દેવકીજીના એક પણ પુત્રને કંસે જીવવા દીધો નહિં. છેલ્લી એક કન્યા હતી, તે પણ રહી નહિં.’ એમ કહીને કર્મનું બળ બતાવ્યું. કર્માનુસાર આ સંસાર ચાલે છે, તેથી દુઃખ આવે તો તેનો કર્તા તે પોતે છે, તેમાં કોઇને દોષ દેવા જેવું નથી. અને સુખ આવે, તો તેનો કર્તા પણ તે પોતે છે. તેમાં કોઇને યશ આપવા જેવું નથી. તાત્પર્ય—નંદજીએ વસુદેવને કહ્યું કે—‘કંસનો દોષ કાઢીને, અફસોસ કર્યા કરશો નહિં. યોગીઓને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવ્યા વિના છૂટકો થતો નથી.’ ભડતો ભગવાનને કર્તા હતાં માની, સુખદુઃખને સરખાં માને છે. બ્રહ્મવાદીઓ ઈશ્વરને કર્તા હતાં માની, સુખદુઃખને સમાન ગણે છે. દેવીના ઉપાસકો દેવીને કર્તાહતાં માનીને, સુખદુઃખને સમાન ગણે છે—વિગેરે. સુખદુઃખ ભોગવવાનું સ્થળ સંસાર છે. સંસારીને સુખદુઃખનાં મોજાં આવ્યા વિના રહેતાં નથી. તે મોજાં જ્ઞાનદ્વારા શમાવવા બેઠાં, એ ભાવ છે. શાસ્ત્રો અને સત્પુરૂષો આપત્તિને માટેજ છે. આપત્તિમાં જરૂર તેમની પાસે જવું બેઠાં. સાંભળો—

૫૬.

પ્રભુને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું, સદા રાજી રાજી રહેમાં રહેવું.

કદિ હેખકી હામ હૈયે ન હારો, ધણાં કષ્ટ કાળે ધણું ધૈર્ય ધારો.

x x x x x x

જીઓ જાનકી રામરાજની રાણી, ખભે તેડીને રાવણે રોતી આણી.

ધરી ધૈર્યને જોગ એવો યુગર્યો, ધણાં કષ્ટ કાળે ધણું ધૈર્ય ધારો.

સતી દ્રોપદીને સભા મધ્ય આજ્યાં, પતિ દેખતાં પાપીએ વસ્ત્ર તાજ્યાં.

તથાપિ ન તેણે તળયો પ્રાણ પ્યારો, ધણાં કષ્ટ કાળે ધણું ધૈર્ય ધારો. વિગેરે—

હવે વસુદેવજી નંદજીને વ્રજમાં પાછા વળવાની સૂચના આપે છે.

વસુદેવ ઉવાચ

કરો વૈ વાર્ષિકો દત્તો, રાજ્ઞે દૃષ્ટા વયં ચ વઃ ॥

નેહ સ્થેયં बहुतिथं, सन्त्युत्पाताश्च गोकुले ॥ ૩૧ ॥

૩૧ પદ્યછેદ—વાર્ષિકઃ કરઃ—વાર્ષિક કર. રાજ્ઞે દત્તઃ—રાજાને અપાર્થ ચૂક્યો. વયં ચ વઃ દૃષ્ટાઃ—અમે પણ તમને મળી ચૂક્યા. માટે—દૃઢ—અહીંયા बहुतिथं ન સ્થેયં—વધારે દિવસ રોકાવું નહિ—ચ—કારણકે ગોકુલે ઉત્પાતાઃ સન્તિ—ગોકુળમાં ઉત્પાતો થતા હશે. (એમ માફ માનવું છે.)

અર્થ—વસુદેવજી નંદજીને કહે છે કે—‘રાજાને વાર્ષિક કર આપવાનું કાર્ય પત્ની ગયું છે, [એટલે—આપે રાજાને વાર્ષિક કર આપી દીધો છે.] અને અમે પણ આપને મળી ચૂક્યા છઈએ, માટે હવે તમારે અહિં વધારે દિવસ રોકાવું નહિ; કારણકે ગોકુળમાં ઉત્પાતો થતા હશે. (એમ અમારું માનવું છે.)’ [૩૧]

૩૧ વિવેચન—નવાં જન્મેલાં બાળકોને મારી નાંખવાની જે હિંસ્યાલ મથુરામાં થાય છે, તે વસુદેવ જાણે છે. આ ઉત્પાતો ગોકુળમાં પણ થવા જોઈએ, એમ સમજીને વસુદેવજી નંદને કહે છે કે—‘કર ભરવો અને મારા જેવા રોડીને મળવું, તે એક કામ તમારે થઈ ચૂક્યાં છે, માટે અહીં વધારે રોકાવું નહીં. હાલ જ્યાં ત્યાં ઉત્પાતો થાય છે, માટે તમે ત્વરાથી ગોકુલ જાઓ.’

નંદજી વસુદેવના રોડી હતા, છતાં વસુદેવ તેમને પોતાને ઘેર કેમ લઈ ગયા નહિં ! તેમનો કાંઈ આદરસત્કાર કેમ કર્યો નહિં ? તેના જવાબમાં જાણવું કે—આદરસત્કાર કરવાનો સમય નહોતો. આદરસત્કાર કરવા જતાં, કંસને શંકા આવે કે—‘નંદ વસુદેવના મિત્ર છે, અને નંદને ઘેર જે પુત્ર અવતર્યો છે, તે વસુદેવનો જ હશે.’ આ શંકાના નિવારણ માટે વસુદેવને અને નંદને કંસ ભયંકર દુઃખ દે. માટે વસુદેવજીએ નંદજીનો સત્કાર કર્યો નથી. વસુદેવ નંદજીને મળવા આવ્યા, તે પણ ખાનગી આવ્યા હશે—એમ જણાય છે. કારણકે કંસના રાજ્યમાં મહા-મંગળ સૂચક-વિષ્ણુનો અવતાર પણ, રાજદોષ ગણાયો હતો.

વસુદેવની શીખામણ પ્રમાણે નંદજી ગાડાં જોડીને વ્રજમાં જાય છે—

શ્રીશુક્ર ઉવાચ—

इति नन्दादयो गोपाः, प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ॥

अनोभिरनडुद्युक्तैस्-तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमद्भाग० महा० दशमस्कन्धे पू० नन्दवसुदेवसंगमो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે વસુદેવનું વચન સાંભળીને, નંદાદિ ગોપોએ ગાડામાં બળદો જોડીને, તે ગાડાંમાં બેસીને, વસુદેવજીની રજ લઈને તેઓ ગોકુળ ગયા. (૩૨)

૩૨ વિવેચન—

ગોકુળના કુશળ સમાચાર મેળવવાની આતુરતાથી, નંદાદિ ગોપો સપાટાબંધ મથુરામાંથી નીકળ્યા.

છતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલો શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

જ્યાં આ ટીકા વાંચો ત્યાં અમારા ધણાજ હૃતથી જયશ્રીકૃષ્ણ વાંચશો.

મોક્ષમંદિર, અમદાવાદ.
સંવત ૧૯૮૩, ભાદરવી પુનમ.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૩૨ પદ્યછંદ—શૌરિણા इति પ્રોક્તાઃ—એ પ્રમાણે વસુદેવનું કહેવું સાંભળીને તે નંદાદયઃ ગોપાઃ—તે નંદાદિ ગોપો અનડુદ્ભિઃ (બળદોથી) યુક્તાનિ તૈઃ અનડુદ્યુક્તૈઃ અનોભિઃ (ગાડાંથી)—જેમાં બળદો જોડ્યા હતા, તે ગાડાંઓથી એટલે તે ગાડાંઓમાં બેસીને. તમ્ અનુજ્ઞાપ્ય—વસુદેવની રજ લઈને ગોકુલં યયુઃ—ગોકુળ ગયા,

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય છઠો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં—પૂતનાની રાક્ષસી માયા, પૂતનાનો વધ અને તેણીનો ઉદ્ધાર તથા બાળકનું રક્ષાબંધનસ્તોત્ર.

છંદ.

પાપ ન ગતિ કેહિ પતિતપાવન, રામ ભગ્નુ સુનુ શહમના;
ગણીકા અગ્નમિલ ગૃધ્ર વ્યાધ, ગગ્ગદિ ખસ તારેઉ ધનાં
આભીર યવન કીરાત ખસ, શ્વપચાદિ અતી અધરૂપ જે;
કહિ નામ વારેક તેથી પાવન, હોત રામ નમામિ તે.

[મોક્ષવાણી પાનું ૯૭.]

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ. ખોલો શ્રીકૃષ્ણબાળદેવકી જય, ડાકોર નાયકી જય, હર હર મહાદેવ હર.

ઉત્પાતની શંકા કરતા કરતા નંદાદિ ગોપો, વ્રજ તરફ ચાલ્યા આવે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

નન્દઃ પથિ વચઃ શૌરેર્-ન મૃષેતિ વિચિન્તયન્ ॥

હરિં જગામ શરણ-મુત્પાતાગમશક્તિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે “હે રાજન્ ! ‘વસુદેવનું કહેવું ખોટું ન હોય’—એમ રસ્તામાં વિચાર કરતા નંદરાયે, ઉત્પાતની શંકાથી પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું. (૧)

૧ વિવેચન—

‘વસુદેવનું કહેવું ખોટું ન હોય’—એમ માનવામાં પ્રથમ કારણ એ છે કે-વસુદેવજીના પવિત્ર જીવનથી નંદજીને સંતોષ છે. બીજું કારણ—શ્રી નંદજીનો પુત્ર પ્રત્યેનો સ્નેહ છે. મુંબાઈમાં પ્લેગ ચાલતો હોય, ત્યારે આપણને આખી મુંબઈની શીકર હોતી નથી; પણ જેમને આપણે આપણા માન્યા હોય, તેમનીજ શીકર હોય છે. કદિ તેમના મંદવાડના સમાચાર મળ્યા પછી મુંબઈ જતા હોઈએ, તો ઘડીએ ઘડીએ આપણને ભયનાં દર્શન થાય છે.

આવે વખતે આપણે શું કરવું જોઈએ? તે પણ આ સ્થોકમાં નંદજીએ બતાવ્યું છે—

‘હરિં શરણે જગામ-નંદજીએ પ્રભુનું શરણું લીધું. નંદજીએ પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીહરિનું ધ્યાન ધરતા નંદજી, મથુરાથી ગોકુલને રસ્તે ચાલ્યા આવે છે. તેઓ ગોકુલ આવી પહોંચ્યા, તે પહેલાં, ગોકુલમાં કયો ઉત્પાત થયો હતો તે સાંભળો—

૧ પદ્યછંદ—શૌરેઃ વચઃ મૃષા ન હૃતિ-વસુદેવનું કહેવું ખોટું ન હોય એમ પથિ વિચિન્તયન્-રસ્તામાં વિચાર કરતા નંદઃ-નંદરાયે ઉત્પાતસ્ય આગમઃ (ઉત્પત્તિ) તદ્માત્ર શંકિતઃ-ઉત્પાતની શંકાથી. હરિં શરણં જગામ-પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું.

કંસેન પ્રહિતા ઘોરા, પૂતના બાલઘાતિની ॥

શિશુંશ્વચાર નિઘ્નન્તી, પુરગ્રામવ્રજાદિષુ ॥૨॥

અર્થ—કંસે જેને આજ્ઞા કરી હતી તે, બાળકોને હણુનારી ઘોર પૂતના, નગરોમાં-ગામડામાં અને વ્રજોમાં, બાળકોને ભારતી ભારતી, ચોતરફ ફરતી હતી. (૨)

૨ વિવેચન—

કંસેન પ્રહિતા—કંસે પ્રેરેલી પૂતના-એટલે પૂતના કંસના ટોળામાંની હતી.

ઘોરા—પૂતનાનું વિશેષણ છે. સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીને બાળકો ધણું બહાણું હોય છે પણ-આ તો ફર હતી, 'એમ સૂચવવા માટે 'ઘોર' શબ્દ મૂક્યો છે.

પુરગ્રામવ્રજાદિષુ—નગરો, ગામ અને નેહ. આ સૂચવે છે કે-જ્યાં જ્યાં મનુષ્યો વસતાં હતાં, ત્યાં પૂતના ફરતી હતી.

પૂતના—પૂતાન્ અપિ નયતિ इति પૂતના અથવા પૂરુષાન્ અપિ ઉન્નયતિ-इति પૂતના પવિત્ર માણસોને અગર પુરુષોને જે લપ્ત જાય તે પૂતના. તેથી જાત કર્માદિક સંસ્કાર થએલા બાળકોને પણ તે મારી શકતી હતી.

બાલઘાતિની—કંસની આજ્ઞા થયા પછી, પૂતના બાળકોનેજ મારવાનો ધધો લપ્ત બેઠી હતી. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી બાળકો એટલે 'કાચા યોગી,' અને પૂતના એટલે અવિદ્યા. અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી કંસ એટલે 'અલંકાર'. પૂતના અલંકારીની બહેન; માટે પૂતનાને શ્રીકૃષ્ણની માસી કહી છે.

રાક્ષસો ક્યાં ફરી શકતા નથી? અસુરોને કયું સ્થળ અગમ્ય છે? તે વાત હવે કહે છે—

ન યત્ર શ્રવણાદીનિ, રક્ષોઘ્નાનિ સ્વકર્મસુ ॥

કુર્વન્તિ સાત્ત્વતાં મર્તુર્-યાતુધાન્યશ્ચ તત્ર હિ ॥૩॥

અર્થ—રાક્ષસોને હણુનારાં ભગવદ્ ગુણાવિંદનું શ્રવણ, મનન અને નિદ્ધિ-ધ્યાસન જ્યાં ન હોય, ત્યાં ચોક્કસરીતે, રાક્ષસીઓ પોતાનાં કર્મ કરે છે. (ત્યાં ચોક્કસરીતે રાક્ષસીઓ ફાવી શકે છે.) (૩)

૩ વિવેચન—

શ્રવણાદીનિ યત્ર ન—જ્યાં શ્રવણાદિ થતાં ન હોય ત્યાં. ત્યારે શું સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયા, દેવપૂજન, રાજભોગ, આરતિ વિગેરે ક્રિયાઓ, જે ધણા ખરાં સત્પુરુષોના ઘરમાં થયાં

૨ પદ્યછંદ—કંસેન પ્રહિતા-કંસથી મોકલાએલી. બાલઘાતિની ઘોરા પૂતના-બાળકોને હણુનારી ઘોર પૂતના. પુરગ્રામવ્રજાદિષુ-નગરોમાં ગામડાંમાં અને વ્રજોમાં. શિશૂન્ નિઘ્નન્તી-બાળકોને ભારતી. ચચાર-ફરતી હતી.

૩ પદ્યછંદ—રક્ષાંસિ ઘ્નન્તિ इति રક્ષોઘ્નાનિ-રાક્ષસોને હણુનારાં. સાત્ત્વતાં મર્તુઃ શ્રવણાદીનિ-ભગવદ્ ગુણાવિંદનું શ્રવણ મનન. યત્ર ન-જ્યાં ન હોય. તત્ર હિ-ત્યાં ચોક્કસપણે યાતુધાન્યઃ-રાક્ષસીઓ. સ્વકર્મસુ-(સમગ્ર દ્વિતીયાના અર્થમાં છે.) કુર્વન્તિ-પોતાનાં કર્મ કરે છે.

કરે છે તે ખોટાં છે? તે ખોટાં નથી, તે પ્રભુ તરફ જવાનાં પગથીયાં છે. સંધ્યાવંદનાદિ-દેવપૂજનાદિ ક્રિયાઓ સાથે શ્રવણનો લાભ મળે, તો સંધ્યાવંદનાદિ અને દેવપૂજનાદિ ક્રિયાઓમાં ભાવ-શ્રદ્ધા-વધે. જેમને સંધ્યાવંદનાદિ અને દેવપૂજનાદિ ક્રિયામાં શ્રદ્ધા ન હોય, તેમણે શ્રવણ-દિનો લાભ અવશ્ય લેવો જોઈએ. તેમ કરવાથી તે ક્રિયાઓમાં તેમને શ્રદ્ધા પ્રગટે છે.

તીર્થાદિકના કરતાં પણ શ્રવણાદિક વધે છે. તત્રૈવ ગંગા યમુના ત્રવેણી, ગોદાવરી સિંધુસરસ્વતિ ચ ॥ સર્વાણિ તીર્થાણિ વસંતિ તત્ર, યત્રાચ્યુતોદ્ધારકથાપ્રસંગઃ ॥ ૧૧ શુકદેવ ॥ ‘કોટિ તીરથ આવી ત્યાં વસે, જેનું ભાગ્ય હોય તે ન્હાય.’ [દયારામભાઈ-ક્રમોચ્છ] નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે—રાગ પ્રભાત.

સકળ તીરથ શ્રીકૃષ્ણ કીરતન કથા, હરિતણા દાસ જ્યાં હેને ગાયે,

કૃષ્ણ કીરતન વિના નર સદા સુતકી, વિમળ કીધે વપુ શુદ્ધ ન થાયે.

મૂર્તિઓ કરતાં પણ શ્રવણાદિક વધે છે. ધણાં માણસો દેવ સેવાને બદલે કથાને તજે છે. તેઓ રૂપેયો દબને ઢંચુ લેનારાં છે. ગોળ મૂકીને ખોળ ખાનારાં છે. શ્રીમદ્ ભાગવત કહે છે કે—દેવ પૂજનાદિ ક્રિયાના પાલનથી, પ્રભુની કથામાં પ્રીતિ ન થાય, તો તે ક્રિયા નકામી છે. [દેવસેવા કરવાની ના નથી, પણ કથાના સમય પહેલાં અગર પછી દેવસેવા કરવી જોઈએ. કારણ કે દેવ સેવાની ક્રિયા આપણે સ્વાધીન છે, અને સત્સંગનો—કથા વાર્તાનો—સમય બીજાને સ્વાધીન છે] ચાર ધામની યાત્રા કરી આવવી સહેલી છે, પણ કથાવાર્તામાં નિયમસર અને વિનયસર હાજર રહેવું મુશ્કેલ છે. અનુભવ કરી જોજો.

યજ્ઞો કરતાં પણ શ્રવણ મનનાદિ શ્રેષ્ઠ છે. શ્રેયાન્ દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાન્, જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥ [ગીતા અ. ૪-૩૩.] દ્રવ્ય યજ્ઞના કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે. આથી—‘દ્રવ્યયજ્ઞ કરવાની ના પાડી છે’ એમ સમજવું નહિં. શ્રદ્ધા, દ્રવ્ય, સમીધ, આહ્વણોની પવિત્રતા અને બીજી આવશ્યક અનુકૂળતાનો વિચાર કરીને, દ્રવ્ય યજ્ઞ કરવો. કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલા—ગંધાતા—ગૃહસ્થોની ખુશામત કરીને, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરીને, યજ્ઞ કરવો પડે, અગર કામ, ક્રોધ, લોભ અને હિંસા યજ્ઞક્રિયામાં ડોકીયાં કરે, તો તે યજ્ઞ ક્રિયા અને યજ્ઞમાન અધર્મના પૂરમાં તણાઈ જાય છે.

અનેક ધર્મો તથા મતમતાંતરો તરફ નજર કરીએ, તો ત્યાં ભલે બીજા અનેક મતભેદ હશે—પણ શ્રવણાદિક તો હશેજ.

શ્રવણાદિકનો આટલો બધો મહિમા છે, છતાં જો દેવમંદિરોમાં કથા વાર્તા ન થતી હોય, તો તે શોચનીય છે. ચકલાની પરખડી થાય છે, પણ મનુષ્યોને કથાવાર્તા સાંભળવાની સગવડ ન થાય, તે અફસોસ કરવા લાયક છે. પ્રભુએ જેમને ભાગ્યશાળી બનાવ્યાં હોય, તે સ્ત્રી-પુરુષોએ—વરસમાં બે ત્રણવાર—ગ્રેમી-ભાવિક આહ્વાણને બોલાવીને, તેમની પાસે કથા કીર્તન કરાવીને—પોતાનાં ઘર દેવમંદિર જેવાં—વૃંદાવન જેવાં—બનાવવાં જોઈએ. કમ્પીર સાહેબ કહે છે કે—

૫૬.

જે ઘર કથા નહિં હરિકીર્તન, સંત નહિં મીજ્યાના;

તે ઘર જમડા ડેરા દીના, સાંજ પડે સમશાના.

જ્યાં શ્રવણમનનાદિ નહિં, જ્યાં સંતનાં ચરણાર્વિંદ નહિં, તે ઘર પશુઓની ખોડ જેવાં, અને અસુરોને હરવા ફરવાનાં સ્થાન છે.

‘ ન રોધયતિ માં યોગો, ન સાંખ્યં ધર્મં યદ્વ ચ । ’ વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને (એકાદશ સ્કંધમાં આરમે અધ્યાયે) શ્રવણ-મનનાદિની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.

જેમ રણમાં ચડેલા માણસ સાથે રણનાં વાજાં વાગે, અને શૂરાતનાં ગીત ગવાય, અને વરધોડે ચડેલા માણસ સાથે લગ્નનાં વાજાં વાગે, અને લગ્નનાં ગીત ગવાય, તેમ જ્યારે અસુરોનો ત્રાસ મટાડવા માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી પડે, ત્યારે પ્રભુએ અસુરોને મારવા વખતે કરેલી લીલાનું ગાન કરવું.

નંદના પવિત્ર ઘરમાં પૂતના કેમ આવી ? તેનું કારણ તો જાણો છો ને ?-પૂતના પ્રભુની પ્રેરણાથી આવી છે. પૂતના પોતાનાં કૃત્યની શીક્ષા લેવા આવી છે. અહિં પૂતનાનો જય થવાનો નથી. હજી બીજા અસુરો પણ અહીં આવશે. તે તમામ કાળની પ્રેરણાથી મરવા માટે આવશે.

પૂતના કેવી રીતે વ્રજમાં પેસે છે તે વાત સાંભળો—

સા સ્વેચર્યેકદોપેત્ય, પૂતના નન્દગોકુલમ્ ॥

યોષિત્વા માયયાત્માનં, પ્રાવિશત્કામચારિણી ॥૪॥

અર્થ—મરજીમાં આવે ત્યાં આકાશ વિગેરે સ્થળે ફરનારી તે પૂતના, એક વખત નંદના ગોકુળમાં આવીને, માયાથી પોતે સ્ત્રી બનીને, વ્રજમાં પેડી. (૪)

૪ વિવેચન—

નંદગોકુલં ઉપેત્ય—નંદના ગોકુળ પાસે આવીને, પૂતના એકદમ ગોકુળમાં પેડી નથી. ગોકુળમાં પેડા પહેલાં, પૂતનાએ માયયા આત્માનં યોષિત્વા-માયાથી સ્ત્રીનું યરાયર રૂપ ધારણ કરીને, પછી પ્રાવિશત્-પૂતના વ્રજમાં પેડી. ત્યારે શું પૂતના સ્ત્રી જાતિ નહોતી ? પૂતના સ્ત્રી જાતિ હતી, પણ રાક્ષસી હતી. તેણીનું રૂપ એડોળ હતું. તેથી દેખનારાંને મોહ ઉપજાવવા માટે, પૂતના સુંદરી બની હતી. સ્વેચરી અને કામચારિણી આ બે પૂતનાનાં વિશેષણો છે, અને તે રાક્ષસી માયાને સૂચવે છે.

પૂતના વ્રજમાં આવી, ત્યારે પ્રભુ કેવલ હતા ? તે સંજ્ઞામાં પદ્મપુરાણ કહે છે કે- ‘ ભાદરવા શુદ્ધ ચૌદસને દિવસે નંદરાયના પુત્રે પૂતનાને મારી. ’ (ભાદવા શુદ્ધ ૧૪ એટલે આપણે હિસાબે શ્રાવણ વદી ચૌદસ. તે દિવસે પ્રભુ છ દિવસના હતા.) હરિવંશ કહે છે કે- ‘ છ માસના ભગવાને પૂતનાને મારી. ’ અહીં દશમસ્કંધમાં આપણે એમ વાંચ્યું કે- ‘ શ્રી કૃષ્ણનો જન્મોત્સવ કરીને, નંદજી કર દેવા મથુરા ગયા હતા. વસુદેવની સૂચનાથી તેઓ તુરત પાછા વળ્યા. તેઓ વ્રજમાં આવ્યા તે પહેલાં પૂતના મરી ગઈ હતી. ’ હરિવંશમાં બીજા કલ્પને અનુસાર કથા છે, માટે પદ્મપુરાણને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી સ્વિકારે છે-કબૂલ રાખે છે.

૪ પદ્મજી—[સ્વે ચરતિ ઇતિ સ્વેચરી, કામં (મરજીમાં આવે ત્યાં) ચરતિ ઇતિ કામચારિણી] સા સ્વેચરી કામચારિણી-આકાશમાં ફરનારી અને મરજીમાં આવે ત્યાં જનારી તે પૂતના. એકદા-એક વખત. નંદગોકુલં ઉપેત્ય-નંદના ગોકુળમાં આવીને. માયયા આત્માનં યોષિત્વા-માયાથી પોતે સ્ત્રી બનીને. પ્રાવિશત્-વ્રજમાં પેડી.

પૂતનાએ કેવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું? તે હવે સાંભળો—

તાં કૈશબન્ધવ્યતિષક્તમલ્લિકાં, બૃહન્નિતમ્બસ્તનકૃચ્છ્રમધ્યમામ્ ॥

સુવાસસં કમ્પિતકર્ણભૂષણ-ત્વિષોલ્લસત્કુન્તલભૂષિતાનનામ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—પૂતના વ્રજમાં પેઠી તે વળતે તેણીના અંબોડામાં માલતીનાં પુલ ગુથેલાં હતાં. મોટા નિતંબ અને સ્તનના ભારથી તેણીની કેડ લચી પડતી હતી. તેણીએ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, હાલતાં કુંડળોની કાંતીને લીધે, ચળકતા કેશોથી, તેણીનું મુખ શોભી રહ્યું હતું. [૫]

૫ વિવેચન—

મલ્લિકા—‘મલ્લિક’ મૂળ શબ્દ છે ‘ક’ પ્રત્યય છે. ‘ક’ એટલે ‘સદૃશ’ ‘મલ્લિકા જેવું.’ એટલે ‘માલતી’. તાત્પર્ય—‘મલ્લિકાનાં પુષ્પ’ એટલે ‘માલતીનાં પુષ્પ’ સમજવાં.

સુંદરી—કામશાસ્ત્રાનુસાર રતિસુખમાં જે શરીર સર્વોત્તમ ગણાય, તેવું શરીર અને તેવા અલંકાર પૂતનાએ ધારણ કર્યા હતા. મનોહર ગતિથી તે ચાલતી હતી. અંબોડામાં માલતીનાં પુષ્પો ગુથ્યાં હતાં.

કર્ણભૂષણ—કાનના ઉપલા ભાગમાં જે પહેરાય છે તે ધરેણાં.

પૂતનાએ ગોપ ગોપીઓને કેવી રીતે મોહ પમાડ્યાં તે કથા સાંભળો—

વલ્ગુસ્મિતાપાઙ્ગવિસર્ગવીક્ષિતૈર્-મનો હરન્તીં વનિતાં વ્રજૌકસામ્ ॥

અમંસતામ્ભોજકરેણ રૂપિણીં, ગોપ્યઃ શ્રિયં દ્રષ્ટુમિવાગતાં પતિમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—સુંદર મંદહાસ્યયુક્ત નેત્રની અણીવડે તે જોતી હતી. તેથી વ્રજવાસી ગોપોનાં મન હરાઈ ગયાં હતાં, [તેથી તેણીને કોઈએ અટકાવી નહિ.]

૫ પદ્યછેદ—કૈશબંધે- (અંબોડામાં] વ્યતિષક્તાનિ (ગુથેલાં) મલ્લિકાનિ યસ્યાઃ સા તાં-જેના અંબોડામાં મલ્લિકાના જેવાં પુલ ગુથેલાં હતાં. બૃહતા નિતંબેન ચ સ્તનાભ્યાં કૃચ્છ્રં (લચીપડતી હતી) મધ્યમં (કેડ) યસ્યાઃ સા તાં-મોટા નિતંબનો અને સ્તનના ભારથી જેની કેડ લચી પડતી હતી તે. શોભનાનિ વાસાંસિ યસ્યાઃ સા સુવાસાઃ તાં સુવાસસં-જેણે ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં તે. કંપિતયોઃ કરણભૂષણયોઃ ત્વિષ્ટ તયા કંપિત-કરણભૂષણત્વિષા-હાલતા કુંડળોની કાંતીને લીધે. ઉલ્લસદ્ભિઃ કુંતલૈઃ ભૂષિતં આનનં યસ્યાઃ સા તાં ઉલ્લસિત્કુંતલભૂષિતાનનાં-ચળકતા કેશોથી મુખ શોભી રહ્યું હતું.

૬ પદ્યછેદ—વલ્ગુસ્મિતં ચ અપાંગવિસર્ગાશ્ચ તૈઃ વીક્ષિતાનિ તૈઃ વલ્ગુસ્મિતા-પાંગવિસર્ગવીક્ષિતૈઃ-સુંદર મંદહાસ્યઅને નેત્રની અણીવડે જોવાથી. વ્રજૌકસામ્ મનઃ હરન્તીં વનિતાં-વ્રજવાસી ગોપોના મનને હરીલેતી સ્ત્રીને અંભોજેન સદૃશ કરઃ તેન અંભોજકરેણ-હાથમાં કમળ લીધેલું હોવાથી. પતિં દ્રષ્ટુમ-પતિને જોવાનેરૂપિણીં શ્રિયં આગતાં દૃષ-જાણે દેહ ધરીને લક્ષ્મીજી આવ્યાં હોય તેવી ગોપ્યઃ અમંસત-ગોપીઓએ તેને ધારી-માની.

તેણીએ હાથમાં કમળ લીધું હતું. તેથી જાણે દેહધારી લક્ષ્મીજી પતિને મળવા આવતી હોય, તેમ ગોપીઓએ ધાર્યું. (તેથી ગોપીઓ પણ ચૂપ રહી.) [૬]

૬ વિવેચન—

ગોપોને કેવી રીતે મોહ પમાડ્યા?—મંદ હાસ્યથી, કટાક્ષના આણુથી અને નીતંબ તથા સ્તનના ભારથી લચી પડતી કેડના દેખાવથી

વસંતતિલકા—

વિસ્તારિતં મકરકેતન-ધીવરેણ ।

સ્રોસંક્ષિતં બહિશમત્ર, મધ્યામ્બુરાશૌ ॥

તેનાચિરાત્ તદધરા-મિષલોલમર્ત્ય-

મત્સ્યાન્વિકૃષ્ય સ પચ-ત્યનુરાગવહ્નૌ ॥ ૬૦ ॥ [શૃંગારશતક]

સાર—જેમ મચ્છીમાર સમુદ્રમાં સાળ નાંખીને માછલાં પકડી લે છે, તેમ કામદેવ સંસારસાગરમાં સ્ત્રીરૂપ ગળ નાંખીને, પુરૂષોને પકડી લે છે. પુરૂષોને અંધ બનાવી દે છે.

સંમોહયત્યેવ સુરેવ કા? સ્ત્રી ॥ ૬ ॥ મણિરત્નમાળા.

પ્રશ્ન.—દાર માફક કોણ મોહ પેદા કરે? જવાબ—સ્ત્રી.

પ્રભુએ મોહની સ્વરૂપ લઇને મહાદેવજીને છેતર્યા હતા, સારે પૂતના વજ્રવાસી ગોપોને છેતરે તેમાં શી નવાઈ! કાંઈ નવાઈ નહિં.

ગોપીકાઓ શું જોઈને મોહ પામી?—પૂતનાએ સુંદરરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે ઉપરાંત, જાણે પોતે લક્ષ્મીનો અવતાર હોય, તેવો દેખાવ કરવા માટે (પૂતનાએ) હાથમાં કમળ લીધું હતું. હવે પૂતનાને પ્રભુનાં દર્શન થાય છે—

બાલગ્રહસ્ત્ર વિચિન્વતી શિશૂન-યદૃચ્છયા નન્દગૃહેઽસદન્તકમ્ ॥

બાલં પ્રતિચ્છન્નનિજોરુતેજસં, દદર્શ તલ્પેઽગ્નિમિવાહિતં ભસિ ॥ ૭ ॥

અર્થ—રાક્ષસોના કાળરૂપ, પણ ભારેલા અગ્નિની માફક, જેણે પોતાનું મોહું તેજ સંતાડી રાખ્યું હતું એવા બાળકને, બાળકોને સોધતી અને બાળકોના ગૃહરૂપ પૂતનાએ, નંદજીના ઘરમાં પારણામાં દેખ્યો [૭]

૭ વિવેચન—

બાલગ્રહઃ—બાળકોને દુઃખ દેનારા બાળકોના કાળરૂપ.

અસતઃ અન્તકં, ઉરુતેજસં ભસિ આહિતં અગ્નિં ઇવ—વિગેરે પ્રભુનાં વિશેષણો છે.

પોતે રાક્ષસોના કાળરૂપ છે, અને મોટા પરાક્રમવાળા છે, તોપણ રાખથી ભારેલા અગ્નિના જેવા બન્યા. એટલે પ્રભુએ પ્રાકૃત બાળકના જેવો દેખાવ કર્યો.

૭ પદ્યછંદ—શિશૂન વિચિન્વતી—બાળકોને સોધતી. બાલગ્રહઃ બાળકોના ગૃહરૂપ પૂતનાએ નંદગૃહે—નંદના ઘરમાં અસતઃ અન્તકં—રાક્ષસોના કાળરૂપ. ભસિ—રાખમાં આહિતઃ અગ્નિઃ ઇવ તં—ભારેલા અગ્નિની માફક. પ્રતિચ્છન્ન (સંતાડ્યુંછે) નિજં ઉરુતેજઃ યેન સઃ તં પ્રતિચ્છન્નનિજોરુતેજસં—જેણે પોતાનું મોહું તેજ સંતાડી રાખ્યું છે એવા બાલં તલ્પે દદર્શ—બાળકને (પૂતનાએ) પારણામાં દેખ્યો.

પ્રતિચ્છન્નનિજોરુતેજસં—ગુન્હો પકડવા નીકળેલો છુપીપોલીસનો માણસ, જેમ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને સંતાડીને વર્તે; તેમ પ્રભુએ પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સંતાડી દીધું.

હવે પૂતના પ્રભુને ખોળામાં લે છે—

વિબુદ્ધ્ય તાં બાલકમારિકાગ્રહં, ચરાચરાત્મા સ નિમીલિતેક્ષણઃ ॥

અનન્તમારોપયદઙ્કમન્તકં, યથોરગં સુપ્તમબુદ્ધિરજ્જુધીઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—‘તે બાળકોને મારનારી પૂતના છે,’ એમ ચરાચરના આત્મા શ્રીકૃષ્ણે જાણીને, (પોતાની) આંખો વીંચી દીધી. [પોતે ઉઘમાં છે એવો દેખાવ કર્યો.] પછી મૂર્ખ માણસ જેમ દોરડી સમજીને, સુતેલા સાપને પકડે, તેમ—શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતાના-પૂતનાના-કાળરૂપ હતા, તેને પૂતનાએ પોતાના ખોળામાં લીધા-ખોળામાં સુવાડ્યા. (૮)

૮ વિવેચન—

ચરાચરાત્મા—પ્રભુ સ્થાવર જંગમના આત્મા છે, તેથી જાણી ગયા કે-બાલકમારિકાગ્રહં=બાળકોને મારનારી પૂતના આવી. તેથી પ્રાકૃત બાળકની માફક આંખો મીંચી ગયા. [C. I. D. ના-છુપીપોલીસના માણસ બન્યા. કેવી રીતે કેસ પકડે છે તે હવે જુઓ.]

રજ્જુધીઃ યથા સુપ્તમ્ ડરગં—સાપને દોરડી સમજનારો પુરૂષ જેમ સુતેલા સાપને પકડે, તેવી રીતે. એટલે પૂતનાએ પ્રભુને એક સામાન્ય બાળક સમજીને ખોળામાં લીધા.

અજાણી સ્ત્રીએ પ્રભુને ખોળામાં લીધા, ત્યાં સુધી યશોદા અને રોહિણીજી કેમ શાંત રહ્યાં? તે વાત હવે કહે છે.—

તાં તીક્ષ્ણચિત્તામતિવામચેષ્ટિતાં, વીક્ષ્યાન્તરા કોશપરિચ્છદાસિવત્ ॥

વરસ્ત્રિયં તત્પ્રભયા ચ ધર્ષિતે, નિરીક્ષમાણે જનની હૃતિષ્ઠતામ્ ॥ ૯ ॥

૮ પદ્મછેદ—[મારયતિ ઇતિ મારિકા] તાં બાલકમારિકાગ્રહં વિબુદ્ધય-તેને બાળકોને મારનારી પૂતના જાણીને સ ચરાચરાત્મા-ચરાચરના આત્મા શ્રી કૃષ્ણ નિમીલિતે રૂક્ષણે યેન સ નિમીલિતેક્ષણઃ-આંખો વીંચી ગયા. યથા-જેવી રીતે. અબુદ્ધિશ્ચાસૌ રજ્જુધીશ્ચ અબુદ્ધિરજ્જુધીઃ-મૂર્ખ માણસ દોરડી સમજીને સુપ્તમ્ ડરગં-સુતેલા સાપને પકડે તેમ અંકં અનંતં અંતકં આરોપયત્-પ્રભુ કે જે પોતાના કાળરૂપ છે, તેને પોતાના ખોળામાં લીધા-સુવાડ્યા.

૯ પરિચ્છેદ—[કોશઃ પરિચ્છદઃ (ઢાંકણ) યસ્ય સઃ કોશપરિચ્છદઃ] કોશ-પરિચ્છદશ્ચાસૌ અસિશ્ચ કોશપરિચ્છદાસિઃ તેન તુલ્યા કોશપરિચ્છદાસિવત્-મીયાનથી ઢાંકેલી તલવારની માફક ઉપરથી કોમળ અને અંદરથી તીક્ષ્ણ એવી રીતે. અતિવામં (અતિ કોમળ) ચેષ્ટિતં (વર્તન) યસ્યાઃ સા તાં અતિવામચેષ્ટિતાં-ઉપરથી અતી કોમળ વર્તનવાળી. તીક્ષ્ણં ચિત્તં યસ્યાઃ સા તાં તીક્ષ્ણચિત્તાં-અંદરથી ધણજ તીક્ષ્ણ ચિત્તવાળી. વરસ્ત્રિયં-ઉત્તમ સ્ત્રીને. અંતરા વીક્ષ્ય-ધરની અંદર દેખીને. તસ્યાઃ પ્રભયા-તેણીની કાંતીથી. ધર્ષિતે-દગ્ધાએલી. નિરીક્ષમાણે-તેને જોતી. જનની-[જનનિ શબ્દ છે] જે માતાઓ-યશોદા અને રોહિણી. દિ-ખરેખર. અતિષ્ઠતામ્-ઉભી રહી.

અર્થ—મીયાનથી ઢાંકેલી તલવાર જેમ ઉપરથી કોમળ હોય, અને અંદરથી તીક્ષ્ણ હોય, તે પ્રમાણે પૂતના કે જે ઉપરથી અતી કોમળ લક્ષણવાળી હતી, અને અંદરથી ઘણાજ તીક્ષ્ણ હૃદયવાળી હતી— ઘણીજ કુર હતી, તે પૂતનાને ઘરમાં આવેલી કોઈ ખાનદાન સ્ત્રી માનીને, તેણીની કાંતીથી અંબાઈ ગએલી અને તેણીને જોયા કરતી, બે માતાઓ—યશોદા અને રોહિણીજી—સાચો-સાચ (જડની માફક) ઉભીજ રહી. (એટલે પૂતનાએ શ્રીકૃષ્ણને તેડીને ખોળામાં સુવાડયા, ત્યાં સુધી આ બે માતાઓ કાંઈપણ બોલી શકી નહિં). [૬]

૯ વિવેચન—

પૂતના કેવી હતી?—મીયાનમાં ઢાંકેલી તલવાર જેવી પૂતના હતી. ઉપરથી કોમળ અને અંદરથી કુર. ગોપ, ગોપીકા અને યશોદા તથા રોહિણીજીએ પૂતનાનું બાહ્ય સ્વરૂપ—કોમળ સ્વરૂપ દેખ્યું, અને શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનું આંતર સ્વરૂપ દેખ્યું—એટલે પૂતનાની આંતરકુરના દેખી.

પૂતનાની કોમળતા, હાવભાવ, વસ્ત્રાવકારનો ઠાક અને નિડરતા દેખીને, યશોદા તથા રોહિણી દબાઈ ગયાં. કાંઈ જોતી શક્યાં નહિં.

દષ્ટાંત—રંગુનની લાઇકોર્ટમાં, થોડા વરસ પર આવતી કોર્ટે, એક ચાલાકે સન્નજન જેવો દેખાવ કરીને, નીસરણી મુકાને ઘડીયાળ ચોરી લીધી. સૌના દેખતાં ઘડીયાળ ઉતારી, તેનાપરથી ધૂળ ખંખેરી નાંખી, ઘડીયાળ લઇને તે નિરાંતે પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. કોઇએ તેને પૂછ્યુંજ નહિં. બીજે દિવસે જજે શીરસ્તદારને પૂછ્યું—‘ઘડીયાળ રીપેર થઇને કેમ પાછી આવી નથી?’ શીરસ્તદાર—‘ખબર નથી.’ શીરસ્તદારે કલાર્કોને પૂછ્યું કે—‘ઘડીયાળ કોણે રીપેર કરવા આપી?’

કલાર્કો—અમે કોઇને રીપેર કરવાનો હુકમ આપ્યો નથી. માત્ર કાલે કોઈ ઘડીયાળી તેને રીપેર કરવા લઇ જતો હતો, તે જોયું છે.

શીરસ્તદાર—તે તો મેં પણ જોયું છે. પણ તે કોના હુકમથી લઇ ગયો?

કલાર્કો—અમે જાણ્યું કે આપે કોઈ ઘડીયાળીને રીપેર કરવાનો ઓર્ડર આપ્યો હશે.

શીરસ્તદાર—ના—મેંતો કોઇને ઓર્ડર આપ્યો નથી.

કલાર્કો—કદાચ સાહેબે કોઇ ઘડીયાળીને બોલાવ્યો હશે, અને પોતે ભૂલી ગયા હશે.

શીરસ્તદાર—ચાલો ત્યારે સાહેબ પાસે.

સૌ વાજતે ગાજતે સાહેબ પાસે આવ્યા. સાહેબ આ વાત સાંભળી હસતાં હસતાં બોલ્યો—‘આ પણ ઠીક બન્યું! આપણે જગતનો ન્યાય તોળીએ, ત્યારે હવે આપણો ન્યાય કોણ તોળશે? મેં તે ચોરને જોયો હતો, પણ મેં જાણ્યું કે—શીરસ્તદારે તેનો બંદોબસ્ત કર્યો હશે.’

શીરસ્તદાર—‘મેં પણ ચોરને જોયો હતો, પણ મેં જાણ્યું કે ઘડીયાળ સાફ કરાવવાની ગોઠવણ કલાર્કોએ કરી હશે.’

કલાર્કો—અમે પણ ચોરને જોયો હતો પણ અમે ધાર્યું કે—આપુસામે ઘડીયાળીને બોલાવ્યો હશે.

જજસાહેબ—‘ઠીક બની. પણ તે ચોર કોઇ ખાનદાન માણસ જેવો દેખાતો હતો.’

સા મુઞ્ચ મુઞ્ચાલમિતિ પ્રભાષિણી, નિષ્પીઙ્ગમાનાઽસ્થિલજીવમર્મણિ ॥
વિવૃત્ય નેત્રે ચરણૌ ભુજૌ મુહુઃ, પ્રસ્વિન્નગાત્રા ક્ષિપતી રુરોદ હ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—સર્વ મર્મસ્થળોમાં, પીડાતી પૂતના (આળકને) કહેવા લાગી કે—‘મૂક-મૂક-હવે ઘણું થયું.’ [આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં) આંખો ફાટી રહી. શરીરે પરસેવો આવી ગયો. વારંવાર હાથ પગ પછાડવા લાગી, અને રડવા લાગી. [૧૧]

૧૧ વિવેચન—

અસ્થિલજીવમર્મણિ નિષ્પીઙ્ગમાના—વિજળી પકડવાથી જેમ શરીરની રંગો તણાય છે, અને મર્મસ્થળો બેદાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણરૂપી વિજળીની અસર પૂતનાના શરીર ઉપર થઈ. (જે જગ્યાએ પ્રદાર થવાથી જીવ ચાલ્યો જાય, તે મર્મસ્થળ કહેવાય છે.) જેમ દહીં દુધની લાલચથી બિલાડી લોટામાં માથું ધાલે, પણ લોટામાંથી માથું પાછું ન નીકળી શકે, ત્યારે બિલાડી ગભરાઈ જાય છે. બિલાડી આમતેમ દોડે, પણ દુઃખનો પાર આવે નહિ. તેમ શ્રીકૃષ્ણને મારવાની લાલચથી, પૂતનાએ પ્રભુને સ્તન આપ્યું, પણ પ્રભુએ સ્તનની સાથે પ્રાણ ખેંચવા માંડ્યા. પૂતના ગભરાઈ ગઈ. પૂતના ગભરાટમાં બોલી કે—‘મુંચ મુંચ અલં-હવે છોડીદે-છોડીદે-અસ.’ જેમ બિલાડી લોટો લઈને આમતેમ દોડે, તેમ પૂતના પ્રભુને લઈને નાડી જણાય છે. કારણ કે તેણીનું શય વ્રજની બદાર અને મથુરાને રસ્તે પડ્યું હતું. તેણીના શયે પડતાં પડતાં ઘણાં વૃક્ષો પાડી નાંખ્યાં હતાં. નંદાદિ ગોપોએ મથુરાથી વ્રજમાં આવતાં તે શય દેખ્યું હતું.

મથુરાને રસ્તે દોડવાની આજ્ઞામાં એક બીજને પણ ભાવ છે, તે એ કે—પૂતનાએ ઘણા આળકો માર્યા હતા. તેમાં કૃષ્ણના જેવો તેણીને કોઈ આળક મળ્યો નહોતો. તેથી—‘રખે તે વિષ્ણુ હોય’—એવી માન્યતાથી, તે આળક કંસને સોંપવાના હેતુથી, પૂતના મથુરાને રસ્તે દોડી હોય.

મુંચ મુંચ અલં આ ત્રણ શબ્દ બોલ્યા પછી પૂતના આગળ બોલી શકી નથી. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે—‘રખે તેણી વિષ્ણુનો અવતાર પ્રગટ કરે.’ રદ્ધન રૂપે પૂતનાએ ચીસ પાડી હતી.

પૂતનાને જો માયા કહીએ, તો પૂતનાના સ્તનને રાગ અને દ્રેષનુરૂપ અપાય. રાગ નામનો સ્તન શ્રીકૃષ્ણને આપ્યો. તે રાગ નામના સ્તનમાં વિષયરૂપ ભયંકર વિષ હતું. જ્ઞાતીઓ રાગ અને રાગમાં રહેલા વિષને મૂળમાંથી ઉમેડી નાંખે છે.

૧૧ પદ્યછંદ—અસ્થિલે જીવમર્મણિ-સર્વ મર્મસ્થળમાં નિષ્પીઙ્ગમાના-પીડાતી સા-પૂતના મુંચ મુંચ અલં इति પ્રભાષિણી સા-અને મુકીદે મુકીદે-અહુ થયું’ એમ બોલવા લાગી. નેત્રે વિવૃત્ય-આંખો ફાટી રહી. પ્રસ્વિન્નગાત્રા ગાત્રાણિ યસ્યાઃ સા પ્રસ્વિન્નગાત્રા-શરીરે પરસેવો વળી ગયો. ચરણૌ ભુજૌ મુહુઃ ક્ષીપતી-વારંવાર હાથ અને પગ પછાડવા લાગી. હ-અને રુરોદ-રડવા લાગી.

પૂતનાએ, જે બાળકોને માર્યા, તે તમામ બાળકોનો ઉદ્ધાર થયો ? તે સંબંધમાં કેટલાએક ટીકાકારોની એવી માન્યતા છે કે—‘ પૂતનાના ઉદ્ધાર સાથે પૂતનાએ મારેલા તમામ બાળકોનો પ્રભુએ ઉદ્ધાર કર્યો—’ તેમ પણ અને; કારણ કે તે તમામ બાળકોનો પ્રભુની ખાતર-પ્રભુની શોધમાં-નાશ થયો હતો.

શ્લોકમાં છેલ્લો ‘હ’ છે તે આશ્ચર્યસૂચક છે.

પૂતનાએ પાડેલી ચીસની કેવી અસર થઈ ? તે સાંભળો:—

તસ્યાઃ સ્વનેનાતિગમીરરંહસા, સાદ્રિર્મહી ઘૌશ્ચ ચચાલ સગ્રહા ।

રસા દિશશ્ચ પ્રતિનેદિરે જનાઃ, પેતુઃ ક્ષિતૌ વજ્રનિપાતશઙ્કયા ॥ ૧૨ ॥

નિશાચરીત્થં વ્યથિતસ્તના વ્યસુર્-વ્યાદાય કેશાંશ્ચરણૌ ભુજાવપિ ॥

પ્રસાર્ય ગોષ્ઠે નિજરૂપમાસ્થિતા, વજ્રાહતો વૃત્ર ઇવાપતન્નૃપ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—તેણીના અત્યંત ગંભીર વેગવાળા અવાજથી-રૂદનથી, પર્વતો સહિત પૃથ્વી અને નક્ષત્રો સહિત આકાશ, ડોલવા લાગ્યાં. પૃથ્વીના તળીયામાં (એટલે પાતાળોમાં) અને દિશાઓમાં પડછંદા પડવા લાગ્યા. વજ્ર પડવાની શંકાથી લોકો પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. [૧૨] હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે સ્તનમાં પીડા થતાં, મરણ સમયે પોતાનું પ્રથમ રૂપ ધારણ કરીને, વજ્રથી હણુએલા વૃત્રાસુરની માફક, તે વ્રજમાં પડી. મરણ પામેલી એ રાક્ષસીનું મુખ કાટયું રહ્યું હતું. વાળ છુટી ગયા હતા. પગ અને હાથ પ્રહોળા થઈ ગયા હતા. [૧૩] ૧૨ વિવેચન—

પર્વતો સહિત પૃથ્વી અને ગૃહો સહિત આકાશ પૂતનાના અવાજથી ખળખળી ઉઠ્યાં, તે વાત સાચી હશે?—લંડનથી દોડ્યાં આવતાં એરોપ્લેન (વૈમાન) સંબંધી વાતો, ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં આપણને કોઈએ કરી હોત, તો તે આપણને ગપ લાગત, પણ અત્યારે તે વાત

૧૨ પદ્યછેદ—તસ્યાઃ—તેણીના અતિગમીરરંહસા સ્વનેન—અત્યંત ગંભીર વેગવાળા અવાજથી-રૂદનથી અદ્રિભિઃ સહિતા મહી સાદ્રિઃ મહી—પર્વતો સહિત પૃથ્વી ચ—અને સગ્રહા ઘૌઃ—નક્ષત્રો સહિત આકાશ ચચાલ—ચલાયમાન થઈ ગયાં. રસાઃ—પૃથ્વીના તળીયાં એટલે પાતાળો ચ—અને દિશઃ—દિશાઓ પ્રતિનેદિરે—સામા પડછંદા દેવા લાગી એટલે તેમાં પડ્યા પડવા લાગ્યા. વજ્રનિપાતસ્ય શંકા તયા—વજ્ર પડવાની શંકાથી જનાઃ ક્ષિતૌ પેતુઃ—લોકો પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગ્યા.

૧૩ પદ્યછેદ—ઈત્થં—આ પ્રમાણે નિશાચરી-રાક્ષસી વ્યથિતઃ સ્તનઃ યસ્યાઃ સા વ્યથિતસ્તના—સ્તનમાં વ્યથા થવાથી હે નૃપ—હે રાજન્ ! વજ્રહતઃ વૃત્રઃ ઇવ—વજ્રથી હણુએલા વૃત્રાસુરની માફક નિજરૂપં આસ્થિતા—પોતાનું પ્રથમરૂપ ધારણ કરીને ગોષ્ઠે અપતત્—વ્રજમાં પડી. વિગતાઃ અસવઃ યસ્યાઃ સા વ્યસુઃ—મરણ પામેલી રાક્ષસીનું વ્યાદાય—મુખ પહોળું થઈ ગયું. કેશાન્ ચરણૌ ભુજૌ અપિ પ્રસાર્ય—વાળ, પગો અને હાથ પણ પહોળા થઈ ગયા હતા.

સાચી લાગે છે. ગમે તે વાત અનુભવે સિદ્ધ થાય. તેમ પૂતના વિગેરે અસુરોને જેમણે અનુભવ્યાં હોય, તેમને તે વાત સત્ય લાગે, અને આપણને તે ગપ લાગે. આપણે તે ગપ મટાડવું હોય, તો અંતઃકરણની પવિત્રતાથી વિચાર કરવો કે-‘શુકદેવજી જેવા બ્રહ્મવિદ્ પુરુષ, જે કાંઈ કહેતા હશે, તે ભણે આપણી ટુંકી બુદ્ધિમાં ન સમાય, પણ તે વાત સત્ય હશે.’ ત્રીસ ચાળીસ વરસના પાછલા જમાના તરફ નજર કરીએ તો જણાય કે-લાડુના રસીયા પાંચ સાત લાડુ નાસ્તામાં ઉડાવી જતા; અને અત્યારે ઘણાં સ્ત્રી પુરુષોને જમણમાં બે લાડુ પતાવવા મુશ્કેલ પડે છે. તે જમાનાનાં માણસો દોટ મૂકીને ડાકોર જતાં, અને અત્યારે બઝકાળીથી સ્ટેશન જતાં ગાડી જેઠાં છે. ત્રીસ ચાળીસ વરસના જમાનામાં આટલો બધો ફેર જણાય, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે કેવો જમાનો હશે! તે જમાનાના માણસોને અત્યારની આંખથી જેઠાં, તો તે કેમ દેખાય? શાસ્ત્ર અને સદ્ગુણનાં વચનમાં શ્રદ્ધા હોય, તો તે શ્રદ્ધા રૂપી ચક્ષુ પહેરીને કાંઈ જેઠાં તો દેખાય. ન્યુસપેપરમાં કોઈ અટપટી વાત આવી હોય, તો તે ખરી માનવી, અને શાસ્ત્રમાં કાંઈ અટપટી વાત આવે ત્યારે-લાંબો ટુંકો વિચાર કર્યા વિના, ‘It is all humbug-તે બધું ખોટું છે-ગપ છે.’ એમ કહેવું, એ બુદ્ધિની મંદતા સૂચવે છે-ધર્મની અજ્ઞાનતાનું ભાન કરાવે છે-આચાર વિચારની ન્યુનતા સૂચવે છે. આહાર વિહારની બેદરકારીનું ભાન કરાવે છે. કીડીયો હિમાલય ન માપી શકે, તેથી કાંઈ હિમાલય ઉંચો કરતો નથી?

વીજળી સાથે મેઘરાજા બ્યારે જોર કરે છે, ત્યારે કડાકા ભડાકાથી લોકો ગભરાઈ જાય છે. કોઈવાર લોકો પડી પણ જાય છે. તેવીજ રીતે વજ્ર પડવાની શંકાથી ગભરાયેલા વજ્રના લોકો પડી ગયાં.

૧૩ વિવેચન—

મરણ વખતે પૂતનાએ ગુપ્ત રૂપ ધારણ કર્યું હતું, એ શું?—આપત્તિકાળમાં સૌ પોતાનું ગુપ્ત રૂપ ધારણ કરે છે. કોઈ ભાઈ આપણી સાથે ખાતા પીતા હોય—આપણા સ્નેહી હોય, આપણે તેને ભાઈ! ભાઈ! કરતા હોઈએ, પણ જો આપણે તેમને ખીજનીએ, તો તેના હૃદયમાં આપણા સંબંધી જે કચરો હોય, તે કાઢે છે. એટલે પોતાનું ગુપ્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સાધુ સન્યાસી વૈરાગ્યની મોટી મોટી વાતો કરતા હોય, પણ જો તેમને કોઈ કનકકાંતાની લાલચ આપે, તો તુરત (અગર ધીમે ધીમે) પોતાના ગુપ્ત સ્વરૂપને પ્રગટાવે છે. આ પ્રમાણે કનક કાંતામાં લલચાઈ જવું, એ ખોટા વૈરાગીનું ગુપ્ત સ્વરૂપ છે. કનકકાંતાથી ત્રણે કાળમાં સુકત રહેવું, એ સાચા વૈરાગીનું ગુપ્ત સ્વરૂપ છે. કેટલાએક વાચાળ વિદ્વાનો કહે છે કે—શુદ્ધોડહં—બુદ્ધોડહં—અયમાત્મા બ્રહ્મ—બ્રહ્મરૂપોડહં વિગેરે; પણ બ્યારે તેઓ અસુક કારણ માટે ખીજાય છે, ત્યારે આપણને ખાત્રી થાય છે કે તેમનું વાસ્તવ સ્વરૂપ—ગુપ્ત સ્વરૂપ—‘રુદ્રોડહં’ છે. ગોંડલના અમી દેસાઈને વેદાંતનો બહુ શોખ હતો. તેઓ આ પ્રમાણેજ બોલતા હતા; પણ જરા, ખીજતા ત્યારે ‘રુદ્રોડહં’—રૂદ્રરૂપનાં દર્શન કરાવતા હતા. જીંદગીપર્યંત આ કટેવ છોડી નહિ. કારણકે તેમને વિદ્વાનો શંકા હતો. લાલચ અને આપત્તિ એ જીવની કસોટી છે.

દ્રષ્ટાંત—દિલ્હીના એક રાજાએ પાંચ ખીલાડી પાળી હતી. તે પાંચે ખીલાડીને સુસ્થિર બેસતાં શીખવીને, તેમનાં માથા ઉપર કોડીયાં—(બળતા દીવા) રાખીને, તે રાજા રાત્રે ભોજન

કરતો હતો. તે દેખીને ઘણાં માણસો ચકિત થતાં હતાં; અને રાજાનાં વખાણ કરતાં હતાં. આ વાતની ખાત્રી કરવા, રાજાના રાત્રીના ભોજન વખતે, એક આરોટ રાજા પાસે આવ્યો. ખીલાડીનાં શુભ સ્વરૂપ તપાસવા, તે પોતાની સાથે એક ઉંદરડી લાવ્યો હતો. ઉંદરડીને કોથળીમાં પૂરીને, તે કોથળી તેણે ગજવામાં સંભાળથી રાખી હતી. આરોટને સામે બેસાડીને, રાજા ભોજન કરવા લાગ્યો. ખિલાડીઓ સુસ્થિર બેઠી હતી. તેમનાં માથાં ઉપર દીવા જગમગાટ બળતા હતા. શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. તેટલામાં આરોટ ધીમેથી ગજવામાંથી કોથળી કાઢીને, રાજા જમતો હતો તે તરફ ઉંદરડી ફેંકી, ઉંદરડીને દેખીને પાંચે ખીલાડી નાહી. દીવા પડી ગયા. અંધારૂં ધમ ધમ ગયું. રાજાને ખાત્રી થઇ કે લાલચ અને આપત્તિના સમયમાં જીવો પોતાના શુભ સ્વરૂપને પામે છે. કોંઈ પુરૂષ કોઈ કરે છે ભારે કહે છે કે- ‘તું મને જોળાજે છે ? હું કોણ છું ?’ લોભી પુરૂષ જ્યારે લોભે ઘેરાય છે, ત્યારે ગમે એવા સંબંધને તોડી નાંખી, દુષ્મન બની જાય છે. કામી પુરૂષની પણ એજ સ્થિતિ છે. ઇશ્વરને પામવાની જેમને ઇચ્છા હોય, તેમણે જેમ અને તેમ, પોતાના શુભ સ્વરૂપને-એટલે જીવલાવને-ક્ષીણ કરવો જોઈએ. માયાના છંદથી મુક્ત થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે પૂતના આપત્તિપ્રાણમાં પોતાના અસુર સ્વરૂપને પામી હતી.

નૃપ :-પરીક્ષિતને સંબોધીને સંશયથી મુક્ત રહેવાનું સૂચવે છે.

પૂતના પડી—વાસ્તવિક રીતે આધિભૌતિક પૂતના પૃથ્વી ઉપર પડી હતી. આધ્યાત્મિક પૂતના ભરી ગઈ હતી; અને આધિદૈવિક પૂતનાનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થયો હતો.

અનિદ્યોતિ યત્રાયં ભાવઃ । વિગેરે શબ્દોથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી (સુબોધિનીજીમાં) કહે છે કે- પૂતના અવિદ્યારૂપ હતી. અવિદ્યાને પાંચ અંગ હોય છે. ૧ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જવું તે. ૨ દેહને હું છું, એવો અધ્યાસ કરવો તે. ૩ ઇન્દ્રિયોમાં આત્મયુદ્ધિ કરવી તે. ૪ પ્રાણ છે તે હું છું, એમ માનવું તે. ૫ આંતઃકરણ છે તે હું છું, એમ માનવું તે. આ પ્રકારની અવિદ્યાનો નાશ થાય, ભારે નિરોધ સુગમ રીતે સિદ્ધ થાય. ’

નિરોધ શું ?—**કૃષ્ણાસક્તિસહિતા પ્રપંચવિસ્મૃતિઃ સા નિરોધરૂપેત્યર્થઃ** । [સુબોધિની] શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થતાં પ્રપંચ (સંસાર)ની વિસ્મૃતિ થાય, તેનું નામ નિરોધ.

પૂતનાનું ૩૫ કેવું ભયંકર હતું તે વાત હવે કહે છે—

પતમાનોઽપિ તદ્દેહસૂ-ત્રિગવ્યૂત્યન્તરદ્રુમાન્ ॥

ચૂર્ણયામાસ રાજેન્દ્ર, મહદાસીત્તદ્દ્રુતમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! તે રાક્ષસીના દેહે પડતાં પડતાં, છ ગાઉમાં આવેલાં વૃક્ષોનો ભૂકો કરી નાંખ્યો હતો. તે ઘણીજ નવાઈ જેવી વાત બની [૧૪]

૧૪ પદ્યછેદ—હે રાજેન્દ્ર ! હે રાજા તસ્યાઃ દેહઃ પતમાનઃ અપિ-તે રાક્ષસીનો દેહ પડતાં પડતાં ગવ્યૂતિઃ [શ્રીલિંગ]-મે ગાઉ. ત્રિગવ્યૂતીનાં અંતરદ્રુમાઃ તાન્-છ ગાઉમાં આવેલાં વૃક્ષોનો. ચૂર્ણયામાસ-ભૂકો કરી નાંખ્યો. તત્ મહત્ અદ્ભુતં આસીત્-તે મોટી આશ્ચર્યની વાત બની.

ईषमात्रोग्रदंष्ट्रास्यं, गिरिकन्दरनासिकम् ॥

गण्डशैलस्तनं रौद्रं, प्रकीर्णारुणमूर्द्धजम् ॥१५॥

अन्धकूपगभीराक्षं, पुलिनारोहभीषणम् ॥

बद्धसेतुभुजोर्वह्नि-शून्यतोयह्रदोदरम् ॥१६॥

[રાક્ષસીરૂપે તે પડી હતી ત્યારે—] તે રાક્ષસીના મુખમાં હળની અણીના જેવી લાંબી અને ઉચ્ચ દાઢી હતી. પર્વતની ગુફા જેવું તેણીનું નાક હતું. પર્વત ઉપરથી દડી પડેલા મોટા પથ્થરોના જેવા તેણીના સ્તનહતા. વાળ લાલ અને છૂટી ગએલા હતા. [૧૫] આંખો અંધારા કુવા જેવી ઉંડી ગઈ હતી. સાથળ નદીના કાંઠા જેવા ભયંકર હતા. હાથ, સાથળ અને પગ, બધે સડક આંધી હોય, એમ (લાંબા) પડ્યા હતા. પેટ પાણી વગરના ધરા જેવું હતું. [૧૬]

૧૪ વિવેચન—

गव्यूति—ગવ્યૂતિ એટલે એ ગાડનું માપ. પૂતનાએ ત્રણ ગવ્યૂતિ (એટલે છ ગાઉ) સુધીનાં વૃક્ષો પાડી નાંખ્યાં. તે ક્રિયા પૂતનાના શરીરની લાંબાઈ અને શરીરનું સ્થૂણપણું સૂચવે છે.

राजेन्द्र—આ સંબોધનથી પરીક્ષિતને સાવધાન રહેવાનું કહે છે. હૈયું હાથ રાખવાનું સૂચવે છે. કારણકે—

સોરઠો—હરિષ્ઠે ચરિત અનુપ, અસુર વિમોહન સુરસુખદ;

નર ન પરત ભવકૂપ, સહજ પ્રેમ ગાવહિ સુનહિ. સીયાવર૦

૧૫-૧૬ વિવેચન—

इषा—લાકડાનો ચાર હાથનો લાંબો પાંતળો કકડો. તેવાં ડાંડા હળમાં કામ આવે છે. તેથી અહીં **इषामात्र**નો અર્થ—‘હળના જેવી’ એમ કરવો.

૧૫ પદ્યછંદ—**ईषामात्राः** (ઈષા-હળની અણી.) **उग्रदंष्ट्राः** યસ્મિન્ તત્ **ईषामा-** **त्रोग्रदंष्ट्रं** તત્ આસ્ય (મુખ) યસ્મિન્ તત્-પૂતનાના મુખમાં હળના જેવા લાંબા અને ઉચ્ચ દાંત હતા. **गिरेः कन्दरे इष नासिके** યસ્મિન્ તત્ **गिरिकंदरनासिकं**-પર્વતની ગુફા જેવું તેણીનું નાક હતું. **गण्डशैलौ** (પર્વત ઉપરથી દડી પડેલા મોટા મોટા પથ્થરો) **इष स्तनौ** યસ્મિન્ તત્ **गण्डशैलस्तनं**-પર્વત ઉપરથી દડી પડેલા મોટા પથ્થરોના જેવા તેણીના સ્તન હતા. **प्रकीर्णाः अरुणाः** (લાલ) **मूर्द्धजाः** યસ્મિન્ તત્-વાળ લાલ અને વિખરાઈ ગએલા હતા.

૧૬ પદ્યછંદ—**अंधकूपौ** **इष** ગભીરે અક્ષિણી યસ્મિન્ તત્-આંખો અંધારા કુવા જેવી ઉંડી હતી. **पुलिनवत्** (નદીના કાંઠાની માફક) **आरोहाभ्यां** (નીતંબ-કુલા-Buttocks-પણુ અહીં તેનો અર્થ ‘સાથળ’ કરવો.) **यत्** તત્ **भीषणं** **पुलिनारोहभीषणं**-સાથળ નદીના કાંઠા જેવા ભયંકર હતા. **बद्धाः** **सेतवः** **इष** **भुजौ**, **उरू** **अंग्री** **च** યસ્મિન્ તત્ **बद्धसेतुभुजोर्वह्नि**-હાથ, સાથળ, અને પગ બધે સડક આંધી હોય એવા હતા. **शून्य-** **तोयं** યસ્મિન્ **सः** **शून्यतोयः**, **शून्यतोयः** **ह्रदः** **इष** **उदरं** યસ્મિન્ તત્ **शून्यतोय** **ह्रदोदरम्**-પેટ પાણી વગરના ધરા જેવું હતું.

હળના જેવી કાઠો, ગુફાના જેવું નાક, વિગેરે પૂતનાની ભયંકરતા સૂચવે છે.

આરોહનોં અર્થ નિતંબ ધાય છે. પણ પૂતના ચિત્તિપાટ પડી હતી, અને પ્રભુ તેણીની છાતી ઉપર સુતા સુતા ધાવતા હતા. માટે આરોહનોં અર્થ ‘નિતંબ’ નહિ કરતાં ‘સાથળ ઉપરનો ભાગ’ કરવો.

પૂતનાનું ભયંકર સ્વરૂપ દેખીને, વ્રજવાસીઓ ચમકી ગયાં, તે વાત કહે છે—

સંતત્રસુઃ સ્મ તદ્વીક્ષ્ય, ગોપા ગોપ્યઃ કલેવરમ્ ॥

પૂર્વં તુ તન્નિઃસ્વનિત-ભિન્નહૃત્કર્ણમસ્તકાઃ ॥૧૭॥

અર્થ—ગોપ-ગોપીકાઓ કે જેમનાં હૃદય, કાન અને માથાં, પ્રથમથીજ પૂતનાના અવાજથી, બહેર મારી ગયાં હતાં, તેઓ પૂતનાના શરીરને [ઉપર પ્રમાણે પહેલું] જોઈને, ત્રાસ પામી ગયાં. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

એક સામાન્ય માણસનું શબ્દ ભયાનક લાગે છે, ત્યારે આ તો રાક્ષસી. તેમાં શું કહેવું ! યશોદાદિ ગોપીકાઓને વધારે ભય પામવાનું કારણ તો—શ્રીકૃષ્ણ છે. આપણે પણ હવે શ્રીકૃષ્ણની શોધ કરીએ.

શ્રીકૃષ્ણ ક્યાં છે ? તે સાંભળો—

બાલં ચ તસ્યા ડરસિ, ક્રીડન્તમકુતોભયમ્ ॥

ગોપ્યસ્તૂર્ણં સમભ્યેત્ય, જગૃહુર્જાતસંભ્રમાઃ ॥૧૮॥

અર્થ—ચમકી ગએલી ગોપીઓએ, તુરત ત્યાં જઈને, તેણીની (એટલે પૂતનાની) છાતી ઉપર નિર્ભયતાથી રમતા બાળક-ભગવાન-ને તેડી લીધા. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

પ્રભુ ક્યાં છે ? કેમ દર્શન થયાં ? જુઓ—પ્રભુ પૂતનાની છાતી ઉપર નિર્ભયતાથી રમે છે.

જાતસંભ્રમાઃ ગોપ્યઃ—શ્રીકૃષ્ણમાં થએલા સ્નેહને લીધે, ગાંડી થએલી ગોપીઓએ, પૂતનાના શરીર ઉપર ચડીને, શ્રીકૃષ્ણને તેડી લીધા. તાત્પર્ય—શ્રીકૃષ્ણને દેખ્યા પછી, ગોપીઓને સ્નેહાવેશમાં પૂતનાનો ભય લાગ્યો નહિ.

૧૭ પદ્મછેદ—તુ-પણ ગોપાઃ ગોપ્યઃ—ગોપો અને ગોપીઓ. પૂર્વ—પ્રથમથીજ તસ્યાઃ નિઃસ્વનિતેન ભિન્નાનિ હૃત્કર્ણમસ્તકાનિ યેષાં તે તન્નિઃસ્વનિતભિન્નહૃત્કર્ણમસ્તકાઃ—તેણીના અવાજથી જેઓનાં હૃદય, કાન અને માથાં ફૂટી ગયાં હતાં તેઓ. તત્ કલેવરં વીક્ષ્ય—તેણીનું શરીર દેખીને સંતત્રસુઃ—ચડકી ગયા, ડરી ગયા.

૧૮ પદ્મછેદ—જાતસંભ્રમાઃ ગોપ્યઃ—સંભ્રમ પામેલી ગોપીઓએ તૂર્ણં સમભ્યેત્ય [સમ્-અભિ-ષ્ટ્ય]—પાસે આવીને. ન વિચતે કુતઃ ભયં યસ્ય સઃ તં અકુતોભયં—નિર્ભય-નિર્ભય રીતે તસ્યાઃ ડરસિ ક્રીડન્તં બાલં—તેણીના પેટ ઉપર રમતા બાળકને જગૃહુઃ—ઉપાડી લીધા.

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા, વિશ્વંભરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

અપારસંવિત્સુખસાગરેઽસ્મિ-હીનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥

અર્થ—જે મનુષ્યનું ચિત્ત અપાર જ્ઞાન અને આનંદના સાગરરૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે, તે મનુષ્યનું કુળ પવિત્ર ગણાય છે, તેની માતા કૃતાર્થ ગણાય છે, અને તેનાથીજ આ પૃથ્વી પાવન થાય છે.

ત્રોપાઈ—જ્ઞાતિ પાંતિ ધન ધર્મે બડાઈ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાઈ;

સખ તણ તુલ્હિ રલ્હિ લવલાઈ, તાકે હૃદય બસહું રધુરાઈ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૪]

રક્ષાબંધન-૧૯ થી ૨૯ શ્લોક.

શ્રીકૃષ્ણ મોટા બચમાંથી બચ્યા, માટે તેમની રક્ષા બાંધે છે. માતાઓને પુત્ર પ્રત્યે બહુ બાવ હોય છે. તેથી માતાઓ વારંવાર બાળકની નજર બાંધે છે. રાધામીઠું બાળકને માથે ઉતારીને ચૂલામાં નાંખે છે, અગર કાંસાની થાળી અને વાટકો લધને તેમાં અગ્નિ પધરાવીને નજર બાંધે છે. આર્ય માતાઓએ કેવા પ્રકારની રક્ષા બાંધતી જોઈએ, તેનો આ (નીચે) નમુનો છે. કેટલાએક પોથી વાંચનારા બ્રાહ્મણોના ઘરમાં પણ, નજર બાંધવાની જંગલી ઢાળ છે-આર્યોની ઢાળ નથી. તે ઘણુંજ શોચનીય છે. બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ ક્યારે સુધરશે? તેઓ સુધરે તો આખા સ્ત્રીસમાજને સુધારે. હવે બાવથી સાંભળો—

યશોદારોહિણીભ્યાં તાઃ, સમં વાલસ્ય સર્વતઃ ॥

રક્ષાં વિદધિરે સમ્યક્-ગોપુચ્છભ્રમણાદિભિઃ ॥૧૯॥

ગોમૂત્રેણ સ્નાપયિત્વા, પુનર્ગોરજસાઽર્ભકમ્ ॥

રક્ષાં ચક્રુશ્ચ શકૃતા, દ્વાદશાઙ્ગેષુ નામભિઃ ॥૨૦॥

ગોપ્યઃ સંસ્પૃષ્ટસલિલા, અઙ્ગેષુ કરયોઃ પ્રથક્ ॥

ન્યસ્યાત્મન્યથ વાલસ્ય, વીજન્યાસમકુર્વત ॥૨૧॥

અર્થ—યશોદાને અને રોહિણીજીને સાથે રાખીને [એટલે આગળ કરીને-તેમની સમક્ષ] તે ગોપીઓએ (બાળકને માથે) ગાયનું પુંછડું ફેરવવું વિગેરે

૧૯ પદ્યછંદ—યશોદારોહિણીભ્યાં સમં-યશોદા અને રોહિણી સાથે તાઃ-તે ગોપીઓએ સમ્યક્-૩૨ પ્રકારે ગોઃ પુચ્છસ્ય ભ્રમણાદિભિઃ-ગાયનું પુંછડું ફેરવવું વિગેરે ક્રિયા કરીને વાલસ્ય સર્વતઃ રક્ષાં-બાળકની સર્વ પ્રકારે રક્ષા વિદધિરે-કરી.

૨૦ પદ્યછંદ—ગોમૂત્રેણ-ગાયના મૂત્રથી પુનઃ ગોરજસા-ગાયની રજથી શકૃતા ચ અને ગાયના છાશથી અર્ભકં સ્નાપયિત્વા-બાળકને સ્નાન કરાવીને દ્વાદશાઙ્ગેષુ-આર અંગોમાં નામભિઃ-પ્રભુનાં નામોથી રક્ષાં ચક્રુઃ-રક્ષા કરી.

૨૧ પદ્યછંદ—સંસ્પૃષ્ટ સલિલં યાભિઃ તાઃ સંસ્પૃષ્ટસલિલાઃ इति ગોપ્યઃ-ગોપીઓએ આયમન લધને આત્મનિ-પોતાના શરીરમાં અંગેષુ કરયોઃ પ્રથક્ સ્વસ્થ-અંગન્યાસ અને કરન્યાસ મિત્ર મિત્ર કરીને અથ-પછી વાલસ્ય-બાળકના અંગમાં વીજન્યાસમ્ અકુર્વત-બીજન્યાસ કર્યો.

ક્રિયાઓ રૂઢે પ્રકારે કરીને, તે બાળકની સર્વ પ્રકારે રક્ષા બાંધી. [૧૯] પછી બાળકને ગાયના મૂત્રથી, ગાયની રજ્જીથી, અને ગાયના છાણથી નવરાવીને, તેના બાર અંગમાં પ્રભુના નામોથી રક્ષા કરી. [૨૦] પછી ગોપીઓએ આચમન લઈને, પોતાના શરીરમાં, અંગન્યાસ અને કરન્યાસ ભિન્ન ભિન્ન કરીને, પછી બાળકના અંગમાં બીજાન્યાસ કર્યો. [૨૧]

૧૯ વિવેચન—

ભગવાન કે જે સર્વની રક્ષા કરનાર છે, તેને વળી રક્ષા બંધન કરવાનું કારણ શું? સાંભળો— નંદ, યશોદા અગર ગોપગોપીઓ પાસે હજી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુરૂપે પ્રગટ થયા નથી. હજી તો તેઓ શ્રીકૃષ્ણને પુત્રરૂપે જ દેખે છે. બાળકની રક્ષા બાંધવી એ માતા વિગેરે સ્ત્રીઓનો સામાન્ય ધર્મ છે. ગાયનું પુંછડું માથે ફેરવવાથી શો લાભ? ગાય દેવતુલ્ય છે. ગાયના પુંછડામાં રહેલા સર્વ તિર્થો બાળકની રક્ષા કરજો, એ ભાવ છે.

ગાયો અને ગોપીઓ પૂર્વે કોણ હતાં?—ગોપ્યોગાવઙ્ગચસ્તસ્ય [કૃષ્ણ ઉપનિષદ] ગોપીઓ અને ગાયો વેદની ઋચારૂપ છે. યતાસામિતિ (ગોપાંશ્ચ સ્ત્રીશ્ચ નો કુરુ) તેજ ઉપનિષદમાં ભગવાને દેવતાઓને ગોપગોપીરૂપ થવા કહ્યું. અગ્નિપુત્રા મહાત્માનઃ (વામનપુરાણ) તેનો અર્થ એ થાય છે કે ‘અગ્નિના પુત્રો જે ઋષિ છે તેજ ગોપીજન છે: યચ્છન્દસાં ઋષભોષિશ્વરૂપઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિને આધારે સઘળી ઋચાઓના પતિ ભગવાન છે. તાત્પર્ય— વ્રજનો બધો સાજ અલૌકિક છે—અકળ છે. C. I. D. (છુપી પોલીસ)ના ઘણાં માણસો વ્રજમાં તથા મથુરામાં અનેકરૂપે કામ કરવાં લાગી ગયાં છે. ફેરમાત્ર એટલો છે કે—છુપી પોલીસના માણસો પોતાના તથા પોતાની સાથે કામ કરનારાં માણસોનાં વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણે છે, અને વ્રજમાં ગોપ, ગોપીકાઓ, યશોદા વિગેરે પ્રભુ માયા બેંચી લે, તેટલી ઘડીજ શ્રીકૃષ્ણને પ્રભુ તરીકે જાણી શકે છે. પ્રભુ માયા પાથરી દે છે કે તુરત, શ્રીકૃષ્ણમાં પુત્રભાવ પ્રગટે છે. હજી એ સમય પણ આવ્યો નથી, માટે અધ્યાત્મદષ્ટિનો વિચાર કરીને ભૂલા પડશો નહિં. પ્રભુને પુત્રરૂપે જ જોવા દેજો.

૨૦ વિવેચન—

ગોમૂત્ર, ગોરજ અને ગાયનું છાણ—શુદ્ધિ માટે આ ત્રણનો મહિમા શાસ્ત્રો બહુ ગાય છે. જેમને શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા નથી તેઓ પણ, એપી રોગનો નાશ કરવા માટે—બાહ્ય શુદ્ધિ માટે, આ ત્રણનો મહિમા ગાય છે. ત્વચાના વિકારની પીડા મટાડવા માટે, ગોમૂત્ર જેમ સ્નાન કરવા માટે વપરાય છે, તેમ દવા તરીકે પીવામાં પણ કામ આવે છે.

બાર અંગ કયાં? ૧ લલાટ, ૨ બે બાહુના બે મૂળ. ૩-૪ બે સ્તન, ૫-૬ બે ખભા, ૭ નાભિ, ૮ પડખાં, ૯ કંઠ, ૧૦ કેડ, ૧૧ મસ્તક, ૧૨ હૃદય.

[૨૨ થી ૨૬ સુધીના શ્લોકોમાં ભગવાનનાં જીવંત જીવંત નામ આપ્યાં છે તે ત્યાં જોશો.]

રક્ષાના પ્રકાર—રક્ષાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ આધિભૌતિક, ૨ આધ્યાત્મિક, ૩ આધિદૈવિક. ૧ આધિભૌતિક રક્ષા લોકસિદ્ધ અને પરંપરાથી પ્રાપ્ત હોય છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંસ્કાર હોતો નથી, પણ તે કર્તવ્ય કર્મરૂપ હોય છે. તિર્થ સ્નાનાદિકથી આધિભૌતિક દોષ મટે

છે. ગાયોનાં પુંછડાં તિર્થસ્નાન રૂપે ગણ્યાં છે. ૨ આધ્યાત્મિક રક્ષા વૈદિક આચારાનુસાર હોય છે. તેમાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં કર્મનો સંસ્કાર હોય છે પણ કર્તાનો સંસ્કાર હોતો નથી. ગાયોના છાણુ, મૂત્ર વિગેરેથી મંત્ર સહિત આરે અંગમાં જે રક્ષા કરી, તે આધ્યાત્મિક રક્ષા ગણાય છે. ૩ આધિદૈવિક રક્ષામાં કર્તા અને કર્મ એ બન્નેના સંસ્કારની જરૂર છે. આધિદૈવિક દોષ સર્વ દોષોના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. તેથી તેનો ત્યાગ કરાવનારને શુદ્ધ ન હોય તો, જેનામાંથી એ દોષ કાઢવામાં આવે છે, તેનામાંથી નીકળીને તે દોષ ત્યાગ કરાવનારમાં પેસે છે. એટલા માટે દોષ કાઢનારને પોતાની રક્ષા માટે પ્રથમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. યુરોપ અમેરિકામાં હાલ મેસ્મેરિઝમ અને પ્રાણુવિનિમય નામની જે વિધાનો પ્રચાર છે, તેમાં આધિદૈવિકના આ સિદ્ધાંતનું અવલંબન રાખવામાં આવે છે.

૨૧ વિવેચન—આચમન લઇને-એટલે પવિત્ર થઇને.

ખીજન્યાસ-ભગવાનનાં નામ લઇને અંગોમાં કરેલી પ્રભુની સ્થાપના.

હવે પ્રભુનાં નામ લઇને, દરેક અંગની, દરેક દિશાની, અને બાળકનાં દરેક કર્મની રક્ષા પાંધે છે.

અવ્યાદજોઽહ્નિમણિમાંસ્તવ જાન્વથોરુ, યજ્ઞોઽચ્યુતઃ કટિતટં જઠરં હયાસ્યઃ ॥

હૃત્કેશવસ્ત્વદુર ઈશં દનસ્તુ કણ્ઠં, વિષ્ણુર્ભુજં મુખમુરુક્રમ ઈશ્વરઃ કમ ॥૨૨॥

ચક્રચગ્રતઃ સહગદો હરિસ્તુ પશ્ચાત્-ત્વત્પાર્શ્વયોર્ધનુરસી મધુહાઽજનશ્ચ ॥

કોણેષુ શઙ્ખ ઉરુગાય ઉપર્યુપેન્દ્રસ્-તાર્ક્ષ્યઃ ક્ષિતૌ હલધરઃ પુરુષઃ સમન્તાત્ ॥૨૩॥

ઇન્દ્રિયાણિ દૃષીકેશઃ, પ્રાણાન્નારાયણોઽવતુ ॥

શ્વેતદ્વીપપતિશ્ચિત્તં, મનો યોગેશ્વરોઽવતુ ॥૨૪॥

૨૨ પદ્યછેદ-અજઃ-અજ ભગવાન્ તવ અંઘ્રિ અવ્યાત્-તારા ચરણની રક્ષા કરો. અણિમાન્ તવ જાનૂ-અણિમાન્ ભગવાન્ તારા ગોઠણની અથ-અને યજ્ઞઃ ઝરુ-યજ્ઞ ભગવાન્ સાથળની, અચ્યુતઃ કટિતટં-અચ્યુત ભગવાન્ કેડની, હયાસ્યઃ જઠરં-હૃદયગ્રીવ ભગવાન્ પેટની, કેશવઃ હૃત્-કેશવ હૃદયની. ઈશઃ તવ ઉરઃ-ધૈશ તારા ઉરની તુ-અને દનઃ કણ્ઠં-ધૈશ તારા કંઠની વિષ્ણુઃ ભુજં-વિષ્ણુ હાથની ઉરુક્રમઃ મુખં-વામન ભગવાન્ મુખની. ઈશ્વરઃ કં-ધૈશ્વર મસ્તકની રક્ષા કરો.

૨૩ પદ્યછેદ-[ચક્રં અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ચક્રી] ચક્રી અગ્રતઃ-ચક્ર ધરનારા ભગવાન્ તારી આગળ રહેજો. સહગદઃ હરિઃ પશ્ચાત્-ગદાધર ભગવાન્ પાછળ રહેજો. ત્વન્ તવ પાર્શ્વયોઃ-તમારા બે પડખામાં. ધનુશ્ચ અસિશ્ચ તૌ ધરતઃ ઇતિ મધુહા અજનશ્ચ-ધનુષ્યને ધારણ કરનાર મધુસૂદન ભગવાન્ અને ખડગને ધારણ કરનાર અજન રહેજો. કોણેષુ-આરે ખુણામાં શંખઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ શંખઃ ઇતિ ઉરગાયઃ-શંખ ધરનાર ઉરગાય ભગવાન્ રહેજો. ઉપરિ-ઉપરના ભાગમાં ઉપેન્દ્રઃ-ઉપેન્દ્ર ભગવાન્ રહેજો. તાર્ક્ષ્યઃ (ગૌડ) અસ્તિ અસ્ય ઇતિ તાર્ક્ષ્યઃ-ગૌડ ઉપર સ્વારી કરનાર ભગવાન્ ક્ષિતૌ-નિચે. હલધરઃ પુરુષઃ સમન્તાત્-હળધર ભગવાન્ આરે તરફથી રહેજો.

૨૪ પદ્યછેદ-હૃષિકેશઃ ઇન્દ્રિયાણિ અવતુ-ઋષિકેશ ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોની રક્ષા કરજો. નારાયણઃ પ્રાણાન્ અવતુ-નારાયણ ભગવાન્ પ્રાણુની રક્ષા કરજો. શ્વેતદ્વીપપતિઃ ચિત્તં-

પૃથ્વિર્મથ તૈ બુદ્ધિ-માત્માનં ભગવાન્પરઃ ॥

ક્રીડન્તં પાતુ ગોવિન્દઃ, શયાનં પાતુ માધવઃ ॥૨૫॥

વ્રજન્તમવ્યાઢૈકુઠ, આસીનં ત્વાં શ્રિયઃ પતિઃ ॥

મુજ્જાનં યજ્ઞમુક્ પાતુ, સર્વગ્રહમયંકરઃ ॥૨૬॥

અર્થ—“ અજ ભગવાન્ તારા ચરણની રક્ષા કરજો. અણિમાન્ ભગવાન્ તારા ગોઠણની રક્ષા કરજો. યજ્ઞ ભગવાન્ સાથળની રક્ષા કરજો. અચ્યુત ભગવાન્ કેડની રક્ષા કરજો. હયગ્રીવ ભગવાન્ પેટની રક્ષા કરજો. કેશવ ભગવાન્ હૃદયની રક્ષા કરજો, ઇશ ભગવાન્ તારા ઉરની રક્ષા કરજો. ઇંદ્ર ભગવાન્ તારા કંઠની રક્ષા કરજો. વિષ્ણુ ભગવાન્ તારા ભુજની રક્ષા કરજો. ઉરુકમ (વામન) ભગવાન્ મુખની રક્ષા કરજો, અને ઇશ્વર ભગવાન્ તારા મસ્તકની રક્ષા કરજો. [૨૨] ચક્ર ધરનારા ભગવાન્ તારી આગળ રહેજો. ગદાધર ભગવાન તારી પાછળ રહેજો. ધનુષ્યને ધારણ કરનાર મધુસૂદન ભગવાન્ અને ખડગને ધારણ કરનાર અજન ભગવાન્ તારા બે પડખામાં રહેજો. શંખને ધારણ કરનાર ઉરગાય ભગવાન્ તારા ચારે ખૂણામાં રહેજો, ઉપેંદ્ર ભગવાન્ ઉપર રહેજો. તાર્ક્ય (ગરુડ ઉપર બીરાબેલા) ભગવાન નીચે રહેજો. હળધર ભગવાન્ સઘળી તરફ રહેજો. [૨૩] ઋષિકેશ ભગવાન ઇંદ્રિયોની રક્ષા કરજો, નારાયણ ભગવાન્ ગ્રાણીની રક્ષા કરજો. શ્વેતદ્રીપ ભગવાન્ ચિત્તની રક્ષા કરજો, અને યોગેશ્વર ભગવાન્ મનનું રક્ષણ કરજો. [૨૪] પ્રશ્નિર્ગભ ભગવાન્ તારી બુદ્ધિનું રક્ષણ કરજો. પર ભગવાન્ તારા અહંકારની રક્ષા કરજો. રમતાં ગોવિંદ તારી રક્ષા કરજો. સુતાં માધવ તારી રક્ષા કરજો. ચાલતાં વૈકુંઠ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. બેસતાં લક્ષ્મીના પતિ ભગવાન્ તારી રક્ષા કરજો. સર્વ ગ્રહોને ત્રાસ આપે એવા યજ્ઞ નારાયણ જમતાં તારી રક્ષા કરજો. [૨૫-૨૬]

કેશવ-કેશવ શબ્દમાં કઃ-બ્રહ્મા, ઈશઃ-મહાદેવ અને વાં-સુખ. બ્રહ્મા તથા મહાદેવને સુખ આપે તે કેશવ.

જનઃ-સૂર્યમાં રહેલા નારાયણ ભગવાન

શ્વેતદ્રીપના પતિ ચિત્તની રક્ષા કરો. યોગેશ્વરઃ મનઃ અવતુ-યોગેશ્વર ભગવાન મનનું રક્ષણ કરો.

૨૫-૨૬ પદ્યછેદ—પ્રશ્નિર્ગભઃ તે તવ બુદ્ધિ-પ્રશ્નિર્ગભ ભગવાન તારી બુદ્ધિને પરઃ ભગવાન આત્માનં-પર ભગવાન તારા દેહની રક્ષા કરજો. ગોવિંદઃ ક્રીડન્તં પાતુ-રમતાં ગોવિંદ તારી રક્ષા કરજો. શયાનં માધવઃ પાતુ-સુતાં માધવ રક્ષા કરજો. વ્રજન્તં-ચાલતાં વૈકુંઠઃ અવ્યાત્-વૈકુંઠ ભગવાન રક્ષા કરજો. આસીનં ત્વાં શ્રિયઃ પતિઃ-બેસતાં લક્ષ્મીના પતિ સર્વગ્રહમયંકરઃ યજ્ઞમુક્ મુજ્જાનં પાતુ-સર્વ ગ્રહોને ત્રાસ આપે એવા યજ્ઞનારાયણ જમતાં તારી રક્ષા કરજો.

ઋષિકેશ:-ઈંદ્રિયોના નિયામક ભગવાન

હવે ભૂતપિશાચ વિગેરેથી ભગવાનની રક્ષા કરે છે—

હાકિન્યો યાતુધાન્યશ્ચ, કૂષ્માઢા યેડર્મકગ્રહાઃ ॥

ભૂતપ્રેતપિશાચાશ્ચ, યક્ષરક્ષોવિનાયકાઃ ॥૨૭॥

કોટરા રેવતી જ્યેષ્ઠા, પૂતના માતૃકાદયઃ ॥

ઉન્માદા યે હ્યપસ્મારા, દેહપ્રાણેન્દ્રિયદ્રુહઃ ॥૨૮॥

સ્વપ્નદૃષ્ટા મહોત્પાતા, વૃદ્ધબાલગ્રહાશ્ચ યે ॥

સર્વે નશ્યન્તુ તે વિષ્ણોર્-નામગ્રહણભીરવઃ ॥૨૯॥

અર્થ—હાકણો, રાશસીઓ, કુષ્માંડો, બાળકોના ગ્રહો, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ અને વિનાયક; કોટરા, રેવતી, અલક્ષ્મી (અળશ), પૂતના, માતૃકા વિગેરે; ઉન્માદ, અપસ્માર, અને બીજા પાણુ જેઓ દેહ, પ્રાણુ તથા ઇંદ્રિયોનો દ્રોહ કરનારા છે તે નાશ પામશે. સ્વપ્નમાં દેખેલા મોટા ઉત્પાતો, વૃદ્ધ અને બાળકોના ગૃહો કે જેઓ વિષ્ણુનું નામ લેવાથી ડરી જાય છે, તેઓ તમામ તારી પાસેથી જતા રહેશે—નાશ પામશે. (૨૭ થી ૨૯)

૨૭ થી ૨૯ વિવેચન—

હાકિની—પતિરહિત હોય છે, અને અતી દુષ્ટ હોય છે.

કૂષ્માંડ—કોણા નામના ક્ષત્રુનું નામ ‘કૂષ્માંડ’ છે. અહીં કૂષ્માંડ એટલે અગ્નિ સમાન ઇંડાના જેવા મહાદેવજીના ગણો.

કોટરા—દેવી છે. પૂર્વ દેશમાં કુઠારાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જ્યેષ્ઠા—દક્ષીણમાં પ્રસિદ્ધ છે. માતૃકા નામની સોળ દેવીઓ છે. રેવતી—રેણુકા. ઉન્માદ—ગાંડપણનો રોગ.

અપસ્માર—વાઈ અગર હિસ્ટીરીયા નામનો રોગ.

સ્વપ્નદૃષ્ટા મહોત્પાતા—સ્વપ્નમાં અનેક ભય દેખાય છે તે.

વિષ્ણોઃ નામગ્રહણભીરવઃ—વિષ્ણુનું નામ લેવાથી તેઓ ડરી જાય છે. પોલીસનું નામ લેવાથી જેમ ચોર ગભરાય છે તેમ વિષ્ણુનું નામ લેવાથી આસુરી સંપત્તિવાળા જીવો ગભરાય છે.

૨૭ થી ૨૯ પદ્યછેદ-હાકિન્યઃ યાતુધાન્યઃ ચ-હાકણો રાક્ષસીઓ, કૂષ્માંડાઃ યે અર્મકગ્રહાઃ-કુષ્માંડો અને બાળના ગ્રહો ભૂતપ્રેતપિશાચાઃ ચ-અને ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ યક્ષરક્ષોવિનાયકાઃ-યક્ષ રાક્ષસ અને વિનાયકો. કોટરા રેવતી જ્યેષ્ઠા-કોટરા, રેવતી, અલક્ષ્મી. પૂતના માતૃકાદયઃ-પૂતના અને માતૃકા વિગેરે ઉન્માદાઃ-ઉન્માદ અપસ્મારાઃ-અપસ્માર યે હિ-અને બીજા જેઓ દેહાન્ પ્રાણાન્ ઇન્દ્રિયાણિ વ્રુહંતિ इति દેહ-પ્રાણેન્દ્રિયદ્રુહઃ-દેહ, પ્રાણુ અને ઇંદ્રિયોનો દ્રોહ કરનારા છે સ્વપ્નદૃષ્ટાઃ મહોત્પાતાઃ-સ્વપ્નમાં દેખાએલા મોટા ઉત્પાતો વૃદ્ધબાલગ્રહાશ્ચ યે-વૃદ્ધ તથા બાળકોના જે ગ્રહો છે તેઓ વિષ્ણોઃ વિષ્ણુનું નામગ્રહણભીરવઃ-નામ લેવાથી ડરી જાય એવા છે તે સર્વે નશ્યન્તુ-તે સર્વે નાશ પામે.

માતા યશોદા રાખડી બાંધે છે— પદ.

મોહનવરને બાંધે માતા, રાખડલી રૂપાળીરે.

ઝાંઝે હેતે લીધે જશોદા, ભામણીયાં મુખ ભાળીરે—

મોહન૦

ધણી ખમા મારા લાડકડાને, વિધન દૂર સર્વે થાળેરે;

શરણાંગત તારાં થાળે સુખીયાં, વેરીડાં મરી જાળેરે—

મોહન૦

રેશમનાં ડુમતડાં રૂપાળાં, રેશમ કેરી દોરીરે;

મોતીડાં પ્રોધને માંહી, નિરખે યશોદા ગોરીરે—

મોહન૦

મરમાળા નટવરની મૂર્તિ, ત્રિભુવનથી છે ન્યારીરે;

અલખેલા ધનશ્યામની ઉપર, અહ્લાનંદ બલિહારીરે—

મોહન૦

મૂચના—‘ આ પુત્ર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે, ’ એમ યશોદા તથા ગોપીઓ જાણતાં હોત તો—
‘ હે વિષ્ણુ તમે-વિષ્ણુનું (તમારું) રક્ષણ કરજો, ’ એમ કહેત નહિં, માટે શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ હજી
ગુપ્ત છે, તે વાત જાણવી નહિં. અધ્યાત્મદૃષ્ટિવાળા વિદ્વાનોએ આ વિષયને ચોળીને એટલો બધો
ચીકણો કરી દીધો કે-અસાવધ પુરુષો મૂળ રસ્તેથી અનાયાસે લસરી પડે છે.

રક્ષાબંધનની ક્રિયા પૂરી થઇ. હવે પ્રભુને ધવડાવીને સુવાડી દે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

इति प्रणयबद्धाभिर्-गोपीभिः कृतरक्षणम् ॥

पाययित्वा स्तनं माता, संन्यवेशयदात्मजम् ॥૩૦॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે સ્નેહથી બંધાએલી ગોપીઓએ જેની રક્ષા બાંધી
હતી-નજર બાંધી હતી, એવા પુત્રને-શ્રીકૃષ્ણને-યશોદાજીએ ધવડાવીને
સુવાડયા. (૩૦)

૩૦ વિવેચન—

પ્રણયબદ્ધાભિઃ ગોપીભિઃ—શ્રીકૃષ્ણના બાળસ્વરૂપમાં જેને અથાગ પ્રેમ છે એવી
ગોપીઓ. સામાન્ય રીતે બાળક પ્રેમનું સ્થાન છે. તેમાં વળી કોટિ અહ્લાંડનો નાથ. તેમાં વળી
કૃષ્ણાવતાર-સોળ કળાસંપન્ન. યાદ રાખજો કે-હજી ગોપીકાઓને શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રભુભાવ નથી. માત્ર
પૂર્વજન્મના પુણ્યથી પ્રભુમાં પ્રીતિ થઈ છે.

નંદાદિગોપો મથુરાથી વ્રજમાં ચાલ્યા આવે છે. ગામને ગોંદેરે પૂતનાના શરીરને દેખી
વિસ્મય પામે છે.

तावन्नन्दादयो गोपा, मथुराया व्रजं गताः ॥

विलोक्य पूतनादेहं, बभूवुरतिविस्मिताः ॥૩૧॥

૩૦ પદઅર્થ—ઈતિ-એ પ્રમાણે. પ્રણયેન બદ્ધાઃ તાભિઃ ગોપીભિઃ-સ્નેહથી બંધા-
એલી ગોપીઓથી. કૃતરક્ષણં આત્મજં-જેનું રક્ષણ કરાયું હતું તે પુત્રને માતા-યશોદાએ
સ્તનં પાયયિત્વા-ધવડાવીને. સંન્યવેશયત્-સં+નિ+અવેશયત્-સુવાડયા.

૩૧ પદઅર્થ—તાવત્-તે વખતે. મથુરાયાઃ વ્રજં ગતાઃ નંદાદયઃ ગોપાઃ-મથુરાથી
વ્રજમાં આવતા નંદાદિ ગોપો. પૂતનાદેહં વિલોક્ય-પૂતનાના દેહને જોઈને. અતિવિ-
સ્મિતાઃ બભુવુઃ-ધણાજી વિસ્મય પામ્યા.

નૂનં વતર્ષિઃ સંજાતો, યોગેશો વા સમાસ સઃ ॥

સ એવ દૃષ્ટો હ્યુત્પાતો, યદાહાનકદુન્દુભિઃ ॥૩૨॥

અર્થ—તે વખતે મથુરાથી વ્રજમાં આવતા નંદાદિ ગોપો, પૂતનાના (મૃત) દેહને જોઈને ઘણાજ વિસ્મય પામ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે—(૩૧) ખરેખર વસુદેવજી તો ઋષિ અગર યોગેશ્વર છે. કારણકે તેમણે ઉત્પાત સંબંધી જે કહ્યું હતું, તેવોજ ઉત્પાત આપણે અહીં નજરે દેખ્યો. (૩૨)

૩૧-૩૨ વિવેચન—

નંદજીને વસુદેવનાં વચન યાદ આવ્યાં. વસુદેવનું નામ આનકદુન્દુભિઃ છે, તેથી તે ખરેખર દૈવી પુરૂષ છે.

હવે પૂતનાના મૃતદેહનો ગોવાળીઆઓ નિકાલ કરે છે—

કલેવરં પરશુભિ-શ્ચિત્વા તત્તે વ્રજૌકસઃ ॥

દૂરે ક્ષિપ્ત્વાઽવયવશો, ન્યદહન્કાષ્ટવેષ્ટિતમ્ ॥૩૩॥

અર્થ—શુકદેવજી રાજ પરીક્ષિતને કહે છે કે—ગોપોએ (પૂતનાના) તે શબને કુહાડાથી કાપીને, (તેણીના) અવયવોને દૂર ફેંકી દઈને, બાકીના ભાગને કાષ્ઠથી ઢાંકી દઈને, બાળી દીધો. [૩૩]

૩૩ વિવેચન—

ગોવાળીઆઓ પૂતનાના શરીરનો નિકાલ કર્યો. પૂતનાએ વૃક્ષો પાડી રાખ્યાં હતાં, તે તેણીને બાળવામાં કામ આવ્યાં જણાય છે. દાટવાથી અગર જળમાં નાંખવાથી રખે પૂતના સજીવન થાય, એવા ભયથી બચવા માટે ગોપોએ શબને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો જણાય છે.

૩૪ થી ૪૦ પૂતનાના ઉદ્ધાર સંબંધી શ્લોકો છે—

દહ્મમાનસ્ય દેહસ્ય, ધૂમશ્વાગુરુસૌરભઃ ॥

ઉત્થિતઃ કૃષ્ણનિર્ઘુક્ત, સપદ્યાહતપાપ્મનઃ ॥૩૪॥

૩૨ પદ્યછેદ—નૂનં—ખરેખર. વતર્ષિઃ—વિસ્મયની વાત છે કે—સઃ આનકદુન્દુભિઃ ઋષિઃ સંજાતઃ વા યોગેશઃ સંજાતઃ—તે વસુદેવ તો અવશ્ય ઋષિ છે કે યોગેશ્વર છે. યત્—કારણકે યત્ આદ્ય—તેમણે જેવું કહ્યું. સ એવ ઉત્પાતઃ દૃષ્ટઃ—તેવોજ ઉત્પાત જેવામાં આવ્યો.

૩૩ પદ્યછેદ—તે વ્રજૌકસઃ—તે ગોપોએ. તત્ કલેવરં પરશુભિઃ શ્ચિત્વા—તે શબને કુહાડાથી કાપીને અવયવશઃ દૂરે ક્ષિપ્ત્વા—તે અવયવોને દૂર ફેંકી દઈને બાકીના ભાગને કાષ્ટવેષ્ટિતમ્—કાષ્ઠથી ઢાંકીને ન્યદહન—બાળી દીધો.

૩૪ પદ્યછેદ—કૃષ્ણેન ઈક્તઃ અતઃ એવ સપદિ આહતઃ પાપ્મા (નાશ પામ્યું છે પાપ) યસ્ય સઃ તસ્ય હિતિ દહ્મમાનસ્ય દેહસ્ય—પ્રભુએ જેનો ઉપભોગ કર્યો, એવા

પૂતના લોકબાલઘ્ની, રાક્ષસી રુધિરાશના ॥

જિઘાંસયાઽપિ હરયે, સ્તનં દત્ત્વાઽઽપ સદ્ગતિમ્ ॥૩૫॥

કિં પુનઃ શ્રદ્ધયા ભક્ત્યા, કૃષ્ણાય પરમાત્મને ॥

યચ્છન્નિયતમં કિં નુ, રક્તાસ્તન્માતરો યથા ॥૩૬॥

અર્થ—પ્રભુએ જેનો ઉપભોગ કર્યો—એટલે પ્રભુએ જેનું દુધ પીધું—એવી પૂતનાના દેહનાં પાપ જલદીથી નાશ પામતાં, તે દેહને બાળતાં, તે દેહમાંથી અગરના જેવો સુગંધીદાર ધૂમાડો નીકળ્યો. (૩૪) પૂતના કે જે લોકોના બાળકોને મારનારી રાક્ષસી હતી. રૂધીરનું ભોજન કરનારી હતી, અને શ્રીકૃષ્ણને મારી નાંખવાની ઇચ્છાથી, શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી હતી; તોપણ પ્રભુને સ્તન આપવાથી—એટલે માત્ર ધાવણ ધવડાવવાથી, સદ્ગતિ પામી ગઈ. આમ છે ત્યારે—કોઈ પુરૂષ શ્રદ્ધા ભક્તિથી પ્રભુને કાંઈ સારી વસ્તુ અર્પણ કરે, તો તે કેમ સદ્ગતિ ન પામે? વત્સહરણની લીલા વખતે જે જે ગાયો અને ગોપિકાઓ વત્સરૂપે અને ગોપકુમારરૂપે શ્રીકૃષ્ણની માતાઓ બની હતી. તેમને આ પ્રમાણેજ સદ્ગતિ મળી હતી. (૩૫-૩૬)

૩૪ વિવેચન—

[૩૫ થી ૪૦ સુધીના શ્લોકો આસપ્રણીત નથી એમ કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે.]

ધૂમાડાની સુગંધીથી ખાત્રી થઈ કે તેણીનો ઉદ્ધાર થયો છે. તે સુગંધી લાકડાંની નહોતી પણ દેહની હતી. એમ પણ ખાત્રી થઈ.

મદિરાનો શીસો ગંગાજળમાં રેડ્યો હોય, તો તે મદિરા મટીને, ગંગાજળ ગણાય. ગમે એવું લોહું હોય, પણ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં સોનું થઈ જાય. ખીલામાં તરવાનો ગુણ નથી, પણ જો તે વહાણમાં જડી દીધો હોય તો તરી શકે. તેમ પૂતના રાક્ષસી હતી, પણ શ્રીકૃષ્ણના સંગથી સદ્ગતિ પામી. તે વાત સાંભળો—

(અપુર્ણ).

દેહનાં પાપ જલદીથી નાશ પામવાને લીધે તે બાળતા દેહમાંથી. અગુરોઃ સૌરભઃ (સુગંધી) ઇષ સૌરભઃ યસ્ય સઃ અગુરુસૌરભઃ इति धूमः—અગરના જેવો સુગંધીદાર ધૂમાડો નીકળ્યો.

૩૫-૩૬ ૫૬૨ઠેઠ—લોકબાલઘ્ની પૂતના—લોકોના બાળકોને મારનારી પૂતના રાક્ષસી—રાક્ષસી. રુધિરં અશનં (ભોજન) યસ્યાઃ સા રુધિરાશના—રૂધિરનું ભોજન કરનારી. [હન્તું ઇચ્છા જિઘાંસા તયા] જિઘાંસયા અપિ—મારી નાંખવાની ઇચ્છાથી પણ. હરયે સ્તનં દત્ત્વા—પ્રભુને સ્તન આપીને—ધવરાવીને. સદ્ગતિ આપ-મુક્તિ પામી ગઈ. કિં પુનઃ—ત્યારે શ્રદ્ધયા ભક્ત્યા—શ્રદ્ધાથી ભક્તિથી. કૃષ્ણાય પરમાત્મને—કૃષ્ણ પરમાત્માને પ્રિયતમં—પ્રિય વસ્તુ. યચ્છન્ન—આપનારો પુરૂષ. કિં નુ—કેમ સદ્ગતિ ન પામે. યથા—જેવી રીતે રક્તાઃ તન્માતરઃ યથા—ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખવાથી તેમની માતાઓ સદ્ગતિ પામી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખગુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સંવત ૧૯૮૪ માગશર માસ,

અંક ૧૧ મો.

લવાજમ—ફેરફાર સાથે-વેદાંતનો વિષય પૂરો થયો છે; અને યોગનો વિષય બાકી છે. તો આ નવી સાલમાં માત્ર યોગના ૧૨ ફરમા નીકળશે. તેને માટે આઠ આના વધારે મોકલવા. એટલે ૨-૧૪-૦ ને બદલે ૨-૮-૦ મોકલવા. (અસાર સુધીમાં જેમના ૨-૧૪-૦ મળી ગયા છે તેમને ખાતે છ આના જમા રહેશે. તે આવતી સાલમાં ઓછા લેવામાં આવશે.) લવાજમ મોકલવામાં વિલંબ થાય, અગર વી. પી. ફરીએ ત્યારેજ લવાજમ મોકલો, તે પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે. માસીક વાંચું, પણ માસીકનો મહિમા જાણ્યો નહિ. મહિમા જાણે તેને પ્રીતિ વધે, અને પ્રીતિ વધે, તે નકામી તકલીફ આપે નહિં.

પાંચસો ખર્ચાને તમારે ઘેર સમ્માલ ખેસાડશો, અગર પાનસો ખર્ચાને કોઈ મોટા સંતને પધરાવશો, તો જગતમાં તમારી વાહ વાહ કહેવાશે, પણ શાંતિથી જે સાંભળવાનું છે, તે નહિં સંભળાય. પાંચસોનો આનંદ પાંચ પંદર દિવસ ટકશે, અને આ આનંદ તો ઘણો કાળ ટકશે. કરાંચી, મુંબઈ, સુરત વિગેરે સ્થળોના આહકોએ માસીકના પુંકામાં જણાવેલા ગૃહસ્થોને ત્યાં લવાજમ ભરી દેવું. એક ગામમાં એકથી વધારે આહકો હોય, તો તેમણે એક સાથે મળીને લવાજમ મોકલવું. લવાજમ ભરતી વખતે આહક નંબર તથા જે નામથી માસીક આવતું હોય તે નામ જણાવવું. લવાજમની રકમ દાતણ તથા હળમતના ખર્ચ કરતાં ઓછી છે. હવે આપને યોગ્ય જણાય તેમ કરશો.

તંત્રી.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય છઠ્ઠો ચાલુ.

ગયા અંકના ૩૨૦ માં પાના ઉપર ૩૪મા શ્લોકનું વિવેચન શરૂ કર્યું છે. હવે આગળ વધીએ. ભાવથી સાંભળો. ખોલો શ્રીકૃષ્ણ અળદેવકી જય.

પદ્મ્યાં ભક્તહૃદિસ્થાભ્યાં, વન્દ્યાભ્યાં લોકવન્દિતૈઃ ॥

અર્જુન યસ્યાઃ સમાક્રમ્ય, ભગવાનપિબત્સ્તનમ્ ॥૩૭॥

યાતુધાન્યપિ સા સ્વર્ગ-મવાપ જનનીગતિમ્ ॥

કૃષ્ણશુક્તસ્તનક્ષીરા, કિમ્ ગાવો નુ માતરઃ ॥૩૮॥

પયાંસિ યાસામપિબત્-પુત્રસ્નેહસ્નુતાન્યલમ્ ॥

ભગવાન્દેવકીપુત્રઃ, કૈવલ્યાદ્યલિપ્રદઃ ॥૩૯॥

તાસામવિરતં કૃષ્ણે, કુર્વતીનાં સુતેક્ષણમ્ ॥

ન પુનઃ કલ્પતે રાજન્-સંસારોઽજ્ઞાનસંભવઃ ॥૪૦॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-હે રાજન્! ભક્તોના હૃદયમાં વસનારા, અને લોકો જેને વંદન કરે છે એવા દેવો જેને નમે છે, તે (શ્રીકૃષ્ણે પોતાના) ચરણોથી, પૂતનાનું અંગ દાખીને સ્તનપાન કર્યું. આ ક્રિયાથી જે ગતિ માતાને મળે, તે ગતિ પૂતના રાક્ષસીને મળી. એક રાક્ષસીને (પ્રભુના સમાગમથી) આવી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે [પ્રદક્ષાજીએ વાછરડાં અને ગોપ-

૩૭-૩૮ પદ્યછંદ—ભક્તહૃદિસ્થાભ્યાં (પદ્મ્યાં) ભક્તોના હૃદયમાં રહેનારા. લોકવન્દિતૈઃ વંદ્યાભ્યાં—લોકો જેને વંદન કરે છે એવા દેવોથી વંદન કરાતા. પદ્મ્યાં—ચરણોથી. યસ્યાઃ અંગ સમાક્રમ્ય—જેનું અંગ દાખીને. ભગવાન્ સ્તનં અપિબત્—ભગવાને સ્તનપાન કર્યું. સા યાતુધાન્યો અપિ—તે રાક્ષસી પૂતના પણ. [જનમ્યાઃ યોગ્યા ગતિઃ તામ્] જનનીગતિ—સ્વર્ગ અથવા—જે ગતિ માતાને મળે તે ગતિને પામી ગઈ. કિમ્—ત્યારે? કૃષ્ણેન શુક્તં સ્તનક્ષીરં યાસાં તાઃ ઇતિ ગાવઃ માતરઃ—શ્રીકૃષ્ણે વાછરડા થઈને જે ગાયોનું, અને બાળકો થઈને જે માતાઓનું દુધ પીધું—તેને મોક્ષ કેમ ન મળે? મળેજ.

૩૯-૪૦ પદ્યછંદ—પુત્રસ્નેહેન સ્નુતાનિ યાસાં પયાંસિ—પુત્રના સ્નેહથી પાને આવતાં બહુ ઝરતાં જે માતાઓનાં દુધને દેવકીપુત્રઃ—દેવકીનો પુત્ર અને કૈવલ્યાદિ અલિલં પ્રદદાતિ ઇતિ કૈવલ્યાદ્યલિપ્રદઃ—મોક્ષાદિ સર્વ પુરુષાર્થને આપનારા ભગવાન્—ભગવાને. અપિબત્—પીધાં હતાં. તાસાં—તે માતાઓ કે તેઓ કૃષ્ણે અવિરતં (નિરંતર) સુતશુદ્ધ્યા ઈક્ષણં સુતેક્ષણં—કૃષ્ણમાં નિરંતર પુત્રપુદ્ધિ. કુર્વન્તીનામ્—રાખતી હતી તેઓને. હે રાજન્—હે પરીક્ષિત રાજા! અજ્ઞાનસંભવઃ સંસારઃ પુનઃ ન કલ્પતે—અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારો સંસાર હવે સંભવતો નથી.

બાળકોની ચોરી કરી તે વખતે] વાછરૂંરૂપે જે જે ગાયોનું, અને ગોપ-બાળક-રૂપે જે જે ગોપીકાઓનું, પ્રભુએ સ્તનપાન કર્યું. તે ગાયોને તથા ગોપીકાઓને સદ્ગતિ કેમ ન મળે ? અવશ્ય મળે. (૩૭-૩૮)

અર્થ—દેવકીજીના પુત્ર અને મોક્ષાદિ સર્વ પદાર્થોને આપનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, પુત્રના સ્નેહથી પાનો આવતાં, જે જે માતાઓનાં દુધ પીધાં. તે માતાઓ ભલે શ્રીકૃષ્ણમાં પુત્રભાવ રાખતી હતી, તોપણ-હો રાજન-તેમને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારો સંસાર સંભવતો નથી-તેમને જન્મ મરણનું બંધન સંભવતું નથી. (૩૯-૪૦)

૩૭-૪૦ વિવેચન—

અખણે સાકર ખાધી હોય, પણ ગળીજ લાગે, અને અખણે સોમલ ખાધો હોય, તો મોતજ આવે. અહો સજ્જનનો સંગ ક્યાંથી ! પાડોશમાં ધનવાન રહેતો હોય, ભલેને તેને માટે શીરો પૂરી થતાં હોય, પણ ધીના તાવડાની સુગંધી આપણને મળે; અને પાડોશમાં એક હલકો માણસ રહેતો હોય, તો ડુંગળીની દુર્ગંધી પ્રાપ્ત થાય. પડોશમાં એક ભક્ત રહેતો હોય, તો ભજન સંભળાય, અને એક કળ્યાણો-દાર્ડીયો રહેતો હોય, તો તેની બીભત્સ વાણી સંભળાય. ‘સત્સંગ શું ન કરે ?’ ત્યારે આતો પૂતનાને પ્રભુનો સમાગમ થયો. તેમાં શું કહેવાનું હોય ! લોહું પારસમણિને અડકી ગયું. અડક્યું એથી શું થયું ? અડક્યું એથી સોનું બની ગયું. વાલ્મિકી ‘મરા’-‘મરા’ બોલ્યા, તોપણ મોટા સંત બની ગયા. અસુરોએ પ્રભુને વૈરભાવથી ભળ્યા, તોપણ સદ્ગતિ પામ્યા—

આવા કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણને આપણે સૌ પ્રણામ કરીએ. એક પદ પણ ગાઇએ. સાવધાન થઇ જાઓ. શુભો આસપાસ કોઇ ઉઘે છે ? બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રદેવકી જય.

પદ.

એસી બન જયગી, ગોવિંદ ગુણ ગાયસે;	
ગોવિંદ ગુણ ગાયસે. ગોપાલ ગુણ ગાયસે.	એસી૦
ધ્રુવકી બન ગઇ, પ્રહ્લાદકી બન ગઇ;	
પૂતનાકી બન ગઇ, દુધ પીલાયસે.	એસી૦
ગજકી બન ગઇ, ગોપીકી બન ગઇ;	
કુબ્જકી બન ગઇ, ચંદન લગાયસે.	એસી૦
પાંડવોકી બન ગઇ, વિદુરકી બન ગઇ;	
કરમાકી બન ગઇ, ખીચડા ધરાયસે.	એસી૦
ગુણકાકી બન ગઇ, મીરાંકી બન ગઇ;	
નરસિંહકી બન ગઇ, કોર્તન સુનાયસે.	એસી૦
રાંકાકી બન ગઇ, આંકાકી બન ગઇ;	
અન્નમિલકી બન ગઇ, નારાયણ પુકારસે.	એસી૦
સુદામાકી બન ગઇ, સજનાકી બન ગઇ;	
તુલસીકી બન ગઇ, પવન કુમારસે.	એસી૦

પ્રભુના લાડીલા સંતોનો સમાગમ શકેને સંત બનાવી દેછે. કાગડાને કોયલ બનાવી દેછે, ત્યારે પ્રભુનો પોતાનો સમાગમ પૂતનાનું કલ્યાણ કરે, તેમાં શી નવાઈ !

હવે નંદાદિ ગોપો વ્રજમાં પેસે છે—

કટધૂમસ્ય સૌરભ્ય-મવગ્રાય વ્રજૌકસઃ ॥

કિમિદં કુત એવેતિ, વદન્તો વ્રજમાયયુઃ ॥૪૧॥

અર્થ—શયના ધૂમાડાની સુગંધી સુંઘીને, ‘આ શું? અને શાથી થયું?’ એમ બોલતાં બોલતાં નંદાદિક ગોવાળીયાઓ, વ્રજમાં આવ્યા. (૪૧)

તે તત્ર વર્ણિતં ગોપૈઃ, પૂતનાગમનાદિકમ્ ॥

શ્રુત્વા તન્નિધનં સ્વસ્તિ, શિશોશ્વાસન્સુવિસ્મિતાઃ ॥૪૨॥

અર્થ—‘પૂતના વ્રજમાં આવી તે વાત, અને તેણીના આગમન સંબંધી બીજી વાતો—[એટલે તેણીએ સુંદરીનું અનુપમ રૂપ લીધું હતું, નંદના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને બાળકને ધવડાવવા લીધો હતો, સૌ તેણીના રૂપમાં અંબઈ ગયાં હતાં, વિગેરે વાતો.] પછી તેણીનું મોત નીપજ્યું તે વાત, અને બાળક સહિસલામત રહ્યા’—તે તમામ સમાચાર—ગોપો પાસેથી નંદાદિ ગોપોએ વ્રજમાં આવીને સાંભળતાં, તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. (૪૨)

૪૧ વિવેચન—

કટ—એટલે શય અગર જ્યાં પૂતનાને બાળી હતી તે જગ્યા. શયનો ધૂમાડો અપ્રિય લાગે એવો હોય છે. પણ પૂતનાના શયનો ધૂમાડો પ્રિય-મધુર લાગ્યો હતો. તેથી તેઓ ચક્રિત થયા. વ્રજમાં આવીને પૂતનાના સંપૂર્ણ સમાચાર સાંભળીને સૌ વિસ્મય પામ્યા. [શ્રીકૃષ્ણના પ્રભુત્વનું જ્ઞાન હજી થયું નથી, માટે આશ્ચર્યતા પ્રગટી છે, તે વાત જૂલશો નહિં.]

હવે પુત્રરૂપે પ્રગટેલા પ્રભુને નંદજી બોળામાં લે છે—

નન્દઃ સ્વપુત્રમાદાય, પ્રેત્યાગતમુદારધીઃ ॥

મૂર્ધન્યુપાગ્રાય પરમાં, મુદં લેભે કુરુદ્રહ ॥૪૩॥

અર્થ—જાણે મરીને પાછો આવ્યો હોય, એવા પોતાના પુત્રને તેડીને, અને તેનું માથું સુંઘીને, ઉદાર બુદ્ધિવાળા નંદરાય પરમ આનંદ પામ્યા. (૪૩)

૪૧ પદ્યછેદ—કટધૂમસ્ય સૌરભ્યં અવગ્રાય—શયના ધૂમાડાની સુગંધી સુંઘીને. કિમ્ इदं કુતઃ एव इति वदन्तः—આ શું અને શાથી થયું? એમ બોલતાં બોલતાં. વ્રજૌકસઃ—ગોવાળીયાઓ. વ્રજમ્ આયયુઃ—વ્રજમાં આવ્યા.

૪૨ પદ્યછેદ—તત્ર—વ્રજમાં. ગોપૈઃ વર્ણિતં—ગોપોએ કહેલું. પૂતનાયાઃ આગમનાદિકં—પૂતના વ્રજમાં આવી તે વાત અને એની બીજી વાતો. તસ્યાઃ નિધનં—તેણીનું મૃત્યુ. ચ—અને શિશોઃ સ્વસ્તિ—અને પુત્રના કુશળ સમાચાર. શ્રુત્વા—સાંભળીને. સુવિસ્મિતાઃ આસન્—અહુળ આશ્ચર્ય પામ્યા.

૪૩ પદ્યછેદ—હે કુરુદ્રહ!—હે પરીક્ષિત રાજા! ઉદારધીઃ નન્દઃ—ઉદાર બુદ્ધિવાળા નંદ. પ્રેત્યાગતં—જાણે મરીને પાછો આવેલો હોય તેવા સ્વપુત્ર આદાય—પોતાના પુત્રને તેડીને. મૂર્ધનિ ઉપાગ્રાય—તેનું માથું સુંઘીને. પરમાં મુદં લેભે—પરમ આનંદ પામ્યા.

૪૩ વિવેચન—

દેવને પણ દિકરા બહાલા છે. તેમાં પણ બ્યારે પુત્ર કાંઈ આપત્તિમાંથી મુક્ત થઈને આવે, ત્યારે માતા પિતા બહુ રાજી થાય છે. વેદમાં પણ પુત્રનું માથું સુધવાનું લખે છે.

હવે આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે—

ય एतत्पूतनामोक्षं, कृष्णस्यार्भकमद्भुतम् ॥

शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो, गोविन्दे लभते रतिम् ॥૪૪॥

અર્થ—પૂતનાને મોક્ષ આપવારૂપ, શ્રીકૃષ્ણનું આ અદ્ભુત ચરિત્ર, જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાથી સાંભળે, તેને ગોવિંદમાં પ્રીતિ થાય. (૪૪)

૪૪ વિવેચન—

પ્રભુનો મહિમા જાણ્યા વિના, પ્રભુની લીલા (ચરિત્ર)માં શ્રદ્ધા થાય નહિં. નંદયશોદ્ધ અને ગોપગોપીઓ જાણે છે કે-શ્રીકૃષ્ણ એક બાળક છે-પુત્ર છે; પણ આપણે તો તેમનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનાં દર્શન, વસુદેવજીના કારાગૃહમાં કર્યાં છે. યાદ છે ને ? તે શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે ? તે વાત ફરી યાદ કરીએ—

સ્તોત્ર.

ॐ नमस्ते सते ते जगत्कारणाय, नमस्ते चित्ते सर्वलोकाश्रयाय ।

नमोऽद्वैतमत्स्वाय मुक्तिप्रदाय, नमोब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ॥

त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं, त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशं ।

त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ પ્રહર્તૃ, ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલપં ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानां ।

महोच्चैः पदानां नियन्तृ त्वमेकं, परेषां परं रक्षणं रक्षणानां ॥

वयन्त्वां स्मरामो वयन्त्वान्ननामો, वयन्त्वां जगत् साक्षिरूपं नमामः ।

सदेकं निधानं निरालम्बमीशं, भवाम्भोधिपोतं शरण्यं ब्रजामः ॥

અર્થ—આપ કે જે સત્સ્વરૂપ, જગત્પાલક કારણસ્વરૂપ અને સર્વના આશ્રયરૂપ છો, તેમને નમસ્કાર કરું છઉં. આપ કે જે મુક્તિદાતા છો-અદ્વિતીય છો-નિત્ય તથા સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ છો. તેમને નમસ્કાર કરું છઉં. આપ સર્વના આશ્રય સ્થાન છો, કેવળ વરણીય છો, આપ એક છો, આ જગત્પાલક છો, સ્વપ્રકાશ છો, જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ કરનાર છો. આપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, નિશ્ચળ અને દ્વિધાથી શૂન્ય છો, સર્પના ભયના ભય છો, ભયાનકથી ભયાનક છો, પ્રાણિઓની ગતિરૂપ અને પાવનથી પાવન છો. આપ મહોચ્ચપદ સર્વના નિયંતા છો, શ્રેષ્ઠથી શ્રેષ્ઠ છો. રક્ષકોના રક્ષક છો. અમે આપનું સ્મરણ કરીએ છઈએ. અમે આપને પ્રણામ કરીએ છઈએ. સત્યસ્વરૂપ, આશ્રય સ્વરૂપ, અવલંબનરહિત, સંસારસાગરના નાવરૂપ અને અદ્વિતીય-એવા (શ્રીકૃષ્ણરૂપે બનેલા) પરમાત્માને અમે શરણ જઈએ છઈએ.

ધૃતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

જે કાંઈ લખ્યું તે પ્રભુકૃપાથી લખ્યું છે. જ્યાં આ ટીકા વાંચો, ત્યાં ધણાજ હેતુથી અમારા

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,

સંવત ૧૯૮૩ દસરા.

}

જયશ્રીકૃષ્ણ વાંચશો.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૪૪ પદ્યછંદ—યઃ મર્ત્યઃ-જે મનુષ્ય. પૂતનામોક્ષં-પૂતનાને મોક્ષ આપવારૂપ કૃષ્ણ-સ્ય અદ્ભુતં આર્મકં-કૃષ્ણનું અદ્ભુત બાલચરિત્ર શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધાથી શ્રુણુયાત્-સાંભળે. સ ગોવિંદે રતિ લભતે-તેને ગોવિંદમાં પ્રીતિ થાય છે.

શ્રી દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય સાતમો.

વિષય—આ સાતમા અધ્યાયમાં (૧) ભગવાને ગાહું ઉઠું પાડ્યું, અગર શકટાસુરનો વધ કર્યો. (૨) તૃણાવર્તને માર્યો. (૩) પ્રભુએ પોતાના મુખમાં યશોદાને બ્રહ્માંડ દેખાડ્યું, એ ત્રણ કથા કહેવાશે.

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હવે તો મારી આ પ્રાર્થના છે—

સોરઠો—માયા વશ જિમિ જીવ, રહહિ સદા સંતત મગન;

તિમિ લાગહુ મોહિ પ્રિય, કરણાકર સુંદર સુખદ. સીયાવર૦

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૨૧]

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ—

૧ થી ૩ શ્લોકમાં—કેવાં ચરિત્રો મુમુક્ષુએ ખાસ સાંભળવા જેવાં છે, તે પરીક્ષિત રાજા પ્રશ્ન કરીને જણાવે છે—

રાજોવાચ ॥

येन येनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः ॥

करोति कर्णरम्याणि, मनोज्ञानि च नः प्रभो ॥ १ ॥

यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा, सत्त्वं च शुद्ध्यत्यचિरेण पुंसः ॥

भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सत्त्वं, तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥ २ ॥

अथान्यदपि कृष्णस्य, तोकाचरितमद्भुतम् ॥

मानुषं लोकमासाद्य, तज्जातिमनुरुन्धतः ॥ ૩ ॥

૧-૨ ૫૬૨છેદ—હે પ્રભો ! હે ભગવાન યેન યેન અવતારેણ-જે જે અવતારોથી ભગવાન હરિઃ ईश्वर:-ભગવાન હરિ ઈશ્વર (જે જે ચરિત્ર કરે છે તે) નઃ કર્ણેષુ રમ્યાણિ નઃ કર્ણરમ્યાણિ-અમારા કાનને ગમે એવાં છે. મનોજ્ઞાનિ ચ-અને મનને પણ મમે એવાં છે. ચેત્ મન્યસે-તોપણ આપને યોગ્ય લાગતું હોય તો, આપ અમારા ઉપર કૃપા કરો તો. યત્ શ્રુણ્વતઃ-જેને સાંભળવાથી. પુન્સઃ-મનુષ્યના અરતિઃ-મનની ગ્તાની-વિતૃષ્ણા-નાના પ્રકારની તૃષ્ણાઓ અપૈતિ-આલી જાય છે. ચ-અને સત્ત્વં ચ અચિરેણ શુદ્ધયતિ-દુંક વખતમાં અંતઃકરણ પવિત્ર થાય છે. હરૌ ભક્તિઃ-ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્તિ થાય. ચ-અને તત્પુરુષે ભગવાનના ભક્તમાં સત્ત્વં-મિત્રભાવ પ્રાપ્ત થાય. તત્ एव-તેજ [હરેઃ इदं हारं-હરિ સંબંધી અથવા હારં એટલે મનોહર.] હારં वद-મનોહર ચરિત્ર મને કહો.

૩ ૫૬૨છેદ—માનુષં લોકં આસાદ્ય-મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને. તજ્જાતિં અનુરંધતઃ અનુકુર્વતઃ-કૃષ્ણસ્ય-તે જાતિને અનુસરનારા કૃષ્ણતું તોકે (આલ્યાવસ્થામાં) આચરિતં અદ્ભુતમ્ અન્યત્ અપિ-આલ્યાવસ્થામાં કરેલું અદ્ભુત બીજું કર્મ પણ કહો.

અર્થ—પરીક્ષિતરાજ કહે છે કે—‘ હે ભગવન્ ! ઇન્ધ્ર જુદા જુદા અવ-
તારો લઈને, અનેક લીલાઓ કરે છે, તે તમામ લીલાઓ અમારા કાનને
તથા અમારા મનને ગમે એવી છે, તોપણ તે લીલાઓમાંથી, જે લીલાઓના
શ્રવણથી મનુષ્યના મનની ગ્લાની મટી જાય, નાના પ્રકારની તૃણાઓ શમી
જાય, ટુંક વખતમાં અંતઃકરણ પવિત્ર થાય—ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય—
અને ભગવાનના ભક્તમાં મિત્રભાવ પ્રગટે, તેવાં મનોહર ચરિત્ર, જે આપને
યોગ્ય લાગે તો, એટલે—આપ કૃપા કરીને, મને કહો. [૧-૨] હે શુકદેવજી !
મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને, મનુષ્યજાતિને અનુસરનારા શ્રીકૃષ્ણનું, બાલ્યાવ-
સ્થામાં કરેલું બીજું કાંઈ અદ્ભુત ચરિત્ર હોય, તો તે પણ મને કહો. [૩]

૧-૩ વિવેચન—

પ્રભો ! હે વ્યાપક શુર ‘ આપ મારા મનની વાત જાણો એવા સ્મર્થ છો. તો-
પણ ‘ મારે કહેવું ઘટે છે કે ’—એવો ભાવ ‘પ્રભો’ શબ્દમાં છે.

પરીક્ષિતે કેવાં ચરિત્રો સાંભળવાની ઇચ્છા કરી ?—તે ફરી સાંભળો.

રણમાં ચડેલા પુરોહિતે મહાભારતનો યુદ્ધ વિભાગ ઉપયોગી છે, અને નિવૃત્તિ ઇચ્છતા
મુમુક્ષુને મહાભારતનો શાંતિપર્વ ઉપયોગી છે. તેમ ‘ જે ચરિત્રો સાંભળવાથી (૧) મનુષ્યના
મનની ગ્લાની મટી જાય. (૨) નાના પ્રકારની તૃણાઓ શમી જાય. (૩) ટુંક વખતમાં
અંતઃકરણ પવિત્ર થાય. (૪) ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. (૫) ભગવાનના ભક્તોમાં
મિત્રભાવ પ્રગટે, તે ચરિત્ર મને કહો. ’ આ પાંચે લાભનો ક્રમ ઉલટો છે. છેલ્લેથી લઈએ
તોજ તે બરાબર સમજાય. એટલે (૫-૪) ભગવાનના ભક્તોમાં મિત્રભાવ પ્રગટે, ત્યારેજ
ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. જે મનુષ્યો ડાકોર જતાં હોય, તેમના સંગમાં રહીએ, તો આપણે
પણ ડાકોર પહોંચીએ. ભદ્રથી સ્ટેશન તરફ જતી મોટરમાં જઈએ ન હોય, છતાં આપણે તેમાં
ઘુસી જઈએ, તો ભણે ઉભા રહેવું પડે; પણ થોડીવારમાંજ આપણને સ્ટેશનનાં દર્શન
થાય. તે પ્રમાણે સતોનો સમાગમ—ભક્તોનો સમાગમ—આપણને ભગવાનની ભક્તિ—ભગવાનમાં
નિષ્કામ પ્રીતિ—કરાવી આપે.

ચોપાર્ધ—ભક્તિ સ્વતંત્ર સકલ સુખખાતી, બીનું સત્સંગ ન પાવડિ પ્રાપ્તી.

પુણ્ય પુંજ બીનું મિલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસૃતિ કરી અંતા.

આજકાલ યાત્રામાં દોડવા લોકો નવરાં છે—મંદિરે મંદિરે દર્શન કરવા લોકો નવરાં છે.
અણકુટના ઉત્સવ લોકોને બહુ ગમે છે; પણ કથાવાર્તા સાંભળવી ગમતી નથી. મુમુક્ષુએ આમ
કરવું ઘટવું નથી. કડવી તુંબડી અનેક તીર્થ કરી આવી ! પણ મીઠી થઈ નહીં. યાદ રાખજો
કે—સો વરસ સુધી ઉંધી દીવાસળી ધસતાં, પ્રકાશનાં દર્શન થશે નહિં. કેટલાંએક મનુષ્યો
તીર્થોમાંજ વસે છે, તેમનાં મનોરાજ્ય તપાસજો—તમારાં કરતાં હલકાં હશે. ગુગળી ડાકોરજી
પાસેજ રહેતા હતા, પણ ગુગળી હાર્યા અને બોડાણો જીત્યો. કથામાં એ—‘ થાપડ થાપડ
ભાણાં, અને ચોર લઈ ગયા છાણાં ’ એટલે—શ્રોતાઓને માથે જીલકા રાખવા ઘો—લહેરીલાલા-
ઓને હાટલોમાં જઈને ચા—પાણી—ખીડીઓ પીવા ઘો—વિગેરે. ત્યાં સુધી કથામાં ગદી થાય. જ્યાં

નિયમરૂપી ચારણી મુકાય, ત્યાં સોએ નવાણુ ટકા પાણીથી પણ પાતળા થઈને, ચારણીમાંથી નીકળી જાય. યાદ રાખજો કે--જ્યાં સુધી કથાકાર તમારે આધીન થઈને વર્તશે--તમારો શુભામ થઈને મન રાખશે, ત્યાં સુધી તમારું કલ્યાણ થવાનું નથી. ભય વિના બાળક ભણે નહિં. તેમ ભય વિના મન મોહન ને રસને આલે નહિં. એક મોટા શહેરમાં મોટા પંડિતજી ભગવદ્ગીતાનું પ્રવચન કરતા હતા. વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય, નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહા ॥ [ગીતા અ. ૨-૨૨] આ શ્લોક ઉપર પંડિતજી મુક્ત કંઠે વ્યાખ્યાન કરી રહ્યા હતા. ત્યાં જૂમ આવી કે 'તોફાની મુસલમાનોનું ટોળું આ તરફ આવ્યું આવે છે, માટે ભાગો'. આ સાંભળીને શ્રેતાવક્તા તમામ કથામંડપ છોડીને નાકા. ગીતાની ચોપડીઓ બાપડી પડી રહી. બીજે ઠેકાણે મહાભારતના યુદ્ધની કથા ચાલતી હતી, ભીમ અર્જુનનાં પરાક્રમની વાતો થતી હતી. ત્યાં--'દોડજો--હુંટારાનું ધાડુ આવ્યું.' એવી જૂમ આવી--સૌ જીવ લઈને નાકા. ગીતા અને મહાભારત બેઉ ગ્રંથો ધણા ઉત્તમ છે, પણ તે બે ગ્રંથો જીવને મરતાં ન શીખવે--જીવને મરદ ન બનાવે તો તે કથા શા કામની છે? જે છોકરા પરીક્ષામાં પાસ ન થયા, તે ભણ્યા ગણ્યા ? પાંચ-દસ ડોશીઓની વચ્ચે બેઠેલા પુરાણી, ભાંગની ચપડી સુંઘતા જાય, અને ડોશીઓને ડાબલી આપતા જાય, ડોશીઓ પણ ભાંગના સડાકા મારતી જાય, અને કથાનું કામ ચાલતું રહે. યાદ રાખજો કે આવા પ્રકારની કથાઓ તમને કાંઈ આપી શકે એમ નથી. હિંદની વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. કચરો ધણોજ વધી પડ્યો છે. જેવી તેવી સાવરણીથી આ કચરો નીકળે તેમ નથી. માટે તેમાં ધીમે ધીમે સુધારો કરવા આગ્રહ રાખો.

૪-૩ જેમ વામનજીની સાથે વામનજીની લાકડી વધી-ઉંચી થઈ, તેમ ભક્તિની સાથે અંતઃકરણની નિર્મળતા વધે છે. તે બેકેને એટલો બધો સંબંધ છે કે--અંતઃકરણની નિર્મળતા વિના ભક્તિ નહિં, અને ભક્તિ વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ નહિં. જ્ઞાનના કરતાં ભક્તિ અંતઃકરણની નિર્મળતા ત્વરાથી કરી આપે છે. દ્રષ્ટાંતમાં--ગોપીઓ, નરસિ, મીરાં, કરમા, તુકારામ રોહિદાસ, વિગેરે અનેક ભક્તો ઉમાં છે.

૩-૨. ત્રણ એટલે--'અંતઃકરણની નિર્મળતા અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય,' અને બે એટલે--'નાના પ્રકારની તૃષ્ણાઓ શમી જાય.' આ બે લાભ પણ અન્યોન્ય જોડાઈનેજ રહે છે. ખેડુ ખેતર ખેડીને જમીન ઉથલાવી નાંખે, ત્યારેજ તેમાંથી ખેરડીઓ મૂળ સહિત નાશ પામે; તેમ જ્યારે શાસ્ત્રોના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન (વર્તન) દ્વારા અંતઃકરણ નિર્મળ થાય, ત્યારેજ તૃષ્ણાઓ શમી જાય. સાધુસન્યાસી અને બ્રહ્મચારી પણ ભાગ્યેજ તૃષ્ણાના સપાટામાંથી બચી શકે છે. માટે મુમુક્ષુઓએ સાવધાન રહેવું.

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન-પુમાશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સ શાંતિમગ્નિગચ્છતિ ॥ (ગીતા. અ. ૨-૭૧.)

અર્થ--જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓ તજીને સ્પૃહા-મમતા--અને દેહાભિમાનથી રહિત થઈને વિચરે છે, તે પુરૂષજ પરમ શાંતિને પામે છે. (૭૧)

બળદાદિ પશુને બગાંઓ પીડે, તેમ મનુષ્યોને તૃષ્ણા પીડે. જેમને બહુ રખડવાનો શોખ હોય, તેમને બહુ જોવાનું અને સાંભળવાનું મળે. તેમાંથી બહુ તૃષ્ણાઓ જન્મ પામે.

હવે ૨-૧ બીજા અને પહેલાનો વિચાર કરીએ. એ એટલે-‘નાના પ્રકારની તૃણાઓ.’ અને એક એટલે-‘મનુષ્યના મનની ગ્લાની.’ તૃણાઓને અને મનની ગ્લાનીને ઘાટો સંબંધ છે. તૃણાઓ શમે તો મનની ગ્લાની અનાયાસે શમી જાય.

ઉપર જણાવેલા પાંચે રોગો જે ચરિત્રો સાંભળવાથી શમી જાય, તેવાં ચરિત્રો સાંભળવાની ઇચ્છા પરીક્ષિતે જણાવી. આવા રોગથી આપણે પણ પીડાઈએ છઈએ, માટે સાવધાનતા-પૂર્વક સાંભળો—

દ્વારં—તેના એ અર્થ છે. ૧ હરિસંબંધી અને ૨ મનોહર. (આ શબ્દ બીજા શ્લોકમાં છે.) ત્રીજા શ્લોકમાં તોફ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ‘ઉડી ન શકે તેવું નાનું બાળક.’

હવે શુકદેવજી જવાબ દે છે તે સાંભળો—પ્રથમ પડખું ફેરવવાનો ઉત્સવ, અને ગાડાને ઉંધું પાડવાની કથા કહેવાશે.

શ્રીશુક ઉવાચ—

કદાચિદૌત્થાનિકકૌતુકાપ્લવે, જન્મર્ષયોગે સમવેતયોષિતામ્ ॥

વાદિત્રગીતદ્વિજમન્ત્રવાચકૈશ્-ચકાર સૂનોરભિષેચનં સતી ॥ ૪ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-‘હે પરીક્ષિત રાજા ! એક વખતે ભગવાન પડખું ફેરવવા શીખ્યા, તેના ઉત્સવનો અભિષેક કરવાનો હતો; અને તેજ દિવસે ભગવાનના જન્મના નક્ષત્રનો યોગ પણ હતો. તેથી એ મોટા સમારંભમાં એકઠી થએલી સ્ત્રીઓની વચ્ચે, યશોદાજીએ વાળં, ગીત અને બ્રાહ્મણોના મંત્રો સહિત, પુત્રનો-શ્રીકૃષ્ણનો-અભિષેક કર્યો. (૪)

૪ વિવેચન—

ઉત્થાનં—પડખું ફેરવવું તે ક્રિયા. અમુક કુટુંબમાં અમુક વખત મુધી બાળકને ધરતી બહાર લઈ જવાતું નથી. બાળકને ધરતી બહાર લઈ જવું, તે ઉત્સવનું નામ નિષ્ક્રમણં નો ઉત્સવ કહેવાય છે. તે ઉત્સવમાં બાળકને સારી રીતે નવરાવી તથા સારાં વસ્ત્રાભુષણ પહેરાવીને કોઈ દેવમંદિરમાં, બગીચામાં, નદીના તટ ઉપર અગર કોઈ સંબંધીને ઘેર તેડી જવામાં આવે છે. તે વખતે ત્યાં સંબંધીઓ વસ્ત્રાભુષણ આપે છે.

રોહિણી નક્ષત્ર ક્યારે આવે છે?—એકસોને આઠ દિવસમાં રોહિણી નક્ષત્ર ચાર વખત આવે છે. શ્રીકૃષ્ણને ચોથા માસમાં ચોથીવાર રોહિણી નક્ષત્ર આવ્યું. ત્યારે આ ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

૪ પદ્મછેદ—(ઉત્થાનં-અંગપરિવર્તનં-પડખું ફેરવવું તે), કદાચિત્—એક વખતે ઉત્થાને ભૂતં ઔત્થાનિકં-પડખું ફેરવવું તે. ઔત્થાનિકં ચ કૌતુકં ચ તસ્ય આપ્લવે-અભિષેકમાં-ઉત્સવમાં જન્મનઃ ઋક્ષં (નક્ષત્ર) તસ્ય યોગે-તેજ દિવસે ભગવાનના જન્મ નક્ષત્રનો યોગ પણ હતો. તે સમયમાં સમવેતાશ્રતાઃ યોષિતશ્ચ તાસાં સમવેતયોષિતામ્-એકઠી થએલી સ્ત્રીઓની વચ્ચે વાદિત્રાણિ ચ ગીતાનિ ચ દ્વિજમન્ત્રવાચકાનિ ચ સૈઃ-વાળં, ગીત અને બ્રાહ્મણોના મંત્રો સહિત સૂનોઃ અભિષેચનં-પુત્રનો અભિષેક સતી ચકાર-યશોદાએ કર્યો.

નંદ યશોદાએ આ ઉત્સવ ક્યારે ઉજવ્યો ?—દ્વિતીય સ્કંધમાં કહે છે તે પ્રમાણે, ત્રણ માસ ઉપરાંત એટલે ચોથા માસના ૧૮ દિવસો વિચા બાદ—એટલે માગશર સુદી ૧૧ ને દિવસે, આ ક્રિયા ઉજવવામાં આવી. (સુમોહિનીજી પણ આ વાત સ્વિકારે છે.)

નંદયશોદાએ આ ઉત્સવ ક્યાં ઉજવ્યો ?—નંદયશોદાએ વાજતે ગાજતે ગોકુળગામની બહાર વનમાં આવીને, આ ઉત્સવ ઉજવ્યો જણાય છે.

કેટલાએક ગૃહસ્થો આવા ઉત્સવ કરે છે ખરા, પણ તેમાં ધાર્મિકક્રિયા જેવી તેવી, અને લૌકિકક્રિયા—લાડુ—ખાસુદી—શાક—ભજ્યાં—રાયતાં વિગેરે—મોટા પાયા ઉપર. તેમ નંદજીને ઘેર નહોતું. એટલે—નંદજીને ઘેર ધાર્મિકક્રિયા પૂર્ણપ્રેમથી કરવામાં આવી હતી.

સતી—યશોદાને સતી શબ્દ કેમ લગાડ્યો છે ?—જ્યારે કાંઈ સાફ ટાણું મંડાય છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વભાવાનુસાર, પતિના કુંડુંખીઓનો અંતરથી સત્કાર કરતી નથી. ભેદભાવ રાખે છે. તે દેખીને પતિ ધણેજ દુભાય છે. સુડી વચ્ચેના સોપરીના જેવી પોતાની સ્થિતિ સમજીને, પતિ ગમ ખાઈ જાય છે. આવી હલકી રીતભાત યશોદામાં નહોતી—પતિ રાજી રહે, એજ પોતાનું કર્તવ્ય, એમ યશોદા સમજતાં હતાં, માટે તેમને સતી શબ્દનું વિશેષ પણ લગાડ્યું જણાય છે. ‘શેઠનું વરે, અને ધાંયજો પેટ કુટે,’ એવું કેટલીએક બહેનો કરે છે. તે ધણુંજ ખોટું ગણાય છે. દ્રષ્ટાંત—ચક્રગઢના દિવાન દલીયંદભાઈએ, પોતાના પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે, બેન—ભાણેજીને કંકોત્રી મોકલી, તે સાથે આવતાં જતાનું ભાડું પણ મનીઓડરથી મોકલી દીધું. આ વાત લગ્નખાતાના કલાર્કે, ભૂલમાં કડવીયાને (દિવાન સાહેબની સ્ત્રીને) કહી નાંખી. પછી જોઈ લ્યો દલીયંદભાઈના હાલ. બસોની સાડી પહેરીને કડવીયા પુત્રને પરણાવવા ગયા. માથે મોતીનો મોડીયો મૂક્યો—ચાંદલાનો વરસાદ વરસ્યો, વાપર્યું તેથી અધીક મળ્યું—પણ કડવીયાનું મુખ તો રીસમાં ને રીસમાં રહ્યું. પુત્ર પરણાવીને સૌ ઘેર આવ્યાં—સગાં—સંબંધી વિદાય માગી ચાલતાં થયાં—પણ કડવીયા તો રીસમાં ને રીસમાં રહ્યાં. પછી દલીયંદભાઈએ કડવીયાને કેવી રીતે મનાવ્યાં હશે, તે તો અનુભવી જાણે. ખીજને ખમર પડે નહિ. બહેનોએ ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—રણવું અને વાપરવું એ પુરૂષનું કામ છે. મોટા રાજના કારભાર કરે, તેવા પુરૂષને ગાંડા ગણીને તેમને વગોવવા, એ શાણી બહેનોને ઘટવું નથી.

આવી અજ્ઞાન બાઈઓને પનારે પડેલા, આપણા દેશના ધણા નરરત્નો બહુ દુઃખી છે, પ્રભુ ‘તે બહેનોને સતી બનાવી, યશોદા જેવાં ભાગ્યશાળી કરે,’ એવી પ્રાર્થના કરીને આગળ વધીએ.

હવે નંદજી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરે છે—અને શ્રીકૃષ્ણ ગાડા નીચે ઝોળીમાં ઉંધવા તૈયાર થાય છે.

નન્દસ્ય પત્ની કૃતમજ્જનાદિકં, વિપ્રૈઃ કૃતસ્વસ્ત્યયનં સુપૂજિતૈઃ ॥

અગ્રાધવાસઃસગમીષ્ટવેનુભિઃ, સંજાતનિદ્રાક્ષમશીશયચ્છનૈઃ ॥૫॥

૫ પદ્યછેદ—નન્દસ્ય પત્ની—નંદની સ્ત્રી યશોદાએ કૃતં મજ્જનાદિકં यस્ય સઃ તં—શ્રીકૃષ્ણને સ્નાનાદિક કરાવીને. અગ્રાદીનિ ચ વાસાંસિ ચ સજશ્ચ અમીષ્ટાનિ ચ ધેનવશ્ચ તામિઃ સુપૂજિતૈઃ વિપ્રૈઃ—અન્ન, વસ્ત્ર, માળા, પ્રિય વસ્તુઓ અને ગાયોથી જેનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો એવા બ્રાહ્મણો પાસે. કૃતં સ્વસ્ત્યયનં यस્ય સઃ તં—શ્રીકૃષ્ણનું

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણને સ્નાન કરાવીને પછી, નંદની પત્ની યશોદાજીએ, અન્ના-દિક-વસ્ત્ર-માળા-ગાયો અને બીજી પ્રિય વસ્તુઓથી આદ્યજ્ઞોને સત્કાર કરીને, તેમની પાસે પુત્રનું સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. પછી ભગવાનને નિદ્રા આવતી જણાતાં, યશોદાજીએ પ્રભુને [ગાડા નીચે ઝોળીમાં] ધીમેથી સુવાડ્યા. (૫)

૫ વિવેચન—

ખુશખોદાર તેલથી મર્દન કરીને પ્રભુને સ્નાન કરાવ્યું. વસ્ત્રાભુષણ પહેરાવ્યાં. બાંને ફસ્ત-રીનું તિલક કર્યું. આંજણ આંજ્યું. પછી આદ્યજ્ઞો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને, આદ્યજ્ઞોને દાનથી સંતોષ્યા. સામાન્ય રીતે આટલી ક્રિયાથી આળકને થાક લાગે—આળક બગાસાં ખાય. તે પ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણે પણ કરવા માંડ્યું. તેથી આદ્યજ્ઞો પણ તેમને ઝોળખી શક્યા નહિં. માતા યશોદાજીએ સ્તનપાન કરાવીને, ગાડા નીચે ઝોળી બાંધીને, ઝોળીમાં ધીમેથી—નિદ્રાનો ભંગ ન થાય એવી રીતે—પ્રભુને સુવાડ્યા. સોનાને પારણે અને કુલને હિંચોળે ઝુલનાર—યશોદાજીની ઝોળીમાં સુતા. અત્યારે યશોદાજી લોકીક વ્યવહારમાં ગુંથાયાં છે, તેથી પ્રભુને હિંચોળના નવરાં નથી. તે લાભ આજ આપણે સૌ લઈએ. કેમ-ગમે છે? ગમતું હોય તો જ્યાં બેઠા છો, ત્યાં એકાગ્ર થઈને, આંખો વિંચી જાઓ. જાણો કે વ્રજમાં પહોંચ્યાં. પ્રભુ પોઢ્યા છે સાં હવે પહોંચ્યાં. કેમ દર્શન થયાં? બરાબર શાંત થઈ જાઓ. [વાજંત તૈયાર રાખો.] હું ગાઉં, તે ભાવથી ઉપાડજો—

હાલરડું.

આજનો દહાવો લીજીએ રે—કાલ કોણે દીડી છે ?

હેતે હરિરસ પીજીએ રે—કાલ કોણે દીડી છે ?

સોનાનું પારણું, ને રેશમની દોરી; (૨)

હરખે મારા લાલને જુલાવીએ રે—

કાલ૦

[અરે આ તો ઝોળીમાં સુતા છે—શીકર નહિં.—દેહરૂપી સોનાના પારણામાં ઝુલી રહ્યા છે.]

કુલની ગાદી, ને કુલના તકીયા; (૨)

કુલના બીછાના બીછાવીએ રે—

કાલ૦

સોનાના સોગડાં, ને રેશમની ચોપાટ; (૨)

હીરલાના પાસાં ઢળાવીએ રે—

કાલ૦

વાણીના મેહુલા, ને આનંદની એલી; (૨)

સુખને સરવડે ભીજાવીએ રે—

કાલ૦

વલ્લભના સ્વામી, રસીક શીરોમણી; (૨)

વળી વળી સુખડાં નિહાળીએ રે—

કાલ૦

ફરીવાર—વળી વળી૦

કેમ પ્રભુનાં દર્શન થયાં? [જોઓ વળ્યાં નહીં—નમ્યાં નહિં—તાળી પાડી નહીં—તેમને દર્શન થયાં હશે?] બોલો શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય. હવે આગળ વધોએ.

સ્વતિવાચન કરાવ્યું. સંજાતા નિદ્રા યયોઃ તે હિતિ અક્ષિણી યસ્ય સઃ તં—જેની આંખમાં ઉધ આવતી હતી એવા શ્રીકૃષ્ણને. જાનૈઃ—ધીમેથી અશીશયત્—સુવાડ્યા.

ઉપર પ્રમાણે ભગવાન સુધ્ધિ ગયા. જે ગાડા નીચે પ્રભુને પોઢાડ્યા હતા, તે ગાડામાં કોઈ અસુરે વાસનાપ્રવેશ કર્યો. તેનો નાશ કરવાના હેતુથી, પ્રભુ જાગ્યા-ભૂખ્યા થયા. વ્યવહારમાં યુથાએલાં યશોદાનું ધ્યાન ખેંચવા માટે, તથા શકટ (ગાડા)માં વાસનાથી પેઠેલા અસુરનો નાશ કરવા માટે, પ્રભુ જે લીલા કરે છે તે ભાવથી સાંભળો—

ઔત્થાનિકૌત્સુક્યમના મનસ્વિની, સમાગતાન્પૂજયતી વ્રજૌકસઃ ॥

નૈવાશૃણોદ્વૈ રુદિતં સુતસ્ય સા, રુદંસ્તનાર્થી ચરણાબુદક્ષિપત્ ॥૬॥

અર્થ—જેનું ચિત્ત ઉત્સવમાં લાગી ગયું હતું, એવાં ઉદાર દિલવાળાં યશોદા, ત્યાં એકઠાં થએલાં વ્રજવાસીઓનો સત્કાર કરતાં હતાં. તે વખતે ભગવાનને ધાવવાની ઇચ્છા થતાં, ભગવાન રોવા લાગ્યા. પણ યશોદાજીએ તે સાંભળ્યું નહિં. [યશોદાજીનું ધ્યાન ખેંચવાના હેતુથી, કૌતુકી ભગવાને] રોતાં રોતાં [પોતાના] પગ ઉંચા કર્યા. (૬)

૬ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણના જન્મોત્સવ પછી આ પહેલો ઉત્સવ હતો, તેથી ધામધૂમ બહુ હશે, એમ જણાય છે. યશોદાદિ બીજી ગોપીઓ અને ગોપો શ્રીકૃષ્ણને પોઢાડીને, વ્યવહારના પુરમાં પડ્યાં હતાં. તે સમયે તેમને ભગવદ્ભાવની વિસ્મૃતિ થઇ હતી. ‘તે વખતે ગાડામાં કોઈ અસુરનો આવેશ થયો.’ એવું બ્રહ્માંડ પુરાણ કહે છે. શકટમાં પેઠેલા અસુરાવેશનો નાશ કરવા, યશોદાદિ ગોપીઓ અને ગોપોનું ધ્યાન ખેંચવા, અને બાળયેષ્ટા કરવા માટે પ્રભુએ પગ ઉછાળ્યા—એ પગે ગાડાને લાત મારી.

લાત મારવાથી ગાડું ઉથલી પડ્યું. અસુરાવેશનો નાશ થયો, અને વ્રજવાસીઓ ચમક્યાં તે વાત હવે સાંભળો—

અધઃશયાનસ્ય શિશોરનોઽલ્પક-પ્રવાલમૃદ્વઙ્ગિહતં વ્યવર્તત ॥

વિધ્વસ્તનાનારસકુપ્યભાજનં, વ્યત્યસ્તચક્રાક્ષવિભિન્નકૂવરમ્ ॥૭॥

૬ પદ્યછંદ—ઔત્થાનિકેન ઔત્સુક્યં મનઃ યસ્યાઃ સા-ઉત્સવમાં જેનું મન લાગી રહ્યું હતું એવી. પ્રશસ્તં મનઃ યસ્યાઃ સા મનસ્વિની-ઉમદા મનવાળી સમાગતાન્ વ્રજૌકસઃ-ત્યાં એકઠાં થએલાં વ્રજવાસીઓનો પૂજયતી સા-સત્કાર કરતી યશોદાએ સુતસ્ય રુદિતં ન ઇવ અશૃણોત્-પુત્રનું રડવું જરાએ સાંભળ્યું નહિં. સ્તનાર્થી રુદન્-ભગવાને ધાવવાની ઇચ્છાથી રોતાં રોતાં ચરણૌ ઉદક્ષિપત્-પોતાના પગ ઉંચા કર્યા.

૭ પદ્યછંદ—અધઃશયાનસ્ય-નીચે સુતેલા શિશોઃ-બાળકના પ્રવાલવત્ મૃદૂ પ્રવાલમૃદૂ પ્રવાલમૃદૂચાસૌ અંધ્રો ચ પ્રવાલમૃદ્વઙ્ગી અલ્પકૌ ચાસૌ પ્રવાલમૃદ્વઙ્ગી અલ્પકપ્રવાલમૃદ્વઙ્ગી તામ્યાં હતં અનઃ (ગાડું)-નાના કુણા પગથી ઠેલાએલું ગાડું વ્યવર્તત-વિપરીત અપતત્-ઉંધું પડી ગયું. વિધ્વસ્તાનિ નાનારસાનિ કુપ્યભાજનાનિ યસ્મિન્ તત્-અનેક પ્રકારના રસોથી ભરેલાં કાંસાના વાસણો તે ગાડામાં હતાં તે ભાંગી પડ્યાં. કુપ્યભાજનં નો અર્થ ચામડાની કુલ્લોઓ પણ થાય છે. ચક્રે ચ અક્ષઃ (ધરી) ચક્રાક્ષાઃ, વ્યત્યસ્તાઃ (વીખાઈ ગયાં) ચક્રાક્ષાઃ યસ્મિન્ તત્-તે ગાડાનાં ચક્રો

અર્થ—નીચે સુતેલા બાળકના પ્રવાલ સરખા કુણાં નાના પગથી ઠેલાએલું ગાડું ઉંધું પડી ગયું. [તેમ થતાં] અનેક પ્રકારના રસોથી ભરેલાં કાંસા આદિ ધાતુઓનાં વાસણો--કે જે તે ગાડામાં ભર્યા હતાં, તે ભાંગી પડ્યાં. તે ગાડાનાં ચક્રો અને ધરી વિખાઈ ગયાં, ધોસરૂં પણ ભાંગી ગયું. (૭)

૭ વિવેચન—

ક્યાં કોમળ ચરણ અને ક્યાં શકટનું ઉઘલી પડ્યું ! આ આશ્ચર્ય સૂચવે છે કે—આ કોમળ પ્રાકૃત બાળક નથી. વળી ગાડું ભારથી ભરેલું હતું.

દ્વિતીય સ્કંધમાં—‘ એક પગથી શકટ ઉંધું પાડ્યું, ’ એમ કહે છે, અને આ અધ્યાયમાં ‘ જે ચરણોથી શકટ ઉંધું પાડ્યું, ’ એમ કહે છે. તે ભેદ અલ્પ છે.

વિદ્વાનો શકટને સંસારનું રૂપ આપે છે, અને તેમાં રહેલા રસોને વિષયરસ ગણે છે. તે પણ ઠીક છે—પણ એટલું યાદ રાખવું ઘટે છે કે—પ્રભુએ વ્રજવાસીના સંસારને લાત મારી—એટલે—વ્રજવાસીઓને વ્યવહારમાંથી પોતા તરફ ખેંચ્યાં. વ્રજવાસીઓ જે કામ કરતાં હતાં, તે કામ પડ્યાં મેલીને, પ્રભુ તરફ દોડ્યાં, એ ભાવ છે. પ્રભુ સમગ્ર સંસારને લાત મારે, પછી સંસાર રહેજ કેમ ! સંતો પણ પોતાના ઉપયોગ જેટલા અવકાશમાંજ, સંસારને લાત મારી શકે છે—સમગ્ર સંસારને નષ્ટ કરી શકતા નથી. ગૌતમબુદ્ધ, શ્રીશંકરાચાર્ય આદિ સંતોએ પોતાનો અને પોતાના પ્રિય અનુયાયીઓનો સંસાર તોડી ફેડી નાંખ્યો—પણ સમગ્ર સંસારને તોડી ફેડી નાંખ્યો નહિં.

હવે નંદાદિ ગોપો અને યશોદાદિ ગોપીકાઓ પ્રભુ સામે દોડ્યાં આવે છે—

દૃષ્ટ્વા યશોદાપ્રમુખા વ્રજસ્ત્રિય, ઔત્થાનિકે કર્મણિ યાઃ સમાગતાઃ ॥

નન્દાદયશ્ચાદ્ભુતદર્શનાકુલાઃ, ‘કથં સ્વયં વૈ શકટં વિપર્યગાત્ ॥’

(ઇતિ બ્રુવન્તોઽતિવિવાદમોહિતા, જનાઃ સઃપ્રજ્ઞાત્યાદેવૃત્તાર્તવત્) ॥ ૮ ॥

અર્થ—પડખું ફેરવવાના ઉત્સવમાં એકઠી થએલી વ્રજગનાઓ, કે જેઓમાં યશોદાજી મુખ્ય હતાં, એવી તે સ્ત્રીઓ, તથા અદ્ભુત બનાવનાં દર્શનથી વ્યાકુળ થએલા નંદાદિ ગોપો, તે ગાડાને ઉંધું પડેલું દેખીને, કહેવા લાગ્યાં કે ‘ આ ગાડું તેની મેળાએ કેવી રીતે ઉંધું પડ્યું ? ’ આ પ્રમાણે બોલતાં અને

અને ધરી વિખાઈ ગયાં. વિભન્નઃ કૂબરઃ (ધોસરૂં) યસ્મિન્ તત્-તે ગાડાનું ધોસરૂં પણ ભાંગી ગયું. [ઘ્યત્યસ્તચક્રાક્ષશ્ચ વિભિન્નકૂબરં ચ ઘ્યત્યસ્તચક્રાક્ષવિભિન્નકૂબરમ્.]

૮ પદ્યછેદ—ઔત્થાનિકે કર્મણિ-પડખું ફેરવવાના ઉત્સવમાં સમાગતાઃ—એકઠી થએલી. યાઃ [યશોદા પ્રમુખા યાસામ્ તાઃ] યશોદાપ્રમુખાઃ વ્રજસ્ત્રિયઃ—જેમાં યશોદા મુખ્ય હતાં એવી વ્રજની સ્ત્રીઓ અદ્ભુતદર્શનેન આકુલાઃ નંદાદયશ્ચ—અદ્ભુત બનાવના દર્શનથી વ્યાકુળ થએલા નંદાદિ (તત્) દૃષ્ટ્વા—તે દેખીને ‘ કથં સ્વયં વૈ શકટં વિપર્યગાત્ ’—આ ગાડું તેની મેળાએ ઉંધું કેવી રીતે પડ્યું ? ઇતિ બ્રુવન્તઃ—એ પ્રમાણે બોલતા અતિવિવાદમોહિતાઃ જનાઃ—અને વિવાદથી મોહ પામેલા લોકો આર્તવત્—જગાસુની માફક સમંતાત્ પરિવ્રત્તઃ—ચારે તરફથી (ગાડાને) ઘેરીને ઉભાં.

સત્ય વાત જાણવાની ઇચ્છામાં અરસપરસ વાદ કરતાં-વાદમાં મોહ પામેલાં-
સ્ત્રી પુરૂષો, ચારે તરફથી તે ગાડાને વિંટાઇને ઉભાં રહ્યાં. (૮)

૮ વિવેચન—

સૌ વિસ્મય પામ્યાં, પણ તેનું શું કારણ છે, તે કોઇ સમજ્યું નહિં.

ત્યાં આસપાસ જે બાળકો રમતાં હતાં તે હવે બોલે છે-સાંભળો—

ऊचुरव्यवसितमतीन्-गोपान्गोपीश्च बालकाः ॥

रुदताऽनेन पादेन, क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥

न ते श्रद्धधिरे गोपा, बालभाषितमित्युत ॥

अप्रमेयं बलं तस्य, बालकस्य न ते विदुः ॥ १० ॥

અર્થ—જેઓને કાંઈ સમજણ ન પડી, એવા ગોપોને અને ગોપીઓને બાળકોએ કહ્યું કે-‘રોતાં રોતાં આ બાળકે પગવડે ગાડું ઉંધું પાડ્યું. તે બાળ-
તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય કરવો નહિં.’ (૯) ઉપર પ્રમાણે બાળકોએ કહ્યું,
પણ-શ્રીકૃષ્ણરૂપી બાળકના અપાર બળનું તેમને જ્ઞાન નહિં હોવાથી, તેઓએ
બાળકોનું કહેલું સત્ય માન્યું નહિ. (૧૦)

૯-૧૦ વિવેચન—

સૌની શંકાના સમાધાન માટે, નિર્દોષ બ્રહ્મ આસપાસ રમતાં નિર્દોષ બાળકોદ્વારા, બોલી
ઉઠ્યું કે—‘શ્રીકૃષ્ણે પગની લાતથી ગાડાને ઉઘલાવી નાંખ્યું.’ પણ તે વાત સૌએ પોત
પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સ્વિકારી.

બાળકોની વાત ગોપોએ હસી કાઢી. ગોપીકાઓએ તે વાત કાંઈક માની. સ્ત્રી પુરૂષનાં
જોડાંમાં-ધર્મ માટે પુરૂષ ભલે લાખો વાપરે, પણ પવિત્ર આચરણવાળી દળણાં દળનારી સ્ત્રીને,
ધર્મમાં જેટલી શ્રદ્ધા હોય, તેટલી પુરૂષને ન હોય. આપણા મંડળમાં પણ-ચંચળબા,
વિજળીબા અને સમરથબા ત્રણ ગરીબ ડોશીઓ-ત્રણ ભગવતી ખેડેતો-જેટલું સમજી છે,
એટલું ડાહ્યા ડાહ્યા હરિજનો સમજ્યા નથી. અમે તો હજી કહીએ છીએ કે-કાંઈ આપતું પડે
તો ન આપશો, પણ નિર્મળભાવથી લાગ્યા રહેજો. તો જ્યાં અમે-ત્યાં તમે. અમારા આ
પવિત્ર વેપારમાં તમને ભાગ મળશે. તમને એવો ભાગ તમારાં સ્ત્રી પુત્રાદિક નહિં આપી
શકે, સમજાય તો સહેલું છે. આ ત્રણ પવિત્ર મતાઓના નિર્મળભાવને હું વિસરી શકતો
નથી. ‘શ્રીકૃષ્ણ તેમને ભક્તિ આપે,’ એમ કહીને આગળ વધીએ—

૯ પદ્યછંદ—(अव्यवसिता मतिः येषां ते तान्) अव्यवसितमतीन् गोपान्-
જેઓને કાંઈ સમજણ ન પડી એવા ગોપોને ગોપીઓ-અને ગોપીઓને બાલકાઃ ऊचुः-
બાલકોએ કહ્યું કે रुदता अनेन-રોતા આ બાળકે पादेन-પગવડે क्षिप्तं-ગાડું ઉંધું
पाड्युं. पतद् (पतस्मिन्) न संशयः-તે બાળતમાં શંકા કરવા જેવું કાંઈ નથી.

૧૦ પદ્યછંદ—बालानां भाषितं इति उत-બાલકો બોલે તેમાં શું? એવો તર્ક
કરનારા ते गोपाः-તે ગોપોએ न श्रद्धधिरे-બાળકોના બોલવામાં વિશ્વાસ રાખ્યો નહિં.
तस्य बालकस्य अप्रमेयं बलं-કારણકે તે બાળકના અપ્રમેય બળને તે ન विदुः-
તેઓ જાણતા નહોતા,

હવે યશોદા પ્રભુને તેડે છે અને સ્તનપાન કરાવે છે--

રુદન્તં સુતમાદાય, યશોદા ગ્રહશક્તિતા ॥

કૃતસ્વસ્ત્યયનં વિપ્રૈઃ, સૂતૈઃ સ્તનમપાયયત્ ॥ ૧૧ ॥

પૂર્વવત્સ્થાપિતં ગોપૈ -બલિભિઃ સપરિચ્છદમ્ ॥

વિપ્રા હૃત્વાઽર્ચયાંચક્રુર્-દધ્યક્ષતકુશામ્બુભિઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-‘ભૂતપિશાચાદિથી એમ બન્યું હશે’ એવી શંકા કરીને યશોદાજીએ, રોતા બાળકને તેડી લઈને, બ્રાહ્મણો પાસે મંત્રોત્તરે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. પછી બાળકને-શ્રીકૃષ્ણને-સ્તનપાન કરાવ્યું. (૧૧) બળવાન ગોપોએ ગાઠાને પૂર્વની માફક સવળું મૂક્યું, અને તેમાં જે સરસામાન હોતો તે ગોઠવી દીધો. બ્રાહ્મણોએ દહીં-અક્ષત-દર્ભ અને જળથી અગ્નિનું પૂજન કર્યું. (૧૨)

૧૧-૧૨ વિવેચન—

ગ્રહશંકા—બાળકમાં માતાએને એટલું બધું બહાલ હોય છે, કે તેને જરા કાંઈ થાય, ત્યાં માતા ગ્રહશંકા કરે. સંસ્કારી સ્ત્રીઓ એ બહાને બ્રાહ્મણોને તેડાવીને સ્વસ્તિવાચન કરાવે, રક્ષા બંધન બંધાવે, અને અગ્નિનારાયણને પણ પ્રસન્ન કરે.

કેવા બ્રાહ્મણોની આશિષો સફળ થાય તે વાત હવે કહે છે—

યેઽસૂયાનૃતદમ્બેષ્યા-હિંસામાનવિવર્જિતાઃ ॥

ન તેષાં સત્યશીલાના-માશિષો વિફલાઃ કૃતાઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જે બ્રાહ્મણો અસૂયા, અસત્ય, દંભ, ઇર્ષ્યા, હિંસા અને અભિમાનથી રહિત હોય-તે સત્યવાદી બ્રાહ્મણોએ આપેલી આશિષ વ્યર્થ જતી નથી.

૧૧ પદ્યછંદ—ગ્રહશંકિતા યશોદા-ખરાબ ગ્રહથી એમ બન્યું હશે એવી શંકા કરતી યશોદાએ રુદન્તં સુતં આદાય-રોતા બાળકને તેડી લઈને વિપ્રૈઃ-બ્રાહ્મણો પાસે સૂતૈઃ-મંત્રોત્તરે કૃતં સ્વસ્ત્યયનં યસ્ય સઃ તમ્-બાળકનું સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. પછી સ્તનં અપાયયત્-સ્તન પાતું એટલે તે બાળકને ધવડાવ્યું.

૧૨ પદ્યછંદ—બલિભિઃ ગોપૈઃ-બળવાન ગોપોએ (તત્) પૂર્વવત્ સ્થાપિતં-તેને પૂર્વની માફક સવળું મૂક્યું અને (પરિચ્છદૈઃ સહિતં) સપરિચ્છદમ્-તેમાં સરસામાન ગોઠવી દીધો. વિપ્રાઃ દધ્યક્ષતકુશાંબુભિઃ હૃત્વા-બ્રાહ્મણોએ દહીં, અક્ષત, દર્ભ અને જળથી અગ્નિનું પૂજન કરીને.

૧૩ પદ્યછંદ—યે-જે બ્રાહ્મણો -અસૂયા ચ અનૃતં ચ વંમશ્ચ ઈર્ષ્યા ચ હિંસા ચ માનશ્ચ તૈઃ વિવર્જિતાઃ-અસૂયા (ગુણમાં દોષ જોવાનું લક્ષણ), અસત્ય, દંભ, ઇર્ષ્યા, હિંસા અને અભિમાનથી રહિત હોય છે. તેષાં સત્યશીલાનાં-એવા સત્યવાદી બ્રાહ્મણોએ કૃતાઃ આશિષઃ-આપેલી આશિષ વિફલાઃ ન-વ્યર્થ જતી નથી.

૧૩ વિવેચન—

ભગવાન અને બ્રાહ્મણો ઐશ્વર્યયુક્ત છે. તેઓ કહે તેમ કરવું, પણ તેઓના સ્વચ્છંદ આચરણનું કદિ અનુકરણ કરવું નહિં. ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલા અસુધાદિ છ દોષો બ્રાહ્મણોની પ્રગતિને અટકાવનાર છે. જેમ લાકડામાં પેટેલો ધણુ લાકડાને કોતરી નાંખે છે. કપડામાં અગર કાગળમાં પેટેલી ઉધાઈ તે પદાર્થોને કોતરીને નકામાં બનાવે છે, તેમ આ છ દોષો બ્રાહ્મણોના અંતર ન પડે તેવી રીતે, બ્રહ્મત્વનો નાશ કરે છે.

વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણ દોષો શરીરનો નાશ કરે છે, અને આ છ દોષો પરમાર્થનો નાશ કરે છે. આ છ દોષોથી રહિત બ્રાહ્મણોએ આપેલા આશીર્વાદ સફળ થાય છે.

શમોદ્મસ્તપઃ શૌચં, ક્ષાંતિરાજૃષમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં, બ્રહ્મકર્મસ્વભાવજં (ગીતા અ. ૧૮-૪૨)

વિગેરે અનેક સત્પુરુષો અને સત્શાસ્ત્રો બ્રાહ્મણોનો મહિમા ગાય છે. યુરોપ અમેરિકામાં હાલ થએલી સ્પીરીટ્યુઅલ સોસાયટીઓ પણ બ્રાહ્મણધર્મ પ્રાપ્ત કરીને, આત્મસાક્ષાત્કાર માટે મથી રહી છે. તેઓ વેશ્ટેરીયન તો છેજ-એટલે વનસ્પતિનો અહાર તો ધણુ વખતથી કરે છે, પણ તેથી આગળ વધીને અહારવિહાર શુદ્ધ કરવા લાગ્યા છે. ગાયના ધીંદુધ વાપરવા લાગ્યા છે. ત્યાંની સ્થિતિ આવી છે, ત્યારે અહીંની સ્થિતિ ઢેઢવાડે પહોંચતી જાય છે. તેઓ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથી રહ્યા છે, ત્યારે અહીં જેઓ બ્રાહ્મણ છે, તેમાંના ધણુ યમરાજનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથી રહ્યા છે.

હવે બ્રાહ્મણો પાસે વિધિ કરાવીને તેમનો સત્કાર કરે છે—

इति बालकमादाय, सामर्ग्यजुरुपाकृतैः ॥

जलैः पवित्रौषधिभि-रभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥ ૧૪ ॥

वाचयित्वा स्वस्त्ययनं, नन्दगोपः समाहितः ॥

हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः, प्रादादन्नं महागुणम् ॥ ૧૫ ॥

गावः सर्वगुणोपेता, वासःस्रगुक्ममालिनीः ॥

आत्मजाभ्युदयार्थाय, प्रादात्ते चान्वयुंજત ॥ ૧૬ ॥

૧૪-૧૫ પદ્યછેદ—**इति-એમ ધારી સમાહિતઃ નંદગોપઃ-સાવધાન મનવાળા નંદ-રાયે બાલકં સમાદાય-આળકને લઈને દ્વિજોત્તમૈઃ-ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે સામ વ ઋક્ વ યજુશ્ચ તૈઃ ઉપાકૃતૈઃ (સંસ્કાર પામેલાં)-સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદના મંત્રોથી સંસ્કાર પામેલાં અને પવિત્રાઃ ઔષધયઃ યેષુ તાનિ પવિત્રૌષધોનિ તૈઃ જલૈઃ-પવિત્ર ઔષધિઓવાળાં જળોથી તે આળકને અભિષિચય-અભિષેક કરીને સ્વસ્ત્યયનં વાચ-યિત્વા-સ્વસ્તિવાચન કરાવીને અગ્નિં હુત્વા-અગ્નિમાં હોમ કરીને મહાગુણં અન્નં-ઉત્તમ પ્રકારનું અન્ન દ્વિજાતિભ્યઃ પ્રાદાત્-બ્રાહ્મણોને આપ્યું.**

૧૬ પદ્યછેદ—**सर्वैः गुणैः उपेताः-સર્વ ગુણોથી યુક્ત વાસાંસિ વ સ્રગુક્મ રુક્મમાલાઃ વ સન્નિ આસામ્ તાઃ इति गावः-વસ્ત્રો. પુષ્પની માળા અને સોનાની માળાવાળી ગાયો (ગાવઃ પ્રથમા દ્વિતીયાના અર્થમાં છે.) આત્મજાસ્ય અભ્યુદયાય इति**

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને, સાવધાન ચિત્તવાળા નંદરાયે બાળકને તેડી લઇને, ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે, સામવેદ-ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના મંત્રોથી સંસ્કાર આપીને, પવિત્ર કરેલાં ઔષધિઓવાળાં જળોથી, તે બાળકને અભિષેક સહિત સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. પછી અગ્નિમાં હોમ કરાવીને, બ્રાહ્મણોને ઉત્તમ પ્રકારનું અન્ન આપ્યું. (૧૪-૧૫) વસ્ત્રોથી, પુષ્પોની માળાથી, અને સોનાની માળાથી શણગારેલી સર્વ ગુણોથી સુકૃત ગાયો, નંદરાયે પોતાના પુત્રના કંઠ્યાણુ માટે, બ્રાહ્મણોને આપી, અને બ્રાહ્મણોએ વળતા આશીર્વાદ આપ્યા. (૧૬)

૧૪-૧૫-૧૬ વિવેચન—

આ શ્લોક સ્વતિવાચન આદિ ક્રિયા, હોમ અને છેવટમાં બ્રાહ્મણોને દાન દક્ષણા આપી, તે સંબંધી છે. વ્રજમાં રહેનારા આહીરોમાં પણ, ધર્મસંસ્કાર કેટલા જાગૃત હતા, તેનું જાન કરાવે છે. બ્રાહ્મણો જેવા સમાજના નાયક છે, તેવા સમાજના સુધારક પણ છે. તેમને જે જોઈએ તે આપીને, તેમની દ્વારા આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખ સાધવાં, એ ભરતખંડનો પ્રાચીન સનાતન ધર્મ છે. બીજા બહે બણે, પણ વિદ્યા બ્રાહ્મણોની છે. વિદ્યામાં (શાસ્ત્રોમાં) હિંદનું હિંદત્વ સમાધાન રહેલું છે, પણ બતાવનાર બ્રાહ્મણ જોઈએ. જેનોએ બીજા અનેક બાબતમાં બ્રાહ્મણોનો અનાદર કર્યો છે, પણ વિદ્યાની બાબતમાં તેઓ બ્રાહ્મણોનો ધણો સત્કાર કરે છે. જેમનો ભરતખંડમાં અવતાર થયો—ઉત્તમ કોમ, ઉત્તમવર્ણ અગર ઉત્તમ આત્રમની જેમને પ્રાપ્તિ થઈ. જેઓ કાંઈક જગતમાં સમગ્ર ગણાયા, તેઓએ જે મન્વાદિની સ્મૃતિઓને સંભારી નહિં, ભાગવતમાંથી ભક્તિનો સ્વાદ આપ્યો નહિં, ઉપનિષદોને ઓળખ્યાં નહિં, નિવૃત્તિ લઈને યુધિષ્ઠિર અને બીજાનો સંવાદ-શાંતિપર્વ-સાબળ્યું નહિં, યોગવાસિષ્ઠની ઓળખાણ કરી નહિં, ગીતામૃત પીધું નહિં—તો—તેઓ ખરેખર ઠગાયા છે—ધોળે દિવસે લુંટાયા છે. (તે તમામ ન વાંચી શકે, તો આ પત્રિકા ૭૬ થી યરાયર વાંચો. તેમાંથી તે તમામનો સાર અનાયાસે પ્રાપ્ત થશે.) પણ તમારામાંના ધણીને પરવા ક્યાં છે? તમે તો—‘લુપ્ત લાગશે ત્યારે જમશું, અને મોત આવશે ત્યારે મરશું’—એટલું જ માની બેઠા છો, તૈયારી કર્યા વિના જમાતું નથી; ત્યારે તૈયારી કર્યા વિના કેવી રીતે મરાશે? હવે બસ કરીને પાછા વળી જાઓ. બ્રાહ્મણોને અને શાસ્ત્રોને સેવો, અને સ્વધર્મમાં પ્રીતિ રાખો.

હવે આગળ વધીએ. ૧૩ માં શ્લોકનો ભાવ ફરી જણાવે છે.

વિપ્રા મન્ત્રવિદો યુક્તાસ્-તૈર્યાઃ પ્રોક્તાસ્તથાશિષઃ ॥

તા નિષ્ફલા મવિષ્યન્તિ, ન ત્ત્વાદેદપિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૭ ॥

આત્મજાન્યુદયાર્થાય-પુત્રના ઉદય માટે પ્રાદાત્-આપી ચ-અને તે-તે બ્રાહ્મણોએ અન્વ-સુંજત-આશીર્વાદ આપ્યા.

૧૭ પદ્યછેદ—મંત્રવિદઃ યુક્તાઃ વિપ્રાઃ-મંત્ર જાણનારા યોગ્ય બ્રાહ્મણો [ત્રીયાના અર્થમાં પ્રથમા છે.] તૈઃ-તેઓથી પ્રોક્તાઃ યાઃ આશિષઃ-અપાએના આશિર્વાદ. તાઃ-તે આશિર્વાદ કદાચિત્ અપિ-કદિ પણ નિષ્ફલા ન મવિષ્યન્તિ-નિષ્ફળ જતા નથી. સ્ફુટં-આ વાત સંશયરહિત છે.

અર્થ—મંત્ર બ્રહ્માનારા યોગ્ય બ્રાહ્મણોએ આપેલા આશીર્વાદ, કદિ પણ નિષ્ફળ જતા નથી, એ વાત ચોક્કસ છે. (૧૭)

૧૭ વિવેચન—

૧૩ માં શ્લોકમાં કહ્યું કે ‘પવિત્ર આચરણવાળા બ્રાહ્મણો.’ આ શ્લોકમાં કહે છે કે— ‘જેઓ પવિત્ર આચરણવાળા હોય, તે બ્રાહ્મણો વેદમાં પ્રીતિવાળા—મંત્રવિદ્—વેદના મંત્રોને બ્રહ્માનારા હોય છે.’ તેઓના આશીર્વાદ હમેશાં સફળ જ થાય છે.

સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ, ગુરુકુળો, બ્રહ્મચારીઆશ્રમો અને એવી અનેક સંસ્થાઓ દિગ્ધ્રે માટે ખુલ્લી છે—લાખોનો ખર્ચ થઈ રહ્યો છે; પણ તેમાંથી ઉપર જણાવ્યા તેવા બાળકો ઘણા જ જીવ પાકે છે. તેના તરફ લક્ષ આપવાની બારે જરૂર છે. અભ્યાસના પશ્ચિમના ઝેરી પવનથી બાળકોને સાચવવાની કાળજી નહિં રખાય, ત્યાંસુધી દિગ્ધ્રે જે જોઈએ તે મળી શકશે નહિં.

શકટ-ગાડા-સંબંધીની લીલા પૂર્ણ થઈ. હવે તૃણાવર્તનો ઇતિહાસ ચાલુ થશે; યશોદા પ્રભુને બોળામાં બેસાડીને લાડ લડાવે છે. પોતાને તૃણાવર્ત લેવા આવ્યો છે. પણ તે સુગમ-તાથી પોતાને ઉપાડી જાય, એવી અનુકુળતા કરી આપવા માટે, પ્રભુ યશોદાના બોળામાંથી ઉતરી પડવાની કેવી યુક્તિ કરે છે—તે સાંભળો—

एकदारोहमारूढं, लालयन्ती सुतं सती ॥

गरिमाणं शिशोर्वोढुं, न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥

भूमौ निधाय तं गोपी, विस्मिता भारपीडिता ॥

महापुरुषमादध्यौ, जगतामास कर्मसु ॥ १९ ॥

અર્થ—એક વખત બોળામાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણને યશોદાજી લાડ લડાવતાં હતાં. રમાડતાં રમાડતાં બોળામાં બેઠેલા બાળકનો ભાર, પર્વતના શીખર જેવો લાગતાં, યશોદાજી તે ભાર ખમી શક્યાં નહિં. શ્રીકૃષ્ણના ઉદરમાં રહેલાં (ચૌદ) ભુવનોના ભારથી પીડાએલાં, અને તેથી વિરમય પામેલાં યશોદાજીએ, શ્રીકૃષ્ણને પૃથ્વી ઉપર મુકીને, ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું—પ્રભુને સંભાર્યાં. [‘શ્રી-કૃષ્ણ તો પોતાના પુત્ર છે, તે કાંઈ પ્રભુ નથી,’ એમ યશોદા માનતાં હતાં. તેથી યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણથી અન્ય પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું, તે વાત શ્રોતાઓએ જરૂર

૧૮-૧૯ પદ્યછેદ—एकदा-એક વખત आरोहम्-બોળામાં आरूढं-બેઠેલા सुतं-પુત્રને सती-યશોદા लालयन्ती-લાડ કરાવતાં હતાં-रमाडतां હતાં તે वभते शिशो:-બાળ-કનો गिरिकूटवत् गरिमाणं-પર્વતના शीखर સરખો ભાર वोढुं न सेहे-લાગ્યો, તે ભાર यशोदा ખમી શક્યાં નહિં, जगतां भारपीडिता-શ્રીકૃષ્ણના ઉદરમાં રહેલાં जगत्ના ભારથી पीडा પામેલાં विस्मिता च-અને विरमय પામેલાં गोपी-યશોદાએ तं भूमौ निधाय-તે બાળકને पृथ्वी ઉપર મુકીને महापुरुष आदध्यौ-ભગવાનનું ध्यान धर्यું. પછી कर्मसु आस-ધરકામકાજમાં लागी ગયાં.

યાદ રાખવી.] આ પ્રમાણે પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, યશોદાજી ધરકામ-કાજમાં લાગી ગયાં, [અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંજ બેસી રહ્યા.] (૧૮-૧૯)

૧૮-૧૯ વિવેચન—

પ્રભુ પર્વતના શીખર જેવા વજનદાર બની ગયા. અનેક બ્રહ્માંડો પ્રભુના ઉદરમાં રહે છે. પણ તેના ભારનો અનુભવ, પ્રભુને કરાવવો હોય, સારેજ કરાવે, તે તેમનું પ્રભુપણું—તે તેમની પ્રભુતા. યશોદા હમેશાં પ્રભુને તેડતા હતા, પણ ભારનો અનુભવ તેમને હાલજ થયો; અને જે કાર્ય માટે અનુભવ થયો છે, તે કાર્ય સંપૂર્ણ થયા પછી, ભારનો અનુભવ નહિં થાય. કદિ વિલંબ થાય તો રખે યશોદાને પણ તૃણાવર્ત ઉપાડે, એ ભાવથી શ્રીકૃષ્ણ એકદમ ભારરૂપ બન્યા. ગુગળી જાણુતા હતા કે—‘રણુછોડજીની મૂર્તિ વજનદાર છે. તેટલું સોનું મળે, તો સ્ત્રીઓને એરીંગ-લોળીયાં-ચંદનહાર-પહેંચીઓ વિગેરે થાય.’ એવા વિચાર કરીને ગુગળીઓએ બોડાણા સાથે ઠરાવ કર્યો કે—‘ભલે તમે મૂર્તિને રાખો-પણ તેના ભારોભાર અમને સોનું આપો.’ ગરીબ બોડાણો ગભરાયો. પ્રભુએ બોડાણાને ધીરજ આપી. બોડાણાએ તે ઠરાવ સ્વિકાર્યો. તુલા બાંધી પ્રભુને તોળ્યા. બોડાણાના ધરમાં જેટલું સોનું હતું—એટલે માત્ર સવા વાલની વાળી હતી—તે સામે મૂકી. પ્રભુ સવા વાલથી પણ હલકા કર્યા. શંકાનું સમાધાન કરવા, પાંચવાર પ્રભુને તોળ્યા. પાંચવાર બોડાણો જીયો અને ગુગળી હાર્યા. ‘અયં આત્મા વિલક્ષણઃ’ ‘જે લક્ષ્યમાં ન આવી શકે, તે પરમાત્મા છે.’ આવા વિલક્ષણ ભગવાનનો ભાર માતાજી સહી શક્યાં નહિં.

શ્રીવલ્લભ મહાપ્રભુજીની કારિકાના વાચિકં કાર્યિકં ચોક્તં, માનસં તૂચ્યતેઽધુના ॥ વિગેરે શબ્દોનો ભાવ એવો છે કે—શ્રીકૃષ્ણે એક વર્ષની ઉંમરે તૃણાવર્તનો વધ કર્યો. તૃણાવર્ત માર્યો તે પહેલાં નાડીવર્ધાપન, છટ્ટીપૂજા, સૂતીરનાન, સૂર્યચંદ્રદર્શન, ઠંણુંછેદન, અન્ન-પ્રાશન, મુંડન અને ચૂડાકર્મ વિગેરે સંસ્કારો કર્યા હતા. પૂતનાના મરણથી કંસને શ્રીકૃષ્ણમાં શંકા થઈ હતી. શ્રીકૃષ્ણને મથુરામાં ઉપાડી લાવવા, કંસે તૃણાવર્તને મોકલ્યો હતો. વિગેરે’

યશોદા ચાક્યાં. શ્રીકૃષ્ણને યશોદાજીએ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યા. આવો ચમત્કાર દેખીને ઉત્પાતની શંકાથી સતીએ પ્રભુ યાદ કર્યા. પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું. [યાદ રાખજો કે—યશોદાજી હજી શ્રીકૃષ્ણને ઓળખતાં નથી, તેથી શ્રીકૃષ્ણ સિવાય અન્ય પ્રભુનું યશોદાએ ધ્યાન ધર્યું.] પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, યશોદાજી ધરકામકાજમાં લાગી ગયાં, અને પ્રભુ તૃણાવર્તની વાટ જોતાં ત્યાંબેસી રહ્યા.

હવે તૃણાવર્ત પોતાનું કામ કરે છે—

दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः, कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥

चक्रवातरूपेण, जहारः सत्त्वर्भकम् ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—[યશોદાજી ત્યાંથી ઉઠીને ધર કામકાજમાં લાગ્યાં તે વખતે] કંસે મોકલેલો તૃણાવર્ત નામનો કંસનો નોકર, વીંટાળીયા વાયુના રૂપથી ત્યાં આવીને, બેઠેલા બાળકને—શ્રીકૃષ્ણને—ઉપાડી ગયો. (૨૦)

૨૦ પદ્યછંદ—તૃણાવર્તઃ નામ્ના દૈત્યઃ—તૃણાવર્ત નામનો દૈત્ય. કંસભૃત્યઃ—કંસનો નોકર પ્રણોદિતઃ—કંસે મોકલેલો. ચક્રવાતરૂપેણ—વીંટાળીયા વાયુના સ્વરૂપથી આવીને આસીનં અર્ભકં—બેઠેલા બાળકને જહાર—ઉપાડી ગયો.

૨૦ વિવેચન—તૃણાવર્ત પ્રભુને ઉપાડીને નાઠો.

તૃણાવર્ત વિંટાળીયારૂપે હતો. સંસારના ગમે તે પ્રાણી પદાર્થોને તરખલાની માફક આમ તેમ ફેરવે, તે તૃણાવર્ત. વિદ્વાનો તૃણાવર્તને તૃણાનું રૂપ આપે છે. તે ઠીક છે. કારણકે તૃણા નાના મોટા સૌને તરખલાં જેવાં હલકાં બનાવીને નચાવે છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે—

‘The whole universe is mad some one is mad after money—some one after fame, and the other after female; But one who is mad after God, is double mad.’ આત્મસાક્ષાત્કારની તૃણા પ્રશંસીય ગણાય છે.

તૃણાવર્તનો કેવો સુસવાટો હતો, અને વ્રજવાસીઓની કેવી સ્થિતિ થઇ તે સાંભળો.—

ગોકુલં સર્વમાવૃષ્ણન્, મુષ્ણંચક્ષૂંષિ રેણુભિઃ ॥

ईरयन्सुमहाघोर-शब्देन प्रदिशो दिशः ॥२१॥

मुहूर्तमभवद्गोष्ठं, रजसा तमसावृतम् ॥

सुतं यशोदा नापश्यत्, स्वयं न्यस्तवती यतः ॥२२॥

नापश्यत्कश्चनात्मानं, परं चापि विमोहितः ॥

तृणावर्तनिसृष्टाभिः, शर्कराभिरुपद्रुतः ॥२३॥

અર્થ—આ વિંટાળીયાએ આખા ગોકુળને ઘેરી લીધું. સૌની આંખો ધૂળથી ભરી દીધી, અને ભયંકર અવાજથી—સુસવાટથી—દિશાઓને અને ખુણાઓને ગળવી મૂક્યા. (૨૧) થોડીવાર તો સઘળું ગોકુલ ધૂળથી અને અંધકારથી ઘેરાઈ ગયું. જે જગ્યાએ યશોદાજીએ પુત્રને—શ્રીકૃષ્ણને—મૂક્યા હતા, તે સ્થળમાં યશોદાએ પુત્રને દેખ્યા નહિં. (૨૨) તૃણાવર્તે ફેંકેલી કાંકરીઓથી પીડાએલો, અને મોહ પામેલો, કોઈ પણ માણસ પારકાને અગર પોતાને દેખી શક્યો નહિં. [૨૩].

૨૧ પદ્યછેદ—સર્વ ગોકુલં આવૃષ્ણન્—એ વિંટાળીયાએ આખા ગોકુળને ઘેરી લીધું. ચક્ષૂંષિ રેણુભિઃ મુષ્ણન્—આંખો ધૂળથી ભરી દીધી. સુમહાઘોરશબ્દેન—મોટા અવાજથી દિશઃ—દિશાઓને પ્રદિશઃ—ખુણાઓને ફેરવન્—તે ગળવતો હતો.

૨૨ પદ્યછેદ—મુહૂર્તમ—થોડીવારમાં ગોષ્ઠં—વ્રજ રજસા તમસા આવૃતમ્—ધૂળથી અને અંધકારથી ઘેરાઈ ગયું. યતઃ—જે જગ્યાએ સ્વયં સુતં ન્યસ્તવતી—પોતે પુત્રને મૂકેલો હતો ત્યાં પુત્રને યશોદા ન અપશ્યત્—યશોદાએ દેખ્યો નહીં.

૨૩ પદ્યછેદ—તૃણાવર્તેન નિસૃષ્ટાભિઃ શર્કરાભિઃ—તૃણાવર્તથી ફેંકેલેલી કાંકરીઓથી ઉપદ્રુતઃ—ઉપદ્રવ પામેલા અને વિમોહિતઃ—અને મોહ પામેલા કક્ષન—કોઈ દરેક મનુષ્યે પરં વા આત્માનં અપિ ન અપશ્યત્—પારકાને અગર પોતાને પણ ન દેખ્યા.

૨૧-૨૨-૨૩ વિવેચન—

શર્કરા-વિંટાળીયો હોય ત્યારે કાંકરીઓ ઉડે. આ કાંકરીઓ આંખોમાં ભરાઈ જાય પછી દેખાય નહિં. [તૃણાવર્તનો અર્થ તૃણા કરીએ, તો શર્કરા એટલે નવા નવા મનોરથો-મીઠી મીઠી લાલચો. આ મીઠી મીઠી લાલચો જ્યારે બુદ્ધિરૂપી આંખોને ઘેરી લે, ત્યારે માણસ મૂઠ બની જાય.]

યશોદા અને ગોપીઓની કેવી સ્થિતિ થઈ તે વાત હજી કરે છે—

इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे, सुतपदवीमबलाऽविलक्ष्य माता ॥

अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद्-भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः ॥૨૪॥

रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो, भृशमनुतप्तधियोऽभ्रपूर्णमुख्यः ॥

रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं, पवन उपारतपांसुवर्षवेगे ॥૨૫॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે ભયંકર વિંટાળીયાથી, ધૂળનો વરસાદ થતાં, અખળા એવાં યશોદાજીને પુત્રનો પત્તો ન લાગ્યો, તેથી તેઓ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. જેનો વાછડો મરી ગયો હોય તેવી ગાયની માફક, પુત્રને યાદ કરીને, દયા ઉપજે એવી રીતે, યશોદાજી શોક કરવા લાગ્યાં. (૨૪) પવનથી થએલી ધૂળની વૃષ્ટિનો વેગ શાંત થતાં, યશોદાજીનું રૂદન સાંભળીને, તથા તે ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણને નહિં દેખીને, ગોપીઓ આવરી બની ગઈ, અને તેમની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, તેઓ પણ રડવા લાગી. (૨૫)

૨૪-૨૫ વિવેચન—

જ્યાં પ્રભુને એસાડયા હતા, ત્યાં તેમને નહિં દેખવાથી યશોદા પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. યશોદાને ગાયની સાથે સરખાવ્યાં, એ તેમની નમૃતા સૂચવે છે. જ્યારે વિંટાળીયાને પ્રભુએ આકાશમાં સપડાવ્યો, ત્યારે તેનો વેગ કમી થયો. ત્યારે નીચે પ્રજામાં શ્રીકૃષ્ણને ન દેખીને— ‘યસ્મિન્ વિદિતે સર્વમિદં વિદિતં ભવતિ ।’ એ શ્રુતિને આધારે યશોદાદિ ગોપીઓ આવરી બની ગઈ-રડવા લાગી.

૨૪ પદ્યછંદ--इति-ઉપર પ્રમાણે સ્વર(કઠોર)પવનચક્રાત્ પાંસૂનાં વર્ષેઃ સતિ-ભયંકર વિંટાળયાથી ધૂળનો વરસાદ થતાં અબલા માતા સુતપદવી અવિલક્ષ્ય-અખળા એવા યશોદાને પુત્રનો પત્તો નહિં લાગવાથી. ભુવિ પતિતા-પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. અનુસ્મરંતી-પુત્રને યાદ કરતી. મૃતવત્સકા યથા ગૌઃ-જેનો વાછડો મરી ગયો હોય તે ગાયની માફક અતિકરુણં અશોચત્-બણી દયા ઉપજે એવી રીતે શોક કરવા લાગ્યાં.

૨૫ પદ્યછંદ-उपारतः (શાંત થયો છે) પાંસુવર્ષસ્ય વેગઃ યેન સઃ इति પવનઃ તસ્મિન્ સતિ-પવનથી થએલી ધૂળની વૃષ્ટિનો વેગ બંધ પડ્યા પછી. રુદિતં નિશમ્ય-ત્યાં યશોદાનું રોવું સાંભળીને અને તત્ર નંદસૂનું અનુપલભ્ય-તે ઠેકાણે નંદપુત્ર શ્રીકૃષ્ણજીને નહિં દેખીને મૃશ અનુતપ્તા ધીઃ યાસામ્ તાઃ મૃશમનુતપ્તધિયઃ-આવરી બની ગયેલી અશ્રુભિઃ પૂર્ણાંનિ મુક્તાંનિ યાસાં તાઃ અશ્રુપૂર્ણમુખ્યઃ इति ગોપ્યઃ-જેમની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી હતી એવી ગોપીઓ. રુરુદુઃ-રોવા લાગી.

આ વાતને અહિં સુધી રહેવા દો. આપણે તૃણાવર્તની સ્થિતિ તપાસવા, આકાશમાં જઈએ. ગભરાશો નહિ. સાથે ભક્તોના ખ્યારા-શ્રી શુકદેવજી છે.

તૃણાવર્તઃ પાન્તરયો, વાત્યારૂપધરો હરન્ ॥

કૃષ્ણં નભોગતો ગન્તું, નાશક્રોદ્ધારેભારમૃત્ ॥૨૬॥

તમશ્માનં મન્યમાન, આત્મનો ગુરુમત્તયા ॥

ગલે ગૃહીત ઉત્સર્ણું, નાશક્રોદ્ધુતાર્મકમ્ ॥૨૭॥

ગલગ્રહણનિશ્ચેષ્ટો, દૈત્યો નિર્ગતલોચનઃ ॥

અવ્યક્તરાવો ન્યપતત્-સહવાલો વ્યસુર્વજે ॥૨૮॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—વિંટોળીયાનું રૂપ ધરનાર તૃણાવર્ત, શ્રીકૃષ્ણને લઇને આકાશમાં ચડ્યો; પણ શ્રીકૃષ્ણનો ભાર બહુ લાગવાથી, તે આગળ વધી શક્યો નહિ. (૨૬) પોતાને શ્રીકૃષ્ણનો ભાર લાગવાથી, શ્રીકૃષ્ણને તે પથ્થર માનવા લાગ્યો. પ્રભુ તેને ગળે બાંધી રહ્યા હતા, તેથી તે અદ્ભુત બાળકને, તૃણાવર્ત ફેંકી દઈ શક્યો નહિ. (૨૭) શ્રીકૃષ્ણે તેનું ગળું પકડવાથી તે ચેષ્ટારહિત બની ગયો હતો. ગુંગળાઇ જવાથી બોલી પણ શક્યો નહિ. તેની આંખો નીકળી પડી. આ પ્રમાણે મરણ પામેલો તે અસુર, શ્રીકૃષ્ણ સહિત વ્રજમાં પડ્યો. [૨૮]

૨૬ થી ૨૮ વિવેચન—

પ્રથમ ધીમે ધીમે પ્રભુ અસુરને ગળે બાંધી પડ્યા. પછી પોતાના શરીરનો ભાર વધારવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે બળવાન અસુર તેમને લઇને આગળ વધી શક્યો નહિ. ‘તે બાળક નથી પણ પથ્થર છે,’ એમ તે માનવા લાગ્યો. ભારથી ગભરાઇને પ્રભુને નીચે ફેંકી દેવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાળ્યો નહિ. જોતજોતામાં પ્રભુએ તેનું ગળું ઘામી દીધું. અસુર બોલી શક્યો નહીં. પરવશ થઇને વ્રજમાં પડ્યો. અત્યાર સુધી દૈત્ય સ્વરૂપ ગુપ્ત હતું તે પ્રગટ થયું.

૨૬ પદ્યછેદ—વાત્યાયા: (વિંટોળીયાનું) રૂપધર: વાત્યારૂપધર:—વિંટોળીયાનું રૂપ ધરનાર. તૃણાવર્તઃ—તૃણાવર્ત કૃષ્ણં હરન્—કૃષ્ણને લઇને નભોગતઃ—આકાશમાં ગયો—પણ મૂરિભારમૃત્—(કૃષ્ણનો) બહુ ભાર લાગવાથી શાંતઃ રયઃ यस્ય સઃ શાંતરયઃ—શાંત વેગવાળો થઈ ગયો અને ગતું ન અશક્નોત્—તે આગળ જઈ શક્યો નહિ.

૨૭ પદ્યછેદ—આત્મનઃ ગુરુમત્તયા—પોતાને ભાર લાગવાથી તમ્ અશ્માનં મન્યમાનઃ—શ્રીકૃષ્ણને તે પથ્થર માનવા લાગ્યો, ગલે ગૃહીતે સતિ—પ્રભુ તેને ગળે બાંધી પડ્યા હતા, તેથી અદ્ભુતાર્મકમ્—તે અદ્ભુત બાળકને ઉત્સર્ણું—મુકી દેવાને—ઢોડી દેવાને—ફેંકી દેવાને ન અશક્નોત્—શક્તિમાન થયો નહિ.

૨૮ પદ્યછેદ—ગલગ્રહણેન નિશ્ચેષ્ટઃ इति દૈત્યઃ—ગળું પકડવાથી ચેષ્ટારહિત બનેલો અને અવ્યક્તઃ રાવઃ (શબ્દ) यस્ય સઃ—ગુંગળાઇ ગયેલો. નિર્ગતે લોચને यस્ય સઃ નિર્ગતલોચનઃ—તેની આંખો પણ નીકળી પડી હતી. વિગતાઃ અસવઃ यस્ય સઃ વ્યસુઃ—મરણ પામેલો સહવાલઃ—કૃષ્ણસહિત વ્રજે ન્યપતત્—વ્રજમાં પડ્યો.

હજી તેજ કયા આણુ છે—

તમન્તરિક્ષાત્પતિતં શિલાયાં, વિશીર્ણસર્વાવયવં કરાલમ્ ॥

પુરં યથા રુદ્રશરેણ વિદ્ધં, સ્ત્રિયો રુદંત્યો દદશુઃ સમેતાઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—આકાશમાંથી [વ્રજમાં] એક પત્થર ઉપર તે પડ્યો. જેમ મહાદેવના બાણથી ત્રિપુરાસુર વિધાઈ ગયો હતો, તેમ-તે વખતે-તૃણાવર્તના અંગો ભાંગી ગયાં. એકઠી થએલી અને ફેદન કરતી સ્ત્રીઓએ તૃણાવર્તને [આ પ્રમાણે] દેખ્યો. [૨૯]

૨૯ વિવેચન—

અસુરમાં કાંઈ પણ ચેતન હોય, તો તે પુર કરવા માટે, પ્રભુએ તેને વ્રજની મોટી શીલા ઉપર પછાડ્યો. સદાશિવે જેમ ત્રિપુર નામના અસુરના લુકા કરી નાંખ્યા, તેમ શ્રીકૃષ્ણે તૃણાવર્તના શરીરના લુકા કરી નાંખ્યા. અસુર પડ્યો ત્યારે પ્રભુ તેની છાતી ઉપર ખીસાડ્યા હતા. આ પ્રમાણે વ્રજવાસીઓએ પ્રભુને દેખ્યા,

હવે યશોદાજી પાસે પ્રભુને લાવવામાં આવે છે—

પ્રાદાય માત્રે પ્રતિહૃત્ય વિસ્મિતાઃ, કૃષ્ણં ચ તસ્યોરસિ લંબમાનમ્ ॥

તં સ્વસ્તિમન્તં પુરુષાદનીતં, વિહાયસા મૃત્યુમુસ્વાત્પ્રમુક્તમ્ ॥૩૦॥

ગોપ્યશ્ચ ગોપાઃ કિલ નન્દમુખ્યા, લઙ્ઘાશિષઃ પ્રાપુરતીવ મોદમ્ ॥૩૧॥

અહો વતાત્યદ્બુતમેષ રક્ષસા, બાલો નિવૃત્તિં ગમિતોઽભ્યગાત્પુનઃ ॥

હિંસ્રઃ સ્વપાપેન વિહિસિતઃ સ્વલઃ, સાધુઃ સત્ત્વેન મયાદ્વિમુચ્યતે ॥૩૨॥

૨૯ પદ્યછેદ—અંતરિક્ષાત્—આકાશમાંથી તં શિલાયાં પતિતં—તેને પત્થર ઉપર પડેલો કરાલં—વિકરાળ રુદ્રશરેણ યથા પુરં વિદ્ધં—મહાદેવના બાણથી જેમ ત્રિપુર નામનો અસુર વિધાયો હતો તે પ્રમાણે વિશીર્ણાઃ સર્વાવયવાઃ—યસ્ય સઃ તમ્—જેના અંગો ભાંગી ગયાં હતાં તેને સમેતાઃ—એકઠી થએલી રુદંત્યાઃ સ્ત્રિયઃ—રોતી સ્ત્રીઓએ દદશુઃ—દેખ્યો.

૩૦ પદ્યછેદ—પુરુષાદેન નીતં વિહાયસા (આકાશમાં)—શ્રીકૃષ્ણને રાક્ષસ આકાશમાં લઈ ગયો, તોપણ મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુક્તં—મૃત્યુના મુખમાંથી બહુ સારી રીતે બચેલા સ્વસ્તિમન્તં—કુશળ તસ્ય ઉરસિ લંબમાનં—તે રાક્ષસની છાતી ઉપર પડેલા તં કૃષ્ણં—શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓએ પ્રાદાય—ઉપાડી લઇને અને માત્રે પ્રતિહૃત્ય—સમર્પ્ય—માતા યશોદાને સોંપીને વિસ્મિતાઃ—વિસ્મય પામી ગઇ.

૩૧-૩૨ પદ્યછેદ—લઙ્ઘાઃ આશિષઃ ચૈઃ તે લઙ્ઘાશિષઃ—જેઓના મનોરથો પૂર્ણ થયા એવા નંદમુખ્યાઃ ગોપ્યશ્ચ ગોપાઃ—જેમાં નંદજી મુખ્ય છે એવા ગોપીઓ અને અને ગોપો કિલ—ખરેખર અતીવ મોદં પ્રાપુઃ—બહુજન રાજી થયા અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે અહો વત અતિ અદ્ભુતમ્—તે ખરેખર નવાઈ જેવું છે કે રક્ષસા—રાક્ષસથી

किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं, पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ॥

यत्संपरेतः पुनरेव बालको, दिष्ट्या स्वबन्धून्प्रणयन्नुपस्थितः ॥ ३३ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણને રાક્ષસ આકાશમાં લઇ ગયો, તોપણ મૃત્યુના મુખમાંથી તેમને બચેલા—કુશળ, તથા તે રાક્ષસની છાતી ઉપર લાંબા પડેલા જોઇને, ગોપીઓએ તેમને ઉપાડી લીધા. પછી પ્રભુ યશોદાને સોંપીને, ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ. [૩૦] જેઓના મનોરથો પૂર્ણ થયા હતા, એવા નંદાદિકે ગોપો અને ગોપીઓ, બહુજ આનંદ પામ્યા, અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે— ‘રાક્ષસે મારી નાંખેલો આ બાળક પાછો આવ્યો, એ ભારે અદ્ભુત કામ બન્યું. હિંસા કરનારો બળપુરુષ પોતાનાજ પાપથી માર્યો જાય છે, અને સાધુ પુરુષ સમભાવથી ભયથી મુક્ત થાય છે. [૩૧-૩૨] અહો ! આપણે એવું કયું તપ કર્યું હશે ? કેવું ઇશ્વરપૂજન કર્યું હશે ? કેવાં જળાશયાદિ બંધાવ્યાં હશે ? કેવાં પ્રકારના યજ્ઞ અને દાન કર્યાં હશે ? અગર કેવા પ્રકારનો પ્રેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે કર્યો હશે ? કે જેના પ્રભાવથી, આ બાળક કે જે એકવાર મરણ પામ્યો હતો, તે આપણને રાજી કરવા પાછો આવ્યો. આ બહુ સાફ થયું. [૩૩]

૩૦ થી ૩૩ વિવેચન—

પ્રભુને કુશળ પાછા આવ્યા જોઇને સૌના હર્ષનો અને વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. સૌ કહેવા લાગ્યા કે— ‘ખાડો ખોદે તેજ પડે ’— પાપી પોતાના પાપે મરણ પામ્યો—સત્પુરુષો સમભાવના બળથી ભયથી મુક્ત થાય છે. ’ ૩૨માં શ્લોકમાં અનેક પ્રકારનાં તપ, દાન, પૂજન વિગેરેના ફળથી પુત્રની કુશળતા રહી, એમ નંદાદિ માનવા લાગ્યાં. અનેક જન્મનું ફળ પ્રભુ છે; પણ પુત્રભાવ છે, માટે પુત્રની કુશળતા માને છે.

पषः बालः—आ बाणक निवृत्ति गमितः—मृत्युं प्रापितः—मरत्यु पामेसो पुनः अभ्यगात्—इरी पाछो आव्यो. हिंस्रः खलः—हिंसा करनारो बल पुरष स्वपापेन विहिंसितः—पोताना पापथी मार्यो जय छे. साधुः समत्वेन—साधुपुरुष समभावथी भयात् विमुच्यते—भयथी मुक्त थाय छे.

૩૩ પદ્યછે—કિં તપઃ નઃ (અસ્મામિઃ) ચીર્ણ [કૃતં]—આપણાથી કયું તપ કરાયું હશે ? (ચર ધાતુનું ચીર્ણ) એટલે આપણે એવું કયું તપ કર્યું હશે ? કિં અધોક્ષ-જસ્ય અર્ચનં—કેવા પ્રકારનું ઇશ્વર પૂજન કર્યું હશે ? ઉત—અને પૂર્તેષ્ટદત્તં—કેવા પ્રકારના વાવ કુવા બંધાવ્યા હશે ?—કેવા પ્રકારના યજ્ઞ કર્યા હશે ? કેવા પ્રકારનાં દાન કર્યાં હશે ? કિં ભૂતસૌહૃદમ્—કેવા પ્રકારનો પ્રેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે કર્યો હશે ? યત્—જેના પ્રભાવથી સંપરેતઃ બાલકઃ—મરણ પામેલો બાળક સ્વયંધૂન્ પ્રણયન્—પોતાના સંબંધીઓને રાજી કરવા માટે. પુનઃ પષ ઉપસ્થિતઃ—પાછો આવ્યો. દિષ્ટ્યા—એ બહુ સાફ થયું.

હવે તથાવર્તના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર કરીને વસુદેવની ભવિષ્યવાણીનાં વખાણ કરે છે.

દૃષ્ટ્વાદ્ભુતાનિ बहुशो, नन्दगोपो बृहदने ॥

वसुदेववचो भूयो, मानयामास विस्मितः ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—ગોકુળમાં એવી રીતના ઘણા ઉત્પાતો દેખીને, વિસ્મય પામેલા નંદરાયે, વસુદેવજીનાં વચનમાં બહુ વિશ્વાસ કર્યો. [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

નંદજી કર ભરવા મથુરા ગયા હતા, તે વખતે વસુદેવજીએ જે સૂચના આપી હતી, તે સૂચનાને આવા ઉત્પાતો તાજી કરે છે. ઠોકર વાગે ત્યારે-શુભેચ્છકાનાં વચનો યાદ આવે, તે પછી આ જમાનામાં નવાઇ છે.

હવે ૩૫મા શ્લોકથી-શ્રીકૃષ્ણે માતા યશોદાને પોતાના મુખમાં વિશ્વદર્શન કરાવ્યું, તે વાત આવશે. સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો—

एकदाऽर्भकमादाय, स्वाङ्गमारोप्य भामिनी ॥

प्रस्तुतं पाययामास, स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ ૩૫ ॥

पीतप्रायस्य जननी, सा तस्य रुचिरस्मितम् ॥

मुखं लालयती राजन्-जृम्भतो ददृशे इदम् ॥ ૩૬ ॥

खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः, सूर्येन्दुवद्विश्वसनाम्बुधौश्च ॥

द्वीपाक्षगांस्तदुहितृर्वनानि, भूतानि यानि स्थिरजङ्गमानि ॥ ૩૭ ॥

૩૪ ૫૬૨છેદ--બૃહદ્દને-ગોકુળમાં અદ્ભુતાનિ बहुशः દૃષ્ટ્વા-બહુ ઉત્પાતો દેખીને વિસ્મિતઃ નંદગોપઃ-વિસ્મય પામેલા નંદજીએ वसुदेवस्य वचः-વસુદેવજીનાં વચનમાં भूयो: માનયामાસ-બહુ વિશ્વાસ કર્યો.

૩૫ ૫૬૨છેદ--एकदा-એક વખત अर्भकं આદાય-બાળકને લઇને स्वाङ्गं આ-રોપ્ય-અને બોળામાં બેસાડીને स्नेहेन परिप्लुता ભામિની-સ્નેહથી ઉભરાતી યશોદાએ प्रस्तुतं स्तनं पाययामास-પાતો આવવાથી દુધથી જરતો स्तन બાળકને પાયો-એટલે બાળકને ધવડાવ્યો.

૩૬-૩૭ ૫૬૨છેદ--हे राजन्-હે પરીક્ષિત રાજા ! पीतः प्रायः (स्तन) येन सः तस्य-જે ધાવી રહ્યો હતો તેના रुचिरं स्मितं यस्मिन् तत् रुचिरस्मितं इति मुखं-સુંદર હાસ્યવાળા मुष्ने लालयती-લાડલડાવતાં હતાં. તે વખતે जृम्भतः-બગાસું આવતાં તેના મુખમાં खं-આકાશ. रोदसी द्वि. व.-પૃથ્વી અને स्वर्ग. (रोदस्-शब्द न. लिं.) ज्योतीषां अनीक-તારામંડળ आशाः-દિશાઓ सूर्यश्च इन्दुश्च वद्विश्च भ्वसनश्च (वायु) अंबुधयश्च तान्-સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સમુદ્ર, દ્વીપાન્ नगान्-દ્વીપો અને पर्वतो. तत् तेषाम् दुहितारः ताः दुहितृः-પર્વતોની पुत्रीઓने એટલે नदीઓने बनानि-વનોને यानि स्थिरजंगमानि भूतानि-તથા જે જે स्थावरजंगम प्राणी पदर्थी છે તેમને ददृशे-દીઠાં.

અર્થ—એક દિવસે બાળકને તેડીને, અને બોળામાં બેસાડીને, સ્નેહથી ઉભરાતાં યશોદાજીએ, પાનો આવવાથી દુધથી ઝરતો સ્તન બાળકને પાચે— એટલે બાળકને પ્રેમથી ધવડાવ્યો. [૩૫] હે રાજન્ ! સારી રીતે ધવડાવી રહ્યા પછી, સુંદર હાસ્યવાળાં મુખને યશોદાજી લાડ લડાવતાં હતાં, તે વખતે કૃષ્ણને બગાસું આવતાં, શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં—આકાશ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ, તારામંડળ, દિશાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સમુદ્રો, ક્ષીપો, પર્વતો, નદીઓ, અને વનો વિગેરે જે જે સ્થાવર જંગમ પ્રાણી પદાર્થો છે, તે તમામ યશોદાજીએ દેખ્યાં. (૩૬-૩૭).

૩૫ વિવેચન--

જ્યારે તૃણાવર્ત આવ્યો, ત્યારે પ્રભુ વજનદાર બન્યા હતા. માતા યશોદા શ્રીકૃષ્ણનો ભાર ઝીલી શક્યા નહિં, તેથી માતાએ પ્રભુને બોળામાંથી ઉતારી લઈ, પૃથ્વી ઉપર બેસાડ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ જેવા નાના બાળકમાં આ ભાર ક્યાંથી આવ્યો, તેનો ખુલાસો આ શ્લોકમાં છે.

ભામિની-ભામ: નો સામાન્ય અર્થ બેનનો પતિ-બનેવી. અહિં ભામ: નો અર્થ માત્ર ' પતિ '. ભામિની એટલે પતિવાળી સ્ત્રી-એટલે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી.

સ્નેહપરિપ્લુતા-એ યશોદાનું વિશેષણ છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર થાય ત્યારે દરેક માતામાં સ્નેહનું પ્રમાણ વધારે હોય. વળી આ તો મનમોહન, માતાને પ્રેમમાં ઘેલી કરી દે એવા. આવા પ્રેમને લીધેજ પ્રસ્નુતં સ્તન-સ્તનમાંથી દુધ સ્રવતું હતું. પ્રેમે કરીને જે કાંઈ પ્રભુને અપાય, તેનો અંગિકાર પ્રભુ કરે છે. એવું ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે-પત્રં પુષ્પં ફલં તૈયં, યો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ॥ તદહં મક્ત્યુપહૃત-મશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ (ગીતા અ. ૯-૨૬)

પુત્ર તો ધણી સ્ત્રીઓને થાય છે. પુત્રસ્નેહને લીધે તે સ્ત્રીઓના સ્તનમાંથી દુધ પણ સ્રવે છે; પણ બોળામાં પુત્રરૂપે પ્રભુ ક્યાંથી હોય ! પુત્રરૂપે એક સત્પુરુષનો જન્મ થાય, તો તે માતાને ધન્યવાદ ધટે છે, ત્યારે પુત્રરૂપે સાક્ષાત્ નારાયણ યશોદાજીના બોળામાં રમે, તે માતાને શું કહીએ ? તે માતાને ભાવથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને આગળ વધીએ.

૩૬-૩૭ વિવેચન--

હે રાજન્--શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને ' રાજન્ ' કહ્યું, તેમાં એવો ભાવ છે કે-' હવે જે કાંઈ તને કહીશ, તેમાં પ્રભુત્વનું-વિલક્ષણતાનું-વર્ણન આવશે, માટે તું સાવધાન રહેજે. ' જેમ લપસણું હોય, ત્યાં પડી જવાનો સંભવ છે, તેમ પ્રભુત્વ હોય-ચમત્કાર હોય, ત્યારે શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. શંકા ન ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે સાવધાન રહેવા માટે, રાજન્ શબ્દથી પરીક્ષિતને સંબોધન કર્યું છે.

હચિરસ્મિતં મુખં-મંદ મંદ હાસ્ય કરતું મુખ. માયાના પતિ માધવને જોઈને કાણ મોહ ન પામે ! શ્રીકૃષ્ણના મંદ મંદ હસતા મુખને દેખીને, યશોદા તદ્રૂપ બની ગયાં.

હવે તેમને કાંઈ બતાવે છે-(જ્યાં જ્યાં તદ્રૂપ થઈએ, ત્યાં ત્યાં કાંઈક જોવાનું આવશ્ય મળે.) યશોદા પ્રભુ સાસું જોઈ રહ્યાં છે, તે વખતે પ્રભુને બગાસું આવ્યું-પ્રભુએ મુખ પહોળું કર્યું. મુખમાં યશોદાજીએ ચૌદ બ્રહ્માંડ દેખ્યા. (આગળ ૮મા અધ્યાયના ૩૭-૩૮માં શ્લોકમાં,

માટી ખાવાને બહાને, પ્રભુએ યશોદાજીને ફરીથી પોતાના મુખમાં વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું. તે વખતે યશોદાજીએ આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કર્યો જણાય છે.)

બાળકના મુખમાં વિશ્વ દેખીને, યશોદાજીએ શું કર્યું તે સાંભળો--

સા વીક્ષ્ય વિશ્વં સહસા, રાજન્સંજાતવેપથુઃ ॥

સંમીલ્ય મૃગશાવાક્ષી, નેત્રે આસીત્સુવિસ્મિતા ॥ ૩૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे तृणावर्तमोक्षो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

હે પરીક્ષિત રાજ ! અનાયાસે સઘળાં બ્રહ્માંડોને, શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં દેખીને, યશોદાજી ધ્રુજ ગયાં-આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. મૃગનયની યશોદાજીએ પોતાનાં નેત્ર વીંચી દીધાં. (૩૮)

૩૮ વિવેચન--

બાળકના મુખમાં વિશ્વનું દર્શન કરીને ચક્રીત થએલાં યશોદા, તે સંબંધમાં કાંઈ વિચાર કરી શક્યાં નહિં-માત્ર આંખો વીંચી ગયાં. સર્વે પશુઓમાં મૃગ બહુજ બીકણુ છે, અને મૃગનું બાળક મૃગના કરતાં પણ વધારે બીકણુ છે. યશોદાજી મૃગબાળકના જેવાં બીકણુ બની ગયાં, એ ભાવ છે.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. હવે એક પદ ગાઈએ. સદા તમારી મતીને-બુદ્ધિને-સમજણને-નીચે પ્રમાણે બલામણુ કરો--

પદ. - રાગ પહાડી તાલ.

હારે-મેરી મતિયા, હરિ હરિ ગુણુ ગા--

મેરી મતિયા હરિ હરિ હરિ ગુણુ ગા--

નામ મુરારિ ભવ ભય હારી (૨) નહિં નહિં ખિસરા--મેરી૦

દુર્લભ કાયા જગમે પાયા (૨), દિન દિન ન ગમા--મેરી૦

કરતલ પાની ઉમર ખિહાની (૨), પલ પલ પલ ચલી જા--મેરી૦

બ્રહ્માનંદા સખ સુખ કંદા (૨), નિત નિત નિત ચિત લા--મેરી૦

આપ ગમે તે હો-અને આપ ગમે ત્યાં રહેતા હો-ગમે તે ધંધો કરતા હો-પણુ શ્રીહરિને વિસારશો નહિ. શ્રીહરિને ભાવથી ભજજો. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં અમારા ધણુજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ વાંચજો.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,
જ્ઞાનપંચમી, ૧૯૮૪.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૩૮ પદ્યછેદ--'હે રાજન્-હે પરીક્ષિત રાજ' સહસા વિશ્વં વીક્ષ્ય-અનાયાસે સઘળાં બ્રહ્માંડોને (શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં) દેખીને સંજાતઃ વેપથુઃ (ધ્રુજ, કંપારી) યસ્યાઃ સા સંજાતવેપથુઃ-યશોદાજી ધ્રુજ ગયાં. કંપવા લાગ્યાં. સુવિસ્મિતા-અને વિસ્મય પ્રાપ્ત થયો. મૃગસ્ય શાવઃ (બચ્ચું) મૃગશાવઃ તસ્ય અક્ષિણી ઇવ અક્ષિણી યસ્યાઃ સા इति મૃગશાવાક્ષી-મૃગનયની યશોદા. નેત્રે સંમીલ્ય આસીત્-પોતાનાં નેત્ર વીંચી ગયાં.

શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શને મહાદેવજી.

આઠમો અધ્યાય શરૂ કરીએ, તે પહેલાં મહાદેવજી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શને પધાર્યા હતા, તે વાત કરીએ. આ કથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં નથી, પણ ભક્તોએ બહુ પ્રેમથી ગાઇ છે, તેથી તે કાઈ ઠેકાણે હશે ખરી. મહાદેવજી પરમ વૈષ્ણવ છે. મહાદેવજીનું નામ સાંભળીને કેટલાએક સેનાયુ વૈષ્ણવો ભડકે છે. તે સંબંધમાં શ્રીરામ કહે છે કે—

ચોપાઈ—શિવદ્રોહિ મમ દાસ કહાવે, સો નર સ્વપ્નેહુ મોહિ ન પાવે;
શંકર વિમુખ ભકિત ચહ મોરી, સો નર મૂઢમંદ મતિ થોરી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૪૯.].

કુવાનાં દેડકાં ભલે સમુદ્રને કુવા જેટલોજ જાણે; પણ શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીરામાયણ-રૂપી ભક્તિરસના મહાસાગરમાં તરનારા મુમુક્ષુએ, શિવવિષ્ણુમાં ભેદ જોવો ધટતો નથી. આટલી વાત સમજ્યા પછી આગળ વાત કરું. પ્રભુનો અવતાર વ્રજમાં થયો જાણી, બાળપ્રભુને રમાડવાને મહાદેવજી પધારે છે.

ચોપાઈ—ઇકદીન શંભુ પ્રેમમેં પાગે, પ્રભુકો અંક લેન અનુરાગે;
તુરત ચલે નંદકે દ્વારે, અંગ વિભુતી જટા શિર ધારે.
મુંડમાલ શશિભાલ વિશાલા, લિપટે અંગ વ્યાલ વીકરાલા;
શ્રીહરિ શંકર આવત જાને, રોઈ ગયે નહિં રહત ચુપાને.

ભાવાર્થ—પ્રેમમાં મસ્ત એવા મહાદેવજી પ્રભુને ખોળામાં લઇ રમાડવાની ઇચ્છાથી નંદને દ્વારે પધાર્યા. શ્રીશંકરને આવતા જોઇને શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે કે—‘ મહાદેવજીનો શણ-ગાર ભયંકર છે, તેથી યશોદાજી મને કહી તેના ખોળામાં સોંપશે નહિં. તેથી જાણે કોઇની નજર લાગી હોય, એવો દેખાવ કરીને રડવા માંડ્યું. પ્રભુને જાના રાખવા યશોદાજીએ ધણો પ્રયત્ન કર્યો—પણ આ તો કૃષ્ણાવતાર !

દોહરો—યશોદા કીન્હુ યત્ન બહુ, લીન્હે બોલી સયાન;

યંત્ર મંત્ર કરી સખ થકે, તખ મનમેં ઘખરાન—સીયાવર૦

ભાવાર્થ—યશોદાજીએ ડાહ્યા ડાહ્યા આડોશી પાડોશીને બોલાવીને, મંત્ર જંત્ર કરીને શ્રીકૃષ્ણને જાના રાખવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ ફાવ્યાં નહિં, કારણ કે—શ્રીકૃષ્ણ તો બાવાજીની-સદાશિવની-રાહ જોતા હતા.

ચોપાઈ—કાહુ વિધિ નહિં ચૂપે મોરારિ, યશોદા શોચ કીન્હુ અતિ ભારી;

તેહિ અવસર સદાશિવ આયા, આયે શૃંગીનાદ બબયા;

યશોદા સુનિ દ્વારપર ધાઇ, બાવાજી ઘર લીયે બુલાઇ;

સુંદર આસન લીયે બીછાઇ, તાપર બેઠારે પશુરાઇ.

યશોદા બચન કહે કર જોરે, કહા ભયો બાળકકો મોરે;

કાન્હુ સુવાયે તે નહિં સોવે, પય નહિં પીત ઓર બહુ રોવે.

બાબા તુમ કછુ કરો ઉપાઈ, શ્યામ સુંદરકી મીટે રવાઈ;
બાબા કહે ગોદ મમ દીજે, પીછે નીજ સુત નીકો લીજે.

બાવાર્થ—કોઈ રીતે કૃષ્ણ છાના રહ્યા નહિં. યશોદા ગભરાઈ ગયાં. તે વખતેજ આંગણામાં સદાશિવ પધાર્યા—શૃંગીનાદ કર્યો—શંખ ધ્રુંગ્યો. ‘દોરા ધાગા કરનારો—જંતર મંતર જાણનારો—કોઈ આવો બહાર આવ્યો,’ એમ જાણી યશોદાજી ધરમાંથી બહાર દોડ્યાં આવ્યાં. જેનાં કંઠમાં સાપ લટકતા હતા, જેણે માથાંની માળા પહેરી હતી. એવા ભયંકર વેશવાળા બાવાજીનો, પુત્રને રોતો રાખવાની ઇચ્છાથી, યશોદાજીએ સત્કાર કર્યો. બાવાજીને ધરમાં ખોસાવ્યા—સુંદર આસન નાંખીને બેસાડ્યા. પછી હાથ જોડીને યશોદાજી બોલ્યાં—‘આ મારો બાળક સુતો નથી—ધાવતો પણ નથી, અને રડ્યા કરે છે. કોઈ રીતે શ્યામસુંદર રડતા અટકે, એવું કાંઈ જો આપ જાણતા હો, તો મને કહો.’ તેના જવાબમાં બાવાજી બોલ્યા કે—‘તારા બાળકને મારા ખોળામાં દે, પછી જ્યારે રડતો મટી જાય, ત્યારે તું સુખેથી પાછો લેજે.’ આવા ભયંકર વેશવાળા બાવાને યશોદા કદિ શ્રીકૃષ્ણ સોંપે નહિં, પણ—

દોહરો—સુની યશોમતી શિવકે વચન, મનમેં ધરી અંતી ધીર;
તુરતે શિવકી ગોદમેં, દીન્હો સુત વ્રજ વીર—સીયાવર૦

બાવાર્થ—ગરજવાન યશોદાજીએ ધણી ધીરજ રાખીને, વ્રજનો વીર મહાદેવજીના ખોળામાં મૂક્યો. પૂરણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જે કરવા ધારે છે, તે વાત મોટા મોટા વિદ્વાનો—ઋષિઓ—ન જાણી શકે, તો આપડાં યશોદાજી શું જાણે!

ચોપાઈ—ભૂલી ગયે પ્રભુ તુરત રવાઈ, કિલકારત ખેલત મુસકાઈ;
હંસિ હંસિ માથે ચંદ્ર નિહારિ, લાલ નયનપર કર યુગ ધારે.
ઠબહું જટા મુઠીમેં ધારે, કુદે હસે રમે કિલકારે;
નિજ મૈયાકી ગોદ ન આવે, હસિ હસિ શિવકે અંગ લિપટાવે.
શિવજી સકલ મનોરથ પાવે, બહુ પ્રકાર પ્રભુ ગોદ ખેલાવે.
નહિં છોડત શિવ ગોદ કનૈયા, બડે ચત્નસે લીન્હૈ મૈયા.
પુનિ શિવને નિજ ડમરૂ બળવા, બહુ વિધિ પ્રભુકો નૃત્ય દીખાવા.
જ્યૌં જ્યૌં નૃત્ય કરે ત્રિપુરારિ, ત્યા ત્યૌં કિલકે હસે મુરારિ.

બાવાર્થ—મહાદેવજીના ખોળામાં પ્રભુ આવ્યા કે તુરત, પ્રભુ રડવાનું ભૂલી ગયા, અને હસવા તથા રમવા લાગ્યા. બાલના ચંદ્રને નિહાળવા લાગ્યા. ‘તમે મહાદેવ છો એમ કોઈ ન જાણી જાય’ એવા હેતુથી, શિવના ત્રીજા નેત્રને પોતાના બે હાથથી પ્રભુ ઢાંકવા લાગ્યા. જટાને પકડી રાખવા લાગ્યા. પ્રભુને સુખરૂપ રમતા દેખીને, યશોદાજીએ પ્રભુને પોતાના ખોળામાં સેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાળ્યાં નહિં. શ્રીકૃષ્ણ તો ઉલટા મહાદેવજીને શરીરે બાજી પડવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કામણુગારા શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવજીનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. પછી મોટો પ્રયત્ન કરીને યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના ખોળામાં લીધા. શ્રીકૃષ્ણ યશોદાના ખોળામાં બેઠા, ત્યારે મહાદેવજીએ ડમરૂ વગાડીને નાચવા માંડ્યું. મહાદેવજીને પ્રેમમાં મસ્ત દેખીને, શ્રીકૃષ્ણ કીલકારી કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ડાહ્યા બની ગયા. હવે મહાદેવજીને યશોદા વિદાય કરે છે,

દોહરો—કર જોરી યશોમતી કહહી, શિવસેં અચન વિશાલ;
ઈચ્છા ભીચ્છા લેહુ તુમ, લલો કીયો મમ લાલ—સીયાવર૦

ભાવાર્થ—હાથ જોડીને યશોદાજી કહે છે કે—‘તમે મારા લાલાને સાંભળે કર્યો, માટે આપ માંગે તે બીક્ષા હું આપું. શ્રી સદાશિવ શું માંગે છે તે સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો—

ચોપાઇ—શિવ બોલે સુતુ યશોમતિ મૈયા, તેરો નીકો લયો કનૈયા;
નહિં હમરે કછુ અન્ન ધન ઈચ્છા, તોસો હમ માંગત ચહ લિચ્છા.
જળ જળ હમ આવે ઘર તોરે, દીજે નિજ સુત ગોદિ મોરે;
અસ કહી શિવ નિજ ધામ સીધાવે, યશોદા અતિ આનંદ ઉર પાવે.

ભાવાર્થ—સદાશિવ બોલ્યા કે—“અમારે અન્નધનની ઈચ્છા નથી. ઈચ્છા માત્ર એટલીજ છે કે-જ્યારે હું તમારે ઘેર આવું, ત્યારે તમારે તમારો લાલો મારી ગોદમાં-મારા ખોળામાં-આપવો.” એમ કહીને મહાદેવજી કૈલાસ ગયા, અને યશોદાજી લાલાને રમતો દેખીને રાજી થયાં.

કેમ કેવો માલ છે ? સાવધાન છોને ? મહાદેવજીએ માગ્યું કે-‘જ્યારે હું તારે દાર આવું, ત્યારે તારે મને તારો લાલો મારા ખોળામાં આપવો.’ દેવશેવામાં બેસો છો, સંધ્યાવંદનાદિ કર્મમાં જોડાઓ છો, કથાવાર્તા સાંભળવા બેસો છો, ત્યારે તમે યશોદાજીને દારે જાઓ છો. તે વખતે યશોદાજી કદિ તમારા ખોળામાં શ્રીકૃષ્ણને મૂકે છે ? તે વખતે તમારા હૃદયમાં કંઈ અટપટો આનંદ-આવેશ-આવે છે ? વાણી-ગીરા-ગદ્ગદ થાય છે ? આંખોમાંથી પ્રેમનાં આંસુ ચાલ્યાં જાય છે ? નથી થતું તેનું કારણ અંતઃકરણની મલીનતા છે. ‘Noble thoughts and noble deeds will put you just before God.’—‘ઉમદ વિચારો અને ઉમદ કર્મો તમને પ્રભુની સાનિધ્ય લઈ જશે.’ માટે ઉમદ વિચારો અને ઉમદ કર્મો કરવા પ્રયત્ન કરો.

શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શને મહાદેવજી પધાર્યા, તે સંબંધમાં એક ભક્ત ગાય છે કે—

૫૬.

હાથયક ત્રીશૂળ ખીરાજે, અલેક જગાઉં તેરી નગરીમેં;
શ્રીકૃષ્ણકા દર્શન કારણુ, આયે સદાશિવ ગોકુલમેં.
મંદિર બેઠાં યશોદા મૈયા, અવાજ સુતીયાં કાનનમેં;
થાળ ભરી કંચનનો લાવ્યાં, લીઓ જોગેશ્વર ઝોળામેં.
‘ચાર ખુટકા સોનારૂપા, ભર્યા હે માઇ મેરી ઝોળામેં’
શિવજી કહે ‘માઇ હમ નહિં લેવે, લઈ જાઓ અપને ઘરમેં’.
અમ જોગેશ્વર વનકા વાસી, આયે દર્શન કારણુહું;
તેરા બાળકકા દર્શન કરકે, ફેર જાઉં મેરે વનકું’.
‘તુમેરા સ્વરૂપ હે કાળા પીળા, સુરજ જેસી બાદલકી;
મેરા બાળક તો કલકા જન્મ્યા, નજર લગેગી કોઇ સખીયનકી.’

‘ચાંદાસુરજ નવલખ તારા, બજન કરે તેરા બાલકકા;
એ બાલક તો સખકું ડરાવે, એ બાલક નહિં ડરનેકા.’
મનમેં સમજી ચલી યશોદા, લખ આવ્યાં શ્રીકૃષ્ણકું;
દોનું નજર જ્યાં હુધ એક ત્યાં, શિશ નમાયા શંકરકું.
ચરણુ ધોઈ ચરણમૃત પીધાં, સીંગી નાદ બળ્યા હે.
ચૌદ ભોવનકા નાથ શ્રીકૃષ્ણજી, સદ્ગુણ જનમ માઇ તેરા હે.

અમદાવાદના ભક્તારાજ નારણસીંગે આ બાબતનું એક કીર્તન બનાવ્યું છે; તે પણ પ્રેમમય છે. જ્યાંના સંકોચને લીધે અહીં આપ્યું નથી.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય આઠમો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં યાદવોના ગોર ગર્ગાચાર્યે વ્રજમાં આવીને, ગુપ્ત રીતે પ્રભુનાં નામ પાડ્યાં, તે કથા આવે છે. પછી પ્રભુ રમતમાં માટી ખાઇને, યશોદાજીને મુખમાં વિશ્વ-દર્શન કરાવે છે, તે જોઇને યશોદાજીને જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રસંગો આવે છે.

કેમ સાવધાન છોને ? ત્યારે મંગળાચરણ કરીએ. ભાવથી ઉપાડખે:—

૫૬.

જીરે સુંદર શ્યામ સોહામણા (૨), જેને નિગમ નિરંતર ગાય તેને બજો ભાવથી. (૨૬).

જીરે શિવ વિરંચીને શારદા (૨), રજ ચરણકમળ ચિત્ત ચ્હાય— તેને.

જેણે પાણીમાં પથર તારીયા (૨), એવો નામ તણો મહિમાય— તેને.

જેણે તાર્યો અન્નમેળ પાતકી (૨), ગજ ગણીકાની કીધી સહાય— તેને.

જેણે કોપદીનાં પટ પૂરીયાં (૨), જેના અગણિત ગુણ ન ગણાય— તેને.

જીરે દાસ તણાં દુઃખ ટાળવા (૨), એક શ્વાસે ઉઠીને ધાય— તેને.

જીરે અવગુણ સામું જીએ નહિં (૨), એવા ગુણવંતા ગોકુલરાય— તેને.

જેનો ઠોર નહિં ત્રૈલોકમાં (૨), [ખમા !-ખમા !-ફરી થવા ધો.]

જેનો ઠોર નહિં ત્રૈલોકમાં (૨), તે તો કૃષ્ણ શરણુ સમાય— તેને.

જીરે અખિલ લોકનો આતમા (૨), જેના સમરણથી સુખ થાય— તેને.

જીરે પ્રીતમ પ્રભુને સંભારતા (૨), દુઃખ જન્મ મરણ મટી જાય— તેને.

સામાન્ય રીતે ભજીએ, અને ભાવથી ભજીએ, તેમાં ધણો ભેદ છે. ચૂલે તપેલી મુકીને તેની નીચે લાકડાં સળગાવીએ, અને ન સળગાવીએ, તેમાં જેટલો ભેદ છે તેટલો ભેદ ભાવમાં અને અભાવમાં ભેદ છે. સ્ત્રીપુત્રાદિકને જે ભાવથી ભજીએ, તે ભાવથી શ્રી-હરિને ભજીએ ? ભાવ વિના સગાને ઘેર જવાય નહિં-ભાવ વિના વાણીયો રજો નહીં. ત્યારે ભાવ વિના તમે અહીં કેમ રળી શકશો ? આતો અંતર્યામીનું ધર છે-અંતર્યામીનું ધામ છે. તમારે-અમારે એક વખત અહીંથી ચાલતા થવું છે. માટે કાંઈ કરી લઇએ. ભાવથી ખોલો—શ્રીકૃષ્ણચંદ્રદેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ—

॥ ઓશુક ઉવાચ ॥

ગર્ગઃ પુરોહિતો રાજન્-યદૂનાં સુમહાતપાઃ ॥

વ્રજં જગામ નન્દસ્ય, વસુદેવપ્રચોદિતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ચાહવોના ગોર ગર્ગાચાર્યજી, જે મોટા તપસ્વી હતા, તેઓ વસુ-
દેવજીની પ્રેરણાથી, નંદના વ્રજમાં પધાર્યા. [૧]

૧ વિવેચન—

વસુદેવજીની પ્રેરણાથી એટલે વસુદેવે શ્રીકૃષ્ણના અવતાર સંબંધી વાત ગર્ગાચાર્યને ગુપ્ત રીતે કરી જણાવ છે. તે વાત કોઈને ન કહેવાનું પણ સુચવ્યું જણાય છે.

તપસ્વી—જેમ ક્ષત્રીય બળથી શોભે, વૈશ્ય વેપારથી-ધનથી-શોભે, તેમ બ્રાહ્મણ તપથી શોભે.

येनैव तु चरित्रेण, सर्वं शुद्ध्यति सर्वथा વિગેરે શબ્દોથી શ્રીવલ્લભ મહાપ્રભુજી કારિકામાં કહે છે કે—‘ જે ચરિત્રથી સર્વ રીતે અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય, તે ચરિત્રજ સર્વ ચરિ-
ત્રથી શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાનનાં નામ, રૂપ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને ભાગ્ય એ પાંચે પદાર્થો અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં છે વિગેરે. ’

નામ ક્યારે પાડવું જોઈએ ?—નામ તો બારમે દિવસે પાડવું જોઈએ. તે વખતે બાળકને ઝોળીમાં સુવાડીને ઝોળીઝોળી કરે છે—એટલે બાળકને ચાર છોકરાઓ ઝોળીમાં ઝુલાવે છે. ઝોળીને ચાર છેડે પીપળાનાં પાન રાખે છે. અત્યારે નામ પાડવાની ક્રિયા ફેંબા કરે છે. બાળકો મોટા થયા છતાં નંદજીએ તેમનાં નામ પડાવ્યાં નહિં, તે પ્રભુ પ્રેરણાથી થયું જણાય છે. વસુદેવે આ વાત જાણી, ત્યારે ગુપ્ત રીતે પોતાના ગોર ગર્ગાચાર્યને મોકલ્યા. [‘આ બે બાળકો વસુદેવના છે, અને વસુદેવે પોતાને વ્રજમાં મોકલ્યા છે,’ એ વાત ગર્ગાચાર્યે ગુપ્ત રાખી છે.]

રાજન્—ગોપના બાળકોને ચાહવોનો ગોર કેમ સંસ્કાર કરે ? અગર અત્યાર સુધી નામસંસ્કાર કેમ બાકી રહ્યો ? વિગેરે શંકાના સમાધાનમાં પ્રભુ પ્રેરણા સમજવા માટે શુક-
દેવજીએ પરીક્ષિતને સંબોધન કર્યું જણાય છે.

(અપૂર્ણ.)

૧ પદ્મછેદ—શીમનં મહત્ તપઃ વસ્ય સઃ સુમહાતપાઃ—મોટા તપસ્વી. યદૂનાં પુરોહિતઃ ગર્ગઃ—ચાહવોના ગોર ગર્ગાચાર્યજી. વસુદેવેન પ્રચોદિતઃ—વસુદેવે મોકલેલા. નંદસ્ય વ્રજં જગામ—નંદના વ્રજમાં ગયા.

ધૂળમાંથી ધર્મ અને માટીમાંથી સોનું—હવે તો જુનાં કપડાં ઉધરાવીને ગરીબોને પહેંચાડવાનું કામ આપને સારી રીતે આવડી ગયું છે. સંકટ નિવારણ વખતે ગામેગામ તે કાર્ય થયું. માગશર માસ બેઠો માટે તે કાર્ય શરૂ કરીને ગરીબોનો આશિર્વાદ લેશો.

તંત્રી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખગુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૮ મું

સંવત ૧૯૮૪ પોષ માસ,

અંક ૧૨ મો.

હ્યો ત્યારે રામ રામ.

શ્રીકૃષ્ણની પૂરણ કૃપાથી મોક્ષપત્રિકાનું આઠમું વરસ આ અંકની સાથે પૂરું થાય છે. નવા વરસમાં સંબંધ રાખવો કે નહિં, તે આપના હાથમાં છે. કારણકે માસીકના સ્થૂલની કીમત લીધા વિના, અમે આપને માસીક આપી શકતા નથી. લવાજમ જેવી જુગ રકમ આપ ધણે ઠેકાણે વાપરી નાંખો છો. શરીરના પોષણ માટે ધણે ખર્ચ કરો છો, ત્યારે મનના પોષણ માટે કંઈ નહિં? આર માસના દાતણના કરતાં થોડો ખર્ચ છે. આર માસના સાબુના કરતાં થોડો ખર્ચ છે. આર માસની હળમતના કરતાં થોડો ખર્ચ છે, ખૂટના ખર્ચ કરતાં ઓછો ખર્ચ છે. દીવાળીના ખર્ચ કરતાં ધણેજ ઓછો ખર્ચ છે. નાટક ચેટકમાં, ચા પાણીમાં અને એવી બીજી અનેક મોજમજમાં પૈસા ફેંકી દેા છો, તેના કરતાં આ ખર્ચ ઠીક છે, એવું સમજી શકો, તો લવાજમ તુરત મોકલો. તમે ન વાંચી શકો, તો તમારા બાળગોપાળનો પણ આ માનસીક ખોરાક છે, એવી ખાત્રી થતી હોય, તો લવાજમ ત્વરાથી મોકલી દહને, સત્સંગ ગંગાની સેરને તમારા ઘરમાં ચાલુ રાખજો. [નવી સાલથી ગ્રાહક થવા બીજા સ્નેહીઓનું ધ્યાન પણ ખેંચજો.] કદિ એમ ન ગમતું હોય-અમારાથી કદિ આપ થાક્યા હો-તો અમારે અને તમારે રામ રામ છે. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. આ અંક મળ્યા પછી અંકો મેળવીને પુસ્તક બંધાવી લેજો.

પેપરો (છાપાં) તો ઘણાં નીકળે છે, પણ નાત્ર જીવનાં કલ્યાણની વાતોથી ભરપૂર-આદિથી અંત સુધી એજ વાતો-ઘણાંજ થોડાં છાપામાં આવતી હશે. જાહેર ખર્ચના કચરાથી રહિત, દરમાસે નિયમસર નીકળતાં માસીકો ઘણાંજ થોડાં હશે. મંદિરો અને મહારાજો પણ ઘણાં છે; પણ આવી તકલીફ ધણેજ થોડે ઠેકાણે લેવાતી હશે. દેહના પોષણ માટે પકવાનના પ્રસાદ ધણે ઠેકાણે વહેંચાય છે, પણ માનસીક પોષણ માટે-આત્મતત્ત્વની શોધ માટે-દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી શ્રણુગારેલા-વધારેલા, જ્ઞાનના મધુરા-મીઠા પ્રસાદો, ધણેજ થોડે ઠેકાણે વહેંચાતા હશે; બળી

જેઓ હાજર ન હોય, તેમને માસીકરૂપે પડીકાં પેક કરીને, દર માસે મોકલવામાં આવતાં હોય, એવાં ધણાં થોડાં દેવમંદિરો હશે. અમારા તમારા ઉપર આ બધી શ્રીકૃષ્ણની ખાસ કૃપા થઈ છે, એવી આપને પોતાને ખાતરી થતી હોય, તો લવાજમ ત્વરાથી મોકલી દઇને, અમારા તમારા દૈવી સંબંધને ચાલુ રાખો. કદિ એમ ન ગમતું હોય, તો અમારે અને તમારે રામ રામ છે, બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. છેલ્લા રામ રામનો પત્ર એટલે 'ના'નો પત્ર આપે લખવો ઘટે છે. તેથી અમારે વી. પી. કરવાની તકલીફ, અને વી. પી. નો ખર્ચ, બેઉ બચે. લવાજમ મોકલવાથી, અગર વી. પી. થયા પછી લવાજમ મોકલવાથી, પ્રથમ અંક આપને ધણો મોડો મળશે. વી. પી. આવ્યા પછી લવાજમ ભરવું, એ પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે; માટે સાચા જીજ્ઞાસુએ આ અંક વાંચીને તુરત મનીઓર્ડરથી લવાજમ મોકલી દેવું.

લવાજમ મોકલનારે—માસીકના પુંઠામાં જણાવેલા મુબ્બ, કરાંચી, કલકત્તા, સુરત ભાવનગર, પોરબંદર, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળે જણાવેલા ગૃહસ્થોની પેઠીમાં લવાજમ ભરી દેવું. લવાજમ ભરતી વખતે, અગર મનીઓર્ડર કરતી વખતે, ગ્રાહક નંબર તથા જે નામથી માસીક આવતું હોય, તે નામ જણાવવું.

૩. ૨-૧૪-૦ ને બદલે ૩. ૨-૮-૦—નવી સાલમાં વધારામાં છ આનાનો ઘટાડો કર્યો છે. બે રૂપૈયાવાળા ગ્રાહકો ધણાંજ થોડાં છે. જેઓ ઉત્તમ જ્ઞાનના અધિકારી હોય, તેઓ ૨-૮-૦ મોકલે, તો તેમને વિશેષ-ઉત્તમ-વાંચન મળે. અત્યાર સુધીમાં જેઓએ ૩. બે મોકલ્યા હોય, તેમણે ગ્રાહક નંબર, નામ-ઠામ સાથે આઠ આના વધારે મોકલી દેવા.

જેમને ઓછી કીંમતે માસીક આપવામાં આવે છે, તેમને વી. પી. કરવામાં આવતું નથી. માસીક ચાલુ રાખવું હોય તો તેમણે ત્વરાથી લવાજમ મોકલવું. ઓછી કીંમતે લેનારા તથા ફી-મફત-લેનારા ગ્રાહકોએ નવા ગ્રાહકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ, તેમ ન કરી શકે, તો તેમની યોગ્યતા કંઈ રીતે અંકાય ?

પરદેશ—તમારા સંબંધીઓ પરદેશમાં હોય, તો ત્યાં તેમને આવા સરલ વાંચનની ખોટ હોય છે. તેઓ તમને દ્રવ્ય મોકલે, ત્યારે તમે તેમના માનસીક પોષણ માટે આ માસીક ન મોકલો ? લાગણી થતી હોય, તો અવશ્ય મોકલો. પરદેશ માટે વધારા સાથે લવાજમ ૩. ત્રણ માત્ર. માસીકના પુંઠામાં જણાવેલાં બીજાં પુસ્તકો જોઈતાં હોય, તો લવાજમની રકમ સાથે તે રકમ પણ મોકલો. મોક્ષપત્રિકાનાં પાછલાં પુસ્તકો વાંચવાની ખાસ જરૂર છે. હવે જેમ આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.

દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય આઠમો. (ચાલુ)

ગયા અંકમાં [ઉપર મે પાને] યાદવોના ગુરૂ ગર્ગાચાર્ય વ્રજમાં પધાર્યા, એમ કહ્યું હતું. પ્રથમ શ્લોક થઈ ગયો છે, હવે આગળ વધીએ—

હવે નંદજી ગર્ગાચાર્યનો સત્કાર કરે છે—

તં દૃષ્ટ્વા પ્રમદપ્રીતઃ, પ્રત્યુત્થાય કૃતાંજલિઃ ॥

આનર્ચાધોક્ષજધિયા, પ્રણિપાતપુરઃસરમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તેમને જોઈને ઘણાજ રાજી થએલા નંદરાયે, સામા ઉભા થઈને, હાથ જોડીને, અને તે પ્રભુરૂપ છે એમ માનીને, તેમને પ્રણામ કરીને, તેમનું પૂજન કર્યું. [૨]

૨ વિવેચન—

પદ.

ધન્ય આજ ઘડી, સંત પધારી પ્રેમે પાવન કીધાં
અતિ આનંદ અપાર, દયા કરીને અમને દર્શન દીધાં.
હરિજન છે હરિ સરખા હેલીરે, એને મળીએ મરજદા મેલીરે;
થાય અરસ પરસ આનંદ હેલીરે—ધન્ય૦
સંત શરણે જઈએ તો સુખ ધણુંરે, ડગલે ડગલે ફળ યજ તણું રે;
એની સેવાનાં ફળ ચાર ભણુંરે—ધન્ય૦
સંત વૈકુંઠપતિને અતી પ્યારારે, સંત બ્રહ્માનંદ રસ પીનારા રે;
એવા સંત નથી હરિથી ન્યારારે—ધન્ય૦
સંત ભેટે તો ભવદુઃખ દૂર પળેરે, પરામાર્થપણે પરબ્રહ્મ મળેરે;
એનું લક્ષ્યોરાશીનું ગમન ટળેરે—ધન્ય૦
કહે પ્રીતમ પૂર્વનાં પુણ્ય ફળ્યારે, જેને આંગણે હરિજન આવી મળ્યારે;
તેને ઉર આનંદના ઝોધ વળ્યારે—ધન્ય૦

આ પદમાં ઘણો સાર છે, થોડામાં ઘણું સમજાવે. હવે આગળ વધીએ—

સૂપવિષ્ટં કૃતાતિથ્યં, ગિરા સૂનૃતયા મુનિમ્ ॥

નન્દયિત્વાબ્રવીદ્બ્રહ્મ—પૂર્ણસ્ય કરવામ કિમ્ ॥ ૩ ॥

૨ પદ્મછેદ—તં દૃષ્ટ્વા—તેમને જોઈને પરમપ્રીતઃ—ઘણાજ રાજી થએલા નંદજીએ પ્રત્યુ-
ત્થાય—સામા ઉભા થઈને અને કૃતાંજલિઃ—હાથ જોડીને અધોક્ષજઃ इति धीः તયા—તે
પ્રભુ છે એવી ખુદ્ધિથી. પ્રણિપાતપુરઃસરમ્ આનર્ચ—પ્રણામ કરીને તેમની પૂજા કરી.

૩ પદ્મછેદ—સૂપવિષ્ટં—પછી સારી રીતે બેઠેલા. કૃતાતિથ્યં મુનિમ્—તે મુનિનું
સારી રીતે આતિથ્ય કરીને સૂનૃતયા ગિરા—મધુર વાણીથી નંદયિત્વા—તેમને પ્રસન્ન
કરીને (નંદઃ) અબ્રવીત્—નંદરાય બોલ્યા બ્રહ્મન—હે બ્રહ્મદેવ! પૂર્ણસ્ય કિં કરવામ—આપ
કે જે પૂર્ણ છો—નિરપેક્ષ છો તેનું કયું કામ અમે કરીએ ?

મહદ્વિચલનં નૃણાં, ગૃહિણાં દીનચેતસામ્ ॥

નિઃશ્રેયસાય ભગવન્-કલ્પતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—પછી જેમનું આતિથ્ય ઉત્તમ પ્રકારે થયું હતું, એવા નિવૃત્તિથી એઠેલા મુનિ મહારાજને, મધુરવાણીથી રાજી કરીને, નંદરાયે કહ્યું કે—‘ હે બ્રહ્મન ! આપ કે જે પૂર્ણ છો—નિસ્પૃહ છો, તેમનું કયું કામ અમે કરીએ ? એટલે—આપ જે કામે પધાર્યા હો, તે કામ કરવાની આપ મને સુખેથી આજ્ઞા આપો. હે પ્રભુ ! મહાત્મા પુરૂષો પોતાના આશ્રમમાંથી બહાર નીકળે છે, તે કાર્ય—પોતાના સ્વાર્થ માટે હોતું નથી, પણ—જે પામર મનુષ્યો ઘડી પણ ધરનો ત્યાગ કરી શકતા ન હોય—એવાં (ગૃહાસક્ત) મનુષ્યોના કલ્યાણ માટેજ હોય છે. ’ [એટલે એવાં ગૃહાસક્ત મનુષ્યોને દર્શનથી, અને અને તો ઉપદેશના બે વચનો કહીને, તેમનું કલ્યાણ કરવા માટેજ, સત્પુરૂષો પોતાના આશ્રમનો ત્યાગ કરતા જણાય છે.]. [૩-૪.]

૩-૪ વિવેચન—

નંદરાયે ગર્ગાચાર્યને કહ્યું કે—‘ આપ કે જે પરિપૂર્ણ છો, તેનું અમે કયું કામ કરીએ ? ’ તાત્પર્ય—‘ જે કાંઈ આજ્ઞા હોય, તે સુખેથી કહો. ’ જે દેશમાં બ્રાહ્મણોનો આટલો બધો સત્કાર, તે દેશમાં અત્યારે બ્રાહ્મણો ટકે ટકે. તે બાબતમાં વધારે વાંક બ્રાહ્મણોનો છે. બ્રાહ્મણોએ પોતાપણું—બ્રાહ્મણપણું—ખોયું છે. આવા ભયંકર કાળમાં પણ, જે બ્રાહ્મણોએ, બ્રાહ્મણપણું ખોયું નથી, તેઓ વંદનીય છે. બ્રાહ્મણપણું શું હશે ?—

શમો દમસ્તપઃ શૌચં, ક્ષાંતિરાર્જવમેષ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિકયં, બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ [ગીતા અ. ૧૮-૪૨].

અર્થ—શમ (મનોનિયંત્ર), દમ (ઈન્દ્રિય નિયંત્ર), તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરલતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવ જ્ઞાન, અને આસ્તિકતા, એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. [૪૨]

જેઓ પરિપૂર્ણ છે, તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા માટે બહાર નીકળતા નથી. પોતાના ચરણથી પૃથ્વીને પાવન કરવા માટે, પોતાનાં દર્શનથી અધિકારી જીવોને પાવન કરવા માટે, અને જ્યાં બોલવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં પોતાના વચનામૃતથી, મુમુક્ષુઓને મોક્ષને રસ્તે ચડાવવા માટેજ, તેઓ જગત્માં વિચરે છે.

ચોપાધ—સંત વિટપ સરિતા ગિરિધરણી, પરહિત હેતુ સમહિ કર કરણી;

સંત હૃદય નવનિત સમાના, કહા કહિય પૈ કહે ન જના.

નિજ પરિતાપ દ્રવે નવનિતા, પરદુઃખદ્રવે સુસંત પુનીતા.

૪ પદ્યછંદ—મગવન્-હે પ્રભુ. મહતાં વિચલનં—મહાત્મા પુરૂષોને પોતાના આશ્રમમાંથી બહાર નીકળવું થાય તે દીનચેતસાં ગૃહિણાં નૃણાં—ઘડી પણ ધરનો ત્યાગ ન કરી શકે એવા પામર મનુષ્યોના નિઃશ્રેયસાય કલ્પતે—કલ્યાણ માટેજ હોય છે. અન્યથા ક્વચિત્ ન—ખીજ માટે કદિ હોતું નથી. એટલે પોતાના સ્વાર્થ માટે હોતું નથી.

x x x x x x

દાહરે—ગિરિજા સંત સમાગમ, સમ ન લાભ કહ્યું આન;

ખિનુ હરિકૃપા ન હોઈ સો, આવડિ વેદ પુરાણ.

સીયા૦

[મોક્ષ વાણી પાનુ ૯૪].

ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં (૫૫ થી ૭૧ સુધીના શ્લોકોમાં) સ્થિતપ્રજ્ઞનાં એટલે સંતનાં લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યાં છે. આરમા અધ્યાયમાં ૧૩ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકોમાં, ભક્તોનાં એટલે સંતોનાં લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યાં છે.

શ્રીરામ પંખા સરોવર ઉપર નારદજીને કહે છે કે—

ચોપાધ—સુન મુનિ સંતનકે ગુણ કહઉં, જેહિને મેં કનકે વશ રહઉં,

પર વિકાર તજી અનધ અકામા, અચલ અક્રિયન શુચિ સુખધાયા.

અમિત બોધ પરમારથ બોગી, સત્યસાર કવિ કોવિદ બોગી;

સાવધાન મમતામહીના, ધીર ભક્તિ પથ પરમ પ્રવીના.

દાહરે—ગુણાગાર સંસાર દુઃખ, રહિત વિગત સંદેહ;

તજી મમ ચરણ સરોજ પ્રિય, તિન કહું દેહ ન ગેહ—

સીયા૦

ચોપાધ—નિજ ગુણ શ્રવણ સુનત સકુકાર્ષ, પરગુણ સુનત અધિક હર્ષાહિ;

સમશીતલ નહિં ત્યાગહિ નીતિ, સરલ સ્વભાવ સખહિસન પ્રીતિ;

જપ તપ વ્રત અર સંયમ નેમા, ગુરુ ગોવિંદ વિપ્રપદ પ્રેમા;

શ્રદ્ધા ક્ષમા મયત્રી દાયા, મુદિતા નમ પદ પ્રીતિ અમાયા.

વિરતિ વિવેક વિનય વિજ્ઞાના, બોધ યથારથ વેદ પુરાના;

દંભ માન મદ કરહિ ન કાઉ, ભૂલી ન દેહિ કુમારગ પાઉ.

ગાવહિ સુનહિ સદા મમ લીલા, હેતુ રહિત પરહિત રત શીલા;

સુન મુનિ સાધુનકે ગુણ જે તે, કહિ ન શકહિ શારદ મુનિ તે તે.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૮].

કેમ સાંભળો છો ને ? કે જીવ ચોટે દોડ્યો છે ? શ્રી રામ છેવટમાં બોલ્યા કે—‘ સંતનો મહિમા શારદા કહી શકે એમ નથી; જેમ હાથકોટમાં ખોટા કેસને ખરો કરાવે, અને ખરો ખોટા પાડે, તે વકીલ બહાદુર ગણાય છે, તેમ આ સંસારમાં—જન્મમરણના રેંટમાં ફરનારા, કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલા, વ્યવહારના કામમાં ઝુલતી માફક કુદી પડનારા, અને પોતાના સાચા કલ્યાણ માટે કીડીની માફક ચાલનારા, મંદ અધિકારીને પ્રભુ સન્મુખ કરનારા, નામરદને મરદ બનાવનારા, મૂર્ખને સર્જી બનાવનારા, પાછને સોનામહોરો બનાવનારા—સંસાર જગડાનો કેસ જીતાડનારા—સંતોનો મહિમા શારદા ગાઈ નજ શકે. ‘ રામ તે અધિક રામકર દાસા. ’ પ્રભુના કરતાં પ્રભુના દાસમાં અધિક પ્રીતિ થાય, ત્યારે મોક્ષનો માર્ગ અનાયાસે હાથ આવી જાય.

નોંધ—આપ સૌ હંમેશાં અહિં આવો છો. કેટલાએક તો કહિ પોતાનો નિયમ ભંગ કરતા નથી. તેમને સૌને અમે પુછીએ કે—તમારાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના કરનાં અમારામાં વિશેષ પ્રેમ થયો છે ? તમારો ચોપડો તપાસી જુઓ. તમે સૌ અમને ઘણાંજ બહાલાં છો. તમારા સંગમાં

અમને શ્રીહરિ ભજવાનું મળ્યું છે. શ્રીહરિ ભજવાનો આપે અમને જે લાભ આપ્યો છે, તે લાભ અમને અમારાં દેહનાં સંબંધીઓ આપી શક્યાં નથી. શ્રીહરિના રંગમાં તેઓ અમારી સાથે હજી નાચ્યા કુદા નથી. હંમેશાં અહીં આવો છો છતાં જેઓ અમારી સાથે હજી સુધી તેલપાણી જેવો સંબંધ રાખે છે, તેમને માટે તો અમે ધણીજ દિલગીર છીએ. અમારી સાથે આપને ન ગમતું હોય, તો જ્યાં આપને ગમે, ત્યાં વૃત્તિને સ્થિર કરો. દિલ સાથે દિલ મેળવી દો. એક રસ બની જાયો. યાદ રાખજો કે-પાંચ પાંચ હાથ ઉંડા વીશ કુવા ખોદશો, તો સો હાથ ખોદ્યું ગણાશે, પણ જળનાં દર્શન થશે નહીં; અને એકજ ઠેકાણે દસ વીશ હાથ ખોદશો, તો જરૂર જળનાં દર્શન થશે.

જે પૂર્ણ (નિરુપદ) છે, તેને આપવાની કાંઈ જરૂર નથી, એવો વિચાર કરીએ, તો આખો ભક્તિ માર્ગ-ઉપાસના માર્ગ-અર્પણ કરવાની બાબતમાં ફારસરૂપે જણાય. જેને સૂર્ય ચંદ્ર જેવા બે દીવા છે, તેને ધીનો દીવો કરવાની જરૂર રહે નહિં, જેની પાસે કલ્પવૃક્ષ છે, તેને પ્રસાદ વિગેરે ધરાવવાની જરૂર રહે નહિં. જેના ચરણમાંથી ગંગાજી નીકળ્યાં, તેને સ્નાન કરાવવાની જરૂર રહે નહિં. આવા વિચારો ઉપાસના માર્ગનો નાશ કરીને નાસ્તિક બનાવી દે. સીધું સામગ્રિ ધણીનું હોય, પણ રસોઈ કર્યા પછી ધણીને જમાડીને સ્ત્રી જમે. પાનની પેટી શેઠની હોય, પણ ગુમાસ્તો શેઠને પાન આપીને પછી પોતે ખાય. તેમ આ જે કાંઈ દ્રવ્ય છે, તે શ્રીહરિજીનું છે. પણ તેનો ઉપયોગ શ્રી હરિજીને ધર્યા વિના કરાય નહિં.

भुञ्जते ते त्वघं पापा, ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ [ગીતા અ. ૩. ૧૩]

જેઓ પોતા માટેજ રાંધે છે તેઓ પાપજ ખાય છે. તાત્પર્ય-રાંધેલામાંથી પ્રથમ યજ્ઞ-નારાયણને ધરવું જોઈએ.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं, ये मे भक्त्या प्रयच्छन्ति ॥

तदहं भक्त्युपहृत-मश्नामि प्रयत्नात्मनः ॥ ગીતા અ. ૯. ૨૬

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-નિર્મળ અંતઃકરણવાળા પુરુષ મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ ભક્તિસહિત અર્પણ કરે છે, તો તે હું રાજી થઈને સ્વિકારું છું.

તાત્પર્ય—પૂર્ણ હોય તેને પણ-એટલે-નિરુપદ હોય, તેને પણ-સુપાત્રેદાન કરવાનો પોતાને સમય મળ્યો, એમ સમજીને કાંઈ આપવું જોઈએ.

મનુષ્ય જીવે ત્યાં સુધી-ભલે તે જીવ-મુક્ત હોય, તોપણ-તેને દેહના નિર્વાહ માટે, કોઈ કોઈ ચીજની જરૂર પડે છે. આવા કારણથી નંદરાય ગર્ગાચાર્યને પુછે છે કે-‘દેહના નિર્વાહ માટે આપને જે જોઈએ, તે અમને કહો-જેથી જોઈતી ચીજ આપને આપી શકાય.’ કથા શ્રવણ સાથે જેમ જેમ અંતઃકરણની નિર્મળતા કરશે, તેમ તેમ સત્ય વાત સમજશે. જેમની આંખોમાં કણાં પડ્યાં હોય, તેમને બરાબર દેખાય નહિં. હવે આગળ વધીએ.

गर्गाचार्य कष्ट विधाना प्रेक्षितर છે, તે વાત હવે કહે છે—

ज्योतिषामयनं साक्षा-द्यत्तज्ज्ञानमतीन्द्रियम् ॥

प्रणीतं भवता येन, पुमान्वेद परावरम् ॥૫॥

૫ પદ્મછેદ—યત્ અતીન્દ્રિયં જ્ઞાનં તત્-જેને ઈન્દ્રિયો પહોંચી શકતી નથી તે જ્ઞાન. જ્યોતિષાં સાક્ષાત્ અયનં-જે જ્યોતિષનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન છે. ભવતા પ્રણીતં-જે આપે

ત્વં હિ ब्रह्मविदां श्रेष्ठः, संस्कारान्कर्तुमर्हसि ॥

बालयोरनयोर्नृणां, जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥६॥

અર્થ—જેને ઇંદ્રિયો પહોંચી શકતી નથી, એવું સાક્ષાત્ જ્યોતિષશાસ્ત્ર આપે રચેલું છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રની મદદથી મનુષ્ય ભૂતભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [૫] તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોમાં આપ શ્રેષ્ઠ છો, તેથી આ જે બાળકોના સંસ્કાર કરવા આપને ઘટે છે. મનુષ્યોને જન્મથીજ બ્રાહ્મણ ગુરુ છે. [૬]

૫-૬ વિવેચન—

ગર્ભાચાર્ય જ્યોતિષ શાસ્ત્રના પ્રોફેસર છે. આજકાલ જોષીઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. રીચીરોડની પુટપાથ ઉપર, જેમ દાડમ જમરખવાળા ખેસે છે, તેમ જોષી મહારાજો ખેસે છે. જ્યોતિષ વિદ્યા ખોટી નથી, પણ જેવા જોષીએ તેવા જ્યોષીઓ નથી. માટે જ્યાં લાં હાથ દેખાડીને, અગર જન્મભક્ષર દેખાડીને, વહેમમાં પડશો નહિ.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં નંદજી કહે છે કે-‘આપ બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ છો, તેથી મારા પુત્રોને સંસ્કાર કરવાને આપ યોગ્ય છો.’ તેમાંથી સાર એ છે કે-સંસ્કાર કરવા જે બ્રાહ્મણ આવે, તે માત્ર કર્મકાંડી-મંત્રો બોલી શકે, એવો ન જોષીએ, પણ તે બ્રહ્મવિદ્-તત્ત્વજ્ઞાની-પુરૂષ જોષીએ. ધણાખરા કર્મકાંડીઓ દેવીના, ભૈરવ અગર એવા ખીજ દેવના પોતાને ઉપાસક માનીને-માંસ, મદિરા, મૈથુન વિગેરે દુરાચારોનું પાલન કરે છે. આ ધર્મમાં અધર્મ છે.

यामिमां पुष्पितां वाचं, प्रवदंत्यविपश्चितः ॥

वेदेषादरताः पार्थ, नान्यदस्तीति वादिनः ॥૪૨॥

कामात्मानः स्वर्गपरा, जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥

क्रियाविशेषबहुलां, भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥૪૩॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, तयापहृतचेतसाम् ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिः, समाधौ न विधीयते ॥૪૪॥ [ગીતા અ. ૨]

વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણ સૂચવે છે કે-‘કર્મકાંડીઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી વિમુખ રહે છે.’

તાત્પર્ય—નિષ્કામ પુરૂષોએ તત્ત્વવિદ્ બ્રાહ્મણો પાસે જાતકર્માદિક સંસ્કારો, અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરાવવી.

नृणां ब्राह्मणो जन्मना गुरुः—મનુષ્યોને બ્રાહ્મણ જન્મથીજ ગુરુ છે—

ब्राह्मणो जायमानो हि, पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां, धर्मकोशस्य गुप्तये ॥

બનાવ્યું છે. એન-જે શાસ્ત્રની મદદથી. પુમાન પરાવરમ્ વેદ-‘પરં ચ અવરં ચ પરાવરં’ મનુષ્યને ભૂતભવિષ્યનું જ્ઞાન થાય છે.

૬ પદ્મછેદ—બ્રહ્મવિદાં ત્વં શ્રેષ્ઠઃ—તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોમાં આપ શ્રેષ્ઠ છો. હિ—તેથી અનયોઃ બાલયોઃ સંસ્કારાન-આ જે બાળકોના સંસ્કાર કર્તુ અર્હસિ—કરવા આપને ઘટે છે. નૃણાં જન્મના બ્રાહ્મણઃ ગુરુઃ—મનુષ્યોને જન્મથીજ બ્રાહ્મણ ગુરુ છે.

મનુ કહે છે કે—આહાણુ જન્મથીજ પૃથ્વીમાં મૂખ્ય ગણાય છે. 'સર્વ' પ્રાણીઓનો તે ધર્મ છે—નિયંત્ર છે, અને ધર્મનો રક્ષક છે.

જેમ ગોળ વિનાનો કંસાર શીકો, તેમ આહાણુ વિનાનો સંસાર શીકો. આહાણુ એટલે નિર્વાહ માટે-ધન માટે-ગમે તે વેપારમાં જોડાયા, તે આહાણુ નહિ. આહાણુ એટલે જ્યાં ત્યાં નોકરી કરવા લાગ્યા, તે આહાણુ નહિ. આહાણુ એટલે પત્રાણું લઇને જ્યાં ત્યાં જમવા દોડ્યા, તે આહાણુ નહિ. આહાણુ એટલે શમ, દમ વિગેરે સાધનથી યુક્ત. (ગીતા અ. ૧૮-૪૨).

હવે આગળ વધીએ, નંદરાયે પુત્રોના નામ સંસ્કાર કરવા ગર્ગાચાર્યને પ્રાર્થના કરી. તેના જવાબમાં ગર્ગાચાર્યણ કહે છે કે—

ગર્ગ ઉવાચ ॥

યદૂનામહમાચાર્યઃ, રુચાતશ્ચ ભુવિ સર્વદા ॥

સુતં મયા સંસ્કૃતં તે, મન્યતે દેવકીસુતમ્ ॥૭॥

કંસઃ પાપમતિઃ સર્વ્યં, તવ ચાનકદુન્દુભેઃ ॥

દેવક્યા અષ્ટમો ગર્ભો, ન સ્ત્રી ભવિતુમર્હતિ ॥૮॥

ઈતિ સંચિન્તયન્ શ્રુત્વા, દેવક્યા દારિકાવચઃ ॥

અપિ હન્તાગતાશંકાસ્-તર્હિ તન્નાઽનયો ભવેત્ ॥૯॥

અર્થ—ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા કે—‘ હું ’ યાદવોનો આચાર્ય છઉં. ’ એ વાત પૃથ્વી ઉપર સૌ જાણે છે; તેથી જો તમે તમારા પુત્રનો (જાતકર્માદિ) સંસ્કાર મારી પાસે કરાવશો, તો પાપબુદ્ધિવાળો કંસ તેને (તમારા પુત્રને) દેવકીનો પુત્ર માનશે; કારણકે વસુદેવજી સાથે તમારે મિત્રાચારી છે. વળી દેવકીની પુત્રીનું-યોગમાયાનું-વચન સાંભળીને, ‘ દેવકીનો આઠમો ગર્ભ સ્ત્રી નથી. ’ (એવી પણ કંસને ખાત્રી થઈ છે). ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરનારા કંસને કદિ શંકા થશે, તો તે તમારા પુત્રને હણશે. (તેથી તમારા પુત્રને ખુલ્લી રીતે જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરવા) તે વાત અમને ઉચિત લાગતી નથી. ” [૭-૮-૯]

૭-૮-૯ પદ્યછેદ—ગર્ગઃ ઉવાચ-ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા. ચ-પણ અહં યદૂનાં આચાર્યઃ-હું યાદવોનો આચાર્ય છઉં ભુવિ સર્વદા રુચાતઃ-એવી રીતે પૃથ્વી ઉપર મને સૌ જાણે છે-તે સુતં મયા સંસ્કૃતં-તેથી જો તમે તમારા પુત્રનો સંસ્કાર મારી પાસે કરાવશો તો પાપમતિઃ કંસઃ દેવકીસુતં મન્યતે-પાપબુદ્ધિવાળો કંસ તેને દેવકીજનો પુત્ર માનશે. ચ-કારણકે. આનકદંદુભેઃ તવ સર્વ્યં-વસુદેવજી સાથે તમારે મિત્રાચારી છે. વળી દેવ-ક્યાઃ દારિકાવચઃ શ્રુત્વા-દેવકીની પુત્રીનું વચન સાંભળીને-યોગમાયાનું કહેવું સાંભળીને. દેવક્યાઃ અષ્ટમઃ ગર્ભઃ-દેવકીજનો આઠમો ગર્ભ. સ્ત્રી ભવિતું ન મર્હતિ-સ્ત્રી ન હોવી જોઈએ. ઇતિ ચિન્તયન્-એવા વિચાર કરનારો કંસ. અપિ-તેથી કદિ. આગતા આશંકા યસ્ય સઃ આગતાશંકઃ-શંકાશીલ થશે. તર્હિ-તો હંતા-તે તમારા પુત્રને હણશે. તત્ નઃ અનયઃ ભવેત્-તે અમને બહુજ ગેરબ્યાજખી લાગશે.

૭ થી ૯ વિવેચન—

ગર્ગ્યાચાર્ય પ્રપંચમાં કેમ પડ્યા ?—તેનો જવાબ—નાટકના થીએટર ઉપર રમનારો પુરૂષ રાજા બન્યો હોય, તો રાજા જેવું આચરણ કરે. પક્ષીને ફરવા હરવા માટે પાંખો મળી છે, પણ તે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર આવે છે, ત્યારે પગથી ચાલે છે. આપ બાળક સાથે રમે છે, ત્યારે બાળક જેવો બનીને બાળકને ખેલાવે છે. તે પ્રમાણેજ જ્ઞાનીએ—અજ્ઞાની સાથે કામ પડે ત્યારે—અજ્ઞાની જેવા થઈને વર્તવું પડે. ગર્ગ્યાચાર્ય જ્ઞાની હતા, સર્વજ્ઞ હતા, પણ વ્યવહારમાં પેદા-લોકિક કામ કરવા આવ્યા, તેથી અજ્ઞાનીના જેવું આચરણ કરવા લાગ્યા.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જ્ઞેનારા વિદ્વાનો નંદજીને ‘સદ્ભાવ’ કહે છે. વ્રજને ‘સાત્ત્વિક પ્રદેશ’ કહે છે. ગર્ગને અશુભ સંસ્કારને ગળી જનાર એટલે ‘જ્ઞાનમય સંસ્કાર’ એવું નામ આપે છે. એવી અનેક ગુંચવણો કરીને, વસુદેવને, વ્રજને, યશોદાને, નંદને, શ્રીકૃષ્ણને અને એવી વ્યક્તિઓને કલ્પિત દર્શાવે છે. પોતે નિર્ગુણ બન્યા પહેલાં, નિર્ગુણ ઉપાસના કરવા દોડવું, એ પાણી વસોવવા જેવું છે—પાણીમાં મુકીઓ ભરવા જેવું છે. માટે નિર્ગુણની વાતો કરનારાઓએ—અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ પથ ચ । નિર્મમો નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ગીતા અ. ૧૨-૧૩ વિગેરે શ્લોકોમાં ભક્તોનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે, તે પ્રમાણે વર્તન કરીને નિર્ગુણ ઉપાસનાના ભક્ત થવું. મહિને દિવસે શેર ગાંજો અને બશેર સુકો પીનારા બાવાઓ—સાધુઓ (એટલે જેઓ સદા ગુણમય છે, તેઓ) નિર્ગુણની મોટી વાતો કરતા જેવામાં આવે છે. વારસા માટે વડીલોની મદદ માગનારા વેદાંતીઓ પણ, નિર્ગુણનો ડોળ કરીને, સગુણમાં સપડાએલા જેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય—પોતે નિર્ગુણ થયા વિના, નિર્ગુણની શબ્દ જાળમાં સપડાશે નહિં. [આવા સાધુઓને વ્યસન છોડવાનું કોઈ કહે, તો તેઓ મહાદેવજીને આગળ કરે છે. તેઓ કહે છે કે ‘મહાદેવજી પણ વિજયા—ગાંજો—પીતા હતા.’ યાદ રાખજો કે—મહાદેવજી જે વિજયા પીતા હતા, તે આ નહિં. તે તો બ્રહ્મરસ—પ્રેમલક્ષણ! ભક્તિ. જે વિજયા—જે રસ યાત્રવક્ત્ર્ય અને ગાર્ગીએ પીધો. જે વિજયા—જે રસ—જનકે અને શુકદેવે પીધો. જે રસ નરસિમહેતા, મીરાંબાઈ, તુકારામ વિગેરે સંતોએ પીધો. સાચા મુમુક્ષુઓએ—સુધારકોએ વ્યસની સાધુઓને તુટેલા વહાણ જેવા સમજીને તજી દેવા ધટે છે.]

હવે આગળ વધીએ. નંદજી ઉપાય બતાવે છે—

॥ નન્દ ઉવાચ ॥

અલક્ષિતોઽસ્મિન્નહસિ, મામકૈરપિ ગોવ્રજે ॥

કુરુ દ્વિજાતિસંસ્કારં, સ્વસ્તિવાચનપૂર્વકમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—નંદજી ગર્ગ્યાચાર્યજીને કહે છે કે—“ આ ગોકુળમાં મારા ગોપ ગોપીઓ પણ ન જાણે, એવી રીતે એકાંતમાં, પ્રથમ સ્વસ્તિવાચન કરીને, (બે પુત્રોને) દ્વિજાતિ સંસ્કાર કરો—બેઉ પુત્રોને દ્વિજ બનાવો. [૧૦].

૧૦ પદ્યછંદ—અસ્મિન્ ગોવ્રજે—આ ગોકુળમાં મામકૈઃ અપિ અલક્ષિતઃ—મારા ગોપ ગોપીઓથી પણ જાણવામાં ન આવે એવી રીતે રહસિ—એકાંતમાં સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક—સ્વસ્તિવાચન પ્રથમ કરીને. દ્વિજાતિસંસ્કારં કુરુ—દ્વિજાતિ સંસ્કાર કરો. તેને દ્વિજ બનાવો.

૧૦. વિવેચન.

ગર્ગાચાર્યે પ્રભુના અવતારનો કાંઈક ઇમારો કર્યો, પણ પુત્રભાવથી ભજી રહેલા નંદજી કાંઈ સમજ્યા નહિં. કંઈથી ડરીને તે ક્રિયા ખાનગીમાં કરવા સગવડ કરી આપી. ગાવા અન્ન-વવા સિવાય, માત્ર મંત્રોથી કામ કરી લેવાની બલામણુ કરી.

હવે ગર્ગાચાર્યજી બળદેવજીના નામ સંસ્કાર કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवं संप्रार्थितो विप्रः, स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥

चकार नामकरणं, गूढो रहसि बालयोः ॥११॥

ગર્ગ ઉવાચ ॥

अयं हि रोहिणीपुत्रो, रमयन्सुहृदो गुणैः ॥

आख्यास्यते इति राम, बलाधिक्याद्बलं विदुः ॥

यदूनामपृथग्भावात्-संकर्षणमुशन्त्युत ॥१२॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—ઉપર પ્રમાણે નંદજીએ બહુ પ્રાર્થના કર્યા પછી, ગર્ગાચાર્યજીએ એકાંતમાં ગુપ્ત રીતે, બાળકોના નામકરણાદિ સંસ્કાર કર્યા. તે કરવાની ઇચ્છાથીજ, પોતે (વ્રજમાં) પધાર્યા હતા. (૧૧) ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા કે—રોહિણીજીનો આ પુત્ર પોતાના ગુણોથી સંબંધીઓને રમાડે છે, (રાજી રાખે છે) માટે ‘રામ’ કહેવાશે. તે ઘણો બળવાન હોવાથી લોકો તેને ‘બળરામ’ (પણ) કહેશે. તે યાદવોને એક મત કરશે. તેથી લોકો તેને ‘સંકર્ષણ’ (પણ) કહેશે. (૧૨)

૧૧-૧૨ વિવેચન—

બળદેવજીને ‘વસુદેવપુત્ર’ને બદલે ‘રોહિણીપુત્ર’ કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—હજી બળદેવજીએ પિતાને દેખ્યા પણ નથી. રમાડે છે માટે રામ. બળવાન હોવાથી બળરામ, યાદવોને એકત્ર કરવાથી સંકર્ષણ. દેવકીજીના ગર્ભમાંથી રોહિણીજીના ગર્ભમાં પધાર્યા, તે માટે પણ સંકર્ષણ નામ પડ્યું હતું, તે વાત અહીં પડી મેલી. બે ભાઈઓમાં બળદેવજી મોટા હોવાથી વૈષ્ણવો તેમને દાઉદજી—બડાભાઈ કહે છે.

૧૧ પદ્મછેદ—एवं-એ પ્રમાણે સંપ્રાર્થિતઃ વિપ્રઃ-નંદરાયે બહુ પ્રાર્થના કર્યા પછી ગર્ગાચાર્યે रहसि गूढः-એકાંતમાં ગુપ્ત રહીને बालयोः નામકરણं चकार-બાળકોના નામ કરણાદિ સંસ્કાર કર્યા. तत् स्वचिकीर्षितम् एव-આમ કરવા માટેજ પોતે પધાર્યા હતા.

૧૨ પદ્મછેદ—अयं रोहिणीपुत्रः-રોહિણીજીનો આ પુત્ર गुणैः सुहृदः रमयन्-પોતાના ગુણોથી સંબંધીઓને રમાડે છે માટે रामः इति आख्यास्यते-રામ કહેવાશે. बलस्य आधिक्यात्-તે ઘણો બળવાન હોવાથી (जनाः) बलं विदुः-લોકો તેને બળરામ કહેશે. यदूनाम अपृथग्भावात्-તે યાદવોને એકમત કરશે તેથી (जनाः) संकर्षणं उत (पण) उशन्ति-તેને લોકો સંકર્ષણ પણ કહેશે.

ગોકુળ અને વ્રજમાં ધણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવામાં આવતી નથી. દાઉદની મૂર્તિ પ્રાચીન જણાય છે. મથુરાથી દાઉદની યાત્રા અધરી છે. (અહીંથી પ્રગટ થએલું પૂર્વ અને ઉત્તરની યાત્રાનું પુસ્તક વાંચ્યું છે ? ભક્તિ ભાવ વધે એવી ચીજ છે. કોમલ પોસ્ટેજ સાથે માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦)

હવે શ્રીકૃષ્ણના નામ સંસ્કાર કરે છે—

આસન્વર્ણાસ્ત્રયો હસ્ય, ગૃહ્ણતોઽનુયુગં તનૂઃ ॥

શુક્લો રક્તસ્તંથા પીત, રૂદાનીં કૃષ્ણતાં ગતઃ ॥૧૩॥

પ્રાગયં વસુદેવસ્ય, ક્વચિજ્ઞાતસ્તવાત્મજઃ ॥

વાસુદેવ इति श्रीमा-नभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥૧૪॥

बहूनि सन्ति नामानि, रूपाणि च सुतस्य ते ॥

गुणकर्मानुरूपाणि, तान्यहं वेद नो जनाः ॥૧૫॥

અર્થ—ગર્ગ્યાચાર્યજી આગળ બોલ્યા કે—“ દરેક યુગમાં શરીર ધારણ કરનાર આ તમારા પુત્રના—સફેદ, લાલ, અને પીળો—એમ ત્રણ વર્ણો તો થઈ ગયા છે. આ પુત્ર હાલ કૃષ્ણ વર્ણને પામ્યો છે—એટલે કૃષ્ણરૂપે જનમ્યો છે. પૂર્વે કોઈ વખત આ તમારો પુત્ર વસુદેવજીને ત્યાં અવતર્યો હતો, તેથી જાની પુરૂષો તેને શ્રીમાન્ ‘વાસુદેવ’ એવું નામ પણ આપશે. [૧૩-૧૪] ગુણ અને કર્મોથી તમારા આ પુત્રનાં ધણાં નામો અને ધણાં રૂપો છે. તે નામોને તથા રૂપોને હું જાણતો નથી, તેમ લોકો (પણ) જાણતા નથી. ” (૧૫)

૧૩ થી ૧૫ વિવેચન—

કૃષ્ણઃ—‘કૃષ્ણ’ શબ્દ સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

कृषिर्भूषाचकः शब्दः, गन्धनिर्वृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म, कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

[કૃષ્ણોપનિષદ તથા ભારતનું ઉદ્યોગપર્વ]

૧૩-૧૪ પદ્યછેદ—અનુયુગં—દરેક યુગમાં તનૂઃ ગૃહ્ણતઃ અસ્ય—શરીર ધારણ કરનાર આ (તમારા પુત્ર)ના શુક્લઃ રક્તઃ તથા પીતઃ—સફેદ, લાલ અને પીળો એવા ત્રયઃ વર્ણાઃ આસન્—ત્રણ વર્ણો થઈ ગયા છે. રૂદાનીં—હાલ કૃષ્ણતાં ગતઃ—હાલ કૃષ્ણ વર્ણને પામ્યા છે એટલે હાલ કૃષ્ણ બન્યા છે. (૧૩) પ્રા ક્વચિત્—પૂર્વે કોઈ વખત અયં તવ આત્મજઃ—આ તમારો પુત્ર વસુદેવસ્ય જાતઃ—વસુદેવજીને ત્યાં અવતર્યો હતો. તેથી અભિજ્ઞાઃ—જાની પુરૂષો તેને શ્રીમાન્ વાસુદેવઃ इति संप्रचक्षते—શ્રીમાન્ વાસુદેવ એવું નામ પણ આપશે.

૧૫ પદ્યછેદ—તે-તવ. તે સુતસ્ય—તારા પુત્રનાં ગુણકર્માનુરૂપાણિ—ગુણ અને કર્મોને અનુસરનાં बहूनि नामानि रूपाणि च सन्ति—ધણાં નામો અને રૂપો છે. तानि अहं (नो) वेद—તે નામોને તથા રૂપોને હું જાણતો નથી. जनाः (अपि) नो वेद—લોકો પણ જાણતા નથી.

કૃષ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે, અને ‘ણ’ પ્રત્યય આનંદસૂચક છે. સત્તા અને આનંદ તે બન્નેની એકતા થાય, ત્યારે પ્રભુત્વનું સૂચન થાય, એટલે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મરૂપ ગણાય.

મક્તાનાં દુઃખાનિ કર્ષતિ इति कृष्णः ભક્તોનાં દુઃખોને ખેંચી લે તે કૃષ્ણ.

આ પ્રમાણે વિદ્વાનોએ શ્રીકૃષ્ણનો અર્થ સમજાવવા અનેક ખુલાસા કર્યા છે; પણ જેઓ પોતાના શુભ સંસ્કારોને લીધે શ્રીકૃષ્ણને થોડામાં સમજી ગયા છે. શ્રીકૃષ્ણને પોતાનું સર્વસ્વ માની બેઠા છે—તેમને વધારે ખુલાસાની જરૂર નથી.

यो मामेवमसंमूढो, जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां, सर्वभावेन भारत ॥ ગીતા અ. ૧૫-૧૯

અર્થ—જે પુરૂષ મોહરહિત થઈને મને પુરૂષોત્તમ-ક્ષર અને અક્ષરથી પર-જાણે, તે પુરૂષ સર્વજ્ઞ છે, તેજ સર્વભાવવડે મને ભજે છે.

જેની લીલાનો પાર નથી, જેની શક્તિ અનંત છે. જેણે ઉદ્ધવ અને અર્જુનને જ્ઞાન-ભંડાર આપીને ન્યાલ કર્યા છે. અનેક ભક્તો જેને ભજી ગયા છે, જેનાં અનેક મંદિરો છે, જેના ગુણોનું સત્પુરૂષો અઘાપિ પર્યંત ગાન કરી રહ્યા છે. તે શ્રીકૃષ્ણમાં જેને પ્રાપ્તિ ન થાય, તેમને શું કહીએ !

કૃષ્ણના બે અર્થ. એક ‘પ્રભુનું નામ’ અને બીજો અર્થ ‘કાળ’ . ‘કૃષ્ણ તો ભગવાનનું નામ છે,’ એવી શંકા નંદજીને ન થવા દેવા માટે—‘તમારો પુત્ર કાળો છે—શ્યામ છે—માટે તેનું નામ કૃષ્ણ.’ એમ ગર્ગાચાર્ય બોલ્યા. ‘સફેદ, લાલ, પીળો અને કાળો એમ દરેક યુગમાં તમારો પુત્ર જુદા જુદા રંગ ધારણ કરે છે,’ એમ કહીને ગર્ગાચાર્યે પ્રભુત્વ સૂચવ્યું, પણ પુત્રમાં ધણો સ્નેહ હોવાથી નંદજી તે વાત સમજ્યા નહિ. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં કૃષ્ણ શબ્દને બહુ રીતે ઘટાવ્યો છે. છેવટમાં વસિષ્ઠજી શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા હિમાલયને કહે છે કે—**નિર્ગુણઃ પરમાત્મા ચ ય ईशः प्रकृतेः परः ।** શ્રીકૃષ્ણ નિર્ગુણ પરમાત્મા છે, પ્રકૃતિથી પર છે—વિગેરે. શ્રીકૃષ્ણનું સચોટ અને હુંકું મહાત્મ્ય ગીતાજીમાં છે. ભાગવતમાં બ્રહ્મત્વને ગુપ્ત રાખીને સ્નેહને પ્રધાનસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; પણ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણનું બ્રહ્મત્વ વર્ણવ્યું છે. કૃષ્ણના ડાયા અંગમાંથી રાસેશ્વરી રાધિકાની ઉત્પત્તિ માની છે. વક્ષઃસ્થળમાંથી લક્ષ્મીજીની ઉત્પત્તિ માની છે. ‘પૂર્વે તે વસુદેવના પુત્ર હતા, તેથી વાસુદેવ કહેવાશે,’ એમ કહીને—તે વસુદેવના પુત્ર છે, એમ પણ સૂચવી દીધું; પણ નંદજી સમજ્યા નહિ.

વિષ્ણુ પુરાણના છઠ્ઠા અંશના પાંચમા અધ્યાયમાં—**सर्वाणि तत्र भूतानि, वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥** પ્રાણીમાત્ર પરમાત્મામાં નિવાસ કરે છે, અને પ્રાણીમાત્રમાં સર્વાત્મા નિવાસ કરે છે, તેથી વિષ્ણુને ‘વાસુદેવ’ એવું નામ અપાયું છે. બીજે ઠેકાણે વળી નીચે પ્રમાણે છે—

वसन्ति यत्र भूतानि, वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति, विद्वद्भिः परिगीयते ॥

वासनात् वासुदेवस्य, वासितं भुवनत्रयं ।

सर्वभूतनिवासोऽसि, वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥

વિગેરે શ્લોકો સુચવે છે કે—પ્રભુનું નામ ‘વાસુદેવ’ પણ છે. વળી પ્રભુ પોતે બોલ્યા છે કે—**वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि ॥** [ગીતા અ. ૧૦-૨૭] યાદવોમાં હું ‘વાસુદેવ’ છઉં. ચૌદમા

શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને શ્રીમાન (લક્ષ્મીના પતિ-વિષ્ણુ) કહ્યા, તોપણ નંદજી સમજી શક્યા નહિં. પંદરમા શ્લોકમાં ગર્ગાચાર્યએલ્યા કે-‘આપના પુત્રના નામ અને રૂપો ધણાં છે. તે નામો અને રૂપોને હું જાણતો નથી, અને લોકો પણ જાણતા નથી.’ આ શબ્દો પણ પ્રભુતા સુચવે છે; પણ પુત્રભાવમાં અંજન ગયેલા નંદજી તે ભાવ સમજી શક્યા નહિં.

વિષ્ણુનાં સહસ્ર નામ ગણાય છે. તે ઉપરાંત બીજાં નામો પણ છે. તે સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત કહું—

જીવોના કલ્યાણ માટે વિચરનારા નારદજીએ, એક સમયે એક ખેડુતને દેખીને પૂછ્યું કે- ‘ભગવાનને પામવાનું કાંઈ કરો છો?’

ખેડુત—હું તો મરવાએ નવરો નથી.

નારદજી—તમારા ગામનો હિસાબ તપાસો. સો વરસ પહેલાંનાં કાંઈ સ્ત્રી પુરુષ છે? ત્યારે તમારે પણ એ રસ્તે જવું પડશે? કામધંધો મુકવો પડશે?

ખેડુત—તે તો રાજને પણ ચાલતું નથી. પંડિતની પાછળ પણ પોક પડે છે. ડાક્ટરો પણ મૃત્યુના ત્રાસથી દબાઈ જાય છે. જમાદાર અને સરદાર પણ કાળના સપાટામાં સપડાઈ જાય છે.

નારદજી—એમ જાણો છો ત્યારે કાંઈક કરી લ્યોને. પાંચ ગામને ગામતરે જાઓ છો. ત્યાં પણ દોરી લોટો અને થોડું ભાતું-એટલી ગોઠવણ કરો છો. ત્યારે જ્યાં ગયા પછી પાછું આવવું નથી, તેને માટે કાંઈ તૈયારી નહીં?

ખેડુત—શું તૈયારી કરીએ? અધું જાણીએ છઈએ, પણ કાંઈ બનતું નથી.

નારદજી—લાડુ નહિં તો રોટલો, રોટલો નહિં તો દાળ, દાળ નહિં તો શાક. એટલે-જેમ શરીરના પોષણ માટે કાંઈક પેટમાં ધાલ્યા વિના ચાલતું નથી; તેમ મનુષ્યે પોતાના સ્વરૂપને શોષવા માટે કાંઈક કરવું જોઈએ.

ખેડુત—શું કરવું તે આપ કૃપા કરીને કહો. સહેલામાં સહેલું બતાવજો. કારણકે હું કાંઈ નવરો નથી.

નારદજી—તારે કામ પડ્યું મેલવું પડે, એવું નહીં બતાવું. તારે ‘ગોપાળ’ નામનો ઉચ્ચાર મુખથી કર્યા કરવો.

ખેડુત—તે નામ તો મને યાદ રહેશે, કારણકે મારા ગામમાં ગોપાળજી નામનો મુખી છે. ગોપાળને બદલે ગોપાળજી કહું તો કાંઈ વાંધો છે?

નારદજી—ના જરાએ વાંધો નથી, પણ તે નામ ભૂલીશ મા.

એમ કહીને નારદજી ત્યાંથી રવાના થયા, અને ખેડુતે ગોપાળજીનું ભજન-અર્જપા જપ-શર કર્યો. ધડી પણ ગોપાળજીને વિસારે નહિં. એક દિવસે બપોર સમયે ખેતરમાં હજી લઈને તે ખેડતો હતો. તે વખતે હજીની કાશમાં એક મોટું ઢેકું ભરાઈ જતાં, તેમાંથી કાશને કાઢવાની ગડમથલમાં ગોપાળજીને બદલે ઢેકાળજી હૈયે ચડ્યા. ગોપાળજીને બદલે ઢેકાળજીનું ભજન થવા લાગ્યું. આ સાંભળીને નારાયણ લક્ષ્મીજીને કહે છે કે-‘હે સતી! ત્વરાથી મારી સાથે આવો, તો મારા અનન્ય ભક્તનાં તમને દર્શન કરાવું.’ વટેમાર્ગે રૂપે પ્રભુ અને લક્ષ્મી તે ખેતરને શેઠે પધાર્યા. પ્રભુ કુવા પાસે ખાડામાં સંતાયા, અને લક્ષ્મીજી ખેડુતની નજરે પડ્યાં. ઢેકાળજીનું ભજન સાંભળીને, લક્ષ્મીજીએ હસતાં હસતાં ખેડુતને પૂછ્યું-‘ભાઈ કોનું ભજન કરો છો?’ બે ત્રણવાર પૂછ્યું, પણ-‘રૂપે નામ વિસરાઈ જાય’-એવા બયથી ખેડુત બોલ્યો નહિં. લક્ષ્મીજીએ તાણીને પૂછ્યું, ત્યારે ખેડુત તાણીને બોલ્યો કે-‘તારા માટીનું.’ લક્ષ્મીજી બોલ્યાં-‘મારો માટી ક્યાં

છે ?' ખેડુત કહે- 'ઓ પેલી ખાડમાં પડ્યો.' નામધૂનમાં પડેલા ગાંડધેલા ભક્તનાં વચન સાંભળીને, લક્ષ્મીજી હસતાં હસતાં પ્રભુ પાસે આવ્યાં. 'હે વહાલા ! મોરારી, મધુસૂદન, ગોવિંદ, ગોપાળ, નારાયણુ વિગેરે તમારાં નામ મેં સાંભળ્યા છે-પણુ ઢેકાળજી એવું નામ તો મેં કદિ સાંભળ્યું નથી. આવું નામ તમારી ફાઇએ ક્યારે પાડ્યું ?' પ્રભુએ કહ્યું- 'મને ખબર નથી. મારા ભક્તો મારી ફાઇઓ છે. તેમની મરજીમાં આવે એવાં મારાં નામ તેઓ પાડે છે-ચં ચૌધા: સમુપાસતે-વિગેરે.

રાગ-શાર્દૂલ વિ०

જેને શૈવજનો પૂજે શિવ કહિ, વેદાંતમાં બ્રહ્મ જે ।

બૌદ્ધો બુદ્ધ કહિ પૂજે જીનજનો, અર્હંત તેને કહે ॥

માને જૈમિનિસૂત્રને અતુસરી, મીમાંસકો કર્મને ।

કર્તા-સત્ય પ્રમાણુ શાસ્ત્રથી કહે, નૈયાયિકો જેહને ॥

શાંડિલ્યાદિ મહર્ષિઓ કહી ગયા, જે સૃષ્ટિથી ભિન્ન છે ।

સ્વામિ-સેવકભાવ રાખી વિભુને, શ્રદ્ધાથકી જે પૂજે.

એવા દેવ અચિંત્ય સત્ય સધળે, સત્તા થકી વ્યાપ્ત જે.

પૂરે તે મનવાંછિતાર્થ સધળા, ત્રૈલોક્યના નાથ જે.

વિગેરે શબ્દોથી પ્રભુના ઉપાસકો પ્રભુને જુદાં જુદાં નામ આપે છે.

ચાર યુગના ચાર રૂપ કહ્યાં, પણ ચાર યુગમાં મુખ્ય મુખ્ય દસ અવતાર ગણાય છે. તે દરેકનાં નામ અને રૂપ જુદાં જુદાં છે.

હવે આગળ વધીએ. હવે ગર્ગાચાર્યજી શ્રીકૃષ્ણજીનો મહિમા બતાવે છે.

एष वः श्रेय आधास्यद्-गोपगोकुलनन्दनः ॥

अनेन सर्वदुर्गाणि, यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥१६॥

पुराऽनेन व्रजपते, साधवो दस्युपीडिताः ॥

अराजके रक्ष्यमाणा, जिग्दस्यूनसमो धेताः ॥१७॥

य एतस्मिन्महाभागाः, प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥

नारयोऽभिभवन्त्येतान्, विष्णुपक्षान् असुराः ॥१८॥

૧૬ ૫૬૨છેદ-ગોપગોકુલનંદન:-ગોપો અને ગાયોને રાજી કરનાર. ઇષ: ઇ:-આ તમારો પુત્ર શ્રેય: આધાસ્યત્-તમારું કલ્યાણ કરશે. અનેન-આ પુત્રની મદદથી. સર્વદુર્ગાણિ-તમામ સંકટો યૂયં અજ્ઞસ્ તરિષ્યથ-ત્વરાથી તરી જશો.

૧૭ ૫૬૨છેદ-હે વ્રજપતે-હે નંદરાય ! પુરા-પ્રાચીનકાળમાં. અરાજકે-બ્યારે કોઇ રાજા નહોતો તે સમયમાં. દસ્યુપીડિતા: સાધવ:-ચોર લોકોએ પીડેલા સાધુઓની અનેન રક્ષ્યમાણા:-આ પુત્રથી રક્ષા થઇ હતી. સમોધેતા: (સમ+પદ્-ધાતુ)-અને તેમની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી હતી. તેથી તેઓએ દસ્યૂન્ જિગ્યુ:-ચોર લોકોને જીત્યા હતા.

૧૮ ૫૬૨છેદ-યે મહાભાગા: માનવા:-જે મોટા ભાગ્યવાળા મનુષ્યો. ઇતસ્મિન્-પ્રીતિ કુર્વન્તિ-આ બાળકમાં પ્રીતિ રાખશે. ઇતાન્-તેઓને-વિષ્ણુપક્ષાન્ અસુરા: ઇવ-વિષ્ણુના પક્ષવાળાને જેમ અસુરો જીતી શકતા નથી તેમ. અરય: ન અભિभवन्ति-શત્રુઓ જીતી શકશે નહિં.

અર્થ—ગર્ગાચાર્યજી આગળ બોલ્યા કે—‘ગોપો અને ગાયોને રાજી કરનાર આ તમારો પુત્ર તમારું કલ્યાણ કરશે. (તમારો પુનર્જન્મ મટાડી દેશે.) આ પુત્રની મદદથી તમે તમારા તમામ સંકટોને ત્વરાથી તરી જશો. એટલે તમામ સંકટોને તમે હઠાવી શકશો. (૧૬) હે નંદરાય ! પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે કોઈ રાજા નહોતો, ત્યારે તમારા આ પુત્રે, અસુરોથી ત્રાસ પામેલા સાધુપુરુષોની રક્ષા કરીને, તેમની વૃદ્ધિ કરી હતી. તેથી તે સત્પુરુષોએ અસુરોને જીત્યા હતા.’ (૧૭) ગર્ગાચાર્યજી આગળ બોલ્યા કે—‘વિષ્ણુના પક્ષવાળાને (એટલે ભગવાનના ભક્તોને) જેમ અસુરો જીતી શકતા નથી, તેમ જે મોટા ભાગ્યવાળા મનુષ્યો આ બાળકમાં પ્રીતિ રાખશે, તેમને તેમના શત્રુઓ જીતી શકશે નહિ.’ (૧૮)

૧૬ થી ૧૮ વિવેચન—

સોળમા શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘**एषः वः श्रेयः आवाहयत्**—આ તમારો પુત્ર તમારું કલ્યાણ કરશે.’ શ્રીકૃષ્ણ મળે ત્યારે કેવા પ્રકારનું કલ્યાણ થાય ?—પ્રભુ પ્રસન્ન થયા પછી પુનર્જન્મ ન હોય. **अनेन सर्वदुर्गाणि** વિગેરે શબ્દોથી એમ કહ્યું કે—‘તેના પ્રભાવથી તમે સઘળાં કષ્ટોને અનાયાસે તરી જશો.’ કંસથી અનેક ઉપદ્રવો થયા. તે તમામ ઉપદ્રવોનો શ્રીકૃષ્ણ નાશ કર્યો. તાત્પર્ય—ગર્ગાચાર્યજી નંદજીને ધીરજ આપે છે કે—‘તમારે ઉપદ્રવોથી ડરવું નહિ.’ તમામ ઉપદ્રવોને પ્રભુ પહોંચી વળશે.

૫૬.

પ્રભુતુમ ભક્તનકે હિતકાર,	
ભવસાગરજલ દુસ્તરભારી (૨) લીજે મુજે ઉગાર—	પ્રભુતુમ૦
ગજઅરૂઆહ લહે જળ જલમે, ગજને પાઈ હાર;	
મનમાં સુમરણ કીયારે તુમારા (૨) પહોંચે ગરૂડ સવાર—	પ્રભુતુમ૦
તુમરે દર્શન કારણ ક્રુવને, તપ કીનો મનધાર;	
અચલ રાજ્ય તિસકો પ્રભુ દીના (૨) દે અપના દિદાર—	પ્રભુતુમ૦
પ્રીત દેખ પ્રહ્લાદ ભક્તકી, નિકલે થંભ વિદાર;	
હિરણ્યકશ્યપકો પકડ કેશમેં (૨) પલમેં દીયા માર—	પ્રભુતુમ૦
દુપદસુતાકી લાજ સભામે, રાખી ચીર વધાર;	
અહ્માનંદ શરણમેં તેરી (૨) મેરી સુનો પોકાર—	પ્રભુતુમ૦

સત્તરમા શ્લોકમાં દસ્યુ—ચોરલોકો—કલ્યા, તે અસુરો સમજવા. હિરણ્યકશિપુ, બળી વિગેરે અનેક અસુરોથી દેવો પીડાયા, ત્યારે પ્રભુએ દેવોની રક્ષા કરી હતી. એમ કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—‘હે નંદજી ! તમારે કંસાદિ અસુરોથી જરાએ ડરવું નહિ, તમારો પુત્ર સમર્થ છે.’ ગીતામાં (૪-૮ માં) શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—

परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृताम् ।

સર્જનોનું રક્ષણ કરવા અને પાપીઓનો નાશ કરવા માટે, હું અવતાર લઉં છઉં.

એવા કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને આંગળ વધીએ. અહારમા શ્લોકમાં એ ભાવ છે કે-‘જેઓને આ બાળકમાં પ્રાપ્તિ થશે, તે કૃતકૃત્ય થઇ જશે.’ એવું કોણુ સમજ્યા તેનો નમુનો આપું. ભાવથી ઉપાડજો. (આસપાસ જુઓ કોઇ ઉંધતું તો નથીને? સિદ્ધા બેસી જાઓ.)

૫૬.

સુખ છે તમારા શરણમાં-હો શામળીયાજી;

એ મારા ગુરુએ કહ્યું કરણમાં-હો શામળીયાજી.

ટેક૦

જપ તપ તીરથ ચારે પદારથ (૨);

એ મારા ગુરુજના ચરણમાં-હો શામળીયાજી.

સુખ છે૦

પ્રેમ કરીને મારે મંદિરે પધારો બહાલા (૨);

(ખમા ! ખમા ! ફરીવાર)

પ્રેમ કરીને મારે મંદિરે પધારો બહાલા (૨); (હા-હા)

ન જોશે જાતકુળ વરણમાં-હો શામળીયાજી.

સુખ છે૦

બાધ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ બહાલા (૨);

(હાં-થનનન-થનનન-થનનન-થવા ઘો.)

બાધ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ બહાલા (૨);

આડે આવજો મારા મરણમાં-હો શામળીયાજી.

સુખ છે૦

જે તપેલીમાં ઉભરો ન આવે, તે તપેલીમાં દાળ કેમ ઝોરાય ! ધણા દિવસ કથા સાંભળી, પણ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ સાંભળીને હૃદય ન ઉભરાય ત્યારે શું કહીએ ?

યતંતો યોગિનઞ્ચેનં, પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતંતો. વ્યકૃતાત્મનો, નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥ (ગીતા અ. ૧૫-૧૧)

યત્ન કરનારા મુમુક્ષુઓ પોતાના દેહમાં આત્માને જોઇ શકે છે. પણ જે તે મુમુક્ષુઓ મલીન બુદ્ધિવાળા અને અવિવેકી હોય, તો તેઓ યત્ન કરે તોપણ આત્માને દેહમાં જોઈ શકતા નથી.

ક્યાં કોકડું ગુંચવાયું છે તે સમજાય છે ? ક્યાં ભૂલ છે તે સમજાય છે ?-જેમ અને તેમ આહારવિહારની નિર્મળતા કરીને, અંતઃકરણને નિર્મળ કરો. ચોખ્ખી-નિર્મળ-માટીનો કાચ થાય, અને મેલી માટીનું હાંડલું થાય. (અમે આપને ધણી સગવડ આપીએ છઈએ, તોપણ-તમારામાનાં ધણાં અહીં હાંડલાં ધડવા આવો છો. પ્રમાદ કરવો રહેવા ઘો-આ પ્રમાદ તમને બહુ નડશે.) કાંઈ ન બની શકે તો-હમેશાં કલાક બે કલાક, સ્નાન સધ્યાદિ નિત્યથી પરવારીને નામ સ્મરણ કરો. નામ સ્મરણ કરતી વખતે તમારા ઇંદ્રિની છપ્પી તમારી સામે રાખો; અને ચિત્તવૃત્તિને વારંવાર તેમાં જોડો. આંખો વિચો તો તમારા ઇંદ્રિના મહિમાનું ચિંતન કરો.

સ્મરણનો મહિમા સાંભળો:—

૫૬.

જનના સકળ કલ્યાણનો બંડાર-હરિનું નામ છે.

કલિમલતણા ગુરંગમાં અંગાર-હરિનું નામ છે.

પાવનતણું પાવન જગત્માં શ્રેય— ”

પંથે પરમ પદને જતાં પાથેય— ”

- કવિવરોને વાણીતણે વિશ્રામ— „
- સંતોતણું જીવન પરમ સુખધામ— „
- સદ્ધર્મરૂપી વૃક્ષનું શુભ ખીજ— „
- સંસારમાં સંજીવની મૂળીજ— „
- દુર્લભ મનુષ્યાદેહ કેરો લાવ— „
- ભવસિંધુ પાર તરી જવા દહ નાવ— „
- આ સ્વપ્નવત સંસારમાં નવનીત— „
- હરિદાસના હૈડાતણું તાવીત— „

‘જે ભાગ્યશાળી હશે, તેમને તમારા પુત્રમાં પ્રીતિ થશે,’ એમ કહીને હવે ૧૯ માં શ્લોકમાં કહે છે કે—

- તસ્માન્નન્દાત્મજોઽયં તે; નારાયણસમો ગુણૈઃ ॥
શ્રિયા કીર્ત્યાનુભાવેન, ગોપાયસ્વ સમાહિતઃ ॥૧૯॥

અર્થ—હે નંદજી ! આ તમારો પુત્ર ગુણોથી, લક્ષ્મીથી, કીર્તિથી અને પ્રભાવથી નારાયણ સમાન છે. તેથી સાવધાનતાપૂર્વક તેનું રક્ષણ કરજો. (૧૯)
૧૯ વિવેચન—

નારાયણસમઃ—‘તમારો પુત્ર નારાયણ છે,’ એમ ન કહ્યું, પણ નારાયણ સમાન છે, એમ કહ્યું. તેમાં એવો ભાવ છે કે—‘આ દેહધારી છે, તોપણ તે અલગ છે, એમ માનજો.’ પુત્રભાવમાં ગુચવાયેલા નંદજી આ વાત સમજ્યા નહિં.

સમાહિતઃ ગોપાયસ્વ—‘હે નંદજી ! સાવધાનતાપૂર્વક આ પુત્રનું રક્ષણ કરજો.’ એમ ગર્ગાચાર્યજી બોલ્યા, પ્રભુ આપણું રક્ષણ કરે ? કે આપણે પ્રભુનું રક્ષણ કરીએ ? તેનો ખુલાસો સાંભળો ‘રક્ષણ’ એટલે—‘ભયમાંથી બચાવવું’ એવો અર્થ અહીં નથી. ‘રક્ષણ’ એટલે ‘ધ્યાન-માંથી ખસવા ન દેવા’—‘ચિત્તમાંથી ચસકવા ન દેવા,’ એ ભાવ અહીં છે.

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્-તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છંછંત્યપુનરાવૃત્તિ, જ્ઞાનનિર્ધૂતકલમ્બાઃ ॥ [ગીતા અ. ૫-૧૭]

તાત્પર્ય—આ પુત્રને ઘડીવાર પણ વિસારશો નહિ. મજ્જુરને દસ આર આના રોજના આપો, તો આપો દિવસ (૮ કલાક) પથરા, ઘંટો, ચુનો વિગેરે તે ઉપાડે; પણ તેને એમ કહો કે ‘આર આનાને બદલે એક રૂપૈયો લે, અને ૮ કલાક ‘રામ-રામ’ કર; તો તે ૮ કલાક ‘રામ-રામ’ નહિં કરી શકે, માયાપુરીનો મનુભાઈ દીવાન બે હજાર રૂપૈયા માટે ચોવીશ કલાક રાજની ઘંટી તાણે, પણ લાખ રૂપૈયા દેતાં રામ રામ નહિં કરી શકે. ધરત્યાર છોડીને આવા થયા છે, તેઓ માનવડાહમાં-મકાન મઠની પ્રાપ્તિમાં-ગૃહસ્થોની ખુશામત કરવામાં-મકાનનાં ભાડાં ઉધરાવવામાં-મંદિરનાં દોરનાં વાસીદાં વાળવામાં-અગર રખડતા આવા માટે રોટલા ઘડવામાં કલાકોના કલાક ગાળી નાંખે, પણ શ્રી હાકોરજીની માનસિક સેવામાં ઘડી નહિં રોકાઈ

૧૯ પદ્યછેદ—તસ્માત્-તેથી નંદઃ—હે નંદ ! અયં તે આત્મજઃ—આ તારો પુત્ર. ગુણૈઃ શ્રિયા કીર્ત્યાં અનુભાવેન ચ-ગુણોથી લક્ષ્મીથી, કીર્તિથી અને પ્રભાવથી. નારાયણસમઃ—નારાયણ સમાન છે. તેથી સમાહિતઃ ગોપાયસ્વ—સાવધાન થઈને તેનું રક્ષણ કરજો.

શકે. ‘હું’ નંદજી, તમે આ પ્રમાણે ન કરશો’ એમ ગર્ગાચાર્યે ભલામણ કરી. આપણે પણ શ્રી હરિને ઘડીએ વિસારવા નહિં. હવે ગર્ગાચાર્યજી વિદાય થાય છે.

इत्यात्मानं समादिश्य, गर्गे च स्वगृहं गते ॥

नन्दः प्रमुदितो मेने, आत्मानं पूर्णमाशिषाम् ॥૨૦॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—“ એ પ્રમાણે નંદરાયને શીખામણ આપીને ગર્ગાચાર્યજી પોતાને ઘેર ગયા, અને રાજી થએલા નંદજીએ પોતાને સર્વ રીતે સુખી માન્યા. ” (૨૦)

૨૦ વિવેચન—

ગર્ગાચાર્યના આગમનથી, શ્રી કૃષ્ણ બળદેવના નામસંસ્કારની ક્રિયાથી અને ગર્ગાચાર્યે શ્રી કૃષ્ણનાં કરેલાં વખાણથી નંદરાય પ્રસન્ન થયા.

હવે ૨૧ થી ૨૫ માં શ્લોક સુધી પ્રભુ ગોઠણખર ચાલવા લાગ્યા, અને તે સ્થિતિમાં કરેલી લીલાઓનું વર્ણન છે.

कालेन व्रजतालपेन, गोकुले रामकेशवौ ॥

जानुभ्यां सह पाणिभ्यां, रिङ्गमाणौ विजहृतुः ॥૨૧॥

तावंग्रिह्युग्ममनुकृष्य, सरीसृपन्तौ, घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकર્दमेषु ॥

तन्नादहृष्टમनसावनુસૃત્ય લોકં, મુગ્ધપ્રમીતવદુપેયતુરન્તિ માત્રોઃ ॥૨૨॥

तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवन्त्यौ, पङ्कांगरागरुचिरावुपगुह्य दोर्भ्याम् ॥

दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य;

मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदम् ॥૨૩॥

૨૦ પદ્યછેદ—ઈતિ આત્માનં સમાદિશ્ય-એ પ્રમાણે પોતાને ભલામણ કરીને. ગર્ગે સ્વગૃહં ગતે-ગર્ગાચાર્ય પોતાને ઘેર જતાં પ્રમુદિતઃ નંદઃ-રાજી થએલા નંદે. આત્માનં આશિષામ્ પૂર્ણં મેને-પોતાને મનોરથોથી પૂર્ણ માન્યા-સર્વ રીતે સુખી માન્યા.

૨૧ પદ્યછેદ—અલ્પેન કાલેન વ્રજતા-થોડો કાળ જતાં. રામકેશવૌ-કૃષ્ણબળદેવ ગોકુલે-ગોઠણમાં જાનુભ્યાં સહ પાણિભ્યામ્ સહ-ગોઠણથી અને હાથથી રિંગમાણૌ- [રિંગ=જવું] રોખતાં. ઘુંટણખર ચાલવાનો વિજહૃતુઃ-વિહાર કરતા હતા. (વિ+હૃ ધાતુ)

૨૨ પદ્યછેદ—તૌ-તે બાઈઓ. ઘોષાણામ્ પ્રઘોષેણ રુચિરં યથા સ્યાત્ તથા ઘોષપ્રઘોષરુચિરં-ધુધરીઓના અવાજથી સુંદર લાગે એવી રીતે. અંગ્રિયુગ્મં અનુ-કૃષ્ય-પગ ઉપાડીને. વ્રજકર્દમેષુ-વ્રજના કાદવમાં પુનઃ પુનઃ સર્પતઃ ઇતિ સરીસૃપન્તૌ-લસરતા લસરતા-ચાલતાં ચાલતાં-ચાલવા લાગ્યા. તેષાં નાદેન હૃષ્ટં મનઃ યયોઃ તૌ તન્ના-દહૃષ્ટમનસૌ-તેના નાદથી રાજી થએલા તે બે બાળકો. અનુસૃત્ય લોકં-કોઈ તે રસ્તે થઈને પસાર થાય તો તેમની પાછળ પાછળ ચાલીને. મુગ્ધપ્રમીતવત્-અણુસમજી અને બીવેલાની માફક. માત્રોઃ અંતિ-પોતાની માતાઓની પાસે. ઉપેયતુઃ-દોડી જવા લાગ્યા.

૨૩ પદ્યછેદ—ઘૃણયા સ્નુવન્ત્યૌ-પ્રેમથી જોમના સ્તનમાં દુધ ઉભરાડી ગયું હતું તે. તન્માતરૌ-તેઓની માતાઓએ પંકજ અંગરાગજ તામ્યાં રુચિરૌ તૌ નિજસુતૌ-કાદ-

અર્થ—થોડા સમય જતાં, ગોકુળમાં કૃષ્ણ બળદેવ, ઘુંટણુલર ચાલીને આમતેમ ફરવા લાગ્યા. એટલે ઘુંટણુલર ચાલતાં શીખ્યા. (૨૧) તે બે ભાઈઓ ધુધરીઓના અવાજથી સુંદર લાગે તેવી રીતે પગ ઉપાડીને, વ્રજના કાઢવમાં, આમતેમ ગોઠણુલર ચાલવા લાગ્યા. ગોઠણુલર ચાલવાથી ધુધરીઓના થતા અવાજથી રાજી થએલા બે બાળકો, તે રસ્તે થઈને કોઈ પસાર થતું, ત્યારે તેની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. પછી પ્રાકૃત બાળકની માફક જાણે (કાંઈ દેખીને) ડરી ગયા હોય, એવા બનીને, પોતાની માતાઓની પાસે દોડી જતા હતા. (૨૨) પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમથી, જેમના સ્તનમાંથી દુધ ટપકતું હતું તે બે માતાઓ, પુત્રોને કાઢવથી અને ચંદનથી ખરડાએલા અને સુંદર લાગતા બેઠને, બે હાથવડે પોતાની છાતી સરસા ચાંપતી, પછી તેમને ધવડાવતી. ધવડાવતી વખતે મંદહાસ્ય અને થોડા દાંતવાળા પોતાના પુત્રોના મુખને બેઠને, તેઓ રાજી થતી હતી. (૨૩)

૨૧-૨૨-૨૩ વિવેચન—

જ્યાં બાળકની ખોટ હોય ત્યાં પ્રભુ બાળક આપે, અને બાળક મોટું થઈને, આંગણમાં ગોઠણુલર ચાલે, ત્યારે માતાપિતાના આનંદનો પાર રહે નહિ. ત્યારે આ તો નંદયશોદાનું આંગણું અને પ્રભુ બાળ સ્વરૂપે રમવા લાગ્યા. યશોદાના આંગણમાં પ્રભુ રમતા હતા, તે લાભ યશોદાએ અને વ્રજનાં ગોપ ગોપીઓએ લીધો. આપણે પ્રભુમાં પ્રીતિ કરીએ, તો યશોદા ૩૫૧ જીભના આંગણમાં-મુખમાં-પ્રભુ સદા રમે. એજ ગમે, ખીલું કાંઈ ગમે નહિ. તે સંબંધમાં નિર્ગુણ ઉપાસનાના રસિયા રવિદાસજી ગાય છે તે સાંભળો—

૫૬.

સખી આજ અમારે આંગણે, રમે ચૈદ ભુવનનો સ્વામીરે (૨)
જેણે ગોકુળમાં લીલા કરી, હું તો પુરણ પદવી પાતીરે—સખી૦
જેને જોગીમુનિ જોના ફરે, નાવે તપસી મુનિને ધ્યાનરે (૨)
તે તો ઘટઘટ પ્રગટ રમી રહ્યો, મદાવાક્ય કરી સાનેરે—(૨) સખી૦
મેંતો ગોદાવરીમાં મંજન ક્યું, ને વેણીમાં નાહીરે (૨)
સખી દાનને પુણ્ય અતી કર્યા, જ્યારે નિરખ્યા ત્રિભુવન રાયરે—સખી૦
સખી ગોકુળ જોયું ને દારકાં જોયું, જોયાં જગન્નાથ કાશીરે (૨)
સખી અજણે બહુ આથડી, વસે પ્રીતમ મારી પાસેરે (૨)—સખી૦
સખી કંઠે હીરો ને હાલું ગોતતી, મારા મનના મેરામણ મળીયારે (૨)
સખી બાણ ચરણ રવિ બોલીયા, મારા ભવના ફેરા ટળીયારે (૨)—સખી૦

વથી અને ચંદનના લેપનથી સુંદર લાગતા પોતાના પુત્રોને દોમ્બ્યામ ઉપગુહ્ય-પોતાના હાથ વડે છાંતીસરસા ચાંપીને. સ્તનં દત્ત્વા-ધવડાવતી હતી. પ્રપિષતો:-ધવડાવતી વખતે તે બે બાળકોના. [મુગ્ધં સ્મિતં યસ્મિન્ તત્, અલ્પાઃ દશનાઃ યસ્મિન્ તત્ મુગ્ધસ્મિતઞ્ચ તત્ અલ્પદશનઞ્ચ] મુગ્ધસ્મિતાલ્પદશનં હિતિ મુખં નિરોક્ષ્ય-મંદહાસ્ય અને થોડા દાંતવાળા મુખને બેઠને, પ્રમોદં યયતુઃ-તે માતાઓ રાજી થતી હતી.

૫૬.

આજ ઓપી રત્નું માફ આંગણું (૨) વળી વૈકુંઠ થકી વિશેષ—રમે રૂડા કૃષ્ણજી
મારે જન્મ સફળ આજ થઇ ગયો, પૂર્યા નિર્ધનના કાંઈ કોડ—રમે રૂડા કૃષ્ણજી.

x x x x x

વિગેરે અનેક પદો ગાઇને ભડોતોએ શ્રીકૃષ્ણને મુખરૂપી આંગણામાં રમાડ્યા છે.

આવીશમા શ્લોકમાં કહે છે કે ધુધરીના ધમધારથી એક બાળકો રાજી થતા હતા, અને
અન્નપ્યા માણસની પાછળ પાછળ ચાલીને, જાણે તેનાથી ભડક્યા હોય, તેમ નાસીને માતા
પાસે જતા હતા. આ બાળકો છે. રંગભૂમિ ઉપર રમનારા એકટરો બરાબર વેષ ભજવે,
ત્યારે તેમાં અનેકને મોહ થાય છે. ત્યારે આ તો પ્રભુ પોતે એકટર બન્યા છે, તેમાં શું કહીએ!
[તમે સાવધાન રહેજો, નહિં તો ભુલા પડશો.] ત્રેવીશમા શ્લોકમાં કહે છે કે—આ બે બાળ-
કોએ યશોદાજીને અને રોહિણીજીને મોહ કર્યો.

બે બાળકો તોફાને ચડ્યા અને તેમની માતાઓ હવે ગભરાણી તે વાત ભાવથી સાંભળો—

યર્હ્યજ્ઞનાદર્શનીયકુમારલીલા, વન્તર્વ્રજે તદ્વલાઃ પ્રગૃહીતપુચ્છૈઃ ॥

વત્સૈરિતસ્તત ઉભાવનુકૃષ્યમાણૌ, પ્રેક્ષન્ત્ય ઉજ્જિતગૃહા જહ્નુર્હસન્ત્યઃ ॥૨૪॥

શૃક્લ્લચન્નિદંષ્ટ્રચસિજલદ્વિજકષ્ટકેભ્યઃ, ક્રીડાપરાવતિચલૌ સ્વસુતૌ નિષેદ્ધુમ્ ॥

ગૃહ્યાણિ ક્તુઃપિ યત્ર ન તજ્જનન્યૌ, શેકાત આપતુરલં મનસોડનવસ્થામ્ ॥૨૫॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—જ્યારે આ બે બાળકોની કુમાર
અવસ્થાની રમત ગમત સ્ત્રીઓને જોવા લાયક બની ત્યારે—એટલે જ્યારે તેઓ
ઘરની બહાર—શેરીઓમાં રમવા લાગ્યા ત્યારે—વાહરડાઓનાં પુંછડાં બરાબર

૨૪ પદ્યછંદ—યર્હિ—જ્યારે અંગનાનાં દર્શનીયા કુમારલીલા યયોઃ તૌ અંગ-
નાદર્શનીયકુમારલીલૌ—તેઓની કુમાર અવસ્થાઓની રમત ગમત સ્ત્રીઓએ જોવા જેવી
થઇ ત્યારે વ્રજસ્ય અંતઃઈતિ અંતર્વ્રજે—વ્રજના મધ્ય ભાગમાં. પ્રગૃહાતાનિ પુચ્છાનિ
યેષાં તે તૈઃ વત્સૈઃ—જેનાં પુછડાં બરાબર પકડ્યાં હતાં એવા વાહડાઓથી ઇતઃ તતઃ—
અહિં તહિં અનુકૃષ્યમાણૌ ઉભૌ—ખેંચાતા તે બે બાળકોને પ્રેક્ષન્ત્ય—જેતિ ઉજ્જિતાનિ
ગૃહ્યાણિ યામિઃ તાઃ—ઉજ્જિતગૃહાઃ—પોતાનાં ઘરનાં કામકાજ ભુલી ગઇ હતી તેઓ. હસં-
ત્યઃ—હસતી ઇતિ—એવી [તસ્ય વ્રજસ્ય અબલાઃ] તદ્વલાઃ—તે વ્રજની સ્ત્રીઓ. જહ્નુઃ—
રાજી થતી હતી.

૨૫ પદ્યછંદ—ક્રીડાપરૈઃ અતિચલૌ સ્વસુતૌ—રમતીયાળ, અને ધણીજી ચપળ પોતાના
પુત્રોને. શૃંગો ચ, અગ્નિશ્ચ, દંષ્ટ્રી ચ અસિશ્ચ જલં—ચ દ્વિજશ્ચ (પક્ષી) કંટકશ્ચ
તેભ્યઃ—શીંગડાવાળાં પશુ, અગ્નિ, દાઢવાળાં પ્રાણી, હથિયાર, જગ, પક્ષી અને કાંટાથી. નિષે-
દ્ધુમ્—અટકાવવાને અને [ગૃહસ્ય યોગ્યાણિ] ગૃહ્યાણિ કર્તુ અપિ—ઘરનાં કામકાજ કરવાને
પણ. યત્ર—જ્યારે. તયોઃ જનન્યૌ—તેઓની માતાઓ. ન શેકાતે—શક્તિમાન રહી નહિં
ત્યારે. મનસઃ અનવસ્થા—મનની વ્યવસ્થાને. અલં આપતુઃ—સંપૂર્ણ રીતે પામતી હતી, બહુ
દીલગીર થતી હતી.

પકડીને, વાછરડાઓની પાછળ આમતેમ ઘસડાતા હતા. તે જોઈને વ્રજની સ્ત્રીઓ પોતાનાં ઘરનાં કામકાજ વીસરી જતી હતી. હસતી હતી, અને રાજ થતી હતી. [૨૪] પોતાના રમતીયાળ અને ઘણાજ ચપળ પુત્રોને, શીંગડાવાળા પશુથી-અગ્નિથી-દાઢવાળા પ્રાણીથી-હથીચારથી-જળથી-પક્ષીથી અને કાંટાથી અટકાવવા (એટલે બચાવવા), તથા ઘરનાં કામકાજ કરવાને પણ શક્તિમાન રહી નહિ, ત્યારે તે બંને માતાઓ, બહુજ કાયર થઈ ગઈ-બહુજ કંટાળી ગઈ. ” [૨૫]

૨૪-૨૫ વિવેચન—

હવે બે બાળકો જરા મોટા થયા, વાછડાંના પુંછડા થોભીને, વાછડાંની પાછળ ન્યાં ત્યાં ઘસડાવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે રમત કરીને, સ્ત્રીઓનાં ધ્યાન ખેંચ્યાં-સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત ચોંચાં. વ્રજની સ્ત્રીઓને હસાવી. આવી રમતથી રમે બાળકના શરીરને કાંઈ હરકત થશે, એવા બચથી બેઉ માતાઓ ગભરાઈ ગઈ. આ પણ બાળકો-વેશની બજવણી. જેમ કુંભાર માટીના ઘડાને ટપલાં મારીને મજબૂત કરે છે, તેમ બાળકો આવી રમતગમતથી પોતાનાં શરીર મજબૂત કરે છે. જે બાળકો રમત ગમતથી કંટાળે છે, તેમનાં શરીર ઢીલાંઢક હોય છે.

હવે પ્રભુ ઉભા ઉભા ચાલતાં શીખે છે. જેવા આવવું હોય તે પધારો—

કાલેનાલ્પેન રાજર્ષે, રામઃ કૃષ્ણશ્ચ ગોકુલે ॥

અઘૃષ્ટાજાનુભિઃ પદ્મિર્વિચક્રમતુરજ્જસા ॥૨૬॥

તતસ્તુ ભગવાન્કૃષ્ણો, વયસ્યૈર્વ્રજબાલકૈઃ ॥

સહરામો વ્રજસ્ત્રીણાં, ચિક્રીડે જનયન્મુદમ્ ॥૨૭॥

કૃષ્ણસ્ય ગોપ્યો રુચિરં, વીક્ષ્ય કૌમારચાપલમ્ ॥

શૃણ્વત્યાઃ કિલ તન્માતુ-રિતિ હોચુઃ સમાગતાઃ ॥૨૮॥

અર્થ—હે રાજર્ષિ-હે પરીક્ષિત રાજા ! થોડા સમય પછી ગોકુલમાં, ગોઠણ ધસ્યા વિના-એટલે-ઉભા ઉભા-બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ અનાયાસે ચાલવા

૨૬ પદ્યછેદ—હે રાજર્ષે-હે રાજર્ષિ-પરીક્ષિત રાજા ! અલ્પેન કાલેન-થોડા સમયમાં રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ-બળભદ્ર અને કૃષ્ણ. ગોકુલે-ગોકુલમાં. અઘૃષ્ટાનિ જાનૂનિ યેષુ તે અઘૃષ્ટજાનવઃ તૈઃ પદ્મિઃ-ગોઠણ ધસ્યા વિના-ઉભા ઉભા, અંજસા-અનાયાસે. વિચક્ર-મતુઃ-ચાલવા લાગ્યા.

૨૭ પદ્યછેદ--તતઃ તુ-પછી તો. સહરામઃ-અક્ષભદ્ર સહિત. ભગવાન્કૃષ્ણઃ-કૃષ્ણ પરમાત્મા. વયસ્યૈઃ વ્રજબાલકૈઃ-ગોપ બાળકોને પોતાના મિત્રો હતા તેમની સાથે. વ્રજ-સ્ત્રીણાં મુદમ જનયન્-વ્રજની સ્ત્રીઓ રાજ થાય એવી રીતે. ચિક્રીડે-રમવા લાગ્યા.

૨૮ પદ્યછેદ—કૃષ્ણસ્ય રુચિરં કૌમારચાપલં વીક્ષ્ય-શ્રીકૃષ્ણની પ્રિય લાગે એવી ચાલ્યાવસ્થાની ચપળતા જોઈને. સમાગતાઃ ગોપ્યઃ-આસપાસથી એકઠી થએલી ગોપીઓએ. તન્માતુઃ શૃણ્વત્યાઃ-તેની માતા (યશોદા) સાંભળે એવી રીતે-એટલે સાંભળતાં. इति-નીચે પ્રમાણે હ ઋચુઃ-કહ્યું.

લાગ્યા. (૨૬) પછી તો બળદ્રસહિત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, ગોપબાળકો કે જેઓ પોતાના મિત્રો હતા, તેમની સાથે વ્રજની સ્ત્રીઓ રાજી થાય એવી-રીતે, રમવા લાગ્યા. (૨૭) શ્રીકૃષ્ણની પ્રિય લાગે એવી બાલ્યાવસ્થાની ચપળતા જોઈને, આસપાસથી એકઠી મળેલી ગોપીઓએ, તેની માતા (યશોદા) સાંભળે એવી રીતે-એટલે સાંભળતાં-એટલે યશોદાજીને-નીચે પ્રમાણે કહ્યું. (૨૮)

૨૬ થી ૨૮ વિવેચન—

હવે તો પ્રભુને પગ આવ્યા, આમતેમ દોડવા માંડ્યું. યશોદાજીને દોડાવવા પણ માંડ્યું.

૫૬.

નાચે નંદલાલા, નચાવે વાંકા મૈયારે—(૨)

હુમક હુમક પાઉં, ધરેરે કનૈયા—નાચે.

દુધ ન ખાવે વ્હાલો, દહીં નવ ખાવે (૨)

માખણુ મીસરીકો બડોરે, ખવૈયા—નાચે.

શાલદુશાલા હરિકુ ધ્યાનમેં ન આવે (૨)

કાળી કામળીયાકો બડોરે ઓઢૈયા—નાચે.

યમુનાકે નીરતીર ધેનુ ચરાવે (૨)

ગાયોકે ગોવાળ વ્હાલો બડોરે ચરૈયા—નાચે.

સુરદાસ પ્રભુ તુમારે મીલનકું (૨)

અંસીકો બજૈયા વ્હાલો બડોરે ખેલૈયા—નાચે.

પ્રભુએ વ્રજમાં કોને રીઝવ્યા?—**વચસ્પૈઃ વ્રજબાલકૈઃ**—ગોપબાળકો કે જેઓ પોતાના મિત્રો હતા તેમની સાથે **વ્રજસ્ત્રીણામ્ મુદમ જનયન**—વ્રજની સ્ત્રીઓ રાજી થાય એવી રીતે. શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમાં નંદજીને ઘેર રહીને વ્રજબાળકોને અને વ્રજની સ્ત્રીઓને બહુ રાજી કરી. મોટા-સમગ્ર-વ્યવહારીયા ગોપોને શ્રીકૃષ્ણ રાજી કરી શક્યા નથી. રામાવતારમાં પણ વાનરોની સાથે જે પ્રેમથી-જે છૂટથી-પ્રભુ રહ્યા હતા, તે પ્રેમથી તે છૂટથી-શ્રીરામ કોમળી સાથે રહ્યા નહોતા. શ્રીરામે રાવણને માર્યો તે પછી, બ્રહ્માજી સુવેલુ ઉપર શ્રીરામની સ્તુતિ કરવા પધાર્યા હતા. તે સ્તુતિમાં બ્રહ્માજી બોલ્યા હતા કે— છંદ.

કૃતકૃત્ય વિભો સજ વાનર યે, નિરખંતિ તવાનન સાદર જે;

ધિક્ જીવન દેવ શરીર ધરે, તવ ભક્તિ વિના ભવ ભૂલી પરે.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૬૧ ▲]

બ્રહ્માજી બોલ્યા કે—ભલે અમે દેવ બન્યા, પણ ભાગ્યશાળી તો આ વાનર છે, કારણ તેમને આપનાં દર્શનનો લાભ છે. આપની સાનિધ્ય રહે છે.

આ સંસારમાં પણ વ્યવહારમાં ડાહ્યા-રાજતંત્રમાં ડાહ્યા-નાતમ્મનમાં ડાહ્યા-વેપારરોજગારમાં ડાહ્યા-વિગેરે અનેક ડાહ્યા, ભલે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી થઈને વિધાના પારને પામે, ધરખાર તજીને બાવા થાય, શ્રી હાકોરજીના મંદિરમાં રહે, દેવસેવા કરે, ઠેકઠેકાણે કથા વાર્તા સાંભળે, સાધુસંતને પાંચને બદલે પચીશ આપી દે, મંદિરે મંદિરે દર્શન કરે, અડસઠને બદલે સો તિરથ ફરીને આવે, પણ પ્રભુની સાથે તેલ પાણીની માફક રહે, પ્રભુની સાથે હૃદય મિલાવી શકે

નહિં. જે ગુમાસ્તાએ શેઠની સાથે દિલ મિલાવીને શેઠની ચાકરી કરી નહિં, જે સ્ત્રીએ પતિની સાથે દિલ મિલાવીને પતિની સેવા કરી નહિં, જે જીવે શિવની સાથે (પરમાત્માની સાથે) દિલ મિલાવીને ભક્તિ કરી નહિં, તે જીવ પરમાત્માની સાથે તેજ પાણીની માફક, અલગ અલગ રહે. કલિયુગમાં સદ્ગુરુદ્વારા અંતઃકરણની કાંઈક નિર્મળતા, અને નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્ય ભક્તિ-આ બે પ્રભુની સાથે દિલ મિલાવવાનાં સમજ સાધન છે.

જેમ દાળ શાકમાં મીઠું કામ જેટલુંજ નાંખાય છે, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમી મુમુક્ષુઓએ વ્યવહારમાં કામ જેટલુંજ માથું મારવું. પુત્રાદિકમાંથી કોઈ વ્યવહારપક્ષ સાચવનારાં તૈયાર થાય, તે જેમ ઉનાળામાં નદીનાં જળ સંકોચાતાં જાય છે; તેમ મુમુક્ષુએ વ્યવહારમાં અપાતા સમયને સદ્ગુરુના તથા સદ્ગ્રન્થના સેવનમાં ગાળવો. જેમ માંદો પોતે દવા ખાય, અને પોતે કરી પાળે, ત્યારેજ તેનો રોગ મટે, તેમ તમે પોતે આ વાત સમજી જાઓ, તોજ તમારો જીવ રોગ મટે.

કૃષ્ણસ્ય રુચિરં કૌમારચાપલ્યં—પ્રિય લાગે એવું શ્રીકૃષ્ણનું આલ્યાવસ્થાનું ચાપલ્ય (રમત ગમત) સાધારણ બાળકની બાળએષ્ટા પ્રિય લાગે છે-મોહ પમાડે છે, ત્યારે જે મોહ પમાડવા માટે પધાર્યા છે, તેમની રમત ગમત મોહ પમાડે-ધ્યારી લાગે-તેમાં શું કહેવાનું હોય? ધીમે ધીમે ગોપીઓને ગાંડી કરી દીધી. એક ગોપી ગાય છે.

રેખતા તાલ-દાદરા.

અયે કૃષ્ણ તેરે નામપેં કુરઆન હો રહી.
સુરતકો તેરી દેખ પરેશાન હો રહી—અયે૦ ટેક૦
સિરપર હે મોરકી મુગટ, કાનોમેં હે કુંડલ;
હું અધર અંસરીકી મધુર, તાન હો રહી—અયે૦
પુલોકી માલ હૈ ગલેમેં, તિલક બાલ હે;
મુખચંદ મંદહાસમેં, બેગન હો રહી—અયે૦
નહિં ખાનપાનકી સુધી, ન લોક લાજ હે;
તેરે દિદારકે લિયે, હેરાન હો રહી—અયે૦
ન ભૂલિયે મુજે દીનનકે નાથ, તુમ સુને;
અલાનંદ તેરે દરકામેં દરવાન હો રહી—અયે૦

આવા ધ્યારા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને આગળ વધીએ; કેમ સાવધાન છો ને? કંઈતા તો નથી ને? ગોપ બાળકોને અને માંકડાને સાથે લઈ શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના ઘરમાં રંજાડ કરે છે, તેની ક્યારે ગોપીઓ યશોદાજી પાસે કરે છે તે વાત હવે સાંભળો—

वत्सान्मुञ्चन्कचिदसमये, क्रोशसंजातहासः

स्तेर्यं स्वाद्वच्यथ दधि पयः, कल्पितैः स्तेययोगैः ॥

मर्कान्भोक्ष्यन्-विभजति स चेन्नात्ति भाण्डं भिनत्ति,

द्रव्यालाम्બे स गृहकुपितो, यात्युपક્રોश्य तोकान् ॥૨૯॥

૨૯-૩૦ પદ્યછેદ—**यर्हि**-જ્યારે **गृहकृत्येषु**-ઘરના કામકાજમાં **सुख्यग्रचित्ताः** ગોપ્યઃ **इति वयं**-અમે બહુ લાગી ગયાં હોઈએ ત્યારે **कञ्चित्**-કોઈ વેળાએ **असमये वत्सान्**

હસ્તાગ્રાહ્યે રચયતિ વિધિં, પીઠકોલૂલ્લાદ્યૈશ્છિદ્રં

અન્તર્નિહિતવયુનઃ, શિક્વ્યભાણ્ડેષુ દ્વિત્ ॥

ધ્વાન્તાગારે ધૃતમણિગણં, સ્વાઙ્ગમથપ્રદીપં,

કાલે ગોપ્યો, યદ્દિ ગૃહકૃત્યેષુ સુવ્યગ્રચિત્તાઃ ॥૩૦॥

અર્થ—ધરનાં કામકાજમાં અમે બહુ લાગી ગયાં હોઈએ, ત્યારે—કોઈ વેળાએ, દોહવાનો સમય ન હોય તો પણ શ્રીકૃષ્ણ વાછડાં છોડી મૂકે છે; અમે વઢીએ ત્યારે તે હસે છે. ચોરી કરવાના નવા નવા ઉપાયો વડે—દહિં, દુધ વિગેરે મીઠા પદાર્થો ચોરી લે છે. પોતે ખાવા પહેલાં (ચોરલો માલ) માંકડાંને વહેંચી દે છે. કદિ કોઈ માંકડું ખાતું નથી, તો (અમારું) વાસણ ફેડી નાંખે છે. કદિ તેના હાથમાં કાંઈ આવતું નથી, ત્યારે તે ધરના મનુષ્યો ઉપર ક્રોધ કરે છે; અને બાળકોને રોવડાવીને નાશી જાય છે. કોઈ વસ્તુઓ ઉંચી હોવાથી, તેના હાથમાં આવતી ન હોય, તો પાટલા, ખારણીયા વિગેરે ગોઠવીને તે રસ્તો કરે છે. [એટલે વિગેરે ગોઠવીને ઉંચે મૂકેલો માલ તે ઉતારે છે.] શીકે મુકેલાં વાસણોમાં શું છે, તે જાણી લઈને તેમાં બાંકું પાડે છે. બાંકું પાડવામાં પણ તે કુશળ છે—કારીગર છે. કદિ કોઈ ધરમાં અંધારું હોય, તો ત્યાં તે વખતે પોતાનું અંગ કે જેમાં અનેક મણિયો પહેર્યા હોય છે, તે અંગ વડે તે ધરમાં અજવાળું કરે છે. [૨૯-૩૦]

૨૯-૩૦ વિવેચન—

અસમયે વત્સાન્ મુંચન્—દોહવાને સમયેજ વાછડાંને છોડાને ગાયો પાસે મોકલવાં

મુંચન્—દોહવાનો સમય ન હોય તો પણ વાછડાં છોડી મૂકે છે. ક્રોશે સતિ સંજાતઃ હાસઃ યસ્ય સઃ ક્રોશસંજાતહાસઃ—વઢીએ તો હસે છે. કલ્પિતૈઃ સ્તેયયોગૈઃ—ચોરી કરવાના નવા નવા ઉપાયો વડે. દધિપયઃ इति स्वादु સ્તેયં—દહિં દુધ વિગેરે મીઠા પદાર્થો ચોરી લઈને અથ અત્તિ—ખાય છે. સ મોક્ષ્યન્—પોતે ખાવા પહેલાં મર્કાન્ વિભજતિ—માંકડાંને વહેંચી આપે છે. ચેત્ ન અત્તિ કદિ એકે વાંદરે ખાતો નથી તો માંકું મિનત્તિ—વાસણ ફેડી નાંખે છે. દ્રવ્યસ્ય અલાભે—કદિ કોઈ હાથમાં આવતું નથી ત્યારે સઃ—તે કૃષ્ણ ગૃહકુપિતઃ—તે ધરનાં મનુષ્યો ઉપર ક્રોધ કરીને. તોકાન્ ઉપકોશ્ય—તે ધરના બાળકોને રોવડાવીને યાત્તિ—નાશી જાય છે,—ચાલ્યો જાય છે, હસ્તયોઃ અગ્રાહ્યઃ તસ્મિન્ હસ્તાગ્રાહ્યે—કોઈ વસ્તુ ઉંચી હોવાથી હાથમાં ન આવે તો પીઠકાશ્ચ ઉલુલ્લાદ્યાનિ ચ તૈઃ વિધિ રચયતિ—પાટલા ખારણીયા વિગેરે ગોઠવીને રસ્તો કરે છે. શિક્વ્યભાણ્ડેષુ—શીકે મુકેલા વાસણોમાં અંતર્નિહિતે વયૂનં (જ્ઞાન) યસ્ય સઃ અંતર્નિહિતવયૂનઃ—તેમાં શું મુક્યું છે તે જાણી લઈને શ્છિદ્રં રચયતિ—તેમાં બાંકું પાડે છે. તદ્વિત્—તેને બાંકું પાડતાં આવડે છે. બાંકું પણ બરાબર પાડે છે. ધ્વાન્તાગારે—કદિ કોઈ ધરમાં અંધારું હોય તો ત્યાં કાલે—તે વખતે ધૃતાઃ મણિગણાઃ યસ્મિન્ તત્ इति સ્વાંગં, અર્થાન્ પ્રદોષયતિ इति અર્થ પ્રદોષં इति સ્વાંગં—પોતાનું અંગ કે જેમાં અનેક મણિયો પહેર્યા હોય છે તે અંગવડે અજવાળું કરે છે.

જેમએ, તેને બદલે ગમે ત્યારે કોઇ ન જાણે તેવી રીતે, શ્રીકૃષ્ણ વાછડાંને છોડી મુકવા લાગ્યા. તેથી-જેમ જીવ શિવને એકતા થતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેમ ગાયોને અને વાછડાંને આનંદ થવા લાગ્યો, પણ જીવશિવની એકતા દેખીને જેમ માયા ક્યવાય-વિદ્ય કરે, તેમ જેઓનો તેમાં સ્વાર્થ હુંટાતો હતો એવી ગોપીકાઓ ક્યવાઈ ગઈ-યશોદા પાસે ફર્યાદે આવી.

પદ-ધન એકાદશી એ રાગ.

ઓ યશોદાજી ! આવડો લાડકડો લાલ કદિ નવ કીજીએ (૨)
ચાલો ધર સુધી, સુતનાં કામ દેખાડી તમને દીજીએ-ઓ યશોદાજી
બની કામણુગારો પેઠો ધરમાં, એણે માખણુ પીડો લીધો કરમાં;
એણે માંકડાંને ધાલ્યાં મંદિરમાં-ઓ યશોદાજી
બહાલો સંતાડ્યાં શોધી કાઢે, હોય ઉંચે તો હેઠે પાડે;
એ તો ખાય ખવડાવે ને ઢોળાવે-ઓ યશોદાજી
બહાલો સુતાં બાળક ઉઠાડે, મારાં બાંધ્યાં વાછરડાં છોડે.
દધી માખણુને દૂરથી ઢોળે-ઓ યશોદાજી
દયા પ્રીતમના સ્વામી રસીયા, દધી ગોરસ પર આવે ધસીયા.
ધન્ય ભાગ્ય જનનાં (જે) વ્રજમાં વસીયા-ઓ યશોદાજી

જેમણે અનેક જન્મમાં પ્રભુ સ્મરણ અને સત્કર્મ ચાલુ રાખ્યાં હોય, તેમને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન, સ્પર્શન, વાતચિત વિગેરે લાભ મળે.

લાવણી.

હમ તેરી યાદમેં નાથ ! બહોત દિન બટકે બહોત દિન બટકે.

અમ મિલે હમેં તુમ, આજ ખુલ્યાં પટ ધટકે.

વિગેરે—

કઈ વાત ચાલે છે ? તે તો ભુલ્યા નથી ને ? પ્રભુની રંજડની ગોપીઓ યશોદા પાસે ફર્યાદ કરે છે.

‘સુતેલા બાળકોને રોવડાવીને પ્રભુ નાશી જાય છે’ એમ ગોપીકાઓએ ફર્યાદ કરી. એ શું ? તેમાં કયો ભાવ છે ?—શ્રીકૃષ્ણ બાળકોને સૂચવે છે કે—‘અમે તમારા વ્રજમાં આવ્યા—તમારા જેવા (મનુષ્ય), અને તમારા જેવડા (બાળક) બન્યા, છતાં તમે હજી કેમ ઉઘે છો ? ઉભા થાઓ, અમારી સાથે રમવા ગમતમાં જોડાઈ જાઓ, અમારી સાથેની રમત ગમતમાં તમારી મુક્તિ થશે.’ અધ્યાત્મદષ્ટિથી જોઈએ તો—‘બાળકો’ એટલે અજ્ઞાનીઓ, માયાના જીવડા અને ‘ઉંઘ’ એટલે આળસ, પ્રમાદ અગર બેદરકારી. મનુષ્યા દેહ મળ્યો છતાં પ્રમાદ કરે, તેમને જગાડવા માટે વેદાદિ શાસ્ત્રો બનાવ્યાં. મરીચિ આદિ સંતો બનાવ્યા. દેવમંદિરો બનાવ્યાં. મનુષ્યોની જુદી જુદી રૂચિની તૃપ્તિ માટે, તે મંદિરોમાં તેત્રીશ કરોડ જાતના દેવ ગોઠવ્યા. તોપણ જોઈએ તેવું પરિણામ-ફળ-ન આવ્યું, ત્યારે, વેદોમાંથી છ શાસ્ત્રો-પુરાણો, ઇતિહાસો વિગેરે બનાવ્યાં. તોપણ જોઈએ તેવું પરિણામ ન પ્રાપ્ત થતાં, કાળીદાસાદિ કવિ-વરોએ નાટકોદ્ધારા શાસ્ત્રોના ભાવ સમજાવ્યા. ભકતોએ કીર્તનોદ્ધારા શાસ્ત્રોનો રસ પાથર્યો. પ્રીતમદાસજી કહે છે કે—

પદ.

દુર્લભ મનુષ્યા દેહનો દહાવો લીજીએ,

હરિ ભજીએ તો આવે સુખની રેલજો.

આ દુર્લભ ટેક.

ઝ્યાં થકી આવ્યો, ને ઝ્યાં તારો વિશ્રામ જો;
શોધ વિચારી જે ઠરવાનો ઠામ જો.

આ જુઠા જગત્ સાથે ઝઘડો નવ કીજીએ,
અંતે સાચો ખેલો સીતારામ જો.

આ દુર્લભ૦

આ મનુષ્યાદેહ પામ્યોરે મોંઘા મૂલનો,
કોટિ જનમનાં પુણ્ય તણા નહિં પાર જો;

આ શીશને સાટેરે માંગી નહિં મળે,
એક ધડી તો લાખેણી વહી જાય જો.

આ દુર્લભ૦

આ વ્રજવાસી ગોપીએ લ્હાવો હુંટીયો,
મુકી દીધી કાંધ માતપિતા કુળ લાજ જો;

સાચું રે સગપણુ તે શામળીયા તણું,
સરિયાં સરિયાં વ્રજ વનિતાનાં કાજ જો.

આ દુર્લભ૦

આ તનમન ધન જોખનરે રંગ પતંગનો,
એતો નહિં તો તુરત વણુસી જાય જો.

અંતરમાં ઝોળખી લે આતમરામને,

કહે પ્રીતમ તારૂં આવાગમન મટી જાય જો.

આ દુર્લભ૦

કેટલાએક સંતોએ તો જેમ માતાપિતા બાળકના હાથપગ પકડીને દવા પાય, તેમ કેટલાએક સંતોએ તો જીવોને સખત બાધામાં ઠપકો દીધો છે-ઉપદેશ કર્યો છે. મંદિરોમાં ઉત્સવો ઉજવવા ડંકા નિશાન વગાડવાં, સંતોને વાજતે ગાજતે પધરાવવા, તે તમામ ક્રિયા ઉત્કૃષ્ટતા બાળકોને-ધોર અજ્ઞાનમાં પડેલા જીવોને-જગાડવાની ક્રિયાઓ છે. આટલા બધા પ્રયત્ન છતાં ન જાગે; તે કુંભકરણના કાકા સમજવા. ખોલો શ્રીદ્વારકાંધીશકી જય.

હજી ક્યાંદનો વિષયજ આલે છે—

एवं धाष्टर्यान्युशति कुरुते, मेहनादीनि वास्तौ,

स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥

इत्थं स्त्रीभिः सभयनयन-श्रीमुखालोकिनीभिर्-

व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी, ननुपालब्धुमैच्छत् ॥ ૩૧ ॥

૩૧ પદ્યછેદ—एवं—આમ કરે છે, તોપણ અમે ઠપકો દેધએ છધએ ત્યારે ધાષ્ટર્યાનિ કુરુતે—તીનપાંચ કરે છે. उशति वास्तौ—સારા ધરમાં મેહનં (મૂત્ર) આદિ ચેષુ તાનિ મેહનાદોનિ—મળમૂત્રાદિ કરે છે. स्तेयोपायैः विरचिता कृतिः यस्य सः विरचित कृतिः—આ પ્રમાણે ચોરીના કામકાજ કરે છે તો પણ યથા—જાણે સુપ્રતીકઃ—સારો માણસ હોય એ પ્રમાણે આસ્તે—(તમારી પાસે) ખેઠો છે, भयेन सहिते नयने यस्मिन् तत् सभयनयनं च तत् श्रीमुखं तस्य आलोकन्यः ताभिः स्त्रीभिः—જેના નેત્રોમાં ભય તરવરી રહ્યો હતો એવા ભગવાનના મુખને જોયા કરતી ગોપીઓએ इत्थं—આ પ્રમાણે व्याख्यातः अर्थः यस्यै सा व्याख्यातार्था—યશોદાને કહ્યું ત્યારે प्रहसितं मुखं यस्याः सा प्रहसितमुखी—હસી પડ્યાં. उपालब्धुं न पैच्छत्—પણ પુત્રને ધમકાવવાની ઇચ્છા કરી નહિં.

અર્થ—ગોપીઓએ આગળ કહ્યું કે—“ આમ કરે છે તો પણ જ્યારે અમે ઠપકો દઇએ છીએ, ત્યારે ત્રીનપાંચ કરે છે, સારા ઘરમાં મળમૂત્રાદિ કરીને આલ્યા જાય છે. ઉપર પ્રમાણે ચોરીના કામકાજ કરે છે, તો પણ જાણે કોઈ સારો માણસ હોય, એવી રીતે તે (તમારી પાસે) બેઠો છે.” જેનાં નેત્રમાં ભય તરવરી રહ્યો હતો, એવા ભગવાનના મુખને જોયા કરતી ગોપીઓએ, આ પ્રમાણે યશોદાને કહ્યું, ત્યારે યશોદાજી હસી પડયાં, પણ પુત્રને ધમકાવવાની ઈચ્છા કરી નહિં—પુત્રને ધમકાવી શક્યાં નહિં. [૩૧]

૩૧ વિવેચન:—

પ્રથમ—‘ અરે ચોર ! એમ કહીને બોલાવીએ છીએ ત્યારે ’ એટલો બધો અર્થ—પ્રથમ શબ્દમાં છે, એમ શ્રીધરસ્વામી કહે છે. ગોપીકાઓના ઘરમાં જે ચોરીનાં કામ કરે છે, તેને યોગીઓ મહાન્ યોગી કહે છે, અને વેદાંતીઓ પરબ્રહ્મ કહે છે. ગીતાની ટીકામાં શ્રીમધુ સૂદન સ્વામી કહેછે કે—‘ અદ્વૈત સિદ્ધાંતરૂપી સામ્રાજ્ય ઉપર બેઠેલા—શોમતા જે અમે, તેમને સ્વર્ગ સુધીના વૈભવો તૃણ સમાન છે, તો પણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમે તમારા ચરણના દાસ છીએ—ચરણામૃતના અમિલાષી છઇએ. આપ કે જે જ્ઞાનીઓના આશ્રય સ્થાન છો—પૂજ્ય છો—વંદનીય છો, તેમણે અજ્ઞાન ગોપીકાઓના ટુંકારા ખાધા—ગોપીકાઓએ આપને પોતાના દાસ બનાવ્યા, તે વાત જાણી અમને બહુ લાગી આવે છે, શું તે વાત આપ કે જે પરબ્રહ્મ છો તેમનામાં, અને અમે કે જ્ઞાની છઇએ તેમનામાં, કલંકરૂપ નથી ! ’ વિગેરે. તાત્પર્ય—‘ પતિ પત્નિના સંબંધને જેમ પરણાવનારો ગોર યથાર્થ રીતે સમજી શકે નહિં—વરવહુનાં માતાપિતા પણ તે સંબંધને યથાર્થ રીતે સમજી શકે નહિં. માતાના નાના બાળક પ્રત્યેના સંબંધને બાળકનો પિતા સમજી શકે નહિં—બાળકનો મોટો ભાઈ અગર મોટી બહેન પણ તે સંબંધને સમજી શકે નહિં—તે પ્રમાણેજ ગોપીકાઓએ આપની સાથે જે સંબંધ બાંધ્યો, આપને જે રીતે રીજવ્યા તે વાત જ્ઞાનીઓ પણ સમજી શક્યા નથી. ’

ધૂન—જય જય ગોવિંદ ગિરધારી, કૃષ્ણ ચરણકી બલિહારી. [જે ચાર મિનિટ થવા ઘો.]

ગોપીઓ લડે, ત્યારે તેમની સામે શ્રીકૃષ્ણ ત્રીનપાંચ કરે છે. સારા સારા ઘરમાં મુતરી અને હગી જાય છે. તે બીના તેમની લૌકિક બાળકના જેવી ચેષ્ટા સૂચવે છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તેમાં એવો ભાવ છે કે—જેને માટે સંસારીઓ પ્રભુનો ત્યાગ કરે છે, તે તમામ નાશવંત પદાર્થો જ્ઞાનીઓને મન વિષ્ટા અને મુતર સમાન છે. ગોપીકાઓએ છેવટમાં કહ્યું કે—ઉપર પ્રમાણે તોફાન કરે છે, તો પણ તમારી પાસે આ બાળક ડાહ્યો ડમરો થઇને બેઠો છે, આ બીના પણ લૌકિક બાળકનો સ્વભાવ સૂચવે છે.

ગોપીઓની કુર્યાદૃષ્ટી પ્રભુ જાણે ડરી ગયા હોય—ગભરાઇ ગયા હોય તેવા દેખાયા, સમય મુખની શોભા સ્ત્રીઓ જોઇ રહી, અને માતા યશોદા પુત્ર ભાવમાં હસી પડયાં—શ્રીકૃષ્ણને ઠપકો દઇ શક્યાં નહિં. આ બધી બાળકને ઘટે એવી ચેષ્ટાઓ છે.

આવી ચેષ્ટા કરનારા ભગવાન અમારા તમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, એમ કહીને આગળ વધીએ.

હવે માટી ખાધાનો વિષય શરૂ થાય છે. આ વિષય પાછળ સાતમા અધ્યાયમાં ૩૬-૩૭ અને ૩૮ માં શ્લોકોમાં છે. તે સંબંધી અહિં વિશેષ ખુલાસો થશે.

एकदा क्रीडमानास्ते, रामाद्या गोपदारकाः ॥

कृष्णो मृदं भक्षित्वा-निति मात्रे न्यवेदयन् ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—એક દિવસે રમતાં રમતાં, રામ જેમાં મુખ્ય છે એવા ગોપબાળકોએ, યશોદાને કહ્યું કે—‘શ્રી કૃષ્ણે માટી ખાધી.’ [૩૨].

૩૨ વિવેચન—

‘શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી,’ તે સમાચાર બળભદ્રાદિ ગોપકુમારોએ યશોદાને આપ્યા તે સાંભળીને યશોદાજી શું કરે છે તે બાવથી સાંભળો—

આ વિષય ૩૨ થી ૪૫ માં શ્લોક સુધી ચાલશે.

सा गृहीत्वा करे कृष्ण-मुपालभ्य हितैषिणी ॥

यशोदा भयसंभ्रान्त-प्रेक्षणाक्षमभाषत ॥ ૩૩ ॥

कस्मान्મृदमदान्तात्मन्-भवान्भक्षितवान्रहः ॥

वदन्ति तावका ह्येते, कुमारास्तेऽग्रजोऽप्ययम् ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનું હિત ઇચ્છનારા-શ્રીકૃષ્ણમાં પુત્ર ભાવ રાખનારાં યશોદાજીએ-ભયથી જેની આંખો ચકરવકર થઈ રહી હતી એવા શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડીને, અને તેને ઠપકો દઈને, કહ્યું કે—‘હે અટક્યાળા ! શા કારણથી તેં છાનીમાની માટી ખાધી ? તેં માટી ખાધી તે વાત આ તારા ગોઠીયા અને તારો મોટો ભાઈ બલરામ (મને) કહે છે. [૩૩-૩૪]

૩૩-૩૪ વિવેચન:—

ભયસંભ્રાંત પ્રેક્ષણાક્ષમ કૃષ્ણ—‘ભયથી જેની આંખો ચકરવકર થતી હતી એવા શ્રીકૃષ્ણને’ હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ જેવા સમર્થ અસુરોને જેણે ચીરી નાંખ્યા, તે શ્રીકૃષ્ણ

૩૨ પદ્મછેદ—**एकदा**—એક વખત. **रामाद्याः** તે ગોપદારકા:—રામ મુખ્ય છે એવા તે ગોપબાળકોએ **क्रीडमानाः**—રમતાં રમતાં **मात्रे** ન્યવેદયન્—યશોદા માતાને કહ્યું કે—**कृष्णः** મૃદં ભક્ષિવાન **इति**—કૃષ્ણે માટી ખાધી.

૩૩-૩૪ પદ્મછેદ—[**हितं इच्छति इति हितैषिणी**] સા **हितैषिणी** યશોદા—હિત ઇચ્છનારાં યશોદાજીએ. **कृष्णं** કરે **गृहीत्वा**—શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડીને. **भयेन संभ्रान्त-प्रेक्षणे** અક્ષિણી **यस्य सः** ભયસંભ્રાંતપ્રેક્ષણાક્ષઃ **तम्-भयથી** જેની આંખો ચકરવકર થઈ રહી હતી તે કૃષ્ણને **उपालभ्य-ठपको** દઈને. **अभाषत-नीचे** પ્રમાણે કહ્યું: [**अदान्तः (अशान्त) आत्मा यस्य सः-**] મો અદાન્તાત્મન્—હે અટક્યાળા ! **कस्मात्-श** કારણથી. **भवान्-ते** રહ:—છાનીમાની. **मृदं भक्षितवान्-माटी** ખાધી. **हि-कारणके** एते **तावकाः** **कुमाराः**—આ તારા ગોઠીયા બાળકો. **अयं** તે **अग्रजः अपि**—અને આ તારા મોટા ભાઈ **पथ्य वदन्ति**—એમ કહે છે.

અત્યારે યશોદાથી ડરે છે, આ શું ? આ બાળચેષ્ટા. આ યશોદા ઉપર મહાન ઉપકાર-માટીને ખ્હાને યશોદાને પોતાનું પ્રભુત્વ-વૈરાટ સ્વરૂપ દેખાડવાની પ્રભુ કૃપા કરે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે—ગીતા અ. ૧૧.

નાહં વેદૈર્ન તપસા, ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥૫૩॥

ભક્ત્યાત્વનન્યયા શક્ય, અહમેવંવિધોર્જુન ॥૫૪॥

‘હે અર્જુન ! વેદાધ્યયન વડે, તપ વડે, દાન વડે, યજ્ઞ વડે, હું વિશ્વરૂપનાં દર્શન આપી શકતો નથી; પણ અનન્ય ભક્તિવાળો પુરૂષ મને આ રીતે જોઈ શકે છે.’

દ્વિતૈવિણી યશોદા—શ્રીકૃષ્ણને સુખે સુખી અને શ્રીકૃષ્ણને દુઃખે દુઃખી એટલે અનન્યચેતા: સતતં, યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ । તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ગીતા અ. ૮. ૧૪. આવા શ્લોકોને આધારે યશોદા પ્રભુને સન્મુખ થયાં હતાં-યશોદા અધિકારી બન્યાં હતાં.

યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને ધમકાવ્યા તેનો જવાબ હવે શ્રીકૃષ્ણ આપે છે, સાંભળો—

નાહં ભક્ષિતવાનમ્બ, સર્વે મિથ્યાભિશંસિનઃ ॥

યદિ સત્યગિરસ્તર્હિ, સમક્ષં પश्य મે મુખમ્ ॥૩૫॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘હે માતાજી ! મેં માટી ખાધી નથી. સર્વે ખોટું બોલે છે. તેઓ સાચું બોલે છે, એમ આપને લાગતું હોય, તો આપ પોતે મારું મુખ તપાસો.’ [૩૫]

૩૫ વિવેચન:—

સર્વે મિથ્યાભિશંસિનઃ—‘આ બધા જુદું બોલે છે,’ એમ શ્રીકૃષ્ણે યશોદાને કહ્યું ‘અસત્ય જેવું એકે પાપ નથી, છતાં શાસ્ત્રમાં અસત્ય ક્યાંથી આવ્યું ? શ્રીકૃષ્ણ અગર શ્રીકૃષ્ણના સખાઓ અસત્ય બોલે, તે પણ વ્યાજબી નથી.’ એવા વિચારો અનાયાસે હૃદયને ઘેરી લે તેનો ખુલાસો સાંભળો—‘શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી,’ એવું બળમદાદિ ગોપ બાળકોએ કહ્યું, તે વાત સત્ય છે. એ ખ્હાને યશોદાજીને વિશ્વદર્શન કરાવતું હતું, માટે શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધાનો દેખાવ કર્યોજ હશે. મિથ્યા કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—‘અનેક બ્રહ્માંડો રૂપી માટી મારા મુખમાંજ છે, તેથી મારે માટી ખાવી પડે તેમ નથી.’ અથવા હરિરેષ જગત્ જગદેવ હરિઃ । હરિ એજ જગત્ અને જગત્ એજ હરિ.’ એટલે ‘મારાથી જગત્ જુદું નથી.’

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ, ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ॥

યસ્યાંતઃ સ્થાનિ ભૂતાનિ, યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૮-૨૨ ॥

વિગેરે શ્લોકો ઉપલી વાતને સુદઢ કરે છે. તેથી પણ આગળ વધીને જોઈએ, તો સમજાય છે કે—શ્રી કૃષ્ણ યશોદાને સૂચવે છે કે—‘જે પ્રભુ છે-જે પરમાત્મા છે, તે હું જ છઉં.’

૩૫ પદ્મછેદ—મો અંબ-હે માતાજી ! અહં ન ભક્ષિતવાન-મેં માટી ખાધી નથી. સર્વે મિથ્યા અભિશંસિનઃ [અભિશંસંતિ ઇતિ અભિશંસિનઃ]-સર્વે ખોટું બોલે છે. યદિ-જો, સત્યા ગિરઃ યેવાં તે સત્યગિરઃ-તેઓ સાચું બોલે છે એમ તમને લાગતું હોય તો, સમક્ષં મે મુક્ષં પश्य-આપ પોતે મારું મુખ જુઓ.

સમક્ષં પશ્ય મે મુખં—‘તમે પોતે માંડે મુખ જુઓ.’ એટલે—‘આ અધી યુક્તિ તમારે માટેજ છે. બીજાને માટે નથી. માટે હે માતાજી ! તમે પડે માંડે મુખ જુઓ. તમને તેમ કરવાનો અધિકાર છે, વિગેરે.’

પ્રભુએ મોઢું ફાડ્યું, અને યશોદાજીએ મોઢામાં શું દેખ્યું, તે સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો—

યદ્યેવં તર્હિ વ્યાદેહીત્યુક્તઃ સ ભગવાન્હરિઃ ॥

વ્યાદત્તાવ્યાહૃતૈશ્વર્યઃ ક્રીડામનુજબાલકઃ ॥૩૬॥

સા તત્ર દદૃશે વિશ્વં, જગત્સ્થાસ્તુ ચ સ્વં દિશઃ ॥

સાદ્રિદ્વીપાબ્ધિભૂગોલં, સવાયવગ્રીન્દુતારકમ્ ॥૩૭॥

જ્યોતિશ્ચક્રં જલં તેજો, નભસ્વાન્વિયદેવ ચ ॥

વૈકારિકાણીન્દ્રિયાણિ, મનોમાત્રા ગુણાસ્ત્રયઃ ॥૩૮॥

વિશ્વદર્શનમાં ખાસ આશ્ચર્ય જેવું જે કાંઈ છે, તે હવે કહે છે.

एतद्विचित्रं सहजीवकाल स्वभावकर्माशयलिङ्गभेदम् ॥

सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये, व्रजं सहात्मानमवाप शङ्काम् ॥૩૯॥

અર્થ—યશોદા, શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે—‘જો એમ હોય તો, એટલે તું સાચો હો—તો, તારું મુખ ઉઘાડ.’ એમ કહેતાં જે અખંડ આશ્ચર્યવાળા છે, તથા જે કીડાથી મનુષ્યના બાળક બન્યા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મોઢું ફાડ્યું.

૩૬ પદ્યછેદ—યદિ ઇવં તર્હિ—એમ હોય તો—એમ છે સારે. વ્યાદેહિ—તારું મુખ ઉઘાડ. इति उक्तः—એમ કહેવાથી. अव्याहृतं ऐश्वर्यं यस्य सः अव्याहृतैश्वर्यः—જે અખંડ આશ્ચર્યવાળા છે તથા ક્રીડાયા મનુજસ્ય બાલકઃ—જે ક્રીડાથી મનુષ્યના બાળક બન્યા હતા એવા ભગવાન હરિઃ—શ્રીકૃષ્ણે વ્યાદત્ત—પોતાનું મોઢું ફાડ્યું.

૩૭-૩૮-૩૯ પદ્યછેદ—જગત્ સ્થાસ્તુ વિશ્વં—જંગમ તથા સ્થાવર વિશ્વ જગત્. ચ—અને સ્વં, દિશઃ—અંતરિક્ષ દિશાઓ. સાદ્રિદ્વીપાબ્ધિભૂગોલં—પર્વતો, દ્વીપો, સમુદ્ધો સહિત પૃથ્વીનો ગોળો (દેખ્યો). वायुश्च अग्निश्च इन्दुश्च तारकाश्च ताभिः सहितं इति ज्योतिश्चक्रं—વાયુ, વિજળી, ચંદ્ર અને તારાઓ સહિત તારામંડળ (દેખ્યું.) जलं तेजः—જળ અને તેજ. नभस्वान्—સૂક્ષ્મ પવન. वियत्—આકાશ. एव च—તે પણ. वैकारिकाणि इन्द्रियाणि—ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના દેવો. मनोमात्राઃ—મન તથા પંચતન્માત્રા શબ્દાદિ પંચ વિષય. त्रयः गुणाः—ત્રણ ગુણો. जीवश्च कालश्च स्वभावश्च कर्म च आशयश्च (કર્મના સંસ્કાર) तैः कृताः लिंगभेदाः तैः सहितं इति एतद्—જીવ, કાળ, સ્વભાવ, કર્મ અને કર્મના સંસ્કાર તેથી થતા શરીરોના ભેદો એવું આ કાંઈ દીઠું. सूनोः तनौ—બાળકના નાના વિદારિતં આસ્યં તસ્મિન્—પહોળા થએલા મુખમાં. आत्मना सहितं सहात्मा नम् सहात्मानम् इति व्रजं—વ્રજ કે જેમાં પોતે પણ છે એવું વ્રજ વીક્ષ્ય—દેખીને. एतद् विचित्रं—આતો કાંઈ નવાઈ જેવું છે એવી શંકામ્ અવાપ—યશોદાને શંકા થઈ.

[૩૬] [શ્રીકૃષ્ણે મુખ ફાડ્યું અને યશોદાએ મુખમાં જોયું, તો] જંગમ અને સ્થાવર જગત, અંતરિક્ષ, દિશાઓ, પર્વતો, દ્વીપો, સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીનો ગોળો, વાયુ, વિજળી, ચંદ્ર, અને તારાઓ સહિત જ્યોતિશ-ચક્ર, જળ, તેજ, સૂક્ષ્મ પવન અને આકાશ, ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોના દેવો, મન અને પંચતન્માત્રા, શબ્દાદિ પંચવિષયો, ત્રણ ગુણો, જીવ, કાળ, સ્વભાવ, કર્મ અને કર્મના સંસ્કાર તથા તેથી થતા શરીરના ભેદો, વ્રજ કે જેમાં પોતે પણ છે, વિગેરે યશોદાએ પુત્રના પહોળા કરેલા નાના મુખમાં દેખ્યું. એવું દેખીને ‘આ તો કાંઈ નવાઈ જેવું છે.’ એમ યશોદાને શંકા થઈ. [૩૬ થી ૩૯].

૩૬ થી ૩૯ વિવેચન:—

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બેઉ બ્રહ્માંડના મુખ્ય ભાગો છે. ઇંદ્રિયોના દેવ, ઇંદ્રિયો, મન, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, ત્રણ ગુણ, જીવ, કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, કર્મના સંસ્કાર, વિગેરે સૂક્ષ્મ તત્ત્વના વિષયનું વર્ણન કરીએ, તો સ્થૂળ વિષય સંતાપ જાય, [વિવેક ચૂડામણિનો ગ્રંથ હવે તો તૈયાર થઈ ગયો છે. તેમાં ઘણા ખુલાસા છે.]

સહાત્માનં इति व्रजं वीक्ष्य—પોતે પણ જેમાં છે, એવા વ્રજને બાળકના મુખમાં દેખીને, તાત્પર્ય-અરિસામાં બીજું તમામ દેખાય, પણ અરિસામાં અરિસો પોતે દેખાય નહિં. તેમ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં યશોદા સહિત વ્રજ પણ દેખાયું. યશોદાની સાથે શ્રીકૃષ્ણ પણ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં દેખાયા. **સહાત્માનં** ને બદલે **સહાત્મજં** હોય તો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય.

આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે બોલ્યા છે કે—

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્, કિંચિદસ્તિ ધનંજય ॥

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥૭૭॥ [ગીતા. અ. ૭.]

હે ધનંજય ! મારાથી ઉત્તમ-જુદું-હોય એવું કાંઈ પણ નથી, જેમ દોરામાં અનેક મણિયો પરોવાયેલાં હોય છે, તેમ મારામાં આ સર્વ ભૂતો પરોવાયેલાં છે.

મયા તતમિદં સર્વં, જગદ્વ્યક્તમૂર્તિના ॥

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ, ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ [ગીતા. અ. ૮-૪.]

વિગેરે શ્લોકો સિદ્ધ કરે છે કે—શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મુખમાં અને બહાર બેઉ રીતે દર્શન આપી શકે—એજ તેમની વિલક્ષણતા, એજ તેમનું પ્રભુત્વ.

અર્જુનને દિવ્ય ચક્ષુ આપી હતી, એમ યશોદાજીને પ્રભુએ દિવ્યચક્ષુ આપી હશે. આવા ચમત્કાર પ્રભુએ નંદજીને કેમ ન બતાવ્યા?—શ્રીરામે પણ કૌશલ્યાને પ્રભુત્વ બતાવ્યું હતું. તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે—માતા પિતા બેઉ બાળકના રક્ષક, પણ માતા તો—

અનન્યચેતાઃ સતતં, યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ [ગીતા. અ. ૯-૧૪.]

માતાનો બાળક પ્રત્યે જે પ્રેમ છે—જે ભાવ છે તે હજી સુધી કોઈ આંકી શક્યું નથી.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં બ્રહ્માંડો જોઈને યશોદા શો વિચાર કરે છે, તે ભાવથી સાંભળો—

किं स्वप्न एतदुत देवमाया, किंवा मदीयो बत बुद्धिमोहः ॥

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य, यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥४०॥

અર્થ—યશોદાજી શંકા કરે છે કે—‘શું આ સ્વપ્ન છે? કે દેવની માયા છે? અગર મને બુદ્ધિમાં ભ્રમ થયો છે? ના એમ તો નહિં—ત્યારે? આ મારા બાળકનું કાંઈક સામાન્ય ઐશ્વર્ય છે. (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

જેમ અરિસામાં અરિસો દેખાય નહિં, તેમ મારા પુત્રના મુખમાં, એજ મારો પુત્ર ન દેખાવો જોઈએ. આ તો મારો એજ પુત્ર, એજ પુત્રના મુખમાં—શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં—દેખાય છે, તેથી ખાત્રી થાય છે કે—મારી બુદ્ધિમાં બ્રહ્મ થયો નથી, પણ આ પુત્રમાંજ કાંઈક ચમત્કાર છે. એકલે આ બાળકજ કાંઈક ચમત્કારી છે.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-याश्चर्यवद्ब्रह्मति तथैव चान्यः

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति, श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

(ગીતા અ. ૨-૨૬.)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—આ આત્માને કોઈ આશ્ચર્ય જેવો જુએ છે, કોઈ તેને આશ્ચર્ય જેવો કહે છે, કોઈ તેને આશ્ચર્ય જેવો શ્રવણ કરે છે, અને કોઈ તેને તેવો સાંભળવા છતાં પણ જાણી શકતો નથી. (૨૯) (અપુર્ણ).

ભાવનગર સત્સંગ મંડળ—ગયા કાર્તિક શુદ્ધી પાંચમથી માગશર શુદ્ધી અગ્યારશ સુધી ભાવનગર સત્સંગ મંડળનો લાભ લીધો. જે દીવસ શિહોરમાં પણ સત્સંગનો લાભ લીધો. કખીર સાહેબ કહેતા હતા કે હું બહારો છું કે જગત બહાર? એવો પ્રશ્ન મને પણ થયો. કયાઓ ધણે ઠેકાણે દેખી પણ ભણેલા ભણે અભણને લાભ નહિ. મને એવી કથા ગમતી નથી; મને તો એમ ગમે છે કે જે પુસ્તક કથા કહેનારાના હાથમાં હોય તેજ દબનું અથવા તેજ આવૃત્તિના પુસ્તકો શ્રોતાઓના હાથમાં પણ જોઈએ અને પછી કથા થાય તો શ્રોતાઓના મગજમાં કહેલી વાત ટકી શકે. ગીતા, ઉપનિષદ અને તુળસીકૃત રામાયણની કથા વખતે તો શ્રોતા વક્તાના હાથમાં એકજ પ્રકારના પુસ્તકો જોઈએ. વક્તાએ સત્સંગ મંડળમાં ઉપયોગી થાય તેવા પુસ્તકો બનાવવા જોઈએ અગર પોતાને ઉપયોગી લાગે તેવા એકજ દબના પુસ્તકો મંગાવવા જોઈએ. ક્લાસના રૂપમાં કામ કરવાથી પ્રયત્ન સફળ થશે. અમારા પ્રયત્નનું પરીણામ જોવું હોય તો ભાવનગર સત્સંગ મંડળના દર્શન કરવા.

તંત્રી.

૪૦ પદ્મોદ્—एतद् किं स्वप्न ?—શું આ સ્વપ્ન છે? ઉત—ત્યારે किं दैवमाया—દેવની માયા છે? वा—અથવા किं—શું મમ અયં मदीयः—મારો. बुद्धिमोहः—બુદ્ધિમાં ભ્રમ થયો છે. ना એમતો નહિં. अथ—ત્યારે. अमुष्य मम अर्भकस्य एव—આ મારા બાળકનુંજ कश्चन औत्पत्तिकः आत्मयोगः—સ્વાભાવિક કાંઈ ઐશ્વર્ય છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તાંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશક—શેઠ ચુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખગુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ માઘ માસ,

અંક ૧ લો.

હોયો ત્યારે જય શ્રીકૃષ્ણ-બહાલાં હરિજનો ! પ્રભુ કૃપાથી આપણે ફરી મળ્યાં. આ અંકની સાથે આ પત્રિકાનું નવમું વરસ શરૂ થાય છે, અને મોક્ષ મંદિર ખોલ્યાંને દસમું વરસ શરૂ થાય છે. (મોક્ષ મંદિર સંવત ૧૯૭૫ ની વસંત પંચમીએ ખોલ્યું હતું.) નવા વરસની શરૂઆતમાં આપને સૌને ઘણાજ હેતથી જય શ્રીકૃષ્ણ કહીને કાર્ય શરૂ કરીએ.

નવા વરસના મંગળમાં-પ્રાર્થના.

ૐ અગ્ને નય સુપથા રાયે અસ્માન્, વિશ્વાનિ દેવ વરુનાને વિદ્વાન્ ।
યુયોધ્યસ્મઞ્જુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં, તે નમઽક્તિં વિધેમ ॥૧॥

[૪શેપનિપદ]

ભદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા, ભદ્રં પર્યેમાક્ષભિર્યજન્નાઃ ॥

સ્થિરૈરંગસ્તુષ્ઠુદ્ધાંસ્તત્કર્મિર્-વ્યશેમહિ દેવહિતં યદાયુઃ ॥૨॥

આ બ્રહ્મન્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્ ।

આ રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂરૈશ્વર્યોઽતિવ્યાધી મહારથો જાયતામ્ ॥

દોગ્ધ્રી ઘેનુર્વાંઢા નહ્વા નાશુઃ સપ્તિઃ પુરન્ધિર્યોષા ।

જિષ્ણુ રથેઘ્નાઃ, સમેયો રુવાસ્ય યજમાનસ્ય વીરો જાયતામ્ ॥

નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો વર્ષતુ, ફલવત્યો ન ઓષધયઃ ॥

યોગક્ષેમો નઃ કલ્પતામ્ ॥૩॥

[વેદવાણી]

અર્થ—હે અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્મા ! હે અમારાં સર્વે કર્મોને જાણનારાં (અંતર્યામિ) પ્રભુ ! અમે આપને પ્રમાણ કરીએ છીએ. (આ ભવસાગરની લુલવણીમાં) આપ અમને સદાએ શુભ માર્ગ બતાવજો; તથા અશુભ અને પાપના માર્ગથી દૂર રાખજો. [૧] હે પરમાત્મા ! અમારા ઉપર એવી કૃપા કરો કે, અમે આપના સાચા ભક્ત થઈને, (૧) સદાએ કાનદારા (કથામૃત રૂપી) પવિત્ર શબ્દો સાંભળીએ; (૨) નેત્રોથી (સંત-સદ્ગુરુ અગર આપની મૂર્તિએ

૩૫) સુખકર દૃશ્યો જોઇએ; આપની કૃપાથી સદા આરોગ્ય રહીને, સદા આપની સ્તુતિ કરીએ, અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવીએ. [૨] હે પ્રભુ ! આ વિશાળદેશમાં અલ્પચર્યા પાળનારા (તેજસ્વી અને અલ્પવેત્તા) બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થાઓ; અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વિદ્યામાં કુશળ, દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારા, નિર્ભય અને મહા બળવાન વીર ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થાઓ. દુધ આપનારી ગાયો અને ભાર ઉપાડનારા સમર્થ બળદો પેદા થાઓ; ત્વરાથી ચાલનારા ઘોડા ઉત્પન્ન થાઓ. વ્યવહાર કુશળ સ્ત્રીઓ, અને શત્રુઓને હંકારવાના મહારથી-વિજયી પુરુષો-ઉત્પન્ન થાઓ. યજ્ઞમાનોના ધર વીર (આસ્તિક) પુત્રોથી ભરપુર રહો. જરૂર જેટલો વરસાદ થાઓ, ઉત્તમ ફળોને આપનારી વૃક્ષાદિ વનસ્પતિઓ પાકો, અને અમારા સર્વેના યોગ ક્ષેમનું રક્ષણ થાઓ. [૩]

ગદ્ય સાલના અંકો—ગદ્ય સાલના અંકો પુસ્તકના ૩૫માં બંધાવી લેવાનું ચૂકશે નહિં. કોઇ અંક ખૂટતો હોય, તો ચૈત્ર વદી ૧૧ પછી મંગાવી લેશે. અહીં હશે તો જરૂર મોકલવામાં આવશે.

પાછલાં પુસ્તકો—મોક્ષ પત્રિકાનાં પાછલાં પુસ્તકોની ફાઇલો હજી મળી શકે છે. કીંમત લીસ્ટમાં છે. પુસ્તકો થઇ રહ્યાં પછી મંગાવશે, તો સો રૂપૈયા દેતાં એક પુસ્તક નહિં મળે, માટે હાલ મંગાવી લેશે. દશમ સ્કંધનું પ્રથમ પુસ્તક (એટલે મોક્ષ પત્રિકાનું ૮ મું. પુસ્તક) બંધાઈ ચૂક્યું છે.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૮ મો ચાલુ.

ગયા વરસના ૩૮૪મા પાના ઉપર આઠમા અધ્યાયના ૪૦ મા શ્લોકનું વિવેચન શરૂ કર્યું છે. હવે આગળ વધીએ—

ખાસ સૂચના—આ પુસ્તક શરૂ કર્યા પહેલાં, ગદ્ય સાલનું પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું ઘટે છે. તે અંકો બંધાઇને પુસ્તક તૈયાર થયું છે. કીંમત રૂ. ૨-૬-૦ પોસ્ટેજ સાથે.]

ગોલો શ્રી કૃષ્ણ બળદેવકી જય. દ્વારકાંધીશકી જય-હર હર મહાદેવ હર—

बहिरंतश्च भूताना-मचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं, दूरस्थं चांतिके च तत् ॥૧૬॥

अविभक्तं च भूतेषु, विभक्तिमिव च स्थितं ।

भूतभर्तु च तज्ज्ञेयं, प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥૧૭॥

[ગીતા અ. ૧૩.]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—તે પરબ્રહ્મ સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતોની બહાર તેમજ અંદર બાંધીને રહેલું છે, છતાં અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી; મન ઈન્દ્રિયાદિ વડે જાણી શકાતું નથી. સમીપ છતાં દૂર ભાસે છે. (૧૬) તે અખંડ અવિભક્ત હોવા છતાં, ભૂતોમાં વિભક્ત-વહેંચાયેલા-ની માફક દેખાય છે. વળી તે જ્ઞેય બ્રહ્મ ભૂતોનું પોષક છતાં. સર્વનો સંહાર કરનાર, અને સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર પણ છે. (૧૭)

ઉપર પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં, તેના તે શ્રીકૃષ્ણને દેખીને, યશોદા ચક્રિત થઇ ગયાં.

‘યશોદાને ખાત્રી થઇ કે-આ મારો પુત્રજ કાંઇક ચમત્કારીક છે, આ મારો પુત્ર સાક્ષાત્ નારાયણ છે. એવા ભાવથી હવે યશોદા પ્રભુના ચરણનો મહિમા ગાય છે—

અથો યથાવન્ન વિતર્કગોચરં, ચેતોમનઃ કર્મવચોભિરંજસા ॥

યદાશ્રયં યેન યતઃ પ્રતીયતે, સુદુર્વિભાવ્યં પ્રણતાઽસ્મિ તત્પદમ્ ॥૪૧॥

ઉપર પ્રમાણે યશોદા પ્રભુને શરણે આવીને વિચાર કરે છે કે—

અહં મમાસૌ પતિરેષ મે સુતો, વ્રજેશ્વરસ્યાચ્ચિલાવેત્તપા સતી ॥

ગોપ્યશ્ચ ગોપાઃ સહગોધનાશ્ચ મે, યન્માયયેત્થં કુમતિઃ સ મે ગતિઃ ॥૪૨॥

અર્થ—આ છેલ્લો પક્ષજ—છેલ્લો મતજ-મને ઠીક લાગે છે. [એટલે ‘ આ મારા ખાળકમાં કાંઇક સામાન્ય ઐશ્વર્ય છે. ’ તે વિચારજ મને ઠીક જણાય છે. જગત્ કે જે ચિત્ત-મન-કર્મ અને વાણીથી યથાર્થ રીતે તર્કમાં આવી શકતું નથી; તે જેને આશ્રયે રહેલું છે, જેના વડે અને જેમાંથી આ-જગત્-દૃશ્ય-દેખાય છે; તેના અચિંત્ય ચરણમાં હું પ્રણામ કરું છઉં. [૪૧] ‘હું યશોદા છઉં, આ મારો પતિ છે, આ મારો પુત્ર છે, હું નંદરાયના સઘળા ધનની ધણીયાણી છઉં; ગાયોના ધણો સહિત ગોપો મારા છે.’ એવી (મારાપણાની) કુમતિ જેની માયાથી મને થઈ છે, તે (માયાના પતિ) ઇશ્વર માંડે શરણ છે. [૪૨]

૪૧ વિવેચન—સાપિ ભગવતા પ્રેરિતા ભગવાદેઽહમ્ પ્રાપ્તજ્ઞાનશક્તિઃ તન્મધ્યસ્થિતં જગદ્દ્રષ્ટવતી ॥ સુમોચિની ॥ ભગવાને પ્રેરલાં યશોદાજી, ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાનમાં રહેલાં જગત્ને જેવા લાગ્યાં.

અથ—ત્યારે તો આ છેલ્લો પક્ષજ, એટલે-‘મારો પુત્ર કાંઈક ચમત્કારી છે,’ તે પક્ષજ મને ઠીક જણાય છે. આ પણ પ્રભુ કૃપા સમજવી. શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લઇને ધણાં ચમત્કાર દેખાડ્યા, પણ તેમને પ્રભુ રૂપે ઓળનારાં ધણાંજ થોડાં નીકળ્યાં. સૌએ તેમને-કામણુગારો,

૪૧ પદ્મછેદ—અથ-ત્યારે તો આ છેલ્લો પક્ષજ ઠીક જણાય છે. ચેતોમનઃકર્મ-વચોભિઃ-જગત્ કે જે ચિત્ત, મન, કર્મ અને વાણીથી યથાવત્-યથાર્થ રીતે અંજસા-અને ત્વરાથી ન વિતર્કગોચરં-તર્કમાં આવી શકતું નથી. યત્ આશ્રયં-જેને આશ્રયે રહેલું છે. યેન યતઃ પ્રતીયતે-જેના વડે અને જેમાંથી આ દૃશ્ય દેખાય છે. તત્-તસ્ય [દુઃખેન વિભાવિતું શક્યં-દુર્વિભાવ્યં, સુતરાં દુર્વિભાવ્યં સુદુર્વિભાવ્યં] તસ્ય સુદુર્વિભાવ્યં પદમ્-તેના અચિંત્ય ચરણમાં પ્રણતા અસ્મિ-હું પ્રમાણુ કરું છઉં.

૪૨ પદ્મછેદ—અહં-હું યશોદા છઉં. અસૌ મમ પતિઃ-આ મારો પતિ છે. પૃથઃ મે સુતઃ-આ મારો પુત્ર છે. વ્રજેશ્વરસ્ય અચિલ વિસં પાતિ ઇતિ સતી-હું નંદરાયના સઘળા ધનની ધણીયાણી છઉં ગોપ્યઃ ચ-ગોપીઓ. સહ ગોધનાઃ ગોપાઃ-ગાયોના ધણો સહિત ગોવાળીયાઓ મે-મારા છે. ઇત્થં યન્માયયા કુમતિઃ-એવી કુમતિ જેની માયાથી થઈ છે. સ મે ગતિઃ ને ઇશ્વર માંડે શરણ છે.

ધુતારો, પાખંડી-વિગેરે નામે આપ્યાં; પણ ‘આ તો સાક્ષાત્ નારાયણ છે-’ એવી વાત તો કુંતા, વિદુરજી, દ્રૌપદી, પાંડવો, ભીષ્મ, ઉદ્ધવ અને એવાં ઘણાં થોડાંજ સ્ત્રી પુરુષો સમજી શક્યાં. યશોદાને પણ આ ઝાંખી (આ જ્ઞાન) થોડા વખત માટેજ છે. તે તમે આગળ જોશો.

યત્—‘જગત્ અગર દશ્ય’ ચિત્કર્ત્ત્વગોચરં ન -(ચિત્ત, મન, વાણી અને કર્મથી) સમજી શકાતું નથી. એમ કહેવામાં એવો ભાવ છે કે-મનુષ્ય ગમે એટલો ડાહ્યો હોય, પણ આ જગત્ને-આ દશ્યને-તે યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી. દાડમમાં ગોઠવેલા દાડમના દાણા, દાડમમાંથી કાઢી લીધા પછી, કોઇ ડાહ્યો માણસ તે દાડમમાં દાણાને પાછા ગોઠવી શકતો નથી; ત્યારે તે દાડમના કર્તાને તો ક્યાંથીજ ઓળખી શકે? એટલે જેની કૃતિને યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી, ત્યારે તેના કર્તાને-પરમાત્માને-કેવી રીતે જાણી શકે?

ઉઠે છે ત્યાંથી તે સુવે છે ત્યાંસુધી-‘મારું મારું’ કરે છે. તે સંબંધમાં સુંદરદાસજી કહે છે કે-
ઇદમ્ ઇદમ્.

તેં દિનચારી વિરામ લીધો શઠ, પેતાર કહૈ કછુ વહૈ ગઘ તોરી;
જૈસહિ આપ દદા ગય છાડિસુ, રૈસહિ તું તજિ હૈ પલ ફેરી.
મારહિ કાલ ચપેટ અચાનક, હોધ ધરીકમે રાખકિ ષ્ઠેરિ;
સુંદર લે ન ચલૈ કછુ ચે સંગ, ય ભૂલિ કહૈ નર મેરિહિ મેરી;

એન યતઃ પ્રતીચતે-જેનાથી અને જેમાંથી આ દશ્ય પ્રતીત થાય છે-દેખાય છે, તે તત્ત્વને-તે પરમાત્માના પદને-તે પરમાત્માની શક્તિને શરણે જાઉં છઉં.

સુદુર્લભાવ્યં-તે ચરણ અચિંત્ય છે. તેમ કહેવામાં એવો ભાવ છે કે-આપણે દાડમનાં વખાણ કરીએ, પણ દાડમના કર્તાનાં વખાણ ન કરીએ. સ્ત્રીનાં વખાણ કરીએ, પણ જેની કૃપાથી સ્ત્રી સાજી રહે છે, જેની કૃપાથી સ્ત્રી જીવતી રહે છે, તેનાં વખાણ કરવા ચૂકીએ છઇએ.

દૃષ્ટાંત-મનસુખરામ શેઠ સહકુટુંબ ડાકોર ગયા. સવારમાં ઉઠીને ગોમતીમાં સ્નાન કરીને સૌ મંગળાનાં દર્શન કરી આવ્યાં. તે વખતે તેમનો છાદુ નામનો પાંચ વરસનો દીકરો ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો. બાળકને ગોમતીમાં સ્નાન કરાવી લાવતા ગુમાસ્તાને શેઠે આજ્ઞા કરી. સ્નાન કરાવવા જતી વખતે, શેઠે ગુમાસ્તાને કહ્યું કે-‘બાઇએ ઘરેણાં પહેર્યાં છે, માટે સાચવજો.’ ગુમાસ્તાએ ગોમતીને કાંઠે આવીને, બાઇનાં ઘરેણાં કાઢી લઇ, પોતાના ખોળામાં મુક્યાં. બાઇ જળ તરફ દોડ્યા. ધીમે ધીમે એક બે ત્રણ એમ પગથીએ ઉતરીને, બાળક નાવા લાગ્યો. બાળક ડુબવા લાગ્યો, પણ ગુમાસ્તાએ ઘરેણાં સાચવવાની ખંતમાં બાળકની દરકાર રાખી નહિ. થોડીવારમાં બાળક ડુબી ગયો. ગુમાસ્તાએ આવી શેઠને ખબર આપી. શેઠે કહ્યું કે-‘પણ તું ક્યાં મુવો હતો?’ ગુમાસ્તાએ કહ્યું-‘હું કાંઈજ બેઠો હતો. બાઇને મેં ડુબતાં દેખ્યો, પણ ઘરેણાં મુકાને હું ગયો નહિ. ઘરેણાં સાચવાનું આપે મને કહ્યું હતું, તેથી તે કામ મેં બરાબર કર્યું.’

૧ તું બધું તારું કહે, તેથી શું તે તારું થઇ ગયું? ૨ તે પ્રમાણે તારો પણ સમય બદલાશે, ત્યારે તારે પણ આ બધું તજીને જવું પડશે ૩ ઢગલો. ૪ ‘મારું મારું’ કહેનારો નર બૂલો પડ્યો. છે. તેને બ્રમ થયો છે,

ગુમાસ્તાની બેવકુરીનો વિચાર કરીને, શેઠ અફસોસ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે આપણી બેવકુરી દેખીને સદ્ગુરૂ તથા પરમાત્મા અફસોસ કરે છે. આટલા માટે પ્રભુનું ચરણ-શરણ સુદુર્ધિમાર્ગ્ય કહેવાય છે. ધ્યાનમાં ન આવે એવું છે. સમજણમાં ન સમાય એવું છે.

સંસાર વૃક્ષ સંબંધી ગીતાજી કહે છે કે—

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે, નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુદૃઢમ્, અસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં, યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ ॥

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે, યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૪॥

[ગીતા અ. ૧૫]

[પ્રભુને શોધવામાં અત્યંત પ્રયત્ન કરવા કરતાં, મોટા પુરૂષોનો ભક્તિભાવ દેખીને અગર સાંભળીને, નિર્ભળ ચિત્તથી પ્રભુને શરણે જતાં શીખવું જોઈએ.]

આ સંસારવૃક્ષનું ૩૫ તેની આદિ, સ્થિતિ અને અંત કાંઈ પણ સમજવામાં આવતું નથી. વાસનારૂપી અતીપુષ્ટ મૂળોવાળા આ સંસાર વૃક્ષની પ્રવૃત્તિ જેમાંથી થઈ છે, તે પરમ-પદ શોધવા લાયક છે, જેને પામનારાઓને પાછું આ સંસારમાં આવવું પડતું નથી, તે આદિ પુરૂષનેજ હું શરણે છઉં,' એવી ભાવના કરવી જોઈએ. (૩-૪)

૪૨ વિવેચન—

કા તે કાન્તા કસ્તે પુત્રઃ, સંસારોઽયમતીષ વિચિત્રઃ

કસ્ય ત્વં કઃ કુત આયાતઃ, તત્ત્વં ચિંતય મનસિ ભ્રાતઃ ॥

દહીને વસોવે ત્યારે તેમાંથી માખણ જુદું પડે, માખણને તાવે, ત્યારે તેમાંથી ધી જુદું પડે. અનાજ ઝાટકે, ત્યારે તેમાંથી ફાતરાં જુદાં પડે; ચોખ્ખાને ચાળે, ત્યારે અંદરથી કાંકરી અને કણકડી જુદી પડે. તે પ્રમાણેજ આપણે આપણા વિચારોને ચાળવા જોઈએ-ઝાટકવા જોઈએ. ઉન્નતિના વિચારો વીણી લેવા જોઈએ, અધોગતિના વિચારો ચાળીને ફેંકી દેવા જોઈએ. છેવટમાં યશોદા બોલ્યાં કે-**इत्थं यन्मायया कुमतिः स मे गतिः ॥** જેમની માયાથી મને કુમતિ થઈ છે, તે (કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ) માં શરણ થાઓ.' આપણે પણ પ્રભુને એવીજ પ્રાર્થના કરવી ઘટે છે—

૫૬.

હરિ હું-શું કંઈ રે, મારો માયા ન મૂકે દ્રોહ. (૨૬)

કોટિ કલ્પ સુધી એણે ભમાવ્યો, ભમું લગતું નથી છેડો.

મુજથી ન છૂટે આપ છોડાવો, -મારો કિયે ભવે નીવેડો—હરિ०

સેવા સમરણ કામ કરું, ત્યાં-મારો ક્ષણુંએ ન છોડે હેડો;

શું ગળું માં અવિદ્યા જીતી, કરું ચરણમાં નેડો—હરિ०

આપ વિના એના સૌ એલા, કોને કહું દુઃખ દેડો;

દાસી તમારી જાય પ્રેરે જ્યાં, પાછી ફરે જ્યારે તેડો—હરિ०

કરગરી કહું છઉં કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, ચરણ પડ્યો ન ખસેડો;

માયા કાળ અગ્નિથી બચે દયો, કૃષ્ણ કૃપાજળ રેડો—હરિ०

કેમ ! કયુંલ છે ને ? સમજાય છે ને ?—

યશોદાજીને આ પ્રમાણે ખેલાવીને પાછા માયાને વિસ્તાર કરે છે—

इत्थं विदितत्त्वायां, गोपिकायां स ईश्वरः ॥

वैष्णवीं व्यतनोन्मायां, पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ ૪૩ ॥

सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी, सारोप्यारोहमात्मजम् ॥

प्रवृद्धस्नेहकलिल-हृदयासीदयथा पुरा ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે યશોદાજીને તત્ત્વનું જ્ઞાન આપીને (શ્રીકૃષ્ણ રૂપે બનેલા) તે સમર્થ ઇશ્વરે, પુત્રના સ્નેહ રૂપી પોતાની માયાને (ફરીથી) વિસ્તારી દીધી. [૪૩] તત્ત્વજ્ઞાનનું વિસ્મરણ થતાં, યશોદાજીએ પુત્રને ખોળામાં બેસાડ્યા, અને વૃદ્ધિ પામેલા સ્નેહથી તેણીનું હૃદય ભરાઈ ગયું. [૪૪]

૪૩-૪૪ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે પુત્રસ્નેહમયીં વૈષ્ણવીં માયાં વ્યતનોત્-પુત્રમાં સ્નેહ વાળી પોતાની માયાને વિસ્તારી દીધી.

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो, मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

[ગીતા અ. ૧૫-૧૫].

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે—‘સર્વના હૃદયમાં સ્મૃતિ, વિસ્મૃતિ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, એ સર્વ મારા વડેજ થાય છે.’

આ નિયમાનુસાર યશોદા બદલાયાં. જ્ઞાની મટીને અજ્ઞાની બન્યાં. પુત્રને ખોળામાં લઇને સ્નેહથી રમાડવા લાગ્યાં—

‘જ્ઞાન-અજ્ઞાન આપનાર પ્રભુ છે,’ ત્યારે આપણે અજ્ઞાની રહીએ, તેમાં પ્રભુનો વાંક કેમ ન ગણાય ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય. તેના ખુલાસામાં યોગ્યતા વિના માતાપિતા પોતાના બાળકોને પોતાની મિલકત સોંપતા નથી. યોગ્યતા વિના પતિ સ્ત્રીને પટારાની કુંચી આપતો નથી. યોગ્યતા વિના સ્ત્રી પતિને પોતાનું હૃદય સોંપતી નથી. તેમ યોગ્યતા વિના પ્રભુ જીવોને જ્ઞાન આપતા નથી. સદ્ગુરુની સેવાના ફળ રૂપે શાસ્ત્રનું શ્રવણ થાય. શાસ્ત્રના શ્રવણ પછી સાંભળેલાનું મનન કરતાં સમગ્રાય કે—

अहं सर्वस्य प्रभवो, मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां, बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

૪૩ ૫૬૨છેદ—इत्थं—આ પ્રકારે [વિદિતં તત્ત્વં યયા સા તસ્યાં] વિદિતત-ત્ત્વાયાં ગોપિકાયાં—તત્ત્વનું જ્ઞાન યશોદાને થતાં. સ વિભુઃ—ઈશ્વરઃ—તે સમર્થ ઇશ્વરે. પુત્રસ્નેહમયીં વૈષ્ણવીં માયાં—પુત્રના સ્નેહરૂપી પોતાની માયાને વ્યતનોત્—વિસ્તારી દીધી.

૪૪ ૫૬૨છેદ—સા નષ્ટસ્મૃતિઃ ગોપી—તત્ત્વજ્ઞાનને જે વીસરી ગઇ તે યશોદાએ આત્મજં આરોહં આરોપ્ય—પુત્રને ખોળામાં બેસાડીને યથા પુરા—પૂર્વની માફક પ્રવૃદ્ધ-સ્નેહેન કલિલં (વ્યાસ) હૃદયં યસ્યાઃ સા પ્રવૃદ્ધસ્નેહકલિલહૃદયા—વૃદ્ધિ પામેલા સ્નેહથી જેણીનું હૃદય ભરાઈ ગયું છે એવાં આસીત્—બની ગયાં.

મચ્છિતા મદ્ગતપ્રાણા, બોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયંતશ્ચ માં નિત્યં, તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૯ ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં, મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં, યેન મામુપયાંતિ તે ॥ ૧૦ ॥

તેષામેવાનુકંપાર્થ-મહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો. જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

[ગીતા અ. ૧૦].

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—અનન્ય ભાવથી મારામાં મનને જોડી રાખનારા મુમુક્ષુઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એવી અનુકુળતા હું કરી આપું છઉં. આવા જ્ઞાનરૂપી જગજગતા દીવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.

આપણે તો—ગજવામાં પાછ નહિ, ને ચૌદું ખરીદવા નીકળવું—એવા ધંધા છે. આપણે આપણો પોતાનો વાંક કાઢતા નથી. સદ્ગુરો અને પ્રભુનો વાંક કાઢીએ છઈએ. સમજાય છે ?

આ પુત્ર રૂપે બનેલા શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે ? તે વાત શુકદેવજી પરીક્ષિતને હવે કહે છે—

ત્રય્યા ચોપનીષદ્વિશ્વ, સાંખ્યયોગૈશ્ચ સાત્ત્વતૈઃ ॥

ઉપગીયમાનમાહાત્મ્યં, હરિં સાઽમન્યતાત્મજમ્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—ત્રણ વેદને માનનારા કર્મ કાંડીઓથી, ઉપનિષદોનું સેવન કરનારા તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોથી, સાંખ્ય અને યોગના ઉપાસકોથી, અને ભકતોથી જેનો મહિમા ગવાઈ રહ્યો છે, એવા શ્રીહરિને—યશોદાજી પોતાનો પુત્ર માનતાં હતાં. [૪૫]

૪૫ વિવેચન—

સદાએ સાથે રહેવાથી હજુરીઓ રાજની સત્તાનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે—રાજને ઓળખતા નથી; દાસીઓ રાણી સાહેબને ઓળખી શકતી નથી. સદા સાથે રહેવાથી સ્ત્રી પતિને ઓળખી શકતી નથી, અને પતિ સ્ત્રીને ઓળખી શકતો નથી. ગંગાને કાંઈ રહેનારા ગંગાનો મહિમા ન જાણે. ડાકેરમાં રહેનારા રણછોડજીને ન જાણે—ત્યારે યશોદાજી—કે જેમનું જ્ઞાન પ્રભુએ ખાસ કરીને ખેંચી લીધું હતું—તે યશોદાજી પ્રભુને કેવી રીતે ઓળખી શકે ?

શ્રીવાલ્મીકી શ્રીરામને દેખીને બોલ્યા હતા કે—[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૩].

ઓપાઈ.

‘ જગપેખન તુમ દેખન હારે, વિધિ હરિ શંભુ નચાવન હારે;

તેઉ ન જનહિ મમ તુમારા, ઓર તુમહી કે જનન હારા ।

સો જને જેહિ દેહુ જનાઇ, જનત તુમહે તુમહિ હોઇ જઇ. ’

૪૫ પદ્યછેદ—ત્રય્યા—ત્રણ વેદોથી (ત્રણ વેદને માનનારા કર્મકાંડીઓથી) ચ—અને ઉપનિષદ્વિશ્વ—ઉપનિષદોથી ચ સાંખ્યયોગૈઃ—સાંખ્ય અને યોગના માનનારા પુરૂષોથી સાત્ત્વતૈઃ—ભકતોથી ઉપગીયમાનં માહાત્મ્યં यस્ય સઃ તમ્ હરિં—જેનો મહિમા ગવાઈ રહ્યો છે તે હરિને સા આત્મજં અમન્યત—યશોદાજી પોતાનો પુત્ર માનતાં હતાં.

(સૂચના-મોક્ષવાણી વાંચો છો ? ભણો છો ? ભણીને કાઢને ભણવો છો ? કે એકદમ અધ્યાત્મરામાયણ વાંચવા-સાંભળવા-દોડ્યા જાઓ છો ? અત્યારે ઉપદેશકો મોટી મોટી વાતો કરવામાં પ્રતિષ્ઠા માને છે, અને તમારા જેવા હૈયા કુટા પોતાની યોગ્યતા સમજ્યા વિના, ત્યાં દોડ્યા જાય છે. યાદ રાખજો કે તુલસીકૃત રામાયણ પ્રથાર્થ સમજ્યા વિના, અધ્યાત્મ રામાયણ સાંભળવા દોડવું, તે વહેલા ઉડીને ભૂલા પડવા જેવું છે. પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થીને કોલેજમાં બેસાડીને રખડાવવા જેવી ભયંકર ભૂલ છે.)

આપણે શી વાત કરતા હતા, તે યાદ છે ને ? ભૂલ્યા હો તો સાંભળો ‘જેને સૌ પ્રભુ કહે, તેને યશોદા પુત્ર માને છે.’ તે સંબંધી ખુલાસો કર્યો.

શ્રી કૃષ્ણે માટી ખાધી, તે વિષય હવે સંપૂર્ણ થયો. હવે નંદ યશોદાના ભાગ્યની વાત પરીક્ષિત રાજા શ્રી શુકદેવજીને પૂછે છે—

રાજોવાચ ॥

નન્દઃ કિમકરોદ્બ્રહ્મન્, શ્રેય एवं महोदयम् ॥

यशोदा च महाभागा, पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥૪૬॥

पितरौ नान्वविन्देतां, कृष्णोदारार्भकेहितम् ॥

गायन्त्यापि कवयो, यल्लोकशमलापहम् ॥૪૭॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા પૂછે છે “હો શુકદેવ ! નંદે એવું કયું પુણ્ય કર્યું હતું (કે તેને પ્રભુએ પુત્રનું સુખ આપ્યું) ? અને યશોદાએ એવું કયું પુણ્ય કર્યું હતું, કે તેના સ્તનનું પાન શ્રીહરિએ કર્યું ? [૪૬] લોકોનાં પાપને હરિ દે, એવું શ્રી કૃષ્ણનું બાળચરિત્ર, કે જેને કવિઓ હજી સુધી ગાય છે, તે ચરિત્રનો લાભ, તેના સાચા માતાપિતાને (વસુદેવદેવકીને) ન મળ્યો, અને નંદ યશોદાને મળ્યો, તેનું શું કારણ ? ” [૪૭]

૪૬-૪૭ વિવેચન—

કર્મ—સુખી માણસો કહે છે કે-‘મેં એવાં ક્યાં પુણ્ય કર્યા હશે ? કે ‘મને આ લાભ મળ્યો.’ અને દુઃખી માણસો એવો વિચાર કરે છે કે-‘મેં એવાં ક્યાં પાપ કર્યા હશે ? કે-‘મારે આવી

૪૬ પદ્યછંદ—બ્રહ્મન્ હે દેવ ! નન્દઃ કિં एवं महोदयं શ્રેયઃ અકરોત્-નંદે એવું કયું મોટું પુણ્ય કર્યું હતું. અને महाभागा यशोदा च-અને મોટા ભાગ્યવાળી યશોદાએ કયું પુણ્ય કર્યું હતું. यस्याः स्तनं हरिः पपौ-જેના સ્તનનું પાન હરિએ કર્યું.

૪૭ પદ્યછંદ—[લોકોનાં શમલં (પાપ) અપહન્તિ इति लोकशमलापहम्] યત્ લોકશમલાપહં-જે લોકોના પાપને હરિ દે છે. कृष्णस्य उदारं अर्भके ईहितं-શ્રી કૃષ્ણનું બાળ ચરિત્ર યત્ કવયઃ અद्यापि गायन्ति-જેને કવિઓ હજી સુધી ગાય છે. तत् पितरौ न अन्वविन्देतां-તે તેના સાચા માતાપિતાને મળ્યું નહિ, અને नंद-યશોદાને મળ્યું, તેનું કારણ શું ?

ભયંકર આપત્તિ આવી પડી.' દરેક ધર્મશાસ્ત્ર કર્મ સંબંધી ખુલાસા કરીને મુમુક્ષુઓને ચેતાવે છે. ગીતાએ પણ હુંકામાં ધણા ખુલાસા કર્યા છે. ગીતાજીએ સકામ નિષ્કામ કર્મનો વિવેક ખાસ કરીને બતાવ્યો છે. [ગીતા અ. ૩. કર્મયોગ, તથા પાતંજલયોગદર્શનનો સાધનપાદ (કર્મયોગ) વાંચ્યા છે ? તે બેઉ ગ્રંથો અહીંથી ખુલાસાવાર પ્રગટ થયા છે.] ચોથા અધ્યાયમાં ગદ્ગદા કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥ એમ બોલીને શ્રી કૃષ્ણ ચેતાવે છે કે-કર્મનો વિષય ખાસ સમજવા જેવો છે. પરાશર ગીતા અ. ૨. ના ૧૨ થી ૧૪ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે-વ્યવહારમાં રહેનારો માણસ એમ સમજે છે કે-‘હું ગમે તે પ્રકારનાં કાળાં ઘોળાં કરું; દંબડાળથી ગમે તેને છેતરી નાંખી ધન પ્રાપ્ત કરું, અને તે ધનથી દાન પુણ્ય કરું; ધર્મશાળા, કુવા, વાવ વિગેરે બંધાવું, તો-તેથી પાપકર્મ નાશ પામશે.’ પણ તે સંબંધમાં એમ નથી. લોક વ્યવહાર પ્રમાણે ધર્મ-રાગને ત્યાં પાપ પુણ્યના સરવાળા બાદબાકી થતા નથી-હવાલા પડતા નથી. ત્યાં તો પાપ પુણ્યનાં ફળ જુદાં જુદાં ભોગવવાં પડે છે. લોકિક વ્યવહાર તરફ દષ્ટિ કરીએ, તો ત્યાં પણ-હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સુદૃઢ કરવા માટે વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સને માન મળ્યું હતું, તે સાથે તેણે જે જે કાળાં કર્મ કર્યા હતાં, તેના માટે તેના ઉપર કામ ચાલ્યું હતું. એક બીજું દષ્ટાંત દઉં-ગેલો શ્રીકૃષ્ણ અંસીવાલેકી ગય. બરાબર ભાવથી બોલો-ફરીવાર બોલો-અસ.

દષ્ટાંત-યુરોપમાં પ્રુશિયાના રાજા મહાન્ ફ્રેડ્રીકને આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઇ ચાલતી હતી. લડાઇની પૂર્વરાત્રીએ અમુક નિયમથી લડાઇ શરૂ કરવાની, મુખ્ય અધિકારીને આજ્ઞા આપી. બીજે દિવસે સવારમાં લડાઇ શરૂ થતાં સેનાધિપતીએ, રાજાએ આપેલી આજ્ઞા પોતાને અનુ-ચિત લાગવાથી, કોઇ બીજા નિયમથી લડાઇ શરૂ કરી, અને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. સેનાધિપતીએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તે વાત ખરી, પણ રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો, માટે તેના ઉપર કામ ચાલ્યું. રાજાનો હુકમ ભૂલ ભરેલો હતો, અને તે પ્રમાણે લડાઈ કરવાથી વિજયની આશા ઓછી હતી-તોપણ આજ્ઞા ભંગ માટે કોર્ટ માર્શલે સેનાધિપતિને અપરાધી ઠરાવીને, તોપને ગોળે ઉડાડી દેવાનો ઠરાવ કર્યો. સેનાધિપતિ પોતાનો ગુન્હો કમુલ કરીને મરવા તૈયાર થયો. તે વખતે મહાન્ ફ્રેડ્રીકે તેને મારી બક્ષી, અને વિજય માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

દાવરી કાયદો લોકિક કાયદા કરતાં ગંભીર છે. શુભ કર્મ કરીને અશુભ કર્મના ભયને ઉડાડી દેવા, જે પ્રયત્ન કરતા હોય, તે ફાંદાં મારે છે. આથી શુભ કર્મ કરવાની ના નથી. પુણ્યનું ફળ જુદું છે, અને પાપનું ફળ જુદું છે. તેજ તેમાં સાર છે. (ઉદાપણ મુકીને પ્રભુનો થઈ જાય, તો તેની મળ તો કોઇ ઝોર છે; પણ ઉદાપણ મુકાય કેમ ! જે માખાપનો ન થાય, તે ગુરનો કેમ કરીને થાય ! અને ગુરનો ન થાય, તે પ્રભુનો ક્યાંથી બને !)

નંદ્યશોદાજીએ કેવાં કર્મ કર્યા હશે ? તે પ્રશ્ન પરીક્ષિતે શુકદેવજીને કર્યો છે. કર્મ સંબંધી થોડી વાત કરી. હવે શુકદેવજી તે સંબંધમાં શું કહે છે, તે ભાવથી સાંભળો.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

દ્રોણો વસૂનાં પ્રવરો, ધરયા સહ ભાર્યયા ॥

કરિષ્યમાણ આદેશાન્, બ્રહ્મણસ્તમુવાચ હ ॥ ૪૮ ॥

૪૮-૪૯ પદ્મ-૭૬-વસૂનાં પ્રવરઃ દ્રોણઃ-વસુઓમાં જે મુખ્ય હોય છે તે હોયવસુને ધરયા ભાર્યયા સહ-ધરા નામની પોતાની સ્ત્રી સહિત. બ્રહ્મણઃ આદેશાન્ કરિષ્ય-

જાતયોનોં મહાદેવે, ધ્રુવિ વિશ્વેશ્વરે હરૌ ॥

મક્તિઃ સ્યાત્પરમા લોકે, યયાઞ્જો દુર્ગતિં તરેત્ ॥ ૪૯ ॥

અસ્તિત્વ્યુક્તઃ સ ભગવાન્, વ્રજે દ્રોણો મહાયશાઃ ॥

જજ્ઞે નન્દ્દ્વિતિ રુચ્યાતો, યશોદા સા ધરાઽભવત્ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી ખુલાસો કરે છે કે—“દ્રોણ નામનો વસુ વસુઓમાં મુખ્ય છે. (દ્રોણની સ્ત્રીનું નામ ધરા છે.) ‘ધરા નામની સ્ત્રી સહિત તમારે (વ્રજમાં) ગાયોનું પાલન કરવું,’ એવી દ્રોણ વસુને બ્રહ્માજીએ આજ્ઞા કરી, ત્યારે દ્રોણે કહ્યું કે—ત્યારે દ્રોણે બ્રહ્મા પાસે માગણી કરી કે—‘સંસારમાં જ્યાં અમારો જન્મ થાય, ત્યાં અમને વિષ્ણુ ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ થાઓ. કારણકે ભક્તિથી આ સંસારમાં મનુષ્ય દુર્ગતિને (જન્મમરણના ભયને) તરી ભય છે.’ [૪૮-૪૯] તે સાંભળીને બ્રહ્માજીએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. પછી મોટી કીર્તિવાળો દ્રોણવસુ વ્રજમાં નંદરૂપે જન્મ્યો, અને તેની સ્ત્રી ધરા વ્રજમાં યશોદા બની.” [૫૦]

૪૮ થી ૫૦ વિવેચન—

જે માગણી ફોણવસુએ કરી છે, તે માગણીજ આપણે પણ ગર્ભમાં કરી હતી. જન્મ થયા પછી કર્માનુસાર મનુષ્યો જુદે જુદે રસ્તે ફેંકાઈ જાય છે. ‘બહુનાં જન્માનામંતે, જ્ઞાનવાન માં પ્રવચ્યતે ॥’ ધણા જન્મને અંતે જ્ઞાની મને ખમી શકે. અતેજ સત્કર્મના ફળરૂપે ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય, એવી અનુકુળતા પ્રાપ્ત થાય. પ્રભુ કૃપાથી તે અનુકુળતા આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે. કોંટા પુટેલા છોડને, જેમ ખેડુ સાયવીને ઉછેરે છે, તેમ અત્યારે આપણને જે કાંઈ આ પ્રાપ્ત થયું છે, તે ફળગારૂપે છે. તેને સાયવીને ઉછેરીએ, તો જરૂર ધ્યાનાર વૃક્ષ થાય. તેમાંથી છાયા અને ફળ ખેડ પ્રાપ્ત થાય. જેમ ધનવાન વટેમાર્ગને હુંગરાનો ભય છે, તેમ ભગવાનને રસ્તે ચડેલા જીવોને, સિદ્ધિઓનો અને અલંકારનો ભય છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે તીવ્ર વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન અને ભક્તિ સ્થિર થઈ શકતાં નથી, માટે જ્ઞાનીએ અગર ભક્તે તીવ્ર વૈરાગ્યને સુદૃઢ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ભક્તિ અને જ્ઞાનનો એક રસ્તો કેમ બતાવ્યો; તેના જવાબમાં—

માનઃ—ગાયોનું પાલન વિગેરે કરવાની બ્રહ્માએ તેમને આજ્ઞા કરતાં, તેમણે તં ઉવાચ—બ્રહ્માને કહ્યું હતું કે—બ્રહ્મા પાસેથી માગ્યું હતું કે—ધ્રુવિ જાતયોઃ નૌ—અમે સંસારમાં જન્મીએ છીએ. મહાદેવે વિશ્વેશ્વરે હરૌ—વિષ્ણુ ભગવાનમાં. પરમા મક્તિઃ સ્યાત્—પરમ ભક્તિ થાઓ. કારણકે લોકે—મનુષ્યલોકમાં. યયા—જે ભક્તિવડે. ઞ્જઃ દુર્ગતિં તરેત્—ત્વરાથી મનુષ્ય દુર્ગતિને તરી ભય છે.

૫૦ પદ્યછેદ—અસ્તુ ઇતિ ઉક્તઃ—બ્રહ્માજીએ તે સાંભળીને ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. સ ભગવાન્ મહાયશાઃ દ્રોણઃ—તે મોટી કીર્તિવાળો ફોણવસુ. વ્રજે—વ્રજમાં. નંદઃ ઇતિ રુચ્યાતઃ જજ્ઞે—નંદ એવા નામથી જન્મ્યો. સા ધરા યશોદા અભવત્—અને જે ધરા હતી તે યશોદા થઈ.

દાસોઽહમિતિ યા બુદ્ધિઃ, પૂર્વમાસ્મીન્નર્જુને ।

દાકારોઽપહૃતસ્તેન, ગોપીવદ્ધાપહારિણા ॥

બકોને પ્રથમ ‘દાસોઽહમ્’ એ ભાવ થાય. પછી ધીમેધીમે તેમાંથી પ્રભુ ‘હા’ નો લોપ કરી નાંખે, અને ‘સોઽહમ્’ અવશેષ રહે.

આટલા માટેજ સુતજી કહે છે કે—

સ વૈ પુંસાં પરોધર્માં, યતો ભક્તિરધોક્ષજે । વિગેરે.

જે રીતે ભગવાનમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે રીતજ—તે ધર્મજ—સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

આજકાલ ભક્તિની સ્થિતિ ધણે ઠેકાણે બગડી ગઈ છે. તે સંબંધમાં વિવેચન કરવા કરતાં, એક દૃષ્ટાંત આપું—

માટીના રમકડાં બનાવનાર એક કારીગર માટીના ગણપતી બનાવીને, કાંઈ કામ પ્રસંગે ચોટે ગયો. તે ચોટે ગયા પછી માટી કાંઈક દીલી હશે, તેથી ગણપતી મહારાજની સુંઢ લસરી પડી. કારીગરની સ્ત્રીએ સુંઢ ચોંટાડવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સુંઢ ચોંટી નહિ. તેથી તે સુંઢ ગણપતીની પુકે લગાડી દીધી. ત્યાં તે રહી શકી. થોડીવારે કારીગર ઘેર આવીને જુએ, તો ગણપતીને બદલે વાંદરાનાં દર્શન થયાં. ભક્તિ ગણપતીરૂપ (મંગળરૂપ) છે, પણ જેરસમજને લીધે, વાંદરારૂપ—ફારસરૂપ બની ગઈ છે. ત્યાગ વૈરાગ્યને બદલે મોજમજરૂપ બની ગઈ છે. પ્રભુ સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે, એમ કહીને આગળ વધીએ.

હજી તેજ વિષય આણે છે—

તતો ભક્તિર્ભગવતિ, પુત્રીભૂતે જનાર્દને ॥

દમ્પત્યોનિતરામાસીદ્-ગોપગોપીષુ ભારત ॥ ૫૧ ॥

કૃષ્ણો બ્રહ્મણ આદેશં, સત્યં કર્તું વ્રજે વિભુઃ ॥

સહરામો વસંશ્વક્રે, તેષાં પ્રીતિં સ્વલીલયા ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—“હે ભારત ! હે પરીક્ષિતરાજ ! ગોપગોપીઓમાં ભક્તિ હતી ખરી; પણ ઉપદ્રા કારણથી પુત્રરૂપ થએલા જનાર્દન ભગવાનમાં, નંદયશોદાને અઢળક ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. (૫૧) બ્રહ્માનું વચન સત્ય કરવાના હેતુથી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બળભદ્રની સાથે વ્રજમાં રહીને, પોતાની બાળચેષ્ટાથી તેઓમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી.” (૫૨)

૫૧ પદ્યછેદ—ભારત—હે પરીક્ષિત રાજા ! ગોપગોપીષુ ભક્તિઃ—ગોપ અને ગોપીઓમાં ભક્તિ હતી. તતઃ—પણ ઉપદ્રા કારણથી. પુત્રીભૂતે ભગવતિ જનાર્દને—પુત્રરૂપ થએલા જનાર્દન ભગવાનમાં. દમ્પત્યોઃ—નંદયશોદાને. નિતરાં ભક્તિઃ આસીત્—અહુ ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

૫૨ પદ્યછેદ—બ્રહ્મણઃ આદેશં—બ્રહ્માના વચનને. સત્યં કર્તું—સત્ય કરવાને. વિભુઃ કૃષ્ણઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને. સહરામઃ—બળભદ્રની સાથે. વ્રજે વસન્—વ્રજમાં રહીને. સ્વલીલયા—પોતાની બાળચેષ્ટાથી. તેષાં પ્રીતિં ચક્રે—તેઓમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી.

૫૧-૫૨ વિવેચન—

યો નંદઃ પરમાનંદો, યશોદા મુક્તિગેહિની । કૃષ્ણોપનિષદ્ । નંદ પરમા-
નંદ૩૫ છે, અને યશોદા મુક્તિનું સ્થાન છે. ’

શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને લાભ આપ્યો ખરો, પણ નંદયશોદાને તેમના કરતાં વધારે લાભ
આપ્યો. માતાને બાળકમાં જે પ્રેમ હોય, તે પ્રેમના નમુના જડના નથી. શ્રીકૃષ્ણના જન્મ
પછી યશોદાની કેવી સ્થિતિ હતી ?

તે વાત તો યશોદાજ જાણે. નંદયશોદાના પ્રેમનો થોડો અંશ આપણને શ્રીહાકોરજીમાં
પ્રાપ્ત થાય, એવી પ્રાર્થના કરીને વિરમીએ.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.
બોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. હરહર મહાદેવહર. હ્યો ત્યારે ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,
૧૯૮૪. માગશર સુદી ૧૫.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય નવમો.

મંગળાચરણ.

લાભસ્તેષાં જયસ્તેષાં, કુતસ્તેષાં પરાજયઃ ।

યેષામિન્દીવરશ્યામો, હૃદયસ્થો જનાર્દનઃ ॥

જેઓનાં હૃદયમાં જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ વસ્યા છે-જેઓ સદા પ્રભુનો મહિમા ગાયા કરે છે,
તેઓને સદા લાભજ છે. તેઓનો સદા જયજ છે. તેઓનો પરાજય કદિ હોતો નથી.

અમારે અને તમારે જે આ બેસતી આવી, અમને અને તમને જે-આ વાત ગમી. આ
વાત માટે અમે અને તમે એકઠાં થયાં, એ પૂર્વનાં પુણ્યનો ઉદય સમજવો. હવે તેનો બરાબર
લાભ હ્યો-સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો. નદીએ આવીને જે રામાટામા કરે-ફાંફાં મારે-તેનાં કપડાં
તેવાંને તેવાં-(મેલાં) રહે, અને નદીએ આવીને કપડાં ચોળીને-ઝીકીને-પાણીમાં તારવે, તેમનાં
કપડાં ચોખ્ખાં થાય. નદીએ આવ્યા છતાં કપડાં મેલાં રહે, તેમાં નદીનો વાંક નથી. સત્સંગમાં
આવ્યા છતાં, એવાને એવા રહે, તેમાં સત્સંગનો વાંક ગણાય નહીં.

વિષય—આ અધ્યાયમાં-યશોદા દહિં વડોવે છે, ત્યાં પ્રભુ પધારે છે. પ્રભુ માતાજીના
બોળામાં સ્તનપાન કરે છે, તે વખતે દુધ ઉમરે આવતાં, પ્રભુને ધાવતાં છોડાવી યશોદા દુધ
સાચવવા દોડે છે; પ્રભુ રીસ કરીને ગોળી ફોડી નાંખે છે; અને તે ગુન્દા માટે યશોદાજી પ્રભુને
દામણાથી બાંધે છે, તે કથાઓ કહેવાશે.

હવે આપણે અધ્યાય શરૂ કરીએ. પહેલા અને બીજા શ્લોકમાં યશોદાજી દહીં વસોવવા લાગ્યાં, અને દહિં વસોવતાં વસોવતાં શ્રીકૃષ્ણના ગુણ ગાવા લાગ્યાં. તે વાત સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ—

एकदा गृहदासीषु, यशोदा नन्दगेहिनी ॥

कर्मान्तरनियुक्तासु, निर्ममन्थ स्वयं दधि ॥१॥

यानि यानीह गीतानि, तद्बालचरितानि च ॥

दधिनिर्ममन्थने काले, स्मरन्ती तान्यगायत ॥२॥

અર્થ—એક દિવસે ઘરની દાસીઓ બીજાં કામકાજમાં લાગેલી હોવાથી, નંદરાયની સ્ત્રી યશોદાજી પોતે, દહીં વસોવવા લાગ્યાં હતાં. [૧] દહીં વસોવતી વખતે, શ્રીકૃષ્ણનાં બાળચરિત્રો જે જે આગળ ગવાઈ ગયાં છે, તેને યાદ કરીને, યશોદાજી તે ગીતો ગાતાં હતાં. [૨]

૧ વિવેચન—

एकदा—એટલે સામાન્ય અર્થ—‘ એક દિવસે; ’ પણ તોષણીટીકાકાર एकदानો અર્થ ‘દિવાળીનો દિવસ’ કરે છે. ભકતરંજની ટીકાકાર તેને ટેકો આપે છે. ભલે ગમે એમ હોય; અમારી તો એવી માન્યતા છે કે—શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં પધાર્યાં, ત્યારથી ગોકુળમાં દિવાળીના દિવસો શરૂ થયા.

[મોક્ષમંદિર ખોલ્યા પહેલાં અમે હતા, અને અત્યારે પણ અમે છઇએ. તેમાં ધણો ફેર પડ્યો છે. અત્યારે તો અમારે ઘેર—અમારા હૃદયમાં—શ્રીકાકોરજી પધાર્યા છે. તમે પણ જે અમારા વેપારમાં ખરા દિવસો લાગ્યા હશે, તો કાંઈ અટપટું આનંદમય—જીવન અનુભવતા હશે. જેમ અમે રાત દિવસ તમને દેખીએ છઇએ, તેમ તમે રાત દિવસ અમને દેખતા હશે. અમારી અને તમારી વચ્ચે શ્રીહરિ છે; તેથી અરસપરસ જોતાં, વચ્ચે હોય તે પ્રથમ દેખાય. કેમ ! કાંઈ સમગમ્ય છે ? કે કયા પુરી થતાં લૂગડાં ખંખેરીને યાત્રતા થશે ?]

ચાકર નોકર અને આરોચ્યતા—પ્રભુ કૃપાથી ચાકર નોકર રાખવાની સગવડ હોય, તો રાખવા; પણ ચાકર નોકરની પ્રાપ્તિમાં, આપણે આપણું આરોગ્ય ખોવું નહિં. જે દિવસ નોકર ન હોય, તો શેઠાણીનાં એકાં વાસણ રજળે. જે દિવસ રસોઇઓ ન હોય, તો શેઠાણી મરવા પડે. ખારાં ઉઠ જેવાં થઇ જાય, જમનારાને ફાફડી ખાય. જે દિવસ ઘરમાં સ્ત્રી ન હોય, તો નયુભાઇ હાંટલમાં જમવા દોડે, અગર શેવ મમરા ફાકે. આ બધાં પડતીનાં ચિન્હો છે. આ બધો ભૂખબરો છે—પોલો ઠાઠ છે—ખાનદાનીનો ખોટો ડોળ છે. પોતાના ધરનું

૧ પદ્યછંદ—एकदा—એક વખત. कर्मान्तरनियुक्तासु ગૃહદાસી—ઘરની દાસીઓ ધરના બીજાં કામમાં જોડાએલી હોવાથી. नन्दगेहिनी यशोदा—નંદરાયની સ્ત્રી યશોદા. स्वयं—પોતે. दधि निर्ममन्—દહિ વસોવવા લાગ્યાં.

૨ પદ્યછંદ—(तत् तस्य कृष्णस्य) तस्य बालचरितानि—તેના બાળચરિત્રો. यानि यानि इह गीतानि—જે જે અહીં ગવાયાં છે તેને. स्मरन्ती—યાદ કરીને. दधि-निर्ममन्थने काले—દહિં વસોવવાના સમયમાં. तानि अगायत—તે ગીતોને યશોદા ગાતાં હતાં.

ગમે તે કામ કરી લેવામાં લાજ જતી નથી. ટ્રેન આવવા વખતે સાંધાવાળો ગેરહાજર હોય, તો સ્ટેશનમાસ્તર પોતે ઝંઢી થોભીને સાંધાવાળાનું કામ કરી લે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—

૫૬.

રાગ—હુમરી.

“ સદાય તે છત કોતી છાજ ? તે દેખી શું થઇએ રાજ ? આતશઆજ આશા લાંબી
માણુમારે-ગુહું ગુહું જીવતર ખરૂં જાણુમારે-ગુહું ગુહું.” વિગેરે

તાત્પર્ય—જે કાંઈ સુખ જેવું જણાય છે, તે સદા રહેવાનું નથી; માટે કોઈ વખત ચાકર પાંચર હાજર ન હોય, તો તેનું કામ તમે પોતે ચલાવી લેતાં શીખો. અડચણ વિના કાંઈ શાખાતું નથી; માટે અડચણનો લાભ લઇ, આવશ્યક કાર્ય કરવા જેટલું બળ પ્રાપ્ત કરો. જે કાંઈ કરો તે રાજ થઇને કરજો. રોતાં રોતાં કરશો, તો ઉલટાં ગટરમાં પડશો.

નંદરાયની દાસીઓ ધરકામમાં લાગેલી હોવાથી, યશોદાજી પોતે દહીં વસોવવા લાગ્યાં.

૨ વિવેચન—

દહીં વસોવતાં યશોદાજી પ્રભુની લીલાનાં ગીત ગાતાં હતાં. મોટે પેરોઢીએ ઉડીને પરભાતીયાં ગાતાં ગાતાં દળવું, અને દહીં વસોવવું, એવો રીવાજ આપણે ત્યાં હજી છે. આ રીવાજનાં દર્શન ગામડામાં થાય છે. શહેરમાં નહીં થાય. ભરતખંડના આરોગ્ય દાતા રીતરીવાજો હજી ગામડામાં છે. શહેરમાં હોટલવાળા અને કારખાનાના કામદારો વહેલા ઉઠે છે. પાંચ પચીસ બ્રાહ્મણો અને દેવમંદિરના પુજારીઓ વહેલા ઉઠે છે. પ્રાતઃકાળમાં દર્શન કરવાની ટેકવાળાં સ્ત્રીપુરૂષો વેદલાં ઉઠે છે, બાકી સૌ મોડા ઉઠવામાં મોટાઇ સમજે છે. ગામડામાં શહેરની ગંધ વિનાનાં-તમામ સ્ત્રીપુરૂષો વહેલાં ઉઠે છે. શહેરોમાં પુરૂષોના કરતાં સ્ત્રીઓને ઘણાં લુણાં લાગ્યે છે. લુણાવાળા ધર જેમ જલદીથી પડી જાય છે, તેમ લુણાવાળી બાઇઓ-સવાર સુધી પથારીમાં પડી રહેનારી સ્ત્રીઓ-પુરૂષ વર્ગની પાછળ પથારીમાંથી ઉઠનારી એઢી સ્ત્રીઓ-દળણા પાણીના કાર્યમાં સમાએલી આરોગ્યતાને નહિં સમજનારી સ્ત્રીઓ-ધીમેધીમે અશક્ત બનીને, જલદીથી મરી જાય છે. તેમની સુવાવડ માટે હાલમાં ઘણાં સુવાવડ હોસ્પીટલો ખુલ્લાં મુકવામાં આવ્યાં છે; પણ તે હોસ્પીટલોમાં કંઈ રીતે જવાનું બંધ થાય, તેવાં શીક્ષણુ માટે હોસ્પીટલો જોડાતી નથી. તેમનાં અહારવિહાર સુધરે, દેવદર્શન ઉપરાંત, તેમને સારો માનસીક ખોરાક (જ્ઞાન) મળે, એવાં સંતસંગ મંડળો રૂપી હોસ્પીટલો જોડવા કોણ પ્રયત્ન કરે છે ? સંસારીઓની આ મુજવણુ ઘણા સંત પણ સમજી શકતા નથી.

સૂર્યનારાયણને આવવાને બે ત્રણ કલાક બાકી હોય, તે સમયે ગામડાના સાદાં મકાનો-માંથી-દળતી અગર દહીં વસોવતી, અભણ અગર થોડું ભણેલી, પણ શીયળના સાચા ધર્મને સમજનારી, સાસુ સસરાની નિર્મળ ભાવથી સેવા કરનારી, સરલ બહેનોના મુખમાંથી પ્રભાતિયાંનો અવાજ સંભળાય છે. આ અવાજ-આ સંગીત-ધરનાં નાનાં બાળકોને નિદ્રામાં લહેજત આપે છે; અને સમજી-સ્ત્રી પુરૂષોને પથારીનો ત્યાગ કરાવીને, પોતપોતાનાં કર્તવ્યમાં જોડે છે. શું ગાતાં હશે તે પણ સાંભળો—

રાગ-પ્રભાત.

ધન્યરે ધન્ય, મહાપુણ્ય જશોદાતાણું, પુત્રભાવે પરિબ્રહ્મ રાજે.

નંદનો નંદ (પુત્ર), આનંદ થઇ અવતર્યો, શેષ બળિભદ્ર સંગે બિરાજે.

ધન્યરે૦

અમર આહીર, અરધાંગ ગોપાંગના, વૃક્ષવેલી બની ઋષિરાણી;
 ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોમતી, વ્રજ વૈકુંઠ તે વેદવાણી- ધન્યરે૦
 નિગમ વસુદેવજી, ગાય ગોપી ઋચ્યા, દેવકી અક્ષવિવાદ કહાવે;
 અલ્લા કર લાકડી, વેણુ મહાદેવજી, પંચવદન કરી ગાન ગાવે- ધન્યરે૦
 ઇંદ્ર અશ્વિન અલંકાર દુર્યોધન, દેવતા સર્વે અવતાર લીધો;
 ધર્મ તે રાય યુધિષ્ઠિર જાણજો, દાસનો દાસ નરસૈને કાધો. ધન્યરે૦

રાગ-પ્રભાત.

જગીને જોઈ તેો જગત્ દાસે નહિં, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.
 ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, અલ્લ લટકાં કરે અલ્લ પાસે. ૨૬૦

[ક્યાં છો ?—સાવધાન છોને ?]

પંચ મહાભૂત, પરિઅલ્લ વિષે ઉપજ્યાં, અણુ અણુમાંહિ રહ્યારે વળગી;
 ફૂલને ફળ તે તો, વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી. જગીને૦
 વેદ તો એમ કહે, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખ દે, કનક કુંડળ વિશે ભેદ નોયે;
 ઘાટ ઘડયા પછી નામરૂપ જૂજવા, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે- જગીને૦
 જીવને શીવ તો, આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પ્રપંચ ચૌદ લોક કાધા;
 બણે નરસૈયો એ તેજ તું તેજ તું, એને સમર્પાથી કંઈ સંત સીધ્યા- જગીને૦

ખડેનોને—

તમારામાંની કેટલીએક ખડેનોએ ધંટી ચાલુ કરી છે, તે વાત જાણીને રાજી થયો છું. બધે થોડું દળજો-પણુ તે ખડેને વાહેલા ઉઠજો, અને આવાં પ્રભાતિયાં સારે રાગ કાઢીને ગાજો. તમારા ધરમાં ગાય ભેંસ હોય, તો વલોણું પણુ (ચોડીવાર) તમે પંડે કરજો. ખોટાં માનમાં તણાઇ જશે નહિં. તમારું દેખીને તમારાં આળકો પણુ સ્વાશ્રયી અને ભક્તિ-ભાવવાળાં થશે.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ—દધિમંથનની આ ક્રિયાને શાસ્ત્ર મંથનની ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય. દધિ મંથનમાંથી જેમ માખણને ખેંચી લઇને, છાશની થોડી પરવા રાખવામાં આવે છે; તેમ શાસ્ત્ર મથનથી, સ્વરૂપજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી-સ્વરૂપજ્ઞાનનો નિર્ણય કર્યા પછી-શાસ્ત્રોની થોડી પરવા રાખવામાં આવે છે. ધણાં પુસ્તક વાંચવા કરતાં થોડાં વાંચો; પણુ જે પુસ્તક વાંચો તે બરાબર વાંચો. આવી ટેવ તમને પડે, તો બહુ લાભ થાય. મોક્ષપત્રિકાના આહકો મને મળે છે, ત્યારે વાંચનની પરીક્ષામાં ધણાં ફેલ (નાપાસ) થાય છે. તે જોઇ લોકોનો રજળપાટ અને અર્ધદગ્ધતા મારી નજરે તરી આવે છે. રજળપાટે અને અર્ધદગ્ધતાએ આપણું ધણું બગાડ્યું છે. માટે હવે તેને વશ ન થાઓ.

દહિં વલોવતી વખતે યશોદાજીનો કેવો દેખાવ હતો તે ભાવથી સાંભળો—

શાલિની—

ક્ષૌમં વાસઃ પૃથુકટિતટે, વિભ્રતી સૂત્રનર્દ્દ,

પુત્રસ્નેહસ્તુતકુચયુગં, જાતકમ્પં ચ સુભ્રઃ ॥

૩ પદ્યછેદ—સુભ્રઃ નિર્મમંથ-જ્યારે સુંદર બ્રહ્મદેવિવાળાં યશોદાજી દહીં વલોવતાં હતાં

રજ્જ્વાકર્ષશ્રમભુજચલત્-કઙ્કળો કુણ્ડલે ચ,
સ્વિન્નં વક્ત્રં કવરવિગલન્-માલતી નિર્મમન્થ ॥૩॥

અર્થ—સુંદર ભ્રુકુટીવાળાં યશોદાજી દહીં વલોવતાં હતાં, તે વખતે યશોદાજીએ મોટા નિતંબ ઉપર પહેરેલું રેશમી વસ્ત્ર કટિમેખળાથી-કંઠોરાથી-બાંધ્યું હતું; પુત્ર ઉપરના સ્નેહને લીધે તેણીના સ્તનમાંથી દુધ ઝરતું હતું; શરીર ડોલતું હતું, નેતરે ખેંચવાના પરિશ્રમને લીધે, હાથના કંકણ અને કાનના કુંડળ ડોલતાં હતાં. મુખ ઉપર પરસેવો આવી ગયો હતો; ચોટલામાંથી માલતીનાં પુષ્પો ખરી પડતાં હતાં. [૩]

૩ વિવેચન—

કહો ! આવો આનંદ કદિ નજરે જોયો છે ? હૃષ્ણપુષ્પ આરોગ્ય બહેનને નેતર ખેંચતાં જોઈ છે ? શીયાળાના દિવસમાં જલદીથી માખણ ઉપર આવતું નથી; તેથી મંથન ક્રિયા લગાવ છે. આવા સમયમાં પુત્રવધુ દહીં વલોવતાં થાકે છે, ત્યારે માતાપિતા પુત્રને આજ્ઞા કરે છે કે- ‘મેટા ! જરાવાર તમારી સ્ત્રીને મદદ કરો, એટલે કાર્ય ત્વરાથી પતી જાય,’ આ આજ્ઞાને માથે ચડાવી, હાથમાં બીજી નેતરે લઈને, પુત્ર ધીમે ધીમે-શરમાતો શરમાતો-મંદ મંદ હસતો હસતો-મંથનની ગોળી પાસે આવીને, નેતરે રવાઈને વીંટળાઈને, મંથનની ક્રિયા ચાલુ કરે છે. આજી ધુંધટથી જેનું મુખકમળ ઘેરાઈ ગયું છે, એવી સ્ત્રી પણ, રસીકાને સંગમાં ઉભેલો જોઈને, મંદ મંદ હસતી નેતરે તાણે છે. ધીમે ધીમે એક નેતરો ઝપાટે ફરવા લાગે છે. રવાઈના ધુધવાટથી ધર ગાજી રહે છે. મર્યાદામાં શોભતાં એ ગૃહસ્ત્રી, માતાપિતાનાં નેત્રોને લલચાવે છે. બગીચાનાં ઉમદા પુષ્પોને ખીલેલાં જોઈને, જેમ માળી પ્રસન્ન થાય છે, તેમ પુત્ર અને પુત્રવધુ રૂપી પોતાના એ પ્યારાં બાળકોને દહીં વલોવતાં જોઈને, માતાપિતા પ્રસન્ન થાય છે. આવો આનંદ તો તમે ક્યાંથી દેખ્યો હોય ! કાંઈ શીકર નહિં-સાંભળ્યો તો ખરો. ‘અમારા દેશનું આવું ગૌરવ હતું,’ એટલું જાન થાય, તોપણ ધાણું છે. અત્યારે આ ગૌરવ ખોવા માટે, સ્ત્રી સહિત ધણા પુરૂષો નાટક સીનેમામાં રજી છે. હજી સમજી જાઓ તો સારું છે.

યશોદાજીનો દેખાવ જોઈને-સાંભળીને-ખ્યાલ આવશે કે-યશોદા એટલે કોઈ સાધારણ ગોવાળણુ નહિં. ‘માલતીનાં પુષ્પો યશોદાજીના ચોટલામાંથી ખરી પડતાં હતાં.’ એ વચનો નંદજીના ધરની અમીરાત સૂચવે છે.

ત્યારે પૃથુકટિતટે-મોટા નિતંબ ઉપર ક્ષૌંમં વાસઃ-રેશમી વસ્ત્ર સૂત્રનદ્ધં વિભ્રતી-કટિ-મેખળાથી બાંધ્યું હતું. પુત્રસ્નેહેન સ્નુતં યત્ કુચયુગં તત્ વિભ્રતી-પુત્રના સ્નેહને લીધે સ્તનમાંથી દુધ ઝરતું હતું. જાતકંપં વિભ્રતી-શરીર ડોલતું હતું. રજ્જોઃ આકર્ષેણ શ્રમઃ યયોઃ તૌ ભુજૌ, ભુજયોઃ ચલંતૌ કંકળૌ ચ કુંડલે વિભ્રતી-નેતરે ખેંચવાના પરિશ્રમને લીધે હાથના કંકણ અને કાનના કુંડલ ડોલતાં હતાં. સ્વિન્નં વક્ત્રં વિભ્રતી-મુખ ઉપર પરસેવો આવ્યો હતો. કવરાત્ વિગલન્ત્યઃ માલત્યઃ (માલતીનાં પુષ્પો) યસ્યાઃ સાઃ કવરવિગલન્ત્ય-ચોટલામાંથી માલતીનાં પુષ્પો ખરી પડતાં હતાં.

હવે આગળ વધીએ. હવે પ્રભુ કાંઈ લીલા કરવા ધારે છે. બાવશી સાંભળો—

તાં સ્તન્યકામ આસાદ્ય, મથનન્તીં જનનીં હરિઃ ।

ગૃહીત્વા દધિમન્થાનં, ન્યવેધત્પ્રીતિમાવહન્ ॥૪॥

તમઃક્રુમારૂઢમપાયયત્સ્તનં, સ્નેહસ્નુતં સસ્મિતમીક્ષતી મુખમ્ ।

અતૃપ્તમુત્સૃજ્ય જવેન સા યયા—વૃત્તિસચ્યમાને પયસિ ત્વધિશ્રિતે ॥૫॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે યશોદાજી દહીં વલોવતાં હતાં તે સમયે, ધાવવાની ઇચ્છાવાળા અને [લટકાં મટકાંથી અગર કાલું કાલું બોલીને] પ્રીતિ ઉપજાવતા શ્રીકૃષ્ણે, ત્યાં આવીને અને રવાઇ પકડીને, દહીં વલોવવાનું કામ અટકાવ્યું. [૪] શ્રીકૃષ્ણને બોળામાં બેસાડીને, જેમાંથી સ્નેહને લીધે દુધ ઝરતું હતું, એવું પોતાનું સ્તન યશોદાજી ધવડાવવાં લાગ્યાં. ધવડાવતાં ધવડાવતાં શ્રીકૃષ્ણના મંદ-હાસ્યવાળા મુખને યશોદાજી જોતાં હતાં. એટલામાં ચૂલા ઉપર ઉકળવા મૂકેલું દુધ ઉભરાઈ જતું દેખીને, ભગવાનને ભૂખ્યા છોડી દઇને, ત્વરાથી યશોદાજી ત્યાં પહોંચ્યા. [૫]

૪. ૫ વિવેચન—

[નારદજીના શાપથી વૃક્ષરૂપે અનેલા કુબેર ભંડારીના બે પુત્રોને, શાપથી મુક્ત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તે સમયનું પાલન કરવા માટે, પ્રભુ આ ઘટના રચે છે.]

પ્રીતિ આવહન—‘સામાન્ય બાળક માતાનું મન હરિ લે, ત્યારે આ તો-કૃષ્ણકોડા-મણિ-’ લટકળો મહેતા નરસિંહનો તો સ્વામી.’ તે યશોદાજીનું મન હરી લે-યશોદાને કામ પડતું મેલાવે, તેમાં શું કહેવું! ‘લટકળો મહેતા નરસિંહનો સ્વામી.’ એ શું? તે સાંભળો—અચાનક ઉપાડજો. (દોઝક કાંસીજોડાં તૈયાર કરો.)

૫૬,

વારો વારીરે સુંદિર શ્યામ—તારાં લટકાંને;

બલિહારીરે માખણુચેર—તારાં લટકાંને.

લટકે વામનરૂપ ધરીને, જાન્યા બળીને દ્વારે;

ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીને કાજે, બળી ચાંપ્યો પાતાળ—

તારાં વારીં બલિં

૪ પદ્મછેદ—તાં મથનન્તીં જનનીં-મથન કરતી માતા પાસે સ્તન્યકામઃ-ધાવવાની ઇચ્છાવાળા અને પ્રીતિ આવહન-પ્રીતિ ઉપજાવતા હરિઃ-ભગવાને આસાદ્ય-આવીને દધિ-મંથાનં ગૃહીત્વા-રવાઇ પકડીને ન્યવેધત્-વલોવવાનું કામ અટકાવ્યું.

૫ પદ્મછેદ—તં અંક આરૂઢં-પ્રભુને બોળામાં બેસાડીને સ્નેહસ્નુતં સ્તનં અપાય-યત્-યશોદાજી સ્નેહને લીધે જેમાંથી દુધ ઝરતું હતું એવું પોતાનું સ્તન ધવડાવતાં હતાં. સસ્મિતં મુખં રીક્ષતી-અને હાસ્યવાળા મુખને જોતાં હતાં. તુ-એટલામાં અધિશ્રિતે પયસિ-ચૂલા ઉપર ચડાવેલું દુધ ઉત્તિસચ્યમાને-ઉભરાઈ જતાં અતૃપ્તં ઉત્સૃજ્ય-ભગવાનને ભૂખ્યા છોડી દઇને જવેન સા યયૌ-ત્વરાથી ત્યાં ગયાં.

લટકે રધુવર રૂપધરીને, વચન પિતાનાં પાળ્યારે;
 લટકામાં તમે રાવણ રોળ્યો, લટકે સિતા વાળ્યા— તારાં વારીં બલિં
 લટકે ગૌઓ ગોકુળ ચારી, લટકે પલવટ વાળારે;
 લટકે જઇ જુમનામાં પેઠા, લટકે નાથ્યો કાળારે— તારાં વારીં બલિં
 લટકે ગિરિ ગોવર્ધન તોળ્યો, લટકે પોળ્યો વંશરે;
 લટકે જઇ દાવાનળ દીધો, લટકે માર્યો કંસ— તારાં વારીં બલિં
 એવાં લટકાં છે ધણાં, લટકાં લાખ કરોડરે;
 લટકાળો મહેતા નરસૈનો સ્વામિ, ન મળે તેની જોડ— તારાં વારીં બલિં

આવા લટકાળા શ્રીકૃષ્ણે યશોદાજીને ઘેલાં કર્યાં. વલોણું પડતું મેલીને યશોદાજી ત્યાં બેસી ગયાં. પ્રભુએ ખોળામાં ચડીને ધાવવા માંડ્યું. યશોદા ધવરાવતાં ધવરાવતાં, પ્રભુનું મંદ દાસ્ય કરતું મુખ જોતાં હતાં. કુબેરના બે પુત્રોને શાપથી મુક્ત કરવાનો સમય દોડ્યો આવતો હતો. શાપથી તેમને મુકાવવા પહેલાં, યશોદાજીના વાંકમાં કેવી રીતે આવવું-યશોદાજીના ગુન્હેગાર કેવી રીતે બનવું-તેનો વિચાર કરીને, યશોદાજીએ ચૂલા ઉપર મુકેલું દુધ ઉભરાવ્યું. ઉભરાતા દુધ તરફ યશોદાજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ‘રખે દુધ ઉભરાઈ જશે,’ એવા ડરથી યશોદાજી શ્રીકૃષ્ણને ખોળામાંથી નીચે બેસાડીને દુધ તરફ દોડ્યાં. દુધને ઉભરાવનાર અને યશોદાજીને તે તરફ દોડાવનાર, પોતે હતા; તોપણ-‘મને સંપૂર્ણ રીતે ધવડાવ્યા પહેલાં કેમ ઉઠ્યાં? અગર દુધ જેવા પદાર્થ માટે મારો કેમ ત્યાગ કર્યો?’ એવો ઠપકો આપવા માટે પ્રભુ કેવા પ્રકારની બાળચેષ્ટા કરે છે, તે બાવથી સાંભળો—

રાગ—ઈશ્રવંશા.

સંજાતકોપઃ સ્ફુરિતારુણાધરં, સંદશ્ય દદ્મિર્દધિમન્યભાજનમ્ ॥

મિત્વા મૃષાડશ્ચુર્દશ્મના રહો, જઘાસ હૈયજ્જવમન્તરં ગતઃ ॥૬॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—હે પરીક્ષિત રાજા! પ્રભુ તેથી કોપે ભરાયા. લાલ હોઠ ફરકવા લાગ્યો. હાંતથી હોઠ ડસીને, અને ખોટાં ખોટાં આંસુ લાવીને, એક ઉપરવટણાથી દહીં વલોવવાની ગોળી ફેડી નાંખી. પછી પ્રભુ ધરની અંદર જઈને, એકાંતમાં માખણ ખાવા લાગ્યા. [૬]

૬ વિવેચન—

મૃષાશ્ચુઃ—જેનાં જનને કોપ ન હોય, તો પ્રભુને કોપ કેમ હોય! જેના જનના હોઠ ફરકતા નથી. જેનાં જન અનેક આપત્તિઓથી ગમરાઇને રડી પડતા નથી, તો પ્રભુ કેમ રડી પડે? તેના ખુલાસા માટે મૃષા શબ્દ વાપર્યો જણાય છે. તાત્પર્ય—આ બંધી બાળચેષ્ટા હતી.

૬ પદ્યછેદ—સંજાતઃ કોપઃ યસ્ય સઃ સંજાતકોપઃ—પ્રભુ તેથી કોપે ભરાયા. સ્ફુરિતં રુણાણાં સ્ફુરિતારુણાધરં—લાલ હોઠ ફરકવા લાગ્યો. દદ્મિઃ તમ્ સંદશ્ય—હાંતથી હોઠ ડસીને મૃષા અશ્નુણિ યસ્ય સઃ મૃષાડશ્ચુઃ—ખોટાં ખોટાં આંસુ લાવીને વદશ્મના—એકઉપરવટણાથી દધિમંચભાજનં મિત્વા—દહીં વલોવવાની ગોળી ફેડી નાંખીને અંતરં ગતઃ—ધરની અંદર જઈને, રહઃ—એકાંતમાં હૈયંગમ્ જઘાસ—તાળું માખણ ખાવા લાગ્યા.

૭ પદ્મછેદ—સુશ્રૂતં પયઃ-સારી રીતે ઉકળી ગયેલા દુધને ઉત્તાર્ય-ચુએથી ઉતારીને. ગોપી પુનઃ પ્રવિશ્ય-દહિં વલોવવાના સ્થાનમાં યશેદાજી પાછાં આવ્યાં. દધનઃ અમત્રકં દધ્યમત્રકં-દહિંના વાસણને ભગ્નં સંદશ્ય-ફેડેલું દેખીને સ્વસુતસ્ય તત્ કર્મ્મ इति વિલોક્ય-તે કર્મ પોતાના પુત્રનું છે એમ જાણીને તન્ન ચ અપિ તં ન પश्यती-તેને આં ન દેખીને જહાસ-યશેદાજી હસી પડ્યાં.

યશોદાજી શોધવા નીકળ્યાં—જ્યાં પ્રભુ છે ત્યાં આવ્યાં—

उलूखलाङ्घ्रेरुपरि व्यवस्थितं, मर्काय कामं ददतं शिचि स्थितम् ॥

हैयङ्गवं चौर्यविशङ्कितेक्षणं, निरीक्ष्य पश्चात्सुतमागमच्छनैः ॥ ८ ॥

અર્થ—પછી ઉંઘા પડેલા ખારણીયા ઉપર બેઠેલા, અને શીકામાં મૂકેલું માખણ માંકડાંને ખૂબ અવરાવતા, તથા ચોરીથી ચકરવકર આમતેમ જોયા કરતા પુત્રને જોઇને, તેને પકડવા માટે, યશોદાજી ધીમે ધીમે તેની પાછળ આવ્યાં [૮]

૮ વિવેચન—

રામાવતારમાં વાનરોની દોસ્તી થઈ, ત્યારે પોતે તપસ્વી બન્યા હતા. પોતે વાનરોની સાથે ફળફુલનો અહાર કરતા હતા. કદિ તે વખતેજ પ્રભુએ તે વાનરોને નોતર્યા હશે કે— ‘લીલાલ્હર કરવી હોય, તો આવજો યશોદાજીને ઘેર.’ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે—

૫૬.

હરિના જનતો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે;

નિત્ય સેવા નિત્ય કર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદદુહારારે;

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાંદિરે—ટેક.

x

x

x

x

x

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દારીરે—ભૂતળ૦

થનનન—થનનન—(કેમ! સૌ સાથે છે ને?)

આ નિયમાનુસાર શ્રીરામના વાનર ભક્તો, શ્રીકૃષ્ણલીલાનો લાભ લેવા માટે પ્રભુ સાથે રમના જણાય છે.

चौर्यविशङ्कितेक्षणं सुतं—ચોરીને લીધે ચકરવકર જોયા કરતા શ્રીકૃષ્ણને યશોદાજીએ જોયા—દેખ્યા. હિરણ્યકશીપુ અને હિરણ્યાક્ષાદિને ડરાવનારા પ્રભુ, યશોદાજીને કેવા દેખાયા હશે? તે સાંભળો—પ્રભુ પ્રાકૃત બાળક જેવા દેખાયા હશે. (પ્રભુ તેમ કરે, તોજ યશોદાજી તેમને બાંધે—અને પછી—પ્રભુ કુબેરભંડારીના પુત્રોને શાપથી મુક્ત કરે.)

હવે માતાજી પ્રભુને પકડવા દોડે છે—

तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्-ततोऽवरुह्यापससार भीतवत् ॥

गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां, क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ॥ ૧૧ ॥

૮ ૫૬૨છે—उलूखलस्य अङ्घ्रेः उपरि—ઉંઘા ખારણીયા ઉપર व्यवस्थितं—બેઠેલા शिचिस्थितं हैयङ्गवं—શીકામાં મુકેલા માખણને मर्काय कामं ददतं—માંકડાને ખુબ આપતા. चौर्येण विशङ्किते ईक्षणे यस्य सः, तं सुतं निरीक्ष्य—ચોરીથી ચકર વકર આમતેમ જોયા કરતા पुत्रने जेधने (तेने पकडवा माटे) शनैः पश्चात् अगमत्—ધીમે ધીમે તેની પાછળ આવ્યાં

૧૧ ૫૬૨છે—तां—તે માતાને. आत्ता यष्टिः यया सा आत्तयष्टिः तां आत्तयष्टि—લાકડી લઇને આવેલાં. प्रसमीक्ष्य—દેખીને. सत्वरः—ત્વરથી ततः—ત્યાંથી. अवरुह्य—ઉતરીને

અન્વચ્ચમાના જનની બૃહચ્ચલચ્-છોળીભરાક્રાન્તગતિઃ સુમધ્યમા ॥

જવેન વિસ્રંસિતકેશવન્ધન-ચ્યુતપ્રસૂનાઽનુગતિઃ પરામૃશત્ ॥૧૦॥

અર્થ—માતાજીને લાકડી લઈને આવતાં દેખીને, ત્વરાથી ત્યાંથી (ખાર-ણીયા ઉપરથી) ઉતરીને, જાણે બહુ બીક લાગી હોય, એ પ્રમાણે-ચશોદા-જની આગળ પ્રભુ દોડ્યા. તપથી તદ્દાકાર કરેલું અને જે બ્રહ્મમાં પેસવાને-લીન થવાને-યોગ્ય છે, એવું મન પણ જેને પહોંચી શકતું નથી, એવા પ્રભુને ચશોદાજી પહોંચી શક્યાં નહીં-પકડી શક્યાં નહીં. [૯] [પાછળ દોડતી વખતે ચશોદાજી કેવાં દેખાતાં હતાં ?-તે વાત હવે શુકદેવજી કહે છે.] દોડવાના વેગને લીધે છૂટી ગએલા અંબોડામાંથી પુષ્પો ખરી પડતાં હતાં; મોટા અને હાલતા નિતંબના ભારથી, ચશોદાજી ખરાબર દોડી શકતાં નહોતાં. એવાં સુંદર ચશોદાએ માંડમાંડ લગવાનને પકડ્યા. [૧૦]

૯ વિવેચન—

भीतवत् अपससार—(માતાજીને લાકડી લઈને આવતાં જોઈને) જાણે બહુ ડરી ગયા હોય, એવા બનીને પ્રભુ નાહા. આગળ શ્રીકૃષ્ણ અને પાછળ ચશોદા. ચશોદા પકડી શક્યાં નહિ—કારણકે-યોગિનાં તપસેરિતં મનઃ પ્રવેષ્ટું ક્ષમં-યોગીઓએ તપથી તદ્દાકાર કરેલું મન જેમાં પેસવાને-જેને પામવાને-યોગ્ય છે તે મન પણ-યમ્ ન આપ-તેને પહોંચી શકતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-‘યતો વાचो निर्वर्तते, अप्राप्य मनसा सह । જેને વાણી સહિત મન પામી શકતું નથી.’ રોશનમાં પહોંચ્યા પછી, જો કદિ રેલ ગાડી ચાલી નીકળે છે, તો તેને આપણે પકડી શકતા નથી, ત્યારે આ તો ગાડી ચલાવનારનો ચલાવનાર-શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા-તેના વેગને ચશોદાજી કેવી રીતે પહોંચી વળે ?

આંતરશુદ્ધિ અને આંતરશોધ—જે પાંચ પૈસાની મુડીવાળો, અમદાવાદ શહેરની ચોરાસી કરવા જતાં, જેમ હાંસીપાત્ર થાય છે; તેમ જેઓ આખો દિવસ કાથાકમલા કરે, તેઓ પ્રભુને પહોંચી વળવાની બાબતમાં હાંસી પાત્ર ઠરે છે. દુનિયાના રાગરંગમાં રમતા હોય, કામ ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાયા હોય-પછી તે બ્રાહ્મણ હોય કે સન્યાસી હોય, ધોળાં કપડાં પહેરતા હોય

भीतवत् अपससार-જાણે બહુ બીક લાગી હોય એ પ્રમાણે નાહા. गोपी अन्वधावत्-ચશોદા તેની પાછળ દોડ્યાં. तं न आप-પણ તેને પહોંચી શક્યાં નહિં. योगिनां तपसा इरितं मनः यं प्रवेष्टुं न क्षमं-તપથી તદ્દાકાર કરેલું મન જેમાં પેસી શકતું નથી.

૧૦ પદ્યછેદ—[વિસ્રંસિતાત્ કેશવન્ધનાત્ (છૂટી ગએલા ચોટલામાંથી) ચ્યુતૈઃ પ્રસૂનૈઃ અનુગતિઃ યસ્યાઃ સા] જવેન વિસ્રંસેતકેશવન્ધનચ્યુતપ્રસૂનાઽનુગતિઃ-દોડવાના વેગને લીધે છૂટી ગએલા ચોટલામાંથી જેની પાછળ પુષ્પ ખરી પડતાં હતાં. बृहत्योः चलंत्योः श्रोण्योः भरेण आक्रान्ता गतिः યસ્યાઃ સા-મોટા અને હાલતા નિતંબના ભારથી દોડતાં થાકી ગએલાં इति સુમધ્યમા અન્વચ્ચમાના જનની-એવાં સુંદર અને પાછળ દોડતાં ચશોદા માતાએ પરામૃશત્-પ્રભુને માંડમાંડ પકડ્યા.

કે લાલ, વક્તા હોય કે શ્રોતા હોય, પણ પ્રભુને પહોંચી વળવાની આત્મતામાં કંઠાય છે. આ બંધી વાતને હુંકામાં કહું તે-સાંભળો-કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલા જીવોએ યાત્રાઓમાં ફરવું, દેરેદેરે દર્શન કરવાં, જળ દેખીને સ્નાન કરવું, મૂર્તિ દેખીને પગે લાગવું, સંત દેખીને પગમાં પડવું, તે સાધન તેમને માટે કીક છે. પણ જેના કામ, ક્રોધ અને લોભ શમી ગયા હોય, તેમણે ઉપર જલુએલા વિસ્તારને ધીમેધીમે સંકેતવો. તિર્થોમાં એકજ તિર્થને ઉત્તમ માનવું, દેવમાં એકજ દેવ, જળમાં એકજ જળ, સંતોમાં એક સંત-તે આપણા સદ્ગુરુ. આટલો સંકેત કર્યા પછી, વૃત્તિને અંતર્મુખ કરતાં શીખવું-કારણ કે-જે તમારે જોઈએ છે, તે બહાર નથી-અંતરમાં છે.

અખાતી થોડી વાનગી પણ આપું—

૫૬.

તીવ્ર કરતાં ત્રેપન થયાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીર્થ કરી કરી થાક્યા ચર્ણુ, તોએ ન પહોંચ્યો હરિને શર્ણુ.
કથા સુણી સુણી ધ્રુટયાં કાન, તોએ ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન;
એક મૂરખને એની ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન.

અખા એ મોટા ઉત્પાત, ધણા પ્રભુ એ ક્યાંની વાત; વિગેરે—

(વૃત્તિ અંતર્મુખ કરવાનાં સાધન સમાધિપાદમાં-વધારાના ફરમામાં-કહેવાય છે. વાંચો છો ? ૩. ૨) જ મોકલ્યા હોય, તો ત્વરાથી આઠ, આના વધારે મોકલી, તમારા ઘરમાં, સમાધિના ઉત્તમ જ્ઞાનને આવડા ઘો.)

બાહ્ય નિરોધ સંબંધી મહાન્ તત્ત્વવિદ્ શ્રી શંકરાચાર્યે બહુ કહે છે, તેમાંથી થોડું કહું—

बाह्ये निरुद्धे मनसः प्रसन्नता, मनःप्रसादे परमात्मदर्शनं ।

तस्मिन् सुदृष्टे भवबंधनाशो, बहिर्निरोधः पदवी विमुक्तते ॥૩૩૫॥

(વિવેકચૂડામણિ)

જેમ જેમ બહારના પ્રાણી પદાર્થોમાંથી આસક્તિ (પ્રીતિ) ઓછી થાય, તેમ તેમ અંતઃકરણમાં પ્રસન્નતા પ્રગટે. આ પ્રમાણે પ્રગટેલી પ્રસન્નતા પરમાત્માનું દર્શન કરાવે. દ્રશ્યમાં અનાસક્તિ થાય, તેજ મુક્તિનો હેતુ હોવાથી, ઉપર પ્રમાણે કરવાથી જન્મ મરણનો નાશ થાય. (૩૩૫)

આટલી વાત સંભળાવ્યા પછી મારે ફરી કહેવું પડે છે કે-આ દવા-આ જ્ઞાન, કામ ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલા માટે નથી. મંદિરે દર્શને જઇને પ્રસાદમાં લોભાણા હોય; કથામાં જતાં આવતાં થઇને, દોંગામ્મ કરતા શીખ્યા હોય; એ ભજન ગાતાં શીખીને પરદારા સામે કટાક્ષ કરવા શીખ્યા હોય; મંદિરના પુજારી થઇને પરદારાને સેવાને ખ્હાને ફસાવવા શીખ્યા હોય, બાવાજી થઇને કનક કાન્તાનો તન મનથી સ્પર્શ કરતા હોય; જીણા રાગ કાઢીને ગાવાવાળી બાઈઓ પોતાના ભજનથી પરપુરુષને ફસાવતી હોય; તેવાં સ્ત્રી પુરુષો આ દવાને-આ જ્ઞાનને-ખ્હાને ધુળાય છે ખરાં, પણ તેમનો ઠાક રાગી-માર્ગી-સાધુઓના જેવો છે. પાખંડી પરમહંસોના જેવો છે. મસાલાદાર શાકની તપેલીમાં ફરતી કડશીના જેવું તેમનું જ્ઞાન છે. આ બધા જળ વિનાના ઉંડા બયંકર કુવા છે-સંભળીને ચાલજો. (તેમની સાથે વાદ પણ કરશે નહિં.)

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવો. યશોદાજીએ બાલ્ય વૃત્તિ કરી, તેથી શ્રીકૃષ્ણને પકડી શક્યાં નહિં. આંતરવૃત્તિ કરી હોત, તો શ્રીકૃષ્ણ પાસેજ હતા. (કારણકે યશોદા શ્રીકૃષ્ણમય હતાં.)

હજી તે સંબંધી વિશેષ જાણવા જેવું છે-શાંતિથી સાંભળો-[ગડબડ કરો, તે મને ગમતું નથી]-જેમને પાવન કરવા પ્રભુ પોતે અવતાર લઇને પધાર્યા, જેમના ખોળામાં પોતે સુતા, જેમના સ્તનનું પાન કર્યું, જેમના ઝુલાવ્યા ઝુલ્યા-અને રમાડ્યા રમ્યા, તે યશોદાજીને અત્યારે અંતર્મુખવૃત્તિ કરવાની ખીલકુલ જરૂર નથી-કારણ કે-પ્રભુ સાનિધ્ય દોડે છે. જેઓ માત્ર શાસ્ત્ર, સંતો અને મૂર્તિઓદ્વારા પ્રભુના રૂપને દેખે છે-જાણે છે, તેઓએ અવશ્ય ધીમે ધીમે અંતર્મુખ થવાની જરૂર છે.

હવે દસમા શ્લોકનું વિવેચન કરીએ. તેમાં કૃપાળુ કૃષ્ણ યશોદાજીથી પકડાઇ જાય છે.

૧૦ વિવેચન—

પકડાય નહિં તો ખ્હાનાની પત જાય-પ્રભુ દીવાળીયા ફરે. યશોદા પોતાનાં તમામ કામકાજ છોડીને, પ્રભુની પાછળ દોડ્યાં, છતાં પ્રભુ પકડાય નહિં-તો બોલ્યું ફેક થાય-પ્રભુ દીવાળીયા ફરે. પ્રભુ ક્યાં બોલ્યા?—ગીતાને અદ્વારમે અધ્યાપે—

सर्वं धर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

આપણે આવું કદિ કર્યું છે? ના-વરપાર, સગસહોદર અને નાતજાત તજીને લક્ષ્મીને માટે જંગપાર જઇએ, અમેરિકામાં વસીએ, બગદાદ બસરામાં મુકામ કરીએ, આર પંદર વરસે આવીએ, પણ પાડોશમાં બગવદ્વાર્તા થતી હોય, ત્યાં ન જઇએ. જમવાનું હોય તો જમાલપુર દરવાજાબહાર દોડીને જઇએ, પણ સ્વસ્વરૂપને ઓળખવા માટે ખોળામાં હોય, તોપણ ન ખાઇએ.

પદ-રાગ હુમરી.

અડબંગાઇમાં ઉમર આખી, નરતન ચિંતામણિ ખોઇ નાંખી;

રદિયામાં રાખી છે તીખી પાળીયારે-ગોવિંદ જાણ્યા વિનાના વરસો ગાળીયાં.

—રે ગોવિંદ જાણ્યા.

x x [યાદ રાખ કે—] x x

મરણુધાત તો નથી મટવાની, જાગી જો નથી વાર જવાની;

સાથે નાવે વાલ સવાની વાળીયારે—ગોવિંદ૦

[સારાં સારાં કપડાં અને ઘરેણાં બહાલાં લાગ્યાં?]

વસ્ત્રાભૂષણ હુંડી લેશે, બહાર કાઢીને બાળી દેશે;

રૂપિરાજ કહે દાટ્યાં રહેશે રાળીયારે—ગોવિંદ૦

અહો! અમારે-તમારે સૌને મરવું છે. ન ચેત્યા તો મુઆ. કેડ બાંધીને અમારી સાથે નિર્મળભાવથી ચાલ્યા આવો. આપણા વિજય છે.

શાંત બેસી જાઓ, તો એક મસ્તનાં દર્શન કરાવું. કાંસીજોડાને ઢાલક તૈયાર કરો. (પ્રભુ ક્યારે પકડાય? તે વિષય આપે છે.) મસ્તાનોને મસ્તી ગમે. માંદાને અને ઉદાસીને

મસ્તી ગમે નહિં. માટે ધડીવાર રોગ અગર ઉઠાસીનતાનો ત્યાગ કરીને સાંભળજો, સાંભળ્યા પછી પ્રેમથી ઉપાડજો. [આંખના દ્વાર બંધ કરજો.]

૫૬.

અખ તો મેરે શ્યામ સુંદર દૂસરો ન કોઇ; (૨)
દૂસરો ન કોઇ રામા-દૂસરો ન કોઇ—અખ૦
માત છોડે તાત છોડે, છોડે સગા કોઇ;
સાંધુસંત બૈઠ બૈઠ, લોકલાજ ખોઇ—અખ૦
સંત દેખ દોડ આઇ, જગત્ દેખ રોઇ;
પ્રેમઆંસુ ડાર ડાર, અમરવેલ ખોઇ—અખ૦
મારગમેં તારન મીઝે, સંત શ્યામ દોઇ;
સંત સદા શિર ઉપર, શ્યામ હૃદય હોઇ—અખ૦
અંતમેંસે તંત કાઢ્યો, પીછે રહી સોઇ;
રાણે મેલ્યા ખિખકા પ્યાલા, પીધા મસ્ત હોઇ—અખ૦
અખ તો ખાત ફૈલ ગઇ, જાને સખ કોઇ;
અખતો હાં-હાં-હાં-અખતો-હાં-હાં-હાં.....
અખતો ખાત ફૈલ ગઇ, જાને સખ કોઇ;
દાસ મીરાં લાલ ગિરધર, હોતી હો સો હોઇ—અખ૦

મસ્તને ઓળખ્યાં-મસ્તનાં અક્ષરદેહનાં દર્શન કર્યાં ? એક નોકર પોતાનાં સર્વ સુખનો ત્યાગ કરીને શેઠને સેવે છે, તો શેઠ (ધીમે ધીમે) તેની શેવામાં-સંભાળમાં-તેના હાથમાં પકડાઇ જાય છે. એક સ્ત્રી પતિની સેવામાં ચોરીસે કલાક રહે છે, તો પતિ કાળી રાતે રળીને સ્ત્રીને સુખ દેવામાં તત્પર રહે છે. સ્ત્રીના હાથમાં પકડાઇ જાય છે. ત્યારે આ તો અંતર્યામિ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ-તે યશોદાજીના હાથમાં કેમ ન પકડાય !

હવે આગળ વંધીએ-ગુહેગારને પકડીને શું કરે છે તે સાંભળો—

કૃતાગસં તં પ્રહદન્તમક્ષિણી, કષન્તમઙ્ગજન્મષિણા સ્વપાણિના ॥

ઉદ્દીક્ષ્યમાણં મયવિહ્વલેક્ષણં, હસ્તે ગૃહીત્વા મિષયન્ત્યવાગુરત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—વાંકમાં આવેલા હોવાથી ઘણાંજ રડતા, આંજણના લપરડા થાય એવી રીતે આંખો ચોળતા, અને ભયથી જેનાં નેત્રો વિહ્વલ બન્યાં હતાં-એવા ટગર ટગર બોલ્યા કરતા શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પકડીને, યશોદાજીએ તેમને બીવડા-વવા સાડે ધમકાવ્યા-ઠપકો દીધો. [૧૧]

૧૧ પદ્મ-૭૬—(આગસ-૧. લિં. અપરાધ) કૃતાગસં તં-તે કે જેણે અપરાધ કર્યો હતો. પ્રહદન્તં-બહુજ રડતા અંજન્તી-(ફેલાતી) મષી (મેશ) યયોઃ તે અંજન્મષિણી इति અક્ષિણી-તે સ્વપાણિના કર્ષતં-આંજણના લપરડા થાય એવી રીતે આંખોને હાથવતે ચોળતા ઉદ્દીક્ષ્યમાણં-અને બોલ્યા કરતા મયેન વિહ્વલે દીક્ષણે यस્ય સઃ તન્ મયવિહ્વલેક્ષણં-ભયથી જેમનાં નેત્ર વિહ્વલ બન્યાં હતાં તે શ્રીકૃષ્ણને હસ્તે ગૃહીત્વા-હાથથી પકડીને મિષયન્તી-બીવડાવતી યશોદાએ અવાગુરત્-અગ+ગુર્-પ્રભુને ઠપકો દીધો-પ્રભુને ભયમાં.

૧૧ વિવેચન—

શુન્હેગાર રડવા લાગ્યા. આંખો ચોળીને મેશના લપરડા કરવા લાગ્યા. અરાબર પ્રાકૃત બાળકના જેવો દેખાવ કર્યો. બોળાં યશોદાજી હાથ પકડીને ધમકાવવા લાગ્યાં. મોડી રાત્રે નગરચર્યા જેવા માટે છૂપે વેશે નીકળેલા રાગને, જેમ પોલીસનો કોઇ નવો સીપાઇ ધમકાવે, તેમ-જેની માયામાં બ્રહ્માજી ભૂલા પડે, તેની માયામાં ભૂલા પડેલાં યશોદાજી શ્રીકૃષ્ણને ધમકાવવા લાગ્યાં.

માતાજીનો ઠપકો સાંભળી પ્રભુ ડરી જાય છે, અને યશોદાજીને દયા આવે છે—

ત્યક્ત્વા યષ્ટિં સુતં મીતં, વિજ્ઞાયાર્મકવત્સલા ॥

इयेष किल तं बद्धं, दाम्नास्तद्वीर्यकोवदा ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—પુત્રપ્રેમમાં લલબદ્ધ થએલાં યશોદાજીએ, પુત્રને ડરી ગએલો જોઇને, લાકડી નીચે મૂકી. પછી શ્રીકૃષ્ણના બળને નહિં જાણનારાં યશોદાજીએ, તેમને દામણાથી બાંધવાનો વિચાર કર્યો. [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

અર્મકવત્સલા—પુત્રમાં પ્રેમ રાખનારાં યશોદાજી. પુત્ર પ્રત્યેના માતાના પ્રેમની હદ નથી. સંતતી માટે બાધા આપડી, દોરા ધાગા-જપ, તપ, વ્રત વિગેરે અનેક કાર્યો સ્વી કરે છે. સંતતિ માતાના ગર્ભમાં આવે છે, ત્યારથી અનેક કષ્ટ ઉપરાંત, માતાનો બાધાપીધાનો અને સુવા બેસવાનો સ્વાદ ઉડી જાય છે, તોપણ માતા પ્રસન્ન રહે છે. સંતતિ યયા પછી અનેક કષ્ટો વેડીને બાળકને ઉછેરે છે. માતા બાળકને સદા સંભાળે, અને પિતા ધડીવારમાં બાળકથી કંટાળે. પિતા જમવા બેઠા હોય, ત્યાં પાસે બાળક કદિ ગંદવાડ કરે, તો પિતા તેને લડે, અને તેની માને ધમકાવે; માતા ભોજન કરતી હોય, તે અરસામાંજ કદિ બાળક માતાના બોળામાં થી કરે, તોપણ માતા કંટાળે નહિં. બાળક મોટો થયા પછી, માતા પોતે જે તે ખાય, અને બાળકને ધી ગોળ આપે. આવી પુત્રવત્સલતા એક સાધારણ માતામાં હોય છે, ત્યારે જેને ઘેર શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા, તે યશોદાજીની પુત્રવત્સલતાનાં શાં વખાણ કરીએ ! સુતં મીતં વિજ્ઞાય—પુત્રને બહુ ડરી ગયેલો જોઇને, યશોદાજીએ લાકડી નીચે મૂકી—યશોદાજીને દયા આવી ગઈ.

દામણાથી બાંધન—દયા આવી ગઈ, પણ—‘કાંઈક શીક્ષા કર્યા વિના, બાળકની આ કટેવ મટશે નહિં.’ એમ સમજીને યશોદાજીએ પ્રભુને દામણાથી બાંધવાનો વિચાર કર્યો. પૂતના, તૃણાવર્ત વિગેરેને શ્રીકૃષ્ણે માર્યા હતા, તે વાત શું યશોદાજી ભૂલી ગયા હતા ?—હા—હકાર સ્વ-વવા માટે ‘અતદ્વીર્યકોવિદા—શ્રીકૃષ્ણના બળને નહિં જાણનારાં’—એવું વિશેષણ યશોદાજીને લગાડ્યું છે. યશોદા જે ભૂલ કરે છે, એની ભૂલ આપણે ઘણીવાર કરીએ છઈએ. યાદ છે ?

૧૨ પદ્મછેદ—અર્મકવત્સલા—પુત્રમાં જેને પ્યાર છે એવાં યશોદાએ સુતં મીતં વિજ્ઞાય—પુત્રને ડરી ગએલો જોઇને યષ્ટિં ત્યક્ત્વા—લાકડી તથા છત્રને તસ્ય વીર્ય તદ્વીર્ય તસ્ય વીર્યસ્ય કોવેદા ન ભવતિ इति અતદ્વીર્યકોવિદા—શ્રીકૃષ્ણના બળને નહિં જાણનારા યશોદાજીએ દામ્ના તં બદ્ધં इयेષ—તેને દામણાથી બાંધવાનો વિચાર કર્યો.

સંભારે, નહિં તો કહું. સાંભળો-કંઈ ભયંકર રોગ અગર કોઈ ભયંકર આપત્તિ આવી પડે છે, ત્યારે આપણને પ્રભુના બળનો અનુભવ થાય છે. તે રોગ અગર આપત્તિ જતાં રહે છે, ત્યારે આપણે પ્રભુના બળને વિચારી જઈએ છઈએ. [યમદાનુર્તનું કામ કરવા માટે યશોદાજીને પ્રભુએ ભૂલાં પાડ્યાં છે.]

પ્રભુને ક્યાં બાંધ્યા હતા, તે વાતની સાથે પ્રભુનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તે પણ કહી દે છે--

ન ચાન્તર્નં બહિર્યસ્ય, ન પૂર્વં નાપિ ચાપરમ્ ॥

પૂર્વાપરં બહિશ્ચાન્તર્-જગતો યો જગન્ન યઃ ॥૧૩॥

તં મત્વાત્મજમવ્યક્તં, મર્ત્યલિંગમધોક્ષજમ્ ॥

ગોપિકોલૂક્ષલે દામ્ના, બબન્ધ પ્રાકૃતં યથા ॥૧૪॥

અર્થ—જેની અંદર, બહાર, આગળ અગર પાછળ કંઈ નથી; અને જે પોતે જગતની અંદર, બહાર, આગળ અને પાછળ (વ્યાપીને) રહેલ છે; તથા જે જગતરૂપ છે. તે મનુષ્ય દેહવાળા અવ્યક્ત ભગવાનને પુત્ર માનીને, યશોદાજીએ સાધારણ બાળકની માફક, ખારણીયા સાથે દામણાથી પ્રભુને બાંધ્યા. [૧૩-૧૪]

૧૩-૧૪ વિવેચન—

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણાં ઇવ ॥ (ગીતા ૭-૭)

યસ્યાન્તઃ સ્થાનિ ભૂતાનિ, યેન સર્વમિદં તતં ॥ (ગીતા ૮-૨૨) વિગેરે

જેમ દોરામાં મણિયો પરોવાય, તેમ આ સર્વ ભૂતો મારામાં પરોવાયેલાં છે. [૭-૭] જેનાં અંતરમાં આ સર્વ ભૂતો રહેલાં છે, અને જે આ સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપીને રહેલો છે (તે અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે.) [૮-૨૨]

બ્રહ્મનાં વિશેષણો મૂકીને, શ્રીશુકદેવજી આપણને શ્રીકૃષ્ણનું મૂળ સ્વરૂપ સમજાવે છે. તાત્પર્ય—યશોદાજી ભલે ભૂલાં પડે—ભલે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા વિના દામણાથી બાંધી લે, પણ ભાગવતના શ્રોતાવક્તાઓએ ભૂલાં પડવું નહિ. ભાગવતના શ્રોતાવક્તાઓએ યાદ રાખવું કે—જે મોટું સ્વરૂપ દેવકીજીના કારાગૃહમાં હતું, તેજ આ નાનું સ્વરૂપ છે, અને તેજ—નારદજીના શાપથી વૃક્ષરૂપ અનેલા ભક્તોને મૂકાવવા માટે—બાળચેષ્ટા કરે છે.

૧૩-૧૪ પદ્મછેદ—યસ્ય અન્તઃ ન બહિઃ ન—જેની અંદર કંઈ નથી બહાર કંઈ નથી. પૂર્વં ન ચ અપિ અપરં ન—જેની આગળ તથા પાછળ કંઈ નથી. અને યઃ—જે જગતઃ પૂર્વાપરં બહિઃચાન્તર્—જગતની આગળ પાછળ અને બહાર તથા અંદર રહેલ છે. યઃ જગત્ત્વ—અને જે જગતરૂપ છે. તં મર્ત્યલિંગં અવ્યક્તં અધોક્ષજં—તે મનુષ્યરૂપે અનેલા અવ્યક્ત પરમાત્માને આત્મજં મત્વા—પોતાનો પુત્ર માનીને. ગોપિકા—યશોદાજીએ પ્રાકૃતં યથા—સાધારણ બાળકની માફક. ઉલૂક્ષલે દામ્ના બબન્ધ—ખારણીયા સાથે દામણાથી બાંધ્યા.

પ્રભુને દામણાથી બાંધવા જતાં શો ચમત્કાર થયો ?-તે સાંભળો.

તદ્દામ બદ્ધચમાનસ્ય, સ્વાર્ભકસ્ય કૃતાગસઃ ॥

ઘ્વઙ્ગુલોનમભૂત્તેન, સંદધેઽન્યચ્ચ ગોપિકા ॥૧૫॥

યદાસીત્તદપિ ન્યૂનં, તેનાન્યદપિ સંદધે ॥

તદપિ ઘ્વઙ્ગુલં ન્યૂનં, યદ્દાદત્ત બન્ધનમ્ ॥ ૧૬ ॥

एवं स्वगेहदामानि, यशोदा संदधत्यपि ॥

गोपीनां सुस्मयन्तीनां, स्मयन्ती विस्मिताऽभवत् ॥૧૭॥

અર્થ—વાંકમાં આવેલા પોતાના બાળકને બાંધતાં, બાંધવા લીધેલું દામણું બે આંગળાં દુકું પડ્યું. પછી યશોદાજીએ એક બીજું દામણું સાંધ્યું. (૧૫) દામણું સાંધ્યું તે પણ દુકું પડ્યું. તેને ત્રીજું દામણું સંધાડ્યું, તે પણ બે આંગળાં દુકું પડ્યું. આ પ્રમાણે જેટલાં દામણાં સંધાડ્યાં, તેટલાં દુકાં પડ્યાં. (૧૬) આ પ્રમાણે પોતાનાં ઘરનાં તમામ દામણાં યશોદાજીએ બાંધ્યાં, તોપણ સર્વે દુકાં પડ્યાં. તે દેખીને ગોપીઓ હસી પડતાં, યશોદાજી પણ હસી પડ્યાં; અને યશોદા વિસ્મય પામ્યાં. (૧૭)

૧૫-૧૬-૧૭ વિવેચન—

ચમત્કાર—જે દામણું લે તે બે આંગળાં ઓછું પડે. એવાં અનેક દામણાં યશોદાજીએ લીધાં, પણ દરેક બળે આંગળાં ઓછાં થયાં. ગોપીઓ જોવા મળી-જોતાં જોતાં હસી પડી. યશોદાજી પણ હસી પડ્યાં, છેવટે આશ્ચર્ય પામ્યાં અને થાક્યાં. આશ્ચર્ય થવામાં ખાસ કારણ એ છે કે-પ્રભુનું પેટ મોટું ન થાય, અને દામણું દુકું ન થાય; છતાં દામણું બે આંગળાં પડે. તે પણ વળી બેજ આંગળાં, ત્રણ આંગળાં નહીં.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ—શ્રીકૃષ્ણને બાંધવા માટે જેમ યશોદાજી દામણાં ભેળાં કરે છે, અને દરેક દામણું બળે આંગળાં દુકું પડે છે; તે પ્રમાણે જ પ્રભુને વશ કરવા માટે-બાંધવા માટે-

૧૫ પદ્યછેદ—કૃતાગસઃ—વાંકમાં આવેલા અને બદ્ધચમાનસ્ય સ્વાર્ભકસ્ય—બાંધેલા પોતાના બાળકનું. તત્ દામ—તે દોરડું. દ્વાભ્યાં અઙ્ગુલાભ્યાં ઝન—બંધગુલોદય અમૂત—બે આંગળાં દુકું પડ્યું. ચ-પછી ગોપિકા અન્યત્ સંદધે—યશોદાજીએ બીજું દોરડું સાંધ્યું.

૧૬ પદ્યછેદ—યત્ દામ આસીત્—જે દામ બાંધ્યું તત્ અપિ ન્યૂનં—તે પણ દુકું પડ્યું. તેન અન્યત્ અપિ સંદધે—તેને બીજું દામણું સંધાડ્યું તત્ અપિ ઘ્વઙ્ગુલં ન્યૂનં—તે પણ બે આંગળાં દુકું પડ્યું. યત્ યત્ બંધનં આદત્—આ પ્રમાણે જેટલાં દામણાં સંધાડ્યાં તેટલાં દુકાં પડ્યાં.

૧૭ પદ્યછેદ—एवं—આ પ્રમાણે સ્વગેહસ્ય દામાનિ—પોતાના ઘરનાં તમામ દામણાં યશોદા સંદધતી અપિ—યશોદાજીએ બાંધ્યાં તોપણ સર્વે દુકાં પડ્યાં. તેથી સુસ્મયંતીનાં ગોપીનાં—ગોપીઓ હસી પડતાં. ઙ્ગયંતી—યશોદા પણ હસી પડ્યાં. વિસ્મિતા અભવત્—અને વિસ્મય પામી ગયાં.

મુમુક્ષુઓ અનેક સાધન એકઠાં કરે છે; પણ પ્રભુને આંધવા જતાં દરેક સાધન થોડાં ઘણાં ટુંકાં પડે છે. દુનિયાનો પ્રવાહ ઘણા કાળથી ચાલ્યો આવે છે. તેમાં અનેક સંતો થયા—અનેક શાસ્ત્રો પણ થયાં. દેવ થયા, દેવમંદિરો પણ થયાં; ધન, પતાકા, ડંકા, નિશાન, દંડ, કમંડળ, ભગવાં, તિરથ વિગેરે અનેક સાધનો પ્રભુને આંધવા માટે તૈયાર થયાં; પણ એવું એક સાધન નથી, કે તે કરીએ કે તુરત, આપણને પ્રભુનાં દર્શન થાય. જેવી યશોદાજીની સ્થિતિ છે, તેવીજ મુમુક્ષુની સ્થિતિ છે. જેમ યશોદા આખરે થાકે છે; ત્યારે પ્રભુ અંધાય છે, તેમજ મુમુક્ષુ પણ આખરે થાકે છે. એટલે—સાધનનું અળ તજીને શરણે આવે છે, ત્યારેજ રહીયાજો વશ થાય છે.

હવે પ્રભુ વશ થાય છે, તે કથા ભાવથી સાંભળો—

સ્વમાતુઃ સ્વિન્નગાત્રાયા, વિસ્ત્રસ્તકવરસ્રજઃ ॥

દૃષ્ટ્વા પરિશ્રમં કૃષ્ણઃ, કૃપયાસીત્સ્વબન્ધને ॥૧૮॥

एवं संदर्शिता हृङ्ग, हरिणा भृत्यवश्यता ॥

स्ववशेनापि कृष्णेन, यस्येदं सेश्वरं वशे ॥૧૯॥

અર્થ—જેનાં ગાત્રોમાં પરસેવો વળી ગયો હતો, જેના અંગોડામાં ગુથેલી પુષ્પની માળાઓ ખસી પડી હતી, તે માતાના પરિશ્રમને દેખીને, કૃપાથી પોતાની મેળે પ્રભુ અંધાઇ ગયા. [૧૮] ‘હે પરીક્ષિત રાજા! લોકપાલો સહિત આ વિશ્વ જેને આધીન છે, તે ભગવાન પોતે સ્વતંત્ર છે, છતાં—’ હું ભક્તોને વશ્ય છઉં ’—એવું દેખાડ્યું. [૧૯]

૧૮-૧૯ વિવેચન—

યશોદાજી જ્યાં, અને પ્રભુ હાર્યા—પ્રભુ અંધાયા. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રદેવકી જય.

કઇ ન્યૂનતા હતી?—અમુક કારણસર દીટાડીએ સમુદ્ર ખાલી કરવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ ક્યાં દીટાડીની ચાંચ! અને ક્યાં સમુદ્રનાં અગાધ જળ! તે દઢ પ્રતિજ્ઞા શ્રીકૃષ્ણે પળાવી, ત્યારે યશોદાજીની દઢ પ્રતિજ્ઞા કેમ તોડાવે! અમુક કાચખાએ કાચખીને દઢતાનો લાભ ખતાવ્યો હતો. અમુક હોડાએ હોડીને દઢતાનો લાભ ખતાવ્યો હતો. મહાભારતના યુદ્ધમાં—હાથમાં હથિયાર ન લેવાની શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા તોડાવવા બીજમપિતામહે પ્રતિજ્ઞા કરી કે—‘જે હું ખરો ગંગાજીનો પુત્ર હોઉં, તો શ્રીકૃષ્ણને હથિયાર ધારણ કરાવું.’ ત્યાં પણ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડી, અને ભક્તની પ્રતિજ્ઞા પાળી.

૧૮ પદ્મછેદ—સ્વમાતુઃ—પોતાની માતા કે જે. સ્વિન્નં ગાત્રં યસ્યાઃ સા તસ્યાઃ—જેનાં ગાત્રોમાં પરસેવો વળી ગયો હતો તેના વિસ્ત્રસ્તા કવરસ્રજ્ઞ યસ્યાઃ સા તસ્યાઃ—જેના અંગોડામાં ગુથેલી માળા ખસી પડી હતી તે માતામા. પરિશ્રમં કૃષ્ણા—પરિશ્રમને દેખીને. કૃષ્ણઃ—કૃષ્ણ. કૃપયા સ્વબંધને આસીત્—કૃપાથી પોતાની મેળે પ્રભુ અંધાઇ ગયા.

૧૯ પદ્મછેદ—હે અંગ—હે પરીક્ષિત રાજા! સેશ્વરં ઇદં (વિશ્વં) યસ્ય વશે—લોકપાલો સહિત આ વિશ્વ જેને કબજે છે તે સ્વવશેન કૃષ્ણેન—શ્રીકૃષ્ણ સ્વતંત્ર છે. અપિ—તોપણ. હરિણા—ને હરિથી. एवं—આ પ્રમાણે. (ભૃત્યવશ્યસ્ય ભાવઃ ભૃત્યવશ્યતા) ભૃત્યવશ્યતા સંદર્શિતા—ભક્તવશ્યપણું ખતાવવામાં આવ્યું.

દઢતા વિના વેપાર, નોકરી અગર ગમે તે ધંધો શોભતો નથી. તે પ્રમાણે જ્ઞાનભક્તિ પણ દઢતા વિના શોભતાં નથી-વિજય પ્રાપ્ત કરી આપતાં નથી; માટે તમારા જીવનને મોખરે દઢતાને રાખજો. એક વાધરણુ દઢતાથી પતિને સેવે છે, તે સતી કહેવાય; અને એક બ્રાહ્મણી દઢતા વિના પતિને સેવે, તો તે વ્યભિચારી ગણાય છે. એક મુમુક્ષુ દઢતાથી એક સદ્ગુરુને સેવે છે, ત્યાં પ્રભુને આવવું પડે છે; અને એક મુમુક્ષુ અનેક ઠેકાણે રજાળે છે, ત્યાં પ્રભુ તેના સામું પણ જોતા નથી. યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણને બાંધવાનું કામ દઢતાથી જારી રાખ્યું. યશોદાજીને થાક્યાં જાણીને-પુત્રવત્સલા માતાને થાક્યાં જાણીને-ભક્તવત્સલ કૃપયા-કૃપા કરીને-બંધાયા. કૃપયા શબ્દ પ્રભુત્વ સૂચવે છે. સ્વબંધને શબ્દમાં સ્વ શબ્દ છે, તે પણ પ્રભુત્વ સૂચવે છે.

હે અંગ !—એવું સંબોધન કરીને પરીક્ષિતને પ્રભુનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. પ્રભુની ભક્તાધીનતા સૂચવે છે.

વિષ્ણુના ચક્રથી પીડાએલા દુર્વાસા વિષ્ણુ પાસે ગયા, ત્યારે વિષ્ણુ બોલ્યા હતા કે—

અહં ભક્તપરાધીનો, હ્યસ્વતંત્ર इव द्विज ॥ ૬૩

x x x x x

મયિ નિર્બંધહૃદયાઃ, સાધવઃ સમદર્શનાઃ ।

વશીકુર્વતિ માં ભક્ત્યા, સત્તિચયઃ સત્પતિં યથા ॥ ૬૬

x x x x x

સાધવો હૃદયં મંદં, સાધૂનાં હૃદયં ત્વહમ્ ।

મદન્યત્તે ન જાનન્તિ, નાહં તેભ્યો મનાગપિ ॥ ૬૮ ॥

[ભાગવત સ્કંધ ૯-૪]

વિગેરે વચનો ભક્તોને ન્યાલ કરનારાં છે-હિંમત આપનારાં છે-બળપોષક છે.

પ્રભુનો આ અવાજ-શાસ્ત્રાની આ શીખામણ, કાચખાએ સાંભળીને કાચખીને દઢતાનો લાભ દેખાડ્યો. હોલાએ સાંભળીને હોલીને દઢતાનો લાભ દેખાડ્યો. પણ-મુમુક્ષુઓએ-સોએ-નવાણુ ટકાએ-આ અવાજ સાંભળ્યો, પણ પાળ્યો નહીં. દઢતાનું રહસ્ય સમજ્યા નહિં.

આ સંબંધમાં નરસિંહમહેતાએ ગાયું છે—

રાગ—પ્રભાત.

રઝળતી રાંડના રવડતાં છોકરાં, કોણ શિક્ષા દષ્ટ દોર આણે !

૧અંધ ગુરૂએ મળી રનિરંધ એલા કર્યા, બ્રહ્મણિ વાત તે શું રે જાણે. વિગેરે.

શ્રી શુકદેવજી યશોદાનાં ભાગ્યનાં વખાણ કરે છે—

નેમં વિરિશ્ચો ન ભવો, ન શ્રીરપ્યક્લસંશ્રયા ॥

પ્રસાદં લેભિરે ગોપી, યત્તપ્રાપ વિમુક્તિદાત્ ॥ ૨૦ ॥

૧ શિષ્યનો અધિકાર જોયા વિના ઉપદેશ કરનાર અંધ ગુરૂ.

૨ ખીન અધિકારી, દુર્ગુણોથી ભરેલા.

૨૦ પદ્યછેદ—વિમુક્તિદાત્-મુક્તિ આપનારા કૃષ્ણ પાસેથી યત્ત્વમ્ પ્રસાદં ગોપી પ્રાપ્ત-જે આ લાભ યશોદાને મળ્યો તત્-તે લાભ વિરિંચઃ ન, ભવઃ ન, અંગસંશ્રયા શ્રીઃ અપિ ન લેભિરે-બ્રહ્મા, મહાદેવ અને અંગમાં રહેનારાં લક્ષ્મીજી પણ મેળવી શક્યાં નહિં.

નાયં સુસ્વાપો ભગવાન્-દેહિનાં ગોપિકાસુતઃ ॥

જ્ઞાનિનાં ચાત્મભૂતાનાં, યથા ભક્તિમતામિહ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—મુક્તિ આપનારા ભગવાન પાસેથી, જે (આ) લાલ યશોદાજીને મળ્યો, તેવો લાલ પ્રહ્લાજી, મહાદેવજી અને શ્રીઅંગમાં રહેનારાં લક્ષ્મીજી પણ મેળવી શક્યાં નથી. (૨૦) શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—‘હે રાજન્! યશોદાના પુત્રરૂપે બનેલા આ ભગવાન, દેહાભિમાનથી ઘેરાયેલા તપસ્વીઓને, અને કર્મકાંડીઓને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતા નથી. દેહાભિમાનથી રહિત જ્ઞાનીઓને પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે ખરા, પણ ભક્તોને જેવી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી સહેલાઈથી તેમને (દેહાભિમાન રહિત જ્ઞાનીઓને પ્રભુ) પ્રાપ્ત થતા નથી. [૨૧]

૨૦-૨૧ વિવેચન—

પ્રહ્લાજી, મહાદેવજી અને શ્રીલક્ષ્મીજીએ ઘણો લાભ લીધો છે, પણ યશોદાજીએ જે લાભ લીધો તે લાભતો નહિંજ.

આપણા આખા શરીરમાં અનેક ઈંદ્રિયો અને અનેક ઈંદ્રિયોના દેવો છે, પણ જે લાભ યશોદાને-જીવ્હાને-મળે છે, તે લાભ કોઈને મળતો નથી. નરસિંહ, મીરા, તુકારામ વિગેરે સંતોએ જીવ્હાદ્વારા હરિરસ ચાખ્યો. જીવ્હાદ્વારા પોને ઘેલા બન્યા, અને જગત્ને ઘેલું કર્યું. કલિયુગમાં સમરણભક્તિ અને કીર્તનભક્તિનો ડંકો છે. જેમ સારી દવાની સાથે સારી ચરી જોઈએ, તેમ કીર્તનભક્તિની સાથે જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં બળ જોઈએ.

પદ—રાગ-ગજલ તાલ ૩.

જો ભજો હરિકો સદા, સોછ પરમ પદ પાયગા—ટેક.

દેહકે માલા તિલક, અર છાપ નહિં કિસુ કામકે;

પ્રેમભક્તિકે મિના, નહિં નાથ કે મન ભાયગા—જો ભજો.

દિલકે દર્પણકો સદા કર, દૂર કર અભિમાન કો;

ખાક હો ગુરકે કદમકી, તો પ્રભુ મિલ જાયગા—જો ભજો

છોડ દુનિયાંકે મજો-સખ, જોઈ કર એકાંતમેં;

ધ્યાન ધર હરિકે ચરણકો, ફિર જનમ નહિં આયગા—જો ભજો

દહ ભરોસા મનમેં કરકે, જો જપે હરિ નામકો;

કહતા હૈ પ્રહ્લાનંદ, પ્રહ્લાનંદ ખીચ સમાયગા—જો ભજો

નોંધ—પૂર્વે જે દ્રોણવસુ અને ધરા હતાં, તે પ્રહ્લાજીના વરદાનથી નંદ યશોદા બન્યાં છે. તે વાત આઠમા અધ્યાયમાં થઈ ગઈ છે. તે વાચનમાં અહીં વિશેષ જાણવાજેવું એ છે કે—

૨૧ પદ્યછંદ—અયં ગોપેકાસુતઃ ભગવાન્-યશોદાના પુત્ર થએલા આ ભગવાન્ દેહિનાં સુસ્વાપઃ ન-દેહાભિમાની પુરૂષથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય એવા નથી. ચ-અને યથા-જેવી રીતે દૂધ-આ સંસારમાં ભક્તિમતાં-ભક્તિવાળા જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે આત્મભૂતાનાં જ્ઞાનિનાં ન-સમભાવ થએલા જ્ઞાનીઓને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી.

बहूनां जन्मनामंते, ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥ गीता ७-१६ ॥

નંદયશોદાએ પૂર્વજન્મનાં સાધન અને પૂર્વ જન્મના વરદાનથી, કનૈયાને પોતાનો કર્યો છે. માટે સદા સત્કર્મ કરતા રહેજો.

વીસમા શ્લોકમાં તપ અને જ્ઞાનના કરતાં ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે. તેમ કહેવામાં જે ભાવ છે, તે ભાવ સમજવા માટે એક દૃષ્ટાંત આપું.

દૃષ્ટાંત—વૃદ્ધશંકરને ઘેર ત્રણ પુત્રો હતા. મોટા ખારીસ્ટર થયો હતો, તેથી નાનો મોટી મોટી બેકોનો ડાયરેક્ટર હતો. સૌથી નાનો બી. એ, થઇને પિતાની સેવા કરતો હતો. વકીલ-સાહેબને પિતાનો સ્વભાવ ગમતો નહિ, તો પિતાની સેવા ક્યાંથી કરે! ડાયરેક્ટર સાહેબને દિવસના કલાક ૨૪ અને ૪૮ કલાકનું કામ હતું. બ્યારે પિતા કાંઇ આજ્ઞા કરતા, ત્યારે કહેતા કે- 'No time-મારે ટુરમદ નથી-કલાર્કને કહેજો.' સૌથી નાના પુત્રને પિતા જે આજ્ઞા કરતા, તે કામ તે રાત્રી થઇને કરતો હતો. પિતાને કોઇ પુછે કે—'તમારે પુત્ર કેટલા? તો પિતા કહેતા કે—'એકજ.' (જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૭૬.)

ચોપાઇ.—પુનિ પુનિ સત્ય કહૌં તોહિ પાલી, મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોઉ નાહિ;

ભક્તિહીન વિરયિ કિન હોઈ, સખ જીવન સમ પ્રિય મોહી સોઈ.

ભક્તિવંત અતિ નિચૌ પ્રાણી, મોહિપરમ પ્રિય યહ મમ વાણી.

भक्त्या तुष्यति केवलं न तु गुणैर्-भक्तिप्रियो माधवः ॥

સમજ્યા વિનાનું ધૂળ ધાણી—ભક્તિ તે આ-જે બહુ ઉભરાઇ ગઇ છે, તે નહિ; અને જ્ઞાન તે આ જે ચકલે ચકલે હરરાજ થાય છે, તે નહિ. સંતતિની ઇચ્છાવાળાં સ્ત્રીપુરુષ એકાંતમાં મળે, ચોટે ન મળે, અને ભીડમાં ન ભળે. ભલે અહીં સાંભળો-પણ આ કથા પત્રિકામાં મળે, ત્યારે બંધ ખારણે-એકાંતમાં-એસીને વાંચજો-વિચારજો. પછી જીવનને પલટજો.

પ્રભુને દામણથી ખારણીયા સાથે બાંધીને, યશોદા વિગેરે ગોપીઓ પોતપોતાનાં ધરકામ કાજ કરવા, ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. હવે શ્રીકૃષ્ણ કુબેરના પુત્રનો ઉદ્ધાર કરવા, યમલાર્જુન વૃક્ષ સામે દૃષ્ટિ કરે છે, તે કથા સાંભળો—

कृष्णस्तु गृहकृत्येषु, व्यग्रायां मातरि प्रभुः ॥

अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं, गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥૨૨॥

पुरा नारदशापेन, वृक्षतां प्रापितौ मदात् ॥

नलकूबरमणिग्रीवा-विति ख्यातौ श्रियाऽन्वितौ ॥૨૩॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે ભગવાનને ખારણીયા સાથે દામણથી બાંધીને,

૨૨ પદ્યછંદ—તુ-પછી ગૃહકૃત્યેષુ-ધરકામકાજમાં વ્યગ્રાયાં માતરિ-યશોદા માતા લાગી જતાં. કૃષ્ણઃ પ્રભુઃ-કૃષ્ણ પરમાત્માએ. અર્જુનૌ-અર્જુન વૃક્ષો. પૂર્વ-જે પૂર્વે. ધન-દાત્મજૌ ગુહ્યકૌ-કુબેર ભંડારીના પુત્રો યક્ષો હતા તેમને. અદ્રાક્ષીત્-દેખ્યા.

૨૩ પદ્યછંદ—પુરા-પૂર્વે. નારદશાપેન-નારદના શાપથી. મદાત્ વૃક્ષતાં પ્રાપિતૌ-મહને ક્ષીધે વૃક્ષ અન્યા હતા. નલકૂબરમણિગ્રીવૌ-નલકુબેર અને મણિગ્રીવ. इति ख्यातौ એ નામથી ઓળખાતા અને શ્રિયા અન્વિતૌ-ધનથી યુક્ત હતા.

યશોદાજી ઘરકામકાજમાં લાગી ગયાં; અને બંધાએલા પ્રભુએ, યમલાઞ્ઠુનના બે વૃક્ષ કે જે, પૂર્વજન્મમાં કુબેરજીના પુત્ર-ચક્ષો-હતા, તેમને દીઠા. (૨૨)

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! પૂર્વે કુબેરજીને નલકૂબર અને મણિગ્રીવ નામના બે પ્રખ્યાત અને મોટા લક્ષ્મીવાળા પુત્રો હતા. તે લક્ષ્મીના મહને લીધે નારદજીના શાપથી વૃક્ષપણું પામ્યા હતા. (૨૩)

૨૨-૨૩ વિવેચન—

કુબેર—મહાદેવજીના ભંડારી છે. તે યક્ષ છે. તેમનો વાસ ઉત્તરાખંડમાં છે. ઇક્ષ્વાકુ યજ્ઞેલા વિશ્રવાના તે પુત્ર છે. રાવણના ઝોરમાન ભાઈ છે, પણ રાવણપણું શીખ્યા નથી. નર્મદાને કિનારે કરનાળી પાસે કુબેરજીનો આરો છે. ત્યાં કુબેર ભંડારીના નામનું શિવલિંગ છે. મહાદેવજીને અહીંથી પ્રણામ કરીએ.

ધનવાનના પુત્રો—નલકૂબર અને મણિગ્રીવ એ બેઉ ધનવાના પુત્રો છે. ધનવાનને ઘેર બે પ્રકારે પુત્રો અવતરે છે. એક પ્રકાર-(૧) દેવોને ઘટે એવાં-સુખ ભોગવવા, અને પુણ્યકર્મ કરીને સ્વર્ગમાં જવા માટે અવતરે છે. બીજો પ્રકાર-અસુરોને ઘટે એવી રીતે સુખ ભોગવવા, અને નવાં પાપ કરીને નરકમાં જવા માટે અવતરે છે. રણનાર પિતાને જમાવટ કરીને, પૈસા પેદા કરતાં, કેટલી તકલીફ પડી છે, તેનો વિચાર કરે, તે પુત્ર દ્રવ્યનો ખોટો ઉપયોગ કરતાં ડરે છે. પૈસા કમાતાં જે જે પાપ થાય છે, તેનો બદલો લેવાને, ધણીવાર દુશ્મનો પુત્રરૂપે અવતરે છે, અને ધનવાનને રીખી રીખીને મારે છે. ધનની ધણી તૃણાવાળા જીવે યાદ રાખવું ઘટે છે કે-અધર્મથી જે રંગેલું-તે ધન નથી, પણ ધનરૂપે પાપ છે.

નલકૂબર—જે પદાર્થો ભોગવવાથી બંધન થાય, તેવા પદાર્થો ભોગવનાર.

મણિગ્રીવ—કંઠમાં મણિ પહેરનારો એટલે લક્ષ્મીના મદવાળો.

યમલાઞ્ઠુન—આંબળીયાના વૃક્ષ. અઞ્ઠુનવૃક્ષ. તેનાં થડ ધણું મોટાં હોય છે.

નલકૂબર અને મણિગ્રીવ સંબંધી દશમા અધ્યાયમાં વિશેષ ખુલાસા થશે. હવે આપને સૌને જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને, આ અધ્યાય બંધ કરીએ. ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત. બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. ફરી સૌને જય શ્રીકૃષ્ણ.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,

સંવત ૧૯૮૪ ગ્રેષ મુદી ૨.

લી. રામરાંકર મોનજી ભટ્ટ.

દયા—નાના પ્રાણી ઉપર દયા આવે છે, તેમ તમારા જેવા તમારા સંબંધીઓ ઉપર દયા આવતી હોય, તો તેમને જ્ઞાનને રસ્તે દોરો. વખત થોડો છે. કામ ઘણું છે. આ માસીક બાંચીને તમને ખાત્રી થઈ હશે કે-સરલ ભાષા છતાં ઉપદેશ સચોટ છે. આખા વરસમાં બે રૂપૈયા જેવી રકમ તેઓ ઘણે ઠેકાણે ફેંકી દે છે, તેના કરતાં આ ઠીક છે. પરદેશમાં રહેનારને ખાસ આ મોકલો.

ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે—વિવેક ચૂડામણિનો વેદાંતનો-તત્ત્વજ્ઞાનનો-આખો ગ્રંથ બંધાર્યો ચૂક્યો છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૪-૬ તત્ત્વજ્ઞાનના રસીક વિદ્યાર્થીઓ વિચાર સાગરમાં વખત ગાળે, તેના કરતાં આ ઘણું ઠીક છે. વિવેકચૂડામણિ ઉપર આવી ટીકા હજી થઈ નથી.

ચોગ—સમાધિપાદનું આખું પુસ્તક વસંત પંચમીએ બહાર પડશે. [કીંમત બાર આના પોસ્ટેજ બે આના.] હિંદુસ્તાનના વતની થઈને હિંદના ધનથી નિર્ધન રહો, તે ઠીક ગણાય નહિં.

શ્રીસદ્ગુરુવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ સુનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ-ખગુરીની પોળ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ ફાગણ માસ,

અંક ૨ જો.

બહાલાં હરિજનો !

ગયા અંકમાં ૪૧૬ મે પાને નવમો અધ્યાય પૂરો કર્યો. તેના છેવટમાં કુબેરજી કોણ ? તથા નલકુબેર અને મણિગ્રીવ કોણ ? વિગેરે સૂચના આપી છે. દામણાથી આંધેલા દામોદર ભગવાને કુબેરજીના બે પુત્રોને શાપથી મુક્ત કર્યા. શામાટે શાપ દીધો હતો, તે વાત હવે સાંભળો—

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

દસમો અધ્યાય.

અગધરાવૃત્ત.

અર્થેભ્યોઽનર્થજાતં, ભવતિ તનુમૃતાં, યૌવનતરુદેવવચ્ચં ॥

પિત્રાદૈરઽર્જિતેભ્યો-ઽનુપકૃતિમતિમિઃ, સ્વાત્મના વસિતેમ્બઃ ॥

યસ્માદ્ દુઃસ્વાકરેભ્યસ્-તમનુસર સદા, ભદ્ર લક્ષ્મીમહેશ્વરં ।

ગોપાલં ગોપકાન્તા-કુચકલશતટી-કુંકુમાસંગરંગમ્ ॥૬૪॥

[ભર્તૃહરિ વિજ્ઞાનશતક]

અર્થ—આપદાદાએ મેળવેલું, અગર પોતે મેળવેલું નાણું, દુઃખની મોટી ખાઈ ગણાય છે. કારણકે પરોપકારમાં નહિં વપરાયેલું ધન, પુરૂષોને યૌવનમાં અવશ્ય દુઃખરૂપ થાય છે. [આ દુઃખ વિષય સુખના ગર્ભમાં વસે છે] માટે હે ભાઈ ! લક્ષ્મીના પતિ, ગાયોતું પાલન કરનારા, ગોપીઓના કુચરૂપી કલશોની સાથે આલિંગન કરતાં, લાગી ગયેલ કેસરવડે રંગાએલા શ્રીકૃષ્ણની સેવા તું સદા કર.

વિષય—ધનવાનના છકી ગએલા પુત્રો કેવા પ્રકારનો અનર્થ કરે ? ધનના અનર્થથી ખગડેલાં ચિત્ત કદા દવાથી સુધરે ? તથા સત્પુરૂષોનો કોય અનુચ્છેદ કેવી રીતે ગણાય, તે ત્રણ બાબતોની કથા આ અધ્યાયમાં છે.

લક્ષ્મી વિષ્ણુની પટરાણી. વિષ્ણુને સાનિધ્ય રાખીને લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરે, એટલે પ્રભુથી ડરીને લક્ષ્મી વાપરે, ત્યાંસુધી તો લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીનો પતિ ખેડ વશ રહે; પણ ‘પ્રભુ કોણ થાય છે ? અત્યારે તો અમેજ પ્રભુ છઈએ. શસ્ત્રો અને સંતોની વાત જવા દો. ધમ તો પાખંડ છે, અને આચાર તો દંભ છે. નીતિ તો નમાલા હોય તે પાળે.’ એમ ખોલનાર પુરૂષના પંજમાંથી લક્ષ્મી છટકવા પ્રયત્ન કરે.

આટલી વાત કરીને હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ.

રાજોવાચ ॥

કથ્યતાં ભગવન્નેતત્-તયોઃ શાપસ્ય કારણમ્ ॥

યત્તદ્વિગર્હિતં કર્મ, યેન વા દેવર્ષેસ્તમઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પરીક્ષિતરાજ પૂછે છે કે—હે ભગવન્ ! નલકૂબેર અને મણિ-શ્રીવને નારદજીએ શા કારણથી શાપ દીધો, તે કારણ કહો. તે બે ભાઈઓએ એવું કયું ખોટું કામ કર્યું હતું કે, જેથી નારદજીએ પોતે મહા વૈષ્ણવ થઈને ક્રોધ કર્યો ? [૧]

૧ વિવેચન—આ પ્રશ્ન છે. મનુષ્યના ડહાપણની-ધીરજની-જ્ઞાનની-અને સાધુતાની પરિક્ષા ક્રોધ કરી આપે છે. નારદજી જેવા સત્પુરૂષને ક્રોધ ન સંભવે તે શંકાતું હવે સમાધાન થાય છે. ભાવથી સાંભળો.

શ્રીશુક ઉવાચ—

રુદ્રસ્યાનુચરૌ ભૂત્વા, સુદૃષ્ઠૌ ધનદાત્મજૌ ॥

કૈલાસોપવને રમ્યે, મન્દાકિન્યાં મદોત્કટૌ ॥ ૨ ॥

વારુણીં મદિરાં પીત્વા, મદાઘૂર્ણિતલોચનૌ ॥

સ્ત્રીજનૈરનુગાયદ્વિશ્-ચેરતુઃ પુષ્પિતે વને ॥ ૩ ॥

૧ ૫૬૨છેદ—મો ભગવન્—હે પ્રભુ ! તયોઃ શાપસ્ય—તેમના શાપનું યત્ન કરારણ—આ કારણ કથ્યતાં—આપ કહો. યત્ તત્ત્વિગર્હિતં કર્મ વા—તે એવું કયું નીચ કામ હતું કે યેન—જેથી દેવર્ષેઃ તમઃ—નારદજીને ક્રોધ થયો.

૨ ૫૬૨છેદ—રુદ્રસ્ય અનુચરૌ ભૂત્વા—તેઓ રૂદ્રના અનુચરો થવાથી સુદૃષ્ઠૌ મદોત્કટૌ ધનદાત્મજૌ—અભિમાનથી મેરાઇ ગયેલા અને મદથી છકેલા કુબેરજીના પુત્રો કૈલાસસ્ય રમ્યે ઉપવને—કૈલાસ પર્વતના રમ્ય ઉપવનમાં મન્દાકિન્યાં—મન્દાકિની ગંગાને કાંઠે (ફરતા હતા.)

૩ ૫૬૨છેદ—વારુણીં મદિરાં પીત્વા—વારુણી મદિરા પીધને—પીવાથી મદેન આઘૂર્ણિ-તાનિ લોચનાનિ યયોઃ તૌ મદાઘૂર્ણિતલોચનૌ—તેઓનાં નેત્ર મદથી ધુમી રહ્યાં હતાં, પુષ્પિતે વને ચેરતુઃ—તેઓ પુષ્પવાળા વનમાં ફરતા હતા અને અનુગાયદ્ભિઃ સ્ત્રીજનૈઃ—તેઓની પાછળ પાછળ સ્ત્રીઓ ગાતી ગાતી આવતી હતી.

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—કુબેરજીના આ બે પુત્રો મહાદેવજીના અનુચરો થવાથી, અભિમાનમાં ઘેરાઈ ગયા હતા, અને (લક્ષ્મીના) મદથી છડી ગયા હતા. તેઓ (એક વખત) કૈલાસ પર્વતના રમ્ય ઉપવનમાં મંદાકિની ગંગાને કાઠે ફરતા હતા. [૨] તેઓએ વાફળી મઢિરાતું પાન કર્યું હતું, તેથી તેઓનાં નેત્રો લાલધુમ અન્યાં હતાં. તેઓ પુષ્પવાળા વનમાં ફરતા હતા, અને તેમની પાછળ પાછળ, સ્ત્રિયો ગાતી ગાતી આલતી હતી. [૩]

૨-૩ વિવેચન—

હ્રસ્વ અનુચરૌ મૃત્વા સુદૃપ્તૌ—મહાદેવજીની નોકરી મળવાથી ધણો ગર્વ પામેલા.

ખાનદાન માણસોનાં પુત્રોને પણ, પરીક્ષા કર્યા વિના રાજની નોકરીમાં રાખવાથી રાજ વગોવાય. તે સંબંધી એક દૃષ્ટાંત આપું—

દૃષ્ટાંત—જીના વખતમાં એક યુદ્ધ વજરે બાદશાહને અરજ કરી કે—‘હવે હું વૃદ્ધ થયો છઉં, માટે કૃપા કરીને મારી જગ્યા મારા પુત્રને આપો.’ આપની જગ્યા બનતાં સુધી પુત્રને જ આપવી, એવો જીના વખતમાં રીવાજ હોવાથી, તેમ કરવાની બાદશાહે હા પાડી; અને તેને માટે એક દિવસ મુકરર થયો. વજરાતનો હોદ્દો માનનીય હોવાથી, તે દિવસે દરબાર શયુગાર્યો હતો. સમાસદો સારાં વસ્ત્રો પહેરીને દરબાર ગઢમાં ચાલ્યા આવતા હતા. વજરના ઘરમાં આજે એર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. સૌ વહેલાં ઉઠીને સ્નાન વિગેરે નિત્યથી પરવારીને, નવાં નવાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરતાં હતાં. પોતાના પુત્રને ત્વરાથી પાછળ આવવાની આજ્ઞા કરીને, યુદ્ધ વજર દરબારમાં હાજર થઈ ગયો હતો. વજરપુત્ર વસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને પાંચ બાંધવા માટે એક મોટા અરિસા સામે બેઠો હતો. તે સમયે તે અરિસામાં એક સુંદરીનાં દર્શન થયાં. (પાડોશીના ઘરની બારી તે અરિસાની સામે હતી. બારીમાંથી પાડોશીની પુત્રવધુએ જોયું. તે પ્રતિબિંબ અરિસામાં પડ્યું.) આ દર્શને વજરપુત્રને આવરો કર્યો. ‘અહો ! હું આટલા દિવસથી અહિં પાસેજ રહું છઉં, પણ મેં આ સ્ત્રીનાં દર્શન કર્યાં નહિ ! કેવી મુખાકૃતિ ! કેવાં કમળલોચન ! કેવાં હસ્ત-કમળ !’ વિગેરે અંગેનો વિચાર કરતાં, વજરપુત્ર ભાન બૂંધ્યો. સવારના ૮-૩૦ વજરાતના પદ્મ-ભિષેકનો સમય હતો. તે સમય વીતી ગયા પછી વજરપુત્રને પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યનું ભાન આવ્યું. ભાન આવતાં એકદમ પાંચ પહેરીને તે દરબારગઢમાં પહોંચ્યો. દરબારગઢ ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. સોનાના મોટા ટાટમાં કસબી મંડીલ તથા શાલદુશલા વિગેરે તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા. સમય થયો તોપણ વજરપુત્ર ન આવ્યો, તેથી સૌની દૃષ્ટિ પ્રવેશદ્વાર સામે ચોંટી રહી હતી. તે સમયે વજરપુત્ર રાજસભામાં પેઠો. બાદશાહને નમીને ત્રણ સલામ કરી, સામે ઉભો રહ્યો. ‘વજરાતના કરતાં કંઈ મોટી લાલચે, તેને રાકી રાખ્યો હશે,’ તે વાત જાણવાની ઇચ્છાથી બાદશાહે પુછ્યું—‘હે ત્રીરબાળક ! આજનો દિવસ તો તમારા જીવનમાં અમોઘો ગણાય. તે માટે તમારે અને તેટલું વહેલાં આવવું જોઈએ. છતાં મોડા કેમ આવ્યા ? તમે ખાનદાનના બાળક છો, અને મારે તમને હિંદની વજરાત જેવી મોટી જગ્યા આપવી છે, માટે મોડા આવવામાં જે સત્વ કારણ હોય, તેજ કારણ તમારે મને જણાવવું જોઈએ. તાત્પર્ય—તમે સત્વજ્ઞ કહીને, ખુદને અને મને રાજ કરજો. નામરદ થઈને અસત્યના પૂરમાં તણાઈ જશો નહિં.’ બાદશાહનાં ઉત્સાહ અને ઉન્નતિપ્રેરક વચનો સાંભળી, વજરપુત્રે શરમાતાં શરમાતાં પોતાની વીતેલી વાત કહી દીધી,

બાદશાહ બોલ્યો—“વજીરપુત્રના સત્યવાદીપણાથી હું અત્યંત રાજી થયો છઉં. તે સાથે મારે એમ પણ કહેવું ઘટે છે કે—આજે મારી સલતનતની વજીરોત, એક સત્યવાદી પણ વિષયલંપટ બાળકના હાથમાં જતી બચી. તેની પુશાલીમાં દિલ્હી શહેરમાં સાકર વહેંચો. વજીરોતના પદ્માભિષેકનો સમય આજે વીતી ગયો છે, માટે તે કામ આપણે હવે પછી કરીશું. તે દર્મીયાન વજીરપુત્રે સંતોનો સમાગમ કરીને—

નારીસ્તનભરજઘનનિવેષં, દૃષ્ટ્વા માયામોહાવેશમ્ ।

एतन्मांसवसादिविकारं, मनसि विचारय वारंवारं ॥

[ચર્પટપંજરિકા]

સ્ત્રીના શરીરનો યથાર્થ વિચાર કરી લેવો; કારણકે સંતોના કરતાં રાજકીય પુરૂષોએ—રાજ સંતોએ—બહુ સંભાળવું પડે છે. રાજકારભાર કરવો, તે સહેલું છે. સિંહનો શીકાર કરવો તે પણ સહેલું છે; પણ રાજસત્તાવાળા પુરૂષે પરસ્ત્રીના કંદામાં ન પડવું, તે અઘરું છે. તાત્પર્ય—સંતોને સ્ત્રીથી બચવું સહેલું છે, પણ ગૃહસ્થોને અઘરું છે. તેમાં એ રાજકીય સત્તાવાળા પુરૂષોને ઘણુંજ અઘરું કામ છે. જે સોમલતી બગ્ગરમાં ન જાય, તેને સોમલનો ભય ન હોય; પણ જે સોમલતી બગ્ગરમાં સદા દુરેદુરે, ઘરમાં પણ જ્યાં ત્યાં સોમલના દાબડા ભર્યા હોય—તે પુરૂષે સોમલથી બચવું, ભૂલે ચૂકે પણ સોમલને સુખમાં ન જવા દેવો, એ મુશ્કેલ છે. રાજ્યમાં ‘રહેલી નાની ગોટી તમામ સ્ત્રીઓ રાજની અને રાજના નોકરોની બેટી સમાન છે.” આટલું કહીને બાદશાહ પોતાના ખાનગી હોલમાં ગયો, અને સભા વીસર્જન થઈ.

નલકૂબર અને મણિગ્રીવ મહાદેવજીના અનુચર બનીને મહોન્મત બન્યા હતા, તે વાત આલે છે.

કૈલાસપર્વત અને મંદાકિની—જે તપ કરવાનાં સ્થાન, તેને મહોન્મત યક્ષોએ વિષયો ભોગવવાનાં સ્થાન માન્યાં.

વારણી મદિરા અને સ્ત્રીસંગ—શું વિશ્રવાના પુત્ર કુબેરના આ પુત્રો ?—હા. પણ ધનચેત્રાં શું ન કરે !

હવે આગળ વધીએ. તેઓએ ક્યાં મુકામ કર્યો, અને ત્યાં શું કર્યું, તે વાત સાંભળો—

અન્તઃ પ્રવિશ્ય ગङ્ગાયા-મમ્મોજવનરાજિનિ ॥

चिक्रीडतुर्युवतिभिर्-गजाविव करेणुभिः ॥ ૪ ॥

અર્થ—કમળોના ઘણાં વનવાળા ગંગાજીના પ્રવાહમાં, હાથીઓ જેમ હાથણીઓની સાથે વિહાર કરે, તે પ્રમાણે જીવાન સ્ત્રીઓની સાથે, તેઓ રમતા હતા—કીડા કરતા હતા. [૪]

૪ વિવેચન—

હાથી અને હાથણીઓનો વિહાર—પ્રાણી માત્રમાં હાથીને મૈયુત સુખનો બહુ અભિલાષી

૪ પદ્યઁદ—અંમોજાનાં વનનિ, તેષાં રાજયઃ યસ્મિન્ તત્ અંમોજવનરાજિ તાદેવદ્ અંમોજવનરાજેનિ इति गंगायां अंतः-કમળોના ઘણાં વનવાળા ગંગાજીના પ્રવાહમાં પ્રવિશ્ય—ગેસોને ગજૌ કરેણુભિઃ इव-હાથીઓ હાથણીની સાથે વિહાર કરે તે પ્રમાણે. वतिभिः चिक्रीडतः-તેઓ જીવાન સ્ત્રીઓ સાથે રમતા હતા.

માન્યો છે. તેથીજ હાથી પકડવો હોય, ત્યારે જંગલમાં કાગળની હાથણી બનાવીને રાખવામાં આવે છે. તે તરફ હાથી દોડ્યો આવી ખાડામાં પડે છે-પકડાઈ જાય છે. તેમનાં સ્થૂલ શરીર બહુ ભારે હોવાથી, તેમને જળવિહાર ગમે છે. અનુકુળતા વાળાં મદોન્મત્ત કામી સ્ત્રી પુરુષો પણ જળમાંજ ફીડા કરે છે. કવિઓ તેમને હાથી હાથણીના વિહારની ઉપમા આપે છે. તે નિયમાનુસાર નલકુખેર અને મણિગ્રીવના વિહારને હાથી હાથણીના વિહારની ઉપમા આપી છે.

ગંગાજીનો પ્રવાહ અને કમળોનાં વન, એ સ્ત્રી પુરુષના વિહારના પોષાક છે. હવે નલકુખેર અને મણિગ્રીવના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો જણાય છે, કારણકે તે સ્થળમાં નારદજી પધારે છે-

યદૃચ્છયા ચ દેવર્ષિર્-ભગવાંસ્તત્ર કૌરવ ॥

અપશ્યન્નારદો દેવૌ, ક્ષીવાર્ણૌ સમબુદ્ધયત ॥ ૫ ॥

તં દૃષ્ટ્વા ત્રીહિતા દેવ્યો, વિવસ્ત્રાઃ શાપશક્ષિતાઃ ॥

વાસાંસિ પર્યધુઃ શીઘ્રં, વિવસ્ત્રૌ નૈવ ગુહ્યકૌ ॥ ૬ ॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-હે પરીક્ષિત રાજા ! (તે સમયે) દેવઋષિ નારદ મહાત્મા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓએ તે બે દેવોને દેખ્યા. તેઓ મદમાં ગાંડા બની ગયા છે, એમ પણ નારદજીએ જાણી લીધું. [૫] નારદજીને દેખીને વસ્ત્રરહિત હોવાથી લજ્જાએલી સ્ત્રીઓએ, ‘રખે નારદજી શાપ દેશે,’ એવી શંકાથી, વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. નલકુખેર અને માણુગ્રીવ પણ વસ્ત્રરહિત હતા, પણ તેઓએ વસ્ત્રો પહેર્યા નહિ. [૬]

૫-૬ વિવેચન—

નારદજીને દેખીને આશ્ચર્યમાં શરમાઈને વસ્ત્રો પહેરી લીધાં, અને યક્ષો વૃક્ષની માફક જડ જેવા નમ્ર ઉભા રહ્યા. તે ઉપરથી નારદજીએ જાણી લીધું કે-યક્ષો મદિરાના નિશાથી બેભાન બન્યા છે.

તૌ દૃષ્ટ્વા મદિરામત્તા, શ્રીમદાન્ધૌ સુરાત્મજૌ ॥

તયોરનુગ્રહાર્થાય, શાપં દાસ્યન્નિદં જગૌ ॥ ૭ ॥

૫ પદ્યછંદ—કૌરવ !-હે પરીક્ષિત રાજા તત્ર-તે સ્થળમાં. દેવર્ષિઃ ભગવાન નારદઃ-દેવર્ષિ નારદજી મહાત્મા આવી પહોંચ્યાં. તેઓએ દેવૌ અપશ્યન્-તે બે દેવને દેખ્યા. ક્ષીવાર્ણૌ સમબુદ્ધયત-તેઓ મત્ત બન્યા છે એમ (પણ) જાણ્યું.

૬ પદ્યછંદ—તં દૃષ્ટ્વા-તેને દેખીને વિવસ્ત્રાઃ ત્રીહિતાઃ દેવ્યઃ-વસ્ત્રરહિત હોવાથી લજ્જાએલી તે સ્ત્રીઓએ. શાપશક્ષિતાઃ-નારદજી શાપ દેશે એવી શંકાથી. વાસાંસિ શીઘ્રં પર્યધુઃ-નુરત વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. વિવસ્ત્રૌ ગુહ્યકૌ ન યથ-તગ્ન થએલા તે બે જણાએ વસ્ત્રો પહેર્યા નહિ.

૭ પદ્યછંદ—મદિરામત્તૌ-મદિરા પીવાથી મત્ત થએલા અને શ્રીમદાન્ધૌ-અને લક્ષ્મીના મદથી આંધળા થએલા તૌ સુરાત્મજૌ-તે બે દેવ પુત્રોને દૃષ્ટ્વા-દેખીને તયોઃ અનુગ્રહાર્થાય-તેઓના કલ્યાણ માટે શાપં દાસ્યન્નિદં જગૌ-શાપ દેવાની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

અર્થ—મહિરા પીવાથી ગાંડા બનેલા, અને લક્ષ્મીના મદથી આંધળા થએલા, તે બે પુત્રોને દેખીને, તેઓના કલ્યાણ માટે, શાપ દેવાની ઇચ્છાથી નારદજી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

૭ વિવેચન—

તયો અનુગ્રહાર્થાય—તે બે યક્ષોના કલ્યાણ માટે નારદજીએ શાપ દેવાનો વિચાર કર્યો. શાપ અને કલ્યાણ બેઉ એક સાથે કેવી રીતે સંભવે?—ઉપદેશ ન દેતાં શાપ કેમ દીધો? માતાપિતાને બાળક બહુ વહાલું હોય છે, તોપણ જો તેને ગુંમકું થયું હોય, તો તે બાળકને ડોક્ટર પાસે લઈ જઈ નસ્તર મુકાવે છે—બાળકને ચીસ પડાવે છે. થોડું દુઃખ દખતે મોટા દુઃખમાંથી બચાવી લે છે. તે પ્રમાણેજ નારદજીએ તે બે યક્ષ કુમારોને મોટા દુઃખમાંથી બચાવવાનો વિચાર કર્યો.

લક્ષ્મીના મદ સંબંધી નારદજી શું વિચાર કરે છે—તે બાવથી સાંભળો—

નારદ ઉવાચ ॥

ન હન્યો જુષતો જોષ્યાન્-બુદ્ધિભ્રંશો રજોગુણઃ ॥

શ્રીમદાદાઃ જાત્યાદેર્-યત્ર સ્ત્રીચૂતમાસવઃ ॥૮॥

અર્થ—“ નવા નવા વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષની પાસે, ભલે કુલીનપણ્યનો અને વિદ્યાદિનો મદ હોય, પણ તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય થતો નથી. તેની પાસે જ્યારે બુદ્ધિનો નાશ કરનાર, રજોગુણરૂપ લક્ષ્મીનો મદ આવે છે, ત્યારેજ ત્યાં (તે પુરૂષના જીવનમાં) સ્ત્રી (વ્યલિચાર), જુગાર અને મહિરાપાન રૂપી દોષો હાજર થાય છે. ” (૮)

૮ વિવેચન—

વિદ્યા, કુલીનતા અને એવા ખીજ મદના કરતાં લક્ષ્મીનો મદ વધારે અનર્થ કરે છે; જેમ લક્ષ્મી વિષ્ણુના ધરતી પટરાણી છે, તેમ આ સંસારતી પણ સમ્રાટ-મહારાણી-છે. લક્ષ્મીનો વ્યવહાર બંધ થઈ જાય, તો સંસાર તુરત બંધ થઈ જાય. લક્ષ્મી માટે દેશ પરદેશ, લક્ષ્મી માટે શેઠ, અને લક્ષ્મી માટે ધંધો. લક્ષ્મી માટે વહેલા ઉઠવું અને લક્ષ્મી માટે મોડા સુવું. તાત્પર્ય-લક્ષ્મી સંસારનું સુકાન છે. તેથી કહે છે કે—

વરં વનં વ્યાગ્રગર્જે સોષેતં, દ્રુમાલયં યત્ર ફલાંબુભોજનમ્ ।

તૃણાનિ શય્યા પરિધાનવલ્કલં, ન બન્ધુમધ્યે ધનહીનજીવનં ॥

‘વનમાં રહીને ફાડી ખાનારા વાઘ અને હાથીને સેવવા તે સાંઈ; પાંદડાં, ફળ અને જળનું

૮ પદ્યછેદ—જોષ્યાન્ જુષતઃ—પ્રિય વિષયોને ભોગવનાર પુરૂષને. શ્રીમદાત્-લક્ષ્મીના મદ વિના. આમિજાત્યાદિઃ [સત્કુલવિદ્યાદિજનિતઃ] અન્યઃ—કુલીનપણું અગર વિદ્યા આદિથી થએલો મદ. બુદ્ધિભ્રંશઃ રજોગુણઃ ન-બુદ્ધિનો નાશ કરનાર રજોગુણરૂપ થતો નથી. યત્ર-લક્ષ્મીના મદમાં. સ્ત્રીચૂતં ચુતં ચ યતેષાં સમાહારઃ સ્ત્રીચૂતં-સ્ત્રી અને જુગાર. આસવઃ—અને દારૂ.

પાન કરીને, વૃક્ષની નીચે પડ્યા રહેવું તે સારું; ધાસની પથારીમાં સુવું અને ઝાડની છાલ પહેરવી તે પણ સારું; પણ કુટુંબની વચ્ચે નિર્ધન થઇને રહેવું નહિ.

સાધુ સંતોના શરીરનું પોષણ કરનાર પણ લક્ષ્મી છે. વિદ્વાનોને હુંફ આપનાર અને મંદિરોની શોભા વધારનાર પણ લક્ષ્મી છે. વ્યવહાર પરમાર્થ બેઉ કેકાણે લક્ષ્મીનો ઉપયોગ થાય- તે ઠીક છે; પણ તેથી ત્રીજે માર્ગે લક્ષ્મી વપરાય, ત્યારે અનર્થ ઉભો થાય છે. તે ત્રીજે માર્ગે તે આ-કે-જે રસ્તે નલકૂબર અને મણિગ્રીવ ચાલ્યા છે તે. સ્ત્રી, દુત અને મંદિરાપાન-આ ત્રણે લક્ષ્મીના મદના મીઠાપાન છે. સ્ત્રીથી શરીરની ખુવારી થાય, દુતથી સત્ય વાણીનો નાશ થાય, અને મંદિરાથી યુદ્ધિનો નાશ થાય છે.

લક્ષ્મીના મદથી થતા અનર્થ ગણાવે છે—

હન્યન્તે પશવો યત્ર, નિર્દયૈરજિતાત્મભિઃ ॥

મન્યમાનૈરિમં દેહ-મજરામૃત્યુ નશ્વરમ્ ॥૧॥

અર્થ—લક્ષ્મીના મદમાં આ ક્ષણભંગૂર દેહને, અજર અમર માનનારા અજીતેન્દ્રિય અને નિર્દય પુરૂષો, (આ દેહનાં સુખ માટે) પશુઓને મારે છે. (૯)

૯ વિવેચન—

દેહારામી અગર દેહાત્મયુદ્ધિ—પ્રાણી માત્રને દેહારામીપણું ગમે છે. ધન ન હોય, ત્યાં સુધી દેહારામીપણું નભી શકતું નથી. ધન આવે છે ત્યારે દેહારામીપણું દૃશ્ય થાય છે- નભી શકે છે.

આત્માનં સતતં રક્ષેદ્દારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

ઇત્યાદિ વચનોથી દેહની રક્ષા અવશ્ય કહેલી છે; પણ ભવબંધ કાપવા માટે, ભવબંધ મળખૂત કરવા માટે નહીં. દેહારામી એટલે દેહનેજ આત્મા માનનારો-નાસ્તિક. દેહથી કાંઈ પર છે, એવું નહિ માનનારો. દેહારામીનાં થોડાં લક્ષણ કહું—

રાગ-શાદ્દલ૦

કસ્યેમૌ પિતરૌ મનોભવવતા, તાપેન સંયોજિતૌ ।

અન્યોન્યં તત્ત્વતત્ત્વેકં જનયતો, રૂપાદિદેહાત્મભિઃ ॥

इत्थं दुःस्थमतिर्मनोभवरतिर्-यो मन्यते नास्तिकः ।

इति ते स्तत्ત્વ કથં ભવેદ્જનવતો, દુષ્કર્મધર્માશ્રયાત્ ॥ ૧૦ ॥

देहाद्यात्ममतानुसारे भवतां, यद्यस्ति मुग्धं मतं ।

वेदव्यासविनिर्दिष्टं कथमहो, पित्राद्यपत्ये तदा ॥

दाहादिः क्रियते विशुद्धफलको, युष्माभिरुद्वेजितैः ।

शोकेनार्थपरायणैरपसदैर्-दृष्टार्थमात्राधिभिः ॥ ૧૧ ॥

[વિગ્નાનશતક]

૯ ૫૬૨છેદ—યત્ર-લક્ષ્મીના મદમાં. અજરઅમૃત્યુઅ યસ્મિન કર્મણિ યથા સ્યાત તથા અજરામૃત્યુ ઇતિ ઇમં નશ્વરં દેહં મન્યમાનૈઃ-આ ક્ષણભંગૂર દેહને અજર અને અમર માનનારા. અજિતાત્મભિઃ નિર્દયૈઃ-અજીતેન્દ્રિય નિર્દય પુરૂષોથી. પશવઃ-હન્યન્તે-પશુઓ હણાય છે.

અર્થ—નાસ્તિકો ‘દેહારામીઓ’ કહે છે કે—‘માતા પિતા પોતાની કામતૃપ્તિ માટેજ અરસપરસ સમાગમ કરીને, પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર ભૂતોના સંયોગથી પુત્રાદિકને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં માતા પિતાએ આપણા ઉપર શો ઉપકાર કર્યો ? શામાટે તેમના તરફ પૂજ્ય યુદ્ધિ રાખવી જોઈએ ? આ રીતે કહેનારા દુષ્ટ યુદ્ધિવાળા, કામમાંજ રમ્યા પમ્યા રહેનારા, ધનના મદથી છકી ગએલા અને દુષ્ટ કર્મ કરનારા પુરૂષને શાંતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? નજ થાય. [૧૦] હે દેહાત્મવાદીયોના મતને અનુસરનારા ! વેદવ્યાસે નિંદી કાઢેલા દેહાદિકનેજ તમે જે આત્મા માનતા હો, અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનેજ ખરું માનતા હો, તો તમે સ્વાર્થ પરાયણ છો, છતાં પિતા-પુત્ર વિગેરેના શરીરોને તમે પાંડે ચિતામાં બાળી દહને શા માટે શોક કરો છો ? તમે ખરેખર સ્વાર્થપરાયણ અને નીચ છો. [૧૧]

ગીતા—ગીતામાં આવું કયે ઠેકાણે કહ્યું છે ?—ચાહે છે ? ગામે ગામે ગીતા પાઠશાળાઓ થઈ છે. ગીતા સાંભળવા બહુ દોડો છો; પણ તેમાંથી કાંઈ લાવ્યા છો ? ગીતા સાંભળવા માટે કેવા પ્રકારની તૈયારી કરવી જોઈએ, અને પછી કેવી રીતે ગીતા સાંભળવી જોઈએ, તેનો વિવેક નથી, તેનું આ પરિણામ છે. ડોસીઓ પણ ગીતા સાંભળવા દોડે છે. કથા કહેનાર પણ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના, માત્ર ભીડ દેખીને રાજ થાય છે. સાંભળો હું કહું:—

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ, જના ન વિદુરાસુરાઃ ॥

ન શૌર્ચં નાપિ ચાચારો, ન સત્યં તેષુ વિચિતે ॥ ૭ ॥

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે, સગદાહુરનીશ્વરં ॥

અપરસ્પરસંભૂતં, કિમન્યત્કામદૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

પતાં દૃષ્ટિમવશ્ય, નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ॥

પ્રભવંત્યુગ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય જગતોઽહિતા ॥ ૯ ॥

તામમાશ્રેત્વ દુષ્પૂરં, દંભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન, પ્રવર્તંતેઽશ્ચિત્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

વિગેરે વિગેરે—[ગીતા અ. ૧૬].

વેદવ્યાસ અને શ્રીશંકરાચાર્યાદિ બીજા આચાર્યોનો મદિમા ગાયમાં મુખ્ય કારણ એ છે કે—તેઓએ દેહાદિમાંથી આત્મયુદ્ધિનો નાશ કરવામાં, અને સત્ય વસ્તુ સમજાવવામાં બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શું દેવોનો દેહ અમર નથી ?—તત્ત્વક્રમેર અને મણિગ્રીવ દેવો છે. શું તેઓના દેહ અમર નથી ?—ના.

આબ્રહ્મભુવનાહોદ્ધાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥ ગીતા અ. ૮-૧૬.

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना, गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ગીતા અ. ૯-૨૧.

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે—બ્રહ્મલોકથી માંડીને સર્વલોક પુનર્જન્મને પામવાવાળા છે. [૧૬] સ્વર્ગલોક મેળવ્યા પછી તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને, પુણ્ય ક્ષીણ થતાં, પાછા તેઓ મર્ત્ય લોકમાં જન્મે છે. ત્રણ વેદોમાં કહેલા સકામ કર્મરૂપી ધર્મને અનુસરનારા-ભોગવી ધમ્મવાળા લોકો, આ પ્રમાણે વારંવાર આલગ્ન પામ્યા કરે છે. [૨૧].

દેવો પણ મરણાધીન છે, માટે તેઓએ અજીતેન્દ્રિય રહેવું ધટું નથી. એટલે તેઓએ પણ પાપથી ડરવું જોઈએ.

અનર—દેવો અનર ગણાય છે. મનુષ્યોને જરાવસ્થા ઘેરી લે છે. મનુષ્યો અનર નથી, તેમ અમર પણ નથી. [જીતેન્દ્રિય માણસ અમુક પ્રમાણમાં જરાવસ્થાને જીતી શકે છે; અને મૃત્યુને પણ અમુક પ્રમાણમાં અટકાવી શકે છે.] માટે મનુષ્યોએ દેહને અનર અમર ન માનીને, જીતેન્દ્રિય રહેવું. જીતેન્દ્રિય પુરૂષનો રસાસ્વાદ નાશ પામ્યો હોય છે, તેથી તે કદિ કુર થઈને પશુઓને હણતો નથી. ભય વિના પ્રીતિ થતી નથી. જરા અને મૃત્યુનો ભય રાખીને મનુષ્યે હિંસાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

આ વિષયમાં હિંસાની વાત ક્યાંથી આવી ? સ્ત્રીલંપટપણું, જુગાર અને મદિરાપાન-તે ત્રણ દુરાચારની ટીકા અહીં થાય છે. તે સાથે હિંસાને શું સંબંધ છે?—તેનો ખુલાસો સાંભળો—લંપટ સ્ત્રીઓના સંગમાં, જુગારીઓના સંગમાં, અને મદિરાપાન કરનારાઓના સંગમાં, માંસાહારનો અવારનવાર સત્કાર થાય છે.

આજકાલ ગાર્ડન પાર્ટીઓ થાય છે. ત્યાં પણ યુરોપીય પાર્ટી માટે, મદિરાપાન અને માંસાહારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. મુન્દરેલા રૂડા રૂપાળા-હિંદુઓ, કોટ પાટલુન હેટ પહેરીને—માંસ મદિરાનો ઉપયોગ કરવા માટે, યુરોપિયનો સાથે શેળમેળ થઈ જાય છે. [જમુજ મહારાજનો નાદાન-હરનારાયણ એરીસ્ટર-હેરીસન સાહેબ જેવો દેખાવ કરીને, આવા મેળાવડામાં છૂટથી માંસ મદિરાનો ઉપયોગ કરે છે.] જાતિ-વર્ણ, કુલાચાર, માતાપિતાથી મર્યાદા વિગેરે બંધનોથી મુક્ત થઈને—નિર્લેપ બ્રહ્મ સ્વરૂપ બનીને—ઘણા ડાહ્યા ડમરા-વિદ્વાન્ ગણાતા હિંદુઓ, પૈસાટકા રળતા શીખીને-ધનવાન બનીને—માંસ મદિરાને ચાજે ચડ્યા છે. મહા કષ્ટ વેડીને ભણાવનારા માતાપિતા, જ્યારે રળતા કમાતા પુત્રને, આ ચાજે ચડેલા દેખે છે, ત્યારે તેમને ખડું પસ્તાવો થાય છે. યવનોના સંગમાં જેઓ યવનો બન્યા, પણ તેમને હિંદુઓ ન બતાવ્યા—તેમને વનસ્પતિના અહારનો મહિમા ન બતાવ્યો; તે વિદ્વાન્ હિંદુઓ સદાને માટે ઠપકા પાત્ર છે. તે વિદ્વાન્ હિંદુઓ હિંદુ ધર્મના કલંકરૂપ છે—હિંદુ સમાજના કચરારૂપ છે. સાચા હિંદુઓએ આવા મેળાવડાનો રાજ ખુશીથી અનાદર કરવો.

તાત્પર્ય—ધનના મદમાં ઘેરાએલા પોતાની મોજમજ માટે, પશુઓના પ્રાણ લે છે.

‘યજ્ઞ યામાદિક ધર્મક્રિયાઓમાં પણ, હિંસા ન કરવી,’ એમ ભાગવતાદિ શાસ્ત્રો પ્રાચીન બહિં વિગેરે રાજ્યોના વૃત્તાંત સંભળાવીને આજ્ઞા કરે છે. લાખ-કરોડ રૂપૈયા હોય, તો ભલે યજ્ઞ કરજો, પણ હિંસા કરશો નહિં. મારીને સજીવન કરી શકે, એવા બ્રાહ્મણો અત્યારે નથી. તે વાતને કદિ ભૂલશો નહિં.

દેહના સુખ માટે અનેક કષ્ટ અને અનેક પાપ કરવાં પડે છે; પણ દેહનું વાસ્તવ સ્વરૂપ શું છે, તે વાત સાંભળો—

દેવસંજ્ઞિતમપ્યન્તે, કૃમિવિદ્ભસ્મસંજ્ઞિતમ્ ॥

ભૂતધુક્ તસ્કૃતે સ્વાર્થે, કિં વેદ નિરયો યતઃ ॥ ૧૦ ॥

દેહઃ કિમન્નદાતુઃ, સ્વં નિષેક્તુર્માતુરેવ ચ ॥

માતુઃ પિતુર્વા વલિનઃ, ક્રેતુરગ્નેઃ શુનોઽપિ વા ॥૧૧॥

અર્થ—આ દેહ કે જે નરદેવ અગર ભુદેવ (પણ) કહેવાય છે, તોપણ આખરે તે સડી જાય, તો કીડારૂપ બને છે; ખવાઈ જાય તો વિષ્ટારૂપ બને છે; અને બાળી નાંખવામાં આવે, તો ભસ્મરૂપ બને છે. તે દેહને રાજી રાખવા માટે—તે દેહનાં સુખ માટે, પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનારો પુરૂષ, ‘પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરવાથી નરક મળે છે,’ તે વચનોરૂપી પોતાના સ્વાર્થને શું જાણે છે? (નથી જાણતો.) (૧૦) ખરું જોતાં આ દેહ કોનો છે? (તેનો હજી નિર્ણય થયો નથી.) કારણકે—અન્નદાતાનો કહીએ, તોપણ કાંઈ ખોટું નથી; પિતાનો કહીએ, તોપણ વ્યાજબી છે; માતાનો કહીએ, તે પણ ઠીક છે; માતાના બાપે દિકરો કરીને રાખ્યો હોય, અને તેનો આ દેહ કહીએ, તોપણ કહેવાય; કોઈ બળવાન પુરૂષ દાસ કરીને રાખે, તો તેનો કહેવાય; આ દેહને કોઈ વેચાતો હોય, તો તેનો કહેવાય; આખરે બાળી મૂકે, તો અગ્નિનો કહેવાય; અને વખતે કુતરાં ખાઈ જાય, તો કુતરાંનો કહેવાય. (૧૧)

૧૦-૧૧ વિવેચન—

સ્રગધરાશ્રિત.

કશ્ચિત્કીટઃ કથંચિત્, પદુમતિરભિતઃ, કંટકાનાં કુટીરમ્ ।

કુર્વસ્તેનૈવ સાકં, વ્યવહૃતિવિધયે, ચેષ્ટતે યાવદાયુઃ ॥

તદ્વજ્જીવોઽપિ નાના-ચરિતસમુદિતઃ, કર્મભિઃ સ્થૂલદેહમ્ ।

નિર્માયાત્રૈવ તષ્ટિન, નનુદિનમમુના, સાકમભ્યેતિ ભૂમૌ ॥૬॥

x x x x x

૧૦ પદઃછેદ—દેવસંજ્ઞા સંજાતા यस્ય इति દેવસંજ્ઞિતં इति અપિ અંતે—આ દેહ કદિ નરદેવ અગર ભુદેવ કહેવાય છે તોપણ અંતે કૃમિવિદ્ભસ્મસંજ્ઞા સંજાતા यस્ય તં—કૃમિવિદ્ભસ્મસંજ્ઞિતં—સડી જાયતો કીડારૂપ બને છે. ખવાઈ જાયતો વિષ્ટારૂપ થાય છે, અને બાળી નાંખવામાં આવે તો ભસ્મરૂપ થઈ જાય છે. તસ્કૃતે—તેને રાજી રાખવા માટે ભૂતાનિ શ્રુણ્વતિ इति ભૂતધુક્—પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર પુરૂષ [ભૂતદ્રોગ્ધા ને બદ્ધે અહિં ભૂતધુક્ શબ્દ વાપર્યો જણાય છે.] સ્વાર્થે કિં વેદ—પોતાના સ્વાર્થને શું જાણે? નજ જાણે. યતઃ નિરયઃ—ભૂત દોહ કરવાથી તો નરકજ મળે છે.

૧૧ પદઃછેદ—દેહઃ દેહ. કિં અન્નદાતુઃ—શું અન્નદાતાનો છે. સ્વં નિષેક્તુઃ—વીર્યદારા સ્થાપનારનો—એટલે પિતાનો છે? માતુઃ યથ ચ—શું માતાનો છે? વા માતુઃ પિતુઃ—અથવા માતા બાપનો છે? વા વલિનઃ—બળવાનનો—તાબે કરનારનો—છે? ક્રેતુઃ—ખરીદનારનો છે? અગ્નેઃ શુનઃ અપિ વા—અગ્નિનો છે કે કુતરાનો છે?

યત્પ્રીત્યા પ્રીતિપાત્રં, તનુયુવતિતનુ-જાથૈર્મુખ્યં સ તસ્માત્ ।
પ્રેયાનાત્માથ શોકા-સ્પદમિતરદતઃ, પ્રેય ષતત્કથં સ્યાત્ ॥
માર્યાઈં જીવિતાર્થી, ચિતરતિ ચ વપુઃ, સ્વાત્મનઃ શ્રેય ઇચ્છન ।
તસ્માદ્વાત્માનમેવ, પ્રિયમધિકમુપા સીત વિદ્વાન્ન ચાન્યત્ ॥૧॥

[શ્રીવેદાંતકેસરી]

અર્થ—જેમ કોઈ ચંચળ બુદ્ધિવાળો કીડો (પોતાની લાલ વડે) મહા મહેનતથી પોતાની આસપાસ કાંટાની કોટડી બનાવીને, વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે, તેની સાથે જીવતાં સુધી રમ્યા કરે છે. તે પ્રમાણેજ જીવ પણ અનેક ક્રિયાઓએ ઉત્પન્ન કરેલાં કર્મોથી-પ્રારબ્ધ કર્મોથી-સ્વૃણ દેહને રચીને, તેમાંજ રહીને તે દેહ સાથે સદા પૃથ્વી ઉપર રમ્યા કરે છે-તે દેહમાંજ આત્મબુદ્ધિ કરીને રહે છે. [૬] × × × જેની પ્રીતિવડે-એટલે આત્માની પ્રીતિ વડે-પોતાનું શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર અને દ્રવ્ય વિગેરે પ્રીતિનાં સ્થાન બને છે. તેથી આત્મા સૌથી પ્રિય છે. આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુઓ શોકનાં સ્થાનરૂપ છે. કદિ જેમ શંકા થાય કે-‘એવું તે હોય?’ તો સાંભળો—જીવવાની ઇચ્છા વાળો પુરુષ આપણે કાળમાં સ્ત્રી વિગેરેનો ત્યાગ કરે છે. પોતાનું બહુ ઇચ્છનાર પુરુષ તપશ્ચર્યાદિ સાધનો વડે, શરીરનો ત્યાગ કરે છે. તેટલા માટે વિવેકી પુરુષ પ્રિય એવા આત્માની ઉપાસના કરે છે. આત્માથી અન્ય (દેહાદિક) માં આત્મબુદ્ધિ કરતો નથી. [૮]

શાસ્ત્રોએ આવી વાતો અનેક ઠેકાણે લખી રાખી છે. આવી વાતો આપણે જાણીએ છઈએ પણ ખરા. પણ શ્રોતાએ અને વક્તાઓમાંથી, સોએ એક બે ટકા, દેહમાંથી આત્મબુદ્ધિ તોડવા પ્રયત્ન કરતા હશે. તેનું મૂળ કારણુ તો એ છે કે-જ્નેષ્ઠએ તેવા સદ્ગુરુ આપણને મળ્યા નથી. કદિ મળ્યા, તો આપણે સેવાથી રીજ્યા નથી. ગુરુને આંગણે નીચ ટહેલ કરીને, આપણે આપણું દેહાભિમાન તોડ્યું નથી. [ગુરુ પાસે પણ પોઝીશનનું કુતરું હાંકી શક્યા નથી.] દેહાભિમાન તોડીને સદ્ગુરુને રીજવી શક્યા હો, તો તેમની પાસેથી સત્શાસ્ત્રોનો સ્નેહ પૂર્વક—ભાવ પૂર્વક—અભ્યાસ કરો. સાધન વિના રાગ, ખીચડી અગર ભાખરી પણ ન થાય, ત્યારે જ્ઞાન ક્યાંથી મળે ! જ્ઞાન વિના અજવાળાં શેનાં થાય ! તાત્પર્ય—ગુરુ શિષ્યના સંબંધને સુદૃઢ કરો. જે તમારા ગુરુ હોય, તેમાં પ્રભુ બુદ્ધિ પ્રગટાવો. જેમ કુંચી ફરતાં તાળું ઉઘડી જાય, તેમ સદ્ગુરુની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં, અનાયાસે અજવાળું થાય. નહિં માત્ર તો—મને આપ ગમે તે હશે, પણ—

રાગ—શાર્દૂલ.

જોયું આલપણું પરાધીનપણું, ખાતાં પીતાં ખેલમાં;
શું થાયા દિનરાત યૌવન વિષે, ગૌરી તણા ગેલમાં.
ભારે ભોગવિલાસની મન વિષે, વાતો વિશેષે ગમે;
આ સંસાર અસારમાં અવતરી, શું સાર લીધો તમે ?
મારાં પુત્ર કલત્ર મિત્ર ગણિયો, માની સુખે માણતા;
જુદો વૈભવ જે ચડે નગરમાં, તેને ખરો જાણતા.
રાગદ્વેષ કલત્રપુત્ર સુખમાં, તૃણા ન લેશે સમે.
આ સંસાર અસારમાં અવતરી, શું સાર લીધો તમે ?

ક્યાં છે ઇશ્વર કોણ હું કુલ કયું, ક્યાં છે જનું આખરે !
 સંભારાય ન સ્વપ્નમાં પણ અરે, સુતાં સુધી સાથરે.
 આવે અંતક તેડવા તરત તો, શું થાય તેવે સમે ?
 આ સંસાર અસારમાં અવતરી, શું સાર લીધો તમે.

[કેમ સાવધાન છો ને ? કોઈ ઉઘતા નથી ને ?]

સાચો પ્રેમ નહિં સદા ચરણમાં, ત્યાં ધર્મનું શું કહું !
 અંતે અંતરમાં વિચાર કરતાં, સંતાપ પામે સહુ;
 વૃદ્ધત્વે ન કરાય કામ કરથી, આ દેહ દુઃખે દમે:
 આ સંસાર અસારમાં અવતરી, શું સારે લીધો તમે ? [કેશવકૃતિ.]

કેટલાએક દેહધારી નરદેવ (રાજાઓ) છે; કેટલાએક ભૂદેવ (બ્રાહ્મણો) છે. પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી તેમના દેહને ખમા ખમા થાય છે. તેમના દેહનું પૂજન પણ થાય છે. સંસ્કારી જીવોનું શય પણ શિવરૂપ-કલ્યાણરૂપ ગણાય છે. છતાં આખરે ઉપર જાણુવેલા પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે, તે શયનો નાશ થાય છે. તાત્પર્ય—દેહને ઘણો સાચવીએ, પણ આખરે તે નાશવંત છે. તેથી દેહનાં સુખ માટે પ્રાણીઓનો દોહ કરવો નહિં.

જેમ ભાડાના ઘર ઉપર ભાડવાતનું બળ નથી, તેમ દેહ ઉપર દેહીનું બળ નથી. ભાડા-ચીઠીની મુદત પુરી થએ, ઘર ખાલી કરવું પડે, તેમ પ્રારબ્ધકર્મની મુદત પુરી થતાં, આ દેહ ખાલી કરવો પડે. વરઘોડામાં માગી આણેલો ઘોડો ખરે વખતે કામ આવશે નહિં—વેચી શકશે નહિં. વરઘોડેથી ઉતરીને પાછોજ આપવો પડશે. તેમ જ્ઞાનવજીવનના વરઘોડામાં, દેહરૂપી ઘોડો માગ્યો મળ્યો છે. તે પાછો આપવોજ પડશે.

જેમ બને તેમ મોહની દીવાલને તોડતા રહે. યદા તે મોહકલિલં, બુદ્ધિર્વ્યતિત-રિષ્યતિ ॥ [ગીતા અ. ૨.] વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને એજ ભક્તમણ કરે છે.

ત્યારે શું આ બધું બોદું ? સૌ મને—‘ મહારો-મહારો ’—‘ પ્યારો પ્યારો ’—‘ પ્યારી પ્યારી ’—કરે છે તે શું બોદું ? સંસારને સમજો, તો તે સમજશે. સંસારનો સ્વભાવ નીચે પ્રમાણે છે—

રાગ—શાર્દૂલ.

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજંતિ વિહગાઃ, શુષ્કં સરઃ સારસાઃ ।

પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજંતિ મધુપા, વગ્ધં વનાન્તં મૃગાઃ ॥

નિર્દ્રવ્યં પુરુષં ત્યજંતિ ગણિકા, અષ્ટશ્રિયં મંત્રિણઃ ।

સર્વઃ કાર્યવશાજ્જનોઽભિરમતે, કસ્યાસ્તિ કો વલ્લભઃ ॥

તાત્પર્ય—સૌ એક બીજાને પોતાના સ્વાર્થ માટે વળગી રહ્યાં છે. આપણાં દેહનાં સુખ માટે, અગર આપણા સંબંધિઓનાં દેહનાં સુખ માટે, પાપ કર્યાં નહિં. પાપ કર્યાં વિના જે કાંઈ મળે તેમાં સંતોષ માનવો. ઉત્તમ સંસ્કાર વિના સંતોષનું પાલન થઈ શકે એવું નથી; માટે ઉત્તમ સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા આગ્રહ રાખવો.

નરક—‘ પ્રાણીઓનો દોહ કરવાથી નરક મળે છે; એવું અનેક શાસ્ત્રો પોકાર કરીને કહે છે, માટે નરકમાંથી બચવું હોય, તેમણે પ્રાણીઓનો દોહ કરવો નહિં.

બંધુભાવ—અહારે બંધુભાવ વધારવા, બહુ બાપણો થાય છે; પણ અનુભવીને તેનું પરિણામ શૂન્ય લાગે છે. કુટુંબો અને કોરટો કળ્યાના પૂરથી ઘેરાઈ ગયાં છે. સ્વાર્થ અને વિષયોનું બળ એટલું બધું વધી પડ્યું છે કે-બંધુભાવનો ઉપદેશ હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. સાચા મુમુક્ષુ થાઓ તો સ્વાર્થ અને વિષયો દીક્ષા પડી જાય.

હવે દેહસંબંધી ઉપદેશનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवं साधारणं देह-मव्यक्तप्रभवाप्ययम् ॥

को विद्वानात्मसात्કृत्वा, हन्ति जन्तून् ॥૧૨॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે આ દેહ ઘણાનો મજબો છે. તેની ઉત્પત્તિ અવ્યક્ત-માંથી છે, અને તેનો નાશ પણ અવ્યક્તમાં જ છે. તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને કયો સમજી પુરૂષ પ્રાણીઓને મારે? દેહાભિમાનથી હિંસા કરવી, એ મૂઠ મનુષ્યનું કામ છે. [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

દેહાભિમાન તજવાથી હિંસાનો પણ ત્યાગ થાય છે, એ બાવ છે.

લક્ષ્મીના મદથી આંધળો થયો હોય, તે કંઈ દવાથી દેખતો થાય છે, તે વાત હવે કહે છે—

असतः श्रीमदान्धस्य, दारिद्र्यं परमाञ्जनम् ।

आत्मौपम्येन भूतानि, दरिद्रः परमीक्षते ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જે મૂઠ પુરૂષ લક્ષ્મીના મદથી આંધળો થયો હોય, તેને દેખતો કરવા માટે દરિદ્રતાજી ઉત્તમ અંજન છે. દરિદ્ર માણસ બીજાં પ્રાણીઓને પોતારૂપ ગણે છે, તેથી તે કોઈનો દ્રોહ કરતો નથી. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

જેની આંખમાં ધુણ પડ્યું હોય, અગર છાયા વળી હોય, તે જેમ અંજનથી મટે છે તેમ ધનાંધતા રૂપી રોગ દરિદ્રતા રૂપી અંજનથી મટે છે.

દૃષ્ટાંત—એક વયોવૃદ્ધ રાજાના દરબારમાં એક બ્રાહ્મણ કામ પ્રસંગે મેમાન થયો. આ બ્રાહ્મણ બહુ બજેલો નહોતો, પણ બ્રાહ્મણપણાનું તેને સારું જ્ઞાન હતું. એક બે દિવસ દરબાર-

૧૨ પદ્યછેદ—**एवं साधारणं देह-**એ પ્રમાણે આ પંસાળો દેહ અવ્યક્તાત્ પ્રભ-
वाप्ययौ (ઉત્પત્તિ અને નાશ) **यस्य सः तं** અવ્યક્તપ્રભવાપ્યયમ્-જેની ઉત્પત્તિ
અવ્યક્તમાંથી અને જેનો નાશ અવ્યક્તમાં જ છે એવા દેહને **असतः ऋते-**દેહાભિમાનથી
મૂઠ થએલા પુરૂષ સિવાયનો **कः विद्वान्** આત્મસાત્ કૃત્વા-કયો ડાહ્યો પુરૂષ પોતાનો
માનીને **जन्तून् हन्ति**-પ્રાણીઓને મારે.

૧૩ પદ્યછેદ—**असतः श्रीमदान्धस्य-**મૂઠ પુરૂષ કે જે લક્ષ્મીના મદથી આંધળો
થએલો છે તેને **दारिद्र्यं--**દરિદ્રતા **परमं अञ्जनम्**-ઉત્તમ આંજન છે-ઉત્તમ દવા છે.
दरिद्रः-દરિદ્ર પુરૂષ **भूतानि** બીજાં પ્રાણીઓને **आत्मौपम्येन**-પોતા સરખાંજ **परम्**
ईक्षते-રૂડાં જુએ છે.

ગઢમાં રહ્યા પછી, એક વખત તેને હાકાર સાહેબનો મેળાપ થયો. કેટલીએક આડી અવળી વાતો કરતાં કરતાં રાજાએ કહ્યું કે—‘તમે ભલે મોટા ગણાઓ, પણ અમારા તો માંગણુ.’

બ્રાહ્મણ—“માંગણુ કોણુ નથી? રાજા પ્રજાનો માંગણુ અને પ્રજા રાજાની માંગણુ. ધણી ધણીયાણીનો માંગણુ, અને ધણીયાણી ધણીની માંગણુ; વેપારી ગ્રાહકનો માંગણુ, અને ગ્રાહક વેપારીનો માંગણુ. તાત્પર્ય—એક બીજાની ગરજ વિના તો કોઈ કોઈને આપતું નથી. જેમ અમે તમારા માંગણુ છઈએ, તેમ તમે અમારા માંગણુ છો. તમે આપો છો તેના કરતાં, અમે તમને વિશેષ આપનારા છઈએ; પણ આપ હજી બાળક છો—અણુસમજુ છો; તેથી અમારી પાસે માગતા નથી.”

બ્રાહ્મણની રવતંત્ર અને માર્મિક વાણી (ઉત્તમ અર્થને ધારણ કરનારી વાણી) સાંભળીને રાજા બોલ્યો—ત્યારે અમારૂં આ બાળકપણું—અજ્ઞાન—ક્યાં સુધી રહેશે? આજ્ઞાકાત્ર કરતાં અમને સાઠ તો થયાં.”

બ્રાહ્મણ—આપનું મેં લુણુ ખાધું છે, તેથી આપના પુરામાં હું કદિ રાજી નથી; પણ આપ મને પુછો છો—ત્યારે કહું છઉં કે—જ્યાં સુધી સરકાર તમને આ ગાદી ઉપર બેસવા દેશે, ત્યાંસુધી તમારા અજ્ઞાનનો નાશ થશે નહિ. સરકાર તમને અત્યારે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે, તો તમે અત્યારે જ્ઞાની થઈ જાઓ—એક કલાકમાં સાઠવાર પ્રભુને સંભારો.’

તાત્પર્ય—મદાંધતાનો નાશ કરનાર દરિદ્રતા છે.

શંકા—‘સંતના દર્શનથી પાપી પાવન થાય’, એમ શાસ્ત્રો કહે છે, તો નારદજીનાં દર્શનથી, આ પાપી કેમ પાવન ન થયા? શાસ્ત્રનું વચન જોતું? કે નારદજી જોયા?—સૂર્યનો પ્રકાશ દેખતાને પ્રકાશ આપે છે; આંધળાને પ્રકાશ આપી શકતો નથી. આંધળાએ દેખતા થવા માટે દવાખાનામાં જવું પડે છે. રાવણની સામા રામ આવ્યા; હિરણ્યકશીપુને વૃસિંહ ભગવાને જોળામાં લીધા; પણ તેમનું હુંપદ જોવાયું નહિ—અજ્ઞાન નાશ પામ્યું નહિ. સુવા ત્યારેજ રાજ્યા થયા.

તાત્પર્ય—સત્તા ધારીની સત્તા લઈ લ્યો. અને ધનાંધનું ધન લઈ લ્યો, એટલે તેમનું ગાંડપણ—અજ્ઞાન, દુરાચાર વિગેરે તમામ દોષો શમી જાય.

હવે આગળ વધીએ—

યથા કણ્ટકવિદ્ધાક્ષો, જન્તોર્નેચ્છતિ તાં વ્યથામ્ ॥

जीवसाम्यं गतो लिङ्गैर्-न तथाऽविद्धकण्टकः ॥ १४ ॥

અર્થ—જે પુરૂષને કાંટો વાગ્યો હોય, તે પુરૂષ, કાંટો વાગવાથી જે દુઃખ પોતાને થાય છે, તેવુંજ દુઃખ કાંટો વાગવાથી, બીજાને પણ થાય, એમ સમજે છે. તેથી તે પુરૂષ કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા કરવાનું ઇચ્છતો નથી. જે પુરૂષને

૧૪ પદ્મછંદ—કંટકેન વિદ્ધં અક્લં यस્ય સઃ કંટકવિદ્ધાંગઃ—જેને કાંટો વાગ્યો હોય તે પુરૂષ લિંગૈઃ જીવસામ્યં ગતઃ—પોતાને જેવું દુઃખ થાય તેવું બીજાને પણ થાય એમ સમજતો હોવાથી જન્તોઃ તાં વ્યથાં ન ઇચ્છતિ—પ્રાણીઓને તેવી પીડા કરવાનું ઇચ્છતો નથી. તથા—તે પ્રમાણે અવિદ્ધકંટકઃ ન—જેને કાંટો નહીં વાગ્યો હોય, તે પુરૂષ તેવી ઇચ્છા ન કરે.

કાંટો નથી વાગ્યો, તે પુરૂષ બીજને કાંટા વાગવાથી થતાં દુઃખને સમજી શકતો નથી. તેથી તે બીજ અનુભવી માણસ બીજને દુઃખ દેવાની ઇચ્છા કરે છે. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

જેને વીતી હોય તે જાણે.

૫૬.

[રાગ—કાચમા કાચખીના ભજનનો ઢાળ.]

જેને વીતી હોય તે જાણે, અગ્નિયો કાંઈ ન જાણે—ટેક૦
કાંટો બરાબર ખોરડી કેરો; હાથમાં વાગ્યો હોય;
વાગ્યા વિનાનો વેદના તેની, જાણી શકે શું કોય ?
અનુભવ હોય ન જેને, શેણે સથળવીએ તેને ?—જેને૦

x x x x

વેદના થાય સુવાવડમાં તે, જાણે શું વાંઝણી બાઈ ?
પાસે રહી હોય તોય સુચાણી, જાણી શકે નહિ કોઈ,
કેવું છે દુઃખ શરાણે, હીરો હોય તેજ પ્રમાણે—જેને૦

x x x x

ડંખ્યા વિના ન જાણાય કદાપિ, વીંછીની વેદના જેમ;
મરણ પથારી ઉપર પીડા, જીવતો જાણે કેમ ?
ખરેખર એક છે ખામી, નથી કોઈ અંતર્યામી—જેને૦
ચાકરી કેવી ચાકરી છે, તે જાણી શકે શું શેઠ ?
દુઃખ દયાણુ સદા સમજે છે; હોય દયાણુ હેઠ;
ભૂખ્યાનું દુઃખ શું જાણે, જમ્યો હોય ભાવને આણે ?—જેને૦
કાનમાં વેણુ કઠોર પડ્યાથી, ઉપજે તાપ અમાપ;
બાણ ખુંચું હોય હાય હૈયામાં, કેવો કરે છે કાપ;
થયો હોય મહાવરો જેને, પૂછો જઈ પ્રેમથી તેને—જેને૦

x x x x

બહાણુ ભાંગે ભવસાગરે સારે, ઉપજે જે ગભરાટ;
બાળ બચ્ચાના થાય વિલાપો, હાયરે હૈયાફાટ;
એને જે અંતરે થાશે, બીજથી તે કેમ કળાશે ?—જેને૦

વિગેરે—[કેશવકૃતિ.]

જેને સ્ત્રી કુમાર્યા મળી હોય, જેને પ્રજા રેઢીયાર મળી હોય, જેને નિર્ધનતા હોય, જે વિયોગના દુઃખ ભોગવતા હોય, તે તમામ વાત અનુભવી સમજી શકે. તાત્પર્ય—દુઃખી માણસને દુઃખનું જ્ઞાન હોય છે, તેથી તે કોઈને દુઃખ દેતો નથી.

દરિદ્રતા જેવું એકે તપ નથી એમ હવે કહે છે—

દરિદ્રો નિરહંસ્તમ્બો, મુક્તઃ સર્વમદૈરિહ ॥

કૃચ્છ્રં યદ્વચ્છયાઽઽપ્રોતિ, તદ્દિ તસ્ય પરં તપઃ ॥૧૫॥

નિત્યં ક્ષુત્ક્ષામદેહસ્ય, દરિદ્રસ્યાન્નકાંક્ષિણઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણ્યનુશુષ્યન્તિ, હિંસાઽપિ વિનિવર્તેતે ॥૧૬॥

અર્થ—આ સંસારમાં જે પુરૂષ સર્વ પ્રકારના મદથી રાહત હોય છે, અને અહંકારથી પણ મુક્ત હોય છે, તે પુરૂષ ભલે દરિદ્ર હોય, અને અનાયાસે દુઃખ ભોગવતો હોય, તો તે દુઃખજ તેને મોટા તપરૂપ થાય છે—તપનું કળ અપાવે છે. (૧૫) ભુખથી દુખળા થઈ ગએલા, અને અન્નની ઇચ્છાવાળા દરિદ્ર પુરૂષની ઇંદ્રિયો, બહારહિત થઈ ગઈ હોય છે, અને પરિણામે હિંસા પણ વિરમી જાય છે—હિંસા કરવા જેટલું ઇંદ્રિયોમાં બળ હોતું નથી—અગર દરિદ્રતાથી કર-માઈ ગએલી ઇંદ્રિયો હિંસા કરવા માટે લલચાતી નથી. (૧૬)

૧૫-૧૬ વિવેચન—

જે પુરૂષ મદરહિત થઈને, અને કોઈપણ પ્રકારના અહંકારરહિત થઈને, દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવે છે, તે દુઃખ તપરૂપ ગણાય છે. રાંકાયાંકા, સેતો, સજનો, બોડાણો, સુદામાજી, નરસીમહેતા, તુકારામ વિગેરે ભક્તો દરિદ્રતારૂપી તપ કરતા હતા. અજ્ઞાનરૂપી ધર અહંકારરૂપી થાંભલાને આધારે રહે છે—અહંકારરૂપી થાંભલા ખસી જાય, તો અજ્ઞાનનું છાપડું ઉડી પડે.

વિષયા વિનિવર્તેતે ત્નેસ્તદ્દેહસ્ય દેહિનઃ ॥ દરિદ્ર મનુષ્યને માંડ માંડ ખાવા પીવા મળે છે. ઇંદ્રિયો બલહિન રહે છે. ઇંદ્રિયોના વિષયો અનાયાસે દૂર રહે છે. આ પ્રમાણે દરિદ્ર મનુષ્ય હિંસાથી પણ દૂર રહી શકે છે.

શું દરિદ્રતાથી વિષયવાસનાનો ક્ષય થાય છે?—દરિદ્ર મનુષ્ય વિષયોથી દૂર રહે છે ખરો, પણ વિષયોની વાસનાથી દૂર રહી શકતો નથી. વિષયોની વાસનાનો નાશ કરવા માટે પ્રભુ તેમને સંતોનો સમાગમ આપે છે—

૧૫ પદ્મઁષ્ઠ—ઈહ—આ સંસારમાં. સર્વમદૈઃ મુક્તઃ—જે સર્વ પ્રકારના મદથી મુક્ત છે. [નિર્ગતઃ અહંસ્થંભઃ યસ્માત્ સઃ નિરહંસ્તંભઃ] નરહંસ્તંભઃ—અભિમાનથી (પણ) મુક્ત છે એવો દરિદ્રઃ—દરિદ્ર પુરૂષ. યદ્વચ્છયા કૃચ્છ્રં આપ્રોતિ—અનાયાસે તેને કોઈ દુઃખ આવી પડે છે તો તત્ત્વ હિ તસ્ય પરં તપઃ—તે તેનું મોટું તપ છે.

૧૬ પદ્મઁષ્ઠ—નિત્યં—હમેશાં. ક્ષુધા ક્ષામઃ દેહઃ યસ્ય સઃ તસ્ય ક્ષુત્ક્ષામદેહસ્ય—ભૂખથી દુખળા થઈ ગએલા. અને અન્નં કાંક્ષંતે इति અન્નકાંક્ષી તસ્ય—અન્નની ઇચ્છાવાળા. દરિદ્રસ્ય—દરિદ્ર પુરૂષની. ઇન્દ્રિયાણિ અનુશુષ્યન્તિ—ઇંદ્રિયો નિર્મળ થઈ જાય છે: (અને તેથી પરિણામે). હિંસા અપિ વિનિવર્તેતે—હિંસા પણ બંધ પડી જાય છે.

દરિદ્રસ્યેવ યુજ્યન્તે, સાધવઃ સમદર્શિનઃ ॥

સદ્ધિઃ ક્ષિણોતિ સ્વં તર્ષં, તત આરાદ્વિશુદ્ધયતિ ॥૧૭॥

સાધૂનાં સમચિત્તાનાં, મુકુન્દચરણૈષિણામ્ ॥

ઉપેક્ષ્યઃ કિં ધનસ્તમ્ભૈ-રસદ્ધિરસદાશ્રયૈઃ ॥૧૮॥

અર્થ—સમદષ્ટિવાળા સાધુ પુરૂષોનો સમાગમ પણ, દરિદ્રનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સાધુઓના સંગના પ્રભાવથી, દરિદ્ર પુરૂષ પોતાની તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે, અને પછી ત્વરાથી શુદ્ધ થાય છે. (એટલે જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે.) [૧૭] ધનના અભિમાનથી ખોટામાં લાગી રહેલા-દૃશ્યમાં પ્રીતિવાળા, અને ખોટાનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માનનારા ધનવાનોનો, મુકુન્દ ભગવાનના ચરણવિન્દને ઇચ્છનારા સત્પુરૂષો-આદર કરતા નથી. દરકાર કરતા નથી. તાત્પર્ય-એવા સાચા સંતોને નિર્ધન પુરૂષોજ બહાલા લાગે છે. [૧૮]

૧૭-૧૮ વિવેચન—

દરિદ્રતા—દરિદ્રતાં જીવન સાદાં-રન્નેતમેથી રહિત; દરિદ્રતાં ધર પણ રન્નેતમેથી રહિત; અને દરિદ્રતાં ભોજન પણ એવાંજ. તેથી રન્નેતમેથી રહિત-સત્ત્વગુણી-સંતોને દરિદ્ર બહાલાં લાગે છે. દરિદ્ર એટલે-‘માત્ર ધનથી રહિત’, એવો અર્થ અહીં નથી. દરિદ્ર એટલે-‘ધન, મદ અને અલંકારથી રહિત’ એવો અર્થ અહીં છે. દ્રષ્ટાંતમાં-સુદામાજી, નરસિંહ મહેતા, કવિ માધ, નારાયણ હેમચંદ્ર વિગેરે. આવા પ્રકારની દરિદ્રતા તપશ્ચ ગણાય છે.

સમદર્શિનઃ—સમદર્શીપણું પ્રાપ્ત થાય એજ જ્ઞાનનું ફળ. સમત્ત્વ યોગ ઉચ્યતે । યોગનું પણ તેજ ફળ છે. (યોગ-શબ્દની વ્યાખ્યામાં આપ કાંઈ જુદુંજ સમજ્યા છે. તે વ્યાખ્યામાં આપની ધણીજ ગેરસમજ છે. તે ગેરસમજનો નાશ કરવા માટે, પાતાંજલયોગદર્શન ઉપર બધા ખુલાસા કર્યા છે. વાંચો છો ? સાધનપાદ અને સમાધિપાદ બેઉ પ્રકરણો તૈયાર થઈ ગયાં છે.)

તર્ષ ક્ષિણોતિ—દરિદ્રતા તૃષ્ણા (વાસના)નો નાશ કરે છે. ‘તૃષ્ણા’ શબ્દ નિંદ છે. તોપણ તૃષ્ણા ત્રણ પ્રકારની છે. સત્કર્મ કરવા માટે ધનની તૃષ્ણા થાય તે ઉત્તમ. વ્યવહાર ચલાવવા ધનની તૃષ્ણા થાય તે મધ્યમ; અને ભોજનમજા ભોગવવા ધનની તૃષ્ણા થાય, તે કનિષ્ઠ. આ દરેક ત્રણા ધીમેધીમે શમાવવી જોઈએ.

૧૭ પદ્યછંદ—સમદર્શિનઃ સાધવઃ—સમદર્શી સાધુઓ. દરિદ્રસ્ય એવ યુજ્યન્તે—નિર્ધનનેજ મળે છે—પ્રાપ્ત થાય છે. સઃ—તે નિર્ધન પુરૂષ સદ્ધિઃ—સત્પુરૂષોના સમાગમથી. સ્વં તર્ષ ક્ષિણોતિ—પોતાની તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે. તતઃ—પછી આરાત્—ત્વરાથી. શુદ્ધયતિ—શુદ્ધ થાય છે.

૧૮ પદ્યછંદ—મુકુન્દસ્ય ચરણૌ ઇચ્છન્તિ ઇતિ મુકુન્દચરણૈષિણઃ તેષાં મુકુન્દચરણૈષિણામ્—મુકુન્દ ભગવાનના ચરણને ઇચ્છનારા. સમચિત્તાનાં સાધૂનાં—સમદષ્ટિવાળા સાધુ પુરૂષોને. નિર્ધનજ વાહલા હોય છે. કારણકે. ધનસ્તંભૈઃ—ધનના અભિમાની. અસદ્ધિઃ—ખોટામાં લાગી ગયેલા. અસદાશ્રયૈઃ—ખોટાનો આશ્રય કરનારા. ઉપેક્ષ્યૈઃ—અને જેનો સત્પુરૂષો અનાદર કરે છે. તેઓથી કિં-શું પ્રયોજન સરે છે ?

શું આ ધનવાનોની નિંદા થાય છે ?—ના. ધનવાન થઈને જેઓ અભિમાન રાખતા હોય, ખોટામાં પ્રીતિ કરતા હોય, અને ખોટાનોજ આશ્રય કરતા હોય, તે ધનવાનો નિંદાપાત્ર છે. તેમને ઉત્તમ સંતો કદિ મળતા નથી. મુકુંદ ભગવાનના ચરણને છોડીને લક્ષ્મીજીને ઇચ્છનારા સંતો, તેમને ઘેર ઉતરે છે—તેમની ખુશામત કરે છે.

શુદ્ધચતિ—નૃણાનો નાશ થતાં, દરિદ્ર ધવિત્ર થાય છે. એટલે તે જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે.

સમચિત્તાનાં મુકુંદચરણૈર્વિણાં—સમદૃષ્ટિવાળા સાધુ પુરુષોને મુકુંદ ભગવાનના ચરણમાં પ્રેમ હોય છે.—મુકુંદ ભગવાનના ચરણમાં પ્રીતિ કરનાર સ્ત્રી પુરુષને, સમદૃષ્ટિવાળા થવાની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ વિના દૃષ્ટિનો દોષ નાશ પામતો નથી.

સાધુ—જે પ્રભુને પામવાની સાધના કરતા હોય, જેમણે વિષયોને સુકવી નાંખ્યા હોય, રાગદ્વેષને નીચેરી નાંખ્યા હોય. તે સ્ત્રી અગર પુરુષ ગમે તે વર્ણ અગર આશ્રમમાં હોય, તોપણ તે સાધુ ગણાય છે. સાધના વિનાના માત્ર ભગવાં અને ધોળાં વસ્ત્રો ધારણ કરનારા—**નામના જ સાધુ**—પોતે ખુડે છે. અને ખીજને ખુડાડે છે. તેમનાથી દૂર રહેવું.

યક્ષકુમારોને કંઈ દવા આપવી, તેનો વિચાર કરે છે.

તદહં મત્તયોર્માધ્વ્યા, વારુણ્યા શ્રીમદાન્ધયોઃ ॥

તમોમદં હરિષ્યામિ, સ્ત્રૈણયોરજિતાત્મનોઃ ॥૧૯॥

અર્થ—નારદજી આગળ બોલ્યા કે—એટલા માટે આ બે જણ કે જેઓ, વાણ્ણી મદિરાનું પાન કરવાથી, ગાંડા બન્યા છે; અને લક્ષ્મીના મદથી આંધળા થયા છે. અજિતેન્દ્રિયપણને લીધે સ્ત્રીમાં લંપટ બન્યા છે. તેઓના અજ્ઞાનથી થએલા મદને હું હરિ લઈશ—મદનો હું નાશ કરીશ. [૧૯].

૧૯ વિવેચન—

નારદજીએ ચાર્જશીટ—ગુન્હાપત્રક બતાવ્યું. તેમાં જણાવ્યું કે—(૧) આ યક્ષોએ મદિરાનું પાન કર્યું છે. (૨) તેમને લક્ષ્મીનો મદ છે. (૩) તેઓ અજિતેન્દ્રિય હોવાથી સ્ત્રીલંપટ છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણ ગુન્હા માટે તેઓ ગુન્હેગાર છે.

હવે શી શિક્ષા કરે છે તે સાંભળો—

યદિમૌ લોકપાલસ્ય, પુત્રૌ ભૂત્વા તમઃપ્લુતૌ ॥

ન વિવાસસમાત્માનં, વિજાનીતઃ સુદુર્મદૌ ॥૨૦॥

૧૯ પદ્યછેદ—તત્—નેટલા માટે માધ્વ્યા વારુણ્યા મત્તયોઃ—આ બે જણ કે જેઓ વાણ્ણી મદિરા પીવાથી ગાંડા બન્યા છે—શ્રીમદાન્ધયોઃ—લક્ષ્મીના મદથી આંધળા થયા છે. સ્ત્રૈણયોઃ—સ્ત્રીમાં લંપટ છે. અજિતાત્મનોઃ—અજિતેન્દ્રિય પુરુષ છે. તેઓના તમસઃ મદં તમોમદં—અજ્ઞાનથી થએલા મદને હરિષ્યામિ—હું હરિ લઈશ.

૨૦ પદ્યછેદ—યત્—કારણકે તમઃપ્લુતૌ—અજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત અને સુદુર્મદૌ—છઠ્ઠી ગએલા લોકપાલસ્ય इमौ પુત્રૌ ભૂત્વા—આ બે લોકપાલના પુત્ર હોવાથી આત્માનં—પોતાના દેહને વિગતે વાસઃ यस્ય સઃ વિવાસાઃ તમ્ વિવાસસં—નમ્, ન વિજાનીતઃ—જાણતા નથી.

અતોઽર્હતઃ સ્થાવરતાં, સ્યાતાં નૈવં યથા પુનઃ ॥

સ્મૃતિઃ સ્યાન્મત્પ્રસાદેન, તત્રાપિ મદનુગ્રહાત્ ॥૨૧॥

વાસુદેવસ્ય સાન્નિધ્યં, લબ્ધ્વા દિવ્યશરચ્છતે ॥

વૃત્તે સ્વર્લોકતાં ભૂયો, લબ્ધમક્તી ભવિષ્યતઃ ॥૨૨॥

અર્થ—આ બે લોકપાલના પુત્રો છે, છતાં તેઓ અજ્ઞાનથી ઘેરાઈ ગયા છે; અને મદથી છકી ગયા છે. તેઓ પોતે નગ્ન છે, તેનું તેમને લાન નથી, માટે તેઓ સ્થાવરપણાને લાયક છે. [વૃક્ષની માફક નગ્ન ઉભા રહ્યા છે, માટે તેઓ વૃક્ષ બનવા લાયક છે.] આટલી શિક્ષા થયા પછી તેઓ ફરી આતું કામ કરશે નહિં. તે અવતારોમાં પણ તેઓને મારી કૃપાથી (આ કાર્યની) સ્મૃતિ રહેશે. દેવનાં સો વર્ષ પુરાં થતાં, શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને, ફરીથી તેઓ દેવપણું પ્રાપ્ત કરશે. દેવપણામાં પણ મારી કૃપાથી તેમને ભગવદ્ ભક્તિનો લાભ થશે. [૨૦-૨૧-૨૨].

૨૦-૨૧-૨૨ વિવેચન—

કાવ ૧—મદિરાપાન અને સ્ત્રીવંપટતા એ બે ગુન્હા ધનના મદથી થયા છે, માટે તેમનું ધન હરિ લેવાની ઇચ્છાથી, તેમને દરિદ્રતા આપી.

કાવ ૨—વૃક્ષની માફક તેઓ જડ જેવા થઈને (નારદજીની સામે) નમ્ન ઉભા રહ્યા, માટે તેમને વૃક્ષનો-સ્થાવરનો-અવતાર આપ્યો.

શિક્ષાની હદ—દેવોના સો વરસ.

દેવતાઓના વરસનું માપ શું?—આકાશમાં સૂર્યનું દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયન છ છ માસના થાય છે. દક્ષિણાયન એ દેવોની રાત્રી અને ઉત્તરાયણ એ દેવોનો દિવસ. આપણા બાર માસ તે દેવોનો એક દિવસ. આપણા ૩૬૫ વરસ થાય, ત્યારે દેવોનું એક વરસ પૂરું થાય. (જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૩-૧૧. ૧૧.)

પુનઃ ન ઇવ સ્યાતાં—‘તેઓ લોકપાળના પુત્રો છે, તેથી હવે ફરીવાર આ પ્રમાણે નહિં કરે’, એવો ભાવ છે.

તત્ર અપિ મત્પ્રસાદાત્ વિગેરે—સામાન્યરીતે એવો નિયમ છે કે—ઉત્તમ કોટિના જીવ-સિવાય, કોઈને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોતું નથી. પ્રભુકૃપા અગર સંતકૃપા થાય, તો તેનું

૨૧-૨૨ પદ્મછેદ—અતઃ—તેથી સ્થાવરતાં અર્હતઃ—સ્થાવરપણાને યોગ્ય છે. યથા—જે પ્રમાણે પુનઃ ન ઇવ સ્યાતાં—તેઓ ફરીવાર આવા થાય નહિં. તત્રાપિ—ત્યાં પણ મત્પ્રસાદેન—મારી કૃપાથી સ્મૃતિઃ સ્યાત્—સ્મૃતિ રહેશે. (દિવ્યશરદાં શતં તસ્મિન્) દિવ્યશરદાં શતં વૃત્તે—દેવના સો વરસ પુરાં થતાં વાસુદેવસ્ય સાન્નિધ્યં લબ્ધ્વા—શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને ભૂયઃ—ફરીથી સ્વર્લોકતાં દેવત્વં લબ્ધ્વા—દેવપણું પામીને. દેવ-પણામાં પણ મદનુગ્રહાત્—મારી કૃપાથી લબ્ધા ભક્તિઃ યામ્યામ્ તૌ લબ્ધમક્તી—ભક્તિવાળા ભવિષ્યતઃ—થશે.

સ્મરણ થાય. તેથી અહીં નારદજી કહે છે કે—‘સ્થાવરના જન્મમાં પણ, મારી કૃપાથી તેમને આ યક્ષના અવતારનું અને મારી શિક્ષાનું સ્મરણ રહેશે.’

કેદમાં પણ ધી, કેળાં અને સાકર—સંતકૃપા-ભયંકર પાપીઓને સ્થાવરનો અવતાર આપવામાં આવે છે, તોપણ—

ચોપાદ—‘સંત વિટપ સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સમ્પન્નકર કરણિ.

સંત હૃદય નવનીત સમાના, કહા કહું ન પે કહૈ ન જના.

નિજ પરિતાપ દ્રવૈ નવનિતા, પરદુઃખ દ્રવહિ સુસંત પુનિતા.’

[મોક્ષવાણી પાનું ૬૪].

સ્થાવરનો અવતાર પામ્યા પછી, પાપીઓ સંતકોટિમાં ગણાય છે. સ્થાવરનો અવતાર પામવાની સાથે તેઓ શુદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે જીવનપર્યંત અનેક કષ્ટ વેડીને પરમાર્થ કર્યા કરે છે. સંતોએ અને સમાજસેવકોએ વૃક્ષો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે. રાગ, રાગના અધિકારીઓ, નાતના પટેલીઓ, અને ગામના આગેવાનોનો સમાસ સમાજસેવકમાં થાય છે. વૃક્ષોમાં પણ જે પીપળો છે, તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ ગણાય છે.

છેવટે-દંડમાં દામોદર અને કોધમાં કલ્યાણ—કોદાને ભૂલથી પારસમણિ અડકી જાય, તોપણ લોઢાનું સોનુંજ થાય. તે પ્રમાણે અપરાધને ખલાને થી નારદજી યક્ષકુમારોને મળ્યા; તોપણ તેમને દંડમાં દામોદરજી આપ્યા. નારદજીએ એમ કૃત્યું કે—‘તમને સ્થાવર-પણાના બંધનમાંથી મુક્ત કરવા માટે, મુદત પુરી થતાં, દામોદર ભગવાન પડે પધારશે.’ હવે તો ખાત્રી થઈ હશે કે-શુભેચ્છકોનો કોધ કલ્યાણભયજી હોય છે. પિતા પુત્રને લડે, મહેતાજી નિશાળીયાને લડે, ગુરૂ શિષ્યને લડે, પતિ સ્ત્રીને લડે. તેમના લડવામાં લાભજી હોય. માત્ર અજ્ઞાનરૂપી આવરણ હોય, ત્યાં સુધી સમન્વય નહિ.

દૃષ્ટાંત—એક રાજાએ દરજી બેસાડ્યા. ‘કાપડા કુપલી કરીને કપડાં ચોરવાનો ધંધો દરજી કરે છે, એવો રાજાને શક હતો, તેથી રાજાએ દરજીને સીપાઇના પહેરામાં બેસાડ્યા હતા. બપોરે જમવા જવાની છૂટ હતી, અને રાત્રે તેમને પુરતી તપાસ કરીને છોડવામાં આવતા હતા. પહેરેગીરો એટલા બધા સાવધ હતા કે—એક જરા પણ કપડું દરજી ચોરી શક્યા નહિં. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ દિવસ પસાર થયા. દરજી હાર્યા અને રાજા જીત્યો.

“સૈંધ, સોની અને સાળવી તેને જન્મ ન શકે જાળવી.’ એવી જે કહેવત છે, તે કહેવત ખોટી પડવાનો વખત આવ્યો. જમરાજ કરતાં રાજા કાંઈ મોટો નથી. માટે આપણે જો સાચા દરજી હોઈએ, તો રાજાના શા ભાર છે?” એવો વિચાર એક બુદ્ધા દરજીએ કરીને, પોતાના દસ બાર વરસના પુત્રને કહ્યું—‘બેટા હાર! એક કામ કરવાનું છે, પણ બરાબર કરી શકે, તો કહું.’

હરિ—‘કહો બાપુ. મને શીખવો તે પ્રમાણે બરાબર કરીશ.’

બુદ્ધા દરજી—હાલ અમે રાજાને ત્યાં કામે બેઠા છઈએ. ત્યાં તમને કાંઈ આવવાની રજા નથી; અને અમારા ઉપર પણ પાકો બંદોબસ્ત છે.

હરિ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો—‘બાપુ! ભલેને રાજા બંદોબસ્ત રાખે. તમે તો કાપડો કાપલી ન ચોરવાનું, ગુરૂમહારાજને ઘેર નેમ લીધું છે ને?’

ખુે દરજી—નેમ લીધું છે ખરું; પણ રાજા આટલો બધો અવિશ્વાસ રાખે છે, ત્યારે તેને બતાવી આપવું જોઈએ કે—‘ સાચા ધંધાદારીઓ પોતાના ધંધામાં કુશળ હોય છે—તેઓ લીધા લેવાતા નથી. ’ તારા જેવા છોકરાને સમજાવે તે તો ઠીક; પણ મારા જેવા બાસક વરસના દરજીના ગજવા અને બગલ, સિપાઈ લોકો આવતાં અને જતાં તપાસે, તે ઠીક ગણાય નહિં. કેમ બેટા ! મારો કળયો વ્યાજબી છે ને ?

હરિ—આપુ ! આપનો કળયો વ્યાજબી છે. તે સંબંધમાં જે કરવું ઘટે તે મને કહો,

ખુે દરજી—પણ આતો માથા સાટે માલ છે. રાજાની સાથે ધોંગાણે ઉતરવું, તે સાપના મોમાં હાથ ધાલવા જેવું છે.

હરિ—આપુ ! શીકર નહિ. આપે મને એક વખત કહ્યું હતું ને—કે ‘ જે માણસ પોતાના ધંધા માટે પ્રાણ બોવા તૈયાર નથી, તે માણસને તે ધંધામાંથી બરકત લેવાનો હક્ક નથી. ’ આપણે બતાવી આપવું જોઈએ, કે તમામ દરજી ચોર નથી.

બાળકનું પાણી (તેજ) જોઈને, ખુે દરજી મનમાં હસ્યો; પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યો—‘ સાંમળ બેટા ! કાલ બપોરે તું નિશાળે ન જઈશ. બે ત્રણ વાગ્યાને સુમારે દરવાર ગદમમાં આવજે. મને ‘ આપુ ’ કહીને સાદ કરજે. તને રખડો દેખીને હું તારા ઉપર બહુ ખીન્નદશ. તને ગાંધો દઈશ, અને મારવા દોડીશ. તે વખતે તું ગમરાઈ જજે; છેવટમાં મારો જોડો લઈને હું તને મારવા દોડીશ. તું નાસજે, એટલે હું તને છુટો જોડો મારીશ. આ જોડો લઈને તું ચાલ્યો જજે. તે જોડામાં સગતળી નીચે, એક કકડો હું યુક્તિથી ગોઠવી રાખીશ. ઘેર આવીને તે કકડો તું ઠેકણે મુકી દેજે. આ કકડો આપણે રાજાને પાછો આપીને ધનામ લેવું છે. કેમ ! સમજ્યોને ? ’

હરિ—હા—બરાબર સમજ્યો. મારે માથે આપ હાથ મુકો—એટલે કાર્ય ફતેહ થાય, અને પ્રભુ આપણા પક્ષમાં રહે.

આ પ્રમાણે વાતચીત કરી, પિતા પુત્ર સુધ ગયા. બીજે દિવસે બપોરના બે વાગ્યે પિતા-પુત્રે બરાબર પાંડ ભજવ્યો. સિપાઈઓ ભાન ભૂલી ગયા, અને હરિ પિતાનો જોડો ઉપાડીને નાડો. શાંતિ રાખવા માટે, સિપાઈઓ ડોસાને લડવા લાગ્યા—સમજાવવા લાગ્યા. માંડમાંડ ડોસાનો કોષ શમ્યો. ડોસાએ કોષમાં કલ્યાણ કરી નાંખ્યું. છેવટે રાજાને તે કાપલો બતાવી ધનામ લીધું.

પુત્ર પ્રત્યેનો ડોસાનો કોષ જેમ જુદા પ્રકારનો હતો, તેમ જીવ પ્રત્યેનો ભક્તોનો કોષ જુદા પ્રકારનો હોય છે. તે કોષમાં જીવોનું કલ્યાણજ હોય છે.

હજી કાંઈ બાકી છે ?—હા—ઉદાર ધનવાનને ઘેર વરો હોય, ત્યારે સારી રીતે જમાડયા પછી, ઘેર નાસ્તો કરવા માટે પક્ષવાનની થાળીઓ ભરીને આપવામાં આવે છે; તેમ નારદજીએ યક્ષકુમારોને દંડમાં દામોદરજી આપ્યા. તે ઉપરાંત કહ્યું કે—‘ દેવપણું પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ભગવદ્ ભક્તિ કાયમ રહેશે—સરી પડશે નહિં. ’ તે સંબંધમાં યાદ રાખવા જેવું એ છે કે—જેમ ધનવાનને પ્રભુ ભક્તિથી વિમુખ કરનારા અનેક વૈભવો-વિદ્ધો સાનિધ્ય રહે છે. તેમ દેવોને પણ અનેક વૈભવો તૈયાર રહે છે. બ્રહ્માજી શ્રીરામને કહે છે કે—

છંદ.

‘કૃતકૃત્ય વિમો સપ્ત વાતર યે, નિરખતિ તવાનન સાદર જ્યે;
ધિક્ જીવન દેવ શરીર ધરે, તવ ભક્તિ વિના ભવ ભૂલી પરે.’

[મોક્ષવાણી પાનું ૬૧ A]

આવા કારણને લીધે નારદજીએ કહ્યું કે—‘દેવપણામાં પણ તમારી ભગવદ્ભક્તિ કાયમ રહેશે.’

વસિષ્ઠ શ્રીરામને કહે છે કે—[મોક્ષવાણી પાનું ૭૦]

દોહરો—નાથ ! એક વર માંગડુ, મોહિ કૃપા કરી દેહુ;

જન્મ જન્મ પ્રભુ પદકમલ, કમલું ઘટે જનિ તેહુ.

સીયાવર૦

આપણે પણ પ્રભુ પાસે એજ માગીએ કે—‘ગમે તે સંજોગોમાં આપ અને આપની ભક્તિ, અમારાથી દૂર ન રહેશે.’ બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય—હર હર મહાદેવ હર.

આટલું સાંભળ્યા પછી એમ પણ ખાતરી થઇ હશે કે—શ્રીકૃષ્ણના જન્મનું ભવિષ્ય, નારદજીએ ૩૬૫૦૦ વરસ ઉપર ભાષ્યું હતું. આવાં અનેક કારણો સિદ્ધ કરી આપવા માટે, પ્રભુ ગોકુળ પધાર્યા હતા. બાળએણાઓ દ્વારા મકનોનાં કામ કરતા હતા.

કનક અને કાંતા—લક્ષ્મી અને સ્ત્રી—યમલાઝુનના ઇતિહાસમાંથી ખાસ જાણવા જેવું એ છે કે—ભવસાગરમાં આ બે મોટી મધરો છે. ભલમલા ડાહ્યા ડમરા દેવ, વિક્રાન્ત, જ્ઞાતી, અગર ભક્ત-જરા અસાવધ રહે, તો-મધરોના મુખમાં સપડાઇ જાય છે. સંતોએ અને શાસ્ત્રોએ, આ મધરોથી બચવા બહુ ઉપદેશ કર્યા છે. પણ જીવના અનેક જન્મના માઠા સંસ્કારોને લીધે, તે ઉપદેશની અસર ઘણીજ થોડી થાય છે. જેમને માનવ જીવન દીપાવતું હોય, શ્રીકૃષ્ણમય થવું હોય, તેમણે આ મધરોથી સાવધ રહેવું. જરૂર જેટલુંજ ભવસાગરમાં ઉતરવું.

ઉપર પ્રમાણે તે બે યક્ષોને શાપ દઇને નારદજી શું કરે છે તે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा स देवर्षिर्-गतो नारायणाश्रमम् ॥

नलकूबरमणिग्रीवा-वासतुर्यमलार्जुनौ ॥૨૩॥

અર્થ—શુકદેવજી કહે છે કે—‘આ પ્રમાણે કહીને નારદજી બદ્રિકાશ્રમમાં ગયા; અને નલકૂબર તથા મણિગ્રીવ યમલાઝુન બન્યા. [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

આ શ્લોકમાં એવો ભાવ પણ સમાવ્રતે રહ્યો છે કે—‘કોઇ અગર શાપ, મોટા પુરુષના જીવનને પણ ઝાંખું કરે છે; અને તેના નિવારણ માટે સંતોએ પણ, અમુક તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે,’ તે સૂચવવા માટે નારદજી બદ્રિકાશ્રમ-તપશ્ચર્યાશ્રમ-માં ગયા.

૨૩ પદ્યરહેદ—एवं उक्त्वा-એ પ્રમાણે કહીને स देवर्षिः-તે નારદજી. नारायणस्य आश्रमं-બદ્રિકાશ્રમમાં. गतः-ગયા. नलकूबरमणिग्रीवौ-નલકૂબર અને મણિગ્રીવ. यम-लार्जुनौ आसतुः-યમલાઝુન બન્યા.

પ્રભુ પલમાં ચાચ સો કરે-પલમાં યક્ષકુમારો દેવ મટીને વૃક્ષ ખન્યા. દેવ, દાનવો અને મનુષ્યોનાં જીવનની કેટલી બધી પરાધીનતામાં છે, તેનો જરા વિચાર કરો. શા ભાવથી યક્ષ-કુમારો ઘેરથી નીકળ્યા હતા ! ‘પાછા ઘેર નહિં આવીએ-અને પરભારા અર્જુન વૃક્ષ-ખની જશું.’ એવું શું તેઓ જાણતા હતા ? ના. ‘રામના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી, પોતાના મરણનું કારણ થઇ પડશે.’ એવી ડાહ્યા દશરથને ખબર હતી ?-ના. ‘પ્રહલાદ જેવા પ્યારા પુત્રનો જન્મ પોતાના મરણનું કારણ થઇ પડશે.’ એવું હોડીયાર દિરણ્યકશિપુ સમજ્યો હતો ? ના. ‘હલકા નોકરના પ્યારમાં પડીને પતિથી વિમુખ થઇશ,’ એવું ચપળ પિંગળા સમજી હતી ? ના. ‘પ્યારી પિંગળાને બહાને આખો માળવા દેશ કડવો ઝેર થશે, અને આખરે બાવા થઇને બંગલામાંથી નીકળવું પડશે,’ એવી વાત ભાગ્યશાળી ભર્તૃહરિએ જાણી હતી ?-ના. ‘નેપોલીયન બોનાપાર્ટ જેવો વીર સેંટહેલીનામાં કેદી તરીકે જીવન ગાળશે,’ તે વાત કોઇ પ્રજા જાણતી હતી ? ના. બાવા અનેક દૃષ્ટાંતો સૂચવે છે કે-માનવ જીવન પરાધીન છે. ‘હું તે કોણ ? મારા જેવો કોણ ધનવાન છે ! કોણ કુળવાન છે ! કોણ પુત્ર પરિવારવાળો છે !’ આ પ્રમાણે પામર-અજ્ઞાની મનુષ્ય હું-હું-હું કર્યા કરે છે. આશા તૃણજાતા ગમે તેટલા ઘોડા દોડાવે, પણ કાલે શું થશે ? તેનું તેને જ્ઞાન નથી. બિઝાડીના સપાટામાં આવેલો ઉંદર, જેમ વૃથા પ્રયત્ન કરે છે; તેમ કાળના મુખમાં બેઠેલો જીવ, વૃથા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે શું હાથ જોડીને બેસી રહેવું ? ધંધો રોજગાર ન કરવો ? તે સંબંધમાં પ્યારો શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, તે સાંભળો—

ये तु सर्वाणि कर्माणि, मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन, मां ध्यायन्त उपासते ॥ ૬ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता, मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ, मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ૭ ॥

मय्येव मन आधत्स्व, मयि बुद्धि निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येष, अत ऊर्ध्वં न संશयः ॥ ૭ ॥

વિગેરે—(ગીતા અ. ૧૨.)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-ભાવાર્થ-‘હાપણ મૂકાને મારો થઈ જા. જે કાંઈ કર, તે મને અર્પણ કર. જે કાંઈ થાય તે મેં કર્યું છે, એમ સમજીને હરખશોકથી મુક્ત થતાં શીખ. સમજી થઇને શબ્દાદિ વિષયોમાં ન સરી પડ. લઇને રાજી થા, તેના કરતાં આપીને રાજી થતાં શીખ. નિંદા કરીને રાજી થા તેના કરતાં, નિંદા સાંભળીને રાજી થા. ગાળો દઇને રાજી થા, તેના કરતાં ગાળો ખાઇને રાજી થા. વિગેરે. તેલ પાણીવત્ થઇને આ સંસારમાં રહે.’

નલકૃપર અને મણિગ્રીવ યમલાર્જુન ખન્યા, તે વાતને ૩૬૫૦૦ વરસ પૂરાં થઈ રહેવા આવ્યાં. નારદે આપેલો કોલ પુરો કરવા માટે, દામણથી બંધાએશા પ્રભુ હવે યમલાર્જુન તરફ આવે છે—

ऋषेर्भागवतमुख्यस्य, सत्यं कर्तुं वचो हरिः ॥

जगाम शनकैस्तत्र, यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥૨૪॥

૨૪ પદ્મછેદ-ભાગવતેષુ મુખ્યઃ इति ऋषेः भागवतमुख्यस्य ऋषेः-મહંતોમાં મુખ્ય એવા નારદજીના. વચ્ચે સત્યં કર્તુ-વચનને સત્ય કરવા માટે. યત્ર યમલાર્જુનૌ આસ્તાં-જ્યાં યમલાર્જુન હતા. તત્ર-ત્યાં. હરિઃ શનકૈઃ જગામ-પ્રભુ ધીમે ધીમે પધાર્યા.

દેવર્ષિર્મે પ્રિયતમો, યદિમૌ ધનદાત્મજૌ ॥

તત્તથા સાધયિષ્યામિ, યદ્ગીતં તન્મહાત્મના ॥૨૫॥

અર્થ—ભક્તોમાં મુખ્ય એવા નારદજીના વચનને સત્ય કરવાના હેતુથી, જ્યાં યમલાર્જુનનાં વૃક્ષો ઉભાં હતાં, ત્યાં પ્રભુ-શ્રીકૃષ્ણ કોડામણી-ધીમે ધીમે પધાર્યા. [૨૪] શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે કે—‘નારદજી મને બહુ બહાલા છે, માટે તેમણે જે કહ્યું છે, તે વચન સત્ય કરવા માટે હું પ્રયત્ન કરીશ.’ [૨૫]

૨૪-૨૫ વિવેચન—

પ્રભુ ધીમે ધીમે કેમ પધાર્યા?—યમલાર્જુનના વૃક્ષો નંદના ભુવનથી કાંધક દૂર જાય છે. પ્રાકૃત બાળકના જેવી પ્રભુ એટલા કરે છે. આરણ્યીયાનો ભાર ખેંચવાનો ડોળ કરે છે. ‘આ બાળક ક્યાંક નાસી જાય છે, એવું આસપાસના લોકો ન સમજી શકે, તેટલા માટે પણ, ધીમે ધીમે ચાલ્યા હશે.

ભાગવત: નો અર્થ ‘ભક્ત’. ભાગવતમુખ્ય: એટલે—‘ભક્તોમાં મુખ્ય’ માખણનું ધી. રાણીઓમાં પણ પટરાણી. નારદજી પોતાને બહુ બહાલા છે, તેથી તેમનું વચન સત્ય કરવા માટે, પ્રભુ યમલાર્જુન પાસે આવ્યા.

હવે તે વૃક્ષોને ઉખેડી નાંખવા, તે વૃક્ષની વચ્ચે પ્રભુ પેસે છે—

इत्यन्तरेणार्जुनयोः, कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ॥

आत्मनिर्वेशमात्रेण, तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥૨૬॥

बालेन निष्कर्षयताऽन्वगुलूखलं तद्-दामोदरेण तरसोत्कलिताङ्घ्रिवन्धौ ॥

निष्पेततुः परमविक्रमितातिवેપ-स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥૨૭॥

૨૫ પદ્મછેદ—દેવર્ષિ:—નારદજી. મે પ્રિયતમ:—મને બહુ બહાલા છે. યત્—તેથી. તત્ મહાત્મના—તે મહાત્મા નારદજીએ. યત્ ગીતં—જે ગાયું—જે કહ્યું. તત્ તથા સાધયિષ્યામિ—તે પ્રમાણે કરવા માટે હું પ્રયત્ન કરીશ.

૨૬-૨૭ પદ્મછેદ—ઈતિ—એ પ્રમાણે વિચાર કરીને યમયો: (યમલયો: સહ-જાતયો:) અર્જુનયો: અંતરેણ—યમલાર્જુનની વચ્ચે થઈને કૃષ્ણ: યયૌ—શ્રીકૃષ્ણ ગયા—શ્રીકૃષ્ણ નીકળ્યા. આત્મન: નિર્વેશમાત્રેણ—પોતાનો ત્યાં પ્રવેશ થવાથી તિર્યક્ ગતં ઉલૂખલં—વાંકાં થઈ ગયેલા આરણ્યીયાને તત્ અન્વગ્ (પાછળ આવતા) ઉલૂખલં નિષ્કર્ષયતા દામોદરેણ બાલેન—અને પાછળ ઢસડાતા આરણ્યીયાને દામોદર ભગવાને ખેંચવાથી. તરસા—તરાથી ઉત્કલિત: (ઉખેડી ગયું છે) અંગ્રિવંધ: (મૂળ) યયો: તૌ ઉત્કલિતાં-અંગ્રિવંધૌ—તે એ આડ મૂળસહિત ઉખેડી પડ્યાં. પરમસ્ય (પરમાત્માના) વિક્રમિતેન (બળથી) અતિવેપ: (કંપારી) યેષુ તે પરમવિક્રમિતાતિવેપા: इति स्कन्धप्रवाल-विटपा: યયો: તૌ—પરમવિક્રમિતાતિવેપસ્કન્ધપ્રવાલવિટપૌ—ભગવાનના બળથી તે એ વૃક્ષોનાં સ્કન્ધ શાખા અને પાંદડાં કંપવા લાગ્યાં. કૃત: ચણ्ड: (ભયંકર) શબ્દ: યામ્યાં તૌ કૃતચણ्डશब्दौ ભયંકર કડાકે થયો. નિષ્પેતતુ:—તુરત તે એ આડ નીચે પડી ગયાં.

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને, જે ચમલાર્જુન વૃક્ષની વચ્ચે થઇને પ્રભુ નિકળી ગયા. (પોતાની) પાછળ પાછળ ઘસડાતા આવતા, અને વાંકા વળી ગએલા ખારણિયાને, દામોદર ભગવાને જોરથી ખેંચતાં, તે જેઉ વૃક્ષનાં મૂળ ત્વરાથી ઉખડી પડ્યાં. ભગવાનના બળથી તે વૃક્ષોનાં સ્કંધ, શાખા અને પાંદડાં ઠપવા લાગ્યાં. ભયંકર કડાકો થયો, અને તુરત તે જે ઝાડ નીચે પડી ગયાં. [૨૬-૨૭]

૨૬-૨૭ વિવેચન—

ખારણિયો વાંકો-આડો-કેમ થયો ?—જે ખારણિયો સીધો હોત, તો શ્રી કૃષ્ણની પાછળ પાછળ, તે પણ જે વૃક્ષની વચ્ચે થઇને બહાર નીકળી જત; પણ આડો થયો તેથી જે ઝાડ વચ્ચે તે ભરાઇ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણે જોર કરીને ખારણિયો ખેંચ્યો, તેથી જે વૃક્ષો ઉથલી પડ્યાં.

દામોદર—દામણાથી આંધ્યા માટે દામોદર નામ ધારણ કર્યું.

તતો યશોદા સંકુદ્ધા, કૃષ્ણં કમલલોચનં ।

દામ્ના ચૈવોદરે બદ્ધં, પ્રત્યબંધદુલ્ખલે ॥

સ ચ તેનૈવ નામ્ના તુ, કૃષ્ણો વૈ દામબંધનાત્ ।

ગોષ્ઠે દામોદર ઇતિ, ગોપિભિઃ પરિગીયતે ॥ [હરિવંશ.]

ભાવાર્થ—ગોળી ફેડવાથી ક્રોધ પામેલા યશોદાજીએ કમલલોચન શ્રીકૃષ્ણને દામણાથી આંધ્યા. તે ઉપરથી ગોપીઓએ (તેમને) દામોદર કહીને તેમનાં ગીત ગાયાં.

‘દમાત્ દામોદરં વિદુઃ—દમાદિ સાધનોથી તેઓ દામોદરને જાણે છે.’ ‘દામા-નો અર્થ—‘ઉત્કૃષ્ટ મતિઃ—ઉત્કૃષ્ટ ખુદ્ધિ’ થાય છે. તે ખુદ્ધિથી જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ દામોદર.’ વિગેરે અર્થો વિદ્વાનો ધરાવે છે.

સહેજ બળમાં મોટો ઘડાકો-મોટાં વૃક્ષો ઉથલી પડ્યાં, અને દોરડું તથા ખારણિયો સહિ-સલામત રહ્યાં, એ પણ પ્રભુધૃષ્ટા સમજવી. કારણકે દોરડું અને ખારણિયા કરતાં, વૃક્ષોનાં મૂળ ઘણાંજ મજબૂત હોય છે.

જે વૃક્ષો પડી ગયાં પછી, તેમાંથી શું નીકળ્યું તે વાત હવે કહે છે—

તત્ર શ્રિયા પરમયા કકુભઃ સ્ફુરન્તૌ,

સિદ્ધાવુપેત્ય રજયોરેવ જાતવેદાઃ ॥

કૃષ્ણં પ્રણમ્ય શિરસાઽસ્થિલલોકનાથં,

વદ્ધાંજલી વિરજસાવિદમૂચતુઃ સ્મ ॥૨૮ ॥

૨૮ પદ્યછેદ—તત્ર-ત સમયે. કુજયોઃ જાતવેદાઃ—તે જે વૃક્ષમાંથી મૂર્તિમાન અગ્નિ પ્રગટ થાય તે પ્રમાણે પરમયા શ્રિયા-તેમની ઉત્તમ કાંતિથી [કકુભ-દિશા] કકુભઃ સ્ફુરન્તૌ—દિશાઓ શોભી રહી હતી એવા સિદ્ધો—એ દેવ પુરુષ ઉત્પન્ન થયા. કૃષ્ણં ઉપે-ત્ય—શ્રી કૃષ્ણ પાસે જઇને અસ્થિલલોકનાથ કૃષ્ણ—અખિલ લોકનાથ કૃષ્ણને શિરસા પ્રણમ્ય—મુસ્તકથી પ્રણામ કરીને. વિગતં રજઃ યામ્યાં તૌ વિરજસૌ—મદરહિત થએલા. વદ્ધઃ અંજલિઃ યયોઃ તૌ વદ્ધાંજલી—હાથ બાંધીને. વદમૂઃ ઝવતુઃ—તીચે પ્રમાણે ખેલવા લાગ્યા.

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—‘તે સમયે તે બે વૃક્ષમાંથી બાણે મૂર્તિમાન અગ્નિ ન પ્રગટયો હોય, એવા બે દેવ પ્રગટયા. તેઓની કાંતિથી દિશાઓ શોભી રહી હતી. મહરહિત થએલા તે બે દેવે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને, અને અખિલલોકના નાથ શ્રીકૃષ્ણને મસ્તક નમાવીને, પ્રણામ કર્યા; પછી હાથ જોડીને તેઓએ નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. [૨૮]

૨૮ વિવેચન—

દેવોના સો વરસો પૂરાં થયાં. નલકૂબેર અને મણિગ્રીવ વૃક્ષોમાંથી બહાર આવ્યા, વૃક્ષો મટીને દેવ બન્યા.

શિક્ષા—શુદ્ધ—‘તેઓની કાંતિથી દિશાઓ શોભી રહી હતી.’ તે વાક્ય સૂચવે છે કે—હવે નલકૂબેર અને મણિગ્રીવ દોષથી રહિત બન્યા છે. પૂર્ણ પશ્ચાતાપથી પાકી ગયા છે.—પવિત્ર બન્યા છે.

ઓપાઠ—ઢોલ ગમાર શુદ્ર પશુ નારી, યે સખ તાડન કે અધિકારી.

a nod for a wise, and a rod for a fool. ઉપદેશથી શુદ્ધ ન થાય, તેમને શિક્ષાદારા શુદ્ધ કરવા પડે છે. જેમ જળ બાણ શુદ્ધિ કરે છે. તેમ શિક્ષા આંતરશુદ્ધિ કરે છે. શિક્ષા પણ એક જાતનું તપ છે. આરોગ્યના કાયદા તોડનારને વૈદ્ય શિક્ષા કરે છે. કડવી દવા ખાય છે, અને લાંબણું કરાવે છે. નીતિના કાયદા તોડનારને સરકાર શિક્ષા કરે છે. તે પ્રમાણેજ રોગાદિક દુઃખ દબાને, અગર હલકા અવતાર આપીને પ્રભુ જીવની શુદ્ધિ કરે છે. આ વાત જેઓ સમજ્યા હોય, તેમણે સત્કર્મ કરીને શુદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરવો. ‘વિવેચ સૌ તેઓ મદ્યથી રહિત થયા હતા.’ આ શબ્દ સૂચવે છે કે એકે યક્ષકુમારો હવે શુદ્ધ થયા હતા.

આ બે યક્ષકુમારો પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે તે ભાવથી સાંભળો—

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિન્—ત્વમાઘઃ પુરુષઃ પરઃ ॥

વ્યક્તાવ્યક્તમિદં વિશ્વં, રૂપં તે બ્રાહ્મણા વિદુઃ ॥૨૯॥

ત્વમેકઃ સર્વભૂતાનાં, દેહાસ્વાત્મેન્દ્રિયેશ્વરઃ ॥

ત્વમેવ કાલો ભગવાન્—વિષ્ણુરવ્યય ईश्वरः ॥૩૦॥

અર્થ—બે યક્ષકુમારો પ્રાર્થના કરે છે કે—‘હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મહા-

૨૯-૩૦ પદ્યછંદ—કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! મહાયોગિન !—હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મહાયોગી ! ત્વં આઘઃ પુરુષઃ પરઃ—તમે આદિ પુરુષ છો, શ્રેષ્ઠ છો. વ્યક્તાવ્યક્તં ઇદં વિશ્વં તે રૂપં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવું જે આ જગત્ તે આપનું રૂપ છે. इति ब्राह्मणाः विदुः—એવું બ્રાહ્મણો જાણે છે. (૨૯) સર્વભૂતાનાં—પ્રાણી માત્રના દેહશ્ચ અસવશ્ચ આત્મા ચ ઈન્દ્રિયાણિ ચ તેષાં ईश्वरः—દેહાસ્વાત્મેન્દ્રિયેશ્વરઃ—દેહ, પ્રાણ, મન અને ઇન્દ્રિયના આપ નિયંતા છો. त्वम् एकः—આપ અદ્વિતીય છો. त्वम् एव—આપજ કાલઃ—કાળરૂપ ભગવાન્ વિષ્ણુઃ અવ્યયઃ ईश्वरः—મમવાન્ વિષ્ણુ, અવિનાશી અને ઈશ્વર છો.

યોગી ! વિદ્વાનો બાણે છે કે—‘આપ આદિ પુરૂષ છો, સૌથી શ્રેષ્ઠ છો. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ એવું જે આ જગત્-તે આપનું રૂપ છે.’ [૨૬] પ્રાણી માત્રના દેહ, પ્રાણ, મન, અને ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રતા આપ એક છો. આપ (પોતે)જ કાળરૂપ, લગ-વાન, વિષ્ણુ, અવિનાશી અને ઇશ્વર છો. [૩૦]

૨૯-૩૦ વિવેચન—

મહાયોગી-આળક બનીને સહેજમાં મોટાં વૃક્ષોને ઉથલાવી પાડ્યાં, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખાત્રી થાય છે કે-આપ મહાયોગી કૃષ્ણ છો.

इति ब्राह्मणाः विदुः-જેમણે અભ્યર્ચ્યાદિ વ્રત પાળીને વેદાધ્યયન કર્યું છે; જેમણે સેવાયી સદ્ગુરુને પ્રશન્ન કરીને, અભવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. એવા અભવેતા પુરૂષોજ ઇશ્વરને કાંઈક બાણી શકે છે.

હજી પ્રાર્થનાનો વિષય ચાલે છે—

त्वं महान्प्रकृतिः साक्षाद्-रजःसत्त्वतमोमयी ॥

त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः, सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥૩૧॥

गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो, विकारैः प्राकृतैर्गुणैः ॥

कोन्विहार्हति विज्ञातું, प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ॥૩૨॥

અર્થ—મહતત્ત્વરૂપ આપ છો. રજ સત્ત્વ અને તમોગુણમય-જે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ-તે પણ તમેજ છો, એટલે-પ્રકૃતિ પણ તમારુંજ સ્વરૂપ છે. સર્વ ક્ષેત્રો (શરીરો)ના વિકારોને બાણુનાર પણ આપજ છો. તેથી આપજ પુરૂષ છો, અને અધ્યક્ષ છો. (૩૧) ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવામાં આવતા પ્રકૃતિના પદાર્થોથી, આપ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી. [તાત્પર્ય-આપ ઇન્દ્રિયાતીત છો.] આપ કે જે જીવા-દિકથી પહેલાં, સ્વતઃ સિદ્ધપણુથી (દેહમાં) રહેલા છો, તેને આ સંસારમાં, કયો દેહાદિક ગુણુથી વિંટાયેલો (દેહાભિમાની) પુરૂષ બાણી શકે ? ન જ બાણી શકે. (૩૨).

૩૧ પદ્મછેદ-ત્વં મહાન્-આપ મહતત્ત્વરૂપ છો. ત્વં-આપ. રજઃસત્ત્વતમોમયી સાક્ષાત્ પ્રકૃતિઃ-રજ સત્ત્વ અને તમોગુણમય સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ એ તમારું રૂપ છે. ત્વમ્ એવ પુરુષઃ-આપજ પુરૂષ છો, અધ્યક્ષઃ-અધ્યક્ષા છો. સર્વક્ષેત્રાણાં વિકારાન્ વેત્તિ इति સર્વક્ષેત્રવિકારવિત્-આપ સર્વ શરીરોના વિકારોને બાણુનાર છો.

૩૨ પદ્મછેદ-ગૃહ્યંતે इति ગૃહ્યમાણાઃ તૈઃ-ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય તે પદાર્થોથી પ્રાકૃતૈઃ વિકારૈઃ ગુણૈઃ-પ્રકૃતિના વિકારરૂપ ગુણોથી. ત્વં અગ્રાહ્યઃ-આપ ગ્રહણ થઈ શકતા નથી. પ્રાક્સિદ્ધં-આપ કે જે જીવાદિકથી પહેલાં જ સ્વતઃ સિદ્ધપણુથી રહેલા છો તેને. इह-આ સંસારમાં ગુણસંવૃતઃ કઃ-દેહાદિક ગુણુથી વિંટાયેલો કયો પુરૂષ. વિજ્ઞાતું અર્હતિ-બાણી શકે છે ? [કઃ+નુ+इह].

‘દેહમાં આવવું અને જવું, તે અંતઃકરણનો ધર્મ છે, અને આત્માનો નથી’ એ ભાવ ગીતાના પંદરના અધ્યાયના ૮-૯ શ્લોકમાં સંક્ષેપથી શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યો છે.

ગુણસંવૃતઃ કઃ—ગુણથી વિંટાએલો એવો, એટલે સત્વાદિક ગુણોથી યુક્ત પુરૂષ. એટલે દેહાભિમાની. આ શબ્દ સૂચવે છે કે-જગ્ગાસુએ-મુમુક્ષુએ-પ્રભુના સ્વરૂપને સમજવાની ઇચ્છાવાળાએ-ગુણોના સ્વરૂપને ઓળખીને ગુણોથી રહિત થવા પ્રયત્ન કરવો. આ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને કહીએ તો કહેવાય કે-પ્રભુનો મુકામ ગુણાતીત પ્રદેશમાં-ગુણોની પેલી મેરના પ્રદેશમાં-છે. ત્યાં પહોંચવા ઇચ્છનાર મનુષ્યને ગુણોનો પ્રદેશ પસાર કરવો પડે છે. [ગીતા અ. ૧૪].

હવે આગળ વધીને પ્રભુના અવતારનું નિરૂપણ કરે છે.

તસ્મૈ તુભ્યં ભગવતે, વાસુદેવાય વેધસે ॥

આત્મદ્યોતગુણૈશ્છન્ન-મહિમ્ને બ્રહ્મણે નમઃ ॥૩૩॥

યસ્યાવતારા જ્ઞાયન્તે, શરીરેષ્વશરીરિણઃ ॥

તૈસ્તૈરતુલ્યાતિશયૈર્-વીર્યૈર્દેહિષ્વસંગતૈઃ ॥૩૪॥

અર્થ—આપ કે જે વસુદેવના પુત્ર છો, (છતાં) સર્વના કર્તા છો. તમે પ્રકાશ કરેલા ગુણોથી, તમારું સ્વરૂપ ઢંકાઈ રહેલું છે. એવા આપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને, અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. [૩૩] શરીરોમાં રહ્યા છતાં આપ અશરીરી છો, તેથી આપના અવતારો મનુષ્યોમાં સંભવી શકે નહિ. [એટલે-આપ અવતાર હો છો, એવું ઘણા લોકો માની શકતા નથી.] તોપણ આપ જે લીલાઓ-પરાક્રમો કરો છો, તેના જેવાં અગર તેથી અધિક પરાક્રમો કોઈ કરી શકતા નથી, તેથી આપ અવતાર હો છો, એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. [૩૪]

૩૩-૩૪ વિવેચન—

ભાગવતાદિ પુરાણો નહિ માનનારા પુરૂષો, અવતારોની કથા ખોટી માને છે. તેમના સંતોષ માટે-ગીતા. અ. ૪.

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા, મૃતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ॥

પ્રકૃતિ સ્વભાવેષ્ટાય, સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬॥

૩૩ પદ્યછેદ—તુભ્યં આપ કે જે તસ્મૈ ભગવતે વાસુદેવાય-તે ભગવાન વાસુવાન વાસુદેવ વેધસે-સર્વના કર્તા. આત્મનઃ દ્યોતઃ (પ્રકાશ) યેષાં તે આત્મદ્યોતઃ ચ તે ગુણાઃ તૈઃ-પોતાનો જેમાં પ્રકાશ છે એવા ગુણોથી, છન્નઃ (ઢંકાએલો છે) મહિમા યસ્ય સઃ તસ્મૈ છન્નમહિમ્ને-જેનો મહિમા ઢંકાઈ રહેલો છે તે બ્રહ્મણે-બ્રહ્મ સ્વરૂપને નમઃ-નમસ્કાર છે.

૩૪ પદ્યછેદ—શરીરેષુ યસ્ય અદશ્તીન્સ્તેજઃ-શરીરમાં રહ્યા છતાં આપ જે અશરીરી છો તેના અવતારાઃ-અવતારો દેહિષુ અસંગતૈઃ-મનુષ્યોમાં સંભવી ન શકે એવા. તૈઃ તૈઃ અતુલ્યાઃ અતિશયાઃ (પ્રભાવ) તૈઃ વીર્યૈઃ-જેઓના તુલ્ય અને જેઓથી અધીક કોઈ ન હોય, એવા પરાક્રમોથી (લીલાથી) જ્ઞાયન્તે-જાણવામાં આવે છે.

‘યદા યદાહિ ધર્મસ્ય’-વિગેરે શ્લોકોથી પ્રભુ અવતાર ધારણ છે, તે વાત સિદ્ધ થાય છે. નવમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કૃષ્ણાવતાર સંબંધી ખુલાસો કરે છે કે-

અવજાનંતિ માં મૃદા, માનુર્ષીં તનુમાશ્રિમ્ ।

પરં ભાવમજાનંતો, મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

‘મારા આ માનવદેહની મૃદ લોકો અવજાન-અનાદર-કરે છે.’

યક્ષકુમારો કહે છે કે-‘તમે તમારા પ્રકાશ વાળા ગુણોથી તમારા મહિમાને ઢાંકો છો.’ એટલે-‘તમે તમારી માયાથી તમારા પ્રભુત્વને પ્રાકૃત આળસના જેવું દેખાડો છો. તોપણ અમે તમને જોળખ્યા છે. કારણ કે અમને નારદ સરખા દલાલ-સદ્ગુરુ-મળ્યા, માટે અમે તમને પ્રણામ કરીએ છઈએ.’

યક્ષકુમારો કહે છે કે-‘તમારા પરાક્રમોથી તમારો અવતાર સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે એવા અગર એથી અધિક પરાક્રમો કોઈ કરી શકતું નથી.’

સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલું વાદળું સૂર્યની આડે આવીને, આંખને આવરણ કરે છે, પણ સૂર્યને આવરણ કરતું નથી. સૂર્યને આવરણ કરે, તો વાદળું દેખાયજ ક્યાંથી! અને બધું કાળું ધમ જણાય. તેમ પ્રભુથી ઉત્પન્ન થએલું ત્રિગુણાત્મક જગત્, આપણી આંખને આવરણ કરે છે, પ્રભુને આવરણ કરી શકતું નથી. કદિ પ્રભુને આવરણ કરે, તો જગત્ દેખાયજ ક્યાંથી! જગત્ રૂપી પડદાને જીવાત્મા ચીરી નાંખે-તો પ્રભુનું ફૂલ લાઇટ-પૂર્ણ પ્રકાશ-આલ્સો આવે.

પૂતનામારી, તૃણાવર્ત માર્યો, યમહર્ણનું ને ઉખેડ્યાં અને હજી ધણાં કામ કરશે. હૈયું હાથ રાખીને સાંમળતે, નહિ તો તમેએ ભૂલા પડશો.

હવે આગળ વધીએ-હજી પ્રભુના અવતારનો વિષય આવે છે—

સ ભવાન્સર્વલોકસ્ય, ભવાય વિભવાય ચ ॥

અવતીર્ણોઽશભાગેન, સાંપ્રતં પતિરાશિષામ્ ॥૩૫॥

નમઃ પરમકલ્યાણ, નમઃ પરમમંગલ ॥

વાસુદેવાય શાન્તાય, યદૂનાં પતયે નમઃ ॥૩૬॥

અર્થ—સર્વ લોકોને કલ્યાણ અને મોક્ષ આપવા માટે, આપ કે જે સર્વ સુખોના અધિપતિ છો, તે હાલમાં પોતાના અંશની સાથે અહીં-વજમાં) અવતર્યા છો. [૩૫] હે પરમકલ્યાણરૂપ, હે પરમ મંગલરૂપ આપ કે જે વસુદેવજીના પુત્ર છો, શાંત છો, યાદવોના પતિ છો, તેમને અમે વારંવાર પ્રણામ કરીએ છઈએ. [૩૬]

૩૫ પદ્ય-સર્વલોકસ્ય ભવાય-સર્વલોકના કલ્યાણ માટે-લૌકિક સુખ માટે. અને વિભવાય-મોક્ષને માટે ભવાન-આપ કે જે આશિષાં પતિઃ સઃ-સર્વ સુખોના ધણી છો તે. સાંપ્રતં-હાલમાં. અંશભાગેન અવતીર્ણઃ-અંશભાગથી અવતર્યા છો.

૩૬ પદ્ય-નમઃ પરમકલ્યાણ-હે પરમકલ્યાણરૂપ આપને નમસ્કાર છે. પરમ-મંગલ-હે પરમ મંગલ સ્વરૂપ યદૂનાં પતયે-આપ કે જે યાદવોના પતિ છો. વાસુદેવાય શાન્તાય-વાસુદેવરૂપે છો, શાંત છો. તેને નમઃ-નમસ્કાર છે.

૩૫-૩૬ વિવેચન—

આશિષાં પતિ:—શ્રીકૃષ્ણ સોળ કળા સંપન્ન છે. કદપદ્મકથી અધીક છે. કામધેનુથી પણ અધીક છે. ભવાય અને વિભવાય-લૌકિક અને પારલૌકિક ખેડ પ્રકારનાં સુખો આપે છે. લૌકિક સુખની ઈચ્છાવાળાએ પણ શ્રીકૃષ્ણને ભજવા એ ભાવ છે.

અંશભાગેન અવતીર્ણ:—પ્રભુ આપક છે, છતાં અમુક દેશમાં (વંશમાં) પ્રભુ છે, એમ કહેવું તે અંશ ભાગ કહેવાય.

યદૂનાં પતયે:—પ્રભુને સૌ સમાન હોય, તોપણ પ્રભુએ યદુવંશમાં અવતાર લઇને તે વંશને પોતાનો ગણ્યો. યાદવોને પોતાના ગણ્યા. તે પ્રમાણે—‘અમને પણ તમારા ગણ્યો’ એવી યક્ષકુમારોની પ્રાર્થના છે.

શાંતાય:—પ્રભુત્વમાં શાંતિનો ધર્મ છે; તેથી પ્રભુ શાંત-સાત્ત્વિક-ગણાય છે. આ શબ્દનો વિશેષ અર્થ એવો જણાય છે કે—આપુને દામણથી બાંધ્યા છે, ખારણિયો પાછળ લપટે છે. હજારો હાથીના બળને મારી દે, એવું આપુમાં બળ છે. એક સપાટામાં દામણું તોડી નાંખે; અને ખારણિયાનો ભુકડો કરી નાંખે—એવું પોતામાં બળ છે, છતાં પોતે યક્ષકુમારોને સૂચવી રહ્યા છે કે—“મારા ભક્તોના હઠ પાસે મારો હઠ શાંત છે—મારા ભક્તો પાસે હું લાચાર છઉં. તમારે મને બાંધી લેવો હોય, તો તમે મારા ભક્ત થાઓ.” વિગેરે વિગેરે. [કેમ દર્શન થાય છે? એવા શાંત-ભક્તાધીન-દામોદર ભગવાનનાં દર્શન કરીને આગળ વધીએ, જીવ ઠેકાણે રાખીને સાંભળતા હશે, તો દર્શન થશે—તમારો પોતાનો સ્વર્થ સમજીને આવ્યા હશે તો દર્શન થશે.]

પ્રભુના દર્શનથી કૃતાર્થ થઇને, ઘેર જવાની રજા માગે છે.—

અનુજાનીહિ નૌ ભૂમંસ્-તવાનુચરકિંકરૌ ॥

દર્શનં નૌ ભગવત, ઋષેરાસીદનુગ્રહાત્ ॥૩૭॥

અર્થ:—હે પ્રભુ! અમે કે જેઓ તમારા દાસાનુદાસ છઇએ, તેમને (ઘેર જવાની) રજા આપો. ઋષિની કૃપાથી અમને આપ પ્રભુનું દર્શન થયું. [૩૭].

૩૭ વિવેચન—

દાસાનુદાસ:—યક્ષકુમારો કહે છે કે “આ લાભ અમને નારદજી દ્વારા મળ્યો છે; બાકી અમે તમારી પાસે ઉભા રહેવાને પણ લાયક નથી.” લાયક થવા માટે અમારી વાચના સાંભળો. અમને સાધન સંપન્ન કરો.—

અગર અમને જે કાંઈ મળ્યું છે તેને સાચવતા શીખવો—

વાણી ગુણાનુકથને શ્રવણૌ કથાયાં, હસ્તૌ ચ કર્મસુ મનસ્તવ પાદયોર્નઃ ॥

સ્મૃત્યાં શિરસ્તવ નિવાસજગત્પણામે, દૃષ્ટિઃ સતાં દર્શનેઽસ્તુ ભવત્તનૂનામ્ ॥૩૮॥

૩૭ પદ્ય-છંદ—ભૂમન્-હે પ્રભુ! નૌ તવ અનુચરસ્ય કિંકરૌ—અમે કે જેઓ તમારા દાસાનુદાસ છઇએ તેમને અનુજાનીહિ—આજ્ઞા કરો ઋષેઃ અનુગ્રહાત્—ઋષિની કૃપાથી. નૌ અમારે ભગવતઃ દર્શનં—ભગવાનનું દર્શન થયું.

૩૮ પદ્ય-છંદ—નઃ વાણી ગુણાનુકથને—અમારી વાણી તમારા ગુણો ગાવામાં. શ્રવણૌ કથાયાં—કાન તમારી કથા સાંભળવામાં. હસ્તૌ ચ તવ કર્મસુ—અમારા હાથ આપની

અર્થ—અમારી વાણી તમારા ગુણો ગાવામાં તત્પર રહેજો. અમારા કાન આપની કથા સાંભળવામાં તત્પર રહેજો. હાથ આપની સેવા કરવામાં તત્પર રહેજો. અમારૂં મન આપના ચરણના સ્મરણમાં તત્પર રહેજો, અમારૂં મુસ્તક આપના નિવાસ રૂપ જગતને પ્રણામ કરવામાં તત્પર રહેજો. અમારી દૃષ્ટિ આપની મૂર્તિરૂપ સત્પુરુષોનાં દર્શનમાં તત્પર રહેજો. [૩૮]

૩૮ વિવેચન—

યાદ રાખજો કે આ સામાન્ય માગણી નથી. ઉત્તમ પ્રકારની યાચના છે.

વાણી, કાન, હાથ, ચિત્ત, આંખ અને મુસ્તક આ છ અંગો ભગવદ્ કર્મમાં જોડાય. તો જીવ કૃતાર્થ થાય. આ જોડાણ તે ભાકુતી નહિ—નાતરીયા વર્ણુ જેવું નહિ—સાહેબ લોકના કંટાળે જેવું નથી—સુધરેલા હિંદુઓના સીવીલ મેરેજ જેવું નહીં. ‘ફાવે ત્યાં સુધી તું મારો, અને હું તારી; નહિં તો—ગ્રાઇવૉર્સ—તું તારે રસ્તે, અને હું મારે રસ્તે.’ એવું નહિં. નવરા હોઠએ તો કથામાં જઠએ, નવરાશ ન હોય, તો કથા કથાને ઠેકાણે; આમણુ વાંચીને ચાલ્યો જશે. ‘વાણી ગુણોનું વર્ણન કરે.’ તે પણ તેમજ સમજવું. આવો નિયમ લેનારને બીજી વાત કરાય નહિં. મન ચરણના સ્મરણમાંજ રમે. તે પણ જળ અને માછલાં જેવી પ્રીતિ સમજવી. ‘મુસ્તક પ્રભુના નિવાસરૂપ જગતને નમે,’ તેમ કહેવામાં એવો ભાવ જણાય છે કે—સૌને નમવાથી દેહાભિમાનનો નાશ થાય, અને પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે સમભાવ વધે. સત્પુરુષોને ભગવદ્ની મૂર્તિરૂપ ગણ્યા. ‘પાષણાદિની મૂર્તિઓનાં કરતાં સત્પુરુષોનો મહિમા ધણો છે.’ એવું ભાગવત શાસ્ત્ર ધણે ઠેકાણે કહે છે. જેમ ગંગાજીમાં જળ છે, તેમ સત્પુરુષોમાં ભગવાન છે. જેમ ગોળમાં ગળપણુ છે, શેરડીમાં રસ છે, તેમ સત્પુરુષોમાં ભગવાન છે. પ્રભુની માયા ધણીજ દુસ્તર છે; માટે નવરા નહિ રહેતાં, સત્પુરુષોના સમાગમ દ્વારા પ્રભુમય રહેતાં શીખવું જોઈએ, એવો ભાવ છે.

તિર્થદિક્ષામાં, શ્રવણદિક્ષામાં અને એવા બીજા ધાર્મિક પ્રસંગે મુમુક્ષુઓને આવાં વ્રત લેવાની તક મળે છે, પણ સાંભળવું સહેલું, અને કરવું તે મરવું. પાળવું તે દોષલું થઈ પડ્યું છે. ‘જેસા લાલા એસા કીકા’ એવો જોગ પણ થઈ આવ્યો છે. લોકોને પાળવું ગમતું નથી અને ગોરના અંતઃકરણ દાનથી કરમાઈ ગયાં છે. તેથી તેઓ મુમુક્ષુઓને કાંઈ કહી શકતા નથી, કરે તેમ કરવા દે છે.

(અપૂર્ણ).

સેવા કરવામાં તત્પર રહેજો. ન: મન:—અમારૂં મન [ન: દિવચનને ભક્તે બહુ વચન છે.] તથા પાદયો: સ્મૃત્યાં—તમારા ચરણની સ્મૃતિમાં, નિવાસભૂતં યત્ જગત્ તસ્ય પ્રણામ: તસ્મિન્, તથા નિવાસજગત્પ્રણામે શિર:—અમારૂં મુસ્તક આપના નિવાસરૂપ રૂપ જગતને પ્રણામ કરવામાં તત્પર રહેજો. ન: દૃષ્ટિ:—અમારી દૃષ્ટિ. ભવત: તન્નનાં સતાં આપની મૂર્તિઓરૂપ સત્પુરુષોનાં દર્શને અસ્તુ દર્શનમાં તત્પર રહેજો.

મુખધર્મમાં મુકામ—મહા શુદ્ધ ૪ થાં ૮ સુધી મુખધર્મમાં મુકામ હતો. જ્યાં ગયા ત્યાં હરીજન મળ્યા, શેઠ હીરાલાલ માણેકલાલના કુટુંબે બહુ પ્રેમ કર્યો.

[ઠે. બીજી ફનસવાડી ધર નં ૨૦].

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ ચૈત્ર માસ,

અંક ૩ જો.

વી. પી.—વી. પી. નું કામ પતી ગયું. વી. પી. કરાવનારાની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ છે. તોપણ વી. પી. કરીએ, ત્યારેજ લવાજમ મોકલો, એ પ્રમાદ ગણાય-પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું ગણાય. હવે એમ કરવું ઘટતું નથી. વી. પી. કરાવો ત્યારે સમગ્રય કે-માસીક બરાબર વાંચતા નથી. આ કાંઈ ન્યુસ પેપર નથી. આ તો અમારાં અને તમારાં અહોભાગ્યથી, અમારી અને તમારી વચ્ચે જ્ઞાનગંગાનો પવિત્ર પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે. ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને કર્મમાં પ્રીતિ થાય, એવી સુંદર વાતો ચાલી રહી છે. પરીક્ષિતે પોતાનું કલ્યાણ કર્યું, તે સાંભળીને આપણે શું કરવું? તેના વિચાર ચાલી રહ્યા છે. માસીક મંગાવીને-‘ શેઠ આવ્યા, તો નાંખો વખારે’ એમ ન કરશોજી. તમે વાંચીને રાજી થયા હો, તો અવશ્ય તેનો ફેલાવો કરો. બાર માસે બે રૂપૈયા મોટી વાત નથી, પણ બનાવનારની જરૂર છે. માટે બતાવો. આવો રસ્તો બતાવવો, તે પણ મોક્ષની નિસરણીને પગથીએ ચડવા જેવું છે. જ્યાં ગુજરાતી ભાષા સંભળાતી ન હોય, એવા પરદેશમાં રહેતારને તો અવશ્ય, આ માસીકનો લાભ આપો. આખા વરસમાં અનેક કામ કરો છો; ત્યારે એક જણને આ રસ્તો ન બતાવી શકો ?

ખાસ સૂચના—યોગના ફરમા ખાસ વાંચવા જેવા છે. હીરા અને રત્નથી જડીત્ર છે. મુમુક્ષુઓના હૃદયરૂપી ધરમાં શોભે એવો હિંચા પ્રકારનો માત્ર છે. કેટલીએક ગુહ્ય-ગુપ્ત વિદ્યાનું જ્ઞાન થાય એવું છે. જીવનમાં નવું જીવન-દીર્ઘશન-રેડે, એવું કિમદા જ્ઞાન છે. સાદું માસીક વાંચતા હો, અને હવે વધારા સાથે માસીક વાંચવું હોય, તો ત્વરાથી નવ આના મોકલી દેશો. તો તેમને પાછલા ફરમા મોકલી દઈને, હવે પછીના વધારા સાથેના અંકો મોકલવામાં આવશે. ચૈત્ર માસના અંક સાથે સમાધિપાદ પૂરો થશે. વૈશાકથી વિભૂતિપાદ [સિદ્ધિઓનું પ્રકરણ] શરૂ થશે.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧૦ મો—ચાલુ.

ગયા અંકમાં ૪૪૮ મે પાને ૩૮ મા શ્લોકનું વિવેચન થઇ ગયું છે. હવે આગળ વધીએ.

બાંધેલો બાંધેલાને કેવી રીતે છાડાવે?—‘સંસારી સંસારમાંથી બીજને કેવી રીતે છાડાવે?’—આવા પ્રશ્ન ધણીવાર થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતે બાંધેલા છે, છતાં યમરાજીનને છૂટા કરે છે. બ્રહ્મણે સંસારી છે, છતાં શંકરાચાર્યોદિને ત્યાગ દિક્ષા આપે છે. બ્રહ્મણેનો સંસાર સંસારથી વિલક્ષણ છે. ત્યાગ યુક્ત છે.

નલકૂચર અને મણિગ્રીવની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां, भगवान्गोकुलेश्वरः ॥

दाम्ना चोलखले बद्धः, प्रहसन्नाह गुह्यकौ ॥૩૯॥

શ્રીમગવાનુવાચ ॥

ज्ञातं मम पुरैर्वैतद्-ऋषिणा करुणात्मना ॥

यच्छ्रीमदान्धयोर्वाग्भिर्-विभ्रंशोऽनुग्रहः कृतः ॥૪૦॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘હે પરીક્ષિત રાજા ! દામણાથી ખારણિયા સાથે બાંધાયેલા, ગોકુલેશ્વર ભગવાને, ઉપર પ્રમાણે પોતાની સ્તુતિ સાંભળીને, હસતાં હસતાં તે યક્ષકુમારોને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. [૩૯] ‘તમે કે જેઓ, લક્ષ્મીના મદથી બાંધણા થયા હતા, તેઓને દયાળુ નારદજીએ, પોતાની વાણીથી લક્ષ્મીના મદનો નાશ કરવા રૂપ, જે અનુગ્રહ કર્યો હતો, તે અનુગ્રહની વાત, પ્રથમથીજ મારા જાણવામાં આવી હતી. [તાત્પર્ય—મારી આજ્ઞા વિના—મારી પ્રેરણા વિના, કોઇ કાંઇ કરી શકતું નથી. હું સર્વજ્ઞ છઉં.] [૪૦]

૩૯-૪૦ વિવેચન—

પ્રભુ હસતાં હસતાં બોલ્યા—હસતાં હસતાં બોલવામાં એવો બાવ છે કે—‘હે યક્ષકુમારો ! તમે પાકા ગુરૂના પાકા શિષ્યો છો. કારણકે હું મળું, ત્યારે કાયા લોકો મારી પાસે—ધન, ધધો

૩૯ પદ્મછેદ—દામ્ના ચ ડામણા સાથે બાંધાયેલા ગોકુલેશ્વરઃ ભગવાનઃ—ગોકુલેશ્વર ભગવાને. इत्थं—ઉપર પ્રમાણે. ताभ्यां સંકીર્તિતઃ—તેઓએ જેની સ્તુતિ કરી એવા—તેઓએ કરેલી સ્તુતિ સાંભળીને. प्रहसन्—હસતાં હસતાં. गुह्यकौ આદ્ય—એ યક્ષોને કહ્યું કે.

૪૦ પદ્મછેદ—करुणात्मना ऋषिणा—દયાળુ ઋષિથી—ઋષિએ. श्रीमदान्धयोः—તમે કે જે લક્ષ્મીના મદથી બાંધણા થઇ ગયા હતા તેઓને. वाग्भिः—વાણીથી. विभ्रंशः અનુગ્રહઃ—લક્ષ્મીના નાશરૂપ—શાપરૂપ અનુગ્રહ કર્યો હતો. एतद्—તે વાત પુરા પણ મમ (મયા) જ્ઞાતં—પ્રથમથી મારા જાણવામાં આવી હતી.

અગર પુત્રપરિવાર માગે. બહુ તો ડાહી વડે માગે. પણ મને અગર મારી ભક્તિ માગે નહિં. દેવમંદિરોમાં મારી સેવા કરનારા કાચા પુખ્તરીઓને પણ, તેમના બાળ ગોપાળમાં જેટલો ભાવ થાય, તેટલો ભાવ મારામાં થાય નહિં. ધનવાન ડોસી અગર ડોસો દર્શને આવે, તો તેનો જેટલો ડર લાગે, તેટલો મારો ડર લાગે નહિં. તાત્પર્ય—“ હે નલકૂબર ! કાંઈ ન માગતાં, તમે મારી ભક્તિ માગો છો, એ તમારાં ભાગ્ય છે. ” સાચા મુમુક્ષુએ રૂપેયો નાંખી દધને લેવો નહિં.

પ્રીતમ ગાય છે કે—

૫૬.

દેહ મનુષ્ય ધરી-હરી ના જાણ્યા તેણે સરવસ ખોયું;
મારા વાલાજી, મહામણી મુકીને પથ્થર ચિત ખોયું. ૨૬.
તેં અમરત ઢોળી વિષ પીધું, તેં હાથે કામ કુંડું કીધું;
તેં મિથ્યા માતને દુઃખ દીધું. ૨૬૦
તને જાળવીઓ જઠરામાંહી, તારૂં રક્ષણ કર્યું પ્રભુએ ત્યાંહી;
તે બાન તને સ્વપ્ને નાહી. ૨૬૦
તેં જગતપતિને નવ જોયો, કલ્પવૃક્ષ તજી આવળ ખોયો;
તેં ઉત્તમ જન્મ એળે ખોયો. ૨૬૦
જેની દેહ અશુદ્ધ અશુદ્ધવાણી, જેણે પ્રીત પ્રભુયું નવ આણી;
એ અધમ જાત પામર પ્રાણી. ૨૬૦
એને કૃતધ્વી સરખા કહીએ, તેની સંગે કદિએ ના જમએ;
કહે પ્રીતમ એથી અળગા રહિએ. ૨૬૦

૫૬.

હરી ભજન કરો, ભય ભાગે જન્મ-દુતનો ભક્તિભાવે;
અંતકાળસમે, હરિનું બાનું હોય ત્યાં જન્મ શીદ આવે. ૨૬.
જેને તીલક છાપ તુલસી માળા, જેને મુખડે ગોવાંદ ગોપાળા;
તેને શું કરે જન્મડા કાળા. હરિં ૧
એવું નિર્ભય નારાયણનું બાનું, તેનું ખોળે ન સ્વીનંદન પાનું;
તેને જ્ઞાન મળે છાનું છાનું. હરિં ૨
પ્રાણી મારૂં મારૂં ન મિથ્યા કરવું, એક ધ્યાન હરિનું નીત્ય ધરવું;
કહે પ્રીતમ ભવસાગર તરવું. હરિં ૪

હવે સંતોના સમાગમનો લાભ બતાવે છે.

સાધૂનાં સમચિત્તાનાં, સુતરાં મત્કૃતાત્મનામ ॥

દર્શનાન્નો ભવેદ્વન્ધઃ, પુંસોઽક્ષ્ણોઃ સવિતુર્યથા ॥ ૪૧ ॥

૪૧ પદ્મજેદ-યથા સવિતુઃ અક્ષ્ણોઃ-સૂર્યના દર્શનથી જેમ તેત્રને અંધન રહેતું નથી-
તેમ. [સમં ચિત્તં યેષાં તે-તેષાં સમચિત્તાનાં] સમચિત્તાનાં સાધૂનાં-સમાન
ચિત્તવાળા સાધુપુરોના [મયિ કૃતઃ આત્મા યૈઃ તે તેષાંઃ મત્કૃતાત્મનામ] સુતરાં

તદ્ગચ્છતં મત્પરમૌ, નલકૂબર સાદનમ્ ॥

સંજાતો મયિ ભાવો વા-મીપ્સિતઃ પરમોઽભવઃ ॥૪૨॥

અર્થ—સૂર્યનાં દર્શનથી જેમ નેત્રને અંધન રહેતું નથી, તેમ સ્વધર્મમાં રહેનારા પ્રદ્યુત્તે, અને તેઓમાં પણ-વળી મારામાં ચિત્તનું અર્પણ કરનારા સંતોનાં દર્શન કરવાથી, પુરૂષને અંધન રહેતું નથી. [૪૧]. ત્યારે હવે હે નલકૂબર ! તમે [બિંદુ] મને પરાયણ થઈને તમારે ઘેર જાઓ. તમારી મનકામના પૂર્ણ કરે એવો, અને સંસારનાં અંધનને કાપી નાંખે એવો-ભાવ-પ્રેમ, તમને મારામાં પ્રગટ થયો છે. તાત્પર્ય-દરિદ્રતા અને સ્થાવરતાફી તપનું કૃણ તમને મળી ચૂક્યું છે. ” [૪૨]

૪૧-૪૨ વિવેચન—

સંતોનાં લક્ષણ કહ્યાં તે યાદ રાખજો.

સૂર્યનાં દર્શનથી નેત્ર વાળો દેખે છે, પણ જેનાં નેત્ર બગડ્યાં છે, તે દેખી શકતો નથી. તેમ સંતનાં દર્શનથી મહાપાપી પવિત્ર થઈ શકતો નથી. આ વિષય આગળ [૪૩૦ મે પાને] ચર્ચો છે.

પુરૂષને અંધન રહેતું નથી-એટલે-અંધન કપાય એવે રસ્તે પુરૂષ ચડે છે. કર્મ વડે તમો-ગુણની નિવૃત્તિ થાય છે, જ્ઞાન વડે રમેગુણની નિવૃત્તિ થાય છે, અને ભક્તિ વડે સત્ત્વગુણની નિવૃત્તિ થાય છે.

મત્પરમૌ—મારા થઈને-મારે સિક્કો મરાવીને-મારી સહી કરાવીને. તાત્પર્ય—તમે મારા થાઓ એટલે હું તમારું દહેણુદેણું જોઈ લઉંશ.

ભાવઃ—એટલે પ્રેમ. પ્રભુમાં પ્રેમ થયો મુશ્કેલ છે. મુશ્કેલને સહેલો કરવાની જેને ઇચ્છા હોય; તેમણે સદ્ગુણમાં પ્રીતિ રાખીને, સત્સંગમાં લાગ્યા રહેવું. જેમ ચૌટે ભાવ વિના વકરો થતો નથી, તેમ સત્સંગમાં ભાવ વિના ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી-ભક્તિ શીક્ષી લાગે છે.

ચોપાદ—પ્રેમ ભક્તિજન બીતુ રધુરાધ, અભ્યંતરમત્ત કમલુ ન મનઃ.

આ તો વાતો કરીએ-આકી પ્રેમરસ અગમ અપાર છે. સાંમજો પ્રીતમ ગાય છે—

૫૬.

રસ અગમ અપાર, સુરતર પાર ન પામે મન વાણી વડે;

મારા વ્હાલાજી, હાટે ને ઘાટે તે શોધ્યો નહિં જડે.

ટક.

મત્કૃતાત્મનાં મય્યર્પિતચિત્તાનાં—મારામાં સારી રીતે ચિત્ત અર્પણ કરનારા પુરૂષોના દર્શનાત્-દર્શનથી પુંસઃ બન્ધઃ ન ભવેત્-પુરૂષને અંધન રહેતું નથી.

૪૨ પદ્યે—તત્-તેથી હવે. હે નલકૂબર ! હે નલકૂબર ! મત્પરમૌ—મારે પરાયણ રહીને-સાદનં ગચ્છતં—તમારા સ્થાન ઉપર જાઓ. વામ્ ઈપ્સિતઃ—તમારે જોઈએ તેવો-મનમાન્યો પરમઃ—શ્રેષ્ઠ, ન વિચિત્રે ભવઃ યસ્મિન્ સઃ અભવઃ—જન્મમરણને મટાડે એવો મયિ ભાવઃ—મારામાં ભાવ સંજાતઃ—પ્રગટ થયો છે.

રસ પ્રેમીજન હોય તે પાળે, જેમ જળ આવે નીચે ઢાળે;	
બાકી જગત્ ચડ્યું અવળે ચાળે.	૨૨૫૦
રસ દેવકીને ઉદરે ઉદય થયો, રસ રેડયો તે ગોકુળમાં ગયો;	
રસ વ્રજમાં જય જયકર થયો.	૨૨૫૦
રસ વ્યાસજીના કુંવરે ભાખ્યો, રસ ઉત્તરાસુત પરીક્ષિતે આખ્યો;	
રસ અક્ષયુતાએ ઉર પર રાખ્યો.	૨૨૫૦
રસ પ્રહલાદે પ્રેમે પીધો, રસ રામે વાનરને દીધો;	
રસ વ્રજવનિતાએ વહેંચી લીધો.	૨૨૫૦
રસ પીછને મીરાં મરત બની, જેને મળીયો ગિરધરલાલ ધની;	
રસ કર્મ સંજોગે કુબળ પામી.	૨૨૫૦
રસ નરસિંહ મહેતાએ પીધો, જેને શામળીયો મળીયો સીધો;	
લાવી દાર ગળામાં નાંખી દીધો.	૨૨૫૦
રસ જયદેવશુકદેવે જાણ્યો, રસ પદ્માવતીએ પરમાણ્યો;	
રસ દ્રુપદસુતાએ સમામાં આણ્યો.	૨૨૫૦
રસ અજર અમર એ એવો છે, રસ માનવીઓનો મેવો છે;	
રસ સૌને પીવા જેવો છે.	૨૨૫૦
રસ પીજો પીધાને ટાણે, પછી નહિં મળે ખરચે નાણે;	
રસ દુરિજન હોય તે શું જાણે !	૨૨૫૦
રસરસીયા રસ રાખો રીતે, રસ પીજો ને પાજો પ્રીતે;	
પ્રીતમના સ્વામીની પ્રીત નિત્યે.	૨૨૫૦

બોલો શ્રી દ્વારકાંધીશકી જય. હરહર મહાદેવ હર;

હવે પ્રભુને પ્રણામ કરીને નલકૂબર વિદાય થાય છે.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य, प्रणम्य च पुनः पुनः ॥

बद्धोल्लखलमामंज्य, जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—ખારણિયાથી બંધાએલા શ્રીકૃષ્ણે તેમને ઉપર પ્રમાણે કહેતાં, નલકૂબર અને મણિગ્રીવે ભગવાનની પ્રદક્ષણા કરી. પછી વારંવાર પ્રણામ કરીને, તથા પ્રભુની આજ્ઞા લઈને, તેઓ ઉત્તર દિશામાં ગયા. [૪૩]

૪૩ પદ્મકેદ-इति उक्तौ तौ-આ પ્રમાણે જેમને કહેવામાં આવ્યું હતું તે બે જણાએ बद्धः उल्लखलं यस्य सः तं बद्धोल्लखलम्-જેને ખારણિયા સાથે બાંધ્યા હતા તે શ્રીકૃષ્ણને परिक्रम्य-પ્રદક્ષણા કરીને च-અને पुनः पुनः प्रणम्य-વારંવાર પ્રણામ કરીને आमंज्य-પ્રભુની રજા લઈને-उत्तराम् दिशं जग्मतुः-ઉત્તર દિશામાં ગયા.

૪૩ વિવેચન—

ઉત્તર દિશામાં ગયા. એટલે-કૈલાસ ઉપર પોતાના પિતા કુબેરની પાસે ગયા. ઇતિ શ્રીમન મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલો શ્રી રામચંદ્ર દેવકી જય. બોલી ઓ હરિ. જ્યાં જ્યાં આ પત્રિકા વાંચો, ત્યાં આસપાસ બેઠેલાં અમારાં બહાલાં સમાને, અમારા ધણાજ હેતથી જયશ્રી કૃષ્ણ કહેજો. અમારા બહાલાં સગાં અમને કોઇ દિવસ સંભારે છે ?

અમદાવાદ.
મોક્ષ મંદિર.
સંવત ૧૯૮૪. શિવરાત્રી.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અગીયારમો અધ્યાય.

વિષય—આ અધ્યાયમાં યમરાજુનનાં વૃક્ષો કોણે ઉખેડી નાંખ્યાં ? તે સંબંધી ગોપ ગોપીકાઓ તર્કવિતર્ક કરશે, અને નંદજી શ્રીકૃષ્ણને દામણના બંધનથી મુક્ત કરશે. ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણને બહુ લાડ લડાવશે, અને શ્રીકૃષ્ણ ભક્તાધીન પણુતો પાડ ભજવશે. ગોકુળમાં ઉત્પાનો થવાથી, નંદાદિ ગોપો પરિવાર સહિત, વૃંદાવનમાં વસવા આવશે. રામકૃષ્ણ મોટા થઇને વાછડાં ચારવા નીકળશે. વનમાં વત્સાસુર અને બકાસુરનો વધ કરશે. અસુરોના નાશથી દેવો અને વ્રજવાસીઓ રાજ થશે.

બે વૃક્ષો પડ્યાં પછી તેમાંથી બે દેવ નીકળ્યા. તે દેવો પ્રાર્થના કરીને વિદાય થયા પછી, તે વૃક્ષો તરફ વ્રજવાસીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું; તે વાત હવે કરે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ગોપા નન્દાદયઃ શ્રુત્વા, દ્રુમયોઃ પતતો રવમ્ ॥

તત્રાજગ્મુઃ કુરુશ્રેષ્ઠ, નિર્ઘાતમયશંકિતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘ હે પરીક્ષિત રાજા ! વૃક્ષ પડવાનો અવાજ સાંભળીને, બાણે તે વ્રજ પડયું હોય, એવા ભયની શંકાવાળા નંદાદિ ગોપો, ત્યાં (જ્યાં પ્રભુ હતા ત્યાં) આવ્યા. [૧]

૧ વિવેચન—

વૃક્ષો તો ક્યારનાં પડ્યાં હતાં. નવદૂબર અને મણિગ્રીવ સાથે પ્રભુએ વાતચિત કરી, ત્યાં સુધી કોઇનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ, તેઓ ગયા પછી ત્યાં લોકો આવ્યા, તે પ્રભુનું પ્રભુત્વ સમજવું. અલૌકિકાઃ તુ યે ભાવાઃ ન તાન્ તર્કેણ યોજયેત્ [સુબોનિજી] જે ભાવો અલૌકિક હોય છે, તેમાં તર્કનો પ્રવેશ સંભવતો નથી.

પદ્મપ્રેદ ૧—હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! હે પરીક્ષિત રાજા ! દ્રુમયોઃ પતતોઃ રવમ્ શ્રુત્વા—આડ પડવાનો અવાજ સાંભળીને નિઘાતઃ इति મયશંકિતાઃ નિઘાતમયશંકિતાઃ—વ્રજપાતના ભયથી ખીનેલા નંદાદયઃ ગોપાઃ—નંદાદિ ગોપો, તત્ર આજગ્મુઃ—ત્યાં આવ્યા.

લોકોએ લેખા થઈને તર્ક વિતર્ક કરવા માંડ્યા—

ભૂમ્યાં નિપતિતૌ તત્ર, દદશુર્યમલાર્જુનૌ ॥

બ્રહ્મસ્તદવિજ્ઞાય, લક્ષ્યં પતનકારણમ્ ॥ ૨ ॥

ઉલ્લૂક્ષલં વિકર્ષન્તં, દામ્ના વદ્ધં ચ બાલકમ્ ॥

કસ્યેદં કુત આશ્ચર્ય-મુત્પાત્ત ઇતિ કાતરાઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ત્યાં જે યમલાર્જુન વૃક્ષોને પૃથ્વી ઉપર પડેલા દેખ્યા. તે જે વૃક્ષોને પડવાનું કારણ ત્યાં (શ્રીકૃષ્ણ રૂપે) પ્રત્યક્ષ હતું, તોપણ તે પ્રત્યક્ષ કારણને સાચું ન માનીને તેઓ ભુલાવામાં પડ્યા. [૨]. દામણાથી ખાંધેલા અને ખારણિયો ખેંચતા બાળકને તેઓએ ત્યાં દીઠા; તોપણ—‘આ કોણે કર્યું? શાથી થયું? આશ્ચર્ય જેવું બન્યું, ઉત્પાત થયો,’ એ પ્રમાણે તર્કવિતર્ક કરીને, તેઓ ગભરાઈ ગયા. [૩].

૨-૩ વિવેચન—

ત્રિશુણાત્મક માયાના વિષયમાં ધણીવાર તર્કો લુકા થઈ જાય છે; ત્યારે માયાપતિ-માધવ-ની બાબતમાં તર્ક બાપડા થું કરે! બાહ્ય દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ એક પ્રાકૃત બાળક જેવા દેખાતા હતા. આંતર દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ નારાયણ હતા. ‘શ્રી કૃષ્ણમાં બાળક જેટલું જ બળ છે’, એમ બાહ્યદૃષ્ટિવાળા જીવો માનતા હતા. તેથી તેઓ ભુલાવામાં પડ્યા. પૂતનાદિ અસુરના વધના સંસ્કાર જેમને તાબા હતા, તેઓએ શ્રીકૃષ્ણને કાંઈક આંતર દૃષ્ટિથી જોયા. તેઓ બહુ ભુલાવામાં પડ્યા નહિં.

વાતનો નિર્ણય કરવા માટે, ત્યાં આસપાસ રમતાં બાળકોની સાક્ષી લે છે.—

બાલા ઝચુરનેનેતિ, તિર્યગ્ગતઃપ્લૂક્ષલમ્ ॥

વિકર્ષતા મધ્યગેન, પુરુષાવપ્યચક્ષમહિ ॥ ૪ ॥

૨ પદ્યછંદ—ભૂમ્યાં પૃથ્વી ઉપર નિપતતૌ યમલાર્જુનૌ-પડી ગયેલા યમલાર્જુન વૃક્ષોને-દદશુઃ-તેઓએ દેખ્યા. પતનકારણં તત્ર લક્ષ્યં તેઓને પાડવાનું કારણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ હતું તોપણ તદ્ અવિજ્ઞાય-તેને નહિં માનીને બ્રહ્મુઃ-તેઓ ભ્રમમાં પડ્યા-ભુલાવામાં પડ્યા.

૩ પદ્યછંદ—દામ્ના વદ્ધં-દામણાથી ખાંધેલા અને ઉલ્લૂક્ષલં વિકર્ષન્તં બાલકં-ખારણિયાને ખેંચતાં બાળકને દદશુઃ-તેઓએ દીઠા તોપણ કસ્યંદં-કોણે આ કર્યું? કુતઃ-શાથી આ બન્યું? આશ્ચર્ય-આ તો આશ્ચર્ય બન્યું. ઉત્પાતઃ-અને ઉત્પાત થયો. ઇતિ કાતરાઃ-એવો વિચાર કરીને તેઓ ગભરાઈ ગયા.

૪ પદ્યછંદ—બાલાઃ ઝચુઃ-બાળકોએ કહ્યું કે-અનેન મધ્યગેન-અ. કૃષ્ણ વયમાં આવી જતાં-તિર્યગ્ગતઃ પ્લૂક્ષલમ્ વિકર્ષન્ત-તેણે આંડું થઈ ગયેલું ખારણિયું ખેંચતાં ઇતિ-વૃક્ષો પડી ગયાં. પુરુષૌ અપિ અચક્ષમહિ-અમે જે પુરુષોને તેમાંથી નીકળેલા પણ દીઠા.

ન તે તદુક્તં જગૃહુર્-ન ઘટેતેતિ તસ્ય તત્ ॥

બાલસ્યોત્પાટનં તર્વોઃ, કેચિત્સંદિગ્ધચેતસઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—(ત્યાં રમતા હતા તે) છોકરાઓએ કહ્યું કે—‘આ બે ઝાડની વચ્ચે કૃષ્ણ આવી જતાં, તેણે આઠા થઈ ગએલા ખારણિયાને ખેંચતાં, આ વૃક્ષો પડી ગયાં છે. (તે બે વૃક્ષોમાંથી નીકળેલા) બે પુરૂષોને પણ અમે દીઠા.’ [૪]

અર્થ—‘આ બાળકે (કૃષ્ણ) બે વૃક્ષોને ઉખેડી પાડ્યાં,’ એવું આ બાળ-
બાળકે કહે છે, તે વાત તો સંભવેજ નહિં, એવું તેઓમાંના ઘણા લોકોએ
કહ્યું. (પૂતનાવધ, તૃણાવર્તનો નાશ, વિગેરે બની ગએલી બાળકીલાથી) કેટલા
એકને, તે વાતમાં સંદેહ રહ્યો. [૫]

૪-૫ વિવેચન—

બાળકોએ જે હતું, તે તમામ કહી દીધું. તો પણ તે વાતનો, અધિકાર પ્રમાણે, જુદો
જુદો નિર્ણય થયો.

અધિકાર અને સંસ્કાર જીવનના ખાસ અંગો છે. આવશ્યક કર્મો છે. જેઓ અધિ-
કાર અને સંસ્કાર માટે પ્રયત્ન કરતા નથી, તેઓ ધીમે ધીમે મનુષ્યત્વ ખોઈ નાંખે છે. સારા
સંસ્કાર ઉત્તમ અધિકાર તરફ દોરી જાય છે. અને ખોટા સંસ્કાર ઉત્તમ અધિકારથી નીચે પાડે છે.

જે પ્રભુ અનેકને ભવબંધનથી મુક્ત કરે છે, તે પ્રભુને નંદજી દામણાથી મુક્ત કરે
છે—તે વાત હવે સાંભળો—

उलूखलं विकर्षन्तं, दाम्ना बद्धं स्वमात्मजम् ॥

विलोक्य नन्दः प्रहसद्-वदनो विमुमोच ह ॥ ६ ॥

અર્થ—પોતાના પુત્રને દામણાથી બાંધેલા, અને ખારણિયો ખેંચતા દેખીને,
નંદજીએ હસતાં હસતાં શ્રીકૃષ્ણને છોડી દીધા—બંધનથી મુક્ત કર્યા. [૬]

૬ વિવેચન—

હસતાં હસતાં—હસીને યશોદાજીને મીઠો ઠપકો આપ્યો કે—‘કોમળ બાળકને શું આમ
બંધાય ? ’ ‘ એકને એક દિકરાને આમ કરાય ? ’ વિગેરે.

૫ પદ્યછેદ—તસ્ય તર્વોઃ તત્ ઉત્પાટનં-તે બાળક તે બે વૃક્ષો પાડી નાંખે એવું
તેણાં બાલાનાં ઉક્તં-તે બાળકોનું કહેવું. इति घटेन તે વાત ન તે જગૃહુઃ-તેઓ-
માંના કેટલાએકે માની નહિં. કેચિત્ [સંદિગ્ધ ચેતઃ યેષાં તે] સંદિગ્ધચેતસઃ
કેટલાએકના મનમાં સંદેહ રહ્યો.

૬ પદ્યછેદ—દામ્ના બદ્ધં-દામણાથી બાંધેલા. उलूखलं विकर्षन्तं-અને ખારણિયાને
ખેંચતાં. स्वम् आत्मजं-પોતાના પુત્રને विलोक्य-જોઈને. प्रहसत् वदनं यस्य सः
प्रहसद्बदनः इति नन्दः-નંદજીએ હસતાં હસતાં विमुमोच ह-શ્રીકૃષ્ણને છોડી દીધા.

આ પ્રમાણે ચિત્તાકર્ષક શ્રીકૃષ્ણની લીલાએ, સર્વની માનસ ભૂમિકા ઉપર રમણ કરવા માંડ્યું. તેની વધારે અસર ગોપીકાઓના હૃદય ઉપર થઈ, તે વાત હવે સાંભળો.

ગોપીભિઃ સ્તોભિતોઽનૃત્યદ્-ભગવાન્બાલવત્કચિત્ ॥

ઉદ્ગાયતિ ક્વચિન્મુગ્ધસ્-તદ્વશો દારુયંત્રવત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—ગોપીઓએ જેમને બહુ મોંએ ચડાવ્યા હતા-લાડ લડાવ્યા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, કોઈ વખત બાળકની માફક અને કોઈ વખત ગાંડાની માફક નાચતા હતા, કોઈ વખત ગાતા હતા; કોઈ વખત લાકડાની પૂતળીની માફક તેઓને વશ વર્તતા હતા. એટલે ગોપીઓના રમકડા જેવા થઈને, ગોપીઓ કહે તેમ કરતા હતા. [૭].

૭ વિવેચન—

ભાવ—ગોપીઓ પાસે શું હતું? ભાવ હતો. ભાવે વાણીયો રળી ખાય. ભાવે સગા ધી ગોળ ખાય. ભાવે ભગવાન ભેટી જાય. ભગવાન બહુ ડાહ્યા છે, સોળકળા સંપન્ન છે, પણ ભાવના ભોગી છે. તે સંબંધમાં ગોપીઓ એક ગરબો ગાય છે. પ્રેમથી ઉપાડ્યો.—

ગરબી.

રે ભાવનો ભોગી-રે-હો—બહાલો; નટવર નંદાજીનો લાલો—ભાવનો નટવર
જોગીઓ વનમાં રહે છે જઈને; તેને કારણ તપસ્યા લઈને.—ભાવનો નટવર
સાધન સાધે રે-હો-સજની, જપતાં વિતે છે દીન રજની;
તોપણ દૂરને દૂર રહે રસીઓ; એ તો મારા હૃદય કમળમાં વસીયો—ભાવનો નટવર
જોગીઓ દુર્લભ રે હો જાણે; એ તો મારા સામાં વલોણાં તાણે—ભાવનો નટવર
નિગમ નેતિ-નેતિ-કહે છે; એ તો મારી નજરે આગળ રહે છે—ભાવનો નટવર
મુનિયોની નજરે રે હો નાવે; એ તો મારે આંગણે દોડ્યો દોડ્યો આવે—ભાવનો નટવર
બ્રહ્માએ ધ્યાનમાં રે હો ભાળીયા; એ તો મારી ગાયો તણા ગોવાળીયા—ભાવનો નટવર
ધ્યાનમાંથી નારી રે હો જાય છે; એ તો મારા છાનાં ગોરસડાં ખાય છે—ભાવનો નટવર
અડસઠ તિરથ રે-હો-અરણ્યા; ફરી ફરી થાક્યા કષ્ટકના ચરણા.
તોએ નજરે રે હો-નાવે; એ તો મારે આંગણે નિત નિત આવે—ભાવનો નટવર
હિમાળે હાડને રે-હો ગાળે; અગ્નિ તાપે છે ઉન્હાળે.
તો એ દુર્લભ રે-હો-રસીયો; એ તો મારા મંદિરીયામાં વસીયો—ભાવનો નટવર
રમજીમ રમજીમ રે-હો-કરતો; આવે મારે આંગણે ફૂદડી ફરતો.
વાંસલડી વાય છે રે-હો-ધેરી; લટકાળો ઋષિરાજનો દહેરી—ભાવનો નટવર

૭ પદ્મછેદઃ—ગોપિભિઃ સ્તોભિતઃ ભગવાન્—ગોપીઓએ જેને મોંએ ચડાવ્યા હતા તે શ્રીકૃષ્ણ. ગોપીઓ જેને લાડ લડાવતી હતી તે શ્રીકૃષ્ણ. ક્વચિત્—કોઈ વખત-બાલવત્—બાળકની માફક. અનૃત્યત્—નાચતા હતા. ક્વચિત્ ઉદ્ગાયતિ—કોઈ વખત ગાતા હતા. ભૂત-કાળના અર્થમાં છે. મુગ્ધઃ—કોઈ વખત મૂર્ખની માફક દારુયંત્રવત્—લાકડાના પુતળાની માફક-તેવાં વશઃ—તેઓને વશ વર્તતા હતા.

કેમ ! કેવો માલ છે ? ઘેર જમને ફરીવાર ગાજો. પત્રિકામાં છપાઇને મળે ત્યારે બે ચાર વાર ગાજો. જેમ અરણિનાં લાકડાં ધસવાથી અગ્નિ પ્રગટે, તેમ આવાં ભાવનાં પદ ગાવાથી ભગવદ્ભાવ વધે.

ગોપીઓ કહે છે કે-‘નૃત્યં કુરુ ભગવન્ લઙ્કુકાન્ દાસ્યામિ ॥-પ્રભુ નાચો, તો આપને લાકુ આપું.’ ‘પ્રભુ કાંઈ ગાઓ, તો આપને ખાંડનું રમકડું આપું.’

વળી કેટલીએક ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને આમંત્રણ કરતી હતી કે-[સાવધાન ! કોણ ત્યાં ઝડપડ કરે છે ?] ભાવથી ઉપાડજો.

૫૬.

અલભેલાજી આવોને મારી શેરીએરે.	નંદજીના નંદલાલા;
અમે મુખડાં તમારાં હેરીએરે.	નંદજીનાં અલભેલાં
આવો-આવો-ગદવરાય ઝુલતારે.	નંદજીનાં
રખે મંદિર અમારાં તમે ભૂલતા હો.	નંદજીનાં અલભેલાં
પેલી રાધાને ઘેર જાઓ ડોલતારે.	નંદજીનાં
પ્રભુ મારી સાથે કાં નથી બોલતારે.	નંદજીનાં અલભેલાં
મેંતો પ્રેમની ઓઠી નવી ધાટડીરે.	નંદજીનાં
હુંતો જોધ રહી છું તારી વાટડીરે.	નંદજીનાં અલભેલાં
મારી ધાટડીનો રાખજો રંગરે.	નંદજીનાં
મને ગમ્યો તમારો સંગરે.	નંદજીનાં અલભેલાં
પાતળીયાજી પ્રીતે પધારજોરે.	નંદજીનાં
સંગે બાળ ગોવાળોને લાવજોરે.	નંદજીનાં અલભેલાં
પ્રીતમના સ્વામી શામળારે.	નંદજીનાં
તમે મેલોને મનના આમળારે.	નંદજીનાં અલભેલાં

જેમ બાળગર પુતળીને નચાવે, તેમ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને નચાવતી હતી.

હવે આગળ વધીએ-એજ વિષય ચાલે છે.

વિભર્તિ ક્વચિદાજ્ઞસઃ, પીઠકોન્માનપાદુકમ્ ॥

વાહુક્ષેપં ચ કુરુતે, સ્વાનાં ચ પ્રીતિમાવહન્ ॥૮॥

અર્થ—કોઈ વખત ગોપીઓની આજ્ઞાથી, પ્રભુ પાટલા, પાલી, પવાડ્યા તથા પાદુકા ઉપાડતા હતા. [એટલે-લાવી આપતા હતા, અગર આજ્ઞાનુસાર દૂર મૂકી આવતા હતા.] પોતાના ભક્તોને રાજી કરવા માટે, કોઈ કોઈ વખત પ્રભુ હાથ લોડાવતા હતા-ખાંડડી લોડાવતા હતા. [૮]

૮ ૫૬૨છેઠ-ક્વચિત્ આજ્ઞસઃ-કોઈ વખત ગોપીઓએ આજ્ઞા કરવાથી. પીઠકઃ (પાટલો) ન્માનં (પાલી પવાડ્યાં વિગેરે માપ) પાદુકાશ્ચ તેષાં સમાહારઃ-પીઠકોન્માન પાદુકં-પાટલા પાલી માણા વિગેરે માપ તથા પાદુકા વિભર્તિ-ઉપાડતા હતા. ચ-અને સ્વાનાં પ્રીતિ આવહન્-પોતાના ભક્તોને રાજી કરવાના હેતુથી. વાહુક્ષેપં કુરુતે-હાથ લોડાવતા હતા.

૮ વિવેચન—

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઉત્તમ અને અધમ-સર્વ પોતાને સમાન છે, એવો ભાવ બતાવવા માટે અને ગોપીઓની પ્રીતિ સુદૃઢ કરવા માટે, ગોપીઓ જે જે કામ બતાવતી હતી, તે તે કામ પ્રભુ રાજી થઈને કરતા હતા.

સ્વાનાં પ્રીતિં આવહનં બાહુક્ષેપં કુરુતે ગોપીકાઓને રાજી કરવા માટે, પ્રભુ હાથ લોડાવતા હતા. ‘હાથ લોડાવવો,’ એટલે શું? હાથડુંલોડાવવો એટલે ‘ખાંવડી લોડાવવી.’ બાળકને રમાડતાં રમાડતાં, માતા ધણીવાર બાળકને કહે છે કે ‘ભાઈ! ખાંવડી લોડાવો.’ બ્યારે ભાઈ ખાંવડી લોડાવે છે, ત્યારે માતા સામે બેઠી બેઠી ગાય છે કે—‘ખાંવડી લોડાલોડ કરે, ભાઈની માતા જોવા કોડ કરે, ભાઈ ખાંવડી લોડાવે.’ વિગેરે. જેમ ધનવાન ધનના મદમાં પહોળો પહોળો ચાલે છે; સ્ત્રી પતિનાં સુખમાં પહોળી પહોળી ચાલે છે; તેમ બાળક રમતગમતના સુખમાં ખાંવડી લોડાવે છે—એ હાથ લાંબા કરીને શરીરની આસપાસ ડોડાવે છે.

આ બધી બાળચેષ્ટા છે—અવતારલીલા છે. તેથી જ્ઞાનીને શો લાભ? તે વાત હવે કહે છે—

दर्शयंस्तद्विदां लोके, आत्मनो भृत्यवश्यताम् ॥

ब्रजस्योवाह वै हर्षं, भगवान्बालचेष्टितैः ॥૧॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—‘પોતે પોતાના ભક્તોને આધીન છે’ તે વાત આ સંસારમાં તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોને બતાવવાના હેતુથી, ભગવાન પોતાની બાળલીલાથી, વ્રજના (વ્રજવાસીઓના) હર્ષને વધારતા હતા. [૯]

૯ વિવેચન—

તત્ત્વ વિદાં—તત્ત્વને જાણનારા જ્ઞાનીઓને, એટલે જ્ઞાનના અભિમાનથી રહિત-રાગ-દ્વેષથી રહિત થએલા પુરૂષોને, પ્રભુ આ લીલાનું રહસ્ય સમજાવે છે.

જેઓ તત્ત્વને જાણતા નથી, પણ માત્ર પુસ્તકો વાંચીને અગર ભણીને, અભિમાનથી ઘેરાઈ ગયા છે; તેઓ—તેવા જ્ઞાનીઓ, ભક્તિના રસથી વિમુખ રહે છે. નરસી મહેતા જેવો સૂર્ય જુનાગઢને ગાંધે ઉગ્યો. અનેક તે સૂર્યનાં દર્શન કર્યાં, પણ અભિમાની વિદ્વાનોએ—અભિમાની જ્ઞાનીઓએ—તેમની સામે પણ જોયું નહિં. તેઓએ તો ધ્રુવડ ભાઈની માફક, તેમની નિંદાજ કરી. ભાગવત વાંચીને જેમને પોતાનો ગુજરો કરવો છે—પ્રતિજ્ઞા મેળવવી છે, એવા શાસ્ત્રીઓ—પુરાણીઓ—પંડિતો પણ—સોએ અઢાણુ ટકા, ભક્તિથી—ભક્તોથી અને ભજન કીર્તનથી—ભડકે છે. હરખીને હરિગુણ ગાતા નથી. અહો—

રાગ—હુમરી.

“ જાયું તો જગજીવત જાયું, નાયું તો હરિ આગળ નાયું;

ઋષિરાજ કહે રાયું સંત સમાજમારે—

જુહું જુહું જીવતર ખરું જાણુમારે—જુહું.”

૯ પદ્યછંદ—આ લોકે-આ સંસારમાં. તત્ત્વ વિદાં-તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોને. આત્મનઃ ભૃત્યવશ્યતામ્-પોતે પોતાના ભક્તોને આધીન છે તે વાત. દર્શયન-બતાવતા ભગવાન. બાલચેષ્ટિતૈઃ-પોતાની બાળલીલાથી. વ્રજસ્ય હર્ષં ઉવાહ-વ્રજના હર્ષને વધારતા હતા.

અહો ! આવા તત્ત્વને જાણનારા રસીલા પંડિતો-શાસ્ત્રીઓ, અમને ક્યાં મળે ? શ્રીમદ્ ભાગવત વાંચતાં વાંચતાં, ગદ્ગદ્ કંઠે ન થાય, અને હસી રમીને-હાથ ડાંચા કરીને-પારાયણુ દર્મ્યાન-લલકારીને-મનન કર્તન ન કરાવે-તેમની પાસે ભાગવત સાંભળવું, અમને ગમતું નથી. ભણે તે મોટા આચાર્ય હોય-મહારાજ હોય, કાશીના વિદ્વાન હોય, છઠી ચમ્બર રાખતા હોય, શીખાસૂત્ર તજીને મોટા સાધુ-સન્યાસી બન્યા હોય-પણ ભાગવતની કથામાં અમને તો તે શીક્ષા લાગે. ભગવદ્ ભાવ વિનાના પંડિતો, લુખાં ભોજન જેવા લાગે.

રાજા અગર અધિકારી ગમે એવો કડક હોય, તો પણ તે પોતાનાં બાળગોપાળની સાથે સરલતાથી-પ્રેમથી-વર્તે છે. સિંહ જેવા કુર પ્રાણીઓ પણ, પોતાનાં બચ્ચાં સાથે પ્રેમથી વર્તે છે, ત્યારે જે સદા કૃપાળુ છે, તે ભગવાન પોતાના ભક્તો સાથે, પ્રેમથી કેમ ન વર્તે ! શ્રીરામ સ્વમુખે બોલ્યા છે કે—

ચોપાઈ-‘ પુનિ પુનિ સત્ય કહૌં તોહિ પાંહિ, મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોહિ નાંહિ.

ભક્તિહિન વિરંચી કીન હોઈ, સમ જીવન સમ પ્રિય મોહિ સોધ;

ભક્તિવંત અતિ નીચૌ પ્રાણી, મોહી પરમપ્રિય યહ મમ વાણી. ’

[મોક્ષવાણી પાનું ૭૬]

તત્ત્વને જાણનારા વિદ્વાનોએ, વિદ્યાનું અભિમાન તજીને મારા ભક્તોનો સત્કાર કરવો. મારા ભક્તો સાથે મળી જઈ, હરખીને હરિગુણ ગાવા. એવો આ શ્લોકનો ભાવ છે.

હવે હસ શ્લોક ક્ષેપકના છે. ભક્તિ ભાવ વધે એવો તેમાં અર્થ છે; અને વળી ભાગવતની જુદી જુદી પ્રતોમાં તેનો સ્વિકાર થયો છે; તેથી આપણે પણ તે વાંચીએ—

ક્ષેપક—

गृह्णीहि भो फलानीति, श्रुत्वा सत्त्वरमच्युतः ॥

फलार्थी धान्यमादाय, ययौ सर्वफलप्रदः ॥ १ ॥

फलविक्रयिणी तस्य, च्युतधान्यकरद्वयम् ॥

फलैरपूरयद्वत्नैः, फलभांडमपूरि च ॥ २ ॥

અર્થ—‘ હોયરે-કોઈ ફળ. ’-અગર-‘ફળ હોય-ફળ’, એવી ફળ વેચનાર સ્ત્રીની ખૂબ સાંભળીને, સર્વને ફળ આપનારા ભગવાન, ધાન્ય લઈને ફળ લેવા માટે, ત્વરાથી (ધરમાંથી બહાર) નીકળતા હતા. ફળ વેચનારી સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણના બંને હાથમાંથી ધાન્ય લઈ લઈને, ધાન્યને બદલે, તે હાથમાં ફળ ભરી દેતી હતી. થોડીવારમાં ફળનું વાસણ—ફળની ટોપલી-રત્નોથી ભરાઈ જતી હતી. [એટલે-શ્રીકૃષ્ણે આપેલા અનાજના કણ રત્ન બની જતા હતા.] [૧-૨]

૧-૨ પદ્યછંદ—મો ફલાનિ ગૃહ્ણીહિ-‘ કોઈ ફળ હોય-ફળ હોય ’ इति श्रुत्वा-એમ સાંભળીને. सर्वफलप्रदः-સર્વ ફળને આપનારા ભગવાન ધાન્યમ આદાય-ધાન્ય લઈને ગૃહાર્થી સત્ત્વરં યયૌ-ફળ લેવા ત્વરાથી જતા હતા. ત્યારે फलविक्रयिणी-ફળ વેચનારી તસ्य च्युतधान्यकरद्वयं-શ્રી કૃષ્ણના બંને હાથમાંથી ધાન્ય લઈ તે હાથ फलैः-ફળથી ભરી દેતી હતી. फलभांडं रत्नैः अपूरि च-અને ફળનું વાસણ-ટોપલી રત્નોથી ભરાઈ જતી હતી.

૧-૨ વિવેચન—

ફળફળાદિક વેચનારીને દેખીને દોડવું, એ બાળકની એકા છે. ગામડામાં ધનને બદલે ધાન્ય આપવાનો રીવાજ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણે આપેલું ધાન્ય, ફળની ટોપલીમાં રત્ન બની જાય, તે પ્રભુનું પ્રભુત્વ છે—પારસનું પારસમણિપણું છે.

સરિત્તીરગતં કૃષ્ણં, મગ્નુત્તરથાહ્વયત્ ॥

જન્મર્ક્ષમથ ભવતો, વિપ્રેભ્યો દેહિ ગાઃ શુચિઃ ॥ ૩ ॥

પદ્ય પદ્ય વયસ્યાંસ્તે, માતૃમૃદાન્સ્વલંકૃતાન્ ॥

ત્વં ચ સ્નાતઃ કૃતાહારો, વિહરસ્વ સ્વલંકૃતઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—યમુનાતટે ગએલા, અને જેણે યમલાર્જુનનાં વૃક્ષો ઉપેડી નાંખ્યાં હતાં, તે શ્રી કૃષ્ણને બોલાવીને, યશોદાજી કહેતાં હતાં કે—‘આજે તમારો જન્મ દિવસ છે, માટે પવિત્ર થઈને—શૌચ સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને, બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં દાન કરો. માતાઓએ જેમને સ્નાન કરાવ્યું છે, અને જેઓએ સારા સારા અલંકાર પહેર્યાં છે, એવા તારા બાળ મિત્રોને, તું જો તો ખરો. તું પણ સ્નાન કરીને, અને ભોજન કરી લઈને, પછી સારા અલંકાર પહેરીને રમવા જા. [૩-૪].

૩-૪ વિવેચન—

જે દિવસે યશોદાજીએ આમ કહ્યું હશે, તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ દિવસ હતો. જન્મ દિવસને દિવસે, નાહિ ઘોઘ કંકુમનો આંદો કરીને, કંસાર જમવાનો રીવાજ હતો. માત્ર દાન દેવાનો રીવાજ દેશકાળને અનુસરીને કાંઈક કમી થયો છે. ભણે જન્મ દિવસે કંસાર ન ખનાવી શકે. દાન પણ ન આપી શકે; પણ તે દિવસે પવિત્ર કાં ન રહે? તન મન અને વાણીને તે દિવસે અવશ્ય પવિત્ર રાખો.

નોપેયાતાં યદાહૂતૌ, ક્રીડાસંગેન પુત્રકૌ ॥

યશોદાં પ્રેષયામાસ, રોહિણી પુત્રવત્સલામ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જ્યારે રામ અને કૃષ્ણ રમતમાં તદ્દલીન થતા હતા, ત્યારે તેઓ બોલાવ્યા છતાં

૩-૪ પદ્યછેદ—સરિતઃ તીરં ગતં-યમુના તટે ગએલા અને મગ્નુત્તરથાહ્વયત્-જેણે યમ-લાર્જુનને ઉપેડ્યાં હતાં તે કૃષ્ણ-તે શ્રી કૃષ્ણને આહ્વયત્-બોલાવીને યશોદા કહેતા હતા કે, અથ ભવતઃ જન્મર્ક્ષમ્-આજે તમારો જન્મ દિવસ છે. શુચિઃ-પવિત્ર થઈને વિપ્રેભ્યઃ ગાઃ દેહિ-બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં દાન કરો. માતૃમૃદાન્ સુ+અલંકૃતાન્-માતાઓએ જેમને સ્નાન કરાવ્યું છે અને સારા સારા અલંકાર પહેરાવ્યા છે એવા તે વયસ્યા-તારા મિત્રોને પદ્ય પદ્ય-જો તો ખરો. ત્વં ચ-તું પણ સ્નાતઃ-સ્નાન કરીને કૃતઃ આહારઃ-યેન સઃ કૃતાહારઃ-અહાર કરીને. સુ+અલંકૃતઃ-સારા શણગાર પહેરીને વિહરસ્વ-રમવા જા.

૫ પદ્યછેદ—યદા-જ્યારે ક્રીડાસંગેન પુત્રકૌ-રામ અને કૃષ્ણ રમતમાં લાગી રહેતાં. આહૂતૌ અપિ ન નોપેયાતાં-બોલાવ્યા છતાં તેઓ આવતા નહોં ત્યારે રોહિણી-રોહિણીજી : વત્સલાં યશોદાં-પુત્રનાં પ્રેમ રાખનારાં યશોદાને પ્રેષયામાસ-તે બંને બાળકોને તેડી લાવવા બોલતાં હતાં.

આવતા નહિં. [સાદ સાંભળતા નહોતા.] તે વખતે રેહિણીજી, પુત્રમાં પ્રેમ રાખનારાં યશોદાજીને, તે અન્ને બાળકોને તેડી લાવવા મોકલતાં હતાં-તેડી લાવવાનું કહેતાં હતાં. [૫]

૫ વિવેચન—

બાળકને રમત ઇચ્છી વ્હાલી છે, તેનું પ્રમાણ પ્રભુ આપે છે. રમતાં રમતાં બળભદ્ર શ્રી કૃષ્ણને ખીજવે છે, તે પણ કહી દઉં.

૫૬.

ખીજવત હે બલવીર, માડી મોકું ખીજવતે બલવીર;
નંદજી ગોરાને યશોદા પણ ગોરી, તુમ કયાં શ્યામ શરીર;—માડી૦
કૃષ્ણ બી કાલે ને કાલી કામળીઆં, કાળોશ્રી યમુનાકો નીર—માડી૦

x x x x x x

દાસ નારણાસિંગ કહે ગુરૂ પ્રતાપે, કૃષ્ણસેં રાખો મન ધીર—માડી૦

इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं, मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप ॥

हस्ते गृहीत्वा सहराममच्युतं, नीत्वा स्वघाटं कृतवत्यथोदयम् ॥ ६ ॥

અર્થ—હે રાજા! ઉપર પ્રમાણે યશોદાજી જામને, બ્રહ્માદિ સધળા દેવોના મુગટ મળિ શ્રીકૃષ્ણ તથા બળભદ્રને (પોતાના) પુત્ર માનીને, સ્નેહથી જેમનું ચિત્ત પ્રભુમાં ચોંટી રહ્યું હતું, એવાં યશોદાજી, પ્રભુનો હાથ પકડીને, (પ્રેમ પૂર્વક) પોતાના ઘરમાં લાવતાં હતાં, અને પછી ઉત્સવ કરતાં હતાં. [૬]

૬ વિવેચન—

બ્રહ્માદિ દેવોના દેવ, પણ યશોદાજીના તો કનૈયા-પુત્ર-ગાલાજી.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि, मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં (૧૮-૫) બોલ્યા છે કે-‘મારામાં ચિત્ત રાખનાથી, મારી કૃપા વડે તું સધળા અંતરાયોને તરી જામશ.’ તેથી યશોદાજી સ્નેહનિબદ્ધધીઃ-અન્યા છે.

क्रीडतं सा सुतं बालै-रतिवेलं सहाग्रजम् ॥

यशोदाऽजोहवीत्कृष्णं, पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ॥ ७ ॥

कृष्ण कृष्णारविंदाक्ष, तात एहि स्तनं पिब ॥

अलं विहारैः क्षुत्क्षान्तः, क्रीडाभ्रान्तोऽसि पुत्रक ॥ ८ ॥

૬ ૫૬૨છેદ—ઇત્થં—આ પ્રમાણે નૃપ !—હે રાજા! અશેષશેખરં—બ્રહ્માદિ દેવોના જે મુકુટમળિ છે. તં સુતં મત્વા—તેને પોતાનો પુત્ર માનીને સ્નેહેન નિબદ્ધા ધીઃ યસ્યાઃ સા—સ્નેહથી જેનું ચિત્ત પુત્રમાં લાગી રહ્યું હતું એવાં યશોદાજી સહરામં અચ્યુતં—શ્રી બળરામ સાથે કૃષ્ણને. હસ્તે ગૃહીત્વા—હાથ પકડીને. સ્વઘાટં નીત્વા—પોતાને ઘેર લાવીને અથ ઉદયં કૃતવતી—પછી ઉત્સવ કરતી હતી.

૭-૮ ૫૬૨છેદ—સહાગ્રજમ્—બળભદ્રને સાથે લઇને બાલૈઃ અતિવેલં ક્રીડતં સુતં—શ્રીકૃષ્ણ બાળકો સાથે ધણીવાર સુધી રમતા ત્યારે. પુત્રસ્નેહેન સ્નુતસ્તની યશોદા—પુત્રના સ્નેહથી જેના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરતું હતું તે યશોદા. કૃષ્ણં અજો હીત્—કૃષ્ણને બોલા-

અર્થ—જ્યારે લાંબા વખત સુધી શ્રીકૃષ્ણ રમ્યા કરતા, ત્યારે સ્નેહથી જેના સ્તનમાંથી દૂધ ટપકતું હતું, એવાં યશોદાજી કહેતાં હતાં કે ‘હે કમળ નેત્રવાળા કૃષ્ણ! હે તાત! હે પુત્ર! તમે અહિં આવો. ધણીવારથી રમો છો તેથી થાકી ગયા હશે. હવે રમત બંધ કરો. તમને ભૂખ (પણ) લાગી હશે, માટે મારા સ્તનનું પાન કરો.’ [૭-૮].

૭-૮ વિવેચન—

માતાના આવાં હેતુ આંખ્યાં અંકાય એવાં નથી. એક દિવસના એક હમ્મર દેતાં, આવો હૃદયપ્રેમી નોકર, અગર મિત્ર મળે નહિં. માતા પિતા ગૃહદેવ છે—આચાર્ય છે, પોષણદાતા છે, રક્ષણદાતા છે. દુઃખે દુવાય છે, અને સુખે મન્નકાય છે. તેમની સેવાનો લાભ મળે, તો રાજી થઈને લાભ લેવો. એવી માતાઓના ચરણમાં પ્રણામ કરીને આગળ વધીએ.

हे रामागच्छ ताताशु, सानुजः कुलनंदन ॥

प्रातरेव कृताहारस्-तद्भवान भोक्तुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह, भोक्ष्यमाणो ब्रजाधिपः ॥

पद्यावयोः प्रियं धेहि, स्वगृहान यात बालकाः ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—(વળી, કોઈ વખત યશોદાજી કહેતાં કે) “હે બળમદ્ર! હે તાત! હે કુલને આનંદ આપનાર! નાના ભાઈને-શ્રી કૃષ્ણને-સાથે લઈને, તમે ત્વરાથી અહિં આવો. તમે પ્રાતઃકાળમાં જમ્યા છો, તેથી ભૂખ્યા થયા હશે. હે બળદેવ! નંદરાય જમવા બેઠા છે. તે તમારી રાહ જુએ છે; માટે આવો અને અમને આનંદ આપો. બીજા બાળકો! સૌ સૌને ઘેર જાઓ.” [૯-૧૦].

૯-૧૦ વિવેચન—

યશોદાજી તો પ્રભુને હમેશાં જમાડતાં હતાં. આજે આપણે પ્રભુને જમાડીએ. ગરીબ ઘરમાં પ્રભુને પધરાવીએ. તમે સૌ મદદમાં રહેજો— [જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૧૨૪]

થાળ.

छानो मानो छेउ आवे भावला जे, धेर मारे जैशुनी पीक जे—छानो०

हरिजनना वहाला वहेला आवज्जेरे, जंपलीयामां जमखे हाथे धरजे—छानो०

दुधडीयां लावुं रे गोरी गायनां जे, छलायामां भागी लावुं धेश जे—छानो०

વીને કહેતી કે-હે અરવિંદાક્ષ કૃષ્ણ-કૃષ્ણ!-હે કમળ સરખી આંખો વાળા કૃષ્ણ. તાત-હે આપ હે પુત્રક!-હે બેટા! ઇહિ-આમ આવો. અલં વિહારૈ:-હવે રમત બંધ કરો. ક્રોડાશ્વાંત:-રમવાથી હવે થાકી ગયા હશે. ક્ષુધા ક્ષાંત:-ભૂખ પણ લાગી હશે. સ્તનં પિવ-સ્તનનું પાન કરો.

૯-૧૦ પદ્યહેદ- તેમજ હે રામ ! હે તાત !-હે કુલનંદન !-હે રામ ! હે આપ ! હે કુલને આનંદ આપનાર. સાનુજ:-નાના ભાઈની સાથે આશુ-ત્વરાથી આગચ્છ-આમ આવો. પ્રાતઃ ષવ કૃતાહાર:-તમે પ્રાતઃકાળમાં જમ્યા છો તત્-તેથી ભવાન ભોક્તું અર્હતિ-તમે હવે જમવા બેસો. હે દાશાર્હ-હે યાદવ-બળદેવ ! ભોક્ષ્યમાણઃ બ્રજાધિપઃ ત્વાં પ્રતીક્ષતે-નંદરાય જમવા બેઠા છે તે તમારી રાહ જુએ છે. માટે ઇહિ-આવો આવયોઃ પ્રિયં ધેહિ-અમને આનંદ આપો. બાલકાઃ યાત સ્વગૃહાન-બીજા બાળકો સૌ સૌને ઘેર જાઓ.

ઝલર વધાર્યા ઝઝા તેલમાં જો, ઉપર આલું મરીયાળા શા મગજો—છાનો૦
ફરસા લાગે તો ફેર માગજો જો, આપણા ખેતરમાં પાક્યા ઢગ જો—છાનો૦
ખંડી બાવડાનો રામ રોટલો જો, ટાઢો છે પણ લાગે મેઠો દુધ જો—છાનો૦
ભેળાં બેસીને શીરાવશું જો, હું તો લળી લળી જોઉં તમારું મુખ જો—છાનો૦

[ફરીવાર થવા ઘો—આંખો વીંચી જાઓ, અને મુખ અરાખર જોઈ લ્યો.]

ભેળાં બેસીને શીરાવશું જો, હું લળી લળી જોઉં તમારું મુખ જો—છાનો૦
જળ જીમનાની ઝારી પાન બીડલાં જો, હાથ ઘોઘને લેજો મુખ-વાસજો—છાનો૦
પથારી કરી આલું પરાળની જો, ઉપર આલું ચલાખાની સોડજો—છાનો૦
બાઈ મીરાંના સ્વામી સુખે પોઢજો જો, હરિજનને દેજો ભક્તિ દાનજો—છાનો૦
વલણુ—કર ઉઠે દોઉ ભૈયા ભોજન, કર ઉઠે દો ભૈયા—

હાથ પખાળી શુદ્ધ આચમન લીજો (૨)

બીડીરે-લાલા બીડી લેત કનૈયા—ભોજન૦

માત યશોદા કરત આરતી; (૨)

પુનિ પુનિરે-લાલા પુનિ પુનિ લેત બલૈયાં—ભોજન૦

પરમાનંદ દાસકો ઠાકોર, (૨)

મારે આંગણીએ-લાલા આંગણીએ ખેલે કનૈયા—ભોજન૦

હજી પ્રભુનું મુખ એકું છે. મુખવાસ બીજી વાર દષ્ટએ. [જીઓ મોક્ષવાણી પાનું. ૧૨૪]

હારે-લે તે જાતેરે શામળીયા, બીડી પાન-પાનકી (૨)

બીડી પાન પાનકીરે-બીડી પાન પાનકી—લે તે૦

[કેમ આમ ઢીલું ઢીલું ? બાહુતી ગાડીમાં બેઠા છો-કે તમારી પોતાની ? અરાખર સીધા બેસી જાઓ-અવાજ અરાખર નીકળે. ફરીવાર બોલો—રાગ વિના ગાવું નહિ, અને ભૂખ વિના ખાવું નહિ.]

હારે લેતે જાતેરે શામળીયા, બીડી પાન પાનકી (૨)

બીડી પાન પાનકી રે—બીડી પાન પાનકી—

લેતે૦

કાથોરે ચુનો રામા લવિંગ સોપારી; (૨)

બીડી બની છે-નાગર પાન પાનકી,

લેતે૦

હમ તુમ મીલકર ચોસર ખેલે રામા, (૨)

બાજી બની હે દીલો જાન જાનકી—

લેતે૦

બિંદ્રાબનકી કુંજ ગલનમે; (૨)

જોડી બની હે રાધે સ્યામ સ્યામકી—

લેતે૦

હો—હો—હો—થવાઘો—થવાઘો—

[શાંત-એકલી તાળી અને વાજીત્રજ સંભળાય-હવે ધીમેથી.]

બિંદ્રાબનકી કુંજ ગલનમે; (૨)

જોડી બની હે રાધે સ્યામ સ્યામકી—

લેતે૦

ચંદ્ર સખીરે બજે બાલા કૃષ્ણકું; (૨)

ચીટી મિલે રે વૈકુંઠ ધામ ધામકી—

લેતે૦

કેમ ક્યાં હતા ? અમદાવાદમાં નહિ—વૈકુંઠધામમાં હતા.

શ્રીકૃષ્ણને ગોપીકાઓ લાડ લગાવતી હતી, તે વિષય ત્યાંજ રાખીને, નંદાદિ ગોપો ગોકુળ તળેને ઇંદાવન જવાનો વિચાર કરે છે, તે વાત હવે શ્રી શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે—

ગોપવૃદ્ધા મહોત્પાતા-નનૂભૂય બૃહદ્વને ॥

નન્દાદયઃ સમાગમ્ય, વ્રજકાર્યમમન્ત્રયન્ ॥૧૦॥

અર્થ—ગોકુળમાં મોટા ઉત્પાતો થતા જોઈને, નંદાદિ વૃદ્ધ ગોવાળીઆઓ એકઠા થઈને, વ્રજના કામકાજનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એટલે-વ્રજની હાલની સ્થિતિનો વિચાર લાગ્યા [૧૦]

૧૦ વિવેચન—

ગોકુળનું મહાજન એકઠું થયું. ઉપનંદ નંદજીના દીવાન જેવા ગણાય છે, ગોકુળમાં થતા ઉત્પાતોથી અથવા માટે, ઉપનંદ પોતાના વિચાર જણાવે છે તે સાંભળો—

તત્રોપનન્દનામાહ, ગોપો જ્ઞાનવયોધિકઃ ॥

દેશકાલાર્થતત્ત્વજ્ઞઃ, પ્રિયકૃદ્રામકૃષ્ણયોઃ ॥૧૧॥

ઉત્થાતવ્યમિતોઽસ્માભિર્-ગોકુલસ્ય હિતૈષિભિઃ ॥

આયાન્ત્યત્ર મહોત્પાતા, બાલાનાં નાશહેતવઃ ॥૧૨॥

અર્થ—તે ગોવાળીયાઓમાં અગર તે સભામાં, ઉપનંદ નામનો એક ગોવાળ, કે જે જ્ઞાનમાં તથા વયમાં મોટો હતો; અને દેશ કાળના તત્ત્વને જાણતો હતો; તથા જે રામ અને શ્રીકૃષ્ણનું પ્રિય-શ્રેય-કરનારો (ઈચ્છનારો) હતો, તે બોલ્યો કે—‘આપણે કે જેઓ ગોકુળનું [એટલે-ગોકુળમાં વસનારાં સ્ત્રી, પુરૂષો અને પશુનું] હિત ઈચ્છનારા છાઈએ, તેમણે આ સ્થળમાંથી નીકળી જવું જોઈએ; કારણ કે બાળકોનો નાશ કરવાના હેતુથી, મોટા ઉત્પાતો અહીં આવે છે. એટલે-બાળકોનો નાશ થાય, એવા મોટા ઉત્પાતો આ સ્થળમાં થાય છે.’ [૧૧-૧૨]

૧૦ ૫૬૨છેદ-બૃહદ્વને-ગોકુળમાં મહોત્પાતાન અનુભૂય-મોટા ઉત્પાતો થતા જોઈને. નંદાદયઃ ગોપવૃદ્ધાઃ-નંદાદિ વૃદ્ધ ગોવાળીઆઓ સમાગમ્યએકઠા થઈને વ્રજકાર્ય અમંત્રયન્-વ્રજના કામકાજનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

૧૧-૧૨ ૫૬૨છેદ-તત્ર-તે સભામાં ઉપનંદનામા ગોપઃ-ઉપનંદ નામનો ગોવાળ જ્ઞાનવયોધિકઃ-જે જ્ઞાન તથા વયમાં મોટો હતો. દેશશ્ચ કાલશ્ચ અર્થશ્ચ તેષાં તત્ત્વજ્ઞઃ-જે દેશ કાળ તથા અર્થના તત્ત્વને જાણતો હતો રામકૃષ્ણયોઃ પ્રિયં કૃત્-જે રામ તથા કૃષ્ણનું પ્રિય કરનારો હતો તે આહ-બોલ્યો ગોકુલસ્ય [હિતં ઇચ્છન્તિ इति हितै-વિભિઃ તૈઃ] અસ્માભિઃ હિતૈષિભિઃ-આપણે કે જે ગોકુળનું હિત ઈચ્છનારા છાઈએ તેમણે હિતઃ-અહીંથી ઉત્થાતવ્યં-ઉપડવું જોઈએ. કારણકે બાલાનાં નાશહેતવઃ-બાળકોનો નાશ કરે એવા મહોત્પાતાઃ-મોટા ઉત્પાતો અત્ર આયાન્તિ-અહીં થાય છે.

૧૧-૧૨ વિવેચન—

ઉપનંદ—તે જ્ઞાનમાં અને વયમાં વૃદ્ધ હતો, એટલે તેણે લૌકિક પારલૌકિક અનુભવ સારી રીતે મેળવ્યો હતો. તે દેશ કાળના તત્ત્વને જાણતો હતો. એટલે તે સમયસૂચક હતો. વળી તે શ્રીબળરામનું અને શ્રીકૃષ્ણનું શ્રેય કરનારો હતો. એટલે આ બે બાળકો કેવી રીતે વિધ્નોથી દૂર રહી શકે, તેની ચિંતામાં હતો.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો—નંદ એટલે **આનંદ** એટલે **બ્રહ્માનંદ**. **ઉપનંદ** એટલે **બ્રહ્માનંદ**ની લગભગ પહેંચેલો. એટલે સાધક પુરૂષ. તે જ્ઞાનમાં અને વયમાં વૃદ્ધ છે—અનુભવી છે. સમયસૂચક પણ છે; અને શ્રીકૃષ્ણનું કેમ શ્રેય થાય, એટલે—કઈ રીતે પોતાનો ભક્તિભાવ બોવાય નહિ—કઈ રીતે પોતાનો ભક્તિભાવ વધે. એવો ખટકો રાખનાર જે સાધક હોય, તે સાધક **ઉપનંદ** ગણાય છે. જે દેશમાં ધનનો નાશ થતો હોય, તે દેશને જેમ ધનાર્થી લોકો—વેપારી લોકો—તથા દે છે. તેમ જ્યાં આત્મતત્ત્વને વિધ્નો થતાં હોય, તે સ્થાનને મુમુક્ષુઓએ તથા દેવું જોઈએ. તેથી તેઓએ ગોકુળ મુકીને, કોઈ નિર્ભય અને સુખકર સ્થાનમાં જવાનો વિચાર કર્યો.

ગોકુલમાં થએલા ઉત્પાતો હવે ગણાવી બતાવે છે.

મુક્તઃ કથંચિદ્રાક્ષસ્યા, બાલઘન્યા બાલકો હ્રસૌ ॥

હરેરનુગ્રહાન્નૂન-મનશ્ચોપરિ નાપતત્ ॥૧૩॥

ચક્રવાતેન નીતોઽયં, દૈત્યેન વિપદં વિયત્ ॥

શિલાયાં પતિતસ્તત્ર, પરિત્રાતઃ સુરેશ્વરૈઃ ॥૧૪॥

યન્ન મ્રિયેત દ્રુમયો-રન્તરં પ્રાપ્ય બાલકઃ ॥

અસાવન્યતમો વાઽપિ, તદપ્યચ્યુતરક્ષણમ્ ॥૧૫॥

અર્થ—“બાળકને મારનારી રાક્ષસી (પૂતના) થી, આ બાળક માંડ માંડ બચ્યો. પછી ગાડું માથે ન પડ્યું, એ પણ ખરેખર પ્રભુનીજ દયા. પછી વિંટાળીયા વાયુને રૂપે એક અસુર આવ્યો, તે આ બાળકને નિરાધાર આકા-

૧૩ પદ્યછંદ—અસૌ બાલકઃ—આ બાળક બાલઘન્યા રાક્ષસ્યા—બાળકને મારનારી રાક્ષસીથી હિ કથંચિત્ મુક્તઃ—માંડ માંડ બચ્યો છે ચ—અને હરેઃ અનુગ્રહાત્—પ્રભુની દયાથી, અનઃ—ગાડું નૂનં ઉપરિ ન અપતત્—ખરેખર ઉપર ન પડ્યું.

૧૪ પદ્યછંદ—ચક્રવાતેન દૈત્યેન—વિંટાળાયારૂપ એક અસુરથી વિનાં પદં—પક્ષી-ઓના પદરૂપ ધ્રિયત્—આકાશમાં અયં બાલઃ નીતઃ—આ બાળકને લઇ જવામાં આવ્યો હતો શિલાયાં તત્ર પતિતઃ—અને પાછો પથર ઉપર પડ્યો હતો તત્ર (અપિ) સુરેશ્વરૈઃ પરિત્રાતઃ—ત્યાં પણ દેવોએ તેની રક્ષા કરી.

૧૫ પદ્યછંદ—દ્રુમયોઃ અંતરં પ્રાપ્ય—ઝાડની વચ્ચે આવી ગયો તોપણ અસૌ ન મ્રિયેત—આ બાળક મરી ગયો નહિં વા અપિ અન્યતમઃ—અને બીજો બાળક પણ મરી ન ગયો, તદ્ અપિ—તે પણ અચ્યુતરક્ષણં—મગવાનની દયા.

શમાં લઈ ગયો. ત્યાંથી આ બાળક પાછો પથર ઉપર પડ્યો. તે વખતે પણ મોટા દેવોએ આ બાળકની રક્ષા કરી. પછી આ બાળક વૃક્ષોની વચ્ચે આવી ગયો. ત્યાં પણ આ બાળક મરી ન ગયો, અને બીજો કોઈ બાળક પણ (ચગદાઈ) મુવો નહિં. તે તમામ અચ્યુત ભગવાનની દયા.” [૧૩-૧૪-૧૫]

૧૩-૧૪-૧૫ વિવેચન—

‘આ બાળક (શ્રી કૃષ્ણ) કાંઈક ચમત્કારી છે,’ એવું તો સૌ સમજ્યા છે; પણ તે ‘ચમત્કારોનો ચમત્કાર છે—સાક્ષાત્ નારાયણ છે.’ તે વાત હજી તેઓ સમજી શક્યા નથી. તેઓ નિર્ભય સ્થાનની શોધ કરે છે. આ પણ પ્રભુની પ્રેરણાજ સમજવી. વૃંદાવનની ભૂમિને પાવન કરવાનો પોતાનો હેતુ, ઉપનંદદિ ગોપોના હૃદયમાં, કાંઈ જુદીજ રીતે પ્રભુએ-સ્ફુરાવ્યો.

આં જવું તેનો હવે નિર્ણય કરે છે—

યાવદૌત્પાતિકોઽરિષ્ઠો, વ્રજં નાભિભવેદિતઃ ॥

તાવદ્વાલાનુપાદાય, યાસ્યામોઽન્યત્ર સાનુગાઃ ॥૧૬॥

વનં વૃન્દાવનં નામ, પશવ્યં નવકાનનમ્ ॥

ગોપગોપીગવાં સેવ્યં, પુણ્યાદ્રિતૃણવીરુધમ્ ॥૧૭॥

તત્તત્રાઘૈવ યાસ્યામઃ, શકટાન્યુક્તઃ માચિરમ્ ॥

ગોધનાન્યગ્રતો યાન્તુ, ભવતાં યદિ રોચતે ॥૧૮॥

અર્થ—ઉપનંદે આગળ કહ્યું કે—‘તેથી જ્યાં સુધી બીજો કોઈ ઉત્પાત ન આવી પહેાંચે, તે પહેલાં પરિવાર સહિત આપણે અહીંથી ગમે તે બીજે સ્થળે જવું જોઈએ.’ ઉપનંદ આગળ બોલ્યો કે—“(અહીંથી થોડે દૂર) વૃંદાવન નામનું વન છે. તે વન પશુઓને અનુકુળ છે. તેમાં ઘણાં નવાં નવાં વન છે. ગોપોએ, ગોપીઓએ અને ગાયોએ તે સેવવા જેવું છે—તેમાં વસવા જેવું છે. તે વનમાં પર્વત, ખડ અને લતાઓ પુષ્કળ છે. તેથી આજેજ આપણે ત્યાં

૧૬ પદ્મછેદ—યાવત્-જ્યાં સુધી ઔત્પાતિકઃ અરિષ્ઠઃ-બીજો કોઈ ઉત્પાતી અનર્થ વ્રજં નાભિભવેત્ તાવત્-આવી ન પહેાંચે તે પહેલાં હૃતઃ-અહીંથી વાલાનુપાદાય-બાળકોને લઈને સાનુગાઃ-પરિવાર સહિત અન્યત્ર યાસ્યામઃ-બીજે જવું જોઈએ.

૧૭-૧૮ પદ્મછેદ—વૃંદાવનં નામ-વૃંદાવન નામનું પશુમ્યઃ હિતં પશવ્યં-પશુઓને હિતકર વન-વન છે. નવકાનનં-તેમાં ઘણાં નવાં નવાં વન છે. ગોપાશ્ચ ગોપ્યશ્ચ ગાવશ્ચ તેષાં સેવ્યં-ગોપો ગોપીઓ અને ગાયોને સેવવા લાયક છે પુણ્યાઃ અદ્રિતૃણવીરુધઃ યસ્મિન્ તત્-તેમાં પહાડ ખડ, અને લતાઓ સારાં છે, તત્-તેથી, અથ ઇવ-આજેજ તત્ર યાસ્યામઃ-આપણે જઈએ. યદિ ભવતાં રોચતે-જો આ વાત આપને ગમે તો માચિરમ્-ત્વરાથી. શકટાનુ યુક્ત-ગાડાં બેડો. ગોધનાનિ અગ્રતઃ યાન્તુ-ગાયોનાં ધણુને આગળથી ચાલતાં કરો.

જઈએ. આ વાત આપને ગમી હોય, તો ત્વરાથી ગાડાં જોડો; અને ગાયોનાં ધણુને આગળથી ચાલતાં કરો.” [૧૬-૧૭-૧૮]

૧૬-૧૭-૧૮ વિવેચન—

વૃંદાવન—બ્રહ્મ વૈવર્તપુરાણ કહેછે કે—‘સત્યયુગમાં કેદાર નામના રાજાની પુત્રી વૃંદાએ શ્રીકૃષ્ણને પામવા આ સ્થળે તપ કર્યું હતું. તે વૃંદા ઉપરથી આ સ્થળનું નામ વૃંદાવન પડ્યું. (૨) મધુકૈટભની પુત્રી વૃંદા આ વનમાં રહેતી હતી. તેથી આ વનનું નામ વૃંદાવન કહેવાય છે. તે વૃંદા જલધરને પરણી હતી. તે મહા સતી હતી. જલધરને મારવા માટે, પ્રભુએ જલધરનું રૂપ લઈને વૃંદાના શીયળનો ભંગ કર્યો હતો. વૃંદાએ પ્રભુને શાપ દઈને શાલિગ્રામ બનાવ્યા. પ્રભુએ વૃંદાનો ઉદ્ધાર કરવા વૃંદાને તુલસી બનાવ્યાં. તુલસી વિના શાલિગ્રામને ભોગ ધરાય નહિં. ‘વૃંદા’ એટલે તુલસી. વૃંદાવન એટલે જ્યાં તુલસીનાં ધણાં વન છે તે સ્થાન. ‘વૃંદા’ નો અર્થ કોઈ ટીકાકાર ‘રાધા’ કરે છે. ‘વૃંદાવન’ એટલે ‘રાધાનું વન’. એટલે—જ્યાં ગયા પછી, રાધાજીનો મેળાપ થઈ શકે, એવું જે સ્થાન તે વૃંદાવન. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી—રાધા—એટલે સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. ‘વૃંદાવન’ એટલે ‘સિદ્ધ ભૂમિકા.’ શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે—‘વને વૈ સાત્ત્વિકો વાસો, ગ્રામે રાજસ ઉચ્ચતે ॥ વનમાં વાસ કરવો તે સાત્ત્વિક વાસ છે.’ કોઈ વિદ્વાન્ વૃંદાવનનો અર્થ ‘મનુષ્ય દેહ’ કરે છે. જેને જેમ ઠીક પડે, તેમ અર્થ કરવા ઘો. અહીં તો આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં દરેક શ્લોકે શ્લોકે—શ્રીકૃષ્ણ પોતે હાજર છે, શ્રીશુકદેવ અને પરીક્ષિત રાજા જેવા, વક્તા અને શ્રોતા આપણી સાંનિધ્ય બેઠા છે. શાસ્ત્રદ્વારા તેમના બોલ આપણે સાંભળી, રહ્યા છઈએ; માટે આવો અપરોક્ષ લાભ મૂકીને, અધ્યાત્મ દૃષ્ટિના પરોક્ષ લાભમાં, રસ લેવો નહિં. જે સ્ત્રી પાસે પોતાનો પ્યારો બેઠો હોય, તે સ્ત્રી પ્યારાની છબી સામે વારંવાર જોતી નથી. છબી સાથે વાતચીત કરતી નથી—છબીને ભોજનનો થાળ ધરાવતી નથી.

કેમ! સમજાય છે? આરે બોલો શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

ઉપનંદની પ્રયોજલ-દરાવ-પાસ થાય છે—તે સાંભળો—

તच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः, साधु साध्विति वादिनः ॥

व्रजान् स्वान् स्वान् समायुज्य, ययू रूढपरिच्छदाः ॥૧૯॥

અર્થ—ઉપનંદનું કહેવું સાંભળીને એકમત થએલા ગોપો—‘બહુ સાંઈ—બહુ સાંઈ’ એમ કહીને, પોતપોતાનાં ગાડાં જોડીને, અને તે ગાડાંમાં ધર-વખરી ભરીને, ચાલી નીકળ્યા. [૧૯].

૧૯ પદ્યછંદ—તત્ શ્રુત્વા—તે સાંભળીને. एकधियः गोपाः—એકમત થએલા ગોપો સાધુ સાધુ इति वादिनः—‘બહુ સાંઈ—બહુ સાંઈ’ એમ કહેતાં. स्वान् स्वान् व्रजान् समायुज्य—પોત પોતાના ગાડાં જોડીને રૂઢાઃ परिच्छदाः—(ધરવખરી) यैः ते रूढपरिच्छदाः—ધર વખરી ગાડામાં ભરીને ययुः—ચાલી નીકળ્યા.

૧૯ વિવેચન—

પુદ્ધિવાદ—તે વખતે અત્યારના જેવો પુદ્ધિવાદ-અકવાદ-નહિં હોય. પુદ્ધિવાદે મર્યાદાનું બહુ ઉલ્લંઘન કર્યું છે. કુંભાર કરતાં ગધેડાં બહુ ડાહ્યા થઈ પડ્યાં છે. નિશાળમાં મહેતાજીના કરતાં વિદ્યાર્થી ડાહ્યા. ઘરમાં માતા પિતા ગાડાં, અને બાળ ગોપાળ ડાહ્યા. ઓશીસોમાં એક નાનામાં નાનો કલાર્ક અગર પટાવાળો, મોટા ઓશીસરને બેવકુફ ગણે. વ્યવહારમાં પતિ કરતાં સ્ત્રી પોતાનું ડહાપણ ડોળ્યા કરે. નાતમાં-પાંચસો ધરતી નાન, અને છસો પટેલીયા. પચાસ માણસનું મંડળ અને સો મતભેદ. આ તમામ દુર્દશા છે. વિદ્યાર્થીઓએ, બાળકોએ અને નોકરોએ વડીલની આજ્ઞા પાળવામાંજ આનંદ માનવો ઘટે છે. તેમાંજ તેમની શોભા છે. હલકી નાતોમાં નાતના પટેલીયાની જેટલી આમન્યા હોય છે, તેટલી આમન્યા ઉંચી કોમની નાતોમાં નથી. હલકી નાતોમાં કરેલા ઠરાવોનું જેટલું પાલન થાય છે, તેટલું પાલન ઉંચ કોમમાં થતું નથી, તેનું કારણ પુદ્ધિવાદ સિવાય કંઈ નથી. યાદ રાખજો કે-આ ભયંકર દુઃખનાં મૂળ છે. આવા પુદ્ધિ-વાદવાળા મંડળમાં, કુટુંબમાં અગર સમાજમાં, ડાહ્યા માણસોએ (વડીલોએ) મૌન રાખવું ઘટે છે. કદિ બોલવાનો વિચાર થાય—જરૂર જણાય-તો યમનિયમોના સાધનથી પ્રથમ પોતે પોતાનું જીવન અનુપમ બનાવવું. પછી જે વિષયની ચર્ચા ચાલતી હોય, તે વિષયનો બરાબર અભ્યાસ કરવો. જીવન અનુપમ કર્યા પહેલાં, અને પ્રાપ્ત વિષયનો બરાબર અભ્યાસ કર્યા પહેલાં, સભાપતિ થવાની અગર વડીલ થવાની કદિ ઇચ્છા કરવી નહિં.

હવે આગળ વધીએ. ગોકુળનો કાફલો કેવી રીતે વૃંદાવન તરફ ચાલ્યો જાય છે, તે આપણે સૌ જોઈએ. સૌ સાથે રહેજો. કોઈ ગાડામાં ચડી બેસતા નહિં.--

વૃદ્ધાન્ બાલાન્ સ્ત્રિયો રાજન્-સર્વોપકરણાનિ ચ ॥

અનસ્સ્વારોપ્ય ગોપાલા, યત્તા આત્તશરાસનાઃ ॥૨૦॥

ગોધનાનિ પુરસ્કૃત્ય, શ્રૃંગાણ્યાપૂર્ય સર્વતઃ ॥

તૂર્યઘોષેણ મહતા, યયુઃ સહ પુરોહિતાઃ ॥૨૧॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે કે-‘હે રાજન્ ! વૃદ્ધોને, બાળકોને અને સ્ત્રીઓને ગાડાંમાં બેસાડીને, તથા ધરવખરીનો સામાન ગાડાંમાં ભરીને, સાવધાન રહીને અને હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઈને; તથા ગાયોનાં ધણુને આગળ કરીને, તથા પુરોહિતોને સાથે લઈને, ચારે તરફથી શોંગડીઓ વગાડતાં વગાડતાં, (ગોકુલવાસીઓ વૃંદાવનને રસ્તે) ચાલ્યા જતા હતા.’ [૨૦-૨૧]

૨૦-૨૧ પદ્યોદ્દેશ—હે રાજન્-હે પરીક્ષિત રાજા, વૃદ્ધાન્ બાલાન્ સ્ત્રિયઃ-વૃદ્ધ બાળકો અને સ્ત્રીઓને (ગાડાંમાં બેસાડીને) ચ-અને સર્વોપકરણાનિ-સધના સર સામાનને અનસ્સ્વારોપ્ય-ગાડાંમાં ભરીને, યત્તાઃ-સાવધાન આત્તાનિ શસ્ત્રસ્ત્રાવણને ચૈઃ તે આત્તશરાસનાઃ-હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઈને ગોધનાનિ પુરસ્કૃત્ય-ગાયોનાં ધણુને આગળ કરીને સર્વતઃ શ્રૃંગાણિ આપૂર્ય-ચારે તરફથી શોંગડીઓ વગાડતા મહતા તૂર્યઘોષેણ-તુરિનો મોટો નાદ કરતા. સહ પુરોહિતાઃ-પુરોહિતોને સાથે લઈને, યયુઃ-ચાલ્યા.

૨૦-૨૧ વિવેચન--

હાથમાં ધનુષ્ય આણુ લઇને, સાવધાન રહીને, ગોપો ગાડાંની આગળ પાછળ ચાલ્યા જાય છે. આહ્વાણુ વર્ગને સાથે લીધો છે--ગમે એટલી નિશાળો થાય, કોસેજો થાય, વનિતા વિશ્રામો થાય--સમાજો થાય, તોપણ એમ કહેવુંજ પડે કે--આહ્વાણો શુભ સંસ્કારના દાતા છે. જ્યાં આહ્વાણુનાં કુટુંબો સુખી નથી-ધાર્મિક નથી--નિવૃત્તિ પરાયણ નથી, ત્યાં આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખ, કૃષ્ણ પક્ષના ચંદ્રની માફક, ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતાં જાય છે. આહ્વાણોએ સુખી થવું હોય, તો પ્રથમ આહાર વિહાર શુદ્ધ રાખવા. પછી જેમ અને તેમ લૌકિક વ્યવહારથી મુક્ત રહેતાં શીખવું. જનસમુહથી પણ દૂર રહેતાં શીખવું. તપ, મૌન અને શાસ્ત્ર સેવનમાં દિનપ્રતિદિન આગળ વધતા જવું. યોગ અને વેદાંતનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો. આહ્વાણુ સિવાયની ઇતર પ્રજાએ, આહ્વાણોને રંગે ચડાવવા નહિ. પોતાનાં માતૃપિતાની માફક સુપાત્ર આહ્વાણોની સેવા-તન મન અને ધનથી કરવી. સદ્ગુણો ભણવાની સગવડ કરી આપવી. અવાર નવાર આહ્વાણોની પરિક્ષા કરાવીને, ઇનામના રૂપમાં દાન દક્ષણા આપીને, તેમનો ઉત્સાહ વધારવો. સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયા ન કરતા હોય, તે આહ્વાણોને શરમાવીને-સલ્લચાવીને સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયામાં જોડવા. એમ છતાં ન માને, તો તેમનાથી દૂર રહેતાં શીખવું.

હવે ગોપીઓનાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીએ--

ગોપ્યો રૂઢરથા નૂત્ન-કુચકુકુમકાન્તયઃ ॥

કૃષ્ણલીલા જગુઃ પ્રીતા, નિષ્કકંઠચઃ સુવાસસઃ ॥૨૨॥

તથા યશોદારોહિણ્યા-વેકં શકટમાસ્થિતે ॥

રેજતુઃ કૃષ્ણરામાભ્યાં, તત્કથાશ્રવણોન્મુખે ॥૨૩॥

અર્થ--તે વખતે ગાડાંઓમાં બેઠેલી, સ્તન ઉપર લગાવેલા નવા કેસરથી શોભતી, સારાં વસ્ત્રોવાળી, અને જેઓએ ગળામાં પદક પહેર્યા હતાં, તે ગોપીઓ, રાજી થઇને ભગવાનની લીલાઓ ગાતી હતી. [૨૨].

૨૨ પદ્યછેદ--[રૂઢઃ રથઃ યામિઃ તાઃ] રૂઢરથાઃ ગોપ્યઃ--ગાડામાં બેઠેલી ગોપીઓ નૂત્નૈઃ (નવાં) કુચકુકુમૈઃ કાન્તિઃ યાસાં તાઃ ગોપ્યઃ--સ્તન ઉપર નવા કેસરના લેપથી જેઓ શોભતી હતી અથવા નૂત્નેષુ કુચેષુ યત્ કુકુમં તેન કાન્તિઃ યાસાં તાઃ--નવા કુચમાં જે કેસર લગાવ્યું હતું તેની કાંતિથી શોભતી ગોપીઓ. શોભનાનિ વાસાંસિ યાસાં તાઃ સુવાસસઃ--તેમણે સુંદર વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. નિષ્કાનિ (પદક) કંઠેષુ યાસાં તાઃ નિષ્કંઠચઃ--જેઓએ કંઠમાં પદક પહેર્યા હતાં તે ગોપીઓ. કૃષ્ણલીલાઃ પ્રીતાઃ જગુઃ--રાજી થઇને ભગવાનની લીલા ગાતી હતી.

૨૩ પદ્યછેદ--તથા--તે પ્રમાણેજ. યશોદારોહિણ્યૌ--યશોદા અને રેહિણી. વેકં શકટં આસ્થિતે--એક ગાડામાં બેઠાં હતાં. તયોઃ કથાયાઃ શ્રવણે ઉન્મુખે--કૃષ્ણ અને બળરામના સંગમાં શોભતી હતી.

અર્થ—તે પ્રમાણેજ યશોદાજી તથા રોહિણીજી પણ એક ગાડામાં બેઠાં હતાં. તે બેઠે શ્રીકૃષ્ણની અને બળરામની લીલાઓ, આતુરતા પૂર્વક સાંભળતાં હતાં, અને કૃષ્ણ બળરામના સંગમાં શોભતાં હતાં. [૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

ગોપીઓએ જે શણગાર ધર્યા છે, તે ભરતખંડનું ગૌરવ-વૈભવ-સૂચક છે. હવે તો વૈભવમાં બુલકા અને આ પાણી રહ્યાં છે. આ ગોપીઓ કોણ હતી?—

મચ્છિતા મદ્રતપ્રાણા, बोधयंतः परस्परम् ॥

कथयंतश्च मां नित्यं, तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ [ગીતા અ. ૯-૧૦]

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—તેઓ મારામાંજ મન અને પ્રાણ રાખીને, નિત્ય પરસ્પર મારેજ બોધ કરે છે, મારેજ કીર્તન કરે છે, અને મારામાંથીજ સંતોષ તથા આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ગાડામાં બેસીને ગોપીઓ શું ગાતી હતી?—

૫૬.

૩૩ રંગીલા પ્યારા કૃષ્ણજીરે લોલ—(૨)

હારે તુંને દીઠે હરે મારાં નેણજી—બહાલા લાગો છો વ્રજ લાડીલા.

હું પ્યારા લાગો છો—વ્રજ લાડીલાં

કૃષ્ણ તે કંઠે કરેં બુમણું રે લોલ, (૨) હરિ હૈયાના હાર મારા બહાલા-બહાલાં પ્યારાં હરિનું મુખડું તે કમળ સરીખડું રે લોલ, (૨) તેના મીઠા મધુરા વેણજી-બહાલાં પ્યારાં મોર મુગટ સોહામણો રે લોલ, (૨) કુંડળ ઝળકે છે કાન જી-બહાલાં પ્યારાં ભાલે તિલક કેસર તણું રે લોલ, (૨) તેના ખીટલીયાળા કેશ જી-બહાલાં પ્યારાં કંઠે તે કંઠી તુલસી તણી રે લોલ, (૨) માંહે ગજમુકતાના હાર જી-બહાલાં પ્યારાં બાંહે બાજુ બંધ બેરખા રે લોલ, (૨) માંહિ કંકણનો રણકાર જી-બહાલાં પ્યારાં કંઠે પીતાંબર કસકસે રે લોલ, (૨) પાયે ઝાંઝરનો ઝણકાર જી-બહાલાં પ્યારાં અલ્પાલ્પ સેવા કરે રે લોલ, (૨) એ તો ભક્તોના પુરે કોડ જી-બહાલાં પ્યારાં ગાય શીખેને સાંભળે રે લોલ, (૨) તેને જય જય શ્રી રણછોડ જી-બહાલાં પ્યારાં

યશોદાજી અને રોહિણીજી, શ્રી કૃષ્ણ તથા બળભદ્રને લઇને, એક જુદા ગાડામાં બેઠાં હતાં. ત્યાં બેઠાં બેઠાં શ્રી કૃષ્ણ-લીલામૃતનું પાન આતુરતા પૂર્વક કરતાં હતાં. સાધારણ રીતે જેમ વૃક્ષ ફળથી શોભે, તેમ સ્ત્રી બાળકથી શોભે. ત્યારે આ તો શ્રી કૃષ્ણની માતા, તે કેમ ન શોભે ?

હવે આગળ વધીએ. હવે સૌ વૃંદાવન પહોંચે છે. આપણે પણ તેમની સાથે છઇએ. શ્રીશુકદેવજી અને પરીક્ષિતની સાથે આપણે ચાલ્યા આવીએ છઇએ.

वृन्दावनं संप्रविश्य, सर्वकालसुखावहम् ॥

तत्र चक्रुर्व्रजावासं, शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥૨૪॥

૨૪ ૫૬-૭૬—સર્વકાલેષુ સુખં આવહતિ-સર્વકાલસુખાવહમ્-इति वृन्दावनं-सर्व ऋतुमां सुખ रहे-येया वृन्दावनमां संप्रविश्य-पेसीતે, દાખલ થઇને શકટૈઃ અર્ધચંદ્ર વત્-ગાડાંઓથી અર્ધચંદ્રાકારે. વ્રજસ્ય આવાસં ચક્રુઃ-વ્રજનો મુકામ બનાવ્યો.

વૃન્દાવનં ગોવર્ધનં, યમુનાપુલિનાનિ ચ ॥

વીક્ષ્યાસીદુત્તમા પ્રીતી, રામમાધવયોર્નૃપ ॥૨૬॥

અર્થ—વૃન્દાવન કે-જે સર્વકાળમાં (સર્વ ઋતુમાં) સુખદાયી છે, તે વૃન્દાવનમાં ગોપોએ પ્રવેશ કરીને, ગાડાંઓવડે અર્ધ ચંદ્રકારે વ્રજનો પડાવ નાંખ્યો-મુકામ કર્યો, હે પરીક્ષિત રાજા ! વૃન્દાવન, ગોવર્ધન અને યમુનાજીનાં તટ દેખીને, બળભદ્ર તથા શ્રીકૃષ્ણને બહુ આનંદ થયો. [૨૪-૨૫]

૨૪-૨૫ વિવેચન:—

દોહરો—વૃન્દાવનસેં વન નહિ, નંદ ગામસેં ગામ;

અંસી બટસેં બટ નહિ, કૃષ્ણ નામસે નામ.

સીયા૦

સોરઠો—નિરખિ અનુપમ કામ, શકટ દિયે સખ છોરિકે;

સખકે મન વસ સ્યામ, બસે સકલ વૃન્દા વિપિન—

સીયા૦

આ પ્રમાણે પ્રભુ વૃન્દાવનમાં આવ્યા. અહીં રહીને શ્રીકૃષ્ણ અનેક લીલાઓ કરશે. ‘પોતે પરમાત્મા છે,’ એવું આ સ્થળેથી ત્રણબોકને વિદિત કરશે. યમુના અને ગિરિરાજ અહીં પાસેજ છે. વિધર્મીઓ પણ વૃન્દાવનનો મહિમા ગાય છે. એવું આ સ્થળ છે. ગોપિકાઓ ગોવિંદના ગુણ ગાય છે; અને યશોદાજી તથા રોહિણીજી ભાવથી સાંભળે છે. કલિયુગમાં યોગ યજ્ઞ બની શકે એવું નથી. માટે પ્રભુ ગુણવિંદ ભાવથી સાંભળો, અને સુખથી શ્રી કૃષ્ણને જપો. બ્રહ્માનંદ સ્વામી કહે છે કે—

ભજન-રાગ દેશ.

શ્રીકૃષ્ણ નામ સાર ઉધો, કડિન યોગ હૈ—

ટેક૦

આસન મૂલબંધ તાન, પ્રાણ પવન કર સમાન;

કૈસે ધરે ધ્યાન સખી, તજ કે ભોગ હૈ—

શ્રીકૃષ્ણ નામ૦

શિશ મુગટ કુંડલ કાન, બંસી અધર મધુર ગાન;

હમસે સહન હોય નહિ, વો વિયોગ હૈ—

શ્રીકૃષ્ણ નામ૦

લિમેં કેવલ હરિકા નામ, લેન મિલત મોક્ષધામ;

મનેમેં સદા જપત મુની, સિદ્ધ ભોગ હૈ—

શ્રીકૃષ્ણ નામ૦

વરત નેમ યજ્ઞ દાન, કોઇ ન નામકે સમાન;

બ્રહ્માનંદ હરણુ જન્મ, મરણુ રોગ હૈ—

શ્રીકૃષ્ણ નામ૦

અર્ધચંદ્રકાર—મહાદેવજીનું ચિન્હ અર્ધ ચંદ્રકાર છે, તેથી તેવા આકારે મુકામ કર્યો જણાય છે. અગર વચ્ચે નંદનો મુકામ, અને આસપાસ વ્રજવાસીઓનાં મુકામ, એવી ગોઠવણ કરી હશે.

૨૫ પદ્યછેદ-નૃપ-હે રાજા. વૃન્દાવનં ગોવર્ધનં-વૃન્દાવન, ગોવર્ધન, યમુનાપુલિનાનિ ચ-અને યમુનાજીના તટ વીક્ષ્ય-દેખીને રામમાધવયો: ઉત્તમા પ્રીતી-રામ અને કૃષ્ણને બહુ આનંદ આસીત્-થયો.

વૃંદાવનમાં શ્રીયમુનાજીના તટ અને ગોવર્ધન દેખીને, બળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ બહુ રાજ થયા. આ સંસારમાં નદી અને પહાડ એ બે દેવી સ્થાન છે. સંસારની વિસ્મૃતિ કરાવે એવાં સ્થાન છે. ત્યારે ગંગા યમુનાના તટની શી વાત કરીએ? જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ રમ્યા-કુદ્યા તે પવિત્ર સ્થાનની શી વાત કરીએ? [વૃંદાવન સંબંધી વિશેષ સમાચાર, અહીંથી પ્રગટ થએલા ‘ધેર બેઠા ગંગા’ અગર ‘યાત્રા’ તે નામના ગ્રંથમાં છે.]

જે સ્ત્રી પુરુષોને ઉચી ભૂમિકામાં આવવું હોય, ભગવદ્ભય જીવન કરવું હોય, તેમણે નદીના એકાંત તટ, અને પહાડ ઉપરનાં રમણીય સ્થાન, અમુક અમુક વખત સેવવાં જોઈએ. યાત્રા, ઉગ્મણી વિગેરે પ્રસંગે, જેમ ત્યાં જમવા રમવાની મજા છે; તેમ ત્યાં સ્નાન સંધ્યાદિ ક્રિયા કરવાની અને શ્રવણ મનનની મજા છે.

પ્રભુની વય—‘વૃંદાવનમાં આવ્યા ત્યારે પ્રભુની વય અઢી વરસની હતી.’ એવું શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃતના કર્તા પારેખ લલ્લુભાઇ પ્રાણલલ્લમદાસ કહે છે. કેટલોએક સમય વૃંદાવનમાં પીત્થા પછી, શ્રીકૃષ્ણ મોટા થયા, તે વાત હવે સાંભળો—

एवं ब्रजौकसां प्रीतिं, यच्छन्तौ बालचेष्टितैः ॥

कलवाक्यैः स्वकालेन, वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ૨૬ ॥

अविदूरे ब्रजभुवः, सह गोपालदारकैः ॥

चारयामासतुर्वत्सान्, नानાક્રીडापरिच्छदौ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે બાળલીલાઓથી, અને કાલી બાળડી મધુર વાણીથી, વ્રજવાસીઓને રાજ કરતાં કરતાં, યોગ્યકાળે, વાછડાંઓને ચારવા જેવડા, રામ અને કૃષ્ણ મોટા થયા. [૨૬] જેમની પાસે રમતનાં અનેક સાધનો હતાં, એવા તે બે બાળકો—એવા રામ અને કૃષ્ણ, બીજા બાળકોની સાથે, વૃંદાવનની પાડોશમાં વાછરડાં ચારવા લાગ્યા, (૨૭)

૨૬-૨૭ વિવેચન—

૫૬.

गौ यारी धेर आवे, ळालो भारे गौ यारी धेर आवे (૨)

હાથે લાકડીયાં અને ખભે કામળીયાં, મીડી મોરલી બખ્ખવે—ળાલો

ચુંગ કુલના હાર મનોહર, મોર મુગટ શીર સોહે—ળાલો

૨૬ ૫૬૨છેદ—एवं-આ પ્રમાણે બાલचेष्टितैः-બાળલીલાઓથી, कलवाक्यैः-અને કાલી કાલી મધુર વાણીથી ब्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ-વ્રજવાસીઓને રાજ કરતાં કરતાં स्वकालेन-યોગ્યકાળે वत्सपालौ बभूवतुः-વાછડાંઓ ચારવા જેવડા મોટા થયા.

૨૭ ૫૬૨છેદ—नानाक्रीडायाः परिच्छदाः (સામગ્રિ) ययोः तौ-જેમની પાસે રમવાનાં નાના પ્રકારનાં સાધનો હતાં તે બે ભાઈઓ गोपालदारकैः सह-ગોવંડના બાળકોની સાથે ब्रजभुवः अविदूरे-વૃંદાવનની પાડોશમાં वत्सान् चारयामासतुः-વાછરડાં ચારવા લાગ્યા.

સ્વામી તણી સુંદરતા જોઈ જોઈ, પ્રજ્જનનનાં મન મોહે—ઠહાયોં

કુમકુમ કરા છાંટા દેવાવું, મોતીડે ચોક પુરાવું—ઠહાયોં

નરસંધના સ્વામી મંદિર પધારો, શેરીએ કુલડાં વેરાવું—ઠહાયોં

ભક્તારાજ પ્રીતમ કહે છે કે—‘કોઈ વખત શ્રીકૃષ્ણ વન ન જવાનો ઢોંગ કરતા હતા. તે સમયે પ્રભુ યશોદાજીને કહેતા હતા કે—[બરાબર રંગભેર ઉપાડજો.—]

૫૬.

હું નહિં જાઉં રે—ગાવડલી ચારવાને યશોદા માતા ! (૨)

તમે શું કહો છો ? ગોવાળીયા તો છોડ કરે છે મારી—હું નહિં ટેકો

મને પરભાતે વહેસો ઉઠાડે; મને ટાઢેતે પાણીએ નવરાવે;

મને ઠંડી રોટી ખવરાવે—

હું નહિં તમે શું

મને કાળીયો કાળીયો સૌ કહે છે, મને સૌ મળી મેણાં દે છે;

મને ગાયોતી પાછળ દોડાવે—

હું નહિં તમે શું

મહા વનમાં વાઘ વર રહે છે, તે દેખીને તન મારું ધ્રુજે છે;

મને મોકલવો કેમ સુજે છે ?—

હું નહિં તમે શું

ધેરાં ગંગા ને જુમનાનાં નીર વહે છે;

મોટા મગર ને મચ્છ અંદર રહે છે.

તેથી ખુદી જવાનો મને ડર રહે છે—

હું નહિં તમે શું

મને આંખલી પીપળા રમોડે, મને અહર આમ તેમ દોડાવે,

ત્યાંથી પડી જાઉં તો મારો પગ ભાંગે—હું નહિં તમે શું

દાસ પ્રીતમનો સુણુએ દાવો, રસ પીયો ને પૂરણ પાઓ;

તમે હરિ ભજીને લ્યો લહાવો—હું નહિં તમે શું

આ બધી પ્રાકૃત બાળકના જેવી ચેષ્ટાઓ છે, હંચું હાથ રાખજો—

હવે આગળ વધીએ—

કચિદ્વાદયતો વેણું, ક્ષેપણૈઃ ક્ષિપતઃ કચિત્ ॥

કચિત્પાદૈઃ કિક્ષિણીભિઃ, કચિત્કૃત્રિમગોવૃષૈઃ ॥૨૮॥

વૃષાયમાણૌ નર્દન્તૌ, યુયુધાતે પરસ્પરમ્ ॥

અનુકૃત્ય રુતૈર્જન્તૂંશ્ચ—ચેરતુઃ પ્રાકૃતૌ યથા ॥૨૯॥

૨૮ પદ્યછંદઃ—કચિત્ વેણું વાદયતઃ—કોઈ વખત વેણુ વગાડતા હતા કચિત્ ક્ષેપણૈઃ ક્ષિપતઃ—ખીલાં આમળાં વિગેરે ફેંકતા હતા. કચિત્—કોઈ વખત કિક્ષિણીભિઃ પાદૈઃ ક્ષિપતઃ—ધ્રુવરીવાળા પગ પછાડતા હતા. કચિત્ કોઈ વખત કૃત્રિમગોવૃષૈઃ—ધાવળા ઓઢીને ગોપ બાળકો બળદ થતા હતા તેમની સાથે રામ કૃષ્ણ રમતા હતા.

૨૯ પદ્યછંદઃ—કોઈ વખત વૃષાયમાણૌ—પોતે બળદો બનીને નર્દન્તૌ—બળદ જેવો અવાજ કરતા હતા યુયુધાતે પરસ્પરમ્—કોઈ વખત સામ સામા લડતા હતા. કોઈ વખત હૈઃ જંદૂન અનુકૃત્ય—હંસ, મોર વિગેરે જીવોના જેવો અવાજ કરીને. યથા પ્રાકૃતૌ—સામાન્ય બાળકની માફક, ચેરતુઃ—આમ તેમ ફરતા હતા.

અર્થ—આ બે બાળકો કોઈ વખત વેણુ વગાડતા હતા, કોઈ વખત ખીલાં, આમળાં વિગેરે પદાર્થો એક બીજા ઉપર ફેંકતા હતા. કોઈ સમયે ધુધ-રીવાળા પગ પછાડતા હતા. ધાબળા ઓઢીને ગોપ બાળકો બળદ થતા હતા, ત્યારે કોઈ વખત, આ બે બાળકો તેમની સાથે રમતા હતા. [૨૮]. કોઈ વખત પોતે બળદ બનીને, બળદના જેવો અવાજ કરતા હતા. કોઈ વખત સામસામા લડતા હતા. કોઈ વખત હંસ, મોર, કોયલ, વિગેરે પક્ષીઓના જેવો અવાજ કરીને (પક્ષીઓના ચાળા પાડીને), સામાન્ય બાળકોની માફક આમ તેમ ફરતા હતા. [૨૯].

૨૮-૨૯ વિવેચન—

હવે શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ રમતે ચડ્યા. નવી નવી રમતો શરૂ થઈ.

શ્રીકૃષ્ણને રમતા દેખીને, તેમને પ્રાકૃત બાળક જેવા ધારીને, વત્સાસુર શ્રીકૃષ્ણને મારવા આવે છે—

કદાચિદ્યમુનાતીરે, વત્સાંશ્ચારયતોઃ સ્વકૈઃ ॥

વયસ્યૈઃ કૃષ્ણબલયોર્-જિઘાંસુર્દૈત્ય આગમત્ ॥૩૦॥

તં વત્સરૂપિણં વીક્ષ્ય, વત્સયૂથગતં હરિઃ ॥

દર્શયન્બલદેવાય, શનૈર્મુગ્ધ ઇવાસદત્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—એક વખત શ્રીકૃષ્ણ અને બળદ્ર, પોતાના મિત્રોની સાથે, યમુનાજીના તટ ઉપર, વાછરડાં ચારતા હતા. તે સમયે તેમને મારવાના હેતુથી, એક અસુર (ત્યાં) આવ્યો. [૩૦]. વાછરડાનું રૂપ લઈને વાછરડાંના ટોળામાં ભળી ગયેલા તે દૈત્યને દેખીને, શ્રીકૃષ્ણે (પ્રથમ) બળદ્રને તે દૈત્ય બતાવ્યો; પછી અભય્યાની માફક ધીમે ધીમે, પોતે તેની પાસે આવ્યા. [૩૧].

૩૦-૩૧ વિવેચન—

વત્સનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો, તે માટે તેનું નામ વત્સાસુર રાખ્યું જણાય છે. ‘વત્સ બને તો કોઈ ઓળખી શકે નહિ’, અને સહેલાઈથી શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવી શકે,’ એવા ભાવથી તે અસુરે વત્સરૂપ ધારણ કર્યું જણાય છે. સર્વાત્મા એવા-સર્વજ્ઞ એવા—શ્રીકૃષ્ણે તે વત્સાસુરને તુરત ઓળખી કાઢ્યો. ઓળખીને બળદ્રને બતાવવામાં એવો ભાવ છે. કે—

૩૦ પદ્યછેદ—~~કદાચિદ્યમુનાતીરે~~—એક વખત યમુનાતીરે-યમુનાજીના તટ ઉપર-સ્વકૈઃ વયસ્યૈઃ-પોતાના મિત્રો સાથે. વત્સાન્ ચારયતોઃ-વાછરડાં ચારતા કૃષ્ણ બળદેવને ~~હનતું~~ ~~ઈક્ષુઃ~~ ~~જિઘાંસુઃ~~—મારવાની ઇચ્છા વાળો દૈત્યઃ આગમત્-અસુર આવ્યો.

૩૧ પદ્યછેદ—~~તં વત્સરૂપિણં~~ વત્સયૂથગતં તં-વાછરડાનું રૂપ લઈને વાછરડાંના ટોળામાં ભળી ગયેલા તે દૈત્યને, વીક્ષ્ય-દેખીને. બલદેવાય દર્શયન્ હરિઃ-બળદેવને દેખાડતા હરિ મુગ્ધઃ-હવ-અભય્યાની માફક, શનૈઃ આસદત્-ધીમે ધીમે તેની પાસે આવ્યા.

‘હું તેને માફ તેથી તમે વિસ્મય પામશો નહિ.’ અમળ્યાની માફક ધીમે ધીમે આવવામાં, પ્રાકૃત બાળકના જેવી એણી છે.

હવે અસુરનો નાશ કરે છે—

ગૃહીત્વાઽપરપાદાભ્યાં, સહલાઙ્ગૂલમચ્યુતઃ ॥
 ભ્રામયિત્વા કપિત્યાગ્રે, પ્રાહિણોદ્ગતજીવિતમ્ ॥
 સ કપિત્યૈર્મહાકાયઃ, પાત્યમાનૈઃ પપાત હ ॥ ૩૨ ॥
 તં વીક્ષ્ય વિસ્મિતા બાલાઃ, શશંસુઃ સાધુ સાધ્વિતિ ॥
 દેવાશ્ચ પરિસંતુષ્ટા, બભ્રુવુઃ પુષ્પવર્ષિણઃ ॥ ૩૩ ॥
 (વત્સાસુરં હતં શ્રુત્વા, વ્રજે ગોપ્યશ્ચ વિસ્મિતાઃ ॥).

અર્થ—ભગવાને પુંછડા સાથે તેના પાછલા પગ પકડીને, તેને ખૂબ ફેરવ્યો. પછી તે મરી જાય એવા હેતુથી, કોઠીના ઝાડ સાથે તેને પછાડ્યો. કોઠીના ઝાડ ઉપરથી કોઠાં પડવા લાગ્યાં, અને તેઓની સાથે તે મોટી કાયાવાળો અસુર પણ પડ્યો. (વત્સરૂપ તણને અને અસુરરૂપ ધારણ કરીને મરણાધીન થયો. [૩૨]

અર્થ—મોટી કાયાવાળા અસુરને દેખીને વિસ્મય પામેલા બાળકો ‘બહુ સાફ થયું’-‘બહુ સાફ થયું’ એમ કહીને [શ્રીકૃષ્ણનાં] વખાણ કરવા લાગ્યા. બહુ રાજી થએલા દેવો, પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. [૩૩]

૩૨-૩૩ વિવેચન—

દેખાય છે તો બાળક, અને જોર તો બાળું છે, એવો અનુભવ વત્સાસુરને થયો હશે. બાળક આવા અસુરને મારે, એજ પ્રભુનું પ્રભુત્વ. શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ દેખીને, દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી; અને બાળકોએ વાહ્ વાહ્ કર્યું.

મોત વખતે આસુર રૂપ-જેમ પૂતના વિગેરે અસુરો મોત વખતે અસલ-ભયંકર રૂપમાં આવી ગયા હતા, તેમજ વત્સાસુરે પણ મરણ વખતે ભયંકરરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

૩૨ પદ્યછેદ—અચ્યુતઃ—ભગવાને અપરપાદાભ્યાં સહલાંગૂલં ગૃહીત્વા—પુંછડા સાથે પાછલા પગ પકડીને ભ્રામયિત્વા—ફેરવી ફેરવીને કપિત્યાગ્રે પ્રાહિણોત્ ગતજીવિતમ્—મરી જાય એવી રીતે કોઠીના ઝાડ સાથે પછાડ્યો. પાત્યમાનૈઃ કપિત્યૈઃ—કોઠીના ઝાડ ઉપરથી કોઠાં પડવા લાગ્યાં—તેની સાથે સ મહાકાયઃ પપાત હ—તે મોટી કાયાવાળો અસુર પણ પડ્યો.

૩૩ પદ્યછેદ—તં વીક્ષ્ય—તેને દેખીને વિસ્મિતાઃ બાલાઃ—વિસ્મય પામેલા બાળકો સાધુ સાધુ इति—‘બહુ સાફ થયું’ ‘બહુ સાફ થયું’—એમ શશંસુઃ—વખાણ કરવા લાગ્યા. પ્રસન્નપ્રભાઃ દેવાઃ—બહુજ રાજી થએલા દેવો (પુષ્પાણિ વર્ષયન્તિ इति પુષ્પ-વર્ષિણઃ) પુષ્પવર્ષિણઃ બભ્રુવુઃ—પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

વિક્રાનોએ વત્સાસુરને અનેક રીતે ધરાવ્યો છે, પણ તે તમામ મૂળને તણને ડાંખળાં પકડવા જેવું છે. વત્સાસુરને કલ્પિત કહીએ, તો કૃષ્ણ, યમુના, વૃંદાવન વિગેરે કલ્પિત કરે.

શ્રીશુકદેવજી શ્રીકૃષ્ણને ફરીથી ઓળખાવે છે.

તૌ વત્સપાલકૌ ભૂત્વા, સર્વલોકૈકપાલકૌ ॥

સપ્રાતરાશૌ ગોવત્સાંશ્-ચારયન્તૌ વિચેરતુઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—આ બે ભાઈએ કે જેઓ સર્વલોકના પાલક છે, તેઓ વત્સપાલ બનીને-વાછડાંના પાલક બનીને, શ્રીરામજી સાથે લઇને [ઘેરથી] નીકળતા, અને વાછડાંને ચારતાં ચારતાં આમ તેમ ફરતા હતા. [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

શુકદેવજી કહે છે કે—‘આ એક બળવાન બાળક છે, એટલુંજ નહિં, પણ લોકપાળોના પાલક છે. તે અત્યારે વત્સપાલ-ભરવાડ-ગોવાળ-મન્યા છે. તેમાં તમારે જરાએ શંકા કરવી નહિં.’

ધૂળનો સ્વભાવ છે કે-તેને નોતરીએ નહીં-ખોલાવીએ નહિં-તોપણ જ્યાં ત્યાં પથરાતી રહે; તેટલા માટે વારંવાર સાવરણી ફેરવવી પડે; તેમ અવતારની લીલાઓમાં જ્યાં ત્યાં શંકા-તર્કવિતર્ક-થયાજ કરે. તેના નિવારણ માટે, વક્તાએ વારંવાર પ્રભુત્વની ખાત્રી આપવી પડે.

દેવો કહે છે કે—

રાગ—ગજલ કબાલી.

ચાલો સખી ખિંદરાવનમેં, વાં તો ખંસરી સ્થાગ બજવત હે—ટેક૦

ધર્મકે પાલન કારણમેં, હરિને વ્રજમેં અવતાર લિયા;

મિલ ગ્વાલન બાલનકે સંગમેં, યમુનાતટ ઘેનુ ચરાવત હે.—ચાલો સખી૦

સિર મોરકી પાંખકી ટોપ ધરે, મકરાકૃત કુંડલ કાનનમેં;

ગલમેં વનમાલ વિરાજ રહી, કટિમેં પટપીત સુહાવત હે—ચાલો સખી૦

વનકુંજનમેં હરિ રાસ રચી, સખિયાં સંગમે મિલ ગાન કરે;

ભાગ્ય બડે વ્રજ ગોપિનકે, હરિ હાથ મિલાય નચાવત હે—ચાલો સખી૦

મધુરી મુરલી ધુનકો સુનકે, સખ દેવ સમાજ જુડે નભમેં;

બ્રહ્માનંદ નિહાર છખી પ્રભુકિ, અપને મનમેં સુખ પાવત હૈ—ચાલો સખી૦

૩૪ પદ્મજેદ—સર્વલોકૈકપાલકૌ-સર્વ લોકોના મુખ્ય પાલકો તૌ-એ બે ભાઈએ વત્સપાલકૌ ભૂત્વા-વાછડાના પાલક થઇને પ્રાતઃ આશઃ પ્રાતરાશઃ-શ્રીરામજી પ્રાતરાશેન સહિતૌ સપ્રાતરાશૌ-શ્રીરામજી સાથે લઇને નીકળેલા ગોવત્સાન ચારયન્તૌ-ગાયના વાછડાંને ચારતાં ચારતાં વિચેરતુઃ-આમતેમ ફરતા હતા.

હવે બગલારૂપે બકાસુર આવે છે—

સ્વં સ્વં વત્સકુલં સર્વે, પાયયિષ્યન્ત એકદા ॥

ગત્વા જલાશયાભ્યાશં, પાયયિત્વા પપુર્જલમ્ ॥૩૫॥

તે તત્ર દદશુર્બાલા, મહાસત્ત્વમવસ્થિતમ્ ॥

તત્રસુર્વજ્રનિર્ભિન્નં, ગિરેઃ શૃંગમિવ ચ્યુતમ્ ॥૩૬॥

સ વૈ વકો નામ મહા-નસુરો વકરૂપધૃક્ ॥

આગત્ય સહસા કૃષ્ણં, તીક્ષ્ણતુન્ડોઽગ્રસદ્બલી ॥૩૭॥

અર્થ—એક દિવસે સઘળા બાળકો, પોતપોતાના વાછરડાંનાં ટોળાંને, જળ પાવાની ઇચ્છાથી, જળાશય પાસે ગયા. ત્યાં વાછરડાંને પાણી પાઇને પોતે પાણી પીતા હતા, તે વખતે વજ્રથી લેદાઇને બાણે પર્વતનું શિખર તુટી પડ્યું ન હોય, એવું એક મોટું પ્રાણી ત્યાં પડેલું દેખીને, તે બાળકો ચમકી ગયા. બગલાનું રૂપ ધારણ કરનારો તે બક નામનો મોટો અસુર હતો. તેની ચાંચ તીક્ષ્ણ હતી, અને તે બળવાન હતો. એકદમ તે આવીને શ્રીકૃષ્ણને ગળી ગયો. [૩૫-૩૬-૩૭]

૩૫-૩૬-૩૭ વિવેચન—

‘પર્વતના શિખર જેવું પ્રાણી’ કહેવામાં અસુરના ભયંકર રૂપનું સૂચન છે.

હોહરો—નિડર શ્યામ આગે ભયે, ચલે બકાસુર પાસ;

કહત સખા સખ શ્યામસોં, નહિં જીવનકી આશ.

સીયા૦

સોરઠો—અબહુ નહિ ડરાત, બયે કિતે ઉત્પાતસેં;

ચલે જહાં હરિ જાત, હમ અરજત માનત નહિં—

સીયા૦

જેમ લોભ આનંદનો નાશ કરે, અને અસત્ય સત્યનો નાશ કરે; તેમ જેવા પ્રભુ બગલા પાસે આવ્યા, કે બગલો પ્રભુને ગળી ગયો; સત્યરૂપ ભગવાન અદૃશ્ય થયા, અને બાળકોના આનંદનો નાશ થયો—બાળકો ગમરાઇ ગયા.

૩૫ પદ્મછેદ—એકદા—એક વખત સર્વે—પર્વ બાળકો. સ્વં સ્વં વત્સકુલં—પોતપોતાના વાછરડાંના ટોળાંને. પાયયિતું ઇચ્છન્તિ इति પાયયિષ્યન્તઃ—જળ પાવાની ઇચ્છાથી. જલાશયસ્ય અભ્યાશં (સમીપ) ગત્વા—જળાશયની પાસે જઇને. પાયયિત્વા—વાછરડાંને પાણી પાઇને. જલં પપુઃ—પોતે જળ પીતા હતા.

૩૬ પદ્મછેદ—તત્ર—તે સ્થળમાં. વજ્રેણ નિર્ભિન્નં—વજ્રથી ભાંગેલું ગિરેઃ ચ્યુતં શૃંગં—પર્વત ઉપરથી તુટી પડેલા શિખરના જેવું. અવસ્થિતમ્ મહાસત્ત્વં—પડેલા મોટા પ્રાણીને તે બાલાઃ દદશુઃ—તે બાળકો દેખીને. તત્રસુઃ—ચમકી ગયા. ત્રાસ પામી ગયા.

૩૭ પદ્મછેદ—સઃ—તે. વકરૂપધરઃ—બગલાનું રૂપ ધારણ કરનાર. વકઃ નામ મહાન અસુરઃ—બક નામનો મોટો અસુર હતો. તીક્ષ્ણ તુંડં (ચાંચ) यस્ય સઃ તીક્ષ્ણતુંડઃ—તે તીક્ષ્ણ ચાંચવાળો હતો. બલી—બલવાન હતો. આગત્ય સહસા—તે એકદમ આવીને કૃષ્ણં અગ્રસત્—કૃષ્ણને ગળી ગયો.

બકાસુર સંબંધી થોડી વાત કરી લઇએ—

બકાસુર—પ્રાકૃત વિષયમાં બકાસુરે બગલાનું રૂપ ધારણ કરવા સિવાય, કોઈપણ પ્રકારનો ધાર્મિક દંભ કર્યો નથી. તેણે વિદ્વાનો ઉપદેશની ખાતર, બકાસુરને દંભરૂપ ગણે છે. શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનાગ્નિ છે. જ્ઞાનાગ્નિ દંભને આળી શકે—ગભરાવી શકે, અને દંભનો નાશ પણ કરી શકે. બગલાના દંભ સંબંધી થોડી રસુજી વાત કરીએ—

પંપાસરોવરને કાંઠે બગલાને દેખીને, શ્રીરામે લક્ષ્મણને કહ્યું હતું કે—

પश्य लक्ष्मण पंपायां, बकः परमधार्मिकः ।

शनैर्मुचति पादाग्रं, प्राणिनां बधशंकया ॥

અર્થ—હે લક્ષ્મણ ! ‘ રખે કોઈ પ્રાણી પગ નીચે ચગદાઈ જાય, ’ એવી શંકાથી પંપા સરોવરમાં બગલો ધીમેધીમે ચાલે છે, તે તમે જુઓ.

તે સાંભળીને પંપાસરોવરમાં રહેલું એક માછલું બોલ્યું કે—

सहवासी विजानाति, सहवासविचेष्टितं ।

बकः किं वर्ण्यते राम, येनाहं निष्कुलीकृतः ॥

અર્થ—હે રામ ! સહવાસમાં થએલાં કામો સહવાસી જાણે. તે પ્રમાણે આ બગલાનાં કર્મો અમે જાણીએ છીએ. તેની એકાગ્રતા તમારે માટે નથી, પણ મત્સ્ય પકડવા પુરતી છે. કારણકે એ બગલાએ અમારું આખું કુળ નાશ કર્યું છે. તાત્પર્ય—બગલાનો અવતાર દંભી છે.

બાળકોને પ્રભુમાં કેવા પ્રકારનું હેતુ હતું તે હવે સાંભળો—

कृष्णं महाबकग्रस्तं, दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।

बभूवुरिन्द्रियाणीव, विना प्राणं विचेतसः ॥૩૮॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણને મોટો બગલો ગળી ગયો, એમ જોઈને પ્રાણુ વિના જેમ ઈન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ જાય, તેમ શ્રીકૃષ્ણ વિના રામાદિ બાળકો વ્યાકુળ થઈ ગયા. [૩૮]

૩૮ વિવેચન—

પ્રભુ ખાતે આવી વ્યાકુળતા કદિ થાય છે ? સાઠ વરસના ડોસાને અગર ડોસીને, વ્યવહારની જેટલી ચિંતા થાય છે, તેટલી ચિંતા પોતાના આત્માને માટે થાય છે ? યાદ રાખજો કે—

રાગ-સ્રગધરાવૃત્ત.

नोऽकस्मादार्द्रमेधः, स्पृशति च दहनः, किन्तु शुष्कं निदाघात् ।

आर्द्रं चेतोऽनुबंधैः, कृतसुकृतमपि, स्वोक्तकर्मप्रज्ञार्थैः ॥

तद्वज्જ્ઞાનાગ્નિરેતત્, स्पृशति न सहसा, किन्तु वैराग्यशुष्कं ।

तस्माच्छुद्धो विरागः, प्रथममभिहितस्, तेन विज्ञानसिद्धिः ॥૪૦॥

[વેદાંતકેસરી]

૩૮ પદ્ય—મહાબકેન ગ્રસ્તં કૃષ્ણં દૃષ્ટ્વા—શ્રીકૃષ્ણને મોટો બગલો ગળી ગયો એમ જોઈને. પ્રાણં વિના ઇન્દ્રિયાણિ इव—પ્રાણુ વિના જેમ ઈન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ જાય તેમ. રામાદયઃ અર્ભકાઃ વિચેતસઃ બભૂવુઃ—ગંગરામ વિગેરે બાળકો વ્યાકુળ બની ગયા.

અર્થ—જેમ બીનાં લાકડાંને અગ્નિ સ્પર્શ કરી શકતો નથી, અને તડકાથી સુકાએલાં લાકડાંને અગ્નિ ત્વરાથી સ્પર્શ કરે છે. તે પ્રમાણે વિષયોના દૃઢ રાગોથી બીના થએલા-વિષયાસક્ત ચિત્તને, શાસ્ત્રમાં કહેલા વર્ણાશ્રમનાં કર્મો વડે, સંતાનો વડે અગર દ્રવ્ય વડે શુભ સંસ્કારવાળું કર્યું હોય, તોપણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ તેને ત્વરાથી સ્પર્શ કરી શકતો નથી, પણ વૈરાગ્યરૂપી તાપથી સુકાએલા ચિત્તને, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ તુરત સ્પર્શ કરે છે. તેથી મુમુક્ષુએ પ્રથમ વૈરાગ્યને પગથીએ ચડવું. વૈરાગ્યવડે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થાય છે. [૪૦]

રેલ્વેની સડક પાસે બાર ઉપાડીને ચાલ્યા જતા એક મનુષ્યને દેખીને, ગ્યાડને દયા આવી. ગાડી જરા ધીમી કરાવીને, ગાડે તે મનુષ્યને ગાડીમાં લઈ લીધો. તે મનુષ્ય ગાડીમાં બેઠો, પણ પોટલું માથેથી ઉતાર્યું નહિ. પોટલું તો માથેજ રાખ્યું. ગાડે તેને ધણો સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે ન થયો. સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે ગાડે તેને ગાડીમાં ઉતારી મૂક્યો. પછી તેને બહુ પસ્તાવો થયો. જીવનરૂપી રેલ્વેના પાટા પાસે, મનુષ્ય સંસારનો બાર ઉપાડીને ચાલ્યો જાય છે. પચાસ સાઠ વરસની તેની ઉંમર થાય છે, ત્યારે તેનો બાર ઉપાડનારા પુત્રો મોટા થાય છે. તે નોકર હોય, તો તેને પેન્શન આપીને, સરકાર મુક્ત કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રભુ તેને નિવૃત્તિની ગાડીમાં બેસાડી દે છે. તોપણ તે ચિંતાનું પોટલું નીચે મુકતો નથી. [સ્ટેશન એટલે મોત.] મોત આવે છે ત્યારે પ્રભુ તેને નિવૃત્તિની ગાડીમાંથી ઉતારી મૂકે છે. ગાડીમાંથી ઉતર્યા પછી તેને બારે પસ્તાવો થાય છે.

સાઠ થયાં તોપણ સંત અને સત્સંગ ન ગમ્યાં—પ્રાણીથી અધિક બહાલાં ન લાગ્યાં; ત્યારે પોતે પોતાના મનમાં સમજી લેવું કે—‘ચિત્ત હજી વિષયાસક્ત છે ‘જ્ઞાનનું અધિકારી થયું નથી.’ રંગારો કપડાં રંગવા પહેલાં, કપડાંને બાંધીને સ્વચ્છ કરે છે. તેમ ચિત્તને વૈરાગ્યના ઉનામણામાં બાંધવા માટે, ધરનો ત્યાગ કરીને, પાંચ-પંદર અગર ત્રીશ દિવસ સુધી, સદ્ગુરુની સાનિધ્ય જાળવે રહેવું. નીચામાં નીચી સેવા કરવી, અને જે આપે તે ખાવું. મૌન અને આંતરબાહ્ય પવિત્રતા રાખીને, મુખથી નામ સ્મરણ કરવું. અહાર ઉંઘને જેમ અને તેમ કરવાં. પોતાનો સ્વાર્થ સમજીને ખંતથી આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તો ૩૦ દિવસે ૧૦ ટકા દેહાભિમાન કમી થાય. સદ્ગુરુને ઘેરથી પાછા પોતાને ઘેર આવીને, વ્યવહારમાં ડોકીયું મારી જવું. બીજી વખત સદ્ગુરુને ઘેર રહેવું, તે વખતે-દેહાભિમાન થઇ આવે એવી વાતચીતથી-એવાં કામકાજથી-સાંસ્થાન રહેવું. સદ્ગુરુના અંગ જેવાં બની જવું. પ્રથમ તેમની સાથે દ્વૈતભાવનો નાશ કરવો. તેમના હૃદયની વાત સમજી શકાય, તે કાંઈ કહે, તે પહેલાં તે કામ થઇ ચૂક્યું હોય, અગર કરતા હોઈએ, એવી ભૂમિકાએ ચિત્તને લઈ જવું. આ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી, પ્રસન્ન થએલા સદ્ગુરુ પાસેથી બોધ લેવો.

ધાંચી ધરડા બળદને ઘાણીમાંથી મુક્ત કરે છે. બેડુ ધરડા બળદને ધોંસરામાંથી મુક્ત કરે છે, તેમ પરિવારે વૃદ્ધ થએલા માતાપિતાનું કામ ઉપાડી લઇ, તત્વાનુસંધાન કરવા માટે, તન મન અને ધનથી જે જોઈએ તે સગવડ તેમને કરી આપવી. કદિ પુત્રપરિવાર આ પ્રમાણે ન કરી શકે, તો વૃદ્ધે ધીરજ અને યુક્તિથી તેમનો ત્યાગ કરવો. જેમ બ્રમર પુલના ફંદમાં ફસાઇ મરે છે; તેમ વૃદ્ધે પુત્રપરિવારના ફંદમાં ફસાઇને મરવું નહિ. રેલ્વેમાં જનારે રેલ્વેના ઠાઠમ સામું નજર રાખે, તોજ ગાડીમાં બેસી શકે. રામા ટામા કરવા રહે, તો ગાડી ઉપડી જાય અને પોતે પડ્યો રહે. આજ તો ધણી વાત કરી, યાદ રહે તેટલી યાદ રાખજો. પાત્ર વિના જળ રહી શકતું નથી, તો જ્ઞાન કેમ કરીને રહેશે! માટે પાત્ર બનજો. [અપુર્ણ.]

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ વૈશાખ માસ,

અંક ૪ થો.

બહાલાં હરિજનો !

માસીક આવે છે તે વાંચો છો ? કે આવે એવું પડ્યું રહે છે ? હાલ આપણે સૌ યમુનાના પવિત્ર તટ ઉપર વૃંદાવનમાં છઈએ. શ્રીકૃષ્ણદેવજી અને પરીક્ષિત રાજાને સાથે લઈને, શ્રી કૃષ્ણની સાથે આમ તેમ ફરીએ છીએ. મનુષ્ય દેહ અને આ અનુકુળતા રાજાઓને પણ દુર્લભ છે. ધનવાનોના ભાગ્યમાં હોતી નથી. તેઓ આખરે સંસારથી હારીને આ રસ્તે આવે છે. અનાયાસે આ રસ્તે આવી શકતા નથી. માટે પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા માનીને આ અનુકુળતાનો લાભ લેજો.

આપ ગમે તે સંપ્રદાયમાં હશો, પણ દરેક સંપ્રદાયે શ્રીમદ્ ભાગવતનો સત્કાર અંતઃકરણ પૂર્વક કર્યો છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર-શ્રી રામાનુજ સંપ્રદાયમાં વીરરાઘવી ટીકા છે; શ્રીવલ્લભ સંપ્રદાયમાં સુખોદિની નામની ટીકા છે; અને શ્રીસ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ભક્તરંજની ટીકા છે. આ ત્રણે ટીકાઓ અમારી સાનિધ્ય રહીને, તેમાંથી જે કંઈ દેવા જેવું હોય છે, તે તે આપે જાય છે. આ ઉપરાંત આદ્ય શંકરાચાર્ય અને બીજા નવા જુના વિદ્વાનો, જે જોઈએ તે આપે જાય છે. આ પત્રિકા તે મહાન્ પુરૂષોની પ્રસાદી રૂપ છે-કૃપારૂપ છે. અનેક ભક્તોએ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત પાસેથી નાના પ્રકારની લીલારૂપી સામગ્રી લઈને, નવીન નવીન પદોથી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને શણગારી છે, તે ભક્તોમાંના ધણા, કૃપા કરીને અમારી સાનિધ્ય વસે છે; અને આ પત્રિકાની ગુંથવણીમાં જેવાં જોઈએ તેવાં રંગબેરંગી પુષ્પો-પદો-આપે જાય છે, ઉપર જણાવેલા મહાન્ આચાર્યોની શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરની ટીકા સંસ્કૃતમાં છે, અને સમજવી સહેલી નથી. સંપ્રદાયના બે પાંચ ટકા વિદ્વાનનેજ તે ઉપયોગી છે. બાકીના લગભગ ૯૫ ટકા સંપ્રદાયની આવી ઉત્તમ ટીકાથી વિમુખ રહે છે. આ પત્રિકામાં આવેલી ટીકા ગુર્જર ભાષામાં છે, સમજવી સહેલી છે, અને રસીલાં દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતોથી રસીલી છે. વિચારો સર્વધર્મો છે. તાણખેંચના વિચારો નથી. ભાવથી વાંચનારને શ્રીકૃષ્ણ સાનિધ્ય થાય, એવા ભક્તિભાવથી આ પત્રિકા લખાય છે. માટે આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરજો, અને બીજાઓને કરાવજો. પ્રમાદ કરશો નહિં. દ્યો ત્યારે જયશ્રીકૃષ્ણ.

શ્રી દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

૧૧મો અધ્યાય ચાલુ.

ગયા અંકમાં ૪૮૦ મે પાને ૩૮મા શ્લોકનું વિવેચન પૂરું કર્યું. હવે આગળ વધીએ—

પ્રભુને બ્રહ્માસુર ગળી ગયો છે, અને વ્રજબાળકો ગભરાઈ ગયાં છે, તે વાત ચાલે છે. બ્રહ્માસુરના મુખમાંથી પ્રભુ કેવી રીતે નીકળે છે, તે વાત હવે સાંભળો—

તં તાલુમૂલં પ્રદહન્તમગ્નિવદ્-ગોપાલસૂનું પિતરં જગદ્ગુરોઃ ।

ચચ્છર્દ સઘોઽતિરુષાઽક્ષતં વકસ્-તુળ્હેન હન્તું પુનરભ્યપચત ॥૩૯॥

તમાપતન્તં સ નિગૃહ્ય તુળ્હયોર્-દોભ્યૌ વકં કંસસર્વં સતાં પતિઃ ।

પશ્યત્સુ બાલેષુ દદાર લીલયા, મુદાવહો વીરણવદ્ધિવૌકસામ્ ॥૪૦॥

તદા વકારિં સુરલોકવાસિનઃ, સમાકિરન્નન્દનમલ્લિકાદિભિઃ ।

સમીઢિરે ચાનકશંખસંસ્તવૈસ્-તદ્વીક્ષ્ય ગોપાલસુતા વિસિસ્મિરે ॥૪૧॥

અર્થ—નંદરાયના પુત્ર કે જે બ્રહ્માજીના પણ પિતા છે, તે શ્રીકૃષ્ણે બગલાના તાળવાને, અગ્નિની માફક બાળવા માંડતાં, બગલાએ પ્રભુને ઓકી નાંખ્યા. ઓકી નાંખ્યા પછી બગલાએ ઘણાજ ક્રોધથી, પ્રભુને ચાંચવડે મારવાનું શરૂ કર્યું. [૩૯]. સત્પુરુષોના પતિ અને દેવોને આનંદ આપનાર શ્રીકૃષ્ણે, પોતાની સામે દોડ્યા આવતા, કંસના તે મિત્ર બધા રાક્ષસને, જે હાથે તેની ચાંચને જે ભાગમાં પકડીને, બીજા બાળકોના દેખતાં, ગાંઠ વિનાના

૩૯ પદ્યછેદ—ગોપાલસૂનું—નંદરાયના પુત્ર કે જે જગદ્ગુરોઃ પિતરં—બ્રહ્માજીના પિતા છે તે અગ્નિવદ્ તાલુમૂલં પ્રદહન્તં તં—અગ્નિની માફક તાળવાને બાળી નાખતા તે કૃષ્ણને ચચ્છર્દ—ઓકી કાઢ્યા. સઘઃ—પણ તુરંત વકઃ—બગલાએ અતિરુષા—ઘણાજ ક્રોધથી અક્ષતં—ભગવાનને તુંહેન હન્તું—ચાંચથી હણવાનો પુનઃ—ફરીથી અભ્યપચત—આરંભ કર્યો.

૪૦ પદ્યછેદ—સતાં પતિઃ—સત્પુરુષોના પતિ અને દેવૈર્વૈક્ષતામ્ [મુદં આવહતિ ઇતિ] મુદાવહઃ—દેવોને આનંદ આપનાર શ્રીકૃષ્ણે તમ્ આપતતં કંસસર્વં વકં—આવતા કંસના મિત્ર તે બધા રાક્ષસને તુળ્હયોઃ દોભ્યૌ નિગૃહ્ય—જે હાથે તેની ચાંચને જે ભાગમાં પકડીને પશ્યત્સુ બાલેષુ—બીજા બાળકોના દેખતાં વીરણવદ્—ધાસની ગાંઠ વિનાની સળીની માફક લીલયા દદાર—લીલા માત્રમાં ચીરી નાંખ્યો.

૪૧ પદ્યછેદ—તદા—તે વખતે સુરલોકવાસિનઃ—સ્વર્ગ લોકમાં રહેનારા દેવો વકસ્ય અરિં—શ્રીકૃષ્ણને નંદનસ્ય મલ્લિકાદિભિઃ—નંદન વનના મલ્લિકા વિગેરે પુષ્પોથી સમાકિરન્—પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ચ—અને આનકાશ્ચ શંખાશ્ચ સંસ્તવાશ્ચ તૈઃ—આનક, શંખો અને સ્તોત્રોથી સમીઢિરે—સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ગોપસુતાઃ તદ્ વીક્ષ્ય—ગોપબાળકો તે દેખીને વિસિસ્મિરે—વિસ્મય પામી ગયા.

ધાસની સળીની માફક, લીલા માત્રમાં (તેને) ચીરી નાંખ્યો. [૪૦] તે વખતે સ્વર્ગના દેવો, શ્રી કૃષ્ણને નંદનવનનાં મલ્લિકા વિગેરે પુષ્પોથી, વધાવવા લાગ્યા; આનંદ, શંખો વિગેરે વાજાંત્ર વગાડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ગોપબાળકો તે દેખીને વિસ્મય પામી ગયા. [૪૧].

૩૯-૪૦-૪૧ વિવેચન—

જે અનેક સાધનથી યુક્ત હોય છે, તે આ સંસારમાં ગમરાતો નથી. તો જે અનેક સાધનના પતિ છે, તે શ્રીકૃષ્ણ શા માટે ગમરાય ! પ્રભુએ બગલાનું તાળવું બાળી દીધું. બગલાંને ગરમી ચડી ગઇ, બગલાને છીંક આવી, અને પ્રભુ બગલાના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા. બોલો શ્રીકૃષ્ણ કનૈયાકી જય.

જેમ બગવાનના ભડતો હડીલા છે, તેમ અસુરો પણ હડીલા છે. બગલો શ્રીકૃષ્ણને ચાંચવડે મારવા દોડ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ચાંચનાં ફાડીયાં પકડીને બગલાને ચીરી નાંખ્યો. દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, અને શંખના નાદ કર્યા. બાળકો વિસ્મય પામી ગયા. તેમને જાગૃત કરવા આપણે કાંઈ ધૂન કરીએ, બાવથી ઉપાડજે, પહેલું પદ હું બોલું-બીજું પદ આપ સૌ બોલજે—

રાગ—પીલૂ-ખરવા-તાલ ધૂમાલી.

બંધુગણો ! મિલ કહો પ્રેમસે—

“યદુપતિ વ્રજપતિ સુંદરિ શ્યામ.”

મુદિત ચિત્તસે ઘોષ કરો પુનિ—

“પતિત પાવન રાધે શ્યામ.”

જિહ્વા જીવન સફલ કરો તુમ—

“જય યદુનંદન જય ધનશ્યામ.”

હૃદય બોલ બોલો મત ચૂકો—

“રુકિમણી વદ્ધલ ખ્યારે શ્યામ.”

નવ-નીરદ તનુ, ગૌર મનોહર—

“જય શ્રી માધવ જય બલરામ.”

ઉભય સખા મોહન કે ખ્યારે—

“જય શ્રીદામા જયતિ મુદામ.”

પરમ ભક્ત નિષ્કામ શિરોમણિ—

“ઉદ્ધવ અર્જુન શોભા-ધામ.”

પ્રેમ-ભક્તિ-રસ લીન નિરંતર—

“વિદુર વિદુરશૃંગિણી અલિરામ.”

અતિ ઉમંગસે બોલો સંતત—

“યદુપતિ વ્રજપતિ સુંદરિ શ્યામ.”

મુક્ત કંઠસે સદા પુનરો—

“પતિતપાવન રાધે શ્યામ.”

બસ-ગોપ બાલકો જન્મત થઇ ગયા. કનૈયાલાલકી જય બોલાવવા લાગ્યા. તેઓ હવે શું કરે છે તે સાંભળો--

મુક્તં વકાસ્યાદુપલભ્ય બાલકા, રામાદયઃ પ્રાણમિવૈન્દ્રિયો ગણઃ ॥

સ્થાનાગતં તં પરિરમ્ય નિર્વૃતાઃ, પ્રણીય વત્સાન્વ્રજમેત્ય તજ્જગુઃ ॥૪૨॥

અર્થ—પ્રાણ પ્રાપ્ત કરીને જેમ ઇન્દ્રિયોના સમુદ્ધ સુખ પામે, તેમ બકરા-ક્ષસના મુખમાંથી મુક્ત થયેલા શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને, રામાદિ ગોપબાળકો પોતા પાસે આવેલા શ્રીકૃષ્ણને ભેટીને રાજી થયા. તેઓએ વાછરડાંને એકઠાં કરીને, અને વ્રજમાં આવીને, તે વાત સૌને કહી દેખાડી. [૪૨]

૪૨-વિવેચન—

જાણે ખીજે અવતારે શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા, એમ સમજીને શ્રીકૃષ્ણને ભેટી ભેટીને સૌ બાળકો રાજી થયા. હવે તે સમાચાર વ્રજમાં આવે છે.

શ્રુત્વા તદ્વિસ્મિતા ગોપા, ગોપ્યશ્ચાતિપ્રિયાદતાઃ ॥

પ્રેત્યાગતમિવૌત્સુક્યા-દૈક્ષન્ત તૃષિતેક્ષણાઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—તે વાત સાંભળીને વિસ્મય પામેલા અને ઘણી પ્રીતિથી આદરયુક્ત થયેલાં ગોપો અને ગોપીઓ, પરલોકથી આવેલાને જેમ જીએ, તેમ ઉત્સુક પણાથી આતુરતાપૂર્વક, તૃણા ભરેલી આંખોથી, શ્રીકૃષ્ણને જોવા લાગ્યાં. [૪૩]

અહો વતાસ્ય બાલસ્ય, બહવો મૃત્યવોઽભવન્ ॥

અપ્યાસીદ્વિપ્રિયં તેષાં, કૃતં પૂર્વં યતો ભયમ્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—પછી તેઓ બોલ્યાં કે ‘અહો આ બાળકને ઘણી ઘણી ધાતો

૪૨ પદ્યછંદઃ—ઈન્દ્રિયાણામ્ અયં પૈન્દ્રિયઃ इति ગણઃ પ્રાણં ઉપલભ્ય इव-પ્રાણ પ્રાપ્ત કરીને જેમ ઇન્દ્રિયોના સમુદ્ધ સુખ પામે તેમ (વકસ્ય આસ્યં (મુખ) તસ્માત્) વકાસ્યાત્ મુક્તં ઉપલભ્ય-બકરાક્ષસના મુખમાંથી મુક્ત થયેલા શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને રાજી થયેલા રામાદયઃ બાલકાઃ-રામ વિગેરે બાળકો સ્થાનાગતં તં-પોતા પાસે આવેલા તે કૃષ્ણને પરિરમ્ય નિર્વૃતાઃ-ભેટીને રાજી થયા. વત્સાન્ પ્રણીય-વાછરડાંને એકઠાં કરીને. વ્રજં પત્ય-વ્રજમાં આવીને તત્ જગુઃ-તે વાત સૌને કહી દેખાડી.

૪૩ પદ્યછંદઃ—તત્ શ્રુત્વા-તે વાત સાંભળીને વિસ્મિતાઃ અતિપ્રિયેણ આદતાઃ અતિપ્રિયાદતાઃ વિસ્મય પામેલા અને પ્રીતિથી આદરયુક્ત થયેલા ગોપાઃ ગોપ્યશ્ચ-ગોપો અને ગોપીઓ. પ્રેત્યાગતં इव પરલોકથી આવેલાને જેમ જીવે તેમ ઔત્સુક્યાન્-ઉત્સુક પણાથી આતુરતા પૂર્વક તૃષિતાનિ દૈક્ષણાનિ યેષાં તે તૃષિતેક્ષણાઃ-તૃણા ભરેલી આંખોથી યેક્ષન્ત-જોવા લાગ્યાં.

૪૪ પદ્યછંદઃ—તેઓ બોલ્યાં કે-અહો વત-અહો અસ્ય બાલસ્ય બહવઃ મૃત્યવઃ અભવન્ આ બાળકને ઘણી ધાતો ગઇ. અપિ-તોપણ તેષાં વિપ્રિયં આસીત્-જેઓ ધાત કરવા આવ્યા તેઓનું જીવું થયું. યૈઃ इति યતઃ-તેઓથી પૂર્વં કૃતં ભયં-પૂર્વે કાઇનું જીવું થયું હશે.

આવી, તો પણ જેઓ ઘાત કરવા આવ્યા, તેઓનું ભુંડું થયું. પૂર્વે તેઓએ કેઈનું ભુંડું કર્યું હશે. [૪૪]

૪૩-૪૪ વિવેચન—

સ્નેહીઓ હમેશાં બાધ સામે જુએ ખરા, પણ જ્યારે બાધ વરધોડે ચડ્યો હોય, અગર મરણુમાંથી અચ્ચા હોય, ત્યારે તેઓ તેની સામે કાંઈ જુદીજ રીતે જુએ છે. એ પ્રમાણે ત્રજવાસીઓ અત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સામે કાંઈ જુદીજ રીતે જોઈ રહ્યા. આ બધા પ્રેમના સોદા છે;

મન્દવ હંદ.

પ્રેમ લગ્યો પરમેશ્વરસેં તખ, ભૂલી ગયો સિગરો ઘરખારા ।

જ્યાં ઉનમત્ત ફિરે જિત હી તિત, નેક રહી ન શરીર સંભારા ॥

સ્વાસ ઉસાસ ઉઠે સખ રોમ, ચલે દગ નીર અખંડિત ધારા ।

સુંદર કૌન કહે નવધા વિધિ, છાકિ પયોઈ રસ પી મતવારા ॥

બણે દિવસે ડોકોર જઈએ છીએ, ત્યારે આપણે બણીવાર તૃણ્યાભરી આંખે પ્રભુને નિહાળીએ છીએ. હમેશાં જનારમાંથી નવાણુ ટકાનો ભગવદ્ભાવ ધસડાઈ ગયો હોય છે. પુનમે પુનમે જનારમાંથી પણ, એ ત્રણુ ટકા ભાવથી તૃણ્યાભરી આંખે દર્શન કરતા હશે. બાકી સૌ ખાવાપીવાની ખટપટમાં વિશેષ ધ્યાન આપતાં હશે. જ્યારે ડોકોર જઈએ, ત્યારે તૃણ્યા ભરી આંખે પ્રભુનાં દર્શન કરજો. એ અમારું કહેવું છે. એજ આ સંસારમાં સાર્થક છે—અમૃતની ધાર છે.

કર્મ—બકાસુરે પોતાના કર્મનું ફળ મેળવ્યું. યાદવદ્વય અને આર્તભાગ જેવા સમર્થ પુરુષોએ પણ જનકની સભામાં કર્મનો મહિમા ગાયો છે. શ્રી રામને અને સીતાને પૃથ્વી ઉપર પાંદડાં પાથરીને પોઢેલાં દેખીને, કેવળે બહુ ખોટું લાગ્યું. તેણે કેકૈયીની નિંદા કરવા માંડી, તે વખતે લક્ષ્મણજીએ તેને કહ્યું હતું કે—

ઓપાઈ.

કાહુ ન કોઈ સુખ દુઃખકર દાતા, નિજકૃત કર્મ ભોગ સખ બ્રાતા.

યોગ વિયોગ ભોગ ભલમંદા, હિત અનહિત મધ્યમ બ્રમ ફંદા.

વિગેરે શખ્દોથી સૂચવ્યું કે—સૌ સૌનાં કર્મજ ભોગવે છે. ગાળો દે તે ગાળો ખાય, અને પુષ્પે પુષ્પે તે પુષ્પે પુન્ય. કર્મનો બદલો ગમે તે સ્થળમાં પણ મળે. સારાં કર્મ હોય, તો કુતરાના અવતારમાં પણ, લાટ સાહેબની ગાડીમાં બેસવાનું મળે, અને સાઈ સાઈ ખાવાનું મળે; અને ખોટાં કર્મ કર્યાં હોય, તો ગાદી પતિને પણ ક્ષયનો બચકર રોગ થાય; અગર રાજ્યમાં અનેક ખટપટ થાય, અને લોહીનો ઉકાળો થાય. આ સંસારચક્ર કર્મોધીન છે, માટે ડરી ડરીને પગલાં ભરજો.

દષ્ટાંત—કમળાકાકી હમેશાં દેવદર્શન કરે, કથાવાર્તા સાંભળે, પણ જેનું તેનું ખોદી નાંખવાની તેમને બારે કટેવ પડી હતી. ઘરમાં એક દિકરો અને વહુ હતાં. વહુએ ઘરનું બધું કામ ઉપાડી લીધું હતું, તેથી કમળાકાકીને બણી અવકાશ રહેતી. અવકાશનો ઉપયોગ ખોદા ખોદમાં થતો. તેવામાં નદીને સામે કાંઈ ભુરખીયા હનુમાનમાં એક બાવો આવ્યો. આ બાવો ભિક્ષા લેવા નીકળતો, ત્યારે વારંવાર કહેતો કે—‘ખોદે તે પડે,’ અને ‘દે તે લે.’

આ સાંભળીને કમળાકાકી ખીખતી હતી. ઉપલી ધુન આવો સર્વ સામાન્ય ભોષ માટે કરતો હતો, પણ કમળાકાકીએ તે દોષ પોતાના ઉપર લીધો. બાવા સાથે આંતર વૈરભાવ વધ્યો. પછી શ્રાવણમાસમાં કમળાકાકીએ બાવાને ઠેર મારવાનો વિચાર કરીને, આવો માગવા આવ્યો, ત્યારે ચાર ઝેરના લાડુ આપ્યા. તે લઇને બાવાજી ચાલતા થયા, અને કમળાકાકી પોતાને કૃતકૃત્ય માનીને રાજી થયા. પોતાની ઝોળીમાં જે કાંઈ આવે, તેમાંથી સુકાપુકા ટુકડા પોતે ખાતો, અને કાંઈ સારો માલ આવે, તો ત્યાં આશ્રમમાં અસુર સવાર આવનાર લોકોને વહેંચી દેતો. બાવાજીએ ઉપલા નિયમને આધારે, કમળાકાકીના ચાર લાડુ રાખી મૂક્યા. તે દિવસે સાંજના નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. સંધ્યા વખતે છગનભાઈ નામનો એક જુવાન ત્યાં આવ્યો. નદીમાં પૂર જોઈને હનુમાનની જગ્યામાં તે ઉતર્યો. રાતના ૭-૮ વાગ્યા. નદીમાં પૂર દેખીને છગન ગભરાયો. તે પાસેના ગામમાં ઉધરાણીએ ગયો હતો. વાળુનો સમય થતાં બાવાજીએ છગનને વિવેક કર્યો. છગન ભૂખ્યોજ હતો. ભૂખ કકડીને લાગી હતી. તેથી તેણે હા પાડી. બાવાજીએ બે લાડુ આપ્યા. છગન તુરત ખાઈ ગયો. પાછળથી એક પછી એક એમ ચારે પૂરા કર્યા. છગન જમીને ઉઠ્યો ત્યારે, નદીનાં પાણી મોળાં પડ્યાં, અને છગનનાં પાણી ચડ્યાં-ઝેર રંગે રંગમાં ફેલાવા લાગ્યું. છગન ગભરાયો-બાવાજી પણ ગભરાયા.

છગન—બાવાજી ! આ લાડવામાં શું ધાલ્યું છે, કે જેથી મારો જીવ ગમરાય છે ?

બાવાજી—મને ખબર નથી. એક ડોસીએ ધણુ પ્રેમથી ચાર લાડુ મને ભીક્ષામાં આપ્યા હતા, તે મેં તમને આપ્યા. મારો કાંઈ દોષ નથી.

છગન—ગામમાં જઈને તપાસ કરો, કે લાડુમાં શું હતું ?

આ સાંભળી બાવાજી દોડતાં ગામમાં આવ્યા. કમળાકાકીનું આરણું ઠોક્યું.

[તે છગન આ ડોસીને દીકરો થાય. ડોસી છગનની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં.] આરણું ઠોક્યું કે તુરત અંદરથી જવાબ આવ્યો કે—‘કોણુ છગન ?’

બાવાજી—ના-એ તો હું આવો છઉં.

કમળાકાકી—કેમ અત્યારે અસુરા આવ્યા ?

બાવાજી—છગન કરીને એક છોકરો નદીના પૂરને લીધે મારા મંદિરમાં રોકાયો છે. તે ભૂખ્યો હોવાથી, મેં તેને ચારે લાડવા આપી દીધા, અને તે ખાઈ ગયો.

કમળાકાકી—વચ્ચે બોલી ઉઠી-હે-હે ?-એ છગન કેવડો છે ?

બાવાજી—સાંભળો તો ખરાં.

કમળાકાકી બાવાજીના પ્રશ્નનો મર્મ સમજી ગઇ. એકદમ અકળાઇને બોલી-‘પણ એ છગન કેવડો છે ?’

બાવાજી—સાંભળો તો ખરાં.

કમળાકાકી—મારે કાંઈ સાંભળવું નથી. એ છગન કેવડો છે ? તે વાત મને પ્રથમ કરો.

બાવાજીએ છગનનાં એંધાણુ આપતાં, કમળા ડોસી મોટે સાદે રોષ પડી-‘ઓ બાપરે એ તો મારો છગનીયો.’

કમળાકાકી સમજી ગઇ કે—‘હાથનાં કપા હૈયે વાગ્યાં.’ પછી તે અધીરી થઇને બોલી. ‘છગન ક્યાં છે ? ચાલો મને દેખાડો.’ દીવો લઇને ડોસી બાવાજીની સાથે મંદિરમાં આવ્યાં.

ડોસીએ પોતાનો ગુન્હો કબુલ કરી દીધો. બાવાજીને દયા આવી. શ્રીહનુમાનજીની કૃપાથી બાવાજીએ જગનનાથનું ઝેર ઉતારી નાખ્યું.

દુષ્ટયુદ્ધિ દીવાને ચંદ્રલાસનું બુરું કરવા, બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ દરેક દગામાં તે પોતે ફસાયો. તાત્પર્ય—પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર સ્ત્રી પુરૂષે, કોઈનું ભુંડું કરવું નહીં. કારણકે આ આખું જગત કર્માધીન છે. અમે અને તમે અહીં મળ્યા; તે પણ કર્મથીજ મળ્યા છીએ. [કેમ સાવધાન છો ને? કે ઠોઠ નિશાળીયાની માફક ઘંટ વાગે કે તુરત ચાલતા થઇએ, એવા ભાવથી સાંભળો છો? બહાલાં ભાઇઓ અને બહેનો! એમ ન કરશો. મરદ થઇને—સાવધાન રહીને—અમરી સાથે ચાલજો.] બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશક્તી જય. હર હર મહાદેવ હર.

હવે કહે છે કે—‘અંતે સત્યનો જય છે.’

અથાપ્યભિભવન્ત્યેનં, નૈવ તે ઘોરદર્શનાઃ ॥

જિઘાંસયૈનમાસાદ્ય, નશ્યન્ત્યગ્રૌ પતજ્જવત્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—તે (અસુરો) ભયંકર છે, તો પણ તેઓ આ બાળકનો પરાભવ કરી શકતા નથી. મારવાની ઇચ્છાથી તેઓ આ બાળક પાસે આવે છે, પણ અગ્નિમાં જેમ પતંગિયાં નાશ પામે છે, તેમ તેઓ આ બાળકથી નાશ પામી જાય છે. [૪૫]

૪૫ વિવેચન—જેવો તેવો દીવો દેખીને પતંગીયાં ઉમરાતાં નથી. મોટા દીવો દેખીને પતંગિયાં બહુ ભેળાં થાય છે. દોડીને સામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જ્યાં સત્યનો પ્રકાશ વધે છે, ત્યાં અસત્ય દોડી દોડીને આવે છે. અંતે સત્યનો જય થાય છે, અને અસત્ય નાશ પામે છે. અસત્યનો નાશ કરવા ઇચ્છનારે, સત્યનો પ્રકાશ વધારતાં શીખવું. શ્રીકૃષ્ણ, ગૌતમ-યુદ્ધ, જીસસક્રાઇસ્ટ મહાવીર, શ્રીશંકરાચાર્ય વિગેરે મોટા પુરૂષોએ, અસત્યનો નાશ કરવા માટે, પોતાનું સત્યસ્વરૂપ ખીલવ્યું.—પોતાનો સર્વાત્મભાવ-બંધુભાવ-નિર્વૈરતા વધાર્યો. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ તત્ત્વની કાંઇક ઝાંખી આપણને કરાવી હતી. (તેમના માત્ર દોષજ દેખતા હશે, તો આ વાત તમે નહિં સમજી શકો.)

હવે ગર્ગાચાર્યનો મહિમા ગાય છે.

અહો બ્રહ્મવિદાં વાચો, નાસત્યાઃ સન્તિ કહિંચિત્ ॥

ગર્ગો યદાહ મગવા-નન્વભાવિ તથૈવ તત્ ॥ ૪૬ ॥

૪૫ પદ્યછંદ—તે ઘોરદરોનંતઃ અથ અપિ—તેઓ ભયંકર છે તો પણ પદ્મ કૂચ્છનં ન પણ અભિભવંતિ—કૃષ્ણનો પરાભવ કરી શકતા નથી. જિઘાંસયા પદ્મ આસાદ્ય—મારવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે આવીને. અગ્નૌ પતંગવત્ નશ્યન્તિ—અગ્નિમાં જેમ પતંગીયાં નાશ પામે તેમ નાશ પામી જાય છે.

૪૬ પદ્યછંદ—અહો બ્રહ્મવિદાં વાચઃ—અરે બ્રહ્મવિદ પુરૂષની વાણી. કહિંચિત્—કહિં પણ અસત્યાઃ ન સન્તિ—અસત્ય હોતી નથી. ચત્ મગવાન ગર્ગઃ આહ—જે મહાત્મા ગર્ગાચાર્યે કહ્યું હતું. તથા પદ્મ તત્ અન્વભાવિ—તેવુંજ તે બન્યું.

इति नन्दादयो गोपाः, कृष्णरामकथां मुदा ॥

कुर्वन्तो रममाणश्च, नाविन्दन् भववेदनाम् ॥ ४७ ॥

અર્થ—‘અહો! વેદ જાણનારાઓનાં વચન કદિ ખોટાં પડે નહિ. [તત્ત્વવિદ્ પુરૂષની વાણી કદિ અસત્ય હોય નહિં] મહાત્મા ગર્ગાચાર્યજીએ જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, તે પ્રમાણેજ બને જાય છે.’ એ પ્રમાણે નંદાદિ ગોવાળો શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનાં ચરિત્રોની વાતો આનંદથી કરતા હતા. આવી વાતો કરનારા નંદાદિ ગોપોને, સંસારની વેદના જરા પણ જાણવામાં આવતી નહીં એટલે-સંસારની વેદના તેમને પીડી શકતી નહીં. [૪૬-૪૭]

૪૬-૪૭ વિવેચન—

જ્યોતિષ વિદ્યા ખોટી નથી, ખરી છે. આફી અત્યારે ધણુજ થોડા ગર્ગાચાર્ય છે. જોશીઓનો સંગ કરો, તો વિચાર કરજો. નહિં તો-પૈસાનું પાણી, અને જ્ઞેમનાં પૂર.

સુડતાલીશમા શ્લોકમાં પ્રભુ ગુણાવિદનો મહિમા છે. પ્રભુ ગુણાવિદ ગાવામાં અગર સાંભળવામાં જેમનો વખત જાય છે, તેમની રક્ષા પ્રભુ કરે છે. આ યુગમાં તો આજ કરવું જોઈએ. સત્સંગ રૂપી મોક્ષનાં દ્વાર ભાગ્ય વિના ખુલ્લતાં નથી.

છંદવ છંદ.

તાત મિલે પુનિ માત મિલે સુત, બ્રાત મિલે યુવતી સુખદાઈ;
રાજ મિલે ગજ બાજ મિલે સખ, સાજ મિલે મનવાંછિત પાછ.
લોક મિલે સુરલોક મિલે, વિધિલોક મિલે વૈકુંઠહી જાઇ;
સુંદર ઓર મિલે સખહી સુખ, સંત સમાગમ દુર્લભ આઇ.

દરેક નાત પોતાને લાડુ જમવા માટે, નાતની વાડીઓ કરાવે છે; પણ ‘સત્સંગ કરાવીને જ્ઞાતીને સન્માર્ગે દોરીએ,’ તેવો વિચાર ધણા થોડા પણ કરતા નથી. બોજનમાં જોડો રાગ છે, તેનો પા ભાગ પણ બોજનમાં નથી. સદ્બોધની ગેરહાજરીથી, જ્ઞાતીમાં ખોટાં વ્યસનો, ખોટા ચાલ, વડીલોની મર્યાદાનો ભંગ, વિગેરે દાખલ થયાં છે. મ્યુનીસીપાલીટી ખાતું બાળકોને ભણાવવા, અનેક ખર્ચ કરે છે, તે સાફ છે; પણ સત્સંગલુવન ખોલવા જ્યાં સુધી પ્રયત્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી માનસીક કચરો ઓછો થાય તેમ નથી. સરકાર ધર્મના કામમાં પડવા માગતી નથી, તેનું કારણ ધર્મના ઝંખડા છે; પણ ધર્મના ઝગડાને પડ્યા મેલીને, આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ, અહાર વિહારનું-અને સદાચારનું જ્ઞાન, સમાજને આપવામાં આવે, તો તેથી સરકારને પણ લાભ છે.

૪૭ પદ્યછંદ—इति-એ પ્રમાણે નંદાદયઃ ગોપાઃ-નંદાદિ ગોપો કૃષ્ણરામ-કથાં-શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામની વાતો મુદા કુર્વન્તઃ-આનંદથી કરતા હતા. ચ-આ પ્રમાણે રમ-માણાઃ-આનંદમાં રહેતાં ગોપોને ભવવેદનાં ન અવિન્દન્-સંસારની વેદના (દુઃખ) જાણવામાં આવ્યું નહિ.

‘સત્સંગ સુખની નીસરણી છે,’ એવી વાત યાદ રાખીને આગળ વધીએ. દવે બાળકો કુમાર અવસ્થા પુરી કરે છે, અને તેમાં કેવી કેવી રમતો રમે છે તે વાત બાવથી સાંભળો.

एवं विहारैः कौमारैः, कौमारं जहतुर्व्रजे ॥

निलायनैः सेतुबन्धर्-मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહેછે—આવી રીતે છુપી જવું, સડક બાંધવી, વાંદરાની માફક ઠેકવું વિગેરે બાલ્યાવસ્થાની રમત ગમતો કરીને, તે બે બાળ-કોએ વ્રજમાં કુમાર અવસ્થા પુરી કરી. [૪૮]

૪૮ વિવેચન—જેમ ફળફળાદિ ઋતુ અનુસાર બને છે, એટલે ઋતુને માફક આવે એવાંજ બને છે. તેમ રમતગમત પણ અવસ્થા-વય-અગર ઉમર ને અનુસાર ગોઠવેલી જણાય છે. રમત ગમતો બાળકોનાં અંગને સુદૃઢ કરે છે. જુવાનીનાં અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં સુખને વધારે છે. નિર્દોષ રમત રમવા માટે બાળકોને સગવડ કરી આપવી, એ માતા પિતાનો અને માસ્તરોનો ધર્મ છે. બાળકોની રમત ગમત ખીલવવા માટે હમણાં હમણાંમાં, ચારે તરફ સારો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. તેમ થતાં વર્ણાશ્રમ ભંગ ન થાય, તે આગેવાનોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ધટે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યદને આવી રમતો રમતા હતા ?—તે સંબંધમાં સુંદરદાસજી કહે છે કે—

ઈદવ છંદ.

પ્રીતિકિ રીતિ કષ્ટુ નહિં રાખત, જાત ન પાંત નહીં કુલ ગારો;

પ્રેમકું નેમ કષ્ટુ નહિં દિસત, લાજ ન કાજ લગ્યો સખ ખારો.

લીન બયો હરિસં અભિ અંતર, આહું જામ રહે મતવારો;

સુંદર કોકિલ જાની સકેં યહ, ગોકુલ ગાંવકો પૈંડોહિ ન્યારો.

સમજી પુરૂષ પણ પ્રીતિની રીત જાણતો નથી. પ્રેમી પુરૂષ જાતિ, પ્રતિષ્ઠા ઉંચકુળ અમર નીચકુળ કાંઈ જોતો નથી. તેને લાજ હોતી નથી. ડાહી ડાહી વાતો તેને કાને કડવી લાગે છે, તે અંતર બહારથી શ્રીહરિની સાથે લવલીન રહે છે, આંકે પહોર મસ્તની માફક રહે છે. આવા પ્રકારના પ્રેમની રીતભાત કોઈકજા જાણી શકે; કારણકે ગોકુળ ગામનો રસ્તોજ જુદો છે.

ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણ કરેલી લીલાઓ, બ્રહ્માજીને મોહ થાય એવી છે, ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યો બૂલાં પડે, તેમાં શી નવઝ! સાત ખોટના પુત્રને દેખીને મા અમર બાપ ગાંડા ઘેલાં થઈ જાય, પણ તે દેખાવ વાંઝીયાને અગર જેને ડઝન પોણો ડઝન પુત્રો હોય, તેને તો મશ્કરી જેવોજ લાગે—કંટાળારૂપ લાગે. એકનો એક વિષય સૌને સરખો સુખદાયક નીવડે નહિં. અહાર વિહાર શુદ્ધ કરીને, જેઓ પવિત્ર જીવનમાં પત્રોટાયાં હોય—અવતારોમાં જેમણે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હોય, તેમને આ વાતો કાંઈ એર સુખ આપે. યોગના ફરમા વાંચો છો? સોનાતું

૪૮ પદ્મઠેદ—एवं-એ પ્રમાણે નિલાयनैः-છુપી જવું. सेतुबंधैः-સડક બાંધવી. मर्कटवत् उत्प्लवनादीनि (ઠેકવું) तैः મર્કટોત્પ્લવનાદિभिઃ-વાંદરાંની માફક ઠેકવું તે. इति कौमारैः विहारैः-એવી બાલ્યાવસ્થાની રમત ગમતોથી, व्रजे-વ્રજમાં કૌમારं जहतुः-કુમાર અવસ્થા પતાર કરી.

કુંદન બનાવો છો ? યાદ રાખજો કે લોહાનું કુંદન નહિં થાય, સોનાનું કુંદન બનશે. મનુષ્ય દેહ અને તેમાં વળી ભગવદ્ભાવ વધે, એવાં પુસ્તકો વાંચવા મળે, તે સોનું છે. તે વાંચન-તે સમજણ-તે જ્ઞાન-યોગના પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતા હશે. તો સોનાનું કુંદન બની જશે. કુંદનની કીમત કાંઈ ઓર મળશે. સમાધિ પાદના છેદના ફરમામાં યોગાભ્યાસનો સમય અને યોગાભ્યાસનું સ્થળ, આ બે વિષયો ન વાંચ્યા હોય, તો ફરીવાર સાવધાનતા પૂર્વક વાંચજો. તે તમને અમુક પ્રમાણમાં બદલી શકશે. ઉમ્મી ભૂમિકામાં લઇ જઈ શકશે.

શ્રીકૃષ્ણ અને બાળદેવની કુમાર અવસ્થા પૂરી થઇ. તે સાથે આ અધ્યાય પણ પુરો થયો. છતિ શ્રીમદ્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધનો અગીયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ બોલિયો હરિ. હ્યો ત્યારે ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર
૧૯૮૪ ગોડી પડવો.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧૨ મો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં—બાળકોની વનલીલા, ત્યાં અધાસુર અજગર રૂપે આવ્યો, તેનો પ્રભુએ નાશ કર્યો. આ વાત વ્રજમાં એક વરસ પછી બાળકોએ કહી. પરીક્ષિત રાખ્યો તે સંબંધી નમ્રતાપૂર્વક-ભક્તિભાવ પૂર્વક-શ્રાવણ કરી, જે સાંભળીને શુકદેવજી ભગવદ્ભય થઇ ગયા; તે કથા કહેવામાં આવશે.

નોંધ—૧૨-૧૩ અને ૧૪ એમ ત્રણ અધ્યાય, પદ્મપુરાણમાં આવી ગયેલા હોવાથી, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે, ‘શબ્દાર્થસંગતીનં હિ સ્પષ્ટા તત્ર વિરુદ્ધતા’ વિગેરે વ્યતોથી, તે ત્રણ અધ્યાયોને ક્ષેપક ગણ્યા છે. [આ કારણે લીધે શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે ૧૫ મો અ. છે, તે શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના મુખોધિની ભાગવતમાં ૧૨ મો અ. છે.] પદ્મપુરાણ સુધી નહિં પહોંચી શકનારને, શ્રીકૃષ્ણની આ લીલાઓથી વિમુખ (અજ્ઞાણ) નહિં રાખવાના હેતુથી, શ્રીધર સ્વામીએ અને મુંબઈ વેદધર્મ સમાજે, આ ત્રણ અધ્યાયનો સ્વિકાર કર્યો છે. અવતારોની લીલામાં બ્રહ્માને પણ મોહ થયો, અને તે મોહ કેવી રીતે મટયો, તેનું સુંદર વર્ણન આ ત્રણ અધ્યાયમાં છે. છેવટમાં (૧૪ મે અધ્યાયે) બ્રહ્માજીએ વેદમય સ્તુતિ કરી છે. તે સ્તુતિમાં અવતારોની શંકાના ધણા ખુલાસા છે.

હવે કાંઈ સ્તુતિ કરીએ—

રાગ. શાર્દૂલ વિ.

સાન્નાનન્દપુરન્દરાદિદિવિષદ્-વૃન્દૈરમન્દાદરા—

નિલમણિભિઃ, સંદર્શિતેન્દિરમ્ ॥

સ્વચ્છન્દં મકરન્દસુંદરમિલન, મંદતપ્તેનીમેદુરં ।

શ્રીગોવિન્દપદારાવેન્દમશુભ-સ્કન્દાય વન્નામહે ॥ [ગીતગોવિંદ]

અર્થ—(સાન્ધ્રાનંદપુરંદરાદયઃ) પૂર્ણાનંદમાં રહેનારા ઈન્દ્રાદિ દેવો. (દિવિ સિદંતિ. इति दिविषदः तेषां वृंदैः) જેઓ સ્વર્ગમાં રહેનારા છે તેમના ટોળાઓથી—(અમંદાદરાત્ આનન્દ્રૈઃ) વળી અત્યંત આદરથી જેઓ નમી પડેલા છે તે દેવોથી. (મુકુ-
ટેન્દ્રનીલમણિભિઃ સંદર્શિતં હિંદિવિરમ) તેઓના મુકુટમાં જડેલા ઈન્દ્રનીલમણિના પ્રકા-
શથી, જેમાં હજારો મોટા ભ્રમરો રસમાટે ગુંગર કરી રહે છે એવું દેખવામાં આવેલું ચરણ-
કમળ (સ્વચ્છંદં) સ્વતંત્ર. (મકરંદસુંદરૈઃ મિલંદ્વી યા મંદમનેતિ તયા મેદુરં
વ્યાસ) સુંદર પુષ્પો જેમાં તરી રહ્યાં છે એવી ગંગાથી જે યુક્ત છે તે (શ્રીગોવિંદ-
શ્રી ગોવિંદના ચરણકમળને—(અશુભસ્ય સ્કંદાય) અશુભના નાશ માટે (વંદામહૈ)—અમે
પ્રણામ કરીએ છીએ.

કેમ-મગજ તર થઇ જાય એવી વાત છે ને ? હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ—

ધેર શીરામણ નહિં કરતાં વનમાં શીરામણ કરવાના હેતુથી, પ્રભુ કેવી રીતે વ્રજમાંથી
બહાર નીકળે છે તે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ક્વચિદ્વનાશાય મનો દધદ્વજાત્ , પ્રાતઃ સમુત્થાય વયસ્યવત્સપાન્ ॥

પ્રબોધયન્ શૃંગરવેળ ચારુણા, વિનિર્ગતો વત્સપુરઃસરો હરિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—કોઈ દિવસ વનમાંજ જમવાનો વિચાર કરીને, પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને
શીંગડીઓના સુંદર શબ્દથી, પોતાના મિત્ર ગોવાળીયાઓને જગાડીને, અને
વાછડાંઓનાં ટોળાંને આગળ કરીને, શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાંથી બહાર નીકળતા હતા. [૧]

૧ વિવેચન—

વનાશાય મનો દધત—‘વનમાં શીરામણ કરવાના વિચારથી.’ સરખેસરખાની મંડળીમાં
વનમાં જમવાની મગ્ન કાંઇ ઓર હોય છે. પ્રભુ કેવી રીતે ગોવાળમંડળીમાં બેસીને જમતા
હતા તે વાત આગળ આવશે.

ચારુણા શૃંગરવેળ પ્રબોધયન્—જેમ કોઇ અલ્પનિષ્ઠ ગુરૂ પ્રણવના મંત્રોથી અગર
વેદની ધ્વનીથી અગર ઉપનિષદોના સુંદર વાક્યામૃતથી, શિષ્યોને બોધ કરીને, તૈયાર થઇને
ધરમાંથી બહાર નીકળી જવાનું સૂચવે, તેમ શીંગડીના અવાજથી મહાન્ યોગી શ્રીકૃષ્ણ, ગોષ-
યાળકોને તૈયાર થઇને ધરમાંથી બહાર નીકળવાનું સૂચવતા હતા.

૧ પદ્યહેતુ—[વને આશઃ (ભોજન) તસ્મૈ વનાશાય] ક્વચિત્ વનાશાય-કોઇ
વખત વનમાં ભોજન કરવા માટે મનઃ દધત-વિચાર કરીને-પ્રાતઃ સમુત્થાય-પ્રાતઃકાળમાં
ઉઠીને. ચારુણા શૃંગરવેળ-શીંગડીના સુંદર અવાજથી. વયસ્યાશ્ચતે વત્સપાશ્ચ તાન-
વયસ્યવત્સપાન્-મિત્ર ગોવાળીયાને. પ્રબોધયન્-જગાડીને. વત્સાઃ પુરઃસરાઃ यस્ય સઃ
વત્સપુરઃસરઃ इति हरिः-વાછડાંનાં ટોળાંને આગળ કરીને. વ્રજાત્ વિનિર્ગતઃ-વ્રજ-
માંથી બહાર નીકળતા.

હવે ગોપ બાળકોના પ્રયાણનું વર્ણન કરે છે.

તૈનૈવ સાકં પૃથુકાઃ સહસ્રશઃ, સ્તિગ્ધાઃ સુશિગ્વેત્રવિષાણવેણવઃ ॥

સ્વાન્સ્વાન્ સહસ્રોપરિસંખ્યયાન્વિતાન્, વત્સાન્પુરસ્કૃત્ય વિનિર્યયુર્મુદા ॥૨॥

કૃષ્ણવત્સૈરસંખ્યાતૈર્-યૂથીકૃત્ય સ્વવત્સકાન્ ॥

ચારયન્તોઽર્ભલીલાભિર્-વિજહુસ્તત્ર તત્ર હ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જેઓ શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ રાખતા હતા, તથા જેઓની પાસે સારાં સારાં શીકાં, છડીયો, શીંગડીઓ અને વેણુઓ હતાં, એવા હજારો ગોપ બાળકો હજારથી પણ વધુ સંખ્યાવાળાં, પોતપોતાનાં વાછરડાંઓને આગળ કરીને, આનંદથી ભગવાનની સાથેજ નીકળતા હતા. [૨] શ્રીકૃષ્ણનાં અસંખ્ય વાછરડાંઓની સાથે પોતાનાં વાછરડાંનાં ટોળાંને એકઠાં કરીને, તેઓને ચારતાં ચારતાં અને બાળલીલા કરતાં કરતાં, તે બાળકો વનમાં આમતેમ ફરતા હતા. [૩]

૨-૩ વિવેચન—

ગોપ બાળકો કેટલા હતા ?—હજારો. એટલે હજારથી વધારે-ધણા.

દરેકની પાસે વાછરડાં કેટલાં હતાં ?—દરેકની પાસે હજારથી વધુ વાછરડાં હતાં.

ત્યારે કુલ વાછરડાં કેટલાં ?—ધારોકે ૧૦૦૦ ગોપ બાળકો હતા; તે ૧૦૦૦×૧૦૦૦= ૧૦,૦૦૦૦૦. દસલાખથી પણ વધારે વાછરડાંની સંખ્યા ગોપ બાળકો પાસે હતી. તે ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણ પાસે—કૃષ્ણવત્સૈરસંખ્યાતૈઃ અસંખ્ય વાછરડાં હતાં.

આ શું સૂચવે છે ?—હિંદના ગોધનનું ગૌરવ સૂચવે છે.

ગૌરક્ષા—ગૌરક્ષા સંબંધી લાંબા સમયથી ધણી ચર્ચા થાય છે. તે માટે ઘણાં ફંડ પણ થયાં છે. પણ તેનું પરિણામ જેવું જોઈએ તેવું સાફ નથી. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા જે ગોવધ કરનારી પ્રજા છે, તે પ્રજાઓ ગાયોનું પાલન કરનારી પ્રજા થતી જાય છે. તેઓ ગાયોને બહુ સારી રીતે સાચવે છે, અને સારી ગાયો ૧૦૮ રતલ દુધ આપી શકે છે.

૨ ૫૬૨છેદ—[શિક્ (શીકું) ચ વેત્ર (છડી) ચ વિષાણ (શીંગડી) ચ વેણુશ્ચ શિગ્વેત્રવિષાણવેણવઃ] શોભનાઃ શિગ્વેત્રવિષાણવેણવઃ એવાં તે-જેઓની પાસે સુંદર શીકાં, છડીયો, શીંગડીઓ અને વેણુઓ હતી. સ્તિગ્ધાઃ—અને વળી જેઓ શ્રીકૃષ્ણના સ્નેહી હતા એવા સહસ્રશઃ પ્રથુકાઃ—હજારો બાળકો. સ્વાન્સ્વાન્—પોતપોતાના. સહસ્રોપરિસંખ્યયાન્વિતાન્—હજારોથી વધારે વાછરડાંને પુરસ્કૃત્ય—આગળ કરીને મુદા તેન સાકં એવ વિનિર્યયુઃ—આનંદથી શ્રીકૃષ્ણની સાથેજ (પ્રજામાંથી) નીકળતા હતા.

૩ ૫૬૨છેદ—અસંખ્યાતૈઃ કૃષ્ણવત્સૈઃ—શ્રીકૃષ્ણના અસંખ્યવત્સો સાથે. સ્વવત્સકાન્ યૂથીકૃત્ય—પોતપોતાનાં વાછડાં એકઠાં કરીને તેઓને ચારયન્તઃ—ચારતાં. અર્ભલીલાભિઃ—અને બાળલીલા કરતાં કરતાં. તત્ર તત્ર હ વિજહુઃ—આમતેમ ફરતા હતા.

ગાય, બેંસ અને બકરી-એમ ત્રણ પ્રાણીઓનાં ધી દુધ અને દહીં સમાજ વાપરે છે. જેમ સર્વ જગત્ ત્રિગુણાત્મક છે, તેમ ગાય, બેંસ અને બકરી પણ ત્રિગુણાત્મક છે. તે ત્રણેનાં ધી, દુધ પણ ત્રિગુણાત્મક છે. ગાય સાત્ત્વિકી છે, બેંસ રાજસી છે, અને બકરી તામસી છે. આ ત્રણે પ્રાણીઓને જીલામ જેવી વનસ્પતી ખવરાવીને, તેમનાં પેટ સાફ કર્યા પછી, તેમને એકજ પ્રકારનું ઘાસ અને એકજ પ્રકારનું જળ આપવામાં આવે, તોપણ ગાય જે દુધ આપશે તે સાત્ત્વિક હશે. બેંસ જે દુધ આપશે તે રાજસૂ હશે, અને બકરીનું દુધ તામસી હશે.

દરેક ધર્મ, પંથ અગર સંપ્રદાય, ધર્મને રસ્તે આગળ વધવા ઇચ્છનાર જીજ્ઞાસુને, સાત્ત્વિક ભાવ વધારવા ભલામણ કર્યા કરે છે. સાત્ત્વિક ભાવનું મૂળ સાત્ત્વિક અહારમાં દટાઈને રહેલું છે. ‘ગાયનાં ધી અને દુધ જેવો બીજો કોઈ સાત્ત્વિક અહાર નથી. ગાયનાં ધી અને દુધ યુદ્ધિને સૂક્ષ્મ અને સાત્ત્વિક બનાવે છે.’ એમ નવા જીના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે. અલીગઢ કોલેજના મુસલમાન પ્રોફેસરો પણ, મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને ગાયનાં ધી અને દુધની ભલામણ કરે છે. જગત્માં જે આ કાંઈ અદ્ભુત બનેલું જણાય છે, તે યુદ્ધિની સૂક્ષ્મતામાંથી બનેલું છે. યુદ્ધિનો વિકાસ કરનારાં ગાયનાં ધી દુધ છે.

ગેરસમજ—કેટલાએકની માન્યતા એવી છે કે ‘ગાયનાં ધી-દુધમાં તાકાત નથી, અને બેંસના ધી દુધમાં તાકાત છે.’ સાધારણ રીતે ગાયનું દુધ બેંસના દુધ કરતાં પાતળું છે; પણ જે ગાયને સારી રીતે પોષવામાં આવે છે, તે ગાયનું દુધ ઘટ્ટ હોય છે. ગાયના દુધમાં તાકાત છે કે નહીં, તેનો પુરાવો ગાયનો ઢિરો આપે છે. ખરે ઉંઢાળે બળદ હળ ખેંચી શકે છે, જમીનને ઉથલાવી શકે છે. તેજ હળમાં પાડો બેડયો હોય, તો તે હાંસી જાય છે. તેના મોંમાં શીથુ આવી જાય છે, અને તેને થોડીવારમાં છોડી દેવો પડે છે. ખરી ટાઢમાં અગર ધોરી વરસાદમાં પણ, બળદ જેટલું કામ કરી શકે છે, તેટલું કામ પાડો કરી શકતો નથી. કપાસ, તેલ, શેરડી, ઘઉં, બાજરી વિગેરે તમામ-materials-સુખનાં સાધનો-ગાયના વાછડાદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષ લાભ—ગાયનાં ધી દુધમાં વિશેષ લાભ એ છે કે-તાકાદ આપવા ઉપરાંત, તે મનને સાત્ત્વિક રાખે છે-વિષયો પ્રત્યે બહુ દોડાવતું નથી. બેંસનું દુધ પોલી તાકાદ આપે છે, અને મનને વિષયો તરફ દોડાવે છે.

ગાયનાં મળમૂત્ર—બીજાં પ્રાણીઓનાં મળમૂત્ર દુર્ગંધી આપે છે, અને મચ્છરાદિ જીવડાં ઉત્પન્ન કરે છે. ગાયનાં મળમૂત્ર તેવી બદ્ધો આપતાં નથી, અને મચ્છરાદિ જીવડાં ઉત્પન્ન કરતાં નથી. ગાયનું ગાળી લીધેલું મૂત્ર-તોલો બે તોલા પીવાથી, પેટના કૃમીરોગનો નાશ થાય છે. ગાયનાં મળમૂત્ર યોગીને સ્નાન કરવાથી, શરીર સ્વચ્છ થાય છે. ખસ, લુખસ હોય, તો તે શમી જાય છે. ઉંચા પ્રકારના કાર્બોલીક સ્ત્રાવનું તે કામ કરે છે.

હવે શું કરવું?—ગૌરક્ષા માટે અનેક ગૌશાળા ખોલાય, લાખો રૂપૈયાનું ફંડ મળી આવે, અને સારા સારા વક્તાઓ ગૌરક્ષા સંબંધી બાણ્યો કરે-તે તમામ ઠીક છે; પણ તેથી વાસ્તવ નફો નથી. વાસ્તવ નફો મેળવવાની એક યુક્તિ છે, તે એ કે-સૌએ ગાયનાં ધી દુધ વાપરતાં શીખવું. ગૌરક્ષામાં પૈસા ન આપી શકો, તો કાંઈ હરકત નહીં; પણ ગાયનાં ધી દુધ વાપરતાં શીખો, તો તેમાં ઘણો નફો છે. એજ ગૌરક્ષાનો હેતુ છે. એજ ગૌરક્ષાનું સૂત્ર છે. દેવ મંદિરોમાં, યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં, અને બ્રાહ્મણ બોજનમાં ગાયનાં ધી દુધ વાપરવાં.

આ પ્રમાણે ગાયનાં ધી દુધની વપરાશ વધતાં, જેઓ ગાયને મારે છે, તેઓ [પોતાના ધંધાની ખાતર] ગાયને પાણશે-ગાયને સાચવશે. જેઓ શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક હોય-વૈષ્ણવ અગર શ્રી વૈષ્ણવ હોય; સ્વામીનારાયણ હોય અગર શૈવ હોય; તેમણે ગાયનાં ધી દુધ વાપરવા આશ્રય રાખવો ધટે છે. અને તેમણે પોતાને ઘેર ગાયો રાખવી ધટે છે.

ગાયોનું પોષણ અને સ્વચ્છતા—આ બેઉ બાબત સંભળાના જેવી છે. ઓખર અને એકાં ખાનારી ગાયનું દુધ, કપાસીઆ-ખોળ અને અનાજ ખાનારી ગાયના દુધ જેવું સાફ હોતું નથી. જેવું દુધ લેવું હોય, તેવું પોષણ ગાયને આપવું જોઈએ. ગાયને ચરવા માટે ગોચર જોઈએ. તે બંદોબસ્ત દરેક ગામે કરવો જોઈએ. સરકારી અમલદારોએ આ લાભ, સરકારને સમજાવવો જોઈએ. તેમાં રાજ્ય પ્રજાનું કલ્યાણ છે. ઘરમાં જ્યાં ગાય બંધાતી હોય, તે સ્થાન પ્રકાશવાળું અને સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. તે ઉપરાંત ગાયને અવાર નવાર નવરાવીને સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ.

વાછરડાંનું પોષણ—જ્યાં સુધી ગાય દુજતી હોય, ત્યાં સુધી તેના વાછડાને અગર વાછડીને એક આંચળ ધાવવા આપવો જોઈએ. [ખેંચાય તેટલું દુધ ખેંચી લીધા પછી, વાછરડાને ધાવવા છોડવું, તે ગાયના આંચળ ચરવાવવા જેવો ધધો છે.] તે પછી સાફ ઘાસ સ્વચ્છ જગ અને થોડી છાશ, સમયાનુસાર આપવાં જોઈએ. વાછડા વાછડીને ખુદ્દી હવામાં ચરવા દેવાં જોઈએ.

જે બાઇઓએ ગૌશાળા ખોલી છે, પાંજરાપોળ કરી છે, અગર પોતાના મંદિરોમાં ગાયો બંધાવી છે, તેઓમાંના ધણા, ગૌરક્ષાને વેપાર જેવી સમજીને, ગાયોની બરાબર રક્ષા કરતા નથી. આ ધણુંજ ખોટું ગણાય-મહાપાતક ગણાય. થોડી ગાય પાળો, પણ ઠીક કામ કરો-આદર્શ કામ કરો. દરેક ગૌશાળા દરસાલ કેટલા વાછડા ખેડમાં આપે છે? સારામાં સારી ગાય, વધારેમાં વધારે કેટલું દુધ આપી શકે છે? તે જરૂર તપાસવું જોઈએ. આજકાલ ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા ગૌપાલનના વિષયમાં બહુ રસ લે છે, તો તેમના સમાચાર મંગાવીને, પોતાની ગૌશાળામાં સુધારા વધારા કરવા જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણને વાછરડાંનાં મોટાં ટોળાં સાથે દેખીને, આપણને ગૌરક્ષાનો વિષય યાદ આવ્યો. યાદ આવ્યો એવો આપને કહી સંભળાવ્યો— બન તેટલું તેનું પાલન કરજો. ગાયનાં ધી અને દુધ વાપરવા આશ્રય રાખજો; અને ખીજાઓને તેના ફાયદા બતાવીને, તે (ગાયના ધી દુધ) વાપરતાં શીખવજો.

હવે આગળ વધીએ—શ્રીકૃષ્ણ અને બાળકો વનમાંથી કેવા શણગાર લેતા હતા તે સાંભળો—

ફલપ્રવાલસ્તવક—સુમનઃપિચ્છધાતુભિઃ ॥

કાચમુક્તામણિસ્વર્ણ—ભૂષિતા અપ્યમૂષયન્ ॥ ૪ ॥

૪ પદ્ય—કાચાશ્ચ ગુંજાશ્ચ મણયશ્ચ સ્વર્ણાનિ ચ તૈઃ ભૂષિતાઃ અપિ—તેઓએ કાચ, ચણાઈ, મણિ અને સોનાના દાગીના પહેર્યા હતા તોપણ ફલોના પ્રવાલાશ્ચ સ્તવકાનિ (સુન્દર) શ્ચ સુમનાંસે ચ પિચ્છાનિ ચ ધાતવશ્ચ તૈઃ અમૂષયન્—તેઓ ફળ, પ્રવાલ, ગુન્થ, પુષ્પ, પીછાં અને ધાતુથી પોતાના શરીરને શણગારતા હતા.

અર્થ—તેઓએ કાચ, ચણોડી, મણિ અને સોનાના દાગીના પહેર્યા હતા, તોપણ ફળ, પ્રવાલ, ગુચ્છ, પુષ્પ, પીછાં અને ધાતુથી તેઓ પોતાના શરીરને શણગારતા હતા. [૪]

૪ વિવેચન—

મણિ અને સુવર્ણના અલંકાર 'માળકોએ પહેર્યા હતા, તોપણ પુષ્પ, ફળ, પાંદડાં, ગુચ્છ વિગેરે ધારણ કરીને તેઓએ પોતાના અંગને શણગાર્યા' હતાં.

ઋષિઓની પાસે આ (વનના) શણગારજ હતા. નીલમમણિના હાર પહેરનારા રાજા રાણાઓ, વનના શણગાર ધરનારા ઋષિઓના અને ઋષિપત્નિઓના અરણ્યમાં નમત્યા હતા.

દૃષ્ટાંત—એક વખત ગુરૂ વસિષ્ઠ સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યક્રી પરવ્રતીને જરા બેઠા હતા, તે સમયે રાજા દશરથના નોકરે ત્યાં આવીને, પ્રજ્ઞામ કરીને, બે હાથ જોડીને કહ્યું કે—હે પ્રભુ ! આપને રાજાજી યાદ કરે છે.' તે સાંભળીને વસિષ્ઠ તુરત તૈયાર થઈને, ઋષિપત્નિ અરંધતી પ્રત્યે બોલ્યા—' હે સ્ત્રી ! હું જરાવાર દરબારમાં જઈ આવું, ત્યાં સુધી તમે આશ્રમનું ધ્યાન રાખજો.' તે સાંભળીને અરંધતી બોલ્યાં—હે પ્રાણેશ્વર ! લાંબા વખતથી મારે, મારી સમજણ પ્રમાણે, એક શંકા છે. તેના સમાધાન માટે આપનો બહુ સમય નહિં લઉં—આપને તે શંકા હુંકામાં કહી દઈશ. આજા હોય તો નિવેદન કરું.'

ગુરૂ વસિષ્ઠ—સુખેથી કહેા.

અરંધતી—હે નાથ ! આપણે અન્ન જોઈએ, તે અન્ન અહીં આસપાસ પુષ્કળ પાડે છે, અને તે પણ દરેક માટે એક એક સુઠી અન્ન હું રાંધું છઉં. (૨) નાસ્તા માટે ફળ ફળાદિક જોઈએ, તે જુદો લઈને ઉમાં છો, અને જ્યારે આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ છઈએ, ત્યારે તે જુદો બહુ રાજી થાય છે. (૩) જળ જોઈએ તો ગંગાદિ તિર્થો રાજી ખુશીથી આપણો સત્કાર કરે છે. (૪) ધી દુધ આપવા માટે કામધેનુ ગાયો આપણી સાનિધ્ય રહે છે. (૫) વસ્ત્ર માટે વદ્યો તૈયાર છે. (૬) વળી અમારે સ્ત્રીઓને શણગાર જોઈએ, તે રાજાઓની રાણીઓને ન મળે એવા સુગંધીદાર પત્ર-પુષ્પોના શણગાર, નિત્ય નવા નવા, મળી શકે છે. (૭) જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવવા ચારે વેદો આપણી સમક્ષ વસે છે. આવી ઉત્તમ સગવડ પ્રસુએ, આપણુ આદરણે કરી આપી છે, છતાં હે નાથ ! 'રાજા યાદ કરે છે,' એવા શબ્દો સાંભળીને, એકશીયાળાની માફક, આપ કેમ ત્વરાથી ત્યાં જાઓ છો ? આપણે રાજા પાસેથી શું લેવાનું છે ? રાજાના ધન અગર અધિકારમાં અંગ્રહને, આપણે વારંવાર તેમને ઘેર જઈએ, તો નિરપૃહતા રૂપી આપણુ-આદરણેનું મહાન ધન—કીમતી એજસુ-ધીમે ધીમે સરી જાય, બોવાઈ જાય. " આટલું કહીને અરંધતી શાંત રહ્યાં.

ગુરૂવસિષ્ઠ—હે સ્ત્રી ! તમારી નિરપૃહતા જોઈને હું ધણોજ રાજી થયો છઉં. પુરૂષ પોતાને માટે કદિ લાચાર થતો નથી. સ્ત્રી પુત્રાદિક પુરૂષને લાચાર બનાવે છે—ખોટાં કામ કરાવે છે. ન સેવવા જેવાં સડેલાં મનુષ્યો, પુરૂષને સ્ત્રી પુત્રાદિક માટે, સેવવાં પડે છે. મારે તમારા જેવી નિરપૃહ સ્ત્રી છે, છતાં રાજા દશરથને ત્યાં હું કેમ દોડ્યો જઈ છઉં, તે તમને કહું. તેનું કારણ મારું એટલું જ છે કે—હે સ્ત્રી !—ત્યાં સાક્ષાત્ નારાયણનો અવતાર થવાનો છે. જેને માટે માસ પિતા બ્રહ્માજી પણ, તપ કરીને યાત્ર્યા, તે નારાયણ રાજા દશરથને ઘેર અવતાર લેશે. આપણુ

આજ્ઞાંકીત શિષ્ય થઇને, આપણા આશ્રમમાં રહીને, પ્રભુ વિદ્યાભ્યાસ કરશે. તેમના મુખકમળનાં અમારે અને તમારે સુખપૂર્વક દર્શન થશે. હે નિરપૃહ સ્ત્રી! જે લાલચ જીવને મવઅંધનથી મુક્ત કરે છે, તે લાલચમાં હું લપટાયો છઉં.’ આટલું કહીને ગુરુ વસિષ્ઠ ત્યાંથી વિદાય થયા, અને અર્ધધૃતી ધણીજ પ્રસન્ન થઇને, શ્રીરામના અવતારની રાહ જોવા લાગ્યાં.

જેઓ ગામડાંમાં અગર બગીચામાં વસતા હોય, તેમણે જરૂર આવા શણુગારમાં પ્રીતિ રાખવી ધટે છે.

બાળકો અંદર અંદર મશ્કરી કરે છે તે સાંભળો—

‘મુણ્ણન્તાડન્યોન્યરિદ્ધરાત્નં-જ્ઞાતાનારાચ્ચ ચિક્ષેતઃ ॥

તત્રત્યાશ્ચ પુનર્દૂરા-દ્વસન્તશ્ચ પુનર્દદુઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—તેઓ (મશ્કરીમાં) એક બીજાનાં શીંકાં ચોરતા હતા. જેઓ બાણી જતા તેમના પ્રત્યે તેઓ દ્વરથી તેજ પદાર્થો ફેંકી દેતા હતા. વળી ત્યાં ઉભેલા બાળકો હસતાં હસતાં તે પદાર્થો દ્વરથી પાછા આપતા હતા. [૫]

૫ વિવેચન—

મશ્કરી આનંદદાતા છે ખરી, પણ—‘રોગનું મૂળ ખાંસી અને કળ્યાનું મૂળ હાંસી’—એ વાત કદિ ભૂલવી નહિં. આ ગોવાળ મંડળના નાયક તો શ્રીકૃષ્ણ પોને છે, તેથી તેમાં ટંટા શીસા-દનો સંભવ નથી, અને વળી નાના બાળકોની ચેષ્ટા છે. બાકી મિત્રોએ મિત્રતા જાળવી રાખવી હોય, સ્નેહીઓએ સ્નેહ જાળવવો હોય, સગાએ સગપણ જાળવવું હોય, તો ઠૂમ્મશ્કરીને રસ્તે ચડવું નહિં. કામ જેટલીજ વાતચીત કરતાં શીખવું. તેમાંએ પુરૂષોએ સ્ત્રીઓની અને સ્ત્રીઓએ પુરૂષોની ઠૂમ્મ કરવી, તે દોડીને દવમાં પડવા જેવું છે. જમાનો વિચિત્ર છે. અર્થનો અનર્થ કરવામાં અને અનર્થનો અર્થ કરવામાં લોકોની ચપળતા વધી પડી છે. એટલો બધો તમોગુણ વધી ગયો છે—કે થોડી વારમાં મશ્કરી-કળ્યાના રૂપમાં બદલાઇ જાય છે.

હવે બાળકોની રમતોની નોંધ છે.

यदि दूरं गतः कृष्णो, वनशोभेक्षणाय तम् ॥

अहं पूर्वमहं पूर्व-मिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥

અર્થ—વનની શોભા જોવા માટે કદિ શ્રીકૃષ્ણ દૂર જતા, ત્યારે (દોડીને) તેમને અડકીને ‘હું પહેલો-હું પહેલો.’ એમ કહીને બાળકો રમતા હતા. [૬]

૫ પદ્યછંદ—અન્યોન્યેષાં-એકબીજાનાં શિક્ષ્યાની-શીંકાં વિગેરે. મુણ્ણન્તાઃ-ચોરતા હતા. ચ-અને જ્ઞાતાન્-જેઓ બાણી જતા હતા તેમના પ્રતિ. આરાત્-દ્વરથી. ચિક્ષિપુઃ-તે પાછા ફેંકી દેતા હતા. પુનઃ-વળી. તત્ર મવાઃ તત્રત્યાઃ-ત્યાં ઉભેલા બાળકો. દ્વસન્તઃ-હસતાં હસતાં. દૂરાત્ પુનર્દદુઃ-દ્વરથી પાછા આપતા હતા.

૬ પદ્યછંદ—યદિ-જો. વનસ્ય શોભાયાઃ-ઈક્ષણં તસ્મૈ-વનની શોભા જોવા માટે કૃષ્ણઃ દૂરં ગતઃ-દૂર જતા ત્યારે. તમ્ સંસ્પૃશ્ય-તેને અડકીને. અહં પૂર્વ અહં પૂર્વ-હું પહેલો હું પહેલો એમ કહીને. રેમિરે-રમતા હતા.

કેચિદ્દેણૂવાદયન્તો, ધમાન્તઃ શૃંગાણિ કેચન ॥

કેચિદ્ઘૃંગૈઃ પ્રગાયન્તઃ, કૂજન્તઃ કોકિલૈઃ પરે ॥ ૭ ॥

વિચ્છાયાભિઃ પ્રધાવન્તો, ગચ્છન્તઃ સાધુહંસકૈઃ ॥

બકૈરુપવિશન્તશ્ચ, નૃત્યન્તશ્ચ કલાપિભિઃ ॥ ૮ ॥

વિકર્ષન્તઃ કીશવાલા-નારોહન્તશ્ચ તૈર્દ્રુમાન્ ॥

વિકુર્વન્તશ્ચ તૈઃ સાકં, પ્લવન્તશ્ચ પલાશિષુ ॥ ૯ ॥

સાકં મૈકૈર્વિલંઘન્તઃ, સરિત્પ્રસ્રવસંપ્લુતાઃ ॥

વિહસન્તઃ પ્રતિચ્છાયાઃ, શપન્તશ્ચ પ્રતિસ્વનાન્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—કેટલાએક વેણુ વગાડતા હતા, કેટલાએક શીંગડીઓ વગાડતા હતા. કેટલાએક ભ્રમરની સાથે ગાતા હતા, અને બીજાઓ કોયલોની સાથે ટોકા કરતા હતા. [૭] કેટલાએક બાળકો પક્ષીઓના પડછાયા સાથે દોડતા હતા. કેટલાએક હંસોની સાથે સારી રીતે ચાલતા હતા. કેટલાએક બાળકો બગલાની પાસે બેસતા હતા-મોરની સાથે નાચતા હતા-વાનરોના પુછડાં ખેંચતા હતા. પુછડાં પકડી રાખીને વાંદરોની સાથે ઝાડ ઉપર ચડી જતા હતા-વાંદરોની સામે ઢાંતીયાં કરતા હતા-વૃક્ષો ઉપર ઠેકતા હતા-દેડકાની સાથે કુદતા હતા કેટલાએક નદીના ઝરણામાં નાહતા હતા, પોતાના ઓછાયાના ચાળા પાડતા હતા, અને પડછંદાઓને ગાળો દેતા હતા. [૮-૯-૧૦]

૬ થી ૧૦ વિવેચન—

નંદ બાળક—શ્રીકૃષ્ણ-ગોપબાળકોને બહુ બહાલા હતા. દોડી દોડીને સૌ પ્રભુને અડી જતા હતા. બાકીની રમતોમાં બાળ ભાવનાં દર્શન છે.

૭ પદ્યછંદ—કેચિત્-કેટલાએક વેણૂં વાદયન્તઃ-વેણુ વગાડતા હતા. કેચન-કેટલાએક શૃંગાણિ ધમાન્તઃ-શીંગડી વગાડતા હતા. કેચિત્-કેટલાએક ઘૃંગૈઃ પ્રગાયન્તઃ-ભ્રમરની સાથે ગાતા હતા. પરે-અને બીજાઓ કોકિલૈઃ કૂજન્તઃ-કોયલોની સાથે ટોકા કરતા હતા.

૮-૯-૧૦ પદ્યછંદ—[વિ એટલે પક્ષી.] બીનાં છાયાઃ તામિઃ વિચ્છાયાભિઃ-પક્ષીઓની છાયાની સાથે. પ્રધાવન્તઃ--બાળકો દોડતા હતા. હંસકૈઃ સાધુ ગચ્છન્તઃ-હંસોની સાથે સારી રીતે ચાલતા હતા. બકૈઃ ઉપવિશન્તઃ-બગલાની સાથે બેસતા હતા. કલાપિભિઃ નૃત્યન્તઃ-મોરની સાથે નાચતા હતા. કીશવાલાન્ વિકર્ષન્તઃ-વાંદરાના પુછડાંને તાણતા હતા. તૈઃ દ્રુમાન્ આરોહન્તઃ-પુછડાં પકડીને ઝાડ ઉપર ચડી જતા હતા. તૈઃ સાકં વિકુર્વન્તઃ-વાંદરા સામે મોઢાં મરડતા હતા. ચ-અને પલાશિષુ પ્લવન્તઃ-તેમની સાથે વૃક્ષોમાં ઠેકતા હતા. મૈકૈઃ સાકં વિલંઘન્તઃ--દેડકાની સાથે કુદતા હતા. સરિતાં પ્રસ્રવેષુ (ઝરણામાં) સંપ્લુતાઃ-નદીઓના ઝરણામાં તેઓ સ્નાન કરતા હતા. પ્રતિચ્છાયાઃ વિહસન્તઃ-પોતાના પડછાયાના ચાળા પાડતા હતા. ચ-અને પ્રતિસ્વનાન્ શપન્તઃ-પડછંદાને ગાળો દેતા હતા.

હવે બાળકોનાં ભાગ્યની સરાહના કરે છે—

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या, दास्यं गतानां परदैवतेन ॥

मायाश्रितानां नरदारकेण, साकं विजहुः कृतपुण्यपुंजाः ॥ ११ ॥

यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छृतो, धृतात्मभिर्यોગिभिरप्यगम्यः ॥

स एव यद्दृग्बिषयः स्वयं स्थितः, किं वर्ण्यते दिष्टमतो ब्रजौकसाम् ॥ १२ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે જોય બાળકોની પ્રશંસા કરે છે કે—શ્રીકૃષ્ણ કે જે બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોને બ્રહ્માનંદના અનુભવરૂપ છે, ભકતોને પરમ દૈવત રૂપ છે, અને માયાથી મોહ પામેલા જીવોને, મનુષ્યના બાળક રૂપ જણાય છે; તે શ્રીકૃષ્ણ જેમનાં પુણ્યનો પાર નહોતો, એવા ગોપબાળકો સાથે ઉપર પ્રમાણે રમતા હતા. [૧૧] અનેક જન્મોમાં કષ્ટ વેઠી વેઠીને, મનને વશ કરનારા યોગીઓને પણ, જે શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજ મળતી નથી, તે શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રત્યક્ષ રૂપથી વ્રજવાસીઓની પાસે રહ્યા, માટે તેઓના ભાગ્યનું વર્ણન કેવી રીતે કરીએ! તેમના ભાગ્યનું વર્ણન થઈ શકે એવું નથી. [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

પુનર્જન્મ—કૃતપુણ્યપુંજાઃ—જેઓએ (પુર્વાવતારમાં) ઘણાં પુણ્ય કર્યા હતાં એવા ગોપ બાળકો. **બહુજન્મકૃચ્છૃતઃ**—અનેક જન્મોમાં કષ્ટ વેઠીને. આ એ શબ્દો સૂચવે છે કે પૂર્વજન્મોની સાથે જીવને સંબંધ છે. આ સંબંધી આપણે થોડો વિચાર કરીએ. સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો—

દરેક યુગમાં, દરેક પ્રદેશમાં અને દરેક ધર્મમાં પુનર્જન્મ સંબંધી થોડી અગર ઘણી ચર્ચા થયા વિના રહી નથી. મનુષ્યની વિચાર શક્તિને ગુંચવી નાખે, એવા અનેક પ્રશ્નોમાંનો આ એક પ્રશ્ન છે. માનવજાતિના ઇતિહાસના આરંભકાળથી આ પ્રશ્ન ચર્ચાતો આવે છે. મનુષ્ય

૧૧ પદ્યછંદ—શ્રીકૃષ્ણ કે જે સતાં બ્રહ્મસુખાનુભૂત્યા—બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોને બ્રહ્માનંદના અનુભવરૂપ છે. દાસ્યં ગતાનાં પરદૈવતેન—ભકતોને પરમદૈવતરૂપ છે માયાશ્રિતાનાં નરદારકેણ—માયાથી મોહ પામેલા જીવોને મનુષ્યના બાળક રૂપ જણાતા હતા. સાકં—તે શ્રીકૃષ્ણની સાથે. કૃતપુણ્યપુંજાઃ—જેના પુણ્યનો પાર નહોતો એવા ગોપ બાળકો. इत्थं—આ પ્રમાણે વિજહુઃ—રમતા હતા.

૧૨ પદ્યછંદ—यस्य पादयोः पांसुः यत्पादपांसुः—જેના ચરણની રજ. बहुजन्मभिः कृच्छ्रेण इति बहुजन्मकृच्छृतः—ઘણાં જન્મનાં તપથી. धृतः आत्मा यैः तैः धृतात्मभिः इति योगिभिः—જેઓએ પોતાના મનને વશ કર્યું છે એવા યોગીઓથી અપિ—પણ અગમ્યઃ—અગમ્ય છે. स एव—તેજ ભગવાન. येषां दृशः तासाम् बिषयः—તેઓના દૃષ્ટિના વિષયરૂપ स्वयं स्थितः—પોતે બન્યા છે. अतः—ત્યારે. ब्रजौकसां दिष्टं (भाग्य) किं वर्ण्यते—વ્રજવાસીઓના ભાગ્યની શી વાત કરીએ!

જે કાંઈ સુખ દુઃખ ભોગવે છે, જે કાંઈ ઠીક અઠીક બને છે, જે કાંઈ જ્ઞાન ધરાવે છે, જે જે ઇચ્છાઓ કરે છે, જે જે પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે; તે તમામના મૂળરૂપ પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન છે.

ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામતા આ દેહમાં, અવ્યય-પરિણામ રહિત જે આત્મતત્ત્વ છે, તે તત્ત્વને પુનર્જન્મના પ્રશ્નની સાથે નીકટનો સંબંધ છે. દરેક સમજી શકી પુરૂષે આત્મતત્ત્વની શોધ કરવા પ્રયત્ન કરવો જ નોંધવો. આત્મતત્ત્વ શું છે? જીવતત્ત્વ શું છે? આ જન્મ પહેલાં જીવતત્ત્વ હતું કે નહીં? અને મરણ પછી જીવતત્ત્વ રહેશે કે નહિં? આચાર પ્રશ્નો પુનર્જન્મના પ્રશ્નને ઉકેલવામાં ધણી ઉપયોગી છે. આ ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર આર્યપ્રજ્ઞને વેદોએ આપેલા છે. વેદ ન સમજી શક્યા, તેમને તે વાત ઉપનિષદોએ કહેલી છે, ઉપનિષદો ન વાંચી શક્યા, તેમને તે વાત ગીતા, ભાગવત, મહાભારતાદિ શાસ્ત્રોએ કહી છે. શાસ્ત્રો વાંચવા નવરા ન થયા, તેમને શ્રી શંકરાચાર્યાદિ સમર્થ સંતોએ અવાર નવાર આ પ્રશ્નો ઉકેલી બતાવ્યા છે. જે ધર્મમાં જીવોના કલ્યાણ માટે આટલી બધી રોશની કરી દીધી છે-જ્ઞાનદીપો લટકાવી દીધા છે, તે ધર્મમાં હજી અંધારે કેવાં ખાતાં ધણા જીવો કહે છે કે-‘પુનર્જન્મ છે જ નહિ’, એવી વાતો કોણ જોઈ આવ્યું છે? એ બધા ટાઢા પહોરના ગપ્પા છે. વિગેરે. યાત્રા, દેવદર્શન અને અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયાઓ ધણી સારી છે, પણ તે ત્રણે ક્રિયાઓને યથાર્થ રીતે કરનારા ક્યાં છે? તે ત્રણેમાં આખી જીદગીભર રખડનારાં શ્રી પુરૂષો આત્મતત્ત્વ શું છે? તે જાણવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. કદી પ્રયત્ન કરે છે તો ઉંધી દીવાસળી ધસવા જેવો પ્રયત્ન કરે છે. આત્મતત્ત્વની શોધના સંબંધમાં—

ત્વામાત્માનં પરં મત્વા, પરમાત્માનમેવ ચ ।

આત્માપુનર્વહિર્મૃગ્યઃ, અહોઽજ્ઞજનતાઽજ્ઞતા ॥ ૨૭ ॥

અંતર્ભવેઽનંત ભવંતમેવ, જ્ઞાતસ્યજંતો મૃગયંતિ સંતઃ ।

અસંતમપ્યંત્યહિમંતરેણ, સંતં ગુણં તં કિમુ યંતિ સંતઃ ॥ ૨૮ ॥

[ચાલુ સ્કંધ અ. ૧૪].

વિગેરે વચ્ચેથી કહે છે કે-બહી જાંપીને જેમને ખેસતાં આવડ્યું નહિ, કદિ વૃત્તિને બાલ્યથી વાળીને અંતર્મુખ કરી નહિ, તેમને આત્મતત્ત્વનો લાભ ક્યાંથી થાય? ધરમાં ખોવાયું હોય, તેની શોધ ગામ બહાર વનમાં કરવાથી શું મળે? તાત્પર્ય-વિવેકી પુરૂષોએ આ શરીરમાં જ જડ તત્ત્વને બાદ કરતાં કરતાં, આત્મ તત્ત્વને શોધી કાઢવું જોઈએ.

આત્મતત્ત્વ સંબંધી ગીતાએ ટુંકામાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે ધણા ખુલાસા કર્યા છે. થોડા આપને કહું—

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન-નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો, ન હન્યતે જન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

x x x x x

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ, નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈનં ક્ષેપંત્યાપો, ન ટોષચાતે માસતઃ ॥ ૨૩ ॥

અચ્છેદ્યોયમદાહ્યોઽય-મક્ષેદ્યોઽશોષ્ય યથ ચ ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુ-રચ્છલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽય-મવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં, નાનુગોષ્ઠિતમર્હાસે ॥ ૨૫ ॥ [ગીતા. અ. ૨.]

અર્થ—આત્મા કદિ જન્મતો નથી. કદિ મરતો નથી, તેમજ તે પૂર્વે નહતો, અગર ભવિષ્યમાં નહિં હોય, એમ પણ નથી. તે આત્મા તો અજન્મા સદાય રહેનારો અમર અને પુરાતન છે. શરીર હણવાથી તે હણાતો પણ નથી. [૨૦] આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી. અગ્નિ ખાળી શકતો નથી, પાણીથી તે ભીજવાતો નથી, અને પવન તેને સુકવી શકતો નથી. [૨૩] ખરેખર આત્મા છેદાય એવો નથી, અળાય એવો નથી, પલળતો નથી તેમ સુકાતો પણ નથી. વળી તે નિત્ય, સર્વ વ્યાપી, સ્થિર અચળ અને અનાદિ છે. [૨૪] આત્મા અવ્યક્ત છે (એટલે ઈદ્રિયાતીત છે), મન વડે ચિંતવી શકાય નહિં એવો છે, માટે તે અચિંત્ય કહેવાય છે. તેમાં જન્માદિ વિકાર નથી માટે તે અવિકારી કહેવાય છે. આટલું સમજીને હે અર્જુન ! તારે તેનો શોક કરવો નહિં.” [૨૫].

આવી રીતે ગીતામાં અને અનેક શાસ્ત્રોમાં આત્માનું નિરૂપણ થયું છે. આત્મતત્ત્વથી જરા નીચે ઉતરીએ, તો જીવતત્ત્વનાં દર્શન થાય. જીવતત્ત્વ શું છે ?—

મમૈવાંશો જીવલોકે, જીવભૂતઃ સનાતનઃ ॥

મનઃ ષષ્ઠાનીંદ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

શરીરં યદ્વાપ્નોતિ, યદ્વાપ્યુત્ક્રામતીંશ્ચરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સંચાતિ, વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

ઔઞ્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ, રસનં વ્રાણમેષ ચ ॥

અધિષ્ઠાય મનઃશ્રાયં, વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં ષાપિ, મુંજાનં વા ગુણાન્વિતં ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥ [ગીતા. અ. ૧૫]

અર્થ—આ મૃત્યુ લોકમાં મારોજ સનાતન અંશ જીવ બનીને, પ્રકૃતિમાં રહેલી પાંચ ઈદ્રિયો અને છઠ્ઠા મનને પોતામાં ખેંચી લે છે. [૭] વાયુ જેમ ગંધને પુષ્પાદિકમાંથી ખીન્ને સ્થળે લઈ જાય છે, તેવી રીતે મન તથા ઈદ્રિયોનો સ્વામી આ જીવાત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતી વખતે, મન તથા ઈદ્રિયોને સાથે લઈને જાય છે. પછી તે કાન, આંખ, ત્વચા, જીભ અને નાક એ ઈદ્રિયોદ્વારા અને મનદ્વારા વિષયોને ભોગવે છે. [૮-૯] આ જીવાત્મા શરીરમાં રહે છે અને નીકળી જાય છે. શરીરમાં રહે છે ત્યારે ઈદ્રિયોદ્વારા ભોગ ભોગવે છે. છતાં મૂઢ લોકો તેને જોઈ શકતા નથી. જ્ઞાન ચક્ષુવાળા જોઈ શકે છે. [૧૦].

જીવતત્ત્વ તથા સૂક્ષ્મદેહ-પાંચ પ્રાણ, પાંચ કર્મેદ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો અને મન તથા બુદ્ધિ મળીને સત્તર તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ થાય છે. જીવ એટલે અંતઃકરણ સહિત આત્મા, એમ દુકામાં કહેવાય; પણ તે વાત સ્પષ્ટ કરવી હોય ત્યારે કહેવું પડે કે—જેને સૂક્ષ્મ દેહ કહીએ છીએ, તે જીવતત્ત્વમય હોય છે. વિચાર કરવો, સમજવું, તે પ્રમાણે કરવું કે ન કરવું? તે તમામ વ્યવસ્થા સૂક્ષ્મદેહથી થાય છે. આપણને જણાય નહીં તેવી રીતે, સૂક્ષ્મદેહ આપણા સ્થૂલ

દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સ્થૂલ દેહ સૂક્ષ્મ દેહનો ઘોડો છે, -વાહન છે-સેવક છે. જેમ સ્થૂલ દેહ અન્નપાનથી ટકે છે અને પુષ્ટ થાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ દેહ વાસનાથી ટકે છે અને વાસનાથી પુષ્ટ થાય છે. સુખ, દુઃખ, ભોગ, ઉપભોગ, પ્રીતિ, દ્વેષ વિગેરે જે કાંઈ અનુભવાય છે, તેમાંથી વાસના જન્મ પામે છે. સત્તર તત્ત્વોરૂપી દ્વાર માર્દેતે વાસના જીવને પહોંચે છે. પછી સૂક્ષ્મ દેહ બંધાય છે અને પુષ્ટ થાય છે. સૂક્ષ્મ દેહનું અને વાસનાનું સ્વરૂપ, અયોગી જીવને સ્વભાવસ્થામાં બરાબર સમજાય છે. યોગીઓ સૂક્ષ્મદેહને આ સ્થૂલ દેહથી છૂટો પાડીને, ગમે ત્યાં વાયુવેગે જઈ શકે છે.

જીવતત્ત્વ શરીરમાં પેસે છે, અને નીકળે છે. જીવતત્ત્વ શરીરમાં રહે છે, ત્યારે ઈંદ્રિયો અને મનદ્વારા વિષયો ભોગવે છે, એ તમામ વાત થઈ ગઈ. આ દેહ પહેલાં જીવતત્ત્વ હતું કે નહીં? અને મરણ પછી જીવતત્ત્વ રહેશે કે નહીં? તે સંબંધી કાંઈ વિશેષ વાત કરીએ.

न त्वेवाहं जातु नासं, न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥

न चैष न भविष्यामः, सर्वे वयमतः परम् ॥ ૧૨ ॥

x x x x x x

अंतर्बत इमे देहा, नित्यस्योक्ताः इस्तीत्येव ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य, तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ ૧૮ ॥ [ગીતા અ. ૨.]

અર્થ—આ જન્મની પૂર્વે હું ન હતો, અગર તું ન હતો, અગર આ રાગઓ ન હોતા એવું કાંઈ નથી. [એટલે હું, તું, અને આ રાગઓ આ જન્મની પહેલાં પણ હતા.] તેમ આ શરીરોનો નાશ થયા પછી પણ આપણે નહીં હોઈએ, એવું બનવાનું નથી. [એટલે મુલા પછી પણ આપણે હોઈશું-દેહની સાથે નાશ પામશું નહિં]. (૧૨) નિત્ય અને નાશ રહિત અને અમાપ જીવાત્માના આ શરીરોનેજ નાશવંત ગણ્યા છે. માટે હે અર્જુન ! તું યુદ્ધ કર. [૧૮].

હજી આ સંબંધમાં વિશેષ ખુલાસો કરે છે કે—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराण्ये विहाय जीर्णा-न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—મનુષ્ય જેમ જીનાં વસ્ત્રો તજીને બીજાં નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, તેમ જીવાત્મા પણ જીનાં શરીરો તજીને નવાં શરીરો ધારણ કરે છે.

ગીતાના ૪ થા અંકમાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—

बहूनि मे व्यतीतानि, जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि, न त्वं वेत्स्य परंतप ॥ ૫ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! મારા અનેક જન્મ થયા અને તારા પણ અનેક જન્મ થયા છે. તે તમામને હું જાણું છઉં, અને તું જાણતો નથી. (૫)

વિગેરે શ્લોકો પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન બહુ સારી રીતે ઉકેલે છે.

આખી જીવંતીમર સત્કર્મ કરનારને દુઃખનો અંત ન આવે, તો પૂર્વજન્મના કર્મનો વાંક નીકળે છે. તે વાત પણ પુનર્જન્મના પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે.

જે પ્રશ્નનો ઉકેલ સનાતન ધર્મમાં પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં થયો હતો, તે પ્રશ્નનો ઉકેલ વિધર્મીઓ હજી બરાબર કરી શક્યા નથી.

યાહુદીઓ—પ્રાચીન યાહુદીઓ તો નિશ્ચિંતપણે એમજ માનતા હતા કે—મરણની સાથેજ મનુષ્યના જીવનનો ઇતિહાસ પુરો થાય છે. તેઓના પ્રાચીન બાઇબલમાં શરીરથી ભિન્ન જીવતત્ત્વનો ઉલ્લેખ છે. આ તત્ત્વને તેઓ પ્રાણ કહેતા પણ આત્મા નહિ. અલેકઝાંડ્રિયા નામના નગરમાં વસનારા નવા યુગના યાહુદીઓ વ્યક્તિગત આત્માનો સ્વિકાર કરતા હતા. ફેરિશી નામના તેમના ધર્મગુરુ વ્યક્તિગત આત્માને માનતા હતા, અને કહેતા કે ‘આત્મા અનેક દેહોમાં પેસીને નવા નવા દેહ ધારણ કરે છે.’ ઇસુખ્રિસ્ત ઇલિયાસ નામના પયગંબરનો અવતાર માનવામાં આવ્યો હતો. (મેથ્યુ ૧૦-૧૪) અલેકઝાંડ્રિયાદ્વારા આ ભાવના યુરોપમાં ફેલાણી. બૌદ્ધ ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે—બૌદ્ધ ધર્મના સાધુઓએ અલેકઝાંડ્રિયા અને એશિયા માઈનોર સુધી પહોંચીને, પશ્ચિમના દેશોને પોતાના વિચાર આપ્યા હતા.

મિસરવાસીઓ—ગ્રીક પંડિત હેરોડોટસ લખે છે કે—‘આત્માના અમરત્વની ભાવનાનો સૌથી પ્રથમ સ્વિકાર કરનારા મિસરવાસીઓ છે. તોપણ પુનર્જન્મ સંબંધી તેઓને યથાર્થ જ્ઞાન નથી. તેઓ શમને ઘણા કાળ સુધી સાચવી રાખે છે. એવા શમને તેઓ મમ્મી કહે છે. એવું ૩૦૦૦ વરસનું શમ વડોદરા સંગ્રહસ્થાનમાં છે. તેઓની માન્યતા એવી છે કે—આત્મા દેહનો સંબંધ તોડી શકતો નથી. શરીરનો નાશ થાય, તો આત્મતત્ત્વનો પણ નાશ થાય છે. મરણ પછી આત્મા દિવસે જગત્માં જ્યાં ત્યાં ફરી આવે છે, અને રાત્રે જ્યાં શય્ન હોય, ત્યાં પાછો આવે છે. તેને ભૂખતરસ લાગે છે, તે ઘણું દુઃખમય જીવન ભોગવે છે, કારણકે મોજમજ ભોગવવાની તેની લાલસા તૃપ્ત થતી નથી.’

ગ્રીક—તે એક સંસ્કારી પ્રજા છે. તેઓ આત્મતત્ત્વ સંબંધી કાંઈ વિશેષ જાણે છે. ગ્રીક પ્રજાને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજાવનાર સૌથી પહેલો પાઇથેગોરાસ હતો. પાઇથેગોરાસ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પ્રજા મૃત દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરતી હતી.

ધરાન—પ્રાચીન ધરાનીઓ પણ સંસ્કારી પ્રજા છે. તેઓ મૃતદેહને સાચવી રાખતા નથી. ‘દખમું’ શબ્દ દહ્ ધાતુ ઉપરથી છે.

મરણ અને સૂક્ષ્મદેહ—એટલી વાત તો સુવિદીત થઈ ગઈ છે કે—કોઈ વસ્તુનો સમૂલો નાશ થતો નથી. માત્ર તે વસ્તુની અવસ્થાઓ બદલાય છે. દષ્ટાંત—એક ઘડો ટુટી જાય, તો તેનાં ટીકરાં અને, તે ટીકરાં ધીમે ધીમે માટી સાથે મલી જઈને પાછો તેનો ઘડો, ગોળો પિગેરે કાંઈ બને, અગર તે માટી ચણતરના કામમાં આવે. મરણથી સૂક્ષ્મદેહ સ્થૂલદેહથી છૂટો પડી જાય છે, અને સ્થૂલદેહમાં રહેલાં પંચમહાભૂત, પંચમહાભૂતમાં ધીમે ધીમે મળી જાય છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહનો લય થતાં, સૂક્ષ્મદેહ ફરીથી તે સ્થૂલ દેહમાં આવી શકતો નથી. તાત્પર્ય સ્થૂલ દેહનો અને સૂક્ષ્મ દેહનો સદાને માટે જે વિયોગ થાય, તેનું નામ મરણ. સૂક્ષ્મદેહ કેવળ વાસનાઓ બનેલો હોવાથી, તે કશામાં મળી જતો નથી, જ્ઞાનામૃતથી તેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી વિદ્યમાન રહે છે. વિદ્યમાન અવસ્થામાં કર્માનુસાર નવા નવા દેહમાં પેસે છે, અને કર્મ ભોગવીને નીકળી જાય છે. સ્થૂલ દેહની મદદથીજ સૂક્ષ્મદેહને, (૧) વિકાસ પામવા માટે વાસનાઓ મળી શકે છે, અને (૨) પોતાની બાહ્ય સંકેલી દેવા માટે, જ્ઞાનામૃત પણ મળી શકે છે. (તે વાત તો આપ બરાબર સમજ્યા હશે.) વાછરૂં અવતરે છે કે તુરત પાવવા લાગે છે, અને મોટું

થાય છે ત્યારે વિષય ભોગવવા દોડે છે. તે તેને કાણે શીખવ્યું ? તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું પડે કે—‘ પૂર્વની વાસના. ’ વાસના હોય ત્યાં સુધી પુનર્જન્મ હોય, અને પુનર્જન્મ હોય ત્યાં સુધી દુઃખ હોય. જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા વાસનાને ક્ષીણ કરવા માટેજ મનુષ્ય દેહ છે. પુનર્જન્મ સંબંધી વિષયના ઉપસંહારમાં કહેવું ઘટે છે કે—

આપણો પુનર્જન્મ ધડનાર આપણે પોતેજ છઇએ—એત્યા તો ખચ્ચા, અને આજસ કહ્યું, ‘તો સાતમે માળેથી નીચે પડ્યા સમજવું. સત્કર્મ કરવાં, સત્સમાગમ કરવો, જ્ઞાનીઓને સેવીને જ્ઞાનામૃતનું પાન કરી, વાસનાના પૂરને હટાવવું; અગર ભકતોને સેવીને તમામ પ્રકારની વાસના પ્રભુના ચરણમાં મુકી દઇ, વાસનાઓથી મુક્ત થવું. આવ્યા વખતને ઓળખીને સમ-યનો, દ્રવ્યનો અને ઇન્દ્રિયોનો સદુપયોગ કરવો; એ તમામ ક્રિયાઓ—એ તમામ સામગ્રિઓ, આપણો પુનર્જન્મ તૈયાર કરી આપવામાં ધણીજ ઉપયોગી છે. તેથી અવળું આચરણ કરીને, સડેલી સામગ્રિ એકઠી દરશો, તો પુનર્જન્મરૂપી નવું મકાન—નવો દેહ—સડેલો ખનશે. વૈતરાં કરી કરીને જીવ નીકળી જશે. હરિ ભજવાની અગર સત્કર્મ કરવાની જરા પણ અવકાશ મળશે નહિ. દ્રવ્ય હશે તો તે પણ, વ્યવહારમાં, અને વેશ્યાઓના છંદમાં ચાલ્યું જશે; પણ સત્કર્મ કરવામાં વપરાશે નહિ. સારો પુનર્જન્મ લેવો હોય તો ચેતીને ચાલજો. જ્ઞાનભક્તિદ્વારા વાસનાનો ક્ષય કરીને પુનર્જન્મને અટકાવવો, એ ઉચ્ચ ભૂમિકાના મુમુક્ષુઓનું કર્તવ્ય છે.

અહોભાગ્ય—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે ‘જેમનાં દર્શન સમાધિમાં પણ દુર્લભ, તે પ્રભુ વ્રજવાસીઓની સાથે રમે છે, માટે તેમનાં અહોભાગ્ય છે,’ પૂર્વે વ્રજવાસીઓ મોટા તપસ્વીઓ હશે, જ્ઞાનીઓ હશે અગર ભકતો હશે. એમ અવશ્ય માનવું ઘટે છે. હવે આમળ વધીએ—

આજકો આનંદમાં રમે છે તે સ્થળમાં, હવે અધાસુર આવે છે—

અથાઘનામાઽભ્યપતન્મહાસુરસ-તેષાં સુલ્લક્ષ્મીક્રીડનવીક્ષણાક્ષમઃ ॥

નિત્યં યદન્તર્નિજજીવિતેષ્સુમિઃ, પીતામૃતૈરપ્યમરૈઃ પ્રતીક્ષ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—આજકો સુખપૂર્વક રમતા હતા. તે સુખ જેનાથી ખમાયું નહિ, એવો અધાસુર નામનો મોટો અસુર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પોતાના જીવિતને ઇચ્છનારા અમૃત પિનારા દેવો પણ, આ અસુરના મોતની વાટ જોતા હતા. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

યતાં કૃષ્ણિમવષ્ટમ્બ, નટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ॥

પ્રમથન્ત્ પ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥ ૧ ॥ [ગીતા અ. ૧૬]

વિગેરે શ્લોકોથી આસુરી સંપત્તિવાળા જીવોનું વર્ણન કર્યું છે. આસુરી સંપત્તિવાળા જીવોથી, દૈવી સંપત્તિવાળા જીવો સદા ડરતા રહે છે.

૧૩ ૫૬૭-૫૬૮—અથ-૫૬૭ી તેષાં સુલ્લક્ષ્મીક્રીડનસ્ય વીક્ષણે અક્ષમા યસ્ય સઃ સુલ્લ-ક્રીડનવીક્ષણાક્ષમઃ—આજકો સુખપૂર્વક રમતા હતા તે જેનાથી ખમાયું નહિ એવો અઘ-નામા—અધાસુર નામનો મહાસુર—મોટો અસુર અપતત્—આવી પહોંચ્યો. યસ્ય અંતઃ—જેના મૃત્યુની પીતામૃતૈઃ અપિ—અમૃત પીનારાઓ પણ નિજજીવિતે ઈપ્સન્તિ ઇતિ નિજ-જીવિતે ઈપ્સવઃ તૈઃ—પોતાના જીવિતને ઇચ્છનારા અમરૈઃ—દેવો પ્રતીક્ષ્યતે—વાટ જોતા હતા.

શ્રીકૃષ્ણને જોઇને અધાસુર વિચાર કરે છે—

દૃષ્ટ્વાઽર્ધકાન્કૃષ્ણસ્થાનધાસુરઃ, કંસાનુશિષ્ઠઃ સ વકીર્ણકાનુજઃ ॥

અયં તુ મે સોદરનાશકૃત્તયોર્-દ્વયોરથનં સબલં હનિષ્યે ॥ ૧૪ ॥

एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः, कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः ॥

प्राणे गते वर्ष्मसु का नु चिन्ता, प्रजाऽसवः प्राणभृतो हि ये ते ॥ १५ ॥

અર્થ—કંસે મોકલેલા અને પૂતના તથા બકરાક્ષસના નાના ભાઈ અધાસુરે, શ્રીકૃષ્ણ જેમાં મુખ્ય છે એવા બાળકોને દેખીને, વિચાર કર્યો કે “મારા ભાઈ તથા બહેનનો નાશ કરનાર આ બાળકજ છે. તે બેડ (સહોદર) ને બદલે, આ બાળકને તેના સૈન્ય સહિત હું મારીશ. [૧૪] મારા ભાઈ બહેનને આ છોકરાઓ તણ અને જળ રૂપ કરવામાં આવશે, ત્યારે વ્રજવાસીઓ મુલેલાં જેવાં થઈ જશે. પ્રાણ ગયા પછી જેમ દેહ લયરહિત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે બાળકો મુલા પછી, વ્રજવાસીઓ તરફથી જે લય છે, તે લય મટી જશે. કારણકે પ્રાણીઓનાં પ્રાણ તો બાળકોજ છે.” [૧૫]

૧૪-૧૫ વિવેચન—

વૈર શું નથી કરતું ?—શ્રીકૃષ્ણ જેવા રસીક બાળકને દેખીને, અધાસુરના હૃદયમાં વૈરનો ઉભરો આવ્યો. વૈર અને ક્રોધ બેડ સાથેજ રહે છે. તે બે એકઠા થઇને બુદ્ધિરૂપી દીવાને બુઝાવી દે છે, અને ન કરવાં જેવાં કર્મ કરાવે છે. દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે ક્રોધ કેદારે વૈરભાવ કરવો નહિ. કદિ વૈરભાવ થઈ પડ્યો હોય, તો તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો. પ્રયત્ન કરતાં પણ ન અટકે-સામે ભાણુસ ન સમજે-તો પોતે પોતાનાં હૃદયને અને પોતાની વાણીને અને તેટલાં નિર્વૈર કરવાં. તે શીતળતાની સુગંધ ચારે તરફ પ્રસરીને, સામાના વૈરને ધીમેધીમે નિર્મૂળ કરી નાંખશે.

૧૪ પરમ્થે—કંસાનુશિષ્ઠઃ—કંસે મોકલેલા વકીર્ણકાનુજઃ—પૂતના તથા બકરાક્ષસને। નાનો ભાઈ અધાસુરઃ—અધાસુરે કૃષ્ણમુખાન અર્ધકાન-દૃષ્ટ્વા-શ્રીકૃષ્ણ જેમાં મુખ્ય છે એવા બાળકોને દેખીને મે-મારા સો-રહોઃ નાશકૃત્-મેન ભાઈનો નાશ કરનાર અયં તુ-આ બાળકજ છે. તયોઃ દ્વયોઃ-તે બેડને બદલે અથ ઇનં સબલં હનિષ્યે-આ કૃષ્ણને તેના સૈન્યની સાથે હું મારીશ.

૧૫ પરમ્થે—યદા-ત્યારે મત્સુહ્રદોઃ—મારા સહોદરોને (તિલૈઃ સહિતાઃ આપઃ તિલાપઃ) પતે તિલાપઃ કૃતાઃ—આ છોકરાઓ તણ અને જળરૂપ કરવામાં આવશે તદા-ત્યારે વ્રજૌકસઃ—વ્રજવાસીઓ નષ્ટસમાઃ—મુલેલાં જેવા થઈ જશે, પ્રાણે ગતે—પ્રાણ ગયા પછી વર્ષ્મસુ-દેહમાં કા ચિન્તા-કયો ભય રહે! યે પ્રાણભૃતઃ જે પ્રાણીઓ છે તેમને હિ-ચોક્કસ રીતે પ્રજાઃ અસવઃ—મૃત પ્રાણ રૂપ છે.

સૌને ગળી જવાની ઇચ્છાથી અધાસુર અજગર બનીને રસ્તામાં સુવે છે—

इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः, स योजनायाममहाद्रिपीवरम् ॥

ધૃત્વાઽદ્યુતં વ્યાત્તગુહાનનં તદા, પથિ વ્યશેત ગ્રસનાશયા સ્વલઃ ॥ ૧૬ ॥

ધરાધરોષ્ઠો જલદોત્તરોષ્ઠો, દર્યાનનાન્તો ગિરિમૃગદંટુઃ ॥

ધ્વાન્તાન્તરાસ્યો વિતતાધ્વજિહ્વઃ, પરુષાનિલશ્વાસદવેક્ષણોષ્ણઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને સૌને ગળી જવાની ઇચ્છાથી, તે ખળ અધાસુરે અજગરનું મોટું અદ્ભૂત શરીર ધારણ કર્યું. પછી તે માર્ગમાં સુતો. તે અજગર એક યોજન લાંબો હતો, અને મોટા પર્વત જેવો જડો હતો. તેણે ગુફા જેવું મોં પહોળું રાખ્યું હતું. તેનો નીચલો હોઠ ધરતી ઉપર હતો, ઉપરો હોઠ વાદળોને અડી રહ્યો હતો. તેનાં ગલોફાં ગુફા જેવાં હતાં. દોઢા પર્વતનાં શીખરો જેવી હતી, મોઢાની અંદરનો ભાગ અંધારા જેવો હતો. જીભ લાંબી સડક જેવી હતી. શ્વાસ કઠોર પવનના જેવો હતો, અને આંખો દાવાનળની માફક સળગતી હતી. [૧૬-૧૭]

૧૬-૧૭ વિવેચન—

શ્રીશુકદેવજીની કેવી ઉમદા કાવ્યશક્તિ છે ! શ્રીમદ્ ભાગવતનાં ભાષાંતર થતાં, સંસ્કૃત વાંચવાનો રસ કમી થયો. કાલેજેમાં સંસ્કૃત ભણીને જેઓ હુશીયાર થયા, તેમણે બચપણ-

૧૬ પદ્યછેદ—इति व्यवस्याजगरं-એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને-વિચાર કરીને, ग्रसनाशय-આશા તથા ગ્રસનાશયા-સૌને ગળી જવાની ઇચ્છાથી સ્વલઃ-તે ખળ અધાસુરે અજગર-રસ્ય इदं आजगरं-અજગરનું बृहद्वपुः (તપુસક લિંગ)-મોટું શરીર અદ્ભૂત-અદ્ભુતરૂપ धृत्वा-ધારણ કરીને, तदा-પછી पथि-માર્ગમાં व्यशेत-સુતો. योजनं आयामः (પુલિંગ-લંબાઈ) यस्य तत् योजनायामं, योजनायामं च महाद्रेः इव पीवरं (પુષ્ટ-મોટું) यस्य तत् योजनायाममहाद्रेपीवरम्-યોજન જેટલું લાંબું અને પર્વત જેવું મોટું व्याप्तं गुहा इव आननं यस्मिन् तत्-વ્યાત્તગુહાનનં-મુખ ગુફા જેવું પહોળું હતું.

૧૭ પદ્યછેદ—धरायां अधरोष्ठः यस्य सः धराधरोष्ठः-તેનો નીચલો હોઠ પૃથ્વીને અડક્યો હતો. जलदेषु उत्तरोष्ठः यस्य सः जल-देषु-તેનો ઉપરો હોઠ વાદળને અડક્યો હતો. दरी इव आननस्य अन्तौ (ગલોફાં) यस्य सः दर्यानान्तः-તેનાં મલોફાં ગુફા જેવાં હતાં गिरेः शृंगाणि इव दंष्ट्राः यस्य सः गिरिशृंगदंष्ट्रः-ગિરિશૃંગદંટુઃ-પર્વતના શિખરો જેવી દોઢા હતી. ध्वान्तवत् (અંધારા જેવું) अन्तरास्यं यस्य सः ध्वान्तान्तरास्यः-મુખની અંદરનો ભાગ અંધારા જેવો હતો वितताध्ववत् (લાંબી સડક જેવી) जिह्वा यस्य सः वितताध्व जिह्वः-જીભ લાંબી સડક જેવી હતી. परुषानिलवत् श्वासः यस्य सः परुषानिलश्वासः-શ્વાસ કઠોર પવનના જેવો હતો. दववत् ईक्षणे उष्णे यस्य सः दवेक्षणे-આંખો દાવાનળ જેવી ઉજળી હતી.

માંથી સાંભળ્યું કે-‘પુરાણમાં ગપોડાં છે,’ તેથી તેમણે ભાગવત સામે જોયું નહિં. શુષ્ક વેદાંતીઓ પોતાના અજ્ઞાનના વાવટા લઈને ચારે તરફ ફરી વળ્યા કે-‘પુરાણોમાં કાંઈ નથી.’ ભક્તો ભજન કીર્તનમાં સંતોષ માનીને, ભજન કીર્તનના મૂળ રહસ્યરૂપ શ્રીમદ્ ભાગવતના રસ સુધી પહોંચ્યા નહોં. શ્રીરામના ઉપાસકોએ માત્ર તુલસીકૃત રામાયણ વાંચી, પણ તુલસીદાસજીએ જે ગ્રંથમાંથી (જે ભાગવતમાંથી) ભક્તિનો રસ ઉઠાવ્યો છે, તે ગ્રંથના સામું જોયું નહિં. ભાગવતની કથા કરનારા પુરાણી આવાઓ, પોથી ઉપર શું મૂક્યું? તે જોઈને રાજી થયા. ગૃહસ્થો તેમને દાન દક્ષણા આપીને રાજી થયા. આકી ભાગવતમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો જે રસ ઉભરાય છે, તે રસનું પાન તો કોઈ વીરલાએ કર્યું. જેમને અવકાશ અને અનુકુળતા હોય-જેમને જ્ઞાન અને ભક્તિ માટે ઉંડી લાગણી હોય, તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવતનો રસ વાટી વાટીને પીવો, [તે રસ પીવા સાથે વેદાંતનો વિવેકચૂડામણિ ગ્રંથ અને પાતંજલ યોગદર્શન-જે અહીંથી સરલતા પૂર્વક પ્રગટ થયાં છે-તે ગ્રંથો અવશ્ય વાંચવાં; કારણકે યોગ્યતા વિના આનંદ પ્રાપ્ત થશે નહિં.]

અજગર જેવું કાંઈ દેખીને વ્રજબાળકો શું વિચાર કરે છે તે ભાવથી સાંભળો—

દૃષ્ટ્વા તં તાદૃશં સર્વે, મત્વા વૃન્દાવનશ્રિયમ્ ॥

વ્યાસાજગરતુંડેન, હૃત્પ્રેક્ષન્તે સ્મ લીલયા ॥ ૧૮ ॥

અહો મિત્રાણિ ગદત, સત્ત્વકૂટં પુરઃ સ્થિતમ્ ॥

અસ્મત્સંગ્રસનવ્યાસ-વ્યાલતુંડાયતે ન વા ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે તે અજગરને જોઈને, તેને વૃન્દાવનની સંપત્તિ માનીને, સ્વધળા બાળકો રમતાં રમતાં, પહોળા કરેલા અજગરના મુખની સાથે, તે દેખાવની સરખામણી કરવા લાગ્યા. [બાળકો વિચાર કરે છે કે-] ‘અહો મિત્રો ! આપણી સામે જે દેખાય છે, તે કોઈ પ્રાણી જેવું દેખાય છે કે-ખીનું કાંઈ? આપણને ગળી જવા અજગરના ફાડેલા મુખ જેવું, તે જણાય છે-નહિં વાઈ?’

૧૮-૧૯ વિવેચન—

શંકા-વારંવાર ઉપાતો થતા હતા, તેથી બાળકોને અનાયાસે શંકા થઈ.

૧૮ ૫૬૨છેદ—તં તાદૃશં દૃષ્ટ્વા-તે અજગરને ઉપર પ્રમાણે દેખીને. વૃન્દાવનસ્ય શ્રિયં મત્વા-તેને વૃન્દાવનની સંપત્તિ માનીને સર્વે-સર્વે બાળકો. લીલયા-રમતાં રમતાં વ્યાસેન અજગરતુંડેન-પહોળા કરેલા અજગરના મુખની સાથે. હિ ઉત્પ્રેક્ષન્તે સ્મ-સરખામણી કરવા લાગ્યા.

૧૯ ૫૬૨છેદ—અહો મિત્રાણિ-અહો મિત્રો ! ગદત-કહો કે-પુરઃ સ્થિતમ્ સત્ત્વ-સ્ય કૂટં-આપણી સામે જે દેખાય છે તે કોઈ પ્રાણી જેવું દેખાય છે નહિં? અસ્મત્ અસ્માકં સંગ્રસનાય વ્યાસં વ્યાલતુંડં इव आचरति इति અસ્મત્સંગ્રસનવ્યાસવ્યાલતુંડાયતે ન વા-આપણને ગળી જવા અજગરના ફાડેલા મુખ જેવું જણાય છે કે નહિં?

હવે અજગરના રૂપને મેળવે છે—

સત્યમર્કકરારક્ત-મુત્તરાહનુવદ્નમ્ ॥

અધરાહનુવદ્રોધસ્-તત્પ્રતિચ્છાયયારુણમ્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રતિસ્પર્ધેતે સૃક્ષિભ્યાં, સવ્યાસવ્યે નગોદરે ॥

તુક્કમૃત્ત્વિયોઽપ્યેતાસ્-તદ્દંષ્ટ્રાભિશ્ચ પશ્યત ॥ ૨૧ ॥

આસ્તૃતાયામમાર્ગોઽયં, રસનાં પ્રતિ ગર્જેતિ ॥

एषामन्तर्गतं ध्वान्त-મેતદપ્યન્તરાનનમ્ ॥ ૨૨ ॥

દાવોળ્લગ્નસ્વરવાતોઽયં, શ્વાસવદ્ભાતિ પશ્યત ॥

તદ્ગન્ધસસ્વદુર્ગન્ધો-પ્યન્તરામિષસ્યન્ધવત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—[૬૭ તેજ વિષય ચાલે છે—] બાળકો અંદર અંદર વાત કરે છે કે—“સૂર્યના કીરણોથી લાલ થએલું વાદળું, જાણે અજગરનો ઉપલો હોઈ ન હોય, એવું લાગે છે, તે તમે જુઓ. તે વાદળાની છાયાથી લાલ જણાતો આ કાંઠો નીચલા હોઈ જેવો જણાય છે. આ ડાબી અને જમણી પર્વતની બે ગુફાઓ, ગલોદાં જેવી લાગે છે. ઉંચા શિખરની પંક્તિઓ, અજગરની દાઢો જેવી જણાય છે. [૨૦-૨૧] આ લાંબો અને પહોળો માર્ગ તે અજગરની જીભ જેવો જણાય છે. શિખરોની અંદરનું આ અંધારું, અજગરના મોઢાના મધ્ય ભાગ જેવું જણાય છે. [૨૨] દાવાનળથી તપી ગએલો આ કઠોર વાયુ, અજગરના શ્વાસ સરખો જણાય છે. દાવાનળથી બળી ગએલાં પ્રાણીઓની આ દુર્ગંધ, અજગરે ખાધેલાં માંસની ગંધ જેવી જણાય છે. કેમ ! બરાબરને ? ” [૨૩]

૨૦-૨૧ પદ્યછેદ—સત્ય-ખરેખર. અર્કકરૈઃ આરક્તં ઉત્તરાહનુવત્ ઘનં-સૂર્યના કીરણોથી રાતું થએલું વાદળું ઉપલા હોઈ જેવું જણાય છે. તત્પ્રતિચ્છાયયા-તે વાદળાની છાયાથી અરુણ રોધઃ અધરાહનુવત્-રાતો જણાતો આ કાંઠો નીચલા હોઈ જેવો છે. ૨૧ સવ્યા (જમણી) અસવ્યા (ડાબી) સઠાસવ્યે इति નગસ્ય ઉદરે-જમણી અને ડાબી પર્વતની ગુફાઓ. સૃક્ષિઃ-પુલ્કિત-ગલોદાં. સૃક્ષિભ્યાં પ્રતિસ્પર્ધેતે-ગલોદાં જેવાં જણાય છે. અપિ-અને. પતાઃ-આ. તુંગશૃંગાણાં આલયઃ (પંક્તિઓ) મોટા શિખરોની પંક્તિઓ. તત્ તસ્ય દંષ્ટ્રાભિઃ-તેની દાઢો જેવી જણાય છે. તે તમામ પશ્યત-તમે જુઓ.

૨૨ પદ્યછેદ—આસ્તૃતશ્વાસૌ ાયામમાર્ગશ્ચ इति અયં-આ પહોળો અને લાંબો માર્ગ. રસનાં પ્રતિગર્જેતિ-જીભ જેવો જણાય છે. एषां અંતર્ગતં एतद् ધ્વાન્તં-શિખરોની અંદરનું આ અંધારું. અંતરાનનમ્ પ્રતિગર્જેતિ-મુખની અંદરના ભાગ જેવું લાગે છે.

૨૩ પદ્યછેદ—અયં દાઢેન ઉષ્ણઃ સ્વરવાતઃ-દાવાનળથી ઉત્તેજા આ કઠોર વાયુ. શ્વાસવત્ ભાતિ इति પશ્યત-શ્વાસ જેવો જણાય છે તે જુઓ. અપિ-અને તેન વાતેન દુર્ગન્ધાનાં સત્વાનાં દુર્ગંધઃ-દાવાનળથી બળીગએલા પ્રાણીઓનો આ દુર્ગંધ. અંતરામિષસ્ય ગંધેન મુલ્યં-અજગરે ખાધેલા માંસના ગંધ જેવી છે.

૨૦ થી ૨૩ વિવેચન—

આ કવિની કૃતિ છે અલંકારની ધરના છે. ‘અજગર જેવું કાંઈ છે’, એવી શંકા ગોપ બાળકોને થઈ, પણ—

અસ્માન્કિમત્ર ગ્રસિતા નિવિષ્ટા-નયં તથા ચેદ્વકવદ્વિનદ્વિશ્યતિ ॥

ક્ષણાદનેનેતિ વકાર્યુશન્મુખં, વીક્ષ્યોદ્ધસન્તઃ કરતાહનૈર્યયુઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—‘આ મુખમાં કદિ આપણે પેઠા, તો શું આ આપણને ગળી જશે ? કદિ તે એમ કરશે; [એટલે કદિ તે આપણને ગળી જશે] તો બક-રાક્ષસની માફક શ્રીકૃષ્ણને હાથે તેનો નાશ થશે.’ આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા, શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર મુખ જોઈને હસતા હસતા, અને તાળીયો પાડતા પાડતા, તે બાળકો (અજગરના મુખમાં) ગયા. [૨૪]

૨૪ વિવેચન—

જેમ બાપ સાથે હોય ત્યારે બાળકો નિર્ભય રીતે ફરે છે. પતિ સાથે હોય ત્યારે સ્ત્રી નિર્ભય રીતે ફરે છે, તેમ પ્રભુ સાથે હોનાથી ત્રજ બાળકો નિર્ભય હતા. પ્રભુના સુંદર મોઢા સામે જોવામાં એ ભાવ છે કે—‘અમે સપડાઈ જઈએ, તો આવી પહોંચીએ; અને કદિ અમે મરી જઈએ, તો જીવતા કરીએ અગર મોક્ષ આપીએ.’ તાળીયો પાડીને પોતાની નિર્ભયતાનું ભાન કરાવે છે.

इत्थं मिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं, श्रुत्वा विचिन्त्येत्यमृषा मृषायते ॥

रक्षो विदित्वाऽखिलभूतहृत्स्थितः, स्वानां निरोद्धुं भगवान्मनो दधे ॥ ૨૫ ॥

तावत्प्रविष्टास्त्वसुरોदरान्तरं, परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः ॥

प्रतीक्षमाणेन वकारिवेशनं, हतस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा ॥ ૨૬ ॥

૨૪ પદ્યછેદ—અત્ર-આ મુખમાં. નિવિષ્ટાન્ અસ્માન્-જે આપણે પેઠા તો આપણને કિમ્ અયં ગ્રસિતા-શું આ ગળી જશે ? તથા ચેત્-જે તે તેમ કરશે તો તે. વકવત્-બગતા માફક. ક્ષણાત્-થોડીવારમાં. અનેન-આ કૃષ્ણથી. વિનંશ્યતિ-નાશ પામશે. ઇતિ-એમ બોલતાં બોલતાં વકારેઃ ઉચત્ મુખં વીક્ષ્ય-શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર મુખ જોઈને. ઉદ્ધસન્તઃ-હસતા હસતા. કરતાહનૈઃ-તાળીયો પાડતા યયુઃ-ગયા.

૨૫-૨૬ પદ્યછેદ—इत्थं-ઉપર પ્રમાણે. तथ्यं-સત્ય અતથ્યં-અસત્ય વિદિત્વા-તે અજગરને વૃંદાવનની સંપત્તિ જાણીને. अखिलभूतहृत्स्थितः-પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં રહેલા. मिथः (પરસ્પર) तत् जानाति इति तज्ज्ञाः न तज्ज्ञाः अतज्ज्ञाः तेषां भाषितं अत-ज्ज्ञभाषितं-અજાણ્યા લોકોની પરસ્પર ભૂલથી થતી વાત. श्रुत्वा-સાંભળીને. अमृषा मृषायते इति विचिन्त्य-જે સાચું છે તે ખોટું મનાય છે એમ વિચારીને. स्वानां निरोद्धुं भग-वान् मनः दधे-પોતાના જનને રોકવા માટે પ્રભુએ વિચાર કર્યો. तावत्-તેટલામાં તો अ-सुरस्य उदरस्य अन्तरं-અસુરના ઉદરમાં सवत्साः शिशवः प्रविष्टाः-વાહરમાં સહિત બાળકો પેઠા. परं-પણ वकस्य अरेः वेशनं-वक्ता-विशेषानं-પ્રભુ અંકર પેસે. प्रतीक्षते

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે અજ્ઞાણ લોકોની પરસ્પર ભુલથી થતી વાતો સાંભળીને, ‘જે સાચું છે તે ખોટું મનાય છે’ એવો વિચાર કરીને, (એટલે તે અજગર રાક્ષસજ છે, છતાં તેને વૃંદાવનની સંપત્તિ માનીને, બાળકો તેમાં પેઠા છે,) એવું સમજીને, પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં રહેલા પ્રભુએ, પોતાના જનને રોકવા માટે, વિચાર કર્યો. તેટલામાં તો વાછરડાં સહિત મજબાળકો અસુરના પેટમાં પેઠા. તે બાળકો અને વાછરડાં પેટમાં આવ્યા, તોપણ તે રાક્ષસ પોતાના બે સહોદરને સંભારતો હોવાથી, ભગવાનના પ્રવેશની વાટ જોતો હતો. તેથી તેણે (પેટમાં પેઠેલાં વાછરડાંને અને બાળકોને) પચાવી દીધાં નહીં. [૨૫-૨૬].

૨૫-૨૬ વિવેચન—

અમૃષા મૃષાયતે—‘ જે સત્ય હોય તે ખોટું જણાય ’, એ જીવનો સાધારણ સ્વભાવ છે. માતાપિતા ધણી સંભાળ રાખે, પણ સામાન્ય બાળક તેનાથી કંટાળે; દરે દરે દર્શન કરે. દેવ પાસે જઈને ભલે કહે કે ‘ ભલું કરજો માઆપ.’ પણ માતા પિતાને પીડે. પતિ સ્ત્રીની ધણી સંભાળ રાખે, પણ સામાન્ય સ્ત્રી પતિથી કંટાળે, અને બીજા પુરૂષનાં વખાણ કરે. સ્ત્રી પતિની ધણી સેવા કરે, પણ સામાન્ય પતિ પોતાની સ્ત્રીનો અનાદર કરે, અને પરસ્ત્રીઓનો સત્કાર કરે. સામાન્ય વેપારીઓ પણ જે ધંધામાંથી રોટલો રળી ખાતા હોય, તે ધંધાને નિંદે, અને પારકા ધંધાનાં વખાણ કરે. હિંદુસ્તાનના સામાન્ય વતનીઓ યુરોપ અમેરિકાનાં વખાણ કરે, અને પોતાની જન્મભૂમિની નિંદા કરે. અત્યારે અમેરિકા દેશનાં બહુ વખાણ થાય છે. પણ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તે સાંભળો—

અમેરિકા—કોઈ પણ રીતે પૈસો ભેગો કરનારા લોકો તો, દરેક દેશમાં અને દરેક સૈકામાં હોય છે, પણ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં તેઓની (કોઈ પણ રીતે પૈસો ભેગો કરનારની) સંખ્યા વધી ગઈ છે. યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં લક્ષ્મી ધણી છે, તેમ લક્ષ્મીનું પૂજન પણ થાયું છે. ધનની પ્રાપ્તિને હેતુ મોજમજ છે. તે દેશ સંસ્કારી ગણાય છે, સુધરેલો ગણાય છે; તો પણ ધનની ખાતર અને મોજમજની ખાતર, તે દેશમાં દર વરસે ૧૨૦૦૦ ખુન થાય છે. દર અડવાડીએ ૨૫૦ થયા. ચોરી, ધરપકડ, દગાબાજી, ખોટી સહી, ઉઘાવગીરો અને દંભી ખેંકોની સંખ્યા તે દેશમાં ધણી છે. મનુષ્યના જીવનના રક્ષણ માટે જડ વસ્તુઓની આબાદી ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આત્મતત્ત્વનો વિષય વિસરાઈ ગયો છે. ખોટી આખર (પોઝીશન)ની વાત એટલી બધી વધી પડી છે કે—ત્યાં મરવાનું પણ મોંઘું છે. પાંચ પંદર હજાર હોય ત્યારે સાધારણ આખરથી મરી શકાય છે. આ દેશની અસર વિલાયત ઉપર થઈ છે, અને વિલાયતની અસર આપણા દેશ ઉપર થઈ છે. આપણે પણ આત્મવરતુનો અનાદર કરીને, જડ (નાશવંત) પદાર્થોમાં બહુ પ્રીતિ કરવા લાગ્યા છીએ.

इति प्रतीक्ष्यमाणः तेन-भगवान्‌ની જે વાટ જોતો હતો એવા રાક્ષસથી હતયોઃ સ્વ-કયોઃ અન્તં સ્મરતિ इति हतस्वकांतस्मरणः तेन इति रक्षसा-પોતાના બે સહોદરના મરણને સંભારતા રાક્ષસથી.ન गीर्जाः-પચાવી શક્યાં નહિં.

ધર્મક્રિયાઓમાંથી પાછા પડતા જમએ છીએ. કદિ ધર્મક્રિયા કરીએ છમએ, તો તે શ્રદ્ધા વિના થાય છે. મોજમજને ચાળે ચડ્યા છીએ. તેથી થોડી કમાણીથી નભાવી શકતા નથી. મુમુક્ષુઓએ જ્ઞાનદ્વારા સત્યને ઓળખીને, સત્યમાં પ્રીતિ કરવી ઘટે છે. સત્યનો અનાદર કરવો ઘટતો નથી, એ ભાવ છે.

હમણું મરવું છે, હમણું આ સંસારને સંકેલી દેવો છે, તો પણ અધાસુર કેવા વિચાર કરી રહ્યો છે? જો એત્યા નહિં તો આપણી પણ એજ દશા છે—રાગદ્વેષનો દેવતા સાથે લઇને મરવું પડશે. મરવા વખતે સ્થૂલ શરીરને ગંગાજળ પાય, અગર ગંગાજળમાં ખોળે, તે સાફ છે; પણ વાસનાનો દાવાગ્નિ યુગ્મયા વિના, જન્મ મરણનો દાવાગ્નિ શમે એવો નથી. અધાસુરના અંતકાળ વખતે પ્રભુ પોતે હાજર છે. પણ આપણા અંતકાળ વખતે તો સગા-સંબંધી હાજર હશે. ‘આ વીલમાં સહી કરો, મને તમે ઓળખો છો? તમારી પાછળ નાત નહીં થાય.’ વિગેરે વાતો કરનારા હાજર રહેશે. અત્યારથી મનને કહેતા રહેજો કે—પોતાના મનમાં સમજી જવા માટેજ શાસ્ત્ર શ્રવણ છે.

૫૬.

મન માયાના કરનારારે ! જરી જોને તપાસી તારી કાયા;
પુછી જોને તું પંડિત પુરાણારે, કોઇના અમર છે લેખ લખાણા ? મન માયાનાં
કાચી છે કાયા આ જુઠી છે માયા, ને માટીના ખેલ બનાયા;
શાણા હતા તે તો સમજી ગયા, પેલા બાળક બિચારા લપટાયા—રે—જરીં હારે—મનં
લાખોતી પાંખો ગઢ છે પીંખાઇ, જેની મુછપર લીંબુ ઠેરાયા;
કાળના કોહાડાથી કોણ અચ્યું છે ? રંકે હોય બલે મહારાયારે—જરીં હારે મનં
સંધ્યાના જેવા રંગ સોનેરી, ને વંધ્યાને લાડ લડાયાં;
જેબન ને તન ધન તેવાં સમજવાં, પાણીમાના પડછાયા રે—જરીં હારે—મનં

બાળકો અધાસુરના પેટમાં પેદા, પણ હજી શ્રીકૃષ્ણ આફી છે—

તાન્વીક્ષ્ય કૃષ્ણઃ સકલાભયપદો, જ્ઞાનન્યનાથાન્સ્વકરાદવચ્યુતાન ॥

દીનાંશ્ચ મૃત્યોર્જેઠરાગ્નિઘાસાન, મુનાર્દિતો દિષ્ટકૃતેન વિસ્મિતઃ ॥ ૨૭ ॥

કૃત્યં કિમત્રાસ્ય સ્વલસ્ય જીવનં, ન વા અમીષાં ચ સતાં વિહિસનમ્ ॥

દ્વયં કથં સ્યાદિતિ રંધિષ્યેન્ત્ય, તજ્ઞાત્વાઽવિશત્તુળ્લમશેષદ્વઘરિઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૭-૨૮ ૫૬૩૭૬—સકલાન અભયં પ્રદદાતિ इति સકલાભયપદઃ કૃષ્ણઃ—સકળને અભય આપનારા ભગવાને ન વિચિત્રે અન્યઃ નાથઃ યેષાં તે તાન—અનન્યના થાન—જેનો બીજો કોઈ ધણી નથી એવા. સ્વકરાત્ અવચ્યુતાન—પોતાના હાથમાંથી છૂટી પડેલા. ચ—અને. દીનાન—ગરીબ. મૃત્યોઃ ઉઠારાગ્નૌ ઘાસાઃ તાન—રાક્ષસની જહરાગ્નિમાં ધાસરૂપ બનેલા. इति તાન વીક્ષ્ય—એવા તેમને જાણીને ઘૃણયા અર્દિતઃ—દયાથી પીડાએલા દિષ્ટસ્ય કૃતેન વિસ્મિતઃ—દેવતા કૃત્યથી વિરમય પામીને. અત્ર કિં કૃત્યં—અહીં શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. અસ્ય સ્વલસ્ય જીવનં ન—આ પાપી રાક્ષસ શ્રવે નહિં. વા—અને—અમીષાં સતાં વિહિસન—ન—આ બધાં પ્રાણીઓ મરે નહિં, દ્વયં કથં

અર્થ—જેઓને બીજા કોઈનો આધાર નથી, અને જે દીન પ્રાણીઓ છે, તે બાળકો તથા વત્સોને પોતાના હાથમાંથી નીકળી ગયેલા, અને અધાસુરની જઠરાગ્નિમાં ઘાસરૂપ થઈ જવાના જાણીને-પચી જવાના જાણીને, ક્યાથી હુઃખી થએલા અને દૈવના કર્તાવ્યથી વિસ્મય પામેલા, સર્વને અભય આપનારા લગવાને વિચાર કર્યો કે—‘હવે અહીં શું કરવું યોગ્ય છે ? એટલે જે રીતે આ હુષ્ટ અધાસુર મરી જાય; અને (વજ બાળકો તથા વત્સોરૂપી) લલાં પ્રાણીઓ બચે. તે બેઉ કેવી રીતે બને ?’ તેનો વિચાર કરીને, અને તેના ઉપાયનો નિર્ણય કરીને, સર્વજ્ઞ ભગવાન અધાસુરના મુખમાં પેઠા. [૨૭-૨૮]

૨૭-૨૮ વિવેચન—

દિષ્ટસ્ય કૃતેન વિસ્મિતઃ—દૈવના કૃત્યથી વિસ્મય પામેલા શ્રીકૃષ્ણ.

શું શ્રીકૃષ્ણથી દૈવ જુદા છે ?—શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ નથી ? તે સંબંધી ખુલાસો સાંભળો—શ્રીકૃષ્ણ દૈવથી જુદા નથી—દૈવ કૃષ્ણની આરામાં રહીનેજ કામકાજ કરે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ પણ છે. તેમનાથી કોઈ વાત અજાણી નથી. આ વાક્ય એમ સૂચવે છે કે—કર્મની ગતિ ન્યારી છે—દૈવની શક્તિ અદ્ભુત છે. સ્વપ્નામાં પણ જોતો ખ્યાલ નહોત્ય, તે વાત દૈવ અદ્ભુત રીતે મેળવી આપે. નાથાભાષને પાડોશીની દીકરી સાથે લેખ લખ્યા હતા, તેથી પાડોશીની દીકરી જ્યારે ઉમર લાયક થઈ, અને તેને માટે વર શોધ્યો જડતો નહોતો, તે અરસામાંજ નાથાભાષ રાંડ્યા. સેજ મંદવાડમાં તેની સ્ત્રી મરી ગઈ. પાડોશીને નાથાભાષ ગમ્યા, પાડોશીની સ્ત્રીને પણ નાથાભાષ ગમ્યા; અને કર્યા ચાંદલા. નાથાભાષ કહે ‘આ શું ?’ સૌ કહેવા લાગ્યા કે ‘લખ્યા લેખ.’ હિંદુ સ્ત્રી વટલી જાય, અને મીસમીલર હિંદુ થાય, તેપણ લખ્યા લેખ. દૈવનીજ ગતિ. મજ્જાવરાવ ખસી જાય, અને શીયાજીરાવ તખ્તનશીન થાય, તે પણ લખ્યા લેખ. કોઈ દિવસ રાત્રે પેશાબ કરવા ન ઉઠતા હોઈએ; પણ વીંછીની સાથે લખ્યા લેખ ભોગવવાનો સમય થયો હોય, તો ઉઠીને ખાળમાં પગ મૂકીએ, ત્યાં વીંછી ચટકો લે.

મઝલ.

થવાનું ના થવાનું કહે, જગત્માં કોણુ એવો છે;
 ન જણ્યું જનકી નાથે, પ્રભાતે શું થવાનું છે.
 પ્રભાતે શું થવાનું છે ? પ્રભાતે શું થવાનું છે ?—ન જણ્યું ટેક.
 હતી શલ્યા રૂપે અહલ્યા, જગત્માં વાત જાહેર છે;
 ન જણ્યું જ્ઞાની ગૌતમે, પ્રભાતે શું થવાનું છે—પ્રભાતે ન જણ્યું
 હતા કૌરવ અને પાંડવ, જગત્માં મહા યજ્ઞી યોદ્ધા;
 ન જણ્યું ભીષ્મ જેવાએ, પ્રભાતે શું થવાનું છે—પ્રભાતે ન જણ્યું
 રમ્યા જુગતું સહુ સાથે, વિભૂતિ સહુ ગયા હારી;
 ન જણ્યું ધર્મ જેવાએ, પ્રભાતે શું થવાનું છે—પ્રભાતે ન જણ્યું

સ્યાત્—તે બે બાબત કેવી રીતે બને ? इति संविचिंत्य—તેનો બહુ સારી રીતે વિચાર કરીને. તત્ જ્ઞાત્વા—તે વિષયનો બરાબર નિશ્ચય કરીને. અશેષાન પશ્યન્ને इति—અશેષદ્ગ હરિઃ—સર્વજ્ઞ ભગવાન, તુંહં આવિશત્—મુખમાં પેઠા.

દક્ષ કે યજ્ઞમેં જાકર, તજી જળ દેહ પાર્વતી;

ન જાણ્યું ભોળા શંભુએ, પ્રભાતે શું થવાનું છે—પ્રભાતે ન જાણ્યું.

અસ્ય જલસ્ય જીવનં ન વા અમીષાં સતાં વિહિસનઃ ન—[આ ખળ મરી જાય, અને આ ભલાં પ્રાણીઓ અચી જાય]—આ વાક્ય ભગવદ્ ધર્મ સૂચવે છે, કારણ કે પારેજાણા સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ । [ગીતા અ. ૪. ૮.] શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે ‘ મારો જન્મ સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવા અને દુરીજનોનો નાશ કરવા માટે છે. ’ જે પોતાના બન્યા છે, તેમને માટે પોતાનો કેટલો પ્રેમ છે, તેનું સૂચન આ શ્લોકોમાં છે;

પ્રભુ અધાસુરના મુખમાં પેઠા પછી આસપાસનું ચાતાવરણ કેવું થયું?—

તદા ઘનચ્છદા દેવા, મયાદ્વા હેતિ ચુક્રુથુઃ ॥

જહ્નુર્ય ચ કંસાદ્યાઃ, કૌણપાસ્ત્વઘબાંધવાઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—તે સમયે વાહણાંની ઓથે ઉભેલા દેવો ભયથી હાહાકાર કરવા લાગ્યા. અધાસુરના સાંબંધી કંસાદિ અસુરો રાજી થયા. [૨૯].

૨૯ વિવેચન—

સાચું અને ખોટું અનાદિકાળથી સેજભેજ ચાલ્યું આવે છે. સાચાને સાચાનો પક્ષ, અને ખોટાને ખોટાનો પક્ષ, પણ અંતે—

તચ્છૃત્વા ભગવાનકૃષ્ણસ્—ત્વવ્યયઃ સાર્ભવત્સકમ્ ॥

ચૂર્ણીચિકીર્ષોરાત્માનં, તરસા વઘૃથે ગલે ॥ ૩૦ ॥

(અપૂર્ણ.)

૨૯ પદ્યછેદ—તદા-તે સમયે ઘનનાં છદઃ (આવરણ) ચેષાં તે ઘનચ્છદાઃ-વાહણાંની ઓથે રહેલા. દેવાઃ-દેવો મયાત્-ભયથી, હા હા इति ચુક્રુથુઃ-હા હાકાર કરવા લાગ્યા. તુ-અને ચે-જે કંસાદ્યાઃ અઘરાંધવાઃ કૌણપાઃ-કંસાદિ અધાસુરના જે બાંધવો હતા તે રાક્ષસો, જહ્નુઃ-રાજી થયા.

૩૦ પદ્યછેદ—દેવોનો હાહાકાર સાંભળીને ભગવાન કૃષ્ણઃ તુ અવ્યયઃ-અવિનાશી એવા કૃષ્ણ પરમાત્મા તત્ શ્રુત્વા-હાહાકાર સાંભળીને. સાર્ભવત્સકૈઃ સહિતઃ તમ્ આત્માનં-બાળકો અને વાહડાં મહિત પોતાને ચૂર્ણીચિકીર્ષોઃ અઘસ્ય-ચુર્ણ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા અધાસુરના ગલે-ગળામાં તરસા વઘૃથે-ત્વરાથી વધ્યા.

ડાકોર—ચૈત્રી પુનમ ઉપર ડાકોર જતાં, ડાકોરમાં થોડા વખત માટે ગાયકવાડની હવેલીમાં મુકામ કર્યો. પુનમ ત્રિગેરે મેળામાં દર્શનની સગવડ હોતી નથી, તોપણ ભક્તોની મંડળીઓનાં દર્શન, અને અનેક મુમુક્ષુઓનો મેળાપ થાય છે. પુનમ પછી દર્શનનો આનંદ બહુજ રહે છે. મંદિરમાંથી બહાર નીકળતું ગમતું નથી. તે ઉપરાંત ડાકોરમાં કેટલાએક સતો અને સ્થળો ખાસ જોવા લાયક છે. ગાડીમાંથી દોડતા ઉતરે, અને દોડીને ગાડીમાં ચડી બેસે, તેઓને આ લાભ મળતો નથી. નિવૃત્તિપરાયણ પુરુષોએ એકલા આવીને, ખાસ થોડા વખત ટકવા જેવું આ સ્થાન છે. ગુજરાતકાઠીયાવાડને ગંદરે વૈકુંઠ ધામ છે. તંત્રી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ જેઠ માસ,

અંક ૫ મો.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

૧૨મો અધ્યાય ચાલુ.

ગયા અંકમાં ૫૧૨ મે પાને ૩૦ મો શ્લોક અને તેનું પદ્મછેદ આપ્યું છે. હવે આગળ શરૂ કરીએ—સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો—મોક્ષો શ્રીકૃષ્ણજીવદેવકી જય.

તતોડાતેકાયસ્ય નિરુદ્ધમાર્ગિણો, હૃદ્ગીર્ણદષ્ટેન્નમતસ્તિતસ્તતઃ ॥

પૂર્ણોડતરંગે પવનો નિરુદ્ધો, મૂર્ધન્વિનિષ્પાટય વિનિર્ગતો બહિઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—હાહાકાર સાંભળીને અભિનાશી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, અધાસુર કે જે બાળકોને અને વાછરડાં સહિત પોતાને ચૂર્ણ કરવા ઇચ્છતો હતો, તેના ગળામાં તુરત વૃદ્ધિ પામ્યા—તુરત નાના મટીને મોટા થયા. [૩૦] આ પ્રમાણે અધાસુરનું ગળું રૂંધાઈ જતાં, અધાસુર કે જે આમ તેમ તરફડીયાં મારતો હતો, અને જેની આંખો નીકળી પડી હતી, તેના દેહની અંદર બહુજ રૂંધાએલો પવન, તેનું અક્ષરંધ ફાડીને બહાર નીકળી ગયો. [૩૧].

૩૧ પદ્મછેદ—તતઃ—એમ થયા પછી. અતિકાયસ્ય નિરુદ્ધમાર્ગિણઃ—મોટી કાયાવાળો અને જેનું ગળું રોકાઈ ગયું હતું તેના અંતઃ તતઃ અમતઃ—આમ તેમ આજોટતા. હૃદ્ગીર્ણ દષ્ટિઃ यस્ય સઃ હૃદ્ગીર્ણદષ્ટેઃ તસ્ય હૃદ્ગીર્ણદષ્ટેઃ—જેની આંખો ફાટી રહી હતી તેના. અંતરંગે અધાસુરના દેહમાં પૂર્ણનિરુદ્ધઃ પવનઃ—પૂર્ણ રીતે રોકાએલો પવન. [મૂર્ધા નમ્ ને બદલે મૂર્ધન શબ્દ મૂક્યો છે], મૂર્ધન વિનિષ્પાટય—અક્ષરંધ ફાડીને બહિઃ વિનિર્ગતઃ—બહાર નીકળી ગયો.

૩૦-૩૧ વિવેચન--

અંતે ધર્મનો જય, સત્યનો જય. જીવ ગમે એવો રૂડો રૂપાળો હોય, મોટી મોટી સભા-ઓમાં ગર્જના કરતો હોય, હજોરોને ડરાવતો હોય, સુખપાલ વિના ખેસતો ન હોય, પણ તેની આખર સ્થિતિ આ છે. યાદ રાખજો કે--

૫૬.

પંખી વિના કોણ મહાલેરે, આ પંખી વિના કોણ

મહાલેરે હો-પાંજરીયામાં પંખી વિના કોણ મહાલે ?

કાયા પાંજરીયું તારું, નથી કાયમ રહેનારું,--(૨)

ન જાણીશ પડશે આજ કે કાલેરે--આ પાંજરીયામાં પંખી

જળ જશે હંસા ઉડી, પડી રહેશે માયા મુડી; (૨)

જમડા આવીને ટોટો ઝાલેરે--આ પાંજરીયા પંખી

વેપારી ઉડીને ચાલ્યો, હાટ મુકીને હાલ્યો; (૨)

આ હિસાબ કોઇનો કોઇએ ન આપ્યોરે--આ પાંજરીયામાં પંખી

ધમણ પડી ગઇ છાતી, અંદર અગ્નિ ઓઝાણી; (૨)

કહોડ મુકીને લુહાર ચાલ્યોરે--આ પાંજરીયામાં પંખી

પરણીને મેલી ધરમાં, ચહે લગી સગા સંબંધી; (૨)

કાયા પાંજરીયું ખોરી ખાણ્યુંરે--આ પાંજરીયામાં પંખી

પીંજર સાંકળચંદ ગાવે, બજા લેને પ્રભુને ભાવે; (૨)

આવાગમન મટી જવેરે--આ પાંજરીયામાં પંખી

પછી શું થયું તે બાવથી સાંભળો--

तेनैव सर्वेषु प्राणिषु, वत्सान् सुहृदः परेतान् ॥

दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्, वक्रान् मुकुन्दो भगवान् विनिर्ययौ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ--પવનની સાથેજ તેની સઘળી ઇંદ્રિયો બહાર નીકળી ગયા પછી, એટલે-ઇંદ્રિયોના ગોલક પડ્યાં મેલીને ઇંદ્રિયો બહાર નીકળી ગયા પછી, (તેના પેટમાં) મરણ પામેલાં ગોવાળીયા અને વત્સોને, પોતાની અમીદૃષ્ટિથી જીવતાં કરીને, તેઓની સાથે શ્રીમુકુંદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા-અધાસુરના મોઢામાંથી બહાર નીકળ્યા. [૩૨]

૩૨ પદ્ય-તેન-પવનની સાથેજ સર્વેષુ પ્રાણેષુ (ઇંદ્રિયો) બહિર્ગતે-તમામ ઇંદ્રિયો બહાર નીકળી ગઇ. પરેતાન-મરી ગયેલા સુહૃદઃ વત્સાન-ગોવાળીયાઓને અને વાઝડાંઓને સ્વચ્છ દૃષ્ટ્યા પોતાની અમૃત સરખી દૃષ્ટિથી. ઉત્થાપ્ય ઉભા કરીને તૈઃ અન્વિતઃ તદન્વિતઃ-તેઓની સાથે મુકુંદઃ ભગવાન-મુકુંદ ભગવાન-વક્રાત્-મુખમાંથી પુનઃ વિનિર્યયૌ-પાછા નીકળ્યા.

૩૨ વિવેચન—

અજગરનો પ્રાણુ ફાંપ જતાં, અજગરના પેટમાં ગયેલાં, બાળકો અને વસ્ત્રો મરણ પામ્યાં. તે તમામને પ્રભુએ પોતાની અમૃત સરખી દૃષ્ટિથી જીવતાં કર્યાં, તે વાત શ્રીકૃષ્ણની પ્રભુતા સૂચવે છે. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. ગમે એવા ભયથી મુક્ત કરનાર પ્રભુ છે, માટે પ્રભુનું નામ આ શ્લોકમાં મુકુંદઃ આપ્યું જણાય છે.

‘પ્રાણુના ઉપર આપ્યા જીવનનો આધાર છે, એમ આપણ સૌ જાણીએ છીએ, છતાં તે પ્રાણુને પ્રાણુયામદ્વારા કેળવવાનું, તથા તે પ્રાણુને સ્વચ્છ હવા અને સ્વચ્છ અન્નપાન આપવાનું ધણું મનુષ્યો સમજતા નથી. આ બાબત સમજીને ધણુને સમજાવવા જેવી છે.

પ્રભુ પતીત પાવન કેમ કહેવાય છે ? તેનો હવે ખુલાસો છે.

પીનાહિભોગોત્થિતમદ્ભુતં મહજ્-જ્યોતિઃ સ્વધાન્ના જ્વલયદ્દિશો દશ ॥
પ્રતીક્ષ્ય સ્વસ્થિતમીશનિર્ગમં, વિવેશ તસ્મિન્મિષતાં દિવૌકસામ્ ॥૩૩॥

અર્થ—તે અજગરના પુષ્ટ શરીરમાંથી નીકળેલું મહા અદ્ભુત અને પોતાના પ્રકાશથી દશે દિશાઓને અજવાળતું-પ્રકાશ આપતું-તેજ કે જે, ભગવાનના નીકળવાની વાટ જોઈને આકાશમાં રોકાઈ રહ્યું હતું, તે તેજ દેવતાઓના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણમાં પેસી ગયું. [૩૩].

૩૩ વિવેચન—

‘અધ’ એટલે પાપ અને અધાસુર એટલે પાપમાં પ્રીતિવાળો અસુર. પાપથી નહિં ડરનારો અસુર. પાપનો નાશ કરવો એ ભગવાન અને ભગવાનના જનનો ધર્મ છે. આહારો સંધ્યાવંદનાદિ ક્રિયાદ્વારા-અધમર્ષણ મંત્રોદ્વારા-પાપનો નાશ કરતા રહે છે.

પતીતપાવન—પ્રભુએ અધાસુરને માર્યો ખરો, પણ તેના આત્માને પોતાના સ્વરૂપમાં લઈ લીધો, પોતારૂપ કરી દીધો. ભૂતમાં ગોળ ખવાઈ જાય, તોપણ ગળ્યો લાગે, અને ભૂતમાં સોમલ ખવાય, તોપણ મોત આવે. તેમ ભલેને વૈરભાવે પ્રભુને ભજે, તોપણ તેનો ઉદ્ધાર જ થાય. આ સંબંધી વિશેષ ખુલાસા આગળ ૩૮ તથા ૩૯ માં શ્લોકમાં છે. હવે આગળ સાંભળો—

તતોડતિદૃષ્ટાઃ સ્વકૃતોડકૃતાર્દ્રેણં, પુષ્પૈઃ સુરા અપ્સરસશ્ચ નર્તનૈઃ ॥

ગીતૈઃ સુગા વાદ્યધરાશ્ચ વાદ્યકૈઃ, સ્તવૈશ્ચ વિપ્રા જયનિઃસ્વનૈર્ગણાઃ ॥૩૪॥

૩૩ ૫૬૨છેદ—પીનસ્ય અદ્દેઃ ભોગાત્-તે મોટા અજગરના શરીરમાંથી ઉત્થિતં અદ્ભુતં મહત્ જ્યોતિઃ-નીકળેલું અદ્ભુત મોટું તેજ સ્વધાન્ના-પોતાના તેજથી દશ દિશઃ જ્વલયત્-દશે દિશાઓને પ્રકાશ આપતું દૈશસ્ય નિર્ગમં પ્રતીક્ષ્ય-પ્રભુના બહાર આવવાની વાટ જોઈને સ્વે અધસ્થિતં-આકાશમાં રોકાઈ રહેલું. [મિષન્તિ ઇતિ મિષન્તઃ (જોતાં) તેષાં મિષતાં] મિષતાં દિવૌકસાં-દેવતાઓના દેખતાં તસ્મિન્ વિવેશ-પ્રભુમાં પેસી ગયું.

૩૪ ૫૬૨છેદ—તતઃ-પછી અતિદૃષ્ટાઃ સુરાઃ-મહુ રાજ યએલા દેવોએ સ્વકૃતઃ-જેણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું છે તે શ્રીકૃષ્ણનું અર્દ્રેણં-પૂજન પુષ્પૈઃ-પુષ્પોપડે અકૃત-અકુર્વન્-

અર્થ—પછી બહુજ રાજી થએલા દેવતાઓએ, જેણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું છે, એવા શ્રીકૃષ્ણનું પુષ્પોવડે પૂજન કર્યું. અપ્સરાઓએ નાચથી, સારંગ મૃનારાઓ (ગાંધર્વો)એ ગાયનથી, વાજાંવાળાઓએ વાજાંથી, બ્રાહ્મણોએ સ્તુતિથી અને પાર્શ્વદેવોએ જય જય શબ્દથી, ભગવાનનું પૂજન કર્યું.

૩૪ વિવેચન—

આસુરી સંપત્તિનો નાશ દેખીને-દૈવી સંપત્તિ હરખાય, એ સ્વાભાવિક છે. અજવાળું થયા પછી જેમને ઉઠવાની ટેવ હોય, તે ટેવને અટકાવીને તે પુરૂષ જરા અધારામાં ઉઠીને સ્નાન સંધ્યાથી પરવારી, પ્રભુની આરતી ઉતારે, તો તે દિવસ તેને ધણોજ આનંદમય જણાય છે. કારણ કે આસુરી સંપત્તિરૂપ આળસનો તેણે નાશ કર્યો. યાદ રાખવું કે:—

દૈવી સંપત્તિરૂપોદ્ધાય, નિબંધાયાસુરી મતા ॥ (ગીતા. અ. ૧૬-૫.)

દૈવીસંપત્તિ મોક્ષ આપે છે અને આસુરી સંપત્તિ બંધન કરાવી આપે છે. આં સંસારમાં પણ દૈવીસંપત્તિવાળો વાધરી જેટલો શોભે છે, તેટલો આસુરી સંપત્તિવાળો બ્રાહ્મણ શોભતો નથી.

કંસાદિ આસુરી સંપત્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણના નાશની અપેક્ષા રાખી રહ્યા છે; અને દેવાદિ દૈવી સંપત્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણના વિજયની અપેક્ષા રાખી રહ્યા છે.

આ ધામધૂમ સાંભળીને બ્રહ્માજી તે વનમાં પધારે છે—

તદ્ભૂતસ્તોત્રસુવાદ્યગીતિકા-જગાદ્દેવૈસ્તેત્સવમફલસ્વનાન્ ॥

શ્રુત્વા સ્વધામ્નોઽન્યજ આગતોઽચિરાદ્-દૃષ્ટ્વા મહીશસ્ય જગામ વિસ્મયમ્ ॥૩૫॥

અર્થ—તેઓનાં અદ્ભુત સ્તોત્રો, સારાં વાજાં, ગાયનો, અને જયાદિ શબ્દોથી થએલા અનેક ઉત્સવોરૂપી મંગળ અવાજોને, પોતાના ધામની પાસે સાંભળીને, તુરત વૃંદાવનમાં આવેલા બ્રહ્માજી, શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા જોઈને વિસ્મય પામી ગયા. [૩૫].

૩૫ વિવેચન—

સ્વધામ્નઃ એતિ—પોતાના ધામની પાસે. એટલે આ ધામધૂમ બ્રહ્માજીના બ્રહ્મલોક

કર્યું. ચ-અને અપ્સરસઃ નર્તનૈઃ-અપ્સરાઓએ નાચથી સુષ્ટુ ગાયન્તિ इति સુગાઃ-ગવૈયાઓએ ગીતૈઃ-ગાન કરીને પ્રભુનું પૂજન કર્યું ચ-અને વાદ્યધરાઃ વાદ્યકૈઃ-વાજાં-વાજાઓએ વાજાંથી પૂજન કર્યું. વિપ્રાઃ સ્તવૈઃ-બ્રાહ્મણોએ સ્તુતિથી પૂજન કર્યું, ગણાઃ-પાર્શ્વદેવોએ જયનિઃસ્વનૈઃ-જય શબ્દોથી પૂજન કર્યું

૩૫ પદ્યછંદ—તેષાં અદ્ભૂતસ્તોત્રાણિ સુવાદ્યાને ગીતિકાશ્ચ-તેઓનાં અદ્ભૂત સ્તોત્રો, વાજાંઓ અને ગાયનો, જયાદયશ્ચ તેષાં ન પ્રકઃ ઉત્સવાઃ-જયાદિ વિગેરે તેના ધણા ઉત્સવો इति મંગલસ્વનાઃ-તાન-એવા મંગળ અવાજોને. સ્વધામ્નઃ એતિ પોતાના ધામની પાસે શ્રુત્વા-સાંભળીને અચિરાત્ આગતઃ અજઃ તુરત વનમાં આવેલા બ્રહ્માજી દૃષ્ટ્વા મહિ દૃષ્ટ્વા-શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા જોઈને [મહિમાનં તે બદલે મહિ શબ્દ છે. આ શબ્દ પુ. ન. લિંગ છે.] વિસ્મયં જગામ-વિસ્મય પામ્યા.

સુધી સંભળાણી, અને બ્રહ્માજનું ધ્યાન ખેંચાયું. રાજનો મહિમા જોઈને દીવાન આશ્ચર્ય પામે, તેમ શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા જોઈને બ્રહ્માજી આશ્ચર્ય પામ્યા.

આ વાત અહીં અધુરી રાખીને, શ્રી શુકદેવજી વચ્ચે કહી દે છે કે—

રાજભાજગરં ચર્મ, શુષ્કં વૃન્દાવનેઽદ્ભુતમ્ ॥

વ્રજૌકસાં बहुतिथं, बभूवाक्रीडगह्वरम् ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજન ! એ અદ્ભુત અજગરનું સુકાઈગએલું ચામડું, વૃન્દાવનમાં ઘણા કાળ સુધી, વ્રજવાસીઓને રમવાની ગુફારૂપ થયું. [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

જે ભયંકર હતું, તે જીવ ગયા પછી ભયંકર મટીને લાકડા જેવું બની ગયું.

‘અઘાસુરના મોતની વાત શ્રીકૃષ્ણની કુમારાવસ્થામાં બની. તે વાત બાળકોએ એક વરસ પછી વ્રજમાં કહી.’ એમ કહીને શ્રીશુકદેવજીએ પરીક્ષિતના હૃદયમાં પ્રશ્ન ઉભો કર્યો. તે વાત હવે સાંભળો—

एतत्कौमारजं कर्म, हरेरात्माहिमोक्षणम् ॥

मृत्योः पौगण्डके बाला, दृष्टोचुर्विस्मिता व्रजे ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—પોતાને અઘાસુરથી બચાવ્યા અને અઘાસુરને સંસારથી મુક્ત કર્યો, તે કાર્ય જોઈને બાળકો વિસ્મય પામ્યા હતા. આ કાર્ય શ્રીકૃષ્ણની કુમારાવસ્થામાં બન્યું હતું. છતાં—‘આ કાર્ય આજ બન્યું’—એમ ગોપ બાળકોએ (એક વરસ પછી) શ્રીકૃષ્ણની પૌગંડ અવસ્થામાં વ્રજમાં કહ્યું. [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

પાંચ વરસ સુધી કુમાર અવસ્થા, દશ વરસ સુધી પૌગણ્ડ અવસ્થા, પંદર વરસ સુધી કિશોર અવસ્થા, અને તે પછી તરૂણ અવસ્થા કહેવાય છે.

૩૬ પદ્મછેદ—હે રાજન—હે પરીક્ષિત ! વૃન્દાવને-વૃન્દાવનમાં શુષ્કં અદ્ભૂતં આજગરં ચર્મ—સુકાઈ ગયેલું અદ્ભૂત અજગરનું ચામડું. बहुतिथं ઘણા દિવસ સુધી વ્રજૌકસાં વ્રજવાસીઓને. आक्रीडाय गह्वरं बभूव—રમવાની ગુફારૂપ બન્યું.

૩૭ પદ્મછેદ—આત્માનન્દ અહિન્દ તેષાં મોક્ષણં આત્માહિમોક્ષણં મૃત્યોઃ પોતાને અઘાસુરથી બચાવ્યા તે અને અઘાસુરને સંસારથી મુક્ત કર્યો તે હરેઃ કૌમારજં કર્મ શ્રીકૃષ્ણની કુમારાવસ્થામાં બન્યું હતું. दृष्टો—તે કામ જોઈને વિસ્મિતાઃ બાલાઃ—સ્ત્રિભય પામેલા બાળકોએ તે વાત વ્રજે—વ્રજમાં પૌગણ્ડકે ઠચુઃ—શ્રીકૃષ્ણની પૌગંડ અવસ્થામાં કહી.

આ વાત આટલેથી બંધ રાખીને વચ્ચે શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—

નૈતદ્વિચિત્રં મનુજાર્ભમાયિનઃ, પરાવરાણાં પરમસ્ય વેધસઃ ॥

અઘોડપિ યત્સ્પર્શનધૌતપાતકઃ, પ્રાપાત્મસામ્યં ત્વસતાં સુદુર્લભમ્ ॥૩૮॥

સકૃદ્વદ્વપ્રતિમાડન્તરાહિતા, મનોમયી ભાગવર્તી દદૌ ગતિમ્ ॥

સ એવ નિત્યાત્મસુખાનુભૂત્યભિ-વ્યુદસ્તમાયોડન્તર્ગતો હિ કિં પુનઃ ॥૩૯॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—માયાથી મનુષ્યના બાળક બનેલા, અને જે વાસ્તવ સ્વરૂપે સર્વના આદિકારણ રૂપ પરમાત્મા છે, તે શ્રી કૃષ્ણના સ્પર્શથી, અઘાસુરનાં પાપ ધોવાઈ જતાં, નીચ લોકોને જે નજ મળી શકે, એવું ભગવદ્ સ્વરૂપ અઘાસુર પામ્યો. (હિ રાજન) આ વાતમાં શંકા કરવી નહિં.—એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું સમજવું નહિં. [૩૮] કારણ કે જેમની કેવળ મનોમય મૂર્તિને લકતો બળાત્કારથી હૃદયમાં ધારણ કરે છે, તોપણ તેમને મુક્તિ મળે છે, ત્યારે આત્મસુખના અનુભવથી માયાનો તિરસ્કાર કરનાર ભગવાન પોતે, અઘાસુરના શરીરમાં પેઠા, ત્યારે તેને મુક્તિ કેમ ન મળે? જરૂર મળે. [૩૯].

૩૮-૩૯ વિવેચન—

પ્રભુત્વ શું?—અવગુણ કરનારનો અવગુણ સૌ કરે; પણ અવગુણ ઉપર ગુણ કરે એજ પ્રભુત્વ. આ સંસારમાં જેને દરગુજર કરતાં આવડે છે, તેનાં વખાણ થાય છે. તેમાં પ્રભુત્વ છે એવું બાન થાય છે, ત્યારે આતો પ્રભુ પોતે તે જીવનું કેમ બગાડે?

ચોપાઈ—જન અવગુણ પ્રભુ માન ન કાઢે, દીનબંધુ અતી મદુલ સ્વભાવે

[મોક્ષવાણી પાનુ ૬૨ A]

તાત્પર્ય—પ્રભુ પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે, માટે સંતો તેમને પતીતપાવન કહે છે.

૩૮ પદ્યકેદ—મનુજસ્ય અર્ભઃ મનુજાર્ભઃ તસ્ય માયા અસ્તિ અસ્ય મનુજાર્ભ માયી તસ્ય મમુજાર્ભમાયિનઃ—માયાથી મનુષ્યના બાળક બનેલા પરાવરાણાં—સર્વના પરમસ્ય વેધસઃ—આદિ કારણરૂપ શ્રીકૃષ્ણના યસ્ય સ્પર્શન ધૌત પાતકં યસ્ય સઃ યત્સ્પર્શનધૌતપાતકઃ इति અઘઃ—જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તે અઘાસુર અપિ-પણ—આત્મસામ્યં પ્રાપ્—ભગવદ્પણું પોતાપણું પામ્યો. તું—અને અસતાં સુદુર્લભમ્—જે પાપીઓને મળવું મુશ્કેલ છે. તેને પતદ્ ન વિચિત્રં—તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું સમજવું નહિં.

૩૯ પદ્યકેદ—સકૃત—બળાત્કારથી યસ્ય અંગસ્ય પ્રતિમા—જેનાં અંગની મૂર્તિ મનોમયાં અંતઃ આહિતા—મનથીજ અંતરમાં ધારણ કરી હતી તેઓને ભાગવર્તી ગતિ દદૌ—પ્રભુએ મુક્તિ આપી—ત્યારે—નિત્યા આત્મસુખાનુભૂતિઃ તયા અભિવ્યુદસ્તા (તિરસ્કાર પામી છે) માયા યેન સઃ નિત્યાદઃ સુખાનુભૂત્યભિવ્યુદસ્તમાયઃ—નિરંતર આત્મસુખના અનુભવથી માયાનો તિરસ્કાર કરનાર. અન્તર્ગતઃ હિ—અઘાસુરના શરીરમાં પેઠા હતા. કિં પુનઃ—ત્યારે તેની મુક્તિ કેમ ન થાય !

યોગીઓ જેને માંડમાંડ ધ્યાનમાં-હૃદયમાં લઇ શકે છે, તે પોતે અનગરના શરીરમાં પેઠા, ત્યારે અનગરને સ્વસ્વરૂપ કેમ ન મળે !

દ્રષ્ટાંત—એક નાનકડા રાજ્યમાં એક પુરૂષે કાંઈ ગુન્હો કર્યો. રાજ્યએ તે બાબતનો જવાબ દેવા તેને બોલાવ્યો. ગુન્હેગારના કુટુંબે, ગુન્હેગારે રાજ્ય પાસે શું બોલવું, તે સંબંધી અનેક પ્રકારની શીખામણ દીધી. મુકરર કરેલા ટાઇમ પ્રમાણે ગુન્હેગાર રાજ્ય પાસે હાજર થયો. રાજ્યએ ગુન્હેગારને ઘણો ધમકાવ્યો. તો પણ ગુન્હેગારે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. છેવટે રાજ્યએ પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી, ગુન્હેગારનો હાથ પકડીને, ઠપકો દેવા માંડ્યો. ગુન્હેગાર હસવા લાગ્યો, પ્રસન્નતાપૂર્વક રાજ્યની સામે જોવા લાગ્યો. તે જોઈને રાજ્યએ પૂછ્યું—‘ તું હસે છે કેમ ? તને કેમ આનંદ થાય છે ? ’

ગુન્હેગાર—‘ પુરૂષ જીનો હાથ પકડે, તો તેણીને અનેક ભયમાંથી બચાવીને, ભવસાગર ઉતારે, તેમ આપે મારો હાથ પકડ્યો, હવે મારે ભય શાનો હોય ? હું ગુન્હેગાર છઉં-અપરાધી છઉં, પણ ધણીએ મારો હાથ પકડીને મને પોતાનો કર્યો.

આ સાંભળીને રાજ્ય શરમાઇ ગયો, અને ગુન્હેગારને થોડો ઠપકો આપીને છોડી દીધો. તાત્પર્ય—જેમ રાજ્યનો સ્પર્શ દુર્લભ, તેમ પ્રભુનો સ્પર્શ પણ દુર્લભ છે.

હવે આગળ વધીએ—

સૂત્ર ઉવાચ ॥

इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः, श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रम् ॥

पमच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं, वैयासकिं यस्मिन्निगृहीतचेताः ॥૪૦॥

અર્થ—નેમિષ્યારણ્યમાં સુતપુરાણી શૌનકઆદિ ઋષિઓને કહે છે કે— ‘ હે બ્રાહ્મણો ! ઉપર પ્રમાણે પોતાના રક્ષક શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર સાંભળીને, યાદવોના દેવ શ્રીકૃષ્ણે જેમનું (ગર્ભમાં) રક્ષણ કર્યું હતું, અને જેનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાંજ લાગી રહ્યું હતું, એવા પરીક્ષિત રાજ્યએ, વ્યાસના પુત્ર શ્રીશુકદેવજીને, તે ચરિત્ર સંબંધીજ ફરીથી પવિત્ર પ્રશ્ન કર્યો. (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

‘ કથા સાંભળી કૂટયા કાન, તોએ ન આવ્યું અભિજ્ઞાન ’—અનેકવાર બાગવતની કથા સાંભળી, પણ કસ્યાણુનાં દર્શન થયાં નહિં; અને પરીક્ષિતને એક વખતના શ્રવણથી કસ્યાણુ પ્રાપ્ત થયું. તેનું કારણ શું ?—તેનું કારણ ‘ યન્નિગૃહીતચેતાઃ પરીક્ષિતઃ ’ ‘ શ્રીકૃષ્ણમાં જેનું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું, એવો પરીક્ષિત. ’ ઘણા દિવસથી કથા સાંભળો છો, મંદિરે મંદિરે દર્શન

૪૦ પદ્યછંદ—દ્વિજાઃ—હે બ્રાહ્મણો ! इत्थं—આ પ્રમાણે. यादवदेवेन दत्तः—યાદવોના દેવ શ્રીકૃષ્ણે આપેલા—રક્ષા કરેલા—પરીક્ષિત રાજ્યએ. स्वस्य राता (रक्षक) तस्य स्वरातुः—પોતાના રક્ષક ભગવાનનું વિચિત્ર ચરિત્ર શ્રુત્વા—વિચિત્ર ચરિત્ર સાંભળીને. यस्मिन् निगृहीतं चेतः यस्य सः यन्निगृहीतचेताः—તેમાંજ જેનું ચિત્ત લાગી ગયું છે એવો. वैयासकिं—વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજીને. तत् एव पुण्यं—તે સંબંધીજ પવિત્ર પ્રશ્ન. भूयः अपि पमच्छ—ફરીથી પણ પૂછ્યો.

કરો છો, પણ શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત લાગી રહ્યું છે કે નહિં? તેની તપાસ કરી કરો છો? ‘દર્શન થયાં તો ઠીક, નહિં તો કાંઈ નહીં. પ્રભુ દયાળુ છે, માની લેશે.’ ‘કથામાં પહોંચ્યા તો ઠીક, નહિં તો ઘણી કથા સાંભળી છે.’ કદિ દર્શનનો અગર કથાનો નિયમ લીધો હોય, તો ત્યાં સુધી જવું, એટલેજ આગ્રહ રાખો છો. વિશેષ આગ્રહ રાખતા નથી. તેનું શું કારણ? તે કોઈ દિવસ વિચારો છો? જરા નિવૃત્ત થઈને વિચારો તો જણાશે કે—આ પ્રશ્ન ઉકેલવા માટેજ—મનુષ્યદેહ, દેવદર્શન, યાત્રા, અને કથા વાર્તા. પ્રભુ કેમ વહાલા લાગતા નથી?—પ્રભુમાં કેમ ચિત્ત ચોંટતું નથી? એવો પ્રશ્ન જેમના હૃદયમાં પ્રગટતો નથી, તેમને પ્રભુ પ્રાપ્તિનાં સાધનોની પરવા ક્યાંથી પ્રગટે? પરવા પ્રગટી હોય, તો સાધનો સંબંધી કાંઈ વાત કરે.

સાંભળો ત્યારે—જ્યારે પીપુડામાં કચરો ભરાય છે, ત્યારે પીપુડું બરાબર વાગતું નથી. જીણી સોયથી કચરો કાઢી લઈએ, ત્યારેજ પીપુડું બરાબર વાગે છે. તે પ્રમાણે આપણા ચિત્ત-રૂપી પીપુડામાં માયાનો કચરો ભરાયો હોય, ત્યાં સુધી આપણને કદ્યાણુતા રસ્તા ગમતા નથી. કદિ ગમે, પણ તે રસ્તે આગળ વધી શકતા નથી. કલ્યાણુની ચાહનાવાળાએ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપી સોયથી, માયાનો કચરો કાઢતા રહેવું જોઈએ. આ કાર્ય આ દેહથીજ થાય છે. બીજા દેહથી આ કાર્ય નહિં બને. આ દેહમાં પણ—શરીર આરોગ્ય હશે એટલા વખતમાંજ પ્રયત્ન થઈ શકે છે. જીવનમાંથી માયાનો કચરો ઓછો કરવા માટે—

ઓપાઘ—સદ્ગુરુ વૈદ્ય વચન વિશ્વાસા, સયંમ યદ ન વિષયકર આશા,

રઘુપતિ ભક્તિ સજીવન મૂરી, અનુપાન શ્રદ્ધા અતિ રી.

આ કચરો ઓછો થયો તેની ખાત્રી શી?—

ગનિય તમ મન વિરજ ગુંસાઈ, જન્ય ઉર બલ વિરાગ અધિકાઈ;

સુમતિ ક્ષુધા બાઢે નિત નઈ, વિષય આશ દુર્બલતા બધ.

કહો—છે તમારે આ તૈયારી? હજી તો તમારામાંના ઘણાને કોઈ સદ્ગુરુજી નથી. કોઈ ઠેકાણે દૃઢ વિશ્વાસ રાખ્યા વિના, જ્યાં ત્યાં ચરી ખાઓ છો. આમ રખડીને અવતાર પૂરો કરવો હોય, તો તમારી મરજી. નહિં તો જ્યાં તમારું મન માને ત્યાં, ગુરુને વરજો. ગુરુને પોતાના કરજો. ગુરુભાવ પ્રગટાવજો, ગુરુને પોતાનું સર્વસ્વ સમજજો. ઋષિરાજ ગાય છે કે—

‘૫૬.

જીવ તું શું કરવા આથડે?—પ્રભુની ગમ ગુરુ વિના નહિં પડે;

બાપુ તું શું કરવા રડવડે?—હરિની ગમ ગુરુ વિના નહિં પડે.

ટેક૦

ખોજ કરી નહિં ખેવડીયાની, નવ ખેડો નાવરે;

તુંબડું લઈને હાથે તરતાં, અશ્વત્થ કેમ આવડે.

પ્રભુની ગમ૦

બેતાળામાં તેજ બળે ત્યારે, દરસે દિવા વડે;

આંખોનો +આગળો હોય પણ, અધારે આખડે.

પ્રભુની ગમ૦

શિષ્ય થયો નહિં સલાટનો તે, થોડા વિના થાપડે;

ઔષધ દે ઉસ્તાવ વિના તો, શરીર આખું સડે.

પ્રભુની ગમ૦

અખાડામાં અબ્યાસ કર્યા વિના, નહિં કોઈ મશ્ક નીવડે;

હાવપેચમાં દીલ દીધા વિણ, લાતમલાતા લડે.

પ્રભુની ગમ૦

ગાન કળાના ગુરુ કર્યા વિના, તાન ચૂકે તાકડે;
રાગ તાણું ધર છેટે રાખી, ઉંટ જેમ આરડે. પ્રભુની ગમન
વગર બણે વાદીની વિદ્યા, રોપે પમ રાકડે;
મણી ખોળતાં ફણી મળી જાય, ઉછળીને આબડે. પ્રભુની ગમન
રશિરાજ ગુરુ કૃપા વડે તો, ચૌદે વિચાર ચડે;
ગુરુ વિના બણી સર્વ ગયો પણ, ખરી કુંચી નવ જડે. પ્રભુની ગમન

પાળી પોષીને મોટા કર્યા, તે માતા પિતા જેમને બહાલાં લાગ્યાં નહીં. જન્મમરણના બંધન કાપે એવો ઉપદેશ આપીને માનસીક બળ વધાર્યું, તે સદ્ગુરુ જેમને બહાલા લાગ્યા નહીં; ત્યારે-તેમને પ્રભુ કેવી રીતે બહાલા લાગે? નજ લાગે. તાત્પર્ય-પગથીએ પગથીએ આગળ વધી.

યાદવ-હત્ત:-એ પરીક્ષિતનું વિશેષણ છે. યાદવના દેવ શ્રીકૃષ્ણ. યાદવના દેવ શ્રીકૃષ્ણે આપેલો, એટલે ગર્ભમાં રક્ષા કરીને બચાવેલો.

સ્વરાત્ત:-પોતાનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું. આ શબ્દ પણ સૂચવે છે કે ગર્ભમાં જેણે રક્ષણ કર્યું હતું તે શ્રીકૃષ્ણનું.

વિચિત્ર-ચરિત્ર-વિલક્ષણ ચરિત્ર. વિલક્ષણ એટલે લક્ષ્યમાં ન આવી શકે તે. સામાન્ય જનતાના લક્ષણથી જે જુદું જણાય તે. આવાં ચરિત્ર પ્રભુત્વનું સૂચન કરે છે. ગાંડા માણસનું ચરિત્ર પણ વિલક્ષણ હોય, અગર માયાવી પુરુષનું ચરિત્ર પણ વિલક્ષણ હોય-પણ આ તેમ નથી, તે સૂચવવા માટે પુણ્ય શબ્દ મૂક્યો છે,

હવે પરીક્ષિત રાજ પ્રશ્ન કરે છે—

॥ રાજાવાચ ॥

ब्रह्मन्कालान्तरकृतं, तत्कालीनं कथं भवेत् ॥

यत्कौमारे हरिकृतं, जगुः पौगण्डकेऽर्भकाः ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજ પૂછે છે—‘હે બ્રહ્મન ! ભગવાને જે કામ કુમાર અવસ્થામાં કર્યું, તેના સમાચાર બાળકોએ (મજમાં) ભગવાનની પૌગંડ અવસ્થામાં આપ્યા. અન્યકાળમાં બનેલી બીના (એટલે કુમાર અવસ્થામાં થયેલા કાર્યના સમાચાર) બીજા કાળમાં (એટલે પૌગંડ અવસ્થામાં) કેવી રીતે કહી શકાય ? તાત્પર્ય—એક વરસ સુધી આ વાત કેવી રીતે ગુપ્ત રહી શકી ? (૪૧)

૪૧ વિવેચન—

રહસ્ય—એક વરસ સુધી આ વાત કેવી રીતે ગુપ્ત રહી ? તેનો આ પ્રશ્ન છે.

અવસ્થાઓનું પ્રમાણ—પાંચ વરસ સુધી કુમાર અવસ્થા. દસ વરસ સુધી પૌગંડ અવસ્થા. પંદર વરસ સુધી કિશોર અવસ્થા. પંદર પછી યૌવન અવસ્થા,

૪૧ પદ્મછેદ—મો બ્રહ્મન-હે પ્રભુ ! યત્ કૌમારે હરિકૃતં-પ્રભુએ જે કાર્ય કુમારાવસ્થામાં કર્યું. તત્ અર્મકાઃ-તે વાત બાળકોએ પૌગંડકે જગુઃ-ભગવાનની પૌગંડ-અવસ્થામાં (મજમાં) કહી. કાલાંતર કૃતં-અન્ય કાળમાં કરેલું કામ તત્ કાલે ભવમ્ તત્કાલીન-તે કાળમાં થયું એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

૬૭ પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન ચાલુ છે—

તદ્બ્રૂહિ મે મહાયોગિન-પરં કૌતૂહલં ગુરો ॥

નૂનમેતદ્ધરેરેવ, માયા ભવતિ નાન્યથા ॥ ૪૨ ॥

વયં ધન્યતમા લોકે, ગુરોઽપિ ક્ષત્રબંધવઃ ॥

યત્પિબામો મુહુસ્ત્વત્તઃ, પુણ્યં કૃષ્ણકથામૃતમ્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા આગળ કહે છે કે—‘હે ગુરુ ! હે મહાયોગી ! એ આશ્ચર્યજનક ખીના આપ મને કહો. ખરેખર તે ભગવાનની માયાજ હોવી જોઈએ. એ સિવાય ખીજું કંઈજ નહિ. [૪૨] હે ગુરુ ! અમે માત્ર નામનાજ ક્ષત્રિઓ છઈએ, તોપણ આ લોકમાં અમે ભાગ્યશાળી છઈએ; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર કથારૂપી અમૃત, આપની પાસેથી અમે વારંવાર પીઈએ છઈએ. [૪૩].

૪૨-૪૩ વિવેચન—

મહાયોગેન—‘આ વાત આપે કદિ સાંભળી પણ ન હોય, તો યોગવિદ્યાદ્વારા-સમાધિદ્વારા-તે વાત જાણી લઈને આપ મને કહો.’ એવો ભાવ છે.

પરં કૌતૂહલં—‘ધણી વિચિત્ર ખીના.’ ‘શ્રીકૃષ્ણ માયાના પતિ માધવ છે; માટે તેમનું આ ચરિત્ર માયાથી થયું હશે.’ એમ પરીક્ષિત અટકળ કરે છે. ‘પરં કૌતૂહલં’નો અર્થ—‘મોટો ઉત્સાહ’ પણ થાય છે.

વયં ક્ષત્રબંધવઃ—‘અમે માત્ર નામનાજ ક્ષત્રિઓ છઈએ’ આ શબ્દોથી પરીક્ષિત પોતાની નમ્રતા સૂચવે છે; અગર પોતે શ્રીમદ્ ઋષિના ગણમાં સર્પ નાંખીને, ક્ષાત્રધર્મ ઝાંખી કર્યો—અપરાધ કર્યો—તેનું સ્મરણ કરાવે છે.

કથા—આ સંસારમાં સફળ કોણ ?—લોકે વયં ક્ષત્રબંધવઃ અપિ ધન્યતમાઃ યત્ (કારણકે) ત્વત્તઃ પુણ્યં કૃષ્ણકથામૃતં મુહુઃ પિબામઃ ॥ ‘અમે માત્ર નામનાજ ક્ષત્રિઓ છઈએ, તોપણ અમે સંપૂર્ણ ભાગ્યશાળી છઈએ, કારણ કે અમે તમારી પાસેથી, ભગવાનનું પવિત્ર કથામૃત વારંવાર પીઈએ છઈએ.’ આટલું સાંભળીને વિચાર કરશો તો સમજશે કે-ભગવાનની કથાનો મહિમા ધણો છે. ભગવાનની કથામાં શ્રોતા વક્તા બેઉ ભાગ્યશાળી છે.

મંદિરે અને કથાવાર્તા—ધણા ખરા મંદિરોમાં કથાવાર્તા થાય છે. પણ મંદિરના બાહુતી પુજારીઓ કથાનો મહિમા જાણતા નથી. ચાલતી કથાએ દર્શન કરાવીને, ફાતરાં જેવાં

૪૨ પદ્યછેદ—હે ગુરો ! હે મહાયોગિન-હે ગુરુ ! હે મહાયોગી ! તત્ પરં કૌતૂહલં મે બ્રૂહિ-એ આશ્ચર્યજનક ખીના આપ મને કહો. નૂનં યતદ્ હરેઃ માયા યથા ભવતિ-ખરેખર તે ભગવાનની માયાજ હોવી જોઈએ. ન અન્યથા-એ સિવાય ખીજું કંઈ નહિ.

૪૩ પદ્યછેદ—હે ગુરો ! હે ગુરુ. વયં ક્ષત્રબંધવઃ અપિ-અમે માત્ર નામનાજ ક્ષત્રિઓ છઈએ તોપણ. લોકે ધન્યતમાઃ-આ લોકમાં અમે ભાગ્યશાળી છઈએ. યત્-કારણકે. ત્વત્તઃ-આપની પાસેથી. પુણ્યં કૃષ્ણકથામૃતં-શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર કથારૂપી અમૃત. મુહુઃ પિબામઃ-વારંવાર પીએ છઈએ.

અગ્નિની શ્રીતાઓને કથામાંથી ઉગાડી મૂકે છે. જે કથાકારોને ભગવદ્ભાવ પ્રગટ્યો હોય, અને લક્ષ્મીભાવ ધટ્યો હોય-જે કથાકારો લક્ષ્મીદાસ મટીને, શ્રીકૃષ્ણના દાસ બન્યા હોય, તેમણે આવા મંદિરમાં બાહુતી ટકુ બનવું નહિં. મંદિરના ટ્રસ્ટીઓએ પોતાના મંદિરમાં કથાની ખાસ સગવડ કરી આપવી ઘટે છે. મંદિરમાં બેઠેલા દેવના કરતાં, કથાકારનો સત્કાર વિશેષ કરવો ઘટે છે.

કેટલાએક મંદિરોમાં લોભીયા કથાકાર અને લાઝચુ પુજારીયો લડે છે-ટ્રસ્ટીઓ કથાકાર પાસેથી દક્ષણા માગે છે, એટલે અમુક ભાગ માગે છે-ઇનકમટેક્સ માગે છે-આ બધી હૃદયની હુદ્દતા છે. મંદિરોનો ઠાઠ કમી કરીને, કથાનો ઠાઠ વંચારો-તેમાં સમાજને અને મંદિરોને બેહુને લાભ છે. હુદ્દ હૃદયના બાહુતી કથાકારો, સમાજમાં સુધારો કરી શકે એમ નથી. પ્રજાને જે જોઈએ તે આપી શકે એમ નથી. પ્રજાને જ્યાં જવું છે, ત્યાં તેઓ લઈ જઈ શકે એમ નથી; માટે તેમને વિનય પૂર્વક સુધારવા પ્રયત્ન કરો.

પુજારીઓને બણાવીને વિદ્વાન્ બનાવવાની ખાસ જરૂર છે. અગર વિદ્વાન્નેજ મંદિરમાં પુજારી તરીકે રાખો. તેમ કરવાથી વિષ્ણુવાદ શમી જશે. વળી ‘આ યુગમાં તો એજ શ્રેષ્ઠ છે.’ એમ અનેક સંતો અને શાસ્ત્રી કહે છે. આ સિદ્ધાંત તમે પણ જાણો છો-છતાં તમને દર્શનમાં-યાત્રામાં, યજ્ઞયાગાદિકમાં જેટલો ઉત્સાહ છે, તેટલો ઉત્સાહ કથામાં નથી. કથાને તમે સહેજ સમજો છો. સદ્ગુરુ અને સત્સંગના સંબંધમાં પ્રીતમ કહેછે કે—

૫૬—સદ્ગુરુના તે શબ્દ વિચારતાં, મટે માયા મોહ વિકાર—હરિ રસ પીજીએ.

બાળી ભરમ કરે બીજી વાસના, ઉર પ્રગટે પ્રેમ અપાર—હરિં

એવો અનર અમીરસ જે પીયે, તેનાં નેણાં વેણાં પલટાય—હરિં

લાગી બ્રહ્મ ખુમારી ન ઉતરે, સુખ મુખે કહ્યું નવ જાય—હરિં

તેને સંભવ નથીરે શરીરનો, થયો આતમ દુષ્ટે ઉધાડ—હરિં

મરજીવો થઇ હરિને મળે, ગળે જ્ઞાન હિમાળે હાડ—હરિં

બ્રહ્મધ્યાને ગગનવત થઇ રહે, જ્યમ કુંભ મહાજળ માંહે—હરિં

કૃષ્ણ પોતામાં પોતે શ્રીકૃષ્ણમાં, કૃષ્ણ વિના ન દિસે કાંઇ—હરિં

જઇ સરિતા સાગરમાં બળે, તેનું નામ નદી ટળી જાય—હરિં

કહે પ્રીતમ સદ્ગુરુ સેવતાં, ટળે અંતર એકરસ થાય—હરિં

જેને સદ્ગુરુમાં પ્રીતિ થાય તેને સત્સંગ ગમે, અને સત્સંગમાં પ્રીતિ થાય, તેને સદ્ગુરુ ગમે. એવો અરસપરસ સંબંધ છે.

પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન થઇ રહ્યો. તે સંબંધમાં સૂતપુરાણી શોનકને શું કહે છે તે ભાવથી સાંભળો—

॥ સૂત ઉવાચ ॥

इत्थं स्म पृष्ठः स तु बादरायणिसू-तस्माद्देहादहताखिलेन्द्रियः ॥

कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः, प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तम ॥ ४४ ॥

इति श्रीम० दश० पूर्वार्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ ૧૨ ॥

૪૪ ૫૬૨-૬૬—भागवतेषु उत्तमोत्तमः तत् संखुद्धो-भागवतोत्तमोत्तम-हे मोक्ष वैष्णवोभां उत्तम ! इत्थं-ઉપર પ્રમાણે સ્મ પ્રષ્ટઃ-પુછતાં તેન સ્મારિતઃ યઃ અનન્તઃ તેન હૃતાનિ અહિંસા ને ત્રિયાણે यस્ય સઃ તત્સ્મારિતાનંતહતાખિલેન્દ્રિયઃ-ભગવાનનું સ્મરણ આપવાથી જેની સઘળી ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં લીન થઇ ગઈ એવા બાદરાયણિઃ-શુક-

અર્થ—સૂત પુરાણી શૌનકને કહે છે કે—‘ હે મોટા વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ શૌનક મુનિ ! ઉપર પ્રમાણે શ્રીશુકદેવજીને પુછતાં, ભગવાનનું સ્મરણ આવવાથી, શ્રીશુકદેવજીની સધળી ઇદ્રિયો ભગવાનમાં લીન થઇ ગઈ. પછી શ્રીશુકદેવજીએ ધીમે ધીમે બહિર્વૃત્તિ કરીને, ધીરજથી પરીક્ષિત રાજાને ઉત્તર આપ્યો. [૪૪]

૪૪ વિવેચન—બાદરાયણિઃ—આદરાયણુ શ્રીવેદવ્યાસના પુત્ર શ્રીશુકદેવજી.

અનંતહૃતાશ્વિલેન્દ્રિયઃ—જેની સધળી ઇદ્રિયો ભગવાનમાં લીન થઇ ગઇ હતી, એવા શ્રીશુકદેવજી. પાછળ ૪૨મા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજીને ‘ મહાયોગિનુ-મોટા યોગી ’ કહીને સંબોધ્યા છે, તે બરાબર છે. શ્રીશુકદેવજીએ અંતર્વૃત્તિ કરી. એટલે ભૂતકાળમાં જે કાંઇ બન્યું હતું તે શ્રીશુકદેવજીએ સમાધિદ્વારા જોઇ લીધું. નવી શોધખોળવાળા લોકો પણ માને છે કે-જે કાંઇ બોલીએ છઇએ, અગર જે કાંઇ કર્મ કરીએ છઇએ, તે બોલ અગર તે કર્મ બલે બંધ થાય, પણ તેના સંસ્કાર આ સંસારમાં અમુકરૂપે રહે છે. નિર્મળ અંતઃકરવાળા યોગીઓ તે જોઇ શકે છે. અંતઃકરણની મલીનતાવાળાને તે અટપડું લાગે છે-ખોડું લાગે છે. યોગના ફરમાવાંચો છો ? કે હજી ઉંઘો છો ? અંતર્વૃત્તિ અને બહિર્વૃત્તિ સંબંધી ચાલતા વિષયમાં બહું કહી શકાય નહિ, માટે યોગના ફરમા ખાસ વાંચજો.

ભાગવત ધર્મ—કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિયુક્ત જે ધર્મ હોય, તે ભાગવત ધર્મ કહેવાય. ભાગવત ધર્મમાં ભક્તિનો મહિમા વિશેષ હોય. પ્રહ્લાદ, ક્રુવ, અમરીષ, નરસિંહ, મીરાં, તુકારામ વિગેરેનો ભાગવત ધર્મ છે. હિંદુસ્તાન બહાર પણ જ્યાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન છે, મદિરાદિ વ્યસનોનો ત્યાગ છે, તથા ગમે તે રૂપમાં અડગ શ્રદ્ધાથી પ્રભુની ઉપાસના છે, તે ભાગવત ધર્મનું નાનું સ્વરૂપ છે. ‘ મારો સંપ્રદાયજ ખરો-ગાકી બધા પાખંડ ’-‘ મારા ધર્મમાંજ ભગવાન છે, અને બીજે નથી-’ ‘ અમારે ત્યાંથીજ સ્વર્ગની અગર મોક્ષની ચીઠ્ઠીઓ ફાટી આવવામાં આવે છે. ’ રાગદ્વેષથી આવા હ્રુદ્ધ વિચાર કરનારા દેવ હોય, તોપણ તેઓ ભાગવત ધર્મથી બહુજ દૂરના પ્રદેશમાં છે, એમ સમજવું. આ શ્લોકમાં ‘ ભાગવત ’નો અર્થ-‘ ભક્તો ’-છે, પણ આ ભક્તો તે કયા ? શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં-અદ્વેષ્ટા સર્વમુતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ ષવ ચ । વિગેરે શબ્દોથી (૧૩-૧૯ શ્લોકોમાં) બતાવ્યા છે તે. જે ભક્તો, એવા ભક્ત યવા પ્રયત્ન કરતા નથી, તેઓ પોતે પોતાને ઠગે છે અને ભક્તિમાર્ગને વગોવે છે.

હવે આગળ તમને કાલે વાત કરીશ. આજ તો આ અધ્યાય પૂરો કરીએ.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણુ ભાગવતના દશમસ્કંધનો બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ-શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ ખેડેલાં અમારાં સગાં સંબંધીઓને અમારા ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

૧૯૮૪ વૈશાખ સુદી ૫.

શ્રીસંકરજયંતી.

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દેવજીએ કૃષ્ણાત્-બળાકારથી યજ્ઞ-ધીમે ધીમે પુનઃ-ફરીથી લક્ષ્યા લક્ષિઃ લક્ષિઃ લક્ષિઃ લક્ષિઃ લક્ષિઃ-બહિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરીને તં પ્રત્યાહ-ને પરીક્ષિત રાજાને જવાબ આપ્યો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧૩ મો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં ગોવાળીયાને ભગવાન વનભોજનનો લાભ આપશે. તે વખતે અહ્લાળ વસોને અને બાળકોને હરી જશે. ભગવાન પોતે બધા રૂપ બનીને એક વરસ સુધી કામ ચલાવશે. તે જોઈ પ્રથમ બલભદ્ર આશ્ચર્ય પામશે. પછી પ્રભુ અહ્લાને રમાડશે. અહ્લા આશ્ચર્ય સહિત શરમાઈ જશે. અહ્લાજીને શ્રીકૃષ્ણના દૈવતનું જ્ઞાન થશે. તે કથા કહેવામાં આવશે.

પ્રથમના બે શ્લોકોમાં ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નો માટે, શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાની પ્રશંસા કરે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

સાધુ પૃષ્ઠં મહાભાગ, ત્વયા ભાગવતોત્તમ ॥

યન્નૂતનયસીશસ્ય, શૃણ્વન્નપિ કથાં મુહુઃ ॥ ૧ ॥

સતામયં સારભૂતાં નિસર્ગો, યદર્થવાણીશ્રુતિચેતસામપિ ॥

પ્રતિક્ષણં નવ્યવદચ્યુતસ્ય યત્-સ્ત્રિયા વિદાનામિવ સાધુ વાર્તા ॥૨॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘હે મોટા ભાગ્યવાળા ! અને હે વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ ! તમે મને ઠીક પ્રશ્ન કર્યો. કારણકે ભગવાનની કથા વારં-વાર સાંભળવા છતાં, તે કથાને તમે નવી જેવી કરો છો. તાત્પર્ય—ભગવાનની કથાથી તમે કંટાળતા નથી, પણ તે કથામાંથી તમે કંઈ નવું નવું શોધી કાઢો છો.]૧]. સાર ગ્રહણ કરનારા સત્પુરુષોનાં વાણી, જ્ઞાન અને ચિત્ત ભગવાનમાંજ લાગી રહેલાં હોય છે; તોપણ જેવી રીતે સ્ત્રીલંપટ પુરુષોને ક્ષણે ક્ષણે સ્ત્રીઓની વાર્તા નવી જેવી લાગે છે, તે પ્રમાણે સત્પુરુષો પણ, પોતાના સ્વભાવથીજ ભગવાનની કથાને ક્ષણે ક્ષણે સારી રીતે નવી જેવી બનાવ્યા કરે છે. [૨].

૧ ૫૬૨છેદ—મો મહાભાગ ! મો ભાગવતોત્તમ !—હે મોટા ભાગ્યવાળા ! હે વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ ! ત્વયા સાધુ પૃષ્ઠં-તમે મને ઠીક પુછ્યું. યત્-કારણ કે ર્શસ્ય કથાં-ભગવાનની કથા મુહુઃ શૃણ્વન્ અપિ-વારંવાર સાંભળવા છતાં નૂતનાં ઇવ આચરસિ ઇતિ નૂતનયાસે-તે કથાને આપ નવી જેવી કરો છો.

૨ ૫૬૨છેદ—સારભૂતાં સતાં-સાર ગ્રહણ કરનારા સત્પુરુષોના યાનિ એવ અર્થઃ યેષાં તાનિ યદર્થાનિ, યદર્થાનિ વાણિશ્રુતિચેતાંસે યેષાં તે-તેષાં-યદર્થવાણીશ્રુતિચેતસાં-જેઓનાં વાણી જ્ઞાન અને ચિત્ત ભગવાનમાં લાગેલાં હોય છે. અપિ-તોપણ યત્-જેવી રીતે સ્ત્રિયાઃ વાર્તા વિદાનાં-સ્ત્રીઓની વાર્તા સ્ત્રીલંપટ પુરુષોને પ્રતિક્ષણં-દરેક ક્ષણે નવ્યા તુલ્યં નવ્યવત્-નવી જેવી સાધુ-સારી લાગે છે તે પ્રમાણે અચ્યુતસ્ય વાર્તા-ભગવાનની વાર્તા નવીન લાગે છે. ઇતિ અયં નિસર્ગઃ-તે બાળક કુદરતી છે-સ્વાભાવિક છે.

૧-૨ વિવેચન—

સાધુ પ્રશ્ન—‘તમે આ ઠીક પુછ્યું.’ આ શબ્દો શ્રીશુકદેવજીનો આંતરભાવ જણાવે છે. એટલે જે વાત પરીક્ષિતને ગમે છે, તે વાત શ્રીશુકદેવજીને પણ ગમે છે. શ્રીતાવક્તાની એકતાનું જ્ઞાન કરાવે છે. સ્ત્રીપુરુષની એકતા સંસારને સુખમય કરીને, પ્રજાનો લાભ આપે છે, તેમ શ્રીતાવક્તાની એકતા, જ્ઞાનને સુખ આપીને, ભગવદ્ભાવ-ભક્તિ-નો લાભ આપે છે.

મહાભાગ—

૫૬.

સુખ કહ્યું ન જાય સત્સંગનું રે (૨), આડે અંગમાં આનંદ થાય—સુખં

અડસઠ તીરથ એને આંગણેરે (૨), સત્સંગેથી ભેળાં થાય—સુખં

એ સુખ ઈંદ્રના લોકથી અધીક છે રે (૨), વૈકુંઠથી વધતું જાય—સુખં

એ સુખ બ્રહ્માના લોકથી ભારે ધણુંરે (૨), એતો વેદ પુરાણે વંચાય—સુખં

મહેતો નરસીંહ એમાં તો એમ બણેરે, એતો ઓળખાવે અવિનાશ—સુખં

આ સુખના ભોક્તાને શ્રીશુકદેવજીએ મહાભાગ કહ્યો. જેમને માથે મરણ લટકી રહ્યું હોય, તેમણે સત્સંગ કરવોજ જોઈએ. તેમણે સંતને અને સત્સંગને બહાલાં ગણવાં જોઈએ. જેમને સંત અને સત્સંગ બહાલાં હોય, તેમને વારંવાર સંભળાતી ભગવાનની કથામાં, કાંઈ કાંઈ નવીનતા જણાય. આ વાત જીવને ગમે ઉતારવા માટે, શ્રીશુકદેવજીએ દક્ષિન્ત આપ્યું કે—‘કામી પુરુષને જેમ સ્ત્રીની વાતો ગમે, તેમ ભગવદ્પ્રિય પુરુષને ભગવાનની વાતો ગમે.’ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં દસહજાર વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા, પણ સુધરશેડને તેમનો પુત્ર પાસ થયો, તે વાત બહુજ ગમે.

ચોપાદ—રામચરિત જે સુનત અઘાડી, રસવિશેષ જાના તિન નાહી,

જીવનમુક્ત મહામુનિ જેઉ, હરિગુણ સુનહિ નિરંતર તેઉ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૭૧.]

શ્રીશંકર સતી પાર્વતીને કહે છે કે—‘શ્રીરામનું ચરિત્ર સાંભળીને જે ધરાધ જાય, તે શ્રીરામનું વિશેષ રહસ્ય જાણતો નથી, એમ સમજવું.

ભાગવતની શરૂઆતમાં પ્રથમ સ્કંધે પ્રથમ અધ્યાયે, શોનકાદિ ઋષિઓએ સૂત પુરાણીને કહ્યું છે કે—

वयं तु न वितृप्याम, उत्तमश्लोकविक्रमे ।

यच्छृण्वतां रसज्ञानां, स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—ઉત્તમ શ્લોક એવા ભગવાનની લીલાઓ સાંભળતાં અમને તૃપ્તિ થતી નથી, કારણકે લીલાઓ સાંભળનારા રસજ્ઞ પુરુષને, તે ક્ષણે ક્ષણે વધારે રસ આપે છે. [૧૯].

ત્યારે રામના સાચા ભક્તો શું કરતા હશે?—

ચોપાદ—રામહિ સુમિરિય ગાઘય રામહિ, સંતત સુનિય રામગુણ ગ્રામહિ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૬૭].

જેનું ચિત્ત શ્રીરામમાં લાગ્યું હોય, તેની આ સ્થિતિ છે. પરીક્ષિતનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં લાગ્યું છે, માટે તેમને શ્રીકૃષ્ણની કથા નવી નવી લાગે છે.

હવે આગળ વધીએ. આ પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે તે વાત હવે કહે છે—

શ્રુણુષ્વાવહિતો રાજન-નપિ ગુહ્યં વદામિ તે ॥

બ્રૂયુઃ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય, ગુરવો ગુહ્યમપ્યુત ॥ ૩ ॥

અર્થ—હે રાજન! સાવધાન થઈને સાંભળો; તે વાત ગુહ્ય છે, તોપણ હું તમને તે કહું છઉં. કારણકે ગમે એવી ગુહ્ય વાત સદ્ગુરુએ ભાવિક શિષ્યને કહેવી જોઈ એ.

૩ વિવેચન—

સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય—‘સ્નેહવાળા શિષ્યને’. આ જમાનામાં શિષ્ય ઘણા મળે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં કથાવાર્તામાં-આખ્યાનોમાં-ગીતાપાઠશાળાઓમાં શિષ્યો ઘણા જોવામાં આવે છે. પણ તેઓમાંથી નવાણું ટકા, ગુરુ સાથે તેલપાણી જેવો સંબંધ રાખે છે. તેનું પરિણામ તેલપાણી જેવું જ મળે છે. મંદિરના પગથીઆં ઘસાય છે, પણ શિષ્યના હૃદય ઘસાતાં નથી. જે સ્ત્રી પતિને બહાલી ન થઈ, જે પુત્ર માતા પિતાને બહાલો ન થયો, જે શિષ્ય ગુરુને બહાલો ન થયો, તેનો સંબંધ નાટકશાળાના એક્ટરો જેવો છે. તમારામાંના ઘણા અમારી સાથે તેલપાણી જેવો સંબંધ રાખે છે. અમને કાંઈ આપવું પડે ત્યારે ન આપશો; પણ એવો તક-લાદી પ્રેમ અમારી સાથે ન કરશો. યાદ રાખજો કે-તેથી અમને નુકશાન નથી. તમને નુકશાન છે. આપને હું ધણીવાર કહું છઉં કે—જ્યાં આપને ગમે ત્યાં, આ કામ ચોટ મારીને-ખરી ખંતથી-શુદ્ધ પ્રેમથી-કરી લ્યો. તન મન અને ધનનો ભોગ આપીને સ્નિગ્ધ શિષ્ય બનો. મૃત્યુ પકડી લે તે પહેલાં, ગમે તે ઠેકાણે ગુરુને બહાલા લાગો એવા શિષ્ય બનજો.

શ્રુણુષ્વ અવહિતઃ—‘સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો.’ પરીક્ષિત આટલો બધો સાધવાન છે, તોપણ શ્રી શુકદેવજી પરીક્ષિતને સાવધાન રહેવાનું કહે છે. શ્રોતાઓનું ધ્યાન જરા પણ આડું અવળું ખેંચાય, એવી કાંઈ પણ પ્રકારની ગડબડ કથામાં થવી ન જોઈએ. કેટલીએક ડોસીઓ અને ડોસા કથામાં કળ્યાણાં છોકરાં લાવે છે. એ તેમની બચકર બૂલ છે, તેઓ પાપ બાંધે છે. ચાલતી કથામાં પૂજન અને દક્ષણાનું કામ પણ તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ. ચાલતી કથામાં મોઢા આવેલા ધનવાનોને આગળ લાવીને ખેસાડવા, એ પણ પાપ છે.

હવે શ્રીશુકદેવજી પ્રશ્નનો ખુલાસો કરે છે—

તથાઽધવદન્નમૃત્યુઃ, રક્ષિત્વા વત્સપાલકાન ॥

સરિત્ પુલિનમાનીય, ભગવાનિદમબ્રવીત્ ॥ ૪ ॥

૩ પદ્યછંદ—હે રાજન-હે પરીક્ષિત રાજા અવહિતઃ શ્રુણુષ્વ-સાવધાન થઈને સાંભળો. (તત્) ગુહ્યં અપિ-તે વાત ગુહ્ય છે તોપણ (અહં) તે વદામિ-હું તને કહું છઉં. વત્-કારણ કે ગુહ્યં અપિ ગુહ્ય હોય તોપણ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય-સ્નેહવાળા શિષ્યને ગુરવઃ બ્રૂયુઃ-ગુરુઓએ કહેવી જોઈએ.

૪ પદ્યછંદ—તથા-ઉપર પ્રમાણેમૃત્યુઃ અંધવ નાત્-મૃત્યુરપ અધાસુરતા મુખમાંથી વત્સપાલકાન રક્ષિત્વા-વાહડાંની અને ગોપોની રક્ષા કરીને. સરિતઃ પુલિનં આનીય-તેમને યમુનાજીના કાંઠા ઉપર લાવીને ભગવાન રૂદ્રમ્ અબ્રવીત્-પ્રભુ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

અહોઽતિરમ્યં પુલિનં વયસ્યાઃ, સ્વકેલિસંપન્મૃદુલાચ્છવાલુકમ્ ॥
સ્ફુટત્સરોગન્ધહૃતાલિપત્રિક-ધ્વનિપ્રતિધ્વાનલસદ્દુમાકુલમ્ ॥૫॥

અત્ર મોક્તવ્યમસ્માભિર્-દિવારૂઢં ક્ષુધાઽર્દિતાઃ ॥

વત્સાઃ સમીપેઽપઃ પીત્વા, ચરન્તુ શનકૈસ્તૃણમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે મૃત્યુરૂપ અઘાસુરના મુખમાંથી, વાછરડાંની અને ગોવાળીયાઓની રક્ષા કરીને, પછી તેઓને યમુના નદીને કાંઠે લાવીને, શ્રીકૃષ્ણનીચે પ્રમાણે બોલ્યા કે—‘ અહો મિત્રો ! આ કિનારો અતિ સુંદર હોવાથી, રમવાની સગવડવાળો છે. આ કિનારો ઉપર કોમળ અને સ્વચ્છ રેતી છે. ખીલી નીકળેલાં કમળોના સુગંધ (ની લાલચ)થી ખેંચાઈ આવેલા ભ્રમરોના અને પક્ષીઓના જળમાં પડછંદાથી શોભતાં વૃક્ષોથી, કાંઠો ચારે તરફથી ઘેરાયેલો છે. [૪-૫] દિવસ ચડી ગયો છે, આપણને ભૂખ (પણ) લાગી છે. માટે આપણે અહીં જમવા બેસીએ. વાછરડાં જળ પીઈને, ભણે ધીમે ધીમે આપણી સમક્ષ ખડ ચર્ચા કરે. ’ [૬].

૪-૫-૬ વિવેચન—

પ્રારંભ અધ્યાયમાં ૩૮ મે શ્લોકે, જે વાત ટુંકાવી દીધી હતી, તે વાત અહીં ખુલાસાવાર શરૂ કરી. સામાન્ય નદીના કાંઠો સુંદર જણાય છે, ત્યારે ગંગાપ્રમુખના તટની શી વાત કરીએ ! વળી તેમાંએ વૃંદાવન ! જ્યાં ધણી પોતે હાજર હોય, ત્યાં શોભાએ પડે હાજર રહેવું પડે. આવો રમણીય કાંઠો દેખીને પ્રભુ બોલ્યા કે—‘ દિવસ ચડી ગયો છે આપણને ભૂખ લાગી છે. માટે આપણે અહીંજ બેસીને શીરામણ લઈએ. ’ [સૌ સાથે રહેશો. તો આપણને પણ તેમાંથી કાંઈક મળશે. પ્રભુ દયાળુ છે, તે વાત તો તમે જાણો છો ? ત્યારે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કરશો નહિ—સાથે રહેજો.]

૫ પદ્યછંદ—અહો-અહો. વયસ્યાઃ હે મિત્રો ! સ્વકેલિનાં સંપદઃ યસ્મિન્ તત્ સ્વકેલિસંપદ્વૈતિ (અર્થ) અતિરમ્યં પુલિનં-રમવાની સગવડવાળો આ સુંદર કિનારો છે. મૃદુલા અચ્છા ચાલુકા યસ્મિન્ તત્ મૃદુલાચ્છવાલુકમ્-અહિની રેતી કોમળ અને સ્વચ્છ છે. [સરઃ નો અર્થ ‘કમળ’ કરવો. ‘સરોવર’ એવો અર્થ અહિં ન કરવો.] રૂઢાન્તે (ખીલીનાં) સરાંસિ, તેષાં ગંધેન હૃતાઃ (ખેંચાએલા) અલયઃ (ભ્રમરો) પત્રિણચ્ચ (પક્ષીઓ) કે (જળમાં) તેષાં ધ્વનયઃ (અવાજ-કંડોલ) તેષાં પ્રતિધ્વાનાઃ (પડછંદ) તૈઃ લસન્તઃ (શોભતા) ચે દુમાઃ તૈઃ આકુલં (બામ) ઇતિ પુલિનં.

૬ પદ્યછંદ—મૂળશબ્દ દિવા અવ્યય છે. દિવા આરૂઢં-દિવસ ચડી ગયો છે. ક્ષુધા અર્દિતાઃ—આપણને ભૂખ લાગી છે માટે. અત્ર મોક્તવ્યં—અહિં આપણે જમીએ વત્સાઃ અપઃ પીત્વા-વાછડાંઓ જળ પીઈને. શનકૈઃ ધીમે ધીમે સમીપે તૃણં ચરંતુ—આપણી સમક્ષ ખડ ચર્ચા કરે.

પ્રભુનું કહેવું સાંભળીને—

તથેતિ પાયયિત્વાઽર્મા, વત્સાનારુઘ્ય શાદ્વલે ॥

મુક્ત્વા શિક્યાનિ બુભુજુઃ, સમં ભગવતા મુદા ॥ ૭ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનું કહ્યું માનીને, સઘળા બાળકોએ વાછરડાંને જળ પાઇને, લીલા ખડવાળા પ્રદેશમાં તેમને (ચરવા) મૂક્યાં, પછી (પોતાનાં) શીકા (જમીન ઉપર) મૂકીને, તેઓ પ્રભુની સાથે આનંદથી જમવા બેઠા. [૭].

૭ વિવેચન—

બાળકો હંમેશાં રમત ગમતના ભોગી હોય છે. તેઓને શ્રીકૃષ્ણ જેવા બેલાડી સખા મળ્યા, પછી તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં.

બાળકો પ્રભુ સાથે કેવી રીતે જમવા બેઠા હતા, તેનું વર્ણન સાંભળો—

કૃષ્ણસ્ય વિષ્વક્પુરુરાજિમણ્ડલૈ-રમ્યાનનાઃ ફુલ્લદૃશો વ્રજાર્બકાઃ ॥

સહોપવિષ્ઠા વિપિને વિરંજુશ્-છદા યથાઽમ્બોરુહકર્ણિકાયાઃ ॥ ૮ ॥

કેચિત્પુષ્પૈર્દલૈઃ કેચિત્-પલ્લવૈરંકુરૈઃ ફલૈઃ ॥

શિર્ગિભસ્ત્વર્ગિર્ઘણ્નિશ્ચ, બુભુજુઃ કૃતભાજનાઃ ॥ ૯ ॥

સર્વે મિથો દર્શયન્તઃ, સ્વસ્વમ્બોજ્યરુચિં પૃથક્ ॥

હસન્તો હાસયન્તશ્ચા-મ્બવજહુઃ સહેશ્વરાઃ ॥ ૧૦ ॥

૭ ૫૬૨છેદ—તથા इति—શ્રીકૃષ્ણનું કહ્યું માનીને. અર્માઃ—બાળકોએ વત્સાન પાય-યિત્વા—વાછડાંઓને જળ પાઇને. શાદ્વલે—લીલાખડવાળા પ્રદેશમાં આરુઘ્ય—(વાછડાંને) રોકીને શિક્યાનિ મુક્ત્વા—શીકાઓ (નીચે) મુકીને ભગવતા સમં—પ્રભુની સાથે. મુદા બુભુજુઃ—તેઓ આનંદથી જમવા બેઠા.

૮ ૫૬૨છેદ—વિપિને—વનમાં કૃષ્ણસ્ય વિષ્વક્—કૃષ્ણની આસપાસ [પુરુ—મહ] રાજીનાં મંડલાનિ રાજિમંડલાનિ, પુરુણિ ચતાર્ણિ રાજિમંડલાનિ ચ પુરુરાજિમંડલાનિ તૈઃ પુરુરાજિમંડલૈઃ—પણી પાંક્તિઓના મંડલોથી—મંડલો કરીને અભિ (સન્મુખ) આનનનિ યેષાં તે અમ્યાનનાઃ—પ્રભુની સામે મુખ રાખીને. સહ ઉપવિષ્ઠાઃ—પ્રભુની સાથે બેઠેલા. ફુલ્લાઃ વૃશઃ યેષાં તે ફુલ્લવૃશઃ—મધુલ દૃષ્ટિવાળા. વ્રજાર્બકાઃ—વનના બાળકો. અંબોરુહસ્ય કર્ણિકા (ડોડી) તસ્યાઃ છદાઃ (પાંખડીઓ) યથા—ઈવ—કમળની ડોડીની પાંખડીઓની મદક. વિરંજુઃ—શેભતા હતા.

૯ ૫૬૨છેદ—કેચિત્ પુષ્પૈઃ દલૈઃ—કોઇ બાળકો પુષ્પનાં અગર પુષ્પની પાંખડીઓનાં. કેચિત્ પલ્લવૈઃ અંકુરૈઃ ફલૈઃ—કેટલાંએક બાળકોએ પાંદડાંનાં અંકુરનાં અગર ફળોનાં શિર્ગિભઃ—ચ ઘણ્નિશ્ચ—શીકાનાં રક્ષની, છાલનાં, અગર પત્થરની શીલાનાં કૃતાનિ ભાજનાનિ ચૈઃ તે—વાસણ ખનાવીને. બુભુજુઃ—જમતા હતા.

૧૦ ૫૬૨છેદ—સ્વસ્વમ્બોજ્યરુચિં પ્રથક્—પોતપોતાના નોખા નોખા રવાદને મિથઃ દર્શયન્તઃ—અરસપરસ બતાવતા હતા. હસન્તઃ ચ હાસયન્તઃ હસતા અને હસાવતા इति सर्व—સર્વે બાળકો. સહેશ્વરાઃ—શ્રી કૃષ્ણની સાથે. [અભિ+અવ-હ] અમ્બવજહુઃ—જમતા હતા.

અર્થ—વનમાં શ્રીકૃષ્ણની આસપાસ ઘણી પંક્તિઓનાં મંડળ બનાવીને, ભગવાનની સામે મુખ રાખીને બેઠેલા, પ્રકુલ દૃષ્ટિવાળા વ્રજ બાળકો, કમળની ટોડીની પાંખડીઓની માફક શોભતા હતા. [૮]. કેટલાએક બાળકો પુષ્પનાં અગર પુષ્પની પાંખડીઓનાં વાસણ બનાવીને જમતા હતા. કેટલાએક બાળકો પાંદડાનાં, કોઈ અંકુરનાં, કોઈ ફળનાં, કોઈ શીંકાનાં, કોઈ વૃક્ષની છાલનાં, અને કોઈ પથરની શીલાનાં વાસણ બનાવીને જમતા હતા. [૯]. પોતપોતાના ભાતાનો નોખો નોખો સ્વાદ, એક બીજાને અરસપરસ ચખાડતા, હસતા, અને હસાવતા સર્વ બાળકો, શ્રીકૃષ્ણની સાથે જમતા હતા. [૧૦],

૮-૯-૧૦ વિવેચન—

‘રેટલાનો દુકડો મળે તો એ તેને પુરા આનંદથી ખાઈએ.’ બાળકોના શીરામણમાં દહીં, દુધ, રેટલા અને અથાણું હતું; પણ તેમનો આનંદ ચક્રવર્તી રાજના આનંદ કરતાં વધારે હતો.

આ જમાનામાં જ્યાં જ્યાં ખાવાપીવાના ઠાઠ વંધ્યા છે, ત્યાં વિખવાદ વંધ્યા છે, અને ડાકરોની મદદ પણ વધી છે; જે નાતોમાં ઘણાં રાયતાં, ઘણી ચટણીઓ ઘણાં શાક તથા ઘણાં અથાણાં, ત્યાં મીઠાનની ધરાડી ઘણીજ ઓછી હોય છે; તેને પરિણામે આરોગ્યની તંગી હોય છે. આવાં આવાં ભોજન કરીને, જમાનો કામે ક્રોધ અને લોભે આગળ વધ્યો છે. હૃદયની નિર્મળતા ઘણા પ્રમાણમાં ઘટી ગઈ છે. સમગ્ર સ્ત્રી પુરૂષોએ ખોટા ડમાકમાં તણાવું નહીં. ખોટા ખર્ચ કમી કરીને, તે પ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવો.

ગોવાળ મંડળમાં યશ નારાયણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કેવી રીતે બેઠા હતા, તે સાંભળો—

વિભ્રદ્વેણું જઠરપટયોઃ, શૃંગ્લવેત્રે ચક્રે ।

વામે પાળૌ મસૃણકવલં, તત્ફલાન્યર્જુલીષુ ॥

તિષ્ઠન્મધ્યે સ્વપરિસુહૃદો, હાસ્યનર્મભિઃ સ્વૈઃ ।

સ્વર્ગે લોકે મિષતિ તુમુજે, યજ્ઞશુગ્વાલકેલિઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ પદ્યછંદ—બાલસ્ય ઇવ કેલિઃ યસ્ય સઃ બાલકેલિઃ ઇતિ યજ્ઞશુક્-બાળની માફક એટલા કરનારા યશ નારાયણ શ્રીકૃષ્ણ શુભુજે-જમતા હતા તે વખતે-જઠરપટયોઃ વેણું વિભ્રત્-પેટ ઉપર પહેરેલાં સ્ત્રીમાં વેણુ ખોસ્થો હતો. વામે કક્ષે-ડાબી કાખમાં શૃંગલેત્ર-શીંકડી અને લાકડી ધારણ કર્યા હતાં. પાળૌ-(જમણા) હાથમાં [મસૃણઃ-ચિકાશ વાળો-નાહં દુધવાળો-કવલઃ-કોળીયો.] પાળૌ મસૃણકવલં-હાથમાં દહીં ભાતવાળો કોળીયો, તસ્ય ઉચ્ચિતાનિ ફલાનિ તત્ફલાનિ-તેમાં ખાવા લાયક અથાણાં. અર્જુલીષુ-ડાબી હાથની આંગળાયોમાં ભરાવ્યાં હતાં. મધ્યે તિષ્ઠન્-રમ્યે બેઠા હતા. સ્વસ્ય પરિતઃ સુહૃદઃ તાન સ્વપરિસુહૃદઃ-પોતાના આસપાસ બેઠેલા મિત્રોને સ્વૈઃ નર્મભિઃ-પોતાનાં હાંસાનાં વચનોથી. હાસ્યન-હસાવતા હતા. સ્વર્ગે લોકે મિષતિ સતિ-દેવસેદા આ સ્થિતિ બેઈ રહ્યા હતા.

અર્થ—તે બાળકોની મધ્યે, બાળકની માફક ચેષ્ટા કરતા યજ્ઞનારાયણ શ્રીકૃષ્ણ ભોજન કરતા હતા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ પેટ ઉપર પહેરેલાં વસ્ત્રોમાં વેણુ ખોસ્તો હતો. ડાબી કાખમાં શીંગડી અને લાકડી રાખ્યાં હતાં. (જમણા) હાથમાં દહીં ભાતનો કોળીયો હતો. તે વખતે ખાવા જેવાં અથાણાં (ડામા હાથની) આંગળીયોમાં ભરાવ્યાં હતાં. પોતે મધ્યે બેઠા હતા અને મિત્રો ફરતા બેઠા હતા. હાંસીનાં વચનોથી પ્રભુ તેમને હસાવતા હતા. દેવો આ સ્થિતિને જોઈ રહ્યા હતા. [૧૧].

૧૧ વિવેચન—

કેમ દર્શન થયાં? આ દેખીને કોને મોહ ન થાય? હજારો રૂપૈયો ખર્ચાને મન કરે. છપ્પન ભોગ કરે, ત્યાં પ્રભુને જમવું હોય તો જમે, અને ગોવાળમંડળમાં-ભાવિક ભક્તોના મંડળમાં-પ્રભુ રાજ થઈને જમે. કર્મને ત્યાં ખીચડો ખાધો, અને મોટા મોટા આચાર્યોની ઝારી-માંથી હજી જળ પીતા નથી. સારમાં સાર એ છે કે-ભગવદ્ ભાવ કેમ વધે, તેનો વિચાર કર્યા કરો. આગળ કેમ વધાય, તેનો વિચાર કર્યા કરો. સદા શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃતનું પાન કર્યા કરો, અને આચરણ સુધારો. આચાર વિચારને પવિત્ર રાખવા આગ્રહ કરો. પ્રભુ નીકટ નીકટ આવતા જશે.

પ્રથમ તો બ્રહ્માજીને મોહ થયો. ખડની લાક્ષ્યે દૂર ચરવા ગયેલાં વાછરડાંને, બ્રહ્માજીએ ચોરી લીધાં. તે વાત હવે સાંભળો—

ભારતૈવં વત્સપેષુ, મુંજાનેષ્વચ્યુતાત્મસુ ॥

વત્સાસ્ત્વન્તર્વને દૂરં, વિવિશુસ્તૃળલોભિતાઃ ॥૧૨॥

તાન્દદ્ધા મયસંત્રસ્તા-નૂચે કૃષ્ણોઽસ્ય મીમયમ્ ॥

મિત્રાણ્યાશાન્મા વિરમતે-હાનેષ્યે વત્સકાનહમ્ ॥૧૩॥

ઇત્યુક્ત્વાદ્રિદરીકુંજ-ગહ્વરેષ્વાત્મવત્સકાન્ ॥

વિચિન્વન્-ભગવાન્કૃષ્ણઃ, સપાણિકવલો યયૌ ॥૧૪॥

૧૨ ૫૬૨છેદ—હે ભારત-હે રાજા! એવં-એ પ્રમાણે. [વત્સાન્ પાંતિ વત્સપાઃ] વત્સપેષુ મુંજાનેષુ-ગોવાળીયાઓ જમવા લાગતાં. અચ્યુતે આત્માનઃ યેષાં તે અચ્યુ-તાત્માનઃ તેષુ અચ્યુતાત્મસુ-જેમનાં ચિત્ત ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં તે તુ-તે વખતે. તૃળલોભિતાઃ વત્સાઃ-તૃણની લાલચ વાળાં વાછરડાં. અન્તરવને દૂરં વિવિશુઃ-વનની અંદર દૂર ચાલ્યાં ગયાં હતાં.

૧૩ ૫૬૨છેદ—તાન્ મયસંત્રસ્તાન્ દદ્ધા-વાછડાં દૂર જવાથી તેમને ભયવાળા દેખીને. અસ્ય મિયાઃ મયમ્-આ જગતના ભયને ડરાવનાર કૃષ્ણઃ ડુચે-કૃષ્ણ બોલ્યા. મિત્રાણિ-હે મિત્રો. (અશઃ-ભોજન) અશાત્ મા વિરમેત-તમો જમતા અટકશે નહિં. વત્સ-કાન્ અહં હહ આનેષ્યે-હું વાછરડાંને અહીં લઇ આવીશ.

૧૪ ૫૬૨છેદ—ઇતિ ઉક્ત્વા-એમ કહીને. અદ્રિદરીકુંજગહ્વરેષુ-પહાડો, યુધ્ધાઓ, કુંજો અને વિષમ સ્થળોમાં. ડાઝમવત્સકાન્-પોતાના વાછરડાંને. વિચિન્વન્-શોધવા,

१५. ५६२७६—कुरुहह—हे राजन् ! यः पुरा प्रभवतः—(१५३५ना) अघासुरस्य मोक्षार्णं दृष्ट्वा—प्रभुत्वे प्रथम अघासुरतो मोक्ष कर्षो इतो ते दृष्ट्वाते. परं विस्मयं प्राप्तः—जेने, धृष्टो विरभय थयो इतो. स्वे अवस्थितः—जे आकाशभां उभा इता. अंभोजन्मनः जनिः (७७७) यस्य सः—अज्ञा७. अंतरगतः—अवकाश प्राप्त यता ते अज्ञा७मे. मायार्भकस्य ईशतुः—भायाथी आणक यनेला पध्वरतो अन्यत् अपि मंजुमहित्वं दृष्टुं—भीजे कंध सुंदर अमत्कार जेवा साइ. तत् ततः—त्याथी. वत्सान्—वाउरडाने. इतः वत्सपान्—अने अडीथी गोवाणीयाओने. अन्यत्र नीत्वा—भीजे डेकाथे धध नधने. अंतरदधात्—अंतर्धानं थध गया.

માયાથી બાળક બનેલા ભગવાનનો, બીજો પણ ઉત્તમ મહિમા જોવાની ઇચ્છાથી, અહીંથી (યમુનાજીના કાંઠા ઉપરથી) બાળકોને, અને ત્યાંથી (વનમાંથી) વાછરડાંઓને બીજા સ્થળમાં લઈ જઈને, પોતે અંતર્ધ્યાન થયા. (૧૫)

૧૫ વિવેચન—

દેવકીજીને ઉદરે શ્રીકૃષ્ણ જન્મ્યા અને વસુદેવજી શ્રીકૃષ્ણને નંદજીને ઘેર મુકી ગયા; તે તમામ વાત બ્રહ્માજી જાણે છે, તોપણ પ્રભુના અવતારમાં બ્રહ્માજી પર્યંતના જીવોને મોહ થાય છે, તે વાતનું આ નીરૂપણ છે.

હજી પ્રભુ બાળચેષ્ટા કરે છે—

તતો વત્સાનદૃષ્ટૈત્ય, પુલિનેऽપિ ચ વત્સપાન્ ॥
ઉભાવપિ વને કૃષ્ણો, વિચિકાય સમંતત ॥૧૬॥

અર્થ—વનમાં કોઈ ઠેકાણે વાછરડાંઓને ન દેખીને, પ્રભુ પાછા યમુનાજીને કાંઠે આવ્યા. ત્યાં વ્રજબાળકોને દીઠા નહિં. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે બેઠાને વનમાં ચારે તરફ શોધવા લાગ્યા. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

પ્રભુ પાછા યમુનાતીરે આવ્યા. ત્યાં વ્રજબાળકોને દીઠા નહીં. પ્રભુ પાછા વનમાં ગયા, અને બેઠાને શોધવા લાગ્યા.

હવે પ્રભુ નિર્ણય કરે છે, અને વાછરડાં તથા વ્રજબાળકો રૂપે પોતે બને છે—

ક્ષાપ્યદૃષ્ટ્વાંઽતરવિપિને, વત્સાન્પાલાંશ્ચ વિશ્વવિત્ ॥
સર્વં વિધિકૃતં કૃષ્ણઃ, સહસાઽવજગામ હ ॥૧૭॥
તતઃ કૃષ્ણો મુદં કર્તુ, તન્માતૃણાં ચ કસ્ય ચ ॥
ઉભયાયિતમાત્માનં, ચક્રે વિશ્વકૃદીશ્વરઃ ॥૧૮॥

૧૬ ૫૬૨છેદ—તતઃ વત્સાન્ અદૃષ્ટ્વા-૫૭ી વાછરડાંઓને ન દેખીને, ઇત્ય-પાછા કાંઠે આવીને. ચ-અને પુલિને વત્સપાન્ અપિ અદૃષ્ટ્વા-કાંઠામાં ગોવાળીયાઓને ન દેખીને. વને-વનમાં ઉભો અપિ-બેઠાને. કૃષ્ણઃ સમંતતઃ વિચિકાય-કૃષ્ણ ચારે તરફ શોધવા લાગ્યા.

૧૭ ૫૬૨છેદ—વિશ્વવિત્-સર્વના સાક્ષી. અંતરવિપિને ક્ષ અપિ-વનમાં કોઈ ઠેકાણે. વત્સાન્ પાલાન્ ચ અદૃષ્ટ્વા-વાછરડાં અને ગોપ બાળકોને નહિં દેખીને. સર્વં વિધિકૃતં-તે તમામ બ્રહ્માજીએ કર્યું છે, એમ. કૃષ્ણઃ સહસા અવજગામ-કૃષ્ણે તુરંત જાણી લીધું.

૧૮ ૫૬૨છેદ—તતઃ-૫૭ી. તન્માતૃણાં-વાછરડાંની અને ગોપ બાળકોની માતાઓને. ચ-અને કસ્ય-બ્રહ્માજીને. મુદં કર્તુ-રાજી કરવાને. વિશ્વકૃત્ ईશ્વરઃ-જગત્ના સરજનકાર ધર્મી. આત્માનં પોતેજ. ઉભયાન્ इव આચરતિ इति ઉભયાયિતઃ તં ઉભયાયિતં-બેઠ રૂપે. ચક્રે-બન્યા.

રાગ—શાર્દૂલ૦

યાવદ્વત્સપવત્સકાલ્પકવપુર્—યાવત્કરાઙ્ગ્યાદિકં ।

યાવદ્વિષાણવેણુદલશિર્ગ્, યાવદ્વિભૂષામ્બરમ્ ॥

યાવચ્છીલગુણાભિધાકૃતિવયો, યાવદ્વિહારાદિકં ।

સર્વે વિષ્ણુમયં ગિરોઽજ્ઞવદજઃ, સર્વસ્વરૂપો વર્મૌ ॥૧૯॥

અર્થ—વનમાં કોઇપણ ઠેકાણે, વાછરડાંઓને અને ગોવાળીયાઓને નહિ દેખીને, સર્વના સાક્ષી ભગવાને તુરત જાણી લીધું કે—‘એ સઘળું બ્રહ્માજીએ કર્યું છે.’ પછી વાછરડાં અને ગોપ બાળકોની માતાઓને અને બ્રહ્માજીને રાજી કરવા માટે, જગતના સરજનહાર ઈશ્વર પોતેજ બેઠ રૂપે બન્યા. એટલે સઘળા વાછરડાંરૂપે અને ગોપબાળકો રૂપે પોતેજ બન્યા. ‘સર્વ વિષ્ણુમય છે’ એવી જે વેદ વાણી છે. તે અર્થ સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ થાય, એવી રીતે ભગવાન સર્વ સ્વરૂપ થયા. ગોવાળીયા, વાછરડાં, તેઓનાં નાનાં શરીર, તેઓના હાથપગ વિગેરે, તેઓનાં લાકડી, શીંગડી, વેણુ, શીકાં, અલંકાર, વસ્ત્ર, શીલ, ગુણ, નામ, આકૃતિ, વય, અને વિહારાદિક, જેવાં હતાં તેવાંજ સર્વ સ્વરૂપે બનીને, ભગવાન્ શોભવા લાગ્યા. [૧૭-૧૮-૧૯]

૧૭-૧૮-૧૯ વિવેચન—

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્, કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા इव ॥ (ગીતા. અ. ૭-૭)

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ, સ્થાયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાઽનેન કૌંતેય, જગાદ્દેવરિવર્તતે ॥ (ગીતા અ. ૯-૧૦)

મત્તો વિનિર્ગતં વિશ્વં, મયૈવ લયમેષ્યતિ ।

મૃદિ કુંભો જલે વીચિઃ, કનકે કટકં યથા ॥ (અષ્ટાવક્રગીતા.)

૧૯ પદ્યછેદ— સર્વ વિષ્ણુમયં ઇતિ ગિરઃ (સર્વ વિષ્ણુમય છે એવી જે વેદવાણી) તસ્યાઃ અંગવત્—તે અર્થ સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ થાય એવી રીતે. યાવત્—જેવાં. વત્સપાશ્ચ વત્સકાશ્ચ વત્સપવત્સકાઃ તેષાં અલ્પકં વપુઃ અનતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ વત્સપવત્સકાલ્પકવપુઃ—ગોવાળીયા, વાછરડાં, તેઓનાં નાનાં શરીર. યાવત્ કરાંઘ્રાદિકં અનતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ—તેઓના હાથ પગ વિગેરે. યાવત્ યષ્ટિવિશાણવેણુદલશિક્ અનતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ—લાકડી, શીંગડી, વેણુ, દલ, શીકાં હતાં, તે પ્રમાણેજ યાવત્ વિભૂષાઃ ચ અંબરાણિ ચ તાનિ અનાતેષ્ટ્ય વર્તતે ઇતિ—અલંકાર અને વસ્ત્ર. યાવત્ શીલશ્ચ ગુણશ્ચ અભિધા (નામ) ચ આકૃતિશ્ચ વયશ્ચ તાનિ અનતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ—શીલ, ગુણ, નામ આકૃતિ વય. યાવત્ વિહારાદિકં સર્વં અનતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ—વિહારાદિક સર્વ, એવી રીતે સર્વસ્વરૂપઃ અજઃ વર્મૌ—સર્વ સ્વરૂપે ભગવાન્ શોભવા લાગ્યા.

વિગેરે શ્લોકોથી પ્રભુ કહે છે કે-‘આ જગત્ મારામાંથી વિલસ્યું છે; અને મારામાંજ લય પામશે. જેમ માટીમાંથી ઘડો, જળમાંથી તરંગ અને સોનામાંથી કુંડું ઉત્પન્ન થાય અને તેમાંજ અનુક્રમે લય પામે છે તેમ.

‘સર્વં વિષ્ણુમયં’-‘સર્વં વિષ્ણુમય છે.’ ‘વિષ્ણુથી કાંઈ જુદું નથી.’ એવી શ્રુતિ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ કહે છે કે ‘સર્વં સલ્લિવદં બ્રહ્મ’-આ સર્વજીવ જગત્ બ્રહ્મ છે. મહોપનિષદ કહે છે કે-‘સમસ્તં સલ્લિવદં બ્રહ્મ સર્વમાત્મેદમાતતમ્’-આ સર્વજીવ જગત્ બ્રહ્મ છે.

‘બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વં’ [મુંડક ઉપ.] ‘ઈદં સર્વં યદ્યમાત્મા’ [બૃહદા ઉપ.] ‘આત્મ-વેદં સર્વં ॥’ [છાંદોગ્ય ઉપ.] ‘સર્વં હોતદ્બ્રહ્માડ્યમાત્મા બ્રહ્મ ॥’ [માંડૂક્યોપનિષદ] ‘વિગેરે અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માનો માહિમા ગાય છે.

રાગ-તોટક.

હરિરેવ જગત્ જગદેવ હરિ, હરિતો જગતો ન હિ ભિન્નતનુ ।

इति यस्य मतिः परमार्थगतिः, स नरो भवसागरमुद्धरति ॥

હરિ હું-હરિ તું-હરિ તે-હરિ આ, અહીં દૃશ્ય દિસે સૌ એકજ આ.

નહિં અન્યપણું-નહિં બિન્નપણું, સખી શાંતસુધારસ એક ગણું.

શશી પૂર્ણ ખીલે જયમ વાદળમાં, વ્રજચંદ્ર ખીલ્યો ત્યમ અંતરમાં;

રસરાજ સુધારસ પાછ રહ્યો, સખી સાગર શું ઉભરાઈ ગયો.

અહીં બ્રહ્મલીલા-રહી આ વિલસી, સખી દર્શન વૃત્તિ રહી તલસી;

મીઠ ચૂક નહિં-નયને કદિએ, સખી કેમ વિયોગ સહી શકીએ ?

રચી રાસ અનંત-રમે રસીયો, મુજ અંતરમાં બસ એ વસીયો;

સઉ સૃષ્ટિ વિહાર દિસે વિભુનો, સખી બ્રહ્મવિહાર આ છે પ્રભુનો.

[વિજ્ઞાનદિવાકર]

નરસિંહ મહેતો ગાય છે-રાગ પ્રભાત.

આખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપે, અનંત ભાસે.

દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ, વેદ વાસે. ૨૬.

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ કુલી રહ્યો આકાશે;

વિવિધ રચના કરી, લકિતરસ પીવાને, શિવથકા જીવ થયો એજ આશે; આખિલ

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિરમૃતિ શાખ દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ ન હોય;

ઘાટ ઘડીયા પછી, નામરૂપ જુગવાં, અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે. આખિલ

અન્યે ગડગડ કરી, વાત નવ કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે;

મનકર્મ વચનથી, આપ માની લહે, સત્ય છે એજ મન એમ સૂજે. આખિલ

વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જેઉં પટાંતરો એજ પાસે;

ભણે નરસૈયો, એ મનતણી શોધના, પ્રીત કરે પ્રેમથી, તો પ્રગટ થાશે. આખિલ

અનેક આધારો કહે છે કે-‘જગત્ વિષ્ણુમય છે’-‘જગત્ બ્રહ્મમય છે.’

નવાં વ્રજબાળકો અને નવાં વાછરડાં બનાવીને પ્રભુ હવે વ્રજમાં પધારે છે.

સ્વયમાત્માત્મગોવત્સાન્-પ્રતિવાર્યાત્મવત્સપૈઃ ॥

ક્રીડન્નાત્મવિહારૈશ્ચ, સર્વાત્મા પ્રાવિશદ્વ્રજમ્ ॥ ૨૦ ॥

તત્તદ્વત્સાન્પૃથક્ક્રીડન્નીત્વા, તત્તદ્ગોષ્ઠે નિવેશ્ય સઃ ॥

તત્તદાત્માઽભવદ્રાર્જસ્-તત્તત્સઘ્ન પ્રવિષ્ટવાન્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ પોતારૂપ ગોવાળીયોની ખાસે, પોતારૂપ વાછરડાંઓને એકઠાં કરાવીને, પોતારૂપ વિહારેથી ક્રીડા કરતા, એવા સર્વાત્મા ભગવાન્ વ્રજમાં પધાર્યા. [૨૦] હે રાજન્ ! તે તે વત્સોને જુદા જુદા દોરીને, અને પોતપોતાના સ્થાનમાં પહોંચાડીને, બાળકરૂપ થએલા ભગવાન્, પોતપોતાના ઘરમાં પેઠા. તાત્પર્ય—અત્યાર સુધી જે નંદના ઘરમાં રહેતા હતા, તે અનેક રૂપથી અનેક ગોપોના ઘરમાં વસવા લાગ્યા. [૨૧]

૨૦-૨૧ વિવેચન—

જેમ નાની નાટકશાળામાં એનો એ માણસ ધણા પાર્ટ ભજવે છે, તેમ અહીં શ્રીકૃષ્ણ દરેક પાર્ટ ભજવવા લાગ્યા. વાછરડાંરૂપે પોતે, અને વાછરડાંને હાંકનાર ગોવાળરૂપે પણ પોતે. આ લીલા પ્રભુનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. શ્રીરામાવતારના કરતાં, શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં પ્રભુએ બહુ લીલાઓ કરી છે. અતંદર્શિતવાળા શ્રીશુકદેવજીની સાથે આપણે છદ્મએ, તેથી આપણને આ લીલા સમજાય છે, પ્રભુનું પ્રભુત્વ ઓળખાય છે. નહિં તો પ્રભુની લીલા તો શું, પણ પ્રભુ આપણી સાથે રહે, તોપણ આપણે તેમને ઓળખી શકીએ નહીં.

હવે કહે છે કે—‘વ્રજવાસીઓ પણ આ લીલાને સમજી શક્યા નથી’—

તન્માતરો વેણુરવત્વરોત્થિતા, ઉદુહ્ય દોર્ભિઃ પરિરમ્ય નિર્ભરમ્ ॥

સ્નેહસ્નુતસ્તન્યપયઃ સુધાસર્વં, મત્વા પરં બ્રહ્મ સુતાનપાયયન્ ॥૨૨॥

૨૦ પદ્મછેદ—સ્વયં આત્મા-ભગવાન પોતે. આત્મવત્સપૈઃ આત્મગોવત્સાન પ્રતિવાર્ય—પોતારૂપ ગોપોથી પોતારૂપ વાછરડાંને વળાવીને. ચ-અને આત્મવિહારૈઃ ક્રીડન્—પોતારૂપ વિહારેથી ક્રીડા કરતા સર્વાત્મા વ્રજમ્ પ્રાવિશત્—સર્વાત્મા એવા ભગવાન વ્રજમાં પેઠા.

૨૧ પદ્મછેદ—રાજન્-હે રાજા ! તત્ વત્સાન્ પ્રથક્ ક્રીડન્નીત્વા—તે તે વત્સોને જુદા જુદા દોરીને. તેષાં તેષાં ગોષ્ઠે નિવેશ્ય સઃ—પોત પોતાના સ્થાનમાં પહોંચાડીને. તત્ તત્ ગોપબાલરૂપઃ इति તત્તત્ આત્મા અભવત્—બાળરૂપ થએલા ભગવાન્ તેષાં તેષાં સઘ્ન પ્રવિષ્ટવાન્—પોતપોતાના ઘરમાં પેઠા.

૨૨ પદ્મછેદ—વેણુરવેણ ત્વરયા ઉત્થિતાઃ વેણુરવત્વરોત્થિતાઃ इति તેષાં માતરઃ—વેણુનો અવાજ સાંભળીને ત્વરાથી ઉભી થએલી તેઓની માતાઓએ પરં બ્રહ્મ સુતાન મત્વા-પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પોતાના પુત્રો માનીને ઉદુહ્ય-તેડી લઇને દોર્ભિઃ નિર્ભરમ્ પરિરમ્ય—તે બાળકોને જે હાથથી ભેટીને સ્નેહેન સ્નુતં યત્ સ્તન્યપયઃ—તત્ સ્નેહ-સ્નુતસ્તન્યપયઃ—સ્નેહથી ઝરતા દુધને સુધાસર્વં ચ આસવસર્વં ચ इति સુધાસર્વં અપાયયન્—અમૃત જેવું અને મદ ભરેલું દુધ પાતું.

તતો નૃપોન્મર્દનમજ્જલેપના-લંકારરક્ષાતિલકાશનાદિભિઃ ॥

સંલ્પલિતઃ સ્વાચરિતૈઃ પ્રહર્ષયન , સાયં ગતો યામયમેન માધવઃ ॥૨૩॥

અર્થ—વેણુનો નાદ સાંભળીને, ઉતાવળથી ઉભી થએલી તેઓની માતા-ઓએ, પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પોતાના પુત્ર માનીને, તેમને તેડી લઇને, બે હાથથી બહુ ભેટીને-છાતીસરસા દાબીને, સ્નેહથી ઝરતું મદ ભરેલું અને અમૃત જેવું દુધ, (તેઓ પોતપોતાના) બાળકોને પાતી હતી. (૨૨) હે રાજન્ ! ઉપર પ્રમાણે સમયાનુસાર કીડાના નિયમ પ્રમાણે, સાયંકાળ સુધી કામકાજ કરીને, પોતાનાં સુંદર ચરિત્રોથી માતાઓને રાજી કરતા ભગવાનને, મર્દન, સ્નાન, લેપન, અલંકાર, રક્ષા, તિલક અને ભોજનાદિથી માતાઓ સારી રીતે લાડ લડાવતી હતી. [૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

ધધો કરીને થાડ્યા પાડ્યા બાળકો ઘેર આવે, પુરુષવર્ગ ઘેર આવે, ત્યારે તેમનો થાક કેવી રીતે ઉતારવો, તેનું આ અનુપમ દ્રષ્ટાંત છે.

સ્ત્રીસેવા—આ વાત નિર્ધન સ્ત્રીઓ જેટલી સમજે છે, તેટલી ધણી ધનવાન સ્ત્રીઓ સમજતી નથી. નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓ જેટલી સમજે છે, તેટલી ધણી ઉંચ વર્ણની સ્ત્રીઓ સમજતી નથી. જે કુટુંબમાં સ્ત્રીઓ પોતાના મનથી પુરુષ વર્ગનો થાક, આવી ઉત્તમ સેવાથી ઉતારી નાંખે છે, તે કુટુંબો દેવકુટુંબ ગણાય છે. તે સ્ત્રીઓ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો અવતાર છે. અત્યારના જમાનામાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુએ ખાવાપીવા આપ્યું છે; સ્ત્રીઓને સારાં સારાં વસ્ત્રા-લંકાર મળ્યા છે ત્યાં, સોએ પંચોતેર ટકા સ્ત્રીઓ કજીએ ચડી છે. બહારથી થાડ્યા પાડ્યા આવેલા પુરુષવર્ગને કજીયાથી વધાવે છે. થાક ઉતારવાને બદલે તેમને ચાર પાંચ મણો થાક વિશેષ લાગે, એવી ગોઠવણ આ ગાંડી બહેનો તૈયાર રાખે છે. વાંસના મોટા વનમાં વાંસે વાંસ ધસાતાં, તેમાંથી અગ્નિ પ્રગટે છે. તે અગ્નિ આખા વનને આળીને આખ કરી નાંખે છે, તેમ ગાંડી બહેનોનો આ કજીયો આખા કુટુંબને શેડી નાંખે છે. House is little kingdom, and husband is a king of the family. આપણું ઘર તે એક નાનકડું રાજ્યસ્થાન છે, અને પતિ તે કુટુંબનો રાજા છે. શી વાત કરીએ ! કેટલાએક કુટુંબમાં તો પુરુષોને છતે હુતે ખાવાપીવાનું પણ સુખ નથી. તેને પરિણામે સ્ત્રીઓ દુઃખી છે, અને બાળકો પણ હેરાન છે. કેટલીએવાર રાંધી રસોઈ રખડે છે. દિલ્લગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે-ઘોડાગાડી વાળો રાવત ઘોડાગાડીમાંથી ઘોડાને છોડ્યા પછી, ઘોડાની જેટલી સંભાળ રાખે છે,

૨૩ પદ્યછેદ—તતઃ-એ પ્રમાણે યામસ્ય યમઃ (નિયમ) તેન સાયંગતઃ-સમયાનુસાર કરવાં ધટતાં કામકાજ કરીને સાયંકાળ સુધી. સ્વાચરિતૈઃ પ્રહર્ષયન-પોતાનાં ચરિત્રોથી માતાઓને રાજી કરતા. માધવઃ-ભગવાનને માતાઓએ જે નૃપા-હે રાજન્ ! ઉન્મર્દનઞ્ચ મજ્જજ્જલેપનઞ્ચ અલંકારઞ્ચ રક્ષા ચ તિલકં ચ અશનાદીનિ ચ તૈઃ-મર્દન, સ્નાન, લેપન, અલંકાર, રક્ષા, તિલક, અને ભોજનાદિથી સંલ્પલિતઃ-સારી રીતે લાડ લડાવ્યાં.

તેટલી પતિની સંભાળ ધણી જુદો લેતી નથી. દુર્ભાગી જુદો ચાક્યાપાક્યા પતિને આવતાંવેત જીજ્ઞાસુ બહુકાંથી વધાવે છે. કાંતો પતિ આવે છે ત્યાં માંદી બનીને સુવે છે. જુદોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—પોતાના ઘરમાં ખુશખુશરો વસીને રહેલા સુખને નસાડી મુકવાના આ ધંધા છે, પોતાનાજ પગપર કુચાડી મારીને રડવાના આ ધંધા છે. દીવો ખુશખુશરો ફાંફાં મારવાના આ ધંધા છે. નાની મોટી તમામ જુદોએ સમજવું જોઈએ કે—અહારથી આવેલો ધંધાથી કંટાળેલો પુરુષવર્ગ વ્યથા હોય છે, ખેડેલ હોય છે, ગાંડા જેવો હોય છે. તેથી તે મીઠાં-મધુરાં વચનોની અપેક્ષા રાખે છે. એક સ્ત્રીસુખી પુરુષ ગાય છે કે—

Returning home, at the close of day;

who gently chides, my long delay ?

And by my side, delights to stay ?

Who is that lady ? Is my wife—my wife—my wife.

who sets for me, my easy chair ?

Prepares the room, with greatest care ?

And lays my slippers, ready there ?—who is that o 2.

વિગેરે વિગેરે સૂચવે છે કે—સ્ત્રીપુરુષોનો સંબંધ ખાતુંખીતું, પહેરવું ઓઢવું, વિષય ભોગવવા અને બાળકોને રમાડવા તથા પરણાવવા, એટલેજ નથી—એથી કાંઈ વિશેષ છે. આ સંસારમાં રહ્યાં રહ્યાં, રવર્ગનાં સુખ આપે એવી એકબીજાની શક્તિ છે.

પુરુષવર્ગની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીએ ઘરનાં બની શકે એટલાં તમામ કામ, નીપટી લેવાં જોઈએ. પુરુષવર્ગને ઘેર આવવાનો સમય થાય, તે પ્રહેલાં રસોઈ વિગેરે જે જે સાહિત્યોની જરૂર જણાય તે તમામ તૈયાર રાખવાં જોઈએ.

જે જે જુદોએ ધોખા કરવાની ટેવ હોય, રોઢાં રોવાની ટેવ હોય, પાછલાં દુઃખો સંભારીને સંભારીને પૌક મુકવાની ટેવ હોય, તે જુદો સાકરના કાચળામાંથી સોમલ વીણીને હેરાન થાય છે. સ્ત્રીનો સ્વભાવ પ્રભુ પ્રાપ્ત કરી આપે એવો કામળ અને સખળ છે, છતાં સ્ત્રીને અધમતાએ લઈ જનાર ઉપર ગણાવેલી કુટેવો છે. આ કુટેવોથી જે ડાહી જુદો બની શકે છે, તેઓજ પોતે સુખી થઈને, પોતાના પતિ વિગેરેને સુખી કરી શકે છે. ધણી ખરી બહુલી ગણેલી જુદો, હજી સાચા સુખને સમજી શકી નથી, તેથી તેમના રડાકુટા વધતા જાય છે.

આજ તો જુદો માટે ધણી વાત કરી. અહીં આવીને અગર આ માસીક વાંચીને, જરૂર સાચા સુખને ઓળખજો, અને ખોટા તંતને તજજો. તંત પાપનું ફળ છે. સાસરે પિયર જ્યાં રહે, ત્યાં આ વાતને યાદ રાખીને, સેવાસ્પી શસ્ત્રથી દુઃખને કાપી નાંખજો. એટલું કહીને આગળ વધીએ—

હવે આયોના મોહની વાત કરીએ—

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं, हुंकारघोषैः परिहृतसंगतान् ॥

स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्—मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौघसं पयः ॥ ૨૪ ॥

૨૪ ૫૬૨૬૬—સત્તઃ—તે પ્રમાણેજ ગાવઃ સત્ત્વરં ગોષ્ઠં ઉપેત્ય—આયોએ તરારથી વનમાં આવીને હુંકારઘોષૈઃ—પોતાના ભાંભરવાના શબ્દોથી પરિહૂતાશ્ચતે સંગતાશ્ચ તાન—

અર્થ—તે પ્રમાણેજ ગાયોએ ત્વરાથી મજમાં આવીને, પોતાના ભાંભરવાના શબ્દોથી બોલાવેલાં અને એકઠાં થએલાં વાછરડાંઓને, આડમાં આવેલું ઝરતું દુધ ધવરાવ્યું, પછી તેમને વારંવાર ચાટવા લાગી. (૨૪)

૨૪ વિવેચન—

પ્રભુ વાછરડાંએ બન્યા છે. તેથી ગાયોનો આત્મા તેમને જોઈને કેમ પ્રસન્ન ન થાય ? આમાં વિશેષ શું હતું તે હવે કહે છે—

ગોગોપીનાં માતૃતાઽસ્મિન્-સર્વા સ્નેહદ્વિકાં વિના ॥

પુરોવદાસ્વપિ હરેસ્-તોકતા માયયા વિના ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—ગાયોનો અને ગોપીઓનો સમગ્ર માતૃભાવ, એટલે ગાયોનો અને ગોપીઓનો ભાવ (બાળકોએ બનેલા) ભગવાનમાં પૂર્વના જેવોજ હતો. તેપણ આ સમયે (ભગવાન બાળકોએ બન્યા છે તે સમયમાં) ગાયોનો અને ગોપીઓનો સ્નેહભાવ બાળકોમાં-ભગવાનમાં-વધ્યો હતો. ગાયોમાં અને ગોપીઓમાં બાળકોએ બનેલા ભગવાનનો બાળભાવ પૂર્વના જેવોજ હતો. ફેર માત્ર એટલો હતો કે-બાળકોએ બનેલા ભગવાનને માતાઓમાં મોહ હતો નહિ. ‘આ મારી મા છે, અને હું તેનો પુત્ર છઉં,’ એવો મોહ આ નવીન બાળકોને નહોતો. (૨૫)

૨૫ વિવેચન—

ગોપીઓ અને ગાયો બાળકોને અને વાછરડાંને બાળખી શક્યાં નથી; તેથી ગોપીઓને અને ગાયોને બાળકોમાં અને વાછરડાંમાં મોહ છે. પણ બાળકોમાં અને વાછરડાંમાં સંતાયેલા શ્રીકૃષ્ણ સર્વશ છે; તેથી બાળકોને અને વાછરડાંને ‘આ મારી મા છે અને હું તેનો પુત્ર છઉં’ એવો મોહ રહ્યો નહીં. આ પ્રભુનું પ્રભુત્વ. આવા પ્રભુત્વનો અંશ સંતો પાસે પણ હોય છે, સંતો પણ આવા મોહથી મુક્ત હોય છે. અંગરીશ, જનક, નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ચોખામેળ, રોહિદાસ, તુકારામ વિગેરે ધરમાંજ રહેતા હતા, કુટુંબ કમીઝાતી વચ્ચે

બોલાવેલાં અને એકઠા થએલાં. સ્વકાન્ સ્વકાન્ વત્સતરાન્-પોત પોતાનાં વાછડાંને સ્વપિ-ઝરતું. ઉધસિ ભવં-ઔધસંં હિતિ પયઃ-આડમાં આવેલું દુધ અપાયવન-ધવરાવવા લાગી-પાયું. અને મુહુઃ લિહંત્યઃ-તેમને વારંવાર ચાટવા લાગી.

૨૫ પદ્યછંદ-અસ્મિન્-ભગવાનમાં ગોગોપીનાં ગાયોનું અને ગોપીઓનું સર્વા-સમગ્ર માતૃતા-માતાપણું પુરોવત્-પૂર્વવત હતું. [એટલે પૂર્વે બાળકોમાં માતાઓનો જેવો માતૃભાવ હતો તેવોજ]. સ્નેહસ્ય રુદ્ધિકા (વૃદ્ધિ)-તાં વિના સ્નેહારુદ્ધિકાં વિના-માત્ર સ્નેહમાં વધારો થયો હતો. આસુ-ગાયો અને ગોપીઓમાં હરેઃ તોકતા અપિ-પ્રભુનો બાળભાવ પુરોવત્-પૂર્વના જેટલોજ હતો. [એટલે પૂર્વનાં બાળકોનો માતાઓમાં જે બાળભાવ હતો, તે બાળભાવ ભગવાનએ બનેલા બાળકોનો માતાઓમાં હતો] માયયા વિના-પણ બાળકોએ બનેલા પ્રભુને મોહ હતો નહિ.

રહેતા હતા-પણ જળકમળવત રહેતા હતા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે રહે, તેમાં કંઈ નવાધ જેવું નથી.

આવો વહીવટ ક્યાં સુધી ચાલ્યો ? તે સાંભળો—

વ્રજૌકસાં સ્વતોકેષુ, સ્નેહવલ્લ્યાદ્ધમન્વહમ્ ॥

શનૈર્નિઃસીમ વદ્યે, યથા કૃષ્ણે ત્વપૂર્વવત્ ॥ ૨૬ ॥

ઈત્યમાત્માત્મનાત્માનં, વત્સપાલમિષેણ સઃ ॥

પાલયન્વત્સપો વર્ષં, ચિક્રીઢે વનગોષ્ઠયોઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—પૂર્વે વ્રજવાસીઓને યશોદાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં, પોતાના પુત્ર કરતાં વધારે, અને સીમા વગરનો પ્રેમ હતો. તે પ્રમાણે હાલમાં [એટલે આ એક વરસ સુધી વ્રજવાસીઓને પોતાના બાળકોમાં ધીમે ધીમે હમેશાં સીમા વગરનો પ્રેમ વધ્યો. [૨૬] ઉપર પ્રમાણે વાછરડાંને પાળનારનું રૂપ ધારણ કરીને, ભગવાને વાછરડાં અને બાળકોરૂપે પોતાના સ્વરૂપને, પોતેજ પાળીને, એક વરસ સુધી વનમાં અને વ્રજમાં કીડા કરી. [૨૭]

૨૬-૨૭ વિવેચન—

આવું એક વરસ સુધી ચાલ્યું, ગોવિંદની અકળકળા કોઈ સમજી શક્યું નહીં.

આ વાત બળભદ્રે કેવી રીતે જાણી તે સાંભળો—

एकदा चारयन्वत्सान्, सरामो वनमाविशत् ॥

पञ्चषासु त्रियामासु, हायनापुरणीष्वजः ॥ ૨૮ ॥

૨૬ પદ્યછેદ—યથા-જેવી રીતે કૃષ્ણે તુ શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રથમ પોતાના પુત્રો કરતાં અધિક પ્રેમ હતો તે પ્રમાણે વ્રજૌકસાં-વ્રજવાસીઓને સ્વતોકેષુ-પોતાના બાળકોમાં પૂર્વે નહોતી તેવી અપૂર્વવત્ સ્નેહવલ્લો-સ્નેહલતા. આદ્ધમ્-એકવરસ સુધી. અન્વહમ્-હમેશાં શનૈઃ નિઃસીમ વદ્યે-ધીમે ધીમે અત્યંત વધી ગઇ.

૨૭ પદ્યછેદ—ઈત્યં-આ પ્રમાણે [અત્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં વત્સોમાં અને ગોપબાળકોમાં પ્રેમ વધતાં]. વત્સપાલમિષેણ સઃ આત્મા-વાછડાઓને પાળનારનું રૂપ ધારણ કરીને ભગવાન આત્મના આત્માનં પાલયન્-વાછરડાં અને બાળકોરૂપે પોતાના સ્વરૂપને પોતેજ પાળીને વત્સપઃ-ગોવાળરૂપે વર્ષ-એકવરસ સુધી વનગોષ્ઠયોઃ ચિક્રીઢે-વનમાં અને વ્રજમાં કીડા કરી.

૨૮ પદ્યછેદ—હાયનં-વરસ હાયનસ્ય આપૂરણયઃ (અધુરી) તાસુ હાયના પૂરણીષુ-વરસમાં અધુરી હતી તેમાં [તિસ્ત્ર યામાઃ યાસામ્ તાઃ ત્રિયામાઃ રાત્રી.] પંચસુ વા ષટ્સુ इति पंचषासु इति त्रियामासु-વરસમાં પાંચ ૭ રાત્રી અધુરી હતી તે સમયમાં एकदा-વખત वत्सान् चारयन्-વત્સોને ચારતા सरामः अजः-બળભદ્ર સહિત શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન વન આવિશત્ વ્રજમાં પેઠા.

તતો વિદૂરાચ્ચરતો, ગાવો વત્સાનુપવ્રજમ્ ॥

ગોવર્ધનાદ્રિશિરસિ, ચરન્ત્યો દદૃશુસ્તૃણમ્ ॥ ૨૯ ॥

દૃષ્ટ્વાઽથ તત્સ્નેહવશોઽસ્મૃતાત્મા, સ ગોવ્રજોઽત્યાત્મપદુર્ગમાર્ગઃ ॥

દ્વિપાત્કકુદ્ગ્રીવ ઉદાસ્યપુચ્છો-ઽગાર્હુકૃતૈરાસ્રુપયા જવેન ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—વરસમાં પાંચ છ રાત્રી અધુરી હતી, તેવા સમયમાં એક દિવસ, બલભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણ વત્સોને ચારવા માટે વનમાં પધાર્યા. [૨૮] તે વખતે ઘણે દૂર ગોવર્ધનપર્વતના શીખર ઉપર ગાયો ખડ ચરતી હતી. તે ગાયો-એ વ્રજની નજદીકમાં ખડચરતાં વાછરડાં દેખ્યાં. [૨૯] વાછરડાંને દેખીને તે ગાયો સ્નેહથી પરવશ બની ગઈ, પોતાના દેહતું ભાન ભૂલી ગઈ; અને તેઓના આંચળમાંથી દુધ ઝરવા લાગ્યું. તે ગાયોએ પોતાના ગોવાળને અને વિષમ માર્ગને નહિં ગણકારીને, જાણે એ પગે દોડતી હોય એ પ્રમાણે, ડોકને કોંઠમાં ઘાલી દધને, મોઢાંને અને પુછડાંને ઉંચાં રાખીને, હુંકાર કરતી વેગથી તેઓ વાછરડાંઓ પાસે આવી. [૩૦]

હજી તેજ વિષય ચાલે છે—

સમેત્ય ગાવોઽથો વત્સાન્-વત્સવત્યોઽપ્યપાયયન્ ॥

ગિલન્ત્ય ઇવ ચાઙ્ગાનિ, લિહન્ત્યઃ સ્વૌધસં પયઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૯ પદ્યછેદ—તતઃ તે વખતે. વિદૂરાત્—ઘણે દૂર. ગોવર્ધનાદ્રેઃ શિરસિ-ગોવર્ધન પર્વતના શિખર ઉપર. તૃણં ચરન્ત્યઃ ગાવઃ—ખડ ચરતી ગાયોએ વ્રજસ્ય સમીપે इति ઉપવ્રજં-વ્રજની સમીપમાં ચરતઃ વત્સાન્ દદૃશુઃ—ચરતાં વાછરડાંને દેખ્યાં.

૩૦ પદ્યછેદ—દૃષ્ટ્વા અથ-દેખ્યા પછી. તેષાં સ્નેહવશઃ ગોવ્રજઃ—તેઓના સ્નેહને વશ થએલું ગાયોનું ટોળું અસ્મૃતઃ આત્મા (દેહ) યેન સઃ અસ્મૃતાત્મા—દેહતું ભાન ભૂલીને—આત્મપદ્મ (ગોવાળ) દુર્ગમાર્ગઃ આત્મપદુર્ગમાર્ગો તૌ આતેક્રાન્તૈ યેન સઃ આત્મપદુર્ગમાર્ગઃ—જેણે પોતાના ગોવાળની અને વિષમ માર્ગની દરકાર કરી નહિં તે દ્વૌ પાદૌ यस્ય સઃ—દ્વિપાત્ ઇવ—જાણે તેને એ પગજ ન હોય. કકુદિ ગ્રીવા यस્ય સઃ કકુદ્ગ્રીવઃ—ડોકને કોંઠમાં ઘાલી દધને. ઉત-ઉન્નમિતાનિ આસ્યાનિ પુચ્છાનિ યેન સઃ—ઉદાસ્યપુચ્છઃ—જેણે મુખ તથા પુછડાં ઉંચાં રાખ્યાં હતા. આસ્રૂણિ (સ્રવતું) પયાંસિ यस્ય સઃ આસ્રુપયોઃ—જેના આંઘમાંથી દુધ-ઝરતું હતું. હુંકૃતૈઃ—હુંકાર કરતી જવેન અગાત્-તવશથી આવી.

૩૧ પદ્યછેદ—વત્સવત્યઃ અપિ ગાવઃ—આ ગાયોને બીજાં વાછરડાં હતાં તોપણ અઘઃ વત્સાન્ સમેત્ય—નીચે વાછરડાં પાસે આવીને સ્વૌધસિ ભવં સ્વૌધસં તત્ પયઃ અપા-ચન્ તેઓને ધવરાવવા લાગી. અને અંગાનિ ગિલન્ત્યઃ ઇવ—જાણે તેમનાં અંગો ગળી જતી ન હોય તે પ્રમાણે તે અંગોને લિહન્ત્યઃ—ચાટવા લાગી.

ગોપાસ્તદ્રોધનાયાસ-મૌઘ્યલજ્ઞારુમન્યુના ॥

દુર્ગાધ્વકૃચ્છ્રતોઽભ્યેત્ય, ગોવત્સૈર્દદશુઃ સુતાન ॥ ૩૨ ॥

તદીક્ષણપ્રેમરસાપ્લુતાશયા, જાતાનુરાગા ગતમન્યવોઽર્ભકાન ॥

ઉદુહ્ય દોર્ભિઃ પરિરમ્ય મૂર્દનિ, વ્રાણૈરવાપુઃ પરમાં મુદં તે ॥ ૩૩ ॥

તતઃ પ્રવયસો ગોપાસ્-તોકાશ્લેષસુનિર્વૃતાઃ ॥

કૃચ્છ્રાચ્છનૈરપગતાસ્-તદનુસ્મૃત્યુદશ્રવઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—આ ગાયોને બીજાં નાનાં વાછરડાં હતાં, તોપણ પ્રજાપાસેના વાછરડાં પાસે નીચે આવીને, તે વાછરડાંને ધવરાવવા લાગી; અને તે વાછરડાંનાં અંગોને બાણે ગળી જતી ન હોય, એ પ્રમાણે તેમને ચાટવા લાગી. [૩૧] ગાયોને રોકવાનો પરિશ્રમ વ્યર્થ જવાથી લગ્નએલા, અને તેથી ક્રોધે ભરાએલા મોટા ગોવાળો, વિષમ માર્ગનું દુઃખ વેડીને નીચે આવ્યા. ત્યાં વાછરડાંઓની સાથે પોતાના બાળકોને દેખ્યા. (૩૨) બાળકોને જોવાથી ઉભરાઈ આવેલા પ્રેમ-રસમાં ડુબેલા, અને ક્રોધ શમી જતાં જેમનો સ્નેહ વધ્યો હતો, એવા તે ગોવાળીયાઓએ પોતાના બાળકોને હાથવતી ઉપાડી લઈને, છાતી સરસા આંખીને, તથા તેઓના માથાં સુંધીને, તેઓ બહુ રાજી થયા. (૩૩) પછી બાળકોના ભેટ-વાથી રાજી થયેલા ધરડા ગોવાળો, માંડ માંડ અને ધીમે ધીમે બાળકો પાસેથી આઘા ખરયા; તોપણ બાળકોનું સમરણ આવતાં, તેઓની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. (૩૪)

૩૨ ૫૬૨છેદ—તાસાં રોધનં તસ્મિન્ આયાસઃ (પ્રયત્ન) તસ્ય મૌઘ્યં [મોઘસ્ય ભાવઃ મૌઘ્યં] અદ્વિજતા. તેન લજ્જા તથા ઉદમન્યુઃ તેન-ગાયોને રોકવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જતાં લગ્નએલા અને તેથી ક્રોધે ભરાએલા ગોપાઃ-ગાયો દુર્ગશ્ચાસૌ અધ્વા ચ તસ્ય યત્ કૃચ્છ્રં (દુઃખ) તસ્માત્ દુર્ગાધ્વકૃચ્છ્રતઃ-વિષમ માર્ગનું દુઃખ વેડીને. અભ્યેત્ય આવીને-નીચે આવ્યા. ગોવત્સૈઃ સહ સુતાન દદશુઃ-વાછડાંની સાથે પોતાનાં બાળકોને દેખ્યાં.

૩૩ ૫૬૨છેદ—તેષાં ર્દીક્ષણં તેન ઉદગતઃ યઃ પ્રેમરસઃ તસ્મિન્ આપ્લુતાઃ (ડુબી ગયા છે) આશયાઃ યેષાં તે-બાળકોને જોવાથી ઉભરાઈ આવેલા પ્રેમરસમાં ડુબેલા ગતમન્યવઃ-જેમનો ક્રોધ નાશ પામ્યો હતો તે જાતાનુરાગાઃ-જેઓને તે બાળકોમાં અનુરાગ પેદા થયો હતો તે ગોપાએ. અર્ભકાન ઉદુહ્ય-બાળકોને તેડી લઈને, દોર્ભિઃ પરિરમ્ય-એ હાથે તેમને આલિંગન કરીને વ્રાણૈઃ મૂર્દનિ-તેમનાં માથાં સુંધીને પરમાં મુદં તે અવાપુઃ-તેઓને બહુ આનંદ થયો.

૩૪ ૫૬૨છેદ—તોકાનાં આશ્લેષેણ (ભેટવું) સુનિર્વૃતાઃ-બાળકોના ભેટવાથી રાજી થયેલા પ્રવયસઃ ગોપાઃ-ધરડા ગોવાળો કૃચ્છ્રાત્-માંડ માંડ-શનૈઃ-ધીમે ધીમે અપગતાઃ-બાળકો પાસેથી આઘા ખરયા તેષાં અનુસ્મૃત્યા-તેઓને યાદ કરીને ઉદગચ્છંતિ અશ્રૂણિ યેષાં તે-ઉદશ્રવઃ-આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

૨૮ થી ૩૪ વિવેચન—

જે દિવસે પ્રભુએ અધાસુરને માર્યો, તે દિવસેજ બાળકોએ વનમાં શીરામણની ગોઠવણ કરી હતી, અને તે સમયેજ બ્રહ્માજીએ વાહરડાં તથા બાળકોની ચોરી કરી હતી. તે દિવસે બળભદ્ર કોઇ કારણથી ઘેર રહ્યા હતા, તેથી તેમને બ્રહ્માજીએ કરેલા કામની ખબર નહોતી. શ્રીકૃષ્ણે પણ તેમને તે વાત કરી નહિ. એક વરસ સુધી બળભદ્રને ખબર ન પડી, તે પ્રભુની ઇચ્છા સમજવી.

બળભદ્ર શું વિચાર કરે છે તે હવે સાંભળો—

વ્રજસ્ય રામઃ પ્રેમર્દૈર્-વીક્ષ્યૌત્કળ્યમનુક્ષણમ્ ॥

મુક્તસ્તનેષ્વપત્યેષ્વ-પ્યહેતુવિદચિન્તયત્ ॥ ૩૫ ॥

કિમેતદદ્ભુતમિવ, વાસુદેવેઽશ્વિલાત્મનિ ॥

વ્રજસ્ય સાત્મનસ્તોકે-ષ્વપૂર્વે પ્રેમ વર્ધતે ॥ ૩૬ ॥

કેયં વા કુત આયાતા, દૈવી વા નાર્યુતાસુરી ॥

પ્રાયો માયાસ્તુ મે ભર્તુર્-નાન્યા મેઽપિ વિમોહિની ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—જેઓએ ધાવવું છોડી દીધું હતું, એવા બાળકો ઉપર પણ, વ્રજનાં મનુષ્યોનો અને ગાયોનો ક્ષણેક્ષણે વધતો જતો પ્રેમ દેખીને, તેનું કારણ ન સમજવાથી, બળભદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે—‘સર્વાના આત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં વ્રજનાં મનુષ્યોને અને વ્રજની ગાયોને, પૂર્વે જે પ્રેમ હતો, તેવો અપૂર્વ પ્રેમ,

૩૫ પદ્યછંદ—મુક્તસ્તનેષુ અપત્યેષુ અપિ-જેઓએ ધાવવું છોડી દીધું હતું એવા બાળકો ઉપર પણ વ્રજસ્ય-વ્રજના રહિશ મનુષ્ય અને ગાયોનો અનુક્ષણ-ક્ષણે ક્ષણે. પ્રેમ્ણઃ રુદ્ધિઃ પ્રેમર્દ્ધિઃ તસ્યાઃ ઔત્કંઠયં વીક્ષ્ય-પ્રેમનો વધારો દેખીને હેતું વેત્તિ इति હેતુવિદ, ન હેતુવિદ્ इति અહેતુવિદ-તેનું કારણ ન સમજી શકવાથી અચિન્તયત્-વિચાર કરવા લાગ્યા.

૩૬ પદ્યછંદ—વ્રજસ્ય-વ્રજને અશ્વિલાત્મનિ વાસુદેવે-સર્વાના આત્મા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જે પ્રેમ પૂર્વે હતો તેવો તોકેષુ અપૂર્વ પ્રેમ વર્ધતે-તેવો અપૂર્વ પ્રેમ બાળકોમાં વધતો જાય છે. સાત્મનઃ મને પોતાને પણ બાળકોમાં પ્રેમ વધતો જાય છે. કિં ઘતદ્ અદ્ભુતં इव-તેનું કારણ શું હશે?

૩૭ પદ્યછંદ—દૈવી-દેવતાઓની ધાનરસ્ય इયં નારી-મનુષ્યોની. વા આસુરી-અમર દૈત્યોની. કા इयં ?-આ કોણ છે ? વા-અને કુતઃ આયાતા ?-ક્યાંથી આવી છે. પ્રાયઃ-ખણું કરીને તો. મે ભર્તુઃ માયા અસ્તુ-આ મારા ધણી શ્રીકૃષ્ણની માયા છે. નાન્યા-શ્રીજી કોઇની નથી. કારણ કે મે અપિ વિમોહિની-મને પણ મોહ પમાડી રહી છે.

તેમને વ્રજના બાળકોમાં અને વ્રજનાં વાહરડાંમાં વધતો જાય છે. મને પોતાને પણ, વ્રજના બાળકો અને વ્રજનાં વાહરડાં પૂર્વના કરતાં વિશેષ બહાલાં લાગે છે. તેનું કારણ શું હશે ? [૩૫-૩૬.] આ માયા દેવોની હશે ? કે મનુષ્યોની હશે ? કે અસુરોની હશે ? આ માયા તે કેવી અને ક્યાંથી આવી ? આ માયા બીજા કોઈની હોય, એમ મને લાગતું નથી; કારણ કે આ માયાથી મને પણ મોહ થયો છે. ઘણું કરીને આ માયા મારા ઘણી શ્રીકૃષ્ણનીજ હોવી જોઈએ. ' [૩૭].

૩૫-૩૬-૩૭ વિવેચન—

બહાલામાં બહાલી વસ્તુ જગતમાં કઈ છે ?—તેનો આ નિર્ણય છે. બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં [અ. ૪-૫. માં] યાગવલ્ક્યે મૈત્રેયને સૂચ્યું છે કે ' સૌથી પ્રિયતમ એક આત્માજ છે. ' ' પોતાના બાળકો કરતાં કૃષ્ણરૂપે બનેલા બાળકો વ્રજવાસીઓને કેમ બહુ બહાલાં લાગ્યાં ? ' એવો પ્રશ્ન આમળ ચૌદમા અધ્યાયમાં, પરીક્ષિત રાજા શ્રી શુકદેવજીને કરશે, તે વખતે શ્રીશુકદેવજી ઉપર જણાવેલા ઉપનિષદનું રહસ્ય બતાવશે. માટે હાલ આ સમંધી આટલીજ વાત કરીને આમળ વધીએ—

આ વ્રજ બાળકો અને વાહરડાં કોણ છે ? તેની ખાત્રી કરવા માટે બળભર્ર જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુએ છે—

इति संचिन्त्य दाशार्हो, वत्सान्सवयसानपि ॥

सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं, चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને બળભર્ર જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયું, તો જણાયું કે—સઘળાં વાહરડાં અને પોતાના મિત્રો શ્રીકૃષ્ણરૂપ હતાં. [૩૮]

૩૮ વિવેચન —

આપણે કેમ દુખી ? તેનો કદિ વિચાર કરો છો ? વિચાર કરતા હો, તો સાંભળો—દૃષ્ટિના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર. [૧] સામાન્ય દૃષ્ટિ. [૨] વિચાર-વિવેક દૃષ્ટિ. [૩] જ્ઞાન દૃષ્ટિ. સવારમાં ઉઠે, સારથી રાત્રે સુવે ત્યાં સુધી માયાના જંદમાં રમતારાં સામાન્ય મનુષ્ય, દરેક પ્રાણી પદાર્થને સામાન્ય દૃષ્ટિથી દેખે છે. સુસંસ્કારી મનુષ્ય તે બાબતમાં જરા ઉંડા ઉતરીને, વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીને, તેની તે બાબતને વિવેક દૃષ્ટિથી જુએ છે. શુભ સંસ્કારો રૂપી સમૃદ્ધિ જેની પાસે વધી હોય, એવાં જ્ઞાની મનુષ્ય, તેની તે બાબતને જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જુએ છે.

અપૂર્ણ.

૩૮ પદ્યછેદ—इति संचिन्त्य—આ પ્રમાણે વિચાર કરીને. सः दाशार्हः—તે બળભર્ર વયુનેન चक्षुषा—જ્ઞાનમય ચક્ષુષી—જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયું તો सर्वान् वत्सान्—સર્વ વાહરડાંને [समानं वयः येषां ते तान्] સવયસાન—અપિ—અને પોતાના મિત્રોને પણ वैकुण्ठं आचष्ट—શ્રીકૃષ્ણરૂપ દેખ્યા.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ અશાઢ માસ,

અંક ૬ ઠા.

ચાતુર્માસ.

વેપારીઓને વેપારરોજગારની મોસમમાં ઉત્સાહ, ક્ષત્રીઓને લડાઇની મોસમમાં મજા, તેમ મુમુક્ષુઓને ધર્મની મોસમમાં મજા-ઉત્સાહ-જયપ્રતિ-આનંદ વિગેરે. ચાતુર્માસ એ ધર્મની મોસમ છે. ગમે એવો પામર હોય, તોપણ આ મોસમમાં કાંઇક કમાય, કાંઇક ધર્મધ્યાન કરે. વળી શ્રાવણ ખે છે. મોસાળ વિવાહ અને મા પીરસણે, માટે સાવધાન રહેજો.

દેવ બનવાની કુંચી—ચાતુર્માસના નિયમોની એક નાની ચોપડી આ સાથે છે. તેનું નામ ‘દેવ બનવાની કુંચી’ છે. તેમાં ગુરૂ અને ગુરૂપૂર્ણિમાનો મહિમા પણ બતાવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કાંઈક પાળજો. વળી આ નાનું પુસ્તક આપને ગમે, તો તેની નકલો મંગાવીને સ્નેહીઓને વહેંચજો. જુજ રકમમાં ધણીને લાભ થશે. [કીમત ૦-૦-૩. એક સાથે ૭૫ નકલનો રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જૂદું].

જ્ઞાનનો વધારો—જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી, અને જ્ઞાન વિના ભક્તિ નથી. ધર્મની દરેક ક્રિયા જ્ઞાન વિના શીક્રી છે. માટે જ્ઞાનમાં વધારો કરજો—જ્ઞાનથી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અનાયાસે પ્રગટી નીકળશે.

આ માસીકનો ફેલાવો—આ માસીક વાંચીને રાજી થયા હો, તો ચાતુર્માસમાં એક ભાઇને શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ કરાવીને, માસીકનો ગ્રાહક બનાવો. રૂપૈયા અઢી ન ખર્ચો શકે, એવો ગરીબ હોય, તો રૂપૈયા બેવાળું સાદું વાંચવાનું કહો. હમેશની એક પાછ થઈ. દ્રવ્યની સગવડ હોય, તો સત્સંગ મંડળોમાં, લાઇબ્રેરીઓમાં અગર સંતોને માસીક મંગાવીને આપો. આવી જુજ રકમ કયાંય ચાલી જાય છે. આવી જુજ રકમના ધર્મોદ્ધાર ધણા થાય છે—પણ તે જ્ઞાન માટે નહીં; એટલેજ અફસોસ છે. યોગ્ય લાગે—મન પ્રસન્ન થાય, તો કરો.

પુરુષોત્તમ માસ માટે ખાસ—મોક્ષપત્રિકાના પાછલાં પાકા પુંકથી બંધાવેલાં ૧ થી ૮ પુસ્તકો સાથે મગાવનારને, એક પુસ્તક મફત આપવામાં આવશે. વહેલો તે પહેલો—હવે આખા સટની નકલો થોડી છે. જોઈએ તો અત્યારથી લખો. વિવેકચૂડામણિના આખા અનંથનાં ૧-૧૨-૦ બદલે ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જૂદું.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

૧૩મો અધ્યાય ચાલુ.

[ગયા અંકના ૫૪૪ મા પાનાથી ચાલુ]

દક્ષિણ—સદારામ પાઠકના ઘરમાં મોહલતા, સુલોચના અને શાંતા નામની ત્રણ પુત્ર વધુઓ હતી. મોહલતા જ્યારે ચીડાતી—ત્યારે જંગ મચાવતી. ત્યારે ઘરને અને તેને કાંઈ લેવા દેવા નથી, એવું વર્તન કરતી. સામેથી કોઈ ચીડવનાર મળે, તો કુવે પડીને જીવ કાઢી દે, એવો ક્રોધ કરતી. કારણકે તે માત્ર સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોતી હતી—શુભ સંસ્કારથી તેણીએ વિવેકદૃષ્ટિ કેળવી નહોતી. એટલે કોઈ તેનાં વખાણુ કરે, તો રાજી થતી, અને કોઈ તેને ચીડવે તો ખીજતી. કોઈ આપતમાં જરાએ ઉંડો વિચાર કરતી નહોતી. બીજી સુલોચના દરેક આપતમાં ઉંડો વિચાર કરતી, અને દરેકની સાથે વિવેકદૃષ્ટિથી કામ લેતી. જેમનું કોઈ દિવસ પણ કામ પડે, તેમની સાથે લડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ લડતી નહોતી. ત્રીજી શાંતા નામની પુત્ર વધુ, અનિત્ય પદાર્થોમાંથી મમત્વ બુદ્ધિનો નાશ કરીને, સર્વ પ્રાણી પદાર્થોને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી નિહાળતી હતી. ‘જગત્ અસત્ અને અનિત્ય છે’ એમ સમજીને કોઈની સાથે તે રાગદ્વેષ કરતી નહોતી—પરિણામે તે પરમાત્માનાં દર્શન કરતી હતી.

કેમ સમજાય છે ? બળભદ્ર જ્ઞાનદૃષ્ટિકારા પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું.

“પ્રાયઃ મે ભર્તુઃ માયા—ધણું કરીને આ માયા મારા ધણી શ્રીકૃષ્ણની છે” એમ બળદેવજી બોલ્યા. શ્રીકૃષ્ણદેવજીની કૃપાથી આપણે જાણીએ છીએ, કે શ્રીકૃષ્ણ પુરાણ પુરષોત્તમ છે, અને બળભદ્ર પ્રજ્ઞનો અંશાવતાર છે. તે શેષનારાયણનો અવતાર છે. આગળ ૧૫ મા અધ્યાયમાં ૫ મા શ્લોકથી બળરામને પુરાણ પુરષોત્તમ રૂપે સંબોધીને, શ્રીકૃષ્ણ તેમની સ્તુતિ કરશે. ત્યારે શું બળભદ્ર એ વિષ્ણુનો અવતાર છે ? એ શંકાના સમાધાનમાં—

एकोनविंशो विंशतिमे, वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ॥

रामकृष्णाविति भुवो, भगवानहरम्बरम् ॥ ૨૩ ॥

x

x

x

x

x

एते चांशकलाः पुंसः, कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।

इंद्रारव्याहुतं लोकं, मृडयन्ति युगे युगे ॥ ૨૮ ॥

[ભાગ. પ્રથમસ્કંધ અ. ૩]

અર્થ—ઓગણીશમા અને વીશમા અવતારમાં રામ અને કૃષ્ણ એવા નામ ધારણ કરીને, વૃષ્ણકુળમાં જન્મ લઇને, ભગવાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. (૨૩) x x x પ્રભુએ અનેક અંશાવતાર અને કલાવતારો લીધા ખરા, પણ કૃષ્ણાવતારમાં તો સાક્ષાત્ નારાયણ પ્રગટ થયા. આ સધળા અવતારો, અસુરોથી પીડાએલા લોકના સુખ માટે છે. (૨૮)

હવે આપને ખાતરી થઈ હશે કે-કૃષ્ણ અને બળરામ એકના એક છે. તેમાં આપણે બૂધા પડવું નહીં—બોલો શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકાં જય.

બાળકોને અને વાહરડાંને શ્રીકૃષ્ણરૂપ દેખીને, બળભદ્રજી શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે કે—

નૈતે સુરેશા ઋષયો ન ચૈતે, ત્વમેવ ભાસીશ મિદાશ્રયેડપિ ॥

સર્વં પૃથક્ત્વં નિગમાત્કથં વદેત્-યુક્તેન વૃત્તં પ્રમુળા બલોડવૈત્ ॥૩૯॥

અર્થ—બળભદ્રે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે—‘ હે ઇશ ! આ બાળકો દેવો નથી, અને આ વત્સો ઋષિઓ નથી. આ નોખનોખાં સૌમાં આપ એકજ જોવામાં આવો છો, તે કેવી રીતે બન્યું ? તે તમામ વાત મને ખુલાસાવાર કહો. ’ આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને પૂછતાં, શ્રીકૃષ્ણે સંક્ષેપમાં તેનો ખુલાસો કરતાં, બળભદ્રે તે વાત જાણી. (૩૯)

૩૯ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થયા પહેલાં, એવો નિર્ણય થયો હતો કે—‘ ઋષીઓએ પોતાના અંશથી વ્રજમાં વાહરડાં થવું; અને દેવોએ પોતાના અંશથી, વ્રજબાળકો થવું. ’ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતાં ઋષિઓ વાહરડાં રૂપે હતા, અને દેવો વ્રજબાળકો રૂપે હતા. બળભદ્રજીને તે તમામ અત્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતાં, શ્રીકૃષ્ણરૂપ દેખાયાં. તે ઉપરથી બળભદ્રે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું, અને શ્રીકૃષ્ણે બળભદ્રને સંક્ષેપમાં ખુલાસો કર્યો. આથી આપને ખાત્રી થઇ હશે કે—**પતે ચાંશ-કલાઃ પુંસઃ, કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયં ॥** ઉપર ગણાવ્યા તે તમામ અંશાવતાર અને કલાવતાર ગણાય, પણ શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ નારાયણ. [ભાગ. પ્રથમસ્કંધ ૩-૨૮] માટી ખોદનારા, માટીનાંજ ચપણીયાં વિગેરે બનાવનારા, અને રાતદિવસ માટીનાંજ વાસણ વેચનારા કુંભાર, જેમ હીરાની પરીક્ષા કરી ન શકે, તેમ રાતદિવસ માયામાંજ રમતા જીવો, શ્રીકૃષ્ણને ઓળખી શકે નહીં.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય, યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઠોડયં નાભિજાનાતે, લોકો મામજમવ્યયમ્ [ગી. અ-૭-૨૫.

‘ હું યોગમાયાથી ઢંકાયેલો રહું છઉં. તેથી મૂઠ લોકો મને ઓળખી શકતા નથી. ’

બળભદ્ર જોવા લૂલા પડે, ત્યારે આપણું કાણ ગળું ? આપણે તો તેમના ચરણમાં પ્રમાણજ કર્યા કરીએ.

પોતાની માયાનું શું પરિણામ આવ્યું, તે જોવાને બ્રહ્માજી વ્રજમાં પધારે છે—

તાવદેત્યાત્મભૂરાત્મ-માનેન વ્રુટ્યનેહસા ॥

પુરોવદન્દં ક્રીડન્તં, દદૃશે સકલં હરિમ્ ॥૪૦॥

૩૯ પદ્મછેદ—ઈશ-હે શ્રીકૃષ્ણ ! પતે સુરેષાઃ ન-આ બાળકો દેવતાઓ નથી ચ-અને પતે ઋષયઃ ન-આ વત્સો ઋષિઓ નથી. મિદાયાઃ આશ્રયે અપિ-આ નોખનોખા સૌમાં. ત્વમ્ ષષ્ ભાસિ-તમેજ દેખાઓ છો ? કથં વૃત્તં-તે કેવી રીતે બન્યું તે વાત. સર્વં પ્રથક્ ત્વં વદ-તે તમામ મને ખુલાસાવાર કહો. **इति उक्तेन प्रमुला-આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને પૂછતાં. यत् निगमात् उक्तं तत्-શ્રીકૃષ્ણે જે કહ્યું તે. बलः अवैत्-બલભદ્રે જાણ્યું.**

૪૦ પદ્મછેદ—તાવત્-જે વખતે અહીં એક વરસ થયું હતું તે વખતે **अनेहस-અમય, કાળ, આત્મમાનેન-બ્રહ્માજીના માપથી-પ્રમાણથી-व्रुट्यनेहसा-માત્ર થોડો વખત થયો હતો.**

અર્થ—જે સમય અહીં વ્રજમાં એક વરસ જેવડો થયો, તે સમય બ્રહ્મા-જીને હિસાબે, એક ત્રુટી જેટલો થયો. બ્રહ્માજીએ આવીને જોયું તો જણાયું કે—વાછરડાં અને ગોપબાળકો વિગેરે પરિવાર સહિત, શ્રીકૃષ્ણ એક વરસથી પૂર્વની માફક ક્રીડા કરતા હતા. [૪૦]

૪૦ વિવેચન—

ત્રુટી એટલે કેટલો કાળ ?—સો ત્રુટીનો એક વેધ, ત્રણ વેધનો એક લવ, ત્રણ લવનો એક નિમેષ, ત્રણ નિમેષનો એક ક્ષણ, પાંચ ક્ષણની એક કાષ્ઠા, દશ કાષ્ઠાનો એક લઘુ અક્ષર, પંદર લઘુ અક્ષરની એક નાડી અથવા ધડી. [શ્રીમદ્ ભાગ. સ્કંધ ૩. અ. ૧૧-૬ થી ૮.] ચોવીશ મીનીટની એક ધડી, ત્રુટી એટલે એક સેકન્ડથી પણ ઓછો સમય.

ત્યારે બ્રહ્માજીનો દિવસ કેવડો ? ચાર હજાર યુગનો દિવસ અને ચાર હજાર યુગની રાત્રી. [શ્રીમદ્ ભાગ. સ્કંધ ૩. અ. ૧૧. ૨૨.]

આવા દેવો પણ ઇશ્વરની માયામાં ભૂલા પડે છે, ત્યારે અમે અને તમે કહીએ કે—‘ માયા કોણ થાય છે ? ’ તે કેમ અને !

ચોપાદ—શિવ ચતુરાનન જાંહિ ડરાઇ, અપર જીવ કેહી લેખ માંહિ ?

[મોક્ષવાણી પાનુ ૭૩].

બ્રહ્માજીએ વાછરડાં અને બાળકો ચોરી લીધાં, પણ શ્રીકૃષ્ણ તો પૂર્વની સ્થિતિમાંજ હતા. આ સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે.

શ્રીકૃષ્ણની આ સ્થિતિ જોઇને બ્રહ્માજી વિચાર કરે છે કે—

યાવન્તો ગોકુલે બાલાઃ, સવત્સાઃ સર્વ એવ દિ ॥

માયાશયે શયાના મે, નાદ્યાપિ પુનરુત્થિતાઃ ॥ ૪૧ ॥

ઇત એતેઽત્ર કુત્રત્યા, મન્માયામોહિતેતરે ॥

તાવન્ત એવ તત્રાબ્દં, ક્રીડન્તો લેખ્ણુઃ સમમ ॥૪૨॥

તે વખતે—આત્મમુઃ પત્ય—બ્રહ્માજીએ આવીને પુરાવત્—પૂર્વની માફક કલયા સહ વર્તેતે इति सकलः तम् सकलं इति हरिं—વાછડાં ગાય બાળકો વિગેરે પરિવાર સહિત શ્રી હરિને અબ્દં ક્રીડન્તં—એક વરસથી ક્રીડા કરતા દૃદશો—જોયા—દેખ્યા.

૪૧ પદ્યછંદ—ગોકુલે—ગોકુળમાં યાવન્તઃ સવત્સાઃ બાલાઃ—વાછડાં સહિત જેટલા બાળકો છે તે એવ—તમામ દિ—ચોક્કસ રીતે મે—મારી માયા એવ શયઃ (તલપં—પથારી) તસ્મિન્—માયાશયી પથારીમાં શયાનાઃ—સુતા છે, તેઓ અદ્યાપિ પુનઃ ન ઉત્થિતાઃ—હજી ફરીથી ઉઠ્યા નથી.

૪૨ પદ્યછંદ—इतः—તેથી—एते—આ અત્ર—અહીં कुत्र आगताः इति कुत्रत्याः—ક્યાંથી આવ્યા ? मम मायया मोहितेभ्यः इतरे—મારી માયાથી જેઓ મોહ પામ્યા છે તેનાથી જુદા અનેતાવન્तः एव—તેટલાજ તत्र—અહીં—समे विष्णुः समं—વિષ્ણુની સાથે અબ્દં ક્રીડન્तः—એક વરસથી રમે છે.

एवमेतेषु भेदेषु, चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः ॥

सत्याः के कतरे नेति, ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ॥४३॥

અર્થ—બ્રહ્માણ વિચાર કરે છે કે—‘ગોકુળમાં વાછરડાં સહિત જેટલા બાળકો છે તે તમામ, ચોક્કસ રીતે મારી માયાફી પથારીમાં સુતાં છે. તેઓ હજી ઉઠ્યાં નથી. [૪૧] તેથી તેઓ કે જેઓ મારી માયાથી મોહ પામીને સુતાં છે, તેમનાથી નોખાં પણ તેટલાંજ, આ વાછરડાં અને આ બાળકો અહીં ક્યાંથી આવ્યાં ? અહીં સામે શ્રીકૃષ્ણની સાથે, તેઓ એક વરસથી રમે છે. [૪૨] “આ વાછરડાંમાં અને આ બાળકોમાં, સાચાં ક્યાં ? અને ખોટાં ક્યાં ?” તે સંબંધી બ્રહ્માણએ ઉપર પ્રમાણે લાંબો વખત વિચાર કર્યો, તો પણ તે વાત, તેઓ કોઈ રીતે જાણી શક્યા નહીં. [૪૩]

૪૧-૪૨-૪૩ વિવેચન—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-माश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति, श्रुत्वाप्येनં वेद न चैव कश्चित् ॥૨૯॥

[ગીતા અ. ૨].

અર્થ—કોઈ આ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો જુએ છે; કોઈ તેને આશ્ચર્ય જેવો કહે છે; કોઈ તેને આશ્ચર્ય જેવો શ્રવણ કરે છે; તેને તેવો સાંભળવા છતાં કોઈ તેને જાણી શકતું નથી.

ચોપાઈ—નટમર્કટ ધવ સખદિ નયાવત, રામ ખગેશ વેદ અસ આવત.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૦ A].

મોહનીસ્વરૂપ લઈને સદાશિવને પણ ન્યાઆ હતા.

न तत्र चक्षुर्गच्छति, न वाग्गच्छति ना मनो ।

न विद्वो न विजानीमो-यथૈતદ-જોખ્યાજ ॥

अन्यदेव तद्विदिता-दथोविदितादधि ।

इति शुभ्रમ पूर्वेषां, य नस्तद्व्या च चक्षिरे ॥

[કેનોપનિષદ].

અર્થ—ત્યાં આંખની ગતિ નથી. વાણીની ગતિ નથી, મનની ગતિ નથી, અમે તેને જાણતા નથી. તેમ શી રીતે તે જણાવાય, તે પણ જાણતા નથી; વિદિતથી તે અન્ય છે, તેમ અવિદિતથી અધીક છે. અમને પૂર્વે જેમણે આ સમજાવ્યું, તેમની પાસેથી અમે આવું સાંભળ્યું છે.

[આમ છે, માટે આ ‘શ્લોકોત્ત’ વિવેચન હું શું કરું ? આ શ્લોકો પદ્મછેદ સહિત

૪૩ પદ્મછેદ—एवं-એ પ્રમાણે एतेषु भेदेषु-આ ભેદ ભરેલી આપતોમાં सः आत्मभूः બ્રહ્માણએ चिरं ध्यात्वा-ધણો લાંબો વખત વિચાર કરીને के सत्याः-કયા સાચા અને कतरे न सत्याः-કયા ખોટા इति-જ્ઞાતું-એ પ્રમાણે જાણવાને; कथंचन-કોઈ પણ રીતે न ईष्टे-સમર્થ થઈ શક્યા નહિં.

ભાવથી સાંભળો, પછી તેનો અર્થ સાંભળો—પછી તમે પોતેજ તેનો વિચાર કરો, શાંતિથી વિચાર કરતાં જરૂર લાભ થશે.]

પરીક્ષક પોતે નાપાસ થયો, તે વાત હવે સાંભળો—

एवं संमोह्याद्धेष्णुं, विमोहं विश्वमोहनम् ॥

स्वयैव माययाऽजोपि, स्वयमेव विमोहितः ॥૪૪॥

અર્થ—જગતને મોહ પમાડે છતાં, પોતે (કદિ) મોહ ન પામે એવા વિષ્ણુ ભગવાનને, ઉપર પ્રમાણે બ્રહ્માજી મોહ પમાડવા ગયા, પણ પોતાની માયાથી બ્રહ્માજી પોતેજ મોહ પામી ગયા. [૪૪]

૪૪ વિવેચન—

જેમ ધણીને દુઃખી કરવા જતી સ્ત્રી, પોતે દુઃખી થાય છે; તેમ શીવની પરીક્ષા કરવા જતાં જીવ સપડાઈ જાય છે.

વળી આતો વિદ્યેમોહન—મહારી પાસે થોડી સરખી માયા હોય, તો તે અનેકને ઠગે છે, ત્યારે આતો માયાનો પતિ—માધવ. નાટકકારો પાસે થોડી સરખી ચપળતા હોય છે, તો તેઓ જળને ઠેકાણે સ્થળ, અને સ્થળને ઠેકાણે જળ દેખાડે છે. પહાડના દેખાવ કરે છે, નદીયોના દેખાવ કરે છે, લડાઈઓના દેખાવ કરે છે, મરણના દેખાવ કરે છે. વિગેરે. ત્યારે આતો માયાનો પતિ—માધવ.

આ વાત દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે, સાંભળો—

तम्यां तमोवन्नेहारं, खद्योतार्चिरिवाहनि ॥

महतीतरमायैश्यं, निहन्त्यात्मनि युञ्जतः ॥૪૫॥

અર્થ—અંધારી રાત્રીમાં આકળથી પેદા થએલો અંધકાર જેમ નોખું આવરણ કરી શકે નહીં, પણ તેમાંજ લય પામે; અથવા જેમ પતંગીઆનો પ્રકાશ દિવસમાં નોખો પ્રકાશ કરી શકે નહિં, પણ સૂર્યના પ્રકાશમાંજ સમાઈ જાય; તેમ કેઈ સાધારણ મનુષ્ય મોટા પુરૂષ ઉપર પોતાની માયા ચલાવવા જાય, તો તે ચલાવેલી હલકી માયા, ચલાવનારની પોતાની શક્તિનો નાશ કરે. તે માયા મોટા પુરૂષને કાંઈ કરી શકતી નથી. [૪૫].

૪૪ પદ્યછંદ—एवं-એ પ્રમાણે વિશ્વં મોહયતિ इति विश्वमोहनः तम्-વિશ્વને મોહ પમાડનાર છતાં વિમોહ—પોતે મોહથી રહિત એવા વિષ્ણુ—વિષ્ણુને સંમોહયન—મોહ પમાડનારા. अजः—બ્રહ્માજી. अपि પણ स्वया एव मायया—પોતાનીજ માયાથી. स्वयं एव विमोहितः—પોતેજ મોહ પામી ગયા.

૪૫ પદ્યછંદ—तम्यां-અંધારી રાત્રીમાં. निहारात् जातं नेहारं—આકળથી પેદા થએલા તમઃ વત્—અંધકારની માફક અને अहनि-દિવસે खद्योतस्य अर्चिः—આગીયાનું તેજ इव-ની માફક महति-મોટા પુરૂષમાં इतरा चासौ माया इतरामाया—ચલાવેલી હલકી માયા युञ्जतः આત્મनि ऐश्यं निहन्ति—ચલાવનારની પોતાની શક્તિનો નાશ કરે છે.

૪૫ વિવેચન—

જેમ રૂપૈયામાં પાવલી, બેઆની, પૈસો, પાઈ તમામનો સમાસ થાય, તેમ મોટા પુર-પત્ની માયામાં નાના પુરુષની માયાનો સમાસ થઈ જાય. એટલે તે માયા જૂદો દેખાવ કરી શકે નહીં.

અજ્ઞાન—મોટાની મોટાઈ ન સમજાય તે અજ્ઞાન સમજવું. અજ્ઞાનનું પરિણામ અજ્ઞાનીને મળેજ.

દષ્ટાંત—નર્મદા કિનારે એક સન્યાસી વસતા હતા. તે પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સાંજે ચાર વાગે પંચદશી વાંચતા હતા. સંવત ૧૯૫૧ ના પ્લેગને લીધે મુંબઈની વસ્તી જ્યાં ત્યાં સમય પસાર કરતી હતી. મુંબઈના એક લુવાણા કુટુંબે કુખેર ભંડારીના મંદિરમાં પડાવ નાંખ્યો હતો. તેઓ પણ વેદાંતી હતા, તેથી તેમને સન્યાસીની કથામાં રસ પડ્યો. રસ પડતાં આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાની તાલાવેલી જાગી. આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવવા માટે, તે ગૃહસ્થ સન્યાસીને ધણીવાર પ્રાર્થના કરતા હતા. તેના જવાબમાં સન્યાસી કહેતા કે ‘અધિકારી થાઓ એટલે બધું મળી આવશે.’ આ વચનોથી તે ગૃહસ્થને સંતોષ થતો નહીં, ત્યારે સન્યાસી કહેતા કે—‘તે તો માથા સાટે છે. માથું મૂકે તે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે.’ એક દિવસે સવારમાં આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો ચોક્કસ વિચાર કરીને, તે ગૃહસ્થ સન્યાસીના સ્થાનમાં આબે.

સન્યાસી—કેમ ! આટલા વહેલા ?

ગૃહસ્થ—આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા માટે.

સન્યાસી—પણ તેતો માથા સાટે છે. માથું મુકતાં આવડે છે ? મોરખજે માથું વહે-રાવ્યું, ત્યારે પ્રભુ મળ્યા. સગાળશાએ શંગાવતી રાણી સાથે બેસીને પુત્રનું માથું ખારણીયામાં ખાંડ્યું. ત્યારે પ્રભુ મળ્યા. કહેવું એ જુદું છે, અને કરવું એ જુદું છે. રણસંગ્રામની વાતો કરવી એ જુદું છે, અને રણમાં ઉતરવું એ જુદું છે. તેમ કથા કરવી અગર સાંભળવી—એ જુદી વાત છે, અને આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો, એ જુદી વાત છે. માટે જાનામાના ઘેર જાઓ, અને પ્રણવનો જપ કરો.

ગૃહસ્થ—પણ આજ તો નિર્ણય કરીને આવ્યો છઉં, કે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય, તોજ જમવું.

સન્યાસી—આ નિર્ણય આત્મસાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી ટકશે ? સમુદ્ર મથન કરનારને પ્રથમ ઝેરનાં દર્શન થયાં, તો પણ ન ડગ્યા. રત્નો, અપ્સરાઓ, વગેરે નીકળ્યાં, તો પણ પાછા હટ્યા નહીં. ત્યારે છેવટે અમૃતનાં દર્શન થયાં. તે પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળાએ ઠેઠ સુધી એક સરખો ઉત્સાહ અને પ્રયત્ન રાખવો જોઈએ. તે તમારાથી બનશે ? ગમે તે લાઇનનો વેપારી ધીરજ રાખીને વેપાર ખેડે, ખોટથી ન ડરી જાય, તોજ ટકી શકે, પણ વચ્ચે કંટાળીને દુકાન કાઢી નાંખવાનો વિચાર કરે, તો દુકાનનો માત્ર પાણીને મૂલ્યે વેચવો પડે, અને નફાને બદલે ખોટનાં દર્શન થાય. તેમ તમે વચ્ચેથી કાયર થશો તો ? માથું આપવું પડે તે વખતે મુંઝાશે તો ? માટે જાનામાના ઘેર જાઓ ?

ગૃહસ્થ—ના. આજ તો સાક્ષાત્કાર કરીનેજ ઘેર જવું છે.

સન્યાસી—અમારો વાદ ક્ષેપ નહીં. અમે તો દુનિયામાં કાન નાક મુકીને બેઠા છઈએ.

કોઇ નિંદા કરે, તો તે અમે સાંભળતા નથી. તેની અસર અમને થતી નથી. નાક એટલે પ્રતિષ્ઠા. અમારે પ્રતિષ્ઠા હોય નહીં. તમારાથી એવું બનશે ? દેહાભિમાન તોડવા માટે આ બે પ્રયત્ન કરવા ઉપરાંત, નીચામાં નીચી ટેલ કરીને, અમે સદ્ગુરુને રીજવ્યા છે. તમે એવું કોઈ ઠેકાણે કર્યું છે ? માટે એ વાત જવા દો.

ગૃહસ્થ—આજ તો મારે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય, તોજ ઘેર જવું છે.

સન્યાસી—આવી હડ ઠેક સુધી ટકશે નહીં. અને ઉલટી ફળેતી થશે. દુનિયામાં નકામા થઇ જશો; જ્યાં જોઇએ ત્યાં લોકો નિંદા કરશે; માટે એ વાત જવા દો. અમારો વાદ લેવો રહેવા દો.

ગૃહસ્થ—આપણું ! આજ તો મારો અવતાર સફળ કરો. આજ તો મને આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરાવો. જે દુઃખ થશે, તે હું રાજી થઇને સહન કરીશ.

ગૃહસ્થનો બહુ આગ્રહ જોઇને સન્યાસી ઉડીને ઓરડામાં ગયા. ગૃહસ્થને પોતાની પાછળ આવવાની ઇશારત કરી. સન્યાસી આગળ અને ગૃહસ્થ પાછળ—એ પ્રમાણે ઓરડામાં પેસીને સન્યાસીએ એક કપાટનું બંધન દાખતાં, કપાટનાં બારણાં ખસી જઇને ત્યાં બારી જેવો દેખાવ થઇ ગયો. તે બારીમાં થઇને સન્યાસી નીચે ભોંયરામાં ઉતર્યા. તેની પાછળ પેસે ગૃહસ્થ પણ કિતરો. ભોંયરામાં ઝાંખું અજવાળું હતું. એક દોરી લગડતી હતી. તે દોરી ખેંચતાં ભોંયરાની દીવાલ ચીરાઇ ગઇ અને વચ્ચે બારણું બની ગયું. તે બારણામાંથી સન્યાસી તથા ગૃહસ્થ નીકળ્યા. આખે રસ્તે દિવ્ય દિવાઓનો પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો. થોડે ચાલતાં એક સુંદર દરવાજો આવ્યો. તે દરવાજાના ઉંબરા ઉપર એક રાજેસ' ચપ્પુ પડી હતી, અને દરવાજાને મથાળે લખ્યું હતું કે—'જે કોઈ અહીં પોતાના કાન કાપી નાંખે, તેને માટે આ દરવાજો ઉઘડે.' સન્યાસીએ પોતાના કાન કાપી નાંખ્યા. દરવાજો તુરત ઉઘડ્યો. સન્યાસી અંદર પેઢા. દરવાજો બંધ થઇ ગયો. તે દેખીને પેલા ગૃહસ્થે પણ પોતાના કાન કાપી નાંખ્યા. તેને માટે પણ દરવાજો ઉઘડ્યો. સન્યાસી આગળ અને ગૃહસ્થ પાછળ—એમ ચાલ્યા જતાં, બીજો દરવાજો આવ્યો. ત્યાં પણ દરવાજા પાસે એક ચપ્પુ પડી હતી, અને દરવાજાને માથે લખ્યું હતું કે—'જે કોઈ અહીં પોતાનું નાક કાપી નાંખે, તેને માટે આ દરવાજો ઉઘડે.' સન્યાસીએ તુરત પોતાનું નાક કાપી નાંખ્યું. દરવાજો ઉઘડ્યો, અને સન્યાસી અંદર પેઢા. તે દેખીને પેલા ગૃહસ્થે પણ પોતાનું નાક કાપી નાંખ્યું. તેને માટે પણ દરવાજો ઉઘડ્યો. સન્યાસી આગળ અને ગૃહસ્થ પાછળ—એમ આગળ ચાલતાં ત્રીજો દરવાજો આવ્યો. ત્યાં પણ એક મોટી ચપ્પુ પડી હતી, અને દરવાજા ઉપર લખ્યું હતું કે—'જે કોઈ અહીં પોતાનું માથું કાપી નાંખે, તેને માટે આ દરવાજો ઉઘડે.' સન્યાસીએ તુરત માથું કાપી નાંખ્યું અને દરવાજો ઉઘડ્યો. સન્યાસીનું મુસ્તક દરવાજામાં પેઠું, અને દરવાજો બંધ થઇ ગયો. બહાર પડેલું ઘડ કંપવા લાગ્યું. તેને કંપતું દેખીને ગૃહસ્થ ગભરાઇ ગયો. 'માથું ગયા પછી આ બધું શા કામનું ? જીવ ગયા પછી આ બધું શા કામનું ? સન્યાસીને કોઇ રોનાર નથી, તેથી તેને તો ઠીક, બાકી આપણે આવા મૂર્ખ થવાની જરૂર નથી—' વિગેરે. એવા વિચારો કરીને ગૃહસ્થે પીક ફેરવી. ગૃહસ્થ પાછો વળ્યો. પાછા વળતાની સાથે—'પકડો-પકડો' એવો અવાજ ગૃહસ્થે સાંભળ્યો. ગૃહસ્થે આંખો વીંચીને દોટ મેલી. આંખ ઉઘાડીને જુએ, ત્યાં તે પેલા ભોંયરામાં આવ્યો. ભોંયરામાં થઇને બહાર નીકળ્યો; પણ 'પકડો-પકડો' નો અવાજ થયા કરતો હતો, તેથી તે મઠમાંથી એકદમ નાહો. જે લોકો

સામા મળ્યા, તે લોકો ગૃહસ્થને પુછવા લાગ્યા. ‘બાધ ! તમારાં નાક કાન કયાં ગયાં ? આમ બુઝા કોણે બનાવ્યા ?’ ગૃહસ્થ લગ્નધને પોતાના સ્થાન તરફ દોડ્યો. બોંયરામાં સાથે હતા, તે સન્યાસીને, મધુગરી માંગીને રસ્તામાં સામે આવતા ગૃહસ્થે દેખ્યા. ગૃહસ્થ લગ્નધને સન્યાસીના ચરણમાં પડ્યો.

સન્યાસી—કેમ ! આત્મસાક્ષાત્કાર સુધી ધીરજ રાખી શક્યા નહીં ?

ગૃહસ્થ—એ તો ઠીક, પણ મારાં નાક કાન ગયાં, તેનું હવે શું થશે ?

સન્યાસી—પ્રભુને રસ્તે ચાલે, તેણે નાક કાન પ્રભુને આપવાંજ પડે. જનક, શુકદેવજી, જહનુરત, નરસી, મીરા, તુકારામ વિગેરે અનેક જ્ઞાનીઓએ અને અનેક ભક્તોએ, નાક કાન મૂકીનેજ આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો.

ગૃહસ્થ—એ જ્ઞાનની વાતો પછી કરજો. હાલ તો મને નાક કાન આપો. મને કોઈ દેખી જશે.

સન્યાસી—આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા માટે તમારો કેટલો અધિકાર છે, તેની ખાત્રી થઈ ?

ગૃહસ્થ—હાજી. ધધ ગધ. કાચા માટલામાં પાણી ન રહી શકે. પણ હવે એ વાત જવા ધો.

સન્યાસી—ત્યારે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો.

એમ કહીને સન્યાસી તેને પોતાના મઠમાં લાવ્યા. પછી એક ચટ્ટાઈ ઉપર સુઈ જવાની તેને આજ્ઞા કરી. ગૃહસ્થ ચટ્ટાઈ ઉપર સુતો, કે તરત ઉઘી ગયો. થોડીવારે જાગીને જુએ, ત્યાં નાક અને કાન પહેલાં હતાં તેવાંજ તેણે દેખ્યાં. ગૃહસ્થ રાજી થયો.

સન્યાસી—આથી તમે ડરી જશો નહીં. આગળ વધવા પ્રયત્ન કરજો; ઉન્નતિનું દ્વાર પ્રયત્ન કરનારને માટે ખુલ્લું છે. માત્ર અધિકાર પ્રમાણે કાર્ય કરજો.

તાત્પર્ય—મોટાની સાથે નાનાએ હા કરાય નહીં. સૌ પોતપોતાના અધિકારમાંજ શોભે. બ્રહ્માનો અધિકાર વિષ્ણુ ઉપર ન હોય, એ ભાવ છે.

હજી પ્રભુ બ્રહ્માજીને રમાડે છે તે સાંભળો—

તાવત્સર્વે વત્સપાલાઃ, પश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् ॥

व्यदृश्यन्त घनश्यामाः, पीतकौशेयवाससः ॥૪૬॥

चतुर्भुजाः शङ्खचक्र-गदाराजीवपाणयः ॥

किरीटिनः कुण्डलिनो, हारिणो वनमालिनः ॥૪૭॥

૪૬ પદ્યછેદ—તાવત્—તે સમયે. અજસ્ય પश्यतः તત્ક્ષણાત્—બ્રહ્માજી જોઈ રહ્યા છે એટલામાં—બ્રહ્માજીનાં દેખતાં. સર્વે વત્સપાલાઃ—સર્વ વત્સો અને ગોપબાળકો, લાકડીઓ અને શીંગડીઓ વિગેરે સન્નજા પદાર્થો. ઘનશ્યામાઃ—મેઘના જેવા શ્યામ. પીતાનિ કૌશેયવાસાંસિ યેષાં તે પીતકૌશેયવાસસઃ—પીળાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરેલાં. વ્યદ્રશ્યન્ત—દેખાયા.

૪૭ પદ્યછેદ—ચતુર્ભુજાઃ—ચાર ભુજવાળા. શંખચક્રગદારાજીવપાણયઃ—શંખ, ચક્ર, ગદા, અને કમળ જેઓના હાથમાં હતાં એવા. વ્યદ્રશ્યન્ત—દેખાયા. કિરીટિનઃ—તેઓએ માથે મુગટ પહેર્યા હતા. કુંડલિનઃ—કાનમાં કુંડળ પહેર્યા હતાં. હારિણઃ—હાર પહેર્યા હતા. વનમાલિનઃ—વનમાંના પહેરી હતી.

શ્રીવત્સાન્નદોરત્ન-કમ્બુકઙ્કણપાણયઃ ॥

નૂપુરૈઃ કટકૈર્ભાતાઃ, કટિસૂત્રાન્નુલીયકૈઃ ॥૪૮॥

અર્થ—પ્રદ્માણુ જોઈ રહ્યા છે તેટલીવારમાં—તુરત—એક બીજો ચમત્કાર થયો. પ્રદ્માણુના દેખતાં, સઘળાં વાછરડાં, તેઓને સાચવનારા બાળકો, લાકડીઓ, શીંગડીઓ વિગેરે સઘળા પદાર્થો, મેઘના જેવા સ્થામ, પીળા રેશમી વસ્ત્રવાળા, દરેક ચાર ભુજવાળા, તથા જેઓના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને કમળ હતાં એવા જોવામાં આવ્યા. એ સઘળા શ્રીકૃષ્ણોએ મુગટ, કુંડળ, હાર, વનમાળા, શ્રીવત્સ, બાણુબંધ, નૂપુર, કડાં, કટીમેખળા, વીંટીઓ અને શંખના જેવાં ત્રણ ધારવાળાં રત્નનાં કંકણ પહેર્યા હતાં. [૪૬-૪૭-૪૮]

૪૬-૪૭-૪૮ વિવેચન—

કેમ દર્શન થયાં? સાવધાન રહેજો. પ્રસાળને શ્રીકૃષ્ણમય જગતનાં દર્શન કરાવ્યાની વાત યાદ રાખજો. સાથે સાથે યમુનાજીના કાંઠાને પણ યાદ કરજો.

હજી તેજ વિષય ચાલે છે—

આંઘ્રિમસ્તકમાપૂર્ણાસ્-તુલસીનવદામભિઃ ॥

કોમલૈઃ સર્વગાત્રેષુ, ભૂરિપુણ્યવદર્પિતૈઃ ॥૪૯॥

અર્થ—મહા ભાગ્યશાળી મનુષ્યોએ અર્પણ કરેલી તુલસીની સુકોમળ અને નવીન માળાઓથી, પગથી તે માથા સુધી સર્વ અંગોમાં—તેઓ ઢંકા-એલા હતા. (૪૯)

૪૯ વિવેચન—

આવી લાંબી માળાઓ ડોકિરમાં શ્રી રણછોડરાય, અને નાથદ્વારામાં શ્રીનાથજી ધારણું કરે છે. ધ્યાન રાખીને દર્શન કરો, તો હંયામાં પેસી જાય એવી આ બે મૂર્તિઓ છે. કોઈ વખત મૂક્ત થઈને મૂક્તને મળો છો? જેંગાને જેમ જાણુનો પોદળો અને ચંબેલીનું પુષ્પ બેઉ સરખાં, તેમ અનેક ઉપાધી લઈને પ્રભુ પાસે જાય, તેમને—આ અને તે—બધું સરખું છે.

૪૮ પદ્યછેદ—શ્રીવત્સાન્ન અંગદાનિ ચ દોષ્ટુ (હાથમાં) યેષાં તે શ્રીવત્સાન્ન-
દોષ્ટઃ—શ્રીવત્સનું ચિન્હ ધારણ કર્યું હતું અને હાથમાં બાણુબંધ ધારણ કર્યા હતા. રત્નમયાનિ કંઠત્તુ—જાણને—પાણિષુ યેષાં તે—રત્નકંબુકંકણપાણયઃ—ધોળા શંખના જેવા રત્નોથી જડીત કંકણ હાથમાં પહેર્યા હતાં. નૂપુરૈઃ—નૂપુરોથી અને સોનાના દાગીનાથી. કટિસૂત્રાણિ ચ અંગુલીયકાનિ ચ તૈઃ ભાતાઃ—કદોરા અને વિંટીઓથી શોભતા હતા.

૪૯ પદ્યછેદ—આંઘ્રિમસ્તકપર્યંતં ઇતિ આંઘ્રિમસ્તકં—પગથી માથા સુધી. સર્વ ગાત્રેષુ—સર્વ અંગોમાં. ભૂરિપુણ્યવદ્ભિઃ અર્પિતાનિ—મોટા ભાગ્યશાળી પુરુષોએ અર્પણ કરેલી. કોમલૈઃ તુલસીનાં નવદામાનિ તૈઃ—તુલસીની કોમળ નવીન માળાઓથી. આપૂર્ણાઃ—તેઓ ઢંકાઈ ગયા હતા.

સ્થૂલ ઉપાધિ કદિ તજતા હશે, પણ સૂક્ષ્મ ઉપાધિ તો ઘડીએ તજતા નહિ હો. તે તજવાની તમારે પરવા ક્યાં છે ? તે તજવાનાર તીખા સદ્ગુરૂ તમારી સાથે ક્યાં છે ? સદ્ગુરૂના તીખા પણ શ્રેયસ્કર ઠપકા સાંભળવા, તમે ક્યાં હજી તૈયાર થયા છો ? તમારે તો ‘થાપડ થાપડ બાણાં, અને ચોર લપ્પ ગયા છાણાં.’ એવા ગુરૂ જોઈએ છે. વિચાર કરી જોજો. સામગ્રિમાં વિના સિદ્ધિ નહિ થાય. એટલે શ્રી રણછોડરાયકી જય.

ભક્તોને માટે આ અવતાર છે, એમ હવે કહે છે—

ચન્દ્રિકાવિશદસ્મેરૈઃ, સારુણાપાઙ્ગવીક્ષિતૈઃ ॥

સ્વકાર્થનામિવ રજઃ-સત્ત્વાભ્યાં સ્પૃષ્ટપાલકાઃ ॥૫૦॥

અર્થ—ચાંદની જેવા નિર્મળ મંદહાસ્યરૂપી સત્ત્વગુણથી, જાણે પોતાના ભક્તોના મનોરથોને પાળતા ન હોય, અને લાલ નેત્રોની અણીઓ વડે જેવારૂપ રજોગુણથી, જાણે પોતાના ભક્તોના મનોરથોને સ્પર્શતા ન હોય, એવા તે કૃષ્ણ દેખાતા હતા. (૫૦)

૫૦ વિવેચન—

આપને બાળક વહાલા; પ્રભુને ભક્તો વહાલા. ભક્તોના મનોરથ નિષ્કામ હોય છે, કદિ સકામ હોતા નથી. કોઈ કામ પ્રભુ પોતે કરતા નથી. પોતાના ભક્તોની પાસે કરાવે છે. ભક્તોની પ્રવૃત્તિ જગત્ના કલ્યાણ માટેજ હોય છે. જ્ઞાની, તપસી અને યોગી જગત્થી દૂર દૂર નાસે છે, અને ભક્તો જગત વચ્ચે રહીને ભક્તિ કરે છે. અગ્નિ વચ્ચે ખેસીને અમૃત પીએ છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને સાગાશ્રમમાં સુખ ભોગવે છે, જીવન્મુક્ત દશા ભોગવે છે. યોગ વસિષ્ઠના નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના જીવન્મુક્તિ કલનાવનના અધ્યાયમાં શ્રીવસિષ્ઠ કહે છે—

વિહસન્ન હસત્યેવ, જીવન્મુક્તો મહોદયઃ ॥

વીતરાગાઃ સરાગાભા, અકોપાઃ કોપસંયુતાઃ ॥ ૪૦ ॥

અમોહા મોહવલિતા, દૃશ્યન્તે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

ઈદં સુખમિદં દુઃખ-મિત્યપ્યસ્તેવલ્લભાસ્તુ તાઃ ॥ ૪૧ ॥

અલં વૂરગતાસ્તેષા-મંકુરા નભસો યથા ॥

જગદાત્મા ચ નાસ્ત્યેવ, યસ્યૈકં સર્વમસ્તિ ચ ॥ ૪૨ ॥

સુખદુઃખાદિ તસ્યેતિ, વાગ્ વ્યોમવિટપોપમા ॥

અશોકા इव शोचन्ते, जीवन्मुक्ता जयान्विताः ॥ ૪૩ ॥ વિશે—

x

x

x

x

x

૫૦ પદ્યકેદ—ચંદ્રિકાવત્ વિશદસ્મેરાણિ ચંદ્રિકાના જેવા નિર્મળ હસવાથી-મંદ-હાસ્યરૂપી સત્ત્વેન-સત્ત્વગુણથી. સ્વકાર્થનામ પાલકાઃ ઇવ-પોતાના ભક્તોના મનોરથોને જાણે પાળતા ન હોય એવા. અરુણેન સહિતાઃ સારુણાઃ સારુણાશ્ચ તે અપાંગાશ્ચ તૈઃ વીક્ષિતાનિ તૈઃ સારુણાપાંગવીક્ષિતૈઃ લાલ નેત્રોની અણીઓ વડે જેવારૂપી. રજસા-રજોગુણથી. સ્વકાર્થનામ-પોતાના ભક્તોના મનોરથોને સ્પર્શારઃ ઇવ-જાણે સ્પર્શતા નહોય એવા (દેખાતા હતા.)

અર્થ—શુભન્મુક્ત પુરુષ હસતા દેખાય, પણ ખરૂં જોતાં તેઓ હસતા નથી. તેઓ શમવાળા હોય તેમ દેખાય, પણ ખરૂં જોતાં તેઓ વીતરાગી છે. પ્રસંગ પરત્વે બહાર કોપ યુક્ત દેખાય, પણ અંતરથી તેઓ કોપરહિત હોય છે. તેઓ બહારથી મોહવશ જણાય, પણ અંતરથી તેઓને મોહ હોતો નથી. આ સુખ છે અને આ દુઃખ છે. ઇત્યાદિ ભેદયુક્તિથી તેઓ રહિત હોય છે. ‘તેઓ સુખી અગર તેઓ દુઃખી છે,’ એવી વાણી આકાશના પુષ્પવત્ છે. તેમની દૃષ્ટિમાં એક ચિદ્રૂપ આત્માજ સર્વત્ર છે. અને તેથી જગત્ અને શુવાદિ ભેદનું વાસ્તવ ભાન તેમને નથી. તેમને વાસ્તવમાં શોક નથી, પણ વ્યવહારમાં પ્રસંગવશાત તેઓ શોક કરતા જણાય છે. વિગેરે વિગેરે.

આવા ભકતો મળે નહીં, અને કદિ મળે, તો ઝોળખાય નહીં. તેમને અને તેમના બહાલા શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને આગળ વધીએ.

અનેક કૃષ્ણ બન્યા પછી, હવે અનેક અન્ના, અનેક ઈંદ્ર, અનેક મદાદેવ વિગેરેનાં દર્શન અન્નાજીને થાય છે—

આત્માદિસ્તંભપર્યન્તૈર્-મૂર્તિમદ્વિશ્વરાચરૈઃ ॥

નૃત્યંગીતાદ્યનેકાર્હૈઃ, પ્રથક્પૃથગુપાસિતાઃ ॥૨૧॥

અર્થ—અન્નાથી સ્તંભપર્યંત સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણી પદાર્થો, દેહધારી થઈને, નાચ, ગાયન વિગેરે અનેક પ્રકારનાં પૂજનોથી, દરેક કૃષ્ણની જીદી જીદી સેવા કરતા હતા. (૫૧)

૫૧ વિવેચન—

આ અનેક અન્નાડોની સામગ્રિ છે, માટે પ્રભુએ અન્નાજીને અનેક અન્નાડો દેખાડ્યાં, એમ પણ કહી શકાય. ચૌદમા અધ્યાયના ૧૮ માં શ્લોકમાં ‘તાવંતિ ણ્વ જગંતિ અમ્ભઃ તેટલાંજ અન્નાડો થઈ ગયાં.’ એમ કહ્યું છે.

ધૈર્યતત્ત્વ શું છે, ધૈર્યશક્તિ શું છે, શ્રીકૃષ્ણ શું છે—તેનું આ ભાન કરાવે છે. આ બધું અન્નાજીને માટે છે, એટલે ‘અન્નાજી આવા મૂર્ખ હતા’—એમ સમજીને તમે ભૂલા પડશો નહીં. આ બધું તમારે માટે છે, કારણકે—અન્નાજી તો ચાર વેદના ભણેલા છે. શ્રીકૃષ્ણના મોટા દિકરા છે. શ્રીકૃષ્ણની માયાને સારી રીતે જાણે છે. લાંબુ આયુષ્ય ભોગવનારા છે, સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર સૃષ્ટિના પિતા છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ તો, વૈષ્ણવોનું છે, અગર ભક્તિમાર્ગનું છે.’ એવું કેટલાએક વેદાંતીઓ અને અન્ય ધર્મીઓ સમજ્યા છે, તે પણ વ્યાજબી નથી. તેઓ કામજીભાસ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ સાંભળીને, કંડો વિચાર કર્યા વિના, ભૂલા પડ્યા છે.

તાત્પર્ય—શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ અવકાશ લાઇને, નિવૃત્ત થઇને—વિચારવા જોવું છે. શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બધું છે, પણ તે બાષાંતરોમાં નથી, સાત દિવસની સમાહમાં પણ નથી.

૫૧ પદ્યછેદ—[આત્મા-(પોતે-અન્ના) આદિઃ યેષુ તે] આત્માદિસ્તંભપર્યન્તૈઃ મૂર્તિમદ્ભિઃ ચાચરૈઃ—અન્નાથી સ્તંભપર્યંતનાં સઘળાં સ્થાવર જંગમ પ્રાણી પદાર્થો દેહધારી થઇને. નૃત્યંગીતાદીનિ ચ તાનિ અનેકાર્હાણિ (અનેક પુખ્તઓ) ચ તૈઃ—નાચ ગાયન વિગેરે અનેક પૂજનોથી. પ્રથક્ પ્રથક્ ઉપાસિતાઃ—જીદી જીદી સેવા થઈ રહી હતી.

રસીયા શ્રોતાવક્તાના સમાગમમાં છે. શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વને સમજવા જેણે પ્રયત્ન ન કર્યો, તેને બ્રાહ્મણ કેમ કહેવાય ! તેને વૈષ્ણવ કેમ કહેવાય ! તેને હિંદુ કેમ કહેવાય ! તેને સનાતની કેમ કહેવાય ! નજ કહેવાય. જેણે તેમને કાંઈક જાણ્યા, તેઓ મસ્ત બનીને દુનિયામાં મહાદ્યા છે.

હવે આગળ વધીએ. હજી એજ વિષય ચાલે છે—

અણિમાદ્યૈર્મહિમભિ-રજાદ્યાભિર્વિભૂતિભિઃ ॥

ચતુર્વિંશતિભિસ્તત્ત્વૈઃ, પરીતા મહદાદિભિઃ ॥૫૨॥

કાલસ્વભાવસંસ્કાર-કામકર્મગુણાદિભિઃ ॥

સ્વમહિધ્વસ્તમહિભિર્-મૂર્તિમદ્ધિરુપામિતાઃ ॥૫૩॥

અર્થ—અણિમાદિ મોટી સિદ્ધિઓથી, માયા આદિ વિભૂતિઓથી, અને મહત્ત્વ વિગેરે ઓવીસ તત્ત્વોથી, દરેક શ્રીકૃષ્ણ વિંટાએલા હતા. (૫૨) કાળ, સ્વભાવ, સંસ્કાર, કામ, કર્મ અને ગુણાદિક પદાર્થો દેહધારી થઈને, દરેક શ્રીકૃષ્ણની જુદી જુદી સેવા કરતા હતા. અણિમાદિ સધળી સિદ્ધિઓનો મહિમા, શ્રીકૃષ્ણના મહિમા પાસે તુચ્છ જેવો જણાતો હતો. (૫૩)

૫૨-૫૩ વિવેચન—

જ્યાં રાજા ત્યાં રાજની રિદ્ધિ સિદ્ધિને હાજર રહેવુંજ પડે. શ્રીકૃષ્ણના મોહ પાસે રિદ્ધિ સિદ્ધિ ઝાંખી પડે, તુચ્છ જેવી જણાય, એ પ્રભુનું પ્રભુત્વ સમજવું.

જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનથી આ કાંઈક પર છે, એમ હવે કહે છે—

સત્યજ્ઞાનાનન્તાનન્દ-માત્રૈકરસમૂર્તયઃ ॥

અસ્પૃષ્ઠભૂરિમાહાત્મ્યા, અપિ હ્યપનિષદ્દૃશામ્ ॥૫૪॥

૫૨ પદ્યછેદ—મહિમભિઃ અણિમાદ્યૈઃ—અણિમાદિ મોટી સિદ્ધિઓથી અજાદ્યાભિઃ વિભૂતિભિઃ—માયા આદિ વિભૂતિઓથી મહદાદિભિઃ ચતુર્વિંશતિભિઃ તત્ત્વૈઃ—મહદાદિ ઓવીસ તત્ત્વો વડે. પરીતાઃ—તેઓ (દરેક) વિંટાએલા હતા.

૫૩ પદ્યછેદ—કાલસ્વભાવસંસ્કારકામકર્મગુણાદિભિઃ—કાલ, સ્વભાવ, સંસ્કાર, કામ, કર્મ, અને ગુણાદિક પદાર્થો. મૂર્તિમદ્ધિભિઃ ઉપાસિતાઃ—મૂર્તિમાન થઈને તેમની સેવા કરતા હતા. સ્વસ્ય મહિમ્ના ધ્વસ્તા મહિઃ (સ્વાતંત્ર્ય, વડાઈ) યેષાં તે તૈઃ સ્વમહિ-ધ્વસ્તમહિભિઃ—અણિમાદિ સધળા પદાર્થોની સ્વતંત્રતા એ શ્રીકૃષ્ણના મહિમા આગળ તુચ્છ જેવી જણાતી હતી.

૫૪ પદ્યછેદ—સત્યાઃ જ્ઞાનાઃ અનન્તાઃ આનંદમાત્રાઃ પકરસાશ્ચ મૂર્તયઃ યેષાં તે—એ સધળા કૃષ્ણો, સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદમાત્ર, અને એકરસ મૂર્તિવાળા હતા. ઉપ-નિષદ્ પથ દ્રક્ યેષાં તે તેષાં—ઉપનિષદ્દૃશાં—આત્મજ્ઞાનરૂપી ચક્રવાળા જ્ઞાનીઓને અપિ-પણ ન સ્પૃષ્ઠં ભૂરિમહાત્મ્યં યેષાં તે અસ્પૃષ્ઠભૂરિમહાત્મ્યાઃ—તેઓના ધણા મહાત્મ્યનો સ્પર્શ થઈ શકતો નહિ.

અર્થ—આ સઘળા શ્રીકૃષ્ણો સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદ માત્ર અને એકરસ ભૂતિવાળા હતા. આત્મજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળા ઘણા જ્ઞાની પુરૂષો પણ, તે શ્રીકૃષ્ણોના મોટા મહાત્મ્યનો સ્પર્શ કરી શકતા નહિં. શ્રીકૃષ્ણોનો મહિમા યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નહીં. (૫૪)

૫૪ વિવેચન—

ગમે એવી ઝડપથી દોડનારો પુરૂષ સારા વેગવાળી ટ્રેન સાથે દોડી શકે નહીં, તેમ ગમે તેવો જ્ઞાની, કૃષ્ણુની શક્તિને માપી શકે નહીં.

એકરસભૂતિવાળા એટલે એક નમુનાના તમામ-જેમાં જરા પણ ફેર નહીં એવા-ઓળખ્યા ઓળખાય નહીં એવા.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો, ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ॥

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્-તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્ સ્વામ્ ॥

[કઠોપનિષદ્].

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતો નથી, બુદ્ધિથી અગર બહુ સાંભળવાથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ આત્મા જેને વરે છે-જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, તેનાથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેનેજ આત્મા પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ખુલ્લું કરીને બતાવે છે.

આવા દયાળુ શ્રીકૃષ્ણને ધડીએ વિસારશો નહિં.

હવે આગળ વધીએ—

एवं सकृद्ददर्शजः, परब्रह्मात्मनोऽखिलान् ॥

यस्य भासा सर्वमिदं, विभाति सचराचरम् ॥૫૫॥

ततोऽतिकुतुकोद्भूत्य-स्तिमितकादશેन्द्रियः ॥

तद्धામ્નાઽભૂદજસ્તૂર્ણી, પૂર્વેવ્યન્તીવ પુત્તિકા ॥૫૬॥

અર્થ—જે પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી આ સમગ્ર જગત્ પ્રકાશે છે, તે પરબ્રહ્મ-મય સઘળા શ્રીકૃષ્ણોને બ્રહ્માણ્યે એકી વખતે દીઠા. પછી અત્યંત આશ્ચર્યથી હિંમૂઠ બનેલા બ્રહ્માણની અગ્યારે ઈંદ્રિયો જડ થઈ ગઈ; અને પોતે શ્રીકૃષ્ણોના તેજથી પાદર દેવકીજી પાસે રહેલી પુતળીની માફક ચૂપ થઈ ગયા. (૫૫-૫૬)

૫૫ ૫૬૨૪૬—एवं-એ પ્રમાણે. सकृत्-એકી સમયે. अजः-બ્રહ્માણ્યે અખિલાન્ પરબ્રહ્માત્મનः ददर्श-સર્વને બ્રહ્મમય દીઠા. यस्य भासा-જેના તેજથી. सर्व इदं सचराचरं विभाति-આ સઘળું જગત્ પ્રકાશે છે.

૫૬ ૫૬૨૪૬—ततः-પછી. अतिकुतुकात्-અત્યંત આશ્ચર્યથી उद्भूत्य-ચમકી ગએલા બ્રહ્મા; तिमितानि एकादशानि इंद्रियाणि यस्य सः तिमितैकादशेन्द्रियः-જેની અગ્યારે ઈંદ્રિયો જડ થઈ ગઈ હતી એવા. अजः-બ્રહ્માણ. तेषां धाम्ना-તેઓના તેજથી. पूर्वव्याः अंति (સમીપ) पुत्तिका इव-પાદરદેવીની પાસે રહેલી પુતળીની માફક. तूष्णीं अभूत्-ચૂપ થઈ ગયા.

૫૫-૫૬ વિવેચન—

બ્રહ્મા જડ થઇ ગયા. એક ગરીબ બ્રાહ્મણી રાખની રાણીનો પોશાક દેખીને, જડ બની જાય, તેમ શ્રીકૃષ્ણનો ઠાઠ દેખીને બ્રહ્માજી જડ બની ગયા.

પૂર્વેવ્યાઃ અંતિ પુત્તિકા इव—પાદર દેવી પાસે પૂતળીની માફક. આ શબ્દો ભગવદ્ ભક્તિમાની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. પ્રભુ ધડીમાં ચાપસો કરે. ક્યાંથી થયું ? અને કેમ થયું ? તેની કાંઈ સમજ પડે નહીં.

દૃષ્ટાંત—અમરાપુરથી એક શંઘ દારકાં જતો હતો. સૌએ પોતપોતાનાં ગાડાં જોડ્યાં હતાં. તે સંઘના એક ગાડામાં વાણીયાની બે ડોસીઓ હતી, અને એક આહીર હતો. પોતાની મુડીનો સદુપયોગ કરવા માટે, ડોસીઓએ પોતાનું દ્રવ્ય સાથે લીધું હતું. આહીર પોતાનો પાડોશી હતો. અને ગાડાવાળો પોતાની જમીનનો ખેડુ હતો. તે પણ આહીર હતો. ગાડાવાળો અને આહીર બેઉ જીવાન અને વિશ્વાસુ હતા; તેથી ડોસીઓ નિર્ભય હતી. ચાલતાં ચાલતાં શંઘ જીનાગઢ પહોંચ્યો. ત્યાં પાંચ સાત દિવસ સૌ રહ્યાં. આહીરનું નામ ભીમો હતું, અને ખેડુનું નામ માણસુર હતું. ભીમો હથીઆરખંધ રહેતો હતો, તેથી તે કાઠી જેવો દેખાતો હતો ! સકરઆગમાં સૌ કાંઈ કાંઈ જોતા હતા, તે વખતે એક બાંક ઉપર તે બેઉ બેઠા હતા.

ભીમો—માણસુર ! આપણે તો આવ્યાને આવા ભીખારીજ રહ્યા.

માણસુર—જેવી ભગવાનની મરજી.

ભીમો—અરે ! ભગવાનની મરજી હોય, તોએ આપણાથી ક્યાં લેવાય છે ?

માણસુર—ભગવાન આપે, તો લેવાની કેને ના છે ?

ભીમો—ભગવાન કોઈને હાથોહાથ આપતો નથી; પણ લેવાની સગવડ કરી આપે છે. સગવડનો લાભ ન લે, તેને શું કહીએ ?

માણસુર—તારી વાતમાં હું કાંઈ સમજ્યો નહીં. ચોખ્ખેચોખ્ખું કહે. મારે પણ પૈસાની જરૂર તો છે.

ભીમો—પણ આ વાત કોઈને કહે—તો તને સાળંગપુરનો હનુમાન લે. તું ને હું બેજ જાણીએ.

માણસુર—હા, કહે જોઈએ.

ભીમો—જે-આ બેઉ ડોસીઓ આપણી સાથે છે, તેમની પાસે પાંચ હજાર રૂપૈયા છે. તેમાંથી થોડા રણકોડરાયને ત્યાં વાપરવાના છે, અને બાકીના બ્રાહ્મણોના ભોજન દક્ષણામાં જવાના છે. રણકોડરાયને ખોટ નથી, તે તો લક્ષ્મીનો પતિ છે; અને બ્રાહ્મણોને આપનારા ત્યાં ધણા આવે છે. દારકાના બ્રાહ્મણો હમેશાં લાડુ ઉડાવે છે.

માણસુર—વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. પણ આ ડોસીઓ કાંઈ માને ?

ભીમો—એમ કોઈ માનતું હશે ? આ શંઘથી આપણે ધીમે ધીમે પાછળ રહીએ. પછી રસ્તામાં એક ઉજડ વાવ આવે છે, ત્યાં આ બે ડોસીઓતે ઉડાવી દઈએ. કેમ ! તારો શો વિચાર છે ?

માણસુર—હા, તો તો ઠીક. યાર ! પૈસા વિના તો લાચારના લાચાર.

ભીમો—અરે ! હુંએ ધણા દિવસથી કુંવારો છઉં, પૈસા હોય તો એક દિવસમાં પાંચ પરણું. ખાવાપીવાનો પણ કાંઈ સવાદ આવે !

માણસુર—પણ પાછા પકડાઈ જશું તો ?

ભીમો—‘આરવડીયા મળ્યા, તે ડોસીઓને મારીને દ્રવ્ય લઈ ગયા; અને અમને પણ મારી મારીને લોટ કર્યા,’ એમ કહેશું.

માણસુર—હા તે વાત પણ ઠીક છે. હવે ઉઠો આપણે; સૌ આગની બહાર નીકળવા લાગ્યા છે. આપણે તેમની સાથે થઈ જઈએ.

બાંક ઉપરથી ઉઠીને ભીમો અને માણસુર શંઘના માણસોની સાથે થયા, પણ તેઓનાં મન વૈભવના વિચારસમુદ્રમાં તરવા લાગ્યાં. મહા શુદ્ધી ૧૫ ને દિવસે બપોરે શંઘ જુનાગઢથી ઉપડ્યો. બે ત્રણ ગાઉ ચાલ્યા પછી—‘હાય ! મારા બળદને ઠેસ વાગી,’ એમ કહીને માણસુર ગાડેથી ઉતરી પડ્યો. પછી બળદને પંપાળવા લાગ્યો. ભીમો પણ ગાડામાંની ઉતર્યો. શંઘનાં બીજાં ગાડાં આગળ ચાલવા લાગ્યાં.

ભીમો—ડોસીઓને-રણીયાત કાઢી ! તમે ગભરાશો નહીં. આપણા બળદ સારા છે, હમણાં શંઘને આંખી લેશું.

ડોસીઓ—અમારે તો તમે સાથે છો, તેથી જરાએ ગભરામણુ નથી.

કલાક દોઢ કલાક ત્યાં ગાડું ખોટી કરીને, પછી ‘બળદને હજી દુઃખે છે,’ એમ કહીને બળદને ધીમે ધીમે ચલાવ્યા. આમ રગડદગડ ચાલતાં રાતના ૮-૯ વાગતાં તેઓ ઉજડ વાવ પાસે આવ્યા.

માણસુર—અહીં ભોજન કરી લઈએ, પછી ટાઢા પઢોરના ચાનીએ, તે શંઘને આંખી લઈએ.

ડોસીઓ—હા, શંઘને આંખી લ્યો ત્યારે ઠીક. આ ઉજડ જગ્યા છે, માટે અહીં બહુ ખોટી થવું નહીં.

ભીમો અને માણસુર—હા-એમજ કરીશું. તમે ઝટ પરવારો.

ડોસીઓએ ભાતાનો ડાબલો કાઢ્યો, અને ભીમો અને માણસુર વાવમાંથી પાણી લઈ આવ્યા. સૌએ સાથે બેસીને અજવાળી રાતની ચાંદનીમાં ભોજન કર્યું. પાણી પીધને ડોસીઓ સોપારી ખાવા બેઠી, અને ભીમો અને માણસુર દૂર બેઠા બેઠા, બીડાઓ પીતાં પીતાં, કાંઈક વાતચીત કરતા હતા. થોડીવારમાં તેઓ ડોસીઓ પાસે આવ્યા. ડોસીઓએ પહેર્યા હતા તે સાડલાથી તેમને બાંધી દીધી. ડોસીઓ તેમનો મર્મ સમજી ગઈ. ડોસીઓ રાડેરાડ પાડવા લાગી, પણ ત્યાં સાંભળે કાણુ ! તેમની કુબુદ્ધિ જોઈને ડોસીઓ થયડી ગઈ. ભીમે તલવાર ખેંચી. તલવાર દેખીને ડોસીઓ બોલી—‘બાધ, તું અમને મારીશ નહીં. આ જ છે, તે તમારું છે. તમે બેઠે લઈ જાઓ. અમે જીવતા રહીશું, તો કોઈ દિવસ અમારે દારકેશનાં દર્શન થશે.’

ભીમો—‘દારકેશનાં દર્શન અહીંથીજ કરી લ્યો. તમે જીવતાં રહો, તો અમારાથી આ નાણું કેવી રીતે ભોગવી શકાય ?’ એમ કહીને ભીમે જોરથી તલવારનો ધા કર્યો; અને ડોસીઓએ અતુરતાપૂર્વક શ્રીદારકેશ સંભાર્યા. તલવાર મૂઠમાંથી છટકી. મૂઠ ભીમાના હાથમાં રહી, અને તલવાર સામે વડના વૃક્ષ નીચે ઉઠીને પડી. ભીમો દોડીને તે લેવા ગયો. વડલો ધમધોર હતો. આમ તેમ હાથ ફેરવતાં તેને મોટો નાગ કરડ્યો. તે ત્યાંજ ફરી ગયો. ઘણીવાર સુધી ભીમો પાછો ન આવ્યો, તેથી માણસુરે અટકળ કરી કે-‘કાંઈક માત્ર જાનો રાખીને,

તે વડલા નીચે દાટતો હશે.’ ‘બાઈ બીમા ! બાઈ બીમા ! કેમ બોલતો નથી ? શું ત્યાં સંતાડ્યું ?’ એમ કહેતો કહેતો માણસુર બીમાની પાસે આવ્યો. બીમે શું સંતાડ્યું ? તે જોવા માટે બીમાનો જ્યાં હાથ હતો, ત્યાં તેણે પોતાનો હાથ ધાવ્યો. સર્પે તેનો પથ્થુ સત્કાર કર્યો. માણસુર પથ્થુ ત્યાં ઢગલો થઈ ગયો.

ડોસીઓને બાંધી દીધી હતી. તેમનાં મન દારકેશના ચરણમાં આતુરતાપૂર્વક વિંટાઈ ગયાં હતાં. ભયથી તેઓએ આંખો વીંચી રાખી હતી, હૃદયમાં શ્રીહરિને ધારણ કર્યા હતા. ડોસીઓએ ધાર્યું કે-‘તે બેઠે ભાગ પાડતા હશે. ભાગ પાડ્યા પછી આપણને મારી નાંખશે.’ સમય થતાં સવાર પડી. સૂર્ય નારાયણે પૃથ્વીનો ચાર્જ લીધો. ડોસીઓએ આમતેમ નજર કરીને જોયું, તો બેઠેને વડ નીચે દીધા. ડોસીઓએ ગમરાધને આંખો વીંચી દીધી. થોડી વારમાં ત્યાં એક રથ અને પાંચ દસ સીપાઈઓ આવ્યા. ગાડા પાસે ડોસીઓને બાંધેલી દેખીને, સીપાઈઓ ચમક્યા; એક સીપાઈએ પૂછ્યું-‘ડોસીઓ ! તમને કોણે આમ બાંધી છે ?’ ડોસીઓ બોલી શકી નહીં, પણ સાન કરીને તેને સમજાવ્યો. સીપાઈએ વડ નીચે જઈને જોયું, તો ત્યાં બે માણસને તેણે મરી ગયેલા દીધા.

સીપાઈ—ડોસીઓ ! તે બેઠે તો મરી ગયા છે. તેમનાં શરીર લીલાં કંજર જેવાં થઈ ગયાં છે, તેથી તેમને સર્પ કરડ્યો જણાય છે.

આ સાંભળી ડોસીઓના જીવમાં જીવ આવ્યો. અંતરથી દારકાવાળાની જે બોલાવીને કહ્યું-‘બાઈ તમે કોણ છો ?’ સીપાઈ—‘અમે સજ્જનપુરના રાજાના નોકર છીએ. અમારા રાજા અને રાણી દારકાં જાય છે, તેમની સાથે અમે છીએ. પેલા રથમાં તે બેઠે બીરાજે છે. અહીં દાતણ પાણી કરવા રોકાશે.’

આ પ્રમાણે વાતચીત થતી હતી, ત્યાં રાજા અને રાણી બેઠે ડોસીઓ પાસે આવ્યાં. ડોસીઓએ પોતાને વીતેલી વાત કહી સંભળાવી. ડોસીઓની દારકેશમાં આસ્થા જોઈને, અને પરિત્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્ટકૃતાં । એ વચ્ચેને યાદ રાખીને, દારકાનો ધણી, સુખશય્યામાંથી ઉઠીને, સર્પરૂપે ત્યાં દોડ્યો આવ્યો; તે તમામ વાત સાંભળીને, રાજા રાણી પ્રસન્ન થયાં, અને તેમને સાચવીને દારકાં લઈ ગયાં.

તાત્પર્ય—ઈશ્વરતત્ત્વ એ કોઈ અજ્ઞાન વસ્તુ છે. ઘડીમાં આવસો કરે. બીમાના અને માણસુરના મનોરથના અનેક કીલ્લાઓ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તુડી ગયા; અને મરણ્યુધીન થએલી ડોસીઓ સુખપૂર્વક દારકાં પહોંચી.

હવે આગળ વધીએ તો દીક. હજી શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વનું નિરૂપણ થાય છે—

વસંતતિલકા-ઈતીરેશેત્ત્વર્યે, નિજમહિમનિ સ્વપ્રમિતિકે ।

પરત્રાજાતોડતન-નિરસનમુખબ્રહ્મકમિતૌ ॥

અનીશેડપિ દ્રષ્ટું, કિમિદમિતિ વા મુષ્ણતિ સતિ ।

ચછાદાજો જ્ઞાત્વા, સપદિ પરમોડજાજવનિકામ્ ॥૬૭॥

૫૭ ૫૬૨છેદ—ઈતિ-એ પ્રમાણે. રેશે-વાણીના પતિ. અત્ત્વર્યે-તર્કમાં ન આવે એવા. [સ્વ-પોતાના પ્ર-પ્રકાશ. મિતિક-સુખ] સ્વપ્રમિતિકે-સ્વયં પ્રકાશ અને સુખમય. અજાતઃ પરત્ર-પ્રકૃતિથી પર. અતત્ (જડ) તસ્ય નિરસનં (ત્યાગ) ઇતિ મુષ્ણં, તેન

અર્થ—એ પ્રમાણે વાણીના પતિ, તર્કમાં ન આવે એવા, સ્વયં પ્રકાશ અને સુખમય, પ્રકૃતિથી પર, અને જડ પદાર્થોના ત્યાગ કરવારૂપ દ્વારથી અને જેમાં ઉપનિષદોરૂપ પ્રમાણ લાગુ પડે છે એવા, અને અસાધારણ મહિમાવાળા પ્રભુના સ્વરૂપમાં ‘આ તે શું?’ એ પ્રમાણે મોહ પામીને, બ્રહ્માણ જોવાને પણ અશક્ત થઈ ગયા. બ્રહ્માણની આ સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણે જાણી લઈને, માયાનો પડદો ખસેડી નાંખ્યો. [૫૭]

૫૭ વિવેચન—

કેમ ! છે ક્યાંઈ આનો નમુનો ? ના. માટેજ તે અદ્વિતીય-માટેજ તે પુરુષ પુરુષોત્તમ. માયાનો પડદો ખસેડી લીધા પછી શું દેખાય છે તે સાંભળો—

તતોડર્વાક્પ્રતિલબ્ધાક્ષઃ, કઃ પરેતવદુત્થિતઃ ॥

કૃચ્છ્રાદુન્મીલ્ય વૈ દૃષ્ટી-રાચષ્ટેદં સહાત્મના ॥૫૮॥

સપદ્યેવામિતઃ પશ્યન્, દિશોડપશ્યત્પુર સ્થિતમ્ ॥

વૃન્નાદ્દં જનાજીવ્ય-દ્રુમાકીર્ણં સમાપ્રિયમ્ ॥૫૯॥

યત્ર નૈસર્ગદુર્વૈરાઃ, સહાસન્નમૃગાદયઃ ॥

મિત્રાણીવાજિતાવાસ-દ્રુતરુદ્તર્ષકાદિકમ્ ॥૬૦॥

બ્રહ્મકૈઃ (ઉપનિષદોથી) મિતિઃ (જ્ઞાન) યસ્ય તન્નિરસનમુખ્યબ્રહ્મકમિતિઃ તસ્મિન્
ઈતિ નિજમહિમનિ-જડ પદાર્થોના ત્યાગ કરવારૂપ દ્વારથી જેમાં ઉપનિષદોરૂપ પ્રમાણ લાગુ
પડે છે એવા પોતાના અસાધારણ મહિમાવાળા સ્વરૂપમાં કિં જુદું-આ તે શું ? આ
મુદ્ધતિ સતિ-એ પ્રમાણે મોહ પામીને. દ્રષ્ટું અપિ અનાદે-જોવાને પણ અશક્ત થઈ
જતાં. ઇતિ જ્ઞાત્વા-એ પ્રમાણે જાણીને. પરમઃ અજઃ-પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ. અજાજવનિ-
કાં ચછાદ-માયાનો પડદો ખસેડી નાંખ્યો.

૫૮ ૫૬-છેદ-તતઃ-પછી પરેતવદુત્થિતઃ-મરી જઈને જાણે ઉઠ્યા હોય એવા અને
અર્વાક્-બહારનું પ્રતિલબ્ધાક્ષઃ-જ્ઞાન જાણે પાછું મળ્યું હોય એવા. કઃ-બ્રહ્માણ. કૃચ્છ્રાત્
દૃષ્ટીઃ ઉન્મીલ્ય-માંડમાંડ આંખ ઉઘાડીને જોયું તો સહાત્મના જુદું આચષ્ટ-ભગવાન
સહિત નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવ્યું.

૫૯-૬૦ ૫૬-છેદ-સપદિ યવ-પુરતજ અમિતઃ દિશઃ પશ્યન્-ચારે તરફ
નજર નાંખતાં. પુરસ્થિતમ્ વૃદાવનં અપશ્યત્-પાસે રહેલું વૃંદાવન દેખ્યું. તે વૃંદાવન
જનાનાં આજીવ્યૈઃ દ્રુમૈઃ આકીર્ણં-મનુષ્યોને શ્રવિકા મળે એવાં વૃક્ષોથી ભરેલું. સંતતાનિ
(એકાં થયાં છે) આસમંતાત્ (ચારે તરફથી) સંતતાનિ પ્રિયાણિ યસ્મિન્ તત્-ચારે
તરફથી સધળા પ્રિય પદાર્થોથી તે ભરેલું હતું. યત્ર-જે વનમાં. નૈસર્ગ દુર્વૈરં યેષાં તે ઇતિ
નૃમૃગાદયઃ મિત્રાણે જવ-સ્વાભાવિક દુષ્ટ વૈરવાળાં માણસ અને મૃગાદિ પ્રાણીઓ (મિત્ર
હોય એવાં થઈને સહ આસન-સાથે રહેતાં હતાં. અજીતસ્ય આઘાસેન દ્રુતાઃ (ચાલ્યા
ગયા છે) (હૃદ-ક્રોધ તર્ષકઃ-લોભ) હૃદ્તર્ષકાદયઃ યસ્માત્ તત્-શ્રીકૃષ્ણના નિવાસથી
ક્રોધ લોભાદિક જેમાંથી નાસી ગયા હતા એવું વૃંદાવન.

અર્થ—પછી મરી જઈને જાણે ઉઠ્યા હોય એવા-અને બહારનું જ્ઞાન જાણે પાછું મળ્યું હોય એવા-બ્રહ્માજીએ માંડમાંડ આંખ ઉઘાડીને જોયું, તો ભગવાન સહિત સઘળું નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવ્યું. ચારે તરફ દૃષ્ટિ નાંખતાં તુરત પાસે રહેલું વૃંદાવન દેખ્યું. તે વૃંદાવન મનુષ્યોને આજીવિકા મળે એવા વૃક્ષોથી ભરેલું હતું. સઘળા પ્રિય પદાર્થો ચારે તરફ તેમાં ભરેલા હતા. કુદરતી રીતે દુષ્ટ વૈરવાળા માણસો, અને સિંહ-મૃગાદિ પ્રાણીઓ, જાણે મિત્ર હોય, એવી રીતે એકઠાં થઈને સાથે રહેતાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણનો ત્યાં નિવાસ હોવાથી, ક્રોધ, લોભ વિગેરે તે વનમાંથી નાસી ગયા હતા. [૫૮-૫૯-૬૦]

૫૮-૫૯-૬૦ વિવેચન—

૫૮ માં શ્લોકમાં બ્રહ્માની સ્થિતિ જોઈ? આપણે કાલ્યા પુલ્યા ફરીએ, પણ ભગવાન જરા સરખી માયા દેખાડે, તો રડી પડીએ. દુકાને ગયા અને ખખર મળી ‘સ્ત્રી અગાશીએથી પડી ગઈ.’ હજાર કામ મૂકાને ઘેર આવ્યા. ડોક્ટર ઉપર ડોક્ટર બોલાવ્યા. રાત સુધીમાં ૨૫૧ રૂપૈયા ડોક્ટરના બીલના આવ્યા. જમવા બેઠા પણ જમવું ગમ્યું નહીં. આ અને કોશી શીક્ષાં લાગ્યાં. રાતના એક વાગે સ્ત્રીએ આંખ ઉઘાડીને પ્રેમાળ અવાજે પૂછ્યું—‘શું તમે મારી પાસે બેઠા છો?’ આટલા શબ્દો સાંભળીને, પતિએ ઘેલા થઈને પૂછ્યું—‘તને કેમ છે?’ તેના જવાબમાં સ્ત્રીએ ધીમે સ્વરે કહ્યું કે—‘હજી મારા વાંસામાં કળતર થાય છે. તમે જરા મને પ્રેમ કરીને પંપાળો. તમારો હાથ દવા કરતાં ઉત્તમ છે’ આ શબ્દો સાંભળીને પતિનું દુઃખ કેટલા પ્રમાણમાં ઓછું થયું હશે, તે તો અનુભવી જાણે. સવાર પડતાં સ્ત્રીની બીમારી વધી પડી, અને પતિ રડવા લાગ્યો-વિગેરે.

૫૯ અને ૬૦ માં શ્લોકમાં વૃંદાવનની શોભાનું વર્ણન છે. શ્રીશુકદેવજી જેનાં વખાણુ કરે, વીતરાગી પુરુષો જેનાં વખાણુ કરે, ભકતો જેનાં વખાણુ કરે, તે વૃંદાવનની ભૂમિ આપણને નિવૈર બનાવે, એવી પ્રાર્થના કરીને, આપણે આગળ વધીએ. યાદ રાખજે કે-જ્ઞાન અગર ભક્તિમાં આગળ વધવાનું સખળ સાધન નિર્વૈરતા છે. સિંહમૃગાદિ પશુઓ સરકસમાં નિર્વૈર થઈને રહે છે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં અગર જ્ઞાનમાર્ગમાં સારા ગણાતા મુમુક્ષુઓ-વિદ્વાનો, સૌએ પંચાણુ ટકા, નિર્વૈર રહી શકતા નથી. કેટલાએક તો વાણીમાં પણ નિર્વૈરતાનું બાન કરાવી શકતા નથી; ત્યારે એમનાં અંતરની મલીનતા, કોણ જાણે કેટલીએ હશે! જ્યાં નિર્વૈરતા છે ત્યાં વૃંદાવન છે.

એ વૃંદાવનમાં બ્રહ્માજીએ શું વિશેષ દેખ્યું, અને તે દેખીને બ્રહ્માજીએ શું કહ્યું, તે ભાવથી સાંભળો—વસંતતિલકા.

તત્રોદ્વહત્પશુપર્વ-શશિશુત્વનાટ્યં, બ્રહ્માદ્યં પરમનન્ત-મગાધવોધમ્ ॥

વત્સાન્સસ્ત્રીનિવ પુરા, પરિતો વિચિન્વ-દેકં સપાણિકવલં, પરમેષ્ઠ્યચઘ્ ॥૬૧॥

૬૧-૬૨ પદ્યછેદ—તત્ર-એ વૃંદાવનમાં. પુરા-પૂર્વની માફક. પશૂન પાંતિ-પશુપા: (ભરવાડ) તેષાં ઘંશ: તસ્મિન્ શિશુત્વં-તત્ પશ્વ નાટ્યં તત્ ઉદ્વહત્-ગોવાળના આળસે નાટ્ય કરનારા શ્રીકૃષ્ણને પરમેષ્ઠી અચ્છ-બ્રહ્માજીએ દીધા. અદ્યં વત્સાન્ વિચિન્વત્-પોતે અદૈત છે તોપણ વાહરડાંને શોધતા હતા. દેકં અગાધવોધં સસ્ત્રીન્

દૃષ્ટ્વા ત્વરેણ નિજધોરણ-તોડવતીર્ય, પૃથ્વ્યાં વપુઃ કનકદણ્ડમિવાનિપાત્ય ॥
સ્પૃષ્ટ્વા ચતુર્મુકુટકોટિભિરઙ્ગિયુગ્મં, નત્વા મુદશ્રુમુજલૈ-રકૃતાભિષેકમ્ ॥૬૨॥

ઉત્થાયોત્થાય કૃષ્ણસ્ય, ચિરસ્ય પાદયોઃ પતન્ ॥

આસ્તે મહિત્વં પ્રાગ્દૃષ્ટં, સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા પુનઃ પુનઃ ॥૬૩॥

અર્થ—એ વૃંદાવનમાં, પૂર્વની માફક ગોવાળના બાળકરૂપે નાટક કરનારા શ્રીકૃષ્ણને, બ્રહ્માજીએ દીઠા. પોતે અદ્વૈત છે, તોપણ વાછરડાંને શોધતા હતા. પોતે એક છે, અને અગાધ જ્ઞાનવાળા છે, છતાં પ્રભુ મિત્રોને શોધતા હતા. પોતે અનંત છતાં છેડાવાળા થઇને (વનમાં) આમતેમ ફરતા હતા. પોતે પર-બ્રહ્મ છતાં હાથમાં દહીં ભાતનો કોળીયો રાખ્યો હતો—એવા ભગવાનને જોઇને, બ્રહ્માજી ત્વરાથી પોતાના વાહન ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા. પછી સોનાની લાકડીની માફક પૃથ્વી ઉપર લાંબા થઇને પ્રણામ કરીને, ચાર મુગટની અણીઓ વડે, ચરણક્રમળનો સ્પર્શ કરીને, અને નમીને, આનંદના આંસુરૂપી સુંદર જળથી અભિષેક કર્યો. પૂર્વે દેખેલા મહિમાનું વારંવાર સ્મરણ આવતાં, બ્રહ્માજીએ ઉઠી ઉઠીને, શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં વારંવાર દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. [૬૧-૬૨-૬૩]

૬૧-૬૨-૬૩ વિવેચન—

શ્લોકમાં નિર્ગુણ-સગુણનો તફાવત બતાવ્યો છે. જે આ છે, તે તે ન હોય, છતાં છે. તાત્પર્ય—સગુણ લીલાઓ મોઢ પમાડે એવી હોય છે. બ્રહ્માજીનો મોઢ મરી જતાં બ્રહ્માજી પ્રભુના ચરણમાં પડ્યા. બ્રહ્માજીની આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. જેમ વટાતાં વટાતાં વધારે જીજ્ઞાસુ થાય, તેમ પ્રભુ મહિમાના દર્શનનું ચિંતન થતાં, બ્રહ્માજી વધારે વધારે નમ્ર બન્યા—વારંવાર બ્રહ્માજીએ પ્રભુને પ્રણામ કર્યા.

વિચિન્ધત્—પોતે એક અને અગાધમોધી છતાં મિત્રોને શોધતા હતા. અનંત વિચિન્ધત્—અનંત છતાં છેડાવાળા થઇને આમતેમ ફરતા હતા. પરં બ્રહ્મ સ્વપાણિકવલં—પોતે પરબ્રહ્મ હતા, છતાં હાથમાં દહીં ભાતનો કોળીયો ધારણ કર્યો હતો. દૃષ્ટ્વા—એવા ભગવાનને જોઇને. ત્વરેણ—ત્વરાથી. નિજધોરણતઃ અવતીર્ય—પોતાના વાહન ઉપરથી ઉતરી પડીને વપુઃ પૃથ્વ્યાં—પોતાના શરીરને પૃથ્વી ઉપર કનકદંડમ્ ઇવ—સોનાની લાકડીની માફક. આનિ-પાત્ય—પાડીને. ચતુર્મુકુટાનાં કોટયઃ (અણી) તામિઃ—ચાર મુગટની અણીયો વડે. ંઙ્ગિયુગ્મં સ્પૃષ્ટ્વા—ચરણક્રમળનો સ્પર્શ કરીને. નત્વા—નમીને. મુદઃ (આનંદના) અશ્રુણિ ષ્વ—જલ્લાને તૈઃ અભિષેકં અકૃત—આનંદના આંસુરૂપી સુંદર જળથી અભિષેક કર્યો.

૬૩ ૫૬૨છેદ—પ્રાગ્દૃષ્ટં મહિત્વં—પૂર્વે દેખેલા મહિમાનું પુનઃ પુનઃ સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા—વારંવાર સ્મરણ કરીને. ઉત્થાય ઉત્થાય—વારંવાર ઉઠીને. કૃષ્ણસ્ય પાદયોઃ—શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં ચિરસ્ય પતનમ્ આસ્તે—લાંબા વખત સુધી પડ્યા કર્યું. લાંબા વખત સુધી પ્રણામ કર્યા.

પ્રણામ કર્યા પછી બ્રહ્માણએ શું કર્યું—

શનૈરથોત્થાય વિમૃજ્ય લોચને, મુકુન્દમુદ્રીક્ષ્ય વિનમ્રકંધરઃ ॥

કૃતાંજલિઃ પ્રશ્રયવાન્સમાહિતઃ, સવેપથુર્ગદ્ગદયૈલતેલયા ॥૬૪॥

અર્થ—પછી બ્રહ્માણએ ધીમેથી ઉઠીને, આંખો લોહી નાંખીને, મુકુંદ ભગવાનને જોઈને, વિનયપૂર્વક ડોક નમાવીને અને હાથ જોડીને, સાવધાન રહીને, ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં ગદ્ગદ વાણીથી, બ્રહ્માણ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. [૬૪]

૬૪ વિવેચન—લોચને-૪ મુખ અને આંખો ખેજ ?-અતિવ સૂચક છે.

બ્રહ્માણની સ્તુતિ આવતા અધ્યાયમાં કહેવાશે. ભાવથી વહેલાં વહેલાં પધારજો.

ઇતિશ્રીમન્ મહા પુરાણ ભાગવત્તા દશમસ્કંધનો તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. ખોલીયો હરિ. ખોલો શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. ખોલો હર હર મહાદેવ હર. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ ખેડેલા પ્રભુના પ્યારા જીવોને, અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

અમદાવાદ,
મોક્ષમંદિર.
સંવત ૧૯૮૪ ભીમઅગીઆરસ.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

૧૪મો અધ્યાય.

વિષય—શ્રીકૃષ્ણનું અહભુત ચરિત્ર જોઈને વિસ્મય પામેલા બ્રહ્માણ, આ અધ્યાયના ૧ થી ૪૦ શ્લોકોમાં પ્રભુની સ્તુતિ કરશે. ૪૧ થી ૪૮ સુધીના શ્લોકોમાં યમુના તટે શ્રીકૃષ્ણની ગોપબાળકો સાથે બાકી રહેલી ભોજનલીલા સંબંધી કથા છે. ૪૯ થી ૬૩ થતા શ્લોકોમાં આત્માનું શ્રેષ્ઠત્વ અને પ્રિયત્વ નિરૂપણ કર્યું છે.

નોંધ—આ આખા અધ્યાયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું અગર વેદાંતનું નિરૂપણ બહુ સારી રીતે કર્યું છે. શ્રુતિઓના સારરૂપ છે. [જેમનાથી બની શકે તેમણે આ સ્તુતિના શ્લોકો મુખપાઠ કરવા જેવા છે.] શ્રીમદ્ ભાગવત કેવા પ્રકારનું પુરાણ છે, તેનો ખ્યાલ સત્યશોધકને અનાયાસે થાય, એવું જ્ઞાન આ અધ્યાયમાં છે.

હવે બ્રહ્માણ સ્તુતિ શરૂ કરે છે.

૬૪ પદ્યછેદ—અથ-પછી. શનૈઃ ઉત્થાય-ધીમેથી ઉઠીને. લોચને વિમૃજ્ય-આંખો લોહી નાંખીને. મુકુંદં વીક્ષ્ય-મુકુંદ ભગવાનને જોઈને. વિનમ્રા કંધરા यस્ય સઃ વિનમ્રકંધરઃ-ડોક નમાવીને. વાંકો વળીને. પ્રશ્રયવાન્-વિનયપૂર્વક કૃતાંજલિઃ-હાથ જોડીને. સમાહિતઃ-સાવધાન રહીને. વેપથુના સહ વર્તેતે इति સવેપથુઃ-ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં ગદ્ગદયા ફલયા (વાણીથી)-ગદ્ગદ વાણીથી પેલત-સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. [ફલ્ ધાતુ-પ્ર. ગણ].

બ્રહ્મોવાચ ॥—વસંતતિલકા.

નૌમીડય તેઽન્નવપુષે, તદિદમ્બરાય, ગુંજાવતંસપરિપિચ્છ—લસન્મુખાય ॥

વન્યસ્રજે કવલવેત્રવિષાણવેણુ—લક્ષ્મશ્રિયે મૃદુપદે, પશુપાઙ્ગજાય ॥ ૧ ॥

અર્થ—બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરે છે કે ‘હે સ્તુતિ કરવા લાયક ! મેઘની પેઠે શ્યામ શરીરવાળા, વિજળી જેવા ચળકતા પીળા વસ્ત્રવાળા, ચળોડીનાં કર્ણભૂષણથી અને ફગફગતા (ઉડતા) મોરપીંછના મુગટથી શોભતા મુખવાળા, વનમાં થએલાં પુષ્પાદિકની માળાઓને ધારણ કરનાર, હાથમાં કોળીયો, છડી, શીંગડી, તથા વેણુરૂપ ચિન્હોથી શોભી રહેલા, તથા કોમળ ચરણવાળા, એવા જે આપ—ગોવાળના પુત્ર બન્યા છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છઉં. [૧]

૧ વિવેચન—

હૃદયમાં ઉતારવા લાયક આ સ્વરૂપ છે. હેવટમાં કહ્યું કે—‘ગોવાળના પુત્ર બન્યા છો તેમને’ એટલે કૃષ્ણ સ્વરૂપે આપ પુરાણ પુરૂષ છો, એવી ખાત્રી હવે મને થઈ ચૂકી છે.’

આપ નિર્ગુણ છતાં ગુણી બન્યા. દેહધારી બન્યા. તેથી હું ભુલાવામાં પડ્યો એમ હવે કહે છે.

રાગ—વસંતતિલકા.

अस्यापि देव वपुषो, मदनुग्रहस्य, स्वेच्छामयस्य न तु, भूतमयस्य कोऽपि ॥

नेशे महि त्ववसितुं, मनसान्तरेण, साक्षात्तवैव किमुतात्म-सुखानुभूतेः ॥ ૨ ॥

અર્થ—‘હે દેવ ! હે દેવ ! મારા ઉપર અનુગ્રહ કરનાર, અને ભક્તોની ઈચ્છા પ્રમાણે નવા નવા રૂપ લેનારા, આ આપનું શરીર કે જે પંચમહાભૂતનું

૧ ૫૬૨છેદ—ઈડય-હે સ્તુતિ કરવા લાયક ! અન્નં ઇવ વપુઃ યસ્ય સઃ અન્નવપુઃ તસ્મૈ ઇતિ તે નૌમિ-મેઘના જેવા શ્યામ શરીરવાળા આપને પ્રણામ કરું છઉં. તદિત્વત અંબરં યસ્યઃ સઃ તસ્મૈ-વીજળી જેવા ચળકતા પીળા વસ્ત્રવાળા આપને ગુંજામિઃ અવ-તંસૌ ગુંજાવતંસૌ તૌ ચ પરિપિચ્છં ચ તૈઃ લસત્ મુખં યસ્ય સઃ તસ્મૈ ચળોડીના કર્ણભૂષણ અને ફગફગતા મોરપીંછના મુગટથી શોભતા મુખવાળા આપને વન્યાઃ સ્રજઃ યસ્ય સઃ વન્યસ્રજ્ તસ્મૈ-વનમાળાઓ જેણે ધારણ કરી છે એવા આપને કવલશ્ચ (કોળીયો) વેત્રં ચ વિષાણં ચ વેણુશ્ચ ઇતિ લક્ષ્માણિ તૈઃ શ્રીઃ યસ્ય સઃ તસ્મૈ-કોળીયો, છડી, શીંગડી તથા વેણુરૂપ ચિન્હોથી શોભી રહેલા મૃદુપદે-કોમળ ચરણવાળા -પશુપસ્ય અંગજાય-ગોવાળના પુત્રરૂપે જે આપ-તેમને પ્રણામ કરું છઉં.)

૨ ૫૬૨છેદ—દેવ !—હે દેવ ! મદનુગ્રહસ્ય-મારા ઉપર અનુગ્રહ કરનાર સ્વેષાં ઇચ્છા સ્વેચ્છા સ્વેચ્છાસ્વરૂપં યસ્ય સઃ સ્વેચ્છામયં તમ્ય-પોતાના ભક્તોની ઇચ્છા પ્રમાણે થનાર. ન તુ ભૂતમયસ્ય-વળી જે પંચમહાભૂતનું નથી છતાં પંચમહાભૂતમય બળુાય છે. એવા અસ્ય વપુષઃ મહિ-આ શરીરનો મહિમા અપિ-પણ કઃ અપિ-કોઈ પણ અવસિતું-બળુવાને ન ઈશો-શક્તિમાન નથી. તુ ત્યારે તવ સાક્ષાત્ આત્મસુ-ખાનુભૂતેઃ મહિ-તમારા આત્મસુખના અનુભવનો સાક્ષાત્ મહિમા આંતરેણ મનસા અપિ-મનનો નિરોધ કરવાથી પણ બળુવાને કોઈ શક્તિમાન નથી. કિં ઉત-ત્યારે તેમાં શું કહેવું !

નથી, છતાં એવું જણાય છે, તોપણ આ શરીરનો મહિમા કેઈ જાણી શકતું નથી. આપ કે જે કેવળ સાક્ષાત્ આત્મસુખના અનુભવમાત્ર છો, તેમના મહિમાને મનનો નિરોધ કરવાથી પણ કેવી રીતે જાણી શકાય? એમાં વધારે શું કહેવું! (૨)

૨ વિવેચન—અવજાનંતિ માં મૃદા, માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥

પરં ભાવમજાનંતો, મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥ [ગીતા. અ. ૯.]

પ્રભુ પોતેજ બોલ્યા કે-અધિષ્ઠાનપણથી હું સર્વ ભૂતોનો ઇશ્વર છઉં, તો પણ અજ્ઞાની જીવો, મારા એ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને ન જાણતાં, મને મનુષ્ય તરીકે જાણીને મારી અવજા કરે છે. હજી કૃષ્ણ ગાથા ડમરા જણાય છે. આગળ ઉપર તેમની વર્તણૂક વાંધા પડતી જણાશે. ગોપીઓ તેમને ઘેરી લેશે. બ્રહ્મજીની આ સ્તુતિ બરાબર યાદ રહે, તો તે વખતે આપણું મન આશ્વેષોથી ડોળાય નહીં. નાટકશાળાના થીએટર ઉપર રમનારાને આપણે સારી રીતે ઓળખતા હોઈએ, એટલે તે આપણા સંગે હોય, અગર પાડોશી હોય, તો તેના બપકામાં આપણે અંજાઈએ નહીં. આપણને તેમાં મોહ થાય નહીં. ગમે એવો ખેલાડી ચોટા વચ્ચે ઠીકરાના રૂપેયા કરીને ખખડાવતો હોય. પ્રેક્ષકોને હસાવતો હોય; પણ તેની પાસે રહેનારો જંબુરો (નોકર), તેથી કાંઈ આશ્ચર્ય પામે નહીં. તે પ્રમાણેજ સ્તુતિમાં વાપરેલાં વચ્ચેનાં રહસ્ય સમજ્યા હોઈએ, તો હવે પછી બ્યારે શ્રીકૃષ્ણની વર્તણૂક આપણને વાંધા પડતી જણાશે, ત્યારે આપણને મોહ નહીં થાય. આપણે શ્રીકૃષ્ણને વ્યભિચારી નહીં કહીએ.

છેવટમાં કહ્યું કે એકલા હડયોગથી પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એવું નથી.

હવે શુષ્ક વેદાંતનું ખંડન કરે છે—વસંતતિલકા.

જ્ઞાને પ્રયાસમુદપાસ્ય, નમન્ત ઇવ, જીવન્તિ સન્મુખરિતાં, ભવદીયવાર્તામ્ ॥

સ્થાને સ્થિતાઃ શ્રુતિગતાં, તનુવાઙ્મનોભિર્—

યે પ્રાયશોઽજિત જિતોઽપ્યસિ, તૈસ્ત્રિલોક્યામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—હે અજીત! માત્ર જ્ઞાનને માટે પ્રયાસ નહીં કરતાં, સત્પુરૂષોએ પોતાના અનુભવથી કહેલી-પ્રગટ કરેલી, અને તેમ થવાથી કાનપર આવે એવી ભગવદ્વાર્તાને, જે મનુષ્યો પોતપોતાના સ્થાનમાં બેસીને—એટલે વર્ણ-શ્રમધર્મમાં રહીને, શરીર વાણી અને મનથી, તે કથાનો સત્કાર કરીને, જીવન પસાર કરે છે તે પુરૂષોથી, ત્રૈલોક્યમાં, આપ અજીત છો છતાં, જીતાયા છો, તેમને વશ થઈને આપ વર્તો છો, તેમના દાસ બનીને રહો છો. (૩)

૩ પદ્મછેદ—હે અજિત!—હે અજીત! જ્ઞાને પ્રયાસમ્ ઉદપાસ્ય—જ્ઞાનના પ્રયાસને તજીને. ચે-જે લોકો સદ્ગ્નિઃ મુખરિતાં (કહેલી) અને શ્રુતિગતાં-સત્પુરૂષોએ કહેલી અને તેથી કાનપર આવે એવી ભવદીયવાર્તા-ભગવદ્ વાર્તાને સ્થાને સ્થિતાઃ—પોતાને ઠેકાણે બેસી રહીને. તનુવાઙ્મનોભિઃ નમન્તઃ—શરીર વાણી અને મનથી તેનો સત્કાર કરીને જીવંતિ-જીવે છે. તૈઃ—તેઓથી પ્રાયશઃ—ચાલું કરીને. ત્રિલોક્યાં અજિતઃ અપિ—આપ કે જે ત્રૈલોક્યમાં કોઈથી વશ થયા નથી તે પણ જિતઃ અસિ—વશ થઈને રહો છો.

શ્રેયઃસુતિં ભક્તિમુદસ્ય તે વિભો, ક્લિશ્યન્તિ ચે કેવલબોધલબ્ધયે ॥

તેષામસૌ ક્લેશલ એવ શિષ્યતે, નાન્યથા સ્થૂલ-તુષાવઘાતિનામ્ ॥ ૪ ॥

પુરેહ ભૂમન્બહવોઽપિ યોગિનસ્-ત્વદર્પિતેહા નિજકર્મલબ્ધયા ॥

વિબુદ્ધ્ય ભક્ત્યૈવ કથોપનીતયા, પ્રપેદિરેઽન્નોઽચ્યુત તે ગતિં પરામ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—‘હે પ્રભુ ! જાડાં ફેતરાં ખાંડનારા લોકોને, તેમાંથી પરિશ્રમ સિવાય, જેમ બીજું કંઈ મળતું નથી; તેમ જેમાંથી કલ્યાણના પ્રવાહ-કુવારા નીકળ્યા કરે છે, એવી તમારી ભક્તિ તજીને, જે લોકો માત્ર જ્ઞાન માટેજ પરિશ્રમ કરે છે, તેઓને આ પ્રયત્ન કેવળ પરિશ્રમ રૂપજ રહે છે. એટલે પરિશ્રમનું ફળ મળતું નથી. એટલે આપ મળતા નથી. (૪)

અર્થ—‘હે પ્રભુ ! પૂર્વે આ સંસારમાં ઘણા યોગીઓને યોગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું, ત્યારે તેઓએ પોતાની સઘળી ચેષ્ટાઓ અને કર્મો આપને અર્પણ કરી દીધાં. ચેષ્ટાઓરૂપી વર્ણાશ્રમના ધર્મોના પાલનથી, અને કથાના શ્રવણથી, પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિ વડે તેમને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને તેઓ સુખપૂર્વક તમારી પરમ ગતિને પામી ગયા. (૫)

૩-૪-૫ વિવેચન—

ચોપાધ—જે અસ ભક્તિ જાની પરહરહિ, કેવળ જ્ઞાન હેતુ શ્રમ કરહિ;

તે જડ કામધેનુ ગૃહ ત્યાગી, જોજત આક શીરહી પય લાગી.

સુત ખગેશ હરિભક્તિ વિહાઇ, જે સુખ ચાહહિ જ્ઞાન ઉપાધ;

તે શઠ મહાસિંધુ બીનુ તરણિ, પૈરી પાર ચાહત જડ કરણી, [મોક્ષવાણી પાનુ ૮૬].

૪ પદ્મછેદ—વિભો ! હે પ્રભુ ! યથા-જેવી રીતે. સ્થૂલતુષાણિ (જાડાં ફેતરાં) અવધનન્તિ इति સ્થૂલતુષાવઘાતિનઃ તેષાં સ્થૂલતુષાવઘાતિનામ ન અન્યત્ ક્લેશલઃ-જાડાં ફેતરાં ખાંડનારા લોકોને જેમ પરિશ્રમ સિવાય કંઈ મળતું નથી. શ્રેયઃસુતિં તે-તવ ભક્તિ ઉદસ્ય-જેમાંથી કલ્યાણના પ્રવાહ નીકળ્યા કરે છે એવી તમારી ભક્તિ તજીને ચે-જે પુરૂષો કેવલબોધલબ્ધયે-માત્ર જ્ઞાન માટે. ક્લિશ્યન્તિ-પરિશ્રમ કરે છે. તેષાં-તેઓને અસૌ ક્લેશલઃ શિષ્યતે એવ-આ પરિશ્રમરૂપેજ આકા રહે છે.

૫ પદ્મછેદ—હે ભૂમન-હે મહારાજ ! પૂરા પૂર્વે. હહ-આ સંસારમાં બહવઃ યોગિનઃ ઘણા યોગીઓ અપિ-યોગીઓ હતા તોપણ યોગથી જ્ઞાન ન પામીને. ત્વયિ અર્પિતા હહા (ચેષ્ટા) યૈઃ તે ત્વદર્પિતેહાઃ-પોતાની તમામ ચેષ્ટા-વર્ણાશ્રમને લાયક ધર્મોના આચરવારૂપી ચેષ્ટા-આપને અર્પણ કરી દેતા હતા એવા યોગીઓ નિત્યકર્મભિઃ લબ્ધા-પ્રાપ્તા-તયા इति ભક્ત્યા એવ-પોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલી ભક્તિ વડે. કથયા ઉપનીતા (પાસે લાવેલી) તયા इति ભક્ત્યા એવ-કથાએ પાસે લાવેલી ભક્તિથીજ. વિબુદ્ધ્ય-આત્માને જાણીને હે અચ્યુત !-હે અચ્યુત ! અંજ-સુખપૂર્વક તે પરાં ગતિ પ્રપેદિરે-તારી પરમ ગતિને પામી ગયા.

સૂચના—જગત્માં જ્ઞાનને બહાને અને યોગને બહાને મથનારા ધણા હોય છે, પણ તેના અધિકારી ધણાજ થોડા હોય છે. અધિકાર વિના પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. માટે મધ્યમ અધિકારીઓએ ભક્તિમાં લાગ્યા રહેવું, એ ભાવ છે.

દરેક શ્લોકનું વર્ણન કરીએ, તો પાનાં ભરાઈ જાય. માટે થોડામાં સમજી જાએ. સાધન સંપન્ન બન્યા પહેલાં, વેદાંતની માત્ર વાતો કરવા માટે, ધણા શૂરવીરો બહાર પડ્યા છે. તેમનાથી ચેતતા રહેએ, નહિં તો અમે આ જે કાંઈ તમને આપ્યું છે, તે તમારા હાથમાંથી પડાવી નાંખશે, અને તમને નવું કાંઈ આપશે નહિ. [જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૬૯].

ચોપાઈ—જ્ઞાન અગમ પ્રત્યુહ અનેકા, સાધન કડીન ન મન કહાં ટેકા;

કરત કષ્ટ બહુ પાવત કોઈ, ભક્તિ દિનપ્રિય મોહી ન સોઈ.

ભક્તિ સ્વતંત્ર સકલ સુખખાતી, બિનુ સત્સંગ ન પાવહિ પ્રાણી;

પુણ્યપુન્ય બીનુ મિલહી ન સંતા, સત્સંગતિ સંસૃતિ કહી અંતા.

કહહુ ભક્તિપથ કવન પ્રયાસા, યોગ ન મખ જપ તપ ઉપવાસા;

સરલ સ્વભાઉ ન મન કુટીલાઈ, યથા લાલ સંતોષ સદાઈ.

વિગેરે—વિગેરે.

સચુણ અચુણમાં મોટો ભેદ કયો ?

તથાપિ भूमन्महिमाऽगुणस्य ते, विबोद्धमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ॥

अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो, ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥૬॥

गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं, हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ॥

कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्-भूपांसवः स्वे मिहिका द्युभासः ॥૭॥

तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो, भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ॥

हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते, जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥૮॥

૬ પદ્મછેદ—હે ભૂમન-હે અગાધ ! અવિક્રિયાત-વિશેષ આકારથી આપ રહિત છે. તેથી અરૂપતઃ-આપ રૂપરહિત છે. અવ્યક્ત છે તેથી. સ્વાનુભવાત્-આત્માકાર થએલી વ્રતિથી જાણાઓ છે તેથી. અનન્યબોધ્યાત્મતયા-સ્વયં પ્રકાશ છે તેથી તથાપિ-મને અમલઃ અંતરાત્મા ચેષાં તે તૈઃ-અંતઃકરણ નિર્મળ છે તેઓથી તે અગુણસ્ય મહિમા આપનો નિર્ગુણ મહિમા વિબોદ્ધમ અર્હતિ જાણાવો ઘટે છે એટલે જાણાય છે. ચ-પણ. અન્યથા ન-આપના સચુણ સ્વરૂપનો મહિમા જાણી શકાય એમ નથી.

૭ પદ્મછેદ—ગુણાનામ આત્મા તસ્ય इति તે-આપ કે જે ગુણોના અધિષ્ઠાતા છે. અસ્ય હિતાય અવતીર્ણઃ તસ્ય-આપ કે જે જગત્ના હિતને સાર અવતરેલા છે તેના તસ્ય ગુણાન વિમાતું-તેના ગુણોની ગણના કરવા માટે. કે ईशिरे-કોણ સમર્થ છે ? ચૈઃ સુકલ્પૈઃ-જે ધણા નિપુણ પુરૂષો છે. તેમનાથી. કાલેન-લાંબે કાળે. ભૂપાંસવઃ-પૃથ્વીના રબઢણો સ્વે મિહિકાઃ-આકાશનાં હિમના કણો. દિવિ ભાસઃ દ્યુભાસઃ-અને આકાશના નક્ષત્રો (કાંદિ ગણી શકાય).

૮ પદ્મછેદ—તત-એટલામાટે-તેથી. તે (તથ) અનુકંપાં સુસમીક્ષમાણઃ-તમારી કૃપાની માનપૂર્વક વાટ જોતો પુરૂષ. આત્મકૃતં વિપાકં ઇવ ભુજાનઃ-પોતે કરેલાં કર્મોના

અર્થ—‘હે અમાપ! આપ વિશેષ આકારથી રહિત છો, તેથી આપ રૂપરહિત છો. આત્માકાર થએલી વૃત્તિથી આપ જણાવો એવા છે, માટે સ્વયંપ્રકાશ છો. જેઓના અંતઃકરણ નિર્મળ છે, તેઓથી ભલે આપનો નિર્ગુણ મહિમા જણાય, પણ આપનો સગુણ મહિમા કોઈથી જાણ્યો જાય એવો નથી. [એટલે આ રૂપ તજીને બીજું રૂપ ધારણ કરો, તે વખતે પ્રથમ રૂપનો જોનારો પુરૂષ, જરૂર ભૂલો પડે.] આપ કે જે ગુણોના અધિષ્ઠાતા છો, અને જગતના હિતને સારૂ અવતરેલા છો, તેમના ગુણોની ગણના કરવા કોણ સમર્થ છે?—કોઈ સમર્થ નથી. ઘણા નિપુણ મનુષ્યોથી લાંબે કાળે, પૃથ્વીના રજકણો ગણી શકાય, આકાશના હિમકણો અને નક્ષત્રો પણ કદિ ગણી શકાય, પણ આપના ગુણોને ગણી શકાય નહીં. એટલા માટે આપની કૃપાની, માનપૂર્વક [અધિરાઈથી નહીં], વાટ જોયા કરતો, અને પ્રારબ્ધ કર્મોને ભોગવતો, જે મનુષ્ય જીવંતપર્યંત મન, વાણી અને કાયાથી આપને પ્રણામ કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય મુક્તિના પદનો ભાગીદાર થાય છે. [૬-૭-૮]

૬-૭-૮ વિવેચન—

નિર્ગુણમાં પ્રભુ એક સ્વરૂપે રહે, અને સગુણમાં પ્રભુ અનેક સ્વરૂપ ધારણ કરે. એક દિવસમાં એક મનુષ્ય અનેકવાર રૂપથી અગર સ્વભાવથી બદલાતો હોય, તો આપણે તેને પહોંચી શકતા નથી, સારે આ અનેક કળાઓથી યુક્ત-સંપૂર્ણ સત્તાધારી પરમાત્મા, તેના અનેક રૂપ અને અનેક સ્વભાવ કેવી રીતે ઓળખી શકાય! ન જ ઓળખી શકાય.

ઋષ્યમુક્ પર્વત પાસે રામ લક્ષ્મણને આવેલા દેખીને, સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હનુમાને બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને શ્રીરામને પૂછ્યું કે—[દોલક કાંસીજોડાં તૈયાર કરીને, સાવધાન થઈ જાઓ. તો રંગ ઉડાવીએ.]

શ્રીપાર્થ—કો તુમ શ્યામલ ગૌર શરીરા, ક્ષત્રિયરૂપ દિરહું વન વીરા,
કહિન ભૂમી કોમલ પદમામી, કવન હેતુ વન વિચરહું સ્વામી.
મૃદુલ મનોહર સુંદર ગાતા, સહત દુઃસહ બન આતપ બ્રાતા,
કો તુમ ત્રીન દેવનમહું કોઉ, નરનારાયણ કો તુમ દોઉ ?

દોહરો—જગકારણ તારણ ભવહિ, ભંજન ધરણી ભાર,
કો તુમ અખિલ ભુવનપતિ, લીન્હ મનુજ અવતાર. સીયાવર૦
[અરે હાં.]

શ્રીપાર્થ—હસી બોલે રઘુવંશ કુમારા—જય શ્રી રામા;
વિધિકર લીખાકો મેટનહારા—જય શ્રી રામા.

પાકને, એટલે પ્રારબ્ધ કર્મનેજ, ભોગવ્યા કરતો પુરૂષ. હૃદ્ ચ વાક્ ચ વપુષ્ચ તૈઃ—મન વાણી અને કાયાથી. તે નમઃ વિદધન—આપને નમસ્કાર કરનારો પુરૂષ. યઃ જીવેત—જે જીવે છે. સઃ—તે. મુક્તિપદે—મુક્તિના પદમાં દાયં (ભાગ) મજતિ દાયમાક્—ભાગદાર થાય છે.

એમ કહીને રામ બોલ્યા કે-‘ અમે તો રાજ દશરથના પુત્ર છઈએ. માંડે નામ રામ અને આ ભાઇનું નામ લક્ષ્મણ. અમારી સાથે એક સ્ત્રી હતી. કોઇ રાક્ષસે આટલામાં તેમનું હરણ કર્યું. અમે તેની શોધમાં છઈએ. હે વિપ્ર, અમે અમારૂં વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. હવે આપ કોણ છો તે અમને કહો. ’

ચોપાઈ-પ્રભુ પહિચાની પર્યો ગહી ચરણા, સો સુખ ઉમા ! જન્ય નહિં વરણા,

પુલકિત તતુ સુખ આવ ન વચના, દેખત રૂચિર વેશકી રચના.

પુનિ ધીરજ ધરી અસ્તુનિ કીન્હા, હર્ષ હૃદય નિજ નાથહી ચિન્હા,

મોર ન્યાહ મેં પુછા સાંધ, તુમ કસ પૂછતું નરકી નાંધ.

તવ માયાવશ શીરૌ ભુલાના, તાતે મેં નહિ પ્રભુ પહિચાના,

દોહરૌ-એક મંદમેં મોહવશ, કુટિલ હૃદય અજ્ઞાન.

પુનિ પ્રભુ મોહિ વિચારીયો, દિનખંધુ ભગવાન.

હાં-પ્યારેમેરે-દીનખંધુ ભગવાન-૨-૨-૩ હાં સીયાવર૦

જનકના મંડપમાં શ્રીરામને દેખીને, પરશુરામની આંખો લલચાણી-હૃદય દ્રવ્યું-તોપણ નિર્ગુણ સગુણ બન્યા છે, એમ સમજી શક્યા નહિં. ધણીવારે ઝાળખાણ પડી.

આ અધારામાં-આ અજ્ઞાનમાં-હિરણ્યકશ્યપ કુટાઇ મુવો, હિરણ્યકશ્ચિપુ ચિરાઈ મુવો, રાવણ રણમાં રજાવ્યો, અને શિશુપાળે સભા વચ્ચે માથું ખોયું. વિગેરે વિગેરે.

આપણે રણછોડરાયનાં દર્શને ડાકોર જઈએ, પણ ડાકોરના રોશને રણછોડરાય નિર્ધન બ્રાહ્મણ બનીને સામે આવ્યા હોય; તો આપણે તેમને ઝાળખી શકીએ નહીં. બ્રાહ્મણરૂપે પૈસો માગે, તો બે ધક્કા પણ મારી દઈએ.

શ્રીરામના દર્શન કરવા માટે હનુમાનજીની આજ્ઞાથી, તુલસીદાસજી ચિત્રકોટમાં આવ્યા. ‘ પ્રભુ નીકળે તો તેમનું પૂજન કરું. ’ એવા ભાવથી તુલસીદાસજીએ ચંદન ઘસીને તૈયાર કર્યું.

ચોપાઈ-ગારન લગ્યો ન્હાય ત્યાં ચંદન, આય ગયે દોહ દશરથ નંદન;

કલ્હો દેહ ચંદન મોહી બાવા, તુલસીદાસ તખ સહજ હિ ગાવા.

ચંદન દેહુ ચર્ચિ અંગમાંહી, રામલક્ષ્મણ તુમ હો કે નાંહિ ?

બાળક કહે સાધુ જગ જે જે, રામ લક્ષ્મણની મૂર્તિ તે તે.

ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે-

यद्यद्विभूतिमत्स्त्वं, श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं, मम तेजोऽशंसंभवम् ॥ ૧૦-૪૧ ॥

ઐશ્વર્ય, સાંદર્ય, કીર્તિ વિગેરે પ્રભાવથી જે કોઇ યુક્ત હોય, તેને તેને તું મારાજ તેજથી ઉત્પન્ન થએલું જાણ. તાત્પર્ય-અવતારોની ગણતરી થઇ શકે એમ નથી.

જેવી અવતારની ભુલવણી છે, તેવીજ સતો અને સદ્ગુણની ભુલવણી છે.

[મોક્ષવાણી પાનું ૨૪.]

ચોપાઈ-તુમતે અધિક ગુરૂદિ જીય જાની, સકલ ભાવ સેવકિ સનમાની.

વાલ્મીકિ બોલ્યા છે કે-હે રામ ! જે મનુષ્યને તમારા કરતાં સદ્ગુણમાં પ્રીતિ વિશેષ હોય, તે મનુષ્યના હૃદયમાં તમે વસજો. ’

જે આરણ્યના મીઠાગરા ઢીલા, તે આરણ્ય કેવી રીતે વસાય ! જે લાડુમાં ધી નહીં, તે લાડુ ક્યાં સુધી ગોળમટોળ રહી શકે ! તેમ જે મનુષ્યને ગુરુભાવ નહીં; તેમને જ્ઞાન નહિં, અને જ્ઞાન નહિં તે મનુષ્યો અવતારોની ધુન્ય કેવી રીતે સમજી શકે ! નજ સમજી શકે.

અહાજી જુવે કહે છે કે—હું ક્યાં અને તમે ક્યાં ? પાશેરો મણીકાની મસ્કરી કરવા દોડ્યો.

પश्येश मेऽनार्यमनन्त आद्ये, परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि ॥

मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं, ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ॥९॥

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो, ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः ॥

अजाऽवलेपान्धतमोऽन्धचक्षुष, एषोऽनुकम्प्यो मयि नाथवानिति ॥१०॥

काहं तमोमहदहंखचराग्निवर्भू—संवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ॥

केदृग्विधाऽविगणिताण्डपराणुचर्या—वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वं ॥११॥

અર્થ—‘ હે પ્રભુ ! મારી ભુંડાઈ તો જુઓ. આપ કે જે અનંત, આદ્ય અને પરમાત્મા છો, તેમાં વળી માયાવીઓના પણ માયાવી છો, તેમાં મારે પોતાનું બળ જોવાની ઇચ્છાથી, મેં મારી માયા વિસ્તારી—આલાકી બતાવી; પણ અગ્નિની પાસે અગ્નિની એક નાની શીખાની માફક, આપની પાસે હું’

૯ પદ્ય—હે ईश—હે પ્રભુ ! મેં અનાર્ય પश्य—મારી ભુંડાઈ તો જુઓ. અનંતે આદ્યે પરાત્મનિ इति ત્વયિ—આપ કે જે અનંત, આદ્ય અને પરમાત્મા છો તેમાં માયિનાં માયો તસ્મિન્ इति ત્વયિ અપિ—વળી માયાવીઓના પણ આપ માયાવી છો તેમાં પણ. માયાં वितत्ये—માયા વિસ્તારીને આત્મવૈભવં ईक्षितुम् ऐच्छम्—મારે પોતાનું એશ્વર્ય જોવાની મેં ઇચ્છા કરી. हि—પણ. अग्नौ अर्चिः इव अहं कियान्—અગ્નિની પાસે અગ્નિની એક નાની શીખાની માફક આપની પાસે હું કેણુ ગણુત્રી.

૧૦ પદ્ય—અતઃ—તેથી, हे अच्युत—તે અચ્યુત ! મેં રજોભુવઃ—હું કે જે રજો-ગુણથી ઉત્પન્ન થએલો છઉં. अजः इति अवलेपेन अंधतमः तेन अंधचक्षुषि यस्य सः—‘હું જગતનો કર્તા છઉં એવા મહર્ષી ઘાટા અધારથી અંધ બનેલો છઉં. हि—અને अजानतः—અજાણતાં એટલે તમેગુણથી, त्वत् पृथग् ईशमानिनः—તમારાથી નોખી પ્રચુતા માનનારો તેનો ક્ષમસ્વ—અપરાધ ક્ષમા કરો. मयि नाथे सति नाथवान् इति—અહા ખીજે ઠેકાણે પ્રભુપણથી વર્તે છે તો પણ મારો તો દાસજ છે એમ વિચારીને एषः अनुकम्प्यः—આ હું દયાને પાત્ર છઉં.

૧૧ પદ્ય—तमः (प्रकृति) महत् (महत्त्व) अहं (अहंकार) खं आकाश. चरश्च (वायु) अग्निः (अग्नि) वाः (पाण्डु) भूः तैः संवेष्टितः (विंशत्येव) यः अंडघटः (अहं) तस्मिन् सप्तवितस्तिः (सातवेतनी) कायः यस्य सः इति अहं क—એવો હું ક્યાં ? ईदृग् विधानि अविगणितानि अंडानि एव—એવાં એવાં અગણીત અહંડ રૂપ. —पराणवः (परमाणुओ) तेषां चर्यायै (इरवाभाटे) वातस्य अध्वानः वाताध्वानः (गोओ) इव रोमविवराणि यस्य सः तस्य इति ते (तव) महित्वं क—परमाणुओ જેમના રૂવાંડાનાં छिद्रेषु जोलકોમાં ફર્યા કરે છે એવો આપનો મહિમા ક્યાં ?

કોણ ગણત્રીમાં? તેથી હે અચ્યુત ! હું કે જે રજેગુણથી ઉત્પન્ન થયો છઉં, 'હું જગત્નો કર્તા છઉં,' એવા મદરૂપી ઘાટા અંધારાથી અંધ બનેલો છઉં, અને અબાણતાં એટલે તમોગુણથી મારી પ્રભુતાને આપની પ્રભુતાથી નોખી માનનારો છઉં, તેનો અપરાધ ક્ષમા કરો. 'બ્રહ્મા બીજે ઠેકાણે પ્રભુ-પણાથી વર્તે છે, પણ મારો તો દાસ છે.' એવો વિચાર કરીને, મને આપની દયાતું પાત્ર ગણજો. પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીથી વિંટાએલા બ્રહ્માંડમાં સાતવેંતની કાયાવાળો હું બ્રહ્મા કયાં? અને આવાં અગણિત બ્રહ્માંડરૂપ પરમાણુઓ, જેમનાં રૂવાડાંનાં છિદ્રરૂપ ગોલ-કોમાં ક્યાં કરે છે, એવો આપનો મહિમા કયાં? તેથી-પ્રથમ: અનુકંપ્ય:-મારી ઉપર દયા રાખજો. [૯-૧૦-૧૧]

૯-૧૦-૧૧ વિવેચન—

આવા વિચાર કોણ કરી શકે?—જેમને જીવ, ઇશ્વર અને જગત્ ત્રણે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય તે. અદ્વૈત અને સર્વજ્ઞ, જડ અને ચૈતન્ય વિગેરે બામતો વિવેકથી સમજાય, તે પુરૂષ આવા વિચાર કરી શકે. પોતાની અદ્વૈતતાનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના જીવત્વનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના અધિકારનો વિચાર કર્યા વિના, આજકાલ સૌને 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' ખોલવું ગમે છે. કાયદાની પરીક્ષામાં પાસ થયા પહેલાં, વકીલના પુત્રોને, અગર હાઇકોર્ટના જજના પુત્રને, કોર્ટમાં વકીલાત કરવાનો હક્ક નથી. તે પ્રમાણે—

અકૃત્વા શત્રુસંહાર-મગત્વાશ્ચિલભૂશ્રિયમ્ ॥

રાજાઃ શબ્દાન્નો, રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥ ૬૪ ॥ [વિવેક ચૂડામણિ].

શત્રુઓને મારીને હઠાવ્યા વિના, અને અદ્વૈત લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કર્યા વિના, કોઈ રાજા બની શકતો નથી. તેમ કામકોષાદિ શત્રુઓને મારીને હઠાવ્યા વિના, શમદમાદિ સાધન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં-'હું બ્રહ્મા છઉં.' 'હું પરમાત્મા છઉં.' વિગેરે વાક્યો જીવને ફળેત કરનારાં છે. માટે પ્રથમ દ્વૈતભાવની શુદ્ધિ કરો. દ્વૈતભાવની શુદ્ધિ એટલે જીવ ઇશ્વર અને જગત્ના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણી, પછી પોતે સાધન સંપન્ન થઈને એક પછી એક ભૂમિકા (સ્ટાન્ડર્ડ) પસાર કરીને આગળ વધે—

દેહબુદ્ધ્યા તુ દાસોઽહં, જીવબુદ્ધ્યા ત્વદંશકઃ ॥

આત્મબુદ્ધ્યા ત્વમેવાહ-મિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ [શ્રી શંકર.]

જ્યાં સુધી દેહ બુદ્ધિ હોય, ત્યાં સુધી પ્રભુ પ્રત્યે દાસભાવ શોભે, જીવબુદ્ધિ થાય ત્યારે તે પરમાત્માનો હું અંશ છઉં, એવો ભાવ રાખવો, આત્મબુદ્ધિ થાય, ત્યારે હું પોતે બ્રહ્મા છઉં, એવો ભાવ કરવો. એવો મારો ચોક્કસ મત છે.

શું બ્રહ્માજીને જીવભાવ છે?—ફોજદારે પોતાની સત્તા રાજા ઉપર ચમકાવી, ત્યારે 'ફોજદારને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી.' એમ માનવુંજ પડે. બ્રહ્માજીએ આવા વર્તનથી પોતાનો જીવ ભાવ પ્રગટ કર્યો. બ્રહ્મા જેવી મહાન વ્યક્તિ અમુક શાપથી જીવભાવવાળી થઈ છે. તેથી માદ રાખજો કે-આ ઉપદેશ આપણે માટે છે.

સ્ત્રી પુરુષની અધીનતા કહેવાય, પુરુષની સાથે અરધું આસન દબાવીને બેસે. પતિના અધિકારના પ્રમાણમાં સ્ત્રીનો અધિકાર મપાય, તોપણ સ્ત્રી પતિ સાથે દાસભાવેજ રહે. તેમ ભક્તિ માર્ગમાં જીવ ઇશ્વરની સાથે દાસભાવેજ રહે.

દાસભાવ—દાસભાવ ખોટો નથી. દાસભાવ ન હોય તો કુટુંબ શોભે નહિ, રાત્રી શોભે નહિ, વેપાર શોભે નહીં, રાજ શોભે નહીં, અને ધર્મની પ્રજ્ઞાવિકાસપણા શોભે છે, સૌ સરખાં થઈ જાય, તો વ્યવસ્થા માત્ર તુટી જાય. જે લોકો મોટી મોટી અદ્વૈતની વાતો કરીને દ્વૈતનું ખંડન કરે છે, દાસભાવની નિંદા કરે છે. તેમાંના નવાણુ ટકા, માનપાતના અને દાનદક્ષણના ગુલામ હોય છે. માટે દાસભાવનું રહસ્ય તમે પોતે બરાબર સમજાવો. સ્ત્રી પોતાનું દેહાભિમાન તજીને, દાસભાવથી પતિને જીતે છે, ત્યારેજ સ્ત્રી પતિરૂપ બની જાય છે. ગુમાસ્તો પોતાનું દેહાભિમાન તજીને, દાસભાવથી શેઠને સેવે છે, તોજ શ્રાવે છે, ત્યારેજ શેઠરૂપ બની જાય છે. અનેક ઉંચા નીચા લાળ વડીને નદી સમુદ્રને મળી જાય છે, ત્યારેજ તેનાં નામરૂપ ખોવાય છે. તે પ્રમાણે જીવ પોતાનું દેહાભિમાન તજીને, પ્રભુને સેવે છે, પ્રભુનાં જનને સેવે છે, ત્યારેજ અનાયાસે પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે.

માતાપુત્રને ન્યાયે તમે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો, એમ બ્રહ્માજી હવે સ્તુતિ કરે છે—

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः, किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ॥

किमस्ति नास्ति व्यपदेशभूषितं, तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥ ૧૨ ॥

जगत्रयान्तोदधिसंप्लवोदे, नारायणस्योदरनाभिनालात् ॥

विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ् न वै मृषा, किं त्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—‘હે અધોક્ષજ-હે ભગવાન ! ગર્ભમાં રહેલો બાળક પોતાના પગ ઉછાળે, તો તેમાં માતાનો અપરાધ કયો ગણાય ? એવી રીતે સ્થૂલસૂક્ષ્મ અથવા કાર્ય-કારણ શબ્દથી જોળખાતું આ સમગ્ર જગત્, આપના ઉદરની બહાર નથી. તો હું પણ જગત્માં એટલે આપના ઉદરમાં છઉં. માટે મારા અપરાધની આપે ક્ષમા કરવી જોઈએ. [૧૨] ‘હે પ્રભુ ! પ્રલયકાળમાં એકઠા થએલા સમુદ્રોના જળમાં, નારાયણના ઉદરની નાભિના નાળવામાંથી, બ્રહ્માજી

૧૨ ૫૬૨છેદ—હે અધોક્ષજ !-હે પ્રભુ ! ગર્ભગતસ્ય પાદયોઃ ઉત્ક્ષેપણં-ગર્ભમાં રહેલો બાળક પોતાના પગ ઉછાળે તે. માતુઃ આગસે કલ્પતે-માતાનો અપરાધ કયો ગણાય છે ? અસ્તિ-સ્થૂલ નાસ્તિ-સૂક્ષ્મ इति વ્યપદેશેન (ખંડાનાથી) ભૂષિતં કહેવાતું. આ જગત્ તથા કુક્ષેઃ અનન્તઃ-આપના ઉદરની બહાર. કિયન્ અપિ-જરાપણું કિં અસ્તિ-શું છે ?

૧૩ ૫૬૨છેદ—જગતાં ત્રયં જગત્ત્રયં તસ્ય અંતઃ તસ્મિન્-પ્રલયકાળમાં યઃ ઉદ-ધીનાં સંપ્લવઃ (એકઠા થવું તે) તસ્મિન્ ઉદે (જળમાં)-એકઠા થએલા સમુદ્રના જળમાં. નારાયણસ્ય ઉદરે નાભિઃ તસ્ય નાલાત્-નારાયણના ઉદરની નાભિના નાળવામાંથી અજઃ વિનિર્ગતઃ-બ્રહ્મા નીકળ્યા છે, તુ इति વાઙ્ ન વૈ મૃષા-એવી વાણી કદિ ખોટી નથી, કિન્તુ હે ઈશ્વર !-પણ હે ઇશ્વર ! કિં ત્વત્ વિનિર્ગતઃ ન અસ્મિ-શું હું આપ માંથી ઉત્પન્ન થયો નથી ?

ઉત્પન્ન થયા છે' એમ જે કહેવાય છે તે ખોટું નથી. તાત્પર્ય-હે ઈશ્વર !
શું હું આપમાંથી ઉત્પન્ન થયો નથી ? એમજ છે, માટે આપ માતા અને હું
આપનો પુત્ર. આપે મારા અપરાધની ક્ષમા કરવી જોઈએ. [૧૩]

૧૨-૧૩ વિવેચન—

અક્ષાણ કહે છે કે—‘ મારી ઉત્પત્તિ-આપમાંથી છે. એટલે હું આપનો પુત્ર છઉં. તેથી
પુત્રનો અપરાધ જેમ માતા સહન કરે છે, તેમ મારો આ અપરાધ આપે સહન કરવો જોઈએ.’

જે મૂર્તિએ અક્ષાને જન્મ આપ્યો, તે નારાયણ નામની મૂર્તિનું હવે નિરૂપણ થાય છે—

નારાયણસ્ત્વં નહિ સર્વં દેહિના-માત્માસ્યધીશાઽશ્વિલલોકસાક્ષી ॥

નારાયણોઽંગં નરભૂજલાયનાત્-તદ્વાપિ સત્યં ન તવૈવ માયા ॥ ૧૪ ॥

તદ્વેજ્જલસ્થં તવ સજ્જગદ્ગુપ્તઃ, કિં મે ન દૃષ્ટં ભગવંસ્તદૈવ ॥

કિં વા સુદૃષ્ટં હૃદિ મે તદૈવ, કિં નો સપદ્યેવ યુનર્વ્યદોશૈ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—અક્ષાણ આગળ સ્તુતિ કરે છે કે—“ આપ નારાયણ છો કારણ
કે, ‘નાર,’ એટલે ‘જીવોને સમુહ’ અને ‘અયન’ એટલે આશ્રય. ‘નારાયણ,’
એટલે ‘જીવોના સમુહનો જે આશ્રય’ તે. આપ સર્વ પ્રાણીઓના આશ્રય
હોવાથી, આપમાં નારાયણપણું ઘટે છે. ‘અયન’નો અર્થ ‘પ્રવર્તક’ લઈએ, તો
આપ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રવર્તક છો, તેથી પણ આપ નારાયણ છો. ‘અયન’નો
અર્થ ‘જાણનાર’ લઈએ તો આપ સર્વ પ્રાણીના સાક્ષી છો, તેથી પણ આપ
નારાયણ છો. ‘નાર’ એટલે ‘જળ’, અને ‘અયન’ એટલે ‘રહેનાર’, એવો અર્થ
કરીએ, તો પણ આપ નારાયણ છો. જળમાં રહેનારી જે મૂર્તિ છે, તે આપની
જ છે. આપ અમાપ છો, છતાં તે મૂર્તિ જળના માપમાં આવી, માટે તે મૂર્તિ

૧૪ ૫૬૨છેદ—ત્વં નારાયણઃ ન ?-શું આપ નારાયણ નથી ? હિ-તમે જાજ કારણ
કે. નારાણાં સમૂહઃ નારં, નારં અયનં (આશ્રય) યસ્ય સઃ નારાયણઃ-નારાયણ છો.
હે અધીશ ! વળી આપ સર્વદેહિનાં આત્મા અસિ-તમે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છો
અશ્વિલલોકસાક્ષી-તમે અખિલ લોકના દૃષ્ટા છો. નરાત્ ભવતિ इति નરભૂઃ, નરભૂઃ
યત્ જલં તસ્ય અયનાત નરભૂજલાયનાત્-પુરૂષથી ઉત્પન્ન થએલા જળમાં રહેનાર,
જે રહે તે નારાયણ. નારાયણઃ તવ ષ્વ અંગં (મૂર્તિ)-જળમાં રહેનારી જે મૂર્તિ છે તે
તમારીજ છે. તત્ ચ અપિ-તે મૂર્તિ પણ. સત્યં ન-સત્ય નથી. કિન્તુ તવ માયા ષ્વ-
પણ તમારી માયાજ છે.

૧૫ ૫૬૨છેદ—તત્ જલસ્થં-તે જળમાં રહેલું, જગદ્ગુપ્તઃ-મૂર્તિમાન શરીર સત્ ચેત્-
જે સત્ય હોય તો. ભગવન-હે પ્રભુ ! તદા ષ્વ ત્યારે. મે (મયા) કિં ન દૃષ્ટં-મારાથી
કેમ જોવાયું નહિ. વા-અને મે-મયા-મારાથી હૃદિ કિં ન સુદૃષ્ટં-હૃદયમાં પણ કેમ
સારી રીતે ન દેખ્યું ? પુનઃ-વળી તદા ષ્વ-તપ કર્યા પછી. સપદિ ષ્વ કિં નો
વ્યદશિં ?-કેમ તુરંત તે મૂર્તિ દેખાણી નહોતી ? દેખાણી હતી.

સાચી નથી. પણ માયારૂપ છે. [૧૪]. ‘જળમાં રહેલું મૂર્તિમાન શરીર જે સત્ય હોય, તે [કમળની નાળમાં ઉતરીને મેં જ્યારે આપને શોધ્યા ત્યારે] આપ મારાથી કેમ દેખાયા નહીં! ધ્યાન ધર્યા પછી હૃદયમાં પણ મેં કેમ દેખ્યા નહિં! તપ કર્યા પછી તુરત આપ કેમ દેખાયા? તાત્પર્ય—તે મૂર્તિ માયારૂપ છે. [૧૫].

૧૪-૧૫ વિવેચન—

‘આપ જળમાં મૂર્તિરૂપ—નારાયણરૂપ છો. પણ જે આપની મૂર્તિનું નિરૂપણ કરીએ, તે મૂર્તિ એવું કાંઈ હોજ નહિં. જે સમજાય છે, તે કલ્પીત છે. તાત્પર્ય—આપની ગમ પડે એવું નથી. (અલ્પાંશએ કમળમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયા પછી, પોતે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા, અગર કમળની નીચે કોણુ છે, તે શોધવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહીં. આકાશ વાણીદ્વારા તપ કરવાની આજ્ઞા થતાં, તપના ફળરૂપે અલ્પાંશએ સમાધિમાં નારાયણની મૂર્તિ દેખી.)

‘હે પ્રભુ! આપ કેટલા બધા માયાવી છો? તે આપે આપની માતા યશોદાને બતાવ્યું છે.’ એમ કહીને જગત્નું મિથ્યાત્વ ઠરાવે છે—

अत्रैव मायाध्वनावतारे, ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिः स्फुटस्य ॥

कृत्स्नस्य चान्तर्जઠરે जनन्या, मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥ ૧૬ ॥

यस्य कुक्षाविदं सर्वं, सात्ત્મं भाति यथा तथा ॥

तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं, किमिदं मायया विना ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—[કોઈ કોઈ પ્રતમાં માયાદમન । એવો શબ્દ પણ છે] હે માયાને મટાડનાર! આ અવતારમાંજ બહાર દેખાતા આ સમગ્ર પ્રપંચનું મિથ્યાપણું, આપેજ આપના ઉદરમાં આપની માતાને બતાવ્યું છે. તાત્પર્ય—સમગ્ર પ્રપંચ મિથ્યા છે, તે જ્ઞાતિક પ્રપંચ પણ મિથ્યા છે. એમ સિદ્ધ થતાં, આપ અમુક ઠેકાણે છો, અને અમુક ઠેકાણે નથી, એ વાત મિથ્યા ઠરે છે. એટલે આપ સર્વ વ્યાપક છે. આપ જળમાંજ છો, અને જીને નથી એવું કહેવાય નહીં. [૧૬].

(અપૂર્ણ.)

૧૬ પદ્મછેદ—માયાં ધમતિ इति માયાધમનઃ તત્ત્વ મંબુદ્ધૌ હે માયાધમન ! હે માયાને મટાડનાર. અત્ર ઇવ અવતારે—આ અવતારમાંજ. બહિઃ સ્ફુટસ્ય અસ્ય કૃત્સ્નસ્ય પ્રપંચસ્ય—બહાર દેખાતા આ સઘળા પ્રપંચનું માયાત્વં તે ત્વયા ઇવ—મિથ્યાપણું તસારાથીજ, અંતર્જઠરે—તમારા ઉદરમાં જનન્યાઃ પ્રકટીકૃતં—માતાને દેખાડી દીધું છે.

૧૭ પદ્મછેદ—યસ્ય કુક્ષૌ—જેના એટલે આપના ઉદરમાં [આત્મના સહિતં સાત્ત્મં] યથા સર્વં સાત્ત્મં ભાતિ તથા તત્ત્વ સર્વં इह અપિ (બહિઃ અપિ)—જેવી રીતે આ જગત્ તમારા સહિત તમારા ઉદરમાં દેખાયું તેવી રીતે અહીં બહાર (પણ) દેખાય છે. કિંં इदં સર્વં ત્વયિ માયયા વિના અપિ—થું આ બધું માયા વિના બને છે? .

શ્રોત્રસંપૂર્ણ નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ શ્રાવણ માસ,

અંક ૭ મો.

સૂચના—પુરુષોત્તમ માસમાં ગીતાનો સોળમો અધ્યાય આપ્યો, તે અત્યાર સુધીના આઠકોને માટે, મોક્ષપત્રિકાને બદલે હતો.

પુરુષોત્તમમાસની પારાયણ—ભાગવતની પારાયણ અને ભક્તિનો રંગ-ઢોલક કાંસી-જોડાં, અને ભજન કીર્તન. ફરાળની ગોઠવણ પણ અહીંજ હતી. ફરાળમાં દુધ, સૂરણ અને કેળાં-સાત્ત્વિક અહાર. ગોઠવેલા ટાઇમ પ્રમાણે કામ ચાલતું હતું. સૌ સવારમાં સાતે હાજર થઈ જતાં હતાં, અને સાંજે પાંચ છએ જતાં હતાં. બહેનો ભાઈઓનાં આ હેતુ અમારાથી વિસરાય એવાં નથી. આ ભૂમિ વૃંદાવન બની હતી. ભગવદ્ભય જીવન હતું. આપ ધનવાન હશે, અમર રાજા હશે. એક પારાયણમાં બે પાંચ હજાર રૂપૈયા વાપરી નાંખતા હશે, બસો પાનસો નોકરો તમારી શેવામાં હાજર રહેતા હશે; પણ આટલાં બધાં વૃત્તધારી-ત્રવણદિક્ષા લીધેલાં-હરિજનોનો સમાગમ નહીં હોય. આવું વાતાવરણ-આ રંગ-દુર્લભ છે. કોઈ વખત સાચી ગરજ થાય, ત્યારે આવા ટાણાનો લાભ લેવા આવજો. દૈ હરિજન થઈને હરિરસ પીવા આવજો-આવવા જેવું છે. વધારે શું કહું! અનુભવે સમજાય. ‘મનુષ્યાદેહતું ટાણું-રે-વાલીડા પાણું’ નહીં મળે-હોજી’ એમ સમજીને આવજો. ક્યો ત્યારે જયશ્રીકૃષ્ણ.

હજી શ્રાવણ માસ છે—માટે ચાતુર્માસના નિયમો કાંઈક પાળજો. સમયનો સદુપયોગ કરજો, અને જીવન સફળ કરજોજી. માસીક પ્રિય લાગ્યું હોય, તો તેનો ફેલાવો કરવા પ્રયત્ન કરવો બંદો છે. આઠકોને થોડામાં બહુ મળશે.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

૧૪ મો અધ્યાય ચાલુ.

[૫૭૬ મા પાનાથી ચાલુ.]

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-બ્રહ્માજીએ શ્રીકૃષ્ણને આગળ કહ્યું કે-જેવું આ જગત બહાર આપસહિત દેખાય છે, તેવુંજ આ જગત આપના ઉદરમાં આપ સહિત, આપે આપની માતાજીને દેખાડયું, તે શું માયા વિના? જો બહાર રહેલા જગતનું આપના ઉદરમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય, તો તે બહાર રહેલા જગતથી ઉલટું દેખાવું જોઈએ. એટલે જમણા કાનમાં પહેરેલી કડી પ્રતિબિંબના ડાબા કાનમાં દેખાય. કદિ આપ અરિસાને ઠેકાણે હો, તો આપમાં આપનું દેખાવું (આપનું પ્રતિબિંબ) ઘટતું નથી. માટે સર્વથા જગતનું મિથ્યાપણું જણાય છે. (૧૭)

૧૬-૧૭ વિવેચન—

આ ચમત્કારો પ્રભુનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. ‘પ્રભુ સર્વમાં, અને સર્વ પ્રભુમાં’ એમ શાસ્ત્રો ધણે ઠેકાણે કહે છે, તે પણ પ્રભુનું પ્રભુત્વ સૂચક વાક્ય છે. નિર્મળ અંતઃકરણ વિના માતા પિતાના ઉપકારોનું ભાન થતું નથી-ગુરુની કૃપાનું ભાન થતું નથી; તો પ્રભુના પ્રભુત્વનું ભાન કેવી રીતે થશે. તાત્પર્ય—આવી વાતો, શંકા વિના, પ્રહણ કરવા માટે સંસ્કારી બનો. ગીતાના સોળમાં અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકે, શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે—‘શાસ્ત્રને પ્રમાણ માન, અને સ્વચ્છંદ વર્તન છોડી દે.’ આ જગતમાં માતા પિતા જેવું કોઈ શુભેચ્છક નથી-છતાં જે જીવો માતા પિતાને પ્રમાણ માનતા નથી, ગુરુને પણ પ્રમાણ માનતા નથી; તેમને શાસ્ત્રનાં વચનોમાં વિશ્વાસ થવો સંભવતો નથી. જે વૃક્ષ મૂળમાંથી સડ્યાં છે, તેને સારાં ફળ આવવા સંભવ નથી. માટે ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો, અને સાચા મુમુક્ષુ બનો-ડોળ કરવો રહેવા ધો.

હાલ પોતાને જે અનુભવ થયો, તે વાત બ્રહ્માજી હવે કહે છે—

શાર્વતુલં

अद्यैव त्वद्वृत्तेऽस्य किं मम न ते, मायात्वमादर्शित-

मेकोऽसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्-वत्साः समस्ता अपि ॥

तावन्तोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः, साकं मयोपासिताः ।

तावन्त्येव जगन्त्यभૂस्तदमितं, ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥ ૧૮ ॥

૧૮ પદ્યછંદ—અથ યવ-હમણાંજ. ત્વત્ ઋતે-તમારા સિવાય. અસ્ય (વિષ્ણવસ્ય) માયાત્વં-આ જગતનું મિથ્યાપણું. કિં તે (ત્વયા) મમ ન આદર્શિતં-શું તમે તે મને નથી બતાવ્યું? કેમકે પ્રથમં યવઃ અસિ-પ્રથમ તમે એકલા હતા. તતઃ-પછી. ત્વં સમસ્તાઃ બ્રજસુહૃદ્વત્સાઃ અપિ-તમે સમસ્ત વળના બાળકો અને વતસરૂપ બન્યા. તાવંતઃ-થોડી-વારમાં. ચતુર્ભુજાઃ અસિ-ચાર હાથવાળા થયા. મયા સાકં તદાખિલૈઃ-મારી સાથે તે

અર્થ—‘એક આપ સિવાય આ સમગ્ર જગત્ મિથ્યા છે,’ એવું આપે મને હંમણાંજ નથી બતાવ્યું ? બતાવ્યું છે. કારણકે—પ્રથમ આપ એકલા હતા, પછી તમામ બાળકો અને વત્સરૂપે આપ પોતે બન્યા, થોડીવાર આપ સૌ ચાર હાથવાળા થયા. તે વખતે હું સહિત સઘળાં તત્ત્વો, આપની જુદી જુદી સેવા કરતા હતા. તે પણ મેં જોયું. પાછાં તેટલાંજ જગત્ પણ બની ગયાં. [તેટલાંજ જગત્ બન્યાની વાત આગળ કહી નથી, પણ જેટલા કૃષ્ણ તેટલા પ્રજ્ઞા, તેટલા ઈંદ્ર, તેટલા મહાદેવ વિગેરે બનીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતા હતા. તે તમામ જુદા જુદા પ્રજ્ઞાંડોની સામગ્રિ છે, માટે તેટલાંજ પ્રજ્ઞાંડ બન્યાં, એમ સમજવું.] પછી એ તમામ જોડું ઠરતાં—તેમનો વિલય થતાં—અમિત એવું અદ્વય પ્રજ્ઞ બાકી ખાતે રહ્યું. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

અનેક કૃષ્ણ અને અનેક કૃષ્ણની સેવામાં, અનેક પ્રજ્ઞા, અનેક ઈંદ્ર, અનેક રૂદ્ર, વિગેરે દેખાડ્યાં. આ અનેક પ્રજ્ઞાંડોની સામગ્રિ છે, માટે અનેક પ્રજ્ઞાંડોનાં દર્શન કરાવ્યાં એમ સમજવું.

‘પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર આપજ છે, એટલે અમે પોતે પણ કલ્પીત છીએ,’ એમ હવે પ્રજ્ઞાજી કહે છે—

અજાનતાં ત્વત્પદવીમનાત્મન્-યાત્માત્મના ભાસિ વિતત્ત્વ માયામ્ ।

સૃષ્ટાવિવાહં જગતો વિધાન, ઇવ ત્વમેષોઽત ઇવ ત્રિનેત્રઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—આપના સ્વરૂપને નહિં જાણનારા લોકોને, પ્રકૃતિમાં રહેલા આપ, આપની સ્વતંત્રતાવડે માયાનો વિસ્તાર કરીને, જગત્ના ઉત્પત્તિકાળમાં આપ પ્રજ્ઞારૂપે દેખાઓ છો, જગત્ના પાલનના સમયમાં આપ વિષ્ણુ રૂપે દેખાઓ છો, અને જગત્ના સંહારના સમયમાં આપ શંકરરૂપે દેખાઓ છો. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

આ શ્લોક એક રાજતંત્રનું બાન કરાવે છે. જેમ રાજમાં રાજ તેમ જગત્માં પરમાત્મા. અવતાર શા માટે થાય છે તે કહે છે—

સમગ્ર તત્ત્વો વડે. ઉપાસિતા:-તે તમામની સેવા થતી હતી. તાવન્તી જગન્તી યથા અમ્નુ:-પાછાં તેટલાંજ જગત્ પણ બની ગયાં. તત્-પછી અમિતં અદ્વયં બ્રહ્મ શિષ્યતે-અમિત એવું અદ્વૈત પ્રજ્ઞ બાકી ખાતે રહ્યું.

૧૯ પદ્યછંદ-ત્વત્ પદવી અજાનતાં-તમારા સ્વરૂપને નહીં જાણનારા લોકોને અજાતમનિ-પ્રકૃતિમાં રહેલા આત્મા-આત્મા આત્મના-પોતાની સ્વતંત્રતાથી. માયાં વિતત્ત્વ-માયાનો વિસ્તાર કરીને. જગતઃ સૃષ્ટૌ અહં ઇવ ભાસિ-જગત્ના ઉત્પત્તિ કાળમાં પ્રજ્ઞારૂપે દેખાઓ છો. જગતઃ વિધાને-જગત્ના પાલનના સમયમાં યથઃ ત્વં ઇવ-જાણે વિષ્ણુ બન્યા હો એવા. જગતઃ અંતે ત્રિનેત્રઃ ઇવ-જગત્ના અંતમાં રૂદ્ર જેવા તમે જણાઓ છો.

સુરેષ્ટઋષિષ્વીશ તથૈવ નૃષ્વપિ, તિર્યક્ષુ યાદસ્સ્વપિ તેઽજનસ્ય ॥

જન્માસતાં દુર્મદનિગ્રહાય, પ્રભો વિધાતઃ સદનુગ્રહાય ચ ॥ ૨૦ ॥

કો વેત્તિ ભૂમન્ ભગવન્ પરાત્મન્, યોગેશ્વરોત્તીર્ભવતસ્ત્રિલોક્યામ્ ॥

ક વા કથં વા કતિ વા કદેતિ, વિસ્તારયન્ ક્રીડસિ યોગમાયામ્ ॥૨૧॥

અર્થ—‘ હે ઇશ્વર ! હે પ્રભુ ! હે વિધાતા ! દેવોમાં, ઋષિઓમાં, મનુષ્યોમાં, પશુપક્ષીઓમાં અને જળજંતુઓમાં પણ, આપના જે જે જન્મ થાય છે, તે પાપી લોકોના હૃદ્ય મદને ટાળવા, અને સત્પુરુષોના કલ્યાણ માટે થાય છે. [૨૦] હે વ્યાપક ! હે ભગવન્ ! હે પરમાત્મન્ ! હે યોગેશ્વર ! યોગ-માયાનો વિસ્તાર કરીને આપ જે જે લીલાઓ કરો છો, તે લીલાઓ ક્યાં છે ? કેવી રીતે બની છે ? કેટલી છે ? ક્યારે બની છે ? એ વાત ત્રૈલોક્યમાં કોણ જાણે છે ? [૨૧]

૨૦-૨૧ વિવેચન—

જેમ ધણાં ધરતો ધણી, પોતાના ગમે તે ધરમાં આવીને વસે, તેમ પ્રભુ ગમે તે શરીરમાં આવીને વસે. પવન બ્રહ્મણનાધરમાં જવાથી પવિત્ર ગણ્યોતો નથી, અને ઢેઢના ધરમાં જવાથી અપવિત્ર થતો નથી, તેમ ગમે એવો નીચ અવતાર લેવાથી, પ્રભુ નીચ બનતા નથી, અને ઉચ અવતાર લેવાથી ઉચ બનતા નથી.

‘ નામરૂપ વિનાનું બ્રહ્મ નિર્ગુણ રૂપેજ રહે છે. તે કદિ સગુણ થતું નથી, એટલે તે કદિ અવતાર લેતું નથી, ’ એવી માન્યતા જેમને સુદૃઢ થઇ ગઇ હોય છે, તેઓ અવતારની લીલામાં જૂલા પડે છે.

‘ જગત્પ્રિથ્યા અને બ્રહ્મપ્રિય ’ તે વાત હવે બ્રહ્માજી કહે છે—

વસંત તિલકા:—

તસ્માદિદં જગદ્દેશમસત્સ્વરૂપં, સ્વપ્રાપ્તમસ્તધિષણં પુરુદુઃસ્વદુઃસ્વમ્ ॥

ત્વય્યેવ નિત્યસુખબોધતનાવનન્તે, માયાત ઉગ્રદપિ યત્સદિવાવભાતિ ॥૨૨॥

૨૦ ૫૬૨છેદ—હે ઈશ !-હે ઇશ્વર. હે પ્રભો ! હે વિધાતા !-હે પ્રભુ-હે વિધાતા. સુરેષુ ઋષિષુ તથા યજ્ઞ નૃષુ અપિ-દેવોમાં ઋષિઓમાં અને મનુષ્યોમાં. તિર્યક્ષુ-પક્ષીઓમાં. યાદસ્-જળજંતુ. યાદસ્સુ અપિ-જળજંતુઓમાં પણ. તે અજનસ્ય જન્મ-આપના જે જન્મ થાય છે તે અસતાં-પાપી લોકોના. દુર્મદનિગ્રહાય-હૃદ્ય મદને ટાળવા માટે છે. અને સતાં અનુગ્રહાય-સત્પુરુષોના કલ્યાણ માટે હોય છે.

૨૧ ૫૬૨છેદ—ઓ ભૂમન્ ! ઓ ભગવન્ ! ઓ પરાત્મન્ ! ઓ યોગેશ્વર ! ॥ યોગમાયાં વિસ્તારયન્ ક્રીડસિ-યોગમાયાનો વિસ્તાર કરીને કરો છો. ભવતઃ ઉત્તીઃ-આપની લીલાઓને. ત્રૈલોક્યાં-ત્રૈલોક્યમાં ક વા કથં વા કતિ વા કદા इति-ક્યાં, કેવી રીતે, કેટલી અને ક્યારે એમ કં વેત્તિ-કોણ જાણે છે ?

૨૨ ૫૬૨છેદ—તસ્માત્-તેથી ઇદં અદ્યેષં જગત્-આ સમગ્ર જગત્ ત્વયિ યજ્ઞ-આપકે જે નિત્યા સુખા બોધા તનુઃ યસ્ય સઃ તસ્મિન્ નિત્યસુખબોધતનો इति

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः, सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ॥

नित्योऽक्षरोऽजससुखो निरञ्जनः, पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—એટલા માટે આપના નિત્ય, સુખમય અને ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં, માયાથી ઉત્પન્ન થતું અને માયાથી લય પામતું આ જગત-નિત્ય, સુખમય અને ચૈતન્યમય હોય, એમ જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે આ જગત મિથ્યા-રૂપ, સ્વપ્ન સરખું, પ્રતિભારહિત અને ભારે દુઃખ કરતાં પણ દુઃખરૂપ છે. [૨૨]

અર્થ—બ્રહ્માજી આગળ સ્તુતિ કરે છે કે-સાચા તો આપ એક છો, કારણ કે આપ આત્મા છો, પુરૂષ છો, સનાતન છો, પ્રકાશક છો, અંતરહિત અને આદિ છો. નિત્ય અને ક્ષરથી રહિત છો, નિરંતર સુખમય તથા નિરંજન છો, પૂર્ણ અદ્વિતિય છો, ઉપાધિથી મુક્ત અને અમર છો. [૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

કોઇ કોઇ ટીકાકાર ૨૨ થી ૨૮ શ્લોકોને ક્ષેપક ગણે છે.

કપડાં અને ધરણીમાં મોહ પામેલી સ્ત્રીને પતિભાવનું જ્ઞાન થતાં, જેમ પતિમક્તિ સૂઝે, તેમ રમેણુણના સ્વામી બ્રહ્માજીને પ્રભુમાં પ્રીતિ થઇ. જ્ઞાનકારા જગતનું અને પરમાત્માનું નિરુપણ થઇ ચૂક્યું. પરિણામે પ્રભુ બહાલા લાગ્યા.

સર્વાત્મ ભાવથી સંસાર તરી જવાય છે, એમ હવે કહે છે—

एवं विधं त्वां सकलात्मनामपि, स्वात्मानमात्मतया विचक्षते ॥

गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा, ये ते तरंतीव भवानृताम्बुधिम् ॥ ૨૪ ॥

અનંતે-નિત્ય સુખમય અને ચૈતન્યમય અનંત સ્વરૂપમાં માયાત્-માયા થવાને લીધે. ઉચત્-પ્રગટેલું અપિ-અને નાશ પામતું ચત્ સત્્વ ઇવ અવભાતિ-જે સત્્વ જેવું જણાય છે. તત્્વ અસત્્વ સ્વરૂપે-તે અસત્્વ સ્વરૂપ છે. સ્વપ્નઃ ઇવ આભાતિ ઇતિ સ્વપ્નાભે-સ્વપ્ન સરખું. અસ્તા ધિષણા (પ્રતિભાસ) યસ્મિન્ તત્્વ અસ્તધિષણં-પ્રતિભાસ રહિત પુરુ-ધણું. પુરુદુઃખાત્ અપિ દુઃખ-મોટા દુઃખથી પણ દુઃખરૂપ.

૨૩ પદ્યછેદ-ત્વં એકઃ સત્યઃ-સાચા તો તમે એક જ છો. ત્વં આત્મા પુરુષઃ પુરાણઃ સ્વયંજ્યોતિઃ અનંતઃ-આદ્યઃ-તમે આત્મા છો. પુરૂષ છો, સનાતન છો. સ્વયંપ્રકાશ છો. અંતરહિત છો અને આદિ છો. નિત્યઃ અક્ષરઃ નિત્ય છો, ક્ષરથી રહિત છો, અજસ્ર-સુખઃ-નિરંતર સુખમય છો. નિરંજનઃ-નિરંજન છો. પૂર્ણઃ અદ્વયઃ-પૂર્ણ છો અદ્વિતીય છો. ઉપાધિતઃ મુક્તઃ-ઉપાધિથી મુક્ત છો. અમૃતઃ-અમૃત છો એટલે અમર છો.

૨૪ પદ્યછેદ-एवं विधं-એ પ્રમાણે સકલાત્મનામ્ ત્વાં અપિ-પ્રાણી માત્રમાં આપ છો તોપણ-આત્માત્મતયા-આત્માના સ્વરૂપ વડે આત્માના વ્યાપકપણા વડે. गुरुः एव अर्कः गुर्वर्कः तस्मात् लब्धा उपनिषद् सा एव सुचक्षुः तेन-પુરૂષ સૂચક પાસેથી મળેલા જ્ઞાનરૂપ સારા નેત્રથી જે-જે લોકો ત્વાં સ્વાત્માનં-આપને પોતાના સ્વરૂપ ભૂત વિચક્ષતે-જુએ છે. તે-તે લોકો ભવઃ एव अनृतस्य अंबुधिम्-સંસારરૂપી ખોટા સમુદ્રને તરંતિ ઇવ-જાણે તરી જાય છે.

અર્થ—એ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રમાં આપ છે, તોપણ આત્માના સ્વરૂપ વડે એટલે આત્માના વ્યાપકપણાને લીધે, ગુરૂ રૂપી સૂર્ય પાસેથી મળેલા જ્ઞાન રૂપી સારા ચક્ષુથી, જે પુરૂષ આપને પોતાના સ્વરૂપભૂત બાણે છે, તે લોકો સંસારરૂપી ખોટા સમુદ્રને-તરી જતા હોય, એમ જણાય છે. [૨૪]

૨૪ વિવેચન—

પ્રાણી માત્રમાં આપ છે પણ—

उत्क्रामंतं स्थितं वापि, भुजानं वा गुणान्वितम् ॥

विमूढा नानुपश्यन्ति, पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

આત્મા શરીરમાં રહે છે, નીકળી જાય છે, ઇન્દ્રિયોદ્વારા ભોગ ભોગવે છે, તોપણ મૂઢ લોકો તેને જોઈ શકતા નથી. જ્ઞાનચક્ષુવાળાજ જોઈ શકે છે.

દ્વ—જે પુરૂષ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી આત્માને દેખે છે, તે પુરૂષ સંસારરૂપી ખોટા સમુદ્રને તરી જતો હોય, એમ જણાય છે. વાસ્તવમાં સંસારજ નથી, એવું નીચેના શ્લોકોમાં કહેછે. તેથી દ્વ શબ્દ વાપર્યો છે:

હવે સંસારનું મિથ્યાત્વ બતાવે છે—

आत्मानमेवात्मतयाऽविजानतां, तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ॥

ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते, रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥૨૫॥

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ, द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ॥

अजस्रचित्यात्मनि केवले परे, विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥૨૬॥

અર્થ—પોતાને પોતાના રૂપથી નહીં જાણનારા પુરૂષોનેજ, અજ્ઞાનથી સમગ્ર સંસાર ઉભો થાય છે; અને તે સંસાર પોતાને પોતાના રૂપે જાણવાથી, લય પામી જાય છે. અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધીજ દોરડીમાં સર્પની પ્રતીતિ થાય;

૨૫ ૫૬અછેદ—આત્માનં આત્મતયા—પોતાને પોતાના રૂપથી. અવિજાનતાં ઇવ—નહીં જાણનારા પુરૂષોનેજ. તેન ઇવ—તે અજ્ઞાનથીજ. નિખિલં—પ્રપંચિતમ્ જાતં—સમગ્ર સંસાર ઉભો થયો છે. તત્ અપિ—તે સંસાર પણ. જ્ઞાનેન ભૂયઃ પ્રલીયતે—જ્ઞાનથી ફરીથી લય પામી જાય છે—પોતાને પોતા રૂપ જાણવાથી લય પામે છે. રજ્જ્વાં—દોરડીમાં. અદ્દેઃ ભોગઃ (ફેણ) તસ્ય ભવાભવૌ (ઉત્પત્તિ અને નાશ) યથા—જેવી સર્પની ફેણની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે તેમ.

૨૬ ૫૬અછેદ—ભવબંધમોક્ષૌ અજ્ઞાનસંજ્ઞૌ—સંસારના બંધન અને મોક્ષ અજ્ઞાનથી માનેલા છે. ઋતજ્ઞાસૌ જ્ઞય યઃ ભાવઃ તસ્માત્ ઋતજ્ઞભાવાત્—સત્યજ્ઞાનરૂપી આત્માથી, દ્વૌ નામ અન્યૌ ન—તે બે જુદા નથી. અજસ્રચિત્યઃ આત્મા તસ્મિન્ કેવલે પરે—અખંડ અનુભવરૂપ કેવળ અને શુદ્ધ આત્મામાં. વિચાર્યમાણે—વિચાર કરતાં જણાય છે કે—તે બંધ અને મોક્ષ તરફની—સર્પમાં. [રાત્રિઃ ચ અહશ્ચ અહની] અહની દ્વ—રાત્રિ દિવસ જેવા છે.

દોરડીનું જ્ઞાન થાય. એટલે-દોરડી દોરડીના સ્વરૂપથી ઓળખાય, ત્યારે દોરડીમાં દેખેલા સર્પનો દોરડીમાં લય થાય. તાત્પર્ય-અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો સંસાર જ્ઞાનથી તરી શકાય છે. [૨૫] સંસારના બંધન અને મોક્ષ અજ્ઞાનથીજ માનેલા છે. સત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માથી તે બે જુદા નથી. અખંડ અનુભવરૂપ કેવળ શુદ્ધ આત્માનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે-એમ સૂર્યમાં રાત્રી અને દિવસ કલ્પિત છે, તેમ આત્મામાં બંધ અને મોક્ષ કલ્પિત છે. વાસ્તવિક નથી. આ પ્રમાણે સંસાર પણ કલ્પિત છે. [૨૬]

૨૫-૨૬ વિવેચન—

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ, પ્રવોષિ સત્યસદ્ભવેત્ ॥૬॥ (આત્મબોધ.)

અજ્ઞાનદશામાં સંસાર, અને જ્ઞાન દશામાં સંસારનો વિલય-સંસારનું અસત્યપાણું.

‘અવિવેકી પુરૂષો આપને શરીરની બહાર શોધે છે, એમ બ્રહ્માજી કહે છે—

ત્વામાત્માનં પરં મત્વા, પરમાત્માનમેવ ચ ॥

આત્મા પુનર્બહિર્મૃગ્ય, અહોઽજ્ઞજનતાઽજ્ઞતા ॥૨૭॥

અર્થ—‘આપ આત્મા છો, છતાં દેહને આત્મા માનીને, ‘આત્મા બહાર શોધવા લાયક છે’, એમ (મૂઠ લોકો) માની બેઠા છે. અહો ! મૂર્ખ લોકોની આ મૂર્ખાઈ તો જુઓ. ઘરમાં ખોવાયું હોય, તેને ગામબહાર શોધવા નીકળવું, એ મૂર્ખાઈ ગણાય. (૨૭)

૨૭ વિવેચન—

૫૬.

પાનીમેં મીન પ્યાસી, મોહે દેખત આવત હાંસીરે—(૨) પાનીમેં મીન પ્યાસી.

આત્મજ્ઞાન બિના નર બટકે, કોઈ મથુરાં કોઈ કાસી—(૨) પાનીમેં

જેમી હોકર બસે જંગલમેં, બન બન શીરે ઉઘાસી—(૨) પાનીમેં

કરતુરી બસતહે નાભી કમલમેં, ઢુંદેત ધાંસી ધાંસીરે—(૨) પાનીમેં

પોથી પઠ પઠ પંડીત થાક્યા, તોએ ન મીલ્યા અવિનાસીરે—(૨) પાનીમેં

મસીદ ચડકર મુલાં પોકારે, તોએ ન મીટે જમ ધાંસીરે—(૨) પાનીમેં

કહત કખીરા સુનો બાઇ સાધુ, ગુરૂ ખીતું ન ટળે ચોરાસીરે—(૨) પાનીમેં

આજ કાલ તો આ દશાજ છે. ‘દોડો દર્શનમાં-ચાલો કથામાં. હજાર ટેકાણે દર્શન, અને કરોડ ટેકાણે કથા-ગયા અને આવ્યા, બેઠા અને ઉઠ્યા. બે પૈસા હોય તો ચાલો ચારે ધામની યાત્રા કરવા.’ આ બધું હીક છે, આ બધું સાફ છે. પણ તે ક્યાં સુધી ! કેટલી હદે ? યાત્રામાં પણ જખીને બેસવું નહીં. બોલવા ચાલવાનો વિવેક નહીં. ખાવા પીવાનો વિવેક નહીં. યાત્રામાં

૨૭ ૫૬છેદ—ત્વાં આત્માનં પરં મત્વા-આપ આત્મા છો છતાં દેહને આત્મા માનીને. ચ-અને આત્માનં પરં યવ-આત્માને દેહજ માનીને. આત્મા પુનઃ બહિઃ મૃગ્યઃ-આત્મા બહાર શોધવા લાયક છે એમ માની બેઠા છો. અહો-અંહો અજ્ઞજનતાયાઃ અજ્ઞતા-મૂર્ખ લોકોની આ મૂર્ખાઈ તો જુઓ.

નવરાશનો કેમ ઉપયોગ કરવો તેનું જ્ઞાન નહીં. નવરા પડ્યા કે-ગંજીપો, સોગટાખાજ અગર ગામ ગપાટા. જે ધડીવાર પણ મનન ન કરે, તેને નિદિધ્યાસનનું શું પૂછીએ ! વિચાર કરી જોજો. પંડિત, વેદાંતી, સંન્યાસી અગર ભક્ત પણ સોએ નવાણું ટકા સદા બહિર્મુખ, એક ધડી પણ અંતર્મુખ નહિ. ગમે એવી ત્યાગની વાત કરે-પણ આંતરથી દૃશ્યમાંજ પ્રીતિ-દૃશ્યમાંજ રાગ.

પ્રભુ કૃપા થાય તો—

અન્તર્ભવેઽનન્ત ભવન્તમેવ, હૃતસ્યજન્તો મૃગયન્તિ સન્તઃ ॥

અસન્તમપ્યન્ત્યહિમન્તરેણ, સન્તં ગુણં તં કિમ્ યન્તિ સન્તઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—હે અનંત ! વિવેકી પુરૂષો તો આપને આ શરીરમાંજ, જડ વસ્તુનો ત્યાગ કરતાં કરતાં શોધે છે. કારણકે સમીપમાં રહેલો ખોટો સર્પ પણ તેના ખોટાપણાને સિદ્ધ કર્યા પહેલાં, તે સાચી દોરી છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? તાત્પર્ય-જ્ઞાનની જરૂર છે. [૨૮]

૨૮ વિવેચન—

અહો આવી સમજણ પ્રભુ આપે, તેમના ભાગ્ય સમજવાં. આવી સમજણ માટે પ્રયત્ન કરે, તેજ મુમુક્ષુ બાકી જાણું તો ધણું, પણ ક્યું શું ?

ન ગચ્છતિ વિના પાનં, વ્યાધિરૌષધશબ્દતઃ ॥

વિનાઽપરોક્ષાનુભવં, બ્રહ્મશબ્દેન મુચ્યતે ॥ ૬૨ ॥

[વિવેક ચૂડામણિ]

ઔષધનું માત્ર નામ લેવાથી રોગ નહિં મટે; પણ ઔષધનું સેવન કરવાથી રોગ મટશે; તેમ અપરોક્ષાનુભવ વિના જન્મમરણ અટકે તેમ નથી. કામ કરી જવા આવ્યા હો, તો પ્રમાદ કરશો નહીં.

જ્ઞાનનો મહિમા ધણો છે પણ—

અથાપિ તે દેવ પદામ્બુજદ્વય-પ્રસાદલેશાનુગૃહીત એવ હિ ॥

જાનાતિ તત્ત્વં ભગવન્મહિમ્નો, ન ચાન્ય ઈકોઽપિ ચિરં વિચિન્વન્ ॥૨૯॥

૨૮ પદ્મછેદ—મો અનંત !-હે અનંત ! સન્તઃ-સત્પુરૂષો તો ભવસ્ય અંતઃ અંતર્ભવઃ તસ્મિન્-આ શરીરમાં. એવ-જ. ભવંતમ્-આપને. હિ-ખરેખર. અતન વ્યજન્તિ ઇતિ અતસ્યજન્તઃ-જડ વસ્તુનો ત્યાગ કરતાં કરતાં. ભવંતં મૃગયન્તિ-આપને શોધે છે. અંતિ-સમીપમાં રહેલા. અસન્તં અહિં અપિ-ખોટા સર્પને પણ. અંતરેણ વિના-ખોટા પાડ્યા વિના. તં સન્તં ગુણં-તે સાચી દોરી છે એમ કિમ્ ઇ સન્તઃ યતિ-વિવેકી પુરૂષો કેવી રીતે જાણે ?

૨૯ પદ્મછેદ—અથાપિ-જ્ઞાનનો આટલો બધો મહિમા છે તોપણ. હે દેવ !-હે દેવ ! તે-તવ-પદામ્બુજદ્વયસ્ય પ્રસાદસ્ય લેશઃ તેન અનુગૃહીતઃ-આપના ચરણક્રમણની થોડી પણ પ્રસાદી જેને મળી છે એવો પુરૂષ. એવ-જ હિ-ચોક્કસ. ભગવતઃ મહિમ્નઃ તત્ત્વં જાનાતિ-ભગવાનના મહિમાના તત્ત્વને જાણે છે. કૃપા વિના ચિરં વિચિન્વન્ અપિ-બસે ધણા કાળ સુધી જડચેતનનો વિચાર કર્યા કરે તોપણ. ઇકઃ અન્યઃ ચ ન-કોઈપણ આપના મહિમાના તત્ત્વને જાણતો નથી.

અથ—જ્ઞાનનો આટલો બધો મહિમા છે, તોપણ હે દેવ ! આપના ચર-
ણકમળની થોડી પણ પ્રસાદી, જેને મળી છે એવો પુરૂષ, ચોક્કસ રીતે આપના
મહિમાના તત્ત્વને જાણે છે. આપની કૃપા વિના ભલે ઘણા કાળ સુધી કોઈ
પુરૂષ, જડ ચેતનનો વિચાર કર્યા કરે, તો પણ તે આપના તત્ત્વના મહિમાને
જાણતો નથી. [૨૬]

૨૯ વિવેચન—

સારો વિદ્વાન હોય તેનેજ દીવાનગીરી મળે; એવો નિયમ નથી. રાગની કૃપા થોડા
વિદ્વાન ઉપર થઈ હોય, તો તે થોડો વિદ્વાન દીવાન થાય, અને સારો વિદ્વાન નાનકડો દીવાન
થાય. પુત્રના કરતાં ગુમાસ્તાના ઉપર શેઠની પ્રીતિ હોય, તો ગુમાસ્તો પેટી ઉઘાડે, અને પુત્ર
છાનોમાનો ખેસી રહે. સેવાનું અગર ભક્તિનું ફળ કૃપા છે. ‘સેવા’ રૂપી ભાવ સર્વથી
બળવાન છે. સ્ત્રી, નોકર, અને મુમુક્ષુનું તે સાચું શક્તિ છે. આ ત્રણમાંથી જે સેવા માટે
પરવા રાખતું નથી, તે સદા બચમાં રહે છે, અને સુખની ન્યૂનતા ભોગવે છે.

વાદીની રમતને મોટા વિદ્વાન ન સમજી શકે, અને જાંબુરો સમજી શકે. માંડળીકની સભામાં
નરસીંહમહેતાનો કેસ ચાલ્યો, ત્યારે સન્યાસીઓ હાર્યા અને મહેતાજી જીત્યા.

ચોપાદ—પુનિ પુનિ સત્ય કહૈં તોહી પાંહિ, મોહી સેવકસમ પ્રિય કોઉ નાંહિ.

ભક્તિહીન વિરંચી કીન હોષ, સખ જીવનસમ પ્રિય મોહી સોષ.

ભક્તિવંત અતિ નીચૌ પ્રાણી, મોહી પરમપ્રિય યહ મમ વાણી.

સંત કહે છે કે—

રાગ—શાદુલ૦

व्याधस्याचरणं ध्रुवस्य च वयो, विद्या गर्जेन्द्रस्य का ।

कुब्जायाः किमु नास्त्युदाम्नो धनम् ॥

का जातिर्विदुरस्य यादवपते-रुग्रस्य किं पौरुषं ।

भक्त्या ज्योति કેવલં ન તુ ગુણેર, ભક્તિમિતે માધવઃ ॥૧॥

બગવાન માત્ર ભક્તિથી રાજી થાય છે—ગુણોથી રાજી થતા નથી. કારણકે જો એમ
હોય, તો—આપનાં એવાં ક્યાં ઉંચાં આચરણ હતાં ? ધ્રુવની કઈ ઉમર હતી ? હાથી કઈ વિદ્યા
બણ્યો હતો ? કુબ્જનાં નામ અને રૂપ ક્યાં સારાં હતાં ? સુદામા ક્યાં ધનવાન હતો ? વિદુર
ક્યાં કુળવાન હતા ? ઉગ્રસેનમાં શું બળ હતું ? [સૌને ભક્તિથી મોટાં કરી દેખાડ્યાં.]

મોક્ષકારણસામગ્ર્યાં, ભક્તિરેષ ગરીયસી ॥ ૩૧ ॥ [શ્રીવિવેકચૂડામણિ]

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યજી કહે છે કે—મોક્ષમાટેનાં અનેક સાધનોમાં ભક્તિ સૌથી શ્રેષ્ઠ
સાધન છે. કારણકે ભક્તિ કૃપાની—પ્રસન્નતાની—માતા છે.

ચોપાદ—રામભક્તિ મણિ ઉર બસ જાકે, દુઃખ લવલેશ ન સ્વપ્નેહુ તાકે.

ચતુરશિરોમણિ તે જગમાંહિ, જે મણિ લાગી સુખતન કરાહિ,

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૦ B]

રોહિદાસ ઢેઢવાડે પાડ્યા, પણ ભક્તિએ તેમને અમર બનાવ્યા. અત્યંત ઉદ્ધારના ધણા
મેળવડા થાય છે, પણ રોહિદાસને પગલે ચાલવા કોણ ખુશી છે ? તેની ગણતરી બહાર
આવતી નથી.

હવે બ્રહ્માજી ભક્ત થવાની ઇચ્છા કરે છે—

તદસ્તુ મે નાથ સ ભૂરિભાગો, ભવેડત્ર વાન્યડત્ર તુ વા તિરશ્ચામ્ ॥

યેનાહમેકોડપિ ભવજ્જનાનાં, ભૂત્વા નિષેવે તવ પાદપલ્લવમ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—એટલા માટે હે નાથ !—આ જન્મમાં અગર પશુપક્ષીઓના બીજા અવતારોમાં પણ, માફ એવું ભાગ્ય થાયો કે—જે ભાગ્યથી આપના ભક્ત લોકોમાં ગમે તે એક થઇને, આપના ચરણકમળનું હું સેવન કરું. [૩૦]

૩૦ વિવેચન—

બ્રહ્મા જે પદની ઇચ્છા કરે છે, તે પદ આજકાલ ધણું વગોવાયું છે. ભક્તના પુત્રોને પણ ભક્ત થવું ગમતું નથી. બ્રહ્માણુ થઇને કોલસાના વેપાર કરે છે. તેમાં કોઇને વાંધો નથી, બ્રહ્માણુ થઇને મીસોમાં ઢેઢોની સાથે કામકાજ કરે, તેમાં કોઇને વાંધો નથી. જેમાં સાચાં ખોટાં બોલવાં પડે, એવા અનેક ધંધા બ્રહ્માણુ કરે, તેમાં કોઇને વાંધો નથી; પણ ભક્તિ કરે, તેને પાડોશી પૂણે—નાત નડે—વિદ્વાનો અને પંડિતો પણ ખંખેરતાજ રહે. વેદાંતીઓ (ભક્ત પ્રત્યે) ધણીજ તુચ્છ દૃષ્ટિથી જુએ. આમ થવામાં કેટલાંએક વ્યાજબી અને કેટલાંએક ગેરવ્યાજબી કારણો છે.

જ્ઞાન અને સદાચાર—એ બે—ભક્તિના સ્થંભ છે. જ્યાં સ્તંભ ઢીલા ત્યાં ઇમારત ડોલે. બ્રહ્માણુ સિવાયના અન્ય વર્ણને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર છે; પણ ઉપદેશ કરવાનો, અને જ્ઞાન લેવનો અધિકાર નથી. આ બે આજ્ઞાઓનો અનાદર કરવાથી, ધણુ ભક્તો પતીત થયા છે અને થાય છે. [અણુછૂટકે જ કોઇ ડેકાણે ભોજન કરવું. તે સિવાય કોઇ પણ ચીજનો અંગીકાર કરવો નહિ.] જેમ ગણપણુ વિનાનો ગોળ શીકકો, તેમ સદાચાર વિનાની ભક્તિ શીકો. પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિ એમ. એ ની કલાસનો વિષય છે. છતાં અત્યારે જ્યાં જોઇએ ત્યાં પ્રેમી ભક્તોના ટોપલા. તિવ્ર વૈરાગ્ય વિના પ્રેમ ભક્તિનાં કીર્તન ગાવાં, તે રસ્તો બૂલીને ભટકવા જેવું છે.

આ પ્રમાણે ભક્તો પોતાના જીવનની લાઇનદોરી મારે, તો જરૂર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. દુરિજનો, લેભાણુ પંડિતો અને દેહાભિમાની વેદાંતીઓ—ભક્તિથી સદા વિમુખ રહેવાને માટે જ મરજીએલા છે; તેથી સાચાભક્તોએ તેમના સર્વશીકેટની અપેક્ષા કદિ કરવી નહીં.

બ્રહ્મા જેવા કુશળ પુરૂષ આ સંસારની મમતાઓ તોડીને કોને શરણુ જાય ?—

અગધરા—

આદૌ મધ્યે તથાંતે, જનિમૃતિફલદં, કર્મમૂલં વિશાલં ।

જ્ઞાત્વા સંસારવૃક્ષં, બ્રમમદમુદિતા-શોકતાનેકપત્રમ્ ॥

કામક્રો ગદિશાલં, સુતપશુવનિતા-કન્યકાપક્ષિસંઘં ।

છિત્વાસંગાસિનૈનં, પદુમતિરભિતસ્-ચિંતયેદ્વાસુદેવં ॥ ૧૦૦ ॥

[શ્રીવેદાંતકેસરી.]

૩૦ પદ્યછંદ—તત્—એટલા માટે. હે નાથ !—હે પ્રભુ ! અત્ર ભવે—આ જન્મમાં. વા અન્યત્ર તિરશ્ચામ્ તુ—અથવા પશુપક્ષીના બીજા અવતારોમાં પણ. મે સઃ ભૂરિભાગઃ અસ્તુ—માફ એવું ભાગ્ય થાયો કે. ચૈન—જે ભાગ્યથી. ભવજ્જનાનાં એકઃ અપિ ભૂત્વા—આપના ભક્ત લોકોમાં ગમે તે એક થઇને તવ પાદપલ્લવમ્ નિષેવે—તમારું ચરણકમળ સેવું.

અર્થ—આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં અસદ્રૂપ છતાં, જન્મમરણ રૂપ ફળને દેનારા, કર્મરૂપ મૂળવાળા, વિસ્તારવાળા, બ્રાંતિ, અહંકાર, હર્ષ, શોક, આદિ અનેક પાંદડાં વાળા, કામ અને ક્રોધાદિરૂપ શાખાઓવાળા, પુત્ર પશુ સ્ત્રી અને કન્યારૂપ પક્ષીઓના સમુદ્ધવાળા, સંસારરૂપ વૃક્ષને અસદ્રૂપ જાણીને, અસંગરૂપ તલવારથી કાપી નાંખીને, કુશળ બુદ્ધિવાળો પુરુષ સદા વાસુદેવનું ચિંતન કરે. [૧૦૦]

પ્રભુ રૂપી વૈદ્યને નાડ આપીએ તો ઠીક.

રાગ-દેશ.

મારી નાડ તમારે હાથ, હરિ સંભાળજો રે—

પ્યારા ! પોતાનો— [હાં—હાં—કેમ સાવધાન છોને ?]

પ્યારા ! પોતાનો જાણીને, પ્રભુ પદ આપજો રે— મારી૦

પથ્યાપથ્ય નથી સમજાતું, દુઃખ સદૈવ રહે ઉભરાતું;

મને હશે શું થાતું ?— નાથ ! નિહાળજો રે— મારી૦

અનાદિ વૈદ્ય આપ છો સાચા, કોઈ ઉપાય વિષે નહિં કાચા;

દિવસ રહ્યા છે ટાંચા, વેળા વાળજો રે— મારી૦

વિશ્વેશ્વર શું હજી વિસારો, બાજી હાથ છતાં કાં હારો;

મહા મુંઝારો મારો, નટવર ટાળજો રે— મારી૦

કેશવ હરિ મારું શું થાશે ?—ધાણુ વળ્યો ને ગઢ ઘેરાશે.

લાજ તમારી જાશે, ભૂધર બાળજો રે— મારી૦

[કેશવકૃતિ.]

ધન્ય કોને કહીએ ? તે વાત હવે કરે છે—

અહોઽતિધન્યા વ્રજગોરમણ્યઃ, સ્તન્યામૃતં પીતમતીવ તે મુદા ॥

યાસાં વિભો વત્સતરાત્મજાત્મના, યતૃપ્તયેઽઘ્યાપિ ન ચાલમધ્વરાઃ ॥૩૧॥

અહો ભાગ્યમહો ભાગ્યં, નન્દગોપવ્રજૌકસામ્ ॥

યન્મિત્રં પરમાનન્દં, પૂર્ણં વ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥૩૨॥

અર્થ—અહો ! વ્રજની ગાયો અને ગોપીઓ ધણી ભાગ્યશાળી છે. કારણ કે જેમની તૃપ્તિ માટે, આજ સુધીના યજ્ઞો સમર્થ થયા નથી, એવા

૩૧ પદ્યછંદ—અહો-અરે વ્રજગોરમણ્યઃ અતિધન્યાઃ—વ્રજની ગાયો અને સ્ત્રીઓ ધણીજ ભાગ્યશાળી છે. યાસાં સ્તન્યામૃતં-જેમનું ધાવણુરૂપી અમૃત તે-ત્વચા વત્સત-રાત્મજાત્મના-વાહરડાં રૂપે તથા ગોવાળીયારૂપે તમારાથી અતીવ મુદા પીતં-ધણાજ આનંદથી પીવાયું. યસ્ય તૃપ્તયે-જેની તૃપ્તિને માટે અઘ્યાપિ અધ્વરાઃ ન અલં-હજી સુધી યજ્ઞો સમર્થ થયા નથી.

૩૨ પદ્યછંદ—નન્દગોપવ્રજૌકસામ્ અહો ભાગ્યં અહો ભાગ્યં-નંદાદિ ગોપોના પણુ અહોભાગ્ય છે. કારણ કે પ્રમાનન્દં પૂર્ણ સનાતનમ્ વ્રહ્મ-પરમાનંદ પૂર્ણ અને સના-તન બ્રહ્મ યેષાં મિત્રં-જેઓના મિત્ર છે.

આપે, તે વ્રજની ગાયોનું અને ગોપીઓનું ધાવણ રૂપી અમૃત, વાછરડાંરૂપે અને ગોપબાળકો રૂપે, ઘણાજ આનંદથી પીધું (૩૧) અહો ! નંદાદિ ગોપોનાં પણ મોટાં ભાગ્ય છે; કારણ કે પરમાનંદ પૂર્ણ સનાતન બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તેમના મિત્ર થયા. [૩૨]

૩૧-૩૨ વિવેચન—

નરસિંહમહેતાએ ગાયું છે—

૫૬.

ભરતખંડ ભૂતળમાં જનમી, જોણે ગોવિંદના ગુણ ગાયારે;

ધન્ય ધન્ય એનાં માતપિતાને, સફળ કરી એની કાયારે.

ભૂતળ૦

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્યએ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે.

ભૂતળ૦

એ રસનો રવાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;

બહુ બહુ જાણે વ્રજની ગોપી, બાણે નરસૈયો ભોગીરે.

ભૂતળ.

‘ગોપોની સાથે અમે પણ અમૃતનું પાન કરીએ છઈએ; એમ હવે કહે છે—

વસંતતિલકા.

एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत तावदास्ता-मेकादशैव हि वयं वत भूरिभागाः ॥

एतच्छृषीकचषकैरसकृत्पिबामः, शर्वादयोऽह्युदजमध्वमृतासवं ते ॥ ३३ ॥

અર્થ—હે અચ્યુત ! તેઓના ભાગ્યનો મહિમા તો અવર્ણનીય છે, પણ તેમની સાથે દશ ઇંદ્રિયોના અને અગ્યારમા મનના, મહાદેવજી વિગેરે અમે અધિષ્ઠાતા દેવો પણ, મોટા ભાગ્યશાળી છઈએ. કારણકે તેઓના (વ્રજવાસીના) ઇંદ્રિયોરૂપી પ્યાલાથી, આપના ચરણાવિંદના મકરંદરૂપી મીઠા આસવને અમે નિરંતર પીધા કરીએ છીએ. [૩૩]

૩૩ વિવેચન—

કેમ સમજાય છે ને ? ઇંદ્રિયોના દેવ ઇંદ્રિયોરૂપી પ્યાલામાં રહેલા છે. ઇંદ્રિયો દ્વારા વ્રજવાસીઓ જે કાંઈ લાભ લે, તે લાભ ઇંદ્રિયમાં રહેલા દેવોને પ્રથમ મળે. ફેર માત્ર એટલો છે કે, અમુક દેવ અમુક એકજ ઇંદ્રિયનો અધિષ્ઠાતા એટલે એક દેવ એકજ ઇંદ્રિયદ્વારા અમૃતનું પાન કરે, અને વ્રજવાસીઓ દશ ઇંદ્રિય અને અગ્યારમા મનદ્વારા અમૃતનું પાન કરે. સમજાય છે ?—દેવો પણ જેની પ્રશંસા કરે, એવો આ માનવ દેહ છે. અહો ! પાપી પેટ માટે, અગર ‘જગત્માં માફ ઠીક દેખાય’ એટલા ખાતર, આ અમોલા માનવ દેહને જેઓએ

૩૩ ૫૬૨છેદ—હે અચ્યુત !—હે પ્રભુ ! ઇષાં ભાગ્યમહિમા તાવત્ આસ્તાં—તેઓના ભાગ્યનો મહિમા બલે હોય. તુ—પણ પેકાદશ એવ—દશ ઇંદ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ, અહંકારના દેવા શર્વાદયઃ વયં—મહાદેવજી વિગેરે અમે દેવો વત ભૂરિભાગાઃ—મોટા ભાગ્યશાળી છઈએ. કારણ કે એતેષાં શ્રુષીકચષકૈઃ—તેઓના ઇંદ્રિયોરૂપી પ્યાલાઓથી અંઘ્રી એવ ઉદજો (કમળ) તયોઃ મધુ (મકરંદ) તત્ એવ અમૃતાસવઃ તં—આપના ચરણાવિંદના મકરંદરૂપી મીઠા આસવને અસકૃત્ પિબામઃ—નિરંતર પીઈએ છઈએ.

તોડી નાંખ્યો ! દેહ ઘસાઇને ધરડો બની ગયો, તોપણ જેઓ સમજ્યા નહીં, તેઓ ખરેખર પામર છે. ખંત રાખીને દાસાનુદાસ બનીને સંતોનો અને સત્શાસ્ત્રોનો સમાગમ કરજ્યો.

હવે બ્રહ્માણ વ્રજમાં ગમે તે અવતાર માગે છે—

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां, यद्गोकुलेऽपि कतमांघ्रिरजोभिषेकम् ॥
यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुन्दस्-त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥૩૪॥

અર્થ—આવા કારણથી મનુષ્ય લોકમાં, તેમાં પણ મોટા વનમાં, તેમાં પણ ગોકુળમાં, ગમે તે અવતાર આવે, તો મોટું ભાગ્ય સમજવું, કારણકે તેમ થવાથી ગમે તેના ચરણની રજ માથે પડે. જેના ચરણની રજને શ્રુતિઓ પણ અદ્યાપિ પર્યંત શોધ્યાજ કરે છે, તે મુકુંદ ભગવાન વ્રજવાસીઓના જીવીતરૂપ છે. [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

દોહરો—સંતનકા કુતા બલા, નહીં રાજનકા ખાપ;
સંતન ઘેર શાંતી ઘણી, રાજન ઘેર બહુ તાપ.

સંતને ઘેર જીવના કલ્યાણની અનેક સગવડ, અને રાજને ઘેર જીવના બ્રમણની અનેક સગવડ.

જે વૃંદાવનનો મહિમા શ્રીશુકદેવજીએ આટલો ખંધો ગાયો, તે વૃંદાવન અત્યારે નથી. અત્યારે ત્યાં ભારે ઉચલ પાથલ થઇ ગઇ છે. અત્યારે તો માત્ર શ્રીયમુનાજી તે સ્થળનો મહિમા સાચવી રહ્યાં છે. અત્યારે તો જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિના સત્સંગ મંડળો એજ વૃંદાવન છે. રૂડા પુરૂષનો ખોધ એજ ગંગા યમુનાનાં જળ છે. સમાગમનું સુખ કેટલું છે, તેનો ખ્યાલ આપને કદિ આવે છે? ધનવાન હશે અને સાધુસંતને ઘેર પધરાવીને, સમાગમનું સુખ લેવાની ઇચ્છા કરતા હશે, પણ પરિણામ શૂન્ય આવશે. કારણ કે તમારું મન સંતને વશ રહેશે નહીં. તે તો ઉલટું અભિમાનથી બ્રહ્મ થશે. પોતાને ઘેર આવેલા સંતને પોતાના આશ્રિત માનીને, તમારું મન મલકાશે-છલકાશે અને જે કાંઈ ભક્તિભાવ હશે, તે ઢોળી નાંખશે. વચસો વર્ગ સમાગમ માટે અનેક ઠેકાણે ફરે છે, પણ કોઇ ઠેકાણે ચિત્ત યોડીને-શ્રદ્ધા રાખીને-લાભ લેતો નથી. ન લે ત્યાંસુધી પરિણામ શૂન્ય આવે છે. કનિષ્ઠ વર્ગને સમાગમનું જ્ઞાન પણ નથી. સૂચના-સમાગમની પરવા થાય, ત્યારે દેહાભિમાન નીચેવી નાંખવાની દરકાર પ્રથમ કરજો. દેહાભિમાન નિયોવવા માટે રૂડા સંતને શોધીને, તેમના આશ્રમમાં જઇને દાસાનુદાસ થઇને રહેવું. નીચામાં નીચી ટહેલ કરવી, અને જે કાંઈ ખાવાનું આપે, તે મનને રાજી રાખીને

૩૪ પદ્મછેદ—તત્-એટલા માટે હ્રદ-મનુષ્યલોકમાં અટવ્યાં-નેમાં પણ મોટા વનમાં તત્ ગોકુલે અપિ-નેમાં પણ ગોકુળમાં કિમ્ અપિ જન્મ તત્ ભૂરિભાગ્યં-ગમે તે અવતાર આવે તે મોટું ભાગ્ય સમજવું. કારણ કે કતમસ્ય (ગમે તેની) અંઘ્રિરજસા અભિષેકઃ યસ્મિન્ તત્-ઈતિ જન્મ-ગમે તેના ચરણની રજ માથે પડે. યસ્ય પાદરજઃ અદ્યાપિ શ્રુતિમૃગ્યં ષષ્ઠ-જેની ચરણ રજને હજી સુધી શ્રુતિઓ શોધ્યાજ કરે છે. તુ-અને કેષાં નિખિલં જીવિતં ભગવાન્ મુકુંદઃ તુ-મુકુંદભગવાન જેમના સંપૂર્ણ જીવીતરૂપ છે.

જમી લેવું. આ યુગમાં સમાગમ એજ મહાન્ તીર્થ છે. સુખનું સ્થાન છે. તાનને તોડવાનું સ્થળ છે,
રાગ શાર્દુલ૦

સ્વાધીને નિકટસ્થિતેऽપિ વિમલ-જ્ઞાનામૃતે માનસે ।

વિચ્ચાતે નિસેવિતેऽપિ કુધિયો, ન સ્નાંતિ તીર્થે દિજાઃ ॥

યત્તત્કષ્ટમહો વિવેકરહિતાસ્-તીર્થાર્થિનો દુઃખિતાઃ ।

યન્ન ક્વાપ્યટવીમટન્તિ જલધૌ, મજ્જન્તિ દુઃસ્વાકરે ॥ ૬૩ ॥ [ભટ્ટારિ].

અર્થ—મહા વિખ્યાત વસિષ્ઠ અને શ્રીરામચંદ્રે જ્ઞાનામૃતથી ભરપુર યોગવાસિષ્ઠશ્રી માનસરોવરમાં ખેસીને, જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું. યાતવદ્ધ્ય અને ગાર્ગીએ, જ્ઞાનામૃતથી ભરપુર ઉપનિષદોશ્રી માનસ સરોવરમાં ખેસીને, જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું. મહાદેવ અને પાર્વતીજીએ, શ્રીકૃષ્ણે અને અર્જુને, શ્રીકૃષ્ણે અને ઉદ્ધવે, વેદવ્યાસ અને શુકદેવજીએ, શુકદેવજીએ અને જનકે, જનકે અને યાતવદ્ધ્યે, જનકે અને અષ્ટાવકે, શ્રીશુકદેવજીએ અને પરીક્ષિતે, શૌનક અને સુતપુરાણીએ, શ્રીશંકરાચાર્યજી અને પદ્મનાભાદિ શિષ્યોએ, વિદ્યારણ્યસ્વામી અને મુમુક્ષુઓએ, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી અને કૃષ્ણદાસજી આદિ શિષ્યોએ, શ્રી સ્વામીનારાયણ અને નિષ્કુળાનંદ, મુક્તાનંદ આદિ સંતોએ, જે માનસ સરોવર ઉપર ખેસીને, જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું. તે માનસ સરોવરોશ્રી તિર્થો—સમાગમો—સમીપમાં હોવા છતાં, નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકથી રહિત થઈ ગયેલા બ્રહ્મણો, અને એવા ખીજ, યાત્રાની ઇચ્છાથી અનેક દુઃખ વેડીને, રણવગડામાં આડાઅવળા ભટકે છે; અને છેવટે સંસારરૂપી દુઃખદાયક સમુદ્રમાં ડુબી મરે છે. અરેરે—કેટલી બધી અફસોસની વાત છે. [કોઈ કોઈ દીકાકાર મનુષ્યદેહને પણ વૃંદાવનની ઉપમા આપે છે.]

લોહાના ખીલાને તરતાં આવડતું નથી, પણ જે તે વહાણમાં જડી દીધો હોય, તો તે તરે છે. તેમ ગમે એવો પાપી હોય, પણ સતોના સમાગમમાં તે તરી શકે છે. એટલામાટે બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરે છે કે—‘વૃંદાવનમાં મને ગમે તે અવતાર આપો. ‘કારણકે—‘યેષાં નિશ્ચિલં જીવિતં ભગવાન મુકુંદઃ તુ-જેઓનું સમગ્ર જીવન-સર્વસ્વ મુકુંદ ભગવાન છે.’ એવા મહંતો ત્યાં વસે છે.

અથાપિ યસ્ય પદરજઃ શ્રુતિમૃગ્યમ્ । જેની ચરણરજને હજી સુધી શ્રુતિઓ શોધ્યા કરે છે. શ્રુતિઓ એટલે વેદ તથા ઉપનિષદોનાં વાંચો, અગર પ્રમાણિક શાસ્ત્રોનાં વચનો. શ્રુતિઓ એટલે—શ્રુતિઓના વાંચનારા—શ્રુતિઓના અભ્યાસીઓ.

વૃંદાવન માટે નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે— ૫૬.

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વૃજના વાસીરે;
અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ તો એની દાસીરે,
ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું બ્રહ્મભોક્ષમાં નાંહિ રે,
એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગી રે;
બહુ બહુ જાણે પ્રજની ગોપી, બાણે નરસૈયો ભોગીરે—

ભૂતળ૦

અનેક સંતોએ વૃંદાવનનો મહિમા ગાયો છે.

હવે આગળ વધીએ—‘પ્રજવાસીઓને આવા અથાગ પ્રેમના બદલામાં, આપ તેમને શું આપશો ?’ એવો પ્રશ્ન હવે કરે છે.

શાર્દૂલ૦

एषां घोषनिवासिनामुत भवान्, किं देव रातेति नः ।

चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं, कुत्राप्ययन्मुह्यति ॥

सद्वेषादिव पूतनापि सकुला, त्वामेव देवापिता ।

यद्धामार्थमुद्वत्प्रियात्मतनय-प्राणाशयास्त्वत्कृते ॥૩૬॥

અર્થ—માત્ર ભક્તના જેવો વેશ લેવાથી, [એટલે—માત્ર આપને સ્તનપાન કરાવવાનો મિષ કરવાથી], આપે પૂતનાને અને પૂતનાના બકાદિ સંબંધીઓને, આપનું સ્વરૂપ આપ્યું. ત્યારે વ્રજવાસીઓ કે જેઓનાં ધામ, લક્ષ્મી, સંબંધી, સ્ત્રી, દેહ, પુત્ર, પ્રાણ અને અંતઃકરણ આપને માટેજ છે, તેમને હે દેવ ! આપનું સ્વરૂપ કે જે વિશ્વના ક્ષોના ક્ષણ રૂપ છે, તેના કરતાં વિશેષ, કોઈ પણ સમયે, આપ શું આપશો ? એવો વિચાર કરતું અમારું મન, મોહ પામી જાય છે—અમને આગળ કાંઈ સુજતું નથી. તાત્પર્ય—આપવા જેવું તો આપનું સ્વરૂપજ છે, તે તો પૂતનાદિને અપાઈ ગયું છે. હવે વ્રજવાસીઓને શું આપશો ? (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

મોંઘામાં મોંઘી મુક્તિ—મોંઘામાં મોંઘી મોક્ષ; પણ ભક્તો તેથી આગળ કંઈ ચીજની અપેક્ષા રાખે છે, તે નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે કે—૫૬.

“ હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મો જન્મ અવતારારે;

નિત્ય સેવા નિત્ય કર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદ દુહારારે— ”

ભૂતજ૦

જેમ માનીતા કલાર્કને ઓશીસર પોતાની સાથે ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ફેરવે છે, તેમ પરમ લાડીલા ભક્તોને સાથે લઈને પ્રભુ જ્યાં ત્યાં અવતાર લે છે. પ્રભુ અવતાર ન લે, તે સમયમાં પ્રભુના અવતારોનો મહિમા સમજાવવા માટે, ધણીવાર મહાન્ ભક્તો અવતાર લે છે. તે અંશાવતાર ગણાય છે. શ્રી વેદવ્યાસ, શ્રી શુકદેવજી, શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યજી, શ્રીરામાનુજસ્વામી, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી, શ્રી ચૈતન્યગૌરંગ, શ્રી જ્ઞાનદેવજી, ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, મીરાં, શ્રી સ્વામીનારાયણ વિગેરે અનેક લીલા તનુઓ ભગવાનના મહાન્ ભક્તો છે, અને જગત્ના

૩૫ ૫૬૨૭૬—સદ્વેષાત્ દેવ-ભક્તના જેવો વેશ લેવાથી. પૂતના અપિ સકુલા-પૂતનાને પણ કુળ સહિત ત્વામ્ યથા હે દેવ આપિતા-તમે તમારું સ્વરૂપ આપ્યું, ત્યારે એમાં ધામ ચ અર્થઘ્ન સુદૃઢ ચ પ્રિયા ચ આત્મા (દેહ) ચ તનયઘ્ન પ્રાણાઘ્ન આશયાઘ્ન (અંતઃકરણ) ત્વત્કૃતે-જેઓનાં ધામ, લક્ષ્મી, સંબંધી, સ્ત્રી, દેહ, પુત્ર, પ્રાણ, અને અંતઃકરણ આપને માટેજ છે એવા ઇષાં ઘોષનિવાસિનામ્-આ વ્રજવાસિ જનોને. હે દેવ !-હે દેવ ! ભવાન્-આપ વિશ્વફલાત્ ફલં હિતિ ત્વત્-આપનું સ્વરૂપ કે જે વિશ્વના ક્ષોના ક્ષણરૂપ છે તેથી. કિં કુત્ર અપિ રાતા-વિશેષ કોઈ પણ સમયે શું આપશો ? હિતિ-એવો અચત્-વિચાર કરતું નઃ ચેતઃ મુહ્યતિ-અમારું મિત મોહ પામે છે.

હિત માટે અનેકવાર અવતાર લે છે. યદ્વાચ્ચાર્યુત્તરિપ્રયાત્મતનયપ્રાણાશયાસ્ત્વત્કૃતે ॥ આ શબ્દોથી સાચા ભક્તોનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે. ભક્તિ કરો, તો આવાં લક્ષણ રાખજો. ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં ભક્તોનાં લક્ષણ બહુ સારી રીતે બતાવ્યાં છે.

પૂતનાને તેણીના કુળ સહિત શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું સ્વરૂપ આપ્યું—તે પ્રભુનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. સાકર બૂલે ચૂકે મોંમાં પડી જાય, તો તેનો સ્વભાવ છોડતી નથી, પારસમણી બૂલેચૂકે બોલાને અડી જાય, તો તેનો સ્વભાવ છોડતી નથી. મરચું બૂલેચૂકે મોંમાં પેસી જાય, તો તેનો સ્વભાવ છોડતું નથી; ત્યારે—જે સૌને સ્વભાવ ગોઠવી દેનાર છે—સૌનો નિયંત્રા છે, તે પોતાનો સ્વભાવ—પોતાની ખાનદાની કેમ છોડે ? નિર્ધનની દીકરી ગૃહસ્થના ઘરમાં આવી, એટલે શેઠાણી કહેવાય. પ્રભુના જન દુર્લભ લાભ આપે છે, ત્યારે પ્રભુ પોતે દુર્લભ લાભ આપે, તેમાં શી નવાઈ ?

શ્રી કૃષ્ણના થવાથી શો લાભ છે, તે વાત હવે કહે છે. અગર શ્રીકૃષ્ણના જે થયાં હોય, તેમનાં લક્ષણ કેવાં હશે ? તે વાત હવે કહે છે—

તાવદ્રાગાદયઃ સ્તેનાસૂ-તાવત્કારાગૃહં ગૃહમ્ ॥

તાવન્મોહોઽઘ્નિનિગઢો, યાવત્કૃષ્ણ ન તે જનાઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! જ્યાંસુધી અમે તમારા જન ન થઈએ, ત્યાંસુધીજ રાગાદિ ચોર અમારામાં ટકી શકે; ત્યાંસુધીજ ઘરરૂપી બંધન રહે—ત્યાંસુધીજ ઘરમાં પ્રેમ રહે; અને ત્યાંસુધીજ પગમાં મોહરૂપી બંધન રહી શકે. (૩૬)

૩૬ વિવેચન—

સાચી ભક્તિ—જ્યાં પ્રકાશ ત્યાં અંધારૂં ન હોય, તેમ જ્યાં સાચી ભક્તિ હોય, ત્યાં રાગાદિક ચોર ઉભા રહી શકે નહિ. ત્યાં ઘર કે જે બંધનનું સ્થાન ગણાય છે, તે મુક્તિનું સ્થાન બને, અને મોહરૂપી ખેડી તુટી જાય.

વિભીષણ જ્યારે રામને મળવા આવ્યા ત્યારે બોલ્યા કે—

ચોપાઈ—“ તમ્મ લગી હૃદય બસત ખલ નાના, લોભ-મોહ-મત્સર-મદ-માના;

જમ્મ લગી ઉર ન બસત રહુનાથા, ઘરે ચાપ સાયક કટી બાથા.

મમતા તરણુ તિમિર અંધીયારી, રાગદ્વેષ ઉલૂક સુખકારી;

તમ્મ લગી બસત શ્વ ઉરમાંહી, જમ્મ લગી પ્રભુ પ્રતાપ રવિ નાંહી.

અખ મેં કુશલ મિટે બય બારે, દેખિ રામપદ કમલ તુમારે. ”

[મોક્ષવાણી પાનું ૪૮]

સાચી ભક્તિ શું ?—ગીતાના બારમા અધ્યાયના છેવટમાં સાચા ભક્તોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. ભક્તોએ તેવાં લક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ જેમ દીવાનો પ્રકાશ

૩૬ પદ્યછંદ—દ્વે કૃષ્ણ !—હે શ્રી કૃષ્ણ ! યાવત્ ન તે જનાઃ—જ્યાંસુધી અમે તમારા જન ન થઈએ તાવત્—ત્યાંસુધીજ રાગાદયઃ સ્તેનાઃ—રાગાદિ ચોર ટકે. તાવત્ ગૃહં કારાગૃહં—ત્યાંસુધીજ ઘર કેદખાના જેવું લાગે. તાવત્ મોહઃ અંઘ્નિનિગઢઃ—ત્યાંસુધીજ મોહ પગમાં ખેડીરૂપે રહે છે.

વધે, તેમ તેમ અધિકાર ઓછો થાય; તે પ્રમાણે જેમ જેમ ભક્તિનો રંગ વધે, તેમ તેમ અજ્ઞાન ઓછું થાય. જ્ઞાન અને ભક્તિને કોઈ પણ પ્રકારે વૈર છે, એવું કદિ સમજવું નહિં. ભક્તિ માટે અનેક શાસ્ત્રો છે. તે શાસ્ત્રોમાં ભાગવત શાસ્ત્ર ભક્તોનું સાચું ધન છે, અને તે જ્ઞાનનું સાચું કેંદ્ર છે. અત્યારે માત્ર ભજન કીર્તન જીવનું કલ્યાણ કરી શકે તેમ નથી. તેથી ભક્તોએ શ્રવણ દીક્ષા લઈને-યમ નિયમો પાળીને-સાચી ગરજથી ભગવાનના ભક્ત પાસે વારંવાર ભાગવત સાંભળવું.

નિર્ગુણ સગુણ કેમ અને છે ?

प्रपञ्चं निष्पपञ्चोऽपि, विदम्बयसि भूतले ॥

प्रपन्नजनतानन्द-संदोहं प्रथितुं प्रभा ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—આપ પ્રપંચ રહિત છો, તોપણ શરણાંગત લોકોના આનંદના સમુદ્ધ માટે-એટલે શરણાંગત લોકોને ઘણું સુખ આપવા માટે, આપ આ પૃથ્વી ઉપર અવતાર લે્યો છો. (૩૭)

૩૭ વિવેચન—

परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृतां ।

धर्मसंस्थापनार्थाय, संभवामि युगे युगे ॥ [ગીતા અ. ૪. ૮.]

શ્રીરામ વિભીષણને કહે છે કે— ચોપાઇ.

“ તુમ સરિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરૌ દેહ નહિં આન નિહોરે. ”

[મોક્ષ વાણી પાનું. ૪૮].

રામાયણ, ગીતા અને ભાગવત, ભગવાનના અવતારો અંગીકાર કરે છે; માટે આંખો વીંચીને અવતારોનો સ્વિકાર કરજો. નિર્ગુણ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે, પણ તેનું દ્વાર સગુણભક્તિ છે. દ્વાર વિના ધરમાં પેસાશે નહીં.

સગુણ નિર્ગુણ સંબંધી હજી કહે છે કે—

जानन्त एव जानन्तु, किं बहुक्त्या न मे प्रभो ॥

मनसो वपुषो वाचो, वैभवं तव गोचरः ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—હે શ્રી કૃષ્ણ ! આપને જે જાણુતા હોય, તે બલે જાણે; પણ હું તો એમ કહું છઉં કે-મારું મન, શરીર અને વાણી તમારા મહિમાને પહોંચી શકે એમ નથી. (૩૮)

૩૭ ૫૬૨છેદ—હે પ્રભો !-હે પ્રભુ ! ત્વં નિષ્પ્રપંચઃ અપિ-આપ પ્રપંચથી રહિત છો તોપણ પ્રપન્ના યા જનતા તસ્યાઃ આનંદસંદોહં-શરણ આવેલી જનતાને આનંદનો સમુદ્ધ પ્રથિતું-આપવા માટે ભૂતલે પ્રપંચં વિદંબયસિ-આ પૃથ્વી ઉપર આપ અવતાર લે્યો છો.

૩૮ ૫૬૨છેદ—જાનંતઃ એવ જાનંતુ-આપને જાણુતા હોય તે બલે જાણે. बहु-ઉક્ત્યા કિં-હું વધારે શું કહું ? તવ વૈભવં મે મનસઃ વપુષઃ વાચઃ ન ગોચરઃ-મારું મન, શરીર અને વાણી તમારા મહિમાને પહોંચી શકે તેમ નથી.

૩૮ વિવેચન—

સુતીક્ષણુ શ્રીરામને કહે છે. ચાપાધ.

“ જો જનહિ તે જનહુ સ્વામી, સગુણુ અગુણુ ઉર અંતરયામી;
જો કૌશલપતિ રાજ્યવનયના, કરો સો રામ હૃદય મમ અયના. ”

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૩૨ A].

અહ્લાનંદ સ્વામી કહે છે કે— રાગ-કસ્તુરી તાલ ૩.

તેરી શરણુ પડા મૈં આય, નાથ મોહે દે દર્શન પ્યારા—ટેક૦

નાથ મોહે દે દર્શન પ્યારા.

ગોકુળ દૂંડી મથુરા દૂંડી, બિંદ્રાવન સારા; (૨)

કાશીપુરી સકલ દિર દૂંડી, (૨) દૂંડા હરદારા—નાથ૦ તેરી૦

કોઇ વૈકુંઠ કૈલાસ ખતાવે, કોઇ સાગર પારા;

કોઇ કહે સખ જગકે ભિતર, (૨) વ્યાપક કર્તારા—નાથ૦ તેરી૦

સંત ખતાવે ઘટકે માંહી, પરગટ ઉજિયારા; (૨)

કોઇ કહે વો અલક નિરંજન, (૨) સખસેં હેં ન્યારા—નાથ૦ તેરી૦

ચતુર્ભુજ પીતાંબર સોહે, શીશ મુગટધારા; (૨)

અહ્લાનંદ મૈં દર્શન પાવું, (૨) જાવું બલિહારા—નાથ૦ તેરી૦

આજકાલ નિર્ગુણુ ઉપાસના સૌને બહુ ગમે છે. વડિલો પાર્જિત મિલકતના માલીક થવું ગમે છે, પણ વડિલો પાર્જિત દેવસેવા ગમતી નથી. દેવને જળમાં પધરાવે છે, અગર કોઇ મંદિરના બાવાજીને આપી દે છે. તે સંબંધમાં અશુભ પૂછતાં, શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ સગુણુ ઉપાસના સંબંધી કહે છે—

મધ્યાવેશ્ય મનો યે માં, નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્-તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥૨॥ [ગીતા અ. ૧૨]

અર્થ—જે ભક્તો મારામાં મન રાખીને પરમ શ્રદ્ધાથી મારી ભક્તિ કરે છે-સગુણુ ઉપાસના કરે છે, તેઓ મારા મત પ્રમાણે ઉત્તમ યોગી છે. [૨].

હવે નિર્ગુણુ ઉપાસના સંબંધી કહે છે—

યે સ્વક્ષરમનિર્દેશ્ય-મઘ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વેષ્વગમચિત્યં ચ, કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥૩॥

સંતિપ્રાપ્ત્યેન્દ્રિયગ્રામં, સર્વેષ્વ સમન્વિત્ ॥

તે પ્રાપ્નુવંતિ મામેષ, સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જેઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને, અવર્ણનીય-અચક્ત-સર્વવ્યાપક-અચિંત્ય-કૂટસ્થ-અચળ અને અવિનાશી એવા અક્ષર અહ્મને ઉપાસે છે. તેઓએ સર્વત્ર સમભાવ કરવો જોઇએ, અને સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં મધ્યા રહેવું જોઇએ. એ પ્રમાણે કરે, તો તેઓ પણ મનેજ પામે છે. [૩-૪].

હવે નિર્ગુણુની વિષમતા ખતાવે છે—

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષા-મઘ્યકાસક્તચેતસામ્ ॥

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુસ્થં, દેહવન્નિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥ [ગીતા અ. ૧૨].

અર્થ—પરંતુ અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળાઓને ધણો ક્લેશ પડે છે. [અનાયાસે અવ્યક્તમાં ચિત્ત ચોંટતું નથી]. દેહધારીઓ માટે એટલે જેમને દેહાભિમાન હોય, એવા પુરૂષોને, અવ્યક્તનો માર્ગ ધણું દુઃખથી સિદ્ધ થાય એવો છે. [૫].

પોતે નિર્ગુણ થયા પહેલાં નિર્ગુણની ઉપાસના કરવી, તે વહેલા ઉડીને ભૂત્રા પડવા જેવું છે. આપની પાસેજ આપનાં આચરણ, સદા પડ્યાં રહે છે. તેમાં નિર્ગુણતા કેટલી આતી છે? તે તમે પડે તપાસતાં રહેજો. ટુંકારો ખાત્ર લેવા જેટલું—માણા ખાત્ર લેવા જેટલું—કોઈ નિંદા કરે તો સાંભળી લેવા જેટલું—પણ બળ ન આવ્યું હોય, તો નિર્ગુણનો માર્ગ, તમને હતા ત્યાંથી પાછા પડશે.

એક સંત કહે છે કે— રાગ લાવણી.

એ છે નિરાકાર સાકર, તેનો કોઈ ન પામ્યા પાર. (૨) ટેક.

રૂષિયો હાર્યા મુનિયો હાર્યા, હાર્યા સંત મહંત, (૨)

વેદ પુરાણો પાર ન પામ્યા, એવા ઇશ અનંત—એ છં

સદસ્ય અઠ્યાસી સિદ્ધ ચોરાશી, સનકાદિક શુકદેવ; (૨)

ભાવ ધરીને ભજન કર્યાની, સૌને જુદી દેવ—એ છે

રામ કહે કોઈ કૃષ્ણ કહે, કોઈ દેવી કહે કોઈ શિવ. (૨)

જેવું જેના ગુરૂએ ગાયું. તે માને તે જીવ—એ છે

મંત્ર તમારા ગુરૂ તમારા, શાસ્ત્ર અને વળી સેવ; (૨)

જ્યાં ફાવે ત્યાં પાપ તજીને, ભજજો જગનો દેવ—એ છે

‘તે वैभवं मे मनसः वपुषः वाचः न गोचरः—મારાં મન કાયા અને વાણી આપના મહિમાને પહોંચી શકતાં નથી.’ એમ બ્રહ્માજી બોલ્યા. શ્રુતિઓ પણ એમ જ કહે છે; છતાં કીડીઓ [કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલા જીવો] હિમાત્મ્ય માનવા દોડે છે. [નિર્ગુણની મોટી મોટી વાતો કરે છે.] આવી કીડીઓથી તમે મોહ પામશો નહીં! તમે કર્તવ્ય પરાયણ રહેજો. તમે ધીમે ધીમે નિર્ગુણ બનજો.

હવે બ્રહ્માજી જગત્ની અને પોતાના દેહની ઉપાધિ પ્રભુને સોંપે છે. નિર્ગુણ થાય છે.

अनुजानीहि मां कृष्ण, सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक् ॥

त्वमेव जगतां नाथो, जगदेतज्जगत् ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—હે શ્રીકૃષ્ણ! મને બ્રહ્મ લોકમાં જવાની આજ્ઞા આપો. આપ સર્વના દૃષ્ટા હોવાથી આપ સર્વજ્ઞ છો. [તાત્પર્ય—અમારી શક્તિ કેટલી છે, તે આપ સારી રીતે જાણો છો.] આપજ (અનેક) બ્રહ્માંડોના નાથ છો. તેથી મમ-તાના સ્થાનરૂપ આ જગત્ [અગર આ શરીર], આપને હું અર્પણ કરું છઉં. [૩૯]

૩૯ પદ્યપ્રેર—હે કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ! માં અનુજાનીહિ—આપ મને રજા આપો. સર્વદ્રક્ ત્વં સર્વં વેત્સિ—આપ સર્વના સાક્ષી હોવાથી સર્વ જાણો છો. ત્વમ્ एव जगतां नाथः—આપજ અનેક બ્રહ્માંડના નાથ છો. एतत् जगत् तव अर्पितम्—તેથી મમ-તાના સ્થાન રૂપ આ જગત્ આપને અર્પણ કરું છઉં.

૩૯ વિવેચન—

સ્ત્રીએ પોતાનાં તનમન અને ધન પતિને સોંપ્યાં. તો પતિના ધરતી ધણીયાણી થઈને બેઠી. ગુમાસ્તો તનમન અને ધનથી શેઠને સેવવા લાગ્યો. શેઠે દુકાનની કુંચી તેને આપી. થોડા વખતમાં તેને શેઠ બનાવ્યો, શિષ્યે તન, મન, અને ધનથી સદ્ગુરુને સેવ્યા. સદ્ગુરુએ જ્ઞાનની આવી-રહસ્ય આપી દીધું. શિષ્ય થોડા વખતમાં મોટો સંત થઈને બેઠો. ભક્તે પોતા પાસે જે હતું, તે ભગવાનને સોંપ્યું. ભક્ત ભગવાનરૂપ બન્યા. દેહ અને દેહની પાછળ રહેલાં સ્ત્રી પુત્ર અને ધનમાં મમતા તુટે, તો જીવ અને શિવ વચ્ચેનું ધણું અંતર કપાઈ જાય. દેહાભિમાનનો સ્વભાવ છે કે તે વક્તાઓમાં-ત્યાગીઓમાં-પંડિતોમાં-વેદાંતીઓમાં, ભક્તોમાં અને ધનવાનોમાં અનાયાસે-વગર નોતરે-જોડેથી પેસી જાય છે. તેઓએ જીવ શિવનું અંતર કાપ્યું હોય તો બહુજ સાવધાન રહેવું.

હવે શ્રીકૃષ્ણાવતારના ક્ષણની વાત કરે છે—

શ્રીકૃષ્ણ વૃષ્ણિકુલપુષ્કરજોષદાયિન, ક્ષમાનિર્જરદ્વિજપશુદધિવૃદ્ધિકારિન ॥

ઉદ્ધર્મશાર્વરહર ક્ષિતિરાક્ષસધ્રુ-ગાકલ્પમાર્કમહંભગવન્નમસ્તે ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હે વૃષ્ણિ કુળરૂપ કમળને ખીલવનાર હે સૂર્યરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! પૃથ્વી, દેવો, બ્રાહ્મણો, પશુઓ અને સમુદ્રોને ખીલવનાર હે ચંદ્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! પાખંડરૂપી અંધારાને હરનારા સૂર્ય ચંદ્ર રૂપે હે શ્રીકૃષ્ણ! પૃથ્વી ઉપરના રાક્ષસોનો દ્રોહ કરનારા હે શ્રીકૃષ્ણ! સૂર્ય પર્યંત સૌના પુજ્ય-હે ભગવન! કલ્પ પૂરો થાય ત્યાંસુધી મારા પ્રણામ હોજો. ’ [૪૦]

૪૦ વિવેચન—

સૂર્ય ચંદ્ર દરેક રૂપે શ્રીકૃષ્ણ છે. દરેક રૂપે પ્રભુ જીવોને સુખ આપે છે.

બ્રહ્માજીની સ્તુતિ પુરી થઈ. આ સ્તુતિ નિરૂપણ કરે છે કે—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माऽध्यक्षः सर्वभूताधिवासः, साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च ॥

[સ્વેતાશ્વતર ઉપનિ.]

૪૦ ૫૬૨૭૬—હે શ્રીકૃષ્ણ-હે શ્રીકૃષ્ણ! [જોષ (પ્રીતિ) દદાતિ इति જોષદાયી] વૃષ્ણિકુલં પવ પુષ્કરં(કમળ) તસ્ય હે જોષદાયિન-વૃષ્ણિકુળરૂપ કમળને આનંદ આપનાર ખીલવનારરૂપ હે સૂર્ય! ક્ષમા (પૃથ્વી) નિર્જરાશ્ચ દ્વિજાશ્ચ પશવશ્ચ ઉદ્ધવશ્ચ તેષાં હે વૃદ્ધિકારિન! પૃથ્વી, દેવો, બ્રાહ્મણો, પશુઓ, અને સમુદ્રોને ખીલવનાર હે ચંદ્રરૂપ! [શર્વરી-રાત્રી શર્વર્યા: इदं शार्वरं-અંધાર.] ઉદ્ધર્મ: (પાખંડ ધર્મ) પવ શાર્વરં તત્ હરતિ इति-હે પાખંડરૂપી અંધારાને હરનારા સૂર્ય ચંદ્રરૂપ-[ક્ષિતૌ રાક્ષસા: તાન્ દ્રુણતિ इति] ક્ષિતિરાક્ષસધ્રુક્-પૃથ્વી ઉપરનાં રાક્ષસોનો દ્રોહ કરનારા-આર્કમ્ અર્હન્-સૂર્ય પર્યંત સૌના પુજ્ય એવા હે ભગવન-હે પ્રભુ આકલ્પમ્ તે નમઃ-કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી મારા પ્રણામ હોજો.

અર્થ—એક તેજોમય દેવ ભૂત માત્રમાં ગૃહ છે. સર્વ વ્યાપી છે. સર્વ ભૂતોનો અંત-રાત્મા છે-કર્મનો અધ્યક્ષ છે-ભૂત માત્રનો અધિવાસ છે-સાક્ષી છે-ચિન્મય છે-કેવળ છે અને નિર્ગુણ છે.

આબ્રહ્મભુવનાહ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥ [ગીતા અ. ૮-૨૬.]

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે-‘અહ્લોકથી માંડીને સર્વ લોક પુનર્જન્મ પામનારા છે.’

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્-કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ [ગીતા. ૭-૭.]

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે-‘હે અર્જુન ! મારાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. જેમ દોરામાં અનેક મણિઓ પરોવેલી હોય છે તેમ મારામાં આ સર્વ ભૂતો પરોવાયેલાં છે.’

અહ્લાદિ દેવ ઇશ્વરની માયામાં ભૂલા પડીને, ઇશ્વરની અવગણના કરે, ત્યારે એક નારિતક ઇશ્વરને નિંદે-શ્રીકૃષ્ણને પાખંડી કહે-અભિચારી કહે-તેમાં નવાઈ શી ! કેટલાએકને શ્રી કૃષ્ણની ગીતા ગમે છે, પણ શ્રી કૃષ્ણની રાસલીલા વિગેરે કોડાઓ સાથે વાંધો હોય છે-સંશય હોય છે, તેમાં પણ નવાઈ જેવું કંઈ નથી. જેમ જેમ આવરણ શક્તિ હોય, તેમ તેમ પ્રકાશનું બાન થાય.

હવે શુકદેવજી કહે છે તે સાંભળોઃ—

શ્રીશુક ઉવાચઃ—

इत्यभिष्टूय भूमानं, त्रिः परिक्रम्य पादयोः ॥

नत्वाऽभीष्टं जगद्धाता, स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-ઉપર પ્રમાણે પ્યારા શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કરીને, પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષણા કરીને, અને તેમના ચરણમાં પ્રણામ કરીને, જગત્ને ધારણ કરનારા અહ્લાજી અહ્લલોકમાં ગયા. (૪૧)

૪૧ વિવેચન—

અમીષ્ટં—સંશય કપાઈ જતાં અહ્લાજીને શ્રીકૃષ્ણ બહુ પ્યારા લાગ્યા.

મિષતે હૃદયગ્રંથિ-શિથિલંતે સર્વસંશયાઃ ॥

ક્ષીયંતે ચાસ્ય કર્માણિ, તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥ [મુંડક ઉપ.]

પરમાત્માના વાસ્તવસ્વરૂપનું દર્શન થતાં-જ્ઞાન થતાં, હૃદયમાં રહેલી અજ્ઞાનની ગાંઠો તૂટી જાય છે, સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે, અને પ્રારબ્ધાદિ કર્મોનો પણ નાશ થઈ જાય છે.

ન મોક્ષો નભસઃ પૃષ્ઠે, ન પાતાલે ન ભૂતલે ।

મોક્ષો હિ ચેતો વિમલં, સમ્યગ્જ્ઞાનવિબોધિતં ॥ [યોગવાસિષ્ઠ.]

અર્થ—મોક્ષ આકાશના પૃષ્ઠ ઉપર નથી, પાતાળમાં નથી, પૃથ્વી ઉપર નથી, સમ્યક્ જ્ઞાનથી પ્રસુદ્ધ ચિત્ત થાય તેજ મોક્ષ છે.

૪૧ પદ્યછંદ—ઈતિ-ઉપર પ્રમાણે. અમીષ્ટં ભૂમાનં-પ્યારા શ્રી કૃષ્ણની અભિષ્ટૂય-સ્તુતિ કરીને. ત્રિઃ પરિક્રમ્ય-ત્રણ પ્રદક્ષણા કરીને. પાદયોઃ નત્વા-ચરણમાં નમીને. જગતઃ ધાતા-જગત્ને ધારણ કરનાર અહ્લાજી સ્વધામ પ્રત્યપદ્યત-અહ્લલોકમાં ગયા.

જેમ જેમ બુદ્ધિવાદ વધે, તેમ તર્ક વિતર્ક વધે-ભુલવણી વધે; માટે જ્યાં ફાવે ત્યાં રૂડા સદ્ગુરુ શોધીને, તેમની પાસે અમુક વખત દીનભાવથી રહીને, તેમનાં વચનમાં સંપૂર્ણ ભરોસો રાખીને, શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવું.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને બ્રહ્માજીએ ચોરેલાં વાછરડાં અને વ્રજબાળાકો પાછાં આપ્યાં, અને પ્રભુએ પોતાની માયા સંકેલી લીધી-હતું એમ થઇ ગયું-બ્રહ્માજી વિદાય થયા.

તતાંનુજ્ઞાપ્ય ભગવાન્-સ્વશ્રુવં પ્રાગવસ્થિતાન્ ।
 વત્સાન્પુલિનમાનિન્યે, યથાપૂર્વસર્વં સ્વકમ્ ॥૪૨॥
 એકસ્મિન્નપિ યાતેઽન્દે, પ્રાણેશં ચાન્તરાત્મનઃ ।
 કૃષ્ણમાયાહતા રાજન્, ક્ષણાર્થં મેનિરેઽર્મકાઃ ॥૪૩॥
 કિં કિં ન વિસ્મરન્તીહ, માયામોહિતચેતસઃ ।
 યન્મોહિતં જગત્સર્વં-મભાક્ષણં વિસ્મૃતાત્મકમ્ ॥૪૪॥

અર્થ—પછી બ્રહ્માજીની સંમતિ લઇને, યમુનાજીના કાંઠા ઉપર, જ્યાં પૂર્વની પેઢેજ પોતાના મિત્રો બેઠા હતા, ત્યાં વાછરડાં કે જે પૂર્વની માફક સામા ઉભા હતાં, તેમને લઇને પ્રભુ પધાર્યા. [૪૨]

અર્થ—વચમાં એક વરસ ચાલ્યું ગયું, તે પણ પોતાના પ્રાણુનાથ ભગવાન વિના-શ્રીકૃષ્ણ વિના-ચાલ્યું ગયું, તોપણ હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની માયાથી મોહ પામેલા બાળકોએ, તે સમયને અરધા ક્ષણ જેટલો માન્યો. [૪૩]

અર્થ—ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલું સઘળું જગત્, (જગત્ના જીવો) વારંવાર પોતાના આત્માને વિસરી જાય છે, ત્યારે આ સંસારમાં માયાથી મોહ પામેલા જીવો, શું વિસરી જતા નથી ? એટલે શ્રીકૃષ્ણાદિ અનેક કલ્યાણની વાતોને વિસરી જાય છે. [૪૪]

૪૨ ૫૬૨છેદ-તતઃ-પછી સ્વશ્રુવં અનુજ્ઞાપ્ય-બ્રહ્માજીની સંમતિ લઇને. પ્રાગ્ અવસ્થિતાન્ વત્સાન્-સામે ઉમેલાં વાછરડાંનું યથા પૂર્વ સજ્જાયઃ યસ્મિન્ તન્ ઇતિ સ્વકં પુલિનં આનિન્યે-આગળની પેઢેજ જેમાં પોતાના મિત્રો બેઠા હતા એવા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર પ્રભુ લાવ્યા.

૪૩ ૫૬૨છેદ-એકસ્મિન્ અન્દે યાતે અપિ-વચમાં એક વરસ ચાલ્યું ગયું તો પણ આત્મનઃ પ્રાણેશં અંતરા (વિના)-પોતાના પ્રાણુનાથ ભગવાન વિના ચાલ્યું ગયું તો પણ હે રાજન-હે રાજ ! કૃષ્ણસ્ય માયયા હતાઃ અર્મકાઃ-શ્રીકૃષ્ણની માયાથી હણાએલા બાળકોએ ક્ષણાર્થં મેનિરે-તે સમયને અરધો ક્ષણ માન્યો.

૪૪ ૫૬૨છેદ-યથા મોહિતં સર્વં જગત્-ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલું સઘળું જગત્ અભીક્ષણં-વારંવાર. વિસ્મૃતઃ આત્મા યેન તત્-વિસ્મૃતાત્મકમ્ વારંવાર પોતાના આત્માને ભૂલી જાય છે. કિં-ત્યારે હવે-આ સંસારમાં માયયા મોહિતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે ઇતિ જનાઃ-માયાથી મોહ પામેલા લોકો કિં ન વિસ્મરન્તિ-શું ભૂલી જતા નથી.

૪૨-૪૩-૪૪ વિવેચન—અક્ષાનંદ સ્વામીજી ગાય છે કે—

રાગ-આશાવરી તાલ-ધમાલ.

અહો ! પ્રભુ અચરણ માયા તુમારી, જિસ મોહ સકલ નરનારી—અહો પ્રભુ
અહો મોહ શંકર મોહ, મોહ ઈંદ્રિયલક્ષારી
સનકાદિક નારદ મુનિ મોહ (૨), દુનિયાં કૌન જિયારી—અહો
યોગ સાધતાં યોગી મોહ, વનમે મોહ તપધારી;
વેદ પઢતે પંડિત મોહ, (૨) ભૂલ ગયે શુધ સારી—અહો
પાંચ વિષયકી જલ ઝિછાઈ, અંધન રસડી ખારી;
લાલચમે સમ જીવ ફસાયે, (૨) નિકલનકી નહિ ખારી—અહો
જિસ પર કિરપા હોય તુમારી, સો જન ઉતરે પારી;
અક્ષાનંદ શરણમે આગે, લીજિયે મોહી ઉગારી—અહો

વિસ્મૃતાત્મક—પોતાના આત્માને પણ ભૂલી જાય એવું જગત—એવા જગતના જીવો.
ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ, મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥ [ગીતા અ. ૧૫]

શરીરમાં રહેનારો અને શરીરમાંથી નીકળી જનારો—એવો આત્મા, ઈંદ્રિયો સાથે મળીને
ભોગ ભોગવે છે. એવા આત્માને મૂઢ લોકો જોઈ શકતા નથી. જ્ઞાનચક્ષુ વાળા જીવો જોઈ
શકે છે. [૧૦]

અરધા ક્ષણમાં ભગવાનને પાછા આવેલા જોઈને મિત્રો ભગવાનનો સત્કાર કરે છે.

ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं, स्वागतं तेऽतिरंहसा ।

नैकोऽप्यभोजि कवल, एहीतः साधु भुज्यताम् ॥૪૫॥

અર્થ—‘તમે ઘણા વેગથી આવ્યા, તે બહુ સાંઝે કર્યું.’ એમ બાળકોએ
શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. (પછી બાળકોએ શ્રીકૃષ્ણને એમ પણ કહ્યું કે) ‘હજી અમે એક પણ
કોળીયો જમ્યા નથી, આ તરફ આવો. (અહીં આવો) અને નિરાંતે જમો.’ (૪૫)

૪૫ વિવેચન—

વ્રજબાળકોનાં અહો ભાગ છે. રામાવતારમાં મર્યાદા પુરૂષોત્તમ હતા, અને કૃષ્ણાવતારમાં
પૂરણ પુરૂષોત્તમ છે. તેથી વાંદરો કરતાં વ્રજબાળકોએ વિશેષ લાભ લીધો.

હવે પ્રભુ વ્રજમાં પધારે છે—

ततो हसन्हृषीकेशो-ऽभ्यवहत्य सहार्भकैः ।

दर्शयंश्चर्माजगरं, न्यवर्तत वनाद्ब्रजम् ॥૪૬॥

૪૫ પદ્મછેદ—તે (સ્વયા) અતિરંહસા-તમે ઘણા વેગથી સુષ્ટુ આગતં સ્વાગતં-
આવ્યા તે સાંઝે કર્યું इति એ પ્રમાણે સુહૃદઃ કૃષ્ણં ऊचुः-બાળકોએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, एकः
अपि कवलः अस्माभिः न अभोजि-હજી અમે એક પણ કોળીયો જમ્યા નથી. इतः
एहि-આ તરફ આવો. साधु भुज्यताम्-સારી રીતે જમો.

૪૬ પદ્મછેદ—તતઃ હસન હૃષીકેશઃ—હાસ્ય કરતા ભગવાન અર્ભકૈઃ સહ અભ્યવ

बह्वृषसूनुवनधातुविचित्रिताङ्गः, प्रोद्दामवेणुदलशृङ्गरवोत्सवादयः ।

वत्सान्पृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्-गोपीद्वगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम् ॥४७॥

અર્થ—પછી જેનું મુખ કમળ મંદ મંદ હસ્યા કરે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ બાળકોની સાથે જમ્યા, અને (બાળકોને) અજગરનું ચામડું દેખાડતા દેખાડતા, વનમાંથી પ્રભુ વ્રજમાં પધાર્યા. (૪૬) પ્રભુ જ્યારે વનમાંથી વ્રજમાં પધાર્યા, ત્યારે પ્રભુએ મોરપીંછ, પુષ્પો અને વનના ધાતુઓથી પોતાનું શરીર શણગાર્યું હતું. વેણુ અને શિંગડીના નાદોથી ભારે આનંદ થઈ રહ્યો હતો. વાછરડાંને લાડના શબ્દોથી પ્રભુ બોલાવતા હતા; અને ગોવાળીયાઓ તેમની પવિત્ર કીર્તિનું ગાન કરતા હતા. આવી રીતે ભગવાનનું દર્શન, ગોપીઓની દૃષ્ટિને આનંદરૂપ થતું હતું. એટલે પ્રભુ વનમાંથી વ્રજમાં પધારતા, ત્યારે પ્રભુના આવા રૂપને ગોપીઓ આનંદથી નિરખતી હતી-નિરખવા ઘરમાંથી બહાર દોડી આવતી હતી. [૪૭]

૪૬-૪૭ વિવેચન—

સિંદુરવન ધાતુ ગણાય છે.

અજગરનું ચામડું દેખાડવામાં એવો ભાવ છે કે-તે બનાવ હાલજ બન્યો છે.

ગોપીદ્વગુત્સવદૃશિઃ—શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવરૂપ હતું. અભ્યાનંદ સ્વામી ગાય છે કે—

રાગ પ્રભાતી તાલ દાદરા.

આજ સખી શ્યામસુંદર, બંસિયા બજાવે—(૨) ટેક.

મોરમુકુટ સિર ચડાય, પગમેં નૃપુર સુહાય; (૨)

બંસી મુખમેં લગાય, મધુર મધુર ગાવે—આજ

યમુનાકો રૂકત ધાર, તરુઅનકી ઝૂકત ડાર; (૨)

ધેનુ મુખ ધાસ ડાર, ધુનિમેં મન લોવે—આજ

હૃત્ય—બાળકોની સાથે જમીને આજગરં ચર્મ દર્શયન્-અજગરનું ચામડું દેખાડતા દેખાડતા. વનાત વ્રજમ્ ન્યવર્તત-વનમાંથી વ્રજમાં પધાર્યા.

૪૭ પદ્મ—૭૬—बर्हाणि (मोर पीछ) च प्रसूनानि (पुष्प) च वनधातवश्च तैः विचित्रितं अंगं यस्य सः—પ્રભુ વનમાંથી પધાર્યા ત્યારે પ્રભુએ મોરપીંછ, પુષ્પો અને વનના ધાતુઓથી પોતાનું શરીર શણગાર્યું હતું. પ્રોદ્દામવ-ત્રીવ. વેણુદલાનિ ચ શૃંગાણિ ચ વૈણુદલશૃંગાણિ, પ્રોદ્દામાનિ ચતાનિ વૈણુદલશૃંગાણિ ચ તેષાં રવાઃ (અવાજ) તૈઃ ઉત્સવઃ તેન આદયઃ—વેણુ અને શિંગડીના અવાજોથી ભારે ઉત્સવ કરતા હતા. વત્સાન્-ગૃણન્-વાછરડાંને લાડના શબ્દોથી બોલાવતા હતા. અનુગઃ ગીતા પવિત્રા કીર્તિઃ यस્ય સઃ—ગોવાળીયાઓ જેમની પવિત્ર કીર્તિનું ગાન કરતા હતા તે. ગોપીનાં દશઃ તાસાં ઉત્સવ-દૃશિઃ यस્ય સઃ ગોપીદ્વગુત્સવદૃશિઃ—જેમનું દર્શન ગોપીઓની દૃષ્ટિને દર્શન રૂપ હતું તે. શ્રીકૃષ્ણ મોઘમ્ પ્રવિવેશ—વ્રજમાં પેદા.

અહા સુરરાજ શેષ, શંકર ગૌરી ગણેશ; (૨)
ધાર ધાર મનુજ વેશ, વૃંદાવન આવે—આજ
જસોધૂન સુન અપાર, ભૂલે મુનિ મન વિચાર;
અહાનંદ ગોપ નાર, તનમન વિસરાવે—આજ

અઘાનેન મહાવ્યાલો, યશોદાનન્દસૂનુના ॥

હતોઽવિતા વયં ચાસ્મા-દિતિ બાલા વ્રજે જગુઃ ॥૪૮॥

અર્થ—બાળકોએ વ્રજમાં આવીને કહ્યું કે—‘આ યશોદાનંદન શ્રીકૃષ્ણજીએ આજે (વનમાં) મોટા અજગરને માર્યો, અને તેનાથી અમારી રક્ષા કરી. (૪૮)

૪૮ વિવેચન—બાળકોએ અજગર માર્યાના સમાચાર વ્રજમાં આપ્યા. ‘જે બનાવ એક વરસ ઉપર બન્યો હતો, તે આજ બન્યો’ એવો દેખાવ પ્રભુએ કર્યો ?

હવે પરીક્ષિત રાજા આત્માના પ્રિયપણા સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે.

રાજોવાચ:—

બ્રહ્મન્ પરોઽઋવે કૃષ્ણે, ઇયાન્પ્રેમા કથં ભવેત્ ॥

યોઽભૂતપૂર્વસ્તોકેષુ, સ્વોઽઋવેષ્વપિ કથ્યતામ્ ॥૪૯॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા પૂછે છે કે—‘હે ભગવન્ ! વ્રજવાસીઓને પોતાના ઔરસ પુત્રોમાં પણ પુર્વે જેવો પ્રેમ થયો ન હતો, તેવો પ્રેમ પરાયા પુત્ર શ્રી કૃષ્ણમાં કેવી રીતે થયો ? તે વાત આપ મને કહો. (૪૯)

૪૯ વિવેચન—

ઉપનિષદમાં આવેલી કોઈ વાત રહી ન જાય, તેની આ યુક્તિ છે. પાછળ [પાનુ ૫૪૪] ૧૩ મા અધ્યાયના ૩૫-૩૬-૩૭ મા શ્લોકમાં આત્માના પ્રિયપણા સંબંધી થોડો ભાવ છે. બહાલામાં બહાલી જગતમાં કંઈ વસ્તુ છે ? આજીવદકયે પોતાની ભાગ્યશાળી સ્ત્રી મેત્રેયીને બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદના અ. ૪-૫-૬ માં આ પ્રશ્નનો ખુલાસો ટુંકામાં કર્યો છે.

શ્રી શંકર કહે છે કે—

આત્માર્થત્વેન હિ પ્રેયાન્, વિષયો ન સ્વતઃ પ્રિયઃ ॥

સ્વતઃ एष हि सर्वेषा-मात्मा प्रियतमो यतः ॥૧૦૬॥ [વિવેકચૂડામણિ]

૪૮ પદ્મછંદ—અનેન યશોદાનંદસૂનુના—આ યશોદાને આનંદ આપનાર બાળકથી અઘ—આજે મહાવ્યાલો હતો—મોટા અજગરનો નાશ થયો. અસ્માન્—આ મોટા અજગરથી વયં અવિતાઃ—અમારી રક્ષા થઈ. इति बालाः व्रजे जगुः—એમ બાળકો વ્રજમાં બોલ્યા.

૪૯ પદ્મછંદ—[પૂર્વં ભૂતઃ ભૂતપૂર્વઃ ન ભૂતપૂર્વઃ અભૂતપૂર્વઃ] સ્વેભ્યઃ ઉદ્ભવઃ યેષાં તે, તેષુ इति स्तोकेषु अपि—પોતાના ઔરસ પુત્રોમાં પણ અભૂતપૂર્વઃ યઃ પ્રેમા—જેવો પ્રેમ પૂર્વે થયો નહોતો તેવો. પરાત્ ઉદ્ભવઃ यस्य सः तस्मिन् कृष्णे—પરાયાપુત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં ઇયાન્ પ્રેમા કથં ભવેત્—આવો પ્રેમ કેમ થયો. कथ्यताम् તે મને કહો.

અર્થ—શબ્દાદિ વિષય પોતાથી પ્રિય નથી. પણ આત્માના પ્રયોજનપણાવડે વધારે પ્રિય છે. [એટલે આત્મા વિષયોથી વધારે પ્રિય છે]. આત્મા સૌને પોતાથીજ પરમ પ્રિય છે. (૧૦૬).

હવે શ્રીશુકદેવજી પરિક્ષિતના પ્રશ્નનો ખુલાસો ઘણી સરલતાથી કરે છે—ભાવથી સાંભળો—
॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

સર્વેષામપિ ભૂતાનાં, નૃપ સ્વાત્મૈવ વલ્લભઃ ॥

ઇતરેऽપત્યવિત્તાદ્યાસૂ-તદ્વલ્લભતયૈવ હિ ॥ ૫૦ ॥

તદ્રાજેન્દ્ર યથા સ્નેહઃ, સ્વસ્વકાત્મનિ દેહિનામ્ ॥

ન તથા મમતાલમ્બિ-પુત્રવિત્તગૃહાદિષુ ॥ ૫૧ ॥

દેહાત્મવાદિનાં પુંસા-મપિ રાજન્યસત્તમ ॥

યથા દેહઃ પ્રિયતમસ્-તથા ન જ્ઞાનુ યે ચ તમ્ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—‘હે રાજન્ ! પ્રાણીમાત્રને પોતાનો આત્માજી વ્હાલો હોય છે. પુત્રો અને ધન જેમાં મુખ્ય છે, એવા ખીજા પદાર્થોમાં જે ખ્યાર થાય છે, તે આત્મા ઉપરના ખ્યારને લીધેજ થાય છે. [૫૦] હે મોટા રાજા ! પ્રાણીઓને પોતપોતાના દેહમાં જેટલો સ્નેહ હોય છે, તેટલો સ્નેહ મમતાના સ્થાનકરૂપ પુત્ર, દ્રવ્ય, ઘર વિગેરેમાં હોતો નથી. [૫૧] એટલે—હે રાજરાજેન્દ્ર ! દેહાત્મવાદી પુરૂષોને પણ, જેવો દેહ વ્હાલો છે, તેવા દેહની પાછળ રહેનારાં પુત્રધનાદિક ચોક્કસ રીતે વ્હાલાં હોતાં નથી. કારણકે દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ વિશેષ હોય છે. [૫૨]

૫૦ થી ૫૨ વિવેચન—

૫૦ મો શ્લોક વિષયની પ્રસ્તાવના રૂપે છે. ૫૧ થી તે વિષયનું નિરૂપણ કરે છે.

મમતાનાં સ્થાન—પુત્ર, ધન, ઘર સ્ત્રી વિગેરે.

૫૦ પદ્યછેદ—નૃપ—હે રાજન્ સર્વેષાં અપિ મૃતાનાં સ્વાત્મા એવ વલ્લભઃ—પ્રાણી-માત્રને પોતાનો આત્માજી વ્હાલો હોય છે. અપત્યવિત્તાદ્યાઃ ઇતરે—પુત્રો અને ધન જેમાં મુખ્ય છે એવા ખીજા પદાર્થો વ્હાલા લાગે છે ખરાં પણ તે તસ્ય વલ્લભતયા એવ હિ—આત્માની વલ્લભતાને લીધેજ છે.

૫૧ પદ્યછેદ—રાજેન્દ્ર—હે ઉત્તમ રાજા ! દેહિનામ—પ્રાણીઓને સ્વસ્ય સ્વસ્ય આત્મા ઇતિ સ્વસ્વકાત્મા, તસ્મિન્ સ્વસ્વકાત્મનિ—પોતે પોતાના દેહમાં યથા સ્નેહઃ—જેટલો સ્નેહ થાય છે તથા—તેટલો મમતાં આલંબંતે ઇતિ મમતાલંબિનઃ મમતાલંબિનઘટે પુત્રવિત્ત-ગૃહાદયઞ્ચ તેષુ—મમતાના સ્થાનકરૂપ પુત્ર, દ્રવ્ય અને ઘર વિગેરેમાં [સ્નેહઃ]—ન—સ્નેહ થતો નથી.

૫૨ પદ્યછેદ—હે રાજન્યસત્તમ !—હે મોટા રાજન્ ! દેહાત્મવાદિનાં પુંસાં અપિ—દેહાત્મવાદિ પુરૂષોને પણ યથા દેહઃ પ્રિયતમઃ—જેવો દેહ વ્હાલો છે તથા—તેવો ચે તમ્ જ્ઞાનુ—દેહની પાછળ પ્રાપ્ત થનારાં પુત્ર ધનાદિક હિ ન—ચોક્કસપણે વ્હાલાં હોતાં નથી.

અહંતાનું સ્થાન—દેહ. દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ વધારે હોય છે, માટે દેહને ‘હું’ કહે છે. દેહને ‘હું’ કરીને માનનારો, દેહના કરતાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વિગેરેની કીંમત ઓછી આંકે છે. હવે આગળ વધીએ--

દેહોઽપિ મમતાભાક્ ચેત્-તર્હસૌ નાત્મવત્પ્રિયઃ ॥

યજ્જીર્યત્યપિ દેહેઽસ્મિન્, જીવિતાશા બલીયસી ॥ ૫૩ ॥

તસ્માત્પ્રિયતમઃ સ્વાત્મા, સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥

તદર્થમેવ સકલં, જગદેતચ્ચરાચરમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે-ભલે દેહ મમતાનું સ્થાન છે, તોપણ તે આત્મા જેટલો બહાલો નથી. આ દેહ જીર્ણ થાય છે, તોપણ જીવવાની આશા જીર્ણ થતી નથી, બળવાન થાય છે; પણ જ્યારે મંદવાડમાં ભયંકર રોગથી પીડા થાય છે, ત્યારે વિવેકીપુરૂષ કહે છે કે-‘હવે જો આ દેહ પડી જાય, તો મને સુખ થાય.’ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાને અત્યંત પ્રિય તો પોતાનો આત્માજ છે. આ સ્થાવર જંગમ સઘળા જગત્ ઉપર જે પ્રેમ થાય છે, તે આત્માના સુખ માટેજ થાય છે. એટલે આત્મા ઉપરના પ્યારને લીધેજ જગત્ ઉપર પ્યાર થાય છે. [૫૩-૫૪]

૫૩-૫૪ વિવેચન--

‘હું દેહ નથી,’ પણ ‘હું દેહમાં રહેનારો છઉં,’ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં, આપત્તિ-કાળમાં દેહનો પણ ત્યાગ કરીને મનુષ્ય સુખી થવાની આશા રાખે છે. દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી આત્માજ બાકી રહે છે. અને તેજ સુખનું સ્થાન છે, એવો ભાવ છે. ધમધમાટ કરતા મોટા કારખાનામાંથી સ્ટીમ [વરાળ અગર એનજીનની પાવર] ખેંચી લેવામાં આવે, તો જેમ આખું કારખાનું શુન્યવત્ બની જાય છે, તેમ જગત્માંથી આત્માને ખેંચી લેવામાં આવે, તો જગત્ શુન્યવત્ બની જાય. ભાષા હાસ સુધી માંદો રહે, તો ધરનાં માણસો તેના દેહની સારવાર કરે, પણ દેહમાંથી આત્મા ડૂ કરીને ચાલ્યો જાય, તો દેહને ત્વરાથી બાળીને ખાખ કરવો પડે. તેથી ૫૪ માં શ્લોકમાં કહે છે કે--‘તદર્થમેવ સકલં જગત્ ચ ષતદ્ ચરાચરં.’

આ આત્માને અને શ્રીકૃષ્ણને કેટલું છેલું છે ? તે હવે કહે છે.

કૃષ્ણમેનમવેહિ ત્વ-માત્માનમસ્વિલાત્મનામ્ ॥

જગદ્વિતાય સોઽપ્યત્ર, દેહીવાભાતિ માયયા ॥ ૫૫ ॥

૫૩-૫૪ ૫૬-૫૭--ચેત્-ભલે દેહઃ મમતાભાક્ અપિ-દેહ મમતાનું સ્થાન છે તોપણ અસૌ-આ દેહ આત્મવત્ પ્રિયઃ ન-આત્મા જેટલો બહાલો નથી. ચત્-કારણકે અસ્મિન્ જીર્યતિ અપિ દેહે-આ દેહ જીર્ણ થાય છે તોપણ જીવિતાશા બલીયસી-જીવવાની આશા બળવાન હોય છે. તસ્માત્ સર્વેષાં અપિ દેહિનાં સ્વાત્મા પ્રિયતમઃ--તેથી પ્રાણીમાત્રને પોતાનો આત્મા બહુ બહાલો છે. તદર્થમ્ ષત્-તેને માટેજ-આત્માના સુખ માટેજ સકલં ષત્ ચરાચરમ્ જગત્-આ સઘળા ચરાચર જગત્ છે.

૫૫ ૫૬-૫૭--અસ્વિલાત્મનામ્ આત્માનઃ. ઇતિ ષનં કૃષ્ણં ત્વં અવેહિ-પ્રાણી-

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે આગળ કહે છે કે—‘આવી રીતે સઘળાં પ્રાણીઓને પરમ પ્રેમનું પાત્ર જે આત્મા છે, તેજ આ શ્રીકૃષ્ણ છે, એમ તમે જાણો. તેથી શ્રીકૃષ્ણના ઉપર સર્વોત્તમ પ્રેમ થાય, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ સર્વના આત્મા શ્રીકૃષ્ણ અહીં જગતના કલ્યાણ માટે, માયાથી મનુષ્ય જેવા જણાય છે. (૫૫)

૫૫ વિવેચન--

જે આત્મા છે તેજ કૃષ્ણ છે, ‘મનુષ્યરૂપે દેખાય છે, તોપણ તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે, એમ દૃઢતાથી જણાય છે.

આત્મતત્ત્વ પ્રાણીઓમાંજ છે, એમ નહીં, પણ તે જડમાં પણ છે, એમ હવે કહે છે.

वस्तुतो जानतामत्र, कृष्णं स्थास्तु चरिष्णु च ॥

भगवद्रूपमखिलं, नात्यद्वस्त्वह किंचन ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કેવળ પ્રાણીઓનાજ આત્મા છે, એમ નથી, પણ તે જડપદાર્થોના પણ આત્મા છે. ‘વાસ્તવિક રીતે સર્વ જગતનું કારણ શ્રીકૃષ્ણજ છે,’ એમ જાણનારા પુરૂષોને, સઘળું સ્થાવર જંગમ જગત ભગવદ્રૂપજ છે. કોઈપણ વસ્તુ ભગવાનથી ભિન્ન છેજ નહિ. (૫૬)

૫૬ વિવેચન--

આજ કાલ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ જે શોધ શાસ્ત્રોથી વિમુખ હોવોને, વિદીત કરી આપી છે—સિદ્ધ કરી આપી છે, તે શોધ પ્રાચીન ઋષિઓના જાણવામાં હતી. તાત્પર્ય—‘મયિ સર્વ-મિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા इव’—સઘળું જગત્ શ્રી કૃષ્ણમાં પરોવાયેલું છે—‘સર્વં સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ’ વિગેરે શ્રુતિઓ પણ એમજ કહે છે.

હજી વિશેષ ખુલાસો કરે છે.

सर्वेषां वस्तूनां, भावार्थो भवति स्थितः ॥

तस्यापि भगवान्कृष्णः, किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥ ૫૭ ॥

માત્રના આત્માના આત્મા પરમાત્મા આ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ તું જાણ. સ અપિ અત્ર—તે ભગવાન અહીં જગતઃ હિતાય—જગતના કલ્યાણ માટે દેહો હવ માયયા આભાતિ—માયાથી મનુષ્ય જેવા જણાય છે.

૫૬ ૫૬૨છેદ—અત્ર-જ્ઞાનની ખામતમાં વસ્તુતઃ કૃષ્ણ જાનતાં—શ્રીકૃષ્ણને પથારીરતે જાણનારાં મનુષ્યોને સ્થાસ્તુ—સ્થાવર ચ—અને ચરિષ્ણુ—જંગમ અખિલ—અખિલ જગત ભગવદ્ રૂપ—ભગવદ્ રૂપ છે. હહ—આ સંસારમાં કિંચન અન્યત્ વસ્તુ ન—કોઈ વસ્તુ ભગવાનની ભિન્ન નથી.

૫૭ ૫૬૨છેદ—સર્વેષાં અપિ વસ્તૂનાં ભાવાર્થઃ—વસ્તુમાત્રનો—પરમાર્થ. ભાવાર્થ ભવત્—કારણ. ભવતિ સ્થિતઃ—કારણમાં રહેલો છે. તસ્ય ભવતઃ અપિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ ભવત્—તે કારણતું કારણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. કિં અતદ્વસ્તુ રૂપ્યતામ્—ત્યારે તે ભગવાનથી કોઈ વસ્તુ ભિન્ન કેવી રીતે કહી શકાય ?

અર્થ—સઘળી વસ્તુઓનું પરમાર્થરૂપ ભાવાર્થ-કારણ-વિચારીએ, તે કોઈ પણ વસ્તુ પોતપોતાના કારણથી જુદી પડતી નથી. (ઘડો માટીથી કદિ જુદો પડી શકે નહિ.) અને જે જે કારણો છે, તે કારણોમાંનું કોઈ કારણ, ભગવાનથી નોખું પડતું નથી. એટલે કારણનું પણ કારણ ભગવાન છે. ત્યારે ભગવાનથી કંઈ વસ્તુ જુદી છે. તે મને કહો. (૫૭).

૫૭ વિવેચન—

સર્વનું મૂળ ભગવાન છે. એટલે પ્રાણીપદાર્થોનું પરમાર્થરૂપ ભગવાન છે. વ્યવહાર ચલાવવા માટે, કોઈ રાજા અને કોઈ પ્રજા, કોઈ પિતા અને કોઈ પુત્ર, કોઈ પતિ અને કોઈ સ્ત્રી અને છે. જગત્માંથી વ્યવહારને ખેંચી લઈએ, તો બાકી પરમાર્થ રહે. પરમાર્થરૂપે સૌ સરખાં છે.

‘સકળના સારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે-ભગવાન છે; માટે તેમના ચરણનો આશરો પૂર્વે થઈ ગએલા મોટા પુરૂષોએ કર્યો છે, અને આપણે પણ કરવો,’ એમ હવે કહે છે—

સમાશ્રિતા યે પદપલ્લવપ્લવં, મહત્પદં પુણ્યયશોમુરારેઃ ॥

ભવામ્બુધિર્વત્સપદં પરં પદં, પદં પદં યદ્વિપદાં ન તેષામ્ ॥૬૮॥

અર્થ—પુણ્ય કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ કમળ, કે જેને મોટા પુરૂષો સેવે છે, તે ચરણ કમળરૂપી વહાણનો જેઓ આશ્રય લે છે, તેઓને આ સંસારસાગર વાછરડાના પગલા જેવડો લાગે છે. તેઓ પરમ પદને પામે છે; વિપત્તિઓના સ્થાનરૂપ પુનર્જન્મ તેમને હોતો નથી. (૫૮).

૫૮ વિવેચન—

આ યુગમાં બીજાં સાધનો બની શકે એવાં નથી. આ યુગમાં તો નિર્મળ અંતઃકરણ અને પ્રભુ ચરણનો આશ્રય રાખવો. નિર્વાદ જોડતું રંગી લેવું, અને અવકાશ લઈને સંતસંગમાં આવવું. રાગદ્વેષ કરવાનો જીવને સ્વભાવ પડ્યો છે, પણ તે સ્વભાવને સંતસંગમાં ખાસ તજવો. કામ, ક્રોધ અને લોભને બારણા બહાર મૂકીને અહીં આવવું. અમારી વાત માનશો, તો તમારા વ્યવહારમાંથી પણ તે ત્રણે ધીમે ધીમે કમી થતાં જણાશે.

હવે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે.

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥

यत्कौमारे हरिकृतं, पौगण्डे परिकीर्तितम् ॥૬૯॥

૫૮ ૫૬૨ઃ૬૬—પુણ્યયશોમુરારેઃ—પવિત્ર કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણનું. પદપલ્લવં એવ પ્લવં—ચરણકમળરૂપી વહાણને. મહતાં પદં—જે ચરણકમળ મોટાઓએ આશ્રય કરેલું છે તે ચરણકમળનો જે સમાશ્રિતાઃ—જે આશ્રય લેનારા છે. તેષાં—તેઓને. ભવઃ એવ અંબુધિઃ વત્સપદં એવ ભવતિ—ભવસાગર વાછરડાના પગલા જેવડો લાગે છે. તેષાં પરં પદં—તેઓને પરમપદ મળે છે. વિપદાં યત્ પદં—વિપત્તિઓના સ્થાનરૂપ પુનર્જન્મ રૂપી જે પદ છે તત્ પદં તેષાં ન—તે તેમને હોતું નથી.

૫૯ ૫૬૨ઃ૬૬—યત્ કૌમારે—હરિણા કૃતં—હરિકૃતં—જે કાર્ય કૃષ્ણની કુમારા અવસ્થામાં કૃષ્ણે કર્યું તત્ પૌગંડે પરિકીર્તિતમ્—તે વાત શ્રીકૃષ્ણની પૌગંડ અવસ્થામાં બાળકોએ

एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारे-रघार्दनं शाद्वलजेमनं च ॥

व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं, शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ॥६०॥

एवं विहारैः कौमारैः, कौमारं जहतुर्व्रजे ॥

निलायनैः सेतुबन्धैर्-मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥६१॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજીએ પરીક્ષિત રાજાને કહ્યું કે—‘ જે કાર્ય શ્રીકૃષ્ણે પોતાની કુમારાવસ્થામાં કર્યું, તેના સમાચાર શ્રીકૃષ્ણની પૌગંડ અવસ્થામાં, બાળકોએ વ્રજમાં કેવી રીતે આપ્યા !’ એવો જે આપનો પ્રશ્ન હતો, તેનો સંપૂર્ણ ઉત્તર મેં તમને કહ્યો. (૫૯). ભગવાનની મિત્રો સાથેની કીડા, અધા-સુરનો નાશ, લીલા ધાસ ઉપર બેસીને વ્રજબાળકો સાથે પ્રભુએ ભોજન કર્યું તે, આ દેખાય છે તેથી જુદું (ચતુર્ભુજ) સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્માજીને દેખાડ્યું તે, અને બ્રહ્માજીએ શ્રીકૃષ્ણની ઘણા વિસ્તારવાળી સ્તુતિ કરી, તે તમામને, જે પુરૂષ સાંભળે, અગર જે પુરૂષ ગાય, તે પુરૂષ સમગ્ર પુરૂષાર્થને પ્રાપ્ત કરે, એટલે તે આલોકમાં સુખ ભોગવીને વૈકુંઠમાં વાસ કરે. (૬૦). આ પ્રમાણે છુપી જવું, પાજ બાંધવી, વાંદરાની માફક કુદવું, ઇત્યાદિ બાળપણના ખેલોથી, બળરામે અને શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમાં કુમારાવસ્થા પસાર કરી. (૬૧).

૫૯-૬૦-૬૧ વિવેચન—

જુઓ આસપાસ કોઈ ઉધતાં નથીને ? ઉધશે એમનું જશે. જીવીએ ત્યાં સુધી આજ કામ કરીએ, એવો વિચાર કરીને આવ્યા હશે, તો ઉધ નહીં આવે.

અમારાં તમારાં અહોભાગ્ય છે. રાજાઓ બનીને અગર મોટા આચાર્યો બનીને, મોટા તખ્ત ઉપર બેસતા હશે, હજારો મનુષ્યો તેમની શેવામાં હશે, તોપણ તેમને આ પ્રમાણે હરિરસ લુંટવાની મજા નહીં હોય—જીવન સફળ કરવાની આવી સગવડ નહીં હોય, તે સગવડ પ્રભુએ અમને અને તમને આપી છે, માટે આજસ કરશો નહીં—પ્રમાદ કરશો નહીં.

કહી. યત્ ત્વયા રૂઢ અહમ્ પૃષ્ઠઃ—એવો જે પ્રશ્ન તમે મને અહીં પૂછ્યો હતો. યત્ સર્વ—તે તમામ. તે—તમને આજ્ઞાત—કહ્યો.

૬૦ પદ્યછંદ—મુરારે: યતદ્ સુહૃદ્ભિઃ ચરિતં—ભગવાનની મિત્રો સાથેની કીડા. અચસ્ય અર્દનં—અધાસુરનો નાશ. ચ—અને [શાદ્વલં લીલું ધાસ] શાદ્વલજેમનં—લીલા ધાસમાં બેસીને જમ્યા તે. વ્યક્તાત્ રૂપં—આ દેખાય છે તેથી જુદું ચતુર્ભુજરૂપ બ્રહ્માજીને બતાવ્યું તે. અજસ્ય ડરુ (ધણી) અમિષ્ટવં (સ્તુતિ)—બ્રહ્માજીની લાંબી સ્તુતિ. તે તમામને શ્રવણ ગૃણન્ નરઃ—સાંભળે અથવા ગાય તે. પુરૂષ અખિલાર્થાન્ પતિ—સમગ્ર પુરૂષાર્થને પ્રાપ્ત કરે.

૬૧ પદ્યછંદ—एवं—આ પ્રમાણે. निलायनैः सेतुबन्धैः मर्कटोत्प्लवनादिभिः—છુપી જવું, પાજ બાંધવી. અને વાંદરાની માફક કુદવું ઇત્યાદિ. कौमारैः विहारैः—પાળપણના ખેલોથી. व्रजे कौमारं जहतुः—બળરામ અને કૃષ્ણે વ્રજમાં કુમાર અવસ્થા પસાર કરી,

પદ. [ઢોલક તૈયાર કરો]

કૃષ્ણ આપો કૃષ્ણ દ્યોને, કૃષ્ણના કરોને વેપાર-

ટાણું આવું નહીં મળે.

તમે ભક્તિના ભરોને મંડાર, ટાણું આવું નહીં મળે.

ક્યાં તમે-અને ક્યાં અમે, તેનો લગીર કરોને વિચાર—ટાણું.

[ધડીવાર થવા ઘો એકલી તાળી પડવા ઘો].

જ્યાં આ ટીકા વાંચો, ત્યાં સૌને અમારા ધણુજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર.
સંવત ૧૯૮૪ પુરુષોત્તમ માસ. }

લી. રામરાંકર મોનજી ભટ્ટ.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

૧૫ મો અધ્યાય

વિષય—આ અધ્યાયમાં ગાયોનું પાલન, વૃંદાવનની શોભા, શ્રીકૃષ્ણે બળભદ્રની કરેલી સ્તુતિ, ધેનુકાસુરનો વધ, અને દાણીનાગને નાથ્યો, તે કથાઓ કહેવામાં આવશે.

અમારો મુકામ—હાલ અમારો મુકામ વૃંદાવનમાં છે. જે અમારા હો-જેમને અમારું કામ હોય, તે અમને વૃંદાવનમાં મળજો. સગે વગે નોતરું છે—આમંત્રણ છે.

પદ.

મારા બહાલારે—વૃંદાવનની વાટે વહેલા આવજો

મારા પ્યારારે—પ્રેમીજનને પ્રેમ કરીને ખેલાવજો.

મારા બહાલારે—પ્રેમીજનનાં હૈડાં તો હરખે ભર્યા.

મારા બહાલારે—તે દેખીને ચીતકાં મારાં ત્યાં ઠંથા.

મારા બહાલારે—વ્રજની નારી દહીં વેચવાને જાય છે.

મારા બહાલારે—છેલછપીસો માખણું લુંટી ખાય છે.

મારા બહાલારે—વ્રજની નારી દપકો દેવા જાય છે.

મારા બહાલારે—યશોદામાતા સોટી લઈને ધાય છે.

મારા બહાલારે—વૃંદાવનમાં અખંડ રાસ રમાય છે.

મારા બહાલારે—નટવરજી નાચે ને ગોપીઓ ગાય છે.

મારા બહાલારે—જુમનાજીની અખંડ આરતિ થાય છે.

મારા બહાલારે—માધવદાસ બલિહારી જોવા જાય છે.

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ-ભગવાન ગાયો ચારવા જેવડા મોટા થયા, તે વાત હવે કહે છે-
શ્રીશુક ઉવાચ ॥

તતશ્ચ પૌગંડવયઃશ્રિતૌ વ્રજે, વભૂવતુસ્તૌ પશુપાલસંમતૌ ॥

ગાશ્વારયન્તૌ સસ્ત્રિભિઃ સમં પદૈર્-વૃન્દાવનં પુણ્યમતીવ ચક્રતુઃ ॥૧॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે કે-‘ પછી પૌગંડ અવસ્થામાં આવેલા તે બાળકો-બલરામ અને કૃષ્ણ-ગાયોને ચારવા જેવડા મોટા થયા. (ગાયોને ચારી આવે એટલા મોટા થયા.) ગાયોને ચારતાં ચારતાં એ બે ભાઈઓ, મિત્રોની સાથે વૃંદાવનમાં ફરીને, પોતાના ચરણથી તે વનને બહુજ પાવન કરતા હતા. (૧)

૧ વિવેચન—

પૌગંડ અવસ્થા—પાંચ વરસ સુધી કુમાર અવસ્થા, દસ વરસ સુધી પૌગંડ અવસ્થા, પંદર સુધી કિશોર અવસ્થા, પછી તરુણ અવસ્થા.

પદૈઃ વૃંદાવનં અતીવ પુણ્યં ચક્રતુઃ—કરતા હતા. આ યુગમાં જ્યાં નિર્ભંજ ભાવથી ભગવાનની ભક્તિ અને જ્ઞાનનાં સદાવ્રત બાંધ્યાં હોય-જ્યાં રાગદ્વેષરહિત સત્સંગ મંડળો જોવામાં હોય, તે વૃંદાવન છે. રાગદ્વેષરહિત જે અંતઃકરણ હોય, તે પણ વૃંદાવન છે.

સમય—પદ્મપુરાણ કહે છે કે-‘કારસુદ ૮ ને દિવસે પ્રભુ પહેલવહેલા ગાયો ચારવા નીકળ્યા હતા. તેથી તે દિવસને ‘ ગોપઅષ્ટમી ’ કહેવામાં આવે છે. ’

વૃંદાવનને કેવી રીતે પાવન કરતા હતા, તે વાત હવે કહે છે—

તન્માધવો વેણુમુદીરયન્તૌ, ગોપૈર્ગૃણઙ્ગિઃ સ્વયશો બલાન્વિતઃ ॥

પશૂનપુરસ્કૃત્ય પશવ્યમાવિશદ્-વિહર્તુકામઃ કુસુમાકરં વનમ્ ॥૨॥

(અપૂર્ણ.)

વિધિ પૂર્વક ગંગાસ્નાન—પુરુષોત્તમ માસની વદી એકાદશી અને અમાસને દિવસે સામરમતીના પવિત્ર કાંઠા ઉપર બારીને આરે સવારમાં ૫ થી ૮-૩૦ મંડળ સહિત દશવિધ સ્નાન, શાંતિકર્મ અને કથાનું શુભ કાર્ય કર્યું. રેખાવ રમણીય હતો.

૧ પદ્યછંદ—તતઃ-પછી. પૌગંડં વયઃ શ્રયતઃ इति પૌગંડવયઃશ્રિતૌ इति તૌ-પૌગંડ અવસ્થામાં આવેલા તે બે ભાઈઓ. પશુપાલે સંમતૌ (યોગ્ય)-પશુ પાળવાની ક્રિયામાં યોગ્ય થયા. ગાઃ ચારયન્તૌ-ગાયોને ચારતા એ બે ભાઈઓ. સસ્ત્રિભિઃ સમં મિત્રો સાથે ફરીને. પદૈઃ વૃંદાવનં-ચરણથી વૃંદાવનને. અતીવપુણ્યં ચક્રતુઃ—બહુજ પવિત્ર કરતા હતા.

૨ પદ્યછંદ—સ્વયશઃ ગૃણઙ્ગિઃ ગોપૈઃ-પોતાના યશને કરનારા ગોવાળોથી. વૃતઃ-વિંટાએલા. વેણું ઉદીરયન્ માધવઃ-મંત્રી વગાડતા માધવ કૃષ્ણ. પશૂન પુરસ્કૃત્ય-પશુને આગળ કરીને. વિહર્તુકામઃ-વિહાર કરવાની ઇચ્છાવાળા. પશવ્યં કુસુમાકરં વનં-પશુઓને સુખકર અને પુષ્પની સમૃદ્ધિવાળા વનમાં. બલાન્વિતઃ-મળમદ્ર સહિત. આગળ ૧૮-પેઠા.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રી મોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાધ.

તંત્રી—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક—શેઠ જમનાદાસ હરખજી સંઘવી. ઠે. દાદીશેઠ અગીયારી લાઇન મદન-
મોહનજીનો માળો પહેલે દાદરે નં. ૮૨ મુંબઈ નં. ૨

પુસ્તક ૯ મું.

સંવત ૧૯૮૪ ભાદ્રપદ માસ,

અંક ૮ મો.

પરીક્ષિતઉદ્ધાર—પરીક્ષિતના ઉદ્ધાર માટે ભાદરવા સુદી ૯ થી ૧૫ શ્રીમદ્ભાગવતનું પારાયણ થયું હતું. માટે આ માસમાં અનુકુળતા હોય, તો જ્યાં હો ત્યાં શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ અવશ્ય સાંભળવું. શ્રાવણ સુદી ૨ થી (સવારમાં ૭-૩૦ થી ૯) ભાગવતની કથા અહીં મંદિરમાં શરૂ થઈ છે. ભાદરવા સુદી ૧૫ મે પૂરી થશે. છેલ્લા સાત દિવસ સવારમાં ૭-૩૦ થી ૯, અને બપોરે ૧ થી ૨-૩૦ અને (૨-૩૦ થી ૩-૦ જળપાન અને આરામ.) ૩ થી ૪ કથા શ્રવણ થશે. (અવકાશ હોય તેને માટે ૧૨ થી ૧ નામસ્મરણ તથા ભજન કીર્તન.)

શ્રાદ્ધ—ભાદરવા માસમાં શ્રાદ્ધનો મહિમા ઘણો છે, પણ તે શા માટે કરવું જોઈએ ? કેવી રીતે કરવું જોઈએ ? તે વાત ઘણા ભાઈઓ અને બહેનો જાણતાં નથી. તેનો ખુલાસો એક નાનકડા પુસ્તકમાં કર્યો છે. તે પુસ્તકનું નામ ‘શ્રાદ્ધ’. તેની કીંમત માત્ર ત્રણ પાઈ. જોઈએ તો મંગાવજો, અને શ્રાદ્ધ નિમિત્તે સ્નેહીઓમાં વહેંચજો. સરાવવા વિના (એટલે પિંડ દાન દીધા વિના) માત્ર જમણ કરવું, તે વ્યવહાર પુરતું ગણાય; પણ ધર્મ પુરતું ગણાય નહીં; માટે પિંડદાન દેવાનો આગ્રહ રાખજો.

દશમસ્કંધમાં પ્રીતિ હોય તો-૮૩ ના મહાથી વાંચો. ૮મું પુસ્તક મંગાવો.

ઉત્સાહ—શેઠ જમનાદાસ હરખજી શંઘવી [મુંબઈના નામાંકિત વેપારી]. આપણા માસીકના આહક છે. માસીકના મસાલાથી તેમનું પ્રસન્ન થએલું ચિત્ત, તેમને શ્રાવણ સુદી એકાદશીને દિવસે મુંબઈથી અહીં ખેંચી લાવ્યું. કથા શ્રવણ કર્યા પછી મંડળના ભાઈઓ તથા બહેનોને જયશ્રીકૃષ્ણ કરીને, ભગવદ્ ભાવમાં ઉત્સાહ વધે એવા જે ખોલ તેઓએ કહ્યા. આ માસી- કના પ્રકાશક તરીકે કામ કરવા તેમણે ઉત્સાહ અતાવ્યો. ઉત્સાહને વધારી લીધો. સૌને તેમના જયશ્રીકૃષ્ણ છે.

શ્રીદશમસ્કંધપૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૧૫મો ચાલુ.

(૬૦૮ મા પાનાથી ચાલુ.)

અર્થ—(એક દિવસે) પોતાના યશનું ગાયન કરનારા ગોવાળીયાઓથી વિંટાએલા, અને વેણુ વગાડતા ભગવાન, પશુઓને આગળ કરીને, વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી; પશુઓને સુખ કર અને પુષ્પની સમૃદ્ધિવાળા વનમાં, બળભદ્ર સહિત પધાર્યા. (૨)

૨ વિવેચન—

વૃંદાવનમાં આમતેમ ફરીને-રમીને-વૃંદાવનની ભૂમિને પ્રભુ પોતાના ચરણરજ્જીથી પાવન કરતા હતા.

વેણુ-વાંસળી—અનેક પ્રકારનાં વાગ્ગં છે, પણ શ્રીકૃષ્ણની બંસીમાંથી કાંઈ અન્ય નાદ નીકળ્યો. રંગ પીનારા દરેક સ્ત્રીપુરુષોએ બંસીનો બહુ પરિચય કર્યો. ચૌટામાં માત્ર બે ચાર આનામાં મળે છે, એવી આ કોઈ બંસી નહોતી. તેનો અવાજ માત્ર પું-પું-પું નહોતો. વિદ્વાનો પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પું-પું નો અર્થ કરે છે, તોપણ તે પું-પુંમાં કાંઈ વિશેષ હતું. તેમાં કાંઈક મોહક હતું. શું વિશેષ હતું; તે હજી ડાહ્યા લોકો સમજી શક્યા નથી. માત્ર એટલું તો કહી શકાય છે કે-તે પું-પુંમાં હૃદય ભીજવવાની અન્ય શક્તિ હતી. તે પું-પું ઉડાણમાં રહેલા જીવાત્માને જાત કરતું હતું. તે પું-પું જીવોને મોહ પમાડતું હતું. તે પું-પું જીવોને આકર્ષણ કરતું હતું-પોતા તરફ ખેંચતું હતું-વ્યવહારના કામ મુકાવી દેતું હતું. તે પું-પું મનુષ્યોને વિદીત કરતું હતું કે—‘[૧] જોને માટે તમે વલખાં મારો છો, અનેક જપ, તપ, અને વ્રત કરો છો, તે આવી પહોંચ્યો છે. ઓળખવા પ્રયત્ન કરો, તો ઓળખાય.’ ‘[૨] જો સુખના લેશથી તમે મલકાઈ જાઓ છો, તે સુખનો સમુદ્ર-રસનો સમુદ્ર-વૃંદાવનમાં જલકાઈ રહ્યો છે.’ રસ પોતેજ મૂર્તિમાન થઈને ઉછળી રહ્યો છે રસનો કર્તા પોતેજ રસરૂપે સાક્ષાત્કાર થયો છે. [૩] ‘થાય છે’-‘જઈએ છઈએ’-‘પછી કરશું,’ ‘શી ઉતાવળ છે?’ એવું કહેનારા પ્રમાદી લોકોને તે પું-પું-સૂચવતું હતું કે-‘અનેક જન્મના પુણ્યના દિવસો વારેવારે આવતા નથી. માટે હજાર કામ મુકીને, મારા તરફ આવો. મારા સામું તો જરા જીઓ.’ બંસી સંબંધી અહ્વાનંદ સ્વામી ગાય છે કે— રાગ—રેખતા-તાલ-દાદરા.

અયે શ્યામ તેરી બંસરીએ, કયા સિતમ કિયા ?

તનકી રહી ન હોશ, મેરે મનકો હર લિયા—ટેક—અયે શ્યામ૦

બંસીકી મધુર ટેર સુની, પ્રેમરસ બરી;

મજનાર લોકલાજ, કામકાજ તજ દિયા—અયે શ્યામ૦

નબમેં ચરે વિમાન ખડે, દેવ ગણ સુને;

મુનિયોકા છુટયા ધ્યાન, પ્રેમ-મક્તિરસ પિયા—અયે શ્યામ૦

પશુઓને તન્યા ધાસ, પક્ષી મૌન હો રહે;
યમુનાકા રૂકા નીર, પવન ધીર હો ગિયા—અયે શ્યામ.
એસી બળમ્બ બંસરી, સખલોક વશ ક્રિયા;
બ્રહ્માનંદ દરસ દિજીયે, અખી ડેર કાં ક્રિયા—અયે શ્યામ૦

૫૬.

મારા બહાલાના વનમાંય, વાગે રૂડી વાંસલડી;
હુંતો ઘેલી ફરૂં ધરમાંય, કોણે દીધી સાંકલડી—મારા૦ ટેક૦
કુંભ વિના જળ ભરવા ચાલી, શીરપર મેલી ઉઢાણીરે;
ગરજું લમ્બ જળ ગળવા બેઠી (૨) કુંભની શુદ્ધ બુદ્ધ ભુલીરે—વાગે૦ મારા૦
દોણીયા વિના ગો દોવા બેઠી, સાડી ભીંજણી નવ જણીરે;
વાછરે વાળતાં ગોપીઓએ, (૨) બાળક બાંધ્યા તાણીરે—વાગે૦ મારા૦
ધીરે તાવીને છાશમાં રેડ્યાં, દુધમાં રેડ્યાં પાણીરે;
નેતરૂં લધ નાવલીયો બાંધ્યો, (૨) ધરનો ધણી નવ જણ્યોરે—વાગે૦ મારા૦
પાત્ર વિનાનાં ભોજન પીરસ્યાં, મોદક મરચાં ભેળ્યારે;
સાકર વાટીને શાક વધાર્યાં, (૨) સેવામાં સુઠ ભેળીરે—વાગે૦ મારા૦
તન મન ધન પ્રાણ હરિને, મારો બહાલો વ્રજમાં મહાલેરે.
રામકૃષ્ણ પ્રભુ એ રસ પીતાં (૨) વારે તેને સાલેરે—વાગે૦ મારા૦

આ બંસીએ શાં પુણ્ય કર્યા હશે ?—યશોદાજીએ અને બીજી ગોપીકાઓએ શ્રીકૃષ્ણનું અધરામૃત ધડી બે ધડી પીધું; અને આ બંસીએ શ્રીકૃષ્ણનું અધરામૃત ધરાધ્ધ ધરાધને પીધું; તો આ બંસીએ શાં પુણ્ય કર્યા હશે ? એવો પ્રશ્ન અનાયાસે થાય. તે પ્રશ્નનો પુત્તાસો બાવથી સાંભળો—દક્ષીણ દેશનો કોઇ અત્યંતજાળક ફરતો ફરતો કાશીમાં આવ્યો. કાશીમાં બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને ખાવાપીવાની તથા ભણવાની સારી સગવડ છે; તે જોઇને અત્યંતજાળક બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણજાળકનો વેશ લઇને, એક પાઠશાળામાં દાખલ થયો. તેની બુદ્ધિ ચક્રોર હોવાથી, અને તેનો પ્રયત્ન સતત હોવાથી, તે ભણવામાં આગળ વધ્યો. તેણે પોતાનું નામ **હરિભાઉ** રાખ્યું હતું. તેની વિદ્યાએ ગુરૂનું તથા તે વખતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. કોઇ દક્ષણી વિદ્વાન ધણા સમયથી કાશીમાં રહેતો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની એકની એક પુત્રી હતી. તે ઉમર લાયક થવાથી, તેનો પિતા વરની શોધમાં હતો. સૌની સમંતિથી આ દક્ષિણી બ્રાહ્મણે પોતાની કન્યા તે (અત્યંતજાળક) વિદ્યાર્થીને પરણાવી. હરિભાઉ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાયો. કોઈ શાળામાં પંડિતની જગ્યા મળી. સમય થતાં લક્ષ્મીને એક પુત્ર થયો. આ પુત્ર બહાર રમવા જતો, ત્યાં ક્યાંઇ હાડકાં ચામડાં પડ્યાં હોય, તો ધરમાં લેતો આવતો. ધરની પવિત્રતા જાળવી રાખનારી **લક્ષ્મી** તેને સ્નાન કરાવતી, અને ધરના અપવિત્ર ભાગને જળાદિથી પવિત્ર કરતી. પવિત્રતા સંબંધી બાળકને ધણી શીખામણ દેતી, પણ બાળક પોતાની ટેવ સુધારતો નહીં. એક દિવસે હરિભાઉ પોતાનું નિત્ય કરતા હતા, ત્યાં બાળક બહારથી હાડકાનો કકડો લઇને ધરમાં પેડો. ઓએ તેને દેખ્યો. બાળકનાં આવાં અપવિત્ર આચરણથી ઓએ કંટાળીને પતિને પૂછ્યું—‘બહાલા! જરા મારા મનનું સમાધાન કરો. આપ મોટા પંડિત છો,

અને હું પતિવ્રતાના ધર્મ પાળનારી સ્ત્રી છઉં; છતાં આવો પતીત બાળક આપણે કેમ થયો ? હું તેને સમજાવીને થાકી, તોપણ હાડકાં આમડાં ઘરમાં ખેંચી લાવવાનો તેનો શોખ કમી થતો નથી. ' આ શબ્દો સાંભળીને હરિભાઉને પોતાની જાતિ યાદ આવી—માતપિતાનો ધંધો યાદ આવ્યો. યાદ આવતાં જરા હસી જવાયું. પતિને હસતાં દેખીને સ્ત્રીને વધારે કંટાળો આવ્યો. સ્ત્રીએ કંટાળામાં કહી દીધું કે—'જે હોય તે સાચે સાચું કહી દો, નહીં તો આમાંથી કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવશે.' મન, વાણી અને કાયાથી કદિ પતિને દુભાવ્યો નહોતો, એવી પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીના પ્રભાવને જાણનારો હરિભાઉ, આ શબ્દો સાંભળીને થયડી ગયો. ગભરાઈને બોલી ઉઠ્યો—' હે સ્ત્રી ! હું અત્યંત છઉં, તેથી પ્રજા એવીજ હોય; પણ હવે તમે શું કરશો ? ' જેમ જીવન્મુક્ત પુરુષનો સ્નેહ જ્ઞાન થતાં સર્વ સ્થળેથી સંકેતાર્થ જાય; તેમ આ શબ્દો સાંભળીને, લક્ષ્મીનો મોહ સર્વ સ્થળેથી સંકેતાર્થ ગયો. ' હવે પ્રભુ સિવાય માફ કોઈ નથી, એવો રંગ લક્ષ્મીની રંગેરંગમાં પ્રસરી ગયો.' થોડીવારે ધીરજ રાખીને પતિ પ્રત્યે સ્ત્રીબોલી. 'હે નાથ ! આપના અપરાધની નોંધ લેવી, એ મારો અધિકાર નથી. તે કામ જગત્ના નિયંતાનું છે; પણ હવે હું જે કાંઈ કરું, તેમાં આપે વાંધો લેવો નહીં, એટલી મારી પ્રાર્થના છે.' એમ કહીને પતિને પ્રણામ કરીને, લક્ષ્મી પિતાના ઘરના આંગણમાં આવી. પિતાને ઘર બહાર બોલાવીને લક્ષ્મીએ પોતાના સમાચાર આપ્યા. એકની એક ફિકરી ઉપર આવી આપત્તિ આવી પડેલી જોઈને, પિતા ગળગળો થઈ ગયો. 'જગત્ પરાધીન છે, કર્તાહર્તા નારાયણ છે,' વિગેરે શબ્દોથી લક્ષ્મીએ પિતાને શાંત કરી, 'શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું' તે વાત પૂછી. ' જીવતાં બળી મરવું, એજ આનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે' એમ પિતાએ કહેતાં, લક્ષ્મીએ ચિતા તૈયાર કરી. 'વર્ણસંકર પ્રજારૂપે પુત્ર જીવતો રહેશે, તો વર્ણસંકર પ્રજાનો વધારો થશે.' એવા વિચારથી સ્ત્રીએ પુત્રને પોતાની સાથે લીધો. ગંગાના પવિત્ર જળથી વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી દૃઢ મનવાળી લક્ષ્મી જ્યારે ચિતામાં બેઠી, અને પુત્રને બોળામાં લીધો; ત્યારે દ્રૌપદીએ જેમને સંભાર્યા હતા, તેમને લક્ષ્મીએ આર્તનાદે સંભાર્યા. પ્રહ્લાદે જેમને બળ્યા હતા, તેમને લક્ષ્મીએ આર્તનાદે બોલાવ્યા. ગન્ધરાજની રાડ સાંભળીને, જે દોડ્યા આવ્યા હતા, તે કૃપાળુ પ્રભુ તુરત ત્યાં પ્રગટ થયા—

દ્રુવપદ તાલ ૪.

શીશમુકટ તિલક બાલ, કાનન કુંડલ વિશાલ;
કંઠમેં વેજંતી માલ, શોભત અતિ ભારી—પ્રભુ ૧
પ્રભુ આયે ગરૂડ ચડી, તારવાને નારી. (૨) ટેક૦
વિલસત તન પીત વસન, વદન મંદ મંદ હસન;
તીન લોક તાપ ઓસન, ચતુર ભુજ ધારી—પ્રભુ ૨
શંખ ચક્ર ગદા સંગ, રમા વસત વામ અંગ,
સુંદર શુભ શામ રંગ, ગરૂડકે સવારી—પ્રભુ ૩
કુટિલ કુટિલ અલક રાજે, પગમેં નેપૂર વિરાજે;
અહ્લાનંદ મદન લાજે, રૂપકો નિહારી—પ્રભુ ૪

લક્ષ્મીએ હાથ જોડીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરી—'હે નાથ ! ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર આ દેહનો હું ત્યાગ કરું છઉં, પણ હવે હું પવિત્ર કેવી રીતે થઈશ ?'

પ્રભુ—‘ હે સ્ત્રી ! મારી લક્ષ્મીના કરતાં પણ મને પતિવ્રતા નારીઓ બહુ બહાલી છે; તે પોતે સદા પાવન છે, અને તેમનાં દર્શન, સ્પર્શ અને સેવાથી પતીત પણ પાવન થાય છે; તારા પુણ્યથી તારો પતિ પાવન થયો છે. હવે તેનો પુનર્જન્મ બ્રાહ્મણને ઘેર થશે. હે સ્ત્રી ! તને હજી પવિત્રતા સંબંધી કાંઈક શંકા રહે છે, માટે તને પવિત્રતાનો ખાસ લાભ આપીશ. ત્રેતાના અંતમાં હું વૃંદાવનમાં નંદ યશોદાને ત્યાં કૃષ્ણાવતારે લીલા કરીશ. તે સમયે અહીં ઉગેલો વાંસ વૃંદાવનમાં નંદને ઘેર વેચાશે. [આ વાંસ તે તું અને તારા આ પુત્રનો પુનર્જન્મ.] તે વાંસમાંથી એક કકડાની મોરલી થશે. અને બીજા કકડાની મારી છડી થશે. મોરલીને હું સદા મારા મુખ કમળમાં રાખીને, તને અને તારા પુત્રને પાવન કરીશ.’ આટલું કહીને સર્વના દેખતાં પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. સતિના અંગમાંથી અનાયાસે અગ્નિ પ્રગટી નીકળતાં, લક્ષ્મી અને તેનો પુત્ર અગ્નિમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. [એકબીમ ચીરાઈને તેના કકડા ઝાઝમાં વપરાય, અને બીજું બીમ ચીરાઈને તેનું દેવનું સિંહાસન બને. લાકડે લાકડામાં પણ કાંઈક ભેદ છે, એટલું સમજાય, તો બંસોના વાંસનો મહિમા બરાબર સમજાય.]

સારા ધી ગોળ અને લોટ મળતાં, જેમ લાકડામાં મીઠાશ આવે, તેમ શુભ સંસ્કારવાળી મોરલી, અનેક સંસ્કારોના સંસ્કારરૂપ પ્રભુનો અવતાર, અને વળી શુદ્ધ વેદાંતીઓનું માત્ર ઉદાસી બ્રહ્મ નહીં, પણ આ તો અનેક કળાઓનો નાથ-રંગીલો અને છબીલો શ્રીકૃષ્ણ. તેની મોરલીમાં શી ખામી હોય ! હજી મોરલીનો નાદ-મહિમા-રાસલીલા માટે બાકી છે. તે વાત આપણે આગળ કરીશું.

હજી વૃંદાવનની શોભા બતાવે છે—

તન્મજ્જુઘોષાલિમૃગદ્વિજાકુલં, મહન્મનઃસ્વચ્છપયઃસરસ્વતા ॥

વાતેન જુષ્ટં શતપત્રગન્ધિના, નિરીક્ષ્ય રંતું ભગવાન્મનોદધે ॥૩॥

સ તત્ર તત્રારુણપલ્લવશ્રિયા, ફલપ્રસૂનોરુમરેણ પાદયોઃ ॥

સ્પૃશચ્છિસ્વાન્વીક્ષ્ય ત્વક્ષ્મત્તંદ્રિયુત્ત્વ, સ્મયન્નિવાહાગ્રજમાદિપૂરુષઃ ॥૪॥

૩ પદ્યછંદ—મંજુઃ ઘોષઃ યેષાં તે ંજુઘોષઃ મંજુઘોષાશ્ચતે અલયઃ મૃગાશ્ચ દ્વિજાશ્ચ તૈઃ આકુલં (વ્યાખ)—સુંદર શબ્દ કરનારા ભરો, મૃગો, અને પક્ષીઓથી ભરેલું. મહતાં મનઃ મહન્મનઃ, મહન્મનઃ ઇષ સ્વચ્છં પયઃ યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ સરઃ અસ્તિ અસ્ય મહન્મનઃસ્વચ્છપયઃસરસ્વતા તેન મહન્મનઃસ્વચ્છપયઃસરસ્વતા (ઈતિ વાતેન)—અને મહાત્મા પુરૂષોના મનના જેવા સ્વચ્છ જળથી ભરેલા તળાવમાંથી આવતા (પવનથી) શતપત્રાણાં ગંધઃ અસ્તિ અસ્ય તેન ઇતિ વાતેન—અને કમળના ગંધથી યુક્ત પવનથી જુષ્ટં-સેવાએલું, વ્યાખ. તત્ત્વ વનં-ને વનને નિરીક્ષ્ય-જેઈને રંતું ભગવાન્ મનોદધે-ભગવાને રમવાની ઈચ્છા કરી.

૪ પદ્યછંદ—તત્ર તત્ર-વનમાં ત્યાં ત્યાં-તે તે સ્થાનોમાં અરુણપલ્લવાનાંશ્રીઃ તયા-રાતા કુંપળીયાઓની શોભાની સાથે ફલોનિ પ્રસૂનાનિ ચ તેષાં ઉરુમરઃ (મોટા ભાર) તેન-ફળ અને પુષ્પના મોટા ભારથી. પાદયોઃ-ચરણમાં સ્પૃશન્ત્યઃ શિશ્નાઃ યેષાં તે સ્પૃશચ્છિસ્વાન્વીક્ષ્ય તાન્-વનસ્પતીન્-જેઓની શાખાઓના અગ્ર અડકતાં હતાં એવાં વૃક્ષોને મુઠા લીધ્ય-આનંદ સાથે જોઈને. સ્મયન્ ઇષ-જણે હસતા હોય એમ. આદિપૂરુષઃ અગ્રજં આહ-શ્રીકૃષ્ણ બળરામને કહેવા લાગ્યા.

६ ५६२७६-आदिपुरुष !-हे आदिपुरुष ! अखिललोकतीर्थ इति तव यशः-
सर्व लोकांते तीर्थरूप एवेति त्वमात्रे यशः गायन्तः-भावाः पते अल्लिनः-आ श्रमरे,

અર્થ—હે આદિપુરૂષ ! સર્વ લોકોને તિર્થરૂપ (પાવન કરનારા), એવા આપના યશને, ગાતા આ ભ્રમરો, પગલે પગલે આપને ભજે છે. તેથી એમ જણાય છે કે—તેઓ ભ્રમર રૂપે મુનિયો છે; કારણકે આપના ભક્તોમાં મુનિયો મુખ્ય છે. હે પાપરહિત ! આત્મદૈવતરૂપી આપ વનમાં છપા વેશથી રહ્યા છો, તોપણ તેઓ આપને છોડતા નથી—તજતા નથી. (૬)

૫-૨ વિવેચન—

સ્થાવરનો અવતાર—પાછળ નલકુબેર નારદજીના શાપથી યમલાજીન થયા હતા, તે કથા આવી છે. વૃંદાવનનાં વૃક્ષો હવે બંધનથી મુક્ત થવાં જોઈએ એ ભાવ છે.

‘ મોટાભાઈની સેવા અનુજે કરવી જોઈએ ’ એવી મર્યાદાનું સ્થાપન કરે છે.

હજી તેજ વિષય આલે છે.

નૃત્યન્ત્યમી શિશ્વિન ईड्य मुदा हरिण्यः, कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ॥
सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय, धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ॥७॥

અર્થ—હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! આપની પાસે આ મયુરો નાચે છે. મૃગલીઓ આપને આનંદથી નિહાળીને, ગોપીઓની પેઠે આપને રાજી કરે છે. કોયલનાં ટોળાંઓ સુંદર શબ્દોથી આપનું ભજન કરે છે; માટે આ વૃજ-વાસીઓ ભાગ્યશાળી છે. પોતાની પાસે જે કાંઈ હોય, તે ઘેર આવેલા મહત્ત્વાઓને અર્પણ કરવું, એ રૂઢા પુરૂષોનો સ્વભાવ છે. [૭]

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्-पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ॥
नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्-गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥८॥

[પદં પદં इति अनुपदं] અનુપદં ભજંતે-પગલે પગલે આપને ભજે છે. તેથી. પ્રાયઃ-ધણું કરીને. અમી-આ ભ્રમરો. ભગવદીયમુખ્યાઃ મુનિગણાઃ-આપના ભક્તોમાં મુખ્ય એવા મુનિઓ જણાય છે. કારણકે હે અનઘ-હે પાપરહિત ! આત્મદૈવમ્ इति त्वं-આત્મદૈવત રૂપી આપ. ઘને गूढं अपि-વનમાં છપા વેશથી રહ્યા છો તોપણ. ન जहति-તજતા નથી.

૭ પદ્યછંદ—ईड्य-હે સ્તુતિ કરવા લાયક ! અમી શિશ્વિનઃ નૃત્યન્તિ-આપની પાસે આ મયુરો નાચ કરે છે. हरिण्यः-મૃગલીઓ. मुदा-આનંદથી. गोप्यः इव-ગોપીઓની માફક. ईक्षणेन-જોઈને. ते (तव) प्रियं कुर्वन्ति-તમારૂં કલ્યાણ કરે છે. च-અને कोकिलगणाः सूक्तैः-કોયલનાં ટોળાંઓ સુંદર શબ્દોથી આપની સેવા કરે છે. માટે वनौकसः धन्याः-વનવાસીઓને ધન્ય છે. गृहम् आगता-ઘરે આવેલા પરોણાને આ પ્રમાણે કરવું તે. सतां हि इयान् निसर्गः-સજ્જન પુરૂષોનો આવો સ્વભાવજ હોય છે.

૮ પદ્યછંદ—अद्य-આજે. इयं धरणी धन्या-આ પૃથ્વીને ધન્ય છે. [वीरुध शब्द] तृणं च वीरुधश्च तृणवीरुधः-ખડ અને લતાઓ. त्वत् पादस्य स्पृशः-તમારા ચરણના સ્પર્શ કરનારાં છે તેથી ધન્ય છે. [करजः-नभ] करजैः अभिमृष्टाः (अडका-

અર્થ—આજે આ પૃથ્વીને ધન્ય છે. ખડ અને લતાઓ આપના ચરણને સ્પર્શ કરી રહ્યાં છે, તેથી તેમને ધન્ય છે. આપના નખોનો જેમને સ્પર્શ થયો છે, એવાં વૃક્ષોને અને લતાઓને પણ ધન્ય છે. નદી, પર્વત, પક્ષી અને પશુઓ તરફ આપ કૃપા ભરી દૃષ્ટિથી જુઓ છો, તેથી તેઓ પણ ભાગ્યશાળી છે. લક્ષ્મીએ ઇચ્છેલું જે આપનું વક્ષઃસ્થળ—તેને પામવાથી, ગોપીઓ પણ ભાગ્ય-શાળી થઈ છે. [૮]

૭-૮ વિવેચન—

ગૃહં આગતાય ઇયાન્ હિ સતાં નિસર્ગઃ—પોતાપાસે જે કાંઈ હોય, તે આપીને અતિથિનો સત્કાર કરવો, એ સજ્જન પુરોનો સ્વભાવજ છે. આતિથ્ય સત્કાર તો—હોલાહોલીએ પારાધીનો કર્યો—રંતિદેવે ભીખારીનો કર્યો—મયુરધ્વજે શ્રીકૃષ્ણનો કર્યો—સગાળશા અને સંગાવતીએ પતિઆ સાધુનો કર્યો.

દષ્ટાંત—એક સમય શ્રીઆચાર્ય મહાપ્રભુજી અડેલમાં ખીરાજતા હતા. તે વખતે દસ પંદર વૈષ્ણવો શ્રીઆચાર્યશ્રીનાં દર્શને જતા હતા. રસ્તામાં તેઓએ કૃષ્ણદાસને ઘેર મુકામ કર્યો. કૃષ્ણદાસ ઘેર નહોતા. તેમનાં સ્ત્રી ઘેર હતાં. તેમણે વૈષ્ણવોને કુશળ સમાચાર પુછી ખેસાડયા, પણ ઘરમાં કાંઈ ઠેકાણું નહોતું. સીધું ક્યાંથી લાવવું? અને શું કરવું? તેનો વિચાર કરતાં યાદ આવ્યું કે—‘એક વણીક ખોટા ભાવથી મારાપર પ્રીતિરાખે છે. તેને મળું.’ સ્ત્રી તેને મળી. વણીકે કહ્યું કે—‘તું મને કાલે રાત્રે મળવાનો કોલ દે.’ સ્ત્રીએ કોલ દીધો. વણીકે રાજી થઈને સીધું આપ્યું. સ્ત્રીએ તે સામગ્રિથી રસોઈ કરીને, શ્રી ઠાકોરજીને ભોગ ધરાવ્યો. સમયાનુસાર ભોગ સરાવીને વૈષ્ણવોને મહાપ્રસાદ લેવરાવ્યો, પછી કૃષ્ણદાસ ઘેર આવ્યા. વૈષ્ણવોને પ્રેમથી મળ્યા. પછી ઘરમાં આવીને સ્ત્રીને પૂછ્યું કે—‘તેમના ભોજન સંબંધી શી વ્યવસ્થા કરી?’ સ્ત્રીએ પોતાને વીતેલી વાત કહી. કૃષ્ણદાસ રાજી થયા. ખીજે દિવસે વૈષ્ણવો ભાંચી વિદાય થયા. ખીજે દિવસે રાત્રે વણીકને મળવાનો સમય થતાં, પતિએ સ્ત્રીને તૈયાર થવા આજ્ઞા કરી. તે વખતે વરસાદ આવતો હતો. તેથી કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે—‘હે સ્ત્રી! તમારા પગ કાઢવવાળા થશે, તો વણીક તમારો અનાદર કરશે; માટે તમે મારે ખભે ખેસી જાઓ.’ એ પ્રમાણે કહીને સ્ત્રીને ખભે ખેસાડીને, વણીકના ઘરના ઓટલા ઉપર સ્ત્રીને મુકીને કૃષ્ણદાસ પાછા વળ્યા. સ્ત્રી ઘરમાં ખેસતાં, વણીકે પગ ધોઈને આવવાનું કહ્યું—સ્ત્રીએ કહ્યું—‘મારા પગ બગડ્યા નથી.’ કેમ પગ બગડ્યા નથી? તેનું કારણ પૂછતાં વણીકના જાણવામાં આવ્યું કે—કૃષ્ણદાસ પોતે અહીં આવીને સ્ત્રીને મૂકી ગયા.

આ વાત સાંભળીને વણીક આશ્ચર્ય પામ્યો. વૈષ્ણવો વૈષ્ણવોમાટે કેટલું દુઃખ સહન કરે છે, તેનું તેને જ્ઞાન થયું. વૈષ્ણવોની સેવામાં કેવા પ્રકારના ઉમદા મેવા હશે, તેનો તેને એલાં) ક્રુમલતાઃ—આપના નખોનો જેમને સ્પર્શ થયો છે એવાં વૃક્ષો અને લતાઓ. તેને પણ ધન્ય છે. નચક્ષ અદ્રયઃ સ્વગમૃગાઃ—નદીયો, પર્વતો, પક્ષી અને મૃગો. દયયા સહિતાઃ સદયાઃ સદયાશ્ચતે અવલોકાશ્ચ (જેવું તે) તૈઃ—દયા ભરેલી નજરે જોવાથી (ભાગ્યશાળી છે). ગોપ્યઃ—ગોપીઓ. મુજયોઃ અંતરેણ ધન્યાઃ—વક્ષઃસ્થળના લાભથી ભાગ્ય-શાળી છે. [યસ્મૈ સ્પૃષ્ટાતે યત્સ્પૃષ્ટા હિતિ શ્રીઃ] શ્રીઃ અપિ યત્સ્પૃષ્ટા—લક્ષ્મીએ પણ ઇચ્છેલું આપનું વક્ષઃસ્થળ.

વિચાર થયો. આવા વિચાર થતાં ભગવદ્ભાવ પ્રગટયો. વશ્ણિકે કૃષ્ણદાસની સ્ત્રીને 'બહેન' કહીને બોલાવ્યાં. પોતાના કૃત્યનો પસ્તાવો કરીને તેમની પાસે માફી માગી. સ્ત્રીએ ઘેર આવીને કૃષ્ણદાસને પ્રભુમહિમા જણાવ્યો. 'જેને જેનો આશરો, તેને તેની લાજ' એ વાક્યનું સ્મરણ કરીને કૃષ્ણદાસજીએ પ્રભુચરણમાં મન લગાડ્યું. વિગેરે. અત્યારે પાપ બહુ વધી પડ્યાં છે. જમાનો બદલાઈ ગયો છે. દેશકાળ વિપરીત છે. અત્યારે આવું આતિથ્ય બની શકે એમ નથી, તોપણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે વૈષ્ણવોને ત્યાં અન્નપાનની સગવડ સારી છે. મોટા શહેરોમાં હોટલોનો અનાદર કરનારા વૈષ્ણવોને મંદિરમાંથી પવિત્ર ભોજન મળી શકે છે. ધર્મની રક્ષા થાય છે. આવા રૂઝ પુરેષોને જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને આગળ વધીએ.

અમરાર્ચિતં તે (તવ) પાદાંબુજં ! શ્રીઃ અપિ યત્સ્પૃહા-વિગેરે વાગ્યો બળભદ્રના ઇશ્વરાવતારનું સ્તુતન કરે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—

एवं वृन्दावनं श्रीमत्-कृष्णः प्रीतमनाः पशून् ॥

रेमे संचारयन्नद्रेः, सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥૯॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—આ પ્રમાણે વૃંદાવનની શોભા જોઈને રાજી થએલા, અને પર્વતની પાસેની નદીઓના કાંઠાઓમાં, પશુઓને ચરાવતા ભગવાન, ગોવાળીયાઓની સાથે રમતા હતા. [૯]

૯ વિવેચન—

બલરામની સ્તુતિનો પ્રસંગ પૂરો થયો. ડાહ્યાને ડહાપણ દેનારા ભગવાન ગામડીયા સાથે કેમ રમતા હતા? એવી શંકા કરનારને પૂછજો કે—ભગવાન ગામડીયાથી દૂર રહેતા હશે? નિર્મળ અંતઃકરણ કેનાં? ગામડીયાનાં કે શહેરીઓનાં?

क्वचिद्गायति गायत्सु, मदान्धालिष्वनुव्रतैः ॥

उपगीयमानचरितः, स्रग्वी संकर्षणान्वितः ॥ ૧૦ ॥

क्वचिच्च कलहंसाना-मनुकूजति कूजितम् ॥

अभिनृत्यति नृत्यन्तं, बर्हिणं हासयन्क्वचित् ॥ ૧૧ ॥

૯ ૫૬૨છેઠ—एवं श्रीमत् वृन्दावनं-એ પ્રમાણે વૃંદાવનની શોભા જોઈને. પ્રીતમનાઃ કૃષ્ણઃ-રાજી થએલા (શ્રીકૃષ્ણ). અદ્રેઃ સરિતઃ રોધાંસિ (કાંઠા) તેષુ-પર્વતની પાસેની નદીના કાંઠાઓમાં. પશૂન્ સંચારયન્-પશુઓને ચરાવતા. કૃષ્ણઃ-કૃષ્ણ. સાનુગઃ-પોતાના મિત્રોની સાથે રમે-રમતા હતા.

૧૦-૧૧ ૫૬૨છેઠ—स्रग्वी-માળા ધરનાર. સંકર્ષणेन अन्वितः-બળભદ્ર સહિત. अनुव्रतैः-ગોપબાળકો સહિત. उपगीयमानं चरितं यस्य सः उपगीयमानचरितः જેના ચરિત્રો બવાતાં હતાં તે. मन्धेन अंधाः ये अलयः તેષુ-મદથી અંધ થએલા ભ્રમરાઓ ગાયત્સુ-ગાતા હતા ત્યારે. તેઓની સાથે. क्वचित् गायति-કોઈ વાર ગાતા હતા. क्वचित्

મેઘગંભીરયા વાચા, નામભિદૂરગાન્યશૂન ॥

કચિદાહ્વયતિ પ્રીત્યા, ગોગોપાલમનોજ્ઞયા ॥ ૧૨ ॥

ચકોરક્રૌંચચક્રાહ્-ભારદ્વાજાંશ્ચ વર્હિણઃ ॥

અનુરૌતિ સ્મ સત્ત્વાનાં, ભીતવદ્વ્યાઘ્રસિંહયોઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—જેણે કંઠમાં માળા પહેરી હતી એવા, તથા બળદ્ર સહિત ગોવાળીયાઓ, જેમના ચરિત્રનું ગાન કરતા હતા એવા શ્રીકૃષ્ણ, કોઈ સમય મદોન્મત ભ્રમરોની સાથે ગંજુર કરતા હતા, કોઈ સમયે હંસોના જેવો અવાજ કરતા હતા, કોઈ સમયે મોરને નાચતા જોઈને તેમની સામે નાચતા હતા, અને મિત્રોને હસાવતા હતા. [૧૦-૧૧]

અર્થ—કોઈ સમયે ગાયોના અને ગોવાળોના મનને ગમે એવી ગંભીર વાણીથી, દૂર ગયેલાં પશુઓનાં નામ લઈને, તેમને પ્રીતિપૂર્વક બોલાવતા હતા. (૧૨). કોઈ સમયે ચકોર, કૈંચ, ચક્રવાક, ભારદ્વાજ, અને મોર બોલતા હોય, તો તેમના જેવા અવાજ કરીને, પ્રભુ તેમના આળા પડતા હતા; અને સિંહ અને વાઘથી લડકીને પશુઓ નાસતાં, ત્યારે પ્રભુ પણ ખીનેલાની માફક દોડી જતા હતા. (૧૩)

૧૦-૧૩ વિવેચન—

આ તમામ બાળ્યેષ્ટ છે. પ્રાકૃત બાળકના જેવો દેખાય છે. આગળ ૧૯મા શ્લોકમાં કહે છે કે—“શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ખરા સ્વરૂપને સંતાડે છે, તો પણ તેમનું પ્રભુત્વ કોઈ કોઈ વખત વ્યક્ત થઈ જાય છે.

એક સારો નટ પણ પોતાના વેશને અનુકુળ પાર્ટ ભજવે છે; હાથીમાંથી નીકળીને ખીલાડીમાં પેઢેલો જીવ, ખીલાડીના ધર્મને અનુસરે છે, ઉદર દેખીને તેની પાછળ દોડે છે; ત્યારે

કોઈ વખત. કલહંસાનાં—કલરવ કરતા હસોના કૂજિતં—કલરવ સાથે. અનુકૂજતિ—કલરવ કરતા હતા. કવચિત્—કોઈ વખત હાસયન્—મિત્રોને હસાવવા સાફ. નૃત્યંતં વર્હિણં અભિ-નૃત્યતિ—નાચ કરતા મોરની સાથે નાચ કરતા હતા. ૧૨ પદ્મછેદ—કવચિત્—કોઈ વખત. ગોગોપાલમનોજ્ઞયા—ગાયોને અને ગોવાળોને ગમે એવી. મેઘગંભીરયા વાચા—મેઘ જેવી ગંભીર વાણીથી. નામભિઃ—નામ લઈને. દૂરગાન્ પશૂન્—દૂર ગયેલી ગાયોને. પ્રીત્યા અહ્મ્યસ્તે—પ્રીતિથી બોલાવતા હતા.

૧૩ પદ્મછેદ—ચકોરાશ્ચ ક્રૌંચાશ્ચ ચક્રાહ્વાશ્ચ ભારદ્વાજાશ્ચ તાન્ વર્હિણઃ ચ—ચકોર, કૈંચ, ચક્રવાક ભારદ્વાજ અને મોરના અનુરૌતિ સ્મ—જેવો અવાજ કરતા હતા. સત્ત્વાનાં—પ્રાણીઓની મધ્યે. વ્યાઘ્રસિંહયોઃ—વાઘ અને સિંહ કદિ આવે તો તેમનાથી. ગાત્રાન્—જાણે ડરી ગયા નહોય એમ દોડતા હતા.

પ્રભુ કે જે જગતનો સૂત્રધાર છે-શીક્ષક છે, તે વેશ ભજવવામાં કેમ ભૂલ કરે ? નજ કરે. ખાસ પોતાના ભક્તોને પ્રભુત્વની ઝાંખી કરાવવા માટે, કોઈ કોઈ સમય પ્રભુત્વ વ્યક્ત કરે છે. હવે આગળ વાંચીએ—

કચિત્ક્રીડાપરિશ્રાન્તં, ગોપોત્સન્નોપવર્હણમ્ ॥

સ્વયં વિશ્રમયત્યાર્ય, પાદસંવાહનાદિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—કોઈ સમયે રમવાના થાકથી થાકેલા બળભદ્ર, ગોવાળીયાના ખોળાને ઓશીકું કરીને પોઢતા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતે તેમના પગ ચાંપવા આદિ ક્રિયાથી, તેમનો પરિશ્રમ મટાડતા હતા. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

નાનાબાઇએ મોટાબાઇ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું, તેનું આ શીક્ષણ છે. આજકાલ તો નાનો હોય પણ રળતાં શીખે, તો તે મોટા-અને તેની સ્ત્રી પણ મોટી. પિતાએ પણ રળતા કમાતા પુત્ર અને પુત્રવધુનું માન રાખવું જોઈએ, ત્યારે મોટા બાઇએ અને મોટી વહુએ તેમનું માન કેમ ન રાખવું ? અવસ્ય રાખવું. કહેવાનો આશય એ છે કે-નાના બાઇઓએ ઐશ્વર્યના મદમાં મોટાને વિસરી જવાં નહીં. વીસરી નહીં જવાથી ધર્મનું પાલન થાય છે. જગતમાં કીર્તિ વધે છે. અને છે તેના કરતાં વિશેષ ઐશ્વર્યનો લાભ થાય છે. કુટુંબનાં બાળકો પણ તેમનું અનુકરણ કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમના ઉપર ચારે વર્ણનો અને ત્રણે આશ્રમેનો આધાર છે. કથાના શ્રવણનો અને સત્પુરુષોની સેવાનો પ્રથમ લાભ, વિવેક અને નમ્રતા છે. આ બે મેળવવા જોએ પ્રયત્ન કરતા નથી, તેમનું મનુષ્યત્વ ધીમે ધીમે ધસાતું જાય છે. અત્યારે કેટલેએક ઠેકાણે વિવેક અને નમ્રતાનાં દર્શન થાય છે, પણ તેમાંથી નેતું ટકા માત્ર એડીકેર-ફાંમેંત્રી-દેખાવ-ની ખાતરજ થાય છે. માતાપિતાની પાસે, ધર્મગુરુઓની પાસે, સ્ત્રીએ પતિ પાસે અને પતિએ સ્ત્રી પાસે, ગુમાસ્તાએ શેઠ પાસે અને શેઠે ગુમાસ્તા પાસે, જેમ અને તેમ આવો પોલો વહીવટ તજવો જોઈએ.

હવે આગળ વધીએ—

નૃત્યતો ગાયતઃ કાપિ, વલ્ગતો યુધ્યતો મિથઃ ॥

ગૃહીતહસ્તૌ ગોપાલાન, હસન્તૌ પ્રશશંસતુઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૪ ૫૬૨છેદ—કચિત્-કોઈ વખત ક્રીડયા પરિશ્રાન્તં-ક્રિડાથી થાકેલા આર્ય-બળભદ્રને. ગોપસ્ય ઉત્સંગઃ (ખોળો) એવ ઉપવર્હણ યસ્ય સઃ-તં-જેણે ગોવાળીયાના ખોળાનું ઓશીકું કર્યું હતું એવા બળભદ્રને પાદસ્ય સંવાહનાદિભિઃ-પગ ચાંપવા વિગેરેથી [સંવાહનમ્-ચાંપવું તે] સ્વયં વિશ્રમયતિ-શ્રીકૃષ્ણ પોતે થાક ઉતારતા હતા.

૧૫ ૫૬૨છેદ—ક અપિ-વળી કોઈ સ્થળમાં મિથઃ ગૃહીતહસ્તૌ-અરમપરસ લાય થોભીને. નૃત્યતઃ-તેઓ નાચતા હતા. ગાયતઃ-ગાતા હતા. વલ્ગતઃ-ડેકતા હતા. યુધ્યતઃ-યુદ્ધ કરતા હતા. હસન્તૌ-અને હસતા હસતા. ગોપાલાન પ્રશશંસતુઃ-ગોપાલોનાં વખાણ કરતા હતા. ૧૬ ૫૬૨છેદ—કચિત્-કોઈ વખત નિરુદ્ધાશ્રમેણ કર્શિતઃ-મલ્લ યુદ્ધથી થાકી ગએલા

કાંત્વપ્લવ્વલ્પેષુ, નિયુદ્ધશ્રમકર્ષિતઃ ॥

વૃક્ષમૂલાશ્રયઃ શેતે, ગોપોત્સન્નોપવર્હણઃ ॥ ૧૬ ॥

પાદસંવાહનં ચક્રુઃ, કેચિત્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥

અપરે હતપાપ્માનો, વ્યજનૈઃ સમવીજયન્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યે તદનુરૂપાણિ, મનોજ્ઞાનિ મહાત્મનઃ ॥

ગાયન્તિ સ્મ મહારાજ, સ્નેહક્લિન્નધિયઃ શનૈઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—વળી કોઈ સ્થળમાં અરસપરસ હાથ થોલીને તે બે ભાઈએ નાચતા હતા, ગાતા હતા, ઠેકતા હતા, યુદ્ધ કરતા હતા, હસતાં હતા, તથા ગોપાલોનાં વખાણ કરતા હતા. (૧૫). કોઈ સમયે મહાયુદ્ધથી થાકીને, વૃક્ષના મૂળની પાસે, ગોવાળીયાના ખોળામાં માથું મૂકીને, પાંદડાની શય્યામાં પ્રભુ પોઢતા હતા. (૧૬) જેઓના પાપનો નાશ થયો હતો—એવા કેટલાએક ગોવાળો શ્રીકૃષ્ણના ચરણ ચાંપતા હતા, અને ખીજાઓ પાંદડાના પંખા ખનાવીને પવન નાંખતા હતા. (૧૭) હે રાજન્ ! સ્નેહથી જેમનાં અંતઃકરણ ભીનાં થયાં હતાં, એવા કેટલાએક ગોપો, શ્રીકૃષ્ણના મનને ગમે એવાં, તથા ભગવાનને ઘટે એવાં ગાયન ધીમે ધીમે ગાતા હતા. (૧૮).

૧૫ થી ૧૮ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ સાથે ધણા ગોપો હતા, તેમાં જે પોતાના હતા-પોતાને ધણા ચાહતા હતા, તેમને પ્રભુ પોતાની સેવાનો લાભ આપતા હતા.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ, ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા, મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૧॥ [ગીતા અ. ૯.]

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે—પ્રાણી માત્ર તરફ હું સમાન છઉં, એટલે મારે કોઈમાં રાગ અમર દ્વેષ નથી, તોપણ જેઓ મને ભક્તિથી બળે છે; તેઓ મારામાં વિશેષ ભાવે રહે છે, અને હું તેમનામાં વિશેષ ભાવે રહું છઉં. (૨૯).

વૃક્ષમૂલસ્ય આશ્રયઃ यस્ય સઃ—વૃક્ષના મૂળની પાસે. ગોપસ્ય ઉત્સંગઃ—પણ ઉપવર્હ-
ણમ્ (એશીકુ)—ગોવાળના ખોળાને એશીકુ કરીને. પલ્લવતલ્પેષુ—પાંદડાની પથારીમાં શેતે-
હતા હતા. ૧૭ ૫૨૨છેદ—કેચિત્—કેટલાએક હતઃ પાપ્મા યેષાં તે હતપાપ્માનઃ—જેમનાં
પાપનો નાશ થયો હતો એવા તસ્ય મહાત્મનઃ—તે શ્રીકૃષ્ણના પાદસંવાહનં ચક્રુઃ—ચરણ
ચાંપતા હતા. અપરે—ખીજાઓ વ્યજનૈઃ સમવીજયન્—પાંદડાના પંખા ખનાવીને પવન નાંખતા
હતા. ૧૮ ૫૬૨છેદ—મહારાજ—હે મોટા રાજા સ્નેહેન ક્લિન્ના ધીઃ યેષાં તે સ્નેહથી જેમના
અંતઃકરણ ભીનાં થયાં હતાં તે. અન્યે—ખીજાઓ. તસ્ય મહાત્મનઃ—શ્રીકૃષ્ણના મનોજ્ઞાનિ-
મનને ગમે એવાં. તદનુરૂપાણિ—ભગવાનને ઘટે એવાં. શનૈઃ ગાયન્તિ સ્મ—ધીમે ધીમે
ગાતા હતા.

સવારમાં ઉઠો છો ત્યારથી રાત્રે સુઇ રહો છો ત્યાં સુધીમાં, ઘણા મનુષ્યોને તમે મળતા હશો. તેમાં કોને જોઇને, અગર કોની વાત સાંભળીને, તમારા અંતઃકરણ બીનાં થાય છે ? તે કદિ તપાસો છો ? તપાસવા જેવું છે. તપાસ્યા પછી વિચાર કરજો કે-તે પ્રસન્નતા લૌકિક સુખ માટે છે કે અલૌકિક સુખ માટે છે ? લૌકિક સુખમાં તો પશુ પક્ષી પણ લલચાયાં છે. અલૌકિક સુખમાં તમે ક્યારે લલચાયા ? સંતોને જોઇને ક્યારે તમારાં હૃદય બીનાં થયાં ? પ્રભુની કથાવાર્તા સાંભળીને ક્યારે ગદ્ગદ વાણી થઇ ? તે તપાસતાં રહેજો. મુમુક્ષુએ ત્યાં સુધી અવશ્ય પહોંચવું જોઇએ.

હવે રમત ગમતનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया, गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् ॥

रेमे रमालालितपादपल्लवो, ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-આ પ્રમાણે ચરિત્રોથી ગોવાળના પુત્રપણું ભોગવતા ભગવાન, પોતાની માયાથી પોતાના ખરા સ્વરૂપને સંતાડતા હતા; તોપણ તેમનાં ઇશ્વર તરીકેનાં ચરિત્રો, ઘણીવાર જેવામાં આવતાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ ઘણીવાર ખુલ્લું થઇ જતું હતું. લક્ષ્મીજી જેમનાં ચરણ સેવે છે, એવા ભગવાન, ગામડીયાની સાથે, ગામડીયા જેવા થઇને રમતા હતા. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

કોંથી માણસ ગમે એટલી ડાહી ડાહી વાતો કરે, પણ જરા વાંધો પડતાં, કોઇ તેની રંગેરંગમાં જળકારા મારે. કામી માણસ ગમે એટલી મિત્રતા બાંધે, પણ મિત્રતા ધરમાં સુંદરીનાં દર્શન થતાં, મિત્રતા ભૂલી જાય. ખાનદાન માણસ ગમે એવી આપત્તિમાં આવે, પણ પોતાનો ધર્મ ચૂકે નહીં. નાટકશાળાવાળો ગમે એવા પોશાક પહેરે, પણ તેની અમુક આદત વારંવાર ઉઘાડી પડી જાય; તેમ પ્રભુ ગોપ બાળક બન્યા, તો પણ તેમનું પ્રભુત્વ પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રગટ થઇ જાય.

પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રભુત્વ પ્રગટ થયું, છતાં સધળા લોકો તેમને કેમ જોળખી શક્યા નહીં ? તેમના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य, योगमायासमावृतः ॥

मूढोऽयं नाभिजानाति, लोको मामजमव्ययम् ॥૨૦॥ (ગીતા. અ. ૭.)

અર્થ—યોગમાયાના આવરણને લીધે સર્વ મને જોઇ શકતા નથી. તેથીજ આ મુઠ્ઠા લોકો, હું કે અજન્મા અને અવિનાશી છઉં, તેને જાણતા નથી. (૨૫).

૧૯ પદ્યકે—एवं-એ પ્રમાણે ચરિતૈઃ-ચરિત્રોથી ગોપાત્મજત્વં વિડંબયન્-ગોવાળના પુત્રપણું ભોગવતા હતા. स्वमायया-પોતાની માયાથી નિગૂढા આત્મગતિઃ यस्य સઃ-પોતાના ખરા સ્વરૂપને સંતાડતા હતા. તોપણ ईशचेष्टितઃ-ઇશ્વર તરીકેનાં ચરિત્રો ઘણીવાર વ્યક્ત થતાં હતાં તે. रमया लालितौ पादपल्लवौ यस्य સઃ-શ્રી લક્ષ્મી, જેનાં ચરણ કમળ સેવતાં હતાં તે. ग्राम्यैः समं-ગામડીયાની સાથે ग्राम्यवत्-ગામડીયાની માફક रेमे-રમતા હતા.

‘લક્ષ્મીજીના પતિ ગામડીયા લોકો સાથે રમ્યા.’ એમ છેવટમાં કહ્યું. **મી. ધનકૃષ્ણ** શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પોતાના અંગ્રેજી લેખમાં લખે છે કે— ‘હું વીર પુરૂષને આખી મનુષ્યજાતીને યોગ્ય માર્ગે મુકવાની હતી, તે વીર પુરૂષે પોતાનું કાર્ય નિર્દોષ પ્રાણીઓને ચરાવવાથી શરૂ કર્યું.”

હવે તાડવનમાં ધેનકાસુરને મારવા સંબંધી કથા છે—

શ્રીદામા નામ ગોપાલો, રામકેશવયોઃ સસ્વા ॥

સુલસ્તોકકૃષ્ણાદ્યા, ગોપાઃ પ્રેમ્ણેદમબ્રુવન્ ॥ ૨૦ ॥

રામ રામ મહાબાહો, કૃષ્ણ દુષ્ટનિર્બહ્ણ ॥

ઇતોઽવિદૂરે સુમહદ્-વનં તાલાલિસંકુલમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—‘શ્રીદામા’ નામનો ગોવાળ રામ અને કૃષ્ણનો મિત્ર હતો. સુખલ સ્તોક અને કૃષ્ણ જેમાં મુખ્ય છે એવા ગોવાળોએ રામ અને કૃષ્ણને પ્રેમથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે— ‘હે મોટા હાથવાળા રામ ! દુષ્ટોનો સંહાર કરનાર હે શ્રીકૃષ્ણ ! અહીંથી નજીકમાં, તાડના વૃક્ષોની પંક્તિઓથી ભરેલું, એક ઘણું મોટું તાડનું વન છે, (૨૦-૨૧).

૨૦-૨૧ વિવેચન—

તાડવન—આ વનમાં તાડના ઝાડ ઘણાં હતાં. ‘ડ’ ને બદલે ‘લ’ મૂકીને તેને તાલ-વન કહેવાનો રીવાજ વધારે છે. વજ્ર યાત્રા વખતે તાલવનમાં મુકામ થાય છે. તે મધુવનની પેલી મેર એક ગાઉ છે. તાલવનમાં બળભદ્ર કુંડ છે, અને બળભદ્રજીનું મંદિર છે. હરિ-વંશમાં અને વરાહપુરાણમાં તાલવનનો મહિમા ગાયો છે.

અધ્યાત્મદષ્ટિ—ગોકુળ, મથુરા, યમુનાજી, મધુવન, તાલવન વિગેરે હજી હૈયાન છે; તો પણ અધ્યાત્મદષ્ટિવાળા જીવો, તે તમામને ઉડાડી દઇને, પોતાની મરજી પ્રમાણે તેમના અર્થો ગોઠવે છે. અધ્યાત્મદષ્ટિથી જોઇએ તો શ્રીકૃષ્ણાવતાર પણ ઉડી જાય છે. મારે જ્યાં જ્યાં અધ્યાત્મદષ્ટિની વાતો આવે. ત્યાં ત્યાં હૈયું હાથ રાખીને, તે વાતો સાંભળજો. પદ—“ સમજ્યા વિનાનું ધૂળ ધાણી, ઓ બાહરે મારા ! સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી. તમે શાને વસોવો બેઠા પાણી, ઓ બાહરે મારા ! સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી. ”

દૃષ્ટાંત—એક એક ગાડામાં કડગનું ભરેલું ભરીને ધંધુકેથી ધોળેરે જતો હતો. રસ્તામાં એક વોરો સાથે થયો. ગાડાવાળા સાથે ગાડીભાડું કરાવીને, વોરો કડગના ભરેલું કપર બેઠો. ગાડું સુખશ્વ ચાલ્યું જતું હતું ત્યાં ઢાળ આવ્યો. ગાડાવાળાએ વોરોને કહ્યું— ‘વોરાજી ! ઢાળ

૨૦ પદ્યછંદ—શ્રીદામા નામ ગોપાલઃ—શ્રીદામા નામનો ગોવાળ. **રામકેશવયોઃ સસ્વા—**રામ અને કૃષ્ણનો મિત્ર હતો. **સુલસ્તોકકૃષ્ણાદ્યાઃ ગોપાઃ—**સુખલ, સ્તોક અને કૃષ્ણ જેમાં મુખ્ય છે એવા ગોવાળોએ. **પ્રેમ્ણા—**પ્રેમથી **ઇદં અબ્રુવન્—**નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

૨૧ પદ્યછંદ—રામ રામ મહાબાહો—હે મોટા હાથવાળા રામ રામ ! **હે દુષ્ટનિર્બહ્ણ—**દુષ્ટોનો સંહાર કરનાર હે શ્રીકૃષ્ણ ! **ઇતઃ—**અહીંથી **અવિદૂરે—**નજીકમાં **તાલાલિભિઃ સંકુલમ્—**તાડના વૃક્ષોની પંક્તિથી ભરેલું **સુમહત્ વનં—**એક સારું અને મોટું વન છે.

આવ્યો છે; માટે નાહું યરાયર પકડી રાખજો, નહીં તો ગાડા ઉપરથી ઉડી પડશો.’ વોરાએ ‘બહુ સાઈ’ કહીને નાહું યરાયર પકડી રાખ્યું. ગાડી ઢાળ ઉપરથી ઉતરતાં વોરા ગાડા ઉપરથી ઉલળી પડ્યો.

ખેડુ—વોરાજી! મેં તમને કહ્યું હતું ને-કે તમે નાહું યરાયર પકડી રાખજો.

વોરા—‘સારા! પકડ્યું છે ને. દેખ-દેખ’-એમ કહીને સુરવાણનું નાહું પકડ્યું હતું, તે વોરાએ દેખાડ્યું.

ખેડુ—મેં તો તમને ગાડીના ભરોટાનું નાહું પકડવાનું કહ્યું હતું. તે પકડ્યું હોત તો આ દશા ન થાત.

વોરા—ભોગ મારા-હું અવરૂં સમજ્યો.

તમે પણ સમજ્યા વિના, કાંઈનું કાંઈ પકડશો, તો ધર્મના ગાડા ઉપરથી ઉથલી પડશો. પુરાણોની કથા અત્યંત ગૂઢ છે. સારા સારા વિદ્વાનો પણ પુરાણોની શંકાના સમાધાન કરી શકતા નથી, તો નાસ્તિકો અને વિધર્મીઓ બૂઝા પડે-જેમ આવે એમ બકે-તેમાં શી નવાઈ!

અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી તાલવન અને ધેનકાસુરના અર્થો કરીએ, તો અનેક થાય, પણ તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. જેમ છે તેમ રહેવા દઈને શ્રીકૃષ્ણની લીલાને હૃદયમાં ઉતારજો, અને રાગદ્વેષ તજવા માટે જે જ્ઞાન ચર્ચા અહીં થાય, તે પ્રમાણે વર્તન સુધારજો.

ધેનકાસુર—પોતાના ઉપયોગમાં ન આવે, તે પદાર્થો પણ જે બીજાને ન આપે-તેનો પણ જે પરાપકાર ન કરે-તે પુરૂષ અગર સ્ત્રી ધેનકાસુર ગણાય. આવા જીવો સમાજને ભારરૂપ છે.

અધમઅવતાર—કેટલાએકની એવી માન્યતા છે કે-‘મનુષ્યાવતાર આવ્યા પછી, પ્રાણીને અધમ અવતાર આવતો નથી.’ પણ તે કોને? સત્કર્મ કરીને મનુષ્યાવતારનો લ્હાવો લે તેને. પાપકર્મ કરીને મનુષ્યાવતારને તોડી ફેડી નાંખે, તેને તે લાભ મળતો નથી. નહુપ-રાજા, નૃગરાજા, જયવિજય, અણિરાજા, જડભરત વિગેરે અનેક દૃષ્ટાંત છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ પાસે સખાઓ-ભરવાડો-કેવાં લાડ કરે છે તે હવે સાંભળો—

फलानि तत्र भूरीणि, पतिताति पतंति च ॥

सन्ति किंत्ववरुद्धानि, धेनुकेन दुरात्मना ॥ ૨૨ ॥

सोऽतिवीर्योऽसुरो राम, हे कृष्ण खरूपधृक् ॥

आत्मतुल्यबलैरन्यैर्-ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ૨૩ ॥

૨૨ પદ્યછેદ-તત્ર-તે વનમાં ભૂરીણિ ફલાનિ પતિતાનિ-પણાં તાડફળો પડેલાં રહે છે. ચ પતંતિ-અને પડે છે. કિન્તુ દુરાત્મના ધેનુકેન-પણ પાપી ધેનકાસુરથી ધેનકાસુરના બચથી અવરુદ્ધાનિ સંતિ-કાંઈથી ઉપાડી શકતાં નથી.

૨૩ પદ્યછેદ—હે રામ! હે કૃષ્ણ!—હે રામ! હે કૃષ્ણ! રુપ-અરૂપ-પને ધારણ કરનારો સ અસુર: અતિવીર્ય:-તે અસુર ધણો બળવાન છે. આત્મન: તુલ્યં બલં યેષાં તે-તે: અન્યૈ: વહુભિ: જ્ઞાતિભિ: વૃત:-પોતાના જેવા બળવાળા ધણા બીજા દેવો તેની સાથે છે.

તસ્માત્કૃતનરાહારાદ્-ભીતૈર્નૃભિરમિત્રહન ॥

ન સેવ્યતે પશુગણૈઃ, પક્ષિસંઘૈર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

વિચિન્તેઽભુક્તપૂર્વાણિ, ફલોનિ સુરભીણિ ચ ॥

एष वै सुरभिर्गन्धो, विषूचीनोऽवगृह्यते ॥ ૨૫ ॥

प्रयच्छ तानि नः कृष्ण, गन्धलोभितचेतसाम् ॥

वाञ्छास्ति महती राम, गम्यतां यदि रोचते ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—તે વનમાં ઘણાં તાડફળો પાકેલાં પડ્યાં રહે છે, અને પડ્યાં કરે છે, પણ પાપી ધેનકાસુરના લયથી કોઈ તેને ઉપાડી શકતું નથી. (૨૨) હે રામ ! હે કૃષ્ણ ! ગંધેડાનું રૂપ ધારણ કરનારો તે અસુર ઘણોજ બળવાન છે. પોતાના જેવા બળવાળા બીજા અસુરો પણ તેની સાથે છે. [૨૩] હે શત્રુઓને મારનારા ! મનુષ્યોને ખાનારા તે અસુરની બીકથી તે વનમાં મનુષ્યો જઈ શકતાં નથી. પશુપક્ષીઓએ પણ તે વન તજી દીધું છે. [૨૪] વળી અમે કદિ ખાધાં નથી, એવાં સુગંધીદાર ફળો ત્યાં છે. જુઓ આ ચારે તરફ પ્રસરતો સુગંધ ત્યાંથી ચાલ્યો આવે છે. [૨૫] ગંધથી લલચાએલા ચિત્તવાળા જે અમે તેમને-હે શ્રીકૃષ્ણ ! તે ફળ આપો. અમને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે; માટે હે બળભદ્ર ! જે અમારી પ્રાર્થના આપને ગમે, તો આપ ત્યાં ચાલો. (૨૬)

૨૨—૨૬ વિવેચન

ભક્તાર્ધીન ભગવાને ગોપોની પ્રાર્થના સ્વિકારી. એક સામાન્ય પતિ બદાલી સ્ત્રીને લાડ લડાવે છે, ત્યારે પ્રભુ પોતાના જનને લાડ ન લડાવે !

કુંવરઆમ્રનાં મામેરાં કોણે પૂર્યાં ? શામળશાને કોણે પરણાવ્યા ? નામદેવની છાપરી કોણે છામ ? એવા પ્રભુ શું કરે છે, તે બાવથી સાંભળો—

૨૪ પદ્યછેદ—હે આમેત્રહન—હે શત્રુઓને મારનાર તસ્માત્-તેથી કૃતઃ નરાણાં આહારઃ યેન સઃ તસ્માત્-મનુષ્યોને ખાનારા તે દૈત્યથી ભીતૈઃ નૃભિઃ ન સેવ્યતે-બીનેલા મનુષ્યો વડે તે સેવાતું નથી. પશુગણૈઃ પક્ષિસંઘૈઃ વિવર્જિતમ્-પશુઓના ટાંગાંથી અને પક્ષીઓના ટાંગાંથી તે રહિત થઈ ગયું છે.

૨૫ પદ્યછેદ—ચ વળી. પૂર્વે ભુક્તાનિ इति ભુક્તપૂર્વાણિ ન ભુક્તપૂર્વાણિ इति અભુક્તપૂર્વાણિ-પૂર્વે અમે નથી ખાધાં એવાં સુરભીણિ ફલોનિ-સુગંધીદાર ફળો વિચિન્તે-ત્યાં છે ઇષઃ વૈ-જુઓ આ વિષૂચીનઃ-ચારે તરફ પ્રસરતો સુરભિર્ગંધઃ-સંયુધ અવગૃહ્યતે-ચાલ્યો આવે છે.

૨૬ પદ્યછેદ—ગંધેન લોભિતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે તેષાં इति નઃ-ગંધથી લલચાએલા ચિત્તવાળા જે અમે તેમને હે કૃષ્ણ ! તાનિ પ્રયચ્છ-હે કૃષ્ણ ! તે ફળો આપો. હે રામ ! મહતી વાંછા અસ્તિ-મોટી ઇચ્છા થઈ છે. यदि रोचते ગમ્યતાં-જો આપને ગમે તો ત્યાં ચાલો.

एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा, सुहृत्प्रियचिकीर्षया ॥
 प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्-वृत्तौ तालवनं प्रभू ॥ २७ ॥
 बलः प्रविश्य बाहुभ्यां, तालान्संपારेकम्पयन् ॥
 फलानि पातयामास, मतंगज इवौजसा ॥ २८ ॥
 फलानां पततां शब्दं, निशम्यासुररासभः ॥
 अभ्यधावत्क्षितितलं, सनगं परिकम्पयन् ॥ २९ ॥
 समेत्य तरसा प्रत्यग्, द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली ॥
 निहत्योरसि काશब्દं, मुञ्चन्पर्यसरत्खलः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ--એ પ્રમાણે મિત્રોનાં વચન સાંભળીને તેઓનું હિત કરવા માટે, તેમને સાથે લઈને બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ, હસીને તાડનાં વનમાં ગયા. (૨૭). બળદ્રે તે વનમાં પેસીને મોટા હાથીની માફક, બળથી બે હાથ વડે તાડ-વૃક્ષોને હલાવીને ફળ પાડ્યાં. (૨૮) પડતાં ફળોનો અવાજ સાંભળીને ધેનકાસુર વૃક્ષોસહિત પૃથ્વીને ધ્રુજાવતો ત્યાં દોડ્યો આવ્યો. (૨૯) ત્વરાથી ત્યાં દોડી આવીને, પાછલા બે પગથી બળદ્રને છાતીમાં લાત મારીને, તે ભુંકતો ગધેડો આમતેમ ચારે તરફ દોડવા લાગ્યો. (૩૦)

૨૭ થી ૩૦ વિવેચન--

જેમ ગધેડાને પાછલા પગનું જોર, તેમ મૂરખાને અવળું બોલવાનું જોર.

૨૭ પદ્યછેદ--**एवं सुहृद्वचः वचः श्रुत्वा**-એ પ્રમાણે મિત્રોનાં વચન સાંભળીને **सुहृद्वचः** પ્રિયં તસ્ય ચિકીર્ષા તયા-મિત્રોનું હિત કરવા માટે ગોપૈઃ વૃત્તૌ પ્રભૂ-ગોવાળોથી ઘેરા-એલા રામ અને કૃષ્ણ **प्रहस्य**-હસીને **तालवनं** જગ્મતુઃ-તાડના વનમાં ગયા.

૨૮ પદ્યછેદ--**बलः प्रविश्य**-બળદ્રે તે વનમાં પેસીને **मतंगे** (મતંગદેશમાં) જાતઃ **मतंगजः**] મતંગજઃ **इव** ઓજસા-મોટા હાથીની માફક બળથી **बाहुभ्यां** તાલાન સંપરિકંપયન્-બે હાથથી તાડવૃક્ષોને હલાવીને **फलानि** પાતયામાસ-ફળ પાડ્યાં.

૨૯ પદ્યછેદ--**पततां फलानां** શબ્દ નિશમ્ય-પડતા ફળોનો અવાજ સાંભળીને **असुररासभः**-તે ધેનકાસુર નગૈઃ-(વૃક્ષો) સહિતં સનગં **इति क्षितितलं**-વૃક્ષો સહિત પૃથ્વીને **परिकंपयन्**-ધ્રુજાવતો **अभ्यधावत्**-દોડ્યો આવ્યો.

૩૦ પદ્યછેદ--**तरसा समेत्य**-ત્વરાથી ત્યાં આવીને **प्रत्यग्**-પાછલા **प्रत्यग्द्वाभ्यां** પદ્મભ્યાં-પાછલા બે પગોવડે **बलं** ઉરસિ **निहत्य**-બળદ્રને છાતીમાં મારીને **काशब्दं** મુંચન-ભુંકાર કરતો **खलः**-તે બળ રાક્ષસ (પરિ ચારે તરફ) પરિ+અસરત્-ચારે તરફ દોડવા લાગ્યો.

હવે બલભદ્ર ઘેનકાસુરને અસુર યોનીમાંથી મુક્ત કરે છે.

પુનરાસાદ્ય સંરબ્ધ, ઉપક્રોષ્ટા પરાક્ સ્થિતઃ ॥

ચરણાવપરૌ રાજન્, બલાય પ્રાક્ષિપદ્રુષા ॥ ૩૧ ॥

સ તં ગૃહિત્વા પ્રપદોર્, ભ્રામયિત્વૈન્નાણેના ॥

ચિક્ષેપ તૃણરાજાગ્રે, ભ્રામણત્યક્તજીવિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—હે રાજન્ ! ક્રોધ પામેલા તે ગધેડા-એ ત્યાં ફરીથી આવીને, પાછે મોઢે ઉભા રહીને, બળદેવજીને મારવા માટે, પાછલા બે પગો ક્રોધથી ઉછાળ્યા-નાંખ્યા. (૩૧) બળભદ્રે એક હાથથી ઘેન-કાસુરના પાછલા પગ પકડી લઇને, તેના પ્રાણ નીકળી જાય એવી રીતે તેને ફેરવી ફેરવીને, તાડના વૃક્ષ સાથે પછાડ્યો. (૩૨)

૩૧-૩૨ વિવેચન—

પાછલા પગ પકડવાથીજ ગધેડાનું મોત આવે, તેમ મૂરખને પકડવો હોય તો અવળે માર્ગેજ પકડાય.

દૃષ્ટાંત—ગોકુળભાઇ દરપુત્રેમે ચાલતાં ડાકોર જાય. રસ્તામાં દેવમંદિર, તુળસી, પીંપળો અગર કોઈ સંત મળે તો તેને પ્રણામ કર્યા વિના રહે નહીં. એક વખત ઉમરેહનો એક મીંચા તેમની સાથે થયો. આડી અવળી વાતો કરતા, તે બેઉ ચાલ્યા જતા હતા; ત્યાં તુળસીનો એક છોડ આવ્યો. તે દેખીને ગોકુળભાઇએ પ્રણામ કર્યા. ‘ સાલે હિંદુ તો સાવ મંડુ, પાણી પથર ઝાડ સખમે’ ઉસકા દેવ ’ એમ કહીને મીંચાએ તુળસીને તોડી નાંખ્યાં. ગોકુળભાઇએ મીંચાને કેટલો-એક બોધ કર્યો; પણ મીંચા તેમની મસ્કરી કરવા લાગ્યો. આગળ જતાં પીંપળો આવ્યો. તેને ગોકુળભાઇએ પ્રણામ કરતાં, મીંચાએ પીંપળાને બે ચાર લાત મારી દીધી. ગોકુળભાઇને યાદ આવ્યું કે—‘મુરખા સવળે રસ્તે માનેજ નહીં-અવળે રસ્તેજ માને.’ તેથી તે ચૂપ થઇને મીંચાની સાથે ચાલવા લાગ્યા. બે ત્રણ ગાઉ આગળ ચાલ્યા. ત્યાં એક કૌવચનો છોડ આવ્યો. ગોકુળભાઇએ જમીન ઉપર પડીને, કૌવચના છોડને દસ દંડવત કર્યા. મીંચાને ખાત્રી થઇ કે—‘આ કોઇ બડા દેવ છે.’ મીંચાએ પૂછ્યું—‘ તુલસી તેરી મા, તો આ કોન હે ? ’ ગોકુળભાઇએ કહ્યું, ‘ એ તો અમારા પિતા. ’ મીંચાએ એકદમ કૂદીને કૌવચનો છોડ તોડી નાંખ્યો. તુરત તેની

૩૧ પદ્યછંદ—પુનઃ હે રાજન-હે રાજ ! સંરબ્ધ ઉપરથી સંરબ્ધઃ ક્રોધ પામેલા ઉપક્રોષ્ટા-ગધેડાએ પુનઃ આસાદ્ય-ફરીને આવીને પરાક્ સ્થિતઃ-પાછે મોઢે ઉભો રહીને (પ્રાક્ સ્થિતઃ-સામે મોઢે ઉભો રહીને.) અપરૌ ચરણૌ-પાછલા પગો બલાય-બળદેવને મારવા માટે રુષા-ક્રોધથી. પ્રાક્ષિપત્-ફેંક્યા-ઉછાળ્યા.

૩૨ પદ્યછંદ—સઃ-બળભદ્રે તં-તે ઘેનકાસુરને પ્રપેદોઃ ઇકપાણિના ગૃહીત્વા-તેના પાછલા પગ એક હાથે પકડીને, ભ્રામણેન ત્યક્તં જીવિતં યેન સઃ તં-તેનો જીવ નીકળી ગયો ત્યાં સુધી ભ્રામયિત્વા-તેને ફેરવીને તૃણરાજસ્ય અગ્રે ચિક્ષેપ-તાડના વૃક્ષ સાથે પછાડ્યો.

અસર થઈ-મીયાને શરીરે બળતરા ચાલી. મીયા કુદવા લાગ્યો. મીયાએ રોતાં રોતાં કહ્યું 'તેરા દેવ તો બડા હે; અબી કોઇ ધન્ય બતાવ-નહીં તો હું મરી જમશ.' વિગેરે-વિગેરે—

અત્યારે ધણી લોકો દુઃખી છે, તેનું મૃત્યુ કારણ આ છે. પોતે તુકશાન વેડીને પણ સામાને દુઃખી કરવા. સામાના સુખથી અવળાજ ચાલવું. જેમ ગધેડો પાછલા પગ નાંખે, તેમ ગમે એમ અવળું જ બોલવું. કેટલાએક દુર્ભાગી કુંડુંઓમાં સ્ત્રી પુરુષ, પિતા પુત્ર, અગર ભાઈઓ પણ અંદર અંદર એક બીજાથી અવળાજ ચાલે છે. બુદ્ધિવાદને તજીને-બકવાદ છોડી દધને, વડીલોની આગમાં રહેતાં શીખો, તો ધણો અવળાટ-મૂર્ખાઈ-ગધેડાપણું-કમી થશે. શાસ્ત્રો અને સદ્ગુરુને સેવીને, તમે કોણ છો ?-તમારા શા ધર્મ છે ? તેનો વિચાર કરશો, તો તમારામાં ધણી માણસાઈ આવશે. આવાં નકામાં દુઃખથી મુક્ત થશો, તો જ તમારો સંસાર સુખરૂપ થશે.

હવે બળભદ્રના બળની વાત છે.

તેનાહતો મહાતાલો, વેપમાનો મહાશિરાઃ ॥

પાર્શ્વસ્થં કમ્પયન્ભગનઃ, સ ચાન્યં સોઽપિ ચાપરમ્ ॥ ૩૩ ॥

બલસ્ય લીલ્યોત્સુઃ-સ્વરદેહહતાહતાઃ ॥

તાલાશ્ચ કમ્પિરે સર્વે, મહાવાતૈસ્તેણાં ઇવ ॥ ૩૪ ॥

નૈતચ્ચિત્રં ભગવતિ, જનન્તે જગદીશ્વરે ॥

ઓતપ્રોતમિદં યસ્મિન્-તન્તુષ્વજ્જ યથા પટઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—જે તાડના વૃક્ષ સાથે ધેનકાસુરને અફાળ્યો, તે મોટા માથાવાળું તાડનું વૃક્ષ ધ્રુજવા લાગ્યું. તેના પડવાથી પાસેનું બીજું તાડ વૃક્ષ ભાંગી પડ્યું, અને બીજાના ધક્કાથી ત્રીજું તાડવૃક્ષ પણ ભાંગી પડ્યું. [૩૩] બળભદ્રે લીલા માત્રમાં ફેંકેલા ધેનકાસુરના શરીરના ધક્કાથી, બાણે ભારે પવનથી ડાલતાં હોય, તેમ સર્વ તાડવૃક્ષો ડાલવા લાગ્યાં. [૩૪] હે રાજા! બળભદ્ર કે જે અનંત

૩૩ પદ્યછંદ—તેન આહતઃ—તે દૈત્યના પછાડાથી. વેપમાનઃ—ધ્રુજતું મહત્ શિરઃ યસ્ય સઃ મહાશિરાઃ—મોટા માથાવાળું મહાતાલઃ મોટું તાડનું વૃક્ષ. પાર્શ્વસ્થં કંપયન—પાસે રહેલા બીજા તાડ વૃક્ષને ધ્રુજવતું ભગનઃ—ભાંગી પડ્યું સ ચ અન્યં—તેણે બીજું ભાંગી નાંખ્યું, સઃ અપિ ચ અપરં—તેણે વળી ત્રીજાને ભાંગી નાંખ્યું.

૩૪ પદ્યછંદ—બલસ્ય—બળદેવે લીલ્યા ઉત્સુષ્ઠાસૌ સ્વરદેહશ્ચ તેન હતાઃ તૈઃ આહતાઃ સર્વે તાલાઃ—લીલાથી ફેંકેલા ગધેડાના દેહથી પડી ગયેલા તાડના ધક્કાથી સધળા તાડો મહાવાતૈન ઇરિતાઃ ઇષ—મોટા પવનથી બાણે ડાલી ગયા હોય એ પ્રમાણે ચ કંપિરે—ડાલી ગયા—હલી ગયા.

૩૫ પદ્યછંદ—હે અંગ !—હે પરીક્ષિત ! અનંતે ભગવતિ જગદીશ્વરે પતદ્ ન ચિત્રં—અનંત અને જગત્ના પ્રશ્નર બળભદ્રમાં આ કાર્ય નવાઈ જેવું ગણવું નહીં, કારણ કે તંતુષુ યથા પટઃ—તંતુઓમાં જેમ વસ્ત્ર ઓતપ્રોત છે તેમ. યસ્મિન્ ઇદં ઓતપ્રોતં—જે બળભદ્રમાં આ જગત્ ઓતપ્રોત છે.

અને જગતના ઇશ્વર ભગવાન છે; અને જેમનામાં આ જગત તાંતણાઓમાં વચ્ચની માફક ઓતપ્રોત છે, તે બળભદ્રે આવું બળ દેખાડયું, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. [૩૫]

૩૩ થી ૩૫ વિવેચન—

દેવ પુરુષના બળની વાત શી કરીએ ! બળભદ્ર શેષ નારાયણનો અવતાર છે.

હવે ધેનકાસુરના સંબંધીઓને અસુરયોનીમાંથી મુક્ત કરે છે.

તતઃ કૃષ્ણં ચ રામં ચ, જ્ઞાતયો ધેનુકસ્ય ચે ॥

ક્રોષ્ટારોઽભ્યદ્રવન્સર્વે, સંરઘ્વા હતવાન્ધવાઃ ॥ ૩૬ ॥

તાંસ્તાનાપતતઃ કૃષ્ણો, રામશ્ચ નૃપ લીલયા ॥

ગૃહીતપશ્ચાચ્ચરણાન્, પ્રાહિણોત્તૃણરાજસુ ॥ ૩૭ ॥

ફલપ્રકરસંકીર્ણા, દૈત્યદેહૈર્ગતાસુભિઃ ॥

રરાજ મૂઃ સતાલાગ્રૈર્-ઘનૈરિવ નભસ્તલપ્ ॥ ૩૮ ॥

તયોસ્તત્સુમહત્કર્મ, નિશમ્ય વિબુધાદયઃ ॥

મુમુચુઃ પુષ્પવર્ષાણિ, ચકુર્વાદ્યાનિ તુષ્ટુઃ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—પછી જેમનો ભાઈ મરાયો હતો, અને તેથી જેઓ ક્રોધે ભરાયા હતા, એવા ધેનકાસુરના સર્વ સંબંધી ગધેડાઓ, શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર ઉપર તુટી પડ્યા. [૩૬] હે રાજન ! દોડ્યા આવતા તે સર્વ ગધેડાઓને, શ્રી કૃષ્ણે અને બળદેવજીએ, તેમના પાછલા પગ પકડીને, તાડના વૃક્ષોમાં પછાડ્યા. [૩૭] તે વખતે ફળોના સમુહોથી, મરણ પામેલા દૈત્યોનાં શરીરોથી, અને તાડની શાખાઓથી ઢંકાએલી પૃથ્વી, વાદળોથી ઘેરાએલા આકાશના જેવી

૩૬ પદ્મછેદ—તતઃ-પછી ચે જે હતવાંધવાઃ સંરઘ્વાઃ-જેનો ભાઈ મરાયો હતો અને તેથી જેઓ ક્રોધે ભરાયા હતા તે. ધેનુકસ્ય તે સર્વે જ્ઞાતયઃ-ધેનકાસુરના તે સર્વે સંબંધીઓ ક્રોષ્ટારઃ-ગધેડાઓ કૃષ્ણં ચ રામં ચ અભ્યદ્રવન્-કૃષ્ણ અને રામ ઉપર તુટી પડ્યા.

૩૭ પદ્મછેદ—નૃપ । હે રાજન ! આપતતઃ તાન્ તાન્-દોડ્યા આવતા તે સર્વે કૃષ્ણઃ રામશ્ચ-શ્રીકૃષ્ણ અને રામે ગૃહીતપશ્ચાચ્ચરણાન્-તેમના પાછલા પગ પકડીને લીલયા સહેજમાં તૃણરાજસુ પ્રાહિણોત્-તાડોમાં તેમને પછાડ્યા.

૩૮ પદ્મછેદ—ઘનૈઃ નભસ્તલ્પં ઇવ-વાદળોથી આકાશ જેમ છવાઇ ગય તેમ. ગ્તાનાં પ્રકરઃ-(જથ્થો) તેન સંકીર્ણા (વ્યાપ્ત) ર્હતિ મૂઃ-ફળના સમૂહોથી પૃથ્વી પથરાઇ ગઇ હતી. તાલાનાં અગ્રાણિ તૈઃ સહિતાઃ તૈઃ-તાલ વૃક્ષોની શાખાઓ સહિત ગતાસુભિઃ દૈત્યદેહૈઃ મૂઃ-મરી ગએલા દૈત્યોના દેહોથી પૃથ્વી છવાઇ ગઇ હતી.

૩૯ પદ્મછેદ—તયોઃ તત્ સુમહત્ કર્મ-તે બે ભાઈઓનું એ મોટું કાર્ય નિશમ્ય સાંભળીને વિબુધાદયઃ પુષ્પવર્ષાણિ મુમુચુઃ-દેવાદિ લોકો પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ચકુર્-વાળાં વગાડવા લાગ્યા. તુષ્ટુઃ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

શોભતી હતી. [૩૮] શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-તેં બે ભાઈઓનું મોટું પરાક્રમ દેખીને, દેવલોકેા પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, વાજાં વગાડવા લાગ્યા, અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૩૯).

૩૬ થી ૩૯ વિવેચન—

પુષ્પ વૃષ્ટિથી દેવો પ્રભુનો વિજય વિદિત કરે છે. વ્રજની આસપાસના અસુરોનો નાશ કરીને પ્રભુ સુખ શાંતિ ફેલાવે છે.

ધેનકાસુરના મોતની અસર કેવી થઈ, તે વાત હવે કહે છે.

અથ તાલફલાન્યાદન્-મનુષ્યા ગતસાધ્વસાઃ ॥

તૃણં ચ પશવશ્ચેરુ-હતધેનુકકાનને ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—તે વનમાં ધેનકાસુરનો નાશ થતાં, મનુષ્યો નિર્ભય થઈને તાડનાં ફળ ખાવા લાગ્યાં, અને પશુઓ નિર્ભય થઈને ખડ ચરવા લાગ્યાં. (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

જે ખાય નહીં, અને ખાવા દે નહીં; તેના મુવા પછીજ પાછલાંને સુખ થાય.

હવે પ્રભુ વ્રજમાં પાછા પધારે છે—

કૃષ્ણઃ કમલપત્રાક્ષઃ, પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ॥

સ્તૂયમાનોઽનુગૈર્ગોપૈઃ, સાગ્રજો વ્રજમાવ્રજત્ ॥

તં ગૌરજશ્છુરિતકુંતલબદ્ધર્થ-વન્યપ્રસૂનરુચિરેક્ષણચારુહાસમ્ ॥૪૧॥

વેણું ક્ષણન્તમનુગૈરનુગીતકીર્તિં, ગોપ્યો દિદક્ષિતદશોઽભ્યગમન્સમેતાઃ ॥૪૨॥

૪૦ પદ્યછેદ-અથ-પછી. હતઃ ધેનુકઃ યસ્મિન્ તત્ હતધેનુકં ચ તત્ કાનનં હતધેનુકકાનનં તસ્મિન્-તે વનમાં ધેનકાસુર મરી જતાં. ગતં સાધ્વસં (ભય) યેષાં ઇતિ મનુષ્યાઃ-જેનો ભય મટી ગયો છે એવાં મનુષ્યો. તાલફલાનિ આદન્-તાડનાં ફળ ખાવા લાગ્યાં. ચ-અને પશવઃ તૃણં ચેરુઃ-પશુઓ તૃણ ચરવા લાગ્યાં.

૪૧ પદ્યછેદ-કમલપત્રાક્ષઃ કૃષ્ણઃ-કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા કૃષ્ણ પુણ્યશ્રવણ-કીર્તનઃ-જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે એવા શ્રીકૃષ્ણ અનુગૈઃ ગોપૈઃ સ્તૂયમાનઃ-પાછળ ચાલ્યા આવતા ગોપોથી જેનાં વખાણ થતાં હતાં તે શ્રીકૃષ્ણ સાગ્રજઃ-બળભદ્રસહિત વ્રજં અવ્રજત્-વ્રજમાં પધાર્યા.

૪૨ પદ્યછેદ-ગૌરજોમિઃ છુરિતાઃ (મેલા થએલા) કુંતલાઃ (વાળ) તેષુ બદ્ધં વર્ધં (પીછું). વન્યાનિ પ્રસૂનાનિ ચ તૈઃ રુચિરં ર્દક્ષણં (જેવું તે) ચારુ હાસઃ યસ્ય સઃ તં-ગાયોની રજથી ઘેરા થએલા વાળમાં આંધેલા મોરપીંછથી અને વનના પુષ્પોથી ભગવાન શોભી રહ્યા હતા. પ્રભુનાં નેત્ર તથા હાસ્ય ખુબ સુંદર હતાં. વેણું ક્ષણન્તિ ઇતિ ક્ષણન્ તમ્ ક્ષણન્તં-વેણુ વગાડતા હતા તે. અનુગૈઃ અનુગીતા કીર્તિઃ યસ્ય સઃ-પાછળ ચાલ્યા આવતા ગોપો જેની કીર્તિનું ગાન કરતા હતા. દિદક્ષિતાઃ (જેવાની મસ્જાવાળી) વૃશઃ (આંખ) યાસાં તાઃ ઇતિ સમેતાઃ ગોપ્યઃ-પ્રભુને જેવાની ઉત્કંઠાથી એકઠી થએલી ગોપીઓ અભ્યગમન્-સામે આવી.

પીત્વા મુકુન્દમુખસારઘમક્ષિભૃજૈસ્, તાર્પ જહુર્વિરહજં વ્રજયોષિતોઽહિ ॥

તત્સત્કૃતિં સમધિગમ્ય વિવેશ ગોઘ્નં, સત્રીઢહાસવિનયં યદપાઙ્ગમોક્ષમ્ ॥૪૩॥

અર્થ—જેમનાં નેત્ર કમળ સરખાં છે, જેમના યશનું શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે, તથા પાછળ ચાલ્યા આવતા ગોપો જેમનાં વખાણ કરે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ, બળદ્ર સહિત વ્રજમાં પધાર્યા. (૪૧) તે વખતે ગાયોના ચાલવાથી ઉડતી રજને લીધે, પ્રભુના વાળ ભુખરા થઈ ગયા હતા, તે વાળમાં મોરપીંછ અને વનનાં પુષ્પો ખાંધ્યા હતાં, તેથી ભગવાન શોભતા હતા. પ્રભુનાં નેત્ર અને હસવું સુંદર લાગતાં હતાં. પ્રભુ વેણુ વગાડતા હતા. ગોવાળીયાઓ ભગવાનની કીર્તિનું ગાયન કરતા કરતા પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. આવા (રઠીયાળા) રણછોડને જેવાની ઇચ્છાથી, એકઠી થએલી ગોપીઓ પ્રભુની સામે ચાલી આવતી હતી, (૪૨) ભગવાનના મુખરૂપી મધને, નેત્રરૂપી ભ્રમરોથી પીધને, વ્રજની સ્ત્રીઓએ દિવસના વિરહનો તાપ મટાડી દીધો. ગોપીકાઓએ લાજસહિત હાસ્ય અને વિનયપૂર્વક કટાક્ષ કરીને, શ્રીકૃષ્ણનો જે સત્કાર કર્યો, તેનો સ્વિકાર કરીને, શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં પધાર્યા. (૪૩)

૪૧-૪૨-૪૩ વિવેચન—

જેના યશનું શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે—ગંગાદિ જળથી પણ પવિત્ર છે—પાપીઓને પાવન કરનાર છે, કોટી તીર્થનું સ્થાન છે.

રાગ—પ્રભાત.

સકળ તીરથ શ્રીકૃષ્ણ કીર્તન કયા, હરિતણા દાસ જ્યાં હેતે ગાયે.

કૃષ્ણ કીર્તન વિના નર સદા સૂતકી, વિમળ કીધે વપુ શુદ્ધ ન હોયે.

(નરસિંહ મહેતા.)

પ્રભુ વનમાંથી પધારતા ત્યારે ગોપીકાઓ શું કહેતી?—

૫૬—રાગ-પહાડી તાલ કેરળા.

આના આના રે મોહન મેરી ગલીયાં;—ટેક૦

ધિસ ધિસ ચંદન લેપ લગાનું; ધોવું ચરણનકી તલીયાં.—આના૦

૪૩ ૫૬-છેદ—(સરઘા-મધમાખી સરઘાભિઃ કૃતં સારઘં-મધ.) મુકુન્દસ્ય મુખં ષ્વ સારઘં તત્-ભગવાનના મુખરૂપી મધને અક્ષીણિ ષ્વ ધૃંગાઃ તૈઃ પીત્વા-આંખરૂપી ભ્રમરોથી પીધને વ્રજયોષિતઃ-વ્રજની સ્ત્રીઓએ અહિ-દિવસમાં વિરહજં તાર્પ જહુઃ-વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. વ્રીઢયા સહિતઃ સત્રીઢઃ સત્રીઢયાસૌ હાસઞ્ચ સત્રીઢાસઃ તેન વિનયં યથા મઘતિ તથા સત્રીઢહાસવિનયં-ગોપીકાઓના લાજસહિત હાસ્ય અને વિનયપૂર્વક અપાંગાનં મોક્ષઃ યથા સ્યાત્ તથા યદપાંગમોક્ષં-કટાક્ષ મારવાણ યત્ સત્કૃતિં તત્ સમધિગમ્ય-જે સત્કાર કર્યો તેનો સ્વિકાર કરીને ગોઘ્નં વિવેશ-વ્રજમાં પેશ.

તેરે કારણુ હાર ખનાવું, ચુન ચુન પુલનકી કલીયાં—આનાં
પ્રેમ સહિત મેં ભોગ લગાવું, માખન મિશરીકી ડલિયાં—આનાં
બ્રહ્માનંદ દરસકી પ્યાસી, મોર મુગટપર જાઉં બલીયાં—આનાં

ગોપીઓના સત્કાર કરવાનો વિષય હજી બહુ બાકી છે, તે આગળ કહીશું.

ગાયો ચારીને આવેલા બાળકોની કેવી સંભાળ લેવાય છે, તે વાત હવે કહે છે—

તયોર્યજ્ઞોલ્લસેખરેણ્યૌ, પુત્રયોઃ પુત્રવત્સલ ॥

યથાકામં યથાકાલં, વ્યધત્તાં પરમાશિષઃ ॥ ૪૪ ॥

ગતાધ્વાનશ્રમૌ તત્ર, મજ્જનોન્મર્દનાદિભિઃ ॥

નીર્વીં વસિત્વા રુચિરાં, દિવ્યસ્રગ્ગન્ધમણ્ડિતૌ ॥ ૪૫ ॥

જનન્યુપહૃતં પ્રાણ્ય, સ્વાદ્વન્નમ્પલાલિતૌ ॥

સંવિશ્ય વરશ્યાયાં, સુખં સુષુપતુર્વ્રજે ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—પુત્રમાં પ્યાર રાખનારાં યશોદા અને રોહિણીજી, પુત્રની ઈચ્છા-
નુસાર સમયે સમયે તેમને સુખનાં સાધનો પુરાં પાડતાં હતાં. (૪૪)

અર્થ—ઘેર આવ્યા પછી સ્નાનમર્દનાદિક ક્રિયાઓથી, આ બે ભાઈઓનો
માર્ગનો થાક ઉતરી ગયો. પછી તેઓએ નવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં, પછી તેમને દિવ્ય
માળાઓથી અને ચંદનથી શણગાર્યાં. પછી માતાઓએ આપેલું મીઠું અન્ન
બણાજ પ્રેમથી તેઓ જમ્યા. પછી લાડથી રમીને તથા હરીફરીને, સારી પથા-
રીમાં સુખપૂર્વક સુઈ ગયા. (૪૫-૪૬)

૪૪-૪૫-૪૬ વિવેચન—

સ્ત્રીત્વ-સ્ત્રીકર્તવ્ય—સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય સાંભળ્યું? પતિ બગર દિકરા બહારથી આવે, તે
પહેલાં સ્ત્રીઓ ધરકામ નીપટે, તોજ તેઓ પુરુષવર્ગની સેવા કરી શકે. તોજ તેઓ પુરુષ વર્ગને
સેવાથી પ્રસન્ન રાખી શકે, તોજ તેમનો સંસાર સુખમય થઈ શકે. તોજ તેમનું સ્ત્રીત્વ-સ્ત્રીપણું
સચવાય. બગિની સમાજ, સ્ત્રી સમાજ, મહિલા મંડલ, મહિલા પદ્ધિ વિગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ

૪૪ પદ્મછેદ—પુત્રવત્સલે યજ્ઞોલ્લસેખરેણ્યૌ-પુત્રવત્સલ યશોદાજી અને રોહિણીજી
તયોઃ પુત્રયોઃ-તે બે પુત્રોના યથાકામં-ઈચ્છાનુસાર યથાકાલં-સમયાનુસાર પરમાશ્રતાઃ
આશિષશ્ચ પરમાશિષઃ-સુખનાં સાધનો વ્યધત્તાં-પુરાં પાડતાં હતાં.

૪૫-૪૬ પદ્મછેદ—તત્ર વ્રજે-ઘેર આવ્યા પછી મજ્જનોન્મર્દનાદિભિઃ-સ્નાન અને
મર્દનાદિકથી ગતઃ અધ્વાનશ્રમઃ યયોઃ તૌ ગતાધ્વાનશ્રમૌ-તે બેક બાળકોનો થાક
ઉતરી જતો હતો. રુચિરાં નીર્વીં વસિત્વા-નવાં વસ્ત્રો પહેરીને દિવ્યસ્રગ્ગન્ધમંડિતૌ-
દિવ્ય માળા અને ચંદનથી તેમને શણગાર્યા હતા. જનન્યા ઉપહૃતં સ્વાદુ અન્નં પ્રાણ્ય-
માતાએ લાડી આપેલું મીઠું અન્ન જમ્યા પછી સ્વાદ્વન્નમ્પલાલિતૌ-લાડથી રમીને-હરીફરીને વર-
શ્યાયાં સંવિશ્ય સુખં સુષુપતુઃ-સુખપૂર્વક સારી પથારીમાં સુઈ ગયા.

આજ કાલ જોવામાં આવે છે. અનેક શાળાઓમાં હગલાખંધ બાલિકાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરી રહી છે. તોપણ સ્ત્રીઓના જીવનનો ઇતિહાસ તપાસીએ, ત્યારે ખાત્રી થાય છે કે—સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ દીનપ્રતિદીન હણાતું જાય છે. જેમ જેમ સ્ત્રીસ્વતંત્રતા (સ્ત્રીઓના સમાન હક્ક)નો વિષય વધારે વધારે ચર્ચાય છે, તેમ તેમ સ્ત્રીઓને ખચર ન પડે એવી રીતે, સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ સરી પડતું જાય છે. સતિઓના ધર્મો અને નીતિના અનેક ગ્રન્થનું શીક્ષણ સ્ત્રીઓને મળે છે, તો પણ પરિણામે સોએ નેવું ટકા, સ્ત્રીઓ સ્ત્રીત્વથી રહ થતી જાય છે.

દૃષ્ટાંત—સુરતજીલ્લાનાં નલીનીજીહેન કાઠીયાવાડના એક સ્ટેટમાં હેડમીસ્ટ્રેસ હતાં. નલીનીજીહેને શેમેઇલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં સીનીયર થઇને, મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. નલીનીજીહેનના પિતા ઉચ્ચકોમના હિંદુ હતા, પણ તેમને સુધારાનું ઝોડ વળગ્યું હતું. નલીનીજીહેનના પતિ શાંતિલાલ ખી. એ. થઇને, વડોદરા સ્ટેટમાં નોકર રહ્યા હતા. નલીનીજીહેન સુધારાના પુરમાં તણાતાં હતાં—અપટુડેટ ફેશનમાં રહેતાં હતાં; અને શાંતિલાલ જેમ અને તેમ સાદું જીવન ગાળતા હતા. નલીનીજીહેન આગળ ભણીને હેડમીસ્ટ્રેસ થાય, તે વાત શાંતિલાલને ગમતી નહોતી; તોપણ સામે પક્ષ બળવાન જોઇને, ચાલે તેમ ચાલવા દીધું. જીવાની, વિદ્યા અને લક્ષ્મી (પગાર) ત્રણ પ્રાપ્ત થતાં, નલીનીજીહેનને પતિ સાથે રહીને પરતંત્ર જીવન ગાળવું મચ્યું નહીં. ‘નલીનીજીહેન ! તમે હવે મોટાં થયાં, હવે તમે પતિ સાથે શોભો,’ વિગેરે શબ્દોથી કોઇ બોધ કરતું, ત્યારે નલીનીજીહેન તુરત મીઝજ બોધ બેસતાં, અને ચોખ્ખું કહેતાં કે—‘તમે જે વાત કહો છો, તેનો સ્વિકાર, અભણ-જંગલી-ગુજરાતણ કરે, પણ મારા જેવી સુધરેલી સ્ત્રી પરતંત્રતાનો સ્વિકાર ન કરે.’ એ ત્રણ પત્રમાં શાંતિલાલને પણ નલીનીજીહેન તરફથી આવજા જવાબ મળ્યા હતાં. શાંતિલાલ ઠંડાગાર થઇ ગયા. શાંતિલાલે જમાનાનો વિચાર કર્યો. હાલની કેળવણીથી સ્ત્રીઓનાં મન ઉપર કેવી અસર થાય છે, તેનો બરાબર વિચાર કર્યો. આવી ઉદ્ધત કેળવણીવાળી સ્ત્રીઓ, જેમને મળી છે; તે પુરૂષની પરતંત્રતા, તે પુરૂષના અંતરના બળાપા, તે પુરૂષના માતા પિતા અને ભાઈભાંડુઓના ખુરા હાલ—તે તમામ—નો વિચાર કરીને, શાંતિલાલે તે સ્ત્રીથી અલગ રહેવામાં આનંદ માન્યો.

નલીનીજીહેન જ્યાં હેડમીસ્ટ્રેસ હતાં, ત્યાં તેમના સુધરેલા પિતા સાથે રહેતા હતા. જેમ ઉગતા સૂર્યને કોઇ અટકાવી શકતું નથી; તેમ સ્વછંદી મનુષ્યો પોતાની સ્વછંદી ઇદ્રિયોને અટકાવી શકતાં નથી. નલીનીજીહેન વિષયસુખ માટે વક્ષમાં મારવા લાગ્યાં. પોતાને સ્વતંત્રતા બહુ પ્યારી હોવા છતાં, વિષયસુખે નલીનીજીહેનને પરતંત્ર બનાવ્યાં. નલીનીજીહેન વિષયસુખ ખાનગી રીતે ભોગવવા લાગ્યાં. જીવાન ફાંકડા પુરૂષોની આવજા વધી. નિશાળમાં એક ગરીબ પણ ખાનદાન બ્રાહ્મણી પાણીવાળી તરીકે નોકર હતી. તેણીએ નલીનીજીહેનને શીખામણ દેતાં, નલીનીજીહેન પારાવાર ખીજ્યાં-પાંચપચીશ ગાળો પણ દીધી. પાણીવાળીએ કહ્યું કે—‘ભલે હું બીખારણ છઉં—જંગલી છઉં—અભણ છઉં, પણ હું તારા જેવી કુતરી નથી. તારા કરતાં તો જસમા ઓડણ ડાહી હતી. તારા કરતાં તો ધરમાંડીને બેસનારી એક વાધરણ ડાહી છે.’ એમ કહીને તે પાણીવાળી બાઈ નોકરી છોડીને ચાલી ગઇ. શાંતિલાલને નલીનીજીહેનની રીતમાતના માઠા સમાચાર મળતાં, તેણે શીખામણનો પત્ર લખ્યો. તેના જવાબમાં નલીનીજીહેને જણાવી દીધું કે—‘હું કાંઇ રેંછ પેંછ—અભણ-ગુજરાતણ નથી. હું તો ભણેલી અને સુધરેલી

સ્ત્રી છઉં; માટે યાદ રાખજો કે—આવો પત્ર ફરીવાર લખશો, તો હું તમારા ઉપર આપરનો સુટ (દાવો) માંડીશ. ’

નલીનીનું બહુ તોફાન જોઈને પિતાએ તેણીને શિખામણ દીધી. તેના જવાબમાં નલીનીએ ચોખ્ખું કહી દીધું કે “ બુદ્ધા ! તમે તદ્દન નકલી સુધરેલા છો, ખરા સુધરેલા નથી. સ્ત્રીના સમાન હકની આજકાલ કેટલી બધી હિમાયત થાય છે, તેનું તમને જરાપણ ખાન નથી. પુરુષથી સ્ત્રી કંઈ બાબતમાં કમ છે ? સ્ત્રી વિના પુરુષથી ધરસંસાર ક્યાં ચાલી શકે છે ? એકથી વધારે સ્ત્રી ભોગવવાનો પુરુષને હક્ક છે, તેમ એકથી વધારે પુરુષ ભોગવવામાં સ્ત્રીને ક્યા પ્રકારનો દોષ છે ? ક્યા પ્રકારનું પાપ છે ? કદિ તેને પાપ માન્યું હોય, તો તે માનનારા પેટભરા બ્રાહ્મણોજ છે, અને તેમના ગપ્પી શાસ્ત્રો છે. બાકી જેઓ સુધરેલા છે, કંઈએમાં ખેસનારા છે, સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારા છે, યુરોપની મુસાફરી કરી આવ્યા છે, જેઓએ સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક્કનું નિરીક્ષણ કર્યું છે; તેઓ તો સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક આપવાનાજ. જ્યાં સુધી સમાન હક્કનો ઠરાવ બહાર પડ્યો નથી, ત્યાં સુધીજ સ્ત્રીઓને દુઃખ છે. પછી સ્ત્રીઓ પતિનું અગર તમારા જેવા બુદ્ધિયા બાપનું જરા પણ સાંખવાની નહિ. આજકાલના પેપર જરા વાંચતા રહો, પછી મને શીખામણ દેવા આવજો. સાહે બુદ્ધિ નાહી જાણાય છે.” વિગેરે વિગેરે. આ શબ્દો સાંભળી પાંજરામાં પુરાએલો સિંહ, જેમ તિરસ્કાર સાંભળીને બળી મરે, તેમ પોતાને હાથે છકાવેલી છોકરીના શબ્દો સાંભળીને, પિતા બળી મર્યો. ઠંડોગાર થઈ ગયો—કાંઈ બોલી શક્યો નહીં.

તેને ખાત્રી થઈ કે—“આવા પ્રકારની કેળવણી અને સ્વતંત્રતા, સ્ત્રીઓને આપવી, તે તેમને લાડમાં વિષ નાંખીને, ખવરાવવા જેવી ભૂલ છે. ઉદ્ધત કેળવણી અને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી, સ્ત્રીઓને કદાચ પતિ ગમે; પણ પતિના માતાપિતા અને ભાડુંઓ તો ગમેજ નહીં. પતિ પણ સ્ત્રીસેવામાં તત્પર રહે, તોજ ગમે; નહીંતો તેની સાથે પણ ડાઘવોર્સ (છુટાછેડા).

તાત્પર્ય—આવી ઉદ્ધત સ્ત્રીઓ પતિની સેવા કદિ કરતી નથી. ધરનું કામ કાજ પણ કરતી નથી. પરિણામે ગેરવ્યવસ્થા બહુ થઈ છે, અને સમાજ અગર સંસાર બગડી ગયો છે. સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક આપીને, સમાજમાં ખેસાડવા કરતાં, તેમને ધરમાં ખેસાડવી, અને ખાસ કામ વિના ધરના ઉમરાની બહાર ન જવા દેવી, એજ સ્ત્રીઓ માટે અને સમાજ માટે, ઉત્તમ સુખનો રસ્તો છે. સ્ત્રી જાતિ, ક્રોમળ અને સુરક્ષીત રહેવા લાયક છે. જ્યાં ત્યાં બહાર રખાડાવવા લાયક નથી. પુરુષ જાતિ કઠણ—મરદ અને રક્ષણ કરનારી, બહારનાં દુઃખ વેહી લેનારી—જ્યાં ત્યાં બહાર ફરનારી—જાતિ છે. બેઉનાં તન અને મનમાં આસ્માન જમીનનો ફેર છે. સ્ત્રીઓના કાર્યનું ક્ષેત્ર ધર છે. પુરુષના કાર્યનું ક્ષેત્ર ધર બહાર છે. સૌ સૌનાં સ્થાનમાં રહીને કામ કરે, તો અરસપરસ ધણું સુખ પ્રાપ્ત થાય. પુરુષોને ધરમાં સુખ મળે, તો તેઓ દેશનું અગર સમાજનું કામ બહુ સારી રીતે કરી શકે. સ્ત્રીએ પતિથી વિમુખ રહેવું, તે જાણી જોઈને જોખમમાં ઉતરવા જેવું છે. મોટી ઉમરની પુત્રીઓને ખાસ કારણ વિના પોતાને ઘેર રાખવી, તે સોમલની દાખડી રખડતી રાખવા જેવી ભૂલ છે. બ્રાહ્મણોએ અને શાસ્ત્રોએ કરેલી આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે ભરદ્વાજીએ દોડતા વહાણમાંથી ઉતરી પડીને, તરીને સામે કાંઈ પહોંચવા જેવું હાપણ છે. શાસ્ત્ર અને સદગુરુ વિના સંયમના દાન કોઈ કરવું નથી, અને સંયમ વિના

માનવ જીવન શીકું છે. રાજ પણ સંયમ વિના શોભતો નથી. વિધવાઓને પુનર્લગ્નને આજે ચડાવવી, તે મનુષ્યત્વની ન્યૂનતા કરવા જેવો દોષ છે. તે સંયમનો ભંગ છે. શાસ્ત્રોની નિંદા કરીને સમાજને ભૂલા પાડનારાં મનુષ્યો, મનુષ્ય જાતિના કદા શત્રુ છે. યુરોપ અમેરિકાના સમાજ સુધારાવાળા, અને આ દેશના લેભાગુ સુધરેલા-સુધારાના પડદામાં રમતા મોટા નાસ્તિકો, ભલે મારા આ મતથી અત્યારે વિરુદ્ધ રહે; પણ સ્ત્રીસ્વતંત્રતાથી પ્રાપ્ત થતાં દુઃખની નિવૃત્તિ માટે, તેમને હિંદુઓના વડવાઓએ-ઋષિમુનિઓએ-નિર્ણય કરેલો સ્ત્રીધર્મ સ્વિકારવોજ પડશે. સુધારાના ડોળા સમુદ્રમાં તરતા હિંદુઓએ આખરે પાછા વળવુંજ પડશે. વડીલોનો ધર્મ પાળવોજ પડશે. શાસ્ત્રોના સેવનથી આ લોક અને પરલોક બેઉ સુધરે છે, એવી હવે મને ખાત્રી થઈ છે. મેં મારે હાથે શાંતિલાલ (જમાઈ)નો સંસાર નિરસ કર્યો, અને નલીનીને સંસાર નિરસ કરવાનો રસ્તો દેખાડ્યો; તે માટે અત્યારે મને અફસોસ થાય છે. પણ હાય ! હવે નલીનીનું શું થશે ? હવે તે મારે હાથ રહી નથી. ” આ પ્રમાણે ડોસો વિચાર કરે છે, ત્યાં એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે અને બે સીપાઈઓએ ઘરમાં પેસીને પૂછ્યું-‘નલીની ક્યાં છે ?’

ડોસો—કેમ સાહેબ !

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર—નલીનીએ એક આશકને રાજી કરવા માટે, બીજા આશકનું ખૂન કર્યું છે, એવી અમને ખાતમી મળી છે.

ડોસો ગભરાઈ ગયો, પણ ધીરજ રાખીને બોલ્યો—“ હું કાંઈ જાણતો નથી. નલીની બહાર ગઈ છે. લ્યો હું તેડી લાવું. ” એમ કહીને ડોસો ગયો, તે પાછો આવ્યોજ નહીં. તેણે પરભાર્યો હરદ્વારનો રસ્તો લીધો, અને ગંગાતટે ભાંગેલે હૃદયે દેહત્યાગ કર્યો.

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે થોડીવાર રાહ જોઈ, આમ તેમ તપાસ કરીને નલીનીને પકડી લીધી. કેસ ચાલતાં નલીનીને કાયદા પ્રમાણે શીક્ષા થઈ. નલીનીની સ્વતંત્રતા પરતંત્રતાના પાંજરામાં પુરાઈ ગઈ.

સાર એ છે કે—સ્ત્રીઓએ ઘર કામકાજમાં તત્પર રહેવું. પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, અને કદિ સ્વતંત્રતાને આજે ચડવું નહીં. સ્ત્રી સ્વતંત્રતાનો ખરો અર્થ ધણાં મનુષ્યો સમજતાં નથી. પતિ સ્વતંત્ર નથી તો સ્ત્રી કેમ સ્વતંત્ર હોય ! રાજ સ્વતંત્ર નથી તો પ્રજા કેમ સ્વતંત્ર હોય ! ધર્મથી સૌ એક બીજાથી બંધાયેલાં છે. ઘર કામકાજ કરનારી અને આજ્ઞાકીત સ્ત્રીઓ સદા સ્વતંત્રજ છે. સૌને બહાલી છે, અને પાડોશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. નિયમીત રીતે કામકાજ કરવાથી, શરીર આરોગ્ય રહે છે, પતિ અને દિકરા રાજી રહે છે, અને અવકાશ લઈને હરિ ભજય છે.

આજ તો તમને સ્ત્રીકર્તવ્ય અને સ્ત્રીત્વ સંબંધી ઘણી વાત કરી. યાદ રહે તેટલી રાખજો. અત્યારની રાજકેળવણી સ્ત્રીઓને સદે એવી નથી; માટે તેનો બહુ શોખ કરશો નહીં. અવકાશ અને અનુકુળતા હોય તો સ્ત્રીઓએ, સંસ્કૃત માર્ગોપદેશીકાના બે ભાગ બરાબર બણીને, શાસ્ત્રોનો રસ પીવો.

હવે આગળ વધીએ. બોલો શ્રી દ્વારકાધીશકી જય. હરહર મહાદેવ હર.

યશોદાજીએ બહુ લાડ લડાવેલા. અને સુખશ્યામાં ગોઠાડેલા પ્રભુને, પ્રાતઃકાળ થતાં ઉઠવા વખત થઈ. મંગળાનાં દર્શન માટે, સાવધાન થઈ જાઓ. આસપાસ જુઓ, કોઈ ઉધતા તો નથી ને ? [ડોસીઓની માફક વાંકા વળીને બેઠાં હો, તે ટટાર બેસી જાઓ.] હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરો.

રાગ પ્રભાત.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રીહરિ, જૂનવે રુપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શુન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. ૮૬.

પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું બૃધરા, વૃક્ષ થઈ કુલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ આશે—અખિલ.
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિઓ શાખ દે, કનક કુંડળ વિષે બેદ નોહાય;
ઘાટ ધડીયા પછી, નામરૂપ જુજવાં, અતે તો હેમનું હેમ હોય અખિલ.

અન્યે ગડબડ કરી, વાત ન કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે;
મન કર્મ વચનથી, આપ માની લહે, સલ છે એજ મન એમ સૂજે અખિલ.
વૃક્ષમાં ખીજતું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોડે પટાંતરો એજ ભાસે;
બણે નરસૈયો, એ મન તણી શોધના, પ્રીત કરે પ્રેમથી પ્રગટ થાશે અખિલ.

શ્રીકૃષ્ણનું દર્શનામૃત—દુધ મિષ્ટ છે, પણ તૃષા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેનું ઘણું પાન કરી શકાય નહીં. જળ તાપહારક છે, પણ તેમાં મિષ્ટતા નથી. તેથી તેનું પાન પણ બહુ ગમતું નથી. તાપની નિવૃત્તિ અને મિષ્ટતા બેઉ જેમાં છે, એવું શ્રીકૃષ્ણનું મુખકું છે. ‘હરિનું મુખકું તે કમળ સરીખકુંરે લોલ. જેને દીઠે હરે મારાં નેણુજે.’ વિગેરે સંતો ગાય છે. જે રસથી જીવે છે તેજ રસજ છે. ભૂંગ રસજ છે. ગોપીઓ અને બકતો પણ રસજ છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણનું દર્શનામૃત પીધાજ કરે છે.

સત્કૃતિ—ભગવાન જગત્માં પૂજ્ય છે. તેમનાં દર્શન સ્ત્રીપુરુષ સૌના અધિકારમાં છે. હવે આગળ વધીએ. કાળીયનાગનો પ્રસંગ શરૂ થાય છે, સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો:—

एवं स भगवान्कृष्णो, वृन्दावनचरः क्वचित् ॥
ययौ राममृते राजन, कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ॥ ४७ ॥
अथ गावश्च गोपाश्च, दित्वाष्टाक्षणीहेताः ॥
दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्-तृषार्ता विषदूषितम् ॥ ४८ ॥
विषाम्भस्तदुपस्पृश्य, दैवोपहतचेतसः ॥
निपेतुर्व्यसवः सर्वे, सलिलान्ते कुरुद्रह ॥ ४९ ॥

૪૭ પદ્યછેદ—एवं-એ પ્રમાણે વૃન્દાવનચરः सः ભગવાન કૃષ્ણઃ—વૃન્દાવનમાં ફર-નાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ક્વચિત્-કોઈ એકવાર રાજન-હે પરીક્ષિત રાજા ! રામં ઋતે-અલ-ભદ્ર સિવાય સખિભિઃ વૃતઃ-ખીજા મિત્રોને સાથે લઇને કાલિન્દીં યયૌ-કાલિન્દીને કાંઠે પધાર્યા.

૪૮ પદ્યછેદ—अथ-પછી અગર ત્યાં. निदाघस्य (ઉન્હાળાના) आतपः तेन पीडिताः-ઉનાળાના તાપથી પીડાએલાં. गावश्च गोपाश्च ગાયો અને ગોવાળો. तृषार्ताः-તૃષાતુર. विषदूषितम् दुष्टं जलं पपुः ઝેરથી દોષિત થએલું કાલિન્દીનું દુષ્ટ જળ તેઓએ પીધું.

૪૯ પદ્યછેદ—हे कुरुद्रह-હે પરીક્ષિતરાજા ! दैवेन उपहतानि चेतांसि येषां ते

અર્થ—આ પ્રમાણે વૃંદાવનમાં આમ તેમ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, એક વખત હે પરીક્ષિત રાજન ! બળભદ્ર સિવાય બીજા મિત્રોને સાથે લઇને, કાલિંદીને કાંઠે પધાર્યા. (૪૭) ત્યાં ઉનાળાના તાપથી પીડાએલાં અને તૃષ્ણાતુર થએલાં, ગાયોએ અને ગોવાળોએ, કાલિંદીનું ઝેરથી દુષીત થએલું લયંકર જળ પીધું. (૪૮) હે પરીક્ષિત રાજન ! દૈવે જેમની બુદ્ધિ હરી લીધી હતી, એવાં તે ગાયો અને ગોપો, વિષ જળનું પાન કરીને, સર્વે પ્રાણુ સહિત થઇને, જળની નજદીકમાં પડ્યાં. (૪૯)

૪૭ થી ૪૯ વિવેચન—

રામં ઋત્ને—બળભદ્ર વિના. તે દિવસે બળરામનો જન્મ દિવસ હતો, તેથી બલરામ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગાયો ચારવા ગયા નહોતા. બ્રહ્માજીએ વત્સહરણુ કર્યા ત્યારે પણ બળભદ્રને ઘેર રાખ્યા હતા. અકળકળાવાળાની કળાનો પાર ન હોય.

વજ્રમાંથી ભગવાન ગાયો ચારવા નીકળતા, ત્યારે ગોપીકાઓ શું ગાતી હતી ?—પ્રેમથી ઉપાડાને

૫૬.

કૃષ્ણ કાળારે—મારા ચિતડાના ચોર;	
છૈયા નંદનારે—મારા કાળજની કોર;	કૃષ્ણ.
બમે ઓઢ્યો કામળો, અને તેનો કાળો રંગ;	
ઓ જય ઓ જય, વૃંદાવન ચંદ	કૃષ્ણ.
પીળાં પીતાંબર, લકુડીયા છે લાલ;	
ગૌવા ચરાવન, ચણે નંદલાલ	કૃષ્ણ.
વૃંદાવન ચરાવી, ગિરિરાજ જય;	
ધૂપ પડે ભૂખે લગે, કેસે ચલાય	કૃષ્ણ.
બજવે બંસરી, ને ધીમે ધીમે લાલ;	
સખી રાધાનો સ્વામી નંદલાલ—	કૃષ્ણ.

કાળીનાગના ઉદ્ધારનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, તેથી યમુના કાંઠે અમુક ભાગમાં (કાલિંદી) જ્યાં કાલિનાગ રહેતો હતો, તે ભાગ ઉપર પ્રભુ પધાર્યા.

કાલીયનાગ—કાળીયનાગ રમણુક દ્વીપ તજીને યમુનાજીમાં શા માટે વસતો હતો ? તેને ગરડ સાથે શું વેર હતું ? તથા ગરડ કાલિંદીના ધરામાં કેમ આવી શક્તા નહીં ? તે સંબંધી આગળ સત્તરમાં અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પ્રશ્નથી શ્રીશુકદેવજી ખુલાસા કરશે. તે વાત આપને અહીં ટુંકામાં કહી દઉં, તો મળ પડશે. સાંભળો—કાલિયનાગ નાગલોકોની સાથે સમુદ્રમાં રમણુક દ્વીપમાં રહેતો હતો. ગરડજી અવારનવાર આવીને સર્પોને ગળી જતા હતા. આ ઉપદ્રવને હદમાં મુકવા માટે, દર માસે ગરડજીને બલિદાન આપવાનો ઠરાવ નાગોએ કર્યો. છઠી

દેવથી જેમની બુદ્ધિ હરાઇ ગઇ હતી એવા ગોપો અને ગાયો. તત્ત ચિવાંમઃ ઉપસ્પૃશ્ય તે વિષજળનું પાન કરીને. સર્વે વ્યસવઃ—સર્વે પ્રાણુસહિત થઇને સલિલાંતે નિપેતુઃ—જળની નજીકમાં પડ્યાં.

ગએલો કાળીયનાગ ગરૂડજનો બલિ ખાઈ જતો હતો. તેથી ગરૂડજએ તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં કાલિયનાગ હાર્યો. નાસીને યમુનાજના ધરામાં સંતાઈ ગયો. તે ધરાનું નામ ‘કાલિંદી’ પડ્યું. ત્યાં ગરૂડ કેમ આવી શકતા નહોતા ? તે વાત હવે સાંભળો-યમુનાજના કાંઠા ઉપર સૌભરી ઋષિનો આશ્રમ હતો. ત્યાં એકવાર ગરૂડજએ આવીને, સૌભરીએ વાર્યા છતાં, મત્સ્યેનો અહાર કર્યો. મત્સ્યેને ગરૂડજના દુઃખમાંથી સદા માટે મુક્ત કરવાના હેતુથી, સૌભરીએ શાપ આપ્યો કે-‘જો ફરી વાર ગરૂડજ અહીં આવીને, માછલાં ખાશે, તો તેમના પ્રાણ જતા રહેશે.’ આ વાત કાલિયનાગ જાણતો હતો, તેથી તેણે ગરૂડથી ડરીને યમુનાના તે ધાટમાં પ્રવેશ કર્યો. કાલિયનાગના વાસથી, કાલિંદીનું જળ વિષમય થઈ ગયું. જ્યાં કોડિલો કૃષ્ણ ખીરાજે, ત્યાં આવાં દુઃખ કેમ સંભવે !

અધ્યાત્મદષ્ટિ—અધ્યાત્મદષ્ટિથી કોઈ ટીકાકારે કાલિંદીને ઉદરાવકાશનું રૂપ આપીને, કાલિયનાગને કુંડલિની નામની નાડીનું રૂપ આપ્યું છે. આ નાડીને સર્પિણી અથવા નાગિણી પણ કહે છે. કોઈ વળી કાલિયનાગને આસક્તિનું રૂપ આપે છે. કોઈ કહે છે કે કાલિયનાગ એટલે ‘અહંભાવ’, ‘અહંકાર’ અગર જીવભાવ અગર ઇદ્રિયો; અને કાળીયનાગનું વિષ તે ઇદ્રિયોના વિષયો-વિગેરે વિગેરે. આ ડાહી ડાહી વાતો હૈયું હાથ રાખીને સાંભળજો. કોઈ જાડા માણસને ભીમસેનની ઉપમા આપીએ, પણ તેથી ખરો ભીમ ખોટો પડતો નથી; તેમ અધ્યાત્મદષ્ટિથી અનેક વિચાર કરતાં, કાલિયનાગ, કૃષ્ણ, યમુના વિગેરે ખોટાં પડતાં નથી.

કાલિંદી—‘કલિ’ એટલે દુઃખ અગર કલહ. કલિંદ વદાતિ इति कलिंदः-દુઃખ રૂપ કાલિયનાગ. કલિંદસ્ય इयं कालिंदी-કાલિયનાગ જ્યાં વસતો હતો તે કલહરૂપ અગર દુઃખરૂપ રથાન. તે રથાનનું નામ કાલિંદી.

‘सर्वे व्यसवः निपेतुः—પ્રાચુરહિત થઈને સર્વે-ગોવાળો તથા ગાયો પડ્યાં.’ આ શબ્દો જળના વિષનું પ્રમાણ બતાવે છે. તાત્પર્ય—કાલિયનાગનું ઝેર જેવું તેવું નહોતું.

હવે પ્રભુ શું કરે છે તે સાંભળો—

वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान्-कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥

ईक्षयामृतवर्षिण्या, स्वनाथान्समजीवयत् ॥ ૫૦ ॥

ते संप्रतीतस्मृतयः, समुत्थाय जलान्तिकात् ॥

आसन्त्विस्मिताः सर्वे, वीक्ष्य-तान्-પ-સ્પરમ્ ॥ ૫૧ ॥

૫૦ ૫૬૨છેદ—સ્વનાથાન્-પોને જેના નાથ છે એવાં, તાન્ તથાભૂતાન્ વીક્ષ્ય-તે ગોપોને અને ગાયોને તે પ્રમાણે પડેલાં જોઈને યોગેશ્વરેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ-યોગેશ્વરોના હસ્થે શ્રીકૃષ્ણ અમૃતં વર્ષતિ-અ-તવાષિણી-તથા અમૃતવર્ષિण्या इति ईक्षया-પોતાની અમૃત વર્ષિણી દષ્ટિથી રજઃપાણિ-તેમને સજીવન કર્યા.

૫૧ ૫૬૨છેદ—સંપ્રતિ (તત્કાળ) इता (પ્રાપ્ત કરી છે) स्मृतिः यैः ते-જેઓને સારી રીતે સ્મૃતિ આવી છે એવાં તે ગાયો અને ગોપો જલાંતિકાત સ-મુત્થાય-જળ

અન્વયમસતઃ૫૮તદ્રાજન્, ગોવિન્દાનુગ્રહેક્ષિતમ્ ॥

પીત્વા વિષં પરેતસ્ય, પુનરુત્થાનમાત્મનઃ ॥ ૫૨ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्चिं धेनुकवधो
नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—પોતેજ જેમના નાથ છે એવાં ગાયોને અને ગોપોને આ પ્રમાણે મરી ગએલાં જોઈને, યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાની અમૃતવર્ષિણી દક્ષિણી તેમને સજીવન કર્યાં. [૫૦] સારી રીતે સાવધ થતાં તે ગાયો અને ગોપો, જળ પાસેથી ઉઠીને બહુ વિસ્મય પામ્યાં; અને એક બીજાની સામે જોવા લાગ્યાં. [૫૧] હે રાજન્ ! ‘ઝેર પીધને મરી ગએલાં પાછાં ઉઠ્યાં, તે ગોવિંદની કૃપાથીજ ઉઠ્યાં,’ એમ તે તમામ પ્રાણીઓએ માન્યું. [૫૨].

૫૦-૫૧-૫૨ વિવેચન—

સ્વનાથાન્—‘હું તમારો છઉં.’ ‘તમે મારા છો.’ એ શબ્દોમાં કાંઈ ઝોર ચમક છે. નાતમાં ધણી સ્ત્રીઓ હોય, પણ જે સ્ત્રી આપણી થાય, તેને માટે આપણે પાણી પાણી. નાતમાં ધણા પુરૂષ હોય, પણ જે પુરૂષ પોતાનો થાય, તેને માટે સ્ત્રી પાણી પાણી. ગામમાં ધણાં ઘર હોય, પણ જે ઘર આપણું થાય, તેને માટે આપણે બારે કાળજી. પોળમાં ધણાં છોકરાં રમતાં હોય, પણ તેમાં જે આપણાં છોકરાં હોય, તે તરફ આપણી નજર તરેહવાર રીતે ઠરે. ‘મમૈવાંશો જીવલોકે, જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।’ જીવ બ્રહ્મનો સનાતન અંશ છે. જેમ જીવને પોતાનું બહાલું લાગે છે, તેમ ઇશ્વરાવતારને પણ પોતાના બહાલા લાગે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘મન્મના મય મદ્મકો, મદ્યાજી માં નમસ્કુઃ ॥’ ‘મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું પૂજન કર, અને મનેજ નમસ્કાર કર.’ વિગેરે.

उनन्यचेताः सततं, यो मां स्मरति तेत्येताः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ, तेत्येकस्य योगिनः ॥ ગીતા અ. ૮. ૧૪.

અનેક ઠેકાણે પ્રભુ જીવને કહે છે કે—‘તું મારો થા.’ પણ જીવને પ્રભુના થવું બહુ મુશ્કેલ છે. પ્રભુની કથા કરનારા, પ્રભુના ગુણવિંદ ગાનારા-ભક્તો-હરિદાસો-પંડિતો, સન્યાસી અને પરમહંસો પણ એવિસે કલાક ધનવાનના થાય, કીર્તિના થાય, પણ ધડી બેધડી ભગવાનના થાય નહીં! મોટા તપ, વ્રત અને દાન કરનારા, પણ કીર્તિના થાય, પણ ભગવાનના થાય નહીં. દેવમંદિરોમાં રહેનારા પણ, લોદોની પરવા રાખે, તેટલી પરવા દેવની ન રાખે. કોઈ ચિરલા હશે; બાકી ધણું બોળાડ ખાતું. વિચાર કરી જોજો. વિચાર

પાસેથી ઉઠીને વિસ્મિતાઃ—સારી રીતે વિસ્મય પામેલાં સર્વે-સર્વ આસન્ પરસ્પરમ નિદ્રમાણાઃ—એક બીજા સામે જોવા લાગ્યાં.

પર પદ્મછેદ—હે રાજન્—હે રાજા ! તત્ત્વ વિષં પીત્વા—ઝેર પીધને. પરેતસ્ય આત્મનઃ પુનઃ ઉત્થાનં—મરી ગએલાનું પાછું ઉઠવું તત્ત્વ તે. ગોવિંદસ્ય અનુગ્રહેણ ર્દક્ષિતં ગોવિંદની કૃપા દક્ષિણી થયું છે એમ. અન્વયમસત-સર્વેએ માન્યું.

કરતાં વાત સમજાય, તો પ્રભુના થવા પ્રયત્ન કરજો. પ્રભુના થનારનું વર્તન કેવું હોય ? જ્ઞાન કેવું હોય ?—સાંભળો.

અમાનેત્વમદંભિત્વ-મદ્વિસા ક્ષાંતિરાજૈવઃ ॥ ગીતા અ. ૧૩. ૮.

વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—અમાનિપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, આચાર્યસેવા, પવિત્રતા, સ્થિરતા, મનોનિમગ્ન, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકારરહિતપણું; તેમજ જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિમાં રહેલાં દુઃખો તથા દોષોનું ચિંતવન, કર્મમાં અનાસક્તિ, પુત્ર-સ્ત્રી-ગૃહ-ધન, ઈત્યાદિમાં અલોલુપતા, લાભહાનિમાં ચિત્તની સદા સમાનતા. મારામાં અનન્ય ભાવયુક્ત અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, પવિત્ર એકાંત દેશનું સેવન, પ્રાકૃત લોકસમુદયમાં અપ્રીતિ, સદાય અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા; તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર, એ સર્વેનું નામ જ્ઞાન. એથી જે ઉલટું તે અજ્ઞાન. [૮-૧૨].

ભગવાનના થવું હોય—ભગવાનને પોતાના કરવા હોય, તો ગજવું તપાસી જોજો. આવું કાંઈ તમારા ગજવામાં (મનમાં) છે ? ‘હું બધું જાણું છઉં’—તેમાં નહીં દી વળે. જાણ્યું પશુ કર્યું શું ? તેનો વિચાર કરશો, તેજ લાભ થશે.

કૃષ્ણઃ યોગેશ્વરેશ્વરઃ—યોગેશ્વરોના પણુ ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ. આ શબ્દો સૂચવે છે કે—સામાન્ય યોગીઓ પણુ માયાને વશ કરીને અટપટા દેખાવ કરે, ત્યારે યોગીઓના યોગી (શ્રીકૃષ્ણ) જે કાંઈ કરે, તેમાં અચંબો પામવો નહીં. શંકા કરવી નહીં, મુંઝવેનો સંદોહીયો લાખ લાખના દાવ ખેલે, તે જોઈને કોચરખ (અમદાવાદ પાસે નાનું ગામડું) ના વેપારીએ ગભરાવું નહીં. શંકા કરવી નહીં; કારણકે મુંઝવેના વેપાર અને કોચરખના વેપાર જુદા જુદા સ્કેલ (પ્રમાણ) ઉપર હોય છે. હાથી અને બકરી બેઉ પશુ, પણ તેમની શક્તિ જુદી જુદી છે. માટે મનુષ્યની શક્તિ સાથે શ્રીકૃષ્ણની શક્તિને સરખાવશો નહીં. નામદેવજીએ મુઘ ગાયને જીવતી કરી હતી. જ્ઞાનદેવજીએ પાડા પાસે વેદ બોલાવ્યા હતા. ઇસુખ્રિસ્તે મુવેલાને જીવતા કર્યાનો દાખલો છે. [જુઓ બાઈબલ ન્યુટેસ્ટેમેન્ટનું સેન્ટ લ્યુકનું સાતમું પ્રકરણ.]

ઈશ્વરાનુભવ—શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ ધણા દિવસથી સાંભળો છો,—પણુ તમને ઈશ્વરાનુભવ થાય છે ? શ્રીકૃષ્ણના અસ્તિત્વ સંબંધી કદિ શંકા થાય છે ? સંકટ સમયે ઇશ્વર સહાય કરે છે, તે વિષે શું તમારી વૃત્તિ હજી શંકાશીલ છે ? ઈશ્વરનાં દર્શનની, ઇશ્વરના સામિપ્યની, શુદ્ધ સાત્ત્વિક આનંદની શું તમારે અપેક્ષા છે ?—હોય તો ભાવથી સાંભળો—યત્નથી કંઈ વસ્તુ અસાધ્ય છે ? ઉન્નતિનું દ્વાર પ્રયત્ન કરનારને માટે ખુલ્લું રહે છે. હીરા મોતી અમુક ઠેકાણે ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણુ પ્રયત્ન કરનારના ધરમાં તેનાં દર્શન થાય છે. યુરોપમાં બનેલાં એરોપ્લેન ધરાન, અફઘાનીસ્તાન, હિંદ વિગેરે દેશોમાં દર્શન દેછે. ત્યારે જે એકજ ઠેકાણે નથી—પણુ સર્વત્ર વ્યાપક છે; તે તત્ત્વ માટે અનન્ય અને સતત યત્ન કરનાર, તે તત્ત્વને અનુભવે, તેમાં શી નવાઈ ! ‘જે મનુષ્ય અનન્ય ચિત્તથી—પ્રેમપૂર્વક—નિરંતર માર્ગ સ્મરણ કરે છે; તેવા નિત્યયુક્ત યોગીને, હું પાર્થ હું સુલભ છઉં.’ એવું શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે.

ગોળ ખરો, પણુ ગોળના પ્રકાર જુદા. ખાંડ ખરી, પણુ ખાંડના પ્રકાર જુદા. મનુષ્ય ખરા, પણુ મનુષ્યના પ્રકાર જુદા. તેમ પ્રયત્ન ખરો, પણુ પ્રયત્નના પ્રકાર જુદા. પ્રત્યેક વિચાર કરતાં, પ્રત્યેક શબ્દ બોલતાં, પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં, ઇશ્વર તમારા હૃદયમાં સમીપ છે, એ ભાવને

સુદૃઢ કરો. આપણે જેમને વડીલ ગણીએ છીએ, તેમની સમક્ષ આપણે કદિ અયોગ્ય વર્તન કરીએ છીએ ? ના. અયોગ્ય શબ્દ બોલીએ છીએ ? ના. હૃદયમાં સૌથી મોટા, સર્વના પૂજ્ય, સર્વના ઇશ્વર સમીપ છે. એવો નિશ્ચય વૃત્તિમાં વારંવાર આરૂઢ રાખીને, મુમુક્ષુએ અયોગ્ય કાર્ય કરતાં, અયોગ્ય શબ્દ બોલતાં, અયોગ્ય વિચાર કરતાં અટકવું જોઈએ. આ વિચાર અગર આ વર્તન સુદૃઢ થતાં, તમારી અયોગ્ય ક્રિયાઓ અટકી જશે. ‘તમે કોઈ સ્થળે એકલા નથી. સર્વજ્ઞ ઇશ્વર તમારી સાથેજ છે.’ એટલાથીજ સંતોષ ન માનશો, પણ તે આપણા ઇષ્ટ છે, રક્ષક છે, દુઃખમાં આપણા સખજ સહાયક છે, એવું જાણીને અને સંતો પોકારીને કહે છે, તે વાત તમે કદિ વિસરશો નહીં. કોઈ પણ પ્રકારની આપત્તિ આવે, ત્યારે ઢીલી દાળ જેવા પોચા ડરકુ મનુષ્ય પાસે કદિ દુઃખ ગાશો નહીં. તમારાં દુઃખ-તમારી આપત્તિઓ-તમારી ચિંતાઓ-પ્રભુને નિવેદન કરજો. ઇશ્વરથી દૂર ન રહેશો-પ્રહીતા ન રહેશો, પણ તેમને અત્યંત પ્રિયતમ ગણીને, તેમની નીકટ આવતા જાજો. આવા વર્તનથી ઇશ્વર છે કે નહીં ? તેનો સ્વરૂપ સમયમાં અનુભવ થશે. સંકટ સમયમાં તમારી અકળાઈ ગએલી મતિએ કેવી રીતે વર્તવું, તે તમારા હૃદયમાં સ્પુરશે-મતિમાં નવીન પ્રકાશ પડશે. દુઃખરૂપ જગતનો ભાર ધણી પ્રમાણમાં કમી થતો જણાશે. થોડા સમયમાં તમે નિર્ભય, નિઃશંક જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સુખસ્વરૂપ બની જશો.

અંતરના અજવાળાની ચાવી, સદૃશ્યની સેવામાં સમાએલી છે, માટે અમુક વખત દીન બાવે સદૃશ્યની સાનિધ્ય રહીને, વિક્ષેપ આવરણને, રજો તમેને, શમાવવા પ્રયત્ન કરજો. ચાવી વિના તાળું નહીં ઉઘડે.

ઈતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધનો પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ બેઠેલાંને, અમારા ધણાજ હેતથી જયશ્રી કૃષ્ણ કહેશેજી.

અમદાવાદ બોક્ષ મંદિર.
૧૯૮૪ ખીજા આવણ
શુદ્ધિ એકાદશી.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

ભાગવતનું પારાયણ.

[ભાદરવા માસમાં]

ભાઈશ્રી દેસાઈ પુરૂષોત્તમદાસ પીતાંબરદાસ તથા કરસનદાસ પીતાંબરદાસ જેઓ અહીં સત્સંગનો લાભ લે છે, તેમના ખાસ આગ્રહથી, ભાદરવા સુદી ૨ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ તેમને ઘેર [શાહપુર વસ્તાધેવજીની પોળમાં] વંચાશે. કાર્યક્રમ સાથેની જાહેરખબરમાં છે. આ પોળ સાગરમતીના તટ પાસે છે. અનુકૂળતા હોય તેમણે ચૂકવું નહીં. તંત્રી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

વર્ષ ૬ મું.]

આસો માસ, ૧૯૮૪.

[અંક ૯]

શાહપુરપારાયણ.

[ગયા અંકના ૬૪૦ મા પાનાથી ચાલુ]

રાગ-ગરબી.

[બરાબર ઉપાડજો]

કૃષ્ણ તે કામધેનુ દુજે અમારે, નિત્ય અમૃત રસ પીધએ રે;
નિત્ય અમૃત રસ પીધએ મારા બહાલા-નિત્ય અમૃત રસ પીધએ રે- કૃષ્ણ ૦ ટેક.
ખાણુ ખરચ ને ચારો ન માગે, એનો દોહનારો દુઃખી નવ થાયરે;
દોહનારો દુઃખી નવ થાય, મારા બહાલા !-દોહનારો દુઃખી નવ થાય રે- કૃષ્ણ ૦
અરણું ન આવે અમારા કુળમાં, વાછરે મરી નવ જાય રે-
વાછરે મરી નવ જાય, મારા બહાલા ! વાછરે મરી નવ જાયરે- કૃષ્ણ ૦
જ્યારે જોધએ ત્યારે દોહવા દે છે, દહીં ધૂત દુધ ધણું આપે રે;
દહીં ધૂત દુધ ધણું આપે, મારા બહાલા ! દહીં ધૂત દુધ ધણું આપેરે- કૃષ્ણ ૦
કથાશ્રવણુ ને કીર્તન ઓગળવ, નિરખવા નંદ દુલારા રે-
નિરખવા નંદ દુલારા, મારા બહાલા ! નિરખવા નંદ દુલારા રે- કૃષ્ણ ૦
વલ્લભના સ્વામી પ્રભુ રસીક શીરોમણી, બવના બંધન કાપે રે-
બવના બંધન કાપે, મારા બહાલા ! બવના બંધન કાપે રે- કૃષ્ણ ૦

લગભગ સો માણસોએ શ્રવણદીક્ષા લીધી હતી. શ્રવણ દીક્ષા લીધેલાં ઓપુરૂષો ઉપરાંત ધણાં મુમુક્ષુઓ કથા પ્રસંગમાં નિયમસર ભાગ લેતાં હતાં. સમયે સમયતાં બજન કીર્તન, અને દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી કથાપ્રસંગ દીપ્તો હતો. મૂકં કરોતિ વાચાન્-પ્રભુ પોતે પોતાનું સમજીને જ્યાં જામ કરે, ત્યાં કંઈ ન્યૂતતા હોય ! પારાયણ તો ધણી જોધ, પણ આ સ્વાદ કાંઈ જુદા હતા. ‘ એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે- કાંઈ એક જાણે

ત્રજની ગોપી, બહે નરસૈયો ભોગી રે '—જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ કામધેનુ રૂપે પધાર્યા હોય, ત્યાં રસની શી કમી હોય ! કથાપ્રસંગ માટે મોટો મંડપ બાંધ્યો હતો. કાર્યક્રમ ગોઠવ્યા પ્રમાણે કામ ચાલતું હતું. વરસાદના બે ત્રણ દિવસ બાદ કરતાં ચૌદ દિવસ રાત્રે ૮-૩૦ થી ૧૦ બજન કીર્તનનો આનંદ હતો. બે ત્રણ મંડળીઓ બાદ જતાં અમદાવાદ શહેરની તમામ બજન મંડળીઓ આ પ્રસંગ શોભાવવા અવાર નવાર હાજર હતી. શાહપુરની સનાતની દુનિયા ઉમરાણી-સારંગપુર, રાયપુર, હાલની પોળ અને ગોમતીપુરના જીવે પણ હાજર રહેતાં. વડાજાં વૈષ્ણવોનાં અમને અનાયાસે દર્શન થયાં. જયશ્રીકૃષ્ણનો વેપાર વધ્યો. ચાર પાંચ કલાકના આરામ સિવાય આખો દિવસે 'હરિશરણ' હતું. આવા બયંકર કલિયુગમાં ચટાઈ ઉપર સુમ્મ રહીને, અલ્પચર્ચાદિ શ્રવણ-દિક્ષાના નિયમે બરાબર પાળીને, કથાશ્રવણ કરનારા અમને મળ્યા. સુરણ અને દુષ્ટનું ફરાળ કરીને, અને ચૌદ દિવસ અમારી સાથે રોટલી-દાળ-માત અને શાક જમીને [કાઈપણ પ્રકારનું મીઠાન નહીં] કથા સાંભળનારા અમને મળ્યા. દહેરી જીવનવાળા લાખ મળે, પણ વૈરાગી જીવનવાળા વિરલા મળે. દેસાઈ પુરષોત્તમદાસ અને તેમના બાઈ કરસનદાસ તદ્દન સાધુવૃત્તિમાં શાંત જીવન માળતા હતા. ચૌદ દિવસ સુધી ધંધા રોજગાર અને વ્યવહારની તદ્દન મના હતી. તે પ્રમાણેજ તેઓએ વર્તન કર્યું, એથી અમને બહુ સંતોષ થયો; કારણકે લાખ દેનારા મળે, પણ પાળનારા મળે નહીં.

બાદરવા સુદી ૮ ને દિવસે ૪ થી ૫ સ્વામીશ્રી વિદ્યાનંદજી ત્યાં પધાર્યા હતા. બાદરવા સુદી ૧૪ ને દિવસે મંડળના બસો માણસો સહિત, શાહપુરમાં જુદે જુદે સ્થળે ખેડેલી (૧૮) પારાયણનું પૂજન કર્યું. પંદરમે દિવસે સવારમાં પૂર્ણાહુતિ કરીને સૌ ત્યાંજ વેરાઈ ગયાં.

આ બધી કૃષ્ણકૃપા—'કૃષ્ણ તે કામધેનુ હજે અમારે'—લ્યો ત્યારે ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ. તંત્રી.

શ્રીદશમસ્કંધપૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૧૬મે

વિષય—આ અધ્યાયમાં ભગવાને કાલિંદીના ધરામાં પડીને, કાળીયનાગને નાખ્યો, અને કાળીયનાગની સ્ત્રીઓએ સ્તુતિ કરીને, કાલિયનાગને છોડાવ્યો. તે કથા કહેવામાં આવશે.

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રદેવકી જય. દ્વારકાંધીશકી જય. હરહર મહાદેવ હર.

પ્રથમ શ્લોક પ્રસ્તાવના રૂપે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

વિલોક્ય દૂષિતાં કૃષ્ણાં, કૃષ્ણઃ કૃષ્ણાહિના વિભુઃ ॥

તસ્યા વિશુદ્ધિમન્વિચ્છન્, સર્પ તમુદવાસયત્ ॥ ૧ ॥

૧ ૫૬૨છેદ—કૃષ્ણઃ વિભુઃ—શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કૃષ્ણઘાસૌ અદિશ્વ-તેન-કાલી-નામથી કૃષ્ણાં દૂષિતાં વિલોક્ય-પમુનાજીને દૂષિત થયેલાં જોઈને. તસ્યાઃ વિશુદ્ધિ અન્વિચ્છન્-પમુનાજીની શુદ્ધિ ઇચ્છીને તં સર્પ-ને સર્પને ઉદવાસયત્-બહાર કાઢ્યો.

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કાલિયનાગથી યમુનાજીને દૂષિત થએલાં જાણીને, યમુનાજીને શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી, (યમુનાજીના જળને વિષ રહિત કરવાની ઇચ્છાથી,) પ્રભુએ કાલિયનાગને તે સ્થાનમાંથી બહાર કાઢ્યો. (૧)

૧ વિવેચન—

શ્રીશુકદેવજી એ ટુંકામાં કહી દીધું કે—યમુનાજીમાં કાલિયનાગના વાસથી યમુનાજીનું જળ વિષથી દૂષિત થયું હતું. વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યોને તેથી ભારે દુઃખ થયું હતું. દુષ્ટ વ્યક્તિઓના ઉદ્વેગથી જગતને પીડા થાય છે, અને તેમના નાશથી જગત પીડાથી મુક્ત થાય છે. કદિ તે વ્યક્તિઓનું મોત દૂર હોય, તો તેમનો પીડાકારી વ્યાપાર અટકાવવો જોઈએ. આ નિયમાનુસાર પ્રભુએ કાલિયનાગનો સમુગો નાશ ન કર્યો, પણ તેનો પીડાકારી વ્યાપાર અટકાવ્યો. આટલા ટુંકા વ્યાખ્યાનથી પરીક્ષિતને સંતોષ થયો નહીં, તેથી—

રાજોવાચ ॥

કથમન્તર્જલેઽગાધે, ન્યગૃહ્ણાદ્ભગવાનહિમ્ ॥

સ વૈ बहुयुगावासं, यथाऽऽसीद्विष कथ्यताम् ॥ ૨ ॥

ब्रह्मन्भगवतस्तस्य, भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ॥

गोपालोदारचरितं, कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥ ૩ ॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા પૂછે છે—‘હે મહારાજ ! યમુનાજીના અગાધ જળમાં પ્રભુએ તે નાગને કેવી રીતે વશ કર્યો ? તથા તે નાગ ત્યાં શા કારણથી વસતો હતો ? અને કેવી રીતે રહેતો હતો ? તે તમામ વાત મને કહો (૨) હે મહારાજ ! સ્વતંત્ર રીતે વર્તનારા એ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું, ગોવાલપણાના ઉદાર ચરિત્રરૂપી અમૃતને પીતાં કોણુ ધરાય ? કોને સંતોષ થાય ? કોઈને સંતોષ થાય નહીં ? (૩)

૨-૩ વિવેચન—

નાગ શા કારણથી ત્યાં વસતો હતો ? તેનો ખુલાસો આગળ પંદરમા અધ્યાયમાં [૬૩૬ પાના ઉપર] કર્યો છે. ‘યમુનાજીના અગાધ જળમાં નાગને કેવી રીતે વશ કર્યો ? અને તે કેવા વૈભવથી કાલિંદીમાં રહેતો હતો ?’ તે વાત આ અધ્યાયમાં આવશે.

૨ પદ્મછેદ—અગાધે અન્તર્જલે—અગાધ જળમાં ભગવાન્ અહિમ્—ભગવાને સર્પને કથં ન્યગૃહ્ણાત્—કેવી રીતે વશ કર્યો. કાળે લીધો. સઃ અહિઃ—તે સર્પ વહૂનિ યુગાનિ આષાસઃ યથા સ્યાત્ તથા—ધણા યુગોથી ત્યાં કેમ રહેતો હતો. યથા આસીત્ તથા તત્ હે વિષ્ણુ ! કથ્યતામ્—ત્યાં કેવી રીતે વસતો હતો, તે તમામ વાત હે વિષ્ણુ ! તમે મને કહો.

૩ પદ્મછેદ—હે બ્રહ્માન્ !—હે મહારાજ ! સ્વચ્છન્દવર્તિનઃ—સ્વતંત્રપણે વર્તનારા. તસ્ય ભૂમ્નઃ—એ મહાત્માના ભગવતઃ—ભગવાનના ગોપાલેન યત્ ઉદારં ચરિતં તત્ યથા અમૃતં તત્ જુષન્—ગોવાળપણાના ઉદાર ચરિત્ર રૂપી અમૃતને પીતાં. કઃ તૃપ્યેત—કોણુ સંતોષ પામે ?

‘સ્વચ્છંદવર્તિનઃ—સ્વતંત્રપણે વર્તનારા શ્રીકૃષ્ણના’. આ શબ્દ પ્રભુનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે.

ગોપાલોદારચરિતં અમૃતં—ગોનાગરે અનેલા શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાર ચરિત્રરૂપી અમૃત. તેનાથી કઃ તૃપ્ત્યેત કોણ તૃપ્ત થાય?—ગામ ગપાટા ગમે? નાતની વાતો ગમે, આંધણી પાડોશીના કાથા કબલા ચુંથવા ગમે, અલીને ચિકાની વાતો ગમે, ધંધારોજ્યારની વાતો ગમે, ભણેલા હોય—તેમને વિષયસુખથી રંગેલાં નોવેલો વાંચવાં ગમે, ગજરામારની વાર્તા ગમે; બહુ કાલા અન્યા હોય—અપડુડેટ અન્યા હોય—તો પેપર વાંચવા ગમે, પણ ભગવદ્ વાર્તા ગમે નહીં. ‘ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જમ્મશ?’ તે સંબંધી સંતોએ શાસ્ત્રો રૂપી અગાધ સમુદ્રો ભરી દીધા છે, તેમાંથી જરા પણ સાંભળવું ગમે નહીં. યાદ રાખજો કે—પ્રમાદ કરશો, તો કાંઈ આવેલું વહાણ ખુડી જશે. અમારાં અને તમારાં અહો ભાગ્ય છે કે—અત્યારમાં આ કામ ગમે છે. મંગળાયરણ પહેલાં જેઓ અહીં આવી શકે છે, તેમનાં અહો ભાગ્ય છે. ઠોઠ નિશાળીયાની માફક રજળતા રજળતા આવે છે, તેમને ૮૦-૯૦ ટકાનું નુકશાન છે.

શ્રીશુકદેવજી જવાગ આપે છે, તે સાંભળો.—

શ્રીશુક ઉવાચ ।

કાલિંઘાં કાલિયસ્યાસીદ્-ધ્રુવઃ કશ્ચિદ્વિષાગ્નિના ॥

શ્રપ્યમાણપયા યસ્મિન્, પતંત્યુપરિગાઃ સ્વગાઃ ॥૪॥

વિપ્રુષ્મતા વિષોદોર્મિ-માસ્તેનાભિમર્શિતાઃ ॥

મ્રિયંતે તીરગા યસ્ય, પ્રાણિનઃ સ્થિરજંગમાઃ ॥૫॥

અર્થ—યમુનાજીમાં કાલિંદી નામનો એક ધરો છે. તે ધરામાં કાલિય નાગના ઝેરથી દુષીત થએલું જળ ઉકળતું હતું. તેથી તે ધરા ઉપર થઈને ઉડતાં પક્ષીઓ તેમાં પડી જતાં હતાં. (૪) એ ધરાને કાંઈ સ્થાવર જંગમ જે કોઈ પ્રાણીઓ હતાં—અને આવતાં, તેઓ તરંગના પવને ઉકાડેલી ઝેરી જળની કણીયોના સ્પર્શથી મરી જતાં હતાં. (૫)

૪-૫ વિવેચન—

આ બે શ્લોકો સર્પના ઝેરનું પ્રમાણ બતાવે છે—સર્પની બચકરતાનું બાન કરાવે છે; અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રભુત્વનું સૂચન પણ કરે છે. ‘આવા બચકર નાગને પણ શ્રીકૃષ્ણે વશ કર્યો?’ એ ભાવ છે. આવા શ્રીકૃષ્ણને સામાન્ય મનુષ્ય ગણવામાં કેટલી ભૂલ થાય છે, તેનું પણ સૂચન છે.

૪ પદ્મછેદ—કાલિંઘાં—યમુનાજીમાં કાલિયસ્ય કશ્ચિત્ દ્રુવઃ આસીત્-કાળીય-નાગનો એક ધરો હતો. વિષાગ્નિના-વિષરૂપ અગ્નિથી શ્રપ્યમાણ (ઉકેળેલું) પયઃ યસ્ય સઃ શ્રપ્યમાણપયાઃ—ઝેરના અગ્નિથી તે ધરાનું પાણી ઉકેળેલું રહેતું હતું. યસ્મિન્ ઉપરિગાઃ સ્વગાઃ—તે ધરા ઉપર થઈને ઉડતા પક્ષીઓ તે ધરામાં પતંતિ-પડતા હતા,

૫ પદ્મછેદઃ—યસ્ય તીરગાઃ સ્થિરજંગમાઃ પ્રાણિનઃ—એ ધરાને કાંઈ સ્થાવરજંગમ કોઈ પ્રાણીઓ આવતા તો તેઓ. વિષેણ યુક્તં ઉદકં વિષોદં, તસ્ય ઉર્મયઃ તૈઃ યુક્તઃ માસ્તઃ તેન—વિષયુક્ત જળના તરંગવાળો પવન વિપ્રુષ્ઠઃ (જળકણીયો) સંતિ યસ્વ ઇતિ વિપ્રુષ્માન્ તેન વિપ્રુષ્મતા—જેમાં જળકણીઓ હતી એવા પવનથી અભિમર્શિતાઃ—સ્પર્શ કરાએલાં, એટલે પવનનો જેઓ સ્પર્શ કરતા તેઓ મ્રિયંતે—મરી જતાં હતાં.

સ્થિરજંગમા:—સ્થાવર અને જંગમ. સ્થાવર એટલે ‘વૃક્ષો, લતાદિ વનસ્પતિ.’ ‘ઝેરની ગરમીથી વૃક્ષાદિ સ્થાવર બળી ગયાં હતાં.’ એમ આ (૫ મા) શ્લોકમાં કહ્યું. છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘ત્યાં કાંઈ એક કદંબનું મોટું વૃક્ષ હતું, તે ઉપર ચડીને શ્રીકૃષ્ણે કાલિંદીમાં લુસ્કો માર્યો.’ કાલિયનાગના ઝેરની ગરમીથી કોઇપણ સ્થાવર જંગમ પ્રાણી બચી શકતું નહોતું, ત્યારે આ કદંબનું વૃક્ષ કેમ બચ્યું ? તે શકાના સમાધાનમાં અન્ય પુરાણ કહે છે કે—‘ગરુડજી અમૃત લાવીને તે વૃક્ષ ઉપર પૂર્વે બેઠા હતા, તેથી તે વૃક્ષ અમર હતું.’ પૂર્વ જન્મના સત્કર્મને પરિણામે, શ્રીકૃષ્ણના ચરણરજનો તે કદંબ વૃક્ષને અધિકાર થયો હતો.

હવે આગળ વધીએ—

તં ચંડવેગવિષવીર્યમવેક્ષ્ય તેન, દુષ્ટાં નર્દીં ચ સ્વલસંયમનાવતારઃ ॥

કૃષ્ણઃ કદંબમધિરુહ્ય તતોઽતિતુંગ-માસ્ફોટ્ય ગાઢરશનો ન્યપતદ્વિષોદે ॥૬॥

અર્થ—બળ પુરૂષોના નાશ માટેજ જેનો અવતાર છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, કાલીય નાગને ભયંકર ઝેરવાળો બાણીને, અને તે કાલીયનાગથી યમુના નદી દુષીત થઈ ગઈ છે, એમ બાણીને, બહુ સારી રીતે કમર ખાંધીને, મોટા કદંબ વૃક્ષ ઉપર ચડીને, પછી ખંભી ઠોકીને, (કાલિંદીના) ઝેરી જળમાં ઠેકઠો માર્યો—ધૂબકો માર્યો—કુદી પડ્યા. (૬)

૬ વિવેચન—

પરિવ્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્કૃતાં ॥ સંતોની રક્ષા કરવા અને પાપીઓનો નાશ કરવા જેનો અવતાર થયો છે એવા શ્રીકૃષ્ણ.

બેટ ખાંધવી—હાલના સુધારાના પુરમાં તણાતા બણેલા ગણેલા કેટલાએક હિંદુઓ, જેસ અગર પીછોડી ખમે નાંખતાં શરમાય છે. જેસ અગર પીછોડી કેટલાં ઉપયોગી છે, તે વાત અતુ-ભવે ધણા સમજે છે—નીતે છે ત્યારે બણે છે, તોપણ સુધારાની શરમ રાખીને ધણા હિંદુઓ તેનો લાભ લઈ શકતા નથી. શરીરમાં અશક્તિ હોય ત્યારે લાંબે ચાલતાં, અગર કાંઈ બળતું કામ કરવું પડે, તે વખતે અવશ્ય બેટ ખાંધવી; તેથી શરીરમાં બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ખંભી ઠોકવાથી અને ખેંખારા ખાવાથી પણ બળની વૃદ્ધિ થાય છે.

યમુનાજીમાં કુદવાનું કારણ—કાલિયનાગનો મદ ઉતારવા, તેને કાલિંદીમાંથી કાઢીને સમુદ્રમાં મોકલવા, અને યમુનાજીના જળને ઝેરરહિત કરવા માટે, પ્રભુએ યમુનાજીના જળમાં લુસ્કો માર્યો. કોઈ કોઈ બકનોની એવી માન્યતા છે કે—‘પ્રભુ ગોવાળીયા સાથે કાલિંદીને કાંઠે, ગેડી-

૬ પદ્યરેખા—**સ્વલનાં સંયમનં તસ્મૈ અવતારઃ યસ્ય સઃ—**ખગોના નાશ માટે જેનો અવતાર છે એવા કૃષ્ણ. **ચંડઃ વેગઃ યસ્ય તત્ ચંડવેગં, ચંડવેગં વિષં યથ વીર્યં યસ્ય સ તં અવેક્ષ્ય—**કાલીય નાગને ભયંકર ઝેરવાળો બાણીને. **તેન દુષ્ટાં નર્દીં ચ અવેક્ષ્ય—**અને તે કાલીય નાગથી નદી ખરાબ થઈ ગઈ છે એમ પણ બાણીને ગાઢા રશના (બેટ) **યસ્ય સઃ ગાઢરશનઃ—**બહુ સારી રીતે કમર ખાંધીને **અતિતુંગં કદંબં આરુહ્ય—**મોટા કદંબ વૃક્ષ ઉપર ચડીને. **તતઃ—**પછી **આસ્ફોટ્ય—**ખંભી ઠોકીને **વિષોદે ન્યપતત્—**ઝેરી જળમાં ઠેકઠો માર્યો, ધૂબકો માર્યો, કુદી પડ્યા.

દડે રમતા હતા. દડો કાલિંદીમાં પડતાં, તે દડો લેવા માટે પ્રભુ કાલિંદીમાં કુદી પડ્યા. 'આવું કોઈ અન્ય પુરાણમાં હોય, તો ભલે; આકી ભાગવતમાં આ કારણ નથી.

કાલિંદીમાં ભુરકો મારીને શું કર્યું ? તે સાંભળો—

સર્પહ્રદઃ પુરુષસારનિપાતવેગ-સંક્ષોભિતોરગવિષોચ્છૃસિતામ્બુરાશિઃ ॥

પર્યક્પ્લુતા વિષકષાયવિभीષણોર્મિર્-ધાવન્ધનુઃશતમનન્તબલસ્ય કિં તત્ ॥૭॥

તસ્ય હ્રદે વિહરતો ભુજદ્ઘૂર્ણ-વાર્ધોષમક્ક વરવારણવિક્રમસ્ય ॥

આશ્રુત્ય તત્સ્વસદનાભિભવં નિરીક્ષ્ય, ચક્ષુઃશ્રવાઃ સમસરત્તદમૃષ્યમાણઃ ॥૮॥

અર્થ—બળવાન પુરુષના પડવાના વેગથી, ગભરાઈ ગએલા સર્પોના ઝેરથી, સર્પોના ઝેરયુક્ત શ્વાસપ્રશ્વાસથી, તે ધરાના જળનો જથ્થો ઉછળ્યો. તે ધરામાં ઝેરથી જળના તરંગો ડોળા થઈ ગયા હતા, અને ભયંકર લાગતા હતા. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલો તે ધરો, શ્રીકૃષ્ણના પડવાથી જાણે દોડતો હોય, તેમ ચારે તરફ સો સો ધનુષ્ય સુધી ફેલાઈ ગયો. અનંત બળવાળા ભગવાન આ પ્રમાણે કરે, તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઈ નથી. (૭) શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—હે રાજન ! તે ધરામાં વિહાર કરનારા અને મોટા હાથીના જેટલું જેમનામાં બળ છે, એવા શ્રીકૃષ્ણના ભુજદંડથી ધૂમાવેલા જળનો શબ્દ સાંભળીને, અને તેથી પોતાના સ્થાનનો પરાભવ થયો, એમ જાણીને, કોષે ભરાએલો કાલિયનાગ, ભગવાનની પાસે આવ્યો. (૮)

૭ પદ્યછેદ—પુરુષસારસ્ય નિપાતસ્ય વેગેન-બળવાન પુરુષના પડવાના વેગથી. સંક્ષોભિતાઃ ચે ડરગાઃ તેષાં વિષૈઃ-ક્ષોભ પામેલા સર્પોના ઝેરથી. ડચ્છૃસિતઃ-ઉછળ્યા છે. અંબુરાશિઃ યસ્ય સઃ-જળનો જથ્થો જેમાં છે તે ધરો. વિષેણ કષાયાઃ (ડોળા થયા છે) વિभीષણાઃ (ભયંકર) ડર્મયઃ યસ્ય સઃ-જે ધરામાં ઝેરથી જળના તરંગો ડોળા થઈ ગયા હતા અને ભયંકર લાગતા હતા તે ધરો. ધાવન્ જણે દોડતો હોય. ધનુઃશતં પર્યક્ પ્લુતઃ-સો સો ધનુષ જેટલો. ચારે તરફ ફેલાઈ થયો. અનંતબલસ્ય કિં તત્-અનંત બળવાળા ભગવાનમાં તે કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

૮ પદ્યછેદ—હે અંગ !—હે રાજન. તસ્ય હ્રદે વિહરતઃ-તે ધરામાં વિહાર કરનારા શ્રી કૃષ્ણનો. વરઃ વારણઃ (હાથી) તસ્ય વિક્રમઃ इव વિક્રમઃ યસ્ય સઃ તસ્ય-મોટા હાથીના જેટલું જેમાં બળ છે તે કૃષ્ણનો. ભુજૌ યથ વંદૌ તામ્યાં ઘૂર્ણ (ધુમાએલું) યત્ વાઃ (જળ) તસ્ય ઘોષઃ તં આશ્રુત્ય-ભુજ દંડથી ધૂમાવેલા જળનો શબ્દ સાંભળીને. તત્ સ્વસદનસ્ય અભિભવઃ તં નિરીક્ષ્ય-પોતાના ધરનો નાશ થતો જોઈને. તત્ અમૃષ્યમાણઃ-તેને સહન ન કરી શકીને તેથી કોષે ભરાએલો. ચક્ષુઃ યથ શ્રવઃ (કાન) યસ સઃ ચક્ષુઃશ્રવાઃ-સર્પ. સમસરત્-ભગવાનની પાસે આવ્યો.

૭-૮ વિવેચન—

જુસ્કો કેવો ?—આ જુસ્કો કાંઈ જેવો તેવો નહોતો. બળવાન પુરૂષનો હતો. જેના ઉદરમાં જગત્ સમાઈને રહ્યું છે, તેનો આ જુસ્કો હતો. કાલિયનાગને ધોર ઉંઘમાંથી ઉઠાડે, એવો આ જુસ્કો હતો. જુસ્કાના બળથી કાલિંદીનું જળ ચારે તરફ સો સો ધનુષ્ય (એટલે ૪૦૦ હાથ) ફેલાઈ ગયું.

શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જીજ્ઞ દંડથી ધરાનું પાણી ડોળી નાંખતાં, કાલિયનાગ દોડ્યો આવ્યો.

નરસિંહમહેતા ગાય છે કે ‘કાલિયનાગના પહેલાં તેની સ્ત્રીઓ ભગવાન પાસે આવી હતી’—સાંભળો—

રાગ—પ્રભાત.

જળ કમળ છાંડી જાને બાળા, સ્વામી અમારો જગશે;	
જગશે તુંને મારશે, મુને બાળહત્યા લાગશે.—જળ ટેકો	
કહેરે બાળક ! તું મારગ ભૂલ્યો ?—કે તારા વેરીએ વળાવિયો ?	
નિશ્ચય તારો કાળજ ખૂટ્યો, અહિંયા તે શિદ આવિયો ?	જળ૦
નથી નાગણ હું મારગ ભૂલ્યો, નથી મારા વેરિએ વળાવિયો;	
મથુરા નગરીયાં જુગદું રમતાં, નાગનું શીશ હું હારિયો.	જળ૦
રંગે રડો રૂપે પુરો, દીસંતો કોડીસો કોડામણો;	
તારી માતાએ કેટલા જન્મ્યા ?—તેમાં તું અળખામણો.	જળ૦
મારી માતાએ બેઠ જન્મ્યા, તેમાં હું નટવર નહાનડો;	
જગાડ તારા નાગને, માઈ નામ કૃષ્ણ કોડામણો.	જળ૦
લાખ સવાનો મારો હાર આપું, આપુંરે તુજને દોરિયો;	
એટલું મારા નાગથી છાનું, આપું કરીને ચોરિયો.	જળ૦
શું કઈ નાગણ ! હાર તારો ? શું કઈ તારો દોરિયો ?	
શાને કાજે નાગણ તારે, કરી ધરમાં ચોરિઓ.	જળ૦
અરણ્ય ચાંપી મુંછ મરડી, નાગણે નાગ જગાડિયો;	
ઉઠોને બળવંત કોઈ, બારણે બાળક આવિયો.	જળ૦
બેઠ બળિયા બાથે મળિયા, કૃષ્ણે કાલિયનાગ નાથિયો;	
સહસ્રફેણે ધ્રુવે જેમ, ગગન ગાજે હાથિઓ.	જળ૦
નાગણ સૌ વિલાપ કરે જે, નાગને બહુ દુઃખ આપશે;	
મથુરા નગરીમાં લઈ જશે, પછી નાગનું શીશ આં કાપશે.	જળ૦
બેઠ કરજોડીને વિનવે, સ્વામી મુકો અમારા કંથને;	
અમે અપરાધી કંઈ ન સમજ્યા, ન ઓળખ્યા ભગવંતને.	જળ૦
ચાળભરી નાગણી સર્વે, મોતિએ કૃષ્ણને વધાવિયા;	
નરસૈમાના નાથ પાસેથી, નાગણે નાગ છોડાવિયો.	જળ૦

કાલિયનાગે શ્રી કૃષ્ણ પાસે આવીને શું કહ્યું ? તે બાવથી સાંભળો—

તં પ્રેક્ષણીયસુકુમારઘનાવદાતં, શ્રીવત્સપીતવસનં સ્મિતસુન્દરાસ્યમ્ ॥

ક્રીડન્તમપ્રતિભયં કમલોદરાંઙ્ગિઘ્ન, સંદશ્ય મર્મસુ રુષા શ્રુજયા ચછાદ ॥૧॥

અર્થ—જેવાલાયક, સુકુમાર, મેઘના જેવા શ્યામસુંદર, શ્રીવત્સને ધારણ કરનાર, પીળાં વસ્ત્રો પહેરનાર, મંદહાસ્યથી જેમનું મુખડું શોભતું હતું એવા, નિર્ભયરીતે હીડા કરતા, અને કમળના ગર્ભ સરખા જેમના ચરણ છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને, કાલિયનાગે ક્રોધથી મર્મસ્થાનોમાં ઠંસ કરીને-કરડીને, પોતાની ફણથી ઢાંકી દીધા. (૯)

૯ વિવેચન—

સ્વભાવ—મગવાનનું રઢીયાળું રૂપ જોઈને, કાળીયનાગ બદલાયો નહીં-પોતાનો ધંધો ચૂડ્યો નહીં-તે તો પ્રભુને કરડ્યો. જેમ વઢકણી સ્ત્રી સપરમા પરખને ન ઓળખે; કાંઈ સગાસંબંધી ઘેર આવ્યા હોય, તો તે ન જાણે; ગમેએવું રૂઢું ટાણું માંડ્યું હોય, તેને પણ ન ઓળખે; તેમ સર્પે પ્રભુને ઓળખ્યા નહિ. આવી વઢકણી સ્ત્રી સાથે જે પુરૂષને કામ પડ્યું હશે, અને કાલિયનાગ જેવા ક્રોધી પુરૂષ સાથે, જે સ્ત્રીને કામ પડ્યું હશે; તેમના કેવા હાસ થતા હશે! તે અનુભવી જાણે. ખીજને ખખર પડે નહીં. ધણી કથાનાર્તા સાંભળી, ધણું ભજન ગાયાં, ચારે ધામની યાત્રા કરી, મંદિરે મંદિરે મગ મૂક્યા, માગાના પારા ધસાઈ ગયા, પણ જેમનો સ્વભાવ ન બદલાયો, શાંતિ ન આવી. ટાણું ન ઓળખ્યું-તેમનો માનવદેહ અફળ સમજી લેજો. સહેનત માથે પડી સમજાજો. પશુત્વ મટાડીને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા, અને મનુષ્ય વડીને દેવત્વ પ્રાપ્ત કરવા આ માનવદેહ છે.

પ્રભુને સર્પથી વીંટાએલા જોઈને પ્રભુના જન-ગોવાળીયાઓ વિગેરે કેવા ગમરાય છે, તે વાત હવે સાંભળો—

તન્નાગભોગપરિવીતમદૃષ્ટ્વેષ્ટ-માલોક્ય તત્પ્રિયસ્રવાઃ પશુપા મૃશાર્તાઃ ॥

કૃષ્ણેઽર્પિતાત્મસુહૃદર્યકલત્રકામા, દુઃસ્વાનુશોકભયમૂઢધિયો નિપેતુઃ ॥૧૦॥

૯ પદ્યછેદ—તં-તે. પ્રેક્ષણીયં-જેવા લાયક. સુકુમારં-સુકુમાર. ઘનઃ વત્ અવદાતં इति તં-મેઘના જેવા શ્યામસુંદર. શ્રીવત્સેન સંયુક્તં, પીતં વસનં यस્ય સઃ તં-શ્રી વત્સને ધારણ કરનાર અને પીળાં વસ્ત્રો પહેરનાર. સ્મિતેન સુંદરં આસ્યં यस્ય સઃ તં મંદહાસ્યથી જેનું મુખ શોભતું હતું એવું. અપ્રતિભયં ક્રીડન્તં-નિર્ભયરીતે હીડા કરતા. કમલસ્ય ઉદરં इव અંગ્રી यस્ય સઃ તં-કમળના ગર્ભ સરખા જેના ચરણ છે તે કૃષ્ણને-રુષા-ક્રોધથી. મર્મસુ સંદશ્ય-મર્મસ્થાનમાં કરડીને. શ્રુજયા ચછાદ-પોતાની ફણથી ઢાંકી દીધા.

૧૦ પદ્યછેદ—સઃ પ્રિયઃ યેષાં તે તત્પ્રિયાઃ તત્પ્રિયાશ્ચ તે સ્રવાયશ્ચ તત્પ્રિય-સ્રવાઃ-મગવાનના પ્રિય મિત્ર ગોવાળીયાઓ જેઓએ કૃષ્ણે-શ્રીકૃષ્ણમાં અર્પિતાઃ આત્મા (દેહ) ચ સુહૃદ્ અર્થશ્ચ કલત્રં ચ કામશ્ચ યૈઃ તે-પોતાનો દેહ, સંબંધી, ધન અને બીનાં મુખ અર્પણ કર્યા હતાં તેઓ. તં નાગભોગેન પરિવીતઃ તં આલોક્ય-નાગની ફણથી વિંટાએલા તેમને દેખીને અદૃષ્ટા ચેષ્ટા यस્ય સઃ તં આલોક્ય-એકાંકિત પ્રભુને

ગાવો વૃષા વત્સતર્યઃ, ક્રન્દમાનાઃ સુદુઃસ્વિતાઃ ॥

કૃષ્ણે ન્યસ્તેક્ષણા ભીતા, રુદંત્ય ઇવ તસ્થિરે ॥૧૧॥

અર્થ—લગવાનના પ્રિય મિત્ર ગોવાળીયાઓ કે જેઓ, લગવાનનેજ પોતાના દેહ, સંબંધી, ધન અને સ્ત્રીના સુખરૂપ માનતા હતા. તેઓએ લગવાનને નાગની ફેણથી વિંટાએલા દેખીને, અને (તેને પરિણામે) લગવાનને ચેષ્ટા રહિત દેખીને, દુઃખ-શોક અને ભયથી જેમની ખુદ્ધિ મૂઢ બની ગઇ હતી એવા ગોવાળીયાઓ, ખડુજ ગભરાઇ જઇને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. (૧૦) શ્રીકૃષ્ણ સામે જોઇ રહેલાં અને જોઇને ડરી ગયેલાં ગાયો, વાછરડાં, અને વાછરડીઓ ખડુ દુઃખી થઇને આક્રંદ કરવા લાગ્યાં. તેઓ જાણે રોતાં હોય, એમ ઉભાં રહ્યાં. (૧૧)

૧૦-૧૧ વિવેચન—

કસોટી વિના પોતાનાની પરીક્ષા થાય નહીં.

દૃષ્ટાંત—હરગોવિંદ શેઠને મદતલાલ નામે એકનો એક પુત્ર હતો. સાત ફેરો અને ત્રણ કાકા વચ્ચે એક મદતલાલ. શી વાત તે મદતલાલ. જરા ઠેસ વાગે ત્યાં ખમા ભાઇને. જરા માંદા પડે, ત્યાં સૌ કરમાઇ જાય. હરગોવિંદ શેઠ મદતલાલને તારાપુરમાં કેવળદાસ શેઠને ઘેર પરણાવ્યો હતો. કણખીની નાતરીયા નાત હતી, તોપણ એક સ્ત્રીપુરુષને અથાગ પ્રેમ હતો. એક એકબીજા વિના રહી શકતાં નહીં. ‘ખાતું, પીતું અને મોજમજ કરવી, એટલુંજ જીવનનું સાર્યક છે,’ એમ મદતલાલ જાણતા હતા. પોતાના આપની દુકાનનું કામકાજ ખંતથી કરતા હતા. કવીન... (રાણી) ગુજરી જતાં, હિંદમાં એ દિવસની હડતાલ પડી-દુકાનો બંધ થઇ. નવરા પડેલા મદતલાલ એક મિત્રની સાથે કથા સાંભળવા ગયા. કથાના મંગળાચરણમાં નીચેનું પદ ગવાયું—

ગઝલ તાલ ૩.

ગાફિલ તું શોય મનમેં, દરિનામ ક્યો ખિસારા.

સૂનતા નહિ બજે હૈ, સિરકાક્કા નગારા—ટેક૦

જોબનભરિ હૈ નારી, દિલકો લગે પિયારી;

જખ મોતકી તિયારી, તુઝસે કરે કિનારા.

ગાફિલ૦

દેખીને મૃશં આર્તાઃ પશુપાઃ—ખડુજ ગભરાઇ ગયેલા ગોપખાળકો દુઃસ્વં ચ શોકશ્ચ મયં ચ તૈઃ મૂઢાઃ ધીઃ ચેષાં તે—દુઃખ, શોક અને ભયથી જેમની ખુદ્ધિ મૂઢ બની ગઇ હતી એવા તે ગોવાળો નિપેતુઃ—(પૃથ્વી ઉપર) પડી ગયા.

૧૧ પદ્મછેદ—ગાવઃ વૃષાઃ વત્સતર્યઃ—ગાયો વાછરડા અને વાછરડીઓ સુદુઃસ્વિતાઃ ક્રન્દમાનાઃ—ખડુ દુઃખી થઇને આક્રંદ કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણે—શ્રીકૃષ્ણની ન્યસ્તાનિ ર્ક્ષણાનિ યૈઃ તે ન્યસ્તેક્ષણાઃ—સામે જોઇ રહેલાં ભીતાઃ—ડરી ગયેલાં રુદંત્યઃ ઇવ—જાણે રોતાં હોય એમ તસ્થિરે—ઉભાં રહ્યાં. [ગાયો અને વાછરડીઓ માટે રુદંત્યઃ અરાખર છે. વાછરડા માટે રુદંતઃ શબ્દ સમજ લેવો.]

ધર માલ ધન ખજના, સંગમે કાંઈ ન જના;

ક્યોં દેખકે લુભાયા, સમ જૂઠ્ઠાં પસારા.

ગાદિલ૦

સુંદર હે દેહ તેરી, હોવે બસમઠી ડેરી;

પલકી લગે ન દેરી, તિરથા કરે વિચારા.

ગાદિલ૦

માયાકે જલમાંહિ, મૂરખ રહા કસાઇ;

અલાનંદ મોક્ષ પાઇ, હરિચરણકો સહારા.

ગાદિલ૦

આ પદ ગાયા પછી સંતે આ પદ ઉપર છટાદાર વ્યાખ્યાન કર્યું. વ્યાખ્યાનની અસર મહતલાલ ઉપર તુરત થઇ. હમેશાં કથા સાંભળનારા, રીઢા થઇ ગએલા હોવાથી, અદલાયા નહીં; પણ મહતલાલ અદલાયો, તેના ચિત્તમાં મોતની ચિંતા પેઠી. કથા ઉઠ્યા પછી સૌ વેરાઇ ગયાં. મહતલાલ બેસી રહ્યો. થોડી વારે સંત કથામંડપમાં પધાર્યા.

સંત—મહતલાલને—કેમ ! બાઇ !

મહતલાલ—એક શંકા છે. આપ આજ્ઞા કરો તો પૂછું.

સંત—સુખેથી પૂછો.

મહતલાલ—આપ કહો છો કે—‘કાંઈ કોઈનું નથી. સગાસંબંધી સ્વાર્થાં છે;’ પણ મારે ઘરે તો હું શી વાત છઉં. મારી ઉપરથી સૌ મરી પીટે છે. મારાં માતાપિતૃઓ અને કાકા મારી જરા તખ્તીયત બગડે છે, ત્યાં રોઇ પડે છે. મારી પ્યારીચ્છી તો મારા વિના ધડીવાર પણ રહી શકતી નથી. જરા મોડો ઘેર જાઉં છઉં, ત્યારે તલપાપડ થઇ જાય છે. તેનું કેમ ?

સંત—સંતો અને શાસ્ત્રો કહે તે ખોટું ન હોય.

મહતલાલ—શું ત્યારે મારા પોતાનો જાતિ અનુભવ ખોટો ? મારી નજરે દેખું છઉં—તે ખોટું ?

સંત—હા—તે ખોટું. અનુભવે સમજાય.

મહતલાલ—ત્યારે મને એવો અનુભવ કરાવો.

સંત—થોડા દિવસ સવારમાં ૬ થી ૭ આવતા રહેજો, યોગવિદ્યાનો થોડો અભ્યાસ કરાવીશ. પછી તમે તમારા સંબંધીઓના પ્રેમની પરીક્ષા કરી શકશો. હાલ આ વાત ગુપ્ત રાખજો—કાલા થઇને કોઇને કહેશો નહીં.

તે વાત કબુલ રાખીને મહતલાલ ઘેર ગયો. નિયમસર યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે પ્રાણવાયુ ખેંચીને શરીરને જડ જેવું બનાવતાં તે શીખી ગયો. પછી સંતે કહ્યું કે—‘હવે કાલે દાદશીનું પારણું કરીને બપોરના તમારે ઘેર ‘છાતીમાં કાંઈ મુંઝારો થાય છે,’ એમ કહીને પ્રાણાયામની ક્રિયાથી પ્રાણવાયુને ખેંચીને, તમારું શરીર જડ જેવું બનાવી દેજો. તમારી સારવાર માટે ડોક્ટરો, લુવા, નેપિઓ વિગેરે આવશે. છેવટે હું આવીશ. હું આવીને તમને કાંઈ સૂચના આપું, ત્યાં સુધી તમારે જડની માફક પડ્યા રહેવું. કાંઈ ખોલવું નહીં.’

આ સૂચનાનો સ્વિકાર કરીને મહતલાલ પોતાને ઘેર આવ્યો. દાદશી ને દિવસે પારણું કર્યા પછી લગભગ એ વાગે ‘મને છાતીમાં કાંઈ મુંઝારો થાય છે,’ એમ કહીને મહતલાલ પડ્યો. ઘરના માણસો આસપાસ વિંટાઇ વળ્યાં. દુકાને ખમર મોકલતાં દુકાનેથી સૌ દોડ્યા આવ્યા. ઘણા ડોક્ટરો અને વૈદ્યો આવ્યા. તેમને કેસ બંધ બરેલો લાગ્યો. પછી જોશી-ઓને તેડ્યા, દોરાધાગા કરનારા બાવાઓને તેડ્યા, પણ મહતલાલ ખેડો થયો નહી. સાંજના

છ વાગ્યા. દોડદોડ કરીને સૌ થાકી ગયાં. તે વખતે સંત, ફરતા ફરતા મહતલાલના ઘર પાસે થઇને નીકળ્યા. કોઇએ મહતલાલના બાપને કહ્યું કે-‘ મહતલાલ કોઇ કોઇ દિવસ જ્યાં કથા સાંભળવા જાય છે, તે જ્યાં સંત ચાલ્યા જાય છે. તેમને ઘરમાં પધરાવો. સંત કૃપાથી રોગ મટી જશે. ’ તે સાંભળીને મહતલાલના બાપ દોડ્યા. સંતને ઘરમાં તેડી લાવીને, મહતલાલના પલંગ પાસે ખુરસી ઉપર બેસાડ્યા. મહતલાલની તખ્તીયત જોઇને સંત બોલ્યા-‘ આ રોગ અસાધ્ય છે. તોપણ એક મોટી ચાદર લાવો, તે ચાદરમાં મને અને મહતલાલને ઢાંકી દો. એટલે મહતલાલ ઉપર હું અમુક ક્રિયા કરું. એક શેર દુધ પણ લાવી રાખો. હું માગું ત્યારે તે દુધ મને આપજો. ’ આમ કહેતાંની સાથે એક મોટી ચાદર નીચે સંતને અને મહતલાલને ઢાંકી દીધા. તે ધુંધટમાં મહતલાલે આંખ ઉઘાડીને સંતનાં દર્શન કર્યાં. સંતે પછી દુધ મગાવીને પોતાની કેડે હળદરનું પડીકું સંતાડ્યું હતું, તે દુધમાં નાંખી, દુધને હત્તારીને પીળા રંગનું બનાવી દીધું. પછી સંતે ચાદર ફેંકી દીધી. મહતલાલે થોડીવાર આંખ ઉઘાડી રાખીને પાછી વીંચી દીધી. તે જોઇને સૌને શ્રદ્ધા થઇ.

સંત—ભાઇઓ, આ રોગ અસાધ્ય છે; તો પણ જો કોઇ આ દુધ પી જાય, તો મહત બચે, અને પીનારો મરી જાય.

આ સાંભળીને સૌ એકબીજાં સામું જોવા લાગ્યાં. [દુધનો રંગ બદલાયેલો જોઇને સૌ વહેમમાં પડ્યાં. સૌને મોતનાં દર્શન થયાં.] મહતના કાકા અને ફૈઓ કાંઇ કાંઇ બહાનાં કાઢીને ત્યાંથી વિદાય થઇ ગયાં. કોઇ લોટા લઇને જંગલ ગયાં. કોઇ ચોટે ચાલ્યા ગયા. ઘરમાં બાકી બાને મહતના માખાપ અને સ્ત્રી રહ્યાં. ડોસાએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું-‘સાંભળે છે ? આ દુધ તું પી જા ! તારી પાછળ હું પોળની ચોરાશી કરીશ. ’

ડોસી—(ડોસાને) ત્યારે તમારે કેટલા કાળ હજી જીવ્યું છે ? તમેજ પી જાઓને. તમારી પાછળ નાતનેડું કરીશ, અને તમને સારી રીતે ઊજવીશ. મારે તો હજી મારા બાળના છોકરાને પરણાવવો છે.

ડોસો—મહત સો વરસનો થાય, પણ મહતને કાંઇક અવળું થાય, અને હું જીવતો હઇશ, તો બીજી પરણીને વંશ રાખીશ. તારાથી મારો વંશ રહે એમ છે ? હું જીવતો હોઇશ, તો તો મહત જેવા બીજા ધણા દિકરા થશે.

ડોસો અને ડોસી મહતની વહુને કહે છે-ખરું દુઃખ તો તારે છે. કારણકે મહતને કાંઇક થશે, તો તારો ચુડો બાંગશે. તું દુધ પી જા તો હીક. તારી પાછળ ખાખ જલેખીની નાતકરીશું.

મહતની વહુ—હું હજી નાની બાળક છઉં. મારે ચુડો બાંગીને ક્યાં એક ડેકાણે બેસી રહેવાનું છે ? જીવતી રહીશ તો નાતરું કરીશ; અને મારા કર્મમાં સુખ લાખ્યું હશે, તો મને બીજા ધણા મહતલાલ મળી રહેશે.

ડોસો ડોસી અને વહુ-ત્રણેનો ઝંઘડો દેખીને સંત બોલ્યા-‘તું તમને આ બહાનો નથી ? બહાનો હોય તો ત્રણમાંથી એક જણ આ દુધ પી જાઓ. ’

ત્રણે—મહત બહાનો તો ધણો છે, પણ તેને સારું કાંઇ મરાય !

સંત—તમારાં સગાં બહાનાં ક્યાં ગયાં ? તેમને કહો.

ત્રણે—તે તમામ નાસી ગયાં; કારણકે મરવું કોને ગમે ? અમારે તો છૂટકો નહીં, તેથી અમે અહીં બેસી રહ્યાં.

સંત—‘ત્યારે હું આ દુધ પી જાઉં તો?’ તે સાંભળીને ડોસો, ડોસી અને વહુ ત્રણે રાજી થઇને બોલ્યાં!—‘ધન્ય છે સંત પુરુષને. સંતના જેવું પરદુઃખમંજન કોઇ નથી. આપજી! આપ આ દુધ પી જાઓ, તો આપની પાછળ અમે ભંડારો કરીશું. આપને સારી રીતે ઉજવીશું.’

આ મામલો જોઇને મહતલાલ ચેતી ગયો, અને સંત દુધ પીને ઉભા થયા. મહતલાલ ઉભો થઇને સંતની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

સંત—મહતલાલને—અહીંજ ઉભા રહો, મારી પાછળ આવવામાં મજા નથી. આ યુગમાં સાધુ બનીને સાધુ રહેવું મુશ્કેલ છે. જળકમળવત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભગવાનને ભજજો.

તાત્પર્ય—આપત્તિવિના પોતાનાની પરીક્ષા થાય નહીં. યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે કાલિયનાગની આપત્તિ વહેરી લીધી છે. તે જોઇને ગોવાળીયાઓ ગભરાઈ ગયા. ગોવાળીયાઓ કેવા છે?—અર્પિતાત્મસુહૃદઃ—પોતાનો દેહ, સંબંધી, ધન, અને સ્ત્રીનાં સુખ જેણે પ્રભુને અર્પણ કર્યા હતાં એવા ગોવાળીયાઓ.

કાલિંદીને કાંઠે જે ગોપ અને પશુઓ હતાં, તેમની આ સ્થિતિ જણાવી. હવે વૃંદાવનમાં રહેલા નંદાદિની શી સ્થિતિ થઇ? તે સાંભળો—

અથ વ્રજે મહોત્પાતાસ્-ત્રિવિધા હૃતિદારુણાઃ ॥

ઉત્પેતુર્ભુવિ દિવ્યાત્મ-ન્યાસન્નભયશંસિનઃ ॥૧૨ ॥

અર્થ—પછી વ્રજમાં પૃથ્વી સંબંધી, આકાશ સંબંધી અને શરીર સંબંધી એમ ત્રણ પ્રકારના, અત્યંત ભયંકર અને ‘ભય સમીપમાં છે’ એમ સૂચવતા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. (૧૨)

૧૨ વિવેચન—

ભૂકંપાદિ—પૃથ્વીમાં અપશુકન. ઉલ્કાપાતાદિ—આકાશમાં અપશુકન. ડાબી આંખ ફરકવી વિગેરે—દેહમાં અપશુકન.

શુકન—શુકન જોવાનો અને ટીપણામાંથી ગૃહદશા જોવાવાનો ખડુ શોખ રાખેલો નહોતો. કારણકે તમામ શુકન ખરાં પડતાં નથી, અને ગૃહદશા જોનારા તમામ જોશીઓ સાચા હોતા નથી. તેથી ઉલ્કાદું વહેમમાં પડાય છે. વહેમાયા પછી કોઇ કાર્ય નિર્ભયતાથી થઇ શકતું નથી. ભગવદીય જનોએ શુભ અને અશુભ—બેઉ શુકન વખતે, પ્રભુ સંભારવા. એમ કરવાથી જય દેખીને અત્રીમાન ન થાય; અને પરાજય દેખીને, ભય-શોક ઉત્પન્ન ન થાય. અપશુકન દેખીને તો અવસ્ય પ્રભુ સંભારવા. દ્રવ્ય હોય તો કાંઈ સત્કર્મ આદરવું, દ્રવ્ય ન હોય તો નામ સ્મરણ કરવું, અને જ્યાં કથાવાર્તા થતી હોય, તે સ્થળમાં જઇને સંતને શરણે રહેવું, શીયાળા પહેલાં ઓઢવા પાથરવાનાં કપડાં તૈયાર રાખવાં પડે છે. ઉનાળા પહેલાં પગરખાં અને છત્રી તૈયાર રાખવાં પડે છે. ચોમાસા પહેલાં છાપરાં ચળાવીને તૈયાર રાખવાં પડે છે, તેમ આપત્તિ આવ્યા પહેલાં સંતોનો સમાગમ

૧૨ પદ્યછેદ—ભુવિ-પૃથ્વીમાં. દિવિ-આકાશમાં. આત્મનિ-અને દેહમાં. આસન્ન (નજદીક) ભયં શંસિતું શીઠં (સૂચવતા) ચેષાં તે इति ઉત્પાતાઃ—એવા ઉત્પાતો. ત્રિવિધાઃ અતિદારુણાઃ વ્રજે ઉત્પેતુઃ—ત્રણ પ્રકારના અતિ ભયંકર ઉત્પાતો વ્રજમાં થવા લાગ્યા.

કરવો. તે સમાગમમાં આપત્તિકાળમાં કેવી રીતે વર્તવું, તે શોખવું. જીવીએ ત્યાં સુધી આપ-
ત્તિની સામે ટક્કર મારવીજ પડે-ગમરાઇ જવું કામ આવે નહોં.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ. ઉત્પાતો જોઇને વ્રજની કેવી દશા
થઇ તે સાંભળો—

તાનાલક્ષ્ય ભયોદ્વિગ્ના, ગોપા નન્દપુરોગમાઃ ॥

વિના રામેણ ગાઃ કૃષ્ણં, જ્ઞાત્વા ચારયિતું ગતમ્ ॥૧૩॥

તૈર્દુર્નિમિત્તર્નિધનં, મત્વા પ્રાપ્તમતદ્વિદઃ ॥

તત્પ્રાણાસ્તન્મનસ્કાસ્તે, દુઃસ્વશોકગ્યાતુરાઃ ॥૧૪॥

આબાલવૃદ્ધવનિતાઃ, સર્વેઙ્ગ પશુવૃત્તયઃ ॥

નિર્જગ્મપ્રોહુલ્લાદીનાઃ, કૃષ્ણલ્પલાલસાઃ ॥૧૫॥

અર્થ—હે રાજન્ ! ભગવાનના મહિમાને નહિ જાણનારા નંદાદિ ગોવાળો,
એ ઉત્પાતો જોઇને ભયથી વિદ્વલ થયા. ભગવાનને બળભદ્ર વિના એકલા
ગાયો ચારવા માટે ગએલા જાણીને, અને અપશુકનો જોઇને, તેમને મરણ
પામેલા માનીને, ભગવાનનાં દર્શનની ઇચ્છાથી, સઘળા ગોવાળીયાઓ બાળક-
વૃદ્ધ અને સ્ત્રીઓ સહિત ગોકુળમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેઓનાં પ્રાણ અને
મન ભગવાનમાંજ લાગી રહ્યાં હતાં. તેઓ દુઃખ, શોક, અને ભયથી આતુર
અને લાચાર બની ગયાં હતાં. (૧૩ થી ૧૫)

૧૩-૧૪-૧૫ વિવેચન—

જેમનું સર્વસ્વ ગૂમ થાય, તેઓ બાવરાજ બને. શ્રીકૃષ્ણ વ્રજનું સર્વસ્વ છે.

૧૩-૧૪-૧૫ પદ્યછેદઃ—તાન્ અલક્ષ્ય-તે ઉત્પાતોને જોઇને તં ન વિદંતિ इति
અતદ્વિદઃ-ભગવાનના મહિમાને નહિ જાણનારા નંદઃ પુરોગમઃ (અગ્રેસર) યેષુ તે इति
ભયોદ્વિગ્નાઃ ગોપાઃ-નંદ જેમાં મુખ્ય છે એવા ભયથી વિદ્વલ થએલા ગોપો. ગાઃ ચાર-
યિતું વિના રામેણ-ગાયો ચારવા માટે રામ વિના કૃષ્ણં ગતં इति જ્ઞાત્વા-કૃષ્ણ ગયા
છે એમ જાણીને તૈઃ દુર્નિમિત્તૈઃ નિધનં પ્રાપ્તં इति મત્વા-તે ખોટાં શુકનોથી શ્રીકૃષ્ણનું
મોત થયું છે એમ માનીને. સ एव પ્રાણાઃ યેષાં इति તત્પ્રાણાઃ-જેઓ ભગવાનને
પોતાના પ્રાણ સમાન ગણતા હતા. સ एव मनः યેષાં તે તન્મનસ્કાઃ-જેઓએ પોતાનું
મન ભગવાનને અર્પણ કર્યું હતું તેઓ. દુઃસ્વં च शोकश्च भयं च तैः आतुराઃ-દુઃખ
શોક અને ભયથી વ્યથ બની ગયા હતા. આબાલં અભિવ્યાપ્ય इति આબાલં
વૃદ્ધાશ્ચ વનિતાશ્ચ યેષુ તે-આબાલવૃદ્ધવનિતાઃ-બાળક વૃદ્ધ અને સ્ત્રીઓ તમામ
કૃષ્ણસ્ય દર્શને હ્રમ્યમ્તઃ યેષાં તે इति દીનાઃ-શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની લાલચવાળા અને
તેથી દીન બની ગયેલાં મોકુલાત્ નિર્જગ્મુઃ-ગોકુળમાંથી બહાર નીકળ્યા. हे अंग-હે
રાજન્ સર્વે-સર્વે પશુનાં વૃત્તિઃ इव वृत्तिः યેષાં તે-પશુવૃત્તયઃ-પશુ જેવાં જડ બની ગયાં.

આ બનાવથી બળભદ્રના ઉપર કેવી અસર થઇ તે સાંભળો—

તાંસ્તથા કાતરાન્વીક્ષ્ય, ભગવાન્માધવો बलः ॥

પ્રહસ્ય કિંચિન્નોવાચ, પ્રભાવજ્ઞોઽનુજસ્ય સઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—તે લોકોને એ પ્રમાણે ગભરાયેલાં જોઈને, પોતાના નાનાભાઈ શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવને જાણનારા, અને માયાના પતિ બળદેવજી મંદ મંદ હસ્યા, પણ કંઈ બોલ્યા નહીં. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

મદારીના ખેલમાં પ્રેક્ષકો ભુલાં પડે, પણ જાંખૂરો ભૂલો ન પડે. તે તો જાણે કે જાદુ છે—ઈંદ્રજાળ છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની માયાથી બળભદ્ર ગભરાયા નહીં.

હવે વ્રજના લોકો પ્રભુના પગલાં શોધતાં શોધતાં યમુનાજીને કાંઠે આવે છે—

તેઽન્વેષમાણા દયિતં, કૃષ્ણં સૂચિતયા પદૈઃ ।

ભગવલ્લક્ષણૈર્જગ્મુઃ, પદવ્યા યમુનાતટમ્ ॥ ૧૭ ॥

તે તત્ર તત્રાવ્જયવાક્કુશાશનિ-ધ્વજોપપન્નાનિ પદાનિ વિશ્પતેઃ ॥

માર્ગે ગવામન્યપદાન્તરાન્તરે, નિરીક્ષમાણા યયુરઙ્ગ સત્વરાઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને શોધવા નીકળેલા તે ગોપો, ભગવાનનાં પગલાંએ સૂચ્યેલા માર્ગે ચાલીને, યમુનાજીના તટ ઉપર તેઓ આવ્યાં. (૧૭) હે રાજા ! તે લોકો ગાયોના માર્ગમાં બીજાં પગલાંઓની વચ્ચે, કમળ-યવ-અંકુશ-વજ્ર અને ધ્વજના ચિન્હવાળાં ભગવાનનાં પગલાંઓને જોતાં જોતાં, ત્વરાથી ત્યાં પહોંચ્યા. (૧૮)

૧૭-૧૮ વિવેચન—

ધનવાદના ધરમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં હીરા, અને પકવાનના ડબ્બા. તેમ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં—શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણ. માર્ગમાં પણ કૃષ્ણના પગલાં. તે કેવાં ?—

૧૬ પદ્મછેદ—તાન્ તથા કાતરાન્ વીક્ષ્ય—તે લોકોને એ પ્રમાણે ગભરાયેલા જોઈને અનુજસ્ય પ્રભાવજ્ઞઃ સઃ ભગવાન માધવઃ बलः—નાનાભાઈના પ્રભાવને જાણનાર ભગવાન્ માધવ બળદેવજી પ્રહસ્ય—હસીને કિંચિત્ ન ઉવાચ—કંઈ બોલ્યા નહિં.

૧૭ પદ્મછેદ—દયિતં કૃષ્ણં અન્વેષમાણાઃ તે—પ્યારા કૃષ્ણને શોધવા નીકળેલા તે ગોપો ભગવલ્લક્ષણૈઃ પદૈઃ સૂચિતયા પદવ્યા—ભગવાનનાં પગલાંએ સૂચ્યેલા માર્ગથી યમુનાતટં યયુઃ—તેઓ યમુના તટ ઉપર આવ્યા.

૧૮ પદ્મછેદ—હે અંગ—હે રાજા ! તે—તે લોકો ગયાં માર્ગે—ગાયોના માર્ગમાં. અન્યેવાં પદાનાં અન્તરાંતરં તસ્મિન્—શ્રીજાં પગલાંઓની વચ્ચે અઢજં ચ ચવચ્ચ અંકુશઃ અશનિઃ (વજ્ર) ધ્વજઃ સૈઃ ઉપપન્નાનિ—કમળ, યવ, અંકુશ, વજ્ર અને ધ્વજના ચિન્હવાળાં વિશાં (મનુષ્યોના) પતિઃ વિશ્પતિઃ તસ્ય પદાનિ—શ્રી કૃષ્ણના પગલાં તત્ર તત્ર—જ્યાં ત્યાં નિરીક્ષમાણાઃ—શોધતા સત્વરાઃ યયુઃ—ત્વરાથી ગયા.

કમળ, યવ, અંકુશ, વજ્ર અને ધ્વજનાં ચિન્હવાળાં પ્રભુના પગલાં. આવા ચરણમાં અમારી અને તમારી ભતિ રમજો-એમ કહીને આગળ વધીએ. રસ્તામાં ખપ્પર મળ્યા કે—

૫૬.

યમુનામેં કુદ પડ્યો, કનૈયો તેરો યમુનામેં કુદ પડ્યો—	ટેક૦
યમુનાજીકો કાલો પાણી, દેખત કછુ ન ડર્યો—	કનૈયો૦
પેસી પાતાળે કાળીનાગ નાથ્યો, ફેણુ પર નૃત્ય કર્યો—	કનૈયો૦
નંદ યશોદા ગોપ ગોપી સખ, નીરખત નીર ઝર્યો—	કનૈયો૦
મથુરામાં જળ ખપ્પર હોઈ, તખ સુનકે કંસ ડર્યો—	કનૈયો૦
ખાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, સુરકો કાગ સર્યો—	કનૈયો૦

હવે વ્રજવાસીઓ પ્રભુને ધરામાં દેખે છે—

અન્તર્હ્રદે ભુજગભોગપરીતમારાત્-કૃષ્ણં નિરીહમુપલભ્ય જલાશયાન્તે ॥

ગોપાંશ્ચ મૂઢધિષણાન્પરિતઃ પશૂંશ્ચ, સંક્રન્દતઃ પરમકશ્મલમાપુરાર્તાઃ ॥૧૯॥

ગોપ્યોઽનુરક્તમનસો ભગવન્યનન્તે, તત્સૌહ્રદસ્મિતવિલોકગિરઃ સ્મરન્ત્યઃ ॥

ગ્રસ્તેઽહિના પ્રિયતમે ભૃશદુઃસ્વતપ્તાઃ, શૂન્યં પ્રિયવ્યતિહૃતં દદૃશુસ્ત્રિલોકમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—કાલિંદીના ધરાની વચ્ચે ભગવાનને સર્પના શરીરથી વિંટાએલા અને ચેષ્ટારહિત-જડ જેવા-જેઈને, જળને કાઠે ગોવાળીયાઓને મૂઢ જેવા થઈ ગએલા જોઈને, અને પશુઓને ચીસ નાખતાં જોઈને, દુઃખી થએલા તે ગોવાળીયાઓ ખડુંજ ગભરાઈ ગયા. (૧૯) ભગવાનમાં જેઓનું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું એવી, ભગવાનનાં સ્નેહ, મંદહાસ્ય, કટાક્ષ, અને વચનોને સંભારતી, તથા ભગવાન સર્પથી જકડાઈ ગયા છે તે જોઈને, દુઃખથી ખડુંજ તપી ગએલી ગોપીઓ, પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ વિનાના ત્રિલોક્યને ઉજડ દેખવા લાગી-શૂન્યવત્ દેખવા લાગી. (૨૦)

૧૯ પદ્યછેદઃ—અંતર્હ્રદે-જળાશયમાં ભુજગસ્ય ભોગેન પરીતં કૃષ્ણં-સાપની ફેણથી વિંટાએલા શ્રીકૃષ્ણને નિરીહં-ચેષ્ટા રહિત બનેલા કૃષ્ણને ચ આરાત્-અને સમીપમાં. જલાશયસ્ય અંતે-જળાશયને કાઠે મૂઢા ધિષણા યેષાં તે તાન્ इति ગોપાન્-મૂઢ થઈ ગયેલા ગોવાળીયાઓને ચ-અને પરિતઃ-ચારે તરફ પશૂન્ સંક્રન્દતઃ-ચીસો પાડતાં પશુઓને ઉપલભ્ય-જોઈને આર્તાઃ-દુઃખના માર્યા ગોકુળમાંથી આવેલા નંદાદિ ગોપો. પરમ કશ્મલં આપુઃ-ખડુંજ ગભરાઈ ગયા.

૨૦ પદ્યછેદઃ—અનુરક્તાનિ મનાંસિ યાસાં તાઃ અનુરક્તમનસઃ इति ગોપ્યઃ-ભગવાનમાં જેઓનું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું એવી ગોપીઓ તસ્ય સૌહ્રદં ચ સ્મિતં ચ વિલોક્ય (કટાક્ષ) ગિરઃ તાઃ સ્મરન્ત્યઃ-ભગવાનના સ્નેહ, મંદહાસ્ય, કટાક્ષ અને વચનોને સંભારતી તથા અહિના પ્રિયતમે ગ્રસ્તે સતિ-ભગવાન સર્પથી વીંટાઈ ગયેલા હોવાથી ભૃશં દુઃસ્વેન તપ્તાઃ-ધણા દુઃખથી તપી ગએલી પ્રિયેણ વ્યતિહૃતં इति ત્રિલોકં-પ્રિયથી રહિત ત્રિલોકને શૂન્યં દદૃશુઃ-શૂન્યવત્ દેખતી હતી.

૧૯-૨૦ વિવેચન—

ગ્રન્થમાંથી આવેલાં નંદાદિ ગોપો અને ગોપીકાઓ કાલિંદીનું ક્ષેત્ર દેખીને ગભરાઇ ગયાં. પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ વિનાના ત્રૈલોક્યને ગોપીઓ શૂન્યવત્ માનવા લાગી— આવી કાંઈ આપણી તૈયારી છે? અવતાર દશામાં શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શનથી ચિત્ત ઉભરાય; અને અનાવતાર દશામાં નિર્મળ અંતઃકરણથી અને પરવા રાખીને શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કરતાં, ચિત્ત ઉભરાય. તમે તમારું અંતઃકરણ અને પરવા તપાસી જુઓ. એ એ બરાબર હશે તોજ શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃતની અસર થશે. આજકાલ સત્સંગ મંડળો બહુ થયાં છે; પણ સાચી લાગણીથી અને દીનતાથી કામ કરનારા થોડા છે. કેટલાંએક સત્સંગ મંડળોમાં આ-મેક્ષપત્રિકા-વંચાય છે; તોપણ સમયે સમયે નિયમો પાળવાની જે સૂચના થાય છે, તેની કીંમત અંકાતી નથી. આ અફસોસની વાત છે. હવે એમ ન કરવા વિનંતી છે.

હવે નંદાદિ ગોપો અને યશોદાદિ ગોપીઓની સ્થિતિ તપાસીએ—

તાઃ કૃષ્ણમાતરમપત્યમનુપ્રવિષ્ટાં, તુલ્યવ્યથાઃ સમનુગૃહ્ય શુચઃ સ્વન્ત્યઃ ॥

તાસ્તાઃ પ્રિયવ્રજકથાઃ કથયન્ત્ય આસન્—કૃષ્ણાનનેર્પિતદશો મૃતકપ્રતીકાઃ ॥૨૧॥

કૃષ્ણપ્રાણાન્નિર્વિશતો, નન્દાદીન્વીક્ષ્ય તં હ્રદમ્ ॥

પ્રત્યષેધત્સ ભગવાન્—રામઃ કૃષ્ણાનુભાવવિત્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—પોતાના પુત્રની પછવાડે જળમાં પડતાં યશોદાજીને અટકાવીને, આંખમાંથી આંસુ ખેર્યા કરતી, યશોદાજીના જેવીજ દુઃખી, ભગવાનની નાના પ્રકારની વાતો કરતી, શ્રીકૃષ્ણના મુખ ઉપર જેમની દૃષ્ટિ ચોંટી રહી હતી એવી, તે ગોપીઓ મુડદા જેવી બની ગઈ. (૨૧) નંદાદિ ગોવાળો કે જેમને શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણુસમાન હતા; તેમને તે ધરામાં પેસતાં દેખીને, શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવને જાણનારા મહાત્મા બળદેવજીએ તેમને અટકાવ્યા. (૨૨)

૨૧-૨૨ વિવેચન—

જેમ વેપારી રૂપૈયાને ખખડાવીને ગલ્લામાં મુકે; તેમ પ્રભુ પોતાના જનને વારંવાર તાવીને, પછી પોતાના હૃદયરૂપી ગલ્લામાં ધારણ કરે.

૨૧ પદચ્છેદ—અપત્યં અનુપ્રવિષ્ટાં કૃષ્ણમાતરં સમનુગૃહ્ય—પોતાના પુત્રની પછવાડે યશોદાજીને જળમાં પડતાં અટકાવીને. શુચઃ સ્વન્ત્યઃ—આંખમાંથી આંસુ ખેર્યા કરતી. તુલ્યા વ્યથા યાસાં તાઃ—યશોદાના જેવીજ દુઃખી તાઃ તાઃ પ્રિયસ્ય વ્રજકથાઃ કથયન્ત્યઃ—ભગવાનની નાના પ્રકારની વાતો કરતી. કૃષ્ણાનનેર્પિતાઃ વૃશઃ યામિઃ તાઃ—શ્રી કૃષ્ણના મુખ ઉપર જેમની દૃષ્ટિ ચોંટી રહી હતી તે. મૃતકેન પ્રતીકાઃ (તુલ્યા) મૃતપ્રતીકાઃ (૨૧) આસન્—મુડદા જેવી બની ગઈ હતી.

૨૨ પદચ્છેદ—કૃષ્ણઃ एव प्राणः येषां ते तान् कृष्णप्राणान् ये नन्दादीन्—નંદાદિ ગોવાળો કે જેમને શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણુ સમાન હતા તેમને તં હ્રદં નિર્વિશતઃ—તે ધરામાં પેસતા. વીક્ષ્ય—દેખીને, કૃષ્ણસ્ય અનુભાવં વેત્તિ इति कृष्णानुभाववित्—કૃષ્ણના પ્રભાવને જાણનારા સઃ ભગવાન્ રામઃ—મહાત્મા બલદેવજીએ પ્રત્યષેધત્—અટકાવ્યા.

કાલીય નાગની બાધમાંથી કેવી રીતે પ્રભુ મુક્ત થાય છે, તે કથા હવે સાંભળો—

इत्थं स्वर्गोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य, सखीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥

आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः, स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् ॥ ૨૩ ॥

तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्-त्यक्त्वોन्नमय्य कुपितः स्वफणान्भुजङ्गः

तस्थौ श्वसन શ્વસનરંધ્રવિષામ્બરીષસ્-તબ્ધેક્ષણોલ્મુકમુખો हरिमीक्षमाणः ॥ ૨૪ ॥

तं जिह्वा द्विशिखया परिलेलिहानं, द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ॥

ક્રીડન્નમું પરિસસાર યથા સ્વગેન્દ્રો, બન્નામ સોડપ્યવસરં પ્રસમીક્ષમાણः ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—જેને પોતા સિવાય ખીજ કોઈ ગતિ નથી, એવા પોતાના ગોકુળને, ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીયો તથા બાળકો સહિત, પોતાને માટે ઘણુંજ દુઃખી દેખીને, તેમના દુઃખનો ત્વરાથી અંત આણવાનો વિચાર કરીને, મનુષ્યની લીલાને અનુસરનારા ભગવાન, (સર્પના બંધનવાળી) એ સ્થિતિમાં થોડીવાર રહીને, સર્પના બંધનમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. [૨૩]

અર્થ—ભગવાનનું શરીર વધવા માંડતાં, સર્પના સાંધા તુટવા લાગ્યા. તેથી ખીજએલા સર્પે પોતાનો આંટો છોડી દઈને, ભગવાનને છોડી દીધા. પછી પોતાની

૨૩ પદ્યછંદ—મર્ત્યસ્ય પદવી તાં અનુવર્તમાનઃ—મનુષ્યની લીલાને અનુસરનારા ભગવાન ન વિચિત્રે અન્યા ગતિઃ યસ્ય તત્ इति સ્વર્ગોકુલં—જેને પોતા સિવાય ખીજ કોઈ ગતિ નથી, એવા પોતાના ગોકુળને, इत्थं—ઉપર પ્રમાણે. સહીકુમારં—સ્ત્રીયો તથા બાળકો સહિત. આત્મહેતોઃ અતિદુઃખિતં—પોતા માટે ઘણુંજ દુઃખી. નિરીક્ષ્ય—દેખીને, આજ્ઞાય—તેમના દુઃખનો ત્વરાથી અંત આણવાનો વિચાર કરીને. મુહૂર્તમ્ સ્થિત્વા—એ સ્થિતિમાં થોડીવાર રહીને. ઉરંગબંધાત્—સર્પના બંધનમાંથી. ઉદતિષ્ઠત્—બહાર નીકળી પડ્યા.

૨૪ પદ્યછંદ—તત્-તસ્ય—પ્રથ્યમાનવપુષા—ભગવાન નું શરીર વધવા માંડતાં. વ્યથિતઃ—આત્મનઃ ભોગઃ વ્યથિતાત્મભોગઃ इति મુજંગઃ—સર્પના સાંધા તુટવા લાગ્યા, કુપિતઃ—તેથી ખીજયો. સ્વફણાન્ ઉન્નમય્ય—પોતાની ફેણ ઉઠાવી કરીને. ત્યક્ત્વા અને ભગવાનને છોડીદીધને, हरिं ईक्षमाणः તસ્થૌ—હરિને જોતો હોયો રહ્યો, શ્વસનરંધ્રેષુ વિષં યસ્ય સઃ—તેના નાસિકાના છિદ્રોમાંજેર હતું. અંબરીષવત-તપાવેલા તાવડા જેવી, સ્તબ્ધાનિ ર્દક્ષણાનિ યસ્ય સઃ—જેની આંખો અકડ થઈ ગઈ હતી તે, ઉલ્મુકાનિ (વંચાડયાં) इव મુક્તાનિ યસ્ય સઃ—તેનું મુખ વંચાડયા જેવું સળગતું હતું. શ્વસન્—તે ધુંધાડા માર્યો કરતો હતો,

૨૫ પદ્યછંદ—દ્વે શિખે યસ્યાઃ સા તયા इति જિહ્વા—પ્રત્યેક મોઢામાં બન્ને અણીવાળી જામથી દ્વે સૃક્કિણી—એ ગંગોદ્ધાને પરિલેલિહાનં—ચાટતો. અતિકરારાલ વિષાગ્નિયુક્તા દૃષ્ટિઃ યસ્ય સઃ—તં—અત્યંત બયકર જેર રૂપી અગ્નિથી ભરેલી દૃષ્ટિવાળા. અમું—એવા આ કાલીયનાગને પરિ—ચારે તરફ. ક્રીડન્-ક્રીડા કરતા ભગવાન યથા સ્વગેન્દ્રઃ સસાર—ગરડની માફક ફરવા લાગ્યા. સઃ અપિ—તેનાગ પણ અવસરં પ્રસમીક્ષમાણઃ—લાગ જોવા કરતો. વન્નામ—ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો.

દેણુ ઉંચી રાખીને ભગવાનને ભેતો તે સર્પ ઉભો રહ્યો. તે સર્પના નાસિકાનાં છિદ્રોમાં ઝેર હતું. તેનું મુખ ઉંખાડીયા સરખું હતું. તેની આંખો તપી ગયેલા તાવડા જેવી પ્રદીપ્ત અને અછકડ હતી. કાલિયનાગ (આ પ્રમાણે ઉભો ઉભો) પુંકાડા મારતો હતો. (૨૪)

અર્થ—પ્રત્યેક મોઢામાં બબ્બે અણીવાળી જીભથી તે ગલોફાં ચાટયા કરતો હતો. અત્યંત ભયંકર ઝેરફાળી અગ્નિથી ભરેલી દૃષ્ટિવાળા એ કાલિય નાગની ચારે તરફ, કીડા કરતા ભગવાન ગરૂડની પેઠે ફરવા લાગ્યા. લાગ જોયા કરતો તે નાગ પણ, (પ્રભુની પાછળ) ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. (૨૫)

૨૩-૨૪-૨૫ વિવેચન—

બોલો કૃષ્ણ કનૈયાકી જય. જે સ્વતંત્ર હોય, તે સ્વછંદી હોય. તેની વાત અચંખા જેવીજ હોય. કામી કોપી અને લોભી મનુષ્યો, કાલિય નાગની માફક અંતર્યામી ભગવાનને ઢાંકી રાખે છે—

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાઽપિ, મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપश्यन्ति, पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

यतंतो योगिनश्चैनं, पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥

यतंतोऽप्यकृतात्मानो, नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ૧૧ ॥ [ગીતા અ. ૧૫]

શરીરમાં રહેલા આત્માને મૂઢ લોકો જાણતા નથી. જ્ઞાન ચક્ષુવાળાજ જાણી શકે છે. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા યોગીઓ પ્રયત્ન કરે, તો પણ અંતરમાં રહેલા આત્માને જાણી શકતા નથી. ભગવાન જ્યારે જરા જાડા પાતળા થાય—કાંઈક ચમત્કાર દેખાડે, ત્યારેજ ભગવાનની સત્તાનું કાંઈક જ્ઞાન થાય.

પ્રભુએ જાડા થઈને કાલિયનાગના સાંત્રા તોડી નાંખ્યા, અને આમ તેમ ફરીને કાલિય-નાગની ગતિ-વેગ મંદ કરી દીધો.

કાલિયનાગને હજી મંદ છે. તેનો નાશ કરવા પ્રભુ તેની દેણુ ઉપર હવે ચડે છે.—

एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांस-मानस्य तत्पृथुशिरस्स्वधिरूढ आद्यः ॥

तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शतिताम्र-पादांबुजोऽखिलकलादिगुरुननर्त ॥ ૩૬ ॥

तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीय-गन्धर्वसिद्धसुरचारणदेवबन्धवः ॥

प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीत-पुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ ૨૭ ॥

૨૬ પદઃશેદ—एवं એ પ્રમાણે પરિભ્રમેણ હતં ઓજઃ યસ્ય સઃ પરિભ્રમ-હતૌજાઃ તં-પરિભ્રમણથી જેનું જળ ક્ષીણ થઈ ગયું છે એવા તે નાગને ઉન્નતાઃ અંસાઃ (દેણુ) યસ્ય સઃ-ઉંચી દેણુ વાળા નાગને આનમ્ય-નમાવીને તસ્ય પ્રથુશિરઃસુ આદ્યઃ અધિરૂઢઃ—તેના મોટા માથાએ ઉપર પ્રભુ ચડી ગયા. તસ્ય મૂર્દ્ધસુ ચે રત્નનિકરાઃ તેષાં સ્પર્શેણ અતિતામ્રં પાદાંબુજં યસ્ય સઃ—તે નાગના માથાનાં રત્નોના સમુહના સ્પર્શથી જેના ચરણાવિંદ બહુ લાલ લાગવા માગ્યાં એવા ભગવાન, અખિલકલાનાં આદિ-ગુરુઃ—અભિજ્ઞ કળાઓના આદિગુરુ ભગવાન નનર્ત—નાચવા લાગ્યા.

૨૭ પદઃશેદ—तं नर्तुम् उद्यतं अवेक्ष्य—ભગવાનને નાચવા તૈયાર થએલા જોઈને.

અર્થ—એ પ્રમાણે ફરવાથી જેનું બળ ક્ષીણ થઇ ગયું હતું; અને જેની ફેણો ઉંચી હતી, તે નાગને નમાવીને, તેના મોટા માથાંઓ ઉપર પ્રભુ ચડી ગયા. નાગના માથાનાં રત્નોના સમુહના સ્પર્શથી પ્રભુના ચરણાર્વિંદ બહુજ લાલ દેખાતા હતા. (જોકે તે નાગના માથાં ચંચળ હતાં તે પણ) અખિલ કળાઓના આદિ ગુરૂ-ભગવાન, તે નાગનાં માથાંઓ ઉપર નાચવા લાગ્યા. (૨૬) ભગવાનને નાચવા તૈયાર થએલા જોઈને, તે સમયે પ્રભુનાં જન-ગંધર્વો, સિદ્ધો, દેવો, ચારણો અને અપ્સરાઓ-પ્રીતિપૂર્વક મૃદંગ, પ્રણવ, આનક, વાદ્ય, ગીત, પુષ્પ, નૈવેદ્ય અને સ્તુતિથી તુરત પ્રભુની સેવા કરવા લાગ્યાં. (૨૭)

૨૬-૨૭ વિવેચન—

સર્પ આંખની ઇન્દ્રિયથીજ સાંભળે છે. સર્પને સાંભળવા માટે જુદી ઇન્દ્રિય નથી. પ્રમુ કાલિયનાગને માથે ચડ્યા. અભિમાની પુરૂષનું અભિમાન ટોડવાની રીત બતાવે છે. પ્રમુ કાલિય-નાગને ખાત્રી આપે છે કે ‘હું કોઇ સામાન્ય બાળક નથી, એટલી જા.’ તેપણ કાલિયનાગ એત્યો નહીં-નમ્યો નહિં; અને માથાં ઉંચા કરવા લાગ્યો. ત્યારે જે જે માથાં ઉંચા થયાં, તેને પગની ઠોકર મારીને-ભાર દઇને-પ્રભુ દયાવવા લાગ્યા. કાલિયનાગનાં માથાં ચંચળ હતાં-સ્થિર ન હતાં. તેપણ પ્રભુ માથાં ઉપરથી પડી ન ગયા. તે સંબંધમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-અખિલકલાદિગુરુઃ-પ્રભુ સર્વ કળાઓના આદિ ગુરૂ છે-પાડ્યા પડે એવા નથી. તાત્પર્ય-જીવનું કપટ, જીવની હુશીયારી, જીવની બહાદુરી, જીવનું ડહાપણ, પ્રભુ પાસે ચાલે એમ નથી. હિરણ્યકશ્યપ અને હિરણ્યકશિપુએ બહુ જોર કર્યું, પણ ફાળ્યા નહી. જરાસંધ અને જ્યેષ્ઠ પણ ફાળ્યા નહીં. દુર્યોધન અને દંતવક્ત્ર પણ ફાળ્યા નહીં. રાવણ પણ હારીને હુટો. બેટો. આ યુગમાં સિકંદર, સીઝર, નેપોલીયન અને ઔરંગઝેબાદિ અનેક ઉચ્ચ પદવિ કરી રહ્યા હતા, પણ ‘આખરે કાંઈ નથી,’ એમ કહેતા કહેતા, મોટે ભાગે ચાલ્યા ગયા. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-સુખમાં પ્રભુ કોને યાદ આવે? સુખમાં મોતને દોણ સંભારે?

૫૬.

તારા મનમાં જાણે કે મરવું નથી રે, એવો નિશ્ચય કર્યો નિરધાર;
તેમાં ભૂલી ગયો ભગવાનને રે ટેક.
ધન દોતત નારી ને ધણા દિકરા રે; (૨) ખેતિવાડી ઘોડીને દરખાર તેમાં.
મેડી મંદિર ઝરખાને માળિયાં રે; (૨) સુખદાયક સુંદર સેજ— તેમાં.
ગાદિ તકીયાને ગાલ મથુરિયારે; (૨) અતિ આડ કરે છે એજ— તેમાં.
નીચી ખાંધ કરીને નમતો નથી રે (૨) એવું સાંઘુ સંગાતે અભિમાન— તેમાં.
મરમાળી મોહનજીની મુરતિ રે (૨) તેની સાથે ન લાગેલ તાન— તેમાં.

તદા-તે સમયે તત્ત્વીયાઃ-પ્રભુનાં જન ગંધર્વોઃ સિદ્ધાઃ સુરાઃ ચારણાઃ દેવવધ્વજ-ગંધર્વો, સિદ્ધો. દેવો, ચારણો અને અપ્સરાઓ પ્રીત્યા-પ્રીતિ પૂર્વક મૃદંગજ પળવજ આનકં જ વાદ્યં જ ગીતં જ પુષ્પાણિ જ ઉપહારાજ-(નૈવેદ્ય) નુતયજ (સ્તુતિ) તામિઃ-મૃદંગ, પ્રણવ, આનક, વાદ્ય, ગીત, પુષ્પ નૈવેદ્ય અને સ્તુતિથી સહસ્રા ઉપસેદુઃ-તુરત સેવા કરવા લાગ્યાં.

પાપ અનેક જનમનાં આવી મળ્યાં રે (૨) તારી મતિ મલિન થઇ મદ—તેમાં.

દેવાનંદના વહાલાને વિસરી ગયો રે (૨) તારે પડ્યો ગજો જમદ— તેમાં.

જેમ ઢાળ ઉપરથી ઉતરનારે પોતાની ગતિ સાચવવી જોઇએ, તેમ લક્ષ્મીના અને સ્ત્રી પુત્રાદિકના સુખમાં રહેનારા જીવે, પોતાનું હૈયું હાથ રાખવું જોઇએ. નહિ તો રાજેશ્રી તે નરકેશ્રી. શ્રીમદ્ ભાગવતાદિનું પારાયણ સાંભળો, ત્યારે ભાગ્ય હોય તો—પુણ્યની કમાણી હોય તો—શ્રવણ-દિક્ષા લઇને સાધુપણનો સ્વાદ ચાખજો. કોઇ રૂઝ પુરૂષની સાથે રહેશે, તો દૈવી જીવનની ખુમારી પ્રગટશે.

આખરે કાલિયનાગ થાક્યો. મોઢામાંથી અને નાકમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. તે વાત હવે સાંભળો.

यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णसू-तत्तन्ममर्दं खलदण्डधराऽङ्घ्रिपातैः ॥

क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृक्, नस्तो वमन्परमकश्मलमाप नागः॥૨૮॥

तस्याक्षिभिर्गरलमुद्गमतः शिरस्सु, यद्यत्समुन्नमति निःશ्वસतो रुषोच्चैः ॥

नृत्यत्પદાઽનુનમયન્-દમયાંબભૂવ, પુષ્પૈઃ પ્રપૂજિત ઈવેહ પુમાન્પુરાણઃ ॥૨૯॥

અર્થ—હે રાજન્ ! જેને એકસો મુખ્ય માથાં હતાં એવો, અને જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઇ ગયું હતું, છતાં જે આમ તેમ ફરતો હતો, તેનું જે જે માથું નમતું નહોતું તે માથાને, ખળને શિક્ષા કરવા જેણે દંડ ધારણ કર્યો હતો એવા શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના પગ મારીને નમાવતા હતા. તેના મુખમાંથી અને નાકમાંથી ઘણું લોહી નીકળવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે નાગ બહુ દુઃખ પામ્યો. (૨૮)

અર્થ—કોપથી ઉંચા ઉંચા શ્વાસ લેતો, અને આંખોથી ઝેર નાંખતા તે

૨૮ પદ્મક્રેદ— હે અંગ !-હે રાજન્ ! શતં પકાનિ (મુખ્ય) શિર્ષાણિયસ્ય સઃ શતૈકશીર્ષા તસ્ય શતૈકશીર્ષ્ણઃ—જેને એક સો મુખ્ય માથાં હતાં એવો. ક્ષીર્ણ આયુઃ યસ્ય સઃ ક્ષીણાયુઃ તસ્ય ક્ષીણાયુષઃ—જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઇ ગયું હતું છતાં જે ભ્રમતઃ—આમ તેમ ફરતો હતો તેનું યત્ યત્ શિરઃ ન નમતે—જે જે માથું નમતું નહોતું તત્ તત્—તે તે માથાને સ્વલેષુ દંડઃ તં ધરતિ ઇતિ સ્વલદંડધરઃ—ખળને શિક્ષા કરવા જેણે દંડ ધારણ કર્યો છે એવા શ્રી કૃષ્ણ, અંઘ્રિપાતૈઃ મમર્દ—પોતાના પગ મારીને નમાવતા હતા. આસ્યતઃ—તેના મુખમાંથી નાસિકાયાઃ ઇતિ નસ્તઃ—અને નાકમાંથી ઉલ્બણં (ઘણું) અસૃક્ વમન્-ઘણું લોહી નીકળવા માંડ્યું. આપ્રમાણે નાગઃ પરમકશ્મલં આપ-નાગ બહુ દુઃખ પામ્યો.

૨૯ પદ્મક્રેદ—રુષા-કોપથી રુચ્ચૈઃ નિઃશ્વસતઃ—ઉંચા ઉંચા શ્વાસ લેતા. અક્ષિભિઃ ગરલં ઉદ્ગમતઃ—આંખોથી ઝેર નાંખતા. તસ્ય નાગસ્ય શિરસ્સુ યત્ યત્—તે નાગના માથાંઓમાં જે જે માથું સમુન્નમતિ—ઉંચું થતું હતું તત્ તત્—તેને નૃત્યત્પદા—નાચ કરતા ચરણથી અનુનમયન્—નમાવતા ભગવાને દમયાંબભૂવ—તે નાગને મદ ઉતારી નાંખ્યો. ઈહ—આ સમયમાં. પુષ્પૈઃ પ્રપૂજિતઃ—દેવોએ પુષ્પથી પુજાએલા પુરાણઃ પુમાન્ ઈષ-પુરાણ પુરૂષ જેવાજ હાગતા હતા.

નાગના માથાંઓમાં, જે જે માથું ઉંચું થતું હતું, તે તે માથાને નાચ કરતા ચરણથી નમાવતા ભગવાને, તે નાગનો મદ ઉતારી નાંખ્યો. તે વખતે દેવોએ પુષ્પથી પૂજેલા શ્રીકૃષ્ણ, ગોવાળીયાઓને પુરાણ પુરૂષ જેવાજ દેખાયા. [૨૬]

૨૮-૨૯ વિવેચન—

નાગ હાર્યો તોપણ હજી કોષ હતો, મદ હતો. મદ ઉતારવા પ્રભુએ તેનાં માથાં કચરી નાંખ્યાં. દેવોએ પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી, અને ગોવાળીયા પ્રભુનાં દર્શન કરીને રાજ થયા.

તાંડવનૃત્ય-નૃત્ય બે પ્રકારનું છે-તાંડવ અને લાસ્ય. પુરૂષનું નૃત્ય તાંડવ કહેવાય છે, અને સ્ત્રીઓનું નૃત્ય લાસ્ય કહેવાય છે.

હવે કાલિયનાગ પ્રભુને શરણે આવે છે.

તच्चित्रताण्डवविरुग्णफलातपत्रो, रक्तं मुखैरुरु वमन्नृप भगनात्रः ॥

स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं, नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥૩૦॥

અર્થ—ભગવાનના વિચિત્ર નૃત્યથી જેનાં કૃણારૂપી છત્રો ભાંગી ગયાં હતાં એવો કાલિયનાગ, મુખોથી બહુ લોહી ઓકતો હતો. જેનાં ગાત્રો ભાંગી ગયાં હતાં એવા તે નાગે, શ્રીકૃષ્ણને ચરાચરના ગુરૂ-પુરૂષપુરાણ, અને નારાયણ જાણીને, શ્રીકૃષ્ણનું શરણું લીધું. (૩૦)

૩૦ વિવેચન—

સમજાય ક્યારે ?-કેટલાએકની માન્યતા એવી હોય છે કે 'માર ખાય ત્યારે સમજે.' પણ બધી બાબતમાં આમ બનતું નથી. કેટલાએક એવા હરીલા હોય છે કે-મારી નાંખો, તોપણ માને નહીં. રાવણાદિને બણાએ બણા સમજાવ્યા, પણ એકતા બે થયા નહીં. દુર્યોધનને બાજબી વાત સમજાવવા, શ્રી કૃષ્ણ દૂત બન્યા; તોપણ તે સમજ્યો નહીં. તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે-પ્રભુ પ્રસન્ન થાય એવાં સત્કર્મ, જીવે કરતાં રહેવું. પ્રભુ પ્રસન્ન થાય, તોજ જીવ પ્રભુનો મહિમા જાણી શકે. વાલ્મીકિ રામ પ્રત્યે બોલ્યા છે કે—

ઓપાર્ધ.

જગ પેખન તુમ દેખન હારે, વિધિ હરિ શંભુ નચાવન હારે.

તેહ ન જનહી મર્મ તુમારા, જોર તુમહિ કો જનનહારા.

સો જાને જેહિ દેહું જનાઇ, જનન તુમહૈ તુમહિ હોઇ જાઇ.

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૨૩]

૩૦ પદ્યછંદ—તस्य चित्रताण्डवेन विरुग्णं [वि+रुन्] फलातपत्रं यस्य सः
તच्चિત્રતાંડવવિરુગ્ણફલાતપત્રઃ-ભગવાનના વિચિત્ર નૃત્યથી જેની કૃણારૂપી છત્રો ભાંગી પડ્યાં હતાં એવો મુખે: ઉરુ રક્તં વમન્-મુખોથી બહુ લોહી ઓકતા ભગનાનિ ગાત્રાણિ
यस्य सः-જેનાં ગાત્રો ભાંગી ગયાં હતાં તે કાલિયનાગે તં-શ્રીકૃષ્ણને चराचरगुरुं पुरुषं
पुराणं नारायणं स्मृत्वा-ચરાચરના ગુરૂ, પુરૂષ, પુરાણ, અને નારાયણ જાણીને. मनसा
अरणं जगाम-મનથી તેમને શરણે ગયો.

આખમાંથી કણાં નીકળી જતાં, સૂર્યચંદ્રની સામું જોઇ શકાય. તેમ રાગદ્વેષ-રજો તમે -રૂતિમાંથી ખસી જાય, ત્યારે પ્રભુની સન્મુખ થવાય. ઘણા દિવસથી કયા વાર્તા સાંભળે છે, માટે અંતઃકરણ તપાસતાં રહેજો.

હવે નાગની સ્ત્રીઓ પ્રભુને શરણે આવે છે.—

કૃષ્ણસ્ય ગર્ભજગતોડતિભરાવસન્નં, પાર્ષ્ણિપ્રહારપરિરુગ્નફળાતપત્રમ્ ॥

દૃષ્ટ્વાડહિમાચ્ચપસેદુરમુષ્ય પત્ન્ય, આર્તાઃ શ્લથદ્વસનભૂષણકેશબન્ધાઃ ॥૩૧॥

તાસ્તં સુવિગ્નમનસોડથ પુરસ્કૃતાર્ભાઃ, કાયં નિધાય શુચિ ભૂતપતિં પ્રણેમુઃ ॥

સાધ્વ્યઃ કૃતાઞ્જલિપુટાઃ શમલસ્ય ભર્તુર્-મોક્ષેત્સવઃ શરણદં શરણં પ્રપન્નાઃ ॥૩૨॥

અર્થ—જેના ઉદરમાં સમગ્ર જગત્ હતું, તે શ્રીકૃષ્ણના બહુજ ભારથી પીડા પામેલા-દબાએલા, અને પાનીના પ્રહારથી જેનાં કણાંરૂપી છત્રે ભાંગી પડ્યાં હતાં તે કાલિય નાગને જોઈને, દુઃખી થએલી આ નાગની સ્ત્રીઓ, કે-જે સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર, ભૂષણ, અને કેશબંધ ઢીલાં પડી ગયાં હતાં તે સ્ત્રીઓ, પ્રભુને શરણે આવી. [૩૧] તે સ્ત્રીઓ બહુજ ઉદ્વેગ પામેલી હતી, પ્રતિવ્રતાના ધર્મ પાળનારી હતી, અને પતિનો છુટકારો ઇચ્છતી હતી. તે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં બચ્ચાંને આગળ કરીને, શરણ દેનારા ભગવાનનું શરણું લઈને, હાથ જોડીને, પોતાના શરીરને પૃથ્વી ઉપર પાડીને-એટલે દાંડવત લાંબા પડીને, પ્રાણી માત્રના પતિ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. (૩૨)

૩૧-૩૨ વિવેચન—

નાગપત્નીઓ પણ પતિવ્રતા—હિંસક પ્રાણીઓમાં પણ પતિવ્રતાનો ધર્મ હતો અનન્ય ભાવ હતો. પોતાના ગમે તેવા પતિને, દુઃખી દેખીને, તેઓ દુઃખી થઈ જતી. આવા

૩૧ પદ્યછેદ—ગર્ભે જગત્ यस્ય સઃ ગર્ભજગત્ તસ્ય—જેના ઉદરમાં જગત્ હતું તે કૃષ્ણસ્ય—શ્રીકૃષ્ણના—અતિભરેણ અવસન્નં—ત્રણ ભારથી દબાએલો પાર્ષ્ણેઃ—(પેનીના) પ્રહારેણ પરિરુગ્નં ફળાતપત્રં यस્ય સઃ તં—પાનીના પ્રહારથી જેનાં કણાંરૂપી છત્રે ભાંગી પડ્યાં હતાં એવો અર્હિ દૃષ્ટ્વા—કાલીનાગને જોઈને આર્તાઃ—પીડા પામેલી અમુષ્યઃ પત્ન્યઃ—આ નાગની સ્ત્રીઓ શ્લથંતઃ વસનભૂષણકેશબન્ધાઃ યાસામ્ તાઃ—પીડા પામેલી અમુષ્યઃ જે સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર, ભૂષણ અને કેશબંધ ઢીલાં પડી ગયાં હતાં એવી સ્ત્રીઓ આદ્યં ઉપ-સેદુઃ—પ્રભુને શરણે આવી.

૩૨ પદ્યછેદ—સુવિગ્નમનસઃ તાઃ—બહુજ ઉદ્વેગ પામેલી તે સ્ત્રીઓ. સાધ્વ્યઃ—પતિવ્રતા શમલસ્ય (પાપીના) ભર્તુઃ મોક્ષં રૂક્ષંમદે. इति મોક્ષેત્સવઃ—પોતાના પાપી પતિનો છુટકારો ઇચ્છતી પુરસ્કૃતાઃ અર્ભાઃ યામિઃ તાઃ—પાળકોને આગળ કરીને શરણદં—શરણ આવનારા ભગવાનને શરણં પ્રપન્નાઃ—શરણે ગયેલી કૃતાઃ ઞ્જલિપુટાઃ યામિઃ તાઃ—હાથ જોડીને કાયં શુચિ નિધાય—પૃથ્વી ઉપર લાંબા થઈને પડીને ભૂતપતિ પ્રણેમુઃ—પ્રાણી માત્રના પતિ પ્રભુને પ્રણામ કર્યા.

મેજલા જમાનામાં પ્રતિવ્રતાનો ધર્મ ધસાનો જાય છે. ઉંચવણું નીચવણુંનો સ્વાદ લેવા દોડે છે. હાથી હાડકું ચાવવા લલચાતો નથી, પણ બ્રાહ્મણ વાણીયાની ભણેલી ગણેલી કેટલીએક [સુધરેલી કે અગડેલી] સ્ત્રીઓ, પતિવ્રતાનો ધર્મ તોડનામાં પાપ સમજતી નથી. [ગયા અંકમાં નહીંતી જુદેનું દૃષ્ટાંત છે. ન વાંચ્યું હોય તો વાંચજો].

નાગ પત્નિઓ પતિવ્રતા છતાં અન્ય પુરુષને (ભગવાનને) શરણે કેમ આવી ? પ્રસુ કૃપાથી નાગ પત્નિઓએ ભગવાનને ઓળખ્યા હતા. (ભગવાનને) મનુષ્ય સમજીને તેઓ શરણે આવી નહોતી. વળી પ્રભુ તો પતિના પણ પતિ છે. તેથી આગળ વધીને શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરીએ તો તે પુરુષ નથી, તે સ્ત્રી પણ નથી. તે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.

હવે નાગપત્નીઓ સ્તુતિ કરે છે.—

નાગપત્ન્ય ઝુચુઃ ॥

ન્યાય્યો હિ દણ્ડઃ કૃતકિલ્બિષેઽસ્મિન્-તવાવતારઃ સ્વલનિગ્રહાય ॥

રિપોઃ સુતાનામપિ તુલ્યદૃષ્ટેર્-ધત્સે દમં ફલમેવાનુશંસન્ ॥ ૩૩ ॥

અનુગ્રહોઽયં ભવતા કૃતો હિ, નો દણ્ડોઽસતાં તે સ્વલુ કલ્મષાપહઃ ॥

યદ્દન્દશૂકત્વમમુષ્ય દેહિનઃ, ક્રોધોઽપિ તેઽનુગ્રહ એવ સંમતઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—શત્રુમાં અને પુત્રોમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા આપે, આ અપરાધીને શિક્ષા કરી તે ખરેખર યોગ્યજ કર્યું છે. કારણકે તમારો અવતાર પાપીઓને શિક્ષા કરવા માટેજ હોય છે. આપ જે શિક્ષા કરો છે, તે ફળનો વિચાર કરીનેજ કરો છો. (૩૩) ખરેખર આપે અમારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે. આપ જે શિક્ષા કરો છો, તે પાપીઓના પાપ હરવા માટેજ હોય છે. કારણકે આ પ્રાણીનું સર્પપણું આપના ક્રોધથીજ નાશ પામ્યું—એટલે આપનો ક્રોધ પણ આપની કૃપારૂપ ગણાય છે. (૩૪)

૩૩ પદ્મછેદ—રિપોઃ સુતાનાં અપિ-દુશ્મનમાં અને પુત્રોમાં પણ તુલ્યદૃષ્ટેઃ-તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા એવા જે આપ તેમનો અસ્મિન્ કૃતકિલ્બિષે દંડઃ-આ અપરાધીને કરા-એલા દંડ ન્યાય્યઃ હિ-ખરેખર યોગ્યજ થયો છે. કારણ કે તવ અવતારઃ સ્વલનિગ્રહાય તમારો અવતાર પાપીઓને શિક્ષા કરવા માટે હોય છે. ફલં અનુશંસન્ એવ-ફળનો વિચાર કરીને દમં ધત્સે-આપ દંડ કરો છો.

૩૪ પદ્મછેદ—ભવતા અયંનઃ અનુગ્રહઃ કૃતઃ હિ-ખરેખર આપે આ અમને અનુ-ગ્રહજ કર્યો છે. સ્વલુ-ખરેખર તે દણ્ડઃ-તમે જે શિક્ષા કરો છો તે અસતાં કલ્મષાપહઃ-પાપીઓના પાપ હરવા માટે હોય છે. યત્-કારણ કે [પુનઃ પુનઃ દશતિ ઇતિ દંદ-શૂકઃ (સર્પ) તસ્ય ભાવઃ દંદશૂકત્વં અમુષ્ય] દેહિનઃ દંદશૂકત્વં-આ પ્રાણીનું સર્પપણું (આપના ક્રોધથીજ નાશ પામ્યું માટે) ક્રોધઃ અપિ તે અનુગ્રહઃ એવ સંમતઃ-આપનો ક્રોધ પણ અમારા અનુગ્રહ રૂપજ ગણાય છે.

૩૩-૩૪ વિવેચન—

ક્રોધોઽપિ તે અનુગ્રહ एव संमतः—તમારો ક્રોધ પ્રભુ અમારા અનુગ્રહ રૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. આટલી સમજણથી જગતમાં કેટલી શાંતિ ફેલાય છે, અને આટલી ગેરસમજથી જગતમાં કેટલી અશાંતિ ફેલાય છે, તેનો ખ્યાલ કદિ કરો છો? માતા પિતાની શિક્ષા અગર માતા પિતાના ઠપકા પુત્રોના કધ્યાણુ માટેજ હોય, છતાં અવળું સમજાય ત્યારે કધ્યાણુ કેમ થાય! વૈદ્યની દવા દરદીના આરોગ્ય માટેજ હોય, છતાં અવળું સમજાય ત્યારે આરોગ્ય ક્યાંથી થાય. ધર્મીયારી સ્ત્રી પુરુષનો અરસપરસ ઠપકો હિતારહિત હોય, છતાં અવળું સમજાય, ત્યારે સંસાર કેવી રીતે સખકર થાય! તે પ્રમાણેજ પ્રભુ જીવને જે શિક્ષા કરે, જે દુઃખ આપે, તે જીવના કધ્યાણુ માટેજ હોય. તે દુઃખને મટાડવા પ્રભુ સાથે વેર ન કરવું, પણ પ્રભુને શરણે જવું. પ્રભુનો મદિમા સાંભળવો, સુખ દુઃખના કારણનો વિચાર કરવો. કાલિયનાગ ક્યા પુણ્યથી આપની ચરણરજને પામ્યો? તેનો હવે વિચાર કરે છ.

तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं, निरस्तमानेन च मानदेन ॥

धर्मोऽथ वा सर्वजनानुकम्पया, यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥ ૩૫ ॥

कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे, तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ॥

यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपो, विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—પોતે માન ન લઇને અને બીજાઓને માન દઇને, પૂર્વે આ નાગે એવું કયું પુણ્ય કર્યું હશે? અથવા સર્વ લોકો ઉપર દયા રાખીને કયો ધર્મ પાળ્યો હશે? કે જેથી સર્વના કારણરૂપ આપ પ્રસન્ન થયા છો. (૩૫)

અર્થ—હે દેવ! ઉત્તમ સ્ત્રી લક્ષ્મીજીએ જેને પામવાની ઇચ્છાથી, ઘણો લાંબો વખત વ્રત ધારણ કરીને, વૈભવ તજીને તપ કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મીજીને તમારી ચરણરજનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. તે અધિકાર આ નાગને કોની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો? તે વાત અમે જાણતા નથી. (૩૬)

૩૫-૩૬—

અમુક સંયોગમાં અગ્નિ અને ગ્લાસલેપનો મેળાપ થતાં, જેમ બડકો થાય છે; તેમ અમુક સંયોગમાં સત્પુરુષનો અને પાપીનો મેળાપ થતાં, પુણ્યનો ઉદય થાય છે.

૩૫ પદ્યછંદ—પૂર્વે અનેન નિરસ્તમાનેન માનદેન—પોતે માન ન લઇને અને બીજાને માન દઇને આ નાગથી કિં તપઃ સુતપ્ત—કયું તપ કરાયું હશે? વા—અથવા સર્વજનનાનુ કંપયા સર્વ લોકો ઉપર દયા રાખીને કઃ ધર્મઃ—કયો ધર્મ પાળ્યો હશે કે યતઃ—જેથી સર્વજીવઃ इति भवान् तुष्यति સર્વના કારણ રૂપ આપ પ્રસન્ન થયા છો.

૩૬ પદ્યછંદ હે દેવ !—હે દેવ ! શ્રીઃ લલના—ઉત્તમ સ્ત્રી લક્ષ્મીએ यस्य वाञ्छया—જેને પામવાની ઇચ્છાથી. सुचिरं धृतव्रता—ઘણો લાંબો વખત વ્રત ધારણ કરીને विहाय कामान्—વૈભવને તજી દઇને तपः आचरत्—તપ કર્યું ત્યારે तस्याः तव अङ्घ्रिरेणु-સ્પર્શાधिकारઃ—તેણીને તમારા ચરણરજનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો, તે અધિકાર अस्य—આ નાગને कस्य अनुभावः अस्ति—કોની કૃપા છે. કોની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો. તે વાત ન વિદ્યમે અમે જાણતા નથી.

હવે ચરણુરજનેા ખાસ મહિમા જણાવે છે.

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ સાર્વભૌમં, ન પારમેષ્ઠ્યં ન રસાધિપત્યમ્ ॥

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા, વાઙ્મુચ્ચન્તિ યત્પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥

તદેષ નાથાપ દુરાપમન્યૈસ્-તમોજનિઃ ક્રોધવશોઽપ્યહીશઃ ॥

સંસારચક્રે ભ્રમતઃ શરીરિણો, યદિચ્છતઃ સ્યાદ્વિભવઃ સમક્ષઃ ॥૩૮॥

અર્થ—નાગપત્નીઓ આગળ કહે છે કે ‘આપની ચરણુ રજને પામેલા પુરૂષો ઇંદ્રના રાજને, ચક્રવર્તીપણાને, બ્રહ્માની પદવીને અને પાતાળના રાજને, તેમજ યોગની સિદ્ધિઓને અને મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી. (૩૭) હે નાથ ! આ સંસારચક્રમાં ભ્રમતા પ્રાણી, આપના ચરણુરજની ઇચ્છા કરે તેટલી વારમાં, તેને મનગમતું સુખ મળે છે. ખીજાઓને ન મળે એવી આપની ચરણુરજને, તમોગુણથી ઉત્પન્ન થએલો અને જે કોપી છે, એવો આ નાગ પણ પામ્યો. (૩૮)

૩૭-૩૮ વિવેચન—

આ ચરણુરજની ખુમારી શંકર અને પાર્વતીએ પીધી. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને તેમની સ્ત્રીઓએ પીધી-શુક્રદેવ અને પરીક્ષિતે પીધી-પ્રહ્લાદે પીધી-વૃત્રાસુરે પીધી-રાંકા અને બાંકાએ પીધી-નરસિંહ મહેતાએ પીધી-મીરાં અને તુકારામે પીધી.

હવે નાગપત્નીઓ પ્રભુને પ્રણામ કરે છે.

નમસ્તુભ્યં ભગવતે, પુરુષાય મહાત્મને ॥

ભૂતાવાસાય ભૂતાય, પરાય પરાત્મને ॥૩૯॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિધયે, બ્રહ્મણેઽનન્તશક્તયે ॥

અગુણાયાવિકારાય, નમસ્તે પ્રાકૃતાય ચ ॥૪૦॥

૩૭ પદ્યછેદઃ—યસ્ય પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ—આપના ચરણુરજને પામેલા પુરૂષો નાક-પૃષ્ઠં ન વાંચ્છન્તિ—ઇંદ્રનું રાજ માગતા નથી. ચ—અને ન સાર્વભૌમં, ન પારમેષ્ઠ્યં, ન રસાધિપત્યમ્—ચક્રવર્તીપણાને, બ્રહ્માની પદવીને અને પાતાળના રાજને માગતા નથી. ન યોગસિદ્ધિઃ વા અપુનર્ભવં—યોગસિદ્ધિઓને અને મોક્ષને પણ માગતા નથી.

૩૮ પદ્યછેદ—હે નાથ !—હે નાથ ! સંસારચક્રે ભ્રમતઃ શરીરિણઃ—આ સંસાર ચક્રમાં ભ્રમતા પ્રાણી યત્ ઇચ્છતઃ—જો તે ચરણુ રજની ઇચ્છા કરે તો તેને વિભવઃ સમક્ષઃ સ્યાત્—ધણું સુખ મળે—એવું અન્યૈઃ દુરાપં—ખીજાઓને ન મળે એવી ચરણુરજ ણ્ણઃ—આ તમસા જનિઃ યસ્ય સઃ તમોજનિઃ—તમોગુણી ક્રોધવશઃ—જે કોપી છે તે. અહીશઃ—નાગ અપિ આપ—પણ પામ્યો.

૩૯ પદ્યછેદ—પુરુષાય મહાત્મને—અંતર્યામી, મહાત્મા ભૂતાનાં આવાસાય—ભૂતાના આશ્રયરૂપ ભૂતાય—સર્વના આદિકારણુ પરાય—કારણોથી ન્યારા પરમાત્મને ભગવતે इति તુભ્યં નમઃ—એવા તમને નમસ્કાર છે.

૪૦ પદ્યછેદ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિધયે—જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ભંડારરૂપ અનંતશક્તયે

કાલાય કાલનાભાય, કાલાવયવસાક્ષિણે ॥

વિશ્વાય તદુપદ્રષ્ટ્રે, તત્કર્ત્રે વિશ્વહેતવે ॥૪૧॥

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયપ્રાણ-મનોબુદ્ધ્યાશયાત્મને ॥

ત્રિગુણેનાભિમાનેન, ગૂઢસ્વાત્માનુભૂતયે ॥૪૨॥

નમોઽનન્તાય સૂક્ષ્માય, કૂટસ્થાય વિપશ્ચિતે ॥

નાનાવાદાનુરોધાય, વાચ્યવાચકશક્તયે ॥૪૩॥

અર્થ—આપ કે જે અંતર્યામિ છો, મહાત્મા છો, આકાશાદિક પાંચ ભૂતનાં આધારરૂપ છો. સર્વના આદિકારણ અને કારણોથી પણ અતીત છો—એવા આપ ભગવાનને અમે પ્રણામ કરીએ છઈએ. (૩૯) આપ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના ભંડારરૂપ છે, આપ પરબ્રહ્મ અનંત શક્તિવાળા, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, તથા પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર છો. એવા આપને અમે પ્રણામ કરીએ છઈએ. (૪૦) આપ કાળસ્વરૂપ છો, કાળશક્તિના આશ્રયરૂપ છો, દિવસ, માસ, વરસ, આદિકાળના અવયવોના સાક્ષી છો, વિશ્વરૂપ છો, વિશ્વનાદ્રષ્ટા છો, વિશ્વના કર્તા છો, સઘળાં કારણોરૂપ છો, પંચતન્માત્રા, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તરૂપ છો, ત્રણ ગુણવાળા અહંકારથી પોતાના અંશરૂપ જીવોના અનુભવને ઢાંકનારા છો. અનંત, સૂક્ષ્મ, કૂટસ્થ, સર્વજ્ઞ, અનેક પ્રકારના વાદવિવાદને મળતા છો, (રામરૂપે પણ આપ, અને રહેમાન રૂપે પણ આપ), નામરૂપના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન જણાતા એવા આપને અમે પ્રણામ કરીએ છઈએ. (૪૧-૪૨-૪૩)

બ્રહ્મણે-અનંત શક્તિવાળા પરબ્રહ્મને અગુણાય અવિકારાય-નિર્ગુણ અને નિર્વિકારી ચ-અને પ્રાકૃતાય-પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર इति ते नमः-એવા આપને નમસ્કાર છે.

૪૧ ૫૬૨છેદ—કાલાય-કાળસ્વરૂપ કાલનાભાય-કાળ શક્તિના આશ્રયરૂપ કાલસ્ય અવયવોનાં સાક્ષી તસ્મૈ--દિવસ, માસ, વરસ વિગેરે કાળના અવયવોના સાક્ષી વિશ્વાય-વિશ્વરૂપ તસ્ય ઉપદ્રષ્ટ્રે-તે વિશ્વના સાક્ષી તસ્ય કર્ત્રે-તે વિશ્વના કર્તા વિશ્વહેતવે-સર્વના કારણરૂપ.

૪૨ ૫૬૨છેદ—ભૂતમાત્રં ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ પ્રાણાશ્ચ મનાંસિ ચ બુદ્ધયશ્ચ આશયાશ્ચ (ચિત) તેષાં આત્મા તસ્મૈ-પંચ તન્માત્રા, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તના આત્મસ્વરૂપ ત્રિગુણેન અભિમાનેન-ત્રણ ગુણરૂપ અભિમાનથી ગૂઢા સ્વાત્મનાં (અંશરૂપ જીવોનો) અનુભૂતિઃ યેન સઃ તસ્મૈ-જેણે પોતાના અંશરૂપ જીવોના અનુભવને-જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું છે તેને.

૪૩ ૫૬૨છેદ—અનન્તાય, સૂક્ષ્માય, કૂટસ્થાય-અનંત સૂક્ષ્મ અને કૂટસ્થ વિપશ્ચિતે-જ્ઞાનસ્વરૂપ નાનાવાદાનુ અનુરુણદિ इति-નાનાવાદાનુરોધઃ તસ્મૈ-નાના પ્રકારના વાદોને અનુસરનાર-જેવી ભાવના તેવા થનાર વાચ્યવાચકયોઃ શક્તિઃ તસ્મૈ-નામરૂપના ભેદથી ભિન્ન જણાતા.

૩૯-૪૩ વિવેચન—

મંદિર જઈને પ્રભુનાં દર્શન હમેશાં કરીએ, પણ મંદિરમાં જે બેઠા છે, તે આવા છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય, ત્યારે જીવનું જીવત્વ ધટે. હમેશાં ભાગવતનાં પાઠ કરી જઈએ, અગર રૂદ્રિનો પાઠ કરીએ, અગર મહાદેવજીના અભિષેક કરીએ, અગર પાંચ દસ માળા ફેરવીએ, પણ જેને માટે પ્રયત્ન થાય છે, તે આવા છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય, ત્યારે જીવનું જીવન બદલાય-નવું ચેતન આવે.

નાનાવાદાનુરોધઃ—નાના પ્રકારના વાદોને અનુસરનાર ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ. એટલે જેણે જેવા બળ્યા, તેવા તેમને દેખાયા. एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति (ऋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૪૬) જે એક છે તેને ઋષિઓ ઘણા પ્રકારે વર્ણવે છે. ‘યં શૈવાઃ સત્પાસ્તતે શિવ इति’ વિગેરે વાડોથી પ્રભુના અનેક સ્વરૂપની એકતા કરી છે.

त्रयी सांख्यं योगः, पशुपतिमतं वैष्णवमिति ।

प्रभिन्ने प्रस्थाने, परमिदमदः पथ्यमिति च ॥

रुचीनां वैचित्र्याद्-ऋजुकुटिलनानापथजुषां ।

नृणामेको गम्यस्-त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ [શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્ર]

ભાવાર્થ—હે ભગવન ! ત્રણ વેદ, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, શૈવમત, વૈષ્ણવમત, વિગેરે વિગેરે બિન્ન માર્ગોને વિષે, એક ઉત્તમ વાત યદ રાખવા જેવી છે. તે એ કે જેવી રીતે આડે અવગે માર્ગે આલ્પતા નદીના પ્રવાહો આખરે સમુદ્રને જ મળે છે, તે પ્રમાણે જ રૂચીઓના વિચિત્ર પશુથી, સીધા અથવા આડા-ગમેતે-ધર્મને રસ્તે આલ્પનારા પુરૂષો, આપને જ પામવા માટે મથી રહ્યા છે.

મુસલમાને મસીદમાં જઈને ‘અલ્લા’ કહીને બોલાવ્યા, તો ત્યાં અલ્લારૂપે દર્શન દીધાં. રામના ઉપાસકોએ ‘રામ’ કહીને જૂમ મારી, તો રામ રૂપે દર્શન દીધાં. કૃષ્ણના ઉપાસકે ‘જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ’ કહીને જૂમ મારી, તો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણરૂપે દર્શન દીધાં. આટલી વાત સમજાય, તો ધર્મના ઘણા ઝંખડા શમી જાય-ધર્માધક્ષોધો-ધર્મના વાસ્તવસ્વરૂપને નહીં સમજનારા-અધ-અજ્ઞાનીઓજ-ધર્મના જંખડા કરે છે.

હવે આગળ સાંભળો—

નમઃ પ્રમાણમૂલાય, કવયે શાસ્ત્રયોનયે ॥

પ્રવૃત્તાય નિવૃત્તાય, નિગમાય નમો નમઃ ॥૪૪॥

નમઃ કૃષ્ણાય રામાય, વસુદેવસુતાય ચ ॥

પ્રયુક્તાયાનિરુદ્ધાય, સાત્વતાં પતયે નમઃ ॥૪૫॥

૪૪ પદ્યછંદઃ—પ્રમાણમૂલાય-ઉદ્ધિયોના મૂળરૂપ. કવયે-સ્વસિદ્ધ જ્ઞાતી શાસ્ત્રયાનયે-વેદોને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રવૃત્તાય નિવૃત્તાય-પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદ કરનાર નિગમાય નમો નમઃ-વેદરૂપ આપને નમસ્કાર છે.

૪૫ પદ્યછંદઃ—કૃષ્ણાય રામાય નમઃ । ચ-અને વસુદેવસુતાય નમઃ પ્રયુક્તાય અનિરુદ્ધાય-પ્રયુક્તરૂપ અનિરુદ્ધ સાત્વતાં પતયે નમઃ-યાદવકુળના પતિને પ્રણામ.

અર્થ—ઇન્દ્રિયોના મૂળરૂપ, સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાનવાળા, વેદરૂપ નિશ્વાસવાળા, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદરૂપ આપને, અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. (૪૪) શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રકાશનાર, ઉપાસકોનું પાલન કરનાર શ્રી કૃષ્ણરૂપી, બળભદ્રરૂપી, પ્રદ્યુમ્ન તથા અનિરૂદ્ધરૂપી આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. (૪૫)

૪૪-૪૫ વિવેચન—

પ્રવૃત્તાય નિવૃત્તાય નિગમાય—પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદરૂપ આપને (પ્રણામ છે). પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બેઉ માર્ગની અધિકાર પ્રમાણે જરૂર છે, માટે તે બેઉ માર્ગનું વેદે નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ, જના ન વિદુરાસુરાઃ ॥૭॥ [ગીતા અ. ૧૬]. અસુર સ્વભાવવાળા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ (એટલે કરવા જેવું) અને નિવૃત્તિ (એટલે ન કરવા જેવું શું છે તે) જાણતા નથી. તાત્પર્ય—આ બેઉ માર્ગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. આજકાલ જમણુ રમણુમાં પ્રવૃત્તિમાર્ગ [ખંત, ઉત્સાહ અને ખર્ચ] વધારવો જોઈએ છે, અને ધર્મમાં નિવૃત્તિમાર્ગ (આળસ, પ્રમાદ અને કોશીર) વધારવો ગમે છે. કથામાં કથા ઉઠવા વખતે પહોંચાય, તેની ચિંતા થતી નથી; અને જમણુમાં જરા ખાંડ મોળું થયું, તો જીવ તલપાપડ થઈ જાય છે. ‘તમે ક્યાં છો ?’ તેનો વિચાર કરી જોજો. માત્ર દેવદર્શન, શિવવિષ્ણુનું પૂજન, તિર્થાટન અને નામ સ્મરણથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનું જ્ઞાન થાય એમ નથી. બેદરકારીથી કથાવાર્તા સાંભળવા આવતા હશે, તો પણ આ વાત સમજાય એવી નથી. જેમ સારો સોની સોનાને ગાળીને શુદ્ધ કરે; તેમ સાચો (ચર સેવામાં તત્પર, કથાશ્રવણમાં સાવધાન) મુમુક્ષુ, શ્રવણ કરેલી કથાને મનનદ્વારા ગાળીને શુદ્ધ કરે, તોજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ સમજાય—તોજ પ્રભુ પ્રાપ્તિને ખરે રસને ચાલી શકે.

હવે આગળ વધીએ—

નમો ગુણપ્રદીપાય, ગુણાત્મચ્છાદનાય ચ ॥

ગુણવૃત્ત્યુપલક્ષ્યાય, ગુણદ્રષ્ટ્રે સ્વસંવિદે ॥૪૬॥

અવ્યાકૃતવિહારાય, સર્વવ્યાકૃતસિદ્ધયે ॥

દૃષ્ટીકેશ નમસ્તેઽસ્તુ, મુનયે મૌનશીલિને ॥૪૭॥

૪૬ ૫૬૨છેદ—ગુણપ્રદીપાય નમઃ—ગુણોને પ્રગટાવનારને પ્રણામ ચ—અને ગુણેઃ આત્માને છાદયતિ इति તસ્મૈ—ગુણોથી પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકનાર ગુણવૃત્તયઃ તામિઃ ઉપલક્ષ્યઃ તસ્મૈઃ—ચિતાદિતી ગુણવૃત્તિઓથી કાંઈ લક્ષ્યમાં આવે એવા ગુણદ્રષ્ટ્રે—ગુણના દ્રશ્ય સ્વસ્થ સંવિત્ત્વ યસ્ય સઃ તસ્મૈ—અગોચર.

૪૭ ૫૬૨છેદ—અવ્યાકૃતઃ વિહારઃ (મદિમા) યસ્ય સઃ—જેનો મદિમા ન જાણી શકાય એવા સર્વવ્યાકૃતાનાં (કાર્યો) સિદ્ધિઃ યેન સઃ તસ્મૈ—સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ જેનાથી થાય છે તે એવા હે દૃષ્ટિકેશ ! મુનયે—મુનિને—આત્મારામીને મૌનં યથ શીલં અસ્તિ યસ્ય—મૌનશીલી તસ્મૈ મૌનશીલિને—સર્વદા આત્મારામપણું જેનો સ્વભાવ છે તે—તમને. નમઃ અસ્તુ—અમારા પ્રણામ છે.

અર્થ—ગુણોને પ્રગટાવનાર-એટલે અંતઃકરણને પ્રકાશ આપનાર એવા જે આપ-તેમને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ગુણોથી પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકનાર, ચિત્તાદિની વૃત્તિઓ ઉપરથી કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે એવા, ચિત્તાદિકના સાક્ષી, અગોચર, અતર્ક્ય મહિમાવાળા, સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ જેનાથી થાય છે એવા, આત્મારામ અને સર્વદા આત્મારામપણુંજ જેનો સ્વભાવ છે એવા-હે ઋષિકેશ ! તમને અમારા પ્રણામ છે. (૪૬-૪૭)

૪૬-૪૭ વિવેચન—

ગુણપ્રદીપાય—ગુણોના પ્રકાશ કરનાર. ઈન્દ્રિયાદિ ગુણોના કાર્યને પ્રકાશ આપનાર. સર્વેન્દ્રિયગુણામાસં [ગીતા અ. ૧૩-૧૪].

ગુણાત્મછાદનાય—ગુણે કરીને પોતાને ઢાંકનાર. માયાથી ગુમ રહેનાર.

ગુણવૃત્ત્યુપલક્ષાય—અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ઉપરથી જે જણાય છે તેને.

અવ્યાકૃતવિહારાય—જેમનો મહિમા તર્કમાં આવે એવો નથી તેમને.

સર્વવ્યાકૃતસિદ્ધયે—જેમના વિના કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ નથી તે પ્રભુને.

હવે આગળ વધીએ—

પરાવરગતિજ્ઞાય, સર્વાધ્યક્ષાય તે નમઃ ॥

અવિશ્વાય ચ વિશ્વાય, તદ્રષ્ટ્રેઽસ્ય ચ હેતવે ॥૪૮॥

રાગ-વંશસ્થ.

ત્વં હ્યસ્ય જન્મસ્થિતિસંયમાન્મમ્ભો, ગુણૈરનીહોઽકૃત કાલશક્તિધૃક્ ॥

તત્તત્સ્વભાવાન્પ્રતિબોધયન્સતઃ, સમીક્ષયાઽમોઘવિહાર ईहसे ॥૪૯॥

તસ્યૈવ તેઽમૂસ્તનવસ્ત્રિલોકયાં, શાન્તા અશાન્તા ઉત મૃદયોનયઃ ॥

શાન્તાઃ પ્રિયાસ્તે હ્યધુનાઽવિતું સતાં, સ્થાતુશ્ચ તે ધર્મપરીપ્સયેહતઃ ॥૫૦॥

૪૮ પદ્મછેદ—પરં-સ્થૂલ અષરં-સૂક્ષ્મ. તયોઃ ગતિં જાનાતિ ઇતિ પરાવરગતિજ્ઞઃ તસ્મૈઃ-સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મની ગતિને જાણનાર. સર્વાધ્યક્ષાય ઇતિ તે નમઃ-સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ આપને નમસ્કાર અવિશ્વાય-વિશ્વથી ન્યારાને ચ વિશ્વાય-અને વિશ્વરૂપને. તયોઃ દ્રષ્ટ્રે-તે બેઉના સાક્ષીને. ચ-અને અસ્ય-અનયોઃ-તે બેઉના હેતવે-પારણરૂપ.

૪૯ પદ્મછેદ—મમ્ભો-હે પ્રભુ ! કાલશક્તિધૃક્-કાળ શક્તિને ધારણ કરનાર. હિ અનીહઃ-નાસ્તવિક રીસે કીડારહીત છે છતાં ગુણૈઃ-ગુણોવડે. અસ્ય-આ જગત્ના. જન્મ-સ્થિતિસંયમાન્-જન્મસ્થિતિ અને પ્રણય. અકૃત-અકરોત્-કરે છે. વળી અમોઘવિહારઃ-આપ કે જે અમોઘ લીલાશાળા છે તે. તત્ તત્-તેષાં તેષાં ગુણેષુ (સંસ્કારરૂપેણ) સતઃ-સંસ્કારરૂપે રહેલા સ્વભાવાન્-સ્વભાવોને. સમીક્ષયા-દૃષ્ટી પ્રતિબોધયન્ ईहसे-જાણતું કરતા આપ કીડા કરે છે.

૫૦ પદ્મછેદ—ત્રૈલોકયાં-ત્રૈલોકમાં. અમૂઃ-આ શાન્તાઃ અશાન્તાઃ-શાંત અને અશાંત ઉત-અને મૃદયોનયઃ-મૃદ યોનિવાળા. તનવઃ-ધરીરે છે તે તે તવ યવ-તમારાજ છે.

અર્થ—સ્થૂલ સૂક્ષ્મની ગતિને જાણનાર, સર્વના અધિક્ષાતા, વિશ્વથી ન્યારા છતાં જે વિશ્વના અધિક્ષાનરૂપ છે તે, અધ્યાસ અને અપવાદના સાક્ષી, અને વિદ્યા તથા અવિદ્યાથી અપવાદ અને અધ્યાસના હેતુરૂપ આપને, અમે પ્રણામ કરીએ છઈએ. (૪૮) હે પ્રભુ ! આપ કાળશક્તિને ધારણ કરનાર છો. વાસ્તવિક રીતે આપ કીડારહિત છો, તોપણ ગુણોવડે આ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર છો, વળી અમોઘ લીલાવાળા છો, અને સંસ્કારરૂપે રહેલા તે તે સ્વભાવોને દૃષ્ટિથી જાગ્રત કરતા આપ કીડા કરો છો. (૪૯) ત્રૈલોક્યમાં શાંત, અશાંત અને મૂઢ, અર્થાત-સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં જેટલાં શરીર છે, તે સઘળાં આપનાંજ છે. તોપણ હાલ સત્પુરૂષોના ધર્મની, અને સત્પુરૂષોની રક્ષા કરવાના હેતુથી, મનુષ્યરૂપે વિદ્યમાન થએલા અને કીડા કરતા એવા આપને, શાંત શરીરો વહાલાં છે. (૫૦]

૪૮-૪૯-૫૦ વિવેચન—

નાગપત્નીઓ બ્રહ્મનું કેવું નિરૂપણ કરે છે ! શ્રીકૃષ્ણને તમે બળે છો, પૂજે છો, અને તેમનાં દર્શન પણ કરો છો. તે શ્રીકૃષ્ણ કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી—તેમ સામાન્ય અવતાર પણ નથી. તે પૂર્ણપુરૂષોત્તમ છે, એમ નાગણીઓ આપણને વિદીત કરે છે. નાગણીઓએ કહ્યું કે—‘સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ—એ તમામ શરીરો તમારાં છે; તોપણ આ કૃષ્ણાવતારમાં આપને સાત્ત્વિક શરીરો ગમે છે.’ સાર—શ્રીકૃષ્ણને રીજવવા હોય તેમણે રજો તમોને હઠાવીને, સત્ત્વગુણ વધારવો. જેમને કોઈપણ ‘પ્રકારના નિયમો નથી; અને અમુક મુદત માટે કોઈપણ પ્રકારની દિક્ષા નથી, લાઘવદોરી નથી. તેમને સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત કરવાની સગવડ નથી. સત્ત્વગુણ વધારવાનો ઉપદેશ કરનારા ધણા છે; પણ પોતે પાળીને, આપણને સાથે રાખીને, પળાવનાર વિરલા જુજ છે. એ સગવડ પ્રભુએ આપણને આપી છે; માટે જ્યારે જ્યારે હું રૂડાં ટાણાં માંડું, ત્યારે ત્યારે હજાર કામને દૂર કરીને, દેહાભિમાનરૂપે લક્ષ્મી-જીવાની-વિદ્યા વિગેરે જે કોઈ તમારૂં બગાડતું હોય, તેને તજીને—સાદા સરલ થઈને—અમારા વહાલા સગા થઈને, તેમાં ભાગ લેજો. જીવનવૃત્તિ જરૂર સાત્ત્વિકતાથી ચમકશે. યાવા, સાધુ અને સન્યાસીઓના મઠમાં પણ, રજો તમોનાં પોટલાં પડ્યાં છે. તિર્થોની પણ એજ સ્થિતિ છે. થોડામાં સમજી જાઓ તો કહું છઉં કે—સંસારમાં રહીને સત્કર્મ વખતે સાચા સાધુ બનીને ધર્મજ્ઞાન હુંટો. સાત્ત્વિક શણગારથી આંતરબાહ્યને રજો.

હવે આગળ વધીએ—

અનુગૃહ્ણીષ્વ ભગવન્-પ્રાણાંસ્ત્યજતિ પન્નગઃ ॥

સ્ત્રીણાં નઃ સાધુશોચ્યાનાં, પતિઃ પ્રાણઃ પ્રદીયતામ્ ॥૫૧॥

તોપણ અધુના—હાલ. સતાં ધર્મપરીક્ષયા—સત્પુરૂષોના ધર્મનો રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી જ—અને સતાં અવિહું—સત્પુરૂષોની રક્ષા કરવા માટે. સ્થાતુઃ—મનુષ્યરૂપે વિદ્યમાન થએલા અને રૂઢતઃ—કીડા કરતા એવા રૂઢિ તે—આપને શાંતાઃ પ્રિયાઃ—શાંત શરીરો વહાલાં છે.

૫૧ પદ્યછેદ—ઓ ભગવન્—હે પ્રભુ ! અનુગૃહ્ણીષ્વ—આપ અમારા ઉપર કૃપા કરો. પન્નગઃ પ્રાણાન્-સ્ત્યજતિ—આ સર્પના પ્રાણ ગ્રપ્ત છે. સાધુશોચ્યાનાં નઃ સ્ત્રીણાં—સાધુપુરૂષો જેનો શોક કરે છે એવી અમે સ્ત્રીઓને. પતિઃ પ્રાણઃ પ્રદીયતામ્—પતિરૂપ પ્રાણનું દાન કરો.

અપરાધઃ સકૃદ્ભ્રા, સોઢવ્યઃ સ્વપ્રજાકૃતઃ ॥

ક્ષન્તુમર્હસિ શાન્તાત્મન્-મૂઢસ્ય ત્વામજાનતઃ ॥૫૨॥

વિધેહિ તે કિંકરીણા-મનુષ્ઠેયં તવાજ્ઞયા ॥

યચ્છ્રદ્ધયાઽનુતિષ્ઠન્વૈ, મુચ્યતે સર્વતો ભયાત્ ॥૫૩॥

અર્થ—હે પ્રભુ ! આપ અમારા ઉપર દયા કરો. હવે આ સર્પના પ્રાણ બચ છે. સાધુપુરૂષો જેનો શોક કરે છે, એવી અમે સ્ત્રીઓ છઇએ. તેઓને આ પતિરૂપ પ્રાણનું દાન કરો. (૫૧) પોતાની પ્રજાનો એક અપરાધ સ્વામીએ માફ કરવો જોઇએ. હે શાંત સ્વભાવવાળા પ્રભુ ! આ નાગ કે જે આપને ઓળખતો નથી, વળી તે મૂઢ છે, તેથી તેનો અપરાધ આપે સહન કરવો જોઇએ. (૫૨) અમે કે જેઓ આપની દાસીઓ છઇએ, તેમને આપની જે આજ્ઞા હોય તે કહો. આપની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાથી પાળનાર પ્રાણી સઘળા ભયથી મુક્ત થાય છે. (૫૩) ૫૧-૫૨-૫૩ વિવેચન—

સાધુશોચ્યાનાં સ્ત્રીણાં—સ્ત્રીનો અવતાર અધમ ગણાય છે. તેમાંએ જે સ્ત્રી વિવેક અને મર્યાદાથી રહીત હોય, કશ્યા કરવામાં શૂરી હોય, પહેરવા ઓઢવામાં પૂરી હોય, એટલે જે સ્ત્રીની વૃત્તિઓ રંગે તમેથી રંગાએલી હોય, તે સ્ત્રી ખરેખર અધમમાં અધમ છે. તે સ્ત્રીઓ પોતાને હાથે સ્વર્ગના દ્વાર રૂપ મનુષ્ય જીવનને બગાડી નાંખે છે. જેમ રોહિદાસે સદાચારથી અને ઇશ્વરભક્તિથી, ઢેડવાડો દીપાળ્યો; તેમ સ્ત્રીઓએ સદાચારથી અને પતિભક્તિથી અધમ અવતારને દીપાવવો જોઇએ. વિધવા થએલી ઉત્તમ કોમળી સ્ત્રીઓને પ્રભુએ [શસ્ત્રોએ] સંસારના રંગડામાંથી ખેંચી લઇ, સત્ત્વગુણમાં જોડી છે. મહાન્ ત્યાગ વૃત્તિમાં રહેનારી વિધવા સ્ત્રીઓ જે પાળે છે, તે ભગવા રંગીને સાધુ બનેલા ધણા સાધુ પાળી શક્તા નથી. જે કોમમાં નાતરાનો રોવાજ હોય ત્યાં પશુ-મરદ જહેનોએ ઉછળીને સંસાર રંગડામાં (પાછું) પડવું નહીં. આંતર-બાહ્યમાંથી રજોતમેને ધોતા રહેવું. આહારવિહારમાં સાત્ત્વિકતા વધારી દેવી. સાત્ત્વિકતાનો ખીલકુલ દેખાડો કરવો નહીં-દંભ કરવો નહીં. ‘સાત્ત્વિકતામાં પોતાનું અંતિમ શ્રેય છે, એમ સમજીને બહાણ જવું. જહેનોને વિશેષમાં કહીએ છઇએ કે-આ વાતો નહીં માનો, તો આથી પશુ અધીક અધમ અવતાર ભોગવવો પડશે. સ્ત્રી છો પશુ હજી મનુષ્ય છો. પશુપક્ષીના અવતારમાં કદિ સ્ત્રી બનવું પડશે. સુખદુઃખની વાત કરવા અહીં સુખ ઉઠાડું છે, ત્યાં સુખે ખંભાતી તાળું વાસ્તું છે. નિચાર કરી જો જો. ઠીક જણાય તો અમારી વાત માનજો.

૫૨ પદ્યછેદ—સ્વપ્રજાભિઃ કૃતઃ અપરાધઃ—પોતાની પ્રજાએ કરેલો અપરાધ ભ્રાં સકૃત્ સોઢવ્યઃ—સ્વામીએ એકવાર ક્ષમા કરવો જોઇએ. માટે હે શાંતાત્મન્—હે શાંત સ્વભાવવાળા ! ત્વાં અજાનતઃ—આપને નહિં ઓળખતા મૂઢસ્ય—આ મૂઢ નાગનો અપરાધ. ક્ષન્તું અર્હસિ—આપે સહન કરવો જોઇએ.

૫૩ પદ્યછેદ—તથ આજ્ઞયા યત્ અનુષ્ઠેયં—આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જે કાંઈ કરવા જેવું હોય તે. તે કિંકરીણામ્ વિધેહિ—અમે કે જે તમારી દાસીઓ છઇએ તેમને કહો યત્ શ્રદ્ધયા અનુતિષ્ઠન્—આપની આજ્ઞાને જે શ્રદ્ધાથી અનુસરે છે તે સર્વતઃ ભયાત્ મુચ્યતે—ચારે તરફના ભયથી મુક્ત થાય છે.

પતિઃ પ્રાણઃ—પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને પતિ પ્રાણરૂપ ગણાય છે. નાગને ઘેર પણ આ ભાવ છે.

યચ્છ્રૂણ્યા વિગેરે શબ્દો કહે છે કે—જે પુરુષ શ્રદ્ધાથી આપની આજ્ઞા પાળે છે, તે સધળા ભયથી મુક્ત થાય છે. રાજના કાયદા પાળનાર પુરુષને કદિ જોલ ભોગવવી પડતી નથી. આરોગ્યના નિયમો પાળનારને, રોગનો ભય રહેતો નથી. તે પ્રમાણે જ શાસ્ત્રદ્વારા પ્રગટ થએલી પ્રભુની આજ્ઞા પાળનારને, સંસારનો ભય રહેતો નથી.

નાગપત્નીઓની સ્તુતિ પૂર્ણ થઈ. હવે શુકદેવજી આગળ કહે છે તે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्थं स नागपत्नीभिर्-भगवान् समभिष्टुतः ॥

मूर्च्छितं भग्नशिरसं, विससर्जाङ्घ्रिकुट्टनैः ॥૬૪॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—પગથી ફૂટી નાંખવાને લીધે જેનાં માથાં ભાંગી ગયાં હતાં, અને તેથી જે મૂર્છા પામી ગયો હતો, તે નાગને, ઉપર પ્રમાણે નાગપત્નીઓએ જેમની સ્તુતિ કરી હતી, એવા ભગવાને છોડી મૂક્યો; ૫૪ વિવેચન— ‘ઢોલ ગમાર શુદ્ર પશુ નારી, એ સમ તાડનકે અધિકારી.’

‘ચમત્કાર વિના નમસ્કાર કરવો નહીં,’ એવો ખળ પુરુષોનો નિશ્ચય હોય છે, શ્રીકૃષ્ણે કાશ્મીયનાગનો નિશ્ચય સાચવ્યો.

હવે કાશ્મીયનાગ સ્તુતિ કરે છે—

प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः, कालियः शनकैर्हरिम् ॥

कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन् दीनः, कृष्णं प्राह कृताञ्जलिः ॥૬૫॥

કાલિય ઉવાચ ॥

वयं खलाः सहोत्पत्त्या, तामसा दीर्घमन्यवः ॥

स्वभावो दुरस्त्यजो नाथ, लोकानां यदसद्ग्रहः ॥૬૬॥

(અપૂર્ણ.)

૫૪ ૫૬૨છેદ—इत्थं—ઉપર પ્રમાણે નાગપત્નીभिः सम्यक् अभिष्टुतः भगवान्—નાગપત્નીઓથી રૂડે પ્રકારે સ્તુતિ કરાએલા ભગવાને અંગ્ગિમ્બ્યાં કુટ્ટનાનિ તૈઃ भग्नशिरसं, अतः एव मूर्च्छितः तं—પગથી ફૂટી નાંખવાને લીધે જેનાં માથાં ભાંગી ગયાં હતાં અને તેથી જે મૂર્છા પામી ગયો હતો તે નાગને विससर्ज—છોડી મૂક્યો.

૫૫ ૫૬૨છેદ—शनकैः—ધીમે ધીમે प्रतिलब्धाः इंद्रियप्राणाश्च येन सः—જેણે ઇન્દ્રિય અને પ્રાણ પાછાં મેળવ્યાં હતાં તે कालियः—કાળીયનાગ. कृच्छ्रात् समुच्छ्वसन्—માંડ માંડ શ્વાસ લેતા. दीनः—ડીન. कृताञ्जलिः—હાથ જોડીને कृष्णं प्राह—શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

૫૬ ૫૬૨છેદ—उत्पत्त्या सह—જન્મથીજ वयं खलाः तामसाः—અમે ખળ તથા તામસી છદ્ધએ दीर्घमन्यवः—અને ખડુ ક્રોધી છદ્ધએ हे नाथ !—હે નાથ लोकानां यद् असद्ग्रहः स्वभावः—લોકોને ખોટામાં જે મોહરૂપો स्वभाव છે તે स्वभाव दुरस्त्यजः—ન તજી શકાય એવો છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

વર્ષ ૬ મું.]

કારતક માસ, ૧૯૮૫.

[અંક ૧૦]

બેસતા વરસના મંગળ પ્રભાતમાં—

બહાલાં હરિજનો !

બેસતા વરસના મંગળ પ્રભાતમાં આપને શું આપીએ ? અમારી પાસે છે, તે આપીએ. હોય ત્યારે—સૌને ધણાજ હેતથી ‘જયશ્રીકૃષ્ણ.’ આપીએ.

સંતો કહે છે કે—

કૃષ્ણેતિ મંગલં નામ, यस્ય વાચિ પ્રવર્તેતે ॥

લાભસ્તેષાં જયસ્તેષાં, કુતસ્તેષાં પરાજયઃ ?

અર્થ—જેમની વાણીમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપ મંગળ નામ હોય, તે પુરુષને લાભ અને જય-બેઉ-પ્રાપ્ત થાય. તેઓનો પરાજય કેમ સંભવે ?

હાહરો—‘કૃષ્ણ’ ‘કૃષ્ણ’ તો સખ કહે, ઠગ ઠાકોર અર ચોર;

બિના પ્રેમ રીઝે નહિ, તુલસી નંદકીશોર.

સીયાવર૦

નામનો મહિમા ધણો છે, પણ પ્રેમ વિનાનું નામ વિધવાના શણગાર જેવું છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનું તીલક છે, અને વૈષ્ણવોનું પરમ ધન છે. માટે શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી હોય, પ્રેમથી બહાલાને રીજવવો હોય, તો આ પત્રિકા ભાવથી—સાવધાનતાપૂર્વક વાંચો. વાંચીને શણ થયા હો, તો સ્નેહીઓને વચાવો—માસીક મંગાવવા સ્નેહીઓને પ્રેરણા કરો. સ્નેહીઓને અને બહેન-ભાણેજને, બેસતા વરસના એંધાણમાં, માસીકનું દાન કરો. શ્રીકૃષ્ણ આપો.

જ્ઞાનપંથમી—કારતક શુદી ૫ મે-જ્ઞાનપંથમીએ-જ્ઞાનતા પુસ્તકોને અખેરીને-ગોઠવીને તેમની પાસે ધીનો દીવો કરીને, સરસ્વતીનું પૂજન કરજો.

લવાજમ—આ દસમો અંક છે, માટે આવતી સાલનું લવાજમ જેમ અને તેમ ત્વરાથી મોકલતા રહેજો. જ્ઞાનપંથમીએ મોકલી શકાય, તો અતી ઉત્તમ. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, એ પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે. હવે આપને એમ કરવું ઘટતું નથી.

સમરથ ગીતા—ખાસ વાંચનશુદ્ધિ માટે તૈયાર કરેલી સમરથ ગીતાના ૧ થી ૧૮ અધ્યાય છપાઈ ગયા છે. તેમાં મંગળાચરણ સાથે વ્યાકરણની જાણવા જેવી નોટ પણ છે. કીંમત ૦-૪-૦.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અઠ્યાય ૧૬ મો ચાલુ.

[અનુસંધાન ૬૭૨ મા પાનાથી]

અર્થ—જેણે ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ પાછાં મેળવ્યાં હતાં, એવા કાલીયનાગે માંડ માંડ શ્વાસ લઇને, દીનતાથી હાથ જોડીને, શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. (૫૫) ‘જન્મથીજ અમે ખજા, તામસી અને કોપી છઇએ. હે નાથ ! લોકોને ખોટામાં મોહરૂપી જે સ્વભાવ [અધ્યાસ] બંધાઇ જાય છે; તે સ્વભાવ તજી શકાય એવો નથી. તજવો મુશ્કેલ છે. (૫૬)

૫૫-૫૬ વિવેચન—

કાલિયનાગ જે બોલ્યો તે ફરીવાર સાંભળો—x x x કેમ સમજાય છે ? કાલિયનાગ કહે છે કે—‘નાગના અવતારમાંજ એવું કાંઇક છે કે—જેથી અમે આપથી વિમુખ રહીએ. સારે આપે અમને નાગનો અવતાર શા માટે આપ્યો ?’

તાત્પર્ય—આપે અમને નાગનો અવતાર આપ્યો, એ આપનો દોષ છે.

જ્યાં ભગવાન ભજવાની સગવડ ન હોય; જ્યાં ઉઠે ત્યાંથી તે સુવે ત્યાંસુધી, ખોટાજ વિચાર કરવાના હોય; જ્યાં પાપ, પાપ અને પાપજ હોય. જ્યાં ખટપટના ખજના ભર્યા હોય; જ્યાં પુરાણનાં બંદર ખુલ્લાં હોય; એટલે—જ્યાં રજો તમો ઉમરાઈ જતા હોય, ત્યાં જીવેને પ્રભુ કેમ અવતાર આપતા હશે ? આવા અવતાર આપવામાં પ્રભુનો વાંક છે કે જીવનો ?—શા કારણથી પ્રભુ જીવને નીચે યોનીમાં લઇ જાય છે ? તે ખુલાસો સાંભળો—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च, जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो, न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ૭ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते, जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसंभृतं, किमन्यत्કामहैतुकम् ॥ ૮ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य, नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः, क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ૯ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं, दंभमानमदान्विताः ॥

मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान, प्रवर्ततेऽशुचित्रताः ॥ ૧૦ ॥

चिन्तामपरिमेयां च, प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥

कामोपभोगपरमा, एतावदिति निश्चिताः ॥ ૧૧ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः, कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहन्ते कामभोगार्थं-मन्यायेनार्थसंचयान् ॥ ૧૨ ॥

इदमद्य मया लब्ध-मिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे, भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्-हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी, सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥૧૪॥

આઢ્યોઽભિજનવાનસ્મિ, કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ॥

યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય, હત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા, મોહજાલસમાવૃતાઃ ॥

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ, પતન્તિ નરકેઽશુચૌ ॥ ૧૬ ॥

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા, ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજન્તે નામયજ્ઞેસ્તે, દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

અહંકારં વલં દર્પં, કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ, પ્રદ્વિષન્તોઽભ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

તાનહં દ્વિષતઃ કૂરાન, સંસારેષુ નરાધમાન્ ॥

ક્ષિપામ્યજન્મશુભા-નાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥ [ગીતા અ. ૧૬]

[સર્પ જેવી અસુર યોનીમાં જન્મ થાય, તેમાં પ્રભુનો વાંક ? કે જીવનો વાંક ? એ પ્રશ્નના ખુલાસા માટે આ શ્લોકો આપ્યા છે. વિશેષ બાણુવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે અહીંથી પ્રગટ થએલો ગીતાજીનો સોળમો અધ્યાય વાંચવો.]

છેવટે ૧૯ માં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે-‘ આવા આવા આસુર લક્ષણવાળા જીવોને, હું વારંવાર અસુર યોનીમાં નાખું છઉં. ’ ‘ આસુર લક્ષણો તજવાં, અને દેવી લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવાં, એજ મનુષ્ય જન્મનું મુખ્ય સાર્થક છે, ’ એમ દુનિયાના દરેક ધર્મો અને દરેક સંતો સિવકારે છે. તે બાબતમાં જે પ્રમાદ કરે છે, તેને પ્રભુ અસુર યોનિમાં ફેંકે છે. આ વાત બરાબર સમજ્યા હો, તો તમે તમારા ગુરૂ થઇને, આસુરી લક્ષણને તજીને, અને અગવડને યુક્તિથી સગવડના રૂપમાં ફેરવીને, શ્રીહરિ ભજીને. અનુકુળતાની રાહ જોવા રહેશો, તો મરતાં સુધી આ કામ કરવાની અનુકુળતા નહીં મળે. આવી વાત કરવાની રજા પણ અહીંજ છે-આ અવતારમાંજ છે. આ અવતારમાં પણ-અહીંજ-સંતોના સમાગમમાં. સ્ત્રીપુત્રાદિક સાથે આ વાત નહીં કરી શકાય. નાતજાતમાં આ વાત નહીં કરી શકાય. ચોરે ચોરે આ વાત નહીં કરી શકાય. બાઇબંધ દોસ્તદોસ્તોમાં આ વાત નહીં કરી શકાય; માટે અહીં આ વાત કરી લેજો. પ્રમાદ કરશો નહીં. નહીં તો-ઉતરતાં ઉતરતાં અમુક જીવ જેમ કાલિય નાગ બન્યો, તેમ આપણા પણ ધીમે ધીમે એજ હાલ છે. [બરાબર ઉપાડો.]

શોપાઇ-તત્તા તેરી સફલ કમાઈ, નરદેહી સમરનદો પાઇ;

હરિ ભજી ગર્ભવાસસેં છૂટો, રામ નામ એસો ધન હુટો.

થથ્થા થોરા જીવન ભાઇ, હરિ ખિનુ જન્મ અકારથ થાઇ;

ચેતન હોઉ હરિ નામ ઉચારો, તનકી ત્રિવિધા તાપ નિવારો;

દદા દેખ જગત્તુ બ્યવહારા, માયા જાલ બંધ્યા સંસારા;

બંધનસે છૂટત જો ચાહિએ, શરણ જાઈ સંતનકે રહીએ.

રોહિદાસે, સજના કસાઇએ, સેના ધાંપગગએ, કરમા ધાંચણે, વિભીષણુ વિગેરે અનેક નીચ યોનીવાળા જીવોએ પ્રયત્ન કર્યો-તો તેમને પ્રભુ મળ્યા છે. વિભીષણે શ્રીરામનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં, ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે—

શોપાઈ-નિશિચર વંશ જન્મ સુરત્રાતા, નાથ ! દશાનન કરમે બ્રાતા;

સહજ પાપપ્રિય તામસ દેહા, યથા ઉલૂકદિ તમપર નેહા.

ઢોહરે—શ્રવણ સુચશ સુનિ આયઉં, પ્રભુ ! ભંજન ભયભીર;

ત્રાહિ ત્રાહિ આરત હરણુ, શરણુ સુખઃ રઘુવીર. (મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૭)

અનેક સંતના સમાગમમાં આપ આવ્યા હશે, પણ પાપથી મુક્ત થવા માટે, આટલો પશ્ચાતાપ કદિ કર્યો છે ? ન કર્યો હોય તો કરજો—અંતરથી કરજો. પેટમાટે શેઠની ખુશામત ઘણીવાર કરતા હશે. વ્યવહાર માટે સગા સંબંધી અને નાતની ખુશામત ઘણીવાર કરતા હશે. વિષય સુખ માટે સ્ત્રીની ખુશામત પણ કરતા હશે, ત્યારે આત્મસુખમાટે સંતની ખુશામત કાં ન કરો ! સંત પાસે જે કંઈ દિવ્ય છે—ભવતારણ છે. તેની પરવા કાં ન રાખો !

સર્પે કહ્યું કે—‘ મોહરૂપી જે સ્વભાવ-જે અધ્યાસ-અધાષ જાય છે, તે સ્વભાવ તણ શકાય એવો નથી. ’ મનુષ્ય અવતાર સિવાયના બીજા અવતારોમાં સ્વભાવ (અધ્યાસ) બદલવાની સગવડ નથી. મનુષ્યાવતારમાં પણ જે પરવા રાખે, તેમને માટેજ આ સગવડ છે. ગરજવાન અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા, નિર્લૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્લૈક્યો નિત્યસત્ત્વસ્થો, નિર્યાંગક્ષેમ આત્મવાન ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! કર્મકાંડવાળો વેદનો ભાગ ત્રિગુણાત્મક છે. માટે તું ત્રિગુણાતીત (આ લોક અને પરલોકના સુખથી રહિત), નિર્લૈક્ય (સુખ-દુઃખ, જય પરાજય ઇત્યાદિથી રહિત), સાત્ત્વિક સ્થિતિવાળો, યોગક્ષેમની ચિંતાથી રહિત, અને એક પરમાત્માજ પ્રેમ અને કામનાવાળો થા. (૪૫)

મંદિરે મંદિરે દર્શન કરે, અડસદને બદલે, સો તિરથમાં જઈને સ્નાન કરે, અને એક દિવસમાં ચોવીસ ઠેકાણે કથાવાતી સાંભળે; સંસારી મટીને સન્યાસી થાય, પણ સ્વભાવ બદલે નહીં—જીવલાવ મટાડે નહીં. કામકોષાદિને હઠાવે નહીં; તેમની પ્રવૃત્તિ ધાણીમાં ફરનારા બળદના જેવી છે. હવે આગળ વધીએ—

ત્વયા સૃષ્ટિમિદં વિશ્વં, ધાતર્ણવિસર્જનમ્ ॥

નાનાસ્વભાવવીર્યોજો-યોનિબીજાશયાકૃતિ ॥ ૫૭ ॥

વયં ચ તત્ર ભગવન્, સર્પા જાત્યુરુમન્યવઃ ॥

કથં ત્યજામસ્ત્વન્માયાં, દુસ્ત્યજાં મોહિતાઃ સ્વયમ્ ॥ ૫૮ ॥

૫૭ પદ્યછેદ—હે ધાતઃ—હે વિધાતા૩૫ ગુણેઃ વિવિધતયા સૃજ્યતે इति ગુણવિ-સર્જનમ્—ગુણોથી નાના પ્રકારે કરેલું સ્વભાવશ્ચ વીર્યઙ્ચ ઓજશ્ચ યોનિશ્ચ બીજઙ્ચ આશયશ્ચ (સંસ્કાર) આકૃતિશ્ચ (નાના) यस્ય તત્ इति इदं વિશ્વં—અને જેનાં સ્વભાવ, શક્તિ, બળ, યોનિ, બીજ, સંસ્કાર અને આકૃતિઓ ગુણાં ગુણાં છે, એવું આ જગત્ ત્વયા સૃષ્ટિ—આપે કરેલું છે.

૫૮ પદ્યછેદ—તત્ર ચ—તેમાં વયં—અમે ભગવન્—હે ભગવાન્ જાત્યા ઉરુ મન્યુઃ યેષાં તે—જાત્યુરુમન્યવઃ—જન્મથીજ બહુ ક્રોધી, સર્પાઃ—સર્પો અને સ્વયં મોહિતાઃ—તમે મોહ પમાડેલા તે અમે દુસ્ત્યજાં ત્વન્માયાં—ન તરી શકાય એવી આપની માયાને કથં ત્યજામઃ—કેવી રીતે તરી શકીએ ?

भवान्हि कारणं तत्र, सर्वज्ञो जगदीश्वरः॥

अनुग्रहं निग्रहं वा, मन्यसे तद्विधेहि नः॥ ५९॥

અર્થ—હે વિદ્યાતારુપ શ્રીકૃષ્ણ ! ગુણોથી નાના પ્રકારે બનેલું, આ જગત કે જેમાં—સ્વભાવ, શક્તિ, બળ, યોનિ, બીજ, સંસ્કાર અને આકૃતિઓ બુદ્ધિ બુદ્ધિ છે, તે જગત આપે બનાવેલું છે—તે જગત આપની કૃતિ છે. (૫૭) તેમાં—એટલે આ જગતમાં—હે ભગવન ! અમે (સર્પો) જન્મથીજ કોધી છીએ. આ પ્રમાણે આપેજ અમને મોહ પમાડેલા છે, કોધી બનાવ્યાં છે; તેથી ન તજી શકાય એવી આપની માયાને, અમે કેવી રીતે તજી શકીએ ? નજ તજી શકીએ. (૫૮) માયાને તજવાની બાબતમાં, આપ કે જે સર્વજ્ઞ અને જગદીશ્વર છો. તેજ કારણ ભૂત છો. સર્વજ્ઞ થઈને ક્ષમા કરવી યોગ્ય લાગે, તો તેમ કરો; અને જગદીશ્વર થઈને અમારો દંડ કરવો યોગ્ય જણાય, તો આપ તેમ કરો. (૫૯)

૫૭ થી ૫૯ વિવેચન—

૫૭-૫૮ માં કહ્યું કે—‘આપની માયાથી મોહ પામેલા અમે, આપની માયાને કેવી રીતે તજી શકીએ ?’ ગીતાના ૭ મા અધ્યાયમાં માયાને તરવાનો રસ્તો શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યો છે—

मामेव ये प्रपद्यन्ते, मायामेतां तरन्ति ते ॥ ૧૪ ॥

‘જે મારે શરણે આવે, તેઓજ મારી માયાને તરી શકે.’

૫૯ મા શ્લોકમાં કહી દીધું કે—‘સર્વજ્ઞ તરીકે આપ અમારો સ્વભાવ જાણો છો, તેથી ક્ષમા કરો; અને હૃદય તરીકે—જગતના નિયંત્રક તરીકે (અપરાધ કરનારાને શિખામણુ દેવાના હેતુથી), આપ મને શિક્ષા કરો.’

શિક્ષા ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. એક ઐશ્વર્યથી, બીજી ન્યાયથી, અને ત્રીજી કૃપાથી. ઐશ્વર્યથી કરેલી શિક્ષા, જોઈએ તે કરતાં વધારે હોય છે. ન્યાયથી કરેલી શિક્ષા જોઈએ તેટલીજ હોય છે; અને કૃપાથી જે શિક્ષા થાય, તે જોઈએ તે કરતાં ઓછી હોય છે.

भगवान् पीडार्थं दंडं न करोति ॥

જેમ માતા પિતા પોતાના બાળકને બાળકના કલ્યાણ માટે શિક્ષા કરે, રૂડો ગર્જ પ્રજ્ઞને પ્રજ્ઞના હિત માટે શિક્ષા કરે, તેમ પ્રભુ જીવોને જીવના કલ્યાણ માટે શિક્ષા કરે છે.

ચોપાદ—‘જે કરણિ સમુજે પ્રભુ મોરી, નહિં નિસ્તાર કલ્પ શત કોરી.

જન અવગુણુ પ્રભુ માન ન કાઢે, દીનજંદુ અતિ મૃદુલ સ્વભાવે.’

(મોક્ષવાણી પાનુ ૬૨.)

નંદિઆમમાં શ્રીરામની વાટ જોઈને ખેડેલા ભરતજી કહે છે કે—‘જે તમે અમારા અપ.

૫૯ ૫૬૨છે—તત્ર મધાન્ સર્વજ્ઞઃ જગદીશ્વરઃ હિ કારણં—માયાને તજવાની બાબતમાં આપ કે જે સર્વજ્ઞ અને જગદીશ્વર છો, તેજ કારણ છે. સર્વજ્ઞ થઈને અનુગ્રહ મન્યસે તત્ત્વ વિધેહિ નઃ—અનુગ્રહ કરવો યોગ્ય લાગે તો અમને કહો. વા—અથવા જગદીશ્વર થઈને નિગ્રહ મન્યસે તત્ત્વ નઃ વિધેહિ—દંડ કરવો યોગ્ય જણાય તો અમને તેમ કરો.

રાધનો દિસાજ રાખો, તો અમારો ઉદ્ધાર કદિ થાય તેમ નથી. આપ દિન'પ'ધુ અને મૃદુલ સ્વભાવના છો, તેથી અમારા અપરાધ ધણે અંશે દરગુજર કરો છો.'

આ વિષયમાં સર્પ શરણે આગ્યો છે, માટે કૃપાને પાત્ર થયો છે. પ્રભુ તેને શી શિક્ષા કરે છે, તે ભાવથી સાંભળો—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्याकर्ण्य वचः प्राह, भगवान् कार्यमानुषः ॥

नात्र स्थेयं त्वया सर्प, समुद्रं याहि मा चिरम् ॥

स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो, गोनृभिर्भुज्यतां नदी ॥ ૬૦ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—કાર્ય કરવા માટે મનુષ્ય અનેલા ભગવાન, ઉપર પ્રમાણે સાંભળીને બોલ્યા કે—‘હે સર્પ ! તારે અહીં રહેવું નહીં. તારાં જ્ઞાતિ, સંતાન અને સ્ત્રીઓને લઈને, તું ત્વરાથી સમુદ્રમાં જા. હવે ગાયો અને મનુષ્યો આ નદીનો ઉપયોગ કરશે. (૬૦)

૬૦ વિવેચન—

કાલિંદીનું જળ પીવાની હવે ગાયોને અને મનુષ્યોને છૂટ થઈ. આગળ ૬૩મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘મારા ચરણની છાપ તારા મુસ્તકો ઉપર પડવાથી, તને મારો ભક્ત ગણી, હવે ગરૂડ તને પંજવશે નહિ.’ કાલિયનાગે ગરૂડને પંજવવાની ટેવ હવે તજી હશે, એમ સમજી લેવું.

હવે કાલિયનાગની કથાનો, અને કાલિંદીના જળનો મહિમા ખતાવે છે.

य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्-तुभ्यं मदनुशासनम् ॥

कीर्तयन्नुभयोः संध्योर्-न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥ ૬૧ ॥

योऽस्मिन्સ્નાत्वा મદાક્રીડે, દેવાદીંસ્તર્પયેજ્જલૈઃ ॥

उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्-सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ૬૨ ॥

૬૦ પદ્મછેદ—ઈતિ આકર્ણ્ય—તે સાંભળીને કાર્યમાનુષઃ ભગવાન—કાર્ય કરવા માટે મનુષ્ય થએલા ભગવાન વચઃ પ્રાહ—બોલ્યા. સર્પ—હે સર્પ ! ત્વયા અત્ર ન સ્થેયં—તારે અહીં રહેવું નહિ. સ્વજ્ઞાતિશ્ચ અપત્યાનિ ચ દારાશ્ચ તૈઃ આદૃચઃ—(યુક્ત)—તારા જ્ઞાતિ, સંતાન અને સ્ત્રીઓને લઈને મા ચિરમ્ સમુદ્રં યાહિ—તું ત્વરાથી સમુદ્રમાં જા. ગોનૃભિઃ નદી ભુજ્યતાં—હવે ગાયો અને મનુષ્યો આ નદીનો ઉપયોગ કરે.

૬૧-૬૨ પદ્મછેદ—एतद् तुभ्यं मदनुशासनं—આ તને કરેલી શીક્ષા તે વાતનું યઃ મર્ત્યઃ—જે મનુષ્ય ઉભયોઃ સંધ્યોઃ—એ સંધ્યા વખતે સંસ્મરેત્ કીર્તયન્—સ્મરણ કરે તથા કીર્તન કરે, તેને યુષ્મદ્ ભયં ન આપ્નુયાત્—તમારે ત્રાસ દેવો નહી. અસ્મિન્ મદાક્રીડે સ્નાત્વા—મારા ક્રીડાના આ સ્થળમાં સ્નાન કરીને યઃ—જે જલૈઃ દેવાદીન્ તર્પયેત્—જળથી દેવોનું તર્પણ કરે અને ચેત્—જે ઉપોષ્ય મામ્ સ્મરન્ અર્ચેત્—ઉપવાસ કરીને માં સ્મરણ કરતો કરતો માં પૂજન કરે તો સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે—તમામ પાપથી મુક્ત થાય છે.

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ બોલ્યા કે—‘હે સર્પ ! તને જે આશિક્ષા કરી છે, તે વાતનું જે મનુષ્ય બેસંધ્યા વખતે સ્મરણ કરે, તથા કીર્તન કરે, તે મનુષ્યને તમારે ત્રાસ દેવો નહિં. (૬૧) મારી કીડાના સ્થળરૂપ આ ધરામાં જે મનુષ્ય સ્નાન કરીને, જળથી દેવાદિકનું તર્પણ કરશે, અને ઉપવાસ કરીને માઈ સ્મરણ કરતાં કરતાં, માઈ પૂજન કરશે, તે મનુષ્ય સઘળા પાપથી મુક્ત થશે. (૬૨)

૬૧-૬૨ વિવેચન—

કાલિયનાગને પ્રભુએ પોતાની ચરણરજ આપી, એવી મહિમાવાળી આ કથાનું સ્મરણ કરનાર મનુષ્ય, સર્પોના ત્રાસથી બચશે, એ ભાવ છે. સ્નાન માત્રથી દેહસંબંધી પાપનો નાશ થાય છે, ઉપવાસથી પ્રાણસંબંધી પાપનો નાશ થાય છે. ભગવાનના સ્મરણથી અંતઃકરણનાં પાપનો નાશ થાય છે; અને પૂજનથી ઈંદ્રિયોના પાપનો નાશ થાય છે. દેવતાઓ, ઋષિઓ અને પિતૃઓ દેશ, કાળ અને કર્મના સાક્ષી છે. તેથી મનુષ્ય જે જે પાપ કરે છે, તે તમામ તેઓ જુએ છે; તેમનું તર્પણ કરવાથી, તેઓ પ્રસન્ન થઈને, પાપનો નાશ કરે છે.

કયા દ્વીપમાં કાલિયનાગ ગયો ?—૬૦ માં શ્લોકમાં તેને સમુદ્રમાં જવાનું કહ્યું, અને ૬૭ માં શ્લોકમાં ‘અઢધેઃ દ્વીપં-સમુદ્રના દ્વીપમાં તે ગયો’ એમ કહ્યું. ૬૭ માં શ્લોકમાં દ્વીપનું અમુક નામ આપ્યું નથી, માટે તે ‘રમણકદ્વીપ’ હોવો જોઈએ.

કાલિય નાગને ગરડના ભયથી મુક્ત કરે છે—

દ્વીપં રમણકં હિત્વા, હૃદમેતમુપાશ્રિતઃ ॥

યદ્વયાત્સ સુપર્ણસ્ત્વાં, નાઘાન્મત્પાદલાઞ્ચિતમ્ ॥૬૩॥

અર્થ—જેના ભયથી રમણક દ્વીપ તજીને, તેં આ ધરામાં વાસ કર્યો છે, તે ગરડજી—મારા ચરણની છાપ તને લાગવાથી, હવે તને ખાશે નહીં. (૬૩)

૬૩ વિવેચન—

જેમ દવા કડવાટ સાથે આરોગ્ય આપે, તેમ શિક્ષા દુઃખ સાથે અભય કરે.

હવે નાગલોકે પ્રભુનું પૂજન કરે છે, અને તેઓ કાલિંદીમાંથી વિદાય થાય છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवमुक्तो भगवता, कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥

तं पूजयामास मुदा, नागपत्न्यश्च सादरम् ॥૬૪॥

૬૩ પદ્યછંદ—યસ્ય મયાત્—જેના ભયથી રમણકં દ્વીપં હિત્વા—રમણક દ્વીપ મૂકીને
एतं हृदं उपाश्रितः—આ ધરામાં તેં વાસ કર્યો છે. सः सुपर्णः—તે ગરડ મમ પાદાભ્યાં
लांछितः तं-इति त्वां-न अघात्—મારા ચરણની છાપ લાગવાથી તને ખાશે નહીં.

૬૪ પદ્યછંદ—अद्भुतकर्मणा कृष्णेन भगवता—અદ્ભુત કર્મ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ
भगवान्થી एवं उक्तः—ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં તેણે मुदा तं पूजयामास—પ્રેમથી ભગ-
वानનું પૂજન કર્યું च—અને नागपत्न्यः सादरं—નાગપત્નીઓએ પણ આદરથી ભગવાનનું
पूजन કર્યું.

દિવ્યામ્બરસ્રજાણિભિઃ, પરાધ્યૈરપિ ભૂષણૈઃ ॥

દિવ્યગન્ધાનુલેપૈશ્ચ, મહત્યોત્પલમાલયા ॥૬૫॥

પૂજયિત્વા જગન્નાથં, પ્રસાદ્ય ગરુડધ્વજમ્ ॥

તતઃ પ્રીતોઽભ્યનુજ્ઞાતઃ, પરિક્રમ્યાભિવાદ્ય તમ્ ॥૬૬॥

સકલત્રસુહૃત્પુત્રો, દ્વીપમબ્ધેર્જગામ હ ॥

તદૈવ સાઽમૃતજલા, યમુના નિર્વિષાઽભવત્ ॥

અનુગ્રહાદ્ભગવતઃ, ક્રીડામાનુષરૂપિણઃ ॥૬૭॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे कालियनिर्यापणं नाम
षोडशोऽध्याय ॥१६॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-અહિભુત કર્મ કરનાર! શ્રીકૃષ્ણે ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા કરતાં, તે નાગે અને નાગપત્નિઓએ, આદરથી ભગવાનનું પૂજન કર્યું. (૬૪) દિવ્યવસ્ત્રો, દિવ્યમાળાઓ, મણિઓ, અમૂલ્યભૂષણો, દિવ્યગંધોના લેપ તથા કમળની મોટી માળાથી, ગરુડધ્વજ જગન્નાથ ભગવાનનું પૂજન કરીને રાજી થએલો, અને જેને પ્રભુએ રજા આપી દીધી હતી, એવો કાલિયનાગ, ભગવાનની પ્રદક્ષણા કરીને, અને પ્રભુને વંદન કરીને, સ્ત્રીઓ, સંબંધીઓ અને પુત્રો સહિત સમુદ્રના દ્વીપમાં ગયો. ત્યારથીજ લીલાઓ માટે મનુષ્યરૂપને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી, યમુનાજી ઝેરરહિત થયાં; અને પરિણામે યમુનાજીનાં જળ અમૃત સરખાં થયાં. (૬૫-૬૬-૬૭.)

૬૪ થી ૬૭ વિવેચન—

નાગોનો પૂજનવિધિ જુઓ. ગણેશોદેશદિપીકા નામનો ગ્રન્થ કહે છે કે-‘કાલિયનાગે પોતાના ભંડારમાંથી શ્રીકૃષ્ણને કૌસ્તુભમણિ આપ્યો હતો.’ નાગ થયું ઝેરી પ્રાણી છે. તોપણ

૬૫-૬૬ પદ્યછંદ—દિવ્યાનિ ચત્તાનિ અંબરાણિ ચ સ્રજશ્ચ મણયશ્ચ દિવ્યાંબર-સ્રક્ષ્મણયઃ તૈઃ-દિવ્ય વસ્ત્ર અને દિવ્ય માળાઓ અને મણિઓથી. પરાધ્યૈઃ ભૂષણૈઃ અપિ-અમૂલ્ય ભૂષણોથી પણ ચ-અને દિવ્યગંધાનુલેપનૈઃ-દિવ્ય ગંધોના લેપથી મહતી ઉત્પલાનાં માલા તથા-કમળની મોટી માળાથી. ગરુડધ્વજમ્ જગન્નાથ પૂજયિત્વા-ગરુડધ્વજ જગન્નાથનું પૂજન કરીને પ્રસાદ્ય-અને તેમને પ્રસન્ન કરીને તતઃ પ્રીતઃ-પછી રાજી થએલો અભ્યનુજ્ઞાતઃ-રજા પામેલો. પરિક્રમ્ય-ભગવાનની પ્રદક્ષણા કરીને તમ્ અભિવાદ્ય-અને તેમને વંદન કરીને.

૬૭ પદ્યછંદઃ—કલત્રાણિ ચ સુહૃદશ્ચ પુત્રાશ્ચ તૈઃ સહ સઃ સકલત્રસુહૃત્પુત્રઃ સ્ત્રી, સંબંધીઓ અને પુત્રો સહિત. અઽધ્ધેઃ દ્વીપં જગામ-સમુદ્રના દ્વીપમાં ગયો. તદા યવ-ત્યારથીજ ક્રીડામાનુષરૂપિણઃ ભગવતઃ અનુગ્રહાત્-લીલાઓ માટે મનુષ્ય રૂપને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી. નિર્વિષા યમુના-યમુનાજી ઝેરથી રહિત થયાં અતઃ યવ-સા અમૃતજલા અભવત્-તે અમૃત જળવાળી બની.

હિંદુશાસ્ત્રે તેમને દેવ માન્યા છે. વરસના ૩૬૫ દિવસમાંથી, એક દિવસ (નાગપાંચમ) નાગના પૂજન અને વ્રત માટે શાસ્ત્રે સ્વકાયો છે. તે દિવસે નાગનો મહિમા અવશ્ય સાંભળવો. કારણકે એકલાં પૂજન અને વ્રતથી કાર્ય નહિં મરે. નાગ ચમત્કારી પ્રાણી છે. કચ્છમાં બૂછ્યોનાગ અને માણિકવાડામાં માણિકનાગ, એમ અનેક ઠેકાણે મોટા નાગ પ્રસિદ્ધ છે.

નાગ અને દુર્જનમાં ફેર શું?—નાગ બચંકર ઝેરી છે, છતાં દુર્જનો કરતાં સારા છે. મોટા નાગો ખેતરોમાં રહે છે; કોઇ કોઇના ઘરમાં રહે છે; કોઇ કોઇનો પયારીમાં આવીને સુતેલા જણાય છે, પણ કારણવિના કરડતા નથી; અને દુર્જન તો લેવાદેવા વિના ખીખનો ઉપદ્રવ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. સર્પની પાસે ઘીનો દીવો કરવાથી, તે ગમે ત્યાં ચાલ્યો જાય છે, દુર્જન પાસે સો દીવા કરો, તોપણ તે પોતાની કુટ્ટેવ છોડતો નથી. ગમે તેવો સર્પ મંત્રાધીન છે, અને દુર્જન કોઇને પત કરતોજ નથી. નાગની દાદોમાંજ ઝેર હોય છે, દુર્જનના સર્વ અંગોમાં ઝેર હોય છે. મનુષ્યાદેહનો મહિમા જાણ્યો હોય. તો દુર્જન થશે નહીં. વિના કારણ કોઇનું બગાડશે નહીં. કોઇની છબ્યાં અને દ્રેષ કરીને રાજ થશે નહીં. કદિ દુર્જનનો સંગ પણ કરશે નહીં. દુર્જન સર્પના કરતાં નીચી યોનીમાં જવાની તૈયારી કરતો જણાય છે.

સર્પનો અવતાર કોણ લેતા હશે ?

૧ જેઓ બહુજ ક્રોધી અને ડંસીલા હોય, અને મુવા પહેલાં સંતોને અને શાસ્ત્રોને સેવીને, આ દોષનું નિવારણ કરી શક્યા ન હોય, તેઓને સર્પ યોનીમાં જવું પડે. ઉંડા દરમાં, અવાવરં ઘરમાં, અગર કુવા વિગેરે જળાશયમાં સંતાઇને પડ્યા રહેવું પડે.

૨ જેઓ લક્ષ્મીને બહુજ ખંતથી સાચવતા હોય, અને મુવા પહેલાં સંતો અને શાસ્ત્રો દ્વારા, તેમાંથી વાસના ન તોડી શક્યા હોય, તેમને તે લક્ષ્મી સાચવવા સર્પ થઇને આવવું પડે. (નિઃસંતાન મનુષ્યોનાં આવાં ધણાં દ્રષ્ટાંત સંભળાય છે.)

મુમુક્ષુઓએ આ વાતો સાંભળીને સાવધાન રહેવું. જેના પેરણમાં માંકડ પેડો હોય, તે મનુષ્ય માંકડને પકડીને નાંખી ન દે, ત્યાંસુધી-સુખેથી બેસી શકતો નથી. તેમ જેના અંતઃકરણમાં આ દોષો હોય, તે મનુષ્યે આ દોષો કાઢી નાંખ્યા પહેલાં, સુખેથી બેસવું નહીં.

પ્રીતઃ—કાલિયનાગ ડંસીલાપણું તજીને પ્રભુને શરણે ગયો જણાય છે.

હવે આ અધ્યાયને સમાપ્ત કરીએ.

ધર્તિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

ન્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં સૌને અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેજી.

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૪ વિજયાદશમી.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧૭ મો

વિષય—આ અધ્યાયમાં કાલિયનાગનું પૂર્વવૃત્તાંત, તથા ભગવાને દાવાનળથી વ્રજવાસીઓની રક્ષા કરી, તે કથા કહેવાશે.

પરીક્ષિત રાજા પ્રશ્ન કરે છે—

॥ રાજો ઉવાચ ॥

નાગાલયં રમણકં, કસ્માત્તત્યાજ કાલિયઃ ॥

કૃતં કિં વા સુપર્ણસ્ય, તેનૈકેનાસમશ્ચસમ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પરીક્ષિતરાજા પૂછે છે—‘રમણકદ્વીપ કે જે નાગલોકોનું સ્થાન છે, તેનો કાલિયનાગે શા માટે ત્યાગ કર્યો? અને તેણે એકે ગરુડનું શું અપ્રિય કર્યું? (૧)

૧ વિવેચન—

આ પ્રશ્ન સંબંધી આપણે પાછળ [૬૩૭] પાને ખુલાસો કર્યો છે.

શ્રીશુકદેવ તેનો જવાબ આપે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ઉપહાર્યૈઃ સર્પજનૈર્-માસિ માસીહ યો બલિઃ

વાનસ્પત્યો મહાબાહો, નાગાનાં પ્રાઙ્નિરૂપિતઃ ॥ ૨ ॥

સ્વં સ્વં ભાગં પ્રયચ્છન્તિ, નાગાઃ પર્વણિ પર્વણિ ॥

ગોપીથાયાત્મનઃ સર્વે, સુપર્ણાય મહાત્મને ॥ ૩ ॥

વિષવીર્યમદાવિષ્ટઃ, કાદ્રવેયસ્તુ કાલિયઃ ॥

કદર્થીકૃત્ય ગરુડં, સ્વયં તં બુશુજે બલિમ્ ॥ ૪ ॥

૧ ૫૬૨છેદ—નાગાનાં આલયં इति રમણકં—રમણક દ્વીપ કે જે નાગલોકોનું સ્થાન છે તેનો કાલિયઃ કસ્માત્ તત્યાજ—કાલિયનાગે શામાટે ત્યાગ કર્યો? વા—અને તેને એકેન—તે એકથી સુપર્ણસ્ય—ગરુડનું કિં અસમંજસઃ કૃતં—શું અપ્રિય કરાયું?

૨-૩ ૫૬૨છેદ—મહાબાહો—હે રાજા! પ્રાક્-પૂર્વે ઉપહાર્યૈઃ સર્પજનૈઃ—સર્પના બક્ષ્યરૂપ લોકોથી, એટલે સર્પના ઉપાસકોએ પોતાને સર્પનો ભય ન થાય એવા હેતુથી. નાગાનાં યઃ બલિઃ—નાગોને આપવાનો જે બલિ રૂપે રમણકદ્વીપમાં માસિ માસિ વાનસ્પત્યઃ નિરૂપિતઃ—દર મહિને વૃક્ષના મૂળમાં મુકીને આપવો એમ મુકરર થયું હતું. તે બલિમાંથી સ્વં સ્વં ભાગં—પોતપોતાનો ભાગ સર્વે નાગાઃ—સર્વ નાગો આત્મનઃ ગોપીથાય—પોતાના રક્ષણ માટે પર્વણિ પર્વણિ—દરેક પરમે સુપર્ણાય મહાત્મને પ્રયચ્છન્તિ—ગરુડભગવાનને આપતા હતા.

૪ ૫૬૨છેદ—વિષવીર્યમદૈઃ આવિષ્ટઃ—વિષ, વીર્ય અને મદથી હકેલો કદબ્રા:

તચ્છૃત્વા કુપિતો રાજન-ભગવાન્ ભગવત્પ્રિયઃ ॥
 વિજિઘાંસુર્મહાવેગઃ, કાલિયં સમુપાદ્રવત્ ॥ ૫ ॥
 તમાપતન્તં તરસા વિષાયુધઃ, પ્રત્યભ્યયાદુચ્છિન્નતનૈકમસ્તકઃ ॥
 દદ્ધિઃ સુપર્ણ વ્યદશદ્દદાયુધઃ, કરાલજિહ્વોચ્છ સિતોગ્રલોચનઃ ॥ ૬ ॥
 તં તાક્ષ્યપુત્રઃ સ નિરસ્ય મન્યુમાન્, પ્રચ્છન્દવેગો મધુસૂદનાસનઃ ॥
 પક્ષેણ સવ્યેન હિરણ્યરોચેષા, જઘાન કદ્રૂસુતમુગ્રવિક્રમઃ ॥ ૭ ॥
 સુપર્ણપક્ષાભિહતઃ, કાલિયોઽતીવ વિહ્વલઃ ॥
 હ્રદં વિવેશ કાલિન્ધ્યાસ્-તદગમ્યં દુરાસદમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—‘ પોતાને સર્પનો ભય ન થાય, એવા હેતુથી, સર્પના ભક્ષરૂપ લોકો, નાગોને જે બલિ પૂર્વે વૃક્ષના મૂળમાં મૂકીને આપતા હતા, તે બલિમાંથી, નાગલોકો પોતપોતાનો ભાગ, પોતાના રક્ષણ માટે, દરેક પર્વણિએ ગરૂડભગવાનને આપતા હતા. (૨-૩) વિષ, બળ અને

અપત્યં પુમાન્ કાદ્રવેયઃ-કદ્રૂપુત્રઃ કાલિયઃ-કદ્રૂનો પુત્ર કાલિયનાગે ગરૂડે કદર્ય-કૃત્ય-ગરૂડો તિરસ્કાર કરીને સ્વયં-પોતે તં બલિં કુમુજે-તે બલિ તે ખાધ જતો હતો.

૫ પદ્યછંદ—હે રાજન્ ! તત્ શ્રુત્વા-તે સાંભળીને કુપિતઃ ભગવત્પ્રિયઃ ભગવાન-કોપેલા, ભગવાનને બહાલા સમર્થ ગરૂડજી મહાવેગઃ-મોટા વેગવાળા કાલિયં-કાલિયનાગને વિહંતું રુદ્ધુઃ વિજિઘાંસુઃ-મારીનાંખવાની ઇચ્છાવાળા ગરૂડજી સમુપાદ્રવત્-દોડ્યા.

૬ પદ્યછંદ—તં આપતતં પ્રતિ-દોડ્યા આવતા ગરૂડજી સામે વિષાયુધઃ-ઝેરરૂપી આયુધવાળો કાલિયનાગ ઉચ્છિન્નતાનિ નૈકાનિ મસ્તકાનિ યેન સઃ-જેણે પોતાનાં અનેક માથાં ઉંચા કર્યા હતાં તે કાલિય તરસા અભ્યયાત્-વેમથી દોડ્યો. દંતાઃ પથ આયુધાનિ યસ્ય સઃ-દાંતરૂપી આયુધવાળો કરાલજિહ્વઃ-મયંકર જીભવાળો રુદ્ધુઃ સિતાનિ ઉગ્રાણિ હોનાને યસ્ય સઃ-જેનાં નેત્ર ઉપસેલાં અને ઉગ્ર હતાં તે કાલિયનાગ દદ્ધિઃ સુપર્ણ વ્યદશદ્-દાંતથી ગરૂડજીને કરડ્યો.

૭ પદ્યછંદ—સઃ-તે પ્રચ્છન્દવેગઃ-પ્રચંડવેગવાળો મધુસૂદનાસનઃ-ભગવાનના આસન-રૂપ ઉગ્રવિક્રમઃ-બળવાન તાક્ષ્યપુત્રઃ-ગરૂડજીએ મન્યુમાન્-ક્રોધ કરીને તં નિરસ્ય-તે કાલિયનાગને આમતેમ ફેંકી દીધે-હડસેલી નાંખીને. હિરણ્યં ઇવ રોચિઃ યસ્ય સઃ-તેન સવ્યેન પક્ષેણ-સોનાજેવી કાંતિવાળી પોતાની ડાબી પાંખથી કદ્રૂસુતં જઘાન-કાલિયનાગને પ્રહાર કર્યો.

૮ પદ્યછંદ—સુપર્ણપક્ષેણ અભિહતઃ અતઃ પથ અતીવ વિહ્વલઃ કાલિયઃ-ગરૂડની પાંખથી હથાળેલો અને તેથી ધણેજ વિહ્વલ થયેલો કાલિયનાગ કાલિન્ધ્યાઃ-યમુના-જીના દુરાસદં-ધણેજ ઉંડા તસ્ય અગમ્યં હ્રદં-જેમાં ગરૂડજી પેસી ન શકે એવા ધરામાં વિવેશ-પેડા.

મહથી છકેલો કદ્દુપુત્ર-કાલિયનાગ, ગરૂડજીનો તિરસ્કાર કરીને (ગરૂડજીને નહીં ગણુકારીને), ગરૂડજી માટે નાગોએ મૂકેલો ખલિ, પોતે ખાઈ જતો હતો. (૪) તે વાત સાંભળીને કોપ પામેલા મોટા વેગવાળા, અને ભગવાનને બહાલા બળવાન ગરૂડજી, કાલિકનાગને મારી નાંખવા સાડ દોડયા. (૫)

અર્થ—ઝેરરૂપી આયુધવાળો અને જેણે પોતાનાં અનેક માથાં ઉંચા કર્યાં હતાં; તે કાલિયનાગ, દોડયા આવતા ગરૂડજી સામે, વેગથી દોડયો. દાંત-રૂપી આયુધોવાળો, ભયંકર જીલવાળો અને જેનાં નેત્ર ઉપસેલાં અને ઉગ્ર હતાં, તે કાલિયનાગ દાંતથી ગરૂડજીને કરડયો. (૬) પ્રચંડવેગવાળા, ભગવાનના આસનરૂપ, બળવાન ગરૂડજીએ કોધે ભરાઈને, કાલિયનાગને આમતેમ હડસેલી નાંખ્યો—ફેંકી દીધો. પછી પોતાની સોના જેવી ડાબી પાંખથી, ગરૂડજીએ કાલિયનાગને પ્રહાર કર્યો. (૭) ગરૂડજીની પાંખથી હુણાએલો, અને તેથી ઘણોજ વિહ્વલ થયેલો—કાલિયનાગ, જેમાં ગરૂડજી ન પેસી શકે એવા યમુનાજીના ઉંડા ધરામાં પેસી ગયો. (૮)

૨ થી ૮ વિવેચન—

ગરૂડજી અને નાગોને શો સંબંધ ?—કદ્દૂ અને વિનતા નામની દક્ષપ્રજાપતિની બે કન્યાઓ, કસ્યપઋષિને પરણી હતી. કદ્દૂના પુત્ર નાગો, અને વિનતાના પુત્ર ગરૂડજી અને અરુણ.

ગરૂડજી અને નાગોને કળયો થવાનું કારણ શું ?—કદ્દૂ અને વિનતા બંનેનો છતાં શોભના સંબંધમાં જોડાવાથી, એક બીજાની ધખ્યા કરવા લાગી. કદ્દૂને પુત્રરૂપે ૧૦૦૦ સર્પો હતા. અને વિનતાને પુત્રરૂપે અરુણ અને ગરૂડજી હતા. એક દિવસે વિનતાએ કદ્દૂને પૂછ્યું—‘ સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાના વાળનો રંગ કેવો છે ? ’ કદ્દૂએ કહ્યું—‘ તે કાળો છે ? ’ વિનતાએ કહ્યું—‘ એ કાળો ન હોય. ’ એમ વાદે ચડતાં વિનતાએ કહ્યું કે—‘ જો વાળનો રંગ કાળો હોય, તો હું તારી દાસી થઈને રહું. નહિંતો તારે મારી દાસી થઈને રહેવું. ’ આ વાત કદ્દૂએ કમુદ્ધ રાખીને પોતાના પુત્રોને આજ્ઞા કરીને કહ્યું કે—‘ તમે ઉચ્ચૈઃશ્રવાના શરીરે વોટાઈ જાઓ, જેથી તે કાળા વાળવાળો જણાય. ’ કદ્દૂના પુત્ર સર્પોએ તેમ કયું. પછી એક બંહેનો ઘોડા પાસે ગઈ. તે વખતે ઘોડાના વાળનો રંગ કાળો જણાયો. તેથી વિનતા કદ્દૂની દાસી થઈને રહી. પોતાની માતાનું દાસીપણું જોઈને, ગરૂડજી નારાજ થયા. પોતાની માતાને દાસીપણામાંથી મુક્ત કરવા, ગરૂડજીએ કદ્દૂની પ્રાર્થના કરતાં, કદ્દૂએ કહ્યું કે—‘ મારા પુત્રો માટે તું ઇંદ્ર પાસેથી અમૃત લાવી દે, તો તારી માતાને દાસીપણામાંથી હું મુક્ત કરું. ’ ગરૂડજીએ ઇંદ્ર સાથે લડીને અમૃતનો કળશ મેળવ્યો. કળશ આપતી વખતે ઇંદ્રે ગરૂડજીને કહ્યું કે—‘ સર્પોને અમૃત પાશે તો જગતને વધારે હરાન કરશે. ’ તે સાંભળીને ગરૂડજી બોલ્યા કે—‘ આ કળશ હું દર્ભના વનમાં મૂકીશ, અને મારી માતાને છોડાવીશ. પછી તમારે કળશનું જોમ કરવું ઘટે, તેમ કરજો. ’ આ પ્રમાણે ગરૂડજીએ માશીને કળશ આપીને માતાને છોડાવી. અમૃત પીવા માટે કદ્દૂના પુત્રો સ્નાન કરવા ગયા. તે દર્ભયાન ઇંદ્રે કળશ ઉઠાવી લીધો. સર્પો સ્નાન કરીને આવ્યા, પણ કળશ દેખ્યો નહીં; જે દર્ભ ઉપર કળશ મૂક્યો હતો, તે દર્ભને ચાટવાથી

સર્પોની જીમ ચિરાઇ ગઇ. તેથી સર્પો બે જીમવાળા થયા. (આ કથા મહાભારતના આદિ પર્વમાં છે તથા દેવી ભાગવતના સ્કંધ ૨-૧૨ માં છે.) ગરુડની માતા, દાસીપણામાંથી મુક્ત થઇ, પણ સર્પોને અને ગરુડને વેર ઉભું થયું. આ વૈરથી ગરુડ નાગોને પીડતા હતા. વાસુકી વિગેરે અષ્ટકુલ નાગોએ અહ્માજીને ફર્યાદ કરી. અહ્માજીએ ગરુડને કહ્યું કે ‘ અરયો ન કેવલં વધ્યા:-તમે બળવાન છો તો બલે, પણ દુરમનો તદ્દન મારવા લાયક ન ગણાય. તેમની પાસેથી કાંઇક દંડ લ્યો. ’ તે વાત ગરુડજીએ કયુલ રાખતાં, અહ્માજીએ આગળ કહ્યું કે-‘ પાતાળમાં રહેનાર સર્પ ભોકો આ નાગોને દર અમાવાસ્યાએ જે ભોગ-સામગ્રિ આપે છે, તે ભોગ સામગ્રિ તેઓ તમને આપશે. નાગો તેમ કરે, ત્યાં સુધી તમારે તેમને મારવા નહીં. ’ આ કરાર પછી નાગો સુખપૂર્વક રમણુક-દ્વીપમાં રહેવા લાગ્યા. કદૂનો છકી ગએલો પુત્ર કાલિયનાગ, ગરુડજીનો તિરસ્કાર કરીને, ગરુડજી માટે નાગોએ મૂકેલો ભોગ, ખાઇ જવા લાગ્યો. તે સાંભળીને મોટા બળવાળા ગરુડજી કાલીય-નાગને શિક્ષા કરવા દોડ્યા. બચકર યુદ્ધ થયું ગરુડજીએ કાલિયનાગને હરાવ્યો. કાલિયનાગ નાસીને યમુનાજીના ધરામાં સંતાપ્યો.

મદે કેને નસાડયા નથી ?—

એપાર્ધ-યૌવન જ્વર કેહિ નહિં બલકાવા, મમતા કેહિકર યશ ન નશાવા ?

મત્સર કાહિ કલંક ન લાવા, કાહિ ન શોક સમિર ડોલાવા ?

મદે મુગલાઇને ફેંકી દીધી, મદે નેપોલીયનને સેંટહેલીનામાં પૂરો દીધો.

મદે કેસર વિક્લીયમને કંગાલ બનાવ્યો, મદે રશિયાના ઝરને જખમી કર્યો.

વિગેરે.

તાર્ક્ષ્યપુત્ર:-તૃક્ષ: એટલે અહ્માના પુત્ર મરીચિ. તેના પુત્ર કસ્યપ તાર્ક્ષ્ય: અગર તાર્ક્ષ્ય: કહેવાય છે. તેના પુત્ર ગરુડજી તાર્ક્ષ્યપુત્ર: અથવા તાર્ક્ષ્યપુત્ર: કહેવાય છે.

તાર્ક્ષ્ય: ના અર્થ—ગરુડ, ગરુડનો મોટો ભાઇ અરણ્ય, વાહન, ઘોડો, નાગ, પક્ષી, શીવ, સોનું. તાર્ક્ષ્યઘ્વજ: એટલે વિષ્ણુ.

તે ધરામાં ગરુડજી કેમ આવી શકતા નહિં, તે વાત હવે શ્રીશુકદેવજી કહે છે—

તન્નૈન્નદ્ધ જલચરં, ગરુડો મક્ષ્યમીપ્સિતમ્ ॥

નિવારિત: સૌભરિણા, પ્રસજ્ય શુધિતોઽહરત્ ॥૧॥

અર્થ—તે ધરામાંથી એક વખત, સૌભરિ ઋષિએ વાર્યા છતાં, ગરુડજીએ બહુ બૂખ્યા થઇ જવાથી, પોતાને પ્રિય ભક્ષ્યરૂપ મીનપતિને (મત્સ્યોના રાજાને), બળાત્કારથી ઉપાડી લીધો હતો. (૬)

૯ વિવેચન—

આ વાત આગળ ૬૩૭ મે પાને આપને ટુંકામાં કહી છે.

૯ પદ્ય-ત્ર-તે ધરામાં. પદ્ધતિ એક વખત. સૌભરિણા નિવારિત: ઋષિ-સૌભરિ ઋષિએ વાર્યા છતાં ગરુડ:-ગરુડજીએ શુધિત:-મહુ બૂખ્યા થઇ જવાથી નિવૃત્ત મક્ષ્ય જલચરં-પોતાના પ્રિય ભક્ષ્યરૂપ મીનપતિને પ્રસજ્ય અહરત્-બળાત્કારથી ઉપાડી લીધો.

માછલાંઓને દુઃખી દેખીને સૌભરિ શું બોલ્યા, તે સાંભળો—

મીનાન્સુદુઃસ્વિતાન્દૃષ્ટ્વા, દીનાન્મીનપતૌ હતે ॥

કૃપયા સૌભરિઃ પ્રાહ, તત્રત્યક્ષેમમાચરન્ ॥૧૦॥

અત્ર પ્રવિશ્ય ગરુડો, યદિ મત્સ્યાન્ સ સ્વાદતિ ॥

સઘઃ પ્રાણૈર્વિયુજ્યેત, સત્યમેતદ્ભવીમ્યહમ્ ॥૧૧॥

તં કાલિયઃ પરં વેદ, નાન્યઃ કશ્ચન લેલિહઃ ॥

અવાત્સીદ્ગરુડાઙ્ગીતઃ, કૃષ્ણેન ચ વિવાસિતઃ ॥૧૨॥

અર્થ—મીનપતિનો નાશ થતાં, માછલાંઓને બહુ દુઃખી અને લાચાર દેખીને, તે ધરામાં રહેનારાંઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી, સૌભરિ ઋષિ કયાથી બોલ્યા—“હું અહીં સત્ય કહું છઉં કે—‘જો કદિ આ ગરુડ અહીં પેસીને, મત્સ્યોને ખાશે, તો તે તુરત પ્રાણુથી મુક્ત થશે—મરી જશે.’ (૧૦-૧૧).

અર્થ—તે વાતને કાલિયનાગ બાળુતો હતો; પણ ખીજે કોઈ સર્પ બાળુતો નહિ. (આવા કારણને લીધે) કાલિયનાગ ગરુડથી ડરીને અહીં રહેતો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેને આ સ્થળમાંથી બહાર કાઢ્યો. (૧૨)

૧૦-૧૧-૧૨ વિવેચન—

૬યા—પ્રાણીયો પ્રત્યે કસમયે થએલી દયા પણ, મુમુક્ષુઓના જીવનમાં દોષરૂપ ગણાય છે. મૃગલીના બચ્ચાં પ્રત્યે દયા કરતાં, જડભરતને ત્રણ અવતાર લેવા પડ્યા. મત્સ્યો પ્રત્યે દયા કરતાં સૌભરિને મત્સ્યોમાં પ્રેમ વધ્યો. પ્રેમ વધ્યો, તે સાથે તેમનો પરિચય પણ વધ્યો. પરિચય વધતાં નરનારી—મત્સ્યોને સંગ કરતાં દેખ્યાં. તેમનો સંગ જોઈને સૌભરિને ત્યાગાશ્રમમાંથી નીકળીને, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થઈ. માંખાતા રાજાને ઘેર જઈને, તેઓ તપોબળથી ૫૦ કન્યા પરણ્યા. ધણી વરસોથી પ્રાપ્ત કરેલું તપ થોડા સુખ માટે બોઈ નાંખ્યું. [આ કથા નવમ સ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે.] મહાન્ તપસ્વીઓની આ દશા છે, ત્યારે

૧૦ ૫૬૨છેદ—મીનપતૌ હતે—મીનપતિનો નાશ થતાં મીનાન્ સુદુઃસ્વિતાન્ દીનાન્ દૃષ્ટ્વા—માછલાંને બહુ દુઃખી અને લાચાર દેખીને. તત્ર ભવાઃ ઇતિ તત્રત્યાઃ—તે ધરામાં રહેનારાં. તેષાં ક્ષેમઃ તમ્ આચરન્—તેઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા સૌભરિઃ કૃપયા પ્રાહ—સૌભરિ કયાથી બોલ્યા.

૧૧ ૫૬૨છેદ—પતદ્ અહં સત્યં બ્રવીમિ—હું અહીં સત્ય કહું છઉં કે યદિ સ ગરુડઃ—જો આ ગરુડ. અત્ર પ્રવિશ્ય—અહીં પેસીને મત્સ્યાન્ સ્વાદતિ—મત્સ્યોને ખાય. સઘઃ પ્રાણૈઃ વિયુજ્યેત—તો ત્વરાથી પ્રાણુથી મુક્ત થાય.

૧૨ ૫૬૨છેદ—તં કાલિયઃ વેદ—તે વાતને કાલિયનાગ બાળુતો હતો. પરં—પણ અન્યઃ કશ્ચન લેલિહઃ—ખીજે કોઈ સર્પ ન (વેદ)—બાળુતો નહોતો. ગરુડાત્ ભીતઃ—ગરુડાને ભીત—તે ગરુડથી ડરીને અહીં રહેતો હતો. ચ—અને કૃષ્ણેન વિવાસિતઃ—તેને કૃષ્ણે ત્યાંથી બહાર કાઢ્યો.

આજકાલના સાધુ સન્યાસીની શી વાત! સાધુ સન્યાસીઓએ કદિ ગૃહસ્થોના ધરમાં ઉતરવું નહીં. ગૃહસ્થોના સમાગમમાં ખાસ કારણ વિના જવું નહીં. જે સાધુ સન્યાસીઓ આ ધર્મ ન જાણતા હોય, તેમને આ ધર્મ ગૃહસ્થોએ પરાણે શીખવવો. વળી જેઓ સંસારમાં રમ્યા પમ્યા રહેતા હોય-ધડીવાર પણ ઔપુત્રાદિકથી છૂટા રહી શકતા ન હોય, કદિ સંત્સંગદ્વારા મોહરૂપી કચરાને ધોતા ન હોય, તેમની શી દશા થતી હશે! વિચાર કરી જોજો.

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા, મોહજાલસમાવૃતા: ॥

પ્રસક્તા: કામભોગેષુ, પતંતિ નરકેડ્યુષ્ઠૌ ॥૧૬॥ [ગીતા અ. ૧૬.]

અર્થ—જેમનાં ચિત્ત અનેક પ્રકારે ભમેલાં છે, મોહજાલમાં ફસાઇ ગયાં છે, તથા પદાર્થો અને ભોગોમાં અતિ આસક્ત છે, તે આસુરી લોકો, ભયંકર નરકમાં પડે છે. [૧૬]

તાત્પર્ય—તમે સદા સાવધાન રહેજો. ઔપુત્રાદિકને કંટાળારૂપ લાગે, ત્યારે તો મારા જેવા નવરાને અવશ્ય મળજો. મેધમંડળજેવો આ તાલમેલ છે, તેને ઓળખજો. પરપોટા જેવાં આ સુખ, સદા નભે એવાં નથી. વટેમાર્ગીઓ જેવો સંબંધીઓનો આ સંઘ, સદા એક ઠેકાણે રહી શકે એમ નથી. વિચાર કરી જોજો.

અલ્પ સુખ આપતાં મોટું દુઃખ-ગરડાને શાપ આપીને મત્સ્યોને ગરડથી બચાવ્યાં, પણ તેને લીધે કાલિયનાગ જેવા ભયંકર ઝેરી પ્રાણીને, તે સ્થળમાં વસવું ફાવ્યું. તેથી કાલિંદ્રીનું જળ વિષમય બની ગયું. મત્સ્યાદિ જેઓ ત્યાં વસતા હતાં તેમનો, અને ત્યાં આવતાં પ્રાણીઓનો ધાણુ વળી ગયો. આ બધી ગોવિંદની અકળ કળા છે.

હવે કાલિયનાગની કથા પૂરી થઈ. શ્રીકૃષ્ણને નંદાદિ ગોવાળીયા કેવી રીતે મળે છે, તે સાંભળો—[મેળાપની કથા ૧૩ થી ૧૯ શ્લોક સુધી ચાલશે.]

કૃષ્ણં હૃદાદિનિષ્ક્રાન્તં, દિવ્યસ્રગન્ધવાસસમ્ ॥

મહામણિગણાકીર્ણં, જામ્બૂનદપરિષ્કૃતમ્ ॥૧૩॥

ઉપલભ્યોત્થિતા: સર્વે, લબ્ધપ્રાણા ઇવાસવ: ॥

પ્રમોદનિમૃતાત્માનો, ગોપા: પ્રીત્યાઽભિરેભિરે ॥૧૪॥

યશોદા રોહિણી નન્દો, ગોપ્યો ગોપાશ્ચ કૌરવ ॥

કૃષ્ણં સમેત્ય લબ્ધેહા, આસંલ્લબ્ધમનોરથા: ॥૧૫॥

૧૩-૧૪ ૫૬૨છેદ—હૃદાત્ વિનિષ્ક્રાન્તં-ધરામાંથી નીકળેલા. દિવ્યાનિ સ્રગંધ-વાસાંસિ યસ્ય સઃ તં કૃષ્ણં-જેણે દિવ્ય માળા, ચંદન અને વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં તે. મહા-મણીનાં ગણે: આકીર્ણં: તં-મોટા મોટા મણિયોથી જે વ્યાપ્ત થયા હતા તે. જાંબૂનદં-સુવર્ણ. તેન પરિષ્કૃતઃ તં-સોનાથી શણગારેલા કૃષ્ણને. ઉપલભ્ય-મેળવીને. લબ્ધપ્રાણા: અસવઃ-ઈશ-પ્રાણ પ્રાપ્ત થતાં ઇન્દ્રિયો ઉડે તેમ. સર્વે ઉત્થિતા:-સર્વે ઉભા થયા. પ્રમોદેન નિમૃતા: આત્માનઃ યેષાં તે-ઈતિ ગોપા:-આનંદથી ઉભરાઇ મયેલા ગોવાળીયાઓ. પ્રીત્યા અભિરેભિરે-પ્રીતીથી ભેટવા લાગ્યા.

૧૫ ૫૬૨છેદ—મો કૌરવ!-હે રાજન! યશોદા રોહિણી નંદ: ગોપ્ય: ગોપા: ચ ॥ કૃષ્ણં સમેત્ય-શ્રીકૃષ્ણને મળીને. લબ્ધા-ઈહા યૈ: તે-ભાનવાળા થયાં-ભાન આપ્યું. લબ્ધમનોરથા: આસન-મનોરથો પૂરા થયા.

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ધરામાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમણે દિવ્ય માળા, અંદન અને વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં. મોટા મણિઓના શણગારથી તેઓ ઝળકી રહ્યા હતા. સુવર્ણના અલંકાર પણ શ્રીકૃષ્ણે પહેર્યા હતા. આવા શ્રીકૃષ્ણને મેળવીને-શ્રીકૃષ્ણને આવ્યા જોઈને, પ્રાણ પ્રાપ્ત થતાં ઈંદ્રિયો ઉઠે, તેમ સર્વે ઉભાં થયાં. આનંદથી ઉભરાઈ જતા ગોવાળીયાઓ, ભગવાનને પ્રીતિથી ભેટવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! યશોદા, રોહિણી, નંદ, ગોપીકાઓ અને ગોવાળીયાઓ, શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને, ભાનવાળા થયાં-તેમને ભાન આવ્યું. તેમના (સર્વે) મનોરથો પૂર્ણ થયા. (૧૩-૧૪-૧૫)

૧૩-૧૪-૧૫ વિવેચન—

કાલિંદ્રીના ધરામાંથી પ્રભુ બહાર નીકળ્યા. નિર્ધનનો એકનો એક રૂપૈયો ખોવાતાં, તે આખી પોળની ધૂળ ચાળી નાંખે, અને તે રૂપૈયો જ્યારે તેને જડે, સારે તેના આનંદનો પાર રહે નહીં. નંદાદિ ગોપોની-યશોદાદિ ગોપીકાઓની, માયો વિગેરે પશુઓની, અને વૃક્ષાદિ વન-સ્પતિઓની સ્થિતિ આવી હતી. શ્રીકૃષ્ણને દેખીને તેમની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. તેઓનો મ-ભરાટ મટી ગયો. તેઓ આનંદથી ઉભરાઈ ગયાં. આપ સૌ સાથે છો ને? સાથે હશે, તો તમે પણ આ આનંદથી ઉભરાઈ જશો. આ સુખને ઓળખો, તોજ ઓળખાય-આ સુખ પરવાવાળાથીજ પરખાય. આ સુખ સમાગમનાં છે—

ઇંદ્રવ ઇંદ.

તાત મિલે, પુનિ માત મિલે, સુત બ્રાત મિલે, યુવતી સુખદાઇ;

રાજ મિલે, ગજ બાજ મિલે, સખસાજ મિલે, મનવાંછિત પાઇ.

લોક મિલે, સુરલોક મિલે, વિધિલોક મિલે, વૈકુંઠહિ જાઇ;

સુંદર ઔર મિલે સખાહિ સુખ; સંતસમાગમ દુર્લભ ભાઇ.

ભલે હજારો વખત કથામાં જાઓ, હજારો વખત તમારે મેર કથાવાર્તા કરાવો-એકને બદલે અનેક રૂપૈયા વાપરો-પણ આ-સમાગમનાં-સુખને ન ઓળખો, તો ગધેડાની પીડે સાકર અને કાંકરા બેઉ સરખાં છે. કથાકારને દેખીને હરખ્યાં નહિં, કથા સાંભળીને ગદગદ કંઠે થયાં નહીં, શ્રોતાઓને કદિ સાચાં સગાં જણ્યાં નહીં-તેમને કથામાં આવવા જવાના પરિશ્રમ જોટલુંજ ફળ મળે.

પ્રભુ કેવા શોભતા હતા, તે ફરી સાંભળો—રાગ-શાર્દૂલ૦

કસ્તૂરીતિલકં લલાટપટલે, વક્ષઃસ્થલે કૌસ્તુભં ।

નાસાગ્રે ચરમૌક્તિકં કરતલે, વેણુઃ કરે કંકણં ॥

સર્વાંગે હરિચંદનં સુલલિતં, કંઠે ચ મુકાવલિર ।

ગોઽપીપરિવેષ્ટતો વિજયતે, ગોપાલચૂડામણિઃ ॥

અર્થ—જેમના લલાટના મધ્ય ભાગમાં કરતુરીનું તિલક હતું, છાતી ઉપર કૌસ્તુભમણિ ભટકી રહ્યો હતો, નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં (એટલે નાસિકાના ટેરવાં ઉપર) ઉત્તમ મોતીની કડી શોભી રહી હતી, હાથમાં મોરલી હતી, હાથના કાંડા ઉપર કંકણ શોભતાં હતાં, સર્વ અંગોમાં દેવવૃક્ષ અંદનનો ફરેલો સુંદર મનોહર સુગંધીદાર લેપ શોભા આપી રહ્યો હતો. કંઠમાં

સુકતાફળની માળા શોભતી હતી. ગોપીકાઓથી તે વિંટાએલા હતા. એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા શોભતા હતા.

ગોપીકાઓ ગાય છે કે—

કાળીનીરંગી કૃષ્ણજી આવ્યારે,
જીજી જીજી મોતીકે વધાવ્યારે;
મળી ગોપીઓ ધરધર ટોળેરે, કુમ કુમ કેસર ચંદન ઘોળેરે,
જોષ મુખકું મોહનનું હરખેરે, પ્રભુજી પ્રેમના પાત્રને પરખેરે;
પુષ્પમાળ મોહનને ચરખેરે, માખણ મીસરી બહાજાને સમરખેરે,
હવે વિકૃલવરને વરીએરે, ધણુ! હરખથી ભવજળ તરીએરે.
શ્યામરુપ સુકોમળ કાચારે, ધન્ય ધન્ય યશોદાના જયારે. વિગેરે વિગેરે.

હવે બળરામજી શ્રીકૃષ્ણને ભેટ છે.

રામશ્ચાચ્યુતમાલિન્ગ્ય, જહાસાસ્યાનુભાવવિત્ ॥

નગા ગાવો વૃષા વત્સા, લેભિરે પરમાં મુદમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવને જાણનારા બલરામ શ્રીકૃષ્ણને ભેટીને હસ્યા. વૃક્ષો, ગાયો, સાંઠો અને વાછરડાં પરમ આનંદ પામ્યાં. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

શોષાર્ધ—‘નટમકેટ ઇવ સખલિ નચાવત, રામ ખગેશ વેદ અસ ગાવત.’

(મોક્ષવાણીનું પાનું ૪૦ A)

નટની માયામાં સૌ મોહ પામે, નટની દયા હોય ત્યાં સુધી, જંપુરો મોહ પામે નહી.

બળભદ્રે હસીને સૂચવ્યું—‘શ્રી કૃષ્ણ ઇશ્વર હોવાથી, આખા વિશ્વને ઉચલાવીને ફેંકી દે; ત્યારે કાલિયનાગ તેના શા હિસાબમાં!’ અથવા—‘પૂતનાહિ અનેક અસુરોને મારીને, જેમણે પોતાતું પ્રભુત્વ બતાવ્યું છે, તેમની કૃતિમાં વ્રજવાસીઓ કાં મોહ પામે!’ અથવા બળભદ્રે વ્રજવાસીઓને સૂચવ્યું કે—‘નંદ યશોદાને સાનમાં સમજાવીને દીધું કે—‘આ સાક્ષાત્ નારાયણ છે. સંસાર વ્યવહારના હજારો કામ મૂકીને તેમને સેવજો. તેમનાથી વિખુટા રહેશો નહી. તેમનાથી જોઓ વિખુટા પડ્યા, તેઓ પોતાના સાચા સ્વાર્થથી વિખુટા પડ્યા. તેમને ન જણ્યા, તેમણે કાંઈ જાણ્યું નહી.’ વિગેરે-વિગેરે.

વૃક્ષ આનંદ પામ્યાં—એટલે ‘વૃક્ષો ફળ ફુલથી લચી પડ્યાં—ખીલી નીકળ્યાં.’

ગાયો, સાંઠો વિગેરે પશુઓ આનંદ પામ્યાં—એટલે તેઓ આનંદથી બાંમરવા લાગ્યાં, અને પૂંછડાં ઉંચા કરીને આમ તેમ દોડવા લાગ્યાં.

૧૬ ૫૬૨છેદ—અસ્ય અનુભાવવિત્ રામઃ—શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવને જાણનારા બલરામ. અચ્યુતં આલિન્ગ્ય—ભગવાનના ભેટીને. જહાસ—હરવા. નગાઃ—વૃક્ષો. ગાવઃ વૃષાઃ વત્સાઃ—ગાયો, સાંઠો અને વાછરડાં. પરમાં મુદં લેભિરે—ખુદ રાજી થયાં.

હવે બ્રાહ્મણો નંદજીને આશીર્વાદ આપે છે.

નન્દં વિપ્રાઃ સમાગત્ય, ગુરવઃ સકલત્રકાઃ ॥

ઝચુસ્તે કાલિયગ્રસ્તો, દિષ્ટયા મુક્તસ્તવાત્મજઃ ॥ ૧૭ ॥

દેહિ દાનં દ્વિજાતીનાં, કૃષ્ણનિર્મુક્તિહેતવે ॥

નન્દઃ પ્રીતમના રાજન્, ગાઃ સુવર્ણં તદાઽદિશત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—વડીલ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત, નંદરાય પાસે આવીને કહ્યું કે—“ કાલિયનાગે ગળેલો તમારો પુત્ર મૂકત થયો, તે બહુ સાફ થયું; તેથી હવે બ્રાહ્મણોને દાન આપો. ” રાજા થયેલા નંદજીએ તે વખતે ગાયોનાં અને સુવર્ણનાં દાન આપ્યાં. (૧૭-૧૮)

૧૭-૧૮ વિવેચન—

અત્યારે કોઇનો જય થાય, કોઈ કેસ જીતે, કોઈ પરિક્ષામાં પાસ થાય, તો—આ પાણી, ગાર્ડન પાર્ટી, ઉબળણી, સુધરીને બગડ્યા હોય અને પૈસાની છૂટ હોય, તો દારૂના ડોઝ, આમીશનો ઉપયોગ અને વેશ્યાના નાય, આવે ટાણે સાધુ બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરનારા હજી થોડા છે ખરા, પણ સત્કાર કરનારા ગૃહસ્થોના વંશવારસો તરફ નજર કરીએ, ત્યારે આપણને ખાતરી થાય છે કે—જગતનો પ્રવાહ ગમે તે પ્રકારે અધર્મમાં ઘુસતો જાય છે. પોતાનું જીવનું—પોતાનું આર્યત્વ—પોતાનો ધર્મ—માનવજીવનનું રહસ્ય, દિન પ્રતિદિન ધસતું જાય છે. મુમુક્ષુઓએ આ વાત વિચારવા જેવી છે. જેમને મનુષ્યાવતાર દીપાવલો હોય—પોતાનું કર્તવ્ય સમજવું હોય, તેમણે આવે પ્રસંગે દેવોનાં અને સુપાત્ર બ્રાહ્મણોનાં અવસ્ય દર્શન કરવાં. લક્ષ્મીની સગવડ હોય, તો બ્રાહ્મણોને દાન આપવાં. દેવમંદિરોમાં પાક પૂજન કરાવવાં.

દેવમંદિરોની અને બ્રાહ્મણોની મૂળ સ્થિતિ—પૂજ્ય સ્થિતિ—ધણ પ્રમાણમાં બદલાઇ ગઇ છે; તો પણ હજી કેટલાંએક મંદિરો સારાં છે, અને કેટલાંએક બ્રાહ્મણો સુપાત્ર છે. જે જે બ્રાહ્મણો પોતાનો ધર્મો મૂકીને, વૈશ્યવૃત્તિમાં અગર શૂદ્ર વૃત્તિમાં (નોકરીમાં) જોડાયા હોય, તેઓએ દાન લઇને કદિ રાજા થવું નહીં. જે બ્રાહ્મણ—વૈદ્યો દવાના પૈસા લેતા હોય, જે બ્રાહ્મણ શિક્ષકો (શાસ્ત્રીઓ) માસીક પગાર બાંધીને કામ કરતા હોય, તેમણે પણ દાન લઇને રાજા થવું નહીં. સ્નાનસંધ્યા, કથાવાર્તા, પાકપૂજન, બણવું અને બણાવવું, વિગેરે બ્રાહ્મણના કર્તવ્યમાંજ, જે બ્રાહ્મણો તત્પર હોય, તેમને યથાશક્તિ દાન આપીને સંતોષવા. તેમાંએ જે બ્રાહ્મણો સદ્ગત્યારી, સંતોષી અને સાત્ત્વિક હોય, તથા ઉપદેશનું કાર્ય કરતા હોય, તેમનો કદિ અનાદર કરવો નહિ. જરૂર જણાય ત્યારે બહાલામાં બહાલી વસ્તુ તેમને આપવી. તેઓ ભૂદેવ છે—તેઓ પ્રજુના દલાલ છે, તેઓ ધર્મના સ્થંભ છે—તેઓ શાસ્ત્રને અને ધર્મને સજીવન રાખનારા છે—

૧૭-૧૮ પદ્યછંદ—ગુરવઃ વિપ્રાઃ સકલત્રાઃ—વડીલ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત. નન્દં સમાગત્ય—નંદરાય પાસે આવીને. ઝચુઃ—કહ્યું કે. ત્વાદેવગ્રસ્તઃ ત્વ આત્મજઃ—કાલિયનાગે ગળેલો તમારો પુત્ર મુકત થયો તે બહુ સાફ થયું. તેથી કૃષ્ણનિર્મુક્તિહેતવે દ્વિજાતીનાં દાનં દેહિ—શ્રીકૃષ્ણનો છૂટકારો થયો તે ખાતર બ્રાહ્મણોને દાન આપો. રાજન્—હે રાજા. પ્રીતમનાઃ નન્દઃ—રાજા થયેલા નંદજીએ. તદા—તે વખતે. ગાઃ સુવર્ણં અદિશત—ગાયો અને સોનું આપ્યું.

વાલ્મીકીએ શ્રીરામને કહ્યું હતું કે—

(मोक्षवर्णी पातु २४)

શ્રીરામે શબ્દરીને કહ્યું છે કે—

(मोक्षवाप्ति पानुं ३६)

તમામ વાતનો સાર એ છે કે-જ્યારે આપને કાંઈ લાભ થાય, ત્યારે ધર્મમાં પ્રીતિ રાખજો. પૈસા હોય અને શ્રદ્ધા હોય તો વાપરજો. નહિ તો પ્રભુને અને બ્રહ્મણેને પ્રણામ કરવાનું ચૂકશો નહિ. નમ્રતા અને પ્રેમ ધર્મના સ્વર્ણ થાંભલા છે.

શ્રીકૃષ્ણ પંધાર્યો પંચી યશોદાજીની કષ્ટ સ્થિતિ થઈ ? તે સાંભળે:—

यशोदापि महाभागा, नष्टलब्धप्रजा सती ॥

परिष्वज्याङ्गमारोप्य, सुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥ १९ ॥

અર્થ—જેની પ્રભરૂપ શ્રીકૃષ્ણ મરણ પામીને પાછા આવ્યા હતા, એવાં મહા ભાગ્યશાળી સતી યશોદાજીએ, શ્રીકૃષ્ણને ભેટીને, અને પ્રભુને જોળામાં બેસાડીને, હરખનાં આંસુ વારંવાર ખેંચ્યાં. (૧૯)

१६ विवेचन—

અળભદ્રે હસીને સૌને સાનમાં સમગ્ન્યાં પાવું—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य, योगमायासमावृतः ॥ [गीता अ. ७-२५]

ते वयन सत्य राखवा भाटे यशोदाञ्जने लगव्या, पोतातुं प्रभुत्व मायाभां वीथी दीधुं
-देखावा दीधुं नदी.

મેળાપની કથા પૂરી થઈ: પ્રભુ દાવાસિ પી ગયા, તે કથા હવે થશે.

तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र, क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ॥

ऊषुर्व्रजौकसो गावः, कालिन्ध्या उपकूलतः ॥ २० ॥

૧૯ ૫૬૨૭૬—પૂર્વે નષ્ટા પશ્ચાત્ લબ્ધા પ્રજા યસ્યાઃ સા નષ્ટલબ્ધપ્રજા ઇતિ મહાભાગા સતી યશોદા અપિ-જેતી પ્રજાપત્ર શ્રીકૃષ્ણ મરણ પામીને પ્રાણ મળ્યા એવી મહાભાગ્યશાળી સતી યશોદાશ્રમે. પરિવ્રજ્ય-પ્રભુને ભેટીને. અંક આરોપ્ય-પ્રભુને ખોળામાં બેસાડીને. અશ્રુણાં કલા (ધારા) તાં મુહઃ મુમોચ-હરખનાં વ્યાસ વારંવાર ખેંચી.

२० ५६२७६—हे राजेन्द्र !-हे राम ! श्रुत च तद् च श्रुतृषौ ताभ्याम् श्रुतृ-
 ङ्भ्यां-भूम् तत्सथी. श्रमेण कर्षिताः व्रजौकसः गावः च-अने अनयि. थाकेलां मण-

તદા શુચિવનોઙ્ઘ્રતો, દાવાગ્નિઃ સર્વતો વ્રજમ્ ॥

સુસં નિશીથ આવૃત્ય, પ્રદગ્ધુપચક્રમે ॥ ૨૧ ॥

તત ઉત્થાય સંધ્રાન્તા, દહ્યમાના વ્રજૌકસઃ ॥

કૃષ્ણં યયુસ્તે શરણં, માયામનુજમીશ્વરમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—હે રાજન્ ! ભૂખતરસથી અને શ્રમથી થાકેલાં વ્રજવાસીઓ અને ગાયો, ત્યાં યમુનાજીને કાંઠે, તે રાત્રી રહી ગયાં. (૨૦) તે સમયે શ્રીભ્રમ ઋતુ હોવાથી, વનમાં ઉત્પન્ન થએલા દાવાગ્નિએ, સુતેલા વ્રજને-વ્રજવાસીઓને અને ગાયોને, ઘેરીને મધ્યરાત્રીએ બાળવાનું શરૂ કર્યું. (૨૧) તેથી બળતા વ્રજવાસીઓ એકઠમ ઉઠીને, માયાથી મનુષ્ય થએલા શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા. (૨૨)

૨૦ થી ૨૨ વિવેચન—

ઉપકૂલતઃ—યમુનાજીના કાંઠાથી જરા દૂર. જ્યાં પ્રભુ હોય, ત્યાં આવી આફતો કેમ આવે ? કર્મનો સ્વભાવ છે, કે સમય થાય ત્યારે સુખ દુઃખ રજુ કરવાં. મુમુક્ષુઓનો પણ સ્વભાવ છે કે—આફતના વખતમાં શ્રીહરિને શરણે રહેવું.

દાવાગ્નિ—આ વનનો દાવાગ્નિ તો કાંઈ દિવસ શ્રીભ્રમ ઋતુમાં પીડે; અને સંસારનો દાવાગ્નિ તો સહેજ સહેજમાં પીડે. છેલ્લાં ૨૦ વરસથી સંસારનો દાવાગ્નિ બહુ વધી પડ્યો છે. ૨૦ વરસ ઉપર પચાસની આવક વાળા જે મોજ કરતા હતા, તે મોજ હાલ પાંતસોની આવકવાળાને નથી. દસ રૂપૈયાના કપડામાં જે જહેનો રાજી થતી હતી, તે જહેનો હાલ પચાસ રૂપૈયાના કપડાંથી રાજી થતી નથી. સ્ત્રીની રીતભાત હાલ પતિને ગમતી નથી; પતિની શિખામણ સ્ત્રીને ગમતી નથી. પુત્રની રીતભાત પિતાને ગમતી નથી; પિતાની શિખામણ પુત્રને ગમતી નથી. બાઈઓમાં કુસંપ, કુટંબમાં કુસંપ, નાતોમાં કુસંપ, પોળોમાં કુસંપ, ઝાડીસોમાં અને સમાજોમાં પણ કુસંપ. જ્યાં સંપ હોય ત્યાં જંપ હોય—તેમનાં ભાગ્ય છે; પણ એવાં ભાગ્યશાળી સમાજો, ભાગ્યશાળી કુટુંબો, અને ભાગ્યશાળી નાતો—સોએ માત્ર પાંચ ટકા હશે. આ દાવાગ્નિમાં પ્રભુ ક્યાંથી બળાય ? આ સંસાર દાવાગ્નિમાંથી અચવું હોય, તેમણે શાસ્ત્રોનો અને સંતોનો સાચો આશ્રમ રાખવો. [દિખાડો કરવા માટે શાસ્ત્રોનું અને સંતોનું સેવન કરવું નહીં.] તેમ કરવાથી જીવન જીવી રીતે ધડાશે. મનનું બંધારણ બદલાશે—સંસારનો દાવાગ્નિ ધણા પ્રમાણમાં શમી જશે.

વ્રજવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણને શરણે કેવી રીતે જાય છે, તે સાંભળો—

વાસીઓ અને ગાયો. તત્ર કાર્લિયાઃ ઉપકૂલતઃ—ત્યાં યમુનાજીને કાંઠે. તાં રાત્રિઃ કષુઃ—તે રાત્રિ સુધ રહ્યાં.

૨૧ પદ્મછેદ—તદા—તે સમયે શુચૌ વને શ્રીભ્રમ ઋતુ હોવાને લીધે વનમાં. ઉદ્ભૂતઃ—ઉત્પન્ન થએલા. દાવાગ્નિઃ—દાવાગ્નિએ. નિશીથે મધ્ય રાત્રિએ. સર્વતઃ સુસં વ્રજમ્—સુતેલા વ્રજની ચારે તરફ આવૃત્ય—ઘેરી. પ્રદગ્ધું ઉપચક્રમે—બાળવાનું શરૂ કર્યું.

૨૨ પદ્મછેદ—તતઃ—તેથી તે દહ્યમાનાઃ વ્રજૌકસઃ સંધ્રાન્તાઃ ઉત્થા—બળતા વ્રજવાસીઓ એકઠમ ઉઠીને. માયામનુજં ઈશ્વરં કૃષ્ણં—માયાથી મનુષ્ય થએલા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને તે શરણં ગયુઃ—તેઓશરણે ગયા.

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ, હે રામામિતવિક્રમ ॥

एष घोरतमो वह्निस्-तावकान् ग्रसते हि नः ॥ ૨૩ ॥

सुदुस्तराग्निः स्वान्पाहि, कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ॥

न शक्नुमस्त्वच्चरणं, संत्यक्तुमकुतोभयम् ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—વ્રજવાસીઓએ કહ્યું કે-‘ હે મોટા ભાગ્યશાળી શ્રીકૃષ્ણ ! હે મોટા પરાક્રમ વાળા બળદેવજી ! અમે કે જેઓ તમારાંજ છઇએ, તેમને આ ભયંકર અગ્નિ ગળી જાય છે. (૨૩) હે નાથ ! અતિ ભયંકર કાળાગ્નિથી, અમે કે જેઓ તમારાં સંબંધી છઇએ, તેમની રક્ષા કરો-તેમની રક્ષા કરો. અમે મરણથી ખીતાં નથી, પણ તમારે ચરણ તજવાને અમે શક્તિમાન નથી. ’ (૨૪)

૨૩-૨૪ વિવેચન--

સૌ પ્રભુનાં બન્યાં. ગોપો સૌ એમ બોલ્યા કે ‘ અમે મરણથી ખીતાં નથી, પણ તમારે ચરણ તજવાને અમે શક્તિમાન નથી. ’ તાત્પર્ય-આ દેહ અમને વડાસો છે, કારણ કે આ દેહે અમે આપના ચરણમાં છઇએ. આ દેહ છોડ્યા પછી અમને વૈકુંઠ મળે-મુક્તિ મળે-પણ ત્યાં આપનું આ ચરણ ન મળે. તાત્પર્ય-અમારે મુક્તિ અગર વૈકુંઠની જરૂર નથી.

પદ.

વ્રજ વહાણું રે-વૈકુંઠ નહીં આવું (૨)

ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું રે

વ્રજ.

ત્યાં ભક્તિ ત્રિભંગી નથી ગિરધારી; (૨)

જેણે વ્રજમાં રહી ગાયો ચારી; (૨)

એમને નિરખતાં આંખ ઠરે મારી રે

વ્રજ.

ત્યાં યમુના ઓગિરિવર છેજ નહીં; (૨)

મારે મન ત્યાં સત્ય ઠરેજ નહીં; (૨)

મારા પ્રાણ પ્રસન્ન ત્યાં રહેજ નહીં રે

વ્રજ.

સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવું, (૨)

મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન આવું (૨)

ધિક્કુ ધિક્કુ એ સુખ પામીને પડવું રે

વ્રજ.

૨૩ પદ્યછેદ-હે મહાભાગ કૃષ્ણ કૃષ્ણ !-હે મોટા ભાગ્યશાળી શ્રી કૃષ્ણ. અમિ-તાવે-ત્મ હે રામ !-હે મોટા પરાક્રમવાળા બળદેવજી । एषः घोरतमः वह्निः-આ ભયંકર અગ્નિ હિ નઃ તાવકાન્-અમે કે તમારાંજ છઇએ તેમને ગ્રસતે-ગાળી જાય છે.

૨૪ પદ્યછેદ--પ્રભો-હે નાથ ! सुदुस्तराग्निः कालाग्नेः-અતિ ભયંકર કાળાગ્નિથી. स्वान् नः सुहृदः पाहि-અમે કે જેઓ તમારાં સંબંધી છઇએ, તેમની રક્ષા કરો ન विषते कुतः भयं यस्य तत् अकुतोभयम्-અમે મરણથી ખીતાં નથી. त्वत् चरणं संत्यक्तुं न शक्नुमः-તમારે ચરણ તજવાને અમે શક્તિમાન નથી.

સીતાજીને રામ વિના અયોધ્યામાં ન ગમ્યું. જનકને ત્યાં પણ ન ગમ્યું, અને રામ સાથે પંચવટીની પર્યુશાળામાં ગમ્યું. સામાન્ય સુશીલ બહેનોને પણ, પતિના સંગમાં લૂપ્ત પાપું મીઠું લાગે, ત્યારે વ્રજવાસીઓને પ્રભુથી વિખુટું પડવું કેમ ગમે! નજ ગમે.

૫૬.

* * * * *
હરિનાજન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતારા રે;
નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદકુમારા રે-ભૂતળ.
* * * * *
ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વૃજના વાસી રે;
અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસી રે;-ભૂતળ.
એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગી રે;
બહુ બહુ જાણે વ્રજની ગોપી, બહુ નરસૈયો ભોગી રે;-ભૂતળ.
* * * * *

આ વાતો પ્રેમની છે. પરણી ન હોય તેને પતિનાં સુખની ખબર ન પડે. આ વાતો તો, મીરાં સમજે-તુકારામ સમજે-ગુનાગદને સંતોના સમાજમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર નરસિંહ મહેતા સમજે.

રાગ-પ્રભાત.

પ્રેમરસ પાને તું, મોરના પીંછધર, તત્ત્વતું દુંપણુ તુચ્છ લાગે;
દુખળા દોરતું, કુશકે મન ચગે, ચતુર થઇ મુક્તિ તેઓજ માગે. પ્રેમ.
પ્રેમની વાત, પરીક્ષિત પ્રીછયો નહિ, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડયો;
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરો, અન્ય પૂરો કર્યો-મુક્તિનો માર્ગ સિદ્ધા દેખાડયો. પ્રેમ.
મારીને મુક્તિ, આપી ધણા દૈત્યને, જ્ઞાની વિરાગી બહુ મુનિરે જોગી;
પ્રેમને ચોગ્ય તો, વ્રજતણી ગોપીકા, અવર વિરલા કોઇ ભક્તિ ભોગી. પ્રેમ.
પ્રેમને ભક્તિ તો, પરમ દુર્લભ સદા, હેતુના જીવ તે હેતુ જાણે;
જન્મોજન્મ, લીલાસ આખતાં, જીવનની લહાણુ તો તેજ માણે. પ્રેમ.
મેં અલો હાથ, ગોપી તણા નાથનો, અવર બીજું મને કાંઇ ન આવે;
નરસૈયો મહામતી, ગાય છે ગુણ કથી, જતિ સતિને તો સ્વપ્ને ન આવે. પ્રેમ.

કેમ સમજાય છે? શ્રીમદ્ ભાગવત જેવો ભક્તિમય અન્ય પણ, નરસિ-મીરાં-તુકારામ વિગેરે પ્રેમથી ઉભરાતા ભક્તોની ભક્તિ આગળ, ઉણો-અધુરો જણાય છે; મહેતા કહે છે કે 'પ્રેમરસથી ભરેલો દશમસ્કંધ શુકદેવજીએ દુંકાવી દઇને, એકાદશસ્કંધમાં જ્ઞાન વૈરાગ્યનો ખોધ કરીને, પરીક્ષિતને મુક્તિનો માર્ગ દેખાડયો.

ચોપાઇ—મમગુણુ ગાવત પુલક શરીરા, ગદગદ ગિરા નયન વહ નીરા.

પરીક્ષિતને આ સ્થિતિ સુધી પહોંચાડયો નહો. પરીક્ષિત પ્રેમ લક્ષણુ ભક્તિ સુધી પહોંચ્યો નહો. પરીક્ષિતે માંડા થઇને ગોવિંદનાં ગુણુ ગાયા નહો. ગૃહસ્થાશ્રમના તાપમાં તવાઇને, અને વગર મૂલે પાપ ધોનારા અનેક નિંદકોની વચ્ચે, મરદમીથી ટુકી રહીને, નરસિ-મીરાં

અને તુકારામે જે કામ કર્યું, તે કામ પરીક્ષિતે કર્યું નથી. તે રસ પરીક્ષિતે હુંડ્યો નથી. મોટા મોટા જ્ઞાનીઓના અને વૈરાગીઓના નમુના હજી મળી શકે છે. જુનાગઢની, મેવાડની અને દક્ષીણની ગાદી ઉપર ખેસનારા મળ્યા; પણ નરસિ, મીરાં અને તુકારામની ગાદી સાચવનારા-તેમના જેવા-હજી મળ્યા નથી.

આટલું સમજ્યા હો, તો બીજી વાત કરું. બકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ગમે એટલી મોટી મોટી વાત કરીએ, અગર સાંભળીએ; પણ પ્રભુના ગુણ ગાતાં આપણું મન છલકાય નહીં-ઉભરાય નહીં-ગદગદ કંઠે થવાય નહીં-ફંવાડાં ઉભાં થાય નહીં, ત્યાં સુધી બધું સમજ્યા જેવું છે. ઠીકઠીક છે. સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પરાં તો ખરાં, ખે ચાર સંતાન થયાં; પણ તે સ્ત્રી પુરુષ કોઈ દિવસ, એક બીજાને જોઈને મલકાયાં નહીં, તે પરણેતર ઠીકઠીક. હાથમાં દીવડો લઇને દીકરો પરણાવવા નીકળેલી માતાના જેટલું પણ આ નહીં. એકનો એક ભાઈ પરણ્યો હોય, અને ખેન રાજી થાય, એટલું પણ આ નહીં. મુંબઈના ગવર્નર સાહેબે C.I.E નો ચાંદ આપ્યો, અને જે આનંદ થાય, એટલું પણ આ નહીં. ત્યારે પ્રભુ કેમ રીજે ? વિચાર કરી જોજો. આવી બાબતનો વિચાર કરતાં-‘મથન કરતાં-હીરામોતી તરી આવશે.’ સત્ય વાત સમજશે.

સ્વજાસીઓનું દુઃખ સાંભળીને પ્રભુ ચું કરે છે, તે સાંભળો—

इत्थं स्वजनवैकुण्ठ्यं, निरीक्ष्य जगदीश्वरः ॥

तमग्निमपिबत्तीव-मनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥ ૨૫ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे कालियदमनो नाम सप्त-
दशोऽध्यायः ॥ ૬૭ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે પોતાના સ્વજનને દુઃખી દેખીને, જગત્ના ઇશ્વર, અનંત અને અનંત શક્તિને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ, તે તીવ્ર અગ્નિને પી ગયા. (૨૫)

૨૫ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણના વિશેષણો ખરાબર સાંભળ્યા પછી શંકા કરજો. નંદ યશોદાના શ્રીકૃષ્ણ તે કેવા ?—

(૧) જગદીશ્વરઃ—જગત્ના ઇશ્વર (૨) અનંતઃ જેનો અંત નહીં એવા, અગાધ.

(૩) અનંતશક્તિધૃક્—અગાધ શક્તિને ધારણ કરનાર.

શંકાઓમાંથી બચાવવા, શ્રીશુકદેવજી આવાં આવાં વિશેષણો શ્રીકૃષ્ણ સાથે મૂકે છે; છતાં જેમને માનવું નથી, તે કૃષ્ણને નથીજ માનતા. તેવા જીવો સાથે કદિ ઝઘડો કરશો નહિ. ઝઘડો કરવા જશો, તો તમારી પાસે જે કાંઈ છે, તે ખોવાઈ જશે.

અગ્નિનું પાન-ભગવાનનું મુખ અગ્નિ છે, તેથી તેમને અગ્નિનો દાહ સંભરે નહીં. ભગવાન અનેક શક્તિ વાળા છે. ભગવાન વાયુ રૂપ થઈને અગ્નિનું શોષણ કરી શકે. અથવા જળ રૂપ થઈને અગ્નિને શાંત કરી શકે, અથવા પોતામાં રહેલાં બ્રહ્માંડોમાં અગ્નિને શમાવી

૨૫ પદ્મછેદ-इत्थं-આ પ્રમાણે સ્વજનવૈકુણ્ઠ્યં નિરીક્ષ્ય-પોતાના જનને વિદગ્ધ દેખીને જગદીશ્વરઃ—જગત્ના ઇશ્વર અનંતઃ અનંતશક્તિધૃક્—અનંત અને અનંત શક્તિને ધારણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણ સં તીવ્ર અગ્નિ અપિબત્-તે તીવ્ર અગ્નિને પી ગયા.

દે. મહાદેવજીએ કાળકૂટ ઝેરનું પાન કર્યું, અને પ્રભુએ અગ્નિનું પાન કર્યું. આવા મહાન દેવોને કોઈ પણ આખતમાં લૌકિક દૃષ્ટિથી જોવા, એ મુખ ઘોયા પછી મુખે મેસ ચોપડવા જેવી ભૂલ છે.

ચોપાઈ—‘સમરથકો નહિં દોપ ગુંસાઈ, રવિ પાવક સુરસરીકી નાંઈ.’

ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધનો સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. શ્રી રામચંદ્ર દેવકી જય, હર હર મહાદેવ હર. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં ત્યાં સૌને અમારા ધણાજ હેતથી જયકૃષ્ણ કહેશેજી.

મોક્ષમંદિર અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૪ આસો શુદ્ધ ૧૧

}

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાઈ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

વિષય--વૃંદાવનથી શોભા. વૃંદાવનમાં ઉનાળો વસંત જેવો થયો. આળકૃષ્ણ અને બલ-રામની રમતો, અને રમતમાં પ્રલંબાસુરનો વધ કર્યો, તે કથા આ અધ્યાયમાં છે.

પદ.

જય ગોવિંદં પરમાનંદં, સંતનુ સુખકારી.

સંતનુ સુખકારી રામા-સંતનુ સુખકારી.

જય.

ગ્વાલ બાલ સંગ ખેલે, નંદાજીનો લાલો (૨)

કાલિનાગ નાથ લીધો, કૃષ્ણ મેરે પ્યારે (૨)

જય.

ગ્રાહસે ગજરાજ લીધો, કરમેં જંસરીવાસે (૨)

ધન્યદાસ સુરકે સ્વામી, મોર મુગટ વાસે (૨)

જય.

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ. કાલીયનાગને માર્યા પછી; અને દાવાનળ પી ગયા પછી, પ્રભુ વ્રજમાં પધારે છે.

૧ વિવેચન—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

अथ कृष्णः परिवृतो, ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ॥

अनुप्राणितानो न्यविशद्, व्रजं गोकुलमण्डितम् ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—(પ્રભુ દાવાનળ પી ગયા અને વ્રજ-વાસીઓને બચાવ્યા) પછી રાજ થયેલા વ્રજવાસીઓથી વિંટાએલા, અને તેઓ

૧ પદ્યછંદ - મુદિતાત્મભિઃ જ્ઞાતિમિઃ પરિવૃતઃ કૃષ્ણઃ-જેમનાં મન પ્રસન્ન થઈ મયાં છે એવાં વ્રજવાસી ાથી વિંટાએલ કૃષ્ણ અને અનુગીયમાનઃ-તેઓથી ગવાતા શ્રી કૃષ્ણ. ગવાં કુલાનિ તૈઃ મંદિતં इति વ્રજં-ગાયોના ધણથી શોભતા વ્રજમાં ગ્યાએલા-પેલા.

જેમનાં ગીત ગાતાં હતાં એવા શ્રીકૃષ્ણ, ગાયોના ઘણુથી શોભી રહેલા વ્રજમાં પધાર્યા. (૧)

વ્રજમાં નંદનું ધર કેવું હતું ? રાગ-કેદારે! ચરચરી.

નંદનું આંગણું પરમ રળીયામણું, સદાએ સોહામણું કૃષ્ણે કીધું;
માનો વૈકુંઠ કૈલાસ અલાસદન. ઈંદ્ર આસનથી અધીક કીધું. નંદનું.
સકળ તિરથ વસે વાસ જ્યાં વિકૃતો, ઇશ અજ ઈંદ્રને દેવ સધળા;
ભક્તિ વિણ ભૂધરો વશ કોને નહિ, એકથી એક અધિક સખળા. નંદનું.
માત ઉભાં રહે નાથનું નયણ હસે, ભક્તને વશ વસે પ્રેમ પ્રીતે;
નરસૈયાનો સ્વામી નંદને આંગણે, આળવીલા રયે એણી રીતે. નંદનું.

નંદરાણી પ્રભુને જમવા બોલાવે છે-પદ.

જશોદાજી જમવા તેડે, નાચંતા હરિ આવેરે;
બોલે મીઠડા બોલડીયા ને, અંગે અંગ નચાવેરે. જશોદાજી.
મુખની શોભા શી કહું જાણે, પુનમચંદ બીરાજેરે;
નેત્ર કમળના ચાળા જોઈ જોઈ, મનમથ મનમાં લાજેરે. જશોદાજી.
અંજન બેઠેએ નયણે સાર્યા, ઉર લટકે ગજ મોતીરે;
તિલક તણી રેખા અતિ સુંદર, માતા હરખે જોતીરે. જશોદાજી.
પ્રેમે કરોને પુત્ર બોલાવ્યો, આવીને કોટે વળગ્યોરે;
લાડકડો અતિ લાડ કરે છે, ક્ષણું ના મેલે અળગ્યોરે. જશોદાજી.
બોલે બેસાડી બોજન કરતાં, માતા આનંદ પામીરે;
ભક્તવચ્છલ લુદરજી મળ્યા, મહેતા નરસૈયાનો સ્વામીરે. જશોદાજી.

જમી રમીને પ્રભુ સુધી ગયા. પ્રભાતમાં માતા જશોદાજી શ્રી કૃષ્ણને જગાડે છે-

રાગ-પ્રભાતિયું.

ઉઠ ઉતાવળો, ચાલ્યને વિકૃતો, ગોવિંદ ગાયને વચ્છ ધાવે;
જાગને જાગવા, જનની જશોદાવદે, કહાન કાં ધણી તને નિદ્રા આવે-ઉઠ.
દંત ધાવન કરો, આળસ પરદરો, રજની તિમિર મયું પોહો ફાટયું;
કરમળા ફૂરને, શે ન શીરાવતો, દહિ'રે દામોદરા, થાય ખાટું-ઉઠ.
બારણા બહાર, બળમદ ઉમા રહ્યા, જોરે વહાલા તારી વાટ જોયે;
નરસૈના સ્વામીનું મુખડું દીઠડે, માતાનું મનડું અતિરે મોહું-ઉઠ.

ગોવાળરૂપે બનેલા શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ કોણ છે? તેની ખાત્રી આપે છે—

વ્રજે વિક્રીડતોરેવં, ગોપાલચ્છદ્વમાયયા ॥

ગ્રીષ્મો નામર્તુરભવન્-નાતિ પ્રેયાન્ શરીરિણામ્ ॥ ૨ ॥

૨ પદ્યછેદ—પવં ગોપાલનં પવ છદ્મ (ખડાનું) યસ્યાં સા તયા માયયા-
ગાયોના પાલનરૂપી ખડાનાવાળી માયાથી. વ્રજે-વ્રજમાં. વિક્રીડતો:-(છટ્ટી વિ.) રમતા કૃષ્ણ
બળદેવને. શરીરિણામ્ ન અ દ્વિષ્ટાદ્-મનુષ્યોને જે બહુ વહાલી લાગતી ન એવી. ગ્રીષ્મઃ
નામ ઋતુઃ અભવન-ગ્રીષ્મ નામની ઋતુ આવી.

અર્થ—આ પ્રમાણે ગાયોના પાલનરૂપી બહાનાવાળી માયાથી, એ બે ભાઈઓ વ્રજમાં કીડા કરતા હતા. તે સમયમાં મનુષ્યોને બહુ બહાલી ન લાગે એવી શ્રીષ્ઠ નામની ઋતુ આવી. (૨)

૨ વિવેચન—

શ્રી શુકદેવજી અને અનેક સંતો શ્રીકૃષ્ણને ઓળખાવવા બહુ પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા છે, છતાં તે સંબંધી હજી ઘણાની નાજ છે. અર્જુનને પણ તેમને ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયે ઓળખ્યા.

સखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं, हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं, मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ (૪૧)

+ + + + +

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं, प्रसादये त्वामहमीशमीडयम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः, प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥૪૪॥

[ગીતા અ. ૧૧]

નરસિંહ મહેતા ગાય છે—રાગ પ્રભાત.

સાધુ સાથે ભભે, ચરણ ગોવિંદનાં, માનવીદેહ તે તત્ત્વ કહીએ;
કૃષ્ણ કહો કૃષ્ણ કહો, વળી વળિ કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહેતાં સઉ સુખ લઈએ—સાધુ.
કૃષ્ણ સેવાતણી, ૧અમર ઇચ્છા કરે, મૂઢમતિ માનવી કાંઈ ન જાણે;
કૃષ્ણનું નામ રખે હૃદયથી વીસરે, ધન્યમાં ધન્ય કૃષ્ણજ પ્રમાણે—સાધુ.
જેને જોવા, મહા મુનિ જન વન ભભે, તે વિકૃલો વનમાં ગાયોજ ચારે;
ભણે નરસૈયો, જે ચતુર નર તે ખરો, અંહરનિશ કૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ ધારે—સાધુ.

૨

કૃષ્ણ કીર્તન વિના, નર સદા સૂતકી, ૨વિમળ કીધે ઓપૂ શુદ્ધ ન થાયે;
સકળ તિરથ શ્રીકૃષ્ણ કીર્તન કથા, હરિતણા દાસ જેને હેને ગાયે—કૃષ્ણ.
પૂરણ પુરૂષોત્તમ નવધરંગી તજી, અન્ય દેવે જેનું મન મોહે;
કોટિ ચિંતામણિ કામધેનુ તજી, ૪મહિષિના પુત્રનું દૂધ દોહે—કૃષ્ણ.
ગર્ગ જોશી જશ ગાય જેનો સદા, નારદ નામ સુખથી ન મૂકે;
તે બ્રહ્મરૂપ આવીને ઉભા રહ્યા, ગોપિકા મૂખ જોવાને હુંકે—કૃષ્ણ.
અજ ભવ^૫ સુરપતિ^૬ સ્વપ્ને પેખે નહિ, નેતિ નેતિ કહી નિગમ વામે;
નરસૈ રંક જશ ગાઇને રીજવે, સહસ્ર મુખે શેષ પાર ન પામે—કૃષ્ણ.
શ્રીભક્તજી—વ્યવહારિક અગર ધાર્મિક મોટા સમારંભ ખનતાં સુધી ઉન્દાણામાં કરવા નહીં.
હવે આમળ વધીએ—વૃંદાવનમાં શ્રીભક્તજી વસંતઋતુ જેવી લાગે છે એમ કહે છે—

स च वृन्दावनगुणैर्-वसन्त इव लक्षितः ॥

यत्रास्ते भगवान्साक्षाद्-रामेण सह केशवः ॥ ૩ ॥

૩ પદ્યછેદ—યત્ર-વૃંદાવન કે જેમાં સાક્ષાત્ ભગવાન્ કૈશવઃ રામેણ સહ આસ્તે—સાક્ષાત્ કૈશવ ભગવાન્ બળરામની સાથે રહેતા હતા. તે વૃંદાવનમાં વૃંદાવનગુણૈઃ—વૃંદાવનના ગુણોને લીધે. સ ચ—તે ઋતુ પણ. વસંતઃ ઇવ લક્ષિતઃ—વસંતઋતુ જેવી જણાતી હતી.

૧ દેવો ૨ શુદ્ધ. ૩ શરીર. ૪ ભેંસ. ૫ મહાદેવ ૬ ઈંદ્ર.

યત્ર નિર્ઘરનિર્હાદ-નિવૃત્તસ્વનઙ્ગિલિકમ્ ॥

શશ્વત્તચ્છીકરર્જીષ-દ્રુમમण्डलमण्डितम् ॥ ૪ ॥

સરિત્સરઃપ્રસ્રવણોર્મિવાયુના, કહ્હારકંજોત્પલરેણુહારિણા ॥

ન વિચયતે યત્ર વનૌકસાં દવો, નિદાધવન્ધર્કભવોઽતિશાદ્વલે ॥ ૫ ॥

અગાધતોયહ્રદિનીતટોર્મિભિર્-દ્રવત્પુરોષ્યાઃ પુલિનૈઃ સમન્તતઃ ॥

ન યત્ર ચण्डાંશુકરા વિષોલ્બણા, ભુવો રસં શાદ્વલિતં ચ ગૃહ્ણતે ॥ ૬ ॥

વનં કુસુમિતં શ્રીમન્-નદચિત્રમૃગદ્વિજમ્ ॥

ગાયન્મયૂરભ્રમરં, કૃષ્ણાદ્યોદેહ્યાઃપ્રજાઃ ॥ ૭ ॥

ક્રીડિષ્યમાણસ્તત્કૃષ્ણો, ભગવાન્બલસંયુતઃ ॥

વેણું વિરણયન્ગોપૈર્, ગોધનૈઃ સંવૃતોઽવિશત્ ॥ ૮ ॥

૪ પદ્યછેદ-યત્ર-એ શ્રીભક્તપુમાં પણ. નિર્ઘરાણાં નિર્હાદિન (અવાજથી) નિવૃત્તાઃ સ્વનાઃ યેષાં તે ઙ્ગિલિકાઃ (તમરાં) યસ્મિન્ તત્ इति વૃંદાવનં-ઝરણાઓના અવાજથી તમરાંઓના અવાજ જેમાં ઢંકાર્થ ગયા હતા એ વૃંદાવન. શશ્વત્-સદા. તેષાં નિર્ઘરાણાં શીકરૈઃ (છાંટાથી) ઋજીષાઃ (ભીનાં) યે દ્રુમાઃ તેષાં મંડલૈઃ મંડિતં (શોભીત) યથા ભવતિ તથા इति વૃંદાવનં વૃંદાવન વસંતમાં હોય એવું લાગતું હતું.

૫ પદ્યછેદ-કલ્હારઃ-સુગંધીદાર પુષ્પ. કંજં-સામાન્યપદ્મ ઉત્પલં-નીલકમલ. તેષાં રેણવઃ (પરાગ-રજ) તાન્ હરતિ इति તેને કલ્હારકંજોત્પલરેણુહારિણા-કલ્હાર કંજ અને કમળની રજને લઇ આવતા. સરિતઃ સરાંસિ પ્રસ્રવણાનિ ચ-નદીઓ, સરોવરો અને વહેણાઓ. તેષાં યે ઉર્મયઃ તેષાં સંબંધી યઃ વાયુઃ તેન-તેઓના તરંગને સંબંધ રાખનારા વાયુથી. નિદાધવન્ધર્કભ્યાં યઃ ભવતિ इति દવઃ-ઉન્દાણાની અગ્નિ અને સૂર્યથી જે ગરમી થાય છે તે ગરમી. યત્ર અતિશાદ્વલેઃ-ધણી લીલા ખડવાળા પ્રજામાં વનૌકસાં ન વિચયતે-પ્રજવાસીઓને લાગતી નહીં.

૬ પદ્યછેદ-ચંડાઃ (ઉગ્ર) અંશવઃ (કિરણો) યસ્ય સઃ ચંડાશુઃ (સૂર્ય) તસ્ય કરાઃ (કિરણો) વિષવત્ ઉલ્બણાઃ-ઝેર જેવા સખત કિરણો. યત્ર-ત્યાં. અગાધાનિ તોયાનિ યાસામ્ તાઃ અગાધતોયાઃ इति હ્રદિન્યઃ (નદીયો) તાસાં તટાનિ તેષાં ઉર્મયઃ તૈઃ-અગાધ જળવાળી નદીઓના કાંઠા સુધી પહોંચતા તરંગોથી. પુલિનૈઃ સમન્તતઃ-કાંઠાઓની આસપાસની. દ્રવત્ પુરીષં [શદ્ધ] યસ્યાઃ સા દ્રવત્પુરીષી (ભીની જમીન) તસ્યાઃ इति ભુવઃ રસં ચ-અને. શાદ્વલિતં-ખડના લીલાશવાળા રંગને હરિયાળીપણાને. ન ગૃહ્ણતે-હરિ શક્તાં નહિ.

૭-૮ પદ્યછેદ-શ્રીમન્-શોભાવાળું. કુસમિતં વનં-પુષ્પવાળું વન. નદંતઃ ચિત્રાઃ મૃગાઃ દ્વિજાશ્ચ યસ્મિન્ તત્-તે વનમાં વિચિત્ર પ્રકારના પશુઓ અને પક્ષીઓ શબ્દ કર્યા કરતાં હતાં. ગાયન્તઃ મયૂરાઃ ભ્રમરાશ્ચ યસ્મિન્ તત્-તે વનમાં મયૂરો અને ભ્રમરો ગાતાં હતાં. કૂજંતઃ કોકિલાઃ સારસાશ્ચ યસ્મિન્ તત્-જે વનમાં કોયલો અને સારસો નાદ કરી રહ્યાં હતાં. इति તત્-એવા તે વનમાં. ક્રીડિષ્યમાણઃ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ-

અર્થ—વૃંદાવન કે જેમાં કેશવ ભગવાન બલરામ સાથે રહેતા હતા, તે વૃંદાવનમાં, વૃંદાવનના ગુણોએ કરીને, તે શ્રીખંડતુ વસંતઋતુ જેવી જણાતી હતી. (૩)

અર્થ—એ શ્રીખંડતુ હતી તોપણ ઝરણાંઓના અવાજથી તમરાંઓનો અવાજ ઢંકાઈ ગયો હતો. (એટલે વરસાદ નહોતો તોપણ ઝરણાં ‘ ખળખળ ’ અવાજ કરીને વહેતા હતા.) તે વૃંદાવનમાં ઝરણાંઓના છાંટાથી—જળકણ્ણથી—વૃક્ષોના મંડળ સદા સ્નિગ્ધ—લીનાં—લીલાશવાળાં—રહેતાં હતાં. (૪) તે વૃંદાવનમાં કલ્હાર કમળ, અને ઉત્પલની રજને—પરાગને—લાવનારા નદી, તળાવ અને ઝરણાંઓના તરંગોના પવનને લીધે, વ્રજવાસીઓને લીલા ખડવાળી ભૂમિમાં, શ્રીખંડતુના અગ્નિથી અને સૂર્યથી થતો તાપ લાગતો નહીં. (૫) વૃંદાવનમાં કાંઠાને પહોંચી જાય, એવી અગાધ જળવાળી નદીયો વહેતી હતી. તે મોટી નદીયોના તરંગોથી, નદીયોના કાંઠા અને કાંઠાની આસપાસની માટી લીની રહેતી હતી. કાંઠા અને કાંઠાની આસપાસની જમીનની લીનાશને અને ત્યાં ઉગતા ખડના હળીયાળી-પણુને—લીલાશને—સૂર્યનાં ઝેરજેવાં સખત કિરણો પણ, હરિ શકતાં નહીં—તેમને સૂકવી શકતાં નહીં. (૬)

અર્થ—તે વન પુષ્પની સંપત્તિથી શોભતું હતું. તે વનમાં વિચિત્ર પ્રકારના પશુઓ અને પક્ષીઓ શબ્દ કરતાં હતાં; મોર અને બ્રમરો ગાતાં હતાં; કોયલ અને સારસો ટૌકા કરી રહ્યાં હતાં. તે વનમાં કીડા કરવાની ઈચ્છાથી, વેણુ વગાડતા અને ગાયોના ઘણુથી ઘેરાએલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, ખળખડ અને ગોવાળીયાઓ સાથે પધાર્યા. (૭-૮)

૩ થી ૮ વિવેચન—

જીવને એ તાપ—અંતઃકરણના દોષથી માનસીક તાપ થાય; અને ઋતુ આદિના દોષથી દેહાદિકને તાપ થાય. ભગવાનના સાનિધ્યથી એક તાપ મટે.

વસંતઋતુમાં ટાઢ અને તાપ બન્ને સરખા હોય છે. જે દેશ સમુદ્ર કિનારે હોય, મોટી નદીઓને કાંઠે હોય, પહાડ ઉપર હોય, ત્યાં ઉન્હાળાનો તાપ વધારે ન લાગે. વૃંદાવનની ભૂમિ ઝરણાંઓથી રસાળ—ભિની છે—લીલોતરી વાળી છે, તેથી ત્યાં શ્રીખંડનો તાપ સંકોચ પામે.

પુષ્પો—કલ્હારનાં પુષ્પો સંધ્યાકાળે ખીલે, કમળ દિવસે વિકાસ પામે, અને ઉત્પલ રાત્રીએ વિકાસ પામે.

એક રાગનો જ્યાં મુકામ થાય છે, ત્યાં અટપટા ફેરફાર થઈ જાય છે; ત્યારે આ તો રાગઓના રાગ—શહેનશાહનો પણ શહેનશાહ. તેમનો જ્યાં મુકામ હોય, ત્યાં સમગ્ર સુખગય કેમ ન વર્તે ! વર્તવુંજ જોઈએ. પ્રભુ ગોવાળીયા સાથે તે વનમાં પધાર્યા.

રમવાની ઈચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણભગવાન. વલસંયુત—ખળખળ સહિત. વેણું વિરણયન—વેણુ વગાડતા. ગોપૈઃ ગોધનૈઃ સંવૃતઃ—ગોપોથી અને ગાયોના ઘણુથી વિરાએલા પ્રભુ (તત) આચેચાત્ર—(તે વનમાં) પેઠા.

૬વે આગળ સાંભળો—

પ્રવાલવર્હસ્તબક-સ્રગ્ધાતુકૃતભૂષણાઃ ॥

રામકૃષ્ણાદયો ગોપા, નનૃતુર્યુયુધુર્જગુઃ ॥ ૯ ॥

કૃષ્ણસ્ય નૃત્યતઃ કેચિજ્-જગુઃ કેચિદવાદયન્ ॥

વેણુપાણિતલૈઃ શૃંગૈઃ, પ્રશશંસુરથાપરે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—કુંપળીયા, મોરપીંછ, ગુચ્છ, માળા અને ધાતુઓના શણગાર જેમણે પહેર્યા હતા, એવા કૃષ્ણ-બળદેવાદિ ગોવાળીયાઓ, (તે વનમાં પેઠા પછી) નાચવા લાગ્યા, મધ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અને ગાવા લાગ્યા. (૯) જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ નાચ કરતા હતા, ત્યારે કેટલાએક ગોવાળીયાઓ ગાતા હતા. કેટલાએક ગોવાળીયાઓ વેણુ વગાડતા હતા. કોઈ તાળીયો પાડતા હતા, અને કેટલાએક ગોવાળીયાઓ શિંગડી વગાડતા હતા. વળી કેટલાએક ગોવાળીયાઓ પ્રભુનાં વખાણુ કરતા હતા. (૧૦)

૯-૧૦ વિવેચન—

આ બંધી બાળલીલાઓ છે. સામાન્ય મનુષ્યોમાં પણ રમત ગમત દારા, બાલ્યાવસ્થા બાળશરીર-સુદૃઢ થતું હોય, તો તે મનુષ્યની જુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા સુખ રૂપ જાય છે. આત્યારે શહેરમાં રહેનારાં ઘણાં બાળકોએ જંગલ જોયાં નથી. તેમને વગડાની રમત ગમતનો ખ્યાલ નજર આતો! શહેરમાં ગામ બહાર કાઢીને સુદૃઢ કરે છે—

પ્રભુની સાથે રમનારા આ ગોપો કોણુ છે? તે વાત દશમસ્કંધની શરૂઆતમાં થઇ ગઇ છે; તો પણ શ્રી શુકદેવજી તે વાતને ફરી કહીને સુદૃઢ કરે છે—

ગોપજાતિપ્રતિચ્છન્ના, દેવા ગોપાલરૂપિણઃ ॥

ઈંદિરે કૃષ્ણરામૌ ચ, નટા ઇવ નટં નૃપ ॥ ૧૧ ॥

૯ પદ્મછંદ—પ્રવાલાનિ (કુંપળીયા), વર્હાણિ (મોરપીંછો) ચ સ્તબકાનિ (ગુચ્છો) ચ સ્રજશ્ચ (માળાઓ) ચ ધાતવશ્ચ (ધાતુઓ) તૈઃ કૃતાનિ ભૂષણાનિ યૈઃ તે । રામકૃષ્ણૌ આદી યેષુ તે ઇતિ ગોપાઃ ॥ નનૃતુઃ-નાચતા હતા. યુયુધુઃ-મધ્વયુદ્ધ કરતા હતા. જગુઃ-ગાતા હતા.

૧૦ પદ્મછંદ—કૃષ્ણસ્ય નૃત્યતઃ-શ્રીકૃષ્ણ નાચ કરતા ત્યારે કેચિત્ જગુઃ-કેટલા એક ગાતા હતા. કેચિત્ વેણુપાણિતલૈઃ શૃંગૈઃ અવાદયન્-કેટલા એક વેણુ, હાથના તળાં અને શિંગડીયો વગાડતા હતા. અથ અપરે-અને બીજાઓ પ્રશશંસુઃ-વખાણુ કરતા હતા.

૧૧ પદ્મછંદ—હે નૃપ ! હે રાજન ! ગોપજાતિપ્રતિચ્છન્નાઃ-ગોપજાતિમાં છૂપાએલા. ગોપાલરૂપિણઃ દેવાઃ-ગોવાળ રૂપે રહેલા દેવો. નટાઃ નટં ઇવ-નટાં નટનાં વખાણુ કરે, તેમ. કૃષ્ણરામૌ ઈંદિરે-કૃષ્ણ અને અશ્વરામનાં વખાણુ કરતા હતા.

અર્થ—હે રાજન્ ! ગોપ જાતિમાં છુપાએલા-ગોવાળરૂપે રહેલા દેવો, નટો જેમ નટનાં વખાણ કરે તેમ, શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનાં વખાણ કરતા હતા. (૧૧)

૧૧ વિવેચન—

જન વિના વર શોભે નહીં, રમનારા બાળકો વિના પ્રતુની બાળલીલાઓ શોભે નહીં. પ્રાકૃત બાળક તરીખેનો વેષ બરાબર ભજવાય નહીં. અસુરો કસાય નહિ, અને ભક્તોના કામ થાય નહીં. શ્રીકૃષ્ણજી જેવાને બાળલીલા સંબંધી ઘણું કહેવાનું મળે નહીં, અને આપણા જેવા શ્રોતાઓને સાંભળવાનો મસાલો મળી શકે નહિ.

ગેરસમજ—કેટલાએક વેદાંતીઓ અને જ્ઞાનીઓ ભગવદ્લીલાઓનો અનાદર કરે છે-તેમને તે ગમતી નથી. તેમને તેમની પોતાની લીલાઓ ગમે છે. તેમનાં સ્ત્રી પુત્રાદિકની લીલાઓ ગમે છે. પાડોશીઓની અને પંચતી લીલાઓ તેમને ગમે છે. તેમના સમાજની અગર તેમના ક્ષત્રીની લીલાઓ તેમને ગમે છે. રાજતંત્રની લીલાઓ ગમે છે-પેપર વાળાની લીલાઓ ગમે છે. યુરોપ અમેરિકાની લીલાઓ તેમને ગમે છે. આ બધી લીલાઓ સાથે ભગવદ્ લીલાઓ કદિ ચાલી આવે, તો તેમને શું વાંધો છે ? તે સમજાતું નથી. વાંધામાં ગેર સમજ છે-વાંધામાં અજ્ઞાન છે.

‘અદ્વૈત સિદ્ધિ’ ના લેખક મહાન વેદાંતી મધુસૂદન સરસ્વતી પણ—

वंशीविभूषितकराग्रवनीरदाभात ।

पीतांबरदारुणबिंबफलाधरीष्ठात् ॥

पूर्णेन्दु सुन्दरमुखादरविन्दनैत्रात् ।

कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

બાળશ્રીકૃષ્ણનો મહિમા ગાય છે. ભગવદ્લીલાઓમાં જીવેને મુક્તિ આપવાની શુક્તિ છે. અનુભવે સમજાય. આવા ગેર સમજવાળા વેદાંતીઓએ-જ્ઞાનીઓએ-હિંદુધર્મનાં સારાં સારાં શાસ્ત્રોનો અનાદર કર્યો છે. સનાતન ધર્મને ઘણી હાની કરી છે.

કૃષ્ણબલરામ કઈ રમત રમતા હતા, તે કથા હવે સાંભળો—

आमणैर्लङ्घनैः क्षेपै-रास्फोटनविकर्षणैः

चिक्रीडतुर्नियुद्धेन, काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥

क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु, गायकौ वादकौ स्वयम् ॥

शशंसतुर्महाराज, साधु साध्विति वादिनौ ॥ १३ ॥

૧૨ ૫૬૨છેદ—કાકપક્ષધરૌ—ઓડીયા વાળા રામ અને કૃષ્ણક્વચિત્—કોઇ વખત આમણૈઃ—પ્રહડી ખાવી તે. લંઘનૈઃ—કુદવાં ઠેકવાં તે. ક્ષેપૈઃ—ફેંકવાં. આસ્ફોટનૈઃ—ખંભી ઠોકવી તે વિકર્ષણૈઃ—ખેંચતું તે. નિયુદ્ધેન—મલ્લયુદ્ધથી ચિક્રીડતુઃ—રમતા હતા.

૧૩ ૫૬૨છેદ—ચ—અને હે મહારાજ ! કોઇ સમયે. અન્યેષુ નૃત્યત્સુ—બીજાઓ નાચતા ત્યારે સ્વયં—આ બે બાઇઓ. ગાયકૌ વાદકૌ—આ બે બાઇઓ ગાતા અને વાજાંત્ર વખાડતા. શશંસતુઃ—વખાણતા. સાધુ સાધુ इति વાદિનૌ—વાહ્ વાહ્ કહેતા.

કચિદ્વિલ્લૈઃ કચિત્કુમ્ભૈઃ, ક ચામલકમુષ્ટિભિઃ ॥

અસ્પૃશ્યનેત્રબન્ધાદ્યૈઃ, કચિન્મૃગસ્વગેહયા ॥ ૧૪ ॥

કચિચ્ચ દર્દુરપ્લાવૈર્-વિવિધૈરુપહાસકઃ ॥

કદાચિત્સ્પન્દોલિકયા, કર્હિચિન્નૃપચેષ્ટયા ॥ ૧૫ ॥

एवं तौ लोकसिद्धाभिः, क्रीडाभिश्चैरतुर्वने ॥

नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जेषु, काननेषु सरस्सु च ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—ઓડીયાવાળા રામ અને કૃષ્ણ કોઈ વખત કુદડી ખાતા હતા, કોઈ વખત કુદડા હતા, કોઈ વખત ઠેકતા હતા, કોઈ વખત (દડા, કોઠાં વિગેરે) ફેંકતા હતા, કોઈ વખત ખંભી ઠોકતા હતા, કોઈ વખત (એકબીજાને) ખેંચતા હતા. આ પ્રમાણે મહાયુદ્ધની અનેક રમતોથી રામકૃષ્ણ રમતા હતા. (૧૨) વળી હે મહારાજ ! કોઈ વખત બીજા ગોવાળીયાઓ નાચતા હતા ત્યારે, આ બે ભાઈઓ ગાતા હતા, વાજાંત્ર વગાડતા હતા, અને ‘ વાડ્ વાડ્ ’ કહીને, તેમનાં વખાણુ પાણુ કરતા હતા. (૧૩)

અર્થ—કોઈ વખત બીલાંઓથી, કોઈ વખત કુંભવૃક્ષોનાં દડા જેવાં ફળોથી, કોઈ વખત આંખળાઓની મુઠીઓથી, કોઈ વખત અડકવા ન દેવાથી, કોઈ વખત આંખ મીંચામણી દાહ રમીને, કોઈ વખત પશુ પક્ષીઓની ચેષ્ટા કરવાથી—ચાળા પાડવાથી, કોઈ વખત દેડકાની માફક કુદીને, કોઈ સમયે એક બીજાની અનેક પ્રકારની ઠડામશ્કરી કરીને, કોઈ સમય (વૃક્ષો ઉપર) હિંચકા ખાઈને, અને કોઈ સમયે રાજના જેવી ચેષ્ટાઓ કરીને, તેઓ રમતા હતા. (૧૪-૧૫)

અર્થ—આ પ્રકારે તે બે ભાઈઓ, લોકમાં ચાલતી પ્રસિદ્ધ રમતો રમતાં

૧૪-૧૫ પદ્યછંદ—કચિત્-કોઈ વખત. વિલ્લૈઃ-ખિલાંથી કચિત્-કોઈ વખત કુંભૈઃ-કુંભવૃક્ષના દડા જેવા ફળોથી ક ચ-અને કોઈ વખત આમલકાનાં મુષ્ટયઃ તૈઃ-આમળાની મુઠીઓથી અસ્પૃશ્યશ્ચ નેત્રબંધશ્ચ તૌ આદ્યૌ યેષુ તાનિ તૈઃ-તે અડકવા દેવાથી, આંખ મીંચામણીદાહ રમવાથી, વિગેરે. કચિત્-કોઈ વખત મૃગાશ્ચ સ્વગાશ્ચ તેષાં રૂઢા (ચેષ્ટા) તયા-પશુ અને પક્ષીઓના ચાળા પાડીને. ચ-અને કચિત્-કોઈ વખત દર્દુરપ્લાવાઃ તૈઃ દર્દુરપ્લાવૈઃ-દેડકાની માફક કુદવાથી. વિવિધૈઃ ઉપગમસકૈઃ-અને નાના પ્રકારની ઠડા મશ્કરીથી કદાચિત્ સ્પન્દોલિકા તયા-કોઈ વખત હિંચકાથી. કર્હિ-ચિત્ નૃપ્તેષ્ટા-કોઈ વખત રાજ જેવો દેખાવ કરીને રમતા હતા.

૧૬ પદ્યછંદ—एवं-આ પ્રકારે. तौ-બે ભાઈઓ. लोके सिद्धाभिः-લોકમાં ચાલતી પ્રસિદ્ધ રમતો રમતાં રમતાં રમતાં नद्यश्च अद्रिद्रोणयश्च (પર્વતની ગુફાઓ) कुंजाश्च तेषु-નદીઓમાં પર્વતની ગુફાઓમાં અને कुंजेषु काननेषु सरस्सु च इति वने चैरतुઃ-વનોમાં તળાવોમાં એ પ્રમાણે વૃંદાવનમાં ફરતા હતા.

રમતાં, નદીઓમાં, પર્વતની ગુફાઓમાં, કુંજોમાં, વનોમાં, અને તળાવોમાં, આમ તેમ ફરતા હતા—આમતેમ ખેલતા હતા. (૧૬)

૧૨ થી ૧૬ વિવેચન—

કાકપક્ષ—આળકને પહેલ પહેલા વાળ ઉતરાવવા, તે ‘ચૂડકરણ’ નામનો શાસ્ત્રોક્ત સંસ્કાર છે. આ સંસ્કારનું ગુજરાતી નામ—‘વાળવડા કરાવવા.’ વાળ વડા કરાવ્યા પછી, બ્રાહ્મણ થોડી ચોટલી રાખે છે. વૈશ્ય તેથી વિશેષ મોટી ધારી રાખે છે, અને ક્ષત્રિઓ થોડા આગસો ભાગ બાદ કરીને, આખે માથે અને ઠેઠ ખેડ કાન સુધી વાળ રાખે છે. ક્ષત્રીઓના આ પ્રકારના વાળ ‘ઓડીયા’ કહેવાય છે. તે વાળ ઉભા ઝોળાય છે, અને પાછળ આંકડીયા જેવા વાંકા અને સરખા રહે છે. આ ફેશન દહાડે દહાડે બદલાતી જાય છે. જે વાળનો જથ્થો પાછળ હતો, તે હવે જીલકાના રૂપમાં અગર અલ્પ ચોટીના રૂપમાં—આગળ આવી પહોંચ્યો છે. આ ફેશન સૌને સામાન્ય રીતે વરી છે. કોળી, ધાંચી, મોચી, ભંગી, વાણીયા, બ્રાહ્મણ, નાગર સૌ વાળની આયતમાં એકત્ર થયા છે. કોટ, પાટલુન અને માથે જીલકા—પછી તે કોણ જાત છે, તેની ખચર પડતી નથી. કયા કરનારા કેટલાએક પુરાણીઓ અને હરદસો પણ આ ફેશનમાં ફસાયા છે. આ ફેશને કેટલાએક પંડિતોને અને પુજારીઓને પણ પકડી લીધા છે. ધર્મની લાગણી વાળાઓએ આમ કરવું ઘટવું નથી. કદિ આ બ્રાહ્મણો પોતાનો ધર્મ ન સમજે, તો તેઓ જેમ દક્ષણનો આગ્રહ રાખે છે, તેમ આપણે તેમના જીલકા ઉતરાવવાનો આગ્રહ રાખવો. ધર્મ ક્રિયા શરૂ કર્યા પહેલાં, આમંત્રણ પત્રિકાદ્વારા, આ વિચાર બ્રાહ્મણોને વિદીત કરી દેવો—ગભરાવું નહીં—ધરમ ત્યાં શરમ ન હોય. આવો હઠ રાખશે, તોજ કાંઈક રહેશે; નહિં તો આ બધું ચાલવા બેઠું છે.

દૃષ્ટાંત—અજ્ઞાન તાલુકામાં એક સન્યાસી પધાર્યો. એક બ્રાહ્મણે તેમને ભિક્ષા માટે પોતાને ઘેર પધરાવ્યા. તે બ્રાહ્મણની વિધવા પુત્રી સન્યાસીને જન્મતા ખેસવાને રથગે છાણ લીંપતી હતી. તે પુત્રીને માથે વાળ હતા, અને હાથ ખાલી હતા. તે જોઈને સન્યાસીએ પૂછ્યું—‘તું સંધવા છે કે વિધવા?’ પુત્રી—‘મહારાજ હું વિધવા છઉં.’ સન્યાસી—‘તારે વાળ કેમ રાખ્યા છે?’ પુત્રી—‘એવું તો અમારા ગામમાં ધણે ઠેકાણે ચાલે છે.’ આ સાંભળીને સન્યાસી મહારાજ થડકી ગયા. જમ્યા વિના ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા. મઠમાં આવીને બેઠા. પુત્રીએ આ વાત પોતાના પિતાને કહેતાં પિતા ગભરાઈ ગયો. સન્યાસી ભિક્ષા લીધા વિના ગયા, તેથી કાઈ ભોજન કરી શક્યું નહી. જ્યાં સન્યાસી ઉતર્યા હતા, તે મઠમાં આવીને બ્રાહ્મણે કહ્યું કે—‘પ્રભુ! અમારો અપરાધ માફ કરો, અને આપ ભિક્ષા લેવા પધારો.’

સન્યાસી—‘અપરાધ કેવી રીતે માફ કરું! તમે સૌ પતીત બ્રાહ્મણો છો. એકવાર વિધવાઓના વાળ ઉતરાવો પછી ભોજન લઉં.’

બ્રાહ્મણે ધણે આગ્રહ કર્યો, પણ સન્યાસી બદલાવા નહીં. ગામમાં વાત ફેલાણી. બ્રાહ્મણની નાત એકઠી થઈને, સન્યાસી મહારાજ પાસે આવી. ધણા કાલાવાલા કર્યા; પણ મહારાજ એકના બે ન થયા. સાંજ પડી—રાત પડી. સૌ બૂખ્યા રહ્યાં. બીજે દિવસે સવારમાં દસ વાગે, સન્યાસી મહારાજની માંગણી કયુત્ત રહી. નાતની વાડીમાં ૨૦ વિધવા બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓના વાળ ઉતરાવ્યા; અને ત્યાંજ સૌ, સન્યાસી મહારાજની સાથે, બપોરના બે વાગે ભોજન કર્યા. આવું દરેક સારા પ્રતિષ્ઠિત સાધુ સન્યાસીઓ શીખે, તો જરૂર કાંઈક સારો લાભ થયા.

(અપૂર્ણ.)

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

વર્ષ ૯ મુ.]

માગશર માસ, ૧૯૮૫.

[અંક ૧૧]

લવાજમ—ગયા અંકમાં લવાજમ માટે આપેલી સૂચના વાંચીને, ઘણા મુમુ-
ક્ષુઓએ લવાજમ મોકલી દીધું. સૌ તેમ કરતાં શીખો, તો કેટલી અનુકુળતા થાય ! હવે માત્ર
પોશનો અંકજ બાકી છે. તેથી લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦ ત્વરાથી મોકલતા રહેજી. આજસ
કરશો, તો આજકાલ કરતાં, મહા પણ ચાલ્યો જશે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ લવાજમ મોકલો,
તે પરાણે પ્રીતિ કર્યા જેવું ગણાય. માસીક વાંચ્યું ન વાંચ્યું ગણાય. બાર માસના કાતણના ખર્ચ
કરતાં લવાજમનો ખર્ચ ઓછો છે. હજમતના ખર્ચ કરતાં પણ ખર્ચ ઓછો છે; અને વળી
જે વાંચવા જેવું છે તે મળે છે; છતાં માસીકથી કંટાળ્યા હો—તો નવી સાલ માટે માસીક બંધ
કરવાનું લખી નાંખશેજી. જેથી વી. પી. ની તકલીફ બચે. આટલો પત્ર તો અવશ્ય લખવો
ધટે. પત્ર ન લખી શકો, તો માસીકનું વી. પી. આવે, ત્યારે વી. પી. સ્વિકારવું જોઈએ.

કરાંચી, મુંબઈ, સુરત, ત્રિગેરે સ્થળના આહકોએ પુંકામાં જણાવેલે ઠેકાણે, જેમ
બને તેમ ત્વરાથી લવાજમ ભરી દેવું. જેથી માસીકનો પ્રવાહ અટકે નહીં—જ્ઞાનગંગા તમારા
ધરસુધી નિયમ પ્રમાણે ચાલી આવે. પોતાના સ્ટેડી આહકો પાસેથી લવાજમ એકઠું કરીને
એક સાથે લવાજમ મોકલાય તો ઠીક પડશે. લવાજમ ભરતી વખતે આહક નંબર અને જે
નામથી માસીક આવતું હોય, તે નામ બરાબર જણાવવું. અહીં લવાજમ મોકલનારે નામ તથા
આહક નંબર બરાબર જણાવવાં. [આહક નંબર માસીકને વીંટલા કવર ઉપર છે.]

રાસલીલા—જે લીલાઓ મુમુક્ષુઓને બહુ બહાલી છે—તોપણ જેમાં અનેક વિદ્વાનો
બૂલા પડ્યા છે, અને જે હજી નાસ્તીકાને બહુ પીડે છે, એવી શ્રીકૃષ્ણની અદ્ભુત લીલાઓ
આવતી સાલમાં આવશે. તદ્દન ધીનો માલ છે. મુક્તિ તો તેની દાસી છે, એવી ભક્તિની જલક
જેમાં છે, એવી લીલાઓ હવે વાંચવા મળશે. ભાગવત ઉપર યજ્ઞેન્દ્રાં બાષાંતરોમાં બાષાંતર છે.
આવા ખુલાસા નથી.

તંત્રી,

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૧૮ મો ચાલુ.

[૭૦૪ મે પાનેથી ચાલુ.]

બારથી સોળ સુધીના શ્લોકોમાં બાળકોની અનેક રમતોનું વર્ણન છે. છેવટમાં કહી દીધું કે-‘નદીયો, પર્વતની ગુફાઓ, કુંજો અને વનોમાં પ્રભુ આમતેમ ખેલતા હતા-વૃંદાવનની ભૂમિને પ્રભુ પાવન કરતા હતા.’

હવે પ્રલંબ નામનો અસુર આવે છે.

પશૂશ્ચારયતો ગોપૈસ્-તદ્વને રામકૃષ્ણયોઃ ॥

ગોપરૂપી પ્રલંબોઽગા-દસુરસ્તજ્જિહ્વીર્ષયા ॥૧૭॥

તં વિદ્વાનેપિ દાશાર્હો, ભગવાન્સર્વદર્શનઃ ॥

અન્મોદત તત્સર્ણ્ય, વધં તસ્ય વિચિન્તયન્ ॥૧૮॥

અર્થ—તે વનમાં ગોવાળીયાઓની સાથે રામ અને કૃષ્ણ, પશુઓને ચારતા હતા. તે દરમિયાન એક વખત તેઓને હરી જવાની ઇચ્છાથી, ગોવાળીયાનું રૂપ ધારણ કરીને, પ્રલંબ નામનો અસુર આવ્યો. (૧૭) સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપરૂપ બનેલા તે પ્રલંબ દૈત્યને ઓળખી કાઢ્યો. તોપણ તેના વધનો વિચાર કરતા ભગવાને, પ્રથમ તો તેની મિત્રતા સ્વિકારી. [૧૮]

૧૭-૧૮ વિવેચન—

પ્રલંબઃ—‘લંબ’ એટલે લાંબો અને ‘પ્રલંબ’ એટલે ધણો લાંબો.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ—અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી ટીકા કરનારા વિદ્વાનો પ્રલંબાસુરને અંતઃકરણનો મોટો દોષ ગણીને, તેને લોભ, ક્રોધ અગર કામની સાથે સરખાવે છે. તે ઠીક વાત છે; પણ તેમ કરવા જતાં આખું વૃંદાવન, આખી કૃષ્ણાવતારની કથા, શુકદેવજીનું કથન, અને પરીક્ષિતનું શ્રવણ ઉઠી ન જાય. બધું કલ્પિત ન કરે, તે વાત સંભાળવી.

કામ, ક્રોધ અને લોભ—તે સંબંધી થોડું જાણુવા જેવું કહી દેઘએ—

કામ ષષ ક્રોધ ષષ, રજોગુણ સમુદ્ભવઃ ॥

મહાશનો મહાપાપ્મા, વિદ્યયેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

ધૂમેનાગ્નિયતે વિદ્વિર, યથાઽઽદર્શા મલેન ચ ॥

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્ તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

૧૭ પદ્મછેદ—તત્ વને—તે વનમાં. ગોપૈઃ સહ—ગોવાળોની સાથે. પશૂન-પશુઓને. ચારયતોઃ રામકૃષ્ણયોઃ—ચારતા રામકૃષ્ણની સમીપમાં. તયોઃ જિહ્વીર્ષા તયા—તેમને હારી જવાની ઇચ્છાથી. ગોપરૂપી પ્રલંબઃ અસુરઃ અગાત્—ગોપરૂપી પ્રલંબ નામનો અસુર આવ્યો. ૧૮ પદ્મછેદ—સર્વદર્શનઃ—સર્વજ્ઞ. દાશાર્હઃ ભગવાન્—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ. તં વિદ્વાન્ અપિ—ગોપરૂપ બનેલા તે પ્રલંબાસુરને ઓળખ્યો તોપણ. તસ્ય વધં ચિન્તયન્—તેના વધનો વિચાર કરતા એવા ભગવાને. તસ્ય સર્ણ્ય અન્મોદત—અરોચયન્—તેની મિત્રતા સ્વિકારી.

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન, જ્ઞાનિનો નિત્યદૈર્ઘ્યા ॥

કામરૂપેણ કૌતેય, દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

ઈન્દ્રિયાનિ મનોબુદ્ધિ-રસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ॥

પૈતૈર્વિમોહયત્યેષ, જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥ ૪૦ ॥

તત્ત્વમિદં દ્રવ્યમપ્યાદૌ, નિયમ્ય ભરતર્ષભ ॥

પાપ્માનં પ્રજહિ જ્ઞેન, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥ [ગીતા અ. ૩]

૩૬ મા શ્લોકમાં અર્જુન પૂછે છે કે-જીવને ઇચ્છા ન હોય, જીવ ડાહ્યો હોય, તો પણ તે કાનાથી પ્રેરાઈને પરાણે પાપકર્મ કરે છે ?-તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-

અર્થ—પાપમાં પ્રેરનારો રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થનારો, અને અગ્નિની પેટે ભોગોથી નહીં ધરાનારો ‘કામ’ છે. તે કામની પાછળ ક્રોધ પણ હાજર રહે છે. માટે આ સંસારમાં સાચો વૈરી ‘કામ’ છે એમ જાણુ. (૩૭). જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ અને મેલથી આરસિ ઢંકાઈ જાય છે, અને જેમ ઝોરથી ગર્ભ ઢંકાઈ જાય છે, તેમ કામથીજ જીવનું જ્ઞાન ઢંકાઈએલું રહે છે. (૩૮) હે કૌતેય ! અગ્નિની પેટે ન ધરાય એવો, અને જ્ઞાનીઓનો પણ નિલનો વૈરી જે કામ છે, તે કામથીજ જીવનું જ્ઞાન ઢંકાઈએલું રહે છે. (૩૯) ઇન્દ્રિયો, મન, અને બુદ્ધિ આ કામરૂપી શત્રુનાં રહેકાણુ છે. તેમની મદ્દથીજ તે આત્મજ્ઞાનને ઢાંકી દધને, જીવાત્માને વિષયોમાં મોહ પમાડે છે. (૪૦) તે માટે હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને નાશ કરનારો ‘કામ’ રૂપી મહા પાપીને હણી નાંખ. [૪૧]

આગળ કહે-છે કે—

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું, પ્રાક્ શરીરદેહોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં, સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥ [ગીતા અ. ૫]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-હે અર્જુન ! શરીર છૂટે તે પહેલાં જે મનુષ્ય (દુઃખદાયક પદાર્થોની) કામનાને, અને (તેમનાથી ઉપજતા) કામ ક્રોધાદિના વેગને-હુમ્કાને, તામે કરી શકે છે, તેજ મનુષ્ય આ લોકમાં સાચો યોગી છે. તેજ સુખી નર છે. [૨૩]

આગળ સોળમા અધ્યાયે પ્રભુ બોલ્યા કે—

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં, દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્-તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત ॥ ૨૧ ॥

પૈતૈર્વિમુક્તઃ કૌતેય, તમોદ્ધારૈન્નિર્ભરઃ ॥

આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયસ્, તતો યાતિ પરાં ગતિં ॥ ૨૨ ॥ [ગીતા અ. ૧૬]

અર્થ—કામ, ક્રોધ અને લોભ-એમ ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વાર છે. તે જીવનું બગાડનાર છે. તેથી જીવે એ ત્રણેને તજી દેવાં જોઈએ. (૨૧) હે કૌતેય ! જે મનુષ્ય એ ત્રણે દારોથી મુક્ત હોય, તે મનુષ્યજ્ઞ પોતાનાં કલ્યાણનાં સાધન આચરી શકે છે, અને જે આચરે છે, તેજ પરમગતિને પામે છે. (૨૨)

ચોપાઈ--નાથ ત્રિપયસમ મહ કછુ નાંહિં, મુનિમન મોહ કરે કાણુ માંહિ.

x x x x x x

વિષય વિવશ સુર નરમુનિ સ્વામી, મેં પામર પણ કપિ અતિ કામી.

વિગેરે— મોક્ષવાણી પાતું [૪૩ A.]

અર્થ—પછી-રમતના પ્રકારને જાણનાર-મહા ખેલાડી-શ્રીકૃષ્ણે, ગોપોને ખોલાવીને કહ્યું કે-‘(વય અને બળના પ્રમાણમાં) બરાબર જે ટોળાંમાં (તમે સૌ) વહેંચાઈ જાઓ, પછી આપણે રમત રમીએ. [૧૯] પછી-એટલે-તે સાંભળીને ગોપોએ રામ અને કૃષ્ણને નાયક બનાવ્યા-તડવી બનાવ્યા. ગોપોમાંથી કેટલાએક શ્રીકૃષ્ણના પક્ષકાર થયા, અને બીજા ગોપો બળદેવજીના પક્ષકાર થયા. (૨૦) જે રમતોમાં જીતનારા (હારનારા ઉપર) ચડી બેસે, અને હારનારા (જીતનારાને) ઉપાડે, એવી ચડવાની અને ઉપાડવાની નાના પ્રકારની રમતો તેઓ રમવા લાગ્યા. (૨૧) જેઓમાં શ્રીકૃષ્ણ અગ્રેસર હતા, એવા ઉપાડનારા, પીઠે બેસનારા, અને ગાયોના ધણુને ચારનારા-તમામ ગોપો ભાંડીરક નામના વડ સુધી જતા હતા. (૨૨)

૧૯ થી ૨૨ થી વિવેચન—

પ્રભુએ પ્રલંબને લાગ લેવાની સગવડ કરી આપી. પ્રભુએ પ્રલંબને પોતાનું બળ અજમાવવાની સગવડ કરી આપી.

હવે પ્રભુને માથે દાવ આવે છે. પ્રભુ કેવી મનુષ્યલીલા કરે છે, તે સાંભળો—

રામસંઘટ્ઠિનો યર્હિ, શ્રીદામવૃષભાદયઃ ॥

ક્રીડાયાં જયિનસ્તાંસ્તાન્-ઝહુઃ કૃષ્ણાદયો નૃપ ॥૨૩॥

ઉવાહ કૃષ્ણો ભગવાન્, શ્રીદામાન્ પરાજિતઃ ॥

વૃષભં ભદ્રસેનસ્તુ, પ્રલંબો રોહિણીસુતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! એક વખત જ્યારે શ્રીદામા અને વૃષભ આદિ શ્રી બળરામના પક્ષકારો રમતમાં જીત્યા, ત્યારે તેમને શ્રીકૃષ્ણ અને અપરે રામસ્ય-અને બીજા ગોપો રામના પક્ષકાર થયા. ૨૧ પદ્મછેદ-યત્ર-જે રમતોમાં, જેતારઃ આરોહંતિ ચ પરાજિતાઃ વહંતિ-જીતનારા (હારનારા ઉપર) ચડી બેસે અને હારનારા (જીતનારાને) ઉપાડે એવી વાહ્યવાહકલક્ષણાઃ વિવિધાઃ ક્રીડાઃ આચેરુઃ-ચડવાની અને ઉપાડવાની અનેક પ્રકારની રમતો તેઓ રમવા લાગ્યા. ૨૨ પદ્મછેદ-કૃષ્ણઃ પુરોગમઃ યેષુ તે-જેઓમાં શ્રીકૃષ્ણ અગ્રેસર છે એવા વહંતઃ ઉપાડનારા ચ વાહ્યમાનાઃ-અને માથે બેસનારા ચ-અને ગોધનં ચારયન્તઃ-ગાયોના ધણુને ચારનારા તમામ ગોપો. ભાંડીરકં નામ વટં જગ્મુઃ-ભાંડીરક નામના વડે પહોંચ્યા.

૨૩ પદ્મછેદ-યર્હિ-જ્યારે હે નૃપ !-હે પરીક્ષિત ! શ્રીદામવૃષભૌ આદી યેષુ તે ઇતિ રામસંઘટ્ઠિનઃ-શ્રીદામા અને વૃષભ આદિ શ્રી બળરામના તડવીઓ. ક્રીડાયાં જયિનઃ-રમતમાં જીત્યા ત્યારે તાન્ તાન્-તેઓને કૃષ્ણાદયઃ ઝહુઃ-વહન્તિ-ઉપાડ્યા.

૨૪ પદ્મછેદ-ભગવાન્ કૃષ્ણઃ પરાજિતઃ-શ્રીકૃષ્ણ હારી ગયા ત્યારે શ્રીદામાન્ ઉવાહ-શ્રીદામાને પોતાને માથે ઉપાડ્યો. તુ-અને ભદ્રસેનઃ વૃષભં-ભદ્રસેને વૃષભને ઉપાડ્યો. પ્રલંબઃ રોહિણીસુતં-અને પ્રલંબાસુરે રોહિણીના પુત્ર બળભદ્રને ઉપાડ્યા.

તેમના પક્ષકારોએ ઉપાડયા. (૨૩) હારી ગએલા શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાને પોતાની પીઠ ઉપર ઉપાડયો. ભદ્રસેને વૃષભને ઉપાડયો, અને પ્રલંબે રોહિણીપુત્ર બળદેવને ઉપાડયા. (૨૪).

૨૩-૨૪ વિવેચન—

‘રમતમાં ઉતરનારે સૌ સાથે સરખાજ રહેવું જોઈએ,’ એમ પ્રભુ શીખવે છે. વળી એમ પણ સૂચવ્યું કે—‘હું મારા ભડોળથી હારેલોજ છઉં’.

વિદ્વાનો શ્રીદામા શબ્દના અનેક અધ્યાત્મિક લાંબા લાંબા અર્થ કરે છે. આપણે તે બાંજગડમાં પડવું નહીં. આપણે એટલું જાણી લેવું કે—‘શ્રીદામા નામનો ગોપ શ્રીકૃષ્ણને બહુ બહાલો છે.’ પ્રલંબે પોતાનું બળ અજમાવવાની તક લીધી—પ્રલંબે બળભરને ઉપાડયા.

હવે પ્રલંબાસુર શા દાવપેચ રમે છે તે સાંભળો—

અવિષહ્યં મન્યમાનઃ, કૃષ્ણં દાનવપુંગવઃ ॥

વહન્ દ્રુતતરં પ્રાગા-દવરોહણતઃ પરમ્ ॥ ૨૫ ॥

તમુદ્વહન્ ધરણિધરંદ્રગૌરવં, મહાસુરો વિગતરયો નિજં વપુઃ ॥

સ આસ્થિતઃ પુરટ્પરિચ્છદો વમૌ, તદિત્યુમાનુદુપતિવાડિવામ્બુદઃ ॥૨૬॥

અર્થ—પ્રલંબાસુર શ્રીકૃષ્ણને બળવાન માનતો હોવાથી (તેમની નજર ચૂકાવવાના હેતુથી), બળભરને ઉપાડીને તે ત્વરાથી આગળ ચાલ્યો; અને ભાંડીરક વડ કે જે જીતેલાને ઉપાડીને પહોંચવાની હદરૂપ હતો, તેની પેલી-મેર તે ચાલ્યો ગયો. (૨૫). (ભાંડીરક વડની પેલીમેર સુધી ઉપાડીને દોડતા પ્રલંબાસુરનો ભાવ સમજી લઈને, બળભર પર્વત જેવા ભારે થયા.) મોટા પર્વત જેવા ભારવાળા બળભરને ઉપાડવાથી, જેનો વેગ કમી થઈ ગયો હતો, એવો મહા બળવાન અસુરે, પોતાનું અસુર શરીર ધારણ કરી લીધું. તે વખતે તેણે સોનાનો શણગાર પહેર્યો હતો; વિજળીના જેવો તે કાંતિમાન હતો. ચંદ્રને ઉપાડી ચાલનારો જાણે તે મેઘ હોય, એવો તે શોભતો હતો. (૨૬)

૨૫ પદ્યછંદ—કૃષ્ણ અવિષહ્યં (બળવાન) મન્યમાનઃ દાનવપુંગવઃ—શ્રીકૃષ્ણને બળવાન માનનારો પ્રલંબાસુર—દ્રુતતરં વહન્ ધર્મીજ ત્વરાથી બળભરને ઉપાડી ચાલનારો [અવરોહણ—મર્યાદા—ભાંડીરક વડ.] અવરોહણાત્ इति અવરોહણતઃ—ભાંડીરકવડની પેલી મેર. પરં પ્રાગાત્—ધણે દૂર ગયો. ૨૬ પદ્યછંદ—ધરણિધરેન્દ્રવત્ ગૌરવં यस્ય સઃ તમ્ इति તં ઉદ્વહન્—મોટા પર્વતના જેવા ભારવાળા બળભરને ઉપાડનાર. મહાસુરઃ—મોટા અસુરે. વિગતરયઃ—જેનો વેગ કમી થયો એવો. તેથી. નિજં વપુઃ સઃ આસ્થિતઃ—તેણે પોતાનું અસુર શરીર ધારણ કરી લીધું. પુરટ્પરિચ્છદઃ (સોનાનો શણગાર) यस્ય સઃ—જેણે સોનાનો શણગાર પહેર્યો હતો તે તદિત્ इव યુમાન્—વિજળીના જેવો કાંતિ વાળો. ઉદુપતિઃ—ચંદ્ર. ઉદુપતિ વહતિ इति ઉદુપતિવાદ્—ચંદ્રને ઉપાડીને ચાલનારો અંબુદઃ इव—જાણે મેઘ હોય તેવો વમૌ—શોભતો હતો.

૨૫-૨૬ વિવેચન—

જે સર્વદક્ષ છે—જેની નજર બહાર કાંઈ નથી; તેની નજર ચુકાવવા, પ્રલંબાસુરે પ્રયત્ન કર્યો. પ્રભુ પણ આંખ આડા કાન કરી ગયા, અને પ્રલંબાસુર બળભરે ઉપાડીને આગળ વધ્યો. બળભર ચેત્યા અને પર્વત જેવા ભારે થયા. અસુરનો વેગ કમી થયો. પોતાના કાર્યને પહોંચી વળવા માટે, અસુરે પોતાનું બચકર સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. તે મેધ જેવો કાળો હતો.

તે અસુરના રૂપનું હજી વર્ણન થાય છે—

નિરીક્ષ્ય તદ્વપુરલમંવરે ચરત્, પ્રદીપ્તદગ્ધ્રકુટિતટોગ્રદંધ્રકમ્ ॥

જ્વલચ્છિરં કટકકિરીટકુંડલ-ત્વિષાઽદ્ભુતં હલધર ઈષદન્નસત્ ॥૨૭॥

અર્થ—આકાશમાં અપાટા બંધ દોડ્યું જતું, ચળકતા નેત્રોવાળું, બ્રમરો સાથે ઉગ્ર દાદો લાગી રહેલી છે એવું, બળતી શિખાવાળું, [એટલે જેના વાળ ધણાજ લાલ અને ચળકતા હતા તે], અને કડાં, મુગટ અને કુંડળની કાંતિથી અદ્ભુત લાગતું પ્રલંબાસુરનું શરીર જોઈને, બળભર જરા ત્રાસ પામ્યા. (૨૭)

૨૭ વિવેચન—

‘બળભર કાંઈક ત્રાસ પામ્યા’ એમ કહીને બળભરનો જીવભાવ સૂચવ્યો. બળભરનો અંશાવતાર સૂચવ્યો. સાર—બળભરના બાપી કરતાં આ અસુર વધારે બળવાન હતો.

હવે પ્રલંબાસુરનો નાશ થાય છે.

અથાગતસ્મૃતિરભયો રિપું વલો, વિહાયસાર્થમિવ હરન્તમાત્મનઃ ॥

રુષાઽહનચ્છિરસિ દદેન મુષ્ટિના, સુરાધિપો ગિરિમિવ વજ્રરંહસા ॥૨૮॥

સ આહતઃ સપદિ વિશીર્ણમસ્તકો, મુસ્વાદ્મન રુધિરમપસ્મૃતોઽસુરઃ ॥

મહારવં વ્યસુરપતત્સમીરયન્, ગિરિર્યથા મધવત આયુધાહતઃ ॥૨૯॥

૨૭ પદ્યછેદ—અંતરે અલં ચરત્ ષપુઃ—આકાશમાં અપાટા બંધ દોડ્યું જતું શરીર. અથવા આકાશ સુધી લાંબુ થએલું શરીર. પ્રદીપ્તે દશૌ (નેત્રો) યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ ષપુઃ—જેમાં ચળકતા નેત્રો છે એવું શરીર, બ્રહ્મકુટિતટે સંલગ્નાઃ—(જોડેલા) ઉગ્રાઃ વંદ્યાઃ યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ—બ્રમરોમાં લાગેલી ઉગ્ર દાદો વાળું. જ્વલંત્યઃ શિખાઃ યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ ષપુઃ—જેના વાળ બળતા હતા એવું, એટલે ધણા ચળકતા વાળ વાળું. કટકાનિ કિરીટાશ્ચ કુંડલાનિ ચ તેષાં ત્વિષ્ત્ તયા કટકકિરીટકુંડલત્વિષા અદ્ભુતં—કડાં મુગટ અને કુંડળની શોભાથી અદ્ભુત લાગતું શરીર નિરીક્ષ્ય—જોઈને. હલધરઃ ઈષત્ (જરા) અન્નસત્—બળભર જરા બચ પામ્યા.

૨૮ પદ્યછેદ—અથ-પછી આગતસ્મૃતિઃ—જેને સ્મૃતિ આવી છે એવા બળભર. અભયઃ વલઃ—નિર્ભય બળભર વિહાયસા—આકાશમાર્ગથી આત્મનઃ અર્થે ઇવ હરન્તં રિપું—પોતાના માલની પેઠે પોતાને (ગોપસમુદમાંથી) ભ્રમ જતા એ દુશ્મનને સુરાધિપઃ વજ્રરંહસા ગિરિં ઇષ—ઉદ્ધિ વળ્લના અપાટથી પર્વતને તોડી નાંખે તેવી રીતે રુષા દદેન મુષ્ટિના—ક્રોધથી દઢ મુઠીથી શિરસિ અહનત્—માથામાં ભરીને મારી નાંખ્યો.

૨૯ પદ્યછેદ—સઃ આહતઃ—આ પ્રમાણે હણાયેલા તે વિશીર્ણમસ્તકં યસ્સ સઃ—

અર્થ—પછી સ્મૃતિ આવતાં નિર્ભય થએલા બળભદ્રે, આકાશ માર્ગે પોતાના માલની માફક પોતાને લઈ જતા તે દૈત્યને, ઈંદ્ર જેમ વજ્રના વેગથી પર્વતને પ્રહાર કરે, તેમ ક્રોધ કરીને હઠ મુઠીથી, તેના માથામાં પ્રહાર કર્યો. [૨૮] આ પ્રમાણે ધવાએલો એટલે માર પડવાથી જેનું માથું કુટી ગયું હતું, અને જે મુખથી લોહી ઓકતો, તથા જે શરીરનું લાન ભૂલી ગયો હતો, એવો અસુર મોટો નાદ કરતો કરતો, મરણ પામીને, ઈંદ્રના આયુધથી હણાએલા પર્વતની માફક નીચે પડ્યો. (૨૯)

૨૮-૨૯ વિવેચન—

‘સ્મૃતિ આવી’—એટલે બાલ્યવૃત્તિને અંતરમાં લેતાં, ઇતિ શ્રીહરિની સન્મુખ થઈ શ્રીહરિએ સ્ફુરણના રૂપમાં કાંઈક કહી દીધું. વિષ્ણુપુરાણના ૫-૬ માં કહે છે કે ‘બલભદ્રને ત્રાસ લાગ્યો ત્યારે, શ્રીકૃષ્ણે તેમને પ્રલંબાસુરની ઓળખાણ આપી..’ તે પણ ઠીક છે; પણ તેમાં બળુવા જેવી વાત એ છે કે-પ્રલંબાસુર ધણા વેગથી આકાશમાં દોડતો હતો, ત્યારે ગોપ રૂપે બનેલા શ્રીકૃષ્ણ તેમની સાથે નહોતા. તે વખતે અંતર્યામિ રૂપે શ્રીકૃષ્ણ બળભદ્રની સાથે હતા. તાત્પર્ય—અંતર્યામીરૂપે શ્રીકૃષ્ણે બળભદ્રને સૂચના કરી.

बाह्ये निरुद्धे मनसः प्रसन्नता, मनःप्रसादे परमात्मदर्शनम् ॥
तस्मिन् सुदृष्टे भवबंधनाशो, बहिर्निरोधः पदवी विमुक्तेः ॥૩૩॥

[વિવેકચૂડામણિ]

આંતરવૃત્તિ—દુનિયાના આજ સુધીના ઇતિહાસો સિદ્ધ કરી શક્યા છે કે-મનુષ્યની અંદર એવું કાંઈ તત્ત્વ સમાધાને રહ્યું છે, કે તે તત્ત્વ વડે મનુષ્ય જે જોમએ તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ પક્ષી વિગેરે મનુષ્યથી ઉતરતા પ્રાણી વર્ગ સાથે, મનુષ્યની સરખામણી કરતાં, ભાન થાય છે કે-પશુ, પક્ષીઓ હજારો વર્ષથી તેની તે સ્થિતિમાં રહ્યાં છે, અને મનુષ્યો આગળ વધ્યાંજ નાં છે. જે કામની મનુષ્ય ઇચ્છા રાખે છે, તે કામ તે આજ કરી શકતો નથી, તો કાલે કરે છે; અને કાલે નહીં તો સેકંડો વર્ષે-ગમે ત્યારે-પણ તે ધારેલી મુશ્કેલ પાર પાડે છે. કાષ્ટમાં ગુમ રહેલી અગ્નિની માફક, આ શક્તિ મનુષ્યમાં ગુમ રહેલી છે. પ્રયત્નથી પ્રગટ કર્યા વિના, જેમ અગ્નિ કાષ્ટમાંથી બહાર આવતી નથી, તેમ આ શક્તિ પ્રયત્ન વિના મનુષ્યના શરીરમાંથી બહાર આવતી નથી. તેને પ્રગટ કરવાની કળામાંજ સર્વ સિદ્ધિઓની કુંચી સમાઈ રહેલી છે. મનુષ્યે જે કાંઈ મેળવ્યું છે, અને હજી મેળવશે, તે આ શક્તિથીજ મેળવ્યું છે, એમ હવે આપણે સહેલાઈથી સમજી શકીશું. યુરોપ અમેરિકાની પ્રજા જે જે ચમત્કારો કરી રહી છે; તે આ પ્રકારની આંતર શક્તિથીજ છે, એમ હવે કહેવાની જરૂર નથી. આ શક્તિની પરવા રાખીને જેઓ આ શક્તિને કળવે છે, તેઓ ઉત્તતિ તરફ પ્રયાણ કરતા જણાય છે. આ શક્તિની જેઓ દરકાર કરતા નથી, તેઓ ત્યાંના ત્યાંજ રહે છે, એમ પણ હવે કહેવાની જરૂર નથી.

જેનું માથું લાંગી ગયું હતું તે મુઠાત્ રુધિરં ઘમન-મુખથી લોહી ઓકતો અપસ્મૃતઃ અસુરઃ-એભાન થઈ ગએલો અસુર વિગતાઃ અસવઃ યસ્ય સઃ વ્યસુઃ-મરી ગએલો મહારવં સમોરચન-મોટો નાદ કરતો સપદિ અપતત-પુરત નીચે પડ્યો. મઘવતઃ આયુષેન આદતઃ ગિરિઃ યથા-ઈંદ્રના આયુધથી હણાએલા પર્વતની માફક.

આ શક્તિ તે કંઈ ? એમ હવે આપને પ્રશ્ન થશે. આ શક્તિ તે આપણું આંતરમન, અગર અંતર્યામી આત્મા અગર જીવતત્ત્વ. આ તત્ત્વ શરીરના આણુ આણુમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, અને આણુ આણુને અસર કરે છે. આ તત્ત્વ આપણા બીજામાં રહેલી એક અગમ્ય મહાન સત્તા છે. 'સુષુપ્તુઃપતું કારણ મન છે' એમ સૌ સમજે છે, પણ મન શું છે ? અને મનનું મૂળ ક્યાં છે ? તેનો વિચાર બાળાજ થોડા કરે છે. જ્યત્ અવસ્થામાં થતા મનના વ્યાપાર ઉપરથી, આપણે જાણીએ છીએ કે, 'મન' નામનું કાંઈક અવયવ-દૈદ્રિય-આપણે છે. મન જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તે મનની અંદરના ભાગમાં સંસ્કારરૂપે સ્થિર થાય છે, અને કળપ થઈને પાછી બહાર નીકળે છે. મન આંખો વાવે છે, તો જીવતત્ત્વ-આંતર મન-કેરીઓ આપે છે. મન આવળ વાવે છે, તો આંતરમન કાંટા આપે છે. દરેક કાર્યનો નિર્ણય મન કરે છે, અને તે કાર્યમાં જોઈતું, શારીરિક બળ અગર માનસ બળ, જીવતત્ત્વ પૂરું પાડે છે. આંતરમન એ ઉત્તમ કળપ બૂમ છે. પ્રગટ મનના રોપેલાં સારાં અગર ખોટાં પ્રત્યેક બીજે, તે બૂમિકામાં ફાલે છે. દૃઢ નિશ્ચયોના તથા તીવ્ર લાગણીઓના સંસ્કારો, આંતરમનમાં પડ્યા પછી, ત્યાં વૃદ્ધિ પામીને થોડે કાળે, પોતાનાં કળ રજુ કરે છે. આ વિષયમાં આગળ વંચીને જોઈએ તો જણાય છે કે-મનુષ્યને માનસીક આંતર પ્રદેશ અગાધ અને અમર્યાદ છે. તેમાં સર્વોત્તમ અબ્યુદયની અનેક સામગ્રિઓ ભરેલી છે, છતાં તેને બાહ્ય મનનો આધાર છે. બાહ્ય મન જે બરાબર કેળવાય, તો આંતરમન તેને આધીન વર્તે, તો આંતરમન પોતા પાસે રહેલું સામર્થ્ય રજુ કરે.

બાહ્ય મનને અહાર, વિહાર અને વિચારથી શુદ્ધ કરીને-પછી એકાગ્રતાપૂર્વક સાધક આંતર-મનનો વિચાર કરે, તો આંતરમન ક્રમે ક્રમે જ્યત્ થાય છે. [આ વિષયમાં હજી આગળ વંચીએ, પણ તેમ કરતાં મૂળ વિષય ભૂતી જવાય. વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય, તો યોગના દ્વરમાં વાંચજો. ત્રીજે વિભૂતિપદ પછી પોશના અંક સાથે પૂરો થશે. વિભૂતિપાદના અધિક્ષા પુસ્તકની કીંમત ૦-૮-૦.]

યોગેશ્વરોના ઇશ્વર બળરામે આંતરવૃત્તિ કરીને પ્રજ્ઞાસૂરને ઝોળખી કાઢ્યો-ઝોળખાણ પડતાં તુરત તેનો નાશ કર્યો.

બળભદ્ર આટલે ઉચેથી પડ્યા, તે કેમ ન મરી ગયા ?-તેજ ઇશ્વરત્વ-તેજ વિવક્ષણતા. તેને માટેજ આપણે તેમને બજીએ છઈએ.

ગોવાળીયા કેવા રાજ થયા તે સાંભળો—

દૃષ્ટ્વા પ્રલમ્બં નિહતં, બલેન બલશાલિના ॥

ગોપાઃ સુવિસ્મિતા આસન્-સાધુ સાધ્વિતિ વાદિનઃ ॥ ૩૦ ॥

આશિષોઽભિગૃણન્તસ્તં, પ્રશર્શસુસ્તદર્હણમ્ ॥

પ્રેત્યાગતમિવાલિંગ્ય, પ્રેમવિહ્વલચેતસઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ પદ્યછેદ—બલેન (બળ) શાલતે (શાભે) इति बलशाली तेन बलशालिना इति बलेन-બળથી જે શાભી રહ્યા છે એવા બળભદ્રથી. નિહતં પ્રલંબં દૃષ્ટ્વા-મરી ગયેલા પ્રજ્ઞાસૂરને જોઈને સુવિસ્મિતાઃ ગોપાઃ-બહુજ્ઞ આશ્રય પામેલા ગોપો 'સાધુ-

અર્થ—બળથી જે શોભતા હતા એવા બળભદ્રે, પ્રલંબાસુરને મારેલો જોઈને, બહુજ આશ્ચર્ય પામેલા ગોવાળો ‘સાબાશ-સાબાશ’ એમ કહેવા લાગ્યા. (૩૦). આશિર્વાદ આપતા અને પ્રેમથી જેમનાં ચિત્ત વ્યાકુળ થઈ ગયાં હતાં એવા ગોપો, મરીને જાણે પાછા આવ્યા હોય, એવા બળભદ્રને ઘટે એવાં બળભદ્રનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. [૩૧].

૩૦-૩૧ વિવેચન—

છે તો બધા એકજ ધરના, પણ રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા છે, માટે અનેક ખેડ કરે છે, માત્ર તેમની પાસે જે પ્રેમ છે તે થોડો થોડો લેતા રહેજે, અને મનને કહેતા રહેજે કે—

[રાગ-પુનમચાંદનીનો ગરબો.] પદ.

દેહ મનુષ્ય ધરીને મોહન નવ વિસારીએ,
જેનું નામ જખ્યાથી અવદુઃખ સધળાં જાય;
દહ ભક્તિ ધારો, ધરણીધર દુઃખ કાપશે.

સાખી—ભક્તિ કરી જે ભક્તોએ, રાખી દહ વિશ્વાસ;

અંતરજામી આવીયા, પલકે છોડયા પાશ,

દાળ—સ્મરણ કરતામાં સૈરંદ્રિને સાચવીરે,

પાપી કયા કિયકને માર્યો આપી ત્રાસ—૬૬૦

સાખી—પાશ છોડયા પ્રહ્લાદના, બહુ વિધિ બાંધ્યો બંધ;

ત્રાસ પમાડ્યો પુત્રને, અસુર હતો મતિમંદ.

ફાડી સ્થંભને નરસિંહ૩૫ ધરીને આવીયારે,

હિરણ્યકશિપુ સાથે કરીયું છે યુદ્ધ ૬૬—૬૬૦

સાખી—દામાજી દુઃખીયો સુણી, આત્મા ડમળા કાંત;

દર્શન આપ્યું દાસને, શાહને કીધો શાંત,

વિઠ્ઠ મહાર થઇને નાણું ભરીને આવીયારે,

મિડ ભક્તની જાણી, ભાંગી મનની બાંત—૬૬૦

સાખી—કાલો કુંવર કખીરનો, નામે હતો કમાલ;

શિયું દેતાં સંતને, બાળ થયો બેહાલ.

૩૬ રામ ભક્તોએ. અંતર એણું આણીયુંરે,

આવ્યા અંતરજામી, આણી અંતર બહાલ—૬૬૦

સાધુ’ વાદિનઃ આસન્—‘સાબાશ ! સાબાશ ! એમ કહેવા લાગ્યા. ૩૧ પદચ્છેદ—આશિષઃ અભિગૂણતઃ—આશિષ આપતા. પ્રેમ્ણા વિઠ્ઠલાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે—જેમનાં ચિત્ત પ્રેમથી વિઠ્ઠલ થઈ ગયા છે એવા ગોપો. પ્રેત્ય આગતં ઇવ આલિંગ્ય—મરીને જાણે પાછા આવ્યા હોય, તેમ બલભદ્રને બેટીને. તસ્ય અર્હણઃ તદર્હણઃ તં—બળભદ્રને ઘટે એવી રીતે. તં પ્રશશંસુઃ—તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

સાખી—ગર્ભવાસ રક્ષણુ કર્યું, જનમે આપ્યો અહાર,
સંકટ આવે સંતને, વિકૃત કરશે વહાર.
એવું જાણીને સદા, બજાજે શામળોરે;
બાપુ બોલે બોલે, સર્વ શાસ્ત્રનો સાર—૬૬૦

ગૃહસ્થ શહેરી માણસ ગામડે જાય, તારે ગામડીયા લોકો તેનો બહુ સત્કાર કરે. ગામ-
ડીયો શહેરમાં આવે, તારે શહેરી પુછે કે—‘ક્યારે આવ્યા? અને ક્યારે જશે? તમે આવ્યા,
પણ અમે તો તમારી સાથે બેસવા ધડીએ નવરા નથી.’ વિગેરે વિગેરે. શ્રીકૃષ્ણ જેવો શહેરી
—વૈકુંઠનો વાસી—વ્રજમાં પધારે, તારે વ્રજવાસી ગાંડા થાય, તેમાં શી નવાઈ! આપણા વ્રજમાં
જ્યારે તે પધારે છે, તારે આપણને પણ ગાંડા કરી મૂકે છે. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકીજય.
દ્વારકાંધીશક્તિ જય, હર હર મહાદેવ હર.

પ્રલંબાસુરના નાશથી દેવો પણ ખુશી થયા. તે વાત હવે સાંભળો—

પાપે પ્રલમ્બે નિહતે, દેવાઃ પરમનિતાઃ ॥

અભ્યવર્ષન્ બલં માલ્યૈઃ, શશંસુઃ સાધુ સાધ્વિતિ ॥ ૩૨ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे प्रलम्बवधो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પાપી પ્રલંબાસુરનો નાશ થતાં, દેવો ધણા રાજી થયા; તેઓએ
બળરામ ઉપર નંદનવનનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી; અને ‘ઠીક થયું.’ ‘ઠીક થયું.’
એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. [૩૨].

૩૨ વિવેચન—

સત્કર્મ દેખીને દેવો રાજી થાય છે. સવારમાં વહેલા ઉઠીને સ્નાન સંધ્યાવંદન કરીએ
છઠએ, અને પછી રૂઢીનો પાઠ, એક બે પ્રાર્થનાનાં પદ, અગર પ્રભાતીયાં ગાઇએ છઠએ,
ત્યારે આપણા દેહમાં ઈંદ્રિયોના દ્વાર ઉપર બેઠેલા દેવો બહુ પ્રસન્ન થાય છે. સવારમાં સાત
વાગે ઉઠીને આમતેમ ટલ્લા ખાતા ખાતા સ્નાન કરે, અને પછી રોતાં રોતાં સંધ્યા વંદનાદિ
ક્રિયા કરે, તેમને આ લાભનો અનુભવ થતો નથી. ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ-
સ્કંધનો ૧૮મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્રદેવકીજય. જ્યાં જ્યાં આ કથા
વાંચો, ત્યાં સૌને અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેજી.

અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર

૧૯૮૫ કારતક શુદ્ધી ૧૧.

લી૦ રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૩૨ પદ્યછંદ—પાપે પ્રલંબે નિહતે—પાપી પ્રલંબાસુરનો નાશ થતાં. દેવાઃ પરમનિ-
ધૃતાઃ—દેવો ધણાજ રાજી થયા. બલં માલ્યૈઃ—બળરામ ઉપર નંદનવનના
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. સાધુ સાધુ इति શશંસુઃ—અને ‘ઠીક થયું.’ ‘ઠીક થયું’, એમ કહેવા લાગ્યા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

ઐગણીશમો અધ્યાય.

કદા વૃંદારણ્યે, વિમલયમુનાતીરપુલિને ।

ચરંતં ગોર્વિદં, હલધરસુદામાદિસહિતં ॥

અયે કૃષ્ણ સ્વામિન્, મધુરમુરલીવાદન વિભો ॥

પ્રસીદેત્યાક્રોશન્, નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

સત્પુરુષ કહે છે કે--યમુનાજીના નિર્મળ અને વિશાળ કાંઠા ઉપર યજ્ઞદેવ અને સુદામા વિગેરે સાથે વિહાર કરતા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને, હે શ્રીકૃષ્ણ! હે સ્વામિન્! હે મધુર મોરલીને વગાડનારા વિભો! મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ ' એમ બોલતાં બોલતાં વૃંદાવનમાં મારા દિવસોને એક નિમેષ જેવડા અનાવીને હું ક્યારે ગાળીશ ?

વિષય--આ ઐગણીશમાં અધ્યાયમાં ગાયો મુંઝના વનમાં ભૂલી પડી તે કથા, અને ગાયો પાછળ ગોવાળીયાઓ ત્યાં ગયા પછી, દાવાનળ લાગતાં, શ્રીકૃષ્ણ તે દાવાનળ પી ગયા, તે કથા કહેવામાં આવશે.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥ ગાયો કેવી રીતે વિખુટી પડી તે સાંભળો.

ક્રીડાસક્તેષુ ગોપેષુ, તદ્વાવો દૂરચારિણીઃ ॥

સ્વૈરં ચરન્ત્યો વિવિશુસ્-તૃણલોભેન ગહ્વરમ્ ॥ ૧૮ ॥

અજા ગાવો મહિષ્યશ્ચ, નિર્વિશન્ત્યો વનાદ્વનમ્ ॥

ઈષીકાટવીં વિવિશુઃ, ક્રન્દન્ત્યો દાવતર્ષિતાઃ ॥૨૦॥

અર્થ--ગોવાળીયાઓ રમતમાં લાગ્યા હતા તે સમયે, તેઓની ગાયો દૂર ચાલી ગઈ હતી. તે ગાયો મરજીમાં આવે તેમ ચાલતાં ચાલતાં, ખડની લાલચથી ઘાટા વનમાં પેઠી. (૧) એક વનમાંથી બીજા વનમાં ફરતાં ફરતાં, ગરમીથી તરસી થયેલી અને ચીસો નાંખતી બકરીઓ, ગાયો અને ભેંશો મુંઝના વનમાં પેઠી [૨].

૧-૨ વિવેચન.

ગાયો સાથે બકરીઓ અને ભેંશો પણ હતી. પ્રભુ સાથે હતા તોપણ ગાયો લીલા ખડમાં લલચાણી, માટે ભૂલી પડી. શ્રીકૃષ્ણ સાથે હોય, તોપણ જેઓ વિષય સુખમાં

૧ પદ્યછંદ--ક્રીડાસક્તેષુ ગોપેષુ-ગોપો રમતમાં લાગ્યા હતા ત્યારે તેણાં ગાવઃ તેઓની ગાયો. દૂરચારિણીઃ તે બદલે દૂરચારિણ્યઃ શબ્દ જોઈએ. તેનો અર્થ દૂર ચાલી ગઈ હતી તે સ્વૈરં ચરન્ત્યઃ-સ્વછંદે ચાલતી ચાલતી. તૃણલોભેન ખડની લાલચથી. ગહ્વરં વિવિશુઃ--ઘાટા વનમાં પેઠી. ૨ પદ્યછંદ--વનાત્ વનં નિર્વિશન્ત્યઃ-એક વનમાંથી બીજા વનમાં જતી. દાવેન તર્ષિતાઃ ક્રન્દન્ત્યઃ-ગરમીથી તરસી થયેલી અને ચીસો નાંખતી. અજાઃ ગાવઃ મહિષ્યઃ-બકરીઓ, ગાયો અને ભેંશો. ઈષીકાનાં અટકી તાં-મુંઝના વનમાં વિવિશુઃ-પેઠી.

લલયાય, તેઓ ભવસાગરમાં ભૂલા પડે. શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને સ્વામીશ્રી સહજનંદજી જેવા મહાન પુરૂષો ધણાને મળ્યા, પણ તેમાંથી જેઓ લીલું ખડ ખાવા દોડ્યા-વિષય સુખમાં લલયાયા-તેઓ ભૂલા પડ્યા છે. તેઓ તેમને ઝાળખી શક્યા નહીં. વેદાંત, યોગ અગર ભક્તિના ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચવા અગર સાંભળવા મળે, રૂડા સદ્ગુરુનો સમાગમ થાય, તોપણ જેઓ લીલું ખડ ખાવા દોડે, વિષય સુખમાં લલયાય, તેઓ આ ભવસાગરમાં ભૂલાં પડે છે:

યતતો હ્યપિ કૌંતેય, પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥
 ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ, હરંતિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૬૦ ॥
 તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય, યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥
 વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

x x x x x

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં, યન્મનોઽનુવિધીયતે ॥
 તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં, વાયુર્નાવમિવાંભસિ ॥ ૬૭ ॥

[ગીતા અ. ૨.]

વિગેરે વચનો કહે છે કે ‘ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને પ્રભુને સેવો.’ શ્રીમદ્ ભાગવત જેવું પારાયણ તમારે ઘેર થાય છે, ત્યારે પણ તમે પહેલાં હતા એવાજ રહો છો. જરા પણ દૈવી બનતા નથી. તમારાં મન, વાણી અને કાયા એનાં એજ રહે છે. તમારાં વસ્ત્રો પણ તમોને છોડતાં નથી. તમે જરા પણ સંયમ રાખતા નથી. નદીમાં તરવું હોય, તે તુંખડું બાંધે ? કે સાથે પથરો બાંધે ? વિચાર કરી જોજો.

તાત્પર્ય-કાંઈ સત્કર્મમાં જોડાઓ-સંતસમાગમ કરો, સદ્યન્થ વાંચો, અગર સાંભળો, ત્યારે કાંઈક સંયમ પાળજો. નહીં તો જેમ કાણી કેડીમાં ધણું જળ સમાય, પણ ટકે નહીં, તેમ તમે ધણું સાંભળો, પણ તેમાંથી તમારી પાસે કાંઈ હશે નહીં.

હવે ગોપો ગાયોને શોધે છે.

તેઽપશ્યન્તઃ પશૂન્ગોપાઃ, કૃષ્ણરામાદરક્ષ્ણદા ॥
 જાતાનુતાપા ન વિદુર્-વિચિન્વન્તો ગવાં ગતિમ્ ॥ ૩ ॥
 તૃણૈસ્તત્સુરદચ્છિન્નૈર્-જોષ્વદૈરઙ્કેતર્ગવામ્ ॥
 માર્ગમન્વગમન્સર્વે, નષ્ટાજીવ્યા વિચેતસઃ ॥ ૪ ॥
 મુંજાટવ્યાં અષ્ટમાર્ગ, ક્રન્દમાનં સ્વગોધનમ્ ॥
 સંપ્રાપ્ય તૃષિતાઃ શ્રાન્તાસ્-તતસ્તે સંન્યવર્તયન્ ॥ ૫ ॥

૩ ૫૬૨છેદ-તે કૃષ્ણરામાદયઃ પશૂન અપશ્યન્તઃ-કૃષ્ણરામાદિ તે ગોપો પશુઓને ન દેખીને તદા-તે વખતે જાતઃ અનુતાપઃ યેષાં તે જાતાનુતાપાઃ-પણ દુઃખી થયેલા. વિચિન્વન્તઃ-પશુને શોધતા તે ગોપો. ગવાં ગતિં ન વિદુઃ-ગાયોની ગતિને જાણી શક્યા નહીં. ૪ ૫૬૨છેદ--નષ્ટા આજીવ્યા (આજીવીકા) યેષાં તે-જેમની આજીવીકા નાશ પામી એવાઃ વિગતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે ઇતિહાસઃ-મુંબાઈ ગએલા. [સર્વે-સર્વ તાસાં

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણરામાદિ ગોવાળીયાઓ પશુઓને ન દેખીને બહુ દુઃખી થઈ ગયા. પશુઓને શોધતાં—‘ગાયો ક્યાં ગઈ’ તેની તેમને ખબર પડી નહીં. (૩). જેમની આજીવિકા નાશ પામી ગઈ હતી એવા, અને તેથી જેઓ મુંઝઈ ગયા હતા—તે ગોપો, ગાયોની ખરીઓ વડે અને દાંતો વડે કપાઈ ગએલાં ખડ ઉપરથી, અને ધરતી ઉપર પડી રહેલાં ગાયોનાં પગલાં ઉપરથી, ગાયો ગઈ હતી તે માર્ગે ચાલ્યા. [૪] તરસ્યા થએલા અને થાકેલા તે ગોપોએ મુંઝના વનમાં બૂલું પડેલું, અને ચીસો નાંખતું પોતાની ગાયોનું ધણુ દીડું. પછી તે ધણુને તે વનમાંથી પાછું વાળ્યું. (૫).

૩-૪-૫ વિવેચન--

પોતાને આશરે રહેલા જીવો માટે જેમ ગોવાળને પરવા-કાળજી હોય છે, તેમ અનન્ય ભાવથી સદ્ગુરને શરણે રહેલા જીવો માટે સદ્ગુરને કાળજી હોય છે. કદિ સદ્ગુર ચૂકી જાય, તો એવા દૃઢ શિષ્યો માટે શ્રીહરિને ખેવના રાખવી પડે છે. શવરીએ અનન્ય ભાવથી મતંગ ઋષિને સેવ્યા. મતંગે કહી દીધું કે—‘તારી સેવાનો ખદ્દો હું આપી શકીશ નહીં, પણ ત્રેતાના અંતમાં મારો ધણી-શ્રીરામ-અહો આવશે, તે તને આપશે. તે તને પાવન કરશે, તે તને અમર કરશે. શ્રીરામને ત્યાં આવવું પડ્યું. એક વહાણમાં ખેઠેલા મુસાફરો માટે, તે વહાણના ખારવા પોતાના જીવના જેખમે મુસાફરોને સંભાળે છે. સ્ટીમરમાં ખેઠેલા એક મુસાફર માટે, તે સ્ટીમરનો કૅપ્ટન બચાંકર જેખમ ખેડે છે.

દૃષ્ટાંત—કાઠીયાવાડમાં જાફરાબાદનું બંદર છે. તે એક મોટી ખાડી ઉપર છે. ખાડીને નાકે મોટો દરીયો છે. ભાવનગરથી મુંઝઈ જતી આવતી સ્ટીમર, ત્યાં—બંદરથી થોડે દૂર ઉભી રહે છે. જાફરાબાદ બંદરથી મચ્છવામાં ખેસીને લોકો, સ્ટીમરમાં ખેસવા આવે છે. અને સ્ટીમર-માંથી જે લોકો ઉતરે છે, તેઓ મચ્છવામાં ખેસીને, જાફરાબાદ ગામમાં આવે છે. જ્યારે દરિયો અશાંત હોય, ત્યારે સ્ટીમરમાંથી મચ્છવામાં ઉતરવું; અને મચ્છવામાંથી સ્ટીમરમાં ચડવું, નવા મુસાફરને બહુજ બચાંકર લાગે છે. મચ્છવાને સ્ટીમર સાથે ખાંધી દેવામાં આવે છે, તોપણ તોફાની મોજાને લીધે, વારંવાર તે ઉંચો થઈને જળમાં પછડાય છે. સ્ટીમરમાંથી મચ્છવામાં ઉતારેલી નીસરણી પણ ઉંચી નીચી થયા કરે છે. આવે વખતે સ્ટીમરના ખલાસીઓ સાવ-ધાન હોય છે, અને કૅપ્ટન સ્ટીમરની નીસરણી પાસેજ ઉભો રહે છે. આવે એક પ્રસંગે એક ડોસી મચ્છવામાંથી સ્ટીમરમાં આવતાં, સીદીને બીજો ત્રીજો પગથીએ ચડતાં, ઉડીને દરીયામાં

સુરાશ્ચ (ખરીઓ) દંતાશ્ચ તૈઃ છિન્નાનિ (કપાએલાં) તૈઃ—તત્સુરદચ્છિન્નૈઃ इति तृणैઃ—ગાયોની ખરીઓ અને દાંતો વડે કપાએલા ખડ ઉપરથી, [ગવાં પદાનિ ગોષ્પદાનિ તૈઃ] અંકિતૈઃ ગોષ્પદૈઃ—ધરતીમાં પડી રહેલાં—ગાયોનાં પગલાંથી ગવાં માર્ગે અન્વગમન—ગાયો ગઈ હતી તે માર્ગે ચાલ્યા. ૫ પદ્મછેદ—તૃષિતાઃ શ્રાંતાઃ તે—તરસ્યા થએલા અને થાકેલા તે ગોપોએ મુંજાદવ્યાં ઋષ્ટમાર્ગે કંદમાનં इति स्वगोधनं—મુંઝના વનમાં બૂલું પડેલું અને ચીસો પાડતું પોતાની ગાયોનું ધણુ. સંપ્રાપ્ય—ખેળવીને. તતઃ સંન્યવર્તેયન—તે સ્થાનમાંથી પાછું વાળ્યું.

પડી; અને તેણીની પોટલી ઉડીને મચ્છવામાં પડી. સ્ટીમરનો કૅપ્ટન રજમરનું ચક્કર પહેરીને, તુરત ડોસીની પાછળ સમુદ્રમાં કુદી પડ્યો. સ્ટીમર મચ્છવાનો સંબંધ છોડીને, કૅપ્ટનની પાછળ દોડી. આગળ ડોસી, પાછળ કૅપ્ટન અને તેની પાછળ સ્ટીમર. જોતજોતામાં સમુદ્રનાં મોઝાં ઉપર ડોસી દૂર નીકળી ગઈ. લગભગ એક માઇલ દૂર જતાં, કૅપ્ટને ડોસીને પકડી લીધી. સ્ટીમર ઉપરના માણસોએ ડોસી સહીત કૅપ્ટનને ઉપર લઈ લીધો. ડોસીને સ્ટીમર ઉપર લીધા પછી, યોગ્ય ઉપચાર કરતાં ડોસી સાવધ થઈ. અનન્ય આશ્રયથી સ્ટીમરમાં બેઠેલાં મુસાફર માટે, આટલી સગવડ છે; ત્યારે અનન્ય આશ્રયથી સદ્ગુરુને અને શ્રીહરિને સેવનારા મુમુક્ષુઓ માટે, સગવડ કેમ ન હોય ? હોયજ.

તાત્પર્ય—જેમ બને તેમ રજળપાટ ઓઢો કરજો. અનન્ય ભાવ કરતાં શિખજો. અનન્ય ભાવથી સેવેલું એક તિરથ, જેટલું કલ્યાણ કરશે, તેટલું કલ્યાણ અડસઠ તિરથ નહિં કરે. અનન્ય ભાવથી સેવેલા એક દેવ જેટલું કલ્યાણ કરશે, તેટલું કલ્યાણ અનેક દેવ નહિં કરે; અને અનન્ય ભાવથી સેવેલા એક ગુરુ જેટલું કલ્યાણ કરશે, તેટલું કલ્યાણ અનેક ગુરુ નહિં કરે. નાતને નોતરીને દરેકને અરધો અરધો લાડુ પીરસીને ફજેત થવું, તેના કરતાં સગાંવહાલાંને સારી રીતે જમાડવા, તે શું બોદું છે ? જીવવું થોડું અને ઉપાધિ પારવિનાની.

ગોવાળોને શરણે પડેલી ગાયોને ગોવાળોએ અનેક કષ્ટ વેડીને હાથ કરી. ગાયો જેમને બહાલી છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ-હવે ગાયોને નામ દધને બોલાવે છે.

તા આહૂતા ભગવતા, મેઘગમ્भीરયા ગિરા ॥

સ્વનામ્નાં નિનદં શ્રુત્વા, પ્રતિનેદુઃ પ્રહર્ષિતાઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી બોલાવેલી ગાયો, પોતાના નામનો શબ્દ સાંભળીને રાજી થતાં, સામે-પ્રત્યુત્તરમાં-ભાંભરવા લાગી. (૬).

૬ વિવેચન—

મોટા માણસ ગરીબને બોલાવે, અને તેમનું કુશળ પુછે, ત્યારે ગરીબો રાજી થઈ જાય. આવો વિના અર્થનો વિવેક પુણ્ય વિના આવડતો નથી. શ્રદ્ધા રાખીને શાસ્ત્રોને અને સંતોને સેવશો; તો આ લાભ જરૂર મળશે. યાદ રાખજો કે—અમલદારી અગર લક્ષ્મી સદાએ ખેસી રહે તેમ નથી. આજ છે અને કાલે નહિં હોય. કદિ આપ જીવો ત્યાં સુધી તે બેઠ ટકી રહે; તોપણ—

રાગ-હરિગીત. [કેશવકૃતિ].

તાં નથી તલબાર, આ સંઘળું સદા જનનાર છે;
ઉપકાર કરવો અન્યનો, સંસારનો એ સાર છે.
માટે પરમ સુખ પામવાનાં, કાર્ય કોડે આદરે;
ગઈ પલ ન પાછી સાંપડે, એ કાળનો નિશ્ચય ખરો.

૬ પદ્યછેદ--ભગવતા-ભગવાનથી-મેઘગંભીરયા ગિરા-મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી આહૂતા: તા:-બોલાવેલી ગાયો. સ્વનામ્નાં નિનદં શ્રુત્વા-પોતાના નામનો શબ્દ સાંભળીને. પ્રહર્ષિતા: હર્ષ પામેલી પ્રતિનેદુઃ-સામે ભાંભરવા લાગી.

કલ્યાણનાં ને ઉદયનાં, સાધન સમગ્ર તૈયાર છે;

હાથે ચડયો હીરો ખુબે, તે મૂર્ખનો સરદાર છે.

અંધા થઇ અમૃત વિસારી, ઝેર શાનો સંધરો-ગઇ પળ૦

શ્રીરામે અને શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યાવતાર લઇને, અનેક લીલાઓ કરી. તેમાં ગૃહવિવેકની જે લીલાઓ કરી છે, ગૃહસ્થાશ્રમની જે લીલાઓ કરી છે, તે લીલાઓ ખાસ બાળુવા જેવી છે. તેમાંથી ઘણું શીખવા જેવું છે. જેઓ રામ અને કૃષ્ણને ઇશ્વરાવતાર માનતા નથી, તેઓ પણ આ વાત કબુલ કરે છે.

હવે દાવાગ્નિનાં દર્શન થાય છે.

તતઃ સમન્તાદ્નધૂમકેતુર્-યદ્દૃષ્ટ્યાઽમૃત્ ક્ષયકૃદ્વનોકસામ્ ॥

સમીક્ષેતઃ સારથિનોલ્બળોલ્મુકૈર્-વિલેલિહાનઃ સ્થિરજન્ગમાન્મહાન્ ॥૭॥

અર્થ—પછી દૈવઇચ્છાથી વનમાં ચારે તરફ વનવાસીઓનો નાશ કરનારો, વાયુથી વૃદ્ધિ પામતો, અને ભયંકર ઉંખાડીયાથી સ્થાવર જંગમને ગળી જતો-ખાળી દેતો, મહાન્ વનનો દાવાગ્નિ પ્રગટયો. (૭).

૭ વિવેચન.

દુઃખવિના પોતાનાની ખબર પડે નહીં. દુઃખ વિના બળીયાતું બળ મપાય નહીં. હમણાં શ્રીકૃષ્ણ દાવમાં હારીને સીદામાને ઉપાડતા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે? કેવા છે? તેમાં કેટલું બળ છે? તે તમામ ખુલાસો કરવા આ દાવાગ્નિ આવ્યો છે.

દાવાગ્નિ દેખીને ગોવાળ શું બોલ્યા? તે બાવથી સાંભળો.

તમાપતન્તં પરિતો દવાગ્નિ, ગોપાશ્ચ ગાવઃ પ્રસમીક્ષ્ય भीताઃ ॥

ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना, यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ॥૮॥

कृष्ण कृष्ण महावीर्यं, हे रामामितविक्रम ॥

दावाग्निना दहमानान्, प्रपन्नांस्त्रાતુમર્હથઃ ॥૯॥

नूनं त्वद्भान्धवाः कृष्ण, न चाहन्त्यवसीदितुम् ॥

वयं हि सर्वधर्मज्ञ, त्वन्नाशास्त्वत्परायणाः ॥૧૦॥

૭ પદ્યછેદ—તતઃ પછી યદ્દૃષ્ટ્યા—દૈવ ઇચ્છાથી. સમન્તાત્—વનમાં ચારે તરફ. વનોકસાં ક્ષયકૃત્ વનવાસીઓનો નાશ કરનારો સારથિના સમીરિતઃ—વાયુથી વધતો. ઉલ્બળાનિ (ભયંકર) ચ તાનિ ઉલ્મુકાનિ (ઉંખાડીયા) તૈઃ—ભયંકર ઉંખાડીયાથી સ્થિરજન્ગમાન્ વિલેલિહાનઃ—સ્થાવર જંગમને ગળી જતો મહાન્ એવો મોટો વનધૂમકેતુઃ અમૃત્—વનનો દાવાગ્નિ પ્રગટયો.

૮ પદ્યછેદ—તં દાવાગ્નિ—તે દાવાગ્નિને. પરિતઃ આપતંતં—ચારે તરફથી આવતો. પ્રસમીક્ષ્ય—જોઈને भीताઃ ગોપાઃ ચ ગાવઃ—ગીનેલા ગોપો અને ગાયો. મૃત્યુ ભયેન અર્દિતાઃ જનાઃ યથા પ્રપન્નાઃ હરિં ऊचुः—સંસારના બચથી પીડાએલા લોકો પ્રભુને શરણુ જઈને જેમ પ્રાર્થના કરે તેમ. सबलं कृष्णं प्रपन्नाः—બળમદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણને શરણુ જઈને. ऊचुः—પ્રાર્થના કરે.

અર્થ—તે દાવાગ્નિને ચારે તરફથી આવતો જોઈને, બીનેલા ગોપો અને ગાયો, સંસારના ભયથી પીડાએલા લોકો જેમ પ્રભુને શરણે જઈને પ્રાર્થના કરે, તેમ બળભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણને શરણે જઈને, પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. [૮].

અર્થ—હે મોટા બળવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! હે અમિત બળવાળા બળભદ્ર ! દાવાગ્નિથી બળેલા અને શરણે આવેલા એવા જે અમો-તેમનું રક્ષણ કરવું આપને ઘટે છે. (૯). હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે સર્વ ધર્મને જાણનારા કૃષ્ણ ! ખરેખર અમો તમારા બંધુઓ છઈએ, આપજ અમારા નાથ છો, આપજ અમારા રક્ષણનો ઉપાય છો. તેથી અમારે દુઃખી થવું ઘટતું નથી-એટલે-તેથી અમારે કોઈપણ પ્રકારનું, દુઃખ ન હોવું જોઈએ. (૧૦).

૮-૯-૧૦ વિવેચન—

અજ્ઞાનાત્મા દ્વાત્મદોષો વિગેરે શબ્દોથી શ્રી વલ્લભાચાર્યજી દાવાનળને અધ્યાત્મ-દષ્ટિથી અજ્ઞાનરૂપ આત્મદોષ સાથે સરખાવે છે.

યથા હરિ મૃત્યુભયાર્દિતાઃ જનાઃ—સંસારના ભયથી પીડાએલા લોકો જેમ શ્રીહરિને શરણે જાય તેમ. મૃત્યુનો અર્થ અહીં ‘સંસાર’ કહેો છે; તેના કરતાં મૃત્યુનો અર્થ ‘મૃત્યુ’ જ કરીએ, તો શ્લોકનો ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય: કારણકે મૃત્યુથી સૌ ડરે છે, અને સંસારથી-જન્મમરણથી-ડરનારાં થોડાં છે. રાજા, આદ્યશાસક, ધનવાન, અમીરો, અને કાયા યોગીઓ, મહંતો, ભક્તો તથા આચાર્યો, જેઓ ધનના મદમાં કોઈને ગાંઠતા ન હોય, તેઓ પણ મૃત્યુને દેખીને ડ્રુએ છે. મૃત્યુથી કોણ ન ડરે ?—જીવન્મુક્ત.

આર્યો—

યત્ર ક્વાપિ વિશીર્ણ, સત્પર્ણમિથ તરોર્વપુ: પતતાત્ ॥

બ્રહ્મીભૂતસ્ય યતેઃ, પ્રાગેવ હિ તચ્ચિદગ્નિના દગ્ધમ્ ॥૨૫૬॥

ઉપગતિ—

સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ તિષ્ઠતો મુનેઃ, પૂર્ણાદ્વિયાનન્દમયાત્મના સદા ॥

ન દેશકાલાણુચિતપ્રતીક્ષા, ત્વદ્ગ્માંસચિદ્વિપિન્ડવિસર્જનાય ॥૨૫૭॥

વિગેરે—[વિવેકચૂડામણિ]

૯ પદચ્છેદ—મહાવીર્ય કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !—હે મોટા બળવાળા કૃષ્ણ ! હે અમિત-વિક્રમ રામ ! હે મોટા બળવાળા બળદેવ ! દાવાગ્નિના દહ્નમાનાન પ્રપન્નાન-દાવાગ્નિથી બળેલા અને શરણે આવેલા એવા જે અમો-તેમનું ત્રાતું અર્હેયઃ-રક્ષણ કરવું તે આપ (એઉ)ને ઘટે છે.

૧૦ પદચ્છેદ—હે કૃષ્ણ—હે કૃષ્ણ નૂન-ખરેખર હે સર્વધર્મજ્ઞ—હે સર્વ ધર્મને જાણનારા ! ત્વં સંધવાઃ યેષાં તે ત્વદ્સંધવાઃ इति वयं—અમો તમારા બંધુઓ છઈએ. ત્વં एव नाथः યેષાં તે ત્વન્નાથાઃ—તમેજ તેમના નાથ છો એવા. ત્વં एव परमं अयनं (रक्षणोपायः) યેષાં તે इति त्वत्परायणाः इति वयं—આપજ જેમના રક્ષણનો ઉપાય છો એવા અમો. અવસીદિતું-દુઃખી થવા માટે ન અર્હેતિ—યોગ્ય નથી.

અર્થ—બ્રહ્મરૂપ થએલા યોગી પુરુષનું શરીર, વૃક્ષથી ખરી પડેલા પાંદડાંની માફક ગમે ત્યાં-ગમે તે દેશમાં, અગર ગમે તે કાળમાં-પડે, (તેની તેમને શીકર હોતી નથી. તેના દેહને દાહ સંસ્કાર થશે કે નહીં, તેની પણ તેમને દરકાર હોતી નથી.) કારણકે તેમનું શરીર પ્રથમથીજ ચેતનારૂપી અગ્નિથી બળી ચૂકેલું છે. [૫૫૬] સદ્રૂપબ્રહ્મમાં પૂર્ણ, અદ્વૈતરૂપે અને આનંદમયરૂપે સદા રહેનાર જ્ઞાનીને, આમડી, માંસ, અને વિષ્ટારૂપ સ્થૂળ શરીરના ત્યાગ માટે, યોગ્ય દેશકાળાદિની અપેક્ષા નથી. [૫૫૭]

તાત્પર્ય—મોતના ભયથીજ પ્રભુ ભજન્ય છે. જો મોતનો ભય ન હોત-તો કોઈ કોઈને ગાંઠત નહીં. ઈશ્વરને પણ માનત નહીં. માટે મોતના જેવો એક ભય નથી, અને તે ભય-માંથી બચવા જે પ્રયત્ન થાય તેજ પુરુષાર્થ. આવો પુરુષાર્થ જે કરે તેજ પુરુષ.

હે સર્વધર્મજ્ઞ ‘અહીં વગડામાં હું શું કરું?’ એમ આપથી કહેવાય એમ નથી. ગમે એવે સ્થળે, અને ગમે એવા કાળમાં, કોઈથી ન કરી શકાય, એવાં અનેક કામ, આપે કરી બતાવ્યાં છે. તાત્પર્ય—અમે આપને ઓળખ્યા છે. [કાળીયનાગને કાલિદેવીમાંથી વિદાય કર્યો તે દવસે, પ્રભુ સર્વ વ્રજવાસીઓ સહિત યમુનાજીને કાંઈ રાતવાસે રહ્યા હતા. ત્યાં મધ્યરાત્રીએ દાવાગ્નિ પ્રગટ્યો હતો. તે દાવાગ્નિ શ્રીકૃષ્ણ પી ગયા હતા. (જુઓ પાછળ અધ્યાય ૧૭ પાનુ ૬૯૫) આ વાત જોયો પ્રભુને યાદ કરાવે છે.] સર્વધર્મજ્ઞ ! કહેવામાં બીજો એવો ભાવ છે કે-‘વ્રજમાં આપણા માઆપ ચિંતા ન કરે-ધેર રહેલાં વાછરૂ ભાંભરી ભાંભરીને ન મરે, ગાયો દોહવાની વખત ન વડી જન્ય-વિગેરે-તમામ આપતનો વિચાર કરીને, અમને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરો.’

‘અમે તમારાં છઠ્ઠાએ’-‘તમે અમારા નાથ છો’-વિગેરે વાક્યોનો ખુલાસો સત્તરમા અધ્યાયમાં કર્યો છે. તેથી હવે આગળ વધીએ.

વ્રજવાસીનો નાદ સાંભળી પ્રભુ શું કરે છે ? તે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

વચો નિશમ્ય કૃપણં, બન્ધૂનાં ભગવાન્ હરિઃ ॥

નિમીલયત મા મૈષ્ટ, લોચનાનીત્યભાષત ॥૧૧॥

તથેતિ મીલિતાક્ષેષુ, ભગવાન્નિમુલ્બળમ ॥

પીત્વા મુખેન તાન્કૃચ્છા-દ્યોગાધીશો વ્યમોચયત્ ॥૧૨॥

તતશ્ચ તેઽક્ષીણ્યુન્મીલ્ય, પુનર્ભાળ્ડીરમાપિતાઃ ॥

નિશમ્ય વિસ્મિતા આસન્-નાત્માનં ગાશ્ચ મોચિતાઃ ॥૧૩॥

૧૧ પદ્યછંદ—બંધૂનાં કૃપણં વચઃ નિશમ્ય—અંધુઓનું દીનવચન સાંભળીને ભગવાન હરિઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અભાષત—કહ્યું કે મા મૈષ્ટ—ખીશો નહીં. નિમીલયત લોચનાનિ इति—આંખો વિંચી જતો.

૧૨ પદ્યછંદ—તથા इति મીલિતાક્ષેષુ—તે પ્રમાણે તેઓએ આંખ વીંચી જતાં. યોગાધીશઃ ભગવાન—યોગેશ્વર ભગવાને. ઉલ્બળં અગ્નિ મુખેન પીત્વા—ભયંકર અગ્નિ મુખથી પી જઈને. તાન્ કૃચ્છાત્ વ્યમોચયત્—તેઓને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યાં.

૧૩ પદ્યછંદ—તતઃ ચ-પછી અક્ષીણિ ઉન્મીલ્ય—આંખ ઉઘાડીને જુએ ત્યાં. પુનઃ

અર્થ—ખંધુઓનું દીનવચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું કે—‘બીશો નહીં, આંખો વીંચી જાઓ.’ (૧૧) તે પ્રમાણે તેઓએ આંખો વીંચી જતાં, યોગેશ્વર ભગવાને, ભયંકર અગ્નિ મુખથી પી જઈને, તેઓને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા. (૧૨) પછી તેઓ આંખ ઉઘાડીને જુએ ત્યાં ક્ષણમાત્રમાં તેઓ પાછા ભાંડીર વડ પાસે આવી પહોંચ્યા. પોતાને અને ગાયોને ભાંડીર વડ પાસે આવેલાં જાણીને, અને દાવાગ્નિના ભયથી મૂકત થએલાં જાણીને, તે ગોપો આશ્ચર્ય પામ્યા. (૧૩)

૧૧-૧૨-૧૩ વિવેચન—

‘આંખો વિંચી જાઓ’—આગળ ૧૭ મા અધ્યાયમાં દાવાગ્નિ પી ગયા, ત્યાં આંખો વિંચવાનું કહ્યું નથી, અને અહીં કહ્યું છે. તેનું શું કારણ?—અહીં સૌને ત્વરાથી ભાંડરીક વડ પાસે લઈ જવા છે. મુંઝના વનમાંથી ધીમે ધીમે ચાલતાં સૌ નીકળે, તો વનમાં જ રાત્રી પડે, સંધ્યાકાળે વનમાં લાગ્નર થઈ શકે નહીં. દોલવાની વેળા વડી જાય. પાછરૂ ભૂખે મરે. વિગેરે દુઃખોને એક સપાટે ટાળી દેવા માટે, તેમને સૌને આંખો વીંચાવીને, ભાંડરીક વડ પાસે તેમને પ્રભુ લાગ્યા.

આવા ચમત્કારથી આશ્ચર્ય કેમ ન થાય! થાયજ. શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે? તેનું ગોપોને જ્ઞાન થયું, તે વાત સાંભળો—

કૃષ્ણસ્ય યોગવીર્યં તદ્-યોગમાયાડનુભાવિતમ્ ॥

દાવાગ્નેરાત્મનઃ ક્ષેમં, વીક્ષ્ય તે મેનિરેઽમરમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—યોગમાયાએ વિદીત કરેલું, અને દાવાગ્નિથી પોતાના કુશળ રૂપ શ્રીકૃષ્ણના યોગબળને જોઈને, તેઓ શ્રીકૃષ્ણને દેવ માનવા લાગ્યા. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનો ચમત્કાર જોઈને ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણને દેવ માન્યા. હવે આપણે શું કરવું?—તે સાંભળો—રાગ-શાદુલ્લ

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસા, તન્નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં ।

જ્યોતિઃ કિંચન યોગિનો યદિ પરં, પશ્યંતિ પશ્યન્તુ તે ॥

અસ્માકં તુ તદેવ લોચનચમત્-કારાય ભૂયાચ્ચિરં ।

કાર્લિદીપુલિનેષુ યત્કિમપિ તન્-નીલં મહો ધાવતિ ॥

“યોગનો અભ્યાસ કરીને વશ કરેલા ચિત્તવડે, યોગીઓ નિર્ગુણ, અક્રિય અને

ભાંડીર આપિતા:—તે પાછા ભાંડીર વડ પાસે આવી પહોંચ્યા. નિશમ્ય—જાણીને ચ—અને આત્માને (એક વ.) તે જહલે આત્મનઃ (અ. વ.) જોઈએ—પોતાને. ચ ગા:—અને ગાયોને મોચિતા:—મુક્ત થએલા નિશમ્ય—જાણીને. તે વિસ્મિતા: આસન્—તે ગોપો આશ્ચર્ય પામ્યા.

૧૪ પદ્યછંદ—યોગમાયયા અનુભાવિતમ્—યોગમાયાથી પ્રકાશ થએલું. કૃષ્ણસ્ય યોગવીર્ય—શ્રી કૃષ્ણના યોગબળરૂપ. દાવાગ્નેઃ આત્મનઃ તત્ ક્ષેમં વીક્ષ્ય—દાવાગ્નિથી પોતાનું કુશળ જોઈને. તે—તેઓ. અમરં મેનિરે—શ્રીકૃષ્ણને દેવ માનવા લાગ્યા.

અનિર્વચનીય એવા તેજ્ઞેમૂર્તિ પરબ્રહ્મને જોતા હોય, તો ભક્ષે જુએ; પરંતુ અમારે તો—
“યમુનાજીના તીરે ઉપર અનિર્વચનીય શ્યામસુંદર તેજ, જે આમ તેમ ગોપ બાળકો સાથે
દોડ્યા કરે છે—ખેલ્યા કરે છે, તે તેજ હાંબા વખત સુધી અમારાં નેત્રને નિરવધિક
આનંદ આપો.”

આપણે પણ શ્રીકૃષ્ણને દેવ માનીને, આપણા હૈયામાં ધાલીએ. આંખે તેમને જ નેહએ,
જીભે તેમના જ ગુણ ગાઈએ, કાને તેમના જ ગુણ સાંભળીએ—કેમ કબુલ છે ?

હવે પ્રભુ વ્રજમાં પધારે છે અને ગોપીકાઓના ચિત્ત આકર્ષે છે—

ગાઃ સન્નિવર્ત્ય સાયાહ્ને, સહરામો જનાર્દનઃ ॥

વેણું વિરણયન્ગોષ્ઠ—મગાદ્રોપૈરભિષ્ટુતઃ ॥ ૧૫ ॥

ગોપીનાં પરમાનન્દ, આસીદ્ગોવિન્દદર્શને ॥

ક્ષણં યુગશતમિવ, યાસાં યેન વિનાઽભવત્ ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे द्वाचाग्निपानं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—ગોપો જેનાં વખાણ કરતા હતા એવા શ્રીકૃષ્ણ, સંધ્યાકાળે,
ગાયોને પાછી વાળીને, વેણુ વગાડતા વગાડતા, બળભદ્ર સહિત વ્રજમાં પેઠા. (૧૫)

અર્થ—ગોવિંદનાં દર્શન થતાં ગોપીઓને પરમાનંદ થયો. શ્રીકૃષ્ણ વિના
ગોપીઓને એક ક્ષણ સોયુગ જેવી લાગતી હતી. (૧૬)

૧૫-૧૬ વિવેચન—

સર્વધર્મજ્ઞ એવા શ્રીકૃષ્ણ બરાબર સાયંકાળે વ્રજમાં આવી પહોંચ્યા—ટાઈમ ચૂક્યા નહીં.
વેણુ સૂચવે છે કે—પ્રભુ પધાર્યા. ઘડીવાર ધંધા પડ્યા મેલીને ઘર બહાર દોડ્યા
આવો. દોડ્યા આવશે તેમને દર્શન થશે. વનના પશુ પક્ષીઓ જેમનો વેણુ સાંભળીને આવવાનું
ભૂલી જાય છે, યમુનાના જળ વેણુ સાંભળીને સ્થંભી જાય છે. ત્યારે તમે કાં પ્રમાદ કરો ?
ગોપો તો પ્રભુ સાથે વનમાં ફરે છે, પણ ગોપીકાઓને દર્શન સિવાય વિશેષ લાભ નથી;
માટે ગોપીકાઓ કાં આગસ કરે ? એમ ટકોર મારીને વેણુ ગોપીકાઓને જાગ્રત કરે છે.
ગોપીકાઓ પ્રભુનાં દર્શન કરીને કહે છે—

૫૬—રાગ પ્રભાત.

સાંભળ સજની ધ્યાન ધરીને, આજ અનુપમ દીકરે;

જે દીકો તે જોવા સરખો, અમૃતપેં અતિ મીઠોરે—સાંભળો

૧૫ પદ્યછંદ—**ગોપૈઃ અભિષ્ટુતઃ**—ગોપો જેનાં વખાણ કરતા હતા તે. **અદ્વઃ સાયં**
इति सायाह्नः तस्मिन् सायाह्ने—સંધ્યાકાળે. **ગાઃ સન્નિવર્ત્ય**—ગાયોને પાછી વાળીને.
સહરામઃ જનાર્દનઃ—બળભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણ. **વેણું વિરણયન**—વેણુ વગાડતા. **ગોષ્ઠં**
अगत—વ્રજમાં પેઠા.

૧૬ પદ્યછંદ—**ગોવિંદદર્શને**—ગોવિંદના દર્શન થતાં. **ગોપીનાં પરમાનંદઃ**—ગોપી-
ઓને પરમાનંદ થયો. **યેન વિના**—જે કૃષ્ણવિના. **યાસાં**—જે ગોપીઓને. **ક્ષણં યુગશતં**
इव अभवत्—એક ક્ષણ સો યુગ જેવી લાગતી હતી.

દષ્ટે ન આવે નિગમ જગાવે, વાણી રહિત વિચારેરે;
 સલ અનંતજ જેને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારેરે—સાંભળ૦
 નવધામાં તો નહિં નીવેડો, દશધામાં દેખાશેરે;
 અચ્ચવો (પૂર્ણ) રસ છે એહની પાસે, તે પ્રેમીજનને પાશેરે—સાંભળ૦
 અદ્વૈત બ્રહ્મ અનોપમ લીલા, અસંખ્ય જુગનો એવોરે;
 જોગ જગન જપ તપ મુનિ દુર્લભ, માને તેવો મેવોરે—સાંભળ૦
 ન્યાં લગી જ્યમ છે લમનો લમ છે, વધે ઘટે નહીં વહાશેરે;
 આવે ના જાએ, જાએ ના આવે, નહિં ભયોં નહિં ડાશેરે—સાંભળ૦
 પૂર્ણાનંદ પોતે પુરૂષોત્તમ, પરમગત છે એનીરે;
 એ પદ ક્ષર અક્ષરની ઉપર, તમે જે જે ચિત્તમાં ચેતીરે—સાંભળ૦
 હું તું મટશે દુગ્ધા ટળશે, નિરભે થાશે નિરખીરે;
 ભણે મળ્યો મેહેતા નરસીનો સ્વામી, હું હૈડામાં હરખીરે—સાંભળ૦

શા વિચારે શ્રીમદ્ ભાગવતના છે? અને શ્રીમદ્ ભાગવતના રહસ્યને જે સંતો—જે
 ભક્તો—જે જ્ઞાનીઓ—સમજ્યા છે, તેમના શા વિચારે છે? તે આ પદમાંથી સમજ્યા હશે.
 શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે? અને ગોપીકાઓ કેવી ઉત્તમ અધિકારી છે? તે આ પદ બતાવે છે.

નિર્મળ ભાવથી સદ્ગુરુને સેવ્યા વિના શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનો સંબંધ સમજાય
 એવો નથી, માટે નિર્મળ ભાવથી સદ્ગુરુને સેવજો. છોટમ કહે છે કે—

પદ.

જ્ઞાન ન ઉપજે ગુરુવિના, કોટિ સુણતાં કથાયજી;	
પારસ લખિયો પુરાણમાં, સુણતાં સોનું ન થાયજી.	જ્ઞાન૦
અંજન વિનાની ઔષધિ, આગળ કહી ગયા કોઈજી;	
પાદ કરે પુરા પ્રેમથી, નિર્મળ નેત્ર ન હોયજી.	જ્ઞાન૦
કલ્પતરૂ ને ચિંતામણી, મોટા સુણિયા મહિમાયજી;	
સુણતાં દારિદ્ર હડે નહીં, જપતાં જુગ વહી જાયજી.	જ્ઞાન૦
મૃતકના મુખ આગળે, ગાઢએ અમૃત મહિમાયજી;	
જરીએ ન થાય તે જીવતું, જો જો વિચાવીને મનજી.	જ્ઞાન૦
પોષણ આપે પજે પજે, ભેજો રહે ભગવાનજી;	
એ પ્રભુને તે ઝોળખે, જાતે હોય ગુણવાનજી.	જ્ઞાન૦
જુની કથાઓ જે જગતમાં, તેનો સમજવો સારજી;	
સદ્ગુરુમાં શ્રદ્ધાવિના, નથી પામ્યા કોઈ પારજી.	જ્ઞાન૦
સાત દહાડા શુક્રદેવની, કથા સુણે સૌ કોયજી;	
પરીક્ષિત મોક્ષ પામી ગયો, સમજ્યો લક્ષારથ સોઈજી.	જ્ઞાન૦
માનો કહ્યું જે માનવી, દેવ જુદિમાં દક્ષજી;	
છોટમ પ્રભુપદ પામવા, લેજો જ્ઞાનીનો લક્ષજી.	જ્ઞાન૦

હું તો આપને શું કહું!—સાક્ષાત્ બ્રહ્મા આવીને આપને કહે, પણ બ્રહ્મા નહીં હોય—ભાવ નહિં હોય; તો આ કાને સાંભળ્યું, તે બીજે કાને નીકળી જશે. થોડું સાંભળો, પણ ભાવથી સાંભળો, ધૃતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો ઓગણીશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયોહરિ. જ્યાં આ કથા વાંચી સંભળાવો, ત્યાં સૌને અમારા જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેાછ.

અમદાવાદ—મોક્ષમંદિર,
સંવત ૧૯૮૫ કારતક શુદ્ધી ૧૨ }

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

વીસમો અધ્યાય.

રાગ—શાદુલ

મૃદ્ધીકા રસિતા સિતા સમશિતા, સ્ફોતં ચ પીતં પયઃ ।

સ્વચર્ચિતેન સુધાપ્યધાયિ કતિધા, રંભાધરઃ ચંદ્રિતઃ ॥

સત્યં શ્રુતિ મદીયજીવ ભવતા, ભૂયો ભવે બ્રામ્યતા ।

કૃષ્ણેત્યક્ષરયોરયં મધુરિમોદ્-ગારઃ કચિલ્લક્ષિતઃ ॥

“ હે જીવ ! પૃથ્વી ઉપર વારંવાર ભટકતાં તેં ઘણી વખત દ્રાક્ષનો સ્વાદ લીધો હશે, સાકર આધી હશે, સ્વાદિષ્ટ દુધ પીધું હશે, સ્વર્ગમાં જમીને અમૃતનો સ્વાદ પણ લીધો હશે, અને રંભા નામની અસરાના અધરનું પાન પણ કર્યું હશે. પરંતુ ખરું કહે કે—તને ક્રાઈ પણ પદાર્થમાંથી—પદાર્થ ભોગવ્યા પછી—‘કૃષ્ણ’ એ એ અક્ષરનો મધુર ઓડકાર આવ્યો છે ? ”

આવા વિચાર કદિ કરો છો ? કરતા હો તો સાંભળો—

વિષય—વર્ષા અને શરદ ઋતુનું વર્ણન કરીને, તે દ્વારા અનેક પ્રકારની જ્ઞાનચર્ચા, શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને આ અધ્યાયમાં સંભળાવશે.

(નોંધ—આ અધ્યાયમાંથી મહાત્મા તુળસીદાસજીએ, બહુ સારા ઉતારા લીધા છે. તે કિષ્કિંધાકાંડના ૨૪ મા દોહરાથી શરૂ થાય છે.)

પ્રલંબાસુરના વધની કથા, ગોપો પોતાને ઘેર, પોતાની સ્ત્રીઓને કહે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

તયોસ્તદ્દ્યુતં કર્મ, દાવાગ્નેર્મોક્ષમાત્મનઃ ॥

ગોપાઃ સ્ત્રીભ્યઃ સમાચર્યુઃ, પ્રલમ્બવધમેવ ચ ॥ ૧ ॥

ગોપવૃદ્ધાશ્ચ ગોપ્યશ્ચ, તદુપાકર્ણ્ય વિસ્મિતાઃ ॥

મેનિરે દેવપ્રવરૌ, કૃષ્ણરામૌ વ્રજં ગતૌ ॥ ૨ ॥

૧ પદ્યછેદ—દાવાગ્નેઃ આત્મનઃ મોક્ષં—દાવામિથી થએલી પોતાની મુક્તિ. ચ—અને પ્રલંબસ્ય વધં પવ—પ્રલંબાસુરનો વધ પણ. इति तयोः—એવા તે એ ભાઈઓના. અદ્યુતં કર્મ—અદ્યુત કર્મ. ગોપાઃ સ્ત્રીભ્યઃ સમાચર્યુઃ—ગોપોએ પોતાની સ્ત્રીઓને કહ્યું.

૨ પદ્યછેદ—ગોપવૃદ્ધાઃ ચ ગોપ્યઃ—વૃદ્ધ ગોવાળો અને ગોપીઓ. તત્ ઉપાકર્ણ્ય—

અર્થ—દાવાગ્નિથી થએલી પોતાની મુક્તિરૂપી અને પ્રલંબાસુરના વધરૂપી તે બે ભાઈઓનું અદ્ભુત કર્મ, ગોપોએ પોતાની સ્ત્રીઓને કહી સાંભળાવ્યું. (૧)

અર્થ—વૃદ્ધ ગોવાળીયાઓ અને ગોપીકાઓ તે વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યાં. ‘વ્રજમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ કોઈ મોટા દેવ છે, એમ તેઓ કહેવા લાગ્યાં. (૨)

૧-૨ વિવેચન—

ગોપીકાઓએ જે નિર્ણય કર્યો, તે નિર્ણય યશોદા અને નંદે ઘણીવાર કર્યો હતો; પણ વાદળામાંથી ડોકીયા કરતાં ચંદ્રના જેવું, શ્રીકૃષ્ણનું ઈશ્વરત્વ તેઓને દેખાતું હતું. શ્રીકૃષ્ણ મોટા થયા. મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનના સારથી બન્યા; તો પણ ભીષ્મ જેવાએ તેમને ઓળખ્યા. બીજા ભાગ્યશાળી જીવોને તો વાદળમાંથી ડોકીયા કરતા ચંદ્ર જેવાજ પ્રભુ જણાયા—તેઓ સંશયમાં રહ્યા. જ્યારે જે હોય છે, ત્યારે તેની કીમત હોતી નથી, એવો કુદરતનો નિયમ છે. પતિ ન હોય ત્યારે પતિની કીમત, સ્ત્રી ન હોય ત્યારે સ્ત્રીની કીમત, પુત્ર ન હોય ત્યારે પુત્રની કીમત, દ્રવ્ય ન હોય ત્યારે દ્રવ્યની કીમત, આરોગ્ય ન હોય ત્યારે આરોગ્યની કીમત. ગૌતમબુદ્ધ, શ્રીશંકર, ભતૃહરિ વિગેરે જ્યારે હતા, ત્યારે તેમને ઘણા થોડા-એજ જાણ્યા હતા. નરસી-મીરાં-તુકારામ પણ જ્યારે હતાં, ત્યારે તેમની કીમત નહોતી—ત્યારે તેમને ઘણા થોડાજ ઓળખતા હતા. ‘ઓળખતા’ એટલે તેમનું રહસ્ય ઘણાજ થોડા જાણતા હતા. તાત્પર્ય—માયાનો સ્વભાવ છે કે—તે સત્ય વસ્તુને ઢાંકે; અગર માયાવી જીવોનો સ્વભાવ છે કે—તેઓ સત્ય વસ્તુને દેખી શકે નહીં. નરી આંખથી નાની ઘડીયાળનાં જીણાં ચક્રો દેખાતાં નથી; ત્યારે રજ્જેતમો વાળી બુદ્ધિથી, શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ કેમ સમજાય! અત્યારે પણ—શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરનારા, શ્રીકૃષ્ણની કથા સાંભળનારા, શ્રીકૃષ્ણનો જપ કરનારા, દેવીનો અગર પીરનો મહિમા સાંભળે—એ પાંચ ચમત્કારની વાત સાંભળે, તો શ્રીકૃષ્ણને પડયા મેલીને, પીરને ભજવા દોડે. નંદાદિ ગોપો તો ભાગ્યશાળી હતા; પણ આ દેહ છે ત્યાં સુધીમાં, આપણે આપણો નિશ્ચય ન કરી શકીએ, તો આપણા ભાગ છે—

મહતા પુણ્યપુણ્યેન, ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા ।

પારં દુઃખોદધેર્ગતું, તર યાવન્ન મિથતે ॥

‘હે જીવ! આ માનવદેહ રૂપી નૌકા જેવા તેવા પુણ્યરૂપી કીમતથી મળી નથી—ઘણા પુણ્યરૂપી કીમત આપ્યા પછીજ, આ દેહરૂપી નૌકા મળી છે; આ નૌકા ભાંગી જાય તે પહેલાં, આ સંસાર સાગરને પેલેપાર જવા ખતથી પ્રયત્ન કર.’

યથા વિશુદ્ધ આદર્શો, વિસ્પષ્ટં દૃશ્યતે મુખમ્ ।

અધિકારિશરીરઽસ્મિન્, બુદ્ધાવાત્મા તથૈવ હિ ॥ (આત્મપુરાણ)

‘જેમ ચોખ્ખી આરસીમાં મુખ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ અધિકારી મુમુક્ષુના શરીરમાં બુદ્ધિને વિષે આત્મા દેખાય છે.’ રજ્જેતમો સમાવવા પ્રયત્ન કરતા રહો. હવે આગળ વધીએ—

તે સાંભળીને. **વિસ્મિતાઃ**—આશ્ચર્ય પામ્યાં. **વ્રજં ગતૌ કૃષ્ણરામૌ**—વ્રજમાં આવેલા કૃષ્ણ અને રામ. **દેવપ્રવરૌ મેનિરે**—કોઈ મોટા દેવ છે એમ તેઓ માનવા લાગ્યા.

હવે વૃષા ઋતુનું વર્ણન શરૂ થાય છે—

તતઃ પ્રાવર્તત પ્રાવૃદ્, સર્વસત્ત્વસમુદ્ભવા ॥

વિદ્યોતમાનપરિધિર્-વિસ્ફૂર્જિતનભસ્તલા ॥૩॥

અર્થ—પછી જેમાં સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ છે, એવી વૃષા ઋતુ આવી પહોંચી. તે ઋતુમાં સૂર્યને અને ચંદ્રને કુંડાળાં થવા લાગ્યાં; દિશાઓ વિજળીથી ચમકવા લાગી; અને આકાશમાં ગડગડાટ થવા લાગ્યો. (૩)

૩ વિવેચન—

અગ્નાદ્ભવંતિ ભૂતાનિ, પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ॥ ગીતા ૩-૧૪.

વિગેરે શબ્દો કહે છે કે—‘પ્રાણી માત્રને ઉત્પન્ન કરનાર અને જીવન આપનાર—અન્ન છે; અને તે અન્ન વરસાદથી પ્રાપ્ત થાય છે.’

ચોપાઈ—કહત અનુજસન કથા અનેકા, ભક્તિ વિરતિ નૃપનીતિ વિવેકા:

વર્ષાકાલ મેઘ નભ છાયે, ગર્જત લાગત પરમ સુહાયે.

કાગભુઈડિ ગરજીને કહે છે—શિવ પાર્વતીને કહે છે—કે ‘હે સતિ! વાલીને માર્યા પછી ચોમાસુ ગાળવા માટે, ઋષ્યમુક પર્વત ઉપર પ્રભુ રહ્યા હતા. એક સમયે એક સ્ફટિકની શીલા ઉપર બેઠે ભાઈ આનંદથી બેઠા હતા. ત્યારે શ્રીરામ લક્ષ્મણજી પાસે ભક્તિ સંબંધી, વૈરાગ્ય સંબંધી અને રાજનીતિ સંબંધી અનેક કથાઓ કહેવા લાગ્યા. તે વખતે વર્ષાઋતુ આવેલી હોવાથી, આકાશમાં આમતેમ છાઈ રહેલાં વાદળાં, ગર્જના કરતાં હતાં. તે દેખાવ બહુ સુંદર લાગતો હતો. વૃષાઋતુની સુંદરતાનાં વખાણુ દરેક દેશના કવિઓએ કર્યા છે. હિંદુના ઋષીઓએ તે ઋતુને ઘણીજ પવિત્ર માનીને, તે ઋતુમાંજ અનેક તહેવારો ગોઠવ્યા છે. તે ઋતુમાં વાર તહેવારે સૌને સાંઝે સાંઝે ખાવાનું મળે છે. ખાળકોને અને જીવાનીયાઓને મેળામાં હરવા ફરવાનું અને ખેલવાનું મળે છે. સ્ત્રીઓને સારાં સારાં કપડાં પહેરીને દેવદર્શન કરવાની મગ્ન પડે છે. વૃદ્ધોને કથાવાર્તા સાંભળવાની મગ્ન પડે છે. મુમુક્ષુઓ નાનાં પ્રકારનાં વ્રતાચરણ કરીને જ્ઞાનામૃતનું પાન કરે છે. સનાતન ધર્મની આજ્ઞા પાળનારા સાધુ સન્યાસીઓ એક સ્થળે ટકી જાય છે. દેવમંદિરના પુજારીઓ શ્રીહારકોરજીને અનેક પ્રકારના લાઠ લગવીને, જે કોઈ દિવસ દર્શન કરવા ન આવતાં હોય, તેમને દર્શનમાં પ્રીતિ કરાવે છે. કથાવાર્તા કરનારા પંડિતો, વાદળાંઓની માફક જ્યાં ત્યાં ફરીને અને જ્ઞાનામૃત વરસાવીને, જે કોઈ મળે તે પ્રાપ્ત કરે છે. હરદાસો વાળાંની પેટી, મૃદંગ વિગેરે સાહિત્ય લઈને, રંગીલા મુમુક્ષુઓને રીજવીને પોતાની આજીવિકાને ટેકા આપે છે. દુનિયાને દૈવ જેવી માનનારા મુમુક્ષુઓ—જ્ઞાનીઓ, નર્મદા કિનારે અગર ગંગા કિનારે એકાંતવાસ સેવીને,

૩ પદ્યછંદ—**તતઃ**—પછી. **સર્વેષાં સત્ત્વાનાં સમુદ્ભવઃ** યસ્યાં સાંસાં **પ્રાવૃદ્**—જેમાં સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ છે એવી વૃષાઋતુ **પ્રાવર્તત**—આવી પહોંચી. **વિદ્યોતમાનાઃ** (ચળકતાં), **પરિધયઃ** (કુંડાળાં) **યસ્યાં સાંસાં વિદ્યોતમાનપરિધિઃ** **ઈતિ સાંસાં પ્રાવૃદ્**—તે ઋતુમાં સૂર્યને અને ચંદ્રને કુંડાળાં થવા લાગ્યાં, અથવા દિશાઓ વિજળીથી ચમકવા લાગી. **વિસ્ફુર્જિતં નભસ્તલં** યસ્યાં સાંસાં **ઈતિ સાંસાં પ્રાવૃદ્**—તે ઋતુમાં આકાશમાં ગડગડાટ થવા લાગ્યો.

ફળાહાર અગર પચપાન કરીને શ્રીહરિના ચરણમાં વૃત્તિને ટકાવે છે. નવરાત્રી, દશરા અને દિવાળી-એ ચાતુર્માસના છેલ્લા ડંકા છે.

ચારે યુગની વાત જાણનારા સર્વજ્ઞ-ઋષિઓએ જીવેના કલ્યાણ માટે, ચાર માસમાંથી ચાતુર્માસના ચાર માસ જુદા પાડ્યા-પવિત્ર ગણ્યા. ચાર માસ નિવૃત્ત ન થઈ શકે, તેમને અશાડ અને શ્રાવણ એ માસનો મહિમા ખતાવ્યો. એ માસ પણ નવરા ન થઈ શકે, તેમને એક શ્રાવણ જ ખતાવ્યો. આખો શ્રાવણ નવરા ન થઈ શકે, તેમને નાગપાંચમ, જન્માષ્ટમી વિગેરે તહેવારો ખતાવ્યા. તહેવારોમાં પણ જે નવરા ન થઈ શકે તેમને કહી દીધું કે—

રાગ-કુંભરી.

ગોવિંદ જાણ્યા વિના તહે વરણાં ગાળીયારે—ગોવિંદ૦ ટેક૦
અંત સયય તો આવી પહોંચશે, સગાંસંજંધી 'કાદો' કહેશે;
રંગ ભરણાં રહેશે, મંદિર માળીયારે. ગોવિંદ૦
શરો પૂરો સુરાપાને, કૃષ્ણકથા નવ ગોઠે કાને;
ભજનીજન ભક્તોને, ખજ તહે ખાળીયારે. ગોવિંદ૦
x x x x x
અડખંગાઈમાં ઉમર આખી, નરતનચિંતામણિ ખોઈ નાંખી;
રૂઢિયામાં રાખી છે, તીખી પાળીયારે. ગોવિંદ૦
x x x x x
મરણઘાત તો નથી મટવાની, જંગી જે નથી ન વાર જવાની;
સાથે નાથે વાલ સવાની વાળીયારે. ગોવિંદ૦
વસ્ત્રાભુષણ કુંડી લેશે, અદાર કાઢીને આળી દેશે;
ઋપિરાજ કહે દાટયાં રહેશે રાળીયારે. ગોવિંદ૦

આમાંથી કાંઈ સમજ્યા હો, તો હવે ચાતુર્માસ આવે. ત્યારે કાંઈકે પ્રતાચરણ કરજો. (સંસાર વ્યવહારમાંથી આપનું ધ્યાન ખેંચવા માટે, દર સાલ અશાડના અંકમાં ચાતુર્માસની સૂચના આપવામાં આવે છે.) હવે આગળ વધીએ.

હવે ત્રણ ઋતુના વર્ણનદ્વારા જ્ઞાનચર્યા કરે છે—

સાન્દ્રનીલામ્બુદૈવ્યોમ, સવિશુસ્તમયિત્નુભિઃ ॥

અસ્પષ્ટજ્યોતિરાચ્છન્નં, બ્રહ્મેવ સગુણં વર્મૌ ॥૪॥

અર્થ—ગર્જનાઓ સહિત વિજળીથી, અને ઘાટાં શ્યામવર્ણનાં વાદળાંઓથી ઢંકાએલું, અને જેમાં (સૂર્ય, ચંદ્ર અગર તારાઓનો) પ્રકાશ સ્પષ્ટ જણાતો નહોતો—એવું આકાશ, ત્રણ ગુણોથી ઢંકાએલા જીવ જેવું જણાવા લાગ્યું.

૪ પદ્યછંદ—વિશુદ્ધિઃ સહિતાઃ સ્તનયિત્નવઃ (ગર્જનાઓ) તૈઃ સવિશુસ્તન-યિત્નુભિઃ—વિજળીસહિત ગર્જનાઓ. સાંદ્રાશ્ચ (ઘાટાં) નીલાઃ ચે અંબુદાઃ (વાદળાં) તૈઃ—ઘાટાં શ્યામ વાદળાંઓથી. આચ્છન્નં વ્યોમ—ઢંકાએલું આકાશ. અસ્પષ્ટજ્યોતિઃ—તેથી જેમાં પ્રકાશ સ્પષ્ટ દેખાતો નહોતો તે આકાશ. સગુણં બ્રહ્મ इव વર્મૌ—ગુણોથી ઢંકાએલા જીવ જેવું જણાવા લાગ્યું.

૪ વિવેચન—

વાદળાંમાં ઢંકાએલો સૂર્ય અગર ચંદ્ર ઝાંખો લાગે, તેમ ગુણોથી ઢંકાએલો જીવ ઝાંખો લાગે. ગુણો, માયા અને અહંકાર એ ત્રણ અહીં એકજ અર્થ સૂચવે છે.

ચોપાઈ—‘ભૂમિપરત ભા દાખર પાની, જમિ જીવહી માયા લપટાની.’

માયામાં લપટાએલો જીવ જેમ મલીન જણાય છે, તેમ વરસાદનું શુદ્ધ જળ પૃથ્વીનો સંગ થતાં મલીન થયું છે.

સંસારમાં જીવ કોને આધીન રહે છે તે સાંભળો—

રાગ શાર્દૂલ૦

બ્રહ્માનંદનિર્ધિર્મહાબલવતા—

સંવેષ્ટગ્રાહ્યો રક્ષ્યતે ગુણમયૈશ્, ચંદૈસ્ત્રિભિર્મસ્તકૈઃ ॥

વિજ્ઞાનાઘ્યમહાસિના શ્રુતિમતા, વિચ્છિન્ન શીર્ષત્રયં ।

નિર્મૂલ્યાદિમિમં નિર્ધિ સુસ્વકરં, ધીરોઽનુભોક્તું ક્ષમઃ ॥૩૦૨॥

[વિવેકચૂડામણિ.]

અર્થ—મોટા બળવાળા, અહંકારરૂપ ભયંકર નાગે, બ્રહ્માનંદરૂપ ભંડાર, સત્ત્વ, રજ અને તમો ગુણના પરિણામવાળા ત્રણ ભયંકર ફણોવડે, સારી રીતે વિંટીને પોતાની પાસે રાખ્યો છે—ઢાંકી રાખ્યો છે. જે ધીરજવાળો પુરૂષ હોય છે, તે પુરૂષ શ્રુતિઓએ જેનો સ્વિકાર કર્યો છે (ઉપનિષદો જેને કબુલ રાખે છે), એવી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી મોટી તલવાર વડે, ત્રણ ગુણરૂપી ત્રણ ફણોએને સારી રીતે કાપી નાંખીને, આ અહંકારરૂપ નાગને મૂળથી રહિત કરીને, બ્રહ્માનંદરૂપ સુખકર આનંદને ભોગવવાને સમર્થ થાય છે. [૩૦૨]

દુકાને બેસીને કરોડોનો વેપાર કરતા હશે, ડાહ્યા બનીને કોઈ મોટા રાજના કારભાર કરતા હશે, પણ ત્યાં સુધી આ કારભાર કર્યો નથી—ત્રણે ગુણોને શમાવવા પ્રયત્ન કર્યો નથી, ત્યાં સુધી ત્યાંના ત્યાં છે. ‘બ્રહ્માનંદ શું છે ? એમ પણ પૂછવા નવરા નથી, તેઓ તો પામર છે—મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરંતિ ॥ It is equal to man whether he is born in India, or in Afghanistan, if he does not look to Himself.

હવે રાજનીતિનું નિરૂપણ કરે છે—

અષ્ઠૌ માસાન્નિપીતં યદ્-ભૂમ્યાશ્ચોદમયં વસુ ॥

સ્વગોભિર્મોક્તુમારેભે, પર્જન્યઃ કાલ આગતે ॥૫॥

અર્થ—રાજા જેમ સમયસર પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લઈને પ્રજાને સમયગ્નર પાછું આપે છે, તેમ સૂર્યનારાયણે આઠ માસ સુધી પૃથ્વી પાસેથી, જળરૂપ જે દ્રવ્ય પોતાના કિરણોદ્વારા લીધું હતું, તે જળ સમય આવતાં સૂર્યનારાયણ પાછું આપવા લાગ્યા. (૫)

૫ પદ્યછંદ—અષ્ઠૌ માસાન્-આઠ માસ સુધી **સ્વગોભિઃ**—પોતાના કીરણો વડે **નિપીતં**—પીધેલું **યદ્ ભૂમ્યાઃ**—પૃથ્વીનું જળરૂપ **ધન**—તે ધનને **કાલે આગતે**—સમય થતાં **પર્જન્યઃ મોક્તું આરેભે**—સૂર્ય છોડવાનું શરૂ કરે છે.

૫ વિવેચન—

રાજા પ્રજાનો સંબંધ-અંગ્રેજ સરકારે રાજાઓને ઘણી શાંતિ આપી. અંદર અંદરના ઝઘડા ઘણા પ્રમાણમાં શમાવી દીધા. આ શાંતિનો ઉપયોગ, વિષયસુખમાં અને યુરોપાદિની સ્વચ્છંદી મુસાફરીમાં થવા લાગ્યો. રાજાઓને પૈસાની ભૂખ વધી. લાખ મળે અને એ લાખનો ખર્ચ. આવા સ્વચ્છંદી આચરણમાં રમનારા રાજાઓ પિતા તરીકેનો પોતાનો મહાન ધર્મ વિસરીને, ભયંકર લુટારા બન્યા. આ સ્વચ્છંદમાં સુખ માનનારા કેટલાએક રાજાઓ પદ્મપટ (નાલાયક) થયા, તોપણ સ્વચ્છંદી રાજાઓની આંખ લજ્જા ઉઘડતી નથી, એ તેમનાં ભયંકર પાપ સિવાય બીજું કંઈ નથી. અમુક પુણ્યથી તેઓ રાજા બન્યા, પણ અમુક ભયંકર પાપ તે પુણ્યની સાથે રહીને, તેમને ઉંડી ગટરમાં ફેંકી દેવા તૈયાર રહે છે, તે વાતને તેઓ સમજતા નથી. વિષયી પુરૂષને આખી દુનિયાની સુંદરીઓ મળે, અને આખી દુનિયાની લક્ષ્મી મળે, તોપણ તે ઓછી છે. તેનો સંતોષ થાય, તે પહેલાં તેને મરી જવું પડે છે. રાજાઓની અને ધનવાનોની લાલસા જોઈને, તેમને વિષયસુખમાં તણાતા જોઈને, મને તો એમજ લાગે છે, કે-તેમને શ્રુતિસ્મૃતિ સંમત-સાચા ધર્મનો આશ્રય નથી. જો તેમને સાચા ધર્મનો આશ્રય હોય, તો તેમના જેવા અત્યારે કોઈ લાગ્યશાળી નથી. તેમની પાસે હામ-દામ અને દામ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોએ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના ધર્મોનું (આચારોનું) બહુ સારું નિરૂપણ કર્યું છે. વિદ્વાનોદ્વારા શાસ્ત્રોરૂપી કામધેનુ હમેશાં અમુક સમય દોલવાવી જોઈએ. તે કામધેનુનું જ્ઞાનામૃત અવશ્ય પીવું જોઈએ. તે જ્ઞાનામૃત રાજાઓને રાજતંત્રમાં બહુ સારી મદદ કરીને, ઉત્તમ પ્રકારની નિવૃત્તિ અને યશ આપે છે. આ જ્ઞાનામૃત રાજા પ્રજાના ધર્મ શીખવે છે. ‘જે રાજાનું છે તે પ્રજાનું છે, અને પ્રજાનું છે તે રાજાનું છે,’ એવા નીકટ સંબંધનું ભાન કરાવે છે. પંચાવન વરસે સામાન્ય પ્રજા જેમ નોકરીધંધાથી દારક થાય છે; તેમ રાજાઓએ સાઠ વરસ પછી, યુવરાજાને રાજ્ય કારભાર સોંપીને, અવશ્ય રાજબંધનમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. થોડો વખત સલાહકાર તરીકે કામ કરવું, પણ ઘણી તરીકે રહેવું નહીં. રાજાના દિવાનોએ અને ધનવાનોએ પણ સાઠે સંસારમાંથી પાછા વળી જવું જોઈએ. દેહ છે ત્યાં સુધીમાં કંઈ નહીં બને, તો દેહ છૂટયા પછી શું બનશે ? ન કરવાનાં કામ માટે ઘણી અવકાશ લીધી-સાઠ પૂરાં કર્યા; ત્યારે જે કરવાનું છે-જેને માટે આ દેહ છે, તેને માટે છેવટના-સાઠ પછીના-ઉપરડા પણ નહીં ? મરણ પહેલાં નિર્માનમોહા થવા માટે અવશ્ય કંઈક કરવું જોઈએ. સંતોના આશ્રમમાં જઈને નીચામાં નીચી સેવારૂપી રચ લઈને, દેહાભિમાનના અંધનરૂપી મલીનતા અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાંખવી જોઈએ. પછી જ્ઞાનામૃતરૂપી ઉત્તમ ઔષધીથી મનને પુષ્ટ કરવું જોઈએ. આવી ખુલ્લી ટોકણી તમને મંદિરોમાં દર્શન કરાવનારા નહિં કરે. ઓશીયાળા આચાર્યો-હરદાસો અને કથા કરનારા પંડિતો પણ નહિં કરે. શાસ્ત્રો કરશે—

સાંભળો-શ્રીશંકર કહે છે કે—

इतः को स्वस्ति मूढात्मा, यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।

दुर्लभं मानुषं देहं, प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥ ૬ ॥ (વિવેકચૂડામણિ)

‘દુર્લભ મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્તિને, અને તેમાંએ પુરૂષપણું પ્રાપ્ત કરીને, જીવને અંધનમાંથી

છોડવવારૂપી પોતાના સાચા સ્વાર્થમાં જે પ્રમાદ કરે, તેનાથી બીજને કયો મૂઠ પુરૂષ છે ? તેજ મૂઠ પુરૂષ છે.' આ ભૂલ અનેક અવતારમાં નડશે. વિચાર કરી જોજો.

હવે આગળ વધીએ. સંતો દયાળુ કેવા હશે ? તે હવે કહે છે—

તદિત્વન્તો મહામેઘાશ્-ચંઢશ્વસનવેપિતાઃ ॥

પ્રાણીનાં જીવનં હ્યમ્બુ, મુમુચુઃ કરુણા ઇવ ॥ ૬ ॥

અર્થ—દયાળુ મનુષ્યો દુઃખી લોકને જોઈને, તેઓને સુખી કરવા માટે, દયાથી પીગળી જઈને પોતાનું જીવન પણ આપી દે; તેમ વીજળીવાળા એટલે વીજળીરૂપ નેત્રથી જોનારા મોટા મેઘ, જગતને ઉન્હાળાની ગરમીથી તપેલું જોઈને, ભારે પવનથી ધ્રુજીને, પોતાનું જળરૂપ જીવન આપવા લાગ્યા. (૬)

૬ વિવેચન—

પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ—સત્પુરૂષોની સમૃદ્ધિ પરોપકાર માટેજ હોય, આવા પરોપકારી કોણ છે ?—

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલાગમૈર-નવામ્બુભિર્દૂરચિલ્લિનો ઘનાઃ ।

અનુદ્રતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ, સ્વભાવ પૈષ્વ પરોપકારિણામ્ ॥

(અભિજ્ઞાનશકુંતલા)

ફળ આપનારાં વૃક્ષો, નવાં જળથી ભરેલાં વાદળાં અને સમૃદ્ધિવાળા સત્પુરૂષો પરોપકાર વાળા સ્વભાવના છે.

તુલસીદાસજી કહે છે કે—

આપાઈ.

‘સંત વિટપ સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સખનહકર કરણી;

સંતહૃદય નવનીત સમાના, કહા કાવ ન પૈ કહૈ ન જના.

નિજ પરિતાપ દ્રવે નવનીતા, પરદુઃખ દ્રવણિ સુસંત પુનીતા.’

‘સંત, વૃક્ષ, નદી, પહાડ, અને પૃથ્વી એ તમામની પરોપકાર વૃત્તિ છે. સંતના હૃદયને કોઈ કોઈ વિદ્વાન, માખણ સાથે સરખાવે છે; પણ સંતનું હૃદય માખણથી ઉત્તમ છે. કારણકે માખણ પોતાને દુઃખે પીગળે છે, અને સંતનું હૃદય બીજને દુઃખી દેખીને પોતે પીગળે છે.’ આવી સુંદર પરોપકાર વૃત્તિ રાખવી, તે અત્યારે બહુ કઠણ છે.

દૃષ્ટાંત—દિલ્હીના આદશાહે પોતાના જન્મદિવસની ખુશાલીમાં સુપાત્ર ફટીરોને વહેંચવા માટે, ૫૦૦ સોનામહેર લવાને આપી. આ વાત સાંભળીને ફટીરોએ લવાનું ઘર ઘેરી લીધું. આસપાસ ખુંખરાણ મચાવ્યું. થોડીવાર તો લવો ગભરાઈને ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા. પછી ધીરજ રાખીને ઘર બહાર આવ્યો. લવાને બહાર આવેલો દેખીને ફટીરોએ કીકીયારી કરી.

૬ પદ્યછંદ—તદિતઃ સંતિ ચેષાં ઇતિ તદિત્વન્તઃ ઇતિ મહામેઘાઃ—વિજળીયો વાળા મહામેઘો. ચંઢશ્વસનૈઃ વેપિતાઃ—ભારે પવનથી ધ્રુજતા. પ્રાણીનાં જીવનં હિ અંબુ કરુણાઃ (જનાઃ) ઇવ મુમુચુઃ—કરુણા વાળા જીવોની માફક પ્રાણીઓના જીવનરૂપ જળને. [અસ્ય વિશ્વસ્ય પ્રીણનં જીવનં ઇવ અંબુ—એવો પાક પણ છે.]

સૌ એક સાથે બોલવા લાગ્યા. લવે સૌને શાંત રહેવા ઘણી પ્રાર્થના કરી. કોઈ શાંત રહી શક્યું નહીં. લવે પાછો ઘરમાં સંતાઈ ગયો. બહારના ખુમરાણથી લવે ઘરમાં પણ અકળાઈ ગયો. બે કલાકે લવે ઘરબહાર આવ્યો. ફફારીની કીકીયારી વધી. લવે થાક્યો, અને ફફારી તોફાને ચડ્યા. લવે ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં. બારીમાંથી કાંકરા આવવા લાગ્યા. બે કલાકે કાંઈકે શાંતિ જોઈને લવાએ બારણું ઉઘાડ્યું. થોડા ફફારીને ઘરમાં લઈને પૂછ્યું—‘કહો તમે કેટલા છો ?’

એક ફફારી—અમે ઘણા જીંદગી, પણ તે તમામ સોનામહોર મને આપીદે.

બીજો ફફારી—તે તો સાલો ગંડું છે. માટે તે સોનામહોરો તેને નહીં આપતાં મને આપી દે.

ત્રીજો—ચોથો—પાંચમો એમ દરેકે તમામ સોનામહોર લઈ લેવાનો વિચાર બતાવ્યો. લવે ગભરાયો. ઘરમાં ઘાલેલા તમામ ફફારીને સાચવીને-પટાવીને ઘરબહાર કાઢીને, લવાએ ઘરનાં બારણાં પાછાં બંધ કરી દીધાં. રાત પડી ગઈ. ફફારી થાકીને ચાલ્યા ગયા. રાતના દસ વાગે જ્યાં સારા સારા સ્તંભુરો રહેતા હતા, ત્યાં લવે ગયો. તેમને સોનામહોરો લેવા ઘણી પ્રાર્થના કરી; પણ તેઓએ તે લેવાની ચોખ્ખી ના કહી. બીજો દિવસે ૫૦૦ સોનામહોર લવાએ બાદશાહને પાછી આપી.

બાદશાહ—કેમ પાછી ?

લવે—કોને આપું ?

બાદશાહ—શું દિલ્હી શહેરમાં કોઈ લેનાર નથી ?

લવે—લેનાર તો ઘણા છે, પણ તેમને દરેકને એક એક કરોડ સોનામહોર આપીએ, તો પણ તેઓને તે આપી પડે છે. દ્રવ્યને ગમે ત્યાં નાંખી દેવું મને ગમ્યું નહીં.

બાદશાહ—ત્યારે જેઓ સુપાત્ર-સંતોષી-હોય, તેમને આપો.

લવે—તેમને એક પણ સોનામહોર નેઈતી નથી.

તાત્પર્ય—બાદશાહના દ્રવ્યને લવે ગમે ત્યાં નાંખી દેવા ખુશી નથી, ત્યારે શ્રીહરિએ આપણને આપેલા દ્રવ્યને, આપણે ગમે ત્યાં કેમ નાંખી દઈએ ?

અત્યારે જ્ઞાનનો વિષય વિશેષ ગુંચવણવાળો બની ગયો છે. કારણકે ઘણા લોકો માગવા શીખ્યા છે. સાચા ખોટાની સમજણ પડતી નથી. ગામે ગામે માગણનાં મંદિરો, અને માગણની નવી નવી સંસ્થાઓ ઉભી થઈ છે. કોઈ કુતરા માટે માગે, તો ગાયો માટે માગે; કોઈ મુંગા પ્રાણીઓ માટે માગે, તો કોઈ અનાથ આશ્રમ માટે માગે. કોઈ વિદ્યાર્થીઓ માટે માગે, તો કોઈ સદાવ્રત માટે માગે. આ સિવાય બીજાં અનેક ખાતાં થયાં છે. ટીપવાળાને દેખીને ધનવાનો ઘરમાં સંતાઈ જાય છે. કદિ ધનવાનનો રૂબરૂ મેળાપ થાય, તો તેઓ રૂડા પુરુષનો પણ અનાદર કરે છે. કદિ કોઈ આપે છે, તો કચવાઈને આપે છે. ‘ખેંચ લીયા સો રગત બરાબર’. પરિણામે આ મંદિરો અને આ સંસ્થાઓ, આપણને જેવો જોઈએ તેવો લાભ આપી શકતાં નથી. માટે દેશકાળનો વિચાર કરીને નવાં મંદિરો અને નવી સંસ્થાઓ ઉભી કરજો. જે કોઈ સંસ્થા બહુ સાઈં કામ કરતી હોય, તેને જરૂર બનતી મદદ આપીને નિભાવજો. યાદ રાખજો કે—આપણી બેઠકારીનો લાભ—આપણા અજ્ઞાન લાભ, સુપાત્રના કરતાં કુપાત્ર બહુ લે છે. તેને પરિણામે આપણે આગળ વધવાને બદલે પાછા હટતા જઈએ છઈએ.

કામનાવાળા તપસ્વીનું વર્ણન કરે છે—

તપઃકૃશા દેવમીઢા, આસીદ્વર્ષીયસી મહી ॥

યથૈવ કામ્યતપસસુ-તનુઃ સંપ્રાપ્ય તત્ફલમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—કામનાવાળા તપસ્વીનું શરીર, જેમ પ્રથમ કરમાઈ જાય છે; અને કૃશ મળ્યા પછી જેમ પુષ્ટ થાય છે, તેમ ઉન્હાળાના તાપથી કૃશ થએલી પૃથ્વી, દેવથી સીંચાણાં પુષ્ટ થઈ. [૭]

૭ વિવેચન—

કામના ત્રણ પ્રકારની—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. ૧ સાત્ત્વિક કામના ઈશ્વર માટેજ હોય. મોક્ષ માટેજ હોય. તેઓની કામના જેમ જેમ સફળ થાય, તેમ તેમ તેમનું અધ્યાત્મિક બળ વધે—માનસીક બળ વધે. તેમને બ્રહ્મપુમ્મારી પ્રાપ્ત થાય.

૨ રાજસકામના—લૌકીક સુખ માટે જે કામના હોય તે. કામના સિદ્ધ થયા પછી શરીર પુષ્ટ થાય.

૩ તામસકામના—પોતાના લૌકીક સુખ ઉપરાંત, બીજાઓને કનડવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય તે. રાવણ, હરિણ્યકશિપુ, આણાસુર વિગેરે તામસ કામનાવાળા હતા. તપથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ દેહારામી થયા—શરીરે પુષ્ટ થયા.

આ પ્રમાણે પૃથ્વી પણ કામનાવાળી હોવાથી ઉન્હાળામાં કૃશ થાય, અને ચોમાસામાં પુષ્ટ થાય છે.

હવે પાખંડીઓના દંભ સંબંધી કહે છે—

નિશામુસ્વેષુ સ્વયોતાસુ-તમસા ભાન્તિ ન ગ્રહાઃ ॥

યથા પાપેન પાશ્વઢ્ઢા, ન હિ વેદાઃ કલૌ યુગે ॥ ૮ ॥

અર્થ—કલિયુગમાં જેમ પાપથી પાખંડ માર્ગ પ્રકાશે, અને વેદમાર્ગ પ્રકાશે નહીં, તેમ સાયંકાળે અંધારાને લીધે, આગીયા ચળકે પણ તારા ચળકે નહીં. (૮)

૮ વિવેચન—

ચોપાઈ—નિશિતમધન ખદોત ખિરાગ્ન, જિમિ દંભિનકા જુરા સમાગ્ન.

૭ પદ્યછેદ—**યથા પથ-જેવી રીતે. કામ્યં તપઃ યસ્ય સઃ કામ્યતપાઃ તસ્ય કામ્યતપસઃ**—કામનાવાળા તપસ્વીનું. **તનુ-શરીર. તત્ ફલં સંપ્રાપ્ય**—તે તપનું ફળ પ્રાપ્ત કરીને (પુષ્ટ થાય છે) તે પ્રમાણે. **તપઃકૃશા-ઉન્હાળાના તાપથી કૃશ થએલી. મહી-પૃથ્વી. દેવમીઢા-દેવથી સીંચાએલી-સીંચાતાં. વર્ષીયસી આસીત્-પુષ્ટ થઈ.**

૮ પદ્યછેદ—**યથા-જેવી રીતે. કલૌ યુગે-કલિયુગમાં. પાપેન પાશ્વઢ્ઢાઃ ભાન્તિ**—પાપને લીધે પાખંડ માર્ગે શોભે છે—પ્રકાશે છે. **વેદા હિ ન-વેદો નથી પ્રકાશતા. તે પ્રમાણે. નિશામુસ્વેષુ-સાયંકાળમાં. તમસા સ્વયોતાઃ ભાન્તિ**—અંધારાને લીધે પતંગીયા ચળકે એ. **ન ગ્રહાઃ**—ગ્રહો પ્રકાશતા નથી.

દંભ—આજકાલ જ્યાં જોઈએ ત્યાં દંભ, વિદ્યામાં દંભ, આચારવિચારમાં દંભ, કથા-વાર્તામાં દંભ, જ્ઞાનમાં દંભ, ધંધારોજગારમાં અને વ્યવહારમાં પણ દંભ.

નાસતો વિચતે ભાવો, નાભાવો વિચતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ કૃષ્ટોડતસ્-સ્વનયોસ્તસ્વદર્શિભિઃ ॥ (ગીતા અ. ૨)

ભપકાળંધ ગીલેટ ચડાવેલા દાગીના જેમ ઘડી એ ઘડી શોભે છે, તેમ દંભી માણસો ઘડી એ ઘડી ભપકાળંધ લાગે છે. દંભ પણ એક પ્રકારનું ભયંકર પાપ છે. કેટલાએક મંદિરોમાં અને કાચાપોચી મલતો પાસે-મહારાજો પાસે-પણ દંભ પહોંચી ગયો છે.

હવે વિદ્યાર્થીઓ સંબંધી કહે છે—

શ્રુત્વા પર્જન્યનિનદં, મણ્ડૂકા વ્યસૃજન્ગિરઃ ॥

તૂષ્ણીં શયાનાઃ પ્રાગ્યદ્રદ્-બ્રાહ્મણા નિયમાત્યયે ॥ ૯ ॥

અર્થ—જેમ ચૂપ થઈને સુઈ રહેલા શિષ્યો, નિત્યકર્મને અંતે ગુરૂનો શબ્દ સાંભળીને અધ્યયન કરે; તેમ આઠ માસ સુધી ચૂપ થઈને બેસી રહેલાં દેડકાં, વરસાદની ગર્જના સાંભળીને બોલવા લાગ્યાં. [૯]

૯ વિવેચન—

ચોપાઈ—દાદર ધુનિ ચઢે એર સુલાઈ, વેદપદે જનુ બટુ સમુદાઈ.

જીવાનીમાં રણવું, વહેલા ઉડીને દળવું અને પેરાદીએ ઉડીને ગોખવું એ ત્રણનો કાયદો થયો છે.

હવે અજીતેન્દ્રિય પુરૂષની સંપત્તિના નાશ સંબંધી કહે છે.

આસન્નુત્પથવાહિન્યઃ, ક્ષુદ્રનયોડનુશુષ્યતીઃ ॥

પુંસો યથાડસ્વતંત્રસ્ય, દેહદ્રવિણસંપદઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—અજીતેન્દ્રિય પુરૂષનો દેહ, અને દ્રવ્ય જેમ અવળે માર્ગે ચાલે, તેમ થોડીવારમાં સુકાઈ જાય એવી નાની નાની નદીયો, અવળે માર્ગે ચાલવા લાગી. (૧૦)

૧૦ વિવેચન—

ચોપાઈ—ક્ષુદ્ર નદી ભરી ચલી ઉતરાઈ, જિમિ થોરે ધન ખત ખૌરાઈ.

૯ પદ્યછંદ—પ્રાક્ તૂષ્ણીં શયાનાઃ બ્રાહ્મણાઃ—પ્રથમ શાંતીથી સુઈ રહેલા શિષ્યો. યદ્વત—જેવી રીતે. નિયમસ્ય અત્યયઃ (અંત)તસ્મિન્—આચાર્યનો શબ્દ સાંભળીને. ગિરઃ વ્યસૃજન્—ભણવા માંડે છે તેમ. પર્જન્યસ્ય નિનદં શ્રુત્વા—વરસાદની ગર્જના સાંભળીને. મંડૂકાઃ—દેડકાં બોલવા લાગ્યાં.

૧૦ પદ્યછંદ—અનુશુષ્યતીઃ—થોડીવારમાં સુકાઈ જાય એવી. [દ્વિતીયા પ્રથમાના અર્થમાં છે.] ક્ષુદ્રનયઃ—નાની નદીયો. ઉત્પથવાહિન્યઃ આસન્—અવળે માર્ગે ચાલવા લાગી. યથા—જેવી રીતે અસ્વતંત્રસ્ય પુંસઃ—ઇન્દ્રિયોને આધીન રહેતારા પુરૂષનું દેહદ્રવિણસંપદઃ—દેહ અને દ્રવ્ય સંપત્તિ અવળે માર્ગે જાય છે.

ચોપાઈનું પહેલું પદ શ્લોકને અનુસરે છે, અને બીજું પદ કહે છે કે—‘ખળ પાસે થોડું ધન આવ્યું હોય, તો તે ઘણાને પજવે છે. કુટુંબમાં કલેશ કરાવે, નાતમાં તડ પડાવે, પાડોશીને પીડે—વિગેરે ઉત્પાતો તે કરે છે.

શ્લોકના બીજા પાદમાં—‘**અસ્વતંત્રસ્ય પુંસઃ યથા દ્રવિણસંપદઃ**’—સૂચવે છે કે—‘જે પુરૂષની ઇદ્રિયો સ્વચ્છંદી હોય, તે પુરૂષનાં શરીર અને દ્રવ્ય-ખેડે-અવળે માર્ગે વપરાવાથી નાશ પામે છે. ઇદ્રિયોને અંકુશમાં રાખવાનું દરેક શાસ્ત્ર અને દરેક ધર્મ સૂચવે છે; પણ તેનું પાલન કેટલું અધુરું ઓછું થાય છે, તે અનુભવથી તમે જાણતા હશો. ગીતા જેવા શાસ્ત્ર ભણનારા પણ, ઇદ્રિયોની આખતમા સ્વચ્છંદી—પામરના પામર. **કે શત્રવઃ સંતિ નિર્જેદ્રિયાણિ, તાન્યેષ મિત્રાણિ જિતાનિ કાનિ.** [મણિરત્નમાળા] પ્રશ્ન—શત્રુ કોણ ? જવાબ—‘પોતાની ઇદ્રિયો.’ પ્રશ્ન—ત્યારે મિત્ર કોણ ? જવાબ—તેજ ઇદ્રિયો જે છતાંએલી હોય, તો મિત્રાનું કામકાજ કરે, ધરખારનો ત્યાગ કરીને ભગવાં પહેરવાં સહેલાં છે, પણ ઇદ્રિયોને છતવી તે અધર્મ કામ છે. ચાર ધામની યાત્રા કરવી, મંદિરે મંદિરે દર્શન કરવાં, લાખ ખેલાખનું દાન કરી નાંખવું, તે તમામ બની શકે; પણ ઇદ્રિયોને છતવી તે અધર્મ કામ છે. ઇદ્રિયોને છતવાની તાલમ સદ્ગુરૂની સેવામાં સમાએલી છે. કાંઈ સત્કર્મ આદરે, ત્યારે રૂડા સદ્ગુરૂ સાથે રહેશો, તો તે તાલમ જરૂર મળશે.

શબ્દાદિભિઃ પંચભિરેવ પંચ, પંચત્વમાનઃ સ્વગુણેન બહ્વાઃ ॥

દુરંગમાતંગપતંગમાન-મૃમા નરઃ પંચભિરંચિતઃ કિં ॥૭૬॥

[શ્રી વિવેકચૂડામણિ]

અર્થ—હરણ, લાથી, પતંગીયું, માછડું, અને ભ્રમર—આ પાંચે શબ્દાદિ પાંચ વિષયો વડે, પોત પોતાના એક એક વિષયમાં અંધાઈને મરણને આધીન થાય છે. ત્યારે પાંચ વિષયોમાં સપડાએલો મનુષ્ય, સહેજમાં મરણ શરણ કેમ ન થાય ? ભવઅંધથી કેવી રીતે છૂટી શકે ?

આ દોષે રાવણને રંજડયો. દુર્યોધનને દસ્તિનાપુર ખોવરાવ્યું. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ કેદી તરીકે કાબુલમાં મરી ગયો. કરણદેવો ભુંડે લાલે આગલાણના કીડલામાં મરી ગયો. મુગલાઈ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ; અને હજી કેટલાએ રાજાઓ અને ધનવાનો ખુરે લાલે હંદગી સંકેલતા જણાય છે. મોટે મુમુક્ષુઓએ આ આખતમાં જરા પણ પ્રમાદ કરવો નહીં. ત્યારે ઇદ્રિયોથી ભય જણાય, ત્યારે સંતોનો અને શાસ્ત્રોનો આશરો લેજો—તેમનાં વચન પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરજો.

પૃથ્વી કેવી શોભે છે ?

હરિતા હરિભિઃ શણ્વૈ-રિન્દ્રગોપૈશ્વ લોહિતા ॥

ઉચ્છિલીન્ધ્રકૃતચ્છાયા, નૃણાં શ્રીરિવ ભૂરભૂત ॥ ૧૧ ॥

અપૂર્ણ.

૧૧ પદચ્છેદ—**નૃણાં શ્રીઃ** હવ—રાજાઓની સંપત્તિ જેમ અનેક રંગવાળી દેખાય તેમ. **ભૂઃ**—પૃથ્વી. **હરિભિઃ શણ્વૈઃ** હરિતા—લીલાં ધાસથી લીલી. **ચ**—અને **રિન્દ્રગોપૈઃ લોહિતા**—ઈન્દ્રગોપ નામના લાલ કીડાઓથી પૃથ્વી લાલ. **ઉચ્છિલીન્ધ્રિઃ** (મીંદડાની બળાઓથી) **કૃતા ચ્છાયા** યસ્યામ સા—મીંદડાની બળાઓથી છત્રની છાયાવાળી. **અભૂત**—બની.

શ્રીસ ગુરુવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૯ મું.]

પોશ માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૧૨ મા.

હ્યો ત્યારે—રામ રામ.

શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણ કૃપાથી, મોક્ષપત્રિકાનું નવમું વરસ, આ અંકની સાથે પૂરું થાય છે. નવા વરસમાં માસીક ચાલુ રાખવું કે નહીં? તે આપના હાથમાં છે. કારણકે માસીકના સ્થૂલની કીંમત લીધા વિના, અમે આપને માસીક આપી શકતા નથી. લવાજમ જેવી જીજ્ઞ રકમ આપ ઘણે ઠેકાણે વાપરી નાંખો છો. શરીર પોષણ માટે આપ ઘણો ખર્ચ કરો છો; ત્યારે મનના પોષણ માટે કંઈ નહીં? તમે ન વાંચી શકો, તોપણ—આ માસીક આપનાં બાળગોપાળને માનસીક ખોરાક પુરો પાડે છે; એમ ખાત્રી થતી હોય, તો ત્વરાથી લવાજમ મોકલીને, સત્સંગગંગાની આ સેરને આપના ઘરમાં આવવા દો.

અત્યારે પેપરો તો ઘણાં નીકળે છે, પણ માત્ર જીવનાં કલ્યાણની વાતોથી ભરપૂર—આદિથી અંતસુધી એજ વાતો—ઘણાંજ થોડાં પેપરોમાં આવતી હશે. જાહેરખબરના કચરા-રહિત, દર માસે નિયમસર નિકળતાં માસીકો ઘણાંજ થોડાં હશે. મંદિરો અને મહારાજો ઘણાં છે. પકવાન અને પ્રસાદના ટોપલા ઘણે ઠેકાણે વહેંચાય છે; પણ માનસીક પોષણ માટે, આત્મતત્ત્વની શોધ માટે, દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી શણગારેલા—વધારેલા, જ્ઞાનના મધુરા—મીઠા પ્રસાદો ઘણેજ થોડે ઠેકાણે વહેંચાતા હશે. વળી જેઓ અહીં હાજર ન હોય, તેમને માસીકરૂપે પડીકાં પેક કરીને દર માસે મોકલવામાં આવતાં હોય, એવાં ઘણાં થોડાંજ દેવ-મંદિરો હશે. અમારા તમારા ઉપર આ અધી શ્રીકૃષ્ણની ખાસ કૃપા થઈ છે. એવી આપને ખાત્રી થઈ હોય, તો લવાજમ ત્વરાથી મોકલીને, અમારા તમારા આ મુંબધને ચાલુ રાખો. કદિ એમ કરવું ન ગમે, તો અમારે અને તમારે **રામ રામ**. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરશોજી. છલ્લા રામરામનો—એટલે માસીક ન મોકલવાનો પત્ર, આપે અવશ્ય લખવો જોઈએ. એમ ન કરી શકો, તો વી. પી. આવે ત્યારે સ્વિકારવું જોઈએ. પોશ વદી ૫ સુધીમાં લવાજમ આવી જશે, તેમને મહાનો અંક હમેશના નિયમ પ્રમાણે મળી શકશે. લગભગ ફાગણમાં વી. પી. થઈ શકશે. તેથી વી. પી. વાળાને મહાનો અંક એક માસ મોડો મળશે. જેમને ઓછી કીંમતે માસીક આપવામાં આવે છે, તેમને વી. પી. કરવામાં આવતું નથી. માસીક ચાલુ રાખવું હોય, તો તેમણે તુરત મનીઓડરથી લવાજમ મોકલી દેવું. ઓછી કીંમતે લેનારા અને મક્ત લેનારા હરિજનો, એક પણ ગ્રાહક ન વધારી શકે, તો તેમને આપેલા લાભની યોગ્યતા શી રીતે અંકાય ! લવાજમ ભરતી વખતે નામ તથા નંબર જણાવવાનું ચૂકશો નહીંજી. કરાંચી, કલકત્તા, મુંબઈ વિગેરે ઠેકાણે લવાજમ ભરો, ત્યારે લવાજમ ભર્યાની તારીખ અને રકમ અહીં એક પોસ્ટ કપાડમાં લખી જણાવવી.

અહીં મંદિરે—સંવારમાં ૮ થી ૧૦ અને બપોરે ૨ થી ૪. લવાજમ લેવામાં આવશે.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૦ મો.

[ચર્ચા, ભાસના ૭૩૬ માં પાનાથી ચાલુ.]

અર્થ—રાજાઓની સંપત્તિ જેમ અનેક રંગવાળી જણાય, તેમ પૃથ્વીની સંપત્તિ અનેક રંગવાળી બની. લીલા ઘાસથી પૃથ્વી લીલી બની; ઇંદ્રગોપ નામના લાલ કીડાઓથી પૃથ્વી લાલ જણાવા લાગી; અને મીંદડાની બળીયોથી છત્રની છાયાવાળી પૃથ્વી બની. (૧૧)

૧૧ વિવેચન—

ચોપાઈ—શશસંપન્ન સોહ મહી કેસે, ઉપકારીકિ સંપત્તિ જૈસે.

x x x x x x

વિવિધ જંતુ સંકુલ મહિ બ્રાહ્મ, બદે પ્રજા જિમિ પાય સુરાજ.

ચોપાઈની પ્રથમ લીટી—જેમ કોઈ ધનવાન સત્કર્મમાં લક્ષ્મી વાપરીને, ધંધામાં બમણો ત્રમણો ધનવાન થાય; તેમ ખેડુત સારી રસાળ ભૂમીમાં અનાજ વાવીને, તેમાંથી સોગણું અનાજ લે.

ચોપાઈની બીજી લીટી—જે રાજમાં કરવેરા ઓછા હોય, અને પ્રજાના જનમાલની રક્ષા સારી રીતે થતી હોય, તે રાજમાં આસપાસથી પ્રજા એકઠી થાય, અને તે ગામ જેમ શોભે; તેમ વરસાદ પાણી સારાં થતાં, અનેક પ્રકારનાં છવડાં પૃથ્વીમાંથી બહાર આવીને ફરવા લાગ્યાં. પૃથ્વી શોભવા લાગી.

એકને સુખરૂપ, તે બીજાને દુઃખરૂપ—

क्षेत्राणि सस्यसंपन्नाः, कर्षकाणां मुदं ददुः ॥

धनिनामुपतापं च, दैवाधीनमजानताम् ॥૧૨॥

અર્થ—ખેતરો પોતાના સારા પાકથી, ખેડુતોને આનંદ આપવા લાગ્યાં, અને ‘ફળ દૈવાધીન છે’ એમ નહિ જાણનારા ધનવાનોને-દાણાના વેપારી-ઓને-સંતાપ કરવા લાગ્યાં. (૧૨)

૧૨ વિવેચન—

One's poison is other's food. જે વણીકે અનાજ સંઘરી રાખ્યું હોય, તે વણીકને સ્વાર્થમાં હાની થાય, માટે સારો પાક દુઃખરૂપ લાગે. છવડ સૂચને નિંદે. ચોર ચોકીદારને નિંદે. જે સાફ હોય, તે બધાને કેમ ન ગમે ?— તેના જવાબમાં સાંભળો—

૧૨ પદ્યછંદ—ક્ષેત્રાણિ-ખેતરો સસ્યસંપન્નઃ-પોતાના સારા પાકથી કર્ષકાણાં-ખેડુતોને મુદં દદુઃ-આનંદ આપતાં હતાં. ચ-અને ફલં દૈવાધીનં ભવતિ इति અજાનતાં ધનિનાં-ફળ દૈવાધીન છે એમ નહીં જાણનારા ધનવાનોને ઉપતાપં દદુઃ-સંતાપ દેવા લાગ્યાં.

રાગ-શિખરિણી.

ન રમ્યં નારમ્યં પ્રકૃતિગુણતો વસ્તુ કિમપિ ।

પ્રિયત્વં યત્ર સ્યા-દિતરદપિ તદ્ગ્રાહકવશાત્ ॥

રથાંગાદ્વાનાનાં, ભવતિ વિધુરંગારશકટી ।

પટીરાંભઃ કુંભઃ, સ ભવતિ ચકોરીનયનયોઃ ॥

અર્થ—કોઈપણ વસ્તુ તેમાં રહેલા ગુણને લીધે સારી, અને તેમાં રહેલા દોષને લીધે ખોટી, એમ છેજ નહીં; કારણકે વસ્તુનું સારાપણું અને વસ્તુનું ખોટાપણું તે વસ્તુના ગ્રાહકને લઈને ગણાય છે. દષ્ટાંત—ચક્રવાકીઓને ચંદ્ર અંગારાની શગડી જેવો જણાય છે, અને ચકોરીનાં નેત્રને તેનો તે ચંદ્ર ચંદનના જળથી ભરેલા ઘડા જેવો જણાય છે.

આતો સામાન્ય બુદ્ધિવાળા જીવો માટે કહ્યું. વિશેષ બુદ્ધિવાળા જીવોએ સુખદુઃખની આખતમાં, નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તવું ધટે છે.

યત્તદગ્રે વિષમિવ, પરિણામેऽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્ત-માત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્-યત્તદગ્રેऽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ, તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ, સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં, તત્તામસઃ ક્ષાદ્યતમ્ ॥૩૯॥

[ગીતા અ. ૧૮]

અર્થ—જે સુખ પ્રથમ ઝેર જેવું કડવું લાગે, પણ પરિણામે જે સુખ, અમૃત જેવું હોય, તે સુખ સાત્ત્વિક સમજવું. [૩૭] જે સુખ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોનાં સંયોગથી પ્રાપ્ત થતું હોય, અને જે પ્રથમ અમૃત જેવું મીઠું લાગતું હોય, પણ પરિણામે ઝેર જેવું નીવડતું હોય, તે સુખ રાજસ સુખ સમજવું. [૩૮] જે સુખ પ્રથમ અને છેવટે પણ અંધન અંધન કર્તા અને મોહ પમાડનારું હોય, તેવા નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખને તામસી સુખ સમજવું. [૩૯]

યાત્ રાખજો કે-ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

તેઽમી માનુષરાક્ષસાઃ પરહિતં, સ્વાર્થાય નિઘ્નંતિ ચે ।

ચે નિઘ્નંતિ નિરર્થકં પરહિતં, તે કે ન જાનીમહે ॥

‘પોતાના સ્વાર્થ માટે સામાનો નાશ કરે, તે મનુષ્યરૂપે રાક્ષસો છે; અને જેઓ કોઈ પણ કારણ વિના પરહિતનો નાશ કરે, તે કોણ છે; તેની કાંઈ સમજણ પડતી નથી. એટલે તેઓ રાક્ષસોથી પણ અધમ છે.’

માટે આપું કદિ શીખશે નહીં. હવે આગળ વધીએ—

શ્રીહરિની ઉપાસનાથી ઉપાસક સુંદરરૂપ પામે છે.

જલસ્થલૌકસઃ સર્વે, નવવારિનિષેવયા ॥

અભિન્નદ્રુચિરં રૂપં, યથા હરિનિષેવયા ॥૧૩॥

૧૩ પદ્યછેદ—અથા—જેવી રીતે હરિનિષેવયા—શ્રીહરિની સેવાથી. રુચિરં રૂપં અભિન્નત—સુંદરરૂપ પામે છે તેમ જલસ્થલે ઓકસી વેષાં તે જલસ્થલૌકસઃ—જળમાં

અર્થ—જેવી રીતે શ્રીહરિની સેવાથી ઉપાસક સુંદરરૂપ પામે, તેવી રીતે જળમાં અને સ્થળમાં રહેનારાં પ્રાણીમાત્ર, નવા જળના સેવનથી સુંદરરૂપ ધરવા લાગ્યાં. (૧૩)

૧૩ વિવેચન—

ઉપાસના—સંતની ઉપાસનાથી સાચા મુમુક્ષુની રહેણી કરણી બદલાય છે, ત્યારે શ્રીહરિની ઉપાસનાથી સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય, તેમાં શું કહેવું ! કીડીને પુષ્પનો સંગ થયો હોય, તો મહાદેવજીની જટામાં રહેલા ચંદ્રનો તે સ્પર્શ કરે છે. ગટરનું જળ ગંગાજળ સાથે મળતાં, સંતો પણ તેનું આચ્છન્ન કરે છે. ‘શ્રીહરિની ઉપાસનાથી સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય.’ એવું ઉપર કહ્યું. ‘સુંદરતા’ એટલે માત્ર દેહની સુંદરતા નહીં, પણ વૃત્તિની સુંદરતા સમજવી.

શ્રીદ્વારકાંધીશની સેવામાં રહેનારા ગુણીનાં શરીર ઘણાં સુંદર હતાં. તોપણ પ્રભુ તેથી રીંજ્યા નહીં. વૃત્તિની સુંદરતાવાળા-વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કુબ્ધા અને ગયેલા-ઘોડાણા સાથે, શ્રીદ્વારકેશ દ્વારકામાંથી ચાલી નીકળ્યા. તિરથો અને સંતો સેવ્યા, છતાં જેમણે પોતાની વૃત્તિને સુંદર ન કરી, તેમને ઋષિરાજે બહુ ઠપકો આપ્યો છે. સાંભળો—

૫૬.

દીલું કરતાં ત્રેપન વીત્યાં, ભુંડી વાણી ભાખીરે;

કાશીયાત્રા કરી કાગડે, વિષ્ટા રહી ગર્ધ વ્હાલીરે—

રૂપિરાજની શીખ ન રાખી, ખોયો મનખો ખાલીરે—

હવે આગળ વધીએ. હવે કાચા યોગીને સૂચવે છે—

સરિન્નિઃ સંગતઃ સિન્ધુશ્ચ-ચુક્ષુમે શ્વસનોર્મિમાન્ ॥

અપક્વયોગિનશ્ચિત્તં, કામાકંતં ગુણયુગ્મથા ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેવી રીતે કાચા યોગીનું કામવાસના વાળું ચિત્ત, વિષયો સાથે જોડાય, ત્યારે ક્ષોભ પામે; તેમ પવનથી ઉછળતો સમુદ્ર, નદીયોના સંગમાં આવતાં, ક્ષોભ પામ્યો. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

અશક્ત પુરૂષ નીસરણીએ ચડતા ડરે; કદિ ચંડ અને જો જરા ચૂકે, તો લથડીને નીચે પડે. તે પ્રમાણેજ કાચો યોગી વિષયો તરફ આવતાં ડરે, અને કદિ આવે અને જરા ચૂકે, તો લથડીને નીચે પડે. ‘યોગી’ એટલે માત્ર ખાવા, સાધુ, અગર સન્યાસી ન સમજશો. ‘યોગી’ એટલે જેઓએ પ્રભુને મળવાનો-પ્રભુને ભજવાનો-નિશ્ચય કર્યો છે, તે તમામ મુમુક્ષુઓ-સ્ત્રી અગર પુરૂષ, બ્રાહ્મણ અગર ચાંડાળ. સંસારી અગર સન્યાસી.

અને સ્થળમાં રહેનારાં સર્વે-પ્રાણીમાત્ર. નવવારિનિષેવયા-નવા જળની સેવાથી સુંદરરૂપ ધરવા લાગ્યાં.

૧૪ પદ્યછેદ—યથા-જેવી રીતે. અપક્વયોગિનઃ કામાકંતં-કામાસક્તં ચિત્તં-કાચા યોગીનું કામવાસના વાળું ચિત્ત. ગુણેઃ યુજ્યતે इति ગુણયુગ્મ-વિષયો સાથે જોડાય ત્યારે જેમ ક્ષોભ પામે તેમ. શ્વસનૈઃ ઓર્મિમાન્-પવનથી ઉછળતો સિન્ધુઃ સમુદ્ર. સરિન્નિઃ સંગતઃ-નદીયોના સંગમાં આવતાં ચુક્ષુમે-ક્ષોભ પામ્યો.

આટલા માટેજ શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરે છે કે ‘સાધુ સન્યાસીઓએ ચીથરાની ટીંગલીને પણ જોવી નહીં-સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી તદ્દન અલગ રહેવું.’ આ પવિત્ર આજ્ઞાનો અનાદર કરનારા સાધુ સન્યાસીઓના કેવા હાલ થાય છે, તે ગયા ચંક સાથે આપેલા યોગના [વિભૂતિપાદના ૮મા] ફરમામાં છે. નિવૃત્ત થઈને વાંચજો. આવા તો અનેક દાખલા બને છે, પણ આંધળાને જેમ કાળા ઘોળાનો વિવેક નથી, તેમ અજ્ઞાન પ્રજાને પોતાના વાસ્તવ ધર્મનું જ્ઞાન નથી. આવા સાધુઓ પ્રજાના અજ્ઞાનનો લાલ લે છે.

‘લકતો દુઃખને સદન કરે છે’ તે હવે કહે છે—

ગિરયો વર્ષધારાભિર્-હન્યમાના ન વિવ્યથુઃ ॥

અભિભૂયમાના વ્યસનૈર્-યથાઽધોક્ષજચેતસઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—શ્રીહરિમાં ચિત્ત રાખનારા, દુઃખોથી વ્યથા પામ્યા હોય, તો પણ ખેદ પામતા નથી; તેમ વરસાદની ધારાથી પીડા પામેલા પર્વતો, ખેદ પામતા નથી. (૧૫)

૧૫ વિવેચન—

ત્રોપાઈ—શુદ્ધ અગાધ સ ત ગિરિ કેસે, ખલકે ખચન સંત સહે જૈસે.

પદ.

દુરિજનયાં કેમ ડરશેરે ! અનાદિના અવળાં-માથાં ફૂટી ફૂટી મરશેરે—અનાદિં
સીતાને સંતાપી વનમાં વળાવ્યાં, હાર્યા એવાં એ તો ડરશેરે—અનાદિં
જ્યારે ઉગે ત્યાં જરિયે ન વાવે, ખારોઝ ધરતીમાં ધરશેરે—અનાદિં
સંત અસંતની રીત ન સમજે, આડે ધડેથી ઉચરશેરે—અનાદિં
સવળ ઉપાયનો સંગ ન કરે, અવળો ઉપાય આદરશેરે—અનાદિં
તુચ્છ મતિ પશુ પુંછ વિનાનાં, ડાપણમાં ફૂટ્યાં ફરશેરે—અનાદિં
ગોવિંદ સરખા ગુરૂને ન ગાંઠે, કેડેથી કીરતિઓ કરશેરે—અનાદિં
નાજ ગમે ઋષિરાજની નજરે, દૈત્યોની ઓધે ઉતરશેરે—અનાદિં

રાગ શાર્દૂલ

વ્યાલં બાલમૃણાલતંતુભિરસૌ, રોઙ્ગં સમુજ્જંભતે ।

છેતું ષઙ્ગમણીઙ્ગશરીષકુસુમ-પ્રાંતેન સંનઘતે ॥

માધુર્યં મધુચિન્દુના રચયિતું, ક્ષારાંશુધેરીહતે ।

નેતું ઘાંછતિ યઃ સ્વલાન પથિ સતાં, સ્વક્તૈઃ સુધાસ્યંદિભિઃ ॥૬॥

x

x

x

x

x

શક્યો વારયિતું જલેન હુતમુક્, છત્રેણ સ્વર્ચાતપો ।

નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદો, વંદેન ગોગર્દભૌ ॥

૧૫ પદચ્છેદ—યથા—જેવી રીતે. અધોક્ષજે ચેતાંસિ ચેષાં તે અધોક્ષજચેતસઃ—શ્રીહરિમાં ચિત્ત રાખનારા. વ્યસનૈઃ—દુઃખોથી. અભિભૂયમાનાઃ—વ્યથા પામેલા. ન વ્યથયંતિ—ખેદ પામતા નથી તેમ. વર્ષધારાભિઃ હન્યમાનાઃ ગિરયઃ ન વિવ્યથુઃ—વરસાદની ધારાઓથી પીડા પામતા પર્વતો ખેદ પામતા નથી.

વ્યાધિર્મેષજસંગ્રહેષ્ઠ વિવિધૈર્-મંત્રપ્રયોગૈર્વિષમ્ ।

સર્વસ્યૌષધમસ્તિ શાસ્ત્રવિહિતં, મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌષધમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—કોઈ સાધક-પ્રયત્ન કરનાર-પુરૂષ, કોમળ કમળના તંતુ વડે, સર્પ અગર મહોન્મત લાથીને બાંધી શકે; સરસડાના પુષ્પોના છેડાથી હીરાઓમાં છેદ પાડી શકે; અને મધના પીપાથી ખારા સમદ્રને કદિ તે મીઠો બનાવી શકે, ન બનવાનું બનાવી શકે- પણ અમૃત જેવાં સુંદર વચનોથી, તે સાધક, ખળ પુરૂષોને સન્માર્ગે લઈ જઈ શકે નહીં. અમૃત જેવાં સુંદર વચનો-તેનાં પોતાનાં લાભનાં વચનો-પણ ખળને ઝેર જેવાં લાગે. **અવળો ચાલવા બળ કરે તે બળ પુરૂષ.** [૬] જળથી અગ્નિનું નિવારણ થઈ શકે, છત્રથી તડકાનું નિવારણ થઈ શકે, તીક્ષ્ણ અંકુશવડે મહોન્મત લાથીને નિયમમાં લાવી શકાય, લાકડી વડે ગાય અને ગધેડાને સીધા બનાવી શકાય, ઔષધના સેવનથી અસાધ્ય રોગ પણ મટી શકે; નાના પ્રકારના મંત્રના પ્રયોગથી, સર્પાદિનું ઝેર પણ ઉતારી શકાય. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં સર્વને માટે ઉપાય બતાવ્યો છે; પણ મૂર્ખને-હડીલાને-અવળચંડાને-સમજાવવાનો એક ઉપાય બતાવ્યો નથી. (૧૧)

તેને તો વેડેજ છૂટકો. માટે ભોળ ભડને કહ્યું કે—

પદ.

ભક્તિ શરવીરની સાચીરે, લીધાપછી કેમ મેલે પાછી—ભક્તિ૦

વિગેરે-વિગેરે. દુરિજનો તો ભક્તોને ખખડાવીને પાકા કરે છે. નિશ્ચયનો લાભ શાસ્ત્રો બતાવે; અને નિશ્ચયની પરીક્ષા દુરિજન કરે. પાકી ખાત્રી વિના નિશ્ચય રહી શકતો નથી. સીંદણનું દુધ સીંદનાં બચ્ચાનેજ ઝરે.

A man mounted on an elephant, should never fear from dogs barking round him; if he is *aware* of his own position. દોહરો—સત્ય સાચવે તેહને, ખળ જન શું કરનાર; કેમ જ્ઞાન કરડી શકે? જે ગજ શીરે અસ્વાર.

પોતે ક્યાં છે? પોતે કેવા પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય કરે છે? પોતેરાગદોષને તજીને જન્મ-મરણના બંધન તોડવા તૈયાર થયો છે. એવી પોતાને ખાત્રી થઈ હોય, એવી પોતાને પાકી સમજણ થઈ હોય, તો તે મનુષ્યે નિંદા કરનારાઓથી જરાએ ડરવું નહીં. પોતે જ્ઞાન-વૈરાગ્યયુક્ત ભક્તિશી લાથી ઉપર બેઠો છે, એવી પોતાને ખાત્રી હોય, તો તે મનુષ્યે આસપાસ ભસતાં કુતરાંને મારવા દોડવું ન જોઈએ. (કુતરાં નજદીક આવશે, ત્યારે લાથી તેમને પહોંચી વળશે.) પોતે દંભ શી નીચા ગધેડા ઉપર બેઠો હોય, તો જરૂર આસપાસ ભસતાં કુતરાંથી ડરવું.

પ્રીતમ પણ બોલ્યા છે કે—પદ.

હરિનો મારગ છે શરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મેલી, વળતી લેવું નામ જોને.

વિગેરે-વિગેરે—

(નોંધ—આ તો ખુલાસા પરત્વે વાત કરી દીધી. બાકી દુરિજનને કુતરાં કહેવાં, તે પણ દોષ છે. દુરિજનો તો સંતોના શુભેચ્છકો છે. સંતોને સાવધાન રાખનારા છે.) હવે આગળ વધીએ. અભ્યાસની કેટલી જરૂર છે, તે હવે કહે છે.

માર્ગાં વૃક્ષોઃ સંદિગ્ધાસ્-તૃણૈશ્છન્ના હ્યસંસ્કૃતાઃ ॥

નાભ્યસ્યમાનાઃ શ્રુતયો, દ્વિજૈઃ કાલહતા ઇવ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—ઘણાકાળ સુધી બ્રાહ્મણો શ્રુતિઓનો અભ્યાસ ન કરે, તો તે શ્રુતિઓ, જેમ ભૂલી જવાય છે; તેમ હરફર વિનાના ખડથી ઢંકાયેલા માર્ગો સંદેહવાળા થઈ ગયા છે. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

વિદ્યાનો મહિમા શું કહે ? તે તો અગાધ છે, પણ જેવા મનુષ્યને મનુષ્યતા આપનારી વિદ્યા છે. એ પાંચ પુસ્તકો ભણીને જ્યાં ત્યાં પેટ ભરતાં શીખવું, એટલોજ વિદ્યાનો લાભ નથી. વિદ્યા તો સાચું-ઉમદા-ધન છે-વિદ્યા તો કામધેનુ છે.

રાગ શાર્દૂલ૦

હર્તુર્યાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં, પુષ્પાતિ યત્સર્વદા ।

હ્યર્થિભ્યઃ પ્રતિપાદ્યમાનમનિશં, પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરામ્ ॥

કલ્પાંતેષ્વપિ ન પ્રયાતિ નિધનં, વિદ્યાસ્થ્યમંતર્ધનં ।

યેષાં તાન્ પ્રતિ માનમુજ્જ્વત નૃપાઃ, કસ્તૈઃ સહ સ્પર્ધતે ॥

ભર્તુરિ કહે છે—જે ધન ચોર વિગેરેના જેવામાં આવતું નથી, અને જે અતી ઉત્તમ પોષણ આપે છે. માગણ લોકોને સદા આપવાથી વૃદ્ધિ પામે છે. અને પ્રત્યક્ષકાળમાં પણ નષ્ટ થતું નથી. એવું વિદ્યાશ્રી ગુપ્ત ધન જે વિદ્યાનો પાસે હોય, તેઓની કાલુ ર્પર્ધા કરે; (અર્થાત કાઈ નહીં.) માટે હે રાજાઓ ‘અમે લક્ષ્મીવાળા રાજાઓ છઈએ, અને આ તુચ્છ નિર્ધન લોકો છે’ એવો ગર્વ વિદ્યાનો પ્રત્યે રાખશો નહીં.’

વિદ્યાશ્રી ધનનો આટલો ખર્ચો મહિમા છે; પણ તેમાં એક ખોટ છે. તે એ કે અભ્યાસ વિના તે ટકી શકે નહીં. અત્યારે ધર્મની વિપરીત દશા થવાનું મુખ્ય કારણ પ્રાચીન અભ્યાસશૈલી નથી. ગીતાનો અગર અમુક સ્તોત્રનો હંમેશાં પાઠ કરવાનું કારણ એજ છે. વિદ્યાને કાટ ચડતાં પાખંડ વધ્યો.

દોહરો—હરિત ભૂમિ તૃણ સંકુલિત, સમુદ્ધિ પરે નહિ પંથ;

નિમિ પાખંડ વિવાદતે, હુમ ભયે સદ્ગ્રન્થ—સીયાવર૦

વિદ્યાને અભાવે વહેમ અને પાખંડ વધે, એ આ શ્લોકનો ભાવ છે. હવે આગળ વધીએ.

ખજા અગર કામનાવાળાનો પ્રેમ ક્યાં સુધી હોય ? તે હવે કહે છે—

લોકવન્ધુષુ મેઘેષુ, વિદ્યુતશ્ચલસૌહદાઃ ॥

સ્થૈર્યં ન ચક્રુઃ કામિન્યઃ, પુરુષેષુ ગુણિષ્વિવ ॥૧૭॥

૧૬ પદ્યછંદ—દ્વિજૈઃ નાભ્યસ્યમાનાઃ કાલહતાઃ શ્રુતયઃ—ઘણાકાળ સુધી બ્રાહ્મણોએ જેનો અભ્યાસ કર્યો નથી એવી શ્રુતિઓ સંદિગ્ધાઃ ભવંતિ—જેમ ભૂલી જવાય છે તેમ તૃણૈઃ છન્નાઃ—ખડથી ઢંકાયેલા હિ—અને અસંસ્કૃતાઃ અક્ષુણ્ણાઃ—હરફર વિનાના માર્ગાઃ સંદિગ્ધાઃ વૃક્ષોઃ—સંદેહવાળા થઈ ગયા હતા.

૧૭ પદ્યછંદ—ઇવ—જેવી રીતે. ચલં સૌહદં યાસાં તાઃ ઇતિ કામિન્યઃ—લક્ષ્મીક પ્રેમવાળા છીનાળ સ્ત્રીઓ. ગુણિષુ પુરુષેષુ—ગુણવાન પુરુષોમાં સ્થૈર્યં ન કુર્વંતિ—સ્થિરતા

અર્થ—જેવી રીતે ક્ષણિક પ્રેમવાળી છીનાળ સ્ત્રીઓ, ગુણવાન પુરૂષમાં (પણ) સ્થિરતા કરતી નથી; તે પ્રમાણે ચંચળ સંબંધવાળી વિજળીઓ, પ્રાણી-ઓના બંધુરૂપ મેઘોમાં સ્થિરતા કરતી નથી. (૧૭)

૧૭ વિવેચન—

કામિન્ય: નો અર્થ છીનાળ સ્ત્રીઓ અગર કામનાવાળા—સ્વાર્થી—અગર ખળ પુરૂષો-તુલસીદાસજીએ તેનો અર્થ ‘ખળ’ કર્યો છે. સાંભળો—

ચોપાઈ—દામિનિ દમક રહત ધનમાંહિ, ખલકી પ્રીતિ યથા થિર નાંહિ.

કામના અગર સ્વાર્થ બહુ બળવાન વૃત્તિ છે. ગમે એવા નિકટ સંબંધને પણ તે વૃત્તિ તોડી નાંખે છે. ગુરૂ અને શિષ્ય, સ્ત્રી અને પતિ, પિતા અને પુત્ર, એન અને ભાઈ વચ્ચે આ વૃત્તિને કદિ પેસવા દેશો નહીં. જ્યાં સ્નેહ નિભાવવો હોય, ત્યાં કદિ આ વૃત્તિને વચ્ચે આવવા દેશો નહીં. વ્યવહાર પ્રસંગે કદિ આ વૃત્તિને વચ્ચે આવવા દેવી પડે, તો બહુ ઉદાર દિલથી તેનો તોડ ઉતારતા શીખવું.

ભયંકર ખળ—જગતના વ્યવહારમાં ખળનાં દર્શન બહુ થાય; પણ આ ખળ જ્યારે આપણા ઘરમાં દર્શન દે, ત્યારે તેનો પોકો અનુભવ થાય. જે પુત્ર પરિવાર માતાપિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમની સેવા કરતા નથી, અને ઉલટા તેમને પજવે છે; તે આ જગતમાં ભયંકર ખળ છે. જેના ઉપર આપણે અનેકવાર ઉપકાર કર્યા, છતાં જે આપણને પજવે, તે પણ ભયંકર ખળ છે.

દેહમાં આત્મા હોય ત્યારે દેહ કેવો શોભે ? તે કહે છે—

ધનુર્વિયતિ માહેન્દ્રં, નિર્ગુણં ચ ગુણિન્યભાત્ ॥

વ્યક્તે ગુણવ્યતિકરે, ડગુણવાનપુરુષો યથા ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—જેમ ગુણોના સંબંધવાળા પ્રપંચમાં—દેહમાં, નિર્ગુણ છતાં પુરૂષ શોભે છે; તેમ ગુણવાળા (એટલે ગડગડતા) આકાશમાં ગુણવિનાનું—દોરી-વિનાનું—ઈંદ્ર ધનુષ્ય શોભતું હતું. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

જેમ અનેક ખોટા હીરાઓને એક સાચો હીરા—કાલીનૂર—શોભાવે, તેમ પંચભૂતાદિ તમામ મિથ્યા તત્ત્વોને એક ચૈતન્યતત્ત્વ શોભાવે છે. રાત્રીને સમયે જેમ દિવા વિના ઘરના અનેક પદાર્થો અંધારામાં સમાઈ જાય; કાળા મેશ જેવા લાગે; તેમ ચૈતન્યવિના પંચ-ભૂતાદિતત્ત્વો તદ્દન અક્રિય—શુષ્ક જણાય.

કરતી નથી. તે પ્રમાણે **ચલસૌહૃદાઃ વિચ્યુતઃ**—ચંચળ સંબંધવાળી વિજળીઓ. **લોકબંધુષુ મેઘેષુ**—પ્રાણીઓના બંધુરૂપ મેઘોમાં **સ્થૈર્યં ન ચક્રુઃ**—સ્થિરતા કરતી નથી.

૧૮ પદ્યછેદ—**યથા**—જેમ **ગુણવ્યતિકરે વ્યક્તે**—ગુણોના સંબંધવાળા પ્રપંચમાં—**દેહમાં અગુણવાન પુરુષઃ**—નિર્ગુણ પુરૂષ ભાતિ—શોભે છે તેમ **ગુણિનિ વિયતિ**—ગુણ-વાળા (એટલે ગડગડતા) આકાશમાં **નિર્ગુણં માહેન્દ્રં ધનુઃ**—દોરી વિનાનું ઇંદ્રધનુષ **અભાત્**—શોભતું હતું.

અહંતાથી ઢંકાએલો આત્મા શોભતો નથી, એમ હવે કહે છે—

ન રરાજોદુપશ્ચન્નઃ, સ્વજ્યોત્સનારાજિતૈર્ધનૈઃ ॥

અહંમત્યા ભાસિતયા, સ્વભાસા પુરુષો યથા ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—પોતાના તેજથી પ્રગટેલી અહંતાથી, ઢંકાએલો આત્મા, જેમ શોભતો નથી; તેમ પોતાના પ્રકાશથી પ્રગટેલાં વાહણાં વડે ઢંકાએલો અંદ્ર, શોભતો નથી—ઝાંખો લાગે છે. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

દીવો પ્રકાશ આપે, અને સાથે મેશને પણ પેદા કરે. આ મેશ ચીમનીમાં આસપાસ લાગી જતાં, ચીમનીની અંદર જળાકી રહેલો દીવો ઝાંખો જણાય. તેમ આત્મામાંથીજ પ્રગટેલી અહંતા—હુંપણાનું અભિમાન—આત્માના પ્રકાશને ઢંકી દે છે.

પુત્ર અગર પુત્રીનાં લગ્નમાં ગમે એવી ધામધૂમ કરીએ; પણ ત્યાં જો અહંતા હેરાફેરા ખાતી હોય, ‘આ મેં કર્યું, તે મેં કર્યું, હુંતે કાલુ?’ એવા અવાજ વારંવાર સંભળાતા હોય; તો જશને બદલે જુતીયાં મળે. એક રાજા ગાદી ઉપર બેસે છે, ત્યારે કહે છે કે—‘હું પ્રજાનો નોકર થઈને પ્રજાનું રક્ષણ કરીશ.’ એક ગૃહસ્થ નાતની પટેલાઈ સ્વિકારે છે, ત્યારે પણ એવાંજ દીનવચન કહે છે. દેશની કારોબારી કાંઠિસીલોમાં મેંબર થનારા ઉમેદવારો પણ, એવાંજ દીનવચનો બોલે છે. સ્ત્રી પુરૂષો લગ્નપ્રસંગે આવાંજ દીનવચનોથી એક બીજાને રાજી કરે છે. માત્ર બોલે તેમાં ખડાઈ નથી. બોલે છે અને જે પાળે છે, તેઓ આ સંસારમાં ખાટી જાય છે; તેઓ પોતાના અંતરમાં રહેલા આત્માનો સ્વાદ ચાખે છે. પોતે પ્રસન્ન રહે છે અને બીજાને પ્રસન્ન કરે છે.

વ્યવહારમાં અહંતા આટલો બધો અનર્થ પેદા કરે છે, ત્યારે પરમાર્થમાં અનર્થ પેદા કરે, તેમાં શું કહેવું! તપ, પુણ્ય, દાન, યજ્ઞ, કથા વાર્તા, સત્સંગમંડળો, ભક્તો, જ્ઞાનીઓ, વિરાગીઓ, ત્યાગીઓ તમામ દેકાણે અહંતા પોતાનો મુકામ રાખે છે. યાદ રાખજો કે—જેમ બ્યાસલેટના પાશથી ગંધાતી રસોઈ, જમવા જેવી રહેતી નથી; તેમ અહંતાથી થએલી ધર્મક્રીયા ધર્મરૂપ રહી શકતી નથી. અજ્ઞાનીઓને બહુ મોલ પમાડનારી અહંતાનો મુમુક્ષુઓએ કદિ મંગ કરવો નહીં. આગળ ૭૩૦ માં પાના ઉપર અહંકાર સંબંધી શ્રી શંકરના વિચાર જણાવ્યા છે. તે વાંચ્યા હોય, તોપણ ફરી વાંચજો.

સંસારના તાપથી તપેલા હરિજનો કોને જોઈને રાજી થાય ? તે સાંભળો—

મેધાગમોત્સવા દૃષ્ટાઃ, પ્રત્યનન્દન્ શિશ્વણ્ડિનઃ ॥

મૃદેષુ તપ્તા નિર્વિણ્ણા, યથાડચ્યુતજનાગમે ॥ ૨૦ ॥

૫૯ પદ્યછંદ—સ્વસ્ય ભાઃ તથા સ્વભાસા—પોતાના તેજથી ભાસિતા અહંમતી—તથા—પ્રગટેલી અહંતાથી છન્નઃ પુરુષઃ—ઢંકાએલો પુરુષ—અથવા યથા ન રાજતે—જેમ પ્રકાશતો નથી તેમ સ્વજ્યોત્સનારાજિતૈઃ ધનૈઃ—પોતાના પ્રકાશથી પ્રગટેલા વાહણાં વડે છન્નઃ ઉદુપઃ ન રરાજ—ઢંકાએલો અંદ્ર શોભતો નથી—ઝાંખો લાગે છે. [ઉદ્દનિ (નક્ષેત્રો) વાતિ ઇતિ ઉદુપઃ]

૨૦ પદ્યછંદ—મૃદેષુ તપ્તાઃ નિર્વિણ્ણાઃ—ધરમ તપી ગએલા વિરક્ત પુરૂષો. યથા

અર્—ઘરમાં તપી ગયેલા વિરક્ત પુરૂષો, ભગવાનના ભક્ત આવતાં, રાજી થઈને તેમનો સત્કાર કરે છે; તેમ વરસાદના આગમનરૂપ ઉત્સવથી રાજી થયેલા મોરો, વરસાદની સામા ટૌકા કરે છે. (૨૦).

૨૦ વિવેચન—

દોહરો—લક્ષ્મણ દેખડું મોરગણુ, નાચત વારિદ દેખી;

ગૃહી પિરતી રતિ હપ જસ, વિષ્ણુભક્ત કહું દેખી. સીયાવર૦

જેઓ ભગવાનના થાય છે, તેમના ઘરમાં ભગવાન, ઘણેભાગે, એવો તાપ મોકલે છે કે—તે તાપ તેમનાં હૃદયને શેકીને, તેમાંથી પાપરૂપી મેલને બાળી નાંખે છે. આ તાપ કાંતો સ્ત્રીનો, લક્ષ્મીનો, અમર સંતાનનો હોય છે; અને કાંતો સ્ત્રી, સંતાન અને લક્ષ્મી—ત્રણેનો તાપ હોય છે. આ ત્રણ તાપથી મનુષ્ય અનાયાસે વિરક્ત થઈ જાય છે. પ્રભુની આ કૃપાને—આ અનુગ્રહને, ઘણી વખત હરિજન પોતે સમજી શકતાં નથી; તે બીજાં દેખનારાં તો ક્યાંથી સમજે! જેમ માંદાને વેઢ વ્હાલો, લોભીને ધન વ્હાલું, તેમ આવા વિરક્ત પુરૂષોને સંતો બહુ વ્હાલા હોય છે. સંસારના તાપથી તપેલા યુધિષ્ઠિરને, બીષ્મ, શ્રીકૃષ્ણ, નારદ વિગેરે બહુ વ્હાલા લાગ્યા. જડભરતની ગૂઢ વાણી સાંભળીને, રહુગણ પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યો. શંકરાચાર્યનાં દર્શન કરીને તોટકાચાર્યે મૌનવ્રત તોડી નાંખ્યું. (જુઓ વેદાંત વિચાર પુષ્પ બીજું. કીમત ૦-૧-૦ અહીંથી પ્રગટ થયું છે.) વેનથી કંટાળીને નાસેલા અંગરાજને, સંતોનો સમાગમ બહુ ગમ્યો. ભર્તૃહરિને પિંગળાએ અમર કર્યો. મુમુક્ષુઓએ સંસારના દુઃખના ગર્ભમાં, શ્રીહરિના શરણરૂપ સુખનાં દર્શન કરવાં. તે શરણ બતાવનાર સંતો છે.

હવે સકામ ભક્તોના તપની વાત કરે છે—

પીત્વાપઃ પાદપાઃ પદ્મિ-રાસનાનાત્મમૂર્તયઃ ॥

પ્રાકૃક્ષામાસ્તપસા શ્રાન્તા, યથા કામાનુસેવયા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—પ્રથમ તપથી કૃશ થઈ ગયેલા અને થાકી ગયેલા સકામ પુરૂષો, જેવી રીતે (પાછળથી પ્રાપ્ત થયેલા) મન ગમતા લૌકિક સુખ ભોગવીને પ્રકુલ્લીત થાય છે; તે પ્રમાણે (શ્રીષ્ઠ ઋતુના તાપથી સૂકાઈ ગયેલાં) વૃક્ષો, મૂળો વડે જળ પીઈને, અંકુર-પત્ર-પુષ્પ—અને ફળથી પ્રકુલ્લીત બન્યાં છે. (૨૧).

અચ્યુતસ્ય જનઃ, તસ્ય આગમઃ તસ્મિન્—ભગવાનના જન આવતાં રાજી થઈને વાણીથી તેમનો સત્કાર કરે; તેમ મેધાગમેન ઉત્સવઃ યેષાં તે મેધાગમેત્સવાઃ—વરસાદના આગમરૂપી ઉત્સવવાળા—દૃષ્ટાઃ—રાજી થયેલા શિશુંડિનઃ—મોરોએ પ્રત્યનંદન—સામા ટૌકા કર્યા.

૨૧ પદ્મછેદ—પ્રાકૃ તપસા ક્ષામાઃ—પ્રથમ તપથી કૃશ થઈ ગયેલા શ્રાન્તાઃ—અને થાકી ગયેલા. યથા—જેવી રીતે. કામસ્ય અનુસેવા તથા—મનગમતા લૌકિક સુખ ભોગવીને પ્રકુલ્લીત થાય છે તેમ. પાદપાઃ પદ્મિઃ અપઃ પીત્વા—વૃક્ષો મૂળો વડે જળ પીઈને; નાના આત્મનઃ મૂર્તયઃ યેષાં તે નાનાત્મમૂર્તયઃ—અનેકરૂપવેદાઃ—અંકુર, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ જેમાં છે એવાં પ્રકુલ્લીત આસન—બન્યાં.

૨૧ વિવેચન—

જેમ બાલ્યાવસ્થા એ જુવાનીનું દાર છે; તેમ સકામતા એ નિષ્કામતાનું દાર છે. નાના બાળકને દોડાદોડ કરવી બહુ ગમે છે; પણ પ્રૌઢ થયા પછી, તે દોષ અનાયાસે શમી જાય છે; તેમ જ્ઞાન થયા પછી સકામતાનો દોષ અનાયાસે શમી જાય છે; જ્ઞાનીને ખાત્રી થાય છે કે—

કૂરેણ હ્રવરં કર્મ, બુદ્ધિયોગાદ્વનંજય ॥
 બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ, કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥
 બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ, ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે ।
 તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ, યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥
 કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ, ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥
 જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ, પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

[ગીતા અ. ૨].

અર્થ—નિષ્કામ કર્મો આગળ સકામ કર્મો તુચ્છ છે. તેથી ફળના હેતુથી કર્મ કરનારા કંગાલ બુદ્ધિવાળા છે. માટે હે ધનંજય ! તું હવે યોગબુદ્ધિ-જ્ઞાન-નું શરણ લે. [૪૯] જ્ઞાની પુરૂષ સારાં અને ખોટાં બેઉ પ્રકારનાં કર્મોનાં ફળને, આલોકમાં તથા દષ્ટને નિર્લેપ રહે છે. માટે તું યોગબુદ્ધિથી કર્મ કર. કર્મમાં નિષ્કામતા અને સમબુદ્ધિ રાખવી તેનું નામ યોગબુદ્ધિ. [૫૦] જ્ઞાની પુરૂષો કર્મના ફળને અહીંજ તથા દષ્ટને, જન્મમરણના અંધનથી મુક્ત થઈને, નિર્વિકાર પદને પામે છે. [૫૧]

આતો જ્ઞાનીની વાત કરી; પણ જ્ઞાની થવું તે સહેલું નથી. જેમ દીવો થયા પછી અંધારૂં રહે નહીં; તેમ જ્ઞાન થયા પછી કર્મનું ફળ લેવાની ઈચ્છા રહે નહીં.

ત્યારે સકામ કર્મ કરવું તે ખોટું છે ? ના.

આરુઠ્ઠોર્મુનેર્યોગં, કર્મ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥ [ગીતા અ. ૩.]

ભગવદ્ પ્રાપ્તિને રસ્તે ચડનારને સકામ કર્મ સાધન રૂપ છે. જ્ઞાનીપણાનો ડોળ કરીને, સકામ કર્મનો અનાદર કરવો નહીં.

ઘણી ઉપાધીવાળા ઘરોમાં કોણ વસે છે ? તે હવે સાંભળો—

સરસ્વશાન્તરોધસ્સુ, ન્યૂષુરક્ષાપિ સારસાઃ ॥

ગૃહેષ્વશાન્તકૃત્યેષુ, ગ્રામ્યા ઇવ દુરાશયાઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—હે રાજન્ ! ઘણી ઉપાધીવાળા ઘરોમાં, જેમ વિષયની તૃષ્ણા માટેજ પામર લોકો વસે છે; તેમ કાદવ અને કાંટાવાળા કાંઠા જેને છે એવા સરોવરોમાં, (મત્સ્યાદિના લોભથીજ) સારસો વસે છે. [૨૨].

૨૨ પદ્યછંદ—અશાંતકૃત્યેષુ ગૃહેષુ—ઘણી ઉપાધીવાળા ઘરોમાં. દુષ્ટઃ આશયઃ (તૃષ્ણા) યેષાં તે દુરાશયાઃ—વિષયની તૃષ્ણાવાળા ગ્રામ્યાઃ ઇવ—પામર લોકો જેમ વસે છે. અશાંતાનિ (કાદવ અને કાંટાવાળા) રોધાંસિ (કાંઠા) યેષાં તાનિ—તેષુ સરસ્સુ—અશાંતતોયેષુ—કાદવ કાંટાવાળા જેમાં કાંઠા છે; એવા સરોવરોમાં અપિ—મત્સ્યાદિને લોભે. સારસાઃ—સારસો હે અંગ !—હે રાજન્ ! ન્યૂષુઃ—નિ+વસ+ધાતુ+વસતા હતા.

૨૨ વિવેચન—

પંચવિષય જેમને પ્યારા છે, તેઓ સંસારમાંથી કદિ નીકળી શકતા નથી. સંસારરૂપી નાગની, પંચ વિષયરૂપી દાદો કઢાવી નાંખવા, મરણુ મુધી જેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી, તેઓ ખરેખર પામર છે—તેઓ સંસારના ગુલામ છે—તેઓ ઉઘાડી આંખે મોટા ખાડામાં પડે છે. વિષયોની નિંદા કરીએ—વિષયોને તજવાની વાત કરીએ; પણ વિષયોને તજવા, એ સહેલી વાત નથી. બી. એ. થાય, તે બેચલર આફ આટસ; અને એમ. એ. થાય, તે ‘માસ્તર આફ આટસ.’ એમ. એ. થવું તે સહેલું, પણ વિષયોને તજવા તે અઘરું. એમ. એ. થવા જેટલો પ્રયત્ન અને જેટલી સગવડ છે; તેટલો પ્રયત્ન અને તેટલી સગવડ, વિષયોને તજવા માટે છે? તેવી કલાસો કાઢ ઠેકાણે છે? તેવી તાલીમ કાઢ ઠેકાણે અપાય છે? તેવી તાલીમ લેવા આપને કદિ તાલાવેલી થાય છે? વિચાર કરી જોજો. વિચાર કરતાં ફીક જણાય. તો અમુક તેહવારને દિવસે અગર અમુક સત્કર્મમાં પંચવિષયથી છૂટા થવાની તાલીમ લેજો. આતો પ્રાપ્ત થએલા વિષયસુખની વાત કરી; પણ જ્યાં વિષયસુખ પ્રાપ્ત ન હોય, ત્યાં વિષય સુખને માટે તનતોડ મહેનત કરવી, એ પણ ભયંકર અજ્ઞાન છે.

દાગ—સત્રધરાવ્રત.

કૃષ્ણેનામેધ્યમધ્યે, નિયમિતતનુભિઃ, સ્થાયતે ગર્ભમધ્યે ।

કાંતાવિશ્લેષદુઃસ્વ-વ્યતિકરવિષમે, યૌવને વિપ્રયોગઃ ॥

જારીણામપ્યવજ્ઞા, ચિલસતિ નિયતં, વદ્ધભાવોઽપ્યસાધુઃ ।

સંસારે રે મનુષ્યા, વદત યદિ સુખં, સ્વલ્પમપ્યસ્તિ કિંચિત્ ॥૧૦૪॥

‘પ્રથમ (જન્મવા પહેલાં) મૂત્ર અને વિષ્ણુથી ભરેલા ગર્ભાશયમાં જીવો સંકડાઈને કૃષ્ણી રહે છે. યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગનું દુઃખ ભોગવતાં જીવો સંકડા બની જાય છે. કોઈ વખત અમુક કારણસર અંચળવૃત્તિવાળી સ્ત્રીઓ પતિની અવજ્ઞા કરે છે, ત્યારે પણ જીવો પોતાને બહુ દુઃખી માને છે. આ પ્રમાણે સંસારમાં ગોથાં ખાતાં ખાતાં, જીવો અનાદર કરવા લાયક દુઃખમય વૃદ્ધાવસ્થામાં અનાયાસે પેસી જાય છે. [પછી સૌ તેને ‘ડોસો’ કહીને ખેલાવે છે. જીવાન પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ, તેને જીદ્દીયો ગણીને, મણકારતાં નથી.] માટે હે મનુષ્યો! જીવો—સંસારમાં થોડું પણ સુખ ક્યાં છે?’

આ વાતો સમજીને કહેવાય. અણસમજીને કહેવાય નહીં. જીંડીયાને ગમે તેટલું સમજીવો, પણ તે વિષ્ણુથીજ રાજી રહે. જાણના કીડા જાણમાંજ ખુશી. મોગરા અગર ચંપાની મુગંધ લેવા તે લલચાય નહીં. ગામડાનાં ગરીબો ટુંગળીનેજ કરતુરી કહે છે. સમજીને તો એમ પણ કહીએ કે—

ત્યક્ત્વા શૃદ્ધિ રતિમતો ગતિહેતુભૂતા, માત્મેચ્છયોપનિષદર્થરસં પિબંતઃ

લીતસ્પૃહા વિષયભોગપદે ધિરક્તા, ધન્યાશ્ચરંતિ વિજનેષુ ચિરક્તસંગાઃ ॥૩॥

[કેમ! ક્યાં છે? જીવ ઠેકાણે હોય તો સાંભળો]—‘જેમ અને તેમ શૃદ્ધાસક્તિનો ત્યાગ કરીને, જેનાથી જીવને ઉત્તમ ગતિ મળે છે, એવી આત્મવાસનાનો આશ્રય કરીને, [એટલે તેના ઉપર લક્ષ્ય રાખીને], જેઓ ઉપનિષદના અર્થરૂપ રસનું પાન કરે છે, તથા જેઓ વિષયભોગથી ઉઘાસીન વૃત્તિવાળા છે, જેઓ વિતૃબ્ણા છે, સંગથી છેક એકલા છે, અને એકાંત સ્થાનમાં—સંનતિય વિચારવાળા જીવોમાં—વિચરનારા છે, તેમને ધન્ય છે.

નોંધ—ઉપનિષદનો રસ ઉપનિષદમાં છે, તેના કરતાં, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં, ગીતામાં અને તુલસીકૃતરામાયણમાં વિશેષ યુક્તિથી ભરી દીધો છે. સહેલાઈથી લઈ શકાય—સમગ્ર શકાય—એવી યુક્તિથી ભરી દીધો છે; તે વાત કદિ ભૂલશો નહીં. કોઈના ભાગ્યે ભમશે નહીં; ખાત્રી ન થાય તો તમારા સદ્ગુરૂ પાસે એસીને મેળવી લેજો.

કલિયુગમાં વેદમાર્ગને કાણ તોડે છે ?—

जलौघैर्निरभि न्त, सेतवो वर्षतीश्वरे ॥

पाखण्डिनामसद्वादैर्-वेदमार्गाः कलौ यथा ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—કલિયુગમાં પાખંડીઓના ખોટા વાદોથી, જેમ વેદમાર્ગ તૂટી જાય—મર્યાદાઓનો ભંગ થાય, તેમ વરસાદ આવતાં, જળના પ્રવાહોથી પાણી તૂટવા લાગી. (૨૩)

૨૩ વિવેચન—

દોહરો—કલિમલ ગ્રંથે ઉ ધર્મ સખ, હુમ ભયે સદ્ગ્રંથ,
દંભિન નિજમત કલ્પી કર, પ્રગટ કીન્હ બહુ પંથ. સીયાવર૦
ભયે ઉ લોક સખ મોહવશ, લોભ ગ્રંથે શુભ કર્મ,
સુનુ દરિયાન જ્ઞાનનિધિ, કલૌ કષ્ટક કલિ ધર્મ. સીયાવર૦

ચોપાઈ—વર્ણધર્મ નહિ આશ્રમ ચારી, શ્રુતિવિરોધરત સખ નરનારી;
દ્વિજ શ્રુતિવંચક ભૂપ પ્રજ્ઞશન, કોઉ નહિ માનુ નિગમ અનુશાસન.
મારગ સોઈ જાકલે જોઈ ભાવા, પંડિત સોઈ જો માલ ખખવા.
મિથ્યારંભ દંભરત જોઈ, તાકલે સંત કહે સખ કોઈ.
સોઈ સયાન જો પરધન હારી, જો કર દંભ સો ખડ આચારી.
સો કહે જુદ મશખરી જાના, કલિયુગ સોઈ ગુણવંત ખખાના.
નિરાચાર જો શ્રુતિપથ ત્યાગી, કલિયુગ સોઈ જ્ઞાની વૈરાગી,
જાકે નખ અર જટા વિશાલા, સોઈ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૮૦.]

ચોપાઈ—દેખીય ચક્રવાક ખગ નાહી, કલિહિ પાય જિમિ ધર્મ પરાહી.

દોહરો—દરિતભૂમિ તૂણ સંકુલિત, સમુજ પરે નહિ પંથ;

જિમિ પાખંડ વિવાદતે, હુમ ભયે સદ્ગ્રંથ.

સીયાવર૦

મતમતાંતરો તો હોય—एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति । (ऋग्वेદ)—જે એક છે, તેને વિપ્રો અનેક રીતે ભજે છે. એટલે મતમતાંતરો તો હોય; **रुचोनां वैविध्याद्-जुकुटिलनानापथजुषां ।** नृणामेको गम्यस्, त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ વિગેરે શબ્દોથી પુષ્પદંતાચાર્ય કહે છે કે—“ગમે તે રીતે પ્રભુને ભજીને, પ્રભુને પામવું, એ

૨૩ પદ્યછેદ—कलौ-કલિયુગમાં पाखण्डिनाम् असद्वादः-પાખંડીઓના ખોટા વાદોથી यथा वेदमार्गाः-જેમ વેદમાર્ગો તૂટી જાય; तेम ईश्वरे वर्षति सति-વરસાદ આવતાં जलस्य ओघैः-જળના પ્રવાહોથી, सेतवः निरभिघन्त-પાણી તૂટવા લાગી.

ઉત્તમ ધાત છે;’ પણ જેમ ઘઉંની સાથે ખસલાં ઉગે, તેમ મતમતારોની સાથે સ્વાર્થ, દુરાગ્રહ અને કીર્તિનાં ખસલાં ઉગ્યાં. તે ત્રણેએ ઘઉંને ઢાંકી દીધા. ધીમે ધીમે સ્વાર્થ, દુરાગ્રહ અને કીર્તિનો વિસ્તાર એટલો બધો વધ્યો કે, વેદધર્મને તે તે સ્થળોમાંથી સંતાપ જવું પડ્યું. પાખંડની આ લલકમાં સ્વાર્થો વિદ્વાનો અંગ્યા. વિદ્વાનો વિષયોના સુખ જેટલોજ વિદ્વાનો લાલ સમજીને, પાખંડને પોષવા લાગ્યા. અજ્ઞાનવર્ગ વિદ્વાનો પાછળ તણાયો. ધરખાર તજીને ત્યાગી થએલાઓએ મહંતાઈમાં માર ખાધો. જ્યાં મહંતાઈ નથી ત્યાં કીર્તિએ કોકડું ધુંચવ્યું. પરિણામે વિદ્વાનો દાસ અન્યા, ત્યાગીઓ કનકકાંતામાં આગળ વધ્યા, ત્યાગ વૈરાગ્યમાંથી પાછા પડ્યા.

જે આચાર્યો, બ્રાહ્મણો અને સાધુઓ કથા-વ્યાખ્યાન કરીને, આપણું અજ્ઞાન ટાળવાનો ઇન્તરો લઈ બેઠા છે; તેઓમાંથી પંચાણુ ટકા, ધર્મશાસ્ત્રોનો અનાદર કરનારા છે—સ્વચ્છંદી છે; રળે અને તમેમાં રંગાએલા છે. જે તજવાનું તેઓ કહે છે, તેમાંજ તેઓ ફસાયા છે. સુધારાની ઘણી જરૂર છે, પણ કહેવા જતાં ‘ઉલટો ચોર કાટવાળને દોડ’ એવી સ્થિતિ છે.

દૃષ્ટાન્ત—એક ગામમાં મોદીખાનાનો ખારમાસનો ઇન્તરો આપવાનો રીવાજ હતો. રાજના અમલદારો લાંચીયા હતા, તેથી ઇન્તરાની હરરાજ વખતે, પોતાના સ્વાર્થની ખાતર, પોતાને મનગમતા વેપારીને, તેઓ ઇન્તરાનો લાલ આપતા હતા. એક વખતે હરરાજ વખત રાજ પોતે હાજર હતો. તેનો લાલ લઇને એક પ્રમાણિક વેપારી ફાવ્યો. તેનું નામ હરિદાસ હતું. વરસ બદલાતાં રાજનો તે મોદી થયો. તેના ભાવતાલ ચૈટા પ્રમાણેજ હતા; અને તે માલ પણ સારો રાખતો હતો. અમલદારોને તે એક પાઈ પણ આપતો નહીં. લાંચીયા સીપાઈઓને બીડી પણ મફત મળતી નહીં. હરિદાસના મોદીખાનાથી રાજમાં સૌ રાજ થયા; પણ માત્ર અમલદારો અને સીપાઈઓ ત્રાસ પામ્યા. કારણકે દીવાનથી તે સીપાઈ સુધી સૌ લાંચીયા હતા. વરસ પુરું થતાં મોદીખાનાની ઇન્તરાની હરરાજ ફરી થઈ. તે સભામાં હરિદાસને નહિં દેખીને, રાજએ દીવાનને પૂછ્યું—‘હરિદાસ કેમ હાજર થયો નથી?’ પોતે હરિદાસને સિપાઈઓ દ્વારા સભામાં આવવા દીધો નહોતો; છતાં દીવાનજીએ હીંમતથી જવાબ આપ્યો કે—‘તે ગઇકાલેજ હાટફેઈલ થવાથી મરી ગયો.’ ‘શિવ-શિવ-શિવ’ કહીને રાજએ પોતાના મનને શાંત કર્યું. ઇન્તરો અપાઈ ગયો. રાજનું કામ ચાલતું થયું. બે ચાર માસ ગયા પછી, રાજએ રાજમહેલની ખારીમાંથી હરિદાસને રસ્તા ઉપર ચાલ્યો જતો જોયો. ખવાસને મોકલીને હરિદાસને ઉપર બોલાવ્યો. એક નોકરને મોકલીને રાજએ દીવાન સાહેબને બોલાવ્યા. [હરિદાસને દેખીને દીવાન ચમક્યા.]

રાજ—દીવાનને-કેમ! હરિદાસ મરી ગયો હતો ને?

દીવાન—ગંભીરતાથી-હાજ મરીજ ગયો છે.

રાજ—ત્યારે આ કાણુ ઉભું છે.

દીવાન—(હરિદાસને દેખે છે છતાં કહે છે)—ક્યાં?

રાજ—આ સામે ઉભો છે. તેને દેખતા નથી?

દીવાન—સામે કાણુ ઉભો છે? હરિદાસ? ‘હરિદાસનો ભૂત થયો છે’ એવું મેં સાંભળ્યું છે. આપને કદાચ તે ભૂતનાં દર્શન થતાં હશે?

રાજા—નોકરને—કેમ રણમલ ! તું દેખે છે ?

એ ત્રણ કારકુન અને બીજા નોકરો એકદમ ખોલી ઉઠ્યા—‘ આપુ ! અહીંતો કોઈ નથી. ખાલી બ્રમ છે. ’ અંદરના ભાગમાંથી એ દાસીઓ દોડી આવી—‘ ખમા આપુને. મારા આપુને રામની રક્ષા. ’ વિગેરે શબ્દો કહીને દાસીઓએ રાજાને ભડકાવ્યો. શોરખકાર જોઈને રાજા ઓરડામાં પેસા ગયો. પછી સૌએ મળીને હરિદાસને ફૂટ્યો. દીવાને ધમકાવીને હરિદાસને કહ્યું કે—‘ હવે નજરે પડ્યો, તો જીવતોજ નહીં રહે. જીવતા રહેવું હોય, તો ગામ છોડીને ચાલ્યો જજે, ’

‘બહુ સાડ’ કહીને હરિદાસ જાનોમાનો ચાલ્યો ગયો.

સંવત ૧૯૭૯માં અષ્ટોત્તરશત વખતે આપને સૌને શુદ્ધ સનાતન ધર્મની ઝાંખી કરાવી હતી; પવિત્ર નિર્વ્યસની બ્રાહ્મણોને નોતયો હતા. સાત્ત્વિક જીવનનો લાભ બહુ મળ્યો હતો; પણ તે પછી આપણી દશા હરિદાસના જેવી થઈ હતી. પ્રભુકૃપાથી આપણે ટક્યા. નહીંતો મોક્ષમંદિરને ક્યારનુંએ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું હોત. આવા અનેક અનુભવની વાત યાદ કરીએ, ત્યારે ખાત્રી થાય કે—બ્રાહ્મણોને અને ત્યાગીઓને સુધરવું નથી. સૌએ એક બે ટકા સારા છે. ખાત્રી તો સીકંદ્ર સનાતન ધર્મનો, અને અંદર કાંસાનો ભેગ. ઓશીકું મખમલનું, પણ અંદર કુચા. દાખડી સોનાની, પણ અંદર કુશકા.

વેદધર્મનો ઉદ્ધાર ક્યારે થાય ?—બ્રાહ્મણ, સાધુ અને સમાજ ત્રણે મક્કમતાથી પોતાના ધર્મ પાળે ત્યારે. (England expects every man to do his duty.) બ્રાહ્મણોએ રજો તમેને દેખાવીને સાત્ત્વિક જીવન કરવું. સાધુએ ઈશ્વરસિવાય કોઈ દેહાણે મમતા આંધવી નહીં. જેને કોઈના ઉપર નહીં દાવો, તેનું નામ આવો. આવો ત્યાગ ન પાળી શકાય, તો એકદમ ભગવાં ઉતારીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછું વળવું. મહેનત કરીને આવું. સમાજે રૂડા પુરોહિતો સત્કાર કરીને, શાસ્ત્રાનુસાર જીવન ગાળવું.

હવે પુરોહિત અને રાજાના સંબંધની વાત કરે છે—

વ્યમુશ્ચન્વાયુભિર્નુન્ના, ભૂતેભ્યોઽથામૃતં ઘનાઃ ॥

યથાશિષો વિશ્પતયઃ, કાલે કાલે દ્વિજેરિતાઃ ॥૨૪॥

અર્થ—રાજાઓ જેમ પુરોહિતોની સમય સમયની પ્રેરણા પ્રમાણે, પ્રજાને સુખ આપે, તેમ વાયુથી પ્રેરાએલાં વાદળાંઓ, પ્રાણીઓને અમૃત જેવું જળ આપવા લાગ્યાં. (૨૪).

૨૪ વિવેચન—

દિવાન અને પુરોહિત એ રાજાના બે મુખ્ય સલાહકાર છે. અંગ્રેજ તંત્રકારોને લીધે, રાજાઓ ધર્મને દારસરૂપે જુએ છે. બ્રાહ્મણોને પોતાના આશ્રિત તાબેદાર—જેવા ગણે છે. પુરોહિતોએ વિદ્યાનો અને સદાચારનો આશ્રય તજીને, પોતાનું ગૌરવ ખોડ્યું છે. ‘રાજામાંથી

૨૪ પદ્યછંદ—કાલે કાલે—સમયે સમયે દ્વિજેરિતાઃ—પુરોહિતથી પ્રેરાએલા વિશાં પતયઃ—રાજાઓ યથા આશિષઃ—જેવી રીતે લોકોને સુખ આપે છે તેવી રીતે [નુન્નાઃ નુદ્ધ ધાતુનું રૂપ છે.] નુન્નાઃ ઘનાઃ—વાયુથી પ્રેરાએલાં વાદળાંઓ ભૂતેભ્યઃ—પ્રાણીઓને અથ અમૃતં વ્યમુચન—અમૃત જેવું જળ આપવા લાગ્યાં.

માત્ર દાન દક્ષણા લેવી,' એટલેજ પુરોહિત તરીકેનો પોતાનો ધર્મ છે, એમ પુરોહિતો સમજે છે. પરિણામે રાજમાં ધર્મનું અંગ પાંગળું બનતું જાય છે. રાજ પ્રજા દુઃખમાં દોરાતા જાય છે. જે રાજને આલોક અને પરલોક બેઉ સુધારવા હોય, તેણે અવશ્ય સુપાત્ર અને વિદ્વાન્ પુરોહિતની ચૂંટણી કરીને, પોતાની પાસે રાખવા. ભરતખંડના શાસ્ત્રોમાં જવાહિર કરતાંએ મોઘો માલ લયો છે. તે માલ પુરોહિતદ્વારા રાજએ ગ્રહણ કરવો. સમયાનુસાર તે લાલ પ્રજાને પણ આપવો. જીવનની સાચી શ્રેણી શીખનાર ધર્મ છે.

વર્ષાઋતુ નિમિત્તે ચાલેલી જ્ઞાન ચર્યા પુરી થઇ. તે સંબંધમાં તુલસીદાસજી શું બોલ્યા છે, તે આપને હવે એક સાથે કહી દઉં.

ચોપાઈ—સ્ફટીક શિલા અતિ શુભ સુહાઈ, સુખ આસીન તલાં દોઉ ભાઈ.

કહત અનુજસન કથા અનેકા, ભક્તિ વિરતી નૃપ નીતિ વિવેકા;

વર્ષાકાલ મેઘ નલ છાયે, ગર્જત લાગત પરમ સુહાયે.

દોહરો—લક્ષ્મણ દેખહુ મોરગણુ, નાચત વારિદ પેખિ;

ગૃહી વિરતિ રતિ હર્ષ જસ, વિષ્ણુભક્ત કહું દેખી.

સીયા૦

ચોપાઈ—ધન ધર્મડ નલ ગર્જત ઘોરા, પ્રિયાલીન ડરપત મન મોરા;

દામિનિ દમક રહત ધન માંહી, ખલકા પ્રીતિ યથા થિર નાંહિ.

વર્ષાદિ જલદ ભૂમિ નિયરાયે, યથા નમહિ બુધ વિદ્યા પાયે;

બુન્દ અઘાત સહૈ ગિરિ કેસે, ખલકે અચન સંત સહૈ જૈસે.

૨

શુદ્ર નદી ભરિ ચલિ ઉતરાઈ, જિમિ થોરે ધન ખલ યોરાઈ;

ભૂમિ પરત ભા ડાખર પાની, જિમિ જીવલિ માયા લપટાની.

૩

સિમિટિ સિમિટિ જલ ભરલિ તલવા, જિમિ સદ્ગુણ સજ્જનપહેંઆવા.

સરિતાજલ જલનિધિમેં જાઈ, હોય અચલ જિમિ જીવ હરિ પાઈ.

દોહરો—હરિત ભૂમિ તુલસંકુલિત, સમુજિ પરે નહિં પંથ;

જિમિ પાખંડ વિગ્રાદતે, હુમ્મ ભયે સદ્ગ્રન્થ.

સીયા૦

ચોપાઈ—દાદુર ધુનિ ચહું ઓર સુહાઈ, વેદ પઠે જનુ ખટુ સમુદાઈ;

નવપદ્મવ ભયે વિટપ અનેકા, સાધુકે મન જસ મિલે વિવેકા.

૧

અર્ક જવાસ પાત બિનુ ભયઉ, જિમિ સુરાગળ ખલ ઉદ્ધમ ગયઉ.

ખોજત પંથ મિલે નહિં ઘૂરી, કરે કોધ જિમિ ધર્મલિ ફૂરી.

૨

શશ સંપન્ન સોલ મલિ કેસી, ઉપકારીકી સંપતિ જૈસી.

નિશિતમ ધન ખંઘાત વિરાગ્ન, જિમિ દલિતકા જુરા સમાગ્ન.

૩

મહાવૃષ્ટિ ચલી ટુટી કિયારી, જિમિ સ્વતંત્ર હોઈ ખિગરલિ નારી;

કૃષી નિરાવલિ ચતુર કિસાના, જિમિ બુધ તજલિ મોહ મદ માના.

૪

દેખિય ચક્રાક ખગ નાહી, કલિલિ પાય જિમિ ધર્મ પરાઈ.

ઉસર વરસૈ તુણ નહિં જમા, સંત હૃદય જસ ઉપજ ન કામા.

૫

વિવિધ જંતુ સંકુલ મલિ બ્રાજ, ખટૈ પ્રજા જિમિ પાય સુરાગ્ન.

જહું તહું પથિક રહે થંકી નાના, જિમિ છદ્રિયગણ ઉપજૈ જ્ઞાના.

૬

દોહરો—કબ્હું પ્રખલ ચલ મારત, જહું તહું મેઘ ખિલાહિ,

જિમિ કપૂતકે ઉપજે, કુલ કર ધર્મ નશાહિ—સીયા૦

કબ્હુંક દિવસ મહું નિખિડતમ, કબ્હુંક પ્રગટ પતંગ;

ઉપજે વિનશૈ જ્ઞાન જિમિ, પાય સુસંગ કુસંગ—સીયા૦

ભાગવત તો તુલસીદાસજીએ વાંચ્યું, કે જેમાંથી ઉત્તમ માલ ઉઠાવીને, સાદી ભાષામાં પ્રજા સન્મુખ મૂકી દીધો. બોલો મહાત્મા તુણસીદાસજીની જય. બોલો સદ્ગુરુદેવની જય. વનની આવી શોભા જોઈને પ્રભુ તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને લીલા કરે છે, તે કથા હવે સાંભળો—

एवं वनं तद्वर्षिष्ठं, पक्खर्जूरजम्बुमत् ॥

गोगोपालैर्वृतो रन्तुं, सबलः प्राविशद्हरिः ॥ २५ ॥

धेनवो मन्दगामिन्य, ऊधोभारेण भूयसा ॥

ययुर्भगवताहूता, द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥ २६ ॥

वनौकसः प्रमुदिता, वनराजीर्मधुच्युतः ॥

जलधारा गिरेर्नादा-नासन्ना ददशे गुहाः ॥ २७ ॥

क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे, गुहायां चाभिवर्षति ॥

निर्विश्य भगवान् रेमे, कन्दमूलफलाशनः ॥ २८ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે સમૃદ્ધ થએલા અને પાકેલાં ખજુર અને જાંબુ જેમાં હતાં એવા તે વનમાં, વિહાર કરવાને, ગાયો અને ગોવાળીયાઓથી વીંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ, બળભદ્ર સહિત પધાર્યા. [૨૫] મોટા આઠના ભારથી ધીમે

૨૫ પદ્યછેદ—પર્વ—આ પ્રમાણે. પક્કાનિ સર્જૂરાણિ જવંનિ સંતિ અસ્ય इति પક્કસર્જૂરજંબુમત-પાકેલાં ખજુર અને જાંબુવાળા. તત્ વર્ષિષ્ઠં વનં-તે સમૃદ્ધિવાળું વનમાં. [અતિશયેન શ્રેષ્ઠં इति વર્ષિષ્ઠં-સમૃદ્ધ] રંતું-વિહાર કરવાને. ગોપાલૈઃ વૃતઃ સબલઃ હરિઃ પ્રાવિશત્-ગાયો અને ગોવાળીયાથી વીંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ બળભદ્ર સહિત પધાર્યા.

૨૬ પદ્યછેદ—[ઊધસાં ભારઃ તેન] ભૂયસા ઊધાભારેણ-મોટા આઠના ભારથી. ધેનવાઃ-ધીમે ધીમે ચાલતી ગાયો. સ્નુતાઃ સ્તનાઃ યાસાં તાઃ-જેના આઠમાંથી દુધ ઝરતું હતું એવી ગાયો. [સ્નુતસ્તન્યઃ ને બદલે સ્નુતસ્તનીઃ છે] ભગવતા આહૂતાઃ-પ્રભુએ બોલાવતાં. દ્રુતં પ્રીત્યા યયુઃ-ત્વરાથી અને પ્રીતિથી ચાલવા લાગી.

૨૭-૨૮ પદ્યછેદ—પ્રમુદિતાઃ વનૌકસઃ-રાજ થએલી ભીલડીઓને. મધુચ્યુતઃ વનરાજીઃ-જેમાંથી રસ ટપકતો હતો એવી વૃક્ષોની હારોને. ગિરેઃ જલધારાઃ-પર્વતની જલધારાઓને. આસન્નાઃ ગુહાઃ-પાસે રહેલી ગુફાઓને-કુંજોને. દદશે-જેતા હતા. નાદાન-અને મેઘ ગર્જનાઓને સાંભળતા હતા. ૨૮ પદ્યછેદ—ક્વચિત્-કોઈ વખત. અભિવર્ષતિ-વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે. વનસ્પતેઃ ક્રોડે-વૃક્ષની પોલમાં ગુહાયાં ચ-અને ગુફામાં. નિર્વિશ્ય-પેસીને. ભગવાન્ રેમે-ભગવાન રમતા હતા. કંદમૂલં ચ ફલં ચ અશનં यस્ય સઃ इति કંદમૂલફલાશનઃ-કંદમૂળ અને ફળ ખાતા હતા.

ધ્રીમે ચાલતી, અને જેના આઉમાંથી દુધ ઝરતું હતું એવી ગાયો, પ્રભુએ બોલાવતાં, ત્વરાથી અને પ્રીતિથી (પાછળ પાછળ) ચાલવા લાગી. [૨૬] રાજ થએલી લીલડીઓને, જેમાંથી રસ ટપકતો હતો એવી વૃક્ષની હારોને, પર્વતમાંથી પડતી જલધારાઓને અને પાસે રહેલી ગુફાઓને પ્રભુ ભેટા હતા. મેઘની ગર્જનાઓને (પણ) પ્રભુ સાંભળતા હતા. [૨૭]

અર્થ—કોઈ સમયે વરસાદ વરસતો ત્યારે, વૃક્ષની પોલમાં અને ગુફામાં પેસીને, શ્રીકૃષ્ણ રમતા હતા, અને કંદ, મૂળ અને ફળ ખાતા હતા. (૨૮)

૨૫ થી ૨૮ વિવેચન—

આ બધો વનનો આનંદ છે. ચોમાસામાં કોઈ દિવસ વનમાં જવાની અવકાશ ન હોય, તો (સાબરમતીને) સામે કાંઠે ગંગા તટે સ્નાન કરવા તો જજો. ઘણું જોવાનું મળશે.

ગોવાળની ગાયો—અત્યારે ગોવાળોની ગાયો મુડદાલ જેવી જણાય છે; તે તેમની નિર્ધનતા અને બેદરકારી સૂચવે છે. ગાયો એ દેશનું સાચું ધન છે. માટે રાજા પ્રજાએ ગોધનની સંભાળ રાખવી ઘટે છે.

પ્રભુ પાસે પક્ષપાત કેમ ?—

દध्यોદનં સમાનીતં, શિલાયાં સલિલાન્તિકે ॥

સંભોજનીયૈર્બુભુજે, ગોપૈઃ સંકર્ષણાઽન્વિતઃ ॥૨૯॥

અર્થ—બળભદ્ર અને બીજા-સાથે જમાડવા જેવા-ગોવાળીયાઓને સાથે લઈને, જળને કાંઠે શીલા ઉપર બેસીને, ઘેરથી આણેલા દહીં અને ભાત શ્રીકૃષ્ણ જમતા હતા. [૨૯]

૨૯ વિવેચન—

ચોપાદ—નિર્મળ મન જન સો મોહી પાવા, મોહી કપટ છલ છિદ્ર ન ભાવા.

[માક્ષવાણી પાનું ૪૭.].

સરલ સ્વભાવના ગોપ બાળકો પ્રભુને બહુ વ્હાણા છે. પ્રભુને વ્હાણા થવું હોય તો જેમ અને તેમ સરલ થાઓ.

લીલું ખડ ચરીને શાંતિથી બેઠેલાં પશુઓને જોઈને પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે—

શાદ્વલોપરિ સંવિશ્ય, ચર્વતો મીલિતેક્ષણાન્ ॥

તૃપ્તાન્વૃષાન્વત્સતરાન્, ગાશ્ચ સ્વોધોભરશ્રમાઃ ॥૩૦॥

પ્રાવૃટ્શ્રિયં ચ તાં વીક્ષ્ય, સર્વભૂતમુદાવહામ્ ॥

ભગવાન્પૂજયાંચક્રે, આત્મશક્ત્યુપબૃંહિતામ્ ॥૩૧॥

૨૯ પદ્યછંદ—સંકર્ષણેન અન્વિતઃ—બળભદ્ર સહિત. સંભોજનીયૈઃ ગોપૈઃ સહ—પોતાની સાથે જમાડવા જેવા ગોપો સહિત. સલિલસ્ય અંતિકે—પાણીને કાંઠે. શિલાયાં—શિલા ઉપર બેસીને. સમાનીતં દध्यોદનં—ઘેરથી આણેલા દહીં અને ભાત બુભુજે—જમતા હતા.

૩૦-૩૧ પદ્યછંદ—તૃપ્તાન્—તૃપ્ત થએલા. શાદ્વલોપરિ-સંવિશ્ય—લીલા ખડબાળી જમીન ઉપર બેસીને. મીલિતેક્ષણાન્ ચર્વતઃ—કુષાન્—આંખો વિંચીને ઓગાળતા બળદોને.

અર્થ—તૃપ્ત થઇને લીલા ખરવાળી જમીન ઉપર ખેસીને, અને આંખો વીંચીને ઓગાળતા બળદોને, વાછડાંને, અને આડિના ભારથી થાકી ગયેલી ગાયોને જોઇને, (એ બધો પ્રતાપ) પોતાની શક્તિથી વૃદ્ધિ પામેલી, અને પ્રાણીમાત્રને આનંદ આપનારી, (વર્ષાઋતુથી છે, એમ સમજીને) શ્રીકૃષ્ણ વર્ષાઋતુનાં વખાણ કરતા હતા. (૩૦-૩૧)

૩૦-૩૧ વિવેચન—

ખનાવનાર પોતે, અને વખાણનાર પણ પોતે. આજ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીએ. બોલો શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય. હવે શરદઋતુનું વર્ણન આવે છે, ભાવથી સાંભળો—

શરદઋતુ—હવે શ્રી શુકદેવજી શરદઋતુનો મહિમા ગાય છે. શરદ ઋતુના દેખાવોને જ્ઞાનચર્યામાં ગુંથીને કથાને બહુ રસીક બનાવી છે. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ પણ શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી આ માલ ઉઠાવીને, સંસ્કૃત ભાષા નહીં જાણનારા જીવો માટે, તુલસીકૃતરા-માયણમાં તે ભાગ ગોઠવી દીધો છે. નીચે ૩૨મા શ્લોકના વિવેચનમાં તે માલ આપણે લીધે છે—

एवं निवसतोस्तस्मिन्, रामकेशवयोर्व्रजे ॥

शरत्समभवद्यभ्रा, स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ॥૩૨॥

અર્થ—આ પ્રમાણે તે વનમાં રહેનારા શ્રીકૃષ્ણને અને બળરામને વાદળાં વિનાની, સ્વચ્છ જળવાળી, અને પવનની કઠોરતા વિનાની શરદ ઋતુ આવી પહોંચી. (૩૨)

૩૨ વિવેચન—

ચોપાઈ—વર્ષા વિગત શરદ ઋતુ આઈ, દેખહુ લક્ષમણુ પરમ સુહાઈ;

ફૂલે કાસ સકલ મહિ છાઈ, જનુ વર્ષાકૃતિ પ્રગટ જુદાઈ.

ઉદિત અગત્ય પંથ જલ શોષા, જિમિ લોલહિ શોષે સંતોષા;

સરિતાસર જલ નિર્મલ મોહા, સંત હૃદય જસ ગતમદ મોહા.

રસ રસ શોષ સરિતસર પાની, મમતા ત્યાગ કરહિ જિમિ જાની;

જનિ શરદ ઋતુ અંજન આયે, પાય સમય જિમિ સુકૃત સુહાયે. ॥૩૩॥

वत्सतरान् च—અને વાછડાંને. **च**—અને. **स्वस्य ऊर्धोभरेण भ्रमः** યાસાં તાઃ સ્વો-ધોભરભ્રમાઃ—**इति गाः**—આડિના ભારથી થાકી ગયેલી ગાયોને. **वीक्ष्य**—જોઇને. **आत्मनः शक्त्या उपबृंहिताम्**—પોતાની શક્તિથી વૃદ્ધિ પામેલી. **सर्वभूतानां मुदं आवहति इति तां**—સર્વભૂતમુદાવહામ્—પ્રાણી માત્રને આનંદ આપનારી. **तां प्रावृट्श्रियं**—તે વર્ષા ઋતુના. **भगवान् पूजयांचक्रे**—કૃષ્ણ વખાણ કરવા લાગ્યા.

૩૨ પદ્યછંદ—एवं—એ પ્રમાણે. **तस्मिन् व्रजे निवसतोः रामकेशवयोः**—તે વનમાં રહેનારા રામ અને શ્રીકૃષ્ણને. **विगतानि अभ्राणि यस्याः सा व्यभ्रा-**વાદળાં વિનાની. **स्वच्छं अंबु च अपरुषाः अनिलाः** યસ્યાં સા **इति स्वच्छां च-**સ્વચ્છાનેલા—સ્વચ્છ જળવાળી અને પવનની કઠોરતા વિનાની. **शरत् अभवत्**—શરદ ઋતુ આવી પહોંચી.

પંક ન રેણુ સોહ અસ ધરણી, નીતિ નિપુણ નૃપકિ જસ કરણી;
જલસંકોચ વિકલ ભયે મીના, વિભુધ કુટુંબી જિમિ ધનહીના.
ખિનુ ધન નિર્મળ સોહ અકાશા, જિમિ હરિજન પરિહરિ સખ આશા;
કહૈં કહૈં વૃષ્ટિ શારદી થોરી, કોઉ ધક પાવ ભક્તિ જિમિ મોરી.

દોહરો—ચલે હર્ષ તજી નગર નૃપ, તાપસ વણિક ભિખારી;
જિમિ હરિભક્તિ પાવ શ્રમ, તજહિ આશ્રમ ચારી.

ચોપાઈ—સુખી મીન જહૈં નીર અગાધા, જિમિ હરિશરણુ ન એકૌ બાધા.
ફૂલે કમલ સોહ સર કૈસે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ ભયે જૈસે.
ગુંજત મધુકર નિકર અનૂપા, સુંદર ખગરવ નાના રૂપા.
ચક્રવાક મન દુઃખ નિશિ પેખી, જિમિ દુર્જન પરસંપતિ દેખી;
ચાતક રટત તૃષા અતિ વોહી, જિમિ સુખ લહે ન શંકરહોહી.
શરદાતપ નિશિ શશી અપહરધ, સંતદરશ જિમિ પાતક ટરધ;
દેખહિ વિધુ ચકોર સમુદાધ, ચિતવહિ હરિજન હરિ જિમિ પાઈ.
મશકદંશ ખીતે હિમ ત્રાસા, જિમિ દિજહોલ કિયે કુલ નાશા. ૪

દોહરો—જિમિ જીવ સંકુલ રહે, ગયે શરદ્ ઋતુ પાંચ;
સહગુર મિલે તો જાહિ જિમિ, સંશય ભ્રમ સમુદાય ॥૨૬॥

કેમ ! કેવો ઉઠાવ કર્યો છે ? ફરીવાર સાંભળો. પત્રિકામાં મળે સારે વાંચાને વિચારી જાઓ. ‘વાંચે પણ નહીં કરે વિચાર, તે સમજે નહિં સધળો સાર.’

જલ્લાનાં સર્વભૂતાનાં, અન્નાણાં જ્ઞાતિનાં તથા ।

કુદુમ્બિનાં દરિદ્રાણાં, ચિરક્તાનાં વિમુક્તિનામ્ ॥ (સુબોધિની)

વિગેરે શ્લોકોથી શ્રી આચાર્ય મહા પ્રભુજી કહે છે કે—‘જળ, સર્વ ભૂત, વાદળાં, માનીઓ, કુટુંબિઓ, દરિદ્રિઓ, વિરક્તો, મુક્ત, યોગીઓ, અને ગોપિકાઓ એ સધળાંના દોષોનું નિવારણ કરીને, ભગવદ્ યુક્ત શરદ્ઋતુ તેમનાં અંતઃકરણના દોષોનું પણ નિવારણ કરે છે. પોતાના છ ગુણો વડે ભગવાન્ સર્વને શોભાવે છે. ચંદ્ર, મનુષ્ય, ગાયો, કમળ, પૃથ્વી, વર્ણુ—એ બધાંને ભગવાને શોભાયુક્ત કર્યા. ભગવાને શરદ્ ઋતુમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી એ ઋતુથી ઉપર જણાવેલાં કાર્યો થયાં.’

વર્ષા ઋતુના ત્રણ મુખ્ય ધર્મ—મેઘ, વિદ્યુત અને ગર્જના. શરદ્ ઋતુના ત્રણ મુખ્ય ધર્મ—વાદળાંનો અભાવ, જળમાં આવેલાં મેલની નિવૃત્તિ, વાયુની કઠોરતાની નિવૃત્તિ.

શરદ્ ઋતુને કેટલાએક વિદ્વાનો વૃદ્ધાવસ્થા સાથે સરખાવે છે. વૃદ્ધાવસ્થા બે પ્રકારની છે. જેમણે જીવનમાં સત્સમાગમ કરીને સત્કર્મ કર્યા હોય, તેમની વૃદ્ધાવસ્થા વૈરાગ્યવાળી હોય છે. એટલે જીવને ભવબંધનમાંથી મુક્ત કરે, એવી વૃદ્ધાવસ્થા હોય છે. જેમણે જીવનમાં સત્સમાગમનો અનાદર કર્યો હોય; અને પાપ કર્મ કર્યા હોય, તેમની વૃદ્ધાવસ્થા—જીવને બંધન કરે એવી હોય છે. તેઓ નાતજાતને સુખી કરવા આતુર હોય છે. અગર પુત્રના પુત્રની વાડી ખીલવવા ખુશી હોય છે.

હવે યોગબ્રહ્મ પુરૂષનાં લક્ષણ કહે છે—

શરદા નીરજોત્પન્ના, નીરાણિ પ્રકૃતિં યયુઃ ॥

બ્રહ્માનામિવ ચેતાંસિ, પુનર્યોગનિષેવયા ॥૩૩॥

અર્થ—જેમ યોગમાંથી ભ્રષ્ટ થએલાનું ચિત્ત, ફરીથી યોગનું સેવન કરવાથી નિર્મળ થાય છે; તેમ (વર્ષા ઋતુમાં ડાળાયએલાં જળ) કમળને ઉત્પન્ન કરનારી શરદઋતુના સેવનથી, નિર્મળ થવા લાગ્યાં. (૩૩)

૩૩ વિવેચન—

પ્રથમ તો યોગ શું ? તે કહે—સાંભળો—

યોગસ્ય પ્રથમં દ્વારં, વાહ્નિરોધોઽપરિગ્રહઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ, નિત્યમેકાન્ત-લીલતા ॥ [વિવેક ચૂડામણિ.]

વાણીનો નિરોધ, અપરિગ્રહ, નિરાશા, નિરીહા, નિત્ય એકાંતશીલતા એ યોગના પ્રથમ દાર છે. ગીતા વાંચો છો, પણ આ સાધન છે ?

‘યોગભ્રષ્ટ થએલા પુરૂષની કઈ દશા થાય છે ?’ એવો અર્જુનનો પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે—

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર, વિનાશસ્તસ્ય વિચ્ચતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્તઃશ્ચિદ્-દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકા-નુષ્ટિવા શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

શુચીનાં શ્રીમતાં નેહે, યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥૪૧॥ [ગીતા અ. ૬.]

યોગબ્રહ્મ પુરૂષ પોતાના પુણ્યને યોગે કરીને, પવિત્ર કુટુંબમાં જન્મ પામે છે; અને પોતાનું બાકી રહેલું કાર્ય ત્યાં બીજા જન્મમાં પૂરું કરે છે.

ડાળા પાણીએ શરદ ઋતુનું સેવન કરીને, નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરી. તેમ યોગબ્રહ્મ પુરૂષે પુનઃ યોગનું સેવન કરીને, નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરવી. ‘ભૂત્યા સાંથી ફરી ગણો,’ એવો આ શ્લોકનો ભાવ છે. જરા જીણી નજરથી જુઓ—તો—મનુષ્ય અવતાર એજ યોગની ભૂમિકા છે. યોગબ્રહ્મ થએલા જીવોને આ અવતાર મળ્યો છે. આ અવતારમાં કાંઈક કરી લેવાની તેમને તક મળી છે. શ્રીહરિના ચરણનો અનાદર કરવાથી જીવને અનેક જન્મમાં ભટકવું પડ્યું; પણ જો હવે તેનો સાદર થાય, તો પ્રભુ સાનિધ્ય રહે, ભવભયથી મુક્ત કરે.

બોલો શ્રી દારકાંધીશકી જય. હવે આગળ વધીએ, ભક્તિ કોને કોને લાભ આપે છે તે કહે છે—

૩૩ પદ્યછંદ—નિરજાનાં (કમળો) ઉત્પત્તિઃ યસ્યાઃ સા તયા ઇતિ શરદા— શરદઋતુ કે જે કમળોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે શરદઋતુથી. નીરાણિ પ્રકૃતિં યયુઃ—જળ નિર્મળ થયાં. યથા—જેવી રીતે. બ્રહ્માનાં ચેતાંસિ પુનઃ યોગનિષેવયા ઇવ—યોગમાંથી ભ્રષ્ટ થએલાંઓનાં ચિત્ત ફરીથી યોગનું સેવન કરવાથી નિર્મળ થાય છે તેમ.

ઘ્યોન્નોડ્બંદં ભૂતશાબલ્યં, ભુવઃ પદ્મપાં મલમ્ ॥

ચરજ્જહારાશ્રમિણાં, કૃષ્ણે ભક્તિર્યથાડશુભમ્ ॥૩૪॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણમાં થએલી ભક્તિ, જેમ બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ વાળાઓનાં પાપને હરે છે, તેમ શરદ્ ઋતુએ આકાશનાં વાદળોનો નાશ કર્યો. પ્રાણીઓની સંકડાશનો નાશ કર્યો. [એટલે વરસાદના લયથી એક ઠેકાણે સંકડાઈને રહેલાં પ્રાણીઓ આમ તેમ સુખપૂર્વક ફરવા લાગ્યાં.] શરદ્ ઋતુએ જમીનના કાદવને હરિ લીધો. જળના મેલને પણ હરિ લીધો. (૩૪)

૩૪ વિવેચન—

શ્રીહરિની ભક્તિ આશ્રમવાસીઓના પાપને હરે છે—તે સંબંધી સાંભળો—બ્રહ્મચારી—શ્રીહરિની ભક્તિ કરનારા બ્રહ્મચારીનું અંતઃકરણ નિમળ થાય છે; જેમ શરદ્ઋતુ આકાશનાં વાદળોનો નાશ કરે છે, તેમ શ્રીહરિની ભક્તિ બ્રહ્મચારીને વિદ્યામાં આવરણ કરનારાં આળસાદિનો નાશ કરે છે. પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા સફળ થાય છે—ભૂક્તિ અને મૂક્તિ—મેલ મળે છે.

ગૃહસ્થ—શ્રીહરિની ભક્તિ કરનારા ગૃહસ્થને અંતઃકરણની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ શરદ્ઋતુ પ્રાણીઓની સંકડાશને હરે છે; તેમ શ્રીહરિની ભક્તિ ગૃહસ્થાશ્રમના અનેક દુઃખનો નાશ કરે છે. તે ભૂક્તિ અને મૂક્તિ મેળવી આપે છે.

વાનપ્રસ્થ—જેમ શરદ્ઋતુ પૃથ્વી ઉપરના કાદવને હરિ લે છે, તેમ શ્રીહરિની ભક્તિ વાનપ્રસ્થ મનુષ્યની સંસારમાં થએલી મમતા-આસક્તિ-ને હરિ લે છે.

સન્યાસી—જેમ શરદ્ઋતુ જળના મેલને હરિ લે છે; તેમ શ્રીહરિની ભક્તિ સન્યાસીના અંતઃકરણમાં રહેલા કામાદિ દોષોને હરિ લે છે.

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા, અધ્યાત્મનિત્યાવિનિવૃત્તકામાઃ ।

બ્રહ્મૈર્વિમુક્તાઃ સુસદુઃસસંશ્ચ, ગચ્છંત્યન્ઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

[ગીતા અ. ૧૫]

શ્રીહરિની ભક્તિ કરનારા સન્યાસીઓ, માન મેલને તજી દે છે, સંગના દોષને જીતી લે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં તેઓ સદા સ્થિર રહે છે. તેઓ સર્વ કામનાઓ તજી ચૂકેલા હોય છે. સુખદુઃખાદિના જોડકાંથી તેઓ મુક્ત થએલા હોય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થઈને, તેઓ અવિનાશી પદને પામે છે.

ભૂતાનાં શાબલ્યં—પ્રાણીઓની સંકડાશને શરદ્ઋતુ હરે છે. આ વાક્યને ઉપર ગૃહસ્થાશ્રમમાં લાગુ પાડ્યું. તે સિવાય તેમાં એવો ભાવ છે કે—

એપાછ—‘જહૈં તહૈં પથિક રહે થકિ નાના, જિમિ ઇન્દ્રિયગણ ઉપજૈ જ્ઞાના.’

૩૪ પદ્યછેદ—યથા—જેવી રીતે. કૃષ્ણે ભક્તિઃ—શ્રીકૃષ્ણમાં થએલી ભક્તિ. આશ્રમિણાં અશુભં હરતિ—બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ વાળાઓનાં પાપને હરે છે, તેમ. શરદ્—શરદ્ઋતુએ. ઘ્યોન્નઃ અર્થઃ જહાર—આકાશનાં વાદળોનો નાશ કર્યો. ભૂતાનાં શાબલ્યં—પ્રાણીઓની સંકડાશને હરિ લીધો. ભુવઃ પદ્મં—જમીનના કાદવને હરિ લીધો. અપાં મલં—જળના મેલને હરિ લીધો.

જેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં ઇન્દ્રિયો શરીરમાં સ્થિર થઈ જાય; તેમ વર્ષાઋતુને લીધે જ્યાં ત્યાં ધર્મશાળાઓમાં સમાઈ ગયેલા મુસાફરો, પોતપોતાને રસ્તે પડ્યા, અને ધર્મશાળાઓ ખાલી થઈ. સંકડાશ મટી ગઈ.

સાચા સંતો ધોળાં વાદળાં જેવાં છે, એમ હવે કહે છે—

सर्वस्वं जलदा हित्वा, विरेजुः शुभ्रवर्चसः ॥

यथा त्यक्तैषणाः शान्ता, मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥૩૫॥

અર્થ—જેમણે તૃણાઓ તણ દીધી છે, એવા પાપરહિત-નિર્મળ-મુનિયો, જેમ શાંત બનીને શોભે છે; તેમ પોતાનું સઘળું જળ નાંખી દઈને, ધોળા થએલાં વાદળાં, શોભવા લાગ્યાં. (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

ઉત્તમકોટિના સંતની આ વાતો છે.

निराशीर्यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ [ગીતા અ. ૪-૨૧]

ચોપાઈ—‘વિનુદન નિર્મળ સોહ અકાશા, જિમિ હરિજન પરિહરિ સખ આશા.’

ચોપાઈ—મેરે મન પ્રભુ અસ વિશ્વાસા, રામ તે અધિક રામકર દાસા.

રામસિંધુ ધન સજ્જન ધીરા, ચંદનતરહરિ સંત સમીરા.

તુલસીદાસજીએ સંતોને વાદળાં સાથે સરખાવ્યાં છે. શ્રીરામને સમુદ્રની ઉપમા આપીને, સમુદ્રમાંથી જળ ઉપાડી જ્યાં ત્યાં છંટકાવ કરનારાં વાદળાંરૂપે સંતને ગણ્યા. શ્રીરામને ચંદનના વૃક્ષની ઉપમા આપીને, જ્યાં ત્યાં સુગંધી ફેલાવનાર વાયુની ઉપમા સંતને આપી.

પાપનો રંગ શ્યામ છે. પુણ્યનો રંગ શ્વેત છે. શરદઋતુમાં વાદળાં શ્વેત બને છે.

ઉત્તમકોટિના સંત કેવા હોય?—

अहमित्यात्मधीर्या च, ममेत्यात्मीयधीरपि ।

अर्थशून्ये यदा यस्य, स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ (ઉપદેશસાહસ્રી).

અર્થ—‘અહં’ એવી આત્મબુદ્ધિ, અને ‘મમ’ એવી જે આત્મબુદ્ધિ તે ન્યારે, જેને અર્થશૂન્ય થાય, ત્યારે તે આત્મજ્ઞ થયો ગણાય.

તૃણા અગર ઇષિણાનું બળ ઘણું છે. ત્યાગી વૈરાગીને પણ તે કંગાલ બનાવે છે.

અધિકાર વિના જ્ઞાન ન અપાય, તે વાત હવે કરે છે—

गिरयो मुमुचुस्तोयं, कचिन्न मुमुचुः शिवम् ॥

यथा ज्ञानामृतं काले, ज्ञानिनो ददते न वा ॥૩૬॥

૩૫ પદ્યછંદ—જલદાઃ—વાદળાંઓએ. સર્વસ્વં હિત્વા—સઘળું જળ નાંખી દઈને. શુભ્ર વર્ચઃ—યેવાં તે શુભ્રવર્ચસઃ—ધોળાં થઈને વિરેજુઃ—શોભવા લાગ્યા. યથા—જેમ ત્યક્તાઃ પૃષ્ઠાઃ યૈઃ તે—જેમણે તૃણાઓ તણ દીધી છે એવા. મુક્તં કિલ્બિષં યૈઃ તે—હતિ મુનયઃ—પાપરહિત—નિર્મળ મુનિયો. શાંતાઃ—શાંત બનીને જેમ શોભે તેમ.

૩૬ પદ્યછંદ—યથા—જેવી રીતે જ્ઞાનિનઃ—જ્ઞાનીઓ કાલે જ્ઞાનામૃતં દદતે ના ન—કોઈ અધિકારીને જ્ઞાનામૃત આપે અને અધિકાર વિનાનાને ન આપે. તથા—તે પ્રમાણે.

અર્થ—જેવી રીતે જ્ઞાનીઓ કોઈ અધિકારીને જ્ઞાનામૃત આપે, અને બીજા અધિકારીને ન આપે; તેમ પર્વતો નિર્મળ જળને કોઈ ઠેકાણે મૂકે છે, અને કોઈ ઠેકાણે મૂકતા નથી. (૩૬)

૩૬ વિવેચન—

પવત ઉપર જળ ઘણું પડે, પણ તે ખાડામાં ટકી રહે, અને નદીઓદ્વારા આગળ ચાલી સમાજને સુખ આપે. ઢોળાવ ઉપરથી જે દડો જાય, તે થોડીવારમાં સુકાઈ જાય; તે પ્રમાણે—‘તપોભિઃ ક્ષિણપાપાનાં, શાંતાનાં વિતરાગિણાં’ ।

તપે કરીને જેમનાં પાપનો નાશ થયો હોય, જેઓ શાંત અને વિતરાગી પુરુષો હોય, એવા નમ્ર પુરુષોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે રહેતા હતા, પણ અર્જુનને બ્યારે કહ્યું કે—‘યચ્છેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રહ્મિ તન્મે, શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥’—‘હું આપનો શિષ્ય છઉં, હું આપને શરણે આવ્યો છઉં, માટે મને બોધ કરો.’ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા હતા.

આજકાલ ઘણે ઠેકાણે સત્સંગ થાય છે, પણ પરિણામ તપાસો, તો ખાતરી થશે કે—‘બોત બોચા અને ઉગી ઘાસ;’ લોકો હતા તેના કરતાં વધારે કઠોર થતા જાય છે. વળી જેમને કોઈ શ્લોક આવડ્યા, ભજન આવડ્યાં, કોઈ બોલતાં આવડ્યું—તે તો આભેજઈને અડ્યા, અભિમાને ઘેરાઈ ગયા. અધિકાર વિનાનાને અમલદારી મળી હોય, તો તે શોભતી નથી. ધાંચળે કલેકટર થયો હોય, તો તે શું કરે ? અમદાવાદ શહેરનું ઉધું મારે. મેટ્રીકમાં પાસ થયા પહેલાં, બખલાને કોલેજમાં મોકલવો, એ બખલાને રખડાવવાનો ધંધો છે. શ્રદ્ધા ન હોય, ત્યાં જઈને કથા સાંભળવી, એ પાણી વલોવવા જેવું છે. વર્ણશ્રમ જેમને ગમતો ન હોય, એવા જીવને વર્ણશ્રમની વાતો કરવી નકામી છે. શુષ્ક વેદાંતના રસિયાને ભક્તિનો મહિમા બતાવવો, તે નકામો છે. જેને જ્ઞાનનો તિસ્કાર હોય, એવા ભક્તને જ્ઞાનની વાત કરવી, તે પણ નકામી છે. વિગેરે-વિગેરે. જ્યાં શ્રદ્ધા હોય, ત્યાંજ સાંભળો. ત્યાંજ પૂરણ પ્રેમ કરો, ત્યાંથી જરાએ પાછા ન હટો. યાદ રાખો કે—**શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાનં.**

આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે તેની પરવા રાખવાનું કહે છે—

નૈવાવિદંક્ષીયમાણં, જલં ગાધજલેચરાઃ ॥

યથાયુરન્વહં ક્ષયં, નરા મૂઢાઃ કુટુંબિનઃ ॥૩૭॥

અર્થ—જેમ હું કા આયુષ્યવાળા કુટુંબી જનો, હમેશાં ક્ષય પામતા પોતાના આયુષ્યને જાણતા નથી; તેમ છીછરા જળમાં રહેનારા મત્સ્યાદિ જીવો, પ્રત્યેક દિવસે જળ ક્ષીણ થતું જાય છે, તે વાતને જાણતા નથી. (૩૭)

ગિરયઃ—પર્વતો **શિવં તોયં—**નિર્મળ જળને. **ક્વચિત્ મુચુઃ—**કોઈ ઠેકાણે મૂકે છે અને **ક્વચિત્ ન—**કોઈ ઠેકાણે મૂકતા નથી.

૩૭ પદ્મછંદ—**યથા—**જેવી રીતે. **મૂઢાઃ કુટુંબિનઃ નરાઃ—**મૂઢ-હુંડી આવરદાવાળા કુટુંબી માણસો **અન્વહં ક્ષયં આયુઃ—**હમેશાં ક્ષય પામતા આયુષ્યને. **ન વિદંતિ—**જાણતા નથી. તેમ **ગાધજલે—**(છીછરા જળમાં) **ચરંતિ** **ઈતિ ગાધજલેચરાઃ—**છીછરા જળમાં ફરનારા જીવો. **ક્ષિયમાણં જલં ન યદ અવિદન—**પ્રત્યેક દિવસે જળ ક્ષીણ થતું જાય છે, તે વાતને જાણતા નથી.

૩૭ વિવેચન—

ચોપાઈ—જળસંક્રાંત્ય વિકળ ભયે મીના, વિષુધ કુટુંબી જિમિ ધન હીના.

માયામાં રમતા મનુષ્યોને માછલાં સાથે સરખાવ્યાં. સાવધાન થઈને હરિ ભજી શ્રેવા માટે, દરેક સંતે અને શાસ્ત્રે ટકાર કરી છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે—‘પ્રમાદ મદિરાનું પાન કરીને જગત્ ઉન્નત્ત અન્યું છે, તેથી પોતાના સાચા સ્વાર્થમાં પ્રમાદ કરે છે.’ શ્રી શંકર કહે છે કે—**इतः को न्वस्ति मूढात्मा, यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।** પોતાના સ્વાર્થમાં જે પ્રમાદ કરે તેનાથી મૂઢ કોણ? ઋષિરાજે કહ્યું છે કે—

રાગ-કુમરી.

‘અડબંગાઈમાં ઉપર આખી, નરતન ચિતામણિ ખોઈ નાંખી;

રદિયામાં રાખી છે તીખી પાળીયા રે-ગોવિંદ જાણ્યા વિના વરણાં જાળીયાં રે-ગોવિંદ૦

આ સોમાં નવાણુની ભૂલ છે. આ વાસીદે સાંભેલું ચાલ્યું જાય છે; પણ અનેક જન્મના સુકૃત્યો વિના સમજણ પડે એવું નથી. યાદ રાખજો કે-જેઓને ખાવા પીવા છે, છતાં મોટા કારભારમાં અગર ધંધારોજગારમાં સપડાયા છે; એટલે જેઓ મરતાંસુધી માયાની કોટડીમાંથી બહાર નીકળતા નથી; તેઓ મોટી ખોટના ધણી છે. તેઓ દીવો લઈને કુવે પડે છે.

ચોપાઈ—કાચ કિરાચ બદલી શઢ લેહિ, કરતે ડારી પરસમણિ દેહી.

તે મૂઢ પુરૂષો પારસમણિ આપી દેછે, અને તેને બદલે કાચનો કકડો લઈને રાજી થાય છે. છિછરાજીમાં રહેનારાં મત્સ્યાદિને શરદ્ ઋતુ જેમ અગાધ જળમાં જવાનું સૂચવે છે; તેમ પચાસ પછીના વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષોને, શાસ્ત્રો ભગવદ્ શરણુરૂપી અગાધ સુખમાં જવાનું સૂચવે છે.

દરિદ્રતા અને અજ્ઞતેન્દ્રિયપણું કેવા ભયંકર છે, તે વાત હવે કહે છે—

गाधवारिचरास्ताप-मविन्दन् शरदर्कजम् ॥

यथा दरिद्रः कृपणः, कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः ॥૩૮॥

અર્થ—જેમ દરિદ્ર, કંગાલ અને અજ્ઞતેન્દ્રિય કુટુંબી બાણુસ, સંસારના તાપને પામે, (એટલે સંસારના તાપથી પીડાય), તેમ થોડા જળમાં રહેનારા મત્સ્યાદિ જીવો, શરદ્ ઋતુના સૂર્યથી થએલા તાપથી પીડાવા લાગ્યા. (૩૮)

૩૮ વિવેચન—

ઝુંપડીમાં રહેનારા ઋષિઓ બીખારી હતા; પણ જ્ઞતેન્દ્રિય હતા, તેથી સુખી હતા. માટે નિર્ધનોએ ખાસ કરીને જ્ઞતેન્દ્રિય થવું એ ભાવ છે.

હવે ધીર પુરૂષોની વાત કરે છે—

शनैः शनैर्जुहुः पङ्कं, स्थलान्यामं च वीरुषः ॥

यथाहंममतां धीराः, शरीरादिष्वनात्मसु ॥૩૯॥

૩૮ પદ્યછંદ—**यथा-જેમ. દરિદ્રઃ કૃપણઃ અજિતેન્દ્રિયઃ કુટુંબી-દરિદ્ર કંગાલ અને અજ્ઞતેન્દ્રિય કુટુંબી બાણુસ-સંસારના તાપને પામે, તેમ ગાધવારિચરાઃ-થોડા જળમાં રહેનારા જીવો. શરદ્ઋકજં તાપં અર્ધિન્દન-શરદ્ઋતુના સૂર્યથી થએલા તાપને પામવા લાગ્યા.**

૩૯ પદ્યછંદ—**यथा-જેવી રીતે. ધીરાઃ-ધીર પુરૂષો [અહંતા જનતા ચ અ-]**

અર્થ—જેવી રીતે ધીર પુરૂષો અનાત્મ પદાર્થોમાં મમતા તજી દે, અને શરીરાદિમાં અહંતા તજી દે; તેમ સ્થળો ધીમે ધીમે કાઢવને તજવા લાગ્યાં. અને લતાઓ (પોતાની) અપકવતાને તજવા લાગી. (૩૯)

૩૯ વિવેચન—

અહંતા અને મમતારૂપી રોગ મટે, તો સંપૂર્ણ મુમુક્ષુતા ગણાય. જ્ઞાનાસિ વિના આ બે રોગ શમે એવા નથી.

હવે ઉપરતિના લાભની વાત કરે છે—

નિશ્ચલામ્બુરભૂતૂર્ણી, સમુદ્રઃ શરદાગમે ॥

આત્મન્યુપરતે સમ્યક્, મુનિર્વ્યુપરતાગમઃ ॥૪૦॥

અર્થ—જેમ અંતઃકરણમાં સારી રીતે શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં, સાધક પુરૂષ વેદ ભણવાનો ગોંધાટ છોડી દે, તેમ શરદ ઋતુ આવતાં, જેનાં જળ શાંત થઈ ગયાં છે એવો સમુદ્ર, ઉછાળા મારતો બંધ થઈ ગયો—શાંત થઈ ગયો. (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

‘અદ્યદ્ય એલે ખીચડી, જમ લગ કર્યી હોય.’ ખીચડી કાચી હોય, ત્યાં સુધી અદ્યદ્ય બાટ કરે. એટલે ત્યાં સુધી મનન અને નિદિધ્યાસન દદ ન થયાં હોય, ત્યાં સુધી મુમુક્ષુએ શાસ્ત્રોત્તું પકનપાકન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

વિચારિતમલં શાસ્ત્રં, ચિરમુદગ્રાહિતં મિથઃ ।

સંત્યક્તવાસનાન્ મૌના-દતે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥ [યોગવાસિષ્ઠમ્].

‘શાસ્ત્ર બહુ વિચાર્યું, પરસ્પરને તેનો બોધ પણ સારી રીતે કર્યો—કરાવ્યો; પણ વાસનાથી અત્યંત મુક્ત એવા મૌન વિના, ઉત્તમ પદ ક્યાંઈ નથી.’

ઉપરતિ શું ?—**બાંધ્યાલંબનં વૃત્તે-રેવોપરતિરુક્તમા** [શ્રીશંકર] બદારના અનાત્મ પદાર્થોમાં મનની વૃત્તિઓ ખીલકુલ આસક્ત ન થાય; તે સ્થિતિનું નામ ‘ઉપરતિ.’

ઈં દ્રિયોના નિગ્રહની કેટલી જરૂર છે. તે હવે કહે છે—

કેદારેભ્યસ્ત્વપોઽગૃહ્ણન્-કર્ષકા દદસેતુભિઃ ॥

યથા પ્રાણૈઃ સ્વવજ્ઞાનં, તન્નિરોધેન યોગિનઃ ॥૪૧॥

તાં] અનાત્મસુ શરીરાદિષુ અહંમમતાં ત્યજંતિ—અનાત્મ પદાર્થોમાં મમતા તજે છે અને શરીરાદિમાં અહંતા તજે છે તેમ જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનેઃ સ્થલાનિ—ધીમે ધીમે સ્થળો. પંક જહુઃ—કાઢવને તજી દે છે. ચ—અને વીરુધઃ—લતાઓ. આમ જહુઃ—અપકવતાને તજે છે.

૪૦ પદ્યછંદ—**આત્મનિ સમ્યક્ ઉપરતે**—અંતઃકરણ સારી રીતે ઉપરામ પામતાં **વ્યુપરતઃ આગમઃ** યસ્ય સઃ—વેદ ભણવાનો ગોંધાટ છોડી દે છે તેમ **શરદાગમે**—શરદ ઋતુ આવતાં. **નિશ્ચલાંઃ સમુદ્રઃ**—જેનાં જળ શાંત થઈ ગયાં છે એવો સમુદ્ર. **તૂર્ણી અમૃત્**—શાંત થઈ ગયો.

૪૧ પદ્યછંદ—**યથા**—જેવી રીતે. **યોગિનઃ**—યોગીઓ. **પ્રાણૈઃ સ્વવજ્ઞાનં**—ઈંદ્રિયોદ્ધારા સ્વીકૃત જ્ઞાનને. **તેષાં નિરોધેન**—તેઓના નિરોધથી. (જ્ઞાનને રોકી રાખે છે) તે પ્રમાણે

અર્થ—જેમ યોગીઓ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ચાલ્યા જતા પોતાના જ્ઞાનને, ઇન્દ્રિયોના નિરોધથી રોકી રાખે; તેમ ક્યારાઓમાંથી સ્ત્રી જતા જળને, ખેડુતો દહ પાળેથી ક્યારાઓમાં રોકી રાખવા લાગ્યા. (૪૧)

૪૧ વિવેચન—

જેને આ જગતમાં દીક થવું હોય, તેને ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરવો ઘટે છે. લૌકિક પારલૌકિક બેઉ લાભ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહથી પ્રાપ્ત થાય છે. આજકાલ સ્વચ્છંદી જમાનામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહની વાત ઉડી ગઈ છે. ધર્મક્રિયાઓ થાય, ત્યાં પણ—ભાગ્ય હોય, તોજ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ હોય. ખાવા, સાધુ, સન્યાસીઓ ભક્તો અને પંડિતો પણ, ભાગ્ય હોય તોજ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો લાભ લઈ શકે. પાજ આંધેલા ક્યારામાં જળ ટકી જતાં, તે ક્યારો લીલોછમ રહે છે. તે ક્યારામાં વાવેલો છોડ ફળ પણ આપે છે. તેમ ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા પુરૂષને જ્ઞાનના ટકાવથી, જ્ઞાનનું ફળ ભુક્તિ અને મુક્તિ બેઉ મળે છે. ધ્રુવેલ ઘડામાંથી સ્ત્રી જવું, એ જેમ જળનો સ્વભાવ છે. તેમ અજીતેન્દ્રિય પુરૂષમાંથી સાંભળેલા જ્ઞાનને સ્ત્રી જવું, એ જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. તેટલા માટેજ યોગીની જરૂર છે. ક્યારો, ખાતર, જળ અને ખીજ—એ તમામ ફળ આપવા તૈયાર છે; પણ તેમાં જળનો નિરોધ હોય તોજ નહિં તો નહિં.

જ્ઞાન વિના દેહાભિમાન હરે નહીં. એમ હવે કહે છે—

રક્ષત્તે શુભાંજ્ઞાનમ્-ભૂતાનામુદુપોઽહરત્ ॥

દેહાભિમાનજં વોધો, મુકુન્દો વ્રજયોષિતામ્ ॥૪૨॥

અર્થ—જેમ દેહાભિમાનથી થએલા તાપને, જ્ઞાન હરિલે; જેમ (વિયોગથી થએલા) ગોપીઓના તાપને, શ્રીકૃષ્ણ (યોગથી-દર્શનથી) હરિલે, તેમ શરદ્ ઋતુના સૂર્યના કિરણોથી થએલા તાપને, ચંદ્ર હરવા લાગ્યો. (૪૨)

૪૨ વિવેચન—

જ્ઞાન અધિકારી પુરૂષનુંજ દેહાભિમાન હરી શકે છે. ખીન અધિકારી પુરૂષનું દેહાભિમાન જ્ઞાનથી ઘટવાને બદલે વધે છે.

ભગવાન ગોપીઓના તાપને હરવા લાગ્યા.—આ વાક્ય સૂચવે છે કે—ભગવાન ગોપીઓનાં હૃદયમાં ધીરે ધીરે મારગ કરવા લાગ્યા—સમાસ કરવા લાગ્યા—જુની ઓળખાણ તાજ કરવા લાગ્યા. શરદ્ ઋતુના સૂર્યના આધિભૌતિક તાપને જેમ ચંદ્ર હરે છે, તેમ ગોપીઓના આધ્યાત્મિક તાપને શ્રીકૃષ્ણ હરે છે. તે તાપ દેહાભિમાનરૂપ છે. ગોપીકાઓને સ્ત્રીશરીર સંબંધી જે અભિમાન તે દેહાભિમાન છે. દેહાભિમાનની માફક અજ્ઞાન અને કામ પણ તાપને ઉત્પન્ન કરે છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, પુત્ર, પતિ, ધન વિગેરે સર્વનો વ્યાપાર જ્યારે

તુ-જ. કર્ષકાઃ—ખેડુતો. કેદારેભ્યઃ (સ્રવત) અપઃ—ક્યારાઓમાંથી સ્ત્રી જતા જળને. દહસેતુભિઃ અગૃહ્ણન્—દહ પાળેથી રોકી રાખે છે.

૪૨ પદ્યછેદ—યથા—જેમ 'દેહાભિમાનજં તાપં વોધઃ હરતિ—દેહાભિમાનથી થએલા તાપને જ્ઞાન હરિ લે; છે. વ્રજયોષિતામ્ તાપં મુકુન્દઃ હરતિ—ગોપીઓના તાપને પ્રભુ હરે છે. તેમ ભૂતાનાં—પ્રાણીઓનાં [શરદ્ યઃ અર્કઃ તસ્ય અંશવઃ તેભ્યઃ જાતાઃ તાન] શરદ્કાશુજાન્ તાપાન્—શરદ્ ઋતુના સૂર્યના કિરણોથી થએલા તાપને. ઉદ્ધપઃ અહરત્—ચંદ્ર હરવા લાગ્યો.

ભગવાન વિષે થાય, ત્યારે ભગવાન સર્વતાપનું હરણ કરે છે. ભગવાન મુકુંદ કહેવાય છે. મુકુંદ એટલે મુક્તિ આપનાર. મુક્તિ લેતી વખતે વર્તમાનદેહનો ત્યાગ થાય છે. તેથી મુકુંદ ભગવાનને પામવા ઈચ્છતી ગોપીકાઓએ પોતાના શરીરાભિમાનને તજવું જોઈએ.

સત્ત્વગુણથી યુક્ત ચિત્તનો લાભ ખતાવે છે—

સ્વમશોભત નિર્મેઘં, શરદ્વિમલતારકમ્ ॥

સત્ત્વયુક્તં યથા ચિત્તં, શબ્દબ્રહ્માર્થદર્શનમ્ ॥૪૩॥

અર્થ—સત્ત્વ ગુણથી યુક્ત-એટલે જેમાં રજોગુણ અને તમોગુણ લય પામી ગયા હોય એવું-અને જેમાં વેદનો યથાર્થ અર્થ પ્રકાશતો હોય એવું-ચિત્ત જેમ શોભે; તેમ શરદ્ ઋતુથી જેમાં તારાઓ નિર્મળ થયા છે એવું-અને જેમાંથી વાદળાંઓ પણ અદૃશ્ય થયાં છે એવું-આકાશ શોભવા લાગ્યું. [૪૩]

૪૩ વિવેચન—

સાત્ત્વિકતા—જેમ દિવો મેશ અને પ્રકાશ બેઉ ઉત્પન્ન કરે; તેમ વિદ્યા જ્ઞાન અને રજો-તમો બેઉ ઉત્પન્ન કરે. એટલે પંચાણુ ટકા વિદ્વાનો શ્રીહરિના વાસ્તવસ્વરૂપથી વિમુખ રહે. અંતઃકરણની નિર્મળતા, જેટલા પ્રમાણમાં અભણમાં હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્વાનમાં રહી શકતી નથી. જે દીવામાં ચોખ્ખું ગાળી નાંખેલું તેલ પુરવામાં આવે, અને જે દીવાની ચીમની હમેશાં રાખથી સાફ કરવામાં આવે; તે દીવાને મેશનું આવરણ ધણુંજ ઓછું રહે. તેમ જે વિદ્વાન શમદ્ભાદિ સાધનોથી યુક્ત હોય, ઇન્દ્રિય હોય, ગુરૂની સેવામાં તત્પર હોય, માતાપિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરતા હોય, તે વિદ્વાનજ રજોતમોથી મુક્ત રહી, સત્ત્વગુણમાં સ્થિર થઈ શકે. આવા વિદ્વાનોની સંખ્યા ખડુંજ ઓછી હોય છે. આવા વિદ્વાનોના અંતઃકરણમાં વેદનું રહસ્ય સમજાય છે. નરસી, મીરાં, તુકારામ વિગેરે નિર્મળ અંતઃકરણવાળા સંતો, શાસ્ત્રોસંખધી અને પ્રભુ સંખધી જે સમજ્યા છે, તે મોટા મોટા વિદ્વાનો સમજ્યા નથી.

સત્સંગનું સુખ લેવું હોય; શ્રીહરિને રીજવવા હોય; જે જાણુવા જેવું છે, તે જાણવું હોય; જે કરવા જેવું છે, તે કરવું હોય; તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય, એવા આધાર વિહાર કરજો. જેમ ઘણે દૂર રહેલો પદાર્થ દૂરથી નથી દેખાય, તેમ જે અદૃશ્ય છે, તે સત્ત્વગુણથી દૃશ્ય થશે. સત્ત્વગુણ ખીલવવાની તાલીમ સનાતનમાં ધણીજ દીલી પડી ગઈ છે; માટે સાવધાન રહેજો. યાદ રાખજો કે-જેઓ ખદલાયા, તેમનાંજ ચિત્રો ભૂતકાળના પડદા ઉપર જણાય છે.

૫૬.

ધન્ય ધન્ય એ સંત સુજાણને, જેણે ઉલટી પલટયું આપ;

એવા જન હરિ તણા. ૮૩૦

૪૩ પદ્યછંદ—સત્ત્વયુક્તં-સત્ત્વગુણથી યુક્ત. (શબ્દબ્રહ્મ-વેદ) શબ્દબ્રહ્મણઃ અર્થસ્ય દર્શનં યસ્મિન્ તત્ શબ્દબ્રહ્માર્થદર્શનમ્-અને વેદનો યથાર્થ અર્થ જેમાં પ્રકાશ્યો હોય એવું. ચિત્તં-ચિત્ત. યથા-જેમ શોભે તેમ. શરદા વિમલાઃ તારકાઃ યસ્મિન્ તત્ इति स्वं-નિર્મેઘં इति स्वं-શરદ્ઋતુથી જેમાં તારાઓ નિર્મળ થયા છે, અને જેમાંથી વાદળાં પણ અદૃશ્ય થયાં છે એવું આકાશ. અશોભત-શોભવા લાગ્યું.

આપ ટળી મળ્યા લગવાનમાં, જેના આપમાં હરિનો વ્યાપ—એવા૦
 જેના શિશમાં શિશ છે સ્યામનું, જેના નેણમાં નાથનાં નેણ—એવા૦
 જેના મુખમાં મુખ મહારાજનું, જેના વેણમાં વ્યાલાનાં વેણ—એવા૦
 જેના કાનમાં કાન શ્રીકૃષ્ણના, જેના નાકમાં નાસિકા નાથ—એવા૦
 જેની છલમાં કૃષ્ણનું નામ છે, જેના હાથમાં હરિનો હાથ—એવા૦
 જેના હૃદયમાં હૃદય હરિતણું, જેના પાવમાં હરિનો પાવ—એવા૦
 જેમ હીરો હીરાવંદે વીધીયો, તેમ થયો તે સદજ સ્વભાવ—એવા૦
 એમ સંતમાં રહ્યા શ્રીહરિ, માટે સંત તે સુખનું ધામ—એવા૦
 ધર્મ ભક્તિ વૈરાગ્યને જ્ઞાન જે, તેને રહેવાનું સંત છે દામ—એવા૦
 એવા સંત શિરોમણી ક્યાં મળે ? જેણે દેહ બુદ્ધિ કીધી દૂર—એવા૦
 કહે નિષ્કુલાનંદ એને સંગે, ઉગે અંતરે આનંદ સૂર—એવા૦
 કેમ ! કાંઈ વિચાર થાય છે ? મુદો સમજાય છે ? પત્રિકા મળે ત્યારે શાંતિથી વિચાર
 કરી જોજો. ખોલો શ્રી દ્વારકાંધીશકી જ્ય.

હવે શ્રીકૃષ્ણને ચંદ્રની સાથે સરખાવે છે—

અસ્વખંડમણ્ડલો વ્યોમ્નિ, રરાજોડુગૈઃ શશી ॥

યથા યદુપતિઃ કૃષ્ણો, વૃષ્ણિચક્રાવૃતો ભુવિ ॥૪૪॥

અર્થ—જેમ આ પૃથ્વી ઉપર યાદવોના પતિ શ્રીકૃષ્ણ, યાદવોના મંડ-
 ળથી વિંટાઈને શોભતા હતા; તેમ આકાશમાં સંપૂર્ણ મંડળવાળો ચંદ્રમા,
 તારાઓથી વિંટાઈને શોભવા લાગ્યો. [૪૪]

૪૪ વિવેચન—

જેમ ચંદ્રની સાથે તારાઓ શોભે, તેમ લગવાનની સાથે લગવદીય જનો શોભે, ખજ
 પુરૂષો કદિ શોભતા નથી. યાદવો દેવલોકો છે. જેમ આકાશમાં ચંદ્ર શોભે, અને શીતળતા
 આપે; તેમ ભક્તોના હૃદયાકાશમાં શ્રીકૃષ્ણ શોભે, અને શીતળતા આપે.

આધિભૌતિક સુખ આધ્યાત્મિક તાપને હરતું નથી, એમ હવે કહે છે—

આશ્લિષ્ય સમશીતોષ્ણં, પ્રસૂનવનમારુતમ્ ॥

જનાસ્તાપં જહુર્ગોપ્યો, ન કૃષ્ણહૃતચેતસઃ ॥૪૫॥

અર્થ—પુષ્પવનમાં બહુ ઠંડો નહીં, અને બહુ ગરમ નહીં, એવા સમ-

૪૪ પદ્યછંદ—યથા—જેમ. ભુવિ—આ પૃથ્વી ઉપર. યદુપતિઃ કૃષ્ણઃ—યાદવોના પતિ
 શ્રીકૃષ્ણ. વૃષ્ણિચક્રેણ આવૃતઃ—યાદવોના મંડળથી વિંટાઈને શોભતા હતા. તેમ વ્યોમ્નિ-
 આકાશમાં. અસ્વખંડમણ્ડલઃ શશી—સંપૂર્ણ મંડળવાળો ચંદ્રમા. ઉડુગૈઃ રરાજ—તારા-
 ઓથી શોભવા લાગ્યો.

૪૫ પદ્યછંદ—સમઃ શીતઃ ચ ઉષ્ણઃ તં સમશીતોષ્ણં—બહુ ઠંડો નહીં અને બહુ
 ઉષ્ણ નહીં એવો. પ્રસૂનવનમારુતં—પુષ્પ વનના પવનને આશ્લિષ્ય—ભેટીને. જનાઃ તાપં
 જહુઃ—લોકો તાપને તજતા હતા. કૃષ્ણહૃતચેતસઃ ગોપ્યઃ ન—શ્રીકૃષ્ણે જેમના ચિત્ત ચોરી
 લીધાં હતાં તે ગોપીઓ તાપને તજતી નહીં.

શીતોષ્ણ પવનનું આલિંગન કરીને, લોકો પોતાના તાપને તજતા હતા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ જેમનાં ચિત્ત ચોરી લીધાં હતાં—એવી ગોપીઓનો તાપ, એવા સમશીતોષ્ણ પવનથી મટતો નહોતો. [આ સમશીતોષ્ણ પવન, ગોપીઓના તાપને ઉલટો ઉત્તેજિત કરતો હતો, એમ સમજ લેવું.] [૪૫]

૪૫ વિવેચન—

ગોપીઓના પ્રેમનો પ્રસારો મીરાંઆઇએ કર્યો છે—સાંભળો—અરામર ભાવથી ઉપાડને—
૫૬.

મુને લેહે—રે લાગી, હરિના નામનીરે (૨)
હુંતો ટળીરે સંસારીયાના કામનીરે—મુને૦
ચોટ લાગી ટાળી તે કામથી નહીં ટળેરે. (૨)
ભલે કોટી ભુવા ફૂટી મરેરે—મુને૦
હું તો આવરી ફૂં છઉં મારા મદમાંરે (૨)
મારી સુરતી—હારે મારી સુરતી—શ્રીકૃષ્ણના ચરણમારે—મુને૦
ગુરૂએ મંત્ર સુણાવ્યો મારા કાનમારે. (૨)
હું તો સમજી ગુરૂની સાનમારે—મુને૦
મીરાંઆઇને ગુરૂ મળ્યા વાટમારે. (૨)
કૃષ્ણ રમે ગોપીઓના માટમારે—મુને૦

શરદ્ ઋતુ સર્વને અનુકુળ, પણ વિરહીજનને અનુકુળ નથી, એમ કહેવાનો આશય છે. લૌકિક સુખ ગમે તેવા ઉત્તમ હોય; પણ જેમનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં લાગ્યું હોય, તેમને તે દવ જેવુંજ લાગે.

હવે શ્રીકૃષ્ણની લક્ષિતો મહિમા અતાવે છે—

ગાવો મૃગાઃ સ્વગાઃ નાર્યઃ, પુષ્પિણ્યઃ શરદાઽભવન્ ॥

અન્વીયમાનાઃ સ્વવૃષૈઃ, ફલૈરીશક્રિયા ઇવ ॥૪૬॥

અર્થ—ઈશ્વરની આરાધનારૂપી ક્રિયાઓ, જેમ (અનાયાસે) ફળવાળી થાય છે; તેમ શરદ્ ઋતુમાં ગાયો, મૃગલીઓ, પક્ષિણીઓ અને સ્ત્રીઓ પોતાની જાતીના મરદોથી અનુસરાતાં—સેવાતાં—(અનાયાસે) ફળવાળી—ગર્ભીણી—થઈ. [૪૬]

૪૬ વિવેચન—

પાપી પણ શ્રીહરિને ભજે, તો તેનું ફળ જાય નહીં. ‘અપિ ચેત્સુદુરાચારો’ વિગેરે વચનોથી, શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના ૯ મા અધ્યાયમાં છેવટે, પાપીઓને અને નાસ્તિકોને ઘણીલીંમત આપી. તાત્પર્ય—શરદ્ ઋતુમાં થયેલો નરમાદનો સંગ, સંતાનનો લાભ આપે છે; તેમ મનુષ્યઋતુમાં (મનુષ્યાવતારમાં) જીવશિવનો થયેલો સંગ, મુક્તિ આપે. વેરભાવે

૪૬ પરચ્છેદ—**ઇવ**—જેવી રીતે. **ઈશક્રિયાઃ ફલૈઃ**—ઈશ્વરની આરાધના રૂપી ક્રિયાઓ ફળવાળી થાય છે. તેમ **શરદા**—આ શરદ્ ઋતુમાં **ગાવઃ મૃગાઃ સ્વગાઃ નાર્યઃ**—ગાયો, મૃગલીઓ, પક્ષિણીઓ અને સ્ત્રીઓ. **સ્વવૃષૈઃ અન્વીયમાનાઃ**—પોતાની જાતીના મરદોથી અનુસરાતાં **પુષ્પિણ્યઃ અભવન્**—ગર્ભીણી થઈ—ફળવાળી થઈ.

હરિભજનારા પણ કાળ્યા છે. અન્નણ્યે સોમલ ખવાઈ જાય, તો મોત આવે; અને અન્નણ્યે સાકર મોમાં જાય, તો ગળી લાગે. સાકર અને સોમલ પોતાનો ગુણ બૂલતા નથી, ત્યારે જે કર્ણાનો ભંડાર છે-દયાનો દરિયો છે, તે પોતાનો ગુણ કેમ બૂલશે! ખોલો શ્રીકૃષ્ણ અંસીવાલેકી જાય. હર હર મહાદેવ હર-

હવે શરદ્ઋતુના સૂર્યને રાજા સાથે સરખાવે છે--

उदहृष्यन्वाग्जिनि, सूर्योत्थाने कुमुदिना ॥

રાજા તુ નિભયા લોકા, યથા દસ્યૂન્વિના નૃપ ॥૪૭॥

અર્થ—હે રાજન્ ! જેમ રાજના ઉદયથી-એટલે-રાજના પાકા અંદોળસ્તથી, ચોર સિવાય તમામ લોકો નિર્ભય થાય; તેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં, કુમુદ વિના સઘળાં કમળો, ખીલી નીકળ્યાં. (૪૭)

૪૭ વિવેચન—

ચોપાઈ—અર્ક જવાસ પાત બિનુ લયઉ, જિમિ સુરાન્ય ખલ ઉઘમ ગયઉ.

સૂર્ય અને ચંદ્ર આકાશમાં ઘણે દૂર લટકે છે, છતાં અમુક કમળ સૂર્યને દેખીને ખીલે, અને અમુક કમળ ચંદ્રને દેખીને ખીલે; એ પણ કર્તાની કૃતિ સૂચવે છે. ‘આવું મહાન્ ચક્ર ચલાવનાર કોઈ નથી’ એમ કહેવું, એ ઉઘાડી આંખે કુવામાં પડવા જેવું છે.

નવા ધાન્યથી રાજ થએલી પ્રજા ઉત્સવો કરે છે, તે કથા હવે કહે છે—

पुरग्रामेष्वाग्रयणै-रैन्द्रियैश्च महोत्सवैः ॥

बभौ भूः पक्वसस्याढ्या, कलाभ्यां नितरां हरेः ॥૪૮॥

અર્થ—પાકેલાં ધાન્યોથી સમૃદ્ધ થએલી પૃથ્વી, નગરોમાં અને ગામડાં-ઓમાં, નવીન અન્ન જેમાં હોમાય છે એવા વૈદિક યજ્ઞોથી, અને ઇંદ્રિયોને આનંદ થાય એવા લૌકિક મહોત્સવોથી, શોભવા લાગી. નિર્ગુણ બ્રહ્મની કલારૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્રથી તે પૃથ્વી બહુજ શોભવા લાગી. (૪૮)

૪૮ વિવેચન—

નવરાત્રીનો મહોત્સવ—ગરબા ગાવા, વ્રત કરવાં, અને હોમહવન કરવા તે.

હરિઃ—પૃથ્વીનું દુઃખ હરનાર છે, માટે શ્રીકૃષ્ણને અદલે હરિઃ શબ્દ છે.

૪૭ પદ્યછંદ—નૃપ-હે રાજન્ ! યથા-જેમ. રાજા-રાજના ઉદયથી દસ્યૂન્ વિના-ચોર વિના. લોકાઃ નિર્ભયાઃ-લોકો નિર્ભય થાય તેમ. સૂર્યોત્થાને-સૂર્યનો ઉદય થતાં કુમુદ વિના-કુમુદવિના વારિજાનિ-સઘળાં કમળો. ઉદહૃષ્યન્-ખીલી નીકળ્યાં.

૪૮ પદ્યછંદ—પક્વસ્યાઢ્યા ભૂઃ-પાકેલાં ધાન્યોથી સમૃદ્ધ થએલી પૃથ્વી. પુરગ્રામ્યેષુ-નગરીઓમાં અને ગામડાંઓમાં. આગ્રયણૈઃ-નવીન અન્ન જેમાં હોમાય છે એવા વૈદિક યજ્ઞોથી ચ-અને ઇંદ્રિયૈઃ મહોત્સવૈઃ-ઇંદ્રિયોને આનંદ થાય એવા લૌકિક મહોત્સવોથી બભૌ-શોભવા લાગી. હરેઃ કલાભ્યાં નિતરાં-નિર્ગુણ બ્રહ્મની કલારૂપ શ્રીરામકૃષ્ણથી બહુજ શોભવા લાગી.

પ્રારબ્ધથી દેહમાં રહેલા ત્યાગીઓને, વરસાદથી ધર્મશાળા આદિમાં રોકાયેલા લોકો સાથે હવે સરખાવે છે. સાંભળો:—

વણિહ્મુનિનૃપસ્તાતા, નિર્ગમ્યાર્થાન્પ્રપેદિરે ॥

વર્ષરુદ્ધા યથા સિદ્ધાઃ, સ્વપિષ્ઠાન્કાલ આગતે ॥૪૯॥

અર્થ—જેમ આ દેહમાં (પ્રારબ્ધથી) રોકાઈ રહેલા સિદ્ધ પુરૂષો, સમય પ્રાપ્ત થતાં, યોગથી મળેલા દેવાદિ અવતારોને પામે, તેમ વરસાદથી રોકાઈ રહેલા વણિકો, સન્યાસિઓ, રાજાઓ, અને બ્રહ્મચારીઓ પોતાના અર્થોને પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. (૪૯)

૪૯ વિવેચન—

વૈશ્યોનો અને ક્ષત્રિઓનો વ્યાપાર લૌકિક સુખ માટે હોય છે. અને બ્રાહ્મણોનો વ્યાપાર પારલૌકિક સુખ માટે હોય છે. તેથીજ ક્ષત્રિઓ અને વૈશ્યો પોતાથી અને તેટલી બ્રાહ્મણોની સેવા કરે છે.

સાધારણ રીતે ચોમાસાની ઋતુમાં વેપાર રોજગાર મંદા હોય છે, અને શરદઋતુમાં વેપારની પ્રવૃત્તિ વધે છે.

ઈતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો વીશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રી રામચંદ્રદેવકી જય. હરહર મહાદેવ હર. ન્યાં ન્યાં આ ટીકા વાંચો, ત્યાં આસપાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારા ઘણા હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશોછ.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,
સંવત ૧૯૮૫ માગશર વદી ૫.

}

લી. રામશંકર મોનછ ભટ્ટ.

ડાકોર—શ્રી રણછોડરાયની આજ્ઞા થતાં, આ પુનમે ત્યાં મુકામ કર્યો હતો. રઠીયા-જાનાં દર્શન વખતે આપને સૌને યાદ કર્યા હતા.

૪૯ પદચ્છેદ—**યથા**—જેવી રીતે એક દેહમાં રોકાઈ રહેલા. **સિદ્ધાઃ કાલે આગતે**—સિદ્ધપુરૂષો સમય થતાં **સ્વપિષ્ઠાન્ પ્રપેદિરે**—યોગથી પ્રાપ્ત થએલા દેવાદિ બીજા અવતારને પામે છે તેમ **વર્ષરુદ્ધાઃ**—વરસાદથી રોકાઈ રહેલા **વણિજઞ્ચ મુનયઞ્ચ નૃપાઞ્ચ સ્તાતકાશ્ચ** (બ્રહ્મચારી) **ઈતિ તે નિર્ગમ્ય**—વેપારી, સન્યાસી, રાજા અને બ્રહ્મચારી નીકળીને. **અર્થાન્ પ્રપેદિરે**—પોતાના અર્થોને પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ ન્યુઝિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

માઘ માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૧ લેા.

હ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ—

બહાલાં હરિજનો ! પ્રભુકૃપાર્થી અને શ્રીસદ્ગુરની દયાથી, આપણે ફરી મળ્યાં. આ અંકની સાથે આ પત્રિકાનું દસમું વરસ શરૂ થાય છે; અને મોક્ષમંદિર ખોલ્યાંને અગીયારમું વરસ શરૂ થાય છે. નવા વરસની શરૂઆતમાં આપને સાને ઘણાજ હેતથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહીને કાર્ય શરૂ કરીએ. યોગનો ફરમા ખાસ મંગાવજો. ઘણું જાણવાનું મળશે.

ગર્ધ સાલના અંકો—ગર્ધ સાલના અંકો પુસ્તકના રૂપમાં બંધાવી લેવાનું ચૂકશે નહીં. કોઈ અંક ખૂટતો હોય, તો ચેત્ર વદી ૧૧ પછી મંગાવી લેશો. અહીં હશે તો જરૂર મોકલવામાં આવશે.

પાછલાં પુસ્તકો—આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી. આ સત્સંગ ગંગાનો પ્રવાહ છે. માટે પાછલાં પુસ્તકો અવશ્ય વાંચજો. હજી તેની કાઢણો મળી શકે છે. પુસ્તકો થઈ રહ્યા પછી મંગાવશો, તો રૂપેયા સો દેતાં, એક નકલ પણ મળી શકશે નહીં. કીંમત પુંડાપરના લીસ્ટમાં છે.

દશમસ્કંધ—દશમસ્કંધ ૧૯૮૩ ના મહા માસથી શરૂ થયો છે. ૮૩ અને ૮૪ એમ બે સાલનાં પુસ્તકો હજી મળી શકે છે. દશમસ્કંધનું બીજું નામ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત.

ધ્યાન ખેંચો—નવા ગ્રાહક કરો—શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત પીંછને રાજી થયા હો, તો જીસા-સુઓના હાથમાં આ માસીક મૂકો. ઘણા ભાવિક લોકો આ માસીકથી દહા અજાત છે. પોસ્ટેજ સાથે માત્ર બે રૂપૈયામાં આવી સરલ ભાષામાં જીજ્ઞાસુ માસીક છે. ભાગવતનાં ભાષા-તર થયાં છે, પણ તે સાથે દાખલા દષ્ટાંત અને ભજનકીર્તનથી રંગેલા ખુલાસા થયા નથી. તેની ખાસ જરૂર છે, એમ ખાત્રી થતી હોય, તો તમારી પોતાની ફરજ સમજીને, શ્રીકૃષ્ણ-લીલામૃત ભાવિકોને આપો.

ધંધાની હાથ—ધંધાની હાથમાં ઘણાં ભાવિક મનુષ્યો, કથાવાર્તામાં જઈ શકતાં નથી. તેમને માટે આ માસીક ઘેર બેઠાં ગંગા છે. ત્યારે પુરસ્ક મળે, ત્યારે વાંચી શકે, અને તેમને થોડામાં ઘણું મળે.

દેશપરદેશમાં રહેનારા લોકો બીજાં અનેક છાપાં વાંચે છે, પણ તેમનું પોતાનું છાપું વાંચતા નથી. આ તેમનું પોતાનું છાપું છે, માટે તેમને અવશ્ય આપો. આ રહી જશે, તો બધું રહી જશે. મનુષ્ય દેહનો સાચો સંગંધ જળવવો હોય, તો તેમને આ માસીક આપો.

ગામડાંની ખબર લ્યો—ખડ ખાઈને ઢોર ધંધો કરે છે, તેમ રોટલા ખાઈને ઘણાં મનુષ્યો માત્ર ધંધો કરે છે. મોટા મોટા મંત્રો શહેરમાં આવે છે, પણ ગામડે જતા નથી. ગામડાંમાં એક પુસ્તક આવે, તે શી વાત ! સૌ ભાવિક લોકો બેળા થઈને વાંચે. દાળીયા રોટલાનાં સદાવ્રત ગામડામાં છે, પણ જ્ઞાનના સદાવ્રત હોતાં નથી. યોગ્ય જણાય તો ગામડાવાળાનું ધ્યાન ખેંચો. થોડું ભણેલી બહેનોને આથી વિશેષ શું આપશો ?

અંત્યજાદિ નીચવર્ણી આવી વાતો ક્યાં સાંભળશે ? આપું સરવ માસીક તેમને ઘણું ઉપયોગી થશે. ઠીક જણાય તો તેમનું ધ્યાન પણ ખેંચો.

વેપારની સાથે વેપાર—આખા વરસમાં ઘણો વેપાર કરતા હશે. તમારા પોતાના ધંધા તરફ ઘણા ગ્રાહકોનું ધ્યાન ખેંચતા હશે, ત્યારે પ્રેમસ્વરૂપશ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે—વીદ્યશમ-સ્કંધની આ પત્રિકા પ્રત્યે—આખા વરસમાં એકાદ દરિજનનું ધ્યાન પણ ન ખેંચી શકો ? વિચાર કરી જોજો. ઠીક જણાય તો કરજો. તમારી પોતાની દરજ સમજાય તો કરજો.

આ વરસમાં શા શા વિષયો આવશે તેની નોંધ.

૨૧ મો અધ્યાય—વિષય—વેણુગીત.

૨૨ મો અધ્યાય—વિષય—ચીરહરણ લીલા.

૨૩ મો અધ્યાય—વિષય—મથુરાના યજ્ઞમાં અન્નની યાચના. બ્રાહ્મણો હાર્યા અને બ્રાહ્મણપત્નિઓ છૂતી.

૨૪ મો અધ્યાય—ગોવર્ધનમહોત્સવ.

૨૫ મો અધ્યાય—પ્રભુએ ગોવર્ધન ઉપાડ્યો, અને ગોકુળની રક્ષા કરી.

૨૬ મો અધ્યાય—શ્રીકૃષ્ણનાં અહભૂત કર્મોનું વર્ણન.

૨૭ મો અધ્યાય—કામધેનુ અને ઇંદ્ર શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવ્યા.

૨૮ મો અધ્યાય—શ્રીકૃષ્ણે વરણ લોકમાંથી નંદરાયને પાછા આણ્યા, અને ગોપલો-કોને વૈકુંઠ દેખાડ્યું.

૨૯ મો અધ્યાય—રાસલીલાનો સમારંભ, અને પ્રભુનું અંતર્ધ્યાન થવું.

૩૦ મો અધ્યાય—ગોપીઓ વનમાં શ્રીકૃષ્ણને શોધે છે.

૩૧ મો અધ્યાય—ગોપીકા ગીત—આ તે ગોપીકાઓ ? કે તીવ્રત્યાગને ધારણ કરનારા સન્યાસીઓ ?

૩૨ મો અધ્યાય—પ્રભુનાં દર્શન અને ગોપીકાઓની શાંતિ.

૩૩ મો અધ્યાય—રાસલીલા અને જળલીલા. [અહીં સુધી પહોંચાય તો—]

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૧ મો.

વેણુગીત.

વિષય—આ અધ્યાયમાં વેણુનો નાદ સાંભળીને, ગોપીકાઓ વેણુનો અને શ્રીકૃષ્ણનો મલિમા ગાય છે, તે કથા કહેવાશે.

સાવધાનતા—અધ્યાય શરૂ કર્યા પહેલાં, થોડી મુદ્દાની વાત કરી દઈએ, તો ફીક નહીંતો—‘સમન્ત્યા વિનાનું ધૂળધાણી, ઓ ભાઈરે મારા સમન્ત્યા વિનાનું ધૂળધાણી.’ વેણુનો નાદ સાંભળીને ગોપીકાઓ કામાતુર થાય છે. ગદ્ ગદ્ કંઠે થઈ જાય છે. ઘેલી થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષ, ગોપીકાઓ પરદારા, અને તેમની વચ્ચે શૃંગારરસની છોળો—કામ—પતિભાવ વિગેરે શબ્દોએ, આજ સુધીમાં અનેક ડાહ્યા પુરૂષોને ગોથાં ખવરાવ્યાં છે. અત્યારે પણ ઘણાં મુઠરેલા હિંદુ ભાઈઓ અને બહેનો, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ અને ગોપીતત્ત્વની હાંસિ કરે છે. શુષ્ક વેદાંતને વાયરે ચડેલા પંડિતો પણ, આ બે તત્ત્વોને, પોતાના ધર્મના કલંકરૂપ માને છે. યજ્ઞયાગાદિ કર્મ માર્ગમાં પ્રવર્તેલા-યજ્ઞનારાયણના ઉપાસકો પણ, સોએ નવાણુ ટકા, આ બે તત્ત્વોને સમજતા નથી. સમજવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. શ્રીકૃષ્ણની સાનિધ્ય મધુરાના યાજ્ઞિકોએ કોકર ખાધી હતી; તોપણ હજી પ્રમાદ મટતો નથી, એ અફસોસની વાત છે. મંદિરે મંદિરે દર્શન કરનારાં-શ્રીકૃષ્ણનું ભાવિક ઉપાસકો પણ, સોએ પંચાણુ ટકા, આ બે તત્ત્વોથી અજાત છે. સનાતનીઓ આ બે તત્ત્વોને ન ઓળખે, ત્યારે વિધર્મીઓ ગોથાં ખાય-ગમે તેવા આક્ષેપ કરે, તેમાં શી નવાઈ! આક્ષેપોને પહેંચી વળવા, સનાતીઓએ, અને તેમાં એ ખાસ કરીને, દરેક શ્રીકૃષ્ણઉપાસકે, તૈયાર રહેવું જોઈએ. સમુદ્રમાં ન્યાં ખરાબા હોય છે, ત્યાં સલામતી માટે સરકાર દીવાદાંડી ખાંધે છે. તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં ન્યાં ન્યાં શંકાનો સંભવ હોય, ત્યાં-તે વિષય ઉપર, આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ અને ટુંકા લખાણવાળાં નાનાં પુસ્તકો બહાર પાડવાં જોઈએ. ધનવાનોએ આવાં નાનાં પુસ્તકોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. મંદિરે આવનારાં દરેક ઉપાસકે આવાં નાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

સનાતન—આજકાલ સનાતનને ઉખેડી નાંખવા, ભયંકર પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આપણો પરિવાર-નવી પ્રજા-આપણને ડુબાવી દેવા તૈયાર થયો છે; માટે સનાતનીએ પ્રમાદમાં પડ્યા રહેવું ઘટતું નથી. આચાર્યોએ અને શિષ્યોએ-બ્રાહ્મણોએ અને સાધુઓએ-ધનવાનોએ અને ગરીબોએ-સ્ત્રીઓએ અને પુરૂષોએ-સૌએ સનાતન ધર્મ શું છે? તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. દરેક મંદિરોમાં ધર્મનો ઉપદેશ થવો જ જોઈએ. જાણ્યા પછી શુદ્ધ અંતઃકરણથી તે ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. ધર્મનું પાલન એજ ધર્મની મહાન રક્ષા છે. અત્યારે આપણું **ધર્મપાલન** ઘસાતું જાય છે. ધર્મપાલનનાં ખાતાં તપાસી જોજો. ગમે તેવો મુસલમાન નિમાજ પઢ્યા વિના રહેતો નથી, ત્યારે ગમે તેવા બ્રાહ્મણે સંધ્યાવંદન કર્યા વિના કેમ રહેવાય! અન્ય વર્ણોએ પોતાના ગુરૂએ બતાવેલું નિત્યકર્મ અવશ્ય કરવું જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ અને ગોપીતત્ત્વ સંબંધી આપણે વાત કરતા હતા. એક ભંગી પણ વ્યભિચારથી લાજે છે, ત્યારે જેના નામની અગ્રાપિ યર્યત જય બોલાય છે; મંદિરે મંદિરે જેમનાં પૂજન ધામધૂમથી થાય છે; શ્રીશુકદેવનારદાદિ સંતો જેને ભજે છે; જેણે ગીતામાં અર્જુનને નિર્મોહ

કયો; જેણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ઉદ્ધવને જીવનમુક્ત કર્યો; જેણે અંતકાળ વખતે ભીષ્મપિતામહને દર્શન દઈને ન્યાય કર્યો, તે શ્રીકૃષ્ણ શું વ્યભિચારી? શ્રીશુકદેવજી, નાદરજી, શ્રી ચૈતન્ય ગૌરાંગ, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતી, નરસીમહેતો, મીરાંબાઈ, અને રામકૃષ્ણ પરમહંસાદિ અનેક સંતો, ગોપીકાઓની સ્થિતિએ પહોંચવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે ગોપીકાઓ શું વ્યભિચારી? શૃંગાર સિવાયના તમામ સદ્ગ્રન્થોમાં જેની નિંદા થાય છે, એવો કામવિકાર, શું શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓ વચ્ચે? કનકકાંતાના ત્યાગી પ્રેમાનંદ, અહ્માનંદ, અને મુક્તાનંદ, જેવા સંતો, ગોપીકાઓની રસરેલની પ્રશંસા કરે છે. તે રસરેલનું નામ શું પરદારાના સંગથી કલંકીત થયેલો કામનવર? જંગલી પ્રજા પણ પરદારાના સંગને ધિકારે છે, તે સંગ શ્રીકૃષ્ણ જેવા જ્ઞાનીને ગમ્યો? અને તેની પ્રશંસા ઉદ્ધવ જેવા જીવનમુક્તે કરી? દસ-અગીયાર વરસનો બાળક, પીનપયોધરા-ઋષ્ટપુષ્ટ-મોટી ઉમરની-સ્ત્રીઓ સાથે વિષય-સુખ ભોગવે, એ વ્યાજબી લાગે છે? નરસી મહેતાએ રાસલીલાનો રસ જીનાગઢમાં રેલાવ્યો; શૃંગારનાં અને સુરતસંગ્રામનાં પદ, ખુલ્લે ખુલ્લાં ગાવા માંડ્યાં; ત્યારે અદ્વૈતાશ્રમ, નરસિંહાશ્રમ, ગોવિંદાશ્રમ, માધવાશ્રમ વિગેરે સન્યાસીઓ નરસી મહેતાને વેરાવળના દરીયામાં ફેંકી દેવા દોડ્યા આવ્યા. માંડળીક રાજા પણ મહેતાજીને છુંદી નાંખવા તૈયાર થયો. માંડળીકની સલામાં પ્રભુએ પંડે મહેતાજીને હાર પહેરાવ્યો; ત્યારે રાજા અને સન્યાસીઓ ભોંઠા પડ્યા. મહેતો સાચો દ્યો, પણ મહેતો શું ગાય છે, તે (રસ)તેઓ સમજી શક્યા નહીં. એટલે-તેઓ તે રસના ચાખણુહાર બન્યા નહીં. જીનાગઢમાં નરસી મહેતાએ, ડભોઈમાં દયારામભાઈએ અને મેવાડમાં મીરાંએ રાસલીલાનો જે રસ લૂંટ્યો; તે રસ શ્રીમદ્ભાગવત લખનાર વેદવ્યાસે તથા ભાગવત ઉપર વ્યાખ્યાન કરનાર સુતે અને શુકદેવજીએ લૂંટ્યો નથી. પરીક્ષતે પણ નહીં. શ્રીમદ્ ભાગવતના ઉપર સારી સારી ટીકા લખનારા આચાર્યોએ અને વિદ્વાનોએ પણ નહીં. એટલે-તેઓએ ગાંડા થઈને ગોવિંદ ગાયા નથી. દગ્ગરો નિંદકોની વચ્ચે રહીને, કુટુંબ કપીલાના તાપમાં શેકાઈ જઈને, તે વિદ્વાનોએ શ્રીહરિને રીજવ્યા નથી. ભક્તિમાર્ગને અગર ભાગવતને ઘેર ઘેર જીવતું રાખનારા-નરસી, મીરાં, દયારામ, પ્રેમાનંદ, તુકારામ વિગેરે મહાન ભક્તો છે. ખેતરની ઝૂંપડીમાં રહેનારો અભણ ખેડુત, વિદ્વાનોને નહીં ઓળખે; પણ ગમે તે એક ભક્તને તો ઓળખતોજ હશે. તેમનું એકાદ પદ પણ તેને આવડતું હશે. અવકાશ હોય, ત્યારે નરસિ મહેતાનાં અને દયારામભાઈનાં રાસલીલાનાં પદો વાંચજો. પણ હેયું હાથ રાખીને વાંચજો; શીયાળામાં ખરફ પકડતાં હાથ દરકારી જાય; તેમ કલિયુગમાં આવાં પદ ગાતાં ખુદ્ધિ દરકારી જાય. શ્રદ્ધાની હુંફ રાખજો. સાથે સાથે અહાર વિહારની નિર્મળતા પણ રાખજો. પછી ખુદ્ધિ દરકારશે નહીં. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓ વચ્ચે નીતિ અને જ્ઞાનની અનેક વાતચીત પણ થઈ છે. સામાન્ય ખુદ્ધિથી જે ગેરવ્યાજબી જણાયું, તે માટે પરીક્ષતે શંકાઓ કરી છે, અને શુકદેવજીએ ખુલાસા કર્યો છે. તે પણ બરાબર વાંચવા જોઈએ. તે વાંચ્યા પહેલાં અને વિચાર્યા પહેલાં, ગમે તેમ બોલવું, તે સજ્જનનો ધમ નથી.

શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓનો પ્રેમ—શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા સંબંધી એક પશ્ચિમનો વિદ્વાન કહે છે કે—

‘Love between Shrikrishna and Gopikas is not like that described in the novels like Kenolds.’

‘શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓની વચ્ચે જે પ્રેમ હતો, તે પ્રેમ રેનાંડના અગર રેનાંડના જેવા બીજા નોવેલોમાં વર્ણવેલા પ્રેમ જેવો નથી.’

‘સદેવંત સાવળીંગા’ અને ‘ગજરામારૂં’ની ચોપડીમાં પ્રેમનાં જે ચિત્ર છે, તે આ પ્રેમને મળતાં નથી. આજકાલ નોવેલો-વિષયી રંગથી રંગાચેલી વાર્તાઓ-બહુ છપાય છે. તેમાં ઘણી ડાહી ડાહી વાતો આવે છે, પણ તે પ્રેમ ગોપીકાઓના પ્રેમને જરાએ મળતો નથી. પતિવ્રતાના પરમ ધર્મ પાળનારી જીવાન વિધવાઓ, કામજવરને બાળીને ભરમ કરે છે; ત્યારે જેમને શ્રીકૃષ્ણનો સંપૂર્ણ આશરો છે, એવી વ્રજગનાઓ કામજવરથી ડરતી હશે? એવી વ્રજગનાઓ વ્યભિચારી હશે? ગોપીકાઓના પ્રેમનું નિરીક્ષણ સ્થિરતાથી અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરો, તો ખાત્રી થશે કે-આ પ્રેમની રંગેરંગમાં-‘જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય’ છે. આ પ્રેમની પેંથીએ પેંથીમાં અનાત્મ પદાર્થોમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય છે. આ પ્રેમના કિંડાણમાં ‘સર્વધર્માન્ ગતિત્વસ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ની ગર્જના છે.

આટલું સાંભળ્યા પછી એટલી ખાત્રી થઈ હશે કે-શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીકાઓ અને કામજવર-તે ત્રણે અહીં લૌકીક પ્રકારના નથી. તેમાં કાંઈક જીવ પ્રકારનું રહસ્ય છે. ઢાળ દેખીને બેકુતે વોરાને કહ્યું કે-‘નાડું થોભી રાખજો.’ વોરાજીએ ગાડાનું નાડું પકડવાને બદલે સુરવાલનું નાડું પકડ્યું. જોતજોતામાં વોરાજી ગાડા ઉપરથી ઉડી પડ્યા. છેવટે વોરાજીને ખાત્રી થઈ કે-સમજ્યા ફેરનું પરિણામ આવુંજ આવે. જેમ પટેલની સ્ત્રી દ્રૌપદીની કથા સાંભળીને, પાંચ પતિ કરવા લલચાણી; તેમ રાસલીલાની કથા સાંભળીને, કેટલાએક નાસ્તિકો કુતરો કરીને શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ રહ્યા, અને બીજા દુર્ભાગી જીવો વ્યભિચારમાં લલચાયા. ભક્તોએ અને વિદ્વાનોએ આવી ગેરસમજનો નાશ અવશ્ય કરવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ અને ગોપીતત્ત્વને બરાબર સમજજો. તે બે તત્ત્વોનો બરાબર અભ્યાસ કરજો. પછી બોલવું ઘટે તો બોલજો. શ્રી કૃષ્ણતત્ત્વ અને શ્રીગોપીતત્ત્વ સંબંધી આગળ કથા પ્રસંગમાં ખુલાસા કરીશું. હાલ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રાની વાત કહી દઉં.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્રા—અત્યાર સુધીમાં ઘણા વિદ્વાનોએ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે. તેના લેખકોના ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રથમ પ્રકાર ઉચ્ચકોટિનો છે, અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા રૂપેજ વર્ણવે છે. બીજો પ્રકાર શ્રીકૃષ્ણને ઉત્તમ કોટિના મનુષ્ય તરીકે વર્ણવે છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે’, એમ તેમનું હૃદય કબુલ કરતું નથી; તેથી શ્રીકૃષ્ણે કરેલા અદ્ભુત ચમત્કારોનું વર્ણન તેઓ કરી શકતા નથી. વસ્ત્રાહરણુલીલા, રાસલીલા વિગેરે પ્રસંગોને તેઓ કલ્પિત માને છે. ત્રીજો પ્રકાર નાસ્તિકોનો છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને મહાન પાખંડી, દુગ, વ્યભિચારી વિગેરે તરીકે વર્ણવે છે. પાછલા બેઉ પ્રકારથી તમારે સાવધાન રહેવું. શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા માની જે જે ચરિત્રો લખાયાં છે, તેમાં શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમ નંબરે છે. હરિ વંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં તથા બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર છે; પણ શ્રીમદ્ ભાગવત અને મહાભારત શ્રીકૃષ્ણની દરેક લીલાઓનું આબેહુબ વર્ણન કરે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત—શ્રીમદ્ ભાગવતને પુરાણ-એટલે ગરબોડાંથી ભરપુર-માનીને, ઘણા ધર્મ જ્ઞાસુઓ શ્રીમદ્ ભાગવતથી વિમુખ રહે છે, તે પણ અફસોસની વાત છે. શ્રીમદ્ ભાગવત સંબંધી સનકાદિકા કહે છે કે—

‘વેદોપનિષદાં સારાજ્-જાતા ભાગવતી કથા ।
 અત્યુત્તમા તતો ભાતિ, પ્રથમ્ભૂતા ફલોન્નતિઃ ॥
 આમૃલાગ્રં રસસ્તિષ્ઠન-નાસ્તે ન સ્વાદતે યથા ।
 સંભૂય સ પ્રથમ્ભૂતઃ, ફલે વિશ્વમનોહરઃ ॥
 યથા દુગ્ધે સ્થિતં સર્પિર્-ન સ્વાદાયોપકલ્પતે ।
 પ્રથમ્ભૂતં હિ તદ્દિવ્યં, દેવાનાં રસવર્ધનમ્ ॥
 દૃક્ષ્ણામપિ મધ્યાંતં, શર્કરા વ્યાપ્ય તિષ્ઠતિ ।
 પ્રથમ્ભૂતા ચ સા મિષ્ટા, તથા ભાગવતી કથા ॥
 इदं भागवतं नाम, पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
 भक्तिज्ञानधिरागाणां, स्थापनाय प्रकाशितम् ॥’

વિગેરે—

“શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા વેદો અને ઉપનિષદોના સારરૂપ છે. એટલે દૃશ્ય છે, આ દૃશ્યની ઉન્નતિ અત્યંત ઉત્તમ અને જુદા પ્રકારની છે. વૃક્ષના મૂળથી તે અગ્ર પર્યંત રસ વ્યાપીને રહે છે, પણ તેનો સ્વાદ આવતો નથી. આ રસ ન્યારે તે વૃક્ષના ફળમાં જુદો પડીને એકઠો થાય છે, ત્યારે તે જગતને પ્યારો લાગે છે. જેમ દુધમાં ઘી વ્યાપીને રહે છે, પણ તેનો સ્વાદ આવતો નથી. તે ઘી ન્યારે દુધમાંથી જુદુ પડે છે, ત્યારે કાંઈ જુદોજ-અમૃત જેવો-સ્વાદ આપે છે. શેરડીમાં મધ્યથી મૂળ સુધી સાકર વ્યાપીને રહી છે, પણ તે ન્યારે જુદી પડે છે, ત્યારે મીઠી લાગે છે.” તાત્પર્ય—શ્રીમદ્ ભાગવત એ વેદો અને ઉપનિષદનું અમૃતમય-રસમય-ફળ છે. માટે દૃશ્યનો અનાદર કરીને, તે વૃક્ષનાં ડાળાં અને પાંદડાં આટલો નહીં. ખાત્રી ન થાય, તો શ્રીમદ્ ભાગવતને વેદો તથા ઉપનિષદો સાથે મેળવી જેને. કાંઈ વખત સાચી ગરજ થાય, તો અમારે ત્યાં શ્રીમદ્ ભાગવતની પારાયણ હોય, ત્યારે પધારજે. શ્રીમદ્ ભાગવતના મહાત્મ્યમાંજ કાંઈ ઓર ચમક છે; ભાવથી કહે, અને ભાવથી સાંભળે; તો એકી ભૂમિકા બદલાઈ જાય. સાત દિવસમાં તેનો લાભ શ્રોતાવક્તા બીજકુલ લઈ શકતા નથી. લાભ લેવા દરકાર પણ રાખતા નથી, એ અદ્ભુતસની વાત છે.

આટલી તૈયારી થયા પછી આપણે વેણુગીતનો અધ્યાય વાંચીએ. સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો—

શરદ્ઋતુથી શોભતા વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણ પધારે છે અને વેણુ વગાડે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्थं शरत्स्वच्छजलं, पद्माकरसुगन्धिना ॥

न्यविशद्वायુना वातं, सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ ૧ ॥

૧ પદ્મછેદ—ઈત્થં-પવં ભૂતં વનં-ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કર્યું તે વૃંદાવન શરદા સ્વચ્છાનિ જલોનિ યસ્મિન્ તત-શરદ્ ઋતુને લીધે જેમાં સ્વચ્છ જળ હતાં એવું વન. પદ્માકરણાં સુ શોભનઃ-ગંધઃ યસ્ય-તેન વાયુના વાતં (વ્યાપ્તં)-કમળોના સુગંધથી સુગંધીવાળા વાયુથી વ્યાપ્ત થએલું વન ગાવશ્ચ ગોપાલાશ્ચ તૈઃ સહ ચત્તમાદઃ સગો-ગોપાલકઃ इति अच्युतः-ગાયો અને ગોવાળીયા જેમની સાથે હતા એવા શ્રીકૃષ્ણ ન્યવિશત-પધાર્યા.

રાગ—પુષ્પિતાગ્રા.

કુસુમિતવનરાજિ શુષ્મિમૃદ્ગદ્વિજકુલઘુષ્ટસરઃસારેન્ગત્રીધ્રમ ॥

મધુપતિરવગાહ્ય ચારયન્ગાઃ સહ પશુપાલબલશ્ચકૂજ વેણુમ્ ॥૨॥

અર્થ—આ પ્રમાણે વૃંદાવન કે જેમાં શરદ્ઋતુને લીધે સ્વચ્છ જળ હતાં, અને કમળોના સમુહની સુગંધીવાળો વાયુ જેમાં ચારે તરફ વાતોડતો; તે વૃંદાવનમાં ગાયોને અને ગોવાળીયાઓને સાથે લઈને, શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા. [૧] પુષ્પવાળી વનની પંક્તિઓવાળું, તથા મદોન્મત્ત ભ્રમરો અને પક્ષીઓનાં ટોળાં જેનાં સરોવરો, નદીઓ અને પર્વતોમાં ગુંબર કરી રહ્યાં હતાં—તે વૃંદાવનમાં, શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળીયા અને બળસદ્રસહિત પ્રવેશ કરીને ગાયોને ચારતાં ચારતાં વેણુ વગાડ્યો. (૨)

૧-૨ વિવેચન.

અચ્યુત.—આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણને માટે છે; તે સૂચવે છે કે—આ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી. એટલે આ કોઈ બ્રહ્મ થાય તેવી વ્યક્તિ નથી. જેમ સૂર્ય વિષામાંથી જળ ખેંચી લે, તોપણ પતીત થતો નથી, તેમ આ અનેક સ્ત્રિઓ સાથે રમે, તો પણ પતિત થાય એમ નથી. બ્રહ્મ સ્વરૂપે તે નર, નારી અગર નાન્યેતર-ત્રણે જાતિ-થી સ્પર્ષ છે. વળી એક મહાન પુરૂષ હૃદયમાં અનેક પાર્ટ લગવે છે. તેમ આ અવતારમાં શ્રીકૃષ્ણે અનેક પાર્ટ લગવ્યા છે. એટલે—અનેક રૂપ લેવા તે સમર્થ છે. જ્યાં જ્યાં આદર્શ મનુષ્ય તરીકે શ્રીકૃષ્ણ દેખાયા છે, ત્યાં ત્યાં લોકવેદ-પ્રચિત રૂપ ધારણ કર્યું છે જેમ અસુરોને મારવા માટે કૂરૂરૂપ ધારણ કર્યું છે, તેમ ગોપીઓ સાથેની લીલામાં, રસના રાજનું રૂપ લીધું છે—રસેશ્વર બન્યા છે. ઈશ્વરના અનેક અવતારોમાં રસેશ્વર તરીકે પ્રભુએ એકજવાર દર્શન દીધાં, તે વૃંદાવનમાં—ગોપીકાઓની સાથે. બીજા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને **મધુ-પતિ** કહ્યા છે. મધુપતિ એટલે દહેરી-ફાંકડા-સ્ત્રિઓને ગમે એવા. હિમાલયની ઊંચાઈ અને પહોળાઈની વાત સાંભળીને, જેમ ઝીડીઓ તે વાતને હસી કાઢે; તેમ કામકોધાદિ અનેક દોષોથી ઘેરાએલા જીવો, શ્રીકૃષ્ણના આ ચરિત્રને હસી કાઢે. તાત્પર્ય—ઝીડીઓ હિમાલયને માપી ન શકે, તેમ જેમનાં અંતઃકરણ વિષયાસક્ત હોય, તેઓ શ્રીકૃષ્ણના આ સ્વરૂપને—ગોપીકાઓ સાથે રમતા સ્વરૂપને—માપી ન શકે. જેમ નાની સાણશી મોટો દેગ ઉપાડી ન

૨ પદ્યછંદ—**કુસુમિતાનિ ચ તાનિ વનાનિ** તેષાં રાજયઃ યસ્મિન્ તત્—જેમાં ઝુલવાળી વનની પંક્તિઓ છે એવું વન. **શુષ્મિમૃગઃ** (મદોન્મત્ત) મૃગાઃ દ્વિજાશ્ચ—(પક્ષીઓ) તેષાં **કુલાનિ** (ટોળાં) તૈઃ **ઘુષ્ટાનિ** (ગાજતાં) **સરાંસિ સરિતઃ મહિધ્રાઃ**—(પર્વતો) **યસ્મિન્ તત્**—જે વનમાં મદોન્મત્ત ભ્રમરો અને પક્ષીઓનાં ટોળાંઓથી સરોવરો, નદીયો અને પર્વતો ગાજી રહ્યાં છે એવા વનમાં [શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી ઘુષ્ટ ને બદલે જુષ્ટ શબ્દનો સ્વિકાર કરે છે.] **મધુપતિઃ**—કૃષ્ણ **પશુપાલૈઃ** બલેન ચ **સહ** **ઈતિ—સહ પશુપાલબલઃ**—ગોવાળીયાઓ અને બળસદ્ર સહિત **અવગાહ્ય**—પેસીને **ગાઃ** **ચારયન્**—ગાયોને ચારતાં ચારતાં **વેણું** **ચુકૂજ**—વેણુ વગાડ્યો.

શકે; તેમ—‘હું તે કોણુ? અને આ બધું માંડું છે,’ એમ કહેનારો—રાગદ્વેષના કચરામાં રોળાએલો જીવ—શ્રીકૃષ્ણનાં આ ચરિત્રો સમજી શકે નહિં. આ ચરિત્રો સમજવા માટે કાંઈક ઉંચાણમાં આવો. ભદ્રની ઘડીયાળ જોવી હોય, એમણે એથે પાંચમે માળે ચડવું જોઈએ. જીવભાવ મૂકીને જરા બહાર આવો. કોઈ દિવસ તો આમ કરો—

કમળ—કમળ જળમાં રહે છતાં નિર્લેપ રહે, તેમ જ્ઞાની જગતમાં રહે છતાં નિર્લેપ રહે. જળાશયમાં ગમે એટલું જળ વધે, તોપણ કમળ જળ ઉપરજ રહે, તેમ સંસારમાં અનેક ઉથલ પાથલ થાય, તોપણ જ્ઞાની સંસારની ઉપરજ રહે. સંસારમાં દટાઈ જાય નહિં.

વેણુ—આ વેણુ શા માટે આટલો બધો ભાગ્યશાળી હતો? તે વાત અગાઉ દ્રષ્ટાંત આપીને કરી છે. સૂઘળાં વાજાંત્રમાં વેણુ મધુર વાજાંત્ર છે. [ચોમાસામાં અને રાત્રે સર્વત્ર શાંતિ પ્રસર્યા પછી, તે બહુજ મધુર વાગે છે.] તે સાંભળીને સર્પ જેવું ઝેરી જનવર નિર્વેર થઈને સામે આવીને લોડે છે. કોઈને ન ધીરે એવા મૃગો પણ પાસે આવીને બેસી જાય છે. ચંચળ સ્વભાવવાળી વ્રજગંગાઓ પણ, શ્રીકૃષ્ણનો વેણુ સાંભળીને ગાંડી થઈ જાય છે. વેણુને સાત છિદ્રો છે. સાત છિદ્રોથી શ્રીકૃષ્ણ એમ સૂચવે છે કે—‘અશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપી મારા છ ધર્મો સંદિત સાતમો હું પોતે, જીવોના કલ્યાણ માટે આવ્યો છું. અંસીના નાદથી તમને સૌને આમંત્રણ કરું છું—મસારા કરું છું.’

સ્વર—સ્વરની શક્તિ ઘણી છે. તમામ વૈદિક કર્મો મંત્રને આધીન છે, અને મંત્રો સ્વરને આધીન છે. રણના મેદાનમાં પણ રણસીંગા વાગે, ત્યારે યોદ્ધાઓને શરાતન આવે; ઘોડા હણહણે, અને હાથીઓ ગર્જના કરે. વાજાંત્ર ન હોય તો નાટકશાળા પણ શીક્ષી લાગે. શ્રીકૃષ્ણે સ્વરમાં સુધા ભરીને જીવોને ભગવદ્ભય કર્યા. જીવો કેવા થયા?—

તદ્વુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્-તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ । (ગીતા અ. ૫-૧૭)

સ્થાવરજંગમો પોતાના સ્વાભાવિક ધર્મ છોડી દઈને ભગવદ્ભય બન્યા.

વનની શાલાનું વર્ણન કેવું છે! કાવ્યની રચના કેવી છે? શ્રીમદ્ ભાગવત કાવ્યરૂપે પણ સુંદર છે.

વૃંદાવનની શાલા—ન્યાં નગરનો રાજા ખીરાળે છે, ત્યાં—જંગલમાં મંજળ થાય છે, ત્યારે રાજાઓનો રાજા ન્યાં ખીરાળે, ત્યાં શાલા પોતે હાજર રહે, એમાં નવાઈ શી?

૫૬૦

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ છે એની દાસીરે.

ભૂતળ૦

વેણુની અસર શી થઈ તે સાંભળો—

તદ્વ્રજસ્ત્રિય આશ્રુત્ય, વેણુગીતં સ્મરત્યમ્ ॥

કાશ્વિત્પરોક્ષં કૃષ્ણસ્ય, સ્વસસ્વીભ્યોઽન્વવર્ણયન ॥૩॥

૩ ૫૬૦છેદ—સ્મરત્ય (કામદેવનો) ઉદયઃ યસ્માત્ તત્ત્વમ્ ઇતિ વેણુગીતં—કામદેવનો ઉદય કરે એવા વેણુગીતને કાશ્વત્ વ્રજસ્ત્રિયઃ આશ્રુત્ય—કેટલીએક વ્રજની સ્ત્રિઓએ સાંભળીને કૃષ્ણસ્ય પરોક્ષ—શ્રીકૃષ્ણની પરોક્ષ (ગેરહાજરીમાં) સ્વસસ્વીભ્યઃ—પોતાની સખિઓ પાસે અન્વવર્ણયન—તેનું વર્ણન કરવા લાગી.

તદ્વર્ણયિતુમારબ્ધાઃ, સ્મરન્ત્યઃ કૃષ્ણચેષ્ટિતમ્ ॥

નાશકન્સ્મરવેગેન, વિશ્લિષ્તમનસો નૃપ ॥૪॥

અર્થ—કામદેવને ઉદય કરે, એવું વેણુગીત-વેણુનો નાદ-સાંભળીને, કેટલીએક મજની સ્ત્રિઓ, શ્રીકૃષ્ણની પરોક્ષમાં-ગેરહાજરીમાં, પોતાની સખીઓ પાસે, વેણુનું વર્ણન કરવા લાગી. (૩) હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રોને યાદ કરતી ગોપીઓએ, વેણુગીત સાથે શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન કરવા માંડયું; પણ કામદેવના વેગથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળી હોવાથી, તેઓ તેનું વર્ણન કરી શકી નહીં. (૪)

૩-૪ વિવેચન—

કાશ્ચિત્ કલ્પમેવ—વેણુની અસર સૌને સરખી થઈ નથી; પણ અમુક અધિકારી સ્ત્રિઓનેજ વેણુની અસર થઈ, એમ કાશ્ચિત્ શબ્દ સૂચવે છે. તેનું કારણ શું? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

‘નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય, યોગમાયાસમાવૃતઃ’ હું યોગમાયાથી ઢંકાયેલો રહું છઉં, તેથી સૌ મને ઓળખી શકતા નથી. જેમનો માયાનો પડો હું ખસેડી નાંખું, તેઓજ મને જોઈ શકે.

સ્મરોદયમ્ વેણુગીતમ્—કામદેવને ઉત્પન્ન કરે એવું વેણુગીત-વેણુમાં ગાયેલું સંગીત. સંગીતનો આનંદ કાંઈ ઓર છે. આધિવ્યાધિથી મુંઝાયેલા જીવોને, સંગીતથી જેટલો આનંદ થાય છે; તેટલો આનંદ બીજાથી થતો નથી. જ્યારે પ્રભુ પોતે ગવૈયા બન્યા. ત્યારે તો ઓરજ આનંદ હોય. ગોપીકાઓને સન્યાસી કહીએ, તો શ્રી કૃષ્ણે વેણુમાં એવું શું ગાયું હશે? સાવધાન થઈને સાંભળો. ગાફલ રહેશે તેમનું જશે.

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो, धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा, रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ૫૧ ॥

विवक्तसेवी लघ्वाशी, यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं, वैराग्यं सन्मुक्तचेतः ॥ ૫૨ ॥

अहंकारं बलं दर्पं, कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो, ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ૫૩ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा, न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु, मदभक्तिं लभते पराम् ॥ ૫૪ ॥

भक्त्या मामभिजानाति, यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा, विशते तदनंतरम् ॥ ૫૫ ॥ [ગીતા અ. ૧૮]

વિગેરે—

૪ પદ્યછંદ—હે નૃપ!—હે રાજા ! કૃષ્ણચેષ્ટિતમ્ સ્મરન્ત્યઃ—શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રોને યાદ કરતી ગોપીકાઓએ તત્ વર્ણયિતું આરબ્ધાઃ—વેણુગીત (સાથે શ્રીકૃષ્ણ લીલાઓ)નું વર્ણન કરવા માંડયું, પણ સ્મરવેગેન વિશ્લિષ્તમનસઃ—વ્યાકુલચિત્તાઃ—કામદેવના વેગથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળી હોવાથી મં અજાન—તેઓ વર્ણન કરી શકી નહીં.

‘અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો મુમુક્ષુ ધીરજથી મન ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, શબ્દાદિ વિષયોને તજીને, તથા તે તે વિષયોના રાગદ્વેષને ફેંકી દેખીને, [૫૧] એકાંત સેવનારો, થોડો હલકો અહાર કરનારો, મન વાણી અને કાયાને જીતનારો, નિત્ય ધ્યાનયોગ પરાયણ રહેનારો, વૈરાગ્યનો સારી રીતે આશ્રય કરનારો થાય છે. [૫૨] તથા અહંકાર, બળ, દુરાગ્રહ, કામ, ક્રોધ, અને સંગ્રહ (પરિગ્રહ) નો પરિત્યાગ કરીને, જ્યારે સ્વતંત્ર (અહંતા મમતા વિનાનો) અને શાંત ચિત્તવાળો બને છે, ત્યારે તે મને પામવાને યોગ્ય થએલો ગણાય છે. [૫૩] મને પામવાની ઇચ્છાવાળો પ્રસન્ન ચિત્તવાળો બનીને, કશાનો શોચ કરતો નથી, અને કશાની ઇચ્છા કરતો નથી. તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં સમદષ્ટિ રાખે છે. ત્યારે તે મારી પરાભક્તિને પામે છે. [૫૪] હું કે જે અપારશક્તિવાળો છઉં તેને, એટલે મારી પાસે જે કંઈ છે તે સહિત મને, પરાભક્તિ વડે, તત્ત્વથી, યથાર્થ રીતે, જાણી શકે છે. એવી રીતે મને જાણીને તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે—પેસે છે—લવલીન થાય છે. [૫૫].

વેદોનો સાર ઉપનિષદોમાં, અને ઉપનિષદોનો સાર ગીતામાં. આવું કંઈ શ્રીકૃષ્ણે અંસીમાં ગાઇને, અધિકારી જીવોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પોતાને આંગણે રાગને આવેલો જોઈને, ગરીબ ઘરડી ડોસી, વિદ્વત્ત થઇ જાય—શું બોલવું તે આવડે નહીં; તેમ શ્રીકૃષ્ણનું સંગીત, (આમંત્રણ) સાંભળીને, ગોપીઓ ઘેલી થઇ ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણના ચરણને સેવનારા, નાનામાં નાના ભક્તો અને જ્ઞાનીઓ પણ, વિષયોને તજવાની ભલામણ કરે છે; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતે વેણુમાં વિષયોનો ઉપદેશ કરે, તે વાત તો કેમ મનાય? ન જ મનાય. માટે વેદોનાં, ઉપનિષદોનાં, શાસ્ત્રોનાં અને સંતોનાં જેજે વચનો, પ્રભુ તરફ ખેંચે છે, તે તમામ મુમુક્ષુઓને હિસાબે, કંઈક વેણુગીત છે—કંઈક વેણુનાદ છે. શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રીનિઅંકાચાર્ય, શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામી, શ્રીસ્વામીનારાયણ, વિગેરે સંતોએ કંઈક આવો વેણુનાદ કર્યો હતો. જે સાંભળીને અનેક રંગ-ભીનાં થયાં. શ્રીગોતમબુદ્ધ, જસસકાઈસ્ટ અને મહમદ પેગંબર પાસે પણ આવું કંઈક વેણુ-ગીત હતું. તેમની પાસે કંઈક હતું, અને શ્રીકૃષ્ણ પાસે તો અવંગ-આખો વેણુ હતો. શ્રીકૃષ્ણ પૂરણ પુરષોત્તમ છે, માટે તેમનો અંસીનાદ પૂર્ણ હતો.

૫૬—રાગ—રેખતા તાલ—દ્વાદશ.

અયે સ્યામ તેરી અંસરીને, ક્યા સિતમ કિયા,
તનકી રહી ન હોશ, મેરે મનકો દરલિયા—અયે૦
અંસીકી મધુર ટેર સુની, પ્રેમરસ ભરી;
વ્રજનાર લોકલાજ, કામકાજ તજદિયા—અયે૦
નભમેં ચડે વિમાન ખડે, દેવ ગણ સુને;
મુનિયોકા છૂટા ધ્યાન, પ્રેમ ભક્તિરસ પિયા—અયે૦
પશુઓને તજ ઘાસ, પંછી મૌન હો રહે;
જમુનાકા રુકા નીર, પવન ધિર હો ગયા—અયે૦
એસી બળધ અંસરી, સખલોક વશ કિયે;
બ્રહ્માનંદ દરસ દીજિએ, મોહિ રાસકે રસિયા—અયે૦

સ્મરણુથી લાલ શું ?—તદ્ ગુણેષુ પ્રસક્તાહિ, તદાસક્તા ભવંતિ હિ । [સુખોધિની]
જેઓ ભગવદ્ ગુણોમાં આસક્ત હોય, તેઓ ભગવાનમાં આસક્ત થાય.

કામ—એટલે અભિલાષ, રસ, પ્રેમ વિગેરે.

આ વખતે શ્રીકૃષ્ણ કેવા અન્યા હતા તે સાંભળો—

રાગ—માલિની.

बर्हापीडं नटवरवपुः, कर्णयोः कर्णिकारं ।

विभ्रद्वासः कनककपिशं, वैजयन्तीं च मालाम् ॥

रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया, पूरयन् गोपवृन्दैर् ।

वृन्दारण्यं स्वपदरमणं, प्राप्तेऽस्तेऽकीर्तिः ॥૫॥

અર્થ—માથા ઉપર મોરપીંછનો મુગટ. કાનમાં કર્ણિકારનાં પુષ્પ, શરીર ઉપર સોના જેવું પીથું વસ્ત્ર-પીથું પીતાંબર, અને કંઠમાં વૈજયંતી માળાને ધારણ કરનારા, નટની પેઠે શોભતા ઉત્તમ વેષવાળા, અને પોતાના અધરની સુધાથી વેણુનાં છિદ્રોને પૂરતા-વેણુ વગાડતા, અને ગોવાળીયાઓના સમુહો જેમની કીર્તિનું ગાયન કરતા હતા-એવા શ્રીકૃષ્ણભગવાન, પોતાના પગલાંનાં ચિન્હોથી શોભતા વૃંદાવનમાં પધાર્યા. (૫)

૫ વિવેચન—

રસ એ પ્રકારનો હોય છે. એક ધર્મોસંહિત અને બીજો કેવળ-માત્ર-રસજ. નાટક-શાળાઓમાં કેવળ રસજ હોય છે. એટલે નાટકમાં જે રાજા અન્યો, તે રસપુરતોજ હોય છે, સાચો હોતો નહીં. નાટકમાં સ્ત્રીપુરુષ અન્યાં, તે રસપુરતાંજ-સાચાં નહીં. ગોપીકાઓને લાડ લડાવવા માટે, પ્રભુ એક પ્રકારના રસરૂપે વ્રજમાં પધાર્યા છે. એટલે સાક્ષાત્ અવતાર લઇને-શરીર ધારણ કરીને-પ્રભુ પધાર્યા છે. વેણુનાદનો રસ રેલાતો જોઇને ગોપીકાઓ ગાય છે કે-

રાગ-પ્રભાતી તાલ દાદરા.

[બરાબર પ્રેમથી ઉપાડજો. હુખુંપુખું અમને નહીં ભાવે.]

આજ સખિ શ્યામસુંદર અંસિયા બળવે;

અંસિયા બળવે હેરી-મોરલીયાં બળવે—આજ સખિ૦

૫ પદચ્છેદ—बर्हाणि तन्मयः आपीडः (મુગટ) तं विभ्रत्-મોરપીંછના મુગટને ધરનાર. कर्णयोः कर्णिकारं-કાનમાં કર્ણિકારનાં પુષ્પ ધારણ કર્યા હતાં તે. कनककपिशं वासः-સોના જેવું પીથું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું તે. च वैजयन्तीं मालां-વૈજયંતી માળા પહેરી હતી તે. नटेषु वरः तस्य वपुः इव वपुः यस्य सः इति कृष्णः-નટના જેવા શોભતા શ્રીકૃષ્ણ. वेणोः रन्ध्रान् अधरसुधया पूरयन्-વેણુનાં છિદ્રોને પોતાની અધરસુધાથી (નીચલા હોઠમાંથી ઝરતા અમૃતથી) પૂરતા. [અધર ઉપર વેણુ રાખીને વાયુથી તેના છિદ્રો પુરીને વેણુ વગાડતા હતા એ ભાવ છે.] गोपवृन्दैः गीता कीर्तिः यस्य सः-ગોવાળીયાનાં ટોળાઓ જેમની કીર્તિનું ગાયન કરતા હતા એવા શ્રીકૃષ્ણ. स्वपदरमणं-વૃંદારણ્ય-પોતાનાં પગલાંથી શોભતા વૃંદાવનમાં પ્રાવિશત-પધાર્યા.

મોરમુગટ શિર ચડાય, પગમેં નૂપુર સુહાય;
 અંસી મુખમેં લગાય, મધુર મધુર ગાવે—આજ૦
 યમુનાકો રક્ત વાર, તરૂનકી ઝુક્ત ડાર;
 ઘેનુ મુખ ઘાસ ડાર, ધુનિમેં મન લાવે—આજ૦
 અહ્લા સુર રાજ શેષ, શંકર ગૌરી ગણેશ;
 ધાર ધાર મનુજવેષ, વૃંદાવન આવે—આજ૦
 અંસી ધુન સુન અપાર, ભૂલે મુનિ મન વિચાર;
 અહ્લાનંદ ગોપનાર, તનમન વિસરાવે—આજ૦

સુધા—સુધા એટલે અમૃત અગર મીઠાશ. સુધા ત્રણ પ્રકારની છે. દેવભોગ્ય, ભગ-
 વદ્ભોગ્ય અને સર્વભોગ્ય. નદી, સરોવર, અને પર્વતો વિષે સ્થાપન કરેલી સુધા દેવભોગ્ય
 છે. ભગવાનના અધરમાં જે સુધા છે તે ભગવદ્ભોગ્ય છે. એટલે એ સુધાનો અનુભવ
 ભગવાન પોતે, અગર યશોદા, અને ગોપિકાદિ ભગવાનના અંતીમ ભક્તોજ કરે છે. શાસ્ત્રો અને
 સંતો જેમનો મહિમા ગાય છે, એવાં જેમનાં નિર્મળ અંતઃકરણ થઈ ગયાં હોય છે—પ્રભુમાં
 લવલીન અંતઃકરણ થઈ ગયાં હોય છે, તેઓજ અંતીમ ભક્તો કહેવાય છે. આ ભક્તોનું
 ખાસ લક્ષણ સાંભળો—

ગોપાઈ—‘ગદ્ગદ ગિરા નયન વહ નીરા, મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા.’

વૈષ્ણનાદ દ્વારા બહાર નીકળતી સુધા સર્વભોગ્ય છે. એટલે તે સુધા સર્વ જીવોથી
 સાક્ષાત્ ભોગ્ય છે. આ છેલ્લી સુધા નાદદ્વારા—કાનદ્વારા—ભોગ્ય છે. હરિગુણ સિવાયના અનેક
 રસનું પાન કરવાથી, ઉચ્છિષ્ટ—એકું—થએલું મુખ, આ સુધાનું પાન કરી શકતું નથી. આ
 નાદસુધા કાનદ્વારા હૃદયમાં પેસીને મુખદ્વારા ઉભરાય છે—મુખદ્વારા શ્રીહરિનું સ્મરણાદિ કરાવે
 છે. આ પ્રમાણે મુખને ભગવદ્ભોગ્ય કરે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી આ સુધા હૃદયમાં પ્રવેશ કરતી
 નથી, ત્યાં સુધી મુખદ્વારા ભગવદ્દાવેશ ઉભરાતો નથી. જેટલે અંશે સુધારસ હૃદયમાં પ્રવેશ
 કરે છે, તેટલે અંશે નિરોધ—એકાગ્રતા—સિદ્ધ થાય છે. નિરોધ થતાં બાહ્ય વિષયોના મુખ
 દુઃખનું ભાન મટી જાય છે. શ્રીકૃષ્ણના રસીલા રૂપમાં, અને તેમની રસીલી અંસીમાં, ચિત્તની
 વૃત્તિઓ તલ્લીન થઈ જાય છે. હવે સુધાનો રસ અંધ કરીને આગળ વધીએ.

વૈન્યંતીમાળા—જે માળામાં સફેદ, લાલ, પીળાં, લીલાં અને કાળા રંગનાં પુષ્પો હોય,
 તે વૈન્યંતીમાળા કહેવાય. કોઈ કોઈ ટીકાકાર કહે છે કે—‘જેમાં પાંચ જાતનાં રત્નો જડ્યાં
 હોય તે વૈન્યંતીમાળા કહેવાય.’ આ માળા પગ સુધી લાંબી હોય છે. આવી લાંબી માળાઓ
 પહેરનાર ડોકોરમાં અને નાથદ્વારામાં છે. જાઓ ત્યારે નિહાળીને જોજો.

યમુનાજીને કાંઠે પ્રભુ કેવાં દેખાતા હતા ?—

૫૬.

દેખો સખિરે ડોલરીયો—કાલંદરીને કાંઠે ઉભોરે (૨)

પ્રાણજીવન રૂંડું પહેર્યું પિતાખર, હારે મોરમુગટ મનોહર ધરિયો—કાલં

વાંસળી વગાડે ને મોહ પમાડે, હારે તેનો ચાળો જાદુડાનો ભરીયો—કાલં

ભીનેવાને પણ ભલ્લો શોભે છે, હારે—પેલો ગુંજનો હાર તેણે ધરીયો—કાલં

વઢકારી નારીયો તો કહે છે વઢકારો, હારે—મને લાગે હાપણનો દરિયો—કાલં

માંકડાં લેને કાલે માખણ માગવા, હારે-મારા ફળીયામાં ઘેર ઘેર ફરીયો—કાલં
કેકવાર આંગણે નચાવું નાનકડો, હારે-પેલો કાનકુંવર કેશરિયો—કાલં
રંગીલો નાથ ઋષિરાજનો રૂપાળો, હારે એ તો આપણે કાળે અવતરીયો—કાલં

હવે આગળ ગોપીકાઓની સ્થિતિ તપાસીએ.

इति वेणुरवं राजन्, सर्वभूतमनोहरम् ॥

श्रुत्वा ब्रजस्त्रियः सर्वा, वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे ॥६॥

અર્થ—હે રાજન્ ! ઉપર પ્રમાણે પ્રાણીઓના મનને હાર લે એવા વેણુ-
નાદને સાંભળીને, કામાતુર થયા છતાં, શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રોનું વર્ણન કરતી સર્વ
વ્રજાંગનાઓ, પદે પદે મનથી ભગવાનનું આલિંગન કરતી હતી. (૬).

૬ વિવેચન—

સ્ત્રીતત્ત્વ—સ્ત્રીજીવ પ્રકૃતિને આધીન છે. તેથી તેનામાં પ્રાકૃત ગુણોની પ્રબળતા
વધારે હોય છે. પુરૂષમાં પુરૂષના અંશનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, તેનામાં પ્રકૃતિના ગુણોની નિર્બ-
ળતા હોય છે. આ પ્રાકૃત ગુણોનો નાશ કરીને, જ્ઞાન વૈરાગ્યની સીડીએ ચડીને, મોક્ષની
પ્રાપ્તિ કરવી, તે સ્ત્રીઓ માટે અને સ્ત્રીઓ જેવા સાધન રહિત પુરૂષો માટે, ઘણુંજ અઘરું
કામ છે. માત્ર સાવધાન પુરૂષોજ સાધનથી મુક્ત થાય; સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રિયો જેવા સાધન
રહિત પુરૂષો, પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે કાળાંતરે મુક્ત થાય. સ્ત્રિઓને અનાયાસે પુરૂષ તત્ત્વમાં
પ્રીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે નિયમને આધારે રામાવતારમાં ઘણી સ્ત્રિઓને રામ
ઉપર મોહ થયો હતો. શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું, શ્રીરામે તેમને વચન આપ્યું
હતું. શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં એવો કામળગારો વેષ ધારણ કર્યો, કે સ્ત્રિયો તો તેમને જોઈને
પરવશજ થઈ જાય. દેવાંગનાઓ અને પશુ પક્ષીઓની માદાઓ પણ, શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓમાં
અંબલગઈ. ગીતાને ૯મે અધ્યાયે કૃષ્ણ બોલ્યા કે—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य, येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्-तेऽपि यांति परां गतिं ॥

‘અંબલગઈ જાય,’ એટલે શ્રીકૃષ્ણના આશ્રિત થાય. અસુરો વૈરભાવે પરમગતિ
પામ્યા; ત્યારે સ્ત્રિયો સ્નેહ ભાવે પરમગતિ કેમ ન પામે? પામેજ. પરીક્ષિત
આગળ શંકા કરે છે કે-ગોપીકાઓએ તો વ્યભિચાર બુદ્ધિથી શ્રીકૃષ્ણને ભળ્યા. પણ
શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષ અગર સ્ત્રી કાંઈ નથી. પુરૂષ કહીએ તો હજી હવે નિશાળે બેસવાના
છે. બાળક કહીએ, તો મોટા મોટા કંસાદિ અસુરોને કેવી રીતે મારી શકે? સાર એ છે
કે-કોઈ રીતે શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં પ્રીતિ થવી જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના ખાતામાં, વૈરાગી

૬ પદ્યછંદ—હે રાજન્-હે પરીક્ષિત ! **इति**-(૩-૪ શ્લોક સાથે સંબંધ છે) ઉપર
પ્રમાણે. **सर्वभूतमनोहरं वेणुरवं श्रुत्वा**-પ્રાણીઓના મનને હાર લે એવા વેણુ નાદને
સાંભળીને. **सर्वाः ब्रजस्त्रियः वर्णयन्त्यः**-કામાતુર થયા છતાં શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રોનું વર્ણન
કરતી સર્વ વ્રજાંગનાઓ **अभिरेभिरे** [અભિરેમિરે પાદ પણ છે.]—પદે પદે મનથી
ભગવાનનું આલિંગન કરતી હતી.

સંતોએ પણ, સ્ત્રીએને પહેલો નંબર આપ્યો છે. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો જે પ્રેમ, તે આ સંસારમાં પ્રેમની ટોચ અગર હદ. તેથી આગળ પ્રેમનું પ્રમાણ આપી શકાય નહીં. તેથી વૈરાગી ભક્તો પણ શ્રીકૃષ્ણને પતિ ભાવે ભજવા લાગ્યા. સાંભળો નરસીંહ મહેતો ગાય છે.

રાગ—પ્રભાતિયું.

સારમાં સાર અવતાર અખળાતણો, જે બળે બળભદ્ર વીર રીઝે;
પુરુષ પુરુષાતન, શું કંઈ હે સખિ ! જેથી નહિં માહરં કામ સીજે. સાર૦
મુક્તિ પર્યંત તો પ્રાપ્તિ છે પુરુષને, સત્ય જે સેવક ભાવ રાખે;
રસભર્યું રસણું, નાથ નોહરા કરે, તે નહિં નારી અવતાર પાખે—સાર૦
ધ્રુવ આદિક અજ ધ્રુવ ને મહામુનિ, ગોપિકાચરણરજ નિત્ય વદે;
ગોપિથી આપને, અધમપણું લેખવે, નરપણું નવ રચે આપ નદે, સાર૦
વેદ વેદાંત ઉપનિષદો ખટ મળી, જે મથીને રસ પ્રગટ કીધો;
તે રસ ભાગ્યનિધિ, ભામની ભોગવે, અહોનિશ અનુભવે સંગ લીધો—સાર૦

* * * * *

પ્રેમરસ પાને તું મોરના પીંછધર, તત્ત્વનું ટુંપણું તુચ્છ લાગે;
દુખળા ઠોરનું, કુશકે મન ચળે, ચતુરધા મુક્તિ તેઓજ માગે—પ્રેમ૦
પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રીછયો નહિં, શુકદેવજીએ સમજી રસ સંતાડ્યો;
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરી ગ્રન્થ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો માર્ગ સિધો દેખાડ્યો—પ્રેમ૦
મારીને મુક્તિ આપી ઘણા દૈત્યને, જ્ઞાની વિરાગી બહુ મુનિરે જોગી;
પ્રેમને યોગ્યતો, વ્રજતાળી ગોપિકા, અવર વિરલા કોઈ ભક્ત ભોગી—પ્રેમ૦
પ્રેતને મુક્તિ તો, પરમ વદ્ધલ સદા, હેતુના છવતે હેતુ જનણે;
જન્મોજન્મ લીલારસ આખતાં, લલાણનાં વલાણ જેમ દ્વાર આણે—પ્રેમ૦
મેં ગ્રહો હાથ ગોપીતણા નાથનો, અવર બીજું મને કાંઈ ન ભાવે;
નરસૈયો મહામતિ, ગાય છે ગુણકર્થી, જતિ સતિને તો સ્વપ્ને ન આવે—પ્રેમ૦

શ્રીકૃષ્ણને રીજવવા માટે રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતામાં સ્ત્રીત્વ લાગ્યા હતા. માત્ર સ્ત્રીના પોશાકથી સ્ત્રીત્વ અગર સખિત્વ મળી શકતું નથી. સ્ત્રીત્વની ભાવના કરવાથી અને તે ભાવનાને ખીલવવાથી, સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. હામ, દામ, અને દામવાળો માણસ, કારટે ચડે, અને નિઃસાધન પુરુષ પાઘડી ઉતારીને પગે લાગે. તેમ કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓને હણી નાંખીને જેઓ સાધન સંપન્ન થયા હોય, તે પુરુષો મુક્તિને માટે લક્ક કરે; પણ જેઓ નિઃસાધન હોય, છતાં શ્રીહરિને રીજવવાની ધગશ તેમને થઈ હોય, તો તેઓએ અવશ્ય શ્રીહરિને શરણે આવી જવું જોઈએ,

દોહરો—સેવક સેવ્ય ભાવ બિનુ, ભવ ન તરીય ઉરગારિ;

ભજહુ રામપદ પંકજ, અસ સિદ્ધાંત વિચારી—સીયા૦

કારણ કે—

સોરઠો—ભાવવશ્ય ભગવાન, સુખનિધાન કરૂણાભવન;

મતા મદ માન, ભજીય રામ સીતા રમણ—સીયાવર૦

કેમ સાધવાન છેને ? દૈત અદૈતના બેઉ રસ્તા ખુલ્લા છે. પોતાના અધિકારનો વિચાર કરીને, ગમે તે રસ્તે પ્રયાણ કરવું. અદૈતનો રસ્તો મોઢો છે. સાધન સંપન્ન થયા વિના, માત્ર બોલવાથી કાંઈ મળે એવું નથી. કામ ક્રોધાદિને ખભે બેસાડી રાખે, રાજદાસમાં રમતા રહે, અને ‘આવો હું તમને અદૈતની વાતો કહું,’ તેથી કાર્ય સરે એમ નથી.

સેવક તત્વમાં સ્ત્રીતત્વ ઉંચી ભૂમિકા ભોગવે છે. સેવકતત્વના કરતાં સ્ત્રીતત્વ ઘણીજ નીકટતા, એકતા અને દૃઢતા સૂચવે છે. હજી આ વિષયને જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જણાય છે કે—પ્રભુને પામવા માટે પુરૂષને સ્ત્રી થવાની જરૂર નથી, પણ પુરૂષને પોતાનું પુરૂષપણનું અભિમાન છોડવાનું છે, અને સ્ત્રીને પોતાનું સ્ત્રીપણનું અભિમાન [લજ્જા, અજ્ઞાન, મોહ વિગેરે] છોડવાનું છે. અંદરથી હુંપણું મટી જાય, એ કાંઈ નાનકડી વાત નથી. આ કઈ સ્થિતિ ?—સાંભળો—

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણ-મૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

હિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ, સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥

પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીયો વધારે અજ્ઞાન છે; તો પણ સેવાધર્મમાં સ્ત્રીયો વધારે ટેવાયેલી હોવાથી, સ્ત્રીયો શ્રીકૃષ્ણની કૃપાપાત્ર છે. થોડી મહેનતે સ્ત્રીયો શ્રીહરિને રીજવી શકે છે. જે સ્ત્રીયો શ્રીકૃષ્ણ રાજી થાય એવું આચરણ પાળતી નથી, શ્રીકૃષ્ણને કદિ એકાંતે ભેટતી નથી—અંતરમાં ઝાળખતી નથી. ગદ્ગદ કંઠે થઈને કદિ શ્રીહરિના ગુણવિંદ ગાતી નથી, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતમાં હૃદયને ભીજવતી નથી; તે સ્ત્રીયોનું સ્ત્રીત્વ પશુ પક્ષીઓની માદા જેવું શુષ્ક છે. સંસારના બંધનથી અમુક અંશમાં મુક્ત થયેલી વિધવા બહેનોએ, કમર કસીને શ્રીહરિને વરવું. જેમ બને તેમ શ્રી હરિના થવું. સ્ત્રીયોમાં મિરાનો ડંકા છે. મિરાનો પહેલો નંબર છે. આવા રઢીયાળા શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઈને મીરાંએ ગાયું હતું કે—

૫૬.

[બરાબર ભાવથી ઉપાડજો].

મુખગની માયા લાગીરે, મોહન તારા—ટેક૦

મુખડું મેં જોયું તારું, સર્વે જુગ થયું ખારું. (૨)

[ઝો-હો-હો—જોતાંવેત જગત્ મિથ્યા ફરીયાર].

મુખડું મેં જોયું તારું, સર્વે જુગ થયું ખારું; [૨]

મન મારું રહ્યું ન્યારું રે— મોહન તારાં મુખં

સંસારીનું મુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું; [૨]

તેને તુચ્છ કરી ફરીએ રે— મોહન તારાં મુખં

સંસારીનું મુખ કાચું, પરણીને રંગાવું પાછું; [૨]

તેને ઘેર શીદ જઈએ રે— મોહન તારાં મુખં

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો—ઝો-હો-હો—

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો; [૨]

રંગવાનો ભય ભાગ્યોરે— મોહન તારાં મુખં

બહાલા મારા વ્રજવાસી, દર્શન દોને અવિનાશી; [૨]

પ્યારી છઉં હું તારી દાસી રે— મોહન તારાં મુખં

આઈ મીરાં બલિહારી, આશા મુને એક તારી; [૨]
હવે હું તો બડભાગી રે— મોહન તારાં મુખં
આ લાલ લેવા માટે પ્રીતમ પશુસ્ત્રિ બની ગયા છે—સાંભળો—

૫૬.

એવો અખંડ અમરવર હું વરી, ફરી પડવો નહીં ભવફંદ—અમરવર હું વરીં

[બરાબર ઉપારો. કેમ ઢીલા પડ્યા ? શું બહેનો ઉઘે છે ? તમારે માટે તો શ્રીકૃષ્ણે અવ-
તાર લીધો છે.]

જેનું રૂપસ્વરૂપ સોહામણું, અખિલ લોક તણો આનંદ—અમં
જેને વરવા તીરથ તપ આચરે, ધરે ધ્યાન ને યોગ વૈરાગ્ય—અમં
કરે કાશી કેદાર હિમાળે ગળે, તજે રાજ સર્વે સુખ ત્યાગ—અમં
ખેલી ખેલ બતાવે બહુ ભાતના, કાઢી શકે નહિં સતી કેરો વેશ—અમં
સતી સ્વાંગ ધરે તે નિશ્ચે બજે, કરે પાવકમાંહિ પ્રવેશ—અમં
પ્રેમે પામી પતિ પરમાત્મા, રહી રૂપમાં એક રસલીન—અમં
સ્વામિ પ્રીતમનો શોભાભર્યો, સિંધું અમૃતમાં મન મીન—અમં

‘પદે પદે મનથી ભગવાનનું આલિંગન કરતી હતી.’ આ શબ્દો ગોપીકાઓના અંતીમ
પ્રેમનું સૂચન કરે છે.

વેણુનાદ સાંભળીને પ્રથમ તો ગોપીકાઓ વિલ્વળ થઈ ગઈ. કાંઈ ખોલી શકી નહીં.
ન્યારે બે પ્રકારના વિચારો એકજ વખતે માનસસૃષ્ટિમાં રમવા આવે, ત્યારે તેઓમાંથી જે
ઓછા વીર્યવાળો હોય, તે ભૂમિકા છોડીને ચાલ્યો જાય. એ પ્રમાણે ગોપિકાઓને બન્યું. થોડા
વખત સુધી સ્મર—(કામ) અને ભગવદાસક્તિ બેઉનું માનસસૃષ્ટિ ઉપર યુદ્ધ ચાલ્યું. ન્યારે
સ્મર ચાલ્યો ગયો. અને યુદ્ધ બંધ થયું, ત્યારે ગોપીકાઓ ખોલી શકી. (આ કથા મન
સંબંધી તત્ત્વવિદ્યાનો વિષય છે. કામશાસ્ત્રનો વિષય નથી.)

જેમ ડોક્ટરો સ્ત્રિઓના ગુણ ભાગોનું, વિકારરહિત રહીને, અવલોકન કરે છે;
તેમ શ્રીમદ્ વેદવ્યાસે અને વૈરાગ્યવાન શુકદેવજીએ, આ વિષયોનું વર્ણન વિકારરહિત
રહી ને કર્યું છે. શ્રાતા અને વક્તાઓ, તે પ્રમાણે વિકાર રહિત થઈને વર્તે, તોજ તેમને
શ્રવણનો લાલ મળે.

ગોપિકાઓ શું કહે છે તે ભાવથી સાંભળો—

મોખ્ય ઝુઝુઃ ॥

અક્ષણ્વતાં ફલમિદં ન પરં વિદામઃ, સત્યઃ પશૂનનુ વિવેશયતોર્વયસ્યૈઃ ॥

વક્ત્રં વ્રજેશસુતયોરનુવેણુજુષ્ટં, યૈર્વા નિપીતમનુરક્તકટાક્ષમોક્ષમ્ ॥૭૧॥

૭ પદ્મછેદ—સત્યઃ—હે મખિઓ ! વયસ્યૈઃ—મિત્રાની સાથે. પશૂન અનુ વિવેશ-
યતોઃ—ગાયોને લઇને વનમાં પેસતા. વ્રજેશસુતયોઃ—રામકૃષ્ણના અનુવેણુજુષ્ટં—વેણુથી
સેવાતું—વેણુ વગાડતું. વા—અને અનુરક્તાનાં કટાક્ષાણાં મોક્ષઃ યસ્મિન તત્ વક્ત્રં—સ્નેહ
ભરેલા કટાક્ષોને મૂકતું મુખ. યૈઃ નિપીતં—જેઓએ નીરખીને જોયું તે અક્ષણ્વતાં ફલં
—તેઓનેજ આંખોનું ફળ પ્રાપ્ત થયું. પરં ન વિદામઃ—નેત્રાણાઓને તેથી કાંઈ
અન્ય ફળ હોય, એમ અમે જાણતી નથી.

અર્થ—હે સખિઓ ! મિત્રોની સાથે ગાયોને લઇને, વનમાં જતા રામ-કૃષ્ણનું વેણુ વગાડતું, અને સ્નેહ ભરેલા કટાક્ષોને મુકતું મુખડું, જેઓએ નિરખીને જોયું, તેઓનેજ આંખોનું ફળ પ્રાપ્ત થયું. નેત્રવાળાને તેથી કાંઈ અન્ય ફળ હોય, એમ અમે જાણતી નથી. (૭)

૭ વિવેચન—

જેમ આંખની સફળતા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી, તેમ તમામ ઇન્દ્રિયો શ્રીકૃષ્ણના કામ-કાજમાં જોડાય, ત્યારે દેહની સફળતા સમજવી. નિઃસાધન ભક્તો માટે ગીતામાં [અ. ૧૨-૧૦] ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડસિ, મત્તઃપ્રાપ્તો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ, કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥

યોગાભ્યાસ કરવા માટે તું અસમર્થ હો, તો મારી પ્રાપ્તિ માટે—જ્ઞાન, દાન, પૂજન, અર્ચન, જપ, તપ, સ્તવન, કીર્તન, શ્રવણ, મનન ઇત્યાદિ કર્મો કરતો રહે. આ પ્રમાણે કર્મ કરતો કરતો, છેવટે તું મનેજ પામીશ. [૧૨].

દસે ઇન્દ્રિયો અને મન જોડાઈને જે કર્મ થાય, તે સફળ થાય. આપણી વૃત્તિઓ એટલી બધી રજળતી થઈ ગઈ છે કે—ઇન્દ્રિયોના સદુપયોગનું આપણને લાન રહેતું નથી. દર્શન કરતાં કરતાં ચિત્ત જોડા તરફ દોડે, અગર કોઈ સુંદરીને દેખીને આંખો ત્યાં ખેંચાય. પૂજન કરતાં કરતાં જીવ કોઈની નિંદા કરે, અગર મન ક્યાંય રજળે. દ્રષ્ટાંત—પટેલ દેવપૂજન કરતાં કરતાં કોસની ચિંતામાં પડ્યા. બહારથી કોઈએ સાદ કર્યો—‘પટેલ છે ?’ પુત્રવધુએ જવાબ દીધો—‘તે તો ઢેઢવાડે ગયા છે.’ પટેલ ઘરમાંથી બોલ્યા—‘કાં-વહુ બેટા ! એમ બોલ્યાં ?’ પુત્રવધુએ જવાબ દીધો—‘બાપાજી ! તમે પ્રભુ પાસે નહોતા, કોસવાળાને ઘેર હતા. તમે કોસની ચિંતામાં હતા, કે પ્રભુને મેળવવાની ચિંતામાં હતા ?’ પટેલ સમજી ગયા.

જીવને માથે ઇન્દ્રિયોના સદુપયોગની ધણીજ જવાબદારી છે. ઇન્દ્રિયોના જોખમ સંબંધી ઋપિરાજે કહ્યું છે કે—

૫૬.

હારે જીવ પાપી—રે જીવ પાપી !

હારે કુડી કલ્પના હજી તેં ન કાપી રે—જીવ પાપી૦ ટેક.

હારે દોષ બુદ્ધિએ, દેખે પરાધ દારા;

હારે તારી આંખોમાં ધાલને અંગારા રે—જીવ પાપી૦

હારે તારા હીણી વાતે કાન છે હડીલા;

હારે માગે અણીદાર ખેરના ખીલા રે—જીવ પાપી૦

હારે લુંડલવરી તને ગોળ જેવી લાગે;

હારે તારી જીભડી જશ્ન ડામ માગે રે—જીવ પાપી૦

હારે તારું ચિત્ત કરે નવા નવા ચાળા;

હારે કશું નહીં બને કર્મના કાળા રે—જીવ પાપી૦

હારે હૈયે હુંપદની નિત્ય બળે હોળી;
હારે આખી ઉમર તેં રાખમાં રોળી રે—જીવ પાપીં

x x x x

હારે તારૂં મન ભૂત એણી પેરે ભટકે,
હારે ઋષિરાજ તણા સંત જોઇ છટકે રે—જીવ પાપીં

એક સંત ગાય છે કે—

ગાળે ગાળે ગોવિંદ ગુણ નિત્ય ગાળે; (૨)
બાપા ! રામ ગાળે, ભાઈ ! શામ ગાળે—ગાળેં
હસ્ત વડે કરજે હરિ સેવા, ચરણે હરિ દરસન ધાળે—ગાળેં
નિત્ય નિરખજે નંદના ચંદને, હરિ જશ રસ સૌને પાળે—ગાળેં
શીશ નમાવજે હરિ હરિજનને, સતસંગ તિર્થમાં જઈ નાળે—ગાળેં
વિગેરે વિગેરે—

શ્રીરામચંદ્રે વાલ્મીકિને પછયું કે—“હે પ્રભુ ! આ વનમાં અમે ક્યાં વસીએ ?”—તેના જવાબમાં ઋષિ બોલ્યા કે—

ચોપાઈ—જનકે શ્રવણ સમુદ્ર સમાના, કથા તુહારી સુભગ સરિનાના;
ભરહિ નિરંતર હોહિ ન પૂરે, તિનકે હૃદય સદન તવ શ્રે.
શિશ નમહિ સુરગુરુદિજ દેખી, પ્રીતિ સહિત કરી વિનય વિશેખી;
કર નિત કરહિ રામપદપૂજ, રામભૈરોસ હૃદય નહિ દૂજ.
ચરન રામતિરથ ચલિ જહિ, રામ બસહુ તિનકે મનમાંહિ.
મંત્રરાજ નિત જપહિ તુહારા, પૂજહિ તુમહિ સહિત પરિવારા*

x x x x

જનની સમ દેખે નરનારી, ધનપરાય વિષતે વિષ ભારી;

x x x x

રામભક્ત પ્રિય લાગહિ જોહિ, તેહિ ઉર બસહુ સહિત વૈદેહિ.
જાતિ પાંતિ ધન ધર્મ બડાઈ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાઈ;
સખ તજી તુહાહિ રહહિ લવલાઈ, તાકે હૃદય બસહુ રઘુરાઈ.

છેલ્લી બે લીટીઓ ફરી વાંચો. કહો ! ગોપીઓના હૃદયમાં—ગોપીઓની તમામ ઇદ્રિયોમાં કાણ છે ? ગોપીઓની રોગરગમાં શ્રીકૃષ્ણ છલકાઈ રહ્યા છે. વળી શ્રીકૃષ્ણનું મુખ તે હસતું અને કટાક્ષો ફેંકતું. સાત્ત્વિક જીવોને શ્રીકૃષ્ણનું મુખ સૌમ્ય—મંદમંદ હસતું, અને ભક્તવત્સલતા દેખાડતું જણાય છે. રાજસી જીવોને તે મુખ ઐશ્વર્યવાન લાગે છે, અને તામસી જીવોને તે મુખ રંગીલું લાગે છે. તાત્પર્ય—દરેક જીવોને તે મુખ સુખકર છે.

* પરિવાર એટલે શ્રી પુત્રાદિ નહીં પણ તમામ ઇદ્રિયો સહિત.

હવે શ્રીકૃષ્ણના વેષનાં વખાણુ કરે છે—

ચૂતપ્રવાલર્સ્તબકોત્પલાબ્જ-માલાનુપૃક્તપરિધાનવિચિત્રવેષૌ ॥

મધ્યે વિરેજતુરલં પશુપાલગોષ્ઠ્યાં, રક્તે યથા નટવરૌ ક્વ ચ ગાયમાનૌ ॥૮૥॥

અર્થ—આંખાનાં કુંપળીયાં, મોરના પીંછાં, અને કુલના ગુચ્છ, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે લગાવી દીધાં હતાં, એવી ચંદ્રમુખી અને સૂર્યમુખી કમળોની માળાઓને લીધે, શોભતાં નીલાંબર અને પિતાંબરથી, વિચિત્ર વેશ ધારણ કરનારા-ખળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ, કોઈ કોઈ સમયે ગાયન ગાતા હતા. નાટકશાળામાં રમનારા ઉત્તમ નટની પેઠે, તેઓ ગોવાળીયાની સભામાં બહુજ શોભતા હતા.

૮ વિવેચન—

ઉત્તમ નટને જોઈને ગોપીઓ છક થઈ ગઈ. શું ગાય છે, તે સાંભળો—

રાગ—પીલુ તાલ ૩.

સુનરી સખિ ! મેરે દિલકી કહાની, સ્યામ સુંદર છબિ મનમેં સમાની, ટેક૦

મોર મુગટ સિર ઉપર રાજે, વનમાલા ગલ ખીચ ખિરાજે;

દેખ સ્વરૂપ મદન મન લાજે, સુંદર વદન મનોહર વાની—સુનરી૦

મકર કુંડલ કાનનમેં સુહાવે, મસ્તક તિલક અલક મન ભાવે;

મધુર મધુર ધુન મુરલી બજાવે, સુનકર તન મન સુધ વિસરાની—સુનરી૦

પીતવસન પગ નૂપુર ધારી, કમરમણિ અતિ શોભત ભારી;

મંદ હસત મોહે લગત પિયારી, ધ્યાન ધરત સુરનર મુનિ રાનિ—સુનરી૦

ધર્મ હેતુ હરિ ત્રજ અવતરિયા, દૈત્ય દલન કર સખ દુઃખ હરિયા;

ભાગ્ય બડે જિન દર્શન કરીયા, બ્રહ્માનંદ પરમપદ દાની—સુનરી૦

[કેમ સાથે છોને ? વૃંદાવનમાં તો સાથે રહેજો.]

જેમની વચ્ચે ચૌદ લોકનો નાથ નાચે છે; એવા ગોવાળીયાઓનાં પૂરણ ભાગ્ય છે.

આ નટવરને જોઈને નરસીંહમહેતાએ શું ગાયું ?

૫૬.

વારી વારીરે સુંદર સ્યામ ! તારાં લટકાંને;

બલિહારીરે માખણુચોર—તારાં લટકાંને;

લટકે વામન રૂપ ધરીને, ઉભા બળીને દારરે;

ત્રણ ચરણ અવની જઈ જમ્યા, બળા ચાંપ્યો પાતાળ—તારાં લટકાંને૦ વારી૦

લટકે રામનું રૂપ ધરીને, તાતની આસા પાળીરે;

લટકે રાવણ રણમાં રોળ્યો, લટકે સીતા પાળીરે—તારાં લટકાંને૦ વારી૦

૮ ૫૬છેદ—ચૂતપ્રવાલા: (આંખાના કુંપળીયા) ચર્હાંણિ ચ સ્તબકા: (કુલના ગુચ્છ) તૈ: રૂપત અન્તરાન્તરત: સંયુક્તાભિ:, ઉત્પલાનિ-ચંદ્રકમળો અબ્જાનિ ચ (સૂર્યકમળો). તેષાં માલાભિ: અનુપૃક્તે પરિધાને-નીલપીતામ્બરે-(નીલ અને પીત વસ્ત્રો) તામ્યાં વિચિત્ર:-વેષ: યયો: તૌ. ક્વ ચ-કોઈ વખતે ગાયમાનૌ-ગાયન કરતાં રંગે-નાટકશાળામાં નટવરૌ યથા-ઉત્તમ નટની પેઠે. પશુપાલગોષ્ઠ્યાં-ગોવાળોની સભામાં મધ્યે-વચ્ચે અલં વિરેજતુઃ-બહુજ શોભતા હતા.

(થાવા દો-થાવા દો-અસ-એકલી તાળીજ પડે)

લટકે ગોકુળ ગાયો ચારી, લટકે બંસી વગાડીરે;

લટકે દાવાનળને પીધો, લટકે ગોપીઓ જગાડીરે—તારાં લટકાંને વારીં

લટકે ગિરિ ગોવર્ધન તોળ્યો, ને ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યોરે;

લટકે જળ જમુનામાં પેઠા, લટકે નાથ્યો કાળારે—તારાં લટકાંને વારીં

એ લટકાનો પાર ન આવે, લટકાં લાખ કરોડને.

લટકાળો મેતા નરસૈનો સ્વામી, હીડે મોડા મોડ—તારાં લટકાંને વારીં

હવે વેણુની પ્રશંસા કરે છે.

ગોપ્યઃ કિમાચરદયં કુશલં સ્મ વેણુર્-દામોદરાધરસુધામપિ ગોપિકાનામ્ ॥

મુક્તે સ્વયં યદવશિષ્ઠરસં હૃદિન્યો, હૃષ્યત્ત્વચોડશ્રુ મુમુચુસ્તરવો યથાડર્યાઃ ॥૧॥

અર્થ—હે ગોપીઓ ! આ વેણુએ એવું શું પુણ્ય કર્યું હશે ? કે શ્રીકૃષ્ણના અધરની સુધા, કે જે ગોપીઓનો સુવાંગ માલ છે, અગર ગોપીઓએ ચાહના રાખવા જેવો માલ છે; તે સુધાને સ્વતંત્રપણે અને માત્ર થોડોજ રસ બાકી રહે એવી રીતે, તે (વેણુ) પીએ છે. જેના જળનું પાન કરીને, તે વેણુ ઉછર્યો છે, એવી નદીયો તે જોઈને ઉઘડેલાં કમળોના મિષથી, રોમાંચિત વિર્વલ થએલી જણાય છે; અને વૃક્ષો કે જેમના વંશમાં, તે વેણુ ઉત્પન્ન થયો છે—તેઓ પણ, જેમ પોતાના કુળમાં ભગવદ્ભક્તને જોઈને, કુળના વૃદ્ધ પુરૂષો રોમાંચિત થઈને પ્રેમનાં આંસુ ખેરે; તેમ પ્રપ્રુહીત થઈને, મકરંદની ધારાના મિષથી પ્રેમના આંસુ પાડે છે. (૯)

૯ વિવેચન—

અધરામૃત—અધર એટલે ‘નીચલો હોઠ.’ અધરામૃત એટલે—‘નીચલા હોઠ ઉપર થઈને દ્રવનું અમૃત.’ બાલ્યાવસ્થામાં આ અમૃતનું પાન માતા કરે, અને યુવાવસ્થામાં આ અમૃતનું પાન પ્રિયતમા-પતિ-કરે. તાત્પર્ય—અધરસુધાનો હક્ક સ્ત્રિજાતિનો છે. વેણુને પુલિંગ-નરજાતિ-માં લીધો છે. તેથી ‘આ અમૃત ઉપર તેનો બિલકુલ હક્ક નથી,’ એમ ગોપીકાઓ કહે છે. ‘અમે ગોપિકાઓ લક્ષ્મીના અંશરૂપ હોવાથી, લક્ષ્મીની સાથે ભૂમિમાં અવતરેલી છીએ, તેથી અધરસુધાનો ભોગ કરવાનો અમનેજ અધિકાર છે,’ એવી ગોપી-

૯ પદ્યછંદ—ગોપ્યઃ—હે ગોપીઓ ! અયં વેણુઃ કિં કુશલં આચરત સ્મ—આ વેણુએ શું પુણ્ય કર્યું હશે ? યત્—કે. ગોપિકાનામં અપિ દામોદરસ્ય અધરસ્ય સુધાં—શ્રીકૃષ્ણના અધરની સુધા કે જે ગોપીઓનો સુવાંગ માલ છે—અગર ગોપીકાઓએ ચાહવા જેવો માલ છે, તે સુધાને. સ્વયં—સ્વતંત્રતાથી, મરજી પ્રમાણે. અવારોહ્યં—માત્ર થોડોજ રસ બાકી રહે એવી રીતે. મુક્તે—પીએ છે. હૃદિન્યઃ—જેના જળનું પાન કરીને વેણુનો વાંસ ઉછર્યો છે તે નદીયો. હૃષ્યત્ત્વચઃ—ઉઘડેલાં કમળોના મિષથી રોમાંચિત જણાય છે. તરવઃ—જે વંશમાં આ વાંસ ઉત્પન્ન થયો છે તે વૃક્ષો. અશ્રુ મુમુચુઃ—ગુંદરની ધારા રૂપ હર્ષાશ્રુ મુકે છે. યથા આર્યાઃ—જેવી રીતે ભગવદ્ભક્તને પોતાના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો જોઈને કુળના વૃદ્ધ પુરૂષો રોમાંચિત થાય અને પ્રેમાશ્રુ પણ છોડે.

કાઓની માન્યતા છે. તે સંબંધમાં વિદ્વાનો જણાવે છે કે-‘ વેણુ અધર સુધાનું પાન કરતો નથી, પણ અધરસુધાને લઇને સર્વેને નાદદારા આપે છે. જ એટલે બ્રહ્માનંદ, અને જ એટલે વિષયાનંદ. એ બન્ને જેણે અણુ-પરમાણુ જેવા કયાં છે તે વેણુ. એટલે તે પોતે સાધનરૂપ થઇને સર્વને સુખનું દાન કરે છે. સુધામાં રસ છે; અને વેણુને તે રસ ભોગવવાની ઇદ્રિય નથી; તેથી વેણુ માત્ર નાદને ભોગવે છે.’

નદીયો અને વૃક્ષો—વેણુનો અધિકાર જોઇને વેણુને જળ પાઇને ઉછેરનારી નદીયો રોમાંચ થાય છે. જેના વંશમાં તે વેણુ ઉત્પન્ન થયો છે, તે વૃક્ષો પણ રોમાંચ થાય છે. આંતર આનંદ સિવાય રોમાંચ થવાનું નથી. નદીયોમાં આંતર આનંદ ન હોય, તો માત્ર સેવાળ ઉત્પન્ન થાય, પણ કમજો ન ઉગે. કળ અને પુષ્પ એ વૃક્ષોનું રોમાંચ છે, અને મધુની ધારા એ વૃક્ષોનાં પ્રેમાશ્રુ છે. એવો ભાવ પણ થઇ શકે છે કે-વેણુનો નાદ સાંભળીને નદીયોએ અને વૃક્ષોએ રોમાંચ રૂપે જવાબ આપ્યો કે-‘ હે શ્રીકૃષ્ણ! આપનું આમંત્રણ અમે સ્વિકાર્યું છે. રાસાદિ ક્રીડાઓમાં ભાગ લેવા, અમે પણ રાજી છીએ.’ શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે-‘ પોતાના કુળમાં ભગવદ્ભક્ત દેખીને, કુળના વડીલો હરખાય, તેમ વૃક્ષો હરખાયાં.’

દોહરો—સોકુલ ધન્ય ઉમા સુત, જગત્ પૂજ્ય સુપુત્રીત;

શ્રીરઘુવીર પરાયણ, જેલિ કુલ ઉપજ વિનીત—સીયાવર૦

[ભોક્ષવાણી પાનુ ૯૫]

વેણુના પૂર્વજન્મ સંબંધી આગળ વાત કરી છે. તે યાદ ન હોય, તો વાંચી લેજો.

સર્વવ્યાપી પ્રેમ—વેણુના નાદથી પ્રથમ ગોપીકાઓ રોમાંચ થઈ. આ શ્લોકમાં કહ્યું કે-‘ નદીઓ અને વૃક્ષો રોમાંચ થયાં.’ દસમા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ મોર અને બીજાં પ્રાણીઓ રોમાંચ થયાં.’ ૧૧ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ મૃગલિયો રોમાંચ થઈ.’ ૧૨ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ દેવાંગનાઓ રોમાંચ થઈ.’ ૧૩ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ ગાયો અને વાછરડાં રોમાંચ થયાં.’ ૧૪ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ વનના પક્ષીઓ રોમાંચ થયાં.’ પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ નદીયો રોમાંચ થઈ.’ સોળમાં શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ મેઘ રોમાંચ થયો.’ સત્તરમા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ વનની ભીલડીઓ રોમાંચ થઈ.’ ૧૮ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ ગોવર્ધન પર્વત રોમાંચ થયો.’ ૧૯ મા શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરીને કહે છે કે-‘સ્થાવર જંગમ તમામ રોમાંચ થયાં.’

આ બધું સાચું હશે?—આપણને જે ઘણુંજ અશક્ય લાગે, તેને પણ શક્ય કરવા શ્રીકૃષ્ણ સમર્થ છે. અનેક બ્રહ્માંડોને રચવા, અને ઉથલાવી પાડવા તે સમર્થ છે. તોપણ આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં, કેટલીએક અસંભવીત બાબતોને, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ સંભવીત કરી છે. તે વાત કરીએ—

જેમ મનુષ્યોમાં સુખ દુઃખની લાગણીઓ છે, તેમ પશુપક્ષીઓમાં પણ છે. પ્રેમ દેખીને તેઓ આકર્ષાય છે અને દુઃખ દેખીને તેઓ ત્રાસે છે. વૃક્ષોમાં પણ આવી લાગણી છે, એવું પ્રો. જગદીશચંદ્ર બોઝે જગત્ને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. એટલે-વૃક્ષોમાં મનુષ્યના જેવો જીવ છે, અને સાઈબોટું સમજવાની વૃક્ષોમાં શક્તિ છે. માળા વિગેરે જેઓ વૃક્ષોને પ્રેમથી પોષે છે, તેમના તરફ વૃક્ષોને સ્નેહ હોય છે; અને કડીયારા વિગેરે જેઓ વૃક્ષોને કાપે છે, તેમના પ્રત્યે વૃક્ષોને ધિક્કાર છૂટે છે. જેમ મનુષ્ય વિષથી મરી જાય છે, તેમ વૃક્ષ પણ વિષથી મરી જાય છે. વૃક્ષને મુઠ મારીને સૂકવી દેવાની રીત, આપણે ત્યાં પ્રાચીન છે.

વૃક્ષાદિથી આગળ વધીને, મી. બોઝ કહે છે કે—‘પથર, ઘટ, લોહું’ વિગેરે જડ પદાર્થો પણ સુખદુઃખાદિની લાગણીવાળા છે. આ વાત તેઓ જોડવાનો મિટર એવા—નામના યંત્રથી સાબીત કરી આપે છે. તેમની શોધના સારમાં એમ જણાય છે કે—પ્રકૃતિના તમામ પદાર્થોમાં અમુક પ્રકારની ચેતનાશક્તિ છે. અહીં ઉભા રહીને આપણે આપણાં શાસ્ત્રો તરફ નજર કરીએ, તો ખાત્રી થાય કે—આ શોધ હિંદમાં નવીન નથી. નલકૂબર અને મણિગ્રીવ યમલાભુન બન્યા હતા, અને અહલ્યા શલ્યા બંની હતી. એટલે નલકૂબર અને મણિગ્રીવનું જીવતત્ત્વ વૃક્ષોમાં પેકું હતું, અને અહલ્યાનું જીવતત્ત્વ શલ્યામાં પેકું હતું. [આવી વાતોને બરાબર સમજવી હોય, ઉંચી ભૂમિકામાં આવવાની ઇચ્છા હોય, તો આ અંક સાથેનો યોગનો ફરમો વાંચો. આઠ આના જેવી જુજ રકમ માટે યોગના ફરમાનો અનાદર કરશો નહીં. હજી વિચાર થાય, તો તુરત આઠ આના મોકલી દો.] આ ચેતનાશક્તિદારા શ્રીકૃષ્ણે સૌને આકર્ષ્યા—એવ્યા. પ્રેમ એવે—સંયોગ કરાવે; અને વૈર વિયોગ કરાવે.

વેદો અને ઉપનિષદો બ્રહ્મને પ્રેમસ્વરૂપ ગણે છે. અહીં બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણરૂપે વ્યક્ત થયું છે. શ્રીકૃષ્ણ બંસીદારા પોતાના સર્વવ્યાપી પ્રેમને છલકાવે છે. જગત્ની પાસે જે પ્રેમ છે, તે પ્રેમ આ પ્રેમસમુદ્રના બિંદુ જેટલો છે. હજી આગળ વધીને જોઈએ, તો જણાય છે કે—આ વેણુગીતનું બીજું નામ પ્રણયગીત. આ વેણુનાદનું બીજું નામ પ્રણયનાદ. (પ્રણય એટલે પ્રેમ) બંસી સાંભળીને ગોપીઓ ગાય છે—પદ.

મારા જ્ઞાલાના વનમાંય, વાગે રૂડી વાંસલડી;
હુંતો થેલી ફરં ધરમાંય, કૃષ્ણે મારી આંખલડી*—મારાં
કુંભ વિના જળ ભરવા ચાલી, શિરપર મેલી ઉંઢાણીરે;
ગરણું લઈ જળ ગળવા બેઠી (૨) કુંભની શુદ્ધબુદ્ધ ભૂલીરે—વાગેં મારાં
દોણીયા વિના ગા દોવા બેઠી, સાડી ભીંજાણી નવ જાણીરે;
વાછરે વાળતાં ભાન ભૂલી ગઈ, (૨) બાળક બાંધ્યા તાણીરે—વાગેં મારાં
ધી તાવીને ખાશમાં રેડ્યાં, દુધમાં રેડ્યાં પાણીરે;
નેતર લઈ નાવલીયો બાંધ્યો, (૨) ધરનો ધણી ન જાણીરે—વાગેં મારાં
પાત્ર વિનાનાં ભોજન પીરસ્યાં, મોદક મરચાં ભેળીરે;
સાકર વડીનાં શાક વધાર્યાં, (૨) સેવોમાં સુંક ભેળીરે—વાગેં મારાં
સાસુ કહે વહુને ઝોડ વળગ્યું, અવચરીયા ઉતરાવોરે;
દીયર કહે ભોળઈને બાંધ્યો, (૨) માંડ કરી સમજવોરે—વાગેં મારાં
તનમન સાથે પ્રાણુ દરિને, પ્યારો બંસી બળવેરે,
રામકૃષ્ણ પ્રભુ એ રસ પાઈને, (૨) મોહ મમતા તળવેરે—વાગેં મારાં

મોર અને બીજાં પક્ષીઓ રોમાંચ થયાં તે કથા હવે કહે છે—

વૈદાવનં સત્ત્વિ શ્રુવો ચિત્તાંતિ કીર્તિ, યદેવકીસુતપદામ્બુજલબ્ધલક્ષ્મિ ॥

ગોવિન્દવેણુમનુ મત્તમયૂરનૃત્યં, પ્રેક્ષ્યાદ્રિસાન્વપરતાન્યસમસ્તસત્ત્વમ્ ॥૧૦॥

* સાનમાં સમજવી, કઠાક્ષ કરી, નેત્રનો ચાળો કર્યો.

૧૦ પદ્યછેદ હે સત્ત્વિ—હે સખિ ! દેવકીસુતપદામ્બુજામ્બાં લક્ષ્મી લક્ષ્મી: યેન તત-ઈતિ વૈદાવન-દેવકીના પુત્રના ચરણકમળોથી જેની શોભા વધી છે એવું વૈદાવન

અર્થ—હે સખિ! દેવકી (યશોદા)ના પુત્રના ચરણકમળોથી, જેની શોભા વધી છે, એવું આ વૃંદાવન (સ્વર્ગના કરતાં) પૃથ્વીની કીર્તિને વધારે છે. શ્રીકૃષ્ણના વેણુને સાંભળીને, ‘તે મંદ ગર્જનાવાળો નીલ મેઘ છે,’ એમ માનીને, મત્ત બની ગયેલા મોરો નૃત્ય કરે છે; અને તે જોઈને પર્વતનાં શિખરોમાં રહેનારાં-મોર સિવાયનાં-તમામ અન્ય પ્રાણીઓ પોતપોતાની ક્રિયાઓ છોડી દઈને શાંત થઈ જાય છે. (૧૦)

૧૦ વિવેચન—

દેવકી—બૃહદ્ વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે—‘યશોદાનું બીજું નામ દેવકી હતું.’

મોર અને મેઘ—મોર અને મેઘને ઘાટો સંબંધ છે. મોરના ટૌકા મેઘનું આગમન સૂચવે છે. શ્રીકૃષ્ણનું સ્યામ સ્વરૂપ છે, માટે તેને મેઘ સમજીને મોર ટૌકા કરે છે. ભક્ત બનીને પ્રભુ પાસે નાચે છે. બીજાં પક્ષિઓ મોરની ભક્તિ જોઈને સ્થિર થાય છે. આવો એક ઉત્તમ મોર [કલાપી] લાડીની રાજગાદી ઉપર હતો. તેને સદ્ગત મણિસંકર રત્નજી સંબોધે છે—ભાવથી સાંભળો—

પદ. [લાંબે રાગે]

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા ! (૨) ટેક૦

ઉછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસજો;

નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાવન જ્યોત્સ્નિકા, નયને ઝળકે નમણું

નિર્મળ હાસ્ય જો. સુરતા૦

આજે ને અજવાળે આંખલડી સખિ !, અંતર ઉપર ઉઘડે આલમ નૂર જો;

‘હેત હૈયાનાં વહતી વાળે વાંસળી’, ઉડે સ્વર આકાશે અંરદ દૂર જો. સુરતા૦

નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી, મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો;

સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી, અંતર્દારે ગીતા શી અથડાય જો. સુરતા૦

“તત્ સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ”, ગાયત્રીનો જીનો ભેદક મંત્ર જો;

આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે, નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો. સુરતા૦

ફરી જરા શાંતિથી વાંચો—હવે તેને સમજવા પ્રયત્ન કરો. કેવા રાજવી હશે !

‘શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ચરણકમળથી ‘વૃંદાવનની શોભા વધારે છે; તે પ્રમાણે પોતાના ચરણ-કમળથી અમારાં હૃદયકમળ ક્યારે શોભાવશે ?’ એવો ગોપીકાઓનો ભાવ છે. કમળની ઉત્પત્તિ જળથી, તેથી તે તાપહારક છે, એવો પણ ભાવ છે.

વૃંદાવનનો મહિમા વૈકુંઠથી પણ વધે છે. વ્રજવાસીઓએ ગાયું છે કે—

પદ—વ્રજ વલાલુરે વૈકુંઠ નહીં આવું, (૨)

ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાલુરે—વ્રજ૦

વિગેરે વિગેરે.

[આ પદ આગળ આવી ગયું છે]

ભુવઃ કીર્તિં ચિત્તનોત્તિ—(સ્વર્ગ કરતાં) પૃથ્વીની કીર્તિને વધારે છે. ગોવિંદસ્ય વેણું અનુ—શ્રીકૃષ્ણના વેણુને સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને મંદ ગર્જનાવાળો નીલમેઘ માનીને. મત્તતાં પ્રાપ્તાઃ ચે મયૂરાઃ—તેષાં નૃત્ય—મત્ત બની ગયેલા મોરોનું નૃત્ય થાય છે, તે નૃત્યને પ્રેક્ષ્ય—જોઈને. અગ્રેઃ સ્નાનુષુ (પર્વતના શિખરોમાં રહેનારાં) અન્ય તમામ પ્રાણીઓ સ્વવાજે—મોર સિવાયનાં અન્ય તમામ પ્રાણીઓ અપરતાનિ—પોતપોતાની ક્રિયાઓ છોડી દે છે.

વેણુ સાંભળીને મૃગની કંઈ સ્થિતિ થઈ ? તે હવે સાંભળો—

ધન્યાઃ સ્મ મૂઢમતયોઽપિ હરિણ્ય ઇતા, યા નન્દનન્દનમુપાત્તવિચિત્રવેષમ્ ॥
આકર્ણ્ય વેણુરણિતં સહકૃષ્ણસારાઃ, પૂજાં દધુર્વિરચિતાં પ્રણયાવલોકૈઃ ॥૧૧॥

અર્થ—આ મૃગલીઓ મૂઢ બુદ્ધિવાળી છે—પશુ છે, તોપણ તેમને ધન્ય છે; કારણ કે વેણુનો નાદ સાંભળીને, પોતાના પતિઓ—કાળીયાર મૃગો—સાથે છે, તોપણ તેમની સમક્ષ, તેઓ વિચિત્ર વેશવાળા નંદકુમારનું, પ્રેમભરેલી દૃષ્ટિવડે, સન્માન કરે છે. [આપણે આપણા પતિઓની સમક્ષ તેમ કરી શકતી નથી, એ ભાવ છે.] (૧૧)

૧૧ વિવેચન—

વેણુને છ છિદ્રો છે. અને ભગવાનમાં મુખ્ય છ ધર્મો છે. તેનું વર્ણન હવે થશે. ૧૧ માં શ્લોકમાં ઐશ્વર્યનું, ૧૨ માં વીર્યનું, ૧૩ માં યશનું, ૧૪ માં શ્રીનું, ૧૫ માં જ્ઞાનનું અને ૧૬ માં શ્લોકમાં વૈરાગ્યનું નિરૂપણ થશે. શ્રીકૃષ્ણ તો અદૃષ્ય થયા, પણ સત્શાસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણની વેણુરૂપ છે. વેણુ સાંભળીને મૃગ એકાગ્ર થયા, તેમ તમે કદિ કયા વખતે એકાગ્ર થાઓ છો ? એમ નહિ કરો, તો—‘કયા સાંભળી કૂટયા કાન, તોએ ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન’, એવી દશા થશે. તદ્વસ્તુસ્મિન્ લોકેઽસ્મિન્ ગુણાતીતાઃ ભવંતિ હિ ॥ [સુખોદિતી] જેઓ શ્રીકૃષ્ણમાં ગમે તે રીતે પ્રીતિ કરે, તેઓ અનાયાસે ગુણાતીત થઈ જાય છે. ભાવપૂર્વક સાંભળેલી કથા વાર્તા પણ જીવેને ગુણાતીત કરે છે. [અનુકુળતા હોય, ત્યારે જ કથામાં આવતા હશે. અનુકુળતા ન હોય, છતાં કથાનો ટેક ન ચૂકો, તો તમને મરદ માનું. કથામાં આવ્યા પછી સાવધાનતાથી સાંભળો, ત્યારે તમને દેવ માનું.] ભય પામીને નાસવું, એ હરણનો જીવ ધર્મ છે. તે ધર્મનો ત્યાગ કરીને, હરણ શ્રીકૃષ્ણનો વેણુનાદ સાંભળે છે. હાય હાય કરતાં ઉઠવું, અને હાય હાય કરતાં સુવું, એ મનુષ્યનો જીવધર્મ છે. માટે તે ધર્મનો અમુક અંશમાં ત્યાગ કરીને, કૃષ્ણલીલા મૃતનું પાન કરવું.

સહકૃષ્ણસારાઃ—કૃષ્ણસારનો અર્થ ‘કાળિયાર મૃગ’—મૃગની નરજાતિ; ‘કૃષ્ણ એજ જેમને સાર (તત્વ) છે, એવી મૃગલીઓ.’ એવો અર્થ અહીં કરવો, તે વ્યાજબી નથી. કારણકે સાથે સહ શબ્દ છે. ‘મૃગલીએના પતિ અમારા પતિ જેવા કૃષ્ણભક્તિમાં વિદ્ધ કરનારા નથી,’ એ ભાવ છે.

પ્રણયાવલોકૈઃ—મૃગલીઓ નેત્રથી કૃષ્ણનો સત્કાર કરે છે—શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણના વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો સ્વિકાર કરે છે.

૧૧ પદ્યછંદ—પતાઃ હરિણ્યઃ મૂઢમતયઃ અપિ ધન્યાઃ—આ મૃગલીઓ મૂઢ બુદ્ધિવાળી છે તોપણ તેમને ધન્ય છે; કારણકે યાઃ—જે મૃગલીઓ વેણુરણિતં આકર્ણ્ય—શ્રીકૃષ્ણના વેણુનો નાદ સાંભળીને. ઉપાત્તઃ વિચિત્રવેષઃ યેન સઃ તં ઇતિ નંદસ્ય નંદનમ્—જેણે વિચિત્રવેશ પહેર્યો છે એવા નંદજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને પ્રણયેન અવલોકૈઃ—પ્રેમથી જોઈને. સહ કૃષ્ણસારાઃ (અપિ)—પોતાના પતિઓ સાથે છે તોપણ તેમની સમક્ષ તેઓ રિત્તિતાં પૂજાં દધુઃ—શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કરે છે.

હવે દેવાંગનાઓની સ્થિતિ સાંભળો—

કૃષ્ણં નિરીક્ષ્ય વનિતોત્સવરૂપવેષં, શ્રુત્વા ચ તત્કણિતવેણુવિચિત્રગીતમ્ ॥

દેવ્યો વિમાનગતયઃ સ્મરનુન્નસારા, અશ્યત્પ્રસૂનકવરા મુમુહુર્વિનીવ્યઃ ॥૧૨॥

અર્થ—હે સખિયો ! જેમનાં રૂપ અને વેષ સ્ત્રીઓને ઉત્સવ આપનારાં છે—એટલે—સ્ત્રીઓનાં મનને ખેંચનારાં છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, તથા શ્રી-કૃષ્ણે વગાડેલો વેણુ સાંભળીને, વિમાનમાં જતી અને દેવોના ખોળામાં બેઠેલી દેવાંગનાઓ પણ, વિદ્વંસ થઈ જાય છે. તેઓના ચોટલામાંથી પુષ્પો ખસી જાય છે, અને પહેરેલાં વસ્ત્રોની ગાંઠો ઢીલી પડી જાય છે. (૧૨)

૧૨ વિવેચન—

દેવાંગનાઓને વિદ્વંસ થએલી જોઈને ગોપીકાઓને ખાત્રી થાય છે કે—‘આ શ્રીકૃષ્ણે—વનિતોત્સવરૂપવેષં—સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે એવોજ વેશ ધર્યો છે; તેથી તે જરૂર ગોપીકાઓ ઉપર કૃપા કરશે.’ દેવાંગનાઓએ અનેક અલંકાર ધારણ કર્યા છે, અને તેમના પતિ સાથે છે, તોપણ તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં લલચાએલી દેખીને, ગોપિકાઓ તેમને ધન્યવાદ આપે છે. અલંકારોની બાબ શોભા છે, અને પ્રેમજ્ઞાનાદિની આંતર શોભા છે. દેવાંગનાઓ આંતર શોભામાં આનંદ પામી. ‘દેવો કૃષ્ણભક્તિમાં વિદ્વંસ કરતા નથી, અને ગોવાળો વિદ્વંસ કરે છે,’ એમ ગોપીકાઓએ માન્યું. શ્રીધરસ્વામીએ માન્યું છે કે—‘દેવાંગનાઓ દેવોના ખોળામાં બેઠી હતી.’ ‘દેવોના ખોળા માટે’ શ્લોકમાં કોઈ શબ્દ નથી. તેથી કોઈ કોઈ ટીકાકારોની એવી માન્યતા છે કે—‘દેવાંગનાઓ વિમાનમાં એકલી હતી. દેવો ગોપ અન્યા છે. તેમને શોધવા તેઓ વૃંદાવનમાં આવી હતી, ત્યાં કૃષ્ણને જોઈને પોતાનું ભાન ભૂલી ગઈ.’

વિચયમૃતમશ્રુતે । શ્રુતિ કહે છે કે ‘અલ્પવિદ્યાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિ એ પાંચ અલ્પવિદ્યાનાં અંગો છે. ભગવાન સિવાયની તમામ વસ્તુઓમાંથી પ્રેમ ઉઠી જાય, ત્યારે વૈરાગ્ય થયો એમ જાણવું. ‘શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે, અને રસરૂપ છે,’ એમ સમજાય, ત્યારે સાંખ્યનો લાભ થયો, એમ સમજવું. ચિત્ત કેવળ પ્રભુમાંજ રોકાય, ત્યારે યોગ સિદ્ધ થયો એમ જાણવું. ભગવાનના વિરહમાં પરમ ક્લેશનો અનુભવ થાય, તે તપ કહેવાય. મોક્ષ સુધીના તમામ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને રસ-રૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થાય, તેનું નામજ ભક્તિ. તત્ત્વનું સંધાન થાય, તે ભક્તિ.

૧૨ પદ્મછેદ—વનિતાનાં ઉત્સવઃ યસ્માન્ તત્ રૂપં શીલં ચ યસ્ય તં ઇતિ કૃષ્ણં—જેમનાં રૂપ અને વેષ સ્ત્રીઓને ઉત્સવ આપનારાં છે એવા શ્રીકૃષ્ણને. નિરીક્ષ્ય—જોઈને ચ—અને તેન કણિતવેણોઃ વિચિત્રં ગીતં શ્રુત્વા—તે કૃષ્ણે વગાડેલા વેણુનું વિચિત્રગીત સાંભળીને વિમાનગતયઃ વિમાનમાં જતી દેવ્યઃ—અને દેવોના ખોળામાં બેઠેલી દેવાંગનાઓ પણ સ્મરેણ નુન્નઃ (હરાયું છે) સારઃ (ધૈર્ય) યાસાં તાઃ—જેઓનું ધૈર્ય હરાઈ ગયું છે એવી—વિદ્વંસ થએલી. અશ્યન્તિ પ્રસૂનાનિ ચેભ્યઃ તથાભૂતાઃ કવરાઃ યાસાં તાઃ—જેમના અંબોડામાંથી પુષ્પો ખસી પડતાં હતાં એવી વિગતાઃ નિવ્યઃ—શિથિલીકૃતાઃ—યાસાં તાઃ—પહેરેલાં વસ્ત્રોની ગાંઠો છૂટી જતી હતી એવી.

હવે ગાયોની અને વાછરડાંની વિહવળતાનું વર્ણન કરે છે—

ગાવશ્ચ કૃષ્ણમુખનિર્ગતવેણુગીત-પીયૂષમુત્તમિતકર્ણપુટૈઃ પિબન્ત્યઃ ॥

શાવાઃ સ્નુતસ્તનપયઃકવલાઃ સ્મ તસ્થુર્, ગોવિન્દમાત્મનિ દશાશ્રુકલાઃ સ્પૃશન્ત્યઃ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી ઝરતા વેણુગીતરૂપી અમૃતને, ઉંચા કરેલા કાનરૂપ પડીયાથી પીતી ગાયો અને વાછરડાં, આંખોમાં પ્રેમનાં આંસુ ભરાઈ આવતાં સ્થિર થઈ જાય છે. જે વાછરડાં ધાવતાં હોય, તેઓ વેણુગીત સાંભળીને ધાવવાનું છોડી દે છે, અને મુખમાં આવેલો દુધનો ધુંટડો ગળે નહીં ઉતારતાં, એમને એમ રાખી મેલે છે—ગળે ઉતારવો પણ ભૂલી જાય છે. ગાયો પણ દષ્ટિથી—ત્રાટકના યોગથી—મનમાં ભગવાનનું આલિંગન કરવા લાગી જાય છે. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

નાદરૂપી ગીત છ ગુણવાળું છે. સદાનંદપણું, વાકપતિપણું, સર્વત્રગતિપણું, બીજા વિષયનું વિસ્મરણ કરાવવાપણું, ચિત્તને હરવાપણું અને મરણની ભીતિને દૂર કરવાપણું. કાન ઉંચા કરીને પશુઓએ પૌતાની એકાગ્રતાનું સૂચન કર્યું.

પક્ષીઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—

પ્રાયો બતામ્બ વિહગા મુનયો વનેઽસ્મિન્, કૃષ્ણેક્ષિતં તદુદિતં કલવેણુગીતમ્ ॥

આરુઢ્ય યે દ્રુમશુજાનરુચિરપ્રવાલાન્, શૃણ્વન્તિ મીલિતદશો વિગતાન્યવાચઃ ॥૧૪॥

અર્થ—હે મા ! આ વૃંદાવનમાં જે પક્ષીઓ છે, તેઓ ઘણું કરીને મુનિયો હોવા જોઈએ; કારણકે ભગવાનનું દર્શન થાય એવા હેતુથી, મુનિયો વેદોક્ત કર્મનાં ફળોનો ત્યાગ કરીને, વેદની શાખાઓ ઉપર આધાર રાખે છે; અને

૧૩ ૫૬૨છેદ—કૃષ્ણમુખાત્ નિર્ગતં વેણુગીતં તત્ પૃથ્વ પીયૂષં—શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળેલા વેણુગીતરૂપી અમૃતને. ઉત્તમિતૈઃ કર્ણપુટૈઃ—ઉંચા કરેલા કાનરૂપી પડીયાથી પિબન્ત્યઃ ગાવાઃ ચ શાવાઃ—પીતી ગાયો અને તેનાં વાછરડાં. અશ્રુકલાઃ—જેમની આંખમાં પ્રેમનાં જળ ભરાઈ ગયાં હતાં તે ગાયો તથા વાછરડાં તસ્થુઃ—ક્રિયારહિત થઈ જતાં હતા. સ્નુતસ્તનપયઃ પૃથ્વ કવલાઃ યેષાં તે સ્નુતસ્તનપયઃકવલાઃ—જે વાછરડાં ધાવતાં હતાં તે વાછરડાંનાં મોમાં આવેલો દુધનો ધુંટડો તેઓ ગળે ઉતારી શકતાં નહીં. ગોવિન્દ દશા આત્મનિ સ્પૃશન્ત્યઃ—શ્રીકૃષ્ણને દષ્ટિથી મનમાં આલિંગન કરતી એવી ગાયો.

૧૪ ૫૬૨છેદ—હે અંબ—હે માત ! વત—આ પણ એક હર્ષની વાત છે કે. અસ્મિન્ વને—આ વનમાં વિહગાઃ—પક્ષિયો. પ્રાયઃ—ઘણું કરીને. મુનયઃ મુનિયો હોય એમ જણાય છે. યે—જેઓ કૃષ્ણેક્ષિતં—શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરવાને. રુચિરપ્રવાલાન્ દ્રુમશુજાન્ આરુઢ્ય—સુંદર કુંપળીયાવાળા વૃક્ષોની ડાળો ઉપર ચઢીને. મીલિતદશઃ—જેમણે આંખો મીચી દીધી છે એવા. વિગતાઃ અન્યવાચઃ યેષાં તે વિગતાન્યવાચઃ—જેમણે બોલવું ચાલવું બંધ કર્યું હતું તે. તેન કૃષ્ણેન ઉદિતં કલવેણુગીતં—શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલા મધુર વેણુનાદને શૃણ્વન્તિ—સાંભળે છે.

તેઓના કુંપત્રીયાંરૂપ કર્મોનું પાલન કરતાં કરતાં, રાજી થઈને પરમાત્માનું વર્ણનજ સાંભળે છે. તેમ આ પક્ષીઓ પણ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવી રીતે, વૃક્ષની શાખાઓ ઉપર બેસે છે, વૃક્ષના ફળોનો ત્યાગ કરે છે, અને કુંપત્રીયાનો આહાર કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રસન્નતા પૂર્વક આંખો વીંચીને, અને બોલવું ચાલવું બંધ કરીને, શ્રીકૃષ્ણના વેણુનાદનેજ તેઓ સાંભળે છે. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

અર્થ !—આ સંબોધન કોઈ પ્રોત્ત ઉમરની સ્ત્રીને છે. કોઈ કોઈ ટીકાકાર કહે છે કે—તે સંબોધન યશોદાનજીને છે. વેણુનાદસ્ત્રીસીમતિમાં યશોદાજી આવ્યાં હોય, તો તેમ પણ બને. **વત્ત** શબ્દ હપ્ સૂચક છે.

પક્ષીઓ—શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર નિહાળવાની અપેક્ષાવાળા મનનશીલ પુરુષો, પક્ષીઓનો અવતાર લઈને, વૃંદાવનમાં રહ્યા જણાય છે. વેણુ નાદમાં તેઓ પણ તલ્લીન થયા. કનકકાંતાના રંગમાં નહીં રંગાએલા મુનિઓ, ભયંકર સંસારમાં નિર્ભય થઈને રહે છે. તેઓ વેદોક્ત કર્મના ફળમાં લલચાતા નથી, તોપણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે તેઓ વેદોક્ત કર્મ કર્યા કરે છે. તે પ્રમાણેજ પક્ષીઓ પણ પારાધિ વિગેરેના ભયથી નિર્ભય રહીને, અને વૃક્ષો ઉપર ફળ છે, તેમાં ન લલચાઈને, વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે. આંખો મીંચીને અને સ્થિર રહીને, સાંભળેલાં પદોનું મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ વેણુદ્વારા સૂચવે છે કે—

ये तु सर्वाणि कर्माणि, मयि संन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन, मां ध्यायंत उपासते ॥૬॥

तेषामहं समुद्धर्ता, मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवामि न चिरात् पार्थ, मय्यावेशितचेतसाम् ॥૭॥ [ગીતા અ. ૧૨].

‘જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરે છે, અને મારે પરાયણ થઈને અનન્ય યોગ વડે મારુંજ ધ્યાન કરીને, મારી ઉપાસના કરે છે. એટલે તે પ્રમાણે જેઓ મારામાં ચિત્ત પરોવી રાખે છે, તેમનો હું પાર્થ ! આ મૃત્યુમય સંસાર સાગરમાંથી, વિના વિલબે હું ઉદ્ધાર કરું છઉં.’ [૬-૭].

આ સંસારમાં પરમપદ સાધવા આવેલાં સ્ત્રી પુરુષો પણ ઉત્તમ કોટિનાં પક્ષીઓ છે, એમ સમજવું. સાંભળો—[રંગભેર ઉપાડતો.]

‘અમેરે પંખિડાં પરમ ધામનાં.’

રાગ—મિશ્ર-ગુજરાતી રાજ્યો. તાલ માત્ર, ૧૬.

લીંચનો ગરબો.

સખિ ! અમેરે પંખિડાં પરમ ધામનાં, ઉંચા વ્યોમનાં વિહારી જો;
ઉડતાં એ અલખ પ્રકાશમાં, પાંખ પ્રેમની પસારી જો—અમેરે
સખિ ! છાયા ભૂમિને સ્પર્શે નહિં, ગતિ પરિમિત પાર જો;
જન્મ મરણ ના અમ દેશમાં, નહિં પ્યાસ કે અહાર જો—અમેરે
સખિ ! રસૌ વૈ બ્રહ્મ જ્યાં પૂરણ ભર્યો, એજ અમ તણો પ્રદેશ જો;
ત્યાંથી આવ્યાંતાં તવ કારણિ, કહેધા સત્ય આ સંદેશ જો—અમેરે

સખિ ! ઉડીએ અમારા હવે ધામમાં, આપી તમને એંધાણુ ને;
આવો તો ત્યાં ખુશીથી આવજો, પૂછી પૂરણુ પીછાણુ ને—અમેરેં
સખિ ! શૂન્ય શિખર રંગમહેલમાં, નહિં ટાઢ અગર તાપ ને;
રહે છે ન્યાં અમિધર રાજવી, ત્યાંજ આપણો મેળાપ ને—અમેરેં

આવા પરમ હંસોને પ્રણામ કરીને. આગળ વધીએ. કાંઈ સમન્યા હો, તો ચિત્તરૂપી પક્ષીને સદા કહ્યા કરજો કે—

રાગ—વસંતતિલકા.

આનન્દમૂલગણપલ્લવતત્ત્વશાખં, વેદાંતપુષ્પફલમોક્ષરસાદિપૂર્ણ ॥

ચેતો વિહંગ ! હરિતુંગતરું વિહાય, સંસારશુષ્કવિટપે, વદ કિં રતોઽસિ ॥

જે વૃક્ષના મૂળનો જથ્થો તથા પાંદડાંઓ, આનંદમય છે, જે વૃક્ષની માધ્યંદિની આદિ શાખાઓ તત્ત્વમય છે, તથા જે વૃક્ષનાં પુષ્પ અને ફળો મોક્ષના રસથી પરિપૂર્ણ ભરેલા વેદાંતમય છે, તે કૃપાણુ એવા શ્રીહરિ રૂપી મોટા વૃક્ષને તથા, હે ચિત્તરૂપી પક્ષી ! આ સંસારરૂપી શુષ્ક (સુકી ડાળીયોવાળા) વૃક્ષમાં તને કેમ આનંદ પડે છે ? તને કેમ ગમે છે ?

સચેતન પ્રાણીઓની આ સ્થિતિ છે, ત્યારે નદીયોની કઈ સ્થિતિ છે તે તપાસીએ—

નદ્યસ્તદા તદુપધાર્ય મુરન્દગીત—માવર્ત્તલક્ષિતમનોભવમગ્રવેગાઃ ॥

આલિંગનસ્થગિતમૂર્મિભુજૈર્મુરારેર્, ગૃહ્ણન્તિ પાદયુગલં કમલોપહારાઃ ॥૧૫॥

અર્થ—જેઓનો વેગ પાણીની ચકરીના મિષથી ઉત્પન્ન થએલા કામદેવને લીધે, મંદ પડી જાય છે, એવી આ નદીયો પણ, શ્રીકૃષ્ણનું વેણુગીત સાંભળીને, પોતાના તરંગરૂપી હસ્તોથી, શ્રીકૃષ્ણના ચરણાવિંદને કમળ અર્પણ કરે છે, અને આલિંગનથી તે ચરણ કમળને ઢાંકી દેધને, તેનેજ (પોતાના હૃદયમાં—ધરામાં) ધારણ કરી રાખે છે. (૧૫)

૧૫ વિવેચન—

વેણુનાદ સાંભળવાને યમુનાજીનાં નીર સ્થંભા રહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ ‘મુરારી’ પદ્ધતી વેણુદ્વારા સૂચવે છે કે—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો, ભજતે મામનન્યભાક્ ॥

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ, સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા, શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજ્ઞાનીહિ, ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥ [ગીતા અ. ૯.]

૧૫ પદ્યછંદ—તદા—તે વખતે આવર્તે: (ધુમરી—ચકરી) લક્ષિતઃ યઃ મનોભવઃ (કામદેવ) તેન ભગ્નઃ વેગઃ યાસાં તાઃ—જેઓનો વેગ પાણીની ચકરીના મિષથી ઉત્પન્ન થએલા કામદેવને લીધે બંધ પડી ગયો છે એવી નદ્યઃ અપિ—નદીઓ પણ તત્ મુકુંદગીતં ઉપધાર્ય—મુકુંદ ભગવાનનું ગીત સાંભળીને ઉર્મયઃ યથ ભુજાઃ તૈઃ—તરંગરૂપી હસ્તોથી. મુરારેઃ પાદયુગલં—શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં કમલોપહારાઃ—કમળને અર્પણ કરે છે અને આલિંગનેન સ્થગિતં (ઢાંકી દેવું તે) યથા ભવતિ તથા—આલિંગનસ્થગિતં—આલિંગનથી તે ચરણ કમળને ઢાંકી દેધને. ગૃહ્ણન્તિ—ધારણ કરે છે.

‘ગમે એવો દુરાચારી હોય, પણ જો મને અનન્ય ભાવથી ભજો, તો તેને સાધુ માનવો જોઈએ; કારણ કે તેનો નિશ્ચય બરાબર છે. તે શાશ્વત શાંતિરૂપ મોક્ષનાજ માર્ગમાં ચાલે છે. વળી હું કેતિય ! તું નક્કી જાણજો કે-આ પ્રમાણે ખરે રસ્તે ચાલેલો મારો ભક્ત કદિ પણ નાશ (અધોગતિ) પામતો નથી.’

[કેમ ! કાંઈ સમજાય છે ? કે તુંઝડીમાં કાંકરા ? ક્યાં છો ? અહીં કે ચોટે ? કે ઘેર ? નવ વાગ્યા સુધી અહીં રહેજો. ચિત્તને ક્યાંઈ દોડાવશો નહીં. દોડે તો મારા સાચું જોયા કરજો.] બોલો શ્રી કૃષ્ણબળદેવકી જય. દ્વારકાધીશકી જય. હરહર મહાદેવ હર. સૂર્ય પોતાનો તડકો આપવા તૈયાર છે, ત્યારે જે પોતાની ખારી ખારણાં બંધ રાખે, તેને કેવો કહીએ ? મનુષ્ય દેહ મળી, મુઠી અનાજ ખાવા મળ્યું, શરીર આરોગ્ય છે, અને અવસ્થા થઈ છે; છતાં આવા કૃપાળુ કૃષ્ણને વેણુ સાંભળવા પરવા ન રાખે. નવરા ન થાય, તેના જેવો આ સંસારમાં કોઈ હૈયાકુટો નથી. સાંભળો—

ચોપાદ—લાલકી કછુ હરિભક્તિ સમાના, જેહિ ગાવહિ શ્રુતિ સંતપુરાના

દાનિ કિ જગ ઇહિસમ કછુ ભાઈ, ભજીયે ન રામહિ નરતનુ પાઈ.

(મોક્ષવાણી પાનું ૮૬)

જપ-તપ-મખ-શમ-દમ-વ્રત-દાના, વિરતિ વિવેક યોગ વિજ્ઞાના;

સખકર ફળ રઘુપતિ પદ પ્રેમા, તેહુ બિનુ કોઈ ન પાવે ક્ષેમા.

(મોક્ષવાણી પાનું ૭૯)

આ બધી માલદાર વાતો છે, પણ ગધેડાને કંઠે હીરો બાંધ્યા જેવું ન થાય. કાંઈક તો કરજો. મરવા પહેલાં જરૂર બદલાવો. બદલાવા માટે અમારા જેવા લિખાારીને નિર્મળ ભાવથી સેવજો. તે તમને થોડામાં ઘણું કહી દેશે.

આ વખતે મેઘ શું કરે છે, તે સાંભળો—

દૃષ્ટ્વાડડતપે વ્રજપશૂન્સહરામગોપૈઃ, સંચારયન્તમનુ વેણુમુદીરયન્તમ્ ॥

પ્રેમપ્રવૃદ્ધ ઉદિતઃ કુસુમાવલિભિઃ, સ્વચ્ચુર્વ્યધાત્સ્વવપુષામ્બુદ આતપત્રમ્ ॥૧૬॥

અર્થ—તડકામાં બળભદ્ર અને ગોવાળીયાઓની સાથે, વ્રજમાં પશુઓને ચારતા, અને વેણુ વગાડતા, પોતાના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, પ્રેમથી વૃદ્ધિ પામેલો મેઘ, ત્યાં પ્રગટ થઈને, પુષ્પ સરખા પોતાના છાંટા નાંખે છે, અને પોતાના શરીરને છત્ર રૂપે ધરી રાખે છે. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

મિત્રતા કેમ ?—જેમ મેઘ વર્ષાને પ્રાણી માત્રને રાજી કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ વેણુ વગાડીને પ્રાણી માત્રને રાજી કરે છે. એકના ધંધાની એકતા છે. ગમે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાના હેતુથી, મેઘ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બરાબર રહીને, છાયા કરવા લાગ્યો. તાપને હરિ ક્ષેવા માટે, ઝરમર ઝરમર વરસવા પણ લાગ્યો.

૧૬ પદ્યછેદ—**આતપે**—તડકામાં. **સહરામગોપૈઃ**—બળભદ્ર અને ગોવાળીયાઓ સહિત **વ્રજપશૂન સંચારયન્તમ્**—વ્રજના પશુને ચારતા. **અનુ**—અને **વેણુ ઉદીરયન્ત**—વેણુ વગાડતા **સ્વચ્ચુઃ**—મિત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણને **દૃષ્ટ્વા**—જોઈને. **પ્રેમપ્રવૃદ્ધઃ**—પ્રેમથી વૃદ્ધિ પામેલો. **ઉદિતઃ**—પ્રગટ થઈને **અંબુદઃ**—મેઘ. **કુસુમાવલિભિઃ**—પુષ્પ જેવા પોતાના છાંટા નાંખે છે. **સ્વચ્ચ-**
પુષાં આતપત્રં વ્યધાત્—અને પોતાના શરીરને છત્ર રૂપે ધરી રાખે છે.

વેણુની અસર વનની ભીલડીઓ ઉપર કેવી થઈ ? તે સાંભળો.

‘ભલે ગમે તે જાતિમાં અવતાર થાય, પણ ભકતો મને જરૂર ઓળખી કાઢે. હું અધમ ઉદ્ધારણ છઉં’ એમ વેણુદ્ધારા સૂચવે છે—

पूर्णाः पुलिन्ध उरुगायपदाब्जराग-श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ॥

तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूपितेन, लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥૧૭॥

અર્થ—પ્રિય સ્ત્રિયોના સ્તન ઉપર લગાડેલું કેસર, રતિના સમયમાં પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણના ચરણને ચોટે છે; અને તેથી ચરણ લાલ થતાં વધારે શોભે છે. પછી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વનમાં ફરે છે, ત્યારે તે કેસર વનના ખડમાં ચોટે છે. ખડમાં લાગેલા કેસરને જોઈને કામદેવથી વ્યાકુળ થયેલી ભીલડીયો, તે કેસરને ખડ ઉપરથી ઉખેડી લઈને, પોતાના મુખ ઉપર અને સ્તન ઉપર ચોપડે છે. એમ કરીને પણ પોતાના કામજ્વરને શાંત કરે છે; માટે તે ભીલડીઓ ભાગ્ય-શાળી છે. [મારા જેવીને તો ભીલડીયો જેવું પણ ભાગ્ય નથી, એ ભાવ છે.] (૧૭)

૧૭ વિવેચન—

રાગ-શાદુલ—

व्याधस्याचरणं ध्रुवस्य च वयो, विद्या गर्जेत्रस्य का ।

कुब्जायाः किमु नामरूपमधिकं, किं तत्सुदाम्नो धनम् ॥

का जातिर्विदुरस्य यादवपते-रुग्रस्य किं पौरुषं ।

भक्त्या तुष्यति केवलं न तु गुणैर्-भक्तिप्रियो माधवः ॥

આવા અનેક શ્લોકો નીચે યોનીવાળા જીવોને કહી રહ્યા છે કે—‘પ્રભુ તરફ ચાલ્યા કરો.’ આ યુગમાં નીચે યોનીવાળા જીવો ઉંચે યોનીવાળા જીવો કરતાં, વધારે ભાગ્યશાળી છે. કારણકે સંત સમાજમાં નીચામાં નીચી સેવા કરતાં, તેમને આંચકો લાગતો નથી, રાજ થઈને કરે છે; અને ઉંચે યોનીમાં જન્મ્યા હોય, અગર માત્ર લગવાંજ પડેયો હોય, તો તે જીવો સેવાથી વિમુખ રહે છે. કદિ ધનવાનો ધન વાપરીને સેવા કરે છે; પણ સોએ નવાણુ ટકા, તે સેવામાં અભિમાન રૂપી આસલેટની આશ (દુર્ગંધ) હોય છે. શ્રીહરિ અગર ઉંચે કોટિના સંતો, આવી સેવાને અંગિકાર કરતા નથી. આ શ્લોકમાં જીવોને—ભીલડીઓને શ્રીકૃષ્ણની ચરણરજ મળી. જેમ સંતો પ્રભુચરણરજ હૃદયમાં ધારણ કરીને, અનેક જન્મોની વાસનાનો ક્ષય કરે; તેમ ભીલડીઓએ ચરણરજથી કામજ્વર-વાસનાજ્વરનો નાશ કર્યો.

‘પ્રિયાના સ્તન ઉપર ચોપડેલું કેસર, શ્રીકૃષ્ણના ચરણને ચોટે છે.’ આ પ્રિયા કોણ ? તે લક્ષ્મી સમજવી. શ્રીકૃષ્ણ ચરણાવિધને વારંવાર હૃદયમાં ધારણ કરવાની લક્ષ્મીને ટેવ છે.

૧૭ પદ્યછેદ—**दयितायाः** (સ્ત્રિના) **स्तनयोः** (સ્તન ઉપર) **मंडितेन** (ચોપડેલા કેસરથી) [રતિના સમયમાં.] **उरु** (અધિક) **गीयते मुनिभिः इति उरुगायः इति श्रीकृष्णः**, **तस्य पदाब्जयोः**—(ચરણકમળમાં) **रागः** (લાલાશ) **तेन श्रीः** (શોભા) **यस्य तत् इति कुंकुमं तेन ॥** [લગવાન વનમાં જતાં ચરણમાં લાગેલું કેસર] **तृण-रूपितेन तस्य दर्शनेन स्मररुजः**—ખડમાં ચોટી ગયેલા તે કેસરને જોવાથી કામજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. **तत् आननकुचेषु लिपन्त्यः पुलिन्धः**—તે કેસરને મુખ ઉપર અને સ્તન ઉપર ચોપડનારી ભીલડીયો. **य एवं आधि जहुः**—જે આ પ્રમાણે કામજ્વરને મટાડે છે તે ભીલડીયો. **पूर्णाः**—ભાગ્યશાળી છે.

તેથી હૃદય ઉપર-સ્તન ઉપર-ચોપડેલું કેસર, શ્રીકૃષ્ણના ચરણને ચોંટે છે, શ્રીધરસ્વામી દયિતા ને બહુવચનમાં લે છે. ત્યાં લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીના જેવી ખીચ જિયો સમજવી. હવે ગોવર્ધનની પ્રશંસા કરે છે—

હન્તાયમદ્રિરબલા હરિદાસવર્યો, યદ્રામકૃષ્ણચરણસ્પર્શપ્રમોદઃ ॥

માનં તનોતિ સહગોગણયોસ્તયોર્યત્, પાનીયસૂયવસકન્દરકન્દર્પલૈઃ ॥૧૮॥

અર્થ—હે સખિઓ ! આ ગોવર્ધન પર્વત પણ અવશ્ય ભગવાનનો મોટો ભક્ત હોવો જોઈએ; કારણકે બળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો સ્પર્શ તેને મળતાં, તૃણાદિકને બહાર કાઢી નાંખવાના મિષથી, તેનાં ફવાંડાં ઉભાં થઈ ગયાં હોય, એમ જણાય છે. પાણી, સારાં ખડ, ગુફા, ઠંઢ અને મૂળથી, ગાયોનો અને મિત્રોસહિત બે ભાઈઓનો, તે સત્કાર કરે છે—આતિથ્ય કરે છે—મેમાની કરે છે. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

હરિદાસવર્યઃ—હરિના દાસોમાં શ્રેષ્ઠપણાનું કારણ ?—કારણ એટલુંજ કે—તેને રામ અને કૃષ્ણની ચરણરજ મળે છે. [ગોવર્ધન મથુરા પાસે ક્યારે આવ્યો, અને કેમ આવ્યો, તે કથા આગળ કહી છે.] ચરણરજ લેવાનો અર્થ શું ?—તે એમ સૂચવે છે કે ‘હું આપની ચરણરજ જેવો નમ્ર છઉં. જ્ઞાન અને ભક્તિમાં આવરણ કરનારે માંડે દેહાભિમાન, મેં તોડી ફેંડીને ફેંકી દીધું છે.’

ધર્મમાં અધર્મ—અત્યારે તો કેટલાએક ચરણરજ લેનારા—‘પગમાં પડે, અને માથું કાપે. એટલે ‘પગ પૂજે અને માથું કાપે.’ એટલે સામા મળે, ત્યારે—‘જય જય’ કરે, અને જરા દૂર જઈને નિંદા કરે. ધર્મ માર્ગમાં આ એક ભયંકર પાપ છે, આ પાપથી સદા દૂર રહેજો, જગત્ આખું દોષથી ભર્યું છે. સાંડે થોડું અને ખોટું ઘણું છે. દોષજ શોધ્યા કરીએ, તો આપણા ઘર પાસે દોષના ઢગલા થાય. પારકા દોષને એકઠા કરવાથી—વીણવાથી, આપણું હૃદય અને મુખ બેઉ કલુષિત—બ્રષ્ટ થાય. આ દોષ બહુ રખડનારાં સ્ત્રી પુરૂષોમાં અનાયાસે પેરી જાય છે. માટે કહું છઉં કે—જ્યાં ગોડે ત્યાં સ્થિર-તાથી અને શ્રદ્ધાથી લાગ્યા રહેજો. શ્રદ્ધાની પાછળ શ્રીહરિ વસે છે.

ભગવદ્ ભક્તના સંગથી નીચવણું પણ જેમ કૃતાર્થ થાય, તેમ ગોવર્ધનના સંગથી ભીલડીઓ કૃતાર્થ થઈ. ‘પુલિંદ’ એટલે ‘ભીલ,’ અને ‘પુલિંદી’ એટલે ‘ભીલડી’.

ભેટ—કાંઈ પણ ભેટમાં આપવું એટલે ભેટતી વખતે સામાને કાંઈક આપવું તે. સામાને વશ કરવાની તે ચારી છે. કાંઈ પણ આપવું, એ હેતુનું અને હૃદયની પ્રસન્નતાનું નિશાન છે.

૧૮ પદ્યછંદ—હે અબલાઃ—હે સખિઓ. અયં અદ્રિઃ હરિદાસવર્યઃ—આ ગોવર્ધન પર્વત શ્રીહરિનો પરમ ભક્ત જણાય છે. રામકૃષ્ણયોઃ ચરણસ્પર્શઃ તેન પ્રમોદઃ યસ્થ તથાવિધઃ સઃ इति અદ્રિઃ—શ્રીરામ કૃષ્ણના ચરણસ્પર્શ મળતાં તૃણાદિક બહાર આવવાના મિષથી ગોવર્ધન પર્વતના ફવાંડાં ઉભાં થયાં જણાય છે. યત્—કારણકે સહગોગણયોઃ તયોઃ—ગાયો અને મિત્રો સહિત તે બે ભાઈઓ પ્રત્યે. પાનીયં (જળ), સૂયવસાનિ—શોભનતૃણાનિ—સાંડે ખડ, ચ કંદરાઃ કંદાઃ ચ મૂલાનિ ચ—તૈઃ માનં તનોતિ—સત્કાર કરે છે.

દુઃખનું નિવારણ પણ તેમાં સમાએલું છે. જમાઇ સાસરે જાય, ત્યાં પણ તેણે કાંઈક આપવું જ નોંધ્યું. આ જગતમાં જેને આપતાં આવડતું નથી; તે જગતમાં આગળ વધી શકતા નથી. ‘રાજા, દેવ, સંત અને સદ્ગુરુ પાસે અવશ્ય ખાલી હાથે ન જવાય,’ એવી મર્યાદા બાંધવામાં પણ આજ કારણ છે. ‘વૃક્ષ અને પર્વત જેવાં સ્થાવર તત્ત્વો પણ, શ્રીકૃષ્ણને કાંઈક આપીને રાજ થાય છે; ત્યારે આપણે વ્રજગંગાઓએ, પ્રભુને કાંઈક—(દહીં)—માખણ—કેમ ન આપવું? બહાલાને કાંઈ ન આપવું, એ આપણી ભક્તિમાં ન્યૂનતા ગણાય.’

હવે ગોપિકાઓ સર્વ વૃતાંતનો ઉપસંહાર કરે છે.

ગા ગોપકૈરનુવનં નયતોરુદાર-વેણુસ્વનૈઃ કલપદૈસ્તનુમૃત્સુ સઠ્યઃ ॥

અસ્પન્દનં ગતિમતાં પુલકસ્તરૂણાં, નિર્યોગપાશકૃતલક્ષણયોર્વિચિત્રમ્ ॥૧૯॥

અર્થ—હે સખિયો! ગોવાળીયાઓની સાથે, આ બે ભાઈઓ વનમાં ગાયો ચારે છે; ત્યારે નોંધણું માથે વીંટી લેવાથી, અને ખલામાં શીંકા ભરાવી લેવાથી, તેઓ મોટા ગોવાળ જેવા જણાય છે. તે વખતે તેમના મધુર પદવાળા વેણુનો નાદ સાંભળીને, પ્રાણીઓમાં જેઓ જંગમ છે, તેઓ સ્થાવરની પેઠે સ્થિર થઈ જાય છે; અને વૃક્ષાદિ જેઓ સ્થાવર છે, તેઓમાં રોમાંચાદિક જંગમનો ધર્મ દેખાય છે. આ પણ આશ્ચર્યની વાત છે. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણીપદાર્થો, શ્રીકૃષ્ણની અંસાનો નાદ સાંભળીને, મોહ પામ્યાં છે. ‘આવા શ્રીકૃષ્ણ આપણી સાથે ક્યારે બોલશે? આપણને ક્યારે પોતાનાં કરશે? આપણને ક્યારે રમાડશે?’ વિગેરે કામનાઓ ગોપિકાઓના હૃદયમાં જગત થઈ.

આ વિચારોનું પરિણામ શું આવ્યું? તે શુકદેવજી કહે છે. સાંભળો—

एवंविधा भगवतो, या वृन्दावनचारिणः ॥

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः, क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥૨૦॥

इतिश્રીમद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे एकविंशतितमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—આ પ્રમાણે વૃંદાવનમાં ફરનારા શ્રીકૃષ્ણની ક્રીડાઓનાં, અરસપરસ વખાણ કરનારી ગોપીઓ, શ્રીકૃષ્ણમય બની ગઈ. (૨૦) અપૂર્ણ.

૧૯ પદ્યછેદ—**हे सख्यः**—હે સખિઓ! **गोपकैः सह**—ગોવાળોની સાથે **अनुवनं**—વનમાં. **गाः नयतोः**—ગાયોને ચારે છે ત્યારે. **शिरसि निर्योगैः**—(માથા ઉપર નોંધણું વીંટી લેવાથી.) **स्कंधयोः पाशधारणेन च** (અને ખંભાઓમાં શીંકા ભરાવી દેવાથી) **कृतं लक्षणं याभ्याम् तयोः**—મોટા ગોવાળપણની શોભા દેખાડતા, તે ભાઈઓના **कलपदैः वेणुस्वनैः**—મધુર પદવાળા વેણુના નાદ સાંભળીને **तनुमृत्सु**—પ્રાણીઓમાં **गतिमतां अस्पन्दनं**—જંગમ પ્રાણીઓનું સ્થિરપણું અને **तरूणां पुलकः**—વૃક્ષાદિ સ્થાવરોનું રોમાંચ. **विचित्रं**—આ બધું આશ્ચર્ય જેવું છે.

૨૦ પદ્યછેદ—**एवंविधा**—આ પ્રમાણે. **वृन्दावनचारिणः भगवतः**—વૃંદાવનમાં ફરનારા શ્રીકૃષ્ણની. **क्रीडाः मिथः वर्णयन्त्यः**—અરસપરસ ક્રીડાના વખાણ કરનારી **याः गोप्यः**—જે ગોપીઓ હતી તે **तन्मयतां ययुः**—શ્રીકૃષ્ણમય બની ગઈ.

ફરમો નં ૧૦૧.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

ફાગણ માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૨ જો.

યોગનો ફરમો—૮૧ ની સાલથી યોગનો ફરમો આપવામાં આવે છે. તે કાંઈ યોગના જુદા જ્ઞાન માટે નથી, પણ શ્રીકૃષ્ણ કે જે યોગેશ્વરોના ઇશ્વર છે; તેમને ખરાબર ઓળખવા માટે, આપવામાં આવે છે. યોગવિદ્યા જાણ્યાવિના યોગેશ્વરને કેવી રીતે જાણી શકાય? યોગવિદ્યાના અજ્ઞાનથીજ, આપણામાંના ઘણા ખરા, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વથી અજ્ઞાત રહે છે. જ્યાસલેટ માટે થએલો એક પૈસાનો ખર્ચ, આપણા આખા ઓરડાને પ્રકાશ આપે છે; તેમ યોગના ફરમા માટે થએલો આઠ આનાનો ખર્ચ, દશમસ્કંધને પ્રકાશમાં લાવે છે. દશમસ્કંધના ગુપ્ત જ્ઞાનને તે ખર્ચ ખુલ્લું કરે છે. જેઓ વધારાનો ફરમો મંગાવે છે, તેમણે તે ફરમો અવશ્ય ધ્યાનપૂર્વક વાંચવો જોઈએ, અને જેઓ તે ફરમો મંગાવતા નથી—તેમણે તે ફરમો મંગાવીને વાંચવો જોઈએ. સાદા માસીકના ગ્રાહકોએ લજી વિચાર થાય તો—સાડા આઠ આના તુરત મોકલી દેવા. તો તેમને મદદથી યોગના ફરમાનો લાભ મળશે. યોગવિદ્યા જાણવા જેવી છે, અને તે ઘણીજ સહેલી ભાષામાં લખાય છે; માટે જ્ઞાતુઓએ પ્રમાદ કરવો ઘટતો નથી.

પાછલાં પુસ્તકો—લજી પાછલાં નવે પુસ્તક મળી શકે છે. પછી એક પ્રતના રૂ. સો દેતાં નહીં મળે. માટે જોઈએ તો તુરત મંગાવો. ૮૪ નું છેલ્લું પુસ્તક પણ બંધાઈ ગયું છે.

દશમસ્કંધ—શ્રીમદ્ભાગવતનાં ભાષાંતરો આપે વાંચ્યાં હશે. શ્રીમદ્ભાગવતની કથાઓ ઘણીવાર સાંભળી હશે; પણ આવા ખુલાસાનો લાભ આપને ભાગ્યેજ થયો હશે. તે વાત આપનું હૃદય કબુલ કરતું હોય, તો આ માસીક ધ્યાનપૂર્વક વાંચો, અને બાંનઓને વંચાવો. મંબંધીઓમાં અને રનેલીઓમાં શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વનો ફેલાવો કરો. સત્યશોધક વિધર્મીઓ અને વેત્સ્યાઓ પણ શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં મુગ્ધ દેખાય છે, ત્યારે વૈષ્ણવોએ કેમ પ્રમાદ કરવો ઘટ ?

દશમસ્કંધ પૂર્વાધ.

અધ્યાય ૨૧ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૮૦૦ માં પાનાથી ચાલુ.]

૨૦ વિવેચન—

તદ્ગુણાશ્ચાપિ લોકેસ્મિન્ ગુણાતીતાઃ ભવંતિ હિ—ભગવાનમાં જેઓ તત્પર રહે, તેઓ પોતાના ગુણોનો ત્યાગ કરીને, ચોક્કસ રીતે ગુણાતીત થાય છે. [સુમોધિની] ગોપિકાઓ ધમંડ (વિહવળ) થઈ ગઈ. વાંછ્યો પુત્ર દેખીને ધમંડ થાય; નિર્ધન ધન દેખીને ધમંડ થાય. પતિવ્રતા પતિને દેખીને ધમંડ થાય, મુમુક્ષુ હરિજનને દેખીને ધમંડ થાય, તેમ અનન્ય ભગવદ્ભક્ત, ભગવાનને દેખીને [ભગવાનના ગુણો સાંભળીને] ધમંડ થાય. મોક્ષવાણી કદિ વાંચો છો ?—તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચૂંટેલા સુગંધીદાર પુષ્પોની તે જાળ છે—પુષ્પોનો તે જોટો—ગજરો—છે. તે કદિ સુંઘો છો ? આવો તેમાંથી ધમંડ બનાવું. જુઓ પાનું ૩૦ A. નિર્મળ ભાવથી ગાઈએ, તો અમે અને તમે એક ધમંડ થઈ જઈએ, એવી આ ઔષધી છે. સાંભળો—

શ્રીરામને મળવા આતુર થઈ રહેલો સુતીક્ષ્ણુ બ્રાહ્મણ, ઉત્તર દિશામાંથી આવતા મુસાફરોને, શ્રીરામની ટૂર—મુસાફરી—ના ખર્ચ પૂછ્યા કરતો હતો. ઘણે દિવસે ખર્ચ મળ્યા કે—‘ પ્રભુ આ રસ્તે થઈને થોડા દિવસમાં નીકળશે. ’ તે સાંભળી શ્રીરામના મેળાપના અનેક વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચાર કરતાં તેને પોતાની યોગ્યતાનો વિચાર થયો. પોતાની યોગ્યતામાં પોતાના તમામ પાયા ઢીલા લાગ્યા—તોપણ તે બોલ્યો કે—

ચોપાઈ—‘ એક બાની કર્ણાનિધાનકા, સો પ્રિય વંદે ગતિ ન આનકા. ’

આ લીટી એક કરોડ કરતાં પણ વધારે કીમતી છે. ‘ મારે શ્રીરામ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ—ધૃષ્ટા—નથી, માટે શ્રીરામ મને મળવાજ જોઈએ. શ્રીરામમાં મને અનન્ય ભાવ છે. જ્યાં અનન્ય ભાવ હોય, ત્યાં વસ્તુપ્રાપ્તિ અવશ્ય સિદ્ધ થવીજ જોઈએ, ’ એવો ભાવ આ લીટીમાં છે.

હવે સુતીક્ષ્ણુની ધમંડ દશા તપાસીએ. ધમંડ દશામાં પેસવાના દારનો પ્રથમ વિચાર કરીએ—

દાહરો—પત્નગારિ સુત પ્રેમ સમ, ભજન ન દૂસર આન;

યદ વિચારી પુનિ પુનિ મુનિ, કરત રામગુણ ગાન.

સીયાવર૦

ભજનાનંદને રસ્તે આગળ ચાલતાં, સુતીક્ષ્ણુ ધીમેધીમે ધમંડ બની જાય છે. તે ગાય છે તે સાંભળો—

ચોપાઈ—‘ હોઈ હિ સદ્દસ આજ મમ લોચન, દેખિ વદનપંકજ ભવ મોચન;

નિર્ભરપ્રેમ મગન મુનિ જાની, કહિ ન જાય સો દશા ભવાની.

દિશિઓ વિદિશો પથ નહિ સજા, ‘કા મેં’ ચલેઉ કલ્પાં નહીં બુજા;

કબલુક ફિર પાછે મુનિ જાઈ, કબલુક નૃત્ય કરે ગુણ ગાઈ.

અવિરલ પ્રેમભક્તિ મુનિ પાઈ, પ્રભુ દેખાહિ તરૂંઓટ લુકાઈ;
અતિશય પ્રીતિ દેખિ રઘુવીરા, પ્રગટે હૃદય દરણુ ભવપીરા.
મુનિ મગમોઝ અચલ હોઈ વૈસા, પુલક શરીર પનસ ફલ જૈસા;
તપ રઘુનાથ નિકટ ચલિ આયે, દેખિ દશા નિજ જન મન લાયે.
પરેઉ લકુટ ધવ ચરણન લાગી, પ્રેમમગન મુનિવર બડ ભાગી;
ભુજવિશાલ ગ્રહિ લીયે ઉઠાઈ, પરમ પ્રીતિ રાખે ઉર લાઈ.
મુનિહિ મિલત અસ મોલ કૃપાલા, કનક તરૂંહિ જનુ ભેટ તમાલા;
રામવદન વિલોકિ મુનિ ડાઢા, માનહું ચિત્રમોઝ લખિ કાઢા.’

નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ—શાંતિ અને ગોંધાટ-એમ બે રસ્તા તન્મય થવાના છે. આ યુગમાં નિવૃત્તિનાં (સમાધિનાં) નાણાં (સાધન) બહુ થોડાજ પાસે હોય છે. જેઓની પાસે સમાધિનાં નાણાં ન હોય, તેમણે પ્રભુને પામવા શું કરવું ? તેનો જવાબ ભજનનાનંદ આપે છે.

રાગ—ઝંનેરી હુમરી તાલ-૩.

ભજન વિન ભવજલ કૌન તરે ?

કૌન તરે દેરિ કૌન તરે ? ભજન વિન ભવજલ કૌન તરે !

ટેક૦

કામ-ક્રોધ-મદગ્રાહ વસતહૈં, મારગમેં પડે—

ભજન૦

કુચકંચન દોઉ ઘેર પડતહૈં, સખ જન દુખ મરે—

ભજન૦

યજ્ઞ દાન તપ નિર્બળ નૌકા, અધવિચ તૂટ પડે—

ભજન૦

બ્રહ્માનંદ કરે દરિ સુમરણ, સખ દુઃખ દૂર ટરે—

ભજન૦

કામક્રોધાદિથી જેઓ મુક્ત થયા હોય, તેઓ ભલે સમાધિને પંથે-નિવૃત્તિને પંથે-ચાલે; પણ-ખીજઓએ ભજનનાનંદમાં અવશ્ય ભળવું જોઈએ. જેઓને પ્રભુએ બે પૈસા આપ્યા છે-એટલે-જેઓને પ્રભુએ લૌકિક સુખની ઝાંખી કરાવી છે; તેઓ અને જેઓ સંસારથી છૂટીને પોત્રીશનમાં પડ્યા છે. તે સાધુ સન્યાસીઓ, તાળી પાડીને ગોવિંદને ગાઈ શકતા નથી. તેઓ ભજનનાનંદથી વિમુખ રહે છે. તેઓએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જેમને માટે તાળી પાડો છો, તેમના દિસાએ, તમે આ સંસારમાં કાંઈ નથી. મોટા મોટા બ્રાહ્મણો પણ (ઘડીવાર પોત્રીશનથી મુક્ત થઈને) મસીદમાં જઈને ઘુંટળીએ પડે છે. ક્રિષ્ણન સમ્રાટો પણ દેવળમાં દેહાભિમાન તજે છે. ત્યારે તમને ભજનનાનંદમાં તાળી પાડતાં કેમ શરમ લાગે છે ? કામક્રોધના ઉભરા અવાર નવાર ચિત્તપ્રદેશમાં આવતા દશે, ત્યાં સુધી ગમે એવી વેદાંતની અગર ભક્તિની વાતો કરશો, તો તે વાંજળીના પુત્ર જેવી રહેશે. એટલે-ત્યાંસુધી તમે નિવૃત્તિમાર્ગના અધિકારી નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત અને તુલસીકૃત રામાયણ કલિયુગના છવે મારેજ છે. તે ભજનનાનંદના ભંડાર છે. અનેક ભક્તોએ પણ ભજન ભંડાર ભરી રાખ્યા છે. જેઓએ કંઈ છૂટો મુકીને ગોવિંદના ગુણ ગાયા નહીં, તાળી પાડીને સંગીતને ટેકો આપ્યો નહિં, અને પ્રભુ પાસે નાચી કુદીને દેહાભિમાનની ગાંઠ તોડી નહીં, તેમનો ભવરોગ ખસના વ્યાધી જેવો છે.

ભજનનાનંદદ્વારા ગોપીઓ ભગવદ્દમય બની. સુતીક્ષણ ભજનનાનંદદ્વારા ભગવદ્દમય બન્યો. મેઘદ્રો, મીરાં, તુકારામ વિગેરે અનેક સંતોએ ભજનનાનંદ દ્વારા ભગવદ્દત્ત્વ આપ્યું. જે

નાટક કંપનીમાં નાયક પોતે વેપ પહેરે, અને ઉત્તમ રીતે ભજવે, તે કંપનીમાં રમનારાને અને જોનારાને બહુ આનંદ આવે; જેમ સમ્રાટની આગળ કલકત્તાનો લાટ સાહેબ ખડે પગે ઉભો રહે, તેમ-તે પ્રમાણેજ-જે સંપ્રદાય અગર પંથમાં, આચાર્ય અગર ગુરુ પોતે, ગોવિંદની સેવામાં ખડે પગે ઉભા રહે; પોતે ગાય અને બીજાને ગવરાવે; પોતે નાચે અને સૌને નચાવે; પોતે ભગવદ્ભય થાય, અને શિષ્યોને ભગવદ્ભય કરે; એવા સંપ્રદાયોને અને પંથોને પ્રણામ કરીને, આ અધ્યાય સંપૂર્ણ કરીએ. ધર્મની રંગભૂમિ ઉપર આવીને, **નિર્માનમોહા** થવાને બદલે, જેઓ માન અને મોહથી ઘેરાઈ ગયા, તે આચાર્યો અને ગુરુઓ દ્વાને પાત્ર છે. વીજળીના કારખાનામાંજ વીજળી નહીં હોય, તો પછી માયામાં ઉંડા ખોડેલા થાંભલામાં-થાંભલા જેવા જડ જીવોમાં-શિષ્યોમાં-વિજળીનો પ્રકાશ ક્યાંથી આવશે ? વિચાર કરી જોજો.

ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશકી જય. હર હર મહાદેવ હર. ન્યાં ન્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ ખેડેલા જીવોને અમારા ઘણાજ હેતુથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેજી.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,
૧૯૮૫ પોશ વદી ૧૧.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

વિષય—વ્રતધારી કુમારિકાઓ યમુનાજીને કાંઈ વસ્ત્રો મૂકીને સ્નાન કરવા લાગી; અને શ્રીકૃષ્ણે તે વસ્ત્રો ઉપાડી લીધાં, વિગેરે કથા આ અધ્યાયમાં આવશે.

સૂચના—વસ્ત્રાદરણુલીલા-શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ પ્રસંગ (વસ્ત્રાદરણુલીલા) સાવધાનતાથી સાંભળવા જેવો છે. વાયુ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને સમુદ્રનાં લીલાં પીળાં પાણી દેખીને, જેમ ચકરી આવે; તેમ શ્રીકૃષ્ણના જીવનના આવા પ્રસંગો જોઈને, સામાન્ય જીવોને ચકરી આવે, તેમાં નવાઈ નથી. વાયુ પ્રકૃતિવાળા જીવો દરીયાની મુસાફરીમાં વારંવાર લીંબુ ચુસે છે. પાન, સોપારી, લવંગ, એલચી, તજ સુંક વિગેરે પદાર્થો અવશ્ય મુખમાં રાખે છે. આવી કાઠપિણુ પ્રકારની તૈયારી કર્યા વિના, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ નિરખવા નીકળવું, તે ‘હીરો ગોધે જવા’ જેવું છે. નાનાં ઘડીયાળ મુદારનારો ઘડીયાળી જેમ સામાન્ય દષ્ટિથી કાર્ય કરી શકતો નથી, તેમ સામાન્ય દષ્ટિથી જોનારો મુમુક્ષુ, આ તત્ત્વ સમજી શકે એમ નથી. સૂક્ષ્મ કાર્ય પ્રસંગે, ઘડીયાળીએ પોતાની સૂક્ષ્મદર્શક આંખ પહેરવીજ પડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણના આવા ગુણ પ્રસંગને નિરખવા માટે, મુમુક્ષુએ જ્ઞાનવૈરાગ્ય યુક્ત ભક્તિરૂપી, શ્રીકૃષ્ણદર્શક આંખ પહેરવીજ પડે. આવી આંખ જેઓ પહેરતા નથી, તેઓ ઘોળે દહાડે ઠેખાં ખાય છે. તેઓ અનેક તર્કવિતર્ક કરીને, ભાગવતને અને ધર્મને નિંદે છે. પરિણામે તેઓ શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વથી વિમુખ રહે છે. કમળાવાળાએ, પીળું પીળું દેખાતું મટાડવા માટે, પ્રથમ પોતાની આંખોનો કમળો મટાડવો જોઈએ. આંખનો કમળો મટયા પછી જ બહારનો કમળો-બહારનું પીળું પીળું-અનાયાસે શમી જશે. આટલા માટેજ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—‘જન્મ

કર્મ ચ મે દીવ્ય-મેઘ યો વેન્તિ તત્ત્વતઃ । ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ, નૈતિ મામેતિ સોઽજુન ॥ 'સરકાર પણ માણસમાં કલાસ પાડીને, તેમને વિષે વિનયથી બોલે છે; ત્યારે એક તર્કવાદીથી શ્રીકૃષ્ણ વિશે ગમે એમ બોલાય ?

યાદ રાખજો કે-જેમને કોઈપણ પ્રકારનું ધ્યેય નહોય, જેમને સહગુરૂનાં વચનમાં અને શાસ્ત્રોમાં વિશ્વાસ નહોય, જેમને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ધગશ નહોય. 'હું કોણ છું?' વિગેરે જાણવાની તીવ્ર પરવા નહોય, તેવા જીવોનો ધાર્મિક પ્રયત્ન કદિ સફળ થતો નથી. જેમને જે તે-ખાટું ખાઈ તીણું તમામ-ખાવાની ટેવ હોય, તેમને સારો વૈદ્ય રસાયણ દવા આપતો નથી. રસાયણ દવા લેનારે પ્રથમ પોતાના આહારવિહાર આધીન રાખવા જોઈએ. તેમ શ્રીકૃષ્ણ-તત્ત્વ જાણવા ઇચ્છનારે, પ્રથમ ઉપર જાણનાં તે સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં જ જોઈએ. જેમ સુકાન વિનાનું વહાણ સમુદ્રમાં આમતેમ અકળાઈને તૂટી ફૂટી જાય, તેમ અમુક ધ્યેય વિનાનો, અમુક સહગુરૂ વિનાનો, અને અમુક શાસ્ત્ર વિનાનો માણસ, આ સંસારમાં જ્યાં ત્યાં અકળાઈ કુટાઈને સંપૂર્ણ નિષ્કળતાપૂર્વક મરણાધીન થાય છે.

તંકોના પૂરમાં તણાઈ જતા જીવોને અચાવવાના હેતુથી, શ્રીકૃષ્ણદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણને 'યોગેશ્વરોના ઈશ્વર', 'ભગવાન', 'અચ્યુત'-એવાં અનેક વિશેષણો ળગાડી દીધાં છે. દૂર પડેલા પ્રાણી પદાર્થો જેવા માટે, સ્ત્રીમરોના અને રેફેના એનજન ગ્રાહકો સર્વલાઘટ રાખે છે. એવા એકાદ સર્વલાઘટનો ખર્ચ કરી નાંખો, તો અડચણ માત્ર દૂર થઈ જાય. આ સર્વલાઘટ તે આપણા કૃપાળુ-દયાળુ-સહગુરૂ. તમે ઘણું દેકાણું રખડતા હશે, પણ છે કોઈ ગુરૂમાં અનન્ય ભાવ ? છે કોઈ ગુરૂને દાર તમારો પહેલો નંખર ? જ્યાં ગુરૂભાવ નથી, ત્યાં ગોવિંદભાવ ક્યાંથી હોય ! જે દસ્તાવેજ ઉપર મોટા માણસની શાખ હોય, તે દસ્તાવેજનો સ્વિકાર કોર્ટ કરે છે, તેમ જે શાસ્ત્રનો વક્તા શ્રીકૃષ્ણદેવજી જેવો સન્યાસી હોય, તે શાસ્ત્ર શું મલીન હોય ? તેમાં કાંઈક છે. તે જાણવા પ્રયત્ન કરો. શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વનો અભ્યાસ કરો. તર્કના સંગ્રહમાં—

ન કુતાર્કિકતામેત્ય, નાશનીયા પ્રબુદ્ધતા ।

અનુભૂત્યપલાપાંતૈ-રપચિત્રૈઃ કુકલ્પનૈઃ ॥ [યોગવાસિષ્ઠ]

અનુભવનો પણ અવલાપ (નાશ) થઈ જાય, ત્યાંસુધીની અપવિત્ર કુકલ્પનાઓનો આશ્રય કરીને, ખોટા તાર્કિક થઈને, જ્ઞાનના પ્રબોધનો નાશ ન કરવો જોઈએ.

સ્વાનુભૂતાવવિશ્વાસે, તર્કસ્યાપ્યનવસ્થિતેઃ ।

કથં વા તાર્કિકં મન્યસ-તત્ત્વનિશ્ચયમાપ્નુયાત્ ॥

બુદ્ધ્યારોહાય તર્કજ્ઞે-દપેક્ષેત તથા સતિ ।

સ્વાનુભૂત્યનુસારેણ, તર્ક્યતાં મા કુતર્ક્યતામ્ ॥ [પંચદશી]

સ્વાનુભવ ઉપર અવિશ્વાસ રાખો. તો તર્કનો છેડો નથી. ત્યારે જ્યાં તર્ક ન પહોંચી શકતો હોય તે તત્ત્વનો નિશ્ચય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? બુદ્ધિને ખીલવવા માટે જો તર્ક હોય, તો સ્વાનુભવને અનુસરીને તર્ક કરો. કુતુર્ક ન કરો.

નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા, પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ઠ ॥

યાન્ત્વમાપઃ સત્યધૃતિર્વતાસિ । ત્વાદદ્વકનો ભૂયાન્નચિકેતઃ પ્રષ્ઠા ॥

[કોટોપનિષદ]

આ બુદ્ધિ તકથી પ્રાપ્ત થતી નથી. કોઈ અન્યજ તે ઉચ્ચારે, ત્યારે તે સુજ્ઞાન ઉપજાવે છે. એ બુદ્ધિ તેં પ્રાપ્ત કરી છે. તું સત્યધૃતિ છે. હે નચિકેતસ! તારા જેવો પ્રશ્ન કરનાર થવાનો નથી. એટલે—તારા પ્રશ્ન બરાબર છે.

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ, ન શ્રાવણગચ્છતિ ના મનો ।

ન વિદ્યો ન વિજાનીમો, યથૈતદનુશિષ્યત્ ॥

અન્યદેવ તદ્વિદિતા-દથોવિદિતાદધિ ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां, ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ કેનોપનિપદ્.

અર્થ—‘ત્યાં ચક્ષુની ગતિ નથી, શ્રાવણની ગતિ નથી, મનની ગતિ નથી, અને અમે તેને જાણતા નથી, તેમ તે સી રીતે જાણાવાય, તે પણ અમે જાણતા નથી. વિદિતથી તે અન્ય છે, તેમ અવિદિતથી તે અધિક છે.’ જેમણે અમને પૂર્વે આ બ્રહ્મતત્ત્વ સમજાવ્યું, તેમની પાસેથી અમે આવું સાંભળ્યું છે.

તાત્પર્ય—આ તર્કનો વિષય નથી, પણ તર્ક વિના બુદ્ધિ શમે નહીં; માટે આ તર્ક આસ્તિક હોવા જોઈએ. આસ્તિક તર્ક કરવા વિચાર થાય, ત્યારે પ્રથમ આલ્મપ્રપંચના ધૂમાડાને અંદર-અંતઃકરણમાં-આવતો બંધ કરવો જોઈએ. પછી સદ્ગુણને શરણુ જઈને, અનન્ય ભાવથી વિરમવું જોઈએ. ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં અમાનિત્વ વિગેરે શબ્દોથી જ્ઞાનનાં સાધન જણાવ્યાં છે. આ સાધનની પૂર્ણતા માટે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લાખો વરસ સુધી માત્ર તર્ક કરવાથી, જે પ્રાપ્ત ન થાય—જે ન સમજાય, તે ઉપર પ્રમાણે કાંઈક કરવાથી કાંઈક સમજાય.

વસ્ત્રાદરણલીલા ક્યારે બની?—તે સંબંધમાં મતમતાંતર છે. સાંભળો થોડી વાત કરીએ—

તોપણીકાર કહે છે કે—શ્રીકૃષ્ણના આઠમા વરસના આશો માસમાં વૈશ્વગીત, કારતકમાં ગોવર્ધન ઉત્સવ અને ગોવર્ધન ધારણ; કારતક શુદ્ધી ૧૧ ઇંદ્રે ગોવિંદનો અભિષેક કર્યો. કારતક શુદ્ધી ૧૨ પ્રભુ વરણુલોકમાં પધાર્યા. પછી માગશરમાં વસ્ત્રાદરણલીલા. પછી ઉન્ના-ગામાં મથુરાના યાજ્ઞિકની સ્ત્રિઓનો ઉદ્ધાર કર્યો. શ્રીકૃષ્ણના ૯મા વરસની શરદ ઋતુમાં રાસલીલા થઈ. [ભક્તિરંજનિકાર આ મતને ટેકા આપે છે.]

સિદ્ધાંતપ્રદીપ નામની ટીકા લખનાર શુકદેવ કહે છે કે—કન્યાવસ્ત્રાપહારાદિ-લીલા ષડ્વાર્ષિકો હરિઃ । કુમારિકાઓના વસ્ત્રાદરણની લીલા શ્રીકૃષ્ણે ૭ વરસની ઉંમરે કરી.

શ્રીમદ્ ભાગવતના ૨૬ મા અધ્યાયના ૧૪ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘ક સત્સહાયનો બાલઃ, ક મહાદ્રિવિધારણમ’ ‘સાત વરસની ઉંમરે શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ધારણ કર્યો.’ [પ્રસંગવશાત થોડી વાત કરી; પણ આવા ઝઘડામાં આપણે ઉતરવાની જરૂર નથી.]

વસ્ત્રાદરણલીલા—આ લીલા રાસલીલાની પ્રસ્તાવના રૂપે છે. દરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, દેવી ભાગવત વિગેરે ગ્રન્થોમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું વર્ણન છે. તેમાં રાસલીલાનું થોડું સરખું વર્ણન છે; પણ વસ્ત્રાદરણ લીલાનો જરાએ ઉલ્લેખ નથી. [મથુરાના યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણીઓની કથા પણ ત્યાં નથી. તે કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ૯વે પછીના અધ્યાયમાં છે.] નારદજીના ઉપદેશથી શ્રીવેદવ્યાસે, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર ઉપર, અને જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્ત ભક્તિ માર્ગ ઉપર, વિશેષ ધ્યાન આપ્યું જણાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓના સંબંધમાં ખાસ યાદ રાખવા જેવું એ છે કે-શ્રીકૃષ્ણે વસ્ત્રાહરણલીલા કરી; રાસલીલા કરી; સ્થળક્રીડાઓ અને જળક્રીડાઓ પણ કરી; ગોપીકાઓએ અનેક વખતે શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પોતાના સ્તન ઉપર મૂક્યો. એક બીજાને આથ બીટીને તેઓ રાસમાં નાચ્યાં. તોપણ-‘શ્રીકૃષ્ણ નિર્લેપ છે-નિર્દોષ છે. આત્મન્યવરુદ્ધસૌરતઃ [આગળ ૩૩ મેં અધ્યાય ૨૬ મેં શ્લોક] અસ્ખલિત વીર્યવાન છે. શ્રીકૃષ્ણ બાળાશ્રમચારી છે.’ એવું શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું. તાત્પર્ય-પોતે કામને જીત્યા, અને ગોપીકાઓના કામને સમાવી દીધો. ‘વિષ્ણુએ મોહની સ્વરૂપ લીધું, ત્યારે મહાદેવજી તેમની પાછળ દોડ્યા, અને સ્ખલિતવીર્ય થયા.’ એમ કહીને પુરવાર કર્યું કે-વિષ્ણુતત્ત્વ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તે ‘માધવ’ છે-માયાનો પતિ છે-અચ્યુત છે. ગીતામાં સ્વમુખે બોલ્યા છે કે—

ન માં કર્માણિ લિપંતિ, ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स बद्धयते ॥ ગીતા અ. ૪-૧૪.

અર્થ—‘મારે કર્મના ફળમાં સ્પૃહા નથી, તેથી હું કદિ કર્મથી લેપાતો નથી.’ એમ જે જાણે છે તે પુરૂષ પણ, કર્મના બંધનથી મુક્ત થાય છે.

રાસલીલા જોવા માટે દેવો વંમાન લઇને આકાશમાં ઉભા હતા. વારંવાર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા. ગંધર્વો અને કીન્નરો તાલમૃદંગ વગાડતા હતા, અને સાથે રલીને ગાતા હતા. તાત્પર્ય-રાસનો મેળાવડો કોઇ એકાંત સ્થાનમાં નહોતો. એટલે-રાસના મેળાવડામાં રતિ-સુખનો સંભવ પણ નહોતો.

શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આલેખ મુકવા લલચાઇએ, ત્યારે વિચાર કરીએ કે-‘એ કોણ ? એમની શક્તિ શી ?’ પાંચસોના દેવાળામાં ગામડાનો ગરીબ વેપારી અકળાર્થ જાય; અને એક કરોડ અને હપન્નલાખનો દીવાળીયો, મુંબઈમાં મોટરમાં ફરે. તેમ ક્યાં આપણે, અને ક્યાં શ્રીકૃષ્ણ ? તેના વિચાર કરીએ, તો આપણને ઘણી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય. અર્જુનને વૈરાટ સ્વરૂપ દેખાડ્યું. ત્યારે તેને સારથીના પ્રભુત્વનું ભાન થયું. રાસ રમવા વખતે એક મટીને અનેક કૃષ્ણ થયા. વળી ગોપીઓના જેવડા હોવા નીચા કૃષ્ણ ગયા. અનેક અમુરોને માર્યા, ગોવર્ધન તોળ્યા, ઇંદ્રને ભુલાવ્યો, અહ્માને છેતર્યા. એવા શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરનાર આપણે કોણ !-વેદ જેમને ‘નેતિ નેતિ’ કરે, અહ્માદિ દેવો જેમને વદે, કાળ જેમને જોઈને કંપે, તેમને પાછનાર આપણે કોણ ? કાચરખના પંડેલીયો દિલ્લીના સમ્રાટને પુછે કે-‘અલ્યા એ સાખ ! તું કોણ છે ?’ તેના જેવી આ વાત અને.

જેઓ રાસલીલાથી ભડકે છે તેઓ, જ્ઞાની છતાં, રાસવાળા શ્રીકૃષ્ણને શ્રીકૃષ્ણાવ-તારમાંથી બાદ કરે છે. કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે-‘રાસલીલાવાળા કૃષ્ણ દ્વારકાવાળા કૃષ્ણની પહેલાં અગર પછી થયા હતા.’ આ ખુલાસો યુરોપ અમેરિકાના કોઇ તત્ત્વવિદ્ વિધર્મી પણ કરી શકશે. તે ખુલાસો સાંભળીને એક હિંદુ તરીકે-એક સનાતની તરીકે-તમે નહીં શરમાઓ ? શરમાવુંજ પડશે. માટે શ્રીમદ્ ભાગવત બરાબર સાંભળો-તેમાં ઘણું છે.

વેણુગીતના ગયા (૨૧ માં) અધ્યાયમાં ‘પરણેલી ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણમાં તન્મય થઇ.’ એમ કહ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં ‘કુમારિકાઓ શ્રીકૃષ્ણમાં તન્મ થાય છે,’ તે વાત કહેવામાં આવશે. આટલી વાત કર્યા પછી, હવે આપણે આ અધ્યાય શરૂ કરીએ.

પ્રથમ શ્લોકમાં કુમારિકાના વ્રતની વાત કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

હેમન્તે પ્રથમે માસિ, નન્દવ્રજકુમારિકાઃ ॥

ચેરુર્હેવિષ્યં મુજ્જાનાઃ, કાત્યાયન્યર્ચનવ્રતમ્ ॥૧॥

અર્થ—હેમંત ઋતુના પ્રથમ માસમાં (માગશરમાં) નંદના વ્રજની કુમારિકાઓ, હવિષ્ય ભોજનનો નિયમ રાખીને, જગદંબાના પૂજનનું વ્રત કરતી હતી. [૧].

૧ વિવેચન—

હેમંત ઋતુ—ઋતુઓ છ છે. વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર. ફાગણથી બંધે માસની એક ઋતુ, એમ ગણતરી કરવી. કારતક અને માગશર બે માસ હેમંત ઋતુના ગણાય છે. કોઈ દેશમાં કારતક માસમાં અને કોઈ દેશમાં માગશર માસમાં, કુમારિકાઓ દંડા જળથી સ્નાન કરીને દેવીનું પૂજન કરે છે.

કુમારિકા—પરણ્યા વિનાની હોય તે કુમારિકા ગણાય. ૧૭ માં શ્લોકમાં દારિકાઃ વિશેષણ લગાડીને સૂચવે છે કે—આ કુમારિકાઓ ઘણીજ નાની હતી. ‘આ કુમારિકાઓ નાની હતી, અને શ્રીકૃષ્ણ પણ નાના હતા,’ એમ કહીને આ લીલા ઉઘાડી દેવા જેવી નથી. તેઓ નાનાં હતાં, પણ સમજણમાં મોટાં હતાં, એ વાત કદી ચૂકવી નહીં. નન્દ-વ્રજકુમારિકાઃ એ શબ્દથી કોઈ કોઈ ટીકાકાર એમ કહે છે કે—‘આ કુમારિકાઓ સોળ હજાર હતી; અને તે તમામ નંદજીને ઘેર રહેતી હતી.’ પદ્મપુરાણનો ઉત્તર ખંડ કહે છે કે—

પુરા મહર્ષયઃ સર્વે, દણ્ડકારણ્યવાસિનઃ ।

દૃષ્ટ્વા રામહરિં તત્ર, ભોક્તુમિચ્છન્ સ્વવિગ્રહમ્ ॥

તે સર્વે સ્ત્રીત્વમાપન્નાઃ, સમદ્ભૂતાશ્ચ ગોકુલે ।

હરિં સંપ્રાપ્તકામેન, તત્તો મુક્તા ભવાર્ણવાત્ ॥

અર્થ—‘પૂર્વે દંડકારણ્યવાસી સર્વે (૧૬૦૦૦) ઋષિયો, ભગવાન રામચંદ્રને જોઈને, તે અસાધારણ સ્વરૂપવાળા શ્રી રામચંદ્ર પ્રત્યે, તેમને સ્ત્રી ભાવ ઉત્પન્ન થયો. આ વાસનાથી તે તમામ ઋષિયો ગોકુળમાં કુમારિકાઓ ઉત્પન્ન થયા. શ્રીહરિ પ્રત્યે પ્રાપ્ત થયેલા કામ-દારા, સંસારરૂપી સમુદ્રથી તેઓ મુક્ત થયા.’

આ સિવાય અનેક ટીકાકારોએ અનેક મત આપ્યા છે તે તમામમાંથી સાર એ છે કે—આ કુમારિકાઓ પ્રાકૃત નહોતી. તેઓ પૂર્વના ઉત્તમ સંસ્કારોને લીધે, શ્રીકૃષ્ણભય રહેતી હતી.

હવિષ્ય અન્ન—ઘી, સાકર, ઘઉં, ચોખ્ખા, મગ, જવ વિગેરે જે હોમવાના કામમાં આવે છે, તે પદાર્થો હવિષ્ય કહેવાય છે. હવિષ્યમાં લવણનો સમાવેશ થતો નથી.

કાત્યાયની વ્રત—ગૌરીપૂજન—ગોરપૂજન અગર ગૌરીવ્રત. આ વ્રત કરવાનો રીવાજ નવીન નથી. સીતા પણ ગૌરી પૂજવા જતાં હતાં. હેમંત ઋતુમાં વહેલા ઉઠવું, ગીત ગાતાં ગાતાં

૧ પદ્યચંદ—હેમંતે પ્રથમે માસિ—હેમંત ઋતુના પ્રથમ માસમાં—માગશરમાં નન્દ-વ્રજસ્ય કુમારિકાઃ—નંદના વ્રજની કુમારિકાઓ. હવિષ્યં મુજ્જાનાઃ—હવિષ્યનું ભોજન કરીને. કાત્યાયન્યાઃ અર્ચનાત્મકં વ્રતં ચેહઃ—જગદંબાના પૂજનનું વ્રત કરતી હતી.

ગામ બહાર જળાશય ઉપર જવું; ત્યાં શૌચાદિ ક્રિયાઓ કરીને, ઠંડા જળમાં સ્નાન કરવું, અને ગાતાં ગાતાં પાછું ઘેર આવવું-એ તમામ ક્રિયાઓ, ધર્મદ્વારા સ્ત્રીઓને આરોગ્યતા આપે છે. મોટા શહેરોમાં આ રીવાજ નાબુદ થતો જાય છે, તે હીક નથી. કન્યાશાળાઓ, વનિતાવિશ્રામો અને ભગિનીસમાજો દિનપ્રતિદિન વધતાં જાય છે; તો પણ સ્ત્રીઓની આરોગ્યતા દિનપ્રતિદિન ઘટતી જાય છે. તેનું વાસ્તવ કારણ આવાં વ્રતો અને ઘરનાં કામકાજ છે. માટે તેમનો અનાદર ન કરવો જોઈએ.

કુમારિકાઓ દેવી રીતે દેવીનું પૂજન કરતી હતી, તે કથા હવે કહે છે—

આપ્ત્યાઽમ્ભસિ કાલિન્દ્યા, જલાન્તે ચોદિતેઽરુણે ॥

કૃત્વા પ્રતિકૃતિં દેવી-માનર્ચુર્નૃપ સૈકતીમ્ ॥૨॥

ગન્ધર્માલ્યૈઃ સુરભિભિર્-બલિભિર્ધૂપદીપકૈઃ ॥

ઉચ્ચાવચૈશ્વોપહારૈઃ, પ્રવાલફલતંડુલૈઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—યમુનાજીના જળમાં સ્નાન કરીને, સૂર્ય ઉગ્યા પછી યમુનાજીને કાંઠે વેળુની મૂર્તિ કરીને, સુગંધીદાર ચંદનથી, પુષ્પની માળાઓથી, ધૂપ અને દીપકોથી, બલિદાનથી, નાના પ્રકારના નૈવેદ્યોથી, કુંપળીયા, ફળ અને ચોખાથી કુમારિકાઓ જગદંબાનું પૂજન કરતી હતી. [૨-૩].

૨-૩ વિવેચન—

આજકાલ ઘણી સ્ત્રીઓ આગળ ભણીને બુદ્ધિવાદને ચગંગાળે ચડે છે. તેઓ વ્રતધારી બહેનોને પૂછે છે કે-‘શું તમે હજી મૂર્તિ પૂજો છો? અને તે પણ વેળુની? શું તમારી દેવી વેળુમાં બેઠાં છે?’ વિગેરે વિગેરે. આવી નાસ્તીક બહેનોથી ચેતના રહેજો. કુમારિકાઓને શીક્ષણ આપો, તે વિચારીને આપજો. આજકાલ સ્ત્રી કેળવણીમાં હિંદુઓને દર સાત ૮૦-૯૦ ટકાની ખોટ આવે છે. જે કાંઈ છે, તેમાંથી દરસાત ખોવાય છે. સ્ત્રી પુરૂષના સમાન હક્ક, પુનર્લક્ષ્ય, સ્નેહલક્ષ્ય, વર્ણાતરલક્ષ્ય વિગેરે રોગો, આજકાલની કેળવણીમાંથી ફાટી નીકળ્યા છે. આ તમામ રોગો મીઠા ઝેર (Slow Poison) જેવા છે. આ રોગો સમાજને ધીમે ધીમે નિર્વીર્ય અને નિર્જીવ કરી નાંખશે. વિચાર કરી જોજો. હીક જણાય તો માનજો.

જે દેશી રાજ્યોને પોતાની પ્રજા બહાલી હોય, તેમણે સ્ત્રી કેળવણીમાં જરૂર ધ્યાન આપવું. જે કેળવણી છોકરાઓને અપાય છે, તે કેળવણી સ્ત્રીઓને ન ધટે. બે પાંચ ડાહી બહેનોને બાદ કરતાં, બાકીની કન્યાઓને મોટી ઉંમર સુધી, લાલની કેળવણી લેવા દેવી, તે તેમને સ્વચ્છંદને રસ્તે ચડાવવા જેવી ભૂત છે. પોતાને લાથે સાપના દર ઉપર બેસાડવા જેવી ભૂત છે.

૨-૩ પદ્યછંદ—નૃપ-હે રાજા! કાલિન્દ્યાઃ અંભસિ આપ્તુત્ય-યમુનાજીના જળમાં સ્નાન કરીને. ચ-અને અરુણે ઉદિતે સતિ-સૂર્ય ઉગ્યા પછી જલાન્તે-યમુનાજીને કાંઠે સૈકતીમ્ પ્રતિકૃતિં કૃત્વા-વેળુની મૂર્તિ કરીને. સુરભિભિઃ ગન્ધૈઃ-સુગંધીદાર ચંદનથી. માલ્યૈઃ-પુષ્પની માળાઓથી. ધૂપદીપકૈઃ-ધૂપ અને દીપકોથી બલિભિઃ-બળીદાનથી. ઉચ્ચાવચૈઃ ચ ઉપહારૈઃ-નાના પ્રકારના નૈવેદ્યોથી પ્રવાલફલતંડુલૈઃ-કુંપળીયાં, ફળ અને ચોખાથી દેવી આનર્ચુઃ-જગદંબાનું પૂજન કરતી હતી.

[મૂર્તિપુજા સંબંધી આગળ વિવેચન કર્યું છે, તેથી તે વિષય ત્યાંથી વાંચવો.]
કુમારિકાઓ શા માટે દેવીનું પૂજન કરતી હતી, તે હવે કહે છે—

કાત્યાયનિ મહામાયે, મહાયોગિન્યધીશ્વરિ ॥

નન્દગોપસુતં દેવિ, પતિં મે કુરુ તે નમઃ ॥

इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः, पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥४॥

एवं मासं व्रतं चेरुः, कुमार्यः कृष्णचेतसः ॥

भद्रकालीं समानर्चुर्-भूयान्नन्दसुतः पतिः ॥५॥

અર્થ—‘ હે કાત્યાયનિ ! હે મહામાયા ! હે મહાયોગિનિ ! હે અધી-
શ્વરિ ! હે દેવિ ! ‘નંદજીના પુત્રને મારો પતિ કરજો.’ હું આપને પ્રણામ કરું
છઉં.’ આ મંત્રનો જપ કરતી તે કુમારિકાઓ, (જગદંબાનું) પૂજન કરતી
હતી. [૪] જેઓનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં લાગી ગયાં હતાં એવી કુમારિકાઓએ, આ
પ્રમાણે એક માસ સુધી વ્રત કર્યું. એટલે-નંદરાયના પુત્ર અમારા પતિ થજો,
એવી ઇચ્છાથી તેઓ દેવીનું પૂજન કરતી હતી. (૪-૫).

૪-૫ વિવેચન—

પતિ અને સુરી ધર્મ—આગળ કહ્યું કે—‘રામાવતારમાં ઋષિઓએ રામને ભોગ-
વવા માટે, સ્ત્રીલાવ કર્યો; તેથી તેમને કુમારિકાઓનો અવતાર થયો.’ નરસી, પ્રીતમ
આદિ ભક્તો પણ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે-પ્રિયતમભાવે-ભજે છે. સુરીધર્મ આથી ઉત્પન્ન
શીખવે છે. સુરી ધર્મમાં ઉપાસક પુરૂષ અને છે; અને ઇશ્વરને પ્રિયતમા બનાવે છે.
પતિ ઉંચી કોટિનો જોઈએ, અને સ્ત્રી પતિથી નીચી કોટિની હોવી જોઈએ. ઇશ્વરને
પ્રિયતમા કહેતાં ઇશ્વર નીચી કોટિમાં આવે, અને ઉપાસક ઉંચી કોટિમાં આવે. વળી એક
પતિને અનેક સ્ત્રિયો હોય, પણ એક સ્ત્રિને અનેક પતિઓ ન થયે. સુરીધર્મ પ્રેમલક્ષણ
ભક્તિનો પંથ છે; તેપણ તેમાં આ ખામી છે. આ ખામી નોંધ કરવા જોવી છે.

નરસીમહેતાનું ગૌરીપૂજન સાંભળો—

ગરબો.

મને કૃષ્ણ વરવાના કાઠ, સહીયર ચાલોને;

ઉમીયાજીને લાગું પાય, હરિ વર ચાલોને—મને.

૪ પદ્યછંદ—**કાત્યાયનિ ! મહામાયે ! મહાયોગિનિ ! અધીશ્વરિ**—હે કાત્યા-
યનિ ! હે મહામાયા ! હે મહાયોગિનિ ! હે અધીશ્વરિ ! **દેવિ**—હે દેવિ ! **નંદગોપસુતં મે**
પતિં કુરુ ! નંદજીના પુત્રને મારો પતિ કરજો. **તે નમઃ**—હું આપને પ્રણામ કરું છઉં.
इति मन्त्रं जपन्त्यः ताः कुमारिकाः—આ મંત્રને જપતી તે કુમારિકાઓ. **पूजां चक्रुः**—
પૂજન કરતી હતી.

૫ પદ્યછંદ—**एवं-આ** પ્રમાણે **कृष्णचेतसः कुमार्यः**—શ્રીકૃષ્ણમાં જેમનાં ચિત્ત લાગી
ગયાં હતાં એવી તે કુમારિકાઓએ **मासं व्रतं चेरुः**—એક માસ સુધી વ્રત કર્યું. **नन्दसुतः**
पतिः भूयात्—નંદજીનો પુત્ર અમારો પતિ થાય એવી ઇચ્છાથી. **भद्रकालीं समानर्चुः**—
તે કન્યાઓ જગદંબાનું પૂજન કરતી હતી.

[સૂચના—હવે સાખી બોલાય છે. તેનાં ત્રણ પદ ઉભા રહીને લાંબે સાદે બોલવાં, અને ચોથું પદ પૂરું થતાં, તાળી પાડીને હુમકતી ચાલે ફરવું.]

સાખી—દેરે દેરે દીવા કંઈ—અને પૂજું શંકર દેવ;
શામળીયો વર પામવારે, હું તો કંઈ શંભુ તારી શેવ.
(રાગને લજ લાંબાવો.) સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—સાસુ મારી યશોમતી—સસરો શ્રીનંદલાલ;
કંથ ક્યો મેં કાનુડોરે, મારી સાસરી છે ગોકુળ ગામ.
સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—વનવગડામાં હું શોધતીરે—મળીયો શ્રી જુમનાધાટ;
ધેનુ ચરાવે કાનુડોરે, હું તો જોઈ રહી કાનુડાની વાટ.
(હવે દર્શન થાય છે.) સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—ખાંધે કાળો કામળો—હસ્ત લકુટીયા સાર;
લિંડે છે કેવો ફાંકડોરે, કેવો શોભે છે નંદ કુમાર.
સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—મોરલી બળવે કાનુડો—જુમના જળ સ્થિર થાય;
પશુ પક્ષી નથી બોલતારે, જેની મોરલીથી ભાન ભૂલાય.
સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—ગોકુળની ગોવાળણી—લિંડે મલપતી ચાલ;
મોહનજીપર મોહી રહીરે, એનું મુખડું છે લાલ ગુલાલ.
સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—ગોકુળની ગોવાળણી—લાવે દહીં ને ભાત;
ચોરી ચોરીને ખાય છરે—નથી જોતો ને જાત કે ભાત.
સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

સાખી—ગાય શીખે ને સાંભળે—શ્રીરાધાજીનો રાસ;
તે નર વૈકુંઠ પામશેરે, ગુણ ગાય નરસૈયો દાસ.
સહીયર૦ મને૦ ઉમી૦

કેવો ઉંચા પ્રકારનો ભાવ છે ? ગોપીકાઓએ આવા ઉંચા પ્રકારના ભાવથી માગ્યું કે—‘શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ થાઓ.’ લજ શ્રીકૃષ્ણને ઉપનયન (જનોઈ) નો સંસ્કાર પણ થયો નથી. ઉપનયન સંસ્કાર પહેલાં લગ્ન ન હોય; છતાં કુમારિકાઓ દેવીને સ્તુતિ કરે છે કે—“ગમે એમ કરીને કૃષ્ણને અમારા પતિ કર.” દેવીને મોટા મોટા વિશેષણો લગાડીને જગદંબાની સ્તુતિ કરે છે. કુમારિકાઓને આ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારની કામના નહોતી.

કુમારિકાઓ કેવી રીતે યમુનાજી ઉપર આવતી, અને ત્યાં યમુનાજીમાં કેવી રીતે સ્નાન કરતી હતી, તે કથા હવે સાંભળો—

ઉષસ્યુત્થાય ગોત્રૈઃ સ્વૈ-રન્યોન્યાવદ્વાહવઃ ॥

કૃષ્ણમુચ્ચૈર્જગુર્યાન્યઃ, કાલિન્દ્યાં સ્નાતુમન્વહમ્ ॥૬॥

નદ્યાં કદાચિદાગત્ય, તીરે નિશ્ણિપ્ય પૂર્વવત્ ॥

વાસાંસિ કૃષ્ણં ગાયન્ત્યો, વિજઙ્ઘુઃ સલિલે મુદા ॥૭॥

અર્થ—પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને, અને એક બીજીને નામથી બોલાવીને, તથા એક બીજીના હાથ પકડીને, તેઓ હમેશાં કાલિન્દીમાં સ્નાન કરવા જતી હતી. જતી વખતે (રસ્તામાં) ઉચ્ચ સ્વરથી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર ગાતી હતી. કોઇ દિવસે એટલે-એક દિવસે-એવું બન્યું કે-નદીને કાંઠે આવીને, હમેશની માફક વસ્ત્રોને કાંઠા ઉપર મૂકીને, શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરતી, તેઓ જળમાં આનંદથી વિહાર કરવા લાગી. (૬-૭).

૬-૭ વિવેચન—

સ્નાન કરવા જતાં રસ્તામાં એક ગોપીકા ગાય છે—

૫૬.

મને મારગમાં મળીયા મહારાજ, તે દહાડાની મને લેલ લાગી. ૮૬૦

સરખી સાહેલી જળ ભરવાને ગ્યાતાં, ભરવા ગ્યાતાં તીર;

શુરે કહું શામળીયો વ્હાલો, તે દિ મળ્યા મુને જુમનાની તીર. તે દહાડાની૦

જેયા વિનાનો હવ અમારો, આકૃષ્ણ વ્યાકૃષ્ણ થાય;

જમણ ના ભાવે એ જુગલવન, ભાજન રહ્યાં છે મારા ભાગ્યાની માંય. તે દહાડાની૦

રૂપે સ્વરૂપે અંતર્યામી, ભક્તતણા પ્રતિપાળ;

વ્હાલા લાગે છે એ વીકૃતજી, નંદકુંવર તમે નાનંદા આળ. તે દહાડાની૦

અણુસમજે અણુગમતું કીધું, ગમતું તમારું થાય;

નંદકુંવર તમે ભાવે કરિ ભંટો, ભીડ ભંજનને દીન દયાળ. તે દહાડાની૦

બીજી ગોપીકા ગાય છે—

રાગ-પ્રભાત.

ધન્યરે ધન્ય મહાપુણ્ય યશોદાતાણું, પુત્રભાવે પરિચ્છિન્ન રાજે;

નંદનોનંદ આનંદ થઈ અવતર્યો, શેષ બળભદ્ર મંગે બિરાજે. ધન્યરે૦

*અમર આદીર અર્ધાગ ગોપાંગના, વૃક્ષવેલી સર્વ ઋપિરાણી;

* દેવ ગોપ બન્યા. દેવાંગનાઓ ગોપીઓ બની.

૬-૭ પદ્યછંદ—ઉષસિ ઉત્થાય-પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને. અને સ્વૈઃ ગોત્રૈઃ-એકબીજીને નામથી બોલાવીને. અન્યોન્ય આવદ્વાઃ વાહવઃ યામિઃ તાઃ અન્યોન્યાવદ્વાહવઃ-એક બીજીના હાથ પકડીને. અન્વહં હમેશાં. કાલિન્દ્યાં સ્નાતું યાન્ત્યઃ-કાલિન્દીમાં સ્નાન કરવા જતી વખતે. ઉચ્ચઃ કૃષ્ણં જગુઃ-ઉચ્ચ સ્વરથી કૃષ્ણનું ચરિત્ર ગાતી હતી. કદાચિત્-એક દિવસે. નદ્યાં આગત્ય-નદીને કાંઠે આવીને. પૂર્વવત્ તીરે વાસાંસિ નિશ્ણિપ્ય-વસ્ત્રોને કાંઠા ઉપર મૂકીને. કૃષ્ણં ગાયન્ત્યઃ-કૃષ્ણનું ગાયન કરતી. સલિલે મુદા વિજઙ્ઘુઃ-જળમાં આનંદથી વિહાર કરવા લાગી.

ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ યશોમતી, વજ્ર વૈકુંઠ તે વેદવાણી. ધન્યરે૦
નિગમ વસુદેવજી, ગાય ગોપી ઋષ્યા, દેવકી અક્ષવિવાદ કહાવે; ધન્યરે૦
અક્ષા કરલાકડી, વેણુ મહાદેવજી, પંચવદન કરી ગાન ગાવે. ધન્યરે૦
ધર્મ અર્જુન અહંકાર દુર્યોધન, દેવતા સર્વે અવતાર લીધો; ધન્યરે૦
ધર્મ તે રાય યુધિષ્ઠિર જાણજો, દાસનોદાસ નરસૈને કીધો.

હવે ત્રીજી ગોપીકા જાણવિહાર કરતાં ગાય છે—

ગરબી.

જુઓ ગોવાળાએ ઘેલાં કીધાં (૨),
એણે મારાં ચીતડાં હેરિ હેરિ લીધાં— જુઓ૦
અરે—રાતદિવસ મુને નિદ્રા ન આવે; (૨)
કાઈ મારા સ્યામનો મંદેશો લાવે— જુઓ૦
વિરહની વેદના કોને કહીએ ! (૨)
કૃષ્ણ વિના તો અમે ઘડી નવ રહીએ— જુઓ૦
નથી મને ગમતો ઘરનો ધંધો, (૨)
આરે સંસાર છે માયાનો કંદો— જુઓ૦
કેસર ચંદન મુને શાંતિ ન આપે, (૨)
એથી તો ઉલટો વિરહજ્વર વ્યાપે— જુઓ૦
હવે મુને કૃષ્ણ કનૈયો બતાવો, (૨)
એ વિણુ અમને શાને સતાવો— જુઓ૦
મને મળ્યા મહેતા નરસૈના સ્વામી, (૨)
ગોપીઓ અંતર આનંદ પામી— જુઓ૦

કદાચિત્—એકમાસ વ્રત કર્યા છતાં ઈળ ન મળ્યું; ત્યારે બીજા માસમાં વ્રત ચાલુ રહ્યું. બીજા માસમાં એક વખતે એવું બન્યું કે—

હવે વ્રતનું ઈળ આપવા પ્રભુ પધારે છે.

ભગવાંસ્તદભિપ્રેત્ય, કૃષ્ણો યોગેશ્વરેશ્વરઃ ॥

વયસ્યૈરાગતસ્તત્ર, વૃતસ્તત્કર્મસિદ્ધયે ॥૮॥

તાસાં વાસાંસ્યુપાદાય, નીપમારુદ્ય સત્વરઃ ॥

હસદ્વિઃ પ્રહસન્-વાલૈઃ, પરિહાસમુવાચ હ ॥૯॥

● કેટલાએક વેદની ઋષ્યાઓ ગાય અને ગોપીઓ બની.

૮ પદ્યછેદ—યોગેશ્વરેશ્વરઃ इति ભગવાન્ કૃષ્ણ—યોગેશ્વરના ધધર શ્રીકૃષ્ણ. તત્ અભિપ્રેત્ય—કુમારિકાઓની—તે પ્રાર્થના જાણીને. તત્કર્મસિદ્ધયે—તેઓને વ્રતનું ઈળ દેવા માટે વયસ્યૈઃ કૃતઃ તત્ર આગત—પોતાના ગોડીઓની સાથે તે સ્થળમાં પધર્યા.

૯ પદ્યછેદ—તાસાં વાસાંસિ ઉપાદાય—તે કુમારિકાઓનાં વસ્ત્રો ઉપાડી લઈને સત્વરઃ—ત્વરાથી નીપં આરુદ્ય—કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચડીને. હસદ્વિઃ વાલૈઃ સહ પ્રહસન્—હસતા બાળકોની સાથે હસીને. પરિહાસં ઉવાચ હ—હાસ્યવચન કહ્યું કે.

અર્થ—(તે સમયે) યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, કુમારિકાઓની પ્રાર્થના સાંભળીને, તેઓને મતનું ફળ દેવા માટે, પોતાના ગોઠીયાઓની સાથે, તે સ્થળમાં પધાર્યા. કુમારિકાઓનાં વસ્ત્રો ઉપાડી લઈને, કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચડીને, હસતાં બાળકો સાથે (પોતે પણ) હસીને—શ્રીકૃષ્ણે મશ્કરીમાં કહ્યું કે—(૮-૯).

૮-૯ વિવેચન—

આ સંબંધમાં સૂરસ્યામ ગાય છે કે— પદ.

તીકો તપ કિયો તનુગારિ;

પ્રસન્ન હુવા વ્રજરાય, તણાં આયે દેવમુરારિ—તીકો ૦ ટેક

વર્ષભરિ વ્રત નેમ સંયમ, શ્રમ કિયો મોહી કાજ;

કૈસેહુ મોહિ ભજૈ કોહિ, મોહિ બિરદડી લાજ—તીકો ૦

ધન્ય વ્રત ઈનિ કિયો પૂરણ, શીત તપનિ નિવારી;

કામ આતુર ભજૈ મોકોં, નવતરુનિ બ્રજનારિ—તીકો ૦

કૃપાનાથ કૃપાળુમય તપ, જનિ જનકી પીર;

સૂર પ્રભુ અનુમાન કીન્હો, હરૈં ઇનકો ચીર—તીકો ૦

શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં આવેલા દેખીને, કુમારિકાઓ એક બીજાને સાનમાં સમજાવે છે કે—

પદ.

જેને આ પ્રાણુઆધાર, આવ્યા સખી, જેને આ પ્રાણુઆધાર.

ભવ બ્રહ્માત્મા, જેનાં દર્શન મ્હિંછ (૨) આવ્યા તે ચાલી આધાર—આવ્યા ૦

નેતિ નેતિ જેને, નિગમ પોકારે (૨), ઉપનિષદનો સાર—આવ્યા ૦

સર્વમાં વ્યાપક, સર્વથી ન્યારા (૨), અખિલ ભુવન આધાર—આવ્યા ૦

જેના સાર જેગી જેગને સાધે (૨), કરી કેવળ ફળઆધાર—આવ્યા ૦

કાળ માયા જેના પ્રેર્યા કરે છે (૨) સૃષ્ટિ પાલન સંહાર—આવ્યા ૦

તપ તિરથવ્રત કોટિ જગનથી, (૨) દુર્લભ જેના દેહાર—આવ્યા ૦

ધન્ય ધન્ય ભાગ્યજ આપણા સજની (૨), મળ્યા સકળ શિરતાજ—આવ્યા ૦

સર્વોપરી શુભ સ્વામી પામી (૨) ખામી ન રહી લગાર—આવ્યા ૦

વાસ કર્યો હવે હૃદયમંદિરે (૨), આણીને પ્રેમ અપાર—આવ્યા ૦

વિગેરે વિગેરે

મર્યાદાભંગ—સ્ત્રિયો સ્નાન કરતી હોય, ત્યાં પુરૂષે જવું ન ઘટે, એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે; પણ આ તો કુમારિકાઓના પતિ છે. પતિ હોય તોપણ નદીને તટે આમ કરવું ન ઘટે. તેથીજ શ્રીશુકદેવજી કહે છે—કે ‘મગવાન યોગેશ્વરેશ્વરઃ ઇતિ કૃષ્ણઃ’—શ્રીકૃષ્ણ કે જે ભગવાન છે, અને જે યોગેશ્વરના ઈશ્વર છે તે. તાત્પર્ય—આ મનુષ્યાવતાર છે, પણ તે મનુષ્યકોટિના જીવ નથી. મનુષ્યકોટિના જીવોમાં પણ, જે મનુષ્ય યોગ સાધે છે, તે કાંઈનું કાંઈ કરી શકે છે. વળી યોગ અંટલે માત્ર પ્રાણાયામ, સમાધિ આદિ ક્રિયાઓ કરી શકે છે, તેજ નહીં; પણ રાજસેવા, ગુરૂસેવા, પતિસેવા કરનારા જીવો પણ કાંઈ ચમત્કાર કરી બતાવે છે; ત્યારે યોગેશ્વરના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કાંઈ કરે, તરણાનો મેર કરે, તેમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે ?

દષ્ટાંત—ધારાનગરીનો ભોજ રાજા એકવાર રાત્રે નગરચર્યા જેવા નીકળ્યો હતો. લગભગ એ વાગ્યાને સુમારે એક ઘરમાં દીવાનો ઘણો પ્રકાશ જોઈને, ભોજે તે ઘરના જાળીયામાં મોં ધાલીને જોયું, તો—સ્ત્રીના ખોળામાં માથું મૂકીને એક પુરુષ સુતો હતો, અને થોડે દૂર એક સગરી બળતી હતી. એવામાં એક બાળક નિદ્રામાંથી જાગીને, હાંફજોડાંફજો સગરી તરફ દોડ્યો, અને તેમાં પડ્યો. ઉઠવાથી અગર હલવાથી પતિ ઉંઘમાંથી જાગી જશે, એવા ભયથી સ્ત્રી તે બાળકને પકડવા દોડી નહીં. પરંતુ અગ્નિદેવને સ્તુતિ કરી કે—

સુતં પતંતં પ્રસમીક્ષ્ય પાવકે, ન બોધયામાસ પતિં પતિવ્રતા ।

તદોભવત્તત્ પતિભક્તિગૌરવાત્, હુતાશનઃ ચંદનપંકશીતલઃ ॥

અર્થ—‘હે અગ્નિદેવ ! તું સર્વના કર્મોનો સાક્ષી છો. તું સર્વના ધર્મકર્તવ્યથી વાંકું છો. હું હાલ પતિવ્રતાના ધર્મને અંગે પરાધીન થઈને બેઠી છઉં, અને મારો પુત્ર તારામાં ઝંપલાવે છે. હું તેને અટકાવી શકતી નથી. માટે તું ચંદનના કાદવ જેવો શીતળ થઈ જા.’

આ સાંભળીને અગ્નિ શીતળ થઈ ગયો. બાળક અગ્નિમાં પડ્યો પડ્યો રમવા લાગ્યો. રાજા ભોજ જોઈ રહ્યો. થોડીવારે પતિ નિદ્રામાંથી જાગ્યો, ત્યારે સ્ત્રીએ તે બાળકને અગ્નિમાંથી ઉપાડી લીધો.

કોપદી એક પાંડવ પાસેથી બીજા પાંડવ પાસે જતી, ત્યારે અગ્નિમાં થઈને જતી હતી. રાવણને ઘેરથી આવ્યા પછી સીતાજી અગ્નિમાં પડીને બહાર નીકળ્યાં હતાં. પ્રદહાદ અગ્નિમાં પડીને બહાર નીકળ્યો હતો. સુધન્વાને તાતી તેજકઢાઈ શીતળ લાગી હતી. જેમની પાસે કાંઈક છે એવા યોગીઓ પંચમહાભૂતના રજકણો બદલી શકે છે, ત્યારે જે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર છે; તેઓ કાંઈ કરે, તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? મદારી પાસે જરા જેટલી માયા હોય છે, તોપણ તે હીંકરાના સીકા બનાવે છે, આંખ બનાવે છે, આંખના પારેવાં બનાવે છે; ત્યારે માયાપતિ માધવ કાંઈ કરે તેમાં શી નવાઈ ?

[આ સાથે યોગનો ફરમો અપાય છે, તે શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વને સમજવા માટેજ અપાય છે; છતાં તે ન મંગાવો, અગર મંગાવીને ન વાંચો, તો તે અફસોસની વાત છે.]

‘શ્રીકૃષ્ણનો સાથે જે બાળકો હતા, તે નાની વયના હતા,’ એમ દીકાકારો કહે છે.

હસવું—શ્રીકૃષ્ણના હાસ્યમાં એવો ભાવ છે કે—‘હે કુમારિકાઓ ! રામાવતારમાં મારા દેહમાં થએલી વાસના તમને અહીં સુધી ખેંચી લાવી. તમે ભણેલા પણ ભૂલ્યા. હજી તમે મારાથી શરમાઓ છો, પણ હવે તમારે બોલ્યા વિના—વસ્ત્રો માગ્યા વિના—ચાલે તેમ નથી.’ તાત્પર્ય—‘તમારી પ્રાર્થના સાંભળીને હું તમને મારી નિકટમાં લેવા આવ્યો છઉં.’

વસ્ત્રો લઈને શ્રીકૃષ્ણ શું કહે છે તે સાંભળો—

અત્રાગત્યાબલાઃ કામં, સ્વં સ્વં વાસઃ પ્રગૃહ્યતામ્ ॥

સત્યં વ્રવાણિ નો નર્મ, યદ્યયં વ્રતકર્ષિતાઃ ॥૧૦॥

ન મયોદિતપૂર્વં વા, અનૃતં તદિમે વિદુઃ ॥

एकैकशः प्रतीच्छध्वं, सदैवोत सुमध्यमाः ॥११॥

૧૦-૧૧ પદ્યછેદ—અબલાઃ—હે સ્ત્રીઓ ! અત્ર આગત્ય—અહીં આવીને કામં—સુખેથી સ્વં સ્વં વાસઃ પ્રગૃહ્યતામ્—પોત પોતાનું વસ્ત્ર લઈ જાઓ. સત્યં વ્રવાણિ—હું

અર્થ—“ હે સ્ત્રિયો ! અહીં આવીને સુખેથી પોતપોતાનાં વસ્ત્રો મારી પાસેથી લઈ જાઓ. હું સત્ય કહું છઉં. આ મસ્કરીની વાત નથી. વળી તમે વ્રતથી દુઃખી થએલી છો, તેથી તમારી મસ્કરી તો કરાયજ નહીં. હું કદિ પૂર્વે જુદું જોયું નથી, તે વાત આ જોવાળીયાઓ જાણે છે. હે સુંદરીયો ! એક એક આવીને લઈ જાઓ; અગર બધી સાથે આવીને લઈ જાઓ. જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. ” (૧૦-૧૧).

૧૦-૧૧ વિવેચન—

મનુષ્ય તરીકે શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે ન કરી શકે. મનુષ્ય કોટિની બહાર રહીને, યોગેશ્વરના ઇશ્વર બનીને, શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે કરી શકે. આમ કરીને શ્રીકૃષ્ણ શું સૂચવે છે તે સાંભળો—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો, ન મેધયા ન વહુના શ્રુતેન ।

યમેવેષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્, તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્ સ્વામ્ ॥

[કદ અને મુંડક ઉપનિ.]

અર્થ—‘ હું કે જે પરમાત્મા છઉં, તે પ્રવચનથી લભ્ય નથી, બુદ્ધિથી અગર બહુ સાંભળવાથી પણ લભ્ય નથી. હું જેને વડે છઉં, તેનાથી હું લભ્ય છઉં. તેજ મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેનેજ હું માફ તત્ત્વ ઉઘાટું કરીને બતાવું છું. ’

જ્ઞાત્વા સદા તત્ત્વનિષ્ઠા-નનુમોદામહે વયમ્ ॥

અનુશોચામ પવાન્યાન્, ન બ્રાતૈર્વિવદામહે ॥ [પંચદશી].

‘ અમે અન્યના ઉપર દયા કરનારા છઈએ; તો પણ તમે અમારા તત્ત્વમાં સદા નિષ્ઠા રાખી છે, એમ જાણીને અમને આનંદ થયો છે, અમે બ્રાંત છવો સાથે કદિ બોલતા નથી. ’

ઉપરા શ્લોકોથી કુમારિકાઓને સૂચવે છે કે—‘તમે પૂર્વે ઋષિઓ હતા. ત્યાં તમે મારા વિશે ઘણું સાંભળ્યું, અને જાણ્યું; પણ ત્યાં તમે વિદ્યાના, તપના અને વર્ણના મદથી ભૂંટા પડ્યા. ત્યાં મેં તમને માર્ગ બતાવ્યો નહીં. અહીં વ્રજમાં તમોએ ઉપરા મદથી રહિત થઈને, મારામાં નિષ્ઠા રાખી; તેથી હું પ્રસન્ન થયો, અને તમારો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યો. હજી આત્મૈક્યબોધેન વિનાપિ મુક્તિર્ ન સિદ્ધ્યતિ બ્રહ્મશ-તાંતરેડપિ ॥ હજી તમે મારાથી સંકોચ પામો છો—હજી તમે મારી સાથે એકતા ભોગવી શક્તી નથી. તે દોષના નિવારણ માટે મારો આ પ્રયત્ન છે. હું યોગમાયાથી દંકા-એલો છઉં, મારી અને છવોની વચ્ચે યોગમાયાનો પડદો સદા રહે છે. મારી કૃપા થાય, ત્યારે યોગમાયા તે છવ પ્રત્યેનો પડદો ખેંચી લે છે. એમ થતાં છવને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. ’

સત્ય કહું છઉં. નર્મ નો—મસ્કરીની વાત નથી. યદિ યૂયં વ્રતકર્ષિતાઃ—વળી તમે વ્રતથી દુઃખી થઈ ગએલી છો, તેથી તમારી મસ્કરી તો કરાયજ નહીં. વા—અને મયા અનૃતં ન ઉદિતં પૂર્વ—હું કદિ જુદું જોયું નથી. તન્ इमे विदुः—તે વાત આ જોવા-ળીયાઓ જાણે છે. સુમધ્યમાઃ—હે સુંદરીયો ! एकैकशः आगत्य—એક એક આવીને. प्रतीकृष्यं—લઈ જાઓ. उत्त—અથવા सह एव—સાથે આવીને લઈ જાઓ.

‘તમે વ્રતથી દુખળી થએલી છો, તેથી તમારી મસ્કરી ન કરાય.’ એમ કહીને, વિવેક અને પ્યારનું સૂચન કર્યું છે.

‘એક એક આવીને લઈ જાઓ, અગર બધી સાથે મળીને લઈ જાઓ.’ તેમ કહેવામાં ભાવ એ છે કે-‘ગમે તે રીતે જળથી અલગ થઈ જાઓ-જળરૂપી આવરણને દૂર કરો. લૌકિક મટી જાઓ. લૌકિક દષ્ટિથી મને પતિ માનો, તોપણ તમારે મારી સાથે બેઠ-ભાવ ન રાખવો જોઈએ.’

‘હું કદિ જુદું બોલ્યો નથી’-એટલે આવરણથી અલગ થયા પહેલાં, હું કદિ જીવનો અંગિકાર કરી શકતો નથી. તમારે હજી જળનું આવરણ છે, અને લન્નરૂપી દેહાભિમાન છે.’

‘આ મસ્કરીની વાત નથી’-એટલે-તમે મને પતિ તરીકે ભજો છો, તેથી હું અહીં પતિ તરીકેજ તમને મળવા આવ્યો છું. સ્ત્રીઓને જળમાંથી નગ્ન બહાર કાઢવી, એ લૌકિક દષ્ટિથી મસ્કરી જેવું લાગે, પણ આ તો તમારા પ્રેમની પરીક્ષા છે. તમને નગ્ન જોવા હું આતુર નથી. તમને નગ્ન જોઈને રાજ થાઉં, એવો હલકો પુરૂષ હું નથી, તે વાત તમે સારી રીતે જાણો છો.’

હવે કુમારિકાઓ શું કરે છે તે સાંભળો—

तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा, गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ॥

व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं, जातहासा न निर्ययुः ॥૧૨॥

एवं ब्रुवति गोविन्दे, नर्मणा क्षिप्तचेतसः ॥

आकण्ठमग्नाः शीतोदे, वेपमानास्तमब्रुवन् ॥૧૩॥

અર્થ—‘શ્રીકૃષ્ણે તે મસ્કરી કરી છે,’ એમ જાણીને, પ્રેમરસમાં કુબેલી અને એક બીજીની સામે જોઈને હસી પડેલી કુમારિકાઓ, લાજને લીધે જળમાંથી બહાર નીકળી નહીં. (૧૨). આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં મસ્કરીનાં વચનથી મોહ પામેલી કન્યાઓ, ઠંડા જળમાં કંઠ સુધી કુબી રહીને, ધ્રુજતી ધ્રુજતી, શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગી. (૧૩).

૧૨-૧૩ વિવેચન—

ભગવાને ઘણા ખુલાસા કર્યા, પણ તેઓ પ્રેમપરિપ્લુતાઃ-પ્રેમરસમાં કુબેલી હતી, અને તેઓ ક્ષિપ્તચેતસઃ-મોહ પામી ગઈ હતી; તેથી ભગવાનનાં વચનો તેમને મસ્કરી

૧૨ પદ્યછંદ—તસ્ય તત્ ક્ષ્વેલિતં દૃષ્ટ્વા-શ્રીકૃષ્ણે તે મસ્કરી કરી છે એમ જાણીને પ્રેમપરિપ્લુતાઃ-પ્રેમરસનાં કુબેલી-કુબીને ચ-અને અન્યોન્યં પ્રેક્ષ્ય-એક બીજાઓ સામું જોઈને. જાતહાસાઃ-હસી પડેલી. વ્રીડિતાઃ ન નિર્યયુઃ-લાજને લીધે જળમાંથી બહાર નીકળી નહીં. ૧૩ પદ્યછંદ—एवं-એ પ્રમાણે બ્રુવતિ ગોવિન્દે-શ્રીકૃષ્ણ બોલતાં નર્મણા પરિહાસેન-મસ્કરીનાં વચનથી. આક્ષિત્ત્વ ચેતઃ યાસાં તાઃ-મોહ પામેલી ગોપીઓ. શીતોદે આકંઠમગ્નાઃ-ઠંડા જળમાં કંઠ સુધી કુબી રહીને. વેપમાનાઃ-ધ્રુજતી. તમ્ અબ્રુવન્-શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગી.

જેવાં લાગ્યાં. વ્રતના ફળરૂપ ભગવાનને આવેલા જોઈને રાજી થઈ, પણ ભગવાને વસ્ત્રો લઈ લીધાં, તે જોઈને, હવે જળની ખહાર કેવી રીતે નીકળવું ? તેના વિચારમાં પડી. વિચાર કરતાં કરતાં પ્રેમથી ઉભરાતા હૃદયવાળી કુમારિકાઓ, એક બીજી સામે જોઈને હસી પડી.

હવે કુમારિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને જવાબ આપે છે, સાંભળો—

માડનયં મોઃ કૃથાસ્ત્વાં તુ, નન્દગોપસુતં પ્રિયમ ॥

જાનીમોડઙ્ગ વ્રજશ્લાઘ્યં, દેહિ વાસાંમિ વેપિતાઃ ॥૧૪॥

શ્યામસુન્દર તે દાસ્યઃ, કરવામ તવોદિતમ્ ॥

દેહિ વાસાંસિ ધર્મજ્ઞ, નો વેદ્રાજ્ઞે જીવામહે ॥૧૫॥

અર્થ—“ હે શ્રીકૃષ્ણ અનીતિ ન કરો. ‘તમે નંદરાયના પ્યારા પુત્ર છો. અને વ્રજમાં પ્રશંસાપાત્ર છો, તે વાત અમે જાણીએ છઈએ. અમે ધ્રુજીએ છઈએ, માટે તમે અમને અમારાં વસ્ત્રો આપો. (૧૪) હે શ્યામસુંદર ! અમે તમારી દાસીઓ છઈએ. આપ જેમ કહેશો, તેમ અમે કરીશું. હે ધર્મજ્ઞ ! તમે કહિ અમોને વસ્ત્રો નહિં આપો, તો અમે રાજાને કહી દેશું. ” (૧૫).

૧૪-૧૫ વિવેચન—

હે અંગ !—કુમારિકાઓએ પ્રભુને ‘અંગ’ કહીને સંબોધ્યા. તેથી એમ સૂચવ્યું કે —‘આપ અમારા અંગ છો, અને અમે આપની અંગનાઓ છઈએ; તોપણ આ બાળકો ઉભા છે, અને કદિ બીજું કોઈ અહીં આવી જાય;’ માટે ‘**મા અનયં કૃથાઃ**—આવો અન્યાય કરવો રહેવા દો. કદિ આપ આ પ્રમાણે અમારી મશ્કરી કરતા હો, તોપણ આ અન્યાય છે; અને કદિ આ પ્રમાણે અન્યાય કરતા હો, તોપણ તે મશ્કરીના રૂપમાં છે; માટે—

૫૬.

[ભાવથી ઉપાડજો. લાંબે રાગે—]

હાલી ટુલી ઠેકડી તું જાત્રા દે જાદવા, તેં મને માયા લગાડીરે;

તેં મને માયા લગાડી મારા વાલમા, તેં મને માયા લગાડીરે.

હાલી૦

ખંસીના નાદમાં ગાયો ઘેલી કની, (૨) ગોપીઓને વીરહે તપાવીરે;

ગોપીઓને વિરહે તપાવી મારા વાલમા, ગોપીઓને વિરહે તપાવીરે.

હાલી૦

અમ તમ કારણુ વ્રત આચરીએ, પણ વસ્ત્રો લઈને કાં નાહારે;

વસ્ત્રો લઈને કાં નાહા મારા વાલમા, વસ્ત્રો લઈને કાં નાહારે.

હાલી૦

૧૪ ૫૬૨છેદ—મોઃ—હે પુત્ર્ય ! **હે અંગ**—હે શ્રીકૃષ્ણ ! **અનયં મા કૃથાઃ**—અન્યાય ન કરો. **ત્વાં તુ નંદગોપસુતં પ્રિયં**—તમે નંદરાયના પ્યારા પુત્ર છો. **વ્રજશ્લાઘ્યં ચ** **ઈતિ જાનિમઃ**—અને વ્રજમાં પ્રશંસાપાત્ર છો, એમ અમે જાણીએ છઈએ. **વેપિતાઃ તાસાંસિ દેહિ**—અમે ધ્રુજીએ છઈએ માટે તમે અમને અમારાં વસ્ત્રો આપો. ૧૫ ૫૬૨છેદ—**શ્યામ-સુન્દર**—હે શ્યામસુંદર ! **તે તવ દાસ્યઃ**—અમે તમારી દાસીઓ છઈએ. **તવ ઉદિતં કરવામ**—આપ જેમ કહેશો તેમ અમે કરીશું. **ધર્મજ્ઞ**—હે ધર્મજ્ઞ **વાસાંસિ દેહિ**—વસ્ત્રો આપી દો. **નો વેદ્રાજ્ઞે**—કદિ વસ્ત્રો નહિં આપો તો રાજાને કહી દેશું.

હેઠા આવો તમને હૈયામાં ઘાલીએ, ઉપર ચડ્યા કાં બોલોરે;

ઉપર ચડ્યા કાં બોલો મારા વાલમા, ઉપર ચડ્યા કાં બોલોરે.

હાલી૦

અમે તમારે શરણે છઈએ, પોતાનાંને કાં પીડોરે;

પોતાનાંને કાં પીડો મારા વાલમા, પોતાનાંને કાં પીડોરે.

હાલી૦

[અસ-થાવા ઘા-એકલી તાળીજ પડવા ઘા.] ઠપકો દેતાં દેતાં કુમારિકાઓ હસી પડી. કુમારિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણને ઠપકો દીધો, પણ પ્રિય અને વ્રજશ્લાઘ્ય એ બે વચનોથી તેમને પોતાની પ્રીતિના પાત્રરૂપ ગણ્યા.

હવે પંદરમા શ્લોકનો ખુલાસો સાંભળો. પણ હૈયું હાથ રાખજો, નહિ તો હૃદય સરી પડશે.

‘અમે તમારી દાસીઓ છઈએ.’ અને ‘આપ જેમ કહેશો, તેમ અમે કરીશું’-આ શબ્દો સંપૂર્ણ આધીનતા સૂચવે છે. કુમારિકાઓએ પોતાના પ્રેમની મર્યાદાનું શ્રીકૃષ્ણને ભાન કરાવ્યું. કુમારિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણ માટે પોતાનું હૃદયમંદિર ખુલ્લું મૂક્યું. કોઈપણ પ્રકારનો નીશો બરાબર ચહે, ત્યારેજ જીવ ગમે તેમ બકવા લાગે; ત્યારેજ જીવને બોલવાનું ભાન રહે નહીં; ત્યારેજ જીવ બુદ્ધિના પ્રદેશને વટીને આગળ ઉભો રહે. પ્રેમ પણ એક પ્રકારનો નીશો છે. પ્રેમના બે પ્રકાર છે. લૌકિક અને અલૌકિક. લૌકિક પ્રેમ જીવને ભવમાં ભૂલો પાડે છે, અને અલૌકિક પ્રેમ જીવનો ભવબંધ એક સપાટે તોડી નાંખે છે. સ્ત્રિધન પુત્રાદિમાં પ્રેમ થાય તે લૌકિક પ્રેમ; અને સહગુર, શાસ્ત્ર તથા ઈશ્વરમાં પ્રેમ થાય, તે અલૌકિક પ્રેમ કહેવાય. કલ્યાણનું પ્રથમ પગથીયું સહગુર છે. પછી શાસ્ત્ર છે. અને પછી ઈશ્વર છે. જ્યાં સહગુરજ ન હોય, ત્યાં શાસ્ત્ર અને ઈશ્વર હોઈ શકે નહીં.

[આ સહગુર તે કંઠી બાંધીને શીખ્ય બનાવવા વલખા મારતા દેખાય છે, Machine producing insects-તે નહીં. આ સહગુર તો શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય જેવા-શ્રીરામાનુજ-ચાર્ય જેવા-શ્રીવલ્લભાચાર્ય જેવા-મહાત્મા તુલસીદાસજી જેવા-શ્રી સ્વામીનારાયણના જેવા-પરમકૃપાળુ. આપણે તેમને ગુર કહીએ છઈએ, બાકી તેઓએ કદિ ગુરપણાનું અભિમાન રાખ્યું નથી. તેઓએ તો ઉત્તમ કોટિના મુમુક્ષુ થઈને શ્રીહરિને ભજ્યા છે, અને જેઓ તેમના સંગમાં આવ્યા, તેમને પોતે જે કરતા હતા, તે કરવાનું કહ્યું છે].

કુમારિકાઓ કહે છે કે-‘અમે તમારી વેચાણ દાસી. વેચાણ થયા પછી પણ, કેટલાંએક દાસદાસી શેઠને અંતરથી ચાહતા નથી. અમે તેવી દાસીઓ નહીં થઈએ. અમે અને તમે મળ્યા તે મળ્યા, હવે અંતરથી વિખુટાં નહીં પડીએ.’ ‘જે દુઃખ થાય તે થાજોરે-રૂઝા રામને ભજતાં.’ એ ભાવ અહીં છે. આ સંબંધમાં પ્રીતમ ગાય છે—

૫૬.

સુતાએકા શામળીયાજી, તાન તમારી સાથે જોને;

બોલ્યું ન ગમે બીજા કોઈનું, નેહ વધાર્યો નાથે જોને.

દાતણ કરતાં દર્શન પામું, નાહતા નજરે ન્યાણું જોને;

વસુધા ઉપર વ્યાપક દેખું, ગગને જોઉં તો ગાજે જોને.

દશેદિશા દીસે છે રમતા, સઘળે સ્થામ બીરાજે જોને;

સર્વ નિરંતર અંતરયામી, કોઇક ઉરમાં આણે જોને.

પ્રીતમના સ્વામીની સાથે, કોઇક માનુની માણે જોને;

ચાકરી—ચાકરતત્ત્વ ઉપરજ આ આખા જગતનું મંડાણ છે. સૂર્ય ચંદ્રાદિ પોતાની ચાકરીમાં બેઠરકાર રહે, તો અવ્યવસ્થા થઈ પડે. રાજા પોતાની ચાકરીમાં બેઠરકાર રહે, તો પ્રજા પાઈમાલ થઈ જાય. પ્રજા પોતાની ચાકરીમાં બેઠરકાર રહે, તો રાજા પાઈમાલ થઈ જાય. માતાપિતા બાળકોની સંભાળરૂપી ચાકરીમાં બેઠરકાર રહે, તો માનવપ્રવાહ અટકી પડે. મહેતાજીઓ પોતાની ચાકરીમાં બેઠરકાર રહે, તો બાળકો ભણવાને બદલે રેદીયાર થઈ જાય. માળી પોતાની ચાકરીમાં બેઠરકાર રહે, તો સુંદર બગીચો થોડા સમયમાં ઉજડ થઈ જાય. તાત્પર્ય—પ્રજા રાજાની ચાકરી કરે છે, અને રાજા પ્રજાની ચાકરી કરે છે. સ્ત્રી પતિની ચાકરી કરે છે, અને પતિ સ્ત્રીની ચાકરી કરે છે. સા અરસપરસ એકબીજાની ચાકરી કરે છે. ચાકરતત્ત્વનો નાશ થાય, તો જગતનો નાશ થાય.

કેટલાએક પૈસા માટે ચાકર થાય છે. કેટલાએક સ્વાર્થ સાધવા ચાકર થાય છે. કેટલાએક ખાવાપીવાની લાલચે ચાકર થાય છે. તે ભાવ અહીં નથી. ‘જોતું કારવતું મંગાવજો, કામકાજ લખજો, અને કોઈપણ પ્રકારની જુદાઈ ગણુશો નહીં.’ વિગેરે શબ્દો પત્રવ્યવહારમાં લખાય છે; પણ તે શબ્દો સાચા છે કે ખોટા? એમ પરીક્ષા કરવામાં આવે, તો સોએ પંચાણું ટકા-ખોટા ઠરે. તે પ્રમાણેજ ચાકરીની બાબતમાં સમજવું. ખસો માણસનું કુંડુંબ હોય, પણ ખરા કામમાં આવે, એવા તો બે ત્રણજ હોય. સ્ત્રી પુત્રાદિક પણ ભાગ્યશાળી હોય, તોજ ચાકરની પરીક્ષામાં પાસ થાય. ખોટા ગુરને ઘેર, ઘણા શિષ્યો હોય; પણ બે ત્રણ શિષ્યોજ ચાકરની પરીક્ષામાં પાસ થાય.

તન, મન અને ધન ચાકરતત્ત્વને શોભાવનાર છે. તે ત્રણેની જેટલી ન્યૂનતા, એટલીજ ચાકરતત્ત્વમાં ન્યૂનતા રહે છે. તે ત્રણેને ઘણાજ પ્રેમથી જે વાપરે. તે સાચો ચાકર ગણાય. આ ત્રણેને સ્ત્રીપુત્રાદિ માટે વાપરવા, તે જીવનો સામાન્ય ધર્મ છે. આ ત્રણે શ્રી સદ્ગુરુ માટે અને પ્રભુ માટે વાપરવા, તે જીવનો વિશેષ ધર્મ છે. તન, મન અને ધન ગુરને અને ઇશ્વરને પરાયણ કરવાં, એજ જીવનું અંતીમ સાધન છે. કુમારિકાઓ પાસે તન, મન અને લગ્નરૂપી ધન છે. કુમારિકાઓ દાસી બને છે, અને ‘તમે જેમ કહેશો, તેમ અમે કહીશું’ એમ પણ કૃષ્ણને કહે છે, તોપણ તેઓ લગ્નરૂપી ધન શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરતી નથી. લગ્નના રક્ષણ માટેજ, કુમારિકાઓ સ્લોકના છવટમાં કહે છે કે—‘**નો ચેદ્રાજો જુવા મહે**—જો તમે અમને વસ્ત્રો નહિ આપો, તો આ વાત અમે રાજાને કહીશું.’ [વસ્ત્ર વિના જળમાંથી બહાર નીકળી શકતી નથી, ત્યારે તેઓ વસ્ત્ર વિના રાજા પાસે કેવી રીતે જઈ શકે? નજ જઈ શકે. તેથી આ વચનો ગભરામણનાં અગર પ્રેમનાં છે, એમ સમજવું.]

શેઠ બનવું જેમ અઘરું છે, તેમ દાસ બનવું પણ અઘરું છે. લડાઈમાં સૈનિક અને કુંડુંબમાં પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી, સેવાની બાબતમાં ઉંચી કોટિના જીવ ગણાય છે. તે બેમાં પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો નંખર પહેલો છે. પતિવ્રતાસ્ત્રીના કરતાં પણ, લકડોનો નંખર પહેલો છે. ભગવાનના દાસ કેવા હશે? તેનો ખુલાસો શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીને બારમે અધ્યાયે—**અઢેષ્ટા સર્વભૂતાનાં** વિગેરે શબ્દોથી કર્યો છે. ચાકરના સંબંધમાં મીરાંએ ગાયું છે કે—

૫૬.

ચાકર રાખોજીરે-અમને ચાકર રાખોજી;
શામળીયા ગિરધારીલાલ, ચાકર રાખોજી.
હજુરી ચાકર રહીશુંજી (૨)
મોહન મેરલીવાળા આપ ! ચાકર રહીશુંજી.
ચાકરીમાં સમરણ માગું, દર્શન માગું ખરચી;
ભાવભક્તિ ઝાંઝેરી માગું, (૨) ચારે વાતો સરખી-અમને
જળ કરવાને આત્મણ સન્ન્યા, તપ કરવા સન્ન્યાસી;
ભજન કરવા મંત સન્ન્યા, (૨) ટુંદાવનના વાસી-અમને
રોડોડા ઘેર દીકરી, ને રાણાજી ઘેર નાર,
શામળીયા તારે કારણ મેં, (૨) છોડ દીધા મંસાર-અમને
ચાકર રહીશું અને આગ+અનાવશું, ને નિત્ય નિત્ય સેવા કરીશું.
આમ મોર કહે ગિરધરલાલા, (૨) રાધે ગોવિંદ ગઢશું-અમને

સૂતીક્ષણ કહે છે- આપાર્થ.

‘ અસ અભિમાન જય નદિં મોરે, મેં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે;
રામભક્તિ તજ ચહ કલ્યાના, મો નર અધમ શૂગલ સમાના. ’

સાર-કુમારિકાઓએ દાસીપણું સ્વીકારીને, સેવાનો અંતીમભાવ સૂચવ્યો.

ધર્મેજ્ઞ-હે ધર્મને જાણનાર ! આ સંબોધન મૂકીને સૂચવ્યું કે-“ લૌકિક-અલૌકિક તમામ ધર્મને જાણનાર આપ છો. તે તમામ ધર્મનો વિચાર કરીને, અમોને વસ્ત્રો આપો. કન્યાની ચોની, પશુની કીડા, નમ્ર સ્ત્રી, ઉઘાડા સ્તનવાળી સ્ત્રી વિગેરેને જોવાની શાસ્ત્રે મના કરી છે; છતાં ‘પતિ તરીકે તેમ કરવામાં આવ નથી,’ એમ આપ કહેતા હો-તોપણ-આ આગકોની સમક્ષ એમ કરવું ન મટે.”

હવે શ્રીકૃષ્ણ શું કહે છે તે સાલવો-

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

भवत्यो यदि मे दास्यो, मयोक्तं वा करिष्यथ ॥

अत्रागत्य स्ववासांसि, प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः ॥૧૬॥

અર્થ-તેના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે-“ હે સુંદર મંદહાસ્યવાળી સ્ત્રિયો ! તમે જે મારી દાસીઓ છો, અને તમારે માફ કહ્યું કરવું છે; તો તમે અહીં આવીને પોતપોતાનાં વસ્ત્રો લઇ જાઓ. ” (૧૬)

નસત્સંગમંડળ-જ્યાં સદા ગોવિંદના ગુણો ગવાય તે સ્થાન.

૧૬ ૫૬૨છેદ-હે શુચિસ્મિતા:-હે સુંદર મંદહાસ્યવાળી સ્ત્રિયો ! ભવત્યઃ યદિ મે દાસ્યઃ-તમે જે મારી દાસીઓ છો. વા-અને મયા ઉક્તં કરિષ્યથ-તમારે માફ કહ્યું કરવું હોય-તો અત્ર આગત્ય-અહીં આવીને સ્વવાસાંસિ પ્રતીચ્છન્તુ-પોતપોતાના વસ્ત્રો લઇ જાઓ.

૧૬ વિવેચન—

‘અમે તમારી દાસીઓ છઈએ,’ અને ‘આપ કહેશો તેમ કરીશું’—આ વાક્ય ત્યાં ત્યાં બોલવા જેવું નથી, તોપણ તે વાક્ય પતિને અને પ્રભુને આધીન કરી આપે એવું છે. કામણુગાં વાંક્ય છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ આ વાક્યને આધારે, કુમારિકાઓની પરીક્ષા કરી. પરીક્ષા-દ્વારા કુમારિકાઓને નિકટમાં ખેંચી-તત્વાનુસંધાન કરાવ્યું.

તત્વાનુસંધાન શું?—વેપારી વેપારમાં નફો દેખાડીને, સામા વેપારીને વેપાર-તત્ત્વમાં અનુસંધાન કરાવે. નોવેલો વિષયની વાતો કરીને, કામીને સ્ત્રીતત્ત્વમાં અનુસંધાન કરાવે. તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કુમારિકાઓને દર્શન દઈને, અને મંદમંદ દર્શીને, કૃષ્ણતત્ત્વમાં અનુસંધાન કરાવ્યું. વેદાંતશાસ્ત્રમાં તત્વાનુસંધાનને બદલે—સ્વરૂપાનુસંધાન, આત્મધ્યાન, તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસ, જ્ઞાનાભ્યાસ, બોધાભ્યાસ, બ્રહ્માભ્યાસ, ચિન્માત્રભાવના, નિદિધ્યાસ, ભક્તિ વિગેરે શબ્દો વપરાય છે. તત્વાનુસંધાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય, આત્મસાક્ષાત્કારનાં મુખ્ય સાધન છે. પૂજન, અર્ચન, વંદન, દર્શન, સ્મરણ, કીર્તન આદિ ભક્તિ, તત્વાનુસંધાનનાં અંગ છે.

‘મારાં હો તો મારી આજ્ઞા પાળો. એટલે—તમારું હાથપણ મૂકી દો, અને હું જેમ કહું તેમ કરો.’ એવો આ શ્લોકનો ભાવ છે. હાથપણની અગર બુદ્ધિની ભૂમિકામાંથી બહાર નીકળવું, એ સામાન્ય કામ નથી.

દષ્ટાંત—એક મોટા સંત મુંબઈમાં પધાર્યા. તેમણે ચાતુર્માસમાં ગીતાની કથા ગીરગામમાં કરી. ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષોએ કથાનો લાભ લીધો. ચાતુર્માસ પુરો થતાં, પૂર્ણહૃતિને દિવસે મોટી ધામધૂમ થઈ. સૌએ પોતાની યથાશક્તિ ભેટ મૂકી. એ પાંચ વક્તાઓએ સારાં ભાષણ કર્યાં, અને શ્રોતાઓએ અવારનવાર તાળીયો પાડીને, તેમને અનુમોદન આપ્યું. છેવટમાં સંત બોલ્યા કે—‘પરિશ્રમ લેવો એ અમારું કર્તવ્ય છે; પણ તમારામાંથી કોણે અમારો પરિશ્રમ સફળ કર્યો છે? તે જાણવાની અમારી ઇચ્છા છે. અમારી પરીક્ષામાં જે પાસ થાય, તેણેજ અમારો પરિશ્રમ સફળ કર્યો ગણાય.’ આ સાંભળીને કેટલાંએક સ્ત્રીપુરૂષો કહેવા લાગ્યા કે—‘આપજી! જે શ્લોક પુછવો હોય તે પૂછો—અદારે અધ્યાય મોટે કર્યો છે.’

સંત—પહેલાં તો હું મારી પરીક્ષામાં પાસ થાઉં. સાંભળો—અમે ત્યાગી છઈએ, તે વાત તો તમે જાણો છોને? એમ જાણતા હો, તો તમે આ દ્રવ્યની ભેટ અમને કેમ આપી? ભગવાં પહેરીને દ્રવ્ય લેવાય નહીં, એવો સનાતન ધર્મનો કરાવ છે. ત્યારે દ્રવ્ય લેવા માટે અમારે ભગવાં ઉતારી નાંખવાં?

આ સાંભળીને સૌ શાંત થઈ ગયાં; પણ એક ડાહ્યાભાઈ બોલ્યા—‘પ્રભુ! આપ કહો તે ખરું છે; પણ ખરાનું પાલન કરનારા સંતો, ભાગ્યેજ ગંગાનો તટ છોડીને આ તરફ આવે છે.’

સંત—અમને આપે એવા—ખોટા સંત ગણ્યા?

ડાહ્યાભાઈ—ના. આપજી.

સંત—ત્યારે આ લક્ષ્મી લઈ લ્યો, અને જેમની હોય તેમને પાછી આપી દો.

ડાહ્યાભાઈ—લક્ષ્મી હશે, તો મઠ, અખાડા, મંદિર વિગેરે ઠેરાણે આપને વાપરવા થશે. શું આપે હજી કોઈ મઠ બાંધ્યો નથી? કોઈ વાડામાં આપ હજી પેઠા નથી?

સંત—મમતા તોડીને લાગાશ્રમમાં અમે આવ્યા, અને શું પાછી મમતા બાંધવી? ત્યારે શું જખ મારવા બેખ લીધો! **કિમત્ર દેયં? કિનકં ચ કાન્તા** સંતોને જે કાંઈ તજવા લાયક હોય, તો તે કનક અને કાંતા છે. જેમ અમે તમારું હિત ચાહીએ છઈએ; તેમ તમારે અમારું હિત ચાહીને, અમને આ બે—કનકકાંતા—થી દૂર રાખવા જોઈએ. તેમ કરવામાં અમારું અને તમારું બેઉનું શ્રેય છે, અને સનાતન ધર્મની જય છે.

આ સાંભળીને ડાહ્યાભાઈએ ત્યાંથી લક્ષ્મી લઈ લીધી, પછી બે હાથ જોડીને કહ્યું કે—
‘આપ તો આપની પરીક્ષામાં પાસ થયા. હવે અમને જે પૂછવું હોય તે પૂછો.’

સંત—તમારામાંથી ઘણાને પદ્મચ્છેદ અને અર્થ-સાથે શ્લોકો આવડી ગયા છે, તે જાણીને હું રાજ થયો છઉં. તેથી આગળ કોણ વધ્યા છે, તે મને કહો.

ડાહ્યાભાઈ—આગળ એટલે?

સંત—‘નિર્માનમોહા’ વિગેરે શબ્દોથી, જ્ઞાનનાં અને મુક્તિનાં અનેક સાધનો શ્રીકૃષ્ણે વરણવ્યાં છે. તે સાધનમાંથી **નિર્માન**—પ્રથમ સાધન—કોણે સિદ્ધ કર્યું છે? તે મને કહો. (પ્રથમ સાધનની પરિક્ષા કર્યા પછી, બીજા સાધનની પરીક્ષા કરીએ.)

આ પ્રશ્ન સાંભળીને બેલજ્જર મુમુક્ષુઓમાંથી પચાસ સ્ત્રી પુરૂષો પરીક્ષા આપવા ઉભાં થયાં. હાથ જોડીને સામે ઉભાં રહ્યાં.

સંત—આમતેમ જોઈને—કેમ! વક્તાઓમાંથી કોઈ નહીં? [સભાઓમાં જેઓ ભાષણ કરતાં શીખે છે, તેઓમાંના પંચાણ્ડ ટકા **ઢમઢાલ અને માંહી પોલ**. આ પણ એક અફસોસની વાત છે.] કેમ ડાહ્યાભાઈ! તમે પણ નહીં? બસ પચાસ નિર્માનની પરીક્ષામાં બેસવા આવ્યાં! જુઓ હવે તેમાંથી કેટલા પાસ થાય છે. (નિર્માનની પરીક્ષાના ઉમેદવારોને સભામંડળની વચ્ચે ઉભા રાખીને, સંત તેમને કહેવા લાગ્યા કે) જ્યારે જીવ નિર્માન થાય, ત્યારે તે જ્ઞાન અગર લક્ષિતને પ્રથમ પગથીએ આવ્યો ગણાય. [એમ કહીને સંતે પોતાની જોડીમાંથી રવાઇડાં (નાનાં રીંગણાં)ની થોડી માળાઓ કાઢી. પછી તેમને કહ્યું કે—] આ માળાઓ કંઈમાં પહેરીને (કાલપ્રાદેવી રોડ ઉપર) નરનારાયણનાં દર્શન કરી આવો. કોઈ દેખે તો લાજશો નહીં.’

આ સાંભળીને પચાસમાંથી પીસતાળીસ મુમુક્ષુઓ છાનાંમાનાં બેસી ગયાં. પાંચ લીમત કરીને સંત પાસે આવ્યાં. પાંચ જણાએ માળા પહેરી. માળા પહેર્યા પછી, ‘આવી તે પરીક્ષા હોય?’ એમ કહીને ત્રણ જણાં ત્યાંજ બેસી ગયાં, અને માળા કંઈમાંથી કાઢીને સંતને પાછી આપી. બે પુરૂષો નરનારાયણનાં દર્શન નીકળ્યા. સભા ચક્રીત થઈ ગઈ. થોડું ચાલ્યા પછી બેમાંથી એકે કંઈમાંથી માળા ફેંકી દીધી, અને તે પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. એક નરનારાયણનાં દર્શન કરીને સભામંડપમાં પાછો આવ્યો.

સંત—સફળ થએલા સજીવ મુમુક્ષુને—કેમ! તમારો જોડીદાર નાપાસ?

સજીવ—હાજી. તે તો રસ્તામાંથી જ ચાલ્યો ગયો.

સંત—રસ્તામાં તમને કોઈએ કાંઈ પૂછ્યું નહીં? પૂછ્યું તો તમે તેમને શો જવાબ દીધો?

સજીવ—‘કેમ! આમ?’ એમ કહીને ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો મને પૂછતાં હતાં. ‘હાંઉ’ સિવાય બીજો જવાબ મેં આપ્યો નહીં. ઘણાં મને દેખીને હસતાં હતાં; અને કેટલાંએક તો મને ગાંડોજ ગણતાં હતાં.

સંત—હસતાં હસતાં—ત્યારે તો તમારી લાજ ગઈ. બહુ ખોટું થયું.

સજીવ—વ્યવહારદષ્ટિએ આપની આજ્ઞા મને ગેરવ્યાજબી લાગી; પણ આપે ધણીવાર કહ્યું છે કે—‘વ્યવહારને વડીને આગળ વધીએ, ત્યારે પરમાર્થનો પંથ હાથ આવે.’ વળી આપે ધણીવાર કહ્યું છે કે—‘જે ગુરૂની આજ્ઞા ન પાળે, તે ગુરૂ પાસેથી કાંઈ લઈ શકે નહીં.’ તે વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખીને મેં રવાઇડાંની માળા પહેરી. વળી સાંભળો—મિથ્યામાં મિથ્યાને ઘટાવતાં વાર શી? જગત્ મિથ્યા અને લાજ પણ મિથ્યા. હવે મારા પોતાના અનુભવની વાત સાંભળો—જગતની લાજ માટે જેમણે વલખાં માર્યા છે, તેઓ શ્રીહરિના દ્વારસુધી પહોંચ્યા નથી.

સંત—સભાને—સાંભળો—સાંભળો. આ પુરૂષ શું કહે છે? ગીતા શું કહે છે? કરી બોલો—સજીવ કહે છે—જગતની લાજ માટે જેમણે વલખાં માર્યા છે, તેઓ શ્રીહરિના દ્વાર સુધી પહોંચ્યા નથી.

સંત કહે છે—હવે અમારા અનુભવની વાત સાંભળો.—મેદનરમાંથી આ એકજ સજીવ બાકી બધાં નિર્જીવ. જ્યારે માર્શલ ઓર્ડર થાય છે, ત્યારે પણ, બુદ્ધિવાદને દૂર મુકવો પડે છે. કમાન્ડર જે કહે, તેજ સોલ્ડરોએ કરવું પડે છે. ‘Charge is the captain’s cry, there’s not to reason why; there’s but to do or die.’ જે સોલ્ડર કમાન્ડરનું કહ્યું ન કરે, અને બુદ્ધિવાદ કરે, તેને ગોળીથી ઉડાવી દેવામાં આવે છે.

નાતપર્ય—બુદ્ધિની ભૂમિકામાંથી બહાર નીકળવું, તે સામાન્ય વાત નથી. શ્રીકૃષ્ણે કુમારિકાઓને બુદ્ધિની ભૂમિકામાંથી બહાર ખેંચી.

શુચિસ્મિતા:—‘હે સુંદર મંદલાસ્યવાળી સ્ત્રિયો’ એવો અર્થ શ્રીધરસ્વામીએ કર્યો છે. આ શબ્દમાં બીજો એવો સુંદર ભાવ છે કે—‘શુચિસ્મિતા: અત્ર આગત્ય સ્વચ્ચાસંતિ પ્રતીક્ષંતુ’—‘હસતે મુખડે અહીં આવીને તમારાં વસ્ત્રો લઈ જાઓ.’ એટલે—‘તમ અહીં આવો, તોપણ કચવાઈને આવશો નહીં. સેવા કરનારનું મુખ મલીન થવું ન જોઈએ. સેવકે પોતાનો હા ફેંકી દઈને ધણીના હાને આધીન થવું જોઈએ.’ નાતપર્ય—‘મને તમારો પોતાનો ખ્યાલ ગળીને, મારી આજ્ઞા પાળીને,’ એવો ભાવ આ શબ્દમાં છે.

હવે ગોપીકાઓ શું કરે છે તે સાંભળો—

તતો જલાશયાત્સર્વા, દારિકાઃ શીતવેપિતાઃ ॥

પાણિભ્યાં યોનિમાચ્છાદ્ય, પ્રોત્તેરુઃ શીતકર્ષિતાઃ ॥૧૭॥

અર્થ—પરસ્પર દૃઢ વિચાર કર્યા પછી—પોતે વચનથી બંધાઈ ગઈ છે, એમ જાણીને—ઠંડીથી ધ્રુજતી તથા ઠંડીથી કંટાળી ગયેલી સર્વે કુમારિકાઓ, પોતાના બે હાથથી ગુપ્ત અંગને ઢાંકીને, યમુનાજીમાંથી બહાર નીકળી. (૧૭)

૧૭ પદ્યછેદ—તતઃ—પરસ્પર દૃઢ વિચાર કર્યા પછી શીતવેપિતાઃ શીતકર્ષિતાઃ ચ સર્વાઃ દારિકાઃ—ઠંડીથી ધ્રુજતી અને ઠંડીથી કંટાળી ગયેલી સર્વે કુમારિકાઓ. પાણિભ્યાં યોનિમ્ આચ્છાદ્ય—પોતાના બે હાથથી યોનિને ઢાંકીને. જલાશયાત્—યમુના-જીમાંથી પ્રોત્તેરુઃ—બહાર નીકળી.

૧૭ વિવેચન—

તતઃ—પરસ્પર દૃઢ વિચાર કર્યા પછી. એટલે—‘આપણે આપણે પોતાને હાથે દાસીએ! ખની.’ અને—‘આપ જેમ કહેશો, તેમ અમે કરીશું,’ એવું વચન પણ આપણે આપી દીધું. તેથી શ્રીકૃષ્ણ કહે, તે પ્રમાણે આપણે કરવુંજ નોંધએ. એવો પરસ્પર દૃઢ વિચાર કર્યા પછી,

રાગ—ભૈરવી.

[કુમારિકા] હમારો ચીર દીયો ગીરધારિ (૨) ટેક.

લેકર ચીર કદમ ચડી એડો, હમ જલ્દ ખિચ ઉધારી—હમારો

[કૃષ્ણ] તેરા ચીર સખિ તખલિ મીલેંગા, જલસેં હો જવો ન્યારી—હમારો

[કુમારિકા] જલસેં ન્યારી હમ કીસખીધ હોવે, આવત લાજ તિહારી—હમારો

[કૃષ્ણ] લાજત લાજત કપતક લાજત, અખ તુમ હો ગમ્ હમારી—હમારો

સુનકર પ્રેમવચન પ્યારાકા, જલસેં નીકલી સખ ખારી—હમારો

સુરદાસ પ્રભુ વજકે વાસી, તુમ જીતે સખ હારી—હમારો

દારિકા:—કુમારિકાએનું બચપણ સૂચવે છે.

પાણિભ્યાં યોર્નિ આઠ્ઠાઘ—એ હાથથી યોનીને ઢાંકીને. આ શબ્દો સૂચવે છે કે—હજી કુમારિકાએને ભેદબુદ્ધિ છે. આ શબ્દો વિશેષમાં એમ પણ સૂચવે છે કે—સ્તન ઢાંકવાની તેમને જરૂર પડી નહોતી. એટલે—તેઓ ઘણીજ નાની વયની હતી. વસ્ત્રાહરણનાં કેટલાંએક ચિત્રોમાં, કુમારિકાએને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ જેવી—ખીલેલા સ્તનાદિ અવયવોવાળી—ચીત્રી છે. તે ચિત્રો ભાગવત શાસ્ત્રને સંમત નથી.

આ દેખાવની અસર શ્રીકૃષ્ણ ઉપર કેવી થઈ ? તે સાંભળો—

ભગવાનાહતા વીક્ષ્ય, શુદ્ધભાવેન પ્રસન્નપ્રદેતઃ ॥

સ્કન્ધે નિધાય વાસાંસિ, પ્રીતઃ પ્રોવાચ સસ્મિતમ્ ॥૧૮॥

અર્થ—તેઓના શુદ્ધ ભાવથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાન, તેઓને સંપૂર્ણ રીતે આધીન થએલી બેઠને, અગર તેમને આવેલી બેઠને, રાજી થએલા શ્રીકૃષ્ણ, વસ્ત્રોને કદંબના વૃક્ષની ડાળ ઉપર મૂકીને, હસતા હસતા બોલ્યા કે—
૧૮ વિવેચન—

આ શ્લોકનો ‘આહતાઃ’ શબ્દ ડાહ્યાને ગાંડા કરે એવો છે. આહતાઃ નો અર્થ શ્રીધર સ્વામીએ એવો કર્યો છે કે—આ+અહતાઃ ॥ આ એટલે ‘જરા પણ’ અને અહતાઃ

૧૮ પદ્મછેદ—શુદ્ધભાવેન પ્રસન્નપ્રદેતઃ ભગવાન—તેઓના શુદ્ધ ભાવથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાન. આહતાઃ—સંપૂર્ણ રીતે વશ થએલી. હન ધાતુ ગતિ અર્થમાં છે. તેથી આહતાઃ નો અર્થ આગતાઃ શબ્દમાં લઈ શકાય. આહ તાઃ એવો પાઠ પણ છે. આ—(જરાપણ) અહતાઃ અક્ષતયોનીઃ—અક્ષત ગુપ્ત અંગવાળી. વીક્ષ્ય—બેઠને. પ્રીતઃ—રાજી થએલા. વાસાંસિ સ્કન્ધે નિધાય—વસ્ત્રોને કદંબના વૃક્ષની ડાળ ઉપર મૂકીને સસ્મિતમ્ પ્રોવાચ—હસતા હસતા બોલ્યા કે—

એટલે ‘અક્ષતયોનીવાળી.’ શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે—‘આવી અક્ષતયોનીવાળી કુમારિકાઓને જોઈને પ્રીતઃ રાજ થએલા શ્રીકૃષ્ણ.’ અક્ષતયોની જોઈને મોહ પામવું, અને રાજ થવું, તે વાત શ્રીકૃષ્ણને ઘટતી નથી. યોગેશ્વરેશ્વર, ભગવાન વિગેરે કૃષ્ણનાં વિશેષણો શ્રીધરસ્વામીની માન્યતાને ટેકા આપતા નથી. તેથી આહતાઃ શબ્દનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે ન કરતાં, ‘સંપૂર્ણ’ રીતે હણાએલી-જીતાએલી-અગર આધીન થએલી—’ એવો અર્થ કરવો. હવે આહતાઃ નો ત્રીજો અર્થ સાંભળો. હન ધાતુ ગતિવાચક છે. તેથી આહતાઃ નો અર્થ ‘આવેલી’ કરવો. આહતાઃ નો ચોથો અર્થ સાંભળો. કોઈ ટીકાકાર આહ તાઃ—એવો પાઠ રાખીને ‘તે કુમારિકાઓને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું’ એવો અર્થ કરે છે, પણ તેથી વીક્ષ્ય અને પ્રોવાચ એ બે શબ્દો લૂલા થઈ જાય છે.

શુદ્ધભાવઃ—તેન પ્રસાદિતઃ—કુમારિકાઓનો શુદ્ધ ભાવ. તે ભાવથી રાજ થએલા કૃષ્ણ.

સસ્મિતં—કુમારિકાઓ જળમાંથી બહાર નીકળી, તોપણ તેઓએ ભેદબુદ્ધિ રાખી, માટે શ્રીકૃષ્ણ હસ્યા.

હવે ભેદબુદ્ધિનો નાશ કરવા યુક્તિ કરે છે—

રાગ—ઈંદ્રવંશા.

युयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता, व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनम् ॥

बद्धाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेऽहसः, कृत्वा नमोऽधोवसनं प्रगृह्यताम् ॥૧૯॥

“ તમે વ્રતધારી છો છતાં જળમાં નમ્ર સ્નાન કર્યું, તેથી દેવનો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધના નિવારણ માટે, માથા ઉપર હાથ જોડી રાખીને, અને નીચે નમીને પ્રણામ કર્યા પછી, તમે તમારાં વસ્ત્રો લ્યો. ” (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

આવી સલાહ આપવામાં બે કારણ છે—મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે—જ્યાંસુધી કુમારિકાઓ ગુપ્ત અંગ ઢાંકે, ત્યાંસુધી જીવ શિવ વચ્ચે ભેદબુદ્ધિ ઉભી રહે. તે ભેદબુદ્ધિને નસાડી મૂકવા માટે શ્રીકૃષ્ણની આ યુક્તિ છે. સામાન્ય કારણ એ છે કે—જળમાં નમ્ર સ્નાન કરવાથી જળના વશબદેવ અને બહારના સૂર્યદેવનો અપરાધ થાય છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા શ્રીકૃષ્ણ સૂચવે છે. ‘વળી તમે વ્રતધારી છો,’ એમ કુમારિકાઓને કહીને સૂચવ્યું કે— ‘તમે માંડે કંઈ નહીં માનો, તો તમારું વ્રત ખોડું પડશે, તો શામળીયો વર પ્રાપ્ત નહીં થાય.’

‘મૂર્ધ્નિ અંજલિં બદ્ધવા—’હાથ ઉંચા કરીને અને માથા ઉપર જોડી રાખીને.’ આ અથાગ નમ્રતાનું ચિન્હ છે, એટલુંજ નહીં—પણ આ ક્રિયાદ્વારા ગુપ્તાંગ ઉપર ઢાંકેલા

૧૯ પદ્યછેદ—યુયં ધૃતવ્રતાઃ—તમે વ્રતધારી છો છતાં વિવસ્ત્રાઃ અપઃ વ્યગાહત—નમ્ર થઈને જળમાં સ્નાન કરો છો. યત તત્ પતત્—એવું જે કંઈ કર્યું તે હ—જ. દેવસ્ય હેલનં—દેવનો અપરાધ અંહસઃ અપનુત્તયે—આ અપરાધની નિવૃત્તિ માટે મૂર્ધ્નિ અંજલિં બદ્ધવા—માથા ઉપર હાથ જોડીને અધઃ નમઃ—વાંકા વળીને નમસ્કાર કરીને. વસનં પ્રગૃહ્યતામ્—વસ્ત્ર લ્યો.

હાથે ખસી જતાં, ગુપ્તાંગ ખુલ્લું થાય, અને ભેદબુદ્ધિનો નાશ થાય-અનન્ય ભાવ રજુ થાય.

અર્થ—આ શબ્દ વસનંતી સાથે લેતાં અધોવસનં થાય. અને તેનો અર્થ ચણિયો-ધાધરો-થાય. અધોવસનં પ્રગૃહ્યતામ્ સાથે જોડતાં, એવો અર્થ થાય કે—‘હે કુમારિકાઓ, તમે તમારો ચણિયો લઈ જાઓ.’ આ ભાવ અહીં તદ્દન અપૂર્ણ અને અયોગ્ય છે; માટે અર્થ: શબ્દને નમઃ શબ્દ સાથે જોડીને—‘તમે વાંકા વળીને પ્રણામ કરો.’ વાંકા વળીને—એટલે—‘તમે તમારા સ્ત્રિત્વના ગર્વને ગાળી નાંખીને પ્રણામ કરો.’ એવા અર્થ કરવો.

હવે ગોપીકાઓ તે પ્રમાણે કરે છે—

इत्यच्युतेनाभिहिता व्रजाबला, मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् ॥

तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां, साक्षात्કृतं नैमुः प्रवचमृग्यतः ॥૨૦॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણકદેવજી કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણે જેમને ઉપદેશ કર્યો હતો, એવી તે વ્રજબાળાઓએ, ‘નમસ્નાન વ્રતનો ભંગ કરનાર છે,’ એમ માનીને, તે વ્રતને પરિપૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી, તે વ્રતના સમસ્ત કર્મોના સાક્ષાત્ કૃણરૂપ શ્રીકૃષ્ણને તેઓએ પ્રણામ કર્યા. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ સમગ્ર દેષોને મટાડનાર છે. (૨૦)

૨૦ વિવેચન—

નમવું—‘વરણને’ સૂર્યને અગર મને-એમ કોને નમવું-કોને પગે લાગવું, તે વાત શ્રીકૃષ્ણે ઉપલા શ્લોકમાં જણાવી નથી; તોપણ કુમારિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને પગે લાગી. કૃષ્ણ: एव अवचमृक्—‘કૃષ્ણ પોતેજ પાપોનો નાશ કરનાર છે,’ એવું જ્ઞાન કુમારિકાઓને થયું જણાય છે. તાત્પર્ય—કુમારિકાઓ વચમાં બાળક દેખાય છે, તોપણ શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વથી અજ્ઞાત નથી. હાથીના પગલામાં તમામના પગલાંનો સમાસ થાય, એમ માનીને જળના વરણદેવ અગર બહારના સૂર્યદેવને પ્રણામ ન કરતાં, તેઓ શ્રીકૃષ્ણનેજ નમી પડી.

તત્પૂર્તિ:—તત્ એટલે ‘વ્રત.’ તત્પૂર્તિ: એટલે ‘વ્રતની પૂર્ણતા’ આ તો સામાન્ય અર્થ થયો. તેમાં વિશેષ ભાવ એ છે કે-કુમારિકાઓને માત્ર વ્રતની પૂર્ણતાની દરકાર નહોતી; પણ વ્રતની પૂર્ણતાદારા શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવાની દરકાર-પરવા-હતી, તેથી તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનેજ પ્રણામ કર્યા.

૨૦ પદ્મછંદ—इति-આ પ્રમાણે અચ્યુતેન અભિહિતા: વ્રજાબલા:—શ્રીકૃષ્ણથી કહેવાએલી વ્રજબાળાઓએ [‘અચ્યુતાભિહિતં’—એવો પાઠ પણ છે] વિવસ્ત્રાપ્લવનં વ્રતચ્યુતિમ્ મત્વા—નમ્ સ્નાન વ્રતનો ભંગ કરનાર છે એમ માનીને તસ્ય વ્રતસ્ય પૂર્તિ: તસ્યા: કામ: યાસાં તા:—તે વ્રતને પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી તસ્ય વ્રતસ્ય અશેષકર્મણાં—તે વ્રતના સમસ્ત કર્મોના સાક્ષાત્કૃતં-ફલરૂપં કૃષ્ણ-સાક્ષાત્ કૃણરૂપ શ્રીકૃષ્ણને નૈમુ:—નમસ્કાર કર્યા. યત:—કારણકે, [અવચં માર્દિં इति अवचमृक् પાપનો નાશ કરનાર,] કૃષ્ણ: एव अवचमृक्—શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ પાપનો નાશ કરનાર છે.

જે કોઈ નમી પડે તેના પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણને કેટલો પ્યાર છે, તેનું હવે સૂચન કરે છે—

તાસ્તથાઽવનતા દૃષ્ટ્વા, ભગવાન્દેવકીસુતઃ ॥

વાસાંસિ તામ્યઃ પ્રાયચ્છત્, કરુણસ્તેન તોષિતઃ ॥૨૧॥

અર્થ—ગોપીકાઓને તે પ્રમાણે નમેલી જોઈને, તેથી રાજી થએલા દેવકીના દયાળુ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે, તે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રો પાછાં આપ્યાં. (૨૧)

૨૧ વિવેચન—

જે મોટા દીકરાઓ આપાને ડોસો કહીને બોલાવતા હોય, તે દીકરા આપાને ‘આપા’ કહીને બોલાવે, તો ડોસો રાજી થઈ જાય. આપા ગામમાં ડોસો કહી વળે કે—‘આજ તો મારા વિનુભાઈએ મને ‘આપા’ કહીને બોલાવ્યો.’ સ્ત્રી પુરૂષ હમેશાં સાથે રહે—પણ જ્યારે કોઈ વખત સ્ત્રી પતિને ‘બહાલા’ કહીને બોલાવે, ત્યારે પતિ પણ ફૂલી જાય. પિતા પુત્રને અને સ્ત્રી પુરૂષને જેવો નિકટ સંબંધ છે, તેથી પણ જીવ અને શિવને વધારે નીકટ સંબંધ છે. અરિસો સવળો ધરીએ, તો આપણું પ્રતિબિંબ સામેજ દેખાય, અને અરિસો અવળો કરીએ, તો બિંબ અને પ્રતિબિંબને ઘણું છંદું પડી જાય. તે પ્રમાણે જીવ સવળો ચાલે, તો પ્રભુ પાસે જ છે; અને અવળો ચાલે, તો પ્રભુ અમાપ છોટે દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તે પ્રમાણેજ કુમારિકાઓએ કર્યું. કુમારિકાઓએ આજ્ઞાપાલનમાં, જરાક હાપણ કર્યું હોત, તો કલ્પનામાં ન આવે એવા શ્રીકૃષ્ણ જરૂર છટકી જાત.

પ્રીતમ બોલ્યા છે—

‘ડુંગ્રો હાપણ મૂકી દે, સદૃશરૂપે શરણે જઈ રહે;
વચનતણો કરજે વિશ્વાસ, કુતકની તો થાશે નાશ;
ઉપાધિથી અળગો રહે, ડુંગ્રો હાપણ મૂકી દે.’

સ્ત્રીએ પતિને અને તમામ જીવોએ માતાપિતાને—શરૂને અને ઈશ્વરને, હાપણ મૂકીને સેવવા જોઈએ. જીવે શિવની સાથે ચતુરાઈ—હાપણ કરવું ઘટતું નથી એ ભાવ છે.

અજાણેજ બદલાયો કે તુરત, શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવ્યો. બિલ્વમંગળ બદલાયો કે તુરત શ્રીહરિએ તેનો હાથ ઝાલ્યો. ચિંતામણિ વેશ્યા ઉંઘમાંથી ઉઠી કે તુરત, શ્રીહરિ મળ્યા. ચિંતામણીની માતાએ વેશ્યાનો ધંધો ચાલુ રાખવા આગ્રહ કર્યો, તેના જવાબમાં ચિંતામણિ બોલી કે—

૫૬.

વિષય વાત મમ માત તજનં, કૃષ્ણભજન મુને કરવા દે—

એ—કૃષ્ણ ભજન મુને કરવા દે—હા—વિષય૦

અભિમાનને અલગ કરી, ભંડાર ભક્તિના ભરવા દે—હે—વિષય૦

નટવર નામનું નાવ મળ્યું છે, તો ભવસાગર મુને તરવા દે—હે—વિષય૦

નાશવંત આ દેહધરીને, અક્ષય વરને વરવા દે—હે—વિષય૦

૨૧ ૫૬અંછેદ—તાઃ તથા અવનતાઃ (નમેલી) દૃષ્ટ્વા—ગોપીકાઓને તે પ્રમાણે નમેલી જોઈને તેન તોષિતઃ—અને તેથી રાજી થએલા દેવકીસુતઃ કરુણઃ ભગવાન—દેવકીના દયાળુ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે તામ્યઃ વાસાંસિ પ્રાયચ્છત્—તે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રો પાછાં આપ્યાં.

વસ્ત્ર લીધાં પછી કુમારિકાઓનાં મનની સ્થિતિ કેવી હતી, તે હવે કહે છે—

રાગ-ફવરવંશા—

દૃઢં પ્રલબ્ધાસ્ત્રપયા ચ હાપિતાઃ, પ્રસ્તોમિતાઃ ક્રીડનવચ્ચ કારિતાઃ ॥

વસ્ત્રાણિ ચૈવાપહૃતાન્યથાપ્યમું, તા નાભ્યસૂયાન્પ્રયસન્નિર્વૃતાઃ ॥૨૨॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે તે કુમારિકાઓનાં વસ્ત્ર લઈ લીધાં, એટલુંજ કર્યું નહીં; પણ તેઓને બહુજ છેતરી, લજ્જાનરહિત કરી, તેમની હાંસી કરી, અને (છેવટમાં— ‘નગ્ન છતાં માથે હાથ જોડી રાખીને, વાંકી વળીને પ્રણામ કરો’ એમ કહીને, કુમારિકાઓ પાસે તે પણ કરાવ્યું—તેથી) રમકડાની પેઠે તેમને રમાડી; તોપણ પ્રિયના મેળાપથી અત્યંત રાજી થએલી—તે વ્રજાંગનાઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં દોષદષ્ટિ કરી નહીં. (૨૨)

૨૨ વિવેચન—

લૌકિકદષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણમાં પાંચ દોષ દેખાય—૧ કુમારિકાઓ સ્નાન કરતી હતી, ત્યાં જઈને તેમનાં વસ્ત્રો લઈ લીધાં તે. ૨ ‘અહીં આવીને વસ્ત્ર ગ્રહણ કરો,’ એમ કહીને તેમની લજ્જાનો નાશ કર્યો. ૩ ‘હું કદી જુદું બોલ્યો નથી, અને બોલ્યો હોઉં તો આ બાળકોને પુછી જુઓ,’ એમ કહીને કુમારિકાઓની હાંસી કરી. ૪ ‘તમે મારી દાસીઓ હો, તો માફ કરજી કરો.’ એમ કહીને તેમનો પરાજય કર્યો. ૫ ‘હાથ ઉંચા રાખીને અને વાંકા વળીને પ્રણામ કરો.’ એમ કહીને તેમને રમકડાની માફક રમાડી.

પુત્રને ખાચડી ન ભાવતી હોય, પણ નવી વહુને ખાચડી ભાવતી હોય, તો પુત્ર પણ ધામેધામે ખાચડી ખાતાં શીખે. પુત્રને તેનાં નાના ભાંડરડાં ન ગમતાં હોય, જરા જરામાં છીત ! છીત ! કરતો હોય; પણ કાંઈ કારણસર નવી વહુ તેના નાના ભાઈને કરીયાવરમાં લાવી હોય, તો ડાહ્યા દિકરો છોકરાં સાચવતાં શીખે. પ્યારીના પ્રેમમાં દોષમાત્ર તણાઈ જાય. સ્ત્રીને પતિમાં બહુ પ્યાર હોય, તો તે પણ પતિના દોષ દેખી શકે નહીં. આ પ્રમાણે કુમારિકાઓના પ્રેમને તાવવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે જે જે પગલાં ભર્યાં, તે તમામમાં કુમારિકાઓ દોષદષ્ટિ કરી શકી નહીં.

તપી ગએલા તાવડામાં પડેલું જળનું ટીપું, જેમ છમ-થઈને અદસ્ય થઈ જાય; તેમ શ્રીકૃષ્ણના પિરહથી તપી રહેલી—અગર ભગવાનના દર્શનથી સ્વરૂપાનંદમાં તન્મય-વિહ્વળ—થઈ ગએલી—કુમારિકાઓને, આ દોષોનું સ્મરણ પણ રહ્યું નહીં.

૨૨ પદ્યછંદ—વસ્ત્રાણિ અપહૃતાનિ ચ પથ—શ્રીકૃષ્ણે માત્ર વસ્ત્રોજ લઈ લીધાં, એટલુંજ નહીં પણ દૃઢં પ્રલબ્ધાઃ—બહુજ છેતરાએલી. ચ—અને [વ્રપા—લજ્જા.] વ્રપયા હાપિતાઃ—લજ્જાનરહિત કરાએલી. પ્રસ્તોમિતાઃ—હાંસી કરાએલી. ચ—અને ક્રીડનવચ્ચ કારિતાઃ—રમકડાં જેવી બનાવેલી. તથાપિ—તોપણ. પ્રિયદંષ્ટો નિર્વૃતાઃ—પ્રિયના સમાગમથી—મેળાપથી—અત્યંત રાજી થએલી. તાઃ—તે ગોપીઓએ. અમું ન અભ્યસૂયન—આ કૃષ્ણમાં દોષદષ્ટિ કરી નહીં.

વસ્ત્રો પહેર્યા પછી ગોપીકાઓની કેવી સ્થિતિ હતી, તે સાંભળો—

પરિધાય સ્વવાસાંસિ, પ્રેષ્ટસન્નમસજ્જિતાઃ ॥

ગૃહીતચિત્તા નો ચેલુસ્-તસ્મિન્લજ્જાયિતેક્ષણાઃ ॥૨૩॥

અર્થ—પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરી લઇને, બહાલાના સમાગમથી પરવશ થએલી, ગોપીકાઓ, લાજના વિલાસથી શ્રીકૃષ્ણ સામે જોઇ રહી. આ પ્રમાણે જોમનાં ચિત્ત પકડાઇ ગયાં હતાં, એવી ગોપીકાઓ ત્યાંથી ખસી (શકી) નહિ. (૨૩)

૨૩ વિવેચન—

સાકરના પીપ પાસેથી માખીઓ ન ઉડી શકે, તેમ પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી કુમારિકાઓ ખસી શકી નહીં. હજી કુમારિકાઓને કાંઈક કહેવું છે, તેથી પણ તેઓ ત્યાંજ ઉભી રહી.

તે સંબંધમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—

તાસાં વિજ્ઞાય ભગવાન્, સ્વપાદસ્પર્શકામ્યયા ॥

ધૃતવ્રતાનાં સંકલ્પ-માહ દામોદરોઽવલાઃ ॥૨૪॥

અર્થ—પોતાના ચરણ સ્પર્શની ઇચ્છાથી—એટલે—ચરણના સ્પર્શ માટે, તે સ્ત્રિઓએ વ્રત ધારણ કર્યું હતું, એવો તેમને સંકલ્પ જાણીને, દામોદર ભગવાને તે સ્ત્રિઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. (૨૪)

૨૪ વિવેચન—

ભગવાન—શ્રીકૃષ્ણ અંતર્યામી છે, તેથી કુમારિકાઓના મનની વાત સમજી શકે.

અવલાઃ—‘તમે અખલા છો, તેમ હું દામોદર છઉં—હું પણ મારા ભક્ત પાસે દામોદર—અખલ—નિર્બળ—આધીન—થઈને રહું છઉં. ખાત્રી ન થાય, તો પૂછો યશોદાજીને.’

સ્વપાદસ્પર્શઃ—મારા ચરણના સ્પર્શ માટેજ તમે વ્રત કર્યું છે. ૨૫ માં શ્લોકમાં **સ્વપાદસ્પર્શઃ** ને બદલે **મદર્ચનમ્** (મારું પૂજન) શબ્દ વાપર્યો છે, અને ૨૬મા શ્લોકમાં તેને બદલે **કામઃ** શબ્દ વાપર્યો છે. **સ્વપાદસ્પર્શઃ** નો અંતીમ અર્થ ‘આત્મનિવેદન’—‘અમે તમારી સ્ત્રીઓ, અને આપ અમારા પતિ’.

૨૩ પદ્યછંદ—**સ્વવાસાંસિ પરિધાય**—પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરી લઇને. **પ્રેષ્ટસંગમેન સજ્જિતાઃ**—બહાલાના સમાગમથી પરવશ થએલી. **તસ્મિન્**—શ્રીકૃષ્ણ સામે **લજ્જાભિતાનિ ર્દક્ષણાનિ યાસાં તાઃ લજ્જાદેતેક્ષણાઃ**—લજ્જાવાળું જોમનું જોવું છે એવી ગોપીકાઓ. આ પ્રમાણે. **ગૃહીતચિત્તાઃ**—જોમનાં ચિત્ત પકડાઇ ગયાં હતાં એવી ગોપીકાઓ. **ન ચેલુઃ**—ખસી નહીં.

૨૪ પદ્યછંદ—**સ્વસ્ય પાદઃ તસ્ય સ્પર્શઃ તસ્ય કામ્યા** (ઇચ્છા) **તયા**—પોતાના ચરણ સ્પર્શની ઇચ્છાથી. **ધૃતવ્રતાનાં તાસાં સંકલ્પં વિજ્ઞાય**—તે સ્ત્રિઓએ વ્રત ધારણ કર્યું હતું એવો તેમને સંકલ્પ જાણીને. **દામોદરઃ ભગવાન્**—દામોદર ભગવાને. **અવલાઃ માહ**—તે સ્ત્રિઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેમને કહે છે—

સંકલ્પો વિદિતઃ સાધ્વ્યો, ભવતીનાં મદર્ચનમ્ ॥

મયાનુમોદિતઃ સોઽસૌ, સત્યો ભવિતુમર્હતિ ॥૨૫॥

અર્થ—હે સાધનાવાળી સ્ત્રિયો ! મારા પૂજનરૂપી તમારો જે સંકલ્પ (મનોરથ) છે, તે [તમે મને કહી શકતી નથી તોપણ] મેં જાણી લીધો છે. તે સંકલ્પ મારે સંમત છે. [કારણકે જગદંબાની આરાધનાનું ફળ મારે આપવુંજ પડે.] તમારો તે મનોરથ (અમુક અંશથી) સફળ થશે. (૨૫)

૨૫ વિવેચન—

સાધ્વી શબ્દ દોષરહિત પતિવ્રતા સ્ત્રીને લાગુ પડે. શ્રીકૃષ્ણ કુમારિકાઓને સાધ્વી કહીને સંબોધે છે.

મયા અનુમોદિતઃ—તમે જગદંબા પાસે પતિ તરીકે મારી માગણી કરી છે. તે માગણી સફળ કરવા હું તમારો પતિ થઈશ. જે ભાવનાથી મને લાગે, તે ભાવના હું સફળ કરું.

અસૌ સત્યઃ ભવિતુમ્ અર્હતિ—આ વાક્યનો ભાવ ગર્ભિત છે. ‘તમારી માગણી પ્રમાણે, આ સંકલ્પ સત્ય થવા લાયક છે, તોપણ સંપૂર્ણ રીતે તે સત્ય થશે નહીં, કારણકે હું નિર્ગુણ બ્રહ્મ છઉં—હું અસ્ખલિત વીર્યવાન પુરુષ છઉં. સાધારણ પતિ જેવો હું પતિ નથી.’

પતિ આપતમાં શ્રીકૃષ્ણ હજી વિશેષ ખુલાસો કરે છે—

ન મય્યાવેશિતધિયાં, કામઃ કામાય કલ્પતે ॥

ભર્જિતા કથિતા ધાના, પ્રાયો બીજાય નેષ્યતે ॥૨૬॥

યાતાબલા વ્રજં સિદ્ધા, મયેમા રંસ્યથ ક્ષપાઃ ॥

યદુદિશ્ય વ્રતમિદં, ચેરુરાર્યર્ચનં સતીઃ ॥૨૭॥

૨૫ પદ્યછંદ—**મો સાધ્વ્યઃ**—હે સાધનાવાળી સ્ત્રિયો ! **ભવતીનાં મદર્ચનં** **પથ સંકલ્પઃ**—મારા પૂજનરૂપી તમારો જે સંકલ્પ છે—મનોરથ છે. તે [તમે મને કહી શકતી તોપણ] **વિદિતઃ**—મેં જાણી લીધો છે. **સઃ મયા અનુમોદિતઃ**—તે મારે સંમત છે. તેમ કરવા હું રાજી છઉં. **અસૌ સત્યઃ ભવિતુમ્ અર્હતિ**—તેથી આ મનોરથ સફળ થવાને યોગ્ય છે.

૨૬ પદ્યછંદ—**મય્યાવેશિતધિયાં**—જેઓનું મન મારામાં હોય તેમનો **કામઃ**—મનોરથ. **કામાય ન કલ્પતે**—મારા સિવાય બીજા કોઈ ઇચ્છાને ઉત્પન્ન થવા દે નહીં. **ભર્જિતા કથિતા ધાના**—ભુંજેલું અથવા રાંધેલું બીજ. **પ્રાયઃ**—ધણું કરીને. **બીજાય ન નેષ્યતે**—બીજ બીજને ઉત્પન્ન કરતું નથી.

૨૭ પદ્યછંદ—**હે અબલાઃ**—હે સ્ત્રિયો ! **વ્રજં યાત**—તમે વ્રજમાં જાઓ. **યત્ ઉદિશ્ય આર્યાયાઃ અર્ચનં** **પથ** **ઈદં વ્રતં ચેરુઃ**—મારી સાથે ક્રીડા કરવાના પ્રયોજનથીજ તમે જગદંબાના પૂજનરૂપી આ વ્રત કર્યું છે. તેથી **ઈમાઃ ક્ષપાઃ મયા રંસ્યથ**—આવતી રાત્રી-

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—(મનોરથની સફળતાના સંબંધમાં, વિશેષ જાણુવા જેવું એ છે કે)—જેમ શેકેલું અગર રાંધેલું બીજ ઘણું કરીને બીજ બીજને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; તે પ્રમાણે મારામાં મન રાખનારાઓની ઇચ્છા, મારા સિવાય બીજ કોઈ ઇચ્છાને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી. [તાત્પર્ય—જેને મારી વાસના હોય—જેને નિત્ય સુખની ઇચ્છા હોય—જેણે સત્ય બ્રહ્મને પીછાણ્યું હોય, તે અનિત્ય સુખમાં લલચાય નહીં—તે મિથ્યા જગત્ની પાછળ દોડે નહિં.] તોપણ હે અખલાઓ ! મારી સાથે કીડા કરવાના પ્રયોજનથીજ—એટલે ‘ હું તમારો પતિ થાઉં, ’ એવી ઇચ્છાથીજ, તમે જગદંબાના પૂજન રૂપી આ વ્રત કર્યું છે; તેથીજ (એટલે—તે પૂજનનું ફળ આપવા માટેજ.) આવતી રાત્રીઓમાં તમે મારી સાથે રમણ કરશો; અને તેમ થતાં તમારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. આ પ્રમાણે તમે મારી સાથે કીડા કરશો, અને તમારો મનોરથ સિદ્ધ થશે, તોપણ તમે સતી સ્ત્રિયોજ ગણાશો. (૨૬-૨૭)

૨૬-૨૭ વિવેચન—

‘ જેને હું મળું, તેને કાંઈ કમી ન હોય. ’ અગર ‘ જે મને યાચે, તેને યાચવાનું રહે નહીં. ’ એવું એક રાજા પણ કહે છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહે તેમાં શી નવાઈ ?

ચોપાઈ—‘ ઉસર વરસે તૃણ નહીં જમા, સંતહૃદય જસ ઉપજ ન કામા, ’

[મોક્ષવાણી પાત્ર ૪૨]

શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણજીને કહે છે કે—હે લક્ષ્મણ ખાર જમીનમાં પડેલો વરસાદ તૃણ—ખડ ઉગાડી શકતો નથી; તેમ સંત અનેક લૌકિક સુખને દેખે, છતાં તેમના હૃદયમાં કામના ઉત્પન્ન થતી નથી. જેની પાસે પારસમણિ હોય, તે પૈ માગવા દોડે નહીં. બ્રહ્માનંદ સ્વામી ગાય છે કે—

રાગ—ગજલ તાલ ૩.

તેરી શરણમેં આયંકે, ફિર આશ કિસકી કીજીએ ?

ફિર આશ કિસકી કીજીએ—ફિર આશ કિસકી કીજીએ.

તેરી૦ ટેક.

નહિં દેખ પડતા હે મુજે, દુનિયામેં તેરી શાનકા;

ગંગા કિનારે બેઠકે કિમ, કૂપકા જલ પીજીએ.

તેરી૦

હરગિજ નહી લાયક હું મેં, ગરબે તેરે દરબારકા;

મેરી ખતાકો માફ કર, દીદાર અપના દીજીએ.

તેરી૦

પતિતપાવન નામ સુનકે, મેં શરણુ તેરી પડા;

સફલ કર ઇસ નામકો, અપના મુજે કર લીજીએ.

તેરી૦

મિલતાહે બ્રહ્માનંદ જિસકે, નામ લેનેસે સહી;

એસે પ્રભુકો છોડકર, ફિર કૌનસે હિત કીજીએ.

તેરી૦

અપૂર્ણ.

ઓમાં તમે મારી સાથે રમણ કરશો, અને તેમ થતાં **સિદ્ધા:**—તમારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. તોપણ **સતી:** (સત્ય:)—તમે સતી સ્ત્રિયો ગણાશો.

ક્રમ નં ૧૦૫.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

ચૈત્ર માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૩ જો.

આમાંથી કાંઈ વાંચો છો ?—કે શેઠ આવ્યા તો નાંખો વખારે ?—આ પત્રિકા આવે છે, ત્યારે આમાંથી કાંઈ વાંચો—છો ? કે જે ચાર પાનાં આમતેમ ફેરવીને, જ્યાં ત્યાં ફેંકી દો છો ? આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી. આ કોઈ વેપાર નથી. આતો સત્સંગ ગંગાની નહેર છે. અમારાં અને તમારાં ભાગ્યે અમારી અને તમારી વચ્ચે આ સત્સંગ ગંગા ચાલી રહી છે. આ ગંગામાં યોજાને સ્નાન કરનાર—પોતાના પાપરૂપી મેલથી મુક્ત થનાર—પરમપદને પામે, એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. માટે અવકાશ લઈને આ ગંગાનું પાન કરજો, અને તેમાં સ્નાન પણ કરજો. પ્રમાદ કરશો, તો પાછડીનો વળ છેડે આવશે.

પાછલાં પુસ્તકો—૯૭ પાછલાં (૯) પુસ્તકો મળી શકે છે. પછી એક પ્રતના રૂ. ૨૦ દેતાં નહીં મળે. માટે જોઈએ તો તુરત મંગાવો. ૮૪ નું પુસ્તક પણ અંધારી ગયું છે.

યોગવેદાંત—યોગવેદાંતના ફરમા વાંચતા રહેશો, તો દશમસ્કંધ સમજવાની શક્તિમાં વધારો થશે. સાધનપાદ, સમાધિપાદ અને વિભૂતિપાદના જુદાં જુદાં પુસ્તકો અંધારી ગયાં છે. તેમ વેદાંતનો વિવેકચૂડામણિનો સંપૂર્ણ અન્ય તૈયાર થઈ ગયો છે. કીમત પાછળ પુઠા ઉપર છે. યોગ અને વેદાંત એ જ્ઞાનની પાંખો છે.

દ્વાગઉત્સવ—દ્વાગણ સુદી ૧૧ થી વદી ૧ સુધી રાત્રીના ૯ થી ૧૦ તુલસીકૃત રામાયણનો રંગ, શાહપુર વડીકોટડી—જાંબુડા નીચે—જમ્યો હતો. લોકોનો ભાવ, રામાયણનો રંગ અને દ્વાગઉત્સવ આ ત્રણેની ત્રવેણી, પ્રાગરાજ રૂપે શોભતી હતી.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૨ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૮૩૨ માં પાનાથી ચાલુ]

મય્યાવેશિતધિયાં—‘જેમણે મારામાં બુદ્ધિને અર્પણ કરી હોય તેમનો.’ ‘બુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરવી, એટલે બુદ્ધિને લૌકિક કાર્યો માટે દબ્ધબીજ કરવી. એટલે—બજેલી સીંદરી જેવી બનાવી દેવી. કામાદિવૃત્તિઓનો વાસ બુદ્ધિમાં હોય છે, તેથી કામ પણ બુદ્ધિની સાથે દબ્ધબીજ થાય છે. દબ્ધબીજ થએલો કામ બીજ કામનાઓને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. [આકૃતમાં બુદ્ધિ વ્યગ્ર હોય છે; ત્યારે કામ દબ્ધબીજ જેવો થઈને, બુદ્ધિના એક ખુણામાં સંતાઈ રહે છે.] જેમ રાજાને કબજે કરવાથી સર્વ કબજે થાય છે, તેમ બુદ્ધિને કબજે કરવાથી—બુદ્ધિને શ્રીહરિના ચરણમાં જોડવાથી—બુદ્ધિને અર્પણ કરી દેવાથી, બુદ્ધિમાં રમતી કામાદિ દરેક વૃત્તિઓ, પ્રભુને અર્પણ થઈ ચૂકે છે. પ્રભુને અર્પણ થએલો કામ બીજ કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તેમ તે કામ પોતાની પરીવરણ પણ પામી શકતો નથી.

ઉકળેલાં બીજ—જે બીજ માત્ર શેકવાથી નિર્વીર્ય બની શકતાં નથી, તેમને ઉકળીને નિર્વીર્ય કરવામાં આવે છે.

સિદ્ધા:—‘મારા આ સમાગમથી તમારો મનોરથ સિદ્ધ થયો; અગર—હવે રાસલીલામાં તમારો મનોરથ સિદ્ધ થશે’ એમ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

રંચય—‘હું આત્મારામ છઉં, માટે મારે રમવાની ઈચ્છા નથી. તમોએ રમવા માટે જગદંબાનું વ્રત કર્યું છે. તે વ્રતનું ફળ લેવા માટે જ તમે મારી સાથે શરદ્ઋતુમાં રમશો.’

સતી:—કેટલાએક ટીકાકાર આ શબ્દને સંબોધનમાં લે છે. **સતી:** શબ્દ શ્લોકના અંતમાં મુકવામાં વ્યાસજીનો કાંઈ ખાસ ભાવ જણાય છે. તે એ કે—‘અગર જો કે હું તમારી સાથે રમીશ, તોપણ તમે સતીઓ, અને હું બાળબ્રહ્મચારી.’ તાત્પર્ય—આ કાંઈ વ્યલિચાર નથી. **સતી: સાધ્વ્ય:** વિગેરે શબ્દો, રાસલીલાની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરીને, અધીકારી જીવોના તર્કોને શમાવે છે.

હવે કુમારિકાઓ વ્રજમાં પાછી વળે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्यादिष्टा भगवता, लब्धकामाः कुमारिकाः ॥

ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं, कृष्णालिर्विविधव्रजम् ॥૨૮॥

૨૮ પદ્યછંદ—મગવતા इति आदिष्टा:—ઉપર પ્રમાણે ભગવાને જેમને આરા કરી હતી એવી. **लब्धकामाः कुमारिकाः**—મેળાપરથી જેમનો મનોરથ સિદ્ધ થયો હતો એવી કુમારિકાઓ. **तस्य कृष्णस्य पदाम्भोजं ध्यायन्त्यः**—શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળનું ધ્યાન કરતી. **कृष्णालि-भांडभांड. व्रजं निर्विबिधुः**—વ્રજમાં પેડી. [**निर्द** ઉપસર્ગ **विष्** ધાતુ સાથે આવીને કોઈપણ પ્રકારની વિશેષતા સૂચવતો નથી.]

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે લગવાને જેમને આજ્ઞા કરી હતી એવી, અને જેમને (મેળાપરૂપી) મનોરથ સિદ્ધ થયો હતો એવી કુમારિકાઓ, શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમળનું ધ્યાન કરતી કરતી, માંડમાંડ વ્રજમાં ગઈ. (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

લઘ્વકામા:—દશ રાસલીલા બાકી છે, તોપણ કુમારિકાઓને આ વિશેષણ લગાડ્યું છે; તેનું કારણ એ છે કે—હવે કાર્યસિદ્ધિમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા નથી.

પદાંભોજં ધ્યાયંત્ય:—‘ચરણકમળનું ધ્યાન ધરતી.’ કુમારિકાઓ બાળક છે તોપણ શ્રીકૃષ્ણનુત્તમથી કાંઈક વાકેફ છે, એમ આ શબ્દો સૂચવે છે.

કૃષ્ણાત—માંડમાંડ. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમનું સૂચન કરે છે.

જગદંબાનું પૂજન—શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા પછી, જગદંબાનું પૂજન કરવા કુમારિકાઓ રોકાણી નથી. તેઓ સિદ્ધિ વ્રજમાં ચાલી ગઈ. રસ્તે જતાં કુમારિકાઓ ચું ગાતી હતી—તે સાંભળો—

૫૬.

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેહો—

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેહો, (૨) હવે મેંતો—હાં—હવે—રે—મેંતો—શિર નાંખ્યો છેહો—

લાગ્યોરે

[ઉતાવળ ન કરો—ધીમેથી અને પ્રેમથી ઉપાડો.]

અંતરથકી વ્હાલાને વરિએ, (૨) દુરિજનથી આપણ નવ ડરિએ; (૨)

પગલાં કદિ પાછાં નવ ભરિએ—

લાગ્યોરે હવે રે લાગ્યોરે

દુરિજનને કહેવું હશે તે કહેશે, (૨) પાછળથી તે પસ્તાઈ ભરશે; (૨)

પ્રભુ તેનું સાઈ સદા કરશે—

લાગ્યોરે હવે રે લાગ્યોરે

સુંદરિવર શોભે છે સારો, (૨) મને લાગે પ્રાણુથકી પ્યારો; (૨)

ઘડીએક—હાં—ઘડીએક નવ મેલું ન્યારો—

લાગ્યોરે હવે રે લાગ્યોરે

શોભે વ્હાલો સોનેરી પટકે, (૨) મોહી હું તો મોહનને લટકે; (૨)

ખેંચું મન આંખ તણે ચટકે—

લાગ્યોરે હવે રે લાગ્યોરે

કેડે રૂડાં પીતાંબર કસીયા, (૨) મીરાંબાઈના વ્હાલા છો રસીયા; (૨)

આવીને મારા હૃદયકમળ વસીયા—

લાગ્યોરે હવે રે લાગ્યોરે

વસાહરણુલીલાનો ઉપસંહાર—ઉપસંહારમાં યાદ રાખવું કે—ત્રૌટીક મર્યાદાથી બહાર ગએલી આવી લીલાઓ, ઈશ્વરાવતારજ કરી શકે. તે પણ અંશાવતાર નહીં; પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમરૂપે પ્રગટ થએલા પ્રભુજ કરી શકે. આવી લીલાઓના સંબંધમાં આગળ ૨૯ મે અને ૩૩ મે અધ્યાયે, પરીક્ષિત અને શ્રીશુકદેવજીનો સંવાદ છે. તે સંવાદ લાલ આવી મુઠ્ઠા દષ્ટએ, તો આ વિષયમાં ઘણો પ્રકાશ પડશે. ભાવથી સાંભળો—

અ. ૨૯ મે—રાસલીલા માટે ન્યારે વ્રજંગનાઓ વ્રજમાંથી બહાર નીકળીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી, ત્યારે કેટલીએક ગોપીઓ, જેઓ કોઈરીતે વ્રજમાંથી નીકળી શકી નહીં, તેઓએ પરમ-

ભાવથી આંખો મીચીને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું. તે પ્રસંગમાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે—“ આ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને જર પુરૂષ સમજીને, તેમનું ધ્યાન ધરતી હતી; તોપણ જેમ અમૃતને બીજું કાંઈ સમજીને પીધા છતાં, પીનારને મરણનો ભય મટે છે; તે પ્રમાણે તે ગોપીઓને ત્રિગુણમય દેહનું બંધન મટી ગયું. એટલે પુણ્ય પાપાત્મક પ્રારબ્ધ મટી ગયું, અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો.” [૧૦-૧૧] તે આખતમાં પરીક્ષિતે પૂછ્યું કે—“ હે મહારાજ ! ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને જરપુરૂષ તરીકે જાણતી હતી. એટલે ‘તે પરબ્રહ્મ છે,’ એમ તેઓ જાણતી નહોતી, તો વિષયમાં લંપટ બુદ્ધિવાળા તે ગોપીઓને—લંપટ ભાવનાવાળા ગોપીઓને, ત્રણ ગુણમય સંસાર કેવી રીતે મટી ગયો ? પતિ પુત્રાદિક પણ વાસ્તવિક રીતે પરબ્રહ્મજ છે, તોપણ તેમને પરબ્રહ્મ નહીં સમજવાને લીધે, તેઓનું ભજન કરનારને જેમ મોક્ષ થતો નથી, તેમ શ્રીકૃષ્ણ જેકે વાસ્તવિક રીતે પરબ્રહ્મજ છે, તોપણ તેમને પરબ્રહ્મ નહિં સમજીને કામનાથી ભજનારી ગોપીઓને મોક્ષ કેવી રીતે સંભવે ? ” [૧૨]

તેના જવાબમાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! આ વાત તમને આગળ કહી છે કે—શીશુપાળ ભગવાનનો દ્વેષ કરતો હતો, તો પણ મુક્તિ પામ્યો; ત્યારે ભગવાન ઉપર પ્રેમ રાખનારની મુક્તિ થાય, તેમાં શું કહેવું ? એટલે—જીવમાં બ્રહ્મપણું આવરણવાળું છે, અને શ્રીકૃષ્ણમાં બ્રહ્મપણું આવરણરહિત છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ તરીકે ગોપીઓ સમજે કે ન સમજે, તોપણ તેમની મુક્તિ થયા વિના રહે નહીં. [૧૩] હે રાજન્ ! ભગવાન કે જે અવિનાશી, અપ્રમેય, અને ગુણોના નિયંતા છતાં નિર્ગુણ છે, તેમનો અવતાર મનુષ્યોના કલ્યાણ માટેજ છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ આપણા જેવા જીવ નથી. [૧૪] ભગવાનમાં જેઓ નિરંતર કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, અગર ભક્તિ રાગે છે, તેઓ મુક્તિ પામે છે. [૧૫] અજન્મા અને યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, સ્થાવરને પણ મુક્તિ આપે છે; માટે તેમના વિષયમાં, તમારે કાંઈ આશ્ચર્ય માનવું નહીં. ” [૧૬]

અ. ૩૩ મો.—રાસલીલા અને જળક્રીડા થઈ રહ્યા પછી, પરીક્ષિત રાજ પૂછે છે કે—“ હે મહારાજ ! ઈશ્વરનો અવતાર ધર્મની રક્ષા કરવા માટે, અને અધર્મનો નાશ કરવા માટે થાય છે; છતાં ધર્મની મર્યાદાઓને કહેનારા, મર્યાદા પાળનારા, અને તે મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરનારા—એવા આ શ્રીકૃષ્ણે, માત્ર અધર્મરૂપ કર્મ કર્યું, એટલુંજ નહીં, પણ મહા સાહસ-રૂપ-પરસ્ત્રીઓના સંગરૂપ-કર્મ કેમ કર્યું ? [૨૭-૨૮] હે મુનિ ! ભગવાન પૂર્ણકામ છે, તેથી તેમણે કરેલું આ કર્મ અધર્મરૂપ ન ગણાય, એમ આપ ધારતા હો; તો કોઈપણ કામના નહિં હોવા છતાં, આવું નિહિત કર્મ શા અભિપ્રાયથી કર્યું ? આ આખતમાં અમને જે સંશય છે, તેનું આપ નિવારણ કરો. ” [૨૯]

તેના જવાબમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—“ બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, ચંદ્રમા અને વિશ્વામિત્ર આદિ મહાત્માઓએ પણ ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસ કર્યું છે. પરંતુ અગ્નિને જેમ સર્વ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી, દોષ લાગતો નથી; તેમ તેજસ્વી પુરૂષોને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કે સાહસ કરવાથી દોષ લાગતો નથી. [૩૦] આ ઉપરથી એમ સમજવું નહીં કે—જેમ મોટા કરે, તેમ બીજાઓએ પણ કરવું; કારણકે દેહાદિકના અભિમાનવાળા જીવકોટિના પુરૂષે મનથી પણ કદિ આવું કર્મ કરવું નહીં. સમુદ્રમાંથી મથન વખતે નીકળેલા ઝેરનું મહાદેવજી પાન કરે; પણ તેનું જોઈને બીજે કોઈ ઝેર પીએ; તો જેમ મરણ પામ્યા વિના રહે નહીં;

તેમ મુખપણાથી બીજે કોઈ આવું કર્મ કરે, તો તેનું અકલ્યાણ થયા વિના રહેજ નહીં. [૩૧] શ્રીકૃષ્ણની આ લીલાથી, સદાચરણના નિયમેનો ભંગ થાય છે, એમ પણ સમજવું નહીં; કારણકે મોટા પુરુષોનું વચન હમેશાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. એટલા માટે તેઓના પોતાના વચનથી વિરુદ્ધ નહીં પડતું, જે જે તેમનું આચરણ હોય, તે પ્રમાણેજ બુદ્ધિમાન ચાલવું જોઈએ. [૩૨] હે રાજન! દેહાભિમાન રહિત થએલા મહાત્મા પુરુષોને, સત્કર્મ કરવાથી પોતાને કશો લાભ નથી; અને ખોટું કામ કરવાથી તેમને કશો અનર્થ થતો નથી. યાદ રાખવું કે-પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય કરવા માટેજ, મહાત્મા પુરુષો કોઈ સમયે અંગેશ્ય કર્મ આચરે છે; પણ તેમાં તેમને બીજે કશો હેતુ હોતો નથી. [૩૩] આ પ્રમાણે ત્યારે બીજા મહાત્મા પુરુષોને પણ પાપપુણ્યનો સંબંધ નથી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્રાણીપદાર્થોના નિયંત્રા છે, તેમને પાપપુણ્યનો સંબંધ કેમજ હોય! નજ હોય. [૩૪] જેમના ચરણારવિંદની રજના સેવનથી, તૃપ્તિ પામેલા, અને યોગના પ્રભાવથીજ સઘળાં કર્મબંધનો તોડી નાંખનારા મુનિયો પણ, બંધન નહીં પામતાં, મરજમાં આવે એવું આચરણ કરે છે; ત્યારે પોતાની ઇચ્છાથી અવતાર ધરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, કેવી રીતે બંધન સંભવે? નજ સંભવે, [આ ખુલાસાને સમજવા માટે, સાથેનો યોગનો દ્રુમે વાંચો. તેમાંથી ઘણું જડશે.] આ સમાધાન ગોપીકાઓનું પરસ્ત્રીપણું સ્વિકારીને કર્યું, પણ શ્રીકૃષ્ણનુત્તમમાં કંઈ ઉતરીએ, તો ભગવાનને કોઈ પરસ્ત્રીજ નથી; કારણકે ગોપીકાઓના, તેઓના પતિઓના, અને સઘળા પ્રાણીઓના અંતર્યામી, અને બુદ્ધિઆદિના જે સાક્ષી છે, તે મશ્વર લીલાતનુ ધારણ કરીને, શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રગટયા છે. તેઓ કાંઈ આપણા જેવા ન હતા, કે તેમને કોઈ લાગે. [૩૫-૩૬] પોતે પૂર્ણકામ છતાં, આવા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરી, તેનું કારણ એ છે કે-પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે, તેમણે મનુષ્યદેહ ધર્યો હતો. આ દેહ ધરીને શ્રીકૃષ્ણે એવી ક્રીડા કરી કે-જે ક્રીડાઓને સાંભળીને, સાંભળનારાઓનું મન પોતા પ્રત્યે ખેંચાય. શૃંગારરસ જેમને ગમતો હોય, એવા અત્યંત બલિમુખ લોકોને પણ, પોતામાં રૂચિ કરાવવા સારૂ, શ્રીકૃષ્ણે આવું કાર્ય કર્યું હતું. [૩૭] ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલા, અને તેથી પોતાની સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગયા છતાં, તેઓને પોતપોતાના પડ-આમાં સુતેલી માનતા ગોવાળીયાઓને, શ્રીકૃષ્ણના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો દ્રેષ આપ્યો નહીં. હે રાજન! આવું અશ્વર્ય પોતાનામાં નહીં હોવા છતાં, જે નીચ લોકો દુગામ્નથી શ્રીકૃષ્ણના જેવું આચરણ કરે, તે લોકોને મોટા પાપી સમજવા.” [૩૮]

આ સંવાદ સાંભળીને વસ્ત્રાદરણ લીલાનો તોલ બાંધો, અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના બલના નીચે, અત્યારે કોઈ કેકાણે અનાચાર થતો દેખો, તો તેથી દૂર રહો. કલિયુગના કૃષ્ણના સંબંધમાં ભગવદ્રીય અને અનુભવી-રોહાવાળા કહે છે કે—

કલિના કૃષ્ણ-રાગ-ગઝલ.

કલિના કૃષ્ણ છે કેવા, વિચારી જો જરા બહાલા;
કલિના કૃષ્ણની લીલા, નર્યા નાગાઈના ચાળા—કલિના. ટેક૦
બનીને કૃષ્ણ ભરમાવે, બિચારી ભોળા ભામાને;
ભણીને બૂલતા ભાઈ, યુથે છે હાડ ચામાએ—કલિના૦

અરેરે આ કલિ માંહી, કપટનાં કામ શા કરતા;
 *લભૂતિ લાલમાં ભુંસી, હગારા આ બહુ ફરતા—કલિનાં
 જમાવી જુથ જુવતીનાં, રમે છે રાસક્રીડા જે;
 હૃદયના રામને ભૂલી, બહેરે છે નર્કપીડા તે—કલિનાં
 ગુરુ ગુણગાનને મૂકી, ભમે સત્સંગને નામે;
 પરાયા ધામમાં ઝુકી, દમે છે રંક રામાને—કલિનાં
 પતિ ને પતિની માંહે, પડાવે બેદ બહુ ભારી;
 યુગલમાં છેદ પાડીને, પચાવે પારકી નારી—કલિનાં
 અકળ છે કૃષ્ણુની લીલા, બિચારા જીવ શું જાણે!
 જીવો જે કંઈ કોટિના, પરા ભક્તિને તે માણે—કલિનાં

કલિના કૃષ્ણુથી જેમ ચેતવાનું છે, તેમ કલિમાં યશોદાના, રાધાના, અગર સખીઓના વેશ ધારણ કરીને રમનારા કૃષ્ણુઉપાસકોથી પણ ચેતવાનું છે. સ્ત્રીત્વ જાત્રત થયા પહેલાં, ધારણ કરેલો સ્ત્રીનો પોશાક, શ્રીકૃષ્ણુને લલચાવી શકતો નથી. પણ સ્ત્રીઓને લલચાવી શકે છે. પરિણામે પોતે ફસાય છે, અને ધર્મ વગોવાય છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણુ બહાણ કરવા હોય, તેમણે પ્રથમ—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ પથ ચ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી, યતાત્મા વૃદ્ધનિશ્ચયઃ ॥

મદ્યર્પિતમનોબુદ્ધિર, યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

[ગી. અ. ૧૨] વિગેરે.

શ્રીકૃષ્ણુનાં આ વચનો રૂપી વસ્ત્રો પહેરીને, ભક્ત બનવાની ખાસ જરૂર છે: પછી સખીપણું તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીકૃષ્ણુના ઉપાસકોએ, ભક્તોએ અને આચાર્યોએ, ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ સાથે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં ત્યાં બહુજ સંભાળવું ઘટે છે. આ બાબતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે જે જે ફેરફાર કર્યા છે; તે સમગ્ર સનાતન ધર્મે, અને તેમાં ખાસ કરીને વેદાંતીઓએ અને શ્રીકૃષ્ણુના ઉપાસકોએ, અનુકરણ કરવા લાયક છે. (વસ્ત્રાદરણુલીલા સમાપ્ત થઈ.)

હવે મથુરાના યાગિકોની સ્ત્રીઓની ભક્તિનો પ્રસંગ શરૂ થશે; પણ આ અધ્યાયના અંત સુધી વનવૃક્ષોના પરોપકારી જીવન સંબંધી કથા થશે—

અથ ગોપૈઃ પરિવૃતો, ભગવાન્દેવકીસુતઃ ॥

વૃન્દાવનાદ્રતો દૂરં, ચારયન્ ગાઃ સહાગ્રજઃ ॥ ૨૧ ॥

● જે વેદાંતી સાધુ સન્યાસીઓ, શ્રીકૃષ્ણુની ભક્તિને બહાને, સમાજમાં ધુસે છે, જેઓ અંદરથી અહં બ્રહ્માસ્મિ છે, અને ઉપરથી ભક્તિનો ડોળ કરે છે, તેઓ પાકા પાખંડી છે. તેઓ સાચા અહં બ્રહ્માસ્મિ પણ નથી.

૨૬ પદ્યછંદ—અથ—એક વખતે ગોપૈઃ પરિવૃતઃ ભગવાન્ દેવકીસુતઃ—ગોપથી વિંટાએલા દેવકીપુત્ર ભગવાન્ સહાગ્રજઃ—બળભદ્ર સંહિત. ગાઃ ચારયન્—ગાયો ચારતાં વૃન્દાવનાત્ દૂરં ગતઃ—વૃન્દાવનથી દૂર નીકળી પડ્યા.

અર્થ—એક વખત એવું બન્યું કે—ગોવાળીયાઓથી વિંટાએલા દેવકી પુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બળદ્ર સહિત, ગાયો ચારતાં ચારતાં, ઘંઠાવનથી દૂર નીકળી પડ્યા. [૨૯]

૨૯ વિવેચન—

અર્થ—એક દિવસ એવું બન્યું કે. એવો અર્થ કરવો.

પ્રભુ ગાયો ચારવા નીકળે છે, ત્યારે આપણે કાંઈ ગાઈએ—

રાગ—પ્રભાત.

ધ્યાન ધર હરિ તણું, અલ્પમતિ આગસુ, જે થકી જન્મતાં દુઃખ જન્યઃ
અવર ધંધો કરે, અરથ કાંઈ નવ સરે, માયા દેખાડીને મૃત્યુ ^૧વદાયે—ધ્યાન
સકળ કલ્યાણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં. શરણ આવે સુખ પાર હોયે;
અવર વેપાર તું મેલ્ય મિથ્યા ગણી, કૃષ્ણનું નામ તું રાખ મોંયે—ધ્યાન
રૂપક માયા પરી, અટકે ચરણે હરિ, વટક્ય મા ^૨વાત સુણતાંજ સાચી;
આશનું ^૩ભુવન આકાશ સુધી રચ્યું, મૂઠ એ મૂળથી ભીત કાચી—ધ્યાન
અંગ જોખન ગયું, પલિત પિંજર ^૪થયું, તોય ગમતું નથી કૃષ્ણ કહેવું ?
એતરે એત દિન ચાર છે લાભના, લીધું લહેકાવતાં ^૫કાળ ખોવું—ધ્યાન
સરસ ગુણ હરિ તણા, જે જને અનુસર્યા, તે તણા સુયશ તો જગત ખોસે;
નરસૈયા રંડને પ્રીત પ્રભુયું ઘણી, અવર વેપાર નહીં ભજન તોલે—ધ્યાન

ઘંઠાવનથી દૂર નીકળવાનું કારણ ?—ગાયો ચારતાં ચારતાં મથુરા ભગભગ પહોંચીને યાત્રિકોની સ્ત્રિયોને કૃતાર્થ કરવી તે.

તડકામાં ઢાયા કરી રહેલાં વૃક્ષોની દવે પ્રશંસા કરે છે—

નિદાધાર્કાતપે તિગ્મે, છાયાભિઃ સ્વાભિરાત્મનઃ ॥

આતપત્રાયિતાન્ વીક્ષ્ય, દ્રુમાનાહ વ્રજૌકસઃ ॥ ૩૦ ॥

હે સ્તોકકૃષ્ણ હે અંશો, શ્રીદામન્ સુવલાર્જુન ॥

વિશાલર્ષભ તેજસ્વિન્, દેવપ્રસ્થ વરૂથપ ॥ ૩૧ ॥

પશ્યતૈતાન્ મહાભાગાન્, પરાઈકાન્તર્જાવિતાન્ ॥

વાતવર્ષાતપહિમાન્, સહન્તો વારયન્તિ નઃ ॥ ૩૨ ॥

૧ મૃત્યુ તને માયા દેખાડીને છોડે છે. ૨ ફેંકી દે. ૩ શંકા ન કર. બેદરકાર ન રહે. ૪ આશા, ૫ ધાળા વાળવાણું શરીર ૬, ધૂળ જેવા લાભ માટે ૭ ગાયો, ૮ ખીંચે.

૩૦ પદ્ય-૩૬—નિદાધે અર્કઃ તસ્ય તિગ્મે આતપે-ઉન્હાળાના સૂર્યના સખત તડકામાં. આત્મનઃ-પોતાને સ્વાભિઃ છાયાભિઃ-તેમની પોતપોતાની છાયાથી-આતપત્રં (છત્રી) હવે આચરિતાઃ-હવે આતપમાણેતાઃ-તાન્ દ્રુમાન્-છત્ર માફક થઈ રહેલા વૃક્ષોને વીક્ષ્ય-જોખને. વ્રજૌકસઃ આહ-વનવાસી ગોપોને પ્રભુ કહેવા લાગ્યા કે—

૩૧-૩૨ પદ્ય-૩૬—હે સ્તોકકૃષ્ણ ! હે અંશો ! શ્રીદામન્ ! સુવલાર્જુન ! હે વિશાલ ! હે વ્રજવંશ ! હે તેજસ્વિન્ ! હે દેવપ્રસ્થ ! હે વરૂથપ ! એવા હે ગોવાળીયાઓ !

અર્થ—ઉનાળાના સૂર્યના સ્પર્શ તડકામાં, તેમની પોતપોતાની છાયાથી, પોતા ઉપર છત્ર માફક થઈ રહેલાં વૃક્ષોને જોઈને, વ્રજવાસી ગોપોને પ્રભુ કહેવા લાગ્યા કે—‘હે સ્તોકકૃષ્ણ ! હે અંશુ ! હે શ્રીદામા ! હે સુખલ ! હે અર્જુન ! હે વિશાલ ! હે ઋષભ ! હે તેજસ્વી ! હે દેવપ્રસ્થ ! હે વરૂથપ ! જેઓનું જીવન મુખ્યત્વે કરીને પારકાઓ માટેજ છે, એવા આ મોટા ભાગ્યશાળી વૃક્ષોને તમે જુઓ. પવન, વરસાદ, તડકો અને ટાઢને પોતે સહન કરી લે છે; અને આપણને એ પીડાઓમાંથી બચાવી લે છે. [૩૦-૩૧-૩૨].

૩૦-૩૧-૩૨ વિવેચન—

સ્તોક કૃષ્ણાદિ શ્રી કૃષ્ણના (૧૧) મુખ્ય સખા છે.

જુઓ મોક્ષ પાળી પાનું (૬૪).

ગોપાદિ—સંત વિદ્ય સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સખન્દકર કરણી.

પિબંતિ નદ્યઃ સ્વયમેવ નાંભઃ, સ્વયં ન સ્વાદંતિ ફલાનિ વૃક્ષાઃ ।

સ્વાદંતિ સસ્યં ન ચ વારિવાહાઃ, પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ ॥

પરોપકારાય વહંતિ નિમ્નગાઃ, પરોપકારાય દુહંતિ ધેનવઃ ।

પરોપકારાય ફલંતિ મૂરુહાઃ, પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ ॥

ભાવાર્થ—નદીયો, વૃક્ષો, પવનો અને સંતોની સમૃદ્ધિ પરોપકાર માટેજ હોય છે.

ગ્રીડીથી કુંજર સુધી સ્વાર્થમાં તણાય છે. પરમાર્થમાં તણાય તેમને ધન્ય છે.

૬૭ તેજ વિષય ચાલે છે—

અહો एषां वरं जन्म, सर्वप्राण्युपजीवनम् ॥

सुजनस्यैव येषां वै, विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ૩૩ ॥

पत्रपुष्पफलच्छाया-मूलवल्कलदारुभिः ॥

गन्धनिर्यासभस्मास्थि-तोकमैः कामान्वितन्वते ॥ ૩૪ ॥

પરાર્થ એકાંતે (ચામ્પસ) જીવિતં યેષાં તે इति परार्थैकांतजीविताः—તાન—જેઓનું જીવન મુખ્યત્વે કરીને પારકા માટેજ છે એવા પતાન—મહાભાગાન પદ્ય—આ મોટા ભાગ્યવાળાં વૃક્ષોને તમે જુઓ. વાતશ્ચ વર્ષશ્ચ આતપશ્ચ હિમશ્ચ વાતવર્ષાતપહિમાઃ તાન, તાન સહંતઃ—પોતે પવન, વરસાદ તડકો અને ટાઢ સહન કરે છે. અને નઃ વાર-યંતિ—આપણા પવન વરસાદ વિગેરેનું વારણ કરે છે. તેઓથી આપણી રક્ષા કરે છે.

૩૩ પદ્યછંદ—અહો—અહો. સર્વાન પ્રાણિનઃ ઉપજીવયતિ (જીવન આપે—આધાર આપે) इति एषां जन्म तत् वरं—સર્વ પ્રાણીઓને જીવન આપનારાં આ વૃક્ષોના જન્મને ધન્ય છે. કારણ કે. સુજનસ્ય इव—જેમ દાતાર પાસેથી કોઈ અર્થો નિરાશ થતો નથી તેમ. યેષાં—ને વૃક્ષો પાસેથી. અર્થિનઃ વિમુક્ષાઃ ન યાંતિ—અર્થવાળા નિરાશ થતાં નથી.

૩૪ પદ્યછંદ—પત્રપુષ્પફલછાયા—મૂલવલ્કલદારુભિઃ—પાંદડાં, પુષ્પ, ફળ, છાયા, મૂળ, છાલ, લાકડાં, મંદશ્ચ નિર્યાસશ્ચ (ગુંદર) ભસ્મ ચ અસ્થિ (કળીયા) ચ તોકમાશ્ચ (અંકુરો) તૈઃ—તે તમામ વડે—અર્થિનઃ કામાન્—અર્થિની કામનાઓને વિતન્વતે—પરિપૂર્ણ કરે છે.

एतावज्जन् साफल्यं, देहिनामिह देहिषु ॥

प्राणैरर्थधिया वाचा, श्रेय एवाचरेत्सदा ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—અહો ! જેમ કોઈ હાતાર પાસેથી ચાચક નિરાશ થઈને પાછો વળતો નથી, તેમ આ વૃક્ષો પાસેથી અર્થી-કામનાવાળો-નિરાશ થઈને પાછો વળતો નથી. પાંદડાં, પુષ્પ, ફળ, છાયા, મૂળ, છાલ, લાકડાં, ગંધ, શુદ્ધર, ઠળીયા અને અંકુરોથી કામનાવાળા જીવોની કામના તેઓ પરિપૂર્ણ કરે છે. તેથી સર્વ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ-અગર જીવન આપનાર-વૃક્ષોના આ જન્મને ધન્ય છે. પ્રાણીથી, ધનથી, બુદ્ધિથી અને વાણીથી, સદા પ્રાણીઓનું શ્રેય કરવું, તેજ-અને તેટલુંજ, આ સંસારમાં દેહધારીઓના જન્મનું સાક્રિય છે. ”
[૩૩-૩૪-૩૫.]

૩૩-૩૪-૩૫ વિવેચન—

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन, दानेन पाणिर्न तु कंकणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां, परोपकारैर्न तु चंदनेन ॥

તાત્પર્ય—મનુષ્ય જીવનને પરોપકારના જેવો એકે શણગાર નથી. જેમને દેતાં આવડતું નથી, તેઓ આ જગતમાં કાંઈ નથી. વૃક્ષો કરતાં પણ તેઓ હલકા છે.

સૂચના—જેમ દીવામાં મેશને આવવાનો સ્વભાવ છે; તેમ પરોપકારમાં અભીમાનને આવવાનો સ્વભાવ છે. જેમ મેશ વધીને દીવાને ઝાંખો કરી નાંખે છે, તેમ અભીમાન વધીને પરોપકારને ઝાંખો કરી નાંખે છે. જેમને સારા પ્રકાશની જરૂર હોય, તેઓ જેમ પોતાના કાનસને હમેશાં રાખથી લુછી નાંખે છે; તેમ જેમને ઉત્તમ પરોપકારની જરૂર હોય, તેમણે જ્ઞાન વેરાગ્યરૂપી રાખથી પરોપકારને લુછતાં રહેવું જોઈએ.

કેટલાએક કહે છે કે-‘અમારી પાસે કાંઈ નથી.’ ‘અમે ગરીબ છઈએ.’ અમે કોઈને શું આપી શકીએ ?’ આ તમામ ગેરસમજ છે. તમારી પાસે જળ તો છે ને ? કોઈને જળ પાઈને પીતાં શીખો. તમારી પાસે મધુર વચ્ચનો તો છે ને ? મધુર વચ્ચનો બોલીને દુઃખીને શાંતિ આપો. તમારી પાસે હાથપગ તો છે ને ? દુઃખીનું દુઃખ સાંભળીને તેમને હાથ પગથી મદદ કરો. મનથી કોઈનું સાઈં ઈચ્છો, તે પણ પરોપકાર છે. આ પ્રમાણે પરોપકારનો વેપાર નાના પાયાપર શરૂ કરશો, તોપણ ધીમે ધીમે તેમાં વધારો થતો જશે.

૩૫ મો શ્લોક વૃક્ષોની પરોપકારવૃત્તિના ઉપસંહાર રૂપે છે. ભલું કરવાનો મહિમા તો ઘણો છે; પણ અત્યારે-આ સુધરેલા જમાનામાં-સોએ પંચાણ્ણ ટકા, ગમે ત્યાંથી સામાનું ભુંડું કરવાની વૃત્તિ પ્રગટી છે, તે અફસોસની વાત છે. તે સંબંધમાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

૩૫ પદ્યછંદ—પ્રાણૈઃ અર્થૈઃ ધિયા વાચા—પ્રાણીથી, ધનથી, બુદ્ધિથી અને વાણીથી, સદા—સર્વદા. દેહિષુ શ્રેયઃ આચરેત્ એવ—પ્રાણીઓનું શ્રેય કરવું તેજ, एतावत्—અને તેટલુંજ. इह—આ સંસારમાં દેહિનામ જન્મસાફલ્યં—દેહધારીઓનાં જન્મનું સાક્રિય છે.

રાગ—શાદુલ૦

एके सत्पुरुषाः परार्थवटकाः, स्वार्थ परित्यज्य ये ।

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः, स्वार्थाविरोधेन ये ॥

तेऽमी मानुषराक्षसा परहितं, स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ।

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं, ते के न जानीमहे ॥૪૭॥

અર્થ—જે પોતાનો સ્વાર્થ તજી દઇને પરોપકાર કરે છે, તે સત્પુરુષ (દેવ) ગણાય છે. જે પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગે, એવી રીતે પરોપકાર કરે છે, તે મધ્યમ પુરુષ (મનુષ્ય) ગણાય છે. જે સ્વાર્થ માટે બીજાનાં કલ્યાણનો નાશ કરે છે તે મનુષ્યરૂપે રાક્ષસો છે, અર્થાત્ અધમ પુરુષ છે; પણ જે પોતાને કાંઈ સ્વાર્થ ન હોય તોપણ—વૃથા—કાંઈપણ પ્રકારના લાભ વિના—બીજાનાં કલ્યાણનો નાશ કરે છે, તે કોણ છે? તે અમે જાણતા નથી—અર્થાત્ તે અધમથી પણ અધમ છે.

વર્ણશ્રમમાં કાંઈકે ઉંચા હો, તો મનના ઉંચાણમાં જરૂર આવજો.

હવે પ્રભુ યમુનાજીને કાંઈ આવે છે, અને યાજ્ઞિકોની સ્ત્રિઓને કૃતાર્થ કરવાનું પ્રયોજન ઉભું કરે છે—

इति प्रवालस्तबक-फलरूपदलात्करैः ॥

तरूणां नम्रशाखानां, मध्येन यमुनां गतः ॥૩૬॥

तत्र गाः पाययित्वाऽपः, समृष्टाः शीतलाः शिवाः ॥

ततो नृप स्वयं गोपाः, कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥૩૭॥

तस्या उपवने कामं, चारयन्तः पशून् ॥

कृष्णरामावुपागम्य, क्षुधार्ता इदમब्रुવन् ॥૩૮॥

इति श्री भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥૨૨॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘ આ પ્રમાણે વૃક્ષોનાં વખાણ કરતાં કરતાં, શ્રીકૃષ્ણ-કુંપળીયાં, ગુચ્છ, ફળ, પુષ્પ અને પાંદડાંઓના સમુદોથી, જેઓની

૩૬ પદ્યછંદ—ઈતિ—એ પ્રમાણે પ્રવાલાનિ (કુંપળીયાં) ચ સ્તબકાશ્ચ (ગુચ્છ) ફલાનિ ચ પુષ્પાણિ ચ દલાનિ (પાંદડાં) ચ તેષાં ઉત્કરાઃ (સમુદો) નૈઃ—તે તમામથી. નમ્રશાખાનાં તરૂણાં મધ્યેન—જેમની શાખાઓ નમી પડી હતી એવાં વૃક્ષોની મધ્યે થઈને. યમુનાં ગતઃ—શ્રીકૃષ્ણ યમુના કાંઠે પહોંચ્યા.

૩૭ પદ્યછંદ—નૃપ—હે રાજા તત્ર—યમુનાજીને કાંઠે. સમૃષ્ટાઃ—મધુર. શીતલાઃ—શીતળ. શિવાઃ—નિર્મળ. અપઃ—જળ. ગાઃ પાયયિત્વા—ગાયેને પાકેને. તતઃ—પછી. સ્વયં ગોપાઃ—ગોવાળીયા પોતે. સ્વાદુ જલં—મીઠું જળ. કામં પપુઃ—સારી રીતે પીધું.

૩૮ પદ્યછંદ—હે નૃપ—હે રાજા! તસ્યાઃ ઉપવને—તે નદીના ઉપવનમાં પશૂન્ કામં ચારયન્તઃ—પશુઓને સારી રીતે ચારતા અને ક્ષુધા આર્તાઃ—ભૂખથી પીડાએલા ગોવાળીયાઓ. કૃષ્ણરામૌ ઉપાગમ્ય—કૃષ્ણ અને બળભદ્ર પાસે જઈને. इदं अब्रुवन्—નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

ડાળો નમી પડી હતી, એવાં વૃક્ષોના મધ્યમાં થઈને-યમુનાજીને કાંઠે પહોંચ્યા. હે રાજન્ ! ત્યાં-યમુનાજીને કાંઠે-મધુર, શીતળ અને નિર્મળ જળ ગાયોને પાઈને, પછી-ગોવાળીયાઓએ તે મીઠું જળ બહુ સારી રીતે પીધું. હે રાજન્ ! તે નદીના ઉપવનમાં, પશુઓને સારી રીતે ચારતા, અને ભૂખથી પીડાએલા ગોવાળીયાઓએ, શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર પાસે જઈને, નીચે પ્રમાણે કહ્યું.
[૩૬-૩૭-૩૮]

૩૬-૩૭-૩૮ વિવેચન—

કૃષ્ણ અને રામ ગોવાળમંડળના નાયક છે; તેથી ભૂખ્યા થએલા ગોવાળીયાઓએ, ત્યાં ક્યોદ કરવાનો વિચાર કર્યો.

ईश्वरः सर्वभूतानां, हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि, यंत्रारूढानि मायया ॥૬૧॥ [ગીતા અ. ૧૮.]

પોતાને આત્મણુ પત્નીઓનો અનુગ્રહ કરવાનો છે; પણ તે કાર્યની ઉત્પત્તિ ગોપો માફતે કરી. આવા સમર્થ પ્રભુને વશ કરવાનું સાધન, પોતેજ બતાવે છે, સાંભળો—

तमेव शरणं गच्छ, सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं, स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥ ગીતા અ. ૧૮-૬૨.

‘હે અર્જુન ! તે પરમાત્માનેજ શરણેજ તું સર્વ ભાવથી જ. તેમની કૃપાથીજ તું પરમ શાંતિને અને શાશ્વત સ્થાનને પામીશ.’

ગોવાળીયાઓ પ્રભુ પાસે કેવી રીતે પ્રાર્થના કરે છે, અને ગોવાળીયાઓની ભૂખ મટાડવા, પ્રભુ શું કરે છે, તે કથા હવે પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો ૨૨ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. બોલો શ્રી રામચંદ્ર દેવકી જય. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં સૌને અમારા ઘણાજ હેતથી જયશ્રી કૃષ્ણ કહેશોજી.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,
૧૯૮૫ ફાગણ સુદી ૧૫.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૩ મો.

વિષય—ગોવાળીયાઓ અન્નને માટે યાજ્ઞિક આત્મણોની પાસે માગણી કરશે. આત્મણો દાદ દેશે નહીં. પછી ગોવાળીયાઓ શ્રીકૃષ્ણની સૂચનાથી આત્મણુપત્નીઓ પાસે અન્નની માગણી કરશે. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળીને તે સ્ત્રીઓ વિહ્વળ થઈ જશે, અને ભાવનાં ભોજન લઈને પ્રભુનાં દર્શને આવશે. વિગેરે કથા આ અધ્યાયમાં આવશે.

ગયા અધ્યાયના અંતમાં આ અધ્યાયના વિષયનો સહેજ ઇસારો કર્યો હતો. હવે તે વિષય શરૂ થાય છે—

ગોષા ડચુઃ ॥

રામ રામ મહાવીર્ય, કૃષ્ણ દુષ્ટનિર્બહણ ॥

एषा वै बाधते क्षुब्धस्-तच्छान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥

અર્થ—ગોવાળીયાઓએ કહ્યું કે—હે રામ ! હે મહા બળવાન રામ ! હે દુષ્ટોને મારનાર કૃષ્ણ ! આ ભુખ અમને પીડે છે; માટે તેની શાંતિ કરવી તમને ઘટે છે. (૧)

૧ વિવેચન—

‘અમે ભૂખ્યા થયા છઈએ,’ એમ કહીને ગોષોએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે અન્નની માગણી કરી. ‘અન્ન’નો અર્થ ‘પ્રસાદ’ અને ‘પ્રસાદ’નો અર્થ ‘ભગવદ્કૃપા’ એવો ભાવ કાઢીને, મૂળ લીલાને લક્ષી કરી નાંખવી નહીં. કારણ કે આ વિષયમાં આત્મણુપત્નીઓને ભગવદ્ કૃપાનો લાભ આપવાનો છે. એટલે અન્નનો અર્થ ‘પ્રસાદ’, અને પ્રસાદનો અર્થ ‘ભગવદ્ કૃપા’, એમ અહીં સમજવું નહીં.

મહાવીર્ય ! દુષ્ટનિર્બહણ ! આ સંબોધન બળદેવ અને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિરૂપ છે, અને પ્રેમસૂચક છે.

તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ શો વિચાર કરે છે, અને પછીથી શી આજ્ઞા કરે છે, તે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इति विज्ञापितो गोपैर्, भगवान् देवकीसुतः ॥

भक्ताया विप्रभार्यायाः, प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥२॥

प्रयात देवयजनं, ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥

सत्रमाङ्गिरસं नाम, ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥ ૩ ॥

तत्र गत्वौदनं गोषा, याचतास्मद्विसर्जिताः ॥

कीर्तयन्तो भगवत, आर्यस्य मम चाभिधाम ॥૪॥

૧ ૫૬૨છેદ—હે રામ ! હે રામ ! હે મહાવીર્ય કૃષ્ણ ! દુષ્ટાનાં નિર્બહણઃ (નાશ કરનારી) તત સંબુદ્ધૌ હે દુષ્ટનિર્બહણ !—હે દુષ્ટોને મારનાર કૃષ્ણ ! एषा क्षुब्ध नः बाधते—આ ભુખ અમને પીડે છે. तस्याः शान्तिं कर्तुं अर्हथः—તેની શાંતિ કરવી તમને ઘટે છે.

૨-૩-૪ ૫૬૨છેદ—इति गोपैः विज्ञापितः—એ પ્રમાણે ગોવાળીયાઓએ પ્રાર્થના કરતાં દેવકીસુતઃ ભગવાન્-દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ ભગવાન્ ભક્તાયાઃ વિપ્રભાર્યાયાઃ પ્રસીદન્-આત્મણુ પત્નીઓ જે પોતાની ભક્ત હતી તેમને રાજ કરતા. એટલે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો વિચાર કરીને. इदम् अब्रवीत्—તેણે પ્રમાણે બોલ્યા. हे गोषाः ! હે ગોવાળીયાઓ. ब्रह्मवादिनः ब्राह्मणाः—વેદ જાણનારા આત્મણો. स्वर्गकाम्यया—સ્વર્ગ પામવાની ઇચ્છાથી. [आंगिरसेन (अहस्पतिथी) प्रोक्तं आंगिरसं] આંગિરસં નામ સત્રં हि आसते—આંગિરસ નામનો યજ્ઞ ચોક્કસ રીતે કરે છે. देवयजनं प्रयात—તે

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ગોવા-
ળીયાઓએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં, દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, પોતાની
ભક્ત બ્રાહ્મણસ્ત્રિયોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી, નીચે પ્રમાણે કહ્યું-‘હે
ગોવાળીયાઓ! સ્વર્ગ પામવાની ઇચ્છાથી, વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો (અહીંથી
થોડે દૂર) આંગિરસ નામનો યજ્ઞ આરંભી બેઠા છે. તે યજ્ઞભૂમિમાં તમે જાઓ.
ત્યાં જઈને વડીલ મોટાભાઈ બળરામનું, અને માફ નામ લઈને, અન્ન માગી
લાવો. અમારા મોકલવાથી તમારે ત્યાં જવાનું છે; માટે તમારે આ જાળવવામાં
લગવાનું કાંઈ કારણ નથી. (૨-૩-૪).

૨-૩-૪ વિવેચન—

મક્તાયાઃ વિપ્રભાર્યાયાઃ—જાતિત્વ ધર્મથી બહુવચનને એકવચનથી સૂચવ્યું છે.

ગોપોની ભૂષને શાંત કરવા માટે, પોતાની પાસે અનેક ઉપાયો છે, છતાં બ્રાહ્મણ
પત્નિઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તેમને યાદ કરી.

બ્રાહ્મણ પત્નીઓનો ઉદ્ધાર કરવો છે, છતાં બ્રાહ્મણો પાસે ગોપોને કેમ મોકલ્યા?—
તેનાં બે કારણો છે. (૧) પતિ ઘરનો માલીક છે, સ્ત્રીઓ તેમને આધીન છે; માટે લૌકિક
રીત પ્રમાણે પ્રથમ બ્રાહ્મણોની યાચના કરવાનું કહ્યું. (૨) સકામ કર્મમાર્ગ કેટલો દોષીત
છે, તે બતાવવા માટે, ગોપોને પ્રથમ બ્રાહ્મણો પાસે મોકલ્યા.

યજ્ઞાદિ કર્મકાંડ—યજ્ઞાદિ કર્મકાંડ સંબંધી થોડી વાતો કરી સહજે, તો આ વિષય
બરાબર સમજાશે. સાંભળો ત્યારે—

બ્રહ્મવાદિનઃ—બ્રહ્મને જાણનારા. બ્રહ્મ એટલે વેદ, અને ‘વેદ’ એટલે પણ વેદમાં
કહેલો કર્મ માર્ગ. કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ, બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ॥ ગીતા. અ. ૩.
૧૫. વેદના બે ભાગ છે—પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા. પૂર્વ મીમાંસા એ કર્મમાર્ગ,
અને ઉત્તરમીમાંસા એ જ્ઞાનમાર્ગ. (ઉત્તરમીમાંસાનું બીજું નામ બ્રહ્મસૂત્ર.) ગીતામાં
‘બ્રહ્મવાદિનઃ’ અર્થે ‘વેદવાદરતાઃ’ શબ્દ વાપર્યો છે.

ત્યારે શું કર્મમાર્ગ ખોટો છે? યજ્ઞયાગાદિ ન કરવા?—કર્મમાર્ગ ખોટો નથી. કર્મમાં
પણ યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા તો શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ કરી છે. જુઓ—ગીતા અ. ૧૮.

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ, ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ, પાવનાનિ મનોષિણામ્ ॥૫॥

પ્રતાન્યપિ તુ કર્માણિ, સંગં ત્યક્ત્વા ફલોક્ષિણામ્ ॥૬॥

કર્તવ્યયાનીતિ મે પાર્થ, નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥૬॥

અર્થ—યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મો તજવા જેવાં નથી, પણ કરવા જેવાં છે.
કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ વિદ્વાનોને પણ પાવન કરનારાં છે. [૫] માત્ર તેમાં સંભાળ

યજ્ઞભૂમિમાં તમે જાઓ. તત્ર ગત્વા—ત્યાં જઈને ભગવતઃ આર્યસ્ય ચ મમ અમિધાં-
વડીલ મોટાભાઈનું અને માફ નામ કીર્તયંતઃ—જઈને ઓદનં યાચત-યાચધ્વં—અન્ન
માગી લાવો. આવાભ્યાં વિસર્જિતાઃ અસ્મદ્વિસર્જિતાઃ—તમે અમારાથી મોકલાએલ
છો, એટલે અમે તમને ત્યાં મોકલીએ છઈએ, તેથી તમારે લગવું નહીં.

રાખવા જેટલી એ છે કે—હે પાર્થ ! એ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મોમાં ફળની ઇચ્છા રાખવી નહીં, અને અહંતા મમતાથી સંગ તજીને, તે ત્રણે કર્મ કરવાં, એવો મારો નિશ્ચિત-ચોક્કસ-અને ઉત્તમ અભિપ્રાય છે. [૬]

કર્મના ફળમાં આસક્તિ જીવનું શું બગાડે છે ? તે સંબંધી શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે—

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં, પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્થ, નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા, જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

ક્રિયાવિશેષબહુલાં, ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥૪૩॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તયાપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ, સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

ભાવાર્થ—સ્વર્ગાદિક ફળરૂપ વેદનાં લલચાવનારાં વચનોથી ભૂલા પડેલા મૂઠ લોકો, યજ્ઞયાગાદિકની લાંબી લાંબી કીયાઓમાં ગુંચાઇ જાય છે, અને ‘સ્વર્ગાદિની પેલી મેર કાંઈ છેજ નહીં.’ એમ માને છે. ભોગ અને ઐશ્વર્ય એઉ તળવા જેવા છે, તેને માટે તેઓ પ્રયત્ન કરે છે; અને વૈરાગ્યથી પ્રાપ્ત કરવા લાયક ઇશ્વરને—કેવલ્યને જાણુવા, તેઓ વિચાર પણ કરતા નથી.

આગળ ગીતાના ૯મા અધ્યાયે ૨૦-૨૧ માં શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘કર્મના ફળરૂપે સ્વર્ગાદિ મળે. પણ પુણ્ય ક્ષીણ થતાં સ્વર્ગાદિ છોડવાં પડે.’ જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૬૮ A.

ચોપાઈ—‘છલિ તનુ કર ફલ વિપય ન ભાઇ, સ્વર્ગહુ સ્વલ્પ અંત દુઃખદાઇ.’

તાત્પર્ય—લાકડશી લાકુ માટે સોનાની કલ્લી કાઢી લેવા દેવી, એ જેમ ભૂલ ગણાય છે; તેમ અમોલો માનવદેહ, સ્વર્ગાદિ અનિત્ય સુખ માટે વાપરી નાંખવો, તે પણ ભૂલ ગણાય છે.

ત્યારે સ્વર્ગાદિસુખ માટે યજ્ઞ ન કરવા ? અને જો એમ હોય તો વેદમાં સકામકર્મનો મલિમ કેમ બતાવ્યો છે ? શું સકામ કર્મ ખોટું ?—તેનો ખુલાસો સાંભળો—વેદ ત્રૈગુણ્ય છે. ત્રણે ગુણવાળાને જેવી જોઈએ તેવી વાત વેદમાં છે. એટલે કામના વાળાને સકામકર્મ ખોટાં નથી. સકામકર્મ તો નિષ્કામકર્મનું દ્વાર છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાને કરીને બુદ્ધિ સ્થિર ન થઈ હોય, જ્ઞાને કરીને ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં વૈરાગ્ય ન થયો હોય, ત્યાં સુધી સકામકર્મમાંજ પ્રીતિ થાય. આદ્યશ્લોક—**નેયોંગં, કર્મ કારણમુચ્યતે** । [ગીતા. અ. ૬-૩] શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘ધર્મમાં પ્રવેશ કરનાર મુમુક્ષુને સકામકર્મ સાધનરૂપ છે;’ એટલે જે પુરુષ તદ્દન નાસ્તીક હોય, વેદાદિને માનતો ન હોય, તે પુરુષ પણ ભોગ અને ઐશ્વર્ય માટે સકામ કર્મ કરવા લલચાય. સકામકર્મ રાજી થઈને કરે. સકામ કર્મ સાથે વાસ્તવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો. એમ થતાં વાસ્તવ જ્ઞાનનો અગ્નિ સકામકર્મમાં થએલી પ્રીતિને ધીમે ધીમે સૂકવી નાંખશે. વાસ્તવજ્ઞાનનો સૂર્ય, જ્યારે જ્ઞાનઃકરણના ખુણે ખુણામાં—રજેરગમાં—વાસ્તવ પ્રકાશ ફેલાવી દે; ત્યારે ‘સ્વર્ગાદિસુખ તુચ્છ અને અનિત્ય છે,’ એવી પાકી ખાત્રી થાય. આ પ્રમાણે નારદે પ્રાચીનબલિનો ઉદ્ધાર કર્યો. શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યના જીવન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, તો ત્યાં પણ જણાય છે કે—તેઓશ્રીએ મહાન કર્મકાંડી મંડન પંડિતને કર્મકાંડના સંકોચીત ક્ષેત્રમાંથી ખેંચી લઈને જ્ઞાનમાર્ગના વિશાળ

ક્ષેત્રમાં મૂક્યો. અવિરોધિતયા કર્મ, ના વિષાં વિનિવર્તયેત્ ॥ એ શબ્દોથી આત્મ-
બોધમાં શ્રીશંકરે કહ્યું કે—‘અવિદ્યાનો વેરી વિદ્યા છે, પણ કર્મ નથી; માટે વિદ્યાના સેવ-
નથી, અવિદ્યાનો [એટલે સંસારનો] નાશ કરવો.’ જેમ એરોપ્લાઈનમાં બેઠેલો માણસ
અમદાવાદ શહેરના કિંચા નીચા તમામ મકાનો જોઈ શકે, તેમ વાસ્તવજ્ઞાન, સકામ નિષ્કામ
કર્મના વાસ્તવ સ્વરૂપને ખતાવી શકે. જે યાજ્ઞિકો વાસ્તવજ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરતા નથી,
સ્વર્ગોદ્ધિથી આગળ શું છે? તે જોવાની દરકાર રાખતા નથી, સ્વર્ગોદ્ધિથી બ્રહ્મ થએલા
નહુપાદિનો ઇતિહાસ ખંત રાખીને નિરખતા નથી; તેઓ પામર છે, તેઓ ભણ્યા છતાં
અભણ છે, એમ આ કથા સૂચવે છે.

બ્રાહ્મણોના ધરનું અન્ન—આ અન્ન ઘણુંજ પવિત્ર ગણાય છે. તેમાં એ
વળી ન્યાં યજ્ઞક્રિયા થતી હોય, યજ્ઞનારાયણાદિ અનેક દેવો પદાર્થો હોય, તે અન્નનો
મહિમા તો ઘણોજ ગણાય. અદારવિદારની ચોખ્ખાઈ વિના બુદ્ધિની ચોખ્ખાઈ સંભવતી
નથી. બુદ્ધિની ચોખ્ખાઈ વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. જ્ઞાન વિના ધર્મ
પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી ‘અન્નેન પ્રાણાઃ’ અન્ન વિના પ્રાણ નહીં, અને પ્રાણ વિના
જ્ઞાન નહીં. જ્ઞાન વિના ભગવદ્ પ્રાપ્તિ નહીં. સન્યાસીઓ બુદ્ધિની નિર્મળતા માટે
બ્રાહ્મણોને ત્યાંજ ભિક્ષા કરે છે; અને દંડ વિનાના—કાંઈપણ પ્રકારની મર્યાદા વિનાના—
સ્વચ્છંદી—પરમદંસ સાધુઓ ગમે ત્યાં ભિક્ષા કરે છે. તેને પરિણામે પોતે
બ્રહ્મ થાય છે, અને સનાતનને બ્રહ્મ કરે છે. આજકાલ બ્રાહ્મણોના ધરમાં આચાર વિચાર
કમી થતા જાય છે; તોપણ ત્યાં કાંઈક છે. જે છે તેમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે, દરેક સુપાત્ર
બ્રાહ્મણોએ, પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમાજે સુપાત્ર બ્રાહ્મણોની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ;
કારણકે બ્રાહ્મણો ગમેતેવા છે, તોપણ તેઓ છે ત્યાં સુધીજ સનાતન છે. ત્યાં સુધીજ
આપણે હિંદુ છઈએ. ત્યાં સુધીજ ક્રીયાકાંડ છે—ત્યાં સુધીજ કથાવાર્તા છે—ત્યાં સુધીજ દેવ-
પૂજનાદિ છે. સાક્ષાત્ વિષ્ણુ પણ બ્રાહ્મણને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. [વિંદનોધંધા, જોશી-
નોધંધા, ગોરપદ્મ, પોલીસ ખાતાની નોકરી, ગાંજીદિ માદક પદાર્થોના ધંધા, દોટલનો ધંધા
અને એવા બીજા ધંધા, બ્રહ્મત્વનો નાશ કરનારા છે. અને ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણોએ આવા
ધંધા કરવા નહીં.] બ્રાહ્મણોએ નિર્વાહ માટે વૈસ્માદિના ક્ષેત્રમાં જવું પડે તો જવું; પણ ‘હું
બ્રાહ્મણ છઉં, અને સમાજ પ્રત્યે મારી કેટલીએક ફરજ છે,’ તે વાતને સ્વપ્નામાં
પણ ચૂકવી નહીં. ધંધારોજગારમાંથી ન્યારે ન્યારે અવકાશ મળે; ત્યારે ત્યારે પોતાના સ્વસ્વરૂ-
પમાં—બ્રાહ્મણપણામાં—બ્રહ્મત્વમાં—વિરમવું.

આંગિરસ સત્ર—આંગિરસ એટલે બૃહસ્પતિ. જે યજ્ઞની બૃહસ્પતિએ વિધિ ખતાવી,
તે યજ્ઞનું નામ આંગિરસ સત્ર. અંગિરસો વૈ સગ્ગાઘન્તે સુવર્ગ લોકમાયન શ્રુતિ કહે
છે કે—‘જે આંગિરસ નામનો યજ્ઞ કરે છે, તે સ્વર્ગલોકને પામે છે.’

અસ્મદ્વિભક્ષિતાઃ—બ્રાહ્મણ અગર સાધુઓ અન્ન માગે, પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય
અન્ન માગે નહીં, એવી ધર્મમર્યાદા છે; તોપણ અમે તમને તેમ કરવાનું (માંગવા જવાનું)
કહીએ છઈએ, તેથી તમે [શરમાયા વિના] જાઓ. આ બાબતમાં આજનો મહિમા છે.

મગવતઃ આર્યસ્ય અભિધાં કીર્તયંતઃ—મોટાભાઈ બળદ્રનું નામ પ્રથમ લેજો,
અને પછી માઈ નામ લેજો.’ મોટાભાઈનું નામ પ્રથમ લેવામાં લોકમર્યાદા છે, અને બીજું

કારણ એ છે કે—તે વસુદેવના પુત્ર છે. તે ક્ષત્રીય (ખીજ કલાસમાં) ગણાય, અને હું નંદનો પુત્ર, તેથી વૈશ્ય [ત્રીજા કલાસમાં] ગણાઉં.’

ગોવાળીયાઓ બ્રાહ્મણોને શું કહે છે તે સાંભળો—

इत्यादिष्टा भगवता, गत्वाऽयाचंत ते तथा ॥

कृताञ्जलिपुटा विप्रान्, दण्डवत्पतिता भुवि ॥५॥

हे भूमिदेवाः शृणुत, कृष्णस्यादेशकारिणः ॥

प्राप्तान् जानीत भद्रं वो, गोपान्नो रामचोदितान् ॥६॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે ભગવાને આજ્ઞા કરતાં, ગોવાળીયાઓએ ત્યાં જઈને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કર્યા. પછી હાથ જોડીને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી—“ હે બ્રાહ્મણો ! આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ અમારી પ્રાર્થના સાંભળો. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી અને બળદેવજીની પ્રેરણાથી, અમે ગોવાળીયાઓ આપની પાસે આવ્યા છીએ. [૫-૬]

૫-૬ વિવેચન—

વિવેક—ગોવાળીયાઓએ કેવો વિવેક કર્યો ! વળી ખોતે યાચક થઈને આવ્યા છે, તેથી આશીર્વાદના રૂપમાં એમ પણ કહી દીધું કે ‘આપનું કલ્યાણ થાઓ.’

हे भूमिदेवाः—આ સંબોધન તેમને તેમના સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. આ જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેવ બ્રાહ્મણ છે, એવું શાસ્ત્રોએ અને સંતોએ સ્વિકાર્યું છે.

ગોવાળીયાઓ હવે પોતાના આવાગમનનું કારણ કહે છે—

इन्द्रवंशा—

गाथारयन्तावविदूर ओदनं, रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ ॥

तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि, श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥७॥

૫-૬ પદ્યછંદ—इति भगवता आदिष्टाः—આ પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા પામેલા ગત્વા—ત્યાં જઈને. विप्रान्—બ્રાહ્મણો પ્રત્યે. भुवि दण्डवत् पतिताः—દંડવત્ પ્રણામ કરીને. कृताः अंजलिपुटाः यैः ते—હાથ જોડીને. इति ते—એવા તે ગોપાએ. तथा अयाचंत—નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. हे भूमिदेवाः शृणुत—હે બ્રાહ્મણો સાંભળો. वः भद्रं—આપનું કલ્યાણ થાઓ. कृष्णस्य आदेशकारिणः—અમે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી. रामचोदितान्—અને રામની પ્રેરણાથી. नः गोपान् प्राप्तान्—અમે ગોવાળીયાઓ અહીં આવ્યા છીએ એમ. जानीत—આપ જાણવો.

૭ પદ્યછંદ—रामाच्युतौ—બળરામ અને કૃષ્ણ. अश्विद्वरे—આ સ્થળથી થોડે દૂર. गाः गाथारयन्तौ—ગાયોને ચારતા ચારતા. बुभुक्षितौ—ભૂખ્યા થયા છે. वः ओदनं लषतः—આપના અન્નની ઇચ્છા રાખે છે. [धर्मं विदंति इति धर्मविदः अतिशयेन धर्मविदः इति धर्मवित्तमाः] हे धर्मवित्तमाः द्विजाः—હે ઉત્તમ ધર્મી જાણનારા બ્રાહ્મણો ! यदि वः श्रद्धा—જો આપને શ્રદ્ધા હોય તો. तयोः अर्थिनः—તે બે કે જેઓ અન્નની ચાહના રાખે છે તેમને ओदनं यच्छत—અન્ન આપો.

અર્થ—‘બળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ આ સ્થળથી થોડે દૂર ગાયોને ચારતા ચારતા આવ્યા છે. તેઓ ભૂખ્યા થયા છે; તેથી આપના અન્નની ઇચ્છા રાખે છે. હે ઉત્તમ ધર્મને બળુનારા બ્રાહ્મણો ! જો આપને શ્રદ્ધા હોય, તો તે બે કે જેઓ અન્નની આહના રાખે છે, તેમને અન્ન આપો.’ (૭)

૭ વિવેચન—

શ્રદ્ધા હોય તો આપો—એમ કહેવામાં એવો ભાવ છે કે—‘તમે ધર્મવિત્તમાઃ—ધર્મને ઉત્તમ રીતે બળુનારા છો.’ એટલે—

અશ્રદ્ધયા હુતં વત્તં, તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ॥

અસદિત્ત્વ્યતે પાર્થ, ન ચ તત્ પ્રેત્ય નો હૃદ્ ॥ (ગીતા અ. ૧૭-૨૮)

અર્થ—અશ્રદ્ધાથી હોમેલું, આપેલું દાન, કરેલું તપ, તથા બીજું જે કંઈ અશ્રદ્ધાથી કર્યું હોય તે તમામ ‘અસત્’ કહેવાય છે. હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી કરેલું આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં, ફળદાયક થતું નથી. (૨૮)

પહેલાં જે દાન થતાં હતાં, તેના કરતાં અત્યારે વધારે દાન થાય છે; તોપણ તેનું ફળ નજીવું છે. તેનું કારણ આ (અશ્રદ્ધા) છે. ધનવાનોના ધર્માદાના ખાતા તપાસશો, તો ખાત્રી થશે કે—તેમાં શ્રદ્ધાથી આપેલું એક આની ભાગનું હશે.

‘શ્રદ્ધા હોય તો આપો’—આ શબ્દો નિસ્પૃહતા પણ સૂચવે છે. બ્રાહ્મણોને ધર્મ-વિત્તમાઃ કહીને એમ સૂચવ્યું કે ‘શ્રદ્ધા સિવાય બીજો કંઈ વિધિનિષેધનો વાંધો હોય, તો તેનો પણ વિચાર કરીને અન્ન આપો; કારણ કે આપ ધર્મને સારી રીતે બળુનારા છો.’

ઉપર પ્રમાણે ગોવાળીયાઓએ કહ્યું, તો પણ કંઈ પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો, ત્યારે ગોવાળીયાઓએ વિધિનિષેધ સંબંધી આગળ કહ્યું—

દૌક્ષાયાઃ પશુસંસ્થાયાઃ, સૌત્રામण्याશ્ચ સત્તમાઃ ॥

અન્યત્ર દીક્ષિતસ્યાપિ, નાન્નમશ્નન્ હિ દુષ્યતિ ॥૮॥

અર્થ—હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! પશુનો વધ થાય તેવા યજ્ઞોમાં, તથા સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં દિક્ષીતનું અન્ન ખાવામાં દોષ છે. તે સિવાયના યજ્ઞોમાં દિક્ષીતનું અન્ન ખાવામાં દોષ નથી. આપનો આ યજ્ઞ પશુવધથી રહિત છે, તેમ આ સૌત્રામણિ યજ્ઞ પણ નથી. તેથી આપનું અન્ન ખાવામાં અમને કશો બાધ નથી. (૮)

૮ વિવેચન—

આવી વિધિનિષેધની વાત ગોવાળીયા બળે, તે કૃષ્ણની કૃપા સમજવી.

૮ પદ્યછંદ—[અતીશયેન સંતઃ इति सत्तमाः] हे सत्तमाः—હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! પશોઃ સંસ્થા (મારતું તે આલંબન) यस्यां सा तस्याः दीक्षायाः—જેમાં અગ્નિષોમ દેવનો પશુ મરાય છે તે યજ્ઞથી અને સૌત્રામण्याઃ—સૌત્રામણિ નામના યજ્ઞ કરતાં અન્યેષુ યાગેષુ इति अन्यत्र—બીજા યજ્ઞોમાં દીક્ષિતસ્ય અન્નं अन्नं—અપિ દીક્ષિતબ્રાહ્મણનું અન્ન ખાય તો પણ न हि दुष्यति—દોષ લાગતો નથી.

પશુસંસ્થાયાઃ દીક્ષાયાઃ—વિગેરે શબ્દો ચોખ્ખું કહે છે કે—‘પશુ વધ વાળા યજ્ઞોમાં દિક્ષીતનું અન્ન લેવું નહીં.’ તોપણ શ્રીધર સ્વામી યજ્ઞોના પ્રાચીન નિયમાનુસાર કહે છે કે—દિક્ષાથી માંડીને અગ્નિષોમ દેવનો પશુ મરાયા પહેલાં દિક્ષિત બ્રાહ્મણનું અન્ન ખાવામાં દોષ છે. તે સિવાયના સમયમાં તેમનું અન્ન ખાવામાં દોષ નથી.’ જે સમયે યાજ્ઞિકો મારેલા પશુઓને સજીવન કરી સકતા હતા, તે સમયની આ માન્યતા છે. તેથી આ માન્યતા ભાગવતને કબુલ નથી. તે વાત ભાગવતે પ્રાચીન બર્હિ રાજા આદિને ઉપ-દેશથી સિદ્ધ કરી આપી છે. સૌત્રામણિ નામના યજ્ઞમાં મદિરા પાન થાય છે, તેથી તેનો પણ ભાગવત અનાદર કરે છે. તાત્પર્ય—યજ્ઞોમાંથી પશુહિંસાનો અને મદિરાપાનનો ભાગ-વતધર્મ નિષેધ કરે છે. શ્રીસ્વામીનારાયણે આ વાતને બહુ સારો ટેકો આપ્યો છે. જુઓ શિક્ષાપત્રી—

દેવતાપિતૃયાગાર્થ-મપ્યજાદેશ્વહિંસનમ્ ॥

ન કર્તવ્યમહિંસૈવ, ધર્મઃ પ્રોક્તોઽસ્તિ યન્મહાન ॥૧૨॥

ન ભક્ષ્યં સર્વથા માંસં, યજ્ઞશિષ્ટમપિ ક્વચિત્ ॥

ન પેયં ચ સુરામદ્ય-મપિદેવનિવેદિતમ્ ॥૧૬॥

દેવતાયૈ ભવેદ્યસ્યૈ, સુરામાંસ્તાન્નૈવેદનમ્ ॥

યત્પુરોઽજાદિહિંસા ચ, ભક્ષ્યં તન્નિવેદિતમ્ ॥

અર્થ—દેવતાઓના અને પિતૃઓના યજ્ઞોમાં—બકરાં, મૃગલાં, શશલાં, માંછલાં વિગેરે કોઈ જીવની હિંસા કરવી નહીં. કારણ કે અહિંસા એજ મહાન ધર્મ છે; એમ શાસ્ત્રો કહે છે. [૧૨] યજ્ઞની પ્રસાદી રૂપે પણ માંસને, આપત્તિ કાળમાં પણ કદિ ખાવું નહીં. તાડી અને મદિરા દેવના પ્રસાદરૂપ હોય, તોપણ કદિ તે પીવું નહીં. [૧૫] જે દેવને માંસ મદિરાનું નૈવેદ્ય ધરાવું હોય, અને વળી જે દેવ પાસે બકરાં આદિ જીવની હિંસા થતી હોય, તે દેવતાનું કોઈ પણ પ્રકારનું નૈવેદ્ય ખાવું નહીં. [એવા મદિરામાં કદિ જવું પણ નહીં.]

અજ્ઞાન અને મતમતાંતરને લીધે આપણે ઘણાજ પામર-વહેમી થઈ ગયા છઈએ. આ બે ગુંચવણોમાં આપણે શ્રીહરિનો પોકો ભરસો રાખી શકતા નથી. જ્ઞાનદ્વારા અજ્ઞાનનો નાશ થાય, તો મતમતોરોની ધ્રુવ અનાયાસે નીકળી જાય, અને અનેક વહેમો શમી જાય. ગીતા વાંચનારા અને સાંભળનારા પણ, હજી મેલડીથી બીએ છે—મેલડીના નૈવેદ્યમાં મદિરા હોય, તો માતાજી રમે કોપ કરશે, એવો વહેમ રાખીને, મદિરાપાન કરે છે. યાદ રાખજો કે, પંચાણું ટકા સાધુ, ખાવા અને બ્રાહ્મણો લોકોને વહેમમાં રાખીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા છે. તેમનાથી ચેતતા રહેજો. ભાગવતધર્મને માનનારા સ્ત્રી પુરૂષોએ, શ્રીહરિનો પોકો વિશ્વાસ રાખીને, અન્ય મેલા દેવ સેવવા નહીં, અને હિંસાદિથી યુક્ત યજ્ઞોમાં કદિ લલચાવું નહીં.

હવે ગોવાળીયાઓની યાચનાનું શું પરિણામ આવ્યું, તે સાંભળો—

इति ते भगवद्याच्यां, शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ॥

क्षुद्राशा भूरिकर्माणो, बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ૧ ॥

૬ પદચ્છેદ—**ક્ષુદ્રે** (સ્વર્ગાદિકમાં) **આશા** એવાં તે **ક્ષુદ્રાશાઃ**—સ્વર્ગાદિ તુચ્છ ફળની ઇચ્છા વાળા. **ભૂરીણિ** કર્મોણે એવાં તે **ભૂરિકર્માણઃ**—બહુજ શ્રમ ભરેલાં વેદાંત

અર્થ—(શ્રીશુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે કે-ઉપર પ્રમાણે ગોવા-
ળીયાઓએ પ્રાર્થના કરી, તોપણ) સ્વર્ગાદિ તુચ્છ ફળની આશા રાખનારા,
ખડુજ શ્રમ ભરેલાં વેદોક્ત કર્મ કરનારા, અને મૂર્ખ છતાં પોતાને જ્ઞાની
માનનારા એ બ્રાહ્મણોએ, ઉપર પ્રમાણે ગોવાળીયાના મુખથી ભગવાનની વાત
સાંભળી, તોપણ તેને કાન દીધો નહીં-તેની કાંઈ દરકાર રાખી નહીં. (૯)

૯ વિવેચન—

આ તિરસ્કાર ભર્યા શબ્દો વેદ વ્યાસના છે. શ્રી શુકદેવજીને પણ તે દીક લાગ્યા
જણાય છે. એકજ બાબત જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોનારાને જુદી જુદી લાગે. ધરમાં ધરેલો
દીવો ધરમાં પડેલા પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે; તેમ ક્રિયાઓમાં ધરેલો જ્ઞાન
દીપ, ક્રીયાઓના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે. દીવા વિના ધરમાં અંધારું; તેમ જ્ઞાન વિના
ક્રિયાઓમાં અંધારું. અક્રમોસની વાત એ છે કે-માત્ર કર્મકાંડમાં રસ લેનારા યાજ્ઞિકો
વિરુદ્ધ, આવી આવી ટીકાઓ શાસ્ત્રોમાં છપાઈ ચૂકી છે, તો પણ અત્યાર સુધી તેઓ
જગતા નથી. પોતાના અચાવની ખાતર, ભાગવતાદિ સત્શાસ્ત્રોને ફેંકી દે અગર
ફાડી નાંખે, પણ પોતાની ભૂલ સુધારે નહીં, એવા યાજ્ઞિકો પણ હજી છે. જ્ઞાનમાર્ગ
અને ભક્તિમાર્ગને ચાલનારા યજ્ઞમાને, આવા-વૃદ્ધમાનિનઃ અપિ બાલિશાઃ-પંડિત
છતાં બાળક જેવા-યાજ્ઞિકોને પોતાને ત્યાં યજ્ઞમાં લેવા નહીં. યાજ્ઞિકોએ પણ આવી ટીકા-
ઓનો આદર કરીને, જે રીતે યજ્ઞમાનનું હિત થાય, તેમ કરવું જોઈએ.

ગોવાળીયાઓને બાળકો અને શક્તો ગણીને, બ્રાહ્મણોએ ધ્યાન આપ્યું નહીં. ગોવા-
ળીયાઓની વાતોમાં શ્રીકૃષ્ણ હતા. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળીને પણ તેઓ ચમક્યા નહીં.
પુત્રનું નામ સાંભળીને પિતા ચમકે, અને પિતાનું નામ સાંભળીને પુત્ર ચમકે; સ્ત્રીનું
નામ સાંભળીને પતિ ચમકે, અને પતિનું નામ સાંભળીને સ્ત્રી ચમકે. આવો કાંઈ મંયંથ
શ્રીકૃષ્ણ સાથે હોય, ત્યારેજ ચમકે. દુષ્ણું દોર જેમ કુશકે રાજી થાય; તેમ તેઓ સ્વર્ગાદિ
ક્ષુદ્ર આશામાં રાજી થયા હતા. અસ્યૈવાનંદસ્યાન્યાનિ માત્રામુપજીવંતિ ॥ શ્રુતિ
કહે છે કે-તે આનંદમય પરમાત્માના લેશમાત્ર આનંદથી, બીજાં તમામ પ્રાણીઓ જીવે છે.
એટલે પરમાનંદની પાસે સ્વર્ગાનંદ ક્ષુદ્ર છે.

શ્રીકૃષ્ણ તે માત્ર ગોવાળીયા છે, કે યજ્ઞ નારાયણ છે ? તે હવે કહે છે—

દેશઃ કાલઃ પૃથગ્દ્રવ્યં, મંત્રતંત્રત્વિજોઽગ્નયઃ ॥

દેવતા યજમાનશ્ચ, ક્રતુર્ધર્મશ્ચ યન્મયઃ ॥ ૧૦ ॥

તં બ્રહ્મ પરમં સાક્ષાદ્, ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ॥

મનુષ્યદૃષ્ટ્યા દુષ્પજ્ઞા, મર્ત્યાત્માનો ન મેનિરે ॥ ૧૧ ॥

કર્મેને કરનારા બાલિશાઃ અપિ-પોતે મૂર્ખા છે તો પણ આત્માને વૃદ્ધ મન્યંતે
इति ॥ વૃદ્ધમાનેનઃ-પોતાને જ્ઞાની માનનારા ભગવતઃ શાસ્ત્રાં શ્રુણ્વંતઃ અપિ-ભગવાનની
માગણી સાંભળતા હતા તોપણ ન શુશ્રુવુઃ-ધ્યાન દીધું નહીં-પરવા રાખી નહીં.

૧૦-૧૧ પદ્યછંદ-દેશઃ કાલઃ દેશ, કાળ. પ્રથક્ દ્રવ્યં-જુદા જુદા પદાર્થો. તથા
મંત્ર તંત્ર ત્વિજોઽગ્નયઃ-મંત્ર, તંત્ર, ઋત્વિજ, અગ્નિ. દેવતા યજમાનઃ-દેવતા અને

અર્થ—દેશ, કાળ, બુદ્ધા બુદ્ધા પદાર્થો, તથા મંત્ર, તંત્ર, ઋત્વિજ, અગ્નિ, દેવતા, યજ્ઞમાન, યજ્ઞ અને ધર્મ—તે તમામ જેના મય છે, તે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને મનુષ્ય માનીને, તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, અને ‘મનુષ્યોમાં અમે મોટા છઈએ,’ એવું અભિમાન ધરાવનારા બ્રાહ્મણોએ, ગોવાળીયાઓની પ્રાર્થનાનો સ્વિકાર કર્યો નહીં. [૧૦-૧૧]

૧૦-૧૧ વિવેચન—

૧ દેશ એટલે યજ્ઞભૂમિ. ૨ કાળ એટલે વસંતાદિ કાળ. ૩ ધી વિગેરે પ્રથક દ્રવ્યો. ૪ ઋગાદિ મંત્રા. ૫ તંત્ર એટલે આનુપૂર્વી અથવા ક્રિયા-સમુદાયો. ૬ ઋત્વિજ એટલે બ્રાહ્મણો [તેમાં ભૃગુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોતા થાય, એ પ્રકારનો ભેદ છે] ‘અગ્નિઓ—આહ્વનીયાદિ અગ્નિઓ. ૮ દેવતા—ઇંદ્રાદિ. ૯ યજ્ઞમાન એટલે અધિકારી. ૧૦ કૃતુ એટલે યજ્ઞની અધિષ્ઠાત્રી દેવી. ૧૧ ધર્મ એટલે યજ્ઞ. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કૃતુ એટલે યજ્ઞ અને ધર્મ એટલે યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થયેલું અપૂર્વ ફળ. ધર્મ શબ્દના પછી ચ એટલે યજ્ઞનાં જે અંગો રહી ગયાં હોય તે તમામ સમગ્ર લેવાં. આ તમામ અંગો અને કૃષ્ણ તેમના અંગી. જેને માટે યજ્ઞ થાય છે; તેજ ભૂખ્યા, અને તેમને અન્ન ન મળે, ત્યારે તે અન્ન અને યજ્ઞ શા કામનાં! પોતાના કર્મે કરીને ભગવાનની માયામાં મોહ પામેલા બ્રાહ્મણો ભગવાનને ઓળખી શક્યા નહીં.

હવે ગોપો નિરાશ થઈને પાછા વળે છે—અને ભગવાન તે સંબંધી શો વિચાર કરે છે—તે સાંભળો—

ન તે યદોમિતિ પ્રોચુર્-ન નેતિ ચ પરંતપ ॥

ગોપા નિરાશાઃ પ્રત્યેત્ય, તથોચુઃ કૃષ્ણરામયોઃ ॥ ૧૨ ॥

તદુપાકર્ણ્ય ભગવાન્, પ્રહસ્ય જગદીશ્વરઃ ॥

વ્યાજહાર પુનર્ગોપાન્, દર્શયૈલ્લૌકિકીં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

માં જ્ઞાપયત પત્નીભ્યઃ, સસંકર્ષણમાગતમ્ ॥

દાસ્યન્તિ કામમન્નં વઃ, સ્નિગ્ધા મય્યુષિતા ધિયા ॥૧૪॥

યજ્ઞમાન. ચ—અને ક્રતુર્ધર્મઃ—યજ્ઞ અને ધર્મ. યદૂપં ઇતિ યન્મયઃ અથવા યઃ પ્રધાનઃ અસ્મિન્ ઇતિ—તે જેના મય છે. એટલે તે ભગવાન-મય છે. તં સાક્ષાત્ પરમં બ્રહ્મ—ઇતિ અધોક્ષજં ભગવંતં—તે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને મનુષ્યદૃષ્ટ્યા—મનુષ્ય માનીને. દુષ્ટા પ્રજ્ઞા યેષાં તે દુષ્પ્રજ્ઞાઃ—દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા. મર્ત્યેષુ વયં આત્માનઃ ઇતિ મન્યમાનાઃ મર્ત્યાત્માનઃ અને મનુષ્યોમાં અમે મોટા છઈએ, એવું અભિમાન ધરાવનારા બ્રાહ્મણોએ ન મેનિરે—માન્યું નહીં—ઓળખ્યા નહીં.

૧૨ પદ્યછંદ—યદા—જ્યારે તે—તેઓએ ઐ—હા. ઇતિ ન પ્રોચુઃ—એમ ન કહ્યું. ચ—અને ન ઇતિ ન પ્રોચુઃ—ના પણ ન કહી. ત્યારે ‘પરંતપ—હે રાજન્ નિરાશાઃ ગોપાઃ—નિરાશ થઈ ગયેલા ગોવાળીયાઓ પ્રતિ+પત્ય—પાછા આવીને. કૃષ્ણરામયોઃ તથા ડચુઃ—કૃષ્ણ અને રામને તે વાત કહી દેખાડી.

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે હે રાજન્ !—જ્યારે તે બ્રાહ્મણોએ ‘હા’ અગર ‘ના’ કહી નહીં, ત્યારે નિરાશ થઈ ગએલા ગોવાળીયાઓએ પાછા આવીને, શ્રીકૃષ્ણને અને બળરામને તે વાત કહી દેખાડી. [૧૨] જગતના ઈશ્વર ભગવાને તે વાત સાંભળીને, હસતાં હસતાં કહ્યું કે—‘કામ સિદ્ધ કરવું હોય, તેમણે થાકી જવું પાડવે નહીં; અને માગવા જનારનું અપમાન થયા વિના રહે નહીં, એવી લૌકિક રીતિ છે.’ વળી પ્રભુ આગળ બોલ્યા કે—‘બળભદ્ર સહિત હું અહીં આવ્યો છઉં,’ તે વાત તમે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓને કહો—જણાવો. તેઓ સ્નેહ ભરેલી બુદ્ધિથી મારામાં રહેલી છે, તેથી તેઓ તમને મન માન્યું અન્ન આપશે.’ [૧૩-૧૪]

૧૨-૧૩-૧૪ વિવેચન—

કાંઈ બોલ્યા નહીં તે કૃપા; નહિતો બ્રાહ્મણો ભગવાનની પણ કાંઈક ટીંખળ કરે.

પ્રહસ્ય—હસીને. હસવામાં એ ભાવ છે કે—વર્ણ અને આશ્રયનો મદ કેને નથી? વર્ણના મદ સાથે વિદ્વાનો મદ મળ્યો. કોણી અગર ઠાકરડો સ્વામી થયો હોય; તો લાથ બેડીને પ્રણામ કરવાનું એકદમ ભૂલી જાય, અને બ્રાહ્મણો પાસે પગ પુગવે:

લૌકિકીં ગતિ—ઈશ્વર થઈને આવી લૌકિક રીત શીખવે?—હા. મનુષ્યાવતાર છે. પ્રભુ મનુષ્યલીલા કરે છે. અને આવા પ્રસંગમાં મનુષ્યોએ કેવી રીતે વર્તવું તે શીખવે છે.

મયિ ઉષિતાઃ—મનથી મારામાં રહે છે, અને દેહથી ઘરમાં રહે છે.

બ્રાહ્મણપત્નીઓના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરીને, પોતાની સર્વશતાનું ભાન કરાવે છે; અને ગોવાળીયાઓને વિશ્વાસ બેસાડે છે કે—‘હવે તમારે અન્ન લીધા વિના પામ્યું આવવું નહીં પડે. તે સ્ત્રિયો તમને જરૂર અન્ન આપશે.’

હવે ગોવાળીયાઓ બ્રાહ્મણ પત્નીઓ પાસે આવે છે—

ગત્વાથ પત્નીશાલાયાં, દૃષ્ટ્વાસીનાઃ સ્વલંકૃતાઃ ॥

નત્વા દ્વિજસતીર્ગોપાઃ, પ્રશ્રિતા ઇદમબ્રુવન્ ॥ ૧૫ ॥

નમો વો વિપ્રપત્નીભ્યો, નિબોધત વર્ચાસિ નઃ ॥

ઇતોઽવિદૂરે ચરતા, કૃષ્ણેનેહેષિતા વયમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૩-૧૪ પદ્યછંદ—જગદીશ્વરઃ ભગવાન્—જગતના ઈશ્વર ભગવાને તત્ ઉપાકર્ણ્ય તે વાત સાંભળીને **પ્રહસ્ય**—હસીને અને **ગોપાન્** **લૌકિકીં ગતિં દર્શયન્**—કામ કાઢવું હોય તેમણે થાકી જવું પાડવે નહીં, અને માગવા જનારનું અપમાન થયા વિના રહે નહીં. એવી લૌકિક રીત બતાવીને. **પુનઃ વ્યાજહાર-કરીથી** બોલ્યા. **સસંકર્ષણમ્** **ઇતિ માં આગતં**—બળભદ્ર સહિત હું અહીં આવ્યો છઉં. તે વાત. **પત્નીભ્યઃ જ્ઞાપયત**—બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓને જણાવો—કહો **ધિયા મયિ ઉષિતાઃ** **ઇતિ સ્નિગ્ધાઃ**—સ્નેહ ભરેલી બુદ્ધિથી મારામાં રહેલી તેઓ **કામં અહં વઃ દાસ્યંતિ**—તમને મન માન્યું અન્ન આપશે.

૧૫-૧૬ પદ્યછંદ—અથ—પછી **પત્નીશાલાયાં ગત્વા**—બ્રાહ્મણ પત્નીઓની શાળા-ઓમાં જઈને. **આસીનાઃ સ્વલંકૃતાઃ દ્વિજસતીઃ** **દૃષ્ટ્વા**—તે બ્રાહ્મણ પત્નીઓને ત્યાં બેઠેલી

અર્થ—પછી બ્રાહ્મણની પત્નીઓની શાળામાં જઈને, ગોવાળીઆએ, ત્યાં બેઠેલી અને સારા શરણારવાળી તે સ્ત્રીઓને દેખીને, અને પ્રણામ કરીને, નમ્રતા પૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું—‘હે બ્રાહ્મણપત્નીઓ ! અમે તમને પ્રણામ કરીએ છઈએ. અમારી પ્રાર્થના આપ સાંભળો. અહીંથી થોડે દૂર શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે; તેમના મોકલવાથી અમે અહીં આવ્યા છીએ. [૧૫-૧૬]

૧૫-૧૬ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ અહીં કેમ આવ્યા છે, તે વાત હજી બાકી છે, તોપણ માત્ર તેમનું નામ સાંભળીને તે સ્ત્રીઓ ચમકી ગઈ. હાથમાંથી કામ પડી ગયાં, પગ સ્થિર થઈ ગયા. કાને બીજું કંઈ સંભળાતું બંધ થયું. આંખે બીજું કંઈ દેખાતું બંધ થયું. તે સંબંધમાં પ્રીતમ ગાય છે કે—

૫૬

સુરતા લાગીરે જેની, બ્રમણ્યો ભાંગી, જેને સુરતારે લાગી.

સુરતા લાગીરે એક, સંત પ્રહ્લાદને (૨)
તાતનો ત્રાસ જેણે હૃદયે નવ ધરીયો—જેને
નટેરે ખેલ રચ્યોરે, ચોગાનમાં (૨)
દોર વિનાનું બીજું, અવર નવ દેખે—જેને
પતંગને દીપક સાથે, સ્નેહ બંધાણો (૨)
તન મન અરપી જેણે, દેહ દમી છે—જેને
મચ્છને જળની સાથે, પ્રીત બંધાણી (૨)
મરતાં લગીરે તેની, ઇચ્છા નવ ત્યાગી—જેને
મરજીવા સંત જેણે, મન વશ કીધાં (૨)
પેસી સાગરમાં મોતી, બીણીને લીધાં—જેને
ભક્તિનો મારગ, એવોરે કહીએ (૨)
પ્રીતમના સ્વામી તેના, હૃદયમાં રહે છે—જેને

‘કૃષ્ણ’-‘કૃષ્ણ’ તો સૌ કહે; પણ કૃષ્ણ કહેતાં કહેતાં ઇન્દ્રિયો ખેંચાય-મન ખેંચાય—અને સુરતા બદલાય, તેનું નામ કૃષ્ણનો જપ.

ગ્લાંતાલા—જ્યાં યત, સમ્પાદ વિગેરે અમુક મુદ્દતના સત્કર્મ મંડાય, ત્યાં સ્ત્રીઓની બેઠક માટે એક જુદો ભાગ બેઠક, એવી મર્યાદા છે.

અને સારા શરણાર પહેરેલી દેખીને. નત્થા—તેમને પ્રણામ કરીને. પ્રશ્રિતાઃ ગોપાઃ—નમ્ર ગોપીઓ **इदम् अनुवन-**નીચે પ્રમાણે કહ્યું. **विप्रपत्नीभ्यः वः नमः**—હે બ્રાહ્મણ પત્નીઓ ! અમે તમને પ્રણામ કરીએ છઈએ. **नः वचांसि निबोधत**—અમારાં વચનો આપ સાંભળો. **इतः अविदूरे**—અહીંથી થોડે દૂર. **चरता कृष्णेन**—આવેલા કૃષ્ણથી. **वयं इह इषिताः**—અમે અહીં મોકલાયા છઈએ.

હવે ગોવાળીયા પોતાના આગમનનું કારણ કહે છે—

गाश्चारयन् स गोपालैः, सरामो दूरमागतः ॥

बुभुक्षितस्य तस्यान्नं, सानुगस्य प्रदीयताम् ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—‘બળભદ્ર તથા ગોવાળીયા સહિત, ગાયોને ચારતાં ચરતાં, વ્રજથી દૂર શ્રીકૃષ્ણ અહીં આવી પહોંચ્યા છે. તેઓ પોતાના અનુચરો સહિત ભૂખ્યા થયા છે. તેમને અન્ન આપો.’

૧૭ વિવેચન—

સ્ત્રીઓનો અથાગ પ્રેમ જોઈને ‘કૃષ્ણ પોતાના અનુચરો સહિત ભૂખ્યા થયા છે,’ એમ ગોવાળીયાઓએ કહી દીધું.

આ સમાચાર સાંભળીને સ્ત્રીઓ ભાન ભૂલી ગઈ, તે કથા હવે સાંભળો—

श्रुत्वाऽच्युतमुपायातं, नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ॥

तत्कथाक्षिप्तमनसा, बभूवुर्जातसंभ્રમાः ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પ્રભુના ગુણાવિંદ સાંભળીને, જેમનાં ચિત્ત હરાઈ ગયાં હતાં એવી, અને તેથી પ્રભુનાં દર્શન કરવામાં સદા ઉત્સાહ રાખનારી તે બ્રાહ્મણ પત્નીઓ, પ્રભુને પાસે આવેલા સાંભળીને, એકદમ પોતાનું ભાન ભૂલી ગઈ. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

સંભ્રમમાં પડી-બહાત્રા માટે શું શું સામગ્રિ લઈ જવી; તથા કેવી રીતે તેમનાં ત્વરાથી દર્શન કરવાં? ઉડીને જવું કે એરોપ્લેનમાં બેસીને જવું?

તત્કથાક્ષિપ્તમનસઃ—પ્રભુના ગુણો સાંભળીને તેમનાં મન ખેંચાઈ ગયાં હતાં. સાત્ત્વિક હોવા પ્રભુની કથા જેમ જેમ સાંભળે, તેમ તેમ તેમનાં મન કોમળ થતા જાય; અને રાજસી અને તામસી હોવા પ્રભુની કથા બહુ સાંભળે, તો તેમનાં મન પથર કરતાં પણ કઠણ થાય. તેથી પોતાનું કલ્યાણ ચાહનારા હોવાએ જેમ અને તેમ સાત્ત્વિકતાનો વધારો કરવો. પહેલી સાત્ત્વિકતા અને પછી શ્રવણનો લાભ.

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत, नरश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुभिस्तुल्यं, किं नु सत्पुरुषैरिति ॥

મનુષ્ય હમેશાં આત્મનિરીક્ષણ [પોતાના મનનું નિરીક્ષણ] કરવું જોઈએ. મનુષ્યત્વમાં મન આગળ વધ્યું છે? કે પશુત્વમાં મન પાછળ ગયું છે, તે બરાબર તપાસવું

૧૭ પદ્યછંદ—સરામઃ—બળભદ્ર સહિત. ગોપાલૈઃ સહ—ગોવાળીયાઓ સહિત. ગાઃ ચારયન્—ગાયો ચારતાં ચારતાં દૂરમ્ આગતઃ—વ્રજથી દૂર આવી પહોંચ્યા છે. તસ્ય સાનુગસ્ય બુબુક્ષિતસ્ય—તેઓ પોતાના અનુચરો સહિત ભૂખ્યા થયા છે તેમને અન્ન પ્રદીયતામ્—અન્ન આપો.

૧૮ પદ્યછંદ—તસ્ય કથયા ક્ષિપ્તાનિ મનસિ યાસાં તાઃ તત્કથાક્ષિપ્તમનસઃ—પ્રભુની કથા સાંભળી ને જેમનાં ચિત્ત હરાઈ ગયાં હતાં એવી. નિત્યં તસ્ય દર્શને ઉત્સુકાઃ તદ્દર્શનોત્સુકાઃ—સદા તેમના દર્શનમાં ઉત્સાહ રાખનારી. અચ્યુતં ઉપાયાતં શ્રુત્વા—પ્રભુને પાસે આવેલા સાંભળીને સંભ્રમાઃ બભૂવુઃ—એકદમ ભાન ભૂલી ગઈ.

નેષ્યે. એટલે મનમાંથી જે જે વૃત્તિઓ પ્રગટે છે તે પશુઓની વૃત્તિઓ જેવી છે ? કે સત્પુરુષોની વૃત્તિઓ જેવી છે ? તે અવશ્ય તપાસવું નેષ્યે.

આહ્નણ પત્નીઓ ધરમાંથી કેવી રીતે બહાર નીકળે છે તે વાત સાંભળો—

ચતુર્વિધં बहुगुणं-मन्मदाय भाजनैः ॥

अभिससुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥ ૧૯ ॥

निषिद्ध्यमानाः पतिभिर्, भ्रातृमिर्वन्धुभिः सुतैः ॥

भगवत्युत्तमश्लોકે, दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં, લાંબા દિવસના શ્રવણને લીધે જેમનું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું, એવી તે સ્ત્રીઓ, ભક્ત્ય, ચોખ્ખ, લેહ્ય અને પેય એમ ચાર પ્રકારનું ઘણું સ્વાદવાળું અન્ન વાસણોમાં લઈને ચાલી. તે વખતે પતિ-ઓએ, ભાઈઓએ, સંબંધીઓએ અને પુત્રોએ તેમને અટકાવી; તો પણ નદીયો જેમ સમુદ્ર તરફ દોડી જાય; તે પ્રમાણે સર્વ સ્ત્રીઓ ખ્યારા શ્રીકૃષ્ણ તરફ ચાલી નીકળી. (૧૯-૨૦)

૧૯-૨૦ વિવેચન—

ચાર પ્રકારનું ભોજન—ગુણવાળું એટલે સ્વાદિષ્ટ.

ભક્ત્ય—દાંતથી ખવાય તે.

ચોખ્ખ—ચુસવાનું. લેહ્ય—ચાટવાનું.

પેય—પીવાનું.

બહાલાં તેજ વેરી—શ્રીહરિની ભક્તિમાં જે કોઈ વિશેષ દરકન કરતા હોય, તો તે આપણા સંબંધીઓ છે. આ વિધ્ના આપણી કસોટી છે. માટે તેથી ગભરાવું નહીં. સોનું અગ્નિથી ગભરાય, તો ચોખ્ખું થઈ શકે જ નહીં. લથેડાથી ડરે, તો તેના ઘાટ કદિ અને જ નહીં; અને જેના સ્પર્શ માટે અનેક ફાંકડા અને ડાહ્યા પુરુષો વલખાં મારે, તેવી કામલાંગી સ્ત્રીઓ, સોનાના આભુષણોને રાજ થઈને ધારણ કરે નહીં. તે પ્રમાણે જ ભક્તિ કે જેના સ્પર્શ માટે અનેક ફાંકડા વિદ્વાનો, સાધુઓ અને સંતો વલખાં માર્યા કરે છે, તે ભક્તિ કુટુંબરૂપી અગ્નિમાં તવાઈ ગએલા, અને વ્યવહારરૂપી લથેડાથી ટીપાઈને દટ અનેલા ભક્તોને શણગારરૂપે પોતાના અંગ ઉપર ધારણ કરે છે.

અનેક વિધ્નોને લક્ષવીને તે સ્ત્રીઓ નીકળી, તે સંબંધમાં નરસી મહેતો ગાય છે કે—

૧૯-૨૦ પદ્યછંદ—**ઉત્તમ શ્લોકે ભગવતિ**—ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં **દીર્ઘશ્રુતેન ધૃતઃ આશ્રયઃ**; (મન) **યામિઃ તાઃ**—લાંબા દિવસના શ્રવણને લીધે જેમનું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું એવી તે આહ્નણ પત્નીઓ **ચતુર્વિધં बहुगुणं** અન્ન—ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોખ્ખ એમ ચાર પ્રકારનું ઘણું સ્વાદવાળું અન્ન **ભાજનૈઃ આદાય**—વાણણોમાં લઈને ચાલી ત્યારે. **પતિભિઃ ભ્રાતૃભિઃ વંધુભિઃ સુતૈઃ**—પતિથી ભાઈઓથી, સંબંધીઓ અને પુત્રોથી **નિષિદ્ધ્યમાનાઃ (અપિ)**—અટકાવાઈ—તો પણ. **નિમ્નગાઃ સમુદ્રં** જવ—નદીઓ જેમ સમુદ્ર તરફ દોડી જાય તેમ **સર્વાઃ સર્વે** સ્ત્રીઓ. **પ્રિયં અભિસસુઃ**—ખ્યારા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે દોડી ગઈ.

૫૬

નારાયણનું નામજી લેતાં, વારે તેને તજીએ.

મનસા વાચા કર્મે કરીને, લક્ષ્મીવરને વરીએ— નારાયણ૦

કુળને તજીએ કુટુંબને તજીએ, તજીએ માને આપરે;

ભગિની સુત દારાને તજીએ, જેમ તજે કાંચળી સાપરે— નારાયણ૦

પ્રથમ પિતા પ્રલ્હાદે તજ્યા, નવ તજ્યા હરિ નામરે;

ભરતશત્રુઘ્ને તજીએ જનેતા, નવ તજ્યા શ્રીરામરે— નારાયણ૦

ઋષિપત્નીએ શ્રીકૃષ્ણને કાળે, તજ્યા નીજ ભરથારે;

શ્રીકૃષ્ણ તેથી પ્રસન્ન થઈ ગયા, પામી પદારથ ચારે— નારાયણ૦

વજ્રવનિતા વીકૃલને કાળે, સરવ તજીને ચાલીરે;

ભણે નરસૈયો વૃંદાવનમાં, મોહન સાથે મહાલીરે— નારાયણ૦

શું નરશી મહેતાએ કુટુંબ તજ્યું હતું ?—ના. તેઓ દેહથી કુટુંબ વચ્ચે હતા, અને મનથી શ્રીહરિની પાસે હતા—મનથી કુટુંબ તજ્યું હતું. જળકમળવત્ કુટુંબમાં રહ્યા હતા.

નિમ્નગ : **સમુદ્ર દ્વ**—અનેક વિદ્નોવટીને નદીયો જેમ સમુદ્ર તરફ ચાલે, તેમ બ્રાહ્મણપત્નીઓ શ્રીકૃષ્ણ તરફ ચાલી.

આવો હરખ ક્યાં દેખ્યો હતો ?—યાદ ન હોય તો સાંભળો—કામી જેમ સ્ત્રી તરફ દોડે, લોભી જેમ ધન તરફ દોડે, વાછડું જેમ ગાય તરફ દોડે, જળ ભરેલી નદીયો જેમ સમુદ્ર તરફ દોડે; તેમ લોકમાંથી વિભીષણ શ્રીરામ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૪૬ A.

ચોપાઈ—ચલેઉ હર્ષિ રઘુનાયક પાહી, કરત મનોરથ બહુ મન માંલી:

દેખિલૌં જય ચરણ જલ જતા, અરણ મૃદુલ મેવક સુખદાતા.

જે પદ પરસિ તરી ઋષિ નારી, દંડક કાનન પાવનકારી.

જે પદ જનક સુતા ઉર લાયે, કપટ દુરંગ સંગ ધરિ ધાયે.

હર ઉર સરસરોજ પદ જોઇ, અહો ભાગ્ય મેં દેખવ સોઇ.

દોહરો—જન પાવનકી પાદુકા, ભરત રહે મન લાય;

તે પદ આજ વિલોકિલૌં, ઇનિ નયન અખ જય—સીયાવર૦

[કેમ ! કેવો માલ છે ?]

[આપણો તો સગવડીયો ધર્મ—એટલે નવરા હોષએ તો દર્શન, નવરા હોષએ તો કથા, નવરા હોષએ ભજન કીર્તન. ત્યારે ભગવાન પણ, આપણી કાંઈ દાદ હોય, તો તે પોતાની સગવડે સાંભળે. યાદ રાખજો કે—ટેકનો ધર્મ, ટેકની કથા, ટેકનાં દર્શન—એ તમામ મુમુક્ષુના જીવનનું પ્રથમ પગથીયું છે. કાંઈક બદલાવા પ્રયત્ન કરતા રહેશોજી.]

દૌર્લભુત્તઘૃતાશયા:—આ વાક્યનો અર્થ આગળ **તત્કથાક્ષિત્તમનસઃ** વાળા મથાળા નીચે કર્યો છે. ઘણા દિવસ કથા સાંભળનારનાં હૃદય મત્થર જેવાં નહોતર થઈ જાય છે; તેવા તમે ન થશો, એ તેમાં ભાવ છે. મોટા મોટા વ્યાખ્યાન કરનારા પંડિતો પણ, સોએ પંચાણ્ટકા, શાકની તપેલીમાં ફરતી કડછીના જેવા જ રહે છે. કડછી શાકની

તપેલીમાં ફરે, સૌને શાક પીરસે, પણ પોતે તેમાંથી જરા પણ ચાખે નહીં. તેમ મોટા મોટા પંડિતો પણ, સોએ પંચાણુ ટકા-મોટી મોટી વાતો કરે, પણ કંઈ પાજે નહીં. આ રોગ તમને અને અમને બેઉને થઈ આવે એવો છે, માટે ધ્યાન રાખવું. સત્સ્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનં-જ્ઞાનની પરવા હોય, તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરજો.

હવે બ્રાહ્મણ પત્નીઓને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થાય છે—[આપણે પણ સાથે રહેજો.]

યમુનોપવનેઽશોક-નવપલ્લવમણ્ડિતે ॥

વિચરન્તં વૃતં ગોપૈઃ, સાગ્રજં દદૃશુઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૨૧ ॥

વસંતતિલકા—

શ્યામં હિરણ્યપરિધિં નવમાલ્યવર્હ-ધાતુપ્રવાલનટવેષમનુવ્રતાંસે ॥

વિન્યસ્તહસ્તમિતરેણ ધુનાનમબ્જં, કર્ણોત્પલ્લલકકપોલમુખાબ્જહાસમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—આસોપાલવનાં નવાં પલ્લવોથી શોભી રહેલા યમુનાજીના ઉપવનમાં, બળદ્ર સહિત ગોવાળોથી વિંટાઇને ફરતા શ્રીકૃષ્ણને, તે સ્ત્રિયોએ દેખ્યા. [૨૧] તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ શ્યામ હતું. શ્રીકૃષ્ણે સુવર્ણ જેવું પીળું વસ્ત્ર-પીતાંબર-પહેર્યું હતું. વનમાળા, મોરપીંછ, ધાતુ, અને કુંપળીયાં-ઓથી શ્રીકૃષ્ણનો વેષ નટના જેવો લાગતો હતો. શ્રીકૃષ્ણે એક હાથ મીત્રને ખભે રાખ્યો હતો, અને બીજા હાથથી કમળને હલાવતા હતા. કાનમાં કુલ જોડ્યાં હતાં. કેશ મુખ ઉપર આવ્યા હતા; અને પ્રભુ મંદમંદ હસતા હતા. [૨૨]

૨૧-૨૨ વિવેચન—

પ્રભુને ક્યાં દેખ્યા?—અશોક વનમાં. જ્યાં પ્રભુ હોય, ત્યાં શોકનો સંભવ નથી. તેમાંએ વળી રસરૂપ પૂર્ણાનંદ-શ્રીકૃષ્ણ.

૨૧ પદ્યછંદ—અશોકસ્ય નવપલ્લવાઃ તૈઃ મંડિતં તસ્મિન્ન ઇતિ યમુનાયાઃ ઉપવને-અશોકનાં નવાં પલ્લવોથી શોભી રહેલા યમુનાજીના ઉપવનમાં. સાગ્રજં-બળદ્ર-સહિત. ગોપૈઃ વૃતં-ગોવાળોથી વિંટાઇને વિચરન્તં-ફરતા શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રિયઃ દદૃશુઃ-સ્ત્રી-યોએ દેખ્યા.

૨૨ પદ્યછંદ—શ્યામં-શ્યામ હિરણ્યવત્ પરિધિઃ (વસ્ત્ર) यस્ય સઃ તં-સુવર્ણ જેવું પીળું વસ્ત્ર જેમણે પહેર્યું હતું તે. વનમાલ્યાનિ ચ વર્હાણિ ચ ધાતુવશ્ચ પ્રવાલાશ્ચ તૈઃ નટવત્ વેષઃ यस્ય સઃ ૫-વનમાળા, મોરપીંછ, ધાતુ, અને કુંપળીયાંઓથી નટના જેવા જેમનો વેષ હતો એવા શ્રીકૃષ્ણને અનુવ્રતસ્ય અંસે-મીત્રને ખભે. વિન્યસ્તઃ (નાખ્યો છે.) હસ્તઃ યેન સઃ-તં-હાથ રાખ્યો હતો એવા શ્રીકૃષ્ણને. ઇતરેણ-બીજા હાથથી અબ્જં ધુનાનમ્-કમળને હલાવતા એવા કૃષ્ણને [ધુનાતિ ઇતિ ધુનાનઃ તં] કર્ણયોઃ ઉત્પલે यस્ય સઃ કર્ણોત્પલઃ, અલકાઃ કપોલયોઃ यस્ય સઃ, મુખાબ્જે હાસઃ यस્ય સઃ] કર્ણોત્પલશ્ચાસૌ અલકકપોલશ્ચ કર્ણોત્પલ્લલકકપોલઃ શાસૌ મુખાબ્જહાસશ્ચ-તં-કાનમાં કુલ જોડ્યાં હતાં. કેશ મહોડા ઉપર ઉડતા હતા. કમળ સરખું મુખમ્ મંદમંદ હસતું હતું,

કેવી રહીયાળી મૂર્તિ છે! જેને જેઠને વિશ્વામિત્ર પણ—

[ચોપાઈ]—‘પુનિચરણન મેલે સુત ચારી, રામ દેખી મુનિ વિરતિ વિસારી.’

જેને દેખીને જનક પણ—

[ચોપાઈ]—‘મુરતિ મધુર મનોહર દેખી, લખેઉ વિદેહ વિદેહ વિશેખી.’

ત્યારે આ તો કામલુગારે કૃષ્ણાવતાર-મોરના પિંછનો મુગટ પહેરનાર કૃષ્ણ. અરાબર ઉપાડો તો કાંઈ ગામળે; પણ ગાઈએ તેને ગળા સુધી ન રાખતાં, ગળાની પેલી મેર-હૃદય સુધી જવા દેને.

૫૬.

[અરાબર પ્રેમથી ઉપાડને.]

૩૬ રંગીલા પ્યારા કૃષ્ણજીરે લોલ:

(અરે) તેને દીકં હરે મારાં નેણુજે—બ્હાલા લાગો છા—

વજલાડીલા, પ્યારા લાગો છા વજલાડીલા.

કૃષ્ણ તે કંઠ કેરું જુમાણુંરે લોલ, હરિ દેયાના હરિ મારા બ્હાલા—બ્હાલાં

હરિનું મુખકું તે કમળ સરીખકુંરે લોલ, તેનાં મીઠાં મધુરાં વેણુજે—બ્હાલાં

મોરમુગટ સોદામણેરે લોલ, કુંડળ જળક છે કાન જે—બ્હાલાં

ભાલે તિલક કેસર તણારે લોલ, તેના ખીટલીયાળા કેશ જે—બ્હાલાં

(તેને) કંઠે તે કંઠી તુલસી તણારે લોલ, માંહી ગજમુક્તાનો હારજે—બ્હાલાં

ખાંહે બાબુઅંધ બેરખારે લોલ, માંહી કંકણનો રણકાર જે—બ્હાલાં

કંઠે પિતાંબર કસકસેરે લોલ. પાયે ઝાંઝરનો ઝણકાર જે—બ્હાલાં

[શાંત-અસ થવા ઘા-એકલી તાળીજ પડવા ઘા-ફરીવાર]

કંઠે પિતાંબર કસકસેરે લોલ, પાયે ઝાંઝરનો ઝણકાર જે—બ્હાલાં

અભાદિક સેવા કરેરે લોલ, એતો ભકતોના પુરે કોડ જે—બ્હાલાં

ગાય શીખેને સાંભળેરે લોલ, તેને જય જય શ્રી રણુછાડ જે—બ્હાલાં

આવા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને વિપ્ર પત્નીઓની કેવી સ્થીતિ થઈ, તે સાંભળો—

પ્રાયઃ શ્રુતપ્રિયતમોદયકર્ણપૂરૈર્-યસ્મિન્નિમગ્નમનસસ્તમથાક્ષિરન્દ્રૈઃ॥

અન્તઃ પ્રવેશ્ય સુચિરં પરિરમ્ય તાપં, પ્રાજ્ઞં યથાઽભિમતયો વિજહુર્નરેન્દ્ર ॥૨૩॥

૨૩ પદ્યછંદ—પ્રાયઃ—લાણું કરીને. શ્રુતાઃ પ્રિયતમસ્ય ઉદયાઃ (પરાક્રમે) તે પશ્વ કર્ણપૂરાઃ (અલંકારો અથવા કર્ણો પૂરયંતિ इति કૃતાર્થો કુર્વતિ) તૈઃ—કાનને પ્રિય લાગે એવા (સફળ કરનારા) પ્યારાના પરાક્રમે રૂપી અલંકારોથી એટલે પ્યારાના પરાક્રમે વારંવાર સાંભળવાથી. યસ્મિન્ કૃષ્ણે નિમગ્નાનિ મનાંસિ યાસાં તાઃ યસ્મિન્ નિમગ્નમનસઃ—પોતાનાં મન જેમાં લાગી રહ્યાં હતાં તે બ્રાહ્મણ પત્નિઓએ. તં—કૃષ્ણને અક્ષિરન્દ્રૈઃ અન્તઃ પ્રવેશ્ય—આંખો દ્વારા અંદર પેસાડીને. સુચિરં પરિરમ્ય—લાંબા વખત સુધી આલિંગન કરીને—ભેટીને હે નરેન્દ્ર—હે રાજા! યથા—જેવી રીતે અભિમતયઃ અહંવૃત્તિઓ. પ્રાજ્ઞં—સુપુષ્તિના સાક્ષી પ્રાગ્ પુરૂષને ભેટીને તાપને તથા દે તેમ સ્ત્રીઓએ તાપં વિજહુઃ—તાપને તથા દીધો.

અર્થ—કાનને પ્રિય લાગે એવા, અગર કાનને સફળ કરે એવા, ખ્યારા શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમે વારંવાર સાંભળવાથી, પોતાનાં મન જેમાં લાગી ગયાં હતાં એવી બ્રાહ્મણપત્નીઓએ, શ્રીકૃષ્ણને નેત્રો દ્વારા અંતઃકરણમાં પેસાડીને, ઘણી-વાર સુધી લેટીને (ધ્યાનમાં ઉતારીને), જેમ અહંવૃત્તિઓ સુષુપ્તિના સાક્ષી પ્રાણને મળીને, સઘળા તાપ છોડી દે-નિવૃત્ત થઈ જાય; તેમ તે સ્ત્રીઓએ પોતાના સઘળા તાપ છોડી દીધા. [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

વિપ્રપત્નીઓની કઈ સ્થિતિ થઈ ?—**યથા અભિમતયઃ પ્રાજ્ઞં વિજહુઃ**—મનુષ્ય પથારીમાં સુવે, ત્યારે જાગ્રત અવસ્થાના અનેક વિચારોમાં તેની વૃત્તિઓ દોડાદોડ કરે; પણ જ્યારે તે ઉઘે, અને ઉઘમાં પણ ગાઢ નિદ્રા [સુષુપ્તિ] પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેની વૃત્તિઓ પ્રાણને દેખાને શાંત-લીન-થઈ જાય. તે પ્રમાણેજ વિપ્રપત્નીઓ શ્રીકૃષ્ણને દેખતાંજ ઠરી ગઈ. શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને આંખોથી પીવા લાગી. ધીમે ધીમે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને હૃદયમાં લઈ ગઈ.

ભાઈથી વિમુખ થઈને વિભીષણ ત્યારે શ્રીરામને શરણે આવ્યા; અને સ્ફટીકની શીલા ઉપર શ્રીરામને બેઠેલા દેખ્યા, ત્યારે— [જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૪૭].

ચોપાઈ—“ દૂર હિતે દેએ દોઉ બ્રાતા, નયનાનંદ દાન કે દાતા;

બહુરી રામ છબી ધામ વિલોકી, રહ્યા હઠકી છક પગ ટક રોકી.

x

x

x

x

x

નયન નીર પુલકીત અતિ ગાતા, મન ધરિ ધીર કહી મૃદુ બ્રાતા;

નિશિચર વંશ જન્મ સુરત્રાતા, નાથ દશાનન કર મેં બ્રાતા. ”

વિગેરે વિગેરે—કદી રામાયણ વાંચો છો ? થર્ડ ફોર્થનું સર્ટિફિકેટ જેમને ન મળે, તેમને મેટ્રીકની ક્લાસમાં બેસવાનો લક્ક નથી. અને કદિ બેસે, તો માસ્તરના છોકરા જેમ (કોઈ અડચણને કારણે) માસ્તર સાથે નિશાળમાં રમવા આવે; તેમ તેઓ મેટ્રીક ક્લાસમાં રમવા આવે છે; એમ સમજવું. જેમને રામાયણનું જ્ઞાન નથી, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદો વંચાવવાં, તે તેમને વહેલા ઉઠાડીને બુલા પાડવા જેવી ગેરસમજ છે. આજકાલ આ ગેરસમજ બહુ ફેલાણી છે, માટે વિચાર કરી જોવો.

‘નરેન્દ્ર’ કહેવાથી શું સમજ્યા ?—‘હે નરેન્દ્ર !’ શબ્દથી રાજા પરિક્ષીતનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. રાજા પરિક્ષીતને પુછ્યું કે—‘પ્રભુને દેખીને આ પ્રમાણે તલ્લીન થવાનો લાલ કદિ થયો છે ?’ આપણે પણ આ વાત વિચારવા જેવી છે. આપણે સ્ત્રી પુત્રાદિકને દેખીને રાચ્યાં. નવી નવી પુત્રવધુને દેખીને ડોસો ડોસી ગદ્ગદ કંઠે થઈ ગયાં; પણ શ્રીહરિને દેખીને કોઈ દિવસ અંતર ઉભરાયાં ? આપણને શ્રીહરિ સાક્ષાત્ મળી શકે એમ નથી. આપણને તો સંત અને સદ્ગુરુ સાક્ષાત્ મળી શકે. તેમને જોઈને કદિ આપણે ગદ્ગદ થયાં ? તેમને જોઈને કદિ આપણાં અંતર ઉભરાયાં ? તેમની કથા સાંભળીને કદિ ખાત્રી થઈ ? કે ‘મંત્ર અને સદ્ગુરુજી આપણા સાચા સંબંધી છે, અને આપણે જેમની સાથે રહેલ બાંધ્યો છે, તે આપણને ફસાવનારાં છે.’ સારા પ્રસંગે અગર સારી વસ્તુ ખાતાં, સંત અને સદ્ગુરુ કદિ

યાદ આવ્યાં ? યાદ રાખજો કે-મૂતઓ કરતાં તેમનો મહિમા વધારે છે. તિથી કરતાં પણ તેઓ વધારે પૂજ્ય અને ક્ષણતા છે. સંત અને સદ્ગુરુને દેખીને જેઓ દરખ્યાં નથી, તેમને શ્રીહરિમાં પ્રીતિ થઈ નથી. સૂચના-સંત અને સદ્ગુરુની સાથે પ્રીતિ કરવામાં, સ્ત્રીઓએ બહુજ સાવધાન રહેવું. તેમાં એ જે સ્ત્રીઓના પતિ સંસ્કારી હોય, તેમણે કદિ પણ પોતાનો સમય અને સેવા, પતિપાસેથી ખેંચી લઈને, સંત અને સદ્ગુરુને અર્પણ કરવાં નહીં તે સ્ત્રીઓએ પતિને જ સદ્ગુરુ માનીને, સાકરમાં દુધ મેળવીને તેનું પાન કરવું. વિચાર કરજો.

પ્રાયઃ—આ શબ્દ સૂચવે છે કે-ભગવાન્નાં બધાં પરાક્રમે નહીં.

૯૭ વિપ્રપત્નીઓની મનોદશાનું વર્ણન ચાલુ છે—

તાસ્તથા ત્યક્તસર્વાશઃ, પ્રાપ્તા આત્મદિદક્ષયા ॥

વિજ્ઞાયાસ્વિલદ્ગ્રષ્ટા, પ્રાહ પ્રહસિતાનનઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્વાગતં વો મહાભાગા, આસ્યતાં કરવામ કિમ્ ॥

યન્નો દિદક્ષયા પ્રાપ્તા, ઉપપન્નમિદં હિ વઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે સઘળી આશાઓને છોડી દઈને, પોતાનાં દર્શનની ઇચ્છાથી, તે સ્ત્રીઓને ત્યાં આવેલી જોઈને, સર્વની બુદ્ધિના સાક્ષી શ્રીકૃષ્ણે, હસતાં હસતાં કહ્યું કે-‘હે મોટા ભાગ્યવાળી સ્ત્રીઓ ! તમે ભલે આવી. તમે ખેસો. અમે આપનું કયું કામ કરી આપીએ ? એટલે જે કાંઈ આજ્ઞા હોય તે સુખેથી કહો. કારણકે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધને ન ગણકારીને, અમને જોવાની ઇચ્છાથી, તમે અહીં આવી છો, તે ખરેખર તમને ઘટે છે. (૨૪-૨૫)

૨૪-૨૫ વિવેચન—

ત્યક્તસર્વાશઃ—જેમણે આલોકની અને સ્વર્ગાદિની આશાઓ છોડી દીધી છે એવી. ધરત્યાર છોડીને ત્યાગી થએલા સાધુઓ પણ, આશાના ગુલામ થવાનું ચૂકતા નથી, ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમીઓની શી વાત કરીએ ! પણ આશાઓના ત્યાગ કર્યો વિના મુક્તિ નથી. શિખરણી વ્રત-**અવશ્યં યાતારશ્ચિરતરમુષિત્વાપિ વિષયાઃ** વિગેરે શબ્દોથી ભતૃહરિ કહે છે કે-‘એક દિવસ આપણા તમામ ભોગો આપણને છોડવાના છે.’ ભોગો આપણને છોડે, તે પહેલાં આપણે તેમને છોડીએ, એજ વૈષ્ણવની વૈષ્ણવતા-એજ જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન અને એજ ભક્તોની ભક્તિ છે. આશાઓના મૂળમાં ભોગ છે. ભોગમાં અરૂચ થાય, તો આશાઓ ધીમે ધીમે શમી જાય.

૨૪-૨૫ પદ્યછંદ—**અખિલવૃશાં વૃષ્ટા इति अखिलवृग्दृष्टा-इति कृष्णः**—સર્વની બુદ્ધિના સાક્ષી શ્રીકૃષ્ણ. **આત્મદિદક્ષયા**—પોતાનાં દર્શનની ઇચ્છાથી. **તાઃ તથા ત્યક્તસર્વાશઃ**—તે સ્ત્રીઓને ઉપર પ્રમાણે સઘળી આશાઓ છોડી દઈને. **પ્રાપ્તાઃ**—આવેલી **વિજ્ઞાયા**—જાણીને. **પ્રહસિતાં આનનં यस्य सः** **પ્રાહ**—હસતાં હસતાં પ્રભુ ખોસ્વા કે-**મો મહાભાગાઃ**—હે મહાભાગ્યવાળી ! **वः स्वागतं**—તમે ભલે આવી. **आस्यतां**—તમે ખેસો. **किं किरवाम-**અમે તમારું કયું કામ કરી આપીએ ? **यत्-कारण** કે-**नः दिदक्षया-** (કોઈપણપ્રતિબંધને નહીં ગણકારીને) અમને જોવાની ઇચ્છાથી. **प्रापताः**—તમે આવી. **इदं हि वः उपपन्नं**—તે ખરેખર તમને ઘટે છે.

ભગવાન વસિષ્ઠ કહે છે કે—હે રામ !

બંધો હિ વાસનાબંધો, મોક્ષઃ સ્યાદ્વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાસ્ત્વં પરિત્યજ્ય, મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥

માનસીર્વાસનાઃ પૂર્વે, સ્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મૈત્ર્યાદિભાવનાનામ્નીર્-ગૃહાણામલવાસનાઃ ॥

તાઃ અપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય, તાભિર્વ્યવહરન્નપિ ।

અન્તઃ શાન્તતમસ્નેહો, ભવ ચિન્માત્રવાસનઃ ॥

તાઃ અપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય, મનોબુદ્ધિસમન્વિતાઃ ।

શૈષ્ઠે સ્થિરસમાધાનો, યેન ત્યજસિ તં ત્યજ ॥ [યાગવાસિષ્ઠ]

અર્થ—વાસનારૂપ બંધ તેજ બંધન છે, અને વાસનાઓનો ક્ષય તેજ મોક્ષ છે. માટે પ્રથમ મોક્ષને માટે વાસનાઓને તજી, પછી મોક્ષની કામનાને પણ તજ દે. પ્રથમ વિષય-વાસના તથા માનસી વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને, મૈત્રી મુદિતા આદિની લાવના નામની નિર્મળ વાસનાઓને તમે ગ્રહણ કરો. તે શુભ વાસનાઓવડે વ્યવહાર કરો. તો પણ અને તે શુભ વાસનાઓનો પણ ત્યાગ કરીને, અંતે જેનો સ્નેહ (વિષયોમાં પ્રીતિ), અત્યંત શાંત થઈ ગયો છે એવા તમે, કેવળ ચિન્માત્ર વાસનાવાળા થાઓ. એ મનબુદ્ધિ સહિત ચિન્માત્ર વાસનાઓનો પણ ત્યાગ કરીને, સર્વના અવધિભૂત વસ્તુને વિષે સ્થિરવૃત્તિ સ્થાપીને, પછી જે વૃત્તિવડે આ સર્વને ત્યજે છે, તે વૃત્તિને પણ તમે તજ દે.

મો મહાભાગાઃ ! આલોકની અને પરલોકની આશાઓ તજ દીધી, માટે તમે ભાગ્ય-શાળી છો; અને વળી અન્ન ગોવાળીયાઓ સાથે ન મોકલતાં, તમે પાંડે અન્ન લઇને, અમારાં દર્શનની ઇચ્છાથી અહીં આવી, તે તમારાં મોટાં ભાગ્ય છે. હજી મોટા ભાગ્યનું પાણું આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

આ સંસારમાં સમન્વ્યા કાણ ? હું સુવલ કાળે ?—

નન્વદ્ધા મયિ કુર્વન્તિ, કુશલાઃ સ્વાર્થદર્શનાઃ ॥

અહંતુક્યવ્યવહિતાં, ભક્તિમાત્મપ્રિયે યથા ॥૨૬॥

અર્થ—કુશળ અને પોતાના સ્વાર્થમાં જેઓ ધ્યાન આપી રહ્યા છે, એવા સાવધાન પુરૂષો, હું કે જે સર્વનો આત્મા અને પ્રિય છઉં, તેમાંજ સાક્ષાત્ નિષ્કામ અને ભેદરહિત ભક્તિ યથાર્થ રીતે કરે છે. (૨૬)

૨૬ વિવેચન—

કુશળ કાણ ?—સાચો સ્વાર્થ સાધનારા કાણ ?—વિષયો તરફ દેડવું એ ઇદ્રિયોનો

૨૬ પદ્યછંદ—કુશલાઃ—કુશળ અને સ્વસ્થ અર્થે (લક્ષ્યમાં) દર્શન (ધ્યાન) વેષાં તે સ્વાર્થદર્શનાઃ—જેઓ પોતાના સ્વાર્થમાં—લક્ષ્યમાં—ધ્યાન આપી રહ્યા છે તે પુરૂષો. આત્મપ્રિયે इति मयि अन्धा—હું કે જે સર્વનો આત્મા અને પ્રિય છઉં તેમાંજ સાક્ષાત્ અહંતુકી (નિષ્કામ) ચાસી અવ્યવહિતા (ભેદરહિત) च अहंतुक्यव्यवहिता तां इति भक्ति-निष्काम અને ભેદરહિત ભક્તિ. યથા—યથાર્થ રીતે. કુર્વન્તિ—કરે છે.

સ્વભાવ છે, જીવ માત્રનો સ્વભાવ છે, જેટલી વખત ઇદ્રિયો ભક્તિમાં જોડાય, તેટલી વખત ઇદ્રિયો વિષયથી વિમુખ રહે. વસિષ્ઠ શ્રીરામને ઉત્તરકાંડમાં કહે છે કે—

[મોક્ષવાણી પાનુ ૭૦]

ચોપાદ—“સોઈ સર્વજ્ઞ તજ સોઈ પંડિત, સોઈ ગુણુજ વિજ્ઞાન અખંડિત;

દક્ષ સકલ લક્ષણુયુત સોઈ, જાકે પદસરોજ રતિ હોઈ.”

હે રામ ! અમારા મન પ્રમાણે તો-જેને આપના ચરણકમળમાં પ્રીતિ થાય, તે પુર-
પજ સર્વજ્ઞ, તે પુરપજ તત્ત્વને જાણનાર, તે પુરપજ પંડિત, તેજ ગુણુવાન. તેજ સંપૂર્ણ
વિજ્ઞાનને જાણનાર; એટલે તે પુરપજ તમામ લક્ષણુવાળો છે.

નિષ્કામ અને ભેદરહિત ભક્તિ—

નાહં વેદર્ને તપસા, ન જ્ઞાનેન ને ચેજ્યયા ॥

શક્ય एवं વિધો દ્રષ્ટું, દ્રષ્ટવાનસિ માં યથા ॥૫૩॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય, અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥૫૪॥

[ગીતા અ. ૧૧]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે-તેં માં વૈરાટસ્વરૂપ જોયું, પણ એવા રૂપે હું
વેદોથી, તપથી, જ્ઞાનથી, કે યજ્ઞથી જોઈ શકાતો નથી. [૫૩] હે પરંતપ ! હે અર્જુન !
અનન્ય ભક્તિથીજ હું એ પ્રમાણે દેખાયો. અનન્ય ભક્તિથીજ માં જ્ઞાન થાય, અનન્ય
ભક્તિથીજ મારે સાક્ષાત્કાર થાય. અને અનન્ય ભક્તિથીજ તત્ત્વથી [અંતઃકરણથી]
મારામાં પ્રવેશ થઈ શકે. [૫૩-૫૪]

ગૃહસ્થાશ્રમ અને નિષ્કામભક્તિ-આ એને ભેળા રહેવું બહુજ મુશ્કેલ છે. કારણકે
ગૃહસ્થાશ્રમ કામનાઓથી અને વિટંબણાઓથી ભરેલો છે. કાંઈ જોઈતું હોય ત્યારે જેમ
બાળક બાપ પાસે માગે, અને સ્ત્રી પતિ પાસે માગે, તેમ ભક્ત શ્રીહરિ પાસે માગે. દુઃખ
(વિટંબણા) દેખીને જેમ બાળક ગભરાય, અને રોતું રોતું બાપ પાસે જાય, તેમ વિટંબ-
ણાઓ દેખીને ભક્ત શ્રીહરિને સંભારે. કોપદીને કૌરવોએ સભામાં પીડી, ત્યારે તેણીએ
શ્રીહરિને સંભાર્યા. નરસીમહેતાને માંડળાક પળવવા લાગ્યો, ત્યારે મહેતાજીએ દ્વારકેશને સંભાર્યા.
કુંવરબાઈના મામેરા વખતે શ્રીહરિને સંભાર્યા. ભક્તોની આવી સ્થિતિ છે, તોપણ પ્રભુ
અંતર્યામી હોવાથી, ભક્તની આંતરભાવનાને ઓળખી શકે છે-ભક્તોએ નિષ્કામ થવા માટે
જેમ અને તેમ—

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ, ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી, યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥ [ગીતા અ. ૧૨]

અર્થ-જે સ્વૃદારહિત હોય, પવિત્ર, દક્ષ (ચતુર), પક્ષપાતરહિત, દુઃખોથી છુટેલો,
અને સર્વ આરંભોને છોડી બેઠેલો હોય, તે મને પ્રિય છે.

હવે આત્માનું સૌથી પ્રિયપાત્રું સૂચવે છે—

પ્રાણબુદ્ધિમનઃસ્વાત્મ-દારાપત્યધનાદયઃ ॥

યત્સંપર્કાત્પ્રિયા આસંસ્-તતઃ કો ન્વપરઃ પ્રિયઃ ॥૨૭॥

૨૭ પદ્યછંદ-પ્રાણાશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ મનશ્ચ સ્વાશ્ચ (સંબંધીઓ) આત્મા ચ (દેહ)
દારાશ્ચ અપત્યાનિ ચ (બાળગોપાળ) ધનાનિ ચ આદોનિ યેષાં ને-પ્રાણ, બુદ્ધિ,

અર્થ—પ્રાણુ, બુદ્ધિ, મન, સંબંધી, દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, અને ધનાદિક પદાર્થો, જેના સંબંધથી પ્રિય લાગે છે, તેથી—એટલે એવા હુંથી, કોણ બીજું વધારે બહાલું છે? કોઈ નહીં. (૨૭)

૨૭ વિવેચન—

બહાલામાં બહાલું ધન, પણ તે ધન સ્ત્રી પુત્રાદિકને માટે પ્રાણીને પુર વાપરવું પડે. ત્યારે ધનના કરતાં સ્ત્રી પુત્રાદિક બહાલા?—હા. સ્ત્રી પુત્રાદિકથી પ્રાણીને પોતાનો દેહ બહાલો. દેહ પણ બ્યારે રોગથી ઘેરાઈ જાય, ત્યારે પ્રાણી યાચના કરે છે કે—‘હું પ્રભુ! હવે આ દેહમાંથી મુક્ત કર’. દેહમાંથી મુક્ત થયા પછી છેવટે આત્મા રહ્યો, તે આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય. દેહમાં આત્મા હોય, ત્યાં સુધી જીવને સૌ પ્રિય લાગે. દેહમાંથી આત્મા ચાલ્યો, કે તેની સાથે પ્રિયપણું ચાલ્યું. આ તમામ આત્માઓનો જે નિયંત્રા છે, તેજ પરમાત્મા. તે અહીં શ્રીકૃષ્ણરૂપે વ્યક્ત થયા છે. આ કારણથી આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘એવા હુંથી બીજું કોણ વધારે બહાલું છે?—કોઈ નથી.’

ઉપર પ્રમાણે થોડામાં ઘણો બોધ કરીને, શ્રીકૃષ્ણ હવે તે વિપ્રપત્નીઓને પાછી વળવા ઉપદેશ કરે છે:—

તદ્યાત દેવયજનં, પતયો વો દ્વિજાતયઃ ॥

સ્વસત્રં પારયિષ્યન્તિ, યુષ્માભિર્ગૃહમેધિનઃ ॥૨૮॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘તમે મારા દર્શનથીજ કૃતાર્થ થઈ ગઈ છો—એટલે દર્શનરૂપ તમારું કાર્ય પૂરું થઈ ચૂક્યું છે. હવે તમે યજ્ઞ ભૂમિકામાં પાછાં જાઓ; કારણ કે તમે જશો ત્યારેજ, ગૃહસ્થાશ્રમવાળા તમારા પતિ, બ્રાહ્મણો, પોતાનો યજ્ઞ પુરો કરી શકશે. (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

સ્ત્રી અર્ધાગના છે—ધર્મપત્ની છે. ધર્મક્રિયાઓમાં પણ સાથે રહેનારી છે. લગ્ન એટલે માત્ર ‘જોડી દેવું’ એટલોજ અર્થ હિંદુઓના શાસ્ત્રમાં નથી. અરસપરસના આલોક અને પરલોક બેઉ સુધારે, તે સ્ત્રી પુરુષ. તેથી લગ્નનો મહિમા ઘણો છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનો મહિમા ઘણો છે. નાતરીયા નાતમાં પણ જે સ્ત્રિયો નાતરાં કરતી નથી, તેમનો ધર્મ પણ કાંઈક અલૌકિક હોય છે. પુત્રપુત્રીને પરણાવવા સ્ત્રીપુરુષ સાથે બેસીને ધર્મક્રિયાઓ કરે છે, તે કરતાં પણ આત્મિક કલ્યાણ માટે સ્ત્રી પુરુષ સાથે બેસીને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે, એ મોટા ભાગ્યની નિશાની સમજવી.

અપૂર્ણ,

મન, સંબંધી, દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનાદિક પદાર્થો. યસ્ય સંપર્કાત્ પ્રિયાઃ આસન્—જેના સંબંધથી પ્રિય લાગે છે તે. તતઃ इति મત્તઃ—એવા હું થી. નુ કઃ અપરઃ પ્રિયઃ—કોણ બીજું વધારે બહાલું છે?

૨૮ પદ્યછંદ—તત્—તમારું કાર્ય પૂરું થઈ રહ્યું હવે. દેવયજનં યાત—તમે યજ્ઞ ભૂમિકામાં જાઓ. યુષ્માભિઃ વઃ ગૃહમેધિનઃ દ્વિજાતયઃ પતયઃ—કારણકે, તમે જશો ત્યારે જ ગૃહસ્થાશ્રમવાળા તમારા પતિ બ્રાહ્મણો સ્વસત્રં પારયિષ્યન્તિ—પોતાનો યજ્ઞ પૂરો કરશે—પૂરો કરી શકશે.

ક્રમો નં ૧૦૯.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનછ ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

વૈશાક માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૪ થો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૩ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૮૬૪ પાનાથી ચાલુ]

વર્ણાશ્રમ અને પતીપત્નીના સંબંધ—શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણ પત્નીઓને વર્ણાશ્રમ ધર્મ તથા પતિપત્નીના સંબંધનું ભાન કરાવે છે. વર્ણાશ્રમને શિથિલ કરવા માટે અનેક ટુંકી બુદ્ધિવાળાં સ્ત્રી પુરૂષો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે; પણ તેને પરિણામે પતિપત્ની વચ્ચેનો દૈવી સંબંધ શિથિલ થતો જાય છે, તે રહસ્યને ઘણાંજ થોડાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજી શકે છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ—એમ ત્રણે આશ્રમને પોષણાદિથી ટકાવી રાખનાર ગૃહસ્થાશ્રમ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ—એટલે પતિપત્નીનો સંબંધ—પવિત્ર હશે, તોજ તેમનાં અન્નાદિક પવિત્ર હશે. તેમનાં અન્નાદિક પવિત્ર હશે, તોજ ઉપર જણાવેલાં ત્રણે આશ્રમો પવિત્ર રહી શકશે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓ ઉત્તમ હશે, તોજ ઉત્તમ બ્રહ્મચારીઓ, ઉત્તમ વાનપ્રસ્થો અને ઉત્તમ સન્યાસીઓ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. સ્નેહલગ્ન, વર્ણોત્તરલગ્ન અને એવાં બીજાં સનાતન વિરૂદ્ધ થએલાં સ્ત્રીપુરૂષોનાં લગ્ન ફટકીયા મોતીની માફક થોડો સમય ચળકે છે, અને પછી એક બીજા પ્રત્યે ઘણાંજ કંટાળાથી જીવન ગુજરે છે. એક તરફથી નાસ્તીકો પતિપત્નીના સંબંધને શિથિલ કરી રહ્યા છે, અને બીજી તરફથી—ગુરૂ બની એકેલા સ્વાર્થી સાધુઓ—સન્યાસીઓ, બ્રાહ્મણો અને લકતો—પણ કૃત્રીમ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરીને, પતિ-પત્નીઓના સંબંધને શિથિલ કરી રહ્યા છે. સ્વાર્થી ગુરૂઓની મીઠી મધુરી વચન જાળમાં, પુરૂષોનાં કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે ત્વરાથી ફસાય છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે સ્વાર્થી ગુરૂઓ, વૈરાગ્યને ખ્હાને સ્ત્રીઓને પતિથી વિમુખ કરે છે. વનમાં ફરનારી મૃગલીઓ કાઠને ધીરતી નથી; પણ સંગીતવાળો પારાધી સંગીતદ્વારા તેમને પોતા પ્રત્યે ખેંચે છે. હરણીઓ સંગી-

તમાં લલચાઈને પારાધી પાસે આવે છે. પારાધી લાગ જોઈને મૃગલીઓને ધાયલ કરે છે. તે પ્રમાણે સંસાર વગડામાં ફરતી સ્ત્રીઓ કોઈને ધીરતી નથી; પણ તેઓ ધર્મની સોનેરી જળમાં—મીઠાં મધુરાં વચનોમાં—પ્રસાદાદિની લાલચમાં—શાસ્ત્રોની મોટી મોટી આડંબરી વાતોમાં—ભગવાં અગર વાનપ્રસ્થાશ્રમના ડમાકમાં—ત્વરાથી ફસાય છે. પરિણામે સ્ત્રી-યોની વૃત્તિ દ્વિધા થાય છે. સ્ત્રીની વૃત્તિમાં પતિ અને સ્વાર્થી ગુરૂ—એ—પેસે છે. વૃત્તિમાં વ્યભિચાર પ્રવેશ કરે છે. પરિણામે પતિપત્નીનો પ્રેમ શિથીલ થાય છે. તેઓ પતિને પડયો મેલીને, ગુરૂને વધારે ચાહે છે. આવા સ્વાર્થી ગુરૂઓ વગર પરણ્યે, શિષ્યાઓના સ્વામી, પ્રભુ અગર ઇશ્વર બનીને બેસે છે. એટલે પોતે પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે કે નહીં, તેનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના, ‘સ્વામી’, ‘ઇશ્વર’ અગર ‘પ્રભુ’ એવા શબ્દોથી પોતાને સંબોધવાનું શિષ્યાઓને શીખવે છે. આ ઉધાર્ધએ સનાતન ધર્મને ફેલી ખાધો છે. ગામે ગામ આ રોગ ફેલાયો છે. સમજી પુરૂષો આ રોગથી ત્રાસીને, સ્ત્રીઓને ધર્મને બહાને જ્યાં ત્યાં ભટકવાની બંધી કરે છે. તે સંબંધમાં બહેનોને થોડી વાત કરીએ—

બહેનો ! યાદ રાખજો કે—તમે જ્યાં છો ત્યાંજ—તમારા સ્ત્રીત્વમાં—તમારું પોતાનું કલ્યાણ કરવાની તમને સંપૂર્ણ સગવડ છે. **સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ, પરધર્મો મયાવહઃ—** તમે તમારો પત્નીધર્મ તજીને, ધર્મને બહાને જ્યાં ત્યાં રજળવા શીખશો; તો પ્રભુ હાથમાં નહીં આવે, એ તો ફીક, પણ તમારા પોતાના પત્નીધર્મથી તમે બ્રષ્ટ થશો. સાક્ષાત્ નારાયણ અગર નારાયણના અંશરૂપ તમારો પતિજ તમારો **સ્વામી**, તમારો **પ્રભુ** અગર તમારો **ઇશ્વર** હોઈ શકે. તે સિવાય બીજા પુરૂષને સ્વામી, પ્રભુ અગર ઇશ્વર તરીકે સ્વિકારવો, એ પત્નીધર્મના કલંકરૂપ છે. જેમને તમે તન, મન અને ધન અર્પણ કરી શકો; તેજ તમારો સ્વામી, તેજ તમારો પ્રભુ, અગર ઇશ્વર બની શકે. જેણે તમને તન, મન અને ધન અર્પણ કર્યા છે; જે તમારાં સુખ માટે અનેક કષ્ટ વેડી રહ્યો છે; જે તમારી તપ્પીયત જરા બગડતાં તન મન અને ધન લઈને, તમારી સેવામાં ખડે પગે ઉભો રહે છે—એવો જે તમારો પતિ—તમારો પુણ્ય સેવક—તમારો પવિત્ર ઉપાસક—તેને તજીને, તમે બીજા પુરૂષને ‘સ્વામી’—‘પ્રભુ’ વિગેરે કહો, તે તમને ફીક જણાય છે ? આ વચનોથી શું તમે તમારી જીલને અપવિત્ર કરતા નથી ? આ વચનો તમારા પતિ સાથે વાપરીને, તમારી જીલને પવિત્ર કરો; અને તમારા સંસારને સુખરૂપ કરો. એક કુતરી પણ પોષણ કરનારને વફાદાર રહે છે, તો તમને જે પોતાનું સવસ્વ માને, તેનેજ તમે ઠગો ? તેનાથી છુપી રીતે તમારાં તન મન અને ધન, તમે ગુરૂને અર્પણ કરો; તે તમને વ્યાજબી લાગે છે ? [શું આ વિશ્વાસ-ઘાતનો ગુન્હો નથી ?] તન તો ગુરૂને અપાયજ નહીં. પતિને તન અરપણ કરો, અને ગુરૂને મન અરપણ કરો, તેથી પણ તમને (માનસીક) વ્યભિચારનો દોષ લાગે છે.

તાત્પર્ય—તમારાં તન મન અને ધન પતિનાં છે—તમારાં નથી. જે તમારું નથી, તે તમે બીજાને કેવી રીતે આપી શકો ? પતિ મરી જાય, તોપણ તે ત્રણેનો માલીક પતિ છે. તમારી વૃત્તિના પ્રદેશમાં, તમારા પતિ સિવાય બીજા કોઈપણ પુરૂષતત્ત્વ, ન હોવું જોઈએ. સાક્ષાત્ ઇશ્વરને પણ—કામણગારા શ્રીકૃષ્ણને પણ—તમારી વૃત્તિના પ્રદેશમાં આવવાનો અખત્યાર નથી; ત્યારે પરાત્ર લઈને જેમની વૃત્તિઓ ક્ષુદ્ર બની ગઈ હોય, ભેટ અગર દાન લઈને જેમનાં હાથ અને ચરણ કાળા થઈ ગયા હોય, પોતેજ નિર્માન મોહ થઈ શક્યા ન હોય, એટલે—

ગાડી વિના બહાર નીકળી શકતા નહોય, પધરામણી વિના પધારી શકતા ન હોય, એવા પામર ગુરૂઓ, તમારા સ્વામી-તમારા પ્રભુ-અગર તમારા ઇશ્વર-કેમ હોય શકે ? તમારી વૃત્તિમાં તેઓ કેવી રીતે આવી શકે ? પતિને તન, મન અને ધનથી સેવનારી સતીઓનાં નામ અમર છે; અને પતીને પડ્યો મેલીને, ગુરૂઓને તન મન અને ધનથી સેવનારી સ્ત્રીઓનાં નામ, જગત ઉપર ભારરૂપ છે. તન મન અને ધનથી ગુરૂને ભજતાં ઘણી સ્ત્રીઓ, ઉલટી પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોઈ બેઠી છે. તાત્પર્ય-પતિ એજ તમારો ગુરૂ છે.

સ્ત્રીઓએ જવુંજ નહીં—જે મંદિરે અગર જે ગુરૂદ્વારે બાવા, સાધુ, ભક્ત અગર બ્રાહ્મણગુરૂની સાથે, પરણેલી સ્ત્રી ન હોય, એટલે ગમે તે પરભારી સ્ત્રી સાથે, ગુરૂ મહારાજ મહાલતા હોય, તે મંદિરે તમારે કદિ જવું નહીં. કારણ કે સુકાં પાંદડાં ખાઈને રહેનારા વિશ્વામિત્રે અને પરાશર જેવા સમર્થોએ પણ, પોતાના અનુભવથી, પરદારા સાથેનો નિવાસ ભયંકર સૂચ્યો છે.

જે મંદિરે અગર જે ગુરૂદ્વારે માત્ર જ્ઞાનની વાતજ થતી હોય; પણ સ્ત્રી પુરૂષોનો વિવેક ન હોય, ત્યાં તમારે કદિ જવું નહીં. જે મંદિરે અગર જે ગુરૂદ્વારે ‘અમને ઝટ ગુરૂ કરો, અમારા જેવા નહીં મળે, અમારી કંઠી ઝટ ખાંધો, અમારે ત્યાં દિક્ષા લ્યો.’ વિગેરે વચનોથી, આપણને ઘેટાં-ગાડર બનાવવા પ્રયત્ન થતો હોય, ત્યાં તમારે કદિ જવું નહીં. કારણ કે ત્યાં જરા પણ ગુરૂત્વ નથી. સાર એ છે કે—

દોહરો—ઠાઠમાઠ એ ઠગડી રીતિ, આઠો યામ રખે આચાર;

બગડી માફક તાક ન ચૂકે, ઉનપર રીજે ક્યું કીરતાર ?

સનાતન ધર્મમાં પાખંડનું પૂર ચડ્યું છે. તેથી દેવમંદિરે અગર કથા વાર્તામાં જવાનું તમને મન થાય, તો પતિ અગર વડીલની સાથે જવું. એકલા જવું નહીં. યાદ રાખવું કે—**હડીયો કાઢે હરિ નહીં મળે.** ઉપર જણાવેલા દોષથી જેઓશ્રી મુક્ત હોય, એવા એક બે ગુરૂ હશે. બાકી કચરો ઘણો છે, તેમનાથી દૂર રહેવું.

ગુરૂ વિના જ્ઞાન કેમ મળે ?—ગુરૂ વિના નુગરા ન ગણાઈએ ?—પતીને અન્યથા ભાવે ભજનારી સ્ત્રીને આવી શંકા કરવાની જરાએ જરૂર નથી. શાસ્ત્રાનુસાર તમારાં લગ્ન થયાં, ત્યારથીજ તમારા ગુરૂ તમને મળી ચૂક્યા છે. તમે સમજણની આંખ ઉઘાડીને જોતાં નથી, તેથી તમને તે દેખાતું નથી. ‘વર’ શબ્દનો અર્થ ‘સાચો ગુરૂ’ આલોક અને પરલોકના સાધનમાં દોરનાર, ‘પતિ’ શબ્દનો અર્થ ‘સાચો રક્ષક.’ ‘સ્વામીન’ શબ્દનો અર્થ ‘સાચો માલીક.’ અને ‘ભર્તા’ શબ્દનો અર્થ ‘સાચો પોશક.’ ‘પ્રભુ’ શબ્દનો અર્થ સમર્થ, નિયંતા. તમે જરા વાંકાચુંકા ચાલો, તો બે લાત મારીને તમને સીધા બનાવી દે, તમને ઘર બહાર પણ કાઢી મૂકે, તે તમારો પ્રભુ. તમે સીધા ચાલો તો તમને પુષ્પે વધાવે. આ સત્તા ગુરૂને નથી, માટે પતિજ તમારો પ્રભુ. લક્ષ્મીયાથી સુદૃઢ થએલા આ તમામ શબ્દો, પરમાત્માએ સ્વિકારેલા છે, એટલુંજ નહીં, પણ રાજસત્તાએ તે શબ્દોને મજબૂત ટેકો આપ્યો છે. ગમે એવા મોટા-પણ પાખંડીઓ-ગુરૂઓને રાજસત્તા ઉખેડી નાંખે છે, આ લોકની અને પરલોકની સત્તા, જે પુરૂષને તમારો સ્વામીન-પ્રભુ-અગર ગુરૂ-સ્વિકારે છે, તેને તજીને તમે અન્યને કાં ભજો ? તાત્પર્ય-પતિ એજ તમારો ગુરૂ છે. પતિ તમારી સદા સાથે રહે છે, અને વાંક આવે ત્યારે તમને લડે છે; છતાં તમે તેમાં અણગમો ન કરો, અને તે દોષને તમે ગાંઠે ન

ખાંધો, એજ તમારૂં સાચું તપ છે. તેમની છાયામાં રહીને નિર્ભયતાથી અને નિર્મળતાથી, જ્ઞાનની બે પાંચ વાતો સાંભળજો. યાદ રાખજો કે—બે પાંચ વાતોમાં જે કંઈ છે, તે ઘણી વાતોમાં નથી.

કદિ તમને ગુરુ કરવાનું મન થાય; તો આઘશંકરાચાર્ય, જેવા મહાન પુરુષોમાંથી ગમે તે એક, જેમનો દેહ અત્યારે હૈયાત ન હોય, એવા સંતને, તમારા પતિની સંપૂર્ણ સંમતિથી ગુરુ કરજો. આ ગુરુની છબી સામે રાખીને તેઓશ્રીએ લખેલા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરજો. બીલે દ્રોણાચાર્યની માટીની મૂર્તિ બનાવીને, ધનુર્વિદ્યામાં નિપૂણતા મેળવી હતી. શું તમે તે બીલથી કમ છો? ભાવનામાં ઘણું બળ છે.

પતિપત્ની વચ્ચે તો વિષય સુખ મુખ્ય છે, તેથી મુક્તિ કેમ થાય?—તે શંકાના સમાધાનમાં સાંભળો—પતિપત્ની વચ્ચેનું વિષયસુખ પવિત્ર વિષયસુખ છે. સાક્ષાત્ ઇશ્વરે રામકૃષ્ણાદિ અવતાર લઈને, પતિપત્નીના વિષયસુખને પવિત્ર ગણ્યું છે. પ્રથમ લૌકીક પ્રેમને નિર્મળ કરો. પતિ સિવાય કોઈ દેકાણે વૃત્તિને જતી અટકાવો. પતિની આજ્ઞાનું રાજીખુશીથી પાલન કરવું, એજ જીંદગીનું સાર્થક સમજો. પતિના સુખને માટે મહાન વૈરાગ્યનું સેવન કરો. આ ત્રણે સાધનો જેમ જેમ સુદૃઢ થતાં જશે; તેમ તેમ તેમાંથી અલૌકીક ભાવના પ્રગટતી જશે. આ ભાવના તમને [અને તમારા ગમે એવા પતિને પણ] મોક્ષના સાધનરૂપ થઈ પડશે. કદિ આ કાર્ય આ અવતારે નહીં બની શકે, તો બીજે અવતારે ચોક્કસ બનશે. પતિ પ્રત્યે નિર્મળ વૃત્તિ રાખીને પતિને સેવવો, તે કોઈ સાધારણ તપ નથી; પણ અસાધારણ તપ છે. જે સાચું છે તે તમને ખોટું દેખાય છે, અને જે ખોટું છે તે સાચું દેખાય છે. જ્યાં મોહ કરવા જેવું છે, જ્યાં સાચા દીલે માણવા જેવું છે, જ્યાં તમે શોભો એવું છે; ત્યાં તમને કંટાળો આવે છે; અને જ્યાં કદિ મોહ કરવા જેવું નથી; જ્યાં મોહ કરવાથી ભયંકર પાપ થાય છે, ઇશ્વર પણ કોપે છે, ત્યાં તમને અનાયાસે મોહ થાય છે, એ તમારાં પાપ છે, એમ નક્કી જાણજો. પાછા વળી જાઓ, તો હજી ફીક છે.

તમારા દુઃખનું કારણ તમે પોતેજ છો. જ્યાંસુધી પુરુષ પાસે સાઈ તન અને સાઈ ધન હોય છે, ત્યાંસુધીજ વેશ્યાઓ તે પુરુષને ચાહે છે. તેમ જ્યાંસુધી તમારી પાસે સુંદર તન અને ધન હોય છે, ત્યાંસુધીજ તમને સ્વાર્થી ગુરુઓ ચાહે છે. ગરીબ ડોશીઓને કોઈ ગુરુ ચાહતો નથી. આવી વાત સ્પષ્ટ છે, છતાં તમે તમારા પતિના કરતાં ગુરુને વધારે ચાહો છો. તમને ખોટામાં ત્વરાથી પ્રેમ થાય છે. ઘણીનું રજ્યું ખાઓ, અને પરપુરુષને ચાહો, એ કેવું ભયંકર પાપ છે? તમે પતિને તન આપતા હશો, પણ મનથી ગુરુને ચાહતા હશો. પરિણામે પતિ પણ તમને મનથી ચાહશે નહીં, અને તમારો સંસાર દુઃખમય થઈ પડશે તમારી પ્રજા પણ તમારા કંકાસમાં શેકાઈ જશે. સંબંધીઓ તમારી ગમે એવી મશ્કરી કરશે. તમારી પાસે સેવાનો ભાવ છે. જે ભાવથી તમે ગુરુને સેવો છો, તેજ ભાવથી—તેટલીજ નમ્રતાથી—અને તેટલીજ નિર્મળતાથી, તમે પતિને સેવો, એ મારી પ્રાર્થના છે. આ વર્તન તમારા સુખનો સૂર્ય છે. આ વર્તનની પાછળ સાક્ષાત્ નારાયણ ઉભા છે.

ગૃહ: (સ્ત્રીઓ સાથે) **મેઘંતે (રહે છે તે) इति ગૃહમેધિન:**—ગૃહસ્થાશ્રમીઓ. ગૃહસ્થાશ્રમી દિગ્ગતીઓને સ્ત્રીઓ ધર્મના સાધનરૂપ છે, તેથી તે સ્ત્રીઓ ‘સદ્ધર્મચારિણી’ કહેવાય છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણે આ સ્ત્રીઓને જરા વાર પણ રોકી નહીં.

‘યद्यપિ અહં આત્મા તથાપિ વહિઃ રમણે બુદ્ધિઃ અન્યથા મવિચ્ચતિ’ એમ શ્રીકૃષ્ણે દ્વિજપતિઓને કહ્યું. [સુખોદિની] સાર એ છે કે શ્રીકૃષ્ણે તે સ્ત્રીઓને કહ્યું કે ‘હું આત્મા છઉં તોપણ બહાર રમણ કરવાથી તમારી બુદ્ધિ દ્વિધા થશે.’

સ્ત્રીતત્ત્વમાં પણ બ્રાહ્મણ પત્નીઓ ધર્મનું મહાન અંગ છે. પોતે પતિવ્રતાના ધર્મો પાળીને અન્ય વર્ણની સ્ત્રીઓને પોતાની રહેણી કરણીથી સન્માર્ગે દોરવાનું કાર્ય, બ્રાહ્મણ પત્નીઓનું છે. બ્રાહ્મણ પત્નીઓએ પોતાના પતિ સિવાય કોઈ અન્યને ગુરુ કરવો નહીં. ખાસ કામ વિના જ્યાં ત્યાં મંદિરોમાં અને કથાવાર્તાઓમાં જવું નહીં. અન્યવર્ણની સ્ત્રીઓને જરૂર પડે ત્યારે આવી બ્રાહ્મણપત્નીઓ પાસે જવું. યાદ રાખવું કે-કામી રાખવું કે-કદિ ચૂકી જવું નહીં કે-સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં અને પુરૂષને પરદારામાં અનાયાસે મોહ થાય છે. ગુરૂમાં મોહ થાય તે ધર્મમોહ છે. આ મોહ જીવને જનમની ખાડીમાં ફેંકી દેનાર છે. તેથી અચવા માટે જે પ્રયત્ન થાય, તેજ મહાન ધર્મરક્ષા સમજવી. છેવટમાં એમ પણ કહી દઉં કે-એક લાખે એકાદ બે રૂડા સંત હશે, બાકી તો આ સંતો અને આ ગુરૂઓ કસિયુગના છે. વન મૂકીને શહેરમાં રહેવા આવ્યા છે. વઢકલ-કંગોટી-તજીને સુંદર મલમલનાં વસ્ત્રો પહેરે છે. ઘર તજીને ઘર (મઠ) બાંધી બેસા છે. પરણેલી એક સ્ત્રીને તજીને, અનેક શિષ્યાઓ સાથે રહે છે. ક્ષણકાલિ તજીને મીઠાન્ન જમે છે. સંસારીઓના કરતાં વધારે એશારામ ભોગવે છે; અને આપ સર્વે સ્ત્રીઓ છો-અજવાળા તો પણ રાત્રી છો. અજ્ઞાન અને મોહરૂપી તમારા કદા શત્રુઓ, તમને ઉથલાવી નાંખવા તમારી સાથેજ વસે છે; માટે આ બાબતમાં સાવધાન રહેજો.

શ્રીકૃષ્ણે વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ પત્નીઓને ઘેર જવા આજ્ઞા કરી, તેના જવાબમાં તે સ્ત્રીઓ કહે છે કે—

વસંતતિલકા—

मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं, सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ॥
प्राप्ता वयं तुलसीदाम पदावसृष्टं, कैशर्निबोदुमतिलङ्घ्य समस्तबन्धून् ॥२९॥
गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा, न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ॥
तस्माद्भवत्पदयोः पतितात्मनां नो, नान्या भवेद्भतिररिंदम तद्विधेहि ॥३०॥

૨૯ પદ્યછંદ—હે વિભો!—હે પ્રભુ! તારા નૃશંસ ગદિતું—એવાં કઠોર વચનો કહેવાં તે ભવાન મા અર્હતિ—આપને ઘટતું નથી. નિગમ સત્યં કુરુષ્વ—ભગવાનને પામેલો પાછો ફરે નહીં એવું જે વેદનું વાક્ય છે તેને સત્ય કરો. સમસ્ત બંધૂન્ અતિલંઘ્ય—સમસ્ત સંબંધીઓની ઉપરવટ થઈને પદા અવસૃષ્ટં (ફેંકેલી) ચરણથી ફેંકેલી. તુલસીદામ—તુલસીની માળાને. કેશૈઃ નિબોદુમ્ મસ્તકથી ધારણ કરવા માટે તથા પાદમૂલં વયં પ્રાપ્તાઃ—અમે આપને શરણે આવી છઇએ.

૩૦ પદ્યછંદ—પતયઃ પિતરૌ સુતાઃ—પતિઓ માતા પિતા પુત્રો. ભ્રાતૃબંધુસુહૃદઃ—ભાઈઓ બંધુઓ અને સ્નેહીઓ. વા અને નઃ ન ગૃહ્ણન્તિ—અમારો સ્વિકાર કરશે નહીં. ચ કુત એવ અન્યે—ત્યારે બીજાઓ તો અમારો અંગીકાર કેવી રીતે કરે? તસ્માત્—તેથી.

અર્થ—બ્રાહ્મણપત્નીઓ કહે તે કે—“ હે પ્રભુ ! આપે આવું કંઈ વચન કહેવું ઘટતું નથી. ‘ભગવાનને પામેલો પાછો ફરે નહીં,’ એવું જે વેદનું વાક્ય છે, તેને આપ સત્ય કરો. કારણ કે—સમસ્ત સંબંધીઓની ઉપરવટ થઇને, આપના ચરણથી ફેંકેલી તુલસીમાળાને અમારા મુસ્તકથી ધારણ કરવા માટે, અમે આપને શરણે આવેલી છઈએ. (૨૯) પતિઓ, માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ, બંધુઓ અને સ્નેહિઓ, હવે અમારો સ્વિકાર કરશે નહીં. એટલે અમને ઘરમાં પેસવા દેશે નહીં. ત્યારે બીજાઓ તો અમારો સ્વિકાર કેવી રીતે કરે ? નહીં જ કરે. તેથી અમે કે જેઓ આપના ચરણમાં પડેલી છઈએ, તેમની હે કામદેવને દમન કરનાર !—અગર હે જીવની સકલ કામનાઓનો નાશ કરનાર ! બીજી કાંઈ પણ ગતિ ન થવી જોઈએ. એટલે અમે આપની દાસી જ થઈએ, એમ આપ કરો. (૩૦)

૨૯-૩૦ વિવેચન—

નૃશંસં ગદિતું—‘તમારે ઘર જાઓ’ એ વાક્યરૂપી કુરવચન કહેવું તે.—બ્રહ્માઓની વચ્ચે ‘આવો’ શબ્દ બ્રહ્મા લાગે, અને ‘જાઓ’ શબ્દ કડવો ઝેર જેવો લાગે. ‘આવો’ શબ્દ સંયોગ સૂચવે, ‘જાઓ’ શબ્દ વિયોગ સૂચવે. સંસારરૂપી દાવાશ્રિમાંથી નીકળવાને, સંસારમાં પાછા ફેંકી દેવા, તે કુરતા ગણાય. તેથી ‘તમે તમારે ઘર જાઓ’ એ શબ્દ વીપ્રપત્નીઓને ગમ્યા નહીં. વળી—

યોપાધ—સરિતા જલ જલનીધિમેં જાઇ, હોઇ અચલ જમિ જીવ હરિપાઇ.

સમુદ્રમાં ગએલી નદી કદિ પાછી વળતી નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામાં બોલ્યા છે કે—‘મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિચિન્તે મને પામેલો સંસારમાં પાછો ફરતો નથી. આ વાક્યોને સત્ય કરવા માટે બ્રાહ્મણપત્નીઓ પ્રાર્થના કરે છે.

તમામ સંબંધીઓનો ત્યાગ—સંબંધીઓનો ત્યાગ એટલે તેઓમાં થએલા રાગનો ત્યાગ. રાગનો ત્યાગ પણ પક્વદશામાં—જ્ઞાનદશામાં—થાય, તેજ રાગત્યાગ ગણાય. શ્રીરામ તે સંબંધમાં વિભીષણને કહે છે કે—

યોપાધ—જનની જનક બંધુ સુત દારા, તનધન જીવન સુહૃદ પરિવારા;

સખકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમપદ મનહીં બાંધી બટિ દોરી.

સમદર્શી ઇચ્છા કષ્ટ નાંહિ, હર્ષ શોક ભય નહીં મનમાંહી.

અસ સન્નજન મમ ઉર અસ કૈસે, લોભી હૃદય અસત ધન જૈસે;

તમ સરિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરૌં દેહ નહીં આન નિહોરે—

[જહેનોએ આવી કથા બહુજ સંભાળથી સાંભળવી. પ્રભુ મળે તો તમે સર્વનો ત્યાગ કરજો, બાકી પ્રભુ બની બેઠેલા કલિયુગના કંગાલો (સ્વાર્થી ગુરુઓ) માટે આમ મર્યાદાનો ભંગ

મવતં: પ્રપદ્યો:—આપના ચરણમાં. પતિતઃ આત્મા (દેહ) યાતાં તાઃ તાતાં ઇતિ નઃ—પડેલી છઈએ તેમની. અરિદમ્ !—હે કામદેવને દમન કરનાર ! અન્યાઃ ગતિ નઃ મવેત્ બીજી કાંઈ ગતિ ન થાય. તત્ત્વ વિચેદિ—તે આપ જાણો એટલે અમને આપની દાસી જ કરો.

કરશે, તો ચડવાને બદલે પડી જશે. યાદ રાખજો કે, તે કંગાલોને તમારા કરતાં કોઈ સારી શિખ્યાઓ જડી આવશે, તો તેઓ તમને તુરત પડી મેલશે. પછી તમે ક્યાં જશો ?

‘તુલસીની માળાને કેશવડે ધારણ કરવી,’ એટલે ‘આપના ચરણમાં અર્પાએલી, તુલસી, અમે અમારે મસ્તકે ચડાવીશું.’ એટલે ‘અમે નિર્મળ બાવે આપની સેવા કરીશું.’

રામાવતારમાં આવો હડીલો પ્રેમી ભક્ત કોણ હતો ?—અંગદ. અંગદ સંબંધી સાંભળો. સૌ કપીને વિદાયકરવા વખતે, શ્રીરામ બોલ્યા કે—[જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૧૦૯]

દોહરો—અબ્બ ગૃહ જાહુ સખા સખ, ભજહુ મોહી દદ નેમ;

સદા સવગત સર્વહિત, જનિ કરહુ અતિ પ્રેમ. સીયાવર૦

આ શબ્દો સાંભળીને સુગ્રીવાદિ કપીઓને ઘર યાદ આવ્યું, તોપણ પ્રભુથી છૂટા પડવું પડશે, એવી ચિંતામાં તેઓ પ્રભુ સામે એકી નજરે જોઈ રહ્યા. પ્રભુએ જ્ઞાનની વાતો કરીને, તેમને સમજાવ્યા. સૌ સમજ્યા, પણ અંગદ સમજ્યો નહીં. પ્રભુ સૌને પહેરામણી આપવા લાગ્યા, પણ અંગદનો ભાવ સમજી, પ્રભુ પ્રથમ તેની પાસે જઈ શક્યા નહીં.

ચોપાઈ—‘અંગદ બેઠી રહે નહિં ડોલે, પ્રીતિ જનિ પ્રભુ તાહિ ન બોલે.’

પ્રભુએ પ્રથમ સૌને પહેરામણી આપી. છેવટે અંગદનો વારો આવ્યો.

દોહરો—તબ્બ અંગદ ઉઠી નાથ શીર, સજલ નયન કરજોરી;

અતિ વિનિત બોલે વચન, મનહુ પ્રેમરસ બોરી. સીયાવર૦

[પ્રેમરસમાં બોલેલા અંગદના વચનો કેવાં છે, તે ભાવથી સાંભળો. આસપાસ જુઓ, કોઈ ઉધતા તો નથીને ? બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. દ્વારકાંધીશકી શય. ડાકોરનાથકી જય. હર હર મહાદેવ હર.]

ચોપાઈ—સુનુ સર્વસ કૃપા સુખસિંધો ! દીન દયાકર આરતબંધો;

મરતીવાર નાથ મોહી વાલી, ગયો તુહારે કોછે ઘાલી;

અશરણ શરણ બિરદ સંભારી, મોહિ જનિ તજહુ ભક્તભયહારિ.

મોરે પ્રભુ ! તુમ ગુર પિતુ માતા, જાઉં કહાં તજ પદજલજતા ?

તુમહિ બિચાર કરહુ નરનારા, પ્રભુ તજ ભવન કાજ મમ કાહા ?

બાલક અબુધ જન બલહીના, રાખહુ શરણ જનિ જન દીના.

નીચ ટહેલ ગૃહકી સખ કરિહૌં, પદપંકજ વિલોકી ભવ તરીહૌં.

અસ કહી ચરણપરે પ્રભુ પાહીં, અબ્બ જનિ નાથ કહહુ ગૃહ જાહી.

દોહરો—અંગદ બચન બિનિત સુન, રઘુપતિ કરણાસિવ;

પ્રભુ ઉદાય ઉર લાયઉ, સજલ નયન રાજવ. સીયાવર.

પ્રેમમાં રામ હાર્યા, અને અંગદ જીત્યો. શ્રીરામે અંગદને માંડમાંડ રવાના કર્યો. તે પ્રમાણે પ્રેમમાં વિપ્રપત્નીઓ જીતી, અને શ્રીકૃષ્ણ હાર્યા.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેમને કેવી રીતે સમજાવે છે, તે ભાવથી સાંભળો—

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

પતયો નાભ્યસૂયેરન્, પિતૃભ્રાતૃસુતાદયઃ ॥

લોકાશ્ચ યે મયોપેતા, દેવા અપ્યનુમન્વતે ॥૩૧॥

૩૧-૩૨ પદચ્છેદ-—મયા ઉપેતા-મારાથી પેરાએલા. પતયઃ-તમારા પતિઓ. પિતૃ-ભ્રાતૃસુતાદયઃ-પિતા, ભાઈ, અને પુત્રાદિક. ન અભ્યસૂયેરન્-તમારો વાંક કાઢશે નહીં-

ન પ્રીતયેऽનુરાગાય, શક્તસક્તો નૃણામિહ ॥

તન્મનો મયિ યુજાના, અચિરઽમ્વાપ્સ્યથ ॥૩૨॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘મારાથી પ્રેરાએલા તમારા પતિઓ, પિતા, ભાઈ, અને પુત્રાદિક તમારામાં દોષ દેખશે નહીં. (દેવોને પ્રત્યક્ષ કરીને કહે છે કે:-) મારાથી પ્રત્યક્ષ કરાએલા આ દેવો પણ તમને સંમતિ આપે છે. (૩૧) આ સંસારમાં મનુષ્યોનો અરસપરસ અંગસંગ પ્રીતિને માટે અગર સ્નેહની વૃદ્ધિ માટે હોતો નથી. એટલે અંગસંગથી પ્રીતિ અગર સ્નેહ વધતો નથી. તમે મારામાં મન જોડી રાખશો, તો તમે થોડા વખતમાં મને પામશો.(૩૨) ૩૧-૩૨ વિવેચન—

ત્યાં દેવોને પ્રત્યક્ષ દેખાડીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની પ્રભુતાનું ભાન કરાવ્યું. એટલે ‘પતિ વિગેરે સંબંધીઓથી તમને કોઈ પણ પ્રકારનો લય નહીં થાય,’ એવી ખાત્રી સ્ત્રીઓને કરાવી.

અંગસંગ—આ શબ્દ જીવને તર્ક વિકર્ક કરાવે એવો છે. માટે તેનો ખુલાસો સાંભળો.

અંગસંગના બે અર્થ—(૧) પાસે રહેવું તે. અને (૨) રતિસુખ. દિવ્યપત્નીઓએ લગવાનના રતિસુખની માગણી કરી નથી, પણ લગવાનની પાસે રહેવાની માગણી કરી છે; છતાં કોઈ કોઈ ટીકાકરોએ અંગસંગ શબ્દનો અર્થ ‘રતિસુખ’ કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની માગણી પણ તેઓ કરે છે. ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની માગણી કરવી, તેનો અર્થ—‘ચરણકમળમાં દાસ થઈને રહેવું.’ જેમના ઘરમાં હજી શાસ્ત્રો સજીવન છે, જેમના ઘરમાં શાસ્ત્રોનાં અધ્યયન થયાં કરે છે. જે સ્ત્રીઓ પતિની સાથે બેસીને અમિહોત્રાદિ અનેક ધર્મક્રીયાઓ કર્યા કરે છે. જેમના પતિઓ, પુત્રો અને પુત્રીઓ ઉત્તમ સંસ્કારી હોય છે, જે સ્ત્રી પતિવ્રતાના ધર્મ પાળીને, અન્ય સ્ત્રીઓને તે ધર્મ પાળવાનું શીખવે છે—એવી સંસ્કારી બ્રાહ્મણપત્નીઓ, શ્રીકૃષ્ણનુત્ત્વમાં લલચ્યાય ખરી. પણ વિષયસુખમાં લલચ્યાય નહીં.

તાત્પર્ય—દિવ્યપત્નીઓ ઉત્તમ સંસ્કારી છે, અને વિષયના ક્ષુદ્ર સુખમાં લલચ્યાણી નથી. તેઓ સૌની ઉપરવટ થઈને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી હતી, તેથી ઘેર પાછાં જતાં તેમને અનેક વિચાર થતા હતા. તે કારણ પણ શ્રીકૃષ્ણની પાસે રહી જવામાં ટેકાફાપ હતું. શ્રીકૃષ્ણે તેમને પાસે કેમ ન રાખી?—તેનું કારણ એ છે કે—દિવ્યેની નિત્યનૈમિત્તિક ક્રીયાઓ સ્ત્રીઓ સાથે હોય, તોજ સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકે. ક્રીયાઓ અટકે, તો ધર્મનો પ્રવાહ અટકી જાય. પતિ અને પત્નીઓ વિખુટાં રહે, તો લયંકર ગેરવ્યવસ્થા થઈ જાય.

આ સંબંધમાં શ્રીમદ્ જીવગોસ્વામી વૈષ્ણવતોષણી નામની ટીકામાં કહે છે કે—‘તટસ્થ અને લીલાંતઃપતિનઃ એમ બે પ્રકારના કૃષ્ણ ભક્તો હતા. ગોપોને અને ગોપી-

તમારામાં દોષ દેખશે નહીં. મયા ઉપેતાઃ ચે લોકાઃ દેવાઃ અપિ—મારાથી પ્રેરાએલા પ્રત્યક્ષ કરાએલા આ લોકપાળ દેવો પણ અનુમન્વતે—તમને સંમતી આપે છે. હૃદ—આ સંસારમાં. નૃણાં અંગસંગઃ—મનુષ્યોનો અંગસંગ. ન પ્રીતયે ન અનુરાગાય હિ—પ્રીતિને માટે અગર સ્નેહની વૃદ્ધિને માટે હોતો નથી. તતઃ મયિ મનઃ યુજાનાઃ—તેથી મારામાં મન જોડી રાખીને. અચિરાત્ મામ્ અવાપ્સ્યથ—થોડા વખતમાં તમે મને પામશો.

ઓને શ્રીકૃષ્ણે લીલામાં લાલ લેવરાવ્યો, માટે તેઓ લીલાંતઃપતિનઃ ભક્તો ગણાય, અને બ્રાહ્મણપત્નીઓને ધર્મર્મ્યાદનો ઉપદેશ કરીને, તટસ્થ રાખી. શ્રીકૃષ્ણે તેમને એમ પણ કહી દીધું કે-‘**इह ब्राह्मणजन्मनि युष्माभिः ममांगसंगः युष्मद् उद्दिष्टदास्यमय सानिध्यं नृणां-जीवमात्राणां, प्रीतये-सुखमात्राय न भवेत्**’-‘આ સંસારમાં બ્રાહ્મણ જન્મમાં તમે મારો અંગસંગ (એટલે મારી સાનિધ્ય રહેવાનું) અને મારું દાસપણું માગશો, તો સકલ પ્રાણી માત્રનું અકલ્યાણ થશે. તાત્પર્ય-તમારે તો તમારા પતિના સંગ-માંજ રહેવું જોઈએ, અને તેમનીજ સેવા કરવી જોઈએ. પતિ સિવાયના અન્ય સ્થળમાં રહેવાનો અને પતિ સિવાય બીજા કોઈની (મારી પણ) સેવા કરવાનો તમારો ધર્મ નથી. તાત્પર્ય-તમારી વૃત્તિમાં તમારા પતિ સિવાય કોઈ અન્ય પુરુષતત્ત્વ ન હોવું જોઈએ.’

આ સંબંધમાં શ્રી વલ્લભ મહા પ્રભુજી કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણ પત્નીઓને સૂચવ્યું કે-‘**ननु स्त्रियः भवत्यः कामयुक्ताः तथा सति अनुचितं लोकशास्त्रावतारविरुद्धं कथं अहं कुर्याम् अतः व्याघुट्यगमनं एव उचितं**’-‘તમે સ્ત્રિયો છો અને કદિ મારી કામનાવાળી હો, તો પણ લોક, શાસ્ત્ર અને અવતાર વિરુદ્ધ કર્મ હું કેવી રીતે કરી શકું? માટે તમે તમારે ઘેર જાઓ. પતિના સંગમાં રહો અને પતિની સેવા કરો.’

આ અધ્યાયના ૪૧મા શ્લોકની વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી કૃત સારાર્થદર્શની ટીકામાં તેઓ-શ્રી કહે છે કે-‘**ननु स्त्रीणां पत्युः इतरस्मिन् भावः अनुचितः तत्र आह-जगद्-गुरौ यदारोपादेव पत्यौ स्त्रीणां गुह्यत्वं विहितं साक्षाद्-भूते तस्मिन् बलु को विचारः इति भावः ।**’ ભાવાર્થ-દ્વિજપત્નીઓ શ્રીકૃષ્ણને જોઈને વિદ્વળ થઈ ગઈ. તે સંબંધમાં કહે છે કે-‘સ્ત્રીઓને પતિ સિવાય અન્ય પુરુષમાં કદિ ભાવ થવો ન જોઈએ, અને થાય તો તે ગેરવ્યાજબી ગણાય; અહીં પતિમાં જે ગુહ્ય અગર ઇશ્વરપણું સ્ત્રીએ આરોપ્યું છે, તે સાક્ષાત્ ઇશ્વરનું છે. સાક્ષાત્ ઇશ્વર ન્યારે પોતે સ્ત્રીને મળી આવે, ત્યારે સ્ત્રી પતિમાં આરોપેલું ઇશ્વરપણું સાક્ષાત્ ઇશ્વરમાં આરોપે, તેમાં સ્ત્રીનો કોઈપણ પ્રકારનો દોષ ગણાય નહીં.’

જેનેને કહી દઈએ કે-તમને સાક્ષાત્ ઇશ્વર મળે, ત્યારે આમ કરજો; પણ સ્વાર્થી સાધુસંત અગર ગુરુ દેખીને જ્યાં ત્યાં પેમલાં થશે નહીં. તાત્પર્ય-પતિમાંથી તમારા ભાવને જરા પણ ખસેડશો નહીં. તમે તમારા સતીધર્મથી, ઇશ્વરને વશ કરશો એટલુંજ નહીં, પણ (કદિ પ્રાપ્ત થએલા) પતિ પતિઓનો પણ, તમે ઉદ્ધાર કરી શકશો. ખીલડાથી જે દાણો ખસે તે ઘંટીના બે પડીયામાં દળાઈ જાય, તેમ જે સ્ત્રી પતિથી વિમુખ થાય, તે સ્ત્રી પોતાનો આ લોક અને પરલોક બગાડી નાંખે.

શ્રીશુકદેવજીકૃત સિદ્ધાંતપ્રદીપ નામની ટીકા કહે છે કે-‘**नृणां अंगसंगः** (શરીરની પ્રાપ્તિ.) **प्रीतयेन** (તે સુતદારાદિ સુખદુઃખો માટે નથી-પણ) **मयि अनुरागाय** (મારામાં પ્રીતિ કરવા માટે છે. **ततः** (તેથી) **मयि मनः गुंजानाः** (મારામાં મનને જોડી રાખીને) **अचिरात् माम् अवाप्स्यथ** (પામીશ).’ તાત્પર્ય-અંગ એટલે શરીર અને સંગ એટલે પ્રાપ્તિ. અંગસંગ એટલે દેહની પ્રાપ્તિ.

શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને અંગસંગ આપીને રમાડી, અને બ્રાહ્મણપત્નીઓનો સ્પર્શ પણ ન કર્યો. ક્ષત્રિયો પણ બ્રાહ્મણ કન્યાનો સ્વિકાર કરી શકતા નહીં. અત્યારે કેટલાએક ધન-

વાનો બ્રાહ્મણ પત્નીઓને રસોઇ વિગેરે કાર્યમાં બેડે છે, તેતો કાંઈ ફીક છે; પણ જેઓ તેમની સાથે ગેરવર્તણુક કરે છે, તે તેમની નરકની તૈયારી કરે છે.

બ્રાહ્મણપત્નીઓ જમાડવા આવી, તે આતિથ્ય ધર્મ. સામગ્રિ લઈને શ્રીકૃષ્ણ હતા ત્યાં આવી, તે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની લાલસા. દર્શન કર્યા પછી કૃષ્ણતત્ત્વમાં મોહ થયો, પણ રતિસુખની ઇચ્છા ન થઈ, તે તેમનું બ્રાહ્મણપણું-સંસ્કારીપણું. સર્વના હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પણ, તેમના હૃદયમાં એવી લાલસા પ્રગટાવે નહીં.

આગળ (૮૬૫) પાને ‘વર્ણાશ્રમ અને પતિપત્નીનો સંબંધ, એ વિષય ઉપર થોડી વાત કરી છે. તેના અનુસંધાનમાં બ્રાહ્મણપત્નીઓને કહી દઈએ કે—શ્રીરામ અને અરૂંધતી અયોધ્યામાં સાથેજ રહેતા હતા, પણ ગુરુ વસિષ્ઠને તજીને અરૂંધતી રામને સેવવા દોડ્યાં નહોતાં. સાંદિપીની ઋષિની સ્ત્રીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું પ્રભુત્વ દક્ષણામાં દેખાડ્યું હતું; તો પણ તે સ્ત્રી સાંદિપીની ઋષિને પડ્યા મેલીને, કૃષ્ણને સેવવા દોડ્યાં નહોતાં. ત્યારે તમે બ્રાહ્મણપત્નીઓ! સ્વાર્થી બાવા, સાધુ અગર બ્રાહ્મણગુરુઓની પાછળ કાં ભટકો? જેમ દીવાસળીના ટોપકામાં પ્રકાશ સંતાઈને રહ્યો છે; પણ ઘસવાથી પ્રાપ્ત થાય. જેમ ખાણમાં હીરા સંતાઈને રહ્યા છે, પણ ખોદનારને જડે છે, તેમ તમને તમારા પતિમાંથીજ—તમારા પતિની નિર્મળ ભાવે કરેલી સેવામાંથીજ—પરમેશ્વર મળશે. કદિ પતિ હૈયાત ન હોય—આપ કોઈ વિધવા હો, તો પતિની છબી સામે મૂકીને, તેમનું દેવની માફક—પ્યારા કૃષ્ણની માફક—પૂજન કરી, સતીના ધર્મ પાળો. જેમ કોઈ બહાલો સગો તમારૂં ઘર પુછતો આવે, તેમ સાક્ષાત નારાયણ તમારૂં ઘર પુછતા આવશે. જેમ કાચલીમાં ટોપરૂં છુપાઈ રહે છે, તેમ પતિ સેવામાં પ્રભુ છુપાઈ રહે છે. તમારા ઉંબરામાં ધર્મના દગલા છે તમારા ઓરડામાં સમજણના સાગર છે, તમે ઉંબરા વટીને ધર્મને બહાને જ્યાં ત્યાં રજીળો, તેથી તમે તમારા સાચા ધર્મથી પતીત થાઓ છો, અને પુણ્યને બદલે પાપ ખાંધો છો. માંડે કહેવું ખોટું લાગતું હોય, તો સ્નાન કરીને પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને, ઘીનો દીવો કરીને, એક ચિત્તે પાંચ માળા ફેરવીને, ચિત્ત શાંત થાય, ત્યારે ચિત્તમાં પાછા વળીને વિચાર કરજો. તે વખતે તમારો આત્મા કહે તેમ કરજો.

દેવોની અને ગુરુઓની પાસે રહેવામાં એક મહાન ભય—અતિ પરિચ

યાદવજ્ઞા—‘Intimacy breeds Contempt’ બીન અધિકારી જીવો રાજની પાસે, દેવની પાસે અને સંતોની પાસે રહીને, સારા થવાને બદલે ઉલટા બગડે છે. ડાકોરમાં રહેનારા સોએ પંચાણું ટકા, શ્રીરણુછોડરાયનો મહિમા ખોઈ નાંખે છે. પુનમે પુનમે જેઓ જાય છે, તેઓ પણ શ્રીરણુછોડરાયની કીમત બરાબર આંકી શકતા નથી. દ્વારકાધીશના મંદિરમાં રહેનારા ગુગળી હારી ગયા, અને દૂર રહેલો ખોડાણો જીતી ગયો. ઘરમાં રહેલા સાક્ષાત્ પ્રભુરૂપ પતિને મૂકીને, સ્ત્રી બહાર બાવા સાધુ અગર ગુરુને પ્રભુ કહેવા દોડે છે. તનમન અને ધનથી સેવનારો અને પોતા માટે થએલા મહાન ત્યાગીને (પતિને) તજીને, બહારના રાગી સંતોને, સ્ત્રી ‘સ્વામીનું!’ કહેતાં લાજતી નથી. ગુરુમહારાજને મળવા માટે લોકો દેશાવરથી આવે, પણ ગુરુના ઘરમાં રહેનારાને ગુરુ ટકાના ત્રણશેર. પુરાણી જગત્તું કલ્યાણ કરી શકે, પણ તેમની સ્ત્રી કલ્યાણની વાતમાં સમજે નહીં. મહેતાજી ગામના છોકરાઓને બાણાવીને કીટ કરે, પણ મહેતાજીના પુત્રો મુરખા રહે. આ તમામ બીનઅધિકારીને પાસે રાખ્યાનું પરિણામ છે. આ દોષ મટાડવા, અને પોતાનું કલ્યાણ સાધવા માટે, સમજી સ્ત્રી પુરુષોએ ખાસ આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

‘મારામાં મન રાખવાથી તમે મને ત્વરાથી પામશો,’ એમ શ્રીકૃષ્ણે દ્વિજપત્નીઓને કહ્યું—તેમાં એવો ભાવ છે કે—‘સંસારમાં સરસો રહે, અને મન મારી પાસ; સંસારમાં લોપે નહીં, તેને જાણુ મારો દાસ; અજુન સુણો ગીતાસાર પાંડવ માનજે નિરધાર.’

બ્રાહ્મણપત્નીઓ પ્રભુની આજ્ઞા માંધે ચડાવીને, યજ્ઞભૂમિમાં પાછી આવે છે, અને યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता, यज्ञवाटं पुनर्गताः ॥

ते चानसूयवः स्वाभिः, स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥૩૩॥

અર્થ—એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને તે બ્રાહ્મણપત્નીઓ યજ્ઞભૂમિમાં પાછી ગઈ; અને બ્રાહ્મણોએ તે સ્ત્રીઓમાં દોષદષ્ટિ ન રાખીને, તે સ્ત્રીઓને સાથે રાખીને યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો. (૩૩)

૩૩ વિવેચન--

સ્ત્રીઓને યજ્ઞભૂમિમાં પાછી આવેલી દેખીને બ્રાહ્મણોએ દોષદષ્ટિ ન કરી, તે ઇશ્વરનો અનુગ્રહ સમજવો.

યજ્ઞક્રીયા ચાલતી હોય, તે દર્મ્યાન દિક્ષીતથી યજ્ઞભૂમિ કેમ છોડી શકાય? તેના જવાબમાં વિવદમાન આર્તિવ્રજ્યં ચલ્લીયઃ इति એ ન્યાયથી દિક્ષામાં મુખ્ય ભાગ બ્રાહ્મણોનો છે, દ્વિજપત્નીઓનો નથી. ક્રીયા અટકા ન પડે, તે હેતુથી શ્રીકૃષ્ણે દ્વિજ પત્નીઓને યજ્ઞભૂમિમાં પાછી મોકલી.

એક સ્ત્રીને દ્વિજે શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવા દીધી નહોતી, તેની કેવી સ્થિતિ થઈ તે સાંભળો—

तत्रैका विधृता भर्त्रा, भगवन्तं यथाश्रुतम् ॥

हृदोपगुह्य विजहौ, देहं कर्मानुबन्धनम् ॥૩૪॥

અર્થ—આ સ્ત્રીએ ભગવાનની પાસે જતી હતી તે વખતે, એક સ્ત્રીને તેણીના પતિએ રોકી રાખી હતી. તે સ્ત્રીએ ભગવાનને જેવા સાંભળ્યા હતા, તેવા યાદ કરીને, અને હૃદયથી પ્રભુને ભેટીને, કર્મથી બંધાએલો દેહ છોડી દીધો. (અધ્યાત્મ ભાવથી ભગવાનને પામી ગઈ.) (૩૪)

૩૩ પદ્યછેદ—इति उक्ताः ता मुनिपत्न्यः—એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ. यज्ञवाटं पुनः गताः—યજ્ઞભૂમિમાં પાછી ગઈ. च—અને ते—બ્રાહ્મણોએ. न असूयवः अनसूयवः इति ते—દોષદષ્ટિ ન રાખનારા તે સ્ત્રીઓના પતિઓએ स्वाभिः स्त्रीभिः—પોતપોતાની સ્ત્રીઓની સાથે. सत्रम् अपारयन्—યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો.

૩૪ પદ્યછેદ—तत्र एका भर्त्रा विधृता—એ તમામ સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગઈ તે વખતે, એક સ્ત્રીને તેણીના પતિએ અટકાવી રાખી હતી. भगवन्तं—ભગવાનને श्रुतं अनतिक्रम्य इति यथाश्रुतम्—સાંભળવા પ્રમાણે. हृदा उपगुह्य—હૃદયથી ભેટીને कर्माणि अनुबध्नाति इति कर्मानुबन्धनः तम् इति देहं—કર્મથી બંધાએલો દેહ. विजहौ—છોડી દીધો.

૩૪ વિવેચન—

જે સ્ત્રીને રૂંધી રાખી હતી, તે મુખ્ય યજ્ઞમાનની સ્ત્રી હતી. પતિએ સ્ત્રીનું શરીર રૂંધી રાખ્યું, પણ તે તેણીના મનને રૂંધી શક્યો નહીં. તેણીના મને શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં રૂંધ્યા. શ્રીકૃષ્ણે હૃદયમાં રહીને તેણીનાં કર્મનાં બંધનો તોડી નાંખ્યાં. કર્મનાં બંધનો તૂટી જતાં દેહમાંથી પ્રાણ ચાલી નીકળ્યા. આત્મનઃ અધિકારાર્થમેતત્ પરિગ્રહઃ । આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધીજ દેહનો સંબંધ રહે છે. દેહ કે જે પતિને બ્હાલો હતો તે પતિને આપ્યો, અને પ્રાણ અગર આત્મા કે જે પોતાને બ્હાલો હતો, તે શ્રીકૃષ્ણે લઇ લીધો. વીજળીના દીવામાંથી જેમ પાવર ખેંચીલે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે તે દેહમાંથી ચૈતન્યરૂપી પાવર ખેંચી લીધી. વિજહોમાં રહેલો વિ સૂચવે છે કે આ સ્ત્રીને પુનર્જન્મનો સંલવ માનવો નહીં. દ્વિજપત્નીઓની વાત હવે પૂરી થઈ. હવે આપણે પાછાં શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીએ—

ભગવાનપિ ગોવિન્દસૂ-તેનૈવાન્નેન ગોપકાન ॥

ચતુર્વિધેનાશયિત્વા, સ્વયં ચ બુધ્ધુજે પ્રમુઃ ॥૩૫॥

અર્થ—ગોવિંદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ તે ચાર પ્રકારના અન્નથી ગોપોને જમાડીને, પોતે પણ જમ્યા. (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

અન્ન થોડું અને ગોપો ઘણા; પણ સૌ આનંદથી જમ્યા, તે કૃષ્ણની કળા—અવતાર લીલા. પોતે ભુખ્યા ન હોતા. અન્નને માટે પોતાની માગણી ન હતી; છતાં દ્વિજપત્નીઓએ પ્રેમથી આગળ ધરેલી સામગ્રી શ્રીકૃષ્ણ—પ્રેમથી આરોગ્યા. પ્રભુ જમવા બેઠા છે તે ટાણે આપણે કાંઈ ગાંધએ તો ફીક-બોજન જમાડનાર મીરાં છે.

થાળ—

લટકાળા મંદિરીએ આવ, લટકે મોહી રહી છઉં; ૭૬૦
છાગાળા મંદિરીએ આવ, છાગલે મોહી રહી છઉં.
લટકે આવો અને લટકે જાઓ, લટકામાં સમજાવો,
વાટલડી જેમ રહી છઉં—લટકાળાં
ભાત ભાતના પકવાન પીરસાડું, હારે તમે જમવા પધારો રમાનાથ.
ગાવલડી દોહી રહી છઉં—લટકાળાં
ભુમના કેરી જરી મંગાવું, હારે તમે આવ્યમન કરોને દીનાનાથ;
મુખડાં લોહી રહી છઉં—લટકાળાં
લવીંગ સોપારીને એલચીરે, હારે તમે મુખવાસ લીયોને સ્વામીનાથ;
ખીડલાં વાળી રહી છઉં—લટકાળાં
હીરલા કેરા પાસા ઢળાવું, હારે તમે રમવા પધારો દીનાનાથ.
આજીઓ ઢાળી રહી છઉં—લટકાળાં

૩૫ પદ્યછંદ—ગોવિંદઃ ભગવાન અપિ—શ્રીકૃષ્ણે પણ તેન પવ ચતુર્વિધેન
અન્નેન—તે ચાર પ્રકારના અન્નથી. ગોપકાન આશયિત્વા—ગોપોને જમાડીને. સ્વયં
પ્રમુઃ ચ બુધ્ધુજે—પ્રભુ પોતે પણ જમ્યા.

કૃણ્ણાં કેરી સેજ બીજાવું, હારે તમે પોઢણુ કરોને સ્વામીનાથ.

વાવલીયા ઢોળીરહી છઉં—લટકાળાં.

આઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણુ, હારે હુંતો તમને લજીને થઈ ન્યાલ;

ટગમગ જોઈ રહી છઉં—લટકાળાં.

હવે દિજપત્નીઓના પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवं लीलानरवपुर्-नृलोकः नुशीलयन् ॥

रेमे गोगोपगोपीनां, रमयन् रूपवाकैः ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે લીલાથી જેમણે નરનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે શ્રી કૃષ્ણે, રૂપ, વાણી અને કાર્યોથી, મનુષ્યના જેવી ચેષ્ટાઓ કરીને, ગાયોને, ગોપોને અને ગોપીકાઓને રમાડતા લગવાનું કીડા કરતા હતા. (૩૬)

૩૬ વિવેચન—

ધર્મની તુટી ગએલી પાળને રીપર કરવા પ્રભુ પધાર્યા છે. નિર્ગુણ મટીને સગુણ બન્યા છે. અક્રિય મટીને સક્રિય બન્યા છે. નિર્વિકાર મટીને સવિકાર બન્યા છે. પોતાની કૃતિદ્વારા પાપીઓને દંડે છે, અને ભકતોને પોતાના કરે છે. અત્યારે ગાય, ગોપો અને ગોપીઓ—એમ ત્રણ પ્રકારના ભકતો—પ્રભુનો બહુ લાભ લે છે. પ્રભુ રૂપ, વચન અને કૃતિથી ભકતોને રમાડે છે.

હવે બ્રાહ્મણોના પશ્ચાત્તાપની કથા શરૂ થશે—

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते, अन्वतप्यन्कुतागसः ॥

यद्विश्वेश्वरयोः आ-महम्म नृविडम्बयोः ॥ ૩૭ ॥

दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति, कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ॥

आत्मानं च तया हीन-मनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ ૩૮ ॥

૩૬ પદ્યછંદ—एवं—એ પ્રમાણે. लीलया नरस्य इव वपुः यस्य सः लीलानर-वपुः—લીલાથી નરનું શરીર જેણે ધારણ કર્યું હતું તે. रूपश्च वाक् च कृतानि च तैः—રૂપ, વાણી અને કાર્યોથી. नृलोकं अनु-गच्छन्—મનુષ્યોના જેવી ચેષ્ટા કરતા. गावश्च गोपाश्च गोप्यश्च तेषां (છટ્ટી વિ. દ્વિતીયાન્ત અર્થમાં છે.)—ગાયોને ગોપોને અને ગોપી-કાઓને रमयन्—રમાડતા એવા श्रीकृष्ण (स्वयं अपि) रेमे—કીડા કરતા હતા.

૩૭ પદ્યછંદ—अथ—પછી. नृविडम्बयोः विश्वेश्वरयोः—મનુષ્યની પેઠે કીડા કરતા જગતના ઇશ્વર શ્રીબળભદ્ર અને કૃષ્ણની याश्चां अहम्म—માગણીનો અમે સ્વિકાર ન કર્યો. यत्—એવી જે વાત તેને अनुस्मृत्य—સંભારીને. कृतागसः इति ते विप्राः—જેમણે અપરાધ કર્યો છે એવા તે ब्राह्मणોએ. अन्वतप्यन्—પશ્ચાત્તાપ કર્યો.

૩૮ પદ્યછંદ—स्त्रीणां भगवति कृष्णे—સ્ત્રીઓની લગવાનું श्रीकृष्णમાં अलौकिकी-भक्ति दृष्ट्वा—અલૌકિક ભક્તિ દેખીને. अनुतप्ताः—પસ્તાએલા બ્રાહ્મણો. तया हीनं आ-त्मानं—ભક્તિ વિનાના પોતાના આત્માને. व्यगर्हयन्—ધિક્કારવા લાગ્યા.

ધિગ્જન્મ નસ્તિવૃદ્ધિયાં, ધિગ્વ્રતં ધિગ્બહુજ્ઞતામ્ ॥

ધિવ્કુલં ધિક્ ક્રિયાદાક્ષ્યં, વિમુક્તા યે ત્વધોક્ષજે ॥૩૯॥

નૂનં ભગવતો માયા, યોગિનામપિ મોહિની ॥

યદ્વયં ગુરવો નૃણાં, સ્વાર્થે મુહ્યમામે દ્વિજાઃ ॥૪૦॥

અર્થ—પછી ‘મનુષ્યની પેઠે કીડા કરતા જગતના ઇશ્વર, શ્રીભગભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણની માગણીનો, અમે સ્વિકાર ન કર્યો,’ એવી જે વાત-તે વાતને સંભારીને, જેમણે અપરાધ કર્યો હતો એવા તે બ્રાહ્મણોએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો. (૩૭)

અર્થ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં સ્ત્રીઓની અલૌકિક ભક્તિ દેખીને, પસ્તાએલા બ્રાહ્મણો, ભક્તિવિનાના પોતાના આત્માને ધિક્કારવા લાગ્યા. (૩૮)

અર્થ—(બ્રાહ્મણો વિચારવા લાગ્યા કે-) ‘આપણે કે જેઓ ભગવાનથી વિમુખ છઈએ, તેઓના ત્રણ પ્રકારના જન્મોને ધિક્કાર છે; તેમની વિદ્યાને અને તેમના બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતને પણ ધિક્કાર છે; તેમના બહુજ્ઞપણાને પણ ધિક્કાર છે. તેમના કુળને, ક્રિયાઓને અને ચતુરાઈને પણ ધિક્કાર છે. (૩૯) ભગવાનની માયા ખરેખર યોગીઓને પણ મોહ કરનારી છે. કારણકે અમે બ્રાહ્મણો કે જેઓ, મનુષ્યોના ગુરુ છઈએ, તેવા અમે પણ સ્વાર્થમાં ભૂલ્યા પડ્યા છઈએ.’ (૩૯-૪૦)

૩૭ થી ૪૦ વિવેચન—

एका हि भगवतः कृतिरनैककार्यसाधिका—ભગવાનનું એક કાર્ય અનેક કાર્યો સાધી આપે છે. ગોપો ભૂખ્યા થયા, તે દૃતિએ ગોપોને અપમાન સાંખતા શીખવ્યું. દિગ્પત્તીઓના પ્રેમની પરીક્ષા કરી. યજ્ઞમાનની એક પત્નિનો ઉદ્ધાર કર્યો. દિગ્પત્તિઓને પાછી ઘેર મોકલીને સનાતન મર્યાદાનું પાલન કર્યું; અને બ્રાહ્મણો કે જેઓએ પ્રભુને પ્રસાદ આપ્યો નહોતો, તેમને પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યા. જે યાચના ભિક્ષારૂપ છે તે નિદાપાત્ર નથી. એવી અનિદ્ય યાચનાનો પોતે સ્વિકાર કર્યો નહીં, તેથી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો.

૩૯ પદ્યછંદ—**ये अधोक्षजे तु विमुक्ताः इति न**—આપણે કે જેઓ ભગવાનથી વિમુખ છઈએ તેઓના ત્રિવૃત્ત જન્મ ધિક્-ત્રણ પ્રકારના જન્મોને ધિક્કાર છે. **ધિક્ વિદ્યાં**—તેમની વિદ્યાને ધિક્કાર છે. **વ્રતમ્ ધિક્**—બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતને ધિક્કાર છે. **बहुज्ञतां ધિક્**—તેમના બહુજ્ઞપણાને ધિક્કાર છે. **કુલં ધિક્**—કુળને પણ ધિક્કાર છે. **ક્રિયા ચ દાક્ષ્યં** (ચતુરાઈ) **ચ** **एतयोः समाहारः तत् ધિક્**—ક્રિયા અને ચતુરાઈને પણ ધિક્કાર છે.

૪૦ પદ્યછંદ—**भगवतः माया**—ભગવાનની માયા. **नूनं**—ખરેખર. **योगिनां अपि मोहिनी**—યોગીઓને પણ મોહ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. **यतः**—કારણકે. **वयं द्विजाः**—આપણે બ્રાહ્મણો. **नृणां गुरवः (अपि)**—મનુષ્યોના ગુરુ છઈએ તોપણ. **स्वार्थे मुह्यामहे**—સ્વાર્થમાં ભૂલા પડ્યા છઈએ.

પ્રભુનું મનુષ્યરૂપ-બ્રાહ્મણો ઇશ્વરના મનુષ્ય સ્વરૂપથી ભૂલા પડ્યા. અત્યારે પણ ઇશ્વરના સગુણ સ્વરૂપથી ભૂલા પડનારા સ્ત્રી પુરુષો છે. તેઓ ઇશ્વરના નિર્ગુણ સ્વરૂપને માને છે, પણ ઇશ્વરના અવતાર દેખીને ચમકે છે. ગીતા જેવા સર્વમાન્ય ગ્રંથમાં—

‘વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ, જન્માનિ તવ ચાર્જુન ॥
તાન્યહં વેદ સર્વાણિ, ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥૫॥
અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા, ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન ॥
પ્રકૃતિ સ્વામધિષ્ઠાય, સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬॥
યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ॥
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદાઽઽત્માનં સ્વજામ્યહમ્ ॥૭॥ (ગીતા અ. ૪)

વિશેરે વચ્ચેથી ગોવિંદે પોતાના જન્મ અને કર્મની કથા કહી છે. ગીતાને પણ ન માનતા હોય, તેમની જેડે પ્રભુના અવતાર સંબંધી માયું ફોડશે નહીં. તે સંબંધમાં પ્રભુ આગળ બોલ્યા છે કે—

અવજાનંતિ માં મૃદા, -માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥
પરં ભાવમજાનંતો, મમ ભૂતમદેશ્વરમ્ ॥૧૧॥ (ગીતા અ. ૬)

ભાવાર્થ—‘હું મનુષ્ય શરીર ધારણ કરું છઉં, ત્યારે મૂઠ લોકો મને ઓળખતા નથી.’

કાને સંભળાય પણ સમજાય નહીં; આંખે દેખાય પણ ઓળખાય નહીં; મનમાં કાંઈક અનુભવ થાય, પણ વાણીદ્વારા તે પ્રગટ કરી શકાય નહીં. એવું જેકાંઈ છે, તે આ પ્રભુત્ત્વ છે. દિવપત્નીઓ ઉપર પ્રભુકૃપા થઈ, તેથીજ તેઓ તેમને ઓળખી શકી. તેમની કૃપા પ્રાપ્ત થવા માટે આપણો કેવો પ્રયત્ન છે ? તે સદા વિચાર કર્યા કરો. તો તેમાંથી જરૂર કાંઈક આગળ આવશે.

સ્ત્રીणां भगवति कृष्णे अलौकिकीं भक्तिं दृष्ट्वा—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં સ્ત્રીઓની અલૌકિકી ભક્તિ દેખીને, બ્રાહ્મણો સ્ત્રીઓનાં વખાણ કરવા લાગ્યા અને પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યા.

બ્રાહ્મણ અને કર્મમાર્ગ-શ્રીમદ્ ભાગવતકારે અહીં બ્રાહ્મણોની જે ટીકા કરી છે, તે તમામ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની નથી, પણ જેઓ કર્મમાર્ગમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે, અને જ્ઞાન માર્ગ સાચું જોતા નથી, તેમની ટીકા છે. પર્વમીમાંસાને અનુસરે છે અને ઉત્તર-મીમાંસાનો જેઓ અનાદર કરે છે. તેમની આ ટીકા છે. તેમને અહીં સમજાયું કે—

चित्तस्य शुद्धये कर्म, न तु वस्तुपलब्धये ॥
वस्तुसिद्धिचिचारेण, न किंचित् कर्मकोटिभिः ॥૧॥ (વિવેકચૂડામણિ)

અર્થ—ચિત્તાદિ નિષ્કામ કર્મ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે છે, પણ સ્વસ્વરૂપરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે નથી. વસ્તુની પ્રાપ્તિ તો આત્માના યથાર્થ વિચાર વડેજ થાય છે.

રાગ-શાદુલં

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः, शास्त्रैर्महाविस्तरैः ।
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः, कर्मक्रियाविभ्रमैः ॥

મુક્તૈકં ભવબંધુઃ સ્વરચના-વિધ્વંસકાલાનલં ।

સ્વાત્માનંદપદપ્રવેશકલનં, શેષા ષણિગ્વૃક્તયઃ ॥૭૮॥ (વૈરાગ્યશતક.)

અર્થ—જેમાં સકામ કર્મોનો મહિમા ઘણો બતાવ્યો છે એવા વેદોનું (એટલે પૂર્વ-મીમાંસાનું); ધર્મ, અર્થ અને કામસંબંધી જેમાં ઘણું વિવેચન છે, એવી સ્મૃતિઓનું; દાન, પુણ્ય અને વ્રતના વિધિ તથા ફળ જણાવનારા પુરાણોના પાઠોનું; મોટા વિસ્તારવાળા શાસ્ત્રોનું; અને સ્વર્ગરૂપી એક ગામની ઝુંપડી (મહેલ)માં નિવાસરૂપી ફળને આપવાવાળા યજ્ઞયાગાદિ કર્મના વિલાસોનું (એટલે કર્મોમાં પ્રીતિ રાખ્યાનું); શું પ્રયોજન છે?—કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. સંસારના બંધનરૂપી દુઃખની રચનાનો નાશ કરવા માટે, પ્રલયના અગ્નિ-રૂપ જે એક બ્રહ્મજ્ઞાન છે; તેમાં પ્રવેશ કર્યા વિના, અર્થાત અજ્ઞાનનો નાશ કર્યા વિના, (એટલે પરમપદની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના,) બીજાં તમામ સાધનો. વ્યાપારની પેઠે આજીવિકા પુરતાં છે—પેટ ભરવા પુરતાં છે. (૭૮)

રાગ—પ્રભાત. નરસૈંદ મહેતાજી ગાય છે.

શું થયું વેદવ્યાકરણ વાળી વદે? શું થયું રાગ તે રંગ જાણે?

શું થયું ખટ્વર્શન સેવ્યા થકી? શું થયું વરણના ભેદ આણે?

એ છે પ્રપંચ સૌ પેટ ભરવા તણો, આત્મારામ પરબ્રહ્મ ન જોયો;

ભણે નરસૈંયો કે તત્ત્વર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ જોયો.

મણિનો મહિમા ઘણો છે, પણ મણિદ્વારા સાપ જીવડાં વીણી ખાય તે ફીક નહીં; તેમ વિદ્યા, તપ, વેદાધ્યન વિગેરેનો મહિમા ઘણો છે, પણ તે દ્વારા જીવ અભિમાન કરીને, પ્રભુથી વિમુખ થાય, તે ફીક નહી, એ ભાવ છે.

ગીતાના અ. ૨ જામાં પણ—

યામિમાં પુષ્પિતાં વાર્ષં, પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્થ, નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

વિગેરે શ્લોકોથી સૂચવ્યું કે—કર્મ માર્ગથી આગળ વધીને, એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં ન લલચાઇને, નિષ્કામ કર્મ કરતાં શીખવું. નિષ્કામ કર્મ કરતાં અંતઃકરણ નિર્મળ થાય ત્યારે જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો.

ગુરૂ વસિષ્ઠજી શ્રીરામને કહે છે કે—

સોપાઈ—જપ તપ નિયમ યોગવ્રત ધર્મો, શ્રુતિસંભવ નાના વિધિ કર્મો;
જ્ઞાન દયા દમ તિરથ મજ્જન, જાહે લગી ધર્મ કહે શ્રુતિસંજન.
આગમ નિગમ પુરાણ અનેકા, પદે લિખે કર ફલ પ્રભુ એકા;
તવ પદપંકજ પ્રીતિ નિરંતર, સખ સાધન કર ફલ યહ સુંદર.

x

x

x

x

x

સોઈ સર્વજ્ઞ તજ સોઈ પંડિત, સોઈ ગુણુજ વિજ્ઞાન અખંડિત;

દક્ષ સકલ લક્ષણયુત સોઈ, જાકે પદ સરોજ રતિ હોઈ.

દિગ્પત્નીઓને શ્રીકૃષ્ણના ચમત્કારના સમાચાર કોણે આપ્યા?—દુધ દહીં વેચવા આવનારી મહીયારીઓ, અને પુષ્પાદી વેચવા આવનારી માલણીઓ, શ્રીકૃષ્ણના ચમત્કારના સમાચાર મથુરાની સ્ત્રીઓને પહોંચ્યાડયા જણાય છે.

બ્રાહ્મણો!—તારતમ્યપરિજ્ઞાનપદાર્થયાથાત્મ્યભક્તિભાવાભાવી ચ યો જાનાતિ સ ભક્તઃ (સુબોધીનિઞ) તારતમ્ય જ્ઞાન, પદાર્થોનું યથાર્થપાણું અને ભક્તિના ભાવ અને અભાવને આ દિગ્ને જાણતા હતા, તેથી તેઓ જ્ઞાની હતા. તેમની નિંદા સ્તુતિરૂપ છે; કારણ કે અન્નના બહાનાથી શ્રીકૃષ્ણે તેમને યાદ કર્યા, અને સૂચવ્યું કે ‘અવતાર થઈ ચૂક્યો છે. નિર્ભય રહેજો.’ તેઓએ અન્ન આપવાની ના પાડી, તે માત્ર તેમનો કર્મમુલક છે. જન્માદિનાં પ્રાણમૃતા ભક્તિઃ તદ્ભાવે દાહ एव उचितः ॥ [સુબોધીની] ઉત્તમ જન્મ, ઉત્તમ વિદ્યા અગર ઉત્તમ આશ્રમાદિકનું જે કાર્મ મુખ્ય ધ્યેય અગર મુખ્ય લાભ હોય, તે તે ભક્તિ છે. ભક્તિ સિવાયનાં તે તમામ સાધનો દાહને યોગ્ય છે—ભારરૂપ છે. તે સંબંધમાં કબિર સાહેબ કહે છે કે—

૫૬.

જે તું પુરાણ પઢેરે અઢાર, જે તું શીખ સુણે વારંવાર,

જે તું વેદ ભણે મુખચાર, જે તું ઉપનિષદને ગાવે—

તોએ ભક્તિની તોલે ન આવે.

જે તું ભગવા કરે બ્રહ્મચારી, જે તું નીકટ ન લાવે નારી;

જે તું દુધ પીએ દુધાધારી, જે તું સંસારસ્વપ્ન ગુમાવે—

તોયે૦

જે તું જળ સીંચે શિવલિંગે, જે તું પુષ્પ ચડાવે બહુ રંગે;

જે તું ચંદન લેપેરે અંગે, ભલે કરથી ગાલ બળવે—

તોયે૦

જે તું પારથીપૂજન લેવે, જે તું નિત્ય નવા નવા સેવે;

જે તું ધૂપ બતી કરે દેવે, જે તું જળમાં જઈ પધરાવે—

તોયે૦

જે તું મુન ગ્રહેરે મુનિ, જે તું છંદગી કરી દે રે સુની;

જે તું અજળ લગાવેરે ધુની, જે તું સાન કરી સમજાવે—

તોયે૦

જે તું બહોત પાજેરે આચારા, જે તું જુગથી રહેરે ન્યારા;

જે તું ભોજન કરે એક વારા, ભલે દિનમાં દશવાર નાવે—

તોયે૦

જે તું કરવત મેલેરે કાશી, જે તું જુગમાં લેવેરે સાખાશી;

જે તું સદા રહે ઉપવાસી, જે તું ચૌદ લોક ભરમાવે—

તોયે૦

જે તું દેવળ બંધાવેરે કાંઠે, જે તું સરોવર બંધાવેરે ઠાંઠે;

જે તું પરળ બંધાવેરે વાટે, જે તું વનમાં વાવ ખોદાવે—

તોયે૦

જે તું ધ્યાન ધરે લક્ષ ભોળા, જે તું કંચનની કરે તોલા;

જે તું દ્રવ્ય હુંટાવેરે ભોરા, જે તું બાંધી તે બેડીયો છોડાવે—

તોયે૦

જે તું કૃષ્ણ લગાવેરે નિશા, જે તું જટા વધારે શિશા;

જે તું ધૂનિ તપો ચારે દિશા, જે તું વાદ્ય ચમર બીજાવે—

તોયે૦

જે તું કાનફટો કહેવરાવે, જે તું તિરથ ભટકેરે ચારે;

જે તું તુબી લગોડીરે ધાલે, જે તું તડતુંબડ બળવે—

તોયે૦

એતો કહેરે કબીર જન સોઈ, જેને ગુણમ પૂરણ હોઈ;
જેણે પાપને નાંખ્યા છે ઘોઈ, એતો પરપંચને પરજાળે—

ત્યારે ભક્તિની તોલે તે આવે.

ચોપાઈ—જપ તપ મખ શમ દમ વ્રત દાના, વિરતિ વિવેક યોગ વિજ્ઞાના;

સખ કર ફલ રઘુપતિ પદ પ્રેમા, તેહિ બીનું કાઉ ન પાવે ક્ષેમા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૨૯]

ત્રિવૃત્ત જન્મ—ત્રણ પ્રકારના જન્મ. એટલે—શુક્લ, સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક. શુક્લ એટલે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, સાવિત્ર એટલે ઉપનયન સંસ્કારથી માનવામાં આવતો જન્મ, અને યાજ્ઞિક એટલે યજ્ઞની દિક્ષાથી માનવામાં આવતો જન્મ.

વિદ્યાના અને વેદના પણ ત્રણ પ્રકાર છે.

બહુજ્ઞતા—ધર્મના સુદમરૂપને બળવું તે. **ક્રિયાદાક્ષ્ય**—યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં ચાતુરી. **તુ**—આમ છે તોપણ.

હવે ભગવાનની માયાના વિચાર કરે છે—

વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુ—બ્રાહ્મણો વર્ણોના ગુરુ અગર ઉપદેશક છે. ગુરુ અગર ઉપદેશકો પણ, ભગવદ્ માયામાં લોટપોટ થઈ જાય છે. માટે તેમણે પણ બહુજ્ઞ સંભાળીને રહેવું, એવા આ શ્લોકનો ભાવ છે.

માયાનું બળ—વિદ્યા અસાવધ વિદ્વાનોને ફસાવે, તપ અસાવધ તપસ્વિઓને ફસાવે, ધન મૂર્ખ ધનવાનોને ધર્મથી વિમુખ કરે. ત્યાગીઓને કનક અને કાંતાના સંગમાં રહેવાની ઇચ્છા કરાવીને, ત્યાગથી વિમુખ કરાવે; આ તમામ ભગવાનની માયા સમજવી. વિશ્વામિત્ર અને પરાશર જેવા સમર્થો પણ, સ્ત્રીરૂપી માયામાં ફસાઈ ગયા; અને તે પછી પણ અનેક ત્યાગીઓને સ્ત્રીઓમાં મોહ થયો. સ્ત્રીઓથી અલગ રહેવા સંબંધી, શાસ્ત્રોએ ઘણી શીખામણ દીધી છે; તોપણ બ્રહ્મચારીઓ, વાનપ્રસ્થો અને સન્યાસીઓ—સૌએ સત્તાણું ટકા—શાસ્ત્રોનાં વચનોનો અનાદર કરીને, પરદારાઓની સાથે રહે છે. આ બેવકુશીનો બરાબર વિચાર કરીને, શ્રીસ્વામીનારાયણે પોતાના સંપ્રદાયના સાધુ બ્રહ્મચારીઓને, સ્ત્રીઓના સમાગમથી સંપૂર્ણ રીતે અલગ રાખ્યા. તે સંપ્રદાયના સાધુ બ્રહ્મચારીઓ ઉપર, અને સંપ્રદાયના સ્ત્રીવર્ગ ઉપર, સ્વામીશ્રીસહજનંદજીનો આ મહાન્ ઉપકાર જે. આ આજ્ઞાનું હજી જેઓ પોતાના મનથી પાલન કરી રહ્યા છે, તેમને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે. યાદ રાખજો કે—પહેલો ધર્મ (સદાચાર) અને પછી અર્થ, કામ અને મોક્ષ. જેઓ ધર્મને હુઆવે છે, તેઓ મોક્ષને પામી શકતા નથી. આ દોષ સ્વાર્થી ગુરુઓ મટાડી શકશે નહીં; માટે આ બાબતમાં સમાજે સાવધાનતા રાખવી.

ત્યારે શું આ માયાથી કરી જવું? આ માયાથી બચવાનો કોઈ રસ્તો નથી?—રસ્તો છે. તે રસ્તો શ્રીકૃષ્ણ બતાવે છે, સાંભળો—

દેવી હોવા ગુણમયી, મમ માયા દુરન્યયા ॥

મામેવ યે પ્રપદંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥૧૪॥ (ગીતા અ. ૭)

અર્થ—મારી આ માયા દેવી છે, અને તેને તરવી તે બહુ કઠણ કામ છે; પણ જેઓ મારો આશ્રય લે છે, તેઓજ મારી માયાને તરી શકે છે.

શ્રીશંકર પાર્વતીને કહે છે કે—

થોપાઇ—સીમ કિ ચાંપ સકે કોઉ તાસુ, બડ રખવાર રમાપતિ બસ.

અર્થ—‘જેના સીમાડા ઉપર લક્ષ્મીના પતિ નારાયણ રખેવાળ હોય, તેના સીમાડાને કોઈ દબાવી શકે નહીં.’

માટે માયાને તરવી હોય, તો શ્રીહરિનું શરણ લેજો-થોડી વાર ધૂન થવા દો-
‘હરિશરણું-હરિશરણું-હરિશરણું-હરિશરણું-હરિશરણું-હરિશરણું-હરિશરણું-હરિશરણું.’

[થવા ઘો થોડીવાર, દોલક અને ઝાંઝને વાગવા દો.]

હવે આગળ વધીએ, સ્ત્રીઓએ કરેલા ભાવનાં બ્રાહ્મણો વખાણ કરે છે—

અહો પશ્યત નારીણા-મપિ કૃષ્ણે જગદ્ગુરૌ ॥

દુરંતભાવં યોડાવેદ્ધચ, મૃત્યુપાશાન્ ગૃહાભિધાન્ ॥૪૧॥

નાસાં દ્વિજાતિસંસ્કારો, ન નિવાસો ગુરાવપિ ॥

ન તપો નાત્મમીમાંસા, ન શૌચં ન ક્રિયાઃ શુભાઃ ॥૪૨॥

અથાપિ હુત્તમશ્લોકે, કૃષ્ણે યોગેશ્વરેશ્વરે ॥

મક્તિદૃઢા ન ચાસ્માકં, સંસ્કારાદિમતામપિ ॥૪૩॥

અર્થ—બ્રાહ્મણો આગળ વિચાર કરે છે કે—“જગતના ગુરૂ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્ત્રીઓના અત્યંત ભાવને તો જુઓ. તે ભાવે કરીને સ્ત્રીઓએ ઘર નામના મૃત્યુના પાશ કાપી નાંખ્યા. [૪૧] વળી આ સ્ત્રીઓને ઉપનયનાદિ સંસ્કાર થયા નથી; તે સ્ત્રીઓએ વિદ્યાભ્યાસ માટે ગુરૂને ઘેર વાસ કર્યો નથી; બ્રહ્મચર્યાદિ તપ કર્યો નથી; આત્મવિચાર, પવિત્રતા અગર શુભ કીયાઓ પણ કરી નથી; છતાં તે સ્ત્રીઓને મોટી કીર્તિવાળા અને યોગેશ્વરના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આપણને સંસ્કારી પ્રગતિના અનેક લાભ મળ્યા, તોપણ આપણને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ નહીં.” (૪૧-૪૨-૪૩)

૪૧ પદ્મછેદ—અહો-અહો. કૃષ્ણે જગદ્ગુરૌ-જગતના ગુરૂ શ્રીકૃષ્ણમાં નારીણાં અપિ-સ્ત્રીઓના પણ દુર્ગતઃ અંતઃ यस્ય સઃ દુરંતઃ, દુરંતઃનાસૌ ભાવઃ-દુરંતભાવઃ તં-અત્યંત ભાવને પશ્યત-જુઓ યઃ-જે ભાવે. ગૃહં અભિધા (નામ) યેવાં તે ગૃહા-ભિધાઃ તાન્ इति મૃત્યુપાશાન્-ઘર નામના મૃત્યુના પાશને. અવિદ્ધચન્-કાપી નાંખ્યા.

૪૨-૪૩ પદ્મછેદ—આસાં નારીણાં દ્વિજાતિસંસ્કારઃ ન-આ સ્ત્રીઓને ઉપનય-નાદિ સંસ્કાર થયા નથી. ગુરૌ નિવાસઃ અપિ ન-ગુરૂને ઘેર નિવાસ પણ કર્યો નથી. તપઃ ન આત્મમીમાંસા ન-તેઓએ તપ કર્યું નથી, તેમ આત્મવિચાર કર્યો નથી. શૌચં ન શુભાઃ ક્રિયાઃ ન-પવિત્રતા રાખી નથી અને શુભ ક્રિયા પણ કરી નથી. અથાપિ-તોપણ હિ ઉત્તમશ્લોકે કૃષ્ણે યોગેશ્વરેશ્વરે-મોટી કીર્તિવાળા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢા મક્તિઃ-દૃઢ ભક્તિ થઈ ચ-અને સંસ્કારાદિમતાં અપિ અસ્માકં ન-અમે કે જેઓ સંસ્કારાદિથી યુક્ત છઈએ તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ ભક્તિ નથી.

૪૧ થી ૪૩ વિવેચન—

ભાવ સંબંધી ધણું જાણુવા જેવું છે. ભાવે વેપારી જીતી જાય અને ભાવે વેપારી હારી જાય. જ્યાં નીકટનો સંબંધ હોય, ત્યાં ભાવ ને વધારવો, પણ ઘટાડવો નહીં. સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ દૈવી અને ધણોજ નીકટનો છે. જીવ શીવનો સંબંધ દૈવી અને ધણોજ નીકટનો છે. તે બેઉ વચ્ચે ભાવને વધારવો જોઈએ, અને જે ભાવ હોય, તેને કીમતી દાગી-નાની માફક સાચવવો જોઈએ. ઉપાસના વિના-સેવા વિના-ભાવની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થતી નથી. બુદ્ધિમાન માણસજ ભાવને માટે ઉપાસના અગર સેવામાં જોડાય છે. (ગીતા અ. ૨)

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય, ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાંતિ-રશાંતસ્ય કુતઃ સુખં ॥૬૬॥

અર્થ—જે અયોગી પુરુષ હોય તેમાં બુદ્ધિ હોઈ શકતી નથી. બુદ્ધિને અભાવે ઉત્તમ થવાની ભાવના હોતી નથી. જેમને ભાવના નથી, તેમને શાંતિ નથી. ત્યારે અશાંત મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય.

‘જે ભાવે કરીને સ્ત્રીયોનાં ઘરૂંપી બંધન તૂટી ગયાં.’ એટલે-શ્રીકૃષ્ણને મળીને આવ્યા પછી સ્ત્રીઓ ઘરમાં રહેતી હતી, પણ જળ કમળવત્ તેઓ ઘરમાં રહેતી હતી. દયારામ ભાઈ કહે છે કે—

જેમ નટની દષ્ટિ દોરમાં, પાણિહારીની બેડલામાં;

ચિત્ત પરસ્પર જ્વરનું, વળગ્યું રહે ત્યાંનું ત્યાંડ.

તેમ મન પ્રભુમાં નિત દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું;

જન્મ જાણે એ છે જંજળી, રાખ હૃદે ત્રીકમયું તાળી-સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ.

બ્રાહ્મણો કહે છે કે—‘અમે સાધન સંપન્ન છીએ, છતાં અમને કૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ, અને સ્ત્રીઓ ઉપનયન સંસ્કારાદિ સાધનથી રહિત છે, છતાં તેમને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ?—

‘અપિ ચૈત્સુદુરાચારો, ભજતે મામનન્યભાક્ ॥

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ, સમ્યગ્વ્યસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા, અશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ, ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય, યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્-તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિં ॥૩૩॥

[ગીતા અ. ૯]

વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે અન્યથા ભાવનાં વખાણ કર્યાં અને તે સાધનથી પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરવાનાં વચન આપ્યાં.

જન્માંતરસદ્ગુણેષુ, તપોધ્યાનસમાધિભિઃ ॥

નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં, કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે [સુબોધિની.]

અનેક જન્માંતરે વિષે તપ, ધ્યાન, અને સમાધિ વડે ક્ષીણ થયેલાં પાપવાળાં મનુષ્યોને શ્રીકૃષ્ણને વિશે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યાચનાને બહાને શ્રીકૃષ્ણે અમને યાદ કર્યા, તે પણ તેમની કૃપા, એમ હવે કહે છે—

નનુ સ્વાર્થવિમૂઢાનાં, પ્રમત્તાનાં ગૃહેહયા ॥

અહો નઃ સ્મારયામાસ, ગોપવાક્યૈઃ સતાં ગતિઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથા પૂર્ણકામસ્ય, કૈવલ્યાદ્યાશિષાં પતેઃ ॥

ઈશિતવ્યૈઃ કિમસ્માભિ-રીશસ્યૈતદ્વિઢંબનમ્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—બ્રાહ્મણો હજી પશ્ચાતાપ કરે છે કે—‘અહો ! ખરેખર સ્વાર્થમાં મૂઢ બનેલા, અને ધરના કામકાજમાં ગુંથવાઈ ગયેલા-એવા જે અમે, તેમને સત્પુરુષોની ગતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણે, ગોવાળીયાઓના વાક્યોદ્વારા યાદ કર્યા. (૪૪) નહિતો ભગવાન કે જે પૂર્ણ કામ છે, અને મોક્ષાદિ પુરુષાર્થોના સ્વામી છે તેમને, આપણે કે જેઓ પામર છઈએ, તેમનું શું પ્રયોજન હોય ? તેમની શી પરવા હોય ? નજ હોય. આ તો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ મનુષ્યલોકની ચેષ્ટા કરી. (૪૫)

૪૪-૪૫ વિવેચન—

સ્વાર્થ અને વ્યવહાર—વૃક્ષ ઉપર રહેલાં પાંદડાંને જેમ પવન ડોલાવે છે; સમુદ્રમાં પડેલા લાકડાના કકડાંને, જેમ જલ તરંગો આમતેમ ફેંકે છે; તેમ સંસાર સાગરમાં તણાતા છવોને, સ્વાર્થ અને વ્યવહાર આમતેમ ફેંકે છે. મુમુક્ષુઓએ આ બે દોષને શમાવવા સાવધ રહેવું ઘટે છે. સ્વાર્થ અને વ્યવહાર-એ બેઉ અંત વિનાના દોષ છે. એટલે તે બેઉનો પાર કદિ આવે એવો નથી. [અમે અને તમે બેઉ, સ્વાર્થ અને વ્યવહારમાં બેટાં છઈએ; છતાં શ્રીકૃષ્ણ આપણને સંભારે છે, એટલે તેઓશ્રી આપણને ગોવિંદ ગાવાની તક આપે છે; તે તેમની પ્રાણી કૃપા સમજવી]

સ્વાર્થ અને વ્યવહારમાં દટાઈ ગયેલા દિગ્નેત્ર ચિત્ત, અન્નની યાચના દ્વારા, શ્રીકૃષ્ણે ખોતા તરંગ બેચ્યું, તે શ્રીકૃષ્ણની કૃપા સમજવી. તાત્પર્ય—અન્નની માગણી ક્ષુધા માટે નહોતી, પણ કૃપા માટે હતી; કારણકે કૃષ્ણ પૂર્ણકામ છે. કામધેનુ ગાય અને કલ્પવૃક્ષ જેને આધીન હોય, તે અન્ન માટે માગણી કરે નહીં. કર્મમાગની પેલીમેર કાંઈકે જાણુવા જેવું છે, તે બતાવી આપવા માટે બ્રાહ્મણોની પાસે માગણી કરી.

પશ્ચાતાપ—મનુષ્યથી ભૂલ તો થાય, પણ ભૂલ થયા પછી પશ્ચાતાપ થાય, તે

૪૪-૪૫ પદચ્છેદ—અહો-અરે. નનુ-ખરેખર. સ્વાર્થવિમૂઢાનાં-સ્વાર્થમાં મૂઢ બનેલા. ગૃહેહયા પ્રમત્તાનાં-ધરના કામકાજમાં ગાંડા બનેલા. इति नः-એવા અમેને સતાં ગતિઃ-સત્પુરુષોની ગતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણે. ગોપવાક્યૈઃ સ્મારયામાસ-ગોવાળીના વાક્યોદ્વારા સંભાર્યા-યાદ કર્યા. અન્યથા-નહિતો. પૂર્ણકામસ્ય-ભગવાન કે જે પૂર્ણકામ છે તેમને. કૈવલ્યં આદિ યાસુ તાઃ કૈવલ્યાદયઃ કૈવલ્યાદયશ્ચતાઃ આશિષઃ કૈવલ્યાદ્યાશિષઃ તાસાં પતેઃ-[પત્યુઃ બેઠાં] મોક્ષાદિ પુરુષાર્થોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને. અસ્માભિઃ ઈશિતવ્યૈઃ કિં-આપણે કે જેઓ પામર છઈએ, તેમનું શું પ્રયોજન હોય ! ઈશસ્ય પતદ્ વિઢંબનમ્-આતો ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યલોકની ચેષ્ટા કરી.

ઈશ્વરની કૃપા સમજવી. ત્યાં સુધી ઘાટું અજ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય કદિ પશ્ચાતાપ કરતો નથી, એટલે પોતાની ભૂલ કદિ કચુલ કરતો નથી.

લક્ષ્મી પણ જોને ચાહે છે, તે કૃષ્ણ શું આપણને ચાહે ?—

હિત્વાઽન્યાન ભજતે યં શ્રીઃ, પાદસ્પર્શશયાઽસકૃત્ ॥

આત્મદોષાપવર્ગેણ, યદ્યાઞ્ચા જનમોહિની ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—પ્રાહ્મણો આગળ વિચાર કરે છે કે—“ જેમના ચરણસ્પર્શની આશાથી, લક્ષ્મીજી બીજા પુરૂષોને તણને, અને ચંચળપણા આદિ પોતાના દોષોનો ત્યાગ કરીને, જેમને નિરંતર ભજે છે; તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બીજાની પાસે અન્નની માગણી કરે, તે વાત તો લોકોને બુલાવનારી છે.” (૪૬)

૪૬ વિવેચન—

દક્ષણાના ભોગી પ્રાહ્મણો લક્ષ્મીના દાસ, અને લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણની દાસી.

આ શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે તે સંબંધી ૯૭ કહે છે—

દેશઃ કાલઃ પ્રથમ્દ્રવ્યં, મંત્રતંત્રત્વિજોઽગ્નયઃ ॥

દેવતા યજમાનશ્ચ, ઋતુર્ધર્મશ્ચ યન્મયઃ ॥ ૪૭ ॥

સ एष ભગવાન સાક્ષાદ્-વિષ્ણુર્યોગેશ્વરેશ્વરઃ ॥

જાતો યદુષ્વિત્યમૃષ્મ, હપિ મૂઢા ન વિગ્રહે ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—‘દેશ, કાળ, બુદ્ધા મુદ્ધા પદાર્થો, મંત્ર, તંત્ર, ઋત્વિજ, અગ્નિઓ, દેવતા, યજમાન, યજ્ઞ અને ધર્મ—એ સઘળાં જે રૂપ છે, તે સાક્ષાત્ યોગેશ્વરોના ઈશ્વર વિષ્ણુએ, યાદવોમાં જન્મ લીધો છે,’ એવું અમે સાંભળ્યું છે, તોપણ અમે મૂઢ લોકો સમજ્યા નહીં.” (૪૭-૪૮)

૪૭-૪૮ વિવેચન—

પુરુષ એવેદં સર્વમ્ એ શ્રુતિ ૪૭ માં શ્લોકને ટેકા આપે છે. ભગવાનના અવતારની સૂચના દેવોને, દાનવોને અને પ્રાણીઓને થઈ ચૂકી ક્યાં અવતાર થયો, તે વાતથી ૯૭ ધણા લોકો અજ્ઞાત હતા.

૪૬ પદ્મછેદ—પાદસ્પર્શસ્ય આશા તયા—જેનાં ચરણસ્પર્શની આશાથી. શ્રીઃ અન્યાન હિત્વા—લક્ષ્મી બીજાઓને તણ દઇને અને. સ્વસ્ય આત્મનઃ દોષઃ તસ્ય અપવર્ગેણ (નાશ) ચંચળપણા આદિ દોષોનો ત્યાગ કરીને. યં અસકૃત્ ભજતે—જેમને નિરંતર ભજે છે. યત્ યાઞ્ચા—તે ભગવાન બીજાની પાસે માગણી કરે તે તો. જનમોહિની—લોકોને બુલાવનારી છે.

૪૭-૪૮ પદ્મછેદ—દેશઃ કાલઃ પ્રથમ્ દ્રવ્યં—દેશકાળ અને નોખનોખા પદાર્થો. મંત્રશ્ચ તંત્રશ્ચ ઋત્વિજશ્ચ—મંત્રતંત્ર અને ઋત્વિજ, અગ્નયઃ અગ્નિઓ. દેવતા યજમાનઃ—દેવતા અને યજમાન. ઋતુઃ ધર્મઃ—યજ્ઞ અને ધર્મ. યન્મયઃ—જેના મય છે. સ एषઃ ભગવાન સાક્ષાત્ વિષ્ણુઃ યોગેશ્વરેશ્વરઃ—તે સાક્ષાત્ યોગેશ્વરોના ઈશ્વર વિષ્ણુ. યદુષુ જાતઃ—યાદવોમાં જન્મ્યા છે. इति અશ્રુષ્મ—એવું અમે સાંભળ્યું હતું. अपि—તો પણ. મૂઢાઃ ન વિગ્રહે—અમે મૂઢ સમજ્યા નહીં.

લક્ષ્મી સ્ત્રીઓ મળવાથી બ્રાહ્મણો રાજ થાય છે—

અહો વયં ધન્યતમા, યેષાં નસ્તાદશીઃ સ્ત્રિયઃ ॥

મક્ત્યા યાસાં મતિર્જાતા, અસ્માકં નિશ્ચલા હરૌ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—બ્રાહ્મણો આગળ વિચાર કરે છે કે—“ અહો (તોપણ) આપણે બહુજ લાગ્યશાળી છઈએ, કારણકે આપણે આવી સ્ત્રીઓ છે. આ સ્ત્રીઓની લક્ષિતી અમારી મતિ શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ થઈ. ” (૪૯)

૪૯ વિવેચન—

આ બધી મળ, પતિપત્નીનો એકમત થયો તેની છે—નહીતો મારાને રાણાએ રજ આપી, એવી સ્થિતિ થાત. ભગવાન ભજવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીએ, પુરૂષમાં અથાગ પ્રેમ રાખીને, તેને પોતાને વશ રાખવો, અને પુરૂષ સ્ત્રીમાં અથાગ પ્રેમ રાખીને, તેણીને પોતાને વશ રાખવી. નાતપર્ય—ઈશ્વર સાધવા ઇચ્છનાર પ્રથમ સ્ત્રીને સાધવી, અને સ્ત્રીએ પ્રથમ પતિને સાધવો. આ પ્રમાણે એકતા કરીને, પ્રેમ ગાડીના બે બળદ, પોતપોતાના ચીકામાં ચાલીને, ધારેલે સ્થળે પહોંચે છે તેમ પતિપત્નીએ પરમપદ પ્રાપ્ત કરવું.

૫૦ બ્રાહ્મણો કર્મમાર્ગને નિંદે છે—

નમસ્તુભ્યં ભગવતે, કૃષ્ણાયકુંઠમેધસે ॥

યન્માયામોહિતધિયો, ભ્રમામઃ કર્મવર્ત્મસુ ॥ ૫૦ ॥

સ વૈ ન આદ્યઃ પુરુષઃ, સ્વમાયામોહિતાત્મનામ્ ॥

અવિજ્ઞાતાનુભવાનાં, ક્ષંતુમર્હત્યતિક્રમમ્ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ—“ જોમની માયાથી મોહ પામેલા, કર્મમાર્ગોમાં ભમતા એવા અમે, અખંડ જ્ઞાનવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપ આપને અમે પ્રણામ કરીએ છઈએ. ” (૫૦) આપની પોતાની માયાથી મોહ પામેલા એવા અમે, અને આપના પ્રભાવને નહીં જાણનારા એવા અમે, તેમનો અપરાધ, તે આદિ પુરૂષ ભગવાને ક્ષમા કરવો જોઈએ. (૫૧)

૪૯ પદ્યછંદ—અહો વયં ધન્યતમાઃ—અહો આપણે બહુજ લાગ્યશાળી છઈએ. યેષાં નઃ તાદશીઃ સ્ત્રિયઃ—જેઓને આવી સ્ત્રીઓ છે. યાસાં મક્ત્યા—જેઓની લક્ષિતી. અસ્માકં મતિઃ હરૌ નિશ્ચલા જાતા—અમારી મતિ શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ થઈ.

૫૦ પદ્યછંદ—યસ્ય માયયા મોહિતા ધીઃ યેષાં તે યન્માયામોહિતધિયઃ—જોની માયાથી મોહ પામેલા અમે. કર્મવર્ત્મસુ ભ્રમામઃ—કર્મમાર્ગોમાં ભમીએ છઈએ. તેઓ ભગવતે કૃષ્ણાય—ભગવાન કૃષ્ણને. અકુંઠા મેધા યસ્ય સઃ અકુંઠમેધાઃ તસ્મૈ અકુંઠમેધસે—અખંડ જ્ઞાનવાળા. ઇતિ તુભ્યં નમઃ—એવા આપને અમારા પ્રણામ છે.

૫૧ પદ્યછંદ—સ્વમાયયા મોહિતઃ આત્મા યેષાં તે તેષાં ઇતિ નઃ—પોતાની માયાથી મોહ પામેલા એવા અમે તેમના. અવિજ્ઞાતઃ અનુભાવઃ યૈઃ તે તેષાં ઇતિ નઃ—અને કૃષ્ણના પ્રભાવને નહીં જાણનારા એવા અમે તેમના. અતિક્રમમ્—અપરાધને. સ વૈ આદ્યઃ પુરુષઃ ક્ષંતું અર્હતિ—તે આદિ પુરૂષ ભગવાને ક્ષમા કરવો જોઈએ.

૫૦-૫૧ વિવેચન—

આપે ભ્રમ કરીને અમને ભ્રમાવ્યા; તેથી આપે અમારો દોષ ગણવો ન જોઈએ. પુત્રનો અપરાધ પિતા ક્ષમા કરે, બહાલી સ્ત્રીનો અપરાધ પ્યારો પતિ ક્ષમા કરે, તેમ અમારો અપરાધ આપે ક્ષમા કરવો જોઈએ.

હવે શ્રીકૃષ્ણેવળ ઉપસંહાર કરે છે—

इति स्वाधमनुस्मृत्य, कृष्णे ते कृतहेलनाः ॥

दिदक्षवोऽप्यच्युतयोः, कंसाद्भीता न चाचलन ॥ ૫૨ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे यज्ञपत्न्युद्धरणं नाम त्रयो-
विंशोऽध्यायः ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણેવળ કહે છે—‘ શ્રીકૃષ્ણની જેઓએ મસ્કરી હતી, તે બ્રાહ્મ-
ણોએ, પોતાના અપરાધનું સ્મરણ કરીને, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામને જોવાની
ઈચ્છા કરી; તોપણ કંસના ડરથી તેઓ ત્યાં જઈ શક્યા નહીં. ’ (૫૨)

પર વિવેચન—

भीताः—બ્રાહ્મણો પોતાના દુઃખ માટે ગભરાણા નહોતા; પણ કદિ તેઓ વ્રજમાં
જાય, તો તે વાત કંસના જાણવામાં આવતાં ‘ વિષ્ણુનો અવતાર નંદજીને ઘેર થયો. ’ તે
વાત સ્પષ્ટ થાય. એમ થતાં કંસ વ્રજવાસીઓને ખીડે. આ કારણથી બ્રાહ્મણો શ્રીકૃષ્ણ
પાસે ગયા નહીં. આવા કૃપાળુ કૃષ્ણ પાસે, આપણે શું માગીએ તે સાંભળો—

૫૬.—અમને અંતસમે અલભેલા લેવા આવજો; અમને અંતસમે—

ત્રીકમ નામ તમારું પ્યારું, પ્રાણુ જનમં પણ કંઈ ન ન્યારું; (૨)

મનહર મંગળ મૂર્તિ-મને બતાવજો—અમને

વીકટ સમય સાચવજો બહાલા, કહું કોટિ કરી કાલાવાલા;

એવા દીનદીયાળ-દયા દરસાવજો—અમને

વસમી અંત સમયની વેળા, બહારે વળજો વિકૃત વહેલા;

પ્રણુતપાળનું પહેલાં પણ-પરખાવજો—અમને

મરકટ જેવું મન અમારું, ત્રીકમ તાન ચૂકાવે તમારું;

અંતરનું અંધારું-સદા સમાવજો—અમને

દેવે દર્શન જન મન દારી, કર્ણાસાગર કુંજગિદારી;

શિવશંકર બલિદારી-આપ બચાવજો—અમને

છતિશ્રીમદ્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૩ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.
બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ એકલાં
હરિજનોને અમારા ઘણાજ હંતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશો.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,
૧૯૮૫ ચૈત્ર સુદી ૧૫.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૫૨ ૫૬એક—इति—આ પ્રમાણે. कृष्णे कृतं हेलनं (મસ્કરી) यैः ते—શ્રીકૃષ્ણની
જેઓએ મસ્કરી કરી હતી તે વિષે. स्वस्य अघं अनुस्मृत्य—પોતાના અપરાધનું
સ્મરણ કરીને. अच्युतयोः दिदक्षवः अपि च—કૃષ્ણબલરામને જોવાની ઈચ્છા થઈ તો
પણ. कंसाद् भीताः न अवलन—કંસથી ડરીને ગયા નહીં.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

વિષય—ધણા કાળથી નંદાદિ ગોવાળીયાઓ ઇંદ્રનો યજ્ઞ કરતા હતા. તે બંધ કરાવીને ગોવર્ધન પર્વતનો મહોત્સવ કરાવ્યાની કથા, આ અધ્યાયમાં આવશે. ભૂમિના દેવો બ્રહ્મણોનો ગર્વ ઉતાર્યા પછી, સ્વર્ગના દેવ ઇંદ્રનો ગર્વ ઉતારવાનો શ્રીકૃષ્ણને વિચાર થયો.

પ્રભુ નંદાદિ ગોપોને યજ્ઞની તૈયારી કરતાં દેખે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ભગવાનપિ તત્રૈવ, બલદેવેન સંયુતઃ ॥

અપશ્યન્નિવસન્ગોપા-નિન્દ્રયાગકૃતોદ્યમાન ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-‘હિ રાજન્ ! બળભદ્રની સાથે વ્રજમાં રહેલા ભગવાને; એક દિવસે ગોવાળીયાઓને ઇંદ્રના યજ્ઞની તૈયારી કરતા દેખ્યા. (૧) સર્વના આત્મા અને સર્વજ્ઞ ભગવાન, (ઇંદ્રના યજ્ઞ સંબંધી) તમામ વાત જાણતા હતા, તોપણ નંદજી જેમાં મુખ્ય છે એવા વૃદ્ધ ગોપોને, નમ્ર-તાપૂર્વક પૂછવા લાગ્યા. (૨)

૧ વિવેચન—

પોતાની અનેક પ્રકારે સંભાળ લેનાર પતિને, ઘરમાં પડ્યો મેલીને, એટલે-તેમના પ્રત્યે છણકા કરીને, સ્ત્રી મંદિરે મંદિરે ભટકે; તેમ પોતાની અનેક પ્રકારે સંભાળ રાખનાર અને ઇંદ્રાદિ દેવો જેના વિભૂતિ માત્ર છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને તથા, ગોપો ઇંદ્રનો યજ્ઞ કરતા હતા. વ્રજવાસીઓના અજ્ઞાનને ટાળવા માટે આ પ્રયત્ન છે. જે યજ્ઞમાં બ્રહ્માદિ તમામ દેવોનો ભાગ અપાય, તે વૈદિક (રીતસર) યજ્ઞ ગણાય. દક્ષે મહાદેવજીનો ભાગ ઉઠાવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો, તેને પરિણામે દક્ષે પોતાનું માથું ગાયું. વ્રજવાસીઓ તમામ દેવોને પડ્યા મેલીને, માત્ર ઇંદ્રનોજ યજ્ઞ કરતા હતા. તે કાર્ય ગેરચાળખી હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણે તે કાર્ય અટકાવવા વિચાર કર્યો. તે અટકાવદ્વારા ઇંદ્રનો ગર્વ ઉતારવા પણ વિચાર કર્યો. અભિમાન ભક્તિ માર્ગમાં અને જ્ઞાન માર્ગમાં રોધક છે. પ્રગતિ કરવા હેતુ નથી. પોતાના ભક્તોને જરા પણ અભિમાન થાય, તો પ્રભુ તુરત તે રોગને શમાવવા કાંઈક ઉપાય કરે છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ પ્રશ્ન કરે છે—

તદભિજ્ઞોઽપિ ભગવાન-સર્વાત્મા સર્વદર્શનઃ ॥

પ્રશ્રયાવનતોઽપૃચ્છદ્-વૃદ્ધાબન્દપુરોગમાન્ ॥ ૨ ॥

૧ પદ્યછંદ—બલદેવેન સંયુતઃ—બળભદ્રની સાથે. તત્ર એવ નિવસન્—ત્યાં વ્રજ-માંજ રહેતા. ભગવાન્ અપિ—ભગવાને એક દિવસે ઇન્દ્રયાગાય કૃતઃ ઉદ્યમઃ યૈઃ તે તાન્ ગોપાન્ અપશ્યત્—ઇંદ્રના યજ્ઞની તૈયારી કરતા ગોવાળીયાઓને દેખ્યા.

૨ પદ્યછંદ—સર્વાત્મા—સર્વના અંતર્યામિ. સર્વાન્ પશ્યતિ इति સર્વદર્શનઃ इति ભગવાન્—સર્વને દેખનારા ભગવાન્. તત્ર અભિજ્ઞઃ અપિ—ઇંદ્રના યજ્ઞને પણ જે જાણતા

કથ્યતાં મે પિતઃ કોડયં, સંભ્રમો વ ઉપાગતઃ ॥

કિં ફલં કસ્ય ચોદ્દેશઃ, કેન વા સાધ્યતે મલ્લઃ ॥ ૩ ॥

एतद्ब्रूहि महान्कामो, मह्यं शुश्रूषवे पितः ॥

न हि गोप्यं हि साधूनां, कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥

अस्त्यस्वपरदृष्टीना-ममित्रोदास्तविद्विषाम ॥

उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य, आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥

અર્થ—‘હે પિતા ! આપ આ (યજ્ઞ સંબંધી) શી ધામધૂમ કરવા લાગ્યા છે ? તે મને કહો. આ યજ્ઞનું ફળ શું ? અને કયા દેવના નિમિત્તથી આ યજ્ઞ કરો છો ? આ યજ્ઞ કેવા પ્રકારના અધિકારીથી કરી શકાય ? એટલે કઈ કામનાવાળાએ આ યજ્ઞ કરવો જોઈએ ? હે પિતા ! હું કે જે સાંભળવાની ઇચ્છા વાળો છઉં, તેને તે તમામ વાત કહો. આ યજ્ઞમાં આપને કોઈ મોટો મનોરથ (કામના) હોય, એમ જણાય છે. [તેના જવાબમાં નંદરાય કાંઈ બોલ્યા નહીં, એટલે શ્રીકૃષ્ણે આગળ બોલ્યાં—] આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીપદાર્થોમાં આત્મદષ્ટિ રાખનારા સાધુપુરુષોને, કાંઈ છુપું રાખવા જેવું હોતું નથી. સાધુ

હતા તે પ્રશ્નએન-નમ્રતાથી. અવનતઃ-નમેલા કૃષ્ણે. નંદઃ પુરોગમઃ યેષુ તે તાન્ વૃદ્ધાન્-નંદજી જેમાં મુખ્ય છે એવા વૃદ્ધ ગોવાળોને. અપ્રચ્છત્-પૂછ્યું.

૩ પદ્યછંદ—હે પિતઃ-હે પિતા ! અયં કઃ સંભ્રમઃ इति મલ્લઃ-યજ્ઞશ્રી આ કઈ તૈયારી અથવા કઈ ધામધૂમ, અથવા કયો ઉત્સવ ? ષઃ ઉપાગતઃ-આપને પ્રાપ્ત થયો છે. આપ કરવા લાગ્યા છો ? મે કથ્યતામ્-તે મને કહો. કિં ફલં-તે યજ્ઞનું ફળ શું ? ચ-અને અસ્ય દેવસ્ય ઉદ્દેશઃ-કયા દેવના નિમિત્તથી તે યજ્ઞ કરો છો ? વા કેન સાધ્યતે-આ યજ્ઞ કેવા પ્રકારના અધિકારીથી કરી શકાય ? અથવા કયા સાધનથી તે કરી શકાય ?

૪-૫ પદ્યછંદ—હે પિતઃ-હે પિતા ! શ્રોતું इच्छुઃ શુશ્રુષુઃ તસ્મૈ इति મહ્યં-હું કે જે સાંભળવાની ઇચ્છાવાળો છઉં તેને બ્રૂહિ-કહો. एतद् महान् कामઃ-આ યજ્ઞમાં આપને કોઈ મોટો મનોરથ હોય એમ જણાય છે. इह-આ સંસારમાં. सर्वात्मनाં साधूनां-સર્વ પ્રાણી પદાર્થોમાં આત્મદષ્ટિ રાખનારા સાધુ પુરુષોને ગોપ્યં કૃત્યં ન हि अस्ति-કાંઈ છુપું રાખવા યોગ્ય હોતુંજ નથી. मित्राणि च उदास्ताश्च (ઉદાસીન) विद्विषश्च (શત્રુઓ) मित्रोदास्तविद्विषः न संति યેષાં તે તેષાં-મિત્ર, ઉદાસીન અગર શત્રુઓ જેમને નથી તે ન વિદ્યતે સ્વઃ પરઃ इति दृष्टिઃ યેષાં તે તેષાં-એવા સાધુ પુરુષોને પોતાનો અગર પારકો હોતો નથી. उदासीनः अरिवत् वर्ज्यઃ-કદાચ બેદદષ્ટિ હોય તો ઉદાસીનને શત્રુની માફક તથા દેવો. सुहृत् आत्मवत् उच्यते-અને જે મિત્ર હોય તેને પોતાતુલ્ય ગણવો. એટલે તેની સલાહ લેવી.

પુરૂષોને મિત્ર, ઉદાસીન (તટસ્થ-બહાલોએ નહીં અને અળખામણો પણ નહીં.) અગર શત્રુ એવું કોઈ હોતું નથી; તેથી તેમને પોતાનો અગર પારકો, એવું પણ કાંઈ હોતું નથી. સાધુ પુરૂષોને કદાચ ભેદદષ્ટિ હોય, તો તેમણે ઉદાસીનને શત્રુની માફક તણ દેવો, પણ જે મિત્ર હોય, તેને પોતાતુલ્ય ગણવો, એટલે તેની સલાહ લેવી જોઈએ. (૩-૪-૫)

૨-૩-૪-૫ વિવેચન—

તત્ત્વ અભિજ્ઞઃ [તેને જાણનાર], ભગવાન, સર્વાત્મા [સર્વના અંતર્યામી], સર્વદર્શનઃ (સર્વને દેખનારા). આ તમામ શ્રીકૃષ્ણનાં વિશેષણ મૂકીને, પરીક્ષિતને શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વનો મહિમા બતાવે છે. આપણને પણ કહે છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓમાં તમે ભૂલા પડશો નહીં.’

અવનતઃ પ્રશ્નયેન—નમીને વિનયથી, નમ્રતાપૂર્વક. પોતે નંદજીના પુત્ર બન્યા છે. પુત્ર પિતાને કેવી રીતે પ્રશ્ન કરે, તે શીખવવાનો આ ભાવ છે. પુત્રનાદિ રાક્ષસોને મારનાર મહા સમર્થ જતાં, પોતે પિતા પાસે કાંઈ નથી, એમ સૂચવે છે.

સંભ્રમઃ—ધાંધલ, ધામધૂમ, મોટા પાયા ઉપર કરેલી તૈયારી. પ્રયત્ન મોટો છે, તેથી આ યજ્ઞ પણ મોટો હોવો જોઈએ.

इह सर्वात्मनां साधूनां गोप्यं कृत्यं न हि—‘સર્વ પ્રાણી પદાર્થોમાં આત્મદાષ્ટ રાખનારા સાધુ પુરૂષોને કાંઈ છુપું રાખવા જેવું હોતું નથી.’ આમ કહીને નંદજીના જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવી. એટલે—‘હે પિતા ! આપ સાધુ પુરૂષ છો, તેથી આપે કાંઈ ગુપ્ત રાખવું ઘટતું નથી.’ સાધુ એટલે—કૃપાળુ કોહરહિત, સર્વના હિતમાં તત્પર.’ સાધુ પુરૂષો બીન અધિકારીથી તત્ત્વજ્ઞાનને ગુપ્ત રાખે છે; પણ લૌકિક વાતને ગુપ્ત રાખતા નથી. આવા ઉચ્ચકોટિના સાધુ પુરૂષ જે ન હોય, (એટલે જેમને ભેદબુદ્ધિ હોય.) તેમને જે કર્તવ્ય છે. ઉદાસી અથવા તટસ્થ પુરૂષને ગુપ્ત વાત કહેવાથી કાંઈ લાભ નથી, માટે તેમને તે વાત કહેવી નહીં; પણ જે પોતાના સંબંધી-સ્નેહી-હોય; તેમને ગુપ્ત વાત કહેવામાં લાભ છે.

તેવે કર્મનો વિવેક બતાવે છે—

જ્ઞાત્વાઽજ્ઞાત્વા ચ કર્માણિ, જનોઽયમનુતિષ્ઠતિ ॥

વિદુષઃ કર્મસિદ્ધિઃ સ્યાત્—તથા નાવિદુષો ભવેત્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—સમજીને અને સમજ્યાવિના એમ બે પ્રકારે મનુષ્યો કર્મ કરે છે. તેઓમાં સમજીને કર્મ કરનારને જેવી કર્મની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી સિદ્ધિ સમજ્યા વિના કર્મ કરનારને થતી નથી. (૬)

૬ પદ્યછંદ—અયં જનઃ જ્ઞાત્વા ચ અજ્ઞાત્વા કર્માણિ અનુતિષ્ઠતિ—આ લોકો જાણીને અગર અજાણપણે કર્મો કરે છે. વિદુષઃ (યથા) કર્મસિદ્ધિઃ સ્યાત્—સમજીને કર્મ કરનારને જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા અવિદુષઃ ન ભવેત્—તેવી સિદ્ધિ સમજ્યા વગર કર્મ કરનારને થતી નથી.

૬ વિવેચન—

કર્મ કરવું, પણ તે કર્મ ગાડરીયા પ્રવાહની માફક અંધશ્રદ્ધાથી ન કરવું, તે ભાવ છે. વૈદિક કર્મમાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

કર્મ—યજ્ઞાદિ કર્મકાંડ સંબંધી આગળ ૮૪૫ મેં પાને આપણે વિચાર કર્યો છે.

તમારો કર્મયોગ લૌકિક છે કે વૈદિક છે ? એમ હવે શ્રીકૃષ્ણ પૂછે છે—

તત્ર તાવત્ક્રિયાયોગો, ભવતાં કિં વિચારિતઃ ॥

અથવા લૌકિકસ્તન્ને, પૃચ્છતઃ સાધુ મળ્યતામ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—આ બાબતમાં પ્રથમ તો, હું કે જે આપને પુછું છઉં, તેને ખુલાસાવાર કહો કે—આપનો આ ક્રીયાયોગ આપ સમજીને શાસ્ત્રાનુસાર કરો છો ? કે ગાડરીયા પ્રવાહની માફક—સૌ કરે, તેમ (આપ પણ) કરો છો ? (૭)

૭ વિવેચન—

કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. સ્માર્ત, વૈદિક અને લૌકિક. સ્માર્ત—સ્મૃતિઓની આજ્ઞાનુસાર. વૈદિક—વેદની આજ્ઞાનુસાર, અને લૌકિક—કુળ પરંપરાથી અથવા દેશની પરંપરાથી આપ્યું આવતું કર્મ.

હવે નંદી શ્રીકૃષ્ણને જવાબ આપે છે.

મન્દ ઉવાચ ॥

પર્જન્યો મગવાનિન્દ્રો, મેઘાસ્તસ્યાત્મમૂર્તયઃ ॥

તેઽભિવર્ષન્તિ ભૂતાનાં, પ્રાણનં જીવનં પયઃ ॥ ૮ ॥

તં તાત વયમન્યે ચ, વાર્ષ્વૈર્વાં પતિમીશ્વરમ્ ॥

દ્રવ્યૈસ્તદ્રેતસા સિદ્ધૈર્—યજન્તે ક્રતુભિર્નરાઃ ॥૯॥

હવે એમ કહે છે કે—એડ આદિ કર્મ વૃષ્ટિને આધીન છે, તેથી વૃષ્ટિદાતા ઈંદ્રને બજવો બેધએ.

તચ્છેષેણોપજીવન્તિ, ત્રિવર્ગફલહેતવે ॥

પુંસાં પુરુષકારાણાં, પર્જન્યઃ ફલભાવનઃ ॥ ૧૦ ॥

૭ પદ્યછેદ—તત્ર—આ બાબતમાં. તાવત—પ્રથમ. ભવતાં ક્રિયાયોગઃ—આપનો આ ક્રીયાયોગ. મગદ્ભિઃ કિં વિચારિતઃ—સમજીને—જ્ઞાનથી—કરેલો છે. અથવા લૌકિકઃ—ગાડરીયા પ્રવાહ જેવો છે. તત્ર મેં પૃચ્છતઃ—તે હું કે જે આપને પુછું છઉં તેને. સાધુ મળ્યતાં—સારી રીતે—ખુલાસાવાર કહો.

૮ પદ્યછેદ—મગવાનુ ઇન્દ્રઃ પર્જન્યઃ—ઈન્દ્ર મહારાજ મેઘરૂપ છે. મેઘાઃ તસ્ય આત્મમૂર્તયઃ—મેઘ તેની આત્મમૂર્તિયો છે. તે મેઘાઃ—તે મેઘો. ભૂતાનાં પ્રાણનં જીવનં ઇતિ પયઃ—પ્રાણીઓને વૃષ્ટિરૂપી અને જીવનરૂપી જળ. અભિવર્ષન્તિ—વરસાવે છે.

૯-૧૦ પદ્યછેદ—હે તાત !—હે પુત્ર. [વાઃ (જળ) મુંઘંતિ ઇતિ વાર્ષ્વૈર્વાઃ વાદળાં].

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નંદજી કહે છે કે—‘ ઈંદ્રમહારાજ મેઘ-
રૂપ છે. મેઘ તેની આત્મભૂતિઓ છે. તે મેઘો પ્રાણીઓને તૃપ્તિરૂપી અને જીવન-
રૂપી જળ વરસાવે છે. (૮) હે પુત્ર ! મેઘોના સ્વામી મહા સમર્થ ઈંદ્રમહા-
રાજનું અમે અને બીજા લોકો પણ, મેઘના જળથી પાકેલા પદાર્થો વડે, યજ્ઞ
દ્વારા પૂજન કરીએ છઈએ. યજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલા અન્નથી, ધર્મ-અર્થ-
અને કામની સિદ્ધિ માટે, લોકો પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ખેડ આદિ
એકલા પુરૂષાર્થોથી અન્નાદિ કાંઈ પાકતું નથી; કારણકે મનુષ્યોના પુરૂષાર્થોનું
ફળ આપનાર મેઘજ છે. (૯-૧૦)

૮-૯ વિવેચન—

પર્જન્ય એટલે વૃદ્ધિ કરનાર ઈંદ્રદેવ. પ્રાણી માત્રને અન્નાદિકથી પોષણ મળે છે, તેથી
પ્રાણી માત્ર ઈંદ્રને યજ્ઞથી ભજવે છે. પ્રાણીઓમાં યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર મનુષ્યને છે.

૧૦ વિવેચન—

વૃદ્ધિને અભાવે પુરૂષ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે, તેથી પોતાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન હોય,
તોપણ ઈંદ્રનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે.

નંદજી ઉપસંહારમાં કહે છે કે—પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ધર્મનો ત્યાગ ન કરાય,

य एवं विसृजेद्धर्मं, पारंपर्यागतं नरः ॥

कामालोभाद्भयाद्द्वेषात्, स वै नाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥

અર્થ—નંદજી આગળ કહે છે કે—“જે પુરૂષ આ પ્રમાણે પરંપરાથી ચાલ્યા
આવતા ધર્મનો, કામથી-લોભથી-ભયથી અગર દ્વેષથી ત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષ
કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ” (૧૧)

तं वार्मुचां पतिं ईश्वरम्—મેઘોના સ્વામી મહા સમર્થ ઈંદ્ર મહારાજનું. वयं अन्ये
नराः च—અમે અને બીજા લોકો પણ. तस्य रेतसा सिद्धैः द्रव्यैः—મેઘના જળથી
સિદ્ધ થએલા (પાકેલા) પદાર્થોવડે. ऋतुभिः यजंते—યજ્ઞો વડે પૂજન કરે છે. तस्य शेषेण—
બાકી રહેલા અન્નથી. त्रिवर्गफलहेतवे—ધર્મ, અર્થ, અને કામની સિદ્ધિ માટે. नराः
उपजीवन्ति—લોકો પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. पुंसां—મનુષ્યોના पुरुषकाराणां—પુરૂ-
ષાર્થોનું पर्जन्यः—મેઘ. फलानि भावयति इति फलभावनः—ફળ આપનાર છે.

૧૧ પદ્મછેદ—યઃ નરઃ एवं—જે પુરૂષ આ પ્રમાણે. परंपरा एव पारंपर्यं पारं-
पर्येण आगतः तं पारंपर्यागतं—પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધર્મ-ધર્મનો. कामात्
लोभात् भयात् द्वेषात्—કામથી, લોભથી, ભયથી અગર દ્વેષથી. विसृजेत्—તજી દે છે.
सः—તે ન આપ્નોતિ શોભનમ્—કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

૧૧ વિવેચન—

પ્રાપ્તસેવાપરિત્યાગો દ્વેષમૂલમિદં સ્મૃતં—પ્રાપ્ત થએલી સેવાનો પરિત્યાગ કરવો, તે દ્વેષનું મૂળ છે. માતા પિતાની સેવા જે બાળક ન કરે, તે બાળક દ્વેષનું મૂળ બને, એટલે કંટાળારૂપ બને. જે ગુમાસ્તો શેઠની સેવા ન કરે, તે કંટાળા રૂપ થઈ પડે. જે સ્ત્રી પતિની સેવા ન કરે, તે સ્ત્રી કંટાળારૂપ થઈ પડે. જે ગ્રામ્ય દેવનું પૂજન ન કરે, તે માણસ તે ગામમાં રહીને દુઃખ પામે. કુળદેવતાનું પૂજન ન કરે, તે માણસ તે કુળમાં રહીને સુખી થાય, તેમ નવરાત્રી વિગેરે દિવસોમાં વડીલોએ મુકરર કરેલાં વ્રત ન કરે, તે પણ દુઃખી થાય. તેથી વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધર્મ અવશ્ય પાળવો જોઈએ. તાત્પર્ય—સ્મૃતિ અને વૈદિક કર્મની સાથે સંબંધ ન રાખતું કર્મ પણ, કરવા યોગ્ય છે, એમ નંદજીએ શ્રીકૃષ્ણને સમજાવ્યું.

શ્રીશુકદેવજી નંદજીના જવાબનો ઉપસંહાર કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

વચો નિશમ્ય નન્દસ્ય, તથાઽન્યેષાં વ્રજૌકસામ ॥

ઇન્દ્રાય મન્યું જનયત્, પિતરં પ્રાહ કૈશવઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—નંદજીનું તથા બીજા વ્રજવાસીઓનું વચન સાંભળીને, ઇન્દ્રને બીજવવાના હેતુથી—ઇન્દ્રનો ગર્વ ઉતારવાના હેતુથી, શ્રીકૃષ્ણે નંદજીને કહ્યું કે—(૧૨)

૧૨ વિવેચન—

ઇન્દ્રનો ગર્વ ઉતારવો અને તર્કકલ્પિત કર્મ અટકાવવું, આ બે મુખ્ય પ્રયોજન છે. હવે શ્રીકૃષ્ણ કર્મના મહિમા બતાવીને, કર્મના દેવને ઉઘાટી દે છે—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કર્મણા જાયતે જન્તુઃ, કર્મણૈવ વિલીયતે ॥

સુખં દુઃખં ભયં ક્ષેમં, કર્મણૈવાભિપચતે ॥ ૧૩ ॥

અસ્તિ ચેદીશ્વરઃ કશ્ચિત્, ફલરૂપ્યન્યકર્મણામ્ ॥

કર્તારં ભજતે સોઽપિ, ન હ્યર્કર્તુઃ પ્રમુર્હિ સઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૨ પદ્યછંદ—નંદસ્ય વચઃ નિશમ્ય—નંદનું વચન સાંભળીને. તથા અન્યેષાં—અન્યોના નિશમ્ય—તથા બીજા વ્રજવાસીઓનાં વચન સાંભળીને. ઇન્દ્રાય મન્યું જનયત્—ઇન્દ્રને બીજવવાના હેતુથી. કૈશવઃ—કૃષ્ણ નંદજીને કહેવા લાગ્યા.

૧૩ પદ્યછંદ—કર્મણા જાયતે જન્તુઃ—જીવ પોતાના કર્મથીજ જન્મે છે. કર્મણા એવ જન્તુઃ વિલીયતે—કર્મથીજ જન્તુ મરે છે. સુખં દુઃખં ભયં ક્ષેમં કર્મણા એવ અભિપચતે—સુખ, દુઃખ, ભય તથા કલ્યાણ કર્મથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪ પદ્યછંદ—ચેત્ કશ્ચિત્—કદિ કોઈ [ફલ રૂપયતિ (આપે છે) इति ફલરૂપી] અન્યકર્મણાં—મનુષ્યોના કર્મોનું ફલરૂપી ईશ્વરઃ અસ્તિ—ફળ આપનાર ઈશ્વર છે, એમ

કિમિદ્રેણેહ ભૂતાનાં, સ્વસ્વકર્માનુવર્તિનામ્ ॥

અનીશેનાન્યથા કર્તુ, સ્વભાવવિહિતં નૃણામ્ ॥ ૧૫ ॥

સ્વભાવતંત્રો હિ જનઃ, સ્વભાવમનુવર્તેતે ॥

સ્વભાવસ્થમિદં સર્વ, સદેવાસુરમાનુષમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘જીવ પોતાના કર્મથીજ જન્મે છે, અને કર્મથીજ મરે છે. સુખ, દુઃખ, ભય તથા કલ્યાણ કર્મથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય—દેવતાઓજ કર્મનું ફળ આપે છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. (૧૩) પૂર્વ મીમાંસાના કહેવા પ્રમાણે, કર્મજ પરભારાં ફળ આપે છે, એમ નિશ્ચય થાય, તો પછી તેમાં દેવતાઓને વચ્ચે લાવવાની કાંઈ અગત્ય નથી. એટલે દેવતાઓને માનવાની કાંઈ જરૂર નથી. તોપણ કેટલાએક એમ માને છે કે—‘કોઈ ઇશ્વર જીવોએ કરેલાં કર્મોનાં ફળ આપે છે.’ તે બાબતમાં પણ ઇશ્વર કર્મોને આધીન વર્તે છે. (એટલે ઇશ્વર સ્વતંત્ર નથી—કર્મો સ્વતંત્ર છે.) કારણકે જેવું કર્મ કર્યું હોય, તેવુંજ ફળ ઇશ્વર આપી શકે છે. કર્મ નહીં કરનારને, તે કોઈ પણ પ્રકારનું ફળ આપી શકતો નથી. (૧૪) આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે—ફળની સિદ્ધિ તો કર્મથીજ થાય છે; અને તેને પરિણામે કર્મને આધીન વર્તનારા, બકરીના ગળાના આંચળ જેવા નકામા, ઇશ્વરનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. આ વિષયમાં ઇદ્ર કે જે પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસરનારાં પ્રાણીઓનાં પૂર્વજન્મના સંસ્કારેજ કરાવેલાં કર્મોનાં ફળને ફેરવી નાંખવા અસમર્થ છે, તેનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. (૧૫) લોકો પૂર્વજન્મના સંસ્કારોનેજ આધીન હોવાથી, પૂર્વજન્મના સંસ્કારને અનુસરે છે. દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત આ સઘળું જગત્, પૂર્વજન્મના સંસ્કારમાંજ રહેલું છે. (૧૬)

માનો. સઃ ઈશ્વરઃ અપિ કર્તારં ભજતે—તે ઇશ્વર પણ કર્મ કરનારને ફળ આપે છે. અકર્તુઃ સઃ પ્રભુઃ હિ ન—કર્મ નહિં કરનારને તે ફળ આપવા સમર્થ થઈ શકતો નથી.

૧૫ પદ્યછેદ—ઈદ્ર—અહીં. સ્વસ્વકર્માનુવર્તિનાં ભૂતાનાં—પોત પોતાનાં કર્મો કરનારાં પ્રાણીઓને નૃણાં સ્વભાવવિહિતં અન્યથા કર્તુ—મનુષ્યોનાં પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર કરેલાં કર્મોને ફેરવી નાંખવાને. અનીશેન ઇદ્રેણ કિ—અસમર્થ એવા ઇદ્રનું શું પ્રયોજન છે ? એટલે ઇદ્ર તે કર્મોનાં ફળ ફેરવી શકતો નથી.

૧૬ પદ્યછેદ—સ્વભાવઃ—પૂર્વસંસ્કાર. જનઃ હિ સ્વભાવતંત્રઃ—લોકો પૂર્વજન્મના સંસ્કારોનેજ આધીન હોવાથી. સ્વભાવં અનુવર્તેતે—પૂર્વ જન્મના સંસ્કારનેજ અનુસરે છે. દેવાઃ અસુરાઃ માનુષાઃ તૈઃ સહિતં ઇતિ ઇદં સર્વ—દેવો, અસુરો, અને મનુષ્યો સહિત આ સઘળું જગત્ સ્વભાવસ્થં—પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોમાંજ રહેલું છે.

૧૩ થી ૧૬ વિવેચન

કર્મનો મહિમા બતાવીને કર્મના દેવને શ્રીકૃષ્ણ ઉઠાવી દે છે. કર્મ સંબંધી આપણે થોડી વાત કરીએ—

કર્મ—કેટલાએક કર્મવાદને માને છે, અને કેટલાએક ઇશ્વરવાદને માને છે, પણ કર્મ-વાદને અને ઇશ્વરવાદને બેઉને સત્ય માનીએ, ત્યારેજ કર્મનું રહસ્ય સમજાય. રાજનો વહીવટ સરકારના કાયદા પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે, પણ કેટલીએક બાબતમાં સરકાર કાયદાને પડયો મેલીને, પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે. વેપારી વેપારીને રૂપૈયા ધીરે છે, અને રીતસર વ્યાજ સાથે વસુલ કરે છે, પણ કોઈ વખત ધીરેલા તમામ રૂપૈયા માફ કરીને, ઉલટા આપે છે.

દષ્ટાંત—કલકત્તાવાળા પન્નાલાલ શેઠના, અમદાવાદના શેઠ સેવકરામ ડી. પટેલ પાસે, દસહજાર રૂપૈયા લેણા નીકળ્યા. એક બે વરસ સુધી નાણાં ન પત્યાં, તેથી અમદાવાદની પન્નાલાલની પેઢીવાળાએ સેવકરામ ઉપર દાવો કર્યો. રૂપૈયા દસહજારનું હુકમનામું થયું. સેવકરામ પગે લાગ્યા, પણ અમદાવાદવાળા હેડ મુનીમ કાંઈ કરી શક્યા નહીં. આખરે સેવકરામ થાકીને કલકત્તે ગયા. પન્નાલાલની દુકાને હેડ મુનીમને મળ્યા. પોતાની સ્થિતિથી તેમને વાકેફ કરીને હુકમનામું પાછું ખેંચી લેવા, ઘણાં કાલાવાલા કર્યાં. તોપણ કાંઈ દિવલ્યો નહીં, ત્યારે સેવકરામ પન્નાલાલ શેઠને રૂબરૂ મળ્યા. રૂબરૂમાં વાતચીત કરતાં શેઠને દયા આવી. રૂપૈયા દસહજાર માફ કર્યાં; અને ‘સેવકરામની સ્થિતિ સુધરે નહીં ત્યાં સુધી, અમદાવાદની પેઢી, સેવકરામના નિભાવ માટે દરમાસે રૂપૈયા ત્રીસ આપે,’ એવો પત્ર શેઠે અમદાવાદની પેઢી ઉપર લખી આપ્યો. જેમ પન્નાલાલની દુકાનમાં પન્નાલાલ માલીક છે, અને ધારે તેમ કરી શકે છે. તેમ ઇશ્વરના જગતમાં ઇશ્વર માલીક છે, અને ધારે તેમ કરી શકે છે. એમ ન હોય તો—જે એટલી સત્તા ન હોય તો—

अपि चेत्सुदुराचारो, भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मतव्यः, सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩૦॥ (ગીતા અ. ૯)

सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं ब्रज ॥

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥૬૬॥

(ગીતા અ. ૧૮)

વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણ મન્વાદિના કાયદાઓને બાળુ ઉપર મુકીને, (અને છાતી ઠોકીને), પતીત ભક્તોને પાપન કરી શકે નહીં.

આ વચનો કર્મના કાયદાની બહારની ભૂમિકાનાં છે; તેથી ૧૮-૬૪ માં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—‘**सर्वगुह्यतमं भूयः, शृणु मे परमं वचः ॥**’ ‘આ માફ વચન ગુહ્ય વચનોમાં ઉત્તમ છે, અને પરમસાર ભૂત છે, તેથી સાંભળ.’

કર્મનું કળ જડ છે, તેથી કર્મનું કારણત્વ સંભવે નહીં ! ચેતન જીવને સુખ દુઃખ દેનાર ચેતનજી હોઈ શકે. સ્વામી સેવકના મધ્યે પણ તેમજ છે. પતિ પત્નીના સંબંધમાં પણ તેમજ છે. માટે ઇશ્વરવાદ મુખ્ય છે અને કર્મવાદ ગૌણ છે. કાયદા વિના રાજ રાજ કરી શકે નહીં. તેમ કર્મના બંધારણ વિના સંસારચક્ર ચાલી શકે નહીં.

અપૂર્ણ.

ક્રમ નં ૧૧૩.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોતજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

જેઠ માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૫ મો.]

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૪ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૮૯૬ માં પાનાથી ચાલુ]

કર્મ—કર્મ સંબંધી વિષય ચાલે છે—

રાજાનો કાયદો કર્મનું દષ્ટ ફળ આપે છે, તેથી લોકો રાજાનો કાયદો તોડતાં ડરે છે. ઇશ્વરનો કાયદો અદષ્ટ ફળ આપે છે, તેથી લોકો ગાંફલ રહીને, ઇશ્વરના કાયદાનો ભંગ કરે છે. પાપાંડના ભોગી પણ ધણીવાર પાપાંડને નિંદે છે. વેશ્યાઓ પણ ધણીવાર પોતાના ધંધાને નિંદે છે. આ બધી તેમના અંતર્યામીની સૂચનાઓ છે. સમુદ્રને તરી આવેલું વહાણ, કાંઠામાં ન જુડી જાય, તેટલા માટે શાસ્ત્રો અને સંતો જીવેને કર્મનો મહિમા બતાવે છે.

કર્મના પ્રકાર—સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણ. પૂર્વે કરેલાં જે કર્મો આ જન્મમાં ફળ આપે છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે. પૂર્વે કરેલાં કર્મો, ફળ આપે એવી પક્વ દશામાં ન આવ્યાં હોય, પણ કોઈ અન્ય જન્મમાં ફળ આપવા માટે કર્મકોશમાં એકઠાં થઈને પડ્યાં રહે—એવાં હોય—તે સંચિત કર્મ કહેવાય છે. આ જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે, તે ક્રિયામાણ કર્મ કહેવાય છે.

ક્રિયામાણ કર્મ—આ ત્રણમાં ક્રિયામાણ કર્મની સત્તા-મહત્તા વધારે છે. કેટલાંએક શાસ્ત્રોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ‘પ્રારબ્ધ કર્મની સત્તા ધણી છે.’ ‘પ્રારબ્ધ કર્મ ટાળ્યાં ટળે નહીં-ભોગવવાંજ પડે.’ તોપણ યોગ્ય રીતે કરાએલું ક્રિયામાણ કર્મ, પ્રારબ્ધ કર્મની સત્તાને ફેંકી દે છે. પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થએલાં ફુગ્ગળને ટાળવા માટે, અને પ્રારબ્ધથી અપ્રાપ્ત સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટેજ, આ જગતમાં જ્યાં ત્યાં-પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. આ પ્રયત્નો સૂચવે છે કે-પ્રારબ્ધ કર્મની સત્તાના કરતાં ક્રિયામાણ કર્મની સત્તા અને મહત્તા વધારે છે. શાસ્ત્રો અને સંતો પણ પ્રારબ્ધને ઉથલાવી નાંખવા, ક્રિયામાણ કર્મોની ભલામણ કર્યા કરે છે.

પુત્ર વિનાનાં અનેક દંપતિઓએ તપાદિ સાધનરૂપ ક્રિયામાણ કરીને, પ્રારબ્ધને ઉથલાવી નાંખ્યું છે. યજ્ઞાદિ સાધનરૂપ ક્રિયામાણ કર્મથી, નિર્ધનતારૂપી પ્રારબ્ધને ધણાએ ઉથલાવ્યું છે. ક્રિયામાણ કર્મ કરીને ધણાઓએ રાજ્ય લક્ષ્મી ઐશ્વર્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે. પ્રારબ્ધને હઠાવવાના અનેક ઉપાયો કર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યા છે. પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થએલા રોગોનો નાશ કરવા, વૈદ્યો પણ મથી રહ્યા છે. ગ્રહોથી પ્રાપ્ત થએલી દુઃશાને મટાડવા, જોશીઓ મથી રહ્યા છે. દુષ્કર્મોનાં ફળનું નિવારણ કરવા જપ, તપ, વ્રત, માનતા વિગેરે સાધનો જગતમાં મોજુદ છે. વિશ્વામિત્રાદિ અનેક તપસ્વીઓએ, પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલા વર્ણાશ્રમને ઉથલાવી નાંખવા, કરેલા પ્રયત્ન જગતને વિદીત છે.

પ્રારબ્ધના કરતાં ક્રિયામાણની સત્તા વધારે છે, છતાં દરેક કાર્યમાં પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી. એટલે ધણા પ્રસંગમાં પ્રયત્ન કર્યા છતાં, ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે—જેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેવો પ્રયત્ન જ્યાં સુધી થતો નથી; ત્યાં સુધી ધારેલું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રયત્ન કરતાં છતાં પ્રારબ્ધ ન હોં-દુઃખ ન ટળે, ત્યારે—‘પ્રારબ્ધ ટાળ્યું ટળે નહીં.’ એવો દીલો વિચાર ન કરતાં, પ્રયત્ન અપૂર્ણ છે—પ્રયત્ન કાંઈક ખામી-વાળો છે, એવો વિચાર કરીને, તેમાં રહેલી ખામીઓને ઓળખવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો; પછી તે ખામીઓને ટાળવા સતત પ્રયત્ન કરવો. આમ હિંમત હાર્યા વિના પ્રયત્ન કરનારનું ગમે એવું દૃઢ પ્રારબ્ધ રોકે જની જન્ય છે. દહીંનું મથન કરનાર રવાઈને બદલે લાકડીના ડંડીકાથી મથન કરે, તો દહીંની મૂળ સ્થિતિ કાંઈક બદલાય ખરી; પણ માખણ તરી આવે નહીં. મથનને માટે યોગ્ય સાધનો, અને યોગ્ય ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી માખણની આશા રાખનાર મૂર્ખ ગણાય છે. યોગ્ય પ્રયત્નજ સેવ્ય છે. આજસ સેવ્ય નથી. આજસુ થઈને પડ્યો રહેનાર પ્રારબ્ધને અનાયાસે પોષે છે, અને યોગ્ય પ્રયત્નશીલ પુરુષ પ્રારબ્ધને તોડી ફોડી નાંખે છે. શાસ્ત્રો, સંતો અને વિદ્વાનો પ્રયત્નને પ્રધાનતા આપે છે.

કર્મણેવ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ । [ગીતા અ. ૩-૨૦] જનકાદિ મોટા થયા તે કર્મથી. વાલ્મિકી ભીલ મટીને ઋષિ બન્યા તે કર્મથી. વિશ્વામિત્ર રાજઋષિ મટીને બ્રહ્મઋષિ થયા, તે પણ કર્મથી. એક સાધારણ માણસ મનુષ્ય મટીને મહાત્મા થાય છે, તે પણ કર્મથી. કીડો મટીને લમરી થાય છે, તે પણ કર્મથી, અને જીવ મટીને શિવ થાય છે તે પણ કર્મથી. પ્રારબ્ધને બળવાન માનીને, લમણે હાથ દબને બેસનાર માણસ, પોતાના સાળ તાળ—સુદૃઢ પગને ઢીલા કરી નાંખે છે; અને પ્રારબ્ધને દુર્બળ માનીને પ્રયત્નને પધાનતા આપનાર માણસ, ઢીલા પગને સાળ અને સુદૃઢ કરે છે. આ પ્રમાણે તે મનુષ્ય પોતાની રંગેરંગમાં જીવનરસ રેડે છે. પ્રારબ્ધની સત્તાને બળવાન માનનાર મનુષ્ય, પોતાના મોં ઉપર બલુબલુતી માંખીઓ પણ ઉઠાડી શકતો નથી. એટલે—મોં ઉપર બલુબલુતી માંખીઓથી થતા દુઃખને પણ, તે ટાળી શકતો નથી. પ્રયત્નની સત્તાને માનનાર મનુષ્ય, શત્રુની સેનામાં કુદી પડીને, હજારો ગોળાઓને પુષ્પવૃષ્ટિ જેવી ગણે છે. પ્રારબ્ધને બળવાન માનવું તે રાંડીરાંડ ડોશીપણું છે; અને પ્રયત્નની સત્તાને શિરોમણી માનવી, તે દશે દિશામાં વિજયની ધ્વજ ફરકાવનાર વીરપણું છે. પ્રારબ્ધની સત્તાનો સ્વિકાર કરવો, તે વિપત્તિઓને આમંત્રણ કરવા સરખું છે, અને પ્રયત્નની સત્તાનો સ્વિકાર કરવો, તે સંપત્તિઓને નોતરવા સરખું છે. પ્રારબ્ધની સત્તાને માનનાર, ગમે એવા ઉંચા સ્થાનથી ગબડી

પડે છે. અને પ્રયત્નની સત્તાને માનનાર કીડા જેવી અધમ સ્થિતિમાંથી શિવપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રારબ્ધ એ મનુષ્યનું પૂર્વ કાળમાં કરેલું કર્મ છે. કર્મ જડ છે. (પ્રારબ્ધ) કર્મને કર્તાના કરતાં વધારે બળવાન માનવું, એ અજ્ઞાનમૂલક છે. લુહારે બનાવેલી સાંકળ લુહાર કરતાં બળવાન નથી; કારણકે લુહાર ગમે ત્યારે તે સાંકળને યોગ્ય પ્રયત્નથી તોડી ફોડી નાંખે છે. મનુષ્યોને અસંખ્ય જન્મોથી જીવપણાઈપી દૃઢ પ્રારબ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે. તેને ટાળવાનો આ સત્સંગરૂપી આપણો પ્રયત્ન છે. શાસ્ત્રો અને સંતો આ પ્રયત્નને ટેકો આપે છે. એટલે આ પ્રયત્નદ્વારા પ્રારબ્ધ રૂપી ખેડી તોડી નાંખવા, શાસ્ત્રો અને સંતો આપણને ભલામણ કરી રહ્યાં છે. આ જન્મમાં જે જે દોષો આપણા અંતઃકરણમાં જળાય છે, તે તમામ પૂર્વ જન્મમાં આપણે કરેલાં કર્મોનાં ફળરૂપ છે. આ દોષોરૂપી પ્રારબ્ધનો નાશ કરવા માટે, શાસ્ત્રો અને સંતો આપણને વારંવાર ટોક્યા કરે છે. સર્વ પ્રકારના પ્રારબ્ધરૂપી દોષોનો નાશ કરીને, જીવનમુક્તિ સુધી પહોંચવા શાસ્ત્રો કહ્યાં કરે છે. તાત્પર્ય-પુરૂષાર્થ ગમે એવા પ્રારબ્ધને જીતી શકે છે. જ્યાં જ્યાં પ્રારબ્ધ જીતાનું નથી, ત્યાં ત્યાં પુરૂષાર્થમાં ખામી ગળાય છે. ચ્યવનના આશ્રમમાં આવેલી સુકન્યાએ સુયત્નથી પોતાના પ્રારબ્ધને ફેરવી નાંખ્યું. સાવિત્રીએ સુયત્નથી પ્રારબ્ધને ફેરવીને સત્યવાનને જીવતો કર્યો. દુર્યોધનને ખાજો ખેસાડવા આજેલી દ્રૌપદીએ, પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને રીજવીને, પોતાનું પ્રારબ્ધ ઉથલાવી નાંખ્યું.

આ બાબતમાં વિશેષ યાદ રાખવા જેવું એ છે કે-[૧] સેશ્વરવાદીઓ ધર્મશ્રવે આગળ રાખીને પ્રયત્ન કરે છે; અને નિરીશ્વરવાદીઓ (ધર્મશ્રવે નહીં માનનારા) ધર્મશ્રવે આગળ રાખ્યા વિના પ્રયત્ન કરે છે. સેશ્વરવાદીઓ-કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન [ગીતા અ. ૨-૪૭] ‘તસ્માદ્વત્સકઃ સતતં, કાર્યં કર્મ સમાચર ।’ (ગીતાના અ. ૩-૧૯) વિગેરે વચનોમાં વિશ્વાસ રાખીને પ્રયત્ન કરે છે.

‘મનુષ્યમાંથી છોડેલું તીર, જેમ પાછું વાળી શકતું નથી; તેમ હુકમ થઈ ચૂકેલું [ભોગવાતું] પ્રારબ્ધ કર્મ પણ પાછું ખેંચી શકાતું નથી-ટાળ્યું ટળતું નથી-’ એમ કેટલાં એક શાસ્ત્રો અને સંતો કહે છે; પણ તે બાબતમાં જરા આગળ વધીને નજર નાંખીએ, તો જણાય છે કે-મનુવિદ્વાના જ્ઞાતા છોડેલા બાણને પાછું ખેંચી શકે છે. છૂટેલા તીરને પાછું આકર્ષવાનો ઉપાય, મનુષ્ય પ્રયત્ન વડે શોધી કાઢે, તો તે તેમ કરી શકે છે; તે પ્રમાણેજ દૃઢ પ્રારબ્ધનો જય કરવાનો ઉપાય, જે મનુષ્ય પ્રયત્ન વડે શોધી કાઢે; તો તે પ્રારબ્ધનો નાશ કરી શકે છે.

‘બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી’-‘પ્રારબ્ધ પ્રમાણેજ મનુષ્યોની બુદ્ધિ હોય છે, અને બુદ્ધિ પ્રમાણેજ મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી મનુષ્યો પ્રારબ્ધને ઉથલાવી શકતા નથી’-એમ પણ કેટલાએક વિદ્વાનો માને છે. આ માન્યતાના ઉંડાણમાં કાંઈક છે. આ માન્યતાના ઉંડાણમાં ઉતરીને જોનારને જણાય છે કે-પ્રારબ્ધાનુસાર બુદ્ધિ લઈને માણસ જન્મે છે; છતાં તે બુદ્ધિને તેવીને તેવી ન રહેવા દેતાં, બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ બનાવવા માટે અનેક પ્રકારની નિશાળો, અનેક પ્રકારના શિક્ષકો, અનેક પ્રકારના સંતસમાજો અને અનેક પ્રકારના સંતો રોકવામાં આવ્યાં છે. મનુષ્યને દરેક ક્ષણે સુખની પ્રતિષ્ઠા સ્પર્શ કરે છે;

પણ તે ઇચ્છા બુદ્ધિના પ્રમાણમાંજ સુખ લઈ શકે છે. તેથી બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ કરવાનો— કેળવવાનો, દરેક ધંધાએ, અને દરેક ધર્મે સ્વિકાર કર્યો છે: જેમ નિશાળમાં કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓ એકઠા ભણતા હોય છે; કેટલાએક પાંચમી—છઠ્ઠી—કે સાતમી ભણતા હોય છે; કેટલાએક મેટ્રીક—પ્રોવીયસ કે બી. એ. સુધી પહોંચ્યા હોય છે; અને કેટલાએક એમ. એ. અગર એમ. એ. થી પણ આગળ વધેલા જણાય છે. તાત્પર્ય—વિદ્યાર્થીઓએ નિશાળમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને અનુકૂળતા પ્રમાણે, પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ કર્યો. તે પ્રમાણે જ આ સંસારરૂપી સ્કુલમાં કેટલાએક મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ સોળ આની વિકાસને પામેલાં હોય છે, ત્યારે કેટલાંએક મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ પંદરઆની—ચૌદઆની—ત્રણઆની—અગર એકઆની, અગર પા આની વિકાસને પામેલાં હોય છે. કેટલાંએકનાં અંતઃકરણ પશુ સ્થિતિમાં પણ હોય છે. એ કાંઠામાં વહેતી ગંગા જેવી નદીએ, જળ પીવા આવેલાં પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યો, પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ જળ પીએ છે; તે પ્રમાણે અખુટ જ્ઞાનથી ભરેલા માનવ જીવનમાંથી, સૌ પોતપોતાની બુદ્ધિના પ્રમાણમાંજ, પોતાનાં સુખનાં સાધનો સાધે છે. સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા કેટલાએક પામરો પોતાના દોષોને ઓળખીજ શકતા નથી. કેટલાએક પોતાના દોષોને ઓળખે છે, પણ તેનો જય કરી શકતા નથી; અને કેટલાએક દોષોને ઓળખે છે કે તુરત, તેનું નિવારણ કરે છે. આ છેલ્લી કેટલિના મનુષ્યો પ્રારબ્ધનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. પ્રથમના એ વર્ગને ઉત્સાહ આપીને બુદ્ધિના પ્રદેશમાં લાવે, તો તેઓ પણ અમુક સમયે પ્રારબ્ધને હઠાવી શકશે. દસ વરસના આંખાને દર વરસે કેરીઓ આવે, અને દસ માસના છોડને નિત્ય પાણી પાતાં છતાં અને ઉત્તમ પ્રકારનું ખાતર નાખતાં છતાં, કેરી ન આવે; તો તેથી કંટાળીને છોડને ઉખેડીને ફેંકી દેવો, તે તદ્દન મૂર્ખાઈ છે. તે પ્રમાણેજ અપકવ બુદ્ધિથી પ્રારબ્ધ ઉપર જય મેળવી ન શકાય, તેમાં બુદ્ધિનો વાંક નથી, પણ બુદ્ધિની પકવતાનો વાંક છે. લોહું લાકડાથી અગર લાકડા જેવા પોચા પદાર્થોથી તૂટે નહીં. લોહાને તોડવા માટે ગજવેલનીજ જરૂર પડે; તેમ પ્રારબ્ધને તોડવા માટે અંતઃકરણની ઉત્તમ પ્રકારની ભૂમિકા જોઈએ. સ્વાર્થી, લોભી, લાલચુ, કામી, કપટી, કોપી અને એવાં પામર સ્ત્રીપુરૂષો, પ્રારબ્ધથી સદા દબાએલાં જ રહે છે—તેઓ કદિ પ્રારબ્ધને તોડી શકતાં નથી. જેમ નિર્ધન મનુષ્યો રેશ્વેની મુસાફરીમાં ફર્સ્ટ અગર સેકન્ડ ક્લાસની ટ્રીકીટોનો દર પૂછતાં નથી, અને કદિ કોઈ તેનો દર કહે, તો તેઓ ભડકી જાય છે; તેમ ઉપર જણાવેલાં પામર સ્ત્રીપુરૂષો, પ્રારબ્ધને તોડવાનો વિચાર કદિ કરતાં નથી; અને કદિ એવા વિચાર કોઈ તેમને કહે, તો તેઓ તે વાત માનતા પણ નથી.

‘પ્રારબ્ધનો ક્ષય ભોગ વિના નથી’, એમ માનીને કેટલાએક મુંગે મોટે પ્રારબ્ધ ભોગવે છે. તેઓએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—યોગ્ય ઉપાયથી પ્રારબ્ધનો ક્ષય ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ભોગવવું જ પડે. ‘ઋષભદેવ, જડભરત વિગેરે મહાત્માઓએ પણ પ્રારબ્ધ ભોગવ્યું હતું.’ એવું શાસ્ત્રમાં કહે છે. પણ તેમાં કાંઈક છે. તેઓ સત્, ચિત્ અને આનંદને ત્રણે કાળમાં અનુભવતા હતા. આવા મહાત્માઓ પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થએલાં સુખદુઃખોથી, જરા પણ ડગતા નથી, અને બ્રહ્માનંદમાંથી જરા પણ આધા ખસતા નથી. એટલે અનેક સુખદુઃખો આવવા છતાં, તેમના બ્રહ્માનંદની એક કળા પણ ક્ષીણ થતી નથી. આપણે જેને

સુખદુઃખ કહીએ છધએ, તે સુખદુઃખ તેમની સ્થિતિમાં જરા પણ ફેરફાર કરી શકતું નથી. જ્યાં ઘણો પ્રકાશ હોય, ત્યાં અંધારાને આવવાનો અધિકાર નથી; તેમ જ્યાં અહ્માનંદ હોય ત્યાં લૌકિક સુખદુઃખને આવવાનો અધિકાર નથી. વૃત્તિમાં આવ્યા વિના ભોગ સંભવતો નથી. સુખદુઃખ મહાત્માઓની વૃત્તિમાં આવી શકતું નથી; ત્યારે મહાત્માઓ પ્રારબ્ધ વશાત્ સુખદુઃખ ભોગવે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? નજ કહી શકાય. સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં, દુઃખ માત્રની નિવૃત્તિ થવાનું, અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવાનું, શાસ્ત્ર પોતેજ કહે છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે-યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી મહાત્માઓને લૌકિક સુખદુઃખનું અલ્પ પણ ભાન થતું નથી. આ બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે-**‘ જ્ઞાનમયોઃ સર્વકર્માણિ, મસ્મસાત્ કુરુતે તથા ॥ [ગીતા અ. ૪-૩૭]** જ્ઞાન રૂપી અગ્નિ બધાં કર્મોને ભસ્મીભૂત કરી દે છે. **જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં, તમાહુઃ પંદિતં બુધાઃ । [ગીતા અ. ૪-૧૯]** જ્ઞાન રૂપી અગ્નિ વડે જેનાં કર્મ બળી ગયાં હોય, તે પુરૂષને બુદ્ધિમાનો પંડિત કહે છે. **સર્વ કર્માશ્ચિલં પાર્થ, જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે । [ગીતા અ. ૪-૩૩]** બધાં કર્મો જ્ઞાનમાં પૂરેપૂરાં સમાધિ જાય છે. એટલે-જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રીયમાણુ-ત્રણે પ્રકારનાં -કર્મોનો નાશ થાય છે. કેટલાએક ટીકાકારો આ ઠેકાણે ગોથું ખાઈને કહે છે કે-‘જ્ઞાના-ગ્નિથી પ્રારબ્ધ સિવાયનાં તમામ કર્મો બળી જાય છે.’

હિરણ્યકશીપુ, રાવણાદિ કર્મયોગી ખરા, પણ ઇશ્વર તત્ત્વને મૂકીને—

અનેકચિત્તવિભ્રાંતા, મોહજાલસમાવૃતાઃ ॥

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ, પતંતિ નરકેઽશુચૌ ॥૧૬॥

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા, ધનમાનમન્વિતાઃ ॥

યજંતે નામયજ્ઞેસ્તે, દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥ [ગીતા. અ. ૧૬].

અર્થ—અનેક પ્રકારે જેમનાં ચિત્ત ભ્રમેલાં હોય છે, અને જેઓ મોહજાળમાં ઘેરાઈ ગયેલાં હોય છે. તથા પદાર્થો અને ભોગોમાં આસક્તિવાળા હોય છે, તે આસુરી જીવો ગંદા નરકમાં પડે છે. [૧૬]. પોતાની બડાઈ કરનારા, અભીમાની, અને ધન તથા માનના મદવાળા જેઓ હોય છે તેઓ જે યજ્ઞ કરે છે, તે યજ્ઞ વિધિરહિત તથા દંભ અને પાખંડથી ભરેલા હોય છે. એટલે તે યજ્ઞ નામનાજ છે. [૧૭].

કહેવાનો ભાવ એ છે કે-આવો આસુરી પુરૂષાર્થ પ્રારબ્ધને ઉખેડી શકતો નથી, એટલુંજ નહીં, પણ નવા પ્રારબ્ધને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઇશ્વરવાદને ઉડાવી દધને કર્મવાદને શ્રીકૃષ્ણ સ્થાપે છે, તેથી આપણે ભુલા પડવું નહીં. તેમ કરવામાં એ કારણ છે. એક તો ઇશ્વરને માન ભંગ કરવો છે તે કારણ છે; અને બીજું કારણ એ છે કે-બાળકને નિશાળે મોકલતાં માતાપિતા બાળકને લાડુડીમાં અગર પાષા પૈસામાં અગર કાંઈ ગોડ [ચણામમરાદિ ખાવું]માં લલચાવે છે. પણ તે લાલચદ્વારા બાળકને વિદ્યાનો લાભ આપે છે. તે પ્રમાણેજ સકામ કર્મદ્વારા શાસ્ત્રો જીવને બીજા આડાઅવળા સંસારી કચરામાંથી ખેંચી લે છે. શુભ કર્મથી દયા ક્ષમાદિ શુભ ગુણો ખીલે છે. સત્કર્મ સાથે જ્ઞાનનો લાભ મળે, તો સકામ કર્મનો મોહ તજીને, જીવ નિષ્કામ કર્મ માર્ગમાં પ્રવેશ કરે. તેને પરિણામે—

અસક્તો જ્ઞાચરન કર્મ, પરમાપ્નોતિ પુરુષઃ ॥૧૯॥ [ગીતા. અ. ૩.]

અનાસક્ત થઇને કર્મ કરનારો માણસ પરમસિદ્ધિને પામે છે. એટલે-જીવને પરમ-સિદ્ધિ પાસે લઈ જવો છે; પણ તે ધણે દૂર હોવાથી, થોડે દૂર રહેલા સકામ કર્મમાં પ્રભુ જીવોને લલચાવે છે.

યાદ રાખજો કે- નીચેના છ મત શ્રીકૃષ્ણે દેવતાઓને ક્ષોભ પમાડવા સારજ કહ્યા છે. આ છ મત શ્રીકૃષ્ણને માન્ય નથી, અને શાસ્ત્રોને પણ માન્ય નથી. (૧) કર્મજ કૃણ આપવામાં સમર્થ છે. (૨) ઇશ્વર કર્મને પરતંત્ર છે. (૩) પૂર્વસંસ્કારજ કર્મ કરાવે છે. (૪) દેવતા અને ઇશ્વર કર્મના અંગભૂત છે, પણ મુખ્ય નથી. (૫) પર્વત, ગાયો અને બ્રાહ્મણોજ દેવતા છે, આકી કોઈ દેવ નથી. (૬) ગુણોજ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કર્તા છે.

હવે આગળ વધીએ-હજી કર્મનોજ મહિમા બતાવે છે—

શત્રુમિત્રુદાસીનઃ, પ્રાપ્યોત્સૃજતિ કર્મણા ॥

શત્રુમિત્રુદાસીનઃ, કર્મેવ ગુરુરીશ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

તસ્માત્સંપૂજયેત્કર્મ, સ્વભાવસ્થઃ સ્વકર્મકૃત્ ॥

અંજસા યેન વર્તેત, તદેવાસ્ય હિ દૈવતમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—જીવ કર્મથીજ ઉંચાનીચા દેહ પામીને, તે દેહોને કર્મથીજ તળે છે. શત્રુ, મિત્ર, ઉદાસીન, ગુરુ અને ઇશ્વર કર્મજ છે. તેથી પૂર્વ સંસ્કારોને આધીન રહીને પોતાનું કર્મ કરનારા પુરૂષે કર્મનુંજ સારી રીતે પૂજન કરવું જોઈએ. [દેવતાઓનાં નામ લઈને પદાર્થો હોમાય છે, તેથી દેવતાઓ વિના કર્મ સિદ્ધ કેવી રીતે થશે ? ' તે શંકાના સમાધાનમાં યાદ રાખવું કે] કર્મ મુખ્ય છે અને દેવતાઓ કર્મના અંગભૂત છે. ઇશ્વરને કર્મનું કૃણ આપનાર ગણીએ, તો તે બાબતમાં પણ, કર્મ મુખ્ય છે, અને ઇશ્વર કર્મના અંગભૂત છે. [હવે શ્રીકૃષ્ણ હેતુવાદનો આધાર લઈને, પર્વત અને ગાયો વિગેરે બીજા દેવોને સિદ્ધ કરે છે.] વાસ્તવિક વિચાર કરતાં સિદ્ધ થાય છે કે-જેની આજીવીકા જેથી અનાયાસે ચાલે, તેજ તેનો દેવતા કહેવાય છે. (આપણી આજીવીકા પર્વત અને ગાયોથી ચાલે છે. માટે પર્વત અને ગાયો આપણા દેવતા છે. એમ કહેવાનો આ ભાવ છે.) ૧૭-૧૮.

૧૭-૧૮ પદ્યછેદ—ઉચ્ચાશ્ચ (ઉંચા) અવચાશ્ચ (નીચા) ઉચાવચાઃ તાન્ દેહાન્-ઉંચા નીચા દેહોને. કર્મણા જંતુઃ પ્રાપ્ય-કર્મથી જીવ પામીને. (તાન્ કર્મણા) ઉત્સૃજતિ-તે દેહોને કર્મથી તળે છે. શત્રુઃ મિત્રમ્ ઉદાસીનઃ ગુરુઃ રીશ્વરઃ કર્મ ઇવ-શત્રુ મિત્ર ઉદાસીન, ગુરુ અને ઇશ્વર કર્મજ છે. તસ્માત્-તેથીજ સ્વભાવસ્થઃ સ્વકર્મ-કૃત્-પૂર્વ સંસ્કારોને આધીન રહીને પોતાનું કર્મ કરનારા પુરૂષે. કર્મ સંપૂજયેત્-કર્મનું સારી રીતે પૂજન કરવું. યેન કર્મણા-જે કર્મથી અંજસા વર્તેત-સુખપૂર્વક આજીવીકા ચાલે. તત્ કર્મ ઇવ અસ્ય પુરુષસ્ય દૈવતમ્-તે કર્મજ આ પુરૂષનો દેવતા ગણાય.

૧૭-૧૮ વિવેચન—

ધર્મરત્ને પણ કર્મધીન ગણ્યા. તે બાબતનો ખુલાસો આગળ પત્રાલાલના દૃષ્ટાંતમાં થઈ ગયો છે. ઉપર જણાવેલા વિવેચનથી કર્મ સંબંધી કાંઈક સમજ્યા હશે; તો પણ તે સંબંધી કાંઈક વિશેષ કહીએ કે-આ આખું જગત્ કર્મધીન છે. કર્મશબ્દ જગત્માંથી ખેંચી લઈએ, તો જગત્ એકદમ અટકી જાય.

દૃષ્ટાંત—અજ્ઞાનપુરામાં અજ્ઞાનાનંદ નામના એક સંત આવ્યા. તેઓશ્રી ગીતાનું વ્યાખ્યાન સાંઝે કરતા હતા. અજ્ઞાનપુરાના અનેક લોક, ભલે કાંઈ સમજતા નહોતા, તો પણ સંતની કથામાં આવીને બીડ કરતા હતા. સંખ્યા વંદનાદિ કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ સંતને ગમતી નહીં. મરજીમાં આવે ત્યારે તેઓશ્રી સવારમાં ઉઠતા હતા. મરજીમાં આવે તો તેઓશ્રી સ્નાન કરતા. સ્નાન વિના પણ ભોજન કરતા હતા. આવા વર્તનથી અજ્ઞાનપુરાનાં અજ્ઞાની સ્ત્રી પુરૂષા, સંતનો મહિમા બહુજ ગાતાં હતાં. તેઓ સંતને ઋષભદેવજી. શુકદેવજી, અગર જડભરત સાથે સરખાવતાં હતાં. આ વખાણ સાંભળીને સંત પણ કુલાઈ જતા હતા. આમંત્રણ પ્રમાણે સંત ભોજન માટે શ્રાતાઓમાંથી ગમે તેને ઘેર, બપોરે બાર વાગે જતા હતા. નાના પ્રકારનાં પકવાન જમાડીને, લોકો ત્યાગીને નરકનો રસ્તો બતાવી રહ્યાં હતાં. એક દિવસ જ્ઞાનપુરાના શિવશંકર શાસ્ત્રી સંતને આમંત્રણ કરવા, નવ વાગે મહામાં પધાર્યા. સંત હજી સુતા હતા. શાસ્ત્રીએ સંતને ઉઠાડ્યા, સંત ઉઠીને બ્રહ્મની મોટી મોટી વાતો કરવા લાગ્યા. શાસ્ત્રીજી વિદ્વાન અને ધર્મજ્ઞ પુરૂષ હતા. કર્મકાંડમાં સંતની ભયંકર ખોલ દેખાતે, તે વિષયમાં ખાતરી કરવા માટે, શાસ્ત્રીજીએ સંતને પૂછ્યું—‘અત્યારમાં કાંઈ નિત્ય કર્મ કરતા નથી ?’

સંત:—‘હું કર્મમાર્ગને માનતોજ નથી. કર્મ તો અજ્ઞાનીઓ માટે છે.’ શાસ્ત્રીજી હંમેશાં કથામાં આવતા હતા. શાસ્ત્રીજીને ખાતરી થઈ કે—કથા વખતે સંતને હમાક સનાતની હતો, કથા સિવાયના ટાઇમમાં સંત સનાતનથી ઘણાજ દૂર રહેતા હતા. તોપણ કાંઈ બોલ્યા વિના, સંતને ભોજનનું આમંત્રણ કરીને, શાસ્ત્રીજી પોતાને ઘેર આવ્યા. ઘેર આવીને શાસ્ત્રીજીએ આ વાત પોતાની પત્નિ [સુશીલા]ને કહી. સુશીલા પણ આ વાત સાંભળીને વિસ્મય પામી.

સુશીલા—[શાસ્ત્રીજીને કહે છે]—હે પ્રભુ ! આપની આજ્ઞા હોય, તો આ સન્યાસીને હું સીધા બનાવી દઉં; કારણ કે સાધુ સન્યાસી કાંઈ જગત્ના ગુર નથી; આપણે બ્રાહ્મણ જગત્ના ગુર છઈએ.

શાસ્ત્રીજી—જો તું એમ કર, તો તો ઠીક. કારણ કે આ સાધુનું નામજ અજ્ઞાનાનંદ છે; અને તેમનો મુકામ પણ અજ્ઞાનપુરામાં છે. આજ મેં તેમને બરાબર બોળખ્યા.

સુશીલા—ગીતા કે જે કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરનાર છે. કર્મમાર્ગમાં ઢીલા પડી ગયેલા અર્જુનને, ગીતાએ ઉભો કર્યો. તે ગીતાનો વ્યાખ્યાન કર્તા—આ સન્યાસી—કર્મ-માર્ગને માનતો નથી, એ કેવી શરમ ભરેલી વાત !

શાસ્ત્રીજી—આવું પોગળ આ એક ઠેકાણે નથી. આજકાલ વ્યાખ્યાન કરનારાઓ, સોએ નવાણું ટકા, કર્મ માર્ગને નિંદે છે.

આમ આડીઅવળી વાત કરતાં ઘડીયાળમાં અગ્યાર થયા. પછી પતિપત્ની કાંઈક

જ્ઞાનની વાતો કરતાં હતાં, ત્યાં બાર વાગ્યા, અને સંત પધાર્યા. સંતને દેખીને પતિપત્ની ઉભાં થયાં, આસન આપીને સંતને બેસાડ્યા. પછી પાછી જ્ઞાનચર્યા શરૂ થઇ. ઘડીયાળમાં એક વાગ્યો—એ વાગ્યા. સંત અકળાયા. સંત અકળાઇને બોલ્યા ‘કેમ લિક્ષ્મા માટે મને કાંઇ કહેતા નથી ?’

સુશીલા—મારા સ્વામીનાથ આવ્યા, ત્યારે હું ભોજનની તૈયારી કરતી હતી; પણ તેમણે મને કહ્યું કે—‘સંત તો મહા જ્ઞાની છે; તેથી તેઓશ્રી કર્મભાર્ગને માનતાજ નથી. તેઓશ્રી કહે છે કે—‘કર્મભાર્ગ તો અજ્ઞાનીઓ માટે છે.’ આ સાંભળીને મેં પણ મારા રસોઇશ્રી કર્મભાર્ગનો ત્યાગ કર્યો; અને અમે જ્ઞાનચર્યા કરવા લાગ્યાં. ત્યાં આપશ્રી પધાર્યા. આપે અમારા આનંદમાં વધારો કર્યો. (સુશીલા જ્ઞેન જ્ઞાનભાર્ગનો ડોળ કરીને આગળ બોલ્યાં કે)—મને પણ કર્મભાર્ગના કરતાં જ્ઞાનભાર્ગ ગમે છે. રાંધવા ચીંધવાનું ન હોય, તો જાણે બેઠી બેઠી જ્ઞાનનાં ગરખાં માર્યોજ કરૂં.

સંતને ખાત્રી થઇ કે—આ લોકોએ કાંઇ રાંધ્યું નથી. પોતાની ભૂલ પોતાને સમજાઇ ગઈ, પણ ભૂખ કકડીને લાગી હતી, તેથી ધીરજ રાખી શક્યા નહીં. નેત્ર ક્રોધે રાતાં થયાં. વાણી મુખમાંથી વહેવા લાગી—‘અરે મૂર્ખ દંપતી ! સંતને આમંત્રણ કરીને તમે ભોજન તૈયાર ન કર્યું ? તમારા જેવા મૂર્ખ મેં ક્યાંઈ જોયા નથી.’

સુશીલા—હસતાં હસતાં—આપ જ્ઞાન ભાર્ગના હિમાયત થઇને, મને કર્મ ભાર્ગમાં કાં જોડો ? રાંધવા ચીંધવાનું—ધુમાડો ડુંકવાનું—મને જરાએ ગમતું નથી. હુંતો જાણે બેઠી—બેઠી ગીતા વાંચાજ કરૂં !

સંત—ડાહી ડાહી વાતો જવા દો. હવે તો કાંઇક રાંધો, તો જમીએ.

સુશીલા—મારે રાંધવાની જરાએ ના નથી; પણ આપ મને કર્મ ભાર્ગમાં કાં જોડો ? શું આપને કર્મભાર્ગ ગમે છે ? [વાતો કરતાં ઘડીયાળમાં ત્રણ વાગ્યા].

સંત—હું હવે કર્મભાર્ગનું રહસ્ય સમજ્યો; કારણ કે તમે મારાં ગુરૂ બન્યાં. હવે હું નવ વાગ્યા સુધી પથારીમાં નહીં પડ્યો રહું—કર્તવ્ય પરાયણ રહીશ.

આ વચનો સાંભળીને સુશીલા જ્ઞેન રસોઇની તૈયારી કરવા લાગ્યાં, અને શાસ્ત્રીજી સંત સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. ‘—આપને કેકાણે આવેલા જોઇને હું રાજ થયો. આવા પાખંડી જમાનામાં ભૂલ કબુલ કરવી, તે કાંઇ સાધારણ વાત નથી. કર્મયોગની આખતમાં ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે:—

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં, ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ॥

નાનવાસમવાસવ્યં, વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

યદિ જ્ઞાનં ન વર્તેયં, જાતુ કર્મણ્યતંત્રિતઃ ॥

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

[ગીતા અ. ૩]

વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે કર્મયોગનો મહિમા વધાર્યો છે; છતાં ક્રમાક્રમાં તણાતા ઘણા સાધુ, સન્યાસી અને વક્તાઓ, કર્મભાર્ગને ઉપાધિરૂપ સમજીને, તેનો અનાદર કરે છે. સનાતન ધર્મનું રહસ્ય કર્મભાર્ગમાંજ છે; પણ તમારા જેવા લેભાગુ વક્તાઓ કર્મભાર્ગને

નિંદે છે. આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા, ત્યાં ઘડીયાળમાં પાંચનો ટોકારો થયો, અને સુશીલા જાહેને, જમવા પધારવા સાદ કર્યો. સંત પોતાના ગુરૂ [સુશીલા જાહેન]ને પ્રણામ કરીને જમવા બેઠા.

ઉપર પ્રમાણે કર્મનો મહિમા બતાવીને, ૧૮ મા શ્લોકમાં કયા દેવને પૂજવા ? તે વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. ‘ ઇદ્ર અપ્રત્યક્ષ દેવ છે, અને પર્વત, ગાયો અને બ્રાહ્મણો પ્રત્યક્ષ દેવ છે, માટે તમે તેમને ભજો. ચૈતન્યશાળી ઇદ્રાદિ દેવો મદ કરે, તો પર્વતાદિ જડ દેવોને શા માટે પૂજવા નહીં ? ’ વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણ ઇદ્રમાં અશ્રદ્ધા પેદા કરે છે.

આપણો દેવ કયો ? તે હવે કહે છે—

આજીવ્યૈકતરં ભાવં, યસ્ત્વન્યમુપજીવતિ ॥

ન તસ્માદ્વિન્દતે ક્ષેમં, જારં નાર્યસતી યથા ॥૧૯॥

અર્થ—છીનાળ સ્ત્રી જેમ જર પુરૂષને સેવીને—સેવ્યા છતાં—સુખ પામતી નથી; તેમ જે માણસ એકે આપેલી આશુવીકા ખાઈને, બીજાને સેવે છે, તે કદિ સુખ પામતો નથી. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

એક કુતરી પણ પોપણુ આપનારને વફાદાર રહે છે. એક સ્ત્રી પણ પોપણુ કરનાર પતિને વફાદાર રહે છે. જો તે પોતાનો ધર્મ ચૂકે, તો તે છીનાળ ગણાય છે; તેમ આપણું જે પોપણુ કરે, તેજ આપણો દેવ. પોપણુ ન કરે, તે દેવને ભજવાની આપણે કાંઈ જરૂર નથી. પાસે રહેલા પતિદેવને તજીને, ગુરૂદેવને અગર સાક્ષાત્ ઇશ્વરને ભજનારી સ્ત્રી પણ નિંદાને પાત્ર છે; ત્યારે પાસે રહેલા ગોવર્ધનને તજીને, પાસે રહેલી ગાયોને તજીને, અને પાસે રહેલા બ્રાહ્મણોને તજીને, ઇદ્રને ભજવો, તે વ્યાજબી ગણાય નહીં.

હવે ચારે વર્ણની આશુવિકાના સાધન બતાવે છે—

વર્તેત બ્રહ્મણા વિપ્રો, રાજન્યો રક્ષયા ભુવઃ ॥

વૈશ્યસ્તુ વાર્ત્તયા જીવેચ્-છદ્રસ્તુ દ્વિજસેવયા ॥૨૦॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘ બ્રાહ્મણે વેદાધ્યયનાદિકથી, ક્ષત્રિએ પૃથ્વીની રક્ષાથી, વૈશ્યે વાર્ત્તાથી, અને શૂદ્રે દ્વિજ લોકોની સેવાથી, પોતાની આશુવીકા ચલાવવી જોઈએ. (૨૦)

૧૯ પદ્યછંદ—અસતી નારી જારં યથા—છીનાળ સ્ત્રી જેમ જર પુરૂષને સેવીને સુખ પામતી નથી. તેમ એકતરં ભાવં આજીવ્ય—એક દેવે આપેલી આશુવિકા ખાઈને. યઃ તુ અન્યં ભાવં ઉપજીવતિ—જે બીજા દેવનું સેવન કરે તે પુરૂષ. તસ્માત્ ક્ષેમં ન વિન્દતે—તે તેમાંથી સુખ મેળવતો નથી.

૨૦ પદ્યછંદ—વિપ્રઃ બ્રહ્મણા વર્તેત—બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયનાદિકથી પોતાની આશુવીકા ચલાવે છે. રાજન્યઃ ભુવઃ રક્ષયા—રાજા પૃથ્વીની રક્ષા કરવાથી. તુ—અને વૈશ્યઃ વાર્ત્તયા—વૈશ્યે વેપાર રોજગારથી. તુ—અને શૂદ્રઃ દ્વિજસેવયા—શૂદ્રે બ્રાહ્મણાદિકની સેવા કરીને આશુવિકા ચલાવવી.

૨૦ વિવેચન—

વ્યાકરણના ભાષ્યકાર કહે છે કે—‘અધ્યાપનં एव ब्राह्मणस्य वृत्तिः’—‘બ્રાહ્મણો જગતના શિક્ષક છે. વર્ણાશ્રમના ગુરુ છે. જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં આખા દિવસમાં, એક બે ઘડી પણ, વેદાધ્યયન-શાસ્ત્રાધ્યયન-ન થાય; તેમને બ્રાહ્મણ કેમ કહેવાય? આવા ભયંકર જમાનામાં, જે બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન ઉપર પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, તેઓ ખરેખર દેવ છે. બ્રાહ્મણના ધંધાને આજકાલ ઘણા નિંદે છે, અને બ્રાહ્મણો પોતે પણ પોતાના ધંધાને નિંદે છે, તે તેમનું અજ્ઞાન છે. બ્રાહ્મણધર્મ સનાતન ધર્મના પ્રાણરૂપ છે. યાદ રાખજો કે—જેમ પ્રાણ વિનાનો દેહ ન શોભે, તેમ બ્રાહ્મણધર્મ વિનાનો સનાતન નહીં શોભે. સાધુ, સન્યાસીઓ અને પરમ હંસો અનેક છે. તોપણ બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણધર્મ સનાતનના પ્રાણરૂપ છે. માટે બ્રાહ્મણોએ જેમ અને તેમ પોતાના બ્રાહ્મણધર્મમાં રહેવું, અને સનાતનને ચાહનારા ક્ષત્રિયોઓએ, વૈશ્યોએ અને શૂદ્રોએ બ્રાહ્મણ ધર્મમાં રહેનારા બ્રાહ્મણોની સેવા અવશ્ય કરવી. બ્રાહ્મણો જગતની મર્યાદા બાંધનારા છે.

ક્ષત્રિયોએ શૌર્યાદિ ગુણો કેળવવા પ્રયત્ન કરવો. જાતજાતના હથીઆરો વાપરતાં શીખવું. દયા, ક્ષમા, અભયચર્ય વિગેરે ગુણોથી જીવન ઓજસ્વી કરવું. આ લાભ તેમને બ્રાહ્મણોજ આપી શકે. હંસો અને પરમહંસો તેમને કદિ વિચારસાગર સંભળાવી શકે; પણ તેમના આલોક અને પરલોક સુધારી શકે નહીં.

વૈશ્યોએ નાના પ્રકારના વેપારથી વાંકેડ થવું. લક્ષ્મીના આવક જીવકના ખાતાથી ખાસ કરીને વાંકેડ રહેવું. સત્કર્મ થાય ત્યાં શ્રદ્ધાપૂર્વક લક્ષ્મી વાપરવી.

આજકાલ શૂદ્રો પણ વિદ્યાભ્યાસમાં આગળ વધ્યા છે; પણ જે શૂદ્રો સનાતનને નિંદે છે; તેઓ પોતાને હાથે પોતાના પગ કાપે છે.

ધંધા રોજગારથી માત્ર પેટ ભરવું, અને નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવવા, એટલેજ હિંદુ ધર્મનો ઉપદેશ નથી; પણ તેથી કાંઈક વિશેષ છે. તે એ કે—દરેક વર્ણના અને દરેક આશ્રમના જીવોના આલોક અને પરલોક બેઉ સુધારવા.

વૈશ્યોના ધંધા સંબંધી હજી આગળ કહે છે—

કૃષિવાણિજ્યગોરક્ષાઃ, કુસીદં તુર્યમુચ્યતે ॥

વાર્તા ચતુર્વિધા તત્ર, વયં ગોવૃત્તયોઽનિશ્ચમ્ ॥૨૧॥

અર્થ—ખેતી, વેપાર, ગાયોની રક્ષા અને વ્યાજ વટાવનો ધંધો, એમ ચાર પ્રકાર વાર્તાના છે. તે ચારે પ્રકારમાં આપણી આજીવીકા નિરંતર ગાયોનું પાલન કરવાથી થાય છે. (૨૧)

૨૧ પદ્યછંદ—કૃષિષ્ઠ વાણિજ્યં ચ ગોરક્ષા ચ કૃષિવાણિજ્યગોરક્ષાઃ—ખેતી, વેપાર અને ગાયોની રક્ષા. કુસીદં તુર્યં ઉચ્યતે—વ્યાજ એ ચોથું કહેવાય છે. વાર્તા ચતુર્વિધા—આ પ્રમાણે વાર્તા ચાર પ્રકારની છે. તત્ર—આ ચારેમાં વયં—આપણે અનિશ્ચમ્ નિરંતર—ગવાં પાલનેન एव વૃત્તિઃ યેવાં તે—ગોવૃત્તયઃ—ગાયોનું પાલન કરનારા છઈ એ.

૨૧ વિવેચન—

‘ખેડ અને વેપાર સહિત ગોરક્ષા લેવી’ એમ કોઈ કોઈ ટીકાકાર કહે છે, પણ આ ગોવાળો ખેડ અને વેપારથી રહિત ગોરક્ષા કરતા હતા. તેથી તેમ કરવાની જરૂર નથી. અત્યારે પણ ગોવાળો ખેડ અને વેપાર રહિત ગોરક્ષા કરે છે. અને ત્યાંસુધી ખેતી, વેપાર અને ગોચારણુ-ત્રણુ આજીવીકાનો આશ્રય લેવો. કારણકે વ્યાજની આજીવીકા નિહિત છે; આજીવીકાનું વર્ણન કરીને શ્રીકૃષ્ણ સૂચવે છે કે-આજીવિકા માટે આપણે ઇંદ્રની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

મેધનું કારણ પણ ઇંદ્ર નથી, એમ હવે કહે છે—

सत्त्वं रजस्तम इति, स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥

रजसोत्पद्यते विश्व-मन्योन्यं विविधं जगत् ॥૨૨॥

रजसा चोदिता मेघा, वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः ॥

प्रजास्तैरेव सिध्यन्ति, महेन्द्रः किं करिष्यति ॥૨૩॥

અર્થ—‘આપણી આજીવીકા ગાયોથી ચાલે છે, પણ ગાયોની આજીવીકા ઇંદ્રને સ્વાધીન છે,’ એમ કદિ માનતા હો, તો તેના જવાબમાં સત્ત્વ, રજ, અને તમ એમ ત્રણ ગુણો જગત્ની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને અંતના કારણરૂપ છે. અનેક પ્રકારનું સમગ્ર જગત્ રજોગુણથી થએલા સ્ત્રી પુરૂષના અન્યોન્ય સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૨) રજોગુણથી પ્રેરાએલાં વાદળાં, પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર ઠેકાણે વરસે છે, એટલે પર્વત-નદી-સમુદ્ર-ખારી જમીન વિગેરે સ્થળે પણ વરસે છે. લોકો આ વાદળાંથીજ (વરસાદથીજ) પોતાની આજીવીકા ચલાવે છે. તેમાં ઇંદ્રનું કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન નથી. (૨૩).

૨૨-૨૩ વિવેચન—

રજોગુણ પ્રવૃત્તિ સૂચવે છે. તે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે મેધને પણ પ્રેરે છે. ઇંદ્રાદિક પણ ગુણાધીન છે-સ્વતંત્ર નથી. બીજથી અંકુર અને અંકુરથી બીજ ઉત્પન્ન થાય છે. પિતાથી પુત્ર અને પુત્ર થકી પાછો પિતા ઉત્પન્ન થાય છે. ‘પ્રજામનુ પ્રજાયન્ત પ્રજાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે,’ એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. જીવસૃષ્ટિ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને જડસૃષ્ટિ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે. [શ્રીકૃષ્ણ આહી ધશ્વરવાદ ઉડાવી દે છે, તેનું કારણ આગળ કહ્યું છે.] ‘મેધોને પ્રેરનારો ઇંદ્ર નથી,’ એમ સાબીત કરવા માટે કહે

૨૨ પદ્યછંદ—**सत्त्वं रजः तमः इति-सत्त्वं રજ અને તમ એવા ત્રણે ગુણો સ્થિતિઞ્ચ ઉત્પત્તિઞ્ચ અંતઞ્ચ તેષાં હેતવઃ-જગત્ની સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને અંતના કારણરૂપ છે. વિવિધં વિશ્વં (સમગ્ર) જગત્-અનેક પ્રકારનું સમગ્ર જગત્. રજસા અન્યોન્યં ઉત્પદ્યતે-રજોગુણથી થએલા સ્ત્રી પુરૂષના અન્યોન્ય સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે.**

૨૩ પદ્યછંદ—**—રજસા ચોદિતાઃ મેઘાઃ-રજોગુણથી પ્રેરાએલાં વાદળાં સર્વતઃ-પર્વત, નદિ, સમુદ્ર વિગેરે ઠેકાણે અંબૂનિ વર્ષતિ-જળ વરસાવે છે. પ્રજાઃ-લોકો, તૈઃ एव सिद्ध्यन्ति-વાદળાંથીજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. મહેન્દ્રઃ કિં કરिष्यति-તેમાં ઇંદ્રનું શું પ્રયોજન છે ?**

છે કે-‘જો વાદળાં ઈંદ્ર જેવા ડાહ્યા દેવથી પ્રેરાતાં હોત, તો તેઓ સમુદ્રમાં અને ખાર જમીનમાં વરસત નહીં.’ એટલે તેઓ પ્રવૃત્તિસૂચક રજોગુણથીજ પ્રેરાય છે.

હજી આગળ કહે છે કે-આપણે વનવાસી છઈએ, તેથી આપણે ઈંદ્ર જેવા રક્ષક અગર પાલકની જરૂર નથી—

ન નઃ પુરો જનપદા, ન ગ્રામા ન ગૃહા વયમ્ ॥

નિત્યં વનૌકસસ્તાત, વનશૈલનિવાસિનઃ ॥૨૪॥

અર્થ—આપણા યોગ ક્ષેત્રને માટે પણ આપણે ઈંદ્રાદિદેવોની જરૂર નથી, કારણ કે આપણે નગરોમાં, દેશોમાં, ગામડામાં કે ઘરોમાં રહેતા નથી. આપણે તો સદા વગડાઉ લોક છઈએ. વન અને પર્વતોમાં સદા વસીએ છઈએ. એટલે આપણું યોગક્ષેત્ર કરનાર વન અને પર્વત છે. (૨૪).

૨૪ વિવેચન—

જે માલદાર હોય, તેમને ચોકીદારની જરૂર હોય. તેમને લુટારાનો ભય પણ હોય. અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને એવો ભય હોય છે કે-‘જો આપણે ઈંદ્રને નારાજ કરીશું, તો ઈંદ્ર આપણું હવિષ્ય સ્વિકારશે નહીં.’ આપણે વનવાસીને એવો ભય પણ નથી. સાથે સાથે એમ પણ કહી દીધું કે-‘આપણે **વનશૈલનિવાસિનઃ**—વન તથા પર્વતના નિવાસી છઈએ, એટલે—આપણા આશ્રયદાતા વન અને ગોવર્ધન છે.’ [ગોવર્ધનમાંથી ગાયોને ખડ મળે છે, અને આપણને જળ અને ઈળા મળે છે.]

ત્યારે કેનો યજ્ઞ કરવો ? તેનો હવે નિર્ણય કરે છે—

તસ્માદ્વાં બ્રાહ્મણાના-મદ્રેશ્વારભ્યતાં મયઃ ॥

ય ઇન્દ્રયાગસંભારાસ્-તૈરયં સાધ્યતાં મયઃ ॥૨૫॥

અર્થ—તેથી ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતને માટે યજ્ઞ આરંભો. ઈંદ્રના યજ્ઞ માટે જે જે સામગ્રિઓ એકઠી કરી છે, તે સામગ્રિઓથી આ યજ્ઞને સિદ્ધ કરો. (૨૫).

૨૫ વિવેચન—

પર્વતના અધિપતિ વિષ્ણુ છે. વિષ્ણુનાં એ સ્વરૂપ છે—બ્રાહ્મણો અને ગાયો. બ્રાહ્મણોને વિષે મંત્રો પ્રતિષ્ઠિત છે, અને ગાયોને વિષે હવિ પ્રતિષ્ઠિત છે. ગોવર્ધન વિષ્ણુરૂપે દેવતા છે. ગોવર્ધન ઉપર શ્રીકૃષ્ણ બહુ રમ્યા. ગોવર્ધન શ્રીકૃષ્ણની ચરણરજથી ન્યાસ થઈ ગયો.

૨૪ પદ્યછેદ—નઃ—આપણે. પુરઃ ન, જનપદાઃ ન, ગ્રામાઃ ન, ગૃહાઃ ન, નગરો નથી, દેશો નથી, ગામડાં કે ઘરો (પણ) નથી. વયં નિત્યં વનૌકસઃ—[વનં યથા ઓકઃ—સ્થાનં—યેષાં તે]—આપણે તો સદા વગડાઉ લોક છઈએ. તાત—હે પિતા ! **વનશૈલાઃ તેષુ નિવસંતે** **इति वनशूलनिवासिनः**—વન અને પર્વતોમાંજ રહીએ છઈએ.

૨૫ પદ્યછેદ—**तस्मात्**—તેથી **गवां ब्राह्मणानां अग्नेः च मयः आरभ्यतां**—ગાયો બ્રાહ્મણો અને પર્વતોના યજ્ઞ આરંભો. **ये—ये इन्द्रयागाय संभाराः**—ઈંદ્રના યાગ માટે સામગ્રિઓ છે. **तैः अयं मयः साध्यतां**—તેથી આ યજ્ઞને સિદ્ધ કરો.

ગાયોએ શ્રીકૃષ્ણને બહુ દુધ આપ્યું, અને બ્રાહ્મણો જગતના દેવ છે-પ્રભુનો મહિમા વધારનારા છે-વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે. આ ત્રણેનો મહિમા વધારવા, અને ઈંદ્રનો મહિમા ઘટાડવા, શ્રીકૃષ્ણ મથી રહ્યા જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણે એમ પણ કહી દીધું કે-‘જે આપણને પોષે, તેજ આપણો દેવ.’ ઇંદ્રયાગ માટે તૈયાર કરેલી સામગ્રિથી, ગોવર્ધનનું પૂજન કરવું, તે પણ ઈંદ્રનું લયંકર અપમાન, અને ગોવર્ધનને ઘણું માન.

કયા કયા પ્રકારની સામગ્રિઓ તૈયાર કરવી તે હવે કહે છે—

પચ્યન્તાં વિવિધાઃ પાકાઃ, સૂપાન્તાઃ પાયસાદયઃ ॥

સંયાવાપૂપશક્કુલ્યઃ, સર્વદોહશ્ચ ગૃહ્યતામ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—દુધપાકથી માંડીને મગની દાળ સુધીની અનેક પ્રકારની રસોઈઓ રંધાવો. લાપસી, માલપુવા અને જલેબી કરાવો. દહીં દુધથી થએલા પદાર્થોને પણ એકઠા કરો. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

કહો—આ કૃષ્ણ તે કોઈ બાળક છે? કે અનેક બાળકોનો પિતા છે? બીજી લીટીમાં છેલ્લે **ચ** છે, તે સૂચવે છે કે-‘દુધ વાછરડાંને પીવા દેજો, અને બાકીનું ઉત્સવ માટે એકઠું કરજો.’ હરિવંશમાં કહે છે કે-‘ત્રણ દિવસું દુધ એકઠું કરવું.’

હવે બ્રાહ્મણોની જરૂર બતાવે છે—

હૂયન્તામગ્રયઃ સમ્યક્, બ્રાહ્મણૈર્બ્રહ્મવાદિભિઃ ॥

અન્નં बहुविधं तेभ्यो, देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥ ૨૭ ॥

अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डाल-पतितेभ्यो यथाऽर्हतः ॥

यवसं च गवां दत्त्वा, गिरये दीयतां बलिः ॥ ૨૮ ॥

૨૬ પદ્યછેદ—પાયસઃ (દુધપાક) આદિઃ યેષુ તે પાયસાદયઃ—દુધપાકથી માંડીને. સૂપઃ અંતે યેષુ તે સૂપાન્તાઃ—મગની દાળ સુધીના. **इति विविधाःपाकाः** પચ્યન્તાં—એ પ્રકારની અનેક સામગ્રિઓ રંધાવો. **संयावश्च** (લાવશી) **अपूपाश्च** (માલપુવા) **शक्कुल्यश्च** (જલેબી) **संयावापूपशक्कुल्यः**—લાવશી, માલપુવા અને જલેબી **सर्वदोहः**—દહીં દુધના પદાર્થો, **गृह्यताम्**—એકઠા કરો.

૨૭ પદ્યછેદ—**ब्रह्मवादिभिः** બ્રાહ્મણઃ—વેદીયા બ્રાહ્મણો પાસે. **अग्रयः**—અગ્નિમાં **सम्यक्** **हूयन्ताम्**—સારી રીતે હોમ કરાવો **तेभ्यः**—તે બ્રાહ્મણોને. **वो-वः**—તમારાથી તમે **बहुविधं अन्नं देयं**—ધણા પ્રકારનું અન્ન આપો. **धेनुदक्षिणाः**—ગાયો સહિત દક્ષણા પણ દેજો.

૨૮ પદ્યછેદ—**श्वानश्च चाण्डालश्च पतिताश्च तेभ्यः** આ આશ્વચાંડાલપતિતાઃ **तेभ्यः** અન્યેભ્યઃ—કુતરાં, ચાંડાલ અને પતીત પર્યંત બીજા પ્રાણીઓને પણ. **यथा अर्हतः**—યથાર્થ રીતે. (અર્હ અનતિક્રમ્ય યથાર્હ, યથાર્હ **इति यथाऽर्हतः** યથાર્થ રીતે અન્ન આપીને. **च**—અને ગવાં **यवसं दत्त्वा**—ગાયોને ખડ આપીને. **गिरये बलिः** **दीयतां**—અને ગોવર્ધનને બલિદાન દો. **यवसं** નો અર્થ ‘જવ’ પણ થાય છે.

અર્થ—વેદીયા બ્રાહ્મણો પાસે અગ્નિમાં સારી રીતે હોમ કરાવજો, અને અને તે બ્રાહ્મણોને ઘણા પ્રકારનું અન્ન, ગાયો અને દક્ષણા આપજો. (૨૭) કુતરાં, ચાંડાલ, અને પતીત પર્યંત બીજાં પ્રાણીઓને પણ અન્ન આપજો. ગાયોને ખડ આપજો, અને ગોવર્ધનને બલિદાન આપજો. (૨૮)

૨૭-૨૮ વિવેચન—

બ્રાહ્મણો વિના ક્રિયા હોય નહીં, અને શોભે પણ નહીં. બ્રાહ્મણો પ્રત્યક્ષ દેવ છે.

ઉત્સવને દિવસે ગાયોને ચરવા માટે વનમાં ન મોકલવી, ક્રિયું પણ કહી દીધું.

આટલી તૈયારી કર્યા પછી પોતે કેવા બનવું ? અને શું કામ કરવું ? તે હવે કહે છે—

સ્વલંકૃતા ભુક્તવન્તઃ, સ્વનુલિપ્તાઃ સુવાસસઃ ॥

પ્રદક્ષિણં ચ કુરુત, ગોવિપ્રાનલપર્વતાન ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—આપણે (પણ) સારા શણગાર ધારણ કરીને, ભોજન કરીને, ચંદનાદિનો લેપ કરીને, તથા સારાં વસ્ત્રો પહેરીને, ગાયોની-બ્રાહ્મણોની-અગ્નિ ઓની અને પર્વતની પ્રદક્ષણા કરવી. [૨૯]

૨૯ વિવેચન—

મૃગમાં ચ છે તેથી વૃંદાવનની પણ પ્રદક્ષણા કરવી, એ ભાવ છે.

હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે—

एतन्मम मतं तात, क्रियतां यदि रोचते ॥

अयं गोब्राह्मणाद्रीणां, मह्यं च दयितो मखः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—હે પિતા ! ઉપર પ્રમાણે મારી માન્યતા છે. મારો આ મત આપને ગમતો હોય, તો આ યજ્ઞ કે જે ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતની પ્રસન્નતા માટે છે તે કરો. તેથી હું પણ પ્રસન્ન થઈશ. [૩૦]

૩૦ વિવેચન—

પિતા પાસે પુત્ર કેવી રીતે બોલે, તેનો આ ઉત્તમ નમુનો છે. નમ્રતા પૂર્વક બોલાવવામાં એવો ભાવ પણ છે કે—‘ મારા કહેવામાં શ્રદ્ધા હોય, તો આમ કરો. કારણ કે શ્રદ્ધા વિના કરેલું (ગીતા અ. ૧૭-૨૮) નિષ્ફળ બને છે. શ્લોકની બીજી લીટીમાં ચ છે,

૨૯ પદ્યછંદ—સુ અલંકૃતાઃ—સારી રીતે શણગારીને. ભુક્તવન્તઃ—જમીને. સુ અનુલિપ્તાઃ—ચંદનાદિના સારા લેપ કરીને. શોભનાનિ વાસાંસિ યેવાં તે સુવાસસઃ—સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરીને. ચ—પછી. ગાવશ્ચ વિપ્રાશ્ચ અનલશ્ચ પર્વતશ્ચ इति તે તાન—ગાયો, બ્રાહ્મણો, અગ્નિ અને પર્વતની પ્રદક્ષિણં કુરુત—પ્રદક્ષણા કરવી.

૩૦ પદ્યછંદ—હે તાત—હે પિતા एतद् मम मतं—આવી મારી માન્યતા છે. यदि रोचते क्रियतां—જો તે આપને ગમે તો આપ તમે કરો. अयं मखः—આ યજ્ઞ. गो ब्राह्मणाद्रीणां—ગાયો બ્રાહ્મણો અને પર્વતની પ્રસન્નતા માટે છે. मह्यं च दयितः—આ યજ્ઞ મને પણ ફીક લાગે છે.

તે-‘ગાયોને અને બીજા દેવોને પણ આ યજ્ઞ પ્રિય છે,’ એમ સૂચવે છે. બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવો વૈદિક ધર્મના મુખ્ય અંગ છે, ‘તેમને આ યજ્ઞ પ્રિય છે,’ એમ કહીને નંદાજીને સૂચવી દીધું કે-‘આ વૈદિક યજ્ઞ છે.’

શ્રીકૃષ્ણના મત સંગ્રંધી શ્રીશુકદેવજી હવે કહે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

કાલાત્મના ભગવતા, શક્રદર્પ જિઘાંસતા ॥

પ્રોક્તં નિશમ્ય નન્દાચાઃ, સાધ્વગૃહ્ણન્ત તદ્વચઃ ॥૩૧॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-ઇંદ્રના ગર્વને તોડવાની ઇચ્છા રાખતા, કાળરૂપી ભગવાનથી બોલાએલું તે વચન સાંભળીને, નંદાદિ ગોવાળીયાઓએ, તે વચનોનો બહુ સારી રીતે સ્વિકાર કર્યો. (૩૧)

૩૧ વિવેચન—

કાલાત્મના—શ્રીકૃષ્ણ કે જે કાળસ્વરૂપ છે. તેમણે એક વખત દેશકાળને અનુસરીને, ઇંદ્રનો યજ્ઞ શરૂ કરવાનું પ્રેર્યું હતું; અને અત્યારે દેશકાળને અનુસરીને તેઓ ગોવર્ધનનો યજ્ઞ કરવા ભલામણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણને ‘કાલાત્મા’ કહીને એમ પણ સૂચવ્યું કે-શ્રીકૃષ્ણ કાળના પણ કાળ છે. ઇંદ્ર અવધિ ઈશ્વર છે-ઇંદ્રનું ઈશ્વરપણું અમુક હદમાં છે-તે સંપૂર્ણ ઈશ્વર નથી. શ્રીકૃષ્ણ સંપૂર્ણ ઈશ્વર છે. તાત્પર્ય-ગોપોએ ઇંદ્રાદિથી ડરવાનું નથી.

નંદાદિ ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણનું કહેલું માન્ય રાખ્યું.-એક યુક્તિવાળો વકીલ ગમે એમ કરીને, પોતાની પાત ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા ડાહ્યા જગ્ગેને સમજાવી શકે છે; ત્યારે આ તો વકીલોનો વકીલ-**દ્યુતં છલયતામસ્મિ**-છળ કરનારાઓમાં દ્યુત હું છઉં. [ગીતા અ. ૧૦-૩૬.] નંદાદિ ભોળા ગોપોને મનાવી દે, તેમાં કાંઈ નવાઈ સમજાવી નહીં.

મૂખ્ય ઉદ્દેશ-ગોવર્ધનના પૂજનનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ છે; પણ તે પૂજન, બ્રાહ્મણો વિના, હોમાદિ ક્રિયા વિના અને વેદોના મંત્રો વિના શોભે નહીં; તેથી ઉત્સવને શોભવવા શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણોની અને હોમાદિ ક્રિયાઓની ભલામણ કરી.

વંદાવનના પર્વતો—નંદીશ્વર, અષ્ટકુટ, વરસાનુ, ધવલગિરિ, સૌગંધીક અને ગોવર્ધન પર્વતો હતા. તેમાં ગોવર્ધન મૂખ્ય હતો; અને તેણે શ્રીકૃષ્ણ ચરણરજનો લાભ બહુ લીધો.

ગોપોએ ક્રિયા કેવી રીતે કરી તે હવે સાંભળો—

તથા ચ વ્યદધુઃ સર્વે, યથાહ મધુસૂદનઃ ॥

વાચયિત્વા સ્વસ્ત્યયનં, તદ્વચ્યેણ ગિરિદ્વિજાન ॥૩૨॥

૩૧ પદ્યછંદ—શક્રસ્ય દર્પ-ઇંદ્રના ગર્વને જિઘાંસતા-તોડવાની ઇચ્છા રાખતા. કાલાત્મના ભગવતા-કાળરૂપ ભગવાનથી. પ્રોક્તં તત્ વચઃ નિશમ્ય-બોલાએલું તે વચન સાંભળીને, નંદાચાઃ-નંદાદિ ગોવાળોએ સાધુ અગૃહ્ણન્ત-અગૃહ્ણન્-(આર્ષ પ્ર.) સારી રીતે સ્વિકાર્યું.

૩૨-૩૩ પદ્યછંદ—યથા મધુસૂદનઃ આહ-જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. તથા [આદતાઃ] સર્વે વ્યદધુઃ-તે પ્રમાણે નમ્ર ગોવાળીયાઓએ સધળું કર્યું. સ્વસ્ત્યયનં વાચયિત્વા-

ઉપહૃત્ય બલીન્સર્વા-નાદતા યવસં ગવામ્ ॥

ગોધનાનિ પુરસ્કૃત્ય, ગિરિં ચક્રુઃ પ્રદક્ષિણમ્ ॥૩૩॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે જે પ્રમાણે કહ્યું, તે પ્રમાણેજ ગોવાળીયાઓએ સઘળું કર્યું. સ્વસ્તિવાચન કરાવીને ઇંદ્રના યજ્ઞ માટે એકઠા કરેલા પદાર્થોથી, પૂજ્ય બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું. ગૃહ, દિગદેવતાદિ સર્વને બલિ આપ્યા. ગાયોને આદરપૂર્વક ખડ ખવરાવ્યું. પછી ગાયોના ધણુને આગળ કરીને પર્વતની પ્રદક્ષણા કરી. (૩૨-૩૩)

૩૨-૩૩ વિવેચન—

પ્રદક્ષણા—જેની પ્રદક્ષણા કરવી હોય, તેને જમણી બાજુએ રાખીને પ્રદક્ષણા કરવી. ધર્મદ્વારા આરોગ્ય—પ્રદક્ષણા અને દંડવત્ પ્રણામ દ્વારા આરોગ્યની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગોવર્ધનની પ્રદક્ષણા વખતે કેવા પ્રકારની ધામધૂમ કરી હતી, તે સાંભળો—

અનાંસ્યનદુયુક્તાનિ, તે ચારુહ્ય સ્વલંકૃતાઃ ॥

ગોપ્યશ્ચ કૃષ્ણવીર્યાણિ, ગાયંત્યઃ સદ્વિજાશિષઃ ॥૩૪॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું ગાયન કરતી, અને ઉત્તમ રીતે શણગારેલી-શણગારથી શોભતી-ગોપીઓ અને ગોપીઓ, બળદથી જોડેલાં ગાડાંઓમાં બેસીને, (પર્વતની) પ્રદક્ષણા કરી; અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ લીધા. (૩૪).

૩૪ વિવેચન—

બળદના ગાડાંમાં બેસીને પ્રદક્ષણા કેમ કરી?—આલીને પ્રદક્ષણા કરવાથી થાક લાગે, અને થાક લાગતા ક્લેશ થાય. ક્લેશને લીધે ભગવદ્ સેવા-શ્રીકૃષ્ણનાં વારંવાર દર્શન, શ્રીકૃષ્ણની વારંવાર સનિધ્ય રહેવું, શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર સારા સારા કૃપા કૃપાદિ વિગેરે આણી આપવાં તે—બની શકે નહીં. થાક તથા ક્લેશને દૂર રાખવા માટે, અને ભગવદ્ સેવામાં તત્પર રહેવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે ગાડાંમાં બેસીને પ્રદક્ષણા કરવાની આજ્ઞા આપી જણાવ્ય છે.

ધર્મભોહની થોડી વાત કરીએ—

પુનમે ડોકરની યાત્રા-ધણા લોકો અહીંથી દર પુનમે ડોકર આલીને જાય છે. માંડ માંડ ડોકર પહોંચે છે. રેલ્વે ગાડીમાં બેસીને આવનારને દર્શનનો જે ઉત્સાહ, જે ઉમંગ સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તત્ દ્રવ્યેણ-ઇંદ્રના યજ્ઞ માટે તૈયાર કરેલા દ્રવ્યથી. ગિરિવિજાન-પર્વતને અને બ્રાહ્મણોને સર્વાન્ બલીન્ ઉપહૃત્ય-તમામ બલિદાન આપીને ગવાં યવસં-ગાયોને જવ આપીને ગોધનાનિ પુરસ્કૃત્ય-ગાયોના ધણુને આગળ કરીને. પ્રદક્ષિણમ્ ચક્રુઃ-પ્રદક્ષણા કરી.

૩૪ પદ્યછેદ—કૃષ્ણવીર્યાણિ ગાયંત્યઃ—શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમે ગાતી. સુ અલંકૃતાઃ—અને સારી રીતે શણગારેલી. ગોપ્યઃ—ગોપીઓએ ચ તે—અને ગોવાળીયાઓએ અનદુર્ભિઃ (બળદોથી) યુક્તાનિ અનાંસિ (ગાડાં)—બળદોથી જોડેલા ગાડાંમાં આરુહ્ય—બેસીને (પ્રદક્ષણા કરી) વિજાનાં આશિર્ભિઃ સદિતાઃ સદ્વિજાશિષઃ બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ લીધા.

અને જે લાલ મળે છે; તે ઉત્સાહ, તે ઉમંગ અને તે લાલ ચાલીને ડોકાર આવનાર લઈ શકતો નથી. તેરસને દિવસે સવારના છ વાગે, એક માણસ ડોકાર ચાલતો જાય; અને બીજો માણસ તેજ દિવસે રેલ્વેમાં બેસીને ડોકાર જાય, તો રેલ્વેમાં બેસીને જનારને ડોકારનાથ તેજ દિવસે અગ્યાર વાગે મળે છે, અને ચાલતા જનારને ત્રીજે દિવસે પ્રભુ મળે છે. ડોકાર પહોંચ્યા પછી પણ, બેઠિના મનની પ્રસન્નતામાં ઘણો ફેર હોય છે. થાકેલો માણસ ઘડી ઘડીમાં ખીજાય છે. થાકેલાની આંખોમાં અને મુખમાં કોઈ ડોકીયાં કરે છે. નિર્ધન માણસ રસ્તામાં સદાવ્રતનો લાલ લે; પણ પામતા પહોંચતાં માણસો રેલ્વેની ટીકાટનો રૂપેયો, ત્રણ દિવસના ભાતામાં વાપરે છે. એટલે-ચાલતાં જનારને આર્થિક લાલ પણ નથી. આવી વાતો સ્પષ્ટ છે; છતાં જેમ મર્યાં ખાનારો મરીનો ભાવ પૂછતો નથી; જેમ ખારા જળાનું માછલું મીઠા જળમાં મરે છે; તેમ ચાલીને ડોકાર જનારો લોકો, પોતાના વાત્સલ્ય મુખ ને સપજતા નથી. આ પણ એક પ્રકારનો ધર્મભોલ છે.

પુરુષોનાં ધર્મભોલ—સ્ત્રી પુત્રાદિકની સાથે રહીને સંત સમાગમ, ઈશ્વિરોપાસના વિગેરે કરવાની સગવડ હોય; છતાં, વૃદ્ધ માતાપિતાને અગર સ્ત્રી પુત્રાદિકને રખડતાં મૂકીને, જે પુરુષ ભગવાં પહેરીને માગી ખાતાં શીખે, તે પણ ધર્મભોલ છે.

સ્ત્રીઓનાં ધર્મભોલ—મન, વાણી અને કાયાથી પતિસેવા રૂપી મહાન વ્રત સ્ત્રીએ લક્ષ્યક્રિયાની સાથેજ ધારણ કર્યું છે, છતાં બીજાં અનેક વ્રતોમાં બળનો ક્ષય કરવો, અને પતિસેવામાં દીલા પડવું, તે ધર્મભોલ છે. સાધુ સન્યાસી અગર બ્રાહ્મણને ગુરુ માનીને તેમની સેવા કરવી, અને પતિસેવામાં કંટાળવું, અગર પતિની સેવા જેવી તેવી કરવી, તે પણ ધર્મભોલ છે. વિધવા બહેનોએ અવશ્ય વ્રતો કરવાં નેહ્યં. સધવા બહેનોએ પતિ-સેવામાં દરકત ન આવે, એવાં વ્રત કરવાં. સધવાવિધવાઓએ સાધુ સન્યાસીઓને સેવા, તે ઝર ઘોળાને પીવા જેવી ભૂલ છે.

વ્રજની ગોપીઓ ગોવિંદના ગુણાવિંદ ગાતી હતી. ગોપીઓના જીવનનો વિષય શ્રીકૃષ્ણ હતા.

૫૬.

કાહે ને મંગલ ગાવે ? યશોદા મૈયા ! કાહે ન મંગલ ગાવે ?	ટેક૦
પુરણ બ્રહ્મ સકલ અવિનાશી, (૨) સો તેરી ઘેનુ ચરાવે—	યશોદા૦
કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડ કે ભર્તા, (૨) જપ તપ ધ્યાને ન આવે;	
હમ નવ જાને યદ કોન પુણ્ય હે, (૨) યશોમતિ ગોદ બેલાવે—	યશોદા૦
શિવસનકાદિક ઓર બ્રહ્માદિક, (૨) નિગમનેતિ યશ ગાવે;	
શેષ સહસ્રમુખ રટત નિરંતર, (૨) સો જાંકો પાર ન પાવે—	યશોદા૦
ગુંદર બાદન કમલહલ લેચન, (૨) ગોધેનુ કે સંગ આને;	
માત્ર યશોદા કરત આરતિ, (૨) કળિરો દરસન પાવે—	યશોદા૦

સમ્પ્રિજાશિષઃ—પ્રસન્ન થએલા બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ આપી રહ્યા હતા.

હવે પ્રભુ ચમત્કાર કરે છે—

કૃષ્ણસ્ત્વન્યતમં રૂપં, ગોપવિશ્રંભણં ગતઃ ॥

શૈલોઽસ્મીતિ બ્રુવન્, ભૂરિ બલિમાદ્બૃહદ્રપુઃ ॥૩૫॥

અર્થ—ગોવાળીયાઓને વિશ્વાસ બેસે એવું, બીજું મોટું ૩૫ ધારણ કરીને, ‘હું પર્વત છઉં,’ એમ બોલતા શ્રીકૃષ્ણ, ઘણું બલિદાન ખાઈ ગયા. (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

પોતે જે કંઈ તે બરાબર છે કે નહીં? તેના સમાધાન માટે, તેની ખાત્રી માટે, તેમાં શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ ગોવર્ધનરૂપ બન્યા. તે સંબંધમાં હરિવંશ કહે છે કે—

તં ગોપાઃ પર્વતાકારં, દિવ્યસ્રગતુલેપનમ્ ।

ગિરિમૃદ્ધિનસ્થિતં દૃષ્ટ્વા, હૃષ્ટાઃ જગમુઃ પ્રધાનતઃ ॥

ગોવર્ધનના શિખર ઉપર સુંદર માળાવાળું અને સુંદર તીલકવાળું સાચું મુખ દેખ્યું.

તુ શબ્દ સૂચવે છે કે—તે ૩૫ શ્રીકૃષ્ણનુંજ હતું; તોપણ પ્રેક્ષકોએ ન્યારે તે રૂપને પૂછ્યું કે—‘તું કોણ છે?’ ત્યારે તેના જવાબમાં ગોવર્ધનમાં પેડેલા પ્રભુએ કોઇને કહ્યું કે—‘હું પર્વત છઉં.’ કોઇને કહ્યું કે ‘હું શૈલ છઉં,’ કોઇને કહ્યું કે—‘હું ગોવર્ધન છઉં.’

ગોવર્ધન પોતે બલિ લેવા આવ્યો; અને લાંબા લાથ કરીને બલિ લઇને ગુપ્તમાં મુકવા લાગ્યો. તે જોઇને, લોકોને ઇંદ્રના કરતાં ગોવર્ધનમાં વધારે શ્રદ્ધા થઈ.

પોતે સર્વમય છે, તો ગોવર્ધનમય કેમ ન હોય? હોયજ—છતાં નરી આંખ દેખાય, તેવો દેખાવ પ્રભુએ કર્યો.

૯૭ લોકોની શ્રદ્ધાને સુદૃઢ કરે છે—

તસ્મૈ નમો વ્રજજનૈઃ, સ ચક્રે આત્મનાત્મને ॥

અહો પશ્યત શૈલોઽસૌ, રૂપી નોઽનુગ્રહં વ્યધાત્ ॥૩૬॥

ગોવર્ધનને પ્રણામ કરવાનું ૯૭ વિશેષ કારણ બતાવે છે—

एषोऽवजानतो मर्त्यान्, कामरूपी वनौकसः ॥

हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः, शर्मणे आत्मनो गवाम् ॥૩૭॥

૩૫ પદ્યછેદ—ગોપાનાં વિશ્રંભણં—ગોવાળીયાઓને વિશ્વાસ બેસે એવું. અન્યતમં રૂપં ગતઃ इति बृहद्रपुः—[कृष्णः]—બીજું મોટું ૩૫ ધારણ કરીને. અહં શૈલઃ અસ્મિ—‘હું પર્વત છઉં.’ इति ब्रुवन्—એમ બોલતા કૃષ્ણઃ—કૃષ્ણ. ભૂરિ બલિ આદત—ઘણું બલિદાન ખાઈ ગયા.

૩૬ પદ્યછેદ—અહો પશ્યત—‘અરે જુઓ તો ખરા.’ असौ शैलः रूपी सन्—આ પર્વતે દેહધારી થઇને નઃ अनुग्रहः व्यधात्—આપણા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.’ એમ કહીને व्रजजनैः सः—વ્રજજાતી લોકોની સાથે પોતે શ્રીકૃષ્ણે પણ तस्मै आत्मने—તે પોતાના આત્મસ્વરૂપ પર્વતને. आत्मना—પોતાના બાહ્ય સ્વરૂપથી. नमः चक्रे—નમસ્કાર કર્યો.

૩૭ પદ્યછેદ—एषः कामरूपी—અનેક રૂપ ધારણ કરનારો આ પર્વત. अव जानति

અર્થ--‘અરે ! જુઓ તો ખરા; આ પર્વતે દેહ ધારણ કરીને આપણા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. (સર્પાર્ધિ) અનેક રૂપ ધારણ કરનારો આ પર્વત, પોતાનું અપમાન કરનારા વનવાસી લોકોને હણે છે. તેથી આપણા અને ગાયોના સુખ માટે, આપણે જરૂર આ પર્વતને નમવું જોઈએ.’ એમ બોલતાં બોલતાં શ્રીકૃષ્ણે, વનવાસી લોકોની સાથે, પોતાના સ્વરૂપભૂત પર્વતને, પોતાના બાહ્ય સ્વરૂપથી નમસ્કાર કર્યા. (૩૬-૩૭)

૩૬ વિવેચન—

ખેલ પાળુ કરતાં આવડવું જોઈએ, નહિં તો ખેલ શીકોકાક્રય-મહેનત માત્ર છૂટી પડે. પોતે ચોરી કરીને, ખોવાયેલો માલ શોધવા, પોલીસની સાથે ફરે. પોતે ખૂન કરીને, ખૂનીને શોધવા લાથમાં મશાલ લઈને ફરે. પરપુરૂષને લમેશાં રાજી રાખે, અને પોતાના પતિ પાસે પતિવ્રતાના ધર્મનાં વખાણુ કરે. પરદારાને પ્રાણુથી અધિક ચાહે, અને જ્યાં ત્યાં રામચંદ્રના એક પત્નીવ્રતનાં વખાણુ કરે. વ્યાખ્યાનોમાં કનક કાંતાનો ભયંકર તિરસ્કાર કરે; પણ લાગે પડે, તો તેનો લાલ લેવાનું જરાએ ચૂકે નહીં-આવા અનેક ખેલાડીઓને ખેલાવનાર-રમાડનાર-શ્રીકૃષ્ણ, વનવાસીઓને રમાડે, તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. શ્રીકૃષ્ણની આવી માયાને કોણુ તરી શકે ?—

મામેષ ચે પ્રપદંતે, માયામેતાં તરંતિ તે ॥ [ગીતા અ. ૭. ૧૪]—જેઓ માઈ શરણુ લે-મારો આશ્રય લે, તેઓજ આ માયાને તરી શકે.

મરજી હોય તો-આપણે સૌ ઘડીવાર તેમને શરણુ રહીએ. ભાવથી બોલો-‘શ્રીકૃષ્ણ શરણુમમ, શ્રીકૃષ્ણ શરણુમમ, શ્રીકૃષ્ણ શરણુમમ, શ્રીકૃષ્ણ શરણુમમ, શ્રીકૃષ્ણ શરણુમમ.’-થોડીવાર થવા દો-આ તો પોપટની માફક બોલ્યા, પણ આવું કાંઈક પાળજો.

‘અહો પશ્યત’—‘અરે ! જુઓ તો ખરા’-એમ કહીને ગોવર્ધનના આ રૂપ તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

રૂપી—અનેક રૂપ ધારણ કરનાર. એમ કહીને ગોવર્ધનનું દેવતાપણું સાબિત કરે છે. ગોવર્ધન કેવા કેવા રૂપ ધારણ કરે છે, તે વાત હવે પછીના શ્લોકમાં આવશે.

અનુગ્રહ—(શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે) ‘આપણને દર્શન દઈને, અને આપણે આપેલા બલિનો સ્વિકાર કરીને, ગોવર્ધન આપણને પોતાની પ્રસન્નતાની ખાત્રી કરાવી.’

‘હું પણ તમારા જેવોજ ગોવાળ છઉં, અને મારે પણ આ ગોવર્ધન પર્વત પૂજ્ય છે,’ એમ સૂચવવા માટે, એક પ્રાકૃત ગોપની માફક, પ્રભુ સૌની સાથે ગોવર્ધનને પગે લાગ્યા. આ પણ કામળુગારા શ્રીકૃષ્ણનો લાખ કરોડનો લટકો.

૩૭ વિવેચન—

કામરૂપી—પોતાને નહીં માનનારા નાસ્તીકોને હણવા માટે, આ પર્વત, સર્પ, વાઘ, સિંહ વિગેરે રૂપ લે છે. ‘અથ પ્રભૃતિચેજ્યોડહં’ વિગેરે વચનોથી [હરિવંશમાં] ગોવર્ધન ગોપોને પોતાનું દેવપણું વિદીત કરે છે.

इति अवजानंतः तान् अवजानतः इति मर्त्यान् वनौकसः—પર્વતનું અપમાન કરનારા વનવાસી લોકોને હંતિ-હણે છે. **अस्मै-आने आत्मनः** ગવાં શર્મણે-પોતાના અને ગાયોના સુખ માટે. **नमस्यामः हि-योऊस** રીતે આપણે નમવું જોઈએ.

આ મહાન્ પ્રબળ દેવ છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે, પ્રભુ પોતે સૌની સાથે ગોવર્ધનને પ્રણામ કરે છે.

આત્મનઃ ગર્વાં શર્મણે—‘ગાયો અને આપણે આ પર્વત ઉપર નિરંતર ક્યાં કરીએ છઈએ; તેથી ગાયોના અને આપણા રક્ષણ માટે, આપણે આ પર્વતને નમસ્કાર કરીએ.’ મોટા પુરુષને નમવું, એજ ભયથી મુક્ત થવાનું દાર છે.

હવે આ અધ્યાયનો ઉપસહાર કરે છે—

इत्यद्रिगोद्विजमखं, वासुदेवप्रणोदिताः ॥

यथाविधाय ते गोपाः, सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥૩૮॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः॥૨૪॥

અર્થ—વાસુદેવે પ્રેરેલા ગોવાળીયાઓ, આ પ્રમાણે પર્વત, ગાયો, અને બ્રાહ્મણોના યજ્ઞને યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણ કરીને, શ્રીકૃષ્ણની સાથે વ્રજમાં ગયા. (૩૮).

૩૮ વિવેચન—

કાર્યમાં વિજય ઇચ્છનાર માણસે, કાર્યની શરૂઆતથી કાર્યના અંત સુધી, કાર્યમાં સામેલ રહેવું જોઈએ; એમ શ્રીકૃષ્ણે શીખવ્યું. વળી કાર્ય કરનારા ગોપો, અને પોતે તો ન્યારાને ન્યારા. વળી આગક, પણ બુદ્ધિમાં જ્ઞાના આપ. આવા કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણને આપણે પ્રણામ કરીને કાંઈ કહીએ—

પદ.

અન્ય નરિં પ્રભુ ત્રાતા, તુજ વિણ અન્ય નરિં પ્રભુ ત્રાતા. ૧૬૦
વિનય થકી હું વિનનિ કરું છઉં, (૨) વિશ્વતણા વિભુધાતા—તુજ
સર્વ ઋષિ મુનિ શુકસનકાદિક, (૨) તુજ મદિમા ગુણગાતા—તુજ
દીનદયાળ તુજ કરણા વિના, (૨) કાણુ કરે સુખશાતા—તુજ
આશ્રય એક તમારો ધારું, (૨) સુખદુઃખના પ્રભુ જ્ઞાતા—તુજ
પ્રેમ કરી હું વંદુ વિભુને, (૨) પરપદ મંગલદાતા—તુજ

છતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતનાં દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૪મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આમપાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારા ઘણાજ હેતથી જયશ્રી કૃષ્ણ કહેશોજી.

૧૯૮૫ વૈશાખ સુદી ૧૧

મોક્ષમંદિર અમદાવાદ.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

૩૮ પદ્યછંદ—**વાસુદેવેન પ્રણોદિતાઃ તે ગોપાઃ**—વાસુદેવે પ્રેરેલા તે ગોવાળીયાઓએ. **इति**—આ પ્રમાણે **अद्रिगोद्विजमखं**—પર્વત, ગાયો, અને **ब्राह्मणाना** યજ્ઞને, **यथाविधाय**—યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણ કરીને. **सहकृष्णाः**—શ્રી કૃષ્ણની સાથે **व्रजं ययुः**—વ્રજમાં ગયા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

વિષય—ઈંદ્રનો કોપ, વ્રજનો નાશ કરવાની તૈયારી, ગોવર્ધનનું ધારણ અને ગોદૃગની રક્ષા, ઈંદ્ર મહાભંગ વિગેરે કથા આ અધ્યાયમાં આવશે.

ઈંદ્રને કોપ થવાનું કારણ કહે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इन्द्रस्तदात्मनः पूजां, विज्ञाय विहतां नृप ॥

गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो, नन्दादिभ्यश्चकोप सः ॥૧॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે “હે રાજન ! તે સમયે પોતાની પૂજનો ભંગ થયો જાણીને, શ્રીકૃષ્ણ જેમના ધણી છે, એવા નંદાદિ ગોવાળીયા ઉપર, ઈંદ્રે કોપ કર્યો. (૧)

૧ વિવેચન—

દેવોના રાજ થયા, અને ઈંદ્રાસન બેસવા મળ્યું; પણ ક્રોધ ગયો નથી. વસુદેવના કારાગૃહમાં આવીને, બ્રહ્માદિ દેવોએ દેવકીના ગર્ભની સ્તુતિ કરી હતી, તે દેવમંડળમાં ઈંદ્ર હતા, પણ ઈંદ્ર અત્યારે શ્રીકૃષ્ણને ભૂલી ગયા. [દશમસ્કંધ. પૂ. અ. ૨. ૨૫] અધાસુર પ્રલંબાસુર, પૂતના વિગેરે અનેક અસુરોને શ્રીકૃષ્ણે માર્યા, એમ સૌએ જાણ્યું, પણ ઈંદ્ર તે વાતથી અજાણ્યો રહ્યો. ભોગશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તયાપહતચેતસામ્ । વ્યવસાયા-ત્મિકા બુદ્ધિઃ, સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥ [ગીતા અ. ૨] ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં લાગી રહેલા છવો, શ્રીકૃષ્ણ તન્વથી વિમુગ્ધ રહે.

ગોપાર્ધ—મોદ ન અંધ કીન્દ કેલિ કેલિ ? કો જગ કામ નચાવ ન કેલિ ?

દોલરો—શ્રીમદ્ વક્ર ન કીન્દ કેલિ ? પ્રભુતા અધિર ન કેલિ ?

મૃગનયનીકે નયનશર, કો અસ લાગ ન જાવી ?

સીયાવર૦

[મોક્ષવાણી પાનુ ૭૩].

આવા આવા અનેક માનસ રોગોનો નાશ કરવાનું સ્થાન માનવ દેહ છે, તે દેહમાં આવીને—‘હાપણુમાંને હાપણુમાં બધું ખોયું’ રે—પાણું વાળીને શું થાશે નવ જોયું રે—’ માનવ દેહ શું છે તે પણ જાણ્યું નહીં.

ક્રોધનું કળ શું આવ્યું તે સાંભળો—

गणं सांवर्तकं नाम, मेघानां चान्तकारिणाम् ॥

इन्द्रः प्राचोदयत् क्रुद्धो, वाक्यं चाहेशमान्युत ॥૨॥

૧ પદ્મછેદ—હે નૃપ !-હે રાજન ! તદા-તે સમયે. આત્મનઃ પૂજાં વિહતાં વિજ્ઞાય-પોતાની પૂજનો ભંગ થયો જાણીને સઃ ઈંદ્રઃ-ઈંદ્ર. કૃષ્ણઃ નાથઃ યેષાં તે કૃષ્ણનાથાઃ તેભ્યઃ ગોપેભ્યઃ इति નંદાદિભ્યઃ-શ્રીકૃષ્ણ જેમના નાથ છે એવા નંદાદિ ગોવાળીયા ઉપર. ચુકોપ-ક્રોધો.

૨ પદ્મછેદ—અંતં (પ્રલય) કુર્વતિ इति અંતકારિણઃ તેષાં इति મેઘાનાં-પ્રલય

અહો શ્રીમદમાહાત્મ્યં, ગોપાનાં કાનનોંકસામ ॥

કૃષ્ણં મર્ચ્યમુપાશ્રિત્ય, યે ચક્રદેવહેલનમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—પ્રલય કરનારા મેઘોના સાંવર્તક નામના ટોળાંને ક્રોધ પામેલા ઇંદ્રે આજ્ઞા કરીને, ‘હુંજ ઇશ્વર છઉં’, એમ માનનારા અભીમાની ઇંદ્રે કહ્યું કે—“અહો ! જેઓએ મરણાધીન એક સામાન્ય મનુષ્ય જેવા શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય લઇને, દેવોનું અપમાન કર્યું છે, એવા વગડામાં રહેનારા ગોવાળીયાઓનું, લક્ષ્મીના મદથી ઉત્પન્ન થએલું અભિમાન તો જુઓ.” (૨-૩).

૨-૩ વિવેચન—

ઇંદ્રે માત્ર કોપ કર્યો, એટલુંજ નહીં, પણ ગોકુળનો મૂળમાંથી નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો. ગણુ એટલે ટોળું અગર સમુહ. અંતકારિણામ્ શબ્દ મૂકીને સૂચ્યું કે-કોઈ પ્રાણી પદાર્થનો સમૂહો નાશ કરવો હોય, ત્યારેજ સાંવર્તક ગણુને આજ્ઞા થાય.

ઈશમાની—‘આ જગતમાં હુંજ કાંઈક છઉં.’ ‘ખીજ બધા ખોટા, અને અમેજ ખરા.’ ‘અમે તે અમે અને બાકી બધા કીક.’ આવી ભાવના ઐશ્વર્ય, વિદ્યા, સુખ, અને અધિકારની ઓથે સંતાઈ રહે છે. ઓથે રહીને, તે તે સદ્ગુણનો તે નાશ કરે છે. આ ભાવના ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ઓથે પણ સંતાઈ રહે છે. સાથે રહીને તે તે સદ્ગુણનો પણ નાશ કરે છે. માત્ર સાવધાન-દક્ષ, સત્યાસત્યનો યથાર્થ અનુભવ કરનાર પુરૂષ, આ રોગથી બચી શકે છે. યાદ રાખજો કે-ગમે એવા ઐશ્વર્યવાન, વિદ્વાન, અગર વૈરાગ્યવાન સંતમાં, ત્યાં સુધી અભિમાન ન હોય, ત્યાં સુધીજ તેઓશ્રી શોભે. અભિમાન થાય કે તુરત, આકાશ-માંથી ખરી પડતા તારાની માફક ખરી પડે. દારૂના પીઠામાં જઈને દારૂડીયો કહે છે કે-‘ઘણો કેરી દારૂ મને આપ.’ પીઠાવાળા કહે છે કે-‘દેવો કેરી ? જુઓ-પીઠને આ રસ્તા વચ્ચે ભુંડે દાણે પડ્યો છે, તેના જેવો કેરી ?’ તેના જવાબમાં દારૂડીઓ કહે છે કે-‘તેથી પણ વધારે સ્ટ્રોંગ-વધારે સખત-ઘણો કેરી દારૂ મને આપ.’ તાત્પર્ય-વધારે સખત કેરી દારૂ પીનારની સ્થિતિ, દારૂડીઓ જુએ છે; છતાં, તે વધારે કેરી દારૂની માગણી કરે છે. તેમ અનેક અભિમાની જીવોના બેહાલ થએલા, દુનિયાના ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો દેખે છે; છતાં તે ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો, રાજ થઈને અભિમાનની અધારી ઓઢે છે. પોતાની બ્હાલી સ્ત્રીમાં મોટો રોગ દેખીને, જેમ પતિ થયડી જાય છે; તેમ પોતાના ભક્તને અભિમાની દેખીને, પ્રભુ થયડી જાય છે. આ રોગ મટાડવા પ્રભુ ચાંપતા ઉપાય લે છે.

કરનારા મેઘોના સાંવર્તક નામ ગણ-સાંવર્તક નામના ગણુને. ક્રુદ્ધઃ ઈન્દ્રઃ-ક્રોધ પામેલા ઇંદ્રે-પ્રાચોદ્યત-આજ્ઞા કરી. ચ-અને આત્માનં ઈશં મન્યતે इति ઈશમાની-અભીમાની ઇંદ્રે. વાક્યં આહ-કહ્યું કે—

૩ પદ્યછેદ—અહો-અરે ! યે મર્ચ્ય કૃષ્ણં ઉપાશ્રિત્ય-જેઓએ મરણાધીન શ્રી કૃષ્ણનો આશ્રય લઈને. દેવહેલનમ્-ચક્રુઃ-દેવોનું અપમાન કર્યું એવા કાનનોંકસાં ગોપાનાં-વગડામાં રહેનારા ગોવાળીયાઓનું શ્રિયાઃ મદઃ તસ્ય માહાત્મ્યં-લક્ષ્મીના મદથી ઉત્પન્ન થએલું અભિમાન તો જુઓ.

હવે ગોપોના લક્ષ્મીના મદની વાત ઈંદ્ર કરે છે—

પરંપરાથી આદ્યા આવતા દેવાશ્રયનો ગોપોએ ત્યાગ કર્યો. તે ત્યાગ લક્ષ્મીના મદથી કર્યો, અગર શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયથી કર્યો, એમ ઈંદ્રે માન્યું.

કર્મ માર્ગના કરતાં જ્ઞાન માર્ગ ઉત્તમ છે, એમ હવે ઈંદ્ર છે.

यथाऽद्वैतैः कर्ममयैः, क्रतुभिर्નાमनૌનિભૈઃ ॥

विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा, तित्तीर्षन्ति भवार्णम ॥ ૪ ॥

અભિમાની ઈંદ્ર હવે કૃષ્ણની નિંદા કરે છે--

वाचालं बालिशं स्तब्ध-मङ्गं पण्डितमानिनम् ॥

कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य, गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥ ૫ ॥

અર્થ—ઈંદ્ર આગળ કહે છે કે—“બ્રહ્મવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને માત્ર નામના વહાણુ જેવા (તારક દેખાતા) અદૃઢ અને જેમાં ક્રિયાઓ ઘણી છે એવા યજ્ઞોથી, જેમ સંસાર સમુદ્રને તરી જવાની કોઈ ઇચ્છા કરે; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ કે જે બહુજ બકનાર, મૂર્ખ, નમ્રતા વિનાનો, અજ્ઞાની અને પોતાને પંડિત માનનાર—એવા મરણાધીન કૃષ્ણનો આશ્રય કરીને, ગોવાળીયાઓએ માફ અપમાન કર્યું.” [૪-૫]

૪ વિવેચન--

બ્રહ્મવિદ્યા શું છે ? તેનું વ્યાખ્યાન કરનારા આજકાલ બહુ જણાય છે; પણ જેટલું તેઓ જાણે છે, તેટલું જ તેઓ પાળે, તેા દિંદની, દિંદુ ધર્મની, દિંદુ સમાજની આ સ્થિતિ ન હોય. શ્રાતાઓએ સાંભળ્યું ઘણું, અને કર્યું કાંઈ નહીં. તેા તે પણ અફસોસની વાત છે. **કર્મત્વવિદ્યા**—કર્મ અવિદ્યા મૂલક છે, તેાપણ ચિત્ત શુદ્ધિને માટે કરેલાં નિષ્કામ કર્મ બ્રહ્મવિદ્યાને મદદગાર છે. સકામ કર્મ સ્વર્ગાદિનો લાલ આપે, પણ જન્મમરણના બંધનથી મુક્ત કરે એવી—બ્રહ્મવિદ્યાને અને મોક્ષને ઉપકારક નથી. ‘વિદ્યાનો ત્યાગ કરીને, અવિદ્યારૂપી કર્મમાં જેઓ રાગ કરે, તેઓ આ લવસાગર તરતા નથી,’ એમ ઈંદ્રનું કહેવું છે. વાટકીમાંથી કપુર લઈ લઈએ, તેા પણ વાટકીમાંથી કપુરની ગંધ જતી નથી; તેમ ઈંદ્રમાં ક્રોધરૂપી આસુર ભાવ આવ્યો છે, તેા પણ તેમાંથી દેવપણાની ગંધ ગઈ નથી, એમ આ શ્લોક સૂચવે છે. આ શ્લોકમાં બીજો એવો પણ ભાવ છે કે ‘હું કે જે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી

૪-૫ પદ્યછંદ—**યજ્ઞા**—જેવી રીતે. **આન્વીક્ષિકીં વિદ્યાં હિત્વા**—બ્રહ્મવિદ્યાને તજીને. **નામ્ના ષ્વ નૌનિભાઃ** (ખોટા વહાણુ જેવા) **તૈઃ** **इति अद्वैतैः कर्ममयैः क्रतुभिः**—ખોટા વહાણુ જેવા અદૃઢ અને જેમાં ક્રિયાઓ ઘણી છે એવા યજ્ઞોવડે. **भवार्णवं**—લવ સાગરને તરીતું **इच्छन्ति इति तित्तीर्षन्ति**—તરવાની ઇચ્છા કરે છે. તેવી રીતે **वाचालं**—બહુ બકનાર. **बालिशं**—મૂર્ખ. **स्तब्धं**—અચ્છડ, નમ્રતા વિનાનો. **अङ्गं**—અજ્ઞાની. **आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितमानी, तं पण्डितमानिनं**—પોતાને પંડિત માનનારા. **इति मर्त्यं कृष्णं**—એવા મરણાધીન કૃષ્ણનો **उपाश्रित्य**—આશ્રય કરીને. **गोपाः मे अप्रियं चक्रुः**—ગોવાળીયાઓએ માફ અપમાન કર્યું.

મૂખ્ય દેવ છઉં, તેનો અનાદર કરીને, ગોપો અનેક યજ્ઞ કરે, તો તે યજ્ઞો ગોપોને તારી શકવાના નથી.’

૫ વિવેચન--

ભગવાનનાં નામ અવળાં લઇએ, તોપણ તે સવળાંજ છે. ભગવાન અનર્થરૂપ હોય, તોપણ અર્થરૂપજ છે. તોપણ વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે કેટલાએક અનર્થોના અર્થ કયો છે--

વાચાલં-વાચા+અલં-વાણીથી પૂર્ણ. અહીં તેનો અર્થ-‘બકવાદ કરનાર.’

વાલિશં એટલે જ્ઞાન રહિત.

સ્તબ્ધ એટલે અનર્થ. વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ શ્રુતિ અભને સ્તબ્ધ ગણે છે. જે ભગવાન નર્થ હોય, તો સત્યાદિ લોકનો નાશ થાય; માટે ભગવાન પોતે અનર્થ છે અને જીવને નમાવે છે.

પંડિતમાની--પોતાને પંડિત માનનાર એટલે પંડિતતાપ્રતો ડોળ કરનાર. તેનો બીજો અર્થ-‘પંડિતોને માનનાર.’

અજ્ઞ--અજ્ઞાની. જ્ઞ એટલે જ્ઞાનવાન. જેનાથી કોઇ અધિક જ્ઞાનવાન નથી તે અજ્ઞ. એટલે સર્વજ્ઞ. અહીં તેનો અર્થ ‘અજ્ઞાની.’

ઈદં મેધાને આગ્રા કરે છે સાંભળો--

एषां श्रियाऽवलितानां, कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ॥

धुनुत श्रीमदस्तम्भं, पशून्मयत संक्षयम् ॥ ૬ ॥

अहं चैरावतं नाग-मारुह्यानुव्रजे व्रजम् ॥

मरुद्गणैर्महावीर्यैर्-नन्दगोष्ठजिघांसया ॥ ૭ ॥

અર્થ--મેધોનાં ટોળાંને ઘંદ્ર આગળ કહે છે કે-‘લક્ષ્મીના મદથી છકી ગએલા, અને કૃષ્ણે જેમનાં મનને ચગડોળે ચડાવ્યું છે, એવા ગોપોની લક્ષ્મીના મદથી થએલી અકડાઈને તોડી નાંખો; અને પશુઓનો સારી રીતે નાશ કરી નાંખો. [૬] નંદજીના વ્રજનો નાશ કરવા માટે હું પણ, ઐરાવત હાથી ઉપર બેસીને, મહાબળવાન પવનના સમુદો સાથે, તમારી પાછળજ વ્રજમાં આવું છઉં, ” (૭)

૬ પદ્યછંદ--ઘર્વા--આ ગોપોના શ્રિયા-લક્ષ્મીથી અવલિતાનાં-છકી ગએલાં. કૃષ્ણેના આધ્યાયિતઃ આત્મા યેષાં તે-તેષાં-શ્રીકૃષ્ણે જેમના મનને ચગડોળે ચડાવેલું છે તે; તે ગોપોના શ્રીમદઃ તેન સ્તંભઃ તં-લક્ષ્મીના મદથી થએલી અકડાઈને. ધુનુત-તોડી નાંખો. પશૂન સંક્ષયમ નયત-પશુઓનો સારી રીતે નાશ કરી નાંખો.

૭ પદ્યછંદ--નંદગોષ્ઠસ્ય જિઘાંસયા-નંદજીના વ્રજનો નાશ કરવા માટે. અહં ચ હું પણ. ઐરાવતં આરુહ્ય-ઐરાવત હાથી ઉપર બેસીને. મહાવીર્યઃ મરુદ્ગણઃ સહ-મહાબળવાન પવનના સમુદો સહિત. વ્રજં અનુવ્રજે-તમારી પાછળ વ્રજમાં આવું છઉં

૬-૭ વિવેચન—

ગોપો ધનવડે ધર્મયુક્ત છે, મદ યુક્ત નથી. શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયથી તેમનાં અંતઃ-કરણ કુલેષાં છે. ગોવાળોનું સાચું ધન પશુ છે, માટે તેનો નાશ કરવાનું ઇંદ્રે કહ્યું.

કદિ કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ થાય, તો તેને પહોંચી વળવા હું ઐરાવત ઉપર ખેસીને આવીશ. ઐરાવત જળ સ્થળમાં યુદ્ધ કરવા સમર્થ છે. મદદ માટે મરૂદ ગણો ને સાથે લાવીશ.

ઈંદ્રે કરેલા તોફાનનું વર્ણન શ્રી શુકદેવજી કહે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ—

इत्थं मघवताज्ञप्ता, मेघा निर्मुक्तबन्धनाः ॥

नन्दगोकुलमासारैः, पीडयामासुरोजसा ॥ ૮ ॥

विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनन्तः स्तनयित्नुभिः ॥

तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना, ववृषुर्जलशर्कराः ॥ ૯ ॥

स्थूणास्थूला वर्षधरा, मुञ्चत्स्वभ્રेष्वभीक्ष्णशः ॥

जलौघैः प्लाव्यमाना, भूर्नाद्वश्यत नतोन्नतम् ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી, કહે છે કે—“ આ પ્રમાણે આજ્ઞા પામેલા અને બંધનથી મુક્ત થએલા મેઘો, મોટી ધારાઓ વડે, નંદજીના ગોકુળને લયં-કર રીતે પીડવા લાગ્યા. (૮)

અર્થ—‘ વીજળીથી જખકારા મારતા મેઘો, કડાકાઓથી ગર્જના કરવા લાગ્યા. તીવ્ર પવનના ગણોથી પ્રેરાએલા (મેઘો), જળના કરા વરસાવવા લાગ્યા. (૯) આડસર જેવી જાડી વરસાદની ધારાઓ, મેઘો છોડવા લાગ્યા. તે વખતે જળના સમુદ્ધથી ઢંકાએલી પૃથ્વી, વારંવાર ઉંચી નીચી ઢેખાતી નહોતી. (૧૦)

૮ થી ૧૦ વિવેચન—

વિક્ષેપો શુ ન કરે ? દૂર ક્યાં જતો છો ? આપણા પોતાના ઘરમાં નજર

૮ પદ્યછંદ—इत्थं-આ પ્રમાણે મઘવતા-ઈંદ્રથી આજ્ઞાપ્તા-આજ્ઞા પામેલા. निर्मुक्तं-બંધન યેષાં તે इति મેઘાઃ-બંધ નથી મુક્ત થએલા મેઘો. आसारैः-મોટી ધારાઓ વડે. नन्दगोकुलं-નંદજીના ગોકુળને. ओजसा पीडयामासुः-મોટા બળથી પીડવા લાગ્યા.

૯ પદ્યછંદ—विद्युद्भिः-વીજળીથી જખકારા મારતા (મેઘો). स्तनयित्नुभिः-કડાકાઓથી. स्तनन्तः-ગર્જના કરતા હતા. तीव्रैः-તીવ્ર પવનના ગણોથી પ્રેરાએલા (મેઘો). जलस्य शर्कराः-તાઃ-વવૃષુઃ-જળના કરા વરસાવવા લાગ્યા.

૧૦ પદ્યછંદ—स्थूणावत्-આડસર જેવી. स्थूणास्थूलाः-આડસર જેવી જાડી વરસાદની ધારાઓ. मुञ्चत्सु अभ्रेषु-મેઘો છોડવા લાગ્યા ત્યારે जलौघैः-પ્લાવ્ય-માના મૂઃ-જળના સમુદ્ધથી ઢંકાએલી પૃથ્વી. अभीक्ष्णशः-વારંવાર. नतं (નીચાણ) उन्नतं (ઉંચાણ) यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा-ઉંચી નીચી ન અ-શ્યત-ઢેખાતી નહોતી. [‘નતોન્નતા’-એવો પાઠ પણ છે.]

કરોને. પતિ વિક્રયો હોય, તો સ્ત્રીને ખુવાર કરે, અને સ્ત્રી વિક્રી હોય, તો પતિને ખુવાર કરે. પાડોશી વિક્રયા હોય, તો ત્યાં પણ એમજ. સગા વિક્રયા હોય, તો ત્યાં પણ વિપરીત કોલાહલ. પિતા વિક્રયા, તો પુત્રને હેરાન કરે; અને પુત્ર વિક્રયા તો પિતાને ફજેત કરે. ઈંદ્ર બહુ વિક્રયો છે, પણ તેને શ્રીકૃષ્ણ પહોંચી વળશે; પણ આપણા ઘરમાં કોઈ વિક્રય, તો તેને પહોંચવું મુશ્કેલ છે. આપણે આમાંથી સાર લેવા જેવું એ છે કે—અને ત્યાં સુધી સૌ સાથે હળીમળીને રહેવું, ખમી ખાવું—થોડું દુઃખ વેડી લેવું. થોડું દુઃખ વેડી લેતાં કંકાસના ભયંકર દુઃખનું નિવારણ થશે. કદિ કોઈને ખીજવવાની જરૂર પડે, તો સામાને પહોંચી વળવા જેટલું બળ હોય, તોજ તેમને ખીજવવા. સ્ત્રીએ પતિને અને પતિએ સ્ત્રીને, પુત્ર પિતાને અને પિતાએ પુત્રને ખીજવવા—નારાજ કરવા—કદિ વિચાર કરવો નહીં—કદિ લલચાવું નહીં—કદિ ભરાઈ પડવું નહીં. કારણકે ઘરમાં સળગેલો કચ્ચો, તમામ પ્રકારના આનંદનો અને તમામ પ્રકારની શાંતિનો ભંગ કરશે. કોષ કરવા જેવું લાગે, તો તુરત મૌન ધારણ કરવું. મૌન રહી ન શકાય, તો તે સ્થળેથી દૂર ખસી જવું. કોષ શમે નહીં ત્યાં સુધી તે સ્થળે જવું નહીં. ડોળાએલા પાણીને જેમ નિર્મળી નિર્મળ કરે છે; તેમ ડોળાએલા સંબંધને, અંતઃકરણની નિર્મળતાથી—મીઠા મધુરાં વેણથી—નિર્મળ કરવો. નીકટના સંબંધીઓ પાસે, પોતાની ભૂલ ન હોય, તોપણ—તે પોતાની ભૂલ છે, એમ કબુલ કરીને, કંકાસને શમાવવો. સત્ય હશે તે આખરે જણાશે.

કમળેર ગુસ્સા નદે—આજકાલ કમળેર અને કમકમાણીવાળાં સ્ત્રીપુરુષો, ઘડી ઘડીમાં કોષ કરે છે. કાલેજમાં ભળતાં હોય, તોપણ કોષનું શું પરિણામ આવશે? તેનો વિચાર કર્યા વિના, સહેજ સહેજમાં કોષ કરે છે. સંસાર ચોટામાં પોતાની કીમત કંટલી છે? તેનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના, અનેક પ્રકારના ખાવા પીવાના તથા પહેરવા ઓઢવાના મોજ શોખ વધારવા, તે કોષને નોતરવા જેવું છે. જરી જરી વાતમાં અકળાઈ જવું—કોષ કરવો—કોષને મારી દેવું—અગર ગમે એમ બકવું, તે માનવજીવનની મલીનતા છે. આવા કોષી સાથે પાનું પડે, તે આપણાં પાપ છે; તોપણ દીવાવાળો જેમ અંધારામાં ચાલ્યો જાય છે, તેમ સહજુદ્ધિવાળા જીવે ઘણીજ ધીરજ રાખીને સમય ગુજરવો.

હવે આપણે મૂળ વિષય તરફ આવીએ. આ જળ પ્રલયનો દેખાવ છે. આવો જળ પ્રલય ગોકુળમાં હશે, ત્યારે મથુરામાં નહાં હોય? જુમનાજીને કાંઈ આવેલાં ખીજાં ગામડાં અને શહેરો નહીં તણાયાં હોય? કદિ એમ હોય, તો ઇંદ્રે ગોકુળના ગોપોના અપરાધ માટે, કેટલા જીવોને પીડ્યા? કદિ ગોકુળ સિવાય તમામ કેકાણે શાંતિ રહી હોય, તો આ ઇંદ્રની ઈંદ્રજીવ અગર દેવશક્તિ.

આ દુઃખથી પીડાએલાં ગોપો અને ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવ્યાં, તે વાત હવે સાંભળો—

अत्यासारा तेषां तेनातिवातः, पशवो जातवेपनाः ॥

गोपा गोप्यश्च शीतार्ता, गोविन्दं शरणं ययुः ॥११॥

૧૧ પદ્યછેદ—अत्यासारेण सहितः अतिवातः, तेन अत्यासारातिवातेन—અત્યંત વરસાદ અને પવનથી. जातं वेपनं येषां ते इति पशवः—ધ્રુજતાં પશુઓ. शीतार्ताः गोपाश्च गोप्यश्च—ટાઢથી પીડાએલાં ગોવાળીયા અને ગોપીઓ. गोविन्दं शरणं ययुः—ગોવિંદને શરણે ગયાં.

શિરઃ સુતાંશ્ચ કાયેન, પ્રચ્છાદ્યાસારપીડિતાઃ ॥

વેપમાના ભગવતઃ, પાદમૂલમુપાયયુઃ ॥૧૨॥

અર્થ—અત્યંત વરસાદ અને પવનથી ધ્રુજતાં પશુઓ, અને ટાઢથી પીડાએલાં ગોપો અને ગોપીઓ, ગોવિંદને શરણે ગયાં. (૧૧)

અર્થ—વરસાદથી પીડાએલાં ગોવાળીયાઓ અને ગોપીઓ, માથાંઓને અને પુત્રોને પોતાની કાયાથી ઢાંકીને, ભગવાનને શરણે આવ્યાં; અને કહ્યું કે. (૧૨)

૧૧-૧૨ વિવેચન—

આપત્તિકાળમાં યાદ આવે, અને કામ આવે એવા તો જીવને એક બેજ હોય. આ એક બેમાં શ્રીહરિ હોય, તો જીવન સફળ ગણાય. જેમની સાથે નીકટ સંબંધ હોય, તેમનેજ આશ્રતમાં બોલાવાય. શ્રીહરિની સાથે જેમને નીકટ સંબંધ હોય, તે લોકોજ શ્રીહરિને બોલાવી શકે. નીકટનો સંબંધ હોય, ત્યાંજ આપત્તિકાળ વખતે કાગળ અગર તાર કરી શકાય. મહેતાજીએ દાર માટે શ્રીહરિને તાર કર્યો. દ્રૌપદીએ કૌરવ સભામાંથી શ્રીકૃષ્ણને તાર કર્યો. દાથીએ જળમાં બુડતાં શ્રીહરિને તાર કર્યો. ભાષ્મે બાણશ્યા ઉપરથી ગોવિંદને બોલાવ્યા. અમારે અને તમારે શ્રીહરિની સાથે આવો નાતો થાય, એમ પ્રાર્થના કરીને આગળ વધીએ.

હવે વ્રજવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણને સંબોધીને કહે છે—

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ, ત્વન્નાથં ગોકુલં પ્રભો ॥

ત્રાતુમર્હસિ દેવાન્નઃ, કુપિતાઙ્ગત્ત્વત્સલ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—‘હે મોટા ભાગ્યવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે પ્રભુ ! હે ભક્ત વત્સલ ! કોષ પામેલા ઇંદ્રથી, આપ જેના નાથ છો એવા ગોકુળનું, અને અમારું આપે રક્ષણ કરવું બેઠએ. (૧૩).

૧૩ વિવેચન—

હે મહાભાગ !—ગોકુળ ઉપર અનેક આશ્રતો આવી. દરેકમાં આપ ઉતર્યા, તોપણ આપનો કદિ પરાજય થયો નથી, તેથી હે મોટા ભાગ્યવાળા ! આ આશ્રતમાં પણ આપનો જય થશે, એ ભાવ છે.

૧૨ પદ્મછેદ—આસારપીડિતાઃ-વરસાદથી પીડાએલાં ગોપો અને ગોપીઓ વેપમાનાઃ-ધ્રુજતાં શિરાંસિ સુતાઃ ચ શિરઃ સુતાઃ તાન શિરઃસુતાન્-માથાંઓને અને પુત્રોને. કાયેન પ્રચ્છાદ્ય-કાયાથી ઢાંકીને. ભગવતઃ પાદમૂલં ઉપાયયુઃ-ભગવાનને શરણે આવ્યાં; અને કહ્યું કે.

૧૩ પદ્મછેદ—હે મહાભાગ ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !—હે મોટા ભાગ્યવાળા કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે પ્રભો !—હે પ્રભુ ! હે ભક્તવત્સલ—હે ભક્તવત્સલ. ત્વં નાથઃ યસ્ય તત્ત્વન્નાથં इति ગોકુલં-આપ જેના નાથ છો એવા ગોકુળની આપે દુર્મપેત્ત્વ દેવાત્-કોષ પામેલા ઇંદ્રથી. નઃ ત્રાતું અર્હસિ-અમારું રક્ષણ કરવું આપને ઘટે છે.

‘અનેન સર્વદુર્ગાણિ ચૂયં અંજસ્ તરિસ્યથ’-‘આ બાળકની મદદથી તમે તમામ કષ્ટો ત્વરાથી તરી જશો’-એમ ગર્ગાચાર્યે નંદજીને કહ્યું હતું. તેથી પણ ગોવાળીયાએને શ્રી કૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. ‘શ્રીકૃષ્ણ કોઈ દેવ છે, અગર કોઈ દેવ શ્રીકૃષ્ણમાં આવેશ રૂપે આવીને અમતકાર કરે છે,’ એમ ગોપો માનતા હતા.

ગોકુળ—ગાયોનું કુળ તે ગોકુળ.

ત્વન્નાયં—આપ ગોકુળના નાથ છો તેથી આપે ગમે એમ કરી ગોકુળની રક્ષા કરવી જોઈએ.

રાગ-ઝીઝોરી.

અમારે જે કહીએ તે આપ.

ટેક૦

ધામધરા ધન જન યૌવનને, તું બળ તેજ પ્રતાપ—અમારે૦

જ્ઞાનેન્દ્રિય કર્મેન્દ્રિય આદિક, તે પર તારી છાપ—અમારે૦

તું મન-બુદ્ધિ-વિચાર-કલ્પના, ચિત્ત ચપળની ચાંપ—અમારે૦

શમ-દમ શીલ યોગ યોગાદિક, તું વ્રત જપ ને જપ—અમારે૦

પુત્રકલત્ર મિત્ર સગપણ સહુ, તું બાંધવ તું આપ—અમારે૦

તું સંવત્સર ઋતુ દિન રજની, તું પુણ્યને પાપ—અમારે૦

શબ્દ સ્પર્શ ને રૂપ રસ આદિક, વિદ્યા કાવ્યકલાપ—અમારે૦

x

x

x

x

x

આપ વિના હું કોઈ ન ભાળું, આ સુખ ભોગ વિલાપ—અમારે૦

કેશવ હરિ સુખ એક અખંડિત, અંત વગરનું આપ—અમારે૦

અહ્માનંદ સ્વામી ગાય છે, તે સાંભળો—

રાગ-ટોડી તાલ ર.

હરિ તુમ ભક્તનકે હિતકાર, બક્તનકે હિતકાર, હરિ તુમ ભક્તનકે હિતકાર—ટેક૦

બલસાગર જલ દુસ્તર ભારી, લીજે મુજે ઉગાર—હરિ તુમ૦

ગજ અરૂં ગ્રાહ લહે જળ જલમેં, ગજને પાર્શ્વ દાર;

મનમેં સુમરણુ ક્રિયા તુહારા, પહોંચે ગરૂડ સવાર—હરિ તુમ૦

તુહારે દર્શન કારણુ ધ્રુવને, તપ કાન્તો મન ધાર;

અચલ રાત્ર્ય નિસકો પ્રભુ દીના, દે અપના દિદાર—હરિ તુમ૦

પ્રીતિ દેખ પ્રલ્હાદ ભક્તકો, નિકલે થંભ વિદાર;

હિરણ્યકશપકો પકડ કેશસેં, પત્રમેં દીના માર—હરિ તુમ૦

દ્રુપદસુતાકી લાજ સભામેં, રાખી ચીર વધાર;

અહ્માનંદ શરણુમેં તેરી, મેરી સુનો પોકાર—હરિ તુમ૦

કૃષિતાત્ દેવાત્—એમ કહીને પ્રજવાસીઓ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે-‘આ લોકીક ત્રાસ નથી; પણ દેવોએ આપેલો ત્રાસ છે. તમે દેવ છો, તેથી આ ત્રાસમાંથી અમને બચાવી શકશો.

આ કૃત્ય ઇંદ્રનું એમ શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે—

શિલાવર્ષનિપાતેન, હન્યમાનમચેનનમ્ ॥

નિરીક્ષ્ય ભગવાન્મેને, કુપિતેન્દ્રકૃતં હરિઃ ॥ ૧૪ ॥

અપર્ત્વત્યુલ્બળં વર્ષ—મતિવાતં રેલ્લાલ્લમ્ ॥

સ્વયામે નિહતેઽસ્માભિ—રિન્દ્રો નાશાય વર્ષતિ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—આ વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે કે—પત્થર જેવા વરસાદથી પીડાતું, અને અચેતન-જડ-ખની ગએલા ગોકુળને જોઈને, શ્રીકૃષ્ણે બાણી લીધું કે—આ કામ કોપ પામેલા ઇંદ્રે કરેલું છે. [૧૪].

અર્થ—ગોવાળીયાઓ આગળ કહે છે કે—‘અમે ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો છે, તેથી ઇંદ્ર ઋતુ વિનાનો, અતિ ઉગ્ર, ઘણા પવનવાળો, અને જેમાં મોટા કરા પડે છે એવો વરસાદ, અમારો નાશ માટે વરસાવે છે.’ [૧૫].

૧૪-૧૫ વિવેચન—

આવી વૃષ્ટિ પૂર્વે કદિ થઈ નથી. યજ્ઞ ભંગ પછીજ તે થઈ છે, અને તે પણ અસાધારણ વૃષ્ટિ. વરસાદની ઋતુમાં ન થાય એવી વૃષ્ટિ. માટે ઇંદ્રેજ તે વૃષ્ટિ કરી છે, એમ ખાત્રી કરીને પ્રભુ વિચાર કરવા લાગ્યા—

ઇંદ્રને મારવો ? મેઘનું નિવારણ કરવું ? વૃષ્ટિને બંધ કરવી ? અગર ગોપોને આલીથી ખસેડી લઈ જવા ? અગર ગોપોને સામર્થ્ય આપવું ? અગર જળા પડે તે શોષી લેવું ? એવા અનેક વિચાર શ્રીકૃષ્ણે [સામાન્ય મનુષ્યની માફક] કર્યા. આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે જગતને એમ પણ શીખવ્યું કે—‘આદ્ય એજ મનુષ્યના જ્ઞાનની-ધીરજની-ડહાપણની પરીક્ષા છે. આવા આદ્યતા સમયમાં ગભરાઈને, કાર્યકાર્યનો વિચાર કર્યા વિના-આદ્યતાને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરવો, તે દોડીને દવમાં પડવા જેવી ભૂલ છે. સારી રીતે વિચાર કરીને ભરેલું પગલું, થોડી તકલીફ આદ્યતાને દબાવી શકે છે; અને વિચાર કર્યા વિના ગભરાઈને ભરેલું પગલું, આદ્યતાને ઉસ્કેરે છે. યાદ રાખવું કે—વિચાર કરવાથી દરેક વસ્તુનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજાય છે.

શ્રીકૃષ્ણે ઇંદ્રનો યાગ અટકાવીને, ઇંદ્રના ડહાપણની પરીક્ષા કરી. પરીક્ષામાં ઇંદ્ર નાપાસ થયો. ઇંદ્રના હૃદયમાં સંતાઈ રહેલાં મદ અને અજ્ઞાન, એકદમ ખલાર આવ્યાં. ઇંદ્રાસન સુધી—‘હું અને માઈ’ છે. એમ જગતને વિદીત કર્યું. સંસાર સાગરમાં રજળી મરવાની સગવડ, ઇંદ્રાસન સુધી છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે મુમુક્ષુઓને સૂચવ્યું.

૧૪ પદ્યછંદ—શિલાનાં વર્ષઃ તસ્ય નિપાતઃ તેન હન્યમાનં—પત્થર જેવા વરસાદથી પીડાતું. અચેતનમ્—અને અચેતન થઈ ગએલું નિરીક્ષ્ય—જોઈને. ભગવાન્ હરિઃ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મેને—માન્યું કે, કુપિતેન ઇંદ્રેણ કૃતં—આ કર્મ કોપ પામેલા ઇંદ્રે કર્યું છે.

૧૫ પદ્યછંદ—અસ્માભિઃ સ્વયામે નિહતે સતિ—અમે ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો છે તેથી. ઇંદ્રઃ—ઇંદ્ર. અપગતઃ ઋતુઃ यस્ય તત્ અપર્તુ—ઋતુ વિનાનો અત્યુલ્બળં—અતિ ઉગ્ર. અતિવાતં—ઘણા પવનવાળો. શિલામયં—મોટા કરાવાળો. વર્ષ—વરસાદ. નાશાય વર્ષતિ—અમારા નાશ માટે વરસાવે છે.

તે સંબંધમાં શું કરવું તેનો શ્રીકૃષ્ણ હવે નિર્ણય કરે છે—

તત્ર પ્રતિવિધિં સમ્ય-ગાત્મયોગેન સાધયે ॥

લોકેશ્વરોદેવો મૌઢ્યાદ્-ધરિણ્યે શ્રીમદં તમઃ ॥ ૧૬ ॥

ન હિ સદ્ભાવયુક્તાનાં, સુરાણામીશવિસ્મયઃ ॥

મત્તોઽસતાં માનભક્તઃ, પ્રજ્ઞમાયોપકલ્પતે ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે કે-મારા પોતાના યોગ બળથી આ પ્રસંગમાં હું સારી રીતે ઉપાય કરીશ. મૂઢપણાથી લોકપાલપણાનું અભિમાન રાખનારા દેવોના લક્ષ્મીના મદરૂપી અંધારાને હું હરિ લઇશ. ’ (૧૬)

અર્થ—‘સત્ત્વગુણથી યુક્ત દેવોને સમર્થપણાનું અભિમાન ચોક્કસ રીતે નજ થવું જોઇએ; છતાં થયું છે, માટે તે દુષ્ટલોકોનો મારાથી કરાએલો માન ભંગ અનુગ્રહ રૂપજ-કૃપારૂપજ ગણાય છે.’ (૧૭)

૧૬-૧૭ વિવેચન—

અંધારાનો નાશ કરવો, તે જેમ પ્રકાશનો ધર્મ છે; તેમ અભિમાનનો નાશ કરવો, તે ધર્મનો ધર્મ છે.

પદ

ગર્વ કામો સોઘ નર હાર્યો-સીયારામંશ્ચેન ગર્વ કામો સોઘ નર હાર્યો.

ગર્વ કામો રાજા દિરણ્યકશ્યપુએ, (૨) નોર વધારીને માર્યો-સીયારામં

ગર્વ કામો લંકાપતિ રાવણે, (૨) ચુરેચુરા કરી ડાર્યો-સીયારામં

ગર્વ કામો શ્રી રત્નાગર સાગરે, (૨) નીર ખારો કરી ડાર્યો-સીયારામં

ગર્વ કામો એક ચક્રવા ચક્રવીએ, (૨) રેન વઘૂટ કરી ડાર્યો-સીયારામં

ગર્વ કામો કાંઈ અંજની કરે પુત્રે, (૨) પાંઉ ખોડો કરી ડાર્યો-સીયારામં

કહે તુલસીદાસ જેને આશ રધુવરકી, (૨) શરણ આવ્યો તેને તાર્યો-સીયારામં

લોકેશ્વરમાનિનઃ—બીજા લોકપાલા પણ ઇદ્રના જેવા ગર્વીત થયા છે, એમ કહેવાનો ભાવ હોવાથી, અહીં વચન વાપર્યું છે. પ્રધાનને શીક્ષા કરવાથી તમામને શીખા-મણુ મળે.

૧૬ પદ્યછંદ—તત્ર-આ પ્રસંગમાં. આત્મયોગેન-પોતાના યોગ બળથી. પ્રતિવિધિં સમ્યક્ સાધયે-ઉપાય સારી રીતે કરીશ. મૌઢ્ય ભાવઃ મૌઢ્યં તદ્માત્-મૂઢપણાથી. આત્માનં લોકેશ મન્યંતે इति લોકેશમાનિનઃ તેષાં-લોકપાલપણાનું અભિમાન રાખનારા દેવોનો ધિયાઃ મદઃ યસ્મિન્ તત્ इति તમઃ હરિણ્યે-લક્ષ્મીના મદ રૂપી અંધારાને હરિ લઇશ.

૧૭ પદ્યછંદ—સદ્ભાવેન યુક્તાનાં સુરાણાં-સત્ત્વગુણોથી યુક્ત દેવોને. ઈશાઃ વયં इति વિસ્મય ઈશવિસ્મયઃ-સમર્થપણાનું અભિમાન. ન હિ-ચોક્કસ રીતે નજ થવું જોઇએ. અસતાં-દુષ્ટ લોકોનો. મત્તઃ માનભંજઃ-મારાથી કરાએલો માન ભંગ. પ્રજ્ઞમાય ઉપકલ્પતે-શાંતિને માટેજ કલ્પાય છે.

શ્રીમદં તમઃ—ઘાટા અંધારામાં નજર આગળ પડેલી વસ્તુ દેખાય નહીં; તેમ જેમને લક્ષ્મીનો (અગર અધિકારનો) મદ થયો હોય છે, તે પોતાના નીકટના સંબંધીઓને દેખી શકતા નથી. ત્યારે શું શ્રી નિંદાપાત્ર છે?—ના. શ્રીતો વિષ્ણુને વ્હાલી છે, અને જગતને આધર ભૂત છે. શ્રીનોમદ નિંદાપાત્ર છે.

સવ્ભાવયુક્તાનાં—સત્ત્વગુણી દેવોને પણ ગર્વ. દાઢી વિગેરે પંચકેશમાં પણ ગર્વ, સન્યાસીના ભગવામાં પણ ગર્વ. ત્યાગીઓના ત્યાગમાં પણ ગર્વ. વિક્રાનોની વિક્રતામાં પણ ગર્વ. હજારોને તારવાનો ઇન્કારો લઇને, મોટા તખ્ત ઉપર બેસીને વ્યાખ્યાન કરતા હોય, તો ત્યાં પણ ગર્વ. આ ગર્વથી મુક્ત થવાની તાલીમ લેવાનું સ્થાન માનવજીવન. તાલીમ લેવાનું સાધન સંતસમાજ. સંત તે કેવા હશે?—સાંભળો. શ્રી રામચંદ્ર નારદજીને કહે છે—
ચોપાર્ધ—સુન મુનિ સંતનકે ગુણ કહેઉ, જેહિતે મેં ઉનકે વશ રહઉ;

પટ્ટવિકાર તજી અનધ અકામા, અચલ અકિચન ગુચિ સુખધામા.

અમિત બોધ પરમારથ ભોગી, સત્યસાર કદિ કોઈ યોગી.

સાવધાન મમતા મદહિના, ધીર ભક્તિ ધથ પરમ પ્રવીના.

દોહરો—ગુણાગાર સંસાર દુઃખ, રહિત બિગત બંદેહ;

તજી મમ ચરણ સરોજ પ્રિય, તિન કહૈં દેહ ન ગેહ—સાયાવર.

ચોપાર્ધ—નિજ ગુણ શ્રવણ સુનત સકુચાલી, પરગુણ સુનત અધિક હર્ષાલિ.

શમશીતલ નહીં ત્યાગલિ નીતિ, સરલ સ્વભાવ સખલિ સન પ્રીતિ.

જપતપ વ્રત અય યંયમ નેમા, ગુરૂ ગોવિંદ વિપ્રપદ પ્રેમા.

બ્રહ્મા ક્ષમા મયત્રી દાયા, મુદિતા મમ પદ પ્રીતિ અમાયા.

વિરતિ વિવેક વિનય વિજ્ઞાના, બોધ યથારથ વેદ પુરાના.

દંભ માનમદ કરલિ ન કાઉ, ભૂલિ ન દેલિ કુમારગ પાઉ.

ગાવલિ સુનલિ સદા મમ લીલા, હેતુ રહિત પરહિત રતશીલા.

સુન મુનિ સાધુનકે ગુણ જે તે, કલિ ન શકલિ શારદ શ્રુતિ તે તે.

આવા સંતોને પ્રણામ કરીને આગળ વધીએ—

‘હું શરણાંગત વત્સલ છઉં, ગોકુળ મારે શરણે આવ્યું છે, તેથી હું તેની રક્ષા કરીશ,’
એમ શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે—

તસ્માન્મચ્છરણં ગોષ્ઠં, મન્નાથં મત્પરિગ્રહમ્ ॥

ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન, સોડયં મે વ્રત આહિતઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તેથી ગોકુળ જે મારે શરણે રહેલું છે; હું જેનો સ્વામી છઉં, અને મેંજ તેને પોતાનું માન્યું છે—તે ગોકુળની હું મારા યોગ બળથી રક્ષા કરીશ. ‘શરણાંગતનું રક્ષણ કરવું તે મારે સ્વીકારેલું વ્રત છે.’ (૧૮)

૧૮ પદ્યછેદ—તસ્માત્—તેથી. મમ શરણં યસ્ય તત્ મચ્છરણં इति ગોષ્ઠં—મારે શરણે રહેલું ગોકુળ. અહં નાથઃ યસ્ય તત્—હું જેનો સ્વામી છઉં એવું ગોકુળ. મમ પરિગ્રહઃ યસ્ય તત્—મેં જેને પોતાનું માન્યું છે એવું ગોકુળ. સ્વસ્ય આત્મ યોગેન ગોપાયે—પોતાના યોગ બળથી રક્ષા કરીશ. સઃ અયં મે (મયા) આહિતઃ—વ્રતઃ—શરણાંગતનું રક્ષણ કરવું તે મેં સ્વીકારેલું વ્રત છે.

૧૮ વિવેચન—

મચ્છરણ ગોષ્ઠં, મન્નાથં ગોષ્ઠં, મત્પરિગ્રહમ્ ગોષ્ઠં—આ શબ્દો ગોકુળની અને ગોકુળવાસીઓની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. એક રાજા કહે કે ‘આ જીલમી (વાઘજી) મારી છે,’ તો આખા ગામમાં જીમલીનાં માન વધે. મોટા અમીરો અને દીવાનો પણ જીમલીને જીમલી બા કહે. તેમ ગોકુળ નાનું ગામડું, પણ ત્યાં કોડામણો કૃષ્ણ રમ્યો, કૃષ્ણ ત્યાં થન થન નાચ્યો. કૃષ્ણે ત્યાં અનેકને થન થન નચાવ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે ગોકુળને માફ કહીને, વેકુંઠના કરતાં વળનો મલિમા વધાર્યો.

મત્પરિગ્રહમ્—ગોકુળનો મેં અંગિકાર કર્યો છે. તેમાંથી એકાદ અંશનો નાશ થાય, તોપણ મારી પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ થાય. રાજા અગર ગૃહસ્થ એક નોકરનો અંગિકાર કરે, તો મરણ સુધી તેને પાળે. પતિ મરણ પર્યંત સ્ત્રીને પાળે છે, ત્યારે—‘હે કૃષ્ણ ! હું તમારો છઉં.’ એમ કહેનારને અને એ પ્રમાણે વર્તનારને, શ્રીકૃષ્ણ કેમ વિસરે ? મધરે જેને અચકું લીધું, તેને કદિ છોડે નહીં; તેમ શ્રીકૃષ્ણે જેમને પોતાનાં કર્યાં, તેમને તે કદિ વિસરે નહિ—‘**ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ !** મારા ભક્તનો કદિ નાશ થાય નહીં.’ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—પ્રભુ કોઈને પોતાનો કર્યા પહેલાં બહુ તાવે છે. મુરખજનું માથું વહે-વરાવ્યું; સૈંધવાને ખારણીયામાં ખંડાલ્યો; નરસીને નાન બહાર મુકાવ્યો. મીરાંને ઘર બહાર કઢાવી. વિગેરે માટે ભગવદ્ ભક્તે ઘણીજ ધીરજ રાખવી.

સઃ અયં મે (મયા) આહિતઃ વ્રતઃ—આ વ્રત મેં ધારણ કરેલું છે. હું શરણાંગત વત્સલ છઉં. વિળીપણ ત્યારે સુવેળ ઉપર શ્રીરામ પાસે આવ્યા, ત્યારે સુગ્રીવે શ્રીરામને કહ્યું કે—‘આ રાવણનો ભાઈ છે, રાક્ષસ છે. અહીં આવીને કાંઈ કપટ કરશે. માટે આપે તેને શરણે રાખવો નહીં.’ તેના જવાબમાં કૃપાળુ રામચંદ્ર બોલ્યા કે—

ચોપાદ—‘સખા નીતિ તુમ નીક વિચારી, મમ પણ શરણાંગત ભયભારી.’

‘હે સુગ્રિવ ! રાજનીતિ પ્રમાણે આપની સલાહ બરાબર છે; પણ હું શરણાંગતના ભયને દરનારો છઉં.’

સ્કલકર્ષણલ, મેટ્રીક, બી. એ. વિગેરે પરીક્ષાના સર્ટિફિકેટ બતાવ્યા વિના સારી નોકરી મળી શકતી નથી. હીંમતની—મરદામીની પરીક્ષા આપ્યા વિના, લશ્કરનો કમાન્ડર કોઈને લશ્કરમાં નોકર રાખી શકતો નથી. ખાનદાનીની પરીક્ષા કર્યા વિના, રાજા કોઈને પોતાની પાસે રાખી શકતો નથી. ત્યારે પ્રભુ કેવા પ્રકારની પરીક્ષા કરતા હશે ?—કેવા પ્રકારની યોગ્યતા માગતા હશે ?—તે વાત આપણે કહીએ, તેના કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, તે સાંભળો—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ પથ ચ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સમદુઃસ્વસુઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી, યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ॥

અવ્યપિતમનોબુદ્ધિર્, યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

યદ્યપ્યેતદ્વિજ્ઞાને લોકો, લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ॥

ત્વાંમવંભયોદ્વેગૈર્, મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

અનવેક્ષઃ શુચિર્દેક્ષ, ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી, યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

અપૂર્ણ.

ક્રમ નં ૧૧૭.

શ્રીસદ્ગુરુ નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

અશાઠ માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૬ કો.]

ચાતુર્માસ—ચાતુર્માસના દિવસો ઈશ્વર પ્રાપ્તિના દિવસો છે. વેપારી મોસમમાં ઘેલો-ક્ષત્રી રણસંગ્રામે ઘેલો-મુમુક્ષુ ચાતુર્માસ ઘેલો.

ગમે તે ધર્મ અગર સંપ્રદાયમાં આપ હશે, ગમે એવી કંડી આપ રાખતા હશે, અને ગમે એવું તિલક આપ કરતા હશે; ગમે તે દેવને ઇષ્ટ માનતા હશે-ગમે તે તમારા ગુરુ હશે-પણ ‘અહાર વિહારની નિર્મળતા વિના આલોક અને પરલોક સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી,’ એ વાત તો સૌને માન્ય છે; માટે ચાતુર્માસમાં અવકાશ લઈને અને ખંત રાખીને કાંઈક કરજો. તમારો પોતાનો સ્વાર્થ સમજીને કાંઈક કરજો. અંદરથી પ્રભુતા પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરશો, તોજ દેવદર્શનાદિ બહારના પ્રભુનું પૂજન સફળ થશે. માટે ચાતુર્માસમાં મનુષ્ય મટીને દેવ બનજો.

દેવ બનવાની કુંચી—ચાતુર્માસના નિયમોની એક નાની પોથી આ સાથે છે. તેનું નામ ‘દેવ બનવાની કુંચી’ છે. તેમાં ગુરુ અને ગુરુ પૂર્ણિમાનો મહિમા પણ બતાવ્યો છે. આ નાની પોથી ગમે, તો તેની નકલો મંગાવીને સ્નેહીઓને વહેંચજો, [નિયમો પાળી શકે, એવાં પ્રેમી સ્ત્રી પુરૂષોને આ પોથી અવશ્ય આપજો.] કીમત માત્ર ૦-૦-૩ એક સાથે ૭૫ નકલનો રૂ. ૧) પોસ્ટેજ ૦-૫-૦ જુદું.

આ માસીકનો ફેલાવો—આ માસીક વાંચીને રાજ થયા હો, તો ચાતુર્માસમાં એક ભાઈને શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ કરાવીને, માસીકનો ગ્રાહક બનાવો. રૂપૈયા અઢી ખર્ચી ન શકે તેમને બેવાળું સાદું માસીક વાંચવાનું કહો. હમેશની એક પાછ થઈ. ઓછી કીમતે અગર ફી માસીક જેમને આપવામાં આવે છે, તેમણે અવશ્ય આ કામ કરવું ઘટે છે.

કેવલ્યપાદ તૈયાર છે. કીમત ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦ જુદું.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૫ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૯૨૮ માં પાનાથી ચાલુ]

ભગવાનને સૌ ભજે છે, પણ ભગવાનને કેવા ભક્તો ગમે છે ? ભગવાનની નોકરીમાં રહેનારાઓએ કેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ? તે વિષય ચાલે છે. તે સંબંધમાં ગીતા અ. ૧૨ ના ૧૩ થી ૧૬ શ્લોક ગયા અંકમાં આપ્યા છે. આગળ સાંભળો—

યો ન હૃષ્યતિ ન ક્ષેષ્ટિ, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ, તથા માનાપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ, સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની, સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ॥

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્, ભક્તિમાન મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥ [ગીતા અ. ૧૨].

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ નીચેની ચોપાઇઓમાં આવી જાય છે. સાંભળો—શ્રીરામચંદ્ર વિભીષણને કહે છે કે—

ચોપાઇ.

સુનો સખા નિજ કહોં સ્વભાઉ, જન ભુશંડી શંભુ ગિરિજાઉ;

જો નર હોય ચરાચર દોહી, આવે સભય શરણતકી મોહી.

તજ મદ મોહ કપટ છલ નાનાં, કરોં સત્ર તેલિ સાધુ સમાના;

જનની જનક બંધુ સુત દારા, તન ધન ભુવન સુહૃદ પરિવારા.

સખકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમપદ મનલિં બાંધિ બટિહોરિ;

સમદર્શી ઇચ્છા કષ્ટ નાંલિ, હર્ષશોક ભય નલિં મનમાંલિ.

અસ સજ્જન મમ ઉર અસ કૈસે, લોભી હૃદય અસત ધન જૈસે;

તુમ સરિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરોં દેહ નલિં આન નિહારે.

હાથીએ ખૂમ મારી, ને હરિ આવ્યા; દ્રૌપદીનો પોકાર સુણીને, દારકાપતિ દોડ્યા; પ્રત્યાહની પ્રતિજ્ઞા પાળવા, ચાંભલામાંથી પ્રગટ્યા; હડહડતા કલિયુગમાં નરસીની રાવ સાંભળીને, સભા વચ્ચે નરસીને હાર પહેરાવ્યો. આવા કૃપાળુ-દયાળુ-ભક્ત વત્સલ પ્રભુ, આપણી અનેક પોકાર સાંભળીને કેમ આવતા નથી ? તેનો કદિ વિચાર કરો છો ?—કરતા હો, તો જેથી પ્રભુ રાજ થાય, જેને શાસ્ત્રો અને સંતો સંમતિ આપે, એવું જીવન ગાળો. જરા સુદૃઢ બુદ્ધિથી વિચાર કરો, તો જણાશે કે—તમે દેવપૂજન કરો છો, પણ તમને દેવપૂજન કરતાં આવડતું નથી. તમે દેવદર્શન કરો છો, પણ દેવદર્શન કરતાં, તમને આવડતું નથી. દેવપૂજન અગર દેવદર્શન કરવા પહેલાં, તમારા વૈરિઓને તમે સંભારો છો ? તેમની સાથે નિર્વૈર થઈને પછી—દેવપૂજન અને દેવદર્શન કરો. જ્યાં તમને બહુ રાગ હોય, તેમને પણ સંભારો. ‘આ જગત્ મોહમય છે. મોહ દુઃખનું કારણ છે, મોહ જીવને પ્રભુથી વિમુખ રાખે છે’—વિગેરે વિચારો કરીને, રાગરહિત થાઓ. આ પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષરહિત થઈને, શ્રીહરિને પૂજો—

શ્રીહરિને ભજો, અને શ્રીહરિનાં દર્શન કરો. લોહાના મળખૂત પાંજરામાં પકડાએલો સિંહ, જેમ લાચાર થઇને ઉભો રહે છે. ખરાડે છે-પણ છૂટી શકતો નથી; તેમ રાગ દ્રેષનાં પાંજરામાં પૂરાએલો મહા બળવાન જીવ, હરિને પૂજે-હરિને ભજો અગર હરિને નમે, પણ મુક્ત થઇ શકતો નથી. તમે યજ્ઞયાગાદિ સત્કર્મ કરો છો, પણ યજ્ઞયાગાદિ કરતાં તમને આવડતું નથી. સત્કર્મમાં કીર્તિને પેસી જવાનો શોખ છે. ‘આ જે કાંઇ છે, તે પ્રભુનું છે-પ્રભુ કરાવે છે અને હું કંઈ છઉં,’ એવા નમ્ર વિચારો રૂપી સાંકળ પકડી રાખીને, કીર્તિના કુવામાં કુખી મરશો નહીં. કોઇપણ સત્કર્મ આદરો, તે પહેલાં તમારા રાગદ્રેષને તપાસી જોજો. તે બેઉ ગાંઠો અવશ્ય ટીલી કરજો. યાદ રાખજો કે-બહારનો ગમે એવો આડંબર તમને મશ્વર પાસે લઇ જઇ શકશે નહીં.

આવા અધિકારીને પાવન કરવા માટે પ્રભુ પોતે વચન આપે છે.

‘શરણાગતસ્ય સંરક્ષા, સર્વભાવેન સર્વથા ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ. ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥

સંગ્રામે ચ પ્રપન્નાનાં, તથાસ્મીતિ ચ યો વદેત્ ।

અભયં સર્વભૂતેભ્યો, દદામ્યેતદ્ વ્રતં મમ ॥’

‘Deserve & then desire—યોગ્ય થાઓ તો હું પાસેજ છઉં.’ એમ પ્રભુ કહે છે.

ગોકુળની રક્ષા માટે પ્રભુ કયો ઉપાય સાધે છે, તે હવે સાંભળો—

इत्युक्त्वैकेन हस्तेन, कृत्वा गोवर्धनाचलम् ॥

दधार लीलया कृष्णश्-छत्राकमिव बालकः ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને, બાળક જેમ મિંદડાની બળીને સહેજમાં ઉપાડી લે, તેમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને એક હાથે ઉખેડી લઇને, એક હાથથીજ ધરી રાખ્યો. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

ઇંદ્રને શિક્ષા કરવાના, અને ગોકુળની રક્ષા કરવાના, અનેક ઉપાયો હતા, છતાં ગોવર્ધનને કાં ઉપાડ્યો? તેના જવાબમાં સાંભળો—શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રને બીજી અનેક રીતે શિક્ષા કરી શકત, અને વ્રજવાસીઓની રક્ષા પણ પ્રભુ અનેક રીતે કરી શકત; પણ તેમ કરતાં ગોવર્ધનનો મહિમા વધત નહીં. ‘મોટી ધામધૂમથી ગોવર્ધનનો યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે આવી આ-ક્રતમાં ગોવર્ધન કેમ મદદ ન કરે?’ ને સવાલ ઉભો રહેત. ‘ઇંદ્રના કરતાં ગોવર્ધનનો મહિમા વધારે છે, અને વ્રજવાસીઓએ તેને માટે કરેલો યજ્ઞ, નકામો ગયો નથી,’ એમ સાખીત

૧૯ પદ્યછંદ—इति उक्त्वा—તે પ્રમાણે વિચાર કરીને. बालकः—છત્રાકં इव—બાળક જેમ મિંદડાની બળીને ઉપાડી લે તેમ. कृष्णः—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને गोवर्धनमासी अचलः तं—ગોવર્ધન પર્વતને. एकेन हस्तेन कृत्वा—એક હાથે ઉખેડી લઇને. लीलया-दधार—સહેજમાં એક હાથથીજ ધારણ કર્યો—ધરી રાખ્યો.

કરી આપવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનને આ આકૃતમાં, સાધનરૂપ-મદદરૂપ-બનાવ્યો. શ્રીકૃષ્ણને ગાયો બહાલી છે, અને ગાઃ વર્ધયતિ इति गोवर्धनः—ગોવર્ધન ગાયોને પોષણ આપે છે. એટલે-ગાયોની સેવાદ્વારા ગોવર્ધન પ્રભુનો મહાન્ ભક્ત બન્યો છે. ચરણરજનો અધિકારી પણ થયો છે. ભક્તોનો મહિમા વધારવો, એ ઇશ્વરાવતારનો એક મૂખ્ય ધર્મ છે.

આવી આકૃતમાં વ્રજવાસીઓને પ્રભુએ મુક્તિ કેમ ન આપી ? સંસાર-બંધન નિંદ્ર છે, તે બંધનમાંથી પ્રભુએ વ્રજવાસીઓને કેમ મુક્ત કર્યા નહીં ? તેમને ગોલોકમાં કેમ લીધા નહીં ?—સાંભળો—પ્રભુ એમ કરવા સમર્થ હતા, પણ તેમ કરવામાં, ઇશ્વરાવતારની ખૂબી ઢંકાઈ જત. વળી બીજી વાત કહું—ભગવાનના ભક્તો મુક્તિ માગતાજ નથી. સાંભળો—નરસિંહમહેતાજી ગાય છે—

૫૬.

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતારારે;

નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તનઓચ્છવ, નિરખવા નંદ કુમારારે.

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું બ્રહ્મલોકમાં નાંદીરે—

ટેક.

ભરતખંડ ભૂતળમાં જનમી, જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયારે;

ધન્ય ધન્ય એનાં માત પિતાને, સકળ કરી એની કાયારે—ભૂતળ

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમાસિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ તો એની દાસીરે—ભૂતળ વિગેરે—

પરીક્ષિતે મુક્તિ માગી, માટે શ્રી શુકદેવજીએ અને નરસિંહમહેતાએ તેને ભોટ ગણ્યો.

શું શ્રીકૃષ્ણે ઇંદ્રની સ્પર્ધા કરી ?—ઇંદ્ર જેવા જેને અનેક ઇંદ્ર છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રની સ્પર્ધા કરે, એમ માનવું ઘટતું નથી. પિતા પુત્રને કાન થોભીને સમજાવે; પતિ સ્ત્રીને હાથ થોભીને સમજાવે; તેમ શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રને માનભંગ કરીને સમજાવે છે.

એક મનુષ્ય અને તેમાંએ બાળક-પર્વતને ઉપાડે, તે વાત સાચી મનાય ?—તેના જવાબમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—લીલયા દધાર—‘શ્રીકૃષ્ણે સહેજમાં ગોવર્ધનને ઉપાડીને ધારણ કર્યો.’ વિષ્ણુસહસ્ર નામમાં ‘મહાવ્રિધૃક્’ એવું વિષ્ણુનું નામ છે. હરિ-વંશમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

शैलोत्पाटनभूरेषा, महती निर्मिता मया ।

त्रैलोक्यमप्युत्सहते, रक्षितुं किं पुनर्ब्रजम् ॥

‘ગોકુળની રક્ષા માટે ત્રૈલોક્યને ઉપાડું, તો ગોવર્ધનનો હિસાબ શો ?’ ભગવદ્ શક્તિનું ભાન કરાવવા માટે, મૂળ શ્લોકમાં એમ પણ કહ્યું કે—‘છત્રાકમિષ્ણ ચાલકઃ’—આલક જેમ વિના મહેનતે મિંદડાની બળા ઉપાડી લે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનને ઉપાડ્યો. મિંદડાની બળાના ટોપને ગોવર્ધન સાથે સરખાવવામાં બે ભાવ છે—(૧) શ્રીકૃષ્ણને હિસાબે ગોવર્ધન મિંદડાની બળાના ટોપ જેવો હલકો હતો. (૨) જેમ મિંદડાની બળાનો ટોપ પવન અને વરસાદ પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી, તેમ ગોવર્ધન આપડો સંવર્તક મેઘ પાસે, અને ઇંદ્રના વજ્રના સપાટા પાસે, કાંઈ હિસાબમાં નથી. એટલે છત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ હતા; અને છત્રને ધારણ કરનાર પણ પોતેજ હતા.

હરિવંશમાં વળી કહે છે કે—

દોભ્યાંમુત્પાટયામાસ, કૃષ્ણો ગિરિરિવાપરઃ ।

દધારૈકેન હસ્તેન, શૈલં પ્રિયમિવાતિથિમ્ ॥

જેમ પ્રિય અતિથીને ઉપાડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે સાચવીને ગોવર્ધનને ઉપાડ્યો. વળી આગળ કહે છે કે—**સ ધૃતઃ સંગતો મૈત્રૈઃ, ગિરિઃ સઘ્વ્યેન પાણિના ।**

‘શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનને ડાબા હાથથી ધારણ કર્યો.’ શ્રીમદ્ વીરરાઘવાચાર્યજી કહે છે કે—‘ડાબા હાથની ટચલી આંગળીના નખ ઉપર ગોવર્ધનને ધારણ કર્યો.’ ટીકાકારો જેમ કહે તેમ કશુંલ રાખવું. કારણકે ગોવર્ધનને ધારણ કરનારો અકળ છે. તે ગોવર્ધનને તદ્દન અદ્ધર પણ રાખી શકે; અગર ગોવર્ધનને આકાશમાં ફેંકી પણ શકે. અમાપનું માપ નહીં. લોટાનું ઘડાનું અગર મોટા ટોપનું જળ મપાય; પણ સમુદ્રનું જળ મપાય નહીં.

હવે શ્રીકૃષ્ણ વ્રજવાસીઓને ગોવર્ધન નીચે પેસી જવાની ભલામણ કરે છે.

અથાહ ભગવાન્ગોપાન્, હેડમ્બ તાત વ્રજૌકસઃ ॥

યથોપજોષં વિશત, ગિરિર્ગર્તં સગોધનાઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—પછી શ્રીકૃષ્ણે વ્રજવાસીઓને કહ્યું કે—‘હે મા ! હે તાત ? હે વ્રજવાસીઓ ! જેમ આપને સુખ થાય એવી રીતે, તમે ગાયો સહિત, આ પર્વતના ખાડામાં પેસી જાઓ.’ (૨૦)

૨૦ વિવેચન—

મોટા મોટા એન્જનીયરોને અક્કલ આપનારા શ્રીકૃષ્ણે, ગોવર્ધનને એવી રીતે ઉપાડ્યો કે—ગોવર્ધનની નીચે મોટી ગુફા હતી. ગુફાની ચારે તરફ પર્વતની મોટી પાળ જેવું ઘઘ રહ્યું. એક પલકારા જેટલા સમયમાં આ પ્રમાણે તૈયાર થઈને, વ્રજવાસીઓને ગોવર્ધન નીચે આવવા સૂચના કરી.

અંબ !—સમગ્ર જગત્તી જે મા છે, તે શ્રીકૃષ્ણ, યશોદાને ‘હે મા’ કહીને પ્રેમથી બોલાવે છે.

તાત !—સમગ્ર જગત્તા જે પિતા છે તે શ્રીકૃષ્ણ, નંદજીને ‘હે તાત’ કહીને પ્રેમથી બોલાવે છે.

જે યોગીઓના ધ્યાનમાં ન આવે, જેને માત્ર નિર્ગુણ-નિરાકાર-ન્યારો-ન્યારો-સમજીને, અનેક જ્ઞાનીઓ આ સંસારમાંથી લુપ્તાપુપ્પા-ઉદાસી જેવા-આલ્પા ગયા, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્ત્વ-યશોદા, નંદજી અને વ્રજવાસીઓની સન્મુખ, સગુણ-રંગીલું-છબીલું-બનીને ઉભું રહ્યું. આ લીલાથી કોને મોહ ન થાય !

૨૦ પદચ્છેદ—અથ-પછી ભગવાન્ ગોપાન્ આહ-શ્રીકૃષ્ણે ગોપોને કહ્યું કે. હે અંબ ! હે તાત !-હે મા ! હે પિતા હે વ્રજૌકસઃ-હે વ્રજવાસીઓ. ઉપજોષં અનતિક્રમ્ય હતિ યથોપજોષં-જેમ સુખ થાય તેવી રીતે. સગોધનાઃ-ગાયો સહિત. ગિરિર્ગર્તં વિશત-આ પર્વતના ખાડામાં પેસી જાઓ.

ચોપાદ—અસ રઘુપતિ લીલા ઉરગારી, દનુજ વિમોહન જન સુખકારી;
જે મતિમલીન વિષયવશ કામી, પ્રભુપર મોહ ધરહિ ઇમિ સ્વામી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૭૪]

યથોપજોષ—જે રીતે આપને સુખ થાય તે રીતે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘આ પર્વતની નીચે ત્રૈલોક્યને સમાવી દઉં, તો વ્રજ કોણ માત્ર ! માટે તમે સંકોચને તજી દઇને, ગાયોના ધણ સહિત સુખેથી અહીં આવો.’

સગોધના:—ગાયો રૂપી ધન સહિત, અગર ગાયો અને તે સિવાય બીજું કંઈ ધન હોય, તો તે લઇને.

કોઇપણ પ્રકારનો ભય ન રાખવા માટે હવે કહે છે—

ન ત્રાસ इह वः कार्यो, मद्वस्ताद्रिनिपातने ॥

वातवर्षभयेनालं, तत्राणं विहितं हि वः ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—મારા હાથમાંથી આ ગોવર્ધન પડી જશે, એવો ભય તમારે કદિ રાખવો નહીં. હવે પવનનો અને વરસાદનો ભય મટી ગયો, એમ સમજવું. તેઓથી તમારે રક્ષણ ચોક્કસ રીતે થયું છે. (૨૧)

૨૧ વિવેચન—

વઃ ત્રાસઃ ન કાર્યઃ—શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે ‘તમારે ભય રાખવો નહીં.’ બરડા પ્રદેશમાં ચાલી જતી જનને ગાડે, વાઘેરનું એક બચ્ચું (છોકરો) બેઠું હોય; તો તે કહે છે કે—‘તમે ગભરાશો નહીં. માંડે નામ સાંભળીને ચોર નાશી જશે.’ મચ્છુકાંદાના પ્રદેશમાં ચાલી જતી જનને ગાડે મીયાણાનું એક બચ્ચું બેઠું હોય, તો તે પાણુ એવીજ ધીરજ આપે છે. મોરસિંધવાણીની નીતિમય મરદામી દેખીને, બ્રીટિશ સેન્ટન અભયનાં વચન આપવા લાગી; ત્યારે વ્રજવાસીઓની નિર્મળ ભક્તિ દેખીને, અનેક અભયદાતાને અભય કરનાર પ્રભુ, અભયનાં વચન કેમ ન આપે ! શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે—‘આ પર્વત મારા હાથમાંથી પડી જશે, એવો ભય તમારે રાખવો નહીં. તે ઉપરાંત ઈંદ્રથી, ઈંદ્રના વજ્રથી, ઈંદ્રે મોકલેલા મેઘથી અને પવનથી પણ હવે તમારે ડરવું નહીં.’

‘વાતવર્ષભયેન અલં’ તથા ‘તત ત્રાણં વિહિતં હિ વઃ’ વિગેરે વચનો અભયનાં છે. અભયનાં વચનો સાંભળીને, વ્રજવાસીઓ હવે પર્વત નીચે પેસે છે—

तथा निर्विविशुर्गर्त, कृष्णाश्वासितमानसाः ॥

यथावकाशं सधनाः, सव्रजाः सोपजीविनः ॥ ૨૨ ॥

* મીયાણા બારવટીયા.

૨૧ પદ્યછંદ—દ્વિહ—આ ઠંકાણે. મમ હસ્તાત—મારા હાથમાંથી. અત્રેઃ નિપાતઃ તેન—ગોવર્ધનનું પડી જવું તેથી. વઃ ત્રાસઃ—આપને ભય. ન કાર્યઃ—કરવો નહીં. વાતવર્ષાભ્યામ્ ભયં તેન અલં—હવે પવન અને વરસાદનો ભય મટી ગયો હોય તેમ સમજવું. વઃ—તમારે. તાભ્યાં ત્રાણં તત્રાણં—તેઓથી રક્ષણ. હિ વિહિતં—ચોક્કસ રીતે કરાયું છે.

૨૨ પદ્યછંદ—તથા—ઉપર પ્રમાણે. કૃષ્ણેન આશ્વાસિતાનિ માનસાનિ યેષાં તે કૃષ્ણાશ્વાસિતમાનસાઃ—શ્રીકૃષ્ણે જેમની આશ્વાસના કરી તે વ્રજવાસી લોકો. સધનાઃ—

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે જેમની આશ્વાસના કરી, તે વ્રજવાસી લોકો, ગાયો સહિત, ગાડાં સહિત, અને બાળ ગોપાળ સહિત, અવકાશ પ્રમાણે, પર્વતના ખાડામાં પેઠા. (૨૨)

૨૨ વિવેચન—

સઘનાઃ—ગાયોના ધણુ સહિત. સવ્રજાઃ—ગાડાંઓ સહિત. સોપજીવિનઃ—બાળકો, બ્રાહ્મણો તથા નોકરચાકર સહિત.

યથાવકાશં—અનુકૂળતા પ્રમાણે, સુખ પૂર્વક. મંકડાશ વિના.

ગોપોએ કૃષ્ણ જેવા બાળકનું કહ્યું માનીને, આયું સાલસ કેમ બેઠોયું?—ગોપોએ શ્રી-કૃષ્ણના કહેવાથીજ, ઇંદ્રનો યજ્ઞ બંધ કરીને, ગોવર્ધનનો યજ્ઞ કર્યો હતો. એટલે કૃષ્ણનાં વચનોમાં તેમને વિશ્વાસ હતો. વળી પૂતનાદિનો વધ કરીને શ્રીકૃષ્ણે અનેક પરાક્રમો કરી ખતાવ્યા હતાં, તેથી ગોપોને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમમાં—શક્તિમાં—પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

ગોવર્ધન નીચે આવ્યાં પછી ગોપોની કેવી સ્થિતિ હતી, તે સાંભળો—

શુત્તૃઢ્વ્યથાં સુખાપેક્ષાં, હિત્વા તૈર્વ્રજવાસિભિઃ ॥

વીક્ષ્યમાણો દધાવદ્રિં, સપ્તાહં નાચલત્પદાત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—ભૂખ તરસના દુઃખને અને સુખની અપેક્ષાને તજીને, વ્રજવાસીઓ જેમની સામે જેઠ રહ્યાં હતાં, એવા તે શ્રીકૃષ્ણે, સાત દિવસ સુધી પર્વતને ધારણ કરી રાખ્યો, અને એક પણ પગલું ત્યાંથી ખસ્યા નહીં. (૨૩)

૨૩ વિવેચન—

ભયથી ભૂખ તરસનું દુઃખ, અને સુખની અપેક્ષા વિસરાય છે; પણ વ્રજવાસીઓનો ભય શ્રીકૃષ્ણે દરિ લીધો હતો.

શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મુખની શોભાનાં દર્શન કરાવીને, વ્રજવાસીઓને મુગ્ધ કર્યો હતો. માછલી પોતાનાં અન્ન્યને પોતાની નજરથી પોપણ આપે છે; ત્યારે માછલીને એવું શાખ-નાર શ્રીકૃષ્ણ, વ્રજવાસીઓને પોતાની કરુણામય દષ્ટિથી કેમ પોપણ ન આપે? યોગીઓ પણ ભૂખ તરસને મટાડી દે છે. કલોરોદ્દેશની દવા પણ ભૂખ તરસને મટાડી દે છે. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણના મુખ કમળમાંથી નર્યું અમૃત ઝરતું હશે. તેનું પાન વ્રજવાસીઓને મળ્યું.

ધૂન—‘જય નટવર ગિરિવરધારી, છો સેવકના સુખકારી.’ [પાંચ મીનીટ થવા દો.]

વ્રજવાસિભિઃ વીક્ષ્યમાણઃ—વ્રજવાસીઓ જેમની સામે જેઠ રહ્યાં હતાં. વ્રજવાસીઓ એટલે—બાલ અને વૃદ્ધો સહિત ગોપો અને ગોપીકાઓ.

ગાયો સહિત. સવ્રજાઃ—ગાડાં સહિત. ઉપજીવિભિઃ સહ—બાળગોપાળ સહિત. ગર્ત યથા અવકાશં નિર્વિવિશુઃ—પર્વતના ખાડામાં અવકાશ પ્રમાણે પેઠા.

૨૩ પદ્યછેદ—શુત્ ચ તૃટ્ ચ તાભ્યાં વ્યથા તાં—ભૂખ તરસના દુઃખને સુખત્વ અપેક્ષા તાં—સુખની અપેક્ષા. હિત્વા—તજીને. તૈઃ વ્રજવાસિભિઃ વીક્ષ્યમાણઃ—વ્રજવાસીઓ જેમની સામે જેઠ રહ્યાં હતાં તે કૃષ્ણે, સપ્તાહં અદ્રિં દંધૌ—સાત દિવસ સુધી પર્વતને ધારણ કરી રાખ્યો. પદાત્ ન અચલત્—એક પગલું પણ ખસ્યા નહીં.

સૌ એક સાથે એક બાળકને કેવી રીતે દેખી શકે? એક બીજાં આડાં ન આવે? નવ લાખ ધેનુ તો નંદજીને ઘેર હતી. તેને સાચવનારા અનેક ગોપો અને દહીં દુધને વસોવનારી અનેક ગોપીકાઓ-ગણ્યા ગણાય નહીં-એટલાં બધાં, એક સાથે શ્રીકૃષ્ણને કેવી રીતે જોઈ શકે?—તે શંકાના સમાધાનમાં યાદ રાખવું કે—આ બાળક તો વિલક્ષણ છે. દરેકની આંખનો વિષય થવા માટે, કૃષ્ણ એક મટીને અનેક થયા હશે; અને નાના [ટુંકા] મટીને મોટા [ઢિંચા] બન્યા હશે. એક મદારી પ્રેક્ષકોની નજર બાંધીને અનેક ખેલ કરે છે, ત્યારે મદારીઓનો મદારી, આવું કાંઈ કરે, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી.

સપ્તાહ—ઘેઠે સાત દિવસ પ્રયોગ કર્યો. ત્રણ દિવસ, સાત દિવસ, અઠવાડીયું, પાખ-વાડીયું, એકવીશ દિવસ—ત્રણ અઠવાડીયાં, માસ, વિગેરે પ્રયોગ અજમાવવાની હદો છે. [અહ શબ્દમાં રાત્રી અને દિવસ બેઉનો સમાસ છે.]

પદાત્ ન અચલત્—એ શ્રીકૃષ્ણની દૃઢતા સૂચવે છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ એમ પણ સૂચવે છે કે—‘ગમે તે શુભકાર્યમાં દૃઢ રહેશે, તો વિજય નજદીક આવતો જશે.’ એમ પણ સૂચવ્યું કે—‘ઘેર જેવા મદવાળા જ્ઞાની, અને ઐશ્વર્યવાન ભક્તોના કરતાં, ગોવર્ધન જેવા—મુંગા મુંગા સેવા કરનારા-જડ ભક્તો મને બહુ વ્હાલા છે.’ શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાથે એમ પણ સૂચવ્યું કે—‘મારા ભક્તોએ ઇદ્રાદિ દેવોથી, અને દિરણ્યકસ્યપાદિ રાક્ષસોથી પણ કદિ ડરવું નહીં. ગમેએવા ભયમાંથી બચાવવા હું સાવધાન છઉં.’

ટીટોડીની દૃઢતા જોઈને જેમ સમુદ્ર ગભરાયો; તેમ બાળક જેવા દેખાતા શ્રીકૃષ્ણની દૃઢતા જોઈને, દેવોનો રાજા ઇદ્ર ગભરાયો.

કૃષ્ણયોગાનુભાવં તં, નિશમ્યેન્દ્રોઽતિવિસ્મિતઃ ॥

નિસ્તમ્બો બ્રહ્મસંકલ્પઃ, સ્વાન્ મેઘાન્ સંન્યવારયત્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના યોગબળને દેખીને, અતિ વિસ્મય પામેલો, ગર્વરહિત થએલો, અને જેનો સંકલ્પ ભાંગી પડ્યો હતો એવા ઇદ્રે, પોતાના મેઘોને વાળી લીધા. (૨૪)

૨૪ વિવેચન—

ઇદ્રને શ્રીકૃષ્ણસ્વપ્નું ભાન થયું. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

આબ્રહ્મભુવનાહ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥૧૬॥ [અ. ૮]

બ્રહ્મા સુધીના દેવો પુનર્જન્મ પામ્યા કરે છે.

આગળ વત્સાહરણ લીલામાં શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્માજીનો મદ ઉતારી નાખ્યો હતો. બ્રહ્માજીને સૂચવ્યું હતું કે—‘તમારે માથે પણ કોઈ છે.’ આ ગોવર્ધન લીલામાં, ઇદ્રનો મદ ઉતારી નાખ્યો, અને તેને સૂચવ્યું કે—‘તારે માથે પણ કોઈ છે.’ [ઋશિયાના ઝારનું આગળ એક

૨૪ પદ્યછંદ—તં કૃષ્ણયોગાનુભાવં નિશમ્ય—શ્રીકૃષ્ણના તે યોગબળને દેખીને. **અતિવિસ્મિતઃ**—અતિ વિસ્મય પામેલો. **નિસ્તમ્બઃ**—ગર્વરહિત થએલો. **બ્રહ્મસંકલ્પઃ**—જેનો સંકલ્પ ભાંગી પડ્યો હતો એવા. **ઇદ્રઃ**—ઇદ્રે **સ્વાન્ મેઘાન્ સંન્યવારયત્**—પોતાના મેઘોને વાળી લીધા.

દષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમાં સૂચવ્યું હતું કે-રાજ્યમાં અનેક અધિકારી હોય, પણ તે સૌના ઉપર આરની સત્તા છે.]

આપણે પણ—ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિના યોગમાં, આપણે પણ મદમાં ઘેરાઈ જઈએ છઈએ. તે વખતે કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ કોઈપણ પ્રકારે કંઈક ઠોકર ખવરાવીને, આપણને ઠેકાણે લાવે છે—આપણને મદથી મુક્ત કરે છે—આપણને નરમ ઘેંશ જેવા બનાવી દે છે—આપણને ઘડીએ ઘડીએ ગોવિંદ યાદ આવે છે. ઉત્તમ સંસ્કારી હોવા આવા દુઃખને, અનુગ્રહરૂપ માને છે. ઇંદ્ર પણ ઉત્તમ સંસ્કારી છે, તેથી તુરંત તેને તેની પોતાની ભૂલનું ભાન થયું. દૈવી સંપત્તિવાળા હોવા અને આસુરી સંપત્તિવાળા હોવા સૌ ભૂલ તો કરે; પણ—તેમાં ફેર એટલો છે કે—દૈવી સંપત્તિવાળા હોવા, પોતાની ભૂલ તુરંત ક્ષુલ્લ કરે. ફરી તેવી ભૂલ ન કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે; અને આસુરી સંપત્તિવાળા હોવા, પોતે અંતરથી સમજે તોપણ, પોતાની ભૂલ કદિ ક્ષુલ્લ કરે નહીં. તેની તે ભૂલ ફરીવાર કરીને, પોતાની એવકુશી ખીજને પણ વિદીત કરે. પ્રભુનાં દર્શન કરો—પ્રભુનું પૂજન કરો, ત્યારે સહજુદ્ધિ માગતા રહેજો. સહજુદ્ધિને સાચવવા, અને હોય તેમાં વૃદ્ધિ કરવા, સતત પ્રયત્ન કરજો. સહજુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે, રૂડા પુરૂષોનો અને રૂડા ગ્રન્થોનો સમાગમ કરજો. ઉતરી ગયેલા ભાતમાં અભાવ કરીને, જેમ તેને ફેંકી દો છો, તેમ કુજુદ્ધિમાં અભાવ કરીને, તેને ફેંકી દેજો.

ધૂન—રાધેકૃષ્ણ પ્રભુ કુંજબિહારી, મોરલીધર ગોવર્ધનધારી.

ઈંદ્ર હાર્યો અને વરસાદ તથા પવન અટક્યાં, તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે સાંભળો—

સ્વં વ્યભ્રમુદિતાદિત્યં, વાતવર્ષં ચ દારુણમ્ ॥

નિશામ્યોપરતં ગોપાન્, ગોવર્ધનધરોઽબ્રવીત્ ॥ ૨૫ ॥

નિર્યાતિ ત્યજત ત્રાસં, ગોપાઃ સસ્ત્રીધનાર્ભકાઃ ॥

ઉપારતં વાતવર્ષં, વ્યુદપ્રાયાશ્ચ નિમ્નગાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—આકાશને વાદળાં વિનાનું, અને સૂર્યના પ્રકાશવાળું દેખીને, અને દારૂણ પવન અને વરસાદને શાંત પડી ગયેલા જોઈને, ગોવર્ધનને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે ગોપોને કહ્યું—‘હે ગોપો ! ત્રાસને તજ ॥’ અને સ્ત્રી, ગાયોનાં ધણુ અને બાળકો સહિત તમે બહાર નીકળો. વાયુ અને વરસાદ શાંત થઈ ગયા છે, અને નદિયોનાં જળ ઉતરી ગયાં છે. ’ (૨૫-૨૬)

૨૫-૨૬ પદ્યછેદ—વિગતાનિ અબ્રાણિ યસ્માત્ તત્ત્વં હિતિ સ્વં—આકાશને વાદળાં વિનાનું. ઉદિતઃ આદિત્યઃ યસ્મિન્ તત્ત્વં ઉદિતાદિત્યં—અને સૂર્યના પ્રકાશવાળું. નિશામ્ય—જોઈને અને દારુણં વાતવર્ષં ઉપરતં—દારૂણ પવન અને વરસાદને શાંત પડેલા જોઈને. ગોવર્ધનધરઃ ગોપાન્ અબ્રવીત્—શ્રીકૃષ્ણે ગોપોને કહ્યું કે—હે ગોપાઃ !—હે ગોપો ! ત્રાસં ત્યજત—ત્રાસ તજો. અને હે ગોપો ! સસ્ત્રીધનાર્ભકાઃ હિતિ હે ગોપાઃ—સ્ત્રી ગાયોનાં ધણુ અને બાળકો સહિત. નિર્યાતિ—બહાર નીકળો. વાતવર્ષં ઉપારતં—વાયુ અને વરસાદ શાંત થઈ ગયા છે. ચ—અને નિમ્નગાઃ—નદિયોનાં વિગતાનિ ઉદકાનિ પ્રાયઃ યામ્યઃ તાઃ વ્યુદપ્રાયાઃ જળ ઉતરી ગયાં છે.

૨૫-૨૬ વિવેચન—

ગોવર્ધનધર—શ્રીકૃષ્ણને ‘ગોવર્ધનધર’ નો ઇલ્કાખ શ્રીશુકદેવજીએ આપ્યો.

સુખદુઃખ—જેમ સદાએ સુખ ખેતી રહેતું નથી, તેમ સદાએ દુઃખ પણ ખેતી રહેતું નથી. એક દિવસ વ્રજના ઉપર ભયંકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો; ત્યારે એક દિવસ એવો આવ્યો, કે ત્રાસ ત્રાસને ઘેર ચાલ્યો ગયો, અને વ્રજ જેવું હતું તેવું પાછું થઈ રહ્યું. વળી એવી વાત પણ છે કે-સુખદુઃખ ક્યારે-ક્યાંથી અને કેવા પ્રકારે આવશે, તેની ખબર પણ આપણને હોતી નથી. કર્મની ગતિ ન્યારી છે, એમ આપણે કબુલ કરવું પડે છે. માટે સુખ દેખીને જેટલા પ્રમાણમાં હરખ થાય, તેટલાજ પ્રમાણમાં દુઃખ દેખીને ગભરામણ થાય. તેથીજ દરેક દેશના સંતો અને શાસ્ત્રો એવું કાંઈક કહે છે કે—

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા, લાભાલાભૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ, નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

[ગીતા અ. ૨]

‘સુખદુઃખને, લાભ અલાભને, અને જય અજયને સમાન ગણીને, પછી યુદ્ધમાં જોડા; તેથી તને પાપ અગર પુણ્ય કાંઈ લાગશે નહીં.’ ગીતાનો આ શ્લોક અર્જુન માટે છે. આ કુશ્વેત્રના યુદ્ધની વાત છે, અને આપણે સંસારયુદ્ધની વાત છે. આપણે તેમાંથી સમજવાનું એ છે કે-સુખ દેખીને મત્તકાવું-અભીમાન કરવું-ઘટતું નથી. સુખનો લાભ સૌને આપવો ઘટે છે; અને દુઃખ દેખીને ગભરાઈ જવું ઘટતું નથી, પણ યોગ્ય ઉપાય લેવા ઘટે છે. ટાઢ દેખીને ગોદાંડું ન ઓઢીએ, તેમાં ટાઢનો વાંક નથી-આપણો પોતાનો વાંક છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ભયંકર ટાઢ અને ભયંકર ગરમીના દિવસો પણ ખેતી રહેવાના નથી.

વ્રજવાસીઓ ભયથી મુક્ત થયા. બોલો શ્રી ગિરિરાજધરજીની જય, બોલો શ્રીકૃષ્ણ બંસીવાલેકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

વ્રજવાસીઓની આ દશા, ત્યારે યમુનાજીને કાંઈ આવેલા મથુરાદિ શહેરો તથા ગામ-ડાંઓની કઈ દશા હશે ? તે શંકાના સમાધાનમાં યાદ રાખવું કે-શ્રીકૃષ્ણની અચિંત્ય શક્તિ, ધારે એમ કરી શકે.

હવે વ્રજવાસીઓ ગોવર્ધનની નીચેથી બહાર નીકળે છે—

તતસ્તે નિર્યયુર્ગોપાઃ, સ્વં સ્વમાદાય ગોધનમ્ ॥

શકટોઢોપકરણં, સ્ત્રીબાલસ્યવિરાઃ શનૈઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—સ્ત્રીઓ બાળકો અને વૃદ્ધો સહિત ગોવાળીયાઓ, પોતપોતાનાં ધણુ લઈને, તથા સરસામાન ગાડાંઓ ઉપર ભરીને, ધીરેધીરે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા. (૨૭)

૨૭ પદ્યછંદ—તતઃ—પછી. સ્ત્રિયઃ—સ્ત્રીઓ. બાલાઃ—બાળકો. સ્થવિરાઃ—તૈઃ સહિતાઃ—તથા સ્ત્રીઓ. બાળકો અને વૃદ્ધો સહિત ગોવાળો. સ્વં સ્વં ગોધનં આદાય—પોતપોતાના ગાયોના ધણુને લઈને. શકટૈઃ—ઝડાનિ ઉપકરણાનિ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા ભવતિ તથા—શકટોઢોપકરણં—અને સરસામાન ગાડાંઓ ઉપર ભરીને. શનૈઃ—ધીમે ધીમે. નિર્યયુઃ—ત્યાંથી નીકળ્યા.

૨૭ વિવેચન—

બાણે વવઠાનો મેળો વિખાણો.

શનૈઃ—સૌ ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યા. કોઈ કોઈ ટીકાકારો લખે છે કે—‘સ્રીવાલ-સ્થવિરાઃ શનૈઃ’—માત્ર સ્ત્રીઓ બાળકો અને વૃદ્ધો ધીમે ધીમે નીકળ્યા. આકીના સૌ ઉતાવળે નીકળ્યા.’

ગોવર્ધન નીચેવી સૌ નીકળી ગયા પછી, શ્રીકૃષ્ણ પર્વતને તેને ડેકાણે પાછો મૂકે છે—

भगवानपि तं शैलं, स्वस्थाने पूर्ववत् प्रभुः ॥

पश्यतां सर्वभूतानां, स्थापयामास लीलया ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—તમામ પ્રાણીઓના દેખતાં, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ, તે પર્વતને રમતાં રમતાં-સહેજમાં, પૂર્વની માફક-હતો તેમ-ગોઠવી દીધો. (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

સર્વભૂતાનાંને બદલે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી ‘સર્વદેવાનાં’ પાઠ લે છે. તે બેઉનો ભાવ એવો છે કે—આ ક્રિયા ખાનગીમાં થઈ નહોતી. ‘શ્રીકૃષ્ણ શું છે ?’ તે સૌએ પોતાની નજરે જોયું.

પૂર્વવત્—બાણે ગોવર્ધનને ઉપાડ્યોજ નથી એમ-હતો તેમ-ગોઠવી દીધો. કારીગરોને શુદ્ધિ આપનાર કારીગીરિ કરવામાં કેમ ચૂકે ? નજ ચૂકે.

હવે ગોપો ખુશાલીમાં નંદકુંવરને ભેટે છે— રાગ-ઈંદ્રવંશા.

तं प्रेमवेगाभिभृता व्रजौकसो, यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ॥

गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन् मुदा, दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः ॥ ૨૯ ॥

यशोदा रोहिणी नन्दो, रामश्च बलिनां वरः ॥

कृष्णमालिङ्ग्य युयुजु-राशिषः स्नेहकातराः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—પ્રેમના વેગથી ઉભરાતા વનવાસીઓ, પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, ભેટવા આદિની ક્રિયાથી શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. પ્રેમથી ઉભરાતી ગોપીઓએ પણ,

૨૮ પદચ્છેદ—પ્રભુઃ ભગવાન્ અપિ-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ. સર્વભૂતાનાં પશ્યતાં-તમામ પ્રાણીઓના દેખતાં. તં શૈલં-તે પર્વતને. લીલયા પૂર્વવત્ સ્થાપયામાસ-રમતાં રમતાં-સહેજમાં-પ્રથમની માફક ગોઠવી દીધો.

૨૯ પદચ્છેદ—પ્રેમ્ણઃ વેગઃ તસ્માત્ નિભૃતાઃ વ્રજૌકસઃ-પ્રેમના વેગથી ઉભરાતા વનવાસી. પરિરંમ્ભણં (ભેટવું) આદિ યેષુ તાનિ તૈઃ તં ભગવંતં યથા સમીયુઃ-ભેટવા આદિ ક્રિયાથી પ્રભુને પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે મળ્યા. સસ્નેહં ગોપ્યઃ-પ્રેમથી ઉભરાતી ગોપીઓએ. ચ-પણુ દધિ ચ અક્ષતાઞ્ચ આપશ્ચ તૈઃ-હાહી, અક્ષત અને જળથી મુદા અપૂજયત્-પ્રેમપૂર્વક પૂજન કર્યું. સદાશિષઃ યુયુજુઃ-તથા ઉત્તમ આશીર્વાદ આપ્યા.

૩૦ પદચ્છેદ—યશોદા રોહિણી નંદઃ બલિનાં વરઃ રામઃ-યશોદા, રોહિણી, નંદરાય અને બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બલભદ્રે. સ્નેહકાતરાઃ-સ્નેહથી પરવશ થઈને કૃષ્ણં આલિંગ્ય-શ્રીકૃષ્ણને આલિંગન કરીને. આશિષઃ યુયુજુઃ-આશિષ આપી.

દહીં, અક્ષત અને જળથી, શ્રીકૃષ્ણનું પ્રેમપૂર્વક પૂજન કર્યું; અને ઉત્તમ આશીર્વાદ આપ્યા. (૨૯)

અર્થ—યશોદા, રોહિણી, નંદરાય અને બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બળરામે સ્નેહથી પરવશ થઈને, શ્રીકૃષ્ણને અલિંગન કર્યું, અને પછી તેમને આશિષ આપી. (૩૦)

૨૯-૩૦ વિવેચન—

સૌ યથાયોગ્ય રીતે શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. ‘આ કોઈ દેવ છે,’ એમ સૌએ જાણ્યું. સૌએ જળથી ચરણ ધોયું, દહીંથી તિલક કર્યું, ચોખા ચોડ્યા, અને છેવટે શુભ આશિષો આપી. યશોદાદિ ગોપીઓએ આવારણાં લીધાં હશે, અને કહ્યું હશે કે—‘ગદ્દો ડોસો થાજે, અને સો દિકરાનો આપ થાજે.’ તેતો ફીક-પણ આટલા બધા ગોપો અને આટલી બધી ગોપીઓ—તે તમામ શ્રીકૃષ્ણને ચારાફરતી ભેટે, અને પૂજન કરે, તો ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત દિવસ વીતી જાય, અને શ્રીકૃષ્ણનું ભાવ દહીંથી ઢંકાઈ જાય—મંદ મંદ હસતું મુખ ધૂં દહીં ચોખાના દગલામાં ઢંકાઈ જાય. ત્યારે શું બન્યું હશે ?—તે શંકાના સમાધાનમાં, શ્રીરામ રાવણને મારીને અયોધ્યામાં આપ્યા, ત્યારે શું બન્યું હતું, તે સાંભળો—

ચોપાઈ—પ્રભુ વિલોકી હરખે પુરવાસી, જનિત વિયોગ વિપત્તિ સખ નાસી;

પ્રેમાતુર સખ લોક નિહારી, કૌતુક કીન્હ કૃપાલુ ખરારી,

અમિત રૂપ પગટે તેહિ કાલા, યથા યોગ મિલિ સખહિ કૃપાલા;

કૃપાદષ્ટિ સખ લોક વિલાકી, ક્રિયે સફલ નરનારી વિશોકી.

ક્ષણમહં સકલ મિલે ભગવાના, ઉમા મર્મ યહ કાહુ ન જાના;

ઇહ બિધિ સખહિ સુખી કર રામા, આગે ચલે શીલગુણ ધામા.

[હવે કૌશલ્યાદિ માતાઓના મેળાપની વાત કરે છે—]

કૌશલ્યાદિ માતૃ સખ ધાઇ, નિરખિ વત્સ જનુ ધેનુ લવાઇ;

છંદ-જનુ ધેનુ બાલક વત્સ ગૃહ, તજી ચરન વન પરવશ ગઈ;

દિનઅંત પુરશ્ચ શ્રવત થન, હુંકાર કરિ ધાવતિ ભઈ.

અતિ પ્રેમ પ્રભુ સખ માતૃ ભેટે, વચન મૃદુ બાહુ વિધિ કહે;

ગઇ વિષમ વિપતિ વિયોગભવ, તિન્હ હપ મુખ અગણિત લહે.

[ઉત્તરકાંડ],

ગોપ અને ગોપાંગનાઓનો સત્કાર સ્વિકારવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે અનેક રૂપ લીધાં હશે, ત્રીશમાં શ્લોકમાં રામના પછી ચ છે તે સૂચવે છે કે—શ્રીદામાદિ બહુલા સખાઓ પણ શ્રીકૃષ્ણને ભેટ્યા.

સ્વર્ગાદિના દેવો શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરવા લાગ્યા, તે વાત હવે સાંભળો—

દિવિ દેવગણાઃ સાધ્યાઃ, સિદ્ધગંધર્વચારણાઃ ॥

તુષ્ટુર્મુમુચુસ્તુષ્ઠાઃ, પુષ્પવર્ષાણિ પાર્થિવ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ પદ્યછંદ—મો પાર્થિવ—હું રાજા દિવિ-સ્વર્ગમાં દેવગણાઃ-દેવોનાં ટોળાં, સાધ્યાઃ-સાધ્ય. સિદ્ધગંધર્વચારણાઃ-સિદ્ધ ગંધર્વો અને ચારણો. તુષ્ઠાઃ-રાજ થએલા. તુષ્ટુર્મુમુચુસ્તુષ્ઠાઃ-સ્તુતિ કરતા હતા. પુષ્પવર્ષાણિ મુમુચુઃ-પુષ્પગ્રંથિ કરતા હતા.

શંખદુંદુભયો નેદુર્-દિવિ દેવપ્રણોદિતાઃ ॥

જગુર્ગન્ધર્વપતયસ્-તુંબુરુપમુસ્વા નૃપ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—હે રાજન્ ! આકાશમાં દેવોનાં ટોળાં, સાધ્યદેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો અને ચારણો, રાજી થઈને ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા; અને પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. (૩૧) હે રાજન્ ! સ્વર્ગમાં દેવોની પ્રેરણાથી શંખ અને દુંડભી વાગતાં હતાં. તુંબુર જેમાં મૂળ્ય છે એવા ગંધર્વ પતિઓ ગાતા હતા. (૩૨)

૩૧-૩૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રને ચમત્કાર દેખાડ્યો; તેથી દેવોએ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કર્યો. અથવા શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ‘દેવોનો દેવ છે’—એમ ખાત્રી થતાં, દેવો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા—પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

શંખ વૈદિક વાદ્ય છે. દુંડુભિ લૌકિક વાદ્ય છે. શંખ પોતાની મેળાએ વાગ્યા અને દુંડુભિઓને દેવોએ વગાડ્યાં,

તુંબુર—ગાન વિદ્યામાં વિશ્વાવસુ, તુંબુર અને નારદ મૂળ્ય છે.

ત્યાં દેવો આવીને સ્તુતિ કરે છે, તે સ્થળને—તે ઇન્દ્રાવનને—ધન્ય છે.

હવે આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે—

તતોઽનુરક્તૈઃ પશુપૈઃ પરિશ્રિતો, રાજન્ સ ગોષ્ઠં સબલોઽવ્રજદ્ધરિઃ ॥

તથાવિધાન્યસ્ય કૃતાનિ ગોપિકા, ગાયન્ત્ય ઈયુર્મુદિતા હૃદિસ્પૃશઃ ॥ ૩૩ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—હે રાજન્ ! પછી સ્નેહ ભરેલા ગોવાળીયાઓથી વિંટાએલા અળ-ભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણ, વ્રજમાં પધાર્યા. હૃદયમાં લાગી રહેલા શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપર જણાવેલાં ચરિત્રોને ગાતી, અને રાજી થએલી ગોપીઓ પણ વ્રજમાં ગઈ. (૩૩)

૩૩ વિવેચન—

સ ગોષ્ઠં ને બદલે સ્વગોષ્ઠ એવો પાઠ પણ છે.

હૃદિસ્પૃશઃ—છટ્ટી વિભક્તિના એક વચનમાં લઈએ, તો શ્રીકૃષ્ણને લાગુ પડે; અને પ્રથમાના બીજા વચનમાં લઈએ, તો ગોપીકાઓને લાગુ પડે. એઉ અરસપરસ રંગાયાં હતાં.

૩૨ પદ્યછંદ—દિવિ-આકાશમાં દેવપ્રણોદિતાઃ-દેવથી પ્રેરાએલાં શંખદુંદુભયઃ-શંખ અને દુંડભિ. નેદુઃ-વાગતાં હતાં. હે નૃપ ! હે રાજન્ ! તુંબુરઃ પ્રમુખઃ એપુ તે इति ગંધર્વાણાં પતયઃ-તુંબુર જેમાં મૂળ્ય છે એવા ગંધર્વ પતિઓ જગુઃ-ગાતા હતા.

૩૩ પદ્યછંદ—રાજન્-હે રાજન્ ! તતઃ-પછી અનુવ્રતૈઃ પશુપૈઃ-સ્નેહ ભરેલા ગોવાળીયાઓથી પરિશ્રિતઃ-વિંટાએલા સઃ સબલઃ દ્ધરિઃ-અળભદ્ર સહિત તે શ્રીકૃષ્ણ. ગોષ્ઠ અવ્રજન્-વ્રજમાં પધાર્યા. અસ્ય હૃદિસ્પૃશઃ-હૃદયમાં લાગી રહેલા આ શ્રીકૃષ્ણના તથાવિધાનિ કૃતાનિ-ઉપર જણાવ્યાં ચરિત્રોને ગાયન્ત્યઃ-ગાતી. મુદિતાઃ ગોપિકાઃ-અને રાજી થએલી ગોપીઓ. ઈયુઃ-વ્રજમાં ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રા ગાતી ગોપીઓ યશોદાજીને એવું કાંઈ કહેતી હતી કે—

૫૬.

જુમનામેં કુદ પડ્યો, કનૈયો તેરો જુમનામેં કુદ પડ્યો,
જુમનાજીકો કાલો કાલો પાની, દેખત કછુ નવ ડ્યો—કનૈયો
પેસી પાતાળે કાળી નાગ નાથ્યો, ફેણુપર નૃત્ય કર્યો—કનૈયો
નંદ યશોદા ગોપગોપી સખ, નિરખત નીર તર્યો—કનૈયો
ટચલી આંગળીએ ગોવર્ધન તોળ્યો, ઇંદ્રકો માન હર્યો—કનૈયો
દેશદેશમેં ખાત ફેલાણી, સુનકે કંસ ડ્યો—કનૈયો
ખાઇ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, સુરકો કાજ સર્યો—કનૈયો

ધૂન.

જય નટવર ગિરિવર ધારી, છો સેવકના સુખકારી—જય
ઓલો રણછોડરાયની બલીહારી —જય
જેના મુખપર મેરલી શુભકારી, —જય
તમે ગોકુળ ગામની ગૌ ચારી, —જય
એવા ભક્ત ઉદ્ધારણુ ગિરધારી, —જય

[વાહ-વાહ-હીક ધૂન મચાવી. જાણે શીરામજીમાં તાજ જલેખી મળી.]

શ્રીકૃષ્ણ સહિત ગોવાળ મંડળ વ્રજ તરફ ચાલ્યું જાય છે. આપ સૌ સાવધાન થઈ જાઓ, તો આપણે તેમને રોકીએ. તેઓ સાત દિવસથી ભૂખ્યા છે. તેમને થાળ ધરાવીએ, અને આરતિ પણ ઉતારીએ. પ્રભુને ભક્તો બહુ બહાલા છે, તેથી પ્રભુ જરૂર અહીં રોકાશે. પ્રભુને ભાવથી જમાડજે. ઘરમાં જે જોઈએ તે હોય, પણ દુર્ભાગી સ્ત્રી પતિને મોં ચડાવીને પીરસે, એવું ન કરેણા.

થાળ.

લાવો લાવો રસીયા નરને નાર ! કે મેવા લાવો મીઠડારે લોલ
બાલા મારા સંસારમાં એક સાર, કે જેણે હરિ દોહડારે લોલ
બાલા હું તો સુણી સુણી રાજ થાઉં કે-વેણુ તારાં મીઠડારે લોલ
બાલા મારા લાડુને કંસાર, જલેખી જીલતીરે લોલ
બાલા મારા પેંડાને પકવાન, પતાસાં પ્રેમનારે લોલ—લાવે લાવે
બાલા મારા તુલસીને પત્રે ધરાવું, કે ભૂખ્યા હરિ ભાવનારે લોલ
બાલા મારા જળજુમના ભરી ઝારી, કે આચમન પીછએરે લોલ
બાલા મારા ખીડલે પાસઠ પાન, કે તાંબુલ લીછએરે લોલ
બાલા મારા લવીંગ મોપારીને એલચી, મુખવાસ કાછએરે લોલ
બાલા મારા હરિજન ભાવથી માંગે, કે ભક્તિ દોહએરે લોલ—લાવે લાવે

[હાં થવા લા-એકલી તાળીજ પડે—]

આરતિ.

કમલ નયન શ્રીપતિ, પુરુષોત્તમ પ્યારા, પ્રભુ-પુરુષોત્તમ પ્યારા,
નટવર નંદ દુલારા (૨), જય જય રઢીયાળા, પ્રભુ જય જય રઢીયાળા.

જય રાધા રમણા, પ્રભુ જય રાધા રમણા;

કુંજબિહારી દયાળુ (૨), જય પાતક હરણા—જય રાધા. ૧

શસ્ત્રદેણુ રાજે-ત્રીભોવન ત્રિપુરારી, પ્રભુ ત્રીભોવન ત્રિપુરારી;

શ્રીધારી મોરારી (૨), જય મોરલીવાળા—જય રાધા. ૨

ગોવર્ધન તોળ્યો, ગોકુળને તારી, પ્રભુ ગોકુળને તારી;

ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યો (૨), જય જય ગીરધારી—જય રાધા. ૩

શ્રી રણછોડરાયા, મોહન વનમાળી, પ્રભુ મોહન વનમાળી;

મન મંદિરમાં વસીયા (૨) વસતા સુખકારી—જય રાધા. ૪

[કેમ ! સૌ સાથે હતોને ? કાંકાં મારવા રહ્યાં હશે, તેઓ આ લાભ લઈ શક્યાં નહીં હોય.] હવે આપણે આ અધ્યાય પૂરો કરીએ—

ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૫મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રી રામચંદ્ર દેવકીજય. હરહર મહાદેવ હર. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારા ઘણાજ હેતુથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેાથ.

અચ્યુતં કેશવં રામનારાયણમ્, કૃષ્ણદામોદરં વાસુદેવં હરિમ્ ।

શ્રીધરં માધવં ગોપીકાવલ્લભમ્, શ્રીજનકીનાયકં રામચંદ્ર ભજેત્ ॥

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર,

૧૯૮૫ ભીમઅગ્યારસ.

}

લી. રામશંકર મોનથ ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૬ મો.

વિષય—શ્રીકૃષ્ણના અહભૂત ચરિત્રોથી ચકિત થઇને, શ્રીકૃષ્ણના વાસ્તવ સ્વરૂપ સંબંધી, ગોવાળીયાઓ નંદજીને પ્રશ્ન. નંદજી ગર્ગોચાર્યે કહેલાં વચનોથી, ગોવાળોની શંકાનું સમાધાન કરશે.

ગોપોની શંકા—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवंविधानि कर्माणि, गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ॥

अतद्वीर्यविदः प्रोचुः, समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥૧॥

बालकस्य यदेतानि, कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ॥

कथमर्हत्यसौ जन्म, ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥૨॥

૧ ૫૬૨છેદ—કૃષ્ણસ્ય एवं विधानि कर्माणि वीक्ष्य—શ્રીકૃષ્ણના એવા પ્રકારના કર્મો દેખીને. सुविस्मिताः ते गोपाः—અહુ વિસ્મય પામેલા તે ગોપો. तस्य वीर्यं विदंति इति तद्वीर्यविदः, न तद्वीर्यविदः अतद्वीर्यविदः—શ્રીકૃષ્ણના બળને નહીં જાણનારા. समभ्येत्य—નંદજી પાસે આવીને પ્રોચુઃ—બોલ્યા કે.

૨ ૫૬૨છેદ—बालकस्य यानि एतानि वै अति अद्भुतानि कर्माणि संति—

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના એવા પ્રકારનાં ચરિત્રો જોઈને, બહુ વિસ્મય પામેલા ગોવાળીયાઓ, શ્રીકૃષ્ણના બળને નહીં જાણતા હોવાથી, નંદજીને કહેવા લાગ્યા કે—“ બાળક (શ્રીકૃષ્ણ)નાં આ કાર્યો, ઘણાંજ અદ્ભૂત છે. આપણે કે જેઓ ગામડીયા છઈએ, તેઓમાં, પોતાને ન ઘટે એવો જન્મ, આ બાળકે કેમ લીધો હશે ? (૧-૨).

૧-૨ વિવેચન—

ઈશ્વરાવતાર:—શ્રીકૃષ્ણનાં કાર્યો જોઈને, ગોષો કહે છે કે—‘કર્મથી આ બાળક ઇદ્રાદિ કરતાં મહાન્ છે, અને જન્મથી આપણા જેવો ગામડિયો ગોપ છે; તે કેમ સંભવે ? ‘ન હિ સ્વેચ્છયા કશ્ચિત્ સ્વસ્ય હીનતાં સંપાદિતઃ ॥ [યુષોધિની.] કોઈ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની હીનતા સંપાદન કરતું નથી.’ એટલે આ બાળક કર્મધીનતો નથીજ; કારણ કે તેનામાં કરવાનું અને અન્યથા કરવાનું સામર્થ્ય છે. ત્યારે આ કૃષ્ણ કોણ હશે ? કોઈ દેવ તો નહીં હોય ?

શંકાનું કારણ—શ્રી કૃષ્ણના પરાક્રમો અદ્ભૂત હતાં, પણ તે સિવાયની બીજી બાળ-એષ્ટાઓ પાકૃત હતી. જ્યાં ત્યાંથી દહીં-માખણ ચોરી લેવું, લાગ પડે તો ઘરમાં માંકડાં ભેળાં કરીને તેમને દહીં ખવરાવી દેવું. તોફાન કરીને છટકી જવું, દહીંદુધ વેચવા જતી મહીયારીઓની મટુકીઓ ફેડી નાંખવી, દહીંનાં દાણ લેવાં વિગેરે. તાત્પર્ય—શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમનો પાર નહીં, તેમ પ્રાકૃત બાળકનાં જેવાં તોફાનનો પણ પાર નહીં. આવી સ્થિતિમાં કોણ ભૂલું ન પડે ! સાંભળો—એક મહીયારી યશોદા પાસે ફરીયાદે આવે છે—જુઓ લાલા-જનાં લક્ષણ—તોફાન. અરાબર ઉપાડજો—પદ.

યશોદા તેરોહિ લાલાને, મેરી દહીં મટુકીયાં ફેડ. [૨]

દહીં મટુકીયાં ફેડ, અરરર દહીં મટુકીયાં ફેડ—

યશોદા૦

દહીંકી મટુકી ધરી શિરપર, મેં જાતી બડે ભોર; [૨]

બિંદ્રાબનકી કુંજગલનમેં, [૨] મીલ ગયો નંદ કીશોર—

યશોદા૦

ચુંબ કપોલ બોલ અનબોલે, બોલે માખણ ચોર; [૨]

દેરે દધીકા દાણ ગોવાલણ [૨], કરે એસી ઝૂડ જોર—

યશોદા૦

મોસે કહે નાચ મેરી સંગમેં, હમ તુમ સરખી જોર; [૨]

ગ્વાલ બાલ સખ સખા કૃષ્ણકા. [૨] હસે હસાવે જોય—

યશોદા૦

ઈતિ જાકેં તો સખા કૃષ્ણકા, રોકે ચારે કોર; [૨]

ઉત જાકેં તો યમુના વેરણ [૨] ઘેર લેત લીલોળ—

યશોદા૦

અખ ન રહુંગી એ વ્રજમાંહી, પટકી લીએ દહીં મોલ; [૨]

[પણ] બિન દર્શન મોહી એન ન આવે [૨] રાધાનંદ કિશોર—

યશોદા૦

યમુના કે તટ પર બંસી બજાવે, કાળી કામળીયા ઓઢ; [૨]

સુર સ્યામ કે સ્વામી કનૈયા, [૨] જુલમી જલમ જોર.

યશોદા૦

બાળક (શ્રીકૃષ્ણના) આ કાર્યો ઘણાંજ અદ્ભૂત છે. આત્મનઃ જુગુપ્સિતં શ્વં જન્મ-પોતાને ન ઘટે એવો આ જન્મ અસૌ આ કૃષ્ણને ગ્રામ્યેષુ કથં અર્હતિ—આપણે કે જે ગામડીયા છઈએ તેમાં કેવી રીતે ઘટે ?

એવાં અનેક રમખાણુ કરીને, જે પોતાનું પ્રભુત્વ ઢાંકે, અને પ્રાકૃતપણું પ્રગટ કરે—એવા શ્રીકૃષ્ણનાં અહ્મૂત પરાક્રમે જોઈને, બ્રહ્માદિ દેવ તેમને ઓળખી ન શક્યા—ઈદ્રાદિ ભૂલા પડ્યા—ત્યારે વ્રજવાસીઓનો શો વાંક !

ગીતા સર્વમાન્ય ગ્રન્થ છે. ગીતામાં ‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય’ વિગેરે શબ્દોથી, શ્રી કૃષ્ણ ઓખખું કહે છે કે—‘ધર્મની રક્ષા માટે અને અધર્મનો નાશ કરવા માટે—સંતોની રક્ષા કરવા, અને પાપીઓનો નાશ કરવા માટે—નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણરૂપે અવતાર લેછે.’ ગીતા આવા સ્પષ્ટ ખુલાસા કરે છે; તોપણ હજી ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો, શંકા કર્યા કરે છે કે—‘ઈશ્વરના અને દેવના અવતાર થઈ શકે નહીં. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે. તે જે ધારે તે નિર્ગુણ સ્વરૂપે કરવા સમર્થ છે, તો પછી અવતાર લેવાની તેમને શી જરૂર છે ? ઈશ્વરનો અવતાર થાય, તો ઈશ્વર સર્વવ્યાપક મટી ન જાય ? ઈશ્વરનો અવતાર થાય, તો ઈશ્વર દેશથી અને કાળથી બાધીત ન થાય ?’ કેટલાંએક એમ પણ કહે છે કે—‘અવતાર લેવો એ હલકું કામ છે.’ અવતારનું એટલે—‘હતા ત્યાંથી નીચે આવવું.’

વળી કેટલાંએક શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીપુરુષો, ધર્મના આડંબરમાં રમતા ગમે તે સ્ત્રીપુરુષને, ઈશ્વરાવતાર સમજીને, સાપને ઝૂલનો દાર સમજીને પકડનારની માફક, ફસાઈ જાય છે.

સોનું રૂપું પારખનાર અમુક પ્રકારનું શિક્ષણ લેછે, ત્યારેજ સાચી પરીક્ષા કરી શકે છે. હીરામોતીના પારખ-જવેરીઓ-પણ એકદમ હીરામોતીનો સોદો કરી શકતા નથી. તેમ માયાના છંદમાં રમનારાં, કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલાં—સ્ત્રીપુરુષો, ઈશ્વરાવતારને માને નહીં; અગર ધર્મના ઓઠામાં રમનારાં ગમે તે સ્ત્રીપુરુષને, ઈશ્વરાવતાર માનીને તેમાં ફસાઈ જાય, અગર કોઈ દૈવી સંપત્તિ વાળા સત્પુરુષનો અનાદર પણ કરે, તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી; કારણકે તેઓ અજ્ઞાની છે. આવી નાના પ્રકારની સ્થિતિઓ, વાસ્તવ જ્ઞાન વિના ઉત્પન્ન થઈ છે, અને હજી ઉત્પન્ન થતી જાય છે, એમ દરેક સમજી સ્ત્રીપુરુષ સમજી શકે છે. તેથી આજે આપણે ઈશ્વરાવતાર સંબંધી વિચાર કરીએ—

ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે, તો તેમણે પાપીઓના નાશ માટે, ભક્તોના રક્ષણ માટે, અને સાધકોને ઉપદેશ દેવા માટે અવતાર લેવાની શી જરૂર છે ? ઈશ્વરે શરીરી થવાની શી જરૂર છે ? શરીર ધારણ કર્યા વિના, માત્ર સંકલ્પથીજ તે ગમે એવા અસુરોને હણી શકે, ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરી શકે, અને સાધકના હૃદયમાં જ્ઞાન સ્ફુરાવી શકે. ત્યારે ઈશ્વરને અવતાર લેવાની શી જરૂર રહી ? તેનો ખુલાસો સાંભળો—

‘શ્રુત્વા ધર્મં વિજાનાતિ, શ્રુત્વા ત્યજતિ દુર્મતિમ્’—મનુષ્ય માત્ર શાસ્ત્રશ્રવણથી જ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે; અને દુર્બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી શકે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં, મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ॥

પરં ભાવમજાનંતો, મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય, યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોડયં નામિજાનાતિ, લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

[ગીતા અ. ૭.]

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ, ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં, પદ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ॥

યતંતોડ્યકૃતાત્માનો, નૈનં પદ્યંત્યચેતસઃ ॥૧૧॥ [ગીતા. અ. ૧૫.]

વિગેરે શબ્દો સૂચવે છે કે-સૂર્ય ઉગે છે અને આથમે છે. બાર કલાક સુધી ભૂમ-
ળને પ્રકાશ આપે છે; પણ જન્મોંધને પૂછો, તો તેને સૂર્યનો અને સૂર્યના પ્રકાશનો ખ્યાલ
પણ આવતો નથી. તે પ્રમાણેજ શાસ્ત્રશ્રવણની જેને દરકાર નથી. કદિ શાસ્ત્રશ્રવણ કર્યું, તો
તે પ્રમાણે વર્તન રાખીને, અંતઃકરણને પવિત્ર કરવાની જેને પરવા નથી, એવા પુરૂષે-એટલે-
કામ ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાઈ ગએલા પુરૂષે-બ્રહ્મતત્ત્વને નિરખવા નીકળવું, તે એક પૈમાં
ઔદૃં ખરીદ કરવા જેવું ગાંડપણ છે.

આટલું કાંઈ સમજાય, તો ઉપલી શંકાનો ખુલાસો કરીએ-સાંભળો.

જીવ શરીર ધારણ કરે, તેથી જેમ તેનું વાસ્તવ બ્રહ્મત્વ નષ્ટ થતું નથી, તેમ સર્વ-
શક્તિમાન ઇશ્વર શરીર ધારણ કરે, તેથી તેમનું વાસ્તવ ઇશ્વરપણું નાશ પામતું નથી. કેટલા-
એકની માન્યતા એવી હોયછે કે-‘નિર્ગુણસ્વરૂપ કલેશથી મુક્ત છે, અને સગુણ સ્વરૂપ કલેશથી
યુક્ત છે.’ જીવ ખાસ પ્રયોજન વિના કોઈ કામમાં જોડાતો નથી-કોઈ કામના યોગને-
ઉદાવતો નથી; તેમ ઇશ્વર પણ ખાસ પ્રયોજન વિના, અવતાર ધારણ કરતા નથી. વળી
જેમ જીવ જીવમાં ફેર છે. મત્સ્યાદિ જળચર પ્રાણીઓ જળમાં આનંદથી રહે છે, અને
અશ્વાદિ ભૂચર પ્રાણીઓ, જળમાં વધારે વખત રહેતાં કષ્ટ પામે છે. જે જળનો વાસ મત્સ્યા-
દિને સદા સુખકર છે, તે જળનો વાસ અશ્વાદિને દુઃખકર છે. સાકર સૌને ગમે છે, પણ
ગધેડાના પ્રાણ લેછે. સૂર્ય સૌને ગમે છે, પણ ધ્રુવગદિ નિશાચર પક્ષીઓને તેની સાથે વેર
હોય છે. તાત્પર્ય-એકનો એક નિયમ પ્રાણી માત્રને લાગુ પડતો નથી-ત્યારે જે પ્રાણીઓથી
પર છે, તેને દેહાદિ કષ્ટરૂપ-કેમ ગણાય ? પરંત્ર અને અદ્વૈતશક્તિવાળા જીવોને લાગુ પડતો
નિયમ, સ્વતંત્ર અને સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરને લાગુ પાડવો, એ બુદ્ધિની મંદતા છે. શરીર
ધારણ કરવું અગર સંકલ્પ કરવો, એ ઇશ્વરને દિસાએ સરખુંજ છે. અમુક કાર્ય સંકલ્પથી
કરવું, અને અમુક કાર્ય શરીર ધારણ કરીને કરવું, તે બાબતમાં ઇશ્વર સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્ર
અને સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની સત્તામાં, પરંત્ર અને અદ્વૈત જીવે હાપણ કરવું, એ રાજની સત્તામાં
ખાસદારે હાપણ કરવા જેવી ભૂલ છે. તાત્પર્ય-જીવે કૃતક કરવા વખતે, ઇશ્વરનું સ્વતંત્રપણું
અને ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતા બ્રહ્મમાં રાખવી ઘટે છે. હવે આ વિષયમાં આગળ વધીએ.

ઇશ્વરાવતાર અગર દેવતા અવતાર, એક નિમિત્તને લઈને થતા નથી, પણ અનેક
નિમિત્તોને લઈને થાય છે. જ્યારે માત્ર એક જ નિમિત્તને લીધે અવતાર થાય, ત્યારે તે
અવતાર જુદા પ્રકારના હોય છે. વરાહ, મત્સ્ય, નૃસિંહ અવતારોમાં બ્રહ્માં નિમિત્તો નહોતાં.
જળમાંથી પૃથ્વી લાવ્યા, અને હિરણ્યક્યનો વધ કર્યો-તે પછી વરાહ અવતાર અગ્રોપ થઈ
ગયો. એજ પ્રમાણે મત્સ્યાવતારનું નિમિત્ત પતાવીને, મત્સ્યાવતાર અંતર્ધ્યાન થયો, અને હિર-
ણ્યકશીપુને મારીને-બ્રહ્માદિને પોતાનો કરીને-નૃસિંહ અવતાર અંતર્ધ્યાન થઈ ગયો. ઇશ્વર
અગર કોઈ દેવ મનુષ્યાવતાર લેછે, ત્યારે તેમાં અનેક નિમિત્તો હોય છે. દૃષ્ટાંત-રામાવતાર
અને કૃષ્ણાવતાર લઈએ—

શ્રીરામાવતારમાં રાવણનો વધ કરવો, તે એકજ નિમિત્ત નહોતું, તેમ કૃષ્ણાવતારમાં
કંસ અને શિશુપાલાદિનો વધ કરવો, એટલુંજ નિમિત્ત નહોતું; પણ તે ઉપરાંત અનેક
નિમિત્ત હતાં. [જીવોના અવતાર વાસનાથી અને પ્રારબ્ધથી થાય છે, તેમ ઇશ્વરના અવતાર

વાસનાથી અને પ્રારબ્ધથી થતા નથી, એ વાત તો આપ સૌ જાણતાં હશે.] રામાવ-
તારમાં અને કૃષ્ણાવતારમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે, તે અમુક અમુક સંકેતો પુરવાર
કરવા માટે થઈ છે. સંકેતજ ઈશ્વરના અવતારનું નિમિત્ત છે.

શ્રીરામાવતારમાં જય વિજય સાથે થએલો સંકેત, દશરથ અને કૌશલ્યાએ કરેલું તપ, અને
તે તપના ફળરૂપ ઈશ્વરને પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત કરવાનો વર, ગૌતમ ઋષિએ આપેલો અહલ્યાને શાપ,
વાલીને તથા રાવણને મળેલું વરદાન, વિગેરે સંકેતો પૂરવાર કરવા માટે નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણરૂપે
સંસારમાં પધાર્યા. માત્ર સંકેતો પુરવાર કર્યા એટલુંજ નહીં, પણ પોતાના આચરણથી જગતને
શિખવ્યું કે-‘ તત્ત્વજ્ઞાન જોઈએ, તો અમે ગુરૂ વસિષ્ઠને જે નમ્રતાથી સેવ્યા, તે પ્રમાણે તમે
ગુરૂની સેવા કરજો; ક્ષાત્રધર્મ શોભાવવો હોય, તો અમે વિશ્વામિત્ર સાથે જઈને સુબાહુ તાડિકાને
માર્ચ્યા, જનકના રાજમાં જઈને ધનુષ્ય ભાગ્યું-તેમ તમે નિડર થઈને સંસારમાં રહેજો. સાચા
પતિ થવું હોય, તો એક પત્નીવ્રત પાળજો. સાચા ભાઈ થવું હોય, તો અમે લક્ષ્મણ,
ભરત અને શત્રુઘ્નની સાથે જે રીતે વર્ત્યા, તેવી રીતે તમે વર્તજો. સાચા પુત્ર થવું હોય,
તો અમે જેમ પિતાના વચનની ખાતર, રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો, તેમ તમે પિતાની ગમે તે
આજ્ઞાનો અનાદર કરશો નહીં. સાચા જીવન-મુક્ત થવું હોય, તો અમે જેમ રાજી થઈને
રાજ્યગાદીને બદલે તેજ મૂલતે વનવાસ સ્વિકાર્યો, તેમ તમે લાભને જતો જોઈને, અને
દુઃખને આવતું જોઈને ગભરાશો નહીં; સંતોની સેવા કરવી હોય, તો અમે અમારા વન-
વાસમાં જે ભાવથી સંતોને સેવ્યા, તેવા નિર્માળ ભાવથી તમે સંતોને સેવજો. સાચા મિત્ર
થવું હોય, તો અમે સુગ્રિવ અને વિભીષણ સાથે જે રીતે નિભાવ્યું, તે રીતે તમે તમારા
મિત્રો સાથે નિભાવજો; સાચા વીર થવું હોય, તો અમે જેમ રાવણ જેવા યોદ્ધાની સામે
ટક્કર લીધી, તેમ તમે વૈરીથી પાછા હરશો નહીં. કાર્યમાં દક્ષ થવું હોય, તો અમે જેમ અમુક
કાર્ય માટે વાંદરોની દોસ્તી કરી લીધી, તેમ તમે ગમે તેની સાથે નિભાવી લઈને, કાર્યમાં
વિજય પ્રાપ્ત કરજો. નિર્વૈર થવું હોય, તો અમે જેમ વનથી પાછા આવીને, પ્રથમ કેંકેયીને
પગે લાગ્યા, તેમ તમે તમારા વૈરીનો પ્રથમ સત્કાર કરજો. સાચા રાજા થવું હોય, તો
એક ધોખીના વચનની ખાતર, મેં જેમ મારી વ્હાલી સીતાનો ત્યાગ કર્યો, તેમ તમે પ્રજાને
રીજવવા વ્હાલામાં વ્હાલી વસ્તુનો, અગર વ્યસનનો અગર કુટેવનો ત્યાગ કરજો. પતિવ્રતા
સ્ત્રીના વિયોગનું દુઃખ અસહ્ય છે; તોપણ તે ભોગવીને, એક પત્નીવ્રતનું ગૌરવ, મેં જે
તમને વિદીત કર્યું; તેમાંથી તમે કાંઈકે શીખજો ’ વિગેરે.

લક્ષ્મણે અને ભરતે પણ જગતને શિખવ્યું કે-‘ નાના ભાઈ થવું હોય, તો અમારા
જેવા આજ્ઞાકીત થવું. રાજપાટમાં લોભાશો નહીં. **સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મં
મયાવહઃ—**

સીતાએ જગતની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું કે-‘ સ્ત્રીનો અવતાર અધમ છે, તોપણ તેમાં
પતિવ્રતરૂપી ધર્મ, સ્વર્ગની નીસરણીરૂપ છે. સાક્ષાત્ ઈશ્વરને પોતાને ઘેર તેડી લાવે, એવું
આ વ્રતમાં બળ છે. મન. વાણી અને કાયાથી પતિને સેવનારી સ્ત્રીઓ. કુટુંબમાં-જાતિમાં-
સમસ્ત જગતમાં અને ઈશ્વરને ઘેર પણ સત્કાર પામે છે. પતિ અને પતિવ્રત, સ્ત્રીનું
સર્વસ્વ છે-સાચું ધન છે-સાચું જીવન છે. આ વ્રતનું જે સ્ત્રીઓ પાલન કરે, તેજ
મનુષ્ય-સ્ત્રીઓ છે; આક્રીની સ્ત્રીઓ તો પશુ પક્ષીઓની માદા જેવી માદાઓ છે. **‘પતિરેવ**

ગુરુર્મતાં વિગેરે શબ્દોથી મનુ ભગવાન પણ કહે છે કે—‘સ્ત્રીઓને પતિ એજ ગુરુ અને દેવ છે.’ માટે તમે પતિને તજીને અન્ય ગુરુની પાછળ ભટકશો નહીં. પતિવ્રત તમારું કલ્યાણ કરશે, એવું બીજો કોઈ પણ ગુરુ અગર દેવ તમારું કલ્યાણ કરી શકશે નહીં. પતિથી વિમુખ થએલી સ્ત્રીનું કલ્યાણ, ઇશ્વર કરી શકશે નહીં; અને ઇશ્વરથી વિમુખ થએલી સ્ત્રીનું કલ્યાણ, પતિ કરી શકશે. તાત્પર્ય—તમારા પ્રત્યક્ષ દેવને તજીને, અપ્રત્યક્ષ દેવને પૂજવા દોડશો નહીં. પતિસેવા કરનારને ઇશ્વરાદિ અનેક દેવો અનુકુળ વર્તે છે. માટે તમે નિર્મળ ભાવથી—મન—વાણી અને કાયાથી—પતિસેવા કરજો. સંસારમાં મારો વિજય તેથીજ થયો છે, અને તમારો વિજય પણ તેથીજ થશે. પતિના સંગમાં આપણે નિર્ભય, અને પતિના વિયોગમાં આપણે સભય; માટે અને ત્યાં સુધી પતિથી વિખૂટાં રહેશો નહીં. કદિ વિખૂટાં રહેવું પડે, તો મનથી તો સાથેજ રહેજો. વનવાસમાં પણ હું શ્રીરામની સાથે હતી. રાવણને ઘેરથી જ્યારે હું આવી, ત્યારે શ્રીરામે શંકાની નજરથી મારી સામે જોઈને, મને અગ્નિમાંથી નીકળીને, પોતાની પાસે આવવા આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા મેં, જરાપણ કચવાયા વિના, યથાર્થ પાળી. તમારા પતિને તમારા શિયળની કોઈપણ પ્રકારની શંકા થાય, એવું આચરણ તમે કદિ કરશો નહીં; અને કદિ પતિને તમારા શિયળ સંબંધી શંકા થાય, તો તે કહે તેવી પરીક્ષામાં તમે રાજી થઈને બેસજો. પ્રભુ તમને મદદ કરશે. રાજગાદી ઉપર બેઠા પછી, શ્રીરામે મારો ત્યાગ કર્યો, તે વખતે પણ, મેં શ્રીરામનો વાંક કાઢીને, મારા પતિવ્રતને કલંકિત કર્યું નથી; તેમ તમે પણ, પતિ કોઈ વખતે અવળા ચાલે, તમને ગમતું ન કરે, ત્યારે પતિમાં દોષદષ્ટિ કરીને પતિવ્રતનો ભંગ કરશો નહીં. અનેક વ્રત ન કરશો. આ એકજ વ્રત બરાબર કરીને, તમારા સ્ત્રીત્વને શોભાવજો.’ નિર્મળ ભાવથી પતિ સેવા કરજો. પતિ સેવામાં આજસ કરશો નહીં. પતિ સેવામાં વિષય સુખ, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન અને વનમાળી—ચારે મળશે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ચારે વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે.’ વિગેરે.

એક બાળક પણ સમજી શકે, કે—નિર્ગુણ બ્રહ્મ સંકલ્પથી અનેક ક્રિયાઓ કરી શકે, પણ નિર્ગુણ સગુણ બનીને આવે, અને જે ક્રિયાઓ કરે, તથા જગતને જે શિક્ષણ આપે, તે સંકલ્પ માત્રથી બની શકે નહીં.

શ્રીરામાવતાર મર્યાદા પુરષોત્તમ છે, અને કૃષ્ણાવતાર પુરણ પુરષોત્તમ છે; એટલે રામાવતારના કરતાં કૃષ્ણાવતારમાં પ્રભુએ ઘણી ઉચ્ચપાયાલ કરી છે. સંકેત પ્રમાણે પ્રભુ વસુદેવ દેવકીના પુત્ર થયા, નંદ અને યશોદાએ, પૂર્વે વસુ અને ધરારૂપે, પરબ્રહ્મનું પુત્ર સુખ માગ્યું હતું, તે સંકેતપૂર્ણ કરવા, શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં પધાર્યા હતા.

દંડકારણ્યના સોળ હજાર ઋષિઓએ શ્રીરામને જોઈને મોહ કર્યો. વાસનાને અંગે તે ઋષિઓ કુમારિકાઓ બની, અને શ્રીરામ શ્રીકૃષ્ણ બન્યા.

સંકેત પ્રમાણે મામાનો વધ, માસીનો વધ, શીશુપાળનો વધ, પાંડવોનો ઉદ્ધાર, દુર્યોધનાદિનો નાશ વિગેરે અનેક કાર્ય શ્રીકૃષ્ણે કર્યા. જગદ્ગુરુ બનીને ગીતા અને એકાદશસ્કંધ પણ જગતને આપ્યાં. ગણી ગણાય નહીં એટલી બધી સ્ત્રીઓને પરણીને, ગૃહસ્થાશ્રમનું શીક્ષણ આપ્યું.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—ઈશ્વરાવતારની પ્રવૃત્તિ, અવતારના નિમિત્તો ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે અન્ય લોકનીતિ અગર અનીતિ ઉપર આધાર રાખતી નથી. તેથી ઇશ્વરનાં સાંકેતિક

તનુઓને [શરીર] સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોવાં, એ વહેલા ઉડીને, ભૂલા પડવા જેવું ડહાપણ છે. આવાં સાંકેતિક તનુઓ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અનેક ટેકાણે થાય છે. તેઓ સાંકેતિક કાર્યોને સાધી સધાવી, પોતાના મૂળરૂપમાં અળપાઈ જાય છે.

સાંકેતિક તનુઓના પ્રકાર-વ્યાસાદિ કળાવતાર, પરશુરામાદિ અંશાવતાર. વરાહ-કૂર્મ-નૃસિંહ-વિગેરે નૈમિત્તિક અવતારો. રામચંદ્ર મર્યાદા પુરુષોત્તમ, અને શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષોત્તમ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-વરાહ, કૂર્માદિ અવતાર લેવાથી, ઈશ્વરને નાનપ નથી; અને રામાદિના અવતાર લેવાથી, ઈશ્વરને મોટપ નથી. તે તો જે છે તેજ છે.

પુંસ્ત્વાદપિ પ્રવિચ્છલેદ, यदि यद्यद्यापि ।

यायात् यदि प्रणयनेन, महानपि स्यात् ॥

अभ्युद्धरेत्, तदपि विश्वमिति दृशीयं ।

केनाऽपि दिक् प्रकटिता, पुरुषोत्तમેन ॥

‘જગતની રક્ષા કરનાર વિષ્ણુને નર મટીને નારી (મોહિની સ્વરૂપ) બનવું પડ્યું. કૂર્માવતાર લઇને પૃથ્વીની નીચે ખેસવું પડ્યું. વામનાવતાર લઈને બાપ માગવા રૂપ લઘુતા સ્વિકારવી પડી. તાત્પર્ય-જગતની રક્ષા કરનાર-સમાજની સેવા કરનાર-જાતીની સેવા કરનાર-પુરુષે હલકી ગણાતી પ્રવૃત્તિ પણ સ્વિકારવી પડે. એટલે-વિવેકી પુરુષે ઉંચા નીચા તરંગોને સમાન ગણવા.’

‘શ્રીકૃષ્ણાવતાર પછી એકજ કલ્કી અવતાર થવાનો છે,’ એમ શાસ્ત્રો શાખ પૂરે છે, છતાં કલિયુગમાં ઈશ્વરે અનેક અવતાર લીધા જણાય છે. અત્યારે ધર્મને ઓઠે ઉભેલાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષો, પોતાને પ્રભુનો અવતાર ગણાવી રહ્યાં છે. તેમાંથી એકાદ એ સત્પુરુષો હશે, બાકી કચરો ઘણો છે. આવા ચેતન દેવોના કરતાં, જડ દેવો [શાસ્ત્રો અને મનિષી] સારા છે. જડ દેવો નિર્વિકારી અને નિર્દોષ છે, માટે જ્યાં જનઓ, ત્યાં હેયું હાથ રાખીને જજે. માયાના પૂરમાં તણાશે નહીં. ગાડરની સાથે ગાડર બનશે નહીં. સત્યમાં થએલી અશ્રદ્ધા જેટલી લાનિ કરે છે, તેના કરતાં અસત્યમાં થએલી શ્રદ્ધા, લાખ ગણી લાનિ કરે છે.

ધર્મના આ સડાની, દુર્ગંધ ક્યાંસુધી પહોંચી છે, તે સાંભળો. Temple Brothels નામના અમેરિકન પુસ્તકમાં-‘હિંદુ મંદિરોમાં સેવાને બદલે દાખલ થએલી દેવદાસીઓને નામે, કેટલાંએક મંદિરોમાં વેસ્યાવાડો ચલાવાય છે.’ એમ કહીને હિંદુઓની નિંદા કરવામાં આવી છે. તે પુસ્તકનું અવલોકન કરનાર ‘ન્યુ રેટેસમેન’ નામનું અંગ્રેજી જાપું લખે છે કે-‘દેવદાસીઓનાં કુટાણુખાનાં જેવાં Abominations અપકૃત્યો ચલાવી લેનાર હિંદુસ્તાન. સ્વરાજ્યને માટે યોગ્ય કેમ ગણાય ? જ્યાંસુધી હિંદુસ્તાન પ્રમાણિકપણે અને ઉત્સાહથી પોતાના સામાજિક અને ધાર્મિક રીવાજો, સુધારવાનું કામ ન કરી શકે, ત્યાંસુધી તેને સ્વરાજ્ય કેવી રીતે મળી શકે ?’

અશ્વેસની વાત એ છે કે-હજી કેટલાંએક અંધશ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીપુરુષો, દુધમાં રહેલા આ ઝેરને દેખતાંજ નથી. કોઈ કહે તો આ વાતને તેઓ હસી કાઢે છે; આ વાત ગાંડી બહેનોને બરાબર સમજાવે, કારણકે આવા સ્થાનમાંથી તેઓ લે છે, તેના કરતાં હળવર ગણું ખુવે છે-સદાચરણ વિના ધર્મ નથી. જ્ઞાન વિના ભક્તિ નથી; અને ભક્તિ વિના મુક્તિ નથી. માટે જ્ઞાનથી સત્યાસત્યનો વિચાર કરી, શ્રીહરિને શરણે આવો.

ધશ્વરાવતારના ઉપસંહારમાં કહીએ કે—શ્રીઆઘશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીનીબકાચાર્ય, શ્રીસ્વામીનારાયણ, વિગેરે સંત મહાત્માઓ ધશ્વરાવતારને માને છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, ભાગવતાદિ પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત વિગેરે સહગ્રન્થો ધશ્વરાવતારને માને છે. છેવટમાં એમ પણ કહી દઉં કે—કામાદિ શત્રુઓ ઇત્યા પહેલાં નિર્ગુણના ઉપાસક થવું તે જળમાં મુડીઓ ભરવા જેવું છે.

શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વ કર્મો વખતે, ગોપોને શ્રીકૃષ્ણના મલિમા મંબધી, અનેક તર્કો થયા હતા; પણ કાંઈ નિર્ણય થયો નહોતો. ગોવર્ધન ઉપાડ્યા પછી ગોપોને આત્રી થઈ કે—‘આ કોઈ સામાન્ય આળક નથી.’

હવે ગોપો કૃષ્ણની લીલાઓની વાત કરે છે.

યઃ સમહાયનો બાલઃ, કરેણૈકેન લીલયા ॥

કથં વિભ્રત્તિરિવરં, પુષ્કરં ગજરાડિવ ॥૩॥

તોકેનામીલિતાક્ષેણ, પૂતનાયા મહૌજસઃ ॥

પીતઃ સ્તનઃ સહપ્રાણૈઃ, કાલેનેવ વયસ્તનોઃ ॥૪॥

હિન્વતોઽધઃ શયાનસ્ય, માસ્યસ્ય ચરણાબુદ્ક ॥

અનોઽપતદ્વિપર્યસ્તં, રુદતઃ પ્રપદાહતમ્ ॥૫॥

एकहायन आसीनो, हियमाणो विहायसा ॥

दैत्येन यस्तृणावर्त—महन्कण्ठग्रहातुरम् ॥६॥

૩ પદ્યછંદ—ગજરાટ પુષ્કરં ઇવ—મોટા લાથી જેમ કમળને ધારણ કરે તેમ યઃ બાલઃ—જે આળકે સમહાયન—સાત વરસની ઉમરમાં. એકેન કરેણ—એક લાથથી. કથં લીલયા ગિરિવરં વિભ્રત્—કેવી રીતે લીલાથી પર્યતને ધારણ કર્યો.

૪ પદ્યછંદ—કાલેન તનોઃ વયઃ ઇવ—કાળ જેમ શરીરના યૌવનને પી જાય, તેમ મીલિતે રૂક્ષણે યેન સઃ તેન તોકન—આંખો મીચીને સુતેલા આ નાના આળકે. મહત્ ઓજઃ યસ્યાઃ સાઃ મહૌજાઃ તસ્યાઃ મહૌજસઃ इति પૂતનાયાઃ—મોટા અળવાળી પૂતનાનું. સ્તનઃ સહ પ્રાણૈઃ પીતઃ—તેણીના પ્રાણની સાથે સ્તન પીધું.

૫ પદ્યછંદ—માસાઃ પરિચ્છેદકાઃ યસ્ય સઃ માસ્યઃ—તણ માસનો. માસ્યસ્ય—જે આળક તણ માસનો હતો તેના. તસ્ય અધઃ શયાનસ્ય—ગાડની નીચે ઝાળીમાં જે સુતો હતો તેના. રુદતઃ ચરણૌ ઉદ્ક હિન્વતઃ—રેનાં રેનાં ચરણોને ઉંચા લલાવતા આળકના. [હિનાંતિ इति હિન્વન્ તસ્ય હિન્વતઃ જ્યૈ વિ. લલાવતા] પ્રપદેન આહતં इति પ્રપદાહતમ્ इति અનઃ—પગના ફણાથી ઉલાળી મૂકેલું ગાડું. કથં વિપર્યસ્તં અપતત્—કેવી રીતે ઉંધું પડ્યું.

૬ પદ્યછંદ—एकं हायनं यस्य सः एकहायनः—આ આળક એક વરસની ઉમરનો થયો ત્યારે. आसीनः—એકો હતો ત્યારે. दैत्येन विहायसा हियमाणः—તણાવત નામના દૈત્યથી આકાશમાં જે લઈ જાયો ત્યારે. कंठे ग्रहः (પકડ્યું તે) તેન આતુરઃ (પીડાએલો) तं तृणावर्त यः अहर्न—તણાવતને ગળાથી પકડીને જેણે માર્યો.

અર્થ—ગોવાળીયા આગળ બોલ્યા કે—“ મોટો હાથી જેમ કમળને ધારણ કરે, તેમ આ બાળકે સાત વરસની ઉમરમાં, એક હાથ વડે, લીલા માત્રથી મોટો પર્વત કેવી રીતે ઉપાડ્યો હશે ? (૩) શરીરના યૌવનને જેમ કાળ પી જાય, તેમ આંખો મીંચીને સુતેલા આ બાળકે, મોટા બળવાળી પૂતનાનું, તેણીના પ્રાણની સાથે, સ્તન પીધું—ધાવણ ધાવ્યો. (૪) ત્રણ માસના અને ગાડા નીચે ઝોળીમાં સુતેલા આ બાળકે, રોતાં રોતાં પોતાના પગ ઉંચા કર્યાં. તેથી પગના ફણા વાગતાં ગાડું ઉંધું પડ્યું. (૫) એક વરસની અવસ્થા થઈ, ત્યારે આ બાળક એક વખત બેઠો હતો, તે વખતે તૃણાવર્ત દૈત્ય તેને આકાશ માર્ગમાં હરી ગયો. તે વખતે આ બાળકે દૈત્યનું ગળું પકડી લઈને, તેને પરવશ કરીને, શી રીતે મારી નાંખ્યો ? (૬)

૩ થી ૬ વિવેચન—

‘પકેન કરેણ લીલયા’ તથા ‘ગજરાટ શુલ્કરં દ્વ’ સૂચવે છે કે—શ્રીકૃષ્ણને હિસાબે ગોવર્ધનનો ભાર કમળ જેટલો હતો—કાંઈ હિસાબ નહોતો. આ ઉપરથી ગોવાળીયાઓ નંદને પ્રછે છે કે—‘ શું આ તમારો બાળક સંભવે ?’

સપ્તહાયન:—ગોવર્ધન તોલ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની ઉમર સાત વરસની હતી. શ્રીમદ્ જીવગોસ્વામી પોતાની તોષણી નામની ટિકામાં લેખે છે કે—

શ્રીકૃષ્ણે ૮મે વરસે આસો માસમાં વેણુગીત ગાયું.

,, ,, કારતક માસમાં શુદ્ધી ૧ ગોવર્ધન તોલ્યો.

શ્રીકૃષ્ણના ,, કારતક શુદ્ધી ૧૧ ઈંદ્ર અને કામધેનુએ ગોવિંદનો અભિષેક કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણ ,, કારતક શુદ્ધી ૧૨ વરણ લોકમાં ગયા.

શ્રીકૃષ્ણે ,, કારતક શુદ્ધી ૧૫ ગોપોને વૈકુંઠ બતાવ્યું.

શ્રીકૃષ્ણે ,, માગશર માસમાં વસ્ત્રાદરણ લીલા કરી.

,, ,, ઉનાળામાં યાજ્ઞિકેની સ્ત્રીઓનું ભોજન સ્વિકાર્યું.

શ્રીકૃષ્ણે ૯ મા વરસની શરદ ઋતુમાં રાસ લીલા કરી.

તોષણીકાર વિશેષમાં કહે છે કે—‘ શ્રી શુકદેવજી પ્રેમાવેશમાં ઉપલી અવસ્થા રાખી શક્યા નથી. ’ ગમે એમ હોય. એવી શંકામાં પડીને હરિસથી વિમુખ બનશે નહીં.

‘ પૂતનાનું પય પ્રાણ સાથે ગ્રહણ કર્યું—’ એમ કહીને ગોપો બાળકની અદ્ભૂત શક્તિ સૂચવે છે.

કાલેન તનોઃ ષયઃ દ્વ—ષયઃ નો અર્થ ‘ઉત્તમવય’ એટલે ‘જુવાની.’ આલ્યાવસ્થાને અને વૃદ્ધાવસ્થાને વીતતાં વાર લાગે છે; પણ જુવાનીને વીતતાં વાર લાગતી નથી. પહાડ પરથી વહેતી નદીની માફક, બળબળાટ કરતી જુવાની જોત જોતામાં ચાલી જાય છે. જેમ ગાંધલનું યૌવન ચાલ્યું જાય, તેમ પૂતનાના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા—એ ભાવ છે. ‘દે નંદજી ! શું પૂતનાને મારનાર શ્રીકૃષ્ણ તમારા પુત્ર સંભવે ?’ એ શ્લોકનો અંતીમ ભાવ છે.

(પાંચમા શ્લોકમાં) ‘જે બાળકના પગના અગ્રભાગથી ગાડું ઉંધું પડી જાય, તે બાળક તમારો પુત્ર સંભવે? તે તો કેઈ દેવ ગણાય.’ એમ ગોપોએ નંદજીને પૂછ્યું.

માસ્યસ્ય—શ્રીમદ્ ભાગવતના બીજા સ્કંધના અ. ૭-૨૭ માં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે-‘ત્રણમાસની ઉંમરે શ્રીકૃષ્ણે ગાડું ઉંધું પાડ્યું;’ તેથી **માસ્યનો** અર્થ અહીં ‘ત્રણ માસનો બાળક’ કર્યો. **માસ્યસ્ય**-નો અર્થ-ત્રણ માસનો જે હતો તે બાળકના. **માસઃ માસઃ માસઃ** इति मासाः । **માસાઃ ત્રયઃ પરિચ્છેદકાઃ** यस्य इति मास्यः तस्य मास्यस्य.

(છઠ્ઠો શ્લોક) ‘તૃણાવર્ત જેવા બળવાન અસુરને શ્રીકૃષ્ણે એક વરસની વયે માર્યો. શ્રીકૃષ્ણ આકાશમાંથી પડ્યા પણુ અચ્ચા.’ એમ કહીને ગોપોએ નંદને પૂછ્યું કે-‘શું આ બાળકને તમે તમારો પુત્ર માનો છો?’

હવે આગળ સાંભળો.

કચિદ્દૈયંગવસ્તૈન્યે, માત્રા બદ્ધ ઉલૂખલે ॥

ગચ્છન્નર્જુનયોર્મધ્યે, બાહુભ્યાં તાવપાતયત્ ॥ ૭ ॥

વને સંચારયન્ વત્સાન્, સરામો બાલકૈર્વૃતઃ ॥

હન્તુકામં બકં દોર્ભ્યાં, મુખતોઽરિમપાટયત્ ॥ ૮ ॥

વત્સેષુ વત્સરૂપેણ, પ્રવિશંતં જિઘાંસયા ॥

હત્વા મ્યપાતયત્તેન, કપિત્થાનિ ચ લીલયા ॥ ૯ ॥

હત્વા રાસમદૈતેયં, તદ્બન્ધુંશ્ચ બલાન્વિતઃ ॥

ચક્રે તાલવનં ક્ષેમં, પરિપક્વફલાન્વિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

૭ પદ્યછંદ—**હયંગવઃ**-(માખણ) તસ્ય સ્તૈન્યં તસ્મિન્-શ્રીકૃષ્ણે માખણની ચોરી કરી ત્યારે. **માત્રા ઉલૂખલે** **બદ્ધઃ**-માતા યશોદાએ કૃષ્ણને ખાચણીયા સાથે બાંધ્યા તે વખતે. **અર્જુનયોઃ મધ્યે ગચ્છન્**-અર્જુન વૃક્ષની મધ્યમાં જતાં. તો **બાહુભ્યાં કથં અપાતયત્**-તે એ વૃક્ષને કેવી રીતે પાડી નાંખ્યાં?

૮ પદ્યછંદ—**વને વત્સાન્ સંચારયન્**-વનમાં વાછરડાંને ચારતા હતા ત્યારે, **સરામઃ**-બળરામ સાથે હતા. **બાલકઃ વૃતઃ** અને બાળકોથી વિંટાએલા હતા. તે વખતે. **હન્તુકામં બકં અરિં**-મારવા આવેલા બક નામના દુશ્મનને. **દોર્ભ્યાં મુખતઃ અપાટયત્**-એ હાથ વડે મોઢું પકડીને તેને ફાડી નાંખ્યો.

૯ પદ્યછંદ—**જિઘાંસયા**-મારવાની ઇચ્છાથી. **વત્સેષુ વત્સરૂપેણ પ્રવિશંતં**-વાછરડાંમાં વાછડાના રૂપથી પેડેલા. દૈત્યને **હત્વા**-હણીને **ચ**-પછી **તેન**-તે દૈત્યના દેહવડે. **લીલયા કપિત્થાનિ મ્યપાતયત્**-લીલા માત્રથી કોઠના ઝાડ પાડી નાંખ્યાં હતાં.

૧૦ પદ્યછંદ—**બલાન્વિતઃ**-બળભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણે. **રાસમદૈતેયં**-ધેનુકાસુરને. **તસ્ય બંધૂન્** **ચ**-અને તેના ભાઈઓને. **હત્વા**-હણીને. **પરિપક્વફલૈઃ અન્વિતમ્** **તાલવનં**-પરિપક્વ ફળોથી યુક્ત તાલતેનને. **ક્ષેમં ચક્રે**-નિર્ભય બનાવ્યું.-સૌને કામ આવે એવું બનાવ્યું.

પ્રલમ્બં ઘાતયિત્વોગ્રં, બલેન બલશાલિના ॥

અમોચયદ્વજપશૂન, ગોપાંશ્વારણ્યવહ્નિતઃ ॥ ૧૧ ॥

આશીવિષતમાહીન્દ્રં, દમિત્વા વિમદં હદાત્ ॥

પ્રસહ્યોદ્વાસ્ય યમુનાં, ચક્રેઽસૌ નિર્વિષોદકામ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—“શ્રીકૃષ્ણે માખણની ચોરી કરી, ત્યારે માતા યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણને ખારણીયા સાથે બાંધ્યા. તે ખારણીયો અર્જુન વૃક્ષની વચ્ચે આવતાં, આ બાળકે તે બે વૃક્ષોને કેવી રીતે પાડી નાંખ્યાં? (૭) શ્રીકૃષ્ણ વનમાં વાછરડાં ચારતા હતા, ત્યારે બળરામ સાથે હતા, અને બાળકે આસપાસ હતા. તે વખતે મારવા આવેલા બક નામના વૈરીને, બે હાથ વડે મોઢું પકડીને, શ્રીકૃષ્ણે તેને કેવી રીતે ચીરી નાંખ્યો? (૮) મારવાની ઇચ્છાથી વાછરડાંઓમાં વાછડારૂપે પેઠેલા દૈત્યને હણીને, પછી તે દૈત્યના દેહને અક્ષણીને, લીલા માત્રમાં કેઠનાં ઝાડ પાડી નાંખ્યાં. (૯) બળદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણે ધેનુકાસુરને અને તેના ભાઈઓને હણીને, સારી રીતે પાકેલાં ફળવાળા તાલ વનને નિર્ભય બનાવ્યું. એટલે સૌ તેમાં નિર્ભયપણે આવી શકે, એવું બનાવ્યું. (૧૦)”

અર્થ—ગોવાળીયાઓ નંદજીને આગળ કહે છે કે—“બળવાન બળદ્રને હાથે, ભયંકર પ્રલંબાસુરનો નાશ કરાવ્યો. પછી વ્રજના પશુઓને અને ગોવાળોને અરણ્યના દાવાનળથી બચાવી લીધાં. (૧૧) ભયંકર કાલિયનાગનું દમન કરીને, તેને મદ રહિત કર્યો. પછી તેને કાલિંદીના ધરામાંથી બળાત્કારે બહાર કાઢી મૂકીને, આ શ્રીકૃષ્ણે યમુનાજીનાં જળને વિષ રહિત બનાવ્યાં.” (૧૨)

૭-૧૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમોની વાતો કહીને, ગોપો નંદજીને પૂછે છે કે—“શું આ બાળકને તમે તમારો પોતાનો પુત્ર માનો છો? આ બાળક તો કોઈ દેવ જણાય છે.”

૧૧ પદ્યંછેદ—બલશાલિના બલેન—બળવાન બળદ્રથી. ઉગ્રં પ્રલંબં ઘાતયિત્વા—ઉગ્ર પ્રલંબાસુરનો નાશ કરાવીને. પશૂ ગોપાન્ ચ—વ્રજના પશુઓને અને ગોવાળોને અરણ્યવહ્નિતઃ—અરણ્યના અગ્નિથી. અમોચયત્—મુક્ત કર્યો—બચાવ્યાં.

૧૨ પદ્યંછેદ—આશિવિષં વિષં યસ્ય નઃ આશીવિષઃ—સર્પ. આશીવિષતમઃ—ભયંકર સર્પ. આશીવિષતમશ્ચાસૌ અહીંદ્રશ્ચઃ આશીવિષતમાહીંદ્રઃ તમ્—ભયંકર કાલિય નાગને. દમિત્વા—દમન કરીને. તતઃ વિમદં કૃત્વા—પછી તેને મદરહિત કરીને. હદાત્ પ્રસહ્ય ઉદ્વાસ્ય—ધરામાંથી બળાત્કારે કાઢીને. અસૌ આ કૃષ્ણે. યમુનાં—યમુનાજીનાં. નિર્વિષં ઉદકં યસ્યાઃ સા તાં—જળને વિષ રહિત ચક્રે—બનાવ્યાં.

૬૭ આગળ સાંભળો—

દુસ્ત્યજશ્ચાનુરાગોઽસ્મિન્, સર્વેષાં નો વ્રજૌકસામ્ ॥

નન્દ તે તનયેઽસ્માસુ, તસ્યાપ્યૌત્પત્તિકો મિથઃ ॥૧૩॥

ક સપ્તહાયનો બાલઃ, ક મહાદ્રિવિધારણમ્ ॥

તતો નો જાયતે શઙ્કા, વ્રજનાથ તવાત્મજે ॥૧૪॥

અર્થ—ગોવાળીયા આગળ બોલ્યા કે “અમે સઘળા વ્રજવાસીઓને આ તમારા પુત્રમાં ન તણ શકાય એવો પ્રેમ થયો છે. અમારામાં થએલો તેમનો રાગ પણ, તણ શકાય એવો નથી, આવી રીતે અરસપરસ થએલો રાગ સ્વાભાવિક છે. (૧૩) હે વ્રજના સ્વામી નંદણ ! ક્યાં આ સાત વરસનો બાળક, અને ક્યાં ગોવર્ધનનું ધારણ કરવું ? આવા કારણોને લીધે તમારા પુત્રમાં અમને શંકા થાય છે. એટલે—રખેને તે કોઈ મોટો દેવ હોય, એવી અમને શંકા થાય છે” (૧૪)

૧૩-૧૪ વિવેચન—

મમૈવાંશો જીવલોકે, જીવભૂતઃ સનાતનઃ । આ જીવ લોકમાં મારોજ સનાતન અંશ જીવ રૂપે થયો છે. એટલે જીવ અને શિવ એ કોઈ જુદાં તત્ત્વ નથી. તાત્પર્ય—‘આ કૃષ્ણ અમને બહુ બહાવા છે. પણ પક્ષીને પણ બહાવા છે. ત્યારે શું આ કૃષ્ણ પ્રાણી માત્રનો આત્મા હશે ?’ એમ ગોપોએ નંદજીને પૂછ્યું.

ગોવર્ધન ધારણની લીલા, વ્રજવાસીઓને તાજી છે—હૃદયમાં રમી રહી છે. હજી નજરે તરે છે. તેથી ચૌદમા શ્લોકમાં તે વાત ગોપો ફરી લાવ્યા. (અહીં પણ શ્રીકૃષ્ણદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણની ઉમર સાત વરસની કહી. ‘આઠમે વરસે ગોવર્ધન તોળ્યો’ એમ તોપણીકાર કેમ કહે છે ? એવી શંકા કદિ કરશો નહીં.)

હવે નંદજી જવાબ આપે છે.

નન્દ ઉવાચ ॥

શ્રૂયતાં મે વચો ગોપા, વ્યેતુ શઙ્કા ચ વોઽર્થકે ॥

एनं कुमारमुद्दिश्य, गर्गो मे यदुवाच ह ॥૧૫॥

૧૩ પદ્યછંદ—નંદ—હે નંદજી ! નઃ સર્વેષાં વ્રજૌકસામ્—અમે સઘળા વ્રજવાસીઓનો. ઈસ્મિન્ તે તનયે અનુરાગઃ—આ તમારા પુત્ર પ્રત્યે થએલો પ્રેમ. દુસ્ત્યજઃ—તણ ન શકાય એવો છે. અસ્માસુ તસ્ય રાગઃ અપિ દુસ્ત્યજઃ—અમારામાં થએલો તેમનો રાગ પણ તણ શકાય એવો નથી. ઔત્પત્તિકઃ મિથઃ—આવી રીતે અરસપરસ થએલો રાગ સ્વાભાવિક છે.

૧૪ પદ્યછંદ—હે વ્રજનાથ—હે વ્રજના સ્વામી ! ક સપ્તહાયનઃ બાલઃ—ક્યાં સાત વરસનો બાળક. ક મહાદ્રિવિધારણમ્—અને ગોવર્ધનનું ધારણ કરવું તે ક્યાં. તતઃ—તેથી. તથ આત્મજે—તમારા પુત્રમાં નઃ શંકા જાયતે—અમને શંકા થાય છે.

૧૫ પદ્યછંદ—નંદઃ ઉવાચ—નંદ બોલ્યા. હે ગોપા—હે ગોપો ! एनं कुमारम् ઉદિશ્ય—આ કુમારને ઉદેશીને ગર્ગઃ મે યત્ ઉવાચ હ—ગર્ગાચાર્યજીએ મને જે કાંઈ

અર્થ—ગોવાળીયાઓ ! આ કુમાર-સંબંધી ગર્ગાચાર્યે મને જે કહ્યું છે, તે તમે મારી પાસેથી સાંભળો. તે સાંભળવાથી તમારી શંકાનો નાશ થશે. (૧૫)
૧૫ વિવેચન—

ગોપોતી શંકાના નિવારણ માટે, નંદજીએ ગર્ગાચાર્યને સંભાર્યા.

ગર્ગાચાર્યજીએ શું કહ્યું હતું, તે સાંભળો—

વર્ણાશ્રયઃ કિલાસ્યાસન્, ગૃહ્ણતોઽનુયુગં તનૂઃ ॥

શુક્રો રક્તસ્તથા પીત, ઇદાનીં કૃષ્ણતાં ગતઃ ॥૧૬॥

પ્રાગયં વસુદેવસ્ય, ક્વચિજ્ઞાતસ્તવાત્મજઃ ॥

વાસુદેવ इति श्रीमा-नभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७ ॥

बहूनि सन्ति नामानि, रूपाणि च सुतस्य ते ॥

गुणकर्मानुरूपाणि, तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १८ ॥

અર્થ—ગર્ગાચાર્યજીએ કહ્યું છે કે—‘દરેક યુગમાં અવતાર ધારણ કરનારા આ તમારા પુત્રને ઘોળો, લાલ અને પીળો એમ ત્રણ વર્ણ થઈ ચૂક્યા છે. અત્યારે તેમનો શ્યામવર્ણ થયો છે, (૧૬) પૂર્વે કોઈ સમયમાં આ તમારો પુત્ર વસુદેવનો પુત્ર થયો હતો. તેથી વિદ્વાન્ લોકો તેને ‘શ્રીમાન્ વાસુદેવ’ કહે છે. (૧૭) આ તમારા પુત્રના ગુણ અને કર્મો ઉપરથી, તેનાં નામો અને રૂપો ઘણાં છે. તેને હું જાણું છઉં, ખીજા લોકો જાણતા નથી. (૧૮)

૧૬-૧૭-૧૮ વિવેચન—

‘કંસના વધ પછી આ પુત્ર વસુદેવનો છે, એમ સૌને ખાતરી થાય, તો તેથી નંદજીને આંચકો ન લાગે—નંદજીને ધીરજ રહે; એવા હેતુથી, ગર્ગાચાર્યે અહીં કહી દીધું કે— ‘આ પુત્ર પૂર્વે એકવખત વસુદેવનો હતો.’

તાનિ અહં વેદ—તે હું જાણું છઉં. ‘હું’ એટલે મારા જેવા તત્ત્વવિદ્ પુરુષો (શ્રી-કૃષ્ણના અનેક નામ જાણે છે.)

કહ્યું છે તે. વચ્ચે—વચન. મે શ્રૂયતાં—મારી પાસેથી સાંભળ્યા હ્યો. તેથી અસ્મિન્ અર્થકે આ બાળકમાં થયેલી વઃ શંકા વ્યેતુ—તમારી શંકા દૂર થશે.

૧૬ પદ્યછેદ—અનુયુગં તનૂઃ ગૃહ્ણતઃ—દરેક યુગમાં શરીર ધારણ કરનાર અસ્ય—આ તમારા પુત્રને. શુક્રઃ રક્તઃ તથા પીતઃ—ઘોળો, લાલ, અને પીળો. इति त्रयः वर्णाः किल आसन्—એમ ત્રણ વર્ણો થાય છે. इदानीं कृष्णतां गतः—અત્યારે શ્યામવર્ણ થયો છે.

૧૭ પદ્યછેદ—तत्र अयं आत्मजः—આ તમારો પુત્ર. प्राक् क्वचित् वसुदेवस्य जातः—પ્રથમ એક વખત વસુદેવજીનો પુત્ર હતો. श्रीमान् वासुदेवः इति अभिज्ञाः—તેથી વિદ્વાન્ લોકો તેને શ્રીમાન્ વાસુદેવ એવા નામથી સંપ્રચક્ષતે—ખોલાવે છે.

૧૮ પદ્યછેદ—ते सुतस्य गुणकर्मणां अनुरूपाणि—આપના પુત્રના ગુણ અને કર્મો ઉપરથી नामानि रूपाणि च—નામો અને રૂપો. बहूनि सन्ति—ઘણાં છે. तानि अहं वेद—તેને હું જાણું છું. जनाः नो वेद—લોકો તે જાણતા નથી.

૯૭ ગર્ગાચાર્ય કહે છે—

एष वः श्रेय आधास्यत्—गोपगोकुलनन्दनः ॥

अनेन सर्वदुर्गाणि, यूयमंजस्तरिष्यथ ॥ १९ ॥

पुराणेन व्रजपते, साधवो दस्युपीडिताः ॥

अराजके रक्ष्यमाणा, जिग्युर्दस्युन् समेधिताः ॥ २० ॥

અર્થ—ગર્ગાચાર્યજીએ આગળ કહ્યું હતું કે—“ ગોપોને અને ગોકુળને રાજી કરનારો આ (તમારો) પુત્ર, તમારું કલ્યાણ કરશે. આ પુત્રની મદદથી તમે (તમારાં) કષ્ટોને સહેલાઈથી તરી જશો. (૧૯) હે નંદજી ! પૂર્વે અરાજકતા હતી ત્યારે, આ પુત્રે દુર્જનોથી સત્પુરુષોની રક્ષા કરી હતી. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા સત્પુરુષોએ દુર્જનોને જીત્યા હતા. (૨૦)

૧૯-૨૦ વિવેચન—

ગુરુએ નંદજીને સૂચવી દીધું કે—‘ ગોળ ત્યાં માખીઓ, જોખમ ત્યાં ચોર, તેમ સત્પુરુષ હોય, ત્યાં દુર્જનો પણ આવે-તેઓ વિધ્નો પણ લાવે. તે વિધ્નોથી તમે ગભરાશો નહીં; કારણકે આ તમારો બાળક તમામ વિધ્નોનો નાશ કરશે. ’ આ બાબતની પૂર્તિ કરવા માટે, ૨૦ મા શ્લોકમાં ગુરુજી બોલ્યા કે—‘ પૂર્વે અરાજકતાના સમયમાં આ બાળકે એવાં ધણાં કામ કર્યાં છે. ’ વેનની અરાજકતામાં પ્રથુ રૂપે પ્રભુ પધાર્યા હતા. રામ રૂપે દંડકારણ્ય વિગેરે સ્થળોમાં અસુરાનો નાશ કરીને સંતોનું રક્ષણ કર્યું હતું.

૯૮ ગર્ગાચાર્ય પોતાના કથનનો ઉપસંહાર કરે છે—

य एतास्मिन्महाभागाः, प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥

नारयोऽभिभवन्त्येतान्, विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ ૨૧ ॥

तस्मान्नંदात्मजोऽयं ते, नारायणसमो गुणैः ॥

શ્રિયા કીર્ત્યાનુભાવેન, તત્કર્મસુ ન વિસ્મયઃ ॥ ૨૨ ॥

૧૯ પદ્યછંદ—ગોપગોકુલાનિ નંદયતિ इति गोपगोकुलनन्दनः—ગોપોને અને ગોકુળને રાજી કરનારો एषः—આ वः श्रेयस्—તમારું કલ્યાણ. आधास्यत्—કરશે. यूयं—તમે. अनेन सर्वदुर्गाणि अंजस् तरिष्यथ—આનાથી તમામ કષ્ટોને સહેલાઈથી તરી જશો.

૨૦ પદ્યછંદ—हे व्रजपते !—હે નંદજી. न विद्यते राजा यस्मिन् इति अराजकं तस्मिन् राज्ण रहित स्थितिमां. दस्युपीडिताः साधवः—દુર્જન લોકોથી પીડાએલા સત્પુરુષોની પુરા અનેન—પૂર્વે આ પુત્રથી રક્ષ્યમાણાઃ રક્ષા થઈ હતી. [આ પ્રમાણે] समेधिताः साधवः—વૃદ્ધિ પામેલા સત્પુરુષોએ दस्युन् जिग्युः—દુર્જનોને જીત્યા હતા.

૨૧ પદ્યછંદ—ये महाभागाः मानवाः જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યો. एतस्मिन् प्रीतिं कुर्वन्ति—આ કૃણુમાં પ્રીતિ કરે एतान्—તેઓને विष्णुपक्षान् असुराः इव—દૈત્યો જેમ विष्णुना पक्षवाजाઓનો પરાભવ ન કરે તેમ अस्य न अभिभवन्ति—દુશ્મનો પરાભવ કરતા નથી.

૨૨ પદ્યછંદ—तस्मात् हे नंद !—તેથી હે નંદજી अयं ते आत्मजः—આ તમારો

અર્થ—ગર્ગાચાર્યજીએ આગળ કહ્યું હતું કે—“દૈત્યો જેમ વિષ્ણુના પક્ષવાળા (દેવો)નો પરાભવ કરી શકતા નથી, તેમ જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યોને આ કૃષ્ણમાં પ્રીતિ થાય છે, તેઓનો દુશ્મનો પરાભવ કરી શકતા નથી. (૨૧) આ તમારો પુત્ર ગુણોથી, લક્ષ્મીથી, કીર્તિથી, અને પ્રભાવથી, નારાયણ સમાન છે. તે બાળકનાં કર્મોમાં વિસ્મય પામવા જેવું કાંઈ નથી. (૨૨)”

૨૧-૨૨ વિવેચન—

શરડીને વાઢે રહે, તેને ગોળ અને રસની તંગી ન હોય; તેમ જે અભયને આશરે રહે, તેને ભય ક્યાંથી હોય ! પણ અભયને આશરે રહેવું એ મુશ્કેલ છે. પ્રથમ તો અભય ઓળખાયજ નહીં. બાળકને માતાપિતા અભય રાખે. સ્ત્રીને પતિ અભય રાખે, છતાં-જેમ ડાહી વડુ પતિદેવને પડ્યા મેલીને, મંદિરે મંદિરે ભટકે, બાવા સાધુનાં ચરણ-તળાસે-પંખા કરે; પણ પોતાને અભય રાખનાર પતિદેવને ઓળખે નહીં; તેમ જીવ અનેક પ્રકારની વ્યવહારી મોટાઈમાં અથડાય, પણ માલીકને શરણુ આવે નહીં. વાઘરણુને પતિમાં પ્રીતિ હોય, વાઘરણુ પતિવ્રતના ધર્મ પાળતી હોય, તો તે અભય; અને બી. એ. થએલી ઉત્તમ કોમતી સ્ત્રી, પતિથી વિમુખ હોય, તો તે સભય. દુર્ભાગી. તે પ્રમાણે ગમે તે નીચ વર્ણનો અભણ મનુષ્ય, શ્રીહરિને શરણુ રહેતો હોય, તો તે ભાગ્યશાળી; અને ઉંચવર્ણના વિદ્વાન્ અગર સન્યાસાદિ ઉંચ આશ્રમનો વિદ્વાન્-શ્રીહરિથી વિમુખ હોય, તો તે દુર્ભાગી સમજવો.

નારાયણસમઃ—નારાયણ સમાન. એમ કહીને, ‘શ્રીકૃષ્ણ નારાયણ છે,’ એમ ખસારો કર્યો.

‘તસ્ય કર્મસુ ન વિસ્મયઃ [કાર્યઃ]—આ પુત્ર અસાધારણ કર્મો કરશે. પણ તેથી તમારે વિસ્મય પામવું નહીં.’ એમ ગર્ગાચાર્યજીએ છેવટમાં કહી દીધું.

ગર્ગાચાર્યના કથન ઉપરથી નંદજી શું સમજ્યા ? તે હવે કહે છે—

इत्यद्धा मां समादिश्य, गर्गे च स्वगृहं गते ॥

मन्ये नारायणस्यांशं, कृष्णं ह्येष्टकारिणम् ॥૨૩॥

અર્થ—નંદજી કહે છે કે—“ઉપર પ્રમાણે મને સ્પષ્ટ રીતે સૂચવીને, ગર્ગાચાર્ય પોતાને ઘેર ગયા. ત્યારથી સુખકારી કામ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને હું નારાયણના અંશરૂપ માનું છઉં.” (૨૩)

પુત્ર. ગુણઃ શ્રિયા કીર્ત્યા અનુભાવેન-ગુણોથી, લક્ષ્મીથી કીર્તિથી અને પ્રભાવથી નારાયણસમઃ—નારાયણ સમાન છે. તસ્ય કર્મસુ ન વિસ્મયઃ—તે બાળકના કર્મોમાં વિસ્મય કરવા જેવું કાંઈ નથી.

૨૩ પદ્યછેદ—ઈતિ-ઉપર પ્રમાણે માં-મને અદ્ધા-સ્પષ્ટપણે ઓખ્યું ઓખ્યું સમાદિશ્ય-સૂચવીને ચ-પછી ગર્ગે સ્વગૃહં ગતે-ગર્ગાચાર્ય ધરે જતાં અક્ષિષ્ઠાનિ કરોતિ ઇતિ અક્ષિષ્ઠકારી તમ્ ઇતિ કૃષ્ણં-સુખકારી કામ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને નારાયણસ્ય અંશં મન્યે-નારાયણના અંશરૂપ માનું છઉં.

૨૩ વિવેચન—

નંદી શ્રીકૃષ્ણને નારાયણનો અંશ માને છે, અને તે વાત તેઓશ્રીએ ગોપોને કહી.

અક્ષિટકારિણમ્—સુખકારી કૃષ્ણ. બ્રહ્મવિષે દુઃખનો અભાવ હોય છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.

ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણને મળીને આ શંકાનું સમાધાન પ્રાપ્ત્યું હતું, એમ વિષ્ણુપુરાણમાં લખે છે. સાંભળો—પરાશર કહે છે—

ગતે શક્રે તુ ગોપાલાઃ, કૃષ્ણમક્ષિટકારિણમ્ ।
 ઋચુઃ પ્રીત્યા ધૃતં દૃષ્ટ્વા, તેન ગોવર્ધનાચલમ્ ॥
 વયમસ્માન મહાભાગ ! ભવતા મહતો ભયાત્ ।
 ગાવશ્ચ ભવતા ત્રાતા, ગિરિધારણકર્મણા ॥
 બાલક્રીડેયમતુલા, ગોપાલત્વં જુગુપ્સિતમ્ ।
 દિવ્યં ચ કર્મ ભવતઃ, કિમેતન્ તાત ! કથ્યતામ્ ॥
 કાલિયો દમિતસ્તોયે, પ્રલંબો વિનિપાતિતઃ ।
 ધૃતો ગોવર્ધનશ્રાયં, શંકિતાનિ મનાંસિ નઃ ॥
 સત્યં સત્યં હરેઃ પાદૌ, શપામોઽમિતવિક્રમ ! ।
 યથા ત્વદ્વીર્યમાલોક્ય, ન ત્વાં મન્યામહે નરમ્ ॥
 પ્રીતિઃ સહીકુમારસ્ય, વ્રજસ્ય ત્વયિ કેશવ ! ।
 કર્મ ચેદમશક્યં યત્, સમસ્તૈસ્ત્રિદશૈરપિ ॥
 બાલત્વં ચાતિવીર્યં ચ, જન્મ ચાસ્માસ્વશોભનમ્ ।
 ચિન્ત્યમાનમમેયાત્મન્ ! શંકાં કૃષ્ણ પ્રયચ્છતિ ॥
 દેવો વા દાનવો વા ત્વં, યક્ષો ગંધર્વૃ ઇવ વા ।
 કિં વાઽસ્માકં વિચારેણ, બાંધવોસિ નમાસ્તુ તે ॥
 ક્ષણં ભૂત્વા ત્વસૌ તૂષ્ણી, કિંચિત્પ્રણયકોપવાન ।
 હત્યેવમુક્તસ્તૈર્ગાંપિ-રાહ કૃષ્ણો મહામુને ! ॥
 મત્સંબંધેન વો ગોપાઃ ! યદિ લજ્જા ન જાયતે ।
 શ્લાઘ્યો વાહં તતઃ કિં વો, વિચારેણ પ્રયોજનં ॥
 યદિ વોઽસ્તિ મયિ પ્રીતિઃ, શ્લાઘ્યોઽહં ભવતાં યદિ ।
 તદાત્મવંધુસદૃશી, બુદ્ધિર્વઃ ક્રિયતાં મયિ ॥
 નાહં દેવો ન ગંધર્વો, ન યક્ષો ન ચ દાનવઃ ।
 અહં વો બાંધવો જાતો, નાતશ્ચિત્યમતોઽન્યથા ॥

ભાવાર્થ—શ્રીકૃષ્ણની અનેક અદ્ભુત લીલાઓ ગણાવીને, ગોપો શ્રીકૃષ્ણને પૂછવા લાગ્યા કે—‘ત્યારે શું આપ કોઈ દેવ છો ? દાનવ છો ? યક્ષ અથવા ગંધર્વ છો ?’ તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે—‘મારા સંબંધથી તમને લગ્ન તો નથી ને ? મારા સંબંધથી ને શોભા વધતી હોય, તો તે વિચારની કાંઈ જરૂર નથી. તમારે મારામાં પ્રીતિ હોય, તો મને તમારા પોતાના ભાઈ જેવો ગણુજો. હું કોઈ દેવ નથી, ગંધર્વ, યક્ષ અથવા દાનવ પણ નથી. હું તો તમારો ભાઈ છઉં.’

હવે ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા. આવા પ્રતાપી પિતાને અને પુત્રને ગોપો બહાલ કરે છે—

इति नन्दवचः श्रुत्वा, गर्गगीतं ब्रजौकसः ॥ दृष्टुतानुभावास्ते, कृष्णस्यामिततेजसः ॥

मुदिता नन्दमानर्चुः, कृष्णं च गतविस्मयाः ॥૨૪॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘આ પ્રમાણે નંદજીના મુખથી ગર્ગ-આર્યનાં વચનો સાંભળીને, જેઓએ શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમે જોયાં હતાં, તથા સાંભળ્યાં હતાં, એવા વ્રજવાસીઓ વિસ્મયરહિત થયા, અને બહુ રાજી થયા. તેઓ નંદજીનો અને શ્રીકૃષ્ણનો ભારે સત્કાર કરવા લાગ્યા. (૨૪)

૨૪ વિવેચન—

આવા પ્રતાપી પિતાને અને પુત્રને આપણે પણ પ્રણામ કરીએ. એવો શ્રીકૃષ્ણ બળદેવકી જય. ગોવર્ધનધારીકી જય, બંસીવાલેકી જય, પીલેપટકેવાલેકી જય, મોરમુગટ-વાલેકી જય. [બસ-બસ-હવે બુદ્ધીઆ લોકોને બોલવા દો. તેઓ આપડાં ક્યાં બોલશે!] માખણમીસરી ખાનેવાલેકી જય. કનૈયાલાલકી જય. (કોઇ ડોસીઓ રહી જશે નહિં. હરખીને હરિ બોલવાની સગવડ સ્વર્ગમાં પણ નથી.) ઘોલી ધનવાલેકી જય, ડાકોરનાથકી જય. દારકાંધીશકી જય. (બસ) હર હર મહાદેવ હર.

આજ તો હરિનું નામ ખૂબ ઉછાળ્યું—હરખને હુલામણું ઉછાળ્યું. બસ—એજ સત્સં-ગનો સાર છે.

૫૬.

જનના સકલ કલ્યાણનો ભંડાર—હરિનું નામ છે—ટૅક૦

કલિમલતણા ગંભીરમંદી અંગાર—હરિનું નામ છે.

પાવન તણું પાવન જગતમાં શ્રેય—હરિનું નામ છે.

પંથે પરમપદને જતાં પાથેય—હરિનું નામ છે.

કવિવરોને વાણી તણા વિશ્રામ—હરિનું નામ છે.

સંતોતણું જીવન પરમ સુખધામ—હરિનું નામ છે.

સદ્મરૂપી વૃક્ષનું શુભ ખીજ—હરિનું નામ છે.

સંસારમાં સંજીવની મૂળીજ—હરિનું નામ છે.

દુર્લભ મનુષ્યાદેહ કેરો લાવ—હરિનું નામ છે.

ભવસીંધુ પાર તરી જવા દૃઢ નાવ—હરિનું નામ છે.

આ સ્વપ્રવત સંસારમાં નવનીત—હરિનું નામ છે.

હરિદાસના હૈડાતણું તાવીત—હરિનું નામ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતની ખાસ ખૂબી—આ બદાને ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણની પાછલી લીલાઓ ગાઇ લીધી. ગોપોએ ગાઇ લીધી, અને આપણે સાંભળી લીધી. શ્રીમદ્ ભાગવત

૨૪ પદ્યછંદ—इति-આ પ્રમાણે નંદવચઃ ગર્ગગીતં શ્રુત્વા-નંદજીના મુખથી ગર્ગઆર્યનાં વચનો સાંભળીને ब्रजौकसः—વ્રજવાસીઓ કે જેઓએ અમિતતેજસઃ કૃષ્ણ-સ્ય-ઘણા પ્રતાપવાળા શ્રીકૃષ્ણના દૃષ્ટઃ શ્રુતશ્ચ અનુભાવઃ યૈઃ તે-પરાક્રમ જોયાં હતાં તથા સાંભળ્યાં હતાં તેઓ ગતવિસ્મયાઃ—વિસ્મયરહિત થયા મુદિતાઃ—રાજી થયા અને નંદં કૃષ્ણં ચ તે આનર્ચુઃ—તેઓ નંદજીનો અને શ્રીકૃષ્ણનો ભારે સત્કાર કરવા લાગ્યા.

કેકાણે કેકાણે પ્રભુના શણુગારનું વર્ણન કરીને, આપણું ધ્યાન પ્રભુ તરફ ખેંચે છે. વારંવાર ભગવાનનાં પવિત્ર યશ ગાઇને, આપણને પ્રભુમાં પ્રીતિ કરાવે છે. આપણને સુચવે છે કે-‘કહેવા જેવું-સાંભળા જેવું-અને ગાવા જેવું, આજ [પ્રભુ ચરિત્રજ] છે.’

મારા ભક્તો કાળ કેવી રીતે વ્યતીત કરે, તે સંબંધમાં ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે-

મચ્છિતા મદ્ગતપ્રાણા, बोध्यंतः परस्परम् ॥

कथयंतश्चमां नित्यं, लुप्यंति च रमंति च ॥ ૧ ॥ [ગીતા અ. ૧૦]

‘તેઓ મારામાંજ ચિત્તને અને પ્રાણને સ્થિર કરી રાખીને, વાણીવડે સદા મારાજ ગુણ ગાય છે, મારા મહાત્મ્યનુંજ વર્ણન કરે છે. તેઓ તેમાંજ સંતોષ માને છે, અને તેમાંજ રમે છે-આનંદ પામે છે.’

રામાયણમાં શ્રીરામ કહે છે કે—

ચોપાઈ—મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ ગીરા નયન વલ નીરા.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૩A]

ગાવહી સુનહિ સદા મમ લીલા, હેતુ રહિત પરહિત રતશીલા

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૮]

રામહિ સુમિરિય ગાઇય રામહિ, સંતત સુનિય રામગુણ ગ્રામહિ.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૭]

જે યાદ કરવા જેવું છે, જેનો પાઠ હમેશાં કરવા જેવો છે, તે પાઠ પડ્યો મેલીને, ન કરવા જેવો પાઠ-દુઃખનો પાઠ-જેમાંથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો કંકાસનો પાઠ આપણે કરીએ, તો તે આપણી ભૂલ ગણાય. યાદ કરવા જેવું આ છે, અને વિસ્મરણ કરવા લાયક પાછલાં દુઃખ છે. સારી વાતને સંભારો, ખોટી વાતને ભૂલી જાઓ.

વિસ્મરણથી થતા લાભ—સ્મરણ શક્તિને કેળવવા માટે, દુનિયામાં અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે; તે પ્રમાણે વિસ્મરણને કેળવવા પણ પ્રયત્ન થવા જોઈએ. ઉત્તમ સ્મરણ-શક્તિ વ્યવહારમાં, જેમ વિજય આપે છે; તેમ ઉત્તમ વિસ્મરણશક્તિ પણ વ્યવહારમાં વિજય આપે છે. તાત્પર્ય—સ્મરણ શક્તિને કેળવવાની જેટલી અગત્ય છે, તેથી વિશેષ વિસ્મરણ શક્તિને કેળવવાની અગત્ય છે. વિસ્મરણની કળા ન આવડવાથીજ, આજે અનેક સ્ત્રી પુરુષો દુઃખમાં રીખ્યાં કરે છે.

જે પ્રસંગો આપણને અપ્રિય છે, જે વસ્તુઓનું સ્મરણ આપણી વૃત્તિમાં ઉદ્ભવે તે ઉત્પન્ન કરે છે, જેમનું ચિંતન આપણા હૃદયને સળગાવી મૂકે છે, તે સર્વ પ્રસંગો અને તે સર્વ વસ્તુઓ મનુષ્યે વિસરી જવાં જોઈએ. એક ક્ષણ પણ આ પ્રસંગો મનુષ્યની વૃત્તિમાં ન આવવાં જોઈએ. આવા પ્રસંગો વિસરી જવાથીજ, શરીરનું અને મનનું આરોગ્ય સચવાય છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ અગર આધ્યાત્મિક બળની વૃદ્ધિ પણ, આવા પ્રસંગોના વિસ્મરણ-માંજ રહેલી છે. કોઈએ કહેલાં કડવાં વચનોને, અગર કોઈએ આપણા પ્રત્યે ચણાવેલી દુષ્ટ વર્તણૂકને, સ્મૃતિમાં સ્ફુરવા દેવાથી, મનોબળનો વ્યર્થ ક્ષય થાય છે, એટલું જ નહીં પણ, આરોગ્ય ઉપર તેની ખડુજ હાનિકારક અસર થાય છે. શરીરમાંથી ઝરતા રસ તેથી ઓછા પ્રમાણમાં ઝરે છે, અને પાચન શક્તિ મંદ પડી જાય છે. સ્વસ્થ નિદ્રા આવતી નથી, અને શરીરમાં વ્યાધિનાં ખીજ રોપાય છે. વિસ્મરણ તન તથા મનના આરોગ્યને આપનાર માનસીક કસરત છે.

અપૂર્ણ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

શ્રાવણ માસ ૧૯૮૫.

[અંક ૬ મો.

વ્રતની એકાદશી—વ્રતની એકાદશીને દિવસે સવારમાં વ્યાખ્યાન પછી, વ્રતના નિયમો વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યા હતા. વ્રતના ઇચ્છાસુઓને કથા ઉઠ્યા પછી, દશવિધિ સ્નાન વિગેરે ક્રિયાઓ કરાવીને, વ્રત આપવામાં આવ્યાં હતાં. નિયમ વિના સરકાર રાજ કરી શકે નહીં. નિયમ વિના વેપારીઓ વેપાર કરી શકે નહિં. નિયમ વિના આ દેહરૂપી મહેલ ઉભો રહી શકે નહીં; ત્યારે નિયમ વિના ધર્મ કેમ ટકી શકે? માટે નિયમો પાળવાનું ચૂકશે નહીં.

કાંઈ પાળો છો?—કાંઈ પાળો છો, કે હજી પ્રમાદમાં છો? ‘પીત્વા મોહમયો પ્રમાદમદિરા, ઉન્મત્તભૂતં જગત્। જગત્ પ્રમાદરૂપી મદિરાનું પાન કરીને ગાંડું બની ગયું છે;’ પણ તમે તો સુમુક્ષુ છો. તમે તો કાંઈક અમને મળતા છો. પ્રમાદથી આગળ વધીને માત્ર વાતો કરવા શીખ્યા હો—તોપણ હજી તેમાં ખાડ છે. વાતો કરીને મોટા સિદ્ધ અગર જ્ઞાની મહાત્મા ગણાવાને મનુષ્યો જેટલો પ્રયત્ન સેવે છે; તેનો અર્ધ અગર ચોથા ભાગનો પ્રયત્ન, તેઓ કૃતિ કરવામાં—એટલે પોતાના પ્રાપ્ત જ્ઞાનને આચારમાં મુકવામાં, સેવતા હોય, તો તેઓ ઘણાજ થોડા સમયમાં, સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલો પરિશ્રમ પડે છે; તેટલો પરિશ્રમ અગર તેથી અર્ધ પરિશ્રમ, જ્ઞાનને આચારમાં મુકવા માટે થાય, તો તે જીવને કલ્યાણપ્રદ છે. સુખનો ઉપાય એકજ છે. તે એ કે—માત્ર વાતો કરવા કરતાં, જે જાણ્યું છે તેને આચારમાં મુકવું તે. જેમ સાચા પકવાન કુધાની નિવૃત્તિ કરી શકે, પણ વાતોનો પકવાન—કુધાની નિવૃત્તિ કરી શકે નહીં; તેમ માત્ર વાતોથી કશું વળે નહીં. શુદ્ધ આચારજ દુઃખને ટાળે, અને સુખને પ્રગટાવે. વાતો ગીલેટના દાગીના છે, અને આચાર નર્મી સોનાના દાગીના છે. વાતો શ્રેતાઓના હૃદયને ક્ષણવાર રાજી કરે, પણ આચાર તેમના હૃદયને નિરંતર રાજી કરે. વિચાર કરી જોજો. વિચાર કરતાં ફીક જણાય, તો આ પત્રિકા મળે ત્યારથી પાળવાનું શરૂ કરવું.

આપ ગમે તે હશે, પણ જે આ દેખાય છે-જે આપને ઘણુજ વહાલું લાગે છે, જે આપને ઘેરીને ઉભું છે-જે આપને ઘડીએ નવરા થવા દેતું નથી, તે આપને એક દિવસ મિથ્યા લાગશે. એવો એક ભયંકર દિવસ ચોક્કસ આવવાનોજ છે. તે આવે તે પહેલાં, કાંઈક તૈયારી કરોને.

સંધ્યા અને રૂદ્રીનો બીજો અધ્યાય-સરલ ગુજરાતી ટાઇપિમાં—શ્રાવણ માસમાં પ્રાક્ષણને આથી વિશેષ શું આપશો? સંધ્યાની કિંમત ૦-૦-૬ રૂદ્રીની કિંમત ૦-૦-૩.

મૃત્યુરાવતાર અને શ્રદ્ધાભૂતત્વ—મુમુક્ષુઓએ ખાસ વાંચવા જેવું. થોડામાં ઘણું અને રસીક. કીંમત માત્ર છ પાઇ. જોઈએ તો એક આનાની ટીકીટ મોકલો. જન્માષ્ટમીને દિવસે ખાસ વેંચવા જેવું. જોઈએ તો તુરત લખો. વિત્રંબ ન કરો. નકલો થાડી છે.

શ્રીદશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૨૬મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૯૬૦મા પાનાથી ચાલુ.]

૨૪ મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. તેમાં વિસ્મરણથી થતા લાભ સંબંધી વ્યાખ્યાન બાકી છે. તે સાંભળો :—

કોઈએ તમને કડવાં વચન કહ્યાં હોય, તમારું અપમાન કર્યું હોય, તમારી સાથે દુષ્ટ વર્તન ચલાવ્યું હોય, ભૂતકાળમાં નિરાશાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયાં હોય, નાની મોટી કાંઈ હાની થઈ હોય, તો તે વાર્તાને વિસરી જવા તત્કાળ પ્રયત્ન કરજો. પશુની પેંડ તેને મનમાં ને મનમાં વાગોળવાનું તથા દેજો. દુઃખની વાર્તાને વારંવાર યાદ કરવાથી, બનેલો પ્રસંગ કાંઈ ન બન્યો થવાનો નથી; પણ તેથી સંતાપમાં વધારો થશે-દ્રેષ પ્રત્યક્ષીન થશે, અને તમારા ચિત્તની પ્રસન્નતાનો લોપ થશે. આ તમામ એટલી સાથે કામ કરીને, તમારા તન તથા મનને ક્ષીણ કરી નાંખશે.

તમારા મિત્રા અને સંબંધીઓના દોષોનું સ્મરણ કરશો નહીં, કારણકે તેમના વિના તમારે ચાલશે નહીં. જેમનાં વિના ચાલે નહીં, તેમના દોષો જોયા કરવા, તે દુઃખની ખાંધ ખોદવા જેવી ભૂલ છે-દુઃખના સમુદ્રને આમંત્રણ કરવા જેવું હલાપણુ છે. તેમનામાં જે કાંઈ ગુણ હોય, તેનું વારંવાર સ્મરણ કરીને, દોષોને વિસરી જાવો. માટીમાં અને કાંટામાં પણ કાંઈક ગુણ છે, તે પણ અમુક રીતે જગતને ઉપયોગી છે; માટે તમારા મિત્રા અને સંબંધીઓ તમને જે રીતે તમને ઉપયોગી હોય, એટલે-સંબંધીઓમાં જે કાંઈ ગુણ હોય, તે શોધી કાઢીને, ગુણોનું સ્મરણ સદા કરજો. ગુણનું સ્મરણ કરવાથી અમુક પ્રમાણમાં તેમના દોષો વિસરાશે.

ન્યારે કોઈ મરી જાય છે, ત્યારે તેની કાણ મંડાય છે, અને રોકકળ થઈ રહે છે; પણ તે પછી વારંવાર તે પ્રસંગને યાદ કરીને, કાણો માંડવી, અને રોકકળ કરવી, એ જેમ હાંસીપાત્ર છે; તેમ અમુક દુઃખને પ્રસંગે તો દુઃખ હતુંજ; પણ તે દુઃખ અત્યારે નથી-અત્યારે આનંદના સમુદ્રમાં તરીએ છોઈએ-તે સમયે પણ, પાછલા દુઃખને સંભારીને, દુઃખના સમુદ્રને આમંત્રણ કરીને, ચાલુ સમયના આનંદનો ભંગ કરવો, તે બેવકુળી સિવાય

ખીજું કાંઈ નથી. આ બેવકુશીના ઉંડાણમાં નજર કરશો, તો ખાત્રી થશે કે, તેમ કરવાથી સ્વસ્થ પણ લાભ નથી; ઉલટી સોએ સવાસો ટકાની હાનિ છે. માટે બુદ્ધિમાન સ્ત્રીપુરુષોએ દુઃખના પ્રસંગો ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરવો. દુઃખના પ્રસંગો ભૂલી જશો, તો તમે તમારી પ્રસન્નતાને સાચવી શકશો-ટકાવી શકશો; તમારાં તન અને મનને આરોગ્ય રાખી શકશો; તમારી વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવી શકશો; તમારા સુખનાં સૌંદર્યને સાચવી શકશો; તન અને મનની અન્ય શક્તિઓને તરૂણ અને વીર્યવતી (બળવાન) રાખી શકશો; શરીરના અવયવો પણ અપળ અને સ્ફૂર્તિવાળા રહી શકશે.

વિસ્મરણનો આટલો અધો લાભ સાંભળ્યા પછી, તમે મને પૂછશો કે-‘ પણ દુઃખના પ્રસંગો વિસરાય કઈ રીતે? તે પ્રસંગોને વિસરવા પ્રયત્ન કરીએ છઈએ, તોપણ તેઓ મનમાં વગર બોલાવ્યે, ફરી ફરીને આવે છે. તેનું અમારે શું કરવું?’

આ પ્રમાણે તમે ચેત્યા હો, તમને વિસ્મરણના લાભ સમજ્યા હોય, તો સાંભળો- તમારા જીવનમાં જેમ અપ્રિય પ્રસંગો બન્યા છે, તેમ કેટલાએક પ્રિય પ્રસંગો પણ બન્યા હશે. તે પ્રિય પ્રસંગોમાં અમુક પ્રસંગો તો, તમારી નજરે તરી આવે એવા પ્રિય પ્રસંગો હશે. ત્યારે ત્યારે તમને અપ્રિય પ્રસંગો યાદ આવે, ત્યારે ત્યારે તુરત ચેતી જાઓ, તેની જગ્યાએ તે પ્રિય પ્રસંગોને ગોઠવી દો. દૃઢ સંકલ્પપૂર્વક પ્રિય પ્રસંગનું જ ચિંતવન કરો. અપ્રિય પ્રસંગના સ્મરણને જરા પણ નમતું ન આપો. તમારું સંકલ્પ બળ દૃઢ ન હોય, તો અપ્રિય પ્રસંગ યાદ આવે, ત્યારે તમને બહુજ બહાણું હોય, એવું કોઈ ભજન, લાંબે રાગે-જેરથી-ગાઓ. ગાવું ગમતું ન હોય, તો જે પ્રિય લાગે તે મોટેથી વાંચો. તેના અર્થમાં ઘૂંટિને લીન કરો. દેવદર્શન કરવા નીકળી જાઓ. રાત્રે નિદ્રા વખતે પણ અપ્રિય પ્રસંગોના સ્મરણને, પ્રિય પ્રસંગોના સ્મરણથી દાખી દો. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠે, ત્યારે પણ અપ્રિયને દૂર મૂકો, અને પ્રિયને પાસે લ્યો. [અવકાશ હોય તો મન તથા કાયાથી પવિત્ર થઈને, નારાયણકવચનો પાઠ કરજો.] આ પ્રકારનો અભ્યાસ સુખમય જીવન કરી આપશે. વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રકારના અભ્યાસથી આગળ વધે છે. ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રીપુરુષો આ પ્રકારના અભ્યાસથી સંસારને સુખમય કરે છે. યોગસાધકો આ પ્રકારના અભ્યાસથીજ પરમપદની પ્રાપ્તિ કરે છે.

સાર—સ્મરણમાં રાખવા લાયક શ્રીહરિનું નામ, તથા શ્રીહરિની લીલાઓ, અને વિસ્મરણ કરવા લાયક દુઃખના પ્રસંગો.

વજ્રવાસીઓને પૂછો, તો તેમને મન શ્રીકૃષ્ણ શું લના?—તે સાંભળો—

રાગ—ખંભાત.

અમારું સાચું ધન ધનસ્યામ—સાચું ધન ધનસ્યામ—અમારું—ટેક.

ધામ-ધરા-ધન-જન વૈભવનું (૨), કોઈએ અમારે ન કામ—અમારું

પુત્ર કલત્ર પવિત્ર મિત્રમાં (૨), ક્યાંહિ ન અમને વિરામ—અમારું

હીરા માણેક મોતી જવાહીર (૨), જરીયાન જુડી બદામ—અમારું

લીલમ લાલ માણેક રત્નાદિક (૨), અમને ન ગમે તે નામ—અમારું

શ્યામ સદા સુખધામ વિનાનાં—

હે—શ્યામ સદા સુખ ધામ વિનાનાં, કામ બધાય નકામ—અમારું

લક્ષ્મીનાથ સહાયક સાચા, (૨) શું કરશે વિધિ વામ—અમારું

શરણાંગત પાલક સુખત્રાતા, (૨) નામ અખિલ અભિરામ—અમારું

કમલાકાંત કૃપાધન કૈશવ, (૨) યદુકુલ તિલક લલામ—અમારું

આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરીને શ્રીશુકદેવજી પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે—

શાર્દુલં

દેવે વર્ષતિ યજ્ઞવિપ્લવરુષા, વજ્રાશ્મપર્ષાનિલૈઃ ।

સીદત્પાલપશુસ્ત્રિ આત્મશરણં, દૃષ્ટ્વાનુકંપ્યુત્સ્મયન્ ॥

ઉત્પાટ્યૈકકરેણ શૈલમબલો, લીલોચ્છિલીન્દ્રં યથા ।

વિભ્રદ્ગોષ્ઠમપાન્મહેન્દ્રમદભિત્, પ્રીયાન્ન ઇન્દ્રો ગવામ્ ॥૨૫॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥२६॥

અર્થ—ય જનો ભંગ થયો તે માટે કોપથી ઇંદ્રે વરસાદ વરસાવતાં, વીજળી—કરા અને સખત પવનોથી, જેનાં ગોપો—પશુઓ અને સ્ત્રીયો પીડાતાં હતાં, એવા ગોકુળને, પોતાને શરણે આવેલું જોઈને, દયાળુ શ્રીકૃષ્ણે, પોતાનું મહાત્મ્ય પ્રગટ કરવા માટે, ગોવર્ધન પર્વતને ઉખેડી લઈને, જેમ બાળક સહેજમાં મીઠડાની બળી ધારણ કરે, તેમ એક હાથથી પર્વતને ધારણ કરી રાખીને, ગોકુળની રક્ષા કરી. એવા—મહેન્દ્રના મદને તોડનાર, અને ગાયોના ઇંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ, અમને પ્રસન્ન થાઓ. (૨૫)

૨૫ વિવેચન—

ગવાં ઇન્દ્રઃ—દેવોનો રાજા ઇંદ્ર ગાયોનો રક્ષક છે—ગૌઆત્મણુ પ્રતિપાળ છે; છતાં વજ્રના નાશની સાથે, ગાયોનો પણ નાશ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. ગાયોની રક્ષાનું કાર્ય ઇંદ્રે ન કર્યું, અને શ્રીકૃષ્ણે કર્યું; તેથી દેવે શ્રીકૃષ્ણ ગાયોના ઇંદ્ર બન્યા. (દેવે પછીના અધ્યાયમાં ગાયોના ઇંદ્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક થશે.)

૨૫ પદ્મછંદ—યજ્ઞસ્ય વિપ્લવઃ (નાશ) તેન યા રુદ્ (કોપ) તયા યજ્ઞવિપ્લવરુષા—યજ્ઞનો ભંગ કરવાના કોપથી. દેવે વર્ષતિ—ઇંદ્રે વરસાદ વરસાવતાં. વજ્રં ચ અશ્માનશ્ચ પર્ષાનિલાશ્ચ તૈઃ—વિજળી કરા, અને સખત પવનોથી. [પરુષાઃ ને બદલે પર્ષાઃ છે.] સીદંતઃ પાલાઃ પશવશ્ચ સ્ત્રિયશ્ચ યસ્મિન્ તત્ इति ગોષ્ટં—જેનાં ગોપો પશુઓ, અને સ્ત્રીઓ પીડાતાં હતાં એવા ગોકુળને આત્મા એવ શરણં યસ્ય તત્ આત્મશરણં—પોતાને શરણે દૃષ્ટ્વા—જોઈને. અનુકંપા અસ્તિ અસ્ય इति અનુકંપી—એવા દયાળુ શ્રીકૃષ્ણે. ઉત્સ્મયન્—પોતાનું મહાત્મ્ય પ્રગટ કરતા એવા શ્રીકૃષ્ણે [ઉત્સ્મયમાન ને બદલે ઉત્સ્મયન્ લીધું છે.] શૈલ ઉત્પાટ્ય—ગોવર્ધન પર્વતને ઉખેડી લઈને. અબલઃ—બાળક લીલયા ઉચ્છિલીન્દ્રં યથા—સહેજમાં મીઠડાની બળી ધારણ કરે તેમ. એકકરેણ વિભ્રત્—એક હાથથી ધારણ કરનારા કૃષ્ણે. ગોષ્ટં અપાત્—ગોકુળની રક્ષા કરી. મહેન્દ્રસ્ય મદં મિનસિ इति મહેન્દ્રમદભિત્—મહેન્દ્રના મદને તોડનાર શ્રીકૃષ્ણ. ગવાં ઇન્દ્રઃ—ગાયોના ઇંદ્ર. નઃ પ્રિયાત્—અમને પ્રસન્ન થાઓ.

કોધ—જેમ અગ્નિ સાંઠે અને ખોટું-સૌને ખાય; તેમ કોધ પોતાને અને સામાને-ખેડેને-ખાય, ખેડેને નુકશાન કરે. ન કરવાનું કામ કોધ કરાવે. માટે મુમુક્ષુઓએ કોધ થાય, એવાં વચન ખોલવાં નહીં. કોધી મનુષ્યો સાથે જેમ અને તેમ થોડો પ્રસંગ પાડવો.

છેવટમાં શ્રીશુકદેવજી પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે પ્રાર્થના કરે છે.

જે સ્ત્રીએ પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે, પતિની પ્રાર્થના ન કરી, તે સ્ત્રી કુટુંબના મેલ-રૂપ છે. જે પુત્રે માતાપિતાને પ્રસન્ન કરવા માટે, માતાપિતાની પ્રાર્થના ન કરી, તે પુત્ર માતા પિતાના મેલરૂપ છે. જે નોકરે શેઠને પ્રસન્ન કરવા માટે, શેઠની પ્રાર્થના ન કરી, તે નોકર ધંધાના મેલરૂપ છે. તે પ્રમાણે જે મનુષ્યે ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના ન કરી, તે મનુષ્ય મનુષ્યકોટિના મેલરૂપ છે. તાત્પર્ય—જેઓ વડીલોની અને ઇશ્વરની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, તેમની પ્રાર્થના કરતા નથી; તેઓ અકૃતજ છે—આ સંસારમાં કચરારૂપ છે. આવી પ્રાર્થના કોણ કરી શકે? તે તો આપ જાણતા હશે. નહિં તો સાંભળો—જેમને સેવા અગર ભક્તિ વ્હાલી હોય, તેઓજ સેવાને રસ્તે આગળ વધતાં વધતાં, આવી પ્રાર્થના કરી શકે. જે સ્ત્રી પતિને ઘરમાં આવતાં દેખીને, અનેક કામ પડ્યાં મેલીને સામે ઉભી થતી હોય, આસન તથા જળ આપવાની તસ્દી લેતી હોય; પછી જરૂર જણાય તો પતિને પંખો કરવા બેસી જતી હોય; પતિ થાકીને આવ્યા જણાય, તો પગ ચાંપવા લાગી જતી હોય; પછી પતિની સ્નાનાદિકની સગવડ કરી આપીને, પ્રેમથી ભોજન પીરસતી હોય; પીરસતી વખતે પતિનાં આરોગ્ય અને આનંદ કેમ વધે, તેનું ખાસ ધ્યાન રાખતી હોય, પતિની હાજરીમાં પોતે જળ પીતી હોય, તો પતિને પ્રેમથી જળ પાઈને, જળ પીતી હોય. ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે, પતિનેજ ગુરૂ અને દેવ માનતી હોય; તે સ્ત્રી પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે પ્રાર્થના કરી શકે. તે સ્ત્રી પતિને પ્રાર્થનાદ્વારા પૂછી શકે કે—‘હે વ્હાલા! હે પ્રભુ! સેવામાં કાંઈ ગેરસમજ થતી હોય, તો તે આપ મને કહેજો, કે જેથી હવે પછી, આપની પ્રસન્નતા વધે, તેવાં કાર્યો કરું.’ પુત્ર ઉપર પ્રમાણે સેવાથી પ્રસન્ન થયાં પછી, માતાપિતાની પ્રાર્થના કરી શકે. તે પ્રમાણેજ જે જીવ ચંદનાદિકથી પ્રભુની, અને ભોજનાદિકથી પ્રભુના ખાળકોની-નિર્ધન નારાયણોની-સેવા કરતો હોય, તે જીવજ સેવાને રસ્તે આગળ વધીને, ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી શકે. તાત્પર્ય—સેવાદ્વારા સામાના હૃદયમાં ખેસનારને, પ્રાર્થના કરવાનો લક્ષ મળે. શ્રીશુકદેવજી શ્રીમદ્ ભાગવતદ્વારા શ્રીકૃષ્ણના ચરણાર્વિંદ સેવી રહ્યા છે. કથામૃતનું પાન કરે છે, અને બીજાઓને પાન કરાવી રહ્યા છે. હીરામોતીના દાનના કરતાં પણ મોટું-એવું અભયદાન આપી રહ્યા છે. આપ્રમાણે અધિકારી બનીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે.

ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. ખોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં ત્યાં આસપાસ ખેડેલાં હરિજનોને અમારા ઘણા હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેજી. (યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી, આતો સત્સંગ ગંગાની સેર છે; માટે અને ત્યાં સુધી એકલા એકલા ન વાંચશો, પણ એકાદ બે મનુષ્યોને સાંભળતાં વાંચશેજી.)

અમદાવાદ,
સંવત ૧૯૮૫ અશાઢ શુદ્ધ ૨.

લી. રામચંદ્ર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૭ મો.

વિષય—૨૬ મા અધ્યાયના છેવટમાં શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણને—‘ગર્વાં દંદ્રઃ-ગાયોના ઇંદ્ર’-કહ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ગાયોના ઇંદ્ર કેવી રીતે થયા, તે કથા આ અધ્યાયમાં કહેવાશે. પ્રથમ ઇંદ્ર તથા કામધેનુ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને, શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરશે, પછી તેઓ શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કહેશે.

ઇંદ્ર તથા સુરભિ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવે છે, તે કથા સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ગોવર્ધને ધૃતે શૈલે, આસારાદ્રક્ષિતે વ્રજે ॥

ગોલોકાદાવ્રજત્કૃષ્ણં, સુરભિઃ શક્ર એવ ચ ॥૧॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કર્યો, અને વરસાદથી વ્રજની રક્ષા કરી; તેથી ગોલોકમાંથી કામધેનુ ગાય શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી, અને ઇંદ્ર સ્વર્ગમાંથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો. (૧)

૧ વિવેચન—

ઇંદ્રના વજ્રથી ગોવર્ધનના શિખરોને શું નુકસાન થયું છે, તે જોવા માટે એક વખત શ્રીકૃષ્ણ ગોવર્ધન પર્વત ઉપર એકલા આવ્યા હતા. તે વખતે ઇંદ્ર અને સુરભિ શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. [ઇંદ્ર અને સુરભિને એકાંત આપવા માટે, અંતર્યામી ત્યાં પધાર્યા હોય, તો તે પણ સંભવીત છે.] ગોકુળની ગાયોની રક્ષા થઈ, તે જોઈને કામધેનુ શ્રીકૃષ્ણ પાસે દરખાસ કરવા આવી. શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવા માટે, બ્રહ્માજીએ કામધેનુને આજ્ઞા કરી હતી. [જુઓ આગળ ૨૧ મો સ્લોક] પ્રાકૃત દુધના કરતાં સુરભિનાં દિવ્ય દુધથી, શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક થાય તે ઠીક, એવો બ્રહ્માજીનો આવ હોવો જોઈએ.

સુરભિઃ—કામધેનુ ગાય. ‘સુરાત્ વિભેતિ इति સુરભિઃ—સુરોથી ડરે તે સુરભિ’ એવો સમાસ ન કરતાં, ‘સુરાન્ વિભર્તિ इति સુરભિઃ—દેવોને ઘી, દુધ, દહીં વિગેરેથી સંતોષે તે સુરભિ,’ એવો સમાસ કરવો. શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૬. અ. ૬ સ્લોક ૨૬ માં લખે છે કે—‘અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાન્કા, અરિષ્ટા, સુરમા, ઇન્દ્રિયા, મુનિ, ક્રોધવશા, તામ્રા, સુરભિ, સરમા અને તિમિ એ તેર કસ્યપની સ્ત્રીઓ હતી. સુરભિને પાડા, બળદો, ગાયો વિગેરે બળ્યો ખરીવાળાં પ્રાણીઓ થયાં.’ ઇંદ્ર અદિતિનો પુત્ર છે, તેથી સુરભિ ઇંદ્રની ઓરમાન મા થાય. ભગવતી ભાગવતના સ્કંધ ૯ અ. ૪૧ માં સુરભિનું આખ્યાન છે. ત્યાં લખે છે કે—‘ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ એક વખત રાધાજીની સાથે વૃંદાવનમાં વિહાર કરતા હતા; તે વખતે

૧ પદ્યછંદ—ગોવર્ધને શૈલે ધૃતે-શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વતને ધરી રાખ્યો અને આસારાત્ વ્રજે રક્ષિતે-વરસાદથી વ્રજની રક્ષા કરી-તેથી. ગોલોકાત્-ગોલોકમાંથી સુરભિઃ કૃષ્ણં આવ્રજત્-સુરભિ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી. શક્રઃ એવ ચ-ઇંદ્ર પણ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો.

શ્રીકૃષ્ણના ડાબા પડખામાંથી સુરભિદેવી ઉત્પન્ન થઈ. [સુરભિ અનાદિ છે, તો કૃષ્ણ, રાધા અને ટુંદાવન પણ અનાદિ સમજવાં.] આ ગાય ચમત્કારી હોય છે. આ ગાયે વસિષ્ઠના આશ્રમમાં રહીને, વિશ્વામિત્રને લલચાવ્યા; અને જન્મદક્ષિણા આશ્રમમાં રહીને, સહસ્ત્રાર્જુનને લલચાવ્યો. વસિષ્ઠના આશ્રમમાં રહીને આ ગાયે દિલીપને રથુ જેવું સંતાન આપ્યું. જગત્માં જેટલી ગાયો છે તે કામધેનુનો વસ્તાર કહેવાય છે.

ચ—શ્લોકમાં છેવટે ચક્રાર સૂચવે છે, કે-ઈંદ્રની માતા વિગેરે ખીજાં દેવો પણ ઈંદ્રની સાથે આવ્યાં હતાં.

ઈંદ્ર શ્રીકૃષ્ણને કેવી રીતે મળે છે, તે સાંભળો—

વિવિક્ત ઉપસંગમ્ય, વ્રીહિતઃ કૃતહેલનઃ ॥

પસ્પર્શ પાદયોરેનં, કિરીટેનાર્કવર્ચસા ॥૨॥

દૃષ્ટશ્રુતાનુભાવોઽસ્ય, કૃષ્ણસ્યામિતતેજસઃ ॥

નષ્ટત્રિલોકેશમદ, ઇન્દ્ર આહ કૃતાઞ્જલિઃ ॥૩॥

અર્થ—જેણે અપરાધ કર્યો હતો, તે ઈંદ્ર પોતાના કૃત્યથી લગ્નઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણને એકાંતમાં મળીને, તેણે પોતાના સૂર્ય સરખા તેજસ્વી મુકુટથી, શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં સ્પર્શ કર્યો. [૨] અપાર તેજવાળા શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ દેખવાથી અને સાંભળવાથી, ત્રૈલોક્યના સ્વામીપણાનું અભિમાન જેનું મટી થયું હતું એવો ઈંદ્ર, હાથ જોડીને નીચે પ્રમાણે બોલ્યો—[૩]

૨-૩-વિવેચન—

દેવત્વ—મનુષ્યના હૃદયની વાત દેવ જાણે, અને દેવનાં હૃદયની વાત ઇશ્વર જાણે. તાત્પર્ય—ઈશ્વરતત્ત્વ કે જે નિર્વિકાર, નિરંજન, સ્વયંપ્રકાશ વિગેરે ગુણોથી યુક્ત છે, તે દેવો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ઈંદ્ર પુણ્યનું કળ ભોગવીને ઈંદ્રાસનનો ત્યાગ કરે, તેમ વિષ્ણુ પોતાના સ્થાનનો કદિ ત્યાગ કરતા નથી. આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન । બ્રહ્માઞ્ચ સુધીના જીવોને પાપ પુણ્ય છે, તેથી બ્રહ્માઞ્ચ પર્યંત દેવો પુનર્જન્મ પામે છે. ઇશ્વરને પાપ પુણ્ય નથી, અને પુનર્જન્મ પણ નથી. મનુષ્યોમાં જેઓ પુનર્જન્મ મટાડવા

૨ પદ્યછંદ—કૃતં હેલનં યેન સઃ જેણે અપરાધ કર્યો હતો તે ઈંદ્ર, વ્રીહિતઃ લગ્નઈ ગયો. વિવિક્તે ઉપસંગમ્ય—એકાંતમાં શ્રીકૃષ્ણને મળીને અર્કસ્ય ઇવ વર્ચઃ યસ્ય સઃ તેન અર્કવર્ચસા इति કિરીટેન—પોતાના સૂર્યસરખા તેજસ્વી મુકુટથી एनं પાદયોઃ પસ્પર્શ—શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં સ્પર્શ કર્યો.

૩ પદ્યછંદ—અસ્ય અમિતતેજસઃ કૃષ્ણસ્ય—અમિત તેજવાળા આ શ્રીકૃષ્ણનું. દૃષ્ટઃ શ્રુતઃ અનુભાવઃ (પ્રભાવ) યેન સઃ ઈંદ્ર કે જેણે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ દેખ્યો અને સાંભળ્યો હતો તે. ત્રિલોકેશઃ અહં इति મદઃ નષ્ટઃ યસ્ય સઃ इति ઈંદ્રઃ—હું ત્રૈલોક્યનો નાથ છઉં એવો મદ જેનો નાશ પામ્યો હતો તે ઈંદ્ર. કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ હાથ જોડીને આહ—બોલ્યો.

પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, જેઓ જીવન્મુક્ત બન્યા છે; તેઓ દેવો કરતાં ઉત્તમ છે. જેમ રાજાને રાજ સાચવાની શીકર, તેમ ઈંદ્રને ઇંદ્રાસન સાચવાની શીકર. અનેક વખત ઈંદ્રને અસુરોએ સ્વર્ગમાંથી કાઢી મૂક્યો. અનેક વખત ઈંદ્ર કામ ક્રોધ અને લોભમાં લેવાઈ ગયો. આ દુઃખ જીવન્મુક્ત પુરુષોને હોતાં નથી. માટે આપને વારંવાર કહું છું કે - 'આવ્યું ટાણું ઓળખી લ્યો. આવું ટાણું વારંવાર આવતું નથી. અહીંની મોજમગલ, અહીંની બે પરવાઈ, અહીંનો મોહ, તમને પશુપક્ષીના અવતારોરૂપી પાંજરામાં પુરી દેશે-કેદ કરશે. પ્રીતમ ગાય છે-સાંભળો—

૫૬.

*

*

*

મનુષ્યા દેહ પામ્યોરે મોંઘા મૂલનો, કોટિજન્મનાં પૂણ્ય તણો નહીં પારળે;
આ શીશને સાટેરે માંગી નહીં મળે, એક ઘડીતો લાખેણી વહી જાયળે.
આ દુર્લભ મનુષ્યાદેહનો ભલાવો લીજીએ, હરિભજીએ તો આવે મુખની રેલળે.

*

*

*

આ તન મન ધન જોખન રંગ પતંગનો,

(સાંભળો-સાંભળો-જુઓ પેલા ખૂણામાં—શી વાતો થાય છે ? શાંત થઈ જુઓ.)

આ તન-મન-ધન જોખન રંગ પતંગનો, જોત જોતામાં તે તો વણસી જાય જો;
અંતરમાં ઓળખી લે આતમરામને, કહે પ્રીતમ તારું આવાગમન મરી જાય જો-દુર્લભ.

તાત્પર્ય—દેવત્વ કરતાં મનુષ્યત્વ ઉત્તમ છે. મનુષ્યત્વ કર્મભૂમિ છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષની નિસરણી છે. શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય મનુષ્યશરીરને કાશી ક્ષેત્રની ઉપમા આપે છે.

સાંભળો-રાગ સગંધરા.

કાશીક્ષેત્ર શરીરં, ત્રિભુવનજઠરે, વ્યાપિની જ્ઞાનગંગા ।

મક્ષિતઃ શ્રદ્ધા ગયેયં, નિજગુરુચરણઃ, ધ્યાનયોગઃ પ્રયાગઃ ॥

વિશ્વેશોઽયં તુરીયઃ, સકલજનમનઃ, સાક્ષિભૂતોઽતરાત્મા ।

દેહે સર્વ મદીયે, યદિ વસતિ પુનસ્, તીર્થમન્યત્કિમસ્તિ ॥

અર્થ—કાશીક્ષેત્ર સમાન આ શરીર છે. તેમાં ત્રણ લોક રૂપી જઠર છે. તે જઠરમાં જ્ઞાનગંગા વ્યાપી રહી છે. ભક્તિ અને શ્રદ્ધા રૂપી ગયાઈ છે. પોતાના સદ્ગુણના ચરણનું ધ્યાન, અને તેમાં થએલો જે યોગ-લાગ્યા રહેવું તે-તે પ્રયાગ-તિર્થરાજ છે. સર્વજનના મનનો સાક્ષીરૂપ અંતરાત્મા, આ તુરીયરૂપ અર્થાત સત, ચિત્ત, અને આનંદરૂપ વિશ્વેશ્વર છે. જ્યારે મારા પોતાના દેહ વિશે આ બધું વસે છે, ત્યારે મારે માટે ખીજું કયું તિર્થ બાકી રહે છે ?

સેંકડો યોનીમાં ભટકતો ભટકતો જીવ પુણ્યક્ષેત્ર રૂપી આ દેહમાં આવ્યો. પરમમુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ, મનુષ્ય દેહમાંજ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. આવા પવિત્ર ક્ષેત્રમાં આવીને, કોઈ દિવાનગીરીમાં લોભાયા, કોઈ શેઠાઈમાં લોભાયા, કોઈ રાજપાટમાં ટગાયા, કોઈ લલનાઓના કટાક્ષમાં તણાયા, વિગેરે વિગેરે. જેઓ તણાયા તેઓ તણાતા તણાતા, નાની નદીમાંથી મોટા સાગરમાં પડ્યા. એટલે તેઓએ જીવતા રહીને, કર્મનાં બંધનો ઉઘાટાં વધાર્યાં. જાગીને જુએ-સમજે, તેમને દેવ શરીરના કરતાં, આ મનુષ્ય શરીર ઉત્તમ છે.

ગોવર્ધન તોળ્યા પછી, ઈંદ્ર શ્રીકૃષ્ણને મળ્યો હતો. તે સંબંધમાં શ્રી વિષ્ણુપુરાણમાં વૈશમપાયન ઋષિ કહે છે કે—

‘સ દદર્શોપવિષ્ટં વૈ, ગોવર્ધનશિલાતલે ।

કૃષ્ણમક્ષિષ્ટકર્માણં, પુરુહૂતઃ^૧ પુરંદરઃ ॥

તં વીક્ષ્ય બાલં મહતા, તેજસા દીપ્તમવ્યયમ્ ।

ગોપવેશધરં વિષ્ણું, પ્રીતિં લેભે પુરંદરઃ

તં સાંબુજદલચ્છાયં^૨, કૃષ્ણં શ્રીવત્સલશ્ણણં ।

પર્યાપ્તનયનઃ^૩ શકઃ, પુનઃ પુનરુદ્દેક્ષત^૪ ॥

ભાવાર્થ—ગોપવેશને ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને, ઇંદ્રે ગોવર્ધન પર્વતની એક શીલા ઉપર બેઠેલા જોયા વિગેરે. અમિતતેજસઃ ધણાજ તેજવાળા તે સંબંધમાં પણ વિષ્ણુ પુરાણ કહે છે કે—જ્ઞાનશક્તિબલૈશ્વર્ય-વીર્યતેજાંસ્યશેષતઃ ।

ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ, વિના હૈયૈર્ગુણાદિભિઃ ॥

જ્ઞાનશક્તિ, બળ, અશ્વર્ય વિગેરે જે ભગવાનનાં હોય, તે કોઇપણ પ્રકારના દોષથી રાહત હોય.

ઇંદ્ર ચમક્યો—ઇંદ્ર હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. ભગવાનનું સામર્થ્ય જોઈને કોણ ચમકતું નથી ? કદિ કોઇ આખી છંદગીમાં ન ચમકે, પણ મરણ સમયે-વિદાય થતાં-તો જરૂર ચમકે. મરણ સમયે મનુષ્યો દીવા ઘેંશ જેવા થઇ જાય; રેશમ જેવા નરમ થઇ જાય; ગંગા જેવા નિર્મળ અને પવિત્ર બની જાય. માનધાતા, જરાસંધ, શિશુપાળ અને દુર્યોધનાદિક ઈંદ્રા, પ્રભુનું સામર્થ્ય જોઈને, ચમકી ગયા. સિકંદર પણ ચમક્યો. અકબર અને ઔરંગઝેબ જેવા મુગલ સમ્રાટો-મુગલઇંદ્રા, પણ દેવી શક્તિ જોઈને ચમક્યા. સર્વને ચોંકાવનારા પેશ્વાદિ મરાઠાઓ પણ ચમક્યા. અમેરિકાના કાર્નિજ જેવા ધનવાનો પણ ચમક્યા. યુરોપને ઘુળવનારા નેપોલીયન પણ, ઇશ્વરી શક્તિ દેખીને ચમક્યો. કાલ સવારે જર્મન કેસર પણ ચમક્યો. મોટા મોટા વૈદ્યા અને સર્જનો પણ ઇશ્વરશક્તિ જોઈને ચમકે છે. આપણે ગમે એવા મોટા હોમશું. ઈંદ્ર જેવું અશ્વર્ય ભોગવતા હોમશું, પણ એકવાર ચમકવાના તો ખરા; પણ મોત વખતે ચમકીએ, તો તે રાંડ્યા પછીના ડલાપણુ જેવું છે. પ્રભુ આપણને મોત પહેલાં ચમકાવે, મોત પહેલાં મોતની તૈયારી કરવા માટે સમય, સહ્યુદ્ધિ અને અનુકુળતા—ત્રણે આપે, તો હીક. મોત પહેલાં પંચામૃતરૂપી પંચવ્રતોથી, શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કરી લઈએ તો હીક. [પંચવ્રતો ક્યાં-અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાઽપરિગ્રહા યમાઃ ॥૩૦॥ (પાતંજલ યોગદર્શન) અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી તે, બ્રહ્મચર્ય અને દાનનો સ્વિકાર ન કરવો તે.] એકાદશી જેવા ધાર્મિક દિવસે અવકાશ લઈને, આ વ્રતો જરૂર પાળજો.

એકાંતમાં મળવાનું કારણ?—[૧] અપરાધથી થએલી લજ્જા, અને બીજું કારણ ઇશ્વરાવતારને ગુપ્ત રાખવો તે. આ સંબંધમાં પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ કહે છે કે—

ગોપવૃદ્ધાશ્ચ ગોપ્યશ્ચ, વૃદ્ધા તત્ર શતક્રતું ।

તેન સંપૂજિતાશ્ચૈવ, પ્રહર્ષમતુલં યયુઃ ॥

અર્થ—ગોપવૃદ્ધોએ અને ગોપીઓએ ત્યાં ઇંદ્રને દેખ્યો. ઇંદ્રે તેમનું પૂજન કર્યું. તેથી

૧ (ઈંદ્ર) ૨ (શ્યામકમળના જેવી કાંતીવાળા) ૩ (નાકાતાકીને) ૪ (જોતો હતો)

તેઓ બહુ રાજી થયાં. (નંદ યશોદિ પણ અહીં આવ્યાં હતાં. કોઈ ટીકાકાર કહે છે કે, ‘બળરામ ત્યાં નહોતા.’ શાસ્ત્રના આવા વિરોધને કલ્પાંતર વિરોધ સમજી, તર્કવિતર્કના પૂરમાં પડવું નહીં.

છેદ પ્રાર્થના કરે છે—

॥ इन्द्र उवाच ॥

उपजाति.

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं, तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ॥

मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो, न विद्यते तेऽग्रहणानुबन्धः ॥ ૪ ॥

कुतो नु तद्वેતવ ईश तत्कृता, लोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ॥

तथाऽपि दण्डं भगवान्बिभर्ति, धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ૫ ॥

पिता गुरुत्वं जगतामधीशो, दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ॥

हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे, मानं विधुन्वज्जગदीશમાનિનામ ॥ ૬ ॥

અર્થ—આપનું સ્વરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય, શાંત, સર્વજ્ઞ, રજો અને તમો-ગુણથી રહિત છે. ગુણોના પ્રવાહરૂપ આ માયામય સંસાર, કે જે અજ્ઞાનથીજ બંધાયેલો છે, તે હું તમારામાં દેખાતો નથી—તે તમારામાં સંભવતો નથી. (૪) ત્યારે હે પ્રભુ ! સંસારથી ઉત્પન્ન થએલા, અને ફરી સંસાર ઉત્પન્ન કરી આપનારા, અને વળી જે અજ્ઞાનીઓના ચિન્હરૂપ છે.—એવા લોભાદિ દોષો, આપને ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય; તોપણ ધર્મની રક્ષા માટે અને બળ પુર-

૪ પદ્યછેદ—તવ ધામ—આપનું સ્વરૂપ. વિશુદ્ધ સત્ત્વં યસ્મિન્ તત્—શુદ્ધ સત્ત્વ-મય. શાંતં—શાંત. તપોમયં—તપથી યુક્ત—સર્વજ્ઞ. ધ્વસ્તે રજસ્તમસી યસ્મિન્ તત્—રજો તમો વિનાનું અયં ગુણસંપ્રવાહઃ—ગુણોના પ્રવાહરૂપ આ સંસાર. માયામયઃ—જે માયામય છે. અગ્રહણેન (અજ્ઞાનથી) અનુબધ્યતે इति અગ્રહણાનુબંધઃ—જે અજ્ઞાનથી બંધાયેલો છે તે સંસાર. તે—ત્વયિ—ન વિદ્યતે—તમારામાં દેખાતો નથી. સંભવતો નથી.

૫ પદ્યછેદ—નુ—ત્યારે. ईश—હે પ્રભુ ! તત્કૃતાઃ—સંસારથી ઉત્પન્ન થએલા અને તત્ હેતવઃ—સંસારના કારણરૂપ, ફરી સંસાર ઉત્પન્ન કરી આપનારા. ये—જે અબુધાનાં લિંગભાવાઃ इति લોભાદયઃ—અજ્ઞાનીઓના ચિન્હરૂપ છે એવા લોભાદિ. કુતઃ—તો આપને ક્યાંથીજ હોય ! तथापि—તો પણ. धर्मस्य गुप्त्यै—ધર્મની રક્ષા માટે. અને खलनिग्रहाय—બળ પુરોષેને શિક્ષા કરવા માટે. भगवान् दण्डं विभर्ति—ભગવાન દંડ ધારણ કરે છે.

૬ પદ્યછેદ—ત્વં—આપ જગતાં પિતા—જગતોના પિતા છો. त्वं जगतां गुरुः त्वं जगतां अधीशः—તમે જગતોના ગુરુ છો, તમે જગતોના અધીપતિ છો. दुःखेन अत्ये-तुम् (ઉલ્લંઘન કરવાને) शक्यः दुरत्ययः कालः इति त्वं—ઉલ્લંઘન ન કરી શકાય એવા કાળસ્વરૂપ આપ છો. आत्मानं जगदीशं मन्यन्ते इति जगदीशमानिनः तेषां मानं विधुन्वन्—જગતના ધ્વિરપણાનું માન ધરાવનારા અમ લોકોના માનનો ભંગ કરનારા. हिताय—જગતના કલ્યાણ માટે દંડ ધારણ કરીને स्वेच्छातनुभिः समीहसे પોતાની મરજી પ્રમાણે ધારણ કરેલા અવતારોથી લીલા કરો છો.

પોને શિક્ષા કરવા માટેજ, ભગવાન હંડ ધારણ કરે છે. એટલે આપ હંડ ધારણ કરો છો. (૫) આપ બ્રહ્માંડોના પિતા છો; આપ બ્રહ્માંડોના ગુરુ છો; આપ જગતોના અધીપતિ છો; અને ઉલંઘન ન કરી શકાય એવા કાળરૂપ પણ આપજ છો. પોતાની મરણ પ્રમાણે ધારણ કરેલા અવતારોમાં જગતના કલ્યાણ માટે હંડ ધારણ કરીને, આપ લીલા કરો છો. [૬].

૪-૫-૬ વિવેચન—

‘ભગવાન થઈને ઇંદ્રની ઈર્ષી કરી ?’ અગર ‘ભગવાન થઈને ગોવર્ધનનો પક્ષ કર્યો ?’ અગર ‘ભગવાન થઈને ગાયોમાં અને વજ્રવાસીઓમાં મમતા આંધી ?’ ‘શું આ મમતા ભગવાનને રજ્યાવશે નહીં ?’ વિગેરે અનેક તર્કો થાય. તે સંબંધમાં ચોથો અને પાંચમો શ્લોક શ્રીકૃષ્ણનું બ્રહ્મપાત્રું સિદ્ધ કરીને, ઈશ્વરપાત્રું-નિયંતાપાત્રું-શમવિષયપાત્રું-વ્યક્ત કરે છે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ, ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या, मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥૨૧॥ ગીતા અ. ૯.

परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृतां ॥ [ગીતા અ. ૪-૮].

ભાવાર્થ—‘મારે સધળા સરખા છે, તો પણ ભક્તો મને વ્હાલા છે અને દુષ્ટોને હું હંડ હકું છું. કામ, ક્રોધ, અગર લોભ મારે આધીન છે, હું તેમને આધીન નથી.

વિશુદ્ધસત્ત્વ—ઈશ્વરમાં પ્રાકૃત સત્ત્વગુણ નથી. પણ દિવ્ય સત્ત્વગુણ છે. ધ્વસ્ત-રજસૂતમસ્કમ-જેમાંથી રજ અને તમ ગુણો નાશ પામ્યા છે એવું. શ્રુતિ કહે છે કે— ‘અયમાત્માડપહતપાપ્મા-આ આત્મા પાપથી તદ્દન મુક્ત છે.’

ધામ શું ?—

अपामधस्ताल्लोको वै, तस्योपरि महोधराः ।

नगानामुपरिष्ठाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः ॥

मनुष्यलोकादूर्ध्वन्तु, खगानां गतिरुच्यते ।

आकाशस्योपरि रविर्-द्वારं स्वर्गस्य भानुमान् ॥

देवलोकः परस्तस्माद्-विमानगमनो महान् ।

यत्रાહં કૃષ્ણ દેવાના-મિત્રે વિનિહિતઃ પદે ॥

स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको, ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।

તત્ર સોમગતિશ્ચૈવ, જ્યોતિષાં ચ મહાત્મનામ્ ॥

तस्योपरि गवां लोकः, साध्यास्तं पालयन्ति हि ।

स हि सर्वगतः कृष्ण, महाकाशगतो महान् ॥ [લરિવંશ].

અર્થ—જળની નીચે એક લોક છે. તે લોક ઉપર પવતી છે. પવતોના ઉપર પૃથ્વી છે. પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યો રહે છે. મનુષ્ય લોકોના ઉપર પક્ષીઓની ગતિ છે. આકાશના ઉપર રવિ છે, જે સર્ગનું પ્રકાશીત દાર છે. વિમાન ગમનના જેમાં મહાન માર્ગ છે, એવા દેવલોક તેની ઉપર છે. હું કૃષ્ણ ! તે દેવલોકમાં દેવોના ઇંદ્રપદમાં હું સ્થપાયેલો છું. સ્વર્ગથી ઉપર બ્રહ્મલોક છે. જ્યાં બ્રહ્મરૂપિઓનાં ટોળાં રહે છે. તે બ્રહ્મલોકમાં ચંદ્રની

અને મોટા નક્ષત્રાની ગતિ છે. તેના ઉપર ગોસોક છે. સાધ્ય દેવો તેનું રક્ષણ કરે છે. હે કૃષ્ણ ! મહાકાશમાં રહેલો મહાન્ એવો તે ગોસોક વ્યાપક છે.

પારકા માલનો ધણી થઇ પડનાર જેમ ગુન્હેગાર છે, તેમ ઈશ્વરે આપેલા ઐશ્વર્યનું અભિમાન કરનારો પણ ગુન્હેગાર છે. અભિમાન રહિત થઈને ઐશ્વર્ય ભોગવે, તે ઐશ્વર્યનો અધિકારી છે. રામાવતારમાં જનકને ઘેર, શ્રીરામે પરશુરામનું અભિમાન ઉતાર્યું હતું, પરશુરામ ઐશ્વર્યનો મદ નીચે મૂકીને, તપ કરવા ચાલ્યા ગયા હતા.

હંડ અગર શિક્ષા—શિક્ષાના બે પ્રકાર છે. આપણા હિતેચ્છુ તરફથી જે શિક્ષા થાય, તે શિક્ષા નથી, પણ અનુગ્રહ છે; અને વૈરીઓ તરફથી જે શિક્ષા થાય છે; તે શિક્ષા છે. માતા પિતાદિ વડીલ, ગુરુ, શેઠ, સ્ત્રીને પતિ, પ્રજાને રાજા, અને છવ માત્રને ઈશ્વર જે શિક્ષા કરે છે, તે અનુગ્રહરૂપ હોય છે. તે શિક્ષામાં કાંઈક લાભ હોય છે. ડૉક્ટર નસ્તર મૂકીને દરદીને મોટા લયમાંથી બચાવે છે. પિતા પુત્રને લાત મારીને મોટા લયમાંથી બચાવે છે. પતિ સ્ત્રીને ધમકાવીને, મોટા લયમાંથી બચાવે છે. રાજા ચોરને એચાર માસની કેદ મારીને, ચોરીની કુટેવમાંથી છાડાવે છે. ઈશ્વર મનુષ્યને માંદા પાડીને, આરોગ્યના નિય-મેનું પાલન કરતાં શીખવે છે, વિગેરે.

શિક્ષાની આખતમાં હજી વિશેષ હંડા ઉતરતાં જણાય છે કે—ગુન્હાઓ મટાડવા માટે, એક બીજું સખળ સાધન છે. તે એ કે—વિચારનું વાતાવરણ-વિચારની શુદ્ધિ. વિચારની શુદ્ધિ કરવાથી, જેટલા ગુન્હા અટકે છે, તેટલા ગુન્હાઓ શિક્ષા કરવાથી અટકતા નથી. ન્યાયાસનો ઉપર બેસીને બડા બડા ન્યાયાધીશો, સેંકડો વર્ષથી શિક્ષાઓ કરમાવે છે; અને મોટાં મોટાં જંગી કેદખાનાઓમાં ગુન્હેગારોને પૂરીને, તેઓની પાસે વિવિધ પ્રકારની સજા મળુરી લેવામાં આવે છે; તોપણ ગુન્હાનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે; આ પરિણામ સૂચવે છે કે—શિક્ષાથી ગુન્હા ઓછા થતા નથી, પણ જે કારણથી ગુન્હા થાય છે, તે કારણ દૂર કરવાથી, ગુન્હાઓ ઓછા થાય છે. માત્ર દવાખાનાઓ ખોલી આપવાથી, રોગો નાશુદ થતા નથી; પણ રોગો કેમ થાય છે ? તેના કારણોનો વિચાર કરીને, તે કારણોને દૂર કરવાથી, રોગો નાશુદ થાય છે. ગુન્હાઓની પાછળ અને રોગોની પાછળ લખલૂટ દોલત વપરાય છે, પણ દુર્ભાગ્યે સરકારનું ધ્યાન આ વિષય તરફ ખેંચાતું નથી. આ કાર્ય દરેક નિશાળના માસ્તરો, અને દરેક ધર્મના ઉપદેશકો કરી શકે એવું છે. [જેમને શાસ્ત્ર, સંત અને દેવ માન્ય ન હોય, એવા નાસ્તીકોને નિશાળના માસ્તર તરીકે નીમવા ન જોઈએ.] હા ઉપદેશકો અહાર વિહારના નિયમો આપીને, પ્રજાને રોગોથી બચાવી શકે; અને નીતિ, સત્ય, પ્રમાણિકતા, વિવેક, સંતોષનું વાસ્તવ સ્વરૂપ શીખવીને, પ્રજાને ગુન્હાઓમાંથી પણ બચાવી શકે. અત્યારે ગમે તે ન્યાયકોર્ટમાં નોંધાએલા ગુન્હાઓનું લીસ્ટ તપાસશે, તો ખાત્રી થશે કે, તે ગુન્હાઓમાંથી પોણા ભાગના ગુન્હાઓ, તદ્દન નજીવા કારણથી, અગર ગેરસમજથીજ ઉભા થયા હશે. તે પ્રમાણેજ ગમે તે દવાખાનામાં જઈને ત્યાં નોંધાયેલા રોગીના કેસો તપાસશે, તો ખાત્રી થશે કે—પોણા ભાગના દરદીઓ, નજીવી બેદરકારીથીજ દવાખાનામાં બાડ કરી રહ્યાં હશે. પોણા ભાગના બોળ ન્યાય ખાતામાંથી ઓછા થાય, અને પોણા ભાગના બોળે વૈદક ખાતામાંથી ઓછા થાય, તો સરકારને માથેથી કેટલો નકામો ખર્ચ ઓછો થાય, તેનો વિચાર તમેજ કરજો.

યાદ રાખજો કે-ઘટ, ચૂનો અને પથરાની ભીતોમાં તથા લોખંડની બેડીઓમાં, અશુદ્ધ વિચારને શુદ્ધ કરવાની જેટલી શક્તિ છે; તેના કરતાં ચારિત્રવાન ઉપદેશકના વચનોમાં વધારે શક્તિ છે. ઘટ, ચૂનાની ભીતો અને બેડીઓ શરીરને બંધન કરે છે, વિચારને નહિ. વિચાર પાણીના જેવો સ્વતંત્ર છે, તે પહેરેગીરના પહેરામાંથી સટકી જાય છે. તે લોહના સળાયાની જાળીઓને લેખવતો નથી. તે પથરની ભીતોને હસી કાઢે છે. તે કાંસીના લાકડાના ભયને ઓળખતો નથી.

ચોપાન—‘ દોર-ગમાર-શદ્-પશુ-નારી, એ સખ તાડનકે અધિકારી. ’

[તુલસીદાસ]

જે મનુષ્યો તદ્દન પશુ જેવાં હોય છે, કોઈ રીતે સમજતાં નથી; તેમને કેદખાનાની શિક્ષા અમુક સમય કબજતમાં રાખે છે; અને અમુક પ્રમાણમાં તેઓ ફરી ગુન્હા કરતાં હરે છે. યાદી વિચારની શુદ્ધિ, ગુન્હાઓને જેટલી અસર કરે છે, તેટલી અસર શિક્ષા કરી શકતી નથી. વિચારોવડે મગજમાં પડેલા ચિત્તા એ પ્રકારના હોય છે. શુદ્ધ વિચારથી પડેલા ચિત્તા સારા કાર્ય તરફ મનુષ્યને દોરી જાય છે; અને અશુદ્ધ વિચારથી પડેલા ચિત્તા મનુષ્યને દુરાચારણ તરફ દોરી જાય છે.

બાહ્યાં ભાષ્યો અને જાહેનો ! ભલે તમે કયા સાંભળવા જ્યાં ત્યાં દોડતાં દેશો; મંદિરે મંદિરે દર્શન કરતાં દેશો; સાધુ સંતને દેખાને ઘેર્યાં થઈ જતાં દેશો-ગીતાદિ વાંચતા દેશો-પણ તમે તમારાં કપડાં સાચવો છો, એટલું તમે તમારું મન સાચવતા નથી. ઘરનો દિવો સાચવો છો, એટલું તમે તમારું મન સાચવતા નથી. તમારી ગટર અગર તમારું આજરું સાચવો છો, એટલું પણ તમે તમારું મન સાચવતા નથી. ગટર અગર આજરું ગંધાય, તો પાણીની એ પાંચ ડોલ નાંખીને, તમે તેને તુરત સાફ કરો છો; પણ તમારું મન ગંધાય-મનમાં અનેક કુવિચાર આવે: તેને શુદ્ધ કરવા તમે કયા ઉપાય લ્યો છો ? તેનો તમે પોતેજ વિચાર કરી જુઓ. અનેક જન્મોથી કુવિચારની-કુવાસનાની ગંધ, તમારા મનમાં એકઠી થતી આવે છે, તે તમામ ગંધને ઘોઈ નાંખવા માટે, ઇશ્વરે તમને આ તક આપી છે. શાસ્ત્રો, સંતો અને દેવો જ્યાં ત્યાં-દરેક ધર્મમાં, અગર દરેક સંપ્રદાયમાં, તમને ચેતવણી-નોટીસ-આપી રહ્યાં છે; છતાં તમે નહીં માનો, તો આ જે સત્તા-આ જે સુખ-તમને પ્રભુએ આપ્યું છે, તે પ્રભુ છીનવી લેશે; અને તમને પશુપક્ષીની નીચ યોનીરૂપી ગમે તે જન્મમાં પૂરી દેશે.

સંસાર—લોભાદિ દોષો અંતકોટિના મહાત્માઓમાં સંભવતા નથી; ત્યારે તે મહાત્માઓ જેમને ભજી રહ્યા છે, તેવા પરમાત્મામાં કેમ સંભવે ? ન જ સંભવે.

૯૭ આગળ સ્તુતિ કરે છે—**ઈન્દ્રવંશ**—

ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्-त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् ॥

हित्वायमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया, ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥૭૥॥

૭ પદ્યરૂઢ—**મદ્વિધાઃ અજ્ઞાઃ** યે જગદીશમાનિનઃ **इति वयं-जगत्ता** અધિ-પતીપણાનું અભિમાન ધરાવનારા અમારા જેવા મૂર્ખ લોકો. **काले-**(આવા) કદીન સમયમાં **त्वां अभयं वीक्ष्य-**આપને અભય જોઈને. **आशु-**તુરત **तन्मदं हित्वा-**જગદીશપણાના અભિમાનને તજી દઈને. **अपगतः स्मयः** યેષાં તે **अपस्मयाः-**ગર્વરહિત થઈને. **आर्य-**

ઉપજાતિ—

સ ત્વં મમૈશ્વર્યમદપ્લુતસ્ય, કૃતાગસસ્તેઽવિદુષઃ પ્રભાવમ્ ॥

ક્ષન્તું પ્રભોઽથાહૈસિ મૂઢચેતસો, મૈવં પુનર્મૂન્મતિરીશ મેઽસતી ॥૮॥

તવાવતારોઽયમધોક્ષજેહ, સ્વયંભરાણામુરુભારજન્મનામ્ ॥

ચમૂપતીનામભવાય દેવ, ભવાય યુષ્મચ્ચરણાનુવર્તિનામ્ ॥૯॥

અર્થ—જગત્ના અધિપતિપણાનું અભિમાન ધરાવનારા અમારા જેવા મૂર્ખ લોકો, (જળપ્રલય જેવા-આવા) કઠીન કાળમાં, આપને અભય દેખીને, તુરતજ જગદીશપણાના અભિમાનને તજ દે છે, એટલે ગર્વરહીત થઈને-ઉત્તમ માર્ગને પકડે છે; તેથી આપની જે લીલા છે, તે જળ પુરૂષોને દંડરૂપ છે. (૭)

અર્થ—તેથી હું કે જે ઐશ્વર્યના મદથી ઘેરાએલો છઉં, અને આપનો અપરાધી છઉં, અને વળી આપના પ્રભાવને જાણતો નથી, તેના ઉપર આપે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. વળી હું કે જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો છઉં, તેની આવી દુષ્ટ-બુદ્ધિ ફરીને કદિ થશે નહીં. (૮)

અર્થ—હે પ્રભુ ! હે દેવ ! જેઓ પોતે ભારરૂપ છે તેમના, અને મોટા ભારને ઉત્પન્ન કરનારા સેનાપતિઓના નાશને માટે, અને આપના ચરણ સેવનારા લોકોના કલ્યાણ માટે, આ લોકમાં આપનો અવતાર છે. [માટે હું અત્યંત અપરાધી છઉં, તોપણ આપનો સેવક છઉં, તેથી મારા ઉપર આપે ક્ષમા કરવી જોઈએ,] (૯)

૭-૮-૯ વિવેચન—

સતી સ્ત્રીને સતાવતાં, તેનું અંતીમ પરિણામ વેદ્યનિ, જેમ સતાવનાર શ્રીકૃષ્ણ પડી માર્ગે પ્રભજંતિ-ઉત્તમ માર્ગને પકડે છે. તેથી તે રૂઢા-આપની લીલા. અપિ-પણ સ્વલ્લાનાં અનુશાસન—અથ પુરૂષાના દંડરૂપ છે.

૮ પદચ્છેદ—અથ-તેથી હે પ્રભો !-હે પ્રભુ, ऐश्वर्येण મદઃ તેન પ્લુતઃ (ઘેરાએલો) તસ્ય इति મમ-હું કે જે ઐશ્વર્યના મદની ઘેરાએલો છઉં તેના. કૃતં આગઃ (અપરાધ) યેન સઃ તસ્ય इति મમ-હું કે જે તમારો અપરાધી છઉં તેના. પ્રભાવં અવિદુષઃ-इति મમ-હું કે જે તમારા પ્રભાવને જાણતો નથી તેના સ ત્વં ક્ષન્તું અર્હેસિ-ઉપર તમારે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. રૂઢા-હે પ્રભુ ! મૂઢચેતસઃ इति મે-હું કે જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો છઉં તેની પવં અસતીઃ મતિઃ-આવી દુષ્ટ બુદ્ધિ. પુનઃ મા મૂન-ફરી થશે નહીં.

૯ પદચ્છેદ—હે અધોક્ષજ-હે પ્રભુ ! હે દેવ-હે દેવ. સ્વતઃ एव ભારભૂતાનાં સ્વયંભરાઃ તેષાં-પોતે ભારરૂપ છે તેમના અને ઉરુભારસ્ય જન્મ ચેભ્યઃ તે તેષાં इति ચમૂપતીનાં-મોટા ભારને ઉત્પન્ન કરનારા સેનાપતિઓના. અમવાય-નાશને માટે. તથ ચરણો અનુવર્તેતે इति યુષ્મચ્ચરણાનુવર્તિનઃ તેષાં ભવાય-મારા ચરણ સેવનારાઓના કલ્યાણને માટે. રૂઢ અયં તથ અવતારઃ-આ લોકમાં આપનો આ અવતાર છે.

બળ, પોતાનો તંત તણ દે-પોતાનું દેહાભિમાન ઢીલું કરી નાંખે; તેમ શ્રીકૃષ્ણની પરીક્ષા કરનારો ઇંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણનું સામર્થ્ય જોઈને, ઢીલો પડી ગયો.

‘મદ તજે ત્યારેજ આર્ય માર્ગે ચડે’—આ વાત દરેક મુમુક્ષુઓના હૃદયમાંચોરી દેવા જેવી છે. સાત્ત્વિક અહાર વિહાર અને સાત્ત્વિક પોશાક મદત્યાગના પ્રથમ પગથીયાં છે.

एव असती मतिः पुनः मा भूत्—ઈંદ્ર પ્રાર્થના કરે છે કે-‘કરીથી મારી આવી હુટ બુદ્ધિ થશે નહીં.’ તો પણ આગળ પારિજીતકના કેસમાં, ઇંદ્ર બૂલો પડીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડશે. લક્ષ્મીના મદમાં જલકાતા જીવો-‘અબી બોલે, અબી ફેક.’

જેમ ગમખાસની પટ્ટી, શુંખડાની ગાંઠને વેરી નાંખે છે, જેમ અનુર્તિ ગીતા સાંભળીને દેહાભિમાનને વેરી નાંખ્યું; જેમ સીંધુ દેશના રણગણ રાજાએ, જડભરતના ઉપદેશથી, દેહાભિમાનની ગાંઠ વેરી નાંખી; જેમ દેવદુનિએ કપિલના ઉપદેશથી આવરણ તોડી નાંખ્યાં. જેમ પરીક્ષિતે ભાગવત સાંભળીને, દસ્તીનાપુરના રાજાપણાને વેરી નાંખ્યું, તેમ તમે-કથા-શ્રવણથી-જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી, તમારા દેહાભિમાનને વેરી નાંખતા રહેજો; નહીંતો તમે પણ ઇંદ્ર જેવાજ છે-શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડનારા છો.

૯ મો શ્લોક ‘परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृतां’ના અર્થ સાથે મળીને, ગીતાની સાથે પોતાની એકતા સૂચવે છે. તે શ્લોકમાં એવો પણ ભાવ છે કે-‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! મને હુટ ગણીને, મારો નાશ કરશો નહીં; પણ મને આપનો ભક્ત ગણીને, આપ મારી રક્ષા કરવું.’

હવે આગળ સ્તુતિ કરે છે—

नमस्तुभ्यं भगवते, पुरुषाय महात्मने ॥

वासुदेवाय कृष्णाय, सात्वतां पतये नमः ॥ ૧૦ ॥

स्वच्छन्दोपात्तदेहाय, विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥

सर्वस्मै सर्वबीजाय, सर्वभूतात्मने नमः ॥ ૧૧ ॥

मयेदं भगवन्गोष्ठ-नाशायसारवायुभिः ॥

चेष्टितं विहते यज्ञे, માનિના તીવ્રમન્યુના ॥ ૧૨ ॥

૧૦ પદ્યછંદ—ભગવતે-પરશુરુણ્યુક્ત પ્રભુ છે તેમને. પુરુષાય-અંતર્યામિ. મહાત્મને-મહાન્ આત્મારૂપ પરિચ્છેદરહિત. વાસુદેવાય કૃષ્ણાય-વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને. સાત્વતાં પતયે इति तुभ्यं नमः-યાદવોના પતિ એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છઉં.

૧૧ પદ્યછંદ—સ્વેષાં (ભક્તોની) છંદેન (ઈચ્છાથી) ઉપાત્તઃ દેહઃ યેન સઃ તસ્મૈ-જેણે પોતાના ભક્તોની ઈચ્છાથી દેહ ધારણ કર્યો છે એવા. વિશુદ્ધ જ્ઞાનં एव मूर्तिः यस्य सઃ તસ્મૈ-શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ મૂર્તિવાળા. સર્વસ્મૈ-માયાથી સર્વરૂપ. સર્વબીજાય-સર્વની કારણરૂપ. સર્વભૂતાત્મને નમઃ-સર્વ પદાર્થોના આત્મારૂપ આપને હું પ્રણામ કરું છઉં.

૧૨ પદ્યછંદ—હે ભગવન્-હે પ્રભુ ! यज्ञे विहते-યજ્ઞનો ભંગ થતાં. તીવ્રઃ मन्युः यस्य सઃ તેન-इति मया માનિના-હું કે જેને બહુ ક્રોધ થયો હતો તથા હું કે જે અભિમાની છઉં તેનાથી. आसारवायुभिः-વરસાદ અને પવનથી. गोष्ठस्व नाशाय-વજ્રના નાશ માટે. इदं चेष्टितं-આ કૃત્ય કરાયું છે.

ત્વયેશાનુગૃહીતોઽસ્મિ, ધ્વસ્તસ્તમ્ભો હતોઽયમઃ ॥

ઈશ્વરં ગુરુમાત્માનં, ત્વામહં શરણં ગતઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—આપ કે જે ભગવાન છે, પુરૂષાકાર અગર અંતર્યામી છે; પરિ-
ચ્છેદ રહિત છો, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ છો, તથા યાદવોના પતિ છે, તેમને
હું નમસ્કાર કરું છઉં. (૧૦) ભકતોની ઇચ્છા પ્રમાણે અવતાર લેનારા, શુદ્ધ
જ્ઞાનરૂપ ભૂતિવાળા, માયાથી સર્વરૂપ અનેલા, સર્વના કારણરૂપ અને સર્વ
પદાર્થોના આત્મારૂપ, એવા આપને હું પ્રણામ કરું છઉં. (૧૧) હે ભગવન!
યજ્ઞનો ભંગ થતાં, મેં ઘણા ક્રોધથી અને અભિમાનથી, વરસાદ તથા પવન
વડે વ્રજનો નાશ કરવા માટે આ કૃત્ય-આ ગોઠવણ-કરી હતી. (૧૨)

અર્થ—હે નાથ ! તમે મારા ઉદ્ધમને નિષ્ક્રુણ કર્યો, તેથી મારા ગર્વનો નાશ
થયો. આ પ્રમાણે તમે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આપ કે જે ઈશ્વર, ગુરૂ અને
પરમાત્મારૂપ છે, તેમને શરણે હું આવ્યો છઉં. (૧૩)

૧૦ થી ૧૩ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનો દેહ પંચમહાભૂતનો કે નહીં ?

યદાત્મકો ભગવાંસ્તદાત્મિકા વ્યક્તિઃ ॥

શ્રુતિ કહે છે કે—‘ભગવાન દિવ્ય છે માટે તેમનું શરીર પણ દિવ્ય છે.’

યો વેત્તિ ભૌતિકં દેહં, કૃષ્ણસ્ય પરમાત્મનઃ ॥

સ સર્વસ્માદ્વહ્નિઃ કાર્યઃ, શ્રૌતસ્માર્તવિધાનતઃ ॥

મુખં તસ્યાવલોકયાપિ, સચ્ચેલં સ્નાનમાચરેત્ ॥ સ્મૃતિઃ]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનો દેહ, જેઓ પંચમહાભૂતનો અનેકો કહે, તેઓ શ્રૌતસ્માર્તકર્મથી
અલિપ્તકાર કરવા યોગ્ય છે. તેમનું મુખ જોવાનાં આવે, તો તે જે કપડાં પહેરીને તે મુખ જોયું
હોય, તે કપડાં જોવાની સ્નાન કરવું જોઈએ.

આરમા શ્લોકમાં ઈદ્ર પોતે પોતાનો અપરાધ કબુલ કરે છે.

ત્રીવ્ર મન્યુના—ક્રોધ તો ઘણાને થાય છે; પણ એશ્વર્ય વાળાને ત્રીવ્રક્રોધ થાય છે.
ગરીબ ઘણી સ્ત્રીને લડ્યો હોય, તો જે તમાચા મારે, અગર જે પાંચ ગાળ દે; પણ ધન-
વાન ઘણી સ્ત્રીને લડ્યો હોય, તો હજારો દિવસ સુધી સ્ત્રીએ કરેલી સેવાને ભૂલી જાય,
અને વળી તેજ દિવસે, બીજી સ્ત્રી પરણી લાવે. ઘણા દિવસથી સાથે રહેનારી સ્ત્રીનું જીવંતર
સહેજમાં બગાડી નાંખે. તે પ્રમાણે હજારો વરસથી યજ્ઞનો ભાગ લેનારા ઈદ્રને, એક યજ્ઞ
માંથી ભાગ ન મળ્યો, તેની ખાતર, વ્રજવાસીઓનો સમૂળનો નાશ કરવાની ઈદ્રે તૈયારી

૧૩ પદ્મચ્છેદ—ઈશ-હે નાથ ! હતઃ ઉદ્ધમઃ યસ્ય સઃ-હતિ અહં-તમે મારા
ઉદ્ધમને નિષ્ક્રુણ કર્યો તેથી. ધ્વસ્તઃ સ્તંભઃ યસ્ય સઃ-મારા ગર્વનો નાશ થયો. આ
પ્રમાણે ત્વયા અનુગૃહીતઃ અસ્મિ-તમે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. ઈશ્વરં ગુરું આત્માનં
હતિ ત્વાં-આપ કે જે ઈશ્વર, ગુરૂ અને આત્મારૂપ છો તેમને. અહં શરણં ગતઃ-હું
શરણે આવ્યો છઉં.

કરી. [ઈશ્વરની પાસે ધન માગો, ત્યારે સાથે સાથે ધીરજ અને વિવેકની માગણી પણ કરજો. ધીરજ અને વિવેકથી ધન શોભશે.]

તેરમા શ્લોકમાં—‘ [**હતોઘમઃ**] ઉઘમ વૃથા જવાથી હું [**ધ્વસ્તસ્તંભઃ**] ગર્વરહિત થયો,’ એમ ઇંદ્રે કહ્યું. જ્યાં સુધી ઉઘમ સફળ થાય, ત્યાંસુધી માણસમાત્ર, જશ માત્રનો ધણી થઈને એસે. ત્યાંસુધી તે એમજ સમજે કે—‘મારા જેવો કોઈ કુશળ, ડાહ્યો, સર્વજ્ઞ, અપળ નથી. હું જે ધાંડું તે કરી શકું—વિગેરે’ જ્યારે ઉઘમ નિષ્ફળ જાય; ત્યારેજ પોતાની પાછળ રહેલી કોઈ મહાન્ શક્તિને તે ઓળખે.

દષ્ટાંત—અમેરિકાના સીવીલસર્જને લાથ ખંખેચી, ત્યારેજ નાસ્તીકોના નાયક બળ-દેવભાઈ બેરીસ્ટરે, શ્રીકૃષ્ણને સંભાર્યા. ત્યારેજ તેમને ખાત્રી થઈ કે—‘જગતમાં સુખનાં સાધનો અનેક છે, પણ તેમની પાછળ કોઈ નિયંત્રા છે. સુખદુઃખ કોઈના ચક્ષુઓમાં ચાસે છે—દોર્યા દોરાય છે. મનુષ્ય ઉપરઉપરથી સ્વતંત્ર જણાય છે, પણ ઘડી પડી, તે કેવા સુખદુઃખમાં જઈને ઉભો રહેશે, તેની તેને પોતાને ખબર નથી. હું નહોતો જાણતો કે હું આટલો બધો વહેલો મરીશ. મેં વડીલાત કરીને અનેક ગુન્હેગારોને નિર્ભય કર્યા. ત્યારે મને અત્યારે કોણ નિર્ભય કરે ! અત્યારે માંડ વડીલાત નામું કોણ સ્વિકારે ? મારે મારે ઈશ્વરની અદાલતમાં, લાથપગ પછાડીને કોણ દલીલો કરે ? મારા અપરાધનો પાર નથી, પણ ઈશ્વર દયાળુ છે, તે વાત હું ચોક્કસ જાણું છું. મારે અત્યારે કોઈ મજબૂત મદદની જરૂર છે.’ આ વાત સાંભળીને તેમની સ્ત્રી **ધીરમતી**એ તેમને ધીરજ આપીને કહ્યું કે—‘હે પ્રભુ ! ઈશ્વરનું ઘર જેટલું વેગળું છે, તેટલુંજ નજીક છે. ઈશ્વરની શક્તિ સંબંધી આપને સાચી ખાત્રી થઈ હોય, તો હું આપનો વડીલ થાઉં; અને હું આપને ઈશ્વરની અદાલતમાં બચાવું.’ વડીલ રાજ થયા. જેમ જુદા પાટા ઉપર વાળેલી રેલ્વે, જુદે રસ્તે ચાલી જાય, તેમ ધીરમતીએ ખારીસ્ટર સાહેબની વૃત્તિ શ્રીહરિને રસ્તે ચડાવી. શ્રીકૃષ્ણની મોટી છબી અને એક તુલસીનો છાંડ મરનારની નજર પડે—ત્યાં સામે—ગોહવી દીધાં. ત્રણ ઘીના દીવા કરાવ્યા. દવાની શીશીઓને દૂર કરી, તેની જગ્યાએ સુગંધીદાર પુષ્પો ગોહવી દીધાં. ઓરડાના ચારે ખૂણામાં સુંદર ધૂપનાં ઢુંડાં ગોહવી દીધાં. માંદાનો ઓરડો દેવભૂમિ જેવો થયો—દેવોને પધારવા જેવો થયો. પછી સ્ત્રીએ તેમનું મુસ્તક પોતાના ખોળામાં લઈને, ગંગાજળનું પાન કરાવ્યું. ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’નો મંત્ર મુખમાં આપ્યો. વચ્ચે વચ્ચે ધીરમતી—‘જગત મિથ્યા અને બ્રહ્મસત્ય’—સંબંધી સુંદર પદો મધુર કંઠેથી ગાતી હતી, અને ખારીસ્ટર સાહેબ તાલ આપતા હતા. તાલ આપતાં આપતાં ‘ૐ નમો ભગવતે’—કહેતાં કહેતાં, ખારીસ્ટર સાહેબ હસતાં હસતાં ચાલ્યા ગયા. વિગેરે વિગેરે.

મહાન્ સીકંદરને મરણ વખતેજ ઈશ્વર યાદ આવ્યા. ઔરંગઝેમે મરણ પથારીએ અલ્લાહ પોકાર્યા. નેપોલીયન બોનાપાર્ટને સેન્ટ હેલેના ટાપુમાં આવ્યા પછી, ખાત્રી થઈ કે—‘ કરતા હરતા નારાયણ છે—હું જગતમાં કોઈ નથી.’ તેમ શ્રીકૃષ્ણનું સામર્થ્ય જોઈને ઇંદ્રને ખાત્રી થઈ કે—‘ઈશ્વર પાસે ઇંદ્ર કોઈ ચીજ નથી.’

ઈંદ્રની સ્તુતિ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ જવાબ આપે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवं संकीर्तितः कृष्णो, मघोना भगवानमुम् ॥

मेघगम्भीरया वाचा, प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ૧૪ ॥

શ્રી ભગવાનુવાચ ॥

मया तेऽकारि मघवन, मखभङ्गोऽनुगृहता ॥

मदनुस्मृतये नित्यं, मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ ૧૫ ॥

मामैश्वर्यश्रीमदान्धो, दंडपाणिं न पश्यति ॥

तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो, यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—ઉપર પ્રમાણે ઇંદ્રથી સ્તુતિ કરાએલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ઇંદ્રને મેઘસરખી ગંભીર વાણીથી હસતાં હસતાં નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—[૧૪]. ‘હે ઇંદ્ર ! તને દેવતાઓની લક્ષ્મીથી ઘણોજ મદ થઈ ગયો હતો, તેથી તને નિરંતર માફ રમરણ રહે એવા હેતુથી, મેં તારા ઉપર કૃપા કરીને, આ યજ્ઞનો ભંગ કર્યો છે. [૧૫]

અર્થ—હું કે જે દંડ ધારણ કરનાર છઉં, તેને ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મીના મદથી આંધળો થએલો પુરૂષ દેખતો, નથી. જેને હું અનુગ્રહ કરવા ધાડું છઉં, તેને હું સંપત્તિથી ભ્રષ્ટ કરૂં છું. [૧૬]

૧૪-૧૫-૧૬ વિવેચન—

પતંગ ચડાવનાર પતંગને હુમકા મારે છે, તે પતંગ ઉતારવા નહીં; પણ પતંગને ઉંચે ચડાવવા; તેમ પ્રભુ જીવને હુમકા મારીને—દુઃખના દર્શન કરાવીને, પોતા તરફ ખેંચે છે. બળીરાજને આંધ્યા પછી વિષ્ણુએ બ્રહ્માજીને કહ્યું હતું કે—

૧૪ પદ્યછંદ—एवं-ઉપર પ્રમાણે-મઘોના સંકીર્તિતઃ કૃષ્ણઃ ભગવાન-ઇંદ્રથી સ્તુતિ કરાએલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અમુમ્-ઇંદ્રનેમેઘગંભીરયા વાચા-મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી પ્રહસન્ન હદમ્ અબ્રવીત્-હસતા હસતા નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

૧૫ પદ્યછંદ—हे मघवन-હે ઇંદ્ર ! इन्द्रस्य श्रिया ભૃશમ્ મત્તઃ તસ્ય-ઈતિ તવ-ઇંદ્રની લક્ષ્મીથી ઘણો મદ થયો એવો જે તું તેનો એટલે તારો મલ્લભંગઃ-યજ્ઞનો ભંગ નિત્યં મમ અનુસ્મૃતિઃ તસ્યૈ-સદા મારા રમરણ માટે. અનુગૃહતા इति मया-હું કે જે અનુગૃહ કરનાર છઉં તેનાથી અકારિ-કરવામાં આવ્યો છે.

૧૬ પદ્યછંદ—दंडपाणिं-હું કે જે દંડ ધારણ કરનાર છઉં તેને ऐश्वर्य च श्री-મદદ્ય ऐश्वर्यश्रीमदौ તામ્યાં અંધઃ-ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મીના મદથી આંધળો બનેલો. न पश्यति-દેખતો નથી. च-પણ यस्य અનુગ્રહं इच्छामि-જેને હું અનુગ્રહ કરવા યાહું છઉં. तं संपद्भ्यः-તેને સંપત્તિથી ભ્રંશયामિ-ભ્રષ્ટ કરૂં છઉં.

ब्रह्मन् यमनुगृह्णामि, तद्विशो विधुनोम्यहम् ॥

यन्मदः पुरुषः स्तब्धो, लोकं मां चावमन्यते ॥ ૨૪ ॥

વિગેરે [શ્રીમદ ભાગવત સ્કંધ. ૮-૨૨].

‘મારા ભક્તોને કોઈ પણ પ્રકારનો મદ થાય, તો તે મદને હું હરિ લઉં છઉં.’

આળકને રમાડનાર રમકડું. રમકડું લઈ લ્યો, કે તુરત તે પોતાની માને બોલાવે. જીવાનને રમાડનાર સ્ત્રી. સ્ત્રીને લઈ લ્યો, કે તે તુરત ખૂસ મારે. તેમ જીવ માત્રને રમાડનાર પરિવાર અને સંપત્તિ. પરિવાર અને સંપત્તિનો નાશ થાય, તો જીવ તુરત ઉંચે-ધશ્વર સામે જીએ. જેમ વાયુથી દીવો જુઝાઈ જાય, તેમ વિષયોથી બુદ્ધિ નાશ પામે. વિષયો ઐશ્વર્ય અને શ્રીને આશરે રહે. ઐશ્વર્ય અને શ્રીનો નાશ થાય, તો વિષયોનો પણ નાશ થાય. જેની આંખમાં કણાં પડ્યાં હોય છે, તે જેમ સૂર્ય સામે જોઈ શકતો નથી; તેમ જેમને ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયાં હોય, તે સ્ત્રી અગર પુરૂષ-પીત્વા મોહમયી પ્રમાદમદિરાં-મોહમયી મદિરાને પીધીને-ઉન્મત્ત રહે છે. તેની નજર પાસે અનેક મરી જાય છે, અને અનેક પાયમાલ થાય છે, તોપણ તે ઉન્મત્ત સ્ત્રી અગર પુરૂષ, કાળરૂપી ઇશ્વરને ઓળખતાં નથી. ઇશ્વર કૃપા કરીને તેમનું આવરણ (ઐશ્વર્ય) ખસેડી લે, તો ઉન્મત્ત ડાહ્યાડમરાં બની જાય.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રને રવાના કરે છે—

गम्यतां शक्र भद्रं वः, क्रियतां मेऽनुशासनम् ॥

स्थीयतां स्वाधिकारेषु, युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—હે ઈન્દ્ર! બાએ, તમારું ભદ્રું થશે. [એટલે— મારા તરફથી તમને કોઈ પણ પ્રકારની ઇજા થશે નહીં.] હવે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલજો. ગર્વ રહીત થઈને, તમારી ફરજમાં સાવધાન રહીને, તમારા પોતાપોતાના સ્વાધિકારમાં રહેજો, [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

આજ્ઞાનું સ્વરૂપ—જે આળકો માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તે આળકો સુખી હોય; પતિની આજ્ઞા પાળે, તે સ્ત્રી સદા સુખી હોય; શેઠની આજ્ઞા પાળે, તે ગુમાસ્તો સદા સુખી હોય; તે પ્રમાણેજ ઇશ્વરની આજ્ઞા પાળે, તે જીવ સદા સુખી હોય. અત્યારે ત્યાં જોઈએ ત્યાં દુઃખનાં શેઠાં છે. દુઃખનાં અનેક કારણોમાં આજ્ઞાનો અનાદર, એક મુખ્ય કારણ છે. જે જીવો પાપકર્મ ભોગવવા આવ્યાં હોય છે, તે જીવો અનાયાસે અવળાં હોય છે. તેઓ હા ને અને ના ને વેર કરી બેઠાં હોય છે. તમારામાં કોઈ એવાં હો-તો ધીરજ રાખીને ખંતથી તે કુટ્ટેવને તથા દેવને આવા અવળા જીવો દીન પ્રતિદીન દુઃખમાં દટાતાં જાય છે. દેવદર્શન કરે, અગર કથાવાતી સાંભળે, પણ તમે પડીક્ષાની આજ્ઞાનો અનાદર કરતાં હો,

૧૭ પદ્યછેદ—હે શક્ર-હે ઈન્દ્ર! ગમ્યતાં-બાએ. વઃ ભદ્રં-તમારું કલ્યાણ થશે. મે અનુશાસનં ક્રિયતાં-હવે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલજો. સ્તંભવર્જિતૈઃ યુક્તૈઃ-ગર્વ-રહિત અને સાવધાન ક્રિયાઓ વડે. વઃ સ્વાધિકારેષુ સ્થીયતાં-તમારા પોતા પોતાના સ્વાધિકારમાં રહેજો. [બ્રહ્માદિ દેવા સાથે હોવાથી બહુ વચન વાપર્યું.]

તો આ અધું પાણી વસોવવા જેવું છે. બાળકોએ માઆપની આજ્ઞા, અને સ્ત્રીઓએ પતિની આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી. એટલું સિદ્ધ થયા પહેલાં, કથાવાર્તા કલ્યાણ કરી શકશે નહીં.

જીવનની મુક્તિ-નાટકશાળામાં રાગ આદેશાદના અનેક ખેલ પહેરે, પણ તેમાં એકટરે જેમ આસક્ત થતા નથી; તેમ જીવોએ આ સંસારમાં ઇશ્વર રૂપી સૂત્રધારની આજ્ઞાનુસાર, અનેક ખેલ ભજવવા-કાર્ય કરવાં-પણુ-તે તમાન ઇશ્વરનું છે, અને જે કાંઈ થયું, તે ઇશ્વરની પ્રેરણાથી થયું છે.' એમ સમજીને, સંસારમાં આસક્ત થવું નહીં.

(ઇંદ્રને જવાની આજ્ઞા કરી; પણ અભિષેક કરવા માટે ઇંદ્ર ત્યાં ઉભો રહ્યા.)

હવે સુરભિ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવે છે, અને પ્રાર્થના કરે છે—

અથાહઃસુરભિઃ કૃષ્ણ-મભિવાદ્ય મનસ્વિની ॥

સ્વસન્તાનૈરુપામંઙ્ય, ગોપરૂપિણમીશ્વરમ્ ॥૧૮॥

સુરભિર્હવાચ ॥

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિન, વિશ્વાત્મન્ વિશ્વસંભવ ॥

ભવતા લોકનાથેન, સનાથા વયમચ્યુત ॥૧૯॥

ત્વં નઃ પરમકં દૈવં, ત્વં ન ઇન્દ્રો જગત્પતે ॥

ભવાય ભવ ગાવિપ્ર-દેવાનાં યે ચ સાધવઃ ॥૨૦॥

ઇન્દ્રં નસ્ત્વાભિષેક્ષ્યામો, બ્રહ્મણા નોદિતા વયમ્ ॥

અવતીર્ણોઽસિ વિશ્વાત્મન્, ભૂમેર્ભારાપનુત્તયે ॥૨૧॥

૧૮ પદ્યછંદ—અથ-પછી સ્વસંતાનૈઃ-પોતાના સંતાનોસહિત મનસ્વિની સુરભિઃ-ઉદાર મનવાળી કામધેનુએ. ગોપરૂપિણમ્ ઈશ્વરમ્ इति કૃષ્ણ-ગોપરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અભિવાદ્ય-પ્રણામ કરીને અને ઉપામંઙ્ય-સંબોધીને. આહ-ઓલી કે—

૧૯ પદ્યછંદ—સુરભિઃ ઉવાચ-સુરભિ ઓલી. કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! મહાયોગિન-હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મહાયોગિ ! વિશ્વાત્મન્-હે જગત્તા આત્મા. વિશ્વસંભવ-હે જગત્તે ઉત્પન્ન કરનાર અચ્યુત !-હે અચ્યુત. ભવતા લોકનાથેન-આપ કે જે પ્રાણીઓના નાથ છો તેમનાથી. વયં સનાથાઃ-અમે સનાથ થયા છઈએ. ધણીયાતા થયા છઈએ.

૨૦ પદ્યછંદ—ત્વં-આપ. નઃ [પરમં ઇવ] પરમકં દૈવં-અમારા ઇષ્ટ દેવ છો, માટે જગત્પતે-હે જગત્તા પતિ ! ગોવિપ્રદેવાનાં ભવાય-ગાયો બ્રાહ્મણો અને દેવાના સહિત માટે. યે ચ સાધવઃ (તેણાં) ભવાય-જેઓ સત્પુરુષો છે-ભગવાનના ભક્તો છે-તેઓના કલ્યાણ માટે. નઃ ઇન્દ્રઃ ભવ-આપ અમારો ઇંદ્ર થાઓ.

૨૧ પદ્યછંદ—બ્રહ્મણા નોદિતાઃ વયમ્-બ્રહ્માજીથી પ્રેરાએલાં અમે. નઃ ઇન્દ્રઃ इति ત્વાં-અમારા ઇંદ્ર તરીકે આપનો. અભિષેક્ષ્યામઃ-અમે અભિષેક કરીશું. હે વિશ્વાત્મન્-હે જગત્તા આત્મા. [ભારહ્ય અપનુત્તિઃ (નાશ)] ભૂમેઃ ભારાપનુત્તયે-પૃથ્વીના ભાર ઉતારવા માટે. અવતીર્ણઃ અસિ-આપનો અવતાર થયો છે.

અર્થ—પછી પોતાના સંતાનો સહિત ઉદાર મનવાળી કામધેનુએ, ગોપરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રણામ કરીને, અને સંબોધીને કહ્યું કે—‘ હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મહાયોગિ ! હે જગત્ના આત્મા ! હે જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે અચ્યુત ! આપ કે જે પ્રાણીઓના નાથ છે તેમનાથી, અમે સનાથ થયાં છઈએ—અમે ધણીયાતાં થયાં છઈએ. તાત્પર્ય—ઈંદ્રે તો અમને મારી નાંખવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો; પણ આપે અમારી રક્ષા કરી. [૧૮-૧૯]

અર્થ—સુરભિએ આગળ કહ્યું કે—‘ આપ અમારા ઇષ્ટ દેવ છે. હે જગતના પતિ ! ગાયો, બ્રાહ્મણો અને દેવો, અને જેઓ સત્પુરુષો છે—ભગવાનના ભકતો છે, તેઓનાં હિત માટે, આપ અમારા ઈંદ્ર થાઓ. બ્રહ્માજીથી પ્રેરાયેલાં અમે, અમારા ઈંદ્ર તરીકે આપનો અભિષેક કરીશું. હે જગતના આત્મા ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે આપનો અવતાર થયો છે. (૨૦-૨૧)

૧૮ થી ૨૧ વિવેચન—

લોકનાથેન સનાથા:—તમે કે જે લોકનાથ છે, તેમનાથી અમે ધણીયાતા થયાં. [અમે એટલે ઈંદ્રાદિ દેવો.] વ્રજની સાથે ગાયોની ધાત કરવા માટે, ઈંદ્રે પ્રયત્ન કર્યો, તેથી હવે તે અમારા ઈંદ્ર નથી. આપ કે જે ઈંદ્રના પણ ઇંદ્ર છે, તેમને શરણે હવે અમે આવ્યાં છઈએ. વળી આપ અચ્યુત છે, તેથી આપને શરણે જે આવે, તેમને બીજા કોઈના શરણની જરૂર પડે નહીં.

‘ત્વં ન: ઇંદ્ર:—તમે અમારા ઈંદ્ર છો.’ આગળ્યા અધ્યાયમાં છેવટે ગવાં ઇંદ્ર: કહ્યું હતું. તેનો અર્થ ત્વં ન: ઇંદ્ર: ને મળતો છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ ઈંદ્ર બન્યા,’ એટલે ‘શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગના અધિકારી બન્યા,’ એવો અર્થ કરવો નહીં. ઇશ્વરતત્ત્વને ઢાંકીને મનુષ્ય-રૂપે—ગોપરૂપે—જણાતા શ્રીકૃષ્ણ, સૌના પ્રભુ—માલીક—રક્ષક—બન્યા,’ એવો અર્થ સ્વિકારવો. ‘બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી અમે અહીં આવ્યાં,’ તેમ કહેવામાં એવો ભાવ છે કે—‘આપના અભિષેકમાં બ્રહ્માજી સંમત છે.’

વચં—એટલે હું તથા ઈંદ્રાદિ દેવો એવા અમો. કેટલાએક ટીકાકારો ‘અમો’ શબ્દમાં વરુણદેવને પણ ગણે છે.

હવે સુરભિ અને ઈંદ્ર અભિષેક કરે છે, અને ભગવાનનું નામ ગોવિંદ પાડે છે—
શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवं कृष्णमुपामंत्र्य, सुरभिः पयसात्मनः ॥

जलैराकाशगङ्गाया, ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ ૨૨ ॥

इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं, नोदितो देवमातृभिः ॥

अभ्यषिञ्चत दाशार्हं, गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥ ૨૩ ॥

૨૨-૨૩ પદ્યછંદ—एवं-એ પ્રમાણે. कृष्णं उपामंत्र्य-શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઇને. सुरभिः-કામધેનુ ગાયે આત્મનः पयसा-પોતાના દુધથી. अभ्यषिञ्चत-અભિષેક કર્યો. देवमातृभिः नोदितः इन्द्रः-દેવ માતાઓથી પ્રેરાયેલા ઈંદ્રે. ऐरावतरूप करेण उद्धृत-

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણદેવજી કહે છે કે—‘ એ પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા લઇને, કામધેનુ ગાયે પોતાના દુધથી, શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કર્યો. દેવમાતાઓથી પ્રેરાએલા ઇંદ્રે, ઐરાવત હાથીની સુંઠવડે ઉપાડેલાં દેવગંગાનાં જળવડે, દેવો અને ઋષિઓ સહિત, શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કર્યો; અને શ્રીકૃષ્ણનું ‘ ગોવિંદ ’ એવું નામ પાડ્યું. (૨૨-૨૩)

૨૨-૨૩ વિવેચન—

અભિષેક એટલે પંચામૃત વિગેરે સાધનો સહિત, કેંચા પ્રકારનું ધાર્મિક સ્નાન. શિવવિષ્ણુના અભિષેક વખતે વેદોના મંત્રોનો ઉચ્ચાર થવો જોઈએ. યજુર્વેદીય રૂદ્રોનો બીજો અધ્યાય-પુરૂષસૂત્ર-અભિષેક વખતે ખાસ બોલવો જોઈએ.

આકાશગંગા શું ?—આકાશગંગા શિયુમાર ચક્રમાં નિત્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેનું જળ પણ નિત્ય છે. આકાશગંગાના જળને તરવાથી તારાઓને તારાપાણું પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના ૨૩મું પ. અ. ૨૩ મો અને શ્લોક ૫ માં કહે છે કે—‘ આકાશગંગા ન્યોતિ-શ્રકના ઉદરને વિશે છે. ’

ઐરાવત હાથી—આ હાથી ઇંદ્રનું વાહન છે. તે સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક છે. તેની સુંઠથી થએલો અભિષેક પુષ્કરરાજના જળ જેવો પવિત્ર ગણાય છે. આકાશગંગાનું જળ ઐરાવતની સુંઠ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયથી આવી શકે એમ નથી.

ગોવિંદ:—અભિષેક કરીને સૌએ શ્રીકૃષ્ણને ‘ગોવિંદ’ની પદવી આપી. ગા: વિંદતે इति ‘ગોવિંદ: એટલે ગાયોના ઇંદ્ર’, એમ સુરભિએ માન્યું. ‘ ગામ્ (સ્વર્ગ) વિંદતિ इति ગોવિંદ:—સ્વર્ગને જે પ્રાપ્ત કરે, તે ગોવિંદ. ’ એમ ઇંદ્રે માન્યું. ‘ગોવિંદ’ શબ્દના સંબંધમાં મુનિયો કહે છે કે—

गौरेषा भवतो वाणी, त्वं च वेदयते भवान् ।

गोविंदस्तु ततो देव, मुनिभिः कथ्यते भवान् ॥ (હરિવંશ)

‘આપની વાણી વેદરૂપ છે. તેથી આપ મુનીઓના ગોવિંદ છો.’

अहमिन्द्रो हि देवानां, त्वं गवामिन्द्रतां गतः

गोविन्द इति लोके त्वां, गान्धर्वान्ति भुवि मानवाः ॥

તાત્પર્ય—અભિષેક કરીને સુરભિએ શ્રીકૃષ્ણને સુરભીંદ્ર કહ્યા—દેવોએ તેમને ‘દેવેંદ્ર’ કહ્યા—ઇંદ્ર તેમને ‘ઇંદ્રેંદ્ર’ કહ્યા—મુનિઓએ તેમને ‘મુનીંદ્ર’ કહ્યા—ગોપોએ તેમને ‘ગોપેંદ્ર’ કહ્યા—વ્રજવાસીઓએ તેમને ‘વ્રજેંદ્ર’ કહ્યા. [રાગ્ન ગાદીએ એણે, ત્યારે કોઈ નજરાણું ધરવું જોઈએ. આપણે શું નજરાણું ધરીશું ?]

આપણે આપણા ચિત્તરૂપી નજરાણું ધરા. ચિત્તને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં બાંધીશો.

આવી અનેક વાતો કરીએ, પણ પલળેલાં લોકડાંને જેમ અગ્નિ સ્પર્શ કરે નહીં; તેમ વિષયોથી ભાના થએલાં ચિત્તને, આવી અનેક વાતો સ્પર્શ કરે નહીં. માટે ઘણી ખંતથી ચિત્તને વિષયોથી બચાવો, અને બચેલા ચિત્તને શ્રીહરિ ચરણમાં ધરી દો.

तानि तैः आकाशगंगयाः जलैः—ઐરાવત હાથીની સુંઠ વડે ઉપાડેલાં દેવગંગાના જળ વડે. સુરર્ષિભિઃ સાકં-દેવો અને ઋષિઓસહિત. दाशार्ह अभ्यर्षित-શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક કર્યો. च—અને ગોવિંદ: इति अभ्यधात्—‘ગોવિંદ’ એવું નામ પાડ્યું.

અભિષેક થયો, તે વખતે બીજી કઈ ધામધૂમ હતી? તે સાંભળો—

વંશસ્થ

તત્રાગતાસ્તુમ્બુરુનારદાદયો, ગન્ધર્વવિદ્યાધરસિદ્ધચારણાઃ ॥

જગુર્યશો લોકમલાપહં હરેઃ, સુરાંગનાઃ સંનૃતુર્મુદાન્વિતાઃ ॥૨૪॥

તં તુષ્ટુર્દેવનિકાયકેતવો, વ્યવાકિરંશ્ચાદ્ભુતપુષ્પવૃષ્ટિભિઃ ॥

લોકાઃ પરાં નિર્વૃત્તિમાપ્નુર્વંશ્યો, ગાવસ્તદા ગામનયન્ પયોદ્રુતામ્ ॥૨૫॥

અર્થ—તુંબડ અને નારદ જેમાં મૂખ્ય હતા, એવા ત્યાં આવેલા—ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો અને ચારણો, શ્રીહરિની જગતના પાપને મટાડનારી કીર્તિનું ગાન કરતા હતા. હર્ષ પામેલી સુરાંગનાઓ નાચતી હતી. (૨૪) મૂખ્ય મૂખ્ય દેવો શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા હતા; તથા પુષ્પની અદ્ભુત વૃષ્ટિ કરતા હતા. ત્રણ લોકો પરમસુખ પામ્યા. તે વખતે ગાયોએ પોતાના દુધથી પૃથ્વીને ભીની કરી નાંખી. (૨૫)

૨૪-૨૫ વિવેચન --

તુંબડ ગાવામાં અને અન્નવવામાં કુશળ છે; ગંધર્વો ગાયન ગાનારા છે. વિદ્યાધર વાજ્રંત્ર વગાડનારા છે. સિદ્ધો અદ્ભુત દેખાવ કરનારા છે. ચારણો નૃત્યમાં કુશળ છે. દેવની સ્ત્રીયો હર્ષથી નાચવા લાગી.

ભગવદ્ યશ કેવો?—લોકમલાપહં યશઃ—લોકોના પાપનો નાશ કરે એવો યશ-એવી કીર્તિ—એવા ગુણાનુવાદ. આ યુગમાં તો ભગવદ્ યશ અમોક્ષો છે. તેમાંએ તુલસીકૃત-રામાયણ—એક બોલે, અને બધાં મુંગાં મુંગાં સાંભળે તે નહીં; પણ એક ગાય અને બધાં પ્રેમથી ઉપાડે તે યશ. સાથે દોલક કાંસીબેડાં, પીપુડાં—ધીપુડાં વાગે તે. જીવ પોતાનું માયા-સ્વરૂપ ભૂલી જાય તે. દશે ઇંદ્રિયો અને અગીયારમું મન, શ્રીરામના ચરણમાં રમે તે યશ. (બદારગામવાળાને કહીએ—આવી તુલસીકૃત રામાયણ કદિ આપે સાંભળી છે? સાંભળી ન હોય. તો અવકાશ લઈને અમને મળજો. તુલસીકૃત રામાયણ ગાઈએ ત્યારે પ્રેમનો દરિયો ઉભરાય.)

૨૪ પદચ્છેદ—તદા આગતાઃ—ત્યાં આવેલા તુંબુરુશ્ચ નારદશ્ચ તુંબુરુનારદૌ તૌ આદી યેષુ તે તુંબુરુનારદાદયઃ इति ગંધર્વવિદ્યાધરસિદ્ધચારણાઃ—તુંબડ અને નારદ જેમાં મૂખ્ય હતા એવા ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો અને ચારણો. હરેઃ—શ્રીહરિના લોકસ્ય મલં અપહંતિ इति લોકમલાપહં इति યશઃ—જગતના પાપ મટાડનારી કીર્તિ. જગુઃ—ગાતા હતા. મુદા અન્વિતાઃ સુરાંગનાઃ—હર્ષ પામેલી સુરાંગનાઓ નનૃતુઃ—નાચતી હતી.

૨૫ પદચ્છેદ—દેવાનામ્ નિકાયાઃ (સમુહો) તેષુ કેતવઃ (મૂખ્ય) —મૂખ્ય દેવો. તં તુષ્ટુઃ—શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા હતા. ચ—અને અદ્ભુતપુષ્પવૃષ્ટિભિઃ વિ+અવા-કિરન—અદ્ભુત પુષ્પવૃષ્ટિઓ કરતા હતા. ત્રયઃ લોકાઃ પરાં નિર્વૃત્તિ આપ્નુવન્—ત્રણ લોકો પરમ સુખ પામ્યા. તદા—તે વખતે ગાવઃ—ગાયોએ ગામ્—પૃથ્વીને પયસા દ્રુતા તાં—દુધથી ભીની અનયત્—કરી.

દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ગાયોના આંચળમાંથી દુધની ધાર થઇ. ગાયો અંદરથી રસપૂર્ણ થઇને બહારથી રસનો ત્યાગ કરવા લાગી. [કંસાદિ અસુરોને ત્રણ લોકની બહાર ગણવા.]

૯૭ ઉત્સવની શોભાનાં વખાણ કહે છે —

નાનારસૌઘાઃ સરિતો, વૃક્ષા આસન્મધુસ્રવાઃ ॥

અકૃષ્ણપચ્યૌષધયો, ગિરયોઽભિભ્રદુન્મળીન ॥૨૬॥

કૃષ્ણેઽભિષિક્ત ઇત્તાનિ, સત્ત્વાનિ કુરુનન્દન ॥

નિર્વૈરાણ્યભવંસ્તાત, ક્રૂરાણ્યપિ નિસર્ગતઃ ॥૨૭॥

અર્થ—નદીયોમાં દૂધ આદિ રસો વહેવા લાગ્યા. વૃક્ષોમાંથી રસ ટપકવા લાગ્યા. ખેડયા વિના અન્ન પાકવા લાગ્યાં. પર્વતોએ મણિઓને પ્રગટ કર્યા. (૨૬) હે પરીક્ષિત રાજા ! શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક થતાં, જે પ્રાણીઓ સ્વભાવથીજ કૂર હતાં તેઓ પણ નિર્વૈર બની ગયાં ? (૨૭)

૨૬-૨૭ નિવેચન.

એક રાજાના ઉત્સવ વખતે, જળનું સ્થળ અને સ્થળનું જળ થઇ જાય છે. વગરે વસ્તી વધે છે, અને ગામ ખાલી થાય છે. ત્યારે આતો રાજાઓનો રાજા, યોગીઓનો યોગી, ખેલાડીનો ખેલાડી. તેના ઉત્સવમાં શી કમી હોય !

સ્વાભાવિક વૈર—ખીલાડી અને ઉંદરને સ્વાભાવિક વૈર છે. સાપ ભોળીયાને સ્વાભાવિક વૈર છે. આસ્તીક નાસ્તીકને સ્વાભાવિક વૈર છે. કાંઈકે નિમીત્તે થએલું વૈર સ્વાભાવિક વૈર કરતાં હલકા પ્રકારનું છે; તોપણ નિમિત્ત વૈર તથા, નૈવૈર થવું, એ કઠણ કામ છે. રૂટે પ્રસંગે નિર્વૈર થવાની આ વૃત્તિ, દરેક સમજી સ્ત્રીપુરુષે કેળવતીજ જોઈએ. કુટુંબની રક્ષા માટે, સાતિની રક્ષા માટે, ગામની અગર દેશની રક્ષા માટે, અગર પોતાના ધર્મની રક્ષા માટે, ગમે તે પ્રકારના વૈરને તથા, નિર્વૈર થવુંજ જોઈએ. આવે વખતે પણ જેઓ વૈર રાખે, તેઓ મનુષ્ય નથી; પણ વૈરથી અંધ બનેલા આખલા છે. મુમુક્ષુઓએ નિર્વૈર થવા ખાસ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. વૈરનો બદલો વૈરથી વાળવાની સમજણ, પાડા-આખલા, વિગેરે પશુઓને પણ છે. વૈરનો બદલો પ્રેમથી વાળવાની સજ્જણ ઉંચી કેટિના જીવોનેજ

૨૬ પદ્ય—નાનારસાનાં ઓઘાઃ (ઢગલા) યાસુ તાઃ ઇતિ સરિતઃ—નદીયોમાં દૂધ આદિ રસો ચાલવા લાગ્યા. મધૂનિ ભ્રવંતિ ઇતિ મધુસ્રવાઃ ઇતિ વૃક્ષાઃ આસન્—વૃક્ષોમાંથી રસ ઝરવા લાગ્યા. કૃષ્ણેન પચ્યંતે ઇતિ કૃષ્ણપચ્યાઃ ન કૃષ્ણપચ્યાઃ ઇતિ અકૃષ્ણપચ્યાઃ અકૃષ્ણપચ્યાશ્ચતાઃ ઔષધયઃ—ખેડયા વિનાના અન્ન પાકવા લાગ્યાં. ગિરયઃ ડુન્મળીન અભિભ્રત—પર્વતોએ મણિઓને પ્રગટ કર્યા. (અભિભ્રતઃ ખ. વ ને બદલે અભિભ્રત એક વ. મૂક્યું છે.)

૨૭ પદ્ય—હે તાત—હે આપ ! હે કુરુનંદન ! કૃષ્ણે અભિષિક્તે—શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક થતાં. નિસર્ગતઃ ઇત્તાનિ ક્રૂરાણિ સત્ત્વાનિ અપિ—જે પ્રાણીઓ સ્વભાવથીજ કૂર હતાં તેઓ પણ નિર્વૈરાણિ અભવન—નિર્વૈર થયાં.

હોય છે. માટે પશુબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને, ઉંચી કાંઠામાં આવવા પ્રયત્ન કરશો. તમારે કાંઠાની સાથે કાંધ વૈરભાવ હોય, તો દિવાળી, ગોકુળઅષ્ટમી, એકાદશી વિગેરે ઉત્સવને દિવસે, તેમને મળીને-તેમની ક્ષમા માગીને, નિર્વૈર બનજો. અરસપરસ આનંદમાં વધારો કરજો. મોત આવીને પકડી લે, તે પહેલાં આ કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ.

યાદ રાખજો કે-પશુપક્ષી નિર્વૈર થયાં, પણ કંસાદિ અસુરો નિર્વૈર થયા નહીં.

‘આ આનંદમાં નંદાદિ ગોપો અને યશોદાદિ ગોપીકાઓ હતી’ એમ આગળ કહ્યું છે.

હવે ઇંદ્ર વિદાય થાય છે.

इति गोगोकुलपति, गोविन्दमभिषिच्य सः ॥

अनुज्ञातो ययौ शक्रो, वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥૨૮॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे इन्द्रस्तुतिर्नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ૨૭ ॥

અર્થ--આ પ્રમાણે ગાયોના અને ગોકુળના પતિ શ્રીકૃષ્ણ લગવાનનો-ગોવિંદ લગવાનનો-અભિષેક કરીને, તથા પ્રભુની આજ્ઞા લઈને, ઇંદ્ર દેવોની સાથે સ્વર્ગમાં ગયો. (૨૮)

૨૮ વિવેચન--

આવા આવા ઉત્સવોને લીધે વૃંદાવનમાં આનંદ જવાઈ રહ્યો છે. આપ સૌ સાથે છો ને? કે ઉંઘો છો? જો આ કથાના સમયને પાણી જેવો પાતળો સમજીને ગાંફલ રહેશો, તો પ્રયાણ સમયે-મૃત્યુ સમયે-અનેક ટેકાણે પથરાઈ રહેલી વૃત્તિઓ-વાસનાઓ-સંકેલી શકશો નહીં.

હતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૭મો અધ્યાય સંપૂર્ણ બોલીયો હરિ-મોક્ષો શ્રીરામચંદ્રદેવકી જય. આસપાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારાં ઘણાંજ હૃદયેથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશો.

૧૮૮૫ અશાઃ સુદી ૧૧ }
અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૮ મો.

વિષય--નંદજીને યમુતાજીમાં વહેલાં સ્નાન કરવા માટે, વરુણના અનુચરો વરુણ-લોકમાં પકડી ગયા. શ્રીકૃષ્ણ વરુણલોકમાં ગયા, અને પિતાને છોડાવ્યા. પક્ષી ગોપોને વૈકુંઠલોક જોવાની ઇચ્છા થતાં તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી, એ કથાઓ આ અધ્યાયમાં કહેવાશે.

૨૮ પદ્યછંદ--इति-એ પ્રમાણે ગાયશ્ચ ગોકુલં ચ તેષાં પતિः तं गोविन्द-ગાયો અને ગોકુળના પતિ-ગોવિંદલગવાનને અભિષિચ્ય અભિષેક કરીને શક્રः अनु-જ્ઞાतः-ઇંદ્ર પ્રભુની રજા લઈને દેવાદિભિઃ વૃતः-દેવોથી વિદ્રાબ્ધિ દિવં યયૌ-સ્વર્ગમાં ગયો.

નંદજીને એકાદશીનું વ્રત, અને અર્ધરાત્રીએ યમુનાજીમાં સ્નાન કરવા માટે જતાં, વરુણના અનુચરો, નંદજીને વરુણલોકમાં લઈ જાય છે, તે કથા સાંભળો—
શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एकादश्यां निराहारः, समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

स्नातुं नन्दस्तु कालिन्ध्या, द्वादश्यां जलमाविशत् ॥૧॥

तं गृहीत्वाऽनयद्भृत्यो, वरुणस्यासुरोऽन्तिकम् ॥

अविज्ञायासुरीं वेलां, प्रविष्टमुदकं निशि ॥૨॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘એકાદશીને દિવસે જનાર્દન ભગવાનનું પૂજન કરીને, જેણે ઉપવાસ કર્યો હોય, તે નંદજી—ખારસને દિવસે વહેલું પારણું કરવાના હેતુથી, સ્નાન કરવા માટે, યમુનાજીનાં જળમાં પેઠા. (૧) આસુરી વેળાને નહીં જાણીને, અર્ધ રાત્રીએ જળમાં પેઠેલા નંદજીને, વરુણદેવનો અસુર નોકર, પકડીને વરુણદેવની પાસે લઈ ગયો. (૨)

૧-૨ વિવેચન.

આસુરીવેળા—એટલે મધ્યરાત્રી લગભગનો સમય. મનુષ્યોને સુખી કરવા જેમ કાયદા બાંધ્યા છે; તેમ જળજંતુઓને સુખી કરવાને કાયદા બાંધ્યા છે. બધું વહેલા જળમાં સ્નાન કરવા પ્રવેશ કરવો, તે જળજંતુઓને ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે. સવારના ચાર સાડાચાર પહેલાં કદિ જળમાં પ્રવેશ કરવો નહીં.

કલાર્ધાં દ્વાદશીં દૃષ્ટ્વા, નિશીથાદ્વૃધ્ધમેવ હિ ।

આમધ્યાહ્ના ક્રિયાઃ સર્વાઃ, કર્તવ્યા શંભુશાસનાત્ ॥

‘સૂર્યોદય પછી અરધી ઘડી દ્વાદશી હોય, અને અગ્નિહોત્રાદિ ઘણી ક્રિયાઓ નિત્ય કર્મમાં હોય, તો તેણે અર્ધરાત્રીએ સ્નાન કરીને બપોર સુધીનું નિત્યકર્મ કરવું.’ એમ મહાદેવજી કહે છે. તેથી આહીં નંદજીનો વાંક નથી. વરુણનો દેવ શાસ્ત્રથી અજ્ઞાત છે.

જનાર્દનનું પૂજન—આ પૂજન એકાદશીએ સંભવે. નંદજીએ દ્વાદશીને દિવસે વહેલાં પથારીમાં બેસીને, જનાર્દનની માનસી પૂજા કરી, એમ કહીએ તો કહેવાય; પણ ‘દ્વાદશીને દિવસે સ્નાન પહેલાં સ્થૂલ પૂજા કરી,’ એમ તો કહેવાયજ નહીં.

વરુણ—જેમ દેવમાં ઇંદ્ર, તેમ દૈત્યોમાં વરુણ છે. તે જળાતત્ત્વનો અધીપતિ છે, વરુણ લોકપાળ છે. લોકપાળ એટલે અમુક ઇલાકાનો અધિપતી—સુખો અગર ગવર્નર.

એકાદશી—આજકાલ અંગ્રેજી ભણેલાં ભાઈઓ અને બહેનો, એકાદશી કરતાં

૧ પદ્યછંદ—एकादश्यां—એકાદશીને દિવસે સમભ્યર્ચ્ય જનાર્દનમ્—જનાર્દનનું પૂજન કરીને નિરાહારઃ इति નંદઃ—જેણે ઉપવાસ કર્યો હતો. તે નંદજી દ્વાદશ્યાં—દ્વાદશીને દિવસે સ્નાતું—સ્નાન કરવા માટે કાલિન્ધ્યાઃ જલમ્—યમુનાજીના જળમાં આવિશત્—પેઠા.

૨ પદ્યછંદ—आसुरीं वेलां અવિજ્ઞાય—આસુરી વેળાને નહિ જાણીને નિશિ—રાતમાં ઉદકં પ્રવિષ્ટં તં જળમાં પેઠેલા નંદજીને આસુરઃ ભ્રૂત્યઃ—વરુણનો અસુર નોકર ગૃહીત્વા—પકડીને વરુણસ્ય અંતિકમ્ અનયત્ વરુણદેવની પાસે લઈ ગયો.

લાગે છે. વળી જોએ કરે છે, તેઓમાંથી પંચાણુ ટકા મનુષ્યો, એકાદશીના મહાત્મ્યને અને તેના નિયમોને બીજકૃત જાણતાં નથી. તેથી તે સંબંધી આજે થોડો વિચાર કરીએ તો ઠીક. ભાવથી સાંભળો.

એકાદશીની ઉત્પત્તિ—એકાદશીની ઉત્પત્તિની કથા મત્સ્યપુરાણમાં છે. તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદરૂપે છે. તે સંબંધમાં ‘પુરા કૃતયુગે પાર્થ, મુરુનામા હિ દાનવઃ વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘પૂર્વે કૃતયુગ [સત્યુગ]માં મુરુ નામનો દાનવ હતો. તે ચંદ્રાવતી નામની નગરીમાં રહેતો હતો. તેણે ઇંદ્રાદિ દેવોને સ્વર્ગમાંથી નસાડી મૂક્યા. ઇંદ્રાદિ દેવો શંકરની મદદ માગવા કૈલાસ ઉપર ગયા. શ્રીસદાશિવે તેમને વિષ્ણુ પાસે જવાની ભલામણ કરી. શ્રીવિષ્ણુ ક્ષીરસાગરમાં પોદ્યા હતા. ત્યાં દેવો સહિત ઇંદ્રે આવીને પ્રાર્થના કરી. ઇંદ્રે શ્રીવિષ્ણુની આજ્ઞાથી પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું. તે સાંભળીને વિષ્ણુ ચંદ્રાવતી નગરીમાં પધાર્યા. દેવો પણ સામેલ થયા. વરદાનથી બગવાન શ્રએલા દાનવે, વિષ્ણુને થકવ્યા. [અથવા વરદાન પુરવાર કરવા માટે, વિષ્ણુએ થાકનું નિમિત્ત ઉભું કર્યું.] વિષ્ણુ અદરિકાશ્રમમાં હૈમવતી નામની ગુફામાં આરામ લેવા માટે સુતા. પાછળથી મુરુ દાનવ તે ગુફામાં આવ્યો. વિષ્ણુને સુતેલા જોઈને તેમને હણવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તે વખતે વિષ્ણુના શરીરમાંથી એક મોટી કાંતિવાળી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. દેવતાઈ આયુધો લઈને ઉભેલી તે કન્યાને અસુરે દેખી. દેવીએ અસુર સાથે થોડીવાર યુદ્ધ કરીને, અસુરનું માથું તીખી તલવારથી કાપી લીધું. તે વખતે વિષ્ણુએ આંખ ઉઘાડી. દેવીએ વિષ્ણુને પ્રણામ કરીને, અનેલી વાત કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને વિષ્ણુએ પ્રસન્ન થઈને, વર માગવાનું કહ્યું. તેના જવાબમાં દેવી બોલ્યા કે—

તારયેહં મહાપાપા-દુપવાસપરં નરમ્ ।

ઉપવાસસ્ય યત્પુણ્યં, તસ્યાર્ધં નક્તભોજને ॥

તદર્ધં ચ ભવેત્ તસ્ય, એકમુક્તં કરોતિ યઃ ।

યઃ કરોતિ વ્રતં મક્ત્યા, દિને મમ જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સ ગત્વા વૈષ્ણવં સ્થાનં, કલ્પકોટિશતાનિ ચ ।

મુંજાનો વિવિધાન્ મોગા-નુપવાસી જિતેન્દ્રિયઃ ।

વિગેરે. (મત્સ્યપુરાણ.)

‘જો તમે પ્રસન્ન થયા હો, તો ઉપવાસમાં તત્પર રહેનારાં મનુષ્યોને, હું મોટા પાપથી નાફં. ઉપવાસ કરવાથી જે પુણ્ય થાય, તેનું અર્ધું પુણ્ય નક્ત ભોજનથી થાય; અને મક્તભોજનથી જે પુણ્ય થાય, તેનું અર્ધું પુણ્ય, એક વખત જમવાથી થાય. [નક્ત ભોજન શું?—ગાયોને ઘેર આવવાને સમયે—એટલે સાંજના લગભગ ચાર વાગતે ભોજન થાય, તે નક્તભોજન. આ ભોજનને ‘પ્રદોશ’ કહેવામાં આવે છે.] મારે દિવસે—એટલે એકાદશીને દિવસે જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોને છતીને ભક્તિથી વ્રત કરે, તે ઇન્દ્રિયોને છતનાર મનુષ્ય, વિષ્ણુના સ્થાનને પામીને, કરોડો અને સેંકડો કલ્પ સુધી અનેક સુખોને ભોગવે. વિગેરે.’

તેના જવાબમાં—‘તથાસ્તુ’ [ભલે એમ થાઓ]—એમ કહીને, વિષ્ણુ બોલ્યા કે—
‘હે દેવિ! તુ [માગશર વદી] એકાદશીને દિવસે ઉત્પન્ન થઈ, માટે તારું નામ એકાદશી પાડવામાં આવે છે. વિધિસહિત એકાદશીનું વ્રત કરનારાં મનુષ્યોનાં, અનેક

જન્મનાં પાપોને આગી નાંખી, તેમને તું અવિનાશી સ્થાન આપજે.” પછી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે—‘એમ કહીને વિષ્ણુ અંતર્ધ્યાન થયા.’ તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણે આગળ કહ્યું કે ‘શુક્રતપસ્વ અને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સમજવો નહીં.’ ‘પચાદશી સમં નાસ્તિ વ્રતં કેશવતોષણમ્—શ્રીકેશવ ભગવાનને રાજી કરવા માટે, એકાદશીના જેવું એકે વ્રત નથી.’

માસવાર દરેક એકાદશીનાં નામ સાંભળો. અમુક એકાદશીની કથા કયા શાસ્ત્રમાં છે તે પણ સાંભળો. દરેક એકાદશીનું મહાત્મ્ય સાંભળવું જોઈએ.

હાલના પંચાંગ પ્રમાણે.	શાસ્ત્ર પ્રમાણે માસનાં નામ.	એકાદશીનાં નામ.	આ કથા ક્યાં છે તે.
કારતક વદ	માગશર વદ ૧૧	ઉત્પત્તિ	} કૃષ્ણઅર્જુન સંવાદ મત્સ્ય પુરાણ
માગશર શુદ	„ શુદ ૧૧	મોક્ષદા	
માગશર વદ	પોશ વદ ૧૧	સદ્વ્રતા	} ભવિષ્યોત્તર પુરાણ.
પોષ શુદ	„ શુદ ૧૧	પુત્રદા	
પોષ વદ	માધ વદ ૧૧	પૂતિલા	
માધ શુદ	„ શુદ ૧૧	જ્યા	
માધ વદ	ફાગણ વદ ૧૧	વિજ્યા	સ્કંદપુરાણ
ફાગણ શુદ	„ શુદ ૧૧	આમલકી	અત્તાંડ પુરાણ
ફાગણ વદ	ચૈત્ર વદ ૧૧	પાપમોચની	ભવિષ્યોત્તર પુરાણ
ચૈત્ર શુદ	„ શુદ ૧૧	કામદા	વરાહ પુરાણ
ચૈત્ર વદ	વૈશાક વદ ૧૧	વરુચિની	ભવિષ્યોત્તર પુરાણ
વૈશાક શુદ	„ શુદ ૧૧	મોદિની	દૂર્મ પુરાણ
વૈશાક વદ	જેઠ વદ ૧૧	અપરા	અત્તાંડ પુરાણ
જેઠ શુદ	„ શુદ ૧૧	નિર્જા	અન્નવૈવર્ત પુરાણ
જેઠ વદ	અશાઢ વદ ૧૧	યોગિની	અન્નવૈવર્ત પુરાણ
અશાઢ શુદ	„ શુદ ૧૧	પદ્મા-શયની	} અત્તાંડ પુરાણ ભવિષ્યોત્તર પુરાણ
અશાઢ વદ	શ્રાવણ વદ ૧૧	કામિકા	
શ્રાવણ શુદ	„ શુદ ૧૧	પુત્રદા	ભવિષ્યોત્તર પુરાણ
શ્રાવણ વદ	ભાદ્રપદ વદ ૧૧	અન્ન	અત્તાંડ પુરાણ
ભાદ્રવા શુદ	„ શુદ ૧૧	પરિવર્તની-દાન	સ્કંદપુરાણ
ભાદ્રવા વદ	આશો વદ ૧૧	ઘંદિરા	અન્નવૈવર્ત પુરાણ
આશો શુદ	„ શુદ ૧૧	પાશાંકુશા	અત્તાંડપુરાણ
આશો વદ	કારતક વદ ૧૧	રમા	અન્નપુરાણ
કારતક શુદ	„ શુદ ૧૧	} કૃષ્ણાંડ, પ્રત્યોદિની	} સ્કંદપુરાણ
અધિક શુદ	અધિકમાસ વદ ૧૧		
અધિક વદ	„ શુદ ૧૧	પદ્મની, કમલા કમલા, પરમા	} એકાદશી મહાત્મ્ય

સ્માર્તવૈષ્ણવએકાદશી—દર પંખવાડીયામાં એકાદશી એ હોય છે—એક સ્માર્ત-શૈલી, અને એક વૈષ્ણવી. એક સૂર્યોદયથી બીજા સૂર્યોદય સુધી-૨૪ કલાક સુધી, અગર સાઠ ઘડી સુધી દિવસનું પાપ છે. સૂર્યોદય પછી ગમે ત્યારે એકાદશી શરૂ થાય, તોપણ સ્માર્તો તે દિવસને એકાદશી ગણે છે. સૂર્યોદય વખતેજ જે દિવસે એકાદશી હોય, તે દિવસને વૈષ્ણવો એકાદશી માને છે. એટલે સ્માર્તોની એકાદશી દશમને લગતી હોય છે, અને વૈષ્ણવોની એકાદશી દ્વાદશીને લગતી હોય છે.

મહાભારતના આશ્વમેધિકપર્વના ૧૯ મા અધ્યાયમાં, શ્રીકૃષ્ણ દ્વાદશીનો મહિમા બતાવે છે. દ્વાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનું, અને ત્રણે કાળ વિષ્ણુનું પૂજન કરવાનું કહે છે. આ વ્રત બાર વરસ કરવાનું કહે છે. દ્વાદશી વ્રતનું નિધાન એવું છે કે—એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરીને, દ્વાદશીને દિવસે મારી પૂજન કરીને, જેટલા બની શકે તેટલા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું. શ્રદ્ધા પ્રમાણે અન્ન અને દ્રવ્યથી બ્રાહ્મણોને રાજી કરવા. પછી અને તો દ્વાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. તેમ ન અને તો દ્વાદશી હોય ત્યાં સુધીમાં પારણું કરવું.

અમરીષ રાત્રીએ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે, જે રાણી પોતાને અનુકૂળ હતી તેણીને પોતાની સાથે રાખીને, એક વરસ સુધી દ્વાદશીવ્રત [અભયા વૈતરણી વ્રત] લીધું હતું. વ્રતને અંતે કારતક માસમાં ત્રણ રાતના ઉપવાસ કરીને, અને યમુનાજીમાં સ્નાન કરીને, અમરીશે મધુ વનમાં ભગવાનનું ભાવપૂર્વક પૂજન કર્યું. તે સમયે બ્રાહ્મણોને સાથે રાખીને રાત્રીએ વિષ્ણુનો અભિષેક કર્યો, અને બ્રાહ્મણોને દાનદક્ષણથી પ્રસન્ન કર્યા. તે વખતે ત્યાં દુર્વાસા પધાર્યો. યમુનાજીમાં સ્નાન સંધ્યા કરીને આવતાં, દુર્વાસાને વાર થઈ; અને બારસ માત્ર એક ઘડીજ રહી. તેથી બ્રાહ્મણોની સલાહથી, અંબરીશે જળનું પારણું કર્યું. [અંબરીશે ૯-૧૦-૧૧ એમ ત્રણ ઉપવાસ કર્યા, અને બારસે પારણું કર્યું.] (જુઓ ભાગ. સ્કંધ ૯. અ. ૪) બારસ હોય તેટલા સમયમાંજ પારણું કરી લેવું જોઈએ; અને પારણા પહેલાં સ્નાન પૂજનાદિ નિત્યકર્મ કરી લેવાં જોઈએ. આ ધર્મ સંકટમાં દુર્વાસા અંબરીશ ઉપર ખીજ્યા, અને વરુણદેવનો દુત નંદજી ઉપર ખીજ્યો.

એકાદશીના વ્રતનો વિધિ—વિધિ જાણ્યા વિના ખીચડી કે કઢી પણ ખતતાં નથી; અને કદિ બનાવીએ, તો કોઈ ખાય નહીં તેવાં થાય. ત્યારે આત્મકલ્યાણની વાતો એટલે—વ્રતાદિક—વિધિવિના કેવી રીતે સફળ થાય ? કાળબળને લીધે ફેલાતી નાસ્તિકતામાં ક્રિયા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા નાશ પામી ગઈ છે. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણ સિવાયના બાવા, સાધુ, લુવાણા, ખત્રી, પંચાળ વિગેરે સૈને જનોઈ પહેરવી ગમે છે; પણ સોએ નેવું ટકા જીવેને સંધ્યા-વંદનાદિ ક્રિયા કરવી ગમતી નથી. જેમ ખડ, ખાણ અને ચારા વિના ગાય દુધ આપતી નથી; તેમ સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મ વિનાની જનોઈ (ઉપવીત), બ્રાહ્મણપણાને સાધુપણાને અગર લુવાણાપણાને સાચવી શકતી નથી. એક બીજાને જોઈને એકાદશી કરીએ જોઈએ, તે સારી વાત છે, પણ તેનો વિધિ જાણવા અને પાળવા પ્રયત્ન ન કરો. તો તે વ્રત પાંગળું છે. ગમે તે કાર્યને સારા રૂપમાં મૂકવું હોય, તો તેની વિધિ જાણવીજ જોઈએ. એકાદશીને સારા રૂપમાં મૂકવી હોય, તો તેની વિધિ સાંભળો—

દશમને દિવસે સવારમાં સ્નાનસંધ્યાદિ ક્રિયા કરવી, અને તે દિવસે સાંજના ચાર લગભગ, એકવાર ભોજન કરવું. દશમને દિવસે સૂર્યાસ્ત પછી ભોજન કરવું નહીં. [સાંજના ચાર

લગભગ દિવસમાં એક વખત ભોજન થાય, તે નક્કન ભોજન કહેવાય.] એકાદશીને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ઉપવાસનો મંકલ્પ કરવો.

સંકલ્પ એટલે શું?—સવારનાં પહોરમાં ઉઠીને પોતાના મનને સમજાવી દેવું કે—‘આજે મારે દરિદ્રત-એકાદશી છે. તેથી આજે મારે અન્નનો ત્યાગ છે. જરૂર જણાશે તો થોડું ક્ષણભર કરીશ, અને નિચેના નિયમોનું પાલન કરીશ—

‘અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને અભય’—એ નામના પાંચ મહાવતોનું પાલન કરીશ. પરદારામાં અને પરદ્રવ્યમાં રતિ કરનારા—મહાપાતકી—જીવો સાથે આજે કામ પાડીશ નહીં. વેદ, આત્મજ્ઞ અને દેવને નહિ માનનારા સાથે બોલીશ નહીં. આ સિવાય બીજાં અનેક પાપના ભોગી જીવોનો સંગ, આજે હું તજીશ. આજે વ્યસનનો ત્યાગ કરીશ. આજે મારા વૈરીઓને પ્રણામ કરીને, હું નિર્વૈર રહીશ; અને મારાં સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં હું અનાસક્ત રહિશ. લીધેલા વ્રતનું પાલન કરવા માટે, ખાસ કારણવિના ક્યાંય બહાર જઈશ નહીં, અને મૌનનું પાલન કરીશ. અવકાશ લઈને શાસ્ત્રનું પાંચન કરીશ, અને વૈરાગ્યનાં પદ સાંભળીશ. દિવસે ઉઘીશ નહીં, અને રાત્રે મધ્યરાત્રી સુધી જાગ્રણ કરીશ. કામગાની અગર ચટાઈની સાદી પથારી ઉપર શયન કરીશ.’

સવારમાં સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવાં. અવકાશ લઈને પોતાને ઘણી પ્રીતિ હોય ત્યાં—એક ઠેકાણે—ખરાખર ટાઈમસર જઈને, કથાવાતો સાંભળવી. દર્શનને બદલે ન્યાં ત્યાં નહીં રખડતાં, એક બે ઠેકાણે ભાવથી દર્શન કરીને, ત્વરાથી પોતાના સ્થાનમાં આવી જવું. મધ્યાહ્ન સમયે ઘણાજ પ્રેમથી પોતાના ઇષ્ટનું પૂજન કરવું. [મધ્યાહ્ને અવકાશ ન મળે, તેમણે આ પૂજનવિધિ, સવારમાં અગર સાયંકાળે ઘણા પ્રેમથી કરવી.] તે પૂજન માટે મધ્યાહ્ન સમય પહેલાં, પૂજનની સામગ્રિ તૈયાર કરી રાખવી. દ્રવ્યની સગવડ હોય, તો પવિત્ર આત્મજ્ઞદ્વારા વિષ્ણુનું પૂજન કરાવવું. મધ્યાહ્ન થયા પહેલાં, મધ્યાહ્નનાં સ્નાન સંધ્યાવંદનાદિથી પરવારવું. સ્નાનને માટે—નદી, તળાવ, વાવ, કુવો અગર ઘર—ન્યાં સગવડ હોય ત્યાં સ્નાન કરવું. ‘મૃતિકા અને ગોમૂત્રથી પોતાનાં અનેક પાપોનો નાશ થાય,’ એવી ભાવના કરીને, મૃતિકા, ગાયનું મૂત્ર અને ગાયનું છાણ શરીરે ઝોળીને, પછી સ્નાન કરવું. સ્નાન કરતી વખતે આડી અવળી વાત કરવી નહીં, પણ ગંગાદિ તિર્થોને યાદ કરવાં. પછી ભક્તિપૂર્વક અને પ્રસન્ન ચિત્તથી સ્ત્રી પુરૂષ સાથે બેસીને, ધૂપ, દીપ, નેવેલ વિગેરેથી પૂજન કરવું. વૈષ્ણવોએ આદરપૂર્વક શ્રીવિષ્ણુનું પૂજન કરવું, અને શૈવોએ આદરપૂર્વક શિવપૂજન કરવું. વેદના અધિકારી પુરૂષોએ પૂજન વખતે, યજુર્વેદની રૂદ્રીનો બીજો અધ્યાય—પુરૂષસુક્ત અવશ્ય બોલવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પૂજન કરવાની સગવડ અને શાંતિ, ઘેર ન હોય, તો આ! ક્રિયા કોઈ દેવમંદિરમાં અગર કોઈ સુપાત્ર આત્મજ્ઞને ઘેર ધામધૂમથી કરવી. ત્યાં પણ સ્ત્રીસહિત પોતે ક્રિયામાં બેસવું.

શૈવ [સ્માર્ત] અને વૈષ્ણવ—આ બેઉની એકાદશી આગળ પાછળ છે; તોપણ—તે બેઉ એકબીજાના વૈરી છે, એવું કદિ સમજવું નહીં. કારણકે શિવને સેવે તેજ વિષ્ણુને પામે; અને વિષ્ણુને સેવે, તેજ શિવને પામે. શિવ વિષ્ણુને ભજે છે, અને વિષ્ણુ શિવને ભજે છે. તે બેઉ એક સ્વરૂપ છે. તે બેઉમાં ભેદ દેખે, તે ભવસાગરમાં ભૂસો પડે, એવું ભાગવત કહે છે. વૈષ્ણવોની એકાદશીને દિવસે, વૈષ્ણવોનાં મન અને મંદિરો ઉદ્ધ્વાસ ભર્યા જણાય છે; અને શૈવોની એકાદશીને દિવસે શૈવોનાં મન અને શિવમંદિરો દમ્ભેશનાં જેવાં

મંદ જાણાય છે; આ વાત શૈવોએ ખાસ વિચારવા જેવી છે. શૈવોનાં હૃદય વિકાસ પામે, એવી પ્રજનાદિ ધામધૂમ, એકાદશીનેદિવસે, શિવમંદિરોમાં અવસ્ય થવી જોઈએ. કેટલાએક શૈવો તો એમ સમજે છે કે-‘એકાદશી વૈષ્ણવોની છે. શૈવોને એકાદશી સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી.’ આ અજ્ઞાન છે.

દેવીના ઉપાસકો—એકાદશી પોતેજ વિષ્ણુ ભગવાનની શક્તિરૂપ છે. એકાદશીની ઉપવાસદ્વારા, આ દેવીની ઉપાસના, શૈવો અને વૈષ્ણવો કરે, અને દેવીના ભક્તો જોયા કરે-વિચાર કર્યા કરે, તે તદ્દન અજ્ઞાન છે. તેઓએ પણ એકાદશી કરવી જોઈએ. એકાદશીને દિવસે દેવીના મંદિરોમાં ધામધૂમ થવી જોઈએ. ‘એકાદશી વૈષ્ણવોની છે, અને આપણે કાંઈ લેવાદેવા નથી,’ એવો વિચાર કદિ કરવો નહીં.

એકાદશીની કથા—દરેક એકાદશીનાં મહાત્મ્ય જુદાં જુદાં છે. તે તમામને એકત્ર કરેલું, એક પુસ્તક [પોથીના રૂપમાં] મળે છે. તેમાંથી જે એકાદશી કરી હોય, તેનું મહાત્મ્ય સાંભળવું અગર વાંચવું. એકાદશીને દિવસે દરેક દેવમંદિરોમાં, એકાદશીની કથા થવી જોઈએ.

ક્રાણ—આ શબ્દ ‘ક્રાણાર’ નો અપભ્રંશ છે. આજકાલ જેમ ક્રિયામાંથી બહુ પાછા પડ્યા છઈએ, તેમ ક્રાણમાં બહુજ આગળ વધી ગયા છઈએ. ગૃહસ્થોના ઘરમાં જુઓ, તો સાધુગંતને આપવા માટે મનની ખેંચાખેંચ હશે; પણ ક્રાણ માટે—**નાની દીવાળી** જેવી ધામધૂમ હશે. રોટલા કરતાં ક્રાણનો ખર્ચ વધી પડે છે. રોટલા કરતાં ક્રાણ તૈયાર કરવાની તકલીફ પણ વધી પડે છે. કોઈ દિવસે ઉપવાસ ન કરતા હોય, તેવા જીવોને, અનેક પ્રકારની સામગ્રિ કરીઆપીને-ઉપવાસ કરાવવો, તેનો ફીક છે; પણ હમેશને માટે આવાં અનેક સામગ્રિવાળાં-ક્રાણ કરવાં, તે અપરાધ છે. આખો દિવસ ધંધોરોજગાર કરનાર જીવોને, ક્રાણનો ટેકો જોઈએ, તેની ના નથી-તોપણ ચોમાસામાં ધમધમાટ વહેતી નદીયો, જેમ ચોમાસું જતાં, ધીમે ધીમે સંકોચાતી જાય છે; તેમ મુમુક્ષુઓએ, જેમ જેમ અજ્ઞાન મટે, તેમ તેમ ક્રાણારનો વહીવટ સંકોચવો જોઈએ-જીલ્લાઈદ્રિયને વારવી જોઈએ.

ઉપવાસ—દરેક ધર્મોમાં ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞાઓ જોવામાં આવે છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે-આ કોઈ નવીન રૂઢી નથી, પણ પ્રાચીન રૂઢી છે. ઉપવાસને દિવસે ઇંદ્રિયો સહિત મન શિથિલ થાય છે, અને અનાયાસે કાંઈક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં મન જોડાય છે. ‘ઉપ’ એટલે (ધૈર્યરતી) ‘પાસે’, અને ‘વાસ’ એટલે ‘વસવું.’ ‘ઉપવાસ’ એટલે ધૈર્યરતી પાસે વસવું તે. અથવા ઉપવાસ એટલે કાંઈક ઉંચી ભૂમિકામાં આવવું તે.

एकादशीदिने योन्नं, भुंक्ते, पापं भुनक्ति सः ।

इह लोके स चांडालो, मृतः प्राप्नोति दुर्गतिम् ॥

[અત્યવ્યવર્તપુરાણ]

અર્થ—એકાદશીને દિવસે જે અન્ન ખાય છે, તે પાપ ખાય છે. તે ચાંડાલ થાય છે અને દુર્ગતિ પામે છે.

ઉપવાસ અને આરોગ્યતા—વૈદ્યરાજ બાબાભાઈ અચળજી, જંડુભટજી વિગેરે આ દેશના પ્રાચીન વૈદ્યો, અને પશ્ચિમના ડૉક્ટરો, ઉપવાસના ઉંડાણમાં ઘણા ફાયદા જોઈ શકે છે. રોગીના રોગ મટાડવામાં ઉપવાસ એક સખળ સાધન છે. દિનપ્રતિદિન નવી શોધોને આધારે, અનેક પ્રકારની નવી દવાઓ તૈયાર થાય છે; તોપણ આપણે એમ કહેવુંજ પડશે કે-‘જગતમાં રોગનું પ્રમાણ ઘટવાને બદલે વધ્યું છે.

દુનિયામાં જે કોઈ પહેલું સુખ હોય, તે તે તનદુસ્તી છે. એમ. એ. થાઓ, બી. એ. થાઓ, અગર કરોડપતિ થાઓ, પણ તનદુસ્તી ન હોય, તે તે બધું નકામું છે. સ્ત્રીઓ પણ બ્યારથી અત્યારની કેળવણીને રસ્તે ચડી છે, ત્યારથી ફેશનમાં ફસાણી છે. તનદુસ્તીનાં સુખ ખોઈ બેઠી છે. ભવિષ્યની નમુનાદાર માતા (Ideal mother) થવાનું તે બાળુએ રહ્યું, પણ સાધારણ ઘરકામકાજ કરી લેવાની પણ તેમનામાં તાકાદ નથી. વાતો કરવા બેસારો, તે કોયલની માફક ટૌકા કરે; અને કામ બતાવો, કે નાસે. જરાજેટલા કામ માટે કહ્યા કરે, અગર નોકર રાખવાની માગણી કરે.

ખીમારીનું ખાસ કારણ—વિવેકથી ખાધેલા પદાર્થો જેમ પુષ્ટિ આપે છે, તેમ અવિવેકથી ખાધેલા પદાર્થો, શરીરમાં નાના પ્રકારનાં ઝેર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઝેર શરીરમાં લાંબો વખત ટકે, તે અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય. આ ઝેરને બહાર ખેંચી કાઢવા માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપાય ઉપવાસ છે. [આ ઉપવાસ તે જેમાં શીંગોડાનો શીરો અને બટાટાની કાચરી લઈએ છઈએ તે નહીં. આ ઉપવાસમાં લેવું હોય, તે જરા જળજળ લેવાય.] અમુક લયંકર દરદને દબાવવા માટે, વૈદ્ય આવા ઉપવાસની ભલામણ કરે છે; ત્યારે આપણે કરીએ છઈએ; પણ ધર્મની ખાતર—રાજપુશીથી કરતા નથી. ‘ધર્મની ખાતર—રાજપુશીથી—મનની પ્રસન્નતાથી આવા ઉપવાસ શ્રવેએ કરવા, અને તે દ્વારા મન તથા ઈંદ્રિયોને નિર્મળ કરીને, પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરવી.’ એમ સનાતનધર્મ કહે છે. જરા આગળ વધીને જોશો, તે જણાશે કે—એકાદશીના ઉપવાસમાં એકલો ધર્મજન નથી, મન અને ઈંદ્રિયોની નિર્મળતાજ માત્ર નથી; પણ પંદર દિવસમાં ખાધાપીધામાં જે જે ભૂલો થઈ હોય, તે ભૂલોદ્વારા શરીરમાં જે ઝેર ઉત્પન્ન થયાં હોય; તે ભૂલોને સુધારવા, અને તે ઝેરને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવા માટે, ઉપવાસ રાખ્યાણુ દવા છે.

ભોજનમાં ભૂલો કઈ?—જીહ્વાઈંદ્રિયનું બળ એટલું બધું છે કે તે ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રીપુરુષોને ગોથાં ખવરાવે છે. ભીંડો, ભજ્યાં અને એવા બીજા પદાર્થો મુખે માંડાં લાગે—ખાતાં ઘરાઈએ નહીં, પણ તેના પરિણામ માંડાં છે, એમ સૌંદર્ય જાણું છે. જાણું છે છતાં વિરલા હોય, તેજ પોતાને રૂચે એટલું જમે છે—જરાએ વધારે જમતા નથી. ‘ખૂબ ખાઈએ, તોજ તાકાદ આવે’ એવી માન્યતા વેદક દષ્ટિથી—આરોગ્યતાની અઘડથી—ખોટી છે. યાદ રાખો કે—આપણે જે કાંઈ ખાઈએ છઈએ, તેથી તાકાદ ઉત્પન્ન થતી નથી; પણ આપણે જેટલું **સારી રીતે પચાવી શકીએ છઈએ**, તેમાંથી તાકાદ ઉત્પન્ન થાય છે. માણસ પોતે રોજ જેટલું ખાય છે તેનો અરધો ભાગ જે તે ખાય, તે તે આરોગ્ય રહે—એટલુંજ નહીં, પણ પચાસ ટકા જેટલી તેની જીંદગી લંબાય. જે પદાર્થ ખાતાને પચે, તેજ ભૂખરૂપી રોગને મટાડવા દવાના રૂપમાં—અને તેટલો થોડો—ખાવો; ખાવામાં પણ સારી રીતે ચાવવાનો વિવેક જોઈએ.

[પ્રાચીન ઋષિઓ સૂકાં પાંદડાં અને ગાયનું દૂધ લઈને જે કામ કરતા હતા; તે અત્યારના ઋષિઓ, મીષ્ટાન્ન ખાઈને કરી શક્તા નથી.] મહાભારત અનુશાસન ધર્મનો ૧૦૩ મો અધ્યાય અનશનવ્રતનો મહિમા ગાય છે. બીજામ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે—“નિરાહારના જેવું એકે વ્રત અગર તપ નથી.” [પરીક્ષિતે અનશનવ્રત લીધાં હતાં.] તે પછી ૧૦૬ તથા ૧૦૭ અને ૧૦૮ અધ્યાયોમાં ઉપવાસના નિયમો અને તેના ફળનું વર્ણન છે. બ્રહ્મ ઋષિઓની અને રાજઋષિઓની ઉન્નતિનું મૂખ્ય કારણ ઉપવાસ છે. શ્રી આવ

શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ વિગેરે સંતોએ એકાદશીનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યો છે. દરેક સનાતન મંદિરે, દશમને દિવસે એકાદશીના અગ્નિ પૂજાય છે.

ઉપવાસની અસર—રજ્જને દિવસે વેપારીઓ જેમ આગલી પાછલી ઉધરાણી તારવી કાઢે, દુકાનનો માત્ર ઠીકઠાક ગોઠવે, કપો કપો માત્ર લાવવાનો છે, તેની તારવાણી કરે; તે પ્રમાણેજ ઉપવાસદ્વારા શરીરમાં જતો ખોરાક અટકે, ત્યારે શરીરમાં રહેલા આરોગ્યના કામદારોને રજા પડે. આ કામદારો રજાનો લાભ લઈને, શરીરમાં ન્યાં ત્યાં પડી રહેલા કચરાને—ઝેરને, જઠરાગ્નિદ્વારા શેષી નાંખે. પછી ધીમેથી તેને બહાર કાઢી નાંખે. એ ત્રણથી વધારે ઉપવાસ કરનારની જીભ ઉપર અને દાંત ઉપર ઘોળા થેથર આવે છે, અને ઉપવાસીના મુખમાંથી બદબો મારતો વાસ નીકળે છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે—શરીરમાં ઝેર હતું, અને તે હવે ઉપવાસ દ્વારા બહાર નીકળવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે શરીરમાંથી ઝેર બહાર કાઢ્યા પછી, શરીરમાં રહેલા આરોગ્યના કામદારો લોહી સાફ કરવામાં જોડાય છે. જીભ ઉપરની થેથરથી અને ખરાબ શ્વાસથી ન કંટાળીને, ઉપવાસ ચાલુ રાખે, તો ધીમેધીમે લોહી સુધરી જાય, જીભ ઉપરની થેથર અદૃશ્ય થાય, અને મુખમાં મીઠો ગંધ ફેલાય.

પૂર્વપશ્ચિમમાં ભેદ—ઉપવાસની બાબતમાં આર્યલોકોએ ધર્મદ્વારા આરોગ્યતા સાધી; અને પશ્ચિમની પ્રજા ધર્મની ખાતર નહીં, પણ આરોગ્યની ખાતર ઉપવાસ તરફ વળી. કેટલાએક સેકા પહેલાં ઇટાલીમાં લુઇ કારનેરોએ ઉપવાસની શોધ કરીને યુરોપને ઉપવાસના લાભ બતાવ્યા. દવા વિના માત્ર ઉપવાસથી, રોગ મટાડવાના દવાખાનાં, યુરોપ—અમેરિકામાં ડેરેડેર થતાં જાય છે; ત્યારે આપણે ત્યાં પ્રાચીનકાળથી, મંદિરો, સંતો અને શાસ્ત્રો, દર પાખવાડીએ ઉપવાસ કરવાનો બોધ કરી રહ્યાં છે.

ભયંકર ડર—કેટલાએકને ભયંકર ડર પેસી ગયો છે કે—‘અમે ન ખાઈએ તો મરી જઈએ.’ ‘અમે ન ખાઈએ તો અમારાથી કાંઈ કામ થાય નહીં.’ આ બધી મનની નબળાઈ છે. તે નબળાઈને ફેસલાવવા પ્રથમ થોડું ફરાળ આપો. પછી ધીમે ધીમે મનને બતાવી આપો કે—‘અશરને બદલે અરધાશરથી ચાલે છે. અને અરધાશરને બદલે નવટાંકથી પણ ચાલે.’ જીવનમાં જેમ જેમ આગળ વધશો, તેમ તેમ આરોગ્યની ખાતર—શક્તિની ખાતર—અને આયુષ્યની ખાતર ઉપવાસની આવશ્યકતા જણાશે. ધંધા રોજગારમાં જે સદાએ કામ ચાલ્યા કરે; તો ઘણો નંદો થાય, એમ સૌ જાણે છે, છતાં રવિવાર વિગેરેની રજાઓ વચ્ચે આપવી પડે છે. તેનું કારણ એ કે—રવિવાર વિગેરે રજાને દિવસે, નોકરો પોતાના અવ્યવસ્થિત કામકાજને વ્યવસ્થિત કરે, કપડાં ધોઈને સાફ કરે, લગ્નમત કરાવે—વિગેરે. જે રવિવાર વિગેરેની રજાઓ ન હોય, તો ગંદવાડ અને ગેરવ્યવસ્થાનો પાર રહે નહીં. તે પ્રમાણેજ હમેશાં મરજી પ્રમાણે જમનારની હોજરીને, એકાદશી જેવી રજા—એકાદશી જેવો આરામ, નહીં આપો; તો શરીરમાં ગંદવાડ વધી પડશે. પરિણામે તબીબત બગડશે, અને મોત ડોકાયાં કરશે.

છેવટમાં—ઉપલી બધી બીનાઓને ધ્યાનમાં લઈને, એકાદશી કરજ્યો—હરિવ્રત ચૂકશો નહીં. તે દિવસે અનેક કામકાજને દૂર કરીને શ્રીહરિને શરણે આવજો. આ યુગમાં ત્રણને બદલે એક ઉપવાસ બરાબર કરો, તોપણ ઘણું છે: તદ્દન નિરાલારી રહેવા કરતાં, થોડામાં થોડું લઈને, મનને પ્રસન્ન રાખીને, શ્રીહરિને ભજવામાં આગસ ન કરો, તોપણ ઘણું છે.

નંદજીના સમાચાર શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા, અને શ્રીકૃષ્ણ વરુણોક્તમાં ગયા. તે કથા સાંભળો—

ચુક્રશુસ્તમપश्यन्तः, कृष्ण रामेति गोपकाः ॥

भगवांस्तदुपश्रुत्य, पितरं वरुणाहृतम् ॥

तदन्तिकं गतो राजन, स्वानामभयदो विभुः ॥ ૩ ॥

અર્થ—ગોવાળીયાઓ નંદજીને નહીં દેખીને, ‘હે કૃષ્ણ’-‘હે રામ’ એમ કહીને, શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવજીને બોલાવવા લાગ્યા. પોતાના ભક્તોને અભય આપનાર સમર્થ ભગવાને, ‘પિતાને વરુણદેવ લઈ ગયા છે,’ એમ સાંભળીને, હે પરીક્ષિત રાજા ! શ્રીકૃષ્ણ વરુણદેવ પાસે ગયા. (૩)

૩ વિવેચન—

સ્વાનાં અભયદઃ પ્રભુઃ—પોતાના (ભક્તો) ને અભય આપનાર પ્રભુ, અભય લેવું હોય તો પ્રભુના થાઓ. ગોવાળીયાઓને સાચી ઓથ શ્રીકૃષ્ણની હતી, તેથી આકત દેખીને ‘હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ !’—એવી હાક મારી.

પ્રભુનો મસારો—કાર્ધપાણુ ક્રિયા પ્રભુની પ્રેરણા વિના થતી નથી. તે તો તમે જાણો છો. આ ક્રિયાથી પ્રભુએ નંદજીને અને વરુણાસીઓને પોતા અંગંધા વિશેષ મસારો કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણને જોઈને વરુણ શું કરે છે, તે સાંભળો—

प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं, लोकपालः सपर्यया ॥

महत्या पूजयित्वाह, तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ૪ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને [પોતાને ત્યાં] આવેલા જોઈને, તેમનાં દર્શનથી બહુજ રાજી થએલા વરુણદેવે, પૂજનની ઉંચા પ્રકારની સામગ્રિઓથી, શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું; પછી વરુણદેવ બોલ્યા કે—(૪)

૪ વિવેચન—

સાધારણ માણસને ઘેર અકસ્માત સમ્રાટ પધારે; ત્યારે તે જેમ રાજી થઈ જાય. તે જેમ પૂજન કરે—પ્રાર્થના કરે, તેમ વરુણ શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, રાજી થયો, અને પૂજન કરવા લાગ્યો—હવે વરુણ પ્રાર્થના કરે છે—

૩ પદ્યછંદ—તં અપश्यन्तः गोपकाः—ગોવાળીયાઓ નંદજીને નહિંદેખીને. હે કૃષ્ણ ! હે રામ ! इति—‘હે કૃષ્ણ’ ‘હે રામ’ એમ. ચુક્રशुः—બોલાવવા લાગ્યા. स्वानां अभयदः विभुः ભગવાન—પોતાના ભક્તોને અભય આપનાર સમર્થ ભગવાને. वरुणेन पितरं आहृतं इति तत् उपश्रुत्य—પિતાને વરુણદેવ લઈ ગયા છે એમ સાંભળીને. हे राजन—હે પરીક્ષિત રાજા ! तस्य अंतिकम् गतः—શ્રીકૃષ્ણ વરુણદેવ પાસે ગયા.

૪ પદ્યછંદ—हृषीकाणां ईशः तं प्राप्तं वीक्ष्य—ભગવાનને (ત્યાં) આવેલા જોઈને. तस्य दर्शनेन महोत्सवः यस्य सः—તેનાં દર્શનથી બહુ રાજી થએલો लोकपालः—વરુણદેવ. महत्या सपर्यया—મોટા પૂજનથી. पूजयित्वा—પૂજન કરીને आह—કહ્યું કે—

વરુણ ઉવાચ ॥

અથ મે નિમૃતો દેહ, અગ્રાર્થોઽધિગતઃ પ્રભો ॥

ત્વત્પાદભાજો ભગવન્-નવાપુઃ પારમધ્વનઃ ॥ ૫ ॥

નમસ્તુભ્યં ભગવતે, બ્રહ્મણે પરમાત્મને ॥

ન યત્ર શ્રૂયતે માયા, લોકસૃષ્ટિવિકલ્પના ॥ ૬ ॥

અજાનતા મામકેન, મૂઢેનાકાર્યવેદિના ॥

આનીતોઽયં તવ પિતા, તદ્ભવાન્-ક્ષન્તુમર્હતિ ॥ ૭ ॥

મમાપ્યનુગ્રહં કૃષ્ણ, કર્તુમર્હસ્યશેષદૃક્ ॥

ગોવિન્દ નીયતામેષ, પિતા તે પિતૃવત્સલ ॥ ૮ ॥

અર્થ—હે પ્રભુ ! આજ મારો દેહ સફળ થયો. આજ મને સર્વોત્તમ લાભ મળ્યો. એટલે હવે મારો સંસાર મટી ગયો; કારણકે હે ભગવન્ ! આપના ચરણને સેવનારા ભક્તો સંસારના પારને પામી ગયા છે. (૫) લોકોની સૃષ્ટિની કલ્પના કરનારી માયા એટલે-લોકોની સૃષ્ટિ રચી આપનારી માયા-જેમના સ્વરૂપમાં સાંભળવામાં આવતી નથી; તે ભગવાનરૂપ, બ્રહ્મરૂપ, અને પરમાત્મારૂપ આપને હું પ્રણામ કરું છઉં. (૬) શાસ્ત્રની મર્યાદાને નહીં જાણનારા, અને પોતાના કર્તવ્યને પણ નહીં જાણનારા-મારા એક મૂર્ખ નોકરે, તમારા પિતાને અહીં આણ્યા છે. તે અપરાધ આપે ક્ષમા કરવો જોઈએ. (૭) હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે સર્વના સાક્ષી ! મારા ઉપર તો આપે અનુગ્રહ કરવો જોઈએ. હે પિતા ઉપર પ્યાર રાખનારા ! હે ગોવિંદ ! આ તમારા પિતાને આપ લઈ જાઓ.” (૮)

૫ પદ્યછંદ—હે પ્રભો ! અથ મે દેહઃ નિમૃતઃ—હે પ્રભુ ! આજ મારો દેહ સફળ થયો. અથ અર્થઃ અધિગતઃ—આજ મને સર્વોત્તમ લાભ મળ્યો—એટલે આજ મારો સંસાર મટી ગયો. કારણકે હે ભગવન્—હે પ્રભુ ! તવ પાદં ભજંતિ इति ત્વત્પાદભાજઃ—આપના ચરણને સેવનારા ભક્તો. અધ્વનઃ પારં અવાપુઃ—સંસારના પારને પામી ગયા છે.

૬ પદ્યછંદ—લોકસ્ય સૃષ્ટિ વિકલ્પયતિ इति લોકસૃષ્ટિવિકલ્પના इति માયા-લોકોની સૃષ્ટિની કલ્પના કરનારી-રચના કરનારી-માયા. યત્ર ન શ્રૂયતે—જેમના સ્વરૂપમાં સાંભળવામાં આવતી નથી તે, ભગવતે બ્રહ્મણે પરમાત્મને इति તુભ્યં નમઃ—એવા ભગવાનરૂપ બ્રહ્મરૂપ અને પરમાત્મારૂપ આપને હું પ્રણામ કરું છઉં.

૭ પદ્યછંદ—અજાનતા-શાસ્ત્રમર્યાદાને નહિ જાણનારા, અને અકાર્યવેદિના-પોતાના કર્તવ્યને નહિ જાણનારા, મામકેન મૂઢેન—મારા એક મૂર્ખ નોકરથી અયં તવ પિતા આનીતઃ—તમારા આ પિતાને લાવવામાં આવ્યા છે, તત્ ભવાન્ ક્ષન્તુમર્હતિ—તે આપ ક્ષમા કરવું જોઈએ. ૮ પદ્યછંદ—હે કૃષ્ણ !—હે કૃષ્ણ. હે અશેષદૃક્—હે સમગ્રને દેખનારા સર્વના સાક્ષી ! મમ અપિ અનુગ્રહં કર્તુમર્હસિ—મારા ઉપર તો આપે અનુગ્રહ કરવો જોઈએ. હે પિતૃવત્સલ ! હે ગોવિંદ !—હે પિતા ઉપર પ્યાર રાખનારા ! હે ગોવિંદ ! एष ते—તવ પિતા નીયતામ્—આ તમારા પિતાને આપ લઈ જાઓ.

૫-૬-૭-૮ વિવેચન—

ધાવણું બાળક માતાને મળે, વાછરૂં ગાયને મળે, પતિવ્રતા પતિને મળે, તેમ જીવ શિવને મળે—એ આનંદના નમુના ક્યાંઈ મળે નહીં. હનુમાન શ્રી રામને મળ્યા, તે વખતે શ્રી સદાશિવ સતી પાર્વતીને કહે છે કે—

ઓપાઈ—પ્રભુ પલિયાની પર્થો ગહી ચરણા, એા સુખ ઉમા નય નહીં ચરણા.

ત્વત્પાદભાજઃ અધ્વનઃ પારં અવાપુઃ—વરુણ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે—‘આપના ચરણને સેવનારા સંસારના પારને પામી ગયા છે—સંસાર તરી ગયા છે.’ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—વિવેક અને વૈરાગ્યરૂપી પાવડી પહેરનાર શ્રીહરિના ચરણ સેવી શકે છે,

લકતો પ્રભુને ભગવાન કહે, વેદાંતિઓ બ્રહ્મ કહે, અને સ્મૃતિને માનનારા સ્માર્તો પ્રભુને પરમાત્મા કહે. તે તમામ રીતે પ્રભુ આદર કરવા લાયક છે.

સાતમા શ્લોકમાં કહે છે કે—**અજાનતા**—એટલે શાસ્ત્રમયોદ્ધાને નહીં જાણનારો [એટલે સૂર્યોદય પછી માત્ર અરધી ઘડી દ્વાદશી હોય, ત્યારે વહેલાં સ્નાન કરવુંજ નેહ્યં, એવા ધર્મના નિર્ણયને નહીં જાણનારો].

વરુણની પ્રાર્થના સાંભળીને અને પિતાને લઈને શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં પાછા આવે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

एवं प्रसादितः कृष्णो, भगवानीश्वरेश्वरः ॥

आदायागात् स्वपितरं, बन्धूनां चावहनं मुदम् ॥૧॥

અર્થ—આ પ્રમાણે રાજી થએલા ઇશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના પિતાને લઈને ગોકુળમાં પધાર્યા; અને તેમણે સંબંધીઓને રાજી કર્યા. (૯)

૯ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણને ફતેહ કરીને આવેલા જોઈને, ગોપો રાજી થયા.

હવે નંદજી વ્રજવાસીઓ પાસે પ્રભુનો મલિમા ગાય છે—

नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा, लोकपालमहोदयम् ॥

कृष्णे च संनतिं तेषां, ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥૧૦॥

અર્થ—ઈન્દ્રિયોથી ન સમજાય એવું અહ્ભુત વરુણદેવનું અશ્ચર્ય જોઈને, તથા તેઓની શ્રીકૃષ્ણમાં નમ્રતા-દાસભાવ-જોઈને, વિરમય પામેલા નંદજીએ (વરુણલોકની તમામ બીના) જ્ઞાતિભાઈઓને કહી સંભળાવી. [૧૦].

૯ પદ્યછેદ—**एवं प्रसादितः ईश्वरेश्वरः कृष्णः**—આ પ્રમાણે રાજી થએલા ઇશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ **स्वपितरं** આદાય—પોતાના પિતાને લઈને **अगात्**—ગોકુળમાં આવ્યા. **च**—અને **बन्धूनां मुदं** આવહન—સંબંધીઓને રાજી કર્યા.

૧૦ પદ્યછેદ—**नन्दः तु**—નંદજી પણ **इन्द्रियं अतिक्रान्तः अतीन्द्रियः तम् अतीन्द्रियं** લોકપાલસ્ય મહોદયં દૃષ્ટ્વા—ઈન્દ્રિયોથી ન સમજાય એવું અહ્ભુત વરુણદેવનું અશ્ચર્ય જોઈને. **तेषां कृष्णे सन्नतिं** (નમ્રતા) દૃષ્ટ્વા—તેઓની શ્રીકૃષ્ણમાં નમ્રતા દેખીને, **विस्मितः**—વિરમય પામેલા નંદજીએ **ज्ञातिभ्यः अब्रवीत्**—જ્ઞાતિ ભાઈઓને કહી બતાવી.

૧૦ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ વરુણલોકમાં ગયા તે પહેલાં, નંદજી એક ગુહેગાર તરીએ વરુણદેવ પાસે ઉભા હતા. શ્રીકૃષ્ણને જોઈને અને શ્રીકૃષ્ણનો વરુણ કરેલો સત્કાર જોઈને, નંદજી ભયથી મુક્ત થયા. પછી નંદજીએ ચારે તરફ નજર કરીને લોકપાળનો વૈભવ જોયો. વરુણદેવે શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન અને પ્રાર્થના કરી. આ નમામ વાત નંદજીએ વ્રજવાસીઓને કહી. ગર્ગીયાર્યે શ્રીકૃષ્ણને નારાયણ જેવા કહીને, ખરી વાત અંધારામાં રાખી હતી; એવી નંદાદિને ખાત્રી થઈ.

નંદજીની વાત સાંભળીને, ગોપોને કામના થઈ તે સાંભળો—

તે ત્વૌત્સુક્યધિયો રાજન્, મત્વા ગોપાસ્તમીશ્વરમ્ ॥

અપિ નઃ સ્વગતિં સૂક્ષ્મા-મુપાધાસ્યદધીશ્વરઃ ॥૧૧॥

અર્થ—હે રાજન્ ! (નંદજીની વાતો સાંભળીને) જેમની બુદ્ધિ અચંબો પામી ગઈ હતી, તે ગોપો પણ, શ્રીકૃષ્ણને ઈશ્વર માનીને, વિચાર કરવા લાગ્યા કે-‘શું આ મોટો દેવ, આપણને આપણી પોતાની સૂક્ષ્મ ગતિ-પરમપદ-ખતાવશે ?’ (૧૧).

૧૧ વિવેચન—

ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણને બરાબર ઓળખ્યા, તેથી ગોપોએ ભગવાનનું પરમપદ-વૈકુંઠ જોવાની ઇચ્છા કરી.

શ્રીકૃષ્ણ તેઓની કામના સમજીને વિચાર કરે છે—

इति स्वानां स भगवान्, विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ॥

संकल्पसिद्धये तेषां, कृपयैतदचिन्तयत् ॥ १२ ॥

जनो वै लोक एतस्मिन्-नविद्याकामकर्मभिः ॥

उच्चावचासु गतिषु, न वेद स्वां गतिं भ्रમन् ॥ १३ ॥

૧૧ પદ્યછંદ—હે રાજન્-હે રાજ ! ઔત્સુક્યયુક્તા ધીઃ યેષાં તે इति તે ગોપાઃ—જેમની બુદ્ધિ અચંબો પામી ગઈ એવા તે ગોપો. તુ-પણ તં ઈશ્વરં મત્વા-કૃષ્ણને ઈશ્વર માનીને વિચારવા લાગ્યા કે. નઃ અપિ-શું આપણને અધીશ્વરઃ इति કૃષ્ણઃ—આ મોટા દેવ. સૂક્ષ્માં સ્વગતિં ઉપાધાસ્યત-આપણી પોતાની સૂક્ષ્મગતિ-પરમપદ-ખતાવશે ?

૧૨ પદ્યછંદ—इति-ઉપર પ્રમાણે, स्वानां स्वयं विज्ञाय-પોતાનાં જનનો સંકલ્પ પોતે જાણીને. अखिलदृक् स भगवान्-સર્વના અંતર્યામી તે ભગવાન. तेषां संकल्प-सिद्धये-તેઓનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી દેવા માટે. कृपया तत् अचितयत्-કૃપાથી તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા.

૧૩ પદ્યછંદ—एतस्मिन् लोके-આ સંસારમાં जनः-મનુષ્ય. अविद्याया (અહીં બુદ્ધિથી) कामः (તૃષ્ણા) तेन कर्माणि तैः अविद्याकामकर्मभिः-અહીંબુદ્ધિથી થએલી તૃષ્ણા અને તે તૃષ્ણાથી થએલાં કર્મોને લીધે. उच्चाश्च अवचाश्च उच्चावचाः तासु इति

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે પોતાના ભક્તોના સંકલ્પ, પોતે જાણી લઈને, સર્વના અંતર્યામી ભગવાન, તેઓનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા માટે, કૃપાથી તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા. (૧૨) ‘આ સંસારમાં અહંબુદ્ધિથી થએલી તૃષ્ણા-અને તૃષ્ણાથી થએલાં કર્મોને લીધે, ઉંચાનીચા અવતારોમાં ભટકતો મનુષ્ય, પોતાની ગતિને-પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને-જાણતો નથી. (૧૩).

૧૨-૧૩ વિવેચન—

જેમ સ્ત્રી ધણીને બળે, પાનસો લગ્નરતો ખર્ચ કરી નાંખે તેમ ભગવાનના ભક્તો, પોતાની પાસે એવાં સાધન છે કે નહીં, તેનો વિચાર ક્યાં વિના, શ્રીહરિને બળે મોટી મોટી કામનાઓ કરે. તેરમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે કે—‘મનુષ્યોનો મોટો ભાગ, કામનાઓમાં શ્રેષ્ઠ જઈને, મરવા પર્યંત પોતાના સ્વરૂપને નિહાળવા પ્રયત્ન કરતો નથી.’ [દ્વાઓ વધી. તેમ રોગ વધ્યા. તે પ્રમાણેજ દેવમંદિરો, શાસ્ત્રો અને સંતો જેમ જેમ વધ્યા, તેમ અજ્ઞાન પણ વધ્યું. કામનાઓનું પૂર મંદિરોમાં અને સંતોમાં પણ ફેલાયું.] આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યો સંસારચક્રમાં ફર્યા કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ શું કહે છે તે સાંભળો—

इति संचिन्त्य भगवान्, महाकारुणिको हरिः ॥

दर्शयामास लोकं स्वं, गोपानां तमसः परम ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મહા દયાળુ ભગવાને, ગોપોને પોતાનો લોક દેખાડ્યો; અને પ્રકૃતિથી પર પોતાનું સ્વરૂપ પણ દેખાડ્યું. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

જેમ ધનવાન પતિ રાજ થઈને, પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીના કોડ પુરે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ રાજ થઈને વ્રજવાસીઓના કોડ પુરવા લાગ્યા. જેમ ગદગદારો એક ઘડીમાં, આંખા અને આંખા ઉપર કરીઓ બતાવે; તેમ પ્રભુએ ત્યાં ત્યાં પોતાનો લોક બતાવ્યો. આ વાત આગળ બીજા સ્કંધના ૯-૯ માં કહી છે. અર્જુનને રથ ઉપર વેરાટ સ્વરૂપ બતાવ્યું. બીજી રાત્રીને યજ્ઞમંડપમાં વેરાટ સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું.

વૈકુંઠલોક કેવો હોય અને તેને કોણ જોઈ શકે ?—

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्-ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥

यद्विपश्यन्ति मुनयो, गुणापाये समाहिताः ॥ ૧૫ ॥

ગતિષુ-ઉંચાનીચા અવતારોમાં અમન-ભટકતો. **સ્વાં ગતિં ન વેદ**-પોતાની ગતિને જાણતો નથી.

૧૪ પદ્યછંદ—**इति संचिन्त्य**-આ પ્રમાણે વિચાર કરીને. **महाकारुणिकः हरिः भगवान्**-મહા દયાળુ ભગવાને. **गोपानां**-ગોપોને. **स्वं लोकं दर्शयामास**-પોતાનો લોક (વૈકુંઠ) દેખાડ્યો. **तमसः परं**-પ્રકૃતિથી પર એવું પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું.

૧૫ પદ્યછંદ—**सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं, ज्योतिः**-સત્ય, જ્ઞાનરૂપ, અનંત, સ્વયં પ્રકાશ-યત્ **सनातनं ब्रह्म**-જે સનાતન બ્રહ્મરૂપ છે. **यत् समाहिताः मुनयः**-જેને શાંત મુનિયો. **गुणानां अपाये सति**-ગુણોનો ત્યાગ કર્યા પછી **विपश्यन्ति**-જુએ છે. તે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રભુએ ગોપોને દેખાડ્યું.

અર્થ—સત્ય, જ્ઞાનરૂપ, અનંત અને સ્વયંપ્રકાશ, જે સનાતન પ્રહારૂપ છે, જેને શાંત મુનિયો ગુણોનો ત્યાગ કર્યા પછી જુએ છે, તે પોતાનું સ્વ-રૂપ શ્રીકૃષ્ણે ગોપોને દેખાડ્યું. (૧૫)

૧૫ વિવેચન—

ગાયકવાડ સરકારના મહેલનાં વખાણુ, જેમ નિર્ધન કરે, તેમ આપણે આ વાતો કરીએ છઈએ. આપણે નિર્ધન કેમ ? તે તો સમજે છોને ? કહે છે કે-ગુણાપાયે સમા-હિતાઃ મુનયઃ યત્ વિપश्यन्ति-ગુણોનો નાશ થયા પછી-ગુણાતીત અને શાંત મુનિયો-તે લોકને દેખે છે.

વ્રજવાસીઓને ૯૭ વૈકુંઠ ખીજ રીતે ખતાવે છે—

તે તુ બ્રહ્મહૃદં નીતા, મગ્નાઃ કૃષ્ણેન ચોદ્વૃતાઃ ॥

દદશુર્બ્રહ્મણો લોકં, યત્રાક્રૂરોઽધ્યગાતુરુ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જે ધરામાં પૂર્વે [એટલે પરીક્ષિત શુકદેવના સંવાદ પૂર્વે-શ્રીકૃષ્ણના વ્રજવાસ પૂર્વે નહીં.] અકુરજ ગયા હતા, એટલે-અકુરજએ પ્રહ્લદર્શન કર્યું હતું; તે ધરામાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપોને લઈ ગયા. ત્યાં તેમને ડુબકી મરાવી, પછી તેમને બહાર કાઢ્યા. ત્યાં તેમણે (જળમાં) વૈકુંઠ લોક દીઠો. (૧૬)

૧૬ વિવેચન—

જે ધરામાં પ્રહ્લદનાં દર્શન થયાં તે ધરાનું નામ પ્રહ્લદ [હૃદ એટલે ધરો]. શ્રીકૃષ્ણને મથુરા લઈ જતાં, જે ધરામાં અકુરે પ્રહ્લદર્શન કર્યું હતું, તેજ આ ધરો છે, અને તેજ આ વાત છે. ગોપોને પ્રથમ વૈકુંઠલોક ખતાવ્યો, ત્યારે ગોકુળને અદૃશ્ય કર્યું હતું, અને તેની જગ્યાએ વૈકુંઠ લોકને ગોઠવી દીધો હતો. આ ખીજ ખેલમાં ગોકુળને પોતાની અસલ સ્થિતિમાં રાખીને, વ્રજવાસીઓને શ્રીકૃષ્ણે યમુનાજનાં જળમાં વૈકુંઠલોક ખતાવ્યો. આ વૈકુંઠને કોઈ શબ્દ પ્રહ્લદ પણ કહે છે.

પ્રહ્લદ, વૈકુંઠ, પરમપદ, અક્ષરધામ, કૈવલ્ય વિગેરેના અર્થ એકજ છે.

બ્રહ્મણઃ સદનાવૃર્ધ્વે, તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

શુદ્ધં સનાતનં જ્યોતિઃ પરં બ્રહ્મેતિ તદ્વિદુઃ ॥

અર્થ—પ્રહ્લદના સ્થાનથી ઉપર વિષ્ણુનું પરમ સ્થાન છે. તે શુદ્ધ સનાતન જ્યોતિઃમય છે. તેને વિદ્વાનો પર પ્રહ્લદ છે.

વૈકુંઠમાં પોતે ક્યાં છે ? તે શ્રીકૃષ્ણે વ્રજવાસીઓને ખતાવ્યું, તે સાંભળો.

નન્દાદયસ્તુ તદ્દદ્વિષ્ણુ, પરમાનન્દનિર્વૃતાઃ ॥

કૃષ્ણં ચ તત્ર ચ્છન્દોભિઃ, સ્તૂયમાનં સુવિસ્મિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૮ ॥

૧૬ પદ્યછંદ—યત્ર અકુરઃ પુરા અધ્યગાતુ—જે ધરામાં પૂર્વે અકુરજ ગયા હતા. તે તુ બ્રહ્મહૃદં નીતાઃ—તે ધરામાંજ શ્રીકૃષ્ણ તેમને લઈ ગયા. મગ્નાઃ—ત્યાં તેમને ડુબકી મરાવી. ચ-પછી ઉદ્વૃતાઃ—તેમને બહાર કાઢ્યા. બ્રહ્મણઃ લોકં દદશુઃ—ત્યાં તેમણે વૈકુંઠ લોક દેખ્યો.

૧૭ પદ્યછંદ—નન્દાદયઃ તુ-નન્દાદિ ગોપો પણ તદ્ દદ્વિષ્ણુ—તે લોક જોઈને પરમા-

અર્થ—નંદાદિ ગોપો પણ તે લોક દેખીને, બહુજ રાજી થયા. તથા તે લોકમાં છંદોથી સ્તુતિ કરાતા શ્રીકૃષ્ણને દેખીને, નંદાદિ ગોપો અચંબો પામ્યા.(૧૭)
૧૭ વિવેચન—

પરમાનંદનિર્વૃતા:—આનંદની હદે પહોંચ્યા.

પોતાની સાથે રમતા રાજકુમારને, રાજસભામાં ડમાકથી બેઠેલા જોઈને, તેના ગામ-ડીયા મિત્રો, જેમ ચકિત થાય; તેમ પોતાની સાથે રમતા શ્રીકૃષ્ણને, વેકુંડના રાજા બનીને બેઠેલા જોઈને, તથા અનેક દેવો વેદોના મંત્રો વડે, તેમની સ્તુતિ કરતા જોઈને, નંદાદિ ગોપો ચકિત થયા. રખે શ્રીકૃષ્ણરૂપી રમકડું, આ ગડગડમાં બોવાઈ જાય, તેવી ચિંતા પણ ગોપોને થઈ હશે. રખે શ્રીકૃષ્ણ અહીં વેકુંડમાંજ રહી જાય; અને પાછા ગોકુળમાં ન આવે, એમ પણ લાગ્યું હશે. ‘આપણી સાથે નાચે, કુદે, રમે, હસે અને હસાવે—એવી બાળચેષ્ટાઓ કરે—એવા શ્રીકૃષ્ણ આપણને તો ગમે. રાજા બનીને બેઠેલા, આવા ડાહ્યા-ડમરા, બોલાવ્યા ન બોલે, તેવા શ્રીકૃષ્ણ આપણને ન ગમે;’ એમ પણ ગોપો વિચાર કરતા હશે.—[સૌ સાવધાન હો, તો રાજસભામાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણને આપણે હસાવીએ—]

પદ.

સાચું બોલોને મારા સ્યામ ! અબોલડાં શાનાં લીધારે !

લૈયામાં રહી જશે લામ—

અબોલડાં૦ટેક૦

પીતળ લોટા જળે ભરીરે, (૨) દાતાણ કરતેરા જાઓરે.

અબોલડાં૦

તાંબા કુંડીઓ જળે ભરીરે, (૨) નાવાણ કરતેરા જાઓરે.

અબોલડાં૦

શીરો સુંવાળીને લાડવારે, (૨) ભોજન કરતેરા જાઓરે.

અબોલડાં૦

પાન સોપારી ને એલચીરે, (૨) મુખવાસ કરતેરા જાઓરે.

અબોલડાં૦

સાચું બોલોને ઘનશ્યામ—સાચું બોલોને મુંદિરશ્યામ.

અબોલડાં૦

લૈયામાં રહી જશે લામ—

અબોલડાં૦

સોના રૂપાનાં સોગદારે. (૨) રમત રમતેરા જાઓ.

અબોલડાં૦

સાચું કહોને દીનાનાથ—

અબોલડાં૦

ગાય શીખેને સાંભળેરે, (૨) તે નર વેકુંડ જાય.

અબોલડાં૦

જુઓ—પ્રભુ મલકાયા—

ઈતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૃથ્વીધર્મો ૨૮મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. જ્યાં

આ કથા વાંચો ત્યાં આપપાસ બેઠેલાં હરિજનોને જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશેજી.

૧૯૮૫ અશાઠ સુદી ૧૫,

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર.

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

નંદેન નિર્વૃતા:—બહુજ રાજી થયા **ચ**—તથા **તત્ર**—તે લોકમાં **ચ્છંદોભિઃ સ્તૂયમાનં** કૃષ્ણ **દક્ષિણ**—છંદોથી સ્તુતિ કરાતા શ્રીકૃષ્ણને દેખીને **સુવિસ્મિતા:**—અચંબો પામ્યા.

યોગનો દ્વરમે—યોગના પુસ્તકમાં ૭૨ થી ૯૬ પાનાં બાકી છે. આવતા અંક સાથે એ દ્વરમા મળશે.

એકાદશીનાં છૂટાં પુસ્તકની કીમત ૦-૦-૬. તેથી લાભ જણાય તો મંગાવો.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનશી ભટ્ટ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

ભાદ્રપદ, ૧૯૮૫.

[અંક ૮ મો.

વહાલાં હરિજનો !

આપણે ક્યાં આવી પહોંચ્યા? ન્યાં શ્રીશુકદેવજી પ્રેમસાગરમાં પડી ગયા ત્યાં; ન્યાં પરીક્ષિત ગભરાઇ ગયો ત્યાં; ન્યાં ઉદ્ધવ આભા બન્યા ત્યાં; ન્યાં નરસીંધમંડ થયો ત્યાં; ન્યાં મીરાં મસ્ત બની ત્યાં; ન્યાં અનેક વિદ્વાનો ધુમરી ખાઇને તર્કવિતર્કના પૂરમાં તણાઇ ગયા ત્યાં; ન્યાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ જેવા અનેક પવિત્ર સંતો, મુમુક્ષુઓનો હાથ થોભીને, હિંમત આપી રહ્યા છે ત્યાં. આજ અમારે ત્યાં રાસમંડપ છે, તેમાં તમને સૌને આમંત્રણ છે—

અત્ર આવો પધારો અમોલા મહેમાન, અંતરને વહાલે વધાવીએ,
અમ અંતરનું સ્વાગત સ્વિકારવા, વળી અંતરના ભાવને વધારવા;
આપ આવો પધારો અમોલા મેમાન, અંતરને વહાલે વધાવીએ.
ન મળે કલગી કે હાર અમ દીતના, ન મળે ગુલાબ ગોટા મહામૂલના.
માત્ર હૈયાના આવે ઉમળકા જે આજ, અંતરને વહાલે વધાવીએ,
અત્ર આવો પધારો અમોલા મેમાન, અંતરને વહાલે વધાવીએ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો. [રાસલીલા]

વિષય—આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ રાસનો સમારંભ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની વેળુ માગે છે, અને ગોપીકાઓ વૃંદાવનમાં દોડી આવે છે, તે સંબંધી કથા કહેવાશે.

ખાસ નોંધ—આ અ. ૨૯ મો શરૂ કરો, તે પહેલાં નીચે જણાવેલા વિષયો વાંચી જશો, તોજ રાસપંચાધ્યાયીનો-રાસાદિલીલાનો-ખ્યાલ આવશે.

[૧] રાસ એટલે શું ? [૧A] રાસલીલા માટે જે મનો [૨] ભયંકર માન્યતા [૩] શક્તિ ઉદ્દેશો. [૪] રાસ કે વ્યભિચાર ? [૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે ? [૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાયો. [૭] લૌકિક આનંદનું બ્રહ્માનંદ સાથે માપ. [૮] બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ. [૯] શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ. [૧૦] રાધા. [૧૧] ગોપીતત્ત્વ. [૧૨] ગંસી સાંભળીને ગોપીકાઓ એકલી કેમ આવી ? તે વખતે ગંસી ગોપોને પ્રિય કેમ ન લાગી ? [૧૩] ત્યારે શું ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે ?

[૧] રાસ એટલે શું ?—આ ભજનાનંદનો વિષય છે. એમાં એમાં ગાવા કરતાં, ઉભા થઈને ગાઈએ, ત્યારે ભજનાનંદમાં સાવધાનતા વધે. તેમાંએ વળી ગાનારા વયમાં અને ઉત્સાહમાં સરખાં હોય, અમુક પ્રકારે કુંડાળામાં રહીને ગવાતું હોય, સૌનાં પગ અને હાથ સરખા પડતા હોય, તો તે રાસ કહેવાય છે. તે વખતે જેવાં જોઈએ તેવાં વાજાં ત્રાં વાગતાં હોય, તો દશે છદ્રિયો અને અગ્યારમું મન એકાગ્ર બને છે. સંસાર અનાયાસે ભૂલી જવાય છે. રાસ એટલે રસોના ઢગલા. ન્યાં સામસામાં હૃદય હૃદયમલી ઉઠે, અને સંકલ્પો શમી જાય. પોતાનાં વર્ણુ, આશ્રમ અને જાતિ ભૂલી જવાય-બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જવાય, તેજ રાસની ઉત્કૃષ્ટતા-તેજ ભજનાનંદનો ભવ્ય દેખાય. વેદાંત એટલે-જે જાણવાનું છે તેનો અંત. જે જાણવાનું છે તેના અંતમાંજ, અલૌકિક પ્રેમનું પ્રાગટ્ય થાય છે. વેદાંતના જ્ઞાન પછીજ પ્રેમભૂમિકા શરૂ થાય છે. પુસ્તકમાં અને વાણીમાં પ્રેમની અનેક વાતો હોય, પણ ન્યારે ગિરા ગદ્ગદ થાય, ત્યારે પ્રેમનો કાંઈક અનુભવ થયો એમ સમજવું.

મનર્ચેન્દ્રિયાણાં ચ, પ્રકાગ્રય પરમં તપઃ ।

તત્ત્વજ્ઞાયઃ સર્વધર્મેભ્યઃ, સ ધર્મઃ પર ઉચ્યતે ॥

એકાગ્રતાને વિદ્વાનો મહાન્ તપ કહે છે. સર્વ ધર્મ કરતાં આ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા છે. ભજનાનંદથી એકાગ્રતા ઉપરાંત આરોગ્યનો પણ લાભ થાય છે. પંચમ ન્યોર્જ હિંદ પધાર્યા, ત્યારે જે ગાડીમાં શહેનશાહ હતા, તે ગાડીની રક્ષા કરવા માટે, જેમ બી. બી. રેલ્વેના અને જી. આઈ. પી. રેલ્વેના ટ્રાશીક સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટો જાડી લઈને સાંધાવાળાનું કામ, અને ગાર્ડનું કામ કરતા હતા; તેમ ન્યાં પ્રભુનો ઉત્સવ હોય; ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ-ત્યાગી અગર ગૃહસ્થ તમામે દેહાભિમાન તોડીને રાસમાં ઉતરવું જોઈએ. રાસક્રિયા બાળકને અને વૃદ્ધને જીવાન બનાવે છે, અને જીવાનોને કાંઈ અમોક્ષો આનંદ આપે છે. રાસમાં સ્ત્રીપુરુષની ભેળશેળ કદિ કરવી નહીં. આ ભેળશેળ કરનારા ભયંકર અજ્ઞાનીઓ છે એટલુંજ નહીં, પણ ભયંકર પાતકી

છે. સમાજના અને ધર્મના ભયંકર રોગરૂપ છે. યોગ એકાગ્રતાનું મૂખ્ય સાધન છે; પણ તે સાધન જેમનાથી ન બને, તેમણે ભજનનાંદદારા ચિત્તને એકાગ્ર કરવું.

૧A રાસલીલા માટે બે મત—દરેક આખત માટે બે મત તો હોયજ. એક મત એ આખતને સ્થાપે-દઢ કરે, અને બીજો મત તે આખતને ઉખેડીને ફેંકી દે. રાસપંચાધ્યાયીને સ્થાપવા-દઢ કરવા-તેની પવિત્રતા અને આવશ્યકતા સાખીત કરવા, વિદ્વાનોએ જખરજસ્ત પ્રયત્નો કર્યો જણાય છે. કવિઓએ કવિતાદ્વારા અને ભક્તોએ ભજનોદ્વારા રાસપંચાધ્યાયીને ટેકો આપ્યો છે. બીજી તરફથી નાસ્તિકોએ રાસપંચાધ્યાયીને ઉખેડી નાંખવા-બદનામ કરવા-નિંદવા-ભારે પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. બેઉ આજી ન્યારે તપાસીએ, ત્યારે ખરી વસ્તુનું કાંઈક ભાન થાય; માટે ધીરજ રાખીને બેઉ આજીને તપાસતાં શીખો, અને પછી જેમ કહેવું હોય તેમ કહો. ભલે આ વાત ખરાખર સમજાતી ન હોય, પણ આ આખતમાં કાંઈક સમજવા જેવું છે; એટલું તો યાદ રાખજો.

૨ ભયંકર માન્યતા-ભયંકર ભૂલ—‘રાસમાં ગોપીઓ પરદારા, અને શ્રીકૃષ્ણ પર-પુરૂષ, અને તેમની વચ્ચે કામચેષ્ટાઓ.’ એટલોજ વિચાર કરીને, ભાગવતશાસ્ત્રની સાચી દોલતરૂપ રાસથી વિમુખ રહેવું, તે ભયંકર ભૂલ છે.

જે આખતનો વીતરાગી પુરૂષોએ આદર કર્યો હોય, તેમાં કાંઈક જાણવા જેવું હોયજ. એટલું લાલ માનો તોપણ લાભ થશે.

[૩] રાસના ઉદ્દેશો—રાસના બે ઉદ્દેશો છે.

૧ ગોપગોપીકાઓને ૨૮મા અધ્યાયમાં અહ્વાનંદનો લાભ આપ્યા પછી, ભજનનાંદ અહ્વાનંદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ સિદ્ધ કરી આપવા, તથા ભજનનાંદનાં ભોગી મનુષ્યોને ભજનનાંદનો લાભ સદા મળ્યા કરે, એવા હેતુથી, શ્રીકૃષ્ણે રાસરૂપે ભજનનાંદનો ઉત્સવ કર્યો.

૨ કામદેવે અહ્વાદિ દેવોને હેરાન કર્યા. પારાશર અને વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિઓને પણ આવરા બનાવ્યા. તેથી રાસદ્વારા કામદેવનો ગર્વ ઉતારવા શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો. એટલે ‘પ્રેમ ભરી અનેક ગોપીઓના પ્રેમનો હું વિષય થાઉં; તેઓને રમાડું અને તેમની વચ્ચે રમું, છતાં હું બાળ અહ્મચારી છઉં’-નિર્લેપ છઉં, એમ ત્રણ લોકને સાખીત કરી આપું.’ એવો વિચાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો. રાસદ્વારા ગોપીજનનો ઉદ્ધાર કરવો, એ શ્રીકૃષ્ણનો ગૌણ ઉદ્દેશ છે.

તે સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે કે—

રાગ-પ્રભાત.

કોટિ કંદર્પનો દર્પ હરવા પ્રભુ, ભુતલ ભોગીનું રૂપ લીધું,
કામિનીકેલ કીધી કલિકાલમાં, અબલા જનને અભયદાન દીધું.
ચારભુગ માંહી મુક્તિ નહિ નારીને, જગત માંહે એવું શાસ્ત્ર બોલે;
અધમ ઉદ્ધારવા પ્રગટિયા શ્રીહરિ, એવું જાણી સ્ત્રીયો ગાય કોડે.
એ રસ ગાયો શુકદેવજી યોગીએ, પરીક્ષિત રાયની પાસે થોડે,
૨સારમાં સાર શૃંગારરસ કીધલો, એવું જાણી જે કોઈ ગાન કરશે;
તે તણા ચરણની રેણુમાં નરસૈયા, રંક સરખા કંઈ કોટિ તરશે.

૧ પરીક્ષિત પાસે શ્રી શુકદેવજીએ રાસલીલાને સંપૂર્ણ ગાઈ નહી, પણ હુંકાતી દીધી છે. ૨ શૃંગારરસ સમજને પણ શ્રીકૃષ્ણનું લીલામૃત કોઈ ગાય, તો તે પાવન થાય.

[૪] રાસ કે વ્યભિચાર—સરોવરનું જળ ઉપર ઉપરથી જોનારને, લીલ વળી ગયેલું મેલું જણાય; પણ જો કોઈ જરા તકલીફ લઈને ઉપરની લીલ આધી ધકકેલી દે; તો મોતીના દાણા જેવા નિર્મળ જળનું તેને દર્શન થાય. આ નિયમાનુસાર કામ, ક્રોધથી ઘેરાએલા, રાસલીલાને ઉપર ઉપરથી જોનારા મનુષ્યો, રાસલીલાને વ્યભિચારથી ઢંકાઈ ગયેલી દેખે, તેમાં તેમનો દોષ નથી. રસ એ હૃદયનો વિષય છે. હૃદયની શુદ્ધિ વિના રસ તેમાં પ્રકાશતો નથી. તેથી અહીં એક ટેકાણે આગળ કહીશું કે—‘જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં ફરે.’ વિગેરે. જેમણે પોતાના અંતરના વ્યભિચારને દૂર કરીને નિર્મળ ભાવથી રાસલીલાનો વિચાર કર્યો છે; તેમને રાસની નિર્મળતાનું ભાન થયું છે.

રાસલીલા એ કોઈ સામાન્ય ચીજ નથી. લાખનો હીરો વાઘરી-ભીલ-જેવા હલકી વર્ણના લોકો વેચવા નીકળે, તો તેની કીંમત પાંચશેર બાજરી જેટલીજ થાય; અને કોઈ ઝવેરી વેચે, તો તેની કીંમત સવાલાખ થાય. ભક્તિના ઓહા નીચે પાખંડ વધ્યું, તેથી ભક્તિની કીંમત ઘટી. તે સંબંધમાં ભોળો ભક્ત કહે છે તે સાંભળો—

૫૬.

ભક્તિ નવધા છે મોંઘીરે, દુનિયામાં ઝાઝા બન્યા દોંગી,
તીલક તાણે મોટા પંથનું, અને ડોકમાં ઘાસે માળા;
જ્ઞાન પૂછો ત્યારે ગોટા વાળે, પેટમાં ઝાઝા લાળારે—ભક્તિ૦
ચેલો તું મારો અને ગુરૂ હું તારો, મને આપે થાય સાહે;
બીજને આપવાથી પાપ તને લાગશે, બતાવે ન્યાહં ન્યાહરે—ભક્તિ૦
કંઠીયો બાંધે ને કાનને ઝુંકે, વધારે ઝાઝા વાડા;
રાંડીરાંડોના તન ધન પચાવે, જાણે હરાયા પાડારે—ભક્તિ૦
આશા તૃણા જરી ન ત્યાગી, ભરમમાં નાંખ્યા બોળા;
ભોળો ભગત કહે એવા જનોએ, ભરમાવી દુનિયા બોળારે—ભક્તિ૦

રાસને વ્યભિચાર દષ્ટિથી જોવામાં આ મૂખ્ય કારણ છે. નિશાળમાં મહેતાજી રાખવો હોય તો તેના ક્વોલીરીકેશન-યોગ્યતા-પુછાય, અને ભક્તિને માટે કાંઈ નહીં! બોલતાં અને ગાતાં આવડે, તે મોટો ભક્ત-રાસી રીતે ડમાક રાખતાં આવડે, તો તે મોટો આચાર્ય.

ચોપાઇ—જકે નખ અર જટા વિશાલા, સોઇ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા.

આડંબર પાથર્યો, કે લોકો ખેંચાયા. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આડંબરને અને અજ્ઞાનને દોસ્તી છે, અને આડંબરને અને જ્ઞાનને વૈર છે.

રાસને નામે કોઈ કોઈ પામર ગુરૂઓ, શ્રીકૃષ્ણના દાસ મટીને શ્રીકૃષ્ણરૂપ બની ગયા; અને કોઈ કોઈ પામર શિષ્યાઓ, ગોપીરૂપ બનીને ગુરૂને પ્રેમ કરવા લાગી; તેથી ભક્તિ અને રાસ વગોવાય છે. જ્યાં ગુરૂઓ કૃષ્ણના દાસ મટીને કૃષ્ણ બન્યા હોય, અગર ગુરૂઓ પ્રભુના દાસ મટીને પ્રભુ બન્યા હોય, સ્વામી (કૃષ્ણ-માલીક)ના દાસ મટીને, પોતે સ્વામી બન્યા હોય, ત્યાં ભક્તિ નથી—ભક્તિભાવ નથી. દાસત્વ નથી; ત્યારે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંથી હોય! શાણી બહેનોએ ત્યાં ન જવું જોઈએ, અને શાણા પુરૂષોએ સમાજને આવા ગુરૂઓથી ચેતાવવો જોઈએ.

શ્રીશુકદેવજી જેવા યોગીઓ, અને ઉદ્ધવ જેવા જીવનમુક્ત, અને તે પછી ચૈતન્ય ગૌરાંગ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય જેવા-અનેક વીતરાગી પુરુષો જેના મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે; તેનાથી ભડકવું-તેનાથી દૂરને દૂર રહેવું, એ અજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે દોષ હોય તે સુધારી લ્યો, પણ પખાલીની પીડે પાડાને ડામ ન દો. એક વાધરી પણ વ્યભિચારની નિંદા કરે છે, તે કાર્ય કરવા શું શ્રીકૃષ્ણ પ્રવૃત્ત થયા? ઉંચ કામની બાળ વિધવાઓ પોતાના તપોબળથી કામાગ્નિને બાળી નાંખે છે; ત્યારે તે કામાગ્નિ, શ્રીકૃષ્ણનો સંપૂર્ણ આશ્રય રાખનારી ગોપીકાઓને પીડતો હતો ?

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જે વીતરાગી હોય, તે લૌકિક કામથી અંધ બનેલી સ્ત્રીઓ સાથે રમેજ નહીં. એટલે ગોપીઓમાં જે કામ હતો, તે લૌકિક કામ નહોતો. લૌકિક કાવ્યોના જેવી આ લૌકિક કથા નથી. તેથીજ શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-‘શ્રીકૃષ્ણે વ્રજ સ્ત્રિયો સાથે કરેલી આ લીલાનું શ્રવણ કરે, તેનું કલ્યાણ થાય.’ પાછળ વસ્ત્રાહરણ લીલા વખતે ન મય્યત્કેન્દ્રેત્તધિયાં, કામઃ કામાય કલ્પતે । મર્જિતાઃ ક્વચિતા ધાના મૂયો વીજાય નેદ્યતે । ૨૬ । જેઓએ મારામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરી હોય, તેમનો કામ કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી. કારણ કે શેકેલા અગર ઉકાળેલા ધાણા વાવવાથી ફરી ઉગતા નથી. બળેલી સીંદરી દેખાય ખરી, પણ બાંધવાના કામમાં આવે નહીં. તે પ્રમાણેજ ગોપીઓનો કામ પુનર્જન્મ દાતા નથી. મંત્રેલા અગ્નિમાંથી જેમ દાહક શક્તિ નાશ પામે, તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળી ગોપીકાઓને લૌકિક કામદેવ હોઈ શકેજ નહીં ! વળી આવી બીભત્સ વાત શ્રીશુકદેવ જેવા જ્ઞાનીને ગમી ? તથા મરણ માટે તૈયારી કરીને બેઠેલા પરીક્ષિતને, તે વાત સંભળાવી ? પરીક્ષિતે તો સાંભળી, પણ તે પછી ગોકર્ણ અને અનેક સંતાએ રાસાદિ લીલાદ્વારા બ્રહ્મરસ ચાખ્યો. જેમ લાકડામાં અગ્નિ પેસીને લાકડાને બાળીને ભસ્મ કરે, તેમ ગોપીઓમાં રહેલા કોઈ પણ પ્રકારના લૌકિક કામને, શ્રીકૃષ્ણે બાળીને ભસ્મ કર્યો.

દુધમાં માખણ સંતાઈને રહ્યું છે, પણ પ્રયત્ન કરનારને મળે. તલમાં તેલ સંતાઈને રહ્યું છે; પણ પ્રયત્ન કરનારને મળે; તેમ રાસલીલામાં રમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સંતાઈને રહ્યા છે. પ્રયત્ન કરનારને મળે. વિચાર કરી જોજો. (રાસલીલાની પવિત્રતા સંબંધી વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સાથે છે તે વાંચજો.)

[૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે ?-ભકતો અને ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો કહે છે કે-‘રાસના પાંચ અધ્યાય શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રાણરૂપ છે-મૂખ્ય છે;’ ત્યારે કેટલાએક બીજાઓ કહે છે કે-રાસની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરી દીધી છે. સમગ્ર ભાગવતનું અવલોકન કરીએ, તો ખાતરી થાય કે આ કથા નવીન નથી. પહેલા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં ત્રીજે શ્લોકેજ કહ્યું છે કે-‘પિબત ભાગવતં રસમાલયં, મુહુરહો રસિકાઃ મુવિ ભાવુકાઃ । ભાગવત રસનું સ્થાન છે અને આ સંસારમાં ભાવિક રસીકો તેનું પાન કરે છે.’ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને રાસના પ્રસંગમાં અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું હતું, તે વાત પ્રથમ સ્કંધના અ. ૧૦-૨૮ માં ‘અધરામૃતં મુહુઃ વ્રજસ્ત્રિયઃ’ એવા શબ્દો મૂકીને સ્પષ્ટ કરી છે. આગળ બીજા સ્કંધના ૭મ અધ્યાયમાં ૩૩ મે શ્લોકે રાસની વાત છે. ત્રીજા સ્કંધના અધ્યાય બીજાના ૩૪મા શ્લોકમાં ઉદ્ધવજી કહે છે કે-

‘શરચ્છશિકરૈર્મૃષ્ટ-માનયન્ રજનીમુલ્લમ ।

ગાયન્ કલપદં રેમે, સ્ત્રીણાં મંડલમંડનઃ ॥’

‘શરદ્ ઋતુના ચંદ્રના કિરણોથી ઉજવલ રાત્રિના આરંભને માન આપતા, અને વજની સ્ત્રીઓના મંડળને શોભાવતા એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, મધુર શબ્દવાણું ગાયન ગાઇને સ્ત્રીયો સાથે રમણુ કર્યું.

દશમસ્કંધના ૨૨ મા અધ્યાયમાં વસ્ત્રાહરણુ લીલાના ઉપસંહારમાં—‘મયેમા રંસ્યથ ક્ષપાઃ’ વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે કુમારીકાઓને વચન આપ્યું કે—‘તમે શરદ્ ઋતુની રાત્રીઓમાં મારી સાથે રમણુ કરશો.’ આ ૨૯ મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં ‘ભગવાન્ અપિ તાઃ રાત્રીઃ વીક્ષ્ય’—‘ભગવાન્ પણુ તે રાત્રીઓને (એટલે વચન આપ્યું હતું તે રાત્રીઓને) જોઈને.’ એમ કહીને રાસનું સૂચન કર્યું. દશમસ્કંધના ૪૭ મા અ. ના ૪૩ મા શ્લોકમાં—‘તાઃ કિં નિશાઃ સ્મરતિ’ વિગેરે શબ્દોથી ગોપીઓએ ઉદ્ધવજીને પૂછ્યું છે કે—‘રાસલીલાની રમણુમાટ વાળી રાત્રીઓને, પ્રભુ કદિ સંભારે છે?’ ૪૭ ના ૬૦, ૬૨ મા શ્લોકોમાં રાસનું સૂચન છે. છેવટમાં બારમા સ્કંધના બારમા અધ્યાયમાં ‘સ્ત્રીભિઃ ક્રીડા ચ રાત્રિષુ’ ॥ ૩૨ ॥ વિગેરે શબ્દોથી રાસલીલાનું સૂચન કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે અવલોકન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાસલીલા પાછળથી ઉમેરી નથી-પાછળથી ઘુસાડી દીધી નથી, પણુ અસંવર્ધીજ છે. ભાગવત સિવાય બીજા પુરાણોમાં પણુ રાસના ઇસારા છે.

‘યુવતીર્ગંપકન્યાશ્ચ’ વિગેરે શબ્દોથી દરિવંશમાં રાસલીલાનું સૂચન છે. અને રેમે તામિરમેયાત્મા ક્ષપાસુ ક્ષપિતાહિતઃ વિગેરે વચનોથી વિષ્ણુપુરાણ રાસલીલાને સૂચવે છે.

[૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાય—સંતોના અભિપ્રાયો આપવા પહેલાં આપને કહી દઉં કે—શ્રીમદ્ ભાગવતની રાસલીલાને આ અભિપ્રાયોજ સુદૃઢ કરે છે. જો આપણી પાસે આ અભિપ્રાયો ન હોત, તો શ્રીમદ્ ભાગવતને અને રાસપંચાધ્યાયીને આપણે બહુ સારી રીતે સમજી શકત નહીં; અને વળી આ અભિપ્રાયો ન હોત, તો નાસ્તિકો શ્રીમદ્ ભાગવતને અને રાસપંચાધ્યાયીને વિશેષ નુકશાન પહોંચાડત.

શ્રીધરસ્વામી રાસપંચાધ્યાયી શરૂ કરતાં કહે છે કે—‘શૃંગારકથોપદેશન વિશેષતાં નિવૃત્તિપરેયં પંચાધ્યાયોતિ દ્યક્તીકરિષ્યામિ’—રાસપંચાધ્યાયી શૃંગારના ઉપદેશદ્વારા જીવોને નિવૃત્તિ પરાયણુ કરે છે.’

જીવગોસ્વામી—મૂલત્કમ સંદર્ભ નામની ટીકામાં ‘અથ બ્રહ્મેન્દ્રિયેન્દ્રિયાદિનાં વર્ષે શમયિત્વા’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વરુણુ વિગેરે દેવોના ગર્વને શાંત કર્યા પછી, કામદેવના ગર્વને શાંત કરવા માટે—એટલે ‘પ્રેમથી ઉભરાતી અનેક ગોપીઓની વચ્ચે હું રમું-રમાડું છતાં, હું બાળ બ્રહ્મચારી જીઉં-હું અસ્ખલિત વીર્યવાન જીઉં, એમ વિદિત કરી દેવા માટે’ શ્રીકૃષ્ણે રાસ નામનો ઉત્સવ માંડ્યો. આ વિજયને માટેજ શ્રીકૃષ્ણને-સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ-કંદર્પના કંદર્પ—એવી ઉપમા આપી છે. જીવગોસ્વામીની વૈષ્ણવતોષણી, કમસંદર્ભ નામની ટીકાઓ પણુ એમજ કહે છે.

શ્રીધનપતિ—ભાગવતગૂઢાર્થદીપિકા નામની ટીકામાં જીવ ગોસ્વામીના મતને ટેકો આપે છે.

શ્રી વિજયદેવજીતીર્થ-પદ રતનાવલી નામની ટીકામાં કહે છે કે:—‘ નિર્દોષ-
મક્તિજનિતબ્રહ્મજ્ઞાનમેવ મુક્તિસાધનમિતિ યા શાસ્ત્રતાત્પર્યાર્થાવધારણાતદર્થવાદં
વદત્યસ્મિન્નધ્યાયે ॥ નિર્દોષ ભક્તિથી ઉત્પન્ન કરાએલું બ્રહ્મજ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન છે.
એવો જ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે, તેને આ અધ્યાય સુદઢ કરે છે.’

ભકિયમંજુષા પણ રાસની નિર્મળતા સૂચવે છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય—સુભોધિની નામની ટીકામાં કહે છે કે—‘ બ્રહ્માનંદ કરતાં
ભજનનાનંદનો મહિમા વધારે છે, અને તેને માટે ગોપિકાઓજ-સ્ત્રીઓજ-ત્રાયક છે.’

શ્રીમદ્વીરરાઘવાચાર્ય પોતાની ‘ભાગવતચંદ્રચંદ્રિકા’ નામની ટીકામાં, અને
શ્રીમદ્ વિશ્વનાથચક્રવર્તિ પોતાની ‘સારાર્થદર્શની’ નામની ટીકામાં તથા ‘વિશુદ્ધ
રસદીપિકા’ નામની ટીકામાં તથા શ્રી શુકદેવકૃત ‘સિદ્ધાંતપ્રદીપ’ નામની ટીકામાં, તથા
શ્રી રામનારાયણકૃત ‘ભાવભાવવિભાવિકા’ નામની ટીકામાં, રાસની પ્રશંસા છે.

જુનાગઢમાં નરસી મહેતાએ, મેવાડમાં મીરાંએ, અને ડભોઈમાં દયારામ ભાઈએ આ
રસ પીધો, પાયો અને ઝલકાવ્યો-છલકાવ્યો. ઝલકાતાં રસના છાંટા અનેક ભકતોને ઉડ્યા.
ગામે ગામે શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો મહિમા ગવાયો.

[૭] લૌકિક આનંદનું બ્રહ્માનંદ સાથે માપ—વેદવ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રના આનંદ-
મયાધિકરણમાં, આનંદ સંબંધી વિચાર કર્યો છે. અગણિત પ્રકારના આનંદો સાથે બ્રહ્માનંદને
સરખાવ્યો છે. મનુષ્યો પોતાને નાના પ્રકારના સુખના ભોક્તા ગણે છે; પણ જે મનુષ્યને
જીવાતીનું સુખ હોય, તે સાથે તે રૂંડ શીઝ પાળતો હોય, અને આખું વિશ્વ તેની આજ્ઞામાં
રહેતું હોય, તો તે મનુષ્યના સુખની દદ ગણાય. આવા સો આનંદની બરાબર એક મનુષ્ય
ગંધર્વનો આનંદ. આવા સો મનુષ્યગંધર્વના આનંદની બરાબર એક દેવગંધર્વનો
આનંદ. આવા સો દેવગંધર્વના આનંદની બરાબર એક પિતૃનો આનંદ. આવા સો પિતૃ-
ઓના આનંદની બરાબર એક આગ્નનજ દેવનો આનંદ. આવા સો આગ્નનજ દેવના
આનંદની બરાબર એક કર્મદેવનો આનંદ. આવા સો કર્મદેવના આનંદની બરાબર એક
દેવનો આનંદ. આવા સો દેવના આનંદની બરાબર એક ઇંદ્રનો આનંદ. આવા સો ઇંદ્રના
આનંદની બરાબર એક વૃદસ્પતિનો આનંદ. સો વૃદસ્પતિના આનંદની બરાબર એક પ્રજ્ઞ-
પતિનો આનંદ. સો પ્રજ્ઞપતિના આનંદની બરાબર એક બ્રહ્માનંદ-અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ. શ્રુતિઓ
આથી વધારે આગળ વધી શકતી નથી, તેથી આનંદમય બ્રહ્મના આનંદને અવર્ણનીય ગણે
છે. ‘નેતિ નેતિ’ કહીને શ્રુતિઓ પાછી વળે છે.

સાર્વભૌમ મનુષ્ય તો એક બેજ હોય. બાકી બધા સાધારણ મનુષ્ય ગણાય. તેમની
પાસે જે આનંદ છે, તે મનુષ્ય માટે મુકરર થએલા આનંદનો સોમો ભાગ ગણીએ, તો
આપણી પાસે જે આનંદ છે, તે બ્રહ્માનંદનું નાનામાં નાનું ટીપું છે. આ ટીપું નાનામાં નાનું
છે, તોપણ જે તે યોગ્ય રીતે કેળવાય, તો બ્રહ્માનંદના સાગરને તે પોતા પ્રત્યે ખેંચી શકે.
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ‘અથાત આત્માદેશ પથાત્મૈવાધસ્તાદાત્મોપરિષ્ટાદાત્મા વિગેરે.
(૨૫ મા ખંડની બીજી શ્રુતિ) કહે છે કે-આનંદના આ ટીપાં વડે, બ્રહ્માનંદરૂપ બ્રહ્મ
સાથે રતિ કરવી, કીડા કરવી, અને મિથુન પણ કરવું. આ શ્રુતિના અંતમાં કહે છે

કે-‘ સ...સર્વેષુ લોકેષુ કામચારઃ ભવતિ ’ સઘળા લોકના તે મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. નિર્ગુણ સાથે રતિ, ક્રીડા વિગેરે કાંઈ ન હોય-તેથી સગુણ રૂપે પરબ્રહ્મ આવે, ત્યારે જ-અને તેમાં એ ગોપીઓના મન જેવી મનની સ્થાિતિ થઈ હોય ત્યારેજ, પરબ્રહ્મ સાથે રતિ, ક્રીડા વિગેરેનો લાભ મળે. શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં [૩-૨૮ માં] કહે છે કે-અન્ય અવતારો તો અંશ અને ક્ષારૂપ, અને શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે. એટલે-એશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ગુણો શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ રીતે છે. આ શબ્દો ઉપર ટીકા કરતાં વેદાંતના રસીક મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે-**પતાવૃક્ષો ભગવચ્છબ્દાર્થઃ શ્રીવાસુદેવ પથ પર્યવસિતઃ** इति: । આ ઉપમાઓ શ્રીકૃષ્ણનેજ છે.

[૮] બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ—

कलेर्दाषनिधे राजन-नस्ति द्वेको महान्गुणः ॥

कीर्तनादेव कृष्णस्य, मुक्तसंगः परं व्रजेत् ॥૫૧॥

कृते यदध्यायतो विष्णुं, त्रेतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां, कलौ तद्धरिकीर्तनान् ॥૫૨॥ [ભાગ ૧૨-૩]

શ્રીમદ્ ભાગવતના અંતમાં શ્રીયુક્તદેવજી ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. તેનો અર્થ એવો છે કે-‘ હે પરીક્ષિત રાજા ! કલિયુગ દોષના ભંડારરૂપ છે, તોપણ તેમાં એક મહાન ગુણ છે. તે એ કે શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથીજ મનુષ્ય મુક્ત સંગ થાય છે, અને પરમપદને પામે છે. [૫૧] સત્યયુગમાં લોકો સમાધિથી વિષ્ણુનું પૂજન કરતા. ત્રેતાયુગમાં લોકો યજ્ઞોથી વિષ્ણુનું પૂજન કરતા. દ્વાપરયુગમાં આઠ સમાના દર્શનાદિક સેવાથી લોકો વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, પણ કલિયુગમાં તે લાભ કીર્તનથીજ મળશે ’ [૫૨].

ભજનાનંદના સંબંધમાં એક વિકાસ કહે છે કે—

वेदस्याध्ययनं कृतं परिचितं, शास्त्रं पुराणं श्रुतम् ।

सर्वं व्यर्थमिदं पदं न कमला-कांतस्य चेतकीर्तितम् ॥

उत्खर्तं सदृशीकृतं विरचितस-सेकोऽमसा भूयसा ।

सर्वं निष्फलमालवालवलये, क्षिप्तं न बीजं यदि ॥

અર્થ—ક્યારાને બોદીને ચારે તરફથી સરખા પાળ કરવામાં આવે, પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી રેડવામાં આવે, તોપણ તેમાં જે બીજ વાવવામાં આવે નહિં, તો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થઈ પડે; તે પ્રમાણેજ વેદનું અધ્યયન નિત્ય કર્યું હોય, શાસ્ત્રોનો પરિચય રાખ્યો હોય, પુરાણોનું શ્રવણ કર્યું હોય, તો પણ લક્ષ્મીના પતિ શ્રી કૃષ્ણના ચરણનું જે કીર્તન [ગુણગાન] ન કર્યું હોય, તો વેદાધ્યયનાદિ સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે.

किं तीर्थ हरिपादपद्मभजनं, किं रत्नमच्छा मतिः ॥ વિગેરે વચ્ચેનો પણ કહે છે કે હરિના ચરણ કમળના ભજનથી કર્યું તીર્થ મોટું છે ?

રામાયણમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

થોપાઈ—ઈહ કલિકાલ ન સાધન દૂર, યોગ યજ્ઞ જપ તપ વ્રત પૂજન;

રામહિ સુમરિય ગાઈયિ રામહિ, સંતત સુનિય રામગુણ ગ્રામહિ.

નોંધ—તુલસીકૃત રામાયણનો ભજનાનંદ એર છે. રંગનો દરિયો છે-ગમે તો કોઈ વખત અમને મળજો. મોક્ષવાણી વાંચી કે નહીં ?

બ્રહ્માનંદાત્ સમુદ્ધૃત્ય, ભજનાનંદયોજને ।

[સુખોધિની]

બ્રહ્માનંદાન્ મહાનંદો, ભજને વર્તેતે સ્ફુટઃ ।

બ્રહ્માનંદદ્વારા વ્રજવાસીઓનો ઉદ્ધાર કરીને, પછી ભજનાનંદની લીલામાં વ્રજસ્ત્રીયોને જોડવા માટે રાસલીલા છે. બ્રહ્માનંદના કરતાં ભજનાનંદમાં વિશેષ આનંદ છે. ભજનાનંદ તે બે પાંચ ભજન લાંબે રાગે ગાઇએ, તેટલોજ નથી; પણ ભજનાનંદી મનુષ્યનું મન સંસારમાંથી ઉઠી જવું જોઇએ. તેને સંસારના વિષયો તુચ્છ લાગવા જોઈએ; વેદ અને શાસ્ત્રોની મર્યાદા તરફ અનાદર થવો જોઇએ; તેણે લોકીક કાર્તિથી ડરીને દૂર રહેવું જોઇએ.

કલિયુગમાં જીવોને ઉપાધિ ઘણી, અને આયુષ્ય ટુંકું. તેથી સાંખ્ય, યોગ, જપ, તપ, શમ, દમ વિગેરે કાંઈ ખતી શકે એવું નથી. ત્યાગીઓ પણ કલિયુગમાં બ્રહ્માનંદની આશા રાખી શકતા નથી. ત્યારે ઉપાધિવાળા જીવે-વ્યથ ચિત્તવાળા જીવે-કલિયુગમાં બ્રહ્માનંદની આશા રાખવી, તે નિર્ધન એગ્રપ્લેધનમાં બેસીને વિલાયત જવાની આશા રાખવા જેવું છે. માનવ દેહ છે, માટે પ્રયત્ન કર્યો વિના છૂટકો પણ નથી. દશમસ્કંધ ભગવદ્ લીલાઓથી ભરપૂર છે. જેમ મોટા કુવામાંથી મોટા મોટા ધોરીઆ દ્વારા જળ લઇને, તે જળને ઘણે દૂર પહોંચાડવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે અનેક ભક્તોએ ભગવદ્ લીલા રૂપી મોટા કુવામાંથી, સારાં સારાં પ્રાકૃત પદો રૂપી ધોરીયા ખાંધીને, ઘણે દૂર-અભાણુ સ્ત્રીઓ સુધી-અંત્યજાદિ વર્ણો સુધી-વગડે જાંપડી ખાંધીને રહેનારા ખંડુનો સુધી-પહાડ ઉપર માળા ખાંધીને રહેનારા લીલાદિ જાતિઓ સુધી, લીલારૂપી જળ પહોંચાડ્યું છે. આ જળ તે ભજનાનંદ. ભજનાનંદમાં નિર્મળ ભાવથી આગળ વધે, તો નાદબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય. નાદબ્રહ્મદ્વારા બ્રહ્મભાવ પ્રગટે. આ પ્રમાણે—

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા, ન શોચતિ ન કક્ષાંતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિ લભતે પરામ્ ॥

બ્રહ્મભાવ થયા પછીજ મન પ્રસન્ન રહે છે. તેથી તે શોક કરતો નથી, અને કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. તે સર્વ ભૂતોને સમાન ગણે છે, અને મારી પરા ભક્તિને પામે છે.

બ્રહ્માનંદ મર્યાદાભક્તિનું ફળ છે. ભજનાનંદ પ્રેમભક્તિ અગર પુષ્ટિભક્તિનું ફળ છે. ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે—‘વ્રજવાસીઓને બ્રહ્મહરમાં સ્નાન કરાવીને, બ્રહ્માનંદનો લાભ આપ્યો.’ ગોપીકાઓને તેથી અધિક ભજનાનંદનો લાભ આપવા રાસ સમારંભ કર્યો.

શ્રી શુકદેવજી જેવાને ગોવિંદના ગુણગાનથી જે આનંદ થાય છે, તે આનંદ આત્મ-સુખથી થતો નથી.

ભજનાનંદથી થાક ઓછો લાગે છે—સ્ત્રી દળતી વખતે પ્રભાતીયાં ગાય છે. અગાશીના ધાખા વિગેરે ખાંડતા મજુરો, ગીત ગાય છે. માંદાને અને રડતાં બાળકને સંગીતથી કેદ આવે છે. ટોડરો સંગીત દ્વારા કાપકપ કરે છે; વિગેરે. શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રમાં લાગેલા ચિત્તને સંસારનું સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતું નથી.

ભજનાનંદ માટે ગોપ બાળકોને કેમ લીલા નહીં? અને એકલી સ્ત્રીયોને કેમ લીધી? લગ્ન હોય ત્યાં લાંબો રાગ તાળીને ગાવું; અને મરણ થાય, ત્યાં લાંબો રાગ કાઢીને રોવું, સ્ત્રીયોને ફાવે છે; પણ પુરુષોને ફાવતું નથી. પુરુષ ઘી ખાય, અને સ્ત્રી તેલ ખાય, છતાં

સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીનો રાગ સારો હોય છે. રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ, રસની સિદ્ધિ સ્ત્રીઓમાં વિશેષ હોય છે. પુરુષ ગમે એટલી સંભાળથી ગાય, તો પણ સ્ત્રીના કરતાં સંગીતમાં તે આગળ જઈ શકતો નથી. સ્ત્રી અભણ હોય, તોપણ તેણીને બે પાંચ પદો મુખે આવડતાં હોય છે, અને પુરુષ એલ. એલ. બી. ભણ્યા હોય, તોપણ સંગીતમાં કાચા હોય છે. રેતાં બાળકને હાલરકું ગાઈને, સ્ત્રી ઘડીવારમાં સુવાડી દેછે, અને પુરુષ હાલરકું ગાતાં શરમાઈ જાય છે. ભજનનાંદથી એકાગ્રતા સધાય છે, માટેજ સંતો ગાય છે—

પદ.

કીરતન ભક્તિ દેરે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે.
ભક્તિના પુરમાં તણાઈ જવા, કીર્તન ભક્તિ દે.
ભક્તિમાં શક્તિ છેરે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે.
આ રે સંસારીડે, ભૂલ્યો પડ્યો છઉં, તેપર નયણાં દે.
મનુષ્યા દેહનો લ્હાવો લેવાને.
ગર્ભાસનો કોલજ પાળવા, સામળા સંભાળ લે,
જમની જમાનીનો દાવો ચુકવવા.
નવધા ભક્તિમાં કીર્તન ભક્તિ, આપીને દર્શન દે,
ધણા જન્મની ભૂખજ ભાંગવા.

કીર્તન ભક્તિ૦

કીર્તન ભક્તિ૦

કીર્તન ભક્તિ૦

x

x

x

x

x

પદ.

એવો અપરાધિ કોણ છેરે ? જેને ભજન ન ભાવે,
ભક્તિ મૂકીને ભુતળ ભાર વહે છે,
જેમ ગદ્દા ઉપર ગુણુ છેરે—
આવા હરિ જોઈ જેનાં હૈયડાં ન હરખ્યાં,
એના ઉજડ આંડે પહોર છેરે—
આવા હરી જોઈ જેનાં નયણાં ન હરીયાં,
અરે તેના લોચનમાં રાધને લુણુ છેરે—
મારું મારું કરતો ને મમતામાં કરતો,
જાણુ મરવું તે નિરધાર છેરે—
પ્રીતમ પ્રભુજનું ભજન કરી લ્યો,
તે દરવાનો દામ છેરે—

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

પદ.

[ઝંજોટી કુમરી તાલ ૩].

ભજન બિન ભવજલ કૌન તરે ?

કૌન તરે હેરી કૌન તરે ?—ભજન બિન૦

ટેક૦

કામ ક્રોધ મદ ગ્રાહ બસત હેં, મારગમેં પકડે—ભજન૦

કુંચકંચન દોહિ શ્વેર પડત હેં, સખજગ કુખ મરે—ભજન૦

યશ દાન તપ નિર્બલ નૌકા, અધર્મિય ટૂટ પડે—ભજન૦
અભ્યાનંદ કરો હરિ સુમરણ, સખ દુઃખ દૂર ટરે—ભજન૦

[૯] શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ—

શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી આગળ ઘણી વાત કરી છે. ‘ઈશ્વરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ’ નામનું પુસ્તક પણ લખીને આપ્યું છે. ન વાંચ્યું હોય તો ૯૭ [૪૨૨] વાંચને-વાંચવા જેવું છે.

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात् ।

पीताम्बरादरुणविवफलाधरोष्ठात् ॥

पूर्णेदुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् ।

कृष्णात् परं किमपि तत्त्व-महं न जाने ॥

[મધુસૂદનસરસ્વતી.]

‘વાંસળાથી જેનો લાથ શોભી રહ્યા છે, નવા મેઘ જેવી કાંતીવાળા, લાલ ખિંચ ફળના જેવા ઓખવાળા, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવા સુંદર મુખવાળા, અને કમળ જેવા નેત્રવાળા, કૃષ્ણથી અન્ય કોઈ પણ તત્ત્વ હું જાણતો નથી.’

મધુસૂદનસરસ્વતી જેવા વેદાંતના રસિક-અદ્વૈત સિદ્ધિના કર્તા-ઉપર પ્રમાણે કહે છે. નારદ પંચરાત્ર ૩. અ. ૩૬ થી ૪૬ સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ પરબ્રહ્મ કહે છે. ત્યાં વિશેષમાં કહે છે કે-‘શ્રીકૃષ્ણની આરાધી ઇંદ્ર જળ ભરે છે, અગ્નિ બાળે છે, અને પૃથ્વી સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય આપે છે. સિદ્ધેન્દ્રો, મુર્તીન્દ્રો, યોગીન્દ્રો, રાજેન્દ્રો વિગેરે તમામ શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન ધરે છે.’ વેદવ્યાસ અને ભીષ્મ જેવા તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો શ્રીકૃષ્ણનેજ નમો છે. દરેક પુરાણો શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મરૂપે સ્વિકારે છે. મહાભારત, હરિવંશ અને ગીતા તો કૃષ્ણમયજ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની જે કથા છે, તે દોહન રૂપ છે. મહાભારત અને બીજાં પુરાણોની કથા સાંભળી હોય, તેમનેજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સૂત્રરૂપે કહેલી કથાની સમજણ પડે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું સૂત્રરૂપે વર્ણન છે, તોપણ શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી તેમાં જે કંઈ છે, તે બીજાં પુરાણોમાં નથી. તેટલા માટેજ **શ્રીમદ્ ભાગવતં પુરાણતિલકં** ગણાય છે. પોતાના ભક્તોના વૈરાગ્યનું દર્શન કરાવવા માટે, ભાગવતમાં પ્રભુ રસીકેશ્વર થયા છે. શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય, શ્રીમદ્ હવદ્દભાચાર્ય, નરસી મહેતો, મીરાં, દયારામ વિગેરે મહાન્ વૈરાગી કૃષ્ણઉપાસકો-શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વના અનન્ય ભક્તો, જીવ્યા ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના રસસાગરમાંજ તર્યા; અને છેવટે દુબકી પણ તેમાંજ મારી. પોતાને જે મળ્યા, તેમને પણ આ તત્ત્વ દેખાડ્યું. પોતાની પાછળ જે કંઈ મૂકી ગયા, તે પણ-એટલે પોતે જે કંઈ અનુભવ્યું, તે જગતને અન્યરૂપે આપ્યું. તેઓએ ભક્તિને મૂક્તિથી અધીક સિદ્ધ કરી આપી.

શ્રીમદ્ ભાગવતથી કેટલાએક ભડકે છે, પણ ગીતા તો સૌને માન્ય છે. તેમાં ‘**અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ**’ । ‘**મત્તઃ પરતરં નાન્યત**’ । ‘**અહં યુગે યુગે સંભવામિ** ।’ વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપનું અને પોતાની શક્તિનું ભાન કરાવ્યું છે. છતાં-‘આ તો નંદ્યશોદાનો લાડકો, ગોવાળીયાનો ગોહીયો, આ તો દહીં માખણનો ચોર, આ તો ગોપીઓનો પ્યારો, આ તો રાસનો રમેશ્વર’-વિગેરે વાતો સાંભળીને, ડાહ્યા માણસ પણ ભડક્યા.

શ્રીકૃષ્ણે જોવર્ધન તોલ્યો, શ્રીકૃષ્ણ દાવાનળ પી ગયા, વિગેરે વાતો સાંભળીને, તેઓ શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વર કહે, પણ પરબ્રહ્મ તો કહેજ નહીં. પરબ્રહ્મ કહેતાં તો તેઓ જરૂર લાજ મરે.

ઉપર જણાવેલા મહાન વૈરાગી સંતોના, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ સંબંધી અભિપ્રાય સાંભળીએ, ત્યારે આપણને ખાત્રી થાય કે-વિદ્વાન્ નાસ્તીકો વાસીદામાં સાંભેલાને ખેંચી જાય છે. કર્મોના આવરણને લીધે, આવી ભૂલો પણ સંભવીત છે. શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં બોલ્યા છે કે-‘**અવજાનંતિ માં મૂઢા, માનુર્ષો તનુમાશ્રિતં**’ । હું જ્યારે અવતાર ધારણ કરું છું, ત્યારે મારા પરમ ભાવને નહીં જાણનારા મૂઢ લોકો, મારા અવતારી શરીરની નિંદા કરે છે.’ વળે કાળે કર્મોના આવરણ કપાય છે ત્યારે-‘**બહૂનાં જન્મનાં અંતે, જ્ઞાનવાન માં પ્રપચતે**—વણુજ જન્મેને અંતે, જીવને માં જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે મને પામે છે.’

જેમ સૌ કર્મોનુસાર લક્ષ્મી અને સુખ મેળવે છે, તેમ સૌ કર્મોનુસાર જ્ઞાન, ભક્તિ વિગેરે મેળવે છે. પાંચ પૈસા લઇને ચૌટે ખંતથી વેપાર કરનાર, જેમ અમુક સમયે, મોટો વેપારી થઇ પડે છે; તેમ અમુક શુભ કર્મો લઇને આ સંસાર ચૌટે, ખંતથી વેપાર ખેલે, તો થોડા વખતમાં સાધારણ જીવ, એક મોટો સંત-જીવ-મુક્ત-નીતરાગી-વિગેરે થઇ જાય છે. ‘અમારાં કર્મો એવાં છે’ એમ કહીને ખેસી રહેનાર, છે ત્યાંથી નીચે જતો જાય છે, અને ‘શું અમારાં કર્મો એવાં છે?’ એમ કહીને ખંતથી સંતશાસ્ત્રોનું સેવન કરનાર, સાંભળેલું-વર્તનમાં મુકનાર, છે ત્યાંથી આગળ જાય છે. ભાંગ્યા તૂટ્યા ઘરને જે રીપેર કરે છે, તેનું ઘર થોડે ખર્ચે અને થોડે સમયે રહેવા જેવું થાય છે; પણ જે મનુષ્ય ભાંગ્યાં તૂટ્યા ઘરની સંભાળ લેતો નથી, તેને પડવાજ દે છે, તે થોડે સમયે ઘરરહિત થઇ જાય છે. તાત્પર્ય—જેને અનેક સંતો અને શાસ્ત્રો લજ્જા રહ્યા છે; તે શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં તમને કર્મોનુભાવે, કાંઇક તર્કવિતર્ક અને અભાવ હોય; તો તેથી તમે ત્યાં ને ત્યાં (તર્કવિતર્કમાં અને અભાવમાં) પડ્યા ન રહેશો, પણ ખંત રાખીને—સાચો સ્વાર્થ ‘સમજીને—તે તત્ત્વને સમજવા પ્રયત્ન કરજો.

જેમના બાળામાં રમતા હતા, તેમણે તેમને ખરાબર ઓળખ્યા નહીં. જ્યારે પ્રભુએ કૃપા કરીને મુખમાં સમગ્ર જગત્ દેખાડ્યું, બાળામાં ખેસીને રમનાર અને બાળામાં ખેસીને રમાડનાર અને સમગ્ર વ્રજને પણ મુખમાં દેખાડ્યું, ત્યારે યશોદા ઘડીવાર ભ્રમીત થઇ ગયા—ચકિત થઇ ગયા—પરમાનંદ પામ્યાં. જેમની સાથે નાનથી મોટા થયા. તેમણે તેમને ઓળખ્યા નહીં. મહાભારતના મેદાનમાં રથ ઉપર સારથીરૂપે ખેસીને, વૈરાટ સ્વરૂપ દેખાડ્યું, ત્યારેજ અર્જુન ચકિત થયો—ત્યારેજ હાથ જોડીને બોલ્યો કે—

સત્સ્વેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં, હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સત્સ્વેતિ ॥

અજાનતા મહિમાનં તવેદં, મયા પ્રમાદાત્ પ્રણયેન વાડપિ ॥૪૧॥

વિગેરે વિગેરે—(ગીતા અ. ૧૧).

આ તત્ત્વનો વિચાર કરતાં મુનિયો પણ હાર્યા—

હારી રહ્યા મનમાંહિ મુનિશ્વર, વિશ્વપતિ તણી વાત વિચારી;

તર્ક કર્યા પણ તત્ત્વ જડ્યું નહિં, દૃષ્ટિ વણી દિવ કંડી ઉતારી.

માન તજી અનુમાન કરી લખ્યું, કે મન-વાણી ન પહોંચે અમારી;

કેમ શકે કહી કોઈ કવીશ્વર, ઇશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી.

૫૬૦

એ છે નિરાકાર સાકાર, એનો કોઈ ન પામ્યા પાર. ટેક૦
 ઋષિયો હાર્યા મુનિયો હાર્યા, હાર્યા સંત મહંત; (૨)
 વેદપુરાણો પાર ન પામ્યા, એવા ધર્શ અનંત— એ છે૦
 સદસ્ર અઘ્યાસી સિદ્ધ ચોરાસી, સનકાદિક શુકદેવ; (૨)
 ભાવ ધરીને ભજન કર્યાની, સૌને જુદી ટેવ— એ છે૦
 રામ કહે કોઈ કૃષ્ણ કહે, કોઈ દેવી કહે કોઈ શિવ; (૨)
 જેવું જેના ગુરૂએ ગાયું, તે માને તે જીવ— એ છે૦

[આ મોક્ષમંદિર કોઈ સંપ્રદાય નથી—તેથી કહે છે કે—]

મંત્ર તમારા ગુરૂ તમારા, શાસ્ત્ર અને વળી સેવ; (૨)
 ત્યાં કાવે ત્યાં પાપ તજીને, ભજજીને જગનો દેવ — એ છે૦

શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં પ્રીતમ ગાય છે—

૫૬૦

જરે સુંદર શ્યામ સોહામણો (૨), જેને નિગમ નિરંતર ગાય—તેને ભજીને ભાવથી.
 જરે શિવ વિરંચાને શારદા, (૨) રજ ચરણકમળ ચિત્ત ચહાય— તેને૦

x x x x x x

જરે દ્રુપદ સુતાનાં પટ પુરીયાં, (૨) એવા અગણિત ગુણ ન ગણાય— તેને૦
 જરે દાસતણાં દુઃખ ટાળવા, (૨) એક શ્વાસે—ઉડીને ધાય— તેને૦
 જરે અવગુણ સામું જીએ નહીં, (૨) એવા ગુણવંતા ગોકુલરાય— તેને૦
 જરે અખિલ લોકનો આતમા, (૨) જેના સમરણથી સુખ થાય— તેને૦
 જરે પ્રીતમ પ્રભુને સંભારતાં, (૨) દુઃખ જન્મ મરણ મટી જાય— તેને૦

શું શ્રીકૃષ્ણને શૃંગારરસ ગમ્યો ?—અર્જુનને ગીતામાં નિર્મોહ કર્યો, ઉદ્ધવને એકાદશ સ્કંધમાં જીવ-મુક્ત કર્યો, અનેક સંતો અને શાસ્ત્રો શૃંગારની નિદા કરે, તે રસ શું શ્રીકૃષ્ણને ગમ્યો ? તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ—શૃંગાર, હાસ્ય, પાર, કરુણ, રૌદ્ર, ખીલત્સ, અહભૂત, અને ભયાનક—એવા આઠ પ્રકારના રસ છે. રતિ, હાસ, ઉત્સાહ, શોક, ક્રોધ, જીર્ણાસા, વિસ્મય અને ભીતિ—એ ઉપર જણાવેલા રસોના અનુક્રમે સ્થાયી ભાવ છે. મમ્મટ વિગેરે આલંકારિકો શાંતરસનો ઉમેરો કરીને, રસની સંખ્યા નવ ગણે છે. ભોજરાજ રસની સંખ્યા બાર ગણે છે.

સર્વ રસોની શ્રીકૃષ્ણ વ્યક્ત મૂર્તિ છે. ન્યારે પ્રભુ બળદેવજી સાથે કંસની સલામાં પધાર્યા, ત્યારે ત્યાં અનેક પ્રકારના રસીકો હતા. કૃષ્ણ એક હતા છતાં દરેક રસીકની દૃષ્ટિએ, પ્રભુ જુદે જુદે રૂપે દેખાયા. તેનું વર્ણન આગળ શ્રીશુકદેવજી—મહાનામશનિર્નૃણાં વિગેરે શબ્દોથી કરશે. તે તમામ રસોમાં શૃંગારરસ મૂખ્ય છે. તે રસનો વર્ણ શ્યામ છે. શ્રીકૃષ્ણનો વર્ણ પણ શ્યામ છે. રાસલીલામાં શ્રીકૃષ્ણ શૃંગારરસરૂપ બન્યા, કારણ રાસમાં શૃંગારી ભક્તો (ગોપીઓ) તેમને મળ્યાં. પોતે સુંદર તો હતા, તેમાં વળી નટવર—પ્રેમનો સાગર—બન્યા. [કેવા નટવર બન્યા હતા, તે ગોપીઓ ન્યારે પ્રથમદર્શન કરશે, ત્યારે આગળ

ગાશે.] આવાં દર્શન અહીંજ-વૃંદાવનમાંજ-થશે. પછી તો મોટા-ડાહ્યા-ડમરા-રાજકાર-ભારી શ્રીકૃષ્ણ બનશે. પુરુષોત્તમ તરીકે પણ શ્રીકૃષ્ણના બે સ્વરૂપો છે. ૧ લોકવેદાતીત પુરુષોત્તમ ૨ લોકવેદપ્રથિત પુરુષોત્તમ. રાસાદિલીલા લોકવેદાતીતરૂપે શ્રીકૃષ્ણે કરી છે; અને મથુરામાં, દારકામાં, હસ્તીનાપુરમાં અને ગીતામાં જે ડાહી ડાહી વાતો કરી, તે લોકવેદ પ્રથિત પુરુષોત્તમરૂપે કરી છે.

જે નાનપણમાં **ભલાભાઈ** હતા, જે નાગા નાગા લોકવેદાતીત થઈને ફરતા હતા, તેજ આ **હરગોવિંદભાઈ**, મોટા શેઠ થઈને ગાદી ઉપર બેઠા છે. તાત્પર્ય-જેઓ એક આત્મ-એથીજ જીએ, તેઓ જરૂર ભૂલા પડે. હૈયું હાથ રાખીને જેઓ સારી રીતે સાંભળે-મનન કરે-નિદિધ્યાસન કરે, તેમને સત્ય વાતનું ભાન થાય. સાદું દુધ લઈને રીતસર મેળવે, અને રીતસર વલોવે, તેમને માખણનાં દર્શન થાય. દુધમાંથી જેઓ પરભાયું માખણ લેવા દોડે, તેમને કદિ શીકકો મરકો મળે, પણ માખણ તો મળેજ નહીં. ગોપીકાઓ પૂર્વે કાણ હતી? તેમનો કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન હતો? વિગેરે આખતનો બરાબર વિચાર કરશો, ત્યારે ખાત્રી થશે કે-રાસમાં કાંઈક છે. ગમે એવાં ડાહ્યા સ્ત્રીપુરુષ-પતિપતિ-લોકવેદાતીત થઈને, જેમ એકબીજાને રમાડે છે; એકબીજાને પોતાનું હૃદય આપે છે; એકબીજાને પોતાનો પરમાનંદ ચખાડે છે. તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ, પ્રેમને આધીન થઈને, પોતાના પ્રતિબિંબરૂપ-પોતાના અંશરૂપ-જીવો સાથે **લોકવેદાતીત** થઈને રમે છે; પોતાનો પરમાનંદ ચખાડે છે.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-લૌકિક શૃંગારરસની જે વાતો આપણે જાણીએ છઈએ, તેવી વાતો આ નથી. લૌકિક શૃંગારરસમાં કામની ગંધ હોય છે. આ શૃંગાર રસમાં [કામશબ્દ વપરાય તોપણ] કામની ગંધ નથી. લૌકિક શૃંગારરસમાં સ્વાર્થ અને ઉપાધિ હોય છે, ત્યારે આ શૃંગારરસ તે બેઉથી રહીત હોય છે. લૌકિક શૃંગારરસ વિકારજન્ય અને વિકારને વશ હોય છે, ત્યારે રાસનો શૃંગારરસ વિકારથી રહિત હોય છે. લૌકિક શૃંગારરસનું સુખ અલ્પ કાળ માટેજ હોય છે; ત્યારે આ શૃંગારરસનું સુખ નિત્ય હોય છે. ખરી રીતે જેનાં લૌકિક શૃંગારરસ છેજ નહીં; અને છે તો-કાંઈક **ભાગવતાં આવડે તોજ**-પતિપતિ વચ્ચે છે. પતિપતિ સિવાયના તમામ શૃંગારરસ લુપ્તા=પાત્રારહિત, અને પાત્રારહિત હોય, તો ભયંકર નાટકાદિના શૃંગારરસ લુપ્તા-પાત્રારહિત. પતિપતિ સિવાય અન્ય સાથે ભાગવાનો શૃંગારરસ ભયંકર અને મહાપાતકી. ગૃહસ્થાશ્રમ ભાગવનારાં મુમુક્ષુ સ્ત્રીપુરુષોએ, પોતાનાં પતિ પતિ સાથે પણ, બહુ સાચવીને શૃંગાર રસ ભાગવવો જોઈએ. સ્ત્રીયોનો ત્યાગ કરીને બેઠેલા ત્યાગીઓએ, ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે 'શૃંગારરસ તમારો કદો શનુ છે. શૃંગારરસ રૂપી રાક્ષસમાં સ્ત્રી રૂપી કાળો નાગ બેઠો છે. જરા ગાંફત થયા તો, જેને માટે સંસાર ત્યાગ કર્યો છે, જેને માટે અનેક કષ્ટ વેડો છો-એવો તમારો બ્લાલામાં બ્લાલો ધર્મ, તમે હારી જશો. તમારું સાચું ધન વૈરાગ્ય છે.'

શ્રીહરિ પોતેજ શૃંગારરસનો સાગર છે; અને આ જે લૌકિક આનંદ દેખાય છે, તે તે રસસાગરનાં ટીપાં છે.

જેમ શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ અલૌકિક છે, તેમ તેમનો દેહ પણ અલૌકિક છે. પંચમહા-ભૂતનો નથી, એ વાત પણ યાદ રાખવી. જેમનો દેહ અલૌકિક છે, તેમની સાથે કરેલો આનંદ પણ અલૌકિક છે. સાર-શ્રીકૃષ્ણનું આ રૂપ, આ દેહ, અને આ આનંદ લૌકિક દૃષ્ટિથી જોવા માટે, ગમે એટલો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ સમજણમાં આવે એવું નથી.

અજગરાદિ અસુરોને લીલા માત્રમાં મારી નાખીને, શ્રીકૃષ્ણે ગોપ બાળકો પાસે પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કર્યું. કાળીયનાગનું દમન, ગોવર્ધન ઉપાડવો, દાવાનલનું પાન, વૈકુંઠનાં દર્શન વિગેરે લીલાઓ કરીને, નંદાદિ વૃદ્ધ ગોપોને સૂચવ્યું કે-‘અમે કાંઈક છંદ્યો.’ વેણુના નાદથી, વાણીના વિલાસથી અને નેત્રના કટાક્ષથી, અને છેવટે રાસ લીલાઓથી, ગોપીકાઓને ખતાવી દીધું કે-‘અમે બાળબ્રહ્મચારી છંદ્યો-અમે અસ્ખલિત વીર્યવાન છંદ્યો-અમે નિર્લેપ છંદ્યો. સૌને એમ પણ ઇસારો કર્યો કે-‘અમે છંદ્યો ત્યાં સુધીમાં, જે કાંઈ ઇચ્છા હોય, તે કહી દો. અરે જેમ ગમે, તેમ તમે હાલ માણી લ્યો. પછી હું, તમે અને આ વૃંદાવન એમ ત્રણનો યોગ થશે નહીં.’ વિગેરે.

નોંધ—દેહરૂપી વૃંદાવનમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ આપણને ઘણા ઇસારો કરે છે; પણ આપણે તો ના તે ના. થાવું હશે તેમ થાશે; અત્યારે ઉંચું જોવા નવરા નથી. યાદ રાખજો કે-જે મગ્ન છે તે અત્યારે જ છે. ‘કાલ કરશુ.’ એ વાતને એક સપાટે તમારા વહીવટમાંથી ફેંકી દો; તોજ તમને આ બાબતની ગંધ આવશે.

[૧૦] રાધા—શ્રીમદ્ભાગવત સૂત્રરૂપે છે. તેમાં રાધા શબ્દ નથી, તેથી ઘણા ઉતાવળા સ્ત્રીપુરુષો રાધા સંબંધી અનેક શંકાઓ કરે છે. [ન્યાં શ્રીકૃષ્ણનું પગલાં સાથે, રાધાજીનાં પગલાં ગોપીકાઓ ઓળખી કાઢે છે, ત્યાં આપણે રાધાજી સંબંધી વિશેષ વિચાર કરીશું. હાલ એટલું યાદ રાખજો કે] પતિપતિનાં જોડાં તો ઘણાં જોયાં. શિવપાર્વતી, વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી, દ્વિદ્રદ્રાણી, અને બીજાં અનેક પ્રેમી જોડાં હશે; પણ રાધાકૃષ્ણનું જોડું હજી ક્યાંય અન્યું નથી. ન્યાં ન્યાં પતિપતિ વચ્ચે નિર્મળ પ્રેમ હોય, અને તે એક રંગ બીનાં હોય, ત્યાં ત્યાં રાધા અને કૃષ્ણની પ્રસાદી વેરાણી છે, એમ સમજવું.

હાલ તુરત માટે ગોપીકાઓ સંબંધી વાત કરી લઈએ—

[૧૧] ગોપીકાઓ—એક સામાન્ય મેલાપ પણ, કાંઈ લેણુદેવ વિના થતો નથી; પછી તે લેણુદેણુ આ લોકની હોય, કે પરલોકની હોય. આ નિયમને આધારે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓને કેવા પ્રકારની લેણુ દેણુ છે? તે લેણુ દેણુ આ લોકની છે? કે પરલોકની છે? તેનો વિચાર અવશ્ય કરવો ઘટે છે.

ગોપીઓ પૂર્વે કોણ હતી?—આ ગોપીઓ જે પ્રકારની હતી. કોઈ કોઈ ટીકાકાર જે પ્રકારને અદ્વૈત ત્રણ ચાર પ્રકાર પણ ખતાવે છે. કેટલીએક ગોપીઓ પૂર્વે મુનિઓ હતી; અને બાકીની પૂર્વે શ્રુતિઓ હતી. બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી દેવાંગનાઓ પણ ગોપીકાઓ બની હતી.

પૂર્વે મુનિઓ—વસ્તુહરણની લીલામાં ‘પુરા મહર્ષયઃ સર્વે, દંડકારણ્યવાસિનઃ’ (પદ્મપુરણ) ‘અગ્નિપુત્રા મહાત્મનસ્તપસ્વા સ્ત્રીત્વમાપિરે’ (મૃદદ્ધવામને) વિગેરે વચનોથી કહ્યું હતું કે-‘પૂર્વે દંડકારણ્યમાં શ્રીરામને જોઈને, ઋષિઓ મોહ પામ્યા હતા. તે તમામ ઋષિઓ વ્રજમાં કુમારિકાઓ બન્યા, અને શ્રીરામ શ્રીકૃષ્ણ બન્યા. તે સંબંધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણયામત્ર’ નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ, ગોપીઃ મુનિચરીઃ પરાઃ ।

યાઃ કૃષ્ણં તપસા પ્રાપ્ય, રમંતે સ્મ નિરંતરમ્ ॥

ચિત્રગંધા સુગંધા ચ, સ્વગંધા હરિવહ્નભા ।

રંગવહ્ની ચ સારંગી, શારદા ચ શુચિભવા ॥
સ્નિગ્ધા સુવર્ચા મૃદુલા, મધુરા ચ મધુશ્રવા ।
સુધાધારા ચિત્રકલા, રત્નચૂડા કલસ્પના ॥

વિગેરે વિગેરે. મુનિગોપીઓનાં ઘણાં નામ છે.

તેજ (શ્રીકૃષ્ણયામલ નામના) ગ્રંથમાં આગળ કહે છે કે—

બ્રહ્માનંદમયો લોકો, વ્યાપી વૈકુંઠસંજ્ઞતિઃ !
તલ્લોકવાસી તત્ત્વૈઃ, સ્તુતો વેદૈઃ પરાત્ પરઃ ॥
ચિરં સ્તુત્વા તતસ્તુષ્ટઃ, પરોક્ષ પ્રાહ તાન્ ગિરા ।
તુષ્ટોઽસ્મિ ક્ષૂત ષો પ્રાજ્ઞા, ષરં યન્મનસેષ્ણિતમ્ ॥

ભાવાર્થ—વ્યાપી વૈકુંઠમાં વેદોએ ઘણી સ્તુતિ કરી, ત્યારે પરમાત્માએ પ્રસન્ન થઈને, વર માગવાનું કહ્યું.

તેના જવાબમાં શ્રુતિઓએ કહ્યું કે—

કંદર્વકોટેષ્ણવણ્યે, ત્વયિ દૃષ્ટે મનાંસિ નઃ ।
કામિનીભાવમાસાદ્ય, સ્મરશ્ચુન્ધા ન સંશયમ્ ॥
યથા ત્વલ્લોકવાસેન્યઃ, કામતત્ત્વેન ગોપિકાઃ ।
મર્જતિ રમણં મત્વા, ચિકીર્ષાઽજ્જનિ નસ્તથા ॥

ભાવાર્થ—કોટિ કંદર્વો લાગુ મરે, એવું આપનું રૂપ જોઈને, અમને કામિની ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારી તે કામના પૂર્ણ થાય, એમ આપ કરો.

તેના જવાબમાં ભગવાન બોલ્યા કે—

આગામિનિ ચિરંચૌ તુ, જાતે સૃષ્ટ્યર્થમુચ્યતે ।
કલ્પં સારસ્વતં પ્રાપ્ય, વ્રજે ગોપ્યો ભવિષ્યથ ॥

ભાવાર્થ—સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ્યારે નવા બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તે સારસ્વત કલ્પમાં તમે વ્રજમાં ગોપીઓ થશે.

(૩૬યામલ નામનો અને બ્રહ્મયામલ નામનો ગ્રંથ પણ છે.)

આ બધી પૂર્વ સંકળનાઓ પૂરવાર કરવા, રાસનું કાર્ય થયું જણાય છે. જીવો પરમાત્માના અંશ રૂપ છે, તોપણ જ્યાં સુધી જીવો પરમાત્માને શરણે ન જાય; ત્યાં સુધી પરમાત્મા તેમની સાથે રમતા નથી. ગુણોનો ઉપરામ થાય, ત્યારે પ્રભુ જીવનો અંગિકાર કરે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—‘યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહં । જે ભાવે મને ભજે, તે ભાવે હું તેમને ભજું છઉં.’ ‘રોહીદાસની ઝુંપડીમાં જવામાં મને બાદ હોતો નથી. ચોખ્ખામેલનાં મુલેલાં દોર ખેંચવાથી, હું અભડાયો નથી.’ વિગેરે. ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે ભજ્યા, પ્રભુ પતિરૂપે તેમની સાથે રમવા લાગ્યા.

ગોપીઓએ પતિભાવથી શ્રીકૃષ્ણને કેમ ભજ્યા? તે સંબંધી આ અધ્યાયના ૧૨ માં શ્લોકમાં પરીક્ષિત પ્રશ્ન કરશે. ત્યાં શ્રીશુકદેવજી ખુલાસા કરશે. લાલ તુરત માટે એટલું જાણી લ્યો કે—ભકતો પણ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે ભજે છે. એમ ભજવાથી ભકતો સ્ત્રી અને કૃષ્ણ તેમના પતિ, અને પછી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ, એવું કાંઈ નથી. ગોપી-કાઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે પતિભાવેજ રમ્યાં છે; છતાં શ્રી શુકદેવજીએ અને અનેક સંતોએ

તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યાં છે; તેનું મુખ્ય કારણ એટલું જ કે-શ્રીકૃષ્ણ આપણા જેવા મનુષ્ય નહોતા. ‘મનુષ્યો એવું આચરણ કરે, તો નરકમાં જાય,’ એમ પણ ત્યાં કહી દીધું. પતિ-ભાવે ભજવામાં ભાવ એ છે કે-જીવને અને શિવને જેમ ઘણોજ નીકટ સંબંધ છે; તેમ સ્ત્રીને અને પતિને આ સંસારમાં ઘણોજ નીકટ સંબંધ છે. પુત્રાદિ મોટાં થાય, તેમ માવતરથી જુદાં પડતાં જાય; પણ સ્ત્રી પુરુષ તો મરે ત્યાં સુધી સાથે જ રહે. સાથે રહે એટલુંજ નહીં, પણ તે એકી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી. પોતા પાસે જે કંઈ હોય છે, તે એકી હોય છે. તેઓ એક બીજાને દુઃખે દુઃખી, અને એક બીજાને સુખે સુખી રહે છે. ૧માં ૧ નાંખીએ તો એ થાય, પણ પતિમાં પતિ અને પતિમાં પતિ નાંખીએ, તો તે એ મીઠીને એક થાય. અદ્વૈત રૂપ ધારણ કરે. જેમ નદી સમુદ્રમાં સમાઈ જાય; જેમ માયા બ્રહ્મમાં સમાઈ જાય, તેમ સ્ત્રી-ગોત્ર, કૃણ સંપત્તિ વિગેરે તમામ રીતે પતિમાં સમાઈ જાય. વ્યવહારી કાર્ય પ્રસંગે તે એક વચ્ચે કદિ મનભેદ થાય, પણ થોડીવાર પછી પાછાં એનાં એ. એક બીજાની પાસે જેસે, ત્યારે શાંતિ થાય. જુદાં હોય તો પણ, સ્ત્રીને પતિથી શાંતિ, અને પતિને સ્ત્રીથી શાંતિ. એક બીજા વિનાનું જીવન નિરાધાર. તેમાંએ જે પતિ પતિનું અનન્ય ભાવે ભજે, તે મલ્લ નૈરાગી છે-મલ્લ તપસ્વી છે-કુટુંબના શણગારરૂપ છે. પચાસ વરસનો હોયો રાંડે, તો પરણવા દોડે; અને પંદર વરસની સ્ત્રી રાંડે, તો અનેક પ્રકારના વ્રતાદિ કરીને, વિપયને આળી નાંખે-સંસાર ખારો કરી નાંખે. એક સાચા સન્યાસી જેવું જીવન ગાળે; અને મરે ત્યાં સુધી મરનાર પતિને વફાદાર રહે. અનન્ય ભક્તિની આગતમાં પતિ કરતાં પતિ ઉત્તમ છે. પ્રાણીમાત્રમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ, અને મનુષ્યમાં અનન્ય ભાવની આગતમાં સ્ત્રી પહેલે નંબરે આવે. આવો અનન્ય ભાવ અમારે પ્રભુમાં થાય, એવા ભાવથી ભક્તો સ્ત્રીભાવે પ્રભુને ભજે છે. ગોપીઓને પણ આ સંબંધ ઉત્તમ લાગ્યો. તે સંબંધી આગળ ખુલાસો થશે.

પતિ પતિનો સંબંધ વર્ણશ્રમ ધર્મનું મૂળ છે, છતાં અત્યારે સુધારાવાળા પુનર્વિગ્નની ભલામણ કરીને, તે સંબંધને દીસો કરે છે; અને સાધુ, સંત અગર ગુરુઓ પોતાની સોનેરી જળમાં સ્ત્રીયોને ફસાવીને, પતિથી વિમુખ કરે છે. પતિ પતિનો સંબંધ દીસો કરે છે. તે સંબંધી વિશેષ વાંચવું હોય, તો ગયા વૈશાકનો એક વાંચો.

[૧૨] બંસી સાંભળીને ગોપિકાઓ એકલી કેમ આવી? ગોપો કેમ ન આવ્યા? ગોપોને બંસી પ્રિય ન લાગી!—

નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યઃ, ન મેધયાન વહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યમ્-તસ્યૈષ આત્મા ચિવૃણુતે તનું સ્વામ ॥

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચનથી, બહુ બુદ્ધિથી, તેમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતો નથી; પણ જેમના ઉપર તે કૃપા કરવા ધારે છે, તેમનાથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

એટલે ગોપિકાઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાસમાં આવી નહોતી; પણ શ્રીકૃષ્ણના આકર્ષણથી દોડી આવી હતી. સર્પ ઉતારનાર સર્પનો મંત્ર બોલીને કરડનાર સર્પને ગમે ત્યાંથી બોલાવે છે. મદારીઓ અમુક લોકોની નજર બાંધીને, તેમને અમુક દેખાવ દેખાડે છે; યોગીઓ પોતાના યોગબળથી ગમે તેને પોતા પ્રત્યે ખેંચે છે; ત્યારે યોગીઓના યોગી-શ્રીકૃષ્ણ-માત્ર ગોપીઓને આકર્ષે, અને બીજાને તેની ખબર પણ પડવા ન દે, તેમાં

નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને એકલાએ પ્રભુના વૈરાટ સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યા-ખીજ કાંઈએ નહીં.

કાંઈ કહે કે—ગોપીઓએ કયા સાધનથી પ્રભુને વશ કર્યા?—સાધનમાં કૃષ્ણની મરજી. સાંભળો—

૫૬૦.

કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા જ્યાં કરે છોરે—(૨)	
કુડી કૃતિ હોય તેને, રૂડી માની લ્યોછોરે.	કાંઈ નથી૦
શાને કાજે સુરપંખાનું, નાક તમે કાપ્યુંરે ?	
શાને પુણ્યે કુળજને, પતિ સુખ આપ્યુંરે ?	કાંઈ નથી૦
અરધે દારે ગુણિકાને—વૈકુંઠ પમાડીરે;	
સંત ખીજ પડ્યા રહ્યા, જપતા રામ દાડીરે.	કાંઈ નથી૦
નહીં તેનું નહીં, જેનું ભાવ્યું તેનું ભાવ્યુંરે;	
કૃપાના સમુદ્ર મારા, નમથી ચાલ્યું આવ્યુંરે.	કાંઈ નથી૦
આવી દયા દયા ઉપર, ક્યારે કરશેા રીછરે ?	
કૃપાના સમુદ્ર મારા, પ્રાણપતિ શ્રીછરે.	કાંઈ નથી૦

સાધનમાં ગોપીઓનો પ્રેમ—

૫૬૦.

જે કાંઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં રે.	રેક૦
સિંહણ કેટું દુધ હોય તે, સિંહણ સુતને ઝરે, (૨)	
કનક પાત્ર પામે સહિ ધાતુ, ફેાડીને નીસરે.	પ્રેમરસ૦
સાકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે, (૨)	
હારસિંધુનું માછલું જેમ, મીઠા જળમાં મરે.	પ્રેમરસ૦

x x x x x

ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદ્દપિ અર્થ ન સરે, (૨)	
મચ્છ ભોગી બગલો મુક્તાદળ, દેખી અંચુ ન ભરે.	પ્રેમરસ૦
એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરૂષોત્તમ પુંઃ ન કરે, (૨)	
દયા પ્રીતમ શ્રી ગોવર્ધનધર, પ્રેમભક્તિએ વરે.	પ્રેમરસ૦

ગૌતમીય તંત્ર કહે છે કે—

પ્રેમેષ ગોપરામાણાં, કામ હત્યગમત્ પ્રથમ્ ।

હત્યુહ્વાદયોઽપેતં, વાંચંતિ ભગવત્પ્રિયાઃ ॥

‘જેકે ગોપીઓનો પ્રેમ કામરૂપ હતો, તોપણ કામ અને ગોપીઓના શુદ્ધ પ્રેમ વચ્ચે ઘણુંજ અંતર સમજવું. કારણ કે ઉદ્ધવ જેવા ભક્તો આ કામની ઈચ્છા કરે છે.’

પોણ મોટી હોય, પણ તેમાં જમવાનું કહેવું હોય, ત્યારે પોતાના સ્નેહીઓનેજ કહેવાય. તેમ વળ તો ઘણું મોટું હતું, પણ રાસનું આમંત્રણ ગોપીકાઓને હતું. બોલાવે તેજ આવે, અને ખીજ કાંઈ આવી ન શકે, તે પ્રભુનું પ્રભુત્વ સમજવું.

ગોપીઓને અને કૃષ્ણને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? તે બાબતમાં એક ગોપી કહે છે—
ગરબી.

રે-ભાવનો ભોગી રે-હો-બહાલો, નટવર નંદાછનો લાલો-ભાવનો નટવર ટેક.

રે-જોગીઓ વનમાં રહે છે જઈને, તેને કારણ તપસ્યા લઈને.

સાધન સાધેરે-હો-સજની, જપતાં વિતે છે દીન રજની. ભાવનો નટવર

તોપણ દૂરને દૂર રહે રસીયો, એતો મારા હૃદય કમળમાં વસીયો. ભાવનો નટવર

જોગીઓ દુર્લભ રે હો જાણે, એતો મારાં સામાં વલોણાં તાણે. ભાવનો નટવર

નિગમ નેતિ-નેતિ-કહે છે, એ તો મારી નજરે આગળ રહે છે. ભાવનો નટવર

મુનિયોની નજરે રે હો નાવે, એતો મારે આંગણે દોડયો દોડયો આવે. ભાવનો નટવર

અહ્માએ ધ્યાનમાં રે હો ભાળીયા, એ તો મારી ગાયો તણા ગોવાળીયા. ભાવનો નટવર

ધ્યાનમાંથી નાસી રે હો જાય છે, એતો મારાં જાનાં ગોરસડાં ખાય છે. ભાવનો નટવર

અડસઠ તિરથ રે હો ચરણાં, ફરી ફરી થાક્યા કંઈકિનાં ચરણાં:

તોએ નજરે રે હો નાવે, એ તો મારે આંગણે નિત નિત આવે. ભાવનો નટવર

હંમાળે લાડને રે હો ગાળે, અગ્નિ તાપે છે ઉન્હાળે;

તોએ દુર્લભ રે હો રસીયો, એ તો મારા મંદિરીયામાં વસીયા. ભાવનો નટવર

રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ રે હો કરતો, આવે મારે આંગણે ઝૂઝડી ફરતો;

વાંસલડી વાય છે રે હો ઘેલી, લટકાળો ઋષિરાજનો લહેરી. ભાવનો નટવર

[આ પદ પાછળ ૪૫૭ મે પાને છે.]

[૧૩] ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે ?—હા. શાસ્ત્રો અને સંતો પોકાર કરીને

કહે છે કે—‘ આ સંસાર અસાર છે. અસારમાં મોહ કરે છે તે માર ખાય છે. અસારમાં મોહ થાય, ત્યાં સુધી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. સંધ્યાકાળના આકર્ષક રંગોના જેવા, સંસારના પ્રસંગો છે. આ રંગમાં મુગ્ધ થએલા મનુષ્યો બાવરા જેવા જણાય છે. જળની સપાટી ઉપર રૂડા જણાતા પરપોટા જેવું આયુષ્ય અને ઐશ્વર્ય છે. ’ વિગેરે-વિગેરે. આવી ડાહી ડાહી વાતો કરનારા ઘણા છે, અને સાંભળનાર પણ ઘણા છે; પણ—‘ ચાલો હવે હાંકે, કાલથી કોઈ કેકાણે અહંતા મમતા કરવી નહીં, અને શ્રીહરિને શરણે રહેવું, ’ એમ કહેનારા અને તે પ્રમાણે પાળનારા ક્યાં છે ? શીરોપુરી જમનારા ગુરૂ ઘણા છે; અને શીરોપુરી જમાડનારા શિષ્યો પણ ઘણા છે; પણ શાસ્ત્રો કહે તેમ પાળનારા ક્યાં છે ? જરા જેટલી વારમાં જેમ વસ્ત્ર સંકેલી લે, તેમ સંસાર સંકેલી લેનાર ક્યાં છે ? જેમને ખાવા પીવાની ખોટ નથી—જેમને કુટુંબ કબિલાના ત્રાસ નથી—જેમને ધંધા રોજગારનો ધક્કો નથી એવા ભગવાં પહેરેલા શ્રવે પણ, ગાદી, મઠ, લક્ષ્મી અગર શિષ્ય-શિષ્યાઓમાં ફસાઈ જાય છે; તેઓ પણ અહંતા મમતાની બેડીઓ પહેરી રાખે છે. ત્યારે આઠે પહોર ધંધામાં લાગેલાને શું કહીએ ! [યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આવાં ભગવાં સમાજનું અને ધર્મનું સત્યાનાશ વાળે છે.]

અહંતા મમતાના પૂરમાં તણાતા તમામ શ્રવેની આ દશા છે. ત્યારે ખોટાનો ત્યાગ, અને ખરામાં પ્રીતિ ક્યારે થાય ? તે બાબત અવશ્ય વિચારવા જેવી છે. સંતો અને શાસ્ત્રો

એકમતે બોલે છે કે—‘આ જગતમાં કોઈ સત્ય વસ્તુ હોય, તો તે ભગવાન છે. ભગવાન સિવાયની તમામ વસ્તુઓ તજવા લાયક છે એટલુંજ નહીં, પણ તે તમામ વસ્તુઓનો ત્યાગ થાય, ત્યારેજ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય; ત્યારેજ જીવનની સફળતા ગણાય; તેજ સાચો સન્યાસ ગણાય.’ ‘પાણીમાં રહેવું અને મગરથી ડરવું પોસાય નહીં,’ એમ સૌ કોઈ કહે છે. એટલે સંસારમાં રહેવું અને માયાથી ડરવું, તે પોસાય નહીં! તાત્પર્ય—સંસારથી દૂર ભાગવાથી સંસાર મટતો નથી; પણ સંસારમાં રહીને સંસારને લદાવવાથી સંસાર મટે છે. ગીતા સંભળાવીને ગોવિંદે અર્જુનને ભગવાં પહેરાવ્યાં નહોતાં. ઉદ્ધવને એકાદશ સંભળાવીને આવો બનાવ્યો નહોતો. વસિષ્ઠે યોગવાસિષ્ઠ સંભળાવીને શ્રીરામચંદ્રને ભગવાં પહેરાવ્યાં નહોતાં. પ્રલ્હાદને પોતાનો કરીને પ્રભુએ રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. ધ્રુવને અચળ પદ આપીને રાજ આપ્યું, વિગેરે. સાપના ઝેરી દાંત પાટી નાંખો, પછી સાપનો ભય રહેશે નહીં. તેમ માયાની અલંતા મમતારૂપી બેડીઓ તોડી નાંખો, પછી માયાનો ભય રહેશે નહીં. એટલે મનાદિ ઇંદ્રિયો જે માયાપ્રત્યે દોડે છે, તે પછી પ્રભુ તરફ દોડશે. યોગીઓ યોગદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને પ્રભુ તરફ વળે, જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને પ્રભુ તરફ વળે, તેમ ગોપીકાઓ પ્રેમદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી.

આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુની આપણે ખાસ જરૂર હોય, તો તેની પાછળ મંડ્યા રહેવું જોઈએ. બીજી બધી બાબતોમાંથી ચિત્ત ખસેડી લઇને ફક્ત તેના ઉપરજ ચિત્તને ઓડવું જોઈએ. તે વસ્તુનું અલર્નિશ રટણ કરવું જોઈએ. તેમાંજ પોતાના પ્રાણ પરાવવા જોઈએ. તોજ તે વસ્તુ આજ નહીં તો કાલે પણ પ્રાપ્ત થાય. તે પ્રમાણેજ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો ઈશ્વર સિવાયની સમગ્ર બાબતોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. [ત્યાગ એટલે ઘરત્યાગ અગર ભગવાં નહીં.] ત્યાગ એટલે ઈશ્વર સિવાયની તમામ બાબતોને વિસરી જવી જોઈએ—ભૂદી જવી જોઈએ. ઈશ્વરનોજ વિચાર કરવો જોઈએ. ઈશ્વરનો વિચાર કરાવે એવાનોજ સંગ કરવો જોઈએ. રાતદિવસ ઈશ્વરનુંજ મનન અને ઈશ્વરનુંજ નિદિધ્યાસ થવું જોઈએ. પરિણામે આપણું જગત ઈશ્વરમય થઈ જશે. આપણી દષ્ટિ, આપણી વાણી અને બીજી ઇંદ્રિયો પણ ઈશ્વરમય થઈ જશે. પરિણામે નિરાકાર અને નિર્વિકાર ઈશ્વરને સાકાર અને સવિકાર બનીને આપણી પાસે આવવું જ પડશે. ગોપીઓનો આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન છે; અને તેને પરિણામે ગોપીઓનો આવા પ્રકારનો સન્યાસ છે. આ સન્યાસનું નામ **ભાવસન્યાસ**.

બુઓ—**કૃષ્ણં તદર્થચિનિવર્તિતસર્વકામાઃ । આ અધ્યાય રટ ના શ્લોક ૩૦ માં કહે છે કે—**‘શ્રીકૃષ્ણ કે જેમને માટે સમગ્ર કામનાઓનો ત્યાગ કરનારી ગોપીઓ.’

આ બાબતને નીચેનો ૩૧ મો શ્લોક વધારે મજબૂત કરે છે. ‘**મૈથં વિમોહૃતિ મવાન**’ વિગેરે શબ્દોથી ગોપીઓ કહે છે કે—‘આપ આવાં કંઠાર વચનો બોલો તે હીક નહિ. અમે સઘળા વિષયોનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી કરીને, આપનાં ચરણકમળ પાસે આવી છઈએ. માટે હે પ્રભુ! દુરાગ્રહ કરીને અમારો ત્યાગ ન કરો, પણ જેમ આદિ દેવ પુરુષોત્તમ મુમુક્ષુઓને ભજે છે, તેમ આપ અમને ભજો—અમારા ઉપર કૃપા કરો.

આગળ ૩૨ માં શ્લોકમાં ‘**યત્પત્યપત્યસુહૃદામનુવૃત્તિરંગ**’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘ભગવાનની સાથેનો પ્રેમજી અંગ છે, અને તે સિવાયનો પ્રેમ દુઃખદાયક છે; માટે અમારે સંસારમાં પાછા જવું નથી. સંસારનો ત્યાગ કરીને અમે સન્યાસનો સ્વિકાર કર્યો છે, તેમાંથી ભ્રષ્ટ થવા અમારો વિચાર નથી.’

૩૩ મા શ્લોકમાં ગોપીઓ આગળ કહે છે કે—‘હવે અમે સંસાર માટે તદ્દન નકામાં છઈએ; કારણ કે—જે સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે સંસારને હયાત રાખે છે, તે ઈંદ્રિયોજ આપે હરી લીધી છે. ૩૪-૩૫ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘આપજ અમારું સુખ છે. કદિ આપ અમને તરછાડશો, તો અમે સંસારમાં તો નહીંજ જઈએ, પણ ધ્યાનસ્થ દશાનો અનુભવ કરીને, વિરહાગ્નિથી અમારા દેહને ભસ્મીભૂત કરીને, આપનીજ પાસે આવીશું.’ આગળ ૩૮-૩૯-૪૦ અને ૪૧ મા શ્લોકોમાં ‘જગત્ મિથ્યા અને આપજ સત્ય-આપજ પ્યારા-આપજ પ્રાણના આધાર-આપને જોઈને અમે મોહ પામ્યાં છઈએ,’ એવી અનેક વાતો કરીને, ભક્તવત્સલ ભગવાનની પરીક્ષામાં ગોપીકાઓ પાસ થઈ.

આ શબ્દોને વ્યભિચારી સ્ત્રીઓના શબ્દ ગણવા, અને પછી શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ તથા ગોપીતત્ત્વની મસ્કરી કરવી, તે [પોતાના] સ્વસ્વરૂપને હગવા જેવી ભૂલ છે.

આગળ ૩૦ મા અધ્યાયમાં—

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપામ્, તદ્વિચેષ્ટિતામ્ તદાત્મિકાઃ ॥

તદ્ગુણાનેષ ગાયંત્યો, નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીશુકદેવગ્ કહે છે કે—‘ગોપિકાઓનું મન ભગવદ્દમય બન્યું હતું. તેમના આલાપો ભગવદ્ વિષયક હતા. તેમની તમામ ચેષ્ટાઓ ભગવદ્દમય હતી, શ્રીકૃષ્ણનેજ તેઓ આત્મસ્વરૂપે માનતી હતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાજ ગુણ ગાતી હતી. આવી તેમની દશા થઈ ગઈ હતી. આ દશામાં ગોપસ્ત્રીઓને દેહ અગર ઘરનું ભાન રહ્યું નહોતું.’

સન્યાસ લઈને એટલે ઘર ત્યાગ કરીને, અગર ભગવાં પહેરીને, જે કાંઈ કરવાનું છે તે આજ છે. જો આ ન થયું, તો તેઓએ સન્યાસને વગોળ્યો છે, અને પાપે પેટ ભર્યું છે. જ્ઞાન વેદાંતની પરમદશાએ પહોંચેલા-શ્રીશુકદેવગ્, નારદગ્, સતકાદિકો, શ્રીઆઘશંકરાચાર્ય, મધુસુદનસરસ્વતી-જેવા પણ, ગોપીઓના સન્યાસનાં વખાણ કરે છે; ત્યારે આપણે આંખો મીચીને, ગોપીઓને વ્યભિચારી ગણીએ, તે ઠીક જણાય છે !

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ગોપીકાઓના સંબંધમાં કહે છે કે—‘**દુર્લભોડયં પરિત્યાગઃ, પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥** આ સન્યાસ દુર્લભ છે, તે માત્ર પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે.’

ભક્તોને ગોપીકાઓ સૂચવે છે કે—‘જગતને ખાઈ કરી નાંખો, ત્યારે ભગવાન લાથ થાય. ભગવાન પોતે ખંડો હાંદરી છે; પણ વૈરાગીઓ તેને વ્હાલા છે. એટલે જેઓ જગતને ખાઈ કરી નાંખે, તેમનોજ તે સત્કાર કરે છે. ગોપીઓ પરમ ત્યાગના ભંડારરૂપ છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ પરમ-ઉત્કૃષ્ટ-પ્રેમની મૂર્તિઓ છે.

હવે આપણે ૨૯ મા અધ્યાય શરૂ કરીએ:—

શરદ્ પુનમની રાત્રીને દેખાને શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ, શરદોત્ફુલ્લમલ્લિકાઃ ॥

વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્રે, યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

૧ પદ્યછંદ— ભગવાન અપિ—ભગવાન આત્મારામ છે છતાં શરદા ઉત્ફુલ્લાઃ મલ્લિકાઃ યાસુ તાઃ इति તાઃ રાત્રીઃ—શરદ્ ઋતુને લીધે જેમાં મોગરાનાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતા તે રાત્રીઓને. વીક્ષ્ય—જોઈને. યોગમાયાં ઉપાશ્રિતઃ इति ભગવાન—યોગમાયાના આશ્રય કરીને રન્તું મનઃ—મન ચક્રે—રમવાને મન કથે—વિચાર કથો—પ્રસંગને અનુકુળ બન્યા.

અર્થ—શરદ્ ઋતુથી મોગરાનાં પુષ્પો જેમાં ખીલી નીકળ્યાં હતાં—એવી રાત્રીઓને જોઈને, [તથા તે રાત્રીઓમાં રમણ કરવાનું, વસ્ત્રાહરણ લીલા વખતે, પોતે કુમારિકાઓને વચન આપ્યું હતું, તે વાતને યાદ કરીને,] શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતે—ભગવાન—આત્મારામ—હતા; તોપણ—તેમણે યોગમાયાનો આશ્રય લઈને, કીડા કરવાનો વિચાર કર્યો. [૧]

૧ વિવેચન—

ભગવાન અપિ—ભગવાન પોતેજ આનંદથી પૂર્ણ છે. નિષ્કામ છે—તેમને બહારના આનંદની જરૂર નથી; તોપણ—એટલે કુમારિકાઓએ માગેલા વચનની ખાતર, ભગવાન રાસ કરવાનો વિચાર કરે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ નહીં વાપરતાં ભગવાન શબ્દ વાપરીને સૂચ્યું કે—‘મનુષ્યના કાયદાકાનુન આ શ્રીકૃષ્ણને લાગુ પાડશે નહીં.’ અપિ શબ્દ સૂચવે છે—‘કાર્ય પ્રસંગે નિર્વિકારી તત્ત્વ સવિકારી તત્ત્વના જેવું જણાય છે.’

તાઃ રાત્રીઃ—જે રાત્રીઓ માટે કુમારિકાઓને વચન આપ્યું હતું તે રાત્રીઓને (આવેલી જોઈને). કુમારિકાઓની માગણી શી હતી? નરમી મંદતા ગાય છે—

પદ. I

વલાલા મારા—વૃંદાવનને ચોક કે—વહેલા પધારજોરે લોલ.
વલાલા મારા ગોકુળની વજનાર કે, વેગે બોલાવજોરે લોલ,
અમને રાસ રમ્યાના કોડ કે, નાથ સંગ બેલડીરે લોલ;
લેશું ત્યારે મુખડાનો મકરંદ કે, મળી તેવ તેવડીરે લોલ.

વલાલા૦

વિગેરે વિગેરે—

પદ. II

મારા વલાલારે—વંદાવનની વાટે વહેલા આવજો.
મારા વલાલારે—પ્રેમીજનને પ્રેમ કરીને બોલાવજો.
મારા વલાલારે—પ્રેમીજનનાં હૈડાં તો દરબે ભર્યા.
મારા વલાલારે—તે દેખીને ચિત્તાં મારાં ત્યાં દર્યા.

વિગેરે વિગેરે—[માધવદાસ]

બહુ વચનનો ભાવ એ છે કે—રાત્રીનો સમય બાર કલાકનો ગણાય. એવા ઘણા બાર કલાક એકી સાથે રાસમાં પસાર થયેલા હોવાથી, શરદ્પુનમની એક રાત્રીમાં અનેક રાત્રીઓ સમાણી હતી. ચંદ્રને સ્થંભાવી દેવાથી, રાત્રી અગર દિવસનું માપ રહ્યું નહોતું. આ પણ યોગેશ્વરના ધ્રુવે શ્રીકૃષ્ણની યોગકળા સમજવી. જેમ જાદુગરની નજરબંધી અમુકને માટે જ હોય, તેમ શ્રીકૃષ્ણની આ યોગકળા ગોપીઓ માટેજ હતી.

શરદોત્પુલ્લમલ્લિકાઃ—શરદ્ ઋતુના મોગરાદિ પુષ્પો જેમાં ખીલી રહ્યાં હતાં, એવી રાત્રીઓને જોઈને. કામદેવને અહીં બોલાવીને તેનો મદ તોડવો છે. અનેક પ્રકારની રમણિયતા—મોજમગ્ન ત્યાં હોય, ત્યાંજ કામદેવ પ્રસન્નતાપૂર્વક આવે. શરદ્નો ચંદ્ર અને વૃંદાવનની શોભા કામદેવને અનુકુળ હતાં. એટલે તે રાત્રીઓમાં રસશાસ્ત્રની સર્વ સામગ્રીઓ પરિપૂર્ણ હતી.

વીક્ષ્ય—વીક્ષ્યમાં માત્ર ‘જેવું’ એટલેજ અર્થ નથી. નાટકશાળાનો સૂત્રધાર જેમ પોતાના ખેલની તૈયારી ખંતથી તપાસી જુએ; એવા ભાવથી શ્રીકૃષ્ણે રાત્રીએને નિહાળીને જોઇ.

યોગમાયાં ઉપાશ્રિતઃ—યોગમાયાનો આશ્રય કરીને. એટલે ‘યોગમાયાને તાબે રહીને’ અથવા ‘યોગમાયાની ગરજ રાખીને’ અથવા ‘યોગમાયાની પરવા રાખીને’ એવો અર્થ કરવો નહીં. કાર્યને દીપાવવા જ્યાં જરૂર પડે, ત્યાં જેવી ઘટે તેવી તૈયારી કરી આપવા માટે, યોગમાયા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞામાં ઉભાં હતાં, એ ભાવ છે. કોઇ કોઇ ટિકાકાર યોગમાયાને રાધા કહે છે. દેવી ભાગવતમાં રાધાનું નામ દેવીએના લીસ્ટમાં છે. ‘આ રાધાદેવી શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયતમા છે’ એમ પણ ત્યાં કહ્યું છે. [રાધા સંબંધી આગળ વાત કરીયું.] એક ધનવાન પોતાની લક્ષ્મી લઇને, કોઈ પણ કાર્યમાં હાજર રહે, તો તે જળનું સ્થળ, અને સ્થળનું જળ ખનાવી દે. એક યોગી પોતાની યોગવિદ્યા લઇને કોઈ પણ કાર્યમાં હાજર રહે, તો તે અનેક ફેરફાર કરી શકે; ત્યારે યોગેશ્વરના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અનેક ખેલ કરે, તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? કોઈ નથી. જાંઘવનને મનોહર ખનાવ્યું. ચંદ્રને આકાશમાં સ્થંભાવ્યો. યોગ્ય લાગ્યું ત્યાંસુધી રાત્રી મટીને દિવસ થવા ન દીધો. પોતે નટવર ખન્યા. એક મટીને અનેક થયા-વિગેરે. ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ કહેછે કે-‘યોગમાયા દ્વારા હું અનેક કામકાજ કરું છઉં.’

રંતું—પોતાના ભક્તોને રમાડવાનું-ભક્તો સાથે ક્રીડા કરવાનું.

મનઃ ચક્રે—મન કર્યું, એટલે વિચાર કર્યો. [હવે પછીના શ્લોકમાં ચંદ્ર છે. ચંદ્ર મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેથી કેટલાએક ટિકાકારો મનને ચંદ્ર સાથે ધુંચવે છે. ચંદ્રને અને મનને એમ ધુંચવવાની અહીં કોઈ જરૂર નથી. જેમ છે તેમજ રહેવા છો. ટિકાકારો મનને કામદેવનો દાદો કહીને, મનને તેના પોતાના કુદરતી અર્થમાંથી મચડે છે. તેમ કરવાની પણ કોઈ જરૂર નથી.] ઘર ચણાવવા પહેલાં ઘરનો નકશો ખનાવવો પડે, તેમ કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં, તે કાર્યને કેવી રીતે દીપાપવું-રંગમાં લાવવું, તેનો વિચાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો.

રાસ વખતે પ્રભુએ કેવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું ?—તે સંબંધમાં કહેવાનું શું હોય ! એક તો કૃષ્ણ કોડામણો. અને તેમાં વળી વરરાજ-રાસનો નાયક, પોતે ખન્યા. બ્રહ્માદિ દેવોનો ગર્વ ઉતારનાર કંદર્પ (કામદેવ), અને કંદર્પનો ગર્વ ઉતારે તે કંદર્પદર્પ-હર. શ્રીકૃષ્ણે કામદેવનો ગર્વ ઉતાર્યો, માટે તે કંદર્પદર્પહર કહેવાય છે. એટલે રાસ માટે શ્રીકૃષ્ણ નટવર-નટોમાં ઉત્તમ-ખન્યા હતા. તે સંબંધમાં નરસી મહેતા કહે છે કે ‘નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ રૂપ લઇને, અનેક લટકાં કરે છે; તેમાં રાસોત્સવ ઇશ્વરનો એક લટકો હતો—

પદ.

વારિ વારિરે સુંદરિ સ્યામ ! તારા લટકાને;
ખલિહારિરે માખણચોર ! તારા લટકાને. ટેકો
લટકે વામન રૂપ ધરીને, ઉભા બળીને દારે;
ત્રણ ચરણ અવતી જઇ યાચ્યા, બળી ચાંપ્યો પાતાળ—તારા લટકાને-વારિ.
લટકે રામનું રૂપ ધરીને, તાતની આજ્ઞા પાળીરે;
લટકે રાવણ રણમાં રોળ્યો, લટકે સીતા વાળીરે—તારા લટકાને-વારિ.

લટકે ગિરિ ગોવર્ધન તોળ્યો, ને ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યોરે;
 લટકે જળ જુમનામાં પેડો, લટકે નાથ્યો કાળીરે—તારા લટકાને—વારિં
 લટકે નંદ યશોદા રીજ્યાં, અને લટકે રીજી રાધારે;
 લટકે ગોપીઓ ઘેલી કીધી, લટકે રાસ રચાવ્યોરે—તારા લટકાને—વારિં
 એ લટકાનો પાર ન આવે, લટકાં લાખ કરોડ જો.

લટકાળો મહેતા નરસીનો સ્વામી, હીડે જોડાજોડ—તારા લટકાને—વારિં

વિષ્ણુપુરાણ તથા હરિવંશ કહે છે કે—‘રાસ વખતે શ્રીકૃષ્ણે કિશોર અવસ્થા ધારણ કરી હતી.’ પંડિત જ્વાલા પ્રસાદ મીશ્ર આ આખતને ટેકો આપે છે. કૌમાર, પૌગંડ, અને કિશોર એમ ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાઓ છે. પાંચ વરસ સુધી કૌમાર અવસ્થા, દશ વરસ સુધી પૌગંડ અવસ્થા, અને સોળ વરસ સુધી કિશોર અવસ્થા.

રાસ—જીવગોસ્વામી કહે છે કે—‘જેમાં અનેક નદીઓ [રમનારી સ્ત્રીઓ] હોય, અને એકજ નદ [રમનાર પુરુષ] હોય, તે દલ્હીશક રાસ કહેવાય છે.’

ભજનનાનંદ—આપણે ઉપર જણાવ્યું કે—‘ભજનનાનંદનો રસ કેલાવવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે રાસ રચ્યો. તે સંબંધમાં વિશેષ એટલું યાદ રાખવું કે—જેમ જાત્રન, સ્વાન, અને સુષુપ્તિથી પર જે અવસ્થા, તેનું નામ તુર્યાવસ્થા કહેવાય; તે પ્રમાણેજ કામ, ક્રોધ અને લોભ તેથી જે પર અવસ્થા, તે અવસ્થાનું નામ ભજનનાનંદ સમજવું. કારણકે કામી, ક્રોધી, અને લોભી ભજનનાનંદનો ગમે એટલો દેખાવ કરે, તોપણ તે અંતરની નિર્મળતા વિનાનો, શીકંકા લાગે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—ભજનનાનંદમાં જાતિ અગર વર્ણનો યાદ આવતો નથી. એટલે ભજનનાનંદ ગમે તે કરી શકે. રોહિદાસ અને ચૌખામેળ પણ આ રંગ પીધને અમર થયા. ઘણીજ દિલ્લગીરી સાથે કહેવું જોઈ એ કે—આવા, સાધુ, સન્યાસીઓ—સૌએ નવાણુ ટકા—ભજનનાનંદનો લાભ લઇ શકતા નથી. તાણીને ગાતાં, તાળી પાડતાં અગર શ્રીહરિની પાસે નાચતાં તેઓ લાજ મરે છે—પોત્રીશનમાં પછડાઈ મરે છે. ‘જાયું તો જગજીવન જાયું, નાયું તો હરિ આગળ નાયું,’ ઋષિરાજ કહે રાયું સંત સમાજમાંરે—એ મહાન પદને તેઓ ભૂલી જાય છે. જમી ન જાણે તેની રસોઈમાં ભલીવાર નહોય. પંડિતો અને શુદ્ધ વેદાંતીઓ પણ, સૌએ નવાણુ ટકા, પોત્રીશનના રોગથી પીડાય છે. જે ગુરૂ અગર જે આચાર્ય—શ્રીહરિ પાસે નાચે નહીં, અને આપણને નચાવે નહીં; પોતે ગાય હાં, અને ગવરાવે નહીં, જમે નહીં; અને જમ્માડે નહીં—તે ગુરૂ અગર તે આચાર્ય, ભજનનાનંદના રંગથી વિમુખ રહે છે. તેમનો ભજનનાનંદ માત્ર વાતોમાં છે. ક્રિયામાં નથી—અનુભવમાં નથી. ભજનનાનંદ મંદિરા અગર વિજયા [ભાંગ] જેવી કેરી ચીજ છે. જગદ્ગુરૂ શ્રીશંકર સતી પાર્વતીને કહે છે કે—

અપૂર્ણ.

ભાદરવા માસની પારાયણ—

આવળ વદી ૮ થી [જન્માષ્ટમીથી] કયાનો પ્રસંગ રાયપુરમાં દ્વારકાધીશના મંદિર પાસે, પોસ્ટ ઓફીસ સામે, એનજીનીયર ચીમનલાલભાઈના મેડા ઉપર ચાલે છે. અધાધૂન રંગ ઉડે છે. ભાદરવા શુદ્ધ ૧ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતની પારાયણ પણ ત્યાંજ થશે; પારાયણનો કાર્યક્રમ સાથેની જાહેર ખબરમાં છે. આ ટાણાં અમોલાં છે. ઈચ્છા થાય, તે અવસ્ય પધારજો.

શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ.

સ્થળ:—રાયપુર પોસ્ટ ઓફીસ સામે—અમદાવાદ.

અમારા ખાસ આગ્રહથી મોક્ષમંદીરના મહારાજશ્રી રાયપુર પધાર્યા છે. ઉપર ખતાવ્યું છે તે સ્થળે ભાદરવા સુદી ૧ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ થશે. તેમાં કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. તે પ્રસંગે પધારવા આપને સૌને વિનંતિ છે. અનેક કામમાં ગુંચાયા હો, તો પણ એકાદ દિવસ આવી જશે. એક આખો દિવસ ન બની શકે, તો આ પ્રસંગની એક ઘડીને લાખેણી સમજીને, એક ઘડી પણ પધારશો.

ભાદરવા સુદી ૧ બુધવાર તા. ૪-૯-૨૯

સવારમાં ૭-૩૦ થી ૯-૦ દશવિધિસ્નાન, શ્રવણ દિક્ષા તથા એક નાનકડો હોમ. તે વખતે શ્રવણ દિક્ષા લેવા બેસવાની સૌને છૂટ છે. આ અમોલા ટાણાનો લાભ લેવા ઇચ્છા હોય, તેમણે આસન, પંચપાત્ર, ત્રભાણી, આચમની, અને પહેરવાનાં સાદાં પવિત્ર વસ્ત્રો લઈને સવારમાં ૭-૩૦ હાજર રહેવું.

ભાદરવા સુદી ૨ ગુરુવારથી ૮ બુધવાર સુધી (૭ દિવસ)

સવારમાં ૭ થી ૯-૩૦. (બપોરે ધંધો રોજગાર કરવાની રજા)

ભાદરવા સુદી ૯ ગુરુવારથી ૧૫ બુધવાર સુધી.

સવારમાં ૭-૧૫ થી ૯-૦ કથા શ્રવણ.

„ ૯-૦ થી ૯-૩૦ દેવદર્શન, હરવા કરવાની રજા.

„ ૯-૩૦ થી ૧૧-૩૦ કથા શ્રવણ.

„ ૧૧-૩૦ થી ૧-૦ ફરાજ.

„ ૧-૦ થી ૩-૦ કથા શ્રવણ.

„ ૩-૦ થી ૩-૩૦ જળપાન તથા હરવા કરવાની રજા.

„ ૩-૩૦ થી ૫-૩૦ કથા શ્રવણ.

ભાદરવા વહી ૧ તા. ૧૯-૯-૨૯ સવારમાં ૭-૧૫ થી ૯-૩૦ પૂર્ણાહુતિ.

શ્રાવણ વહી ૧૧

સં. ૧૯૮૫

અમદાવાદ.

શા. માણેકલાલ મથુરદાસ

સોની મોહનલાલ પ્રેમચંદ

ના જેશ્રીકૃષ્ણ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. કે. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

આશોમાસ, ૧૯૮૫.

[અંક ૯ મો.

પારાયણ કેવું થાય ?—જહાજો દરિજનો ! ગયા માસમાં રાયપુરમાં થએલી પારાયણના કાર્યક્રમની જાહેર જગ્યાએ આપને મારીક સાથે મોકલી હતી. શ્રવણ દિક્ષા લેવાય, યમ, નિયમ, વળી સાત્ત્વિક ફળાદાર, તે પણ સૌ દરિજન એક સાથે કરે, સવારના છ વાગે ઘેરથી નીકળ્યા તે સાંજે છ વાગે પાછા ઘેર જવાય, ત્યાં સુધીનું અઝીઝીક વાતાવરણ અનુભવાય, સવારમાં પાંચ વાગે સૌ ગાતાં ગાતાં નદી અગર નવાણે સ્નાન કરવા જાય, સવારમાં પોણા સાતે મંડપમાં પ્રભાતીયાં ગવાય, અગર સાત વાગે મંગળાચરણ થાય, મુકરર કરેલા ટાઇમમાં ફેરફાર ન થાય, વચ્ચે વચ્ચે ભગવદ્ ભાવ વધે એવાં રંગ ભેરંગી ભજન કીર્તનો ગવાય; છઠ્ઠાં સાત દિવસમાં દુરાળ પછી, અને ત્રણ વાગે જળ પીધા પછી, જહેનો ઢોલક સાથે ગરબા ગાય, દિવસ ક્યાં ગયો તેની જાણ પડે નહીં, દ્રવ્ય સંયંધી ઘણોજ થોડો ખર્ચ અને આનંદ અપરંપાર, ફાટે ફાડામાં ભગવદ્ભાવ ઉભરાય. આ વાતો અમે શાસ્ત્રોમાં વાંચી, અને સંતો પાસે સાંભળી, પણ અનુભવમાં કાંઈક લેવે આવી. સંવત ૧૯૭૯ ની ચીનાખાગ-અષ્ટોત્તર શત પારાયણમાં ઓછામાં ઓછા પચાસ લગ્નરૂપેયા વપરાયા હશે, પણ તેમાં આવી શાંતિ અને આવો ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો નહીં. નાટક શાળાનો મેનેજર પોતે વેશ પહેરે, ત્યારે કાંઈક ઓર આનંદ હોય; તેમ અમારી પાસે પ્રભુ કામ કરાવે, ત્યારે અમને અને અમારા મંડળને કાંઈ ઓર આનંદ પ્રાપ્ત થાય. વિક્રતા ભજનનાનંદમાં આવરણરૂપ ગણાય. તે તો અમારે છે નહીં. પ્રભુ બોલાવે તેજ અમારે બોલવાનું હોય. આપને સૈને આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિરલા આવી પહોંચ્યા હતા. આપ પારાયણ ઘણું ઠેકાણું સાંભળતા હશે, પણ આમાં કાંઈક છે. ગરજવાન થઈને આવો, જેમ કહીએ તેમ નિર્મળ ભાવથી કરો, તો આપને જે જોઈએ છે. તે કાંઈક આમાંથી અનાયાસે મળશે. [વળી ખાવા પીવાનો ખર્ચ સાંસને માથે છે, ધરમાદાનું નથી.] હું તમને શું કહું ! આ પારાયણની દૃષ્ટિ તમારા જ્યાલમાં પણ નહીં આવે. માત્ર વાતો સાંભળવાથી સમજાય એવું નથી. એકાદ વખત નજરે જોઈ જવા જેવું છે. પછી પ્રિય લાગે,

તો તમારા ગામમાં ત્યાંના કોઈ સુપાત્ર-પણ નીડર-ટોકીને કહે એવા સ્વતંત્ર ભગવદ્ ભક્ત બ્રાહ્મણ પાસે, આવા પ્રકારની પારાયણ આગ્રહપૂર્વક કરાવજો. યાદ રાખજો કે સમાજને કાંઈક ચમકતું-આત્માને સ્પર્શ થાય એવું, જીવનમાં કાંઈક ઉત્કૃષ્ટતા અનુભવાય એવું-જોઈએ છે. તે આ પ્રકારથી કાંઈક સિદ્ધ થઈ શકશે. બાર માસે એક વખત સમાજને આલું ધાર્મિક વસાણું મળતું હોય, તો સમાજમાં ધાર્મિક બળ આવ્યા વિના રહે નહીં. ખેતર ખેડાવતા હશે. પણ મન ખેડાવો છો ? આ મન ખેડવાનાં કાર્યો છે. ખેડેલાં ખેતર સારો પાક આપે; તેમ ખેડેલું મન સારું જ્ઞાન આપે. તમે તમારા ગામમાં કાંઈક હો; સમાજને માટે તમને કાંઈક લાગણી હોય; સનાતન શું છે ? તે સમજવાની તમારે પરવા હોય; તો આ ઢળ દાખલ કરો. નવીન નથી. પ્રાચીન છે, માત્ર અમલમાં નથી. ભાગવતને પુરાણ દેખી ભડકશો નહીં. તેમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે, એટલુંજ નહીં, પણ અત્યારના જીવોએ પોતાના કલ્યાણ માટે શું કરવું ? તેના તેમાં સંપૂર્ણ ખુલાસો છે. વિચાર કરી જોજો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[અનુસંધાન ગયા અંકનું પાનું ૧૦૨૪]

ભજનનાંદ સંબંધી મહાદેવજી સતી પાર્વતીને કહે છે કે—

૫૬.

મહાદેવજી કહે તમે સુનો પારવતી, વિજ્યા મત દે ગમારનકું !

વિજ્યા મત દે ગમારનકું—હેરિ વિજ્યા મત દે ગમારનકું—મહાદેવજી—ટેક૦

બાલક પીએ બકવાદ કરેગા, બુદ્ધ પીએ કીસ કારણકું—મહાદેવજી૦

રજપુત પીએ રણક્ષેત્ર ચડનકું, હસ્તીકો દંત ઉખાડનકું—મહાદેવજી૦

જોગી પીએ અલમસ્ત રહેનેકું, હરિકો નામ સમારનકું—મહાદેવજી૦

કહે કવિગંગ સુનો શાહ અકબર, 'સંસારી પીએ જખ મારનકું—મહાદેવજી૦

તાત્પર્ય—ભજનનાંદી સ્ત્રી પુરુષોએ વૈરાગ્યનું બળ વધારવું જોઈએ. વેશ્યાઓ પણ ભારે આલાપ દબને શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન ગાય છે, પણ તેમાં વૈરાગ્ય નથી, તેથી રૂડા પુરુષોને તે શીક્ષા લાગે છે. તાવડી તખ્યા પહેલાં તેમાં નાંખેલી રોટલી, અગર તવીમાં ઘી આવ્યા પહેલાં તેમાં નાંખેલી પુરી શીક્ષી લાગે છે. તે પ્રમાણે વૈરાગ્ય વિનાનો ભજનનાંદ શીક્ષો લાગે છે. અમુક પ્રકારની શીને આગળ કરીને, કામ કરનારી ભજન મંડળીઓ અને હરદાસો પણ, સાચા ભક્તિભાવથી રહિત રહે છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ કહે છે કે—

“If your wages are zero, the treasures of the universe will remain open to you”—‘તમારી કીંમત તમે નહિ આંકો, તો જગતના ભંડારો તમારી પાસે ખુલ્લા રહેશે.’

૧ કામ, ક્રોધ અને લોભથી વેરાએલાં સ્ત્રી પુરુષો ભજનનાંદમાં રસ લેતાં જણાય, પણ તેમનામાં જલ્દી વિષયની લાલસા જન્મત માય છે, તેથી તેઓ હતા તેના કરતાં વધારે બગડે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે થયા ?—શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન ? તે સંબંધમાં ઘણા લોકો ભૂલા પડે છે. તે સંબંધી આજ થોડો વિચાર કરીએ. [નાયકની બરાબર ઓળખાણ આપ્યા પછી રાસોત્સવની વાત કરવી જોઈએ.]

૧ આ દેશના કેટલાએક શુષ્ક વેદાંતીઓ અને અંગ્રેજી ભણીને અનાચારે ચાલનારા વિદ્વાનો, ભક્તિને અને ભક્તિમાર્ગને કાંઈક વકદષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ ભક્તિ શબ્દથી ભડકે છે. તેઓની માન્યતા એવી છે કે—“વેદમાં ભક્તિમાર્ગ” છેજ નહીં. રામાનુજાચાર્ય, નિંબકાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય વિગેરે વિદ્વાનોએ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ નામનો નવો પંથ—નવો સંપ્રદાય ઉભો કર્યો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે તે મતને ઘણોજ મજબૂત ટેકો આપીને સુદૃઢ કર્યો છે.”

૨ ખ્રીસ્તી ધર્મને માનનારા વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે—“કાઇસ્ટે આઠબિલમાં ખતાવેલા ભક્તિમાર્ગનું” હિંદુઓએ અનુકરણ કર્યું છે. કાઇસ્ટનું **ક્રીસ્ટો**. [કૃષ્ણ] રૂપાંતર કરીને હિંદુઓ કૃષ્ણને ભજે છે. એટલે ‘કૃષ્ણ’ એવી કોઇ વ્યક્તિ હિંદુમાં બનીજ નથી, અને હિંદુઓમાં દાખલ થએલો ભક્તિમાર્ગ કાઇસ્ટના જન્મ પછી હિંદુમાં જન્મ પામ્યો છે. એટલે—તે પ્રાચીન નથી, પણ અર્વાચીન છે.”

પ્રથમ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ—

શુષ્ક વેદાંતીઓએ અને શાસ્ત્રોમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા અંગ્રેજી ભણેલા ભાષ્યોએ અને જાહેનોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ કોઇ સામાન્ય કામ નથી. કદિ આને પાખંડ કહો, તો પણ તે કાંઇ નાનું પાખંડ નથી. જેવું તેવું પાખંડ નથી. ઉપર ટપકેથી વિચાર કરો, તો તમારા મનરૂપી ટોપલીમાં સમાય એવું આ પાખંડ નથી. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ પણ કલિયુગના જીવો માટે ભક્તિને પ્રાધાન્ય પદ આપ્યું. શ્રી સ્વામીનારાયણે પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યને પગલે ચાલીને, શ્રીકૃષ્ણના ભક્તિમાર્ગને પોષણ આપ્યું છે. ભલે તમે શ્રીમદ્ ભાગવતને ન માનો, તોપણ તેનું સેવન કરો. જીસાસ બનીને તેનો અભ્યાસ કરો; તો અજાણતાં અમૃત પીનાર જેમ અમર થાય; કડવું કરીને કવીનાઇન ખાનાર જેમ તાવથી મુક્ત થાય, તેમ તમે તમારી ગેરસમજથી મુક્ત થશો. વેદમાં પણ જ્યાં ત્યાં સ્તુતિઓ છે. તે દ્વૈત ભાવ, અગર સેવક સેવ્યભાવ, અગર ભક્તિભાવ છે.

વેદમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વિગેરે અનેક દેવ છે; પણ ‘**एकं सत् विष्णु बहुधा वर्धति**’ [ઋગ્વેદ] ‘જે કાંઇ છે તે એક જ છે. આત્મણે તે એકને અનેક રૂપે ભજે છે.’ યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—‘વેદમાં જુદા જુદા દેવોની પૂજા બતાવી છે; પણ તે તમામ આત્માની—બ્રહ્મની—પૂજા સમજવી.’ શેઠના અનેક ગુમાસ્તા ગામમાં વહીવટ કરતા જણાય, પણ તે તમામ શેઠને બદલે કામ કરે છે, એમ સમજાય છે. તાત્પર્ય—વેદનો ધર્મ અદ્વૈત—Monotheism—છે. અનેક દેવ વાળો એટલે દ્વૈત Polytheism છે. વેદના થોડા આધાર દૃષ્ટએ તો હીક—

पति न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति, त्वाश्वसावन मनीषा ॥ ઋ. ૧-૧૧-૫-૧૧

અર્થ—‘હે બળવાન પ્રભુ ! જેમ પતિ તંરફ પ્રેમ રાખનારી પત્નીઓ પતિને સ્પર્શ કરે છે, તેમ મારી વ્રતિઓ પણ આપનો સ્પર્શ કરે.

ઋ. ૪-૨૫-૨ માં વંદન ભક્તિ અને સખ્ય ભક્તિનું નિરૂપણ છે, ઋ. ૧૦-૧૧૬—

૭ માં દાસભક્તિ અને પ્રેમભક્તિનું નિરૂપણ છે. ઋ. ૧-૭ માં ઇદ્રનો ભક્ત ઇદ્રને આવાહન કરે છે, અને ઋ. ૧-૫ માં કીર્તન ભક્તિનો મહિમા છે. ઋગ્વેદના આઠમા મંડળમાં ૭૪ મા સૂકતમાં ઋષિનું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણમાં પણ એજ આંગિરસ કૃષ્ણનું કથન છે.

આગળ કોટોપનિષદમાં ‘નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન’ વિગેરે શબ્દોથી સૂચવે છે કે ‘ભગવાન ભક્ત ઉપર કૃપા કરે છે. ‘મિચતે હૃદયગ્રંથિઃ’ વિગેરે શબ્દોથી મુંડકોપનિષદ ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. યુદ્ધારણ્યક ઉપનિષદમાં ‘તદ્વથા સ્ત્રિયા સંપરિણ્વક્તો’ વિગેરે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. ‘રસો વૈ સઃ’ વિગેરે શબ્દોથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદ રસ સ્વરૂપ પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે. તે પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું જ નિરૂપણ છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ના ૩-૧૭ માં શરણાંગત ભક્તિનું નિરૂપણ છે. તેજ ઉપનિષદના છઠ્ઠા અ. માં નીચેના શ્લોકમાં ચોક્કસ રીતે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

યસ્ય દેવે પરાભક્તિર્-યથા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ, પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ૩-૧૭ માં શ્રીકૃષ્ણને દેવકીના પુત્ર કહેવ છે. આ ઉપરાંત કૈવલ્યોપનિષદ, નારાયણોપનિષદ, ગોપાલપૂર્વતાપિની નામનું ઉપનિષદ, અવ્યક્ટોપનિષદ-વિગેરે ઉપનિષદોમાં ભક્તિના ભણુકારા છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિનો મહિમા કેટકેટલાં જગત્પતિને, આરમા અધ્યાયમાં ભક્તિનું ખાસ નિરૂપણ કર્યું.

વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા ભક્તિની પ્રાચીનતા સૂચવે છે. જે વેદમાં હતું, તે ઉપનિષદોમાં નિતર્યું. ઉપનિષદોમાંથી ગીતામાં અને પુરાણોમાં નીતર્યું. સોનું એનું એ, ઘાટ જુદા જુદા. ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ભાગવત નિગમ કલ્પતરૂનું આત્મરૂપ છે. જે રસ તરની શાખાઓમાં અને મૂળમાં અવ્યક્ત હતો, તે રસ રૂપમાં આવીને વ્યક્ત થયો.

કદિ વેદ વાંચવા નવરા ન થાઓ, તો તમારા પોતાના ઘરમાં નજર કરો. ત્યાં પણ ભક્તિ છે. સ્ત્રી પતિની ભક્તિ ન કરે, નોકર શેઠની ભક્તિ ન કરે, આળકો માતા પિતાની ભક્તિ ન કરે, તો ગૃહતંત્ર ચાલે નહીં. પ્રજા રાજાની ભક્તિ કરે, અને રાજા પ્રજાની ભક્તિ કરે, તોજ રાજતંત્ર ચાલે. વેદાંતમાં બહુ જ આગળ વધેલા ગુરુશિષ્ય વચ્ચે પણ ભક્તિભાવ હોય છે. શિષ્ય ભક્તિરૂપી ચાવીથી, ગુરુના હૃદય રૂપી પેટીને ખોલીને, તેમાંથી જીવન્મુક્તિ રૂપી ધન મેળવે છે. હુંકામાં કહીએ તો કહેવાય કે-તમને પોતાને પણ ભક્તિ ગમે છે; અને તમે તમારો સ્વાર્થ સાધવા વખતે સામાની ભક્તિ કરીને, તેમને રીજવો છો.

ભક્તિ માર્ગના આચાર્યોએ શીખવ્યું કે-“ જે રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને નિર્મળ ભાવથી ભજે છે, તેવી રીતે જીવે નિર્મળભાવથી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. સ્થૂળ દ્રષ્ટ વાળાને સ્થૂળ વિના કાલે નહીં, માટે તેમણે મૂર્તિ આદિક સ્થૂળની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું. સ્થૂળમાં ઉત્તમ પ્રકારે ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી, અનાયાસે સુહૃદની સૂક્ષ્મતા વધશે; અને નિર્ગુણમાં પ્રીતિ થશે. એટલે-નિર્ગુણ ભક્તિનો લાભ મળશે. ”

૨ હવે બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ—

કૃષ્ણના પહેલાં કાઠસ્થ કે કાઠસ્થના પહેલાં કૃષ્ણ ? તે પ્રશ્નનું સમર્થન લોકમાન્ય તીલકે તેમની પોતાની ટીકાવાળી ગીતામાં બહુ સારી રીતે કર્યું છે. તેમાં તેણે પોતે મેળવેલા પુરાવાથી સાબીત કર્યું છે કે— ‘જસસ કાઠસ્થ ઔદ્ધની મહાયાન નામની શાખાના એક ધર્મોપદેશક પાસે ધર્મનું જ્ઞાન લેવામાટે દિમાલય આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવીને પછી તેમણે તે જ્ઞાનનો ફેલાવો યુરોપમાં કર્યો. બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે છે. બુદ્ધના જન્મની પૂર્વે લગભગ ૩૦૦૦ વરસ પહેલાંના વેદમાં, ભક્તિનું નિરૂપણ છે.

‘Shaivism versus Vaishnavism’ નામના પુસ્તકમાં ડૉ. ભાંડારકરે અનેક પ્રમાણોથી સાબીત કર્યું છે કે— ‘જસસ કાઠસ્થના પહેલાં, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશમાં હતી. ‘વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ શાસ્ત્રી દુર્ગારામે લખ્યો છે. કાઠસ્થના પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા, તે બાબત ખૂબસૂરતી રીતે, તે પુસ્તકમાં નીચેના પુરાવા લીધા છે.

૧ નાના ઘાટની નં. ૧ ની ગુફામાં ઇ.સ. પૂર્વે પહેલા સેંકડાનો એક લેખ છે. તેના મંગળાચરણમાં બીજા દેવો સાથે સંકર્ષણ અને વાસુદેવનાં નામ છે. [જુઓ Encyclopaedia of Indo Aryan Research III 6. P. P. 4 to 13.]

૨ બીસનગરમાં ઇ.સ. ૧૯૦૯ માં મળી આવેલા લેખમાં ‘દેવ દેવ વાસુદેવનો આ ગરુડખંજ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે.’ એવા શબ્દો છે. [જુઓ Archaeological Survey of Annual Report 1913-14. Pt. 1 P. 18]. આ લેખ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા શતકનો હોવાનું ડૉક્ટર ભાંડારકર કહે છે.

૩ રજપૂતાનામાં ઘોસંડી પાસે મળી આવેલા લેખમાં સંકર્ષણ અને વાસુદેવની પુજનો પ્રકાર છે. આ લેખ ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ વરસોનો જુનો છે. [જુઓ—Ludders list of Brahmi Inscriptions No 6.]

૪ પાલિનના આકરણમાં **વાસુદેવાર્જુનાભ્યા વુન** [૪-૩-૯૮] સૂત્ર છે, તે ઉપરાંત વાસુદેવ અને અર્જુન સંબંધી બીનાઓ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે ‘પાલિન ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વરસ પહેલાં હતા.’

૫ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ગ્રીક લેખક **મેગેસ્થીનસ** આ દેશમાં આવ્યો હતો. તેણે એવી નોંધ લીધી છે કે— ‘હિંદી શોરસેની પ્રજામાં હીરકલીસ પૂજાય છે. આ શોરસેની પ્રજાના દેશમાં **મેથેરા** અને **કલીસોબેરા** નામનાં બે મોટાં શહેરો છે. તે દેશમાં **જેનરસ** નદી વહે છે.’ [મેથેરા એ મથુરા અને જેનરસ એ યમુના]. આ બીના સાબીત કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં હતી.

૬ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં કયા કયા ધર્મો હતા ? તેનું વર્ણન ઔદ્ધધર્મના **પાલીનદેશ** નામના ગ્રંથમાં મળી આવે છે. તેમાં વાસુદેવને માનનારાની નિંદા કરવામાં આવી છે. [જુઓ—Encyclopaedia of Indo-Aryan Research 111 6. p. 5.]

સાર—શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ, કાઠસ્થનાં સમય પહેલાંથી હિંદમાં છે. ભક્તિનો ઉલ્લેખ વેદમાં, ઉપનિષદોમાં અને ગીતામાં છે. જે કાંઈ હતું તેને પુરાણોએ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. સંમર્ચિત વિગેરે સૂત્રોમાં ભગવદ્ગીતાનો ઉલ્લેખ છે. તેથી એમ વિદીત થાય છે કે—બ્રહ્મસૂત્રના પહેલાના સમયથી, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિનો સ્વિકાર થયો છે.

નવી શોધખોળ કરીને ઇતિહાસ લખનારા કહે છે કે—‘પાંડવોને અને કૌરવોને ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં, પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું હતું.’ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૫૦ વરસ પહેલાં થએલા આર્યભટ્ટ નામના મોટા જ્યોતિષ શાસ્ત્રી પણ કહે છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણ ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં થયા હતા.’ હિંદુસ્તાનમાં રહેવું, હિંદુ કહેવાવું, અને હિંદુઓના પ્રાચીન સમર્થ ઋષિઓએ લખેલા ગ્રન્થોનું રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન ન કરતાં, વગર સમજે તે ગ્રન્થોને નિંદવા, એ ભયંકર અજ્ઞાન છે. એ પોતાની અધોગતિ છે. [હવે આ વિષય પૂરો થયો.]

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ અને સૂચના—અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી રાસલીલાનું નિરૂપણ કરવા માટે, અનેક વિદ્વાનોએ બહુ વાણી વિલાસ કર્યો છે. જે છે તેના મારી મચડીને અનેક અર્થ કર્યા છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિના સંબંધમાં તમારે ખાસ યાદ રાખવું કે—જ્યાં સુધી સાકાર સિદ્ધ ન થાય; એટલે—સાકારમાં અત્યંત પ્રેમ ન થાય, ત્યાં સુધી અધ્યાત્મ દૃષ્ટિની વાતો કરશો નહીં; અને સાંભળશો પણ નહીં. નહીં માનો તો છો ત્યાંથી પાછા પડશો. આગળ વધી શકશો નહીં. યાદ રાખજો કે—સાકાર સિદ્ધ થયા પછી નિરાકાર અનાયાસે સિદ્ધ થશે. તમારું મન નિર્ગુણ નહીં થાય, ત્યાં સુધી નિર્ગુણની વાતો—નિર્ગુણનું જ્ઞાન—સંકળ થશે નહીં. ઉલટા નાસ્તીક બનશો. એકડા આવડે નહીં, તેને લેખાં પુજાય નહીં.

શરદ્ પુનમનો ચંદ્ર કેવો હતો તે હવે કહે છે— રાગ-વંશસ્થ

તદોદુરાજઃ કકુભઃ કરૈર્સં, પ્રાચ્યા વિલિમ્પન્નરુણેન શંતમૈઃ ॥

સ ચર્ષણીનામુદગાચ્ચુચો મૃજન, પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇવ દીર્ઘદર્શનઃ ॥૨॥

અર્થ—તે સમયે લાંબા વખતના વિયોગ પછી મળેલો પતિ, જેમ પ્યારીના શોકને શમાવી દે, તેમ પૂર્વ દિશાના મુખને શીતળ સુખકારી કિરણોના લાલ રંગથી લીંપતો (એટલે રંગતો), અને તેજ શીતળ સુખકર કિરણો વડે, લોકોના દુઃખને હરિ લેતો, નક્ષત્રોનો રાજા ચંદ્ર ઉગ્યો—ઉગેલો હતો. (૨)

૨ વિવેચન—

રાજાની રાણીઓમાં પટરાણીનો ઠાઠ વધારે હોય, તેમ પુનમોમાં શરદ્ પુનમનો ઠાઠ વધારે છે. તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણે રાસોત્સવ કર્યો, તેથી પણ તેનો મહિમા વધ્યો.

તદા—રાસોત્સવ કરવાનો વિચાર થયા પછી ચંદ્ર ઉગ્યો, એવો ભાવ નથી. ચંદ્રાદિથી શાભી રહેલી રાત્રીઓને જોઈને, શ્રીકૃષ્ણને રાસોત્સવ કરવાનો વિચાર થયો એવો ભાવ છે.

ચંદ્ર—મનનો દેવ ચંદ્ર છે. પૂર્વ શ્લોકમાં **મનઃ** શબ્દ છે, તેથી કેટલાએક ટિપ્પણીકારોએ ‘ચંદ્ર’ શબ્દને ‘મન’ સાથે ગુંથ્યો છે. તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. કદરતી રીતે

૨ પદ્યછેદ—**તદા**—તે સમયે. **દીર્ઘદર્શનઃ પ્રિયઃ**—લાંબા વખત પછી મળેલો પ્યારો પતિ. **પ્રિયાયાઃ શુચઃ મૃજન** **ઇવ**—પ્યારીના શોકને શમાવી દે તે પ્રમાણે. **પ્રાચ્યાઃ કકુભઃ મુક્ષં**—પૂર્વ દિશાના મુખને આગળ **વિલિપન્**—લાલ રંગથી લિપતો. અને **શંતમૈઃ કરૈઃ**—શીતળ અને સુખકર કિરણો વડે. [**ચર્ષણિઃ** મનુષ્ય] **ચર્ષણીનામ્ શુચઃ મૃજન**—લોકોના દુઃખને મટાડતો. **સઃ [ઉદૂનાં (નક્ષત્રોનો) રાજા]** **ઉદુરાજઃ**—નક્ષત્રો રાજા ચંદ્ર ઉગ્યા.

જે છે, તે કૃત્રીમતા કરતાં વધારે શોભે છે. પુનમનો દિવસ છે તેથી ચંદ્રે આલમાં આવીને ખીલવુંજ નોંધ્યો. ફાંકડા પતિને દેખીને રઢીયાળી સ્ત્રીના અંગેઅંગમાં જેમ આનંદ ઉભરાય; તેમ ફાંકડા શ્રીકૃષ્ણને દેખીને ચંદ્રની સોળે કળાઓ ઉભરાવા લાગી. ઉદુરાજમાંથી અનેક અર્થ નીકળે છે. ઉડુ એટલે શુભ વૃત્તિઓ અને તેનો રાજા વિવેક. આજ તે સંબંધી વાત કરીએ. ઉડુ એટલે નક્ષત્ર અને રાજ એટલે રાજા. ઉદુરાજ એટલે નક્ષત્રોનો રાજા. રાજ શબ્દનો ખીન્ને અર્થ 'શોભે છે.' નક્ષત્રોમાં જેમ ચંદ્ર શોભે, તેમ ગોપીઓમાં કૃષ્ણ શોભે. 'નક્ષત્રાણાં અહં રાજી' 'નક્ષત્રોમાં હું ચંદ્ર છઉં.' એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે. આ ચંદ્રમાં ખાસ ખૂબી એ હતી કે, 'આજા વિના આથમવું નહીં, અને આકાશના મધ્ય ભાગમાંજ લટકી રહેવું.'

ચંદ્ર અને પૂર્વ દિશા—જે પતિ લાંબે કાળે વહાલી સ્ત્રીને મળે, તે પતિ પોતાની પ્રિયાના મુખ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવીને, સ્ત્રીના વિરહના દુઃખની શાંતિ કરે; તેથી સ્ત્રીના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા અને આનંદના ઉભરા આવે. **વિલિપન** શબ્દ સૂચવે છે કે—રમુજી જોડું હોય, તો પતિ પોતાનો હાથ કંકુવાળો કરીને સ્ત્રીને મુખે ભુસી દે, પોતે હસે અને સ્ત્રીને હસાવે. પતિને પતિને કસ્પર્શ, અને પતિને પતિને કસ્પર્શ અનેક વેદનાને મટાડનાર છે. પતિને તાવ આવ્યો છે. પત્ની ગભરાઈને વૈદને બોલાવે છે. તે વખતે પતિ પત્ની કહે છે—

પદ—રાગ ગરબો.

અરે તું વૈદ કાં તેડે, (૨) ગળે કાં ઔષધિ રેડે ? અરે તું વૈદ કાં તેડે ?

સાખી—ભૂલી વૈદક શું ગઈ ? વહાલી પ્યારી પ્રાણ !

ફૂપી અમૃતની પ્રિયે ! તું તું ઔષધ ખાણ !

ભૂલી તું તો ખતાવું હું, ભરે જલ નેત્રમાં આ શું ?

લલાટે રાખ કર તારો, પછી એ તાવ પણ પ્યારો— અરે૦

સાખી—વૈદ રેડે તેથી પ્રિયે, આ દરદી મુંઝાય;

નારી ને દિલની અને, કર તું કાંઈ ઉપાય.

હૃદયનો વૈદ મારો તું, હૃદય રાજ દરદ તો શું ?

મને આ તાવ સારો છે, મધુરી હૃદ્વાળો છે—

અરે૦

સાખી—જ્યરથી નોંધ શકાય છે, તારૂં હૈયું પ્રાણ !

ખીજ કાંઈ સ્થિતિ નહીં, જ્યર તે મીઠી લ્હાણ.

અરે એ લ્હાણ કાં ખાવી ? મને તો ભાવતી એવી;

કદુ કાં ઔષધિ લેવી ? મળે છે ને મધુરી કેં !

અરે૦

સાખી—દિલખૂટી તુજથી જરે, કુણા રસની ધાર;

જોવું જો કેં પારખું, તો મુખ દર્પણ ધાર.

મને એ મ્હોં અતિ વહાલું, ગરીબ મૃદુ ને ફિકરવાળું;

અહીં અહીં આવ ચુંખી લઉં, હવે પગ ચાંપતાં થાકી.

અરે૦

સાખી—એ મુખ પાસે હોય તો, મીઠું શું નવ હોય ?

તાવ હોય કે કાંઈ હો, જે હો તે છો હોય.

પ્રિયે ! મુખ એ હસે છે હા, ગયો જ્યાર ક્યાંઈ ઉડી આ;

અર્ધિ તું આવ અર્ધિયું, નયન મૃગ શાં મીચે છે તું ?

અરે૦

[કલાપી]

તે પ્રમાણેજ ૨૯ દિવસના ગાળા પછી, પોતાની પ્રિયા રૂપ પૂર્વ દિશાને ચંદ્ર મળ્યા. મળતાની સાથે ચંદ્રે પોતાના લાલ કિરણોથી પુર્વ દિશાને રંગી નાંખી—પુર્વદિશા સોના જેવી ચળકવા લાગી. પુર્વ દિશા પોતાના વિયોગના દુઃખને ભૂલી ગઈ.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—દિવ્ય દષ્ટિવાળા દેવાદિ અને રાસ રમવા આવેલી વ્રજાંગનાઓજ આ પ્રમાણે દેખતી હતી.

ચંદ્રચંદ્રિકા નામની ટિકા ચર્પણિનો અર્થ ‘ઓપધ’ તથા ‘મનુષ્યો’ કરે છે. ગૃહક્રમ સંદર્ભ નામની ટીકામાં ચર્પણિનો અર્થ સખિઓ છે. ભાવભાવિકા નામની ટીકામાં ચર્પણિનો અર્થ ‘ભગવદ્માર્ગમાં ચાલનારા છવો’ એવો અર્થ કર્યો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ચર્પણિનો અર્થ ‘ભ્રમણ કરનારી શક્તિ’ કરે છે. શ્રીધરાદિ ટિકાકારો ચર્પણિનો અર્થ ‘મનુષ્ય’ કરે છે. છેલ્લો અર્થ યોગ્ય છે, કારણ કે શરદ્ઋતુના સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં મનુષ્યો ચંદ્રની ચાંદનીથી શાંત થાય છે.

શૃંગારરસની તૈયારી જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને ધસારો કરે છે—

દૃષ્ટ્વા કુમુદ્રન્તમલગ્નમ્મંડલં, રમાનનામં નવકુંકુમારુણમ્ ॥

વનં ચ તત્કોમલગોભિરંજિતં, જગૌ કલં વામદૃશાં મનોહરમ્ ॥૩॥

અર્થ—કુમુદ નામના રાત્રીએ ખીલનારાં કમળોને ખીલવનાર ચંદ્ર, કે જે સંપૂર્ણ ગોળાકાર હતો; તથા જે લક્ષ્મીના મુખની શોભા જેવી શોભાવાળો હતો; તથા જે નવીન કંકુના જેવો લાલ હતો, તે ચંદ્રને જોઈને, અને તે ચંદ્રના કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને જોઈને, સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે એવું મનોહર ગાયન શ્રીકૃષ્ણ ગાવા લાગ્યા. [૩]

૩ વિવેચન—

અમુક મન્વંતરમાં ચંદ્ર અત્રિનો પુત્ર હતો; અને અમુક મન્વંતરમાં લક્ષ્મી અને ચંદ્ર ભાઈ બહેન હતાં તેથી તે બેઉના મુખની શોભા સરખી હતી. ‘નવા કંકુના જેવો લાલ ચંદ્ર હતો, એમ કહીને ચંદ્રના મુખની શોભાની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવી.

૩ પદ્યજેદ—અલંકાર મંડલં યસ્ય સઃ તં—સંપૂર્ણ ગોળાકાર ચંદ્રને. કુમુદાનિ વિકસંતિ યેન સઃ કુમુદાન્ તં—કુમુદ નામના રાત્રીએ ખીલનારાં કમળોને ખીલવનાર ચંદ્રને. રમાયાઃ આનનસ્ય આભા ઇવ આભા યસ્ય સઃ તં—લક્ષ્મીના મનુષ્યની શોભા જેવી શોભા વાળા ચંદ્રને નવં કુંકુમમ્ ઇવ અરુણઃ તમ્—નવા કેસરના જેવો લાલ ચાળ ચંદ્રને. ચ—અને યસ્ય કોમલાઃ ગાવઃ [પુ. કિરણો.] તૈઃ અંજિતં (રંગાએલું) इति वनं दृष्ट्वा—કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને જોઈને. वामा (સુંદરી) दृक् (દષ્ટિ) यासां ताः तासां—સ્ત્રીઓને. मनोहरं कलं जगौ—પ્રિય લાગે એવું ગાયન ગાવા લાગ્યા.

વામદશાં મનોહરમ્—સુંદર દષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓને, એટલે સુંદરીઓને-યુવતીઓને-પ્રિય લાગે એવું (ગીત). ‘ગાનારાઓને સ્ત્રીઓ ચાહે છે’ એવી શ્રુતિ છે. એટલે સ્ત્રીઓ સંગીતથી અનાયાસે લલચાય છે. વામદશાંનો શૃંગારી અર્થ કરીએ, તો-‘જેમની બુદ્ધિ સુંદર હતી તે સ્ત્રીઓને’-જેમણે પોતાનું શ્રેય કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, એની સ્ત્રીઓને.’ એવો અર્થ થાય. બૃહત્કમસંદર્ભ નામની ટિકામાં કહે છે કે-‘શ્રીકૃષ્ણનું ગાન સાંભળ્યું, પણ પોતાને જે પ્રિય હતી, તે ગોપીઓએજ સાંભળ્યું’.

કુમુદ—ચંદ્રના પ્રકાશથી ખીલે તે કમળ.

ધસારો—પ્રણયલીલા-શ્રીકૃષ્ણે વ્રજંગનાઓને ધસારો કર્યો. આ ધસારાનો સંસ્કારી અર્થ ‘પ્રણયલીલા.’ [પ્રણય એટલે પ્રેમ અને લીલા એટલે ક્રિયા.] આ પ્રણયલીલા પશુપક્ષીમાં પણ હોય છે. **મી. જસવંતરાય મહેતા** નામના લેખકે, ‘પશુપક્ષીની પ્રણયલીલા’ એ નામનો હિંદુસ્તાન પત્રના તા. ૨૭-૯-૨૭ ના અંકમાં લેખ આપ્યો હતો. તેમાં તેઓશ્રી લખે છે કે-‘જેમ મનુષ્યો પોતાની સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ પશુપક્ષી અને બીજાં જંતુઓ પણ પોતાની પ્રિયાઓને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે પત્નીને પ્રસન્ન કરવાના કાર્યને **સંવનન** (courtship) કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યની માફક પશુપક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ પ્રેમશાસ્ત્ર જાણે છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ મનુષ્યના કરતાં વધારે વફાદાર છે.’ ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર [જંતુશાસ્ત્રી] **મી. જુલીઅન સોરેલ** લક્ષ-લીએ પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાહેર કર્યું છે કે-તીચલી કેટિના પશુપક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ સારી રીતે પ્રેમ કરી શકે છે. તેઓમાંના કેટલાએક પોતાની પ્રિયતમાને પુષ્પાદિની ભેટ પણ આપે છે; કેટલાંએક મધુર ગાયનથી પોતાની પ્રિયતમાને રાજી કરે છે, વળી કેટલાંએક પ્રિયતમાને રાજી કરવા તેની પાસે નાચે છે.

કરોળીયા બે જાતના છે. તે બેઉ જાતો જુદી જુદી રીતે પ્રેમ કરે છે. એક જાતનો કરોળિયો માદા પાસે જાત જાતના નાચ કરે છે, અને માદા જ્યારે રાજી થાય છે, ત્યારે નરની પાસે દોડી જઈને તેને વળગી પડે છે. પછી બેઉ ગાંડાતુર બનીને ગોળાકાર ડુંડાળામાં નાચે છે. બીજી જાતના કરોળીયા આંખે આંધળા હોય છે. તે પોતાની જાળ ઉપર ટકોરા મારીને મધુરો અવાજ કરે છે. આ જાતના કરોળીયાઓ પોતાની પ્રિયાને ભેટ તરીકે એક માખીને રેશમમાં વિટાળીને આપે છે. જંગલી માખીઓમાં નર માદાને ઝૂલના તોરાની ભેટ આપે છે. કેટલીએક વખત ફૂલને ખદલે ખોરાકની કળિયો ભેટમાં આપે છે. પતંગિયો પોતાની પ્રિયતમાને સુગંધીની ભેટ આપે છે. ખંડમાંકડાં કંસારીઓ અને એવાં બીજાં જીવડાં, પોતાની પાંખને પોતાના પગની સાથે અડાળીને, અવાજ પેદા કરે છે; અને પ્રિય-તમાને પોતાના તરફ ખેંચે છે. દેડકો ‘ડેડું’ અવાજ કરીને દેડકીઆઇને રીજવે છે. ન્યુ-યૉર્ક શહેરના પ્રાણીસંગ્રહ સ્થાનના ડૉ. ટ્રેડરે દેડકાનો એક રમુજ કીરસો જોયો હતો. એક દેડકો તળાવને કાંઠે ડેડું કર્યા કરતો હતો. તે સાંભળીને દેડકીઆઈ તરફની થઈને સામાં ઉભાં રહ્યાં. દેડકાએ સંગીત અંધ કર્યું, એટલે દેડકીઆઈ ત્યાંથી નાસીને, બીજા દેડકા-ભાઈ ડેડું કરતા હતા, ત્યાં જઈને ઉભાં રહ્યાં. પહેલા દેડકાભાઈને આ જોઈને અદેખાઈ આવી, અને વધારે જોરથી ડેડું કરીને દેડકીઆઈને પોતા તરફ ખેંચ્યાં.’

‘મગરો પ્રેમ કેવી રીતે કરે છે તે સાંભળો. નર મગર પોતાની પ્રિયતમાની સમક્ષ પોતાના શરીરને ડુલાવે છે, અને માથું તથા પુંછડીને હવામાં ઉંચા રાખીને, છીંછરા પાણીમાં ગોળ ચક્કરડીમાં ફરવા માંડે છે. પાણીમાં પરપોટા અને શીણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જોઈને માદા પ્રસન્ન થાય છે.’

‘ગરમ દેશોમાં બોયર-બરડ નામના પક્ષી થાય છે. તે વસંત ઋતુ બેસતાં રાજમહેલ જેવો સુંદર માળો બાંધે છે. જાત જાતના સુંવાળા પાદડાં અને પીંછાંથી માળાને બીછાવે છે. શણુગાર માટે તે માળાની અંદર પીંછાં, રંગીન પાતરાં, પુષ્પો વિગેરે ગોઠવે છે. માળો તૈયાર થઈ રહ્યા પછી, તે પક્ષી માળાની બહાર ઉભો રહીને, માદાને આકર્ષવા માટે નાચ અને સંગીતનો જન્મસો શરૂ કરે છે. જ્યારે માદા પ્રસન્ન થઈને નરની પાસે આવી જાય છે, ત્યારે બેઉ એકબીજાની પાછળ દોડાદોડ કરી મુકીને, પ્રેમલીલા કરે છે.’

‘સારસ પક્ષીઓમાં નર માદાની આસપાસ નાચે છે. દમામથી જમીનને અડકીને વંદન કરતો હોય, તેમ શીર નમાવે છે. આ જોઈને માદા પણ નમન કરે છે, અને કુદે છે. કેટલીએક જાતના પક્ષીઓમાં માદા નરને પહેલો પસંદ કરી, પોતાનો કરી લેવા માટે, બીજા માદાઓ જોડે લડે છે. કેટલીએક જાતોમાં પક્ષીની માદા વસંત ઋતુ આવતાં દૂર પ્રદેશમાં જઈને વસે છે. પછી નર તે પ્રદેશમાં ઉડતા ઉડતા જાય છે, અને આખી ઋતુ માટે એકજ માદા એકજ નરની સાથે રહે છે.

‘પક્ષીઓ સંભોગની આખતમાં ઘણો સંયમ પાળે છે. ઘણું કરીને એક ઋતુમાં એક માદા એકજ નર સાથે સંબંધ રાખે છે. એક પતિવ્રત તથા એક પતિવ્રત પ્રાણીઓનો જાતિસ્વભાવ જણાય છે. એક વખત સંબંધમાં જોડાયા પછી, પક્ષીઓ એકબીજાને ઘણાજ વફાદાર રહે છે; અને તેઓનું જોડું ઘણુંજ સુખી જીવન ગાળે છે.’ આવો ઇસારો શ્રીકૃષ્ણે વ્રજંગનાઓને કર્યો.

વેળુનાદ સાંભળીને વ્રજંગનાઓ શું કરે છે, તે સાંભળો—

નિશમ્ય ગીતં તદનન્નવર્ધનં, વ્રજસ્ત્રિયઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ ॥

આજગ્મુરન્યોન્યમલક્ષિતોદયમાઃ, સ યત્ર કાન્તો જવલોલકુંડલાઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે જેમનાં મન જેંથી લીધાં હતાં, એવી વ્રજંગનાઓએ, કામદેવને વધારનાર ગાયનને સાંભળીને, (આગવું સુખ લેવાની ઇચ્છાથી) એકબીજાને પોતાનો મર્મ ન જણાવીને, જ્યાં પ્યારા (શ્રીકૃષ્ણ) ઉભા હતા, ત્યાં આવી. ત્વરાથી આવતાં વેગને લીધે, તે સ્ત્રીઓના કાનનાં કુંડળ ડોલતાં હતાં. (૪)

૪ પદ્યછંદ—કૃષ્ણેન ગૃહીતાનિ માનસાનિ યાસાં તાઃ इति व्रजस्त्रियः—શ્રી કૃષ્ણે જેમનાં મન જેંથી લીધાં હતાં એવી વ્રજંગનાઓ. અનંગં વર્ધयति इति अनंग-वर्धनं इति तत् गीतं—કામદેવને વધારનારા તે ગાયનને. નિશમ્ય—સાંભળીને. (આગવું સુખ લેવાની ઇચ્છાથી.) अन्योन्यं अलक्षितः उद्यमः यासां ताः—એકબીજાને પોતાના મર્મને ન જણાવતી એવી વ્રજસ્ત્રિયો. यत्र सः कान्तः (तत्र) आजग्मुः—જ્યાં પ્યારો ઉભો હતો ત્યાં આવી. તે વખતે. जवेन लोलानि कुंडलानि यासां ताः जवलो-ल कुंडलाः—વેગને લીધે તેઓનાં કાનનાં કુંડળ ડોલતાં હતાં.

૪ વિવેચન—

કાંત—સ્ત્રીને જ્ઞાલામાં જ્ઞાલો પતિ, અને જીવને જ્ઞાલામાં જ્ઞાલો પરમાત્મા. અહીં ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ માન્યા.

વેણુ—વેણુનો નાદ સાંભળી ગોપીઓ ઘંઠાવન તરફ ચાલી. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વેણુને પુછે છે. સાંભળો—

૫૬.

(રેખતા તાલ દાદરા.)

અયે સ્યામ તેરી અંસરીને કયા સિતમ કીયા ?
તનકી રહી ન હોસ, સખી મનકો હરલિયા—અયે૦
અંસીકી મધુર ટેર સુતી; પ્રેમરસ ભરી;
તજનાર લોકલાજ, કામકાજ તજદિયા—અયે૦
નભમેં ચડે વિમાન ખડે, દેવગણ સુને;
મુનિયોકા છૂટા ધ્યાન, પ્રેમ ભક્તિરસ પિયા—અયે૦
પશુવોંને તજ ઘાસ, પક્ષી-મૌન હો રહે;
જમુનાકા રૂકા નીર, પવન ધીર હો ગયા—અયે૦
એસી બગ્ગઈ અંસરી, સખ લોક બશ કિયે;
બ્રહ્માનંદ હરસ દીજિએ, તુમ ક્યાં ચલે ગયા ?—અયે૦

કૃષ્ણગૃહીતમાનસા:—શ્રીકૃષ્ણે જેમનાં ચિત્ત ચોરી લીધાં હતાં તે—
નરસીમહેતા ગાયછે—બરાબર ઉપાડજે—

ગરબી.

હરિવેણુ વાય છે રે હો—વનમાં, તેનો વેલ વાધ્યો મારા તનમાં;
ચિત્તડામાં ચટપટી રે હો લાગી, જીવણુ જેવાને હું જાગી—હરિવેણુ૦
રસિયાજીને રે હો રાગે, વ્યાકુળ કીધાં છે વૈરાગે;
આશા તૃણા સવેં તૂટી, જાણે જીવન દોરી ખૂટી—હરિવેણુ૦
ચિત્તડું ચાંટયું રે હો ધ્યાને, કંકણ નેપુર પહેયાં કાને;
સેંધે કાજળ રે હો સાર્યા, ધાવતા બાળકને વિસાર્યા—હરિવેણુ૦
પ્રીતે પરવશ રે હો કીધાં, કાનુડે ચિત્તડાં ચોરી લીધાં;
રાત શરદની રે હો શોભે, હઠકું હરિ મળવાને લોભે—હરિવેણુ૦
શું કહીએ એ વાતો તમને, અંગમાં આનંદ વાધ્યો અમને;
વાલમ જેવા રે હો વનમાં, નરસી આનંદ પામ્યો મનમાં—હરિવેણુ૦

જગમુ: ને બદલે આજગમુ: શબ્દ વાપરીને સૂચવ્યું કે—શ્રી શુકદેવજી તે વખતે ધ્યાનથી શ્રી કૃષ્ણની પાસે હતા.

જમ્બલોલકુંડલા:—ત્વરાથી ચાલતાં કાનના કુંડળો ડોલતાં હતાં.

૫૬.

રૂડી શરદપુનમની રાત રે—સુંદર વેણુ વાગે—વેણુ વાગે.
ગોપીઓને સાનમાં સમજાવે રે—સુંદર વેણુ વાગે—વેણુ વાગે.

ગોપી ભૂત્યાં છે દેહનાં ભાનરે—સુંદર૦
 લાગ્યું લાગ્યું શામળીયાસું તાનરે—સુંદર૦
 જાગ્યો પૂરવ જનમનો લેખરે—સુંદર૦
 કીધો ધારણુ ગોપીઓએ ભેખરે—સુંદર૦
 ગોપી અતી ઉતાવળાં આવે રે—સુંદર૦
 મોતી મુક્તાકળે વધાવે રે—સુંદર૦
 બહાલે ધરીયો છે નટવર વેશરે—સુંદર૦
 હારે-એના ધુધરીયાળા કેશરે—સુંદર૦
 પાયે ઝાંઝરનો ઝમકારરે—સુંદર૦
 બહાલો નાચે ને થાય થેઈકારરે—સુંદર૦
 કર્યીં દર્શન ને ભૂલી ગયાં ભાનરે—સુંદર૦
 એવું વલ્લભ પ્રભુજી કરે ગાનરે—સુંદર૦

ગોપીકાઓ કેવી રીતે તૈયાર થયાં, તે કથા હવે સાંભળો—

દુહન્ત્યોઽભિયયુઃ કાશ્ચિદ્-દોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ॥

પયોઽધિશ્રિત્ય સંયાવ-મનુદ્વાસ્યાપરા યયુઃ ॥ ૫ ॥

પરિવેષયન્ત્યસ્તદ્ધિત્વા, પાયયન્ત્યઃ શિશૂન્પયઃ ॥

શુશ્રૂષન્ત્યઃ પતીન્કાશ્ચિ-દશ્નન્ત્યોઽપાસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યોઽન્યા, અંજંત્યઃ કાશ્ચ લોચને ॥

વ્યત્યસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ, કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તે વખતે જે ગોપીઓ દોહતી હતી, તેઓએ દોહવાનું પડ્યું

૫ પદ્યછેદ—કાશ્ચિત્ દુહન્ત્યઃ—કેટલીએક દોહતી હતી. સમુત્સુકાઃ—તેઓ આતુર થઈ જવાને લીધે. દોહં હિત્વા—દોહવાનું કામ તથા દઇને. અભિયયુઃ—કૃષ્ણ તરફ ચાલી નીકળી. પયઃ અધિશ્રિત્ય—દુધને ઉનું કરવા મૂકીને તેને અને સંયાવમ્ અન્ન ઉદ્વાસ્ય—ઘઉંની ખીર નીચે નહીં ઉતારીને. અપરાઃ યયુઃ—ખીજી ગોપીકાઓ ચાલી નીકળી.

૬ પદ્યછેદ—કાશ્ચિત્ કેટલીએક ગોપીઓ. પરિવેષયન્ત્યઃ—પીરસતી હતી તે. તત્ હિત્વા—તેને તથાને. શિશૂન્ પયઃ પાપયન્ત્યઃ—કેટલીએક બાળકોને દુધ પાતી હતી, તેને તથાને પતીન્ શુશ્રૂષન્ત્યઃ—પતિની સેવા કરતી હતી તેને તથાને. અશ્નન્ત્યઃ—કેટલીએક ભોજન કરતી હતી તેઓ. ભોજનં અપાસ્ય—ભોજનનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળી.

૭ પદ્યછેદ—અન્યાઃ—ખીજી. લિમ્પન્ત્યઃ—કેટલીએક (ભોજન પછી) રસોડું લીપતી હતી. પ્રમૃજન્ત્યઃ—અંગને સ્વચ્છ કરતી હતી. કાઃ ચ—કેટલીએક વળી. લોચને અંજંત્યઃ—આંખોને આંજતી હતી. કાશ્ચિત્—વળી કેટલીએક. વ્યત્યસ્તાનિ (ઉલટાંસુલટાં) વસ્ત્રા-ભરણાનિ યાસાં તાઃ—ઉલટાં સુલટાં વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં—તે તમામ કૃષ્ણસ્ય અંતિકં યયુઃ—શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવા ચાલી નીકળી.

મેલીને, આતુરતાથી કૃષ્ણ તરફ ચાલવા માંડ્યું. જેઓએ દુધને ઉતું કરવા ચૂલે મૂક્યું હતું, તેઓ દુધને ચૂલેથી ઉતાર્યા વિના ચાલી નીકળી. કેટલીએક રાંધવા મૂકેલી ઘઉંની ખીરને, પાકી રહ્યા છતાં, ચૂલેથી ઉતાર્યા વિના કૃષ્ણ તરફ ચાલવા લાગી. (૫) તે વખતે જે ગોપીઓ પીરસતી હતી, તેઓએ પીરસવાનું તણને; જેઓ બાળકોને દુધ પાતી હતી, તેઓએ તે કાર્ય તણને; જેઓ પતિની સેવા કરતી હતી, તેઓએ પતિ સેવાનો ત્યાગ કરીને; કેટલીએક જેઓ લોજન કરતી હતી, તેઓએ લોજનનો ત્યાગ કરીને—શ્રીકૃષ્ણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. (૬) કેટલીએક જેઓ લીંપતી હતી તેઓએ લીંપવાનો ત્યાગ કરીને, જેઓ અંગને સ્વચ્છ કરતી હતી, તેઓએ તે કાર્યને પડ્યું મેલીને; જેઓ આંખો આંજતી હતી, તેઓ તે કાર્ય તણને; તથા જેમણે ઉતાવળમાં ઉલટાં સુલટાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી લીધાં હતાં, એવી તમામ ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવા માટે ચાલી નીકળી. (૭)

પ થી ૭ વિવેચન—

અંસીનો નાદ સાંભળી ગોપીકાઓ શું કહે છે—

પદ.

સખિ ! આજરે વાગે વૃંદાવન વાંસળી,
હારે સુણિ શ્રવ ઘણો અકળાય જો—આજરે૦
હારે સખિ ! માત તાત બ્રાત સર્વે મૂકીયા;
હારે મેં તો મૂક્યો કુટુંબ પરિવારજો—આજરે૦
હારે હું તો ગૌઓના દોહન વિસરી,
હારે મેં તો વાછરડાં બાંધ્યાં બહારજો—આજરે૦
હારે મેં તો ઘીરે તાવીને રેડ્યાં છાશમાં;
હારે મેં તો દુધમાં નાખ્યાં નિર સખિ ! — આજરે૦
હારે સખિ ! અવળાં તે આભરણ પહેરિયાં;
હારે મેં તો અવળાં ઓઢ્યાં ચીરજો—આજરે૦
હારે સખિ ! લાથની કાંકણી પાયમાં,
હારે પહેર્યાં પગનાં નેપુર કાનજો—આજરે૦
હારે સખિ ! કાજળ સાર્યાં મેં તો વેણમાં;
હારે બેની કાજળે સિંદુર સમાયજો—આજરે૦
હારે સખિ વૃંદા તે વનના ચોકમાં;
હારે મારે બહાલે રચ્યો છે રાસજો—આજરે૦
હારે સખિ ! માધવદાસની વિનતી,
હારે મારે રહેજ્યો ચરણમાં વાસજો—આજરે૦

ગરબી

સુણી અંસીનાદ વિકળ લાઇ વળંગનાજો;
કાઈ ગાય દોતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીજો—સુણી૦

કોઈ કંથને જમાડતી, ઉભી થઇને;
 કોઈ પોતે જમતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીને—સુણી૦
 કોઈ કંથની સેવા કરતી ઉભી થઇને;
 કોઈ પોતે સુતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીને—સુણી૦

વિગેરે-વિગેરે.

બહેનોને—બહેનોએ આવાં પદો સાંભળીને હૃદયું હાથ રાખવું. આ તો પ્રભુ પોતે છે, અને ગોપીઓ પૂર્વ જન્મના ઋણીઓ છે; માટે તેમને દોષ ન લાગે. પણ તમે ત્યાં ત્યાં—બાવા, સાધુ, સન્યાસીઓ અને જે તે ગુરુઓને દેખીને દોડો છો; પરણ્યાને પડ્યો મેલીને ધર્મને બહાને રજીઓ છો; ધરનાં કામકાજ રજીવતાં મૂકીને, પરણ્યાને પીડો છો; ધણીને—ખાતો હો તો ખા, નહીં તો ચૂલામાં જી, લુખા પુખા રોટલા આપો છો, અને ગુરુને લાડવા જમાડો છો. ધણી પંખો માગે, ત્યારે છેટેથી પંખાનો ઘા કરો છો; અને ગુરુને પંખા કરો છો. વિગેરે સેવા કરવાથી તમે ગોપીઓ થઇ શકશો નહીં. તમારા ગુરુ પણ કૃષ્ણ થઇ શકશે નહીં. તમારા સંગથી ગુરુ પતીત થશે, અને તમે તમારું કલ્યાણ સાધી શકશો નહીં—ઉલટાં ફસાઇ જશો—પાપના ભાગીદાર થશો. કદિ તમે વિધવા હો, તો પણ આ પ્રમાણે રજીવવું તે તમારો ધર્મ નથી. તમે સધવા હો, તો તમારા પતિની સેવામાં ગોવિંદ બેઠા છે. કદિ તમે વિધવા હો, તો શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની અનન્ય ભાવથી કરેલી ઉપાસનામાં ગોવિંદ બેઠા છે. વિશેષ જાણવું હોય તો આજુ સાલનો વૈશાકનો અંક ફરીવાર વાંચી જાઓ.

૫૬.

રે શિરસાટે નટવરને વરીએ, રે પાછાં તે પગલાં નવ ભરીએ—રે શિર૦

x x x x

રે પહેલુંજ મનમાં ત્રેવડીએ, રે હોરે હોરે જુદે નવ ચડીએ;

જો ચડીએ તો કટકા થઈ પડીએ—

રે શિર૦

રે રંગસહીત હરિને રડીએ, રે હક વાગે પાછા નવ લડીએ;

અભાનંદ કહે ત્યાંજ મરી મટિએ—

રે શિર૦

સંબ્રમ—પ્યારાને મળવાના આવેશમાં, અવળાં સવળાં વચ્ચાલુપણુ પહેરી લેવાં, તે સ્થિતિનું નામ સંબ્રમ. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળીને વિદુરની સ્ત્રી નહાતાં નહાતાં નમ્ર શરીરે દોડ્યાં આવ્યાં તે સંબ્રમ.

‘જન્મના મધ મદ્મક્તો, મઘાજી માં નમસ્કુહા’ ‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ’ એમ અર્જુનને કહેવું પડ્યું; અને ગોપીકાઓ અનાયાસે તે વાત સમજી ગઈ. પ્રભુનું ગાન સાંભળતાં, સૂતના તાંતણાથી બાંધેલી કાષ્ટની પુતળી જેવી ગોપીઓ ખની ગઈ. આ તમામ યેષ્ટા સૂચવે છે કે, ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણમાં અનુરક્તિ [રાગ] છે, અને અન્ય સર્વમાં વિરક્તિ [વેરાગ] છે.

‘મત્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્-યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ ।

‘ર્ષામિવંમયોદ્વેગૈર્, મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ’ ।

‘શુભાશુભપરિત્યાગો, ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ’ ।

[ગીતા અ. ૧૨].

અપિ ચૈત્સુદુરાચારો, ભજતે મામનન્યભાક્ ।
 સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ, સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥
 શ્લિષ્ઠં ભવતિ ધર્માત્મા, શશ્વચ્છાંતિ નિગચ્છતિ
 કૌંતેય પ્રતિજ્ઞાનિ હિ, ન મે ભક્ત પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥
 માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય, ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥
 સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્, તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિ ॥૩૨॥

ગીતા અ. ૯.

વિગેરે વચનો ગોપીઓએ અનાયાસે પુરવાર કર્યા.

ગોપીઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી. તે સંબંધમાં શ્રી રામચંદ્ર વિભીષણને કહે છે કે—

ચોપાધ—સુનો સખા નિજ કહ્યોં સ્વભાઉ, જન ભુશંડી શંભુ ગિરિજાઉ;
 જો નર હોય ચરાચર દ્રોહી, આવે સભય શરણતકી મોહી,
 તજી મદ મોહ કપટ જલ નાનાં, કરોં સઘ તેહિ સાધુ સમાના.
 જનની જનક અંધુ સુતદારા, તનધન ભુવન સુહૃદ પરિવારા,
 સખકી મમતા ત્યાગ અટોરી, મમપદ મનહિ આંધિ અટિ દોરી.
 સમદર્શી મચ્છા કષ્ટુ નાંહિ, હર્ષ શોક ભય નહિ મનમાંહિ,
 અસ સજ્જન મમ ઉર અસ કેસે, લોભી હૃદય અસત ધન જૈસે.
 તુમ સારિએ સંત પ્રિય મોરે, ધરોં દેહ નહીં આન નિહોરે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૪૮].

ગોપીઓને ઘરમાં અટકાવવા પ્રયત્ન થાય છે—

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ, પિતૃભિર્ભ્રાતૃબન્ધુભિઃ ॥
 ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો, ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે મોહ પામેલી તે સ્ત્રીઓને પતિ, આપ, પુત્ર અને અંધુઓએ અટકાવી; તો પણ જેમનાં ચિત્ત ગોવિંદ ભગવાનમાં લાગી રહ્યાં હતાં, એવી તે સ્ત્રીઓ પાછી વળી નહીં. (૮)

૮ વિવેચન—

મોટી નદીના પ્રવાહમાં તણાતા વહાણમાં એડેલા લોકોને, કાંડે ઉમેરા લોકો ‘ઉભા રહો, ઉભા રહો,’ એમ જૂમ મારીને કહે, તે જેમ વૃથા છે, તેમ ગોપીઓને અટકાવવા અનેક પ્રયત્ન થયા, પણ તે વૃથા ગયા.

૮ પદ્યાર્થ—પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રબન્ધુભિઃ—પતિથી, આપથી, પુત્ર અને અંધુ-ઓથી. વાર્યન્તે इति વાર્યમાણાઃ—અટકાવવામાં આવી इति ताઃ—એવી તે સ્ત્રીઓ. ગોવિંદે अपहृताઃ આત્માનઃ યાસાં તાઃ इति મોહિતાઃ—ગોવિંદમાં જેમનાં મન ખેંચાઈ ગયાં હતાં એવી મોહ પામેલી તે સ્ત્રીઓ. ન ન્યવર્તન્ત—પાછી વળી નહીં.

મીરાંબાઇએ ગાયું છે કે—

૫૬.

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો—

[ઉતાવળ ન કરો—ધીમેથી અને પ્રેમથી ઉપાડો.]

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો, (૨) હવે મેં તો

—હાં—હવે—રે મેં તો—શિર નાંખ્યો છેડો. લાગ્યોરેં

અંતર થકી બહાલાને વરિએ, (૨) દુરિજનથી આપણુ નવ ડરિએ; (૨)

પગલાં કદિ પાછાં નવ ભરિએ—લાગ્યોરેં હવેરેં લાગ્યોરેં

દુરિજનને કહેવું હશે તે કહેશે, (૨) પાછળથી તે પસ્તાઇ મરશે; (૨)

પ્રભુ તેનું સાઈં સદા કરશે—લાગ્યોરેં હવેરેં લાગ્યોરેં

સુંદરિવર શાભે છે સારો, (૨) મને લાગે પ્રાણ થકી પ્યારો; (૨)

ઘડીએક—હાં—ઘડીએક નવ મેલું ન્યારો—લાગ્યોરેં હવેરેં લાગ્યોરેં

શાભે બહાલો સોનેરી પટકે, (૨) મોહી હું તો મોહનને લટકે; (૨)

ખેંચ્યું મન આંખ તણે ચટકે—લાગ્યોરેં હવેરેં લાગ્યોરેં

કેડે રૂડાં પીતાંબર કસીયાં, (૨) મીરાંબાઇના બહાલા છો રસીયા; (૨)

આવીને મારા હૃદયકમળ વસીયા—લાગ્યોરેં હવેરેં લાગ્યોરેં

૫૭.

સુરતા લાગીરે તેની બ્રમણ્યાઓ ભાંગી, જેને સુરતારે લાગી.

સુરતા લાગીરે, એક સંતં પ્રલ્લાદને; (૨)

તાતનો ત્રાસ જેણે હૃદયે નવ ધરીયો—જેનેં

નટેરે ખેલ રમ્યોરે યોગાનમાં (૨)

દોર વિનાનું બીજું અવર નવ દેખે—જેનેં

પતંગને દીપક સાથે સ્નેહ બંધાણો (૨)

તનમન અરપી જેણે દેહ દમી છે—જેનેં

મત્સ્ય ને જળ સાથે પ્રીત બંધાણી (૨)

મરતાં લગીરે તેની છાંછા નવ ત્યાગી—જેનેં

મરજીવા સંત જેણે મન વશ કીધાં (૨)

પેસી સાગરમાં મોતી વીણીને લીધાં—જેનેં

ભક્તિનો મારગ એવારે કહીએ, (૨)

પ્રીતમનો સ્વામી તેના હૃદયામાં રહે છે—જેનેં

શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરીને ગોપીઓએ ગાયું કે—

૫૮.

સોભા સલુણા શ્યામની તું જોને સખિ,

સોભા સલુણા શ્યામની;

કોટી કંદ્રપને લજ્જાવે એનું મુખકુ,

પ્રીતી પડે છે કળા કામની—તું જોને

નટવર નાગર સુખના સાગર,
બલીહારી છે જેના નામની—તું જેને
બાણે તેને સાર સરવનો;
બીજી વસ્તુ નથી કામની—તું જેને
અનુપમ અવીચલ એ અલબેસો;
જીવન મુડી છે દયારામની—તું જેને

યાદ રાખજો કે—ગોપીઓ હમેશાં જેને વ્રજમાં દેખતાં હતાં, તે આ કૃષ્ણ નથી. આ તો કોઈ ફાંકડેરાવ બનીને ઉભા છે. આ તો નટવર—આ તો લટકાળો—આતો કૃષ્ણ કોડા-મણો. બોલો શ્રી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રકા જય.

મોહિતા:—આ શબ્દ ગોપીઓને લાગુ પડે છે; છતાં પતિ, પિતા, બંધુ વિગેરે જેઓ વારતા હતા, તેમને લાગુ પાડીએ, તો કાંઈ ખોટું નથી. કારણકે તેઓ પણ ભગ-વદ્ માયાથી મોહ પામી ગયા હતા; તેથીજ જ્યાં રાસ થયો, ત્યાં તેઓ ગોપીઓની પાછળ પાછળ આવી શક્યા નહીં, અને રાસમાં ડબલ કરી શક્યા નહીં. [આગળ ૩૩-૩૮ માં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—‘તે સ્ત્રિઓ પોતાની પાસેજ સુતી હોય, એમ ગોવાળીયા બાણુતા હતા.’]

જે ગોપીઓ ઘરમાંથી નીકળી શકી નહીં તેમણે શું કર્યું તે હવે સાંભળો—

અંતર્ગૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્-ગોપ્યોઽલબ્ધવિનિર્ગમાઃ ॥

કૃષ્ણં તદ્ભાવનાયુક્તા, દધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥ ૯ ॥

દુઃસહપ્રેષ્ઠવિરહ-તીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ॥

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષ-નિર્વૃત્ત્યા ક્ષીણમક્કલાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં, જારબુદ્ધ્યાપિ સંગતાઃ ॥

જહુર્ગુણમયં દેહં, સઘઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

૯ પદ્યછંદ—કાશ્ચિત્ ગોપ્યઃ—કેટલીએક ગોપી. ન લબ્ધઃ વિનિર્ગમઃ યામિઃ તાઃ—જેમને કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત થયો નહીં તે અંતર્ગૃહગતાઃ—ઘરમાં સપડાઈ ગઈ હતી તેઓએ મીલિતાનિ લોચનાનિ યાસાં તાઃ—આંખો વીંચી દેખે અને તસ્ય કૃષ્ણસ્ય ભાવનાયુક્તાઃ—શ્રીકૃષ્ણમાં મન લગાડી દેખે. કૃષ્ણં દધ્યુઃ—શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું.

૧૦-૧૧ પદ્યછંદ—અતીશયેન પ્રિયઃ પ્રેષ્ઠઃ—ધણીજ બહોલો પુરૂષ. દુસહધાસૌ પ્રેષ્ઠસ્ય વિરહઃ (વિયોગ) તેન તીવ્રતાપઃ તેન ધૂતાનિ અશુભાનિ યાસાં તાઃ—પ્યારના ન સહત થઈ શકે એવા વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર તાપથી, જેઓનાં પાપ બળી ગયાં હતાં એવી તે ગોપીઓ. ધ્યાનેન પ્રાપ્તઃ અચ્યુતસ્ય આશ્લેષઃ (ભેટવું, મેળાપ). તેન (તેથી પ્રાપ્ત થએલી). નિર્વૃત્તિઃ (સુખ) તથા ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિ-ર્વૃત્ત્યા—ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થએલા અચ્યુતના મેળાપ રૂપી ભેટથી જે સુખ મળ્યું તે સુખથી. ક્ષીણં મંગલં યાસાં તાઃ—જેમનાં પુણ્ય બળી ગયાં હતાં તે સ્ત્રીઓ. જારબુદ્ધ્યા અપિ—

અર્થ—કેટલીએક ગોપીઓ કે જેમને, કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત થયો નહીં, તે સ્ત્રીઓ ઘરમાં સપડાઈ ગઈ. ત્યાં તેઓએ આંખો વિંચી દઈને, અને શ્રીકૃષ્ણમાં મન લગાડી દઈને, શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું. [૯] પ્યારાના ન સહન થઈ શકે એવા વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર તાપથી, તે સ્ત્રીઓનાં પાપ બળી ગયાં. ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થએલા અચ્યુતના મેળાપરૂપી ભેટથી જે સુખ મળ્યું, તે સુખથી તેમનાં પુણ્ય (પણ) બળી ગયાં. તે સ્ત્રીઓ, નરભુ-દ્ધિવાળી હતી, તો પણ તે સ્ત્રીઓના પાપ પુણ્યરૂપ બંધનો તૂટી ગયાં. તેઓએ તુરત ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો; અને શ્રીકૃષ્ણ કે જે પરમાત્મા હતા, તેમને તેઓ પામી ગઈ. [૧૦-૧૧].

૯ થી ૧૧ વિવેચન--

ભાવના અને ધ્યાન--મંદિરે મંદિરે દર્શન કરો છો, ચારે ધામ ફરીને આવ્યા છો, કેક કેકાણે કથાવાર્તામાં હાજર રહો છો, પણ કદિ પ્રભુની ભાવના થાય છે? ભાવના થાય છે, ત્યારે કદિ આંખો વીધીને વસ્તુનો વિચાર કરો છો? કરજો-કરવા જેવું છે.

ભઠ્ઠીમાં મુકેલું સોનું જેમ તપીને સાફ થાય છે. તેમ વિરહાગ્નિમાં તપેલું અંતઃકરણ તપીને નિર્મળ બની ગયું. તીવ્ર તાપથી તેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં, અને અચ્યુત ભગવાનના મેળાપથી પુણ્ય પણ નિવૃત્તિ પામ્યાં. કર્મનાં બંધ ઢીલા પડ્યા, અને દેહ મોકળો થયો. મોક્ષનો આધાર કર્મના ક્ષય ઉપર છે. જ્યાં સુધી કર્મ હોય ત્યાં સુધી બંધ હોય. કર્મમાં પાપ અને પુણ્ય બેઉનો સમાસ થાય છે. જહુઃ ગુણમયં દેહં-એટલે ‘તે સ્ત્રીઓ મરી ગઈ’ એવો અર્થ કરવો નહીં, પણ તે સ્ત્રીઓ શુવન્મુક્ત થઈ, એવો અર્થ કરવો.

અચ્યુત--નરાએ ચલાયમાન ન થાય એવો. ગોપીઓ ગમે એવા ભાવથી ભજે, તો પણ આ અચ્યુત છે’ એમ શ્રીશુકદેવજીએ રાગ પરિક્ષીતને અને આપણને સૂચવ્યું.

૧૧મા શ્લોકમાં જારબુદ્ધચાડપિ-સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં અને પુરૂષને પરસ્ત્રીમાં અના-યાસે ગુણમય ભાવ થાય. તે નરભુદ્ધિ ગણાય છે. લગ્ન તથા લક્ષ્મીનો તેમાં ત્યાગ છે, તેથી નરકર્મ રસને ઉદીપન કરનાર ગણાય છે; તોપણ તે અધમ અને ભયંકર છે. આ સ્ત્રીઓ ગુણાતીત થઈ, પાપ તથા પુણ્યથી રહિત થઈ. તે પહેલાં તેઓ ગુણમય હતી. તેઓ નરભુદ્ધિથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી હતી. પારસમણિનો મેળાપ કરનાર લોહું પ્રથમ લોહું જ હોય, પણ પારસમણિનો મેળાપ થયા પછી તે એકદમ સોનું થઈ જાય. ભમરીનો ડંખ ખાધા પછી ડીડો ભમરી બની જાય. તે પ્રમાણે જ આ ગોપીઓ ગમે એવી હતી, તોપણ ગુણાતીતમાં [પ્રભુમાં] પ્યાર કરનારી હોવાથી, ગુણાતીત બની ગઈ

નરભુદ્ધિવાળી હતી તો પણ. પ્રક્ષીણાનિ વંધનાનિ યાસાં તાઃ-તે સ્ત્રીઓના પાપ પુણ્ય રૂપી બંધનો તૂટી ગયાં. સઘઃ ગુણમયં દેહં જહુઃ-તેઓએ તુરત ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો. અને તમ્ ઇવ પરમાત્માનં સંગતાઃ-શ્રીકૃષ્ણ કે જે પરમાત્મા હતા તેમને પામી ગઈ.

નરબુદ્ધિ સાંભળીને પરીક્ષિત પ્રશ્ન કરે છે, સાંભળો—

॥ રાજોવાચ ॥

કૃષ્ણં વિદુઃ પરં કાન્તં, ન તુ બ્રહ્મતયા મુને ॥

ગુણપ્રવાહોપરમસ્-તાસાં ગુણધિયાં કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—હે શુકદેવજી ! તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને કામબુદ્ધિથી પરમખ્યારા જાણતી હતી; પણ બ્રહ્માભાવનાવાળી બુદ્ધિથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણને ઓળખતી નહોતી. આ પ્રમાણે તે સ્ત્રિયો કે જેઓ, વિષયમાં લંપટ બુદ્ધિવાળી હતી, તેમને ગુણોના પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ? [૧૨].

૧૨ વિવેચન—

‘જેવી ભાવના તેવું ફળ’—‘યે યથા માં પ્રપચંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહં,’ વિગેરે વચનોથી આપણે લગવાનને સાધારણ વેપારી જેવો જાણીએ છઈએ. ધર્મશ્રવણ ઉંડાણમાં ઉતરતા નથી. વાસ્તવ જ્ઞાનના ધર્મકેન્દ્રથી ઘેરાએલા જીવો આવા પ્રશ્ન કરે છે.

તમેષવિદિત્વાઽતિમૃત્યુ મેતિ નાન્યઃ પંથા વિચિતેઽયનાય ॥ [શ્રુતિ] તેનો એવો અર્થ થાય છે કે—‘પરમાત્માને જાણ્યા પછીજ મોક્ષ મળે છે.’ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે બીજો માર્ગ નથી.’

ભક્ત્યૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ, વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્

સ યથ મુક્તિદાતા ચ, ભક્તિસ્તત્રૈષ કારણમ્ ॥

અર્થ—ભક્તિથીજ વિષ્ણુ સંતોષ પામે છે. બીજા કોઈ પણ સાધનથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થતા નથી. ભક્તિજ મુક્તિદાતા છે; અને મુક્તિમાં ભક્તિ મુખ્ય કારણ છે.

પરીક્ષિત રાજા શંકા કરે છે કે—‘ગોપીઓ પાસે નથી જ્ઞાન, કે નથી ભક્તિ. ત્યારે તેમનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ?’

આવી શંકા સુતીક્ષણને થતી હતી. સાંભળો, જુઓ મોક્ષવાળી પાત્ર ૩૦. શ્રીરામના આવવાના સમાચાર સાંભળીને, સુતીક્ષણ શ્રીરામના રસ્તામાં ઉભા રહીને વિચાર કરે છે—

ગોપામ્—હે વિધિ દીનબંધુ રઘુરાયા, મોસે શરૂપર કરલલિ દાયા ?

સહિત અનુજ મોહી રામચંસાધ, મિલલલિ નિજ સેવકકી નાઈ ?

મોરે જીવ ભરોસ રૂઢ નાંલિ, ભક્તિ ન વિરતિ જ્ઞાન મનમાંલી,

નલિ સત્સંગ યોગ જપ યાગા, નલિ દદ ચરણકમલ અનુરાગા;

એક બાની કરણા નિધાનકી, સો પ્રિય જાકે ગતિ ન આનકી.’

૧૨ પદ્યછેદ—હે મુને—હે શુકદેવજી ! કૃષ્ણં પરં કાન્તં વિદુઃ—તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને (કામબુદ્ધિથી) પરમખ્યારા જાણતી હતી. તુ—પણ. બ્રહ્મણઃ ભાવઃ બ્રહ્મતા તયા—બ્રહ્માભાવથી (નહીં.) [ગુણેષુ ધીઃ યાસાં તાઃ—તાસાં-ગુણધિયાં] તાસાં ગુણધિયાં—તે સ્ત્રિયો કે જેઓ વિષયમાં લંપટ બુદ્ધિવાળી હતી તેમને. ગુણપ્રવાહાત્ ઉપરમઃ કથમ્ ?—ગુણોના પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ?

[છેલ્લી લીટીમાં પોતેજ ખુલાસો કર્યો. મોક્ષવાણી કદિ વાંચો છો? ક્યાં સુધી શાક ખજારમાં ફર્યા કરશો? આ જીંદગીમાં હિરામોતીના સોદા નહીં કરો?]

હવે શ્રી શુકદેવજી ખુલાસો કરે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

उक्तं पुरस्तादेतत्ते, चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ॥

द्विषन्नपि द्वेषीकेशं, किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ ૧૩ ॥

नृणां निःश्रेयसार्थाय, व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥

अव्ययस्याप्रमेयस्य, निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—મેં તમને આગળ કહ્યું છે કે—ચેદિ દેશનો રાજા શીશુપાળ, ભગવાનનો દ્વેષ કરતો હતો, તો પણ તે સિદ્ધિ પામ્યો—મૂક્તિ પામ્યો; ત્યારે ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખવાવાળી ગોપીઓ, કેમ સિદ્ધિ ન પામે? કેમ મૂક્તિ ન પામે? (૧૩). હે રાજન્! ભગવાન કે જે અવિનાશી અને ગુણોના નિયંતા છતાં નિર્ગુણ છે, તે ભગવાનનો અવતાર મનુષ્યોનાં કલ્યાણ માટેજ હોય છે. [૧૪].

૧૩-૧૪ વિવેચન—

નરસી મહેતા કહે છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના પ્યારની વાત. પરીક્ષિત સમજી શક્યો નહીં. સાંભળો નરસીનું પદ.

પ્રભાતિયું.

રાગ—પ્રભાત.

પ્રેમરસ પાને તું મોરના પીંછધર, તત્ત્વનું ટુંપણુ તુચ્છ લાગે;

દુખળા દોરનું કુશકે મન ચળે, ચતુરધા મુક્તિ તેઓજ માગે—પ્રેમરસ૦

પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રિયો નહિ, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડ્યો;

જ્ઞાન વૈરાગ કહી અન્ય પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સિધો દેખાડ્યો—પ્રેમરસ૦

વિગેરે—

૧૩ પદ્યછંદ—પુરસ્તાત્ તે યતદ્ ઉક્તં—આ વાત તમને આગળ કહી છે કે. ચૈદ્યઃ—ચેદિ દેશનો રાજા શીશુપાળ. દ્વિષન્ અપિ—ભગવાનનો દ્વેષ કરતો હતો તો પણ. યથા સિદ્ધિ ગતઃ—જેવી રીતે સિદ્ધિ પામ્યો. ઉત—ત્યારે કિં અધોક્ષજપ્રિયાઃ—ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખવાવાળી ગોપીઓ કેમ સિદ્ધિ ન પામે? [અધોક્ષજઃ પ્રિયઃ યાસાં તાઃ]

૧૪ પદ્યછંદ—હે નૃપ!—હે રાજન્! અવ્યયસ્ય—ભગવાન કે જે અવિનાશી છે. તેનું અપ્રમેયસ્ય—ભગવાન કે જે માપમાં ન આવે એવા છે તેમનું ગુણાત્મનઃ નિર્ગુણસ્ય—જે ગુણોના નિયંતા છે તો પણ નિર્ગુણ છે એવા ભગવતઃ વ્યક્તિઃ—ભગવાનનું પ્રાગટ્ય—અવતાર. નૃણાં—મનુષ્યોના નિઃશ્રેયસાય इति નિઃશ્રેયસાર્થં તસ્મૈ—કલ્યાણ માટે છે.

આ પ્રશ્ન સૂચવે છે કે પરીક્ષિતે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા નહીં. કદિ ‘ઓળખ્યા એમ કહો, તો આ પ્રશ્ન આપણા જેવા જીવો માટે છે, એમ સમજવું. શિશુપાળની કથા સાતમા સ્કંધમાં છે. જેમ દિવાને કોઈ વ્હાલો દવલો નથી-તે સૌને સરખો; પ્રકાશ આપે; નદીને કોઈ ઉંચ નીચ નથી, તે સૌને જળ આપે. તેમ ઇશ્વરને કોઈ વ્હાલું દવલું નથી. યાદ રાખવું કે-ઇશ્વરના અવતારના સમયમાં, માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિ મોક્ષનાં સાધન નથી. તેથી વિશેષ બીજાં સાધન પણ છે. ચોમાસામાં જળ ભર્યા હોય, ત્યારે વાવ કુવાની ગરજ પડે નહીં; તેમ ઇશ્વર પોતે અવતાર લઈને આવી હોય, ત્યારે માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિનું અવલંબન રહી શકે નહીં. પ્રભુના અવતારના સમયમાં પ્રેમનું અવલંબન વધી પડે. ઇશ્વરના અવતારના સમયમાં, ઇશ્વર પોતાની મરજી પ્રમાણે, ગમે તેને મોક્ષ આપી શકે. દુકાનનો એક શેઠ પણ પચાસના પાંચ લઈને ખાતું પતાવી દે. ત્યારે ઇશ્વરની સત્તાને નિયમન કરનાર કોણ ?

ચૌદમા શ્લોકમાં કહે છે કે ‘ભગવાનનો અવતારજ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે હોય છે.’ ભૂમિના ભારનું દરણુ તો બીજી રીતે પણ થાય, પણ ભકતોને મળવું હળવું, તેમની સાથે ખાવું-પીવું, બેસવું-ઉઠવું વિગેરે-પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ વિના બને નહીં.

અવ્યયસ્ય અપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય વિગેરે શબ્દો મૂકીને, શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુપાત્રું દર્શાવે છે. અવ્યય [એટલે અવિનાશી] છે, તેથી ભગવાન કૃતિનો વિષય નથી. અપ્રમેય છે, તેથી પ્રભુ જ્ઞાનનો વિષય નથી. અને નિર્ગુણ છે, તેથી ભક્તિનો વિષય પણ નથી. નિઃસાધન જીવોના કલ્યાણ સિવાય બીજું અસાધારણ કારણ પ્રભુના અવતારનું નથી.

જેમ જ્ઞાન અને ભક્તિ મુક્તિનાં સાધન છે, તેમ સ્વરૂપ પણ મુક્તિનું સાધન છે.

‘ભાવભાવિકા’ નામની ટિકા કહે છે કે-‘અમૃતને વિષ જાળીને પીધું હોય, તો પણ અમૃત અમર કરે, તે પ્રમાણેજ ભગવાન કે તે અવ્યય, અપ્રમેય વિગેરે વિશેષણથી પરબ્રહ્મરૂપ છે, તેમનામાં ગોપીઓ જ્ઞરશુદ્ધિથી તલ્લીન થઈ ગઈ, તોપણ તેઓએ પરબ્રહ્મનેજ ભળ્યા છે. વસ્તુ મહાત્મ્યથી તેમનો મોક્ષ થયો.’ જ્ઞર પુરુષમાં પ્યાર રાખનારી વાઘ-રણુ-ભંગડી પણ નિંદાને પાત્ર ગણાય છે. હલકી વર્ણોએ પણ જ્ઞર કર્મથી ડરવું પડે છે, ત્યારે જેમનો મહિમા વ્યાસાદિએ ગાયો, તે ગોપીઓને જ્ઞરશુદ્ધિ વાળી ગણવી, તે અજ્ઞાન સૂચવે છે. આપણે સૌ માયાની સ્ત્રીઓ છઈએ. નાના મોટા સૌ માયાના ન્યાવ્યા નાચીએ છઈએ. માયા રૂપી પતિનો ત્યાગ કરીને, ભગવાન રૂપી પતિને ભજીએ, તે એક પ્રકારની જ્ઞરશુદ્ધિ કરી. આવા પ્રકારની જ્ઞરશુદ્ધિ નરસી, મીરાં, તુકારામ વિગેરે જીવનમુક્ત જીવોએ પણ કરી છે.

વ્યભિચારને ભકતો પણ નિંદે છે, ત્યારે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓ સપડાતાં હશે! સાંભળો—

૫૬.

પરદારાથી દૂર દૂર દૂર, રહેવું પરદારાથી દૂર.

સુખ પામે મંસારે પ્રાણી, પરનારીની પ્રીત ન જાણી;

કામ કૃપાના ઉભરા નાવે, ઉર ઉર ઉર—રહેવું

અરે આ એજે જાય જવાની, ભરમાંગદ કહે ભોગું ભવાની;
 પણ ભગવાને ભરમ કર્યો તે, ભૂર ભૂર ભૂર—રહેવું
 કિસકંધામાં વાનર વાળી, અનુજ પત્નીથી દષ્ટિ કાળી;
 અવધપતિએ ચતુર કર્યો તે, ચૂર ચૂર ચૂર—રહેવું
 લંકાપતિ રાવણ અહંકારી, ચોરી લાવ્યો સીતા નારી;
 કુળ ખેંચાયું પાણી સરિતા, પૂર પૂર પૂર—રહેવું
 પતિ પાંચ પાંચાળી પામી, દુઃખ દીધું દુર્યોધન કામી;
 કૃષ્ણ કૃપાએ કાઢ્યા કૌરવ, કૂર કૂર કૂર—રહેવું
 સતી સૈરંધ્રિ પાંડવ રાણી, કામી કેયે ઉરમાં આણી;
 સો ભાઈ સાથે ઉડ્યા આકના, તૂર તૂર તૂર—રહેવું
 ચડ્યો કાટ જેમ લોહને ખાયે, કાયા તદવત્ જીરાણુ થાયે;
 મંગ કર્યાંથી નિશ્ચે ન રહે, તૂર તૂર તૂર—રહેવું
 રહે રાંકડા વિપયની વાતે, આપુ કહે બળશે તે જાતે;
 ઉગરે વિરલા હોય હરિજન, શર શર શર—રહેવું

૬૭ શ્રીશુકદેવજીનો ખુલાસો ચાલુ છે—

કામં ક્રોધં ભયં સ્નેહ-મૈત્ર્યં સૌહૃદમેવ ચ ॥

નિત્યં હરૌ વિદધતાં, યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

ન ચૈવં વિસ્મયઃ કાર્યો, ભવતા ભગવત્યજે ॥

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે, યત ઇતાદ્રેષુચ્ચત્તે ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—ભગવાનમાં જેઓ [ગમે તે રીતે] કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, મૈત્ર્ય અને સંબંધ રાખે છે, તેઓ ચોક્કસ રીતે પ્રભુમાં તન્મય થાય છે. [૧૫]

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કે જે અજન્મા છે, અને યોગેશ્વરોના ઇશ્વર છે, તથા જેમાંથી સ્થાવરાદિ આ જગત્ મૂકિત પામે છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં તમારે વિસ્મય પામવા જેવું કંઈ નથી. (૧૬)

૧૫-૧૬ વિવેચન—

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ. મૈત્ર્ય અને સૌહૃદ આ છ સીડીઓ ઉપર થઈને ભગવાનની પાસે જવાય છે. કામરૂપી સીડીએ થઈને સ્ત્રીઓ પ્રભુને પામે છે. ક્રોધરૂપી સીડીએ

૧૫ પદ્યછેદ—હરૌ-ભગવાનમાં કામં, ક્રોધં, ભયં, સ્નેહં મૈત્ર્યં સૌહૃદમ્ એવં-કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, મૈત્ર્ય અને સંબંધ. વિદધતાં-દારણ કરનારા, રાખનારા તે-તેઓ. હિ તન્મયતાં યાન્તિ-ચોક્કસ રીતે પ્રભુમાં તન્મય થાય છે.

૧૬ પદ્યછેદ—એવં-આ પ્રમાણે. અજે ભગવતિ-ભગવાન કે જે અજન્મા છે. તેમાં યોગેશ્વરોનાં ઈશ્વરે કૃષ્ણે-યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રી કૃષ્ણમાં. યતઃ-પતત્ વિમુચ્યતે-જેનાથી સ્થાવરાદિક આ જગત્ની મૂકિત થાય છે તે ભગવાનમાં ભવતા વિસ્મયઃ ન ચ કાર્યઃ-તમારે કદિ વિસ્મય ન કરવો જોઈએ.

થઈને રાવણાદિ શત્રુઓ પ્રભુને પામે છે. કંસાદિ લયરૂપી સીડીએ થઈને પ્રભુને પામે છે, વસુદેવાદિ સંબંધીઓ સ્નેહરૂપી સીડી ઉપર થઈને લગવદ્દને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્ઞાનીઓ ઐશ્વર્યરૂપી સીડી ઉપર થઈને અદ્ભુત પામે છે; અને લકતો સૌહાર્દરૂપી સીડીએ થઈને પ્રભુને પામે છે. [સખ્યનો સૌહાર્દમાં સમાવેશ કરવો.] ૧૫ માં શ્લોકની પહેલી લીટીમાં છેવટે ‘ચ’ શબ્દ છે. તે સૂચવે છે કે— આ સિવાય બીજા અનેક ઉપાય છે. ’

આ પંદરમા શ્લોકને નીચેના શ્લોકો સાથે સરખાવો—

તસ્માદ્દૈરાનુબંધેન, નિર્વૈરણ મયેન વા ।

સ્નેહાત્કામેન વા યુજ્યાત્, કથંચિન્નેક્ષતે પૃથક્ ॥૨૫॥

x x x x x

કામાત્ દ્વેષાદ્ભયાત્ સ્નેહા-ઘથા મક્ત્યેશ્વરે મનઃ ।

આવેશ્ય તદ્ઘં હિત્વા, બહવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥૨૬॥

ગોપ્યઃ કામાદ્ ભયાત્ કંસો, દ્વેષાઘૈષ્ઠાદયો નૃપાઃ ॥

સંબંધાદ્વૃણયઃ સ્નેહા-દ્યૈ મક્ત્યા ઘયં વિમ્બો ॥૩૦॥

[સમસ્કંધ અ. ૧]

‘અહો ! સારા લકતોને ન મળે એવી ગતિ શીશુપાળને કેમ મળી ?’ એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજાએ નારદજીને પૂછ્યું, ત્યારે નારદજીએ જવાબ આપ્યો કે—

અર્થ—કોઈ એ કરેલી નિંદા વગેરેથી ઇશ્વરને વિષમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી વેર, લક્તિ, લય, સ્નેહ અને કામ એ પાંચ ઉપાયોમાંથી ગમે તે ઉપાયથી ઇશ્વરમાં મન નેડવું; [૨૫] જેમ લક્તિથી ઇશ્વરમાં મન રખાય છે, તેમ કામથી, દ્વેષથી, લયથી અને સ્નેહથી પણ, ઇશ્વરમાં મન રાખીને ઘણા જણ પાપમાંથી મુક્ત થઈને લગવાનની ગતિને પામ્યા છે. [૨૬]. ગોપીઓ કામથી, કંસ લયથી, શીશુપાળાદિ રાજાઓ દ્વેષથી, વૃણુ-દુળના યાદવો સંબંધથી, તમે સ્નેહથી, અને અમે લક્તિથી લગવાન શ્રીકૃષ્ણને પામ્યા છઈએ. [૩૦]

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી મધુરાષ્ટકમાં કહે છે કે-મધુરાધિપતેરચ્છિલં મધુરં-મધુરમાં પણ મધુર એવા શ્રીકૃષ્ણનું તમામ મધુર સમજવું. પ્રભુ સાથે કરેલો કોઈ પણ પ્રકારનો લાવ નિંદનીય નથી. જેમ ચાર રાજદરબાર તરફ ચાલેજ નહીં; તેમ માયામાં રમતો જીવ લગવદ્દ રસને હોયજ નહીં. કદિ જોર કરીને આવે, તો ત્યાં પણ લગવાનની માયામાંજ રમે. મહંતાઈની ગાદી સાચવવી, સદાવ્રત ચલાવવાં, કુતરાં પાળવાં, ગાયો પાળવી, મઠ ચલાવવા, વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રમ ચલાવવા, વિગેરે જે અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ખટપટો-પ્રપંચો-છે, તેમાં તે જીવ રમ્યા કરે. તેમાં રમે અને નિર્લેપ રહે, તેને ધન્યવાદ ઘટે. હરિ સર્વ દુઃખોનો હર્તા છે. કામાદિ પણ જીવોને દુઃખરૂપ છે. જેઓ શ્રીહરિને શરણે આવે, તેમના કામાદિ દુઃખો શમી જાય. એટલા માટેજ ગોવિંદ ગીતામાં બોલ્યા છે કે- ‘અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો, મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ । ‘મારે શરણે આવ્યા પછી તારે તારાં પાપની શીકર રાખવી ઘટતી નથી.’ મીઠાની ખાણમાં મુકેલો ગમે તે પદાર્થ, કાળે કરીને મીઠારૂપ બની જાય છે; તેમ લગવાનમાં જોડેલી ગમે તે વૃત્તિ, જીવને

ભગવાન મય બનાવી દેશે. જીવ ગમે તે ભાવથી ભગવાનમાં બેડાય, ત્યારે અન્ય લૌકિક વિષયોથી તેને મુક્ત રહેવુંજ પડે. ‘**દ્વાસુવર્ણ સયુજા સચ્ચાયા**’ શ્રુતિ કહે છે કે— જીવાત્મા અને પરમાત્મા બેઉ સખા છે. ’ વૈર બુદ્ધિ વાળાને મુક્તિ મળે, તો સ્નેહબુદ્ધિ વાળી ગોપીઓને મુક્તિ કેમ ન મળે ? મળેજ.

સોળમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણેવજી ઉપસંહાર કરતાં બોલ્યા કે—**યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે ભગવતિ અજે યથા વિસ્મયઃ ન કાર્યઃ** ‘ જે અજન્મા છે, અને જે યોગેશ્વરોનો પણ ઇશ્વર છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં તમારે આવી શંકાઓ કરવી નહીં. ’ કારણકે તમે જ્યારે ગર્ભમાં હતા, ત્યારે તેમણે તમારી ત્યાં રક્ષા કરી હતી. તેથી તમે શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી વાકેફ છો. જીવમાં અને શિવમાં ચૈતન્ય એકજ પ્રકારનું હોય છે, પણ જીવમાં ચૈતન્ય આવરણ વાળું છે, અને શિવમાં જે ચૈતન્ય છે તે આવરણ રહિત છે.

શ્રીરામચંદ્રે જટાયુનો ઉદ્ધાર કર્યો, તે સંબંધમાં સદાશિવ પાર્વતીને કહે છે કે—

ચોપાઈ—અંધ અધમ ખગ આમીષ ભોગી, ગતિ તેલિ દીન જે યાચત યોગી;

સુનહુ ઉમા તે લોક અભોગી, હરિ તજી હોલિ વિપયઅનુરાગી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૫ A]

રામાયણના અંતમાં સદાશિવ કહે છે કે—

છંદ—પાઈ ન ગતિ કેલિ પતિત પાવન, રામ ભજુ સુન શહ મના ।

ગણિકા અન્નમિલ ગદ્ય વ્યાધ, ગન્નદિખલ તારેઉ ધના.

આભીર પવન કિરાત ખસ, શ્વપચાદિ અતિ અધરૂપ જે;

કલિ નામ વારકે તેથી પાવન, હોત રામ નમામિ તે.

[મોક્ષવાણી પાનું ૬૭]

તે સંબંધમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

૫૬.

કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા જ્યાં કરો છો રે—(૨)

કુડી કૃતિ હોય તેને રૂડી નાની લ્યોછો રે—કાંઈ નથી.

શાને કાળે સુરપંખાનું, નાક તમે કાપ્યું રે ?

શાને પુણ્યે કુળ્લને, પતિસુખ આપ્યું રે ? કાંઈ નથી.

અરધે દ્વારે ગુણિકાને—વૈકુંઠ પમાડીરે;

સંત બીજા પડ્યા રહ્યા, જપતા રામ દાડીરે—કાંઈ નથી.

નહીં તેનું નહીં, જેનું ભાવ્યું તેનું ભાવ્યું રે;

કૃપાના સમુદ્ર મારા, તમથી ચાલ્યું ચાલ્યું રે—કાંઈ નથી.

આવી દયા દયા ઉપર, ક્યારે કરશે રીજરે ?

કૃપાના સમુદ્ર મારા, પ્રાણપતિ શ્રીજીરે—કાંઈ નથી.

લૌકિક કાયદા રાજ્યોને લાગુ પડતા નથી, ત્યારે ઇશ્વરને કેમ લાગુ પડે ? નજ પડે. છેલ્લા પેશ્વાને પેનશન આપીને બિથુરમાં રાખ્યો, અને તેની સાથે રહીને ખટખટ કરનારા લોકોને કેદ કર્યો.

શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે—

યદ્વન્નધોદધિસમરસૌ, સાગરત્વં જ્ઞવાપ્તૌ ।

તદ્વજ્જીવાલયપરિગતૌ, સામરસ્યૈકમૃતૌ ॥

મેદાતીતં પરિલયગતં, સન્નિદાનંદરૂપં ।

નિઘૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ, કો વિધિઃ કો નિવેધઃ ॥૫૧॥

[મંગલ ઉપદેશાષ્ટક]

અર્થ—જેમ નદી અને સમુદ્ર બન્ને સમાન રસરૂપ છે. નદી સમુદ્ર સાથે મળવાથી સમુદ્રપણુને પામે છે. તેમજ જીવાત્મા અને પરમાત્મા પણુ સમાન રૂપ છે. સાથે મળ્યા પછી ભેદ રહિત, પરબ્રહ્મ એવા સમિચ્ચાનંદ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે સત્વાદિક ત્રણ ગુણ રહિત [પ્રેમમૂર્તિ] પરબ્રહ્મમાં વિહાર કરનારા [શ્રીકૃષ્ણાદિક પ્રભુના તાનમાં લવલીન રહેનારા,] એવા જીવાત્માને કયો વિધિ અને કયો નિવેધ લાગુ પડે ?

પરીક્ષિતની શંકાને પ્રસંગ પુરો થયો. હવે શ્રીશુકદેવજી મૂળ વિષય તરફ આવે છે.

તા દૃષ્ટાન્તિકમાયાતા, ભગવાન્ન્રજયોષિતઃ ॥

અવદદ્વદતાં શ્રેષ્ઠો, વાચઃ પેશૈર્વિમોહયન ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—તે વ્રજંગનાઓને પાસે આવેલી જોઈને, બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ—એવા શ્રીકૃષ્ણ—કટાક્ષાદિના વિલાસોથી (ગોપીકાઓને) મોહ પમાડતાં પમાડતાં, નીચે પ્રમાણે વચનો બોલ્યા. (૧૭)

૧૭ વિવેચન—

વદતાં શ્રેષ્ઠઃ—સ્વર અને વ્યંજનો તો એના એ છે, પણ તે અક્ષરોને મુરખ એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે મારજ ખાય; કવિ એવી રીતે ગોઠવીને બોલે કે—તેનું સંગીત સૌને ગમે, સૌ તેનો સત્કાર કરે. વકીલ તેને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે તે પોતાના અસીલને મોટા ભયમાંથી બચાવી લે; ડાહી સ્ત્રી તે અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે કે—પતિને ધંધારોજગારના થાકથી પળવારમાં મુક્ત કરે; અને ગાંડી સ્ત્રી તે અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે—પતિ થાક્યો પાક્યો ઘેર આવે, ત્યાં કજીઓ થાય. ખાવાનું ખાવાને ઠેકાણે પડ્યું રહે, અને પાડોશીને ગમત થાય. યાદ રાખવું કે પ્રભુની કૃપા હોય, અને જીવનો સાચો આગ્રહ હોય, તોજ જીવને સીધું, સરલ અને કામ જેટલું બોલતાં આવડે. વાણીના પ્રમાદથી ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો દુઃખી છે. કેટલાએક કથા વાર્તા સાંભળે છે, મંદિરે મંદિરે દર્શન કરે છે; પણ આ ભયંકર દોષને બીલકુલ સમજતાં નથી. જેમને બે પાંચ ભજન આવડ્યાં, અગર જે જ્ઞાનની બે પાંચ વાત કરતાં શીખ્યાં, તેઓ પણ વાણીનો કાણુ બોઈ નાંખે છે. વાણીનો જેઓ ઉત્તમ લાભ લેછે, તેઓમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ છે, એવા આ શ્રીકૃષ્ણ છે. ગમે એમ બોલે, તો પણ પોતાનું ધાર્યુંજ કરે, તે ઉત્તમ વક્તા ગણાય.

વાચઃ પેશૈઃ વિમોહયન—લાવલાવથી અને વાણીના વિલાસથી સામાને મોહ

૧૭ બદ્ધ—તાઃ વ્રજયોષિતઃ અંતિકં યાતાઃ દૃષ્ટ્વા—તે વ્રજંગનાઓને પાસે આવેલી જોઈને. ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ [વદન્તિ इति वदन्तः तेषां वदतां] વદતાં શ્રેષ્ઠઃ બોલનારાઓમાં ઉત્તમ. પેશૈઃ વિમોહયન—[કટાક્ષાદિના] વિલાસોથી મોહ પમાડતાં પમાડતાં. વાચઃ અબ્રવીત્—વાણી બોલ્યા.

પમાડવો, તે તો શ્રીકૃષ્ણાવતારની ખાસ ખૂબી છે. યાદ રાખવું નેષ્ટએ કે-ભગવાનમાં થએલો મોટા મુક્તિદાતા છે-અંધનકર્તા નથી.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને શું કહે છે, તે સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો. આસપાસ જુઓ. કોઈ ઉધતું તો નથીને ? બોલો શ્રી દારકાંધીશકી જય. અંસીવાલેકી જય. હરહરમહાદેવ હર.

॥ શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

સ્વાગતં વો મહાભાગાઃ, પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ ॥

વ્રજસ્યાનામયં કચ્ચિદ્-વ્રૂતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—‘હે મોટા ભાગ્યવાળી ગોપીઓ ! તમે ભલે આવી. હું આપનું કયું પ્રિય કાર્ય કરી આપું ? [એટલે આપની જે ઇચ્છા હોય, તે સુખેથી મને જણાવો. સૌને સંભ્રમમાં આવેલી દેખીને, સામાન્ય મનુષ્યની માફક હવે પૂછે છે.] વ્રજમાં તો સૌ સુખી છેને ? આપના આવવાનું કારણ કહો. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

૧૮ થી ૨૭ સુધી ૧૦ શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણના છે.

હે મહાભાગાઃ—પ્રભુ તરફ જેમની વૃત્તિઓ ખેંચાય, તેના ભાગ્યનો પાર ન હોય. ‘આવી વેળાએ અને આવે સ્થળે, તમે ઇસારે ચાલી આવી, એ તમારાં અહોભાગ્ય છે.’ ભગવાનનું નામ લે, તેનાં પૂરણ ભાગ્ય; ત્યારે ભગવાનની સાનિધ્ય દોડ્યાં આવે, તેમનાં ભાગ્યનો પાર નજ હોય.

પદ.

પૂરણ ભાગ્ય જોકો, સીયા રામ રામ ગાવે,
રામ રામ ગાવે, સીતા રામ રામ ગાવે. પૂરણં ટેક.
અડસઠ તિરથ ચારે ધામ, ગંગાજીમાં નાવે;
યોગને સમાધિ, રામ નામ તુલ્ય ન આવે—પૂરણં
જગ જગન યસ હોમ, લક્ષ પૂજ કરાવે;
તેથી નામ મહિમા મોટો, નિગમ નેતિ ગાવે—પૂરણં
કામ ક્રોધ લોભ છોડી, રામજીકું ગાવે;
ધર્મ અર્થ મોક્ષ કામ, ચારે વસ્તુ પાવે—પૂરણં
આઠ જામ સમર રામ, શ્વાસોશ્વાસ ગાવે;
કહે પ્રીતમ કાગ મટી, લંસ તોલે આવે—પૂરણં

રહેવાને મહેલ મળ્યા, જમવાને મીઠાં ભોજન મળ્યાં, સેવામાં અનેક સેવકો મળ્યા; તોપણ શ્રીહરિને રીજવ્યા નહીં; તેમણે આવી આવીને કાંઈ કર્યું નહિં. હિરાગોધા જેવો ધકકો ખાધો.

૦

૧૮ પદ્યછેદ—હે મહાભાગાઃ—હે મોટા ભાગ્યવાળી ગોપીઓ ! વઃ સ્વાગતં—તમે ભલે આવી. વઃ પ્રિયં કિમ્ કરવાણિ—હું આપનું શું પ્રિય (કાર્ય) કરું ? કચ્ચિત્ વ્રજસ્ય અનામયં—કેમ વ્રજમાં તો સૌ સુખી છેને ? આગમનકારણં વ્રૂત—આવવાનું કારણ કહો.

વેણુ વગાડીને ઇસારો કર્યો. ઇસારાથી ગોપીઓ દોડી આવી, છતાં અનુભયાની માફક-પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક-શ્રીકૃષ્ણ પુછે છે કે-‘તમે અહીં કેમ આવી ?’ પ્રભુ આપણને શીખવે છે કે-‘મનુષ્યોનાં ચિત્ત ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, માટે ખાસ કામમાં જોડવા પહેલાં, તેમની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.’

વઃ કિં પ્રિયં કરવાણિ ?—અમે આપનું શું શ્રેય કરીએ ? એમ કહીને સૂચવ્યું કે-‘જે કોઈ ભાગણી હોય, તે કહી દો.’ એમ કહીને પ્રભુએ પોતાની નિસ્પૃહતા સૂચવી.

‘તમે દોડતી આવી, તેથી વ્રજમાં કાંઈ ભય તો નથી ?’ એમ કહીને પૂછી લીધું કે ‘મારે માટે કેટલો પ્રેમ છે ? જે હોય તે વિદીત કરો.’ (પ્રભુનાં આ માર્મિક વચનો છે.)

વેણુને સાંભળીને જેમ ગોપીઓ દોડી આવી, તેમ રસલંપટ નારદાદિ ભક્તો પણ, ત્યાં દોડ્યા આવ્યા. નારદાદિ ભક્તો નટવરને રાસ માટે તૈયાર થએલા જોઈને, ત્રેલોક્યને આમંત્રણ આપવા દોડ્યા. કેવું આમંત્રણ કર્યું, તે નરસી મહેતો ગાય છે-ભાવથી સાંભળો-

ગરબી.

[ભાવથી ઉપાડો]

ઝંઘવત મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ, (૨)
લાલો લાલો જોવાને જઈએ-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ૦
પીળાં પિતાંબર પહેરીયારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
જનમે પહેર્યો જરીયાનરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
માથે મેવાડી મોળીયારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
ખંભે ખંભાતી ખેસરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
ભાલે તિલક કેસરતાણારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
લડપચીએ દિરલાનું તેજરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
નાકે નવેસર શોભતુરે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
ચુની છે લાલ ગુલાલરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
કાને કુંડળ શોભતારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
કંઠે એકાવળ દારરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
લાથે હીરાના સાંકળારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
દસે આંગળીએ વેદરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
બાંહે બાળુ બંધ બેરખારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
પહોંચી છે રત્ન જડાવરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
કેડે શોભે કટી મેખળારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
પાયે ઝાંઝરનો ઝમકારરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦
પગે રોઠોડી મોજડીરે—નંદાજનો હો લાલ (૨);

[ખમ્મા ! મેરે ખારે—બસ-બસ-ગૂમ થઈ જાઓ-થવાઘો-થવાઘો-શાંત થઈ જાઓ-એકલી તાળીજ પડવા ઘો]

પગે રોઠોડી મોજડીરે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
હિડે ચમકતી ચાલરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-લાલો૦

સંગે રાધાજી શોભતારે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);

થે થે રમશે રાસરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ—હાલો

નરસીના સ્વામી શામળારે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);

વાળી રમાડો રાસરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ—હાલો

[નરસી કેવો મસ્ત હશે !].

વ્રજગનાઓ કાંઈ બોલી નહીં, તેથી શ્રીકૃષ્ણે આગળ ચલાવ્યું—

રજન્યેષા ધોરરૂપા, ધોરસત્વનિષેવિતા ॥

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ, સ્થેયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥૧૯॥

અર્થ—આ ભયંકર રૂપ વાળી રાત્રી છે. [કેહેવાનો ભાવ એ છે કે—સ્ત્રીઓને માટે રાત્રી ભયંકર ગણાય છે.] આવી ભયંકર રાત્રીને ભયંકર પ્રાણીઓજ સેવે છે. [એટલે ભયંકર પ્રાણીઓજ આવી ભયંકર રાત્રીમાં વનમાં હરફર કરે છે.] સ્ત્રીઓએ અહીં ઉભા રહેવું પણ ન જોઈએ. તેમાં વળી તમે સુંદરીઓ છો. તેથી હે સુંદરીઓ ! તમે વ્રજમાં પાછી જાઓ. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

પૃષ્ઠા ધોરરૂપા રજની—આ ભયંકર રાત્રી છે. અજવાળા તો પણ રાત્રી છે. રાત્રીમાં ભયંકર પ્રાણીઓ આમતેમ ફરે છે, તેથી ભય ભરેલી છે. તેમાંએ તમે કે જેઓ **સુમધ્યમાઃ** [સુંદરીઓ—યુવતીઓ છો, એટલે બાળક અગર વૃદ્ધ નથી] તેમને તો આવી ભયંકર રાત્રીમાં ઘર બહાર નીકળવું યોગ્ય નથી. તેમાંએ આ તો વન-વગડો-છે.

સ્ત્રીભિઃ હહ ન સ્થેયં—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘અમે તમારા આગળીતા છઈએ, તો પણ લૌકિક રીત પ્રમાણે, અમે પરપુરુષ અને તમે પરદારા છો, તેથી તમારે અહીં અમારી પાસે એકલાં ઉભા રહેવું, પણ ઘટતુ નથી. વળી તમે મારા જેવાને લલચાવો એવાં છો, મારા જેવો તમારામાં મોહ પામે એવું છે, માટે તમે અહીંથી વ્રજમાં જાઓ, હું પુરુષ છઉં, તેથી ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં હરીફરી શકું. તમે સ્ત્રીઓ છો, તેથી લોકમર્યાદામાં રહીને, તમારે શીયળ રૂપી તમારું સાચું ધન સાચવવું જોઈએ. ‘જોળ વિના ફીકંકા કંસાર, શીયળ વિના સુનો સંસાર.’ હગ્નરો સ્ત્રીઓએ શીયળ માટે માથાં આપ્યાં, પણ શીયળ આપ્યું નહીં. શીયળની રક્ષા માટે તમે ત્વરાથી વ્રજમાં ચાલ્યા જાઓ.

શ્લોકની પહેલી લીટી—‘પૃષ્ઠા રજની ધોરરૂપા, ધોરસત્વે નિષેવિતા ॥’ આ પ્રમાણે શ્લોકમાં છે અને તેનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે ઘણોજ સ્પષ્ટ છે, તથા **વ્રજં પ્રતિયાત** વ્રજમાં પાછાં જાઓ, એવા ખુલ્લા શબ્દો શ્લોકમાં છે, તોપણ આ અર્થને મારી મચડીને ફેરવવા માટે, ટિકાકારોએ શ્લોકની પહેલી લીટીને નીચે પ્રમાણે કહી છે. ‘**રજની પૃષ્ઠા**

૧૯ પદ્યછંદ—પૃષ્ઠા ધોરરૂપા રજની—આ ભયંકર રૂપવાળી રાત્રી છે. **ધોરસત્વે નિષેવિતા**—ભયંકર પ્રાણીઓ તેને સેવે છે. તેથી **વ્રજં પ્રતિયાત**—તમે વ્રજમાં પાછા જાઓ. **હે સુમધ્યમાઃ !** હે સુંદરીઓ ! **સ્ત્રીભિઃ ન હહ સ્થેયં**—સ્ત્રીઓએ અહીં ઉભા રહેવું (પણ) ન જોઈએ.

અઘોરરૂપા, અઘોરસત્ત્વઃ નિષેવિતા'—તેનો અર્થ તેઓ એમ કરે છે કે—'આ રાત્રી છે તો પણ અહીં આ રાત્રીની ભયંકરતા નથી, અહીંયા ઘેર પ્રાણીઓ વસતાં નથી. એટલે તમારે અહીં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવો નહીં.' આવી ટિકાઓથી ભુલાં પડવું નહીં.

‘તમે કાંઈ ત્યાગી નથી, તેથી તમારા સંબંધીઓ તમને શોધતાં હશે,’ માટે તમે ઘેર જાઓ, એમ હવે કહે છે—

માતરઃ પિતરઃ પુત્રા, બ્રાતરઃ પતયશ્ચ વઃ ॥

વિચિન્વન્તિ હૃપશ્યન્તો, મા ક્રુધ્વં બન્ધુસાધ્વસમ્ ॥૨૦॥

અર્થ—તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ અને પતિઓ, તમને ઘરમાં નહીં દેખીને, ચોક્કસ શોધતાં હશે. આ પ્રમાણે તમે સંબંધીઓને ત્રાસ ન આપો. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

સ્ત્રીઓએ રજા પિતા ક્યાંઈ જવું, તેમાંએ વળી રાત્રે એકલાં બહાર જવું, તે ભય અને કલંકરૂપ છે. કુમારી અવસ્થામાં સ્ત્રીએ માતા પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. જીવાન અવસ્થામાં પતિની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. પુત્રો ન હોય તો દીયર જેઠની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ; પણ કદિ સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; એમ ધર્મશાસ્ત્ર પોકાર કરીને કહે છે.

આ લોક અને પરલોક જેમને સુધારવા હોય, જેમને પોતાનું સ્ત્રીત્વ કલંક રહિત કરવું હોય, તે સ્ત્રીઓએ કદિ સ્વતંત્ર રહેવા લલચાવવું નહીં.

આ આજ્ઞાનો જેઓ અનાદર કરે છે, તે સ્ત્રીઓ પોતાને હાથે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરે છે.

આજકાલ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વાતો બહુ થાય છે. તેનાં ત્રણ કારણ છે. એકતો જમાનાની તારસીર અને કેશનનો ઉભરો. બીજું આવા જમાનામાં કેવી રીતે જીવવું, તે ઘણાં દંપતીને આવડતુંજ નથી—પરિણામે નાના પ્રકારના કજીયા કંકાસથી તેઓ શેકાઈ જાય છે. એક બીજા ગમ બાઈને એક બીજાનું સમાધાન કરી શકતાં નથી. ત્રીજું સાચે એંશી ટકા વિધવાઓની જુરી દશા છે. વિધવાઓ પોતાના તીવ્ર વૈરાગ્યને ભુલીને, રંગ રાગમાં રમવા લલચાય છે; ધર્મને બલને જ્યાં ત્યાં રજા છે; જ્યાં ત્યાં કથા વાર્તા સાંભળે છે, પણ અજ્ઞાનનું પોટલું માથેથી ઉતારતી નથી. તેમનું રક્ષણ કરવાને જેઓ બંધાયા છે, તેઓમાંના નેવું ટકા રક્ષણને બદલે તેમનું ભક્ષણ કરે છે. આ બધી વાતોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો સંસાર સુખમય થાય. વિષ અમૃત તુલ્ય બને.

‘જે દ્રવ્ય પારકાનું હોય તે અન્યને આપી શકાય નહીં, તેમ તમારામાં અત્યારે

૨૦ પદ્યછંદ—વઃ માતરઃ પિતરઃ પુત્રાઃ બ્રાતરઃ પતયઃ ચ—તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ અને પતિઓ. અપશ્યન્તઃ—તમને ઘરમાં નહીં જોઈને હિ વિચિન્વન્તિ—તમને ચોક્કસ શોધતાં હશે. બંધૂનાં સાધ્વસં (ગભરાદ-ચિંતા) મા ક્રુધ્વં—તેથી સંબંધીઓને ત્રાસ ન આપો.

જે રસ છલકાય છે, તે તમારા પતિનો છે. તે રસ અન્યને આપી શકાય નહીં; અને કદિ તમે એમ કરો, તો તમારા પતિવ્રતનો ભંગ થાય.' એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

ઉપર આઠમા શ્લોકની ટિકામાં મોહિતાઃ શબ્દ પતિપુત્રાદિકને લાગુ પાડવાનું કહ્યું છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—પતિ પુત્રાદિકે ગોપિકાઓને વારી ખરી, પણ તેઓ મોહ પામીને ત્યાંજ ઉભા રહ્યાં. આગળ વધી શક્યા નહીં. 'પોતાની પાસે જ આ સ્ત્રીયો સુતી છે, એમ તેઓને લાગ્યું.' એ પ્રમાણે શ્રીશુકદેવજી છેવટમાં કહે છે.

‘હે રમણીયો ! કદિ તમે વન જોવા આવ્યાં હો, તો તે તમે જોયું;’ એમ હવે પ્રભુ કહે છે—

દૃષ્ટં વનં કુસુમિતં, રાકેશકરં રંજિતમ્ ॥

યમુનાડનિલલીલૈજત્—તરુપલ્લવશોભિતમ્ ॥૨૧॥

અર્થ—[કદિ તમે વન જોવા માટે અહીં આવી હો તો] ઉધડેલાં પુષ્પ વાળું, ચંદ્રના કિરણોથી રંગાએલું, યમુનાજીના પવનોના વ્યાપારથી કંપતા વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓથી શોભી રહેલું, આ વન તમે (હવે) જોઈ લીધું. [૨૧]

૨૧ વિવેચન—

વન અને ચંદ્ર—પુર્ણિમાને દિવસે વન, નદિઓના કાંઠા અને પહાડોના શિખરો અનાયાસે સુંદરતા ઓઢીને એસે. કુસુમિત વન, ચંદ્રના પ્રકાશ, મધુર મંદ મંદ વાતા પવનો, સુંદર વનરપતી, અને યમુનાજીનો નીલપ્રદેશ, રસીકને ઘેરો કરનારાં હતાં. સ્ત્રીઓ શરમાઈને શ્રીકૃષ્ણ સામે નહીં જોતાં, આસપાસ વન તરફ તજી કરે છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘તમે આ વનને પણ જોઈ લીધું, હવે મુખેથી ઘેર પાછા જાઓ. તાત્પર્ય—જે જોવા લાયક છે તે તમે કાં જોતાં નથી ? જે નિરખવા લાયક છે, તેને તમે કાં નિરખતાં નથી ?’ એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવી દીધું.

‘જે તમે વન જોવા ન આવ્યાં હો, તો જે કામે તમે આવ્યાં હો, તે કામ તમારે મુખેથી તમે જોસો. તે વાત અમે જાણીએ છીએ, પણ અમે બોલવાના નથી.’ એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

હવે સ્ત્રીઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે—

તદ્યાત મા ચિરં ગોષ્ઠં, શુશ્રૂષધ્વં પતીન્ સતીઃ ॥

ક્રન્દન્તિ વત્સા બાલાશ્ચ, તાન્પાયયત દુહ્યત ॥૨૨॥

૨૧ પદ્યછંદ—કુસુમિતં—ઉધડેલાં પુષ્પ વાળું. રાકેશસ્ય કરેઃ (કિરણોથી) રંજિતં (રંગાએલું)—ચંદ્રના કિરણોથી રંગાએલું. યમુનાયાઃ અનિલઃ તસ્ય લીલા (વ્યાપાર) તયા પજંતઃ (કંપતા) ચે તરુપલ્લવાઃ તૈઃ શોભિતં इति વનં—યમુનાજીના પવનોના વ્યાપારથી કંપતા વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓથી શોભી રહેલું. દૃષ્ટં—તમે જોયું.

૨૨ પદ્યછંદ—તત્—તો હવે. મા ચિરં ગોષ્ઠં યાત—ત્વરાથી વનમાં જાઓ. પતીન્ શુશ્રૂષધ્વં—પતિઓની સેવા કરો. હે સતીઃ હે સતીઃ ! [હે સત્યઃ જોઈએ] વત્સાઃ બાલાઃ ચ—વત્સો અને બાળકો. ક્રન્દન્તિ—ચીસો પાડતા હશે. તાન્ પાયયત—તમારાં બાળકોને ધવરાવો અને દુહ્યત તાન્ પાયયત—ગાયો દેહો અને વાછરડાંને (પણ) ધવરાવો.

અર્થ—તો હવે તમે ત્વરાથી મજમાં જાઓ, અને પતિઓની સેવા કરો. હે સતી સ્ત્રીઓ ! તમારાં વાછરડાં અને છોકરાં ચીસો નાંખતા હશે. માટે બાળકોને તમે ધવરાવો, અને ગાયોને દોહતી વેળા વાછરડાંને પણ ધવરાવો. [અથવા છોકરાંને અને વાછરડાંને દુધ પાવા માટે ગાયો દુહો.] [૨૨]

૨૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા છે, તેથી ગમે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણમાં મન જોડવું, અને શ્રીકૃષ્ણને પામવું; પણ પોતે આ ભૂતળ ઉપર વ્યક્ત સ્વરૂપે ન હોય, ત્યારે સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, તે હવે પ્રભુ શીખવે છે.

હે સતી: !—પોતા માટે આ સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિઓનો પણ ત્યાગ કર્યો છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે, તોપણ આ સ્ત્રીઓને ‘હે સતી: હે સતિઓ ! એમ કહીને સંબોધે છે. લૌકિક દષ્ટિથી આ સ્ત્રીઓ વ્યભિચારી ગણાય. અલૌકિક દષ્ટિથી એટલે—શ્રીકૃષ્ણ પતિઓના પણ પતિ છે—શ્રીકૃષ્ણ ત્રેલોક્યનો પણ પતિ છે. પ્રાણી માત્રનો પતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ નર નારી, અગર નાન્યેનર ત્રણે જાતિથી પર છે. તેમાં પ્રીતિ કરનારને વ્યભિચારનો દોષ કદિ લાગતો નથી.—એવી અલૌકિક દષ્ટિથી ‘હે સતિઓ !’ કહીને પ્રભુ બોલાવે છે.

પતિની સેવા કરવી, એ સ્ત્રીઓનો મહાન ધર્મ છે. ધર્મની પાળ બાંધવા પ્રભુ આવ્યા છે, માટે પ્રભુએ ધર્મનું સૂચન કર્યું. વાછરડાં અને બાળકો સ્ત્રીઓને આશરે છે. આશ્રિતનું પાલન કરવું, તે પણ મહાન ધર્મ છે. તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચન કર્યું. **પરાર્થ ચ ભવતીનાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્** [સુખોદિની] હે સતીઓ ! તમારું જીવન પરને સુખકર છે—પોતાને સુખકર નથી. પોતે દુઃખ વેડીને બીજાને સુખ આપો છો. માટે પતિસેવા કરવા તમારે ત્વરાથી મજમાં જવું જોઈએ.

આટલી લૌકિક ધર્મની વાત કરીને, હવે પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે—

અથવા મદભિસ્નેહાદ્-ભવંત્યો યન્વિતાશયા: ॥

આગતા હ્યપપન્નં વ: , પ્રીયન્તે મયિ જન્તવ: ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—(ગોપીઓનાં નેત્રોને કોધથી રાતાં થએલાં જોઈને, શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે)—‘અથવા મારામાં તમારો સ્નેહ છે, તેથી તમારી વાસનાઓ ખેંચાવાને લીધે, તમે અહીં આવી છો, તે તમને ઘટે છે. કારણ કે પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. (૨૩)

૨૩ વિવેચન—

‘જંતવ: મમ પ્રીયન્તે’ એમ કહીને પ્રભુએ પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કર્યું. તોપણ—પ્રાણી મેં મીન બ્યાસી, જીવ સદા ચંતયોંગી—આત્મા સાથે રહે, પણ તેને ઓળખે નહીં.

૨૩ પદ્યરૂપ—અથવા અથવા. મયિ અભિસ્નેહ: તસ્માત્-મદભિસ્નેહાત્-મારામાં તમારો સ્નેહ છે તેથી. ચંત્રિતા: આશયા: યાસામ્ તા: इति ભવંત્ય:—જેમની વાસનાઓ ખેંચાઈ છે એવી તમે આગતા:—આવેલી વ: ઉપપન્નં—તે તમને ઘટે છે. હિ-કારણકે. જંતવ: મયિ પ્રીયન્તે—પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે.

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં યાપિ, ખુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૃદા નાનુપશ્યંતિ, પશ્યંતિ જ્ઞાનચશ્તુષઃ ॥ ૧૦ ॥

યતંતો યોગિનઃ, પશ્યંત્યાત્મન્યયસ્થિતમ્ ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો, નૈનં પશ્યંત્ય ચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

[ગીતા અ. ૧૫].

“ મલીનયુદ્ધિવાળા અવિવેકી પુરુષો પોતામાં રહેલા આત્માને ઝોળખી શકતા નથી, હું વ્યક્તરૂપે સામે આવીને ઉભો રહું, તો પણ પ્રાણી ભૂલો પડે. તમે તેમ ન કરશો; કારણ કે તમે તો વ્રજંગનાઓ છો, મારા પ્રભાવને સારી રીતે જાણો છો. હું કોઈ જરપુર નથી, પણ પ્રાણી માત્રનું જીવન જઈ; એમ ખાતરી કરો. ” ‘મારામાં પ્રેમ કરવો’ એજ પ્રાણી માત્રનું કર્તવ્ય છે. ’ કિં વેદૈઃ કિમુશાસ્ત્રૈર્વા, કિં વા તીર્થનિષેવજૈઃ । વિષ્ણુભક્તિર્વિહીનામ્ । કિં તપોભિઃ કિં અધ્વરૈઃ । [મૃદન્નારદ્] તે વાત તમને સુગ્રી છે. માટે તમે મહાભાગા છો. તમે અધિકારી છો. તમારા હૃદયરૂપી ખીસે બાંધેલો જે હું, તેને તમે છોડશો નહીં. હું કે જે નિત્ય અને અવિનાશી જઈ, તેને તજીને અનિત્ય અને નાશવંત પદાર્થોમાં લલચાશો નહીં. ’ એમ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવી દીધું.

જ્ઞાનની જરા ઝાંખી કરાવીને, શ્રીકૃષ્ણ પાછા લૌકિક ધર્મ સંબંધી કહે છે—

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણાં, પરો ધર્મો હમાયયા ॥

તદ્બંધૂનાં ચ કલ્યાણ્યઃ, પ્રજાનાં ચાનુપોષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

દુઃશીલો દુર્ભગો વૃદ્ધો, જઢો રોગ્યધનોઽપિ વા ॥

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો, લોકેષુભિરપાતકો ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—હે ભલી સ્ત્રીઓ ! નિષ્કપટ ભાવથી પતિનું અને પતિના બંધુઓનું સેવન કરવું; તથા બાળકોનું પાલન પોષણ કરવું. એજ સ્ત્રીઓનો ઉત્તમ ધર્મ છે. [૨૪]. પતિ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોય, દુર્ભાગી હોય, વૃદ્ધ-જડ-રોગી અને નિર્ધન-ગમે તેવો-હોય, તોપણ તે મહા પાપી ન થયો હોય, ત્યાં સુધી પોતાનું શુભ ઇચ્છનારી સ્ત્રીઓએ તેનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. (૨૫)

૨૪-૨૫ વિવેચન—

કલ્યાણ્યઃ—હે કલ્યાણને ચાલનારી સ્ત્રીઓ ! (જેને સાક્ષાત્ નારાયણ આવું સંબોધન કરે, તે સ્ત્રીઓને આપણે કુલટા-વ્યભિચારી કહેવી, એ આંખો વીચીને ઉઠી ખાડમાં પડવા જેવો દોષ છે.)

અપૂર્ણ.

૨૪ પદ્યછંદ—કલ્યાણ્યઃ—હે ભલિ સ્ત્રીઓ ! અમાયયા—નિષ્કપટપણથી. મર્તુઃ—પતિનું. તસ્ય બંધૂનાં ચ—તેના બાંધવોનું શુશ્રૂષણં—સેવન પ્રજાનાં ચ—અને બાળકોનું અનુપોષણમ્—પાલન પોષણ કરવું તે. સ્ત્રીણાં પરઃ ધર્મઃ—સ્ત્રીઓનો પરમધર્મ છે.

૨૫ પદ્યછંદ—દુઃશીલઃ દુર્ભગઃ વૃદ્ધઃ જઢઃ રોગી અધનઃ વા અપિ—પતિ દુષ્ટ સ્વભાવનો હોય, દુર્ભાગી હોય, વૃદ્ધ, જડ, રોગી અને નિર્ધન-ગમે એવો હોય તો પણ અપાતકો—મહાપાપી થયો ન હોય ત્યાં સુધી, લોકેષુભિઃ સ્ત્રીભિઃ—શુભ ઇચ્છા-સ્વર્ગા-દિકની ઇચ્છા-રાખનારી સ્ત્રીઓથી. ન હાતવ્યઃ—તજવો ન જોઈએ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

ત્રીજી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનજી ભટ્ટ. ડૉ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

કારતક માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧૦ મો.

મંગળપ્રભાત.

હાલો હરિજનો! મંગળપ્રભાતમાં આપને સૌને ધણાજ હેતથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહીએ. મંગળપ્રભાતમાં એમ પણ કહી દઇએ કે-આજ છે એવી કાલ નથી, આજ છે એવું પહોર નથી, માટે આ કામમાં પ્રમાદ કરશો નહીં. ખંત અને ઉત્સાહથી લાગ્યા રહેશો, તો દેવને દાર ખોલ્યા વિના ચાલશે નહીં. સારમાં સાર—

કૃષ્ણેતિ મંગલં નામ, यस્ય ઘાતિ પ્રવર્તતે ।

લાભસ્તેષાં જયસ્તેષાં, કુતસ્તેષાં પરાજયઃ ॥ ૧

અર્થ—જેમની વાણીમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી મંગળ નામ હોય, તે પુરપને કાલ અને જય બેઉ પ્રાપ્ત થાય. તેઓનો પરાજય કેમ સંભવે ?

માટે-આજના પ્રભાતમાં જેમને મજા, તેમને જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. આપ સ્ત્રી હો, તો પોતાના પતિને, અને આપ પતિ હો, તો પોતાની સ્ત્રીને, ખાસ કરીને હરતે મુખડે જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. વ્યવહારમાં ઘણી લ્હાણુ લ્યો છો, ત્યારે આ લ્હાણુ નહીં લ્યો ? તે પછી બાળગોપાળને, અને સંબંધીઓને જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

નિર્વર—આજ ખાસ કરીને નિર્વર થજો. ત્યાં ત્યાં જગડી હોય, ત્યાં ત્યાં સુધારી લેજો. લ્યો ત્યારે ફરી જ્યશ્રીકૃષ્ણ.

જ્ઞાનપંચમી—કારતક શુદ્ધી પ મે-જ્ઞાનપંચમીએ-જ્ઞાનના પુસ્તકોને ખંખેરીને-ગોઠવીને, તેમનું પૂજન કરજો, અને તેની પાસે ઘીનો દીવો કરજો. માસીકના ખૂટના અંકો તપાસી લેજો. નવાં પુસ્તકો લેવા ઘટે, તો આજે લેજો.

લવાજમ—આ દસમો અંક છે માટે આવતી સાલનું લવાજમ જેમ અને તેમ ત્વરાથી મોકલના રહેશો. જ્ઞાનપંચમી તેને માટે ઉત્તમ દિવસ છે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, એ પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે. હવે એવું આપને વટનું નથી, અને વી. પી. કરવું તે અમને પણ ગમતું નથી.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૬ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૦૫૬ મા પાનાથી ચાલુ.]

૨૪-૨૫ મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે—

હિ—નિશ્ચય સૂચવે છે.

હિ અમાયયા—સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ ફેરી છે—અભેદ છે. તેનું શ્રીકૃષ્ણ ભાન કરાવે છે. સ્ત્રીએ પતિની સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરવી જોઈએ. જનપુરુષમાં લક્ષ્યાએલી અગર ગુરુઓના ઓઠામાં ઠગાએલી ઘણી સ્ત્રીઓ, પતિને કપટથી સેવે છે. પરિણામે તેણીની પોતાની પ્રજા તેણીને સતાવે છે—તેણીનો અંતકાળ બગાડી નાંખે છે. પુરુષ કાશીએ જાય, હરદ્વાર જાય, હિમાલય ઉપર અંગ ગાળે, ત્યારે તેનું કલ્યાણ થાય; અને સ્ત્રી ઘેર બેઠાં પતિને નિષ્કપટ ભાવે સેવીને, કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરે. આ ચાવી જે સ્ત્રીઓ ખોઈ નાંખે છે, તે સ્ત્રીઓ આ સંસારમાં ઠગાય છે—બંધ બારણે મરી જાય છે જન્મમરણની અંધારી કોટડીમાંથી નીકળી શકતી નથી—મનુષ્ય મટીને પશુની યોતી માટે તૈયારી કરે છે.

તદ્બંધૂનાં શુશ્રૂષણં—સ્ત્રીએ પતિના અંધુવર્ગની સેવા પણ, નિષ્કપટ ભાવથી કરવી જોઈએ. અત્યારના જમાનામાં આ સેવા કરનારી ઘણીજ વિરલ જાહેનો હોય છે. કેટલીએક ભણેલી ગણેલી જાહેનો, સમાજસેવાની ભલામણો કરે છે; સમાજમાં અંધુભાવ ફેલાવવા ભાષણો કરે છે—ઠાપામાં લેખો પણ આપે છે;—ઈશાવારય ઉપનિષદ વાંચીને અગર સાંભળીને, સર્વાત્મભાવની મોટી મોટી વાતો કરે છે; પણ ઘરના વડીલોની સંવાને, તે સ્ત્રીઓ બળતી શગડીમાં ફેંકી દે છે—ઘરમાં વૈરભાવ ફેલાવે છે.

દૃષ્ટાંત—મોતીલાલ મામલતદારને નશીમે તેમનાં માતા પિતાની જાંઘળી લંબાણી. તેમનાં સ્ત્રી [ઉઠાંછળી બા] નવા જમાનાનાં અપડુડેટ સ્ત્રી હતાં. સમાજમાં કોઈ કોઈવાર પ્રમુખનું કામ પણ કરતાં હતાં. વનિતાવિશ્રામ સાથે સરો સંબંધ રાખતાં હતાં—ભગિની સમાજના આગેવાન હતાં—પણ તે સ્ત્રી સાચુ સસરાને દેખીને બહુજ કંટાળતાં હતાં. પોતાથી બને તેટલો તેમને ત્રાસ પણ આપતાં હતાં. તેના જવાબમાં વૃદ્ધ માતાપિતા એટલુંજ કહેતાં હતાં કે “ બેટુ બેતરમાં વાવે છે, તે કાંઈ બેતર માટે વાવતો નથી, પણ પોતાને માટે વાવે છે; તેથી વહુ બેટા ! વાવો છો તેવું તમે લણુશો.” આ શબ્દો સાંભળીને ઉઠાંછળીઆ દસતાં, અને વૃદ્ધાને મૂરખ ગણુતાં. પરિણામ એજ આવ્યું. બે ચાર વરસમાં ડોસાડોસી ઇશ્વરને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. મામલતદાર સાહેબ હાર્ટ ફેઇલ થવાથી મરી ગયા. તેમના પુત્ર જીજ્ઞહાસે શેર બજારમાં જીજ્ઞહાસે પોતાની પત્નિની સલાહથી, ઉઠાંછળી બાને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યાં. ઉઠાંછળીઆ એક અનાથ આશ્રમમાં જુડે હાલે ૧૯૨૦ ના જાનેવારી માસમાં મરી ગયાં.

તાત્પર્ય—ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ કમાવાનું મૂખ્ય-સખળ સાધન છે. અનેક જન્મના પાપને બાળીને ભરમ કરવામાં, ગૃહસ્થાશ્રમ જેટલો સખળ છે, તેવો એકે આશ્રમ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંતાપને રહેલો પરમારથ, સ્વાર્થથી દંડાએલો છે; તેથી પામર સ્ત્રી પુરુષો, આ મહાન પરમારથને—

આ મહાન ઘટનાને, સમજી શકતાં નથી. પુત્રો અને તેમની સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ માતાપિતાને સેવે, તેમાં કયા ઉપકારનો બદલો છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમાં પરમારથ ધણો છે, અને શુભ આશીર્વાચનો રૂપી અદ્ભુત આવક છે. આ કથા સાંભળનારી અને અમારી મોક્ષ પત્રિકા વાંચનારી અગર સાંભળનારી દરેક બહેને, પોતાના અનેક જન્મોના પાપનો નાશ કરી નાંખવા, પતિસેવા અને પતિના બંધુવર્ગની સેવાનો કદિ અનાદર કરવો નહીં. વૃદ્ધને અને જુવાનને જેમ ઉમરમાં અંતર હોય છે, તેમ વિચારમાં પણ અંતર (છેદું) હોય છે; પણ વડીલોના મહાન ઉપકારને યાદ કરીને, ધીરજ રાખવી-કંટાળવું નહી. માતા પિતાની સેવા કરનારાં પુત્રોને અને પુત્રવધુઓને, ઘેર બેઠાં અડસઠ તિર્થ છે. પતિની અને પતિના બંધુઓની સેવાનો અનાદર કરીને, સ્ત્રી દેવદર્શન કરવા જાય, તો તેમને દેવદર્શનનો લાભ મળતો નથી; તિર્થ કરવા જાય, તો તિર્થ-તિર્થના લાભ આપી શકતાં નથી.

૨૫ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ ગમે એવા પતિને પણ, સ્ત્રીએ સેવવો જોઈએ.’ સુશીલ બહેને યાદ રાખવું કે-આવા પ્રકારની સેવાથીજ તપની વૃદ્ધિ થાય છે. આવા ભયંકર તપથી તે સ્ત્રી પોતાને આંગણે અને ઉંચરે નારાયણને વસાવે છે. સુકન્યાએ ચ્યવનને સેવ્યા. નામ અમર કર્યું. આવા ઉત્તમ ધર્મ, વ્રત અને તપનો ત્યાગ કરીને, સ્ત્રીએ ધર્મને બદલે કોઈ ટેકાણે રજાળવું નહીં.

જર કર્મ કેટલું નિંદિત છે, તે હવે કહે છે -

अस्वर्ग्यमयशस्यं च, फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥

जुगुप्सितं च सर्वत्र, औपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥૨૬॥

અર્થ—સારા કુળની સ્ત્રીઓને જરપુરપનું સુખ, સ્વર્ગની હાનિ કરનાર છે, કીર્તિનો નાશ કરનાર છે, તુચ્છ અને કષ્ટરૂપ છે, ભયંકર અને સર્વ પ્રકારે નિંદિત છે. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કાર્યને કેટલું સ્વચ્છ કરે છે ! છતાં ગમે તેવા આક્ષેપો કરવા, તે આંખો વીંચીની ભીંત સામે અજાણવા જેવી ભૂલ છે.

જરસંબંધ-સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોને જરસંબંધ રસાળ લાગે છે, કારણકે-બહારની ટાપટીપ દેખીને, સ્ત્રીને પરપુરુષમાં, અને પુરુષને પરસ્ત્રીમાં અનાયાસે મોહ થાય છે. ‘ Young man's love lies in their eyes & not in their heart.’ [શિક્ષણીયર]—જુવાન માણસોનો પ્રેમ આંખમાંજ હોય છે, હૃદયમાં હોતો નથી. છે તેના કરતાં કોઈ સારો કે સારી મળે, તો છે તેને પડ્યાં મેલીને, તેઓ બીજામાં લલચાય છે. લલચાયા પછી-તેઓ માત્ર અનુકુળતાની જ રાહ જુએ છે. અનુકુળતા મળતાં, સેંકડે પંચાણું ટકા,

૨૬ પદ્યછેદ—કુલસ્ત્રિયાઃ—સારા કુળની સ્ત્રીઓને. ઉપપત્તેઃ કર્મ ઔપપત્યં—જર પુરુષનું સુખ. સ્વર્ગાય હિતં સ્વર્ગ્ય, ન સ્વર્ગ્ય અસ્વર્ગ્ય—સ્વર્ગથી વિમુખ રાખનાર. યશસે હિતં યશસ્યં ન યશસ્યં અયશસ્યં—કીર્તિને તોડનાર. ચ—અને ફલ્ગુ—તુચ્છ. કૃચ્છ્ર—કષ્ટરૂપ. ભયાવહમ્—ભયંકર. સર્વત્ર ચ જુગુપ્સિતં—અને સર્વ સ્થળે નિંદવા જેવું.

ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરુષો, તેમાં ફસાઈને ફળેત થાય છે. વિશ્વામિત્ર અને પારાશર જેવા પણ, અનુકુળતા મળતાં અટવાયા. તપસી લપસી પડ્યા-પડિતો પામર બન્યા-અને ભક્તો ભૂલા પડ્યા-માનીઓ ગમાર બન્યા. તાત્પર્ય-નરસંબંધ રસાળ-લલચાવનારો-છે, તોપણ ક્ષુદ્ર અને ભયંકર છે. કેટલેએક ઠેકાણે તો નર સ્ત્રીપુરુષ એક બીજાને માથા સાટે સેવે છે. એઉ ભયંકર ભયમાં ઉતરી પડે છે. તેમાં લોકલાજ અને હિંમતનો ભાર ખર્ચ છે; તેથી કેટલાએક શૃંગારના રસીક વિદ્વાનો, નર સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા આંકે છે; પણ જે ઉત્કૃષ્ટતા આ લોકમાં નિંદાના પુરમાં નાંખે, અને પરલોકમાં નરકના પૂરમાં નાંખે, તે ઉત્કૃષ્ટતા કાંઈ કામની નથી. પ્રશંસા પાત્ર હોય, તોપણ તજવા જેવી છે. કાવ્યપ્રકાશના ચતુર્થ ઉલ્લાસમાં મરમટ પંડિત ‘તદ્વામાસા અનૌચિત્ય પ્રવર્તિતાઃ’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે ‘રસ અને રસા-ભાસમાં ઘણો ફેર છે. જે ભોગ ભય અને અપદ્મિર્નિથી કલંકિત હોય, તે રસ નથી, પણ રસનો ભાસ છે.’ શરીર અને શરીરની છાયામાં જેટલો ભેદ છે, તેથી પણ તેમાં વધારે ભેદ છે. જેમ સત્પુરુષો અનિત્યને તથા નિત્યને ભજે છે, તેમ સમજી સ્ત્રી પુરુષો, અનિ-ત્યમાં-જે પોતાનાં નથી તેમાં-કદિ પ્યાર કરવો નહીં, પ્યાર થઈ આવે, તો વિવેક કરીને તેનું નિવારણ કરવું; અને જે નિત્ય છે-એટલે જે પોતાનાં છે, તેમાં ખટકો રાખીને પ્યાર કરવો. ઝેરમાં અને અમૃતમાં જેટલો ફેર છે, તેટલો અનિત્યમાં અને નિત્યમાં ફેર છે. સાંભળો—

દષ્ટાંત—એક મોટા સંતની કથામાં એક રંગીલા પુરુષે એક રંગીલી સ્ત્રીને કટાક્ષ કર્યો. સ્ત્રીએ સામે કટાક્ષ કરીને પોતાની પ્રીતિ સૂચવી. કથામાં આવતાં જતાં રસ્તામાં વાતચિત કરવાનો પરિચય થયો. પરિચય થતાં પ્રીતિ વધી. તેઓએ અમુક રાત્રે એક ડેલામાં મળવાનો વિચાર કર્યો. ડેલાના પાછલા ભાગમાં અનાજની વખારો હતી. આગલા ભાગમાં એક ડોસી રહેતી હતી. તે આવાં કર્મદ્વારા બે પૈસા કમાતી હતી. સંકેત પ્રમાણે પુરુષ રાતના સાડા નવવાગે ડેલામાં હાજર થયો. ડેલામાં અંધાઈ ધબ્બ હતું. સ્ત્રીને આવતાં જરા વાર લાગી, તેથી નર પુરુષે ઠપકો આપ્યો. તેના જવાબમાં સ્ત્રીએ કહ્યું કે-**ખડથોલ** બહાર ચોટે જાય, ત્યારે આવી શકુને. હવે રાતના પ્યાર સુધી તે આવવાનો નથી. માટે હું સુખેથી તમારી પાસે રહીશ. જુઓ માઈ ઘર અહીં સામેજ છે.’ તેના જવાબમાં પુરુષે કહ્યું કે—‘કહીએ-ને-કે ‘ભજનમાં જાઉં છઉં.’ હું પણ ભજનનું નામ દબને અહીં આવ્યો છઉં. અમે અને તમે અહીં મળ્યા, તે પણ ભજનનો પ્રતાપ છે.” આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં, તે એઉ પગ લખડતા રાખીને એક ખાટલા ઉપર બેઠાં. પુરુષે આણેલા પડીકામાંથી તેઓ મીઠાઈ ખાતાં હતાં, એટલી વારમાં પુરુષે ખૂમ મારી કે—‘ઓય આપરે મને કાંઈ કરડયું.’ ડોસીએ દીવો લાવીને જોયું, તો પાયા પાસે થઈને એક સાપ જતો હતો. પરદારા છવ લઈને નાહી. નાસતાં નાસતાં તેણીને પણ સાપ કરડ્યો. સ્ત્રીએ ઘેર જઈને પાડોસણને વાત કરી. પાડોસણ દોડીને **ખડથોલ** શેઠને તેડી લાવી. સ્ત્રીને પડેલી દેખીને ખડથોલ શેઠ ગભરાઈ ગયો. વૈદવાઈ કર્યા-એક રાતમાં બસો પાનસો રૂપૈયા વાપરી નાખ્યા, પણ ઝેર ઉતર્યું નહીં. ખડથોલ શેઠનો નિર્મળ પ્રેમ જોઈને, સ્ત્રીને ઘણાજ પસ્તાવો થયો. સ્ત્રીએ મરતી વખતે કહી દીધું કે—‘જે અનિત્યમાં પ્રીતિ કરે, તેના આવાજ હાલ થાય.’

હવે આપણે જનપુરુષની સ્થિતિ તપાસીએ-જન પુરુષ માંડ માંડ ઘેર આવ્યો. પર-
ણેલી સ્ત્રી વાટ જોતી હતી. ખારણું ખખડયું, અને પુરુષ અંદર આવ્યો; પણ તેમને સાપ
કરડ્યો છે, તે વાત સાંભળીને, સ્ત્રી ગભરાઈ ગઈ-ધ્રુજવા લાગી. થોડી વારે ધીરજ રાખીને
પાડોશમાં તેણીનો દીયર રહેતો હતો, તેને તેડી લાવી. એક ઘોડાગાડી ભાડે કરીને પતિને
સાથે લઈને, ડાંડટરને ઘેર પહોંચ્યા. ડોક્ટરે હાથ ખંખેર્યા. ત્યાંથી બીજા ડોક્ટરને ઘેર
ગયા. તેણે પણ તેજ જવાબ આપ્યો. ત્યાંથી ત્રીજા એમ ચાર પાંચ ડોક્ટરને ઘેર ફરી
વળ્યા. છેવટે એક વૃદ્ધ વૈદને ઘેર આવ્યા. વૈદે ચિકિત્સા કરીને કહ્યું કે-‘ જી હેન ! એક
ઉપાય છે, પણ તે માથા સાટે છે. ’

સ્ત્રી-પતિ પણ માથા સાટે છે ને ! તે હોય તો બધું-તે ન હોય, તો કાંઈ નહીં.
જીવંતર વ્રથા, અને લાલ વેરાગણ. જે ઉપાય હોય તે સુખેથી કહો.

વૈદ-સાખાશ ! તમારા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના તપોબળથીજ કાંઈક વરસાદ પડે છે,
અને કાંઈક પાકે છે. સાંભળ ત્યારે-જ્યાં ડાંખ છે ત્યાં મુખ રાખીને ઝેરને ચુસી લે, અને
ચુસેલા ઝેરને ગળે ઉતાર્યા વિના થુંકી નાંખ. કદિ ભૂલમાં તે ઝેર તારે ગળે ઉતરી જશે, તો
તું મરી જઈશ. હિંમત હોય તો કર-તેને સાટે તારે મરવું હોય, તો કર.

‘ આપ કશી ફીકર કરશો નહીં. ’ એમ કહીને સ્ત્રીએ ઝેર ચુસવા માંડ્યું. ઝેર
ચુસાઈ ગયું, પણ થુંકી નાંખવા બદલે તે ઝેર ગળે ઉતરી પડ્યું. પુરુષ અચ્ચો અને સ્ત્રી તુરત
મરી ગઈ. પુરુષને ખાત્રી થઈ કે ‘ નિત્ય તે નિત્ય, અને અનિત્ય તે અનિત્ય. પારકાને
ગમે તેટલું હેત કરીએ, પણ જે પોતાનું હોય, તેજ પાર પાડે. ’ વિગેરે.

યાદ રાખજો કે-દરેક જન સ્ત્રીપુરુષને પ્રભુ આવો ચમત્કાર તુરતા તુરત દેખાડતા
નથી; તેથી ઘણાં અજ્ઞાની મલકાય છે, અને પાપથી પાછાં હઠતાં નથી; પણ કર્યાં કર્મ
ભોગવવાં પડશે, તે વાત તો સિદ્ધ છે.

‘ સમજુ સ્ત્રીએ કદિ જન કર્મની જાણમાં ફસાવું નહીં. પતિ સિવાય કોઈ પુરુષ
તત્ત્વને પોતાના હૃદયમાં નોંધવું નહીં. સાક્ષાત નારાયણ જેવા મહાત્માઓ અગર ગુરુઓની
સાથે પણ ઘણીજ મર્યાદાથી વર્તવું. તેમની સાથે કદિ એકાંત કરવી નહીં. મોટી ઉમરના
પુત્રો સાથે પણ વિવેકથી રહેવું. ’

ઉત્તરાનગરીમાં મહારાણી સુદેણીએ સતી સૈરંધ્રિને (દ્રોપદીને) વ્યભિચારી ક્રાત્યક
પાસે જવા આજ્ઞા કરી, ત્યારે સતી બોલ્યાં હતાં કે હે ‘ જી હેન ! આ બાળ્યમાં સંતોનો
મત નીચે પ્રમાણે છે—

૫૬.

રે લલના ! પરરે પુરુષ સંગ તજીએ;

નિશ્ચય કરી ભાવે પતિજને લજીએ—રે-લલનાં

પ્રીતિ કરી પર રે પુરુષની સાથે, અંતર દેવા વચન આપ્યું જેણે હાથે;

ભોમિ કરે ભાર ચઢ્યો તેને માથે—રે-લલનાં

નારિ ! જેણે નાથ કર્યા નિજ પાંખી, વડીલ કરી ક્રીતિ કરી તેણે જાંખી;

મકાતેર પેદી નરકમાં નાંખી—રે-લલનાં

નાથ વેચી નારી રહે જે ફરતી, સ્વાન પેરે જ્યાં ત્યાં લૌવા ભરતી;
મુવા કેડે સંગ કરે નહીં ધરતિ—રે-લલનાં

વિગેરે, વિગેરે

સ્ત્રી અને પુરુષનાં શરીર પંચ મહાભૂતનાં ખરાં, પણ સ્ત્રીના શરીરની જોખમદારી વિશેષ છે, જસમાએ શરીર માટે શરીર ખોયું. રાણકદેવી અને એવી બીજી અનેક વીર આળાઓએ, શરીર માટેજ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. થોડાં વરસ ઉપર રાગ્યાઈ ટાવર ઉપરથી પડીને બે પારસી સ્ત્રીઓએ, શરીર માટે જ શરીર ખોઈ નાંખ્યાં હતાં. આજકાલના સુધારામાં જે સ્ત્રીઓ આ વાત ભૂલી જાય છે, તે સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે પોતાનું સ્ત્રીત્વ-માનવપાત્રું-ખોઈ નાખે છે. સ્ત્રીરૂપી ધન એટલું બધું સ્વતંત્ર, સુવાંગ અને અનન્ય છે, કે-તેમાં એક સિવાય અન્યનો ભાગ હોઈ શકે જ નહીં. એક સુશીલ જણાતી જ્ઞેન, કોઈ આવાજ અગર ગુરૂને પંખો કરતી હોય, તો તે નિંદાને પાત્ર થાય, અને શંકાનું સ્થાન બને; પણ એક નિર્ધન ગોદારાણી અગર વાધરણ પોતાના પતિને પંખો કરે, તો તેનાં વખાણુ થાય. તાત્પર્ય—સ્ત્રીઓએ ધર્મની સોનેરી જાળમાં પણ કદિ ફસાવું નહીં.

શ્રીકૃષ્ણ ગોપીકાઓને સૂચવે છે કે-ઉપર પ્રમાણે તમારે મારામાં જરબુદ્ધિ હોય. તો તમારે અવશ્ય ઘેર જવું જોઈએ. ‘જીવમાત્રનો હું પતિ છઉં,’ એ ભાવ ગોપીઓમાં પ્રગટયો છે કે-નહીં? તેની આ તપાસ છે. તે સંબંધમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે તે સાંભળો—

‘સ્વભાવતઃ જીવાનાં મગધાન્ યથ મર્તા, તન્નાપિ સ્ત્રીણાં સ્ત્રીશરીરપ્રાપ્તાનાં
વ્યભિચારાભાવાય મગધાન્ યથ સેઢ્યઃ ।’ [સુખોદિની] ‘કુદરતી રીતે પ્રાણી માત્રનો ભર્તા ઈશ્વરજ છે. તેમાં પણ સ્ત્રી શરીર વાળા જીવોને, વ્યભિચારના અભાવ માટે ઈશ્વરનેજ સેવવો જોઈએ.’

હવે ઉપસંહારમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને રાજમાર્ગ બતાવે છે—

શ્રવણાદર્શનાદધ્યાનાન્, મયિ ભાવોડનુકીર્તનાત્ ॥

ન તથા સન્નિકર્ષેણ, પ્રતિયાત તતો મૃદાન્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—(મારી લીલાઓ) સાંભળવાથી, (મારાં) દર્શન કરવાથી, (મારું) ધ્યાન ધરવાથી, અને (મારાં) કીર્તન ગાવાથી, મારામાં જેવો ભાવ પ્રગટે છે; તેવો ભાવ મારો અંગસંગ કરવાથી, અગર મારી પાસે રહેવાથી પ્રગટ થતો નથી, તેથી તમે પાછાં ઘેર જાઓ. [૨૭]

૨૭ વિવેચન—

રાગ પોતાના રાજ્યની રક્ષા માટે કાયદા બાંધે. પ્રજાએ તે કાયદા પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે; પણ જ્યારે રાજ પોતે ગુન્હેગારને મળે; ત્યારે કેસનું ગમે એવું ભયંકર સ્વરૂપ હોય,

૨૭. પદ્મછેદ—શ્રવણાત્ દર્શનાત્ ધ્યાનાત્ અનુકીર્તનાત્-સાંભળવાથી, દર્શન કરવાથી, ધ્યાન ધરવાથી, અને કીર્તન કરવાથી. મયિ (અર્થ) ભાવઃ-મારામાં જે ભાવ થાય છે તેવો ભાવ. સન્નિકર્ષેણ ન-પામે રહેવાથી-અંગસંગથી થતો નથી. તતઃ-તેથી મૃદાન્ પ્રતિયાત-ઘેર પાછા જાઓ.

તોપણ કાયદાને દૂર મૂકીને, ગુન્હેગારને બચાવી શકે. તે પ્રમાણે શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ ઇશ્વરના કાયદા છે-ઈશ્વરનો રાજમાર્ગ છે. ઇશ્વરની ગેરહાજરીમાં તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. ઇશ્વર પોતે વ્યક્ત થઈને-અવતાર લઈને-આવે, ત્યારે કાયદાને દૂર મૂકીને, ગમે એવા ગુન્હેગારને પણ તે બચાવી શકે. તે વાત ‘અપિ ચૈત્સુદુરાચારો’ વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે પુરવાર કરી છે.

ઇશ્વરની લીલાઓ સાંભળવી, ઇશ્વરનાં દર્શન કરવાં, ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, અને ઇશ્વરનાં કીર્તન ગાવાં-આ તમામ ઇશ્વરના ધરના કાયદા છે-ઇશ્વરને પામવાનો રાજમાર્ગ છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગોપીકાઓને મળ્યા, છતાં શ્રીકૃષ્ણ તેમને કહે છે કે-‘તમે મને તથા હા, અને આ રાજમાર્ગે ચાલ્યાં આવો-આ રાજમાર્ગ દ્વારા ભાવ પ્રગટાવો.’ શ્રવણાદિ ક્રિયાઓ પ્રભુથી દૂર રહીને કરવાની છે. રાજને દસ રાણી હોય, જેના ઉપર રાજને પ્યાર હોય, તે રાણી રાજની સાથે રહે; અને જેના ઉપર પ્યાર ન હોય, તે રાણીઓને રાજ પોતાની છબી આપે. તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના દૂષો રસ્તો-પ્યાર ભર્યો રસ્તો-સંતાડીને, રાજમાર્ગ-છબીસેવન જેવો માર્ગ-ગોપીઓને બતાવે છે. જેમને રાજ પ્યારો હોય, તે રાણીઓ છબીથી સંતોષ ન પામે; તેમ જેમને શ્રીકૃષ્ણ પોતે મળ્યા, તે ગોપીઓ શ્રવણાદિથી સંતોષ ન જ પામે. પાસે રહેવામાં એક દોષ છે, તે સાંભળો-તેનું નિવારણ પ્રભુ કરે છે.

પાસે રહેવાથી અપ્રીતિ થાય-અપકવ પદાર્થો ખાવાથી જેમ અશુરણ થાય, તેમ અપકવ મનુષ્યોને પાસે રાખવાથી-તેમનામાં બહુ હેત કરવાથી-વિપરીત પરિણામ આવે. પતિપત્નિનો નીકટનો અને દૈવી સંબંધ છે, તોપણ અપકવ સ્ત્રીપુરૂષ-પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને-પોતાના યથાર્થ ધર્મને-નહિ સમજનારાં સ્ત્રીપુરૂષ-એકબીજાની કંટાળે છે. રાજ પાસે રહેનારા અપકવ નોકરો રાજની કંટાળે છે; કથા કરનારા મોટા પંડિતોને લોકો ઘણું માન આપે, અને પંડિત છતી સ્ત્રી પંડિતને ભાજમૂળા ગણે. તે પ્રમાણેજ પ્રભુ પાસે રહેનારા અપકવ ભક્તો, પ્રભુને ભાજમૂળા જેવા ગણે. ‘Intimacy breeds Contempt’ શ્રી ઠાકોરજી પાસે રહેનારા ગુગળી હારી ગયા, અને બોડાણો છતી ગયો. પ્રીતમ પોતાને ગામથી ઘણી વખત દ્વારકાં શ્રીરણછોડજીનાં દર્શન આવતા હતા. પ્રીતમ આંખે અંધ હતા, તોપણ પ્રભુએ જે શણગાર ધર્યા હોય, તે બરાબર ગાતા હતા. પ્રીતમ કહેતા કે-‘હું આંખે અંધ છઉં, પણ પ્રભુને જેવા દેખું છઉં, તેવા ગાઉં છઉં.’ તે સાંભળીને ગુગળી ભક્તની મશ્કરી કરતા અને કહેતા કે-‘એ તો ભક્તે તિથિ તિથિના શણગાર ગોખી રાખ્યા હશે, તે ગાતા હશે.’ એક વખત પ્રીતમ દર્શન આવ્યા, અને ગુગળી-ઓએ કાંઈક નવીન શણગાર ધરવાનો વિચાર કર્યો. જે જે શણગાર તેઓએ ધર્યા, તે પ્રીતમે ગાવા માંડ્યાં. સાંભળો—

૫૬.

રણછોડજીનાં રૂપમાં મન રંગાયું રે,

લીલાં કુંડળ કાને ધર્યાં, મહારાજ—

પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં—

બાપા ! પીળે પટકે બાંધી હરિએ કેડ—

મન રંગાયું-બાપા ! રણછોડજી

મન રંગાયું.

મન-બહાલા ! રણછોડજી

શીર લહેકે છે કસખી પાધ— મન રંગાયું.
 બાપા ! જમણે હાથે છડી ધરી મહારાજ— મન—બહાલા ! રણછોડજી
 ભાલે તિલક કેસરતણા— મન રંગાયું.
 બાપા ! લાલમણિનો બાંધો છે શીરપેચ— મન—બહાલા ! રણછોડજી
 બાંહે બાબુબંધ બેરખા— મન રંગાયું.
 બહાલા ! કંઠે લીલા તુલસીકિરા હાર— મન—બાપા ! રણછોડજી
 હાથે તે કડાં સાંકળાં— મન રંગાયું.
 બાપા ! રતન મુદ્રિકા રાજત જમણે હાથ—મન—બહાલા ! રણછોડજી
 ગળે તે હાર ગુંગતણા— મન રંગાયું.
 બાપા ! બીજા શોભે હેમતણા શણગાર— મન—બહાલા ! રણછોડજી
 કેકે કંઠેરો પહેરીયો— મન રંગાયું.
 બહાલા ! પાવલીયામાં ઝાંઝરનો ઝમકાર— મન—બહાલા ! રણછોડજી
 નિજ આયુધ ભુજ ચાર ધર્યા— મન રંગાયું.
 બાપા ! નખશીખ સુધી શોભાનો નહીં પાર—મન—બહાલા ! રણછોડજી

[ગુગુળીઓએ તિથિ સિવાયના તદ્દન નવીન શણગાર ધર્યા, તોપણ તે તમામ પ્રીતમે કહી સંભળાવ્યા. તે વખતે તે પુજારીઓમાં એક એકાક્ષી હતો. તેણે ભક્તની પરીક્ષા કરવા માટે, ગોમતીજીમાંથી બે કમળ લાવીને, એક કમળ પ્રભુના જમણા અંગુઠામાં, અને બીજું કમળ પ્રભુને મુસ્તક ધારણ કરીને, ભક્તને પૂછ્યું—‘હવે કાંઈ બાકી છે?’ તેના જવાબમાં ભક્તે ગાયું કે—]

શણગાર સર્વે સગ્ગર હતા— મન રંગાયું.
 બહાલા ! એક પળમાં બે નવા ધર્યા મહારાજ !—મન—બાપા ! રણછોડજી
 એક કમળ મુસ્તક ધર્યું— મન રંગાયું.
 બાપા ! બીજું જમણે અંગુઠે—મહારાજ !— મન—બહાલા ! રણછોડજી
 છખી છખીલા લાક્ષ્મી— મન રંગાયું.
 પ્રીતમ તારા ચરણકમળનો દાસ— મન—બાપા ! રણછોડજી

બાપા બૂલ મંદિરોના ટ્રસ્ટીઓ પણ કરે છે. બે પાંચ રૂપૈયા આપવા હોય, તો લેનારની યોગ્યતાને વિચાર કરીએ છઈએ, અને શ્રીહાકોરજી જેમને સાંપીએ છઈએ, તેની જેવી તેવી ખાત્રી કરીએ છઈએ. પરિણામે સનાતન કેસરી બકરા જેવો બનતો જાય છે, અને ભયંકર અજ્ઞાનથી ઘેરાતો જાય છે. માદ રાખો કે—જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી જે યુક્ત હોય, તેજ શ્રીહાકોરજી પાસે રહેવાને અધિકારી ગણાય—બાકી ધર્મનું અને શ્રીહાકોરજીનું કારસ છે. જે શ્રીરામના ચરિત્રથી વાકેફ ન હોય, જેને રામાયણ જીવનમૂડી ન હોય, જેને શ્રીરામનું નામ કંઠના માદળ્લયા જેવું ન હોય, તેને શ્રીરામની ચર્ચા સાંપરી, તે શ્રીરામનું કારસ કરવા જેવું પાપ છે. જે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રથી વાકેફ ન હોય, જેને શ્રીમદ્ ભાગવત જીવનમૂડી ન હોય, જેને શ્રીકૃષ્ણનું નામ નિર્ધનના ધનરૂપ ન હોય, તે પુરૂષને શ્રી-

કૃષ્ણની મૂર્તિ સોંપવી, તે શ્રીકૃષ્ણનું કારસ કરવા જેવું પાપ છે. તે પ્રમાણેજ માતાશ્રીના મંદિરમાં, ગણપતિના મંદિરમાં, હનુમાનશ્રી વિગેરેના મંદિરમાં, સત્પુરુષોની વ્યવસ્થા નહીં કરે, તો છો ત્યાંથી પણ પડી જશે.

ગોપીકાઓની પરીક્ષાનો વિષય પૂરો થયો. હવે આગળ શું થાય છે, તે સાંભળો. બોલો શ્રીદારકાંધીશકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इति विप्रियमाकर्ण्य, गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥

विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ૨૮ ॥

અર્થ--શ્રી શુકદેવશ્રી કહે છે કે--‘આ પ્રમાણે ગોવિંદનું અપ્રિય લા-
ખણ સાંભળીને, ખેદ પામેલી અને જેઓના સંકલ્પ ભાંગી પડ્યા હતા, એવી
ગોપીઓ, અપાર ચિંતામાં પડી. (૨૮).

૨૮ વિવેચન—

ઉલટો ચેર કોટવાળને દંડે—પોતે બોલાવ્યા અને પોતેજ પૂછે છે કે—‘કેમ આવ્યા?’
પ્રભુની આવી રીતભાત દેખીને ગોપીઓ ભોંડી પડી—વ્યથા બની. ‘વસ્ત્રાદરણ વખતે આપેલું
વચન શું તોડવું હશે? શું પ્રભુ હવે અમારો અનાદર કરશે? શું અમારા સંકલ્પો ભાંગી
પડ્યા? શું અમે ઘરનાં અને ઘાટનાં ના રહ્યાં? પ્રભુ કહે છે કે ‘તમે ઘેર જાઓ.’ પણ
શું હવે એકેલું ચટાય? તજેલું લેવાય? શું અમે કલ્પીયુગના બાવા સાધુ છઠ્ઠાએ? તે
એકેલું ચાડીએ? તજેલું ગ્રહણ કરીએ? અમે કુલ, ધર્મ, વૈર્ય, લજ્જા અને ગૃહાદિના
ત્યાગ કરીને, પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવ્યા છઠ્ઠાએ. રસ લુંટવા આવ્યા છઠ્ઠાએ, તે વાત
શું અંતર્યામિ પ્રભુ નહીં જાણતા હોય! ત્યારે શું પ્રભુ અમારી પરીક્ષા કરના હશે?’ એવી
અનેક ચિંતાઓના પૂરમાં ગોપીઓ તણાવા લાગી.

શ્રી શુકદેવશ્રી ગોપીઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—

વસંતતિલકા—

कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन शुष्यद्-बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ॥

अस्त्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि, तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ ૨૯ ॥

૨૮ પદ્યછેદ—इति गोविन्दभाषितं विप्रियं आकर्ण्य-આ પ્રમાણે ગોવિંદનું
અપ્રિય લાખણ સાંભળીને. विषण्णा:-ખેદ પામેલી. भग्नः संकल्पः यासां ताः इति
गोप्यः-અને જેઓના સંકલ્પ ભાંગી પડ્યા એવી ગોપીઓ. दुरत्ययाम् चिन्तां आपुः-
અપાર ચિંતાને પામી.

૨૯ પદ્યછેદ—शुचः श्वसनेन-શોકને લીધે નીસાસા લેતાં. शुष्यन्तः बिम्बफल-
सदृशाः अधराः-बिम्बाधराः (લાલ હોઠ) येषु तानि इति मुखानि, तानि अव
(નીચાં) कृत्वा-ज्जेમના લાલ હોઠ સુકાતા હતા એવાં મુખોને નીચાં કરીને. चरणेन भुवं
लिखन्त्यः-પગના અંગુઠાથી ધરતીને ખોતરતી, उपात्ता मषिः (આંજણ) यैः तानि तैः
अस्त्रैः (આંસુ)-આંજણવાળા આંસુઓથી. कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः-સ્તન ઉપરના કેસરને

પ્રેષ્ટં પ્રિયેતરમિવ પ્રતિભાષમાણં, કૃષ્ણં તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ॥

નેત્રે વિમૃજ્ય રુદિતોપહતે સ્મ કિંચિત્-સંરમ્ભગદ્ગિરોઽબ્રુવતાનુરક્તાઃ ॥૩૦॥

અર્થ—શોકને લીધે નીસાસા લેતાં, જેમના લાલ હોઠ સુકાતા હતા, એવાં સુખોને નીચાં રાખીને, પગના અંગુઠાથી ધરતિને ખોતરતી, અને આંજણુવાળા આંસુઓથી સ્તન ઉપરના કેસરને ઘોતી, (આ પ્રમાણે) મોટા દુઃખથી દબાઈ ગએલી તે સ્ત્રીયો, ચૂપ થઈને ઉભી રહી. (૨૯). શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે જે સ્ત્રીયોએ, સંસારનાં સર્વ સુખોનો ત્યાગ કર્યો હતો, એવી સ્ત્રીયો વિહ્વળ થએલી ગોપીઓએ, રોઈ રોઈને ઉપસી ગએલી આંખોને લુછી નાંખીને, શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્યારા હતા, તે પણ દુશ્મનની માફક ખોલતા હતા, તેમને ક્રોધના આવેશમાં ગદ્ગદ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કાંઈક કહેવા લાગી. (૩૦).

૨૯-૩૦ વિવેચન—

દ્વિમ પદે ત્યારે જેમ ખીલી રહેલાં ગુલાબ ચંપાનાં પુખ્તો કરમાઈ જાય, તેમ શ્રી કૃષ્ણનાં પરીક્ષાનાં વચનો સાંભળીને, ગોપીઓ કરમાઈ ગઈ. એક હોરીયાર વડીલ, સાક્ષીને ઉલટપાલટ સવાલ પૂછે, ત્યાં આપડો સાક્ષી ગભરાઈ જાય; ત્યારે આ તો વડીલોને શુદ્ધિ આપનાર, ગોપીઓને ગભરાવી દે, તેમાં શી નવાઈ ! શ્રીકૃષ્ણના અટપટા સવાલોથી, ગોપીકાઓ ગભરાઈ ગઈ-શરમાઈ ગઈ. ચૈતન્યરહિત લોકડાની પુતળીયો જેવી બની ગઈ. આ શ્લોકમાં નિર્વેદ, ગ્લાનિ, દૈન્ય, ચિંતા, મોહ, વિપાદ વિગેરે મંસારીલાવનું નિરૂપણ છે.

કુચકુંકુમાનિ—સ્તન ઉપર ચોપડેલું કુંકમ-કેસર. આ શબ્દો ગોપીકાઓના વૈભવની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. અત્યારના જમાનામાં શોભા માટે સેંટ, પાઉડર વિગેરે જેમ વપરાય છે, તેમ તે જમાનામાં શોભા માટે કેસરાદિ વપરાતાં હશે.

તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ—સ્ત્રી પુત્રને માટે, ધનને માટે, રાજ્યને અગર ગવર્નર સાહેબને રીજવવા માટે, અને વ્યવહારાદિને માટે, જીવ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે; પણ તત્+અર્થ તદર્થાય—શ્રીકૃષ્ણ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ થાય, એજ જીવનું જીવપણું—માનવનું માનવપણું. અનુરક્તાઃ આ શબ્દ પણ ઉપલા લાવને ટેકો આપે છે. દેવ

ઘોતી. ઉરુદુઃખસ્ય ભરઃ યાસાં તાઃ—મોટા દુઃખથી દબાઈ ગએલી. તૂળ્ણીં સ્મ તસ્થુઃ—ચૂપ થઈને ઉભી રહી.

૩૦ પદ્યછંદ—અનુરક્તાઃ—સ્તેદ પામેલી. તસ્ય અર્થાય વિનિવર્તિતાઃ સર્વ-કામાઃ યામિઃ તાઃ—શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિને માટેજ જેમણે સંસારના સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો છે એવી. રુદિતેન ઉપહતે નેત્રે વિમૃજ્ય—રોઈ રોઈને ઉપસી ગએલી આંખોને લુછી નાંખીને. કૃષ્ણં પ્રેષ્ટં અપિ—શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્યારા હતા તે પણ, પ્રિયેતરમ્ इव પ્રતિ-ભાષમાણં—દુશ્મનની માફક ખોલતા હતા તેમને. કિંચિત્-કાંઈક—સંરમ્ભેણ ગદ્ગદાઃ ગિરઃ યાસાં તાઃ તથામૃતાઃ સત્યઃ અબ્રુવત—ક્રોધના આવેશમાં ગદ્ગદ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) બોલી.

મંદિરમાં રહેનારા પામર પૂજારીઓ, અનેક મુમુક્ષુઓ જેમની ચરણરજ્જ સેતા હોય, એવા બડા-પણ મોહલા આચાર્યો, અને ભગવાના ડમાકમાં અનેક ભોળાં સ્ત્રી પુરૂષોને ભર-માવતા સંતો પણ, ધનવાનને દેખીને, તેમાં અનુરકત થાય; પણ શ્રીહાકોરજીમાં અનુરકત થતાં વાર લગાડે. શ્રી હાકોરજીમાં અનુરકત થવાની એક પણ તક ખોજો નહીં. જે જીવને શ્રી હાકોરજીમાં અનુરકત થવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને વિવેકનો પોતાના હૃદય મંદિરમાં સત્કાર કરવો; તથા શુભવાસનાઓ દ્વારા, મલીનવાસનાઓનો નાશ કરવો.

એકદમ સોંધા થવાથી પ્રેમમાં ઉણપ રહે છે—સ્ત્રી પુરૂષ એક બીજાને હૃદયથી ચાહે, તો પણ તેઓ ઉપરથી એક બીજા પ્રત્યે બેદરકાર જાણાય—મોંઘા થાય. સ્ત્રી ભોગ્ય છે, અને પુરૂષ ભોગવનાર છે; તેથી સામાન્ય રીતે પુરૂષના કરતાં સ્ત્રી વધારે મોંઘી થાય છે—પોતાનું હૃદય ખોલીને સ્ત્રી પતિને પ્રથમ મળતી નથી. અહીં કૃષ્ણ દ્વાત્મક છે—ભોગ્ય છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ મોંઘા થાય છે. પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત કરતા નથી; તેથી ગોપીઓ તેમને મનાવે છે. સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ વ્રહ્મણા વિપશ્ચિતાં એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘ પ્રભુ સાથેના રતિક્રિડનનો પરમાનંદ ભક્તો પ્રાપ્ત કરે છે. ’ મોંઘી થતી સ્ત્રીને પતિ ન મનાવે, તો ભોગાનંદ દૂર જાય; તેમ મોંઘા થતા પ્રભુને, જીવ ન મનાવે, તો સ્વરૂપાનંદનો લાભ દૂર જાય. દેવદર્શન, જપ, તપ વિગેરે તમામ ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રભુને મનાવવા માટેજ થાય છે. મનુષ્યના મનાણામાં અને પ્રભુના મનામણામાં ફેર એટલોજ છે કે—પ્રભુ અંતર્યામી છે; તેથી અંતરતી નિર્મળતા વિના પ્રભુ મનાતાં નથી. કપરી મનુષ્યથી મનુષ્ય છેતરાય, પણ પ્રભુ છેતરાય નહીં.

ગોપીઓ શું કહે છે તે ભાવથી સાંભળો.

ગોપ્ય ઝુચુઃ ॥

મૈવં વિમોહર્હતિ ભવાન્ગદિતું નૃશંસં, સંત્યજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ॥

ભક્તા ભજસ્વ દુરવગ્રહ મા ત્યજાસ્માન્, દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે મુમુક્ષૂન્ ॥૩૧॥

અર્થ—“હે પ્રભુ ! આપે આવું દૂર વચન કહેવું ઘટતું નથી. હે સ્વતંત્ર ! અમે કે જેઓ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણ કમળને ભજનારી છઈએ, તેઓને [એટલે--અમને] જેમ નારાયણ મુમુક્ષુઓ ભજે છે, તેવી રીતે તમે ભજો. તેવી રીતે તમે અમારા થાઓ, તમે અમારો ત્યાગ કરો નહીં. [૩૧]

૩૧ પદ્યછંદ-હે વિમોહ-હે વ્યાપક ! एवं નૃશંસં ગદિતું-આવું દૂર બોલવું તે ભવાન્ મા અર્હતિ-આપને ઘટતું નથી, સર્વવિષયાન્ સંત્યજ્ય-તમામ પ્રકારના વિષયોને તજીને. તવ પાદમૂલં ભક્તાઃ-આપના ચરણ કમળને ભજનારી છઈએ. હે દુરવગ્રહ ! -હે સ્વતંત્ર અથવા હે હીલા [વિપરૂપ જળ વરસાવનાર તે પણ દુરવગ્રહ કહેવાય છે.] યથા આદિપુરુષઃ દેવઃ-જેવી રીતે આદિ પુરૂષ મુમુક્ષૂન્ ભજતે તથા ભજસ્વ-મુમુક્ષુઓને ભજે છે તેમ તમે અમને ભજો. મા અસ્માન્ ત્યજ-અમને તજો નહીં.

૩૧ વિવેચન—

ગોપીઓ ક્રોધાવેશમાં હપકો આપે છે.

૫૬.

(લાંબે રાગે ઉપાડો)

આશા ભર્યા રે અમે આવીયાં-ને-તમે કેમ પાડો છો ના ?-હો આવેલ આશા ભર્યા-ટેક૦ (૨)
આશા ભર્યા અમે ક્યાં જઈએ ? હવે કાણે પૂરે અમારી આશરે-આવેલ આશા ભર્યા.
હે-આશા ભર્યા૦

વનમાં વેળુ બગારી વહાલા ! શા અર્થે બોલાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
ગૌદોહતાં દોણી ભૂલ્યાં, વાછરડાં રખડાવ્યાં-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
ભાણે ભરીયાં ભોજન રહી ગયાં-ભોજનીયાં નવ ભાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
ધાવતાં બાળક પડ્યાં મેલીને, પ્રભુ શરણે અમે આવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
વાજતાં વલોણાં મેલ્યાં, જાછરમાં ઘી તાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
મહીયરની મરયાદા મેલી, સાસરીયાં સમજાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે આશા ભર્યા૦
ભક્તોના સ્વામી શ્યામ સુંદીરવર, ગુણુ તમારાં ગાઈએ-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦

દુરવગ્રહ !-હે સ્વતંત્ર.

દોહરો-મેરે તો તુમ એક હો, તુમ રે ઓર અનેક;

સરોવર હંસા બહોત હે, હંસા સરોવર એક-સીયાવર૦

સરોવરને કાંઠે હંસ અનેક, પણ અનેક હંસો વચ્ચે સરોવર તો એક જ હોય; રાજાની
ડેલીએ અનેક નોકર હોય, પણ તે તમામ નોકરોને રાજા તો એક જ હોય; તેમ પરબ્રહ્મ
એક, અને જીવ અનેક. કૃષ્ણ કોડામણો એક અને ગોપીઓ અનેક. આપ સ્વતંત્ર અને
અમે સૌ આપને સ્વાધીન. દુરવગ્રહનો બીજો અર્થ-હે ઝેર વરસાવનાર ! કડવાં વચનો
બોલનાર ! અથવા હે દુરાગ્રહી !

एवं नृशंसं गदितुं मा अर्हति એવું ક્રૂર વચન કહેવું આપને ઘટતું નથી; કારણ
કે-**सर्वविषयान् संत्यज्य-सर्व** વિષયોને સારી રીતે તજીને, એટલે અગીયારે ઈંદ્રિયોના
વિષયોને તજીને, અમે આપની પાસે આવી છઈએ. આપનો એવો નિયમ છે કે-‘વિષમ વાસના
હોય, ત્યાં સુધી આપની પાસે જીવ આવે, તોપણ આપ પ્રાપ્ત ન થાઓ. એટલે વિષય વાસના
તજીને આવે, ત્યારેજ આપ જીવનો અંગીકાર કરો.’ તે વાત અમારા જાણવામાં છે, અને
અમે એ પ્રમાણેજ કર્યું છે. એટલે અમે તદ્દન વૈરાગી છઈએ-અમે વિષયોનો તદ્દન ત્યાગ
કર્યો છે. સ્ત્રીઓએ વિવાહિત પતિનેજ ભજવો જોઈએ. અન્યનું ભજન કરતાં સ્ત્રીઓને
વ્યભિચારનો દોષ લાગે; પણ સત્પુરુષો કહે છે કે-‘**न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं**
भवति-देवनું ભજન વ્યભિચાર જનક ગણાતું નથી.’ ગોકુળમાં અનેક ચમત્કારો કરીને,
તમે તમારું દેવત્વ પ્રગટ કર્યું છે; તેથી તમારા ભજનમાં અમને વ્યભિચારનો દોષ લાગશે
નહીં. એટલે-જાર ભાવથી અમે તમારી પાસે આવી નથી. એટલે-અમે લૌકિક કુલટાઓ
નથી. વૈરાગીઓમાં અભિમાનનો દોષ, બળ કરીને વસે છે. તેના નિવારણ માટે કહે છે કે-
વળા અમે માત્ર વૈરાગીજ નથી. પણ નમ્ર છઈએ; કારણ કે-‘**तवपादमूलं भक्ताः-**
અમે આપનાં ચરણ કમળને સેવનારી છઈએ. એટલે અમે આપને શરણે આવેલી છઈએ.’

શરણે આવવું એટલે-પોતાના તમામ શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો તે-પોતાના કલાપણુ માત્રનો ત્યાગ કરવો તે. 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય'-તે. મન અને બુદ્ધિ શ્રી હરિને શરણે મૂકવાં તે. 'અમારી આવી સ્થિતિ છે, તેથી આપ અમારો ત્યાગ ન કરો. કદિ આપ ન માનો તો-

૫૬.

કહોને બદાલા અમે ક્યાં જઈએ ?
ધરનાં કે ઘાટનાં અમે ના રહીએ-કહોને બદાલાં ધરનાં
અંબિકા આરાધ્યાં અમે તમ માટે;
તમને ભજીએ બદાલા શિર સાટે-કહોને બદાલાં ધરનાં
સર્વ દેવોમાં તમને મૂખ્ય ગણી,
મેં તો ધાર્યા તમને ધાર ઘણી-કહોને બદાલાં ધરનાં
સત્ય સ્વરૂપે તમને ચિત્ત દર્શ એ;
હવે હરિ રહેજો મારે નિત હર્ષ એ-કહોને બદાલાં ધરનાં
ગોપાળ કૃષ્ણ-પ્રભુ ગુણવંતા;
અમને તારી લેજો બળવંતા-કહોને બદાલાં ધરનાં
વિશ્વનાથ કહે છે કર જોડી;
હરિ ! શું લાંસલ ? અમને તરછોડી-કહોને બદાલાં ધરનાં

જેમને રાજ પડે મળે, તે હજુરીયો પાસે શા માટે જાય ! ગંગાજી મળે તે કુવાનાં પાણી શા માટે પીએ ! વળી અમે સ્ત્રીઓ છઈએ. 'અધમ તે અધમ અધમ અતિનારી' તેથી અમે આપને શરણે આવી છઈએ-આપે અમારી લાજ રાખવીજ જોઈએ.

૫૬.

રાગ-કસુરી તાલ ૩.

શરણુ પડેકી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાના !
મોરલીધર મહારાજ !, લાજ તુમ રાખો ભગવાના !
જપ-તપ-યોગ-યજ્ઞ નહિં કીને, નહિં તિરથ દાના;
ગિરધા બીત ગર્હ સખ ઉમરા, વિષયન ભરમાના-લાજં શરણું
સત્સંગતમેં એહ તુમારા, ક્રિયા ન ગુણ ગાના;
ભવસાગર જલ દુરસ્તર તારી, કેસે તરજના !-લાજં શરણું
ચૌરાસી લખ શુવ જૂતમેં, પુન પુન ભટકાના;
તુમ રે ભજન ખિતા નહિં કમલ, હોય મોક્ષ પાના-લાજં શરણું
દીન દયાલ દયા કે સાગર, તુમ સખ ગુણ ખાના,
બ્રહ્માનંદ મેં દાસ તુહારા, મુઝે ન વિસરાના-લાજં શરણું
આ બધી વાત ધ્યાનમાં આવે તો-

રાગ માર.

અમને રાસ રમાડ બદાલા ! મધુરો અંસ વજાડ બદાલા !
થે થે નાય નચાડ બદાલા ! વૈકુંઠથી વૃંદાવન રૂંડ; તે અમને દેખાડ બદાલા-
અમને ટેકો

જાદવ! જુમના કાંઠડેરે, વાઝો વેણુ રસાળ;
 નાદથી મોહી ગોપીકા, તેણે રોતાં મેલ્યાં બાળ, બહાલા!—અમને૦
 એક અંજન કરતી ચાલીરે, વસન કચી પરિધાન;
 અવળાં તે અંબર પહેરીયાં, નેપૂર ધાત્યાં કાન, બહાલા!—અમને૦
 સન્મુખ આવી ઉભી રહીરે, નયણે નીરખ્યા નાથ;
 તન મન ધન સૌ સોંપીયાં, અમે તમને જોડ્યા હાથ, બહાલા—અમને૦
 વૃદ્ધાવન રળીયામણું, શરદ પુનમની રાત;
 લલિત ત્રિભંગી શોભા બની, અહીં દીસે નવલી નાન, બહાલા—અમને૦
 અંગરંગનો સંગ દીયો, અને નાચો અમારી સાથ;
 અમે તમારા હાથમાં, તમે આવો અમારી બાથ, બહાલા—અમને૦
 ગાય શીખે ને સાંભળે, ગોપી કેરો રાસ;
 તે નર વૈકુંઠ પામશે, એમ કહે નરસૈયો દાસ, બહાલા—અમને૦

આદિપૂરુષઃ યથા મુમુક્ષુન ભજતે—આદિ પુરુષ મુમુક્ષુઓને સેવે છે, તે પ્રમાણે તમે અમને સેવો—અમને પાળો—અમને સંભાળો—અમને રમાડો—**एष ह्येवानन्दयति ।** [શ્રુતિઃ] **સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ।** [સૂત્રં] કહે છે કે—‘ભગવાન ભક્તોને માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટાવે છે.’ આ આદિદેવ આપ પોતેજ છો, માટે આપ અમને ભજો. તાત્પર્ય—અન્યોન્યમાં પ્રીતિ હોય, તોજ પ્રયત્ન સફળ થાય.

પતિ વિગેરેની સેવા કરવાનું ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, તેનો જવાબ હવે ગોપીઓ આપે છે—

યત્પત્યપત્યસુહૃદામનુવૃત્તિરજ્ઞ, સ્ત્રીणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥

अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे, प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—“હે શ્રીકૃષ્ણ! ‘પતિ, સંતાન અને સંબંધીઓની સેવા કરવી, એ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે,’ એવું આપ કે જે ધર્મને જાણનાર છો, તેમણે (અમને) કહ્યું. [તે સંબંધમાં અમારે એમ કહેવાનું છે કે] આપ સર્વ ઉપદેશોના સ્થાનકરૂપ છો, તેમાં એ સઘળું એ પ્રમાણેજ ઘટે છે. [એટલે ઉપદેશોના ઉપદેશ આપ છો. ઉપદેશ કરનારા પણ તમનેજ ભજવાનું કહે છે.] કારણ કે આપ પ્રાણીઓના આત્મા છો, અને તેથી આપ પ્રિયરૂપ અને બંધુરૂપ છો.

૩૨ પદ્યછેદ—હે અંગ!—હે શ્રીકૃષ્ણ પતિશ્ચ અપત્યશ્ચ સુહૃત્ ચ તેષાં પત્યપત્ય સુહૃદાં અનુવૃત્તિઃ (સેવા)—પતિ સંતાન અને સંબંધીઓની સેવા કરવી. **इति—**તે. **स्त्रीणां स्वधर्मः—**સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. **यत् त्वया धर्मविदा उक्तं—**એવું આપ કે જે ધર્મને જાણનાર છો તેમણે કહ્યું **त्वयि उपदेशपदे उपदेशोना स्थानरूप,** **ईशे एतद् एवं अस्तु—**આપ કે સર્વ ઉપદેશોના સ્થાનરૂપ છે તેમાં એ સઘળું એ પ્રમાણેજ ઘટે છે. **तनुभृतां भवान् आत्मा—**તમે પ્રાણીઓના આત્મા છો. **अतः—**તેથી. **प्रेष्ठः—**બહાલા છો. **किल बंधुः—**અને બંધુરૂપ પણ છો.

એટલે સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ આપ છો. આપ વિના ખીજે કોઈ પતિપુત્રાદિક છેજ નહીં. તેથી આપના સેવનથી એ સધળાનું સેવન અનાયાસે થઈ જશે. ” [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે—‘સ્ત્રીઓએ કદિ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં.’ તે સંબંધમાં **बहिर्मुखा हि धर्मशास्त्रज्ञाः**’ વિગેરે શબ્દો કહે છે—‘ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા ઘણે ભાગે બહિર્મુખ હોય છે; કારણ કે તેઓ શરીર ધર્મનેજ સ્વધર્મ કહે છે; પણ આત્મધર્મને અગર ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા નથી. પરિણામે તેઓ અનાત્મવિદ્ પુરૂષો છે.’ તાત્પર્ય—ઉંચ્ચ કોટિના જીવોને, દેહમાં આસક્તિ અને દેહાધ્યાસ કમી હોય છે. તેને પરિણામે તેમનો શારીર ધર્મ પણ વિલય પામતો જાય છે. ‘મીરાંએ રાણાના વચનનો અનાદર કરીને, ગીરધરલાલને સેવ્યા, ત્યારે આપણે પણ પતિનાં વચનોનો અનાદર કરીને પ્રભુ ન ભજીએ?’ એમ ગાંડી જાહેનો કહે છે; પણ મીરાં ઝેર પી ગયા હતાં, તે તમારાથી બનશે? તાત્પર્ય—મીરાંનો દેહાધ્યાસ કમી હોવાથી શરીરધર્મ કમી થયો હતો. રૂપેયો મળતાં રૂપેયામાં સમાએલી પાછ એપાછની દરકાર ઓછી થાય છે; તેમ પ્રભુ પોતે મળતાં, પ્રભુની છાયા રૂપ પતિ, પુત્રાદિની સેવા વિલય પામે છે. વળી આ વાતને ખીજી રીતે કહીએ તો—

दानव्रततपोहोम-जपस्वाध्यायसंयमैः ।

त्रेयोभिविविधैश्चान्यैः, कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥

[ભાગવત ૧૦-૪૭-૩૪]

અર્થ—દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમો અને એવાં બીજાં અનેક શુભ સાધનોથી શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ પ્રગટે છે.

ગોપીઓ સૂચવે છે કે—સર્વાત્મભાવનં ન્યાયે પતિ પુત્રાદિક પણ આપજ છો—જ્યાં જોઈએ ત્યાં આપ છો. જળના બાચકા ભરવા કરતાં, બરફનો કકડો પકડી રાખવો, તે સારું છે; તેમ જ્યાં જોઈએ ત્યાં આપ છો, તેને પકડવા ફાંફાં મારવાં, તેના કરતાં, આપ સગુણ બનીને સામા ઉભા છો, તેને અમે કેમ છોડી દઈએ! જેમ રાજના હુકમમાં દિવાનનો હુકમ તણાઈ જાય, તેમ અમે કે જે તીવ્ર વૈરાગી છઈએ, તેમને આપની સેવામાં, પતિપુત્રાદિની સેવા તણાઈ જાય—તે સેવા ન થાય તોપણ ચાલે.

શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ શું છે તે સમજીને, ગોપીઓ આગળ કહે છે—

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन-

नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ॥

तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या,

आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ૩૩ ॥

૩૩ પદ્યછંદ—**कुशलाः**—શાસ્ત્રમાં નિપુણ થએલા પુરૂષો. **स्वे आत्मनि इति त्वयि नित्यप्रिये**—પોતાના આત્મારૂપ આપ કે જે નિત્યપ્રિય છો તેમાં **हि रतिं कुर्वन्ति-**

અર્થ—“આપ કે જે પોતાના આત્મારૂપ છો, અને (તેથી) નિત્ય પ્રિય છો, તેમાં શાસ્ત્રમાં નિપુણ પુરૂષો પ્રીતિ કરે છે, ત્યારે પીડા આપનારાં પતિ અને પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ! કાંઈ પ્રયોજન નથી; તેથી હે પ્રભુ ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે કમળ સરખા નેત્રવાળા ! તમારામાં લાંબા વખતથી ધારણુ કરેલી અમારી આશાને, આપ તોડી નાંખો નહીં.” (૩૩).

૩૩ વિવેચન—

પતિપુત્રાદિક શ્રવભાવવાળા છે. શ્રવભાવવાળા સદા સ્વાર્થી હોય છે. સ્વાર્થીની સેવા કરવા કરતાં, આપ કે જે પરબ્રહ્મ છો—પરમારથી છો, અને વળી રૂપરૂ મળ્યા છો; તેમની સેવા કાં ન કરવી ! વળી આપ નિત્ય પ્રિય છો. ઉંઘમાં પણ આપ સાથે હો, તો જ અમે હોઈએ. પતિપુત્રાદિક ઉંઘમાં સાથે રહી શકતાં નથી. જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી પણ તેઓ સાથે રહી શકતા નથી; અને આપ તો ઉંઘમાં સાથે, જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી પણ સાથેજ રહો છો. ત્યારે અનિત્યને તજીને, અમે નિત્યને કેમ ન સેવીએ ! કુશલાઃ ત્વયિ રતિં કુર્વતિ—તત્વને જાણનારા ડાહ્યા—સાવધ પુરૂષો પણ, [સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીને] આપનામાં પ્રીતિ કરે છે. એટલે આપ પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છો. તાત્પર્ય—આપનામાં પ્રીતિ કરવામાં, અમે કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ કરી નથી. વાસ્તવિક રીતે જે પતિ મરણાધીન છે, તે પતિ નથી. પતિના પતિ આપ છો, તેથી આપમાં પતિ ભાવ કરવામાં, અમને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. વળી આપ **વરદેશ્વર**—બ્રહ્મા શિવ અને એવા બીજા વરદાન દેનારા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો. એટલે તમે જે ધારો તે કરી શકો એવા દેવ છો. અમે પાતકી હોઈએ, તો આપ અમને પાવન કરો. કોઈ રીતે અમને પોતાનાં કરો, એ ભાવ છે.

ચિરાત્ ત્વયિ-ધૃતાં આશાં—પૂર્વ જન્મથી તમારી સાથે પ્રીત બંધાણી છે, અને તે આશાને સફળ કરવા માટેજ અમારો આ અવતાર છે, તે વાતને આપ કાં વિસરી જાઓ ?

તાત્પર્ય—પતિ પુત્રાદિક જે કાંઈ છે તે આપ છો. Bishop Henshowe—ખ્રીશ્ચ હેનશો પણ કહે છે કે—“In God's house and business forget thy own. Let all thy senses have no other object but God. Let thine ears be open, but thine eyes shut. If another's beauty draw thy eyes from God, that beauty is become thy deformity, and hath turned God's eyes from thee. × × × We are never safe till we love Him with our whole heart, whom we pretend to

ચોક્કસ પ્રીતિ કરે છે. [આત્મનિ ને બદલે આત્મનું શબ્દ વાપર્યો છે]. **આર્તિદેઃ પતિ-સુતાદિભિઃ કિમ્**—પીડા આપનારાં પતિ અને પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ? તત્—તેથી, **હે પરમેશ્વર !**—હે પ્રભુ ! **નઃ પ્રસીદ**—અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. **હે અરવિંદનેત્ર**—હે કમળ સરખા નેત્રવાળા. **ત્વયિ ચિરાત્**—તમારામાં લાંબા વખતથી **ધૃતાં આશાં**—ધારણુ કરેલી આશાને **મા સ્મ છિંયાઃ** (વિધ્યર્થ) તોડી નાંખો નહીં.

worship.' અર્થ-‘દૈવી સ્થાનમાં અને દૈવી કામકાજમાં, તાં સ્થાન અને તારાં કામકાજ ભૂલી જા. દરેક ઈંદ્રિયોનો વિષય ઇશ્વર થાય એમ કર. તારા કાનને ખુલ્લા રાખ, અને આંખોને બંધ કર. ઇશ્વર સિવાયનું અન્ય સૌંદર્ય, જે તાં ધ્યાન ખેંચે, [એટલે જે તું તેમાં લલચા,] તે તે સૌંદર્ય તાં વાસ્તવ સુખ બગાડી નાંખશે, અને ઇશ્વરની આંખો તારા તરફથી પાછી વળી જશે. ઇશ્વરને પૂજવાને આપણે માત્ર ડોળજ કરીએ છીએ; તેમ ન કરતાં સંપૂર્ણ હૃદયથી આપણે ઇશ્વરને ન લગીએ, ત્યાં સુધી આપણે સહીસલામત નથી-સુખી નથી. ’

મય્યેવ મન આધત્સ્વ, મયિ વુદ્ધિ નિવેશય ।

અભ્યાસેડવ્યસમર્થોડત્તિ, મ-ત્કર્મપરમો ભવ ।

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો, મઘાજી માં નમસ્કુરુ ।

વિગેરે ગીતાના વાક્યો પણ ઇશ્વર પરાયણ રહેવાની લક્ષામણ કરે છે-એટલે-ઇશ્વરને સર્વસ્વ માનવાની લક્ષામણ કરે છે.

સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને, પ્રભુપરાયણ રહેવું, તે બહુ સારી વાત છે; તેપણ તેમાં -સમજ્યા વિનાનું બધું ધૂળધાણી છે—

દૃષ્ટાંત—એક ગામને પાદર સંત પધાયો. સવાર સાંજ એ વખત વેદાંતની કથા થતી હતી. એક ભાઈને એકદમ આત્મજ્ઞાનનો ઉભરો આવ્યો. તેથી તે સંતની પાસે રહેવા લાગ્યો. ગામમાંથી સંતને માટે સીધાં આવતાં હતાં. માલતાલ ઉડતા હતા. તેથી તે ભાઈ-નથુભાઈ—ત્યાંજ ભોજન કરતા હતા, અને રાત્રે પણ ત્યાંજ સુતા હતા. નથુભાઈને ઘેર માતાજી અને એક સ્ત્રી હતાં. તે સિવાય લાંબો વસ્તાર નહોતો. નથુભાઈને સંતની સેવામાં રહેવા જોઈને, ગામના પેમલાં લોકો, નથુભાઈનાં વખાણ કરતાં હતાં. તે સાંભળીને નથુભાઈની માતા રાજ થતી, પણ સ્ત્રી રાજ થતી નહીં. આ પ્રમાણે એકાદ માસ ગયા પછી, નથુભાઈની મા બહુજ માંદી પડી. નથુભાઈને તેજવવા એ ત્રણ માણસ સાથે કહેણ કેવરાવ્યું; પણ નથુભાઈ આવ્યા નહીં. મંદવાડ વધ્યો. તેથી ડોસીએ પોતાના પાંડોશીને ખાસ તેડવા માટે મોકલ્યો. નથુભાઈ માંડ માંડ ઘેર આવ્યા.

ડોસીમા—કેમ ! અલ્યા ! જે ત્રણ દિવસથી આવ્યોજ નહીં ? સંદેશો પહોંચ્યો નહોતો ?

નથુભાઈ—તમામ સંદેશો મળ્યા હતા; પણ તમે જાણો છો ને-ખા ! કે-આ જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી; સંસાર તદ્દન જુકો છે. તમે માંદા-તેમાં મારે આવવા જેવું શું હતું ! કદિ મોત આવે, તો તમારે મરી જવું હતું. તેમાં માંદે શું કામ હતું ! પાંડોશીએ અગર મ્યુતીસી-પાલીટીના માણસો, તમારા શખને ઠેકાણે પાડત. દેહ તદ્દન અનિત્ય છે. અનિત્યમાં પ્રીતિ કરે, તે આ સંસારમાં ભટકે છે.

નથુભાઈનું આવું ભાષણ સાંભળીને, ડોસીમા ચમકી ગયાં. એકદમ ક્રોધથી બોલ્યાં—‘મેર મુવા ! હું આવું પહેલેથી સમજી હોત, તો તને અવતર્યાંની સાથે વાડમાં ન ફેંકી દેત. મેં તને ઉછેરીને નકામો મોટો કર્યો. હું નકામી હેરાન થઈ. તુંએ ક્યારનો ભગવાનને ઘેર પહોંચી ગયો હોત. અનાયાસે તારો મોક્ષ થઈ ગયો હોત. તારા કરતાં તો તારી સ્ત્રી સાફ સમજે છે. તે મને ઘણીવાર કહેતી કે, ‘સાચુ ! આ ઉપદેશ વાસ્તવ નથી. આ બાવા ધુતી બાવા આવ્યા છે. બાવા બાવા મૂરખા લોકોને જેઉ તરફથી રજાવાવે છે ? વાસ્તવ-ધર્મ તો-‘સંસા-

રમ્યું સરસો રહે, અને મન મારી પાસ, સંસારથી લોપે નહીં તે જાણુ મારો દાસ.' આખી ગીતા સાંભળીને, અર્જુન આવો થયો નહીં, પણ પાકો સંસારી બન્યો. શાંતિપર્વ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે રૂડે પ્રકારે રાજકારભાર કર્યો. યોગવાસિષ્ઠ સાંભળીને રામે ભગવાં પહેર્યો નહીં; અને વસિષ્ઠે પણ અરૂંધતીને રડતાં મૂક્યાં નહીં. વલુની આ વાત હવે મને ખરી લાગી. હવે મને સાચા સનાતન ધર્મનું ભાન થયું. આટલું કહીને નથુભાઈ સામે જોઈને ડોસીમા બોલ્યાં—‘અત્યાએ ! સાંભળ. તું હજી બાળક છે, અને તારા સંત તારાથી પણ બાળક છે. તદ્દન અજ્ઞાની છે; તારા સંત ભણેલા હશે, પણ જગતની સાથે કેવી રીતે કામકાજ કરવું, તે તારા સંતને તદ્દન આવડતું નથી. માટે હવે તું ત્યાં જઈશ નહીં.’ વિગેરે વિગેરે.

તાત્પર્ય—ગોપીઓને સાક્ષાત્ કૃષ્ણ મળ્યા છે, તેથી જે કાંઈ સ્વચ્છંદ જેવું તેમાં જણાય છે, તે દૂષણ નથી—પણ ભૂષણ છે; બાકી જહેનો અત્યારે સાધુ સંત અગર ગુરુ સાથે, સ્વચ્છંદ કરવા લલચાય, તો તે દૂષણજ છે.

તત્ નઃ પ્રસીદ—તેથી આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપ પ્રસન્ન થાઓ, એટલે અમારે આલોક પરલોકનો—કોઈ પણ પ્રકારનો—ભય રહેશે નહીં. આપ પ્રસન્ન થાઓ, તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ અમારી મુદીમાં આવીને બેસે.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે—તમે અમને પરવશ કાં કરી ? હવે અમે સંસારના કામની રહી નથી—

चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु, यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥

पादौ पदं न चलतस्तव पादमूला—द्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥૩૪॥

અર્થ—“(આપે અમોને ઘેર પાછા જવાનું કહ્યું, પણ તે અમારાથી બની શકે એવું નથી; કારણ કે) અમારું ચિત્ત કે જે આજ સુધી અનાયાસે ઘરમાં લાગી જતું હતું, તે આપે હરિ લીધું છે. અમારા હાથ કે જે અનાયાસે ઘરના કામકાજમાં લાગી જતા હતા, તે (પણ) આપે હરિ લીધા છે. અમારા પગ આપના ચરણારવિંદના મૂળ પાસેથી એક પગલું પણ ખસતા નથી. તેથી અમે વ્રજમાં શી રીતે જઈએ ? અને અમે શું કરીએ ?” (૩૪).

૩૪ વિવેચન—

અસ્માત્ સ્થાનાત્ ને બદલે તવ પાદમૂલાત્ શબ્દો વપરાય છે.

૩૪ પદચ્છેદ—ગૃહેષુ સુખેન યત્ ચિત્તં નિર્વિશતિ—જે ચિત્ત ઘરમાં અનાયાસે લાગી જતું હતું તે ચિત્ત. ભવતા અપહૃતં—આપે હરિ લીધું છે. કરૌ અપિ ગૃહ્યકૃત્યે—જે હાથે ઘરમાં અનાયાસે કામ કરતા હતા તે પણ આપે હરિ લીધા છે. તવ પાદમૂલાત્ પાદૌ પદં ન ચલતઃ—તમારા ચરણના મૂળથી અમારા પગો એક ડગલું (પણ) ચાલી શકતા નથી. અથ વ્રજં કથં યામઃ—હવે અમે વ્રજમાં કેવી રીતે જઈએ ? વાં કિં કરવામ—અથવા અમે હવે શું કરીએ ?

૫૬.

મુને લેહરે લાગી, હરિના નામનીરે; (૨)
હું તો ટળિરે સંસારીઆના કામનીરે—મુને૦
ચોંટ લાગી ટાળીરે કોઈની નહિં ટળેરે; (૨)
ભણે કોટી ભુવા આવી મળેરે—મુને૦
હું તો આવરી ફરું છઉં, મારા મદમારે, (૨)
મારી સુરતા લાગી છે તવ પદમારે—મુને૦
મીરાંઆઈ ને મળ્યા છો, તમે વાટમારે, (૨)
તમે વેચાયા ગોપીઓના માટમાં રે—મુને૦

વિગેરે—વિગેરે—

સીત્તરને બે બોંતર વરસે, દીકરાનું મુખ જોઈને, ડોસો થેલો બની જાય; રાંડીરાંડ નિર્ધન ડોસીને ઘેર, ધનવાન રૂઢી રૂપાળી કન્યા આપે; ત્યારે તે ડોસી પણ થેલી બની જાય; તે પ્રમાણે જીવ ઘણા જન્મના પુણ્યે શ્રીહરિને મળે; ત્યારે થેલો બની જાય—પરવશ થઈ જાય—તેની ઈંદ્રિયો વિહ્વળ બની જાય. આ પ્રમાણે ગોપીઓ વિહ્વળ બની—ધર કામકાજથી વિમુખ બની, અને શ્રીકૃષ્ણને સન્મુખ થઈ.

‘ચિત્ત, કર, અને પાદ (પગ)—ત્રણ મુખ્ય અવયવો—આપે હરિ લીધા છે; તેથી લૌકિક કાર્યો કરવા અમે અશક્ત છઈએ. ચિત્ત ખસી જાય, તે ગાંડું ગણાય. ગાંડું હોય તે વ્યવહારમાં કામ આવે નહીં—વ્યવહારથી દૂર રહે; તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ! અમને ઘેર જવાનું કહેશો નહીં,’ એ ભાવ છે. શુદ્ધ પ્રેમ પણ એક જાતનું ગાંડપણ છે. આ ગાંડપણનું નામ શુદ્ધ વૈરાગ્ય.

આ વૈરાગના ગ્રંથમાં પ્રોફેસર મણિભાઈ નલુભાઈએ ગાયું છે કે—

શુદ્ધ પ્રેમનો વિરાગ.

[૫૬-કાલિંગડાની ધૂનમાં]

અમે વેરાગી વેરાગી, જનમના વેરાગી—વેરાગી.
રામનામ અટલ ધૂન લાગી—જનમના૦ અમે૦
આવ્યા પંડે જાવું પંડે, મિથ્યા વચલી બાજી;
પ્રેમ ધરો શા ઉપર સંતો, ઘડી ભાગે ઘડી સાજી—જનમના૦
પ્રેમસ્થાન પતિનું મોટું, કટરૂપ પુઠ લાગી;
માત તાત પણ સ્વારથ સાથે, હોકર છેવટ વાગી—જનમના૦
ભાંતર દાઝયું કોણ રૂઝાવે, કોણ બતાવે સાચી ?
ધૂળ ઉપર લીંપણ કેમ ભાગે, એ ગત સંતો કાચી !—જનમના૦
મિત્રો રનેલી સંબંધી સર્વે, પોતપોતાનું તાણે;
મનની મનમાં રે’—નવ સમજે, ને મૂરખ પરમાણે—જનમના૦
આત્મભાવ સઘળે કરી દ્યો ભાઈ, આત્મારામની પ્રીતિ;
એજ ખરો અનુભવ—પછી માયા, કાળું ઘોળું ભણે કે’તી—જનમના૦

ધર સાચવતાં હરિપદ સેવો, એમ કહે કોઈ રીતિ;
 હરિપદ બાંધ્યો અવર ન દેખે, ક્યાં ધર ક્યાં એ નીતિ !—જનમનાં
 રાગીને નવ રાગી જાણો, રાગી ખરા વૈરાગી;
 રાગ વિરાગ ન એક લલ્લો મન, તેજ ભિખારી વૈરાગી—જનમનાં
 અવિચલ નિર્માળ રામ અમારો, એજ પરમ પ્રીતિ ઠામ;
 લોક લલે મળિ પથર જાણે, એનું લેશ ન કામ—જનમનાં
 જ્યારે આવો સાત્ત્વિક ત્યાગ જાગ્રત થાય, ત્યારે જીવને વ્યવહાર દશા ગમતી નથી.
 તે સંબંધમાં પણ મળિભાઈએ કહ્યું છે કે—

સાત્ત્વિક ત્યાગ.

(ગજલ-સોરઠ.)

હીડી^૧ જ તું ગાફેલ ગાભરા, તારે અંતરે શી આંટિ^૨ રહી ?—ટેક
 તારી પાંખ પ્રોઢ થઇ દવે, યશ વાણીનો કવિયો કવે;
 રહિ રિદ્ધિ કરજોડી નવે, તોએ આ શી આસક્તિ રહી—હીડી જા.
 આ તો જાળ સ્વાર્થની છે રચી, કામ ક્રોધ ક્રોટ રહ્યો મચી;
 ખોઈ શુદ્ધિ લાખ ગયા પચી, પણ ખોઈ તે ફરી ના જડી—હીડી જા.
 નશો પ્રેમનો જે ધૂંટી પીએ, તેને રંગ નિત્ય નવા જડે;
 તે અહ્માંડમાં નિજનંદ લે, એ ખુમારી તુજ નયને ચડી—હીડી જા.
 છે તું અન્ય કોઈની શોધમાં, તો તો ધૂળ પડી તુજ બોધમાં;
 નિજ રૂપથી બીજું શોધ મા, સર્વે એજ છે વિસયો અહીં—હીડી જા.

x x x x x

હતો બાળ ત્યાં સુધું ભાસતું, વધ્યાં વર્ષ જ્ઞાન મળ્યું ઉંધું;
 વધ્યો રાગ ને દ્વેષ બન્યું કુદું, મળે બાળ પણ પાછું ક્યાં જઇ ?—હીડી જા.
 પોથી વિશ્વની ભણી કાં ભુલ તું, પળીયાં છતાં બન બાળ તું;
 ખરી મસ્તી એ ખરું સુખકું, પછી પાપ પુણ્ય અડે નહીં—હીડી જા.

આવો સાત્ત્વિક ત્યાગ મનુષ્યોમાં પ્રગટે, ત્યારે જીવજ્ઞાની એકતા થાય—

अयमात्मा परानंदः, परप्रेमास्पदंयतः । [पंचदशी]

અર્થ—આ આત્મા પરાનંદ છે, કારણકે પરના—સર્વાના—પ્રેમનું સ્થાન છે.

પ્રેમના સંબંધમાં મી. સ્કોટ કહે છે કે—

‘ Love rules the court, the camp, the grove;
 And men below, and saints above;
 For Love is heaven, and heaven is Love.

અર્થ—રાજસભામાં, લસ્કરની છાવણીમાં અને પુષ્પના કુંજોમાં, સર્વત્ર સૃષ્ટિના મનુષ્ય માત્રમાં, અને સ્વર્ગના દેવ માત્રમાં—જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રેમનુંજ સામ્રાજ્ય છે. કારણ કે પ્રેમ સ્વર્ગ છે, અને સ્વર્ગ પ્રેમ છે.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે-‘અમારે કામાગ્નિ અને વિરહાગ્નિ એમ બે થયા છે, તેથી અમને બચાવો-

સિચ્ચાઙ્ગ નસ્ત્વદધરામૃતપૂરકેણ, હાસાવલોકકલગીતજહૃચ્છયાગ્નિમ્ ॥

નો ચેદ્યં વિરહજાગ્ન્યુપયુક્તદેહા, ધ્યાનેન યામ પદયોઃ પદર્વીં સસ્વે તે ॥૩૫॥

અર્થ-“હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા હાસ્ય સહિત જોવાથી, અને સુંદર ગાયનથી, ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામાગ્નિને, તમારા અધરામૃત રૂપી પીચકારીથી ઠારી દો. કહિ આપ એમ નહીં કરો, તો હે સખા ! [એક કામાગ્નિ અને બીજો વિરહાગ્નિ] વિરહાગ્નિથી અમારા દેહ બળી જશે, અને યોગીઓ જેમ ધ્યાનથી આપના ચરણ કમળને પામે છે, તેમ અમે આપને ધ્યાનથી પામીશું.” (૩૫)

૩૫ વિવેચન-

‘અધરામૃતની પીચકારી મારીને, અમારા કામાગ્નિને ઠારી દો,’-આ શબ્દો સાંભળીને હૈયું લાથ રાખજો, ઉતાવળા થઇને અભિપ્રાય બાંધવા દોડશો નહીં. તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ-

કામ સૃષ્ટિનું કારણ હોવાથી, તેનો કદિ નાશ થઈ શકતો નથી; તોપણ શ્રી હરિના અધરામૃતનું [જ્ઞાનનું] પાન કરનારા પવિત્ર સંતો, અને પવિત્ર વિધવાઓ, કામને બાળીને ભસ્મ કરે છે. (વિયોગ શબ્દને બદલે વિરહ શબ્દ વાપર્યો છે.) ભાવ પ્રદીપ નામની ટિકામાં ટિકાકાર લખે છે કે-‘પ્રેમૈવ ગોપરામાણાં કામ હત્યગમત્ પ્રથામ્ ॥ ગોપીઓનો પ્રેમ તેજ કામના નામથી ઓળખાય છે. એટલે આ કામ લૌકિક નથી.’

કામ અને વ્યભિચાર-આ બે શબ્દો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબંધમાં સાંભળીને, ડાહ્યા માણસોની ડાગળી ખસી જાય; અછલ બહેર મારી જાય; ત્યારે રાતદિવસ ધંધામાં રજળતા, અને ખાવું પીવું અને ખેલવું, એટલુંજ જે જાણતા હોય; અગર નાસ્તીકાના સમાગમમાં રહીને, હિંદુ ધર્મને કારસ રૂપ માનતા હોય, તેમને શું કહીએ ! યાદ રાખજો કે-આ રહસ્યની વાત છે- આમાં કાંઈક છે. શુક્રાચાર્ય અને તેના પુત્રો ન સમજી શક્યા, તે વાત પ્રલ્લાદ અનાયાસે સમજી શક્યો. જે રહસ્ય બળિ સમજ્યો, તે ઈંદ્ર સમજી શક્યો નથી. જે વાત મીરાં, તુકારામ અને નરસી સમજી શક્યા, તે વાત તે જમાના અનેક

૩૫ પદ્યછેદ-હે અંગ-હે અંગ ! હાસસહિતં અવલોકન્ન હાસાવલોકં કલગીતં ચ-તાભ્યામ્ જાતઃ નઃ હૃચ્છયઃ (કામ) તસ્ય અગ્નિઃ તં-તમારા હાસ્ય સહિત જોવાથી અને સુંદર ગાયનથી ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામાગ્નિને. તથા અધરામૃતસ્ય પૂરકઃ (કોગળો, પીચકારી) તેન સિચ-તમારા અધરામૃતરૂપી પીચકારીથી ઠારો. નો ચેત્-એમ નહીં કરો તો. હે સસ્વે-હે સખા. વિરહેણ જાતઃ વિરહજઃ વિરહજઞ્ચાસૌ અગ્નિઞ્ચ તેન ઉપયુક્તાઃ (બળી ગયા છે) દેહાઃ યાસાં તાઃ ઇતિ વચં-અમે કે જેઓના દેહ વિરહાગ્નિથી બળી જશે તે અમે. તે પાદયોઃ પદર્વીં ધ્યાનેન યામ-આપના ચરણારવિંદને યોગીઓની માફક ધ્યાનથી પામીશું.

પંડિતો ન સમજી શક્યા. જે વાત જીસસ ક્રાઇસ્ટ સમજી શક્યો, તે વાત તે જમાનાના આચાર્યો સમજ્યા નહોતા. તે સંબંધમાં બાઈબલમાં જે કંઈ કહે છે, તેનો અર્થ કહું—‘હે શાસ્ત્રવેત્તાઓ ! તમને ધિક્કાર છે, કારણ કે તમે જ્ઞાનની કુંચીઓ (Keys of knowledge) ગૂંમ કરી છે. તમે અંદર પ્રવેશ કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રવેશકોને ઉલટાં રજાવાવો છો.’ [લુક ૧૧-૫૨] ‘દૃશ્યતે ત્વગ્રયા બુદ્ધ્યા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ [કઠ ઉપ૦] સૂક્ષ્મદર્શી મનુષ્યો પોતાની સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જે જાણવાનું છે, તે જાણી શકે છે.’ **‘બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો, ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ । [ગીતા અ. ૧૮] વિગેરે** શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણે બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ કરવા માટે ધણાં સાધન બતાવ્યાં છે; પણ કહો ! તેનો એક વખત પણ પ્રયોગ કયો છે ? હજી કરવા રાજી છો ? દીવાસળી ધસવાથી દીવો થાય, અગર બટન દાબવાથી વીજળીનો દીવો થાય; એમ સો વરસ સુધી જાણ્યા કરશે; પણ પ્રયોગ નહીં કરે, તો ફળ ક્યાં છે !

નરસી મહેતો કહે છે કે—

૫૬.

‘ દૃષ્ટે ન આવે નિગમ જ ગાવે, વાણિ રહિત વિચારે રે;
સત્ય અનંતજ જેહને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારે રે;
નવધામાં તો નહિં નરવેડો. દશધામાં દેખારે રે;
અચવો રસ છે એહની પાસે, તે પ્રેમી જનને પાશે રે.’ વિગેરે વિગેરે.
હવે કામ અને વ્યભિચાર સંબંધી થોડામાં થોડો મુદ્દાની વાત કહી દઉં—

કામ—કામ શબ્દ દેખીને આપણે ગભરાઈ જઈ, ગમે એવા અર્થ કરીએ છઈએ. તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે—‘**ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ !** હે અર્જુન ! ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી એવો જે ‘કામ’ તે હું પોતે છઉં.’

વ્યભિચાર—‘વ્યભિચાર’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘અમર્યાદ રમણ.’ તેનો વિશેષ અર્થ આ પ્રમાણે છે—વ્યભિચાર શબ્દમાં **વિ+અભિ+ચાર** ત્રણ ભાગ છે. **વિ** એટલે ‘વિશેષ’. **અભિ** એટલે ‘તરફ’, અને **ચાર** એટલે ગમન !—‘કોઈ તરફ વિશેષ જવું’, એટલે કોઈ પ્રત્યે અનન્ય ભાવ પ્રગટાવવો. પ્રભુ તરફ અનન્ય ભાવ પ્રગટે, તે દોષ પાત્ર ગણાય નહીં.

ગોપીઓ કહે છે કે—‘મધુરા ગીતથી, મધુરી વાતોથી, મધુરા આપના મુખડાથી, આપે અમારામાં કામાગ્નિ ઉત્પન્ન કયો છે. જેણે અગ્નિ સળગાવ્યો હોય, તેણે જ અગ્નિ શાંત કરવો જોઈએ, તે વાત તો આપ જાણતા હશે. અલૌકિક અગ્નિ અલૌકિક પુરુષ-થીજ શાંત થાય; તે વાત પણ આપ જાણતા હશે; છતાં તે અગ્નિ શમાવ્યા પહેલાં, આપ અમારો ત્યાગ કેમ કરે છો ? ત્યાગથી વિરહાગ્નિ પ્રગટશે. આ બે અગ્નિથી અમે બળી મરશું, તોપણ લિંગદેહે અમે આપનેજ પામશું. આપ સિવાય અમારી બીજી એકે ગતિ હોય નહીં, એ ભાવ છે. ગોપીઓનો આ નિશ્ચય છે. નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો. **પ્રભુ ક્યાં વસે ? જ્યાં નિશ્ચય હોય ત્યાં.** નિશ્ચયની બાબતમાં પ્રહ્લાદ, દ્રુવ, અંબરીશ, મુરધ્વજ, સુધન્વા, નરસી, મીરા, તુકારામ, સગાળશા, લાલો ભક્ત, ધનોભક્ત વિગેરે અનેક ભક્તોના નામ અમર છે.

ગોપીઓ આગળ કહે છે કે—રૂપેયાને મંતાડીને અમને પાછમાં કાં પ્યાર કરવો ?

यह्मबुजाक्ष तव पादतलं रमाया, दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ॥

अस्पाक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग, स्थातुं त्वयाऽभिरमिता वत पारयामः ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—હે કમળસરખાને નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! વનમાં રહેનારા મુનિલોકો ઉપર પ્રેમ રાખનારું આપનું ચરણ કમળ, કે જેની સેવા કરવાનું લક્ષ્મીજીને પણ કોઈ સમયેજ મળે છે, તે ચરણ કમળનો જ્યારથી અમે સ્પર્શ કર્યો છે ત્યારથી, વળી અમે કે જેમને આપે [વસ્ત્રાહરણ વખતે વચન આપીને] રાજ કરેલી છે, તે અમે [અમારા પતિ આદિ] બીજા પાસે ઉભા રહેવા પણ શક્તિમાન નથી. [એટલે-આપ મળ્યા પછી, અમારે પતિ આદિના સુખની સ્પૃહા ન હોય.] એટલે-આપ પતિના પણ પતિ મળ્યા, તો હવે આપ અમને પતિ પાસે કાં મોકલો ? ” [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

अरण्यजनप्रियः—વનવાસી ઋષિઓને બહાલા લાગે એવા આપ. અરણ્યજન એટલે જેમનાં અંતઃકરણ રજેતમેથી મલીન થયાં નથી તે. ભગવાન નિર્દોષથી-નિર્મળથી સંવાય છે-પ્રાપ્ત થાય છે-એ ભાવ છે.

ગોપીઓ કહે છે કે-‘અમે બીજાની પાસે ઉભા પણ ન રહી શકીએ;’ તેમ મધુ-સૂદનસરસ્વતી કહે છે કે-‘કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને’-‘શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ તત્ત્વને હું જાણતો નથી.’ વળી ગીતાના ૧૩ અધ્યાયની ૮૧માં મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે—

રાગ-શાદ્દલ વિ૦

ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा, यन्निष्कलं निष्क्रियम् ।

ज्योतिः किंचनयोगिनो यदि परं, पश्यन्ति पश्यंतु ते ।

अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्-काराय भूयाश्चिरम् ।

कालिंदीपुलिनोदरे किमपियन्-नीलं महो धावति ॥

અર્થ—ધ્યાનના અભ્યાસથી મનને વશ કરીને, કોઈ યોગી નિષ્કલ તથા નિષ્ક્રિય એવી જ્યોતિને જોતા હોય, તો ભલે જુએ; પણ અમારી આંખ સામે તો ઘણા કાળ સુધી અનેક લીલાઓ કરનાર, અને કાલિંદીના તટ ઉપર આમતેમ દોડનાર શ્રીકૃષ્ણજ રહેજો.

૩૬ પદ્યછંદ—યદ્દિ-જો. હે અંબુજાક્ષ-હે કમળનેત્ર ! અરણ્યજનં પ્રિણયતિ અરણ્યજન પ્રિયઃ તસ્ય અથવા અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ યસ્ય સઃ તસ્ય इति તવ-વનમાં રહેનારા મુનિ લોકોને પ્રસન્ન કરનારું આપનું. રમાયાઃ-લક્ષ્મીને ક્વચિત્-કોઈ વખત દત્તઃ ક્ષણઃ (અવસર) તત્ इति પાદતલં-પ્રાપ્ત થાય એવા ચરણ કમળનો અસ્પ્રાક્ષ્મ-અમે સ્પર્શ કર્યો છે. તત્ પ્રભૃતિ-ત્યારથી, અને વળી. ત્વયા અભિરમિતાઃ इति વચં-તમારાથી રમાડાયેલી એવી અમે. અંગ !-હે પ્રિય ! વત-ખરેખર અન્યસમક્ષં-બીજાની પાસે સ્થાતું-ઉભા રહેવાને. ન પારયામઃ-શક્તિમાન નથી.

‘નિઘ્નૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ’—ત્રણ ગુણથી પર એવા માર્ગમાં વિચરનારાઓને વિધિ શો ? અને નિષેધ શો ? ગોપીઓ અત્યારે આ સ્થિતિમાં છે. તેમને દેહાધ્યાસ વાળા મનુષ્યોના ધર્મની જરૂર રહી નથી ! તેથી કહે છે કે ‘આપ સિવાય અન્ય પાસે [એટલે પતિ પુત્રાદિ પાસે] અમને જવું, અને ત્યાં ઉભું રહેવું પણ ગમતું નથી.

રમાયાઃ દત્તક્ષણં પાદતલં—લક્ષ્મીને પણ જેનો લાભ ક્વચિત્ મળે છે, તે ચરણાર્વિંદ. કાલિયનાગના પ્રસંગમાં નાગ પત્નિઓએ કહ્યું હતું કે—‘ચરણરેણુના સ્પર્શની ઇચ્છાથી લક્ષ્મી તપ કરે છે.’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘લક્ષ્મીનો સ્વભાવ ચંચળ છે, તો પણ તે આપના ચરણરજ માટે જાંબે છે, ત્યારે અમે કે જેઓ ભોળી વ્રજાંગનાઓ, છઠ્ઠાએ, તે કેમ તેની ઇચ્છા ન કરીએ ?’ એવો પણ ભાવ નીકળે કે—‘લક્ષ્મીએ પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણમાં વાસ કર્યો; તેમ અમે કે જેઓ કૃષ્ણાર્થી છઠ્ઠાએ, તેઓ પોતાના ચંચળપણનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણમાં વસીએ છઠ્ઠાએ.’ સાર-ચંચળતા લૌકિક કામભાવને અવલંબે છે. કામભાવ મટી જાય, તેમની ચંચળતા અનાયાસે શમી જાય. ગોપીકાઓ લૌકિક કામભાવ ત છૂટે શ્રીહરિને શરણે આવી છે.

જેણે અમૃત પીધું, તે હવે જળ કેમ પીએ ? તેમ જેણે આપના ચરણકમળનો મહિમા જાણ્યો, તે હવે પતિના ચરણ કમળમાં કેમ લલચાય ! અગર સ્વર્ગાદિ લાભ આપનારા ધર્મોમાં પણ કેમ લલચાય ! નજ લલચાય.

જેમ ચાંદા સૂર્યને સુવાંગ રાખી શકાય નહીં, તેમ શ્રીકૃષ્ણને સુવાંગ રાખી શકાય નહીં, તે વાત ખરી; પણ તેનો લાભ કેમ ન લેવો ? તે સંબંધી ગોપીઓ કહે છે—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજશ્ચકમે તુલસ્યા, લઙ્ઘ્વાપિ વક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ઠમ્ ॥

યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરપ્રયાસસ્-તદ્વદ્યં ચ તવ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥૩૭॥

અર્થ—“લક્ષ્મીજી કે જેની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પાડવા માટે, બીજા દેવો પણ પ્રયત્ન કરે છે—તે લક્ષ્મીજીએ, આપના વક્ષઃસ્થળમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, તોપણ, તે લક્ષ્મીજી ભક્ત લોકોએ સેવેલી આપના ચરણ કમળની રજને તુલસીની સાથે [ભાગમાં] ઇચ્છે છે. લક્ષ્મીજીની માફક અમે પણ તમારા ચરણ કમળની તે રજને પામ્યા છઠ્ઠાએ. એટલે અમને પણ તે રજ મળી ચૂકી છે. એટલે—હવે અમારે પાછા ઘેર જવાનું હોય નહીં. એટલે—તમને જે પામ્યા, તે સંસારમાં ફરી હોય નહીં.” [૩૭]

૩૭ પદ્યછેદ—**યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતે**—જેની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પડે એટલા માટે. **અન્યસુરાણાં પ્રયાસઃ**—બીજા દેવો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે **ઓઃ**—તે લક્ષ્મીજીએ. **વક્ષસિ પદં કિલ લઙ્ઘ્વા અપિ**—આપના વક્ષઃસ્થળમાં ચોક્કસ આગવું સ્થાન મેળવ્યું છે તો પણ **તુલસ્યા સહ**—તુલસીની સાથે. **મૃત્યુજુષ્ઠં**—ભક્ત લોકોએ સેવેલી. **યસ્ય પદાંબુજયોઃ રજઃ**—જેના ચરણ કમળની રજને **ચકમે**—ઇચ્છે છે. **તદ્વદ્યં**—તે લક્ષ્મીજીની માફક **વયં**—અમે પણ. **તવ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ**—તમારા ચરણ કમળની રજને પામ્યા છઠ્ઠાએ. અમને પણ તે રજ મળી છે.

૩૭ વિવેચન—

ભગવદ્ ચરણની રજના ભાગદાર—તુલસી, લક્ષ્મી અને અનેક અનન્ય ભક્તો. ‘તે સાથે અમારો ભાગ પણ સ્વિકારો,’ એમ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરે છે.

સમુદ્ર મથન વખતે લક્ષ્મી, સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં; ત્યારે અનેક દેવો તેમને પ્રાપ્ત કરવા, ઇંકાં મારવા લાગ્યા. દરેક દેવમાં લક્ષ્મીજીને કાંઈ કાંઈ દોષ જણાયો. દોષરહિત માત્ર વિષ્ણુ દેખાયા. તેથી લક્ષ્મીજીએ વિષ્ણુને વરમાળા પહેરાવા. તે પછી પણ જ્યાં જ્યાં વિષ્ણુના અવતાર થયા, ત્યાં ત્યાં લક્ષ્મીજી અવતાર લઈને સાથે રહ્યાં.

પતિના ચરણની રજ—સામાન્ય સ્ત્રીઓ પતિ સાથે રહીને પતિસુખ ભોગવે; પણ પતિના ચરણની રજ લે નહીં. સામાન્ય સ્ત્રીઓને એવો ભાવ આવેજ નહીં. પતિમાં દૈવીભાવ અગર ભક્તિભાવ જન્યુત થાય, ત્યારેજ સ્ત્રીના જીવનમાં સ્ત્રીત્વ પ્રગટે—ઉત્કૃષ્ટ જીવનની સુગંધી ફેલાય. આ લાલ લક્ષ્મી, પાર્વતી, ગાર્ગી, દ્રૌપદી, સીતા, દમયંતી વિગેરે અનેક સ્ત્રી રત્નોએ, આ દેશમાં લીધો છે. ગાંડી જીનેનો બાવા, સાધુ અગર ગુરૂના ચરણની રજ રાજ થઈને લે, અને શાસ્ત્રોએ અને રાજસત્તાએ સાક્ષાત્ નારાયણ રૂપ સ્વિકારેલા પતિની ચરણરજ લેતાં શરમાય.

જીનેનો! પથર અગર ધાતુની મૂર્તિમાં—જડમાં—દેવત્વ સ્થાપીને, તેને પૂજે છો અને તેના ચરણની રજ લ્યો છો; ગમે એવા બાવા, સાધુ અગર ગુરૂ—જે પરપુરુષ ગણાય—તેમાં દેવત્વ સ્થાપીને, તેમને તમે પૂજે છો, અને તેમના ચરણની રજ પણ તમે લ્યો છો; ત્યારે આ તો જેમને તમારાં પૂજ્ય માતાપિતાએ પૂજીને, તેમનાં ચરણ ઘોઘને, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ અને સજ્જનોની સમક્ષ, વેદોના મંત્રો બોલીને, તેમાં દેવત્વ સ્થાપીને, તમને સોંપ્યાં છે; તેમના ચરણની રજ લેતાં, તમને કેમ સંકોચ થાય છે? ‘પતિ તમારો સાચો દેવ છે, અને તેમની સેવા અનન્ય ભાવથી તમે કરજો,’ એમ પણ તમને સૌના સમક્ષ ત્યાં કહ્યું છે. સપ્તપદીમાં તમેએ પોતે પણ, તે વાત ત્યાંજ કહી રાખી છે; છતાં પતિની ચરણરજ લેતાં તમે જો શરમાતા હો, તો મારે તમોને એમ કહેવુંજ પડે કે—**તમે જે છો, તે તમારામાં વિકાસ પામ્યું નથી.** તમને વાસ્તવ ધર્મનું ભાન નથી—તમારું સ્ત્રીત્વ શુષ્ક છે. પતિના પ્યારમાં અને સદા પતિની સાથે રહેવાથી, તમારો સાચો ધર્મ સરી પડ્યો છે. વાસીદિ સાંભેલું ચાલ્યું ગયું છે.

જલધરની સતી સ્ત્રી શૃંગા, શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવા માટે, તુલસી બન્યાં છે. તેમ અમે પણ સતીઓ છઈએ, અને આપના ચરણને ચાહીએ છઈએ.

ચરણરજની સેવા એટલે સંપૂર્ણ દાસભાવ. પુષ્પાદિમાંથી જેમ સુગંધ વહા કરે છે, તેમ સત્પુરુષોમાંથી ઓજસૂ—પ્રભા—શક્તિ—વહા કરે છે. મુખ્યત્વે કરીને આંખ, હાથ અને પગ એમ ત્રણ દ્વારે થઈને, પ્રભા વિશેષ પ્રમાણમાં વહે છે. તે ત્રણેમાં ચરણનો સ્પર્શ, સંપૂર્ણ દિનતા સૂચવે છે. તેટલા માટેજ અનેક ભક્તો, શ્રીહરિના ચરણના દાસ થવા મથતા, અને હજી મથે છે.

દારસ—આજકાલ ચરણરજની સેવા અગર ચરણસ્પર્શ, દારસ જેવા થઈ પડ્યાં છે. ‘હવે પાપને પંથે નહીં ચાલુ’ એવો નિશ્ચય કરીને ચરણસ્પર્શ કરવો જોઈએ. બાવા નિશ્ચય

વિનાનો ચરણસ્પર્શ કારસ જેવો છે. સંતોના અગર ગુરુના ચરણની રજ લે, અને દૂર જઈને, તેમની નિંદા કરે; તે પણ ચરણરજનું કારસ છે. આજકાલ આવું કારસ ઘણું કેકાણે થાય છે.

દષ્ટાંત—એક મોટા સ્વામી પૂનામાં પધારતા, ત્યારે અનેક મનુષ્યો સવારમાં સ્વામીજીના ચરણ ઘોઈને ચરણોદક લેતા, અને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા. આ વહીવટ સવારના ચારથી બપોરના બાર વાગતા સુધી ચાલતો, અને જ્યાં સ્વામીજી બેઠા હોય, ત્યાંથી એક નાનકડી નદી નીકળી હોય, તેવો દેખાવ થતો હતો. આ ગડબડાટથી સ્વામીજીએ કંટાળીને, એક ગોવાઈ પાકા કેરી મંગાવી. રાતના બાર વાગ્યા પછી, આ કેરી મજબૂત પાટાથી પગે બાંધી દીધી. ઉપર ગોળનું પાણી છાંટ્યું. સવાર પડતાં જે કોઈ ચરણોદક લેવા આવ્યા, તેમને સ્વામીજીએ કહ્યું કે—‘મને અડશો નહીં, નહીંતો તમને આવો રોગ થશે.’

હરિજન—‘ત્યારે—આપજી ! કાંઈ દવા કરોને. કહો તો વૈદ્યને તેડી લાવું.’

સ્વામીજી—‘હમણાંજ મોટા વૈદ્ય જોઈ ગયા. તે કહેતા હતા કે—રોગ અસાધ્ય છે, તો પણ જો કોઈ આ ગુંબડાના પરને ચુસી લે, તો તમે બચો, અને ચુસનાર મરી જાય.’

આ શબ્દો સાંભળીને, સ્વામીજીને છેટેથી પગે લાગીને, સા આગળ લાગ્યા. કોઈએ સ્વામીજીને બદલે મરવાની હિંમત કરી નહીં. ધનવાનોએ સ્વામીજીની પાછળ ભંડારો વિગેરે થર્મોદો કરવાનો વિચાર કર્યો; પણ હવે પછી તે ચેપી રોગને પડછાયે પણ ન આવવું, એમ નિશ્ચય કર્યો. લગભગ બાર વાગતાં ગણેશ નામનો એક મરાઠા આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને તમામ વાતથી વાકેફ કર્યો. સ્વામીજીનું અસહ્ય દુઃખ જોઈને, ગણેશ સ્વામીજીને બદલે મરવા તૈયાર થયો.

ગણેશ—મહારાજ, ગુંબડાનું મુખ મને બતાવો, એટલે હું ત્યાંથી પરને ચુસી લઉં.

સ્વામીજી—વાત બરાબર સમજ્યો છો ? પર ચુસી લેતાં તારે મરવું પડશે. શું તું મારે માટે મરવા તૈયાર છો ?

ગણેશ—હાજી. હું આપને માટે મરવા તૈયાર છઉં.

સ્વામીજી—તું તારા સ્ત્રી પુત્રાદિકને પુછીઆવ. આ તો જીંદગીનાં સાટાં છે.

ગણેશ—હું સ્ત્રીપુત્રાદિકનો માલીક છઉં. હું સ્વતંત્ર છઉં. પુરૂષ થઈને આવી બાબતમાં તેમની સલાહ લેવા જાય, તે આવી તક ખોઈ નાંખે. માટે ગુપ્તેથી મને આજ્ઞા કરો, અને ગુંબડાનું મુખ બતાવો.

ગણેશનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને, સ્વામીજીએ ગુંબડાને ચપ્પુની અણી મારી. અણી વાગતાં કેરીનો રસ બહાર આવ્યો, અને ગણેશ ચુસવા લાગ્યો. ગણેશને રસ મીઠો લાગ્યો, અને સ્વામીજીને ગણેશ મીઠો લાગ્યો—અધિકારી—લાગ્યો. તે દિવસે સ્વામીજીએ આજ્ઞા કરી કે—‘શ્રદ્ધા વિના લીધેલું ચરણોદક ફળ આપશે નહીં—તેથી ગણેશ સિવાય કોઈએ અહીં આવવું નહીં, અને ચરણોદકની ચાહના રાખવી નહીં.’

ઠગખાજી—વેપારરોજગાર અને વ્યવહારમાં બલે ઠગખાજી કરો; પણ સંતોની સાથે, સદ્ગુરુની સાથે અને શ્રીકૃષ્ણજીની સાથે કામ કરો, ત્યારે ઠગખાજીને દૂર રાખજો. કોઈની ચરણરજ લઈએ નહીં, અને લઈએ, તો પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ પતિને વફાદાર રહે છે, તેમ જેમની ચરણરજ લઈએ, તેમને આપણે વફાદાર રહેવું જોઈએ.

૯૭ ગોપીઓની પ્રાર્થના ચાલે છે—

તન્નઃ પ્રસીદ વૃજિનાર્દન તૈઽઘ્રિમૂલં, પ્રાપ્તા વિસૃજ્ય વસતીસ્ત્વદુપાસનાશાઃ ॥
ત્વત્સુન્દરસ્મિતનિરીક્ષણતીવ્રકામ-તપ્તાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ દાસ્યમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—“ તેથી હે દુઃખોને હરનાર ! અમે કે જેઓને તમારી સેવાની તૃષ્ણા છે. તે અમે (યોગીઓની માફક) ધરખાર તજીને, આપનાં ચરણકમળમાં આવેલી છઇએ, તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. હે પુરૂષોમાં સ્તનરૂપ ! તમારા સુંદર મંદહાસ્ય સહિત જોવાને લીધે, ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામદેવથી તપી ગએલી એવી જે અમે, તેમને આપ દાસીપણું આપો. ” (૩૮).

૩૮ વિવેચન—

વૃજિનાર્દન !—હે દુઃખનો નાશ કરનાર ! જેમ કોઇ જે. પી; જેમ કોઈ ખેરોતેટ; એમ આ પ્રભુ વૃજિનાર્દન-દુઃખનો નાશ કરનાર. હાર્યોના હરિ. જ્યારે ક્યાંઈ નજર ન પડે, ત્યારે ‘હે હરિ !’ ‘કદિ અમારાં પ્રારબ્ધ વાંકાં હોય, તો પ્રારબ્ધને પણ ઉથલાવી નાંખીને, આપ પ્રસન્ન થાઓ.’ એ ભાવ છે.

રાગ-ટોલી તાલ ૩.

હરિ ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર,
ભક્તનકે હિતકાર-હરિ ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર !
ભવસાગર જલ દુસ્તર ભારી, લીજે મુઝે ઉગાર—હરિં ટેક.
ગજ અર્ધ ગ્રાહ લહે જળ જલમેં, ગજને પાછ હાર;
મનમેં સુમરણ ક્રિયા તુભારા, પહુંચે ગરૂ સવાર—હરિં
તુમરે દર્શન કારણ ધ્રુવને, તપ કીનો મન ધાર;
અચલ રાજ્ય તિસકો પ્રભુ દીના, દે અપના દીદાર—હરિં
પ્રીત દેખ પ્રલ્લાદ ભક્તપ્રી. નિકલે થંભ વિદાર;
હિરણ્યકશપકો પકડ કેશમેં, પલમેં દીના માર—હરિં
દ્રુપદસુતાકી લાજ સભામેં, રાખી ચીર વધાર;
અન્નાનંદ શરણમેં તેરી, મેરી સુનો પુકાર—હરિં

સગવડે હરિ ભજે, તેની અરજ હરિ સગવડે સાંભળે; ગમે એવી અગવડ હોય, તો પણ જે હરિ ભજે, તેની અરજ શ્રીહરિ તુરત સાંભળે-વિના વિલંબે સાંભળે.

૩૮ પદ્યછંદ—તત્-તેથી-હે વૃજિનાર્દન-હે દુઃખોને દગી નાંખનાર-દુઃખોને મટાડનાર. તવ ઉપાસને આશાઃ યાસાં તાઃ इति वयं-અમે કે જેઓને તમારી સેવાની તૃષ્ણા છે તેઓ વસતીઃ વિસૃજ્ય-ધરખાર તજીને. તે ંઘ્રિમૂલં પ્રાપ્તાઃ-આપના ચરણ કમળમાં આવેલી છઇએ. નઃ પ્રસીદ-તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. હે પુરુષભૂષણ !—હે પુરૂષોમાં સ્તનરૂપ. ત્વત્-તવ સુંદરં સ્મિતેન સહ નિરીક્ષણં (જેવું) તેન તીવ્રઃ કામઃ તેન તપ્તાઃ આત્માનઃ યાસાં તાઃ, તાસાં-ત્વત્સુંદરસ્મિતનિરી-ક્ષણતીવ્રકામતપ્તાત્મનાં-તમારા સુંદર મંદ હાસ્યરહિત જોવાને લીધે થએલા તીવ્ર કામ-દેવથી તપી ગએલી એવી જે અમે તેમને દાસ્યં દેહિ-દાસીપણું આપો.

ગોપીઓ કોણ ?—‘વસતીઃ વિમૃજ્ય ધરણ્યાર તથાને. ‘તે અંઘ્રિમૂલં પ્રાપ્તાઃ—આપના ચરણ કમળમાં આવીને રહેલી એવી અમે.’ વળી ‘તવ ઉપાસને આશા યાસાં તાઃ ત્વદુપાસનાશાઃ—આપની સેવાની જેમને તૃણુ છે, તે અમે.’

ગોપીઓની કથા સાંભળીને કાંઈક ગોપીઓ જેવા વૈરાગી બનો. ગોપીઓ જેવા સાચા ભગવદ્ ભક્ત બનો. ગોપીઓની માફક—‘જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય’—વાક્યનો કાંઈક અનુભવ કરો.

ગોપીઓ કેવી ?—ત્વત્ સુંદરસ્મિતનિરીક્ષણં તેન ઉત્પન્નઃ તીવ્રકામઃ તેન તપ્તાઃ આત્માનઃ યાસાં તાઃ—આપનું સુંદર હાસ્ય અને ટહેરાઈને સામે જોઈ રહેવું, તે બેથી ઉત્પન્ન થએલો તીવ્રકામ, તે કામથી જેમનાં ચિત્ત તપી ગયાં છે એવી અમે. [કામ શબ્દ સાંભળીને ભડકશે નહીં. આગળ સૂચના આપી છે.] સ્ત્રી પુત્રાદિકને જોઈને પ્રસન્ન થયાં હશે. આપ સ્ત્રી હશે, તો પતિ પુત્રાદિકને જોઈને, પ્રસન્ન થયા હશે; પણ પ્યારા પ્રભુની રઠીયાળી છબી અગર મૂર્તિ જોઈને, ક્યારે પ્રસન્ન થયા ? તેની નોંધ કદી રાખો છો? કોલસાનું અને દિવાસળીનું નામું રાખતા હશે, પણ જે નોંધવા જેવું છે, તે જુલો જાઓ છો.

૫૬.

એવો અપરાધી કોણ છે—જેને ભજન ન ભાવે,

ભક્તિ મૂકીને મુરખ ભાર ભરે છે, (૨)

ગદ્દા ઉપર ગુણુ છે—(૨)—જેનેં એવોં

આવા હરિ જોઈ જેનાં હૈયડાં ન હરખ્યાં, (૨)

તેના લોચનમાં રાઈ લુણુ છે—જેનેં એવોં

માઠં માઈ કરતો ને મમતામાં મરતો,

મરવું તે નિરધાર છે—જેનેં એવોં

પ્રીતમ પ્રભુજનું ભજન કરી લ્યો,

મિથ્યા સુખની લહેર છે—જેનેં એવોં

દેહિ દાસ્યં—આપનું દાસપણું અમને આપોજ. આપની નોકરીમાં અમને રાખો જ. ધંધારોજગારમાં પાંચ પચીસ માટે નોકર થાય છે, તે ભાવ આ નથી. માઈ જે કાંઈ છે તે તમાઈ છે, એ ભાવ આ છે.

સોરડો—માયા વશ જિમિ જીવ, રહલિ સદા સંતત મગન;

તિમિ લાગલું મોલિ પ્રિય, કરુણાકર સુંદર સુખદ—સીયાવરં

ચોપાઈ—અસ અભિમાન જન્ય નહીં ભોરે, મેં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે;

રામભક્તિ તજ ચલ કલ્યાના, સો નર અધમ શૃંગાલ સમાના.

(મોક્ષવાણી પાનુ ૩૨ A).

કોણ આ કહે છે ? કાંઈ યાદ આવે છે ? આ વચનો સુતીક્ષણનાં છે.

ગોપીઓ કહે છે કે—

૫૬.

નંદલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં,

વ્રજલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં;

હરિ હરિ દાસડીયાં—પૂરો આસડીયાં—નંદલાલાં

જે મુખે નામ નહીં પ્રભુ તાં, તે મુખ ઉપર પડે ખાસડીયાં—નંદલાલાં
રટણ કરતાં વિતે દિનરજનિ, દિન દિન કરતાં માસડીયાં—નંદલાલાં
નામ બૂલાવે ભેળાં થઈ નૂગરાં, તો અમને પડે ત્રાસડીયાં—નંદલાલાં
પ્રેમને વશ થઈ બોલો પાતળીયા, પ્રેમને વશ રમે રાસડીયાં—નંદલાલાં
નવધામાં લાગી પૂરણ લગની, આંકે પહોર અબ્યાસડીયાં—નંદલાલાં
જનમોજનમ ઋષિરાજના જીવન, વૈષ્ણવમાં દેખે વાસડીયાં—નંદલાલાં

હવે ગોપીઓ કહે છે કે—તમારું મુખનું એવું સુંદર છે કે અમે તમારી દાસીઓ થઈને રહીએ—

વીક્ષ્યાલકાવૃત્તમુખં તવ કુંડલશ્રી-ગંડસ્થલાધરમુખં હસિતાવલોકમ્ ॥

દત્તાભયં ચ મુજદંડયુગં વિલોક્ય, વક્ષઃ શ્રિયૈકરમણં ચ ભવામ દાસ્યઃ ॥૩૯॥

અર્થ—કેશથી વિંટાએલું, ગંડસ્થળમાં કુંડળની શોભાવાળું [એટલે કુંડળના ચળકાટથી જેના ગાલ શોભી રહ્યા છે એવું.] અધરમાં સુધાથી ભરેલું, એવું આપનું મુખારવિંદ જોઈને, હાસ્યયુક્ત આપના અવલોકન જોઈને, અને અભય આપનારા આપના બે ભુજદંડને જોઈને, અને લક્ષ્મીજીના રમણ કરવાના સ્થાન રૂપ, આપના વક્ષઃસ્થળને જોઈને, અમે આપની દાસી થવા ઇચ્છીએ છઈએ. ” [૩૯]

૨૯ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઈને ગોપીઓ ઘેલી થઈ ગઈ. એક ગોપી ગાય છે—

૫૬.

રેખતા તાલ દાદરા.

અયે કૃષ્ણે તેરે નામપે, કુખીન હો રહી;	
મુરતકો તેરી દેખ, પરેશાન હો રહી—	અયે૦ ટેક.
સિરપર વો મોરકી મુગટ, કાનોમેં હૈં કુંડલ;	
વો અધર અંસરીકી મધુર, ટલરે હો રહી—	અયે૦
કુલોકી માલ હૈ ગલેમેં, તિલક ભાલ હૈ;	
મુખચંદ મંદહાસમેં, બેજન હો રહી—	અયે૦

૩૯ ૫૬છેદ—અલકૈઃ આવૃત્તં [મુખં વીક્ષ્ય]—કેશથી વિંટાએલું [મુખ જોઈને] કુંડલયોઃ શ્રીઃ યયોઃ તે इति ગંડસ્થલે યસ્મિન્ તત્ इति મુખં વીક્ષ્ય—ગંડસ્થ-ળમાં કુંડળની શોભા વાળું. અધરે સુધા યસ્મિન્ તત્—અને અધરમાં અમૃતથી ભરેલું [એવું આપનું મુખ જોઈને.] હસિતેન યુક્તઃ અલોકઃ યસ્મિન્ તત્ इति મુખં વીક્ષ્ય—હાસ્યથી યુક્ત એવા આપના મુખને જોઈને. ચ—અને દત્તં અભયં યેન તત્ इति મુજદંડયોઃ યુગં તત્ વિલોક્ય—અભય આપનારા આપના બે હાથને જોઈને. ચ—અને શ્રિયઃ ઇકં રમણં इति વક્ષઃ—લક્ષ્મીજીના રમણ કરવાના આગવા સ્થાનરૂપ વક્ષઃસ્થળને જોઈએ, વયં દાસ્યઃ ભવામ—અમે તમારી દાસીઓ થવા ઇચ્છીએ છઈએ.

નહીં ખાનપાનકી સુધી, ન લોકલાજ હૈ;

તેરે દિદાર કે લિયે, હૈરાન હો રહી—

અય્યે૦

ન ભૂલિયે મુઝે, દીનનકે નાથ તુમ સુને;

અત્તાનંદ તેરે દરકી, મૈં દરખાન હો રહિ—

અય્યે૦

શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઇને માત્ર સ્ત્રીઓજ નહીં, પણ પુરૂષો પણ ઘેલા ગન્યા. રામના રૂપમાં પણ આવું કાંઈક હતું. વિશ્વામિત્ર જેવા વૈરાગી પણ—

ત્રોપાઈ—પુનિ ચરણન મેલે સુત ચારી, રામ દેખી મુનિ વિરનિ વિસારી !

જનક વિદેહી પણ—

ત્રોપાઈ—મુરતિ મધુર મનોહર દેખી, ભયકે વિદેહ વિદેહ વિશેખી.

શ્રીકૃષ્ણનું મુખનું જોઇને મીરાં પણ લલચાણી. મીરાંને ત્રીવ વૈરાગ્ય પ્રગટયો—

૫૬.

મુખડાની માયા લાગી રે—મોહન તારા.

ટેક૦

મુખનું મેં જોયું તારું, જુગ સરવે થયું ખાઈ; (૨)

મન માઈ રહ્યું ન્યાઈ રે—

મોહન તારા૦

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું; (૨)

તેને તુચ્છ કરી ફરીએરે—

મોહન તારા૦

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું; (૨)

તેને ઘેર શીદ જઈએરે—

મોહન તારા૦

પરાણું તો પ્રીતમ પ્યારો—હાં—હાં—થવા દો—

પરાણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો; (૨)

રાંડવાનો ભય ભાંજ્યોરે—

મોહન તારા૦

બાઈ મીરાં બલિહારી, આશા મુને એક તારી; (૨)

લવે હું તો બડ ભાગીરે—

મોહન તારા૦

‘મવામઃ દાસ્યઃ’—‘અમે તમારી દાસી થઈએ’ દાસત્વની આખતમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

રાગ-કવિત.

જો મુખસોં બાંસુરી બજાઈ રાસમંડલમેં, જો મુખ અધરામૃત
સર્વસ્વ ગોપી કરો હે;

જો મુખ ગુલ્યાત કરો રાધા પ્યારીસંગ, જો મુખ રસ પાન
રસિકનકે ધનેરો હો;

જો મુખમેં વિશ્વરૂપ માતાકું દિખાયો નાથ ! જો મુખ વરદાન
દીને સતત આપ એરો હે;

સો મુખારવિંદસોં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એક એર, કરુણા કરી કહીએ
પ્રભો ! ‘દાસ દયો મેરો હે.’

अद्वैतबीथिपथकैरुपास्या, वेदांतसिंहासनलब्धदिक्षा ।

हठेन केनापि वयं शठेन, दासीकृता गोपबधूषितेन ॥

[મધુસૂદનસરસ્વતી]

અર્થ—અમે કે જેઓ અદ્વૈત માર્ગના ઉપાસક છઈએ, અને અમે કે જેઓએ વેદાંતના સિદ્ધાસનની દિક્ષા લીધી છે, તોપણ કોઈ એક ગોપ વધૂને પ્રિય એવા શઠ (જણાતા) પુરૂષથી, અમને બળાત્કારે દાસ બનાવી દેવામાં આવ્યા છે. એટલે અમે અદ્વૈતના ઉપાસક છઈએ, તોપણ અમારે શ્રીકૃષ્ણના દાસ બનીને, દ્વૈતભાવનું અવલંબન રાખવું પડે છે.

દાસભાવ એજ નિર્માળ ભક્તિ. ભક્તોને મોક્ષની ઈચ્છા પણ હોતી નથી.

વક્ત્વં અભયં येन तत् इति भुजदंडयोः युगं तत् विलोक्य—અભય આપનારા આપના બે હાથને જોઈને. સુંદરતાના વખાણમાં ‘અભય’ શબ્દની શી જરૂર ?—આપને શરણે આવનારના લૌકિક ભય મટે, એટલુંજ નહીં, પણ દેવ અને દાનવોથી થતા ભયનો પણ નાશ થાય. ખીલો લોહનો, પણ તે વડાણમાં જડાઈ ગયો, માટે જળમાં તરે. લાખ ત્રણ પાછની, પણ સોના સાથે મળી, માટે તેજુરીમાંજ રહે; જનતા વાદરણ, પણ રાગને પરણી, તે જનનામાંજ રહે. બ્રાહ્મણના ક્રોધથી ક્રોધ બચે નહીં, પણ આપના શરણમાં રહેલો અમરીશ, દુર્વાસાથી બચે. ભયમાં આવેલા ચંદ્રદાસને આપેજ નિર્ભય કર્યો. જે ગુમાસ્તો નિર્માળભાવથી શેઠને ભજે, તે અભય થાય. જે સ્ત્રી નિર્માળભાવથી પતિને ભજે, તે સતી કહેવાય; ત્યારે અમે કે જે આપની દાસીઓ છઈએ, અને આપને નિર્માળ ભાવથી ભજીએ છઈએ, તે કેમ અભય નહીં થઈએ? તાત્પર્ય—લૌકિક દોષો બતાવીને, આપ અમને ડરાવો છો, પણ અમે કે જે તમારાં છઈએ, તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોયજ નહીં.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે—‘શું આપ કામણુગારા નથી? શું આપ અમને ભૂલ બવરાવતા નથી ?—

का स्वयङ्ग ते कलपदायतमूर्च्छितेन, संमोहितार्यचरितान्न चलेत्रिलोक्याम् ॥

त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं, यद्गोद्विजद्रુममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥૪૦॥

અર્થ—“હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપે ઉપર વ્યભિચારની નિંદા કરી, પણ ત્રૈલોક્યમાં તમારા મધુર પદવાળા, અને લાંબા આલાપ વાળા વેણુગીતથી, અને ત્રૈલોક્યમાં સર્વોત્તમ સુંદરતાવાળું આ તમારું રૂપ જોવાથી. મોહ પામેલી કઈ સ્ત્રી, પોતાના સ્વધર્મથી—પતિવ્રતાના ધર્મથી—બ્રહ્મ ન થાય ! તે ગીત સાંભળવાથી અને જે રૂપ જોવાથી, ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં પણ રેવાડાં ઉભાં થયાં—તેઓ પણ વિહ્વળ થયાં.” (૪૦)

૪૦ પદ્મછેદ—હે અંગ !—હે બાલા ! ત્રૈલોક્યામ્—આ ત્રૈલોક્યમાં. તે—તવ—તમારો કલાનિ (મધુર) પદાનિ યસ્મિન્ તત્ કલપદં (મધુરગીત) તેન સહ આયતં—(દીર્ઘ—લાંબા) યત્ મૂર્ચ્છિતં (આલાપ) તેન—કલપદાયતમૂર્ચ્છિતેન—સુંદર પદવાળા અને લાંબા આલાપવાળા મધુર ગીતથી. (મોહ પામેલી કઈ સ્ત્રી). ત્રૈલોક્યે સૌભગં તત્ત્વં રૂપં નિરીક્ષ્ય—ત્રણલોકમાં સર્વોત્તમ સુંદરતાવાળું આ તમારું રૂપ જોઈને. સંમોહિતા इति का સ્ત્રી—મોહ પામેલી એવી કઈ સ્ત્રી. આર્યચરિતાત્—પોતાના ધર્મથી. ન ચલેત્—ચલાયમાન ન થાય ? યત્—જે ગીત સાંભળીને અને જે રૂપ જોઈને. ગોદ્વિજદ્રુમમૃગાઃ પુલકાનિ અભિભ્રન્—ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં પણ રેવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે.

૪૦ વિવેચન—

આર્યચરિતાત્ ન ચલેત્—પોતાના પતિવ્રતાના ધર્મથી ચલાયમાન ન થાય ? ત્રીવ વૈરાગવાળી ભક્તિ પ્રગટયા પછી, લૌકિક પતિની સેવામાં ખાંચકો આવે. લૌકિક વ્યવહારમાંથી રસ ઉડી જાય. પતિવ્રતાના ધર્મમાં પ્રવીણ રહેવા રાણાએ મીરાંને આગ્રહ કર્યો, અનેક પ્રકારના લૌકિક સુખની લાલચો ખતાવી, ત્યારે મીરાંએ કહ્યું કે—

૫૬૦

હુંતો પરણી મારા પ્રીતમની સંગાત, બીજને પ્રીતમ નહીંરે કહું રે—

—હુંતો પરણી ટેક૦ (૩)

ધઉંરે ચોખલીયા રાણા ! નથી મારે જન્મવારે; (૨)

ટુકડા માગીને અમે ખમ્પશું—રાણાજી અમે ટુકડા માગીને હવે ખમ્પશું—બીજને૦

મોતી કેરી માળા રાણા ! નથી મારે પહેરવીરે; (૨)

તુલસીની માળા પહેરી ફરશું—રાણાજી ! અમે તુલસીની માળા પહેરી ફરશું—

બીજને૦ હું તો પરણી૦

હીરના ચીર રાણા ! નથી મારે પહેરવારે; (૨)

ઘોળાં પહેરીને હવે ફરશું, રાણાજી ! અમે ઘોળાં પહેરીને હવે ફરશું—બીજને૦ હું તો૦

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણુ વ્હાલા ! (૨)

હરિને ભજને થમ્પશું ન્યાલ, રાણાજી અમે હરિને ભજને થમ્પશું ન્યાલ—બીજને૦ હું તો૦

જેમ રાખમાં ઢંકાયેલો અગ્નિ ઓળખાય નહીં; તેમ મીરાના લૌકિક સંબંધમાં ઢંકાયેલો ત્રીવ વૈરાગ, રાણાથી ઓળખાયો નહીં. મીરાનું વર્તન રાણાને ઢોંગી જેવું લાગ્યું. રાણાએ મીરાંને ત્રાસ દેવા માંડયો.

રાણાજીના ત્રાસથી મીરાંબાઈએ ગભરાઈને તુલસીદાસને પત્ર લખ્યો. મીરાંનો પત્ર અને મીરાંને તુલસીદાસે શું જવાબ આપ્યો, તે લાવથી સાંભળો—

મીરાંનો પત્ર—

“ શ્રી તુલસી સુખ નિધાન ! દુઃખહરન ગુંસાઈ !

બારહિ બાર પ્રણામ કહું, અખ હરો શોક સમુદાઈ.

ધરકે સ્વજન હમારે જે તે, સખન ઉપાધિ બઢાઈ;

સાધુ સંગ અરૂ ભજન કરત, મોહિ દેત કલેસ મહાઈ.

બાલપનેતે મીરાં કીન્હી, ગિરધરલાલ મિતાઈ;

સો તો અખ છૂટત નહિં, ક્યોં લગિ લગન ખરિયાઈ.

મેરે તાત પિતા કે સમ હો, હરિભક્તન સુખદાઈ;

હમકો કલા ઉચિત કરિઓ, એસો લિખિયો સમુઝાઈ. ”

તેના જવાબમાં તુલસીદાસજી લખે છે—

‘ જનકે પ્રિય ન રામ વૈદેહી,

તજીએ તાહી કોટિ વૈરી સમ, ચઢપિ પરમ સનેહી. ’

[હે મિરાં ! તમારાં સંબંધિઓ તમારી સાથે વૈરલાવ કરે છે, પણ જો તેઓ તમારી સાથે અત્યંત સ્નેહ કરતા હોય, તો પણ જો તેઓને સીતારામ વ્હાલા ન હોય, તો તમે તેમનો અવશ્ય ત્યાગ કરજો.]

(અપૂર્ણ)

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ—રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ડૉ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

માગશર માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧૧ મો.

માગશર માસ—‘માસોમાં માગશર માઈ સ્વરૂપ છે,’ એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે, માટે આ માસમાં અને તેટલું ઇશ્વરમય હવન કરજો. ઇશ્વરમય હવન કરવા માટે, શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ અગર ગીતાનું પારાયણ, નિયમો ધારણ કરીને સાંભળજો. નિયમ વિના કામ કરશો, તો રૂપેયામાંથી ચાર પાઈ જેટલોજ નફો મળશે.

શ્રીપાતંજલયોગદર્શન—શ્રીપાતંજલ યોગદર્શનનો ગ્રન્થ ધીમે ધીમે પૂરો કર્યો. તમામ જુદા જુદા ફરમા એક પુસ્તકમાં બંધાઈને હવે મળી શકશે. તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૨-૪-૦ છે. તેના જુદાં જુદાં પ્રકરણો પણ નીચે પ્રમાણે તૈયાર છે—સાધનપાદ ૦-૮-૦. પ્રાણતત્ત્વ ૦-૨-૦. સમાધિપાદ ૦-૧૨-૦. વિભૂતિપાદ ૦-૮-૦. કેવલ્યપાદ ૦-૪-૦. પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જુદું. જેઓ માત્ર રૂ. ૨)નું સાદું માસીક વાંચે છે; તેમણે આ તકનો લાભ ખોવો નહીં. કારણ કે હવે માત્ર થોડાં પુસ્તકો છે. યોગવિદ્યાની જરૂર જણાય, તો પ્રમાદ કરશો નહીં. યોગવિદ્યાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ શું છે, અને તેના વિના આપણી લૌકિક અને પારલૌકિક કેટલી અધોગતિ થઈ છે, તે સમજતા હો, તો પાતંજલ યોગદર્શન અવશ્ય વાંચો. ગીતા, ઉપનિષદ, પંચદશી, આદિ સહગ્રન્થો, ઘણા દિવસ સાંભળ્યા, પણ હજી જ્ઞાનના ઓડકાર કેમ આવતા નથી? હજી વૈરાગ્યના સ્ફુરણ કેમ સ્ફુરતાં નથી? હજી ભક્તિ કેમ છલકાતી નથી? એમ કાંઈ અનુભવ થાય, તો યોગશાસ્ત્ર અવશ્ય વાંચો!

લવાજમ—આ અંક અગીયારમો છે. હવે એકજ અંક બાકી છે; માટે ત્વરાથી આવતી સાલનું લવાજમ મોકલતા રહો; જેથી સત્સંગ ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ રહે. યોગ વેદાંતના સુંદર વધારાની જરૂર હોય, તો રૂ. અઢી મોકલવા; અને સાદા માસીકના રૂ. ૨). સાદા માસીકના ગ્રાહક જુજ છે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, તે હવે ફીકન ગણાય. આર મુસના દાતણ કરતાં, આર માસની હળમતના ખર્ચ કરતાં, લવાજમનો ખર્ચ કમી

છે. આપાણીમાં ઘડીવારમાં બે પાંચ રૂપૈયા વાપરી નાંખો છો, માટે તમારા પોતાના પ્રકાશ માટે આળસ કરશો નહીં. કરાંચી, મુંબઈ વિગેરે સ્થળના ગ્રાહકોએ પુઠાની અંદર જણાવેલે ઠેકાણે લવાજમ ભરી દેવું. એક ગામમાં બે પાંચ ગ્રાહકો હોય, તો તેમણે બનતાં સુધી એક સાથે મ. ઓ. કરવો. પાછલાં પુસ્તકો લજી મળે છે. પછી મળી શકશે નહીં.

ગ્રાહકોને ખાસ લાભ—માગશર વદ અમાસ પહેલાં લવાજમ મોકલી આપનારને પાતાંજલ યોગદર્શન ૨-૪-૦ બદલે રૂ. ૨-૦-૦ થી આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જુદું. તેઓએ લવાજમ ઉપરાંત યોગના પોસ્ટેજ સાથે ૨-૪-૦ મોકલવા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૦૮૮ માં પાનાથી ચાલુ.]

૪૦મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. મીરાંને તુલસીદાસજીએ શું જવાબ દીધો ? તેની એક કડી ગાઈ હતી. આગળ સાંભળો—

“ તન્મયો પિતા પ્રલ્હાદ, બિભીષણુ બંધુ-ભરત મહતારી;
અલિ ગુરુ તન્મયો-કંત વ્રજવનિતા, ભયે સખ મંગલકારી.
નાતો નેહ રામસો મનિયત, સુહૃદ સુસેવ્ય જલ્દા લૌં;
અંજન કહા આંખ જે ફૂતે, બહુતક કલૌં કહાં લૌં.
તુલસી સો સખ ભાંતિ પરમહિત, પૂજ્ય પ્રાણુસં પ્યારો;
નસો હોય સનેહ રામપદ, એલિ મતો હમારો.”

સાર—હે મિરાં ! તીવ્ર વૈરાગ પ્રાપ્ત થયા પછી, લૌકિક ધર્મના બંધન તોડવામાં પાપ નથી.

હિરામોતીનો વેપારી, પોતાના કામકાજ માટે, મુળાના વેપારીની કદિ સલાહ લેતો નથી; તેમ ભક્તિના રસ્તામાં મુંઝવણ આવે, ત્યારે માયામાં રચ્યાપચ્યા જીવતી સલાહ લેતી નહીં. શુષ્ક વેદાંતીઓની સલાહ પણ લેતી નહીં. ભક્તોના ચરિત્રા વાંચવા, અગર ભક્તોની સત્તા લેતી.

કામના ઉંઝાણમાં લજી કાંઈક છે—‘સર્વે વેદા યત્પદમ્ આમનન્તિ,’ [વેદ] ‘**વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદઃ**’ [ગીતા].

વેદનાં અને ગીતાનાં વાક્યો કહે છે કે—જે જાણવાનું છે તે ભગવાન છે. કામશાસ્ત્ર અને વેદનો આશય એકજ હોય; તો વેદની માફક કામશાસ્ત્ર પણ, પરોક્ષ રીતે લીલાસહિત ભગવદ્સ્વરૂપનુંજ-રસેશ્વર ભગવાનનુંજ-પ્રતિપાદન કરે છે, એમ માનવું જોઈએ. શૃંગારરસના વિદ્વાન વાત્સ્યાયનનો આશય લોકાથ નથી; એમ તે પોતે પણ સ્વઅન્યને અંતે જણાવે છે. સાંભળો—**વિહિતં લોકયાત્રાર્થં ન રાગાર્થોઽસ્ય સમવિધિઃ** અસ્ય શાસ્ત્રસ્ય તત્ત્વજ્ઞો **ભવેત્તત્ત્વ જિતેન્દ્રિયઃ**. અર્થાત્ કામશાસ્ત્રનાં સૂત્રના જ્ઞાનથી જિતેન્દ્રિય થઈને, રસાત્મક કૃષ્ણમાં [પ્રેમમુંજમાં] તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે. ગંધર્વવેદનો આશય પણ, ભાગવત

પ્રતિપાદક છે. ભગવાન સિવાય અન્યનું ગાન તે વેદ કરતો નથી. અર્થાત ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર અને એવાં બીજાં અનેક શાસ્ત્રોનો યથાર્થ અને પૂર્ણ વિકાસ, ત્યારેજ થએલો કહેવાય, કે ન્યારે શૃંગાર રસરૂપ-પ્રેમપુંજ-શ્રીકૃષ્ણ-ના પ્રાગટ્યમાં, તે તે શાસ્ત્ર ઉપયોગી થાય. લૌકિક રંગદ્વારા અલૌકિક રંગમાં ઉત્પન્ન બીજવવું, તે શાસ્ત્રોની યુક્તિઓ છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-લોકમાં અનાસક્ત અને પ્રભુમાં પરમાસક્ત એવા ઋષિઓનું તથા કામશાસ્ત્રાદિ લખનારા મહાન પંડિતોનું તાત્પર્ય [ભાવ], લૌકિક નજ હોય-અલૌકિકજ હોય-પરમાત્માને પામવા માટેજ હોય. શ્રીવલ્લભકુળમાં શ્રીમદ્ વિદ્યેશ્વર આચાર્યશ્રી, ભરત આદિ નાટ્યશાસ્ત્રના મંથનમાં લખે છે કે-“લૌકિકપુંસિ નાર્યો વા તદાભાસો રસશાસ્ત્રે નિરૂપ્યતે તદ્દૃષ્ટાંતેન ભગવદ્ભાવદ્ભક્તરીતિભાવનાર્ય, ન તુ ઋષીણાં લૌકિકે તાત્પર્યે ભવતિમર્હતિ ॥” અર્થાત-મુનિવરોએ કામસૂત્રાદિ ગ્રંથો લખવામાં જે ભાવ બતાવ્યો છે, તે ભાવ લોકોને વ્યાપ્ત કરીને, લૌકિકમાં પટકાવવાનો નથી; પરંતુ એવા પ્રેમયુક્ત ભક્તને પ્રભુભજન કેમ કરવું, રસાત્મક પ્રભુનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો, તે બતાવવા માટેજ છે.

સીતાજીના દરણુ પછી રામ ‘હે સિતા ! હે સિતા !’ કહીને રેવા લાગ્યા, અને સીતાજી ‘હે રામ ! હે રામ !’ એમ બોલીને રેતાં રેતાં સુકાઈ ગયાં. ઇવનમુક્ત ઋષિઓ દુઃખ દેખીને ગભરાતા નથી, ત્યારે શું ઇશ્વરાવતાર આમ કરે ! જેને દગ્ગરો અને લાખો ભજે, તે ઇશ્વરી-જગદંબા-સીતા-આમ કરે ! ‘આમાં કાંઈક છે,’ એમ સમજીને આસ્તી-કાએ તે બળુવા પ્રયત્ન કરવો, પણ તર્કવિતર્કના પૂરમાં તણાવું નહીં.

કેટલીએક પ્રતોમાં મૂર્ચ્છિતેન તે બદલે વેણુગીતં શબ્દ છે.

નરકર્મ—ગોપીકાઓ સૂચવે છે-“જેમ દિવસના તેજમાં, રાત્રીના અંધારાને આવવાનો હક્ક નથી; તેમ આપને શરણે આવેલા ઇવોને, માયાનો મોહ થવો સંભવતો નથી. ભગવદ્ ભક્તોને મોહ થાય, તે આપનામાંજ થાય. તે મોહ સાત્ત્વિક હોય છે. તે પ્રમાણે અમને જે આ મોહ થયો છે, તે નરકમાં લઇ જનારો લૌકિક મોહ નથી. આપે આપના વેણુગીત દ્વારા આ મોહ પ્રગટાવ્યો છે, અને તે અમારા કલ્યાણ માટેજ છે. સ્ત્રીઓ અને મૃગદ્વીઓ સંગીતથી અનાયાસે ખેંચાય છે, તે સંગીત ન્યારે આપનાથી થાય, ત્યારે અમે તો શું, પણ ત્રણ લોકની સ્ત્રીઓ આપના સંગીતમાં લલચાય. સંગીત દ્વારા આપનાં દર્શન થાય. દર્શન થતાં, સ્ત્રીઓ પોતાના લૌકિક ધર્મોનો ત્યાગ કરીને, નદી જેમ સમુદ્રને મળીને પોતાના નામ રૂપ ખોઈ નાંખે; તેમ સ્ત્રીઓ આપને ભેટીને, પોતાનાં નામ રૂપ ખોઈ નાંખે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમારી આ સ્થિતિને ‘લોકો નિંદે તો નિંદવા ઘો, અને તમારે તેને નરકર્મ કહેવું હોય, તો તમે પણ કહો. લૌકિકદષ્ટિથી આર્યચરિત્ર ઉત્તમ છે; પણ તે ત્રિગુણાત્મક છે, ત્રિગુણાતીત નથી. હે પ્રભુ ! અમે ત્રિગુણાતીત છઇએ. જેમ અગ્નિને કીડીઓ ચડે નહીં, તેમ ત્રિગુણાતીત ઇવોને લૌકિક ધર્મો બાદ કરી શકે નહીં. સન્યાસીઓને સ્નાનસૂતક ન હોય, તેમ અમારે હવે લૌકિક ધર્મો ન હોય.”

સૌભગં—સૂર્ય દિવસનું સૌભગ, ચંદ્ર રાત્રીનું સૌભગ, પતિ પત્નિનું સૌભગ, રાજા રાજનું સૌભગ, તેમ ઇશ્વર ત્રૈલોક્યનું સાભગ. ગોપીકાઓ સૂચવે છે-“આપનું મધુર ગીત અને આપનું સૌંદર્ય જોઈને ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં ફવાડાં ઉભાં થાય છે-તેઓ

વિહ્વળ થઈ જાય છે, ત્યારે અમે કે જે સ્ત્રીઓ છઈએ, અને ઘણા વખતથી તમારા પ્રભુત્વને જાણનારી છઈએ, તે તમારી સાથે અભેદ થવા, કેમ પ્રયત્ન ન કરીએ? અભેદ થવામાં જે આવરણ રૂપ છે—જે તજવા જેવું છે, તે અમે તજી દીધું છે.”

હવે ગોપિકાઓ છેલ્લી પ્રાર્થના કરે છે—

व्यक्तं भवान्ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो, देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ॥

तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो, तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम् ॥૪૧॥

અર્થ—“જેમ આદિ પુરૂષ નારાયણ દેવોની પીડાને હરે છે, તેમ આપ વ્રજના ભય અને પીડાને હરવા માટેજ જનમ્યા છો; તેથી હે દીનબંધુ! અમે કે જેઓ આપની દાસીઓ છઈએ, તેઓના કામદેવથી તપી ગએલા સ્તનો ઉપર, અને તેઓના મુસ્તકો ઉપર, આપનું હસ્તકમળ ધારણ કરો.” [૪૧]

૪૧ વિવેચન—

भवान् ब्रजभयार्तिहरः अभिजातः—‘વ્રજના લોકોના ભય અને દુઃખ હરવા માટેજ આપનો અવતાર થયો છે. તે વાત શું આપ ભૂલી જાઓ છો! તે વાત શું અમારે આપને યાદ દેવી પડે! આર્તબંધો! [હે દુઃખીના બેલી] આ સંબોધન ઉપલી વાતને ટેકા આપે છે. ગોપીકાઓ દ્વૈત મટીને અદ્વૈત ભાવે કહે છે કે—અમે કે જેઓ દુઃખી છઈએ, તેમના દુઃખના નિવારણ માટે, આપનો હસ્તકમળ અમારા તપી ગએલા સ્તન ઉપર, અને માથા ઉપર મૂકો. માથા ઉપર હાથ મુકવામાં એવો ભાવ છે કે—સ્તન ઉપર હાથ મુકવાથી, લૌકિક દષ્ટિએ જે દોષ જાણાય; તે દોષથી અમે અભય રહીએ.

અમકયા હશે—‘અમારા તપી ગએલા સ્તન ઉપર હાથ મુકો’. એ શબ્દો સાંભળીને અમકી ગયા હશે. શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ રૂપે નહીં—પણ માત્ર પુરૂષરૂપે દેખીએ—ઓળખીએ—ત્યાં સુધી આ બધું વિપરીત જાણાય. આ સંસારમાં પતિ અને પત્નિ ભાવ અદ્વૈતભાવની અંતિમ ઉપમા છે. પતિપત્નિનો સંબંધ દ્વૈત ભાવની પેલી તરફની ભૂમિકા છે. પતિ પ્રત્યેના અદ્વૈત ભાવના ઉભરામાં, સ્ત્રી પોતાના પ્યારનો હાથ, પોતાને હાથે પોતાના સ્તન ઉપર મુકે છે. એટલે સ્ત્રીતત્ત્વ પોતાના લગ્ન રૂપી ધનને તજીને, પુરૂષતત્ત્વમાં લય પામે છે—તાદાત્મ્ય ભાવને પામે છે. જેમ પતિ અને પત્નિ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વૈતભાવ નથી; તેમ અમારી અને તમારી વચ્ચે—જીવ અને શિવ વચ્ચે—કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ ન રહેશે, એ ભાવ છે. પોતાનો હાથ પોતાના ગમે તે ગુણ અંગને અડકે, તેમાં સંશય ન રહે; તે પ્રમાણે ગોપીઓ કે જેમણે—શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ જાણી લીધું હતું; અને જેઓ શ્રીકૃષ્ણાકાર બની ગઈ હતી, તેમને આમ બોલવામાં કાંઈ બાદ નથી. **यथा आदिपुरुषः देवः सुरलोकगोप्ता**—

૪૧ પદ્યછંદ—**यथा आदिपुरुषः देवः सुरलोकगोप्ता**—જેથી રીતે આદિપુરૂષ નારાયણ ભગવાન દેવોની પીડાને હરે છે. તે પ્રમાણે **भवान्**—આપ વ્રજભયં **च आर्ति हरति इति ब्रजभयार्तिहरः**—વ્રજના ભય અને પીડાને હરનારા **अभिजातः**—જનમ્યા છો. **इति व्यक्तं**—તે વાત સૌ જાણી ગયા છે, હવે તે વાત શુભ નથી. **तत्**—તેથી **आर्तबन्धो**—હે દીનબંધુ! **किंकरीणां इति नः**—અમે કે જે તમારી દાસીઓ છઈએ, તેમના **तप्तस्तनेषु**—કામદેવથી તપી ગએલા સ્તનો ઉપર **च**—અને **शिरस्सु**—અને મુસ્તક ઉપર **करपंकजं निधेहि**—આપનું હસ્ત કમળ ધારણ કરો.

જેમ આદિપુરૂષ દેવ સુરલોકની રક્ષા કરે છે, અને અસુરોનો સંહાર કરે છે. એટલે જેમ પ્રભુ અમુકને પમ થાય છે, અને અમુકને વિપમ થાય છે; તે પ્રમાણે આપ નિર્વિકાર બ્રહ્મ છો, આપ આત્મારામ છો; તો પણ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ—અમારા ન્યાયા નાઓ—અમે કહીએ તેમ કરો—રસ રૂપ બનીને અમારી સાથે રમો.

કિંકરીણામ્—આપ અમારા પતિ થાઓ, એવી ભાવનાથી અમારામાંની ઘણી ગોપીઓ ગૌરીને પૂજતી હતી. ત્યાં વર દેવા માટે આપ અનાયાસે પધાર્યા હતા. અત્યારે આપ સ્વધર્મની ડાહી ડાહી વાતો કરો છો, પણ આપે ત્યાં અમારાં વસ્ત્રો લઇ લઇને, અમારા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો, અને અમને દાસીઓ બનાવી હતી—એટલે અમને આપે પોતાની કરી હતી. દાસીઓનો ત્યાગ કરવો, તે ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન છે. આ રીતે અમે આપની દાસીઓ છઇએ. આપ સાગર અને અમે તરંગ છઇએ.

ગીતિ—સત્યપિ મેદાપગમે, નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરંગઃ, ક્વચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥

[શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય]

અર્થ—હે નાથ ! બેદની નિવૃત્તિ થાય, તોપણ હું તમારો છઉં, તમે મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કદિ તરંગનો નથી. [શ્રીપદ્મદીસ્તોત્ર. ૩]

‘શરદ્દની રાત્રીઓમાં તમે મારી સાથે રમશો,’ એવું વચન પણ ત્યાં આપે આપ્યું હતું. આ બધી વાત આપને યાદ હોય, તો આપનો હાથ અમારે માથે અને અમારા સ્તન ઉપર મૂકો—એ ભાવ છે.

આટલી પ્રાર્થના કરી, છતાં નહીં માનો; તો તમારે અને અમારે વટવાડ થાવાની. વટવાડ કેવી ?—સાંભળો—

પદ. મારી હુંડી સ્વિકારો—એ રાગ.

હારે—નહીં માનો તો મારા નાથરે, વટવાડ થાવાની,

વટતાં જીભલડી નહીં રહે હાથરે, માઝા તુટી જવાની. હારે નહીં ઠેક.

સાખી—અમે તો નિર્બળ નારીઓ, તમે સખળા છો સ્વામી;

અવગુણ સામું જે બેઠા રહોરે, તો ખોટા દરશો—ગરડાગામીરે—વટવાડ—નહીં તારો.

સાખી—જનરકરમી અમને જે કહો, તો ગુણકાને કાં તારી ?

પાપકરમી કદિ અમને કહો, તો તમે પૂતનાને કેમ ઉદ્ધારીરે—વટવાડ—નહીં

સાખી—અનાચારી અમને કહો, તો અનાચારી કરમા નારી,

તેનો ખીચડો ખાધો ખંતથી, તમે શું સમજી ગિરધારી રે—વટવાડ—નહીં

સાખી—વર્ણશ્રમમાં (અમને) નીચાં ગણો, તો નીચી શવરી નારી,

એઠાં બેરાં ભાવથી ખાધાં, શું સમજી—તમે તેને તારી રે—વટવાડ—નહીં

સાખી—જીવશીવની એકતા, એમ જાણો છો મારા નાથ !

અમે તમારા હાથમાં, તમે આવો અમારી સાથ રે—તો—વટવાડ મટવાની.

નહીં માનો તો મારા નાથ રે—વટવાડ થાવાની.

આ રસનો સ્વાદ કોણ જાણે ? તે સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે—[દોલક અને કાંસીબેડાં પાછાં તૈયાર કરો. આસપાસ જુઓ—કોઈ ઉંઘતા તો નથીને ? ઉંઘશે તેમનું જશે.]

૫૬.

x

x

x

x

x

x

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ તો એની દાસીરે—

ભુતળ૦

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;

બહુ બહુ જાણે વ્રજની ગોપી, જાણે નરસૈયો ભોગીરે—

ભુતળ૦

જેમ ભ્રમર પુષ્પના મકરંદથી પ્રસન્ન થાય, તેમ અમે આપના હસ્ત રૂપી કમળમાંથી સવતી પ્રભુતાથી કૃતાર્થ થઈશું, આપના હસ્તકમળમાંથી સવતા રસથી કૃતાર્થ થઈશું, એ ભાવ છે.

તત્ત્વસ્તન:—શું સ્તન તપી ગયેલા હતા ?—આ વિરહ તાપ છે. લોભીને લોભનો તાપ, કામીને કામનો તાપ; તેમ મુમુક્ષુઓને ભગવદ્ પ્રાપ્તિમાં થતા વિલંબથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ. તે તાપથી તપેલા સ્તન—એટલે તપેલાં હૃદય.

ગોપીઓની પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પ્રાર્થનામાં વિષયોના ત્યાગનું પ્રમાણ, અને પ્રભુમાં થયેલું રાગનું પ્રમાણ, અવશ્ય અવલોકન કરવા જેવું છે. ‘જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય—’ એ ભાવના કેટલે અંશે, ગોપીઓએ પોતાના જીવનમાં ઉતારી છે, તે અવશ્ય વિચારવા જેવું છે.

ગોપીઓની પ્રાર્થના સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણ શું કરે છે ? તે હવે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इति विक्लवितं तासां, श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥

प्रहस्य सदयं गोपी-रात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—એ પ્રમાણે વ્રજાંગનાઓના કાલાવાલા સાંભળીને, યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર ભગવાન, હસીને પોતે આત્મારામ છતાં પણ, દયા કરીને ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા. [૪૨]

૪૨ વિવેચન—

પ્રહસ્ય—નાંખેલી ભુલવણીમાં વિન્ય મેળવતાં પોતાનાં બાળકોને દેખીને, જેમ માતાપિતા હસે; તેમ લૌકિક ધર્મોની નાંખેલી ભુલવણીમાં વિન્ય મેળવીને, પોતા તરફ અટળક પ્યાર રાખતી ગોપીઓને દેખીને, પ્રભુ હસ્યા.

વિક્લવિતં—પ્રેમની પરવશતામાં બોલાયેલું કાલું બોબડું.

દૃષ્ટાંત—છોટુલાઇ વૈદક ખાતાની મોટી પરીક્ષા આપીને વિદ્યાયતથી પાછા વળ્યા; ત્યારે તેમના કુટુંબનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો અને બીજા સ્નેહીઓ, ખંદર ઉપર સામા ગયાં હતાં. કુટુંબમંડળમાં અ. સૌ. સુશીલા બહેન [છોટુલાઇનાં ધર્મપત્ની] પણ હતાં. સ્ટીમર

૪૨. ૫૬૨છેદ—इति तासां विक्लवितं श्रुत्वा—એ પ્રમાણે ગોપીઓના કાલાવાલા સાંભળીને. **योगેશ્વરેશ્વર:**—યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ **આત્મારામ:** અપિ-આત્મારામ હતા તો પણ **પ્રહસ્ય**—હસીને. **દયયા सहितं सदयं**—દયા કરીને. **गोपीः अरीरमत्** ગોપી-ઓને રમાડવા લાગ્યા.

આવી પહોંચતાં, છોટુભાઈએ સ્ટીમરમાંથી ઉતરીને, વડીલોને પ્રણામ કર્યા-સમોવડીયાને ભેટયા, અને પોતાથી નાના હતા, તેમના ખબર અંતર પૂછયા. સ્વાગત મંડળની એક બાજુએ સુશિલા જ્ઞેન ઉભાં ઉભાં, કોઈ ન જાણે એવી રીતે, જ્ઞલાની છખીનું આંખદારા પાન કરતાં હતાં. ડૉક્ટરે પણ તેમને જોયાં. સ્વાગત મંડળને રવાના કર્યા પછી, ડૉક્ટર અને સુશિલા જ્ઞેન એક ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી ચાલવા લાગી, પણ જ્ઞલાના સ્વાગતમાં શું કહેવું, તે સુશિલા જ્ઞેનને આવડ્યું નહીં.

ડૉક્ટર—કેમ આનંદમાં છોને ? અમને કોઈ દિવસ સંભારતી હતી ?

આ સાંભળીને સુશિલા જ્ઞેને જવાબ દેવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ બોલી શક્યાં નહીં-કંઈ રૂંધાઈ ગયો.

ડૉક્ટર—કેમ આમ ? કેમ કાંઈ બોલતી નથી ?

થોડીવારે સુશિલાના મુખમાંથી માત્ર-‘હા-હા-હા’ અવાજ થયો, અને આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં.

ડૉક્ટર—કાંઈ બોલ તો ખરી; કે મુંગીજ બેસી રહીશ ?

સુશિલા—શું બોલું ! આનંદનો પાર આવે ત્યારે બોલુંને ? ત્રણ વરસ ઉપર-‘હા-હા-હા-હા-’

ડૉક્ટર--કાંઈ ગાંડી બની ગઈ કે શું ? શું ત્રણ વરસ ઉપર ?

સુશિલા—ત્રણ વરસ ઉપર આપને વિદાય કરવા હું આવી હતી. આપ સ્ટીમરમાં બેઠા; મિત્રો આવીને આપને મળ્યા. પણ હુંતો મારો સ્ત્રીધર્મ સાચવીને દૂર ઉભા રહી. જોતજોતામાં સ્ટીમર ઉપડી-હા-હા-હા-હા—

ડૉક્ટર—પણ-હા-હા-હા ક્યાં સુધી કરીશ ? પૂરી વાત તો કર.

સુશિલા—સ્ટીમર ઉપડી અને જોતજોતામાં આપ મારી દષ્ટિમાંથી બહાર નીકળી ગયા. હું આપને જોઈ શકી નહીં. આંખો આંસુથી ઘેરાઈ ગઈ. હું ક્યાં છઉં ! તેનું મને ભાન રહ્યું નહીં. મોટી જ્ઞેને મારો હાથ ઘોલી મને ગાડીમાં બેસાડી. ગાડી ઘર તરફ ચાલી; પણ માઈ મન આપની પાછળ પાછળ દોડ્યું. હવે આપ મને મળશો કે નહીં ?-હા-હા-હા-હા—

ડૉક્ટર—પણ-હા-હા-હા ક્યાં સુધી કરીશ ? પૂરી વાત તો કર.

સુશિલા—હવે આપ મને મળશો કે નહીં ? અને મળશો, તો ક્યારે મળશો ? એ વિચારે મારા મગજને ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો ઉઠાડવા મોટી જ્ઞેને મને ઘણી સમજાવી. મેં પણ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. આપના માતાપિતાએ મને ઘણી ડાહી ડાહી-શાસ્ત્રસિદ્ધ-વાતો કરી, પણ ઘેરો ઉઠ્યો નહીં. મને ક્યાંઈ ચેન પડે નહીં. આ ઘેરો આજે આપે કૃપા કરીને ઉઠાડ્યો. તેના આ હા-હા-હા-છે-તેનો આ હરખ છે. આપે કહ્યું કે-‘કેમ આનંદમાં છોને ? અમને કોઈ દિવસ સંભારતી હતી ?’ તેના જવાબમાં શું કહું ! સાંભળો ત્યારે—જેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યથી પકવ થએલો મુમુક્ષુ, ઈશ્વરને પજો પજો સંભારે, તેમ હું આપને પજો પજો સંભારતી હતી. બાકી-‘કેમ આનંદમાં છોને ?’ એમ જે આપે પૂછ્યું-તે આનંદનો અનુભવ અત્યારે આપના દર્શન થયા પછી મને થયો. તેના આ હા-હા-હા-હા-છે-તેનો આ હરખ છે.

[આ શબ્દો સાંભળીને ડૉક્ટરની આંખમાં પણ પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં. પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યા.]

ડૉક્ટર—હે પ્રિયા ! યુરોપમાં પ્રેમ છે; પણ આવો ધર્મયુક્ત પ્રેમ નથી. યુરોપમાં પ્રેમના મૂળમાં વિષય છે. આર્યોમાં પ્રેમના મૂળમાં ધર્મ છે. યુરોપનો પ્રેમ છૂટા છેડાના અને પુનર્લગ્નના કલંકથી દોષીત છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓનાં હૃદય પુનર્લગ્નની લાલચથી લપટાશે નહીં, ત્યાં સુધીજ સ્ત્રી એક શ્વાસ લેતું મુકતું સામાન્ય પ્રાણી નથી; પણ મહાન્ ગૌરવ-વાળું સંયમી પ્રાણી છે; માત્ર પ્રાણીજ નહીં-પણ મનુષ્ય છે; માત્ર મનુષ્યજ નહીં, પણ દેવ છે. તાત્પર્ય-પવિત્ર સ્ત્રીઓના ગૌરવમાં ગોવિંદ પણ અંજલિ જાય છે.

સાર—સુશિલાનું હા-હા-હા-**વિક્લવિતં** ડૉક્ટર સાહેબને બહુજ ગમ્યું; તેમ ગોપીકા-ઓનું **વિક્લવિતં** [કાલું બોળકું] શ્રીકૃષ્ણને બહુજ ગમ્યું.

પરવશની સાથેજ પરવશ—પ્રભુ ઘણાજ દયાળુ-કૃપાળુ-સાગર જેવા મોટા પેટ વાળા છે; તોપણ પરવશની સાથેજ તેઓ પરવશ થાય છે. સાંભળો—

ગરબો.

[નોંધ-સાખીનાં ત્રણ પદ ઉભા રહીને બોલવાં, અને ચોથા પદે ચટકતી ચાલે ફરવું.]

બહાલો પ્રેમને વશ થયા રાજીરે, એમાં શું કરે પડિતને કાજીરે;

પ્રભુભકતો અમારે ઘેર આવોરે, શામળાનો સંદેશો લાવોરે;

જીવણ જાણુ છો— આત્મારામ છો— બહાલો૦

સાખી—કરમાનો ખાધો ખીચડો, ને વિદુરની ખાધી ભાજી;

ગર્ભ કાઢીને છોલ ખવરાવી, બહાલે તોયે ન જોયું જાગીરે— બહાલો૦

સાખી—ગુણુકા હતી તે પોપટ પઢાવતી, અને તેમાંથી લે લાગી;

ભગવાન એને સહેજમાં મળ્યા, એની સંસારની ભ્રમણા ભાંગીરે— બહાલો૦

સાંખી—ભગતની લોક નિંદા કરે, અને જગત થયું છે પાજી;

ભલે મળ્યા મહેતા નરસીના સ્વામી, માથે ગીરધર રહ્યો છે ગાજીરે— બહાલો૦

કાયદા પ્રમાણે કામ કરનારા પંડિતો અને કાજીઓ, પ્રભુના પ્રેમની બાબતમાં ભૂલા પડ્યા છે; અને હજી પડે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-આ પ્રેમ તે બે પૈસા માટે, અગર લાકડુ માટે બે ભજન ગાઇએ, તે પ્રેમ નથી. આ પ્રેમ તો તીવ્ર વૈરાગના નિભાડામાં પાકે છે. એકલા જ્ઞાનને સાકાર પાસે આવવાનો અપત્યાર નથી. જ્ઞાને કરીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આ ભક્તિ શ્રીહરિને વશ કરે.

‘શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા’—એમ શ્લોકમાં કહ્યું. **યોગેશ્વરેશ્વર:** (યોગેશ્વરોના ઈશ્વર) અને **સ્વાત્મારામ:** (આત્મારામી-દેહારામી નહીં.). આ શબ્દોને કૃષ્ણનાં વિશેષણ મૂકીને, શ્રી વેદવ્યાસે સૂચવ્યું કે-‘તમે જે નજરથી શ્રીકૃષ્ણ જુઓ છો, તે આ શ્રીકૃષ્ણ નથી. તેમાં ઘણું વિશેષ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણની ગોપીઓ સાથેની રમતમાં ઘણું અટપટું અને ગુણ રહસ્ય છે; કારણકે રમનારો યોગેશ્વરોનો ઈશ્વર છે, અને આત્મારામી છે. સનકાદિ જેવા આત્મારામી જેમને વશ કરી શકે, તેમને ગોપીઓએ વશ કર્યા. આત્મારામી એટલે અસંજ, નિર્વિકાર અને પૂર્ણકામ.

સદયં—પોતે આત્મારામી છે, તો પણ દયાની ખાતર-પોતાના જીવોને રાજી કરવાની ખાતર. **સદયં** શબ્દને વિક્લુચિતંનું વિશેષણ લઇએ, તો પણ લેવાય, કારણ કે પ્રભુને સંતોષવાનું પરમ સાધન દૈન્ય છે.

સ્કંદપુરાણ કહે છે કે-આત્મારામી એટલે રાધારામી આત્માનો અર્થ રાધા.

કામેન પૂરિતઃ કામઃ, સંસારં જનયેત્ સ્ફુટં ।

કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ, નિષ્કામઃ સ્યાન્ન સંશયઃ ॥ [સુબોધિની]

વિગેરે વચ્ચેથી શ્રી આચાર્ય મહાપ્રભુજી કહે છે કે—

ભાવાર્થ—‘કામનાથી પૂર્ણ થએલો-કામી પુરુષ-સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે; અને કામનાથી રહિત-આત્મારામી-પૂરણ પુરુષોત્તમ-પુરુષ-સકામ જીવને નિષ્કામ કરે છે-ગોપીઓને કામનાથી રહિત કરે છે.’ તાત્પર્ય—ભગવદ્ ચરિત્રો શ્રવણ કરનાર પણ નિષ્કામ થાય છે; ત્યારે ગોપીઓ દોષીત કેમ ગણાય !

‘સોઽન્નુતે, સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા’ ॥ શ્રુતિ કહે છે કે— ‘વિવિધ કીડામાં ચતુર એવા બ્રહ્મની સાથે, જીવ સર્વ પ્રકારના કામોને ભોગવે છે. હજી આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો-શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે દસ વરસના, અને બ્રહ્મરૂપે નિર્વિકાર; ત્યારે તેમની પાસેથી ઇન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે? તે શંકાના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વરોના ઇશ્વર કહ્યા છે. નીચેના શ્લોકમાં અને તે પછીની લીલાઓમાં, લૌકિક કામી પુરુષના જેવો ભાવ, બ્રાન્તિરૂપે શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાશે. ગોપીઓમાં પણ તેવોજ લૌકિક કામ બ્રાન્તિરૂપે દેખાશે. વીતરાગી સંતો-**યદા સર્વે પ્રલીયંતે ॥** શ્રુતિ-પણ કામી સ્ત્રીપુરુષોનો સંગ કરતા નથી, ત્યારે જેમને શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય, શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતી, શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામી, શ્રી સ્વામીનારાયણ અને એવા બીજા અનેક વીતરાગી સંતો ભજે છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની સાથે લૌકિક કામમાં ફસાયા છે, એમ કહેવું, તે વ્યાજબી નથી. તાત્પર્ય-શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચે કામ તો છે; પણ જે કામના ધચરકા આપણને આવે છે, તે કામ આ નથી. પોપટને તડખુચનો ગર્ભ ખાતો દેખીને, જેમ કાગડો દોડ્યો આવ્યો; અને અંતે ભોંકો પડીને કાગડો ભાગી ગયો; તેવી આ વાત છે. સમુદ્રની વિશાળતાનું અને ગંભીરતાનું માપ, જેમ કુવાના દેડકાના ખ્યાલમાં આવે નહીં; તેમ આ કામના સુખનો ખ્યાલ, માયામાં રચ્યા પચ્યા જીવોના ખ્યાલમાં આવી શકે નહીં. આ કામને માટે પ્રદહાદે સત્યાગ્રહ કર્યો; આ કામ માટે બળી રાજા બંધાયો; આ કામ માટે ઋષિઓએ સંસારને શુષ્ક કરી નાંખ્યો. આ કામ માટે મોટા રાજા બાદશાહોએ ફકીરી ધારણ કરી. આ અલૌકિક કામનું, ઘણુંજ અદ્વિતીય છતાં રસમય સ્વરૂપ, શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને બતાવ્યું. જેમ કાષ્ટમાં અગ્નિ પેસીને, કાષ્ટને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ લૌકિક કામમાં અલૌકિક કામ પેસીને, લૌકિક કામને બાળીને ભસ્મ કરે છે. એક નહીં પણ કોટિ કંદર્પનો મદઉતારનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી તેનું નામ કંદર્પહર્ષહર છે.

હવે રમણલીલા શરૂ થાય છે.

તાભિઃ સમેતાભિરુદારચેષ્ટિઃ, પ્રિયેક્ષણોત્ફુલ્લમુખીભિરચ્યુતઃ ॥

ઉદારહાસદ્વિજકુન્દદીધિતિર્-વ્યરોચતૈનાઙ્કરિવોદુર્ભિર્વૃતઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ પદ્યછે—તાભિઃ સમેતાભિઃ તે મળેલી. પ્રિયસ્ય રૂક્ષણેન ઉત્ફુલ્લાનિ

उपगीयमान उद्गायन्, वनिताशतयूथपः ॥

मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं, व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ४४ ॥

नद्याः पुलिनमाविश्य, गोपीभिर्हिमवालुकम् ॥

रेमे तत्तरलानन्द-कुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે એકઠી થએલી, અને પ્રિયનાં દર્શનથી જેમનાં મોઢાં ખીલી રહ્યાં હતાં એવી, તે સ્ત્રિયોથી વિંટાએલા, ઉદાર લીલાવાળા, સુંદર હાસ્યમાં અને ઢાંતોમાં કુંદના પુષ્પ સરખી શોભાવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, નક્ષત્રોથી વિંટાએલા ચંદ્રની માફક શોભાવા લાગ્યા. [૪૩] સેંકડો સ્ત્રિયોના યુથના અધિપતિ, સ્ત્રિયોથી ગવાતા, પોતે ગાતા, વૈજયંતી માળાને ધારણ કરતા, અને વનને શોભા આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, વનમાં આમ તેમ ફરતા હતા. [૪૪] ગોપીઓની સાથે ઠંડી વેળુ વાળા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર આવીને, તે નદીના તરંગોથી ખીલી રહેલાં કુમુદોની સુગંધ જેમાં છે, એવા વાયુથી [ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ] પ્રસન્ન થયા. [૪૫]

૪૩ થી ૪૫ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણને રીજવવા, ચંદ્ર કેવા ઠાઠથી નભમંડળમાં એઠો હતો, તે સાંભળો—

ગરબો.

આ તે ચાંદલો કયો યું, દિશા પ્રાચ્યાએ રે લોલ,

રૂડી કેસરી તે આડ કીધી માંય;

એને નિરખાને હરખાએ, આજે અમે રે લોલ,

મારા નેણમાં ન શીતળતા સમાય—

આ તે૦

मुखानि यासां ताः, ताभिः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिः-પ્રિયનાં દર્શનથી જેમનાં મોઢાં ખીલી રહ્યાં હતાં તે સ્ત્રિયોથી વૃત્ત:-વિંટાએલા ઉદારં ચેષ્ટિતં यस્ય સઃ इति अच्युत:-ઉદાર લીલાવાળા શ્રીકૃષ્ણ ઉદારહાસશ્ચ द्विजाश्च (ઢાંતો) तेषु कुंदवत् दीधितिः (શોભા) यस्य सः उदारहासद्विजकुंददीधितिः-સુંદર હાસ અને ઢાંતોમાં કુંદના પુષ્પ સરખી શોભાવાળા ભગવાન उद्भुभिः वृतः पणांकः (ચંદ્ર) इव -નક્ષત્રોથી વિંટાએલા ચંદ્રની માફક. व्यरोचत-શોભતા હતા.

૪૪ પદ્યછેદ-વનિતાનાં શતાનિ તેષાં યૂથાનિ તાનિ પાતિ इति वनिता-शतयूथपः-સેંકડો સ્ત્રિયોના યુથના અધિપતિ उपगीयमानः-સ્ત્રિયોથી ગવાતા उद्गायन् પોતે ગાતા वैजयन्तीं मालां बिभ्रत्-વૈજયંતી માળા પહેરનારા. वनम् मंडयन्-વનને શોભાડતા श्रीकृष्ण व्यचरत्-આમ તેમ ફરતા હતા.

૪૫ પદ્યછેદ--ગોપિભિઃ-ગોપીઓની સાથે. हिमाः (ઠંડી) बालुकाः यस्मिन् तत् इति नद्याः हिमवालुकं पुलिनम्-ઠંડી વેળુવાળા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર आविश्य आसीने. तस्याः नद्याः तरलाः (તરંગો) तैः आनंदीनि कुमुदानि तेषां आमोदः (સુગંધી) यस्य सः इति वायुः तेन-તે નદીના તરંગોથી ખીલી રહેલાં કુમુદોની સુગંધ જેમાં છે એવા વાયુથી. रेमे-પ્રસન્ન થયા.

શોભે સૌભાગ્યવંતીના લલાટમાં રે લોલ;
કેવો તેજ તણો પુંજ ઝોલા ખાય;
મોહ પામે મહેંદ્ર એના ઘાટમાં રે લોલ;
અમર લોક એ પર વારી વારી જાય—
દેવ કન્યા કો છે રે એ તો દીપતી રે લોલ,
આવી બેલવા નભ આંગણે શું આજ;
ધીમે ધીમે હમકા કરીને ચાલતી રે લોલ,
લઈને રમવાનો રંગ ભર્યો સાજ—
દયા સુંદર ઉછાળે રડા ફૂલના રે લોલ,
ફેંકે તેજસ્વી આંખના કટાક્ષ;
એનાં નખરાં જણાય મહા મૂલનાં રે લોલ,
રેડે ભૂમિ પર અમીરસ ધાર—
આછાં અંખરે કદિક મુખ ઢાંકતી રે લોલ,
કદિ ઉઘાડે વદન તેજ પૂર્ણ;
મંદ હાસ્યે જગ લોકને રીઝાવતી રે લોલ,
કરે રસીકોના કાલજડાં ચૂર્ણ—

આ તે૦

આ તે૦

આ તે૦

આ તે૦

x x x x x [જગજીવનભાઈ.]

રમણની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરવા માટે, રમણને ઘટે એવી તમામ સામગ્રિઓનો, અંગીકાર કરવો જોઈએ. રમણની અનેક સામગ્રિઓ ખતાવી; તો પણ શ્રીકૃષ્ણને અચ્યુતનું વિશેષણ લગાડીને મુચબું કે-‘શ્રાતાઓએ અહીં ભૂલા પડવું નહીં.’ અત્યાર સુધી ગોપીકાઓ પ્રભુથી દૂર ઉભાં હતાં-દૈતભાવ હતો. હાસ્યયુક્ત એક બીજાને જોવાથી, એક બીજામાં રહેલી લજ્જા અને અતડાપણું દૂર થઈ જાય છે. તે પ્રમાણેજ પ્રભુએ ઉદાર હાસ્યથી અને પ્રેમપૂર્વક જોવાથી ગોપીકાઓની લજ્જા અને અતડાપણું દૂર કર્યું. તેમ થતાં ગોપીકાઓને ખાત્રી થઈ કે-‘હવે કનૈયો આપણો પોતાનો છે.’ [આપણે યાદ રાખવું ઘટે છે કે -કનૈયો અચ્યુત છે-નિર્વિકાર છે-નિર્લેપ છે.]

કુંદ પુષ્પ લાલ હોય છે. હોદની લાલપથી પ્રભુના દાંત લાલ જણાતા હતા, એ ભાવ છે.

વનિતાશતયુથપ:—એકજ સ્વરૂપથી અનેક સમુદોને સાચવવાનું-રમાડવાનું બની શકે નહીં; તેથી શ્રીકૃષ્ણે કેટલાંએક વધારે રૂપ ધારણ કર્યા જણાય છે. દરેક રૂપ એક સરખાંજ-વૈજ્યંતી માળાવાળાં.

સંગીત વિના શૃંગાર શોભે નહીં. સારાં વસ્ત્રો પહેરીને સ્ત્રીઓ લગ્ન પ્રસંગે આવે, પણ સંગીત ન હોય, તો લગ્નશૃંગાર શોભે નહીં. તે પ્રમાણે કાર્યને દીપાવવા, શ્રીકૃષ્ણે ભજના-નંદની શરૂઆત કરી-ગોપીકાઓને ભજનનંદનો સ્વાદ ચખાડ્યો. ગોપીકાઓને નાદાનું સંધા-નનો સ્વાદ ચખાડ્યો.

રમ્—રમ ધાતુનો અર્થ રમણ કરવું, ક્રીડન કરવું, વિનોદ કરવો, બહુ છૂટથી આનંદ ઉડાવવો. ‘રમણ કર્યું’ એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓની સાથે બહુ છૂટથી આનંદ ઉડાવવા માંડ્યો. રસની રેલો છોડી મૂકી.

હવે રમણનું સ્પષ્ટિકરણ કહે છે—

બાહુપ્રસારપરિરમ્ભકરાલકોરુ—નીવિસ્તનાલભનનર્મનસ્વાગ્રપાતૈઃ ॥

ક્ષ્વેલ્યાઽવલોકહસિતૈર્વ્રજસુંદરીणा—मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥૪૬॥

અર્થ—હાથ લાંબા કરવા, ભેટવું, કેશ-સાથળ-નાડીની ગાંઠને અને સ્તનને હાથનો સ્પર્શ કરવો, મસ્કરીનાં વચ્ચનો ખેલવાં, નખની અણીએ મારવી, એ તમામ ક્રિયાઓથી તથા ક્રીડાઓ કરવાથી, જોવાથી, અને ખીજાં હાસ્યનાં વચ્ચનો કહેવાથી-કહીને, વ્રજ સુંદરીઓના કામદેવને બહુજ વૃદ્ધિ પમાડવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તે સ્ત્રિઓને રમાડવા લાગ્યા. [૪૬].

૪૬ વિવેચન—

રાગ-માલવ.

રમતાં રૂં જો લાગે, તો માન તજીને મળીએ રે;

શામળીયાને ઉર પર રાખી, ભાવ ધરીને લજીએ રે—

રમ૦

કૃષ્ણ કોરીલો છે બહુ રસીયો, રસ માંહે રીજવીએ રે;

અંતર ટાળી આલિંગન દેતા, વિનેઃ કરી વશ કરીએ રે—

રમ૦

ભામણાં લઈએ વ્હાલા કરાં, કંઠે વળગી રહીએ રે;

નરસૈયાના સ્વામી સાથે, વાત રસાળી કરીએ રે—

રમ૦

આ સાંભળીને લડકશો નહીં. આ તો શિહોરનો નિર્વિકાર રાજગોર મલ્લાવરાવ બન્યો છે. મલ્લાવરાવની સાથે રમનારી પેલી એ સ્ત્રીઓ છે, તે જુવાનપુરના જોશીઓ છે. અરસપરસ હાવભાવ બહુ કરે છે; પણ કોંઈને લૌકિક લાભ નથી.

હાથ લાંબા કરીને સામાના અવયવોનો સ્પર્શ કરવો, પછી બળથી ભેટવું, સામાના કરને સ્પર્શ કરવો, કેશ પકડવા, સાથળ, નીવી [અણીયાની ગાંઠ] અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો, સાથે સાથે મસ્કરીનાં હાસ્યનાં વચ્ચનો કહેવાં, સ્તનનો સ્પર્શ કરતાં નખક્ષત થાય, ચુંબન કરતાં દંતક્ષત થાય. વળી વચ્ચે વચ્ચે પોલે હાથે થાપડતા જવું, વિગેરે લીલાઓ કામને ઉદ્દીપન કરનારી છે. આ બધી લીલાઓ સંયુક્ત થઈને, રતિપતિને તેડી લાવે-કામને આમંત્રણ કરે. સ્તન જેમ દુધના આધારભૂત છે, તેમ રસના આધારભૂત પણ છે. રસોદ્ગમન

૪૬ પદ્યછેદ—**બાહ્વોઃ પ્રસારશ્ચ પરિરંભશ્ચ** [આલિંગન] **બાહુપ્રસારપરિરંભૌ, અલકાશ્ચ** [કેશ] **ઉરવશ્ચ** [સાથળ] **નીવ્યશ્ચ** [નાડીની ગાંઠ] **સ્તનાશ્ચ** **તેષાં કરેણ આલમનં** [સ્પર્શ] **કરાલકોરુનીવિસ્તનાલભનં, નર્માણિ** [મસ્કરીનાં વચ્ચનો], **નસ્વાગ્રાણિ ચ તેષાં પાતાઃ** [મારવાથી] **તૈઃ**—હાથ લાંબા કરવા, આલિંગન, કેશ-સાથળ-નાડીની ગાંઠને અને સ્તનને હાથનો સ્પર્શ કરવો તે, મસ્કરીનાં વચ્ચનો, નખની અણીઓ મારવી—એ તમામ ક્રિયાઓથી, અને **ક્ષ્વેલી** [ક્રીડા] **અવલોકાશ્ચ** [જોવું તે] **હસિતાનિ ચ તૈઃ**—ક્રીડા કરવાથી જોવાથી, અને ખીજાં હાસ્યનાં વચ્ચનો કહેવાથી. **વ્રજસુંદરીणां રતિપતિં ઉત્તંભયન્**—વ્રજસુંદરીઓના કામદેવને બહુજ વૃદ્ધિ પમાડતા **શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ રમયાંચકાર**—તે સ્ત્રિઓને રમાડવા લાગ્યા.

* વિનય.

માટે એટલે-રસની જગૃતિ માટે, સ્તન સ્પર્શ, ચુંબન અને ભેટવું તે ત્રણ ક્રિયાઓ આવશ્યક મનાય છે.

નાયક અને નાયિકા-પુરુષ અને સ્ત્રી-સંયોગમાં હોય, તોજ આ કામ સુખ આપે. તેઓ વિયોગમાં હોય-વિખુટાં હોય, તો આ કામ અગ્નિરૂપ થઇને તેમને બાળે. આ દેખાવ લૌકિક છે, તોપણ-શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને જે લાલ આપ્યો, તે લૌકિક નથી-આધિદૈવિક છે.

હિંદુ શાસ્ત્રોનો અને તેમાંએ રાસલીલાનો અભ્યાસી એક અંગ્રેજ વિદ્વાન **પ્રીઅર્સન**, તેના 'લીટરેચર ઓફ હિંદુઇઝમ' નામના ગ્રન્થમાં નીચે પ્રમાણે લખીને રાસલીલાને પવિત્ર માને છે.

Hence the soul's devotion to the Deity, is pictured by Radha's self abandonment, to her beloved Krishna, and all the hot blood of Oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayser to the Infinite Creator, who waits with loving, out stretched arms to receive the worshipper into his bosom, and to covey him safely to eternal rest, across the seemingly shoreless pocean of Existence. Yet I am persuaded that no indecent thought entered their minds, when they wrote these burning words; and to those who would protest as I have often heard the protest made, against using, the images of the lupunar in dealing with the most sacred mysterics of the soul, I can only answer :—

“ Wer den Dichter, will verstehen.

Muss in Dichters Lande gehen. ”

પ્રેમલક્તિ—ગોપીકાઓની આ વાત સાંભળીને પ્રશ્ન થાય કે-આ લક્તિ કેવી ? આ પ્રેમલક્તિ.-જેમ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે, તેમ પ્રેમતત્ત્વ પણ સર્વત્ર-પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ અને માનવ-સર્વત્ર-વ્યાપીને રહ્યું છે. જેમ ઇમારતના મોટા મોટા પથરા ચુના ચીમેટથી જોડાઈને ઉભા રહે છે. તેમ નાનાંમોટાં તમામ પ્રાણીઓ, પ્રેમતત્ત્વથી એક બીજા સાથે જોડાઈને ઉભાં રહે છે-જીવન વ્યતીત કરે છે. પ્રેમ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, તોપણ અનિત્ય પ્રાણી પદાર્થો તરફ વહેતું, તે પ્રેમને અધ્યાસ થઈ પડ્યો છે-સ્વાભાવિક ધર્મ થઈ પડ્યો છે. વિવેક વૈરાગ્યવાળા જ્ઞાનના બળે કરીને, પ્રેમપ્રવાહ પોતાનો ચિત્તો બદલે છે. એટલે જે પ્રવાહ પહેલાં અનિત્ય તરફ વહેતો હતો; તે નિત્ય વસ્તુ તરફ વહેવા લાગે છે. આ ચિત્તો બદલવાનો પાવર-અધિકાર-સગવડ, પ્રાણી માત્રને નથી. માનવ દેહનેજ છે. તેથીજ માનવદેહ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે.

પશુકી પેળની હોત, નરકી કણુ ન હોત;

નર જે શુભ કરણિ કરે, નરનારાયણ હોત—સિયાવર૦

મનુષ્ય પણ પશુ પક્ષીની માફક, અનિત્ય પદાર્થો તરફ વહે-પ્રેમ રાખે-આસક્ત થાય; તો તે પશુ કરતાં હલકો છે. તેમ ન કરતાં મનુષ્ય જે શુભ કરણિ કરે, એટલે નિત્ય

વસ્તુ તરફ વહે-પ્રેમ રાખે-આસક્ત થાય; તો તે નર નારાયણ સમાન બને. જેમ બીજામાંથી વૃક્ષ થાય; બાળકમાંથી મોટો ભાઈડો થાય, અભણમાંથી વિદ્વાન થાય, કાદવમાંથી સુંદર કમળ આદિ પુષ્પના છોડ થાય; તે પ્રમાણે લૌકિક મનુષ્યોજ, અમુક, સંજ્ઞેગોમાં અમુક સંસ્કાર લઈને, અલૌકિક મનુષ્યો-સંતો બન્યા છે. તેને માટે મહાત્મા તુલસીદાસજી, બીલ્વ-મંગળ, ચિંતામણી વેશ્યા, વિગેરે અનેક દૃષ્ટાંતો છે-તેમના પ્રેમનો જે ધોધ વિષયો તરફ વહેતો હતો, તે ધોધ પ્રભુ તરફ વહેવા લાગ્યો. એટલે-જેઓ વિષયારામી હતા, તેઓ આત્મારામી થયા. જેમ મળસકાના અંધારાને અને સૂર્યના પ્રકાશને બહુ અંતર નથી, તેમ સારી નરસી કર-ણિને બહુ અંતર નથી. માત્ર ચિત્તો બદલવો એજ આવશ્યક અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

તુલસીદાસજી મધ્યરાત્રીએ યમુનાજી તરીને, પોતાને સાસરે આવ્યા. ચોરની માફક સસરાના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાની સ્ત્રીને મળ્યા. આવા કામાતુર પતિપર સ્ત્રીને દયા અને તિરસ્કાર બેઉ આવ્યાં. ક્રોધાવેશમાં સ્ત્રી બોલ્યાં કે-હે નાથ !

૫૬.

“ જિતનોં હેત હમસેરે પિયાજી ! હરિસેં હોત જો ઇતિનોરી;

ચલ્યો બત બૈકુંઠ ધામમેં, ઠાકોરદારે તુલસી જાય તો ખરોરી રામા-રેટો તુલસી.

સિતા હો ! રામ રામા !—ભજો તુલસી. ”

[આ શબ્દો સાંભળીને, તુલસીદાસ ભર નિદ્રામાંથી જાગ્યા-અજ્ઞાનનાં પડલ ઉઘડી ગયાં. તેમણે સ્ત્રીને જવાબ દીધો કે].

“ તુમ તિરયા મેરી ધર્મકી ખ્હેના, તોહી મોહિ જ્ઞાન ખતાયોરી;

તુલસીદાસ આશા રઘુવરકી, તિરયાકી સંગે તુલસી કયુ ના ગયોરી રામા ! રેટો તુલસી.

સિતા હો ! રામ રામા—ભજો તુલસી. ”

તાત્પર્ય—તુલસીદાસજીએ પ્રેમનો ચિત્તો બદલ્યો, પ્રેમના ધોધની દિશા બદલી. ધ્યેય બદલ્યું. રામાયણાદિ ગ્રંથો લખીને જગતને સૂચવી દીધું કે-ભલે આલ્યાવસ્થામાં [અજ્ઞાન-દશામાં] રમકડે રમો—[વિષયોમાં આનંદ માનો], પણ મોટપણે [જ્ઞાનદશામાં] રમકડાંને [વિષયાનંદને] ફેંકી દો, અને સાચા સુખને-સાચા આનંદને-ઓળખી લ્યો.

ક્રીચડમાંથી ઉત્પન્ન થએલું કમળ, જેમ ક્રીચડના સંગમાં રહેતું નથી; પણ જળ ઉપર તર્યા કરે છે; તેમ સંસારમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વિષયારામી-ભક્તો, લૌકિક રસથી વિમુખ થઈને, ભગવદ્ ભાવમાં મુગ્ધ થાય છે-તનમય થાય છે, દૈવી પ્રેમના સાગરમાં તર્યા કરે છે.

પરમેશ્વર વિષેનો પ્રેમજ ભક્તિ શાસ્ત્રમાં ભક્તિ તરીકે ગણાયો છે. ઈશ્વર આપણો આત્મા છે, અને તે આનંદસ્વરૂપ છે; તેથી ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમની ખીલવાળીને, ભક્તિશાસ્ત્રમાં મુખ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સાધન સ્વિકારવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાના અથવા બુદ્ધિના વૈશદ્યને [નિર્મળતાને] મુખ્ય સાધન માન્યું છે; તો પણ શ્રી આઘશંકરાચાર્ય કહે છે કે-“ જ્ઞાનસાધનસામગ્ર્યાંભક્તિરેવ ગરીયસી ” [શ્રી વિવેકચૂડામણિ]-“ જ્ઞાન સાધનની સામગ્રિઓમાં ભક્તિ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. ”

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-મનુષ્યોમાં જેટલો પ્રેમ સુગમતાથી કેળવાય છે, તેટલી પ્રજ્ઞા [બુદ્ધિ] સુગમતાથી કેળવાતી નથી. આ કારણથીજ શ્રીઆઘશંકરાચાર્ય અને શ્રીમધુસુદન સરસ્વતી જેવા વેદાંતીઓ, ભક્તિને સુગમ સાધન માને છે. કર્મ ઉપાસનામાં વર્ણાશ્રમ

વિગેરે લૌકિક અને શાસ્ત્રીય પ્રતિબંધો હોય છે; ભક્તિમાં તેવા કોઈ પણ પ્રતિબંધ હોતા નથી. તેથી પણ ભક્તિને ચઢીયાતું સાધન-વ્યાપક ધર્મ-માનવામાં આવે છે. તેથીજ અંત્ય-જાદિ વર્ગના ભક્તોને હિંદુ ધર્મમાં સન્માન મળ્યું છે.

વેરાઈ જતી વિજળીની પાવરને બેટરીમાં ભરીને, તે દ્વારા ઉંચા પ્રકારનું કામ લેવું; ટુંકાઈ જતા પવનને પવનચક્કીમાં જોડીને, તે દ્વારા અનેક સગવડો ઉભી કરવી; વેરાઈ જતી વરાળને એક કોડીમાં એકડી કરીને, તે દ્વારા મોટી ટ્રેન અગર મોટાં કારખાનાં ચલાવવાં; તે પ્રમાણે આ સંસારમાં અનિત્ય પદાર્થો તરફ વેરાઈ જતા પ્રેમને એકત્ર કરીને, શ્રીહરિ તરફ વહેવડાવવો, તેજ પ્રેમભક્તિ.

કેટલાએક ભક્તો પ્રભુને પિતા તરીકે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને માલીક તરીકે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને બાળભાવે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને મિત્રભાવે ભજે છે; અને કેટલાએક ભક્તો પ્રભુને પતિરૂપે ભજે છે; એટલે પોતે પ્રભુની પત્નિ હોય એમ વર્તે છે. આ ભાવને પતિવ્રતાના યથાર્થ ધર્મથી ખીલવવામાં આવે, તો તે દાંપત્યપ્રેમ વડે અગર ઉદામપ્રેમવડે ખીલે. આ પ્રેમ ગોપીકાઓએ ખીલવી બતાવ્યો. શ્રી શુકદેવજીએ ભાગવત શાસ્ત્રદ્વારા જગતને વિદીત કર્યો. આ ભક્તિનું બીજું નામ માધુર્યભક્તિ. દયારામ, નરસી મહેતા વિગેરે સમર્થ ભક્તોએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

“ પ્રેમરસ બ્યાલો પીવાને પાવા, જ્યેન **તુરીને** પલાણવા;
આવોજ મારે ઘેર માણવા.

મધરાતે રે મંદિરીએ મુજ આવો; કાંઈ લ્યો લાખેણો લ્હાવો. ” [દયારામ].

જ્યેનતુરી—જ્યેનવંતી ઘોડી (યુવતી). પલાણવા એટલે સ્વાર થવા. (ભાગવવા) [જ્યેનતુરી એટલે ઘણીજ ચપળવૃત્તિ.] નરસી મહેતાએ પણ આવાં ઉઘાડાં શૃંગારનાં અનેક પદ ગાયાં છે. શ્રીકૃષ્ણમાં આવો પ્યાર પુરૂષ કરે, તે તો ઠીક; પણ સ્ત્રી અને તેમાંએ ગોપીકાઓએ પ્યાર કર્યો; ત્યાં શંકાનો સાગર ઉછળ્યો. કારણકે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણની સમકાલીન હતી. અત્યારે કોઈ સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્યાર કરે, તો તેમાં કાંઈ વાંધો નથી. કારણકે શ્રીકૃષ્ણનો દેહ વિલય થઈ ગયો છે. પ્રભુ સિવાયના દેહધારી-પછી તે ગુરૂ હોય, કે મોટા સંત હોય; પણ દેહધારી સાથે આવી છૂટ લેવી, તે કોઈ પણ પ્રકારે વ્યાજબી નથી-નરકમાં લઈ જનાર છે.

ભક્તિના અનેક પ્રકાર છે. તેમાં પ્રેમભક્તિ-માધુર્યભક્તિ છે, તે પ્રથમ સ્થાન ભાગવે છે. જ્ઞાનીઓને જે પ્રેમ થાય છે, તે ઉર્મિની તાણવાણ વિનાનો હોય છે. તે શાંતરસ કહેવાય છે. આ ભાવ અનુભવથીજ સમગ્રાય છે. આ પ્રેમથી અન્ય પ્રેક્ષકને રસાસ્વાદ મળતો નથી.

‘ગોપીકાઓ તદ્દન અભણ હતી-અજ્ઞાન હતી’ એમ કહીને, કેટલાએક ઉતાવળા પ્રેક્ષકો વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જાય છે. તેઓએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અદશ્ય થયા, ત્યારે ગોપીકાઓએ ગાયું હતું કે [આ કથા હવે આવશે]. **ન સ્ખલુ ગોપિકાનંદનો ભવાન્, અખિલદેહિનામંતરાત્મવૃક્** ‘આપ ગોપિકાઓને આનંદ આપનાર છો, એટલું જ નહીં, પણ પ્રાણીમાત્રના આપ અંતઃસાક્ષી છો.’ [ગોપિકાગીત].

ઉપર પ્રમાણે અનેક લીલાઓ કરીને, મંદ મંદ હસતા કૃપાના સાગર શ્રીકૃષ્ણજી ગોપીકાઓને આનંદના મહાસાગરમાં નવરાવવા લાગ્યા. જેમજેમ હાશીયાર માયાવી ઘડીમાં અનેક ખેલ કરે, તેમ આ મહાન્ માયાવી અનેક ખેલ કરવા લાગ્યા.

હવે કહે છે કે ન્યાં ઉન્નતિ ત્યાં અભિમાન ઉપદ્રવ કરે—

एवं भगवतः कृष्णा-लुब्धमाना महात्मनः ॥

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां, मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, જેમને માન મળ્યું હતું એવી ગોપીઓ, પૃથ્વી ઉપરની સઘળી સ્ત્રિઓમાં, પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. [૪૭]
૪૭ વિવેચન—

માન એ સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક સ્વભાવ છે. પતિની સાથે સંભોગરસને અધિક ખીલવવા માટે માન આવશ્યક છે. ‘સર્વ સ્ત્રિઓ કરતાં અમે શ્રેષ્ઠ છઇએ’ અગાધ જળમાં ઘડો મૂકવામાં આવે, તો તે છલોછલ ભરાઈ જાય છે, એટલુંજ નહીં, પણ જળમાં ખુડી જાય છે. તે પ્રમાણે ભગવદ્ભાવ રૂપી અગાધ રસના સાગરમાં ગોપીઓ સંપૂર્ણ રીતે ભરાઈ ને ઉભરાવા લાગી. ન્યાં ઉન્નતિ ત્યાં અભિમાન અવશ્ય ડોકીયાં કરે; તે નિયમ પ્રમાણે ગોપિકાઓના હૃદયમાં અભિમાને ડોકીયાં કર્યાં. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ પણ પ્રભુની પ્રેરણા.

ભગવાન્ આગળ શું કરે છે તે સાંભળો—

तासां तत्सौभगमदं, वीक्ष्य मानं च केशवः ॥

प्रशमाय प्रसादाय, तत्रैवान्तरधीयत ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भगवतो

रासक्रीडावर्णनं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—તે ગોપીઓની સ્વતંત્ર [ઉદ્વિગ્ન] વર્તણૂક જોઈને, અને તેમનું અભિમાન જોઈને, ગોપીઓના અભિમાનની શાંતિને માટે, અને પછી [અભિમાન શાંત થયા પછી] તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંજ અંતર્યામિ થઈ ગયા. [૪૮]

૪૮ વિવેચન—

प्रशमाय—તેમનો મદ ઉતારવા.

प्रसादाय—તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવા.

સ્ત્રીઓએ યાદ રાખવું કે—વિદ્યા, વય અને લક્ષ્મી, સ્ત્રીઓને જેટલી ચગડોળે ચડાવે છે; તેટલા પુરુષોને ચગડોળે ચડાવતાં નથી. જે સ્ત્રીઓને પ્રભુમાં અને પવિત્રતામાં, પ્યાર હોય,

૪૭ પદ્યછંદ—**एवं-એ** પ્રમાણે **भगवतः** મહાત્મા **कृष्णा** શ્રીકૃષ્ણ **लुब्धः** ભગવાનથી **मानः** માન **याभिः ताः इति मानिन्यः**—જેઓને માન મળ્યું હતું એવી ગોપીઓ. **भुवि** સ્ત્રીનાં—પૃથ્વી ઉપરની સઘળી સ્ત્રિઓમાં. **आत्मानं** અભ્યધિકં **मेनिरे**—પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી.

૪૮ પદ્યછંદ—**तासां**—તે સ્ત્રીઓની **तत्** સૌભગસ્ય **मदं**—સ્વતંત્ર વર્તણૂક. **मानं च**—અને અભિમાન **वीक्ष्य**—જોઈને. **केशवः**—શ્રીકૃષ્ણ **प्रशमाय** **प्रसादाय**—તે ગોપીઓના અભિમાનની શાંતિ માટે અને પછી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે. **तत्र एव अंतरधीयत**—ત્યાંજ અંતર્યામિ થઈ ગયા.

તેમણે આ સ્વાભાવિક દોષથી સાવધાન રહેવું. આજકાલ નિશાળોમાં, દવાખાનામાં અને એવા બીજાં ખાતાંઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ નોકર રહે છે. પેટને માટે ધંધો કરી લેવો, તે ઠીક છે; પણ અભિમાનના પૂરમાં તણાઈને, આર્ય આળાઓની સુશીલતાનો-શીયળનો-વિનયનો-નમ્રતાનો-કદિ ત્યાગ કરવો નહીં. પોતાના વાસ્તવ ધર્મનો ત્યાગ કરનારી, ઘણી ગાંડી નોકર જાહેનો, હલેસા વિનાના વહાણમાં બેસીને આ સંસારસાગર તરે છે. તેઓ ભર દરિયે ઝુડી મરે છે. અને ત્યાં સુધી જાહેનોએ નોકરીની લાલચમાં, અને સુધારાની જાળમાં પડવું નહીં.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૯ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.
બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. સૌને જય શ્રીકૃષ્ણ.

મોક્ષ મંદિર અમદાવાદ
૧૯૮૬ કારતક શુદ્ધિ ૫

લી૦ રામશંકર મોનજી લટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૦ મો.

વિષય—ભગવાનના વિયોગમાં વિરલથી તપી ગએલી ગોપિકાઓ, ઉન્મત્તની પેઠે ભગવાનને શોધશે, અને ભગવાનની લીલાઓનું અનુકરણ કરશે, તે કથા આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

સંયોગ અને વિયોગ—ગોપિકાઓના અભિમાન સિવાય અંતર્યામિ થવામાં બીજો એ હેતુ છે કે—જેમ જેમ સંયોગ, તેમ તેમ કિંમત ઓછી અંકાય; જેમ જેમ વિયોગ, તેમ તેમ તેની કિંમત વધારે અંકાય. વિધવાને જેટલી પતિની કિંમત હોય, તેટલી કિંમત સધવાને ન હોય; અને હોય તો તે સતી. વિધુરને જેટલી સ્ત્રીની કિંમત હોય, તેટલી સ્ત્રી સાથે સદા વસીને રહેનારા પતિને ન હોય; અને હોય તો તે દેવપુત્ર. ડોકારમાં રહે, તેને દ્વારકાધીશનો મોહ; અને દ્વારકામાં રહે, તેમને ડોકારનો મોહ. આવો જીવભાવ ગોપિકાઓમાં કાંઈક દખાવો.

ગોપીજનને અત્યાર સુધી રસનો બાલ અનુભવ થયો હતો; પણ તેમનો અંતર અનુભવ જન્યત્ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. આ અનુભવ વિયોગમાંજ થઈ શકે. સ્ત્રીને નવા નવા અનેક પ્રકારના દાગીના કરાવી આપો, તે સમયે સ્ત્રીની પરીક્ષા થઈ શકે નહીં; પણ જ્યારે કોઈ મોટી આક્રમમાં સ્ત્રીને દાગીના ઉતારવા પડે; ત્યારે સ્ત્રીની કિંમત અંકાય. આપણી પીવા અનેક મિત્રો એકઠા થાય; પણ પાંચસોનું કામ પડ્યું હોય; ત્યારે એકાદ મિત્રજ કામ આવે. ધીરજ રાખવાની મોટી મોટી વાતો કરતા હોઈએ, પણ આપત્ કાળમાં ધીરજની પરીક્ષા થાય. ચારે વેદનું સ્વસ્થ જાણી લઈને, ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરીએ; પણ આક્રમ વખતે ધર્મનું પાલન થાય, ત્યારે તે ધર્મપાલન ગણાય.

બોપાઈ—ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરૂ નારી—રામા—ભજો રામા;

આપત્ કાલ પરીખિએ ચારી—રામા—ભજો રામા. [તુલસીદાસજી]

રાસનો ઉમદા માલ લેવા માટે, ગોપીઓની કેવી યોગ્યતા છે—અધિકાર છે—તેનું આ સ્પષ્ટિકરણ છે.

નિરોધ-એકાગ્રતા અગર સમાધિ—જેમ યોગી પોતાની વૃત્તિઓને સંકેલી લઇને, યોગ દ્વારા સમાધિમાં જોડાય છે; તેમ ભકતો પોતાની વૃત્તિઓને પ્રપંચમાંથી સંકેલી લઇને, ભક્તિ દ્વારા ભગવાનમાં જોડાય છે. પ્રપંચના વિસ્મરણ પૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ થાય, તે નિરોધ કહેવાય છે. **નિતરામરોધ**: પ્રપંચથી સંપૂર્ણ રીતે અલગ રહેવું, તે નિરોધ કહેવાય છે. નિરોધનો અર્થ લય પણ થાય છે. વેરાઈ જતી વિજળીને બેટરિમાં એકત્ર કરીને, એક ઠેકાણે વાપરવાથી લાભ થાય છે; વેરાઈ જતી વરાળને એકત્ર કરીને એક ઠેકાણે વાપરવાથી લાભ થાય છે; તેમ પ્રપંચમાં વેરાઈ જતી વૃત્તિઓને એકત્ર કરીને, એક ઠેકાણે—શ્રીહરિના ચરણમાં—જોડવી એ ભાવ છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—વરાળ અગર વિજળી, જેમ જેવા તેવા તાપથી ઉત્પન્ન થતાં નથી; તેમ પ્રભુમાં થએલો નિરોધ, પ્રભુ પ્રત્યેના જેવા તેવા પ્રેમથી ઉત્પન્ન થતો નથી. અમુક વ્યક્તિના સહવાસ વિના, અને તે વ્યક્તિના ગુણાનુવાદ સાંભળ્યા વિના, તે વ્યક્તિમાં પ્રેમ થતો નથી. ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણનો સહવાસ પ્રાપ્ત થયો. આપણે શ્રીકૃષ્ણના સહવાસની સગવડ નથી, તેથી આપણે શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદ સાધવાનતા પૂર્વક સાંભળવા જોઈએ. સાંભળીને તેનું મનન કરવું જોઈએ. મનન દ્વારા સાંભળ્યાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ગીતાના આરમ્ભ અધ્યાયે આપુ બોલ્યા છે કે—

‘અભ્યાસેડપ્યસમર્થોસિ, મત્કર્મપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ, કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

‘હે અર્જુન! તું યોગાભ્યાસ કરવા અસમર્થ હો, તો મારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ કર્મ કરતો રહે. તેમ કરવાથી પણ તું મોક્ષ પામીશ.’

સાર—ગોપિકાઓના અભિમાનના નિવારણ માટે, તથા વિયોગમાં પ્રાપ્ત થએલા નિરોધ દ્વારા, ગોપિકાઓની આંતર વૃત્તિઓનો પ્રવાહ પોતા પ્રત્ય વહે, એ હેતુથી પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થયા હતા.

હવે આપણે આ અધ્યાય શરૂ કરીએ. પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થયા પછી વ્રજાંગનાઓની કેવી સ્થિતિ થઈ? તે સાંભળો—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

અન્તર્હિતે ભગવતિ, સહસૈવ વ્રજાઙ્ગનાઃ ॥

અતપ્યંસ્તમચક્ષાણાઃ, કરિણ્ય ઇવ યૂથપમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ભગવાન તુરત અંતર્ધ્યાન થઈ જતાં, હાથણીઓ હાથીને ન દેખીને, જેમ પરિતાપ પામે, તેવી રીતે, તેમને નહીં દેખતી વ્રજાંગનાઓ, તપી ગઈ—પરિતાપ પામી. [૧]

૧ પદ્યછંદ—ભગવતિ સહસા એવ અંતર્હિતે—ભગવાન તુરત અંતર્ધ્યાન થઈ જતાં. કરિણ્યઃ યુથપમ્ ઇવ—હાથણીઓ હાથીને ન દેખીને જેમ પરિતાપ પામે તેવી રીતે. તં અચક્ષમાણાઃ વ્રજાંગનાઃ—તેમને નહીં દેખતી વ્રજાંગનાઓ. અતપ્યન્—તપી ગઈ—પરિતાપ પામી.

૧ વિવેચન—

સ્પર્શાદિથી પ્રેમની શરૂઆત કરી છે, માટે હાથી અને હાથણીઓનું દષ્ટાંત આપ્યું. ગજરાજ સ્પર્શ સુખનો પરમ ભોક્તા ગણાય છે, અને હાથણીઓ રસની ભૂખી ગણાય છે; તેથી આ દષ્ટાંત આપ્યું જણાય છે. ગોપિકાઓના ચિત્ત રસમાં આસક્ત છે, અને શ્રીકૃષ્ણ રસનો સાગર છે. રસનો સાગર અદશ્ય થતાં, ગોપિકાઓરૂપી મત્સ્યો તરફડવા લાગ્યાં. પ્રભુને અદશ્ય થયેલા જોઈને, ગોપિકાઓ ગાવા લાગી કે—

૫૬.

અરે હાં-પરમસનેહી ધનશ્યામલડો,
જાદુગારો ધુતારો કછુ કર ગયોરે (૨)
કામણુગારો ધુતારો કછુ કર ગયોરે—હાં પરમ૦
દેખ દીવાની છેલ ગુમાની, મરમાળી મુરતિ ઉર ધરી ગયોરે—હાં પરમ૦
જીવનપ્રાણ સુખન લમારો, અંગભુવન ભુવન રસ ભરી ગયોરે—હાં પરમ૦
કામણુગારો છબીલો મતવાલો, હસી હેત દેખાડી ચિત્ત હરિ ગયોરે—હાં પરમ૦
દાસ દયાનો પરમ સનેહી, વ્રજનારી મોરારી વશ કરી ગયોરે—હાં પરમ૦

[થવા દો-એકલી તાળી પડવા દો—]

બોલો શ્રીકૃષ્ણ બંસીવાલેકી જય.

નોંધ—‘શ્રીકૃષ્ણ એક ગોપિકાને સાથે લઈને અંતર્યામિ થયા છે,’ એમ આ ગોપીઓ જાણે છે; [જુઓ આગળ ૧૧ મો શ્લોક] આ ગોપી કોણ છે તેની ખબર નથી. [જુઓ શ્લોક ૨૭ મો.]

રાગ-કુમરી ખમાચ.

દર્શન બિન તલસે નૈનાં— ટેક૦
સાંખરી સુરત પ્યારી, વનમાલ ગલ ધારી;
જખસે નિહારી સારી, તનકી બિસારી સુધ;
પડત ન ઘડી પલ ઐના— દર્શન૦
યમુનાકે નીર તીર, વિમલ સમીરે સખિ;
ધીરે ધીરે ગાવે, નંદલાલ ગ્વાલ બાલ સંગ;
મધુર મધુર સ્વર ઐના— દર્શન૦

(કુમરી-તાલ ચલિત).

મુઝે દે દરશન ગિરધારી.
તેરી સાંવરી સુરત પર વારીરે— ટેક૦
જમુનાતટ હરિ ઘેનુ ચરાવે,
મધુર મધુર સ્વર ઐન બજાવે;
કાંધે કમરિયા કારીરે— મુઝે દે૦ ૧
મોર મુકુટ પીતાંબર સોહે, દેખ રૂપ મુનિગણ મનમોહે,
કુંડલકી છબિ ન્યારીરે— મુઝે દે૦ ૨

વૃન્દાવનમાં રાસ રચાવો, ગોપ ગોપિકા સંગ મિલ ગાવો,
નૃપરક્ષી ધુન ખ્યારીરે—

મુકે દે૦ ૩

ભક્ત હેત હરિ રૂપ બનાયા, બ્રહ્માનંદ મેરે મન ભાયા,
ચરણ કમલ બલિહારીરે—

મુકે દે૦ ૪

હવે વીતેલી વાત કહે છે — રાગ-વંશસ્થ.

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈર્-મનોરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ ॥

આક્ષિપ્તચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્-તાસ્તા વિવેષ્ટા જગૃહુસ્તદાત્મિકાઃ ॥૨॥

ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણભાષણાદિષુ, પ્રિયાઃ પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂઢમૂર્તયઃ ॥

અસાવહં ત્વિત્યબલાસ્તદાત્મિકા, ન્યવેદિષુઃ કૃષ્ણવિહારવિભ્રમાઃ ॥૩॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, સ્નેહ, લીલા સહિત જોવાં, મનોહર વાતચીત, અને એવાં બીજા વિલાસોથી જેઓનાં ચિત્ત પરવશ થયાં હતાં એવી, અને આ પ્રમાણે ભગવદ્ભૂત અનેલી યુવતીઓ-વ્રજગંનાઓ, લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણની તે તે લીલાઓ કરવા લાગી. [૨]

અર્થ—ખ્યારા શ્રીકૃષ્ણનાં ચાલવાં, મંદહાસ્ય, જોવાં અને ભાષણાદિકમાં જેઓનાં શરીર તન્મય બની ગયાં હતાં એવી, અને તેને લીધે શ્રીકૃષ્ણની પેઠેજ ક્રીડાઓ અને વિલાસો કરતી, ભગવદ્ભૂત અનેલી વ્રજગંનાઓ, ‘હું પોતેજ શ્રીકૃષ્ણ છઉં’-અહં બ્રહ્માસ્મિ-એમ અરસપરસ એક બીજાને કહેવા લાગી. [૩]

૨-૩ વિવેચન—

પદ.

રાગ-સારંગ હુમરી તાલ-૩.

આલિ ! નંદકો લાલ, લોચન વિશાલ, ગણે ધ્રુવન માલ;

શોભે તિલક લાલ, ચણે લલિત ચાલ, નિત અંસરી બળવે—આલિ !

૨ પદચ્છેદ—ગતિશ્ચ અનુરાગશ્ચ સ્મિતશ્ચ વિભ્રમેણ સહિતાનિ ઇક્ષિતાનિ (લીલા સહિત જોવું) ચ તૈઃ-શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, સ્નેહ, લીલાસહિત જોવાં તે તેથી-મનોરમાલાપાશ્ચ (મનોહર વાતચીત) વિહારાશ્ચ [ક્રીડા] વિભ્રમાશ્ચ (બીજા પણ વિલાસો). તૈઃ-મનોહર વાતચીત, ક્રીડા અને વિલાસોથી. આક્ષિપ્તાનિ ચિત્તાનિ યાસાં તાઃ-જેઓનાં મન એંચાઇ ગયાં હતાં એવી તસ્મિન્ આત્મા યાસાં તાઃ તદાત્મિકાઃ इति પ્રમદાઃ-અને તેથી ભગવદ્ભૂત થએલી યુવતીઓ રમાપતેઃ તાઃ તાઃ વિવેષ્ટાઃ જગૃહુઃ લક્ષ્મીપતિ-શ્રીકૃષ્ણની તે તે નાના પ્રકારની લીલાઓ જગૃહુ-કરવા લાગી.

૩ પદચ્છેદ—પ્રિયસ્ય-શ્રીકૃષ્ણના ગતિશ્ચ સ્મિતશ્ચ પ્રેક્ષણશ્ચ ભાષણશ્ચ તાનિ આદયઃ યેષુ તાનિ તેષુ-ચાલવું, મંદહાસ્ય, જોવું તે, અને ભાષણાદિકમાં. પ્રતિરૂઢાઃ મૂર્તયઃ યાસાં તાઃ इति પ્રિયાઃ-જેઓનાં શરીર તન્મય બની ગયાં હતાં એવી વ્રજગંનાઓ. કૃષ્ણસ્ય ઇવ વિહારવિભ્રમાઃ યાસાં તાઃ-કૃષ્ણની પેઠેજ ક્રીડા અને વિલાસો કરતી. તદાત્મિકાઃ-ભગવદ્ભૂત અનેલી. અશ્વલાઃ-વ્રજગંનાઓ. અસૌ અહં તુ इति જે કૃષ્ણ છે તે હુંજ છઉં. એમ ન્યવેદિષુ-અરસપરસ જણાવવા લાગી.-કહેવા લાગી.

ધનશ્યામવદન, મુખચંદ્ર કિરન, તન પીત વસન;
મૃદુ મંદ હસન, પગ નેપૂર ધૂન, સુન મન હરખાવે—આલિ !
આતિ વિમલ નીર, જમુનાકે તીર, કસે કમર ચીર;
કરે નાચ ધીર, સંગમે આહીર, મિલ રાસ રચાવે—આલિ !
આવી વજ્રકી નાર, સખ કર સિંગાર, હરિ છળી નિહાર;
ભૂલી સદનકાર, અત્માનંદપાર, નહિ મુનિજન પાવે—આલિ !

આક્ષિપ્તચિત્તાઃ, તદાત્મિકાઃ તથા પ્રતિરૂઢમૂર્તયઃ—આ શબ્દો ગોપીઓના મનની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. ભક્તિમાર્ગના આ શણગાર છે. ગોપિકાઓએ કૃષ્ણ બનીને કૃષ્ણના જેવી ચેષ્ટા કરવા માંડી. શ્રંગારરસના પંડિત વાત્સાયને કહ્યું છે કે—‘જ્યારે સ્ત્રિઓમાં રસ વધે છે, ત્યારે તે પુરુષપણું પામે છે.’

ધણીના ધર્મ દાસીમાં નિષેધ ગણ્યા છે; પણ આ ગોપિકાઓ તાદાત્મ્ય ભાવને પામી છે, તે વાત યાદ રાખવી.

આ ગોપીઓ ભગવાનની કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારની લીલા-ઓથી વશ થઈ હતી. લક્ષ્મીના મદમાં છલકાતો, અગર વિદ્યાના મદમાં મલકાતો મુંદર રૂપવાળો તરણ પુરુષ, ઉપર જણાવ્યા તે ત્રણ પ્રકારે સ્ત્રિઓને વશ કરે છે; ત્યારે આ તે નટવર, તેમાં શી ખામી હોય ! **વિવ્રમઃ**—કટાક્ષનો ભેદ છે.

હવે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે—

ઉપખતિ.

ગાયન્ત્ય ઉચ્ચૈરમુમેવ સંહતા, વિચિક્વયુરુન્મત્તકવદ્વનાદ્વમમ્ ॥

પપ્ત્ચુરાકાશવદન્તરં વહિર્-ભૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન ॥૪॥

અર્થ—એકત્ર થએલી અને ઉંચા સ્વરથી ભગવાનનું ગાન કરતી ગોપીઓ, ગાંડાની માફક એક વનથી બીજા વનમાં (શ્રીકૃષ્ણને) શોધવા લાગી; અને ભગવાન કે જે સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર આકાશની માફક વ્યાપીને રહ્યા છે, તેમના સમાચાર, તે સ્ત્રીઓ વૃક્ષોને પૂછવા લાગી. [૪].

૪ વિવેચન—

ઉચ્ચૈઃ—ઉંચા સ્વરથી ગાયન કર્યું. મોટા પુત્ર ગભરાય, તોપણ બાપને મોટેથી ‘બાપા’ કહેતાં લાજે. નાનો પુત્ર ગભરાય કે તુરત—‘હે બાપા’ કહીને ખૂસ પાડે. જ્ઞાનના ડોળા ઉંચેથી ભગવદ્ ભજન કરતાં લાજે. ભક્તો ભજનનાંદમાં રાજી રહે.

૪ પદ્યછંદ—**સંહતા**—એકલી થએલી. **ઉચ્ચૈઃ અમુમ્ પવ ગાયન્ત્ય**—ઉંચા સ્વરથી આનુંજ [ભગવાનનુંજ] ગાયન ગાતી ગોપીઓ. **ઉન્મત્તઃ પવ ઉન્મત્તકઃ તેન તુલ્યં ઉન્મત્તકવદ્**—ગાંડાની માફક. **વનાત્ વનમ્ વિચિક્વયુઃ**—એક વનથી બીજા વનમાં શોધવા લાગી. **ભૂતેષુ આકાશવત્ અંતરં વહિઃ**—આકાશની માફક સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર. **સંતં પુરુષં**—રહેલા વ્યાપક—ભગવાન—સંબંધી. **વનસ્પતીન પપ્ત્ચુઃ**—વૃક્ષોને પૂછવા લાગી.

પદાર્થોની અંદર અહાર કોણ છે ?—

પદ.

રાગ—ગઝલ તાલ. ૩

નજરોસેં દેખ પ્યારે, ઈશ્વર હૈ પાસ તેરે;
ક્યા દૂંઢતા હૈ વનમેં, તનકે કખી ન હેરે—ટેક૦
પૂર્વકો કોઇ જાવે, પશ્ચિમ દિશાકો ધાવે;
પ્રભુકા ભેદ ન પાવે, બિરથા ફિરે હૈ ફેરે—નજરોસેં
ભૂતળ આકાશમાંહિ, ઉસકા મુકામ નાંહિ;
દુનિયા રહિ ભુલાઇ, જાને નહીં હૈ નેરે—નજરોસેં
વો હૈ સખી ઠિકાને, ઘટ ઘટકી ખાત જાને;
ઉસકો જો દૂર માને, વો મૂઢ હૈ ધનેરે—નજરોસેં
જગમેં જગા ન કોઇ, ઈશ્વર જહાં ન હોઇ;
બ્રહ્માનંદ જાન સોઈ, સુન સત્ય વાક્ય મેરે—નજરોસેં

પદ. (રાગ—ગઝલ.)

નજરોસેં દેખ પ્યારે, ક્યા રૂપ હૈ તુમારા;
અપનેકો ભૂલ તનમેં, બાહિર ફિરે ગમારા— ટેક૦
કરમેં કંકણ છિપાવે, હુંઢનકો દૂર જાવે;
ફિરકે સમીપ પાવે, મનમેં કરો વિચારા—નજરોસેં
મૃગનાભિમેં સુગંધી, સુંઘે વો ધાસ ગંદી;
દુનિયા સખી હૈ અંધી, સમજે નહિં ઇસારા—નજરોસેં
જિમ દૂધકે મથનસેં, મિલતાહે ઘી જતનસેં;
તિમ ધ્યાનકી લગનસેં, પરબ્રહ્મ લે નિહારા—નજરોસેં
જડ જાનદેહ સારી, ક્ષણભંગ દુઃખકારી;
બ્રહ્માનંદ નિર્વિકારી, ચેતન સ્વરૂપ ન્યારા—નજરોસેં

ત્યારે શું શ્રીકૃષ્ણને વને વને શોધવા નીકળી, તે ગોપીઓની ભૂલ છે? ભૂલ હોય તો, તે ભૂલનું આવું લાંબુ વિવેચન, શ્રીકૃષ્ણદેવજી શા માટે કરે?—તેના જવાબમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જો સુગુણ છે તેજ નિર્ગુણ છે; જો વ્યાપક છે, તે તત્ત્વજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણ રૂપ અન્યું છે. ગોપિકાઓને સગુણતત્ત્વમાં—શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં મોહ થયો. [સ્ત્રીઓને સાધુ સંતાના અગર ગુરના શરીરમાં મોહ થાય, તો તે મોહ નરકનું દ્વાર છે.] દેહ સિવાયની ભગવદીય વસ્તુ અગર ભગવદીય વિચારમાં, જો મોહ થાય, તો તેને **અરાબર** સિદ્ધ કરવો. અરાબર સિદ્ધ કરતાં, તેમાં સંતાધને રહેલું તત્ત્વ વ્યક્ત થશે. ગીતા અનેક વાર વાંચી અને સાંભળી. ગીતામાં ‘**સમ્યક્**’ શબ્દનો ભાવ વારંવાર વાંચ્યો, અગર સાંભળ્યો; પણ તેનો અર્થ જાણવા પ્રયત્ન ન કર્યો. અર્થ જાણ્યો, તો તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન ન કર્યો. | **યોગઃ કર્મસુ કૌશલં** | એમ કહીને પણ ‘જો કાર્ય કરો, તે અરાબર કરો’ એવી સૂચના આપી. તાત્પર્ય—દેહાભિમાન હોય, ત્યાં સુધી સગુણ ઉપાસના ઉત્તમ છે. દેહાભિમાન શમી જાય, તેમને માટે નિર્ગુણ ઉપાસના ઉત્તમ છે. આટલો નિર્ણય સાંભળ્યા પછી, સગુણ—નિર્ગુણમાં જ્યાં ભાવ હોય, ત્યાં અરાબર ભાવ કરો. ત્યાં તાદાત્મ્ય ભાવને કેળવો. ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવ્યો.

ચૈતન્ય ગૌરાંગ શ્રીકૃષ્ણમય થઇને જીવ્યા. નિષ્કુલાનંદ, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ વિગેરે સંતો અને કેટલાએક હરિભક્તો સ્વામીનારાયણમય થઇને વધ્યા. નરસી, મીરાં, દયારામ, વિગેરે ભક્તોએ પણ શ્રીકૃષ્ણમાં તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવ્યો. જેઓ પોતાના કાર્યમાં દૃઢ રહીને, આગળ વધે, તે પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ચોર ઘણા થયા, પણ ‘ખાપરો અને કોડીયો’ એ એ નામ અમર જણાય છે. કાઠીયાવાડમાં ખારવટીયા ઘણા થયા, પણ મોર સંઘવાણી અમર છે. હિંદના રાજકીય વિષયની વાતો ઘણા માણસો કરે છે; પણ ગાંધીજીએ પોતાનું નામ અમર કર્યું. રજળતા લોકોને તાદાત્મ્યની વાતો કરવી, તે કુતરાની પુંછડી સિદ્ધિ રાખવા, જેવો વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. તાદાત્મ્ય ભાવ વિના ધંધા રોજગાર, અને એવા ખીજા વ્યવહાર પણ શીક્ષા છે. તાત્પર્ય—જે કરો તે ખરાબ કરો. નિર્ગુણની પોલી પોલી—મોટી મોટી—વાતો કરવા કરતાં, સગુણની સમ્યક્ ઉપાસના કરવી, તે ઉત્તમ છે. લાકુ અને પેંડાની મોટી મોટી વાતો કરીને, ભૂખે મરવું; તેના કરતાં ભાખરી અને શાક ખનાવીને જમવું તે સારું છે. યાદ રાખવું કે સગુણની સમ્યક્ ઉપાસનામાંથી, નિર્ગુણની વાસ્તવ-યથાર્થ-ઉપાસના ઉત્પન્ન થશે.

ગોપિકાઓ પોતે જેમ શ્રીકૃષ્ણના ગાનથી ત્યાં આવી હતી; તેમ શ્રીકૃષ્ણને ગાયનથી પોતા પ્રત્યે જેવવા, ગોપીકાઓએ ગાયન શરૂ કર્યું. ગોપિકાઓ ગાનમાં ફાવ્યાં નહીં, ત્યારે ગાંડાની માફક એક વનથી ખીજાં વનમાં પ્રભુને શોધવા નીકળ્યાં.

આ ગાંડપણ કેવા પ્રકારનું?—આ ગાંડપણ ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં લઇ જવા જેવું નહીં. આ ગાંડપણ જીદા પ્રકારનું છે. જેને જેમાં રસ પડે, તેને માટે તે જીવ ગાંડો બને. આ ગાંડપણ પ્રિય પ્રાણી પદાર્થના વિયોગમાંજ રહે. સંયોગમાં શમી જાય. નાનો પુત્ર રમકડાં માટે ગાંડો થાય; મોટો પુત્ર સ્ત્રીની પાછળ ગાંડો થાય; વૃદ્ધ વ્યવહારની પાછળ ગાંડો થાય, હું કેમ જગતમાં સારો દેખાઉં? એટલી વાતમાંજ તે રાજી રહે; તેમ મુમુક્ષુ પ્રભુતત્ત્વમાં ગાંડો બને. યોગીઓ આ ભાવને ઉન્મત્તની ભાવ કહે છે. [યોગનો ફરમો વાંચો છો? હાલ યોગતારાવલીનો શ્રી શંકરનો ગ્રંથ ચાલે છે. તેમાં ૧૭-૧૮ મા સ્લોકો ઉન્મત્તની ભાવના છે. આવી રીતે વાતો આઠ આનામાં તમને કોણ કહેશે! આવા આઠ આના તમે ઘણા ફેંકી છો છો. ગોચ્ય લાગે તો તુરત આઠ આના મોકલો. તમામ ફરમા હજી મળી શકશે.] પ્રભુતત્ત્વને સર્વસ્વ માનવું, અને તેને માટે ગાંડો બનવું, એ માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે. આ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહીને, મુરખજે માથું વહેરાવ્યું; સુધન્વા તાતી કડામાં પડ્યો; સગાળશાએ પુત્રને ખારણીયામાં ખાંડ્યો. ગૌતમજીએ રાજપાટ તળ્યાં; જસસકાષ્ટ ફાંસીને લાકડે લટક્યો. આ ભૂમિકા ઉપર ઉભાં રહીને મીરાં બોલ્યાં કે—

૫૬.

ઘેલાં અમે ભલે થયારે, બાપ! મને ઘેલામાં ગુણ લાધ્યું. ટેકં

આટલા દિવસ હરિ જાણ્યા વિનાનું, મન માયામાં બાંધ્યું;

ભવસાગરમાં ભૂલાં પડ્યાં ત્યારે, મારગ મળીયા માધુ—ઘેલાં

ઘેલાં તો અમે હરિના ઘેલાં, નિર્ગુણ કીધાં નાથે;

પૂરવ જન્મની પ્રીત હતી, તેથી હરિએ ઝાલ્યા હાથે—ઘેલાં

ઘેલાંની વાતો ઘેલાં જાણે, તે દુર્જનીયાં શું જાણે!

જે રસ છે દેવતાને દુર્લભ, તે રસ ઘેલાં માણે—ઘેલાં

ઘેલાં મટીને અમે ડાહ્યાં ન થઈએ, તેથી સંતનાં શરણાં લીધાં;

બાપ મારાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, કારણ સઘળાં સીધાં—ઘેલાં.

તાદાત્મ્યભાવ—તે સ્નેહની ઉંચી ભૂમિકા છે. આપણાં જીવનમાં આપણે ઘણાની સાથે સ્નેહ કરીએ છઈએ; પણ તમારામાંનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો, સ્નેહનું સ્વરૂપ જાણતાં નહીં હોય. આજ તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

સ્નેહથી એક બીજાનાં હૃદય આકર્ષાય છે. સ્નેહની ચાર અવસ્થા હોય છે. દગ્ધચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા, અને ઉદ્વેગ. દગ્ધચિ એટલે નેત્રપાત, એક બીજાની દૃષ્ટિનું મળવું. દૃષ્ટિ મળવાથી સ્નેહનું બીજ રોપાય. પછી સ્નેહપાત્ર દૂર થતાં, તેનું સ્મરણ રહ્યાં કરે. પછી તેને મળવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય. અભિલાષા પૂર્ણ ન થવાથી, ઉદ્વેગ થાય; અને પછી આસક્તિની દશા શરૂ થાય. સ્નેહથી તો હૃદયનું માત્ર આકર્ષણ જ થાય; આસક્તિમાં હૃદય પોતાના પ્રેમપાત્રને વળગીને રહે—પ્રેમપાત્રથી દૂર જવું હૃદયને ગમેજ નહીં. જેમ ચંકારની દૃષ્ટિ ચંદ્રમાં, તેમ આખો દિવસ તેનાજ વિચાર થયા કરે. આસક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુભવાય છે—વ્યાધિ, પ્રલાપ અને ઉન્માદ. પ્રિયને મળવાની અભિલાષા સફળ ન થતાં, જે ઉદ્વેગ થાય, તે ઉદ્વેગ ધીમે ધીમે વ્યાધિના રૂપમાં પરિણામ પામે. આ વ્યાધિમાં વાણી વિકૃત થાય—ગમે એમ બોલી જવાય. આ અવસ્થાનું નામ પ્રલાપાવસ્થા. લૌકિક આચાર વિચાર પણ ગમે નહીં. જડ ચેતનનું ભાન રહે નહીં. આ અવસ્થાનું નામ ઉન્માદાવસ્થા. ઉન્માદાવસ્થાથી આગળ વ્યસનની અવસ્થા છે. માછલું જળની બહાર ઘડી વાર પણ રહી શકે નહીં, તે તેની વ્યસનાવસ્થા છે; તેમ પ્રેમી પ્રેમપાત્ર વિના ઘડી પણ રહી શકે નહીં. આ સ્થિતિ પછી તાદાત્મ્યભાવ—તન્મયતાની ભૂમિકા છે. તે મરણના જેવી સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પરિપક્વ થતાં, પ્રભુને પ્રગટ થવું પડે.

હવે ગોપીઓની ઉન્માદાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે—

દૃષ્ટો વઃ કચ્છિદશ્વત્થ, પુશ્ન ન્યગ્રોધ નો મનઃ ॥

નન્દસૂનુર્ગતો હૃત્વા, પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

કચ્છિકુરવકાશોક—નાગપુન્નાગચમ્પકાઃ ॥

રામાનુજો માનિનીનાં, ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

૫ પદ્યછંદ—હે અશ્વત્થ—હે પીપળા ! પુશ્ન—હે ખાખરા ! ન્યગ્રોધ—હે વડ. પ્રેમ-હાસાવલોકનૈઃ—પ્રેમસહિત હાસ્ય અને અવસોકનથી. નઃ મનઃ હૃત્વા—અમારા મનને હરી જઈને—અમારા મનની ચેરી કરીને. નન્દસૂનુઃ ગતઃ—નંદજીના પુત્ર ગયા છે. વઃ—તમારાથી. કચ્છિત્ દૃષ્ટઃ—કદિ જોવામાં આવ્યા છે ?

૬ પદ્યછંદ—હે કુરવક !—હે કુરુક અશોક—હે આસોપાલવ. નાગ—હે નાગ ! પુન્નાગ—હે પુન્નાગ ! હે ચંપક !—હે ચંપક ! હેમ પુષ્પકનર માનિનીનાં—માનવંતી સ્ત્રી-યોના, દર્પ હરતિ इति દર્પહરં, દર્પહરં સ્મિતં यस્ય સઃ દર્પહરસ્મિતઃ—ગર્વને હારિ લે એવું સ્મિત કરનારા રામાનુજઃ—અન્નરામના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ. ગતઃ—ગયેલા વઃ કચ્છિત્ દૃષ્ટઃ—કદિ આપના જોવામાં આવ્યા છે ?

કચ્છિત્તલસિ કલ્યાણિ, ગોવિન્દચરણપ્રિયે ॥

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિભ્રત્-દૃષ્ટસ્તેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—હે પીપળા ! હે ખાખરા ! હે વડ ! પ્રેમ સહિત હાસ્યથી અને અવલોકનથી અમારા મનની ચોરી કરીને ચાલ્યા ગયેલા નંદજીના પુત્ર, કદિ તમારા જોવામાં આવ્યા છે ? [૫] હે કુરખક ! હે આસોપાલવ ! હે નાગ ! હે પુત્રાગ ! હે ચંપક ! માનવંતી સ્ત્રીઓના ગર્વને હરિલે એવું સ્મિત કરનારા બલરામના નાના ભાઈ-શ્રીકૃષ્ણ [અહીંથી] ચાલ્યા જતા તમારા જોવામાં આવ્યા છે ? [૬] ભગવાનના ચરણમાં પ્રેમ રાખનારી હે ભલી તુલસિ ! ભ્રમરોની સાથે તારૂં ધારણ કરનારા, અને તને જે અત્યંત વ્હાલા છે, એવા અચ્યુત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તારા જોવામાં આવ્યા છે ! [૭]

૫-૬-૭ નું વિવેચન—

જડ જવાળ દેવાના નથી, છતાં તેમને પૂછવું, તે ઉન્માદ અવસ્થા ગણાય. આ અવસ્થા નળના વિયોગમાં દમયંતીને થઈ હતી; સીતાના વિયોગમાં શ્રીરામને પણ થઈ હતી.

પીપળો વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે, પ્લક્ષ (ખાખરા) બ્રહ્માનું સ્વરૂપ છે, અને વડ શિવનું સ્વરૂપ છે; ગોપિકાઓએ પ્રથમ આ ત્રણ સ્વરૂપને ગાંડાની માફક શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછ્યા. દેહ માટે, વ્યવહારને માટે, અને સ્ત્રી પુત્રાદિને માટે ગાંડા થઈ ગયેલાં તો ધણાંને જોયાં; પણ પ્રભુ માટે ગાંડા થયેલાં ક્યાં દેખ્યા ! ગોપીઓનો ઉભરાઈ જતો પ્રેમ દેખીને, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ સ્તબ્ધ થઈ ગયા—કાંઈ પણ જવાળ આપી શક્યા નહીં.

વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે, અને પરોપકારી છે, તે સંબંધી વિવેચન આગળ ૯ માં શ્લોક નીચે કરીશું.

શ્રીકૃષ્ણ સાથે અમારે શું સંબંધ છે, તે ગોપિકાઓએ વૃક્ષોને કેવી રીતે જણાવ્યો ? ફરી સાંભળો—‘પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ નઃ મનઃ હૃસ્વા નંદસૂનુઃ’—‘પ્રેમસહિત હાસ્ય અને અવલોકન કરીને, જેમણે અમારું મન હરી લીધું છે—ચારી લીધું છે, તે નંદજીના, પુત્ર.’ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું કે—તેમનું હાસ્ય માનવંતી સ્ત્રીના ગર્વને હરી લે તેવું છે.’

રામાનુજ —‘રામાનુજ એટલે બલરામનો નાનો ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ’—એવો અહીં સ્પષ્ટભાવ છે, તોપણ વિદ્વાનોએ આ અર્થને મચડવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ત્રિવિધનામાવલી’ નામના ગ્રન્થના ૧૨ મા પાના ઉપર ‘અન્ન નિરોધન’ વિગેરે શબ્દોથી ‘રામ’ એટલે

૭ પદ્યરૂઢ—ગોવિંદસ્ય ચરણઃ પ્રિયઃ યસ્યાઃ સા, તત્ સંબુદ્ધૌ હે ગોવિંદ-ચરણપ્રિયે. इति हे कल्याणि तुलसि-गोविंदना चरणे जेमने व्हाला છે એવી હે ભલી તુલસિ ! અલિકુલૈઃ સહ સ્વા [ત્વાં] વિભ્રત્-ભ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનાર. અને તે [ત્વ] અતિપ્રિયઃ અચ્યુતઃ દૃષ્ટઃ-તને ધણાજ વ્હાલા એવા અચ્યુત ભગવાનને તે દીઠા છે ?

‘રતિ’ અને તેનો ‘અનુજ’ વિગેરે અર્થ કર્યો છે. આપણે રામાનુજ એટલે શ્રીકૃષ્ણજ સમ-જવા. રામના નાના ભાઇ લક્ષ્મણ, પણ રામાનુજ કહેવાય; પણ તે ભાવ અહીં નથી.

‘રામાનુજ’ નામના બ્રાહ્મણ ઉપરથી, એક મોટો સંપ્રદાય ચાલે છે. તમારામાંના ઘણાં, તે સંબંધી કંઈ જાણતા પણ નહિ હોય. સાંભળો તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ.

રામાનુજસંપ્રદાય—રામાનુજાર્ય મદ્રાસ પાસે જૂનપુરી અથવા પેરમ્બદૂર નામના ગામમાં ઇ.સ. ૧૦૧૭ માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ કેશવ સોમયાજી, અને તેમની માતાનું નામ કાંતિમતી હતું. નાનપણમાં તેમણે યાદવપ્રકાશ નામના એક વેદાંતી પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે-ઉપનિષદના અર્થની બાબતમાં, એમની અને ગુરૂની વચ્ચે વખતો વખત મતભેદ થતો. તેને પરિણામે એવો વિરોધ જાગ્યો કે-ગુરૂએ તેમને મારી નાખવાના હેતુથી, કાશીની યાત્રાએ, સાથે લીધા. રામાનુજના મામાના દિકરાએ આ વાત રામાનુજને કહી દીધી. તેથી તેઓ નાશી છૂટ્યા. એક ભીલ અને ભીલડીની મદદથી તેઓ કાંચી નગરી પહોંચ્યા. આ ભીલ અને ભીલડીને પાછળથી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી રૂપે માનવામાં આવ્યાં છે. તે વખતે યામુનાચાર્ય નામના એક વિશિષ્ટ દ્વૈત-વાદી વેદાંતી ભક્તે, એમને શ્રીરંગ આવીને પોતાના પંથની દીક્ષા લેવાનું સૂચવ્યું. રામાનુજચાર્ય ત્યાં પહોંચ્યા તે વખતે, યામુનાચાર્યજીએ દેહ છોડ્યો હતો; પણ તેમનું શબ પડ્યું હતું. શબના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ વળેલી જોઈને, રામાનુજચાર્યે પૂછ્યું કે-‘કેમ ત્રણ આંગળીઓ વાળી દીધી છે?’ યામુનાચાર્યના શિષ્યોએ જવાબ આપ્યો કે-‘મરણ સમયે ત્રણ વાનાં ગણાવીને, તે ત્રણેને સિદ્ધ કરવાની આપને આજ્ઞા આપી છે.’ તે ત્રણ આજ્ઞા કઈ?—૧ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વિશિષ્ટ દ્વૈતનું ભાષ્ય [શ્રીભાષ્ય] લખવું. ૨ શ્રીવૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવો. ૩ પુરાણોના ગૂઢાર્થ સમજાવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો.

ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓ વેઠતાં વેઠતાં, તેઓએ અંતે સન્યાસ ધારણ કર્યો હતો, અને શ્રીરંગજીમાં વાસ કર્યો હતો. તે વખતે તેમનું નામ યતિરાજ પાડ્યું હતું. તેમના ગુરૂ મહાપૂર્ણ [ગોષ્ઠીપૂર્ણ] સ્વામીએ, તેમને ઘણું રહસ્ય જ્ઞાન આપ્યું હતું. તે જ્ઞાન રામાનુજચાર્યે જગતને વિદીત કર્યું. ભાગવત મતને તેઓશ્રી સાચો વેદાંત મત કહે છે. વર્ણ-શ્રમના કર્મકાંડને મહત્વ આપીને, જ્ઞાનભક્તિનાં તેઓશ્રી વખાણ કરે છે. તેમણે શ્રીભાષ્ય, વેદાંતપ્રદીપ, વેદાંતસાર, વેદાંતસંગ્રહ, ગીતાભાષ્ય વિગેરે પુસ્તકો લખેલાં છે. આ સંપ્રદાયમાં ઘણી પાઠશાળાઓ છે, અને ઘણા વિદ્વાનો છે. આ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો શ્રીવૈષ્ણવ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં વીરરાધવાચાર્યે શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર ટિકા લખી.

રામાનંદ સંપ્રદાય શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયમાંથી પ્રગટયો.

તુલસી—૭ મા સ્લોકમાં તુલસીને ગોપિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછ્યા. તુલસિનું વિશેષણ ગોવિંદચરણપ્રિયા ગોવિંદના ચરણમાં પ્યાર રાખનારી. આ તુલસિની પાછળ ઘણા ભ્રમરા ઉડે છે. તેથી તે તુલસી ઘણી સુગંધી વાળી-રસ વાળી-હોવી જોઈએ. તુલસી એટલે નમ્રતા અને દબતા. તુલસીની કંઠી એટલે નમ્રતા અને દબતાની દિક્ષા. તુલસીની કંઠી એટલે વિષ્ણુના સાર્વિક ધર્મોની દિક્ષા.

૬૭ વૃક્ષોનેજ પૂછે છે—

માલત્યદર્શિ વઃ કચ્ચિન્, મલ્લિકે જાતિયૂથિકે ॥

પ્રીતિં વો જનયન્યાતઃ, કરસ્પર્શન માધવઃ ॥૮॥

ચૂતપ્રિયાલપનસાસનકોવિદાર—જમ્બવર્કવિલ્વવકુલામ્રકદમ્બનીપાઃ ॥

યેઽન્યે પરાર્થભવકા યમુનોપકૂલાઃ, શંસન્તુ કૃષ્ણપદવીં રહિતાત્મનાં નઃ ॥૯॥

અર્થ—હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે જાતિ ! હે જુથ ! તમેએ ભગવાનને જોયા છે ? હાથના સ્પર્શથી તમેને રાજી કરતા માધવ ભગવાન અહીંથી ગયા છે ? [૮]

અર્થ—હે આંખા ! હે રાણુ ! હે પનસ ! હે આસન ! હે કોવિદાર ! હે જાંબુ ! હે આકડા ! હે બીલી ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર ! હે કદંબ ! હે નીપ ! અને એવાં બીજાં વૃક્ષો ! તમારો જન્મ પરોપકાર માટે છે; અને તમે યમુનાજીને કાંઠે ઉગેલાં હોવાથી, તિરથવાસીના જેવાં છો. અમે કે જેઓ શૂન્ય ચિત્તવાળી છઈએ, તેમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો. [૯]

૮-૯ વિવેચન—

કરસ્પર્શ—ગામડાનો તલાટી કલેક્ટર સાહેબ સાથે શેકહેન્ડ કરે, તો પુલી જાય; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના હાથના સ્પર્શથી કોણ રાજી ન થાય ! સા રાજી થાય. સેનાને બહારે લગ્નમ થઈને રાજની લગ્નમત કરવા પ્રભુ પધાર્યા—રાજનો કોઠ મટી ગયો. આંખો ફેરીને વૃંદાવન તરફ ચાલ્યા આવતા બિલ્વમંગળનો, રસ્તો બતાવવા, પ્રભુએ હાથ પકડ્યો. હાથની કામળતા જોઈને બિલ્વમંગળ ચમક્યો, અને પ્રભુ હાથ છોડાવીને નાદા. બિલ્વમંગળે કહ્યું કે—‘હાથથી જાઓ, પણ લેયેથી જાઓ, તો મરદ કહું.’

માધવઃ—માયાનો પતિ, કામણગારો. ૯ મા શ્લોકમાં ‘રહિતાત્મનાં—અમે કે જેઓનાં ચિત્ત ચારાઈ ગયાં છે—શૂન્ય થઈ ગયાં છે.’

૮ પદ્યછંદ—હે માલતિ-હે માલતિ ! હે મલ્લિકે, હે જાતિ ! હે યૂથિકે-હે મલ્લિકા ! હે જાતિ અને હે જુથ ! વઃ કચ્ચિત્ અદર્શિ તમે કદિ ભગવાનને જોયા છે ? કરસ્પર્શન વઃ પ્રીતિં જનયન્ इति માધવઃ યાતઃ—હાથના સ્પર્શથી તમેને રાજી કરતા માધવ ભગવાન અહીંથી ગયા છે ?

૯ પદ્યછંદ—ચૂતશ્ચ પ્રિયાલશ્ચ પનસશ્ચ આસનશ્ચ કોવિદારશ્ચ જંબુશ્ચ અર્કશ્ચ વિલ્વશ્ચ વકુલશ્ચ આમ્રશ્ચ કદંબશ્ચ નીપશ્ચ તાઃ તત્ સંબુદ્ધૌ—હે આંખા ! હે રાણુ ! હે પનસ ! હે આસન ! હે કોવિદાર ! હે જાંબુ ! હે આકડા ! હે બીલી ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર ! હે કદંબ ! હે નીપ ! એ અન્યે અને એવાં બીજાં. પરાર્થે एव भवकं (જન્મ) યેષાં તે—તમારો જન્મ પરોપકારને માટે છે. [ઉપ સમીપે કૂલં યેષાં તે ઉપકૂલાઃ] યમુનાયાઃ ઉપકૂલાઃ (કાંઠે ઉગેલાં)—યમુનોપકૂલાઃ—યમુનાજીને કાંઠે આવેલાં હોવાથી તીર્થવાસી જેવાં છો. રહિતઃ આત્મા યાસાં તાઃ તાસાં इति નઃ—અમે કે જેઓ શૂન્ય ચિત્તવાળી છઈએ તેમને. કૃષ્ણપદવીં શંસન્તુ—શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો.

કૃષ્ણપદર્થી શંસંતુઃ—તમે અમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો.

૫૬.

કોઇ મને કૃષ્ણ દેખાડોરે, મધુવનમાં,
કોઇ મને પ્રભુજી મીલાવોરે—શ્રીવૃંદાવનમાં—કેઠં
મેરી મતિ હેરિ, તેનો મરમ ન બાળું;
વનમાં ફરે બહાલો તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇં
સકલ વન હુંઢ્યાં, સકલ વન હેર્યા;
અતીશે ઉદાસી મારા તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇં
અમર ચીર પહેર્યા, મેઘાડંબર ઓઢ્યાં;
ફુલડાં વીણુંતી બાગનમેરે—મધુવનમાં—કોઇં
ફાટંતાં ચીર, કાંઈ હાર મારા તૂટ્યા;
નિર ભરાયાં લોચનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇં
સુરદાસ કહે પ્રભુ, તુમારે મિલનકો;
અતીશે ઉલટ મારા તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇં

વૃક્ષો—અત્યાર સુધીમાં વૃક્ષોના ઘણાં નામ આવ્યાં. વિદ્વાનોએ આ નામોને અનેક રીતે ઘટાવ્યાં છે. વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે, અને પરાપકારી છે, તે સંબંધી વિચાર કરીએ—

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે—‘મૃદા અપિ વૈષ્ણવા एव हि विष्णुगतिं जानन्ति । न तु अत्यंतं निगुणा अपि अवैष्णवाः ॥’ ‘વૃક્ષાદિ જે જડ છે; તેઓ મૃદ ગણાય છે; તો પણ તેઓ વૈષ્ણવ છે. તેથી તેઓ વિષ્ણુની ગતિને જાણે છે. નિપુણ હોય, પણ જેઓ અવૈષ્ણવ હોય, તેમને વિષ્ણુની ગતિની ખબર પડતી નથી.’

શું વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે ?—વૈષ્ણવ કેવા હોય ?—

૫૬.

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીર પરાઈ જાણેરે;
પરદુઃખે પીડાઈ મરે, તોય મન અભિમાન ન આણેરે—કેઠં
સકળ લોકમાં સૌને વંદે, નિદા તે નવ કરે કેનીરે;
વાચ-કાય-મન નિશ્ચે રાખે, તો ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે—વૈષ્ણવ
સમદષ્ટિ રાખે તૃષ્ણા ત્યાગે, પરસ્ત્રી જેને માતરે;
જીબ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ગ્રહે લાથરે—વૈષ્ણવ
મોહ માયાના કટ્ટા શત્રુ, દહ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે;
રામ નામસું તાળી લાગી, સકળ તિરથ તેના તનમાંરે—વૈષ્ણવ
વણુલોભી અને કપટરહિત હોય, જેણે કામ ક્રોધ નિવાર્યરે;
ભણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરે તે, કુળ એકોતર તારેરે—વૈષ્ણવ

વૃક્ષોના સંબંધમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ઓપાઈ—‘સંત વિટપ સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સખ-લકર કરણિ.’

વળી આ વૃક્ષો તો યમુનાજીને કાંઠે ઉગ્યાં છે; તેથી તીરથવાસી ગણાય. તેથી જરૂર અમને શ્રીકૃષ્ણનો મારગ બતાવશે. [શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની બ્રાહ્મણ પત્નીઓને મળ્યા; તે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે વૃક્ષોના પરોપકારી જીવન સંબંધી ચર્ચા કરી હતી.]

હવે પૃથ્વીને પૂછે છે—

किं ते कृतं क्षिति तपो वत केशवांग्नि-स्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि ॥
अप्यंग्निसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा, आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥१०॥

અર્થ—હે પૃથ્વી ! તેં એવું કયું તપ કર્યું છે કે-લગવાનના ચરણોનો સ્પર્શ મળવાથી, તને આનંદ થયો છે ? કારણ કે તારાં રૂવાડાં ઉભાં થએલાં જણાય છે. આ આનંદ તને હમણાંજ કૃષ્ણના ચરણસ્પર્શથી થયો છે ? કે વામન અવતારમાં તું લગવાનના ચરણથી મપાઈ હતી, તેથી થયો છે; અથવા વરાહ અવતારમાં તને લગવાનના શરીરનું આલિંગન મળ્યું હતું, તેથી થયો છે ? [૧૦].

૧૦ વિવેચન—

તપઃ—મનોબળ અને શારીરબળ-એમ બળ બે પ્રકારનાં છે. શારીરબળતા કરતાં મનોબળ વધે, કારણ કે મનોબળતા મૂળમાં તપ રહે છે. શમીક ઋષિના બાળકે પરીક્ષિતને ધ્રુવજ્યો. અષ્ટાવકે જનકને ડરાવ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેનરાજને જમીનદોસ્ત કર્યો. નારદાદિનો સત્કાર કરવા હસ્તીનાપુરના યુધિષ્ઠરાદિ સમ્રાટ ઉભા થતા હતા.

તપ અને વેદાંત—તમારામાંનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો, વેદાંતની મોટી મોટી-પોલી પોલી-વાતો સાંભળીને, તપથી વિમુખ થયાં છે. પરિણામે તમે જે સાંભળ્યું, તે ત્યાંનું ત્યાં રહ્યું, સાંભળેલાની અસર થઈ નહીં. વાળ્યું ઘણું, પણ તે જેમ જળ વિના ઉગ્યું નહીં, તેમ ગમે તેટલી વેદાંતની વાત સાંભળી, પણ તે તપ વિના ફળી નહીં. [તપ એટલે યોગ. યોગનું પુસ્તક વાંચો છો ?] તપમાં પ્રીતિ નહીં રાખો, તો વાસીદે સાંભેલું ચાલ્યું જશે. આરસ-પહાણના ચળકતા પથ્થરોથી ઇમારત નહીં થાય. તે સાથે ચૂનો જળ અને ચિમેટ હશે, તો ઇમારત થશે. કંસારમાં ઘી હશે તો જમવાની મજા આવશે.

૧૦ પદ્યછંદ—હે ક્ષિતિ હે પૃથ્વી ! [ક્ષિતે થવું બેઈએ] किं तपः ते [त्वया] कृतं—તેં કયું તપ કર્યું છે ? वत—આનંદની વાત છે કે—केशवस्य अंग्निस्पर्शो उत्सवः यस्याः सा—લગવાનના ચરણોનો સ્પર્શ મળવાથી તને આનંદ થયો છે. अंगरुहैः उत्पुलकिता—રોમાંચો વડે પુલકાયમાન થએલી એટલે તારાં રૂવાડાં ઉભાં થયાં છે એવી. विभासि—જણાય છે. अपि—પ્રશ્ન સૂચવે છે. अंग्निसंभवः—આ આનંદ ચરણ સ્પર્શથી થયો છે. वा उरुक्रमस्य विक्रमात्—અથવા વામન અવતારમાં લગવાનના ચરણથી તું મપાએલી તેથી થયો છે ? आहो—અરે, અથવા वराहवपुषः परिरंभणेन વરાહ અવતાર લગવાનના શરીરનું તને આલિંગન મળ્યું હતું તેથી થયો છે ?

આ પ્રમાણે સ્થાવરોને પૂછીને હવે જંગમને પૂછે છે—

અપ્યેણપત્ન્યુપગતઃ પ્રિયયેહ ગાત્રૈસ્-તન્વન્દશાં સખિ સુનિર્વૃતિમચ્યુતો વઃ ॥
કાંતાંગસંગકુચકુંકુમરંજિતાયાઃ, કુંદસ્રજઃ કુલપતેરિહ વાતિ ગન્ધઃ ॥૧૧॥

અર્થ—મૃગલી ! હે સખી ! પોતાના અવયવોથી તમારી દૃષ્ટિને આનંદ આપતા ભગવાન, પ્યારીની સાથે અહીં તમારી પાસે આવ્યા હતા ? કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદપુષ્પની માળા, કે જે પ્રિયાના અંગસંગ કરવાના સમયમાં, તેણીના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાઈ હશે. તેનો સુગંધ અહીં પ્રસરે છે— ફેલાય છે. [૧૧]

૧૧ વિવેચન—

સખિ!—ગોપીઓ મૃગલીને સખિ કહે છે; કારણકે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને આહે છે, અને મૃગલીઓ કૃષ્ણસાર [કાલીયાર]ને આહે છે. તે ઉપરાંત ગોપીઓની આંખો મૃગલીની આંખો જેવી છે. ‘વળી તું સ્ત્રી જાતિ છો, માટે તને પતિના વિયોગનો અનુભવ હોય, તેથી અમારા ઉપર દયા રાખીને શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર આપ.’

પ્રિયયા—શ્રીકૃષ્ણની સાથે કોઈ સ્ત્રી છે, એમ ગોપીઓ જાણે છે. તે કઈ સ્ત્રી છે ? તેની ખબર ગોપીઓને નથી—જુઓ આગળ ૨૭-૨૮ શ્લોક. એક સુંદરીને લઈને, પ્રભુ મોટા સમુદયથી જુદા પડ્યા, તે કૃત્ય કામી પુરૂષનું છે; તોપણ પ્રભુ કામી છે, એવું સમજવું ઘટતું નથી.

કાંતાંગસંગકુચકુંકુમરંજિતા—પ્રિયાના અંગના સંગ સમયે તેણીના સ્તન ઉપર લગાવેલા કેસરથી રંગાએલી ભગવાનની કુંદપુષ્પોની માળા. આ શબ્દો પ્રાચીન ભારતનો વૈભવ અને પ્રાચીન ભારતનું સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હશે ? તે સૂચવે છે.

મૃગલીને મુંગી જોઈને ગોપીઓ પાછાં વૃક્ષોને પૂછે છે—

વાહું પ્રિયાંસ ઉપધાય ગૃહીતવન્નો, રામાનુજસ્તુલસિકાલિકુર્લમ્દાન્ધૈઃ ॥

અન્વીયમાન इह वस्तरवः प्रणामं, किं वाभिनन्दति चरन्प्रणयावलोकैः॥૧૨॥

૧૧. ૫૬૨છેદ—અપિ—પ્રશ્ન સૂચવે છે. ષણઃ—મૃગ. ષણસ્ય પત્ની તત્ સંચુદ્ધૌ હે ષણપત્નિ !— હે મૃગલી ! હે સખિ ! ગાત્રૈઃ—પોતાના અવયવોથી—વઃ દશાં—તમારી દૃષ્ટિઓને. સુનિર્વૃતિમ્ તન્વન્દશાં સખિ—આનંદ આપતા એવા ભગવાન. પ્રિયયા—પ્યારીની સાથે—इह उपगतः—અહીં પાસે આવ્યા હતા ? કાંતાયાઃ અંગસંગેન લગ્નં યત્ કુચકુંકુમમ્ તેન રંજિતા (રંગાએલી) કુલપતેઃ કુંદસ્રજ્ (શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદ પુષ્પની માળા) તસ્યાઃ કાંતાંગસંગકુચકુંકુમરંજિતાયાઃ કુંદસ્રજઃ—શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદપુષ્પની માળા કે જે પ્યારીનો અંગસંગ કરવાના સમયમાં, પ્યારીના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાએલી હશે તેનો. ગંધઃ इह वाति गंध अहीं प्रसरे છે.

૧૨ ૫૬૨છેદ—હે તરવઃ—હે વૃક્ષો ! પ્રિયાયાઃ અંસે પ્રિયાંસે—પ્રિયાના ખભા ઉપર. વાહું ઉપધાય—હાથ રાખીને. ગૃહીતં પશ્યં યેન સઃ इति રામાનુજઃ—ખીજા હાથમાં જેમણે કમલ રાખ્યું છે એવા શ્રીકૃષ્ણ. इह चरन्—અહીં ફરતા મદાંધૈઃ તુલસિકાયાઃ

અર્થ—હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખલા ઉપર એક હાથ રાખીને, અને ખીજ હાથમાં કમળ રાખીને ફરતા, અને તુલસીના મદોન્મત્ત ભ્રમરો જેમની પાછળ ઉડ્યા કરે છે, એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, સ્નેહપૂર્વક જોઈને, તમારા પ્રણામનો સ્વિકાર કરે છે કે શું ? [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

એક હાથ પ્રિયાના ખલા ઉપર અને ખીજ હાથમાં જેને કમળ છે તે શ્રીકૃષ્ણ. આ પ્યારની ભાવના છે—સ્નેહની સંકળના છે.

વૃક્ષોના પ્રણામ—આંખે ફળ આવે, ત્યારે તે નમી પડે; તેમ સજ્જન વિદ્યા અગર લક્ષ્મીથી યુક્ત થતાં, સૌ સાથે હળીમળીને રહે. મહુડો ફળ આવતાં નાગો થાય—તેનાં પાંદડાં ખરી પડે; તેમ દુર્જન લક્ષ્મી અગર વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં, અનેકને પીડે.

પ્રણયાવલોકઃ—પ્રેમ સહિત જોવું, તે એક પ્રકારની સંમતિ છે.

શ્રીકૃષ્ણને વ્હાલી તુલસી, અને ભ્રમરોને વ્હાલી તુલસીની ગંધ. ભગવાનને વ્હાલા ભક્તો, અને ભક્તોને વ્હાલો જ્ઞાનયુક્ત વૈરાગ. ગંધમાં પ્રીતિ હોય, તે ભ્રમર તુલસી પાછળ દોડે. વૈરાગમાં પ્રીતિ હોય, તે ભક્તો ભગવાનની પાછળ દોડે.

હવે ગોપિકાઓ લતાને પૂછે છે—

પૃચ્છતેમા લતા બાહૂ-નપ્યાશ્લિષ્ઠા વનસ્પતેઃ ॥

નૂનં તત્કરજસ્પૃષ્ઠા, વિભ્રત્યુત્પુલકાન્યહો ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—હે સખીઓ ! આ લતાઓ પોતાના પતિ [વૃક્ષ] ના બાહુ [શાખાઓ] એને આલિંગન કરી રહેલી છે, તોપણ રોમાંચ થએલી છે; તેથી જણાય છે કે—તેઓને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના નખોનો સ્પર્શ થયો હશે. તેથી આ લતાઓને પણ પૂછો. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

પ્રેમમાં પ્રેમ—પતિ સંગમાં રમતી સાધવી સ્ત્રીને, ભગવાન સ્પર્શ કરે—[એટલે ભગવદ્ભાવની રૂઢી સ્ફુરણાઓ થાય,] તો અવશ્ય પ્રેમમાં પ્રેમ વધે. તે સ્ત્રીમાં સતીત્વ જાગ્રત થાય. તે પ્રમાણેજ લતાઓ તેમના પતિ [વૃક્ષો] ની આથમાં ઉભી છે, ત્યાં તેમને કૃષ્ણનો સ્પર્શ થાય—ભગવાનની કૃપા થાય—તો તેઓ જરૂર રોમાંચ થાય. એટલે—નાના પ્રકારના ફળફૂલથી લયી પડે.

અલિકુલૈઃ અમ્બીયમાનઃ—તુલસીના મદોન્મત્ત ભ્રમરો જેમની પાછળ ઉડ્યા કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણ. પ્રણયાવલોકૈઃ—સ્નેહપૂર્વક જોવા વડે. ષઃ પ્રણાયં કિં ષા અભિનંદતિ—યું તમારા પ્રણામનો સ્વિકાર કરે છે ?

૧૩ પદ્યછેદ—હમાઃ લતાઃ—આ લતાઓ વનસ્પતેઃ બાહૂન આશ્લિષ્ઠાઃ અપિ—પોતાના પતિ [વૃક્ષ] ના બાહુઓને [એટલે શાખાઓને] આલિંગન કરી રહેલી છે તોપણ. ઉત્પુલકાનિ વિભ્રતિ—રોમાંચ થએલી છે. તેથી જણાય છે કે. અહો નૂનં તસ્ય કરજૈઃ [નખોથી] સ્પૃષ્ઠાઃ—અરે તેઓને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના નખોનો સ્પર્શ થયો છે. તેથી પ્રચ્છત—આ લતાઓને [પણ] પૂછો.

વનમાં શ્રીકૃષ્ણને શોધવાનું કામ બંધ થયું. શ્રી શુકદેવજી તેનો ઉપસંહાર કરીને આગળ ગોપીઓએ શું કર્યું તે કહે છે—

ઇત્યુન્મત્તવચો ગોપ્યઃ, કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ ॥

લીલા ભગવતસ્તાસ્તા, હ્યનુચક્રુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—ગાંડાની માફક વચન બોલતી, અને શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં વિહ્વળ થએલી, તથા જેમનાં ચિત્ત ભગવાનમાં લાગી રહ્યાં હતાં એવી ગોપીઓ, ભગવાને જે જે લીલાઓ કરી હતી, તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

ઉન્મત્તવચઃ, તદાત્મિકાઃ તથા કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ—આ શબ્દો ગોપિકાઓના પ્રેમની ભૂમિકા સૂચવે છે. આ ભૂમિકા ઉપર ઉભાં રહીને ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણના જેવી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગી.

ગોપિકાએ શ્રીકૃષ્ણની કદ કદ લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું, તે ભાવથી સાંભળો —

કસ્યાશ્ચિત્પૂતનાયંત્યાઃ, કૃષ્ણાયન્ત્યપિવત્સ્તનમ્ ॥

તોકાયિત્વા રુદંત્યન્યા, પદાઽહન્ શકટાયતીમ્ ॥૧૫॥

દૈત્યાયિત્વા જહારાન્યા—મેકા કૃષ્ણાર્ભભાવનામ્ ॥

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંઘ્રો, કર્ષન્તી યોષનિઃસ્વનૈઃ ॥૧૬॥

(અપૂર્ણ)

૧૪ પદ્યછંદ—ઇતિ-ઉપર પ્રમાણે ઉન્મત્તસ્ય इव ષચાંસિ યાસાં તાઃ ઇતિ ગોપ્યઃ-ગાંડાની માફક વચન બોલતી ગોપીઓ. કૃષ્ણસ્ય અન્વેષણેન કાતરાઃ-શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં વિહ્વળ થએલી. તદાત્મિકાઃ-અને ભગવાનમાંજ જેમનાં ચિત્ત લાગી ગયાં હતાં એવી ભગવતઃ તાઃ તાઃ લીલાઃ અનુચક્રુઃ-ભગવાને જે જે લીલાઓ કરી હતી તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી.

૧૫ પદ્યછંદ—પૂતના इव આચરતી ઇતિ પૂતનાયંતી તસ્યાઃ ઇતિ કસ્યાશ્ચિત્ સ્તનં-કોઈએક ગોપી જે પૂતનારૂપ બની હતી તેના સ્તનનું. કૃષ્ણઃ इव આચરતિ ઇતિ કૃષ્ણયંતી-કૃષ્ણરૂપ બનેલી ગોપીએ. અપિવત્-પાન કર્યું. અન્યા-બીજી ગોપી. તોકઃ इव આત્માનં કૃત્વા તોકાયિત્વા-બાળક જેવી બનીને. રુદંતી-જે રેતી હતી તેણીએ. [નૃત્તનારુદ્ધવત્ અથવા શકટવત્ આચરતિ ઇતિ શકાયતી-તાં] શકટાયતીમ્-ગાડારૂપ થએલી બીજી ગોપીને. પદા અહન્-ચરણથી હણી નાંખી.

૧૬ પદ્યછંદ—एका-વળી એક બીજી. દૈત્યવત્ આત્માનં કૃત્વા ઇતિ દૈત્યાયિત્વા-દૈત્યરૂપ થઈને કૃષ્ણસ્ય આર્ભ [બાળકપણું] ભાવયતિ ઇતિ કૃષ્ણાર્ભભાવના તાં અન્યાં-શ્રીકૃષ્ણના બાળકપણાની ચેષ્ટા કરનારી બીજી ગોપીનું જહાર-હરણ કરી ગઇ. કા અપિ-વળી બીજી. યોષણાં નિઃસ્વનૈઃ-ધુધરીનો ધમકારા સહિત અંઘ્રી કર્ષેતી-પગ દસડતી-રિંગયામાસ-ભાંખોડભરીયા ચાલવા લાગી.

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ડૉ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

પોશ માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧૨ મો.

લ્યો ત્યારે—રામ રામ.

શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણ કૃપાથી, મોક્ષપત્રિકાનું દસમું વરસ, આ અંકની સાથે પૂરું થાય છે. નવા વરસમાં માસીક ચાલુ રાખવું કે નહીં? તે આપના હાથમાં છે. કારણકે માસીકના સ્થૂલની કીંમત (લવાજમ) લીધા વિના, અમે આપને માસીક આપી શકતા નથી. અત્યાર-સુધીમાં ઘણા જાણીતાઓએ આવતી સાલનું લવાજમ મોકલી દીધું છે. તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. એવું તમે સૌ ક્યારે શીખશો? લવાજમ જેવી જીજ્ઞાસુ રકમ આપ ઘણે ઠેકાણે વાપરી નાંખો છો. શરીર પોપણ માટે આપ ઘણો ખર્ચ કરો છો. તે ઉપરાંત મોજમજમાં અને માંદગીમાં પણ પૈસાને ફેંકી દો છો, ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ માટે-જેને માટે માનવ-જીવન ધારણ કર્યું છે તે વસ્તુને ઓળખવા માટે-જીજ્ઞાસુ ખર્ચ થાય, તે ન કરી શકાય !

માસીક બરાબર વાંચતા હશો, તો ખાત્રી થતી હશે કે-આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી-આ કોઈ ધંધારોજગારની ધગશ નથી. આ તો જરૂર જોટલાં ખર્ચને આવી મળવું, અને હરિગુણ ગાવા એ ભાવ છે. પોરટેજ સાથે બે રૂપૈયામાં અહીં થતી ભગવદ્વાર્તા (કથા) ત્યાં સંભળાય, એવી આ અમોલી ગોઠવણ છે. આ પ્રેમનો ધંધો છે. પૈસા ખર્ચતાં પાકે, એવો આ પ્રેમ નથી. પ્રભુ કૃપાથી આ પ્રેમ જાગ્યો છે, તેની તમને કાંઈક ઝાંખી કરાવું છઉં. સત્સંગ ગંગાની આ સેર છે. આ બધી શ્રીકૃષ્ણની કૃપા છે. એમ આપને ખાત્રી થતી હોય, તો ત્વરાથી લવાજમ મોકલી દઇને, આ દૈવી સંબંધ ચાલુ રાખો. એમ છતાં કદિ અમારાથી કંટાળ્યા હો-તો અમારે અને તમારે રામ રામ. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો; અને માસીક બંધ કરવાનો પત્ર લખશોજી. પત્ર ન આવે તો અહીંથી વી. પી. થાય. પત્ર ન લખો અને વી. પી. પણ ન સ્વિકારો, તે અવિવેક કહેવાય. વી. પી. લગભગ દાગણ માસમાં થઇ શકશે. તે વખતે મહાનો અંક મળશે. લવાજમ તુરત આવી જાય, તો મહાનો અંક હમેશ મુજબ મહા સુદી ૧-૨ મળશે. મુંબઈ, કલકત્તા, સુરત, કરાંચી, મદ્રાસ, વિરસદ, ભાવનગર, પોરબંદર વિગેરે ગામમાં, પુંઠામાં જાણીતા ઠેકાણે લવાજમ ભરવું. લવા-

જન્મ ભર્યાની તારીખ અહીં એક પોસ્ટ ક્યાડથી જણાવવી. લવાજમ ભરતી વખતે, અગર મનીઓડર કરતી વખતે, ગ્રાહક નંબર અને જે નામથી માસીક આવતું હોય, તે નામ ખરાબ જણાવવું. વધારા સહિત માસીક જેમ્સે તો રૂ. ૨-૮-૦ ભરવા. સાદા માસીકના ગ્રાહક જુજ છે. આઠ આનામાં ઘણું જણવાનું મળે છે. વધારામાં શ્રીશંકરાચાર્યનો વેદાંતકેસરી નામનો ગ્રંથ ચાલુ થશે.

પરદેશમાં રહેનારને—તમારા કોઈ સગા પરદેશમાં રહેતા હોય, તો એમને ખાસ કરીને આ માસીક આપજો. કારણ કે ત્યાં આ નથી. પરદેશ માટે વધારા સાથેના માસીકના રૂ. ૩) છે.

મોક્ષપત્રિકાના પાછલાં બાંધેલાં પુસ્તકો—જેમ્સે તો ઉંઘશે નહીં. હજી છે. પછી એક નકલના ૧૦૦ રૂપૈયા દેતાં નહીં મળે. બંધામણી અને પોસ્ટેજ સાથે દરેકના રૂ. ૨-૬-૦.

ગીતાના અધ્યાય ૧-૨-૩. ત્રણે એક પુસ્તકમાં બાંધેલા તૈયાર કર્યા છે. કીમત ૦-૧૦-૬ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦ જુદા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાધિ

અધ્યાય ૩૦ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૧૨૦ મે પાનેથી ચાલુ]

ગયા અંકમાં ૧૫ મો અને ૧૬ મો શ્લોક મૂળમાં આપ્યા છે. હવે આગળ સાંભળો—

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ, ગોપાયન્ત્યશ્ચ કાશ્ચન ॥

વત્સાયંતીં હન્તિ ચાન્યા, તત્રૈકા તુ વકાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—કોઈ એક ગોપી પૂતનારૂપ બની હતી. તેણીના સ્તનનું પાન કૃષ્ણરૂપ બનેલી બીજી ગોપીએ કર્યું. બાળક જેવી બનીને બીજી એક ગોપિ રડતી હતી. તે ગોપીએ ગાડારૂપ બનેલી એક ગોપીને પગથી ઉછાળી નાંખી. (૧૫). એક ગોપી દૈત્યરૂપ બનીને, કૃષ્ણરૂપ થએલી બીજી ગોપીને હરી ગઇ. એક ગોપી કૃષ્ણનું બાળકરૂપ ધારણ કરીને, ધુધરીઓના ધમકારા સહિત પગને ઘસડતી, ભાંખોડભર ચાલવા લાગી. (૧૬). વળી એ ગોપીઓ બળરામ-રૂપ અને કૃષ્ણરૂપ બની. બીજી કેટલીએક ગોપિઓ ગોવાળીયારૂપ બની. કૃષ્ણરૂપ થએલી ગોપીએ વત્સરૂપ થએલી ગોપીને, અને બકાસુરરૂપ થએલી ગોપિને મારી. (૧૭).

૧૭ પદ્મછેદ—તુ વળી. **કૃષ્ણરામૌ** હવે **આચરતુ**: **इति** **કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે**—એ ગોપીઓ રામકૃષ્ણ રૂપ બની. **કાશ્ચન**—અને બીજી કેટલીએક **ગોપા**: **इव** **આચરંતિ** **इति** **ગોપાયંત્ય**:—ગોવાળીયા રૂપે બની. **વત્સાસુર**: **इव** **આચરતિ** **इति** **વત્સાયંતી**—તાં.—વત્સરૂપ થએલી ગોપીને. **અન્યા હન્તિ**—બીજી કૃષ્ણ રૂપ થએલી ગોપીએ મારી. **તત્ર**—ત્યાં વળી. **વકા**—શ્રીકૃષ્ણ રૂપ થએલી એક ગોપીએ. **વકાયતીમ્**—બકાસુર રૂપ થએલી બીજી ગોપીને હણી.

૧૫ થી ૧૭ વિવેચન—

૧૫ મા શ્લોકમાં પૂતનાની લીલા અને શકટની લીલા—એમ બે લીલા કહી. ૧૬ મા શ્લોકમાં તૃણાવતની લીલા અને શ્રીકૃષ્ણનું ભાંખોડ ભરીમા ચાલવું, તે લીલા છે. ૧૭ મા શ્લોકમાં વત્સાસુરના તથા બકાસુરના વધની લીલાઓ.

નોંધ—૧૭ મા શ્લોકમાં યાદ રાખવું કે વત્સાસુરને બલરામે માર્યો નથી. પણ કૃષ્ણે માર્યો છે. જુઓ પાછળ ૧૧મો અધ્યાય.

શ્રીકૃષ્ણ ગોવાળરૂપે કેવા હતા ? હવે તેનું અનુકરણ કરે છે—

આહૂય દૂરગા યદ્વત્, કૃષ્ણસ્તમનુવર્તતીમ્ ।

વેણું કળંતીં ક્રીડંતીં, અન્યાઃ શંસંતિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—દૂર ગએલી ગાયોને જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ બોલાવતા હતા, તેવી રીતે કૃષ્ણરૂપ બનેલી એક ગોપીએ, દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવી, તથા વેણુ વગાડી; અને બીજી ક્રિયાઓ પણ કરી. કૃષ્ણરૂપ થએલી ગોપીને એ પ્રમાણે કરતી જોઈને, બીજી ગોપીઓ જાણે તેઓ શ્રીકૃષ્ણના સખાઓ—ગોવાળીયાઓ—હોય, તે પ્રમાણે વાહ વાહ કહીને, તેણીનાં વખાણ કરવા લાગી. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

વખાણ કરનારી ગોપીઓ ગોવાળરૂપ બની છે.

હવે એક ગોપી કૃષ્ણ બનીને બીજી ગોપીના ગળામાં હાથ નાંખીને ચાલે છે—

કસ્યાંચિત્સ્વભુજં ન્યસ્ય, ચલંત્યાહાપરા નનુ ॥

કૃષ્ણોઽહં પશ્યત ગતિં, લલિતામિતિ તન્મનાઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—કોઈ ગોપીને ખસે પોતાનો હાથ રાખીને ચાલતી, અને ભગવાન-માંજ જેમનું ચિત્ત ચોંટી ગયું હતું, એવી કૃષ્ણરૂપ બનેલી એક ગોપી—‘હું કૃષ્ણ છઉં. મારી સુંદર ચાલ જુઓ !’ એમ કહેવા લાગી. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

‘અહં કૃષ્ણઃ’ દ્વૈતભાવનો અભાવ થઈ ગયો. ‘તન્મનાઃ’ શબ્દ સૂચવે છે કે-તન્મનાઃ પુરુષ હોય તેમનેજ દ્વૈતભાવનો અભાવ થાય. ‘ભક્તિરસાયન’ ગ્રન્થમાં મહાન વેદાંતી મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે—

૧૮ પદ્યછંદ—યદ્વત્ કૃષ્ણઃ—જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ કરતા હતા તેમ દૂર ગઈએ હિત દૂરગાઃ—દૂર ગએલી ગાયોને આહૂય—બોલાવીને તમ્ અનુવર્તતીમ્—શ્રીકૃષ્ણનું અનુકરણ કરતી વેણું કળંતીં—વેણુ વગાડતી ક્રીડંતીં—અને ઢીંગા કરતી હતી તેને અન્યાઃ સાધુ इति શંસંતિ—બીજી ગોપીઓ વાહ વાહ કહીને વખાણ કરતી હતી.

૧૯ પદ્યછંદ—કસ્યાંચિત્ સ્વભુજં ન્યસ્ય—કોઈ ગોપી ઉપર પોતાનો હાથ રાખીને ચલંતી—ચાલતી. તસ્મિન્-પથ મનઃ યસ્યાઃ સા તન્મનાઃ इति અપરા—ભગવાનમાંજ જેનું ચિત્ત લાગી ગયું હતું એવી બીજી ગોપી નનુ અહં કૃષ્ણઃ—હુંજ કૃષ્ણ છઉં. લલિતાં ગતિં પશ્યત—(મારી) સુંદર ચાલ જુઓ. इति આહ—એમ બોલવા લાગી.

ભગવાન્ પરમાનંદ-સ્વરૂપઃ સ્વયમેવ હિ ॥

મનોગતસ્તદાકાર-રસતામેતિ પુષ્કલમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—[નિશ્ચે શ્રીભગવાન્ પોતેજ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. તે મનમાં પ્રવેશતાં, મન પુષ્કળ રીતે તદાકારભાવને પામે છે.

સર્વભૂતેષુ યઃ પश्यેદ્-ભગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મ-ન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥૪૫॥

ઈશ્વરે તદધીનેષુ, બાલિશેષુ દ્વિષત્સુ ચ ।

પ્રેમમૈત્રી કૃપોપેક્ષા, યઃ કરોતિ સ મધ્યમઃ ॥૪૬॥

અર્ચાયામેવ હરયે, પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયે હતે ।

ન તદ્ભક્તેષુ ચાન્યેષુ, સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥૪૭॥

[ભાગ. ૧૧-અ. ૨]

અર્થ—હું ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મપણથી સર્વ પદાર્થોમાં પ્રવાહને રહેલો છઉં; અને સર્વ પદાર્થો મારા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અધ્યસ્ત છે—સમાધને રહ્યાં છે; એમ જે પુરૂષ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે ઉત્તમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત કહેવાય છે. [૪૫] જે પુરૂષ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખે, ઇશ્વરના ભક્તો સાથે મૈત્રી રાખે, મૂર્ખોના ઉપર કૃપા કરે, અને શત્રુઓની ઉપેક્ષા રાખે, તે મધ્યમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત સમજવો. કારણ કે તેનામાં એટલી ભેદબુદ્ધિ છે. (૪૬). જે પુરૂષ શ્રદ્ધા રાખીને મૂર્તિમાંજ ભગવાનની પૂજા કરે, પણ ભગવાનના ભક્તોની પૂજા ન કરે; અને બીજાઓની પૂજા પણ ન કરે; તે પુરૂષ પ્રાકૃત (વૈષ્ણવ) ભક્ત સમજવો.

દ્રવીભૂત—કહેવાનો ભાવ એ છે કે દ્રવીભૂત થવું, તેજ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ.

વ્રતસ્ય ભગવદ્ધર્માદ્-ધારાવાહિકતાં ગતા ॥

સર્વેશે મનસો વૃત્તિર્-ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥૩॥

[ભક્તિરસાયન].

અર્થ—ભગવદ્ધર્મો વડે, દ્રવીભૂત થએલું ચિત્ત, પોતાની વૃત્તિઓ સહિત સર્વેશ્વર ભગવાન્ પ્રત્યે, જળના પ્રવાહની માફક વહે, ત્યારે તે ભાવને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. [૩]

વિસૃજતિ હૃદયં ન यस્ય સાક્ષાદ્-ધરિષશાભિહિતોઽપ્યઘૌઘનાશઃ ॥

પ્રણયરશનયા ધૃતાંત્રિપદ્મઃ, સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્તઃ ॥૫૫॥

[ભાગ. ૧૧. અ. ૨.]

અર્થ—હરિ નામના યોગેશ્વર, નિમિરાળને, ભગવદ્ ભક્તિની ઉત્તમતા સંબંધી અનેક વાતો કરીને, છેવટમાં બોલ્યા કે—[દ્રવીભૂત થએલા ભગવદ્ ભક્તોથી] પરવશપણમાં માત્ર નામ કિર્તન થાય, તોપણ પાપના સમુદ્ધને નાશ કરનાર ભગવાન્, પ્રેમરૂપી દોરીથી પોતાનો ચરણ બંધાઈ જવાને લીધે, જેના હૃદયને પોતે મુક્તતા નથી, તે ભક્ત વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. [૫૫]

. ચોપાધ—‘મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ ગિરા નયન વહ નીરા.’

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—દ્રવીભૂત થવાની, ઘણી ઘણી વાતો કરીએ; પણ દ્રવીભૂત થવું એ મુશ્કેલ છે. એક રાજા પ્રજા માટે તનતોડ મહેનત કરે, ત્યારે પ્રજા તેનું નામ સાંભળીને દ્રવીભૂત થાય. તેમ પ્રજા રાજા માટે મરી છૂટે, ત્યારે રાજા પ્રજા માટે દ્રવીભૂત

થાય. તે પ્રમાણેજ પતિ પત્નિ માટે, અને પત્નિ પતિ માટે, દ્રવીભૂત થાય. તે પ્રમાણેજ પ્રભુ ભક્ત માટે, અને ભક્ત પ્રભુ માટે દ્રવીભૂત થાય. દશ્ય પ્રત્યે દ્રવીભૂત થવાનો ભવનો સ્વભાવ છે. કનક, કાંતા અને કીર્તિ દશ્યના મોટાં દ્વાર છે-દશ્યનાં એજન્ટો છે.

રાખ ચોળાને બેઠેલા મોટા સંત પણ, કનક કાંતાને દેખીને દ્રવીભૂત થાય. કદિ તેમાંથી બચે, તો કીર્તિના કુવામાં લપસી પડે. આ ત્રણ વ્યાધિઓથી મુક્ત હોય, તે પુરુષ ઇશ્વરને રસ્તે આવી શકે. ઇશ્વર માટે દ્રવીભૂત થવાની આશા રાખનારે, આ ત્રણ વ્યાધિઓનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરીને જોશો, તો ખાત્રી થશે કે-તિર્થોમાં, મંદિરોમાં, (ધાર્મિક) મેળાવડાઓમાં, કથાવાર્તાઓમાં દોડ્યાં આવતાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોને, સોએ નવાણુ ટકા, ઉપલા ત્રણ ભયનું ભાનજ નથી. તેમાંથી મૂક્ત થવા તેઓ કદિ વિચાર પણ કરતા નથી. ધરખાર તજીને બેઠેલા, અને ભગવાંથી ભગવાનરૂપ થએલા-સાધુ સન્યાસિઓ-પણ, સોએ નવાણુ ટકા, ઉપર જણાવેલી ત્રણ જોગણીઓના ખપ્પરમાં ખપી જતા જોવામાં આવે છે.

તેથીજ અત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં-ધર્માભાસ, જ્ઞાનાભાસ, ભક્ત્યાભાસ, કર્મોભાસ, કિ-યાભાસ, ત્યાગાભાસ, ભાષણાભાસ, કથાભાસ, કીર્તિનાભાસ વિગેરે-વિગેરે બનાવટી-ગીલે-રીયો-નકલી દાગીનો ઘણો વધી પડ્યો. હજી આ સ્થિતિમાં કાંઈક સુધારો કરવો હોય, તો નવા મંદિરો ન કરતાં, જે જુનાં છે તેને સુદૃઢ કરો. સર્વનો સિદ્ધાંત ઇશ્વરને પામવાનો હોવાથી, એક બીજા સંપ્રદાયો પ્રત્યે પ્રેમ રાખો, અને નિંદાને તજો. નવાં નવાં સાધુઓ ઉભા કરવા કરતાં, જે જુના છે તેમને સારા કરો. તિવ્ર વૈરાગ્ય વિના, ત્યાગાશ્રમના ક્ષેત્રમાં આવતા આળસુ લોકોને અટકાવો. ‘અમુક અવસ્થા થયા પહેલાં, અને અમુક પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં, અને શ્રી શંકરાચાર્ય પસંદ કરે, તે પહેલાં કાંઈથી સાધુ થવાય નહીં, એવી મર્યાદાઓ બાંધો.

ભગવાં પહેર્યાં પછી, જેઓ કનકકાંતામાં અગર મહં-મહાનની માલેકીમાં રંગાયા હોય-કલંકીત થયા હોય; એવા ત્યાગીઓને બેરાગી સમજીને, તેમને તેમના બંધનથી મુક્ત કરો; કારણ કે બિન અધિકારી, નિરક્ષર અને સ્વચ્છંદી સાધુઓએ અને સન્યાસીઓએ, સનાતન ધર્મ તોડી ફેડી નાંખ્યો છે. અવ્યવસ્થિત કરી નાંખ્યો છે, અને સંપૂર્ણ રીતે વગોવ્યો છે.

કેટલાએક આચાર્યોએ અને એવા લેભાગુ સાધુઓએ, બ્રાહ્મણોની આજીવિકામાં હાથ ધાલ્યો છે. ઘણા બ્રાહ્મણો તેથી ગભરાઇને પોતાનું ક્ષેત્ર મૂકીને નાહા છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-બ્રાહ્મણો છે, ત્યાં સુધીજ સનાતન છે. બ્રાહ્મણો નથી તો સનાતન પણ નથી. ‘પાંચાળ બ્રાહ્મણ’, ‘નાઈ બ્રાહ્મણ’, એવા નવા નવા બ્રાહ્મણો ધડવા કરતાં, જે બ્રાહ્મણો છે; તેમને સંભાળી લ્યો. તેમાંએ જેઓ પોતાનું ક્ષેત્ર મૂકીને અન્ય ધંધામાં નાહા નથી, અને સદ્ધર્મ પરાયણ છે, તેમનો વિશેષ સત્કાર કરો. સત્સંગ મંડળોને કલાસના જેવાં બનાવો. એટલે શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું હોય, તે સૌ વાંચી શકે અને સમજી શકે, એવાં કરો. એક ભણેલો (વક્તા) ભણે (વાંચે), અને બાકી ડોખાં (આળસુ શ્રોતાઓ) જોકાં ખાય, અગર માળાઓ તાણે જાય, તે રીતભાતને અટકાવો. એટલે-કથા વખતે શ્રોતાવક્તાના હાથમાં, એકજ પ્રકારનાં [જરા-પણ ફેરફાર રહિત] પુસ્તકો આપો. વર્ણાશ્રમના ધર્મો સૌ પ્રીતિથી પાળો.

ગોપીઓ ભગવાન માટે દ્રવીભૂત થઈ. તેમ આપણે ભગવાન માટે કેમ દ્રવીભૂત થતાં નથી ? તેનાં કારણોને વિચાર કર્યો. આ બધી બાબતો [આ બધાં કારણો] ૮+૫=૧૩ જેવાં સ્પષ્ટ છે; કોઈથી ના પડાય એવાં નથી; તોપણ અફસોસની વાત એ છે કે-સત્ય વાતનો અનાદર કરનારા, અને અસત્ય વાતના ટોપલા ઉપાડનારા અનેક છે. તેથી આ ગુણ વાતો છે. અધિકારીઓને કહેવાય એવી છે.

હવે ગોવર્ધન તોળવાનું એક ગોપી અનુકરણ કરે છે—

મા મૈષ્ટ વાતવર્ષાભ્યાં, તત્રાણં વિહિતં મયા ॥

इत्युक्तवैकेन हस्तेन, यतंत्युन्निदधेऽम्बरम् ॥૨૦॥

અથ —કૃષ્ણરૂપ થએલી એક ગોપીએ કહ્યું કે-‘પવન અને વરસાદથી તમે ખીશો નહીં, તે એથી તમારે રક્ષણ કરવાનો ઉપાય હું કંઈ છઉં.’ એમ કહીને યતન કરતી તે સ્ત્રીએ, એક હાથથી પોતાનું [ઓઢવાનું] વસ્ત્ર ઉંચું ધરી રાખ્યું. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

ગોપીએ જે વસ્ત્ર ધરી રાખ્યું. તે ગોવર્ધન ધરી રાખ્યો, એમ સમજવું. ગોપીઓએ એમ પણ સૂચવ્યું કે-શ્રીકૃષ્ણમાં આપણે શ્રદ્ધા હતી, તો ગોવર્ધન ઉંચો થયો, અને છત્રરૂપ અદ્ધર રહ્યો. તે પ્રમાણે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા રાખ્યું, તો ભગવાન આપણા વિરહ દુઃખનો નાશ કરશે. ઈંદ્રનો ગર્વ હતો, તેમ પ્રભુએ આપણો ગર્વ પણ હરિ લીધો.

હવે એક ગોપી કાલિયનાગના દમનનું અનુકરણ કરવા લાગી—

आरुह्यैका पदाक्रम्य, शिरसाऽपरां नृप ॥

दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं, खलानां ननु दण्डधृक् ॥૨૧॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! [એક ગોપી કૃષ્ણ બની, અને ખીજી ગોપી કાલિયનાગ બની. પછી] એક ગોપી ઉપર ખીજી ગોપી ચડીને. પગથી તેણીના માથાને દબાવીને બોલી કે-‘હે દુષ્ટ સર્પ ! જતો રહે. (કારણ કે) ખલ પુરૂષોને શિક્ષા કરવા મેં અવતાર લીધો છે. [૨૧]

૨૦ પદ્યછંદ—એક ગોપીએ વાતવર્ષાભ્યાં મા મૈષ્ટ-પવન અને વરસાદથી તમે ખીશો નહીં. તામ્યામ ત્રાણં (રક્ષણ) મયા વિહિતં-તેથી રક્ષણનો ઉપાય હું કંઈ છઉં. इति उक्त्वा-એ પ્રમાણે કહીને. यतंतो-[યતમાના જોઈએ] યતન કરતી તે સ્ત્રીએ વૈકેન હસ્તેન અંબરં ઉન્નિદધે-એક હાથથી વસ્ત્રને ઉંચું ધરી રાખ્યું.

૨૧ પદ્યછંદ—નૃપ-હે રાજા ! अपरां एका आरुह्य-એક ગોપી ઉપર ખીજી ગોપી ચડીને. शिरसि पदाऽपरां-પગથી તેના માથાને દબાવીને બોલી કે-हे दुष्टाहे गच्छ-હે દુષ્ટ સર્પ ! જતો રહે. खलानां दण्डधृक् ननु अहं जातः-ખલ પુરૂષોને શિક્ષા કરવાજ મેં અવતાર લીધો છે.

૨૧ વિવેચન—

‘નૃપ’—‘કોટિ બ્રહ્માંડોના નાથ પાસે, આ ગામડાની ભરવાડો કોણ !’ અગર ‘આવી ભરવાડોના લાડથી છકી ગએલો સ્વચ્છંદી શ્રીકૃષ્ણ, કોટિ બ્રહ્માંડનો નાથ કેમ કહેવાય !’ અથવા ‘જેને સારી દુનિયાના સંતો શોધે; તેમને આ ગોપીકાઓ રમવાના બાલ (દડા)ની માફક, કાં આમતેમ ઉછાળે !’ અથવા—‘જેણે મારા દાદા અર્જુનને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જ્ઞાના-મૃતથી સ્નાન કરાવ્યું, તે આ જ્ઞાની શ્રીકૃષ્ણ !’—એવા કોઈ પણ પ્રકારના કુતર્કમાં ન તણાઈ જવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે પરીક્ષિતને સાવધાન કર્યાં. ગાડાવાળો રસ્તાનો ઢાળ દેખીને, ગાડામાં બેઠાં હોય, તેમને સાવધાન રહેવાનું સૂચવે. ગાડાવાળાનું કંઈ ન માને, તેમનાં પાઘડાં ઉડી જાય; તેમ કથા પ્રસંગમાં ગોપિકાઓની ઉન્મત્ત દશા દેખીને, શ્રી કૃષ્ણે પરીક્ષિતને સાવધાન રહેવા—કુતર્કના પૂરમાં તણાઈ ન જવા—સૂચવ્યું.

હજી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણે કરેલી લીલાઓનું અનુકરણ કરે છે—

તત્રૈકોવાચ હે ગોપા, દાવાર્મિ પશ્યતોલ્લખનમ્ ॥

ચક્ષૂંણ્યાશ્વપિદધ્વં, વો વિધાસ્યે ક્ષેમમંજસા ॥૨૨॥

વદ્ધાડન્યયા સ્ત્રજા કાચિત્-તન્વી તત્ર ઉલ્લસલે ॥

ભીતા સુદૃક્ પિધાયાસ્યં, મેજે ભીતિવિદમ્બનમ્ ॥૨૩॥

અર્થ—તે પછી [કૃષ્ણરૂપ બનેલી] એક ગોપી બોલી ‘હે ગોપો ! આ ભયંકર દાવાગ્નિને તમે જુઓ. તમે ત્વરાથી આંખો વીંચી જાઓ. હું તમારું સહેજમાં રક્ષણ કરીશ.’ [૨૨] ત્યાં વળી યશોદા રૂપે બનેલી એક ગોપીએ, કૃષ્ણરૂપ બનેલી બીજી નાના શરીરવાળી ગોપીને, માળાથી આરણીયા સાથે બાંધી. માળાથી બાંધેલી ગોપીની આંખ સુંદર હતી. તે પોતે ડરી ગઈ હોય, એવી રીતે મુખ ઢાંકીને, ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી. [૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

૨૨ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે દાવાનળથી કરેલા અગ્નિનું અનુકરણ કર્યું, અને ૨૩ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને યશોદાજીએ આરણીએ બાંધ્યા હતા—પ્રભુ દામેદર અન્યા હતા, તે લીલાનું ગોપીએ અનુકરણ કર્યું.

૨૨ પદ્યછંદ—તત્ર એકા ઉવાચ—ત્યાં એક ગોપી બોલી. હે ગોપા: !—હે ગોપો! ઉલ્લખનં દાવાર્મિ પશ્યત—આ ભયંકર દાવાગ્નિને તમે જુઓ. ચક્ષૂંણિ આશુ અપિ દધ્વં—ત્વરાથી આંખો વીંચી જાઓ. વ: ક્ષેમં મંજસા વિધાસ્યે—હું તમારું રક્ષણ સહેજમાં કરીશ.

૨૩ પદ્યછંદ—તત્ર—ત્યાં વળી. ઉલ્લસલે—આરણીયા સાથે. અન્યયા—યશોદા બનેલી બીજી ગોપીથી. સ્ત્રજા વદ્ધા કાચિત તન્વી—માળાથી બાંધેલી બીજી નાના શરીરવાળી કૃષ્ણરૂપ બનેલી ગોપી. ભીતા—બીનેલી સુદૃક્—સારી દષ્ટિવાળી. આસ્યં વિધાય—મુખ ઢાંકીને. (ડાળ કરીને) ભીતિં વિદંબયતિ इति ભીતિવિદંબનમ્ [इति आस्यं मुખ] મેજે—ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી.

પંદરથી ૧૯ સુધીના શ્લોકમાં, પૂતનાવધ, શકટભંગ, તૃણાવર્તવધ, વત્સપાલનલીલા, વિગેરે લીલાઓ, ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે-ક્રમપૂર્વક-જણાવી; પણ ૨૦ થી ૨૩ સુધીના શ્લોકમાં તે ક્રમ જળવાયો નથી. તેનું કારણ-ગોપિકાઓના ચિત્તની વિહ્વળતા. ગોપિકાઓના ચિત્તની વિહ્વળતા જોઈને, તે વિહ્વળતામાં લલચાએલા શ્રીશુકદેવજી પણ વિહ્વળ બન્યા; અને લીલાઓનો ક્રમ ચૂકી ગયા. હરિરસ ગાતાં હરખાઈ જાય, વિહ્વળ બની જાય-ચિત્ત ઉભરાઈ જાય-એવા કથાકારો આજકાલ ક્યાં છે ? કથાની કીમત (લેટ) ઠરાવીને, કથા કરનારા (પંડિતો, જ્ઞાનીઓ, ભકતો અને હરદાસો) કોઈ કોઈ વખત ગહગહ કંઠે જણાય છે; પણ 'તેમનો ગહગદાટ નાટકશાળાના એકટર જેવો કૃત્રિમ છે,' એમ તેમને પોતાને પણ ઘણીવાર ખાતરી થાય છે. જેમ હીરામેતીના સોદામાં ભલભલા ઠગાઈ જાય; તેમ શ્રીહરિની ભક્તિમાં, ભલભલા ભૂલા પડે-ઉચેથી નીચે પડે. જ્ઞાનવૈરાગ્યની ચાંખડી સારી હોય, તેઓજ બચી શકે-તેઓજ ધર્મની લપસણી ભૂમિ ઉપર સિદ્ધા ચાલી શકે. [આ બધી વાતો આકાશની છે-પાતાળવાળાને થું કહીએ !]

હવે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંનો પત્તો લાગે છે—

एवं कृष्णं पृच्छमाना, वृन्दावनलतास्तरुन ॥

व्यचक्षत वनोद्देशे, पदानि परमात्मनः ॥૨૪॥

पदानि व्यक्तमेतानि, नन्दसूनोर्महात्मनः ॥

लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोज-वज्राकुशयवादिभिः ॥૨૫॥

અર્થ—આ પ્રમાણે વૃંદાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને, શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી ગોપિકાઓએ, વનના એક ભાગમાં, પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખ્યાં. [૨૪] પગલાં જોઈને વિચાર કર્યો કે—આ પગલાં નંદજીના પુત્ર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાંજ જણાય છે. કારણકે તે પગલાં—ધ્વજ, કમલ, વજ્ર, અંકુશ, અને ચવાદિ રેખાનાં ચિન્હોથી અંકિત થયેલાં છે. [૨૫]

૨૪-૨૫ વિવેચન—

‘તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા ગચ્યંતિ સુરયઃ ।’ શ્રુતિ કહે છે કે-વિષ્ણુના પરમ પદને સર્વજ્ઞ મનુષ્યો જુએ છે. અહીં ‘પદ’ એટલે સ્થાન અગર સ્વરૂપ વિગેરે. આ ૨૪ માં શ્લોકમાં ‘પદાનિ’ શબ્દ લખીને સૂચવ્યું કે-‘પદ’ એટલે ‘સ્થાન’ નહીં, પણ પગલું.

૨૪ પદ્યછેદ—एवं वृन्दावनलताः तरुन च—આ પ્રમાણે વૃંદાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને कृष्णं पृच्छमानाः—કૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી ગોપિકાઓએ वनस्य उद्देशे—વનના પ્રદેશમાં परमात्मनः पदानि व्यचक्षत—પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખ્યાં.

૨૫ પદ્યછેદ—पदानि पदानि महात्मनः नन्दसूनोः (सन्ति) इति व्यक्तं लक्ष्यन्ते—આ પગલાં નંદજીના પુત્ર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. हि-કારણકે. ध्वजश्च अंभोजश्च वज्रश्च अंकुशश्च यवश्च आदयः येषां तानि तामिः—ધ્વજ, કમલ, વજ્ર, અંકુશ, અને ચવ આદિ રેખાનાં ચિન્હોથી તે પગલાં અંકિત થયેલાં છે.

જે જેને શોધે, તે તેને જડે. Where there is will, there is way. નહીં તો અમે ક્યાં ! અને તમે ક્યાં ? અમારા પાડોશમાં છે, તે અમને ઓળખતાં નથી; અમારાં સગાં છે, તે પણ અમને ઓળખતાં નથી; અને તમે અમને ક્યાંથી ઓળખો ! અત્યારમાં તમે શેનાં દોડ્યાં આવો ! કાંઈક છે. તેથી તમે અમને ખટકો રાખીને મળો છો; અને આવી કલ્યાણની વાતો સાંભળો છો. ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં હતી, તેથી તેમને શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખાયાં.

શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંમાં ચિન્હો—ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, અંકુશ, યવ (જવ) વગ્ગ વિગેરે. આ ચિન્હોની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે—જમણા ચરણના અંગુઠાના મૂળમાં ચક્ર. જમણા ચરણની મધ્ય આંગળીના મૂળમાં કમળ. કમળની નીચેના ભાગમાં ધ્વજ. ટચલી આંગળીના મૂળ પાસે વગ્ગ. પાનીના મધ્યમાં અંકુશ. અંગુઠાના ભાગમાં યવ(જવ). ધ્વજનું ચિન્હ ભકતોને વસવાનું નિર્ભય સ્થાન સૂચવે છે. કમળનું ચિન્હ ભકતોને સૂચવે છે કે—‘આ સેવવા જેવું છે.’ અગર સૂચવે છે કે—‘કમળમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મા પણ આ ચરણને સેવે છે, માટે વર્ણાશ્રમના અભિમાનમાં ન અંગ્રાધ જતાં, આ ચરણને સેવજો.’ ચક્રનું ચિન્હ રક્ષા સૂચવે છે. અંકુશનું ચિન્હ મનના નિગ્રહનું ભાન કરાવે છે. યવ (જવ)નું ચિન્હ આ ચરણ સેવનારની કીર્તિની ખાત્રી કરાવે છે. વગ્ગનું ચિન્હ ભકતોના પાપના પવિત્રતાનો નાશ સૂચવે છે.

આદિ શબ્દ સૂચવે છે કે—‘આ સિવાય બીજાં ચિન્હો પણ છે. પ્રભુના ચરણના ચિન્હોના સંબંધમાં પદ્મપુરાણમાં, બ્રહ્માજી અને નારદનો સંવાદ છે. તેનો સાર કહું તે સાંભળો.

જમણા ચરણમાં—ધ્વજ, પદ્મ, વગ્ગ, અંકુશ, યવ, સ્વસ્તિક, ઉર્ધ્વરેખા, તથા અષ્ટ-કોણ એમ આઠ ચિન્હો છે.

ડાબા ચરણમાં ઇંદ્રધનુષ્ય, ત્રિકોણ, કલશ, અર્ધચંદ્ર, અંબર, મત્સ્ય અને ગોપ્પદ એમ સાત છે.

આ ઉપરાંત જાંણ(ફળ)ના આકારનું ચિન્હ કેટલીએકવાર જોવામાં આવે છે. કુલ સોળ ચિન્હો થયાં.

ઉર્ધ્વપુંડ્ર—ઉભું તિલક—આ વિષ્ણુના ચરણના પગલાંનું ચિન્હ છે. આ પગલાંમાં શંખચક્રાદિ જે નિશાન છે, તે નિશાન પણ કેટલાએક વૈષ્ણવો ધારણ કરે છે.

તિલક—ત્રિપુંડ્ર અને ઉર્ધ્વપુંડ્ર શાસ્ત્ર સંમત છે. તોપણ આજકાલ જેમ દુકાન-વાળા વેપારીઓએ, પોતાના માલની ઓળખ માટે, અમુક ટ્રેડમાર્ક દરાવી હોય છે; તેમ નવા નવા સંપ્રદાયોએ, પોતાના અનુયાયીઓને બીજાથી અલગ રાખવા માટે, જુદાં જુદાં તિલકો બનાવ્યાં છે. આ તિલકો બાહ્યાચાર છે; તોપણ સંપ્રદાયના ગૌરવરૂપ છે. ‘હું કોણ ?’—‘હું અમુક સત્પુરુષનો શિષ્ય’—‘મારે ખોટું ન કરવું જોઈએ’—એવું ભાન કરાવનાર આ તિલકો છે. તિલકવાળો જગતના વ્યવહારમાં પાપના પોટલા બાંધે, તો તેના ભાલમાં તિલક દેખીને, લોકો પણ તેને હપકો દે છે કે—‘મેર મુવા ! ભાલમાં ખાસું તિલક છે, અને મુખમાં અપશબ્દ શા ! મુખમાં બીડી શી ? તું તિલકવાળો અહીં દારૂના પીડામાં ક્યાંથી !’ વિગેરે વિગેરે. તાત્પર્ય—તિલક કરવાં તે પણ સાઈ છે.

તિલક ગમતાં નથી—આજકાલ બાળકોને તિલક ગમતાં નથી, તેનું મૂખ્ય કારણ એ છે કે—સોએ પંચાણુ ટકા—તિલક ફારસરૂપ બન્યાં છે—પાખંડરૂપ બન્યાં છે. દરેક ગુરૂએ અને આચાર્યે, તિલકનો મહિમા વધારવા માટે, પોતાના સંપ્રદાયના જીવોને સદા-ચારમાં પ્રીતિ કરાવવી ઘટે છે. તિલકને શોભાવવાં હોય, તો તિલકવાળાઓએ તે તે સંપ્રદાયના આદર્શરૂપ બનવું જોઈએ.

હવે તે પગલાંને આધારે આધારે ગોપિકો પ્રભુને આગળ શોધે છે—

તૈસ્તૈઃ પદૈસ્તત્પદવી-મન્વિચ્છન્ત્યોઽગ્રતોઽવલાઃ ॥

વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ, વિલોક્યાર્તાઃ સમબ્રુવન ॥૨૬॥

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ, યાતાયા નન્દસ્રુનુના ॥

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ, કરેણોઃ કરિણા યથા ॥૨૭॥

અર્થ—પછી તે તે પગલાંથી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગને, આગળ આગળ શોધતી તે ગોપિકાઓએ, કોઈ ખ્યારી સ્ત્રીનાં પગલાં સાથે, શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંને જોડાઈ ગએલાં જોઈને, ખેદ પામીને કહેવા માંડ્યું કે—‘જેમ હાથીની સાથે હાથણી વિહાર કરે, તેમ ભગવાનની સાથે ગએલી—ભગવાનની સાથે વિહાર કરતી—અને ભગવાનના ખભા ઉપર પોતાનું કાંડું મૂકનારી, કઈ ગોપીનાં આ પગલાં છે ?’ [૨૬-૨૭].

૨૬-૨૭ વિવેચન—

આગળ શોધતાં શોધતાં ગોપિકાઓ એક બીજીને કહે છે.

રાગ—હુમરી, તાલ ચલિત.

મેરા પ્રિય મુઝે દિખલાદોરે,

કોઈ આનકે આજ મિલાદોરે—મેરાં ટેકં

મેં વિરહણુ નિત રહું ઉદાસી, પ્રિય મિલનકી અતિ પિયારી;

પ્રેમકા નીર પિલાદોરે— મેરાં

વર્ષાબિન ચાતક દુઃખ પાવે, નીર બિના મછલી તરસાવે;

હાલ મેરા બતલાદોરે— મેરાં

૨૬ પદ્યછેદ—તૈઃ તૈઃ પદૈઃ તસ્ય પદવી—તે પગલાંથી કૃષ્ણના માર્ગને. અગ્રતઃ અન્વિચ્છન્ત્યઃ અવલાઃ—આગળ આગળ શોધતી ગોપિકાઓએ. વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ વિલોક્ય—કોઈ ખ્યારી સ્ત્રીના પગલાં સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંને જોડાઈ ગએલાં જોઈને. આર્તાઃ સમબ્રુવન—ખેદ પામેલી તેઓ બોલવા લાગી.

૨૭ પદ્યછેદ—કરિણા યથા—હાથીની સાથે. યાતાયાઃ કરેણોઃ—જેમ હાથણી જાય તેમ. નન્દસ્રુનુના યાતાયાઃ—ભગવાનની સાથે ગએલી. ચ—અને અંસે ન્યસ્તઃ પ્રકોષ્ટઃ [કાંડું-હાથ] યસ્યાઃ સા-તસ્યાઃ ઇતિ કસ્યાઃ—ભગવાનના ખભા ઉપર પોતાનું કાંડું મૂકનારી આ કઈ ગોપીનાં. યતાનિ પદાનિ—આ પગલાં છે ?

મેં ગુણહીન કપટછલ ભરિયાં, કૈસે મુઝે પર હોય નજરિયાં;
દિલપર દયા દિલાદોરે— મેરા૦
ચરણકમળકી દાસી તેરી, અહ્માનંદ અરજ સુન મેરી;
સુખકી સેજ સુલાદોરે— મેરા૦

ઝંઝોટી હુમરી, તાલ ૩.

મિલાદો સખિ શ્યામ સુંદર—મોહે આજ—ટેક૦
રાતદિવસ મોહે ચૈન ન આવે, ભૂલ ગયે સખ કાજ;
ખાનપાન પરહન ન સુહાવે, ખિન દેખે પ્રજરાજ—મિલા૦
જોગન બનકર બનબન હુંદું, છોડ જગતકી લાજ;
અહ્માનંદ ખિના હરિદર્શન, બિરથા સાજ સમાજ—મિલા૦

આ પ્રમાણે ગાતી ગાતી આગળ ચાલી, ત્યાં કૌતુક દીકું. હાથીની સાથે હાથણી કોણુ ? કોઈએક ગોપિ કૃષ્ણની સાથે છે એમ ગોપિકાઓએ પાછળ ૧૧ માં શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે; પણ તે કોણુ છે ? તેનું સૂચન ત્યાં નથી, તેમ અહીં પણ તેનું નામ નથી. આ શ્લોકના સંબંધમાં નરસી મહેતાએ ગાયું છે કે —

રાગ-માલવ.

આ જોતી આ કેનું પગલું, પગલે પદ્મતાલું એંધાણુ;
પગલાં પાસે બીજું પગલું, તેરે સોહાગણુ નૌતમ જાણુ—આ જોતી૦
પૂરણુ ભાગ્ય તે યુવતી કેરું, જે ગઘ વહાલાની સંગે;
એકલડી અધર રસ પીશે, રજની તે રમશે રંગે—આ જોતી૦

x x x x
નયણે નીરને પંથ નિહાળે, ‘કાન’-‘કાન’ મુખ ખોલે ખાળ;
ચાલી ચતુરા સરવ મળીને, વનમાં ખોજે નંદનો લાલ—આ જોતી૦
જોતાં જોતાં વનમાં આવ્યાં, દીડી એક સાહેલી;
ધૂતારાનાં લક્ષણુ જો જો, ગયો એકલડી મેલી—આ જોતી૦
ન દીઠા નાથ ગોપી પાછાં આવ્યાં, જળ જીમનાને તીર;
ખાળલીલા કીધી તે વારે, પ્રગટયા હળધર વીર—આ જોતી૦
રાસ આરંબ્યો સર્વ શામા મળી, સુરનર ‘જે-જે’ કીધો;
ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમ સુવારસ પીધો—આ જોતી૦

આત્મી:—ગોપિકાઓને આટલો બધો ભગવદ્ભાવ વધ્યો, તોપણ મત્સરે-છપ્પાંએ તેમણે પીડી. તાત્પર્ય—પરમપદના દરવાજા સુધી, કામકોષાદિ સાવધાન રહીને, મુમુક્ષુઓને શ્રીહરિથી વિમુખ કરે છે. દેહ હોય ત્યાં સુધી વ્યાધિનો ભય, તેમ મન હોય ત્યાં સુધી વ્યાધિ [માનસીક રોગો]નો ભય રહે છે.

કરેળો: **કરિણા યથા**—હાથીની સાથે હાથણી જાય તેવી રીતે. એક બીજના ગળામાં હાથ નાંખીને ચાલવાથી, દંપતીને સ્પર્શસુખનો વિશેષ લાભ થાય. સ્પર્શસુખ હાથીને બહુ વ્હાલું છે, તેથી અહીં હાથીનું દષ્ટાંત આપ્યું.

‘કસ્યાઃ પદાનિ ચ પતાનિ—આ પગલાં કઈ સ્ત્રીનાં છે’ એમ કહિને ગોપિ-
ઓએ સૂચવ્યું કે—‘શ્રીકૃષ્ણ સાથે કઈ ગોપિ છે? તે અમે જાણતાં નથી.’

‘જે સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણ સાથે છે તે ભાગ્યશાળી છે’, એમ ગોપિકાઓ હવે કહે છે—

અનયાઽઽરાધિતો નૂનં, ભગવાન્હરિરીશ્વરઃ ॥

યત્નો વિહાય ગોવિન્દઃ, પ્રીતો યામનયદ્રહઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—ગોપિકાઓ તે સંબંધમાં આગળ બોલી કે—‘આ ગોપીએ
અવશ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની (પૂર્વજન્મમાં) આરાધના કરેલી હોવી જોઈએ.
કારણકે તેણીનાથી પ્રસન્ન થએલા ગોવિન્દ, આપણને તજીને, તેણીને એકાંતમાં
લઈ ગયા.’ (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

નૂનં અનયા આરાધિતઃ—આ ગોપિએજ ભગવાનની સાચી આરાધના કરી—સાચી
ભક્તિ કરી. કારણકે તેણીને તે ભક્તિના ફળમાં પોતે મળ્યા. પાનસો વિદ્યાર્થીમાં જે
સૌથી પહેલે નંબરે આવે, તેજ ભણ્યો ગણાય. તેમ દરેક ગોપિએ ગોરપૂજવા આવતી
હતી ખરી, પણ આ ગોપીને પૂજનનું ફળ તુરત મળ્યું. આ ગોપિએજ અભિમાન ન કર્યું—
આ ગોપિએજ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની દીનતાથી વશ કર્યો—એ ભાવ છે.

રાધા—રાધા શ્રીકૃષ્ણની પ્યારી સખી છે. રાધા રાસની રસેશ્વરી છે. રાધા ભક્તોના
ભજનના તંબુરાનો તાર છે. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં રાધા પ્રથમ પદ ભોગવે છે. જેમ સિતા
વિના રામ લુખા—તેમ રાધા વિના સ્યામ લુખા. જેમ ચંદ્રની ચાંદની તેમ શ્રીકૃષ્ણની
રાધા. જેમ સૂર્યને પ્રકાશ તેમ કૃષ્ણને રાધા. ‘રાધાવલ્લભી’ નામનો એક મોટો સંપ્રદાય
છે. ગુજરાતમાં તેમનાં ઘણાં મંદિરો છે; અને ટુંદાવનમાં તેમની મુખ્ય ગાદી છે. વ્રજવાસી
શ્રીહિતહરિવંશચંદ્ર તેમના મૂળ આચાર્ય છે.

શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ માટેજ છે; છતાં તેમાં કોઈ ઠેકાણે રાધા શબ્દ
નથી. (આ શ્લોકમાં) **અનયા રાધિતઃ** અથવા **અનયા આરાધિતઃ** શબ્દોનો સ્પષ્ટ-
ખુદ્ધો—અર્થ એવો થાય છે કે—‘આ ગોપિથી શ્રીકૃષ્ણ સારી રીતે સેવાયા—સારી રીતે
પ્રસન્ન કરાયા.’ આવા ખુદ્ધા અર્થને જાણીએ મૂકીને, રાસલીલાનું અનુસંધાન મેળવવા
માટે, વિદ્વાનો **રાધિતઃ** શબ્દમાંથી ‘રાધા’ શબ્દ ઉત્તો કરે છે. દરેક પ્રતોમાં ડબલ
અવગ્રહ (ઽઽ) મૂકીને સૂચવે છે કે **આરાધિતઃ** શબ્દ છે. છતાં કોઈ કોઈ ટિકાકાર
‘રાધિતઃ’ શબ્દ લઈને ‘રાધાં રૂતઃ રાધીતઃ—રાધાને પામેલા કૃષ્ણ’ એવો અર્થ કરે
છે. ‘તે ગોપિએ ભગવાનનું આરાધન કર્યું, માટે તેણીનું નામ ‘રાધા પડ્યું’ એવો અર્થ
કરવો, તે પણ વ્યાજબી નથી; કારણકે શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરનારાં ઘણાં છે. તે તમામનાં
નામ રાધા નથી.

૨૮ પદ્મછેદ—**ભગવાન્ હરિઃ રૂશ્વરઃ અનયા નૂનં આરાધિતઃ**—આ ગોપીએ
અવશ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરેલી હોવી જોઈએ. **યત્—કારણકે નઃ વિહાય—**
અમને તજીને **પ્રીતઃ ગોવિન્દઃ**—રાજ થએલા ગોવિન્દ **યામ્ રહઃ અનયત્**—જેને એકાં-
તમાં લઈ ગયા.

શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત, હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ ‘રાધા’ શબ્દ નથી. મહાભારતના સંબંધમાં એમ માનવું ઘટે છે કે-મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણના રાજદારી અને પ્રૌઢ જીવનના ચરિત્રો છે. તેથી તેમાં વૃંદાવનગોકુળનો ચિતાર ન આપ્યો હોય, તે વ્યાજબી છે. હરિવંશમાં શ્રીકૃષ્ણના વંશનું વર્ણન છે; તેથી પણ રાધિકાજીને તેમાં વિસારી દીધાં હોય. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ ગોપીઓ અને રાસ સંબંધી ગોળ ગોળ વાતો કરીને, કોઇ ગોપિનું નામ આપ્યું નથી, એટલે ત્યાં પણ રાધાજીને ગુપ્ત રાખ્યાં છે. ભાગવતમાં રાધાજીને કેમ વિસાર્યાં ? તે સંબંધમાં એમ માનવું ઘટે છે કે-રાધા એટલે પ્રેમનો સાગર. પ્રેમમાં સૌ વિલ્લવળ બન્યાં હતાં. શ્રીશુકદેવજી પણ વિલ્લવળ હતા. આ વિલ્લવળતામાં શ્રીશુકદેવજી રાધાજીનું નામ દેવું, વિસરી ગયાં હોય. વળી બીજું-રાધા અને કૃષ્ણ-એટલે પૂર્ણચંદ્ર અને ઉભરાતો સાગર. લૌકિક જીવોથી, આ રસ કાંઈક ગુપ્ત રાખવાના હેતુથી પણ, શ્રીશુકદેવજીએ રાધાજીનું નામ ભાગવતમાં આપ્યું ન હોય. વળી ત્રીજું-ભાગવતમાં કોઇપણ ગોપિનું નામ આપ્યું નથી, તેથી કદિ રાધાજીનું નામ ન આપ્યું હોય. વળી રાધાજીના જીવનની કથા, ગોકુલના સિમાડા સુધીજ છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં રહ્યા, ત્યાં સુધીનીજ કથા છે. ગમે એમ હોય, પણ રાસલીલામાં રાધા કોઇ ઉત્તમ પાત્ર છે. તે સંબંધી આપણે અવશ્ય કાંઈક જાણવું જોઈએ.

બંગાળામાં ચૈતન્યગૌરાંગના ગોડીઆ સંપ્રદાયમાં, શ્રીકૃષ્ણ કરતાં રાધાનો મહિમા વધારે ગવાય છે; તેપણ ત્યાંના વિદ્વાન બંકિમચંદ્ર બાણુ શ્રીકૃષ્ણની વૃંદાવનની લીલાને રૂપક માને છે, અને ‘રાધા’ને કલ્પિત-બનાવરી-વ્યક્તિ માને છે. બંકીમ પછી બંગાળામાં થએલા સુરેંદ્રમોહન ભટ્ટાચાર્યે ‘રાધાકૃષ્ણ તત્ત્વ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓશ્રીએ, બંકિમબાણુની ગેરસમજનું સૂચન કર્યું છે. વિશેષમાં ઉમેર્યું છે કે-‘જીવોનું અધઃપતન થતું અટકાવીને, તેમની ઉન્નતિ કરવી; ત્રણે તાપથી આત્મતિક નિવૃત્તિ કરીને, એક મધુરધર્મદ્વારા-મધુરભક્તિ દ્વારા, તેમને નિત્યાનંદ આપવો.’ [‘મધુરભક્તિ’ એટલે-પતિભાવવાળી શૃંગારમય શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ.] એવા હેતુથી શ્રીકૃષ્ણે વૃંદાવનમાં રાસની ગોઠવણ કરી હશે, ‘મધુરભક્તિના સંબંધમાં શાસ્ત્રકારો કહે છે કે-‘રાધા સંગં યદા યાતિ, તદા મદનમોહનઃ’-ન્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંગમાં રાધાજી હોય છે, ત્યારેજ નિર્ગુણ-નિરાકાર-શ્રીકૃષ્ણ-મદનમોહનરૂપે દેખાય છે.’

ત્યારે રાધા કોણ ?-શ્રીકૃષ્ણ સાથે જેઓ રાસમાં ઉતરી, તે તમામ ગોપિકાઓ ભાગ્યશાળી ગણાય. તેમાં પણ રાધા સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી-વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતાનું કારણ શું ? રાધા પૂર્વે કોણ હતાં ?-તે સંબંધી વાત સાંભળો--

દેવીભાગવત સ્કંધ નવમો કહે છે કે-

અ. ૧લો-‘પાંચે પ્રાણરૂપ જે રાધા છે, તે પરમાત્માની પાંચમી શક્તિ છે. x x પરમાત્માના ડાબા અર્ધઅંગ રૂપ, ગુણ અને તેજથી શ્રીકૃષ્ણ સરખાં, x x પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની રાસકીડામાં મૂખ્ય, રાસમંડળને વાસ્તે ઉત્પન્ન થએલાં, રાસમંડળમાં શોભતાં, રાસનાં ધશ્વરી, મહા રસિક, x x ગોલોકમાં રહેનારાં, તે રાધા છે. તે મુખ્યત્વે કરીને શ્રીકૃષ્ણનું બજન અને દાસીપણું કર્યા કરે છે. x x એ રાધા વારાહકલ્પમાં વૃષભાનુ નામના ગોવાળીયાની દીકરી થયાં હતાં. જે રાધાને બ્રહ્માદિએ દીઠાં ન હતાં, તેમને વૃંદાવનમાં સૌએ દીઠાં.’

અધ્યાય ૯મો—“શ્રીકૃષ્ણના વામભાગમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં, અને તેમના પ્રાણના અધિષ્ઠાતા રાધા, દુર્ગાના સેવનથી શ્રીકૃષ્ણને વ્હાલાં થયાં. પૂર્વે રાધાએ શ્રીકૃષ્ણને પતિ કરવા માટે, શતશૃંગ નામના પર્વતમાં તપ કર્યું હતું.”

અધ્યાય ૧૨મો—“કાર્તિકી પુનમે ગોલોકમાં રાધાનો જન્મોત્સવ કરવામાં આવે છે.” “રાધાકૃષ્ણાંગસંભૂતા” વિગેરે શબ્દોથી સૂચવ્યું કે—“ગંગાજીની ઉત્પત્તિ રાધા અને કૃષ્ણના અંગથી છે.”

અધ્યાય ૧૩મો—“રાધાજી સાથે ત્રીસકરોડ ગોપિઓ હતી. એમની કાંતિ કરોડ ચંદ્રના જેવી દીપતી હતી. પીળા ચંપકના પુલના જેવો રંગ શોભતો હતો. x x મોટા હાથીની પેઠે મંદમંદ ચાલતાં હતાં. અમૂલ્ય રત્નોથી યનાવેલાં અનેક આભૂષણોથી તે શણગારેલાં હતાં. અમૂલ્ય રત્નોથી જડેલ નાડીવાળાં અને અગ્નિમાં ઘોળેલાં અમૂલ્ય બે પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં.”

અધ્યાય ૩૯મો—નારાયણ કહે છે કે—‘હે નારદજી! પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં—રાસમંડળની અંદર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ડાયા ભાગમાંથી રાધા ઉત્પન્ન થયાં.” x “બે ભુજવાળા શ્રીકૃષ્ણ રાધાના પતિ, અને ચાર ભુજવાળા વિષ્ણુ મહાલક્ષ્મીના પતિ છે.”

અધ્યાય ૫૦મો—“રાધિકા કે જેનો વર્ણ, ઘોળા ચંપકના પુષ્પ જેવો છે; મુખ શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર જેવું છે; કાંતિ કરોડ ચંદ્રોના જેવી છે; નેત્ર શરદ્ઋતુનાં કમળ સરખાં છે; હોઠ ઘોલા સરખા છે; નિતંબ મોટા છે; કટિપશ્ચાત ભાગ કટિમેષ્પળાથી શોભી રહ્યો છે; દાંતની પંક્તિ બટમોગરાના પુષ્પની પંક્તિ જેવી છે; મુખમંદ હાસ્યથી શોભી રહ્યું છે; સ્તનની નેડી હાથીના કુંભસ્થળ જેવી છે; અવસ્થા સર્વદા ખાર વરસતી છે; આભરણો રત્નનાં છે, ચોટલામાં મલ્લિકા અને માલતીનાં પુષ્પોની માળાઓ ગુંથેલી છે; સઘળાં અંગ સુકુમાર છે; હાથમાં વર અને અભય છે; તેમનું યૌવન સર્વદા સ્થિર છે; તેમણે અગ્નિથી ઘોવાએલાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છે; શૃંગારરૂપી સમુદ્રની લહરીરૂપ છે; ભકતોપર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે; રાસમંડળના મધ્યમાં બિરાજે છે; ગોપિઓના મંડળના અધિપતિ છે; અને શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત ખ્યારાં છે. વેદે જેમને વિદીત કર્યા છે, તે પરમેશ્વરી રાધાને હું બળું છઉં.”

केनचित् कारणेनैव, राधा वृंदावने वने ।

वृषभानुसुता जाता, गोलोकं स्थायिनी सदा ॥४३॥

‘સર્વદા ગોકુળમાં રહેનારાં આ રાધાજી, કોઈ કારણને લીધે વૃંદાવન નામના વનમાં, વૃષભાનુ નામના ગોવાળીયાની પુત્રી થયાં હતાં.’

તાત્પર્ય—દેવી ભાગવત કહે છે કે—રાધા ગોલોકની અધીશ્વરી છે; અને તેણીએ વૃંદાવનમાં વૃષભાનુ ગોપને ત્યાં અવતાર લઈ, શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલામાં ભાગ લીધો હતો. દેવી ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને ‘ગોપાલસુંદરી’ નામ આપવામાં આવ્યું છે; તે ત્યાં વ્યાજ્ઞી છે. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં રાધાના કરતાં કૃષ્ણનો મહિમા વિશેષ ગવાય છે; અને દેવીશાસ્ત્રોમાં અને દેવીસંપ્રદાયોમાં, કૃષ્ણના કરતાં રાધાનો મહિમા વિશેષ ગવાય છે; તે-તે તે સ્થાનની-તે તે સંપ્રદાયની શોભા માટે છે, એમ સમજીને, તેમાં બરમાવું નહીં.

‘રાધા’ નામ કેવી રીતે પડ્યું ?—રાધાતંત્ર નામના ગ્રન્થમાં રાધા નામ શાથી પડ્યું, તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

રક્તવિણ્ણુ પ્રભાદેષી, ધત્તે યસ્માત્ શુચિસ્મિતે ।

તસ્માન્નુ રાધિકા નામ, સર્વલોકેષુ ગીયતે ॥

અહ્નવૈવર્તપુરાણના અહ્નખંડના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

‘રાસે સંભૂય ગોલોકે, સા દધાવ હરેઃ પુરઃ ।

તેન રાધા સમારૂયાતા, પુરાવિદ્ભિર્ દ્વિજોત્તમ ॥’

‘હે ઉત્તમ દ્વિજ ! રાસમાં ઉત્પન્ન થઇને, હરિની પહેલાં ગોલોકમાં દોડી જવાથી, પહેલાના વિદ્વાનો, તેણીને ‘રાધા’ કહે છે.’

અહ્નવૈવર્તપુરાણના શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડના ૧૩ મા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૦૬ થી ૧૦૯ માં ‘રાધા’ શબ્દની નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવી છે—

રૂ+આ, ધૂ+આ, આગળ ૨૩ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે—‘રાકારો દાનવાચકઃ, ધા નિર્વાણશ્ચ તદ્દાત્રી, તેન રાધા પ્રકીર્તિતા ॥—‘રા’ દાન વાચક અને ‘ધા’ નિર્વાણ વાચક છે. તેથી નિર્વાણ આપનાર ‘રાધા’ કહેવાય છે.

નારદ પંચરાત્રના ૩ જ અધ્યાયના ૫૦ થી ૫૬ શ્લોકોમાં—શ્રી મહાદેવશ્ચ કહે છે કે—

‘અપૂર્વ રાધિકારૂયાનં, ગોપનીયં સુદુર્લભમ્ ।

સઘો મુક્તિપ્રદં શુદ્ધં, વેદસારં સુપુષ્પદમ્ ॥

યથા બ્રહ્મસ્વરૂપશ્ચ, શ્રીકૃષ્ણઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ॥

તથા બ્રહ્મસ્વરૂપા ચ, નિર્લિપ્તા પ્રકૃતેઃ પરા ॥

x x x x x

ન કૃત્રિમા ચ સા નિત્યા, સત્યરૂપા યથા હરિઃ ।

પ્રાણાધિષ્ઠાત્રી યા દેવી, રાધારૂપા ચ સા મુને ’ ॥

‘રાધિકાનું વર્ણન અપૂર્વ છે, અને તે ખુબ દુર્લભ હોવાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું છે. તે શ્રવણ કરનારા ઉત્તમ અધિકારીને તાત્કાલિક મુક્તિ આપનાર છે. શુદ્ધ છે. વેદના સાર રૂપ અને પવિત્ર છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિથી પર છે, અને બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેમ રાધા પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને પ્રકૃતિથી પરા છે. x x x તે સત્યસ્વરૂપ છે—કૃત્રિમ નથી—શ્રીકૃષ્ણની માફક નિત્ય છે.’

અહ્નવૈવર્ત પુરાણના પ્રકૃતિ ખંડમાં, રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ ઘણાજ વિસ્તારથી કહ્યો છે. તે કૃષ્ણ અને રાધાની મધુર લીલાના વર્ણન ૩૫ છે. આગળ શ્રીકૃષ્ણ જન્મ-ખંડમાં ૧૫ મા અધ્યાયના ૬૭ મા શ્લોકમાં કહ્યું કે—

‘મમાર્ધશસ્વરૂપા ત્વં, મૂલપ્રકૃતિરીશ્વરી ।’

‘હે રાધા ! તું મારા અર્ધ અંશ સ્વરૂપ છો. વળી તું મૂળ પ્રકૃતિ અને ઇશ્વરી છો.’

નોંધ—ડૉક્ટર વિલ્સન અહ્નવૈવર્ત પુરાણને આધુનીક ગણીને, તે પુરાણને ઉડાવી દેવા માગે છે. પશ્ચિમના પવનમાં તણાતા બંકિમ બાણ અને એવા બીજા, હિંદના અર્વાચીન વિદ્વાનો, આગળ પાછળ જોયા વિના, ડૉક્ટર વિલ્સનના મતને ટેકા આપે છે. યાદ રાખવું કે—આ પુરાણ અઘાર પુરાણમાંનું એક છે, અને ‘અષ્ટાન્ગપુરાણાનિ કૃત્વા સત્યવતી

—સુતઃ’ વિગેરે શબ્દો સૂચવે છે કે: ‘આ પુરાણનો કર્તા પણ વેદવ્યાસ છે.’ પ્રોફેસર મણિભાઈ નલુભાઈએ પોતાના ‘સિદ્ધાંતસાર’ નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે—x x “માનવામાં ન આવે એવી, વહેમ ભરેલી, અને કહીં કહીં અયોગ્ય વાતો પણ, પુરાણોમાં છે. એ બધાથી કરીને ‘પુરાણો ખોટાં છે, સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોનાં રચેલાં છે, ધર્મ સ્વરૂપ એવું હોયજ નહીં,’ ઇત્યાદિ આપણે ખોલીએ છીએ; પણ વિવેક બુદ્ધિથી આપણે જાણવું જોઈએ કે—કોઈએ જાણી જોઈને ખોટું સમજાવવા પુરાણો રચ્યાં નથી. એ જેવાં રચાયાં છે તેવાંજ રચાવાની આવશ્યતા પણ હતી. x x ઋષિઓએ પરમાર્થ બુદ્ધિથીજ સંયુક્તક વ્યવસ્થા કરી છે. x x x જે આ પુરાણો વચમાં આવ્યાં ન હોત, તો આજ આપણે યવન હોત, મુસલમાન હોત, ફિરંગી હોત—કે અંગ્રેજ હોત.” વિગેરે વિગેરે.’ તાત્પર્ય—હિંદુ સમાજનો ખોટા ભાગ અલણ અને અવ્યવસ્થિત છે. તે ખોટા ભાગને હિંદુ સમાજમાં અત્યાર સુધી ઉભો રાખનાર પુરાણો છે. પુરાણોનું રહસ્ય તપાસવા પ્રયત્ન કરવો, પણ—‘તે ખોટાં છે’ એમ કહીને તેનો અનાદર કરવો નહીં. પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને કથાકારોએ, લોકોના અધિકારનો ખરાબર વિચાર કરીને, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદને ચાળે ચડાવવા. તેમને રજાગી મારવા નહીં. જેમને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું જ્ઞાન નથી, પાંચ ગ્રાણ અગર કોશની ખબર નથી, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદમાં અથડાવવા, તે હિત શત્રુનું કામ છે. પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને કથાકારોએ પુરાણોનો ખરાબર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને શંકાઓનાં સમાધાન કરતાં શીખવું જોઈએ.

ભવિષ્યપુરાણ કહે છે કે—

મન્નામલક્ષજાપેન, યત્ફલં લભતે નરઃ ।

તત્ફલં સ સમાપ્નોતિ, રાધાકૃષ્ણેતિ કીર્તનાત ॥

‘કૃષ્ણના ભાષા નામ જપવાથી જે ફળ મળે, તે ફળ રાધાકૃષ્ણનું સાથે નામ એકવાર જપવાથી મળે.’

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડના ૧૬૨ માં અધ્યાયમાં કહે છે કે—ચિદાનંદા x x વૃષભાનુપુરી નામ્ના x x ચિદાનન્દસ્વરૂપા સા ચિદાનન્દપ્રદાયિની x x રાધા નામ્ની વિનોદિની ॥ ૪૫ભાનુપુરી નામ્ની નગરીમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપા અને ચિદાનંદદાયિની રાધાનો જન્મ થયો હતો. વળી આગળ કહ્યું છે કે—સર્વગોપીષુ સૈવિકા, વિષ્ણોરત્યંતવલ્લભા ॥ સર્વ ગોપિઓમાં એકલી રાધાજ શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્યારી હતી.’

નિર્વાણતંત્રમાં વૃંદાવનનું વર્ણન છે. તેમાં કહે છે કે—વસંતાદ્યાઃ ઋતવઃ, તત્રૈવ રાધિકા દેવી, નાનાસુખવિલાસિની । વદંતી મુરલીગાનં + + + વૃંદાવનમાં વસંત વિગેરે ઋતુઓ નિત્ય હોય છે. અહીં મુરલીધર શ્રીકૃષ્ણ જુદા જુદા પ્રકારના પુષ્પોના શણગાર ધારણ કરે છે. ત્યાં નાના સુખમાં વિલાસ કરનારી રાધિકા દેવી, મુરલીનું ગાન કરે છે.’ વળી આગળ કહે છે કે—

પદ્મમાનંદસંયુક્તા, મહાવેશવિલાસિની ।

વામભાગે સદા યાતિ, રાધિકા ભક્તવત્સલા ॥

આ રાધિકા આનંદથી ભરપૂર રહે છે. તે કૃષ્ણના વામ ભાગમાં રહીને, સદા વનમાં ગતિ કરે છે. આ રાધિકા ભક્તવત્સલ પણ છે.’

બૃહત્ ગૌતમીય તંત્ર પણ કહે છે કે—‘રાધિકા કોઠ મોટી દેવી છે. તે દેવી કૃષ્ણ-મય છે. તે સર્વ વૈભવમય છે. સર્વનું તેજ-કાંતિ પણ તે છે. સર્વને મોહ પમાડનાર પણ તેજ છે.’

શ્રીહરિરાયજી ‘રાધઃશક્તિ-તાત્પર્ય’ નામના ગ્રન્થમાં લખે છે કે—‘રાધા શબ્દ નવીન નથી, પણ તે ઋગ્વેદમાં અને સામવેદમાં છે.’ ‘**પત્તે અગ્ને રાધઃ**’, ‘**સોમચ્યુતં દ્વાસ્ય રાધઃ**.’ વિગેરે શ્રુતિઓ સૂચવે છે કે—વેદમાં રાધાને બદલે **રાધઃ** શબ્દ છે. તે એક જાતની શક્તિ છે. આ શક્તિનું નામ ‘સિદ્ધિ’ સમજવું. જેમ સાકરમાં ગળપણુ ગુપ્ત રીતે સમાઈ રહ્યું છે, તેમ કૃષ્ણમાં રાધા [સિદ્ધિ] ગુપ્તપણે સમાઈ ને રહેલાં છે.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવો—

શ્રીમદ્ભાગવત અને રાધા—ગોપિઓના પ્રેમનું વર્ણન કરવું, તે ભાગવતનો મૂખ્ય હેતુ છે. ત્યાગી છતાં, પ્રેમથી ઉભરાઈ જતા અનન્ય ભક્તો, શ્રોતાઓને દેખાડવા, એ પણ ભાગવતનો મૂખ્ય હેતુ છે. ગોપિઓ એટલે પ્રેમની પુતળીયો. તેમાં પણ રાધા એટલે—પ્રેમની હદ, નમ્રતાનો નમુનો, રંગની રેલ, ભક્તિની ભભક, અને દદતાનો દોર—આદર્શ પતિવ્રતા સ્ત્રી. કુદરતે જેમ ટોપરાને કાચલીમાં અને છાલામાં સંતાડીને જગતને આપ્યું; રસોઈઆએ જેમ પુરણને રોટલીના પડમાં સંતાડીને જમનારાને આપ્યું; તેમ શ્રીકૃષ્ણે રાધા તત્ત્વને, ગોપીતત્ત્વના પડમાં સંતાડીને શ્રોતાઓને આપ્યું. શાણા હતા તે સમજ્યા; અને ઉતાવળા હતા, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—‘રાધા જેવી કોઈ વ્યક્તિ છેજ નહીં. રાધા સંબંધી ભક્તો જે કાંઈ ગાય છે તે કલ્પીત છે.’ જેઓએ રાધાતત્ત્વ બરાબર તપાસી જોયું નહીં, તેઓ રાધા, રાધાનો રંગ, અને રાધાનો [રાસમાં] જંગ દેખીને ચમક્યા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને અને ભાગવતને વગોવવા લાગ્યા. જેઓએ આદાર વિહારને નિર્માળ રાખીને રાધાતત્ત્વનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો; તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—સાકરમાં જેમ ગણપણુ છે, અગ્નિમાં જેમ દાહક શક્તિ છે, પુષ્પમાં સુગંધ છે, તેમ ભાગવતમાં રાધા છે. ભાગવતના ઉપર શ્રી મહાપ્રભુજી, શ્રી જીવ ગોસ્વામી વિગેરે પવિત્ર અને વીતરાગી વ્યક્તિઓએ ટિકા લખી છે. તે ટિકાઓ સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

૨૯મા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં **યોગમાયાં ઉપાશ્રીતઃ** શબ્દો છે. **સનાતન જીવ ગોસ્વામી** પોતાની બૃહત્પણી ટિકામાં લખે છે કે—‘+ + **સા યોગમાયા શ્રીરાધા + +** **इति योगमाया श्रीराधैव**—યોગમાયા એજ રાધા,’ **વિશુદ્ધરસ-દીપિકા** નામની ટિકા લખે છે કે—‘**योगमाया श्रीराधा + + स्वयं श्रीराधा-सहितः । + +** યોગમાયા એજ રાધા, અને પોતે રાધાસહિત થઈને રાસનો આરંભ કર્યો.’ **ભાવભાવવિભાવિકા** નામની ટિકા લખે છે કે—અગ્નિ, મુમુક્ષુ અગર બ્રહ્મ વિહને બ્રહ્મ સાથે જે પોતાના કૃપા કટાક્ષથી મેળવાવે છે—ગ્રાપ્ત કરાવે છે, તેનું નામ રાધા’. ‘**સિદ્ધાંતપ્રદીપ**’ નામની ટિકા પણ યોગમાયાનો અર્થ ‘રાધા’ કરે છે. શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજી, પોતાની ટિકામાં, યોગમાયાનો અર્થ ‘રાધા’ ન કરતાં, તેને ‘અંતરંગશક્તિ’ કહે છે, અને રાધા શબ્દ ગુપ્ત રાખે છે.

૨૯માં અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પૂર્વદિશાને વિદાનો રાધા સાથે સરખાવે છે. **બ્રહ્મકમન્દલ** નામની ટિકા કહે છે કે—‘**प्रियायाः राधायाः मुखं लिम्पन् ।-**

પ્રિયા એટલે રાધાના મુખને લિપતો કૃષ્ણ. 'ભાવભાવ વિભાવિકા ટિકા લખે છે કે—
પ્રાચ્યાઃ પૂર્વાયા નિત્યકૃષ્ણપ્રિયાયા દ્વચ ચિલ્લિપન ।—પૂર્વ દિશા શ્રીકૃષ્ણની નિત્ય
પ્રિયા રાધા તુલ્ય છે. આગળ રમા શબ્દ આવે છે, ત્યાં પણ સારાર્થદર્શિની ટિકાએ રમાનો
અર્થ 'રાધા' કયો છે. વિશુદ્ધરસદાપિકા અને ભાગવતગૃહાર્થદીપિકા નામની
ટિકાઓ ઉપલા મતને ટેકો આપે છે. તાત્પર્ય—શ્રોતાઓ રાધા તત્ત્વથી અજ્ઞાન ન રહે,
એવા હેતુથી દરેક ટિકાકારે રાધાતત્ત્વને પ્રગટ કરવા કાંઈ કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભાગવતમાં રાધાનો પત્તો—ઉપર પ્રમાણે કોઈએ યોગમાયાને રાધા ગણી, ને કોઈએ
પૂર્વદિશાને રાધા ગણી, તો વળી કોઈએ રમાને રાધા ગણી; તોપણ 'આ તમામ ગોપિ-
ઓમાં, શ્રીકૃષ્ણને એક અમુક ગોપિ અત્યંત પ્યારી છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણની સાથે છે,' એમ
૩૦મા અધ્યાયના ૧૧મા શ્લોકમાં પ્રગટ થયું. ૩૦ મા અ. ના ૨૬મા શ્લોકમાં તે
ગોપીનાં પગલાં શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે દેખાયાં. 'આ ગોપી કોણ છે?' એમ ૨૭મા
શ્લોકમાં ગોપિઓએ વિચાર કર્યો. ૨૮મા શ્લોકમાં ગોપિઓ તે ગોપિના જીવનની સફળતા
માનવા લાગી. ૩૦મા શ્લોકમાં ગોપિઓએ તે ગોપિની ઇર્ષ્યા કરી. ૩૧મા શ્લોકમાં
ગોપિઓ બોલી કે—'રખે આ ઠંકાણે શ્રીકૃષ્ણ તે ગોપીને તેડી હશે, કારણકે અહીં તેણીનાં
પગલાં નથી.' ૩૨ અને ૩૩ મા શ્લોકમાં ગોપિઓ કહે છે કે—'શ્રીકૃષ્ણે આ ગોપિ
માટે અહીં પુષ્પ વીણ્યાં હશે, અને તેણીના અંબોડામાં પુષ્પ ગુંથવા પ્રભુ અહીં બેઠા હશે.'
૩૪મા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે 'પ્રભુ આત્મારામ છતાં આ ગોપિ સાથે રમ્યા.'
૩૬મા અને ૩૭મા શ્લોકમાં તે ગોપિને અભિમાન થયું. ૩૮ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ અંત-
ર્ધ્યાન થયા, અને તે ગોપિ પણ રજ્જીની રહી. ૩૯મા શ્લોકમાં તે ગોપીએ પશ્ચાતાપ કર્યો,
અને ૪૦મા શ્લોકમાં તે ગોપિ, સમગ્ર ગોપિકાઓના સમુદયને મળી. પછી તે ગોપી બીજી
ગોપિઓ સાથે મળી જઈને, શ્રીકૃષ્ણને શોધવા લાગી. શ્રીશુકદેવજીએ આટલી બધી વાત
કરી, પણ આ ગોપિનું નામ શું? તે વાત કરી નહીં.

૨૯મા અધ્યાયના ૪૮મા શ્લોકમાં, શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓના સમગ્ર સમુદયથી અંતર્ધ્યાન
થયા; ત્યાં વૈષ્ણવતોષણીકારે, સારાર્થદર્શિકાના ટિકાકાર વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ, અને
વિશુદ્ધરસદીપિકાના ટિકાકારે સૂચવ્યું છે કે—'શ્રીકૃષ્ણ રાધાસહિત અંતર્ધ્યાન થયા હતા.'

સ્વામિનીજી—પુષ્ટિસંપ્રદાય ગોપિઓને 'સ્વામિની' કહે છે, અને રાધાને મૂખ્ય
સ્વામિની અથવા 'સ્વામિનીજી' કહે છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પછી શ્રીગોકુળનાથજી,
સૂરદાસ વિગેરે રસીકોએ ગોપિકાઓને રાધા, ચંદ્રાવતી, લલિતા વિગેરે નામો આપ્યાં
જણાય છે.

રાધા અને ભક્તો—રાધાતત્ત્વને શ્રીશુકદેવજીએ ગુપ્ત રાખ્યું. શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર ટિકા
કરનારા, વિદ્વાનોએ રાધાતત્ત્વને માત્ર વિદ્વાનોમાં વ્યક્ત કર્યું. જ્યદેવ, તુલસીદાસ, નરસી, મીરાં,
તુકારામ, પ્રેમાનંદ, દયારામ, બ્રહ્માનંદ વિગેરે ભક્તોએ, તે તત્ત્વને પ્રાકૃત ભાષામાં ઉતારીને, સમા-
જને જોખલે ખાંડ પીરસી—સમાજને રાધાતત્ત્વમાં બીજવી દીધો—જ્યાં જોઈએ ત્યાં રાધાનાં
પદ ગવાવા લાગ્યાં; જેમ કુવામાંથી પાણી અને પાણીમાંથી શેરડીનો વાદ. તેમ ભાગવતરૂપી
કુવામાંથી ટિકાઓરૂપી જળ લઈને, ભક્તોએ ભક્તિના મોટા વાદ બનાવ્યા. તે વાદે
શેરડીના સાંઠા પીલાવા લાગ્યા. તેનો રસ ગામેગામ—જ્યાં જોઈએ ત્યાં—હળો. જુઓ—

રાગ—પ્રભાત.

પ્રાતઃ થયો મારો પાલવ મેલો, વેરણુ નણુદી જાગેરે;
દિનકર ઉગ્યા થયું અજવાળું, ઝીણા વલોણું વાગેરે—પ્રાતઃ ટેક૦
સમીરે સાંજની સેન્યાએ આવી, પેરે પેરે મળિ સંગ કીધારે;
આવભાવ લીધો મન ગમતો, અધરામૃત રસ પીધારે—પ્રાતઃ૦
મુખપર જ્યાં ત્યાં દંતડંખ દિસે, અધર થયા રંગ રાતારે;
વ્યભિચારીનાં આતો લક્ષણુ, કેા દેખે જાતા વળતારે—પ્રાતઃ૦
સુણો પ્રિયનારી, અમો અલ્પચારી, અમને તે વિરલા જાણેરે;
વેદ ભેદ પામે નહિં મારો, મુને સનકાદિક નારદ વખાણેરે—પ્રાત૦
એક જાણો તમે વ્રજની ગોપી, જેણે ખૂબ મધુરરસ પીધારે;
તે રસ આવ્યો અવની ઢળતો, નરસૈયે તાણીને લીધારે—પ્રાત૦

રાગ—પ્રભાત.

સાંભળ જાહેની વાતલડી, મીઠામાં અતિ મીઠીરે;
જુમના પાણી હું ગઈતી, તલાં નંદને કુંવરે દીડીરે—સાંભળ૦
આગળ આવી ઉભો રહ્યો, હુંને ઘાલી પગમાં આંટીરે;
મારા વ્હાલા ! એમ જોર ન આણો, અમે અખળા તમે માટીરે—સાંભળ૦
અધરામૃતરસ પીધને દાખી, મારી નવલ ચોળા ફાટીરે;
આલિંગન લીધું અતિ પ્રેમે, કેસર લઈ મને છાંટીરે—સાંભળ૦
જલદવરાય સમ સહુણો ના મળે, નવખંડ ધરતીને મારો લીંટીરે;
નરસૈયાનો સ્વામી ભલે મળ્યો, મને એંધાણે આપી વીંટીરે—સાંભળ૦

રાધાજી ગોરાં હત્યાં અને કનૈયો કાળો હતો, યશોદાજીએ રાધાજીની માતા પાસે
રાધાજીનું માગું નાંખ્યું, ત્યારે રાધાજીની માતા બોલ્યાં કે—

૫૬.

કનૈયો તેરો કારોરે—મેં કેસે જ્યાહુ રાધે !
મેં કેસે જ્યાહુ રાધે—મેં કેસે જ્યાહુ રાધે ?—હે-કનૈયો [૨] ટેક.

(યશોદા) કારો કારો મત કર ગોવાલણુ, જગકો હે રખવાલો,

રામ-જગકો હે રખવારોરે;

કાર્લિદીમાં કૂદ પડ્યો, તખ ઝુકે ભયે કાનો કાળો-મોહન

અંસીવાળો-તુમ સુખે જ્યાહો રાધે.

(રાધાની માતા) રાધા મેરી એસી ગોરી, જેસો ચંદ ઉજ્યારો,—

રામ-જેસો ચંદ ઉજ્યારો;

કનૈયો તેરો એસો કાળો, કેસે કરેંગે મેરી રાધા પતીયારો ?

મેં કેસે જ્યાહુ રાધે ! કનૈયો

ધર ધરકી ઓ ગૌવા ચરાવે, ઓઢી કામળો કાળો;

હુંડી હુંડી દધી માખણ ખાવે, કેસે કરેંગે મેરી રાધાકો

ગુજરો ? રામ-કેસે જ્યાહુ રાધે ! કનૈયો

[હવે કહે છે કે—જે કાંઈ છે તે તારા કનૈયાની બંસીમાં છે—]

બંસીકી લટપટ સુની ગોવાળણુ, બાળક બડો રસાળો—

રામ—બાળક બડો રસાળોજી;

સુરદાસકો સ્વામી શામળો, સુણ લીજો મજરો અમારો રામ—

મેં સુખે ખ્યાહુ રાધે—

કનૈયો તેરો રસાળો રામ—મોહન બંસીવાલો—

રામ—મેં સુખે ખ્યાહુ રાધે.

વંદાવનમાં રાધાજીનો જન્મ ભાદરવા શુદ્ધ ૮ મે થયો હતો. તે દિવસને આપણે ‘રાધાઅષ્ટમી’ કહીએ છઈએ.

વિગેરે-વિગેરે અનેક ભક્તોએ આ રસ રેલાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અને ભક્તોએ, આ રસ પીતાં અને પાતાં—નીતિ, વિવેક અને વૈરાગ્યનું દૃઢ અવલંબન રાખવું. આ ત્રણનું ગુંથેલું દોરડું હાથમાં રાખીને, શ્રીકૃષ્ણના રસસાગરમાં ઉતરવું—નહિતો ગોલોક લેવા જતાં, ભયંકર નરકવાસ પ્રાપ્ત થશે. આવા હેતુથીજ રસધેણી શ્રીશુકદેવજીએ રસધેણી રાધાને ગોપિઓના ધુંધટમાં સંતાડી રાખી જણાવ્યું છે.

હવે ભગવદ્ ચરણરજનાં વખાણ કરે છે—

ધન્યા અહો અમી આલ્યો, ગોવિન્દાંઘ્રયજ્જરેણવઃ ॥

યાન્બ્રહ્મેશો રમા દેવી, દધુર્મૂઢ્યર્ન્યધનુત્તયે ॥૨૯॥

અર્થ—‘હે સખિઓ ! અહો ! જે ચરણરજને બ્રહ્મા, મહાદેવજી, દેવી લક્ષ્મીજી, પાપના નાશ માટે મુક્તક ઉપર ધારણ કરે છે; તે ગોવિંદ ભગવાનની આ ચરણરજ અત્યંત પવિત્ર છે,’ (આપણે પણ આ રજમાં નાહીએ તો લક્ષ્મીજીને જેમ ભગવાન મળ્યા, તેમ આપણને પણ મળે. એ ભાવ છે.) [૨૯]

૨૯ વિવેચન—

અઘનુત્તયે—પાપના નાશ માટે. જેમ ધૂળનો સ્વભાવ છે કે જે સ્વચ્છ હોય, તેને પણ મેલું કરવું; તેમ પાપનો પણ સ્વભાવ છે કે—પવિત્ર હોય તેને પણ અપવિત્ર કરવું. પાપ પુણ્ય કર્મોધીન છે. તેથી સદ્વિવેકી જીવોએ, સત્કર્મોમાં જોડાઈ રહીને, પાપકર્મોથી બચવું. બ્રહ્મા, મહેશ અને લક્ષ્મી પણ પાપના ક્ષય માટે, શ્રીહરિની ચરણરજ માથે ચડાવે છે. ‘ચરણરજ લેવી,’ એટલે ‘તમામ કલ્યાણ મૂકીને, અમે આપને શરણે આવ્યા છઈએ.’

૨૯ પદ્યછંદ—[આલી-સખી] આલ્યઃ—હે સખિઓ ! અહો—અરે અમી—આ ગોવિન્દસ્ય અંઘ્રી પદ્મ અઢજે તયોઃ રેણવઃ—ગોવિંદ ભગવાનના ચરણની રજ ધન્યાઃ—અત્યંત પવિત્ર છે. યાન્—જે ચરણરજને બ્રહ્મા હૈશઃ [મહાદેવજી] દેવી રમા—બ્રહ્મા મહાદેવ અને દેવી લક્ષ્મીજી. અઘસ્ય નુત્તિઃ (નાશ) તસ્યે—અઘનુત્તયે—પાપના નાશ માટે, મૂઢ્યર્નિ દધુઃ—મુક્તક ઉપર ધારણ કરે છે.

હવે કેટલીએક ધર્મ્યાળુ ગોપિઓ કહે છે કે—

તસ્યા અમૂનિ નઃ ક્ષોભઃ, કુર્વન્ત્યુષ્ઠૈઃ પદાનિ યત્ ॥

યૈકાઽપહૃત્ય ગોપીનાં, રહો મુંક્તેઽચ્યુતાધરમ્ ॥૩૦॥

અર્થ—તે સંબંધમાં એક બીજી ગોપી બોલી કે—‘ભગવાનનું અધરામૃત કે જે સર્વ ગોપીઓનું સમસ્ત છે, તેનું પાન આ ગોપી ભગવાનને એકાંતમાં લઈ જઈને, (એકલી) કરે છે; તેથી તે ગોપીનાં આ પગલાં, અમને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. (તેનો ભાવ એ છે કે—એકલા ભગવાનનાં પગલાં હોય, તો તેની રજ લેવાની ના નથી, પણ આ ગોપિ કે જે શોકનું કામ કરે છે, તેના પગલાંની રજ આપણાથી કેમ લેવાય !) [૩૦]

૩૦ વિવેચન—

અચ્યુત શબ્દ ભગવાનના વિશેષણમાં મૂકીને, પરીક્ષિતાદિ શ્રોતાઓને શ્રીકૃષ્ણના વાસ્તવ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. તાત્પર્ય—આ કૃષ્ણ કામી જેવા જણાય છે, પણ કામી નથી—વિકારી જણાય છે, પણ નિર્વિકારી છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે રાધાજીનાં પગલાં ન દેખીને, ગોપિઓ વિચાર કરે છે કે—

ન લક્ષ્યન્તે પદાન્યત્ર, તસ્યા નૂનં તૃણાંકુરૈઃ ॥

સ્વિચ્છત્સુજાતાંઘ્રિતલા-મુન્નિન્યે પ્રેયસીં પ્રિયઃ ॥૩૧॥

અત્ર પ્રસૂનાવચયઃ, પ્રિયાર્થે પ્રેયસા કૃતઃ ॥

પ્રપદાક્રમણે ણ્તે, પદ્યતાઽસકલે પદે ॥૩૨॥

૩૦ પદ્યછેદ—તસ્યાઃ અમૂનિ પદાનિ—તે ગોપીનાં આ પગલાં નઃ ક્ષોભઃ કુર્વન્તિ—અમને અત્યંત ક્ષોભ-દુઃખ-ઉત્પન્ન કરે છે. યત્—કારણકે અચ્યુતાધરં ગોપીનાં અપિ—અચ્યુત ભગવાનનું અધરામૃત સર્વ ગોપીઓનું સમસ્ત છે. તો પણ આ પદા (કૃષ્ણ) અપહૃત્ય રહઃ મુંક્તે—જે એકલી શ્રીકૃષ્ણને હરિ જઈને એકાંતમાં તેમનું અધરામૃત ભોગવે છે.

૩૧ પદ્યછેદ—અત્ર તસ્યાઃ પદાનિ ન લક્ષ્યન્તે—અહીં તેણીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. નૂનં—તેનું કારણ ખરેખર એ હોયું જોઈએ કે. તૃણાંકુરૈઃ સ્વિચ્છતી સુજાતે (કોમળ) અંઘ્રિતલે યસ્યાઃ સા તામ્ ઇતિ પ્રેયસીં—ખડનાં અંકુરોથી તેણીના કોમળ પગ પીડાતાં તે પ્યારી સ્ત્રીને, પ્રિયઃ—પ્યારા ભગવાને ઉન્નિન્યે—ખાંધે ઉપાડી લીધી હશે.

૩૨ પદ્યછેદ—અત્ર—આ ઠેકાણે [પ્રસૂનાનાં અવચયઃ (વીણુવું તે). [પ્રિયાયૈ ઇતિ પ્રિયાર્થે]—પ્રેયસા—બહાલા કૃષ્ણથી. પ્રિયાર્થે—પ્રિયાને રાજી કરવા માટે. પ્રસૂનાવચયઃ કૃતઃ—પુખ્ત વિણુવામાં આવ્યાં છે. પ્રપદાભ્યાં આક્રમણં (ચાલવું તે) યયોઃ તે—ઈતિ યતે અસકલે (અરધાં ઉઠેલાં) પદે—પદ્યતા—પેનીઓ ઉંચી કરી પડતાં, ધરતીપર પડના આગળના ભાગનુંજ દખાણુ થયું છે; તેથી અધુરાં પગલાં ઉડી રહ્યાં છે, તે તમે જુઓ.

કેશપસાધનં ત્વત્ર, કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ॥

તાનિ ચૂડયતા કાન્તા-સુપવિષ્ટમિહ ધ્રુવમ્ ॥૩૩॥

અર્થ—‘અહીં તેણીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. તેનું કારણ એમજ લાગે છે કે-ખડનાં અંકુરોથી (અહીં) તેણીના કોમળ પગ પીડાતાં, ખ્યારા ભગવાને ખ્યારી સ્ત્રીને ખાંધે ઉપાડી લીધી હશે.’ [૩૧] ‘આ ઠેકાણે ખ્યારા ભગવાને, ખ્યારી સ્ત્રીને માટે, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ વિણ્યા જણાય છે; કારણ કે પેનીઓ ઉંચી કરવી પડતાં, પૃથ્વી ઉપર પગના આગલ્યા ભાગનુંજ દખાણુ આવવાથી, અધુરાં પગલાં ઉઠી રહ્યાં છે. તે જુઓ. [૩૨]. ‘આ ઠેકાણે કામી શ્રીકૃષ્ણે કામિની-ખ્યારી-સ્ત્રીના કેશ ખાંધવાનું કાર્ય કર્યું (જણાય) છે. તે ખ્યારી સ્ત્રીના ચોટલામાં પુષ્પો ગુંથતી વખતે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અહીં અવસ્ય બેઠા હોય, એમ જણાય છે.’ [૩૩].

૩૧ થી ૩૩ વિવેચન—

રાધાજીને તેડી લેનારો-આ કનૈયો-શું દસ વરસનો હશે ?-ના-તે પ્રસંગને દીપાવવા માટે પ્રભુ નટવર-હેલછખીલો જીવાન બન્યા હશે. એમ મરજીમાં આવે એવડા મોટા થવાનું હશે ?-એવી શંકાની અહીં જરૂર નથી, કારણ કે આ તો યોગેશ્વરોના પણ મશ્વર છે. એક અમલદાર ઘડીવારમાં કાંઈના કાંઈ ફેરફાર કરી નાંખે છે, એક વિદ્વાન અનર્થના અર્થ, અને અર્થના અનર્થ સમજાવી શકે છે; ત્યારે આ તો અંતરાત્મદૃક્-સૌને સમજાણુ દેનાર શ્રીહરિ. તેમાં શી શંકા કરવી !

પ્રભુની બેઠક—શ્રીકૃષ્ણના બે ગોઠણ વચ્ચે બેઠેલી સ્ત્રીનું ચિન્હ ભૂમિ ઉપર નેધને, ગોપિઓએ ધાર્યું કે-‘આ ઠેકાણે રાધાજીના ચોટલામાં પ્રભુએ પુષ્પ ગુંથ્યાં હશે.’

પ્રેમધેલાં—આ બધી પ્રેમધેલાંની વાતો છે. પ્રેમનો ધાવાગ્યો હોય તેજ જાણે. અંતર વિધાણું હોય તેજ સમજે. ચિત્તડામાં ચટપટી લાગી હોય, તેજ આ વાત સમજે.

દુસ્ખંતને દેખીને શકુંતલા વિહ્વળ થઈ ગઈ; અને શકુંતલાને દેખીને દુસ્ખંત વિહ્વળ થયો-દુષ્ખંત બોલ્યો કે-

‘અનાઘ્રાતં પુષ્પં, કિસલય-મલૂનં કરરહૈઃ ।

અનાવિહ્નં રત્નં, મધુ નથમના-સ્વાદિતરસમ્ ॥

અલંકરં પુણ્યાનાં, ફલમિવ ચ, તદ્રૂપમનઘં ।

ન જાને ભોક્તારં કમિહ, સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥ ’

[અભિજ્ઞાન શકુંતલમ્]

૩૩. પદ્યછેદ—અત્ર તુ-આ ઠેકાણે તો કામિન્યાઃ કેશપસાધનં (કેશ ખાંધવા તે અંબોડો વાળવો તે)—કામિની સ્ત્રીના કેશ ગુંથવા તે. કામિના કૃતં-કામી શ્રીકૃષ્ણથી કરાયું છે. કાંતાં તાનિ-તે કામિની સ્ત્રીના ચોટલામાં તે પુષ્પોને. ચૂડયતિ (ગુંથવું) इति ચૂડયન તેજ ચૂડયતા (इति કામિના)-ગુંથતા (કામી) ભગવાનથી. इह-આ ઠેકાણે. ધ્રુવં-અવસ્ય ઉપવિષ્ટં-બેસાયું હોય એમ જણાય છે.

ત્યારે શું દુશ્ચંત નીતિના તત્ત્વને જાણતો ન હતો ?—તેણે શકુંતલાને કહ્યું હતું કે—
'न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥' [ભાગ. સ્કંધ ૯. અ. ૨૦-૧૨.]
પુરૂષવંશના રાજાઓનું ચિત્ત કદિ અધર્મમાં રમતું નથી.'

વળી શ્રી શુકદેવજી સૂચવે છે કે-શ્રીકૃષ્ણ કોઈ કામી પુરૂષ નથી પણ—

रेमे तथा चात्मरत, आत्मारामोऽप्यखण्डितः ॥

कामिनां दर्शयन्दैन्यं, स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥૩૪॥

અર્થ—'શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું પોતામાં પ્રીતિ રાખનાર, આત્મારામ, અને સ્ત્રીઓના વિલાસમાં નહીં લલચાએલા છતાં, સ્ત્રીઓની ભુંડાઈ, અને કામી પુરૂષોની દીનતા દેખાડવા માટે, તે સ્ત્રીની સાથે પ્રભુ રમતા હતા.' [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

આત્મરતઃ આત્મારામઃ ચ અખંડિતઃ—અખંડિત એટલે નિર્લેપ. ક્રિયામાં ઉતરેલા જણાય, પણ ક્રિયા સાથે કાંઈ લેવા દેવા નહીં, એવું જે કાંઈ તત્ત્વ છે, તે આ શ્રીકૃષ્ણ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના સાતમા અધ્યાયમાં ૨૫ મા ખંડમાં પ્રભુના આત્મારામપણાના ભાવ સંબંધી સનકાદિક અને નારદનો સંવાદ છે. ખૂટવ્યો ખૂટે નહીં તેટલો આનંદ આત્મા પાસે છે, એ ભાવ છે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

जन्म कर्म च मे दिव्य-मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म, नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૧॥ [અ. ૪]

મારાં જન્મ અને કર્મ દિવ્ય હોય છે, એમ જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે હું અર્જુન ! આ દેહ તન્યા પછી પુનર્જન્મને નહિ પામતાં, મનેજ પામે છે. [૯]

अपि शब्द सूचये છે કે-કૃષ્ણ આત્મારામ વિગેરે છે તોપણ ભક્તાધીન છે. ચે
यथा मां प्रपद्यंते, तांस्तथैव भजाम्यहम् (ગીતા અ. ૪. ૧૧) 'જે પુરૂષો જે પ્રકારે મને ભજે છે તેમને હું તેજ પ્રકારે ભજું છઉં.'

तथा सह रेमे—લગવાને તે ગોપી સાથે રમણ કર્યું. આ રમણ કેવું ?—

રાગ-પ્રભાત.

જાગીને જોઉં તો જગજ દિસે નહીં, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.

કામિનાં દૈન્યં દર્શયન—કામી પુરૂષોનું દૈન્ય-પામરતા-અતાવવા માટે. સ્ત્રી પુરૂષના જોડાં ઇશ્વરકૃતિ છે. સ્ત્રી પુરૂષને લગ્નગાંઠથી જોડવાં, અને વિષયાસક્ત કરવાં, તે પણ ઇશ્વરકૃતિ અગર શાસ્ત્રકૃતિ છે. વિષયસુખ દેખાડીને તેમને ધર્માસક્ત કરવાં, તે પણ ઇશ્વરકૃતિ અગર શાસ્ત્રકૃતિ છે. વસિષ્ઠ, અત્રિ, યાજ્ઞવલ્કય વિગેરે સમર્થ ઋષિઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહીને દિવ્ય જીવન ગાળતા હતા. માંધાતા, અમરીશ, પૃથુ, દુશ્યંત અને પાંડવો વિગેરે સમર્થ ક્ષત્રિયો, પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહીને, માનવ જીવનને અમોહું કરતા હતા. તે પ્રમાણે

૩૪ પદ્મછેદ—આત્મરતઃ આત્મારામઃ—પોતામાંજ પ્રીતિ રાખનારા આત્મારામ અખંડિતઃ—સ્ત્રીઓમાં જેમનું ચિત્ત લલચાયું નથી એવા. અપિ—તોપણ જ્ઞાનદૈન્યં દૈન્યં દર્શયન—કામી પુરૂષોની દીનતા દેખાડવા ચ—અને સ્ત્રીનાં દુરાત્મતામ્ (ભુંડાઈ) દર્શયન—સ્ત્રીઓની ભુંડાઈ દેખાડવા તથા સહ રેમે—શ્રીકૃષ્ણ તે સ્ત્રી સાથે રમતા હતા.

અનેક વૈશ્યો અને શ્રદ્ધાએ પણ પોતાની પત્નિઓ સાથે રહીને દુઃખકર સંસારને સુખકર કર્યો છે. શ્રીરામ, અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા ઇશ્વરાવતારો પણ, પોતાની સ્ત્રિઓ સાથે રહીને, સ્ત્રી પુરૂષે કેમ જીવન ગાળવું, તે જગતને શીખવતા હતા. તાત્પર્ય—જેમ માફક આવે તેમ જમનારને, જેમ અન્ન પોષણ આપે છે; અને જેમ આવે તેમ ખાનારને અન્ન મારે છે, તેમ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રી ભોગવનાર પુરૂષો જગત્પંથ છે, અને ધર્મભર્યાદાને મૂકીને સ્ત્રીના રંગમાં રમતા પુરૂષો, નિંદાને પાત્ર છે. સ્ત્રી મોહક પ્રાણી છે, તોપણ ધર્મ-ભર્યાદામાં આનંદ માનતો માણસ, આ મોહથી અમુક અંશમાં બચી શકે છે. બાકી તો—

વસંતતિલકા—

મત્તેમકુંભદલને ભુવિ સંતિ શૂરાઃ, કેચિત્ પ્રચંડમૃગરાજવધેડપિ દક્ષાઃ ।

કિંતુ બ્રવીમિ વલિનાં પુરતઃ પ્રસન્ન, કંદર્પદર્પદલને ચિરલા મનુષ્યાઃ ॥૬॥

માલિની વૃત્ત.

મથતિ વચસિ સંગ-ત્યાગમુદ્દિશ્ય વાર્તા, શ્રુતમુલ્લરમુલ્લાનાં, કેવલં પંડિતાનાં
જઘનમહજરત્નપ્રંથિકાંચિકલાપં, કુવચ યન યનાનાં, કો વિદ્વાતું સમર્થઃ ॥૬॥

[ભર્તૃહરિ શું.]

અર્થ—મદમસ્તહાથીના ગંડસ્થળ ફેાડી નાખે એવા શૂરા પુરૂષો છે. અને કેટલાએક પ્રયંડ સિંહનો વધ કરવામાં પણ કુશળ છે. તોપણ હું બળવાનોની સમક્ષ કહું છઉં કે—કંદર્પનો દર્પ ઉતારનાર સ્ત્રિઓના હાવભાવમાં અનાસક્ત રહેનારો કેાઇ વિરલોજ હોય છે. (૬)

શાસ્ત્રોના શ્રવણથી અગર શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી વાચાળ બનેલા પંડિતો—કથાકારો—સન્ધાસિઓ—ની વાણીમાં, ‘સ્ત્રીઓનો સંગ ન કરવો’ એવી વાત આવે ખરી, પણ તેઓ મનથી તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. કારણ કે જે પર લાલ રત્નથી ગુંથેલો મેખળા-મણિ હોય છે, એવું કમળનયના સ્ત્રીનું જઘન તજવા કોણ સમર્થ છે? (૫)

સંસારમાં તણાતા પુરૂષો, સ્ત્રીઓના તુચ્છકાર બધાં ઠપકા સાંભળે, છતાં સંસારથી વિરામ ન પામે—સંસારમાં તેલ પાણી જેવા થઈને ન રહે—તો તેમની ભયંકર ભૂલ છે.

બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થો અગર ત્યાગીઓ પણ, જે કેાઈ સ્ત્રીના ગુલામ બન્યા હોય, તો લોકો તમને પૂછશે કે—‘If these are yours Gods, what your Devils are?’ ‘જે આ તમારા સંતો હોય—જે આ તમારા દેવ હોય, તો તમારા દૈવ્યો કેવા હશે?’ એક ચિંથરાની ઢીંગલીનો સંગ, તેમને માટે ભયંકર છે, તો હાલતીચાલતી—ખાતીપીતી ઢીંગલીનો સંગ, તેમને ક્યાં પહોંચાડશે! આવા બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને ત્યાગીઓનો, સમાજે છાતી ઠોકીને બહિષ્કાર કરવો; કારણ કે તેઓ પામર છે.

‘વિષયાસક્ત પુરૂષોના દૈન્યનું સૂચન કરવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ આમ કરતા હતા.’ એમ શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા. હવે બીજું કારણ બતાવે છે.

સ્ત્રીનાં દુરાસ્મતાં—સઘળી સ્ત્રીઓ ભુંડાછથી કલંકિત નથી; તોપણ પતિની કૃપાનો બદલો—પતિના પ્યારનો બદલો—ઘણીજ થોડી સ્ત્રી સુગમતાથી વાળી શકે છે. પતિનો પ્યાર દેખીને ઘણી સ્ત્રીઓ નમ્ર થવાને બદલે, જરા જરા વાતમાં ચીડાઈને, ગમે એમ બોલતાં શીખે છે. પતિનાં વચનોનો અનાદર કરતાં શીખે છે. જ્હેનોએ માદ રાખવું ઘટે છે કે—સુખડની ધસાતાં અને પીલાતાં સુગંધ વધે છે; તેમ પતિના સુખમાં ધસાતાં અને પીલાતાં, સ્ત્રીઓની સુગંધ વધે છે—સુખના સાગર તેણી પાસે રેલાતા રહે છે.

આવા પ્રભુ હોય ?—શ્રીરામને નાગપાશથી બંધાએલા જોઈને, ગરૂડને શંકા થઈ કે ‘આવા પ્રભુ હોય ?’ શંકાનું નિવારણ કરવા શ્રીસદાશિવની આજ્ઞાથી, ગરૂડ કાગલુષંડી પાસે આવ્યા. ભયંકર રોગીને દેખીને જેમ કોઈ ધન્વંતરી ઉત્તમ માત્રાઓ કાઢે; તેમ ગરૂડને નમ્રભાવે આવેલા દેખીને, કાગલુષંડીએ કહ્યું કે—‘[ઢોલક કાંસીજોડા તૈયાર કરો—]’

ચોપાઈ—નિર્મળ નિરાકાર નિર્મોહા, નિત્ય નિરંજન સુખ સંદોહા.

પ્રકૃતિપાર પ્રભુ સખ ઉરવાસી, અહ નીરિહ નિરંજ અવિનાશી;
ધોહા મોહકર કારણ નાંહિ, રવિ સન્મુખ તમ કબહુકિ જાઈ !

દોહરા—લકતહેતુ ભગવાન પ્રભુ, રામ ધરેહુ તનુ રૂપ;

કિયે ચરિત પાવન પરમ, પ્રાકૃત નર અનુરૂપ—સિયાવર૦

યથા અનેક વેશ ધરી, નૃત્ય કરે નટ કોઈ;

જોઈ જોઈ ભાવ દિખાવે, આપુ ન હોઈ ન સોઈ—સીયાવર૦

ચોપાઈ—અસ રઘુપતિ લીલા ઉરગારિ, દનુજ વિમોહન જન સુખકારી;

જે મતિ મલીન વિપયવશ કામી, પ્રભુપર મોહ ધરહિ ઇમિ સ્વામિ !

નયન દોષ જા કહેં જળ હોઈ, પીતવરણ શશિ કહે સખ કોઈ;

જળ જેહિ દિગ્બ્રમ હોઈ ખગેશા, સો કહે પશ્ચિમ ઉગેઉ દિનેશા.

[વિગેરે-વિગેરે—(મોક્ષવાણી પાનુ ૭૪).

હવે ગોપીઓનો મોટો સમુહ પ્રથમની માફક શ્રીકૃષ્ણને આમતેમ શોધે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગયેલી ગોપી. [રાધા] અભિમાનમાં ઘેરાય છે—

इत्येवं दर्शयंत्यस्ताश्—चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥

यां गोपीमनयत्कृष्णो, विहायान्याः स्त्रियो वने ॥૩૫॥

सा च मेने तदात्मानं, वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ॥

हित्वा गोपीः कामयाना, मामसौ भजते प्रियः ॥૩૬॥

અર્થ—ખીજ જે ગોપીઓને તજીને, શ્રીકૃષ્ણ એક ગોપીને લઈ ગયા હતા, તે તમામ ગોપીઓ ઉપર પ્રમાણે એક ખીજને બતાવતી બતાવતી, અને તેથીજ વિહ્વળ બની ગયેલી [ગોપીઓ], વનમાં આમતેમ ફરતી હતી. જે ગોપીને શ્રીકૃષ્ણ એકાંતમાં લઈ ગયા હતા, તે એમ માનવા લાગી કે— ‘ખીજ કામનાવાળી સ્ત્રીઓને તજીને, આ પ્યારો શ્રીકૃષ્ણ મને ભજે છે-મને સેવે છે; તેથી સર્વ સ્ત્રીઓમાં હું શ્રેષ્ઠ છઉં.’ [૩૫-૩૬]

૩૫ પદ્યછેદ—વિહાય અન્યાઃ સ્ત્રિયઃ—ખીજ (જે) ગોપીઓને તજીને યાં ગોપી કૃષ્ણઃ અનયત્—એક ગોપીને શ્રીકૃષ્ણ હરિ ગયા હતા તાઃ—તે (ગોપીઓ) इति एवं दर्शयंत्यः—ઉપર પ્રમાણે એક ખીજને બતાવતી, અને તેથીજ વિચેતસઃ ગોપ્યઃ—વિહ્વળ થયેલી ગોપીઓ वने चेरुः—વનમાં આમતેમ ફરવા લાગી.

૩૬ પદ્યછેદ—च—અને कामः यानं (વાહન) यासां ताः कामयानाः—કામનાવાળી कामयानाः गोप्यः हित्वा—કામનાવાળી ખીજ ગોપીઓને તજીને असौ प्रियः मां भजते—આ પ્યારો કૃષ્ણ મને ભજે છે तदा—તેથી सर्वयोषितां आत्मानं वरिष्ठं सा मेने—સર્વ સ્ત્રીઓમાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે, એમ તે સ્ત્રી માનવા લાગી.

૩૫ થી ૩૬ વિવેચન—

વિવેચન:—ભાનભૂલી, વિલ્વળ. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણને શોધતી ગોપિકાઓના ચિત્તની સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે; કારણકે પગલાં જડ્યાં, પાણુ હજી હસ્તે પોતે—શ્રીકૃષ્ણ—જડ્યા નથી.

અભિમાન—૩૫મા શ્લોકની બીજી લીટીથી રાધાજીની કથા શરૂ થાય છે. રાધાજીને નત્ર (નિરાભિમાની) અને પ્રેમધેલાં જોઈને, શ્રીકૃષ્ણે સાથે લીધાં હતાં. ઐશ્વર્ય, અધિકાર, સામાનો પ્રેમ અને કોઈ શુભ ટાણું—જીવોને મહા કળે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કદો દુસ્મન આપણી ઉન્નતિ જોઈને બળે છે, અને આપણને ઉથલાવી નાંખવા સબલ પ્રયત્ન કરે છે; તેમ આપણી વૃત્તિઓમાં સંતાઈને બેઠેલો અહંભાવ, આપણી ઉન્નતિ જોઈને બળે છે, અને લાગ જોઈને આપણને ઉથલાવી નાંખે છે—બ્રષ્ટ કરે છે. આવા દોષોમાંથી બચવા માટેજ, એટલે—અભિમાનને શમાવવા માટેજ—રાજાઓ પોતાની પાસે કાંઉસીલ—પાર્લામેંટ, પુરોહિત, દીવાન વિગેરે રાખે છે: અને તેમની સલાહ પ્રમાણે કામકાજ કરે છે. નાતો પંચ નીમે છે. સંસારીઓ વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. શિષ્યો સદ્ગુરુનો સત્કાર કરે છે. શિવાજી જેવા સમર્થ રાજાઓ, રામદાસ જેવા સંતના આશ્રમમાં જઈને, નીચ ટહેલ કરતા હતા, તે પણ અહંભાવના ત્યાગ માટે. સિંધુ દેશનો રહુગણ જડભરત પાસે રાંક બન્યો. આપણા ઐશ્વર્યમાં—અધિકારમાં અગર આરોગ્યમાં, ઉંડા ઉતરીને જીવ્યો, તો અભિમાન કરવા જેવું આપણી પાસે કાંઈ નથી: કારણ કે જે કાંઈ છે, તે દૃશ્ય—અનિત્ય છે. જેને માથે કોઈ નહીં—એવા સ્વચ્છંદી સ્ત્રી પુરૂષો—આ સંસારમાં અભિમાનના કોઠાર બનીને, જ્યાં ત્યાં અફળાઈ મરે છે. આ નિયમાનુસાર રાધાજીના હૃદયમાં અભિમાને ડોકીયું કર્યું. રાધાજીના વિચારો બદલાયા.

અભિમાન કરવું હોયતો આવું કરવું. સાંભળો—

૫૬—રાગ પ્રભાત.

કોણ પુણ્યે કરી, નાર હું અવતરી, શ્રીહરિ દીન થઈ માન માગે;
જેહ તણી અકલગત, અમરકો નવ લહે, તે કમળાવર કંઠે લાગે.
યજ્ઞ દાને કરી, જોગ ધ્યાને ધરી, બહુ તપ આદરી દેહ કળે;
સ્વપ્નમાંહિ હરિ, નિમેષ ન નિરખીઓ, તે હરિ નિરખીએ પ્રેમ દળે.
શુક સનકાદિક, વંદે જેને સદા, ગુજ જીવન વૈકુંઠ સરખું ભાવે;
તે પેં અધિક છે, મંદિર માહરં, પ્રેમે પીતાંબરો સેજ આવે—
ભક્તવત્સલપણું, બિરદ પોતે વહે, એમ કહે નિગમ વેદવાણી;
નરસૈયાનો સ્વામી, સુખનો સાગર, કીધી કૃપા મુને દાસી જાણી.
હવે રાધાજીના વિચારો વાણીદ્વારા બહાર આવે છે—

તતો ગત્વા વનોદેશં, દક્ષા કૈશવમબ્રવીત્ ॥

ન પારયેહં ચલિતું, નય માં યત્ર તે મનઃ ॥૩૭॥

૩૭ ૫૬૨છેદ—તતઃ—પછી વનસ્ય ઉદ્દેશઃ તં ગત્વા—વનના એક ભાગમાં જઈને દક્ષા—ગર્વ પામેલી તે સ્ત્રીએ કૈશવમ્ અબ્રવીત્—શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે અહં ચલિતું ન પારયે—હું ચાલવાને અશક્ત છઉં. યત્ર તે મનઃ—જ્યાં આપની મરજી હોય ત્યાં માં નય—મને તેડીને લઈ જાઓ.

અર્થ—પછી વનના એક ભાગમાં જઈને, (ઉપર પ્રમાણે) ગર્વ પામેલી તે ગોપીએ, શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે—‘હું ચાલવાને અશક્ત છઉં, તેથી જ્યાં (જવાની) આપની મરજી હોય, ત્યાં મને તેડીને લઈ જાઓ.’ [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

જેમ રાજના મહેલમાં પણ મચ્છર ઉડે. તેમ પ્રભુસાનિધ્ય રહેલાં રાધાજીમાં પણ અભિમાનનો દોષ દેખાય. માટે મુમુક્ષુઓએ ગર્વથી સંભાળીને ચાલવું. આવા દોષથી બચે, તે નર નહીં, પણ નારાયણ-બ્રહ્મરૂપ.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેનો જવાબ આપે છે—

एवमुक्तः प्रियामाह, स्कन्धमारुह्यतामिति ॥

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः, सा वधूरन्वतप्यत ॥૩૮॥

અર્થ—એ પ્રમાણે તે સ્ત્રીએ કહેતાં, શ્રીકૃષ્ણે પ્રિયાને જવાબ આપ્યો કે— ‘ત્યારે તું મારી કાંધ ઉપર બેસ.’ પછી તે સ્ત્રી કાંધ ઉપર બેસવા તૈયાર થઈ—તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થતાં, તે સ્ત્રી પસ્તાવો કરીને બોલવા લાગી કે—[૩૮]

૩૮ વિવેચન—

स्कंधे आरुह्यताम्—‘મારે ખભે ચડી બેસો.’ એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

પ્રભુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, છતાં રાધાજીને બોધ ન કરતાં, ‘મારે ખભે ચડી બેસો,’ એમ કહીને અંતર્ધ્યાન કેમ થઈ ગયા? તેનું કારણ એ છે કે—ક્રિયાથી રાધાજી જેટલું સમજ્યા, તેટલું બોધથી સમજત નહીં. કાચું ફળ ખાવામાં મજા નહીં, તેમ કાચો પ્રેમ પીવામાં મજા નહીં. વિરહે કરીને જો પ્રેમ પાકી ગયો હોય, તોજ તેમાંથી રસનાં ટીપાં પડે. પ્રભુએ રાધાજીના પ્રેમને વિરહમાં ભાર્યો. આ સંબંધમાં સુરદાસ કાંઈ કહે છે, સાંભળો—

૫૬.

રૂડી શરદ પુનમની રાત તે-શીતળ છાંયડીરે—

મારો બહાલોજી રમતાં રાસ. લોડાવે ખાંવડીરે—

રાધાને કાન રમેરે-રાધાને કૃષ્ણ રમેરે—ભુલે ભલામણીરે૦

બેની મને કાન દેખાડો, બેની મને કૃષ્ણ દેખાડો—આહું વધામણીરે— ટેક૦

હે કમર કછોટા બીડીયા, પણવટ આકરીરે—

મારો બહાલોજી બહાતા વેણ, ગોપી બની બહાવરીરે-રાધાને કૃષ્ણ-બેની મને૦

અમે ગ્યાતાં ગોરપૂજવા, બહાલોજી આવતારે;

રાધાજીનો નાથ-મારે મન ભાવતારે-રાધાને કૃષ્ણ-બેની મને૦

મારો બહાલોજી મીઠી દ્રાક્ષ, ગુંજ કેરી સુખડીરે;

બહાલોજીનું મુખ જોતાં-ભાંગે ભૂખડીરે—રાધાને કૃષ્ણ૦ બેની મને૦

૩૮ ૫૬-૫૭—**एवं उक्तः कृष्णः**—એ પ્રમાણે જેને કહેવામાં આવ્યું તે શ્રીકૃષ્ણે ‘स्कंधे आरुह्यताम्’ इति प्रियां आह-‘મારે ખભે બેસ’ એમ પ્રિયાને કહ્યું. તતઃ च-પછી તે સ્ત્રી ખભે બેસવા તૈયાર થઈ ત્યારે **कृष्णः अंतर्दधे**—શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. (પછી) **सा वधूः अन्वतप्यत**—તે સ્ત્રી (પણ) પસ્તાવો કરવા લાગી.

ગોપી ચાલી સૌ શોધવા, વહાલાને દીઠડારે; x
 નંદાજીનો લાલ, લાગે મને મીઠડારે-રાધાને કૃષ્ણુ બેની મને
 વહાલાજીને રકંધે, રાધાજી મલપતારે;
 રાધાજીનો મદ દેખી, મેલ્યાં લટકતાંરે—રાધાને કૃષ્ણુ બેની મને
 સુરના રવામી સ્યામળા, તારું કામ છે રે—
 વહાલાજીને મળવા, મુને હામ છેરે—રાધાને કૃષ્ણુ બેની મને

શ્રીકૃષ્ણને અંતર્યામિ થએલા જોઈને, રાધાજી બાવરાં બન્યાં. ભક્તિ અને દબતાના ઉભરા આવ્યા.— રાગ—કસુરી તાલ.

કૃષ્ણુ મિલનકે કાજ, આજ જોગન બન જાઉંંગી; (૨) ટેક
 હાર સિંગાર છોડકર સારે, અંગ વિભૂત લગાઉંંગી;
 સિંગી સેલી પહેર ગલેમેં, અલખ જગાઉંંગી—કૃષ્ણુ
 કાશી મથુરા હરદ્વાર, સખ તિરથ જાઉંંગી;
 જય હિમાલય કરેં તપસ્યા, તનકો સુકાઉંંગી—કૃષ્ણુ
 ઋષિમુનિયોકે આશ્રમ જા કર, ખોજ લગાઉંંગી;
 અંદર બાહિર સખ જગ હુંહું, નહીં અટકાઉંંગી—કૃષ્ણુ
 નિશદિન ઉસકા ધ્યાન લગાકર, દર્શન પાઉંંગી;
 અહ્માનંદ કૃષ્ણુ ઘેર લાકર, મંગળ ગાઉંંગી—કૃષ્ણુ

હજી રાધિકાનો વિલાપ ચાલુ છે—

હા નાથ રમણ પ્રેષ્ઠ, કાસિ કાસિ મહામુજ ॥

દાસ્યાસ્તે કૃપણાયા મે, સર્વે દર્શય સન્નિધિમ્ ॥૩૧॥

અર્થ—‘હે નાથ! હે સુંદર! હે પ્યારા! હે મોટા હાથવાળા! અરે આપ ક્યાં છો? હે સખા! હું કે જે આપની કંગાળ દાસી છઉં, તેની પાસે આવીને આપ દર્શન આપો.’ [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

૫૬.

વહાલા તમારું મુખકું, કાંઈ ટાળરો મારાં દુઃખ, દરસન આપોને;
 જે જે શ્રીગોપાળ લાલજી, મારી ભાંગો વિજોગની ભૂખ—દરસન ટેક
 ઘડી ના ગોકે નાથજી, હું સુનું દેખું સર્વ—દરસન વહાલા
 આપ કૃપાએ શ્રીહરિ, મને મળીયું પૂરણુ પદ—દરસન વહાલા
 ત્યારે જોઉં ત્યાં આપની, હું પૂરણુ દેખું પ્રીત;—દરસન વહાલા
 ખડકીએ જોઉં ત્યાં અડકીને ઉભા, શેરીએ સામા સામ—દરસન વહાલા

૩૬ પદચ્છેદ—નાથ! રમણ! પ્રેષ્ઠ! મહામુજ!—હે નાથ! હે સુંદર! હે પ્યારા! હે મોટા હાથવાળા! હા ક અસિ. ક અસિ?—અરે આપ ક્યાં છો? હૈ સર્વે—હે સખા તે કૃપણાયા: દાસ્યા: મે—હું કે જે આપની દીન કંગાલ આપની દાસી છઉં તેને સન્નિધિ દર્શય—પાસે આવીને દર્શન આપો.

xવહાલાનાં પગલાં દીઠાં.

બારીએ જોઈ ત્યાં બેઠેલા, પ્રભુ સુતા દેખું સેજ—દરસન૦ બહાલા૦
જમવા બેસું તો મારી જોડમાં, પ્રભુ નિરખું એના એ—દરસન૦ બહાલા૦
ગૌલોકમાં અને આ લોકમાં, હું નિરખું એના એ—દરસન૦ બહાલા૦
ગોપાળ લાલજીને ધણી ખમા, તમે ગાયોના ગોવાળ—દરસન૦ બહાલા૦
દાસ વીસો કહે મને ના વિસારો—તમે રાધાજીના નાથ—દરસન૦ બહાલા૦
લણી લણી લાગી એમ કહું, હવે ના છોડો મુજ હાથ—દરસન૦ બહાલા૦

રાગ—માઠ-તાલ દાદરા.

મનમોહન સુંદર સ્યામ, પ્યારે દરસન દીજીએ; (૨) ટેક૦
હમકો હરિ છોડકેજી—જાય બસે પરદેશ—(૨)
વન વન ઢંડન જાયગીરે (૨) કર જોગન કા વેશ—પ્યારે૦
પ્રેમરસ પિલાયકેજી—ભૂલ ગયો ત્રજરાજ—(૨)
તેરે કારણુ સાંબરાજી (૨), ગઈ હમારી લાજ—પ્યારે૦
જેસે મછલી જલ બિના રે—તડપત હે દિન રૈન—(૨)
તેરે દર્શનકે બિના જી (૨) નહીં હમે અબ ચૈન—પ્યારે૦
સુનો હમારી બેનતિરે—આય મિલો એકવાર—[૨]
બ્રહ્માનંદ પ્રભુ તુમારે [૨], ચરણનકી બલિહાર—પ્યારે૦

કેમ સાવધાન છોને ? કેવો આ રંગ છે ? ઘેર જાહેને બે ત્રણવાર આ પદ ગાજો.
જેમ ચક્રમક અક્ષણાતાં અગ્નિ ખરે; તેમ આવા પદમાં બે પાંચ વખત ચિત્તને અક્ષણા-
વતાં, ભક્તિરસ ટપકે—ચિત્ત દ્રવે. બ્રહ્માનુમારી પ્રાપ્ત થાય.

નાથ !—‘નાથ’ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે—‘હું શરણાંગત છઉં. શરણાંગતનું રક્ષણુ કરવાનું આપે સ્વિકારી લીધેલું છે. તેમાં આપ કાં પ્રમાદ કરો !

રમણ ! અને **પ્રેમજી !**—‘હે રમણ !’ ‘હે પ્યારા !’ એમ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે ‘પ્રેમ એજ પરમેશ્વર છે. આપ પોતે પ્રેમસ્વરૂપ છે. જ્યાં પ્રેમ ત્યાં આપ છો; કદિ કાંઈ અપરાધ હોય, તો પણ સાચો પ્રેમી પ્રેમપાત્રનો અપરાધ દેખતો નથી. ત્યારે અહીં કેમ સંતાઈને ઉભા છો ?’ તાત્પર્ય—તમે પ્રેમના સાગર છો, છતાં અમારી સાથે આમ કેમ !

હે મહામુજ !—‘હે મોટા હાથવાળા !’ એમ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે—‘કદિ અહિં કાંઈ ભયનું ભાન થયું હોય, તો તે ભયને ટાળી નાંખવા, આપ સમર્થ છો, અગર—કદિ બ્રહ્માંડમાં તમારા કોઈ ભક્તોને બીડ પડી હોય, તો ત્યાં તમે બીજા રૂપથી જઈ શકો છો. ત્યારે તમે તમારું નટવરરૂપ કાં અહીં સંતાડ્યું ? આપ કાં અંતર્ધ્યાન થયા ?’

હે સચ્ચે !—‘હે સખા’ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે—‘મિત્રો પણ ઘડી બેઠા ઉઠ્યાની શરમ રાખીને, એક બીજાને પીડતા નથી. મિત્રો પણ એકબીજાની આફતમાં દોડ્યા આવે છે. અત્યારે મારે વિરહ દુઃખ છે. તે દુઃખ મટાડવા—‘**દર્શય સન્નિધિમ્**’—મારી પાસે આવો—પધારો.

પ્રેમ અને પતિપતિનાં જોડાં—પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ અને માનવ—સર્વ સ્થળે વિષય-સુખ માટે વક્ષ્યાં છે; પણ માનવ જીવનનું જેમને ભાન હોય, જેમને રૂડા સંસ્કારોનો લાભ થયો હોય; જે સ્ત્રી પુરૂષો પવિત્ર જીવન ગાળતાં હોય, પતિને પોતાની સ્ત્રીમાં, અને પતિને પોતાના પતિમાં અનન્ય ભાવ હોય, તેમણે રાધા અને કૃષ્ણ જેવા દૈવી જીવનનો લાભ લેવો. દૈવી શુંમાર રસનું પાન કરવું. યાદ રાખવું કે—જીવ અને શિવ વચ્ચે, અને પવિત્ર અને અનન્ય પતિ પત્નિ

વચ્ચે, દૈવી પ્રેમ ટકી શકે છે. પતિપત્નિ વચ્ચે તૈયાર થએલા પવિત્ર પ્રેમને શ્રીહરિના ચર-
ણમાં વાળી દેતાં વાર લાગતી નથી. Let a flood of affection and purity flow
between a wife and her husband; which can easily turn to the
feet of Almighty. [પતિ પત્નિ વચ્ચે પ્રેમ અને પવિત્રતાનું પૂર વહેવા દો. આ પૂર
થોડા પ્રયત્ને પ્રભુચરણ તરફ વળી શકશે.] જે પતિપત્નિ એકબીજાને હૃદયથી ચાહતાં
નથી, જેમને પવિત્રતા અને અનન્યભાવ વહાલો નથી. એટલે જેઓ માત્ર વિષયસુખાદિ
સ્વાર્થ માટેજ, એકબીજાને ચાહે છે; તેઓ ખરેખર હોલાહોલી અને પારેવાં કરતાં પણ
હલકાં છે. [પતિ પત્નિના દૈવી પ્રેમને ઢીલો કરવા, લેભાગુ ગુરુઓએ અને બાવાસાધુઓએ
ભયંકર પ્રયત્ન કર્યો છે. જુઓ આ સાલનો વૈશાકનો અંક.] રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમની
વાતો સાંભળીને, તમારાં જીવન પવિત્ર અને પ્રેમી બનાવજો. પતિપત્ની વચ્ચે કોઈ પણ
પ્રકારનો વિખવાદ હોય, તો તે શમાવવા પ્રયત્ન કરજો. જે દેશમાં રામ અને સીતા થયાં,
અરૂંધતી અને વસિષ્ઠ થયાં, યામવદ્કય અને ગાર્ગી થયાં, કૃષ્ણ અને રાધા થયાં, પાંડવો
અને દ્રોપદી થયાં, તે દેશનાં પતિ પત્નિ એકબીજાને જોઈને બળી મરે-અવળાં ચાલે-કળ-
યામાં શેકાઈ જાય, એ શરમાવા જેવું છે. યાદ રાખવું કે—આવાં કળયાળાં દંપતી, દેવ-
મંદિરોને અપવિત્ર કરે છે; અને સત્સંગ મંડળોને-કથાવાર્તાને-પણ વગોવે છે. સારો શણ-
ગાર પહેરીને, જેમ સ્ત્રી પુરુષ ચાટલામાં જુએ છે; તેમ રાધા અને કૃષ્ણની કથા સાંભળીને,
દંપતીએ પોતાના પતિપત્નિ વચ્ચેના પ્રેમનું નિરીક્ષણ કરવું. દોષને દૂર કરીને, પ્રેમનું
પાથરણું પાથરવું. વિધવાઓએ અને વિધૂરોએ અદારવિહાર નિર્માળ કરીને, બને તેટલો
બાહ્યનો નિરોધ કરવો. અંતરમાં વળવું. અવકાશ લઈ શ્રીહરિ સાથે ખેલવું. રાધા અને
કૃષ્ણ વચ્ચેનો પ્રેમ કાચો પારો છે. આ શ્રવણ જલદ છે. આ પ્રેમને ગોચ્ય રસ્તે નહીં
ઉતારો, તો તે બ્યાં ત્યાં ઢળી પડશે; અને તમને દુઃખેત કરશે.

શ્રીકૃષ્ણને શોધતો ગોપિકાઓનો સમુદ્ધ હવે રસ્તામાં રાધાજીને દેખે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો, માર્ગે ગોપ્યોઽવિદૂરતઃ ॥

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષ-મોહિતાં દુઃસ્વિતાં સસ્વીમ ॥૪૦॥

અર્થ—એટલામાં ભગવાનના માર્ગને શોધતી શોધતી, ચાલી આવતી
ગોપીઓએ, થોડે દૂર વહાલાના વિયોગથી દુઃખી થઈ ગએલી પોતાની સખીને
દેખી. [૪૦].

૪૦ વિવેચન—

દોહરા—પ્રેમ બરાબર યોગ ના, પ્રેમ બરાબર ધ્યાન;
પ્રેમભક્તિ બિના સાધનો, સખ હે થોથો માન.
તું તું કરતાં તું ભયા, મુજમાં રહ્યા ન હું;
બલિહારી ઓ પ્રેમકી, હુંમાં મીલ ગયા તું.

૪૦ પદ્યછંદ—ભગવતઃ માર્ગે અન્વિચ્છન્ત્યઃ—ભગવાનના માર્ગને શોધતી શોધતી
ચાલી આવતી. ગોપ્યઃ—ગોપીઓએ. અવિદૂરતઃ—થોડે દૂર, પ્રિયસ્ય વિશ્લેષઃ (વિયોગે)
તેન મોહિતા તાં દુઃસ્વિતાં સસ્વીમ—વહાલાના વિયોગથી દુઃખી થઈ ગએલી પોતાની
સખીને. દદશુઃ—દેખી.

ચોપાધ—પ્રેમભક્તિ જલ ખિનુ રધુરાધ, અબ્યંતર મલ કબહુ ન જઈ.

રાધાજીનો અદ્વૈત ભાવ જોઈને, સામે મળનારી ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ.

રાધાજીને દુઃખી જોઈને, ખીજી ગોપીઓનો ક્રોધ શમી ગયો. રાધાજીની સાથે સૌને મિત્રભાવ થયો; કારણ કે—સમાનગુણશીલવ્યસનેષુ સ્થૂયં । સમાન ગુણુશીલવાળાઓને અરસપરસ મિત્રતા સંભવે છે.

હવે રાધાજી પોતાનાં દુઃખની વાત કરે છે; અને ગોપિકાઓ વિસ્મય પામે છે—

તયા કથિતમાકર્ણ્ય, માનપ્રાપ્તિ ચ માધવાત્ ॥

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદ્-વિસ્મયં પરમં યયુઃ ॥૪૧॥

અર્થ—પછી તેણીનું કહેવું—એટલે માધવથી (થએલી) માન પ્રાપ્તિ, અને (પોતાની) ભુંડાઈથી માધવે કરેલું અપમાન—તે સાંભળીને, ખીજી ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ. [૪૧].

૪૧ વિવેચન—

રાધાજીનું નિરમાનીપણું દેખીને, માધવે માન આપ્યું; અને રાધાજીને અભિમાનવાળાં દેખીને, માધવે તેમને તજ દીધાં. સમસ્ત ગોપિકાઓને ભગવાનના સ્વભાવનું જ્ઞાન થયું. ભગવાનને વશ કરવાનો રસ્તો સૂજ્યો. રાધિકાજી એક સખિને કહેવા લાગ્યાં કે—

૫૬.

રાગ—ગજલ તાલ ૩.

સુનરી સખી પિયારી, દિલકા હવાલ મેરા;
મોહે સ્યામસેં મિલાદે, સુમરોંગી નામ તેરા—ટેક૦
મેરે આંગણેમેં આયા, શિરપે મુગટ સુહાયા;
દિલ દેખકે લુભાયા, મુખ નંદલાલ કેરા—સુનરી૦
વનમાલ ગલે સુહાધ, બંસી અધર લગાધ;
કેસે મિલે કન્હાધ, મોહે પ્રેમ હે ધનેરા—સુનરી૦
પલપલમેં યાદ આવે, નહિં ખાનપાન ભાવે;
આંખિયોસે નીર આવે, વિરહેને આન ધેરા—સુનરી૦
સુનલે અરજ હમારી. દર્શન દિયો મુરારી;
અહ્લાનંદ આશ ભારી, ચરણોમેં દે વસેરા—સુનરી૦

રાધાજી ખીજી સખિઓને કહે છે—

૫૬.

કાનુડે ન જાણી મારી પ્રીત-આધ અમે બાળકુમારાં-રે—કાનુડે૦
જળરે જુમનાનાં હું તો—ભરવાને ગઈતી રે—
કાનુડે ઉડાડ્યાં આછાં નીર-ઉડ્યાં ફરરર-ફરરર—કાનુડે૦

૪૧ ૫૬છેદ—ચ-પછી. તયા કથિતં-તેણીનું કહેવું. એટલે માધવાત્ માનપ્રાપ્તિ માધવથી માનપ્રાપ્તિ. ચ-અને દૌરાત્મ્યાદ્ અવમાનં આકર્ણ્ય-ભુંડાઈથી માધવે કરેલું અપમાન સાંભળીને. પરમં વિસ્મયં યયુઃ-વળીનું નવામ પામી.

+ આંખદ્વારા હૃદયમાં. ૧ મુખ.

હુંરે લોભાણી એની અણીયાવાળી આખમાં;
 તેણે માર્યા ત્યાં નેણુખાણુ-વાગ્યાં અરરર-અરરર—કાનુડે.
 હુંરે લોભાણી એની લટકંતી આલમાં;
 તેણે ઝાલ્યાં ત્યાં મારાં ચીર-ફાટયાં-અરરર-અરરર—કાનુડે.
 ખાધ મીરાં કહે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણુ વાહલા;
 વિષયો ખાળીને કીધા આખ, ઉડી રાખ-ફરરર-ફરરર—કાનુડે.
 વળી એક ગોપી રાધાજીને કહે છે કે—

‘જેટલા કાળા તેટલા કપટી, વિશ્વાસ કેનો નવ કરીએરે,

કાળા સાપની સંગત કરતાં, કોઈ એક દહાડો મરીએરે— [પ્રેમાનંદ].

સૌ ગોપિઓએ નિરાકરણુ કર્યું કે-જે કાંઈ દોષ છે, તે આપણામાંજ છે. જે કાંઈ દુઃખ આવે છે, તે આપણા દોષથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો દોષથી તદ્દન રહિત છે. તેથીજ બ્રહ્માદિ દેવો અને વસિષ્ઠ જેવા વીતરાગી સંતો તેમને નિર્માની થઈને ભજે છે. દોષન નિવારણુ માટે, આપણે પણ તેમને નમ્રતાપૂર્વક ભજીએ.

યાદ રાખજો કે-‘આપણો દોષ છે, અને પ્રભુનો દોષ નથી.’ એવો વિચાર ઉત્તમ કેટિના જીવોને થાય છે. બાકી તો-પ્રભુનો દોષ કાઢનારાં ધણાં છે. ‘હું ધણા દિવસથી ભજન કરું છઉં, અને પ્રભુ મને દુઃખી કેમ કરે?’ એવું કહેનારાં ધણાં છે. પણ ‘આપણાં કર્મ કેવાં છે? આપણે ખાતે કેટલાં કર્મ ઉધાર છે? આપણે શું જમા કરાવ્યું?’-તેવો વિચાર કરનારાં ધણાંજ થોડાં છે.

એમ કહીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને વનમાં આમતેમ શોધવા લાગી—

ततोऽवैश्वर्यं चन्द्र-ज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥

तमः प्रविष्टमालक्ष्य, ततो निववृतुः स्त्रियः ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—પછી ન્યાંસુધી ચંદ્રનું અજવાળું આવ્યું, ત્યાંસુધી તે ગોપીઓએ વનમાં આગળ આગળ ચાલ્યા કર્યું. પછી (ઘાટા વનને લીધે) અંધારાને પ્રસરેલું જોઈને, ત્યાંથી તે સ્ત્રિયો પાછી વળી. (૪૨)

૪૨ વિવેચન—

તે દિવસે પુનમ હતી, તેથી આ અંધકાર ચંદ્રની ગેરહાજરીથી થયો નહોતો; પણ ઘાટાં વનમાં પેસવાથી ગોપિઓને અંધકાર લાગ્યો. રાધીકા આગળ અને બીજી ગોપિઓ પાછળ. એ દેખાવ કેવો હતો?—

या शक्तयः समाख्याताः, गोपीरूपेण ताः पुनः ।

सख्यो भूत्वा राधिकायाः, कृष्णचंद्रमुपासते ॥ [કૃષ્ણાયામલ]

‘જે શક્તિઓ હતી તે ગોપિરૂપ થઈને, રાધિકાની સખીઓ બન્યાં; અને સૌ શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રની ઉપાસના કરવા લાગ્યાં.’

૪૨ પદ્મછેદ—તતઃ-પછી, યાવત્ ચંદ્રજ્યોત્સ્ના વિભાવ્યતે-ન્યાંસુધી ચંદ્રનું અજવાળું આવ્યું ત્યાંસુધી. વનં અવિશન-તે ગોપીઓએ વનમાં આગળ આગળ ચાલ્યા કર્યું. તમઃ પ્રવિષ્ટં આલક્ષ્ય-અંધકારને પ્રસરેલું જોઈને. તતઃ સ્ત્રિયઃ નિવવૃતુઃ-ત્યાંથી સ્ત્રીઓ પાછી વળી. (વૃત્ત આત્મનેપદી છે. અહીં પરસ્મૈપદી લીધું,)

ગોપીઓ અંધારૂં દેખીને પાછી ફરી, ત્યારે શું તેમની ભકિત દઢ નહોતી ?—તેમની ભકિત દઢ હતી; પણ નાંખી દેવા જેવો પ્રયત્ન કરવા તેઓ રાજી નહોતી. દીવાસળી સવળી ધસતાં દીવો થાય; અને અવળી ધસતાં દીવો ન થાય, અને દીવાસળી ભાંગી જાય.

નાભિમાં રહેલી કસ્તુરીને શોધવા, જેમ મૃગ આમતેમ દોડે; તેમ અંતરમાં રહેલા પરમાત્માને શોધવા, ગોપિકાઓ આમતેમ દોડી. ત્યારે શું ગોપીઓ ગાંડી હતી ?—અજ્ઞાન હતી ?—ના. તેમને અત્યારે અંતરમાં રહેલા-વ્યાપીને રહેલા-નિર્ગુણ-નિર્વિકાર પરમાત્માની જરૂર નહોતી. તેમને તો અત્યારે મદનમોહન-અંસીવાલા-કાંકડા-કામળગુચારા કૃષ્ણની જરૂર હતી. એટલે—‘જે તેમની સાથે હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે આંખના પલકારામાં, અનેક ગોપીઓને મલકાવતા હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે ચટકતી ચાલમાં, ગોપીઓનાં ચિત્ત ચોરી લેતા હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે મંદમંદ હસીને, સૌને વિહ્વળ બનાવતા હતા—તે ક્યાં ગયા ? જેના લાંબા હાથ નિર્ભયતાનું ભાન કરાવી રહ્યા હતા, તે ક્યાં ગયા ?’

આ શ્લોકમાં છેલ્લે **સ્ત્રિયઃ** શબ્દ છે; તેને બદલે કેટલાએક **હરેઃ** શબ્દ સ્વિકારે છે, તે ઠીક નથી. કારણકે તેથી સ્પષ્ટ અર્થ ગુચ્ચવાય છે. વેદધર્મ સભા **સ્ત્રિયઃ** શબ્દ કાયમ રાખે છે.

ઘાટાં વનમાંથી પાછા ફરતાં ગોપીઓની કેવી સ્થિતિ થઇ, તે સાંભળો—

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસૂ-તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ॥

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો, નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—જેઓનાં મન ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં; જેઓ ભગવાન સંબંધી જ વાતચિત કરતી હતી; જેઓ ભગવાનના જેવીજ લીલાઓ કરતી હતી; અને (આ પ્રમાણે) જેઓ ભગવદ્ગુણ બની ગઈ હતી; તે ગોપીઓ ભગવાનના ગુણો જ ગાતી હતી. (આ સ્થિતિમાં) તેઓ પોતાના ઘરખાર (પણ) ભૂલી ગઈ—તેઓને પોતાના ઘરખારનું સ્મરણ પણ રહ્યું નહીં. આત્માનો અર્થ ‘દેહ’ કરીએ, તો એવો અર્થ થાય કે—ગોપીઓને દેહનું અને ઘરનું ભાન રહ્યું નહીં. (૪૩)

૪૩ વિવેચન—

આત્માગારાણિ ન સસ્મરુઃ—ગોપીઓ દેહ અને ઘરને ભૂલી ગઈ. દેહ અને ઘર એક મમતાનાં પરમ સ્થાન છે. દેહનિરપણનું પ્રકરણ શ્રીવિવેકચૂડામણિમાં છે. કોઇ દિવસ વાંચો છો ? લાંડન ટેમ્સ નદી ઉપર છે, તે જાણો છો, પણ તમારું દેહનગર મોહ નદી ઉપર છે, તે જાણવા પ્રયત્ન કરો છો ? તે પ્રકરણ જરૂર વાંચજો. ત્યારે શું ઘર નકાસું

૪૩ પદ્મછેદ—**તસ્મિન્ મનાંસિ યાસાં તાઃ તન્મનસ્કાઃ**—જેઓનાં મન ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં તેઓ. **તસ્ય યથા આલાપઃ** (વાતચિત) યાસાં તાઃ **તદાલાપાઃ**—જેઓ ભગવાન સંબંધી જ વાતચિત કરતી હતી તે. **તસ્ય વિવિધાઃ ચેષ્ટાઃ** યાસાં તાઃ **તદ્વિચેષ્ટાઃ** જેઓ ભગવાનની લીલા કરતી હતી તે, **તસ્મિન્ આત્મા યાસાં તાઃ તદાત્મિકાઃ** જેઓ ભગવદ્ગુણ બની ગઈ હતી તે. **તસ્ય ગુણાન્ યથા ગાયન્ત્યઃ**—તેનાજ ગુણ ગાતી. **આત્માનાં અગારાણિ આત્માગારાણિ**—પોતાનાં ઘરખાર ન સસ્મરુઃ—યાદ કર્યાં નહીં—ભૂલી ગઈ. આત્માનો અર્થ ‘દેહ’ કરવો હોય તોપણ થાય.

છે ?-ના. નીતિથી એ પૈસા કમાઈને દુઃખીને મદદ કરવાનું તે સ્થાન છે. સંસારના ગુણદોષ તપાસવાનું તે ક્ષેત્ર છે. ઘરમાં રહીને યમ નિયમો પાળીને, ત્યાગાશ્રમની તૈયારી કરવાનું તે મેદાન છે. ઘર એવી ચીજ ન હોય, તો યજ્ઞયાગાદિ કર્મ માર્ગનો લોપ થઈ જાય. ગૃહસ્થાશ્રમ લાંબી પડે. તેની સાથે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ ધસાઈ ભુંસાઈ જાય. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ઘર મમતાનું પરમ સ્થાન છે, તોપણ જેમ કુવા ઉપરના કાળા પત્થરોને દોરડી કાપી નાંખે છે, તેમ જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા ઘરની મમતાને કાપી નાંખો. મમતા રહિત થઈને ઘરમાં રહો. વૃદ્ધ થાઓ, ત્યારે તો આમ જરૂર કરો. કારણકે મરવા વખતે મમતાના ત્યાગની ભારે જરૂર છે. તેટલા માટેજ શાસ્ત્રો અનિકેતઃ (ઘર રહિત) નાં વખાણુ કરે છે.

ગોપિઓએ દેહને અને ઘરને કેવી રીતે વિસાર્યા ?-જેમ કલોરોઈમ્ સુંઘ્યા પછી આપણને દેહ અને ઘરનું ભાન રહેતું નથી. મોટા હરખમાં અને મોટી આપત્તિમાં પણ એમજ બને છે. ગોપિઓને શ્રીકૃષ્ણના વિયોગરુપ મોટી આપત્તિ આવી. વિરહનાં દુઃખ વશમાં છે. ‘વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે.’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ગોપીઓ કૃષ્ણાકાર-બ્રહ્માકાર-બની ગઈ. ઉડા ઉતરીને જુઓ, તો આ સ્થિતિમાં ઇદ્રિયોના સાચો નિગ્રહ હતો.

ત્યારે ભગવાન અત્યારે ક્યાં હતા ?-ગાયંત્યઃ શબ્દ સૂચવે છે કે-ભગવાન ત્યાંજ હતા. પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

નાહં વસામિ ચૈકુંઠે, યોગિનાં હૃદયે ન વા ।

મદ્ભક્તા યત્ર ગાયંતિ, તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

અર્થ—વૈકુંઠમાં મારે રહેવું હોય તો રહું; યોગિઓના હૃદયમાં પણ મારે જવું હોય તો જઈ; પણ જ્યાં મારા ભક્તો ગાતા હોય, ત્યાં તો જરૂર હું ઉભો રહું છઉં.

આ સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણનો મત એવો છે કે-‘એકા એકા ગાતાં હોય, ત્યાં હું ઉભો રહું છઉં; અને ઉભા ઉભા ગાતાં હોય. ત્યાં હું નાચું છઉં-પ્રસન્ન થાઉં છઉં.’ ઘરડા ડોસાને મોટા વકીલ દિકરા જ્યારે ‘બાપા’ કહે, ત્યારે જેમ તે ડોસો પ્રસન્ન થાય-ફૂલી જાય; તેમ જીવ જ્યારે પ્રભુની ખાતર ઉભો રહીને પરિશ્રમ કરે-ગાય, નાચે વિગેરે; ત્યારે આ જગદાધાર ડોસો પણ પ્રસન્ન થાય.

ગોપિઓ શું ગાતી હતી ?—

૫૬.

રૂડી ને રંગીલીરે, બ્રહ્મા તારી વાંસળીરેજ,

મીઠી ને મધુરીરે, મવા તારી મોરલીરેજ. ટેક૦

એ તો મારે—[ઓ-હો-થવા દો-થવા દો-].

એ તો મારે-મંદિરીએ સંભળાય—[ર] રૂડી ને રંગીલીરે૦

સરખીને સાહેલીરે, સાથે પાણી નિસર્યારેજ;

બેલડું મેલ્યું સરોવરીયાંનીરે પાળ. [ર]—રૂડી ને રંગીલીરે૦

છોટાણી વળગાડીરે, આંબલીયાની ડાળમાંરેજ;

ઉભી નિરખું, નટવર દીનદયાળ [ર]—રૂડી ને રંગીલીરે૦

ત્યાં તો તમે આવ્યારે, સુણી મારી રાવનેરેજી;
આવી મુજને મળીઆરે, હૈયા માંહે ધાલિ હરિ-[૨]—૩ડી ને રંગીલીરે૦
ગુરને પરતાપેરે, બાધ મીરાં બેલીયારેજી;
દેખે અમને કૃષ્ણ ચરણમાં વાસ-[૨]—૩ડી ને રંગીલીરે૦

હવે થાકીને યમુનાજીના તટ ઉપર ગોપિકાઓ આવે છે—

પુનઃ પુલિનમાગત્ય, કાલિન્ધ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ॥

સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણં, તદાગમનકાંક્ષિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासकीडायां कृष्णान्वेषणं
नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરતી, તેઓ ફરીથી યમુનાજીના કિનારા ઉપર આવી. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાની રાહ જોઈને, એકઠી થએલી તે ગોપીઓ, શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરવા લાગી. [૪૪]

૪૪ વિવેચન—

જે તટ ઉપર પૂર્વે હતાં—જ્યાં કામળુગારા શ્રીકૃષ્ણ તેમને પ્રથમ મળ્યા હતા, તે તટ ઉપર ગોપિકાઓ પુનઃ આવી. પુનમનો ચંદ્ર, યમુનાજીનો તટ—શોભાનો સાગર, પણ જનમાં વરરાજા ગૂમ થયા. કૃષ્ણના વિયોગથી ખિન્ન થએલું મહિલામંડળ—મહાન્ વીતરાગી સાધ્વીઓ—કેવી હતી?—તેમની ભાવના કેવા પ્રકારની હતી?—**કૃષ્ણભાવનાઃ** ગોપીઓને જે કાંઈ પ્રિય પદાર્થ હોય, તો તે શ્રીકૃષ્ણ હતા.

તદાગમનકાંક્ષિતાઃ—શ્રીકૃષ્ણના આગમનની આકાંક્ષા રાખનારી. તેઓએ શ્રી કૃષ્ણને શી પ્રાર્થના કરી?—

ગરબો.

[હાળ—શેરી વળાવી સજ કરે].

આ શરદ્ ખીલી શત પાંખડી, હરિ ! આવોને;
આ સૃષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ—હવે તો હરિ ! આવોને૦
આ વિશ્વ વદે છે વધામણિ, હરિ ! આવોને;
આવી વાંચોને મારાં સૌભાગ્ય—હવે તો હરિ ! આવોને૦
આ ચંદ્રવેા કરે ચંદની, હરિ ! આવોને;
વેથા તારલિયાનાં ઝુલ—હવે તો હરિ ! આવોને૦
પ્રભુ ! પાથરણાં દર્શિ પ્રેમનાં, હરિ ! આવોને;
દિલ વારી કરીશ સહુ ડૂલ—હવે તો હરિ ! આવોને૦

૪૪ પદ્મછેદ—**કૃષ્ણસ્ય ભાવના** યાસાં તાઃ **કૃષ્ણભાવનાઃ**—શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરતી. **પુનઃ**—ફરીથી. **કાલિન્ધ્યાઃ** **પુલિનં** આગત્ય—કાલિન્દીના કિનારા ઉપર આવીને. **તસ્ય આગમનં** એવ કાંક્ષિતં યાસાં તાઃ—શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાની આશા રાખનારી. **સમવેતાઃ**—એકઠી થઈને. **કૃષ્ણં જગુઃ**—શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરવા લાગી.

આ જળમાં ઉઘડે પોષણાં, હરિ! આવોને;
 એવા ઉઘડે હયાના ભાવ-હવે તો હરિ! આવોને૦
 આ ચંદ્રમણિ ચમકી રહ્યા; હરિ આવોને;
 એવા જીવનમણિ ભાવ-હવે તો હરિ! આવોને૦
 આ ચંદનભરી છે તળાવડી, હરિ આવોને;
 કુલડીયે બાંધી પાળ-હવે તો હરિ! આવોને૦
 આ આશોપાલવને છાંયડે, હરિ! આવોને;
 મન મહેરામણ મહારાજ-હવે તો હરિ! આવોને૦
 સૂતી લાગે વૃંદાવનની વાડીઓ, હરિ! આવોને;
 સૂતી સૂતી યલુનાજીની વાટ-હવે તો હરિ! આવોને૦
 મારા કાળજ કેરી કુંજમાં, હરિ! આવોને;
 મારા આતમસરોવરઘાટ-હવે તો હરિ આવોને૦

[કવિશ્રી નાનાલાલ].

નાનું નિઃસાધન બાળક જલરાય, ત્યારે માને ખૂમ મારે; તેમ નિઃસાધન ભકતો ગભરાય, ત્યારે શ્રીહરિના મોટેથી ગુણ ગાય. **कलौ तद् हरिकीर्तनात्**-કલિયુગમાં કીર્તન ભક્તિનો મહિમા ધણોજ છે.

સંગીત—દુઃખી હૃદયને સંગીત એક ઉત્તમ ઔષધ છે. સંગીતમાં પણ, શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ, પુણ્યશાળી જીવોનેજ પ્રાપ્ત થાય. One of the most pure and innocent pleasures, which we can enjoy, we owe to music. It possesses the art of charming our ears, soothes our passions, affecting our hearts, and influences our propensities. How often has music dissipated our gloom, quickened the vital spirits, and ennobled our sentiments! An art so pleasing and useful well deserves our attention; and calls upon us, to enjoy it to the Glory of our beneficent Creator. [*Sturm.*]

વિગેરે અનેક વિદ્વાનો સંગીતને ટેકા આપે છે અને નાદાનુસંધાનદ્વારા, તત્ત્વનો સ્પર્શ કરવાની ભલામણ કરે છે.

કાલિંદી—વિશુદ્ધરસ દીપિકા કહે છે કે—કલિંદ પર્વતની પુત્રી માટે કાલિંદી; અથવા સુખની પરંપરા આપે તે કાલિંદી; અથવા જેના મિલિંદમાં સુખ છે તે કાલિંદી.

છતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધ સર્વાધનો ૩૦ મો અ. સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવડી જય. શ્રીકૃષ્ણ કૈનેયાકી જય. હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય, તેમને સૌને અમારા ધણોજ હૈંતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજોજ.

